The Comprehensive Collection of the Rulings of the Qur'an And the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the Verses of the Criterion (Al-Furqan)

Written by Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (d. 671 AH)

Edited by Dr. Abdullah bin Abdul Mohsin al-Turki

Participated in editing this volume: Muhammad Ridwan Erqsousi

Volume Three

Al-Risala Foundation

क़ुरआन के अहकाम का व्यापक संग्रह (अल-जामि' लि-अहकाम अल-क़ुरआन) और सुन्नत एवं फ़ुरकान (क़ुरआन) की आयतों में समाहित बातों का स्पष्टीकरण

लेखक: अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अहमद इब्न अबी बक्र अल-कुर्तुबी (निधन 671 हिजरी)

संपादन: डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की

इस भाग के संपादन में सहयोगी: मुहम्मद रिज़वान अरक़सूसी

तीसरा भाग (जिल्द 3)

अल-रिसाला फाउंडेशन (मुअस्सासत अल-रिसाला)

الجامع لأحكام القرآن اور سنت اور آیاتِ فرقان میں شامل احکامات کی وضاحت و تشریح

تالیف: ابو عبد الله محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671ھ)

تحقیق: ڈاکٹر عبد الله بن عبد المحسن الترکی

اس جلد کی تحقیق میں شریک ہوئے: محمد رضوان عرقسوسی

حصہ سوم (جلد تیسری)

مؤسسة الرسالة

Nafse Islam In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

नफ़्स-ए-इस्लाम अल्लाह के नाम से, जो बड़ा मेहरबान और निहायत रहम वाला है नफ़्स-ए-इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

نفسِ اسلام بسم الله الرحمٰن الرحيم نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an (The Compendium of Quranic Rulings) And the explainer of what it contains from the Sunnah and the verses of the Furqan (the Criterion/ Quran).

Watermark: Nafse Islam, WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-जामि' लि-अहकाम अल-कुरान (कुरान के फैसलों का संग्रह) और सुन्नत तथा कुरान की आयतों में जो कुछ भी निहित है, उसका स्पष्टीकरण करने वाला।

वॉटरमार्क नफ़्से इस्लाम, WWW.NAFSEISLAM.COM

الجامع لأحكام القرآن (قرآن کے احکامات کا جامع مجموعہ) اور سنت اور آیاتِ فرقان میں سے جو اس میں شامل ہے اس کی وضاحت کرنے والی۔

واٹر مارک: نفسِ اسلام، WWW.NAFSEISLAM.COM

All rights reserved to the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD [Watermark: NAFSE ISLAM WWW.NAFSEISLAM.COM]

Al-Resala Foundation, Wata al-Musaitbah - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut - Lebanon For printing, publishing and distribution, Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 P.O.Box: 117460 Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/ LEBANON - Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 - P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

सर्वाधिकार प्रकाशक के पास सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी [वॉटरमार्क़ नफ़्स-ए-इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM]

अल-रिसाला फाउंडेशन, वता अल-मुसैतबा - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मसकन बिल्डिंग, बेरूत - लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए, टेलीफ़ैक्स: ८१५११२-३१९०३९ फ़ैक्स: ८१८६१५ पी.ओ.बॉक्स: ११७४६० अल-रिसाला पब्लिशर्स (Al-Resalah PUBLISHERS) बेरूत/लेबनान - टेलीफ़ैक्स: 815112-319039 फ़ैक्स: 818615 - पी.ओ.बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ ھ - ۲۰۰۶ ء [واٹر مارک: نفس اسلام

[WWW.NAFSEISLAM.COM

مؤسسۃ الرسالہ، وطی المصیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایہ المسکن، بیروت - لبنان طباعت، نشر و اشاعت اور تقسیم کے لیے، ٹیلی فیکس: 319039-815112 فیکس: 818615 ص.ب: 117460 الرسالہ پبلشرز (Al-Resalah PUBLISHERS) بیروت/لبنان - ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 - ص.ب: 117460 ای میل:

Resalah@Cyberia.net.lb

Surah Al-Baqarah: Verse 165 5 In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Allah the Almighty says: {And [yet], among the people are those who take other than Allah as equals [to Him]. They love them as they [should] love Allah. But those who believe are stronger in love for Allah. And if only they who have wronged would consider [that] when they see the punishment, [they will be certain] that all power belongs to Allah and that Allah is severe in punishment. 165}

When Allah, Glory be to Him, informed in the previous verse of what proves His oneness, His power, and the greatness of His authority, He informed that despite these compelling signs for those of intellect, there are those who take equals besides Allah (1). The singular is 'Nidd' (equal/rival), and it has been mentioned previously (2). What is meant are the idols and statues that they used to worship just as Allah is worshipped, despite their inability; this was said by Mujahid (3).

Allah's saying: {They love them as they love Allah} meaning: they love their idols in falsehood as the believers love Allah in truth; this was said by Al-Mubarrid, and Al-Zajjaj said something similar (4).

Meaning: they, despite the powerlessness of the idols, love them as the believers love Allah with His power (5).

Ibn Abbas and Al-Suddi said: What is meant by "equals" are the followed leaders, whom they obey in disobedience to Allah (6). The pronoun in "they love them" refers to them according to the original rule [for rational beings]. According to the first interpretation, the pronoun for idols was used for those who possess intellect, which is contrary to the original rule.

Ibn Kaysan and Al-Zajjaj also said: The meaning of {They love them as they love Allah} is: they equate between...

---

(1) In (D), (Z), and (M): "take with Him equals", and what is established is from (Zah), which agrees with what is in "Al-Nukat wa Al-'Uyun". (2) 1/347. (3) Tafsir Mujahid: 93, and it is in "Al-Nukat wa Al-'Uyun" 1/218, without attribution to its speaker. (4) Ma'ani al-Qur'an 1/237. (5) Al-Nukat wa Al-'Uyun 1/218. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/234, and Al-Tabari reported something similar 3/18 from Al-Suddi.

सूरह अल-बकरा: आयत 165 5 अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयावान और अत्यंत कृपाशील है

अल्लाह तआला का फरमान है: {और लोगों में कुछ ऐसे भी हैं जो अल्लाह के सिवा दूसरों को शरीक (बराबरी का) बना लेते हैं, वे उनसे वैसा ही प्रेम करते हैं जैसा अल्लाह से करना चाहिए। परन्तु जो लोग ईमान लाए हैं, वे अल्लाह से प्रेम करने में बहुत प्रगाढ़ हैं। और काश! ये ज़ालिम (अत्याचारी) उस समय को देख पाते जब वे अज़ाब (यातना) को देखेंगे, कि सारी शक्ति अल्लाह ही के पास है और यह कि अल्लाह सख़्त अज़ाब देने वाला है। 165}

जब अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने पिछली आयत में वह सब बता दिया जो उसकी एकता, उसकी शक्ति और उसके अधिकार की महानता को दर्शाता है, तो उसने सूचित किया कि बुद्धिजीवियों के लिए इन प्रबल संकेतों के बावजूद, कुछ ऐसे लोग हैं जो अल्लाह के सिवा दूसरों को उसका शरीक बना लेते हैं (1)। इसका एकवचन 'निद्द' है, और इसका उल्लेख पहले हो चुका है (2)। मुजाहिद (3) के अनुसार, इससे तात्पर्य वे मूर्तियाँ और प्रतिमाएँ हैं जिनकी वे अल्लाह की तरह पूजा करते थे, जबकि वे असमर्थ थीं।

अल्लाह का कथन: {वे उनसे वैसा ही प्रेम करते हैं जैसा अल्लाह से प्रेम करते हैं} अर्थात: वे अपनी मूर्तियों से असत्य पर उसी तरह प्रेम करते हैं जैसे मोमिन (ईमान वाले) अल्लाह से सत्य पर प्रेम करते हैं। यह अल-मुबर्रिद ने कहा है, और अल-ज़ज्जाज ने भी यही अर्थ बताया है (4)।

अर्थात: मूर्तियों की असमर्थता के बावजूद वे उनसे वैसा ही प्रेम करते हैं जैसा मोमिन अल्लाह से उसकी शक्ति के साथ प्रेम करते हैं (5)।

इब्न अब्बास और अल-सुद्दी ने कहा: 'शरीक' (अंदाद) से तात्पर्य वे नेता हैं जिनका अनुसरण किया जाता है, वे अल्लाह की नाफ़रमानी में उनकी आज्ञा मानते हैं (6)। इस आधार पर "युहिब्बूनाहुम" (वे उनसे प्रेम करते हैं) में सर्वनाम मूल नियम के अनुसार आया है। पहले अर्थ के अनुसार, मूर्तियों के लिए सर्वनाम बुद्धिमानों वाला उपयोग किया गया है, जो मूल नियम के विरुद्ध है।

इब्न कैसान और अल-ज़ज्जाज ने यह भी कहा: {वे उनसे वैसा ही प्रेम करते हैं जैसा अल्लाह से प्रेम करते हैं} का अर्थ है: वे उनके बीच समानता करते हैं...

---

(1) (द), (ज़) और (म) में: "उसके साथ शरीक बना लेते हैं", और जो स्थापित है वह (ज़ाह) से है, जो "अल-नुकत वल-उयून" में दिए गए के अनुकूल है। (2) 1/347. (3) तफ़सीर मुजाहिद: 93, और यह

"अल-नुकत वल-उयून" 1/218 में है, बिना इसके वक्ता के नाम के। (4) मआनी अल-कुरान 1/237. (5) अल-नुकत वल-उयून 1/218. (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/234, और अल-तबरी ने अल-सुद्दी से 3/18 में इसके समान उल्लेख किया है।

سورہ البقرہ: آیت ١٦٥ ٥ بسم اللہ الرحمن الرحیم

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور کچھ لوگ ایسے ہیں جو اللہ کے سوا دوسروں کو اس کا شریک بنا لیتے ہیں، وہ ان سے اللہ جیسی محبت کرتے ہیں۔ اور جو ایمان والے ہیں وہ اللہ سے سب سے زیادہ محبت کرنے والے ہیں۔ اور کاش! یہ ظالم اس وقت کو دیکھ لیں جب وہ عذاب کو دیکھیں گے، کہ تمام تر طاقت اللہ ہی کے پاس ہے اور بے شک اللہ سخت عذاب دینے والا ہے۔ ١٦٥}

جب اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے پچھلی آیت میں وہ سب بیان فرما دیا جو اس کی وحدانیت، اس کی قدرت اور اس کی عظیم سلطنت پر دلالت کرتا ہے، تو خبر دی کہ عقل والوں کے لیے ان واضح نشانیوں کے باوجود، کچھ ایسے لوگ ہیں جو اللہ کے سوا دوسروں کو اس کا شریک (١) بناتے ہیں۔ اس کا واحد 'نِد' ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (٢)۔ مجاہد (٣) کے مطابق اس سے مراد وہ بت اور اصنام ہیں جن کی وہ اللہ کی طرح عبادت کرتے تھے باوجود اس کے کہ وہ بے بس تھے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ ان سے اللہ جیسی محبت کرتے ہیں} یعنی: وہ اپنے بتوں سے باطل پر ویسی ہی محبت کرتے ہیں جیسی مومنین اللہ سے حق پر کرتے ہیں، یہ مبرد کا قول ہے، اور زجاج نے بھی یہی معنی بیان کیے ہیں (٤)۔

یعنی: وہ بتوں کی بے بسی کے باوجود ان سے ایسی محبت کرتے ہیں جیسی مومنین اللہ کی قدرت کے ساتھ اس سے کرتے ہیں (٥)۔

ابن عباس اور سدی نے کہا: 'انداد' (شریکوں) سے مراد وہ سردار ہیں جن کی پیروی کی جاتی ہے، وہ اللہ کی نافرمانی میں ان کی اطاعت کرتے ہیں (٦)۔ اس صورت میں "يُحِبُّونَهُمْ" میں ضمیر اصل

قاعدے کے مطابق آئی ہے۔ پہلے معنی کے مطابق بتوں کے لیے عقل رکھنے والوں والی ضمیر استعمال ہوئی ہے جو خلافِ اصل ہے۔

ابن کیسان اور زجاج نے یہ بھی کہا: {وہ ان سے اللہ جیسی محبت کرتے ہیں} کے معنی ہیں: وہ برابر کرتے ہیں...

---

(١) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اس کے ساتھ شریک بناتے ہیں" اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے، جو "النكت والعيون" کے موافق ہے۔ (٢) ٣٤٧/١۔ (٣) تفسیر مجاہد: ٩٣، اور یہ "النكت والعيون" ٢١٨/١ میں بغیر قائل کی نسبت کے ہے۔ (٤) معانی القرآن ٢٣٧/١۔ (٥) النكت والعيون ٢١٨/١۔ (٦) المحرر الوجيز ٢٣٤/١، اور طبری نے ١٨/٣ میں سدی سے اسی طرح کی روایت کی ہے۔

Surat Al-Baqarah: Verse 165 6

...idols and between Allah Almighty in love. Abu Ishaq (1) said: This is the correct view, and the evidence for its correctness is His saying: {But those who believe are stronger in love for Allah}.

Abu Raja' read: "yahabunahum" with a fatha on the 'ya' (2). This is also how it appears elsewhere in the Quran, and it is a dialectical variation. It is said: "habibtu al-rajula" (I loved the man), so he is "mahbub" (beloved). Al-Farra' said: Abu Turab recited to me: I love the Black people for her love, until I loved the black dogs for her love (3).

The word "man" in His saying: {whoever takes} is in the nominative case as a subject, and "yattakhidu" (takes) follows the singular wording. Outside of the Quran, "yattakhiduna" (plural) would be permissible based on the meaning, as would "yuhibbunahum" (plural) based on meaning, and "yuhibbuhum" (singular) based on wording. It is in the accusative case as a circumstantial qualifier (hal) of the pronoun in "yattakhidu", meaning: "lovingly". If you wish, it can be an adjective for "andadan" (rivals/equals) (4), meaning: "beloved". The "ka" in "kahubb" is an adjective for an omitted verbal noun (masdar), meaning: they love them with a love like the love for Allah.

{But those who believe are stronger in love for Allah} means: stronger than the love of the idolaters for their idols and the followers for their leaders. It is said: He only said: {But those who believe are stronger in love for Allah} because Allah Almighty loved them first, then they loved Him. Whoever has his beloved testify to his love, his love is more complete; Allah Almighty said: {He will love them and they will love Him} [Al-Ma'idah: 54]. An explanation of the believers' love for Allah Almighty and His love for them will come in Surat Al 'Imran, God willing (5).

His saying: {And if those who have wronged could see, when they see the punishment, that all power belongs to Allah and that Allah is severe...}

---

(1) He is Al-Zajjaj, and his words are in "Ma'ani al-Quran" 1/237. (2) We did not find this reading, but Abu Hayyan mentioned it in "Al-Bahr" 1/470. He said: It is a language, and in the proverb: "He who loves, is cured". Its present tense comes as "yahibbu" with a kasra on the 'ayn' irregularly, because it is a transitive geminate verb, and its standard rule is to have a damma on the 'ayn', like "madda yamuddu". (3) "Ma'ani al-Quran" by Al-Farra' 1/135. In it: Abu Tharwan recited to me. The verse is in "'Uyun al-Akhbar" 4/43, "Al-Jumal" by Al-Zajjaji p. 182, "Sharh al-Mufassal" by Ibn

Ya'ish 9/47, and "Khizanat al-Adab" 11/459 without attribution. According to them: "until I love"; some mentioned it as evidence for raising "uhibbu" after "hatta", meaning "I loved". We did not find the author's narration: "habibtu". The author attributed it in the interpretation of verse (80) of Surat Al-Hijr to Kuthayyir, but it is not in his diwan. (4) "I'rab al-Quran" by Al-Nahhas 1/275. (5) In the interpretation of verse (31) of it.

सूरह अल-बकरा: आयत 165 6

...मूर्तियों और अल्लाह सर्वशक्तिमान के बीच प्रेम के बारे में। अबू इशाक (1) ने कहा: यह सही मत है, और इसकी शुद्धता का प्रमाण उनका यह कथन है: {और जो लोग ईमान लाए हैं, वे अल्लाह से सबसे अधिक प्रेम करते हैं}।

अबू रजा ने पढ़ा: "यहबूनहुम" (य पर फतह के साथ) (2)। इसी तरह कुरान में अन्य स्थानों पर भी है, और यह एक भाषाई बोली है। कहा जाता है: "हबब्तुल रजुला" (मैंने उस आदमी से प्यार किया), इसलिए वह "महबूब" (प्रिय) है। अल-फर्रा ने कहा: अबू तुराब ने मुझे सुनाया: उसके प्यार में मैं काले लोगों से प्यार करता हूँ, यहाँ तक कि उसके प्यार में मैं काले कुत्तों से भी प्यार करने लगा हूँ (3)।

और उनके कथन में "मन" {जो लेता है}: आरंभ में रफ़ (nominative case) की स्थिति में है, और "यत्तखिज़ु" शब्द के उच्चारण के अनुसार है। कुरान के अलावा, अर्थ के आधार पर "यत्तखिज़ूना" (बहुवचन) और अर्थ के आधार पर "युहिब्बूनहुम" और शब्द के अनुसार "युहिब्बुहुम" की अनुमति है। यह "यत्तखिज़ु" में मौजूद सर्वनाम की स्थिति (हाल) के रूप में नस़ब (accusative case) की स्थिति में है, यानी: "प्रेम करते हुए"। यदि आप चाहें, तो यह "अंददान" (प्रतिद्वंद्वियों) (4) के लिए एक विशेषण हो सकता है, जिसका अर्थ है: "प्रिय"। "कहुब्ब" में "क" एक लुप्त क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) का विशेषण है, यानी: वे उनसे वैसा ही प्रेम करते हैं जैसा अल्लाह से प्रेम किया जाता है।

{और जो लोग ईमान लाए हैं, वे अल्लाह से सबसे अधिक प्रेम करते हैं} अर्थात: मूर्तिपूजकों के अपनी मूर्तियों के प्रति प्रेम और अनुयायियों के अपने नेताओं के प्रति प्रेम से अधिक। कहा गया है: उन्होंने केवल इसलिए कहा: {और जो लोग ईमान लाए हैं, वे अल्लाह से सबसे अधिक प्रेम करते हैं} क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने पहले उनसे प्यार किया, फिर उन्होंने उससे प्यार किया। जिसके लिए उसका प्रिय प्रेम की गवाही दे, उसका प्रेम अधिक पूर्ण होता है; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {वह उनसे प्यार करेगा और वे उससे प्यार करेंगे} [अल-माइदा: 54]। अल्लाह सर्वशक्तिमान के प्रति विश्वासियों के प्रेम और उनके प्रति उनके प्रेम का विवरण इंशाअल्लाह सूरह अल 'इमरान (5) में आएगा।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि वे लोग जिन्होंने ज़ुल्म किया है, देख पाते जब वे अज़ाब को देखेंगे कि सारी शक्ति अल्लाह ही के पास है और अल्लाह बहुत कठोर है...}

(1) वह अल-ज़ज्जाज है, और उनकी बात "मआनी अल-कुरान" 1/237 में है। (2) हमें यह किरअत (पठन) नहीं मिला, और अबू हय्यान ने इसे "अल-बह्र" 1/470 में उद्धृत किया है। उन्होंने कहा: यह एक भाषा है, और मुहावरे में: "प्यार से इलाज होता है"। इसका वर्तमान काल "यह़िब्बु" (ऐन पर कसरा के साथ) अनियमित रूप से आता है, क्योंकि यह एक सकर्मक द्वित्व क्रिया है, और इसका नियम "ऐन" पर दम्मा होना है, जैसे "मद्दा यमुद्दु"। (3) अल-फर्रा की "मआनी अल-कुरान" 1/135। इसमें है: अबू थरवान ने मुझे सुनाया। यह शेर "'उयून अल-अखबार" 4/43, अल-ज़ज्जाजी की "अल-जुमल" पृष्ठ 182, इब्न या'ईश की "शह अल-मुफस्सल" 9/47 और "खिज़ानत अल-अदब" 11/459 में बिना किसी श्रेय के है। उनके अनुसार: "यहाँ तक कि मैं प्यार करता हूँ"; कुछ ने इसे "हत्ता" के बाद "उह़िब्बू" को रफ़ देने के लिए गवाह के रूप में उल्लेख किया है, जिसका अर्थ है: "मैंने प्यार किया"। हमें लेखक का विवरण "हबब्तु" नहीं मिला। लेखक ने सूरह अल-हिज्र की आयत (80) की व्याख्या में इसे 'कुथय्यिर' से जोड़ा है, लेकिन यह उनके दीवान में नहीं है। (4) अल-नह़्ह़ास की "इराब अल-कुरान" 1/275। (5) उसकी आयत (31) की व्याख्या के समय।

سورہ البقرہ: آیت ١٦٥ ٦

...بتوں اور اللہ تعالیٰ کے درمیان محبت میں۔ ابواسحاق (١) نے کہا: اور یہ قول صحیح ہے، اور اس کی صحت پر دلیل ان کا فرمان ہے: {اور جو ایمان لائے وہ اللہ کی محبت میں زیادہ شدید ہیں}۔

اور ابورجاء نے پڑھا: «يَحَبونهم» یاء پر فتحہ کے ساتھ (٢)۔ اسی طرح قرآن میں اس سے جو کچھ ہے، اور یہ ایک لغت ہے، کہا جاتا ہے: "حَبِبْتُ الرَّجُلَ" (میں نے اس آدمی سے محبت کی)، پس وہ "محبوب" ہے۔ فراء نے کہا: مجھے ابوتراب نے سنایا: میں اس کی محبت کی خاطر کالوں سے محبت کرتا ہوں یہاں تک کہ میں نے اس کی محبت کی خاطر کالے کتوں سے بھی محبت کی (٣)

اور ان کے قول {مَن يَتَّخِذُ} میں «مَنْ» ابتدا کی بنا پر محل رفع میں ہے، اور «يتخذُ» لفظ کے مطابق ہے، اور قرآن کے علاوہ میں معنی کے اعتبار سے «يتخذون» جائز ہے، اور «يحبونهم» معنی پر ہے، اور «يحبُّهم» لفظ پر ہے، اور یہ «يتخذ» میں موجود ضمیر سے حال ہونے کی بنا پر محل نصب میں ہے، یعنی: محبت کرنے والے۔ اور اگر آپ چاہیں تو یہ «أنداد» کی صفت ہو سکتا ہے (٤)، یعنی: محبوب۔ اور «كحب» میں 'كاف' محذوف مصدر کی صفت ہے، یعنی: وہ ان سے ایسی محبت کرتے ہیں جیسی اللہ کی محبت ہو۔

{اور جو ایمان لائے وہ اللہ کی محبت میں زیادہ شدید ہیں} یعنی: بت پرستوں کی اپنے بتوں سے محبت اور پیروکاروں کی اپنے متبوع سے محبت سے زیادہ شدید۔ اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ نے صرف اس لیے فرمایا: {اور جو ایمان لائے وہ اللہ کی محبت میں زیادہ شدید ہیں} کیونکہ اللہ تعالیٰ نے پہلے ان سے محبت کی، پھر انہوں نے اس سے محبت کی۔ اور جس کا محبوب اس کے لیے محبت کی گواہی دے، اس کی محبت زیادہ کامل ہوتی ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وہ ان سے محبت کرے گا

اور وہ اس سے محبت کریں گے} [المائدہ: ٥٤]۔ اور مومنین کی اللہ تعالیٰ سے محبت اور اس کی ان سے محبت کا بیان ان شاء اللہ سورہ آل عمران (٥) میں آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کاش وہ لوگ جنہوں نے ظلم کیا، دیکھ لیتے جب وہ عذاب کو دیکھیں گے کہ تمام قوت اللہ ہی کے لیے ہے اور یہ کہ اللہ سخت...}

---

(١) وہ زجاج ہیں، اور ان کا کلام "معانی القرآن" ٢٣٧/١ میں ہے۔ (٢) ہمیں یہ قرأت نہیں ملی، اور اسے ابو حیان نے "البحر" ٤٧٠/١ میں ذکر کیا ہے۔ انہوں نے کہا: یہ ایک لغت ہے، اور مثال میں ہے: "من حب طب" (محبت سے علاج ہوتا ہے)، اور اس کا مضارع شاذ طور پر "يَحِبُّ" عین کے کسرہ کے ساتھ آیا ہے، کیونکہ یہ مضاعف متعدی ہے، اور اس کا قیاس یہ ہے کہ عین مضموم ہو، جیسے: "مده يمده"۔ (٣) فراء کی "معانی القرآن" ١٣٥/١۔ اس میں ہے: مجھے ابوثروان نے سنایا۔ اور یہ شعر "عیون الاخبار" ٤٣/٤، زجاجی کی "الجمل" ص ١٨٢، ابن یعیش کی "شرح المفصل" ٤٧/٩، اور "خزانۃ الادب" ١١/٤٥٩ میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ ان کے نزدیک: "حتى أحب" ہے؛ بعض نے اسے "حتى" کے بعد "أحب" کو رفع دینے کے لیے شاہد کے طور پر ذکر کیا ہے، "أحببت" کے معنی میں۔ ہمیں مصنف کی روایت "حببتُ" نہیں ملی، اور مصنف نے سورہ الحجر کی آیت (٨٠) کی تفسیر میں اسے کثیر کی طرف منسوب کیا ہے، حالانکہ یہ ان کے دیوان میں نہیں ہے۔ (٤) نحاس کی "إعراب القرآن" ٢٧٥/١۔ (٥) اس کی آیت (٣١) کی تفسیر کے وقت۔

ﻭ Surah Al-Baqarah: Verse 165

...the punishment (Al-Adhab). The reading of the people of Medina and Sham is with 'taa' (taraw - they see), while the people of Mecca, Kufa, and Abu Amr read it with 'yaa' (yaraw - they see)(1), which is the choice of Abu Ubaid. There is a grammatical complexity and omission in the verse. Abu Ubaid said: The meaning is, if those who wronged in this world could see the punishment of the Hereafter, they would know when they see it that all power belongs to Allah (2).

And "yara" (sees) according to this is from visual sight (3). Al-Nahas said in his book "Ma'ani al-Qur'an": This is the opinion held by the people of Tafsir. And he said in his book "I'rab al-Qur'an"(4): It is narrated from Muhammad ibn Yazid that he said: This interpretation brought by Abu Ubaid is far-fetched, and his expression is not good, because he estimates it as: "If those who wronged were to see the punishment," as if he makes it doubtful, while Allah Almighty has made it certain. However, the estimation, which is the view of Al-Akhfash, is: "If those who wronged were to see that power belongs to Allah." Here "yara" is in the sense of "knows," meaning: if they knew the reality of the power of Allah, Mighty and Majestic, and the intensity of His punishment. Thus "yara" falls upon "that power belongs to Allah," and it stands in place of the two objects. "Those who" (Al-ladhina) is the subject of "yara", and the answer to "if" (law) is omitted, meaning: they would have realized (5) the harm of their taking gods [besides Allah], as He, Mighty and Majestic, said: {And if you could see when they will be made to stand before their Lord} [Al-An'am: 30], {And if you could see when they are made to stand before the Fire} [Al-An'am: 27], where no answer for "law" was given. Al-Zuhri and Qatada said: The omission makes the threat more severe, similar to someone saying: "If you could see so-and-so while the whips are taking him."

And whoever recites with "taa" (tara - you see), the estimation is: If you, O Muhammad, were to see those who wronged in the state of their seeing the punishment, their terror of it, and their awe of it, they would have admitted that power belongs to Allah. Thus the answer is implied in this manner of meaning, and it is the governor of "anna" (that). Another estimation: If you, O Muhammad, were to see those who wronged in the state of their seeing the punishment and their terror of it, you would have known that all power belongs to Allah. And the Prophet ﷺ already knew that, but he was addressed while his Ummah (community) was intended, for among them are those who need to strengthen their knowledge by

witnessing such a thing (6). It is also permissible that the meaning is: Say, O Muhammad, this to the wrongdoer.

(1) Al-Sab'ah p. 173, and Al-Taysir p. 78. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahas 1/276. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/235. (4) 1/276. (5) In (d), (z), and (m): liyattabayyanu, and in (zha): liyathbutu, and the one fixed is from I'rab al-Qur'an by Al-Nahas. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/235.

٧ सूरह अल-बक़रह: आयत 165

..."अज़ाब" (दंड)। मदीना और शाम के लोगों ने इसे 'ता' (तरौ) के साथ पढ़ा है, और मक्का, कूफ़ा के लोगों और अबू अम्र ने 'या' (यौ) के साथ (1), और यही अबू उबैद का चुनाव है। आयत में एक व्याकरणिक जटिलता और लोप है, अबू उबैद ने कहा: इसका अर्थ है कि यदि उन लोगों ने जिन्होंने दुनिया में ज़ुल्म किया, परलोक का अज़ाब देख लिया होता, तो वे उसे देखते समय जान लेते कि सारी शक्ति अल्लाह ही के लिए है (2)।

और इस आधार पर "यरौ" (देखना) आँखों से देखने के अर्थ में है (3)। अल-नहस ने अपनी पुस्तक "मानी अल-क़ुरआन" में कहा: यही वह बात है जिस पर मुफ़स्सिर (व्याख्याकार) सहमत हैं। और उन्होंने अपनी पुस्तक "इराब अल-क़ुरआन" (4) में कहा: मुहम्मद बिन यज़ीद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अबू उबैद द्वारा दी गई यह व्याख्या दूर की कौड़ी है, और इसमें उनकी अभिव्यक्ति अच्छी नहीं है, क्योंकि वे इसका अंदाज़ा इस प्रकार लगाते हैं: "और यदि ज़ुल्म करने वाले अज़ाब को देख लें," जैसे कि वह इसे संदेहास्पद बना रहे हों, जबकि अल्लाह तआला ने इसे अनिवार्य (निश्चित) कर दिया है। लेकिन सही अनुमान, जो अल-अख़फ़श का कथन है, यह है: "और यदि ज़ुल्म करने वाले देख लें कि शक्ति अल्लाह ही की है।" यहाँ "यरौ" का अर्थ "जानना" है, यानी: यदि वे अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल की शक्ति की वास्तविकता और उसके अज़ाब की तीव्रता को जान लेते। तो "यरौ" इस बात पर आधारित है कि "शक्ति अल्लाह की है," और इसने दोनों कर्मों (objects) का स्थान ले लिया है। और "अल-लज़ीना" (जो लोग) "यरौ" का कर्ता है, और "लौ" (यदि) का उत्तर लोप (छुपा हुआ) है, यानी: वे अपने देवताओं को बनाने के नुक़सान को समझ जाते (5), जैसा कि अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने फ़रमाया: {और यदि तुम देखो जब वे अपने रब के सामने खड़े किए जाएँगे} [अल-अनआम: 30], {और यदि तुम देखो जब वे आग के सामने खड़े किए जाएँगे} [अल-अनआम: 27] और यहाँ "लौ" का कोई जवाब नहीं आया। अल-ज़ुहरी और क़तादा ने कहा: लोप करना धमकी को और अधिक सख्त बना देता है, जैसे किसी का यह कहना: "यदि तुम फ़लाँ को देखते जब कोड़े उसे लग रहे थे।"

और जिसने 'ता' (तरौ) के साथ पढ़ा, तो उसका अंदाज़ा यह है: और यदि आप, ऐ मुहम्मद, उन लोगों को देखते जिन्होंने ज़ुल्म किया, उस समय जब वे अज़ाब देख रहे होते और उससे घबरा रहे होते और उसे बहुत बड़ा समझ रहे होते; तो वे स्वीकार कर लेते कि शक्ति अल्लाह ही की है। तो इस अर्थ के अनुसार जवाब छुपा हुआ है, और वही "अन्ना" (कि) में कार्य करने वाला है। और एक अन्य अंदाज़ा: और यदि आप, ऐ मुहम्मद, उन लोगों को देखते जिन्होंने ज़ुल्म किया, उस समय जब वे अज़ाब देख

रहे होते और उससे घबरा रहे होते; तो आप जान लेते कि सारी शक्ति अल्लाह ही के लिए है। हालाँकि नबी ﷺ यह जानते थे, लेकिन संबोधन उनसे था जबकि मुराद उनकी उम्मत थी, क्योंकि उनमें कुछ ऐसे भी हैं जिन्हें इस तरह के दृश्यों को देखकर अपने ज्ञान को मज़बूत करने की ज़रूरत है (6)। और यह भी मुमकिन है कि अर्थ यह हो: ऐ मुहम्मद, ज़ालिम से यह कहो।

(1) अस-सबअह पृष्ठ 173, और अत-तयसीर पृष्ठ 78। (2) इराब अल-क़ुरआन लिन-नहस 1/276। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/235। (4) 1/276। (5) (द), (ज़) और (म) में: "लियताबय्यनू", और (ज़ा) में: "लियस्बुतू", और जो स्थापित है वह नहस की 'इराब अल-क़ुरआन' से है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/235।

۷ سورة البقرہ: آیت 165

الْعَذَابِ اہل مدینہ اور اہل شام کی قرأت 'تاء' (تروا) کے ساتھ ہے، اور اہل مکہ، اہل کوفہ اور ابو عمرو کی 'یاء' (یروا) کے ساتھ ہے (1)، اور یہی ابو عبید کا انتخاب ہے۔ آیت میں ایک اشکال اور حذف ہے، چنانچہ ابو عبید نے کہا: معنی یہ ہے کہ اگر وہ لوگ جنہوں نے دنیا میں ظلم کیا، آخرت کا عذاب دیکھ لیتے، تو وہ اسے دیکھتے وقت جان لیتے کہ تمام تر قوت اللہ ہی کے لیے ہے (2)۔

اور "یریٰ" اس بنیاد پر آنکھ سے دیکھنے کے معنی میں ہے (3)۔ النحاس نے اپنی کتاب "معانی القرآن" میں کہا: یہی وہ قول ہے جس پر اہل تفسیر متفق ہیں۔ اور انہوں نے اپنی کتاب "اعراب القرآن" (4) میں کہا: محمد بن یزید سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: ابو عبید کی پیش کردہ یہ تفسیر دور از کار ہے، اور اس میں ان کی عبارت بہتر نہیں ہے، کیونکہ وہ اس کا اندازہ یوں لگاتے ہیں: "اور اگر ظلم کرنے والے عذاب کو دیکھ لیں،" گویا وہ اسے مشکوک بنا رہے ہیں، جبکہ اللہ تعالیٰ نے اسے واجب (یقینی) قرار دیا ہے۔ لیکن اصل اندازہ، جو کہ الاخفش کا قول ہے، یہ ہے: "اور اگر ظلم کرنے والے دیکھ لیں کہ قوت اللہ ہی کے لیے ہے"۔ یہاں "یریٰ" جاننے کے معنی میں ہے، یعنی: اگر وہ اللہ عزوجل کی قوت کی حقیقت اور اس کے عذاب کی شدت کو جان لیتے۔ تو "یریٰ" اس بات پر واقع ہے کہ "قوت اللہ کی ہے،" اور اس نے دونوں مفعولوں کی جگہ لے لی ہے۔ اور "الذین" "یریٰ" کا فاعل ہے، اور "لو" (اگر) کا جواب محذوف ہے، یعنی: وہ اپنے معبودوں کو بنانے کا نقصان جان لیتے (5)، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {اور اگر تم دیکھو جب وہ اپنے رب کے سامنے کھڑے کیے جائیں گے} [الانعام: 30]، {اور اگر تم دیکھو جب وہ آگ کے سامنے کھڑے کیے جائیں گے} [الانعام: 27] اور یہاں "لو" کا کوئی جواب نہیں آیا۔ زہری اور قتادہ نے

کہا: حذف کرنا وعید (دھمکی) کو زیادہ سخت بنا دیتا ہے، جیسے کسی کہنے والے کا یہ قول: "کاش تم فلاں کو دیکھتے جب اسے کوڑے لگ رہے تھے"۔

اور جس نے 'تاء' (ترىٰ) کے ساتھ پڑھا، تو اس کا اندازہ یہ ہے: اور اے محمدﷺ، اگر آپ ان لوگوں کو دیکھتے جنہوں نے ظلم کیا، اس حال میں کہ وہ عذاب دیکھ رہے ہوتے اور اس سے گھبرا رہے ہوتے اور اسے بہت بڑا سمجھ رہے ہوتے؛ تو وہ اقرار کر لیتے کہ قوت اللہ ہی کی ہے۔ تو اس معنی کے مطابق جواب پوشیدہ ہے، اور وہی "انّ" میں عمل کرنے والا ہے۔ اور ایک دوسرا اندازہ: اور اے محمدﷺ، اگر آپ ان لوگوں کو دیکھتے جنہوں نے ظلم کیا، اس حال میں کہ وہ عذاب دیکھ رہے ہوتے اور اس سے گھبرا رہے ہوتے؛ تو آپ جان لیتے کہ تمام تر قوت اللہ ہی کے لیے ہے۔ حالانکہ نبیﷺ یہ جانتے تھے، لیکن خطاب آپ سے تھا جبکہ مراد آپ کی امت تھی، کیونکہ ان میں وہ لوگ بھی ہیں جنہیں اس طرح کے مشاہدے سے اپنے علم کو تقویت دینے کی ضرورت ہے (6)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہو: اے محمدﷺ، ظالم سے یہ کہو۔

(1) السبعة ص 173، والتيسير ص 78۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 276/1۔ (3) المحرر الوجيز 235/1۔ (4) 1/276۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں: "ليتبينوا"، اور (ظ) میں: "ليثبتوا"، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی 'اعراب القرآن' سے ہے۔ (6) المحرر الوجيز 235/1۔

8 Surah Al-Baqarah: Verse 166

It was said: "ann" (أنّ) is in the position of an accusative of purpose (maf'ul min ajlih), meaning: because all power belongs to Allah. Sibawayh recited: "I forgive the slip of the generous person to preserve his friendship, and I turn away from the insults of the mean person out of nobility." (1) Meaning: to preserve it. The meaning is: If you, O Muhammad, were to see those who did wrong when they see the punishment (2), because power belongs to Allah, you would have known the extent of their torment, and you would have found the calamity that befell them to be enormous. "Idh" (إذ) - which is for the past - entered into establishing these future events to bring the matter closer and to confirm its occurrence. Ibn 'Amir alone read: "yurawn" (يُرون) with a damma on the ya, and the rest with a fatha (3). Al-Hasan, Ya'qub, Shaybah, Salam, and Abu Ja'far read: "Inna al-quwwah, wa inna Allah" (إنّ القوة، وإنّ الله) with a kasra on the hamza in both as a new sentence (isti'naf), or based on an implicit "saying", meaning: if those who did wrong were to see, when they see the punishment, they say: "Indeed, power belongs to Allah." By the text of this verse, power is established for Allah, contrary to the saying of the Mu'tazilites in their denial of the meanings of the eternal attributes (4). Allah is exalted above what they say. Allah Almighty's saying: {When those who were followed disown those who followed them and they see the punishment and the ties [between them] are cut off} Allah Almighty's saying: {When those who were followed disown} means the leaders and chiefs disown those who followed them in disbelief, narrated from Qatadah, 'Ata, and al-Rabi'. Qatadah also said and al-Suddi said: They are the misleading devils who disowned humans (5). It was also said: It is general for every followed person (6).

---

(1) Al-Kitab 1/368 and 3/126, and attributed to Hatim al-Ta'i, and it is in his Diwan p. 81. The author quoted it from Sibawayh through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/277. (2) In (m): for the punishment. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/235. The reading is in al-Sab'ah p. 173, and al-Taysir p. 78. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/235, and in it the attribution of the reading to al-Hasan, Qatadah, Shaybah, and Abu Ja'far. The reading of Abu Ja'far and Ya'qub is from the Ten. See al-Nashr 2/224. (5) Reported by al-Tabari in his Tafsir 2/23-24. See Al-Muharrar al-Wajiz 1/236. (6) It is the choice of al-Tabari 2/24-25, and Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/236.

8 सूरा अल-बक़रह: आयत 166

कहा गया है: "अन" (أنّ) उद्देश्य के लिए कर्म कारक (मफ़'ऊल मिन अजलिह) के स्थान पर है, जिसका अर्थ है: क्योंकि सारी शक्ति अल्लाह के लिए है। सिबावेह ने उद्धृत किया: "मैं उदार व्यक्ति की गलती को उसकी मित्रता बनाए रखने के लिए क्षमा करता हूँ, और नीच व्यक्ति के अपमान से कुलीनता के कारण मुँह फेर लेता हूँ।" (1) अर्थात: इसे सुरक्षित रखने के लिए। अर्थ यह है: हे मुहम्मद, यदि आप उन लोगों को देखते जिन्होंने ज़ुल्म किया जब वे अज़ाब (दंड) को देखेंगे (2), क्योंकि शक्ति अल्लाह के लिए है, तो आप उनके दंड की सीमा जान लेते, और उन पर जो विपत्ति आई उसे बहुत बड़ा पाते। "इज़" (إذ) - जो अतीत के लिए है - इन भविष्य की घटनाओं की पुष्टि करने के लिए आया है ताकि मामले को करीब लाया जा सके और इसके घटित होने की पुष्टि की जा सके। इब्न आमिर ने अकेले इसे या पर दम्मा के साथ "युरौन" (يُرون) पढ़ा, और बाकियों ने फ़त्हा के साथ (3)। अल-हसन, याकूब, शैबा, सलाम और अबू जाफ़र ने दोनों में हमज़ा पर कसरा के साथ "इन्ना अल-कुव्वह, व इन्ना अल्लाह" (إنّ القوة، وإنّ الله) पढ़ा, जो एक नए वाक्य के रूप में है, या एक निहित "कहने" के आधार पर, अर्थात: यदि ज़ुल्म करने वाले देखते, जब वे अज़ाब देखते, तो वे कहते: "वास्तव में, शक्ति अल्लाह के लिए है।" इस आयत के पाठ से अल्लाह के लिए शक्ति सिद्ध होती है, जो मु'तज़िला के पुराने गुणों के अर्थों के खंडन के विरुद्ध है (4), अल्लाह उनके कहने से बहुत ऊपर है। अल्लाह तआला का कथन: {जब वे लोग जिनका अनुसरण किया गया था, उन लोगों से अलग हो जाएँगे जिन्होंने उनका अनुसरण किया था और वे अज़ाब देखेंगे और उनके बीच के संबंध टूट जाएँगे} अल्लाह तआला का कथन: {जब वे लोग जिनका अनुसरण किया गया था, अलग हो जाएँगे} इसका अर्थ है कि नेता और प्रमुख उन लोगों से अलग हो जाएँगे जिन्होंने कुफ़्र में उनका अनुसरण किया था, यह क़तादह, अता और अल-रबी से वर्णित है। क़तादह और अल-सुद्दी ने यह भी कहा: वे गुमराह करने वाले शैतान हैं जो इंसानों से अलग हो गए (5)। यह भी कहा गया है: यह हर उस व्यक्ति के लिए सामान्य है जिसका अनुसरण किया गया हो (6)।

---

(1) अल-किताब 1/368 और 3/126, और हातिम अल-ताई को श्रेय दिया गया, और यह उनके दीवान पृष्ठ 81 में है। लेखक ने इसे अन-नहहास के माध्यम से इ'राब अल-कुरान 1/277 में सिबावेह से उद्धृत किया है। (2) (m) में: अज़ाब के लिए। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/235। यह किरअत अल-सबअ पृष्ठ 173 और अल-तयसीर पृष्ठ 78 में है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/235, और इसमें अल-हसन, क़तादह, शैबा और अबू जाफ़र के लिए किरअत का श्रेय दिया गया है। अबू जाफ़र और

याकूब की किरअत दसों में से है। अन-नश्र 2/224 देखें। (5) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 2/23-24 में निकाला है। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/236 देखें। (6) यह अल-तबरी 2/24-25 और इब्न अतिया का अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/236 में चुनाव है।

٨ سورة البقره: آیت ١٦٦

اور کہا گیا ہے: «أنَّ» مفعول لہ کے مقام پر منصوب ہے، یعنی: اس لیے کہ تمام تر قدرت اللہ ہی کے لیے ہے۔ سیبویہ نے یہ شعر پڑھا: وأغفرُ عوراءَ الكريمِ ادّخارَهُ وأُعرضُ عن شتمِ اللئيمِ تكرُّما(١) یعنی: اس (دوستی) کی حفاظت کے لیے۔ اور معنی یہ ہے: اے محمد! اگر آپ ان ظالموں کو اس وقت دیکھیں جب وہ عذاب دیکھیں گے (٢) تو چونکہ تمام قدرت اللہ ہی کے لیے ہے، تو آپ ان کے عذاب کی شدت کو جان لیتے اور ان پر آنے والی مصیبت کی ہولناکی کو محسوس کرتے۔ اور لفظ «إذْ» - جو ماضی کے لیے آتا ہے - یہاں مستقبل کے ان واقعات کے بیان میں اس لیے آیا ہے تاکہ اس کے وقوع کے یقینی ہونے کو ظاہر کیا جا سکے۔ ابن عامر نے اکیلے «يُرون» کو یا کے پیش (ضمہ) کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے زبر (فتحہ) के साथ (٣)۔ حسن، یعقوب، شیبہ، سلام اور ابو جعفر نے «إنَّ القوة، وإنَّ الله» میں ہمزہ کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ پڑھا ہے بطورِ استئناف (نیا جملہ)، یا کسی پوشیدہ قول کی بنا پر، یعنی: اور اگر وہ ظالم لوگ دیکھتے، جب وہ عذاب کو دیکھیں گے تو کہیں گے: «بے شک تمام تر قدرت اللہ ہی کے لیے ہے»۔ اور اس آیت کی نص سے اللہ کے لیے صفتِ قدرت ثابت ہوتی ہے، برخلاف معتزلہ کے قول کے جو قدیم صفات کے معانی کی نفی کرتے ہیں (٤)، اللہ تعالیٰ ان کے اقوال سے پاک اور بلند ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا} یعنی وہ سردار اور رؤساء ان لوگوں سے اظہارِ برأت کریں گے جنہوں نے کفر में ان کی پیروی کی تھی، یہ قتادہ، عطا اور ربیع سے مروی ہے۔ قتادہ اور سدی نے یہ بھی کہا کہ: وہ گمراہ کرنے والے شیاطین ہیں جو انسانوں سے اظہارِ بیزاری کریں گے (٥)، اور کہا گیا ہے کہ: یہ حکم ہر اس شخص کے لیے عام ہے جس کی پیروی کی گئی ہو (٦)۔

(١) الكتاب ٣٦٨/١ اور ١٢٦/٣ اور اسے حاتم طائی کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور یہ ان کے دیوان صفحہ ٨١ میں موجود ہے۔ مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٢٧٧/١ میں سیبویہ سے نقل کیا ہے۔ (٢) نسخہ (م) میں ہے: للعذاب۔ (٣) المحرر الوجیز ٢٣٥/١۔ اور یہ قرات السبہ صفحہ ١٧٣ اور التیسیر صفحہ ٧٨ میں ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ٢٣٥/١، اور اس میں قرات کی نسبت حسن، قتادہ، شیبہ اور ابو جعفر کی طرف کی گئی ہے۔ ابو جعفر اور یعقوب کی قرات عشرہ (دس قراتوں) میں سے ہے۔ دیکھئے النشر ٢٢٤/٢۔ (٥) اسے طبری نے اپنی تفسیر ٢٣/٢-٢٤ میں روایت کیا ہے۔ اور دیکھئے المحرر الوجیز ٢٣٦/١۔ (٦) یہ طبری ٢٤/٢-٢٥ اور ابن عطیہ کا المحرر الوجیز ٢٣٦/١ میں اختیار کردہ قول ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 167

"And they saw the punishment" means the followers and the followed. It is said: by their certainty of it when witnessing it in this world. And it is said: at the presentation and questioning in the Hereafter (1). I say: both are present, for at death they witness the humiliation they are heading towards, and in the Hereafter, they taste painful punishment and exemplary penalty. The Almighty's saying: "and all connections between them are severed" means: the ties they used to connect with in the world, of kinship and other things, from Mujahid and others (2). The singular is 'sabab' (cause/connection). The origin of 'sabab' is a rope tied to something to pull it, then everything that draws something else was called a 'sabab'. Al-Suddi and Ibn Zayd said: The 'asbab' (connections/means) are their deeds (3). And 'asbab' means direction, from which is the saying of Zuhair (4): "And whoever fears the means of death, they will reach him, even if he seeks the means of heaven with a ladder." The Almighty's saying: "And those who followed will say, 'If only we had another turn [at worldly life] so we could disassociate ourselves from them as they have disassociated themselves from us.' Thus will Allah show them their deeds as regrets upon them. And they are never to emerge from the Fire." (167) His saying: "And those who followed will say, 'If only we had a turn'" - "An" is in the nominative case, meaning: if it were established that we have a return. "so we could disassociate ourselves from them" is the answer to the wish. And "Al-Karrah" means returning and going back to a state that was. Meaning: the followers said: if we were returned to the world so we could do good deeds and disassociate from them "as they have disassociated from us" i.e., a disassociation like theirs, so the 'kaaf' is in the accusative case as an adjective for a deleted infinitive, and it is permissible to be in the accusative case as a 'hal' (circumstantial state), its estimation being: 'mutabarri'in' (disassociating). Disassociation (5) means separation. The Almighty's saying: "Thus will Allah show them their deeds as regrets upon them" - the 'kaaf' is in the nominative case; meaning: the matter is like that. Meaning: just as Allah showed them the punishment, so too does Allah show them their deeds.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/219. (2) Tafsir al-Tabari 3/26-27. (3) Tafsir al-Tabari 3/2928, and al-Muharrar al-Wajiz 1/236. (4) In his Diwan, p. 27. (5) In the copies: 'al-tabarri', and the confirmed is from (M).

सूरह अल-बक़रह: आयत १६७

"और उन्होंने अज़ाब (सज़ा) देखा" का अर्थ है अनुसरण करने वाले और जिनका अनुसरण किया गया। कहा गया है: दुनिया में उसे देखने पर उनके यकीन द्वारा। और कहा गया है: आखिरत में पेशी और पूछताछ के समय (१)। मैं कहता हूँ: दोनों ही सच हैं, क्योंकि वे मृत्यु के समय उस अपमान को देखते हैं जिसकी ओर वे जा रहे हैं, और आखिरत में वे दर्दनाक अज़ाब और सज़ा का स्वाद चखेंगे। अल्लाह तआला का फरमान: "और उनके बीच के सारे ताल्लुक टूट गए" यानी: वे रिश्ते जिनसे वे दुनिया में जुड़े हुए थे, चाहे वे नातेदारी के हों या कुछ और, मुजाहिद और अन्य लोगों से (२)। इसका एकवचन 'सबब' है। 'सबब' का मूल अर्थ वह रस्सी है जिसे किसी चीज़ से बांधकर खींचा जाता है, फिर हर वह चीज़ जो किसी दूसरी चीज़ को खींचती है, 'सबब' कहलाई। अस-सुद्दी और इब्न ज़ैद ने कहा: 'असबाब' उनके कर्म हैं (३)। और 'सबब' का अर्थ दिशा भी है, जैसा कि जुहैर ने कहा है (४): "और जो मौत के रास्तों (असबाब) से डरता है, वे उसे पा ही लेंगे, चाहे वह सीढ़ी लगाकर आसमान के रास्तों तक पहुँचने की कोशिश क्यों न करे।" अल्लाह तआला का फरमान: "और वे जो पीछे चले थे कहेंगे, 'काश! हमें एक और मौका (दुनिया में वापसी) मिलता तो हम उनसे वैसे ही अलग हो जाते जैसे वे हमसे अलग हो गए हैं।' इसी तरह अल्लाह उन्हें उनके कर्म उनके लिए पछतावा बना कर दिखाएगा। और वे आग (जहन्नुम) से कभी नहीं निकलेंगे।" (१६७) उनका कथन: "और उन लोगों ने कहा जिन्होंने अनुसरण किया था: काश हमारे लिए एक 'कर्रह' (वापसी) होती" - 'अन्' रफ़ा (nominative) की स्थिति में है, यानी: यदि यह साबित हो जाता कि हमारे पास वापसी है। "ताकि हम उनसे अलग हो सकें" यह तमन्ना (इच्छा) का उत्तर है। और 'अल-कर्रह' का अर्थ है लौटना और उसी स्थिति में वापस आना जो पहले थी। यानी: अनुयायियों ने कहा: काश हम दुनिया में वापस भेज दिए जाते ताकि हम अच्छे काम करते और उनसे अलग हो जाते "जैसा कि वे हमसे अलग हो गए हैं" यानी: उनके अलग होने जैसा ही अलग होना, तो यहाँ 'काफ' एक हटाए गए स्रोत (infinitive) के विशेषण के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में है, और यह 'हाल' (circumstantial state) के रूप में भी नसब हो सकता है, जिसका अनुमान है: 'मुतबर्रिईन' (अलग होते हुए)। और तबर्रुआ (५) का अर्थ है अलग होना। अल्लाह तआला का फरमान: "इसी तरह अल्लाह उन्हें उनके कर्म उनके लिए पछतावा बना कर दिखाएगा" - 'काफ' रफ़ा की स्थिति में है; यानी: मामला इसी तरह है। यानी: जिस तरह अल्लाह ने उन्हें अज़ाब दिखाया, उसी तरह अल्लाह उन्हें उनके कर्म दिखाएगा।

(१) अन-नुकात वल-उयून १/२१९। (२) तफसीर अत-तब़री ३/२६-२७। (३) तफसीर अत-तब़री ३/२९२८, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२३६। (४) उनके दीवान में, पृष्ठ २७। (५) प्रतियों में: 'अत-तबर्री', और (म) से पुष्ट है।

سورہ البقرہ: آیت ١٦٧

﴿وَرَأَوُا الْعَذَابَ﴾ یعنی پیروکار اور جن کی پیروی کی گئی، کہا گیا ہے: دنیا میں معائنے کے وقت ان کے یقین کرنے سے۔ اور کہا گیا: آخرت میں پیشی اور پوچھ گچھ کے وقت(١)۔ میں کہتا ہوں: دونوں حاصل ہیں، وہ موت کے وقت اس ذلت کا معائنہ کرتے ہیں جس کی طرف وہ جا رہے ہیں، اور آخرت میں وہ دردناک عذاب اور سزا کا مزہ چکھیں گے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ﴾ یعنی: وہ تعلقات جن کے ذریعے وہ دنیا میں جڑے ہوئے تھے، جیسے رشتہ داری وغیرہ، مجاہد اور دیگر سے مروی ہے(٢)۔ واحد 'سبب' اور 'وصلہ' ہے۔ سبب کی اصل وہ رسی ہے جسے کسی چیز سے باندھ کر کھینچا جاتا ہے، پھر ہر اس چیز کو سبب بنا دیا گیا جو کسی چیز کو کھینچے ۔ سدی اور ابن زید نے کہا: اسباب ان کے اعمال ہیں(٣)۔ اور سبب کا مطلب سمت (ناحیہ) بھی ہے، اور اسی سے زہیر کا قول ہے(٤): ومن هاب أسباب المنايا يَنَلْنَه ولو رام أسباب السماء بسُلَّمِ (اور جو موت کے اسباب سے ڈرتا ہے وہ اسے پا لیں گے، اگرچہ وہ سیڑھی کے ذریعے آسمان کے راستوں تک پہنچنے کا ارادہ کرے۔) اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُوا مِنَّا كَذَٰلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ (١٦٧)﴾ قول: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً﴾ «أنّ» رفع کے مقام پر ہے، یعنی: کاش یہ ثابت ہو جائے کہ ہمارے لیے واپسی ہے۔ ﴿فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ﴾ تمنا کا جواب ہے۔ اور 'الكرة': پلٹنا اور اس حال کی طرف لوٹنا جو پہلے تھا۔ یعنی: پیروکاروں نے کہا: کاش ہمیں دنیا کی طرف لوٹا دیا جائے تاکہ ہم نیک اعمال کریں اور ان سے بیزار ہو جائیں ﴿كَمَا تَبَرَّؤُوا مِنَّا﴾ یعنی ایسا بیزار ہونا جیسا کہ وہ ہوئے، پس 'كاف' صفت ہونے کی بنا پر محلِ نصب میں ہے ایک محذوف مصدر کے لیے، اور یہ جائز ہے کہ حال ہونے کی بنا پر منصوب ہو، اس کی تقدیر ہے: 'متبرئين' (بیزار ہوتے ہوئے)۔ اور التبرؤ(٥): الگ ہونا

(انفصال) ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿كَذَٰلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ﴾ 'کاف' رفع کے مقام پر ہے؛ یعنی: معاملہ اسی طرح ہے۔ یعنی: جس طرح اللہ نے انہیں عذاب دکھایا، اسی طرح اللہ انہیں ان کے اعمال دکھائے گا۔

(١) النكت والعيون ٢١٩/١. (٢) تفسير الطبري ٢٦/٣-٢٧. (٣) تفسير الطبري ٢٩٢٨/٣، والمحرر الوجيز ٢٣٦/١. (٤) اس کے دیوان میں ص ٢٧. (٥) نسخوں میں: 'التبري' ہے، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 167 10

And "Allah will show them" it was said: it is from physical sight, so it would be transitive to two objects: the first: the "h" and "m" (them) in "yureehim", and the second: "their deeds", and "regrets" (hasarat) would be a state (hal). It is possible that it is from the heart's perception (insight), so "regrets" would be the third object. "Their deeds". Al-Rabi' said: i.e., the corrupt deeds they committed, for which the Fire became obligatory for them. Ibn Mas'ud and Al-Suddi said: the righteous deeds they abandoned, so they missed out on Paradise, and hadith narrations have been reported regarding this view(1).

Al-Suddi said: Paradise is raised for them and they look at it and at their houses in it if they had obeyed Allah the Almighty, then it is divided among the believers; that is when they regret(2).

These deeds were attributed to them in terms of them being commanded with them, as for attributing corrupt deeds to them, it is in terms of them having done them(3).

And "al-hasrah" (regret) is the singular of "al-hasarat", like "tamrah" (date) and "tamarat", "jafnah" (large bowl) and "jafnat", and "shahwah" (desire) and "shahwat". This is if it is a noun, but if it is an adjective(4), it is made quiescent (with sukoon), as you say: "dakhmah" (massive) and "dakhmat", and "ablah" (plump/full) and "ablat".

Regret (al-hasrah) is the highest degree of remorse over something lost. And "al-tahassur" is longing/yearning; it is said: "hasirtu 'alayhi" - with kasrah - "ahsuru hasran wa hasratan". It is derived from "al-hasir", which is something that has broken down and its strength is gone, like a camel when it becomes exhausted. And it was said: it is derived from "hasara": when he uncovered/revealed, hence "al-hasir" in war: the one with no armor. And "al-inhasar" is uncovering/exposure.

His words, the Almighty: {And they will not emerge from the Fire} is evidence for the eternity of the disbelievers in it, and that they will not come out of it. This is the saying of the majority of the People of the Sunnah (Ahl al-Sunnah), because of this verse, and because of His saying, the Almighty: {And they will not enter Paradise until the camel passes through the eye of the needle} [Al-A'raf: 40]. And it will come later.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/236. (2) Al-Tabari narrated 3/33-34 and 35 the aforementioned sayings. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/236. (4) In (m): its adjective.

सूरह अल-बकरा: आयत 167 10

और "अल्लाह उन्हें दिखाएगा" कहा गया: यह आँखों से देखने के अर्थ में है, इसलिए यह दो कर्मों (objects) के लिए सकर्मक होगा: पहला: "युरीहिम" में "ह" और "म" (उन्हें), और दूसरा: "उनके कर्म", और "पछतावा" (हसरात) हालत (hal) होगी। यह भी संभव है कि यह दिल की दृष्टि (अंतर्दृष्टि) से हो, तो "पछतावा" तीसरा कर्म होगा। "उनके कर्म"। अल-रबी ने कहा: यानी वे भ्रष्ट कार्य जो उन्होंने किए, जिनके कारण उनके लिए आग अनिवार्य हो गई। इब्न मसूद और अल-सुद्दी ने कहा: वे नेक काम जिन्हें उन्होंने छोड़ दिया, जिससे वे जन्नत से वंचित रह गए, और इस विचार के संबंध में हदीसें वर्णित की गई हैं (1)।

अल-सुद्दी ने कहा: उनके लिए जन्नत उठाई जाती है और वे उसे और उसमें अपने घरों को देखते हैं जो उन्हें मिलते यदि उन्होंने अल्लाह सर्वशक्तिमान की आज्ञा मानी होती, फिर इसे मोमिनों के बीच विभाजित कर दिया जाता है; यही वह समय होता है जब वे पछताते हैं (2)।

ये कर्म उनकी ओर इसलिए संबद्ध किए गए क्योंकि उन्हें इनका आदेश दिया गया था, जहाँ तक भ्रष्ट कर्मों का उनसे संबंध है, तो वह उनके द्वारा किए जाने के कारण है (3)।

और "हसरत" (पछतावा) "हसरात" का एकवचन है, जैसे "तमराह" (खजूर) और "तमरात", "जफ़नाह" (बड़ा प्याला) और "जफ़नात", और "शहवत" (इच्छा) और "शहवात"। यह तब है जब यह संज्ञा हो, लेकिन यदि यह विशेषण (4) हो, तो इसे सुकुन (शांत) किया जाता है, जैसे आप कहते हैं: "दखमाह" (विशाल) और "दखमत", और "अबलह" (भरा हुआ) और "अबलात"।

हसरत किसी खोई हुई चीज़ पर पछतावे का उच्चतम स्तर है। और "तहास्सुल" का अर्थ है तड़प या लालसा; कहा जाता है: "हसिरतु अलैहि" - कसराह के साथ - "अहसरु हसरन व हसरतन"। यह "अल-हसीर" शब्द से निकला है, जिसका अर्थ है वह चीज़ जो टूट गई हो और जिसकी शक्ति समाप्त हो गई हो, जैसे ऊंट जब वह थक जाता है। और कहा गया: यह "हसरा" से निकला है: जब उसने अनावरण किया/खुलासा किया, इसीलिए युद्ध में "अल-हासिर": वह जिसके पास कोई कवच न हो। और "अल-इन्हासिर" का अर्थ है अनावरण या प्रकटीकरण।

अल्लाह का कथन: {और वे आग से नहीं निकलेंगे} इसमें काफिरों के हमेशा के लिए उसमें रहने का प्रमाण है, और यह कि वे उससे कभी बाहर नहीं आएंगे। यह अहले सुन्नत (सुन्नी समुदाय) का मत है,

इस आयत के कारण, और अल्लाह के इस कथन के कारण: {और वे जन्नत में तब तक प्रवेश नहीं करेंगे जब तक कि ऊंट सुई की आँख से न गुजर जाए} [अल-अराफ: 40]। और यह आगे आएगा।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/236। (2) अल-तबरी ने 3/33-34 और 35 में उपरोक्त कथनों को उद्धृत किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/236। (4) (म) में: इसका विशेषण।

سورة البقرہ: آیت ١٦٧ ١٠

اور «يُرِيهم الله» (اللہ انہیں دکھائے گا) کہا گیا: یہ آنکھوں سے دیکھنے کے معنی میں ہے، اس صورت میں یہ دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوگا: پہلا: «يريهم» میں "ہ" اور "م" (انہیں)، اور دوسرا: «اعمالهم» (ان کے اعمال)، اور «حسراتٍ» حال واقع ہوگا۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ دل کی بصیرت سے ہو، تو «حسراتٍ» تیسرا مفعول ہوگا۔ «اعمالهم»۔ ربیع نے کہا: یعنی وہ برے اعمال جو انہوں نے کیے، جن کی وجہ سے ان پر آگ واجب ہوگئی۔ ابن مسعود اور سدی نے کہا: وہ نیک اعمال جو انہوں نے چھوڑ دیے، جس کی وجہ سے وہ جنت سے محروم رہ گئے، اور اس قول کے بارے میں احادیث مروی ہیں(١)۔

سدی نے کہا: ان کے لیے جنت بلند کی جائے گی تو وہ اسے اور اس میں اپنے ان گھروں کو دیکھیں گے جو ان کے لیے ہوتے اگر وہ اللہ تعالیٰ کی اطاعت کرتے، پھر وہ (گھر) مومنوں میں تقسیم کر دیے جائیں گے، تو یہ وہ وقت ہوگا جب وہ پچھتائیں گے(٢)۔

اور ان اعمال کی ان کی طرف نسبت اس لیے کی گئی کہ انہیں ان کا حکم دیا گیا تھا، اور رہے برے اعمال تو ان کی ان کی طرف نسبت ان کے کرنے کی وجہ سے ہے(٣)۔

اور «حسرة» «حسرات» کا واحد ہے، جیسے «تمرة» اور «تمرات»، «جفنة» اور «جفنات»، اور «شهوة» اور «شهوات»۔ یہ اس صورت میں ہے جب یہ اسم ہو، لیکن اگر یہ صفت(٤) ہو تو ساکن ہو جاتا ہے، جیسے آپ کہیں: «ضخمة» اور «ضخمات»، اور «عبلة» اور «عبلات»۔

اور «حسرت» کسی فوت شدہ چیز پر ندامت کے اعلیٰ ترین درجے کو کہتے ہیں۔ اور «تحسر» کے معنی حسرت و افسوس کرنا ہے؛ کہا جاتا ہے: «حسرتُ عليه» - سین کے کسرہ کے ساتھ - «أحسَرُ

حَسراً وحسرة»۔ اور یہ «الحسیر» سے مشتق ہے، جو ایسی چیز ہے جو تھک کر ٹوٹ گئی ہو اور اس کی قوت ختم ہو گئی ہو، جیسے اونٹ جب وہ تھک جائے۔ اور کہا گیا: یہ «حَسَرَ» سے مشتق ہے: جب اس نے کھول دیا، اسی سے جنگ میں «الحاسر» ہے: وہ شخص جس کے پاس زرہ نہ ہو۔ اور «انحسار» کے معنی کھل جانا ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا هُم بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ﴾ (اور وہ آگ سے نکلنے والے نہیں ہیں) اس بات کی دلیل ہے کہ کفار اس میں ہمیشہ رہیں گے، اور وہ اس سے نہیں نکلیں گے۔ اور یہ اہل سنت کی جماعت کا قول ہے، اس آیت کی وجہ سے، اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّىٰ يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ﴾ (اور وہ جنت میں داخل نہیں ہوں گے یہاں تک کہ اونٹ سوئی کے ناکے میں داخل ہو جائے) [الاعراف: ٤٠]۔ اور یہ آگے آئے گا۔

(١) المحرر الوجيز ٢٣٦/١۔ (٢) امام طبری نے ٣٣/٣-٣٤ اور ٣٥ میں مذکورہ اقوال نقل کیے ہیں۔
(٣) المحرر الوجيز ٢٣٦/١۔ (٤) (م) میں ہے: نعتہ (اس کی صفت)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 168 / 11

Allah the Almighty says: {O mankind, eat from whatever is on earth [that is] lawful and good and do not follow the footsteps of Satan. Indeed, he is to you a clear enemy} (168)

There are four issues in it:

First: His words, the Almighty: {O mankind} the verse. It is said that it was revealed concerning Thaqif, Khuza'ah, and Banu Mudlij regarding what they prohibited for themselves of livestock (1), but the wording is general. And "at-Tayyib" (good) here means "al-Halal" (lawful), so it is an emphasis due to the difference in wording. This is the opinion of Malik regarding "at-Tayyib". Ash-Shafi'i said: "at-Tayyib" is what is pleasant to the taste, so it is a categorization, and for this reason, eating filthy animals is forbidden (2). The clarification of this will come in "Al-An'am" and "Al-A'raf" (3), God willing.

Second: His words, the Almighty: {Lawful and good}. "Halalan" (lawful) is a circumstantial case (hal), or it is said to be an object (maf'ul). Halal is named "halal" because the knot of prohibition is undone from it.

Sahl bin Abdullah said: Salvation is in three things: eating what is lawful, performing obligatory duties, and following the Prophet (4) ﷺ.

Abu Abdullah al-Nabaji, whose name is Sa'id bin Burayd (5), said: Five traits complete knowledge, and they are: knowing Allah Almighty, knowing the truth, sincerity of deeds for Allah, acting according to the Sunnah, and eating what is lawful. If one is missing, the deed will not be raised.

Sahl said: Eating what is lawful is not valid except through knowledge, and wealth is not lawful until it is pure from six traits: usury (riba), the forbidden (haram), ill-gotten wealth (suht) - which is a general term - embezzlement/fraud (ghulul), the disliked (makruh), and ambiguity (shubha).

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 1/220. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/236. (3) Al-An'am verse 145, and Al-A'raf verse 157. (4) Hilyat al-Awliya 10/190. (5) In (D): Al-Baji, and in the rest of the copies and Al-Hilya 9/310: and the news in it -: Al-Saji Sa'id bin Yazid, and it is a mistake, and the correct one is what we have established. Al-Nabaji is a reference to Al-Nabaj, which is a village in the desert of Basra. See Al-Ansab 12/28, and Siyar A'lam al-Nubala 9/586.

सूरह अल-बक़रह: आयत 168 / 11

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {ऐ लोगों, ज़मीन में जो कुछ है उसमें से हलाल और पाक चीज़ें खाओ और शैतान के पदचिह्नों पर मत चलो। वास्तव में वह तुम्हारा स्पष्ट शत्रु है} (168)

इसमें चार मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ लोगों} आयत। कहा गया है कि यह सक़ीफ़, खुज़ाआ और बनी मुदलज के बारे में उतरी थी, उन जानवरों के संबंध में जिन्हें उन्होंने अपने ऊपर हराम कर लिया था (1), लेकिन शब्द सामान्य हैं। यहाँ 'तय्यिब' (पाक) का अर्थ हलाल है, इसलिए यह शब्दों के अंतर के कारण ताकीद (पुष्टि) है, और 'तय्यिब' के बारे में यह मालिक का कथन है। शाफ़ई ने कहा: 'तय्यिब' वह है जो स्वादिष्ट हो, इसलिए यह एक विविधता है, और इसी कारण गंदे जानवर का खाना मना है (2)। इसका विवरण "अल-अनआम" और "अल-आराफ़" (3) में आएगा, इंशा अल्लाह।

दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {हलाल और पाक}। "हलाल" यहाँ हाल (अवस्था) है, या कहा गया है कि यह मफूल (कर्म) है। हलाल को हलाल इसलिए कहा जाता है क्योंकि इससे पाबंदी की गाँठ खुल जाती है।

सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: निजात (मुक्ति) तीन चीज़ों में है: हलाल खाना, फ़राइज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) को पूरा करना, और नबी ﷺ की पैरवी करना (4)।

अबू अब्दुल्ला अल-नबाजी, जिनका नाम सईद बिन बुरैद (5) है, ने कहा: पाँच गुण ऐसे हैं जिनसे ज्ञान पूर्ण होता है, और वे हैं: अल्लाह तआला की पहचान, सत्य की पहचान, अल्लाह के लिए कर्मों में इख्लास (निष्ठा), सुन्नत पर अमल करना, और हलाल खाना। यदि इनमें से एक भी गायब हो, तो अमल (कर्म) ऊपर नहीं उठाया जाएगा।

सहल ने कहा: हलाल खाना इल्म (ज्ञान) के बिना संभव नहीं है, और धन तब तक हलाल नहीं होता जब तक कि वह छह चीज़ों से पाक न हो जाए: ब्याज (रिबा), हराम, सुह्त - जो एक व्यापक नाम है - गबन (ग़ुलूल), मकरूह और शुबहा (संदेह)।

---

(1) अन-नुकात वल-'उयून 1/220। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/236। (3) अल-अनआम आयत: 145, और अल-आराफ़ आयत: 157। (4) हिल्लतुल औलिया 10/190। (5) (द) में: अल-बाजी, और बाकी प्रतियों और हिल्या 9/310 में: अल-साजी सईद बिन यज़ीद, जो एक गलती है, और सही वही है

जो हमने स्थापित किया है। अल-नबाजी शब्द नबाज से संबंधित है, जो बसरा के रेगिस्तान में एक गाँव है। देखिए अल-अंसा़ब 12/28, और सियर आलाम अल-नुबला 9/586।

سورة البقرہ: آیت ١٦٨ / ١١

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے لوگو! زمین میں جو کچھ ہے اس میں سے حلال اور پاکیزہ کھاؤ اور شیطان کے نقشِ قدم پر نہ چلو، بے شک وہ تمہارا کھلا دشمن ہے﴾ (١٦٨)

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اے لوگو!﴾ آیت۔ کہا گیا ہے کہ یہ ثقیف، خزاعہ اور بنی مدلج کے بارے میں نازل ہوئی ان مویشیوں کے متعلق جنہیں انہوں نے اپنے اوپر حرام کر لیا تھا (١)، جبکہ لفظ عام ہے۔ اور یہاں "طیب" سے مراد حلال ہے، پس یہ لفظ کے اختلاف کی وجہ سے تاکید ہے، اور طیب کے بارے میں یہ امام مالک کا قول ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: طیب سے مراد لذیذ چیز ہے، پس یہ تنوع (تقسیم) ہے، اور اسی لیے گندے جانور کا کھانا منع ہے (٢)۔ اس کی وضاحت "الانعام" اور "الاعراف" (٣) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حلالاً طیباً﴾ "حلالاً" حال ہے، اور کہا گیا ہے کہ مفعول ہے۔ حلال کو حلال اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ اس سے ممانعت کی گرہ کھل جاتی ہے۔

سہل بن عبداللہ نے فرمایا: نجات تین چیزوں میں ہے: حلال کھانا، فرائض کی ادائیگی، اور نبی ﷺ کی اقتدا کرنا (٤)۔

اور ابو عبداللہ النباجی، جن کا نام سعید بن برید (٥) ہے، نے فرمایا: پانچ خصلتیں ایسی ہیں جن سے علم مکمل ہوتا ہے، اور وہ یہ ہیں: اللہ عزوجل کی پہچان، حق کی پہچان، اللہ کے لیے عمل میں اخلاص، سنت پر عمل، اور حلال کھانا، پس اگر ایک بھی مفقود ہو گئی تو عمل اوپر نہیں اٹھایا جائے گا۔

سہل نے فرمایا: حلال کھانا علم کے بغیر درست نہیں ہوتا، اور مال اس وقت تک حلال نہیں ہوتا جب تک کہ وہ چھ خصلتوں سے پاک نہ ہو جائے: سود (ربا)، حرام، سحت - جو ایک مجمل نام ہے - خیانت (غلول)، مکروہ، اور شبہ۔

---

(١) النکت والعیون ١/٢٢٠۔ (٢) المحرر الوجیز ١/٢٣٦۔ (٣) الانعام آیت: ١٤٥، اور الاعراف آیت: ١٥٧۔ (٤) حلیۃ الاولیاء ١٠/١٩٠۔ (٥) (د) میں: الباجی، اور باقی نسخوں اور الحلیہ ٩/٣١٠ میں: اور اس میں خبر ہے -: الساجی سعید بن یزید، اور وہ غلط ہے، اور صحیح وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا۔ النباجی کی نسبت النباج کی طرف ہے، جو بصرہ کے دیہات میں سے ایک بستی ہے۔ دیکھیے الانساب ١٢/٢٨، اور سیر اعلام النبلاء ٩/٥٨٦۔

Surah Al-Baqarah: Verse 168 (Page 12)

Third: His Saying, the Almighty: {And do not follow the footsteps of Satan} [168]. 'Footsteps' (Khutuwat) is the plural of 'Khatwah' and 'Khutwah', with the same meaning. Al-Farra' said: 'Khutuwat' is the plural of 'Khatwah' with fatha (on the first letter). And 'Khutwah' with damma is the distance between the two feet (1).

Al-Jawhari said (2): The plural of paucity is 'khatawat', 'khutuwat', and 'khatawat', while the plural of multitude is 'khuta'. 'Khatwah' with fatha refers to a single time, and its plural is 'khatawat' – with vowel movement – and 'khita'', like 'rakwah' and 'rika''; Imru' al-Qais said (3): She has leaps like the leaps of gazelles, Crossing one valley in strides and another in rain.

Abu al-Sammal al-'Adawi and 'Ubayd bin 'Umayr read: 'Khatawat' with fatha on both the 'kha' and the 'ta' (4).

It is narrated from Ali bin Abi Talib, Qatadah, al-A'raj, Amr bin Maymun, and al-A'mash: 'Khutu'at' with damma on the 'kha' and 'ta' and a hamzah on the 'waw' (5).

Al-Akhfash said: They took this reading to mean it is the plural of 'khati'ah' (sin), derived from 'khata'' (error), not from 'khatw' (stepping) (6).

The meaning according to the majority reading is: Do not follow in the tracks of Satan and his work, and whatever has not been established by Divine Law is attributed to Satan.

Ibn Abbas said: 'Footsteps of Satan' are his deeds. Mujahid said: His sins. Al-Suddi said: Obedience to him. Abu Mijlaz said: They are vows and acts of disobedience (7).

I say: The correct view is that the term is general, encompassing everything other than the Sunnahs and the Shariahs, such as innovations.

---

(1) Transmitted from him by al-Razi: 3/5. (2) Al-Sihah (article: khata). (3) His Diwan, p. 167. (4) Al-Muhtasib 1/117, and al-Muharrar al-Wajiz 1/237, attributing it to Abu al-Sammal. Ibn Khalawayh, p. 11, attributed it to Abu Haram al-A'rabi. We have not found it attributed to 'Ubayd bin 'Umayr. (5) Al-Muhtasib 1/117, attributing it to Ali, al-A'raj, and Amr bin Ubayd; and al-Muharrar al-Wajiz 1/237, attributing it to Ali, Qatadah, al-A'mash, and Salam. Ibn Khalawayh in 'The Rare Readings' (p. 11) attributed it to Amr bin Ubayd and Isa bin Umar. (6) See al-Muharrar al-Wajiz 1/237; we have not found this statement attributed to al-Akhfash. (7) In (m): 'in acts of

disobedience'. See al-Muharrar al-Wajiz 1/237. These views were recorded by al-Tabari 3/38-39.

सूरह अल-बक़रह: आयत 168 (पृष्ठ 12)

तीसरी बात: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और शैतान के नक्शेकदम पर न चलो} [168]। 'खुतुवात' (Khutuwat) 'खतवा' और 'खुत्वा' का बहुवचन है, जिनका अर्थ एक ही है। अल-फर्रा ने कहा: 'खुतुवात', 'खतवा' (ख पर फतह के साथ) का बहुवचन है। और 'खुत्वा' (ख पर दम्मा के साथ) दो पैरों के बीच की दूरी को कहते हैं (1)।

अल-जौहरी ने कहा (2): अल्पता का बहुवचन 'खतवात', 'खुतुवात' और 'खतवात' है, और अधिकता का बहुवचन 'खुता' है। 'खतवा' (फतह के साथ) का अर्थ एक बार है, और इसका बहुवचन 'खतवात' - हरकत (vowel movement) के साथ - और 'खिता' है, जैसे 'रकवा' और 'रिका'; इम्रुल क़ैस ने कहा (3): उसकी छलांगें हिरणों की छलांग की तरह हैं, एक घाटी कदमों से और दूसरी बारिश (की तेजी) से पार करती है।

अबू अल-समाल अल-अदवी और उबैद बिन उमैर ने 'खतवात' पढ़ा, ख और ता दोनों पर फतह के साथ (4)।

अली बिन अबी तालिब, कतादा, अल-अअराज, अम्र बिन मैमुन और अल-अअमश से रिवायत है: 'खुतुआत', ख और ता पर दम्मा और वाव पर हमजा के साथ (5)।

अल-अखफश ने कहा: उन्होंने इस पाठ (किरात) को 'खतीआ' (पाप) का बहुवचन माना है, जो 'खता' (त्रुटि) से निकला है, न कि 'खत्व' (कदम बढ़ाने) से (6)।

बहुमत (जम्हूर) के पाठ के अनुसार अर्थ है: शैतान के पदचिह्नों और उसके कार्यों का अनुसरण न करें, और जो कुछ शरीयत (ईश्वरीय कानून) द्वारा स्थापित नहीं है, वह शैतान की ओर जिम्मेदार है।

इब्न अब्बास ने कहा: 'शैतान के नक्शेकदम' उसके कर्म हैं। मुजाहिद ने कहा: उसके पाप। सुद्दी ने कहा: उसकी आज्ञाकारिता। अबू मिजलाज़ ने कहा: वे मन्नतें और अवज्ञा के कार्य हैं (7)।

मैं कहता हूँ: सही बात यह है कि शब्द सामान्य है, जिसमें सुन्नत और शरीयत के अलावा हर चीज़, जैसे बिदअत (नवाचार), शामिल है।

---

(1) अल-राज़ी द्वारा उनसे उद्धृत: 3/5। (2) अस-सिहाह (लेख: खता)। (3) उनका दीवान, पृ. 167। (4) अल-मुहतासिब 1/117, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/237, इसे अबू अल-समाल को समर्पित

करते हुए। इब्न खालवैय, पृ. 11 ने इसे अबू हराम अल-अअराबी को समर्पित किया। हमें यह उबैद बिन उमैर को समर्पित नहीं मिला। (5) अल-मुहतासिब 1/117, अली, अल-अअराज और अम्र बिन उबैद को समर्पित; और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/237, अली, कतादा, अल-अअमश और सलाम को समर्पित। इब्न खालवैय ने 'अल-किरात अल-शाज्जाह' (पृ. 11) में इसे अम्र बिन उबैद और ईसा बिन उमर को समर्पित किया है। (6) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/237; हमें अल-अखफश का यह कथन नहीं मिला। (7) (म) में: 'अवज्ञा के कार्यों में'। देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/237। इन विचारों को अल-तबरी 3/38-39 द्वारा रिकॉर्ड किया गया था।

سورہ البقرہ: آیت ۱٦۸ (صفحہ ۱۲)

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور شیطان کے نقشِ قدم پر نہ چلو﴾ [۱٦۸]۔ «خُطُوَات» خَطوة اور خُطوة کی جمع ہے، جن کا ایک ہی معنی ہے۔ الفراء نے کہا: الخُطوات خَطوة (خا پر زبر کے ساتھ) کی جمع ہے۔ اور خُطوة (خا پر پیش کے ساتھ) دو قدموں کے درمیانی فاصلے کو کہتے ہیں (1)۔

الجوہری نے کہا (2): قلت کی جمع خَطَوات، خُطُوَات اور خَطُوَات آتی ہے، اور کثرت کی جمع خُطًی ہے۔ خَطوة (زبر کے ساتھ) کا معنی ایک مرتبہ ہے، اور اس کی جمع خَطَوات - تحریک کے ساتھ - اور خِطاء آتی ہے، جیسے رکوة اور رِکاء؛ امرؤ القیس نے کہا (3): اس کی چھلانگیں ہرنوں کی چھلانگوں جیسی ہیں، ایک وادی وہ قدموں (تیزی) سے اور دوسری بارش (جیسی رفتار) سے طے کرتی ہے۔

ابو السمال العدوی اور عبید بن عمیر نے «خَطَوات» خا اور طا دونوں کے زبر کے ساتھ پڑھا ہے (4)۔

حضرت علی بن ابی طالب، قتادہ، الاعرج، عمرو بن میمون اور الاعمش سے «خُطُؤات» مروی ہے، خا اور طا کے پیش اور واؤ پر ہمزہ کے ساتھ (5)۔

الاخفش نے کہا: انہوں نے اس قرآت سے یہ مراد لی ہے کہ یہ «خطیئة» (گناہ) کی جمع ہے جو «خطأ» (غلطی) سے ہے، نہ کہ «خطو» (قدم بڑھانے) سے (6)۔

جمہور کی قرآت کے مطابق معنی یہ ہے: شیطان کے نقشِ قدم اور اس کے عمل کی پیروی نہ کرو، اور جو کچھ شریعت میں وارد نہیں ہوا وہ شیطان کی طرف منسوب ہے۔

ابن عباس نے فرمایا: 'شیطان کے نقشِ قدم' اس کے اعمال ہیں۔ مجاہد نے فرمایا: اس کی خطائیں (گناہ)۔ سدی نے فرمایا: اس کی فرمانبرداری۔ ابو مجلز نے فرمایا: وہ نذریں اور گناہ ہیں (7)۔

میں کہتا ہوں: صحیح بات یہ ہے کہ یہ لفظ عام ہے، ہر اس چیز کے بارے میں جو سنتوں اور شریعت کے علاوہ ہو یعنی بدعتیں۔

---

(1) اسے ان سے الرازی نے نقل کیا ہے: ۳/۵۔ (2) الصحاح (مادہ: خطا)۔ (3) ان کا دیوان ص ١٦٧۔ (4) المحتسب ۱/۱۱۷، اور المحرر الوجیز ۱/۲۳۷، اور اسے ابو السمال کی طرف منسوب کیا ہے۔ ابن خالویہ ص ۱۱ نے اسے ابو حرام الاعرابی کی طرف منسوب کیا، اور ہمیں یہ عبید بن عمیر کی طرف منسوب نہیں ملا۔ (5) المحتسب ۱/۱۱۷ میں علی، الاعرج اور عمرو بن عبید کی طرف منسوب ہے؛ اور المحرر الوجیز ۱/۲۳۷ میں علی، قتادہ، الاعمش اور سلام کی طرف منسوب ہے۔ ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ (ص ۱۱) میں اسے عمرو بن عبید اور عیسیٰ بن عمر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (6) دیکھیے المحرر الوجیز ۱/۲۳۷؛ ہمیں الاخفش کا یہ قول نہیں ملا۔ (7) نسخہ (م) میں: 'گناہوں میں'۔ دیکھیے المحرر الوجیز ۱/۲۳۷۔ ان اقوال کو الطبری نے ۳/۳۸-۳۹ پر روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 168 13 and sins (1). The discussion on "Satan" has been previously covered in full (2). Fourthly: His Almighty's saying: {Indeed, he is a clear enemy to you}. Allah Almighty has informed us that Satan is an enemy, and His news is truth and sincerity. Therefore, it is obligatory for every rational person to take precautions against this enemy who has shown his enmity since the time of Adam, and has dedicated himself and his life to corrupting the states of the children of Adam. Allah Almighty has commanded us to beware of him, saying—Exalted is He: {And do not follow the footsteps of Satan. Indeed, he is a clear enemy to you [168]. He only orders you to evil and immorality and that you say about Allah what you do not know [169]}. And He said: {Satan threatens you with poverty and orders you to immorality} [Al-Baqarah: 268]. And He said: {And Satan wants to mislead them into far-reaching error} [An-Nisa: 60]. And He said: {Satan only wants to cause animosity and hatred between you through intoxicants and gambling and to avert you from the remembrance of Allah and from prayer. So will you not desist?} [Al-Ma'idah: 91]. And He said: {Indeed, he is a misleading, clear enemy} [Al-Qasas: 15]. And He said: {Indeed, Satan is an enemy to you; so take him as an enemy. He only invites his party to be among the companions of the Blaze} [Fatir: 6]. This is the ultimate warning, and there are many similar examples in the Qur'an. Abdullah bin Amr (3) said: "Indeed, Iblis (Satan) is shackled in the lowest earth. So when he moves, every evil on earth between two or more people is from his movement" (4). At-Tirmidhi recorded from the Hadith of Abu Malik al-Ash'ari, which contains: "And I command you to remember Allah, for the likeness of that is like a man pursued swiftly by the enemy until he reaches a fortified fortress and protects himself from them; likewise, the servant cannot protect himself from Satan except by the remembrance of Allah." He said about it: "A Hasan Sahih Gharib Hadith" (5).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/237. (2) 1/140. (3) In some copies: "bin Umar", which is an error, for Abu Nu’aym recorded the report in Al-Hilyah 1/288-289, in the biography of Abdullah bin Amr, may Allah be pleased with them both. (4) Its chain of narration has weakness. Furthermore, Abdullah bin Amr used to narrate from the People of the Book, as mentioned by Al-Dhahabi in Al-Siyar 3/81. Perhaps this report - if it is authentic from him - is among what he heard from them. (5) It is a part of a long Hadith in At-Tirmidhi (2863), and it is in Musnad Ahmad (17170). Abu Malik al-Ash'ari, the narrator of the Hadith, is Al-Harith bin Al-Harith al-Ash'ari, who is famous by his name. He is different from the Abu Malik al-Ash'ari famous by his kunya (agnomen)

whose name is disputed and who died earlier than Al-Harith al-Ash'ari. See Al-Isabah 2/150 and 3/12, and Tuhfat al-Ashraf 3/3.

सूरह अल-बक़रह: आयत १६८ १३ और पाप (१)। "शैतान" पर पहले ही विस्तार से चर्चा की जा चुकी है (२)। चौथी बात: अल्लाह तआला का कथन है: {निस्संदेह वह तुम्हारा खुला दुश्मन है}। अल्लाह तआला ने सूचित किया है कि शैतान एक दुश्मन है, और उसकी खबर सत्य और सच्ची है। इसलिए, बुद्धिमान व्यक्ति के लिए यह अनिवार्य है कि वह इस दुश्मन से सावधान रहे जिसने आदम के समय से ही अपनी दुश्मनी दिखा दी है, और जिसने आदम की संतान की स्थितियों को बिगाड़ने में खुद को और अपना पूरा जीवन समर्पित कर दिया है। अल्लाह तआला ने हमें उससे बचने का आदेश दिया है —जैसा कि उसने कहा: {और शैतान के नक्शेकदम पर न चलो। निस्संदेह वह तुम्हारा खुला दुश्मन है [१६८]। वह तो तुम्हें केवल बुराई और अश्लीलता का आदेश देता है और यह कि तुम अल्लाह के बारे में वह कहो जो तुम नहीं जानते [१६९]}। और उसने कहा: {शैतान तुम्हें गरीबी की धमकी देता है और तुम्हें अश्लीलता का आदेश देता है} [अल-बक़रह: २६८]। और उसने कहा: {और शैतान चाहता है कि उन्हें दूर की गुमराही में डाल दे} [अन-निसा: ६०]। और उसने कहा: {शैतान तो केवल यही चाहता है कि शराब और जुए के माध्यम से तुम्हारे बीच दुश्मनी और नफरत पैदा कर दे और तुम्हें अल्लाह की याद से और नमाज़ से रोक दे। तो क्या तुम बाज आओगे?} [अल-माएदा: ९१]। और उसने कहा: {निस्संदेह वह गुमराह करने वाला, खुला दुश्मन है} [अल-क़सस: १५]। और उसने कहा: {निस्संदेह शैतान तुम्हारा दुश्मन है, इसलिए उसे अपना दुश्मन समझो। वह अपने दल को केवल इसलिए बुलाता है ताकि वे भड़कती आग के साथियों में शामिल हो जाएँ} [फ़ातिर: ६]। यह चेतावनी की पराकाष्ठा है, और कुरान में इसके समान कई उदाहरण हैं। अब्दुल्ला बिन अम्र (३) ने कहा: "निस्संदेह इबलीस सबसे निचली ज़मीन में जकड़ा हुआ है। इसलिए जब वह हिलता है, तो ज़मीन पर दो या दो से अधिक लोगों के बीच हर बुराई उसकी हरकत के कारण होती है" (४)। और तिरमिज़ी ने अबू मालिक अल-अशअरी की हदीस से उद्धृत किया है, जिसमें है: "और मैं तुम्हें अल्लाह को याद करने का आदेश देता हूँ, क्योंकि उसकी मिसाल उस व्यक्ति की तरह है जिसका पीछा दुश्मन तेज़ी से कर रहा हो, यहाँ तक कि वह एक मज़बूत किले में पहुँच जाए और खुद को उनसे सुरक्षित कर ले; इसी प्रकार, बंदा शैतान से खुद को केवल अल्लाह के ज़िक्र (याद) से ही बचा सकता है।" उन्होंने इसके बारे में कहा: "हसन सहीह ग़रीब हदीस" (५)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२३७। (२) १/१४०। (३) प्रतियों में: "बिन उमर", जो कि एक गलती है, क्योंकि अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' १/२८८-२८९ में अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की जीवनी में यह खबर दर्ज की है। (४) इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला (इसनाद) में कमजोरी है। इसके

अलावा, अब्दुल्ला बिन अम्र अहल-ए-किताब से भी रिवायत करते थे, जैसा कि अल-ज़हबी ने 'अल-सियार' ३/८१ में उल्लेख किया है। शायद यह खबर - यदि उनसे प्रमाणित हो - उन्हीं बातों में से हो जो उन्होंने उनसे सुनी थीं। (५) यह तिरमिज़ी (२८६३) में एक लंबी हदीस का हिस्सा है, और यह मुसनद अहमद (१७१७०) में भी है। हदीस के रावी (वर्णनकर्ता) अबू मालिक अल-अशअरी अल-हारिस बिन अल-हारिस अल-अशअरी हैं, जो अपने नाम से प्रसिद्ध हैं। वह उस मशहूर अबू मालिक अल-अशअरी से अलग हैं जो अपनी कुनियत (उपनाम) से प्रसिद्ध हैं और जिनके नाम पर मतभेद है और जिनकी मृत्यु हारिस अल-अशअरी से पहले हुई थी। देखिए अल-इसाबा २/१५० और ३/१२, और तोहफ़त अल-अशराफ़ ३/३।

سورہ البقرہ: آیت ۱۶۸ ۱۳ اور گناہوں (۱)۔ اور «شیطان» کے بارے میں گفتگو پہلے مکمل طور پر گزر چکی ہے (۲)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾ (بیشک وہ تمہارا کھلا دشمن ہے)۔ اللہ تعالیٰ نے خبر دی ہے کہ شیطان دشمن ہے، اور اس کی خبر حق اور سچ ہے۔ لہٰذا عقل مند پر واجب ہے کہ وہ اس دشمن سے بچاؤ کی تدبیر کرے جس نے حضرت آدم علیہ السلام کے زمانے سے ہی اپنی دشمنی واضح کر دی ہے، اور اپنی جان اور عمر اولادِ آدم کے احوال بگاڑنے میں صرف کر دی ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اس سے بچنے کا حکم دیتے ہوئے فرمایا — وہ عظیم کہنے والا ہے: ﴿وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿١٦٨﴾ إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿١٦٩﴾﴾ اور فرمایا: ﴿الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ﴾ [البقرہ: ۲۶۸]۔ اور فرمایا: ﴿وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا﴾ [النساء: ۶۰]۔ اور فرمایا: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ﴾ [المائدہ: ۹۱]۔ اور فرمایا: ﴿إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ﴾ [القصص: ۱۵]۔ اور فرمایا: ﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾ [فاطر: ۶]۔ یہ انتہائی درجہ کی تنبیہ ہے، اور قرآن میں اس جیسی بہت سی مثالیں موجود ہیں۔ اور عبداللہ بن عمرو (۳) نے فرمایا: بیشک ابلیس نچلی زمین میں جکڑا ہوا ہے، پس جب وہ حرکت کرتا ہے تو زمین پر دو یا دو سے زیادہ لوگوں کے درمیان ہر شر اسی کی حرکت سے ہوتا ہے (۴)۔ اور ترمذی نے ابو مالک الاشعری کی حدیث نقل کی ہے، جس میں ہے: «اور میں تمہیں اللہ کے ذکر کا حکم دیتا ہوں، کیونکہ اس کی مثال اس شخص کی سی ہے جس کے پیچھے دشمن تیزی سے نکلا ہو یہاں تک کہ وہ ایک مضبوط قلعے میں آ جائے اور اپنے آپ کو ان سے بچا لے، اسی طرح بندہ اپنے آپ کو شیطان سے نہیں بچا

سکتا مگر اللہ کے ذکر ہی سے»۔ حدیث۔ اور اس کے بارے میں فرمایا: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے (۵)۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۳۷۔ (۲) ۱/ ۱۴۰۔ (۳) نسخوں میں: بن عمر، اور یہ غلطی ہے، کیونکہ ابو نعیم نے الحلیہ ۱/ ۲۸۸-۲۸۹ میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کے حالات میں اس روایت کو نقل کیا ہے۔ (۴) اس کی اسناد میں ضعف ہے، پھر یہ کہ عبداللہ بن عمرو اہلِ کتاب سے بھی روایت کیا کرتے تھے جیسا کہ ذہبی نے السیر ۳/ ۸۱ میں ذکر کیا ہے، تو شاید یہ خبر — اگر ان سے ثابت ہو — ان چیزوں میں سے ہو جو انہوں نے ان سے سنی تھیں۔ (۵) یہ ترمذی (۲۸۶۳) کی ایک طویل حدیث کا حصہ ہے، اور یہ مسند احمد (۱۷۱۷۰) میں بھی ہے۔ اور حدیث کے راوی ابو مالک الاشعری: حارث بن حارث اشعری ہیں، جو اپنے نام سے مشہور ہیں۔ وہ مشہور کنیت والے ابو مالک الاشعری سے الگ ہیں جن کے نام میں اختلاف ہے اور جو حارث اشعری سے پہلے وفات پا چکے تھے۔ دیکھئے الاصابہ ۲/ ۱۵۰ اور ۳/ ۱۲، اور تحفۃ الاشراف ۳/ ۳۔

14 Surah Al-Baqarah: Verse 169

His saying (Exalted is He): {He only commands you to evil and immorality and that you say about Allah what you do not know (169)} His saying (Exalted is He): {He only commands you to evil and immorality}. Evil (Al-Su') was named so because it harms its perpetrator with the evilness of its consequences. It is a verbal noun from "sa'ahu yasou'uhu saw'an and masa'atan": if it grieved him. "Su'tuhu fa yasi'u": if you grieved him and he became sad. Allah Almighty said: {And the faces of those who disbelieved will be distressed} [Al-Mulk: 27]. A poet said: If this time has grieved me, how long time has pleased me The matter to me in both is one; for that is gratitude and for this (1) is patience "Al-Fahsha'" (immorality) originally meant ugliness of appearance, as he said: And a neck like the neck of a white gazelle, not ugly (2) Then the word was used for what is ugly in meanings. Sharia (Islamic law) is what deems things good or bad; so everything forbidden by Sharia is from "Al-Fahsha'" (3). Muqatil said: Every mention of "Al-Fahsha'" in the Quran refers to adultery, except for His saying: {Satan threatens you with poverty and commands you to immorality} [Al-Baqarah: 268], for it means withholding Zakat (4). I say: Based on this, it was said: Evil is what has no prescribed punishment (Hadd), and "Al-Fahsha'" is what has a prescribed punishment. This was narrated from Ibn Abbas and others (5), and Allah knows best. His saying (Exalted is He): {and that you say about Allah what you do not know}. Al-Tabari said: He means what they forbade of "Bahirah" and "Sa'ibah" and the like from what they made as Sharia (religious law) (6). "And that you say" is in the genitive case because it is conjoined to His saying (Exalted is He): "to evil and immorality".

---

(1) In (D) and (M): "and for that," and we have not come across these two verses. (2) Said by Imru' al-Qays, the verse is in his Diwan p. 16, and its second half is: When she displays it, not unadorned His saying: "Al-Rim" means the pure white gazelle. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/237, and this is the issue of "Husn" (goodness) and "Qubh" (ugliness). The Ahl al-Sunnah said: Reason perceives goodness and ugliness in things without arranging reward or punishment based on that. (4) Al-Baghawi mentioned something similar in his Tafsir 1/256 and attributed it to Al-Kalbi. (5) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 1/253, and Al-Baghawi in his Tafsir 1/138. (6) Tafsir al-Tabari 3/40, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/237 and from him the author quoted.

१४ सूरा अल-बक़रह: आयत १६९

अल्लाह तआला का फरमान: {वह तुम्हें केवल बुराई और अश्लीलता का हुक्म देता है और यह कि तुम अल्लाह के बारे में वह कहो जो तुम नहीं जानते (१६९)} अल्लाह तआला का फरमान: {वह तुम्हें केवल बुराई और अश्लीलता का हुक्म देता है}। 'अल-सू' (बुराई) को इसलिए बुराई कहा गया क्योंकि यह अपने कर्ता को अपने परिणामों की बुराई से दुखी करती है। यह 'साअहु यसूउहु' का मस्तर है जिसका अर्थ है: जब उसने उसे दुखी किया। और कहा जाता है कि मैंने उसे दुखी किया तो वह दुखी हो गया। अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो उन लोगों के चेहरे बिगड़ जाएँगे जिन्होंने कुफ़्र किया} [अल-मुल्क: २७]। एक कवि ने कहा: यदि इस ज़माने ने मुझे दुखी किया है, तो बहुत समय तक ज़माने ने मुझे प्रसन्न भी किया है दोनों ही मेरे लिए एक समान हैं; उसके लिए शुक्र है और इसके(१) लिए सब्र है 'अल-फहशा' (अश्लीलता) का मूल अर्थ है रूप की कुरूपता, जैसा कि उसने कहा: और एक गर्दन सफेद हिरण की गर्दन जैसी, जो भद्दी (२) नहीं है फिर इस शब्द का प्रयोग उन अर्थों के लिए होने लगा जो बुरे हैं। शरीयत ही है जो किसी चीज़ को अच्छा या बुरा ठहराती है, अतः शरीयत ने जिस चीज़ से भी मना किया है वह 'अल-फहशा' (अश्लीलता) में शामिल है (३)। मुक़ातिल ने कहा: कुरआन में जहाँ भी 'अल-फहशा' का उल्लेख आया है, उसका अर्थ व्यभिचार है, सिवाय अल्लाह के इस फरमान के {शैतान तुम्हें निर्धनता से डराता है और तुम्हें अश्लीलता का हुक्म देता है} [अल-बक़रह: २६८], क्योंकि यहाँ इसका अर्थ ज़कात न देना है (४)। मैंने कहा: इस आधार पर यह कहा गया कि: 'अल-सू' (बुराई) वह है जिसमें कोई निर्धारित दंड (हद्द) नहीं है, और 'अल-फहशा' (अश्लीलता) वह है जिसमें निर्धारित दंड है। यह इब्न अब्बास और अन्य से वर्णित है (५), और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का फरमान: {और यह कि तुम अल्लाह के बारे में वह कहो जो तुम नहीं जानते}। तबरी ने कहा: इससे मुराद वे चीज़ें हैं जिन्हें उन्होंने हराम कर दिया था जैसे बहीरा और साइबा और इसी तरह की अन्य चीज़ें जिन्हें उन्होंने अपनी तरफ से कानून बना लिया था (६)। "और यह कि तुम कहो" (व अन् तक़ूलू) जेर (कसरह) की स्थिति में है क्योंकि इसका संबंध अल्लाह तआला के शब्द "बुराई और अश्लीलता के साथ" से है।

---

(१) (द) और (म) प्रतियों में: "व लिज़ाक" (और उसके लिए), और हमें ये दो शेर नहीं मिले। (२) इसके कहने वाले इम्रुल क़ैस हैं, और यह शेर उनके दीवान के पृष्ठ १६ पर है, और इसका दूसरा मिसरा है: इज़ा हिया नस्सतहु व ला बि मुअत्तल उनका शब्द "अल-रीम" का अर्थ शुद्ध सफेद हिरण है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२३७, और यह अच्छाई और बुराई (हुस्न व क़ुब्ह) का मसला है। अहलुस

सुन्नत का कहना है कि बुद्धि चीज़ों में अच्छाई और बुराई को पहचानती है, बिना इस पर कोई सवाब या अज़ाब आधारित किए। (४) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर १/२५६ में इसी तरह का उल्लेख किया है और इसे अल-कल्बी से जोड़ा है। (५) अल-वाहिदी ने अल-वसीत १/२५३ में और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर १/१३८ में इसका उल्लेख किया है। (६) तफ़सीर तबरी ३/४०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२३७, और मुसन्निफ (लेखक) ने वहीं से नकल किया है।

۱۴ سورة البقرہ: آیت ۱۶۹

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ تمہیں صرف برائی اور بے حیائی کا حکم دیتا ہے اور اس بات کا کہ تم اللہ پر وہ باتیں کہو جن کا تم علم نہیں رکھتے (۱۶۹)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ تمہیں صرف برائی اور بے حیائی کا حکم دیتا ہے}۔ 'السوء' (برائی) کو سوء اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ اپنے کرنے والے کو اپنے برے انجام کی وجہ سے غمزدہ کر دیتی ہے۔ یہ "ساءہ یسوؤہ" کا مصدر ہے، یعنی: جب اس نے اسے رنجیدہ کیا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تو ان لوگوں کے چہرے بگڑ جائیں گے جنہوں نے کفر کیا} [الملک: ۲۷]۔ شاعر نے کہا: اگر اس زمانے نے مجھے غمگین کیا ہے، تو ایک مدت تک زمانے نے مجھے خوش بھی رکھا ہے میرے نزدیک دونوں حالتیں برابر ہیں؛ اس پر شکر ہے اور اس (۱) پر صبر ہے 'الفحشاء' (بے حیائی) کا اصل معنی ظاہری بدصورتی ہے، جیسا کہ اس نے کہا: اور ایک گردن سفید ہرن کی گردن جیسی جو بدصورت (۲) نہیں ہے پھر یہ لفظ ان معانی کے لیے استعمال ہونے لگا جو قبیح (برے) ہیں۔ شریعت ہی کسی چیز کو اچھا یا برا قرار دیتی ہے، پس ہر وہ کام جس سے شریعت نے منع کیا ہے وہ 'الفحشاء' میں شامل ہے (۳)۔ مقاتل نے کہا: قرآن مجید میں جہاں بھی 'الفحشاء' کا ذکر ہے اس سے مراد زنا ہے، سوائے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے: {شیطان تمہیں مفلسی سے ڈراتا ہے اور تمہیں بے حیائی کا حکم دیتا ہے} [البقرۃ: ۲۶۸]، کیونکہ یہاں اس سے مراد زکوٰۃ کی ادائیگی سے روکنا ہے (۴)۔ میں کہتا ہوں: اس بنیاد پر یہ کہا گیا کہ 'السوء' وہ گناہ ہے جس کی کوئی مقررہ سزا (حد) نہیں، اور 'الفحشاء' وہ ہے جس پر حد مقرر ہے۔ یہ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے (۵)، واللہ تعالیٰ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یہ کہ تم اللہ پر وہ باتیں کہو جن کا تم علم نہیں رکھتے}۔ طبری نے کہا: اس سے مراد وہ جانور ہیں جنہیں انہوں نے حرام کر دیا تھا جیسے بحیرہ اور سائبہ وغیرہ جنہیں انہوں نے خود سے قانون بنا لیا تھا (۶)۔

"وأن تقولوا" (اور یہ کہ تم کہو) جر کی حالت میں ہے کیونکہ اس کا عطف اللہ تعالیٰ کے قول "بالسوء والفحشاء" پر ہے۔

---

(۱) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: "ولذاک"، اور ہمیں یہ دو اشعار نہیں ملے۔ (۲) اس کے قائل امرؤ القیس ہیں، یہ شعر ان کے دیوان کے صفحہ ۱۶ پر ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: إذا هي نصَّتْه ولا بمعطَّل شاعر کا لفظ "الریم" خالص سفید ہرن کے معنی میں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۲۳۷، اور یہ حسن و قبح کا مسئلہ ہے، اہل سنت کا کہنا ہے کہ عقل چیزوں میں اچھائی اور برائی کا ادراک تو کرتی ہے لیکن اس پر ثواب یا عذاب مرتب نہیں کرتی۔ (۴) بغوی نے اپنی تفسیر ۱/۲۵۶ میں اسی طرح کا ذکر کیا ہے اور اسے کلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) واحدی نے الوسیط ۱/۲۵۳ میں اور بغوی نے اپنی تفسیر ۱/۱۳۸ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۶) تفسیر طبری ۳/۴۰، اور المحرر الوجیز ۱/۲۳۷ اور وہیں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

15 | Surah Al-Baqarah: Verse 170

His (Exalted is He) saying: {And when it is said to them, "Follow what Allah has revealed," they say, "Rather, we will follow that upon which we found our fathers." Even if their fathers understood nothing, nor were they guided?}

There are seven (1) issues regarding it:

First: His (Exalted is He) saying: {And when it is said to them} meaning the disbelievers of the Arabs. Ibn Abbas: It was revealed concerning the Jews (2). At-Tabari (3): The pronoun in "them" refers back to the people in His (Exalted is He) saying: {O mankind, eat}. And it was said: it refers back to "whoever" in His (Exalted is He) saying: {And among the people are those who take other than Allah} [Al-Baqarah: 165] verse.

And His saying: {Follow what Allah has revealed} meaning: in word (4) and action.

{They say, "Rather, we will follow that upon which we found our forefathers."} 'Alfayna': we found. The poet said:

So I found him not seeking to please ... and not remembering Allah except a little (5)

Second: His (Exalted is He) saying: {Even if their fathers...} the Alif is for interrogation, and the Waw is vocalized with fatha because it is a coordinating conjunction, conjoining a sentence to a sentence, because the extreme of corruption in adherence is for them to say: we follow our fathers even if they were not rational, so they were confronted with this adherence of theirs, as it is the state of their fathers (6).

Issue: Our scholars said: The strength of the words of this verse grants the invalidation of imitation (7), and its equivalent is: {And when it is said to them, "Come to what Allah has revealed and to the Messenger," they say, "Sufficient for us is that upon which we found our fathers"} [Al-Ma'idah: 104] verse. And this verse and the one before it are linked to what was before them, and that is because Allah, Glorified be He, informed about the ignorance of the Arabs in what they were controlled by through their foolish opinions regarding the Bahirah and the Sa'ibah.

---

(1) In the manuscript copies: eight, and the established version is from (M). (2) Produced by At-Tabari in his commentary 3/42. (3) In his commentary 3/41-42. (4) In (Kh), (Z), and (M): by acceptance. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/238. And the speech before it is from him. The verse is for Abu al-Aswad al-Du'ali, and it is in Al-Kitab

1/169, and Khizanat al-Adab 11/374. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/238. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/238.

१५ | सूरह अल-बकरा: आयत १७०

अल्लाह तआला का कथन: {और जब उनसे कहा जाता है, "उसका अनुसरण करो जो अल्लाह ने उतारा है," तो वे कहते हैं, "बल्कि हम तो उसी का अनुसरण करेंगे जिस पर हमने अपने बाप-दादा को पाया है।" क्या तब भी जब उनके बाप-दादा कुछ न समझते हों और न सीधे मार्ग पर हों?}

इसमें सात (१) विषय हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और जब उनसे कहा जाता है} यानी अरब के काफ़िर। इब्न अब्बास: यह यहूदियों के बारे में उतरी (२)। अत-तबरी (३): "लहुम" (उनसे) में सर्वनाम उन लोगों की ओर लौटता है जहाँ अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {हे लोगो, खाओ}। और कहा गया है: यह उस पर लौटता है जहाँ अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और लोगों में से कुछ वे हैं जो अल्लाह के सिवा दूसरों को शरीक ठहराते हैं} [अल-बकरा: १६५] आयत।

और उसका कथन: {उसका अनुसरण करो जो अल्लाह ने उतारा है} यानी: कथनी (४) और करनी में।

{वे कहते हैं, "बल्कि हम तो उसी का अनुसरण करेंगे जिस पर हमने अपने बाप-दादा को पाया है।"} 'अल्फ़यना': हमने पाया। कवि ने कहा:

"तो मैंने उसे माफी न माँगने वाला पाया ... और अल्लाह को याद न करने वाला सिवाय थोड़ा सा (५)"

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {क्या तब भी जब उनके बाप-दादा...} अलिफ़ प्रश्न के लिए है, और वाव पर फ़तहा (ज़बर) है क्योंकि यह संयोजक वाव है, जिसने एक वाक्य को दूसरे वाक्य से जोड़ा है, क्योंकि प्रतिबद्धता में भ्रष्टाचार की पराकाष्ठा यह है कि वे कहें: हम अपने बाप-दादा का अनुसरण करते हैं चाहे वे विवेकहीन हों, तो उन्हें उनकी इस प्रतिबद्धता पर स्थिर रखा गया, क्योंकि यह उनके बाप-दादा की स्थिति थी (६)।

विषय: हमारे विद्वानों ने कहा: इस आयत के शब्दों की शक्ति तक़लीद (अंधानुकरण) के खंडन का प्रमाण देती है (७), और इसके समान आयत है: {और जब उनसे कहा जाता है, "अल्लाह ने जो उतारा है उसकी ओर और रसूल की ओर आओ," तो वे कहते हैं, "हमारे लिए वही पर्याप्त है जिस पर हमने अपने बाप-दादा को पाया है"} [अल-माइदा: १०४] आयत। और यह आयत और इससे पहली वाली आयत अपने से पहले वाली आयतों से जुड़ी हुई हैं, और वह यह कि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने

अरबों की अज्ञानता के बारे में बताया कि वे बहीरा और साइबा (अंधविश्वास) के मामले में अपनी मूर्खतापूर्ण राय से निर्णय लेते थे।

---

(१) हस्तलिखित प्रतियों में: आठ, और (म) से पुष्ट किया गया है। (२) इसे अत-तबरी ने अपनी तफ़सीर ३/४२ में उद्धृत किया है। (३) अपनी तफ़सीर ३/४१-४२ में। (४) (ख), (ज़) और (म) में: 'स्वीकृति के साथ'। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२३८। और उससे पहले का कथन भी उन्हीं का है। शेर अबू अल-असवद अल-दुअली का है, और यह अल-किताब १/१६९ और ख़िज़ानत अल-अदब ११/३७४ में है। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२३८। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२३८।

۱۵ | سورہ البقرہ : آیت ۱۷۰

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا ۗ أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ﴾

اس میں سات (۱) مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ﴾ یعنی کفارِ عرب۔ ابن عباس: یہ یہودیوں کے بارے میں نازل ہوئی (۲)۔ طبری (۳): «لهم» میں ضمیر ان لوگوں کی طرف لوٹتی ہے جن کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا﴾۔ اور کہا گیا: یہ ﴿مَنْ﴾ کی طرف لوٹتی ہے جو اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں ہے: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ [البقرہ: ١٦٥]۔

اور اس کا قول: ﴿اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ﴾ یعنی: قول (٤) اور عمل کے ساتھ۔

﴿قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا﴾ 'ألفينا' کا معنی ہے: ہم نے پایا۔ شاعر نے کہا:

پس میں نے اسے نہ معافی مانگنے والا پایا ... اور نہ ہی اللہ کو یاد کرنے والا مگر تھوڑا سا (٥)

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ﴾ الف استفہام (سوال) کے لیے ہے، اور واؤ پر فتحہ ہے کیونکہ یہ واؤ عطف ہے، جس نے ایک جملے کا دوسرے جملے پر عطف کیا ہے، اس لیے کہ پیروی میں فساد کی انتہا یہ ہے کہ وہ کہیں: ہم اپنے آباء و اجداد کی پیروی کرتے ہیں اگرچہ وہ کچھ نہ سمجھتے ہوں، چنانچہ انہیں ان کے اسی رویے پر برقرار رکھا گیا، کیونکہ یہی ان کے آباء کا حال تھا (٦)۔

مسئلہ: ہمارے علماء نے کہا: اس آیت کے الفاظ کی قوت تقلید کے باطل ہونے کا تقاضا کرتی ہے (٧)، اور اس کی مثال یہ ہے: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا

عَلَيْهِ آبَاءَنَا﴾ [المائدہ: ١٠٤]۔ یہ آیت اور اس سے پہلی والی آیت اپنے سے پہلے والی آیات سے مربوط ہیں، اور وہ یہ کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے عربوں کی جہالت کے بارے میں بتایا کہ وہ بحیرہ اور سائبہ (زمانہ جاہلیت کی رسمیں) کے معاملے میں اپنی بیہودہ آراء سے فیصلے کرتے تھے۔

---

(١) قلمی نسخوں میں: آٹھ، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (٢) طبری نے اپنی تفسیر ٣/٤٢ میں روایت کیا ہے۔ (٣) اپنی تفسیر ٣/٤١-٤٢ میں۔ (٤) (خ) اور (ز) اور (م) میں: 'قبولیت کے ساتھ'۔ (٥) المحرر الوجیز ١/٢٣٨۔ اور اس سے پہلے والی بات اسی کی ہے۔ یہ شعر ابو الاسود الدؤلی کا ہے، جو الکتاب ١/١٦٩ اور خزانہ الادب ١١/٣٧٤ میں موجود ہے۔ (٦) المحرر الوجیز ١/٢٣٨۔ (٧) المحرر الوجیز ١/٢٣٨۔

Surah Al-Baqarah: Verse 170 | Page 16

...and al-wasilah. So they argued that it was a command they found their fathers practicing, so they followed them in that and abandoned what Allah revealed to His Messenger and commanded in His religion. Thus, the pronoun in "lahum" (to them) refers to them in both verses.

Third: Some people have relied on this verse to condemn taqlid (imitation/blind following) because Allah the Almighty condemned the disbelievers for following their fathers in falsehood and emulating them in disbelief and disobedience. This is correct regarding falsehood. As for following in truth, it is a foundation of the religion and a protection among the protections of the Muslims, to which the ignorant person who is unable to attain insight resorts.

Scholars differed on its permissibility in matters of fundamentals (Usul) as will follow, but its permissibility in matters of branches (Furu') is correct.

Fourth: Among scholars, the reality of taqlid is accepting a statement without evidence. According to this, whoever accepts the statement of the Prophet (peace be upon him) without looking into his miracle is a muqallid (imitator), but whoever looks into it is not a muqallid.

It was said: It is the belief in the correctness of a fatwa from one whose statement's validity is unknown. Linguistically, it is derived from the camel's collar (qiladah), for the Arabs say: "I collared the camel" when you place a rope around its neck to lead it. Thus, it is as if the muqallid (imitator) gives his whole affair to the one who leads him wherever he wishes. Likewise, their poet said (1):

"Entrust your affair—may Allah bless you—to one with a steadfast heart, who is capable in the conduct of war."

Fifth: Taqlid is not a path to knowledge, nor does it lead to it, neither in fundamentals nor in branches. This is the view of the majority of rational people and scholars, contrary to what is narrated from the ignorant among the Hashwiyya and the Ta'limiyya (2), who claim it is a path to knowing the truth, that it is obligatory, and that investigation and research are forbidden. The arguments against them are found in the books of Usul (Principles of Jurisprudence).

Sixth: The obligation of the layman who does not engage in deducing rulings from their sources due to lack of [capacity]...

(1) He is Laqit bin Ya'mar, and the verse is in his Diwan, p. 47. (2) At-Ta'limiyyah: One of the titles of the Batiniyyah; they were so named because they call for the invalidation of independent opinion (ra'y) and call people to learn from and follow the infallible Imam, exaggerating the importance of learning from him. See Fada'ih al-Batiniyyah by Al-Ghazali, pp. 11, 17. Discussion on the Hashwiyyah preceded in 1/90.

सूरा अल-बकरा: आयत 170 | पृष्ठ 16

...और अल-वसीला। इसलिए उन्होंने तर्क दिया कि यह एक ऐसा आदेश था जिसे उन्होंने अपने पूर्वजों को करते हुए पाया था, इसलिए उन्होंने उसी में उनका अनुसरण किया और अल्लाह ने अपने रसूल पर जो उतारा था और अपने धर्म में जो आदेश दिया था, उसे छोड़ दिया। इस प्रकार, "लहुम" (उनके लिए) में सर्वनाम दोनों आयतों में उन्हीं को संदर्भित करता है।

तीसरा: कुछ लोगों ने इस आयत का सहारा लेकर 'तक़लीद' (अनुकरण) की निंदा की है क्योंकि अल्लाह तआला ने काफिरों की निंदा उनके पूर्वजों का झूठ में अनुसरण करने और कुफ्र और अवज्ञा में उनका अनुकरण करने के लिए की है। यह झूठ के मामले में सही है। जहाँ तक सत्य के अनुसरण का प्रश्न है, यह धर्म के मूल सिद्धांतों में से एक है और मुसलमानों के लिए एक सुरक्षा है, जिसका सहारा वह अज्ञानी व्यक्ति लेता है जो स्वतंत्र सोच (इतिहाद) की क्षमता नहीं रखता।

मूल सिद्धांतों (उसूल) के मामलों में इसकी अनुमति के बारे में विद्वानों में मतभेद है जैसा कि आगे आएगा, लेकिन शाखाओं (फुरू) के मामलों में इसकी अनुमति सही है।

चौथा: विद्वानों के अनुसार, तक़लीद की वास्तविकता बिना किसी प्रमाण के किसी बात को स्वीकार करना है। इसके अनुसार, जो कोई पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की बात को उनके चमत्कार पर विचार किए बिना स्वीकार करता है, वह 'मुक़ल्लिद' (अनुकरणकर्ता) है, लेकिन जो उस पर विचार करता है, वह मुक़ल्लिद नहीं है।

कहा गया है: यह उस व्यक्ति के फतवे की सत्यता पर विश्वास करना है जिसके कथन की सत्यता अज्ञात है। भाषाई रूप से, यह ऊंट के गले के हार (क़िलादा) से लिया गया है, क्योंकि अरब कहते हैं: "मैंने ऊंट को पट्टा डाल दिया" जब आप उसके गले में एक रस्सी बांधते हैं जिससे उसे ले जाया जा सके। इस प्रकार, मानो मुक़ल्लिद अपना पूरा मामला उस व्यक्ति को सौंप देता है जो उसे जहाँ चाहे ले जाता है। इसी तरह उनके कवि ने कहा (1):

"अपना मामला उसे सौंप दें—अल्लाह आपका भला करे—जो दिल का मजबूत हो और युद्ध के मामलों में अनुभवी हो।"

पांचवां: तक़लीद ज्ञान का मार्ग नहीं है, और न ही यह ज्ञान तक पहुँचाती है, न मूल सिद्धांतों में और न ही शाखाओं में। यह अधिकांश बुद्धिजीवियों और विद्वानों का मत है, इसके विपरीत जो हशविया और

तालीमिया (2) के अज्ञानियों से वर्णित है कि यह सत्य को जानने का एक मार्ग है, और यह अनिवार्य है, और जांच और शोध हराम (वर्जित) है। उनके खिलाफ दलीलें उसूल (धर्मशास्त्र के सिद्धांत) की किताबों में हैं।

छठा: उस आम आदमी का कर्तव्य जो स्रोतों से नियमों को निकालने में संलग्न नहीं होता है क्योंकि [क्षमता] की कमी के कारण...

(1) वह लक़ीत बिन यामर हैं, और पद उनके दीवान, पृष्ठ 47 में है। (2) अत-तालीमिया: बातिनिया के शीर्षकों में से एक; उन्हें यह नाम इसलिए दिया गया क्योंकि वे राय (इतिहाद) को अमान्य करने और लोगों को सीखने और मासूम इमाम से ज्ञान प्राप्त करने के लिए बुलाते हैं, उनसे सीखने के महत्व को बढ़ा-चढ़ाकर पेश करते हैं। अल-गज़ाली की "फ़ज़ाइह अल-बातिनिया" पृष्ठ 11, 17 देखें। हशविया पर चर्चा पहले 1/90 में हो चुकी है।

سورة البقرہ: آیت 170 | صفحہ 16

...اور وسیلہ، تو انہوں نے دلیل دی کہ یہ وہ حکم ہے جس پر انہوں نے اپنے باپ دادا کو پایا، چنانچہ انہوں نے اس میں ان کی پیروی کی، اور اللہ نے اپنے رسول پر جو نازل فرمایا تھا اور اپنے دین میں جس کا حکم دیا تھا اسے چھوڑ دیا۔ پس "لھم" میں ضمیر دونوں آیتوں میں ان ہی کی طرف لوٹتی ہے۔

تیسری بات: ایک گروہ نے اس آیت سے تقلید کی مذمت پر استدلال کیا ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ نے کفار کی اس لیے مذمت کی کہ انہوں نے باطل میں اپنے باپ دادا کی پیروی کی، اور کفر و نافرمانی میں ان کی اقتدا کی۔ اور یہ باطل کے بارے میں درست ہے، جہاں تک حق میں تقلید کا تعلق ہے تو وہ دین کے اصولوں میں سے ایک اصل ہے، اور مسلمانوں کے لیے ایک جائے پناہ ہے، جس کی طرف وہ جاہل رجوع کرتا ہے جو غور و فکر (اجتہاد) کی صلاحیت سے قاصر ہو۔

اور علماء کا اصول کے مسائل میں اس کے جواز کے بارے میں اختلاف ہے جیسا کہ آگے آئے گا، رہا فروعات کے مسائل میں اس کا جواز تو وہ صحیح ہے۔

چوتھی بات: علماء کے نزدیک تقلید کی حقیقت بغیر کسی دلیل کے قول کو قبول کرنا ہے، اور اس بنا پر جس نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے معجزے پر غور کیے بغیر آپ کے قول کو قبول کیا وہ مقلد ہوگا، اور جس نے اس میں غور کیا وہ مقلد نہیں ہوگا۔

اور کہا گیا: یہ اس شخص کے فتوے کی صحت کا اعتقاد رکھنا ہے جس کے قول کی صحت معلوم نہ ہو۔ اور لغت میں یہ اونٹ کے قلادے (پٹے) سے ماخوذ ہے، کیونکہ عرب کہتے ہیں: "میں نے اونٹ کو قلادہ پہنایا" جب تم اس کی گردن میں رسی ڈالو جس سے اسے ہانکا جاتا ہے، گویا مقلد

اپنا سارا معاملہ اس کے سپرد کر دیتا ہے جو اسے جہاں چاہے لے جائے۔ اسی طرح ان کے شاعر نے کہا (1):

"اور اپنا معاملہ اس کے سپرد کر دو—اللہ تمہارا بھلا کرے—جو دل کا مضبوط اور جنگ کے معاملات میں ماہر ہو۔"

پانچویں بات: تقلید علم کا راستہ نہیں ہے، اور نہ ہی علم تک پہنچانے والی ہے، نہ اصول میں اور نہ ہی فروع میں، اور یہی جمہور عقلاء اور علماء کا قول ہے، برخلاف اس کے جو جاہل حشویہ اور تعلیمیہ (2) سے مروی ہے کہ یہ حق کی معرفت کا راستہ ہے، اور یہ کہ یہی واجب ہے، اور یہ کہ غور و فکر اور تحقیق حرام ہے۔ اور ان پر حجت (دلیل) اصول کی کتابوں میں موجود ہے۔

چھٹی بات: اس عام آدمی پر فرض ہے جو احکام کے ان کے اصولوں سے استنباط میں مشغول نہیں ہوتا کیونکہ اس میں [صلاحیت] کی کمی ہوتی ہے...

(1) وہ لقیط بن یعمر ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان، ص 47 میں ہے۔ (2) التعلیمیہ: باطنیہ کے القابات میں سے ایک لقب ہے، انہیں یہ لقب اس لیے دیا گیا کیونکہ وہ رائے (اجتہاد) کو باطل قرار دینے اور مخلوق کو معصوم امام سے سیکھنے کی دعوت دیتے ہیں، اور اس سے سیکھنے کی اہمیت میں غلو کرتے ہیں۔ ملاحظہ کریں غزالی کی فضائح الباطنیہ ص 11، 17۔ اور حشویہ کے بارے میں کلام 1/90 میں گزر چکا ہے۔

Surat al-Baqarah: Verse 170 17 [One who is not qualified] in matters of religion that he does not know and needs: he should seek out the most knowledgeable person of his time and city, ask him about his problem, and act upon his fatwa. This is in accordance with the Almighty's saying: "So ask the people of the message if you do not know." [Al-Nahl: 43]. It is his duty to strive to find the most knowledgeable person of his time by searching for him, until there is general agreement on him by most people. It is also obligatory for a scholar to follow another scholar like him in a matter where the evidence and reasoning are hidden from him (1), and he intended to renew his thought and study until he reaches what is required, but time was too short for that, and he feared that the worship would be missed, or the ruling would be lost, regardless of whether that other Mujtahid was a Companion (2) or someone else. This was the view of Qadi Abu Bakr and a group of researchers. Seventh: Ibn Atiyyah (3) said: The Ummah has reached a consensus on the invalidity of imitation (Taqleed) in matters of creed (Aqeedah). Others mentioned a difference of opinion on this, such as Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi and Abu Amr Uthman ibn Isa ibn Dirbas al-Shafi'i (4). Ibn Dirbas said in his book 'Al-Intisar': Some people said: Imitation is permissible in the matter of monotheism (Tawhid), but this is an error due to the Almighty's saying: "Indeed, we found our forefathers upon a religion..." [Al-Zukhruf: 22]. So He censured them for imitating their forefathers and abandoning the following of the messengers, just as people of passion do in imitating their elders and abandoning the following of Muhammad ﷺ in his religion. And because it is obligatory for every accountable person to learn the matter of monotheism and be certain of it, and that can only be achieved through the Book and the Sunnah, as we have explained in the Verse of Monotheism (5). And Allah guides whom He wills. Ibn Dirbas said: The people of deviation have frequently accused those who adhere to the Book and the Sunnah of being imitators. This is an error on their part; rather, it is more fitting for them and more characteristic of their schools of thought, as they accepted the words of their masters and elders in what contradicted the Book of Allah, the Sunnah of His Messenger, and the consensus of the Companions, may Allah be pleased with them. Thus, they were among those whom Allah censured by His saying: "Our Lord, indeed we obeyed our masters and our dignitaries..." to His saying: "...a great [punishment]." [Al-Ahzab: 67-68]. And His saying: "Indeed, we found our forefathers upon a religion, and we are following in their footsteps." (1) The word: 'therein', from (M). (2) In the copies: 'Sahabi' (singular). What is established is from (M). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/238. (4) One of the great Shafi'i scholars, he explained 'Al-Muhadhhab' and 'Al-Luma' and deputized for his brother in judicial

office. He died in the year 602 AH. Siyar A'lam al-Nubala 22/291. (5) Meaning the Almighty's saying: "And your God is one God; there is no deity [worthy of worship] except Him, the Entirely Merciful, the Especially Merciful," and it was mentioned previously in 2/489.

सूरह अल-बक़रह: आयत 170 17 धार्मिक मामलों में जिसमें वह अयोग्य है और उसे जानने की आवश्यकता है: उसे अपने समय और शहर के सबसे ज्ञानी व्यक्ति की तलाश करनी चाहिए, उससे अपनी समस्या के बारे में पूछना चाहिए और उसके फतवे का पालन करना चाहिए। यह अल्लाह के इस कथन के अनुसार है: "तो ज़िक्र वालों (ज्ञानियों) से पूछो यदि तुम नहीं जानते।" [अल-नहल: 43]। उस पर यह अनिवार्य है कि वह अपने समय के सबसे ज्ञानी व्यक्ति की खोज में मेहनत करे, जब तक कि अधिकांश लोगों के बीच उस पर सहमति न बन जाए। एक विद्वान के लिए भी यह अनिवार्य है कि वह किसी अन्य विद्वान का अनुसरण (तक़लीद) करे, यदि किसी ऐसे मामले में प्रमाण और तर्क उस पर छिपे रह गए हों (1) जिसमें उसने अपनी सोच और अध्ययन को नवीनीकृत करने का इरादा किया था ताकि वह वांछित परिणाम तक पहुँच सके, लेकिन समय कम था और उसे इबादत छूट जाने या नियम के लुप्त हो जाने का डर था, चाहे वह दूसरा मुजतहिद सहाबी (2) हो या कोई और। क़ाज़ी अबू बक्र और शोधकर्ताओं के एक समूह का यही मत था। सातवाँ: इब्न अतिय्यह (3) ने कहा: उम्मा ने अक़ीदे (विश्वास) के मामलों में तक़लीद की अमान्यता पर आम सहमति व्यक्त की है। दूसरों ने इस पर मतभेद का उल्लेख किया है, जैसे क़ाज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी और अबू अम्र उथमान इब्न ईसा इब्न दिरबास अल-शाफ़ई (4)। इब्न दिरबास ने अपनी पुस्तक 'अल-इंतिसार' में कहा: कुछ लोगों ने कहा: तौहीद (एकेश्वरवाद) के मामले में तक़लीद जायज़ है, लेकिन यह अल्लाह के इस कथन के कारण गलत है: "वास्तव में, हमने अपने पूर्वजों को एक समुदाय (धर्म) पर पाया..." [अल-ज़ुखरुफ़: 22]। अतः अल्लाह ने उनकी निंदा की कि उन्होंने अपने पूर्वजों की नकल की और रसूलों के अनुसरण को छोड़ दिया, ठीक वैसे ही जैसे मनमौजी लोग अपने बड़ों की नकल करने और मुहम्मद ﷺ के धर्म के अनुसरण को छोड़ने में करते हैं। और क्योंकि हर ज़िम्मेदार व्यक्ति पर तौहीद के मामले को सीखना और उस पर विश्वास करना अनिवार्य है, और यह केवल किताब (क़ुरआन) और सुन्नत के माध्यम से ही प्राप्त किया जा सकता है, जैसा कि हमने तौहीद की आयत (5) में स्पष्ट किया है। और अल्लाह जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है। इब्न दिरबास ने कहा: भटकने वाले लोगों ने किताब और सुन्नत को थामे रहने वालों पर बार-बार आरोप लगाया है कि वे नकलची (तक़लीदी) हैं। यह उनकी ओर से एक गलती है; बल्कि यह स्वयं उन पर और उनके पंथों पर अधिक सटीक बैठता है, क्योंकि उन्होंने अपने मालिकों और बड़ों की बातों को उन मामलों में स्वीकार किया जिनमें उन्होंने अल्लाह की किताब, उसके रसूल की सुन्नत और सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की सर्वसम्मति का विरोध किया था। इस प्रकार, वे उन लोगों में शामिल हो गए जिनकी अल्लाह ने निंदा की है: "ऐ हमारे रब, हमने अपने सरदारों और बड़ों की बात मानी..." यहाँ तक कि: "...एक बड़ी (सज़ा)।" [अल-

अहज़ाब: 67-68]। और उसका कहना: "हमने अपने पूर्वजों को एक समुदाय पर पाया, और हम उन्हीं के पदचिन्हों पर हैं।" (1) शब्द: 'उसमें', (म) से। (2) प्रतियों में: 'सहाबी'। जो प्रमाणित है वह (म) से है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/238। (4) प्रमुख शाफ़ई विद्वानों में से एक, 'अल-मुहज़्ज़ब' और 'अल-लुमा' की व्याख्या की और न्यायपालिका में अपने भाई का स्थान लिया। उनकी मृत्यु 602 हिजरी में हुई। सियार आलम अल-नुबला 22/291। (5) यानी अल्लाह का कथन: "और तुम्हारा ईश्वर एक ही ईश्वर है, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह अत्यंत दयावान और परम कृपालु है," और इसका उल्लेख पहले 2/489 में आ चुका है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۰ ۱۷ دین کے ان معاملات میں جن سے وہ ناواقف ہے اور اسے ان کی ضرورت ہے، اس کی اہلیت یہ ہے کہ وہ اپنے زمانے اور اپنے شہر کے سب سے بڑے عالم کا رخ کرے، اس سے اپنے پیش آنے والے مسئلے کے بارے میں پوچھے اور اس کے فتوے پر عمل کرے۔ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے مطابق: ﴿فَسْـَٔلُوٓاْ أَهْلَ ٱلذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ [النحل: ٤٣] (پس تم اہل علم سے پوچھو اگر تم نہیں جانتے)۔ اور اس پر لازم ہے کہ وہ اپنے وقت کے سب سے بڑے عالم کی تلاش میں پوری کوشش کرے، یہاں تک کہ اکثر لوگوں کا اس پر اتفاق ہو جائے۔ ایک عالم کے لیے بھی یہ فرض ہے کہ وہ کسی دوسرے عالم کی تقلید کرے اگر اس پر کسی مسئلے میں دلیل اور استدلال کی کوئی صورت پوشیدہ رہ جائے (۱) اور وہ اس میں نئے سرے سے غورو فکر کرنا چاہتا ہو تاکہ مطلوبہ حل تک پہنچ سکے، لیکن وقت کم ہو جائے اور اسے ڈر ہو کہ عبادت فوت ہو جائے گی یا حکم ہاتھ سے نکل جائے گا، خواہ وہ دوسرا مجتہد صحابی (۲) ہو یا کوئی اور۔ قاضی ابوبکر اور محققین کی ایک جماعت کی یہی رائے ہے۔ ساتویں بات: ابن عطیہ (۳) نے کہا: امت کا اس بات پر اجماع ہے کہ عقائد میں تقلید باطل ہے۔ دوسروں نے اس میں اختلاف ذکر کیا ہے، جیسے قاضی ابوبکر بن العربی اور ابو عمرو عثمان بن عیسیٰ بن دِرْبَاس الشافعی (٤)۔ ابن دِرْبَاس نے اپنی کتاب 'الانتصار' میں کہا ہے: بعض لوگوں نے کہا کہ توحید کے معاملے میں تقلید جائز ہے، لیکن یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے غلط ہے: ﴿إِنَّا وَجَدْنَآ ءَابَآءَنَا عَلَىٰٓ أُمَّةٍ﴾ [الزخرف: ٢٢] (بے شک ہم نے اپنے باپ دادا کو ایک طریقے پر پایا)۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے ان کی مذمت کی کہ انہوں نے اپنے باپ دادا کی تقلید کی اور رسولوں کی پیروی چھوڑ دی، بالکل ویسے ہی جیسے اہل اہواء اپنے بڑوں کی تقلید کرتے ہیں اور محمد ﷺ کے دین کی پیروی چھوڑ دیتے ہیں۔ اور اس لیے کہ ہر مکلف پر توحید کا علم حاصل کرنا اور اس پر یقین رکھنا فرض ہے، اور یہ

صرف کتاب و سنت کے ذریعے ہی حاصل ہو سکتا ہے، جیسا کہ ہم نے آیتِ توحید (٥) میں بیان کیا ہے۔ اور اللہ جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے۔ ابن دِرْبَاس نے کہا: گمراہ لوگوں نے کتاب و سنت پر عمل کرنے والوں کے بارے میں کثرت سے یہ کہا ہے کہ وہ مقلد ہیں۔ یہ ان کی غلطی ہے بلکہ یہ صفت خود ان پر اور ان کے مذاہب پر زیادہ صادق آتی ہے، کیونکہ انہوں نے اپنے سرداروں اور بڑوں کی باتوں کو ان معاملات میں تسلیم کر لیا جہاں انہوں نے اللہ کی کتاب، اس کے رسول کی سنت اور صحابہ رضی اللہ عنہم کے اجماع کی مخالفت کی تھی۔ پس وہ ان لوگوں میں شامل ہو گئے جن کی اللہ نے اپنے اس قول کے ذریعے مذمت کی ہے: ﴿رَبَّنَآ إِنَّآ أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَآءَنَا﴾ یہاں تک کہ: ﴿كَبِيرًا﴾ [الأحزاب: ٦٧-٦٨] (اے ہمارے رب! بیشک ہم نے اپنے سرداروں اور اپنے بڑوں کی بات مانی...)۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿إِنَّا وَجَدْنَآ ءَابَآءَنَا عَلَىٰٓ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰٓ ءَاثَٰرِهِم﴾ (بے شک ہم نے اپنے باپ دادا کو ایک طریقے پر پایا اور ہم انہی کے نقشِ قدم پر ہیں)۔ (١) لفظ 'فيها' (اس میں)، نسخہ (م) سے ہے۔ (٢) نسخوں میں لفظ 'صحابي' ہے، لیکن صحیح وہ ہے جو نسخہ (م) میں ہے۔ (٣) المحرر الوجيز ١/ ٢٣٨۔ (٤) بڑے شافعی علماء میں سے تھے، 'المهذب' اور 'اللمع' کی شرح لکھی اور اپنے بھائی کی جگہ قضا کا عہدہ سنبھالا۔ سنہ ٦٠٢ھ میں وفات پائی۔ سير أعلام النبلاء ٢٢/٢٩١۔ (٥) یعنی اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَٰحِدٌ ۖ لَّآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلرَّحْمَٰنُ ٱلرَّحِيمُ﴾ (اور تمہارا الٰہ ایک ہی الٰہ ہے، اس کے سوا کوئی عبادت کے لائق نہیں، وہ بڑا مہربان نہایت رحم والا ہے)، یہ پہلے ص ٤٨٩/٢ پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 170 18 "...followers," then He said to His Prophet: "Say, 'Even if I brought you better guidance than that upon which you found your fathers?' They said, 'Indeed we, in that with which you were sent, are disbelievers.'" Then He said to His Prophet, peace be upon him, "So We took retribution from them..." the verse [Az-Zukhruf: 23-25]. So the Almighty explained that guidance is in what His messengers, peace be upon them, brought. And the saying of the people of narrations (Ahl al-Athar) regarding their beliefs: "Indeed, we found our leaders and fathers and people adhering to the Book and the Sunnah and the consensus of the righteous predecessors (Salaf) of the nation," is not like their saying: "Indeed, we found our fathers and we obeyed our masters and our great men in a path"; because these attributed that to Revelation and to following the Messenger, while those attributed their falsehood to the people of vanities, so they increased thereby in misguidance. Do you not see that Allah, glorified be He, praised Yusuf (Joseph), peace be upon him, in the Quran where he said: "Indeed, I have left the religion of a people who do not believe in Allah, and they, in the Hereafter, are disbelievers. And I have followed the religion of my fathers, Ibrahim (Abraham), Ishaq (Isaac) and Ya'qub (Jacob). It was not for us to associate anything with Allah. That is from the favor of Allah upon us and upon the people..." [Yusuf: 37-38]. Since his fathers, peace be upon him and upon them, were prophets following revelation, which is the pure religion that Allah was pleased with, following them was among the qualities of praise. And there did not come in what they brought any mention of accidents (a'rad) and their attachment to substances (jawahir) and their transformation within them. This indicates that there is no guidance in them, nor is there any right-mindedness in those who established them.

WWW.NAFSEISLAM.COM

Said Ibn al-Hassar: "Pronouncing them (these terms) only appeared in the time of al-Ma'mun after the year two hundred [AH] when the books of the ancients were translated. Disagreements appeared in them regarding the eternity of the world and its createdness, and their disagreement regarding substance and its persistence, and the accident and its essence. So the innovators and those in whose hearts is deviation rushed to memorize those terminologies. They intended by them to bring strange concepts upon the people of the Sunnah, and to introduce doubts to the weak among the people of the faith. The matter continued like this until innovation emerged, and the innovators formed factions, and the matter became confused for

the ruler, until the Prince spoke of the 'creation of the Quran,' forced the people to it, and whipped Ahmad ibn Hanbal because of it.

Then men from the people of the Sunnah rose up, such as Sheikh Abu al-Hasan al-Ash'ari, and Abu [Muhammad]..."

(1) In (D): him. In (M): his fathers. (2) The word "from" is not in (Kh), (Z), or (M).

सूरह अल-बक़रह: आयत 170 18 "...अनुकरण करने वाले," फिर उन्होंने अपने नबी से कहा: "कह दो, 'क्या तब भी जब मैं तुम्हारे पास उससे बेहतर मार्गदर्शन लाया हूँ जिस पर तुमने अपने बाप-दादा को पाया था?' उन्होंने कहा, 'निश्चित रूप से हम उस चीज़ के इनकार करने वाले हैं जिसके साथ तुम भेजे गए हो।'" फिर उन्होंने अपने नबी (उन पर शांति हो) से कहा, "तो हमने उनसे बदला लिया..." आयत [अज़-ज़ुखरुफ़: 23-25]। तो सर्वशक्तिमान ने स्पष्ट किया कि मार्गदर्शन उसी में है जो उनके रसूल (उन पर शांति हो) लेकर आए। और अपनी मान्यताओं के बारे में रिवायत वालों (अह्ल अल-असर) का यह कहना: "निश्चित रूप से हमने अपने इमामों और अपने बाप-दादा और लोगों को किताब और सुन्नत और उम्मत के नेक पूर्वजों (सलफ) की सहमति पर चलते हुए पाया," उनके इस कहने जैसा नहीं है: "निश्चित रूप से हमने अपने बाप-दादा को पाया और हमने अपने आकाओं और अपने बड़ों की बात मानी"; क्योंकि इन्होंने इसे वह्य (ईश्वरीय रहस्योद्घाटन) और रसूल के अनुसरण से जोड़ा, जबकि उन्होंने अपने झूठ को झूठ बोलने वालों से जोड़ा, जिससे उनका पथभ्रष्ट होना और बढ़ गया। क्या आप नहीं देखते कि अल्लाह सुब्हानहु ने कुरान में यूसुफ (अलैहिस्सलाम) की प्रशंसा की है जहाँ उन्होंने कहा: "बेशक मैंने उन लोगों के धर्म को छोड़ दिया है जो अल्लाह पर ईमान नहीं रखते और वे आखिरत के भी इनकार करने वाले हैं। और मैंने अपने बाप-दादा इब्राहीम, इसहाक और याकूब के धर्म का अनुसरण किया है। हमारे लिए यह उचित नहीं कि हम अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराएं। यह अल्लाह का हम पर और लोगों पर एक अनुग्रह है..." [यूसुफ: 37-38]। जब उनके बाप-दादा (उन पर और उन सब पर शांति हो) वह्य का पालन करने वाले नबी थे, और यही वह शुद्ध धर्म है जिसे अल्लाह ने पसंद किया, तो उनका अनुसरण करना प्रशंसा के गुणों में से था। और जो कुछ वे लेकर आए उसमें 'आराज़' (दुर्घटनाओं/गुणों) और 'जवाहिर' (पदार्थों) से उनके जुड़ाव और उनमें उनके परिवर्तन का कोई उल्लेख नहीं आया। यह इस बात का प्रमाण है कि उनमें कोई मार्गदर्शन नहीं है और न ही उन्हें बनाने वालों में कोई सही सूझ-बूझ है।

WWW.NAFSEISLAM.COM

इब्न अल-हस्सार ने कहा: "इनका (इन शब्दों का) उच्चारण केवल अल-मामून के समय में दो सौ [हिजरी] के बाद दिखाई दिया जब प्राचीन लोगों की पुस्तकें अनुवादित की गईं। उनमें दुनिया के अनादि होने और उसके नए होने के बारे में मतभेद दिखाई दिए, और पदार्थ (जौहर) और उसकी स्थिरता, और गुण (अराज़) और उसकी वास्तविकता के बारे में उनका मतभेद। तो नवाचार करने वालों और जिनके दिलों में टेढ़ापन है, उन्होंने उन शब्दावलियों को याद करने में जल्दबाजी की।

उनका उद्देश्य इनके द्वारा सुन्नत वालों (अह्लुस सुन्नत) पर अनूठी बातें थोपना और ईमान वालों में से कमजोर लोगों के मन में संदेह पैदा करना था। मामला इसी तरह चलता रहा यहाँ तक कि बिदअत (नवाचार) प्रकट हो गई, और बिदअत करने वालों के गुट बन गए, और शासक के लिए मामला भ्रमित हो गया, यहाँ तक कि अमीर ने 'कुरान की रचना' (खल्क-ए-कुरान) की बात कही, और लोगों को इसके लिए मजबूर किया, और इसी कारण अहमद बिन हंबल को कोड़े मारे गए।

फिर सुन्नत वालों में से कुछ लोग खड़े हुए, जैसे शेख अबुल हसन अल-अशअरी, और अबू [मोहम्मद]..."

(1) (द) में: 'इयाहु'। और (म) में: 'आबाअहु'। (2) शब्द 'मिन', (ख़), (ज़) और (म) में नहीं है।

سورة البقرہ: آیت ۱۷۰ ۱۸ "مقتدون" (پیروی کرنے والے ہیں)، پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی سے فرمایا: ﴿کہو، کیا اگرچہ میں تمہارے پاس اس سے بہتر ہدایت لایا ہوں جس پر تم نے اپنے باپ دادا کو پایا؟ انہوں نے کہا، بے شک ہم اس (ہدایت) کے منکر ہیں جس کے ساتھ تم بھیجے گئے ہو۔﴾ پھر اس نے اپنے نبی علیہ السلام سے فرمایا: ﴿چنانچہ ہم نے ان سے انتقام لیا﴾ الآیة [الزخرف: ۲۵-۲۳]۔ تو اللہ تعالیٰ نے واضح فرما دیا کہ ہدایت اسی میں ہے جو اس کے رسول علیہ السلام لے کر آئے۔ اور اہل اثر (روایات و آثار پر کاربند لوگوں) کا اپنے عقائد کے بارے میں یہ کہنا کہ: "ہم نے اپنے ائمہ اور اپنے آباء و اجداد اور لوگوں کو کتاب و سنت اور امت کے سلف صالحین کے اجماع پر عمل پیرا پایا"، ان لوگوں (کفار) کے اس قول کی طرح نہیں ہے کہ: "ہم نے اپنے باپ دادا کو پایا اور ہم نے اپنے سرداروں اور بڑوں کی اطاعت کی"؛ کیونکہ ان (اہل سنت) نے اس کی نسبت وحی اور رسول کی اتباع کی طرف کی، جبکہ ان (کفار) نے اپنے جھوٹ کی نسبت باطل پرستوں کی طرف کی، تو اس کی وجہ سے وہ گمراہی میں مزید بڑھ گئے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے قرآن مجید میں یوسف علیہ السلام کی تعریف فرمائی ہے جہاں انہوں نے فرمایا: ﴿بے شک میں نے ان لوگوں کا دین چھوڑ دیا ہے جو اللہ پر ایمان نہیں لاتے اور وہ آخرت کے منکر ہیں۔ اور میں نے اپنے آباء و اجداد ابراہیم، اسحاق اور یعقوب کے دین کی پیروی کی۔ ہمارے لیے یہ جائز نہیں کہ ہم اللہ کے ساتھ کسی چیز کو شریک ٹھہرائیں۔ یہ اللہ کا ہم پر اور لوگوں پر فضل ہے...﴾ [یوسف: ۳۷-۳۸]۔ چونکہ ان کے آباء و اجداد علیہ وعلیہم السلام وحی کی پیروی کرنے والے انبیاء تھے، اور وہی خالص دین ہے جسے اللہ نے پسند فرمایا، تو ان کی پیروی کرنا صفاتِ مدح میں سے قرار پایا۔ اور جو کچھ وہ (انبیاء) لے کر آئے اس میں اعراض (عوارض) کے ذکر اور ان کے جواہر (مادوں) کے ساتھ تعلق اور ان میں ان کے تغیر و انقلاب کا کوئی تذکرہ نہیں

آیا، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ان (فلسفیانہ اصطلاحات) میں نہ کوئی ہدایت ہے اور نہ ہی ان کے وضع کرنے والوں میں کوئی صحیح رشد و فہم ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

ابن الحصار نے کہا: "ان (فلسفیانہ اصطلاحات) کا تلفظ صرف المامون کے زمانے میں دو سو [ہجری] کے بعد ظاہر ہوا جب اگلوں (یونانیوں وغیرہ) کی کتابیں ترجمہ کی گئیں، اور ان میں کائنات کے قدیم یا حادث ہونے کے بارے میں ان کے اختلافات سامنے آئے، اور جوہر اور اس کے ثبات، اور عرض اور اس کی ماہیت کے بارے میں ان کے اختلافات؛ چنانچہ بدعتیوں اور ان لوگوں نے جن کے دلوں میں کجی تھی، ان اصطلاحات کو حفظ کرنے میں جلدی کی، اور ان سے ان کا مقصد اہل سنت پر اجنبی و گنجلک نظریات لادنا اور اہل ملت کے کمزور لوگوں کے دلوں میں شبہات داخل کرنا تھا۔ پس معاملہ اسی طرح رہا یہاں تک کہ بدعت کھل کر سامنے آ گئی، اور بدعتیوں کے گروہ بن گئے، اور حاکم وقت پر بھی معاملہ مشتبہ ہو گیا، یہاں تک کہ خلیفہ نے 'خلقِ قرآن' کا قول اپنا لیا، اور لوگوں کو اس پر مجبور کیا، اور اسی پاداش میں امام احمد بن حنبل کو کوڑے لگائے گئے۔

پھر اہل سنت کے کچھ جلیل القدر لوگ میدان میں اترے، جیسے شیخ ابو الحسن الاشعری، اور ابو [محمد]..."

(١) نسخہ (د) میں: 'ایّاہ'۔ اور نسخہ (م) میں: 'آباءہ'۔ (٢) لفظ "من"، نسخہ (خ)، (ظ) اور (م) میں نہیں ہے۔

Abdullah bin Kullab(1), Ibn Mujahid, Al-Muhasibi, and their like, engaged with the innovators using their own terminology(2), then contended with them and defeated them with their own weapons. The early Muslims of this Ummah held fast to the Book and the Sunnah, turning away from the doubts of the atheists, and they did not look into 'substance' (Jawhar) and 'accident' (Arad); such was the path of the predecessors (Salaf).

I say: Whoever today looks into the terminology of the theologians (Mutakallimun) in order to defend the religion, his status is close to that of the prophets. As for those extreme theologians who disparage(3) the way of those believers who adhere to the traditions (Athar), and urge the study of books of Kalam (theology), claiming that the truth can only be known through those terminologies, they are blameworthy; for they have nullified the path of the past imams, and Allah knows best. As for disputation and argumentation with proof and evidence, that is clearly explained(4) in the Qur'an, and its explanation will come, God willing(5).

Allah's saying: {And the example of those who disbelieve is like that of one who shouts to what hears nothing but a call and a cry. Deaf, dumb, and blind - so they do not understand.}

Allah the Almighty likened the admonisher of the disbelievers(6) and their caller—who is Muhammad ﷺ—to the shepherd who shouts at the sheep or camels(7), so they hear nothing but his call and cry, and do not understand what he says; this is how Ibn Abbas, Mujahid, Ikrima, Al-Suddi, Al-Zajjaj, Al-Farra', and Sibawayh interpreted it, and this is the height of conciseness(8).

(1) He is Abdullah bin Said bin Kullab al-Qattan al-Basri. He was nicknamed 'Kullab' because he used to draw the opponent to himself with his eloquence and rhetoric. His companions are the Kullabiyya. He wrote the Book of Attributes, the Book of the

Creation of Actions, and the Book of Refutation of the Mu'tazilites. He was alive before the year 240 AH. Siyar A'lam al-Nubala' 11/174. (2) In (Kh), (Zha), and (Za): 'their correction'. (3) In al-Mu'jam al-Wasit: 'Hajjana al-amr' means to make it appear ugly and to criticize it. (4) In (Da) and (Ma): 'Bayyin'. (5) See the interpretation of verse (258) of Surah Al-Baqarah, and the interpretation of verse (66) of Surah Al-Imran. (6) In (Da) and (Ma): 'The disbelievers'. (7) In (Da) and (Ma): 'And the camels'. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/238. Al-Tabari reported in 3/44-47 the saying of Ibn Abbas, Mujahid, Ikrima, and Al-Suddi, and Al-Zajjaj's saying in Ma'ani al-Qur'an 1/242, and Al-Farra's saying in Ma'ani al-Qur'an 1/99, and Sibawayh's saying in Al-Kitab 1/212.

सूरह अल-बकराह: आयत 171 | 19

अब्दुल्ला बिन कुल्लाब(1), इब्न मुजाहिद, अल-मुहासिबी और उनके जैसों ने नवाचारियों (मुबत्तदिअह) के साथ उनकी अपनी शब्दावली(2) का उपयोग करते हुए बहस की, फिर उनके खिलाफ संघर्ष किया और उनके ही हथियारों से उन्हें पराजित किया। इस उम्माह के जो शुरुआती मुसलमान गुज़रे हैं, वे किताब और सुन्नत पर मजबूती से टिके रहे, नास्तिकों के संदेहों से दूर रहे, और उन्होंने 'पदार्थ' (जौहर) और 'गुण' (अराद) जैसे विषयों पर ध्यान नहीं दिया; पूर्वजों (सलफ) का यही तरीका था।

मैं कहता हूँ: आज जो कोई भी धर्म की रक्षा के लिए धर्मशास्त्रियों (मुतकल्लिमून) की शब्दावली का अध्ययन करता है, उसका दर्जा नबियों के करीब है। रही बात उन कट्टरपंथी धर्मशास्त्रियों की जो उन मोमिनों के मार्ग को बुरा बताते हैं(3) जो रिवायतों (असर) का पालन करते हैं, और कलाम (धर्मशास्त्र) की किताबों के अध्ययन पर ज़ोर देते हैं, यह दावा करते हुए कि सच्चाई केवल उन शब्दावलियों के माध्यम से ही जानी जा सकती है, तो वे निंदनीय हैं; क्योंकि उन्होंने पिछले इमामों के मार्ग का खंडन किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है। जहाँ तक साक्ष्य और प्रमाण के साथ बहस और विवाद का सवाल है, तो वह कुरान में स्पष्ट(4) है, और अल्लाह ने चाहा(5) तो उसका विवरण आगे आएगा।

अल्लाह का फरमान: {और जो लोग काफिर हुए उनका उदाहरण उस व्यक्ति की तरह है जो उसे पुकारता है जो पुकार और आवाज़ के सिवा कुछ नहीं सुनता। वे बहरे, गूंगे और अंधे हैं, इसलिए वे नहीं समझते।}

अल्लाह ने काफिरों को नसीहत देने वाले(6) और उन्हें बुलाने वाले—जो मुहम्मद ﷺ हैं—की तुलना उस चरवाहे से की है जो भेड़ या ऊंटों(7) को पुकारता है, तो वे उसकी पुकार और आवाज़ के अलावा कुछ नहीं सुनते और उसकी बात को नहीं समझते; इब्न अब्बास, मुजाहिद, इक्रमा, अल-सुद्दी, अल-जज्जाज, अल-फर्रा और सिबावैह ने इसी तरह इसकी व्याख्या की है, और यह संक्षिप्तता की पराकाष्ठा है(8)।

(1) वह अब्दुल्ला बिन सईद बिन कुल्लाब अल-क़त्तान अल-बसरी हैं। उन्हें 'कुल्लाब' कहा जाता था क्योंकि वे अपनी वाक्पटुता और वक्तृत्व कला से प्रतिद्वंद्वी को अपनी ओर खींच लेते थे। उनके साथी कुल्लाबिया कहलाते हैं। उन्होंने 'किताब अल-सिफ़ात', 'किताब खल्क अल-अफ'आल' और 'मुताज़िला के खंडन' पर किताबें लिखीं। वह 240 हिजरी से पहले जीवित थे। सियार आलाम अल-नुबला 11/174। (2) (ख़), (ज़), और (ज़): 'उनका सुधार' में। (3) अल-मुअजम अल-वसीत में: 'हज्जना अल-अम्र' का अर्थ है किसी चीज़ को बुरा दिखाना और उसकी आलोचना करना। (4) (द) और (म) में: 'बय्यिन'। (5) सूरह अल-बकराह की आयत (258) और सूरह आल-इमरान की आयत (66) की व्याख्या देखें। (6) (द) और (म) में: 'काफिरों'। (7) (द) और (म) में: 'और ऊंटों'। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/238। अल-तबरी ने 3/44-47 में इब्न अब्बास, मुजाहिद, इक्रमा और अल-सुद्दी के कथन को उद्धृत किया है, और अल-जज्जाज का कथन उनकी 'मआनी अल-कुरान' 1/242 में, और अल-फर्रा का कथन उनकी 'मआनी अल-कुरान' 1/99 में, और सिबावैह का कथन 'अल-किताब' 1/212 में।

عبداللہ بن کُلاب(۱)، ابن مجاہد، المحاسبی اور ان جیسے دوسرے لوگوں نے اہل بدعت کی اصطلاحات(۲) میں ان سے بحث کی، پھر ان سے مقابلہ کیا اور ان کے اپنے ہی ہتھیاروں سے انہیں شکست دی۔ اس امت کے جو اسلاف گزرے ہیں، وہ کتاب و سنت پر سختی سے کاربند تھے، ملحدوں کے شبہات سے اعراض کرنے والے تھے، انہوں نے جوہر اور عرض (فلسفیانہ مسائل) پر غور نہیں کیا، اسلاف کا یہی طریقہ تھا۔

میں کہتا ہوں: آج جو شخص متکلمین کی اصطلاحات میں اس لیے غور کرتا ہے تاکہ وہ دین کا دفاع کر سکے، تو اس کا مرتبہ انبیاء کے قریب ہے۔ رہا وہ شخص جو غالی متکلمین میں سے ہے اور ان مومنین کے طریقے کو برا سمجھتا ہے(۳) جو اثر (روایات) کو لینے والے ہیں، اور علمِ کلام کی کتابوں کے پڑھنے کی ترغیب دیتا ہے، اور یہ کہ حق ان اصطلاحات کے سوا کسی اور طریقے سے نہیں پہچانا جا سکتا، تو وہ قابلِ ملامت ہیں؛ کیونکہ انہوں نے پچھلے ائمہ کے طریقے کو توڑ دیا ہے، واللہ اعلم۔ جہاں تک دلیل اور برہان کے ساتھ بحث و مباحثہ کا تعلق ہے، تو وہ قرآن میں واضح(۴) ہے اور ان شاء اللہ اس کا بیان آگے آئے گا(۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ان لوگوں کی مثال جنہوں نے کفر کیا اس شخص کی سی ہے جو ایسی چیز کو پکارتا ہے جو پکار اور آواز کے سوا کچھ نہیں سنتی۔ وہ بہرے، گونگے (اور) اندھے ہیں، سو وہ عقل سے کام نہیں لیتے}

اللہ تعالیٰ نے کافروں کو نصیحت کرنے والے(۶) اور انہیں پکارنے والے - جو کہ محمد ﷺ ہیں - کو اس چرواہے سے تشبیہ دی ہے جو بھیڑ بکریوں یا اونٹوں(۷) کو آواز دیتا ہے، تو وہ صرف اس کی پکار اور آواز ہی سنتے ہیں اور جو وہ کہتا ہے اسے سمجھ نہیں پاتے، ابن عباس، مجاہد، عکرمہ، السدی، الزجاج، الفراء اور سیبویہ نے اسی طرح اس کی تفسیر کی ہے، اور یہ انتہا درجے کا اختصار ہے(۸)۔

(۱) وہ عبداللہ بن سعید بن کُلاب القطان البصری ہیں۔ انہیں کُلاب کا لقب اس لیے دیا گیا کیونکہ وہ اپنی فصاحت و بلاغت سے مخالف کو اپنی طرف کھینچ لیتے تھے، ان کے ساتھی کُلابیہ کہلاتے ہیں۔ ان کی کتاب الصفات، کتاب خلق الافعال، اور معتزلہ کے رد میں ایک کتاب ہے۔ وہ سنہ ۲۴۰ ہجری سے پہلے حیات تھے۔ سیر اعلام النبلاء ۱۱/ ۱۷۴۔ (۲) (خ)، (ظ) اور (ز) میں ہے: 'إصلاحهم'۔ (۳) المعجم الوسیط میں ہے: 'ہجَّنَ الأمر' یعنی اسے برا دکھایا اور اس پر عیب لگایا۔ (۴) (د) اور (م) میں ہے: 'بیّن'۔ (۵) دیکھیے سورہ البقرہ کی آیت (۲۵۸) کی تفسیر، اور سورہ آل عمران کی آیت (۶۶) کی تفسیر۔ (۶) (د) اور (م) میں ہے: 'الكفار'۔ (۷) (د) اور (م) میں ہے: 'والإبل'۔ (۸) المحرر الوجیز ۱/ ۲۳۸۔ امام طبری نے ۳/ ۴۴-۴۷ میں ابن عباس، مجاہد، عکرمہ اور

السدی کا قول نقل کیا ہے، اور زجاج کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۱/ ۲۴۲ میں، اور فراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۱/ ۹۹ میں، اور سیبویہ کا قول الکتاب ۱/ ۲۱۲ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 171 20 Sibawayh said(1): They were not compared to the shouter (the shepherd), but rather they were compared to the one shouted at (the livestock). The meaning is: Your example, O Muhammad, and the example of those who disbelieve, is like the example of the shouter and those shouted at among the animals that do not understand, so [the words] were omitted due to the clarity of the meaning. Ibn Zayd said: The meaning is: The example of those who disbelieve in their calling upon inanimate idols is like one shouting in the middle of the night and the echo answers him. He shouts at what does not hear, and what answers him has no reality or benefit in it(2). Qutrub said: The meaning is: The example of those who disbelieve in their calling upon what they do not understand - meaning idols - is like a shepherd when he shouts at his sheep and he does not know where they are. Al-Tabari said(3): The intended meaning is: The example of the disbelievers in calling upon their gods is like someone who shouts at something distant, so it does not hear because of the distance. The shouter gets nothing from it but the call that tires and exhausts him. In these three interpretations, the disbelievers are compared to the shouter/caller, and the idols to the ones shouted at. Al-Na'iq (shouting): it is the scolding of sheep and shouting at them. It is said: the shepherd shouted (na'aqa) at his sheep, he shouts (yan'iqu) a shout (na'iqan, nu'aqan, na'aqanan), i.e., he shouted at them and scolded them. Al-Akhtal said(4): Shout at your sheep, O Jarir, for your soul has only promised you delusions in the wilderness. Al-Qutaybi said: Jarir was not a shepherd of sheep, but he meant that the tribe of Bani Kulayb(5) were shamed for herding sheep, and Jarir was one of them; so he is in(6) their ignorance. The Arabs use the shepherd as an example of ignorance and they say: "More ignorant than a shepherd of sheep"(7).

---

(1) Al-Kitab 1/212. (2) It is similar in Tafsir al-Tabari 3/49, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/238. (3) Tafsir al-Tabari 3/49 similarly, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/238. (4) Diwan p. 50. and Al-Muharrar al-Wajiz 1/238. (5) In (d): Kilab, and in (z): Kalb. (6) In (z): from. (7) Jamharat al-Amthal 1/334.

सूरह अल-बकरा: आयत 171 20 सिबवैह ने कहा (1): उनकी तुलना चिल्लाने वाले (चरवाहे) से नहीं की गई, बल्कि उनकी तुलना उससे की गई जिसे पुकारा जाता है (पशु)। इसका अर्थ है: हे मुहम्मद, आपका और उन लोगों का उदाहरण जिन्होंने कुफ़्र किया, चिल्लाने वाले और उन जानवरों के उदाहरण की तरह है जिन्हें पुकारा जाता है और जो समझते नहीं हैं, इसलिए अर्थ की स्पष्टता के कारण [शब्दों] को हटा दिया गया। इब्न ज़ैद ने कहा: अर्थ यह है: उन लोगों का उदाहरण जो निर्जीव मूर्तियों को पुकारने में कुफ़्र करते हैं, आधी रात में चिल्लाने वाले व्यक्ति की तरह है और गूँज उसे उत्तर देती है। वह उसे चिल्लाता है जो सुनता नहीं है, और जो उसे उत्तर देता है उसकी कोई वास्तविकता या लाभ नहीं है (2)। कुत्रुब ने कहा: अर्थ यह है: उन लोगों का उदाहरण जो उसे पुकारने में कुफ़्र करते हैं जिसे वे नहीं समझते - यानी मूर्तियां - उस चरवाहे की तरह है जब वह अपनी भेड़ों पर चिल्लाता है और उसे पता नहीं होता कि वे कहाँ हैं। अल-तबरी ने कहा (3): अभीष्ट अर्थ यह है: काफिरों का अपने देवताओं को पुकारने का उदाहरण उस व्यक्ति की तरह है जो किसी दूर की चीज़ पर चिल्लाता है, इसलिए वह दूरी के कारण नहीं सुनता है; चिल्लाने वाले को उससे पुकार के अलावा कुछ नहीं मिलता जो उसे थका देता है। इन तीन व्याख्याओं में, काफिरों की तुलना चिल्लाने वाले/पुकारने वाले से की गई है, और मूर्तियों की तुलना उन्हें दी गई पुकार से की गई है। अल-नाइक (चिल्लाना): यह भेड़ों को डांटना और उन पर चिल्लाना है। कहा जाता है: चरवाहा अपनी भेड़ों पर चिल्लाया (ना'का), वह चिल्लाता है (यन'इक्कु एक पुकार (ना'इकन, नु'आकन, ना'अकानन), यानी, वह उन पर चिल्लाया और उन्हें डांटा। अल-अख़तल ने कहा (4): अपनी भेड़ों पर चिल्लाओ, ऐ जरीर, क्योंकि तुम्हारी आत्मा ने तुम्हें जंगल में केवल भ्रम का वादा किया है। अल-कुतैबी ने कहा: जरीर भेड़ों का चरवाहा नहीं था, बल्कि उसका मतलब था कि बनी कुलैब (5) के कबीले को भेड़ चराने के लिए शर्मिंदा किया जाता था, और जरीर उनमें से एक था; इसलिए वह उनकी अज्ञानता में (6) है। अरब लोग अज्ञानता के उदाहरण के रूप में चरवाहे का उपयोग करते हैं और वे कहते हैं: "भेड़ों के चरवाहे से भी अधिक अज्ञानी" (7)।

---

(1) अल-किताब 1/212। (2) यह तफ़सीर अल-तबरी 3/49 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/238 में इसी तरह है। (3) तफ़सीर अल-तबरी 3/49 इसी तरह, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/238 में उनसे उद्धृत किया है। (4) दीवान पृष्ठ 50। और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/238। (5) (द) में: किलाब, और (ज़) में: कलब। (6) (ज़) में: से। (7) जमहरत अल-अमथाल 1/334।

سورہ البقرہ: آیت 171 20 سیبویہ نے کہا (1): ان کی تشبیہ پکارنے والے (چرواہے) سے نہیں دی گئی، بلکہ ان کی تشبیہ اس سے دی گئی ہے جسے پکارا جاتا ہے (جانور)۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ: اے محمد، آپ کی مثال اور ان لوگوں کی مثال جنہوں نے کفر کیا، ان جانوروں میں پکارنے والے اور پکارے جانے والے کی مثال کی طرح ہے جو سمجھتے نہیں ہیں، چنانچہ معنی کی وضاحت کی وجہ سے (کچھ الفاظ) حذف کر دیے گئے۔ ابن زید نے کہا: معنی یہ ہے: ان لوگوں کی مثال جو بے جان بتوں کو پکارنے میں کفر کرتے ہیں، رات کے اندھیرے میں پکارنے والے کی طرح ہے جس کا جواب گونج دیتی ہے، چنانچہ وہ اسے پکارتا ہے جو سنتا نہیں، اور جو اسے جواب دیتا ہے اس کی کوئی حقیقت یا فائدہ نہیں (2)۔ قطرب نے کہا: معنی یہ ہے: ان لوگوں کی مثال جو اسے پکارنے میں کفر کرتے ہیں جسے وہ سمجھتے نہیں - یعنی بت - اس چرواہے کی طرح ہے جو اپنی بھیڑوں کو پکارتا ہے جب کہ اسے معلوم نہیں ہوتا کہ وہ کہاں ہیں۔ طبری نے کہا (3): مراد یہ ہے: کافروں کی اپنے معبودوں کو پکارنے کی مثال اس شخص کی طرح ہے جو کسی دور کی چیز کو پکارتا ہے، تو وہ دوری کی وجہ سے نہیں سنتا؛ چنانچہ پکارنے والے کو اس پکار کے سوا کچھ حاصل نہیں ہوتا جو اسے تھکا دیتی ہے اور رنجیدہ کرتی ہے۔ ان تینوں تاویلوں میں کافروں کو پکارنے والے چیخنے والے سے اور بتوں کو پکارے جانے والے سے تشبیہ دی گئی ہے۔ النعِیق: بھیڑوں کو ڈانٹنا اور ان پر چیخنا، کہا جاتا ہے: چرواہا اپنی بھیڑوں پر چیخا (نَعَقَ)، وہ چیختا ہے (یَنْعِقُ) چیخنا (نَعِیقاً، نُعاقاً، نَعَقاناً)، یعنی: ان پر چیخا اور انہیں ڈانٹا؛ اخطل نے کہا (4): اپنی بھیڑوں کو ہانکو اے جریر، کیونکہ تمہارے نفس نے تمہیں تنہائی میں صرف گمراہی کی امید دلائی ہے۔ قتیبی نے کہا: جریر بھیڑوں کا چرواہا نہیں تھا، بلکہ اس کا مقصد یہ تھا کہ بنو کلیب (5) کو بھیڑیں چرانے کا طعنہ دیا جاتا تھا، اور جریر ان میں سے تھا؛ چنانچہ وہ ان کی

جہالت میں (6) شریک ہے۔ عرب جہالت میں چرواہے کی مثال دیتے ہیں اور کہتے ہیں: "بھیڑوں کے چرواہے سے زیادہ جاہل" (7)۔

---

(1) الکتاب 1/212۔ (2) یہ اسی طرح تفسیر طبری 3/49 اور المحرر الوجیز 1/238 میں ہے۔ (3) تفسیر طبری 3/49 اسی طرح، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 1/238 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (4) دیوان ص 50۔ اور المحرر الوجیز 1/238۔ (5) (د) میں: کلاب، اور (ز) میں: کلب۔ (6) (ظ) میں: سے۔ (7) جمهرة الأمثال 1/334۔

Al-Qutaybi said: Whoever interprets the verse in this way, it is a valid opinion, except that we know of no scholar who has held it.

Calling (al-nida') is for the distant, and supplication (al-du'a') is for the near; therefore, the call to prayer was named 'nida' because it is for those far away. The 'nun' in 'al-nida' may be pronounced with a damma, but the origin is a kasra. Then the Almighty likened the disbelievers to being deaf, dumb, and blind. This was mentioned at the beginning of the Surah (1).

His statement, the Almighty: {O you who have believed, eat from the good things which We have provided for you and be grateful to Allah if it is [solely] Him that you worship. (172)}

This is a confirmation of the first command, and He specifically mentioned the believers here as a form of honoring them. What is meant by 'eating' is benefiting in all ways. And it was said: it refers to regular eating (2).

In 'Sahih' Muslim, on the authority of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "O people (3), indeed Allah is Good and accepts only what is good. And indeed Allah commanded the believers with that which He commanded the Messengers. He said: {O messengers, eat from the good foods and work righteousness. Indeed, I, of what you do, am Knowing.} [Al-Mu'minun: 51]. And He said: {O you who have believed, eat from the good things which We have provided for you.} Then he mentioned a man who undertakes a long journey, disheveled and dusty, extending his hands to the sky: 'O Lord, O Lord,' while his food is unlawful, his drink is unlawful (4), his clothing is unlawful, and he is nourished with the unlawful, so how can he be answered?" (5).

{And be grateful to Allah if it is [solely] Him that you worship.} The meaning of gratitude (6) has been mentioned previously, so there is no need to repeat it.

---

(1) In (M): Mentioned at the beginning of the Surah. See 1/323. (2) Majma' al-Bayan 2/80. (3) In (Kh), (Z), and (T): "O you who..." (4) His saying: "and his drink is unlawful," is from (Kh). (5) Sahih Muslim (1015), and what is between brackets is from it; it is also in Musnad Ahmad (8348). His saying: "ghudhiya" (nourished), with a damma on the ghayn and a lightened dhaal with kasra. This was stated by Al-Nawawi in the commentary of Sahih Muslim 7/100. (6) 2/104.

सूरह अल-बक़रह: आयत 172 | 21

अल-कुतैबी ने कहा: आयत के अर्थ के बारे में जिसने यह रुख अपनाया, वह एक मत है, सिवाय इसके कि हमारे ज्ञान के अनुसार विद्वानों में से किसी ने इसे नहीं अपनाया है।

'निदा' (पुकारना) दूर के लिए है, और 'दुआ' (प्रार्थना) पास के लिए है; इसीलिए नमाज़ की पुकार को 'निदा' (अज़ान) कहा गया; क्योंकि यह दूर वालों के लिए है। 'निदा' शब्द में नून पर 'धम्मा' (पेश) भी लगाया जा सकता है, लेकिन मूल रूप से यह 'कसरा' (ज़ेर) है। फिर अल्लाह तआला ने काफिरों की उपमा दी कि वे बहरे, गूंगे और अंधे हैं। यह सूरह की शुरुआत में उल्लेखित किया जा चुका है (1)।

अल्लाह तआला का कथन है: {ऐ ईमान वालो! जो पाक चीजें हमने तुम्हें अता की हैं उनमें से खाओ और अल्लाह का शुक्र अदा करो अगर तुम वाकई उसी की इबादत करते हो। (172)}

यह पहले आदेश की पुष्टि है, और यहाँ सम्मान के रूप में विशेष रूप से ईमान वालों का उल्लेख किया गया है। 'खाने' से तात्पर्य सभी प्रकार से लाभ उठाना है। और यह भी कहा गया है: यह सामान्य भोजन है (2)।

'सहीह' मुस्लिम में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "ऐ लोगो (3)! अल्लाह पाक है और वह केवल पाकीज़ा (शुद्ध) चीज़ ही स्वीकार करता है। और अल्लाह ने ईमान वालों को वही आदेश दिया है जो उसने रसूलों को दिया था। उसने फरमाया: {ऐ रसूलों! पाक चीजें खाओ और नेक अमल करो, जो कुछ तुम करते हो मैं उसे अच्छी तरह जानता हूँ।} [अल-मुमिनून: 51]। और उसने फरमाया: {ऐ ईमान वालो! जो पाक चीजें हमने तुम्हें अता की हैं उनमें से खाओ।} फिर आप (सल्ल.) ने एक ऐसे व्यक्ति का उल्लेख किया जो लंबी यात्रा करता है, उसके बाल बिखरे हुए और धूल से भरे हुए हैं, वह अपने हाथ आसमान की ओर फैलाकर कहता है: ऐ रब, ऐ रब! जबकि उसका भोजन हराम है, उसका पेय हराम है (4), उसका पहनावा हराम है और उसकी परवरिश हराम से हुई है, तो उसकी दुआ कैसे स्वीकार की जा सकती है?" (5)।

{और अल्लाह का शुक्र अदा करो अगर तुम वाकई उसी की इबादत करते हो।} शुक्र का अर्थ (6) पहले बताया जा चुका है, इसलिए इसे दोहराने की आवश्यकता नहीं है।

---

(1) (म) में: सूरह की शुरुआत में उल्लेखित। देखें 1/323। (2) मजमअ अल-बयान 2/80। (3) (ख), (ज़) और (त) में: "या अय्युहा" (ऐ)। (4) उनका कथन: "और उसका पेय हराम है," (ख) से है। (5) सहीह मुस्लिम (1015), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और यह मुसनद अहमद (8348) में भी है। 'गुज़िया' शब्द में 'गैन' पर पेश और 'दाल' पर ज़ेर है। यह इमाम नववी ने शरह सहीह मुस्लिम 7/100 में कहा है। (6) 2/104।

القتیبی نے کہا: جس کسی نے آیت کے معنی میں اس رخ کو اپنایا، وہ ایک موقف ہے، سوائے اس کے کہ ہمارے علم کے مطابق علما میں سے کسی نے اسے اختیار نہیں کیا۔

اور نداء (پکارنا) دور کے لیے ہے، اور دعا قریب کے لیے؛ اسی لیے نماز کے لیے اذان کو نداء کہا گیا؛ کیونکہ یہ دور والوں کے لیے ہے۔ لفظ 'النداء' میں نون پر ضمہ (پیش) بھی پڑھا جا سکتا ہے، جبکہ اصل کسرہ (زیر) ہے۔ پھر اللہ تعالیٰ نے کافروں کو تشبیہ دی کہ وہ بہرے، گونگے اور اندھے ہیں۔ یہ سورت کے آغاز میں بیان ہو چکا ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ اے ایمان والو! ان پاکیزہ چیزوں میں سے کھاؤ جو ہم نے تمہیں عطا کی ہیں اور اللہ کا شکر ادا کرو اگر تم صرف اسی کی عبادت کرتے ہو (۱۷۲) ﴾

یہ پہلے حکم کی تاکید ہے، اور یہاں خاص طور پر اہل ایمان کا ذکر فضیلت کے طور پر کیا گیا ہے۔ 'کھانے' سے مراد تمام پہلوؤں سے فائدہ اٹھانا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ عام کھانا مراد ہے (۲)۔

'صحیح' مسلم میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اے لوگو (۳)، بے شک اللہ پاک ہے اور وہ صرف پاکیزہ چیز ہی قبول کرتا ہے، اور اللہ نے مومنوں کو وہی حکم دیا ہے جو رسولوں کو دیا تھا، چنانچہ فرمایا: ﴿ اے رسولوں! پاکیزہ چیزیں کھاؤ اور نیک عمل کرو، جو کچھ تم کرتے ہو میں اسے اچھی طرح جاننے والا ہوں ﴾ [المؤمنون: ۵۱] اور فرمایا: ﴿ اے ایمان والو! ان پاکیزہ چیزوں میں سے کھاؤ جو ہم نے تمہیں عطا کی ہیں ﴾ پھر آپ ﷺ نے ایک ایسے شخص کا ذکر کیا جو طویل سفر کرتا ہے، پراگندہ حال اور غبار آلود ہے، اپنے ہاتھ آسمان

کی طرف اٹھا کر کہتا ہے: اے میرے رب، اے میرے رب، جبکہ اس کا کھانا حرام ہے، اس کا پینا حرام ہے (۴)، اس کا لباس حرام ہے اور اس کی غذا حرام سے ہے، تو ایسے شخص کی دعا کیسے قبول ہو سکتی ہے» (۵)۔

﴿ اور اللہ کا شکر ادا کرو اگر تم صرف اسی کی عبادت کرتے ہو ﴾ شکر کے معنی (۶) پہلے بیان ہو چکے ہیں، لہٰذا تکرار کا کوئی فائدہ نہیں۔

---

(۱) (م) میں: سورت کے آغاز میں گزر چکا ہے۔ دیکھیے ۳۲۳/۱۔ (۲) مجمع البیان ۲/ ۸۰۔ (۳) (خ)، (ز) اور (ط) میں: یا أیہا۔ (۴) قول: «ومشربہ حرام»، (خ) سے ہے۔ (۵) صحیح مسلم (۱۰۱۵)، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور یہ مسند احمد (۸۳۴۸) میں بھی ہے۔ لفظ «غُذِيَ»، غین کے ضمہ اور ذال مکسورہ کی تخفیف کے ساتھ یہ امام نووی نے شرح صحیح مسلم ۷/ ۱۰۰ میں کہا ہے۔ (۶) ۲/ ۱۰۴۔

Surah Al-Baqarah: Verse 173 22 The Almighty's saying: {He has only forbidden to you dead animals, blood, the flesh of swine, and that which has been dedicated to other than Allah. But whoever is forced [by necessity], neither desiring [it] nor transgressing [its limit], there is no sin upon him. Indeed, Allah is Forgiving and Merciful. (173)} In it are thirty-four issues (1): First: The Almighty's saying: {He has only forbidden to you dead animals}. "Innama" (only/indeed) is a word placed for restriction (hasr), it includes negation and affirmation, so it affirms what the discourse addresses and negates what is besides it. Here, it has restricted the prohibition, especially since it came following the permission in the Almighty's saying: {O you who have believed, eat from the good things which We have provided for you}, which provided absolute permissibility, then followed it with the mention of the forbidden using the restricting word "Innama". This required encompassing both categories, so no forbidden thing falls outside this verse. It is a Medinan verse, and He reinforced it with another verse reported to have been revealed in Arafah: {Say, "I do not find within that which was revealed to me [anything] forbidden to one who would eat it...} [Al-An'am: 145] to its end. Thus, the explanation was completed from beginning to end; as stated by Ibn al-Arabi (2). Discussion on that in "Al-An'am" (3) will come, Allah willing. Second: "The dead animal" (al-maytata) is in the accusative case (nasb) by "harrama" (He forbade), and "ma" is restrictive (kaffah). It is also permissible to consider it in the sense of "that which" (alladhi), separated in writing, and the nouns "the dead animal, blood, and the flesh of swine" are raised (raf') as the predicate of "Inna" (4), which is the recitation of Ibn Abi 'Ablah (5). In "harrama" there is a pronoun referring back to "that which", similar to the Almighty's saying: {Indeed, what they have crafted is [but] a magician's trick} [Taha: 69]. And Abu Ja'far recited: "hurrima" (was forbidden) (6) with a damma on the 'Ha', a kasra on the 'Ra', and raising the nouns after it, either...

---

(1) Thus it appeared in the manuscripts, but the counting of issues differed starting from the twenty-fourth issue, and the number of issues in all manuscripts reached thirty-three issues. (2) In Ahkam al-Qur'an 1/51. (3) In verse (145) of it. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/278. (5) It is in the irregular recitations p. 11 without attribution, and mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr 1/486, and al-Samin al-Halabi in al-Durr 2/235. (6) Attributed to Abu Ja'far bin al-Qa'qa' also by Abu Hayyan 1/486, and al-Samin 2/235, and attributed by Ibn Khalawayh...

सूरह अल-बकरा: आयत 173 22 अल्लाह तआला का फरमान: {उसने तो तुम पर केवल मुर्दा जानवर, खून, सुअर का मांस और वह जिस पर अल्लाह के अलावा किसी और का नाम पुकारा गया हो, हराम किया है। फिर जो कोई विवश हो जाए, न तो वह (उसका) चाहने वाला हो और न ही हद से आगे बढ़ने वाला, तो उस पर कोई गुनाह नहीं। बेशक अल्लाह क्षमाशील और अत्यंत दयावान है। (173)} इसमें चौंतीस विषय (मसले) हैं (1): पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {उसने तो तुम पर केवल मुर्दा जानवर हराम किया है}। "इन्नमा" (Innama) शब्द सीमा (हस्र) के लिए रखा गया है, इसमें निषेध और पुष्टि दोनों शामिल हैं, इसलिए यह उस चीज़ की पुष्टि करता है जिसे संबोधन ने शामिल किया है और उसके अलावा अन्य का निषेध करता है। यहाँ इसने हराम (वर्जित) चीज़ों को सीमित कर दिया है, विशेष रूप से जब यह अनुमति के बाद आया है, जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: {हे ईमान वालो! उन पाक चीज़ों में से खाओ जो हमने तुम्हें दी हैं}, जिसने पूर्ण अनुमति प्रदान की, फिर उसके बाद हराम चीज़ों का उल्लेख "इन्नमा" शब्द के साथ किया गया। इसके परिणामस्वरूप दोनों श्रेणियों का समावेश आवश्यक हो गया, इसलिए कोई भी हराम चीज़ इस आयत से बाहर नहीं है। यह आयत मदनी है, और इसकी पुष्टि दूसरी आयत से हुई है जिसके बारे में बताया गया है कि वह अरफा में नाज़िल हुई थी: {कह दीजिए, "जो कुछ मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है, उसमें मैं किसी खाने वाले के लिए कोई चीज़ हराम नहीं पाता जिसे वह खाए..."} [अल-अनआम: 145] इसके अंत तक। इस प्रकार, स्पष्टीकरण शुरू से अंत तक पूरा हुआ; जैसा कि इब्न अल-अरबी (2) ने कहा है। "अल-अनआम" (3) में उस पर चर्चा आएगी, इंशाअल्लाह। दूसरा: "अल-मय्तता" (मुर्दा जानवर) "हर्रमा" (उसने हराम किया) द्वारा नसब (accusative case) में है, और "मा" (ma) रोकने वाला (kaffah) है। यह भी मुमकिन है कि इसे "अल्लज़ी" (जो कि) के अर्थ में लिया जाए, लिखने में अलग रखा जाए, और "मुर्दा जानवर, खून और सुअर का मांस" को "इन्ना" (4) की खबर के रूप में रफ़अ (nominative case) में रखा जाए, जो इब्न अबी अब्लह (5) की क़िरात (पठन) है। "हर्रमा" में एक ज़मीर (सर्वनाम) है जो "अल्लज़ी" की ओर लौटता है, और इसका उदाहरण अल्लाह तआला का फरमान है: {बेशक जो कुछ उन्होंने बनाया है, वह जादूगर की चाल है} [ता-हा: 69]। और अबू जाफर ने इसे "हुर्रिमा" (6) पढ़ा है, 'हा' पर ज़म्मा, 'रा' के नीचे जेर के साथ, और उसके बाद के नामों को रफ़अ के साथ, या तो...

---

(1) हस्तलिखित प्रतियों में ऐसा ही पाया गया है, लेकिन चौबीसवें मसले से मसलों की गिनती में अंतर है, और सभी प्रतियों में मसलों की कुल संख्या तैंतीस तक पहुँच गई है। (2) अहकामुल-कुरान 1/51

में। (3) उसकी आयत (145) में। (4) इअराबुल-कुरान, अन्नह़ास 1/278। (5) यह शाज़ (अनियमित) किरातों में पृ. 11 पर बिना किसी संबंध के है, और अबू हयान ने अल-बह्र 1/486 में और अल-समीन अल-ह़लबी ने अद-दुर्र 2/235 में इसका उल्लेख किया है। (6) इसे अबू जाफर बिन अल-क़ाक़ा की ओर भी अबू हयान 1/486 और अल-समीन 2/235 ने मंसूब किया है, और इब्न खालवैह ने...

سورة البقرہ: آیت ۱۷۳ ۲۲ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (۱۷۳)﴾ (ترجمہ: اس نے تم پر صرف مردار اور خون اور سور کا گوشت اور وہ جانور جس پر اللہ کے سوا کسی اور کا نام پکارا گیا ہو، حرام کیا ہے۔ پھر جو شخص مجبور ہو جائے، بشرطیکہ وہ (لذت کا) طالب نہ ہو اور نہ ہی حد سے بڑھنے والا، تو اس پر کوئی گناہ نہیں۔ بے شک اللہ بڑا بخشنے والا، نہایت مہربان ہے۔) اس میں چونتیس مسائل ہیں (۱): پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ﴾۔ «انما» حصر کے لیے وضع کیا گیا لفظ ہے، جو نفی اور اثبات دونوں پر مشتمل ہوتا ہے، چنانچہ یہ اس چیز کو ثابت کرتا ہے جسے کلام شامل ہو اور اس کے علاوہ کی نفی کرتا ہے۔ یہاں اس نے تحریم (حرام ہونے) کو منحصر کر دیا ہے، خاص طور پر اس لیے کہ یہ تحلیل (حلال ہونے) کے تذکرے کے بعد آیا ہے جیسا کہ ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ﴾، جس نے مطلق اباحت (جواز) کا فائدہ دیا، پھر اس کے بعد «انما» کلمہ حصر کے ساتھ حرام اشیاء کا ذکر کیا، تو اس کا تقاضا یہ ہوا کہ دونوں قسموں کا احاطہ ہو جائے، لہذا کوئی بھی حرام چیز اس آیت سے باہر نہیں ہے۔ یہ آیت مدنی ہے، اور اس کی تاکید اس دوسری آیت سے ہوتی ہے جس کے بارے میں روایت ہے کہ وہ عرفہ میں نازل ہوئی تھی: ﴿قُل لَّا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ﴾ [الأنعام: ۱۴۵] اس کے آخر تک۔ یوں اول و آخر بیان مکمل ہو گیا؛ جیسا کہ ابن العربی (۲) نے کہا ہے۔ اس بارے میں کلام "الانعام" (۳) میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ دوسرا: «الْمَيْتَةَ» لفظ «حَرَّمَ» کی وجہ سے حالت نصب میں ہے، اور «ما» کافہ (روکنے والا) ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ اسے «الذی» کے معنی میں لیا جائے، تحریر میں الگ لکھا جائے، اور «الميتة والدم ولحم الخنزير» کو «إنَّ» کی خبر ہونے کی بنا پر حالت رفع میں پڑھا جائے (٤)، اور یہ ابن ابی عبلہ (٥) کی

قرات ہے۔ اور «حَرَّمَ» میں ایک ضمیر ہے جو «الذی» کی طرف لوٹتی ہے، اور اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدُ سَاحِرٍ﴾ [طه : ٦٩]۔ اور ابوجعفر نے «حُرِّمَ» (٦) پڑھا ہے، 'حا' کے ضمہ اور 'را' کے کسرہ کے ساتھ، اور اس کے بعد آنے والے اسموں کو رفع کے ساتھ، یا تو...

---

(١) قلمی نسخوں میں اسی طرح ہے، لیکن چوبیسویں مسئلے سے مسائل کی گنتی میں اختلاف ہوا ہے، اور تمام نسخوں میں مسائل کی کل تعداد تینتیس تک پہنچی ہے۔ (٢) احکام القرآن ١/٥١ میں۔ (٣) اس کی آیت (١٤٥) میں۔ (٤) اعراب القرآن للناحاس ١/٢٧٨۔ (٥) یہ شاذ قراتوں میں ص ١١ پر بغیر نسبت کے ہے، اور اسے ابوحیان نے البحر ١/٤٨٦ میں اور السمین الحلبی نے الدر ٢/٢٣٥ میں ذکر کیا ہے۔ (٦) اسے ابوجعفر بن القعقاع کی طرف منسوب کیا ہے ابوحیان نے ١/٤٨٦ میں اور السمین نے ٢/٢٣٥ میں، اور ابن خالویہ نے اسے منسوب کیا ہے...

Surah Al-Baqarah: Verse 173 23

...on what was not named its subject, and it is an object if it was a predicate for 'inna'. Abu Ja'far bin Al-Qa'qa' also read: «al-mayyitah» with shaddah (1). Al-Tabari (2): A group of linguists said: The heavy pronunciation (mayyit) and the light pronunciation (mayt) are two dialects. Abu Hatim and others said: Both are said for one who has already died, but for one who has not yet died, 'mayt' is not said with the lightened pronunciation. The proof is His words, Exalted is He: {Indeed, you are to die (mayyitun), and indeed, they are to die} [Az-Zumar: 30]. The poet said (3): 'He who has died and found rest is not dead (mayt)... Truly the dead is the dead among the living.' No one read with the lightened version for 'one who has not died', except for what Al-Bazzi narrated from Ibn Kathir: {And he is not to die (mayt)} [Ibrahim: 17]. The well-known reading from him is the heavy pronunciation (4). As for the poet's words: 'If a dead person (mayt) from Tamim dies... and it pleases you that he lives, then bring provisions' (5).

= p. 11 for Ibn Abi al-Zinad, and Ibn 'Attiyya 239/1 to Abi Abdurrahman al-Sulami, and mentions it without attribution to Al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 102/1, and al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 329/1. Abu Ja'far is one of the ten, and the mutawatir reading from him is like the reading of the majority. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 239/1, Majma' al-Bayan by al-Tabarsi 81/2, see an-Nashr 224/2. (2) His Tafsir 55/3. The author quoted it from him through al-Muharrar al-Wajiz 239/1. (3) He is 'Adi bin al-Ra'la al-Ghassani, the verse is in Al-Asma'iyyat p. 152, Tafsir al-Tabari 54/3, Al-Muharrar al-Wajiz 239/1, Khizanat al-Adab 583/10 and many others. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 239/1, and Ibn Mujahid mentioned it in Al-Sab'a p. 523 - and from him al-Dhahabi in Ma'rifat al-Qurra' al-Kibar 179/1 - Al-Bazzi's withdrawal from it. Al-Bazzi is: Ahmad bin Muhammad, Abu al-Hasan, the reciter of Makkah and its Muadhin, died in (250 AH). As-Siyar 50/12. (5) The verse is in Al-Bayan wa at-Tabyin 190/1, Al-Hayawan 66/3, Al-Kamil 224, Adab al-Katib p. 15, 'Uyun al-Akhbar 203/2, Al-'Iqd al-Farid 462/2, Al-Muhtasab 344/1, Al-Munsaf 305/1 and 62/3, Al-Muharrar al-Wajiz 239/1 without attribution, and it is attributed in Mu'jam al-Shu'ara' p. 480, Al-Hamasa al-Basriyya 259/2, and Al-Iqtidab 8/3 to Yazid bin 'Amr bin al-Sa'iq, and it is attributed in Al-Iqtidab 105/1, and Simt al-La'ali p. 863 to Abi al-Mahwash al-Asadi.

सूरह अल-बक़रा: आयत 173 23

...उस पर जिसका कर्ता नामित नहीं है, और या तो वह 'इन्ना' की खबर पर आधारित है। अबू जाफ़र बिन अल-क़ाक़ा ने भी पढ़ा: «अल-मय्यिता» तशदीद के साथ (1)। अल-तबरी (2): भाषाविदों के एक समूह ने कहा: मय्त और मय्यित में तशदीद (भारी) और तख़फ़ीफ़ (हल्का) दो बोलियाँ हैं। अबू हातिम और अन्य ने कहा: जो मर चुका है उसके लिए दोनों कहे जाते हैं, और जो अभी तक नहीं मरा है उसके लिए हल्के उच्चारण के साथ 'मय्त' नहीं कहा जाता। इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह वचन है: {बेशक आप भी मरने वाले (मय्यितुन) हैं और वे भी मरने वाले हैं} [अज़-ज़ुमर: 30]। कवि ने कहा (3): 'वह जो मर गया और आराम पा गया वह मरा हुआ (मय्त) नहीं है... वास्तव में मरा हुआ वह है जो जीवितों के बीच मरा हुआ है।' किसी ने 'जो नहीं मरा है' के लिए हल्के उच्चारण के साथ नहीं पढ़ा, सिवाय उसके जो अल-बज़्ज़ी ने इब्न कसीर से रिवायत किया है: {और वह मरने वाला (मय्त) नहीं है} [इब्राहीम: 17]। उनसे प्रसिद्ध रिवायत भारी उच्चारण (तशदीद) के साथ है (4)। जहाँ तक कवि के इस कथन का प्रश्न है: 'यदि तमीम का कोई व्यक्ति (मय्त) मर जाए... और तुम्हें उसके जीवित रहने से प्रसन्नता हो, तो रसद ले आओ' (5)।

= इब्न अबी अल-ज़िनाद के लिए पृष्ठ 11, और इब्न अतिया 239/1 से अबी अब्दुर्रहमान अल-सुलमी तक, और मआनी अल-कुरान 102/1 में अल-फ़र्रा के संदर्भ के बिना इसका उल्लेख किया गया है, और अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 329/1 में। अबू जाफ़र दस प्रमुख पाठकों में से एक हैं, और उनसे मुतवातिर पाठ बहुमत के पाठ के समान है। (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 239/1, और मजमा अल-बयान अल-तबरसी 81/2, और देखें अन-नशर 224/2। (2) उनकी तफ़सीर 55/3। लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 239/1 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (3) वह अदी बिन अल-राला अल-ग़स्सानी हैं, और यह शेर अल-असमाइयात पृष्ठ 152, तफ़सीर अल-तबरी 54/3, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 239/1, खिज़ानत अल-अदब 583/10 और कई अन्य में है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 239/1, और इब्न मुजाहिद ने अल-सबआ पृष्ठ 523 में उल्लेख किया है - और उनसे अल-धहाबी ने मारिफत अल-कुर्रा अल-किबर 179/1 में - अल-बज़्ज़ी के इससे पलटने का ज़िक्र किया है। अल-बज़्ज़ी: वे अहमद बिन मुहम्मद, अबू अल-हसन हैं, जो मक्का के क़ारी और मुअज़्ज़िन थे, उनकी मृत्यु (250 हिजरी) में हुई। अस-सियार 50/12। (5) यह शेर अल-बयान व अत-तबीन 190/1, अल-हयवान 66/3, अल-कामिल 224, अदब अल-कातिब पृष्ठ 15, उयून अल-अख़बार 203/2, अल-इक्द अल-फ़रीद 462/2, अल-मुहतसब 344/1, अल-मुनसफ़ 305/1 और 62/3, अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ 239/1 में बिना किसी श्रेय के है, और मोजम अल-शुअरा पृष्ठ 480, अल-हमासा अल-बसरिया 259/2, और अल-इक्तिदाब 8/3 में यज़ीद बिन अम्र बिन अल-सईक को श्रेय दिया गया है, और अल-इक्तिदाब 105/1, और सिम्त अल-लाअली पृष्ठ 863 में अबू अल-महुआश अल-असदी को श्रेय दिया गया है।

سورة البقرة : الآية ١٧٣ ٢٣

اس پر جس کا فاعل نامزد نہیں ہے، اور یا تو یہ 'اِنَّ' کی خبر پر مبنی ہے۔ اور ابو جعفر بن القعقاع نے بھی «المَيِّتة» تشدید کے ساتھ پڑھا (١)۔ الطبری (٢): اور لغویوں کی ایک جماعت نے کہا: 'میت' اور 'میّت' میں تشدید اور تخفیف دو لغتیں ہیں۔ اور ابو حاتم اور دیگر نے کہا: جو مر چکا ہو اس کے لیے دونوں کہے جاتے ہیں، اور جو ابھی نہیں مرا اس کے لیے تخفیف کے ساتھ 'میت' نہیں کہا جاتا، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {بیشک آپ بھی مرنے والے (میّتون) ہیں اور وہ بھی مرنے والے ہیں} [الزمر: ٣٠]۔ اور شاعر نے کہا (٣): 'وہ نہیں جو مر گیا اور اسے سکون مل گیا وہ مردہ (میت) ہے... اصل مردہ وہ ہے جو زندوں میں مردہ ہے۔' اور کسی نے بھی تخفیف کے ساتھ اس کے لیے نہیں پڑھا جو مرا نہیں ہے، سوائے اس کے جو البزّی نے ابن کثیر سے روایت کیا: {اور وہ مرنے والا (میت) نہیں ہے} [ابراہیم: ١٧]۔ اور ان سے مشہور روایت تشدید کے ساتھ ہے (٤)۔ رہی شاعر کی یہ بات: 'اگر تمیم کا کوئی شخص (میت) مر جائے... اور تمہیں اس کا جینا خوش کرے تو زادِ راہ لاؤ' (٥)۔

= ص ١١ ابن ابی الزناد کے لیے، اور ابن عطیہ ٢٣٩/١ سے ابی عبدالرحمن السلمی تک، اور اسے معانی القرآن ١٠٢/١ میں الفراء کی طرف نسبت کیے بغیر ذکر کیا گیا ہے، اور الزمخشری نے الکشاف ٣٢٩/١ میں۔ اور ابو جعفر دس قراء میں سے ایک ہیں، اور ان سے متواتر قرأت جمہور کی قرأت کی طرح ہے۔ (١) المحرر الوجیز ٢٣٩/١، اور مجمع البیان للطبرسی ٨١/٢، اور انظر النشر ٢٢٤/٢۔ (٢) ان کی تفسیر ٥٥/٣۔ اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز ٢٣٩/١ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (٣) وہ عدی بن الرعلاء الغسانی ہیں، اور یہ شعر الاصمعیات ص ١٥٢، تفسیر الطبری ٥٤/٣، المحرر الوجیز ٢٣٩/١، خزانة الأدب ٥٨٣/١٠ اور بہت سی دیگر

کتابوں میں ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲۳۹/۱، اور ابن مجاہد نے السبعہ ص ۵۲۳ میں اس کا ذکر کیا ہے - اور ان سے الذہبی نے معرفة القراء الکبار ۱۷۹/۱ میں - البزّی کے اس سے رجوع کا ذکر کیا ہے۔ اور البزّی: وہ احمد بن محمد، ابو الحسن، مکہ کے مقری اور اس کے مؤذن ہیں، وفات سن (۲۵۰ھ) میں ہوئی۔ السیر ۵۰/۱۲۔ (۵) یہ شعر البیان والتبیین ۱۹۰/۱، الحیوان ۶۶/۳، الکامل ۲۲۴، أدب الکاتب ص ۱۵، عیون الأخبار ۲۰۳/۲، العقد الفرید ۴۶۲/۲، المحتسب ۳۴۴/۱، المنصف ۳۰۵/۱ اور ۶۲/۳، المحرر الوجیز ۲۳۹/۱ میں بغیر نسبت کے ہے، اور اسے معجم الشعراء ص ۴۸۰، الحماسة البصریة ۲۵۹/۲، اور الاقتضاب ۸/۳ میں یزید بن عمرو بن الصعق کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور الاقتضاب ۱۰۵/۱، اور سمط اللآلي ص ۸۶۳ میں ابی المہوش الاسدی کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔

24 Surah Al-Baqarah: Verse 173

The most eloquent (1) in satire is that he (2) meant the actual dead, and some people have gone to the opinion that he meant the one on the brink of death, and the first is more famous (3). Third: Maytah (dead meat): It is what the soul has departed without ritual slaughter from what is [normally] slaughtered; and what is not edible, its slaughter is like its death, such as predators and others, as will be explained here and in "Al-An'am" (4) if Allah Almighty wills. Fourth: This verse is general and was specified by the saying of the Prophet (peace be upon him): "Two types of dead meat and two types of blood have been made lawful for us: fish and locusts, and the liver and the spleen." Narrated by Al-Daraqutni (5). Likewise, the Hadith of Jabir regarding the sperm whale (Anbar) specifies the generality of the Quran due to the authenticity of its chain of narration. It was narrated by Al-Bukhari and Muslim (6), along with the words of the Almighty: "Lawful to you is game from the sea" [Al-Ma'idah: 96], as will be explained there, if Allah Almighty wills. Most of the people of knowledge are of the opinion that it is permissible (7) to eat all sea creatures, whether alive or dead, and this is the school of thought (madhhab) of Malik. He hesitated to answer regarding the sea pig (porpoise/dolphin), and said: "You call it a pig!". Ibn al-Qasim said: "I am wary of it but I do not see it as forbidden (8)." Fifth: People have differed regarding specifying the Book of Allah Almighty with the Sunnah, and despite their difference in that, they agreed that it is not permissible to specify it with a weak Hadith, as said by Ibn al-Arabi (9). This verse may also be argued to be specified by what is in "Sahih" Muslim (10).

---

(1) In (D) and (M): "So no more eloquent." (2) In (M): "from that he." (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/239. (4) In the interpretation of verse (145) of it. (5) In his Sunan 4/271-272 from the Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them), and it is in Musnad Ahmad (5723). (6) Sahih al-Bukhari (4361), and Sahih Muslim (1935). And it is in Musnad Ahmad (14338), and see Ahkam al-Quran 1/53, and al-Anbar: a large sea fish, al-Nihayah (anbar). The Hadith will be mentioned on page 39. (7) In (D) and (Z): "The people of jurisprudence permit." (8) Al-Istidhkar 15/304. (9) In Ahkam al-Quran 1/52. (10) Under number (1952), and it is in Musnad Ahmad (19112), and Sahih al-Bukhari (5495).

24 सूरा अल-बकरा: आयत 173

व्यंग्य में सबसे प्रभावशाली (1) यह है कि उन्होंने (2) वास्तव में मृत का अर्थ लिया, और कुछ लोगों का मानना है कि उनका अर्थ उस व्यक्ति से था जो मृत्यु के कगार पर हो, और पहला अधिक प्रसिद्ध है (3)। तीसरा: मैताह (मुर्दार): वह है जिससे प्राण निकल गए हों बिना ज़बह (धार्मिक वध) के, उन जानवरों में से जिन्हें ज़बह किया जाता है; और जो खाने योग्य नहीं हैं, उनका वध उनकी मृत्यु के समान है, जैसे शिकारी जानवर और अन्य, जैसा कि यहाँ और "अल-अनआम" (4) में स्पष्ट किया जाएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा। चौथा: यह आयत सामान्य है और इसे पैगंबर (उन पर शांति हो) के इस कथन द्वारा विशिष्ट किया गया है: "हमारे लिए दो प्रकार के मृत मांस और दो प्रकार के रक्त हलाल किए गए हैं: मछली और टिड्डी, और कलेजा और तिल्ली।" इसे अल-दाराकुतनी (5) ने संकलित किया है। इसी तरह, 'अंबर' (व्हेल) के बारे में जाबिर की हदीस अपनी सनद (श्रृंखला) की सत्यता के कारण कुरान की व्यापकता को विशिष्ट करती है। इसे अल-बुखारी और मुस्लिम (6) ने संकलित किया है, साथ ही सर्वशक्तिमान के इस कथन के साथ: "तुम्हारे लिए समुद्र का शिकार हलाल कर दिया गया है" [अल-माइदाह: 96], जैसा कि वहाँ स्पष्ट किया जाएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा। अधिकांश विद्वान समुद्र के सभी जीवों को खाने की अनुमति (7) देते हैं, चाहे वे जीवित हों या मृत, और यह मलिक का पंथ (मज़हब) है। उन्होंने 'समुद्री सुअर' (हॉगफ़िश या डॉल्फिन) के बारे में उत्तर देने में संकोच किया और कहा: "तुम इसे सुअर कहते हो!" इब्न अल-कासिम ने कहा: "मैं इससे बचता हूँ लेकिन मैं इसे हराम नहीं समझता (8)।" पाँचवाँ: अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब को सुन्नत के साथ विशिष्ट करने में लोगों में मतभेद रहा है, और इस मतभेद के बावजूद, वे इस बात पर सहमत हुए कि इसे किसी कमज़ोर हदीस के साथ विशिष्ट करना जायज़ नहीं है, जैसा कि इब्न अल-अरबी (9) ने कहा है। इस आयत की विशिष्टता के लिए "सहीह" मुस्लिम (10) में मौजूद चीज़ों से भी दलील दी जा सकती है।

---

(1) (द) और (म) में: "तो अधिक प्रभावशाली नहीं।" (2) (म) में: "इससे कि वह।" (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/239। (4) इसकी आयत (145) की व्याख्या में। (5) उनकी सुनन 4/271-272 में इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से, और यह मुसनद अहमद (5723) में है। (6) सहीह अल-बुखारी (4361), और सहीह मुस्लिम (1935)। और यह मुसनद अहमद (14338) में है, और देखें अहकाम अल-कुरान 1/53, और अल-अंबर: एक बड़ी समुद्री मछली, अल-निहाया (अंबर)। हदीस पृष्ठ 39 पर आएगी। (7) (द) और (ज़) में: "फ़िक़ह के लोग अनुमति देते हैं।" (8) अल-

इस्तिज़कार 15/304। (9) अहकाम अल-कुरान 1/52 में। (10) संख्या (1952) के तहत, और यह मुसनद अहमद (19112) में है, और सहीह अल-बुखारी (5495) में है।

۲۴ سورة البقرہ: آیت ۱۷۳

ہجو (مذمت) میں سب سے بلیغ (۱) یہ ہے کہ اس نے (۲) حقیقت میں میت (مردار) مراد لی ہے، اور بعض لوگوں کا خیال ہے کہ اس نے وہ مراد لیا ہے جو موت کے قریب ہو، اور پہلا قول زیادہ مشہور ہے (۳)۔ تیسری بات: میتہ (مردار) وہ ہے جس کی روح بغیر ذبح کے نکل گئی ہو ان جانوروں میں سے جنہیں ذبح کیا جاتا ہے؛ اور جو کھائے جانے والے نہیں ہیں، ان کا ذبح کرنا ان کی موت کی طرح ہے، جیسے درندے وغیرہ، جیسا کہ یہاں اور سورہ "الانعام" (۴) میں ان شاء اللہ تعالیٰ اس کی وضاحت آئے گی۔ چوتھی بات: یہ آیت عام ہے جس کی تخصیص آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے ہوئی ہے: "ہمارے لیے دو مردار اور دو خون حلال کیے گئے ہیں: مچھلی اور ٹڈی، اور کلیجی اور تلی"۔ اسے دارقطنی (۵) نے روایت کیا ہے، اسی طرح عنبر (وہیل مچھلی) کے بارے میں جابر کی حدیث اپنی سند کی صحت کی وجہ سے قرآن کے عموم کی تخصیص کرتی ہے۔ اسے بخاری اور مسلم (۶) نے روایت کیا ہے، ساتھ ہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کے: ﴿أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ﴾ [المائدہ: ۹۶]، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ وہاں اس کی وضاحت آئے گی۔ اور اکثر اہل علم سمندر کے تمام جانوروں کے کھانے کے جواز (۷) کے قائل ہیں، خواہ وہ زندہ ہوں یا مردہ، اور یہی امام مالک کا مذہب ہے۔ انہوں نے دریائی سور کے بارے میں جواب دینے میں توقف کیا، اور فرمایا: "تم اسے سور کہتے ہو!" ابن القاسم نے کہا: "میں اس سے پرہیز کرتا ہوں لیکن اسے حرام نہیں سمجھتا (۸)۔" پانچویں بات: کتاب اللہ کی سنت کے ذریعے تخصیص میں لوگوں کا اختلاف رہا ہے، اور اس اختلاف کے باوجود وہ اس بات پر متفق ہیں کہ ضعیف حدیث کے ذریعے اس کی تخصیص جائز نہیں ہے، یہ بات ابن العربی (۹) نے کہی ہے۔ اس آیت کی تخصیص پر "صحیح" مسلم (۱۰) کی روایت سے بھی استدلال کیا جا سکتا ہے۔

(۱) (د) اور (م) میں ہے: "فلا ابلغ" (پس کوئی زیادہ بلیغ نہیں)۔ (۲) (م) میں ہے: "من أنہ" (اس سے کہ وہ)۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۳۹/۱۔ (۴) اس کی آیت (۱۴۵) کی تفسیر میں۔ (۵) اپنی سنن ۲۷۱/۴ - ۲۷۲ میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (۵۷۲۳) میں ہے۔ (۶) صحیح بخاری (۴۳۶۱)، اور صحیح مسلم (۱۹۳۵)۔ اور یہ مسند احمد (۱۴۳۳۸) میں ہے، اور دیکھئے احکام القرآن ۵۳/۱، اور العنبر: ایک بڑی سمندری مچھلی، النہایۃ (عنبر)۔ یہ حدیث صفحہ ۳۹ پر آئے گی۔ (۷) (د) اور (ز) میں ہے: "اہل فقہ جائز قرار دیتے ہیں"۔ (۸) الاستذکار ۳۰۴/۱۵۔ (۹) احکام القرآن ۵۲/۱ میں۔ (۱۰) نمبر (۱۹۵۲) کے ساتھ، اور یہ مسند احمد (۱۹۱۱۲) میں ہے، اور صحیح بخاری (۵۴۹۵) میں ہے۔

From the Hadith of Abdullah bin Abi Awfa, who said: "We campaigned with the Messenger of Allah (peace be upon him) in seven battles, and we used to eat locusts with him." The apparent meaning is eating them regardless of how they died, whether through deliberate killing or natural causes ("hataf anfih"). This was stated by Ibn Nafi', Ibn Abd al-Hakam, and most scholars, and it is the school of thought of Ash-Shafi'i, Abu Hanifa, and others. Malik and the majority of his companions forbade eating it if it died naturally, because it is considered land game; do you not see that a person in the state of ihram must pay a penalty if they kill it? Thus, it is like a gazelle (1). Ashhab said: If it dies from having a leg or wing cut off, it is not eaten, because that is a condition in which it might live and procreate (2). Further explanation of the ruling on locusts will come in [Surah] "Al-A'raf" (3) when it is mentioned, God willing.

Sixth: The scholars differed: Is it permissible to benefit from carrion (dead meat) or from any impurities? There was also a difference of opinion from Malik regarding this. He said once: It is permissible to benefit from it, because the Prophet (peace be upon him) passed by a sheep belonging to Maymuna and said: "Why didn't you take its hide?" (4) - until the end of the Hadith. And he said another time: All of it is forbidden, so it is not permissible to benefit from any part of it, nor from any impurity in any way of benefit. Thus, it is not permissible to water crops or animals with impure water, nor to feed animals impurities, nor to feed carrion to dogs and predators, though if they eat it [on their own], they are not prevented. The basis for this view is the apparent meaning of the Almighty's words: "Forbidden to you are carrion and blood" [Al-Ma'idah: 3], and it did not specify one aspect over another. It cannot be said that this address (5) is ambiguous (mujmal); because the ambiguous is what cannot be understood from its literal meaning, and the Arabs understood the meaning of the Almighty's words: "Forbidden to you are carrion." Furthermore, the Prophet (peace be upon him) said: "Do not benefit from carrion in any way" (6). And in the Hadith of Abdullah bin Ukaym: "Do not benefit from carrion's hide or sinew" (7). And this is the end [of the section].

---

(1) In (Kh): The crow. (2) See Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 1/107, al-Muharrar al-Wajiz 1/239-240, and al-Mufhim 5/237, 238. (3) In the commentary of verse (133) thereof. (4) Al-Muwatta 2/498; narrated by Ahmad (2369), al-Bukhari (1492), and Muslim (363) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (5) In (D): words.

(6) It is one of the narrations of the hadith of Abdullah bin Ukaym that follows. (7) Narrated by Ahmad (18780), Abu Dawood (4127), al-Tirmidhi (1729), al-Nasa'i 7/175, and Ibn Majah (3613). Al-Bukhari said in at-Tarikh al-Kabir 5/39: Abdullah bin Ukaym lived during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him).

सूरा अल-बकरा: आयत १७३ | पृष्ठ २५

अब्दुल्ला बिन अबी औफ़ा की हदीस से, जिन्होंने कहा: "हमने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के साथ सात युद्धों में भाग लिया, और हम उनके साथ टिड्डियाँ खाते थे।" इसका प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि उन्हें खाना जायज़ है, चाहे वे किसी भी तरह मरी हों, इलाज से या प्राकृतिक मौत ("हतफ़ अन्फ़िह")। इब्न नफ़ी, इब्न अब्द अल-हकम और अधिकांश विद्वानों ने यही कहा है, और यह अल-शफ़ीई, अबू हनीफ़ा और अन्य का मत है। मलिक और उनके अधिकांश साथियों ने इसे खाने से मना किया है यदि यह प्राकृतिक मौत मरे, क्योंकि इसे ज़मीनी शिकार माना जाता है; क्या आप नहीं देखते कि एहराम की स्थिति में व्यक्ति को इसे मारने पर दंड देना पड़ता है? इस प्रकार, यह एक हिरण (१) की तरह है। अशहब ने कहा: यदि पैर या पंख कट जाने के कारण इसकी मृत्यु हो जाती है, तो इसे नहीं खाया जाएगा; क्योंकि यह ऐसी स्थिति है जिसमें वह जीवित रह सकता है और प्रजनन कर सकता है (२)। टिड्डियों के हुक्म का और विवरण "अल-अराफ़" (३) में आएगा जब इसका ज़िक्र होगा, इंशा अल्लाह।

छठा: विद्वानों में मतभेद है: क्या मुर्दार (मरे हुए जानवर के मांस) या किसी भी अशुद्धता (नजासत) से लाभ उठाना जायज़ है? इस बारे में मलिक से भी अलग-अलग राय मिली है। उन्होंने एक बार कहा: इससे लाभ उठाना जायज़ है; क्योंकि नबी (उन पर शांति हो) मैमूना की एक बकरी के पास से गुज़रे और कहा: "तुमने इसकी खाल क्यों नहीं ले ली?" (४) - हदीस के अंत तक। और उन्होंने दूसरी बार कहा: उसका पूरा हिस्सा हराम है, इसलिए उसके किसी भी हिस्से से लाभ उठाना जायज़ नहीं है, और न ही लाभ उठाने के किसी भी तरीके से किसी भी अशुद्धता से। यहाँ तक कि अशुद्ध पानी से फसलों या जानवरों को पानी देना जायज़ नहीं है, न ही जानवरों को अशुद्धता खिलाना जायज़ है, और न ही कुत्तों और शिकारियों को मुर्दार खिलाना जायज़ है, हालांकि अगर वे इसे [अपने आप] खा लें, तो उन्हें रोका नहीं जाएगा। इस विचार का आधार अल्लाह के शब्दों का प्रत्यक्ष अर्थ है: "तुम पर मुर्दार और रक्त हराम कर दिए गए हैं" [अल-माइदा: ३], और इसमें एक पहलू को दूसरे पर विशिष्ट नहीं किया गया। यह नहीं कहा जा सकता कि यह संबोधन (५) अस्पष्ट (मुजमल) है; क्योंकि अस्पष्ट वह है जिसके ज़ाहिरी अर्थ से मतलब न समझा जा सके और अरबों ने अल्लाह के इस कथन का अर्थ समझ लिया था: "तुम पर मुर्दार हराम कर दिया गया है।" इसके अलावा, नबी (उन पर शांति हो) ने कहा: "मुर्दार से किसी भी चीज़ का लाभ न उठाओ" (६)। और अब्दुल्ला बिन उकैम की हदीस में है: "मुर्दार की खाल या नस से लाभ न उठाओ" (७)। और यह अंत है...

(१) (ख़) में: कौआ। (२) देखें अहकाम अल-कुरान अल-जस्सास १/१०७, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२३९-२४०, और अल-मुफ्हिम ५/२३७, २३८। (३) इसकी आयत (१३३) की व्याख्या में। (४) अल-मुवत्ता २/४९८, और इसे अहमद (२३६९), बुखारी (१४९२), और मुस्लिम (३६३) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (५) (द) में: शब्द। (६) यह अब्दुल्ला बिन उकैम की आने वाली हदीस के वर्णनों में से एक है। (७) इसे अहमद (१८७८०), अबू दाऊद (४१२७), तिर्मिज़ी (१७२१), नसाई ७/१७५, और इब्न माजाह (३६१३) ने उद्धृत किया है। बुखारी ने 'तारीख अल-कबीर' ५/३९ में कहा: अब्दुल्ला बिन उकैम ने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) का समय पाया था।

سورة البقرہ: آیت ۱۷۳ | صفحہ ۲۵

عبداللہ بن ابی اوفی کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "ہم نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ سات غزوات میں شرکت کی، ہم ان کے ساتھ ٹڈیاں کھایا کرتے تھے۔" اس کا ظاہر یہ ہے کہ اسے کھانا جائز ہے چاہے وہ کسی بھی طرح مری ہو، کسی تدبیر سے یا اپنی موت ("حتف انفہ")۔ یہی بات ابن نافع، ابن عبد الحکم اور اکثر علماء نے کہی ہے، اور یہی امام شافعی، امام ابو حنیفہ اور دیگر کا مذہب ہے۔ امام مالک اور ان کے اکثر ساتھیوں نے اسے کھانے سے منع کیا ہے اگر وہ اپنی موت مر جائے، کیونکہ یہ خشکی کا شکار ہے؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ محرم اگر اسے قتل کر دے تو اسے جزا (فدیہ) دینا پڑتی ہے؟ پس یہ ہرن (۱) کے مشابہ ہے۔ اشہب نے کہا: اگر وہ ٹانگ یا پر کٹنے سے مر جائے تو اسے نہیں کھایا جائے گا؛ کیونکہ یہ ایسی حالت ہے جس میں وہ زندہ رہ سکتا ہے اور نسل بڑھا سکتا ہے (۲)۔ ٹڈیوں کے حکم کی مزید تفصیل "الاعراف" (۳) کے ذکر کے وقت آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

چھٹا مسئلہ: علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ کیا مردار یا نجاستوں میں سے کسی چیز سے نفع اٹھانا جائز ہے؟ اس بارے میں امام مالک سے بھی اختلاف منقول ہے، انہوں نے ایک بار فرمایا: اس سے نفع اٹھانا جائز ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ حضرت میمونہ کی ایک بکری کے پاس سے گزرے تو فرمایا: "تم نے اس کی کھال کیوں نہیں لے لی؟" (٤) - حدیث کے آخر تک۔ اور ایک بار فرمایا: اس کا پورا مجموعہ حرام ہے، پس اس کی کسی چیز سے نفع اٹھانا جائز نہیں، اور نہ ہی نفع اٹھانے کی کسی بھی صورت میں نجاستوں سے فائدہ اٹھانا جائز ہے۔ یہاں تک کہ ناپاک پانی سے فصل یا جانور کو سیراب کرنا جائز نہیں، نہ ہی چوپایوں کو نجاست کھلانا جائز ہے، اور نہ ہی کتوں اور درندوں کو مردار کھلانا جائز ہے، اگرچہ وہ اسے کھا لیں تو انہیں روکا نہیں جائے گا۔

اس قول کی بنیاد اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کا ظاہر ہے: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ﴾ [المائدہ: ٣] اور اس میں کسی خاص صورت کی تخصیص نہیں کی گئی۔ اور یہ نہیں کہا جا سکتا کہ یہ خطاب (٥) مجمل ہے؛ کیونکہ مجمل وہ ہوتا ہے جس کے ظاہر سے مراد نہ سمجھی جا سکے، حالانکہ عرب اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ﴾ سے مراد سمجھ گئے تھے۔ نیز نبی ﷺ نے فرمایا: "مردار سے کسی چیز کا نفع نہ اٹھاؤ" (٦)۔ اور عبداللہ بن عکیم کی حدیث میں ہے: "مردار کی کھال یا پٹھے (عصب) سے نفع نہ اٹھاؤ" (٧)۔ اور یہ آخر ہے...

---

(١) (خ) میں ہے: کوا۔ (٢) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ١/١٠٧، المحرر الوجیز ١/٢٣٩-٢٤٠، اور المفہم ٥/٢٣٧، ٢٣٨۔ (٣) اس کی آیت (١٣٣) کی تفسیر میں۔ (٤) الموطأ ٢/٤٩٨، اور اسے احمد (٢٣٦٩)، بخاری (١٤٩٢)، اور مسلم (٣٦٣) نے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٥) (د) میں ہے: کلام۔ (٦) یہ عبداللہ بن عکیم کی آنے والی حدیث کی روایات میں سے ایک ہے۔ (٧) اسے احمد (١٨٧٨٠)، ابو داود (٤١٢٧)، ترمذی (١٧٢٩)، نسائی ٧/١٧٥، اور ابن ماجہ (٣٦١٣) نے روایت کیا ہے۔ بخاری نے 'تاریخ الکبیر' ٥/٣٩ میں کہا: عبداللہ بن عکیم نے رسول اللہ ﷺ کا زمانہ پایا تھا۔

Page 26 Surah Al-Baqarah: Verse 173

...what was stated in his book a month before his death. An explanation of these reports and a discussion about them will follow in [the commentary on] "An-Nahl" (1), God Almighty willing.

Seventh: As for a camel if it is slaughtered by nahr, or a cow or sheep if it is slaughtered, and there was a dead fetus in its womb; it is permissible to eat it without specifically slaughtering it, unless it comes out alive, in which case it should be slaughtered and would have its own ruling. This is because if the fetus comes out dead after the slaughter, it is treated like one of the animal's limbs. Evidence for this is that if someone sells a sheep and excludes what is in its womb, it is not permissible, just as if he had excluded one of its limbs; what is in its womb is subordinate to it like its other limbs. Likewise, if he were to manumit (free) it without specifically manumitting what is in its womb, it would be freed. Had it been separate from it, it would not follow it in sale or manumission. Jabir (may Allah be pleased with him) narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) was asked about a cow or sheep being slaughtered, or a camel being slaughtered, and finding a dead fetus in its womb; he said: "Eat it if you wish, for its slaughter is the slaughter of its mother" (2). Abu Dawood recorded it with this meaning from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (3). It is a text that allows no other interpretation. Further explanation of this will follow in Surah Al-Ma'idah (4), God Almighty willing.

Eighth: Reports differ from Malik regarding the skin of a dead animal (carrion): Does tanning purify it or not? It was reported from him that it does not become pure, which is the apparent view of his school. It was also reported from him that it does become pure, due to the Prophet's (PBUH) saying: "Any hide that is tanned has become pure" (5). The reasoning for the view "it does not become pure" is that it (6) is a part of a dead animal which, if taken from it while alive, would be impure. Thus, tanning should not purify it, by analogy with meat. Reports of purity are interpreted to mean that tanning removes filth from the skin so that it can be used for...

= ...no sound hearing is known for him. At-Tirmidhi said: This is a good hadith... Ahmad ibn Hanbal used to follow this hadith... then he left it when they differed in its chain of narration. The author mentioned in the sixth issue of verse (80) of Surah An-Nahl that Yahya ibn Ma'in weakened it and said: It is nothing. (1) In the commentary on Verse (80) of it. (2) Narrated by Abu Dawood (2828) and Ad-Darimi (1979) with the wording: "The slaughter of the fetus is the slaughter of its mother." (3) Sunan Abi

Dawood (2827), and it is in Musnad Ahmad (11260). See Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 1/111. (4) In the commentary on Verse (3) of it. (5) Narrated by Ahmad (1895) and Muslim (366) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with both). (6) In the manuscripts: "for it", and the established text is from (M).

पृष्ठ 26 सूरह अल-बक़रह: आयत 173

...जो उनकी मृत्यु से एक महीने पहले उनकी पुस्तक में बताया गया था। इन रिपोर्टों का विवरण और उन पर चर्चा "अन-नहल" (1) की व्याख्या में आएगी, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

सातवां बिंदु: जहाँ तक ऊंटनी का सवाल है यदि उसे ज़ब्ह (नहर) किया जाए, या गाय या बकरी यदि उसे ज़ब्ह किया जाए, और उसके गर्भ में मृत भ्रूण हो; तो उसे स्वयं ज़ब्ह किए बिना खाना जायज़ है, जब तक कि वह जीवित बाहर न आए, ऐसी स्थिति में उसे ज़ब्ह किया जाना चाहिए और उसका अपना नियम होगा। ऐसा इसलिए है क्योंकि यदि भ्रूण ज़ब्ह के बाद मृत बाहर आता है, तो उसे जानवर के अंगों में से एक माना जाता है। इसका प्रमाण यह है कि यदि कोई व्यक्ति भेड़ बेचता है और उसके गर्भ में जो कुछ है उसे छोड़ देता है, तो यह जायज़ नहीं है, जैसे कि उसने उसके अंगों में से एक को छोड़ दिया हो; जो उसके गर्भ में है वह उसके अन्य अंगों की तरह उसके अधीन है। इसी प्रकार, यदि वह उसके गर्भ में मौजूद चीज़ को विशेष रूप से मुक्त किए बिना उसे मुक्त कर देता है, तो वह मुक्त हो जाएगा। यदि वह उससे अलग होता, तो वह बिक्री या मुक्ति में उसके पीछे नहीं आता। जाबिर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने वर्णन किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से गाय या भेड़ के ज़ब्ह किए जाने, या ऊंटनी के ज़ब्ह किए जाने के बारे में पूछा गया, जिसके गर्भ में मृत भ्रूण हो; उन्होंने कहा: "यदि तुम चाहो तो इसे खाओ, क्योंकि इसका ज़ब्ह इसकी माँ का ज़ब्ह है" (2)। अबू दाऊद ने इसे अबू सईद अल-खुद़री (3) की हदीस से इसी अर्थ के साथ उद्धृत किया है। यह एक ऐसा पाठ है जिसमें किसी अन्य व्याख्या की गुंजाइश नहीं है। इसके बारे में और स्पष्टीकरण सूरह अल-मा'इदाह (4) में आएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

आठवां बिंदु: मृत जानवर (मुर्दार) की खाल के बारे में मलिक से अलग-अलग विवरण मिलते हैं: क्या रंगाई (टैनिंग) से वह शुद्ध हो जाती है या नहीं? उनसे यह बताया गया है कि यह शुद्ध नहीं होती है, जो उनके मज़हब का स्पष्ट विचार है। उनसे यह भी बताया गया है कि यह शुद्ध हो जाती है; पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के कारण: "जिस भी खाल को रंगा गया वह शुद्ध हो गई" (5)। उनके इस विचार का तर्क कि "वह शुद्ध नहीं होती" यह है कि वह (6) मृत जानवर का एक हिस्सा है जिसे यदि जीवित अवस्था में लिया जाता तो वह अपवित्र होता। अत; गोश्त के साथ तुलना करते हुए, रंगाई को उसे शुद्ध नहीं करना चाहिए। शुद्धता की रिपोर्टों को इस अर्थ में लिया जाता है कि रंगाई खाल से गंदगी हटा देती है ताकि इसका उपयोग... में किया जा सके।

= ...उनके लिए कोई सही सुनवाई ज्ञात नहीं है। अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक अच्छी हदीस है... अहमद इब्न हंबल इस हदीस को मानते थे... फिर उन्होंने इसे छोड़ दिया जब वे इसके वर्णन की श्रृंखला (इसनाद) में असमंजस में थे। लेखक ने सूरह अन-नहल की आयत (80) के छठे मुद्दे में उल्लेख किया है कि यह्या इब्न मुईन ने इसे कमज़ोर बताया और कहा: यह कुछ भी नहीं है। (1) इसकी आयत (80) की व्याख्या में। (2) अबू दाऊद (2828) और अल-दारीमी (1979) द्वारा इन शब्दों के साथ उद्धृत: "भ्रूण का ज़ब्ह इसकी माँ का ज़ब्ह है।" (3) सुनन अबी दाऊद (2827), और यह मसनद अहमद (11260) में है। अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/111 देखें। (4) इसकी आयत (3) की व्याख्या में। (5) अहमद (1895) और मुस्लिम (366) द्वारा इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत। (6) पांडुलिपियों में: "क्योंकि यह", और स्थापित पाठ (M) से है।

صفحہ 26 سورۃ البقرہ: آیت 173

...جو ان کی موت سے ایک ماہ قبل ان کی کتاب میں وارد ہوا۔ ان خبروں کا بیان اور ان پر کلام "النحل"(1) میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

ساتویں بات: بہرحال اونٹنی جب نحر کی جائے، یا گائے یا بکری جب ذبح کی جائے، اور اس کے پیٹ میں مردہ جنین ہو؛ تو اس کا کھانا جائز ہے بغیر اس کے کہ اسے بذات خود ذبح کیا جائے، سوائے اس کے کہ وہ زندہ نکلے تو اسے ذبح کیا جائے گا، اور اس کا اپنا حکم ہوگا۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ جب جنین ذبح کے بعد مرا ہوا نکلے تو وہ اس کے اعضاء میں سے ایک عضو کے حکم میں ہوتا ہے۔ اس کی وضاحت اس بات سے ہوتی ہے کہ اگر وہ بکری بیچے اور اس کے پیٹ کے جنین کا استثناء کرے تو یہ جائز نہیں ہوگا، جیسا کہ اگر وہ اس کے کسی عضو کا استثناء کرے؛ جو اس کے پیٹ میں ہے وہ اس کے دیگر اعضاء کی طرح اس کے تابع ہے۔ اسی طرح اگر وہ اسے آزاد کرے بغیر اس کے کہ اس کے پیٹ میں موجود جنین کو الگ سے آزاد کرے، تو وہ آزاد ہو جائے گا۔ اگر وہ اس سے جدا ہوتا تو بیع یا آزادی میں اس کے تابع نہ ہوتا۔ جابر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ سے گائے اور بکری کے ذبح کیے جانے، اور اونٹنی کے نحر کیے جانے کے بارے میں پوچھا گیا کہ اس کے پیٹ میں مردہ جنین ہو؛ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر تم چاہو تو اسے کھا لو کیونکہ اس کا ذبح ہونا اس کی ماں کا ذبح ہونا ہے" (2)۔ اسے ابو داؤد نے ابو سعید خدری (3) کی حدیث سے ان ہی معنوں میں روایت کیا ہے۔ یہ ایک ایسی نص (تحریر) ہے جس میں کسی اور تاویل کی گنجائش نہیں۔ اس کی مزید وضاحت سورۃ المائدہ (4) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

آٹھویں بات: مردار کی کھال کے بارے میں امام مالک سے روایت میں اختلاف پایا جاتا ہے: کیا وہ دباغت (رنگنے) سے پاک ہوتی ہے یا نہیں؟ ان سے روایت ہے کہ وہ پاک نہیں ہوتی، اور یہی ان کے مذہب کا ظاہر قول ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ وہ پاک ہو جاتی ہے؛ آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: "جس چمڑے کو دباغت دی گئی وہ پاک ہو گیا" (5)۔ ان کے قول "وہ پاک نہیں ہوتی" کی وجہ یہ ہے کہ وہ (6) مردار کا حصہ ہے جسے اگر زندہ حالت میں لیا جاتا تو وہ نجس ہوتا، لہٰذا دباغت اسے پاک نہیں کرے گی جیسا کہ گوشت پر قیاس کیا گیا ہے۔ طہارت کی خبروں کو اس بات پر محمول کیا جائے گا کہ دباغت کھال سے گندگی کو دور کر دیتی ہے یہاں تک کہ اس سے فائدہ اٹھایا جا سکے...

= ...اور اس کے لیے کوئی صحیح سماع معلوم نہیں۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے... احمد بن حنبل اس حدیث کی طرح جاتے تھے... پھر اسے چھوڑ دیا جب وہ اس کی سند میں مضطرب ہو گئے، اور مصنف نے سورۃ النحل کی آیت (80) کے چھٹے مسئلے میں ذکر کیا ہے کہ یحییٰ بن معین نے اسے ضعیف قرار دیا اور کہا: یہ کچھ بھی نہیں۔ (1) اس کی آیت (80) کی تفسیر میں۔ (2) اسے ابو داؤد (2828) اور دارمی (1979) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "جنین کا ذبح اس کی ماں کا ذبح ہے۔" (3) سنن ابی داؤد (2827)، اور یہ مسند احمد (11260) میں ہے۔ دیکھئے احکام القرآن للجصاص 111/1۔ (4) اس کی آیت (3) کی تفسیر میں۔ (5) اسے احمد (1895) اور مسلم (366) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (6) قلمی نسخوں میں: "فانہ" ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔

dry things, and in sitting on it. It is also permissible to use it in water by making it into a water skin; because water remains on its original state of purity as long as its description does not change, according to what follows of its ruling in Surah Al-Furqan(1). Purity in linguistic terms is oriented(2) towards removing dirt, just as it is oriented towards legal (sharia) purity, and Allah Almighty knows best.

The Ninth: As for the hair and wool of a carcass (dead animal), it is pure, because of what was narrated from Umm Salama (may Allah be pleased with her) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that he said: "There is no harm in the skin of a carcass if it is tanned, and its wool and hair if they are washed"(3). And because it would have been pure if it were taken from it during its lifetime, it must be the same after death, except that meat, since it was impure during life, remains so after death. Thus, wool must be the opposite after death, just as it was the opposite during life, by way of reverse reasoning. This does not necessarily apply to milk and eggs from a dead hen, because milk according to us is pure after death, as is the egg; but they were contained in an impure vessel, so they became impure by proximity to the vessel, not that they became impure by death. Further explanation of this issue and the one before it will come, along with the scholars' disagreements regarding them in Surah Al-Nahl(4), if Allah Almighty wills.

The Tenth: As for that which a mouse has fallen into, there are two cases: a case where if the mouse is removed alive, it remains pure. If it dies in it, there are two cases: a case where it is liquid, in which case the whole of it becomes impure. And a case where it is solid, in which case the part it touched and its surroundings are impure and should be discarded, and the rest can be used while remaining pure, because it was narrated that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was asked about a mouse falling into ghee and dying, so he (peace be upon him) said: "If it is solid, then throw it and what is around it away, and if it is liquid, then pour it out (discard it)"(5).

(1) In the interpretation of verse (48) thereof. See on this issue: Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 1/115, al-Awsat by Ibn al-Mundhir 2/264, al-Istidhkhar 15/335, al-Tamheed 4/152, and al-Muntaqa by al-Baji 3/133. (2) In (kh), (z), and (ẓ): "it is oriented" (tatawajjahu). (3) Narrated by al-Tabarani in al-Kabir 23/(538), al-Jassas in Ahkam al-Qur'an 1/121, al-Daraqutni 1/47, and al-Bayhaqi 1/24. It mentions Yusuf bin al-Safar, of whom al-Daraqutni said: "Abandoned (matruk), and no one else narrated it." (4) In

the fourth issue of verse (80) of Surah Al-Nahl, see Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 1/121, al-Awsat 2/272, and al-Muntaqa 1/137. (5) Narrated by Malik in al-Muwatta 2/971-972, Ahmad (26796), and al-Bukhari (235) from the hadith of Maymuna (may Allah be pleased with her).

सूरा अल-बकरा: आयत 173 | पृष्ठ 27

सूखी चीज़ें, और उस पर बैठने में। इसका पानी में भी उपयोग करना जायज़ है, जैसे कि इसे मशक (पानी का थैला) बनाना; क्योंकि पानी अपनी मूल शुद्धता पर रहता है जब तक कि उसका गुण न बदल जाए, जैसा कि सूरा अल-फ़ुरकान(1) में इसके हुक्म के बारे में आगे आएगा। भाषाई अर्थ में पवित्रता (तहारत) गंदगी को दूर करने की ओर निर्देशित(2) है, ठीक वैसे ही जैसे यह शरीयत की पवित्रता की ओर निर्देशित है, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

नौवीं बात: जहाँ तक मुर्दार (मृत जानवर) के बाल और ऊन का सवाल है, वे शुद्ध हैं। क्योंकि हज़रत उम्मे सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के हवाले से रिवायत है कि आपने फ़रमाया: "मुर्दार की खाल में कोई बुराई नहीं है यदि उसे कमा लिया जाए (टैनिंग), और उसके ऊन और बालों में यदि उन्हें धो लिया जाए"(3)। और चूँकि वे जीवित अवस्था में लिए जाने पर शुद्ध होते, इसलिए मृत्यु के बाद भी वैसा ही होना चाहिए, सिवाय इसके कि माँस चूँकि जीवित अवस्था में (बिना ज़बह के) अशुद्ध होता है, इसलिए मृत्यु के बाद भी वैसा ही रहता है। इसलिए, ऊन को मृत्यु की स्थिति में इसके विपरीत होना चाहिए, जैसा कि वह जीवन की स्थिति में इसके विपरीत था, विपरीत तर्क के आधार पर। यह नियम मृत मुर्गी के दूध और अंडे पर लागू नहीं होता, क्योंकि हमारे पास मृत्यु के बाद दूध शुद्ध है, और वैसे ही अंडा भी; लेकिन वे एक अशुद्ध बर्तन में आ गए, इसलिए बर्तन की निकटता के कारण अशुद्ध हो गए, न कि इसलिए कि वे मृत्यु के कारण अशुद्ध हुए। इस मुद्दे और इससे पहले वाले मुद्दे का और अधिक स्पष्टीकरण सूरा अन-नह्ल(4) में आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा।

दसवीं बात: जिस चीज़ में चूहा गिर जाए, उसकी दो स्थितियाँ हैं: एक स्थिति यह है कि यदि चूहे को जीवित निकाल लिया जाए, तो वह चीज़ शुद्ध है। और यदि वह उसमें मर जाए, तो उसकी दो स्थितियाँ हैं: एक यह कि यदि वह तरल (मया) है, तो वह पूरा अशुद्ध हो जाता है। और एक यह कि यदि वह ठोस (जामिद) है, तो जो चूहे के पास था और उसके आस-पास का हिस्सा है उसे फेंक दिया जाएगा, और बाकी का उपयोग किया जा सकता है और वह अपनी शुद्धता पर बना रहता है। जैसा कि रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से घी में गिरकर मरने वाले चूहे के बारे में पूछा गया, तो आपने फ़रमाया: "यदि वह ठोस हो, तो उसे और उसके आस-पास के हिस्से को फेंक दो, और यदि वह तरल हो, तो उसे बहा दो"(5)।

(1) इसी की आयत (48) की तफ़सीर में। इस मसले के लिए देखें: अहकाम अल-कुरआन (जस्सास) 1/115, अल-औसत (इब्न अल-मुन्ज़िर) 2/264, अल-इस्तिज़कार 15/335, अत-तम्हीद 4/152, और अल-मुंतक़ा (बाजी) 3/133। (2) (ख़), (ज़), और (ज़ो) प्रतियों में: "ततवज्जहु" (निर्देशित होती है) है। (3) इसे तबारानी ने अल-कबीर 23/(538) में, जस्सास ने अहकाम अल-कुरआन 1/121 में, दारकुतनी 1/47 में और बैहक़ी 1/24 में निकाला है। इसमें यूसुफ़ बिन अल-सफ़र है, जिसके बारे में दारकुतनी ने कहा: वह मतरूक (त्याग दिया गया) है और उसके अलावा किसी ने इसे बयान नहीं किया। (4) सूरा अन-नह्ल की आयत (80) के चौथे मसले में, देखें अहकाम अल-कुरआन (जस्सास) 1/121, अल-औसत 2/272, और अल-मुंतक़ा 1/137। (5) इसे मालिक ने मुवत्ता 2/971-972 में, अहमद (26796), और बुख़ारी (235) ने हज़रत मैमूना (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से निकाला है।

خشک اشیاء، اور اس پر بیٹھنے میں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ پانی میں اس سے فائدہ اٹھایا جائے یعنی اسے مشکیزہ بنا لیا جائے؛ اس لیے کہ پانی اپنی اصل طہارت پر رہتا ہے جب تک کہ اس کی کوئی صفت تبدیل نہ ہو جائے، جیسا کہ سورہ فرقان(۱) میں اس کے حکم کے بارے میں آگے آئے گا۔ اور طہارت لغت میں گندگی کو دور کرنے کی طرف متوجہ(۲) ہے، جیسا کہ یہ طہارت شرعیہ کی طرف متوجہ ہوتی ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

نویں بات: جہاں تک مردار کے بالوں اور اون کا تعلق ہے تو وہ پاک ہیں، اس وجہ سے جو حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «مردار کی کھال میں کوئی حرج نہیں جب اسے رنگ لیا جائے (دباغت دی جائے)، اور اس کی اون اور بالوں میں جب انہیں دھو لیا جائے»(۳)۔ اور اس لیے کہ اگر اسے زندگی کی حالت میں اس سے لیا جاتا تو وہ پاک ہوتا، لہٰذا موت کے بعد بھی اسے ایسا ہی ہونا چاہیے، سوائے گوشت کے کہ جب وہ زندگی کی حالت میں ناپاک تھا، تو موت کے بعد بھی ویسا ہی رہا، پس ضروری ہے کہ اون موت کی حالت میں اس کے برعکس ہو، جیسا کہ وہ زندگی کی حالت میں اس کے برعکس تھی، استدلال بالعکس کے طور پر۔ اور یہ مردار مرغی کے دودھ اور انڈے پر لازم نہیں آتا، کیونکہ ہمارے نزدیک دودھ موت کے بعد پاک ہے، اور اسی طرح انڈا بھی؛ لیکن وہ ایک ناپاک برتن میں حاصل ہوئے، تو وہ برتن کی مجاورت کی وجہ سے ناپاک ہو گئے، نہ کہ اس لیے کہ وہ موت کی وجہ سے ناپاک ہوئے۔ اس مسئلے اور اس سے پہلے والے مسئلے کی مزید وضاحت سورہ نحل(۴) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

دسویں بات: اور وہ چیز جس میں چوہا گر جائے، اس کی دو حالتیں ہیں: ایک حالت یہ ہے کہ اگر چوہے کو زندہ نکال لیا جائے، تو وہ پاک ہے، اور اگر وہ اس میں مر جائے تو اس کی دو صورتیں ہیں: ایک یہ کہ وہ مائع (بہنے والا) ہو تو وہ سب ناپاک ہو جاتا ہے۔ اور دوسری یہ کہ وہ جامد (جما ہوا) ہو تو اس کے قریبی حصے اور اس کے ارد گرد کو نکال پھینک دیا جائے گا، اور باقی سے فائدہ اٹھایا جا سکتا ہے اور وہ اپنی پاکیزگی پر برقرار رہتا ہے، اس لیے کہ مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ سے اس چوہے کے بارے میں پوچھا گیا جو گھی میں گر کر مر جائے، تو آپ علیہ السلام نے فرمایا: «اگر وہ جامد ہو تو اسے اور اس کے ارد گرد کو پھینک دو، اور اگر مائع ہو تو اسے بہا دو»(۵)۔

(۱) اسی کی آیت (۴۸) کی تفسیر میں۔ اور اس مسئلے میں دیکھیں: احکام القرآن للجصاص ۱/ ۱۱۵، والاو سط لابن المنذر ۲/ ۲۶۴، والاستذکار ۱۵/ ۳۳۵، والتمہید ۴/ ۱۵۲، والمنتقی للباجی ۳/ ۱۳۳۔ (۲) (خ)، (ز) اور (ظ) میں ہے: تتوجہ۔ (۳) اسے طبرانی نے الکبیر ۲۳/ (۵۳۸)، جصاص نے احکام القرآن ۱/ ۱۲۱، دارقطنی ۱/ ۴۷ اور بیہقی ۱/ ۲۴ میں روایت کیا ہے۔ اس میں یوسف بن السفر ہے، دارقطنی نے کہا: یہ متروک ہے اور اس کے علاوہ کسی نے اسے روایت نہیں کیا۔ (۴) سورہ نحل کی آیت (۸۰) کے چوتھے مسئلے میں، اور دیکھیں احکام القرآن للجصاص ۱/ ۱۲۱، والاوسط ۲/ ۲۷۲، والمنتقی ۱/ ۱۳۷۔ (۵) اسے مالک نے الموطا ۲/ ۹۷۱-۹۷۲، احمد (۲۶۷۹۶)، اور بخاری (۲۳۵) نے حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

28 Surah Al-Baqarah: Verse 173

Scholars(1) differed regarding it if it is washed. It was said: It does not become pure by washing because it is an impure liquid, thus resembling blood, wine, urine, and other impurities. Ibn al-Qasim said: It becomes pure by washing, because it is an object that became impure by proximity to impurity, so it resembles a garment. This does not apply to blood because it is inherently impure, nor to wine and urine because washing consumes them and [purification] does not occur in them. Eleventh: If we rule it pure by washing, it returns to its original state of purity and all forms of use. However, he may not sell it until he explains [its condition], because that is a defect among people that their souls reject. Some believe it is forbidden and impure, so its sale is not permissible until the defect is clarified, like other defective items. As for before washing, its sale is not permissible under any circumstances because impurities, according to him, may not be sold, and because it is an impure liquid resembling wine. Because the Prophet ﷺ was asked about the price of wine and he said: "May Allah curse the Jews; fats were forbidden to them, so they melted them, sold them, and consumed their prices. Indeed, when Allah forbids something, He forbids its price."(2) This liquid is forbidden due to its impurity, so it became obligatory to forbid its price based on the outward ruling.(3) Twelfth: There was a difference of opinion if an animal, bird or otherwise, falls into a cooking pot and dies. Ibn Wahb narrated from Malik that he said: What is in the pot is not to be eaten, as it has become impure by being mixed with the carcass. Ibn al-Qasim narrated from him that he said: The meat should be washed and the broth poured out. Ibn Abbas was asked about this matter and he said: The meat is washed and eaten. None of his companions disagreed with him regarding the broth(5), as mentioned by Ibn Khuwayz Mindad.

(1) In (Kh) and (Z): Our companions. (2) Narrated in full by Ahmad (2678), Abu Dawood (3488), and Ibn Hibban (4938), from the Hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. The first part was narrated by Ahmad (170), (8745), and (14472), Al-Bukhari (2223), (2224), and (2236), and Muslim (1582), (1583), and (1581) - in that order - from the Hadith of Umar, Abu Hurairah, and Jabir, may Allah be pleased with them. His saying: 'Jamaluha' (melted it), Ibn al-Athir said in Al-Nihayah: I melted the fat: when you melt it and extract its oil. (3) See regarding this issue and the one before it, Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/118, Al-Tamhid 9/33, Al-Istidhkar 27/218, and Al-Muntaqa by Al-Baji 7/291. (4) What is between brackets is not in the manuscripts and is an addition required by the context. (5) In (Kh) and (Z): And none of the

companions disagreed with him, and see regarding this issue Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/355, and Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/119.

28 सूरा अल-बक़रह: आयत 173

विद्वानों(1) में इस बारे में मतभेद है कि यदि इसे धोया जाए [तो क्या होगा]। कहा गया: यह धोने से पवित्र नहीं होता, क्योंकि यह एक अशुद्ध तरल है, इसलिए यह रक्त, शराब, मूत्र और अन्य अशुद्धियों के समान है। इब्न अल-कासिम ने कहा: यह धोने से पवित्र हो जाता है; क्योंकि यह एक ऐसी चीज़ है जो अशुद्धता के संपर्क में आने से अशुद्ध हो गई है, इसलिए यह कपड़े के समान है। यह रक्त पर लागू नहीं होता; क्योंकि वह स्वयं ही अशुद्ध है, और न ही शराब और मूत्र पर, क्योंकि धोना उन्हें नष्ट कर देता है और उसमें [शुद्धि] संभव नहीं है। ग्यारहवाँ: यदि हम धोने से इसकी पवित्रता का निर्णय देते हैं, तो यह पवित्रता की अपनी पहली स्थिति और उपयोग के अन्य सभी रूपों में वापस आ जाता है, लेकिन वह इसे तब तक नहीं बेचेगा जब तक कि वह स्पष्ट न कर दे, क्योंकि लोगों के बीच यह एक ऐसा दोष है जिसे उनके मन स्वीकार नहीं करते। उनमें से कुछ इसे हराम (वर्जित) और अशुद्ध मानते हैं, इसलिए दोष स्पष्ट होने तक इसकी बिक्री जायज़ नहीं है, जैसे अन्य दोषपूर्ण चीज़ों के मामले में। जहाँ तक धोने से पहले की बात है, तो किसी भी स्थिति में इसकी बिक्री जायज़ नहीं है, क्योंकि उनके अनुसार अशुद्धियों को बेचना जायज़ नहीं है, और क्योंकि यह एक अशुद्ध तरल है जो शराब के समान है। चूँकि पैगंबर ﷺ से शराब की कीमत के बारे में पूछा गया था, तो उन्होंने कहा: "अल्लाह यहूदियों पर लानत करे; उन पर चर्बी हराम की गई थी, तो उन्होंने उसे पिघलाया, उसे बेचा और उसकी कीमत खाई। वास्तव में, जब अल्लाह किसी चीज़ को हराम करता है, तो उसकी कीमत को भी हराम कर देता है।" (2) और यह तरल अपनी अशुद्धता के कारण हराम है, इसलिए ज़ाहिरी हुक्म (3) के अनुसार इसकी कीमत को हराम करना अनिवार्य हो गया। बारहवाँ: यदि किसी बर्तन (कड़ाही) में कोई जानवर, पक्षी या अन्य गिर जाए और मर जाए, तो इसमें मतभेद है। इब्न वहब ने मालिक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: बर्तन में जो कुछ है उसे नहीं खाया जाएगा, क्योंकि वह मुर्दार के साथ मिलने से अशुद्ध हो गया है। इब्न अल-कासिम ने उनसे रिवायत की कि उन्होंने कहा: मांस धोया जाए और शोरबा फेंक दिया जाए। इब्न अब्बास से इस मसले के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: मांस धोकर खाया जाए। उनके साथियों में से शोरबा(5) के बारे में किसी ने उनका विरोध नहीं किया, जैसा कि इब्न खुवैज़ मंदाद ने ज़िक्र किया है।

(1) (ख़) और (ज़) में: हमारे साथी। (2) इसे पूर्ण रूप से अहमद (2678), अबू दाऊद (3488) और इब्न हिब्बान (4938) ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से उद्धृत किया है। इसका पहला भाग अहमद (170), (8745) और (14472), अल-बुखारी (2223), (2224) और (2236), और

मुस्लिम (1582), (1583) और (1581) द्वारा - क्रमवार - उमर, अबू हुरैरा और जाबिर रज़ियल्लाहु अन्हुम की हदीस से उद्धृत किया गया है। उनका कथन: 'जमलुहा' (उसे पिघलाया), इब्न अल-अथिर ने 'अल-निहाया' में कहा: मैंने चर्बी पिघलाई: जब आपने उसे पिघलाया और उसका तेल निकाला। (3) इस मुद्दे और इससे पहले वाले मुद्दे के लिए देखें अहकाम अल-कुरान अल-जस्सास 1/118, अल-तमहीद 9/33, अल-इस्तिधकर 27/218 और अल-मुंतका अल-बाजी 7/291। (4) कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह पांडुलिपियों में नहीं है और यह संदर्भ द्वारा आवश्यक एक जोड़ है। (5) (ख़) और (ज़) में: और सहाबा में उनके लिए कोई विरोधी नहीं है, और इस मुद्दे के लिए देखें मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा 4/355 और अहकाम अल-कुरान अल-जस्सास 1/119।

28 سورة البقرہ: آیت 173

اور علماء(1) کا اس میں اختلاف ہے کہ جب اسے دھویا جائے، تو کہا گیا: یہ دھونے سے پاک نہیں ہوتا، کیونکہ یہ ایک ناپاک مائع (سیال) ہے، اس لیے یہ خون، شراب، پیشاب اور دیگر نجاستوں کے مشابہ ہے۔ ابن القاسم نے کہا: یہ دھونے سے پاک ہو جاتا ہے؛ کیونکہ یہ ایک ایسا جسم ہے جو نجاست کے پڑوس کی وجہ سے ناپاک ہوا ہے، چنانچہ یہ کپڑے کے مشابہ ہے، اور اس پر خون لازم نہیں آتا؛ کیونکہ وہ بذات خود ناپاک ہے، اور نہ ہی شراب اور پیشاب، کیونکہ دھونا ان کو ختم کر دیتا ہے اور اس میں [پاکی] کی صورت پیدا نہیں ہوتی۔ گیارہویں بات: چنانچہ اگر ہم دھونے سے اس کی طہارت کا حکم دیں تو یہ طہارت اور نفع حاصل کرنے کی دیگر تمام صورتوں میں اپنی پہلی حالت پر لوٹ آئے گا، لیکن وہ اسے فروخت نہیں کرے گا یہاں تک کہ واضح کر دے، کیونکہ یہ لوگوں کے نزدیک ایک ایسا عیب ہے جسے ان کے نفوس ناپسند کرتے ہیں۔ ان میں سے بعض اسے حرام اور ناپاک سمجھتے ہیں، اس لیے عیب واضح کرنے تک اس کی بیع (فروخت) جائز نہیں ہے جیسا کہ دیگر عیب دار چیزوں کا حکم ہے۔ جہاں تک دھونے سے پہلے کا تعلق ہے تو کسی صورت میں بھی اس کی بیع جائز نہیں ہے، کیونکہ ان کے نزدیک نجاستوں کی بیع جائز نہیں ہے، اور اس لیے کہ یہ ایک ناپاک مائع ہے جو شراب کے مشابہ ہے، اور اس لیے کہ نبی کریم ﷺ سے شراب کی قیمت کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ یہودیوں پر لعنت کرے، ان پر چربیاں حرام کی گئیں تو انہوں نے اسے پگھلایا، پھر اسے فروخت کیا اور اس کی قیمت کھائی، اور بے شک اللہ جب کسی چیز کو حرام کرتا ہے تو اس کی قیمت کو بھی حرام کر دیتا ہے" (2)۔ اور یہ مائع اپنی نجاست کی وجہ سے حرام ہے، لہٰذا ظاہر کے حکم (3) کے مطابق اس کی قیمت کو حرام کرنا واجب ہوا۔ بارہویں بات: اور اس میں اختلاف

ہوا کہ جب ہانڈی میں کوئی جانور، پرندہ یا اس کے علاوہ گر جائے اور مر جائے؛ تو ابن وہب نے امام مالک سے روایت کی کہ انہوں نے فرمایا: ہانڈی میں جو کچھ ہے وہ نہیں کھایا جائے گا، اور وہ مردار کے اس کے ساتھ ملنے کی وجہ سے ناپاک ہو گیا ہے۔ اور ابن القاسم نے ان سے روایت کی کہ انہوں نے فرمایا: گوشت دھو لیا جائے اور شوربہ بہا دیا جائے۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہ سے اس مسئلہ کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: گوشت دھو لیا جائے اور کھایا جائے۔ اور ان کے ساتھیوں میں سے کسی نے شوربے(5) کے متعلق ان کی مخالفت نہیں کی، اسے ابن خویز منداد نے ذکر کیا ہے۔

(1) نسخہ (خ) اور (ظ) میں ہے: ہمارے اصحاب۔ (2) اسے مکمل طور پر احمد (2678)، ابوداؤد (3488) اور ابن حبان (4938) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اس کا پہلا حصہ احمد (170)، (8745) اور (14472)، البخاری (2223)، (2224) اور (2236)، اور مسلم (1582)، (1583) اور (1581) نے - اسی ترتیب سے - حضرت عمر، ابوہریرہ اور جابر رضی اللہ عنہم کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ آپ ﷺ کا قول 'جملوہا': ابن الاثیر نے 'النہایۃ' میں کہا: میں نے چربی پگھلائی: جب آپ اسے پگھلائیں اور اس کا تیل نکال لیں۔ (3) اس مسئلہ اور اس سے پہلے والے مسئلہ کے لیے ملاحظہ کریں: احکام القرآن للجصاص 118/1، التمہید 33/9، الاستذکار 218/27، اور المنتقی للباجی 291/7۔ (4) قوسین کے درمیان کا حصہ نسخوں میں نہیں ہے، یہ سیاق و سباق کے تقاضے کے مطابق اضافہ ہے۔ (5) نسخہ (خ) اور (ظ) میں ہے: اور صحابہ میں ان کا کوئی مخالف نہیں، اور اس مسئلہ کے لیے ملاحظہ کریں: مختصر اختلاف العلماء 355/4، اور احکام القرآن للجصاص 119/1۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 173, 29

Thirteenth: As for the rennet (1) of a dead animal and the milk of a dead animal, Al-Shafi'i said: That is impure (najis) due to the generality of Allah Almighty's saying: {Forbidden to you is dead meat} [Al-Ma'idah: 3]. Abu Hanifa said they are pure (2), and he did not consider the place of origin as having an effect in making impure (3) what neighbors it from what was created in it naturally. He said: Therefore, meat is eaten with the veins it contains, despite the certain proximity of blood to their interiors, without purification or washing by consensus (ijma'). Malik said something similar to Abu Hanifa's view: that it does not become impure by death, but it becomes impure by proximity to the impure container, and it is something for which washing is not possible. Similarly, a hen from which an egg comes out after its death; because the egg is soft, in the status of a liquid before its exit, and it only solidifies and hardens in the air.

Ibn Khuwair Mindad said: If it is said: Your statement leads to a violation of consensus; that is because the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and the Muslims after him used to eat cheese, and it was brought to them from the land of the non-Arabs (Ajam), and it is known that the slaughtered animals of the non-Arabs - who are Magians - are dead (not slaughtered correctly), and they did not care whether it was solidified with the rennet of a dead animal or a slaughtered one? It was said to him: The amount of rennet that falls into the curdled milk is small; and a small amount of impurity is excused if it mixes with a large amount of liquid. This is an answer based on one of the two narrations. According to the other narration: that was only in the beginning of Islam, and no one can transmit that the Companions ate (4) cheese carried from the land of the non-Arabs; rather, cheese was not from the food of the Arabs. When Muslims spread in the land of the non-Arabs through conquests, the slaughtered animals became theirs. So how do we know that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and the Companions ate cheese, let alone that it was carried from the land of the non-Arabs and made from the rennet of their slaughtered animals (5)?!

---

(1) With kasra on the hamza and fatha on it, and the 'ha' may be doubled or with kasra, but fatha is lighter. Also with 'meem' instead of hamza, and with the letter 'ba' instead of 'meem': it is something extracted from the stomach of a suckling kid, yellow in color, then squeezed into wool, soaked in milk, so it thickens like cheese. See Al-Qamus (Nafah) and Taj al-Arus. (2) In (Kh), (D), and (Z): by their purity. (3) In

(Kh), (D), and (M): made impure, and in (Z): the making impure, and what is established is from (Zha), which is consistent with what is in Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Harrasi 1/39 (and from him the author quoted). (4) In (Kh), (Z), and (Zha): permitted. (5) See Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 1/119, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/357, and Al-Awsat by Ibn al-Mundhir 2/289.

सूरह अल-बकरा: आयत 173, 29

तेरहवीं: जहाँ तक मृत पशु के रेनेट (इन्फहा) (1) और मृत पशु के दूध का संबंध है, अल-शफीई ने कहा: वह अशुद्ध (नजिस) है, क्योंकि अल्लाह तआला का कहना सामान्य है: {तुम्हारे लिए मृत मांस वर्जित है} [अल-माइदा: 3]। अबू हनीफा ने उनकी शुद्धता (2) की बात कही, और उन्होंने जन्म के स्थान को उसके पड़ोसी पर अशुद्धता (3) का प्रभाव डालने वाला नहीं माना, जो उसमें स्वाभाविक रूप से उत्पन्न हुआ है। उन्होंने कहा: इसीलिए मांस उसमें मौजूद नसों के साथ खाया जाता है, बावजूद इसके कि उनके अंदरूनी हिस्सों में रक्त की निकटता निश्चित है, बिना शुद्धि या धुलाई के; इस पर आम सहमति (इज्मा) है। मलिक ने अबू हनीफा के दृष्टिकोण के समान ही कहा: कि वह मृत्यु से अशुद्ध नहीं होता है, बल्कि अशुद्ध बर्तन की निकटता से अशुद्ध हो जाता है, और यह ऐसी चीज़ है जिसकी धुलाई संभव नहीं है। इसी प्रकार वह मुर्गी जिससे उसकी मृत्यु के बाद अंडा निकलता है; क्योंकि अंडा निकलने से पहले तरल की स्थिति में नरम होता है, और यह केवल हवा में जम जाता है और सख्त हो जाता है।

इब्न खुवैर मिंदाद ने कहा: यदि यह कहा जाए: तो आपका कथन आम सहमति के उल्लंघन की ओर ले जाता है; वह इसलिए क्योंकि नबी (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) और उनके बाद के मुसलमान पनीर खाते थे, और वह उनके पास गैर-अरबों (अजम) की भूमि से लाया जाता था, और यह ज्ञात है कि गैर-अरबों के वध किए गए जानवर - जो कि मजूसी (अग्निपूजक) हैं - मृत (अनुचित रूप से वध किए गए) हैं, और उन्होंने इस बात की परवाह नहीं की कि क्या इसे मृत पशु के रेनेट से जमाया गया था या वध किए गए पशु के? उनसे कहा गया: फटे हुए दूध में गिरने वाले रेनेट की मात्रा कम होती है; और अशुद्धता की एक छोटी मात्रा को क्षमा कर दिया जाता है यदि वह तरल की एक बड़ी मात्रा के साथ मिल जाती है। यह दो कथनों में से एक का उत्तर है। दूसरे कथन के अनुसार: यह केवल इस्लाम की शुरुआत में था, और कोई भी यह प्रसारित नहीं कर सकता कि सहाबा ने गैर-अरबों की भूमि से लाए गए पनीर को खाया (4); बल्कि पनीर अरबों के भोजन में से नहीं था। जब मुसलमान विजयों के माध्यम से गैर-अरबों की भूमि में फैल गए, तो वध किए गए जानवर उनके हो गए। तो हमें यह कैसे पता चला कि नबी (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) और सहाबा ने पनीर खाया, और यह तो दूर की बात है कि वह गैर-अरबों की भूमि से लाया गया हो और उनके वध किए गए जानवरों के रेनेट से बनाया गया हो (5)?!

(1) हमज़ा पर कसरा और उस पर फतहा के साथ, और 'हा' को दोगुना या कसरा के साथ किया जा सकता है, लेकिन फतहा हल्का है। हमज़ा के स्थान पर 'मीम' के साथ भी, और 'मीम' के स्थान पर 'बा' अक्षर के साथ: यह दूध पीने वाले मेमने के पेट से निकाली गई चीज़ है, पीले रंग की, फिर ऊन में निचोड़ी जाती है, दूध में भिगोई जाती है, जिससे वह पनीर की तरह गाढ़ा हो जाता है। देखें अल-कामुस (नफह) और ताज अल-अरुस। (2) (ख), (द), और (ज़) में: उनकी शुद्धता से। (3) (ख), (द), और (म) में: अशुद्ध करना, और (ज़) में: अशुद्ध होना, और जो स्थापित है वह (ज़्हा) से है, जो अल-किया अल-हर्रासी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/39 में दी गई बात के अनुरूप है (और उनसे लेखक ने उद्धृत किया)। (4) (ख), (ज़), और (ज़्हा) में: अनुमति दी गई। (5) देखें अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/119, मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 4/357, और इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-औसत 2/289।

سورة البقرہ: آیت ۱۷۳ ، ۲۹

تیرہویں بات: رہی بات مردار کے انفحہ (۱) (پیٹ سے نکلنے والا مادہ) اور مردار کے دودھ کی، تو امام شافعی نے فرمایا: وہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے عموم کی وجہ سے نجس ہے: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ﴾ [المائدہ: ۳] (تم پر مردار حرام کر دیا گیا ہے)۔ اور امام ابو حنیفہ نے ان دونوں کی طہارت (۲) کا قول کیا ہے، اور انہوں نے جائے پیدائش کو اس چیز کو نجس کرنے (۳) میں مؤثر نہیں مانا جو اس کے پڑوس میں فطری طور پر پیدا ہوئی ہو۔ انہوں نے کہا: اسی لیے گوشت اس میں موجود رگوں سمیت کھایا جاتا ہے، باوجود اس کے کہ رگوں کے اندرونی حصوں میں خون کی موجودگی یقینی ہے، اور یہ بالاتفاق بغیر پاک کیے یا دھوئے کھایا جاتا ہے۔ امام مالک نے امام ابو حنیفہ کے قول کی طرح فرمایا: کہ وہ موت سے نجس نہیں ہوتا، بلکہ نجس برتن کے ساتھ لگنے سے نجس ہوتا ہے، اور یہ ایسی چیز ہے جسے دھونا ممکن نہیں۔ اسی طرح وہ مرغی جس کے مرنے کے بعد اس سے انڈا نکلے؛ کیونکہ انڈا نکلنے سے پہلے مائع کی طرح نرم ہوتا ہے، اور وہ ہوا لگنے سے جمتا اور سخت ہوتا ہے۔

ابن خویزمنداد نے کہا: اگر یہ کہا جائے کہ: آپ کا قول اجماع کی مخالفت کی طرف لے جاتا ہے؛ وہ اس طرح کہ نبی کریم ﷺ اور آپ کے بعد صحابہ کرام پنیر کھایا کرتے تھے، اور وہ عجمیوں کے علاقے سے لایا جاتا تھا، اور یہ معلوم ہے کہ عجمیوں کے ذبیحے - جو کہ مجوسی ہیں - مردار ہیں، اور انہوں نے اس بات کی پروا نہیں کی کہ وہ مردار کے انفحہ سے جمایا گیا ہے یا حلال ذبیحے کے؟ تو اس سے کہا گیا: دودھ جمانے کے لیے جتنا انفحہ اس میں ڈالا جاتا ہے وہ بہت تھوڑا ہوتا ہے؛ اور نجاست کی تھوڑی مقدار معاف ہے جب وہ زیادہ مقدار میں مائع کے ساتھ مل جائے۔ یہ دو روایتوں میں سے ایک کا جواب ہے۔ اور دوسری روایت کے مطابق: یہ صرف

اسلام کے ابتدائی دور میں تھا، اور کوئی شخص یہ نقل نہیں کر سکتا کہ صحابہ نے عجمی علاقوں سے لایا ہوا پنیر کھایا (٤)؛ بلکہ پنیر عربوں کی غذا میں سے نہیں تھا۔ پھر جب فتوحات کے ذریعے مسلمان عجمی علاقوں میں پھیل گئے، تو ذبیحے ان کے اپنے ہو گئے۔ تو ہمیں کہاں سے معلوم ہوا کہ نبی کریم ﷺ اور صحابہ نے پنیر کھایا، چہ جائیکہ وہ عجمی علاقوں سے لایا ہوا ہو اور ان کے ذبیحوں کے انفحہ سے تیار کیا گیا ہو (٥)؟!

---

(١) ہمزہ کے کسرہ اور فتحہ کے ساتھ، اور 'حا' کی تشدید اور کسرہ کے ساتھ بھی ہو سکتا ہے، لیکن فتحہ زیادہ ہلکا ہے، اور ہمزہ کی جگہ 'میم' کے ساتھ بھی، اور 'میم' کی جگہ 'با' کے ساتھ بھی: یہ وہ چیز ہے جو دودھ پیتے بکری کے بچے کے پیٹ سے نکالی جاتی ہے، پیلے رنگ کی ہوتی ہے، پھر اسے اون میں نچوڑا جاتا ہے اور دودھ میں بھگویا جاتا ہے، جس سے وہ پنیر کی طرح گاڑھا ہو جاتا ہے۔ دیکھئے القاموس (نفح) اور تاج العروس۔ (٢) (خ)، (د) اور (ز) میں: "بطہارتہا" (ان کی طہارت کے ساتھ)۔ (٣) (خ)، (د) اور (م) میں: "تنجس" (نجس ہونا)، اور (ز) میں: "التنجیس" (نجس کرنا)، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے لیا گیا ہے، جو الکیا الہراسی کی احکام القرآن ١/٣٩ کے موافق ہے (اور ان سے مصنف نے نقل کیا ہے)۔ (٤) (خ)، (ز) اور (ظ) میں: "احلت" (حلال کیا گیا)۔ (٥) دیکھئے الجصاص کی احکام القرآن ١/١١٩، مختصر اختلاف العلماء ٤/٣٥٧، اور ابن المنذر کی الاوسط ٢/٢٨٩۔

Page 30 Surah Al-Baqarah: Verse 173

Abu 'Umar said: There is no harm in eating the food of idolaters, Magians, and all other non-believers who have no book, as long as it is not from their slaughtered animals, and it does not require ritual slaughter except for cheese because of the rennet from dead animals it contains. In Sunan Ibn Majah: "Cheese and Ghee," Isma'il ibn Musa al-Suddi narrated to us, from Saif ibn Harun, from Sulayman al-Taimi, from Abu Uthman al-Nahdi, from Salman al-Farisi who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) was asked about ghee, cheese, and furs. He said: "The lawful (halal) is what Allah has made lawful in His Book, and the unlawful (haram) is what Allah has made unlawful in His Book, and what He has remained silent about is among those things He has pardoned." (1)

Fourteenth: His Almighty's saying: {and blood}. Scholars have agreed that blood is haram (forbidden) and impure (najis), it is not eaten nor utilized. (2) Ibn Khuwayz Mindad said: As for blood, it is forbidden unless it is unavoidable, and what is unavoidable is pardoned. What is unavoidable is blood in meat and veins, and a small amount on the body or clothing in which one prays. We only said that because Allah Almighty said: {Forbidden to you are dead animals, blood...} [Al-Ma'idah: 3], and He said in another place: {Say, "I do not find within that which was revealed to me [anything] forbidden to one who would eat it unless it be a dead animal or blood spilled out..."} [Al-An'am: 145]. So, spilled-out blood was forbidden. It was narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: We used to cook in a stone pot during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him), and the yellow foam from the blood would rise on top, and we would eat it and not reject it. (3) Because taking precautions against this is harmful and involves hardship, and harm and hardship in religion are waived. This is a principle in Sharia: anything for which the community faces extreme difficulty or heaviness in performing worship, the obligation of worship for it is dropped. Don't you see that a person in dire necessity eats carrion, and the sick person breaks their fast and performs dry ablution (tayammum) in similar circumstances?

I say: Allah, Glorified and Exalted, mentioned blood here in general terms, and specified it in "Al-An'am" with His saying {spilled out} [145]. Scholars have consensus on interpreting the general here in light of the specific there. Thus, the blood here...

(1) Sunan Ibn Majah (3367), and Al-Tirmidhi (1726) related it and said: This is a strange (gharib) hadith, we do not know it as marfu' (attributed to the Prophet)

except from this route. Sufyan and others narrated from Sulayman al-Taimi, from Abu Uthman, from Salman as his own statement, and it seems the mawquf (attributed to a companion) hadith is more authentic. I asked Al-Bukhari about this hadith and he said: I do not see it as preserved (mahfuz)... and Saif ibn Harun is acceptable in hadith. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/53. (3) See Tafsir al-Tabari 9/635. Al-Burma: A pot in general... and it is originally made of stone, known in the Hijaz and Yemen. An-Nihayah (b-r-m).

पृष्ठ ३० सूरह अल-बक़रह: आयत १७३

अबू उमर ने कहा: मूर्तिपूजकों, मजूसी (अग्निपूजक) और उन सभी काफिरों का भोजन खाने में कोई बुराई नहीं है जिनके पास कोई किताब नहीं है, जब तक कि वह उनके द्वारा ज़बह किए गए जानवरों से न हो, और जिसमें पनीर को छोड़कर ज़बह करने की आवश्यकता नहीं होती क्योंकि इसमें मृत जानवरों का रेननेट (rennet) होता है। सुनन इब्न माजह में: "पनीर और घी," इस्माइल बिन मूसा अल-सुद्दी ने हमें सुलेमान अल-तैमी से, अबू उस्मान अल-नहदी से, सलमान अल-फारसी के माध्यम से बताया: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से घी, पनीर और फर के बारे में पूछा गया। उन्होंने कहा: "हलाल वह है जिसे अल्लाह ने अपनी किताब में हलाल किया है, और हराम वह है जिसे अल्लाह ने अपनी किताब में हराम किया है, और जिसके बारे में वह चुप रहा है, वह उन चीजों में से है जिसे उसने माफ कर दिया है।" (१)

चौदहवाँ: अल्लाह तआला का कहना: {और खून}। विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि खून हराम और नापाक (नजिस) है, इसे न तो खाया जाता है और न ही इसका उपयोग किया जाता है (२)। इब्न खुवेज़ मंदाद ने कहा: जहाँ तक खून का सवाल है, यह तब तक हराम है जब तक कि यह अपरिहार्य न हो जाए, और जो अपरिहार्य है उसे माफ कर दिया जाता है। जो अपरिहार्य है वह मांस और नसों में खून है, और शरीर या कपड़ों पर इसकी थोड़ी मात्रा जिसमें कोई प्रार्थना करता है। हमने केवल इसलिए ऐसा कहा क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा है: {तुम्हारे लिए मृत पशु, खून... हराम कर दिए गए हैं} [अल-माएदा: ३], और उन्होंने एक अन्य स्थान पर कहा: {कहें, "मेरे पास जो कुछ भी वहि के रूप में आया है उसमें मैं खाने वाले के लिए कोई ऐसी चीज़ हराम नहीं पाता जो वह खाता हो, सिवाय इसके कि वह मुर्दा हो या बहाया हुआ खून हो..."} [अल-अनआम: १४५]। अतः बहाया हुआ खून हराम था। आइशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में एक पत्थर के बर्तन में खाना पकाते थे, और खून का पीला झाग ऊपर आ जाता था, और हम उसे खाते थे और उसे नापसंद नहीं करते थे (३)। क्योंकि इससे बचना हानिकारक है और इसमें कठिनाई है, और धर्म में हानि और कठिनाई को हटा दिया गया है। यह शरीयत में एक सिद्धांत है कि जिस किसी भी इबादत को अदा करने में उम्मत को अत्यधिक कठिनाई या बोझ महसूस हो, उससे वह इबादत गिर जाती है। क्या आप नहीं देखते कि मजबूर व्यक्ति मुर्दा मांस खाता है, और बीमार व्यक्ति रोज़ा तोड़ देता है और ऐसी स्थितियों में तयम्मुम (मिट्टी से वज़ू) करता है?

मैंने कहा: अल्लाह सुभानहु व तआला ने यहाँ खून का उल्लेख सामान्य शब्दों में किया है, और "अल-अनआम" में उसे अपने इस वचन {बहाया हुआ} [१४५] के साथ सीमित किया है। विद्वानों ने सर्वसम्मति से यहाँ के सामान्य को वहाँ के सीमित पर लागू किया है। अतः यहाँ खून...

(१) सुनन इब्न माजह (३३६७), और इसे अल-तिर्मिज़ी (१७२६) ने भी उद्धृत किया है और कहा है: यह एक अजीब (ग़रीब) हदीस है, हम इसे केवल इसी तरीके से मरफ़ू के रूप में नहीं जानते, और सुफयान और अन्य लोगों ने सुलेमान अल-तैमी से, अबू उस्मान से, सलमान के अपने कथन के रूप में वर्णित किया है, और ऐसा लगता है कि मौकूफ़ हदीस अधिक सही है। मैंने अल-बुखारी से इस हदीस के बारे में पूछा तो उन्होंने कहा: मुझे नहीं लगता कि यह महफ़ूज़ (सुरक्षित) है... और सैफ बिन हारून हदीस के करीब है। (२) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन १/५३। (३) तफ़सीर अल-तबरी ९/६३५ देखें। अल-बुरमा: सामान्य रूप से बर्तन... और यह मूल रूप से पत्थर से बना होता है, जो हिजाज़ और यमन में जाना जाता है। अल-निहाया (ब-र-म)।

صفحہ ۳۰ سورہ البقرہ: آیت ۱۷۳

ابوعمر نے کہا: بت پرستوں، مجوسیوں اور کتاب نہ رکھنے والے تمام کفار کا کھانا کھانے میں کوئی حرج نہیں، جب تک کہ وہ ان کا ذبیحہ نہ ہو، اور جس چیز کو ذبح کی ضرورت نہ ہو سوائے پنیر کے کیونکہ اس میں مردار کا پنیر مایہ (رینیٹ) ہوتا ہے۔ سنن ابن ماجہ میں ہے: "پنیر اور گھی،" اسماعیل بن موسیٰ السدی نے ہمیں سیف بن ہارون سے، انہوں نے سلیمان التیمی سے، انہوں نے ابوعثمان النہدی سے، انہوں نے سلمان فارسی سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے گھی، پنیر اور فر کے بارے میں پوچھا گیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "حلال وہ ہے جسے اللہ نے اپنی کتاب میں حلال کیا، اور حرام وہ ہے جسے اللہ نے اپنی کتاب میں حرام کیا، اور جس کے بارے میں اس نے خاموشی اختیار کی، وہ ان چیزوں میں سے ہے جنہیں اس نے معاف کر دیا" (۱)۔

چودھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالدَّمَ﴾ (اور خون)۔ علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ خون حرام اور ناپاک ہے، نہ اسے کھایا جاتا ہے اور نہ ہی اس سے فائدہ اٹھایا جاتا ہے (۲)۔ ابن خویز منداد نے کہا: رہا خون، تو وہ اس وقت تک حرام ہے جب تک کہ وہ عام بلا (جس سے بچنا ناممکن ہو) نہ بن جائے، اور جس سے بچنا مشکل ہو وہ معاف ہے۔ جس سے بچنا مشکل ہے وہ گوشت اور رگوں میں موجود خون ہے، اور جسم یا لباس پر اس کی تھوڑی سی مقدار جس میں نماز پڑھی جاتی ہے۔ ہم نے یہ اس لیے کہا کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ﴾ [المائدہ: ۳] (تم پر مردار اور خون حرام کیے گئے ہیں)، اور دوسری جگہ فرمایا: ﴿قُل لَّآ أَجِدُ فِي مَآ أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُۥٓ إِلَّآ أَن يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَّسْفُوحًا﴾ [الانعام: ۱۴۵] (کہہ دیجیے کہ جو وحی میری طرف کی گئی ہے اس میں میں کسی کھانے والے پر کوئی چیز حرام نہیں پاتا جسے وہ کھاتا ہو، سوائے اس کے کہ وہ مردار ہو یا بہایا ہوا خون ہو)۔ پس بہایا ہوا خون حرام قرار پایا۔ حضرت

عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے، وہ فرماتی ہیں: ہم رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں پتھر کی ہانڈی میں کھانا پکاتے تھے، اس کے اوپر خون کی زردی آ جاتی تھی، تو ہم اسے کھاتے تھے اور اسے ناپسند نہیں کرتے تھے (۳)۔ کیونکہ اس سے بچنا نقصان دہ ہے اور اس میں مشقت ہے، اور دین میں نقصان اور مشقت ختم کر دی گئی ہے۔ یہ شریعت کا ایک اصول ہے کہ ہر وہ چیز جس کی ادائیگی میں امت کو تنگی اور بوجھ محسوس ہو، اس میں عبادت کی ذمہ داری ساقط ہو جاتی ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ مضطر (مجبور شخص) مردار کھا لیتا ہے، اور بیمار شخص روزہ چھوڑ دیتا ہے اور اسی طرح کے حالات میں تیمم کرتا ہے۔

میں کہتا ہوں: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے یہاں خون کا ذکر مطلق کیا ہے، اور سورہ "الانعام" میں اسے ﴿مَّسْفُوحًا﴾ [۱۴۵] (بہایا ہوا) کہہ کر مقید کر دیا ہے، اور علماء نے بالاتفاق یہاں کے مطلق کو وہاں کے مقید پر محمول کیا ہے۔ پس یہاں خون سے مراد...

(۱) سنن ابن ماجہ (۳۳۶۷)، اور اسے ترمذی نے بھی روایت کیا ہے (۱۷۲۶) اور کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے اس طریق کے علاوہ مرفوعاً نہیں جانتے، اور سفیان وغیرہ نے سلیمان التیمی سے، انہوں نے ابوعثمان سے، انہوں نے سلمان سے ان کا قول روایت کیا ہے، اور ایسا لگتا ہے کہ موقوف حدیث زیادہ صحیح ہے۔ میں نے بخاری سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: میں اسے محفوظ نہیں سمجھتا... اور سیف بن ہارون کی حدیث قبول کرنے کے قریب ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱/۵۳۔ (۳) دیکھیے تفسیر طبری ۹/۶۳۵۔ البرمة: مطلقاً ہانڈی... اور یہ اصل میں پتھر سے بنائی جاتی تھی جو حجاز اور یمن میں معروف تھی۔ النہایہ (ب ر م)۔

31 Surah Al-Baqarah: Verse 173

It refers to the blood that pours forth, because what is mixed with the meat is not forbidden by consensus. Likewise, there is consensus regarding the liver and the spleen. Regarding the blood of a fish that separates from it, there is a difference of opinion. It was reported from Al-Qabisi that it is pure, and based on its purity, it follows that it is not forbidden (1). This was the choice of Ibn al-Arabi (2); he said: "Because if fish blood were impure, its ritual slaughter would have been prescribed."

I say: This is the position of Abu Hanifa regarding fish blood. I heard some Hanafis say: "The proof that it is pure is that when it dries, it turns white, unlike other blood which turns black." This point is used by them in arguing against the Shafi'is (3).

Fifteenth: The words of the Almighty: "and the flesh of swine" [6:145]. God Almighty specifically mentioned the flesh of the pig to indicate the prohibition of its essence, whether it is ritually slaughtered or not, and to include the fat and whatever cartilages and other things are there (4).

Sixteenth: The Ummah has reached a consensus on the prohibition of pig fat. Malik and his companions argued that if someone takes an oath not to eat fat and then eats meat, they have not broken their oath by eating the meat. However, if they take an oath not to eat meat and then eat fat, they have broken their oath; because meat with fat is called "meat," so fat is included in the name "meat," but meat is not included in the name "fat." God Almighty forbade the flesh of the pig, so the mention of its flesh substituted for its fat because it fell under the name of meat. God Almighty forbade fats for the Children of Israel by saying: "We forbade them their fats" [Al-An'am: 146]. This did not constitute a prohibition of meat for them, nor was meat included in the name "fat." Therefore, Malik distinguished between the one who swears regarding fat and the one who swears regarding meat, unless the swearer has an intention for meat and not fat, in which case they do not break their oath. And God Almighty knows best. They do not break their oath according to the saying of Al-Shafi'i and Abu

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/240. Al-Qabisi: He is Ali bin Muhammad bin Khalaf al-Ma'afiri, Abu al-Hasan al-Maliki. He was knowledgeable about defects (in hadith), men (biographies), jurisprudence, and theology. He was an alert, religious, and pious author. He was blind and was among the most accurate scholars in writing. He died in the city of Kairouan in the year 403 AH. Siyar 17/158. (2) Ahkam al-Qur'an 1/53-54. His subsequent words were not found there. (3) See regarding this issue: Ahkam al-

Qur'an 1/123, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 1/129, both by al-Jassas; and al-Awsat 2/152. (4) Al-Muharrar 1/240.

पृष्ठ 31 सूरह अल-बकरा: आयत 173

इससे तात्पर्य बहते हुए रक्त से है, क्योंकि जो मांस के साथ मिला होता है वह सर्वसम्मति से वर्जित नहीं है। इसी तरह, यकृत (जिगर) और तिल्ली पर भी आम सहमति है। मछली के उस रक्त के बारे में जो उससे अलग होता है, मतभेद है। अल-काबिसी से वर्णित है कि यह शुद्ध है, और इसकी शुद्धता के आधार पर यह वर्जित नहीं है(1)। यह इब्न अल-अरबी (2) का चुनाव था, उन्होंने कहा: "क्योंकि यदि मछली का रक्त अशुद्ध होता, तो उसके वध (ज़बीहा) का विधान होता।"

मैं कहता हूँ: और यही मछली के रक्त के बारे में अबू हनीफ़ा का पंथ है। मैंने कुछ हनफ़ियों को यह कहते सुना है: "इसके शुद्ध होने का प्रमाण यह है कि जब यह सूखता है तो सफेद हो जाता है, अन्य रक्तों के विपरीत जो काले हो जाते हैं।" और यह उनके लिए शाफिइयों के खिलाफ बहस करने का एक बिंदु है (3)।

पंद्रहवीं बात: सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन: "और सूअर का मांस" [6:145]। अल्लाह तआला ने सूअर के मांस का विशेष रूप से उल्लेख किया है ताकि उसके अस्तित्व की मनाही को दर्शाया जा सके, चाहे उसे ज़बह किया गया हो या नहीं, और ताकि इसमें चर्बी और वहां मौजूद उपास्थि (कार्टिलेज) और अन्य चीजें भी शामिल हो सकें(4)।

सोलहवीं बात: उम्माह (मुस्लिम समुदाय) ने सूअर की चर्बी की मनाही पर सर्वसम्मति व्यक्त की है। मलिक और उनके साथियों ने इस बात से दलील दी है कि जिसने चर्बी न खाने की कसम खाई और फिर मांस खा लिया, तो उसने मांस खाकर अपनी कसम नहीं तोड़ी। लेकिन अगर उसने मांस न खाने की कसम खाई और चर्बी खा ली, तो उसने अपनी कसम तोड़ दी; क्योंकि चर्बी वाले मांस को "मांस" कहा जाता है, इसलिए चर्बी मांस के नाम में शामिल हो गई, लेकिन मांस चर्बी के नाम में शामिल नहीं होता। और अल्लाह तआला ने सूअर के मांस को वर्जित किया है, तो उसके मांस के उल्लेख ने उसकी चर्बी का स्थान ले लिया; क्योंकि यह मांस के नाम के अंतर्गत आ गया। और अल्लाह तआला ने बनी इसराइल पर चर्बी को वर्जित किया था अपने इस कथन द्वारा: "हमने उन पर उनकी चर्बी हराम कर दी" [अल-अनआम: 146]। इससे उन पर मांस की मनाही लागू नहीं हुई, और न ही मांस चर्बी के नाम में शामिल हुआ। इसलिए मलिक ने चर्बी के बारे में कसम खाने वाले और मांस के बारे में कसम खाने वाले के बीच अंतर किया, सिवाय इसके कि कसम खाने वाले की नियत केवल मांस की हो, चर्बी

की नहीं, तो वह अपनी कसम नहीं तोड़ता। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। और शाफिई और अबू... के कथन के अनुसार वह अपनी कसम नहीं तोड़ता।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/240। अल-काबिसी: वह अली बिन मुहम्मद बिन खलफ अल-माआफिरी, अबू अल-हसन अल-मलिकी हैं। वे दोषों, पुरुषों (जीवनी), न्यायशास्त्र और धर्मशास्त्र के जानकार थे। वे एक सतर्क, धार्मिक और धर्मपरायण लेखक थे। वे दृष्टिहीन थे और लिखने में सबसे सटीक विद्वानों में से थे। उनकी मृत्यु 403 हिजरी में कैरुआन शहर में हुई थी। सियार 17/158। (2) अहकाम अल-कुरान 1/53-54। उनका अगला कथन वहां नहीं मिला। (3) इस मुद्दे के लिए देखें: अहकाम अल-कुरान 1/123, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 1/129, दोनों अल-जसास द्वारा; और अल-औसत 2/152। (4) अल-मुहर्रर 1/240।

صفحہ ۳۱ سورہ البقرہ: آیت ۱۷۳

اس سے مراد وہ خون ہے جو بہہ نکلے، کیونکہ جو گوشت میں ملا ہوا ہو وہ بالاتفاق حرام نہیں ہے، اسی طرح کلیجی اور تلی پر بھی اتفاق ہے۔ مچھلی کے اس خون کے بارے میں جو اس سے الگ ہو جائے اختلاف ہے، اور قابسی سے مروی ہے کہ وہ پاک ہے، اور اس کی طہارت سے یہ لازم آتا ہے کہ وہ حرام نہیں ہے(۱)۔ اور یہی ابن العربی کا اختیار ہے(۲)، انہوں نے کہا: کیونکہ اگر مچھلی کا خون نجس ہوتا تو اس کا ذبیحہ مشروع کیا جاتا۔

میں کہتا ہوں: اور یہی مچھلی کے خون کے بارے میں ابو حنیفہ کا مذہب ہے، میں نے بعض حنفیوں کو کہتے سنا: اس کے پاک ہونے کی دلیل یہ ہے کہ جب یہ خشک ہوتا ہے تو سفید ہو جاتا ہے بخلاف دوسرے خونوں کے کہ وہ سیاہ ہو جاتے ہیں۔ اور یہ ان کے لیے شافعیوں کے خلاف استدلال کا ایک نکتہ ہے(۳)۔

پندرھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَحْمَ الْخِنزِيرِ﴾ (اور سور کا گوشت)۔ اللہ تعالیٰ نے سور کے گوشت کا خاص طور پر ذکر کیا تاکہ اس کی عین (ذات) کی تحریم پر دلالت کرے خواہ اسے ذبح کیا گیا ہو یا نہ کیا گیا ہو، اور تاکہ چربی اور وہاں موجود غضاریف (کارٹلیج) وغیرہ کو بھی شامل ہو جائے(۴)۔

سولہویں بات: امت کا سور کی چربی کی تحریم پر اجماع ہے۔ مالک اور ان کے اصحاب نے اس بات سے استدلال کیا ہے کہ جس نے چربی نہ کھانے کی قسم کھائی اور گوشت کھا لیا تو اس نے گوشت کھانے سے اپنی قسم نہیں توڑی۔ لیکن اگر اس نے گوشت نہ کھانے کی قسم کھائی اور چربی کھا لی تو اس نے قسم توڑ دی؛ کیونکہ چربی والے گوشت پر گوشت کا نام صادق آتا ہے،

چنانچہ چربی گوشت کے نام میں داخل ہو گئی، اور گوشت چربی کے نام میں داخل نہیں ہوتا۔ اور اللہ تعالیٰ نے سور کے گوشت کو حرام قرار دیا، تو اس کے گوشت کے ذکر نے اس کی چربی کی جگہ لے لی؛ کیونکہ وہ گوشت کے نام کے تحت آگئی۔ اور اللہ تعالیٰ نے بنی اسرائیل پر چربیوں کو اپنے اس قول سے حرام کیا: ﴿حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا﴾ [الأنعام: ١٤٦] (ہم نے ان پر ان دونوں کی چربیاں حرام کر دیں)۔ تو اس سے ان پر گوشت کی تحریم واقع نہیں ہوئی، اور نہ ہی گوشت چربی کے نام میں داخل ہوا، اسی لیے مالک نے چربی کے بارے میں قسم کھانے والے اور گوشت کے بارے میں قسم کھانے والے کے درمیان فرق کیا ہے، مگر یہ کہ قسم کھانے والے کی نیت گوشت میں ہو نہ کہ چربی میں تو وہ حانث (قسم توڑنے والا) نہیں ہوتا، واللہ تعالیٰ اعلم۔ اور شافعی اور ابو... کے قول میں وہ حانث نہیں ہوتا۔

(١) المحرر الوجيز ١/ ٢٤٠، اور القابسی: وہ علی بن محمد بن خلف المعافری، ابو الحسن المالکی ہیں، وہ علل اور رجال، فقہ اور اصول کلام کے ماہر تھے، ایک بیدار مغز، دیندار اور متقی مصنف تھے، اور وہ نابینا تھے، اور وہ لکھنے کے اعتبار سے معتبر ترین علماء میں سے تھے، ان کا انتقال سن ۴۰۳ھ میں قیروان شہر میں ہوا۔ السیر ١٧/ ١٥٨۔ (٢) أحكام القرآن ١/ ٥٣-٥٤، اور ان کی اگلی کلام ہمیں وہاں نہیں ملی۔ (٣) اس مسئلہ میں دیکھیے أحكام القرآن ١/ ١٢٣، اور مختصر اختلاف العلماء ١/ ١٢٩ دونوں جصاص کی ہیں، اور الاوسط ٢/ ١٥٢۔ (٤) المحرر ١/ ٢٤٠۔

32 Surah Al-Baqarah: Ayah 173

Thawr and the people of opinion [Ashab al-Ray] said: if he swears not to eat meat, then he eats fat [shaham]. Ahmad said: if he swears not to eat meat, then he eats fat (1), there is no harm in it unless he intended to avoid greasiness (2). Seventeenth: There is no dispute that the whole pig is forbidden except for the hair, for it is permissible to sew [al-khiraza] with it (3). It has been narrated that a man asked the Messenger of Allah (peace be upon him) about sewing with pig's hair, and he said: "There is no harm in that" (4), as mentioned by Ibn Khuwayz Mindad. He said: Because sewing [with it] was present and apparent during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him) and after him; we do not know that the Messenger of Allah (peace be upon him) denounced it, nor any of the Imams after him. And what the Messenger (peace be upon him) permitted is like the beginning of legislation from him. Eighteenth: There is no dispute regarding the prohibition of land pigs, as we mentioned, but there is a dispute regarding water pigs [sea pigs/porpoises]. Malik refused to give a definitive answer about it and said: "You call it a pig!" (5). This has been mentioned previously (6), and its explanation will come in [the exegesis of] "Al-Ma'idah," God willing (7). Nineteenth: Most linguists are of the opinion that the word "khinzir" [pig] is a quadriliteral [root], but Ibn Sidah related from some of them that it is derived from "khazar al-'ayn" [narrowing of the eye], because it looks like that, and based on this, the word would be triliteral (8). In "As-Sahah" (9): "Takhazara al-rajul" means when a man narrows his eyelid to sharpen his gaze. "Al-khazar" is the narrowing and smallness of the eye. A man is "akhzar" manifesting "khazar". It is said: it is when a person seems to be looking from the corner of his eye. The plural of "khinzir" is "khanazir". "Al-khanazir" is also a well-known disease, which consists of hard sores that occur in the neck [scrofula].

(1) In (Kh) and (M): Al-Shaham. (2) See Al-Mudawwanah 2/130, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/265, and Al-Nawadir wa al-Ziyadat 4/97. (3) See Al-Awsat 2/280, and Al-Nawadir wa al-Ziyadat 4/377. (4) We did not find it [in standard collections]; Al-Daraqutni 1/47 and Al-Bayhaqi 1/23, 24 narrated from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) only forbade the meat of the dead animal; as for the skin, hair, and wool, there is no harm in them. In its chain of narration is Abd al-Jabbar ibn Muslim. Al-Daraqutni said of him: Weak. (5) Al-Istidhkar 15/304, and Al-Nawadir wa al-Ziyadat 4/357. (6) On page 24 of this volume. (7) In the interpretation of verse 96 of it. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/240, and see Al-Mukhassas 8/74. (9) Entry (Kh-Z-R).

३२ सूरह अल-बक़रह : आयत १७३

थौर और असहाब अल-राय (राय के लोग) का कहना है कि यदि कोई कसम खाए कि वह मांस नहीं खाएगा, और फिर वह चर्बी [शहम] खा लेता है। अहमद ने कहा: यदि वह कसम खाए कि वह मांस नहीं खाएगा, और फिर वह चर्बी (१) खाता है, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है जब तक कि उसका इरादा चिकनाई [दसम] (२) से बचने का न हो। सत्रहवीं बात: इसमें कोई विवाद नहीं है कि पूरे सुअर का मांस वर्जित है सिवाय उसके बालों के, क्योंकि उनके साथ सिलाई [अल-खिराज़ा] करना जायज़ है (३)। यह वर्णित है कि एक व्यक्ति ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से सुअर के बालों से सिलाई करने के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "इसमें कोई हर्ज नहीं है" (४), इब्न खुवैज़ मिंदाद ने इसका उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय और उनके बाद भी सुअर के बालों से सिलाई करना मौजूद और स्पष्ट था; हमें नहीं पता कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इसे मना किया हो, और न ही उनके बाद किसी इमाम ने। और जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अनुमति दी है, वह उनकी ओर से शरीयत की शुरुआत की तरह है। अठारहवीं बात: जैसा कि हमने उल्लेख किया है, मैदानी सुअरों की मनाही में कोई विवाद नहीं है, लेकिन जल-सुअरों (समुद्री जीवों) के बारे में मतभेद है। मालिक ने इस बारे में कुछ भी जवाब देने से इनकार कर दिया और कहा: "तुम इसे सुअर कहते हो!" (५)। यह पहले भी आ चुका है (६), और इसका विवरण इंशाअल्लाह "अल-मायदा" (७) की व्याख्या में आएगा। उन्नीसवीं बात: अधिकांश भाषाविदों का विचार है कि "ख़िनज़ीर" [सुअर] शब्द चार अक्षरों वाला [रुबाई] है, और इब्न सीदाह ने उनमें से कुछ से वर्णन किया है कि यह "ख़ज़र अल-ऐन" [आँख सिकोड़ना] से बना है, क्योंकि वह उसी तरह देखता है, और इस आधार पर यह शब्द तीन अक्षरों वाला [सुलासी] है (८)। "अस-सहाह" (९) में है: "तख़ाज़रा अल-रजुल" का अर्थ है जब कोई व्यक्ति अपनी नज़र को तेज़ करने के लिए अपनी पलकें सिकोड़ता है। "अल-ख़ज़र" आँख का संकुचित और छोटा होना है। वह व्यक्ति "अख़ज़र" है जिसमें "ख़ज़र" प्रकट है। कहा जाता है: यह तब होता है जब कोई व्यक्ति अपनी आँख के कोने से देख रहा हो। "ख़िनज़ीर" का बहुवचन "ख़नाज़ीर" है। "ख़नाज़ीर" एक प्रसिद्ध बीमारी भी है, जो गर्दन में होने वाले सख्त घाव [गंडमाला] हैं।

(१) (ख़) और (म) प्रतियों में: अल-शहम। (२) देखें अल-मुदव्वना २/१३०, मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलेमा ३/२६५, और अल-नवादिर व अल-ज़ियादात ४/९७। (३) देखें अल-औसत २/२८०, और अल-नवादिर व अल-ज़ियादात ४/३७७। (४) हमें यह (प्रमुख संग्रहों में) नहीं मिला; अल-दाराकुतनी १/४७

और अल-बैहकी १/२३, २४ ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने केवल मृत जानवर के मांस को वर्जित किया है; जहाँ तक त्वचा, बाल और ऊन का सवाल है, उनमें कोई हर्ज नहीं है। इसकी रिवायत की श्रृंखला में अब्दुल जब्बार बिन मुस्लिम हैं। अल-दाराकुतनी ने उनके बारे में कहा: वह कमज़ोर (ज़ईफ़) हैं। (५) अल-इस्तिज़कार १५/३०४, और अल-नवादिर व अल-ज़ियादात ४/३५७। (६) इसी खंड के पृष्ठ २४ पर। (७) उसकी आयत ९६ की व्याख्या में। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४०, और देखें अल-मुखस्सस ८/७४। (९) शब्द (ख़ज़र)।

۳۲ سورة البقرہ: آیت ۱۷۳

ثور اور اصحاب الرائے نے کہا: جب کوئی قسم کھا لے کہ وہ گوشت نہیں کھائے گا، پھر وہ چربی [شحم] کھا لے۔ اور احمد نے کہا: جب وہ قسم کھائے کہ گوشت نہیں کھائے گا، پھر وہ چربی کھا لے (۱)، تو اس میں کوئی حرج نہیں سوائے اس کے کہ اس کا ارادہ چکنائی [دسم] سے بچنے کا ہو (۲)۔ سترہویں بات: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ پورے خنزیر کا جسم حرام ہے سوائے بالوں کے، کیونکہ ان سے سلائی [الخرازة] کرنا جائز ہے (۳)۔ مروی ہے کہ ایک شخص نے رسول اللہ ﷺ سے خنزیر کے بالوں سے سلائی کرنے کے بارے میں پوچھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اس میں کوئی حرج نہیں" (۴)، ابن خویز منداد نے اس کا ذکر کیا ہے۔ انہوں نے کہا: کیونکہ رسول اللہ ﷺ کے عہد میں اور ان کے بعد بھی خنزیر کے بالوں سے سلائی موجود اور ظاہر تھی؛ ہمیں علم نہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے اس پر اعتراض کیا ہو، اور نہ ہی ان کے بعد ائمہ میں سے کسی نے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے جس کی اجازت دی وہ آپ کی طرف سے شریعت کی ابتدا کی طرح ہے۔ اٹھارہویں بات: جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، زمینی خنزیر کی حرمت میں کوئی اختلاف نہیں ہے، لیکن آبی خنزیر کے بارے میں اختلاف ہے۔ امام مالک نے اس بارے میں کچھ بھی جواب دینے سے انکار کیا اور فرمایا: "تم اسے خنزیر کہتے ہو!" (۵)۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (۶)، اور ان شاء اللہ اس کی وضاحت "المائدہ" (۷) کی تفسیر میں آئے گی۔ انیسویں بات: اکثر ماہرین لسانیات کی رائے ہے کہ لفظ "خنزیر" چار حرفی [رباعی] ہے، اور ابن سیدہ نے بعض سے نقل کیا ہے کہ یہ "خزر العین" [آنکھ کا سکڑنا] سے مشتق ہے، کیونکہ وہ اسی طرح دیکھتا ہے، اور اس بنیاد پر یہ لفظ سہ حرفی [ثلاثی] ہے (۸)۔ "الصحاح" (۹) میں ہے: "تخازر الرجل" کا مطلب ہے جب آدمی اپنی پلک سکیڑ لے۔ "الخزر" آنکھ کا سکڑنا اور چھوٹا ہونا ہے۔ ایک شخص "اخزر" ہے جس میں "خزر" نمایاں

ہو۔ کہا جاتا ہے: یہ اس وقت ہوتا ہے جب کوئی انسان اپنی آنکھ کے گوشے سے دیکھ رہا ہو۔ "خنزیر" کی جمع "خنازیر" ہے۔ "خنازیر" ایک مشہور بیماری بھی ہے، جو گردن میں ہونے والے سخت زخم [کنتھ مالا] ہیں۔

(۱) نسخہ (خ) اور (م) میں: الشحم۔ (۲) دیکھیے المدونہ ۲/ ۱۳۰، مختصر اختلاف العلماء ۳/ ۲۶۵، اور النوادر والزیادات ۴/ ۹۷۔ (۳) دیکھیے الاوسط ۲/ ۲۸۰، اور النوادر والزیادات ۴/ ۳۷۷۔ (۴) ہمیں یہ (معروف مجموعوں میں) نہیں ملا؛ الدارقطنی ۱/ ۴۷ اور البیہقی ۱/ ۲۳، ۲۴ نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مردار کے صرف گوشت کو حرام کیا ہے، رہی بات کھال، بال اور اون کی تو ان میں کوئی حرج نہیں۔ اس کی سند میں عبدالجبار بن مسلم ہے۔ الدارقطنی نے ان کے بارے میں کہا: وہ ضعیف ہیں۔ (۵) الاستذکار ۱۵/ ۳۰۴، اور النوادر والزیادات ۴/ ۳۵۷۔ (۶) اس جلد کے صفحہ ۲۴ پر۔ (۷) اس کی آیت ۹۶ کی تفسیر میں۔ (۸) المحرر الوجیز ۱/ ۲۴۰، اور دیکھیے المخصص ۸/ ۷۴۔ (۹) مادہ (خزر)۔

33 Surah Al-Baqarah: Verse 173

The twentieth point: His words, the Almighty: {And that which is dedicated to other than Allah}, meaning: a name other than that of Allah Almighty has been mentioned over it (1). This includes the slaughter of the Magian (Zoroastrian), the idolater, and the atheist. The idolater slaughters for the idol, the Magian for the fire, and the atheist believes in nothing, so he slaughters for himself. There is no disagreement among scholars that what a Magian slaughters for his fire and an idolater for his idol is not to be eaten. Their slaughter is not eaten according to Malik, Al-Shafi'i, and others even if they did not slaughter for their fire or idol. Ibn Al-Musayyib and Abu Thawr permitted it (2) if slaughtered for a Muslim at his command (3). Further explanation of this will follow, God willing, in Surah Al-Ma'idah (4).

And 'Ihlal' (dedication/hailing) is the raising of the voice. It is said: 'ahalla bi-kadha', i.e., he raised his voice. Ibn Ahmar said, describing a desert: Its riders hail the pole star (Farqad) *** just as the rider performing Umrah hails [with Talbiyah] (5).

And Al-Nabigha said (6): Or a pearl from a shell whose diver is joyful *** whenever he sees it, he hails and prostrates.

From this is the 'ihlal' of a child and his 'istihlal', which is his crying at birth (7).

Ibn Abbas (8) and others said: What is meant is what is sacrificed for idols and statues, not what the name of Christ is mentioned over, as will be explained in Surah Al-Ma'idah, God willing (9).

It was the custom of the Arabs to shout the name of the one intended by the sacrifice, and this prevailed in...

---

(1) In (Kh), (D), and (Z): "The name of other than Allah". (2) In (M): "He permitted them both". (3) See Al-Istidhkar 10/217, and Al-Muhalla 7/456. (4) In the commentary of verse (5) thereof. (5) Diwan of Ibn Ahmar p. 66. Al-Asma'i said regarding its meaning: When the clouds clear from the pole star (Farqad) for them, they 'ahallu', meaning they raise their voices with Takbir, just as the rider intending Umrah or Hajj does, because they used to be guided by the pole star. Others said: He means they are in a desert far from water, so when they see a 'Farqad'—which is the calf of a wild cow—they 'ahallu', i.e., said Takbir, because they knew they had come close to water. Lisan al-Arab (sub: 'Amr). (6) In his Diwan p. 40. (7) Tahdhib al-Lugha 5/366, 367, and Al-

Sihah (root H-L-L). (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/240. (9) In the commentary of verse (5) thereof.

33 सूरह अल-बकरा: आयत 173

बीसवां बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {और जिस पर अल्लाह के अलावा किसी और का नाम पुकारा गया हो}, अर्थात: जिस पर अल्लाह के अलावा किसी और का नाम लिया गया हो (1)। इसमें मजूसी (अग्निपूजक), मूर्तिपूजक और नास्तिक द्वारा किया गया ज़बह शामिल है। मूर्तिपूजक मूर्ति के लिए ज़बह करता है, मजूसी आग के लिए, और नास्तिक किसी चीज़ में विश्वास नहीं करता, इसलिए वह अपने लिए ज़बह करता है। विद्वानों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि जो मजूसी अपनी आग के लिए और मूर्तिपूजक अपनी मूर्ति के लिए ज़बह करे, वह नहीं खाया जाएगा। इमाम मालिक, शाफई और अन्य के अनुसार उनका ज़बह किया हुआ नहीं खाया जाता, भले ही उन्होंने अपनी आग या मूर्ति के लिए ज़बह न किया हो। इब्न अल-मुसय्यिब और अबू थौर ने इसे जायज़ माना (2) यदि वह किसी मुसलमान के आदेश पर उसके लिए ज़बह करे (3)। इसका और विवरण, यदि अल्लाह ने चाहा, तो सूरह अल-माएदा में आएगा (4)।

'इहलाल' का अर्थ है आवाज़ बुलंद करना। कहा जाता है: 'अहल्ला बि-कज़ा', यानी उसने अपनी आवाज़ बुलंद की। इब्न अहमद ने एक रेगिस्तान का वर्णन करते हुए कहा है: उसके सवार ध्रुव तारे (फ़र्क़द) को देखकर आवाज़ बुलंद करते हैं *** जैसे उमराह करने वाला सवार (तल्बिया के साथ) आवाज़ बुलंद करता है (5)।

और नाबिगा ने कहा (6): या सीप का वह मोती जिसका गोताखोर हर्षित है *** जब भी वह उसे देखता है, वह आवाज़ बुलंद करता है और सजदा करता है।

इसी से बच्चे का 'इहलाल' और 'इस्तिहलाल' है, जो जन्म के समय उसका रोना है (7)।

इब्न अब्बास (8) और अन्यों ने कहा: इससे तात्पर्य उन जानवरों से है जो मूर्तियों और बुतों के लिए ज़बह किए जाते हैं, न कि वे जिन पर मसीह का नाम लिया गया हो, जैसा कि सूरह अल-माएदा में अल्लाह ने चाहा तो स्पष्ट किया जाएगा (9)।

अरबों की यह प्रथा थी कि वे ज़बह के समय उस हस्ती का नाम पुकारते थे जिसके लिए वह समर्पित होता था, और यह बात प्रचलित हो गई...

---

(1) (ख़), (द) और (ज़) प्रतियों में: "अल्लाह के अलावा किसी और का नाम"। (2) (म) प्रति में: "उन दोनों को अनुमति दी"। (3) देखें अल-इस्तिज़कार 10/217, और अल-मुहल्ला 7/456। (4) उसकी

आयत (5) की व्याख्या में। (5) दीवान इब्न अहमद पृ. 66। अल-असमी ने इसके अर्थ के बारे में कहा: जब उनके लिए बादलों के बीच से ध्रुव तारा (फ़र्क़द) स्पष्ट हो जाता, तो वे 'अहल्लू' करते, अर्थात तकबीर के साथ अपनी आवाज़ें बुलंद करते, जैसे उमराह या हज का इरादा रखने वाला सवार करता है; क्योंकि वे ध्रुव तारे से रास्ता ढूंढते थे। अन्य लोगों ने कहा: उसका अर्थ है कि वे पानी से दूर एक बंजर भूमि में हैं, इसलिए जब वे 'फ़र्क़द' देखते हैं—जो कि जंगली गाय का बच्चा है—तो वे 'अहल्लू' करते हैं, यानी तकबीर कहते हैं, क्योंकि उन्हें पता चल जाता था कि वे पानी के करीब पहुँच गए हैं। लिसान (अम्र)। (6) उनके दीवान में पृ. 40। (7) तहज़ीब अल-लुग़ा 5/366, 367, और अल-सिहाह (धातु: ह-ल-ल)। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/240। (9) उसकी आयत (5) की व्याख्या में।

33 سورہ البقرہ: آیت 173

بیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ} یعنی: جس پر اللہ تعالیٰ کے سوا کسی اور کا نام پکارا گیا ہو (1)۔ اور یہ مجوسی، بت پرست اور ملحد کا ذبیحہ ہے۔ پس بت پرست بت کے لیے ذبح کرتا ہے، مجوسی آگ کے لیے، اور ملحد کسی چیز کا عقیدہ نہیں رکھتا، لہذا وہ اپنے نفس کے لیے ذبح کرتا ہے۔ علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ جو مجوسی اپنی آگ کے لیے اور بت پرست اپنے بت کے لیے ذبح کرے وہ نہیں کھایا جائے گا۔ اور امام مالک، شافعی اور دیگر کے نزدیک ان کا ذبیحہ نہیں کھایا جائے گا خواہ انہوں نے اپنی آگ اور بت کے لیے ذبح نہ کیا ہو۔ اور ابن المسیب اور ابو ثور نے اسے جائز قرار دیا (2) بشرطیکہ وہ کسی مسلمان کے حکم پر اس کے لیے ذبح کرے (3)۔ اس کی مزید وضاحت انشاء اللہ تعالیٰ سورہ المائدہ میں آئے گی (4)۔

اور 'اہلال' کے معنی آواز بلند کرنے کے ہیں۔ کہا جاتا ہے: 'أَهَلَّ بكذا'، یعنی اس نے اپنی آواز بلند کی۔ ابن احمر نے ایک ریگستان کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا ہے: اس کے سوار قطبی ستارے (فرقد) کو دیکھ کر آواز بلند کرتے ہیں *** جیسے عمرہ کرنے والا سوار (تلبئیہ کے ساتھ) آواز بلند کرتا ہے (5)۔

اور نابغہ نے کہا (6): یا وہ صدف کا موتی جس کا غوطہ خور خوش ہے *** جب بھی وہ اسے دیکھتا ہے تو آواز بلند کرتا ہے اور سجدہ کرتا ہے۔

اسی سے بچے کا 'اہلال' اور 'استہلال' ہے، جو کہ پیدائش کے وقت اس کا رونا ہے (7)۔

ابن عباس (8) اور دیگر نے کہا: اس سے مراد وہ ہے جو اصنام (بتوں) اور اوثان کے لیے ذبح کیا جائے، نہ کہ وہ جس پر مسیح کا نام لیا گیا ہو، جیسا کہ انشاء اللہ تعالیٰ سورہ المائدہ میں اس کا بیان آئے گا (9)۔

اور عربوں کی یہ عادت تھی کہ وہ ذبیحہ سے مقصود ہستی کا نام پکار کر آواز بلند کرتے تھے، اور یہ بات غالب آگئی...

---

(1) نسخہ (خ)، (د) اور (ز) میں ہے: "اسم غير الله" (اللہ کے سوا کسی اور کا نام)۔ (2) نسخہ (م) میں ہے: "وأجازهما" (ان دونوں کو جائز قرار دیا)۔ (3) دیکھئے الاستذکار 217/10، اور المحلَّی 456/7۔ (4) اس کی آیت (5) کی تفسیر میں۔ (5) دیوان ابن احمر ص 66۔ اصمعی نے اس کے معنی کے بارے میں کہا: جب بادل ان کے لیے فرقد (قطبی ستارے) سے ہٹ جاتے تو وہ 'اہلال' کرتے، یعنی تکبیر کے ساتھ اپنی آوازیں بلند کرتے جیسا کہ وہ سوار کرتا ہے جو عمرہ یا حج کا ارادہ رکھتا ہو؛ کیونکہ وہ فرقد سے رہنمائی حاصل کرتے تھے۔ دوسروں نے کہا: اس کی مراد یہ ہے کہ وہ پانی سے دور ایک بیابان میں ہیں، پس جب وہ 'فرقد' دیکھتے ہیں—جو کہ جنگلی گائے کا بچہ ہے—تو وہ 'اہلال' کرتے ہیں یعنی تکبیر کہتے ہیں، کیونکہ انہیں معلوم ہو جاتا کہ وہ پانی کے قریب پہنچ گئے ہیں۔ اللسان (عمر)۔ (6) ان کے دیوان میں ص 40۔ (7) تہذیب اللغة 366/5، 367، اور الصحاح (ہ ل ل)۔ (8) المحرر الوجیز 240/1۔ (9) اس کی آیت (5) کی تفسیر میں۔

...their use until it was expressed by the intention which is the cause of prohibition. Do you not see that Ali bin Abi Talib, may Allah be pleased with him, observed the intention regarding the camels slaughtered by Ghalib, the father of Al-Farazdaq? He said: "Indeed, they are of what has been dedicated to other than Allah," so the people left them. Ibn Atiyyah (1) said: And I saw in the reports of Al-Hasan bin Abi Al-Hasan that he was asked about a wealthy woman who made a wedding for her dolls and slaughtered a camel; Al-Hasan said: "It is not permissible to eat it; for it was only slaughtered for an idol."

I said: And from this meaning is what we narrated from Yahya bin Yahya Al-Tamimi (2), the teacher of Muslim, who said: Jarir informed us, from Qabus, who said: My father sent a woman to Aisha, may Allah be pleased with her, and ordered her to convey his greetings to her and ask her which prayer was most beloved to the Messenger of Allah ﷺ that he performed consistently. She said: "He used to pray four rak'ahs before Dhuhr, lengthening the standing in them and performing the bowing and prostration well. As for what he never omitted, whether healthy or ill, present or traveling, it was two rak'ahs before the morning prayer (Fajr)." A woman from among the people said then: "O Mother of the Believers, we have foster-mothers (3) from the non-Arabs, they continue to have festivals and they give us gifts from them; should we eat anything of it?" She said: "As for what was slaughtered for that day, do not eat it, but eat from their trees (produce) (4)."

Twenty-first: The saying of the Almighty: {But whoever is forced [by necessity]} [Al-Baqarah: 173]. The 'nun' was read with a dammah for following (i'tibaa'), and with a kasrah - which is the original - due to the meeting of two silent consonants (5). There is an ellipsis in it, meaning: whoever is forced towards something from these prohibited things, i.e., made in need of them. It is the form 'ifta'ala' from 'darurah' (necessity).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/240, and what precedes it is from it. (2) Al-Nisaburi, the reliable Imam, died in the year (226 AH). (3) Plural of 'zi'r', which refers to a woman who is affectionate towards a child not her own, nursing it, among humans and camels. Lisan al-Arab (za'ar). (4) Fully narrated by Ishaq in his Musnad 3/916 via Jarir's route. Ibn Abi Shaybah narrated its first part in 2/200, Ahmad (24164), and Ibn Majah (1156) via Jarir's route. Al-Busiri said in Al-Zawa'id 1/216: "This chain has some criticism; Qabus is disagreed upon, Ibn Hibban, Al-Nasa'i, and Al-Daraqutni weakened

him, while Ahmad and Ibn Ma'in considered him reliable. The rest of the men in the chain are trustworthy." Ibn Abi Shaybah narrated its second part in 8/275 via Jarir's route. (5) Abu Amr, Asim, Hamza, and Ya'qub read it with a kasrah, and the rest with a dammah. See Al-Sab'ah p.174, Al-Taysir p.78, and Al-Nashr 2/225.

सूरह अल-बकरा: आयत १७३ | ३४

...उनके उपयोग से लेकर इसे उस नीयत द्वारा व्यक्त किया गया जो निषेध का कारण है। क्या आप नहीं देखते कि अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उन ऊंटों के संबंध में नीयत का ध्यान रखा जिन्हें अल-फ़रज़दक़ के पिता ग़ालिब ने ज़बह किया था? उन्होंने कहा: "वास्तव में, ये उनमें से हैं जिन्हें अल्लाह के अलावा किसी और के लिए समर्पित किया गया है," इसलिए लोगों ने उन्हें छोड़ दिया। इब्न अतिया (१) ने कहा: और मैंने अल-हसन बिन अबी अल-हसन की रिपोर्टों में देखा कि उनसे एक धनी महिला के बारे में पूछा गया जिसने अपनी गुड़ियों के लिए शादी का उत्सव मनाया और एक ऊंट ज़बह किया; तो हसन ने कहा: "इसे खाना जायज़ नहीं है; क्योंकि यह केवल एक मूर्ति के लिए ज़बह किया गया था।"

मैंने कहा: और इसी अर्थ से वह है जो हमने मुस्लिम के शिक्षक यहया बिन यहया अल-तमीमी (२) से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: हमें जरीर ने क़ाबूस के माध्यम से बताया, उन्होंने कहा: मेरे पिता ने एक महिला को आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के पास भेजा और उन्हें मेरा सलाम कहने और पूछने का आदेश दिया कि अल्लाह के रसूल ﷺ को कौन सी नमाज़ सबसे ज़्यादा पसंद थी जिसे वे नियमित रूप से पढ़ते थे। उन्होंने कहा: "वे ज़ुहर से पहले चार रकातें पढ़ते थे, उनमें खड़े रहने (क़ियाम) को लंबा करते थे और रुकू और सजदा अच्छी तरह से करते थे। जहाँ तक उस नमाज़ का सवाल है जिसे उन्होंने कभी नहीं छोड़ा, चाहे वे स्वस्थ हों या बीमार, घर पर हों या यात्रा पर, वे सुबह की नमाज़ (फ़ज्र) से पहले की दो रकातें थीं।" तब लोगों में से एक महिला ने कहा: "हे मोमिनों की माँ, हमारे यहाँ गैर-अरबों में से कुछ धाय (३) (पालन-पोषण करने वाली) हैं, उनके त्योहार होते रहते हैं और वे हमें उनमें से उपहार देते हैं; क्या हम उसमें से कुछ खाएं?" उन्होंने कहा: "जहाँ तक उस दिन के लिए ज़बह किए गए मांस का सवाल है, उसे मत खाओ, लेकिन उनके पेड़ों (फलों आदि) से खाओ (४)।"

इक्कीसवां: अल्लाह तआला का कथन: {लेकिन जो मजबूर हो जाए} [अल-बकरा: १७३]। नून को 'इत्तिबा' (अनुसरण) के लिए दम्मा (पेश) के साथ पढ़ा गया है, और कसरा (ज़ेर) के साथ - जो मूल है - दो साकिन (मौन व्यंजन) के मिलने के कारण (५)। इसमें एक शब्द छिपा है, अर्थात: जो इनमें से किसी भी निषिद्ध चीज़ की ओर मजबूर हो जाए, यानी उसकी ज़रूरत पड़ जाए। यह 'ज़रूरत' (दरूरत) से 'इफ्तआला' का रूप है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४०, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। (२) अल-निशापुरी, भरोसेमंद इमाम, वर्ष २२६ हिजरी में मृत्यु हुई। (३) 'ज़िअर' का बहुवचन, जो उस महिला को कहते हैं जो अपने बच्चे के अलावा किसी और के बच्चे के प्रति स्नेह रखती है और उसे दूध पिलाती है, इंसानों और ऊंटों में। लिसान अल-अरब (ज़आर)। (४) इशाक ने अपनी मसनद ३/९१६ में जरीर के माध्यम से इसे पूर्ण रूप से उद्धृत किया है। इब्न अबी शैबा ने इसके पहले हिस्से को २/२०० में, अहमद (२४१६४) और इब्न माजाह (११५६) ने जरीर के माध्यम से उद्धृत किया है। अल-बूसैरी ने अल-ज़वाइद १/२१६ में कहा: "इस श्रृंखला (इसनाद) में कुछ आपत्ति है; क़ाबूस विवादास्पद हैं, इब्न हिब्बान, अल-नसाई और अल-दारक़ुत्नी ने उन्हें कमज़ोर बताया है, जबकि अहमद और इब्न मुईन ने उन्हें विश्वसनीय माना है। श्रृंखला के बाकी लोग भरोसेमंद हैं।" इब्न अबी शैबा ने इसके दूसरे हिस्से को ८/२७५ में जरीर के माध्यम से उद्धृत किया है। (५) अबू अम्र, आसिम, हमज़ा और याक़ूब ने इसे कसरा (ज़ेर) के साथ पढ़ा है, और बाकी ने दम्मा (पेश) के साथ। देखें अल-सबआ पृष्ठ १७४, अल-तयसीर पृष्ठ ७८, और अल-नश्र २/२२५।

...ان کا استعمال یہاں تک کہ اسے اس نیت سے تعبیر کیا گیا جو حرمت کی علت (وجہ) ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے ان اونٹوں کے بارے میں نیت کا لحاظ رکھا جنہیں فرزدق کے والد غالب نے ذبح کیا تھا؟ تو آپ نے فرمایا: "یہ ان چیزوں میں سے ہیں جو غیر اللہ کے لیے پکاری گئی ہیں،" چنانچہ لوگوں نے انہیں چھوڑ دیا۔ ابن عطیہ (۱) نے کہا: اور میں نے حسن بن ابی الحسن کی روایات میں دیکھا کہ ان سے ایک ایسی امیر عورت کے بارے में पूछा गया جس نے اپنی گڑیوں کی شادی رچائی اور ایک اونٹ ذبح کیا؛ تو حسن نے فرمایا: "اس کا کھانا حلال نہیں ہے؛ کیونکہ یہ صرف ایک بت کے لیے ذبح کیا گیا تھا۔"

میں نے کہا: اور اسی معنی سے وہ روایت ہے جو ہم نے مسلم کے شیخ یحییٰ بن یحییٰ التمیمی (۲) سے بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں جریر نے قابوس کے واسطے سے بتایا، انہوں نے کہا: میرے والد نے ایک عورت کو حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے پاس بھیجا اور انہیں حکم دیا کہ وہ انہیں ان کا سلام کہیں اور ان سے پوچھیں کہ رسول اللہ ﷺ کو کون سی نماز سب سے زیادہ پسند تھی جسے آپ پابندی سے ادا فرماتے تھے۔ انہوں نے کہا: "آپ ظہر سے پہلے چار رکعتیں پڑھتے تھے، ان میں قیام لمبا کرتے تھے، اور رکوع و سجود اچھی طرح کرتے تھے۔ رہی وہ نماز جسے آپ نے کبھی نہیں چھوڑا، خواہ صحت ہو یا بیماری، گھر پر ہوں یا سفر میں، تو وہ فجر کی نماز سے پہلے کی دو رکعتیں تھیں۔" اس وقت لوگوں میں سے ایک عورت نے کہا: "اے ام المومنین، ہمارے ہاں غیر عربوں میں سے کچھ دایائیں (۳) (دودھ پلانے والیاں) ہیں، ان کے تہوار ہوتے رہتے ہیں اور وہ ہمیں ان میں سے تحفے دیتے ہیں؛ کیا ہم اس میں سے کچھ کھائیں؟" انہوں نے

فرمایا: "جہاں تک اس دن کے لیے ذبح کیے گئے گوشت کا تعلق ہے تو اسے نہ کھاؤ، لیکن ان کے درختوں (پھلوں وغیرہ) سے کھا لو (۴)۔"

اکیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس جو مجبور ہو جائے} [البقرہ: ۱۷۳]۔ نون کو اتباع کی وجہ سے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا گیا ہے، اور کسرہ (زیر) کے ساتھ - جو کہ اصل ہے - دو ساکن حرفوں کے ملاپ کی وجہ سے (۵)۔ اس میں ایک لفظ پوشیدہ ہے، یعنی: پس جو ان محرمات میں سے کسی چیز کی طرف مجبور ہو جائے، یعنی اس کا محتاج کر دیا جائے۔ یہ 'ضرورت' سے 'افتعال' کے وزن پر ہے۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱ / ۲۴۰، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (۲) النیساپوری پختہ امام، سن (۲۲۶ھ) میں وفات پائی۔ (۳) 'ظئر' کی جمع، یہ وہ عورت ہے جو اپنے بچے کے علاوہ کسی دوسرے بچے پر مہربان ہو اور اسے دودھ پلائے، انسانوں اور اونٹوں میں۔ لسان العرب (ظأر)۔ (۴) اسے اسحاق نے اپنی مسند ۳/۹۱۶ میں جریر کے واسطے سے مکمل بیان کیا ہے، اور اس کا پہلا حصہ ابن ابی شیبہ ۲/۲۰۰، احمد (۲۴۱۶۴)، اور ابن ماجہ (۱۱۵۶) نے جریر کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ البوصیری نے الزوائد ۱/۲۱۶ میں کہا: "اس اسناد میں کلام ہے، قابوس مختلف فیہ ہیں، ابن حبان، نسائی اور دارقطنی نے انہیں ضعیف کہا ہے، جبکہ احمد اور ابن معین نے ان کی توثیق کی ہے، اور اسناد کے باقی رجال ثقہ ہیں۔" اور اس کا دوسرا حصہ ابن ابی شیبہ ۸/۲۷۵ نے جریر کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۵) ابو عمرو، عاصم، حمزہ اور یعقوب نے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے ضمہ (پیش) کے ساتھ دیکھئے السبعہ ص ۱۷۴، التیسیر ص ۷۸، اور النشر ۲/۲۲۵۔

Ibn Muhaysin read: "fa-man i-ttarra" by merging the 'daad' into the 'taa' (1), and Abu al-Sammal read: "fa-manu-dturra" with a kasra on the 'taa' (2). Its original form was 'udturira'; when it was merged, the vowel of the 'raa' was moved to the 'taa'.

Twenty-second point: Necessity (Idtirar) is either due to coercion by an oppressor or due to hunger in a state of famine (3). The majority of jurists and scholars agree that the meaning of the verse refers to one who is driven to it by lack and starvation—which is hunger—and this is the correct view. It is also said: it means he was forced and overpowered into eating these forbidden things (4). Mujahid (5) said: it means he was forced into it, like a man captured by the enemy who force him to eat pork or commit other acts of disobedience to Allah, except that coercion makes it permissible until the end of the coercion.

As for famine (makhmashah), it is either permanent or not. If it is permanent, there is no disagreement about the permissibility of eating one's fill from the carrion (6), except that it is not lawful for him to eat it while he finds the property of a Muslim where he does not fear [punishment of] cutting [off of hands], such as hanging dates or "hareesat al-jabal" (7) and similar things for which there is no cutting or harm (8). There is no disagreement about this, due to the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) who said: "While we were with the Messenger of Allah (peace be upon him) on a journey, we saw some camels resting among thorny trees (9). We rushed towards them, but the Messenger of Allah (peace be upon him) called us, so we returned to him. He said: 'These camels belong to a Muslim household; they are their sustenance and their means of support (10) after Allah. Would it please you if you returned to your provision-bags and found that what was in them had [been taken]?'"

(1) Al-Qira'at al-Shadhah p. 11, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/240. (2) Attributed in I'rab al-Qur'an 1/279, and in Al-Qira'at al-Shadhah p. 11 to Abu Ja'far, who is one of the ten readers, see al-Nashr 2/226; and attributed in al-Muharrar al-Wajiz 1/240 to Abu Ja'far and Abu al-Sammal. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/55. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/240. (5) Narrated from him by al-Tabari 3/58. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/55. (7) Al-Hareesah: a passive participle form, meaning it has someone to guard and protect it, and there is no cutting for what is guarded on the mountain if stolen, because it is not in a secure place (hirz). Al-Nihayah (h-r-s). (8) Al-Tamhid 14/210, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/55. (9) In versions (d), (kh), and (z): "bayda", and in

(z): "bayda'", and the confirmed one is from (m). (10) Thus in the copies, and perhaps this word—if its transmission is correct—means: their mainstay, i.e., what maintains their affairs. In Sunan Ibn Majah: "wa yumnuhum" (their blessing). See Lisan al-Arab (q-w-m).

सूरा अल-बक़रह: आयत 173 | पृष्ठ 35

इब्न मुहैसिन ने पढ़ा: "फ़-मानित्तर्रा" 'दाद' को 'ता' में मिलाते हुए (1), और अबू अल-सम्माल ने पढ़ा: "फ़-मनु-दतुर्रा" 'ता' पर कसरा के साथ (2)। इसका मूल रूप 'उदतुरिरा' था; जब इसे मिलाया गया, तो 'रा' का स्वर 'ता' पर स्थानांतरित कर दिया गया।

बाईसवीं बात: विवशता (इज़तिार) या तो किसी अत्याचारी द्वारा जबरदस्ती के कारण होती है, या अकाल में भूख के कारण (3)। अधिकांश न्यायविदों और विद्वानों की राय में आयत का अर्थ वह व्यक्ति है जिसे अभाव और भुखमरी - जो कि भूख है - ने ऐसा करने पर मजबूर किया, और यही सही दृष्टिकोण है। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है कि उसे इन वर्जित चीजों को खाने के लिए मजबूर किया गया और उस पर काबू पा लिया गया (4)। मुजाहिद (5) ने कहा: इसका अर्थ है कि उसे इसके लिए मजबूर किया गया, जैसे कि दुश्मन द्वारा पकड़ा गया व्यक्ति जिसे वे सूअर का मांस खाने या अल्लाह की अवज्ञा के अन्य कार्यों के लिए मजबूर करते हैं, सिवाय इसके कि मजबूरी उसे मजबूरी के अंत तक अनुमति देती है।

जहाँ तक अकाल (मख़मसा) का सवाल है; यह या तो स्थायी है या नहीं। यदि यह स्थायी है, तो मृत जानवर के मांस से पेट भरने की अनुमति के बारे में कोई मतभेद नहीं है (6), सिवाय इसके कि उसके लिए इसे खाना तब तक हलाल नहीं है जब तक कि उसे किसी मुसलमान की ऐसी संपत्ति मिल जाए जिसमें उसे [हाथ] काटे जाने का डर न हो, जैसे लटके हुए खजूर और "हरीसत अल-जबल" (7), और इसी तरह की चीजें जिनमें न तो काटना है और न ही नुकसान (8)। इस बारे में कोई मतभेद नहीं है, अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस के कारण जिन्होंने कहा: "जब हम एक यात्रा पर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ थे, हमने कुछ ऊंटों को कांटेदार पेड़ों (9) के बीच आराम करते देखा। हम उनकी ओर लपके लेकिन अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमें पुकारा, तो हम उनके पास वापस आ गए। उन्होंने कहा: 'ये ऊंट मुसलमानों के एक घर के हैं; ये अल्लाह के बाद उनका पोषण और उनका सहारा (10) हैं। क्या आपको खुशी होगी यदि आप अपने खाने के थैलों के पास वापस जाएं और पाएं कि उनमें जो कुछ था वह [ले लिया गया] है?'"

(1) अल-क़िराआत अल-शाज़ाह पृष्ठ 11, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/240। (2) एराब अल-क़ुरआन 1/279 में, और अल-क़िराआत अल-शाज़ाह पृष्ठ 11 में अबू जाफ़र को जिम्मेदार ठहराया गया है, जो दस पाठकों में से एक हैं, अल-नशर 2/226 देखें; और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/240 में

अबू जाफ़र और अबू अल-सम्माुल को जिम्मेदार ठहराया गया है। (3) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 1/55। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/240। (5) इसे तबरी 3/58 ने उनसे उद्धृत किया है। (6) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 1/55। (7) अल-हरीसा: एक कर्मवाच्य रूप, जिसका अर्थ है कि उसकी रक्षा और देखभाल करने वाला कोई है, और पहाड़ पर जिसकी रक्षा की जाती है, उसे चुराने पर कोई काट नहीं है, क्योंकि वह सुरक्षित स्थान (हिर्ज़) में नहीं है। अल-निहाया (ह-र-स)। (8) अल-तमहीद 14/210, और अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 1/55। (9) संस्करणों (द), (ख़), और (ज़) में: "बैदा", और (ज़) में: "बैदा'", और पुष्ट संस्करण (म) से है। (10) प्रतियों में ऐसा ही है, और शायद यह शब्द - यदि इसका संचरण सही है - का अर्थ है: उनका आधार, अर्थात, जो उनके मामलों को बनाए रखता है। सुनन इब्न माजह में: "वा युमनुहुम" (उनकी बरकत)। लिसान अल-अरब (क़-व-म) देखें।

سورة البقرہ: آیت ۱۷۳ | صفحہ ۳۵

ابن محیصن نے پڑھا: «فمنِ اطَّرَّ» ضاد کو طاء میں ادغام کرتے ہوئے(۱)، اور ابو السمال نے پڑھا: «فمنُ اضطرَّ» طاء کے کسرہ کے ساتھ(۲)، اور اس کی اصل: اضطُرِرَ تھی، پھر جب ادغام ہوا تو راء کی حرکت طاء کی طرف منتقل کر دی گئی۔

بائیسویں بات: اضطرار (مجبوری) اس سے خالی نہیں کہ یا تو کسی ظالم کے جبر کی وجہ سے ہو، یا بھوک کی وجہ سے فاقہ کشی (مخمصة) میں ہو(۳)۔ اور فقہاء اور علماء کی اکثریت جس پر ہے اس آیت کے معنی میں، وہ یہ ہے کہ جسے کمی اور بھوک نے اس پر مجبور کر دیا - اور وہ بھوک ہے - اور یہی صحیح ہے۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ اسے ان حرام چیزوں کے کھانے پر مجبور اور مغلوب کیا گیا(٤)۔ مجاہد(٥) نے کہا: یعنی اس پر مجبور کیا گیا، جیسے وہ آدمی جسے دشمن پکڑ لے اور اسے خنزیر کا گوشت کھانے یا اللہ تعالی کی دیگر نافرمانیوں پر مجبور کرے، سوائے اس کے کہ جبر اسے جبر کے خاتمے تک اس کی اجازت دیتا ہے۔

اور رہی بات فاقہ کشی (مخمصة) کی؛ تو یہ اس سے خالی نہیں کہ وہ مستقل ہو یا نہ ہو، پس اگر وہ مستقل ہو؛ تو مردار سے پیٹ بھرنے کے جواز میں کوئی اختلاف نہیں(٦)، سوائے اس کے کہ اس کے لیے اسے کھانا جائز نہیں جب کہ وہ کسی مسلمان کا مال پائے جس میں اسے [ہاتھ] کاٹے جانے کا خوف نہ ہو، جیسے لٹکی ہوئی کھجوریں اور پہاڑ کی ہریسہ (محفوظ مال)(۷)، اور اس جیسی چیزیں جن میں نہ کاٹنا ہے اور نہ کوئی اذیت(۸)۔ اور یہ ان چیزوں میں سے ہے جس میں کوئی اختلاف نہیں، ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کی وجہ سے، انہوں نے فرمایا: جب کہ ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ سفر میں تھے کہ ہم نے اونٹوں کو خاردار جھاڑیوں(۹) کے درمیان بیٹھے ہوئے دیکھا، تو ہم ان کی طرف لپکے، پھر رسول اللہ ﷺ نے ہمیں پکارا، تو ہم آپ کی طرف واپس آ

گئے، آپ نے فرمایا: «بے شک یہ اونٹ مسلمانوں کے ایک گھر والوں کے ہیں، وہ اللہ کے بعد ان کی غذا اور ان کا سہارا(١٠) ہیں، کیا تمہیں یہ بات خوش کرے گی کہ تم اپنے تھیلوں کی طرف واپس جاؤ اور پاؤ کہ ان میں جو کچھ تھا وہ [لے لیا گیا] ہے؟»

(١) القراءات الشاذة ص ١١، والمحرر الوجيز ١/ ٢٤٠۔ (٢) اسے إعراب القرآن ١/ ٢٧٩ میں منسوب کیا گیا ہے، اور القراءات الشاذة ص ١١ میں ابوجعفر کی طرف، اور وہ دس قراء میں سے ہیں، النشر ٢/ ٢٢٦ دیکھیں، اور المحرر الوجيز ١/ ٢٤٠ میں اسے ابوجعفر اور ابو السمال کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (٣) أحكام القرآن لابن العربى ١/ ٥٥۔ (٤) المحرر الوجيز ١/ ٢٤٠۔ (٥) اسے ان سے طبری نے ٣/ ٥٨ میں روایت کیا ہے۔ (٦) أحكام القرآن لابن العربى ١/ ٥٥۔ (٧) الحريسہ: فَعِيلَہ کے وزن پر مَفْعُولَہ کے معنی میں ہے، یعنی اس کا کوئی حفاظت اور نگرانی کرنے والا ہے، اور جو پہاڑ میں محفوظ ہو اس میں چوری پر ہاتھ کاٹنا نہیں ہے، کیونکہ وہ حرز (محفوظ جگہ) میں نہیں ہے۔ النهايہ (حرس)۔ (٨) التمہيد ١٤/ ٢١٠، اور أحكام القرآن لابن العربى ١/ ٥٥۔ (٩) (د)، (خ) اور (ظ) میں: "بيضا"، اور (ز) میں: "بيضاء" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (١٠) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور شاید یہ لفظ - اگر اس کی نقل صحیح ہے - کے معنی ہیں: ان کا سہارا، یعنی وہ جو ان کے معاملات کو قائم رکھتا ہے۔ اور سنن ابن ماجہ میں ہے: "ويُمنهم"۔ اور لسان العرب (قوم) دیکھیں۔

Page 36 Surah Al-Baqarah: Ayah 173

...be taken away? Do you see that as justice?" They said: No. He said: "Indeed, this (1) is like that." We said: What if we are in need of food and drink? He said: "Eat and do not carry, and drink and do not carry." It was narrated by Ibn Majah, may Allah have mercy on him (2), and he said: This is the principle I hold (3).

Ibn al-Mundhir mentioned it and said: We said: O Messenger of Allah, what is permissible for one of us from his brother's wealth? He said: "Nothing is permissible for anyone from his brother's wealth." He said: We said: O Messenger of Allah (4), what if he is compelled to it? He said: "He eats and does not carry, and drinks and does not carry." Ibn al-Mundhir said: And everything differed upon after that is referred back to Allah's prohibition of property.

Abu Umar (5) said: The summary of the matter in this is that if it becomes obligatory for a Muslim to save the life of another Muslim, and the obligation is directed [to him] because there is no one else there, he is judged to save that human soul. The one who is denied his property for that purpose has the right to fight the one who denies him and to combat him, even if that results in his death. This is according to the people of knowledge if there is only one person and no other; then the obligation becomes individual upon him. But if they are many or a group, it is a collective obligation (Fard al-Kifayah) upon them. Water and other things that sustain a Muslim's life and keep him going are the same in this regard. Except that they differed on the obligation of paying the value of that thing for the one whose life was saved and soul sustained by it. Some made it obligatory, while others refused. In our school of thought, both opinions exist. There is no disagreement among the scholars, late or early, regarding the obligation of saving a Muslim's life when death and destruction are feared, using a small amount that does not cause harm to its owner and provides enough to survive.

Twenty-third: Narrated by Ibn Majah: Abu Bakr bin Abi Shaybah narrated to us, Shababa narrated to us (H) and Muhammad bin Bashar and Muhammad bin Al-Walid narrated to us, they said: Muhammad bin Ja’far narrated to us, narrated to us...

(1) In (m): this. (2) Number (2303), and it is with Ahmad (9252) similarly, and in its chain is weakness, and it has corroborating evidence that strengthens it; see them in Al-Musnad. His saying: "Masrurah" meaning: udders tied so its young cannot suckle. (3) We did not find this saying. (4) His saying: "He said: Nothing is permissible for anyone from his brother's wealth, he said: We said: O Messenger of Allah" is an

addition from (Z), and not in the rest of the copies. (5) Al-Tamhid 14 / 210, and what is between the brackets is from it.

पृष्ठ 36 सूरह अल-बकराह: आयत 173

...ले जाया जाए? क्या आप इसे न्याय मानते हैं?" उन्होंने कहा: नहीं। उन्होंने कहा: "वास्तव में, यह (1) उसी तरह है।" हमने कहा: यदि हमें भोजन और पेय की आवश्यकता हो तो? उन्होंने कहा: "खाओ और मत ले जाओ, और पियो और मत ले जाओ।" इसे इब्न माजाह रहिमहुल्लाह ने वर्णित किया (2), और उन्होंने कहा: यह मेरे अनुसार मूल सिद्धांत है (3)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसका उल्लेख किया और कहा: हमने कहा: हे अल्लाह के रसूल, हमारे लिए अपने भाई की संपत्ति में से क्या जायज़ है? उन्होंने कहा: "किसी के लिए अपने भाई की संपत्ति में से कुछ भी जायज़ नहीं है।" उन्होंने कहा: हमने कहा: हे अल्लाह के रसूल (4), यदि वह इसके लिए मजबूर हो? उन्होंने कहा: "वह खाता है और नहीं ले जाता, और पीता है और नहीं ले जाता।" इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: और उसके बाद जो कुछ भी मतभेद है, वह अल्लाह द्वारा संपत्ति की मनाही की ओर वापस ले जाता है।

अबू उमर (5) ने कहा: इस विषय में बात का सार यह है कि यदि किसी मुस्लिम के लिए दूसरे मुस्लिम की जान बचाना अनिवार्य हो जाए, और कर्तव्य [उसी पर] आ जाए क्योंकि वहां कोई दूसरा नहीं है, तो उस मानव जीवन को बचाने का निर्णय दिया जाता है। जिस व्यक्ति को इसके लिए उसकी संपत्ति से वंचित किया जाता है, उसे मना करने वाले से लड़ने और उसका मुकाबला करने का अधिकार है, भले ही उसमें उसकी जान चली जाए। विद्वानों के अनुसार यह तब है जब वहां केवल एक व्यक्ति हो और कोई दूसरा न हो; तब कर्तव्य व्यक्तिगत रूप से उस पर अनिवार्य हो जाता है। यदि वे बहुत सारे या एक समूह हों, तो यह उन पर सामूहिक कर्तव्य (फ़र्ज़ अल-किफ़ाया) होगा। पानी और अन्य चीजें जो एक मुस्लिम के जीवन को बचाती हैं और उसे जीवित रखती हैं, इस मामले में समान हैं। सिवाय इसके कि वे उस चीज़ के मूल्य के भुगतान की अनिवार्यता पर असहमत थे जिसके द्वारा किसी का जीवन बचाया गया और उसकी आत्मा को जीवित रखा गया। कुछ ने इसे अनिवार्य माना, और दूसरों ने इसे अस्वीकार कर दिया। हमारे पंथ में दोनों विचार मौजूद हैं। प्राचीन और आधुनिक विद्वानों के बीच इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि जब मृत्यु और विनाश का डर हो, तो मुस्लिम की जान बचाना अनिवार्य है, ऐसी छोटी वस्तु के साथ जिससे उसके मालिक को कोई नुकसान न हो और जो जीवन निर्वाह के लिए पर्याप्त हो।

तेईसवाँ: इब्न माजाह ने रिवायत किया: हमसे अबू बक्र बिन अबी शैबा ने बयान किया, हमसे शबाबाह ने बयान किया (ह) और हमसे मुहम्मद बिन बशार और मुहम्मद बिन अल-वलीद ने बयान किया, उन दोनों ने कहा: हमसे मुहम्मद बिन जाफर ने बयान किया, हमसे...

(1) (म) में: यह (स्त्रीलिंग)। (2) संख्या (2303), और यह अहमद (9252) के पास इसी तरह है, और इसके सूत्र में कमजोरी है, और इसके ऐसे प्रमाण हैं जो इसे बेहतर बनाते हैं, उन्हें अल-मुसनद में देखें। उनका कहना: "मसरूराह" का अर्थ है: थन बंधे हुए ताकि उसका बच्चा दूध न पी सके। (3) हमें यह कथन नहीं मिला। (4) उनका कहना: "उन्होंने कहा: किसी के लिए अपने भाई की संपत्ति में से कुछ भी जायज़ नहीं है, उन्होंने कहा: हमने कहा: हे अल्लाह के रसूल" (ज़) से एक अतिरिक्त अंश है, और शेष प्रतियों में नहीं है। (5) अल-तमहीद 14/210, और कोष्ठकों के बीच का अंश उसी से है।

صفحہ ۳۶ سورہ البقرة : آیت ۱۷۳

...لے جایا جائے؟ کیا تم اسے عدل سمجھتے ہو؟" انہوں نے کہا: نہیں، تو آپ نے فرمایا: "بے شک یہ (۱) اسی طرح ہے"۔ ہم نے کہا: اگر ہمیں کھانے پینے کی ضرورت پڑ جائے تو؟ آپ نے فرمایا: "کھاؤ اور ساتھ نہ لے جاؤ، اور پیو اور ساتھ نہ لے جاؤ"۔ اسے ابن ماجہ رحمہ اللہ نے روایت کیا (۲)، اور فرمایا: یہ میرے نزدیک اصل (قاعدہ) ہے (۳)۔

اور ابن المنذر نے اس کا ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہم نے کہا: اے اللہ کے رسول، ہم میں سے کسی کے لیے اپنے بھائی کے مال میں سے کیا حلال ہے؟ آپ نے فرمایا: "کسی کے لیے اپنے بھائی کے مال میں سے کچھ بھی حلال نہیں ہے"۔ انہوں نے کہا: ہم نے کہا: اے اللہ کے رسول (۴)، اگر کوئی اس کے لیے مجبور (مضطر) ہو جائے؟ آپ نے فرمایا: "وہ کھائے اور ساتھ نہ لے جائے، اور پیے اور ساتھ نہ لے جائے"۔ ابن المنذر نے کہا: اور اس کے بعد ہر اختلافی معاملہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے مال کی تحریم (حرمت) کی طرف لوٹتا ہے۔

ابو عمر (۵) نے کہا: اس بارے میں بات کا خلاصہ یہ ہے کہ جب کسی مسلمان پر دوسرے مسلمان کی جان بچانا لازم ہو جائے، اور فرض کا رخ اس [کی طرف] ہو جائے اس طور پر کہ وہاں کوئی دوسرا موجود نہ ہو، تو اس انسانی جان کو بچانے کا فیصلہ دیا جائے گا، اور جس شخص کو اس سے روکا گیا اس کے لیے حق ہے کہ وہ روکنے والے سے لڑے اور اس کا مقابلہ کرے، اگرچہ اس میں اس کی جان چلی جائے۔ اور اہل علم کے نزدیک یہ اس وقت ہے جب وہاں صرف ایک ہی شخص ہو کوئی اور نہ ہو، تو اس وقت فرض عین ہو جاتا ہے، اور اگر وہ زیادہ ہوں یا ایک جماعت اور تعداد ہو تو یہ ان پر فرض کفایہ ہوگا۔ پانی اور دیگر اشیاء جو مسلمان کی جان بچاتی ہیں اور اسے قائم رکھتی ہیں، اس معاملے میں برابر ہیں۔ البتہ ان کا اس بات میں اختلاف ہے کہ جس چیز

سے جان بچائی گئی اس کی قیمت ادا کرنا واجب ہے یا نہیں، بعض نے اسے واجب قرار دیا اور دوسروں نے انکار کیا، اور ہمارے مذہب میں دونوں قول موجود ہیں، اور متاخرین اور متقدمین اہل علم کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ جب جان جانے اور ہلاک ہونے کا ڈر ہو تو مسلمان کی جان بچانا واجب ہے، ایسی تھوڑی چیز کے ذریعے جس سے اس کے مالک کو کوئی نقصان نہ ہو، اور اس میں گزر بسر (بلغہ) ہو۔

تئیسویں بات: ابن ماجہ نے روایت کیا: ہمیں ابو بکر بن ابی شیبہ نے حدیث بیان کی، ہمیں شبابہ نے حدیث بیان کی (ح) اور ہمیں محمد بن بشار اور محمد بن الولید نے حدیث بیان کی، ان دونوں نے کہا: ہمیں محمد بن جعفر نے حدیث بیان کی، ہمیں...

(۱) (م) میں: یہ (مؤنث)۔ (۲) رقم (۲۳۰۳)، اور یہ احمد (۹۲۵۲) کے پاس اسی طرح ہے، اور اس کی سند میں ضعف ہے، اور اس کے شواہد ہیں جن سے یہ حسن ہو جاتی ہے، انہیں المسند میں دیکھیں۔ ان کا قول: "مصرورة" یعنی: تھن بندھے ہوئے تاکہ اس کا بچہ دودھ نہ پی سکے۔ (۳) ہمیں یہ قول نہیں ملا۔ (۴) ان کا قول: "فرمایا: کسی کے لیے اپنے بھائی کے مال میں سے کچھ بھی حلال نہیں، انہوں نے کہا: ہم نے کہا: اے اللہ کے رسول" (ظ) کا اضافہ ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۵) التمہید ۱۴ / ۲۱۰، اور قوسین کے درمیان اسی سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 173 37

Shu'bah narrated from Abu Bishr Ja'far ibn Iyas, who said: I heard 'Abbad ibn Shurahbil - a man from Banu Ghubar - say: We were struck by a year of famine (1), so I went to Madinah and went to one of its orchards. I took some ears of grain, rubbed them, ate them, and put some in my garment. The owner of the orchard came, beat me, and took my garment. So I went to the Messenger of Allah (peace be upon him) and told him. He said to the man: "You did not feed him when he was hungry or famished, nor did you teach him when he was ignorant." Then the Prophet (peace be upon him) ordered him to return his garment and ordered a wasq of food for him, or half a wasq (2).

I say: This is a Sahih (authentic) Hadith whose narrators Al-Bukhari and Muslim agreed upon, except for Ibn Abi Shaybah; for he is for Muslim alone (3). 'Abbad ibn Shurahbil al-Ghubari al-Yashkuri, neither Al-Bukhari nor Muslim narrated anything from him, and he has no narration from the Prophet (peace be upon him) other than this story, as mentioned by Abu Umar, may Allah have mercy on him (4), and it negates amputation [of the hand for theft] and grants permission (5) in times of famine.

Abu Dawud (6) narrated from Al-Hasan from Samurah that the Prophet (peace be upon him) said: "When one of you comes upon livestock, if their owner is there, let him ask permission. If he gives permission, let him milk and drink. If he is not there, let him call out three times. If he answers, let him ask permission, and if he gives it [fine], otherwise let him milk and drink, but not carry any away." At-Tirmidhi mentioned from Yahya ibn Salim, from 'Ubaydullah, from Nafi', from Ibn 'Umar, that the Prophet (peace be upon him) said: "Whoever enters an orchard, let him eat, but not take any in his pocket [skirt of his garment]" (7).

(1) As in the manuscript copies, and it is correct, and in (m): "He struck us." (2) Sunan Ibn Majah (2298), and also narrated by Ahmad (17521), and Abu Dawud (2621) through Muhammad ibn Ja'far, with it. Al-Hafiz Ibn Hajar authenticated its chain in Al-Isabah 5/314. His saying: "Ha'it" (wall) means an orchard. Al-Qamus (hawt). (3) So said the author, may Allah have mercy on him, but Abu Bakr ibn Abi Shaybah is among the teachers of Al-Bukhari, and he narrated from him in Fasting, Itikaf, Maghazi, and other places, as mentioned by Al-Kalabadhi in 'Rijal Sahih Al-Bukhari' 1/427. See 'Tahdhib Al-Kamal' 16/34 (biography of Abu Bakr ibn Abi Shaybah). (4) Al-Isti'ab in the margin of Al-Isabah 5/318. (5) In (zh): Al-Arab, and in the rest of the copies: Al-Adab,

and perhaps what we have established is correct. (6) In his Sunan, number (2619), and also narrated by At-Tirmidhi (1296). (7) Sunan At-Tirmidhi (1217), and also narrated by Ibn Majah (2301).

सूरह अल-बक़रह: आयत 173 37

शु'बा ने अबू बिश्र जाफ़र इब्न इयास से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने अब्बाद इब्न शूरहबील - बनू ग़ुबर के एक व्यक्ति - को कहते सुना: हम पर अकाल का एक वर्ष (1) आया, तो मैं मदीना आया और उसके बागों में से एक बाग में गया। मैंने अनाज की कुछ बालियाँ लीं, उन्हें रगड़ा, खाया और कुछ अपने कपड़ों में रख लिया। बाग का मालिक आया, उसने मुझे पीटा और मेरा कपड़ा छीन लिया। तो मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया और उन्हें बताया। उन्होंने उस आदमी से कहा: "जब वह भूखा या प्यासा था तो तुमने उसे खाना नहीं खिलाया, और न ही उसे सिखाया जब वह अज्ञानी था।" फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसे उसका कपड़ा वापस करने का आदेश दिया और उसके लिए एक वस्क अनाज, या आधा वस्क (2) देने का आदेश दिया।

मैंने कहा: यह एक सहीह हदीस है जिसके वर्णनकर्ताओं पर अल-बुखारी और मुस्लिम सहमत हैं, सिवाय इब्न अबी शयबा के, क्योंकि वह केवल मुस्लिम के लिए हैं (3)। अब्बाद इब्न शूरहबील अल-ग़ुबरी अल-यश्कुरी से अल-बुखारी और मुस्लिम ने कुछ भी रिवायत नहीं किया है, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से उनके पास इस कहानी के अलावा कुछ भी नहीं है जैसा कि अबू उमर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने उल्लेख किया है (4), और यह अकाल की स्थिति में हाथ काटने को रोकता है और अनुमति (5) देता है।

अबू दाऊद (6) ने अल-हसन से, समुरा के हवाले से रिवायत की है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जब तुम में से कोई पशुओं के पास आए, यदि उनका मालिक वहां हो, तो उससे अनुमति मांगे। यदि वह अनुमति दे, तो दूध दुहे और पिए। यदि वह वहां न हो, तो तीन बार पुकारे। यदि वह उत्तर दे, तो अनुमति मांगे, और यदि वह अनुमति दे दे [तो ठीक], अन्यथा दूध दुहे और पिए, लेकिन साथ न ले जाए।" तिरमिज़ी ने यहया इब्न सलीम से, उबैदुल्ला से, नाफ़े से, इब्न उमर के हवाले से उल्लेख किया है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जो कोई बाग में प्रवेश करे, वह खा ले, लेकिन अपने पल्लू में बांधकर न ले जाए" (7)।

(1) पांडुलिपि प्रतियों में इसी तरह है, और यह सही है, और (म) में: "उसने हमें मारा।" (2) सुनन इब्न माजाह (2298), और अहमद (17521) द्वारा भी रिवायत किया गया, और अबू दाऊद (2621) ने मुहम्मद इब्न जाफ़र के माध्यम से। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-इसाबा 5/314 में इसकी श्रृंखला को प्रमाणित किया। उसका कहना: "हाइत" (दीवार), यानी बाग। अल-कामूस (हौत)। (3) लेखक

(अल्लाह उन पर रहम करे) ने ऐसा कहा, लेकिन अबू बक्र इब्न अबी शयबा अल-बुखारी के शिक्षकों में से हैं, और उन्होंने रोज़ा, एतिकाफ़, मग़ाज़ी और अन्य स्थानों पर उनसे रिवायत की है, जैसा कि अल-कलाबाज़ी ने 'रिजाल सहीह अल-बुखारी' 1/427 में उल्लेख किया है। देखिए 'तहज़ीब अल-कमाल' 16/34 (अबू बक्र इब्न अबी शयबा की जीवनी)। (4) अल-इसाबा के हाशिये पर अल-इस्तिआब 5/318। (5) (ज़) में: अल-अरब, और बाकी प्रतियों में: अल-अदब, और शायद जो हमने स्थापित किया है वह सही है। (6) उनकी सुनन में, संख्या (2619), और तिरमिज़ी (1296) द्वारा भी रिवायत किया गया। (7) सुनन अत-तिरमिज़ी (1217), और इब्न माजाह (2301) द्वारा भी रिवायत किया गया।

سورة البقرہ: آیت ۱۷۳ ۳۷

شعبہ نے ابو بشر جعفر بن ایاس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے عباد بن شرحبیل - بنو غبر کے ایک آدمی - کو کہتے سنا: ہم پر قحط کا ایک سال (1) آیا، تو میں مدینہ آیا اور اس کے باغات میں سے ایک باغ میں گیا۔ میں نے اناج کی کچھ بالیاں لیں، انہیں رگڑا، کھایا اور کچھ اپنے کپڑے میں رکھ لیا۔ باغ کا مالک آیا، اس نے مجھے مارا اور میرا کپڑا چھین لیا۔ تو میں رسول اللہ ﷺ کے پاس آیا اور انہیں بتایا۔ آپ ﷺ نے اس آدمی سے کہا: "جب وہ بھوکا یا پیاسا تھا تو تم نے اسے کھانا نہیں کھلایا، اور نہ ہی اسے سکھایا جب وہ جاہل تھا۔" پھر نبی ﷺ نے اسے اس کا کپڑا واپس کرنے کا حکم دیا اور اس کے لیے ایک وسق کھانا، یا آدھا وسق (2) دینے کا حکم دیا۔

میں نے کہا: یہ ایک صحیح حدیث ہے جس کے راویوں پر بخاری اور مسلم متفق ہیں، سوائے ابن ابی شیبہ کے؛ کیونکہ وہ صرف مسلم کے لیے ہیں (3)۔ عباد بن شرحبیل الغبری الیشکری سے بخاری اور مسلم نے کچھ بھی روایت نہیں کیا، اور نبی ﷺ سے ان کے پاس اس قصے کے علاوہ کچھ نہیں ہے جیسا کہ ابو عمر (اللہ ان پر رحم کرے) نے ذکر کیا ہے (4)، اور یہ قحط کی صورت میں ہاتھ کاٹنے کی نفی کرتا ہے اور اجازت (5) دیتا ہے۔

اور ابو داؤد (6) نے حسن سے، سمرہ کے واسطے سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی مویشیوں کے پاس آئے، اگر ان کا مالک وہاں ہو تو اس سے اجازت مانگے۔ اگر وہ اجازت دے تو دودھ دوہے اور پی لے۔ اگر وہ وہاں نہ ہو تو تین بار پکارے۔ اگر وہ جواب دے تو اجازت مانگے، اور اگر وہ اجازت دے دے [تو ٹھیک]، ورنہ دودھ دوہے اور پی لے لیکن ساتھ نہ لے جائے۔" ترمذی نے یحییٰ بن سلیم سے، عبید اللہ سے، نافع سے، ابن عمر کے واسطے سے ذکر

کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جو کوئی باغ میں داخل ہو وہ کھا لے، لیکن پلو میں باندھ کر نہ لے جائے" (7)۔

(1) قلمی نسخوں میں اسی طرح ہے، اور یہ صحیح ہے، اور (م) میں ہے: "اس نے ہمیں مارا۔" (2) سنن ابن ماجہ (2298)، اور اسے احمد (17521) نے بھی روایت کیا، اور ابو داؤد (2621) نے محمد بن جعفر کے واسطے سے۔ الحافظ ابن حجر نے الاصابہ 5/314 میں اس کی سند کو صحیح قرار دیا۔ ان کا قول: "حائط" (دیوار) یعنی باغ۔ القاموس (حوط)۔ (3) مصنف (اللہ ان پر رحم کرے) نے ایسا ہی کہا، لیکن ابو بکر بن ابی شیبہ بخاری کے اساتذہ میں سے ہیں، اور انہوں نے روزے، اعتکاف، مغازی اور دیگر مقامات پر ان سے روایت کی ہے جیسا کہ الکلاباذی نے 'رجال صحیح البخاری' 1/427 میں ذکر کیا ہے۔ دیکھئے 'تہذیب الکمال' 16/34 (ابو بکر بن ابی شیبہ کا تذکرہ)۔ (4) الاصابہ کے حاشیہ پر الاستیعاب 5/318۔ (5) (ظ) میں ہے: الارب، اور باقی نسخوں میں ہے: الادب، اور شاید درست وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ (6) اپنی سنن میں، نمبر (2619)، اور اسے ترمذی (1296) نے بھی روایت کیا۔ (7) سنن ترمذی (1217)، اور اسے ابن ماجہ (2301) نے بھی روایت کیا۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 173 38

He said: This is a strange (gharib) hadith that we only know from the hadith of Yahya bin Sulaym (1). And he mentioned from the hadith of Amr bin Shu'ayb, from his father, from his grandfather, that the Prophet (peace be upon him) was asked about hanging fruit, so he said: "Whoever takes from it out of need without taking a 'khubnah' (a cloth to carry it in), there is no sin on him" (2). He said about it: a good (hasan) hadith.

And in the hadith of Umar (may Allah be pleased with him): "If one of you passes by an orchard, let him eat from it (3) but let him not take a 'thuban' (a bundle)" (4).

Abu Ubaid (5) said: Abu Amr (6) said: It is the container in which something is carried; if you carry it in front of you, it is a 'thiban', it is said: "I made a thiban" (7); and if you carry it on your back, it is 'al-haal', it is said of it: "I transformed my garment": if you put something in it, then carry it on your back. If you put it in your lap, it is a 'khubnah'; and from it is the marfu' hadith of Amr bin Shu'ayb: "And let him not take a khubnah". It is said from it: "I folded [the garment] to carry". Abu Ubaid said: This hadith is interpreted as being a concession for the hungry person in necessity who has nothing with him to buy with, that he should carry nothing except what is in his stomach to the extent of his sustenance.

I say: Because the agreed-upon principle is the prohibition of someone else's property except with their good will. So if there is a custom of doing that as it was in the beginning of Islam, or as it is now in some countries, then that is permissible. And that is interpreted as being for times of famine and necessity as previously mentioned, and Allah knows best.

---

(1) He also said in Al-Ilal al-Kabir 1/516: I asked Muhammad - meaning Al-Bukhari - about this hadith, and he said: Yahya bin Sulaym narrates hadiths from Ubaidullah in which he errs, and it is as if he did not know this except from the hadith of Yahya bin Sulaym. Al-Bayhaqi said 9/359: It has been narrated from other ways that are not strong. The Hafiz authenticated it in Al-Fath 5/90. (2) Sunan al-Tirmidhi (1289), and Abu Dawood also narrated it (1710) in length, and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 8/85, and it is with Ahmad (6683) in a similar length. (3) His saying: "from it" is not in (M). (4) Narrated by Abu Ubaid in Gharib al-Hadith 3/261, and Al-Bayhaqi 9/359, and he authenticated it. (5) He is Al-Qasim bin Sallam, and these words of his are in Gharib al-Hadith 3/261. (6) In (M): Abu Umar, which is a mistake, and Abu Amr: he is Ishaq

bin Mirrar al-Shaybani, the teacher of Abu Ubaid. (7) In (Zha) and Gharib al-Hadith - and Al-Azhari quoted it from him 15/104 -: 'Thabantu', and see Al-Sahhah (Thaban).

सूरह अल-बकरा: आयत १७३ ३८

उन्होंने कहा: यह एक ग़रीब (विचित्र) हदीस है जिसे हम केवल यह्या बिन सुलैयम (१) की हदीस से जानते हैं। और उन्होंने अम्र बिन शुऐब की हदीस से उल्लेख किया, उनके पिता से, उनके दादा से, कि पैगंबर ﷺ से लटके हुए फलों के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "जो कोई ज़रूरत की वजह से उसमें से कुछ लेता है बिना 'ख़ुब्नाह' (कपड़े की झोली) बनाए, तो उस पर कोई गुनाह नहीं है" (२)। उन्होंने इसके बारे में कहा: यह एक अच्छी (हसन) हदीस है।

और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में है: "जब तुम में से कोई किसी बाग़ से गुज़रे, तो उसमें से खा ले (३) और 'थुबान' (गठरी) न बनाए" (४)।

अबू उबैद (५) ने कहा: अबू अम्र (६) ने कहा: वह बर्तन है जिसमें चीज़ ले जाई जाती है; यदि आप उसे अपने सामने ले जाते हैं, तो वह 'थिबान' है, कहा जाता है: "मैंने थिबान बनाया" (७); और यदि आप इसे अपनी पीठ पर ले जाते हैं, तो यह 'अल-हाल' है, इसके बारे में कहा जाता है: "मैंने अपनी चादर बदल ली": जब आप उसमें कुछ रखते हैं, फिर उसे अपनी पीठ पर ले जाते हैं। यदि आप उसे अपनी गोद में रखते हैं, तो वह 'ख़ुब्नाह' है; और इसी से अम्र बिन शुऐब की मरफ़ू हदीस है: "और वह ख़ुब्नाह न बनाए"। इससे कहा जाता है: "मैंने [कपड़े को] मोड़ा"। अबू उबैद ने कहा: इस हदीस की व्याख्या इस तरह की गई है कि यह उस भूखे मजबूर व्यक्ति के लिए रियायत है जिसके पास खरीदने के लिए कुछ नहीं है, कि वह अपने पेट में अपनी शक्ति भर के अलावा कुछ न ले जाए।

मैंने कहा: क्योंकि सहमत सिद्धांत किसी और की संपत्ति का निषेध है जब तक कि उसकी प्रसन्नता न हो। यदि वहां ऐसा करने का रिवाज़ है जैसा कि इस्लाम की शुरुआत में था, या जैसा कि अब कुछ देशों में है, तो वह जायज़ है। और इसे अकाल और आवश्यकता के समय के लिए माना जाता है जैसा कि पहले बताया गया है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

---

(१) उन्होंने अल-इलाल अल-कबीर १/५१६ में यह भी कहा: मैंने मुहम्मद - यानी अल-बुखारी - से इस हदीस के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: यह्या बिन सुलैयम उबैदुल्लाह से हदीसें बयान करते हैं जिनमें वे गलती करते हैं, और ऐसा लगता है जैसे उन्हें यह्या बिन सुलैयम की हदीस के अलावा इसका पता ही नहीं था। अल-बैहकी ९/३५९ ने कहा: यह अन्य तरीकों से भी वर्णित है जो मज़बूत नहीं हैं। हाफ़िज़ ने अल-फतह ५/९० में इसे सही ठहराया है। (२) सुनन अल-तिर्मिज़ी (१२८९), और इसे अबू दाऊद (१७१०) ने भी विस्तार से और अल-नसाई ने अल-मुज्तबा ८/८५ में वर्णित किया है, और यह अहमद

(६६८३) के पास भी इसी तरह विस्तार से है। (३) उनका कहना: "उसमें से" (म) प्रति में नहीं है। (४) इसे अबू उबैद ने ग़रीब अल-हदीस ३/२६१ में और अल-बैहकी ९/३५९ में वर्णित किया है, और उन्होंने इसे सही ठहराया है। (५) वह अल-कासिम बिन सलाम हैं, और उनकी यह बात ग़रीब अल-हदीस ३/२६१ में है। (६) (म) में: अबू उमर, जो एक ग़लती है, और अबू अम्र: वह इसहाक बिन मिरार अल-शायबानी हैं, जो अबू उबैद के शिक्षक हैं। (७) (ज़) और ग़रीब अल-हदीस में - और अल-अज़हरी ने उनसे १५/१०४ में उद्धृत किया है -: 'थबन्तु', और अल-सहह (थबन) देखें।

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۳ ۳۸

کہا: یہ ایک غریب حدیث ہے جسے ہم صرف یحییٰ بن سلیم (۱) کی حدیث سے جانتے ہیں۔ اور انہوں نے عمرو بن شعیب کی حدیث سے، اپنے والد سے، ان کے دادا سے ذکر کیا کہ نبی کریم ﷺ سے لٹکے ہوئے پھلوں کے بارے میں پوچھا گیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے اپنی ضرورت کی وجہ سے اس میں سے کچھ لیا بغیر 'خُبنہ' (کپڑے کی جھولی) بنائے، تو اس پر کوئی گناہ نہیں ہے" (۲)۔ انہوں نے اس کے بارے میں کہا: یہ حسن حدیث ہے۔

اور عمر (رضی اللہ عنہ) کی حدیث میں ہے: "اگر تم میں سے کوئی کسی باغ سے گزرے تو اس میں سے کھا لے (۳) اور 'ثُبان' (گٹھڑی) نہ بنائے" (۴)۔

ابو عبید (۵) نے کہا: ابو عمرو (۶) نے کہا: وہ برتن ہے جس میں چیز اٹھائی جاتی ہے؛ پس اگر تم اسے اپنے سامنے اٹھاؤ تو وہ 'ثِبان' ہے، کہا جاتا ہے: "میں نے ثبان بنایا" (۷)؛ اور اگر تم اسے اپنی پیٹھ پر اٹھاؤ تو وہ 'الحال' ہے، اس سے کہا جاتا ہے: "میں نے اپنی چادر کو بدلا": یعنی جب اس میں کوئی چیز رکھی، پھر اسے اپنی پیٹھ پر اٹھایا۔ اگر تم اسے اپنی گود میں رکھو تو وہ 'خُبنہ' ہے؛ اور اسی سے عمرو بن شعیب کی مرفوع حدیث ہے: "اور وہ خُبنہ نہ بنائے"۔ اس سے کہا جاتا ہے: "میں نے [کپڑے کو] موڑا"۔ ابو عبید نے کہا: اس حدیث کی توجیہ یہ ہے کہ یہ اس بھوکے مجبور شخص کے لیے رخصت ہے جس کے پاس کچھ خریدنے کے لیے نہ ہو، کہ وہ اپنے پیٹ میں اپنی قوت کے مطابق بھرنے کے علاوہ کچھ نہ لے جائے۔

میں نے کہا: کیونکہ اصل متفقہ قاعدہ دوسرے کے مال کی تحریم ہے سوائے اس کی دلی خوشی کے، پس اگر وہاں اس کا رواج ہو جیسا کہ اسلام کے آغاز میں تھا، یا جیسا کہ اب بعض ممالک

میں ہے، تو وہ جائز ہے۔ اور اسے قحط اور ضرورت کے اوقات پر محمول کیا جائے گا جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

---

(۱) انہوں نے العلل الکبیر ۵۱۶/۱ میں بھی کہا: میں نے محمد - یعنی بخاری - سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: یحییٰ بن سلیم عبید اللہ سے احادیث روایت کرتے ہیں جن میں انہیں وہم ہوتا ہے، اور ایسا لگتا ہے جیسے انہیں یہ صرف یحییٰ بن سلیم کی حدیث سے ہی معلوم تھی۔ بیہقی ۳۵۹/۹ نے کہا: یہ دیگر طریقوں سے بھی مروی ہے جو قوی نہیں ہیں۔ حافظ نے الفتح ۹۰/۵ میں اسے صحیح قرار دیا ہے۔ (۲) سنن ترمذی (۱۲۸۹)، اور اسے ابو داؤد (۱۷۱۰) نے بھی مفصل روایت کیا ہے، اور نسائی نے المجتبیٰ ۸۵/۸ میں، اور یہ احمد (۶۶۸۳) کے ہاں بھی اسی طرح مفصل ہے۔ (۳) ان کا قول: "اس میں سے" نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۴) اسے ابو عبید نے غریب الحدیث ۲۶۱/۳ میں اور بیہقی ۳۵۹/۹ میں روایت کیا ہے اور اسے صحیح قرار دیا ہے۔ (۵) وہ قاسم بن سلام ہیں، اور ان کا یہ کلام غریب الحدیث ۲۶۱/۳ میں ہے۔ (۶) نسخہ (م) میں: ابو عمر ہے، جو غلطی ہے، اور ابو عمرو: اسحاق بن مرار الشیبانی ہیں جو ابو عبید کے شیخ ہیں۔ (۷) نسخہ (ظ) اور غریب الحدیث میں - اور ازہری نے ان سے ۱۰۴/۱۵ میں نقل کیا ہے -: 'ثبنت' ہے، اور الصحاح (ثبن) دیکھیں۔

Page 39 Surah Al-Baqarah: Verse 173

And if it is the second case (1) - which is rare at any time - scholars have differed regarding it on two opinions: One of them: that he eats until he is full and satiated (2), and takes provisions if he fears necessity in the desert or wasteland ahead of him, and if he finds a way to be independent of it, he discards it. Malik stated this meaning in his Muwatta (3), and Al-Shafi'i (4) and many scholars said the same. The argument for this is that necessity removes the prohibition, so it becomes permissible again. The extent of necessity is only in (5) the state of lack of food until the state of its presence (6). The Hadith of the "Anbar" (Sperm Whale) is a clear text on that, for the companions of the Prophet ﷺ, when they were returning from their journey and their provisions were exhausted, they went to the seashore, and a large mound-like shape appeared on the shore for them. When they reached it, it was a creature called Al-Anbar. Their leader, Abu Ubaidah, said: "It is dead meat (carrion)." Then he said: "No, rather we are messengers of the Messenger of Allah ﷺ and in the way of Allah, and you are forced by necessity, so eat." He said: "We stayed by it for a month, and we were three hundred people until we became fat" - the Hadith. They ate and were satisfied - may Allah be pleased with them - from what they believed to be carrion, and they took provisions from it to Medina. They mentioned that to the Prophet ﷺ, and he informed them ﷺ that it is permissible, and said: "Do you have any of its meat with you to feed us?" So they sent some of it to the Messenger of Allah ﷺ and he ate it (7).

Another group said: He eats only enough to sustain life. Ibn Al-Majishun and Ibn Habib said this (8).

The companions of Al-Shafi'i distinguished between the state of the resident and the traveler. They said: The resident eats enough to sustain his life, and the traveler eats his fill and takes provisions. If he finds a way to be independent of it, he discards it, and if he finds someone in dire need, he gives it to him, and he does not take compensation for it, for carrion cannot be sold (9).

Footnotes: (1) Meaning the second of the two states of hunger/famine, which is non-permanent as mentioned in the twenty-second issue. (2) "Tadalla'a al-rajul": The man filled himself with food and drink until satisfied. Al-Sihah (D-L-'). (3) 2/499. (4) Al-Umm 2/225. (5) In (Z): from. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/55-56. (7) Its citation was previously mentioned on page 24 of this volume. (8) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/55, see also Ikmal al-Mu'lim 6/375, and Al-Mufhim 5/220. (9) See Al-Umm 2/225.

पृष्ठ ३९ सूरा अल-बकरा: आयत १७३

और यदि वह दूसरा (१) मामला हो - जो किसी भी समय दुर्लभ है - तो विद्वानों ने इसके बारे में दो मतों पर असहमति जताई है: उनमें से एक: कि वह तब तक खाता है जब तक वह पेट भर न ले और तृप्त न हो जाए (२), और यदि उसे अपने सामने मरुस्थल और निर्जन स्थान में आवश्यकता का डर हो तो वह प्रावधान (राशन) ले लेता है, और यदि उसे इसकी आवश्यकता न रहे तो वह इसे छोड़ देता है। मालिक ने अपनी मुवत्ता (३) में इसका अर्थ बताया है, और अल-शाफ़ई (४) और कई विद्वानों ने भी यही कहा है। इसके लिए तर्क यह है कि आवश्यकता निषेध को हटा देती है, इसलिए वह फिर से जायज़ (हलाल) हो जाता है। आवश्यकता की सीमा केवल (५) भोजन की कमी की स्थिति से उसकी उपलब्धता की स्थिति (६) तक है। "अंबर" (व्हेल मछली) की हदीस उस पर एक स्पष्ट पाठ है, क्योंकि पैगंबर ﷺ के साथी जब अपनी यात्रा से लौट रहे थे और उनका राशन खत्म हो गया था, वे समुद्र तट की ओर गए, तो तट पर उनके लिए एक विशाल टीले जैसी आकृति उभरी। जब वे उसके पास पहुँचे तो वह 'अंबर' नामक एक जीव था। उनके अमीर (नेता) अबू उबैदा ने कहा: यह मृत (मुर्दार) है। फिर उन्होंने कहा: "नहीं, बल्कि हम अल्लाह के रसूल ﷺ के दूत हैं और अल्लाह के मार्ग में हैं, और तुम मजबूर हो गए हो, इसलिए खाओ।" उन्होंने कहा: "हम उस पर एक महीने तक ठहरे रहे और हम तीन सौ लोग थे यहाँ तक कि हम मोटे हो गए" - हदीस। उन्होंने खाया और तृप्त हुए - अल्लाह उनसे प्रसन्न हो - उससे जिसे वे मृत मांस समझते थे, और वे उससे मदीना तक राशन भी ले गए। उन्होंने पैगंबर ﷺ को इसका उल्लेख किया, तो उन्होंने ﷺ उन्हें सूचित किया कि यह हलाल है, और कहा: "क्या तुम्हारे पास उसके मांस में से कुछ है जो हमें खिला सको?" तो उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को उसमें से भेजा और उन्होंने उसे खाया (७)।

और एक समूह ने कहा: वह केवल उतना ही खाता है जितना जीवन बचाने के लिए आवश्यक हो। इब्न अल-माजीशून और इब्न हबीब (८) ने यही कहा है।

अल-शाफ़ई के साथियों ने निवासी और यात्री की स्थिति के बीच अंतर किया। उन्होंने कहा: निवासी उतना ही खाता है जितना उसके जीवन को बनाए रखने के लिए पर्याप्त हो, और यात्री पेट भर खाता है और राशन साथ ले लेता है। यदि उसे इसकी आवश्यकता न रहे तो वह इसे छोड़ देता है, और यदि उसे कोई मजबूर व्यक्ति मिले तो वह उसे दे देता है, और वह इसका कोई मुआवज़ा नहीं लेता, क्योंकि मृत मांस को बेचना जायज़ नहीं है (९)।

फुटनोट्स: (१) यानी भूख/अकाल की दो स्थितियों में से दूसरी, जो स्थायी नहीं है जैसा कि बाइसवें मुद्दे में बताया गया है। (२) "तदल्ला-अर-रजुल": आदमी ने संतुष्ट होने तक भोजन और पानी से खुद को भर लिया। अल-सिहाह (द-ल-अ)। (३) २/४९९। (४) अल-उम्म २/२२५। (५) (ज़) में: 'मिन' (से)। (६) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/५५-५६। (७) इसका संदर्भ इस खंड के पृष्ठ २४ पर पहले दिया जा चुका है। (८) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/५५, देखें इकमल अल-मुअल्लिम ६/३७५, और अल-मुफ्हिम ५/२२०। (९) देखें अल-उम्म २/२२५।

صفحہ ۳۹ سورہ البقرہ: آیت ۱۷۳

اور اگر دوسری (۱) صورت ہو - جو کسی بھی وقت شاذ و نادر ہی ہوتی ہے - تو علماء نے اس میں دو اقوال پر اختلاف کیا ہے: ان میں سے ایک: یہ کہ وہ پیٹ بھر کر اور سیر ہو کر کھائے (۲)، اور اگر اسے اپنے سامنے بیابان اور ریگستان میں ضرورت کا خوف ہو تو زادِ راہ لے لے، اور جب اس سے بے نیازی پائے تو اسے پھینک دے۔ مالک نے اپنی موطا (۳) میں اس کا یہی معنی بیان کیا ہے، اور امام شافعی (۴) اور بہت سے علماء کا بھی یہی قول ہے۔ اس پر دلیل یہ ہے کہ ضرورت حرمت کو ختم کر دیتی ہے، تو وہ دوبارہ مباح ہو جاتا ہے۔ اور ضرورت کی مقدار صرف (۵) خوراک کی عدم موجودگی کی حالت سے اس کے ملنے کی حالت تک ہے (۶)۔ اور عنبر (مچھلی) والی حدیث اس بارے میں نص ہے، کیونکہ نبی ﷺ کے صحابہ جب اپنے سفر سے واپس آ رہے تھے اور ان کا زادِ راہ ختم ہو گیا تھا، تو وہ سمندر کے کنارے چلے گئے، تو ساحل پر ان کے لیے ایک بڑے ٹیلے کی طرح کی چیز ظاہر ہوئی۔ جب وہ اس کے پاس آئے تو دیکھا کہ وہ ایک جانور ہے جسے عنبر کہا جاتا ہے، تو ان کے امیر ابو عبیدہ نے کہا: یہ مردار ہے۔ پھر کہا: نہیں، بلکہ ہم اللہ کے رسول ﷺ کے بھیجے ہوئے ہیں اور اللہ کی راہ میں ہیں، اور تم مضطر (مجبور) ہو گئے ہو، پس کھاؤ۔ انہوں نے کہا: پس ہم ایک ماہ تک اس پر مقیم رہے اور ہم تین سو آدمی تھے یہاں تک کہ ہم موٹے ہو گئے - الحدیث۔ پس انہوں نے کھایا اور سیر ہوئے - اللہ ان سے راضی ہو - اس چیز سے جسے وہ مردار سمجھتے تھے، اور انہوں نے وہاں سے مدینہ تک زادِ راہ بھی لیا۔ انہوں نے اس کا تذکرہ نبی ﷺ سے کیا، تو آپ ﷺ نے انہیں خبر دی کہ وہ حلال ہے، اور فرمایا: "کیا تمہارے پاس اس کے گوشت میں سے کچھ ہے کہ ہمیں بھی کھلاؤ؟" تو انہوں نے رسول اللہ ﷺ کی طرف اس میں سے بھیجا اور آپ نے اسے تناول فرمایا (۷)۔

اور ایک گروہ نے کہا: وہ صرف جان بچانے کی حد تک کھائے۔ اور ابن الماجشون اور ابن حبیب (۸) کا یہی قول ہے۔

اور اصحابِ شافعی نے مقیم اور مسافر کی حالت کے درمیان فرق کیا ہے، انہوں نے کہا: مقیم اتنا ہی کھائے جتنا اس کی جان بچانے کے لیے کافی ہو، اور مسافر پیٹ بھر کر کھائے اور زادِ راہ بھی لے لے، پھر اگر وہ اس سے بے نیازی پائے تو اسے پھینک دے، اور اگر کوئی مجبور ملے تو اسے دے دے، اور اس کا بدلہ نہ لے، کیونکہ مردار کی بیع (خرید و فروخت) جائز نہیں ہے (۹)۔

حواشی: (۱) یعنی بھوک کی دو حالتوں میں سے دوسری حالت، اور وہ غیر مستقل ہے جیسا کہ بائیسویں مسئلے میں ذکر کیا گیا۔ (۲) تضلع الرجل: آدمی نے پیٹ بھر کر اور سیر ہو کر کھایا۔ الصحاح (ضلع)۔ (۳) ۴۹۹/۲۔ (۴) الام ۲۲۵/۲۔ (۵) (ظ) میں: من۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۵۵-۵۶۔ (۷) اس کی تخریج اس جلد کے صفحہ ۲۴ پر گزر چکی ہے۔ (۸) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۵۵، اور دیکھیے اکمال المعلم ۶/ ۳۷۵، والمفہم ۲۲۰/ ۵۔ (۹) دیکھیے الام ۲۲۵/ ۲۔

Page 40 Surah Al-Baqarah: Verse 173

Twenty-fourth: If one is compelled towards wine; if it is by coercion, he drinks without disagreement. However, if it is due to hunger or thirst, he does not drink. This was stated by Malik in 'Al-Utbiyyah', saying: 'Wine only increases thirst.' (1). This is also the opinion of Ash-Shafi'i (2); for God Almighty has prohibited wine absolutely, whereas He prohibited carrion on the condition of a lack of necessity. Al-Abhari said: 'If wine wards off hunger or thirst from him, he should drink it; because God Almighty said regarding pork: "for it is impure" (fainnahu rijsun), then He permitted it out of necessity. And God said about wine that it is "impurity" (rijsun), so it falls under the permission due to necessity (3) of pork in a clear sense (4) that is stronger than analogy. It must provide relief even for an hour and ward off hunger even for a duration.'

Twenty-fifth: Asbagh narrated from Ibn Al-Qasim that he said: 'The one in dire necessity drinks blood, but does not drink wine; he eats carrion, but does not go near lost camels - and this was also said by Ibn Wahb - and he drinks urine, but does not drink wine, because wine entails a legal penalty (Hadd), so it is more severe (5).' This was stipulated by the companions of Ash-Shafi'i (6).

Twenty-sixth: If one chokes on a morsel; should he wash it down with wine or not (7)? It was said: No, for fear that he might claim that [falsely]. Ibn Habib permitted it; because it is a case of necessity. Ibn al-Arabi (8) said: 'As for the one choking on a morsel, it is permissible for him in what is between him and God Almighty. As for what is between us, if we witness his state, the signs of choking (9) will not be hidden from us by contextual clues, compared to other states, so he is believed if (10)...'

Footnotes: (1) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 4/382, Al-Bayan wal-Tahsil 1/314, and the book 'Al-Utbiyyah' also called 'Al-Mustakhraja min al-Asmi'a' by Muhammad al-Utbi al-Qurtubi, deceased in year (255 AH). (2) See Al-Umm 2/226, and Al-Istidhkar 15/355. (3) His saying: 'necessity' is not in manuscript (M). (4) In (M): 'pork out of necessity in sense', and what is established is from 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 1/56, and the speech is from him. See Al-Nawadir wal-Ziyadat 4/382-383. (5) Al-Nawadir wal-Ziyadat 4/383, Al-Bayan wal-Tahsil 3/226, 227. (6) Al-Sharh al-Kabir by al-Rafi'i 12/164. (7) In (M): 'or not'. (8) Ahkam al-Qur'an 1/57, and what precedes it is from him. (9) In (M): 'if we witness him it will not be hidden', and the word 'his state' is not in manuscript (Z). (10) In (M): 'Al-Ghussa' (the choking).

पृष्ठ ४० सूरह अल-बकरा: आयत १७३

चौबीसवां: यदि कोई शराब पीने के लिए मजबूर हो; यदि यह दबाव के कारण है, तो वह बिना किसी विवाद के पी सकता है। लेकिन अगर यह भूख या प्यास के कारण है, तो वह न पिए। मलिक ने 'अल-उत्बिया' में यही कहा है: 'शराब केवल प्यास बढ़ाती है।' (१)। यही अल-शाफई (२) का भी मत है; क्योंकि सर्वशक्तिमान ईश्वर ने शराब को पूर्णतः निषिद्ध किया है, जबकि उन्होंने आवश्यकता की कमी की शर्त पर मृत मांस (मुरदार) को निषिद्ध किया है। अल-अबहारी ने कहा: 'यदि शराब उसकी भूख या प्यास को दूर करती है, तो वह उसे पी ले; क्योंकि सर्वशक्तिमान ईश्वर ने सूअर के मांस के बारे में कहा है: "क्योंकि वह अशुद्ध है", फिर उन्होंने आवश्यकता पड़ने पर इसकी अनुमति दी। और ईश्वर ने शराब के बारे में कहा है कि यह "अशुद्धता" है, इसलिए यह सूअर के मांस की आवश्यकता (३) वाली अनुमति के अंतर्गत स्पष्ट अर्थ (४) में आती है जो सादृश्य (क़ियास) से अधिक प्रबल है। इसे कम से कम एक घंटे के लिए राहत देनी चाहिए और कुछ समय के लिए भूख मिटानी चाहिए।'

पच्चीसवां: अस्बग ने इब्न अल-कासिम से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: 'अत्यधिक आवश्यकता वाला व्यक्ति रक्त पी सकता है, लेकिन शराब नहीं पिएगा; वह मृत मांस खा सकता है, लेकिन खोए हुए ऊंटों के पास नहीं जाएगा - और यही बात इब्न वहाब ने भी कही है - और वह मूत्र पी सकता है, लेकिन शराब नहीं पिएगा, क्योंकि शराब में कानूनी दंड (हद) अनिवार्य है, इसलिए यह अधिक कठोर है (५)।' यह शाफई के अनुयायियों (६) द्वारा निर्धारित किया गया था।

छब्बीसवां: यदि कोई निवाले पर घुटने लगे; तो क्या वह उसे शराब से नीचे उतार सकता है या नहीं (७)? कहा गया: नहीं, इस डर से कि वह [झूठा] दावा कर सकता है। इब्न हबीब ने इसकी अनुमति दी; क्योंकि यह आवश्यकता की स्थिति है। इब्न अल-अरबी (८) ने कहा: 'जहाँ तक निवाले पर घुटने वाले का सवाल है, यह उसके और सर्वशक्तिमान ईश्वर के बीच के मामले में जायज़ है। जहाँ तक हमारे बीच की बात है, यदि हम उसकी स्थिति (९) देखते हैं, तो दम घुटने के लक्षण परिस्थिति के संकेतों से हमसे छिपे नहीं रहेंगे, अन्य स्थितियों की तुलना में, इसलिए उस पर विश्वास किया जाएगा यदि (१०)...'

पाद टिप्पणियां: (१) देखें अल-नवादिर वल-ज़ियादात ४/३८२, अल-बयान वल-तहसील १/३१४, और मुहम्मद अल-उत्बी अल-कुर्तुबी द्वारा लिखित पुस्तक 'अल-उत्बिया', जिसे 'अल-मुस्तखराज़ा मिन अल-अस्मिया' कहा जाता है, जिनका निधन वर्ष (२५५ हिजरी) में हुआ था। (२) देखें अल-उम्म २/२२६, और अल-इस्तिधकार १५/३५५। (३) उनका कहना: 'आवश्यकता' पांडुलिपि (म) में नहीं है।

(४) (म) में: 'अर्थ में आवश्यकता के लिए सूअर', और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी १/५६ द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' से है, और भाषण उन्हीं का है। अल-नवादिर वल-ज़ियादात ४/३८२-३८३ देखें। (५) अल-नवादिर वल-ज़ियादात ४/३८३, अल-बयान वल-तहसील ३/२२६, २२७। (६) अल-रफीई द्वारा अल-शारह अल-कबीर १२/१६४। (७) (म) में: 'या नहीं'। (८) अहकाम अल-कुरान १/५७, और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (९) (म) में: 'यदि हम उसे देखते हैं तो छिपा नहीं रहेगा', और शब्द 'उसकी स्थिति' पांडुलिपि (ज़) में नहीं है। (१०) (म) में: 'अल-गुस्सा' (घुटन)।

صفحہ ۴۰ سورہ البقرہ: آیت ۱۷۳

چوبیسواں: اگر کوئی شراب کی طرف مجبور ہو؛ اگر یہ زبردستی (اکراہ) کی وجہ سے ہو تو بلا اختلاف پی سکتا ہے، اور اگر بھوک یا پیاس کی وجہ سے ہو تو نہ پئے، اور یہی امام مالک نے 'العتبیہ' میں کہا ہے، انہوں نے کہا: 'شراب پیاس میں صرف اضافہ ہی کرتی ہے۔' (۱)۔ یہی امام شافعی (۲) کا قول ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے شراب کو مطلقاً حرام قرار دیا ہے، جبکہ مردار کو ضرورت نہ ہونے کی شرط پر حرام کیا ہے۔ الابہاری نے کہا: 'اگر شراب اس کی بھوک یا پیاس کو دور کرتی ہو تو وہ اسے پی لے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے خنزیر کے بارے میں فرمایا: ﴿ فَإِنَّهُ رِجْسٌ ﴾ (کیونکہ وہ ناپاک ہے)، پھر اسے ضرورت کے وقت مباح قرار دیا۔ اور اللہ نے شراب کے بارے میں فرمایا کہ وہ "رجس" (گندگی) ہے، پس یہ خنزیر کی اباحتِ ضرورت (۳) میں اس واضح معنی (۴) کے ساتھ داخل ہوتی ہے جو قیاس سے زیادہ قوی ہے، اور اس کا تھوڑی دیر کے لیے سیر کرنا اور کچھ وقت کے لیے بھوک مٹانا ضروری ہے۔'

پچیسواں: اصبغ نے ابن القاسم سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: 'مضطر (مجبور شخص) خون پی لے، لیکن شراب نہ پئے، اور مردار کھا لے، لیکن گمشدہ اونٹوں کے قریب نہ جائے - اور یہی بات ابن وہب نے کہی ہے - اور وہ پیشاب پی لے، لیکن شراب نہ پئے، کیونکہ شراب میں حد لازم آتی ہے، اس لیے یہ زیادہ سخت ہے (۵)۔' امام شافعی کے اصحاب (۶) نے اسی پر نص کی ہے۔

چھبیسواں: اگر کسی کے گلے میں لقمہ پھنس جائے؛ تو کیا وہ اسے شراب کے ذریعے نیچے اتار سکتا ہے یا نہیں (۷)؟ کہا گیا: نہیں، اس ڈر سے کہ وہ اس کا [جھوٹا] دعویٰ کرے۔ اور ابن حبیب نے اسے جائز قرار دیا؛ کیونکہ یہ ضرورت کی حالت ہے۔ ابن العربی (۸) نے کہا: 'جہاں تک لقمہ پھنسنے والے کا تعلق ہے، تو اس کے اور اللہ تعالیٰ کے درمیان کے معاملے میں یہ جائز ہے، اور

جہاں تک ہمارے درمیان کا تعلق ہے، اگر ہم اس کی حالت (۹) کا مشاہدہ کریں تو قرائنِ حال سے گھٹن کی صورت ہم سے پوشیدہ نہیں رہے گی، دوسری حالتوں کے مقابلے میں، پس اس کی تصدیق کی جائے گی اگر (۱۰)...'

حواشی: (۱) دیکھئے النوادر والزیادات ۴/ ۳۸۲، والبیان والتحصیل ۱/ ۳۱۴، اور کتاب 'العتبیہ' جسے محمد العتبي القرطبي (متوفی ۲۵۵ھ) کی 'المستخرجہ من الاسمعہ' کہا جاتا ہے۔ (۲) دیکھئے الام ۲/ ۲۲۶، والاستذکار ۱۵/ ۳۵۵۔ (۳) ان کا قول: 'ضرورت' نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۴) (م) میں: 'خنزیر ضرورت کے لیے معنی کے لحاظ سے'، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی ۱/ ۵۶ کی 'احکام القرآن' سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ نیز دیکھئے النوادر والزیادات ۴/ ۳۸۲-۳۸۳۔ (۵) النوادر والزیادات ۴/ ۳۸۳، والبیان والتحصیل ۳/ ۲ ۲۲۷، ۲۶ exploration۔ (۶) الشرح الکبیر للرافعی ۱۲/ ۱۶۴۔ (۷) (م) میں: 'یا نہیں۔' (۸) احکام القرآن ۱/ ۵۷، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی سے ہے۔ (۹) (م) میں: 'پس اگر ہم نے اسے دیکھا تو پوشیدہ نہیں رہے گی'، اور لفظ 'حالتہ' نسخہ (ظ) میں نہیں ہے۔ (۱۰) (م) میں: 'الغصہ' (گھٹن)۔

٤١ Surah Al-Baqarah: Verse 173

...that became apparent; even if it did not appear, we would limit it outwardly, and he would be safe from punishment before God Almighty inwardly. Then, if a person in dire necessity finds a carcass, a pig, and human flesh, he should eat the carcass, because it is permissible in a certain state. Whereas the pig and the son of Adam are not permissible in any state. A lessened prohibition is more deserving to be ventured upon than a heavy prohibition; just as if one were forced to have intercourse with his sister or a foreign woman, he should have intercourse with the foreign woman because she becomes permissible for him in some state. This is the rule for these rulings, and he should not eat a human being even if he is dead; our scholars said this(1), and Ahmad and Dawud also said this. Ahmad argued with the saying of the Prophet, peace be upon him: «Breaking the bone of a dead person is like breaking it alive»(2). Al-Shafi'i said: He may eat human flesh, but he is not allowed to kill a Dhimmi (non-Muslim under protection) because his blood is respected, nor a Muslim, nor a prisoner because they are the property of others; but if he is a combatant enemy or a married adulterer, it is permissible to kill him and eat from him(3).

Dawud criticized Al-Muzani by saying: You have permitted the eating of the flesh of the prophets! Ibn Surayj countered him by saying: Then you have exposed the prophets to being killed when you prevented them from eating the disbeliever. Ibn al-Arabi said(4): The correct view for me is that one should not eat a human being unless it is certain that this will save him and keep him alive, and Allah knows best.

Twenty-seventh: Malik was asked about a person in dire necessity forced to eat a carcass while he finds the property of others like dates, crops, or sheep. He said: If he is safe from harm to his body such that he is not considered a thief, and his word is believed, he may eat from whatever he finds to stave off his hunger and not carry anything of it away, and that is more beloved to me than him eating a carcass, and this meaning has already been discussed in detail(5). But if he fears they will not believe him and will consider him a thief, then eating the carcass is more permissible in my view, and he has leeway to eat the carcass in this situation (6).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 58/1. (2) Narrated by Ahmad (24308), Abu Dawud (3207), and Ibn Majah (1616) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, and Al-Nawawi authenticated its chain of transmission in Al-Majmu' 267/5, and Ibn al-Qattan as in Al-Talkhis al-Habir 54/3, and there is disagreement about whether it is attributed to the Prophet or stopped at a companion, see detail of that in Al-Musnad.

(3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 58/1, Al-Wasit by Al-Ghazali 169/7 - 170, Al-Sharh al-Kabir by Al-Rafi’i 161/12, and Al-Mughni by Ibn Qudamah 339/13. (4) Ahkam al-Qur'an 58/1. (5) In the twenty-second issue, page 35. (6) Al-Istidhkar 357/15.

६। सूरह अल-बकरा: आयत 173

...वह स्पष्ट हो गया; और यदि वह प्रकट न हुआ हो, तो हम उसे बाह्य रूप से सीमित कर देंगे, और वह आंतरिक रूप से अल्लाह तआला के दण्ड से सुरक्षित रहेगा। फिर, यदि संकट की स्थिति में कोई व्यक्ति शव, सूअर और मनुष्य का मांस पाता है, तो उसे शव खाना चाहिए, क्योंकि यह एक विशेष स्थिति में हलाल (वैध) है। जबकि सूअर और आदम की संतान (मनुष्य) किसी भी स्थिति में हलाल नहीं हैं। कम सख्त प्रतिबंध का उल्लंघन करना भारी प्रतिबंध के उल्लंघन से अधिक बेहतर है; जैसे कि यदि किसी को अपनी बहन या किसी पराई महिला के साथ सहवास करने के लिए मजबूर किया जाए, तो वह पराई महिला के साथ सहवास करे क्योंकि वह किसी स्थिति में उसके लिए हलाल हो सकती है। इन निर्णयों के लिए यही नियम है, और उसे मनुष्य का मांस नहीं खाना चाहिए चाहे वह मृत ही क्यों न हो; हमारे विद्वानों ने यह कहा है(1), और अहमद और दाऊद ने भी यही कहा है। अहमद ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन से तर्क दिया: «मृत व्यक्ति की हड्डी तोड़ना उसे जीवित अवस्था में तोड़ने के समान है»(2)। अल-शाफ़ई ने कहा: वह मनुष्य का मांस खा सकता है, लेकिन उसे किसी धिम्मी (संरक्षित गैर-मुस्लिम) को मारने की अनुमति नहीं है क्योंकि उसका रक्त सम्मानित है, और न ही किसी मुस्लिम को, और न ही किसी कैदी को क्योंकि वे दूसरों की संपत्ति हैं; लेकिन यदि वह युद्धरत शत्रु या विवाहित व्यभिचारी है, तो उसे मारना और उसका मांस खाना जायज़ है(3)।

दाऊद ने अल-मुज़नी की यह कहकर आलोचना की: आपने नबियों का मांस खाना जायज़ कर दिया! इब्न सुरैज ने उन पर यह कहकर विजय प्राप्त की: तो आपने नबियों को मारे जाने के जोखिम में डाल दिया जब आपने उन्हें काफ़िर को खाने से रोका। इब्न अल-अरबी ने कहा(4): मेरे अनुसार सही बात यह है कि मनुष्य को तब तक नहीं खाना चाहिए जब तक यह निश्चित न हो जाए कि इससे उसकी जान बच जाएगी और वह जीवित रहेगा, और अल्लाह बेहतर जानता है।

सत्ताईसवां: मालिक से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो संकट में है और शव खाने पर मजबूर है जबकि उसे दूसरों की संपत्ति जैसे खजूर, फसल या भेड़ें मिल जाती हैं। उन्होंने कहा: यदि वह अपने शरीर को होने वाले नुकसान से सुरक्षित है कि उसे चोर नहीं माना जाएगा, और उसकी बात पर विश्वास किया जाता है, तो वह जो कुछ भी पाए उसमें से अपनी भूख मिटाने के लिए खा ले और उसमें से कुछ भी साथ न ले जाए, और यह मुझे शव खाने से अधिक प्रिय है, और यह अर्थ पहले विस्तार से

बताया जा चुका है(5)। और यदि उसे डर है कि वे उस पर विश्वास नहीं करेंगे और उसे चोर मानेंगे; तो मेरे अनुसार शव खाना अधिक जायज़ है, और इस स्थिति में उसे शव खाने की छूट है (6)।

(1) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 58/1। (2) इसे अहमद (24308), अबू दाऊद (3207), और इब्न माजाह (1616) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है, और अल-नवावी ने अल-मजमुअ 267/5 में इसकी सनद को सही ठहराया है, और इब्न अल-कत्तान ने अल-तल्खीस अल-हबीर 54/3 में, और इसके मरफू या मौक़ूफ़ होने में मतभेद है, इसका विवरण मुसनद में देखें। (3) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 58/1, अल-वसीत, अल-ग़ज़ाली 169/7-170, अल-शरह अल-कबीर, अल-राफ़ई 161/12, और अल-मुग़नी, इब्न कुदामा 339/13। (4) अहकाम अल-कुरआन 58/1। (5) बाईसवें मसले में, पृष्ठ 35। (6) अल-इस्तिज़कार 357/15।

٤١ سورة البقره: آيت ١٧٣

ظهر ذلک؛ وإن لم يظهر حددناه ظاهراً، وسلم من العقوبة عند الله تعالىٰ باطناً. ثم إذا وجد المضطر ميتةً وخنزيراً ولحم ابن آدم، أكل الميتة، لأنها حلال فى حال. والخنزير وابن آدم لا يحل بحال. والتحريم المخفف أولىٰ أن يقتحم من التحريم المثقل؛ كما لو أكره أن يطأ أخته أو أجنبية، وطئ الأجنبية لأنها تحل له بحال. وبذا هو الضابط لهذه الأحكام، ولا يأكل ابن آدم ولو مات؛ قاله علماؤنا(١)، وبه قال أحمد وداود. احتج أحمد بقوله عليه السلام: «كسر عظم الميت ككسره حياً»(٢). وقال الشافعى: يأكل لحم ابن آدم، ولا يجوز له أن يقتل ذمياً؛ لأنه محترم الدم، ولا مسلما، ولا أسيراً؛ لأنه مال الغير؛ فإن كان حربياً أو زانياً محصناً، جاز قتله والأكل منه(٣).

وشنع داود على المزنى بأن قال: قد أبحت أكل لحوم الأنبياء! فغلب عليه ابن شريح بأن قال: فأنت قد تعرضت لقتل الأنبياء إذ منعتهم من أكل الكافر. قال ابن العربى(٤): الصحيح عندى ألا يأكل الآدمى إلا إذا تحقق أن ذلک ينجيه ويحييه، والله أعلم.

السابعة والعشرون: سئل مالک عن المضطر إلى أكل الميتة وهو يجد مال الغير تمراً أو زرعاً أو غنماً، فقال: إن أمن الضرر على بدنه بحيث لا يعد سارقاً، ويصدق فى قوله، أكل من أى ذلک وجد ما يرد جوعه ولا يحمل منه شيئاً، وذلک أحب إلى من أن يأكل الميتة، وقد تقدم هذا المعنى مستوفى(٥). وإن هو خشى ألا يصدقوه وأن يعدوه سارقاً؛ فإن أكل الميتة أجوز عندى، وله فى أكل الميتة على هذه المنزلة سعة (٦).

(١) أحكام القرآن لابن العربى ٥٨/١. (٢) أخرجه أحمد (٢٤٣٠٨)، وأبو داود (٣٢٠٧)، وابن ماجه (١٦١٦) من حديث عائشة رضى الله عنها، وصحح إسناده النووى فى المجموع ٢٦٧/٥، وابن القطان

كما فى التلخيص الحبير ٥٤/٣، واختلف فى رفعه ووقفه، انظر تفصيل ذلک فى المسند. (٣) أحكام القرآن لابن العربى ٥٨/١ ، والوسيط للغزالى ٧/ ١٦٩ - ١٧٠ ، والشرح الكبير للرافعى ١٦١/١٢، والمغنى لابن قدامة ٣٣٩/١٣. (٤) أحكام القرآن ٥٨/١. (٥) فى المسألة الثانية والعشرين ص ٣٥. (٦) الاستذكار ٣٥٧/١٥.

Page 42 Surah Al-Baqarah: Verse 173

Twenty-eighth: Abu Dawood narrated: Musa ibn Isma'il told us: Hammad told us, on the authority of Simak ibn Harb, on the authority of Jabir ibn Samura, that a man settled in Al-Harrah with his family and children. A man said: "A she-camel of mine has gone astray; if you find it, hold onto it." He found it but did not find its owner. Then it fell ill. The woman (1) said: "Slaughter it." He refused, and it died. She then said: "Skin it so we can dry its meat and fat and eat it." He said: "[Not] until I ask the Messenger of Allah (peace be upon him)." So he went to him and asked him. He (the Prophet) asked: "Do you have any means that suffices you?" He said: "No." He said: "Then eat it." He said: "Then its owner came, and he (the man) told him the news. He (the owner) said: 'Why didn't you slaughter it?' He replied: 'I was ashamed before you.'" (2) Ibn Khuwayz Mindad said: In this Hadith, there are two points of evidence: The first: That the one in desperate need may eat from the dead animal (carrion) even if he does not fear death, because he (the Prophet) asked him about his wealth/means and did not ask him about fear for his life. The second: He may eat, satisfy his hunger, store it, and take it as provisions; because he (the Prophet) permitted him (3) to store it and did not stipulate that he should not satisfy his hunger. Abu Dawood said: Harun ibn Abdullah told us: Al-Fadl ibn Dukayn told us: 'Uqbah ibn Wahb ibn 'Uqbah Al-'Amiri informed us: I heard my father narrating on the authority of Al-Fujay' Al-'Amiri that he came to the Messenger of Allah (peace be upon him) and said: "What amount of carrion is permissible for us (4)?" He said: "What is your food?" We said: "We drink 'ghabuq' and 'sabuh'" – Abu Nu'aym said: 'Uqbah explained it to me: a cup in the morning and a cup in the evening. He (the Prophet) said: "That – by my father – is hunger." (5) He then permitted carrion for them in this state. Abu Dawood said: Al-Ghabuq is at the end of the day, and Al-Sabuh is at the beginning of the day (6).

Footnotes: (1) In (m): his wife. (2) Sunan Abi Dawood (3816), and also recorded by Ahmad (20903) through Hammad ibn Salamah. And Simak ibn Harb; Al-Nasa'i said: If he is the sole narrator of a source, it is not a proof; because he used to be prompted and would accept the prompting. Tahdhib al-Tahdhib 2/115. (3) In (d) and (z): permitted. (4) In Sunan Abi Dawood: of carrion. (5) In (zh): of hunger. (6) Sunan Abi Dawood (3817), and also recorded by Al-Bukhari in Al-Tarikh al-Kabir 7/137, Ibn Sa'd 6/46, Al-Tabarani in Al-Kabir 18/321, and Al-Bayhaqi 9/357 through the path of Abu Nu'aym Al-Fadl ibn Dukayn. Al-Hafiz said in Al-Isaba 8/82: Its chain of narration is not bad.

पृष्ठ ४२ सूरह अल-बक़रह: आयत १७३

अट्ठाईसवाँ: अबू दाऊद ने रिवायत की है: मूसा बिन इस्माइल ने हमें बताया: हम्माद ने हमें सिमाक बिन हर्ब के हवाले से, जाबिर बिन समुरा के हवाले से बताया कि एक आदमी अपने परिवार और बच्चों के साथ अल-हर्रह में ठहरा। एक आदमी ने कहा: "मेरी एक ऊँटनी खो गई है; अगर वह तुम्हें मिले, तो उसे थामे रखना।" उसे वह मिल गई, लेकिन उसका मालिक नहीं मिला। फिर वह बीमार पड़ गई। महिला (१) ने कहा: "इसे ज़बह कर दो।" उसने मना कर दिया और वह मर गई। फिर उसने कहा: "इसकी खाल उतार दो ताकि हम इसके मांस और चर्बी को सुखा सकें और उसे खा सकें।" उसने कहा: "जब तक मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से न पूछ लूँ।" तो वह उनके पास गया और उनसे पूछा। उन्होंने (नबी ने) पूछा: "क्या तुम्हारे पास कोई ऐसी संपत्ति है जो तुम्हारे लिए पर्याप्त हो?" उसने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "तो उसे खा लो।" उसने कहा: "फिर उसका मालिक आया और उसने (उस आदमी ने) उसे खबर दी। उसने (मालिक ने) कहा: 'तुमने उसे ज़बह क्यों नहीं किया!' उसने जवाब दिया: 'मुझे तुमसे शर्म आ रही थी।'" (२) इब्न खुवेज़ मंदाद ने कहा: इस हदीस में दो प्रमाण हैं: पहला: कि मजबूर व्यक्ति मृत पशु (मुर्दार) खा सकता है, भले ही उसे अपनी जान जाने का डर न हो; क्योंकि उन्होंने (नबी ने) उससे उसकी संपन्नता के बारे में पूछा और अपनी जान के डर के बारे में नहीं पूछा। दूसरा: वह खा सकता है, पेट भर सकता है, जमा कर सकता है और सफर के लिए रख सकता है; क्योंकि उन्होंने उसे जमा करने की अनुमति (३) दी और यह शर्त नहीं रखी कि वह पेट न भरे। अबू दाऊद ने कहा: हारून बिन अब्दुल्ला ने हमें बताया: अल-फज़ल बिन दुकैयिन ने हमें बताया: 'उकबा बिन वहब बिन 'उकबा अल-अमीरी ने हमें सूचित किया: मैंने अपने पिता को अल-फुजै अल-अमीरी के हवाले से सुना कि वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए और कहा: "हमारे लिए मुर्दार कितना हलाल है (४)?" उन्होंने कहा: "तुम्हारा भोजन क्या है?" हमने कहा: "हम 'ग़बुक़' और 'सबूह' पीते हैं" - अबू नुऐम ने कहा: 'उकबा ने मुझे इसकी व्याख्या की: सुबह एक प्याला और शाम को एक प्याला। उन्होंने (नबी ने) कहा: "वह - मेरे पिता की कसम - भूख है।" (५) फिर उन्होंने इस स्थिति में उनके लिए मुर्दार हलाल कर दिया। अबू दाऊद ने कहा: ग़बुक़ दिन के अंत में होता है, और सबूह दिन की शुरुआत में होता है (६)।

पाद-टिप्पणी: (१) (म) में: उसकी पत्नी। (२) सुनन अबी दाऊद (३८१६), और इसे अहमद (२०९०३) ने हम्माद बिन सलमा के माध्यम से भी निकाला है। और सिमाक बिन हर्ब; अल-नसाई ने कहा: यदि वह किसी स्रोत का एकमात्र वर्णनकर्ता है, तो वह प्रमाण नहीं है; क्योंकि उसे संकेत दिया जाता था और

वह उसे ग्रहण कर लेता था। तहज़ीब अल-तहज़ीब २/११५। (३) (द) और (ज़) में: अनुमति दी। (४) सुनन अबी दाऊद में: मुर्दार में से। (५) (ज़) में: भूख से। (६) सुनन अबी दाऊद (३८१७), और अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर ७/१३७ में, इब्न साद ६/४६, अल-तबरानी ने अल-कबीर १८/३२१ में और अल-बैहकी ९/३५७ में अबू नुऐम अल-फज़ल बिन दुकैयिन के माध्यम से भी निकाला है। अल-हाफ़िज़ ने अल-इसाबा ८/८२ में कहा: इसकी सनद में कोई बुराई नहीं है।

صفحہ ٤٢ سورة البقرہ: آیت ١٧٣

اٹھائیسواں مسئلہ: ابو داؤد نے روایت کیا: ہم سے موسیٰ بن اسماعیل نے بیان کیا: ہم سے حماد نے سماک بن حرب کے واسطے سے، انہوں نے جابر بن سمرہ سے روایت کیا کہ ایک شخص اپنے اہل و عیال کے ساتھ الحرہ میں اترا۔ ایک آدمی نے کہا: "میری ایک اونٹنی گم ہوگئی ہے، اگر تمہیں ملے تو اسے پکڑ لینا۔" اس نے اسے پا لیا لیکن اس کا مالک نہیں ملا، پھر وہ بیمار ہوگئی۔ عورت (١) نے کہا: "اسے ذبح کر دو۔" اس نے انکار کر دیا اور وہ مر گئی۔ پھر اس نے کہا: "اس کی کھال اتار لو تاکہ ہم اس کے گوشت اور چربی کے پارچے بنا سکیں (سکھا سکیں) اور اسے کھائیں"۔ اس نے کہا: "یہاں تک کہ میں اللہ کے رسول ﷺ سے پوچھ لوں۔" وہ آپ کی خدمت میں حاضر ہوا اور سوال کیا۔ آپ ﷺ نے پوچھا: "کیا تمہارے پاس کوئی ایسی مالداری ہے جو تمہیں کفایت کرے؟" اس نے کہا: "نہیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "تو اسے کھا لو۔" وہ کہتا ہے کہ پھر اس کا مالک آگیا، تو اس نے اسے خبر دی، اس نے کہا: "تم نے اسے ذبح کیوں نہ کر لیا!" اس نے جواب دیا: "مجھے تم سے شرم آئی۔" (٢) ابن خویزمنداد نے کہا: اس حدیث میں دو دلیلیں ہیں: پہلی: یہ کہ مجبور (مضطر) مردار کھا سکتا ہے خواہ اسے جان جانے کا اندیشہ نہ ہو؛ کیونکہ آپ ﷺ نے اس سے مالداری کے بارے میں پوچھا، اس کی اپنی جان کے خوف کے بارے میں نہیں پوچھا۔

دوسری: وہ کھا سکتا ہے، پیٹ بھر سکتا ہے، ذخیرہ کر سکتا ہے اور زادِ راہ بنا سکتا ہے؛ کیونکہ آپ نے اسے ذخیرہ کرنے کی اجازت (٣) دی اور یہ شرط نہیں لگائی کہ وہ پیٹ نہ بھرے۔ ابو داؤد نے کہا: اور ہم سے ہارون بن عبداللہ نے بیان کیا: ہم سے فضل بن دکین نے بیان کیا: ہمیں عقبہ بن وہب بن عقبہ العامری نے خبر دی: میں نے اپنے والد کو الفجیع العامری کے واسطے سے سنا کہ وہ اللہ کے رسول ﷺ کے پاس آئے اور پوچھا: "ہمارے لیے کتنا مردار حلال ہے (٤)؟" آپ ﷺ نے

پوچھا: "تمہاری خوراک کیا ہے؟" ہم نے کہا: "ہم غبوق اور صبوح پیتے ہیں۔" ابو نعیم نے کہا: عقبہ نے مجھ سے اس کی وضاحت کی: ایک پیالہ صبح اور ایک پیالہ شام۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ - میرے والد کی قسم - بھوک ہے۔" (٥) چنانچہ آپ نے اس حالت میں ان کے لیے مردار حلال کر دیا۔ ابو داؤد نے کہا: غبوق دن کے آخری حصے میں اور صبوح دن کے پہلے حصے میں ہوتا ہے (٦)۔

حواشی: (١) (م) میں ہے: اس کی بیوی۔ (٢) سنن ابی داؤد (٣٨١٦)، اور اسے احمد (٢٠٩٠٣) نے بھی حماد بن سلمہ کے طریق سے روایت کیا ہے۔ اور سماک بن حرب کے بارے میں نسائی نے کہا: جب وہ کسی اصل روایت میں تنہا ہو تو وہ حجت نہیں ہوتا، کیونکہ اسے لقمہ دیا جاتا تھا تو وہ قبول کر لیتا تھا۔ تہذیب التہذیب ٢/ ١١٥۔ (٣) (د) اور (ز) میں: أباح (اجازت دی)۔ (٤) سنن ابی داؤد میں ہے: مردار میں سے۔ (٥) (ظ) میں ہے: بھوک سے۔ (٦) سنن ابی داؤد (٣٨١٧)، اور اسے بخاری نے التاریخ الکبیر ١٣٧/٧، ابن سعد ٤٦/٦، طبرانی نے الکبیر ١٨/ ٣٢١، اور بیہقی ٩/ ٣٥٧ میں ابو نعیم الفضل بن دکین کے طریق سے روایت کیا ہے۔ حافظ نے الاصابہ ٨/ ٨٢ میں کہا ہے: اس کی سند میں کوئی حرج نہیں ہے۔

Page 43 Surah Al-Baqarah: Verse 173

Al-Khattabi said(1): "Al-ghabuq" is the evening meal, and "al-sabuh" is the morning meal. A bowl of milk in the morning and a bowl in the evening keeps one alive and sustains the soul, even if it does not nourish(2) the body or provide complete satiety. Despite this, [the Lawgiver] permitted them to consume carrion. This indicates that consuming carrion is permissible until one takes what is necessary from the sustenance. And Malik held this view, which is one of the two opinions of Al-Shafi'i. Ibn Khuwayz Mindad said: "If it is permissible for them to have morning and evening meals [of milk], it is permissible for them to satisfy their hunger and take provisions." Abu Hanifa and Al-Shafi'i in his other opinion said: "It is not permissible for him to consume of the carrion except what is enough to keep him alive," and this is the view of Al-Muzani. They said: "Because if he were in this state initially, it would not be permissible for him to eat any of it; likewise, once he reaches that state after consuming it." A similar view was narrated from Al-Hasan. Qatadah said: "He should not fill himself with it at all." Muqatil ibn Hayyan said: "He should not take more than three mouthfuls." But the correct view is contrary to this, as mentioned before. Twenty-ninth: Regarding using it as medicine; it must either be used in its original form or burnt. If it is altered by burning, Ibn Habib said: "It is permissible to use it as medicine and to pray [with it on]." Ibn al-Majishun considered it permissible based on the idea that burning is a form of purification, as the properties change. In Al-Utbiyyah, from Malik's narration regarding "murtak" (lead oxide) made from the bones of carrion, if one puts it on a wound, he should not pray with it until he washes it off. If the carrion is in its original form, Sahnun said: "It is not to be used as medicine under any circumstances, nor is pork, because there are lawful alternatives; unlike famine, and even in famine, if a lawful alternative were found, it would not be eaten."(3) Similarly, wine (khamr) is not to be used for medicinal purposes; this was stated by Malik, and it is the apparent position of the Shafi'i school, and it was chosen by Ibn Abi Hurayrah(4) from among his companions. Abu Hanifa said: "It is permissible to drink it for medical treatment, but not..."

(1) In Ma'alim al-Sunan 4/253-254. The speech is from him until the end of this issue, excluding the upcoming sayings of Ibn Khuwayz Mindad and Muqatil. (2) In versions (kh) and (m): "yughadhi" (nourishes). (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/59; see also Al-Muntaqa by Al-Baji 1/141. His saying: "Al-murtak" is a type of medicine. (4) He is Abu Ali al-Hasan ibn al-Husayn al-Baghdadi. He became the leader of the Shafi'i

school. He authored a commentary on Mukhtasar al-Muzani and died in 345 AH. Al-Siyar 15/430.

पृष्ठ 43 सूरह अल-बकरा: आयत 173

अल-खत्ताबी ने कहा(1): 'अल-ग़बूक' शाम का भोजन है और 'अल-सबूह' सुबह का भोजन है। सुबह के समय दूध का एक कटोरा और शाम को एक कटोरा जीवन को बनाए रखता है और आत्मा को सहारा देता है, भले ही वह शरीर का पोषण(2) न करे या पूरी तरह से तृप्त न करे। इसके बावजूद, [विधान देने वाले] ने उन्हें मुर्दार (मरा हुआ जानवर) खाने की अनुमति दी; तो इसका संकेत यह है कि मुर्दार का सेवन तब तक जायज है जब तक कि व्यक्ति जीविका की अपनी आवश्यकता पूरी न कर ले। और इमाम मलिक का यही विचार था, जो शाफ़ई के दो मतों में से एक है। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: "यदि उनके लिए [दूध का] सुबह और शाम का भोजन करना जायज है, तो उनके लिए पेट भरना और प्रावधान साथ रखना भी जायज है।" इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम शाफ़ई ने अपने दूसरे मत में कहा: "उसके लिए मुर्दार में से उतना ही लेना जायज है जिससे उसकी जान बच सके;" और यही मुज़नी का मत है। उन्होंने कहा: "क्योंकि यदि वह शुरू में इस स्थिति में होता, तो उसके लिए उसमें से कुछ भी खाना जायज न होता; इसी तरह, जब वह उसे खाने के बाद उस स्थिति में पहुँच जाए।" अल-हसन से भी ऐसा ही वर्णन है। क़तादा ने कहा: "वह उससे बिल्कुल भी पेट न भरे।" मुक़ातिल बिन हय्यान ने कहा: "वह तीन निवालों से अधिक न ले।" लेकिन सही बात इसके विपरीत है, जैसा कि पहले बताया गया है। उनतीसवीं बात: जहाँ तक इसके साथ उपचार (दवा) का सवाल है; तो इसका उपयोग या तो इसके मूल रूप में या जलाकर करने की आवश्यकता होगी। यदि यह जलने से बदल जाता है, तो इब्न हबीब ने कहा: "इसके साथ उपचार करना और नमाज़ पढ़ना जायज है।" इब्न अल-माजीशून ने इसे आसान माना, इस आधार पर कि जलाना शुद्धिकरण है; क्योंकि गुण बदल जाते हैं। अल-उत्बिया में इमाम मलिक के वर्णन में 'मुर्तक' (मुर्दार की हड्डियों से बना पाउडर) के बारे में है कि यदि वह इसे अपने घाव पर रखे, तो जब तक वह उसे धो न ले, तब तक उसके साथ नमाज़ न पढ़े। यदि मुर्दार अपने मूल रूप में हो, तो सह्नून ने कहा: "इसका उपयोग किसी भी स्थिति में उपचार के लिए नहीं किया जाना चाहिए, और न ही सुअर का; क्योंकि इनके हलाल विकल्प मौजूद हैं; अकाल की स्थिति के विपरीत, और यदि अकाल में भी इनका विकल्प मिल जाए, तो इन्हें नहीं खाया जाएगा।" (3) इसी तरह, शराब का उपयोग उपचार के लिए नहीं किया जाएगा; यह इमाम मलिक ने कहा है, और यह शाफ़ई संप्रदाय का स्पष्ट मत है, और उनके साथियों में से इब्न अबी हुरैरा(4) ने इसे चुना है। अबू हनीफ़ा ने कहा: "इलाज के लिए इसे पीना जायज है, लेकिन..."

(1) मालिम अल-सुनन 4/253-254 में। यह बात इब्न खुवैज़ मिंदाद और मुक़ातिल के आगामी कथनों को छोड़कर इस मसले के अंत तक उन्हीं की है। (2) (ख़) और (म) प्रतियों में: 'युग़द्दी' (पोषण करता है)। (3) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 1/59; अल-मुंतक़ा अल-बाजी 1/141 भी देखें। उनका कहना है: 'मुर्तक' एक प्रकार की दवा है। (4) वे अबू अली अल-हसन बिन अल-हुसैन अल-बग़दादी हैं, शाफ़ई संप्रदाय का नेतृत्व उन पर समाप्त हुआ, उन्होंने 'मुख़्तसर अल-मुज़नी' की व्याख्या लिखी, उनका निधन 345 हिजरी में हुआ। अल-सियर 15/430।

صفحہ 43 سورۃ البقرہ: آیت 173

اور الخطابی۸{(1)} نے کہا: الغبوق رات کا کھانا ہے، اور الصبوح صبح کا کھانا ہے، اور صبح کے وقت دودھ کا ایک پیالہ اور شام کے وقت ایک پیالہ رمقِ حیات (زندگی کی آخری سانس) کو برقرار رکھتا ہے، اور جان کو قائم رکھتا ہے، اگرچہ وہ بدن کو غذا۸{(2)} نہ دے، اور نہ ہی مکمل سیر کرے۔ اس کے باوجود اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے مردار کھانا مباہ کر دیا؛ پس اس کی دلالت یہ تھی کہ مردار کا کھانا اس وقت تک مباہ ہے جب تک کہ نفس اپنی ضرورت کے مطابق قوتِ لایموت حاصل نہ کر لے۔ اور اسی طرف امام مالک گئے ہیں اور یہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے۔ ابن خویزمنداد نے کہا: جب ان کے لیے صبح و شام کا کھانا (دودھ پینا) جائز ہے تو ان کے لیے پیٹ بھرنا اور زادِ راہ لینا بھی جائز ہے۔ اور امام ابوحنیفہ اور امام شافعی نے دوسرے قول میں کہا ہے: اس کے لیے مردار میں سے اتنا لینا جائز نہیں ہے مگر صرف اتنا جس سے اس کی رمقِ حیات برقرار رہے، اور اسی طرف المزنی گئے ہیں۔ انہوں نے کہا: کیونکہ اگر وہ ابتدا میں اس حالت میں ہوتا تو اس کے لیے اس میں سے کچھ بھی کھانا جائز نہ ہوتا، اسی طرح جب وہ اسے کھانے کے بعد اس (زندہ رہنے والی) حالت کو پہنچ جائے۔ اور اسی طرح الحسن سے مروی ہے۔ اور قتادہ نے کہا: وہ اس سے بالکل سیر نہ ہو۔ اور مقاتل بن حیان نے کہا: تین لقموں سے زیادہ نہ بڑھے۔ اور صحیح بات اس کے خلاف ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ انتیسویں بات: اور رہا اس کے ذریعے علاج کرنا؛ تو یہ اس سے خالی نہیں کہ اس کے استعمال کی ضرورت اس کی اصل شکل میں ہو یا جلا کر، پس اگر جلانے سے وہ بدل جائے؛ تو ابن حبیب نے کہا: اس سے علاج کرنا اور نماز پڑھنا جائز ہے۔ اور ابن الماجشون نے اس میں تخفیف کی ہے اس بنیاد پر کہ جلانا پاک کرنا ہے؛ کیونکہ صفات بدل جاتی ہیں۔ اور العتبیہ میں امام مالک کی روایت

میں "مرتک" (جو مردار کی ہڈیوں سے بنایا جاتا ہے) کے بارے میں ہے کہ جب وہ اسے اپنے زخم پر رکھے تو اس کے ساتھ نماز نہ پڑھے یہاں تک کہ اسے دھو لے۔ اور اگر مردار اپنی اصل شکل میں ہو تو سحنون نے کہا: کسی بھی حال میں اس سے علاج نہیں کیا جائے گا اور نہ ہی خنزیر سے؛ کیونکہ ان کا حلال متبادل موجود ہے؛ بخلاف بھوک کی شدت کے، اور اگر بھوک کی شدت میں بھی اس کا متبادل مل جائے تو اسے نہیں کھایا جائے گا^{(3)}۔ اور اسی طرح شراب سے علاج نہیں کیا جائے گا، یہ امام مالک نے کہا ہے، اور یہی شافعی مذہب کا ظاہر ہے، اور ان کے اصحاب میں سے ابن ابی ہریرہ^{(4)} کا اختیار یہی ہے۔ اور امام ابوحنیفہ نے کہا: علاج کے لیے اسے پینا جائز ہے نہ کہ...

(1) معالم السنن 4/253-254 میں، اور یہ کلام اس مسئلے کے آخر تک ان کا ہے سوائے ابن خویزمنداد اور مقاتل کے آنے والے اقوال کے۔ (2) (خ) اور (م) میں: یغذی (غذا دیتا ہے)۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 1/59، اور دیکھیے المنتقی للباجی 1/141، ان کا قول: المرتک: ایک قسم کی دوا ہے۔ (4) وہ ابو علی الحسن بن الحسین البغدادی ہیں، شافعی مذہب کی ریاست ان پر ختم ہوئی، انہوں نے مختصر المزنی کی شرح لکھی، 345ھ میں وفات پائی۔ السیر 15/ 430۔

Surah Al-Baqarah: Verse 173 | 44 thirst (1). This is the choice of Judge al-Tabari (2) among the Shafi'is, and it is the view of al-Thawri. Some Baghdadi Shafi'is said: It is permissible to drink it for thirst but not for medical treatment, because the harm of thirst is immediate, unlike medical treatment. It was also said: It is permissible to drink it for both purposes. Some Shafi'is prohibited treatment with anything forbidden except specifically for camel urine (3), due to the Hadith of the 'Urayniyyin (4). Others prohibited treatment with anything forbidden altogether, based on the Prophet’s (PBUH) saying: "Indeed, Allah has not placed the cure for my Ummah in what He has forbidden to them" (5), and his saying to Tariq ibn Suwayd when he asked him about wine. He forbade him or disliked that he should make it, so he said: "I only make it for medicine." He replied: "It is not a medicine, but rather a disease." It was narrated by Muslim in the Sahih (6). This may be restricted to cases of necessity, as it is permissible to use poison as a medicine but not to drink it, and Allah knows best. The thirtieth issue: His words (Exalted is He): "Ghayra baghin" (not seeking transgression). "Ghayra" is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial state), and it is also said: as an exception. When you see "ghayr" and "fi" can fit in its place, then it is a 'hal', and if "illa" fits in its place, it is an exception (7), so apply this rule. "Baghin" (transgressing) is originally "baghiyun"; the damma (short vowel 'u') was heavy on the 'ya', so it became silent and the tanwin was silent, thus the 'ya' was deleted, and the kasra indicates it. The meaning of what (8) he said...

(1) Al-Mufhim 4/456, Al-Sharh Al-Kabir by Al-Rafi'i 12/161, and Al-Tahqiq by Ibn Al-Jawzi 1/377. (2) He is Tahir bin Abdullah Abu Al-Tayyib, a jurist of Baghdad, who held the judiciary of Karkh. He died sound in mind and firm in understanding in the year (450 AH) at the age of one hundred and two. Al-Siyar 17/668. (3) Al-Muhadhdhab by Al-Shirazi 1/258, Al-Tahdhib by Al-Baghawi 2/28, Al-Sharh Al-Kabir by Al-Rafi'i 12/162-164, and Al-Majmu' by Al-Nawawi 9/49, 50. (4) Narrated by Ahmad (12042), Al-Bukhari (233), and Muslim (1671) from the Hadith of Anas, may Allah be pleased with him. (5) Narrated by Ahmad in 'Al-Ashriba' (159), Abu Ya'la (6966), Ibn Hibban (1391), and Al-Bayhaqi 10/5 from the Hadith of Umm Salama, may Allah be pleased with her. Al-Bukhari mentioned it before Hadith (5614) as a saying of Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with him, and Abdul Razzaq connected it 9/251, Al-Tahawi in 'Sharh Ma'ani Al-Athar' 1/108, and Al-Tabarani in 'Al-Kabir' (9714), and Al-Hafiz authenticated it in 'Al-Fath' 10/79. (6) Number (1984), and it is with Ahmad (18862). (7) Thus said the author, may Allah have mercy on him. What Al-Baghawi said in his Tafsir 1/140 (and the speech is his): "When you see 'ghayr' and 'illa' does not fit in its place, it is a 'hal', and

if 'illa' fits in its place, it is an exception." (8) In the manuscripts: "fiha", and what is established is from (m).

सूरह अल-बकरा: आयत १७३ | ४४ प्यास (१)। यह शाफ़ई मत के विद्वान क़ाज़ी अल-तबरी (२) की पसंद है, और यही अल-थौरी का विचार है। कुछ बग़दादी शाफ़इयों ने कहा: प्यास के लिए इसे पीना जायज़ है, लेकिन इलाज के लिए नहीं, क्योंकि प्यास का नुक़सान तात्कालिक है, जबकि इलाज का नहीं। यह भी कहा गया: दोनों उद्देश्यों के लिए इसे पीना जायज़ है। कुछ शाफ़इयों ने उरैनिय्यीन (४) की हदीस के कारण विशेष रूप से ऊंट के मूत्र (३) को छोड़कर, किसी भी हराम चीज़ से इलाज करने से मना किया है। अन्यों ने किसी भी हराम चीज़ से इलाज करने से पूरी तरह मना किया है, नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम के इस कथन के आधार पर: "बेशक अल्लाह ने मेरी उम्मत के लिए उन चीज़ों में शिफ़ा (इलाज) नहीं रखी है जिन्हें उसने उन पर हराम कर दिया है" (५), और तारिक़ इब्न सुवैद से उनके उस कथन के आधार पर जब उन्होंने उनसे शराब के बारे में पूछा था। उन्होंने उसे मना किया या उसे बनाना नापसंद किया, तो उन्होंने कहा: "मैं इसे केवल दवा के लिए बनाता हूँ।" उन्होंने उत्तर दिया: "यह दवा नहीं है, बल्कि यह एक बीमारी है।" इसे सहीह मुस्लिम (६) में रिवायत किया गया है। इसे ज़रूरत की स्थिति तक सीमित किया जा सकता है, क्योंकि ज़हर को दवा के रूप में इस्तेमाल करना जायज़ है, लेकिन उसे पीना जायज़ नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है। तीसवां मसला: अल्लाह तआला का फ़रमान: "ग़ैर बाग़िन" (बिना सरकशी के)। "ग़ैर" हाल के रूप में मंसूब है, और यह भी कहा गया है: अपवाद (इस्तथना) के रूप में। जब आप "ग़ैर" को देखें और उसके स्थान पर "फ़ि" सही बैठता हो, तो वह हाल है, और यदि "इल्ला" सही बैठता हो, तो वह इस्तथना (७) है, तो इसी पर अनुमान लगाएं। "बाग़िन" (सरकशी करने वाला) मूलतः"बाग़ियुन" है; 'या' पर दम्मा भारी था, इसलिए वह साकिन हो गया और तनवीन भी साकिन थी, इसलिए 'या' को हटा दिया गया, और कसरा इसकी ओर संकेत करता है। इसका अर्थ वही है जो (८) उन्होंने कहा...

(१) अल-मुफ़हिम ४/४५६, अल-राफ़ई की अल-शरह अल-कबीर १२/१६१, और इब्न अल-जौज़ी की अल-तहक़ीक़ १/३७७। (२) वह ताहिर बिन अब्दुल्लाह अबू अल-तैयब हैं, बग़दाद के एक फ़क़ीह, जिन्होंने करख़ के न्यायपालिका का पद संभाला था। उनका निधन (४५० हिजरी) में एक सौ दो वर्ष की आयु में हुआ, उस समय उनकी बुद्धि स्वस्थ और समझ पुख़्ता थी। अल-सियर १७/६६८। (३) अल-शीराज़ी की अल-मुहज़्ज़ब १/२५८, अल-बग़वी की अल-तहज़ीब २/२८, अल-राफ़ई की अल-शरह अल-कबीर १२/१६२-१६४, और अल-नववी की अल-मजमूअ ९/४९, ५०। (४) इसे अहमद (१२०४२), अल-बुखारी (२३३), और मुस्लिम (१६७१) ने हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। (५) इसे अहमद ने 'अल-अशरबा' (१५९) में, अबू यअला (६९६६), इब्न हिब्बान

(१३९१), और अल-बैहक़ी ५/१० में हज़रत उम्मे सलमा रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस से उद्धृत किया है। अल-बुखारी ने इसे हदीस (५६१४) से पहले इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु के कथन के रूप में दर्ज किया है, और अब्दुल रज़्ज़ाक़ ९/२५१, अल-तहावी ने 'शरह मानी अल-आसार' १/१०८ में, और अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (९७१४) में इसे जोड़ा है, और अल-हाफ़िज़ ने 'अल-फ़तह' १०/७९ में इसे प्रमाणित किया है। (६) संख्या (१९८४), और यह अहमद (१८८६२) के पास है। (७) लेखक रहिमहुल्लाह ने ऐसा ही कहा है। अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर १/१४० में कहा (और यह उन्हीं का कथन है): "जब आप 'ग़ैर' को देखें और उसके स्थान पर 'इल्ला' सही न बैठता हो, तो वह हाल है, और यदि 'इल्ला' सही बैठता हो, तो वह इस्तथना है।" (८) पांडुलिपियों में: "फ़िहा", और जो प्रमाणित है वह (म) से है।

سورة البقرہ: آیت ۱۷۳ | ۴۴ پیاس (۱)، اور یہی شافعیوں میں سے قاضی طبری (۲) کا انتخاب ہے، اور یہی ثوری کا قول ہے۔ اور شافعیہ میں سے بعض بغدادیوں نے کہا: پیاس کی وجہ سے اسے پینا جائز ہے نہ کہ علاج کے طور پر، کیونکہ پیاس کا نقصان فوری ہے برخلاف علاج کے۔ اور کہا گیا: دونوں امور کے لیے اسے پینا جائز ہے۔ اور شافعیہ کے بعض اصحاب نے ہر حرام چیز سے علاج کو منع کیا سوائے خاص طور پر اونٹ کے پیشاب کے (۳)؛ عرنیین کی حدیث (۴) کی وجہ سے۔ اور بعض نے ہر حرام چیز سے علاج کو مطلقاً منع کیا؛ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس فرمان کی وجہ سے: "بیشک اللہ نے میری امت کی شفا ان چیزوں میں نہیں رکھی جو اس نے ان پر حرام کی ہیں" (۵)، اور طارق بن سوید سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کی وجہ سے جب انہوں نے آپ سے شراب کے بارے میں پوچھا تو آپ نے اسے منع فرمایا، یا اسے بنانے کو ناپسند کیا، تو انہوں نے کہا: میں تو اسے صرف دوا کے لیے بناتا ہوں، تو آپ نے فرمایا: "یہ دوا نہیں بلکہ بیماری ہے"۔ اسے مسلم نے صحیح (۶) میں روایت کیا ہے۔ اور یہ احتمال ہے کہ اسے اضطرار کی حالت کے ساتھ مقید کیا جائے، کیونکہ زہر سے علاج کرنا جائز ہے لیکن اسے پینا جائز نہیں، واللہ اعلم۔ تیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "غَيْرَ بَاغٍ" (بغیر کسی سرکشی کے)۔ "غیر" حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، اور کہا گیا ہے: استثناء کی بنا پر۔ اور جب تم "غیر" کو دیکھو کہ اس کی جگہ "فی" درست بیٹھتا ہو تو وہ حال ہے، اور اگر اس کی جگہ "إلا" درست ہو تو وہ استثناء ہے (۷)، پس اسی پر قیاس کرو۔ اور "باغٍ" کی اصل "باغیٌ" ہے؛ یا پر ضمہ ثقیل تھا، پس وہ ساکن ہو گیا اور تنوین بھی ساکن تھی، تو یا کو حذف کر دیا گیا، اور کسرہ اس پر دلالت کرتا ہے۔ اور معنی اس میں ہے (۸) جو اس نے کہا...

(۱) المفہم ۴/۴۵۶، اور الشرح الکبیر للرافعی ۱۲/۱۶۱، اور التحقیق لابن الجوزی ۱/۳۷۷۔ (۲) وہ طاہر بن عبد اللہ ابو الطیب ہیں، بغداد کے فقیہ، کرخ کی قضا کے ذمہ دار رہے، ان کا انتقال (۴۵۰ھ) میں ہوا، وہ عقل و فہم کے اعتبار سے تندرست تھے، ان کی عمر ایک سو دو سال تھی۔ السیر ۱۷/۶۶۸۔ (۳) المہذب للشیرازی ۱/۲۵۸، اور التہذیب للبغوی ۲/۲۸، اور الشرح الکبیر للرافعی ۱۲/۱۶۲-۱۶۴، اور المجموع للنوی ۹/۴۹، ۵۰۔ (۴) اسے احمد (۱۲۰۴۲)، بخاری (۲۳۳)، اور مسلم (۱۶۷۱) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے احمد نے 'الاشربہ' (۱۵۹) میں، ابو یعلیٰ (۶۹۶۶)، ابن حبان (۱۳۹۱)، اور بیہقی نے ۵/۱۰ میں حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور بخاری نے اسے حدیث (۵۶۱۴) سے پہلے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کے قول کے طور پر ذکر کیا ہے، اور عبد الرزاق نے ۹/۲۵۱، طحاوی نے 'شرح معانی الآثار' ۱/۱۰۸، اور طبرانی نے 'الکبیر' (۹۷۱۴) میں اسے موصول کیا ہے، اور حافظ نے 'الفتح' ۱۰/۷۹ میں اسے صحیح قرار دیا ہے۔ (۶) نمبر (۱۹۸۴)، اور یہ احمد (۱۸۸۶۲) کے پاس ہے۔ (۷) مصنف رحمہ اللہ نے ایسا ہی کہا ہے، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۱/۱۴۰ میں جو کہا (اور کلام انہی کا ہے): جب تم "غیر" کو دیکھو کہ اس کی جگہ "إلا" درست نہ بیٹھتا ہو تو وہ حال ہے، اور اگر اس کی جگہ "إلا" درست ہو تو وہ استثناء ہے۔ (۸) نسخوں میں ہے: "فیہا "، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

45

Surah Al-Baqarah: Verse 173

Qatadah, Al-Hasan, Al-Rabi', Ibn Zayd, and Ikrimah said: "Not desiring" means not eating more than necessary, and "not transgressing" means not having an alternative to these forbidden things and still eating them. Al-Suddi said: "Not desiring" means not eating them out of lust or for pleasure, and "not transgressing" means not eating to the point of satiety. Mujahid, Ibn Jubayr, and others said: The meaning is: not rebelling against Muslims, and not transgressing against them. Thus, "the rebel" and "the transgressor" include highway robbers, those who rebel against the ruler, travelers intending to sever kinship ties, those who raid Muslims, and the like (1).

This is correct, for the root of "baghi" (desiring/rebellion) in the language is the intention of corruption. It is said: a woman "baghat" (committed adultery) if she is immoral. Allah Almighty said: {And do not compel your slave-girls to prostitution} [An-Nur: 33]. Sometimes "baghi" is used to seek something other than corruption.

The Arabs say: A man went out in "bugha'" of his camels, meaning: in search of them. From this is the poet's saying:

Do not let the tying of amulets prevent you from seeking (bugha') good (2) For ill omens are like good omens, and good omens are like ill omens (3)

Thirty-first: His saying, the Almighty: {nor transgressing}. The origin of "aadin" (transgressing) is "aa'id" (returning/seeking), so it is a case of metathesis (shuffling of letters), like "shaki" (armed) for "sha'ik", "har" (collapsing) for "ha'ir", and "lath" for "la'ith" (4). The originals are: sha'ik, ha'ir, and la'ith; from: "luthtu al-imama" (I wound the turban) (5). So Allah permitted, in a state of necessity, the eating of all forbidden things due to the inability to find any lawful things as we explained. Thus, the absence of lawful things became a condition for the permissibility of the forbidden.

(1) An-Nukat wa al-Uyun 1/222, 223, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/240. At-Tabari narrated the previous reports in 3/59-62. (2) In (d), (z), (zha), and (m): "al-rata'im" (knots/amulets), and the confirmed text is from (kh), which matches the sources of verification. (3) An-Nukat wa al-Uyun 1/223. See Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/244. The two verses are by Al-Muraqqish, and they are in Majma' al-Bayan 2/82, Al-Sihah (YMN), and Al-Lisan (BGY) and (YMN). (4) In the manuscripts "lat", and the confirmed is from (m), which matches Al-Muharrar al-Wajiz 1/240, and the talk is from it. Abu

Hayyan rejected this in Al-Bahr 1/460 and said: "aadin" is a subject noun from "ada" (transgressed), and not a subject noun from "aadh" (sought refuge) to be metathesized... because metathesis is not regular and we only resort to it if there is a cause, and there is no cause here to claim metathesis. See Al-Durr al-Masun 2/240.
(5) Meaning: I wound it.

45

सूरा अल-बकरा: आयत 173

क़तादा, अल-हसन, अल-रबी, इब्न ज़ैद और इकरामा ने कहा: "ग़ैर बाग़िन" (बिना इच्छा के) का अर्थ है अपनी ज़रूरत से ज़्यादा न खाना, और "ला आदिन" (बिना उल्लंघन किए) का अर्थ है कि इन हराम चीज़ों के अलावा कोई चारा होने पर भी उन्हें न खाना। अल-सुद्दी ने कहा: "ग़ैर बाग़िन" का अर्थ है उन्हें वासना और आनंद के लिए न खाना, और "ला आदिन" का अर्थ है पेट भरने की सीमा तक न खाना। मुजाहिद, इब्न जुबैर और अन्य ने कहा: इसका अर्थ है: मुसलमानों के खिलाफ विद्रोह न करना, और उन पर ज़्यादती न करना। इस प्रकार "बाग़ी" और "आदी" में डकैत, शासक के खिलाफ विद्रोह करने वाले, रिश्तेदारों से संबंध तोड़ने के लिए यात्रा करने वाले, मुसलमानों पर हमला करने वाले और इसी तरह के लोग शामिल हैं (1)।

यह सही है, क्योंकि भाषा में "बग़ी" का मूल अर्थ भ्रष्टाचार का इरादा है। कहा जाता है: एक महिला ने "बग़त" (व्यभिचार किया) यदि वह अनैतिक है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और अपनी दासियों को वेश्यावृत्ति के लिए मजबूर न करो} [अन-नूर: 33]। कभी-कभी "बग़ी" का उपयोग भ्रष्टाचार के अलावा किसी चीज़ की तलाश के लिए भी किया जाता है।

अरब कहते हैं: एक आदमी अपने ऊंटों के"बुग़ा" (तलाश) में निकला, यानी उनकी खोज में। इसी से कवि का कथन है:

ताबीजों का बांधना तुम्हें भलाई की तलाश (बुग़ा) से न रोके(2) क्योंकि अपशकुन शकुन की तरह हैं, और शकुन अपशकुन की तरह हैं (3)

इकतीसवां: अल्लाह का कथन: {और न उल्लंघन करने वाला}। "आदिन" (उल्लंघन करने वाला) का मूल "आ'इद" (वापस आने वाला/खोजने वाला) है, इसलिए यह शब्दों के हेरफेर (metathesis) का मामला है, जैसे "शाकी" (हथियारबंद) "शा'इक" के लिए, "हार" (ढहना) "हा'इर" के लिए, और "लात" "ला'इथ" के लिए (4)। मूल शब्द हैं: शा'इक, हा'इर, और ला'इथ; "लुततु अल-इमामा" (मैंने पगड़ी बांधी) से (5)। अतः अल्लाह ने मजबूरी की स्थिति में सभी हराम चीज़ों को खाने की अनुमति दी क्योंकि जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, सभी हलाल चीज़ों की अनुपलब्धता थी। इस प्रकार, हलाल का न होना हराम के जायज़ होने की शर्त बन गया।

(1) अन-नुकत वल-उयून 1/222, 223, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/240। अत-तबरी ने 3/59-62 में पिछली रिपोर्टें दर्ज की हैं। (2) (द), (ज़), (ज़ह), और (म) में: "अल-रतइम" (गांठें/ ताबीज), और पुष्ट पाठ (ख) से है, जो सत्यापन के स्रोतों से मेल खाता है। (3) अन-नुकत वल-उयून 1/223। अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 1/244 देखें। ये दो छंद अल-मुरक्किश के हैं, और वे मजमा अल-बयान 2/82, अल-सिह (YMN), और अल-लिसान (BGY) और (YMN) में हैं। (4) पांडुलिपियों में "लात", और पुष्ट (म) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/240 से मेल खाता है, और बात उसी से है। अबू हयान ने अल-बहर 1/460 में इसे खारिज कर दिया और कहा: "आदिन" "अदा" (उल्लंघन किया) से कर्ता संज्ञा है, न कि "आध" (शरण मांगी) से कर्ता संज्ञा कि यह उलटा (metathesized) हो... क्योंकि उलटफेर नियमित नहीं है और हम इसकी शरण तभी लेते हैं जब कोई कारण हो, और यहाँ उलटफेर का दावा करने का कोई कारण नहीं है। अल-दुर्र अल-मसून 2/240 देखें। (5) अर्थात: उसे बांधा।

45

سورة البقرہ: آیت 173

قتادہ، الحسن، الربیع، ابن زید اور عکرمہ نے کہا: "غیر باغٍ" (بغیر کسی خواہش کے) کا مطلب ہے اپنی ضرورت سے زیادہ نہ کھانا، اور "لا عادٍ" (بغیر حد سے بڑھے) کا مطلب ہے کہ ان حرام چیزوں سے بچنے کی کوئی گنجائش ہونے کے باوجود انہیں کھانا۔ سدی نے کہا: "غیر باغٍ" کا مطلب ہے انہیں خواہش اور لذت کے لیے نہ کھانا، اور "لا عادٍ" کا مطلب ہے پیٹ بھرنے کی حد تک نہ کھانا۔ مجاہد، ابن جبیر اور دیگر نے کہا: اس کا مطلب ہے: مسلمانوں کے خلاف بغاوت نہ کرنا، اور ان پر زیادتی نہ کرنا۔ اس طرح "باغی" اور "عادی" میں ڈاکو، حکمران کے خلاف بغاوت کرنے والے، رشتہ داری کے تعلقات منقطع کرنے کے لیے سفر کرنے والے، مسلمانوں پر چھاپہ مارنے والے اور اس جیسی دیگر صورتیں شامل ہیں (1)۔

یہ درست ہے، کیونکہ لغت میں "بغی" کی اصل فساد کا ارادہ کرنا ہے۔ کہا جاتا ہے: "بغت المرأة" (عورت نے زنا کیا) اگر وہ بدکار ہو۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور تم اپنی لونڈیوں کو بدکاری پر مجبور نہ کرو} [النور: 33]۔ اور بسا اوقات "بغی" فساد کے علاوہ کسی چیز کی تلاش میں بھی استعمال ہوتا ہے۔

عرب کہتے ہیں: "خرج الرجل في بغاء إبل له" (آدمی اپنے اونٹوں کی تلاش میں نکلا)، یعنی ان کی تلاش میں۔ اسی سے شاعر کا قول ہے:

تمہیں نیکی کی تلاش (بغاء) سے تعویذوں کا باندھنا نہ روکے (2) کیونکہ بدشگونی خوش شگونی کی طرح ہے اور خوش شگونی بدشگونی کی طرح ہے (3)

اکتیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور نہ حد سے بڑھنے والا}۔ "عادٍ" کی اصل "عائِد" ہے، پس یہ 'مقلوب' (الٹ پلٹ) ہے، جیسے "شاکی السلاح" (مسلح) "شائک" کی جگہ، "ہار" "ہائر" کی جگہ، اور "لات" "لائث" کی جگہ (4)۔ اصل الفاظ ہیں: شائک، ہائر، اور لائث؛ "لثت العمامة" (میں نے پگڑی باندھی) سے (5)۔ تو اللہ تعالیٰ نے اضطرار کی حالت میں تمام حرام چیزوں کے کھانے کی اجازت دے دی کیونکہ جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے تمام مباحات (حلال چیزوں) سے عاجز ہونے کی وجہ سے۔ پس مباح کا نہ ہونا حرام کے مباح ہونے کے لیے شرط قرار پایا۔

(1) النکت والعیون 1/222، 223، اور المحرر الوجیز 1/240۔ اور طبری نے پچھلی خبریں 3/59-62 میں نکالی ہیں۔ (2) (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: "الرتائم" (گرہیں/تعویذ)، اور (خ) سے ثابت شدہ ہے، جو تخریج کے مصادر کے موافق ہے۔ (3) النکت والعیون 1/223۔ اور زجاج کی معانی القرآن 1/244 دیکھیں۔ اور یہ دو شعر مرقش کے ہیں، اور وہ مجمع البیان 2/82، الصحاح (یمن)، اور اللسان (بغی) اور (یمن) میں ہیں۔ (4) نسخوں میں "ولات" ہے، اور (م) سے ثابت شدہ ہے، جو المحرر الوجیز 1/240 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ ابو حیان نے البحر 1/460 میں اس کلام کو رد کیا اور کہا: "عادٍ" اسم فاعل ہے "عدا" سے، اور یہ "عاذ" سے اسم فاعل نہیں ہے کہ یہ مقلوب ہو... کیونکہ قلب (الٹ پلٹ) کا کوئی قاعدہ نہیں ہے اور ہم اس کی طرف رجوع نہیں کرتے مگر کسی ضرورت کے تحت، اور یہاں قلب کے دعویٰ کی کوئی ضرورت نہیں ہے۔ اور الدر المصون 2/240 دیکھیں۔ (5) یعنی: اسے باندھا۔

Surah Al-Baqarah: Verse 173 [Page 46]

Thirty-second: Scholars differed if a person's state of necessity is accompanied by a sin, such as highway robbery or spreading fear. Malik and Al-Shafi'i, in one of his views, prohibited it for him due to his sin; because Allah, glorified be He, permitted it as an aid, and a sinner does not deserve to be aided. If he wants to eat, he should repent and then eat. Abu Hanifa and Al-Shafi'i, in his other view, permitted it for him, making no distinction in its permissibility between his obedience and his disobedience (1).

Ibn al-Arabi said (2): "It is astonishing that someone would permit it for him while he persists in sin. I don't think anyone says this, but if they do, they are definitely wrong."

I say: The correct view is contrary to this, for a person destroying himself during a journey of disobedience is a greater sin than what he is already in. Allah Almighty said: {And do not kill yourselves} [An-Nisa: 29], and this is general. Perhaps he will repent at a later stage, and repentance erases what came before. Masruq said (3): "Whoever is forced by necessity to eat carrion, blood, or swine-flesh and does not eat until he dies, enters Hell-fire, unless Allah forgives him." Abu al-Hasan al-Tabari, known as al-Kiya (4), said: "Eating carrion in case of necessity is not a concession (rukhsah), but rather a mandatory obligation ('azimah). If he abstained from eating carrion, he would be a sinner. Eating carrion is not among the concessions of travel or related to travel; rather, it is a consequence of necessity, whether on a journey or at home. It is like breaking the fast for a resident sinner if he is sick, and like tayammum for a traveling sinner when water is unavailable." He said: "This is the correct view according to us."

I say: Narrations from Malik on this varied; what is well-known from his school of thought, as mentioned by al-Baji in 'al-Muntaqa', is that it is permissible for him to eat during a journey of disobedience (5), but he is not allowed shortening prayers (qasr) or breaking the fast (fitr).

Ibn Khuwayz Mindad said: "As for eating in case of necessity, the obedient and the sinner are the same in that regard;"

(1) Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 1/126, and Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 1/41. (2) In Ahkam al-Qur'an 1/58. (3) His saying was narrated by Abd al-Razzaq 10/413. (4) Ahkam al-Qur'an by him 1/42; what is between brackets is from it. (5) Similarly, Ibn Shas narrated from al-Baji in 'Iqd al-Jawahir al-Thaminah' 1/605. What is in 'al-Muntaqa' 3/140 is that the well-known view of Malik's school is the impermissibility of eating carrion during a forbidden journey.

सूरह अल-बक़रह: आयत 173 [पृष्ठ 46]

बत्तीसवाँ बिंदु: विद्वानों में इस बात पर मतभेद है कि यदि किसी व्यक्ति की विवशता की स्थिति किसी पाप के साथ जुड़ी हो, जैसे कि डकैती या आतंक फैलाना। इमाम मालिक और इमाम शाफ़ई ने, अपने एक विचार में, उसके पाप के कारण इसे प्रतिबंधित किया है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने इसे सहायता के रूप में अनुमत किया है, और एक पापी सहायता पाने का पात्र नहीं है। यदि वह खाना चाहता है, तो उसे तौबा (प्रायश्चित) करनी चाहिए और फिर खाना चाहिए। इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम शाफ़ई ने, अपने दूसरे विचार में, इसे उसके लिए अनुमत किया है, और इसकी अनुमति में आज्ञाकारिता और अवज्ञा के बीच कोई अंतर नहीं किया है (1)।

इब्न अल-अरबी ने कहा (2): "यह आश्चर्यजनक है कि कोई उसे पाप में निरंतर रहते हुए भी इसकी अनुमति दे। मुझे नहीं लगता कि कोई ऐसा कहता है, लेकिन यदि कोई कहता है, तो वह निश्चित रूप से गलत है।"

मैंने कहा: सही विचार इसके विपरीत है, क्योंकि पाप की यात्रा के दौरान स्वयं को नष्ट करना उस पाप से भी बड़ा पाप है जिसमें वह पहले से है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और अपने आप को मत मारो} [अन-निसा: 29], और यह आयत सामान्य है। शायद वह बाद में तौबा कर ले, और तौबा पिछले पापों को मिटा देती है। मसरूक ने कहा (3): "जिसे विवश होकर मुर्दार (मरा हुआ जानवर), खून या सुअर का मांस खाने की ज़रूरत पड़े और वह तब तक न खाए जब तक कि उसकी मृत्यु न हो जाए, तो वह नर्क में जाएगा, जब तक कि अल्लाह उसे क्षमा न कर दे।" अबू अल-हसन अल-तबरी, जिन्हें अल-किया के नाम से जाना जाता है (4), ने कहा: "विवशता की स्थिति में मुर्दार खाना कोई रियायत (रुख़सत) नहीं है, बल्कि यह एक अनिवार्य कर्तव्य (अज़ीमत) है। यदि वह मुर्दार खाने से बचता है, तो वह पापी होगा। मुर्दार खाना यात्रा की रियायतों में से नहीं है और न ही यात्रा से संबंधित है; बल्कि यह विवशता का परिणाम है, चाहे वह यात्रा पर हो या घर पर। यह एक निवासी पापी के लिए रोज़ा तोड़ने जैसा है यदि वह बीमार हो, और यात्रा करने वाले पापी के लिए तयम्मुम (मिट्टी से वज़ू) जैसा है जब पानी उपलब्ध न हो।" उन्होंने कहा: "हमारे यहाँ यही सही विचार है।"

मैंने कहा: इस बारे में इमाम मालिक से प्राप्त वर्णन भिन्न-भिन्न हैं; उनके मज़हब (विचारधारा) में जो प्रसिद्ध है, जैसा कि अल-बाजी ने 'अल-मुंतक़ा' में उल्लेख किया है, वह यह है कि पाप की यात्रा के

दौरान भी उसके लिए खाना जायज़ है (5), लेकिन उसे नमाज़ छोटी करने (क़स्र) और रोज़ा तोड़ने (फ़ितर) की अनुमति नहीं है।

इब्न खुवैज़ मिन्दाद ने कहा: "जहाँ तक विवशता की स्थिति में खाने की बात है, तो आज्ञाकारी और पापी दोनों इस मामले में समान हैं;"

(1) अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 1/126, और अल-किया द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 1/41। (2) अहकाम अल-क़ुरआन 1/58 में। (3) उनका कथन अब्द अल-रज्जाक 10/413 द्वारा उद्धृत किया गया है। (4) उनके द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 1/42; कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं का है। (5) इसी प्रकार, इब्न शास ने अल-बाजी से 'इक़्द अल-जवाहर अल-थमीना' 1/605 में उद्धृत किया है। 'अल-मुंतक़ा' 3/140 में जो है वह यह है कि मालिक के मज़हब का प्रसिद्ध विचार हराम यात्रा में मुर्दार खाने की मनाही है।

سورة البقرہ: آیت 173 [صفحہ 46]

بتیسواں مسئلہ: علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ جب کسی شخص کی اضطراری حالت کے ساتھ کوئی معصیت (گناہ) جڑی ہو، جیسے راہزنی یا خوف و ہراس پھیلانا۔ امام مالک اور امام شافعی نے، اپنے ایک قول میں، اس کے گناہ کی وجہ سے اسے حرام قرار دیا ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اسے بطور امداد مباح کیا ہے، اور گناہ گار اس کا مستحق نہیں کہ اس کی مدد کی جائے۔ چنانچہ اگر وہ کھانا چاہے تو اسے چاہیے کہ توبہ کرے اور پھر کھائے۔ امام ابو حنیفہ اور امام شافعی نے، اپنے دوسرے قول میں، اسے اس کے لیے مباح قرار دیا ہے، اور اس کے مباح ہونے میں اطاعت اور معصیت کے درمیان کوئی فرق نہیں کیا (1)۔

ابن العربی نے کہا (2): "تعجب ہے اس شخص پر جو گناہ پر اصرار کے باوجود اسے اس کی اجازت دیتا ہے۔ میرا نہیں خیال کہ کوئی ایسی بات کہتا ہے، لیکن اگر کوئی کہے تو وہ یقیناً غلطی پر ہے۔"

میں نے کہا: صحیح بات اس کے خلاف ہے، کیونکہ گناہ کے سفر میں اپنی جان کو ہلاک کرنا اس گناہ سے بھی بڑا گناہ ہے جس میں وہ مبتلا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ﴾ [النساء: 29]، اور یہ حکم عام ہے۔ شاید وہ آئندہ کسی وقت توبہ کر لے، تو توبہ پچھلے گناہوں کو مٹا دیتی ہے۔ مسروق نے کہا (3): "جسے مردار، خون یا سور کا گوشت کھانے کی ضرورت پڑی اور اس نے نہ کھایا یہاں تک کہ مر گیا، وہ آگ میں داخل ہوگا، الّا یہ کہ اللہ اسے معاف کر دے۔" ابو الحسن الطبری جو الکیا کے نام سے مشہور ہیں (4)، نے کہا: "اضطرار کے وقت مردار کھانا رخصت نہیں ہے بلکہ وہ عزیمت اور واجب ہے، اگر وہ مردار کھانے سے رک گیا تو گناہ گار ہوگا۔ مردار کا کھانا سفر کی رخصتوں میں سے نہیں ہے اور نہ ہی یہ سفر سے متعلق ہے، بلکہ یہ اضطرار کا

نتیجہ ہے چاہے سفر میں ہو یا حضر میں۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے مقیم گناہ گار بیمار ہو جائے تو اس کے لیے افطار ہے، اور جیسے مسافر گناہ گار کے لیے پانی نہ ہونے کی صورت میں تیمم ہے۔" انہوں نے کہا: "ہمارے نزدیک یہی صحیح ہے۔"

میں نے کہا: اس بارے میں امام مالک سے روایات مختلف ہیں؛ ان کے مذہب میں مشہور قول وہی ہے جو الباجی نے 'المنتقی' میں ذکر کیا ہے کہ: گناہ کے سفر میں اس کے لیے کھانا جائز ہے (5)، لیکن اس کے لیے قصر اور فطر (روزہ توڑنا) جائز نہیں ہے۔

ابن خویز منداد نے کہا: "رہا اضطرار کی صورت میں کھانا، تو اس میں اطاعت گزار اور گناہ گار برابر ہیں؛"

(1) احکام القرآن للجصاص 1/126، اور احکام القرآن للکیا 1/41۔ (2) احکام القرآن 1/58 میں۔ (3) ان کا قول عبد الرزاق نے 10/413 میں نقل کیا ہے۔ (4) احکام القرآن ان کی تصنیف ہے 1/42، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ ان کا ہے۔ (5) اسی طرح ابن شاس نے الباجی سے 'عقد الجواہر الثمینہ' 1/605 میں نقل کیا ہے، اور 'المنتقی' 3/140 میں جو ہے وہ یہ ہے کہ امام مالک کے مذہب میں مشہور یہ ہے کہ حرام سفر میں مردار کھانا جائز نہیں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 173 47 Because eating dead meat is permissible both during travel and while resident, and the departure of a person into acts of disobedience does not strip them of the status of a resident; rather, their state is worse than (1) that of a resident. Fasting and shortening of prayers are not like that, because they are two concessions related to travel. So, whenever travel is a journey of disobedience, it is not permissible for him to shorten prayers during it, because this concession is specific to travel. Therefore, we said: he should perform tayammum (dry ablution) if water is absent during a journey of disobedience, because tayammum is the same during residency and travel. How can it be permissible to prevent him from eating dead meat and performing tayammum due to a sin he committed (2), when in his refusal to eat lies his self-destruction—and that is the greatest of sins—and in his refusal to perform tayammum lies the neglect of prayer? Is it permissible to say to him: 'You have committed one sin, so commit another'?! Can it be said to the wine-drinker: 'Commit adultery,' and to the adulterer: 'Commit disbelief'?! Or said to both: 'Neglect the prayer'?! All of this was mentioned in his [Al-Qurtubi's] "Ahkam al-Quran," and he did not mention any disagreement from Malik or any of his companions.

Al-Baji said (3): Ziyad bin Abd al-Rahman al-Andalusi (4) narrated that the one who is disobedient in his travel shortens the prayer and breaks the fast in Ramadan; thus, he equated between all of that, and it is the opinion of Abu Hanifa (5). There is no disagreement that it is not permissible for him to kill himself by abstaining from food, and that he is commanded to eat as an obligation. Whoever is on a journey of disobedience, the duties and obligations of fasting and prayer do not fall away from him; rather, he is obliged to perform them, and likewise for what we mentioned.

The reasoning for the first view is that these permissions were only granted during travels due to people's need for them, so it is not permissible for him to use them as an aid for disobedience when he has a way to avoid killing himself (6); Ibn Habib said: that is by repenting, and then consuming the dead meat after his repentance. Ibn Habib relied on...

(1) The word "min" (from), from [source] (m). (2) In the manuscripts: "rakibaha" (committed it), and what is established is from (m). (3) In Al-Muntaqa 3/141. (4) Abu Abdullah al-Qurtubi, nicknamed Shabtun, heard the Muwatta from Malik, and he has a book of listening (sama') regarding fatwas. He was the first to introduce Malik's Muwatta to Al-Andalus, died in 193 AH. Al-Dibaj al-Mudhahhab, p. 118. (5) See Ahkam al-Quran by al-Jassas, 1/126-127. (6) This is the view of those who argued for the

prohibition of eating dead meat out of necessity during a journey of disobedience, which is the opinion of Ibn Habib, as in Al-Muntaqa 3/141; the author did not mention it although it was quoted from him in a different context, so look into it.

सूरह अल-बक़रह: आयत 173 47 क्योंकि मृत मांस (मुर्दार) का सेवन यात्रा और निवास दोनों में जायज़ है, और पाप के कार्यों में बाहर निकलने से व्यक्ति से निवासी होने का नियम समाप्त नहीं होता; बल्कि उसकी स्थिति निवासी होने से भी बदतर (1) है। रोज़ा खोलना और नमाज़ को संक्षिप्त करना (क़स्र) इसके विपरीत है; क्योंकि ये दोनों रियायतें यात्रा से संबंधित हैं। अतः जब भी यात्रा पाप की यात्रा हो, तो उसमें नमाज़ को संक्षिप्त करना जायज़ नहीं है; क्योंकि यह रियायत विशेष रूप से यात्रा के लिए है। इसलिए हमने कहा: यदि पाप की यात्रा के दौरान पानी उपलब्ध न हो, तो वह तयम्मुम (मिट्टी से वज़ू) करेगा; क्योंकि तयम्मुम निवास और यात्रा दोनों में समान है। उसे उसके द्वारा किए गए पाप के कारण (2) मृत मांस खाने और तयम्मुम करने से कैसे रोका जा सकता है, जबकि भोजन न करने में उसकी अपनी जान का विनाश है—और वह सबसे बड़ा पाप है—और तयम्मुम न करने में नमाज़ की बर्बादी है? क्या उससे यह कहना जायज़ है: 'तुमने एक पाप किया है, तो दूसरा भी करो'?! क्या शराब पीने वाले से कहा जा सकता है: 'व्यभिचार करो,' और व्यभिचारी से: 'कुफ़्र (अविश्वास) करो'?! या उन दोनों से कहा जाए: 'नमाज़ को नष्ट कर दो'?! यह सब उन्होंने अपनी पुस्तक 'अहकामुल क़ुरआन' में उल्लेख किया है, और उन्होंने इमाम मालिक या उनके किसी साथी से इसके विपरीत कुछ भी उल्लेख नहीं किया है।

अल-बाजी ने कहा (3): और ज़ियाद बिन अब्दुल रहमान अल-अंदालुसी (4) ने वर्णन किया है कि जो व्यक्ति अपनी यात्रा में अवज्ञाकारी है, वह नमाज़ संक्षिप्त करेगा और रमज़ान में रोज़ा तोड़ेगा; इस प्रकार उन्होंने इन सभी के बीच समानता दिखाई है, और यही अबू हनीफ़ा का मत है (5)। इसमें कोई मतभेद नहीं है कि उसके लिए भोजन से परहेज करके खुद को मारना जायज़ नहीं है, और उसे अनिवार्य रूप से खाने का आदेश दिया गया है। जो कोई पाप की यात्रा पर हो, उससे रोज़ा और नमाज़ जैसे फ़र्ज़ और वाजिब समाप्त नहीं होते, बल्कि उन्हें पूरा करना उसके लिए अनिवार्य है, और जैसा कि हमने उल्लेख किया है।

पहले विचार का तर्क यह है कि ये रियायतें यात्रा में लोगों की आवश्यकता के कारण दी गई थीं, इसलिए उसे पापों में उनकी सहायता लेने की अनुमति नहीं है जब उसके पास खुद को न मारने का रास्ता हो (6); इब्न हबीब ने कहा: वह यह है कि वह तौबा (प्रायश्चित) करे, और फिर अपनी तौबा के बाद मृत जानवर का मांस खाए। इब्न हबीब ने इसमें सहारा लिया...

(1) शब्द "मिन" (से), (म) से। (2) प्रतियों में: "रकिबहा" (किया), और जो निश्चित है वह (म) से है। (3) अल-मुंतक़ा 3/141 में। (4) अबू अब्दुल्ला अल-कुर्तुबी, जिन्हें शिबतून के नाम से जाना जाता है, ने

इमाम मालिक से मुवत्ता सुना, और उनके पास फ़तवों में उनकी एक 'समा' नामक पुस्तक है। वह अंदालुस में मालिक के मुवत्ता को पेश करने वाले पहले व्यक्ति थे, उनकी मृत्यु 193 हिजरी में हुई। अद-दीबाज अल-मुधहब पृष्ठ 118। (5) अल-जस्सास की अहकामुल क़ुरआन 1/126-127 देखें। (6) यह उन लोगों का दृष्टिकोण है जिन्होंने पाप की यात्रा में आवश्यकता पड़ने पर मृत मांस खाने को हराम कहा है, और यह इब्न हबीब का कथन है, जैसा कि अल-मुंतक़ा 3/141 में है; लेखक ने इसका उल्लेख नहीं किया है, हालांकि उनसे एक अलग संदर्भ में इसे उद्धृत किया गया है, इसलिए इसे देखें।

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۳ ۴۷ کیونکہ مردار کا کھانا سفر اور حضر دونوں حالتوں میں جائز ہے، اور گناہ کے لیے نکلنے سے کسی شخص سے مقیم ہونے کا حکم ختم نہیں ہوتا؛ بلکہ اس کی حالت مقیم ہونے سے بھی بدتر (۱) ہے، جبکہ روزہ نہ رکھنا اور نماز قصر کرنا اس طرح نہیں ہے؛ کیونکہ یہ دونوں رخصتیں سفر سے وابستہ ہیں۔ پس جب بھی سفر گناہ کا سفر ہو، تو اس میں قصر کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ رخصت سفر کے ساتھ خاص ہے، اسی لیے ہم نے کہا: اگر گناہ کے سفر میں پانی نہ ہو تو وہ تیمم کرے گا؛ کیونکہ حضر اور سفر میں تیمم کا حکم برابر ہے۔ اسے اس گناہ کی وجہ سے جس کا اس نے ارتکاب کیا ہے (۲) مردار کھانے اور تیمم کرنے سے کیسے روکا جا سکتا ہے، جبکہ کھانا چھوڑنے میں اس کی جان کا ہلاک ہونا ہے—اور یہ سب سے بڑا گناہ ہے— اور تیمم چھوڑنے میں نماز کا ضیاع ہے۔ کیا اس سے یہ کہنا جائز ہے کہ: 'تم نے ایک گناہ کیا ہے تو دوسرا بھی کر لو'؟! کیا شراب پینے والے سے کہا جا سکتا ہے: 'زنا کر،' اور زانی سے: 'کفر کر'؟! یا ان دونوں سے کہا جائے: 'نماز ضائع کر دو'؟! یہ سب انہوں نے اپنی کتاب "احکام القرآن" میں ذکر کیا ہے، اور انہوں نے امام مالک یا ان کے ساتھیوں میں سے کسی سے اس کے خلاف ذکر نہیں کیا۔

الباجی (۳) نے کہا: اور زیاد بن عبد الرحمن الاندلسی (۴) نے روایت کی ہے کہ اپنے سفر میں گناہگار شخص نماز قصر کرے گا، اور رمضان میں روزہ افطار کرے گا؛ پس انہوں نے ان سب میں برابری کی ہے، اور یہی امام ابوحنیفہ (۵) کا قول ہے۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس کے لیے کھانا چھوڑ کر خود کو ہلاک کرنا جائز نہیں ہے، اور اسے وجوبی طور پر کھانے کا حکم دیا گیا ہے، اور جو شخص گناہ کے سفر میں ہو، اس سے روزہ اور نماز کے فرائض اور واجبات ساقط نہیں ہوتے، بلکہ اس پر انہیں ادا کرنا لازم ہے، تو اسی طرح وہ بھی جو ہم نے ذکر کیا۔

پہلے قول کی وجہ یہ ہے کہ یہ معانی سفروں میں لوگوں کی ضرورت کی وجہ سے مباح کیے گئے تھے، پس اسے گناہوں پر ان سے مدد لینا مباح نہیں ہے جبکہ اس کے پاس خود کو قتل نہ کرنے کا راستہ موجود ہو (۶)؛ ابن حبیب نے کہا: اور وہ یہ کہ توبہ کرے، پھر توبہ کے بعد مردار کا گوشت کھائے۔ اور ابن حبیب نے اس میں سہارا لیا...

(۱) لفظ "من" (سے)، (م) سے۔ (۲) نسخوں میں: "رکیبها" (ارتکاب کیا)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۳) المنتقی ۱۴۱/۳ میں۔ (۴) ابو عبد اللہ القرطبی ملقب بشبطون، مالک سے موطا سنی، اور فتاویٰ میں ان کی ایک 'سماع' کی کتاب ہے۔ وہ پہلے شخص تھے جنہوں نے اندلس میں مالک کی موطا متعارف کرائی، ۱۹۳ھ میں وفات پائی۔ الدیباج المذہب ص ۱۱۸۔ (۵) دیکھیے احکام القرآن للجصاص ۱۲۶/۱-۱۲۷۔ (۶) یہ ان لوگوں کی دلیل ہے جنہوں نے گناہ کے سفر میں ضرورت کی بنا پر مردار کھانے کی تحریم کا قول کیا ہے، اور یہ ابن حبیب کا قول ہے جیسا کہ المنتقی ۱۴۱/۳ میں ہے، اور مصنف نے اس کا ذکر نہیں کیا جبکہ ان سے مختلف سیاق میں نقل کیا گیا ہے، پس اسے دیکھیں۔

48 Surah Al-Baqarah: Ayah 174 This is based on the words of the Almighty: "But whoever is forced [by necessity], neither desiring [it] nor transgressing [its limit]" [Quran 2:173]. Thus, He conditioned the permissibility of dead meat out of necessity on not being a transgressor. A traveler for the purpose of banditry, highway robbery, severing family ties, or seeking sin is considered a transgressor and an aggressor; therefore, the conditions for permissibility are not met in his case, and Allah knows best. I say: This is an inference based on the implication of the address (mafhum al-khitab), and this is a matter of disagreement among the scholars of jurisprudence (usuliyyin). The explicit wording of the verse is that the one forced by necessity, who is neither a transgressor nor an aggressor, incurs no sin. Regarding others, the verse is silent. The general principle is the generality of the address; so, whoever claims it ceases for a particular reason, the burden of proof is upon him. Thirty-fourth (1): His words, the Almighty: "Indeed, Allah is Forgiving and Merciful." Meaning: He forgives sins, so it is even more appropriate that He does not hold one accountable for what He has granted a concession for, and it is part of His mercy that He granted such concessions. His words, the Almighty: "Indeed, those who conceal what Allah has sent down of the Book and exchange it for a small price - those will not consume into their bellies except the Fire. And Allah will not speak to them on the Day of Resurrection, nor will He purify them. And they will have a painful punishment." (174) His words, the Almighty: "Indeed, those who conceal what Allah has sent down of the Book" refers to the Jewish scholars; they concealed what Allah revealed in the Torah regarding the attributes of Muhammad ﷺ and the truth of his message. The meaning of "sent down" (anzala) is "revealed" or "made apparent," as the Almighty said: "And who said, 'I will reveal the like of what Allah has revealed'" [Al-An'am: 93], meaning: I will make apparent. It was also said: it is used in its literal sense of descending, i.e., what He sent down through His angels to His messengers. "And exchange it" i.e., for what was concealed, "for a small price" meaning taking bribes (2). And He called it "small" because of its short duration and bad consequence. It was also said: because the bribes they were taking were small (3). I say: Even if this verse was about the rabbis (4), it includes those among the Muslims who conceal...

---

(1) Thus in some copies. The numbering of the issues differs across copies, and what is confirmed from some of them matches what was mentioned in their enumeration at the beginning. (2) In (m): "Al-Rasha' " (with hamza), which is an error. "Al-Rusha" is the plural of "Rishwah" (bribe). (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/223. (4) In (d), (z), and (m):

"Al-Akhbar" (news), but what is confirmed is from (kh) and (dh), and it matches "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/241, and the speech is from it.

48 सूरा अल-बकरा: आयत 174 यह अल्लाह के इस कथन के कारण है: "लेकिन जो कोई मजबूर हो जाए, न तो विद्रोह करने वाला हो और न ही सीमा पार करने वाला" [कुरान 2:173]। इस प्रकार, आवश्यकता के कारण मृत पशु के मांस की अनुमति के लिए उसने यह शर्त रखी कि वह व्यक्ति विद्रोही न हो। डकैती, लूटपाट, पारिवारिक संबंध तोड़ने या पाप की खोज में यात्रा करने वाला व्यक्ति विद्रोही और आक्रामक माना जाता है; इसलिए, उसके मामले में अनुमति की शर्तें पूरी नहीं होती हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है। मैं कहता हूँ: यह संबोधन के निहितार्थ (मफ़हूम अल-ख़िताब) के आधार पर एक अनुमान है, और यह न्यायशास्त्र के विद्वानों (उसूलिय्यीन) के बीच असहमति का विषय है। आयत का स्पष्ट अर्थ यह है कि जो व्यक्ति आवश्यकता से मजबूर है और वह न तो विद्रोही है और न ही सीमा पार करने वाला, उस पर कोई पाप नहीं है। अन्य लोगों के बारे में आयत मौन है। मूल सिद्धांत संबोधन की व्यापकता है; इसलिए जो कोई किसी विशेष कारण से इसके समाप्त होने का दावा करता है, प्रमाण का भार उसी पर है। चौंतीसवीं (1): अल्लाह का कथन: "निस्संदेह अल्लाह क्षमाशील और अत्यंत दयावान है।" अर्थ: वह पापों को क्षमा करता है, इसलिए यह और भी उचित है कि वह उस चीज़ के लिए जवाबदेह न ठहराए जिसके लिए उसने छूट दी है, और यह उसकी दया का हिस्सा है कि उसने ऐसी छूट दी। अल्लाह का कथन: "निस्संदेह जो लोग उस चीज़ को छुपाते हैं जो अल्लाह ने किताब में से उतारी है और उसके बदले में थोड़ा मूल्य लेते हैं - वे अपने पेट में आग के सिवाय कुछ नहीं भर रहे हैं। और अल्लाह क़यामत के दिन उनसे बात नहीं करेगा और न ही उन्हें पाक करेगा। और उनके लिए दुखद यातना है।" (174) अल्लाह का कथन: "निस्संदेह जो लोग उस चीज़ को छुपाते हैं जो अल्लाह ने किताब में से उतारी है" से तात्पर्य यहूदी विद्वानों से है; उन्होंने वह सब छुपाया जो अल्लाह ने तौरात में मुहम्मद ﷺ के गुणों और उनके संदेश की सच्चाई के बारे में उतारा था। "उतारा" (अन्ज़ला) का अर्थ "प्रकट किया" है, जैसा कि अल्लाह ने कहा: "और जिसने कहा, 'मैं वैसा ही उतारूँगा जैसा अल्लाह ने उतारा है'" [अल-अनअम: 93], यानी: मैं प्रकट करूँगा। यह भी कहा गया है: यह उतरने के अपने शाब्दिक अर्थ में है, अर्थात जो उसने अपने फ़रिश्तों के माध्यम से अपने रसूलों पर उतारा। "और उसके बदले में लेते हैं" यानी छुपाई हुई बात के बदले, "थोड़ा मूल्य" यानी रिश्वत लेना (2)। और उसने इसे "थोड़ा" कहा क्योंकि इसकी अवधि कम है और परिणाम बुरा है। यह भी कहा गया है: क्योंकि जो रिश्वत वे ले रहे थे वह कम थी (3)। मैं कहता हूँ: भले ही यह आयत यहूदी धर्मगुरुओं (4) के बारे में थी, लेकिन इसमें मुसलमानों में से वे लोग भी शामिल हैं जो छुपाते हैं...

(1) कुछ प्रतियों में ऐसा ही है। प्रतियों में मुद्दों की संख्या अलग-अलग है, और उनमें से कुछ से जो पुष्ट होता है वह शुरुआत में उनकी गणना में जो आया है उसके अनुरूप है। (2) (m) में: "अल-रशा' " (हमज़ा के साथ), जो एक त्रुटि है। "अल-रुशा" "रिश्वत" का बहुवचन है। (3) अल-नुक़त वल-'उयून 1/223। (4) (d), (z), और (m) में: "अल-अख़बार" (समाचार), लेकिन जो पुष्ट है वह (kh) और (dh) से है, और यह "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/241 के अनुरूप है, और यह कथन उसी से है।

48 سورۃ البقرہ: آیت 174 یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے ہے: "پس جو شخص مجبور ہو جائے بشرطیکہ وہ باغی نہ ہو اور نہ حد سے گزرنے والا ہو" [القرآن 2:173]۔ چنانچہ ضرورت کے پیشِ نظر مردار کے مباح ہونے کے لیے یہ شرط لگائی کہ وہ باغی نہ ہو، اور وہ مسافر جو ڈکیتی، رہزنی، قطع رحمی یا گناہ کی تلاش میں ہو، وہ باغی اور حد سے تجاوز کرنے والا ہے، لہٰذا اس میں اباحت کی شرائط نہیں پائی گئیں، واللہ اعلم۔ میں کہتا ہوں: یہ "مفہوم الخطاب" سے استدلال ہے، اور یہ علمِ اصول کے ماہرین کے درمیان اختلافی مسئلہ ہے۔ آیت کا ظاہری مفہوم یہ ہے کہ جو مجبور شخص نہ باغی ہو اور نہ حد سے تجاوز کرنے والا، اس پر کوئی گناہ نہیں ہے، اور اس کے علاوہ دوسرے کے بارے میں خاموشی اختیار کی گئی ہے، اور اصل قاعدہ خطاب کا عمومی ہونا ہے، لہٰذا جو شخص کسی وجہ سے اس کے زوال کا دعویٰ کرے، تو اس پر دلیل لازم ہے۔ چونتیسویں (1): اللہ تعالیٰ کا قول: "بے شک اللہ بخشنے والا، نہایت رحم والا ہے" یعنی: وہ گناہوں کو معاف کرتا ہے، لہٰذا یہ زیادہ بہتر ہے کہ وہ اس چیز پر گرفت نہ کرے جس کی اس نے رخصت (اجازت) دی ہے، اور اس کی رحمت میں سے ہے کہ اس نے رخصت دی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "بے شک وہ لوگ جو اللہ کی اتاری ہوئی کتاب کو چھپاتے ہیں اور اس کے بدلے تھوڑی سی قیمت حاصل کرتے ہیں، یہ لوگ اپنے پیٹوں میں آگ کے سوا کچھ نہیں بھر رہے، اور اللہ قیامت کے دن نہ ان سے کلام کرے گا اور نہ انہیں پاک کرے گا، اور ان کے لیے دردناک عذاب ہے۔" (174) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "بے شک وہ لوگ جو اللہ کی اتاری ہوئی کتاب کو چھپاتے ہیں" اس سے مراد یہود کے علماء ہیں؛ جنہوں نے توراۃ میں اللہ کی اتاری ہوئی محمد ﷺ کی صفات اور ان کی رسالت کی حقانیت کو چھپایا۔ اور "انزل" (اتارا) کا معنی ہے: ظاہر کیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور اس شخص سے بڑھ کر ظالم کون ہے... جس نے کہا کہ میں بھی ویسا ہی اتاروں

گا جیسا اللہ نے اتارا ہے" [الانعام: 93] یعنی: میں ظاہر کروں گا۔ اور کہا گیا: یہ نزول کے اپنے اصل معنی پر ہے، یعنی: جو اس نے اپنے فرشتوں کے ذریعے اپنے رسولوں پر نازل کیا۔ "اور اس کے بدلے خریدتے ہیں" یعنی چھپائی ہوئی چیز کے بدلے، "تھوڑی قیمت" یعنی رشوت لینا (2)۔ اور اسے "تھوڑا" اس کی مدت کے ختم ہو جانے اور اس کے برے انجام کی وجہ سے کہا گیا۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ وہ جو رشوت لیتے تھے وہ تھوڑی تھی (3)۔ میں کہتا ہوں: یہ آیت اگرچہ علماءِ یہود (احبار) (4) کے بارے میں ہے، لیکن یہ ان مسلمانوں کو بھی شامل ہے جو چھپاتے ہیں...

---

(1) بعض نسخوں میں اسی طرح ہے، اور نسخوں میں مسائل کی تعداد میں اختلاف ہے، اور بعض میں جو ثابت ہے وہ شروع میں دی گئی تعداد کے مطابق ہے۔ (2) (م) میں: "الرشاء" (ہمزہ کے ساتھ) ہے، جو کہ غلط ہے۔ "الرشا" رشوت کی جمع ہے۔ (3) النکت والعیون 1/223۔ (4) (د)، (ز) اور (م) میں: "الأخبار" ہے، لیکن (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ "الأحبار" ہے، اور یہ "المحرر الوجیز" 1/241 کے مطابق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 174 49

...truth voluntarily for that reason because of the worldly gain they attain, and this meaning has been mentioned previously(1). His saying, Exalted is He: {in their bellies}: He mentioned the "bellies" as an indication and confirmation of the reality of eating, since it might be used metaphorically in such phrases as: "so-and-so ate my land," and the like. Mentioning the bellies also serves as an alert to their greed and that they sold their afterlife for their portion of food which has no value(2). And the meaning of "nothing but fire" is: that it is forbidden, and Allah will punish them for it with fire; thus He called what they consumed from bribes(3) "fire" because it leads them to the fire; this is what most commentators said. It was also said: that it means He will punish them for their concealment by making them literally eat fire in Hell. So He spoke of the wealth by its eventual state(4); as Allah the Almighty said: {Indeed, those who consume the property of orphans unjustly are only consuming into their bellies fire} [An-Nisa: 10], meaning its consequence leads to that, and from this is their saying: Give birth for death and build for ruin(5) He said: For unto death is what the mother gives birth to(6)

(1) 2/11. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/241. (3) In (m): "Al-Rasha'", and it is an error. (4) See Al-Nukat wa al-'Uyun 1/223, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/241. (5) The beginning of a verse by Abu al-Atahiya, and its completion is: "so all of you shall turn to dust," and it is in his Diwan p. 33, and Al-Khizana 9/531. It is also in the Diwan attributed to Ali, may Allah be pleased with him, p. 16, and Al-Khizana 9/530 with the narration: To him belongs an angel calling every day: Birth for death and build for ruin. It was narrated from a Hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, as in Al-Azama by Abu al-Shaykh (519), and Shu'ab al-Iman (10730), and Imam Ahmad said about it: It is something that circulates in the markets and has no basis. See Kashf al-Khafa' 1/183-184. (6) Al-Zajjaji attributed it in "Al-Lamat" p. 127, Al-Baghdadi in "Al-Khizana" 9/534, and Al-Maydani in "Majma' al-Amthal" 1/128 to Simak ibn Amr, who is a pre-Islamic poet, and Al-Mawardi mentioned it in "Al-Nukat wa al-'Uyun" 1/223 without attribution, and their narration is: O mother of Simak, do not grieve, for unto death is what the mother gives birth to. Al-Baghdadi in "Al-Khizana" 9/533 quoted Ibn al-A'rabi that he attributed it to Nahika ibn al-Harith al-Mazini, and its beginning is: "If killing has decimated them." Yaqut attributed it in "Mu'jam al-Buldan" 4/198 and Al-Baghdadi in "Al-Khizana" 9/534 to 'Abid ibn al-Abras and its beginning is: "So do not grieve for a death that has drawn near."

सूरह अल-बकराह: आयत 174 49

...सत्य को स्वेच्छा से उस सांसारिक लाभ के कारण जिसे वे प्राप्त करते हैं, और यह अर्थ पहले उल्लेखित किया जा चुका है(1)। अल्लाह तआला का कथन: {उनके पेटों में}: "पेटों" का उल्लेख खाने की वास्तविकता पर संकेत और पुष्टि के रूप में किया गया है, क्योंकि इसका उपयोग रूपक के रूप में भी किया जा सकता है जैसे: "अमुक ने मेरी ज़मीन खा ली," और इसी तरह। पेटों का उल्लेख उनके लालच के प्रति एक चेतावनी भी है और यह कि उन्होंने भोजन के उस हिस्से के लिए अपनी आखिरत बेच दी जिसका कोई मूल्य नहीं है(2)। और "सिवाय आग के" का अर्थ है: कि यह हराम है जिस पर अल्लाह उन्हें आग से दंडित करेगा; इसलिए उन्होंने रिश्वत(3) के रूप में जो कुछ भी खाया उसे "आग" कहा क्योंकि यह उन्हें आग की ओर ले जाती है; अधिकांश मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने यही कहा है। यह भी कहा गया है: अर्थात वह उन्हें उनके सच छिपाने के लिए नरक में वास्तव में आग खिलाकर दंडित करेगा। इसलिए उन्होंने धन के बारे में उसकी अंतिम स्थिति के अनुसार बताया(4); जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {निस्संदेह, जो लोग अनाथों की संपत्ति अन्यायपूर्वक खाते हैं, वे वास्तव में अपने पेटों में आग भर रहे हैं} [अन-निसा: 10], अर्थात उसका परिणाम उसी ओर ले जाता है, और इसी से उनकी यह कहावत है: मृत्यु के लिए जन्म दो और विनाश के लिए निर्माण करो(5) उन्होंने कहा: मृत्यु के लिए ही है जो माँ जन्म देती है(6)

(1) 2/11. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/241. (3) (म) में: "अल-रशा'", और यह एक त्रुटि है। (4) देखें अल-नुकात वल-'उयून 1/223, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/241. (5) अबू अल-अताहिया की एक पंक्ति का पहला भाग, और इसका दूसरा भाग है: "तो तुम सब धूल बन जाओगे," और यह उनके दीवान पृष्ठ 33, और अल-खिजाना 9/531 में है। यह अली रज़ियल्लाहु अन्हु के दीवान पृष्ठ 16, और अल-खिजाना 9/530 में भी इस वर्णन के साथ है: उसका एक फरिश्ता हर दिन पुकारता है: मृत्यु के लिए जन्म दो और विनाश के लिए निर्माण करो। यह अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से वर्णित है जैसा कि अबू अल-शेख की अल-अज़ामा (519), और शुअब अल-ईमान (10730) में है, और इमाम अहमद ने इसके बारे में कहा: यह उन चीजों में से है जो बाजारों में घूमती हैं और इसका कोई आधार नहीं है। देखें कशफ अल-खफा 1/183-184. (6) अल-ज़ज्जाजी ने इसे "अल-लामत" पृष्ठ 127 में, अल-बगदादी ने "अल-खिजाना" 9/534 में, और अल-मैदानी ने "मजमा अल-अमथाल" 1/128 में सिमाक इब्न अम्र को समर्पित किया है, जो एक अज्ञानी काल के कवि हैं, और अल-मावर्दी ने "अल-नुकात वल-'उयून" 1/223 में बिना किसी नाम के इसका उल्लेख किया है, और उनके

अनुसार यह है: ऐ सिमाक की माँ, शोक न करो, क्योंकि मृत्यु के लिए ही है जो माँ जन्म देती है। अल-बगदादी ने "अल-खिजाना" 9/533 में इब्न अल-अरबी से उद्धृत किया कि उन्होंने इसे नहीका इब्न अल-हारिस अल-माज़िनी को समर्पित किया, और इसका आरंभ है: "यदि हत्या ने उन्हें समाप्त कर दिया है।" याकूत ने "मुअजम अल-बुल्दान" 4/198 में और अल-बगदादी ने "अल-खिजाना" 9/534 में इसे 'अबिद इब्न अल-अबरस को समर्पित किया और इसका आरंभ है: "तो उस मृत्यु के लिए शोक न करें जो निकट आ गई है।"

سورہ البقرہ : آیت ۱۷٤ ٤۹

...حق کو اس کے لیے اپنی مرضی سے اس دنیا کی وجہ سے (چھپایا) جسے وہ حاصل کرتے ہیں، اور یہ معنی پہلے گزر چکا ہے(۱)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ ان کے پیٹوں میں ﴾: "پیٹوں" کا ذکر کھانے کی حقیقت پر دلالت اور تاکید کے طور پر کیا گیا ہے، کیونکہ یہ مجازاً بھی استعمال ہوتا ہے جیسے: "فلاں میری زمین کھا گیا،" اور اس جیسی دیگر مثالیں۔ پیٹوں کے ذکر میں ان کے لالچ پر بھی تنبیہ ہے کہ انہوں نے کھانے کے اس حصے کے بدلے اپنی آخرت بیچ دی جس کی کوئی وقعت نہیں(۲)۔ اور "سوائے آگ کے" کا مطلب ہے: کہ یہ حرام ہے جس پر اللہ انہیں آگ سے عذاب دے گا؛ چنانچہ انہوں نے رشوت(۳) کے طور پر جو کچھ کھایا اسے "آگ" کا نام دیا؛ کیونکہ یہ انہیں آگ کی طرف لے جاتی ہے؛ اکثر مفسرین نے یہی کہا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یعنی وہ انہیں ان کے کتمان (چھپانے) کی سزا جہنم میں حقیقتاً آگ کھلا کر دے گا۔ تو مال کے بارے میں اس کی (آنے والی) حالت کے اعتبار سے خبر دی(۴)؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ بے شک وہ لوگ جو یتیموں کا مال ناانصافی سے کھاتے ہیں، وہ اپنے پیٹوں میں محض آگ کھاتے ہیں ﴾ [النساء: ۱۰] یعنی اس کا انجام اسی طرف پھرتا ہے، اور اسی سے ان کا یہ قول ہے: موت کے لیے پیدا کرو اور ویرانی کے لیے تعمیر کرو(۵) اس نے کہا: پس موت ہی کے لیے ہے جو ماں جنم دیتی ہے(۶)

(۱) ۲/۱۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۲۴۱۔ (۳) (م) میں: "الرشاء" ہے، جو کہ غلط ہے۔ (۴) دیکھئے النکت والعیون ۱/۲۲۳، اور المحرر الوجیز ۱/۲۴۱۔ (۵) ابو العتاہیہ کے شعر کا مصرع اول ہے، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: "تو تم سب مٹی بن جاؤ گے،" اور یہ ان کے دیوان ص ۳۳، اور الخزانہ ۹/۵۳۱ میں ہے۔ یہ علی رضی اللہ عنہ سے منسوب دیوان ص ۱۶، اور الخزانہ ۹/۵۳۰ میں

بھی اس روایت کے ساتھ ہے: اس کا ایک فرشتہ ہر روز پکارتا ہے: موت کے لیے پیدا کرو اور ویرانی کے لیے تعمیر کرو۔ یہ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے جیسا کہ ابو الشیخ کی العظمہ (۵۱۹)، اور شعب الایمان (۱۰۷۳۰) میں ہے، اور امام احمد نے اس کے بارے میں کہا: یہ ان باتوں میں سے ہے جو بازاروں میں گردش کرتی ہیں اور اس کی کوئی اصل نہیں ہے۔ دیکھئے کشف الخفاء ۱/۱۸۳-۱۸۴۔ (۶) اسے زجاجی نے "اللامات" ص ۱۲۷، بغدادی نے "الخزانہ" ۹/۵۳۴، اور میدانی نے "مجمع الامثال" ۱/۱۲۸ میں سماک بن عمرو کی طرف منسوب کیا ہے، جو ایک جاہلی شاعر ہے، اور ماوردی نے "النکت والعیون" ۱/۲۲۳ میں بغیر نسبت کے اسے ذکر کیا ہے، اور ان کے ہاں روایت یہ ہے: اے سماک کی ماں غم نہ کر، کہ موت ہی کے لیے ہے جو ماں جنم دیتی ہے۔ اور بغدادی نے الخزانہ ۹/۵۳۳ میں ابن الاعرابی سے نقل کیا کہ انہوں نے اسے نہیکہ بن الحارث المازنی کی طرف منسوب کیا، اور اس کا آغاز ہے: "اگر قتل نے انہیں فنا کر دیا ہو۔" یاقوت نے معجم البلدان ۴/۱۹۸ اور بغدادی نے الخزانہ ۹/۵۳۴ میں اسے عبید بن الابرص کی طرف منسوب کیا اور اس کا آغاز ہے: "پس اس موت پر غم نہ کرو جو قریب آ گئی ہو۔"

Surat Al-Baqarah: Verse 174 50 Another: "And our houses for the ruin of time we build them"(1) And this is frequent in the Quran and poetry. His, the Almighty's, saying: {And Allah will not speak to them} is an expression of anger towards them and the removal of pleasure from them(2); it is said: So-and-so does not speak to so-and-so: when he is angry with him. Al-Tabari(3) said: The meaning is: And He will not speak to them with what they love. And in the revelation: {Remain therein humiliated and do not speak to Me} [Al-Mu’minun: 108]. And it was said: The meaning is: And He does not send the angels to them with greetings. {And He will not purify them} meaning: He does not reform their evil deeds and thus cleanse them. Al-Zajjaj(4) said: He does not praise them with good nor call them pure. And {Painful} means hurting; and it has been mentioned before(5). In Sahih Muslim(6), on the authority of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Three (kinds of people) Allah will not speak to on the Day of Resurrection, nor will He purify them, nor will He look at them, and for them is a painful punishment: an old man who commits adultery, a king who is a liar, and a poor person who is arrogant." And these were specifically singled out for the painful punishment and the severity of the penalty due to pure obstinacy and disdain(7) that drove them to those sins; for no need compelled them to that, nor did any necessity call them to it as it calls those who are not like them. And the meaning of "He will not look at them" is: He will not have mercy on them nor show compassion to them. And it will come in "Al Imran"(8), if Allah Almighty wills.

---

(1) Al-Zajjaji attributed it in the "Book of Lammat" p. 127 to Sabiq bin Abdullah Al-Barbari, one of the poets of the Umayyad era, and it is in the Diwan attributed to Ali, may Allah be pleased with him, p. 102, and Ibn Hibban also mentioned it in "Rawdat Al-Uqala" p. 286, and it is the second half of a verse whose first half is: "Our wealth for the heirs we collect it." (2) What the predecessors (Salaf), may Allah be pleased with them, held is to affirm the attribute of speaking for Allah, the Mighty and Sublime, in a manner befitting His Majesty and Greatness without questioning how, or likening, or representing it. (3) In his Tafsir 3/67, and the author quoted it from him through Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar Al-Wajeez" 1/241. (4) See "Meanings of the Quran" for him 1/245, and "Al-Muharrar Al-Wajeez" 1/241. (5) 1/301. (6) Number (107), and it is with Ahmad (10227). (7) In the copies: entitlement, and what is confirmed is from (M). (8) In the interpretation of verse (77) of it.

सूरह अल-बकरा: आयत 174 50 अन्य: "और हमारे घर ज़माने की बर्बादी के लिए हम उन्हें बनाते हैं"(1) और यह कुरान और कविता में बहुत है। अल्लाह तआला का कहना: {और अल्लाह उनसे बात नहीं करेगा} उनके प्रति क्रोध और उनसे प्रसन्नता हटाने की एक अभिव्यक्ति है(2); कहा जाता है: फलां फलां से बात नहीं करता: जब वह उससे क्रोधित होता है। अल-तबारी(3) ने कहा: अर्थ है: और वह उनसे वह बात नहीं करेगा जिसे वे पसंद करते हैं। और वहि (खुलासे) में है: {धुत्कारे हुए इसी में पड़े रहो और मुझसे बात न करो} [अल-मुमिनून: 108]। और कहा गया: अर्थ है: और वह उनके पास फरिश्तों को सलाम के साथ नहीं भेजता। {और न उन्हें पवित्र करेगा} अर्थात: वह उनके बुरे कार्यों को नहीं सुधारेगा और उन्हें शुद्ध नहीं करेगा। अल-ज़ज्जाज(4) ने कहा: वह उनकी अच्छाई की प्रशंसा नहीं करता और न ही उन्हें पवित्र कहता है। और {दुखद} का अर्थ है दर्दनाक; और यह पहले बताया जा चुका है(5)। ṣहीह मुस्लिम(6) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तीन (प्रकार के लोग) ऐसे हैं जिनसे अल्लाह क़ियामत के दिन बात नहीं करेगा, न उन्हें पाक करेगा, न उनकी तरफ़ देखेगा और उनके लिए दर्दनाक अज़ाब है: बूढ़ा ज़िनाकार (व्यभिचारी), झूठ बोलने वाला बादशाह, और तक़ब्बुर (घमंड) करने वाला ग़रीब।" और इन्हें विशेष रूप से दर्दनाक अज़ाब और सज़ा की सख्ती के लिए चुना गया क्योंकि वे केवल हठ और उपेक्षा(7) के कारण उन पापों में लिप्त हुए; क्योंकि उन्हें इसके लिए किसी ज़रूरत ने मजबूर नहीं किया था, और न ही किसी मजबूरी ने उन्हें इसके लिए उकसाया था जैसा कि दूसरों को उकसाती है। और "वह उनकी ओर नहीं देखेगा" का अर्थ है: वह उन पर दया नहीं करेगा और न ही उन पर दयालु होगा। और यह "आल इमरान"(8) में आएगा, इंशाअल्लाह।

---

(1) अल-ज़ज्जाजी ने इसे 'किताब अल-लामत' पृ. 127 में उमायद युग के कवियों में से एक साबिक बिन अब्दुल्ला अल-बरबरी से जोड़ा है, और यह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से संबंधित दीवान पृ. 102 में है, और इब्न हिब्बान ने 'रौदत अल-उकला' पृ. 286 में भी इसका उल्लेख किया है, और यह एक शेर का दूसरा हिस्सा है जिसका पहला हिस्सा है: "हमारा धन उत्तराधिकारियों के लिए हम उसे इकट्ठा करते हैं।" (2) पूर्ववर्तियों (सलफ़), अल्लाह उन पर प्रसन्न हो, ने अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के लिए बात करने के गुण की पुष्टि की है जैसा कि उसकी महिमा और महानता के अनुरूप है, बिना किसी प्रकार, तुलना या प्रतिनिधित्व के। (3) उनकी तफ़सीर 3/67 में, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/241 में उनसे यह उद्धृत किया है। (4) उनके लिए "कुरान के अर्थ" 1/245, और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/241 देखें। (5) 1/301. (6) नंबर (107), और यह अहमद

(10227) के पास है। (7) प्रतियों में: पात्रता, और जो पुष्टि की गई है वह (M) से है। (8) उसकी आयत (77) की व्याख्या में।

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۴ ۵۰ آخر: "اور ہمارے گھر زمانے کی بربادی کے لیے ہم انہیں بناتے ہیں"(۱) اور یہ قرآن اور شاعری میں بکثرت ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ ان سے کلام نہیں کرے گا} ان پر غصے اور ان سے رضا مندی کے ہٹ جانے کا اظہار ہے(۲)؛ کہا جاتا ہے: فلاں فلاں سے بات نہیں کرتا: جب وہ اس پر غصہ ہو۔ اور طبری(۳) نے کہا: معنی یہ ہے کہ: وہ ان سے وہ بات نہیں کرے گا جسے وہ پسند کرتے ہوں۔ اور وحی میں ہے: {تم اسی (جہنم) میں ذلیل ہو کر پڑے رہو اور مجھ سے کلام نہ کرو} [المؤمنون: ۱۰۸]۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: وہ ان کی طرف فرشتوں کو سلام دے کر نہیں بھیجتا۔ {اور نہ انہیں پاک کرے گا} یعنی: ان کے برے اعمال کی اصلاح کر کے انہیں پاک نہیں کرے گا۔ زجاج(۴) نے کہا: وہ ان کی اچھائی کے ساتھ تعریف نہیں کرے گا اور نہ ہی انہیں پاکیزہ نام دے گا۔ اور {أليم} کے معنی دردناک ہیں؛ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۵)۔ اور صحیح مسلم(۶) میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تین (قسم کے آدمی) ایسے ہیں جن سے اللہ قیامت کے دن کلام نہیں کرے گا، نہ انہیں پاک کرے گا، نہ ان کی طرف (نظرِ رحمت سے) دیکھے گا اور ان کے لیے دردناک عذاب ہے: بوڑھا زنا کار، جھوٹ بولنے والا بادشاہ، اور تکبر کرنے والا غریب۔" اور ان لوگوں کو خاص طور پر دردناک عذاب اور سخت سزا اس لیے دی گئی کیونکہ ان کا ان گناہوں کا ارتکاب محض ضد اور حقارت(۷) کی بنا پر تھا؛ کیونکہ انہیں ان گناہوں پر کسی ضرورت نے مجبور نہیں کیا تھا، اور نہ ہی کسی ناگزیر ضرورت نے انہیں اس کی طرف بلایا تھا جیسا کہ ان کے علاوہ دوسروں کو بلاتی ہے۔ اور "ان کی طرف نہیں دیکھے گا" کا مطلب ہے: ان پر رحم نہیں کرے گا اور نہ ہی ان پر شفقت کرے گا۔ اور یہ "آل عمران"(۸) میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

(۱) زجاجی نے اسے 'کتاب اللامات' ص ۱۲۷ میں اموی دور کے شعراء میں سے سابق بن عبد اللہ البربری کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ حضرت علی رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب دیوان ص ۱۰۲ میں بھی ہے، اور اسے ابن حبان نے 'روضۃ العقلاء' ص ۲۸۶ میں بھی ذکر کیا ہے، اور یہ ایک شعر کا دوسرا مصرعہ ہے جس کا پہلا مصرعہ یہ ہے: "ہم اپنا مال وارثوں کے لیے جمع کرتے ہیں۔" (۲) سلف صالحین رضی اللہ عنہم کا مسلک یہ ہے کہ اللہ عزوجل کے لیے کلام کی صفت ثابت ہے جیسا کہ اس کی شانِ جلال اور عظمت کے لائق ہے، بغیر کسی کیفیت، تشبیہ اور تمثیل کے۔ (۳) اپنی تفسیر ۳/ ۶۷ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے 'المحرر الوجیز' ۱/ ۲۴۱ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۴) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ۱/ ۲۴۵، اور 'المحرر الوجیز' ۱/ ۲۴۱ دیکھیں۔ (۵) ۱/ ۳۰۱۔ (۶) نمبر (۱۰۷)، اور یہ احمد (۱۰۲۲۷) کے ہاں بھی ہے۔ (۷) نسخوں میں: 'الاستحقاق' ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (۸) اس کی آیت (۷۷) کی تفسیر میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 175 51

Allah Almighty says: {Those are they who have purchased error for guidance, and punishment for forgiveness. How patient they are against the Fire! (175)}

Regarding Allah Almighty's words: {Those are they who have purchased error for guidance, and punishment for forgiveness}, the discussion on this has preceded (1). Since punishment follows misguidance, and forgiveness follows the guidance they discarded, they both entered into the metaphorical sense of "purchasing" (2).

Regarding His words: {How patient they are against the Fire!}, the view of the majority - including Al-Hasan and Mujahid - is that the "ma" indicates amazement (exclamation), which is addressed to the creatures, as if saying: wonder at their patience with the fire and their staying in it. In the Revelation (Quran), it says: {Cursed is man; how ungrateful is he!} [Abasa: 17], and {How clearly they will hear and see...} [Maryam: 38]. Abu Ali based his opinion on this meaning (3).

Al-Hasan, Qatadah, Ibn Jubayr, and Al-Rabi' said: By Allah, they have no patience for it, but how daring they are against the Fire (4)! This is a well-known Yemenite dialect. Al-Farra' said (5): Al-Kisa'i told me that the judge of Yemen told him two litigants came before him, and an oath was required from one of them. He swore it, so his companion said: "How patient you are against Allah!" meaning: how daring you are towards Him. The meaning here is: how courageous they are towards the Fire, since they perform deeds that lead to it (6).

Al-Zajjaj related (7) that the meaning is: what has kept them long in the Fire? From the saying: "How patient is so-and-so in prison!", meaning: what has kept him in it.

It was said: The meaning is: how little is their distress over the Fire, thus making the lack of distress into "patience".

Al-Kisa'i and Qutrub said: Meaning, how persistent they are in the deeds of the people of the Fire (8).

---

(1) 318/1. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/242. (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/242. (4) Al-Tabari reported these accounts 3/68-69, and the mentioned wording is by Al-Hasan. (5) Ma'ani al-Qur'an 1/103, and see Al-Wasit 1/260. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/242. (7) Ma'ani al-Qur'an 1/245, and it is in Al-Nukat wa al-'Uyun 1/224. (8) Majma' al-Bayan 2/88.

सूरह अल-बकरा: आयत 175 51

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {वे वे लोग हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले गुमराही खरीदी है, और क्षमा के बदले दंड। वे आग के प्रति कितने धैर्यवान हैं! (175)}

अल्लाह तआला के शब्दों के संबंध में: {वे वे लोग हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले गुमराही खरीदी है, और क्षमा के बदले दंड}, इस पर चर्चा पहले हो चुकी है (1)। चूंकि दंड गुमराही का अनुसरण करता है, और क्षमा उस मार्गदर्शन का अनुसरण करती है जिसे उन्होंने त्याग दिया, इसलिए दोनों "खरीदने" के रूपक अर्थ में आ गए (2)।

अल्लाह के शब्दों के संबंध में: {वे आग के प्रति कितने धैर्यवान हैं!}, बहुमत का विचार - जिसमें अल-हसन और मुजाहिद शामिल हैं - यह है कि "मा" आश्चर्य (विस्मयबोधक) को दर्शाता है, जो प्राणियों को संबोधित है, जैसे कि कह रहे हों: आग के साथ उनके धैर्य और उसमें उनके रहने पर आश्चर्य करो। वह्य (कुरान) में है: {मनुष्य पर लानत हो; वह कितना कृतघ्न है!} [अबासा: 17], और {वे उस दिन कितना साफ़ सुनेंगे और देखेंगे...} [मरयम: 38]। अबू अली ने इसी अर्थ को आधार बनाया (3)।

अल-हसन, कतादाह, इब्न जुबैर और अल-रबी ने कहा: अल्लाह की कसम, उनमें इसके लिए कोई धैर्य नहीं है, लेकिन वे आग के प्रति कितने साहसी हैं (4)! यह एक प्रसिद्ध यमनी बोली है। अल-फर्रा ने कहा (5): अल-किसाई ने मुझे बताया कि यमन के न्यायाधीश ने उन्हें बताया कि उनके पास दो वादी आए, और उनमें से एक से शपथ लेने को कहा गया। उसने शपथ ली, तो उसके साथी ने कहा: "अल्लाह के प्रति तुम कितने धैर्यवान हो!" यानी: तुम उसके प्रति कितने साहसी हो। यहाँ अर्थ है: वे आग के प्रति कितने साहसी हैं, क्योंकि वे ऐसे कार्य करते हैं जो उन्हें उसकी ओर ले जाते हैं (6)।

अल-ज़ज्जाज ने उल्लेख किया (7) कि अर्थ है: उन्हें आग में किस चीज़ ने रोके रखा है? इस कहावत से: "अमुक व्यक्ति जेल में कितना धैर्यवान है!", यानी: उसे वहाँ किस चीज़ ने रोके रखा है।

यह कहा गया: अर्थ है: आग पर उनका व्याकुल होना कितना कम है, इस प्रकार व्याकुलता की कमी को "धैर्य" बना दिया गया।

अल-किसाई और कुतरुब ने कहा: यानी, वे आग वालों के कार्यों पर कितने निरंतर हैं (8)।

---

(1) 318/1। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/242। (3) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/242। (4) अल-तबरी ने इन वृत्तांतों को 3/68-69 में उद्धृत किया है, और उल्लेखित शब्द अल-हसन के हैं। (5)

मानी अल-कुरान 1/103, और देखें अल-वसीत 1/260। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/242। (7) मानी अल-कुरान 1/245, और यह अल-नुकात वल-उयून 1/224 में है। (8) मजमा अल-बयान 2/88।

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۵ ۵۱

قولہ تعالیٰ: ﴿أُوْلَـٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ ۱۷۵﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أُوْلَـٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ﴾ اس پر گفتگو پہلے گزر چکی ہے (۱)۔ چونکہ عذاب گمراہی کے تابع تھا، اور مغفرت اس ہدایت کے تابع تھی جسے انہوں نے ترک کر دیا، اس لیے دونوں "خریدنے" کے مجازی معنی میں داخل ہو گئے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ﴾ جمہور کا مسلک - جن میں حسن اور مجاہد بھی شامل ہیں - یہ ہے کہ «ما» تعجب کے معنی میں ہے، اور یہ مخلوق کی طرف لوٹتا ہے، گویا فرمایا: ان کے آگ پر صبر کرنے اور اس میں ٹھہرنے پر تعجب کرو۔ اور وحی (قرآن) میں ہے: ﴿قُتِلَ الْإِنسَانُ مَا أَكْفَرَهُ﴾ [عبس: ۱۷]، اور ﴿أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ﴾ [مریم: ۳۸]، اور اسی معنی کو ابو علی نے اختیار کیا ہے (۳)۔

حسن، قتادہ، ابن جبیر اور ربیع نے کہا: اللہ کی قسم، ان میں اس پر صبر کی طاقت نہیں ہے، لیکن وہ آگ پر کتنے دلیر ہیں (۴)! اور یہ ایک مشہور یمنی زبان (لہجہ) ہے؛ فراء نے کہا (۵): مجھے کسائی نے بتایا کہ یمن کے قاضی نے انہیں بتایا کہ دو جھگڑا کرنے والے ان کے پاس آئے، تو ان میں سے ایک پر قسم واجب ہوئی، اس نے قسم کھا لی، تو اس کے ساتھی نے اس سے کہا: تو اللہ پر کتنا صبر کرنے والا ہے! یعنی: تو اس پر کتنا دلیر ہے۔ اور معنی یہ ہے: وہ آگ پر کتنے دلیر ہیں؛ کیونکہ وہ ایسے کام کرتے ہیں جو انہیں آگ کی طرف لے جاتے ہیں (۶)۔

زجاج نے نقل کیا (۷) کہ معنی ہے: انہیں آگ میں کس چیز نے روکے رکھا ہے؟ اس کہاوت سے: "فلاں شخص قید پر کتنا صبر کرنے والا ہے!" یعنی: اسے وہاں کس چیز نے روکے رکھا ہے۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: آگ سے ان کی بے قراری کتنی کم ہے، پس بے قراری کی کمی کو "صبر" قرار دے دیا گیا۔

کسائی اور قطرب نے کہا: یعنی، وہ اہلِ نار کے کاموں پر کتنے ہمیشگی اختیار کرنے والے ہیں (۸)۔

---

(۱) ۳۱۸/۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۴۲/۱۔ (۳) دیکھیے المحرر الوجیز ۲۴۲/۱۔ (۴) طبری نے ان اخبار کو ۳/۶۸-۶۹ میں روایت کیا ہے، اور مذکورہ الفاظ حسن کے ہیں۔ (۵) معانی القرآن ۱/۱۰۳، اور دیکھیے الوسیط ۲۶۰/۱۔ (۶) المحرر الوجیز ۲۴۲/۱۔ (۷) معانی القرآن ۱/۲۴۵، اور یہ النکت والعیون ۱/۲۲۴ میں ہے۔ (۸) مجمع البیان ۸۸/۲۔

52 Surah Al-Baqarah: Verse 176

It was said: "Ma" (what) is an interrogative meaning reprimand; this was said by Ibn Abbas(1), Al-Suddi, Ata, and Abu Ubaida Ma'mar bin al-Muthanna, and its meaning is: What thing made them endure the actions of the people of Hell(3)?! It was also said: This is by way of contempt for them and belittling their affair. His words, Exalted be He: {That is because Allah has sent down the Book in truth, and indeed those who differ over the Book are in extreme dissension. 176} His words, Exalted be He: {That} "That" is in the nominative case (raf'), and it is an indication of the ruling, as if He said: That ruling is with fire(4). Al-Zajjaj said: Its estimation is: The matter is that, or that is the matter(5), or that punishment is for them. Al-Akhfash(6) said: The predicate of "that" is omitted, meaning: That is known to them. It was said: Its position is accusative (nasb), meaning: We did that to them(7). {Because Allah has sent down the Book} meaning the Quran in this context {in truth} i.e., with sincerity. It was also said: with proof. {And indeed those who differ over the Book} meaning the Torah; the Christians claimed that it contained the description of Jesus, and the Jews denied his description. It was said: they differed with their fathers and predecessors in adhering to it. It was said: they differed with what is in the Torah regarding the description of Muhammad ﷺ and they differed about it(8). It was said: What is meant is the Quran, and those who differed were the disbelievers of Quraish; some of them say: it is sorcery, (1) As in the manuscripts, and Al-Tabari recorded it 3/69-70 from Ibn Abbas, and he is Abu Bakr. (2) In (Kh), (D), and (M): and its meaning: what what.... (3) Majaz al-Quran 1/64, see Tafsir al-Tabari 3/69-70, Majma' al-Bayan 2/88, and Tafsir al-Razi 5/31, and with them: What thing made them endure the fire. Ibn Atiyyah preferred in al-Muharrar al-Wajiz 1/242 the meaning of wonder over the meaning of interrogation. (4) Al-Tabrisi mentioned this statement in Majma' al-Bayan 2/89 and attributed it to Al-Hassan. (5) Ma'ani al-Quran for him 1/246, and the completion of his speech: So "that" is nominative as a subject, or as a predicate of a subject. (6) Ma'ani al-Quran for him 1/347. (7) Tafsir al-Baghawi 1/142. (8) Zad al-Masir 1/177.

५२ सूरह अल-बकराह: आयत १७६

और कहा गया: "मा" (क्या) एक प्रश्नवाचक है जिसका अर्थ है फटकार; यह इब्न अब्बास (१), अल-सुद्दी, अता और अबू उबैदा मा'मर बिन अल-मुथन्ना द्वारा कहा गया था, और इसका अर्थ है: किस चीज़ ने उन्हें नरक वालों के कार्यों पर धैर्य रखने को विवश किया (३)?! और कहा गया: यह उनके प्रति अवमानना और उनके मामले को कमतर आंकने के तौर पर है। अल्लाह का कथन: {यह इसलिए कि अल्लाह ने सच्चाई के साथ किताब उतारी है, और निस्संदेह जो लोग किताब के बारे में मतभेद करते हैं, वे गहरे विरोध में हैं। १७६} अल्लाह का कथन: {वह} "वह" (ذَٰلِكَ) रफ़ (कर्त्ता कारक) के स्थान पर है, और यह निर्णय का संकेत है, जैसे कि उसने कहा: वह निर्णय आग के साथ है (४)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: इसका अनुमान है: मामला वह है, या वह मामला है (५), या वह दंड उनके लिए है। अल-अखफ़श (६) ने कहा: "वह" (ذَٰلِكَ) का विधेय (ख़बर) गुप्त है, जिसका अर्थ है: वह उन्हें ज्ञात है। और कहा गया: इसका स्थान नसब (कर्म कारक) है, जिसका अर्थ है: हमने उनके साथ ऐसा ही किया (७)। {क्योंकि अल्लाह ने किताब उतारी है} यानी इस संदर्भ में कुरान {सच्चाई के साथ} यानी सत्य के साथ। और कहा गया: प्रमाण के साथ। {और निस्संदेह जो लोग किताब के बारे में मतभेद करते हैं} यानी तौरात; ईसाइयों ने दावा किया कि इसमें ईसा (यीशु) का विवरण है, और यहूदियों ने उनके विवरण से इनकार किया। और कहा गया: उन्होंने इसके पालन में अपने पूर्वजों का विरोध किया। और कहा गया: उन्होंने तौरात में मुहम्मद ﷺ के विवरण का विरोध किया और इसके बारे में मतभेद किया (८)। और कहा गया: इससे तात्पर्य कुरान है, और मतभेद करने वाले कुरैश के काफिर थे; उनमें से कुछ कहते हैं: यह जादू है, (१) जैसा कि पांडुलिपियों में है, और अल-तबरी ३/६९-७० ने इब्न अब्बास से इसे उद्धृत किया है, और वह अबू बक्र हैं। (२) (ख़), (द) और (म) में: और इसका अर्थ: क्या क्या... (३) मजाज़ अल-कुरान १/६४, देखें तफ़सीर अल-तबरी ३/६९-७०, मजमा अल-बयान २/८८, और तफ़सीर अल-राज़ी ५/३१, और उनके पास: किस चीज़ ने उन्हें आग पर धैर्य रखने वाला बना दिया। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४२ में विस्मय के अर्थ को प्रश्न के अर्थ पर प्राथमिकता दी। (४) अल-तबरिसी ने मजमा अल-बयान २/८९ में इस कथन का उल्लेख किया और इसे अल-हसन से जोड़ा। (५) उनके लिए मआनी अल-कुरान १/२४६, और उनकी बात का समापन: तो "वह" (ذَٰلِكَ) मुबतदा (उद्देश्य) के रूप में रफ़ में है, या मुबतदा की ख़बर (विधेय) के रूप में। (६) उनके लिए मआनी अल-कुरान १/३४७। (७) तफ़सीर अल-बग़वी १/१४२। (८) ज़ाद अल-मसीर १/१७७।

۵۲ سورہ البقرہ : آیت ۱۷۶

اور کہا گیا: «ما» استفہام ہے جس کا معنی ہے توبیخ (ڈانٹ ڈپٹ)؛ یہ ابن عباس(۱)، السدی، عطا اور ابو عبیدہ معمر بن المثنی نے کہا ہے، اور اس کا معنی ہے: کس چیز نے انہیں اہل جہنم کے کاموں پر صبر کرنے والا بنا دیا(۳)؟! اور کہا گیا: یہ ان کی توہین اور ان کے معاملے کو ہلکا سمجھنے کے طور پر ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ ۱۷۶﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَلِكَ﴾ «ذلك» رَفع کی جگہ پر ہے، اور یہ حکم کی طرف اشارہ ہے، گویا اللہ نے فرمایا: وہ حکم آگ کے ساتھ ہے(۴)۔ اور الزجاج نے کہا: اس کی تقدیر (پوشیدہ عبارت) ہے: معاملہ وہ ہے، یا وہ معاملہ ہے(۵)، یا وہ عذاب ان کے لیے ہے۔ الاخفش(۶) نے کہا: «ذلك» کی خبر محذوف ہے، جس کا معنی ہے: وہ ان کے نزدیک معلوم ہے۔ اور کہا گیا: اس کا محل نصب ہے، جس کا معنی ہے: ہم نے ان کے ساتھ ایسا ہی کیا(۷)۔ ﴿بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ﴾ یعنی اس جگہ قرآن مراد ہے ﴿بِالْحَقِّ﴾ یعنی سچائی کے ساتھ۔ اور کہا گیا: دلیل کے ساتھ ﴿وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ﴾ یعنی تورات؛ چنانچہ عیسائیوں نے دعویٰ کیا کہ اس میں عیسیٰ علیہ السلام کی صفت ہے، اور یہودیوں نے ان کی صفت کا انکار کیا، اور کہا گیا: انہوں نے اس پر قائم رہنے میں اپنے باپ دادا اور اسلاف کی مخالفت کی۔ اور کہا گیا: انہوں نے تورات میں محمد ﷺ کی صفت کی مخالفت کی اور اس میں اختلاف کیا(۸)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد قرآن ہے، اور اختلاف کرنے والے کفار قریش تھے؛ ان میں سے بعض کہتے ہیں: یہ جادو ہے، (۱) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور اسے الطبری ۳/۶۹-۷۰ نے ابن عباس سے روایت کیا ہے، اور وہ ابوبکر ہیں۔ (۲) (خ) اور (د) اور (م) میں: اور اس کا معنی: أيُّ أيُّ (کون سی کون سی).... (۳) مجاز القرآن ۱/۶۴، اور دیکھیں تفسیر الطبری ۳/۶۹-۷۰، اور مجمع البیان ۲/۸۸، اور تفسیر الرازی ۵/۳۱، اور

ان کے نزدیک: کس چیز نے انہیں آگ پر صبر کرنے والا بنا دیا۔ اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/۲۴۲ میں استفہام کے معنی پر تعجب کے معنی کو ترجیح دی ہے۔ (۴) الطبرسی نے مجمع البیان ۲/۸۹ میں یہ قول ذکر کیا اور اسے حسن بصری کی طرف منسوب کیا۔ (۵) ان کی کتاب معانی القرآن ۱/۲۴۶، اور ان کی بات کا بقیہ حصہ: تو «ذلك» ابتدا کی بنا پر مرفوع ہے، یا خبرِ مبتدا کی بنا پر۔ (۶) ان کی کتاب معانی القرآن ۱/۳۴۷۔ (۷) تفسیر البغوی ۱/۱۴۲۔ (۸) زاد المسیر ۱/۱۷۷۔

Surah Al-Baqarah: Verse 177 53

...and some of them say: "legends" (1), and some: "forged," and so on. The discussion regarding the meaning of "discord" (2) has already been presented, and praise be to God.

The words of the Almighty: {Righteousness is not that you turn your faces toward the east or the west, but [true] righteousness is [in] one who believes in Allah, the Last Day, the angels, the Book, and the prophets and gives wealth, in spite of love for it, to relatives, orphans, the needy, the traveler, those who ask [for help], and for freeing slaves; [and who] establishes prayer and gives zakah; [those who] fulfill their promise when they promise; and [those who] are patient in poverty and hardship and during battle. Those are the ones who have been true, and it is those who are the righteous. 177}

It contains eight issues:

First: His words, the Almighty: {Righteousness is not}. There is disagreement regarding who is intended by this address. Qatadah said: It was mentioned to us that a man asked the Prophet of Allah ﷺ about righteousness, so Allah revealed this verse; he said: Before the obligatory duties [were revealed], if a man testified that there is no god but Allah and that Muhammad is His servant and messenger, and then died upon that, Paradise became mandatory for him. So Allah revealed this verse (3).

Al-Rabi' and Qatadah also said: The address is to the Jews and Christians; because they disagreed regarding facing and turning [in prayer]. The Jews turned towards the West, towards the Holy House [Jerusalem], and the Christians towards the East, the rising of the sun. They spoke about the change of the Qibla, and each group preferred its own turning. So it was said to them: Righteousness is not what you are in, but righteousness is one who believes in Allah (4).

Second: Hamzah and Hafs recited: "al-birra" [the righteousness] with the accusative case (5); because "laysa" is one of the sisters of "kana".

(1) In [manuscripts] (Kh), (D), and (M): "legends of the ancients." What is established is from (Zha) and (Za), which corresponds to what is in al-Muharrar al-Wajiz 1/242, and the text is from it. (2) 2/417. (3) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 44. (4) al-Muharrar al-Wajiz 1/243, and al-Mawardi mentioned it similarly in al-Nukat wa al-'Uyun 1/225, and

al-Tabari recorded the two reports in summary form in 3/75, 76. (5) al-Sab'ah p. 175, and al-Taysir p. 79.

सूरा अल-बक़रह: आयत 177 53

...और उनमें से कुछ कहते हैं: "किस्से-कहानियाँ" (1), और कुछ कहते हैं: "गढ़ा हुआ," इत्यादि। "कलह" (2) के अर्थ के बारे में चर्चा पहले ही की जा चुकी है, और सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {पुण्य यह नहीं है कि तुम अपने चेहरे पूर्व या पश्चिम की ओर फेर लो, बल्कि पुण्य तो उसका है जो अल्लाह, परलोक के दिन, फरिश्तों, किताब और नबियों पर ईमान लाए, और माल दे—अल्लाह की मुहब्बत में—रिश्तेदारों, अनाथों, ज़रूरतमंदों, मुसाफिरों और माँगने वालों को, और गर्दनें छुड़ाने (दासों की मुक्ति) में; और नमाज़ कायम करे और ज़कात दे; और वे जो अपने वचन को पूरा करने वाले हों जब वे वचन दें; और वे जो तंगहाली, बीमारी और युद्ध के समय धैर्य रखने वाले हों। यही वे लोग हैं जो सच्चे साबित हुए और यही लोग धर्मपरायण (परहेज़गार) हैं। 177}

इसमें आठ विषय शामिल हैं:

पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {पुण्य यह नहीं है}। इस बात में मतभेद है कि इस संबोधन से कौन अभिप्रेत है। कतादा ने कहा: हमें बताया गया कि एक व्यक्ति ने अल्लाह के नबी ﷺ से पुण्य के बारे में पूछा, तो अल्लाह ने यह आयत उतारी। उन्होंने कहा: अनिवार्य कर्तव्यों (फ़राएज़) से पहले, यदि कोई व्यक्ति गवाही देता था कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं और मुहम्मद उसके बंदे और रसूल हैं, और फिर इसी पर उसकी मृत्यु हो जाती, तो स्वर्ग उसके लिए अनिवार्य हो जाता था। फिर अल्लाह ने यह आयत उतारी (3)।

रबी' और कतादा ने यह भी कहा: यह संबोधन यहूदियों और ईसाइयों के लिए है; क्योंकि उन्होंने प्रार्थना की दिशा और मुड़ने के बारे में असहमति जताई थी। यहूदी पश्चिम की ओर, बैतुल मुकद्दस (यरूशलेम) की तरफ मुड़ते थे, और ईसाई पूर्व की ओर, जहाँ से सूरज उगता है। उन्होंने क़िबला बदलने के बारे में बात की, और प्रत्येक समूह ने अपनी दिशा को श्रेष्ठ बताया। तो उनसे कहा गया: पुण्य वह नहीं है जिसमें तुम हो, बल्कि पुण्य उसका है जो अल्लाह पर ईमान लाए (4)।

दूसरा: हमज़ा और हफ़्स ने "अल-बिर्र" को नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा है (5); क्योंकि "लैसा" (laysa) "काना" (kana) की बहनों में से एक है।

(1) (ख़), (द) और (म) की पांडुलिपियों में: "प्राचीन लोगों की कहानियाँ"। जो प्रमाणित है वह (ज़) और (ज़) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/242 के अनुरूप है, और पाठ वहीं से है। (2) 2/417। (3)

अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल, पृष्ठ 44। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/243, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 1/225 में इसी तरह इसका उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने 3/75, 76 में संक्षेप में दो रिपोर्टें दी हैं। (5) अल-सबअह पृष्ठ 175, और अल-तयसीर पृष्ठ 79।

سورة البقرہ: آیت 177 53

اور ان میں سے بعض کہتے ہیں: کہانیاں (1)، اور بعض کہتے ہیں: من گھڑت، وغیرہ۔ لفظ "شقاق" (2) کے معنی پر گفتگو پہلے گزر چکی ہے، والحمد للہ۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {نیکی یہ نہیں ہے کہ تم اپنے چہرے مشرق اور مغرب کی طرف کر لو، لیکن نیکی (تو) اس کی ہے جو اللہ پر، یومِ آخرت پر، فرشتوں پر، کتاب پر اور نبیوں پر ایمان لائے، اور اللہ کی محبت میں اپنا مال رشتہ داروں، یتیموں، محتاجوں، مسافروں اور مانگنے والوں کو دے اور گردنوں (غلاموں) کو آزاد کرانے میں (خرچ کرے)؛ اور نماز قائم کرے اور زکوٰۃ ادا کرے؛ اور جب وہ وعدہ کریں تو اپنے وعدے کو پورا کرنے والے ہوں؛ اور تنگی، مصیبت اور جنگ کے وقت صبر کرنے والے ہوں۔ یہی وہ لوگ ہیں جو سچے ثابت ہوئے اور یہی لوگ پرہیزگار ہیں۔ 177}

اس میں آٹھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {نیکی نہیں ہے}۔ اس بارے میں اختلاف ہے کہ اس خطاب سے کون مراد ہے۔ قتادہ کہتے ہیں: ہمیں ذکر کیا گیا کہ ایک آدمی نے اللہ کے نبی ﷺ سے نیکی کے بارے میں پوچھا، تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ انہوں نے کہا: فرائض (مقرر ہونے) سے پہلے جب کوئی آدمی یہ گواہی دیتا تھا کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور محمد (ﷺ) اس کے بندے اور رسول ہیں، پھر اسی پر اس کی وفات ہوتی، تو جنت اس کے لیے واجب ہو جاتی تھی۔ پھر اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی (3)۔

ربیع اور قتادہ نے یہ بھی کہا: خطاب یہودیوں اور عیسائیوں سے ہے؛ کیونکہ انہوں نے رخ کرنے اور منہ پھیرنے میں اختلاف کیا، یہودی مغرب میں بیت المقدس کی طرف رخ کرتے تھے، اور عیسائی مشرق میں سورج نکلنے کی جگہ کی طرف، اور انہوں نے تحویل قبلہ کے بارے میں گفتگو کی، اور ہر گروہ نے اپنی جہت کو فضیلت دی، تو ان سے کہا گیا: نیکی وہ نہیں ہے جس پر تم ہو، بلکہ نیکی اس کی ہے جو اللہ پر ایمان لائے (4)۔

دوسرا: حمزہ اور حفص نے "البرَّ" کو نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (5)؛ کیونکہ "لیس" افعالِ ناقصہ (کان کی بہنوں) میں سے ہے۔

(1) نسخہ (خ)، (د) اور (م) میں: "اساطير الأولين" (پہلوں کی کہانیاں) ہے۔ اور (ظ) اور (ز) سے جو ثابت ہے وہ وہی ہے جو المحرر الوجيز 242/1 میں ہے اور یہ عبارت وہیں سے ہے۔ (2) 417/2۔ (3) اسباب النزول للواحدي ص 44۔ (4) المحرر الوجيز 243/1، اور اس کا ذکر اسی طرح الماوردی نے النکت والعیون 225/1 میں کیا ہے، اور الطبری نے دو روایات کو اختصار کے ساتھ 75/3، 76 میں پیش کیا ہے۔ (5) السبعة ص 175، اور التیسیر ص 79۔

Surah Al-Baqarah: Verse 177 54

...comes after it two definite nouns, so you can make whichever you want the subject (Ism) or the predicate (Khabar)(1). When "Al-Birra" (righteousness) appeared after "Laysa" (is not) in the accusative case (Nasb)(2), "an tuwallu" (that you turn) was made the subject. The infinitive (Masdar) was more worthy of being the subject because it is always definite, whereas "al-birr" can sometimes be indefinite, and the verb [form] is stronger in definiteness.

Others read: "Al-Birru" in the nominative case (Raf')(3) as being the subject of "laysa", and its predicate is "an tuwallu", meaning: "Righteousness is not your turning your faces...". According to the first reading: "Your turning your faces is not righteousness", similar to His saying: {their argument was nothing but that they said} [Al-Jathiyah: 25], {Then the end of those who did evil was the worst [consequence] because they denied} [Ar-Rum: 10], {So the outcome for both of them is that they will be in the Fire} [Al-Hashr: 17], and similar verses.

The reading of nominative case is strengthened by the fact that the second instance [of the word in the Quran] unanimously includes the preposition "bi" (with) in His saying: {And it is not righteousness that you enter houses from the back} [Al-Baqarah: 189]. In this verse, only the nominative case is permissible. Therefore, interpreting the first instance in accordance with the second is better than having them differ. Likewise, it is found in the Mushaf (codex) of Ubayy with the "bi": "laysa al-birru bi-an tuwallu". It is also like this in the Mushaf of Ibn Mas'ud(4). Most reciters follow this, and both readings are good.

Third point: His saying (the Exalted): {But righteousness is [in] him who believes in Allah}. Righteousness here is a comprehensive noun for all good(5). The implied meaning is: "But righteousness is the righteousness of him who believes", so the possessed noun (mudaf) was omitted, similar to His saying: {And ask the village} [Yusuf: 82], and {they were made to drink the calf into their hearts} [Al-Baqarah: 93]. This was stated by Al-Farra, Qutrub, and Al-Zajjaj(6). A poet said:

For it is but coming and going(7)

---

(1) See Al-Hujjah by Al-Farisi 2/270, and Al-Waseet 1/261. (2) In manuscript (ظ): its accusative case is based on it being the predicate. (3) Al-Sab'ah p.175, and Al-Taysir p.79. (4) Anomalous Recitations p.11, Al-Muhtasib 1/117, and see Ma'ani al-Qur'an by

Al-Farra 1/104, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/279. (5) See Ikmal al-Mu'allim 8/82. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/246, and see Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 1/348, and Al-Wahidi quoted the opinions of Al-Farra and Qutrub in Al-Waseet 1/261. (7) Said by Al-Khansa, in her Diwan p.48, and its opening is: It grazes as long as it grazes, until it remembers...

सूरह अल-बकरा: आयत १७७ ५४

...इसके बाद दो निश्चित संज्ञाएं(definite nouns) आती हैं, इसलिए आप जिसे चाहें उसे कर्ता (اسم - Ism) या विधेय (خبر - Khabar) बना सकते हैं(१)। जब "ليس" के बाद "البرَّ" कर्म कारक (نصب - Nasb) में आया(२), तो "أن تُولُّوا" को कर्ता माना गया। भाववाचक संज्ञा (Masdar) कर्ता बनने के अधिक योग्य थी क्योंकि यह कभी अनिश्चित नहीं होती, जबकि "अल-बिर्र" कभी-कभी अनिश्चित हो सकता है, और क्रिया (का रूप) निश्चितता में अधिक मजबूत होती है।

दूसरों ने इसे "البرُّ" कर्ता कारक (رفع - Raf')(३) में "ليس" के कर्ता के रूप में पढ़ा है, और इसका विधेय "أن تُولُّوا" है, जिसका अर्थ है: "नेकी तुम्हारा अपने चेहरे फेरना नहीं है"। पहली किरात (वाचन) के अनुसार: "तुम्हारा अपने चेहरे फेरना नेकी नहीं है", जैसे अल्लाह का फरमान है: {उनका कोई तर्क न था सिवाय इसके कि उन्होंने कहा} [अल-जासिया: २५], {फिर बुरा काम करने वालों का अंजाम बुरा ही हुआ क्योंकि उन्होंने झुठलाया} [अर-रूम: १०], {तो उन दोनों का अंजाम यह हुआ कि वे दोनों आग में होंगे} [अल-हश्र: १७], और इसी तरह की अन्य आयतें।

कर्ता कारक (رفع) वाली किरात को इस बात से बल मिलता है कि दूसरी जगह सर्वसम्मति से इसके साथ "ب" (बी) लगा है, जैसे अल्लाह का फरमान: {और यह नेकी नहीं है कि तुम घरों में उनके पिछवाड़े से आओ} [अल-बकरा: १८९]। यहाँ केवल कर्ता कारक ही जायज़ है। अतः पहले वाले को दूसरे के अनुसार समझना, उसमें भिन्नता रखने से बेहतर है। इसी तरह यह उबय के मुसहफ़ में "ب" के साथ है: "ليس البرُّ بأن تُولُّوا"। इब्न मसूद के मुसहफ़ में भी ऐसा ही है(४), और अधिकांश क़ारी इसी पर हैं, और दोनों ही किरातें अच्छी हैं।

तीसरी बात: अल्लाह तआला का फरमान: {लेकिन नेकी वह है जो अल्लाह पर ईमान लाया}। यहाँ "नेकी" (البر) सभी भलाइयों के लिए एक व्यापक शब्द है(५)। इसका अर्थ है: "लेकिन नेकी उस व्यक्ति की नेकी है जो ईमान लाया", यहाँ 'मुदाफ़' (संबद्ध शब्द) को हटा दिया गया है, जैसे अल्लाह का फरमान: {और बस्ती से पूछो} [यूसुफ: ८२], और {उनके दिलों में बछड़े (की मुहब्बत) पिला दी गई} [अल-बकरा: ९३]। यह बात अल-फर्रा, कुतरुब और अल-ज़ज्जाज ने कही है(६)। एक कवि ने कहा:

निश्चित रूप से वह बस आना और जाना है(७)

(१) देखें अल-हुज्जा अल-फारसी २/२७०, और अल-वसीत १/२६१। (२) (ظ) में: विधेय होने के कारण नसब (accusative) में। (३) अल-सबआ पृ. १७५, और अल-तयसीर पृ. ७९। (४) अल-किराआत अल-शाज़्ज़ा पृ. ११, अल-मुहतासिब १/११७, और देखें मआनी अल-क़ुरआन अल-फर्रा १/१०४, और एराब अल-क़ुरआन अल-नहहास १/२७९। (५) देखें इकमाल अल-मुअल्लिम ८/८२। (६) मआनी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज १/२४६, और देखें मआनी अल-क़ुरआन अल-अख़फश १/३४८, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत १/२६१ में अल-फर्रा और कुतरुब के कथनों को उद्धृत किया है। (७) इसकी रचयिता अल-खंसा हैं, उनके दीवान पृ. ४८ में है, और इसका आरंभिक भाग है: वह चरती है जब तक चरती है, यहाँ तक कि जब वह याद करती है...

سورة البقرہ: آیت ۱۷۷ ۵۴

...اس کے بعد دو معرفہ (definite) آتے ہیں، پس آپ ان میں سے جسے چاہیں اسم یا خبر بنا سکتے ہیں(۱)۔ پس جب «لیس» کے بعد «البرَّ» کو نصب(۲) کے ساتھ پڑھا گیا، تو «أن تُولُّوا» کو اسم قرار دیا گیا۔ مصدر اسم بننے کے لیے زیادہ بہتر تھا کیونکہ وہ نکرہ (indefinite) نہیں ہوتا، جبکہ لفظ «البر» کبھی نکرہ بھی ہو سکتا ہے، اور فعل تعریف (definite ہونے) میں زیادہ قوی ہوتا ہے۔

اور باقیوں نے «البرُّ» کو رفع(۳) کے ساتھ پڑھا ہے اس بنیاد پر کہ یہ «لیس» کا اسم ہے، اور اس کی خبر «أن تُولُّوا» ہے، تقدیر (مطلب) یہ ہے: «لیس البرُّ تَولیتکم وجوھکم» (نیکی تمہارا اپنے چہروں کو پھیرنا نہیں ہے)۔ اور پہلی قرأت کے مطابق: «لیس تَولیتکم وجوھکم البرَّ» (تمہارا اپنے چہروں کو پھیرنا نیکی نہیں ہے)۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿مَّا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَن قَالُوا﴾ [الجاثیہ: ۲۵]، ﴿ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةَ الَّذِينَ أَسَتُوا السُّوای أَن كَذَّبُوا﴾ [الروم: ۱۰]، ﴿فَكَانَ عَقِبَتَهُمَا أَنَّهُمَا فِي النَّارِ﴾ [الحشر: ۱۷]، اور اس جیسی دیگر آیات۔

رفع کی قرأت کو اس بات سے تقویت ملتی ہے کہ دوسری جگہ متفقہ طور پر اس کے ساتھ "ب" موجود ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: ﴿وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَن تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِن ظُهُورِهَا﴾ [البقرة : ۱۸۹]، اور اس میں صرف رفع ہی جائز ہے۔ پس پہلی آیت کو دوسری پر محمول کرنا اس کے خلاف کرنے سے بہتر ہے۔ اسی طرح حضرت ابی بن کعب کے مصحف میں بھی "ب" کے ساتھ ہے: «لیس البرُّ بأن تُولُّوا» اور ابن مسعود کے مصحف میں بھی ایسا ہی ہے(۴)، اور اکثر قراء اسی پر ہیں، اور دونوں قرأتیں اچھی ہیں۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ ءَامَنَ بِاللَّهِ﴾ یہاں «البر» تمام بھلائیوں کے لیے ایک جامع اسم ہے(۵)۔ اور تقدیر (مراد) یہ ہے: «ولكنَّ البرَّ برُّ مَنْ آمن» (لیکن نیکی، اس شخص کی نیکی ہے جو ایمان لایا)۔ پس یہاں مضاف کو حذف کر دیا گیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں ہے: ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ﴾ [یوسف: ۸۲] (اور بستی سے پوچھو)، اور ﴿وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ﴾ [البقرة : ۹۳] (اور ان کے دلوں میں بچھڑے کی محبت پلا دی گئی)۔ یہ بات فراء، قطرب اور زجاج نے کہی ہے(۶)۔ اور شاعر نے کہا:

فَإِنَّمَا هِيَ إِقْبَالٌ وإِدْبَارُ(۷)

---

(۱) دیکھئے الحجہ از فارسی ۲/ ۲۷۰، اور الوسیط ۱/ ۲۶۱۔ (۲) نسخہ (ظ) میں ہے: خبر ہونے کی بنا پر اسے نصب دیا گیا۔ (۳) السبعۃ ص ۱۷۵، اور التیسیر ص ۷۹۔ (۴) القراءات الشاذة ص ۱۱، والمحتسب ۱/ ۱۱۷، اور دیکھئے معانی القرآن از فراء ۱/ ۱۰۴، اور اعراب القرآن از نحاس ۱/ ۲۷۹۔ (۵) دیکھئے اکمال المعلم ۸/ ۸۲۔ (۶) معانی القرآن از زجاج ۱/ ۲۴۶، اور دیکھئے معانی القرآن از اخفش ۱/ ۳۴۸، اور واحدی نے الوسیط ۱/ ۲۶۱ میں فراء اور قطرب کے اقوال نقل کیے ہیں۔ (۷) اس کی شاعرہ خنساء ہیں، یہ ان کے دیوان ص ۴۸ میں ہے، اور اس کا پہلا مصرع ہے:
تَرْتَعُ ما رَتَعَتْ حتى إذا ادَّكَرَتْ

Surah Al-Baqarah: Verse 177 55

That is: having approach and having retreat (1). Al-Nabighah said: "And how can you connect with one whose friendship has become like that of Abu Marhab?" (2) Meaning: like the friendship of Abu Marhab, so it was omitted. It was also said: the meaning is: "but the one of righteousness [is he who...]", similar to His Saying, the Exalted: "They are degrees with Allah" [Al Imran: 163], meaning: possessors of degrees. This is because when the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) migrated to Medina, and the obligatory duties were mandated, the Qibla was turned towards the Kaaba, and the legal limits were established, Allah revealed this verse, saying: "Righteousness is not entirely that you pray and do nothing else, but righteousness - meaning: the one of righteousness - is he who believes in Allah..." to the end of it. This was said by Ibn Abbas, Mujahid, Al-Dahhak, Ata, Sufyan, and Al-Zajjaj as well (3).

It is also permissible for "Al-Birr" (righteousness) to be in the sense of "Al-Barr" and "Al-Barr" (the righteous person), and the doer (subject) is sometimes named with the meaning of the verbal noun (infinitive), as it is said: a man [of] justice, fasting, and breaking fast. And in the Revelation: "If your water was to become sunken" [Al-Mulk: 30], meaning: sinking, and this is the choice of Abu Ubaydah (4). Al-Mubarrad said: "If I were among those who read the Quran [reciters], I would have read: 'but the righteous person [Al-Barra]' with a fatha on the [letter] Ba" (5).

Fourth: His Saying, the Exalted: "And those who fulfill their promise when they promise and the patient ones." It was said: "Al-Mufuna" (those who fulfill) is a conjunction to "man" (whoever) because "man" is in a plural position and a state of nominative case, as if He said: "But righteousness is the believers and those who fulfill," as stated by Al-Farra and Al-Akhfash (6).

(1) In (Z): Having approach and retreat. See Al-Kamil by Al-Mubarrad 1/374. (2) Diwan Al-Nabighah Al-Ja'di, p. 26. His saying "Al-Khilalah" means: friendship; he said in Al-Lisan (kh-l-l): He meant: whoever's friendship became like the friendship of Abu Marhab, and Abu Marhab is the kunya of the shadow. And it is said: it is the kunya of 'Urqub about whom it is said: "Promises of 'Urqub". (3) See Ma'ani Al-Quran by Al-Zajjaj 1/246, Tafsir Al-Tabari 3/74-75, Al-Wasit 1/261, Tafsir Al-Baghawi 1/142, and Zad al-Masir 1/178. (4) Majaz Al-Quran 1/65, see Tafsir Al-Tabari 3/77, and I'rab Al-Quran by Al-Nahhas 1/280, Al-Muharrar al-Wajiz 1/243, and Majma' al-Bayan 2/92. (5) Al-Kashshaf 1/338, Tafsir Al-Razi 5/42, Al-Zamakhshari said: It was read: "but the

righteous person [Al-Barra]". (6) See Ma'ani Al-Quran by Al-Farra 1/105, Ma'ani Al-Quran by Al-Akhfash 1/348, and Tafsir Al-Razi 5/47.

सूरह अल-बकरा: आयत 177 55

यानी: आने वाला और जाने वाला (1)। और नाबिगा ने कहा: "और तुम उससे कैसे जुड़ सकते हो जिसकी दोस्ती अबू मरहब की तरह हो गई है?" (2) यानी: अबू मरहब की दोस्ती की तरह, इसलिए इसे हटा दिया गया। और यह भी कहा गया है: अर्थ है: "लेकिन नेकी वाला [वह है...]", जैसा कि अल्लाह तआला का कहना है: "वे अल्लाह के पास दर्जे वाले हैं" [आल इमरान: 163] यानी: दर्जों वाले। और वह इसलिए कि जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मदीना हिजरत कर गए, और फ़रायज़ (अनिवार्य कर्तव्य) लागू किए गए, और क़िबला काबा की तरफ फेर दिया गया, और सीमाएं निर्धारित की गईं, तो अल्लाह ने यह आयत उतारी और कहा: पूरी नेकी यह नहीं है कि तुम नमाज़ पढ़ो और इसके अलावा कुछ न करो, बल्कि नेकी - यानी: नेकी वाला - वह है जो अल्लाह पर ईमान लाया... इसके अंत तक। यह इब्न अब्बास, मुजाहिद, अल-दहाक, अता, सुफियान और अल-ज़ज्जाज ने भी कहा है (3)।

यह भी संभव है कि "अल-बिर्र" (नेकी) "अल-बार" और "अल-बैर" (नेक व्यक्ति) के अर्थ में हो, और कर्ता का नाम कभी-कभी स्रोत (masdar) के अर्थ में रखा जाता है, जैसे कहा जाता है: एक व्यक्ति न्याय, रोज़ा और इफ़्तार है। और कुरान में है: "अगर तुम्हारा पानी गहरा हो जाए" [अल-मुल्क: 30] यानी: गहराई में जाने वाला, और यह अबू उबैदा की पसंद है (4)। अल-मुबर्रद ने कहा: "अगर मैं कुरान पढ़ने वालों में से होता, तो मैं पढ़ता: 'लेकिन नेक आदमी [अल-बर्रा]' बा पर फत्हा के साथ" (5)।

चौथा: अल्लाह तआला का कहना है: "और वे जो अपना वादा पूरा करते हैं जब वे वादा करते हैं और सब्र करने वाले।" कहा गया: "अल-मुफ़ूना" (पूरा करने वाले) का संबंध "मन" (जो कोई) से है क्योंकि "मन" बहुवचन के स्थान पर है और रफ़ा (nominative) की स्थिति में है, जैसे कि उसने कहा हो: "लेकिन नेकी ईमान वाले और पूरा करने वाले हैं," यह अल-फर्रा और अल-अखफश ने कहा है (6)।

(1) (ज़) में: आने वाला और जाने वाला। अल-मुबर्रद द्वारा अल-कामिल 1/374 देखें। (2) दीवान अल-नाबिगा अल-जादी, पृ. 26। उनका कहना "अल-खिलाला" का अर्थ है: दोस्ती; उन्होंने अल-लिसान (ख़-ल-ल) में कहा: उनका मतलब था: जिसकी दोस्ती अबू मरहब की दोस्ती की तरह हो गई, और अबू मरहब साये की उपनाम (कुनियत) है। और कहा जाता है: यह 'उर्क़ूब' की उपनाम है जिसके बारे में कहा जाता है: "'उर्क़ूब के वादे'। (3) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/246, तफ़सीर

अल-तबरी 3/74-75, अल-वसीत 1/261, तफ़सीर अल-बग़वी 1/142, और ज़ाद अल-मसीर 1/178 देखें। (4) मजाज़ अल-कुरान 1/65, तफ़सीर अल-तबरी 3/77, और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/280, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/243, और मजमा अल-बयान 2/92 देखें। (5) अल-कश्शाफ़ 1/338, तफ़सीर अल-राज़ी 5/42, अल-ज़मख्शरी ने कहा: इसे पढ़ा गया: "लेकिन नेक आदमी [अल-बर्रा]"। (6) अल-फर्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/105, अल-अखफश द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/348, और तफ़सीर अल-राज़ी 5/47 देखें।

سورة البقرہ: آیت 177 55

یعنی: آنے والا اور جانے والا (1)۔ اور النابغہ نے کہا: "اور تم اس سے کیسے تعلق جوڑ سکتے ہو جس کی دوستی ابو مرحب جیسی ہو گئی ہے؟" (2) یعنی: ابو مرحب کی دوستی کی طرح، پس اسے حذف کر دیا گیا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: "لیکن نیکی والا [وہ ہے...]"، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "وہ اللہ کے نزدیک درجوں والے ہیں" [آل عمران: 163] یعنی: درجوں والے۔ اور وہ اس لیے کہ جب نبی صلی اللہ علیہ وسلم مدینہ ہجرت کر گئے، اور فرائض مقرر کیے گئے، اور قبلہ کعبہ کی طرف پھیر دیا گیا، اور حدود قائم کر دی گئیں، تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی، اور فرمایا: پوری نیکی یہ نہیں ہے کہ تم نماز پڑھو اور اس کے علاوہ کچھ نہ کرو، بلکہ نیکی - یعنی: نیکی والا - وہ ہے جو اللہ پر ایمان لایا... اس کے آخر تک۔ یہ بات ابن عباس، مجاہد، ضحاک، عطا، سفیان اور زجاج نے بھی کہی ہے (3)۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ "البرّ" (نیکی) "البارّ" اور "البرّ" (نیک شخص) کے معنی میں ہو، اور فاعل کا نام کبھی مصدر کے معنی میں رکھا جاتا ہے، جیسے کہا جاتا ہے: ایک شخص عدل، روزہ اور افطار ہے۔ اور قرآن میں ہے: "اگر تمہارا پانی خشک ہو جائے" [الملک: 30] یعنی: گہرائی میں اتر جانے والا، اور یہ ابو عبیدہ کا انتخاب ہے (4)۔ اور المبرد نے کہا: "اگر میں ان لوگوں میں سے ہوتا جو قرآن پڑھتے ہیں تو میں پڑھتا: 'ولكنَّ البَرَّ' (لیکن نیک شخص) باء کے فتحہ کے ساتھ" (5)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور وہ جو اپنے عہد کو پورا کرنے والے ہیں جب وہ عہد کریں اور صبر کرنے والے۔" کہا گیا: "الموفون" (پورا کرنے والے) کا عطف "مَن" (جو کوئی) پر ہے

کیونکہ "مَن" جمع کے مقام پر ہے اور محلِ رفع میں ہے، گویا کہ اس نے کہا ہو: "لیکن نیکی مومن اور پورا کرنے والے ہیں،" یہ بات الفراء اور الاخفش نے کہی ہے (6)۔

(1) (ظ) میں: آنے والا اور جانے والا۔ دیکھئے الکامل للمبرد 1/374۔ (2) دیوان النابغہ الجعدی ص 26۔ ان کا قول "الخلالۃ" یعنی: دوستی؛ انہوں نے اللسان (خلل) میں کہا: ان کی مراد تھی: جس کی دوستی ابو مرحب کی دوستی کی طرح ہو گئی، اور ابو مرحب سائے کی کنیت ہے۔ اور کہا جاتا ہے: یہ عرقوب کی کنیت ہے جس کے بارے میں کہا جاتا ہے: "عرقوب کے وعدے"۔ (3) دیکھئے معانی القرآن للزجاج 1/246، تفسیر الطبری 3/74-75، والوسیط 1/261، تفسیر البغوی 1/142، وزاد المسیر 1/178۔ (4) مجاز القرآن 1/65، دیکھئے تفسیر الطبری 3/77، وإعراب القرآن للنحاس 1/280، والمحرر الوجیز 1/243، ومجمع البیان 2/92۔ (5) الکشاف 1/338، تفسیر الرازی 5/42، الزمخشری نے کہا: "ولکن البار" پڑھا گیا۔ (6) دیکھئے معانی القرآن للفراء 1/105، معانی القرآن للاخفش 1/348، وتفسیر الرازی 5/47۔

Surah Al-Baqarah: Verse 177 56

“And the patient” (wa-al-ṣābirīn) is in the accusative case (naṣb) due to praise (al-madh), or by implying a verb. The Arabs use the accusative case for praise and for blame, as if they intend thereby to single out the praised or blamed person and not follow the beginning of the speech, so they put it in the accusative. As for praise, His saying: {And those who perform prayer} (1) [An-Nisa: 162]. Al-Kisa'i recited:

Every people obeyed the command of their guide, except for Numayr who obeyed the command of its seducer. The travelers, though they haven't traveled for anyone, and the sayers (2) to those whose house is among the palm trees (3).

And Abu Ubaidah recited:

May my people not be far, those who are the poison of the enemies and the bane of the slaughter-camels. Those who settle in every perilous place, and the pure (4) in the knots of the waist-wraps (5).

And another said:

We are the sons of Dhabbah, the companions of the Camel (6).

So it is in the accusative due to praise.

(1) Tafsir al-Baghawi 1/144, attributed to Al-Khalil, see also Ma'ani al-Quran by Al-Farra 1/105, Ta'wil Mushkil al-Quran pp. 38-39, Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 1/247, and al-Muharrar al-Wajiz 1/244. (2) In (m): "and the sayers" (al-qa'iluna - in the nominative case). (3) The two verses are by Ibn Khayyat al-Uqli as in Al-Kitab 2/64, and found in Al-Khizana by al-Baghdadi 5/42, Ibn Hammat, and they are in Majaz al-Quran 1/173, and al-Insaf by Ibn al-Anbari 2/470 without attribution. In Al-Kitab, Al-Khizana, and Al-Insaf it appears as: 'the travelers... and the sayers' (one in accusative, one in nominative), and in Majaz al-Quran: 'the travelers... and the sayers' (both in nominative/accusative variation); Ibn al-Anbari said: you may put both in nominative, both in accusative, the first in accusative and the second in nominative, or the first in nominative and the second in accusative; there is no disagreement among grammarians on this. The second verse was cited by the author of al-Lisan (dh-'-n) and he said: 'al-dha'n' is the desert journey for 'nuj'ah' - which is going in search of pasture - or reaching water, or seeking a spring residence, or moving from one water source to another, or from one land to another. (4) In (kh), (z), and (m): "and the pure ones" (al-tayyibuna - nominative). (5) Majaz al-Quran 1/65, and the two verses are for

Al-Khirniq bint Badr, half-sister of Tarafa ibn al-Abd, mourning her husband Bishr bin Amr and those killed with him on the day of Qilab, and it is in her Diwan p. 29 with the version: 'those who settle... and the pure', and the two verses are from the evidences of Al-Kitab 1/202 and 2/64, and they are in Al-Khizana 5/41. The commentator of the Diwan said: i.e., they are like poison to their enemies, and they are the bane of slaughter-camels; because they slaughter them for guests. Regarding the explanation of the second verse, he said: she means they are chaste, and 'al-uzur' is the plural of 'izar' (waist-wrap), and it is narrated: 'those who settle and the pure ones'. (6) Attributed by al-Tabari in his History 4/530 to Amr bin Yathribi, and it is in 'al-Jumal fi al-Nahw' attributed to al-Khalil p. 67, =

सूरा अल-बक़रह: आयत 177 56

"और सब्र करने वाले" (वस-साबिरीन) प्रशंसा (मदह) के कारण, या एक क्रिया को निहित मानकर कर्मकारक (नस्ब) में है। अरब लोग प्रशंसा और निंदा के लिए कर्मकारक का उपयोग करते हैं, मानो वे इसके द्वारा प्रशंसित या निंदित व्यक्ति को अलग करना चाहते हैं और वाक्य की शुरुआत का अनुसरण नहीं करते हैं, इसलिए वे इसे कर्मकारक में रखते हैं। जहाँ तक प्रशंसा का सवाल है, उनका कहना है: {और नमाज़ कायम करने वाले} (1) [अन-निसा: 162]। अल-किसाई ने सुनाया:

हर कौम ने अपने मार्गदर्शक के आदेश का पालन किया, सिवाय नुमैर के जिसने अपने गुमराह करने वाले के आदेश का पालन किया। यात्रा करने वाले, हालांकि उन्होंने किसी के लिए यात्रा नहीं की, और कहने वाले (2) उनके लिए जिनका घर ताड़ के पेड़ों के बीच है (3)।

और अबू उबैदा ने सुनाया:

मेरे लोग दूर न हों, वे जो दुश्मनों के लिए जहर और वध किए जाने वाले ऊंटों के लिए आफत हैं। हर जोखिम भरी जगह पर उतरने वाले, और तहबंद की गांठों में पवित्र (4) रहने वाले (5)।

और एक अन्य ने कहा:

हम धब्बा के पुत्र हैं, ऊंट वाले (6)।

तो यह प्रशंसा के कारण कर्मकारक में है।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 1/144, अल-खलील को जिम्मेदार ठहराया गया, यह भी देखें मानी अल-कुरान अल-फर्रा 1/105, तावील मुश्किल अल-कुरान पृष्ठ 38-39, मानी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 1/247, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/244। (2) (m) में: "और कहने वाले" (अल-काइलूना - कर्ताकारक में)। (3) ये दो छंद इब्न खय्यात अल-उक़ली के हैं जैसा कि अल-किताब 2/64 में है, और अल-बगदादी की अल-खिजाना 5/42, इब्न हम्मात में पाए गए हैं, और वे मजाज अल-कुरान 1/173 में हैं, और इब्न अल-अंबारी की अल-इंसाफ 2/470 में बिना किसी श्रेय के हैं। अल-किताब, अल-खिजाना और अल-इंसाफ में यह इस प्रकार आता है: 'यात्रा करने वाले... और कहने वाले' (एक कर्मकारक में, एक कर्ताकारक में), और मजाज अल-कुरान में: 'यात्रा करने वाले... और कहने वाले' (दोनों कर्ताकारक/कर्मकारक भिन्नता में); इब्न अल-अंबारी ने कहा: आप दोनों को कर्ताकारक में, दोनों को कर्मकारक में, पहले को कर्मकारक में और दूसरे को कर्ताकारक में, या पहले को

कर्ताकारक में और दूसरे को कर्मकारक में रख सकते हैं; इस पर व्याकरणविदों के बीच कोई असहमति नहीं है। दूसरे छंद को अल-लिसान (ध-अ-न) के लेखक द्वारा उद्धृत किया गया था और उन्होंने कहा: 'अल-धआन' चरागाह की तलाश में रेगिस्तानी यात्रा है - या पानी तक पहुँचना, या वसंत निवास की तलाश करना, या एक जल स्रोत से दूसरे जल स्रोत, या एक भूमि से दूसरी भूमि की ओर जाना। (4) (kh), (z), और (m) में: "और पवित्र लोग" (अल-तय्यिबूना - कर्ताकारक)। (5) मजाज अल-कुरान 1/65, और दो छंद तरफा इब्न अल-अब्द की सौतेली बहन अल-खिरनिक बिन्त बद्र के हैं, जो अपने पति बिश्र बिन अम्र और किलाब के दिन उनके साथ मारे गए लोगों के लिए शोक मना रही हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 29 में संस्करण के साथ है: 'उतरने वाले... और पवित्र', और ये दो छंद अल-किताब 1/202 और 2/64 के प्रमाणों में से हैं, और वे अल-खिजाना 5/41 में हैं। दीवान के टीकाकार ने कहा: अर्थात, वे अपने दुश्मनों के लिए जहर की तरह हैं, और वे वध किए जाने वाले ऊंटों के लिए आफत हैं; क्योंकि वे उन्हें मेहमानों के लिए काटते हैं। दूसरे छंद की व्याख्या के बारे में, उन्होंने कहा: उनका मतलब है कि वे पवित्र हैं, और 'अल-उजुर' 'इज़ार' (तहबंद) का बहुवचन है, और यह वर्णित है: 'उतरने वाले और पवित्र लोग'। (6) अल-तबरी ने अपने इतिहास 4/530 में अम्र बिन यथरीबी को जिम्मेदार ठहराया है, और यह अल-खलील पृष्ठ 67 को जिम्मेदार 'अल-जुमल फि अल-नहव' में है, =

سورة البقرہ: آیت 177 56

«والصابرین» (اور صبر کرنے والے) مدح (تعریف) کی بنا پر، یا کسی فعل کو پوشیدہ مان کر حالتِ نصب میں ہے۔ عرب تعریف اور مذمت کے لیے نصب کا استعمال کرتے ہیں، گویا وہ اس کے ذریعے ممدوح (جس کی تعریف کی جائے) اور مذموم (جس کی برائی کی جائے) کو انفرادی طور پر بیان کرنا چاہتے ہیں اور اسے کلام کے ابتدائی حصے کے تابع نہیں کرتے، اس لیے اسے نصب دیتے ہیں۔ جہاں تک مدح کا تعلق ہے، اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ ﴾ (1) [النساء: 162]۔ الکسائی نے یہ شعر پڑھا:

ہر قوم نے اپنے راہنما کے حکم کی اطاعت کی، سوائے نمیر کے جس نے اپنے گمراہ کرنے والے کے حکم کی پیروی کی۔ کوچ کرنے والے، حالانکہ انہوں نے کسی کے لیے کوچ نہیں کیا، اور وہ کہنے والے (2) کہ جن کا گھر کھجوروں والا ہے (3)۔

اور ابو عبیدہ نے پڑھا:

میری قوم مجھ سے دور نہ ہو، وہ جو دشمنوں کے لیے زہر اور ذبح ہونے والے اونٹوں کے لیے آفت ہیں۔ ہر خطرناک جگہ پر پڑاؤ ڈالنے والے، اور تہبند کی جگہوں پر پاک باز رہنے والے (4) (5)۔

اور دوسرے نے کہا:

ہم بنو ضبہ ہیں، اونٹ والے (6)۔

پس یہ مدح کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے۔

(1) تفسیر بغوی 1/144، اور اسے الخلیل کی طرف منسوب کیا، اور دیکھیے معانی القرآن للفراء 1/105، اور تاویل مشکل القرآن ص 38-39، اور معانی القرآن للزجاج 1/247، اور المحرر الوجیز 1/244۔ (2) (م) میں: والقائلون (حالتِ رفع میں)۔ (3) یہ دونوں شعر ابن خیاط العکلی کے ہیں جیسا کہ الکتاب 2/64 میں ہے، اور بغدادی کی الخزانہ 5/42، ابن حماط میں پائے جاتے ہیں، اور یہ دونوں شعر مجاز القرآن 1/173 میں ہیں، اور ابن الانباری کی الانصاف 2/470 میں بغیر نسبت کے ہیں۔ الکتاب، الخزانہ اور الانصاف میں یوں ہے: الظاعنین... والقائلون، اور مجاز القرآن میں: الظاعنون... والقائلین؛ ابن الانباری نے کہا: آپ کے پاس اختیار ہے کہ دونوں کو رفع دیں، دونوں کو نصب دیں، پہلے کو نصب اور دوسرے کو رفع دیں، یا پہلے کو رفع اور دوسرے کو نصب دیں، نحویوں کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ دوسرا شعر صاحبِ لسان (ظعن) نے نقل کیا اور کہا: الظعن، بادیہ نشینوں کا کوچ ہے کسی فائدے کی تلاش میں - اور وہ چارے کی تلاش میں جانا ہے - یا پانی تک پہنچنا، یا موسم بہار کی جگہ ڈھونڈنا، یا ایک پانی سے دوسرے پانی کی طرف، یا ایک ملک سے دوسرے ملک کی طرف منتقل ہونا۔ (4) (خ) اور (ظ) اور (م) میں: والطیبون (حالتِ رفع میں)۔ (5) مجاز القرآن 1/65، اور یہ دونوں شعر الخرنیق بنت بدر کے ہیں جو طرفہ بن العبد کی اخیافی (ماں کی طرف سے) بہن ہیں، وہ اپنے شوہر بشر بن عمرو اور ان لوگوں کا مرثیہ کہہ رہی ہیں جو یوم قلاب ان کے ساتھ مارے گئے تھے، اور یہ ان کے دیوان ص 29 میں اس روایت سے ہے: النازلون... والطیبین، اور یہ دونوں شعر الکتاب 1/202 اور 2/64 کے شواہد میں سے ہیں، اور الخزانہ 5/41 میں ہیں۔ شارحِ دیوان نے کہا: یعنی وہ اپنے دشمنوں کے لیے زہر کی طرح ہیں، اور وہ ذبح ہونے والے اونٹوں کے لیے آفت ہیں؛ کیونکہ وہ انہیں مہمانوں کے لیے ذبح کرتے ہیں، اور دوسرے شعر کی شرح میں کہا: اس کی مراد یہ ہے کہ وہ پاک دامن ہیں، اور الأُزر: اِزار کی جمع ہے، اور ایک روایت ہے: النازلین والطیبین۔ (6) اسے

طبری نے تاریخ 4/530 میں عمرو بن یثربی کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ الخلیل کی طرف منسوب 'الجمل فی النحو' ص 67 میں ہے، =

Surah Al-Baqarah: Verse 177 57

As for dispraise, it is in His, the Almighty's, words: {Cursed wherever they are found} the verse (1) [Al-Ahzab: 61]. And Urwa bin al-Ward said:

They gave me wine to drink then surrounded me / Enemies of Allah [filled] with lies and falsehood (2)

And this is a widespread usage (3) in descriptions, there is no objection to it from the perspective of grammar, it is found in the speech of the Arabs as we have shown.

Some who were arbitrary in their speech said: This is a mistake by the scribe (4) when they wrote the Mushaf of the Imam (Uthman's copy). He said: The proof for this is what is narrated from Uthman that he looked at the Mushaf and said: "I see solecism (lahn) in it, and the Arabs will straighten it with their tongues" (5). Similarly, he said regarding Surah An-Nisa {and those who perform prayer} [An-Nisa: 162], and in Surah Al-Ma'idah {and the Sabians} [Verse: 69]. The answer according to the people of knowledge (6) is what we have mentioned.

It was said: "Al-Mufoona" (those who fulfill) is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada') and the predicate (khabar) is omitted, [and it was said: it is the predicate of an omitted subject] estimated as: "And they are the ones who fulfill" (7).

= Al-Kamil 1/146 and 2/510, Al-'Iqd al-Farid 4/327 without attribution, and its second half according to al-Tabari: Death descended when death descended; and in Al-'Iqd al-Farid: Death is sweeter to us than honey. See Diwan al-Hamasah with the commentary of al-Tabrizi 1/155. (1) Tafsir al-Baghawi 1/144, see al-Jumal fi al-Nahw p. 63. (2) His Diwan p. 58, and it is in al-Kitab 2/70, and Majma' al-Bayan 2/94, and in the Diwan: al-Nasa' instead of al-Khamr. (3) Meaning: clear, broad, evident. Lisan al-Arab (hya'). (4) In (m): the Book. (5) Narrated by Abu Ubayd in Fada'il al-Qur'an pp. 159-160, and Ibn Abi Dawud in al-Masahif p. 32, and it is a false report. Ibn al-Anbari said in the book 'Ar-Radd ala man khalafa Mushaf Uthman': The reports narrated from Uthman regarding that do not constitute a proof because they are disconnected (not continuous chains), and reason does not testify that Uthman - who is the leader of the Ummah, the imam of the people in his time and their role model - would gather them upon the Mushaf which is the master copy, then it becomes clear that there is a defect in it, and he witnesses a slip in its writing yet does not correct it... and it is not believed that he delayed [correcting] the error in the book so that those after him would correct it, the path for those coming after him is to build upon his writing and

abide by his ruling... Al-Itqan 1/586. See the author's words on Surah An-Nisa, verse (162), Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/131, al-Muqni' by Abu Amr ad-Dani pp. 115-119, and al-Kashshaf 1/582. (6) His words: "according to the people of knowledge," from (z), and it is consistent with what is in the Tafsir of Abu al-Layth 1/180, and the words are from him. (7) See Tafsir al-Razi 5/47. What is between brackets is a necessary addition from Fath al-Qadeer by al-Shawkani 1/173.

सूरा अल-बकरा: आयत 177 57

जहाँ तक निंदा का प्रश्न है, वह अल्लाह तआला के इस कथन में है: {वे जहाँ कहीं भी पाए जाएँ उन पर लानत भेजी जाए} आयत (1) [अल-अहज़ाब: 61]। और उर्वा बिन अल-वर्द ने कहा:

उन्होंने मुझे शराब पिलाई फिर मुझे घेर लिया / अल्लाह के दुश्मन, झूठ और फरेब के साथ (2)

और यह विशेषणों में एक प्रचलित शैली (3) है, व्याकरण के दृष्टिकोण से इसमें कोई आपत्ति नहीं है, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, यह अरबों की वाणी में पाया जाता है।

अपनी बातों में मनमानी करने वाले कुछ लोगों ने कहा: यह लेखक (4) की गलती है जब उन्होंने इमाम का मुसहफ़ (उस्मान की प्रति) लिखा था। उन्होंने कहा: इसका प्रमाण वह है जो उस्मान से वर्णित है कि उन्होंने मुसहफ़ को देखा और कहा: "मैं इसमें कुछ भाषाई त्रुटि (लहन) देख रहा हूँ, और अरब इसे अपनी ज़बान से सीधा कर लेंगे" (5)। इसी प्रकार उन्होंने सूरा अन-निसा {और नमाज़ कायम करने वाले} [अन-निसा: 162] के बारे में कहा, और सूरा अल-मायदा {और साबिईन} [आयत: 69] में भी। विद्वानों के अनुसार (6) इसका उत्तर वही है जो हमने उल्लेख किया है।

और कहा गया: "अल-मुफ़ूना" (पूरा करने वाले) कर्ता (मुब्तदा) के रूप में 'रफ़' (प्रथमा विभक्ति) में है और उसका विधेय (खबर) लुप्त है, [और कहा गया: यह एक लुप्त कर्ता का विधेय है] जिसका अनुमान है: "और वे पूरा करने वाले हैं" (7)।

= अल-कामिल 1/146 और 2/510, अल-इक्द अल-फ़रीद 4/327 बिना श्रेय के और तबरी के अनुसार इसका दूसरा भाग: मौत उतरी जब मौत उतरी; और अल-इक्द अल-फ़रीद में: मौत हमारे लिए शहद से भी मीठी है। अल-तबरीज़ी की व्याख्या के साथ दीवान अल-हमासा 1/155 देखें। (1) तफ़सीर अल-बग़वी 1/144, देखें अल-जुमल फ़ि अल-नह्व पृ. 63। (2) उनका दीवान पृ. 58, और यह अल-किताब 2/70 में है, और मजमा अल-बयान 2/94, और दीवान में: शराब के बजाय 'अल-नसा'। (3) अर्थात: स्पष्ट, विस्तृत, ज़ाहिर। लिसान अल-अरब (हय)। (4) (म) में: किताब। (5) इसे अबू उबैद ने फ़ज़ाइल अल-क़ुरान पृ. 159-160 में, और इब्न अबी दाऊद ने अल-मसाहिफ़ पृ. 32 में उद्धृत किया है, और यह एक निराधार समाचार है। इब्न अल-अंबारी ने किताब 'अर-रद्द अला मन खालाफ़ा मुसहफ़ उस्मान' में कहा है: उस्मान से इस संबंध में वर्णित हदीसें प्रमाण नहीं बनतीं; क्योंकि वे विच्छिन्न हैं, और बुद्धि यह गवाही नहीं देती कि उस्मान - जो उम्मत के इमाम, अपने समय के लोगों

के नेता और उनके आदर्श थे - उन्हें उस मुसहफ़ पर एकत्रित करेंगे जो इमाम (मूल प्रति) है, फिर यह स्पष्ट हो जाए कि इसमें कोई दोष है, और वह इसके लेखन में कोई चूक देखें और फिर भी उसे न सुधारें... और यह नहीं माना जा सकता कि उन्होंने किताब में गलती को इसलिए छोड़ दिया कि उनके बाद आने वाले उसे सुधारें, उनके बाद आने वालों का मार्ग उनके द्वारा लिखे गए पर टिके रहना और उनके निर्णय पर रुकना है... अल-इतकान 1/586। सूरा अन-निसा, आयत: (162) पर लेखक के विचार देखें, और अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 2/131, अबू अम्र अद-दानी द्वारा अल-मुकनी पृ. 115-119 और अल-कश्शाफ़ 1/582। (6) उनका कहना: "विद्वानों के अनुसार," (ज़) से है, और यह तफ़सीर अबू अल-लैथ 1/180 में जो है उसके अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है। (7) तफ़सीर अल-राज़ी 5/47 देखें। कोष्ठक के बीच जो है वह अल-शौकानी द्वारा फ़तह अल-क़दीर 1/173 से एक आवश्यक वृद्धि है।

سورہ البقرہ : آیت ۱۷۷ ۵۷

اور جہاں تک مذمت کا تعلق ہے تو اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثُقِفُوا﴾ آیت (۱) [الاحزاب: ۶۱]۔ اور عروہ بن الورد نے کہا:

سقونی الخمر ثم تکنفوني عُدَاةَ اللهِ من کذبٍ وَزُورِ (۲) (ترجمہ: انہوں نے مجھے شراب پلائی پھر مجھے گھیر لیا، اللہ کے دشمن، جھوٹ اور بہتان کے ساتھ)

اور یہ صفات میں ایک رائج اسلوب (۳) ہے، نحو کے اعتبار سے اس پر کوئی اعتراض نہیں، جیسا کہ ہم نے واضح کیا ہے، یہ کلامِ عرب میں موجود ہے۔

اور بعض ایسے لوگوں نے جو اپنی بات میں بے جا تاویلات کرتے ہیں، کہا: یہ کاتب (۴) کی غلطی ہے جب انہوں نے مصحفِ امام (حضرت عثمان کا نسخہ) لکھا تھا۔ انہوں نے کہا: اس کی دلیل وہ روایت ہے جو حضرت عثمان سے مروی ہے کہ انہوں نے مصحف میں دیکھا تو فرمایا: "میں اس میں کچھ لسانی لغزش (لحن) دیکھ رہا ہوں جسے عرب اپنی زبانوں سے درست کر لیں گے" (۵)۔ اسی طرح انہوں نے سورہ نساء ﴿وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ﴾ [النساء: ۱۶۲]، اور سورہ مائدہ ﴿وَالصَّابِئُونَ﴾ [آیت: ۶۹] کے بارے میں کہا۔ اہل علم کے نزدیک جواب (۶) وہی ہے جو ہم نے ذکر کیا ہے۔

اور کہا گیا: "الموفون" (وفا کرنے والے) مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے اور خبر محذوف ہے، [اور کہا گیا: یہ مبتدا محذوف کی خبر ہے] جس کی تقدیر (پوشیدہ عبارت) ہے: "وہم الموفون" (اور وہی وفا کرنے والے ہیں) (۷)۔

= الکامل ۱/۱۴۶ اور ۲/۵۱۰، العقد الفرید ۴/۳۲۷ بغیر انتساب کے، اور طبری کے ہاں اس کا دوسرا مصرع ہے: نزل بالموت إذا الموت نزل، اور العقد الفرید میں ہے: الموت أحلی عندنا من العسل۔ دیکھئے دیوان الحماسہ مع شرح تبریزی ۱/۱۵۵۔ (۱) تفسیر بغوی ۱/۱۴۴، نیز دیکھئے الجمل فی النحو ص ۶۳۔ (۲) ان کا دیوان ص ۵۸، اور یہ الکتاب ۲/۷۰ میں ہے، اور مجمع البیان ۲/۹۴، اور دیوان میں خمر کے بجائے 'النسء' ہے۔ (۳) یعنی: واضح، وسیع، ظاہر۔ اللسان (ہیع)۔ (۴) (م) میں: الکتاب۔ (۵) اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص ۱۵۹-۱۶۰ میں، اور ابن ابی داؤد نے المصاحف ص ۳۲ میں روایت کیا ہے، اور یہ ایک باطل خبر ہے۔ ابن الانباری نے 'کتاب الرد علی من خالف مصحف عثمان' में कहा है: حضرت عثمان سے اس سلسلے میں مروی احادیث حجت نہیں بنتیں؛ کیونکہ وہ منقطع ہیں متصل نہیں، اور عقل یہ گواہی نہیں دیتی کہ عثمان - جو امت کے امام، اپنے وقت کے لوگوں کے پیشوا اور ان کے قدوہ تھے - انہیں اس مصحف پر جمع کریں گے جو امام (بنیادی نسخہ) ہے، پھر یہ واضح ہو جائے کہ اس میں کوئی نقص ہے، اور وہ اس کی تحریر میں کوئی لغزش دیکھیں اور پھر بھی اس کی اصلاح نہ کریں... اور یہ نہیں مانا جا سکتا کہ انہوں نے کتاب میں غلطی کو مؤخر کر دیا تاکہ ان کے بعد آنے والے اسے درست کریں، ان کے بعد آنے والوں کا طریقہ ان کے نقش و نگار پر چلنا اور ان کے فیصلے پر رکنا ہے...

الاتقان ۱/۵۸۶۔ سورہ نساء کی آیت (۱۶۲) پر مصنف کا قول دیکھئے، اور معانی القرآن للزجاج ۲/۱۳۱، اور المقنع لابی عمرو الدانی ص ۱۱۵-۱۱۹ اور الکشاف ۱/۵۸۲۔ (۶) ان کا قول: "اہل علم کے نزدیک،" (ظ) سے ہے، اور یہ تفسیر ابو اللیث ۱/۱۸۰ میں موجود کلام کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۷) دیکھئے تفسیر رازی ۵/۴۷۔ بریکٹ کے درمیان دی گئی عبارت فتح القدیر للشوکانی ۱/۱۷۳ سے ضروری اضافہ ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 177 58 Al-Kisa'i said: "And the patient" (wal-sabirin) is conjoined to "kinsfolk" (dhawi al-qurba), as if he said: and He gave the patient. Al-Nahhas said (1): This statement is an error and a manifest mistake; because if you put "wal-sabirin" in the accusative case and conjoin it to "dhawi al-qurba", it enters into the relative clause of "man" (whoever), and if you put "wal-mufuna" (and those who fulfill) in the nominative case as being conjoined to "man", then you have conjoined to "man" before the relative clause is completed, and you have separated the relative clause from its relative pronoun by the conjoined element. Al-Kisa'i said: And in the recitation of Abdullah: "wal-mufina, wal-sabirina" (both in accusative). Al-Nahhas said (2): They are both in the accusative case conjoined to "dhawi al-qurba" or for the purpose of praise. Al-Farra said: And in the recitation of Abdullah in Surah An-Nisa: "and those who perform prayer and those who give zakat" (both in nominative) (3). Ya'qub and Al-A'mash recited: "wal-mufuna wal-sabiruna" with the nominative case in both of them (4). Al-Jahdari recited "bi-'uhudihim" (their covenants) (5). And it has been said: "wal-mufuna" is conjoined to the pronoun within "amana" (believed) (6). Abu Ali denied it and said: The meaning is not based on that, for the meaning is not that righteousness is the righteousness of the one who believed in Allah, he and the fulfillers, i.e., we all believed. Just as you say: The brave one is he who stepped forward, he and Amr. Rather, what follows his statement: "whoever believed" is an enumeration of the actions of whoever believed and their attributes.

---

(1) I'rab al-Qur'an 1/281, and see Tafsir al-Razi 5/48. (2) I'rab al-Qur'an 1/281, and Ibn Khalawayh mentioned in the Anomalous Recitations p. 11 the recitation of Abdullah bin Mas'ud, may Allah be pleased with him, and Al-Zamakhshari mentioned it in Al-Kashshaf 1/331 without attributing it. (3) In the manuscripts: "wal-muqimina... wal-mu'tina" (accusative), and the established version from Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 1/106, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/281. Ibn Khalawayh mentioned in the Anomalous Recitations p. 17 that the recitation of Abdullah and Anas is: "wal-muqimuna", and it was also mentioned by Ibn Jinni in Al-Muhtasab 1/203 and attributed to Malik bin Dinar, Isa Al-Thaqafi, and Al-Jahdari. It was also mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 1/582, and Abu Hayyan in Al-Bahr al-Muhit 3/395. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/244, and Ibn Atiyyah added its attribution to Al-Hasan, and Ibn Khalawayh mentioned it in the Anomalous Recitations p. 11, and attributed it to Al-Jahdari. Ibn Qutaybah mentioned in Ta'wil Mushkil al-Qur'an pp. 36-37 that Asim Al-Jahdari used to write the verse of Al-Baqarah and the verse of An-Nisa in his Mushaf according to the example in the Imam (mushaf), then when he read them, he read:

“wal-muqimuna” and “wal-sabiruna”. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/244, and Ibn Khalawayh attributed it in the Anomalous Recitations p. 11 to Al-Sulami. (6) I’rab al-Qur’an by Al-Nahhas 1/281, and Mushkil I’rab al-Qur’an by Makki bin Abi Talib 1/118.

सूरह अल-बकरा: आयत 177 58 अल-किसाई ने कहा: "वस्साबिरीन" (और धैर्यवान) का संबंध "ज़वी अल-क़ुर्बा" (रिश्तेदारों) से है, जैसे कि उन्होंने कहा हो: और उसने धैर्यवानों को दिया। अन-नहहास ने कहा (1): यह कथन गलत और स्पष्ट त्रुटि है; क्योंकि यदि आप "वस्साबिरीन" को 'नस्ब' (accusative) में रखते हैं और उसे "ज़वी अल-क़ुर्बा" से जोड़ते हैं, तो वह "मन्" (जो कोई) के सिला (relative clause) में प्रवेश कर जाता है, और यदि आप "वल-मुफ़ूना" (और पूरा करने वाले) को 'रफ़' (nominative) में रखते हैं क्योंकि यह "मन्" से जुड़ा है, तो आपने सिला पूरा होने से पहले ही "मन्" से जोड़ दिया है, और आपने मा'तूफ़ (conjoined element) द्वारा सिला और मौसूल (relative pronoun) को अलग कर दिया है। अल-किसाई ने कहा: और अब्दुल्लाह के पाठ (क़िरात) में है: "वल-मुफ़ीना, वस्साबिरीना" (दोनों 'नस्ब' में)। अन-नहहास ने कहा (2): वे दोनों "ज़वी अल-क़ुर्बा" पर या प्रशंसा (मदह) के आधार पर 'मन्सूब' (accusative) होंगे। अल-फ़र्रा ने कहा: और सूरह अन-निसा में अब्दुल्लाह के पाठ में है: "वल-मुक़ीमूना अस्सलाता वल-मु'तूना अज़्ज़काता" (और जो नमाज़ कायम करने वाले हैं और ज़कात देने वाले हैं) (3)। याकूब और अल-अ'मश ने पढ़ा: "वल-मुफ़ूना वस्साबरूना" दोनों में 'रफ़' के साथ (4)। अल-जहदूरी ने "बि-उहूदिलिम्" (उनके वादों के साथ) पढ़ा (5)। और यह कहा गया है: "वल-मुफ़ूना" उस ज़मीर (सर्वनाम) पर मा'तूफ़ (conjoined) है जो "आमना" (ईमान लाया) में है (6)। अबू अली ने इसे नकारा और कहा: अर्थ इस पर आधारित नहीं है, क्योंकि इसका मतलब यह नहीं है कि नेकी उन लोगों की नेकी है जो अल्लाह पर ईमान लाए, वे और पूरा करने वाले, यानी: हम सब ईमान लाए। जैसे आप कहते हैं: बहादुर वह है जिसने कदम आगे बढ़ाया, वह और अम्र। बल्कि, "मन् आमना" के बाद जो है वह उन लोगों के कार्यों और गुणों की गणना है जो ईमान लाए।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) इ'राब अल-क़ुरआन 1/281, और देखें तफ़सीर अल-राज़ी 5/48। (2) इ'राब अल-क़ुरआन 1/281, और इब्न खलवैह ने 'अल-क़िराआत अश्-शाज़्ज़ह' पृष्ठ 11 में अब्दुल्लाह बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पाठ का उल्लेख किया है, और अज़-ज़मख़्शरी ने इसे 'अल-कशशाफ़' 1/331 में उल्लेख किया है और इसे किसी के नाम नहीं किया। (3) पांडुलिपियों में: "वल-मुक़ीमीना... वल-मु'तीना" है, और अल-फ़र्रा की 'मआनी अल-क़ुरआन' 1/106 और अन-नहहास की 'इ'राब अल-क़ुरआन' 1/281 से प्रमाणित है। इब्न खलवैह ने 'अल-क़िराआत अश्-शाज़्ज़ह' पृष्ठ 17 में उल्लेख किया है कि अब्दुल्लाह और अनस का पाठ "वल-मुक़ीमूना" है, और इब्न जिन्नी ने भी 'अल-मुह्तसिब' 1/203 में इसका उल्लेख किया है और इसे मलिक बिन दीनार, ईसा अल-थक़फ़ी और अल-जहदूरी

से जोड़ा है। इसका उल्लेख अज़-ज़मख़्शरी ने 'अल-कशशाफ़' 1/582 और अबू हय्यान ने 'अल-बह्र अल-मुहीत' 3/395 में भी किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/244, और इब्न अतियाह ने इसे हसन से भी जोड़ा है, और इब्न खलवैह ने 'अल-क़िराआत अश्-शाज़्ज़ह' पृष्ठ 11 में इसका उल्लेख किया है और इसे अल-जहदूरी से जोड़ा है। इब्न क़ुतैबा ने 'तावील मुशकिल अल-क़ुरआन' पृष्ठ 36-37 में उल्लेख किया है कि आसिम अल-जहदूरी अपने मुसहफ़ में सूरह बकरा और सूरह निसा की आयत इमाम (मुसहफ़) के उदाहरण के अनुसार लिखते थे, फिर जब वे उसे पढ़ते थे, तो "वल-मुक़ीमूना" और "वस्साबरूना" पढ़ते थे। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/244, और इब्न खलवैह ने 'अल-क़िराआत अश्-शाज़्ज़ह' पृष्ठ 11 में इसे सुलामी से जोड़ा है। (6) अन-नहहास की 'इ'राब अल-क़ुरआन' 1/281, और मक्की बिन अबी तालिब की 'मुशकिल इ'राब अल-क़ुरआन' 1/118।

سورة البقرہ : آیت ۱۷۷ ۵۸ اور کسائی نے کہا: «والصابرین» کا عطف «ذوي القُربی» پر ہے گویا اس نے کہا: اور اس نے صبر کرنے والوں کو دیا۔ نحاس نے کہا(۱): یہ قول غلط اور صریح خطا ہے؛ کیونکہ اگر آپ نے «والصابرین» کو منسوب کیا اور اسے «ذوي القُربی» پر عطف کیا، تو وہ «مَن» کے صلہ میں داخل ہو گیا، اور اگر آپ نے «والموفون» کو اس بنیاد پر مرفوع کیا کہ وہ «مَن» پر عطف ہے، تو آپ نے صلہ مکمل ہونے سے پہلے «مَن» پر عطف کر دیا، اور آپ نے معطوف کے ذریعے صلہ اور موصول کے درمیان تفریق پیدا کر دی۔ اور کسائی نے کہا: اور عبداللہ کی قرأت میں: «والموفین، والصابرین» (دونوں منسوب) ہے۔ نحاس نے کہا(۲): یہ دونوں «ذوي القربی» پر عطف ہونے کی وجہ سے یا مدح کی بنا پر منسوب ہوں گے۔ فراء نے کہا: اور عبداللہ کی قرأت میں سورہ نساء میں ہے: «والمقیمون الصلاۃ والمؤتون الزکاۃ»(۳)۔ اور یعقوب اور اعمش نے: «والموفون والصابرون» دونوں کو رفع کے ساتھ پڑھا ہے(۴)۔ اور جحدری نے «بعھودھم»(۵) پڑھا ہے۔ اور یہ کہا گیا ہے کہ: «والمُوفُون» کا عطف اس ضمیر پر ہے جو «آمن»(۶) میں ہے۔ ابو علی نے اس کا انکار کیا اور کہا: اس کے معنی یہ نہیں ہیں، کیونکہ اس سے یہ مراد نہیں ہے کہ نیکی اس شخص کی نیکی ہے جو اللہ پر ایمان لایا، وہ اور پورا کرنے والے، یعنی: ہم سب ایمان لائے۔ جیسے تم کہتے ہو: بہادر وہ ہے جس نے قدم آگے بڑھایا، وہ اور عمرو۔ بلکہ «من آمن» کے بعد جو ذکر ہے وہ ایمان لانے والوں کے افعال اور ان کے اوصاف کا شمار ہے۔

حواشی: (۱) إعراب القرآن ۱/ ۲۸۱، اور دیکھیے تفسیر الرازي ۵/ ۴۸۔ (۲) إعراب القرآن ۱/ ۲۸۱، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۱۱ میں عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی قرأت کا ذکر کیا ہے، اور زمخشری نے اسے الکشاف ۱/ ۳۳۱ میں ذکر کیا اور اسے کسی کی طرف

منسوب نہیں کیا۔ (۳) خطی نسخوں میں: «والمقیمین... والمؤتین» (منسوب) ہے، اور ثابت شدہ فراء کی معانی القرآن ۱/ ۱۰۶، اور نحاس کی إعراب القرآن ۱/ ۲۸۱ سے ہے۔ ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۱۷ میں ذکر کیا ہے کہ عبداللہ اور انس کی قرأت: «والمقیمون» ہے، اور اسے ابن جنی نے بھی المحتسب ۱/ ۲۰۳ میں ذکر کیا اور اسے مالک بن دینار، عیسیٰ ثقفی اور جحدری کی طرف منسوب کیا۔ زمخشری نے بھی اسے الکشاف ۱/ ۵۸۲ میں ذکر کیا ہے، اور ابو حیان نے البحر المحیط ۳/ ۳۹۵ میں۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۲۴۴، اور ابن عطیہ نے اس کی نسبت حسن کی طرف بھی کی ہے، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص ۱۱ میں ذکر کیا اور اسے جحدری کی طرف منسوب کیا۔ ابن قتیبہ نے تأویل مشکل القرآن ص ۳۶-۳۷ میں ذکر کیا ہے کہ عاصم جحدری اپنے مصحف میں سورہ بقرہ اور سورہ نساء کی آیت امام (مصحف) کی مثال پر لکھتے تھے، پھر جب اسے پڑھتے تو «والمقیمون» اور «والصابرون» پڑھتے تھے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۲۴۴، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص ۱۱ میں سلمی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) إعراب القرآن للنحاس ۱/ ۲۸۱، اور مشکل إعراب القرآن لمکي بن أبي طالب ۱/ ۱۱۸۔

The Fifth Point: Our scholars said: This is a great verse from the mother of rulings (fundamental principles); because it includes sixteen rules: belief in Allah, His names and attributes - and we have covered this in the book "Al-Kitab al-Asna" - the resurrection, the gathering, the balance, the path (as-Sirat), the pond (al-Hawd), the intercession, paradise, and hellfire - and we have covered this in the book "At-Tadhkirah" - the angels, the revealed books and that they are truth from Allah - as previously mentioned - and the prophets, spending money on what arises of obligatory and recommended (acts), connecting with kin and not severing ties with them, checking on the orphan and not neglecting them, the poor likewise, and taking care of the wayfarer - and it was said: the one stranded, and it was said: the guest (1) - and the beggars, and freeing slaves, and the explanation of this will come in the verse of charities (2), maintaining the prayer, giving zakat, fulfilling covenants, and patience in adversity. Each of these rules needs a book. Preceding notice was given for most of them, and the explanation of the rest will come in their places, God Almighty willing.

There was disagreement; is an orphan given voluntary charity just for being an orphan as a gift even if he is rich, or is he not given until he is poor? There are two opinions among scholars. This is assuming that giving money is other than the obligatory zakat, as I explained (3) earlier.

The Sixth Point: His Almighty's saying: {and gives wealth, in spite of love for it} was used as evidence by those who said: there is a right in wealth other than zakat, and with it is the completion of righteousness. And it was said: what is meant is the obligatory zakat (4). And the first is more correct; because of what Ad-Daraqutni reported (5) from Fatimah bint Qais who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed there is a right in wealth other than zakat" then he recited this verse: {It is not righteousness that you turn your faces...} to the end of the verse. It was reported by Ibn Majah in his Sunan, and At-Tirmidhi in his Jami' (6) and said: This is a hadith...

(1) See Zad al-Masir 1/179. (2) In the tafsir of verse (60) of Surah At-Tawbah. (3) In (Zha): we explained it, and in (Kha), (Zay), and (Meem): we will explain it. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/243. (5) In his Sunan 2/125. (6) Sunan Ibn Majah (1789), and Sunan At-Tirmidhi (659). But it occurred in Ibn Majah with the wording: "There is no right in wealth other than zakat", and Al-Mizzi in Tuhfat al-Ashraf 12/465 did not point to the difference in their wordings, and he pointed to that =

पांचवां बिंदु: हमारे विद्वानों ने कहा: यह महान आयत अहकाम (नियमों) की जननी है; क्योंकि इसमें सोलह नियम शामिल हैं: अल्लाह में विश्वास, उसके नाम और गुण - और हमने इसे "अल-किताब अल-अस्मा" पुस्तक में कवर किया है - पुनरुत्थान, सभा, तराजू, सिरात, हौज़, शफ़ाअत, स्वर्ग और नर्क- और हमने इसे "अत-तज़कीराह" पुस्तक में कवर किया है - फ़रिश्ते, अवतरित पुस्तकें और यह कि वे अल्लाह की ओर से सत्य हैं - जैसा कि पहले बताया गया है - नबी, अनिवार्य और अनुशंसित कार्यों में धन खर्च करना, रिश्तेदारों के साथ संबंध जोड़ना और उन्हें न तोड़ना, अनाथ की देखभाल करना और उसकी उपेक्षा न करना, इसी तरह गरीब, और मुसाफ़िर (इब्न अस-सबील) का ध्यान रखना - और कहा गया: वह जो बीच में रुक गया हो, और कहा गया: मेहमान (१) - और माँगने वाले, और दास मुक्त करना, और इसका विवरण सदक़ात (दान) की आयत (२) में आएगा, प्रार्थना को बनाए रखना, ज़कात देना, वादों को पूरा करना, और विपत्ति में धैर्य। इनमें से प्रत्येक नियम के लिए एक पुस्तक की आवश्यकता है। अधिकांश के बारे में पहले ही सूचित किया जा चुका है, और बाकी का विवरण उनके स्थानों पर आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा।

और मतभेद था; क्या अनाथ को केवल अनाथ होने के कारण उपहार के रूप में स्वैच्छिक दान दिया जाता है, भले ही वह धनी हो, या उसे तब तक नहीं दिया जाता जब तक कि वह गरीब न हो? विद्वानों के दो विचार हैं। और यह इस बात पर आधारित है कि धन देना अनिवार्य ज़कात के अलावा है, जैसा कि मैंने पहले (३) स्पष्ट किया है।

छठा बिंदु: अल्लाह तआला का कहना: {और उसके प्यार के बावजूद धन दिया} उन लोगों द्वारा प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया गया जिन्होंने कहा: धन में ज़कात के अलावा भी हक़ (अधिकार) है, और इसके साथ ही नेकी की पूर्णता है। और कहा गया: इसका अर्थ अनिवार्य ज़कात (४) है। और पहला अधिक सही है; क्योंकि दारकुतनी (५) ने फातिमा बिन्त क़ैस से रिपोर्ट किया है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "निश्चित रूप से धन में ज़कात के अलावा भी हक़ है" फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: {नेकी यह नहीं है कि तुम अपने चेहरे मोड़ लो...} आयत के अंत तक। इसे इब्न माजा ने अपनी सुनन में और तिर्मिज़ी ने अपनी जामी' (६) में रिपोर्ट किया और कहा: यह हदीस...

(१) देखें ज़ाद अल-मसीर १/१७९। (२) सूरह अत-तौबा की आयत (६०) की तफ़सीर में। (३) (ज़ा) में: हमने इसे समझाया है, और (खा), (ज़ाय) और (मीम) में: हम इसे समझाएंगे। (४) देखें अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ १/२४३। (५) अपनी सुनन २/१२५ में। (६) सुनन इब्न माजा (१७८९), और सुनन अत-तिर्मिज़ी (६५९)। लेकिन इब्न माजा में इन शब्दों के साथ आया है: "धन में ज़कात के अलावा कोई हक़ नहीं है", और अल-मिज़्ज़ी ने तोहफ़त अल-अशराफ़ १२/४६५ में उनके शब्दों के अंतर की ओर इशारा नहीं किया, और उन्होंने इस ओर इशारा किया =

پانچواں نکتہ: ہمارے علماء نے فرمایا: یہ ایک عظیم آیت ہے جو احکام کی امہات (بنیادی اصولوں) میں سے ہے؛ کیونکہ یہ سولہ قواعد پر مشتمل ہے: اللہ پر ایمان اور اس کے اسماء و صفات - اور ہم نے اسے کتاب «الأسنی» میں بیان کیا ہے - اور حشر و نشر، میزان، صراط، حوض، شفاعت، جنت اور دوزخ - اور ہم نے اسے کتاب «التذکرۃ» میں بیان کیا ہے - اور فرشتے، نازل شدہ کتابیں اور یہ کہ وہ اللہ کی طرف سے برحق ہیں - جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے - اور انبیاء، اور مال کو واجب اور مستحب کاموں میں خرچ کرنا، رشتہ داروں کے ساتھ صلہ رحمی کرنا اور قطع رحمی نہ کرنا، یتیم کی خبر گیری کرنا اور اسے نظر انداز نہ کرنا، مساکین کا بھی یہی حکم ہے، اور مسافر کی رعایت کرنا - اور کہا گیا: جس کا زادِ راہ ختم ہو گیا ہو، اور کہا گیا: مہمان (۱) - اور سوال کرنے والے، اور گردنیں چھڑانا (غلام آزاد کرنا)، اور اس کا بیان آیتِ صدقات (۲) میں آئے گا، اور نماز کی پابندی کرنا، زکوٰۃ دینا، عہدوں کو پورا کرنا، اور سختیوں میں صبر کرنا۔ ان میں سے ہر قاعدے کے لیے ایک مستقل کتاب کی ضرورت ہے۔ ان میں سے اکثر پر تنبیہ گزر چکی ہے، اور باقی کا بیان ان کے مقامات پر آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اور اختلاف ہوا؛ کیا یتیم کو محض یتیم ہونے کی وجہ سے نفلی صدقہ دیا جائے گا بطور صلہ رحمی اگرچہ وہ غنی ہو، یا اسے نہیں دیا جائے گا جب تک کہ وہ فقیر نہ ہو؟ علماء کے دو قول ہیں۔ اور یہ اس صورت میں ہے کہ مال کا دینا واجب زکوٰۃ کے علاوہ ہو، جیسا کہ میں نے پہلے (۳) بیان کیا ہے۔

چھٹا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَءَاتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِۦ﴾ اس سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جنہوں نے کہا: مال میں زکوٰۃ کے علاوہ بھی حق ہے، اور اسی کے ساتھ نیکی کی تکمیل ہے۔ اور کہا گیا:

اس سے مراد فرض زکوٰۃ (۴) ہے۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ دارقطنی (۵) نے فاطمہ بنت قیس سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بیشک مال میں زکوٰۃ کے علاوہ بھی حق ہے» پھر آپ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿لَّيْسَ الْبِرَّ أَن تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ﴾ آیت کے آخر تک۔ اور اسے ابن ماجہ نے اپنی سنن میں اور ترمذی نے اپنی جامع (۶) میں روایت کیا اور کہا: یہ حدیث...

(۱) دیکھیے زاد المسیر ۱۷۹/۱۔ (۲) سورہ توبہ کی آیت (۶۰) کی تفسیر میں۔ (۳) (ظ) میں: «بیناہ» (ہم نے اسے بیان کیا)، اور (خ) و (ز) و (م) میں: «نبینہ» (ہم اسے بیان کریں گے)۔ (۴) دیکھیے المحرر الوجیز ۲۴۳/۱۔ (۵) اپنی سنن ۱۲۵/۲ میں۔ (۶) سنن ابن ماجہ (۱۷۸۹)، اور سنن ترمذی (۶۵۹)۔ لیکن ابن ماجہ کے ہاں ان الفاظ کے ساتھ ہے: «لیس فی المال حق سوی الزکاۃ» (مال میں زکوٰۃ کے علاوہ کوئی حق نہیں)، اور مزی نے تحفۃ الاشراف ۴۶۵/۱۲ میں ان دونوں کے الفاظ کے اختلاف کی طرف اشارہ نہیں کیا، اور انہوں نے اس طرف اشارہ کیا =

Surah Al-Baqarah: Verse 177 60

Its chain of narration is not that strong, and Abu Hamzah Maymun al-A'war is weakened. Bayan and Ismail ibn Salim narrated from ash-Sha'bi that this hadith is his own saying (1), and it is more correct. I say: Although the hadith is subject to discussion, its meaning is supported by what is in the verse itself, in Allah's words: "and establish prayer and give zakah." He mentioned zakah along with prayer, which is evidence that what is meant by His saying: "and give wealth out of love for Him" is not the obligatory zakah, as that would be a repetition (2), and Allah knows best. The scholars agreed that if a need arises for Muslims after paying zakah, it is obligatory to spend money on it. Malik (may Allah have mercy on him) said: It is obligatory for people to ransom their prisoners even if it exhausts their wealth (3). This is also a consensus, and it strengthens what we have chosen, and success is from God. Seventh: Allah's saying: "out of love for Him" (ala hubbihi). There is a difference of opinion regarding what the pronoun in "hubbihi" refers to. It was said: it refers to the giver of the wealth, and the object, which is the wealth, is omitted. It is also permissible to make "the near of kin" (dhawi al-qurba) in the accusative case due to the word "love", so the estimation would be: based on the giver's love for the near of kin.

= Al-Hafiz Ibn Hajar in al-Nukat al-Ziraf, and what supports the wording of Ibn Majah is what Al-Hafiz Ibn Hajar quoted in al-Talkhis al-Habir 2/160 from Taqi al-Din al-Qushayri in al-Imam, his saying: Thus it is in the copy of our narration from Ibn Majah (meaning the wording: "There is no right in wealth other than zakah"). He wrote it in the chapter: "What zakah has been paid for is not a treasure (kanz)", and it is evidence of the authenticity of the wording of the hadith. End quote. Mulla Ali al-Qari mentioned it in Sharh Sharh al-Nukhbah p. 483 as an example of a mudtarib (confused) hadith in the text. However, Sheikh Ahmad Shakir (may Allah have mercy on him) considered that the wording of Ibn Majah is an old error (in some copies as he said) because al-Tabari narrated it in al-Tafsir 3/344 (Dar al-Ma'arif edition) from the path narrated by Ibn Majah but with the wording of al-Tirmidhi's narration. He supported his view by saying that Ibn Kathir mentioned the narrations of al-Tirmidhi and Ibn Majah and did not differentiate between them. Likewise, al-Nabulsi did in Dhakha'ir al-Mawarith (11699), and al-Bayhaqi said in al-Sunan 4/84: "And what our companions narrate in the commentaries: 'There is no right in wealth other than zakah', I do not memorize a chain of narration for it." Then Sheikh Ahmad Shakir (may Allah have mercy on him) said: "Had it been in Ibn Majah with this wording, he

would not have said that." (1) The narration of Bayan from ash-Sha'bi was extracted by Sa'id ibn Mansur in his Sunan (al-Tafsir) 5/100, and the narration of Isma'il ibn Salim from him was extracted by al-Tabari 3/342. (2) See Tafsir al-Tabari 3/348, and al-Muharrar al-Wajiz 1/243-244. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/60.

सूरह अल-बक़रह: आयत 177 60

इसकी संचरण श्रृंखला (इसनाद) उतनी मज़बूत नहीं है, और अबू हमज़ा मैमुन अल-अव्वर को कमज़ोर माना जाता है। बयान और इस्माइल बिन सालिम ने अल-शाबी से रिवायत की है कि यह हदीस उनका अपना कथन है (1) और यह अधिक सही है। मैं कहता हूँ: हालाँकि हदीस चर्चा का विषय है, लेकिन इसका अर्थ स्वयं आयत में मौजूद अल्लाह के शब्दों से समर्थित है: "और नमाज़ कायम करें और ज़कात दें।" उन्होंने नमाज़ के साथ ज़कात का ज़िक्र किया है, जो इस बात का प्रमाण है कि उनके इस कथन: "और उसके प्यार में माल दें" से तात्पर्य अनिवार्य ज़कात नहीं है, क्योंकि ऐसा होने पर यह दोहराव होता (2), और अल्लाह ही बेहतर जानता है। विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि यदि ज़कात अदा करने के बाद मुसलमानों के सामने कोई ज़रूरत आती है, तो उस पर धन खर्च करना अनिवार्य है। मालिक (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: लोगों के लिए अपने कैदियों को छुड़ाना अनिवार्य है, भले ही इसके लिए उनका सारा धन खर्च हो जाए (3)। यह भी एक आम सहमति (इज्मा) है, और यह हमारी पसंद को मज़बूती प्रदान करता है, और सफलता ईश्वर की ओर से है। सातवाँ: अल्लाह का कथन: "उसके प्यार में" (अला हुब्बिही)। "हुब्बिही" में सर्वनाम किसके लिए है, इस पर मतभेद है। कहा गया है: यह धन देने वाले की ओर इशारा करता है, और कर्म (ऑब्जेक्ट), जो कि धन है, लुप्त है। यह भी संभव है कि "निकट संबंधियों" (धवी अल-कुरबा) को "प्यार" शब्द के कारण कर्म कारक (एक्युसेटिव केस) में रखा जाए, तो अनुमान होगा: देने वाले के निकट संबंधियों के प्रति प्यार के आधार पर।

= अल-हाफ़िज़ इब्न हज़र 'अल-नुक़्त अल-ज़िराफ़' में, और जो इब्न माजह के शब्दों का समर्थन करता है वह वह है जिसे अल-हाफ़िज़ इब्न हज़र ने 'अल-तल्खीस अल-हबीर' 2/160 में तक़ी अल-दीन अल-कुशैरी से 'अल-इमाम' में उद्धृत किया है, उनका कहना है: हमारे द्वारा इब्न माजह से रिवायत की गई प्रति में ऐसा ही है (अर्थात शब्द: "ज़कात के अलावा धन में कोई अधिकार नहीं है")। उन्होंने इसे इस अध्याय में लिखा है: "जिसकी ज़कात अदा कर दी गई है वह खज़ाना (कंज) नहीं है", और यह हदीस के शब्दों की प्रामाणिकता का प्रमाण है। इति। मुल्ला अली अल-क़ारी ने 'शराह शराह अल-नुख़बह' पृष्ठ 483 में पाठ में मुदतरिब (अव्यवस्थित) हदीस के उदाहरण के रूप में इसका उल्लेख किया है। हालाँकि, शेख अहमद शाकिर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने माना कि इब्न माजह के शब्द एक पुरानी गलती है (कुछ प्रतियों में जैसा कि उन्होंने कहा) क्योंकि अल-तबरी ने इसे 'अल-तफ़सीर' 3/344 (दार अल-मआरिफ संस्करण) में उसी मार्ग से रिवायत किया है जिससे इब्न माजह ने रिवायत

किया था लेकिन अल-तिर्मिज़ी की रिवायत के शब्दों के साथ। उन्होंने अपने विचार का समर्थन करते हुए कहा कि इब्न कसीर ने अल-तिर्मिज़ी और इब्न माजह की रिवायतों का ज़िक्र किया और उनके बीच अंतर नहीं किया। इसी तरह, अल-नाबुलसी ने 'दख़ाएर अल-मवारीस' (11699) में किया, और अल-बैहक़ी ने 'अल-सुनन' 4/84 में कहा: "और हमारे साथी जो टिप्पणियों में रिवायत करते हैं: 'ज़कात के अलावा धन में कोई अधिकार नहीं है', मुझे उसके लिए कोई संचरण श्रृंखला याद नहीं है।" फिर शेख अहमद शाकिर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: "अगर इब्न माजह में इन शब्दों के साथ होता, तो वे ऐसा नहीं कहते।" (1) अल-शाबी से बयान की रिवायत सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (अल-तफ़सीर) 5/100 में निकाली है, और उनसे इस्माइल बिन सालिम की रिवायत अल-तबरी 3/342 ने निकाली है। (2) देखिए तफ़सीर अल-तबरी 3/348, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/243-244। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 1/60।

سورة البقرہ: آیت 177 60

اس کی سند اتنی مضبوط نہیں ہے، اور ابو حمزہ میمون الاعور کو ضعیف قرار دیا گیا ہے۔ بیان اور اسماعیل بن سالم نے شعبی سے روایت کی ہے کہ یہ حدیث ان کا قول ہے (1) اور یہی زیادہ صحیح ہے۔ میں کہتا ہوں: اگرچہ حدیث کے بارے میں کلام ہے، لیکن اس کے معنی کی صحت پر خود آیت کے الفاظ دلالت کرتے ہیں، اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: "اور نماز قائم کرے اور زکوٰۃ دے۔" پس اس نے نماز کے ساتھ زکوٰۃ کا ذکر کیا، اور یہ اس بات کی دلیل ہے کہ اس کے قول: "اور اللہ کی محبت میں مال دے" سے مراد فرض زکوٰۃ نہیں ہے، کیونکہ وہ تکرار ہوتا (2)، واللہ اعلم۔ اور علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر زکوٰۃ کی ادائیگی کے بعد مسلمانوں کو کوئی ضرورت درپیش ہو، تو اس پر مال خرچ کرنا واجب ہے۔ امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: لوگوں پر اپنے قیدیوں کا فدیہ دینا واجب ہے خواہ اس میں ان کا سارا مال ہی کیوں نہ لگ جائے (3)۔ اور یہ اجماع بھی ہے، جو ہمارے اختیار کردہ موقف کو تقویت دیتا ہے، اور توفیق دینے والا اللہ ہی ہے۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: "اس کی محبت میں" (علیٰ حبہ)۔ "حبہ" میں ضمیر کس کی طرف لوٹتی ہے اس میں اختلاف ہے؛ کہا گیا ہے: یہ مال دینے والے کی طرف لوٹتی ہے، اور مفعول جو کہ مال ہے وہ محذوف ہے۔ اور "ذوی القربیٰ" کو "حب" کی وجہ سے حالتِ نصبی میں لانا بھی جائز ہے، تو تقدیر (عبارت) یوں ہوگی: دینے والے کا ذوی القربیٰ سے محبت کی بنا پر۔

= حافظ ابن حجر النکت الظراف میں، اور جس چیز سے ابن ماجہ کے لفظ کی تائید ہوتی ہے وہ ہے جو حافظ ابن حجر نے تلخیص الحبیر 160/2 میں تقی الدین القشیری سے الامام میں نقل کیا ہے، ان کا قول ہے: ہماری ابن ماجہ سے روایت کے نسخے میں اسی طرح ہے (یعنی لفظ: "مال میں زکوٰۃ کے سوا کوئی حق نہیں ہے")۔ اور انہوں نے اسے اس باب میں لکھا ہے: "جس کی زکوٰۃ ادا کر دی

گئی وہ خزانہ (کنز) نہیں ہے"، اور یہ حدیث کے لفظ کی صحت کی دلیل ہے۔ اھـ اور ملا علی قاری نے شرح شرح النخبہ ص 483 میں اسے متن میں حدیثِ مضطرب کی مثال کے طور پر ذکر کیا ہے۔ البتہ شیخ احمد شاکر رحمہ اللہ نے ابن ماجہ کے لفظ کو ایک قدیم غلطی قرار دیا ہے (جیسا کہ انہوں نے کہا کہ بعض نسخوں میں) کیونکہ طبری نے اسے التفسیر 344/3 (طبع دار المعارف) میں اسی طریقے سے روایت کیا ہے جس سے ابن ماجہ نے روایت کیا لیکن ترمذی کی روایتके لفظ کے ساتھ، اور انہوں نے اپنے قول کی تائید اس بات سے کی کہ ابن کثیر نے ترمذی اور ابن ماجہ کی دونوں روایتوں کا ذکر کیا اور ان کے درمیان فرق نہیں کیا، اور اسی طرح نابلسی نے ذخائر المواریث (11699) میں کیا، اور بیہقی نے السنن 84/4 میں کہا: "اور وہ جو ہمارے اصحاب تعالیق میں روایت کرتے ہیں: 'مال میں زکوٰۃ کے سوا کوئی حق نہیں ہے'، تو مجھے اس کی کوئی سند یاد نہیں ہے۔" پھر شیخ احمد شاکر رحمہ اللہ نے فرمایا: "اور اگر ابن ماجہ میں ان الفاظ کے ساتھ ہوتا تو وہ ایسا نہ کہتے۔" (1) شعبی سے بیان کی روایت سعید بن منصور نے اپنی سنن (التفسیر) 5/100 میں تخریج کی ہے، اور ان سے اسماعیل بن سالم کی روایت طبری نے 342/3 میں تخریج کی ہے۔ (2) دیکھئے تفسیر طبری 348/3، اور المحرر الوجیز 243/1-244۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 60/1۔

Surat Al-Baqarah: Verse 177 61

It was said: [The pronoun] refers to wealth, so the infinitive is added to the object. Ibn Atiyyah (1) said: His saying "despite his love for it" is an eloquent interjection in the middle of the speech. I say: Its equivalent is the Word of Truth: {And they give food in spite of love for it to the needy} [Al-Insan: 8], for it combines both meanings: the interjection, and the addition of the infinitive to the object; meaning: despite the love of food. Among the interjections is the Word of Truth: {And whoever does righteous deeds, whether male or female, while being a believer - those...} [An-Nisa: 124]. This, according to them, is called "At-Tatmim" (completion), which is a type of rhetoric, and it is also called: "Al-Ihtiras" (precaution), and "Al-Ihtiyat" (prudence). So He completed it with His saying: {despite his love for it} and His saying: {while being a believer}. From this is the saying of Zuhair: Whoever meets Haram one day, despite his flaws, / will find tolerance from him and generosity as a natural trait. (2) And Imru' al-Qais said: On a massive [horse] that gives you, before being asked, / various types of running, neither stingy nor slow. (3) His saying: "despite his flaws," and "before being asked" is a good completion. From it is also the saying of 'Antarah (4): Praise me for what you have known, for indeed I / am easy-tempered as long as I am not wronged. His saying: "as long as I am not wronged" is a good completion. And Tarafa said: So may the spring rain and a continuous downpour water your dwellings / without ruining them. (5) And Al-Rabi' ibn Dub' al-Fazari said (6):

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/243. (2) His Diwan p. 76 with the narration: "If you meet..." (3) His Diwan p. 91, his saying "on a massive...", the commentator of the Diwan said: on a huge horse like a Christian temple (haikal) that gives you what it has of running before you burden it with that and ask it, and "al-kazz" means the stingy, and "al-wani" means the languid and slow. (4) His Diwan p. 148. (5) His Diwan p. 88 with the narration: "So may it water your lands...", his saying: "and a continuous downpour": "ad-daima" is rain that has no thunder or lightning, and "tahmi" means it flows and goes. Lisan al-Arab (daym) (hamy). (6) Mentioned by Ibn Hajar in Al-Isaba 3/294 in the third section, and he said: pre-Islamic, Ibn Hisham mentioned in Al-Tijan that he grew old and senile and reached Islam, and it is said: he lived three hundred years, sixty of them in Islam, and it is said: he did not embrace Islam. See Amali al-Murtada 1/253, Al-Khizana 7/384. We did not find the verse mentioned by the author for him.

सूरा अल-बक़रह: आयत १७७ ६१

कहा गया है: [सर्वनाम] धन को संदर्भित करता है, इसलिए भाववाचक संज्ञा कर्म के साथ जुड़ी है। इब्न अतिया (१) ने कहा: उनका कथन: "उसके प्रति प्रेम के बावजूद" भाषण के बीच में एक प्रभावशाली हस्तक्षेप (اعتراض) है। मैं कहता हूँ: इसके समान सत्य वचन है: {और वे उसके प्रति प्रेम होने के बावजूद दरिद्र को भोजन कराते हैं} [अल-इंसान: ८], क्योंकि यह दोनों अर्थों को जोड़ता है: हस्तक्षेप, और भाववाचक संज्ञा का कर्म के साथ जुड़ना; अर्थात: भोजन के प्रति प्रेम के बावजूद। हस्तक्षेपों में से सत्य वचन है: {और जो कोई नेक काम करे, चाहे वह पुरुष हो या स्त्री, और वह मोमिन (आस्थावान) हो - तो ऐसे लोग...} [अन-निसा: १२४]। इसे उनके यहाँ "अत-ततमीम" (पूर्णता) कहा जाता है, जो वाक्पटुता (बलाग़त) का एक प्रकार है, और इसे "अल-इहतिरास" (सावधानी) और "अल-इह्तियात" (सतर्कता) भी कहा जाता है। अतः उन्होंने अपने कथन: {उसके प्रति प्रेम के बावजूद} और अपने कथन: {और वह मोमिन हो} के साथ इसे पूर्ण किया। इसी से ज़ुहैर का कथन है: जो कोई भी किसी दिन हरम से उसकी कमियों के बावजूद मिलता है, / वह उससे उदारता और दानशीलता को स्वाभाविक गुण के रूप में पाएगा। (२) और इम्रुल क़ैस ने कहा: एक विशाल [घोड़े] पर जो तुम्हें पूछने से पहले ही देता है, / विभिन्न प्रकार की दौड़, न तो कंजूस और न ही सुस्त। (३) उनका कथन: "उसकी कमियों के बावजूद", और "पूछने से पहले": एक अच्छी पूर्णता है। इसी में से अतरा (४) का कथन भी है: मेरी प्रशंसा उस पर करो जो तुम जानती हो, क्योंकि मैं / जब तक मुझ पर अन्याय न हो, तब तक मृदु स्वभाव का हूँ। उनका कथन: "जब तक मुझ पर अन्याय न हो", एक अच्छी पूर्णता है। और तरफ़ा ने कहा: वसंत की बारिश और निरंतर होने वाली वर्षा तुम्हारे निवासों को सींचे / बिना उन्हें नष्ट किए। (५) और अल-रबी इब्न दुब अल-फ़ज़ारी ने कहा (६):

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४३। (२) उनका दीवान पृष्ठ ७६ इस पाठ के साथ: "यदि तुम मिलो..." (३) उनका दीवान पृष्ठ ९१, उनका कथन "एक विशाल पर...", दीवान के टीकाकार ने कहा: ईसाइयों के विशाल मंदिर (हैकेल) जैसे एक विशाल घोड़े पर जो तुम्हें अपनी दौड़ का वह हिस्सा देता है इससे पहले कि तुम उसे इसके लिए बाध्य करो और उससे मांगो, और "अल-कज़" का अर्थ है कंजूस, और "अल-वानी" का अर्थ है सुस्त और धीमा। (४) उनका दीवान पृष्ठ १४८। (५) उनका दीवान पृष्ठ ८८ इस पाठ के साथ: "तो यह तुम्हारे क्षेत्रों को सींचे...", उनका कथन: "और निरंतर होने वाली वर्षा": "अद-दैमा" वह वर्षा है जिसमें बिजली या कड़क नहीं होती, और "तहमी" का अर्थ है वह बहती और जाती है। लिसान अल-अरब (दैम) (हमी)। (६) इब्न हजर ने अल-इसाबा ३/२९४ के तीसरे भाग में इसका

उल्लेख किया है और कहा है: जाहिली (इस्लाम-पूर्व), इब्न हिशाम ने अल-तिजान में उल्लेख किया है कि वह बहुत बूढ़ा और सठिया गया था और इस्लाम के समय तक रहा, और कहा जाता है कि वह तीन सौ साल जीवित रहा, जिनमें से साठ इस्लाम में थे, और कहा जाता है कि उसने इस्लाम स्वीकार नहीं किया। देखिए अमाली अल-मुर्तदा १/२५३, अल-खिज़ाना ७/३८४। लेखक ने उनके लिए जो शेर उद्धृत किया है, वह हमें नहीं मिला।

سورة البقرہ: آیت ۱۷۷ ۶۱

کہا گیا ہے: [ضمیر] مال کی طرف لوٹتی ہے، پس مصدر مفعول کی طرف مضاف ہوگا۔ ابن عطیہ (۱) نے کہا: ان کا قول: "علی حبّہ" (اس کی محبت کے باوجود) کلام کے دوران ایک بلیغ اعتراض (جملہ معترضہ) کے طور پر آتا ہے۔ میں کہتا ہوں: اس کی مثال حق تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا﴾ [الإنسان: ۸] کیونکہ اس نے دونوں معنوں کو جمع کر دیا ہے: اعتراض، اور مصدر کی مفعول کی طرف اضافت؛ یعنی: کھانے کی محبت کے باوجود۔ اور اعتراض (جملہ معترضہ) کی مثالوں میں سے حق تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَمَن يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِن ذَكَرٍ أَوْ أُنثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ﴾ [النساء: ۱۲۴]۔ اسے ان کے نزدیک "تتمیم" (تکمیل) کہا جاتا ہے، جو بلاغت کی ایک قسم ہے، اور اسے "احتراس" اور "احتیاط" بھی کہا جاتا ہے۔ پس اللہ نے اپنے قول: ﴿عَلَى حُبِّهِ﴾ اور قول: ﴿وَهُوَ مُؤْمِنٌ﴾ کے ساتھ کلام کو مکمل کیا۔ اسی میں سے زہیر کا قول ہے: جو شخص کسی دن ہرم سے اس کی تمام تر کمزوریوں کے باوجود ملتا ہے / وہ اس سے سخاوت اور بخشش کو ایک فطری خصلت کے طور پر پاتا ہے۔ (۲) اور امرؤ القیس نے کہا: ایک قد آور [گھوڑے] پر جو تمہیں مانگنے سے پہلے ہی دے دیتا ہے / دوڑ کی مختلف قسمیں، نہ وہ بخیل ہے اور نہ ہی سست۔ (۳) پس ان کا قول: "علی علّاتہ" (کمزوریوں کے باوجود)، اور "قبل سؤالہ" (مانگنے سے پہلے): ایک اچھا تتمیم ہے۔ اسی میں سے عنترہ (۴) کا قول ہے: تم میری ان باتوں پر تعریف کرو جو تم نے مجھ میں جانی ہیں، کیونکہ میں / نرم طبیعت والا ہوں جب تک کہ مجھ پر ظلم نہ کیا جائے۔ پس ان کا قول: "إذا لم أظلم" (جب تک مجھ پر ظلم نہ کیا جائے)، ایک اچھا تتمیم ہے۔ اور طرفہ نے کہا: پس بہار کی بارش اور مسلسل برسنے والی جھڑی تمہارے گھروں کو سیراب کرے / بغیر انہیں نقصان پہنچائے۔ (۵) اور الربیع بن ضبع الفزاری (۶) نے کہا:

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۴۳۔ (۲) ان کا دیوان ص ۷۶ بروایت: إن تلق... (۳) ان کا دیوان ص ۹۱، ان کا قول "علی ہیکل..."، دیوان کے شارح نے کہا: عیسائیوں کی ہیکل (بڑی عمارت) کی طرح بڑے اور قد آور گھوڑے پر جو تمہیں وہ کچھ دیتا ہے جو اس کے پاس دوڑ کی صورت میں ہے، اس سے پہلے کہ تم اسے اس کی تکلیف دو اور اس سے مانگو، اور "الکز" کا معنی ہے کنجوس، اور "الوانی" کا معنی ہے تھکا ہوا اور سست رفتار۔ (۴) ان کا دیوان ص ۱۴۸۔ (۵) ان کا دیوان ص ۸۸ بروایت: فسقی بلادک...، ان کا قول: "ودیمة تهمي": "الدیمة" وہ بارش جس میں گرج اور چمک نہ ہو، اور "تهمي" کا معنی ہے بہنا اور چلنا۔ لسان العرب (دیم) (همي)۔ (۶) ابن حجر نے الاصابہ ۳/ ۲۹۴ میں تیسرے حصے میں ان کا ذکر کیا ہے اور کہا: جاہلی ہے، ابن ہشام نے "التیجان" میں ذکر کیا ہے کہ وہ بوڑھا اور سٹھیا گیا تھا اور اسلام کا زمانہ پایا، اور کہا جاتا ہے کہ وہ تین سو سال زندہ رہا جن میں سے ساٹھ اسلام میں تھے، اور کہا جاتا ہے کہ اس نے اسلام قبول نہیں کیا۔ دیکھئے امالی المرتضی ۱/ ۲۵۳، الخزانہ ۷/ ۳۸۴۔ اور مصنف نے اس کا جو شعر ذکر کیا ہے ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 177 62

“I have perished, but my deeds and my speech do not perish, and every person is but tales that fade away.” His saying: “without spoiling it” and “except his tales”: completion and precaution. Abu Haffan said(1): “Destruction perished our souls without being unjust, and generosity perished our wealth without being flawed.” His saying: “without being unjust” and “without being flawed” is completion and caution, and it is frequent in poetry. It was said: it refers back to 'giving'; because the verb indicates its infinitive, and it is like the saying of the Almighty: {And let not those who greedily withhold what Allah has given them of His bounty ever think that it is good for them} [Al-Imran: 180]. Meaning: stinginess is good for them. So when people are struck by need or poverty, giving money is beloved to them(2). It was also said: it refers back to the name of Allah the Almighty in His saying: {whoever believes in Allah}. The intended meaning: that a person gives charity in these ways while being healthy and stingy, fearing poverty and hoping(3) for survival - and it is narrated: wealth(4) - as the Prophet ﷺ said. Eighth: His saying the Almighty: {and those who fulfill their covenant when they make a covenant,} meaning: between them and Allah the Almighty, and between them and people(6). {And those who are patient in poverty and hardship,} Al-Ba'sa': hardship and poverty. Ad-Darra': illness and chronic disease; Ibn Mas'ud said it(7). And he (peace be upon him) said: “Allah the Almighty says: Whichever servant of...”

(1) Abdullah bin Ahmad bin Harb, was among the grammarians, linguists and literati, a narrator of the people of Basra, narrated from Al-Asma'i, Bughyat al-Wu'at 2/31. We have not found this verse. (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/243. (3) In (m): and feels safe. (4) His saying: and wealth is narrated, is not in (m). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/243, and what is between brackets is from it. The speech contains a reference to the Hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, who said: A man came to the Messenger of Allah ﷺ and said: O Messenger of Allah, which charity has the greatest reward? He said: “By your father, you will surely be told: that you give charity while you are healthy and stingy, fearing poverty and hoping for survival...” Reported by Ahmad (7159) and Muslim (1032), and in a narration for him: “and hoping for wealth”. (6) Tafsir Abi Al-Layth 1/180, and Tafsir Al-Baghawi 1/144. (7) Mentioned by Ibn Qutaybah in Tafsir Gharib al-Qur'an p. 70, Al-Baghawi 1/144, Al-Zamakhshari 1/331, and he did not attribute it, and Al-Tabari reported something similar 3/86.

सूरह अल-बकरा: आयत 177 62

"मैं मिट गया, लेकिन मेरा कर्म और मेरी वाणी नहीं मिटती, और हर व्यक्ति केवल कहानियों के सिवा कुछ नहीं जो मिट जाती हैं।" उनका कहना: "बिना उसे बिगाड़े" और "उसकी कहानियों के सिवा": पूर्णता और सावधानी। अबू हफ्फान ने कहा(1): "विनाश ने हमारी आत्माओं को बिना किसी अन्याय के मिटा दिया, और उदारता ने हमारे धन को बिना किसी दोष के समाप्त कर दिया।" उनका कहना: "बिना अन्याय के" और "बिना दोष के", पूर्णता और एहतियात है, और यह कविता में बहुत है। कहा गया है: यह 'देने' (इताअ) की ओर लौटता है; क्योंकि क्रिया अपने स्रोत (मस्दर) की ओर संकेत करती है, और यह अल्लाह के इस कथन के समान है: {और वे लोग जिन्हें अल्लाह ने अपने अनुग्रह से दिया है, उसे अपने लिए अच्छा न समझें जो वे कंजूसी से रोकते हैं} [आल-इमरान: 180]। अर्थात: कंजूसी उनके लिए अच्छी है। इसलिए जब लोगों को आवश्यकता या गरीबी पहुँचती है, तो धन देना उन्हें प्रिय होता है(2)। यह भी कहा गया है: यह अल्लाह के नाम की ओर लौटता है उनके इस कथन में: {जो अल्लाह पर ईमान लाया}। अभीष्ट अर्थ है: कि व्यक्ति इन रास्तों में दान दे जबकि वह स्वस्थ और कंजूस हो, गरीबी से डरता हो और जीवित रहने की आशा(3) रखता हो - और वर्णित है: धन(4) - जैसा कि पैगंबर ﷺ ने कहा। आठवां: अल्लाह का यह कहना: {और जब वे वादा करें तो अपने वादे को पूरा करने वाले हों}, अर्थात: उनके और अल्लाह के बीच, और उनके और लोगों के बीच(6)। {और वे लोग जो तंगी और बीमारी में धैर्य रखने वाले हैं}, अल-बासा': तंगी और गरीबी। अद-दर्रा': बीमारी और पुरानी बीमारी; यह इब्न मसूद ने कहा(7)। और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "अल्लाह कहता है: मेरा जो भी बंदा..."

(1) अब्दुल्ला बिन अहमद बिन हर्ब, व्याकरणविदों, भाषाविदों और साहित्यकारों में से थे, बसरा के लोगों के रावी, अल-अस्माई से रिवायत की, बुग्यातुल वुआत 2/31। हमें यह शेर नहीं मिला। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/243 देखें। (3) (म) में: और सुरक्षित महसूस करता है। (4) उनका कहना: और धन वर्णित है, (म) में नहीं है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/243, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। इस कथन में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस की ओर इशारा है, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, कौन सा सदका (दान) सबसे बड़े इनाम वाला है? आपने फरमाया: "तुम्हारे पिता की कसम, तुम्हें ज़रूर बताया जाएगा: कि तुम सदका करो जबकि तुम स्वस्थ और कंजूस हो, गरीबी से डरते हो और जीवित रहने की आशा रखते हो..." इसे अहमद (7159) और मुस्लिम (1032) ने रिवायत किया है, और उनके

लिए एक रिवायत में है: "और धन की आशा रखते हो"। (6) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/180, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/144। (7) इब्न कुतैबा ने तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. 70, अल-बग़वी 1/144, और ज़मखशरी 1/331 में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने इसे किसी के नाम नहीं किया, और तबरी ने इसे 3/86 में इसी तरह निकाला है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۷ ۶۲

"میں فنا ہو گیا لیکن میرا عمل اور میری گفتگو فنا نہیں ہوتی، اور ہر شخص قصے کہانیوں کے سوا کچھ نہیں جو مٹ جاتے ہیں۔" ان کا قول: "بغیر اسے بگاڑے" اور "سوائے اس کے قصوں کے": تکمیل اور احتیاط ہے۔ اور ابو ہفان نے کہا(۱): "موت نے ہماری روحوں کو بغیر کسی ظلم کے فنا کر دیا، اور سخاوت نے ہمارے مالوں کو بغیر کسی عیب کے ختم کر دیا۔" ان کا قول: "بغیر کسی ظلم کے" اور "بغیر کسی عیب کے"، تکمیل اور احتیاط ہے، اور یہ شاعری میں بہت زیادہ ہے۔ کہا گیا ہے: یہ 'عطا' (ایتاء) کی طرف لوٹتا ہے؛ کیونکہ فعل اپنے مصدر پر دلالت کرتا ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے قول کی طرح ہے: ﴿اور وہ لوگ جو بخل کرتے ہیں اس میں جو اللہ نے انہیں اپنے فضل سے دیا ہے وہ ہرگز اسے اپنے حق میں بہتر نہ سمجھیں﴾ [آل عمران: ۱۸۰]۔ یعنی: بخل ان کے لیے بہتر ہے۔ پس جب لوگوں کو ضرورت یا فقر پہنچتا ہے تو مال دینا ان کے نزدیک پسندیدہ ہوتا ہے(۲)۔ یہ بھی کہا گیا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کے نام کی طرف لوٹتا ہے ان کے اس قول میں: ﴿جو اللہ پر ایمان لایا﴾۔ اور مقصود معنی یہ ہے: کہ انسان ان راستوں میں صدقہ کرے جبکہ وہ تندرست اور بخیل ہو، فقر سے ڈرتا ہو اور بقا کی امید(۳) رکھتا ہو - اور روایت ہے: مالداری(۴) - جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جب عہد کریں تو اپنے عہد کو پورا کرنے والے ہوں﴾ یعنی: ان کے اور اللہ تعالیٰ کے درمیان، اور ان کے اور لوگوں کے درمیان(۶)۔ ﴿اور تنگی اور تکلیف میں صبر کرنے والے﴾ البأساء: سختی اور فقر۔ الضراء: بیماری اور معذوری؛ یہ ابن مسعود نے کہا(۷)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: «اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: میرا جو بھی بندہ...»

(۱) عبداللہ بن احمد بن حرب، نحو کے ماہرین، لغویوں اور ادیبوں میں سے تھے، اہل بصرہ کے راوی تھے، اصمعی سے روایت کی، بغیۃ الوعاۃ ۲/۳۱۔ ہمیں یہ شعر نہیں ملا۔ (۲) دیکھیے المحرر الوجیز ۱/۲۴۳۔ (۳) (م) میں: اور امن محسوس کرتا ہے۔ (۴) ان کا قول: اور مالداری کی روایت ہے، (م) میں نہیں ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۲۴۳، اور بریکٹ کے درمیان کی بات اسی سے ہے۔ کلام میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کی طرف اشارہ ہے، انہوں نے کہا: ایک شخص رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کون سا صدقہ اجر کے لحاظ سے سب سے بڑا ہے؟ آپ نے فرمایا: "تمہارے باپ کی قسم، تمہیں ضرور بتایا جائے گا: کہ تم صدقہ کرو جبکہ تم تندرست اور بخیل ہو، فقر سے ڈرتے ہو اور بقا کی امید رکھتے ہو..." اسے احمد (۷۱۵۹) اور مسلم (۱۰۳۲) نے روایت کیا، اور ان کی ایک روایت میں ہے: "اور مالداری کی امید رکھتے ہو"۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۱/۱۸۰، اور تفسیر البغوی ۱/۱۴۴۔ (۷) اسے ابن قتیبہ نے تفسیر غریب القرآن ص ۷۰، البغوی ۱/۱۴۴، اور زمخشری ۱/۳۳۱ میں ذکر کیا ہے اور اسے منسوب نہیں کیا، اور طبری نے اسے ۳/۸۶ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 63

"...[My] servant, I tested him with an affliction in his bed, and he did not complain to his visitors. I replaced his flesh with flesh better than his, and his blood with blood better than his. If I take his soul, it is to My mercy; and if I grant him health, I grant it to him while he has no sin."(1) It was asked: O Messenger of Allah, what is flesh better than his flesh? He said: "Flesh that has not sinned." It was asked: What is blood better than his blood? He said: "Blood that has not sinned."(2) 'Al-Ba'sa' (adversity) and 'ad-darra' (hardship) are two nouns formed on the pattern of 'fa'la'', and they have no 'af'al' form(3); because they are nouns and not adjectives. {And at times of battle} means: at the time of war. The words of the Almighty: {Those are the ones who have been true, and it is those who are the righteous} He described them with truthfulness and piety in their affairs and fulfillment of them, and that they were serious in religion, and this is the ultimate praise. Truthfulness (As-Sidq) is the opposite of lying. It is said: 'Sadaquhum al-qital' (they were true to them in fighting), and 'As-Siddiq' is the one who constantly adheres to the truth. In the Hadith: "Adhere to truthfulness, for truthfulness leads to righteousness, and righteousness leads to Paradise. A man keeps telling the truth and seeking the truth until he is recorded with Allah as a truthful person (Siddiq)."(4) The words of the Almighty: {O you who have believed, prescribed for you is legal retribution for those murdered - the free for the free, the slave for the slave, and the female for the female. But whoever overlooks from his brother [i.e., the killer] anything, then there should be a suitable follow-up and payment to him with good conduct. This is an alleviation from your Lord and a mercy. But whoever transgresses after that will have a painful punishment.} [178]. In it are seventeen issues(5):

---

(1) In (Z): And if not, I grant him health and he has no sin. (2) Al-Hakim 1/349 narrated its first part, and Al-Bayhaqi in As-Sunan 3/375, and in Ash-Shu'ab (9943) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and they authenticated it. Its wording is: "Allah Almighty said: If I test My believing servant and he does not complain of Me to his visitors, I release him from My bondage, then I replace his flesh with flesh better than his, and his blood with blood better than his, then he starts his work anew." As for his saying: It was asked, O Messenger of Allah... to the end of the Hadith, Al-Halimi mentioned it in Shu'ab al-Iman 3/374, and we have not come across its chain of transmission. (3) In the manuscripts and (M): nor 'fa'l' for them, and the correct version is what we have established. (4) Narrated by Ahmad (3638), and Muslim (2607), from the Hadith of Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with

him). (5) The numbering of issues differed in (Zha) from the rest of the copies due to differences in their division, and additions unique to it from the rest of the copies, as will follow, and what is established in the numbering of issues is from the rest of the copies.

सूरा अल-बकरा: आयत 178 63

"...[मेरा] बंदा, मैंने उसे उसके बिस्तर पर एक विपत्ति से आज़माया, और उसने अपने आगंतुकों से इसकी शिकायत नहीं की। मैंने उसके मांस को उसके मांस से बेहतर मांस से, और उसके खून को उसके खून से बेहतर खून से बदल दिया। यदि मैं उसकी जान ले लूँ, तो यह मेरी दया के लिए है; और यदि मैं उसे स्वास्थ्य प्रदान करूँतो मैं उसे इस हाल में स्वास्थ्य देता हूँ कि उसका कोई पाप नहीं रहता।" (1) पूछा गया: हे अल्लाह के रसूल, उसके मांस से बेहतर मांस क्या है? उन्होंने कहा: "वह मांस जिसने पाप नहीं किया है।" पूछा गया: उसके खून से बेहतर खून क्या है? उन्होंने कहा: "वह खून जिसने पाप नहीं किया है।" (2) 'अल-बअसा' (विपत्ति) और 'अद-दरा' (कठिनाई) 'फअला' के पैटर्न पर बने दो संज्ञा (nouns) हैं, और उनका कोई 'अफ़अल' रूप नहीं है (3); क्योंकि वे संज्ञा हैं न कि विशेषण। {और युद्ध के समय} अर्थात: युद्ध के समय। सर्वशक्तिमान के शब्द: {वही लोग हैं जो सच्चे निकले, और वही लोग परहेज़गार (धर्मनिष्ठ) हैं} उसने उनके मामलों में सच्चाई और धर्मपरायणता और उनके पालन के साथ उनका वर्णन किया, और यह कि वे धर्म में गंभीर थे, और यह प्रशंसा की पराकाष्ठा है। सच्चाई (अस-सिद्क) झूठ का विलोम है। कहा जाता है: 'सदकुहुम अल-क़िताल' (वे लड़ाई में उनके प्रति सच्चे थे), और 'अस-सिद्दीक' वह है जो लगातार सच्चाई पर कायम रहता है। हदीस में है: "सच्चाई को थामे रहो, क्योंकि सच्चाई नेकी की ओर ले जाती है, और नेकी जन्नत की ओर ले जाती है। एक आदमी सच बोलता रहता है और सच्चाई की तलाश करता रहता है यहाँ तक कि अल्लाह के पास उसे एक सच्चा व्यक्ति (सिद्दीक) लिख दिया जाता है।" (4) सर्वशक्तिमान के शब्द: {ऐ ईमान वालो! तुम्हारे लिए मारे गए लोगों के विषय में समान प्रतिशोध (क़िसास) का विधान किया गया है - स्वतंत्र के बदले स्वतंत्र, दास के बदले दास, और स्त्री के बदले स्त्री। फिर जिसे उसके भाई (अर्थात हत्यारे) की ओर से कुछ क्षमा कर दिया जाए, तो उसे उचित रूप से अनुसरण करना चाहिए और भलाई के साथ उसे भुगतान करना चाहिए। यह तुम्हारे रब की ओर से एक रियायत और दया है। फिर जो इसके बाद भी उल्लंघन करेगा, उसके लिए दुखद यातना है।} [178]। इसमें सत्रह मुद्दे हैं (5):

---

(1) (ज़ेड) में: और यदि नहीं, तो मैं उसे स्वास्थ्य देता हूँ और उसका कोई पाप नहीं है। (2) अल-हाकिम 1/349 ने इसके पहले भाग को वर्णित किया, और अल-बैहकी ने अस-सुनन 3/375 में, और अश्-शुअब (9943) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और उन्होंने इसे प्रमाणित किया। इसके शब्द हैं: "अल्लाह तआला ने कहा: यदि मैं अपने मोमिन बंदे को आज़माता हूँ और वह

आगंतुकों से मेरी शिकायत नहीं करता है, तो मैं उसे अपने बंधन से मुक्त कर देता हूँ, फिर मैं उसके मांस को उसके मांस से बेहतर मांस से और उसके खून को उसके खून से बेहतर खून से बदल देता हूँ, फिर वह अपना काम नए सिरे से शुरू करता है।" जहाँ तक उनके कहने का सवाल है: पूछा गया, ऐ अल्लाह के रसूल... हदीस के अंत तक, अल-हलीमी ने इसे शुअब अल-ईमान 3/374 में उल्लेख किया है, और हमें इसकी संचरण श्रृंखला (इसनाद) नहीं मिली है। (3) पांडुलिपियों और (एम) में: न ही उनके लिए 'फअल', और जो हमने स्थापित किया है वह सही संस्करण है। (4) अहमद (3638), और मुस्लिम (2607) द्वारा अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित। (5) मुद्दों की संख्या (ज़्हा) में अन्य प्रतियों से भिन्न थी क्योंकि उनमें उनके विभाजन में अंतर था, और अन्य प्रतियों से अद्वितीय परिवर्धन थे, जैसा कि आगे आएगा, और मुद्दों की संख्या में जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है।

سورہ البقرہ: آیت 178 63

"...[میرا] بندہ، میں نے اسے اس کے بستر پر ایک آزمائش میں ڈالا، اور اس نے اپنے عیادت کرنے والوں سے شکایت نہیں کی۔ میں نے اس کے گوشت کو اس کے گوشت سے بہتر گوشت سے، اور اس کے خون کو اس کے خون سے بہتر خون سے بدل دیا۔ پھر اگر میں اس کی روح قبض کر لوں تو یہ میری رحمت کی طرف ہے؛ اور اگر میں اسے صحت دوں تو میں اسے اس حال میں صحت دیتا ہوں کہ اس کا کوئی گناہ نہیں ہوتا۔"(1) پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، اس کے گوشت سے بہتر گوشت کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ گوشت جس نے گناہ نہ کیا ہو۔" پوچھا گیا: اس کے خون سے بہتر خون کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ خون جس نے گناہ نہ کیا ہو۔"(2) 'البأساء' (تنگی) اور 'الضراء' (تکلیف) دو اسم ہیں جو 'فعلاء' کے وزن پر بنے ہیں، اور ان کا کوئی 'أفعل' نہیں ہے(3)؛ کیونکہ یہ اسم ہیں صفت نہیں۔ ﴿وَحِينَ الْبَأْسِ﴾ یعنی: جنگ کے وقت۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا ۖ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ ان کی تعریف ان کے معاملات میں سچائی اور تقویٰ اور ان کی وفاداری کے ساتھ کی، اور یہ کہ وہ دین میں سنجیدہ تھے، اور یہ تعریف کی انتہا ہے۔ سچائی (الصدق) جھوٹ کی ضد ہے، اور کہا جاتا ہے: 'صَدَقُوهم القتال' (انہوں نے لڑائی میں سچ کر دکھایا)، اور 'الصديق' وہ ہے جو سچائی کا پابند ہو۔ حدیث میں ہے: "سچائی کو لازم پکڑو، کیونکہ سچائی نیکی کی طرف رہنمائی کرتی ہے، اور نیکی جنت کی طرف لے جاتی ہے، اور آدمی سچ بولتا رہتا ہے اور سچائی تلاش کرتا رہتا ہے یہاں تک کہ اللہ کے ہاں اسے صدیق لکھ دیا جاتا ہے۔"(4) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى ۖ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَىٰ بِالْأُنثَىٰ ۚ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ۗ ذَٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ ۗ فَمَنِ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ [178]. اس میں سترہ مسائل ہیں(5):

(1) (ز) میں ہے: اور اگر نہیں، میں نے اسے عافیت دی اور اس کا کوئی گناہ نہیں ہے۔ (2) الحاکم 1/349 نے اس کا پہلا حصہ نکالا ہے، اور البیہقی نے السنن 3/375 میں، اور الشعب (9943) میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور انہوں نے اسے صحیح قرار دیا ہے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: "اللہ تعالیٰ نے فرمایا: جب میں اپنے مومن بندے کو آزماتا ہوں اور وہ عیادت کرنے والوں سے میری شکایت نہیں کرتا تو میں اسے اپنی قید سے رہا کر دیتا ہوں، پھر میں اس کے گوشت کو اس کے گوشت سے بہتر گوشت سے، اور اس کے خون کو اس کے خون سے بہتر خون سے بدل دیتا ہوں، پھر وہ ازسرنو عمل شروع کرتا ہے۔" رہا ان کا یہ کہنا: پوچھا گیا اے اللہ کے رسول . . . حدیث کے آخر تک، تو اسے الحلیمی نے شعب الایمان 3/374 میں ذکر کیا ہے، اور ہمیں اس کی سند نہیں ملی۔ (3) قلمی نسخوں اور (م) میں: اور نہ ان کے لیے 'فعل' ہے، اور درست وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ (4) اسے احمد (3638) اور مسلم (2607) نے حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (5) (ظ) میں مسائل کی تعداد باقی نسخوں سے مختلف ہے کیونکہ اس میں تقسیم کا فرق ہے، اور اس میں ایسی زیادتیاں ہیں جو باقی نسخوں میں نہیں ہیں، جیسا کہ آگے آئے گا، اور مسائل کی تعداد میں جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 64

First: Al-Bukhari, An-Nasa'i, and Al-Daraqutni (1) narrated from Ibn Abbas who said: In the Children of Israel, there was legal retribution (Qisas), but there was no blood money (Diyah) among them. So Allah said to this nation: {Legal retribution is prescribed for you in the case of those who are killed: the free for the free, the slave for the slave, and the female for the female. But if any remission is made by the brother of the slain, then grant any reasonable demand, and compensate him with handsome gratitude.} So pardon means: accepting blood money in intentional killing, {then follow what is right and pay him with goodness}: he follows up with what is right and pays with goodness. {This is a concession and a mercy from your Lord} compared to what was prescribed for those before you. {But if anyone transgresses after this, he will have a painful punishment} if he kills after accepting blood money. This is Al-Bukhari's wording. Al-Humaydi narrated to us, Sufyan narrated to us, Amr narrated to us, saying: I heard Mujahid, I heard Ibn Abbas.

And Ash-Sha'bi said regarding the words of the Almighty: {the free for the free, the slave for the slave, and the female for the female}: He said: It was revealed (2) concerning two tribes of the Arab tribes that fought each other. They said: We will kill such-and-such son of such-and-such for our slave, and such-and-such son of such-and-such for our female (3). Something similar was narrated from Qatada (4).

Second: The words of the Almighty: {Legal retribution is prescribed for you}. "Prescribed" (Kutiba) means: made obligatory and established. An example is the saying of Omar ibn Abi Rabi'ah: Killing and fighting were prescribed for us, and for the beautiful women, the trailing of skirts (5).

It has been said: "Prescribed" here is a report of what was written in the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz) and what the divine decree preceded with. And "Qisas" (retribution) is derived from "qassa al-athar" (following the tracks/trace), which is following it. From it comes "al-qass" (the storyteller); because he follows stories and news. And "qass al-sha'r" (trimming hair): following its path. It is as if the killer took a path of killing, so his path was traced in it, and he was walked upon his own path in that (6). And from it: {So they went back following their tracks} [Al-Kahf: 64]. And it was said: "al-qass" is cutting. It is said: "qasastu" what is between them. And from it, "al-qisas" (retribution) was taken; because he wounds him...

(1) Sahih Al-Bukhari (4498), Sunan An-Nasa'i (Al-Mujtaba) 8/36-37, and Sunan Al-Daraqutni 3/86, 199. (2) In (m): was revealed (anzalat). (3) In the manuscripts: "and for our slave-girl so-and-so daughter of so-and-so". What is established is from Tafsir al-Tabari 3/95, for he related the report from al-Sha'bi, and Abu 'Ubayd related similarly in al-Nasikh wa al-Mansukh (251), and al-Wahidi mentioned it in Asbab al-Nuzul p. 44. (4) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 1/66, al-Tabari 3/96, and mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 1/180. (5) Sharh Diwanihi p. 498, and in it: "al-muhsanat" (the chaste women) instead of "al-ghaniyat" (the beautiful women). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/244.

सूरा अल-बकरा: आयत १७८ ६४

पहला: अल-बुखारी, अन-नसाई और अल-दाराकुत्नी (१) ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: बनी इसराइल में किसास (बदले का कानून) था, लेकिन उनमें दियत (खून की कीमत) नहीं थी। तो अल्लाह ने इस उम्मत (समुदाय) से कहा: {तुम्हारे लिए मक्तूलों (कत्ल किए गए लोगों) के मामले में किसास अनिवार्य कर दिया गया है: स्वतंत्र के बदले स्वतंत्र, दास के बदले दास, और स्त्री के बदले स्त्री। फिर जिसे उसके भाई की ओर से कुछ क्षमा कर दिया जाए, तो उसे भलाई का अनुसरण करना चाहिए और उसे अच्छे तरीके से (दियत) अदा करनी चाहिए।} तो क्षमा का अर्थ है: जानबूझकर किए गए कत्ल में दियत स्वीकार करना, {फिर भलाई का अनुसरण और अच्छे तरीके से उसे अदा करना}: वह भलाई के साथ अनुसरण करता है और अच्छे तरीके से अदा करता है। {यह तुम्हारे रब की ओर से एक रियायत और रहमत है} उन लोगों की तुलना में जो तुमसे पहले थे। {फिर इसके बाद जो कोई ज्यादती करेगा, उसके लिए दर्दनाक अज़ाब (दंड) है} यदि वह दियत स्वीकार करने के बाद कत्ल करता है। ये अल-बुखारी के शब्द हैं। अल-हुमैदी ने हमें बताया, सुफियान ने हमें बताया, अम्र ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मैंने मुजाहिद को सुना, मैंने इब्न अब्बास को सुना।

और अल-शाबी ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {स्वतंत्र के बदले स्वतंत्र, दास के बदले दास, और स्त्री के बदले स्त्री}: उन्होंने कहा: यह अरब के उन दो कबीलों के बारे में नाजिल (अवतरित) हुआ (२) जो आपस में लड़े थे। उन्होंने कहा था: हम अपने दास के बदले फलां के बेटे फलां को कत्ल करेंगे, और अपनी स्त्री के बदले फलां के बेटे फलां को (३)। इसी तरह की बात कतादा (४) से भी रिवायत है।

दूसरा: अल्लाह का कथन: {तुम्हारे लिए किसास अनिवार्य कर दिया गया है}। "कुतिबा" (लिखा गया/अनिवार्य किया गया) का अर्थ है: फर्ज़ किया गया और तय किया गया। उमर इब्न अबी रबीअ का एक शेर इसी अर्थ में है: कत्ल और लड़ाई हम पर लिख दी गई है, और खूबसूरत औरतों पर दामन समेट कर चलना (५)।

और यह भी कहा गया है: "कुतिबा" यहाँ उस चीज़ की खबर है जो 'लौह-ए-महफूज़' में लिखी गई थी और जिसके बारे में फैसला पहले ही हो चुका था। और "किसास" शब्द "कस्सा अल-असर" (निशानों का पीछा करना) से निकला है, जिसका अर्थ है उसका अनुसरण करना। इसी से "अल-कास" (कहानी सुनाने वाला) बना है; क्योंकि वह कहानियों और खबरों का अनुसरण करता है। और "कस्स

अल-शहर" (बालों को तराशना): उसके रास्ते का अनुसरण करना। तो मानो कातिल ने कत्ल का एक रास्ता चुना, तो उस पर उसी के नक्श-ए-कदम पर चला गया, और उस मामले में उसके ही रास्ते पर चला गया (६)। और इसी से है: {तो वे दोनों अपने कदमों के निशानों का पीछा करते हुए वापस लौटे} [अल-कहफ: ६४]। और यह भी कहा गया है: "अल-कस्स" का अर्थ काटना है। कहा जाता है: "कसास्तु" जो उन दोनों के बीच है। और इसी से "किसास" लिया गया है; क्योंकि वह उसे जख्मी करता है...

---

(१) सहीह अल-बुखारी (४४९८), सुनन अन-नसाई (अल-मुजतबा) ८/३६-३७, और सुनन अल-दाराकुत्नी ३/८६, १९९। (२) (म) में: अनज़लत। (३) प्रतियों में: "और हमारी लौंडी फलां की बेटी फलां के बदले"। जो स्थापित है वह तफ़सीर अल-तबरी ३/९५ से है, क्योंकि उन्होंने अल-शाबी से रिवायत की है, और अबू उबैद ने 'अल-नासिख वल-मंसूख' (२५१) में इसी तरह रिवायत की है, और अल-वाहिदी ने 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. ४४ में इसका उल्लेख किया है। (४) इसे अब्द अल-रज्जाक ने 'अल-तफ़सीर' १/६६ में, अल-तबरी ने ३/९६ में रिवायत किया है, और इब्न अल-जौजी ने 'ज़ाद अल-मसीर' १/१८० में इसका उल्लेख किया है। (५) शरह दीवानीही पृ. ४९८, और इसमें "अल-ग़ानियात" के स्थान पर "अल-मुहसनात" (पाक-दामन औरतें) है। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४४।

سورة البقرہ: آیت ۱۷۸ ۶۴

پہلی بات: بخاری، نسائی اور دارقطنی (۱) نے ابن عباس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: بنی اسرائیل میں قصاص (جان کے بدلے جان) تھا، اور ان میں دیت (خون بہا) نہیں تھی۔ چنانچہ اللہ نے اس امت سے فرمایا: {تم پر مقتولوں کے بارے میں قصاص فرض کر دیا گیا ہے: آزاد کے بدلے آزاد، غلام کے بدلے غلام، اور عورت کے بدلے عورت۔ پھر جسے اس کے بھائی کی طرف سے کچھ معافی مل جائے، تو اسے دستور کے مطابق پیروی کرنی چاہیے اور خوبی کے ساتھ اسے (دیت) ادا کرنی چاہیے۔} پس معافی کا مطلب ہے: عمدی قتل (جان بوجھ کر قتل) میں دیت قبول کرنا، {پھر دستور کے مطابق پیروی اور خوبی کے ساتھ اسے ادا کرنا}: وہ دستور کے مطابق پیچھے لگتا ہے اور خوبی کے ساتھ ادا کرتا ہے۔ {یہ تمہارے رب کی طرف سے ایک تخفیف (رعایت) اور رحمت ہے} اس سے جو تم سے پہلے لوگوں پر فرض تھا۔ {پھر جو اس کے بعد زیادتی کرے، تو اس کے لیے دردناک عذاب ہے} اگر وہ دیت قبول کرنے کے بعد قتل کر دے۔ یہ بخاری کے الفاظ ہیں۔ ہمیں الحمیدی نے بتایا، ہمیں سفیان نے بتایا، ہمیں عمرو نے بتایا، انہوں نے کہا: میں نے مجاہد کو سنا، میں نے ابن عباس کو سنا۔

اور شعبی نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں کہا: {آزاد کے بدلے آزاد، غلام کے بدلے غلام، اور عورت کے بدلے عورت}: انہوں نے کہا: یہ عرب کے ان دو قبیلوں کے بارے میں نازل (۲) ہوئی جو آپس میں لڑ پڑے تھے۔ انہوں نے کہا تھا: ہم اپنے غلام کے بدلے فلاں کے بیٹے فلاں کو قتل کریں گے، اور اپنی عورت کے بدلے فلاں کے بیٹے فلاں کو (۳)۔ اسی طرح کی روایت قتادہ (۴) سے بھی منقول ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم پر قصاص فرض کر دیا گیا ہے}۔ "کُتب" کا مطلب ہے: فرض کیا گیا اور ثابت کیا گیا، اور اسی سے عمر بن ابی ربیعہ کا قول ہے: قتل اور لڑائی ہم پر لکھ دی گئی ہے، اور خوبصورت عورتوں پر دامن گھسیٹ کر چلنا (۵)۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہاں "کُتب" اس بات کی خبر ہے جو لوحِ محفوظ میں لکھی جا چکی تھی اور جس کا فیصلہ پہلے ہو چکا تھا۔ اور "قصاص" کا لفظ "قص الاثر" سے نکلا ہے، جس کا مطلب ہے نقشِ قدم کی پیروی کرنا۔ اور اسی سے "قاص" (قصہ گو) ہے؛ کیونکہ وہ آثار اور خبروں کی پیروی کرتا ہے۔ اور "قص الشعر" (بالوں کا کاٹنا): اس کے راستے کی پیروی کرنا۔ گویا قاتل نے قتل کا ایک راستہ اختیار کیا، تو اس معاملے میں اس کے نقشِ قدم کی پیروی کی گئی اور اسی کے راستے پر چلا گیا (۶)۔ اور اسی سے ہے: {چنانچہ وہ دونوں اپنے قدموں کے نشانات ڈھونڈتے ہوئے واپس لوٹے} [الکہف: ۶۴]۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: "القص" کے معنی کاٹنا ہیں۔ کہا جاتا ہے: "قصصت" جو ان دونوں کے درمیان ہے۔ اور اسی سے "قصاص" لیا گیا ہے؛ کیونکہ وہ اسے زخمی کرتا ہے...

---

(۱) صحیح بخاری (۴۴۹۸)، سنن نسائی (المجتبیٰ) ۳۶/۸-۳۷، اور سنن دارقطنی ۳/۸۶، ۱۹۹۔ (۲) (م) میں: أنزلت۔ (۳) نسخوں میں ہے: "اور ہماری لونڈی فلاں کی بیٹی فلاں کے بدلے"۔ جو ثابت شدہ ہے وہ تفسیر طبری ۳/۹۵ سے ہے، کیونکہ انہوں نے شعبی سے روایت نقل کی ہے، اور اسی طرح ابو عبید نے 'الناسخ والمنسوخ' (۲۵۱) میں اسے روایت کیا ہے، اور الواحدی نے 'اسباب النزول' ص ۴۴ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) اسے عبد الرزاق نے 'التفسیر' ۱/۶۶ میں، اور طبری نے ۳/۹۶ میں روایت کیا ہے، اور ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' ۱/۱۸۰ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) شرح دیوانہ ص ۴۹۸، اور اس میں "الغانیات" کی جگہ "المحصنات" (پاک دامن عورتیں) ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/۲۴۴۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 (Page 65)

...like his wound, or kills him for it; it is said: The ruler retaliated for so-and-so from so-and-so and made him equal to him, and he followed it (1), i.e., he took retribution from him (2). Thirdly: The form of retribution (Qisas) is that the murderer is obligated - if the guardian wants execution - to submit to the command of Allah, and to yield to His prescribed retribution, and that the guardian is obligated to stop at the murderer of his ward, and to refrain from transgressing against (3) anyone else, as the Arabs used to transgress, killing someone other than the murderer (4). This is the meaning of his saying, peace be upon him: "Indeed, among the most arrogant of people against Allah on the Day of Resurrection are three (5): a man who killed other than his killer, a man who killed in the Sanctuary (Haram), and a man who sought blood feuds of the Jahiliyyah (Pre-Islamic period)" (6). Al-Sha'bi, Qatadah (7), and others said: Indeed, among the people of the Jahiliyyah, there was transgression and obedience to Satan. If a clan possessed might and power and one of their slaves was killed - killed by a slave of another people - they would say: We will only kill a free man for him. And if a woman of theirs was killed, they would say: We will only kill a man for her. And if a lowly person was killed, they would say: We will only kill an honorable person for him. They would say: "Killing is more fulfilling for killing" - with waw and qaf (awfa), and it is narrated: "abqa" (more lasting) with ba and qaf, and it is narrated: "anfa" (more deterrent) with nun and fa. So Allah forbade them from transgression and said: "Prescribed for you is legal retribution for those murdered - the free for the free, the slave for the slave" the verse, and He said: "And there is for you in legal retribution [saving of] life". There is a vast difference in eloquence and grandeur between the two statements (8).

Footnotes: (1) In (m): fa'amthalahu. (2) See Tahdhib al-Lughah 8/255-256. (3) In (d) and (z): to (ila). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/244. (5) His saying: three, is not in (z) and (za). (6) Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/134, and Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 1/42. The hadith was narrated by Ibn Abi Shaybah 14/487, Ahmad (6681) and (6757), and Abu Ubayd in al-Amwal 1/145, from the hadith of Abdullah bin Amr bin al-Aas, may Allah be pleased with them both. It has a supporting evidence from the hadith of Abu Shurayh al-Khuza'i in Ahmad (16376). His saying: dhuhul, is the plural of dhal, which is hatred and enmity. (Mukhtar al-Sahah). (7) The citation of their sayings was mentioned in the first issue. (8) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/61.

सूरह अल-बकराह: आयत 178 (पृष्ठ 65)

...उसके घाव के समान, या उसके बदले में उसे मार डालता है; कहा जाता है: शासक ने अमुक व्यक्ति का बदला अमुक व्यक्ति से लिया और उसे उसके समान कर दिया, और उसने उसका पालन किया (1), यानी, उसने उससे बदला लिया (2)। तीसरा: प्रतिशोध (किसास) का रूप यह है कि हत्यारा बाध्य है - यदि संरक्षक वध चाहता है - अल्लाह के आदेश के प्रति समर्पित होने के लिए, और उसके निर्धारित प्रतिशोध के आगे झुकने के लिए, और संरक्षक बाध्य है कि वह अपने संरक्षित के हत्यारे तक ही सीमित रहे, और किसी अन्य के विरुद्ध उल्लंघन (3) करने से बचे, जैसा कि अरब लोग उल्लंघन किया करते थे, हत्यारे के अलावा किसी और को मार देते थे (4)। यही उनके कथन का अर्थ है, उन पर शांति हो: "निश्चित रूप से, कयामत के दिन अल्लाह के खिलाफ लोगों में सबसे अहंकारी तीन हैं (5): एक वह व्यक्ति जिसने अपने कातिल के अलावा किसी और को मार डाला, एक वह व्यक्ति जिसने हरम (पवित्र स्थल) में हत्या की, और एक वह व्यक्ति जिसने जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) के खून के झगड़ों का बदला लिया" (6)। अल-शाबी, कतादाह (7), और अन्य ने कहा: वास्तव में जाहिलियत के लोगों में सरकशी और शैतान की आज्ञाकारिता थी। यदि किसी कबीले के पास शक्ति और सामर्थ्य होती और उनके किसी गुलाम की हत्या कर दी जाती - किसी अन्य कबीले के गुलाम द्वारा - तो वे कहते: हम उसके बदले केवल एक स्वतंत्र व्यक्ति को ही मारेंगे। और यदि उनकी किसी महिला की हत्या हो जाती, तो वे कहते: हम उसके बदले केवल एक पुरुष को ही मारेंगे। और यदि किसी निम्न व्यक्ति की हत्या हो जाती, तो वे कहते: हम उसके बदले केवल एक सम्मानित व्यक्ति को ही मारेंगे। वे कहते थे: "हत्या, हत्या के लिए अधिक पूर्ण (औफा) है" - वाव और क़ाफ़ के साथ, और वर्णित है: "अबक़ा" (अधिक स्थायी) बा और क़ाफ़ के साथ, और वर्णित है: "अनफ़ा" (अधिक निवारक) नून और फा के साथ। तो अल्लाह ने उन्हें सरकशी से मना किया और कहा: "तुम पर मारे गए लोगों के लिए प्रतिशोध अनिवार्य कर दिया गया है - स्वतंत्र के बदले स्वतंत्र, गुलाम के बदले गुलाम" आयत, और उसने कहा: "और तुम्हारे लिए प्रतिशोध में जीवन है"। दोनों कथनों की वाकपटुता और भव्यता में बहुत बड़ा अंतर है (8)।

पादलेख: (1) (म) में: फ़अमथलहु। (2) देखें तहज़ीब अल-लुग़ह 8/255-256। (3) (द) और (ज़) में: की ओर (इला)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/244। (5) उनका कथन: तीन, (ज़) और (ज़ा) में नहीं है। (6) अहकाम अल-क़ुरान अल-जस्सास द्वारा 1/134, और अहकाम अल-क़ुरान अल-किया अल-तबरी द्वारा 1/42। हदीस को इब्न अबी शायबा 14/487, अहमद (6681) और (6757), और अबू

उबैद ने अल-अमवाल 1/145 में, अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस की हदीस से वर्णित किया है, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो। अहमद (16376) में अबू शुरैह अल-खुज़ाई की हदीस से इसका एक प्रमाण है। उनका कहना: धुहुल, धहल का बहुवचन है, जिसका अर्थ है नफरत और दुश्मनी। (मुख्तार अल-सिहाह)। (7) उनके कथनों का उल्लेख पहले मुद्दे में किया जा चुका है। (8) देखें अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 1/61।

سورہ البقرہ: آیت 178 (صفحہ 65)

...اس کے زخم کی طرح، یا اس کے بدلے اسے قتل کر دے؛ کہا جاتا ہے: حاکم نے فلاں کا قصاص فلاں سے لیا اور اسے اس کے برابر کر دیا، اور اس نے اس کی پیروی کی (1)، یعنی اس سے بدلہ لیا (2)۔ تیسری بات: قصاص کی صورت یہ ہے کہ قاتل پر فرض ہے - اگر ولی قتل کرنا چاہے - کہ وہ اللہ کے حکم کے سامنے سر تسلیم خم کرے، اور اس کے مشروع قصاص کی اطاعت کرے، اور ولی پر فرض ہے کہ وہ اپنے مقتول کے قاتل تک ہی محدود رہے، اور اس کے علاوہ کسی اور پر زیادتی (3) نہ کرے، جیسا کہ عرب کیا کرتے تھے کہ وہ قاتل کے علاوہ کسی اور کو قتل کر دیتے تھے (4)۔ اور یہی آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کا معنی ہے: "بے شک قیامت کے دن اللہ کے نزدیک لوگوں میں سب سے زیادہ سرکش تین (5) ہیں: وہ شخص جس نے اپنے قاتل کے علاوہ کسی اور کو قتل کیا، وہ شخص جس نے حرم میں قتل کیا، اور وہ شخص جس نے جاہلیت کے پرانے جھگڑوں کا بدلہ لیا" (6)۔ شعبی اور قتادہ (7) وغیرہ نے کہا: جاہلیت کے لوگوں میں سرکشی اور شیطان کی اطاعت تھی۔ اگر کسی قبیلے کے پاس عزت اور قوت ہوتی اور ان کا کوئی غلام قتل ہو جاتا - جسے کسی دوسری قوم کے غلام نے قتل کیا ہوتا - تو وہ کہتے: ہم اس کے بدلے صرف آزاد ہی کو قتل کریں گے۔ اور اگر ان کی کوئی عورت قتل ہو جاتی تو وہ کہتے: ہم اس کے بدلے صرف مرد ہی کو قتل کریں گے۔ اور اگر ان کا کوئی معمولی آدمی قتل ہو جاتا تو وہ کہتے: ہم اس کے بدلے صرف معزز شخص ہی کو قتل کریں گے۔ اور وہ کہتے تھے: "القتل أوفى للقتل" (قتل، قتل کے لیے زیادہ پورا کرنے والا ہے) - واؤ اور قاف کے ساتھ، اور روایت ہے: "أبقى" (زیادہ باقی رہنے والا) با اور قاف کے ساتھ، اور روایت ہے: "أنفى" (زیادہ روکنے والا) نون اور فا کے ساتھ۔ تو اللہ تعالیٰ نے انہیں زیادتی سے منع فرمایا اور کہا: ﴿ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ

فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ ﴾ (تم پر مقتولوں کے بارے میں قصاص فرض کر دیا گیا ہے، آزاد کے بدلے آزاد اور غلام کے بدلے غلام) آیت کے آخر تک، اور فرمایا: ﴿ وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ ﴾ (اور تمہارے لیے قصاص میں زندگی ہے)۔ اور ان دونوں کلاموں کی فصاحت اور بلندی میں ایک عظیم فرق ہے (8)۔

حواشی: (1) (م) میں: فأمثله۔ (2) دیکھیے تہذیب اللغۃ 8/ 255-256۔ (3) (د) اور (ز) میں: کی طرف (إلی)۔ (4) المحرر الوجیز 244/1۔ (5) ان کا قول: "ثلاثة" (تین)، (ز) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ (6) احکام القرآن للجصاص 1/ 134، اور احکام القرآن للکیا الطبری 42/1۔ یہ حدیث ابن ابی شیبہ 14/ 487، احمد (6681) اور (6757)، اور ابو عبید نے الاموال 145/1 میں عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کی ہے۔ اور اس کا ایک شاہد احمد (16376) میں ابو شریح الخزاعی کی حدیث سے ہے، آپ کا قول: "ذحول"، "ذحل" کی جمع ہے، جس کے معنی کینہ اور دشمنی کے ہیں۔ (مختار الصحاح)۔ (7) ان دونوں کے اقوال کی تخریج پہلے مسئلے میں گزر چکی ہے۔ (8) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی 61/1۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 66

Fourth: There is no disagreement that retaliation (Qisas) for killing is only carried out by those in authority. They are obligated to uphold retaliation, establish legal punishments (Hudud), and so on. This is because Allah, the Exalted, addressed all believers regarding retaliation, but it is not possible for all believers to gather together to execute retaliation. Therefore, they appointed the ruler in their place to establish retaliation and other legal punishments. Thus, He addressed the guardian (of the victim) regarding retaliation and addressed others to assist the guardian in that. This is His saying: {Retaliation is prescribed for you}, meaning: it is obligatory if the killing was intentional (1). As for accidental killing, its explanation will come in Surah Al-Ma'idah, Allah willing (2).

Retaliation is not mandatory (in every case); what is mandatory is that retaliation and other legal punishments do not exceed into transgression (3). However, if agreement is reached without retaliation, such as through blood money (Diyah) or forgiveness, that is permissible, as will be explained later (4).

If it is asked: His saying: {is prescribed for you} means: it is made obligatory and binding, so how can retaliation be non-obligatory? It is said to him: its meaning is: if you wish (to seek justice), then He made it known that retaliation is the ultimate recourse in case of dispute.

And "al-qatla" (the slain) is the plural of "qatil" (slain person), a feminine term in the sense of collective plural. It is something that happens to people against their will, which is why it comes in this form (of plural), like "jarha" (wounded), "zamna" (chronically ill), "hamqa" (foolish), "sar'a" (epileptic/fallen), "gharqa" (drowned), and their like (5).

Fifth: His saying: {the free for the free, the slave for the slave, and the female for the female}. There is disagreement regarding its interpretation. One group said: the verse came to explain the ruling for each category if its own kind is killed. So, it explained the ruling of a free man if he kills a free man, a slave if he kills a slave, and a female if she kills a female. It did not address one category if it kills another. Thus, the verse is definitive (muhkam), and it contains a general statement that is clarified by His saying: {And We ordained for them}.

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/180. (2) From His saying: "He addressed the guardian regarding retaliation..." to this point is from (Zah), and it is not in the other copies.

The author will speak about accidental killing in the verse of An-Nisa (92) and the verse of Al-Ma'idah (45). (3) In (Kha) and (Zay) and Al-Muharrar al-Wajiz 1/244: "that retaliation does not exceed into transgression." (4) In the fourteenth issue. (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/244, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/61.

सूरह अल-बक़रह: आयत 178 66

चौथा: इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि हत्या के लिए प्रतिशोध (किसास) केवल सत्ताधारियों द्वारा ही किया जाता है। उन पर प्रतिशोध लेने, कानूनी सजा (हुदूद) आदि स्थापित करने की जिम्मेदारी है; क्योंकि अल्लाह सुभानहु ने सभी मोमिनों को प्रतिशोध के बारे में संबोधित किया, लेकिन सभी मोमिनों के लिए प्रतिशोध के लिए इकट्ठा होना संभव नहीं है। इसलिए, उन्होंने प्रतिशोध और अन्य कानूनी सजाओं को स्थापित करने के लिए शासक को अपने स्थान पर नियुक्त किया। अत; उसने वली (पीड़ित के अभिभावक) को प्रतिशोध के बारे में संबोधित किया, और दूसरों को उस पर वली की सहायता करने के लिए संबोधित किया, और वह अल्लाह का यह कथन है: {तुम पर किसास (प्रतिशोध) अनिवार्य कर दिया गया है} अर्थात: यदि हत्या जानबूझकर की गई हो तो यह अनिवार्य है (1), जहाँ तक अनजाने में हुई हत्या का प्रश्न है, उसका विवरण अल्लाह ने चाहा तो सूरह अल-मायदा में आएगा (2)।

प्रतिशोध अनिवार्य (हर मामले में) नहीं है, बल्कि अनिवार्य यह है कि प्रतिशोध और अन्य कानूनी सजाएं उल्लंघन की सीमा तक न पहुँचें (3)। लेकिन यदि प्रतिशोध के बिना समझौता हो जाए, जैसे कि दियत (रक्त धन) या क्षमा के माध्यम से, तो वह जायज है, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा (4)।

यदि यह कहा जाए कि अल्लाह का यह कथन: {तुम पर अनिवार्य किया गया} का अर्थ है: इसे फर्ज़ और अनिवार्य बना दिया गया है, तो प्रतिशोध गैर-अनिवार्य कैसे हो सकता है? उनसे कहा जाता है: इसका अर्थ है: यदि आप चाहें (इंसाफ मांगना), तो उसने यह बताया कि विवाद की स्थिति में प्रतिशोध अंतिम उपाय है।

और "अल-कतला" (मारे गए लोग) "कतील" (मारे गए व्यक्ति) का बहुवचन है, जो सामूहिक बहुवचन के अर्थ में स्त्रीलिंग शब्द है। यह एक ऐसी चीज़ है जो लोगों पर उनकी इच्छा के विरुद्ध आती है, इसलिए यह इस रूप (बहुवचन के) में आया है, जैसे "जराह" (घायल), "ज़मना" (दीर्घकालिक बीमार), "हमका" (मूर्ख), "सर'आ" (मिर्गी वाले/गिरे हुए), "ग़रका" (डूबे हुए), और उनके जैसे (5)।

पाँचवाँ: अल्लाह का कथन: {स्वतंत्र के बदले स्वतंत्र, दास के बदले दास, और स्त्री के बदले स्त्री} आयत। इसकी व्याख्या के संबंध में मतभेद है। एक समूह ने कहा: आयत प्रत्येक श्रेणी के लिए सजा बताने के लिए आई है यदि उसकी अपनी श्रेणी के किसी व्यक्ति की हत्या की जाती है; अतः इसने स्वतंत्र व्यक्ति का हुक्म बताया यदि वह स्वतंत्र व्यक्ति की हत्या करता है, दास का यदि वह दास की

हत्या करता है, और स्त्री का यदि वह स्त्री की हत्या करती है। इसने एक श्रेणी द्वारा दूसरी श्रेणी की हत्या किए जाने के मामले का जिक्र नहीं किया। अतः आयत सुदृढ़ (मुहकम) है, और इसमें एक संक्षिप्त बयान है जिसे अल्लाह का यह कथन स्पष्ट करता है: {और हमने उन पर अनिवार्य किया}।

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/180। (2) उसके कथन से: "अतः उसने प्रतिशोध के बारे में वली को संबोधित किया..." यहाँ तक (ज़) से है, और यह बाकी प्रतियों में नहीं है, और लेखक 'अनजाने में हत्या' के बारे में सूरह अन-निसा (92) और सूरह अल-मायदा (45) की आयत में बात करेंगे। (3) (ख) और (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/244 में: "कि प्रतिशोध उल्लंघन में न बदल जाए।" (4) चौदहवें मुद्दे में। (5) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/244, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 1/61।

سورة البقرہ: آیت 178 66

چوتھی بات: اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ قتل میں قصاص صرف حکام (اربابِ اختیار) ہی نافذ کرتے ہیں، ان پر قصاص لینے اور حدود وغیرہ قائم کرنے کی ذمہ داری ڈالی گئی ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ نے تمام مومنین کو قصاص کے بارے میں مخاطب کیا، پھر تمام مومنین کے لیے قصاص پر جمع ہونا ممکن نہیں ہے، چنانچہ انہوں نے قصاص اور دیگر حدود قائم کرنے میں حکمران کو اپنا قائم مقام بنا لیا۔ پس (اللہ نے) قصاص کے بارے میں ولی کو مخاطب کیا، اور دوسروں کو مخاطب کیا کہ وہ اس پر ولی کی مدد کریں، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {تم پر قصاص فرض کر دیا گیا ہے} یعنی: اگر قتل جان بوجھ کر (عمداً) کیا گیا ہو تو فرض ہے (1)، لیکن اگر غلطی سے ہو تو اس کا بیان انشاء اللہ سورۃ المائدہ میں آئے گا (2)۔

اور قصاص (ہر صورت میں) لازم نہیں ہے، بلکہ لازم یہ ہے کہ قصاص اور دیگر حدود تجاوز اور زیادتی تک نہ پہنچیں (3)، لیکن اگر قصاص کے بغیر دیت یا معافی پر رضامندی ہو جائے تو وہ جائز ہے، جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا (4)۔

اگر یہ کہا جائے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: {تم پر فرض کر دیا گیا} اس کا مطلب تو فرض اور لازم کرنا ہے، تو قصاص غیر واجب کیسے ہو سکتا ہے؟ تو اسے کہا جائے گا: اس کا مطلب یہ ہے کہ: اگر تم چاہو (انصاف طلب کرنا)، پس اس نے بتا دیا کہ جھگڑے کی صورت میں قصاص آخری حد ہے۔

اور "القتلی" (مقتولین) "قتیل" کی جمع ہے، یہ لفظ جماعت کی تانیث (جمع مکسر) کے طور پر مؤنث ہے۔ یہ ان چیزوں میں سے ہے جو لوگوں پر ان کی مرضی کے خلاف آتی ہیں، اس لیے یہ اسی بنا (وزن) پر آیا ہے، جیسے "جرحی" (زخمی)، "زمنی" (دائمی بیمار)، "حمقی" (بے وقوف)، "صرعی" (مرگی والے/گرے ہوئے)، "غرقی" (ڈوبے ہوئے) اور ان جیسے الفاظ (5)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {آزاد کے بدلے آزاد، غلام کے بدلے غلام اور عورت کے بدلے عورت} (آیت)۔ اس کی تاویل میں اختلاف ہے، ایک گروہ نے کہا: یہ آیت اس صورت میں نوع کا حکم بیان کرنے کے لیے آئی ہے جب اس کی اپنی نوع کا قتل ہو؛ چنانچہ اس نے آزاد کا حکم بیان کیا جب وہ آزاد کو قتل کرے، غلام کا جب وہ غلام کو قتل کرے، اور عورت کا جب وہ عورت کو قتل کرے۔ اس نے ایک نوع کی دوسری نوع کے ہاتھوں قتل ہونے کا ذکر نہیں کیا۔ پس آیت محکم ہے، اور اس میں اجمال ہے جسے اللہ تعالیٰ کا یہ قول واضح کرتا ہے: {اور ہم نے ان پر لکھ دیا (فرض کر دیا)}۔

(1) تفسیر ابی اللیث 1/180۔ (2) اس کے قول "پس قصاص کے بارے میں ولی کو مخاطب کیا۔" سے لے کر اس مقام تک (ظ) نسخے سے ہے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور مصنف قتل خطا کے بارے میں سورہ نساء (92) اور سورہ مائدہ (45) کی آیت میں گفتگو کریں گے۔ (3) (خ)، (ز) اور المحرر الوجیز 244/1 میں ہے: "کہ قصاص زیادتی تک تجاوز نہ کرے۔" (4) چودہویں مسئلے میں۔ (5) دیکھئے المحرر الوجیز 244/1، اور احکام القرآن لابن العربی 61/1۔

٢٧ Surah Al-Baqarah: Verse 178

...in it "life for life" [Al-Ma'idah: 45], and the Prophet ﷺ explained it through his Sunnah when he executed a Jew for killing a woman (1), as stated by Mujahid (2), and mentioned by Abu Ubaid from Ibn Abbas (3). It was also narrated from Ibn Abbas that it was abrogated by the verse of "Al-Ma'idah" (4), which is the opinion of the people of Iraq. Sixth: The Kufans and Al-Thawri said: A free person is executed for [killing] a slave, and a Muslim for a Dhimmi (5); they argued with the Almighty's saying: {O you who have believed, prescribed for you is legal retribution for those murdered} [Al-Baqarah: 178], so it is general, and His saying: {And We ordained for them therein a life for a life} (6). They said: The Dhimmi and the Muslim (7) are equal in the sanctity that suffices for Qisas (retribution), which is the sanctity of blood established in perpetuity; for the Dhimmi's blood is protected in perpetuity, and the Muslim's likewise, and both have become (8) from the people of the Abode of Islam. What confirms this is that a Muslim's hand is cut off for stealing a Dhimmi's property, which indicates that the Dhimmi's property is equal to the Muslim's property, thus indicating equality in their blood; since property is only forbidden due to the sanctity of its owner.

(1) Reported by Ahmad (12667), Al-Bukhari (2413), and Muslim (1672) from the hadith of Anas, may Allah be pleased with him. (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/245. (3) An-Nasikh wal-Mansukh by Abu Ubaid (252), and Al-Tabari also reported it 3/100. (4) Reported by Al-Tabari 8/470 through Sufyan al-Thawri from Ibn Abbas, and it is interrupted (munqati'). Al-Nahhas reported it in An-Nasikh wal-Mansukh 1/473-474 through Juwaibir from Al-Dahhak from Ibn Abbas. Juwaibir is very weak, as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Taqrib al-Tahdhib. (5) We did not find Al-Thawri's opinion on killing a Muslim for a Dhimmi. What was reported from him by Ibn Abd al-Barr in Al-Istidhkar 25/170 and Ibn Qudamah in Al-Mughni 11/46 is that a believer is not killed for a disbeliever. Before this text in (Z), there was an addition and difference in the context compared to other copies. After his saying: "and it is the opinion of the people of Iraq" (end of the fifth issue), the following was written: "It was narrated from Al-Hasan and Ata: a male is not killed for a female. This was narrated from Ali. They said: because it mentioned in this verse free for free, slave for slave, and female for female. It did not mention in this verse what the ruling is if a slave kills a free person. It was explained in another verse, which is His saying: life for life. So a free person is killed according to them for a slave, and a Muslim for a Dhimmi... etc." We did not see the reason for this difference and addition in (Z) compared to other

copies, so let it be investigated. (6) After it in (Z): And His saying: {And whoever is killed unjustly - We have given his heir authority} [Al-Isra: 33]. (7) In (Kh), (Z), and (Z): with the free person. What is established is from (D) and (M), which is consistent with what is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/62, and the words are from him. (8) In the copies: "became" (dual form), what is established is from (M) (singular).

٦٧ सूरह अल-बकरा: आयत 178

...उसमें "जान के बदले जान" [अल-माइदा: 45], और पैगंबर ﷺ ने अपनी सुन्नत के माध्यम से इसे स्पष्ट किया जब उन्होंने एक महिला की हत्या के लिए एक यहूदी को मार दिया (1), जैसा कि मुजाहिद (2) ने कहा, और अबू उबैद ने इब्न अब्बास (3) से इसका उल्लेख किया। इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है कि इसे "अल-माइदा" (4) की आयत द्वारा निरस्त कर दिया गया था, जो इराक के लोगों की राय है। छठा: कुफियों और अल-थौरी ने कहा: एक स्वतंत्र व्यक्ति को गुलाम के लिए मार दिया जाता है, और एक मुसलमान को धिम्मी (5) के लिए; उन्होंने सर्वशक्तिमान के इस कथन से तर्क दिया: {हे ईमान वालो! जो मारे गए हों उनके विषय में तुमपर क़िसास (बदला लेना) अनिवार्य किया गया है} [अल-बकरा: 178], तो यह सामान्य है, और उनका कथन: {और हमने उनमें उनके लिए लिख दिया था कि जान के बदले जान} (6)। उन्होंने कहा: धिम्मी और मुसलमान (7) उस पवित्रता में समान हैं जो क़िसास के लिए पर्याप्त है, और वह रक्त की पवित्रता है जो हमेशा के लिए स्थापित है; क्योंकि धिम्मी का रक्त हमेशा के लिए सुरक्षित है, और मुसलमान का भी वैसा ही है, और दोनों (8) दारुल इस्लाम (इस्लाम के घर) के निवासी बन गए हैं। इसकी पुष्टि इस बात से होती है कि धिम्मी की संपत्ति चुराने के लिए एक मुसलमान का हाथ काट दिया जाता है, जो इंगित करता है कि धिम्मी की संपत्ति मुसलमान की संपत्ति के बराबर है, इस प्रकार उनके रक्त की समानता का प्रमाण मिलता है; क्योंकि संपत्ति केवल उसके मालिक की पवित्रता के कारण हराम है।

(1) इसे अहमद (12667), बुखारी (2413), और मुस्लिम (1672) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/245 देखें। (3) अबू उबैद की अन-नासिह वल-मंसूख (252), और इसे अल-तबरी 3/100 ने भी उद्धृत किया है। (4) अल-तबरी 8/470 ने सुफ़यान अल-थौरी के माध्यम से इब्न अब्बास से इसे उद्धृत किया है, और यह मुन्क़तिअ (टूटा हुआ) है। अल-नहस ने अन-नासिह वल-मंसूख 1/473-474 में जुवैबिर के माध्यम से, अल-दहक से, इब्न अब्बास से इसे उद्धृत किया है। जैसा कि हाफिज़ इब्न हजर ने तक़रीब अल-तहज़ीब में उल्लेख किया है, जुवैबिर बहुत कमज़ोर है। (5) हमें धिम्मी के लिए मुसलमान को मारने के बारे में अल-थौरी की राय नहीं मिली। इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-इस्तिधकार 25/170 में और इब्न कुदामा द्वारा अल-मुगनी 11/46 में उनसे जो उद्धृत किया गया है, वह यह है कि एक काफिर के लिए किसी मोमिन को नहीं मारा जाता है। (Z) में इस पाठ से पहले, अन्य प्रतियों की तुलना में संदर्भ में एक वृद्धि और अंतर था। उनके कहने के बाद: "और यह इराक के लोगों की राय है" (पांचवें मुद्दे के अंत में),

निम्नलिखित लिखा गया था: "अल-हसन और अता से रिवायत है: महिला के लिए पुरुष को नहीं मारा जाता है। यह अली से रिवायत किया गया था। उन्होंने कहा: क्योंकि इस आयत में स्वतंत्र के लिए स्वतंत्र, गुलाम के लिए गुलाम और महिला के लिए महिला का उल्लेख किया गया है। इस आयत में यह उल्लेख नहीं किया गया है कि यदि कोई गुलाम किसी स्वतंत्र व्यक्ति को मारता है तो उसका फैसला क्या होगा। इसे एक अन्य आयत में स्पष्ट किया गया था, जो उनका कथन है: जान के बदले जान। तो उनके अनुसार स्वतंत्र व्यक्ति को गुलाम के लिए मार दिया जाता है, और मुसलमान को धिम्मी के लिए... आदि।" हमें अन्य प्रतियों की तुलना में (Z) में इस अंतर और वृद्धि का कारण स्पष्ट नहीं हुआ, इसलिए इसकी जांच की जानी चाहिए। (6) (Z) में इसके बाद: और सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो कोई अन्यायपूर्ण रूप से मारा गया हो, तो हमने उसके उत्तराधिकारी को अधिकार दिया है} [अल-इसरा: 33]। (7) (Kh), (Z), और (Z) में: स्वतंत्र के साथ। जो स्थापित है वह (D) और (M) से है, जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/62 में है, और शब्द उन्हीं के हैं। (8) प्रतियों में: "हो गए" (द्विवचन), स्थापित (M) से है (एकवचन)।

٦٧ سورہ البقرہ: آیت ١٧٨

...اس میں "جان کے بدلے جان" [المائدہ: ٤٥]، اور نبی ﷺ نے اپنی سنت کے ذریعے اس کی وضاحت فرمائی جب انہوں نے ایک عورت کے قتل کے بدلے ایک یہودی کو قتل کیا (١)، یہ مجاہد (٢) نے کہا، اور اسے ابو عبید نے ابن عباس (٣) سے ذکر کیا ہے۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ یہ آیت "المائدہ" (٤) کی آیت سے منسوخ ہے، اور یہی اہل عراق کا قول ہے۔ چھٹی بات: کوفیوں اور ثوری نے کہا: آزاد کو غلام کے بدلے قتل کیا جائے گا، اور مسلمان کو ذمی (٥) کے بدلے؛ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے استدلال کیا: {اے ایمان والو! تم پر مقتولوں کے بارے میں قصاص فرض کر دیا گیا ہے} [البقرہ: ١٧٨]، تو یہ عام ہے، اور اس کا قول: {اور ہم نے ان میں ان کے لیے لکھ دیا تھا کہ جان کے بدلے جان} (٦)۔ انہوں نے کہا: ذمی اور مسلمان (٧) اس حرمت میں برابر ہیں جو قصاص کے لیے کافی ہے، اور وہ خون کی حرمت ہے جو ہمیشہ کے لیے ثابت ہے؛ کیونکہ ذمی کا خون ہمیشہ کے لیے محفوظ ہے، اور مسلمان کا بھی اسی طرح ہے، اور دونوں (٨) دار الاسلام کے باشندے بن چکے ہیں۔ اس کی تصدیق اس بات سے ہوتی ہے کہ مسلمان کا ہاتھ ذمی کا مال چوری کرنے پر کاٹا جاتا ہے، جو اس بات کی دلیل ہے کہ ذمی کا مال مسلمان کے مال کے برابر ہو گیا، تو یہ ان کے خون کی برابری پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ مال صرف اس کے مالک کی حرمت کی وجہ سے حرام ہوتا ہے۔

(١) اسے احمد (١٢٦٦٧)، بخاری (٢٤١٣)، اور مسلم (١٦٧٢) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٢) دیکھیے المحرر الوجیز ١/ ٢٤٥۔ (٣) ابو عبید کی الناسخ والمنسوخ (٢٥٢)، اور اسے طبری نے بھی ٣/ ١٠٠ میں روایت کیا ہے۔ (٤) طبری نے ٨/ ٤٧٠ میں سفیان ثوری کے واسطے سے ابن عباس سے اسے روایت کیا ہے، اور یہ منقطع ہے۔ نحاس نے الناسخ

والمنسوخ ۱/ ۴۷۳-۴۷۴ میں جویبر کے واسطے سے، ضحاک سے، ابن عباس سے اسے روایت کیا ہے۔ جیسا کہ حافظ ابن حجر نے تقریب التہذیب میں ذکر کیا ہے، جویبر بہت ضعیف ہے۔ (۵) ہمیں ذمی کے بدلے مسلمان کو قتل کرنے کے بارے میں ثوری کا قول نہیں ملا۔ ابن عبد البر نے الاستذکار ۲۵/ ۱۷۰ میں اور ابن قدامہ نے المغنی ۱۱/ ۴۶ میں ان سے جو نقل کیا ہے وہ یہ ہے کہ مومن کو کافر کے بدلے قتل نہیں کیا جائے گا۔ اور اس کلام سے پہلے (ظ) میں دیگر نسخوں کے مقابلے میں سیاق و سباق میں زیادتی اور اختلاف واقع ہوا ہے۔ ان کے قول: "اور یہی اہل عراق کا قول ہے" (پانچویں مسئلے کے آخر میں) کے بعد یہ تحریر ہے: "اور حسن اور عطا سے مروی ہے: مرد کو عورت کے بدلے قتل نہیں کیا جائے گا۔ یہ حضرت علی سے مروی ہے۔ انہوں نے کہا: کیونکہ اس آیت میں آزاد کے بدلے آزاد، غلام کے بدلے غلام اور عورت کے بدلے عورت کا ذکر کیا گیا ہے۔ اس آیت میں یہ ذکر نہیں کیا گیا کہ اگر کوئی غلام کسی آزاد کو قتل کر دے تو اس کا کیا حکم ہو گا، اور دوسری آیت میں اسے واضح کیا گیا، جو اللہ کا قول ہے: جان کے بدلے جان۔ تو ان کے نزدیک آزاد کو غلام کے بدلے قتل کیا جائے گا، اور مسلمان کو ذمی کے بدلے... آخر تک۔" ہمیں دیگر نسخوں کے مقابلے میں (ظ) میں اس اختلاف اور زیادتی کی وجہ واضح نہیں ہوئی، لہذا اس کی تحقیق ہونی چاہیے۔ (۶) (ظ) میں اس کے بعد ہے: اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جو کوئی مظلومانہ طور پر قتل کیا جائے، تو ہم نے اس کے وارث کو اختیار دے دیا ہے} [الاسراء: ۳۳]۔ (۷) (خ) اور (ز) اور (ظ) میں ہے: آزاد کے ساتھ جو ثابت ہے وہ (د) اور (م) سے ہے، جو ابن العربی کی احکام القرآن ۱/ ۶۲ کے مطابق ہے، اور عبارت انہی کی ہے۔ (۸) نسخوں میں ہے: "ہو گئے" (تثنیہ)، ثابت (م) سے ہے (واحد)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 68

Abu Hanifa and his companions, Al-Thawri, and Ibn Abi Layla agreed that a free person is killed for a slave just as a slave is killed for him. This is also the view of Dawud. It was narrated from Ali and Ibn Mas’ud (may Allah be pleased with them), and Said ibn al-Musayyib, Qatadah, Ibrahim al-Nakha'i, and al-Hakam ibn 'Uyaynah (1) also held this view.

The majority of scholars do not kill a free person for a slave, due to the diversity and categorization mentioned in the verse. Abu Thawr said: Since they all agreed that there is no retaliation (qisas) between slaves and free people in matters less than life (injuries), then life is even more deserving of that (distinction). Whoever among them differentiates between these cases has contradicted themselves.

Furthermore, there is a consensus that regarding someone who kills a slave by mistake, he only owes its value. Just as the slave does not resemble a free person in accidental killing, he does not resemble him in intentional killing. Also, a slave is a commodity among commodities that is bought and sold (2), and a free person disposes of him as he wishes. Therefore, there is no equality between him and a free person, nor equivalence.

I say: This consensus is correct. As for his first statement: "And since they all agreed..." up to his words: "he has contradicted himself," Ibn Abi Layla and Dawud advocated for retaliation between free people and slaves in both life and all limbs. Dawud used as evidence the saying of the Prophet (peace be upon him): "The lives of Muslims are equal," (3) making no distinction between a free person and a slave (4). This will be further explained in the commentary on Surah "An-Nisa," God willing (5).

Seventh: The majority also agree that a Muslim is not killed for a non-believer (kafir), due to the Prophet's (peace be upon him) saying: "A Muslim is not killed for a non-believer," narrated by Al-Bukhari from Ali bin Abi Talib (6). What they narrated from the hadith of Rabi'ah that the Prophet (peace be upon him) killed a Muslim for a non-believer on the day of Khaybar is not valid because it is disconnected (munqati'). Likewise, the hadith from Ibn al-Baylamani—which is weak—narrated from Ibn Umar, from the Prophet (peace be upon him) in a marfu' form. Al-Daraqutni said (7):

(1) Al-Istidhkar 25/267. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/245. (3) Narrated by Ahmad (6692) and (6797), Abu Dawud (2751), and Ibn Majah (2685) from the hadith of Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them both), and narrated by Ahmad (959) and Al-

Nasa’i 8/20, 24, from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him). (4) See Al-Istidhkar 25/266. (5) In the commentary of verse (92) therein. (6) Sahih Al-Bukhari (111), and it is in Ahmad (599). (7) In his Sunan 3/135, see also Al-Istidhkar 25/170-171.

सूरह अल-बकरा: आयत 178 68

अबू हनीफा और उनके साथियों, अल-थौरी और इब्न अबी लैला ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि एक स्वतंत्र व्यक्ति को गुलाम के बदले मार दिया जाएगा, जैसे गुलाम को उसके बदले मार दिया जाता है। दाऊद का भी यही मत है। यह अली और इब्न मसूद (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत किया गया है, और सईद इब्न अल-मुसय्यब, कतादा, इब्राहिम अल-नखई और अल-हकम इब्न उययना (1) ने भी यही कहा है।

बहुसंख्यक विद्वान (जुम्हूर) गुलाम के बदले स्वतंत्र व्यक्ति को मृत्युदंड नहीं देते; आयत में विविधता और विभाजन के कारण। अबू थौर ने कहा: जब वे सभी इस बात पर सहमत हो गए कि जान से कम के मामलों (चोटों) में गुलामों और स्वतंत्र लोगों के बीच कोई प्रतिशोध (किसास) नहीं है, तो जान इसके और भी अधिक योग्य थी। उनमें से जिसने भी इनके बीच अंतर किया, उसने विरोधाभास किया है।

इसके अलावा, इस बात पर सर्वसम्मति (इज्मा) है कि जो व्यक्ति गलती से किसी गुलाम की हत्या कर देता है, उसे केवल उसका मूल्य चुकाना होता है। जैसे गुलाम गलती से हुई हत्या में स्वतंत्र व्यक्ति के समान नहीं है, वैसे ही वह जानबूझकर की गई हत्या में भी उसके समान नहीं है। साथ ही, गुलाम वस्तुओं में से एक वस्तु है जिसे खरीदा और बेचा जाता है (2), और स्वतंत्र व्यक्ति अपनी इच्छानुसार उसका उपयोग करता है। इसलिए, उसके और स्वतंत्र व्यक्ति के बीच कोई समानता या तुलना नहीं है।

मैं कहता हूँ: यह सर्वसम्मति सही है। जहाँ तक उनके पहले कथन का प्रश्न है: "और जब वे सभी सहमत हो गए..." उनके शब्दों तक: "उसने विरोधाभास किया है," इब्न अबी लैला और दाऊद ने जान और सभी अंगों के मामले में स्वतंत्र लोगों और गुलामों के बीच प्रतिशोध (किसास) की वकालत की है। दाऊद ने पैगंबर (उन पर शांति हो) के इस कथन से दलील दी: "मुसलमानों का खून (जीवन) बराबर है" (3), उन्होंने स्वतंत्र और गुलाम के बीच कोई फर्क नहीं किया (4)। इंशा अल्लाह, "अन-निसा" की व्याख्या में इसका विवरण आएगा (5)।

सातवाँ: बहुसंख्यक इस बात पर भी सहमत हैं कि किसी काफिर (अविश्वासी) के बदले मुसलमान को नहीं मारा जाएगा; पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन के कारण: "काफिर के बदले मुसलमान को नहीं मारा जाएगा," इसे बुखारी ने अली बिन अबी तालिब (6) से रिवायत किया है। उनके द्वारा रबीआ की हदीस से जो रिवायत किया गया है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने

खैबर के दिन एक काफिर के बदले एक मुसलमान को मार दिया था, वह सही नहीं है क्योंकि वह टूटी हुई (मुनक़ति) है। और इब्न अल-बयलानी की हदीस - जो कमजोर है - इब्न उमर से, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से मरफू रूप में रिवायत है। अल-दारकुतनी ने कहा (7):

(1) अल-इस्तिदकार 25/267। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/245। (3) इसे अहमद (6692) और (6797), अबू दाऊद (2751), और इब्न माजाह (2685) ने अब्दुल्ला बिन अम्र (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से रिवायत किया है, और इसे अहमद (959) और अल-नसाई 8/20, 24 ने अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से रिवायत किया है। (4) देखिए अल-इस्तिदकार 25/266। (5) इसकी आयत (92) की व्याख्या में। (6) सहीह अल-बुखारी (111), और यह अहमद (599) के पास है। (7) अपनी सुनन 3/135 में, और देखिए अल-इस्तिदकार 25/170-171।

سورہ البقرہ: آیت 178 68

امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، ثوری، اور ابن ابی لیلیٰ کا اس بات پر اتفاق ہے کہ آزاد کو غلام کے بدلے قتل کیا جائے گا، جس طرح غلام کو اس کے بدلے قتل کیا جاتا ہے۔ یہی داؤد (ظاہری) کا قول ہے، اور یہ حضرت علی اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما سے روایت کیا گیا ہے، اور یہی سعید بن مسیب، قتادہ، ابراہیم نخعی اور حکم بن عیینہ (1) نے کہا ہے۔

جمہور علماء آزاد کو غلام کے بدلے قتل نہیں کرتے؛ آیت میں تنویع اور تقسیم کی وجہ سے۔ ابو ثور نے کہا: جب ان سب کا اس بات پر اتفاق ہے کہ جان کے علاوہ (زخموں وغیرہ) میں غلاموں اور آزادوں کے درمیان کوئی قصاص نہیں ہے، تو جان اس (فرق) کی زیادہ حقدار تھی۔ اور ان میں سے جس نے اس کے درمیان فرق کیا اس نے تضاد پیدا کیا۔

نیز اس بات پر اجماع ہے کہ جس نے غلطی سے کسی غلام کو قتل کیا اس پر صرف اس کی قیمت لازم ہے، تو جس طرح وہ خطاء (غلطی سے قتل) میں آزاد کے مشابہ نہیں ہے، عمد (جان بوجھ کر قتل) میں بھی اس کے مشابہ نہیں ہے۔ نیز، غلام سامان میں سے ایک سامان ہے جو بیچا اور خریدا جاتا ہے (2)، اور آزاد اس میں جس طرح چاہے تصرف کرتا ہے، لہذا اس کے اور آزاد کے درمیان کوئی برابری اور مقابلہ نہیں۔

میں کہتا ہوں: یہ اجماع صحیح ہے، رہا ان کا پہلا قول: "اور جب ان سب کا اتفاق ہوا..." ان کے قول "اس نے تضاد پیدا کیا" تک، تو ابن ابی لیلیٰ اور داؤد نے جان اور تمام اعضاء میں آزادوں اور غلاموں کے درمیان قصاص کے قائل ہوئے ہیں، اور داؤد نے حضور ﷺ کے اس ارشاد سے

استدلال کیا ہے: "مسلمانوں کے خون برابر ہیں" (3) پس انہوں نے آزاد اور غلام کے درمیان کوئی فرق نہیں کیا (4)۔ اور ان شاء اللہ اس کا بیان سورہ "النساء" کی تفسیر میں آئے گا (5)۔

ساتویں بات: جمہور اس بات پر بھی ہیں کہ مسلمان کو کافر کے بدلے قتل نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ حضور ﷺ کا ارشاد ہے: "مسلمان کو کافر کے بدلے قتل نہیں کیا جائے گا" اسے بخاری نے علی بن ابی طالب (6) سے روایت کیا ہے۔ اور ان کی روایت کردہ ربیعہ کی وہ حدیث جس میں ہے کہ نبی ﷺ نے خیبر کے دن ایک مسلمان کو کافر کے بدلے قتل کیا تھا، صحیح نہیں ہے کیونکہ وہ منقطع ہے، اور ابن بیلمانی کی حدیث - جو کہ ضعیف ہے - ابن عمر سے مروی ہے، نبی ﷺ سے مرفوعاً۔ دارقطنی نے کہا (7):

(1) الاستذکار 25/267۔ (2) المحرر الوجیز 1/245۔ (3) اسے احمد (6692) اور (6797), ابو داؤد (2751), اور ابن ماجہ (2685) نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور احمد (959) اور نسائی 8/20، 24 نے اسے علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) دیکھیے الاستذکار 25/266۔ (5) اس کی آیت (92) کی تفسیر کے وقت۔ (6) صحیح بخاری (111)، اور یہ احمد (599) کے ہاں ہے۔ (7) اپنی سنن 3/135 میں، اور دیکھیے الاستذکار 25/170-171۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 / 69

No one attributed its chain of narration except Ibrahim bin Abi Yahya, and he is a rejected narrator (Matruk al-Hadith). The correct view is: from Rabi'ah from Ibn al-Baylamani as a *mursal* (interrupted) report from the Prophet ﷺ, and Ibn al-Baylamani is weak in Hadith; his reports are not valid evidence if the chain is connected, so how can they be when he sends it as *mursal*?!

I say: So nothing in this chapter is authentic except the Hadith of Al-Bukhari, and it specifies the generality of the Almighty's saying: {Legal retribution is prescribed for you in cases of murder} [2:178] the verse, and the generality of His saying: {a life for a life} [5:45].

Furthermore, the context of the Almighty's saying: {O you who have believed, legal retribution is prescribed for you in cases of murder} indicates it pertains specifically to a Muslim killing a Muslim; for He said: {But if the killer is forgiven by the brother or relative of the killed...} and a disbeliever is not a brother to a Muslim. As for the Almighty's saying: {And We ordained for them therein a life for a life}, it is information about the law of those before us, and that is not binding upon us except by a new clarification from our law. As for His saying: {And whoever is killed unjustly - We have given his heir authority}, there is no proof in it, for we give him authority, which is seeking the blood money (Diyyah)(1).

Eighth: It was narrated from Ali bin Abi Talib and Al-Hasan bin Abi Al-Hasan Al-Basri: that the verse was revealed clarifying the ruling for those mentioned; to indicate the difference between them and if a free person kills a slave, or a slave kills a free person, or a male kills a female, or a female kills a male. They said: If a man kills a woman, if her guardians want, they kill their counterpart and pay his guardians half of the blood money. If they want to spare him, they take from him the blood money for the woman. If a woman kills a man, if his guardians want to kill her, they kill her and take half of the blood money, otherwise, they take the blood money for their companion and spare her(2).

Al-Sha'bi narrated this from Ali, but it is not authentic; because Al-Sha'bi did not meet Ali. And it was narrated...

(1) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 1/45-46. From his words: that the saying of the Almighty: {O you who have believed, legal retribution is prescribed for you in cases of murder}, up to this point, is from (Zha), and is not in the rest of the copies.

(2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/245, and it followed after it (which is the completion of the words of Ali and Al-Hasan): And if a free person kills a slave, then if the master of the slave wants, he is killed... until the end, and this completion will be mentioned after the words of Ibn Abd al-Barr following. The completion of the text appeared in copy (Dal) at this point, and was also repeated after the words of Ibn Abd al-Barr, like the rest of the copies. The report was related by al-Tabari 3/99 from Ali, and related by Ibn Abi Shaybah 9/297, and also al-Tabari 3/99 from Ali and from al-Hasan in brief, and Al-Nahhas mentioned it in Al-Nasikh wal-Mansukh 1/476.

सूरह अल-बकरा: आयत 178 / 69

इब्राहिम बिन अबी याह्या के अलावा किसी ने इसकी सनद (सूत्र) पेश नहीं की, और वह 'मतरूक अल-हदीस' (जिसकी हदीस छोड़ दी गई हो) है। सही बात यह है: रबीआ से, इब्न अल-बयलमान के माध्यम से, नबी ﷺ से एक 'मुरसल' (बिना साहिबी के) रिवायत है। इब्न अल-बयलमान हदीस के मामले में कमज़ोर है; जब उसकी हदीस मुत्तसिल (जुड़ी हुई) हो तब भी वह दलील के तौर पर पेश नहीं की जा सकती, तो फिर ऐसी हदीस का क्या कहना जो वह मुरसल के तौर पर भेजता है?!

मैंने कहा: इसलिए इस अध्याय में अल-बुखारी की हदीस के अलावा कुछ भी सही नहीं है, और वह अल्लाह तआला के इस कथन की व्यापकता को सीमित करती है: {तुम पर कत्ल के मामलों में किसास (बदला) अनिवार्य किया गया है} आयत, और उसके इस कथन की व्यापकता को: {जान के बदले जान}।

इसके अलावा, अल्लाह तआला का कथन: {हे ईमान वालों! तुम पर कत्ल के मामलों में किसास (बदला) अनिवार्य किया गया है} का संदर्भ यह दर्शाता है कि यह एक मुसलमान के दूसरे मुसलमान को मारने के मामले से संबंधित है; क्योंकि उसने कहा: {फिर जिसे उसके भाई की ओर से कुछ क्षमा कर दिया जाए} और काफिर मुसलमान का भाई नहीं हो सकता। जहाँ तक अल्लाह तआला के कथन का सवाल है: {और हमने उन पर इसमें लिख दिया था कि जान के बदले जान}, तो यह हमसे पहले वालों की शरीयत की जानकारी है, और वह हम पर तब तक अनिवार्य नहीं है जब तक कि हमारी शरीयत से नया स्पष्टीकरण न आ जाए। और जहाँ तक उसके इस कथन का सवाल है: {और जो कोई अन्यायपूर्ण तरीके से मारा गया, तो हमने उसके संरक्षक को अधिकार दिया है}, तो इसमें कोई दलील नहीं है, क्योंकि हम उसे अधिकार देते हैं, और वह 'दियत' (खून का बदला धन) की माँग है (१)।

आठवीं: अली बिन अबी तालिब और अल-हसन बिन अबी अल-हसन अल-बसरी से रिवायत है: कि यह आयत ज़िक्र किए गए लोगों के हुक्म को स्पष्ट करने के लिए उतरी है; ताकि उनके बीच के अंतर को दर्शाया जा सके और यह कि क्या एक आज़ाद व्यक्ति गुलाम को मारता है, या गुलाम आज़ाद को, या पुरुष महिला को, या महिला पुरुष को। उन्होंने कहा: यदि कोई पुरुष किसी महिला को मारता है, तो यदि उसके संरक्षक चाहें, तो वे उसे मार सकते हैं और उसके संरक्षकों को आधी दियत चुका सकते हैं। और यदि वे उसे जीवित छोड़ना चाहें, तो वे उससे महिला की दियत ले सकते हैं। और यदि कोई महिला किसी पुरुष को मारती है, तो यदि उसके संरक्षक उसे मारना चाहें, तो वे उसे मार सकते

हैं और आधी दियत ले सकते हैं, अन्यथा; वे अपने साथी की दियत ले लेंगे और उसे जीवित छोड़ देंगे (२)।

अल-शाबी ने इसे अली से रिवायत किया है, लेकिन यह सही नहीं है; क्योंकि अल-शाबी की अली से मुलाकात नहीं हुई थी। और रिवायत किया गया...

(१) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबारी ४५/१-४६। उनके शब्दों से: कि अल्लाह तआला का कथन: {हे ईमान वालों! तुम पर कत्ल के मामलों में किसास (बदला) अनिवार्य किया गया है}, इस स्थान तक, (ظ) से है, और बाकी प्रतियों में नहीं है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४५, और इसके बाद आया है (जो अली और अल-हसन के शब्दों का पूरक है): और यदि एक आज़ाद व्यक्ति गुलाम को मारता है, तो यदि गुलाम का मालिक चाहे तो उसे मार दिया जाए... अंत तक, और यह पूरक अंश आगे आने वाले इब्न अब्द अल-बर्र के शब्दों के बाद आएगा। और शब्द का पूरक प्रति (ن) में इस स्थान पर आया है, और बाकी प्रतियों की तरह इब्न अब्द अल-बर्र के शब्दों के बाद भी दोहराया गया है। और यह खबर तबारी ३/९९ द्वारा अली से, और इब्न अबी शैबा ९/२९७ द्वारा, और तबारी ३/९९ द्वारा अली और अल-हसन से संक्षिप्त रूप में उद्धृत की गई है, और नहस ने इसे अल-नासिह वल-मंसूख ४७६/१ में उल्लेख किया है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۸ / ۶۹

ابراہیم بن ابی یحییٰ کے علاوہ کسی نے اسے مسند (سلسلۂ روایت کے ساتھ) بیان نہیں کیا، اور وہ متروک الحدیث ہے۔ درست بات یہ ہے: ربیعہ سے، ابن البیلمانی کے واسطے سے نبی ﷺ سے مرسل روایت ہے، اور ابن البیلمانی حدیث میں ضعیف ہے؛ جب اس کی حدیث متصل ہو تب وہ حجت نہیں بنتی، تو اس کے بارے میں کیا خیال ہے جسے وہ بطور مرسل روایت کرے؟!

میں نے کہا: چنانچہ اس باب میں سوائے بخاری کی حدیث کے کچھ بھی صحیح نہیں ہے، اور وہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے عموم کی تخصیص کرتی ہے: {تم پر مقتولوں کے بارے میں قصاص فرض کر دیا گیا ہے} آیت، اور اللہ کے اس ارشاد کے عموم کی: {جان کے بدلے جان}۔

علاوہ ازیں، اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: {اے ایمان والو! تم پر مقتولوں کے بارے میں قصاص فرض کر دیا گیا ہے} کا سیاق اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ اس مسلمان کے ساتھ خاص ہے جو کسی مسلمان کو قتل کرے؛ کیونکہ اس نے فرمایا: {پھر جس کو اس کے بھائی کی طرف سے کچھ معافی مل جائے} اور کافر مسلمان کا بھائی نہیں ہو سکتا۔ جہاں تک اللہ تعالیٰ کے ارشاد کا تعلق ہے: {اور ہم نے ان پر اس میں لکھ دیا تھا کہ جان کے بدلے جان}، تو یہ ہم سے پہلے والوں کی شریعت کی خبر ہے، اور یہ ہم پر لازم نہیں ہوتی جب تک کہ ہماری شریعت سے کوئی نیا بیان نہ آ جائے۔ رہا اس کا یہ قول: {اور جو مظلوم قتل کیا جائے تو ہم نے اس کے ولی کو اختیار دیا ہے}، تو اس میں کوئی حجت نہیں، کیونکہ ہم اسے اختیار دیتے ہیں اور وہ دیت کا مطالبہ ہے(۱)۔

آٹھویں: علی بن ابی طالب اور حسن بن ابی الحسن البصری سے مروی ہے کہ: یہ آیت مذکورہ لوگوں کا حکم واضح کرنے کے لیے نازل ہوئی؛ تاکہ ان کے درمیان فرق کو ظاہر کیا جائے کہ اگر آزاد غلام کو قتل کرے، یا غلام آزاد کو، یا مرد عورت کو، یا عورت مرد کو| ان دونوں نے

کہا: اگر مرد عورت کو قتل کر دے، تو اگر عورت کے اولیاء چاہیں تو وہ اسے قتل کر دیں اور اس کے اولیاء کو آدھی دیت ادا کریں، اور اگر وہ اسے زندہ رکھنا چاہیں، تو وہ اس سے عورت کی دیت لے لیں۔ اور اگر عورت مرد کو قتل کر دے، تو اگر مرد کے اولیاء اسے قتل کرنا چاہیں تو وہ اسے قتل کر دیں اور آدھی دیت لے لیں، ورنہ؛ وہ اپنے ساتھی کی دیت لے لیں اور اسے زندہ چھوڑ دیں(۲)۔

شعبی نے اسے علی سے روایت کیا ہے، مگر یہ درست نہیں؛ کیونکہ شعبی کی علی سے ملاقات نہیں ہوئی۔ اور روایت کیا گیا ہے...

(۱) احکام القرآن للکیا الطبری ۱/۴۵-۴۶۔ ان کے اس قول سے: کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! تم پر مقتولوں کے بارے میں قصاص فرض کر دیا گیا ہے}، اس جگہ تک، نسخہ (ظ) سے ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۲۴۵، اور اس کے بعد (جو کہ علی اور حسن کے کلام کا بقیہ حصہ ہے) آیا ہے: اور اگر آزاد غلام کو قتل کر دے، تو اگر غلام کا مالک چاہے تو اسے قتل کیا جائے... آخر تک، اور یہ بقیہ حصہ آگے آنے والے ابن عبد البر کے کلام کے بعد آئے گا۔ اور کلام کا یہ بقیہ حصہ نسخہ (د) میں اس مقام پر آیا ہے، اور باقی نسخوں کی طرح ابن عبد البر کے کلام کے بعد بھی دہرایا گیا ہے۔ اور اس خبر کو طبری نے ۳/ ۹۹ میں علی سے روایت کیا ہے، اور ابن ابی شیبہ نے ۹/ ۲۹۷ میں، اور طبری نے بھی ۳/ ۹۹ میں علی اور حسن سے مختصراً روایت کیا ہے، اور نحاس نے اسے 'الناسخ والمنسوخ' ۱/ ۴۷۶ میں ذکر کیا ہے۔

Page 70

Surat Al-Baqarah: Verse 178

Al-Hakam reported from Ali and Abdullah that they said: If a man intentionally kills a woman, he is subject to retaliation (Qawad) for her (1). This contradicts the narration of Al-Sha'bi from Ali (2).

Scholars have reached a consensus that if a one-eyed or paralyzed person (3) kills a person with sound limbs, the guardian of the victim does not have the right to kill the one-eyed person and take half the blood money (Diyah) from him on the basis that he killed a two-eyed person while being one-eyed, or killed a two-handed person while being paralyzed. This indicates that a life is equal to a life, and a child is equal to an adult in this regard.

It is said to the one who makes that claim: If a man is not equal to a woman, and does not fall under the saying of the Prophet ﷺ: "The blood of Muslims is equal," then why would you kill the man for her when she is not equal to him, and then take half the blood money? Scholars have agreed that blood money cannot be combined with retaliation (Qisas), and that if blood money is accepted, taking a life becomes forbidden and retaliation is waived. Therefore, your statement has no basis in principle or analogy. This was stated by Abu Omar, may Allah be pleased with him (4).

If a free person kills a slave, if the master of the slave wishes, the killer is executed, and he (the master) gives the blood money of a free person minus the value of the slave. If he wishes, he lets him live and takes the value of the slave. This is mentioned from Ali and Al-Hasan, though it has also been denied from them (5).

Ninth: Scholars have reached a consensus on the killing of a man for a woman and a woman for a man, except for what was narrated from Al-Hasan and Ata: a male is not killed for a female, and that was narrated from Ali. Ibn al-Mundhir said: It is established that the Messenger of Allah ﷺ said: "The blood of Muslims is equal," and in the hadith of Anas, there is proof of retaliation (Qisas) between a man and a woman, for a man from the Jews killed a girl from the Ansar with stones for her jewelry, so the Messenger of Allah ﷺ ordered it, and he was stoned with stones until he died (6).

---

(1) Narrated by Ibn Abi Shaybah 9/296. (2) Al-Istidhkar 25/254. (3) In (Kh): "or the paralyzed". (4) Al-Istidhkar 256/25. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/245, and this speech is

the completion of the words of Ali and Al-Hasan, may Allah be pleased with them, as previously indicated. (6) Its graduation was previously mentioned on pages 67 and 68 of this volume.

पृष्ठ ७०

सूरह अल-बकरा: आयत १७८

अल-हकम ने अली और अब्दुल्ला से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: यदि कोई पुरुष जानबूझकर किसी महिला की हत्या करता है, तो वह उसके बदले प्रतिशोध (क़वाद) का पात्र है (१)। यह अली से अल-शाबी की रिवायत का खंडन करता है (२)।

विद्वानों ने इस बात पर आम सहमति जताई है कि यदि कोई एक आंख वाला या लकवाग्रस्त (३) व्यक्ति किसी स्वस्थ अंगों वाले व्यक्ति की हत्या कर देता है, तो पीड़ित के अभिभावक को यह अधिकार नहीं है कि वह एक आंख वाले व्यक्ति को मारे और उससे आधा खून का पैसा (दियत) ले, इस आधार पर कि उसने दो आंखों वाले व्यक्ति की हत्या की जबकि वह खुद एक आंख वाला था, या उसने दो हाथों वाले व्यक्ति की हत्या की जबकि वह लकवाग्रस्त था। यह इंगित करता है कि एक जान एक जान के बराबर है, और इसमें बच्चा बड़े के बराबर है।

उस दावे को करने वाले से कहा जाता है: यदि पुरुष महिला के बराबर नहीं है, और पैगंबर ﷺ के इस कथन के अंतर्गत नहीं आता है: "मुसलमानों का खून बराबर है", तो आप उसे महिला के बदले क्यों मारेंगे जबकि वह उसके बराबर नहीं है, और फिर आधा खून का पैसा भी लेंगे? विद्वानों ने सहमति व्यक्त की है कि खून का पैसा और प्रतिशोध (क़िसास) एक साथ नहीं हो सकते, और यदि खून का पैसा स्वीकार कर लिया जाता है, तो जान लेना हराम हो जाता है और प्रतिशोध हटा लिया जाता है। इसलिए, आपके कथन का न तो कोई मूल आधार है और न ही कोई सादृश्य (क़यास)। यह अबू उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा है (४)।

और यदि कोई स्वतंत्र व्यक्ति किसी गुलाम की हत्या कर देता है, तो यदि गुलाम का मालिक चाहे तो उसे मरवा दे, और वह (मालिक) गुलाम के मूल्य को छोड़कर एक स्वतंत्र व्यक्ति का खून का पैसा दे। यदि वह चाहे, तो उसे जीवित छोड़ दे और गुलाम का मूल्य ले ले। यह अली और अल-हसन से वर्णित है, हालांकि उनके बारे में इससे इनकार भी किया गया है (५)।

नौवां: विद्वानों ने महिला के बदले पुरुष और पुरुष के बदले महिला की हत्या (क़िसास) पर आम सहमति जताई है, सिवाय इसके जो अल-हसन और अता से रिवायत है: पुरुष को महिला के बदले नहीं मारा जाता है, और यह अली से भी रिवायत किया गया है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यह प्रमाणित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मुसलमानों का खून बराबर है", और अनस की हदीस में

पुरुष और महिला के बीच प्रतिशोध (क़िसास) का प्रमाण है, क्योंकि यहूदियों में से एक व्यक्ति ने अंसार की एक लड़की को उसके गहनों के लिए पत्थरों से मार डाला था, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने आदेश दिया, और उसे पत्थरों से तब तक मारा गया जब तक वह मर नहीं गया (६)।

---

(१) इसे इब्न अबी शयबा ९/२९६ ने संकलित किया है। (२) अल-इस्तिधकार २५/२५४। (३) (ख़) प्रति में: "या लकवाग्रस्त"। (४) अल-इस्तिधकार २५६/२५। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४५, और यह बात अली और अल-हसन (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के शब्दों की निरंतरता है, जैसा कि पहले संकेत दिया गया है। (६) इस खंड के पृष्ठ ६७ और ६८ पर पहले इसका संदर्भ दिया जा चुका है।

صفحہ ۷۰

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۸

الحکم نے علی اور عبداللہ سے روایت کی کہ ان دونوں نے کہا: جب کوئی مرد جان بوجھ کر کسی عورت کو قتل کر دے تو وہ اس کے بدلے قصاص (قود) کا مستحق ہے(۱)۔ اور یہ علی سے شعبی کی روایت کے خلاف ہے(۲)۔

اور علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ جب کوئی کانا یا شل (اپاہج)(۳) کسی تندرست اعضاء والے شخص کو قتل کر دے تو مقتول کے ولی کو یہ حق نہیں پہنچتا کہ وہ کانے کو قتل کرے اور اس سے آدھی دیت بھی لے اس وجہ سے کہ اس نے دو آنکھوں والے کو قتل کیا جبکہ وہ خود کانا ہے، یا دو ہاتھوں والے کو قتل کیا جبکہ وہ خود شل ہے۔ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ جان جان کے برابر ہے، اور بچہ اس میں بڑے کے برابر ہے۔

اور اس قول کے کہنے والے سے کہا جاتا ہے: اگر مرد عورت کے برابر نہیں ہے، اور نبی ﷺ کے اس ارشاد کے تحت داخل نہیں ہوتا کہ: "تمام مسلمانوں کے خون آپس میں برابر ہیں"، تو تم نے مرد کو اس عورت کے بدلے میں کیوں قتل کیا جبکہ وہ اس کے برابر نہیں ہے، پھر تم آدھی دیت بھی لیتے ہو؟ حالانکہ علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ دیت قصاص کے ساتھ جمع نہیں ہو سکتی، اور یہ کہ جب دیت قبول کر لی جائے تو قتل حرام ہو جاتا ہے اور قصاص ختم ہو جاتا ہے، لہذا تمہارا یہ قول نہ تو اصل ہے اور نہ ہی قیاس۔ یہ بات ابو عمر رضی اللہ عنہ نے کہی ہے(۴)۔

اور جب کوئی آزاد شخص کسی غلام کو قتل کر دے، تو اگر غلام کا مالک چاہے تو اسے قتل کروا دے، اور آزاد کی دیت ادا کرے سوائے غلام کی قیمت کے، اور اگر چاہے تو اسے زندہ رہنے دے

اور غلام کی قیمت لے لے، یہ حضرت علی اور حسن بصری سے منقول ہے، اگرچہ ان سے اس کا انکار بھی مروی ہے(۵)۔

نویں بات: اور علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ مرد کو عورت کے بدلے اور عورت کو مرد کے بدلے قتل کیا جائے گا، سوائے اس کے جو حسن بصری اور عطاء سے مروی ہے کہ: مرد کو عورت کے بدلے قتل نہیں کیا جائے گا، اور یہ حضرت علی سے مروی ہے۔ ابن منذر نے کہا: یہ ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مسلمانوں کے خون آپس میں برابر ہیں"، اور حضرت انس کی حدیث میں مرد اور عورت کے درمیان قصاص کا ثبوت ہے، اور وہ یہ کہ یہودیوں میں سے ایک شخص نے انصار کی ایک لڑکی کو اس کے زیورات کے لیے پتھروں سے قتل کر دیا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے حکم دیا، پس اسے پتھروں سے مارا گیا یہاں تک کہ وہ مر گیا(۶)۔

---

(۱) اسے ابن ابی شیبہ نے ۲۹۶/۹ میں روایت کیا ہے۔ (۲) الاستذکار ۲۵ / ۲۵۴۔ (۳) نسخہ (خ) میں ہے: "أو الأشل" (یا شل)۔ (۴) الاستذکار ۲۵۶/۲۵۔ (۵) المحرر الوجیز ۱ / ۲۴۵، اور یہ کلام علی اور حسن رضی اللہ عنہما کے کلام کا تتمہ ہے، جیسا کہ پہلے اشارہ کیا جا چکا ہے۔ (۶) اس کی تخریج اس جلد کے صفحہ ۶۷ اور ۶۸ پر گزر چکی ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 / 71

What was narrated from Ali regarding that is not established, and we have narrated from Al-Hasan the opposite of what we mentioned about him. If the reports from Al-Hasan differ, the obligation of Qisas (retaliation) between them becomes like a consensus along with the established Sunnahs that render everything else unnecessary, and Allah Almighty knows best (1).

The majority do not see returning anything. Another group sees following by the merit of blood money. Malik, Al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, Al-Thawri, and Abu Thawr said: Likewise, Qisas between them in what is less than life. Hammad bin Abi Sulayman and Abu Hanifah said: There is no Qisas between them in what is less than life (2); it is only life for life. They are refuted by applying what is less than life to life by way of analogy (priority), as previously mentioned (3).

Tenthly: Ibn al-Arabi said (4): Ignorance has reached some people to the point that they said: A free man is killed for his own slave, and they narrated a hadith about that from Al-Hasan from Samurah: that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever kills his slave, we will kill him," and it is a weak hadith (5). Our evidence is His Almighty's saying: {And whoever is killed unjustly, We have given his heir authority, but let him not exceed limits in [the matter of] taking life.} [Al-Isra: 33], and the 'wali' (heir/guardian) here is the master; so how can authority be given to him over himself?

Everyone agreed that if a master killed his slave by mistake, his value is not taken from him for the public treasury. Amr bin Shu'ayb narrated from his father from his grandfather that a man intentionally killed his slave, so the Prophet (peace be upon him) lashed him, exiled him for a year, and erased his share from the Muslims, but did not retaliate against him for it (6).

---

(1) From his saying: Except what was narrated from Al-Hasan and Ata... to this point, from (Zha), and it is not in the other copies. (2) In (Kha), (Dal), (Zay), and (Mim): Life for life, and what is established is from (Zha) which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz, and the text is from 1/245. (3) In the sixth issue. (4) Ahkam al-Qur'an 1/63. (5) Narrated by Ahmad (20104), Abu Dawood (4515), (4516), Ibn Majah (2663), Al-Tirmidhi (1414), and Al-Nasa'i 8/20-21 and 26. (6) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya Al-Tabari 1/44. The hadith was narrated by Ibn Majah (2664), and Al-Daraqutni 3/144, and in its chain is Ishaq bin Abdullah bin Abi Farwah, and he is abandoned (matruk), as Al-Hafiz Ibn

Hajar said in Taqrib al-Tahdhib, and Al-Daraqutni also narrated it 1/143-144, and in its chain is Ismail bin Ayyash, narrated from Al-Awza'i, he said=

सूरह अल-बक़रह: आयत 178 / 71

इस संबंध में अली से जो वर्णित है वह प्रमाणित नहीं है, और हमने अल-हसन से उसके विपरीत वर्णित किया है जो हमने उनके बारे में बताया था। यदि अल-हसन की रिपोर्टें अलग-अलग हैं, तो उनके बीच क़िसास (बदला) का दायित्व स्थापित सुन्नतों के साथ सर्वसम्मति की तरह हो जाता है जो किसी और चीज़ की आवश्यकता को समाप्त कर देता है, और अल्लाह सर्वज्ञ है (1)।

बहुसंख्यक कुछ भी वापस करना उचित नहीं समझते। एक अन्य समूह दियत (खून की कीमत) की श्रेष्ठता के आधार पर अनुसरण करना उचित मानता है। मलिक, अल-शफीई, अहमद, इshाक, अल-थौरी और अबू थौर ने कहा: इसी तरह, जान से कम के मामलों में उनके बीच क़िसास है। हमाद बिन अबी सुलेमान और अबू हनीफा ने कहा: जान से कम के मामलों में उनके बीच कोई क़िसास नहीं है (2); यह केवल जान के बदले जान है। उन्हें जान की तुलना में जान से कम को लागू करने के द्वारा खंडित किया गया है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (3)।

दसवाँ: इब्न अल-अरबी ने कहा (4): अज्ञानता कुछ लोगों में इस हद तक पहुँच गई है कि उन्होंने कहा: एक स्वतंत्र व्यक्ति को उसके अपने गुलाम के लिए मार दिया जाता है, और उन्होंने अल-हसन से समुरह के माध्यम से इस बारे में एक हदीस सुनाई: कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "जो कोई अपने गुलाम को मारेगा, हम उसे मार देंगे," और यह एक कमजोर हदीस है (5)। हमारा प्रमाण सर्वशक्तिमान अल्लाह का वचन है: {और जो कोई अन्यायपूर्ण रूप से मारा गया, हमने उसके वारिस को अधिकार दिया है, लेकिन वह जान लेने के मामले में सीमा का उल्लंघन न करे।} [अल-इसरा: 33], और यहाँ 'वली' (वारिस) मालिक है; तो उसे अपने ही ऊपर अधिकार कैसे दिया जा सकता है?

इस बात पर सभी सहमत थे कि यदि किसी मालिक ने गलती से अपने गुलाम को मार दिया, तो उसकी कीमत उससे सार्वजनिक खजाने के लिए नहीं ली जाती है। अम्र बिन शुएब ने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से वर्णित किया कि एक व्यक्ति ने जानबूझकर अपने गुलाम को मार डाला, इसलिए नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उसे कोड़े मारे, उसे एक साल के लिए निर्वासित कर दिया, और मुसलमानों के बीच से उसका हिस्सा मिटा दिया, लेकिन उसके बदले में उससे बदला नहीं लिया (6)।

(1) उनके कथन से: सिवाय इसके जो अल-हसन और अता से वर्णित है... इस स्थान तक, (ظ) से, और यह शेष प्रतियों में नहीं है। (2) (خ), (द), (ज़), और (म) में: जान के बदले जान, और जो प्रमाणित है वह (ظ) से है जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में है, और पाठ वहीं से है 1/245। (3) छठे मुद्दे में। (4) अहकाम अल-कुरान 1/63। (5) अहमद (20104), अबू दाऊद (4515, 4516), इब्न माजाह (2663), अल-तिर्मिज़ी (1414), और अल-नसाई 8/20-21 और 26 द्वारा वर्णित। (6) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/44। हदीस इब्न माजाह (2664) और अल-दाराकुत्नी 3/144 द्वारा वर्णित है, और इसकी श्रृंखला में इshाक बिन अब्दुल्ला बिन अबी फरवा है, और वह छोड़ दिया गया (मतरूक) है, जैसा कि अल-हाफिज़ इब्न हजर ने तकरीब अल-तहज़ीब में कहा है, और अल-दाराकुत्नी ने इसे 1/143-144 में भी वर्णित किया है, और इसकी श्रृंखला में इस्माइल बिन अय्याश है, अल-अवज़ाई से वर्णित, उन्होंने कहा=

سورة البقرہ: آیت ۱۷۸ / ۷۱

اس بارے میں علیؓ سے جو روایت ہے وہ ثابت نہیں ہے، اور ہم نے حسن بصری سے اس کے خلاف روایت کیا ہے جو ہم نے ان کے بارے میں ذکر کیا تھا۔ جب حسن سے روایات مختلف ہو جائیں تو ان کے درمیان قصاص کا وجوب ان ثابت شدہ سنتوں کے ساتھ اجماع کی طرح ہو جاتا ہے جو کسی اور چیز سے بے نیاز کر دیتی ہیں، اور اللہ تعالیٰ بہتر جانتا ہے (۱)۔

جمہور کسی چیز کی واپسی کے قائل نہیں ہیں۔ اور ایک گروہ دیتوں کی فضیلت کے ساتھ پیروی کا قائل ہے۔ مالک، شافعی، احمد، اسحاق، ثوری اور ابو ثور نے کہا: اسی طرح جان سے کم (اعضاء) میں بھی ان کے درمیان قصاص ہے۔ حماد بن ابی سلیمان اور ابو حنیفہ نے کہا: جان سے کم میں ان کے درمیان قصاص نہیں ہے (۲)، بلکہ یہ صرف جان کے بدلے جان میں ہے۔ اور ان دونوں پر جان سے کم کو جان پر قیاس کرنے (بطریق اولیٰ) کے ذریعے حجت قائم کی گئی ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

دسویں بات: ابن العربیؒ نے کہا (۴): کچھ لوگوں کی جہالت یہاں تک پہنچ گئی کہ انہوں نے کہا: آزاد آدمی کو اس کے اپنے غلام کے بدلے قتل کیا جائے گا، اور انہوں نے اس بارے میں حسن سے، انہوں نے سمرہؓ سے ایک حدیث روایت کی: کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے اپنے غلام کو قتل کیا، ہم اسے قتل کریں گے" اور یہ ایک ضعیف حدیث ہے (۵)۔ اور ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور جو مظلوم قتل کیا گیا، ہم نے اس کے وارث کو اختیار دیا ہے، پس وہ قتل میں حد سے نہ بڑھے} [الاسراء: ۳۳]، اور یہاں 'ولی' سے مراد آقا ہے؛ تو اسے اپنے ہی خلاف کیسے اختیار دیا جا سکتا ہے۔

اور اس بات پر سب کا اتفاق ہے کہ اگر آقا اپنے غلام کو غلطی سے قتل کر دے تو اس کی قیمت بیت المال کے لیے اس سے نہیں لی جائے گی، اور عمرو بن شعیب نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کی ہے کہ ایک آدمی نے اپنے غلام کو جان بوجھ کر قتل کر دیا، تو نبی ﷺ نے اسے کوڑے مارے، ایک سال کے لیے جلاوطن کر دیا، اور مسلمانوں میں سے اس کا حصہ ختم کر دیا، اور اس سے قصاص نہیں لیا (۶)۔

---

(۱) ان کے قول: "مگر وہ جو حسن اور عطا سے مروی ہے..." سے لے کر اس جگہ تک، نسخہ (ظ) سے ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۲) نسخہ (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: 'نفس بالنفس' (جان کے بدلے جان) ہے، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (ظ) سے ہے جو کہ 'المحرر الوجیز' کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے ۱/۲۴۵۔ (۳) چھٹے مسئلے میں۔ (۴) احکام القرآن ۱/۶۳۔ (۵) اسے احمد (۲۰۱۰۴)، ابو داؤد (۴۵۱۵)، (۴۵۱۶)، ابن ماجہ (۲۶۶۳)، ترمذی (۱۴۱۴) اور نسائی ۲۰/۸-۲۱ اور ۲۶ نے روایت کیا ہے۔ (۶) احکام القرآن للکیا الطبری ۱/۴۴۔ اور حدیث کو ابن ماجہ (۲۶۶۴) اور دارقطنی ۳/۱۴۴ نے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں اسحاق بن عبداللہ بن ابی فروہ ہے، اور وہ متروک ہے، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے تقریب التہذیب میں کہا ہے، اور اسے دارقطنی نے ۱/۱۴۳-۱۴۴ میں بھی روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں اسماعیل بن عیاش ہے، اسے اوزاعی سے روایت کیا، انہوں نے کہا=

Surat al-Baqarah: Verse 178 72

If it is asked: If a man kills his wife, why do you not say: marriage constitutes a doubt (shubha) to avert retribution (qisas) from the husband; since marriage is a type of slavery, as Al-Layth ibn Sa'd (1) stated? We say: Marriage is binding for her over him, just as it is binding for him over her, evidenced by the fact that he cannot marry her sister or four others besides her. She demands from him the right (2) of intercourse just as he demands from her. However, he has superiority over her in guardianship (3) which God granted him because of what he spends from his wealth, meaning: from what was obligatory upon him of dowry and maintenance. If it were to cause doubt, it would cause it on both sides (4). I say: This hadith, which Ibn al-Arabi considered weak, is (5) authentic (sahih); it was narrated by an-Nasa'i and Abu Dawood (6). The completion of its text is: "And whoever mutilates (his slave), we shall mutilate him, and whoever castrates (his slave), we shall castrate him" (7). Al-Bukhari reported from Ali ibn al-Madini: Al-Hasan's hearing from Samurah is authentic, and he followed this hadith. Al-Bukhari said: And I follow it (8). If the hadith were not authentic, these two Imams would not have followed it, and they are sufficient authority for you! A free person is killed for his own slave; this was the view of al-Nakha'i and al-Thawri in one of their two opinions. It has been said: Al-Hasan did not hear anything from Samurah except the hadith on aqiqah (9), and Allah knows best. They disagreed regarding retribution (qisas) between slaves for life and for what is less than life. A group said: retribution is taken between them (10) for life and for what is less than life; this is the view of Umar ibn Abd al-Aziz and Salim ibn...

= Al-Hafiz Ibn Hajar in at-Talkhis al-Habir 4/16: His narration from the Levantines (Shamiyyin) is strong, but those below him include Muhammad ibn Abd al-Aziz al-Shami. Abu Hatim said: He was not considered praiseworthy among them, and he has strange narrations. (1) In (M): that. (2) In (M): regarding the right. (3) In (M): al-qawamah (guardianship). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/63. (5) In (M): and it is. (6) Sunan an-Nasa'i 8/20-21 and 26, and Sunan Abi Dawood (4516). (7) In (Z) and (D): khasaynahu (we castrated him). (8) See 'Ilal at-Tirmidhi 2/588, and al-Istidhkhar 25/269. (9) Sunan an-Nasa'i 'al-Mujtaba' 3/94, and see al-Mughni by Ibn Qudamah 11/474. (10) In the original manuscript (Zha) (and this phrase is not in the rest of the copies): some of them, and what is correct is what we have established, see al-Mughni 11/475-476.

सूरा अल-बक़रह: आयत 178 72

यदि यह प्रश्न किया जाए: यदि कोई पुरुष अपनी पत्नी की हत्या कर देता है, तो आप यह क्यों नहीं कहते कि विवाह पति से प्रतिशोध (क़िसास) को टालने के लिए एक संदेह (शुभा) उत्पन्न करता है; क्योंकि विवाह गुलामी का एक प्रकार है, जैसा कि अल-लैथ इब्न साद (1) ने कहा था? हम कहते हैं: विवाह उसके लिए उसके विरुद्ध उसी प्रकार लागू होता है जैसे उसके लिए उसके विरुद्ध लागू होता है, इसका प्रमाण यह है कि वह न तो उसकी बहन से विवाह कर सकता है और न ही उसके अलावा चार अन्य स्त्रियों से। वह उससे संभोग के अधिकार (2) की मांग करती है जैसे वह उससे मांग करता है। हालांकि, उसे उस पर अभिभावकत्व (3) की श्रेष्ठता प्राप्त है जो अल्लाह ने उसे उसके धन से खर्च करने के कारण दी है, अर्थात: जो उस पर महर और भरण-पोषण के रूप में अनिवार्य था। यदि इससे कोई संदेह उत्पन्न होता, तो वह दोनों पक्षों (4) पर होता। मैं कहता हूँ: यह हदीस, जिसे इब्न अल-अरबी ने कमजोर माना है, वह (5) सही (सहीह) है; इसे अन-नसाई और अबू दाऊद (6) ने उद्धृत किया है। इसके पाठ का पूर्ण रूप है: "और जो कोई (अपने दास का) अंग-भंग करेगा, हम उसका अंग-भंग करेंगे, और जो कोई (अपने दास को) बधिया करेगा, हम उसे बधिया करेंगे" (7)। अल-बुखारी ने अली इब्न अल-मदीनी के हवाले से कहा: हसन का समुराह से सुनना सही है, और उन्होंने इसी हदीस को अपनाया। अल-बुखारी ने कहा: और मैं भी इसी का अनुसरण करता हूँ (8)। यदि हदीस सही नहीं होती, तो ये दो इमाम इसका अनुसरण नहीं करते, और वे आपके लिए पर्याप्त प्रमाण हैं! एक स्वतंत्र व्यक्ति को उसके अपने दास के बदले मारा जाता है; अल-नखई और अल-थौरी ने अपने दो कथनों में से एक में यही कहा है। यह भी कहा गया है कि हसन ने अक़ीक़ा की हदीस (9) के अलावा समुराह से कुछ नहीं सुना, और अल्लाह बेहतर जानता है। दासों के बीच जान और जान के अलावा अन्य मामलों में प्रतिशोध (क़िसास) के संबंध में विद्वानों के बीच मतभेद है। एक समूह ने कहा: उनके बीच (10) जान और जान के अलावा अन्य मामलों में प्रतिशोध लिया जाएगा; यह उमर इब्न अब्दुल अज़ीज़ और सालिम इब्न... का कथन है।

= अल-हाफिज इब्न हजार 'अत-तल्खीस अल-हबीर' 4/16 में कहते हैं: शाम के लोगों से उनका वर्णन मजबूत है, लेकिन उनके नीचे मुहम्मद इब्न अब्दुल अज़ीज़ अल-शामी हैं। अबू हातिम ने कहा: वे उनके बीच प्रशंसनीय नहीं थे, और उनके पास अजीब हदीसें हैं। (1) (M) में: वह। (2) (M) में: अधिकार के संबंध में। (3) (M) में: अल-क़वामा (अभिभावकत्व)। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/63। (5) (M) में: और वह। (6) सुनन अन-नसाई 8/20-21 और 26, और सुनन अबू

दाऊद (4516)। (7) (Z) और (D) में: खसैनाहू। (8) देखें इलल अत-तिर्मिज़ी 2/588, और अल-इस्तिदकार 25/269। (9) सुनन अन-नसाई 'अल-मुजतबा' 3/94, और देखें इब्न कुदामा की अल-मुग़नी 11/474। (10) मूल पांडुलिपि (Zha) में (और यह वाक्यांश बाकी प्रतियों में नहीं है): उनमें से कुछ, और जो सही है वह वही है जिसे हमने स्थापित किया है, देखें अल-मुग़नी 11/475-476।

سورة البقرہ: آیت 178 72

اگر یہ کہا جائے: جب کوئی شخص اپنی بیوی کو قتل کر دے، تو آپ یہ کیوں نہیں کہتے کہ نکاح شوہر سے قصاص کو ٹالنے کے لیے ایک شبہ پیدا کرتا ہے؛ کیونکہ نکاح غلامی کی ایک قسم ہے، جیسا کہ الایث بن سعد (1) نے کہا تھا؟ ہم کہتے ہیں: نکاح اس (عورت) کے لیے اس (مرد) پر اسی طرح منعقد ہوتا ہے جس طرح مرد کے لیے عورت پر ہوتا ہے، اس کی دلیل یہ ہے کہ وہ نہ تو اس کی بہن سے نکاح کر سکتا ہے اور نہ ہی اس کے علاوہ چار اور عورتوں سے۔ وہ اس سے ہمبستری کے حق (2) کا مطالبہ کرتی ہے جیسے وہ اس سے مطالبہ کرتا ہے۔ لیکن اسے اس پر قوامیت (3) کی وہ فضیلت حاصل ہے جو اللہ نے اسے اس کے مال خرچ کرنے کی وجہ سے دی ہے، یعنی: مہر اور نفقہ میں سے جو اس پر واجب تھا۔ چنانچہ اگر یہ کسی شبہ کا باعث بنتا تو دونوں جانب (4) بنتا۔ میں کہتا ہوں: یہ حدیث جسے ابن العربی نے ضعیف قرار دیا ہے، وہ (5) صحیح ہے؛ اسے النسائی اور ابو داؤد (6) نے روایت کیا ہے۔ اس کے متن کی تکمیل یہ ہے: "اور جس نے (اپنے غلام کا) کوئی عضو کاٹا ہم اس کا عضو کاٹیں گے، اور جس نے (اپنے غلام کو) خصی کیا ہم اسے خصی کریں گے" (7)۔ اور بخاری نے علی بن المدینی سے نقل کیا ہے: حسن کا سمرہ سے سننا صحیح ہے، اور انہوں نے اسی حدیث کو اختیار کیا ہے۔ بخاری نے کہا: اور میں بھی اسی طرف جاتا ہوں (8)۔ اگر حدیث صحیح نہ ہوتی تو یہ دونوں امام اسے اختیار نہ کرتے، اور آپ کے لیے یہ دونوں کافی ہیں! آزاد کو اپنے غلام کے بدلے قتل کیا جائے گا؛ النخعی اور الثوری نے اپنے دو قولوں میں سے ایک میں یہی کہا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ حسن نے سمرہ سے عقیقہ کی حدیث (9) کے علاوہ کچھ نہیں سنا، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور غلاموں کے درمیان جان اور جان کے علاوہ دیگر معاملات میں قصاص کے بارے میں اختلاف کیا گیا ہے، تو ایک

گروہ نے کہا: ان کے درمیان (10) جان اور جان کے علاوہ میں قصاص لیا جائے گا؛ یہ عمر بن عبدالعزیز اور سالم بن... کا قول ہے۔

= الحافظ ابن حجر تلخیص الحبیر 16/4 میں فرماتے ہیں: شامیوں سے ان کی روایت قوی ہے، لیکن ان کے نیچے محمد بن عبدالعزیز الشامی ہیں، ابو حاتم نے کہا: وہ ان کے نزدیک محمود (قابل تعریف) نہیں تھے، اور ان کے پاس غرائب (عجیب روایات) ہیں۔ (1) (م) میں: ذلک۔ (2) (م) میں: فی حق۔ (3) (م) میں: القوامہ۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 63/1۔ (5) (م) میں: وہو۔ (6) سنن النسائی 21-20/8 اور 26، اور سنن ابی داؤد (4516)۔ (7) (ز) اور (د) میں: خصیناہ۔ (8) دیکھیے علل الترمذی 588/2، اور الاستذکار 269/25۔ (9) سنن النسائی "المجتبی" 94/3، اور دیکھیے المغنی لابن قدامہ 474/11۔ (10) اصل نسخہ (ظ) میں (اور یہ عبارت باقی نسخوں میں نہیں ہے): بعضہم، اور صحیح وہی ہے جسے ہم نے ثابت کیا ہے، اور دیکھیے المغنی 475/11-476۔

Page 73 Surah Al-Baqarah: Verse 178

...Abdullah, al-Zuhri, Qatadah(1), Malik, al-Shafi'i, and Abu Thawr. Al-Sha'bi, al-Nakha'i, al-Thawri, and Abu Hanifah said: There is no retaliation (qisas) between them except for life. Ibn al-Mundhir said: The first [opinion] is more correct(2).

Eleventh [point]: Al-Daraqutni and Abu Isa al-Tirmidhi narrated from Suraqah bin Malik(3) who said: I was present with the Messenger of Allah (ﷺ) who was retaliating from a father for his son, but not retaliating from a son for his father. Abu Isa said: This is a hadith we only know from the chain of Suraqah through this route, and its chain of narration is not authentic; it was narrated by Isma'il bin 'Ayyash from al-Muthanna bin al-Sabah, and al-Muthanna is weakened in hadith. This hadith was also narrated by Abu Khalid al-Ahmar, from al-Hajjaj, from Amr bin Shu'ayb, from his father, from his grandfather, from Umar, from the Prophet (ﷺ). This hadith has also been narrated as a mursal report from Amr bin Shu'ayb. There is inconsistency (idhtirab) in this hadith. The practice according to people of knowledge is: If a father kills his son, he is not killed in retaliation, and if he slanders him, he is not subjected to the prescribed punishment (hadd).

Ibn al-Mundhir said: The people of knowledge differed regarding a man who intentionally kills his son. A group said: There is no qisas on him, but he owes the blood money (diyah); this(4) is the opinion of al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y). This was also narrated from Ata and Mujahid. Malik, Ibn Nafi', and Ibn Abd al-Hakam said: He is killed in retaliation for him(5). Ibn al-Mundhir said(6): And we say this, because of the outward meaning (zahir)(7) of the Book and the Sunnah. As for the outward meaning of the Book, it is the saying of the Almighty: "Retaliation is prescribed for you in the matter of the slain: the free for the free, the slave for the slave..." [Al-Baqarah: 178]. And what is established from the Messenger of Allah (ﷺ) is: "The blood of believers is equal"(8). We do not know of any established report that necessitates excluding the father from the general scope of the verse, although reports that are not established have been narrated to us in this regard.

---

(1) In (M): and Qurran, and it was not found in (D), and what is established is from (Zah), see al-Mughni 11/476. (2) From his saying: "And they differed regarding qisas..." to this place from (D), (Zah), and (M), except for his saying: "regarding life and what is less than life, so a group said they retaliate between them regarding life and..." which is from (Zah), and not in the rest of the copies, see al-Istidhkhar 25/157-158, and al-Mughni 11/475-476. (3) Sunan al-Tirmidhi (1399), and Sunan al-Daraqutni 3/142. (4) In

(M): and this. (5) See al-Tamhid 23/437-442, and al-Istidhkhar 25/199-200. (6) See al-Mughni 11/483. (7) In (Z): "so this opinion is due to the outward meaning", and in (D): "so this opinion is by the outward meaning". (8) Mentioned previously in the sixth issue.

पृष्ठ ७३ सूरह अल-बकरा: आयत १७८

...अब्दुल्ला, अल-जुहरी, कतादा(१), मलिक, अल-शाफी और अबू थौर। अल-शाबी, अल-नखई, अल-थौरी और अबू हनीफा ने कहा: उनके बीच जान के अलावा कोई प्रतिशोध (क़िसास) नहीं है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: पहला [मत] अधिक सही है(२)।

ग्यारहवां [बिंदु]: अल-दारकुतनी और अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी ने सुराका बिन मलिक(३) से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैं अल्लाह के रसूल (ﷺ) के साथ मौजूद था, जो एक पिता से उसके बेटे के लिए बदला ले रहे थे, लेकिन बेटे से उसके पिता के लिए बदला नहीं ले रहे थे। अबू ईसा ने कहा: यह एक ऐसी हदीस है जिसे हम केवल इसी तरह सुराका की रिवायत से जानते हैं, और इसका वर्णन विश्वसनीय नहीं है; इसे इस्माइल बिन अय्याश ने अल-मुथन्ना बिन अल-सबाह से रिवायत किया है, और अल-मुथन्ना हदीस के मामले में कमज़ोर हैं। इस हदीस को अबू खालिद अल-अहमर ने हज्जाज से, उन्होंने अम्र बिन शुऐब से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से, उन्होंने उमर से, और उन्होंने नबी (ﷺ) से रिवायत किया है। यह हदीस अम्र बिन शुऐब से मुर्सल तौर पर भी रिवायत की गई है। इस हदीस में विसंगति (इतिराब) है। विद्वानों के बीच इस पर अमल है कि: यदि कोई पिता अपने बेटे की हत्या कर देता है, तो उसे बदले में नहीं मारा जाता, और यदि वह उस पर दोष लगाता है, तो उसे निर्धारित दंड (हद) नहीं दिया जाता।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: विद्वानों में उस व्यक्ति के बारे में मतभेद है जो जानबूझकर अपने बेटे की हत्या कर देता है; एक समूह ने कहा: उस पर कोई क़िसास नहीं है, उसे केवल खून का मुआवजा (दियाह) देना होगा; यह(४) अल-शाफी, अहमद, इशाक और राय वालों (अहले राय) का मत है। यह अता और मुजाहिद से भी रिवायत है। मलिक, इब्न नाफी और इब्न अब्द अल-हकम ने कहा: उसे बदले में मारा जाएगा(५)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा(६): और हम यही कहते हैं; क्योंकि कुरान और सुन्नत का प्रत्यक्ष अर्थ (जाहिर)(७) यही है। जहाँ तक कुरान के प्रत्यक्ष अर्थ का सवाल है, तो अल्लाह तआला का फरमान है: "तुम पर हत्या के मामलों में क़िसास फर्ज किया गया है: स्वतंत्र के बदले स्वतंत्र, गुलाम के बदले गुलाम..." [अल-बकरा: १७८]। और अल्लाह के रसूल (ﷺ) से जो साबित है, वह यह है: "मोमिनों के खून बराबर हैं"(८)। हमें ऐसी कोई पुख्ता रिवायत नहीं पता जिससे पिता को आयत के सामान्य नियम से बाहर करना अनिवार्य हो, हालाँकि इस बारे में हमें कुछ ऐसी रिवायत मिली हैं जो पुख्ता नहीं हैं।

(१) (म) में: "और कुरान", और (द) में इसका सुधार नहीं किया गया, और (ज़ह) में जो साबित है, अल-मुगनी ११/४७६ देखें। (२) उनके इस कथन से: "और उन्होंने क़िसास में मतभेद किया...", (द), (ज़ह) और (म) में इस स्थान तक, उनके इस कथन को छोड़कर: "जान के मामले में और जान से कम के मामले में, तो एक समूह ने कहा कि वे उनके बीच जान के मामले में बदला लेंगे और..." जो (ज़ह) से है, और बाकी प्रतियों में नहीं है, अल-इस्तिज़खार २५/१५७-१५८, और अल-मुगनी ११/४७५-४७६ देखें। (३) सुनन अल-तिर्मिज़ी (१३९९), और सुनन अल-दारकुतनी ३/१४२। (४) (म) में: और यह। (५) अल-तम्हीद २३/४३७-४४२, और अल-इस्तिज़खार २५/१९९-२०० देखें। (६) अल-मुगनी ११/४८३ देखें। (७) (ज़) में: "तो यह कथन प्रत्यक्ष अर्थ के लिए है", और (द) में: "तो यह कथन प्रत्यक्ष अर्थ के अनुसार है"। (८) छठे मसले में पहले बताया जा चुका है।

صفحہ ۷۳ سورہ البقرہ: آیت ۱۷۸

...عبداللہ، الزہری، قتادہ(۱) و مالک، الشافعی اور ابوثور۔ اور شعبی، نخعی، ثوری اور ابوحنیفہ نے کہا: ان کے درمیان سوائے جان کے قصاص نہیں ہے۔ ابن المنذر نے کہا: پہلا (قول) زیادہ صحیح ہے(۲)۔

گیارہویں (بات): دارقطنی اور ابو عیسیٰ الترمذی نے سراقہ بن مالک(۳) سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ کے پاس موجود تھا، آپ والد سے بیٹے کا بدلہ (قصاص) لے رہے تھے، لیکن بیٹے سے والد کا بدلہ نہیں لے رہے تھے۔ ابو عیسیٰ نے کہا: یہ وہ حدیث ہے جسے ہم سراقہ کی روایت کے علاوہ کسی اور طریقے سے نہیں جانتے، اور اس کی سند صحیح نہیں ہے؛ اسے اسماعیل بن عیاش نے مثنیٰ بن الصباح سے روایت کیا ہے، اور مثنیٰ حدیث میں ضعیف ہیں۔ اور اس حدیث کو ابو خالد الاحمر نے حجاج سے، انہوں نے عمرو بن شعیب سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے، انہوں نے حضرت عمر سے اور انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ اور یہ حدیث عمرو بن شعیب سے مرسل کے طور پر بھی روایت کی گئی ہے، اس حدیث میں اضطراب ہے، اور اہل علم کے ہاں اس پر عمل ہے کہ: اگر باپ اپنے بیٹے کو قتل کر دے تو اسے بدلے میں قتل نہیں کیا جائے گا، اور اگر وہ اس پر تہمت لگائے تو اسے حد نہیں لگائی جائے گی۔

ابن المنذر نے کہا: اہل علم نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو اپنے بیٹے کو جان بوجھ کر قتل کر دے؛ ایک گروہ نے کہا: اس پر قصاص نہیں ہے، اس پر دیت واجب ہے؛ یہ(۴) شافعی، احمد، اسحاق اور اصحاب الرائے کا قول ہے، اور یہ عطاء اور مجاہد سے بھی مروی ہے۔ اور مالک، ابن نافع اور ابن عبد الحکم نے کہا: اسے بدلے میں قتل کیا جائے گا(۵)۔ ابن المنذر نے کہا(۶): اور ہم یہی کہتے ہیں؛ کتاب و سنت کے ظاہر(۷) کی وجہ سے۔ جہاں تک کتاب (قرآن) کے

ظاہر کا تعلق ہے تو اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "تم پر مقتولین کے معاملے میں قصاص فرض کیا گیا ہے: آزاد کے بدلے آزاد، غلام کے بدلے غلام..." [البقرہ: ۱۷۸]۔ اور رسول اللہ ﷺ سے جو ثابت ہے وہ یہ ہے کہ: "مومنوں کے خون برابر ہیں"(۸)۔ ہمیں ایسی کوئی ثابت شدہ خبر معلوم نہیں جس کی وجہ سے باپ کو آیت کے عام حکم سے مستثنیٰ کرنا واجب ہو، اگرچہ اس بارے میں ہمیں کچھ ایسی خبریں ملی ہیں جو ثابت نہیں ہیں۔

---

(۱) (م) میں: "اور قرآن"، اور (د) میں اس کی تصحیح نہیں کی گئی، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، دیکھئے المغنی ۱۱/۴۷۶۔ (۲) ان کے قول: "اور انہوں نے قصاص میں اختلاف کیا..." سے لے کر اس جگہ تک جو (د)، (ظ) اور (م) میں ہے، سوائے ان کے اس قول کے: "جان کے معاملے میں اور جان سے کم کے معاملے میں، تو ایک گروہ نے کہا کہ ان کے درمیان جان کے معاملے میں قصاص لیا جائے گا اور..." جو (ظ) سے ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں ہے، دیکھئے الاستذکار ۲۵/۱۵۷-۱۵۸، اور المغنی ۱۱/۴۷۵-۴۷۶۔ (۳) سنن الترمذی (۱۳۹۹)، اور سنن الدارقطنی ۳/۱۴۲۔ (۴) (م) میں: اور یہ۔ (۵) دیکھئے التمہید ۲۳/۴۳۷-۴۴۲، اور الاستذکار ۲۵/۱۹۹-۲۰۰۔ (۶) دیکھئے المغنی ۱۱/۴۸۳۔ (۷) (ز) میں: "پس یہ قول ظاہر کے لیے ہے"، اور (د) میں: "پس یہ قول ظاہر کے مطابق ہے"۔ (۸) چھٹے مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 74

Al-Kiya Al-Tabari (1) narrated from Uthman Al-Batti that a father should be killed for killing his son, based on the general rulings on retribution (Qisas). Something similar was narrated from Malik, and perhaps they both do not accept solitary reports (akhbar al-ahad) in opposition to the general meanings of the Quran.

I say: There is no disagreement in the school of Malik that if a man intentionally kills his son - such as laying him down and slaughtering him, or restraining him (2) in a way for which there is no excuse or suspicion of claiming an accident - he is to be killed for it according to a single view. However, if he struck him with a weapon for discipline or strangled him and thus killed him, there are two views in the school: he is killed for it, or he is not killed for it but the blood money (diyah) is intensified (3); this was also said by a group of scholars (4). A stranger would be killed for the like of this.

Ibn al-Arabi (5): I heard our teacher Fakhr al-Islam al-Shashi say regarding reasoning: A father is not killed for his son because the father was the cause of his existence, so how can the son be the cause of the father's non-existence? This is invalidated by the case where a father commits zina with his daughter and is stoned (6); he was the cause of her existence, and she becomes the cause of his non-existence. They have transmitted from the Messenger of Allah (peace be upon him) that he said: "A parent is not executed for their child," which is a false hadith (7). Their reliance is that Umar (may Allah be pleased with him) ruled for an intensified blood money against one who killed his son (8), and none of the Sahaba objected.

Footnotes: (1) Ahkam al-Quran 1/47. (2) In (D) and (Z): strikes him. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/245. (4) In (Z): from the scholars. (5) Ahkam al-Quran 1/64-65, and what follows between brackets is from it. (6) In Ahkam al-Quran: for he is stoned. (7) Narrated by Ibn Majah (2661), al-Tirmidhi (1401), and al-Daraqutni 3/142, from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). Al-Tirmidhi said: We do not know it with this chain of narration as a marfu' report except from the hadith of Isma'il ibn Muslim, and Isma'il ibn Muslim has been criticized by some people of knowledge regarding his memory. Al-Zayla'i said in Nasb al-Rayah 4/340: And Ibn al-Qattan graded it weak due to Isma'il ibn Muslim, saying: he is weak. I say (and the speech is for al-Zayla'i): He was followed by Qatada, Sa'id ibn Bashir, and Ubayd Allah ibn al-Hasan al-Anbari. And it was narrated by Ahmad (147), Ibn Majah (2662), and al-Tirmidhi (1400) from the hadith of Umar (may Allah be pleased with him). Ibn Abd al-

Barr said in al-Tamhid 23/437: It is a famous hadith among the people of knowledge in the Hejaz and Iraq, widespread among them, its fame and acceptance and the practice upon it make seeking a chain for it unnecessary, to the point that providing a chain in its like, due to its fame, is almost an affectation. (8) Narrated by Ahmad (346), see al-Tamhid 23/436-442, and al-Istidhkar 25/197-201.

सूरह अल-बक़रह: आयत 178 74

अल-किया अल-तबारी (1) ने उस्मान अल-बत्ती से रिवायत की है कि पिता को उसके बेटे की हत्या के बदले मारा जाना चाहिए; क़िसास (बदले) के सामान्य हुक्मों के कारण। इमाम मालिक से भी ऐसा ही रिवायत किया गया है, और शायद वे दोनों कुरान के सामान्य अर्थों के मुक़ाबले में एकल रिवायतों (अख़बार अल-आहाद) को स्वीकार नहीं करते हैं।

मैंने कहा: मालिकी पंथ (मज़हब) में इसमें कोई मतभेद नहीं है कि यदि कोई व्यक्ति जानबूझकर अपने बेटे की हत्या करता है - जैसे कि उसे लिटाकर उसका गला काट देना, या उसे इस तरह कैद करना (2) जिसके लिए कोई बहाना न हो और न ही दुर्घटना का दावा करने का कोई संदेह हो - तो उसे इसके बदले में मारा जाएगा, यह एकमात्र विचार है। लेकिन, अगर उसने अनुशासन के लिए उसे हथियार से मारा या उसका गला घोंट दिया और वह मर गया, तो मज़हब में दो विचार हैं: उसे इसके बदले मारा जाएगा, या उसे नहीं मारा जाएगा लेकिन रक्त राशि (दियत) कड़ी कर दी जाएगी (3); विद्वानों के एक समूह ने भी यही कहा है (4)। एक अजनबी को इसी तरह के काम के लिए मार दिया जाता है।

इब्न अल-अरबी (5): मैंने हमारे शिक्षक फख्र अल-इस्लाम अल-शाशी को तर्क के विषय में कहते सुना: पिता को उसके बेटे के बदले नहीं मारा जाता; क्योंकि पिता उसके अस्तित्व का कारण था, तो बेटा उसके अंत का कारण कैसे हो सकता है? यह इस बात से गलत साबित हो जाता है कि यदि कोई पिता अपनी बेटी के साथ व्यभिचार (ज़िना) करता है तो उसे पत्थर मार-मारकर मार दिया जाता है (6); वह उसके अस्तित्व का कारण था, और वह उसके अंत का कारण बन गई। उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "माता-पिता को उनकी संतान के बदले सज़ा-ए-मौत नहीं दी जाती," और यह एक झूठी हदीस है (7)। उनका आधार यह है कि उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपने बेटे के हत्यारे पर कड़ी दियत (रक्त राशि) का फैसला सुनाया था (8), और सहाबा में से किसी ने भी इसका विरोध नहीं किया।

फुटनोट: (1) अहकाम अल-कुरान 1/47। (2) (द) और (ज़) में: उसे मारता है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/245। (4) (ज़) में: विद्वानों में से। (5) अहकाम अल-कुरान 1/64-65, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (6) अहकाम अल-कुरान में: क्योंकि उसे पत्थर मार-मारकर मार दिया जाता है। (7) इब्न माजाह (2661), तिरमिज़ी (1401), और दारकुतनी 3/142 ने इब्न अब्बास

(रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसे निकाला है। तिरमिज़ी ने कहा: हम इसे इस्माइल बिन मुस्लिम के अलावा इस श्रृंखला (इसनाद) के साथ मरफू के रूप में नहीं जानते, और इस्माइल बिन मुस्लिम की उनकी याददाश्त के लिए कुछ विद्वानों द्वारा आलोचना की गई है। ज़ैलई ने नसब अल-राय 4/340 में कहा: इब्न अल-क़त्तान ने इस्माइल बिन मुस्लिम के कारण इसे दोषपूर्ण बताया और कहा कि वह कमज़ोर है। मैंने कहा (और यह कथन ज़ैलई का है): कतादा, सईद बिन बशीर और उबैदुल्लाह बिन अल-हसन अल-अम्बरी ने उनका अनुसरण किया। और इसे अहमद (147), इब्न माजाह (2662), और तिरमिज़ी (1400) ने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 23/437 में कहा: यह हिजाज़ और इराक के विद्वानों के बीच एक प्रसिद्ध हदीस है, उनके बीच व्यापक है, इसकी प्रसिद्धि और स्वीकार्यता और इस पर अमल की वजह से इसके लिए किसी सनद (श्रृंखला) की ज़रूरत नहीं रह जाती, यहाँ तक कि इसकी प्रसिद्धि के कारण इसके जैसी चीज़ के लिए सनद देना लगभग दिखावा मात्र है। (8) अहमद (346) द्वारा निकाला गया, देखें अल-तमहीद 23/436-442, और अल-इस्तिधकार 25/197-201।

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۸ ٧٤

اور الکیا الطبری (١) نے عثمان البتی سے نقل کیا ہے کہ باپ کو اس کے بیٹے کے بدلے قتل کیا جائے گا؛ قصاص کے عمومی احکامات کی وجہ سے۔ اور اسی طرح کی بات مالک سے بھی مروی ہے، اور شاید وہ دونوں قرآن کے عمومی مفاہیم کے مقابلے میں اخبارِ آحاد کو قبول نہیں کرتے۔

میں نے کہا: امام مالک کے مذہب میں اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اگر کوئی شخص اپنے بیٹے کو جان بوجھ کر قتل کر دے - جیسے اسے لٹا کر ذبح کر دے، یا اسے اس طرح قید کرے (٢) جس میں اس کے پاس کوئی عذر نہ ہو اور نہ ہی خطا کا دعویٰ کرنے کا کوئی شبہ ہو - تو اسے اس کے بدلے قتل کیا جائے گا، یہ ایک ہی قول ہے۔ لیکن اگر اس نے اسے تادیب کے لیے اسلحہ سے مارا یا اس کا گلا گھونٹا اور وہ مر گیا، تو مذہب میں اس میں دو قول ہیں: اسے قتل کیا جائے گا، یا اسے قتل نہیں کیا جائے گا لیکن دیت کو سخت (مغلظہ) کیا جائے گا (٣)؛ اور یہی بات علمائے کرام کی ایک جماعت نے کہی ہے (٤)۔ اور اجنبی کو اس جیسی صورت میں قتل کیا جائے گا۔

ابن العربی (٥): میں نے اپنے استاد فخر الاسلام الشاشی کو غور و فکر (نظر) کے بارے میں کہتے سنا: باپ کو اس کے بیٹے کے بدلے قتل نہیں کیا جاتا؛ کیونکہ باپ اس کے وجود کا سبب تھا، تو بیٹا اس کے عدم (موت) کا سبب کیسے ہو سکتا ہے؟ اور یہ بات اس صورت سے باطل ہو جاتی ہے جب کوئی شخص اپنی بیٹی سے زنا کرے تو اسے سنگسار کیا جائے (٦)، حالانکہ وہ اس کے وجود کا سبب تھا، اور وہ اس کے عدم کا سبب بن گئی۔ اور انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ نے فرمایا: "باپ کو اس کے بیٹے کے بدلے قتل نہیں کیا جائے گا" اور یہ حدیث

باطل ہے (۷)۔ ان کا استدلال یہ ہے کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے اپنے بیٹے کے قاتل پر دیتِ مغلظہ کا فیصلہ دیا تھا (۸)، اور صحابہ میں سے کسی نے اس پر انکار نہیں کیا۔

حواشی: (۱) احکام القرآن ۱/ ٤٧۔ (۲) (د) اور (ظ) میں: اسے مارتا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/ ۲٤٥۔ (٤) (ظ) میں: علماء میں سے۔ (٥) احکام القرآن ۱/ ٦٤-٦٥، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٦) احکام القرآن میں ہے: کیونکہ اسے سنگسار کیا جائے گا۔ (۷) اسے ابن ماجہ (۲٦٦۱)، ترمذی (۱٤۰۱) اور دارقطنی ۳/ ۱٤۲ نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: ہم اسے اس سند کے ساتھ مرفوعاً صرف اسماعیل بن مسلم کی حدیث سے جانتے ہیں، اور اسماعیل بن مسلم کے بارے میں بعض اہل علم نے ان کے حافظے کی وجہ سے کلام کیا ہے۔ اور زیلعی نے نصب الرایہ ٤/ ۳٤۰ میں کہا ہے: ابن القطان نے اسماعیل بن مسلم کی وجہ سے اس کی تضعیف کی ہے اور کہا کہ وہ ضعیف ہے۔ میں کہتا ہوں (اور یہ زیلعی کا کلام ہے): قتادہ، سعید بن بشیر اور عبید اللہ بن الحسن العنبری نے ان کی متابعت کی ہے۔ اور اسے احمد (۱٤۷)، ابن ماجہ (۲٦٦۲) اور ترمذی (۱٤۰۰) نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید ۲۳/ ٤۳۷ میں کہا ہے: یہ حجاز اور عراق کے اہل علم کے ہاں ایک مشہور حدیث ہے، ان کے ہاں عام پھیلی ہوئی ہے، اس کی شہرت، قبولیت اور اس پر عمل کی وجہ سے اس کی سند کی ضرورت نہیں رہتی، یہاں تک کہ اس جیسی حدیث کی شہرت کی وجہ سے اس کی سند تلاش کرنا تکلف معلوم ہوتا ہے۔ (۸) اسے احمد (۳٤٦) نے روایت کیا، دیکھئے التمہید ۲۳/ ٤۳٦-٤٤۲، اور الاستذکار ۲٥/ ۱۹۷-۲۰۱۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 178 75

...on him, so the scholars (1) - may Allah be pleased with them - took the matter as general (2), and Malik took it firmly and in detail, saying: If he struck him with a sword, then this (3) is a case where his intention to kill is possible (4) or not, and parental compassion is an established doubt witnessing the absence of [intention for] killing, which waives (5) retaliation (Qisas). If he lays him down, he reveals his intention, thus it joins its origin.

Ibn al-Mundhir said: Malik, Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq used to say: If the son kills the father, he is killed for it.

Twelfth: Ibn al-Arabi (6) said: Imam Ahmad bin Hanbal used this verse as evidence for his saying: A group is not killed for one person. He said: Because Allah, glory be to Him, stipulated equality, and there is no equality between a group and an individual. And He, the Almighty, said: {And We ordained for them therein a life for a life, an eye for an eye} [Al-Ma'idah: 45].

I say: This is what was mentioned about Ahmad, and Ibn al-Mundhir mentioned the opposite from him, and a group of those who said: a group is killed for one person includes Malik, Al-Shafi'i, and the people of opinion (7).

The answer is that what is meant by Qisas in the verse is that whoever killed is killed; whoever it may be; as a rebuttal to the Arabs who used to want to kill for the one killed someone who did not kill, and they would kill a hundred in exchange for one; out of pride and seeking power and capability. So Allah, glory be to Him, commanded justice and equality, and that is by killing whoever killed (8). Umar, may Allah be pleased with him, killed seven people for one man in Sana'a and said: If the people of Sana'a had conspired against him, I would have killed them all for him. And Ali, may Allah be pleased with him, killed the Haruriyyah...

(1) In Ahkam al-Qur'an: the rest of the jurists. (2) Thus it was adjusted in the manuscripts: Musajjalah, with a shadda on the Jeem. (3) In (Zha) and (Meem): and this. (4) In (Kha): for his intention to kill, and in (Zha): for the intention to kill, and in Ahkam al-Qur'an: for the intention of killing. (5) In the manuscripts: it fell, and what is established is from Ahkam al-Qur'an. (6) His saying: Ibn al-Arabi said from (Zha), and the talk is similar in Ahkam al-Qur'an 1/65. (7) From his saying: I said, to this point from (Zha), and it is not in the rest of the manuscripts. See al-Mughni 11/490. (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/65.

सूरह अल-बक़रह: आयत 178 75

...उस पर, इसलिए विद्वानों (1) - अल्लाह उनसे प्रसन्न हो - ने इस मामले को सामान्य रूप से लिया (2), और मलिक ने इसे दृढ़ता और विस्तार से लिया, और कहा: यदि उसने उसे तलवार से मारा, तो यह (3) एक ऐसी स्थिति है जिसमें हत्या करने का उसका इरादा संभावित (4) है या नहीं, और माता-पिता की करुणा एक स्थापित संदेह है जो हत्या के[इरादे] की अनुपस्थिति का गवाह है, जो प्रतिशोध (क़िसास) को समाप्त (5) कर देती है। यदि वह उसे लिटा देता है, तो वह अपना इरादा प्रकट कर देता है, इस प्रकार वह अपने मूल से जुड़ जाता है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: मलिक, अल-शाफ़ई, अहमद और इशाक कहते थे: यदि पुत्र पिता की हत्या कर दे, तो उसे उसके बदले मार दिया जाएगा।

बारहवाँ: इब्न अल-अरबी (6) ने कहा: इमाम अहमद बिन हंबल ने इस आयत का उपयोग अपने इस कथन के प्रमाण के रूप में किया है: एक व्यक्ति के बदले समूह को नहीं मारा जाता है। उन्होंने कहा: क्योंकि अल्लाह सुभानहु ने समानता की शर्त रखी है, और एक समूह और एक व्यक्ति के बीच कोई समानता नहीं है। और उसने, सर्वशक्तिमान ने कहा: {और हमने उनमें उनके लिए लिख दिया कि जान के बदले जान और आँख के बदले आँख} [अल-माइदा: 45]।

मैंने कहा: अहमद के बारे में ऐसा ही उल्लेख किया गया है, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने उनके बारे में इसके विपरीत उल्लेख किया है, और उन लोगों का एक समूह जो कहते हैं: एक व्यक्ति के बदले समूह को मारा जाता है, उनमें मलिक, अल-शाफ़ई और राय के लोग (7) शामिल हैं।

जवाब यह है कि आयत में क़िसास का अर्थ यह है कि जिसने हत्या की उसे मार दिया जाए; चाहे वह कोई भी हो; उन अरबों के खंडन के रूप में जो मारे गए व्यक्ति के बदले उसे मारना चाहते थे जिसने हत्या नहीं की थी, और वे गौरव और शक्ति और क्षमता के प्रदर्शन में एक के बदले सौ को मार देते थे। इसलिए अल्लाह सुभानहु ने न्याय और समानता का आदेश दिया, और वह यह है कि जिसने हत्या की उसे मार दिया जाए (8)। उमर, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, ने सना में एक व्यक्ति के बदले सात लोगों को मार दिया था और कहा था: यदि सना के लोग उसके खिलाफ साजिश करते, तो मैं उन सभी को उसके बदले मार देता। और अली, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, ने हरूरिय्या को मार दिया...

(1) अहकाम अल-क़ुरान में: शेष न्यायविद। (2) पांडुलिपियों में इसे इस प्रकार समायोजित किया गया है: मुसज्जाला, जीम पर शद्दा के साथ। (3) (ज़) और (म) में: और यह। (4) (ख) में: हत्या के उसके

इरादे के लिए, और (ज़) में: हत्या के इरादे के लिए, और अहकाम अल-क़ुरान में: हत्या के इरादे के लिए। (5) पांडुलिपियों में: गिर गया, और जो स्थापित है वह अहकाम अल-क़ुरान से है। (6) उनका कथन: इब्न अल-अरबी ने (ज़) से कहा, और इसी तरह की बात उनके लिए अहकाम अल-क़ुरान 1/65 में है। (7) उनके कथन से: मैंने कहा, यहाँ तक कि (ज़) से, और यह शेष पांडुलिपियों में नहीं है। अल-मुघनी 11/490 देखें। (8) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/65।

سورة البقرہ: آیت ۱۷۸ ۷۵

اس پر، تو علماء (۱) - رضی اللہ عنہم - نے اس مسئلہ کو عمومی طور پر لیا (۲)، اور مالک نے اسے پختہ اور تفصیل سے لیا، اور کہا: اگر اس نے اسے تلوار سے مارا، تو یہ (۳) ایسی صورت حال ہے جس میں قتل کا ارادہ (۴) ہو سکتا ہے اور نہیں بھی، اور شفقت پدری ایک قائم شدہ شبہ ہے جو قتل کے [ارادے] کے نہ ہونے کی گواہی دیتا ہے، جو قصاص کو ساقط (۵) کر دیتا ہے۔ پس اگر وہ اسے لٹا دے، تو اس نے اپنا ارادہ ظاہر کر دیا، چنانچہ وہ اپنی اصل سے جڑ گیا۔

ابن المنذر نے کہا: مالک، شافعی، احمد اور اسحاق کہتے تھے: جب بیٹا باپ کو قتل کر دے تو اسے اس کے بدلے قتل کیا جائے گا۔

بارہواں: ابن العربی (۶) نے کہا: امام احمد بن حنبل نے اس آیت سے اپنے اس قول پر استدلال کیا ہے کہ: ایک کے بدلے جماعت کو قتل نہیں کیا جائے گا، انہوں نے کہا: کیونکہ اللہ سبحانہ نے برابری کی شرط رکھی ہے، اور جماعت اور ایک کے درمیان کوئی برابری نہیں ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ہم نے ان پر اس میں لکھ دیا تھا کہ جان کے بدلے جان اور آنکھ کے بدلے آنکھ} [المائدہ: ۴۵]۔

میں نے کہا: احمد سے اسی طرح ذکر کیا گیا ہے، اور ابن المنذر نے ان سے اس کے خلاف ذکر کیا ہے، اور ان لوگوں کی ایک جماعت جو کہتے ہیں کہ: ایک کے بدلے جماعت کو قتل کیا جائے گا، ان میں مالک، شافعی اور اہل رائے (۷) شامل ہیں۔

جواب یہ ہے کہ آیت میں قصاص سے مراد یہ ہے کہ جس نے قتل کیا اسے قتل کیا جائے؛ چاہے وہ کوئی بھی ہو؛ عربوں کے رد میں جو مقتول کے بدلے اسے قتل کرنا چاہتے تھے جس نے قتل نہیں

کیا تھا، اور وہ فخر اور طاقت و قدرت کے اظہار کے لیے ایک کے بدلے سو کو قتل کر دیتے تھے، چنانچہ اللہ سبحانہ نے عدل و برابری کا حکم دیا، اور وہ یہ ہے کہ جس نے قتل کیا اسے قتل کیا جائے (۸)۔ اور عمر رضی اللہ عنہ نے صنعاء میں ایک شخص کے بدلے سات کو قتل کیا اور فرمایا: اگر اہل صنعاء اس پر سازش کرتے تو میں ان سب کو اس کے بدلے قتل کر دیتا، اور علی رضی اللہ عنہ نے حروریہ کو قتل کیا...

(۱) احکام القرآن میں: باقی فقہاء۔ (۲) نسخوں میں اسی طرح ضبط کیا گیا ہے: مسجَّلہ، جیم کی تشدید کے ساتھ۔ (۳) (ظ) اور (م) میں: وھذہ۔ (۴) (خ) میں: لقصدہ للقتل، اور (ظ) میں: للقصد للقتل، اور احکام القرآن میں: لقصد القتل۔ (۵) نسخوں میں: فسقط، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔ (۶) ان کا قول: ابن العربی نے (ظ) سے کہا، اور ان کے لیے احکام القرآن ۱/ ۶۵ میں اسی طرح کی بات ہے۔ (۷) ان کے قول: میں نے کہا، سے یہاں تک (ظ) سے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ المغنی ۱۱ / ۴۹۰ دیکھیں۔ (۸) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۶۵۔

...by Abdullah bin Khabbab (1), for he refrained from fighting them until they committed an act [of aggression]. When they slaughtered Abdullah bin Khabbab like a sheep is slaughtered, and Ali was informed of this, he said: "Allahu Akbar! Call out to them to hand over the killer of Abdullah bin Khabbab to us." They replied: "We all killed him" — repeating it three times. Ali then said to his companions: "At them!" It wasn't long before Ali and his companions killed them. Al-Daraqutni cited both narrations in his Sunan (2).

In Al-Tirmidhi (3), from Abu Sa'id and Abu Hurairah, the Messenger of Allah (ﷺ) said: "If the inhabitants of heaven and the inhabitants of earth were to join together in shedding the blood of a believer, Allah would cast them all into the Fire." He said about it: "Gharib" (scarce) hadith.

Furthermore, if a group knew that if they killed a single person they would not be killed [in retaliation], enemies would collaborate to kill their foes by sharing in the killing, thus achieving their hope for revenge (4). Adhering to this principle is more important than adhering to literal wording (6). And Allah knows best.

Ibn al-Mundhir said: Al-Zuhri, Habib bin Abi Thabit, and Ibn Sirin said: Two should not be killed for one. We have narrated this from Mu'adh bin Jabal, Ibn al-Zubayr, and Abd al-Malik. Ibn al-Mundhir said: This is more correct, and there is no evidence for those who allow the execution of a group for one. What we mentioned has been established from Ibn al-Zubayr (7).

---

(1) Ibn al-Aratt al-Madani, an ally of Banu Zuhrah, there is disagreement over his status as a companion, killed in the year 37 AH and was among the leaders of the Muslims. Al-Tahdhib 2/325. The Haruriyyah are the Kharijites who settled in Harura, a place on the outskirts of Kufa, where their first arbitration and gathering occurred when they opposed Ali (may Allah be pleased with him). Mu'jam al-Buldan 2/245. (2) 3/202, 132 respectively. The first hadith was also narrated by Malik in Al-Muwatta 2/871, and Abd al-Razzaq (18069), and Al-Bukhari narrated it in abbreviated form (6896). See Al-Istidhkar 25/232-236. The second hadith was narrated by Abd al-Razzaq (18578) and Ibn Abi Shaybah 15/308-309. (3) Sunan al-Tirmidhi (1398). (4) In (D) and (Z): "and reaching". (5) In (Zha): "in". (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/65. (7) From his saying: "Ibn al-Mundhir said: And al-Zuhri said..." to this point, it is not in (Kha) and (Za). See Al-Istidhkar 25/235-236, and Al-Mughni 11/490.

सूरा अल-बकरा: आयत 178 | 76

...अब्दुल्ला बिन खब्बाब (1) द्वारा, क्योंकि उन्होंने उनसे लड़ने से परहेज किया जब तक कि उन्होंने कोई कृत्य [आक्रामकता] नहीं किया। जब उन्होंने अब्दुल्ला बिन खब्बाब को भेड़ की तरह ज़बह कर दिया, और अली को इसकी सूचना दी गई, तो उन्होंने कहा: "अल्लाहु अकबर! उन्हें पुकारो कि वे अब्दुल्ला बिन खब्बाब के हत्यारे को हमारे हवाले कर दें।" उन्होंने उत्तर दिया: "हम सबने उसे मारा है" - तीन बार दोहराया। अली ने फिर अपने साथियों से कहा: "उन पर टूट पड़ो!" ज़्यादा देर नहीं हुई कि अली और उनके साथियों ने उन्हें मार डाला। अल-दाराकुतनी ने अपने सुनन (2) में दोनों हदीसों को उद्धृत किया है।

और अल-तिरमिज़ी (3) में अबू सईद और अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने कहा: "अगर आसमान और ज़मीन के रहने वाले सब मिलकर किसी मोमिन का खून बहाने में शरीक हों, तो अल्लाह उन सबको आग (जहन्नम) में झोंक देगा।" उन्होंने इसके बारे में कहा: "गरीब" (अजीब/दुर्लभ) हदीस है।

साथ ही, अगर किसी समूह को पता होता कि अगर वे एक व्यक्ति को मारेंगे तो उन्हें [बदले में] नहीं मारा जाएगा, तो दुश्मन अपने दुश्मनों को मारने के लिए हत्या में साझेदारी करके एक-दूसरे का सहयोग करते, और इस तरह बदले की अपनी इच्छा पूरी कर लेते (4)। इस सिद्धांत का पालन करना शब्दों (6) के पालन से अधिक महत्वपूर्ण है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

इब्न अल-मुंदिर ने कहा: अल-जुहरी, हबीब बिन अबी साबित और इब्न सिरीन ने कहा: एक के बदले दो को नहीं मारा जाना चाहिए। हमने यह मुआज़ बिन जबल, इब्न अल-ज़ुबैर और अब्द अल-मलिक से रिवायत किया है। इब्न अल-मुंदिर ने कहा: यह अधिक सही है, और उनके पक्ष में कोई सबूत नहीं है जो एक के बदले समूह को मारने की अनुमति देते हैं। इब्न अल-ज़ुबैर से जो हमने उल्लेख किया है वह सिद्ध हो चुका है (7)।

---

(1) इब्न अल-अरत्त अल-मदनी, बनू ज़ुहरा के सहयोगी, उनकी सहाबियत (साथी होने) के बारे में मतभेद है, 37 हिजरी में शहीद हुए और वे मुसलमानों के सरदारों में से थे। अल-तहज़ीब 2/325। हरूरिया खवारिज हैं जो हरूरा में ठहरे थे, जो कूफ़ा के बाहर एक स्थान है, जहाँ उनका पहला फैसला और जमावड़ा हुआ जब उन्होंने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) का विरोध किया। मुअजम अल-बुल्दान 2/245। (2) क्रमशः 3/202, 132। पहली हदीस इमाम मालिक ने अल-मुवत्ता 2/871 में

और अब्द अल-रज्जाक (18069) ने भी दर्ज की है, और अल-बुखारी ने इसे संक्षिप्त में दर्ज किया है (6896)। देखें अल-इस्तिज़कार 25/232-236। दूसरी हदीस अब्द अल-रज्जाक (18578) और इब्न अबी शैबा 15/308-309 ने दर्ज की है। (3) सुनन अल-तिरमिज़ी (1398)। (4) (द) और (ज़) में: "और पहुँच"। (5) (ज़ा) में: "में"। (6) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/65। (7) उनके इस कथन से: "इब्न अल-मुंदिर ने कहा: और अल-जुहरी ने कहा..." इस बिंदु तक, यह (ख) और (ज़) में नहीं है। देखें अल-इस्तिज़कार 25/235-236, और अल-मुगनी 11/490।

...عبد اللہ بن خَبَّاب (۱) کے ذریعے، کیونکہ انہوں نے ان سے لڑنے سے ہاتھ روکے رکھا یہاں تک کہ وہ کوئی نیا فتنہ کھڑا کریں۔ چنانچہ جب انہوں نے عبد اللہ بن خباب کو ذبح کر دیا جیسے بکری کو ذبح کیا جاتا ہے، تو علی (رضی اللہ عنہ) کو اس کی خبر دی گئی۔ انہوں نے فرمایا: اللہ اکبر! انہیں پکارو کہ وہ عبد اللہ بن خباب کے قاتل کو ہمارے حوالے کر دیں۔ انہوں نے کہا: ہم سب نے اسے قتل کیا ہے - تین بار - تو علی نے اپنے ساتھیوں سے فرمایا: ان پر ٹوٹ پڑو! ابھی تھوڑی ہی دیر گزری تھی کہ علی اور ان کے ساتھیوں نے انہیں قتل کر دیا۔ دارقطنی نے یہ دونوں حدیثیں اپنی سنن (۲) میں روایت کی ہیں۔

اور ترمذی (۳) میں ابو سعید اور ابو ہریرہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر آسمان والے اور زمین والے کسی ایک مومن کے خون میں شریک ہو جائیں، تو اللہ ان سب کو جہنم میں اوندھا گرا دے گا۔" اور اس کے بارے میں فرمایا: حدیث غریب ہے۔

نیز، اگر ایک جماعت کو یہ معلوم ہو کہ اگر وہ کسی ایک کو قتل کریں گے تو انہیں (بدلے میں) قتل نہیں کیا جائے گا، تو دشمن اپنے دشمنوں کے قتل میں ایک دوسرے کا تعاون کرنے لگیں گے تاکہ وہ مل کر قتل کر سکیں اور بدلہ لینے کی اپنی خواہش پوری کر سکیں (۴)۔ اس قاعدے کی رعایت کرنا الفاظ (۶) کی رعایت سے زیادہ بہتر ہے، واللہ اعلم۔

ابن المنذر نے کہا: زہری، حبیب بن ابی ثابت اور ابن سیرین نے کہا: ایک کے بدلے دو کو قتل نہیں کیا جائے گا۔ ہم نے یہ معاذ بن جبل، ابن زبیر اور عبد الملک سے روایت کیا ہے۔ ابن المنذر نے

کہا: اور یہی زیادہ صحیح ہے، اور ان لوگوں کے پاس کوئی دلیل نہیں جو ایک کے بدلے پوری جماعت کے قتل کو جائز قرار دیتے ہیں۔ اور ابن زبیر سے وہی ثابت ہے جو ہم نے ذکر کیا (۷)۔

---

(۱) ابن الأرت مدنی، بنو زہرہ کے حلیف، ان کی صحابیت میں اختلاف ہے، ۳۷ھ میں شہید ہوئے اور مسلمانوں کے سرداروں میں سے تھے۔ التہذیب ۲/ ۳۲۵۔ الحروریہ وہ خارجی ہیں جنہوں نے حروراء میں قیام کیا، جو کوفہ کے باہر ایک مقام ہے، اور یہیں ان کی پہلی تحکیم اور اجتماع ہوا جب انہوں نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کی مخالفت کی۔ معجم البلدان ۲/ ۲۴۵۔ (۲) ۳/ ۲۰۲، ۱۳۲ علی الترتیب۔ پہلی حدیث مالک نے موطا ۲/ ۸۷۱ میں اور عبد الرزاق نے (۱۸۰۶۹) میں روایت کی ہے، اور بخاری نے اسے مختصراً (۶۸۹۶) میں روایت کیا ہے۔ دیکھیے الاستذکار ۲۵/ ۲۳۶-۲۳۲۔ دوسری حدیث عبد الرزاق نے (۱۸۵۷۸) اور ابن ابی شیبہ نے ۱۵/ ۳۰۸-۳۰۹ میں روایت کی ہے۔ (۳) سنن ترمذی (۱۳۹۸)۔ (۴) (د) اور (ز) میں: "وبلوغ" (اور پہنچنا)۔ (۵) (ظ) میں: "في" (میں)۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۶۵۔ (۷) ان کے قول: "ابن المنذر نے کہا: اور زہری نے کہا..." سے اس جگہ تک، یہ (خ) اور (ز) میں نہیں ہے۔ دیکھیے الاستذکار ۲۵/ ۲۳۶-۲۳۵، اور المغنی ۱۱/ ۴۹۰۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 Page 77

Thirteenth point: The Imams narrated from Abu Shurayh al-Ka'bi (1) who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Behold, O tribe of Khuza'a, you have killed this man from Hudhayl, and I am the payer of his blood money. Whoever has a relative killed after this statement of mine, his family has two choices: to take the blood money (diyah) or to retaliate." This is the wording of Abu Dawood (2). Al-Tirmidhi said: It is a Hasan Sahih hadith. It was also narrated from Abu Shurayh al-Khuza'i from the Prophet (peace be upon him) that he said: "Whoever has someone killed, he has the right to retaliate, or to forgive, or to take the blood money." Some scholars followed this view, and it is the opinion of Ahmad and Ishaq (3).

Fourteenth point: Scholars differed regarding taking blood money from a deliberate murderer. A group said: The guardian of the deceased has the choice: if he wishes, he may retaliate, and if he wishes, he may take blood money even if the killer does not agree. This is narrated from Sa'id ibn al-Musayyib, 'Ata', and al-Hasan. It was narrated by Ashhab from Malik, and it was said by al-Layth, al-Awza'i, al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr. Their proof is the hadith of Abu Shurayh and what is in its meaning (4), which is (5) a text on the point of dispute. Also, through rational consideration; for blood money is mandatory for him without his consent because it is an obligation upon him to save his own life, and Allah Almighty has said: {And do not kill yourselves} [An-Nisa: 29].

And His saying: {But whoever is pardoned by his brother for something}: i.e., his life is spared, according to one of the interpretations - as will follow (6) - and he is satisfied with the blood money. {Then there should be a suitable follow-up}: i.e., the one entitled to the blood money should follow up in a reasonable manner in demanding it. And for the killer, {repayment to him in goodness}: i.e., without stalling or delaying past the due time. {This is an alleviation from your Lord and a mercy}: i.e., for those before us, Allah did not ordain anything other than a life for a life; so Allah favored this Ummah with blood money if the guardian of the deceased is satisfied with it; according to what will be explained (7).

(1) Khuwaylid ibn 'Amr, which is his most famous name, though other things were said. He embraced Islam before the conquest and carried the banner of Khuza'a on the day of the conquest. He died in Medina in the year 68 AH. Al-Isabah 11/192. (2) Sunan Abi Dawud (4504), and it is with Ahmad (27160). (3) Sunan al-Tirmidhi (1406).

(4) See Al-Istidkar 25/29, and Al-Mughni 11/591. (5) In (Z): So he is. (6) In the fifteenth issue, and the wording "as will follow" is from (Z). (7) In the seventeenth issue.

सूरह अल-बकरा: आयत १७८ पृष्ठ ७७

तेरहवाँ बिंदु: इमामों ने अबू शुराय अल-काबी (१) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने फरमाया: "सावधान, ऐ खुजाआ के लोगो, तुमने हुज़ैल के इस व्यक्ति को मार डाला है, और मैं उसका दियत (रक्त धन) अदा करने वाला हूँ। मेरे इस बयान के बाद जिसका कोई मारा जाए, तो उसके घर वालों को दो विकल्प हैं: या तो वे दियत ले लें या फिर बदला (किसास) लें।" यह अबू दाऊद के शब्द हैं (२)। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है। अबू शुराय अल-खुजाई से भी नबी (उन पर शांति हो) से रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "जिसका कोई मारा जाए, उसे अधिकार है कि वह बदला ले, या माफ कर दे, या दियत ले ले।" कुछ विद्वानों का यही मत है, और यही अहमद और इसहाक का भी कहना है (३)।

चौदहवाँ बिंदु: जानबूझकर हत्या करने वाले से दियत लेने के बारे में विद्वानों में मतभेद है। एक समूह ने कहा: मृतक के वारिस को विकल्प है: यदि वह चाहे तो बदला ले, और यदि चाहे तो दियत ले ले, भले ही कातिल सहमत न हो। यह सईद इब्न अल-मुसय्यिब, अता और अल-हसन से रिवायत है। इसे अश्हब ने मलिक से रिवायत किया है, और अल-लैथ, अल-औज़ाई, अल-शाफई, अहमद, इसहाक और अबू थौर ने भी यही कहा है। उनका प्रमाण अबू शुराय की हदीस और उसके अर्थ में जो कुछ है (४), जो (५) विवाद के विषय पर एक स्पष्ट पाठ है। इसके अलावा, तार्किक रूप से भी; क्योंकि उस पर उसकी सहमति के बिना दियत अनिवार्य हो जाती है क्योंकि अपनी जान बचाना उस पर फर्ज है, और अल्लाह तआला ने फरमाया है: {और अपने आप को मत मारो} [अन-निसा: २९]।

और अल्लाह का कथन: {मगर जिसे उसके भाई की तरफ से कुछ माफी मिल जाए}: यानी, उसका खून छोड़ दिया जाए, एक व्याख्या के अनुसार - जैसा कि आगे आएगा (६) - और वह दियत से संतुष्ट हो जाए। {तो दस्तूर के मुताबिक पैरवी करना है}: यानी, खून के वारिस को दियत की मांग में उचित तरीके से पैरवी करनी चाहिए। और कातिल पर {अच्छे तरीके से उसे अदा करना है}: यानी, बिना किसी टालमटोल या समय की देरी के। {यह तुम्हारे रब की तरफ से एक रियायत और रहमत है}: यानी, जो लोग हमसे पहले थे, अल्लाह ने उनके लिए जान के बदले जान के अलावा कुछ और तय नहीं किया था; तो अल्लाह ने इस उम्मत पर अनुग्रह किया कि दियत को जायज कर दिया अगर मृतक का वारिस उससे संतुष्ट हो जाए; जैसा कि स्पष्ट किया जाएगा (७)।

(१) खुवायलिद इब्न अम्र, जो उनके नाम में सबसे प्रसिद्ध है, और इसके अलावा भी कहा गया है। वह फतह (मक्का विजय) से पहले इस्लाम लाए और फतह के दिन खुजाआ का झंडा उनके पास था। ६८ हिजरी में मदीना में उनका निधन हुआ। अल-इसाबा ११/१९२। (२) सुनन अबू दाऊद (४५०४), और यह अहमद के पास है (२७१६०)। (३) सुनन अल-तिर्मिज़ी (१४०६)। (४) देखें अल-इस्तिदकार २५/२९, और अल-मुघनी ११/५९१। (५) (ज़) में: तो वह है। (६) पंद्रहवें मसले में, और "जैसा कि आगे आएगा" शब्द (ज़) से हैं। (७) सत्रहवें मसले में।

سورة البقرہ: آیت ۱۷۸ صفحہ ۷۷

تیرہواں نکتہ: ائمہ نے ابوشریح کعبی (۱) سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «خبردار، اے گروہ خزاعہ، تم نے ہذیل کے اس شخص کو قتل کر دیا ہے، اور میں اس کا دیت ادا کرنے والا ہوں، پس میرے اس قول کے بعد جس کا کوئی قتل کر دیا جائے تو اس کے گھر والوں کو دو باتوں کا اختیار ہے: یہ کہ وہ دیت لے لیں یا وہ قتل کریں (قصاص لیں)» یہ ابوداؤد کے الفاظ ہیں (۲)۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے، اور ابوشریح خزاعی سے نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «جس کا کوئی مقتول ہو جائے، تو اسے حق ہے کہ قصاص لے، یا معاف کر دے، یا دیت لے لے۔» بعض اہل علم اسی طرف گئے ہیں، اور یہی احمد اور اسحاق کا قول ہے (۳)۔

چودھواں نکتہ: قتل عمد (جان بوجھ کر قتل) میں قاتل سے دیت لینے کے بارے میں اہل علم کا اختلاف ہے، پس ایک گروہ نے کہا: مقتول کا ولی بااختیار ہے: اگر چاہے تو قصاص لے، اور اگر چاہے تو دیت لے لے اگرچہ قاتل راضی نہ ہو۔ یہ سعید بن المسیب، عطاء، اور حسن سے مروی ہے۔ اسے اشہب نے مالک سے روایت کیا ہے، اور یہی لیث، اوزاعی، شافعی، احمد، اسحاق، اور ابوثور کا قول ہے۔ ان کی دلیل ابوشریح کی حدیث اور جو اس کے ہم معنی ہے (۴)، اور وہ (۵) جائے اختلاف پر صریح نص ہے، نیز عقلی اعتبار سے بھی؛ کیونکہ دیت اس پر اس کی رضا مندی کے بغیر لازم آتی ہے؛ کیونکہ اس پر اپنی جان بچانا فرض ہے، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿اور تم اپنی جانوں کو قتل نہ کرو﴾ [النساء: ۲۹]۔

اور اللہ کا قول: ﴿پس جسے اس کے بھائی کی طرف سے کچھ معافی دے دی جائے﴾ یعنی: اس کا خون چھوڑ دیا جائے، ایک تاویل کے مطابق - جیسا کہ آگے آئے گا (۶) - اور وہ اس سے دیت پر

راضی ہو جائے، ﴿تو معروف طریقے سے پیروی کرنا ہے﴾ یعنی: خون کے وارث پر لازم ہے کہ وہ دیت کے مطالبے میں معروف طریقے سے پیروی کرے، اور قاتل پر لازم ہے کہ ﴿احسان کے ساتھ اسے ادا کرے﴾ یعنی: بغیر کسی ٹال مٹول اور وقت کی تاخیر کے، ﴿یہ تمہارے رب کی طرف سے تخفیف اور رحمت ہے﴾ یعنی: جو لوگ ہم سے پہلے تھے ان پر اللہ نے جان کے بدلے جان کے سوا کچھ فرض نہیں کیا تھا؛ پس اللہ نے اس امت پر فضل فرمایا کہ دیت کی اجازت دے دی جب مقتول کا ولی اس پر راضی ہو جائے؛ جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا (۷)۔

(۱) خویلد بن عمرو، اور یہ ان کے نام میں سب سے مشہور ہے، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے، وہ فتح سے پہلے اسلام لائے اور فتح کے دن ان کے پاس خزاعہ کا علم تھا، ان کی وفات مدینہ میں سن ۶۸ ہجری میں ہوئی۔ الاصابہ ۱۱/۱۹۲۔ (۲) سنن ابی داؤد (۴۵۰۴)، اور یہ احمد کے ہاں ہے (۲۷۱۶۰)۔ (۳) سنن ترمذی (۱۴۰۶)۔ (۴) دیکھئے الاستذکار ۲۵/۲۹، اور المغنی ۱۱/۵۹۱۔ (۵) (ظ) میں: فھو ہے۔ (۶) پندرہویں مسئلے میں، اور لفظ «جیسا کہ آگے آئے گا» (ظ) سے ہے۔ (۷) سترہویں مسئلے میں۔

Others said: The heir of the deceased has nothing but retribution (Qisas), and he does not take blood money (Diyah) unless the killer agrees; narrated by Ibn al-Qasim from Malik, and it is the famous opinion from him. Ath-Thawri, the Kufans, and Al-Shafi'i(1) in one of his two opinions also said this. They argued with the words of the Almighty: {And We ordained for them therein a life for a life} [Al-Ma'idah: 45], and His saying: {And whoever is killed unjustly} [Al-Isra: 33] until the end of the verse. And because of what was narrated from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever is killed in a blind fray [or a stone-throwing fray] occurring among them with a stone, a whip, or a stick, his blood money is the blood money of an accidental killing. And whoever is killed intentionally, [then retaliation is in his hand (meaning for his heir), and whoever comes between him and it (retribution)], the curse of Allah, the angels, and all people be upon him"(2). And by the Hadith(3) of Anas in the story of Al-Rubayyi' when she broke a woman's tooth; narrated by the Imams(4). They said: When(5) the Messenger of Allah (peace be upon him) ruled for retribution and said: "Retribution is the book of Allah, retribution is the book of Allah"(6), and he did not give the victim the choice between retribution and blood money, it is established(7) by that that what is mandatory by the Book of Allah and the Sunnah of His Messenger in intentional killing is retribution, and he (the heir) does not have the right to take blood money except with the consent of the killer. There is nothing in the verse indicating that he has the right to take blood money, he mentioned this in opposition to Al-Shafi'i in one of his opinions: that he has the right to take the money without the killer's consent(8). And the first opinion is more correct, due to the aforementioned Hadith of Abu Shurayh.

(1) In (Thah): "And by it said the Kufans and Al-Shafi'i... and from this point until his saying: 'and all people' in the Hadith of Ibn Abbas to come, we have confirmed it from (Thah), and it was not included in the rest of the copies." (2) Narrated by Abu Dawood (4540) and (4591), Ibn Majah (2635), and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 8/39-40 and what is between brackets is from it. Abu Dawood also narrated it (4539) from Tawus in a mursal (unconnected) form. Al-Khattabi said in Ma'alim al-Sunan 6/344: Its meaning is that a group of people throw stones at each other, and a person is found dead among them, and it is not known who killed him. (3) In (Dal), (Za), and (Mim): "And they argued with a Hadith," and what is established is from (Thah). (4) Narrated by Ahmad (12302), and Al-Bukhari (2703). Al-Rubayyi' is the sister of Anas bin al-Nadr, the paternal aunt of Anas bin Malik, and the mother of Haritha bin Suraqa, one of the

martyrs of Badr. She is from Banu Adi bin al-Najjar. Al-Isabah 12/252. (5) In (Thah): "Just as." (6) In (Thah): "The book of Allah is retribution," without repetition, and it is also thus in the sources. (7) His saying: "established," is not in (Thah). (8) From his saying: "and he does not have the right to take blood money... until this point," is from (Thah), and is not in the rest of the copies. See Al-Istidhkar 25/29, and Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 1/51-52.

दूसरों ने कहा: मृतक के वारिस के लिए प्रतिशोध (क़िसास) के अलावा कुछ नहीं है, और वह रक्त-धन (दियत) तब तक नहीं ले सकता जब तक कि हत्यारा सहमत न हो; इसे इब्न अल-क़ासिम ने मालिक से वर्णित किया है, और यह उनके बारे में प्रसिद्ध राय है। अल-थौरी, कूफ़ावासी, और अल-शाफ़ई (१) ने भी अपनी दो रायों में से एक में यही कहा। उन्होंने सर्वशक्तिमान के शब्दों के साथ तर्क दिया: {और हमने उनके लिए उसमें जान के बदले जान अनिवार्य कर दी} [अल-माइदा: ४५], और उनका कहना: {और जो कोई अन्यायपूर्ण तरीके से मारा गया} [अल-इसरा: ३३] आयत के अंत तक। और इसलिए कि इब्न अब्बास से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जो कोई अंधी लड़ाई में [या पत्थरबाजी की लड़ाई में] मारा जाता है, जो उनके बीच पत्थर, कोड़े या छड़ी से होती है, उसका रक्त-धन अनजाने में हुई हत्या के रक्त-धन के बराबर है। और जो कोई जानबूझकर मारा जाता है, [तो बदला उसके हाथ में है (अर्थात उसके वारिस के लिए), और जो कोई उसके और इसके (प्रतिशोध) के बीच आता है], उस पर अल्लाह, स्वर्गदूतों और सभी लोगों की लानत हो" (२)। और अनस की हदीस (३) से अल-रुबय्यी की कहानी में जब उसने एक महिला का दांत तोड़ दिया था; इसे इमामों (४) द्वारा वर्णित किया गया है। उन्होंने कहा: जब (५) अल्लाह के रसूल ﷺ ने प्रतिशोध का फैसला सुनाया और कहा: "क़िसास अल्लाह की किताब है, क़िसास अल्लाह की किताब है" (६), और उन्होंने पीड़ित को प्रतिशोध और रक्त-धन के बीच विकल्प नहीं दिया, तो इससे यह सिद्ध (७) होता है कि जानबूझकर की गई हत्या में अल्लाह की किताब और उसके रसूल की सुन्नत द्वारा जो अनिवार्य है वह प्रतिशोध है, और उसे (वारिस को) हत्यारे की सहमति के बिना रक्त-धन लेने का अधिकार नहीं है। आयत में ऐसा कोई प्रमाण नहीं है कि उसे रक्त-धन लेने का अधिकार है, उन्होंने अल-शाफ़ई के विरोध में अपनी एक राय में इसका उल्लेख किया: कि उसे हत्यारे की सहमति के बिना धन लेने का अधिकार है (८)। और पहली राय अधिक सही है; अबू शुरैह की उपरोक्त हदीस के कारण।

(१) (ज़ाह) में: "और इसके साथ कूफ़ावासियों और अल-शाफ़ई ने कहा.. और इस स्थान से लेकर उनके कहने तक: 'और सभी लोग' इब्न अब्बास की आने वाली हदीस में, हमने इसे (ज़ाह) से पुष्ट किया है, और यह बाकी प्रतियों में नहीं आया।" (२) इसे अबू दाऊद (४५४०) और (४५९१), इब्न माजाह (२६३५), और अल-नसाई ने अल-मुज्तबा ८/३९-४० में निकाला है और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। अबू दाऊद ने भी इसे (४५३९) ताऊस से मुरसल (असंपर्कित) रूप में निकाला है। अल-खत्ताबी ने मआलिम अल-सुनन ६/३४४ में कहा: इसका अर्थ है कि लोग एक-दूसरे पर पत्थर

फेंकते हैं, और उनके बीच एक व्यक्ति मृत पाया जाता है, और यह ज्ञात नहीं है कि उसे किसने मारा। (३) (दाल), (ज़ाय) और (मीम) में: "और उन्होंने एक हदीस के साथ तर्क दिया," और जो पुष्ट है वह (ज़ाह) से है। (४) इसे अहमद (१२३०२), और अल-बुखारी (२७०३) ने निकाला है। अल-रुबय्यी अनस बिन अल-नद्र की बहन, अनस बिन मलिक की बुआ और बद्र के शहीदों में से एक हारिथा बिन सुराका की माँ हैं। वह बनू अदी बिन अल-नज्जार से हैं। अल-इसाबा १२/२५२। (५) (ज़ाह) में: "जैसे कि।" (६) (ज़ाह) में: "अल्लाह की किताब क़िसास है।" बिना दोहराव के और स्रोतों में भी ऐसा ही है। (७) उनका कहना: "सिद्ध," (ज़ाह) में नहीं है। (८) उनके कहने से: "और उसे रक्त-धन लेने का अधिकार नहीं है... इस स्थान तक," (ज़ाह) से है, और बाकी प्रतियों में नहीं है, और अल-इस्तिधकार २५/२९, और अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/५१-५२ देखें।

دوسروں نے کہا: مقتول کے وارث کے لیے قصاص کے علاوہ کچھ نہیں ہے، اور وہ دیت (خون بہا) نہیں لے سکتا الا یہ کہ قاتل راضی ہو؛ اسے ابن القاسم نے مالک سے روایت کیا ہے، اور یہ ان کی مشہور رائے ہے۔ الثوری، کوفی حضرات، اور الشافعی(۱) نے اپنے دو اقوال میں سے ایک میں یہی کہا۔ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: {اور ہم نے ان پر اس میں (لکھا تھا) کہ جان کے بدلے جان ہے} [المائدہ: ۴۵]، اور اس کا فرمان: {اور جو کوئی مظلومانہ طور پر مارا گیا} [الاسراء: ۳۳] آیت کے آخر تک۔ اور اس لیے کہ ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص اندھی لڑائی میں [یا پتھراؤ کی لڑائی میں] مارا جائے جو ان کے درمیان پتھر، کوڑے یا لاٹھی سے ہو، تو اس کی دیت غلطی سے ہونے والے قتل کی دیت کے برابر ہے۔ اور جو شخص جان بوجھ کر قتل کیا جائے، [تو بدلہ اس کے ہاتھ میں ہے (یعنی اس کے وارث کے لیے)، اور جو کوئی اس کے اور اس (قصاص) کے درمیان رکاوٹ بنے]، اس پر اللہ، فرشتوں اور تمام لوگوں کی لعنت ہو"(۲)۔ اور انس(۳) کی اس حدیث سے الربیع کے قصے میں جب انہوں نے ایک عورت کا دانت توڑ دیا تھا؛ اسے ائمہ(۴) نے روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: جب(۵) رسول اللہ ﷺ نے قصاص کا فیصلہ سنایا اور فرمایا: "قصاص اللہ کی کتاب ہے، قصاص اللہ کی کتاب ہے"(۶)، اور انہوں نے مقتول کے وارث کو قصاص اور دیت کے درمیان اختیار نہیں دیا، تو اس سے یہ ثابت(۷) ہوا کہ جان بوجھ کر قتل کرنے میں اللہ کی کتاب اور اس کے رسول کی سنت کی رو سے جو واجب ہے وہ قصاص ہے، اور اسے قاتل کی رضامندی کے بغیر دیت لینے کا حق نہیں ہے۔ آیت میں اس بات کی کوئی دلیل نہیں ہے کہ اسے دیت لینے کا حق ہے، انہوں نے

اسے شافعی کے خلاف ان کے ایک قول میں ذکر کیا ہے کہ: اسے قاتل کی رضامندی کے بغیر مال لینے کا حق ہے(۸)۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ ابو شریح کی مذکورہ حدیث کی وجہ سے۔

(۱) (ظ) میں: "اور اسی کے قائل کوفی اور شافعی ہیں.. اور اس جگہ سے لے کر ان کے قول: 'اور تمام لوگ' تک ابن عباس کی آنے والی حدیث میں، ہم نے اسے (ظ) سے ثابت کیا ہے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں آیا۔" (۲) اسے ابو داؤد (۴۵۴۰) اور (۴۵۹۱)، ابن ماجہ (۲۶۳۵)، اور النسائی نے المجتبیٰ ۳۹/۸-۴۰ میں نکالا ہے اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ ابو داؤد نے اسے (۴۵۳۹) طاؤس سے مرسل (منقطع) طور پر بھی نکالا ہے۔ الخطابی نے معالم السنن ۳۴۴/۶ میں کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ لوگ ایک دوسرے پر پتھراؤ کریں، اور ان کے درمیان ایک مقتول پایا جائے، جس کا قاتل معلوم نہ ہو۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں: "اور انہوں نے ایک حدیث سے استدلال کیا،" اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۴) اسے احمد (۱۲۳۰۲)، اور بخاری (۲۷۰۳) نے نکالا ہے۔ الربیع انس بن النضر کی بہن، انس بن مالک کی پھوپھی، اور شہدائے بدر میں سے ایک حارثہ بن سراقہ کی والدہ ہیں۔ وہ بنو عدی بن النجار سے ہیں۔ الاصابہ ۲۵۲/۱۲۔ (۵) (ظ) میں: "پس جیسے"۔ (۶) (ظ) میں: "کتاب اللہ القصاص"۔ بغیر تکرار کے، اور مآخذ میں بھی اسی طرح ہے۔ (۷) ان کا قول: "ثابت ہوا"، (ظ) میں نہیں ہے۔ (۸) ان کے قول: "اور اسے دیت لینے کا حق نہیں ہے... اس جگہ تک"، (ظ) سے ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں ہے، دیکھئے الاستذکار ۲۹/۲۵، اور احکام القرآن للکیا الطبری ۵۱/۱-۵۲۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 79

Al-Rabi' narrated from Al-Shafi'i, who said: Abu Hanifah bin Simak bin Al-Fadl Al-Shihabi informed me, saying: Ibn Abi Dhi'b narrated to me from Al-Maqburi, from Abu Shuraih Al-Ka'bi, that the Messenger of Allah (peace be upon him) said in the year of the Conquest: "Whoever has a person killed, he has the choice of the better of two options: if he wishes, he may take the blood money (diyah), and if he wishes, he may seek retaliation (qisas)." Abu Hanifah said: So I said to Ibn Abi Dhi'b: "Do you follow this, O Abu Al-Harith?!" He then struck my chest, shouted at me a great deal, rebuked me, and said: "I narrate to you from the Messenger of Allah (peace be upon him), and you ask: 'Do you follow it?' Yes, I follow it, and that is an obligation upon me and upon whoever hears it. Indeed, Allah, the Mighty and Sublime (1), chose Muhammad (peace be upon him) from among mankind, guided them through him and at his hands, and chose for them what He chose for him and through his tongue. Thus, it is upon the creation to follow him willingly or submissively; there is no way out for a Muslim from that." He said: "And he did not stop rebuking me until I wished he would stop (2)."

The Fifteenth point: His Almighty's saying: {But whoever is forgiven by his brother [i.e., the victim's heir] anything, then there should be a suitable follow-up and payment to him with good conduct.} Scholars have differed in the interpretation of "whoever" (man) and "is forgiven" (ufiya) based on five interpretations: First: That "whoever" refers to the killer, and "is forgiven" implies a forgiver who is the guardian of the blood (the heir), and the "brother" is the victim, and "anything" (shay') is the blood that is pardoned, resulting in taking the blood money. This is the view of Ibn Abbas, Qatadah, Mujahid, and a group of scholars. Pardon (al-afw) in this view remains in its literal sense (3), which is relinquishment (4). The meaning is: if the heir of the victim pardons the killer for the blood of his relative and drops retaliation, then he takes the blood money and pursues it with fairness, and the killer pays it to him with excellence. Second: Which is the view of Malik: That "whoever" refers to the guardian (heir), and "is forgiven" means "is facilitated/eased," not in its usual sense of pardoning. The "brother" refers to the killer, and "anything" refers to the blood money, meaning if the guardian inclines towards...

(1) In (Kh) and (M): "Mighty and Sublime is His praise." (2) Musnad al-Shafi'i 1/21, and al-Risalah 450-452; and the meaning of 'dakharin' is 'humbled/submissive', see Musnad Ahmad (27160). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/245, and the mentioned reports were recorded by al-Tabari 3/105-108, see al-Kashshaf 1/332, and al-Bahr al-Muhit

2/12. (4) Abu Hayyan said in al-Bahr al-Muhit 2/12: "Afa" is not interpreted as meaning "relinquished" because that usage is not established except with a hamza, such as in "leave the beards (a'fu al-liha)." It is not permissible for "ufiya" to carry the meaning of "relinquished," even if the forgiver of a sin relinquishes it without punishment, because linguistic implication follows strict rules.

सूरह अल-बकरा: आयत 178 79

अल-रबी' ने अल-शाफ़ई से रिवायत की, उन्होंने कहा: मुझे अबू हनीफ़ा बिन सिमाक बिन अल-फ़ज़ल अल-शिहाबी ने खबर दी, उन्होंने कहा: मुझे इब्न अबी ज़ीब ने अल-मक़बुरी के माध्यम से अबू शुरैह अल-का'बी से बताया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़तह (मक्का की जीत) के साल कहा: "जिसका कोई व्यक्ति मारा गया हो, उसके पास दो बेहतरीन विकल्पों में से चुनाव का अधिकार है: यदि वह चाहे तो खून का मुआवज़ा (दियत) ले ले, और यदि वह चाहे तो बदला (क़िसास) ले ले।" अबू हनीफ़ा ने कहा: तो मैंने इब्न अबी ज़ीब से कहा: "क्या आप इस पर अमल करते हैं, ऐ अबू अल-हारिस?!" तब उन्होंने मेरे सीने पर प्रहार किया, मुझ पर बहुत चिल्लाए, मुझे डांटा और कहा: "मैं तुम्हें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीस सुना रहा हूँ और तुम पूछ रहे हो: 'क्या आप इस पर अमल करते हैं?' हाँ, मैं इस पर अमल करता हूँ, और यह मुझ पर और जिसे भी यह सुनाई दे, उस पर फ़र्ज़ है। वास्तव में, अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल (1) ने लोगों में से मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को चुना, उनके माध्यम से और उनके हाथों लोगों को हिदायत दी, और उनके लिए वही चुना जो उनके लिए और उनकी ज़ुबान से चुना; इसलिए मख़लूक (सृष्टि) पर अनिवार्य है कि वे स्वेच्छा से या अधीनता के साथ उनका अनुसरण करें, इससे किसी मुसलमान के लिए कोई रास्ता नहीं है।" उन्होंने कहा: "और वह मुझ पर चिल्लाना बंद नहीं हुए यहाँ तक कि मैंने चाहा कि वह चुप हो जाएँ(2)।"

पंद्रहवीं बात: अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जिसे उसके भाई की ओर से कुछ माफ़ी दे दी गई हो, तो भली रीति से पीछा करना और अच्छी तरह उसे अदा करना है।} विद्वानों ने "जो कोई" (मन) और "माफ़ किया गया" (उफ़िया) की व्याख्या में पांच मत दिए हैं: पहला: यह कि "जो कोई" से तात्पर्य कातिल है, और "माफ़ किया गया" में माफ़ करने वाला शामिल है जो खून का वली (वारिस) है, और "भाई" वह है जिसकी हत्या हुई है, और "कुछ" (शाय') वह खून है जिसे माफ़ कर दिया गया है, जो खून के मुआवज़े (दियत) लेने की ओर ले जाता है। यह इब्न अब्बास, कतादा, मुजाहिद और विद्वानों के एक समूह का मत है। इस मत में माफ़ी (अल-अफ़्व) अपने शाब्दिक अर्थ (3) पर है, जो कि 'त्याग' (4) है। अर्थ यह है: यदि मारे गए व्यक्ति का वली कातिल को उसके खून के बदले माफ़ कर देता है और बदला (क़िसास) छोड़ देता है, तो वह दियत लेता है और भली रीति से उसका पालन करता है, और कातिल उसे अच्छी तरह अदा करता है। दूसरा: जो कि मलिक का मत है: कि "जो कोई" से

तात्पर्य वली (वारिस) है, और "उफ़िया" का अर्थ है "आसान किया गया," न कि माफ़ी के सामान्य अर्थ में। "भाई" से तात्पर्य कातिल है, और "कुछ" से तात्पर्य दियत है, यानी यदि वली झुकता है...

(1) (ख) और (म) में: "अज़्ज़ व जल्ल सनाउहु" (प्रतापी और महान है उसकी स्तुति)। (2) मुसनद अल-शाफ़ई 1/21, और अल-रिसाला 450-452; और 'दाख़िरीन' का अर्थ है 'विनम्र/अधीन', देखें मुसनद अहमद (27160)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/245, और उल्लिखित विवरणों को अल-तबरी ने 3/105-108 में निकाला है, देखें अल-कशाफ़ 1/332, और अल-बहर अल-मुहीत 2/12। (4) अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत 2/12 में कहा: "अफ़ा" की व्याख्या "छोड़ दिया/त्याग दिया" के रूप में नहीं की जाती क्योंकि यह उपयोग केवल हम्ज़ा के साथ सिद्ध है, जैसे "दाढ़ियाँ छोड़ दो (अफ़ु अल-लिहा)।" यह स्वीकार्य नहीं है कि "उफ़िया" का अर्थ "त्यागना" लिया जाए, भले ही गुनाह माफ़ करने वाला उसे सज़ा के बिना छोड़ देता है, क्योंकि भाषा के नियम निश्चित होते हैं।

سورة البقرہ: آیت ۱۷۸ ۷۹

اور ربیع نے شافعی سے روایت کی، انہوں نے کہا: مجھے ابوحنیفہ بن سماک بن الفضل الشہابی نے خبر دی، انہوں نے کہا: مجھے ابن ابی ذئب نے المقبری سے، انہوں نے ابوشریح الکعبی سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فتح مکہ کے سال فرمایا: "جس کا کوئی مقتول ہو، اسے دو بہترین صورتوں کا اختیار ہے: اگر وہ چاہے تو دیت لے لے، اور اگر وہ چاہے تو اس کے لیے قصاص ہے۔" ابوحنیفہ نے کہا: میں نے ابن ابی ذئب سے کہا: "اے ابوالحارث! کیا آپ اسے قبول کرتے ہیں؟!" تو انہوں نے میرے سینے پر ضرب لگائی، اور مجھ پر بہت زیادہ چیخے، اور مجھے جھڑکا، اور کہا: "میں تمہیں رسول اللہ ﷺ سے حدیث سنا رہا ہوں اور تم کہتے ہو: 'کیا آپ اسے مانتے ہیں؟' جی ہاں، میں اسے مانتا ہوں، اور یہ مجھ پر اور جس نے اسے سنا اس پر فرض ہے؛ بے شک اللہ عزوجل (۱) نے لوگوں میں سے محمد ﷺ کو چنا، پس ان کے ذریعے اور ان کے ہاتھوں لوگوں کو ہدایت دی، اور ان کے لیے وہی پسند کیا جو آپ ﷺ کے لیے اور آپ کی زبان سے پسند کیا؛ پس مخلوق پر لازم ہے کہ وہ بخوشی یا مجبوری میں ان کی پیروی کریں، کسی مسلمان کے لیے اس سے نکلنے کی کوئی گنجائش نہیں ہے۔" انہوں نے کہا: "وہ مجھ پر چیخنے سے باز نہیں آئے یہاں تک کہ میں نے تمنا کی کہ وہ خاموش ہو جائیں (۲)۔"

پندرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جس کسی کو اس کے بھائی کی طرف سے کچھ معافی دی جائے، تو بھلے طریقے سے پیچھا کرنا اور عمدہ طریقے سے اسے ادا کرنا ہے۔} علماء نے "مَنْ" (جو کوئی) اور "عُفِيَ" (معاف کیا گیا) کی تاویل میں پانچ اقوال پر اختلاف کیا ہے: ان میں سے پہلا: یہ کہ "مَنْ" سے مراد قاتل ہے، اور "عُفِيَ" میں ایک معاف کرنے والا شامل ہے جو ولیِ دم (وارث) ہے، اور بھائی سے مراد مقتول ہے، اور "شَيْءٌ" وہ خون ہے جس سے درگزر کیا جائے،

اور یہ دیت لینے کی طرف لوٹتا ہے؛ یہ ابن عباس، قتادہ، مجاہد اور علماء کی ایک جماعت کا قول ہے۔ اور اس قول میں معافی (عفو) اپنے اصل معنی (۳) پر ہے، جو کہ ترک (چھوڑ دینا) ہے (۴)۔ اور معنی یہ ہے: کہ قاتل کو جب مقتول کا ولی اس کے خون سے معاف کر دے اور قصاص ساقط کر دے، تو وہ دیت لے اور بھلے طریقے سے اس کا مطالبہ کرے، اور قاتل اسے حسن سلوک کے ساتھ ادا کرے۔ دوسرا: اور وہ امام مالک کا قول ہے: کہ "مَنْ" سے مراد ولی ہے، اور "عُفِيَ" کا معنی ہے "آسان کر دیا گیا،" نہ کہ معافی کے اپنے اصل معنی پر۔ اور بھائی سے مراد قاتل ہے، اور "شَيْءٌ" سے مراد دیت ہے، یعنی جب ولی مائل ہو جائے...

(۱) (خ) اور (م) میں ہے: "عز وجل ثناؤه" (عظیم اور بزرگ ہے اس کی ثنا)۔ (۲) مسند شافعی ۲۱/۱، اور الرسالہ ۴۵۰-۴۵۲؛ اور 'داخرین' کا معنی ہے 'عاجز/ذلیل'، دیکھئے مسند احمد (۲۷۱۶۰)۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۴۵/۱، اور مذکورہ خبروں کو طبری نے ۱۰۵/۳-۱۰۸ میں نکالا ہے، دیکھئے الکشاف ۳۳۲/۱، اور البحر المحیط ۱۲/۲۔ (۴) ابو حیان نے البحر المحیط ۱۲/۲ میں کہا: "عفی" کی تفسیر "ترک" کے معنی میں نہیں کی جاتی، کیونکہ یہ استعمال صرف ہمزہ کے ساتھ ثابت ہے، جیسے: "داڑھیاں چھوڑ دو (اعفوا اللحی)"۔ اور یہ جائز نہیں ہے کہ "عفی" میں "ترک" کا معنی شامل کیا جائے، اگرچہ گناہ معاف کرنے والا اسے بغیر سزا کے چھوڑ دینے والا ہوتا ہے، کیونکہ لسانی تضمین کے قواعد طے شدہ ہیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 80 Forgiving retaliation (Qisas) in exchange for taking blood money (Diyah), for the killer has the choice between giving it or surrendering himself; sometimes it is facilitated, and sometimes it is not. Others besides Malik say: If the guardians (of the victim) agree to the blood money, the killer has no choice; rather, it becomes obligatory upon him. This view has been narrated from Malik, and many of his companions preferred it (1). Abu Hanifa said: The meaning of "was forgiven" is "was given"; and forgiveness (Al-'Afw) linguistically means giving. That is why God Almighty said: {Take what is given freely (Al-'Afwa)} [Al-A'raf: 199], meaning: what is easy of character (2). Abu Al-Aswad Al-Du'ali said: Accept forgiveness from me to maintain my affection (3) The Prophet (peace be upon him) said: "The beginning of the (prayer) time is God's pleasure, and the end of it is God's forgiveness" (4), meaning God's easing (5) for His servants (6). So it is as if He said: Whoever is offered something of the blood money should accept it and follow with kindness, and the killer should pay it to him with excellence. God Almighty urged taking money if it was made easy from the side of the killer, and informed (7) that it is a mitigation from Him and a mercy; just as He said after (8) mentioning retaliation in Surah Al-Ma'idah: {But whoever foregoes it by way of charity, it shall be an expiation for him} [Al-Ma'idah: 45]. So He urged him to mercy.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/246. (2) His saying: "of character", from (Zha), and it is likewise in Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 1/51, and Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 1/150. (3) It is in his Diwan p. 150, and Al-Sihah (Afa), and its completion is: "and do not speak in my anger when I am angry." (4) Narrated by Ibn Adi in Al-Kamil 2/509, and Ibn al-Jawzi in Al-Ilal (651) from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him). Ibn Adi said: This chain of narration is not reported by anyone other than Baqiyyah, and it is among the Hadiths that Baqiyyah narrates from unknown people. It was also narrated by Al-Tirmidhi (172), Ibn Hibban in Al-Majruheen 3/138, Ibn Adi in Al-Kamil, Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 1/435, and Ibn al-Jawzi in Al-Ilal (652) from the Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both), and its wording is: "The first time of prayer is God's pleasure, and the last time is God's forgiveness." Al-Bayhaqi said: This Hadith is known through Ya'qub bin Al-Walid Al-Madani, and Ya'qub is a rejected narrator; Yahya bin Ma'in weakened him, Ahmad bin Hanbal and other memorizers called him a liar and attributed fabrication to him... It has been narrated through other chains, all of which are weak. (5) In (M): "witnessed". (6) From his saying: "The Prophet said..." from (Zha) and (M), and it is not in the rest of the copies. (7) In (Zha): "and He informed him", and the established text is from (M),

which corresponds to what is in Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 1/150, and Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 1/51-52, and the speech from them is other than the saying of Abu Hanifa. (8) In (M): "as he said that after", and the established text is from (Zha) (and the speech from it), which corresponds to what is in the two aforementioned sources.

सूरह अल-बकराह: आयत १७८ ८० खून का बदला (क़िसास) माफ करके खून का मुआवज़ा (दियत) लेना, क्योंकि कातिल के पास इसे देने या खुद को सौंपने के बीच विकल्प है; कभी यह आसान होता है, और कभी नहीं। मालिक के अलावा अन्य कहते हैं: यदि (पीड़ित के) उत्तराधिकारी मुआवज़े के लिए सहमत हैं, तो कातिल के पास कोई विकल्प नहीं है; बल्कि, यह उस पर अनिवार्य हो जाता है। यह विचार मालिक से वर्णित है, और उनके कई साथियों ने इसे प्राथमिकता दी है (१)। अबू हनीफा ने कहा: "माफ किया गया" का अर्थ है "दिया गया"; और भाषा में माफ़ी (अल-अफ़्व) का अर्थ देना है; इसीलिए अल्लाह तआला ने कहा: {वह ले लो जो आसानी से दिया जाए (अल-अफ़्व)} [अल-अराफ़ : १९९], अर्थात: जो चरित्र में सरल हो (२)। अबू अल-असवद अल-दुआली ने कहा: मेरा स्नेह बनाए रखने के लिए मुझसे माफ़ी स्वीकार करें (३) और पैगंबर ﷺ ने कहा: "(नमाज़ के) समय की शुरुआत अल्लाह की प्रसन्नता है, और इसका अंत अल्लाह की क्षमा है" (४), जिसका अर्थ है अल्लाह का अपने सेवकों (६) पर आसान करना (५)। तो ऐसा है जैसे उन्होंने कहा: जिसे मुआवज़े में से कुछ दिया जाए, उसे उसे स्वीकार करना चाहिए और अच्छाई के साथ पालन करना चाहिए, और कातिल को उसे उत्कृष्टता के साथ अदा करना चाहिए। अल्लाह तआला ने पैसा लेने का आग्रह किया यदि कातिल की ओर से इसे आसान बनाया गया हो, और सूचित किया (७) कि यह उसकी ओर से एक रियायत और दया है; जैसा कि उन्होंने सूरह अल-माएदा में क़िसास के उल्लेख के बाद (८) कहा: {लेकिन जो कोई इसे दान के रूप में छोड़ दे, तो वह उसके लिए प्रायश्चित होगा} [अल-माएदा : ४५]। इसलिए उन्होंने उसे दया के लिए प्रेरित किया।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४६। (२) उनका कथन: "चरित्र से", (ज़ह) से, और यह अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/५१, और अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान १/१५० में भी ऐसा ही है। (३) यह उनके दीवान पृष्ठ १५०, और अल-सिहाह (अफा) में है, और इसका समापन है: "और जब मैं क्रोधित होऊं तो मेरे गुस्से में बात न करें।" (४) इसे इब्न अदी ने अल-कामिल २/५०९ में और इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल (६५१) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। इब्न अदी ने कहा: यह हदीस इस सनद के साथ बक़िय्या के अलावा कोई और बयान नहीं करता है, और यह उन हदीसों में से है जिन्हें बक़िय्या अज्ञात लोगों से बयान करते हैं। इसे तिरमिज़ी (१७२), मज्रूहिन ३/१३८ में इब्न हिब्बान, अल-कामिल में इब्न अदी, अस-सुनन अल-कुबरा १/४३५ में अल-बैहकी, और इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से अल-इलाल (६५२) में इब्न अल-जौज़ी ने भी उद्धृत किया है, और इसके शब्द हैं: "नमाज़ का पहला समय अल्लाह की प्रसन्नता है, और आखिरी

समय अल्लाह की क्षमा है।" अल-बैहकी ने कहा: यह हदीस याकूब बिन अल-वलीद अल-मदनी के माध्यम से जानी जाती है, और याकूब एक अस्वीकृत कथावाचक है; यह्या बिन मुईन ने उन्हें कमजोर बताया, अहमद बिन हंबल और अन्य हाफ़िज़ों ने उन्हें झूठा कहा और इसे गढ़ने का आरोप लगाया... इसे अन्य सनदों के माध्यम से भी वर्णित किया गया है, जो सभी कमजोर हैं। (५) (एम) में: "गवाह"। (६) उनके कथन से: "पैगंबर ﷺ ने कहा..." (ज़ह) और (एम) से, और यह बाकी प्रतियों में नहीं है। (७) (ज़ह) में: "और उसने उसे सूचित किया", और स्थापित पाठ (एम) से है, जो अल-जस्सास १/१५० द्वारा अहकाम अल-कुरान में जो कुछ है, और अल-किया अल-तबरी १/५१-५२ द्वारा अहकाम अल-कुरान के अनुरूप है, और उनमें से भाषण अबू हनीफा के कथन के अलावा है। (८) (एम) में: "जैसा कि उन्होंने उसके बाद कहा", और स्थापित पाठ (ज़ह) से है (और उसमें से भाषण), जो पिछले दो स्रोतों में जो कुछ है उसके अनुरूप है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۸ ۸۰ قصاص کو معاف کر کے دیت (خون بہا) لینے پر، کیونکہ قاتل کو یہ اختیار حاصل ہے کہ وہ اسے دے یا اپنے آپ کو حوالے کر دے؛ کبھی یہ آسان ہوتا ہے اور کبھی نہیں۔ مالک کے علاوہ دیگر کا کہنا ہے: اگر ورثاء دیت پر راضی ہو جائیں تو قاتل کے پاس کوئی اختیار نہیں رہتا، بلکہ یہ اس پر لازم ہو جاتی ہے۔ مالک سے یہ قول مروی ہے، اور ان کے بہت سے اصحاب نے اسے ترجیح دی ہے (۱)۔ اور ابو حنیفہ نے کہا: "عفی" (معاف کیا گیا) کے معنی "بذل" (دیا گیا) کے ہیں؛ اور لغت میں عفو کے معنی بذل کے ہیں؛ اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {خذ العفو} [الاعراف: ۱۹۹] یعنی: جو اخلاق میں سے سہل (آسان) ہو (۲)، اور ابو الاسود الدؤلی نے کہا: خذی العفو منی تستدیمی مودتی (۳) اور نبی ﷺ نے فرمایا: "وقت کا آغاز اللہ کی خوشنودی ہے، اور اس کا آخر اللہ کی معافی ہے" (۴) یعنی اللہ کا اپنے بندوں (۶) پر آسانی (۵) کرنا۔ گویا آپ ﷺ نے فرمایا: جس کو دیت میں سے کچھ پیش کیا جائے تو اسے چاہیے کہ وہ اسے قبول کرے اور اچھے طریقے سے پیروی کرے، اور قاتل کو چاہیے کہ وہ اسے احسان کے ساتھ ادا کرے۔ پس اللہ تعالیٰ نے مال لینے کی ترغیب دی اگر قاتل کی طرف سے اس میں آسانی ہو، اور بتایا (۷) کہ یہ اس کی طرف سے تخفیف اور رحمت ہے؛ جیسا کہ اس نے سورہ المائدہ میں قصاص کے ذکر کے بعد (۸) فرمایا: {فمن تصدق به فهو كفارة له} [المائدہ: ۴۵]۔ پس اسے رحمت کی ترغیب دی۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/۲۴۶۔ (۲) ان کا قول: "اخلاق میں سے"، (ظ) سے، اور اسی طرح الکیا الطبری کی احکام القرآن ۱/۵۱، اور الجصاص کی احکام القرآن ۱/۱۵۰ میں ہے۔ (۳) یہ ان کے دیوان ص ۱۵۰، اور الصحاح (عفا) میں ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "ولا تنطقی فی سورتی حین أغضب"۔ (۴) اسے ابن عدی نے الکامل ۲/۵۰۹ میں، اور ابن الجوزی نے العلل (۶۵۱) میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابن عدی نے کہا: اس سند

کے ساتھ اسے بقیہ کے علاوہ کوئی روایت نہیں کرتا، اور یہ ان احادیث میں سے ہے جو بقیہ مجہول لوگوں سے روایت کرتا ہے۔ اور اسے ترمذی (۱۷۲)، اور ابن حبان نے المجروحین ۳/۱۳۸ میں، اور ابن عدی نے الکامل میں، اور بیہقی نے السنن الکبری ۱/۴۳۵ میں، اور ابن الجوزی نے العلل (۶۵۲) میں حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کے الفاظ ہیں: "نماز کا پہلا وقت اللہ کی خوشنودی ہے، اور آخری وقت اللہ کی معافی ہے"۔ بیہقی نے کہا: یہ حدیث یعقوب بن الولید المدنی کے واسطے سے پہچانی جاتی ہے، اور یعقوب منکر الحدیث ہے؛ یحییٰ بن معین نے اسے ضعیف قرار دیا، اور احمد بن حنبل اور دیگر حفاظ نے اسے جھوٹا کہا اور اسے وضع کی طرف منسوب کیا... اور یہ دوسری سندوں سے بھی مروی ہے جو سب ضعیف ہیں۔ (۵) (م) میں: "شهد"۔ (۶) ان کے قول: "اور نبی ﷺ نے فرمایا..." سے (ظ) اور (م) سے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۷) (ظ) میں: "وأخبره"، اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے جو الجصاص کی احکام القرآن ۱/۱۵۰، اور الکیا الطبری کی احکام القرآن ۱/۵۱-۵۲ کے موافق ہے، اور ان دونوں کا کلام ابو حنیفہ کے قول کے علاوہ ہے۔ (۸) (م) میں: "كما قال ذلك عقب"، اور ثابت شدہ متن (ظ) سے ہے (اور اس میں سے کلام) جو سابقہ دو مآخذ کے موافق ہے۔

81 Surah Al-Baqarah: Verse 178

Pardon and charity (1), and similarly, its recommendation was mentioned (2) in this verse to accept blood money (diyah) if the perpetrator offers it; because it began by mentioning the pardon of the perpetrator (3) by giving the blood money, then it commanded the guardian to follow with kindness and commanded the perpetrator to perform with excellence (4).

A group said: These words refer to specific individuals (5) for whom the entire verse was revealed (6), and they dropped the blood moneys between them as a settlement. The meaning of the verse is: whoever is favored from one of the two parties over the other by something of those blood moneys, and "عفي" (pardoned) here means "favored".

Sufyan bin Husain narrated from Ibn Ashwa' (7), from Ash-Sha'bi who said: There were two tribes among the Arabs between whom fighting occurred, so some were killed from these and those, and one of the two tribes said: We will not be satisfied until a man is killed for a woman and a man for a man (8). They took the matter to the Messenger of Allah (PBUH), and he said: "Killing is equal" (9), so they reconciled on blood moneys, and one tribe was favored over the other (10). Thus, His saying: {Prescribed for you is...} until His saying: {And whoever is pardoned anything by his brother...} means: whoever is favored by his brother with a favor, let him follow with kindness. Ash-Sha'bi informed about the reason for the revelation of the verse, and Sufyan mentioned that (11) pardon here is favor, and this is a meaning that the word can bear (12).

(1) In (m): The pardon and charity were recommended towards the mercy of pardon and charity, and in the two predecessors: to pardon and charity. (2) In (m): Recommended in it. (3) His saying: Because it began by mentioning the pardon of the perpetrator, is not in (m). (4) From his saying: And let the killer perform... from (z) and (m) and not in the rest of the manuscripts. (5) In (d), (z), and (th): The designated ones, and what is established from (kh) and (m) is what is consistent with what is in "Al-Muharrar Al-Wajeez" 1/246 and the discussion from it. (6) His saying: all of it, is not in (d) and (z). (7) In (m): Sufyan bin Husain bin Shuaa, which is wrong. Ibn Ashwa' is: Saeed bin Amr bin Ashwa' Al-Hamdani, Al-Kufi, the judge, from the men of Al-Tahdhib. (8) In (z) and (m): and for the man the woman, and what is established from "Ahkam Al-Quran" by Al-Jassas 1/151, and "Ahkam Al-Quran" by Al-Kiya Al-Tabari 1/53, and the report in them both. And Ibn Abi Shaybah narrated it 9/434. (9) In "Ahkam Al-

Jassas" and "Musannaf Ibn Abi Shaybah": "Killing is equal, that is: equal"; and in "Ahkam Al-Kiya": "Killings are equal...". (10) In (m): one. (11) His saying: that, is not in (m). (12) From his saying: Sufyan narrated, until this place is from (z) and (m), and not in the rest of the manuscripts.

८१ सूरह अल-बकरा: आयत १७८

माफ़ी और दान (१), और इसी तरह इस आयत में इसके लिए सिफ़ारिश (२) का ज़िक्र किया गया है कि यदि अपराधी इसे पेश करे तो रक्त-धन (दियत) स्वीकार कर लिया जाए; क्योंकि इसकी शुरुआत अपराधी की माफ़ी (३) के ज़िक्र के साथ रक्त-धन देने से हुई, फिर वली (अभिभावक) को भलाई के साथ अनुसरण करने का आदेश दिया गया और अपराधी को उत्कृष्टता के साथ भुगतान करने का (४)।

एक समूह ने कहा: ये शब्द उन विशिष्ट व्यक्तियों (५) के बारे में हैं जिनके लिए पूरी आयत (६) नाजिल हुई थी, और उन्होंने समझौते के रूप में आपस में रक्त-धन को छोड़ दिया। आयत का अर्थ है: दोनों पक्षों में से जिस किसी को दूसरे पर उन रक्त-धनों में से कुछ के द्वारा श्रेष्ठता दी गई हो, और यहाँ "عفي" (माफ़ी) का अर्थ "श्रेष्ठता" है।

सुफ़ियान बिन हुसैन ने इब्न अश्वा (७) से, अल-शाबी के माध्यम से रिवायत की, जिन्होंने कहा: अरबों के बीच दो कबीले थे जिनके बीच युद्ध हुआ, तो इनमें से और उनमें से कुछ लोग मारे गए, और दोनों कबीलों में से एक ने कहा: हम तब तक संतुष्ट नहीं होंगे जब तक कि महिला के बदले पुरुष और पुरुष के बदले पुरुष न मारा जाए (८)। वे इस मामले को अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के पास ले गए, तो उन्होंने कहा: "हत्या बराबरी की है" (९), इसलिए वे रक्त-धन पर सहमत हो गए, और एक कबीले को दूसरे पर श्रेष्ठता (१०) मिली। तो उनका यह कहना: {तुम्हारे लिए निर्धारित किया गया है...} उनके इस कहने तक: {तो जिसके लिए उसके भाई की ओर से कुछ माफ़ कर दिया जाए...} का अर्थ है: जिसके लिए उसके भाई द्वारा किसी श्रेष्ठता के साथ छूट दी जाए, तो उसे भलाई के साथ अनुसरण करना चाहिए। अल-शाबी ने आयत के अवतरण के कारण के बारे में बताया, और सुफ़ियान ने उल्लेख किया कि (११) यहाँ माफ़ी का अर्थ श्रेष्ठता है, और यह एक ऐसा अर्थ है जिसे शब्द वहन कर सकता है (१२)।

(१) (म) में: माफ़ी और दान की दया की ओर माफ़ी और दान की सिफ़ारिश की गई, और दोनों पूर्वजों में: माफ़ी और दान के लिए। (२) (म) में: उसमें सिफ़ारिश। (३) उनका कहना: क्योंकि इसकी शुरुआत अपराधी की माफ़ी के ज़िक्र से हुई, (म) में नहीं है। (४) उनके इस कहने से: और कातिल अदा करे... (ज़) और (म) से है और बाकी पांडुलिपियों में नहीं है। (५) (द), (ज़) और (थ) में: नामित व्यक्ति, और (ख) और (म) से जो स्थापित है वह वही है जो "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" १/२४६ के

अनुरूप है और चर्चा वहीं से है। (६) उनका कहना: वह सब, (द) और (ज़) में नहीं है। (७) (म) में: सुफ़ियान बिन हुसैन बिन शुआ, जो गलत है। इब्न अश्वा है: सईद बिन अमर बिन अश्वा अल-हमदानी, अल-कूफ़ी, न्यायाधीश, तहज़ीब के पुरुषों में से। (८) (ज़) और (म) में: और पुरुष के बदले महिला, और जो अल-जस्सास की "अहकाम अल-क़ुरान" १/१५१, और अल-किया अल-तबरी की "अहकाम अल-क़ुरान" १/५३ से स्थापित है, और उनमें रिपोर्ट है। और इब्न अबी शैबा ने इसे ९/४३४ पर रिवायत किया है। (९) "अहकाम अल-जस्सास" और "मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा" में: "हत्या बराबरी है, यानी: बराबर"; और "अहकाम अल-किया" में: "हत्याएं बराबर हैं..."। (१०) (म) में: एक। (११) उनका कहना: कि, (म) में नहीं है। (१२) उनके इस कहने से: सुफ़ियान ने रिवायत की, इस स्थान तक (ज़) और (म) से है, और बाकी पांडुलिपियों में नहीं है।

۸۱ سورة البقرہ : آیت ۱۷۸

عفو و صدقہ (۱)، اور اسی طرح اس آیت میں اس کی ترغیب (۲) کا ذکر کیا گیا ہے کہ اگر مجرم دیت پیش کرے تو اسے قبول کر لیا جائے؛ کیونکہ اس کی ابتدا مجرم کی معافی (۳) کے ذکر سے دیت دینے کے ساتھ ہوئی، پھر ولی کو بھلائی کے ساتھ پیروی کرنے کا حکم دیا گیا اور مجرم کو حسن و خوبی کے ساتھ ادائیگی کا (۴)۔

ایک گروہ نے کہا: یہ الفاظ ان مخصوص لوگوں (۵) کے بارے میں ہیں جن کے بارے میں پوری آیت (۶) نازل ہوئی، اور انہوں نے آپس میں بطور تصفیہ دیتوں کو ساقط کر دیا۔ آیت کا معنی یہ ہے: دونوں گروہوں میں سے جس کسی کو دوسرے پر ان دیتوں میں سے کسی چیز کے ذریعے فضیلت دی گئی ہو، اور یہاں "عُفي" فضیلت کے معنی میں ہے۔

سفیان بن حسین نے ابن اشوع (۷) سے، انہوں نے شعبی سے روایت کی، انہوں نے کہا: عربوں کے دو قبیلوں کے درمیان لڑائی ہوئی، جس میں ان سے بھی کچھ لوگ قتل ہوئے اور ان سے بھی، تو ان میں سے ایک قبیلے نے کہا: ہم اس وقت تک راضی نہیں ہوں گے جب تک عورت کے بدلے مرد اور مرد کے بدلے مرد قتل نہ کیا جائے (۸)۔ وہ یہ معاملہ رسول اللہ ﷺ کے پاس لے گئے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "قتل برابر ہے" (۹)، چنانچہ انہوں نے دیتوں پر صلح کر لی، اور ایک قبیلے کو دوسرے پر فضیلت (۱۰) حاصل ہوئی۔ پس اللہ تعالی کا یہ ارشاد: {تم پر فرض کیا گیا ہے...} اس کے اس ارشاد تک: {پھر جس کو اس کے بھائی کی طرف سے کچھ معافی مل جائے...} یعنی: جس کو اس کے بھائی کی طرف سے کسی فضیلت کے ساتھ رعایت دی جائے، تو اسے معروف طریقے سے پیروی کرنی چاہیے۔ شعبی نے آیت کے شانِ نزول کی خبر دی، اور سفیان نے ذکر کیا کہ (۱۱) عفو یہاں فضیلت ہے، اور یہ ایک ایسا معنی ہے جس کا لفظ متحمل ہو سکتا ہے (۱۲)۔

(١) (م) میں: عفو و صدقہ کی رحمت کی طرف عفو و صدقہ کی ترغیب دی گئی، اور سلفین میں: عفو و صدقہ کی طرف۔ (٢) (م) میں: اس میں ترغیب۔ (٣) ان کا قول: کیونکہ اس کی ابتدا مجرم کے عفو کے ذکر سے ہوئی، (م) میں نہیں۔ (٤) ان کے قول: اور قاتل ادا کرے... سے (ظ) اور (م) میں ہے اور باقی نسخوں میں نہیں۔ (٥) (د)، (ز) اور (ظ) میں: معینین، اور (خ) اور (م) سے جو ثابت ہے وہی ہے جو "المحرر الوجیز" ٢٤٦/١ کے مطابق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (٦) ان کا قول: کلھا، (د) اور (ز) میں نہیں۔ (٧) (م) میں: سفیان بن حسین بن شوعہ، جو کہ غلط ہے۔ ابن اشوع ہے: سعید بن عمرو بن اشوع الہمدانی، الکوفی، القاضی، رجالِ تہذیب میں سے۔ (٨) (ظ) اور (م) میں: اور مرد کے بدلے عورت، اور جو جصاص کی "احکام القرآن" ١٥١/١ اور الکیا الطبری کی "احکام القرآن" ٥٣/١ سے ثابت ہے، اور ان دونوں میں خبر ہے۔ اور ابن ابی شیبہ نے اسے ٤٣٤/٩ میں روایت کیا ہے۔ (٩) "احکام الجصاص" اور "مصنف ابن ابی شیبہ" میں: "القتل بواء، یعنی: سواء"؛ اور الکیا کی "احکام القرآن" میں: "القتلی بواء..."۔ (١٠) (م) میں: احد۔ (١١) ان کا قول: ان، (م) میں نہیں۔ (١٢) ان کے قول: روی سفیان، سے یہاں تک (ظ) اور (م) میں ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 82

A fifth interpretation: It is the opinion of Ali, may Allah be pleased with him, and Al-Hasan regarding the distinction between the blood money (diyah) of a man and a woman, and a free person and a slave; meaning: whoever is entitled to that distinction, should follow it with fairness. And the word "u'fiya" (is pardoned) in this context also means a favor or surplus (1). [Issue]: The words of the Almighty (2): "So whoever is pardoned" implies a pardoner. Scholars have differed regarding the guardians (awliya') who have the right of retribution (qisas) and to whom pardon belongs. Ibn al-Mundhir said: A group said: The pardon of anyone who has a share is valid; this is the view of 'Ata, Al-Nakha'i, Al-Hakam, Mujahid, Al-Thawri, Al-Shafi'i, and Ahmad, and we have narrated the meaning of this view from Umar ibn al-Khattab (3). Al-Sha'bi, Tawus, and 'Ata said: A woman's pardon is valid. The people of opinion (Ashab al-Ra'y) said regarding two men if one pardons: the other gets his share of the blood money. Another group said: Women do not have the right to pardon; similarly said Al-Hasan Al-Basri, Qatadah, Al-Zuhri, Ibn Shubrumah, Al-Layth ibn Sa'd, and Al-Awza'i (4). I say: He did not mention Malik in this section. Our scholars have said: The pardon of an heir is valid. If there are multiple heirs and some of them pardon, retribution (qawad) is dropped if the pardoner is equal in degree [or higher] to those remaining. If he is of a lower degree, retribution is not dropped by his pardon. If femininity is added to the higher degree, such as daughters with the father or grandfather, there is no pardon except by the consensus of all. If the parents are alone (5); the mother has no right to pardon or initiate retribution, and likewise brothers and sisters with him (the father). As for the mother and siblings; there is no pardon except by their consensus with her. If the mother, sisters, and agnate relatives ('asabah) are present, and the agnate relatives (6) and mother agree on pardon, it is binding upon the sisters. If the agnate relatives and sisters pardon, it is not binding upon the mother. If there were daughters instead of sisters, the pardon of...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/246. (2) The text from this point until the sixteenth issue is from (Z), and it is not in the other copies. We did not commit to the numbering of issues as it appeared in (Z) so that the numbering does not differ from the rest of the copies. (3) See Musannaf Abd al-Razzaq 10/13-14, and Musannaf Ibn Abi Shaybah 7/317. (4) See Al-Istidhkar 25/279-281, and Al-Mughni by Ibn Qudamah 11/581. (5) In the original (Z): "aqudu", and what is established is from "Aqd al-Jawahir al-Thaminah" 3/253, and what was previously between brackets is from it. (6) In the original (Z): "If

the mother and sisters or agnate relatives gather...", and what is established is from "Aqd al-Jawahir al-Thaminah".

सूरह अल-बक़रह: आयत 178 82

पाँचवीं व्याख्या: यह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) और अल-हसन का पुरुष और महिला, तथा स्वतंत्र व्यक्ति और दास के रक्त-धन (दियत) के बीच के अंतर के बारे में मत है; अर्थात: जिसे वह श्रेष्ठता प्राप्त है, उसे उचित रीति से पालन करना चाहिए। और इस स्थान पर "उफ़िया" (माफ किया गया) का अर्थ 'فضل' (श्रेष्ठता या अतिरिक्त) भी है (1)। [मसला]: अल्लाह तआला का कथन (2): "तो जिसे माफ किया गया" इसमें एक माफ करने वाला शामिल है। विद्वानों ने उन संरक्षकों (औलिया) के बारे में मतभेद किया है जिन्हें प्रतिशोध (क़िसास) का अधिकार है और जिन्हें माफ करने का अधिकार है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: एक समूह ने कहा: हर हिस्सेदार की माफ़ी जायज़ है; यह अता, अल-नखई, अल-हकम, मुजाहिद, अल-थौरी, अल-शाफ़ई और अहमद का मत है, और हमने इस मत का अर्थ उमर बिन अल-खत्ताब (3) से रिवायत किया है। अल-शाबी, ताऊस और अता ने कहा: महिला की माफ़ी जायज़ है। राय वालों (अहले राय) ने दो पुरुषों के बारे में कहा कि यदि उनमें से एक माफ कर दे: तो दूसरे को दियत (रक्त-धन) का अपना हिस्सा मिलेगा। एक समूह ने कहा: महिलाओं के पास माफ़ी का अधिकार नहीं है; इसी प्रकार अल-हसन अल-बसरी, क़तादा, अल-ज़ुहरी, इब्न शुबरुमा, अल-लैथ बिन साद और अल-औज़ाई (4) ने कहा। मैं कहता हूँ: उन्होंने इस अध्याय में मालिक का उल्लेख नहीं किया, और हमारे विद्वानों ने कहा है: वारिस की माफ़ी सही है। यदि वारिस एक से अधिक हों और उनमें से कुछ माफ कर दें, तो प्रतिशोध (क़वद) समाप्त हो जाता है यदि माफ़ करने वाला बाकी बचे लोगों के समान श्रेणी [या उच्च] का हो। यदि वह निचली श्रेणी का है, तो उसकी माफ़ी से प्रतिशोध समाप्त नहीं होता। यदि उच्च श्रेणी के साथ नारीत्व जुड़ जाए, जैसे पिता या दादा के साथ बेटियाँ, तो सबकी सहमति के बिना कोई माफ़ी नहीं होगी। यदि केवल माता-पिता हों (5); तो माँ को न तो माफ़ करने का अधिकार है और न ही क़िसास की माँग करने का, और यही बात उसके(पिता के) साथ भाइयों और बहनों के लिए भी है। जहाँ तक माँ और भाई-बहनों की बात है; उसके साथ उनकी सहमति के बिना कोई माफ़ी नहीं होगी। यदि माँ, बहनें और असबा (पिता पक्ष के रिश्तेदार) एकत्रित हों, और असबा (6) और माँ माफ़ी पर सहमत हों, तो यह बहनों पर लागू होगा। और यदि असबा और बहनें माफ़ कर दें, तो यह माँ पर लागू नहीं होगा। यदि बहनों की जगह बेटियाँ होतीं, तो माफ़ी...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/246। (2) इस स्थान से लेकर सोलहवें मसले तक का पाठ (ज़) से है, और यह बाकी प्रतियों में नहीं है, और हमने मसलों की गिनती का पालन नहीं किया जैसा कि (ज़) में

दिया गया था, ताकि संख्या बाकी प्रतियों से भिन्न न हो। (3) देखें मुसन्फ़ अब्द अल-रज़्ज़ाक़ 10/13-14, और मुसन्फ़ इब्न अबी शैबा 7/317। (4) देखें अल-इस्तिज़कार 25/279-281, और अल-मुग़नी इब्न क़ुदामा द्वारा 11/581। (5) मूल (ज़) में: "अक़ूदु", और जो स्थापित है वह "अक़्द अल-जवाहिर अल-थमीना" 3/253 से है, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (6) मूल (ज़) में: "यदि माँ और बहनें या असबा इकट्ठा हों...", और जो स्थापित है वह "अक़्द अल-जवाहिर अल-थमीना" से है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۸ ۸۲

اور پانچویں تاویل: یہ حضرت علی رضی اللہ عنہ اور حسن کا قول ہے مرد اور عورت، اور آزاد اور غلام کے درمیان دیت کی فضیلت کے بارے میں، یعنی: جس کے لیے وہ فضیلت ہو؛ تو بھلے طریقے سے اتباع کرنا۔ اور اس مقام پر «عُفِيَ» (معاف کیا گیا) کا معنی فضیلت بھی ہے(۱)۔

[مسئلہ]: اللہ تعالیٰ کا قول(۲): ﴿فَمَنْ عُفِيَ﴾ (پس جس کو معاف کر دیا گیا) اس میں ایک معاف کرنے والا شامل ہے، اور اہل علم کا ان اولیاء کے بارے میں اختلاف ہے جنہیں قصاص کا حق حاصل ہے اور جنہیں معافی کا اختیار ہے، ابن المنذر نے کہا: ایک گروہ نے کہا: ہر حصہ دار کی معافی جائز ہے؛ یہ عطاء، نخعی، حکم، مجاہد، ثوری، شافعی اور احمد کا قول ہے، اور ہم نے اس قول کا معنی حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے(۳)۔ اور شعبی، طاؤس اور عطاء نے کہا: عورت کی معافی جائز ہے۔ اور اصحابِ رائے نے دو آدمیوں کے بارے میں کہا جن میں سے ایک معاف کر دے: دوسرے کے لیے دیت کا اس کا حصہ ہوگا۔ اور ایک گروہ نے کہا: عورتوں کے لیے معافی کا اختیار نہیں ہے، اسی طرح حسن بصری، قتادہ، زہری، ابن شبرمہ، لیث بن سعد اور اوزاعی نے کہا ہے(۴)۔ میں کہتا ہوں: انہوں نے اس باب میں امام مالک کا ذکر نہیں کیا، اور ہمارے علماء نے کہا ہے: وارث کی معافی صحیح ہے، پس اگر وارث متعدد ہوں؛ اور ان میں سے کچھ معاف کر دیں، تو قصاص ساقط ہو جائے گا اگر معاف کرنے والا درجہ میں باقی رہنے والوں کے برابر [یا اس سے بلند] ہو، اور اگر وہ درجے میں نیچا ہو تو اس کی معافی سے قصاص ساقط نہیں ہوگا۔ اگر بلندی (درجے کی فوقیت) کے ساتھ نسوانیت مل جائے، جیسے باپ یا دادا کے ساتھ بیٹیاں، تو سب کے جمع ہوئے بغیر معافی نہیں ہوگی، پس اگر صرف والدین تنہا ہوں(۵)؛ تو ماں کو معافی یا قصاص کے مطالبے کا حق نہیں ہے، اور اسی طرح اس (باپ) کے ساتھ بھائیوں اور

بہنوں کا حال ہے۔ رہا ماں اور بہن بھائیوں کا معاملہ؛ تو اس کے ساتھ ان کے جمع ہوئے بغیر معافی نہیں ہوگی۔ پس اگر ماں، بہنیں اور عصبہ جمع ہوں، اور عصبہ(٦) اور ماں معافی پر متفق ہو جائیں، تو بہنوں پر نافذ ہو جائے گا، اور اگر عصبہ اور بہنیں معاف کر دیں، تو ماں پر نافذ نہیں ہوگا، اور اگر بہنوں کی جگہ بیٹیاں ہوتیں تو معافی نافذ ہو جاتی...

(١) المحرر الوجيز ١/ ٢٤٦۔ (٢) اس مقام سے لے کر سولہویں مسئلے تک کی کلام (ظ) سے ہے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور ہم نے مسائل کی گنتی کی پابندی نہیں کی جیسے (ظ) میں وارد ہوئی ہے، تاکہ عدد باقی نسخوں سے مختلف نہ ہو۔ (٣) ملاحظہ کریں مصنف عبد الرزاق ١٠/ ١٣-١٤، اور مصنف ابن ابی شیبہ ٧/ ٣١٧۔ (٤) ملاحظہ کریں الاستذکار ٢٥/ ٢٧٩-٢٨١، اور المغنی لابن قدامہ ١١/ ٥٨١۔ (٥) اصل (ظ) میں: «أقود»، اور جو ثابت شدہ ہے وہ «عقد الجواهر الثمينة» ٣/ ٢٥٣ سے ہے، اور جو خطوطِ وحدانی (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (٦) اصل (ظ) میں: «اگر ماں اور بہنیں یا عصبہ جمع ہوں...»، اور جو ثابت شدہ ہے وہ «عقد الجواهر الثمينة» سے ہے۔

83 Surah Al-Baqarah: Verse 178

The agnates (Asaba) and daughters over the mother. And the pardon of the agnates and the mother did not apply (1) to the daughters because they are closer. Whenever daughters and sisters are together, there is no consideration for the agnates; because they take the inheritance without them. And the grandmother does not take the place of the mother in pardon or standing. All this is according to the narration that they (women) have a say in blood (retribution cases). Judge Abu Muhammad Abdul Wahhab (2) said: There was a difference of opinion regarding Malik concerning women: Do they have a say in blood (retribution) or not? There are two narrations from him: One of them: That they have a say in it, like men, if there is no agnate (Asaba) of their rank. And the other: That they have no say in it. The basis for the first narration: His saying (peace be upon him): «Whoever has a person killed; his family has two choices: if they wish, they kill (retribution), and if they wish, they pardon and take blood money (Diyya)» (3). It was general. And his saying: «Fifty of you shall swear an oath» (4), and because retribution is deserved based on the entitlement to inheritance, it must be established for all heirs like other rights and by analogy with men. The basis for the second: That the authority [over blood] is deserved by support (nusra), and women are not among its people, so they have no authority (5) in the deserved authority. The Judge said: And if we say: they have a say, then in what do they have a say? There are two narrations: one of them is in retribution (Qawad) [without pardon; because pardon is a waiver of right, and they do not have that. And the other is in pardon without retribution]. [Issue]: And scholars differed regarding the murdered person who leaves behind young and old heirs. A group said: The minor is to be waited for until he reaches maturity (6), this opinion was narrated from Umar bin Abdul Aziz, and with it...

---

(1) In 'Iqd al-Jawahir al-Thamina': 'And it was not permissible'. (2) In 'al-Ma'unah' on the school of the scholar of the people of Medina 3/1311-1312, and what follows between brackets is from it. (3) Mentioned previously in the thirteenth issue. (4) Mentioned previously 2/196-197. (5) In 'al-Ma'unah': 'entry/say'. (6) The original phrase (Z): 'waiting for them for the maturity of their small ones', and we did not verify it, and what we established is from Musannaf Abd al-Razzaq (18182), and Musannaf Ibn Abi Shaybah 9/368, and the report is in both.

83 सूरह अल-बक़रह: आयत 178

असाबा (पुरुष संबंधी) और बेटियाँ माँ पर हावी हैं। और असाबा और माँ का माफ़ करना बेटियों पर लागू नहीं हुआ (1) क्योंकि वे अधिक निकट हैं। जब भी बेटियाँ और बहनें एक साथ हों, तो असाबा के लिए कोई बात नहीं है; क्योंकि वे उनके बिना विरासत हासिल कर लेती हैं। और दादी माफ़ी या अधिकार में माँ की जगह नहीं लेती। यह सब इस रिवायत पर आधारित है कि खून के मामलों (किसास) में महिलाओं का दखल है। क़ाज़ी अबू मुहम्मद अब्दुल वहाब (2) ने कहा: महिलाओं के बारे में इमाम मालिक से मतभेद है: क्या खून के मामलों में उनका कोई दखल है या नहीं? उनसे इस बारे में दो रिवायतें हैं: पहली: यह कि उनका इसमें दखल है, पुरुषों की तरह, यदि उनके दर्जे में कोई असाबा (पुरुष वारिस) न हो। और दूसरी: कि उनका इसमें कोई दखल नहीं है। पहली रिवायत का आधार: अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) का फ़रमान है: «जिसका कोई व्यक्ति मारा जाए; उसके परिवार के पास दो विकल्प हैं: यदि वे चाहें तो हत्या करें (किसास), और यदि वे चाहें तो माफ़ कर दें और दियत (खून का जुर्माना) लें» (3)। यह आम था। और उनका कहना: «तुममें से पचास लोग शपथ लेंगे» (4), और क्योंकि किसास विरासत की पात्रता के आधार पर देय है, इसलिए इसे अन्य अधिकारों की तरह सभी वारिसों के लिए पुरुषों की तुलना में स्थापित किया जाना चाहिए। दूसरी रिवायत का आधार: यह कि [खून की] विलायत (अधिकार) मदद (नुसरत) से प्राप्त होती है, और महिलाएँ इसके योग्य नहीं हैं, इसलिए उनके पास इस विलायत (5) में कोई अधिकार नहीं है। क़ाज़ी ने कहा: और यदि हम कहें कि: उनका दखल है, तो उनका किस चीज़ में दखल है? दो रिवायतें हैं: एक किसास (क़वद) में [बिना माफ़ी के, क्योंकि माफ़ी अधिकार छोड़ना है, और उनके पास वह नहीं है। और दूसरी माफ़ी में बिना किसास के]। [मसला]: और विद्वानों में उस मारे गए व्यक्ति के बारे में मतभेद है जो छोटे और बड़े वारिस छोड़ जाता है। एक समूह ने कहा: नाबालिग के वयस्क होने तक प्रतीक्षा की जाएगी (6), यह राय उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ से रिवायत की गई है, और इसी के साथ...

---

(1) 'इक़द अल-जवाहर अल-थमीना' में: 'और यह जायज़ नहीं था'। (2) मदीना के विद्वान के स्कूल पर 'अल-मऊना' में 3/1311-1312, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (3) तेरहवें मसले में पहले बताया गया है। (4) पहले 2/196-197 में बताया गया है। (5) 'अल-मऊना' में: 'दखल/प्रवेश'। (6) मूल वाक्यांश (ज़): 'उनके छोटों के वयस्क होने तक उनकी प्रतीक्षा की जाए', और हमने इसे सत्यापित नहीं किया, और जो हमने स्थापित किया है वह मुसन्नफ़ अब्द अल-रज्जाक (18182) और मुसन्नफ़ इब्न अबी शयबा 9/368 से है, और रिपोर्ट दोनों में है।

83 سورہ البقرہ: آیت 178

عصبہ (مرد رشتہ دار) اور بیٹیاں ماں پر مقدم ہیں۔ عصبہ اور ماں کا معاف کرنا بیٹیوں پر لاگو نہیں ہوا (1) کیونکہ وہ زیادہ قریب ہیں۔ جب بھی بیٹیاں اور بہنیں جمع ہوں تو عصبہ کے لیے کوئی کلام نہیں؛ کیونکہ وہ ان کے بغیر وراثت حاصل کر لیتی ہیں۔ اور دادی معافی یا حق کے قیام میں ماں کے قائم مقام نہیں ہوتی۔ یہ سب اس روایت پر مبنی ہے کہ خون (قصاص) کے معاملات میں عورتوں کا دخل ہے۔ قاضی ابو محمد عبد الوہاب (2) نے کہا: امام مالک سے عورتوں کے بارے میں اختلاف نقل کیا گیا ہے: کیا خون کے معاملات میں ان کا کوئی دخل ہے یا نہیں؟ ان سے اس بارے میں دو روایتیں ہیں: پہلی: یہ کہ ان کا اس میں دخل ہے، مردوں کی طرح، بشرطیکہ ان کے درجے میں کوئی عصبہ نہ ہو۔ دوسری: یہ کہ ان کا اس میں کوئی دخل نہیں ہے۔ پہلی روایت کی وجہ: آپ ﷺ کا ارشاد ہے: «جس کا کوئی شخص قتل کر دیا جائے، اس کے گھر والوں کو دو باتوں کا اختیار ہے: اگر وہ چاہیں تو قتل کریں (قصاص لیں) اور اگر چاہیں تو معاف کر دیں اور دیت لیں» (3)۔ تو یہ حکم عام تھا۔ اور آپ ﷺ کا قول: «تم میں سے پچاس لوگ قسم کھائیں گے» (4)، اور اس لیے کہ قصاص وراثت کی حق داری کی بنیاد پر واجب ہوتا ہے، لہٰذا دیگر حقوق کی طرح اور مردوں پر قیاس کرتے ہوئے تمام ورثاء کے لیے ثابت ہونا چاہیے۔ دوسری وجہ: یہ کہ [خون کی] ولایت نصرت (مدد) سے مستحق ہوتی ہے، اور عورتیں اہل نصرت میں سے نہیں ہیں، اس لیے مستحق ولایت میں ان کی کوئی ولایت (5) نہیں ہوگی۔ قاضی نے کہا: اور اگر ہم کہیں کہ: ان کا دخل ہے، تو ان کا کس چیز میں دخل ہے؟ اس میں دو روایتیں ہیں: ایک قصاص (قود) میں [معافی کے بغیر؛ کیونکہ معافی حق کو ساقط کرنا ہے اور انہیں اس کا اختیار نہیں۔ اور دوسری معافی میں قصاص کے بغیر]۔ [مسئلہ]: اور علماء نے اس مقتول کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو

چھوٹے اور بڑے ورثاء چھوڑ کر جائے۔ ایک گروہ نے کہا: چھوٹے کے بالغ ہونے تک انتظار کیا جائے گا (6)، یہ قول عمر بن عبدالعزیز سے مروی ہے، اور اسی کے ساتھ...

---

(1) عقد الجواہر الثمینہ میں ہے: 'اور یہ جائز نہیں ہوا'۔ (2) المعونة على مذهب عالم اہل المدینہ 1311/3-1312 میں، اور جو کچھ قوسین (brackets) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (3) تیرہویں مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔ (4) 196/2-197 میں پہلے گزر چکا ہے۔ (5) المعونہ میں ہے: 'مدخل' (دخل)۔ (6) اصل عبارت (ظ): ان کے چھوٹوں کے بالغ ہونے کا انتظار کیا جائے، اور ہم نے اس کی تحقیق نہیں کی، اور جو کچھ ہم نے ثابت کیا ہے وہ مصنف عبدالرزاق (18182) اور مصنف ابن ابی شیبہ 368/9 سے ہے، اور خبر دونوں میں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 84 Ibn Abi Layla, Ibn Shubruma, Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq said: Ibn al-Mundhir said: According to this view, if it is necessary to wait for the maturity of their young ones, it is also necessary to wait for the arrival of their absent ones, and for the recovery of those who are unconscious among them, then their heirs take their place. A group said: The adults have the right to kill the murderer before the children reach maturity; this is the view of Hammad ibn Abi Sulayman, Malik, Al-Awza'i, Al-Layth ibn Sa'd, and Al-Nu'man. Some of those who agreed with Ibn Abi Sulayman argued (1) that Al-Hasan ibn Ali killed Ibn Muljam for Ali, and Ali had young children (2). Judge Abdul Wahhab said (3): Because it is an authority deserved by agnation (asabba), the minor and the insane have no part in it; its origin is the authority over marriage, and the absent one is not excluded by it, because absence does not terminate his authority. [Issue]: The scholars differed on what is required of the killer who is pardoned by the guardian of the blood (wali al-dam). Malik, Al-Layth ibn Sa'd, and Al-Awza'i said: He is given a hundred lashes and imprisoned for a year. Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq said: There is nothing against him, and Abu Thawr said the same; he said: unless he is known for evil, then the Imam should discipline him according to what he deems will deter him (4). Ibn al-Mundhir said: There is nothing against him. I say: Abu Thawr's view is good. [Issue]: His Almighty's saying: {But if any remission is made by the brother (of the slain), then grant any reasonable demand...} indicates that the blood money for intentional killing is on the killer (5). The scholars differed in determining it; Al-Shafi'i said: The blood money for a free Muslim is one hundred camels, no other blood money, as the Messenger of Allah ﷺ ordained, and Tawus said the same (6).

---

(1) In the original (Z): Ibn al-Saman, and what we have established is correct. (2) Narrated by Ibn Abi Shaybah 9/368, Al-Bayhaqi 8/58, and see Al-Mughni by Ibn Qudamah 11/576. (3) In Al-Ma'una on the school of the Scholar of Medina 3/1312. (4) The phrasing in the original (Z) is not refined, and its wording is: that he is not a man who knows evil, so it is for the Imam to discipline him on the step of the prophecy's news to the extent that suffices, and what is established is from Al-Istidhkar 25/278, and Bidayat al-Mujtahid 8/438, and see Al-Mughni 11/584. (5) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 1/56. (6) See Al-Mughni 12/6.

सूरा अल-बक़रह: आयत 178 84 इब्न अबी लैला, इब्न शुब्रमा, अल-शाफ़ई, अहमद और इसहाक़ ने कहा। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: इस राय के अनुसार, यदि उनके छोटे बच्चों के वयस्क होने का इंतज़ार करना आवश्यक है, तो उनके अनुपस्थित लोगों के आगमन और उनके बीच बेहोश लोगों के होश में आने का इंतज़ार करना भी आवश्यक है, फिर उनके वारिस उनकी जगह लेंगे। एक समूह ने कहा: बड़ों को बच्चों के वयस्क होने से पहले हत्यारे को मारने का अधिकार है; यह हम्माद इब्न अबी सुलेमान, मलिक, अल-अवज़ाई, अल-लैथ इब्न साद और अल-नुमान की राय है। इब्न अबी सुलेमान (1) से सहमत होने वालों में से कुछ ने तर्क दिया कि अल-हसन इब्न अली ने अली के लिए इब्न मुल्जिम को मार डाला था, जबकि अली के छोटे बच्चे थे (2)। काज़ी अब्दुल वहाब ने कहा (3): क्योंकि यह 'असबियत' (पितृवंशीय संबंध) द्वारा हकदार एक अधिकार है, इसलिए नाबालिग और पागल का इसमें कोई हिस्सा नहीं है; इसका आधार विवाह का अधिकार है, और अनुपस्थित व्यक्ति इस पर बाध्य नहीं है; क्योंकि अनुपस्थिति उसके अधिकार को समाप्त नहीं करती है। [मसला]: विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद है कि उस हत्यारे पर क्या अनिवार्य है जिसे खून के वली (अभिभावक) द्वारा माफ़ कर दिया गया है। मलिक, लैथ इब्न साद और अवज़ाई ने कहा: उसे सौ कोड़े मारे जाएं और एक साल के लिए कैद किया जाए। अल-शाफ़ई, अहमद और इसहाक़ ने कहा: उस पर कुछ भी नहीं है, और अबू थौर ने भी यही कहा; उन्होंने कहा: सिवाय इसके कि वह बुराई के लिए जाना जाता हो, तो इमाम उसे उस हद तक दंडित करेगा जो वह उसे रोकने के लिए उचित समझता है (4)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: उस पर कुछ भी नहीं है। मैंने कहा: अबू थौर की बात अच्छी है। [मसला]: अल्लाह तआला का कथन: {फिर जिसके लिए उसके भाई की ओर से कुछ माफ़ी दी जाए, तो भले तरीके से उसका अनुसरण किया जाए} यह दर्शाता है कि जानबूझकर की गई हत्या का 'दिया' (रक्त मूल्य) हत्यारे पर है (5)। विद्वानों ने इसके निर्धारण में मतभेद किया है; अल-शाफ़ई ने कहा: एक स्वतंत्र मुस्लिम का दिया सौ ऊँट है, इसके अलावा कोई और दिया नहीं है, जैसा कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने निर्धारित किया है, और ताऊस ने भी यही कहा (6)।

---

(1) मूल (ظ) में: इब्न अल-समान, और जो हमने साबित किया है वह सही है। (2) इसे इब्न अबी शायबा 9/368, अल-बैहक़ी 8/58 द्वारा निकाला गया है, और इब्न कुदामा द्वारा अल-मुग़नी 11/576 देखें। (3) अल-मदीना के विद्वान के स्कूल पर अल-मउना 3/1312 में। (4) मूल (ظ) में वाक्यांश परिष्कृत नहीं है, और इसके शब्द हैं: कि वह ऐसा व्यक्ति न हो जो बुराई जानता हो, इसलिए इमाम के लिए यह है कि वह उसे नबूवत की खबर के आधार पर उस हद तक दंडित करे जो पर्याप्त हो, और अल-

इस्तिज़कार 25/278, और बिदायत अल-मुज्तहिद 8/438 से जो साबित है, और अल-मुग़नी 11/584 देखें। (5) अल-किया अल-तब़री द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/56। (6) अल-मुग़नी 12/6 देखें।

سورة البقرہ: آیت 178 84 ابن ابی لیلیٰ، ابن شبرمہ، شافعی، احمد اور اسحاق نے کہا۔ ابن منذر نے کہا: اس قول کے مطابق اگر ان کے چھوٹوں کے بالغ ہونے کا انتظار کرنا واجب ہے تو اسی طرح ان کے غائب کی آمد اور ان میں سے بے ہوش کے ہوش میں آنے کا انتظار کرنا بھی واجب ہے، پھر ان کے وارث ان کے قائم مقام ہوں گے۔ ایک گروہ نے کہا: بڑوں کے لیے جائز ہے کہ وہ بچوں کے بالغ ہونے سے پہلے قاتل کو قتل کر دیں؛ یہ حماد بن ابی سلیمان، مالک، اوزاعی، لیث بن سعد اور نعمان کا قول ہے، اور ابن ابی سلیمان (1) سے اتفاق کرنے والوں میں سے بعض نے اس بات سے استدلال کیا کہ حسن بن علی نے علی کی خاطر ابن ملجم کو قتل کیا تھا، جبکہ علی کے چھوٹے بچے بھی تھے (2)۔ قاضی عبد الوہاب نے کہا (3): اس لیے کہ یہ عصبہ ہونے کی بنا پر ایک مستحق ولایت ہے، لہذا صغیر اور مجنون کا اس میں کوئی دخل نہیں؛ اس کی اصل ولایتِ نکاح ہے، اور غائب اس پر لازم نہیں آتا؛ کیونکہ غیبت اس کی ولایت کو منقطع نہیں کرتی۔

[مسئلہ]: علماء کا اس بارے میں اختلاف ہے کہ اس قاتل پر کیا واجب ہے جسے ولیِ دم معاف کر دے۔ مالک، لیث بن سعد اور اوزاعی نے کہا: اسے سو کوڑے مارے جائیں گے اور ایک سال قید کیا جائے گا۔ شافعی، احمد اور اسحاق نے کہا: اس پر کچھ نہیں ہے، اور یہی ابو ثور نے کہا؛ انہوں نے کہا: سوائے اس کے کہ وہ شر کے ساتھ جانا جاتا ہو، تو امام اسے اس قدر تادیب کرے گا جتنا وہ اسے روکنے کے لیے مناسب سمجھے (4)۔ ابن منذر نے کہا: اس پر کچھ نہیں۔ میں نے کہا: ابو ثور کا قول اچھا ہے۔ [مسئلہ]: اللہ تعالیٰ کا قول: {پس جس کے لیے اس کے بھائی کی طرف سے کچھ معافی کر دی جائے، تو اسے معروف طریقے کی پیروی کرنی چاہیے} اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ قتلِ عمد کی دیت قاتل پر ہے (5)۔ اور علماء نے اس کے تعین میں اختلاف کیا ہے؛ شافعی

نے کہا: آزاد مسلمان کی دیت سو اونٹ ہے، اس کے علاوہ کوئی دیت نہیں، جیسا کہ رسول اللہ ﷺ نے مقرر فرمایا، اور یہی طاؤس نے کہا (6)۔

---

(1) اصل (ظ) میں: ابن السمان، اور درست وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ (2) اسے ابن ابی شیبہ 9/368، بیہقی 8/58 نے روایت کیا ہے، اور ابن قدامہ کی المغنی 11/576 دیکھیں۔ (3) عالمِ مدینہ کے مذہب پر المعونہ 3/1312 میں۔ (4) اصل (ظ) میں عبارت عمدہ نہیں ہے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: کہ وہ ایسا آدمی نہ ہو جو شر کو جانتا ہو، تو امام کے لیے یہ ہے کہ وہ اسے خبرِ نبوی کی بنیاد پر اس قدر سزا دے جو کافی ہو، اور جو الاستذکار 25/278 اور بدایۃ المجتہد 8/438 سے ثابت ہے، اور المغنی 11/584 دیکھیں۔ (5) احکام القرآن للکیا الطبری 1/56۔ (6) المغنی 6/12 دیکھیں۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 178

Malik said: It consists of three types: camels, gold, and silver. Nothing else is taken from goods, animals, or otherwise. Its requirement arises in three cases: accidental killing, quasi-intentional killing, and intentional killing. It consists of a hundred camels, or a thousand dinars of gold, or twelve thousand dirhams of silver(1). Ibn al-Mundhir said: The blood money (diyah) for a free Muslim man is a hundred camels at all times, as prescribed by the Messenger of Allah ﷺ. Those who required the people of gold to pay in gold did not differ that the diyah from gold is a thousand dinars. However, they differed regarding what is due from the people of silver. Al-Thawri, Al-Nu'man and his two companions, and Abu Thawr said: Upon the people of silver is ten thousand dirhams. Al-Hasan al-Basri, Urwah ibn al-Zubayr, Malik, Ahmad, and Ishaq said: Upon the people of silver is twelve thousand dirhams. The reports from Umar regarding the number of dirhams varied, and none of them are authentic as they are mursal (disconnected chains)(2). Further clarification on this chapter will come in Surah An-Nisa, Allah willing(3). [Issue]: They differed regarding the ages of camels for the blood money of intentional killing. Al-Shafi'i said: Thirty hiqqah (three-year-olds), thirty jadh'ah (four-year-olds), and forty khalifah (pregnant) camels in whose bellies are their offspring. Malik said: It is divided into quarters: twenty-five bint makhad (one-year-old females), twenty-five bint labun (two-year-old females), twenty-five hiqqah, and twenty-five jadh'ah. Abu Thawr said: It is divided into fifths: twenty bint makhad, twenty bint labun, twenty ibn labun (two-year-old males), twenty hiqqah, and twenty jadh'ah(4). Ibn al-Mundhir said: His argument is that this is the minimum stated regarding it. [Issue]: Our scholars said: There are two reasons for its obligation: pardoning in exchange for an unspecified diyah, or the pardon of some of the heirs; this is according to the famous report. In the report of Muhammad(5): If they pardon for an unspecified diyah, or some of the heirs pardon and the matter returns to the diyah, then it is like the diyah for accidental killing; except that the paternal relatives ('aqilah) do not...

(1) Al-Ma'unah 3/1319. (2) See Al-Istidhkar 25/11-12, Al-Tamhid 17/342-344, and Al-Mughni 12/7-8. (3) In the commentary on the words of the Almighty: "And blood money paid to his family" Verse (92). (4) See Al-Istidhkar 25/20-27. (5) He is Muhammad ibn Ibrahim ibn al-Mawwaz.

सूरह अल-बकराह: आयत १७८

मलिक ने कहा: यह तीन प्रकार के हैं: ऊंट, सोना और चांदी। इसके अलावा माल, जानवरों या अन्य किसी चीज़ से कुछ नहीं लिया जाता। इसकी अनिवार्यता तीन चीजों में है: गलती से हत्या, अर्ध-इरादतन हत्या और इरादतन हत्या। यह सौ ऊंट, या एक हजार स्वर्ण दीनार, या बारह हजार चांदी के दिरहम (१) के रूप में है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: एक स्वतंत्र मुस्लिम व्यक्ति का रक्त-मूल्य (दियत) हर समय सौ ऊंट है, जैसा कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने निर्धारित किया है। जिन लोगों ने सोने के मालिकों पर सोना अनिवार्य किया, उनमें इस बात पर कोई मतभेद नहीं था कि सोने से दियत एक हजार दीनार है। लेकिन चांदी वालों पर क्या देय है, इस बारे में उन्होंने मतभेद किया; अल-थौरी, अल-नुमान और उनके दो साथियों, और अबू थौर ने कहा: चांदी वालों पर दस हजार दिरहम हैं। अल-हसन अल-बसरी, उरवा इब्न अल-जुबैर, मलिक, अहमद और इसहाक ने कहा: चांदी वालों पर बारह हजार दिरहम हैं। दिरहमों की संख्या के बारे में उमर से प्राप्त रिवायतें अलग-अलग हैं, और उनमें से कुछ भी प्रामाणिक नहीं है क्योंकि वे मुर्सल (टूटी हुई कड़ी वाली) हैं(२)। इस अध्याय का अधिक विवरण सूरह अन-निसा में आएगा, इंशा अल्लाह(३)। [मसला]: उन्होंने इरादतन हत्या की दियत में ऊंटों की उम्र के बारे में मतभेद किया; अल-शाफ़ई ने कहा: तीस हिक्का (तीन साल की मादा), तीस जज़आ (चार साल की मादा), और चालीस खलीफ़ा (गाभिन) ऊंट जिनके पेट में उनके बच्चे हों। मलिक ने कहा: यह चार भागों में है: पच्चीस बिन्त मख़ाद (एक साल की मादा), पच्चीस बिन्त लबून (दो साल की मादा), पच्चीस हिक्का और पच्चीस जज़आ। अबू थौर ने कहा: यह पांच भागों में है: बीस बिन्त मख़ाद, बीस बिन्त लबून, बीस इब्न लबून (दो साल का नर), बीस हिक्का और बीस जज़आ(४)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: उनका तर्क यह है कि इस बारे में कहा गया यह न्यूनतम है। [मसला]: हमारे विद्वानों ने कहा: इसकी अनिवार्यता के दो कारण हैं: अस्पष्ट दियत पर क्षमा करना, या कुछ वारिसों द्वारा क्षमा करना; यह प्रसिद्ध रिवायत के अनुसार है। मुहम्मद की रिवायत(५) में है: यदि वे एक अस्पष्ट दियत पर क्षमा कर देते हैं, या कुछ वारिस क्षमा कर देते हैं और मामला दियत पर वापस आ जाता है, तो यह गलती से हुई हत्या की दियत के समान है; सिवाय इसके कि आक़िला (पितृपक्ष के रिश्तेदार) नहीं...

(१) अल-मऊना ३/१३१९। (२) अल-इस्तिज़कार २५/११-१२, अल-तमहीद १७/३४२-३४४, और अल-मुग़नी १२/७-८ देखें। (३) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: "और उसके परिवार को सौंपा

गया रक्त-धन" आयत (९२)। (४) अल-इस्तिज़कार २५/२०-२७ देखें। (५) वह मुहम्मद बिन इब्राहिम बिन अल-मव्वाज़ हैं।

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۸

امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: دیت کی تین قسمیں ہیں: اونٹ، سونا اور چاندی۔ ان کے علاوہ کسی تجارتی سامان، جانور یا کسی اور چیز سے دیت نہیں لی جائے گی۔ دیت تین وجوہات سے واجب ہوتی ہے: قتلِ خطا، قتلِ شبہ عمد اور قتلِ عمد۔ دیت میں سو اونٹ، یا ایک ہزار دینار سونا، یا بارہ ہزار درہم چاندی (۱) واجب ہے۔ ابن المنذر رحمہ اللہ نے فرمایا: آزاد مسلمان کی دیت ہر زمانے میں سو اونٹ ہے جیسا کہ رسول اللہ ﷺ نے مقرر فرمایا۔ سونا ادا کرنے والوں پر جنہوں نے سونا واجب قرار دیا ان میں اس پر کوئی اختلاف نہیں کہ سونے سے دیت ایک ہزار دینار ہے۔ البتہ چاندی والوں پر کتنا واجب ہے اس میں اختلاف ہوا؛ ثوری، امام ابو حنیفہ (النعمان) اور ان کے دو ساتھیوں (صاحبین) اور ابو ثور نے کہا: چاندی والوں پر دس ہزار درہم واجب ہیں۔ جبکہ حسن بصری، عروہ بن زبیر، مالک، احمد اور اسحاق رحمہ اللہ نے کہا: چاندی والوں پر بارہ ہزار درہم واجب ہیں۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے درہموں کی تعداد کے بارے میں روایات مختلف ہیں اور ان میں سے کوئی بھی ان سے صحیح سند سے ثابت نہیں کیونکہ وہ مرسل ہیں (۲)۔ اس باب کی مزید تفصیل ان شاء اللہ تعالیٰ سورہ نساء میں آئے گی (۳)۔ [مسئلہ]: قتلِ عمد کی دیت میں اونٹوں کی عمر کے بارے میں اختلاف ہوا؛ امام شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا: تیس حقہ (تین سالہ اونٹنیاں)، تیس جذعہ (چار سالہ اونٹنیاں) اور چالیس خلفہ (ایسی اونٹنیاں جن کے پیٹ میں بچے ہوں)۔ امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: یہ چار حصوں میں ہے: پچیس بنت مخاض (ایک سالہ اونٹنیاں)، پچیس بنت لبون (دو سالہ اونٹنیاں)، پچیس حقہ اور پچیس جذعہ۔ ابو ثور رحمہ اللہ نے فرمایا: یہ پانچ حصوں میں ہے: بیس بنت مخاض، بیس بنت لبون، بیس ابن لبون (دو سالہ نر اونٹ)، بیس حقہ اور بیس جذعہ (۴)۔ ابن المنذر رحمہ اللہ نے فرمایا: ان کی دلیل یہ ہے کہ اس بارے میں

کہی گئی یہ کم از کم مقدار ہے۔ [مسئلہ]: ہمارے علماء نے کہا: دیت کے واجب ہونے کے دو اسباب ہیں: مبہم دیت پر معافی، یا بعض اولیاء کا معاف کر دینا؛ یہ مشہور روایت کے مطابق ہے۔ محمد (۵) کی روایت میں ہے: جب وہ مبہم دیت پر معاف کر دیں، یا بعض اولیاء معاف کر دیں تو معاملہ دیت کی طرف لوٹ جاتا ہے، تو وہ قتلِ خطا کی دیت کی طرح ہے؛ سوائے اس کے کہ عاقلہ (عصبہ رشتہ دار) نہیں...

(۱) المعونہ ۱۳۱۹/۳۔ (۲) دیکھیے الاستذکار ۱۱/۲۵-۱۲، التمہید ۱۷/ ۳۴۲-۳۴۴، اور المغنی ۷/۱۲-۸۔ (۳) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں: "اور اس کے گھر والوں کو دیت ادا کی جائے گی" آیت (۹۲)۔ (۴) دیکھیے الاستذکار ۲۰/۲۵-۲۷۔ (۵) وہ محمد بن ابراہیم بن المواز ہیں۔

[The perpetrator] bears nothing of it, and it is paid in installments by the perpetrator over three years. It differs from the blood money for accidental killing in that the 'Aaqilah' (paternal kin) does not bear it. It is stated in 'Al-Majmu’a' and in the book of (1) Muhammad: 'If it is accepted, it is not paid in installments, but remains due immediately from the perpetrator's wealth.' Ibn Nafi' said in 'Al-'Utbiyyah': 'He pays it as Allah Almighty said: "Then following with fairness and payment to him with kindness."'

[Issue]: The saying of the Almighty: "But if any remission is made to him by his brother something" indicates that if the blood [right] belongs to a group and some of them pardon, the shares of the others (2) turn into money and the 'Qawad' (retaliation) is voided; because His saying: "But if any remission is made to him by his brother something" indicates the occurrence of [pardon for] something of the blood, not all of it. Thus, the partners' share turns into money, and they must follow the killer with fairness, and he must pay them with kindness.

Our scholars said: Similarly, if retaliation is delayed until one of the heirs of the slain person dies, and the killer is his heir, the retaliation is voided because he [the killer] came to own a portion of his own blood [right], so it is like a pardon [and because whoever inherits retaliation against himself, or a portion of it, the retaliation is dropped from him]. For example: if one of the sons kills his father, the retaliation is established against him for all his brothers. Then, if one of the brothers dies, the retaliation is dropped from the killer because he inherited a portion of his blood [right], so it is like a pardon, and the remaining brothers get their share of the blood money (3), and they must follow him with fairness, and he must pay them with kindness.

Sixteenth: This verse is an encouragement from Allah Almighty (4) for good demand from the seeker and good payment from the payer (5); and whether this is mandatory (Wajib) or recommended (Mandub). The nominative reading (raf') indicates obligation; because the meaning is: 'it is incumbent upon him to follow with fairness.' Al-Nahhas (6) said: 'But if any remission is made' is a condition, and the answer is: 'then following', which is in the nominative as a subject (mubtada'), and the estimation is: 'incumbent upon him is following with fairness.' In other than the Quran, it is permissible to say 'following and paying' (in the accusative case) as two verbal nouns. Ibn [said]...

(1) In the original (Z): 'a book', and what is established is from 'Aqd al-Jawahir al-Thamina' 3/256, and the text is from it. (2) In the original (Z): 'those present', and what is established is from 'Ahkam al-Quran' by Al-Kiya al-Tabari 1/54, and what follows between brackets is from it. (3) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina' 3/252-253, and what was previously between brackets is from it. (4) In (Z): 'In this verse is a proof from Allah Almighty...' (5) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/246. (6) 'I'rab al-Quran' by Al-Nahhas 1/281.

[अपराधी] इसमें से कुछ भी वहन नहीं करता है, और यह तीन वर्षों में अपराधी द्वारा किश्तों में चुकाया जाता है। यह अनजाने में हुई हत्या के रक्त-धन (दियत) से इस अर्थ में भिन्न है कि 'आक़िला' (पितृवंशज) इसे वहन नहीं करते हैं। 'अल-मजमूआ' में और (1) मुहम्मद की पुस्तक में कहा गया है: 'यदि इसे स्वीकार कर लिया जाता है, तो यह किश्तों में नहीं चुकाया जाता है, बल्कि अपराधी की संपत्ति से तत्काल देय होता है।' इब्न नाफ़े ने 'अल-उतबिया' में कहा: 'वह इसे वैसे ही अदा करता है जैसा अल्लाह तआला ने फरमाया है: "तो भलाई के साथ अनुसरण करना और एहसान के साथ उसे भुगतान करना है।"'

[मसला]: अल्लाह तआला का फरमान: "लेकिन यदि उसे उसके भाई की ओर से कुछ क्षमा कर दिया जाए" यह दर्शाता है कि यदि रक्त [का अधिकार] एक समूह के पास है और उनमें से कुछ क्षमा कर देते हैं, तो दूसरों (2) का हिस्सा धन में बदल जाता है और 'क़वाद' (प्रतिशोध) समाप्त हो जाता है; क्योंकि उसका कहना है: "यदि उसे उसके भाई की ओर से कुछ क्षमा कर दिया जाए" रक्त के[कुछ हिस्से की क्षमा] के होने को दर्शाता है, न कि पूरे की। इस प्रकार, भागीदारों का हिस्सा धन में बदल जाता है, और उन्हें हत्यारे का भलाई के साथ अनुसरण करना चाहिए, और उसे उन्हें एहसान के साथ भुगतान करना चाहिए।

हमारे विद्वानों ने कहा: इसी तरह, यदि प्रतिशोध (क़िसास) में तब तक देरी होती है जब तक कि मारे गए व्यक्ति के उत्तराधिकारियों में से एक की मृत्यु नहीं हो जाती, और हत्यारा ही उसका उत्तराधिकारी हो, तो प्रतिशोध रद्द हो जाता है क्योंकि वह [हत्यारा] अपने ही रक्त [अधिकार] के एक हिस्से का मालिक बन गया, इसलिए यह क्षमा की तरह है [और क्योंकि जो कोई अपने ही विरुद्ध प्रतिशोध, या उसके एक हिस्से का उत्तराधिकारी बनता है, उससे प्रतिशोध हटा दिया जाता है]। उदाहरण के लिए: यदि पुत्रों में से एक अपने पिता की हत्या कर देता है, तो उसके सभी भाइयों के लिए उसके विरुद्ध प्रतिशोध स्थापित हो जाता है। फिर, यदि भाइयों में से एक की मृत्यु हो जाती है, तो हत्यारे से प्रतिशोध हटा दिया जाता है क्योंकि उसे उसके रक्त [अधिकार] का एक हिस्सा विरासत में मिला है, इसलिए यह क्षमा की तरह है, और शेष भाइयों को रक्त-धन (3) का अपना हिस्सा मिलता है, और उन्हें भलाई के साथ उसका अनुसरण करना चाहिए, और उसे एहसान के साथ उन्हें भुगतान करना चाहिए।

सोलहवीं बात: यह आयत अल्लाह तआला (4) की ओर से माँगने वाले द्वारा अच्छी माँग करने और भुगतान करने वाले द्वारा अच्छे भुगतान (5) के लिए प्रोत्साहन है; और क्या यह अनिवार्य (वाजिब) है या अनुशंसित (मन्दूब)। ऊर्ध्वगामी पाठ (रफ़) अनिवार्यता को दर्शाता है; क्योंकि अर्थ यह है: 'उस पर भलाई के साथ अनुसरण करना अनिवार्य है।' अल-नहहास (6) ने कहा: 'यदि उसे क्षमा कर दिया जाए' एक शर्त है, और उत्तर है: 'तो अनुसरण', जो कि कर्ता (मुब्तदा) के रूप में पेश है, और अनुमान है: 'उस पर भलाई के साथ अनुसरण करना है।' कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर 'अनुसरण और भुगतान' (नस्ब के साथ) कहना दो क्रियात्मक संज्ञाओं के रूप में अनुमेय है। इब्न [ने कहा]...

---

(1) मूल (ज़) में: 'एक पुस्तक', और जो स्थापित है वह 'अक़द अल-जवाहर अल-थमीना' 3/256 से है, और पाठ उसी से है। (2) मूल (ज़) में: 'उपस्थित लोग', और जो स्थापित है वह अल-किया अल-तबरी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 1/54 से है, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (3) 'अक़द अल-जवाहर अल-थमीना' 3/252-253, और जो पहले कोष्ठकों के बीच था वह उसी से है। (4) (ज़) में: 'इस आयत में अल्लाह तआला की ओर से एक प्रमाण है...' (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/246। (6) अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरान' 1/281।

سورة البقرہ: آیت 178 | 86

[جانی] اس میں سے کچھ بھی برداشت نہیں کرتا، اور یہ جانی پر تین سالوں میں قسطوں میں ادا کیا جاتا ہے۔ یہ دیتِ خطا سے اس لحاظ سے مختلف ہے کہ 'عاقلہ' (خاندان کے مرد رشتہ دار) اسے برداشت نہیں کرتے۔ 'المجموعہ' اور (1) محمد کی کتاب میں کہا گیا ہے: 'اگر اسے قبول کر لیا جائے تو یہ قسطوں میں نہیں ہوگا، بلکہ جانی کے مال میں فوری طور پر واجب الادا ہوگا۔' ابن نافع نے 'العتبیہ' میں کہا: 'وہ اسے اسی طرح ادا کرے گا جیسے اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: "تو بھلائی کے ساتھ پیروی کرنا اور احسان کے ساتھ اسے ادا کرنا ہے۔"'

[مسئلہ]: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر جس کو اس کے بھائی کی طرف سے کچھ معافی دے دی جائے" اس بات کی دلیل ہے کہ اگر خون [کا حق] ایک جماعت کے پاس ہو اور ان میں سے بعض معاف کر دیں، تو دوسروں (2) کا حصہ مال میں بدل جائے گا اور قصاص باطل ہو جائے گا؛ کیونکہ اس کا قول: "جس کو اس کے بھائی کی طرف سے کچھ معافی دے دی جائے" خون کے [کچھ حصے کی معافی] کے واقع ہونے پر دلالت کرتا ہے، نہ کہ پورے خون کی۔ چنانچہ شرکاء کا حصہ مال میں تبدیل ہو جائے گا، پس ان پر لازم ہے کہ وہ قاتل کی بھلائی کے ساتھ پیروی کریں، اور اس پر لازم ہے کہ وہ انہیں احسان کے ساتھ ادا کرے۔

ہمارے علماء نے کہا: اسی طرح اگر قصاص میں تاخیر ہو جائے یہاں تک کہ مقتول کے ورثاء میں سے کوئی مر جائے، اور قاتل ہی اس کا وارث ہو، تو قصاص باطل ہو جائے گا؛ کیونکہ وہ [قاتل] اپنے ہی خون کے ایک حصے کا مالک بن گیا، پس یہ معافی کی طرح ہے [اور اس لیے کہ جو شخص اپنے ہی خلاف قصاص، یا اس کے ایک حصے کا وارث بن جائے، اس سے قصاص ساقط ہو جاتا ہے]۔ مثال کے طور پر: بیٹوں میں سے کوئی اپنے باپ کو قتل کر دے، تو اس کے تمام

بھائیوں کے لیے اس پر قصاص ثابت ہو جاتا ہے، پھر بھائیوں میں سے کوئی ایک مر جائے، تو قاتل سے قصاص ساقط ہو جاتا ہے کیونکہ وہ اس کے خون کے ایک حصے کا وارث بن گیا، پس یہ معافی کی طرح ہے، اور باقی بھائیوں کو دیت (3) سے ان کا حصہ ملے گا، اور ان پر لازم ہے کہ وہ بھلائی کے ساتھ اس کا پیچھا کریں، اور وہ انہیں احسان کے ساتھ ادا کرے۔

سولہویں بات: یہ آیت اللہ تعالیٰ (4) کی طرف سے طالب (تقاضہ کرنے والے) کی جانب سے اچھے تقاضے اور ادا کرنے والے کی جانب سے اچھی ادائیگی (5) پر ترغیب ہے؛ اور کیا یہ وجوب (لازم) پر ہے یا ندب (مستحب) پر۔ رفع (پیش) کی قرأت وجوب پر دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: 'اس پر بھلائی کے ساتھ پیروی کرنا لازم ہے۔' النحاس (6) نے کہا: 'فمن عفی لہ' شرط ہے، اور جواب ہے: 'فاتباع' جو کہ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: 'اس پر بھلائی کے ساتھ پیروی کرنا ہے۔' قرآن کے علاوہ 'اتباعاً و أداءً' (زبر کے ساتھ) کہنا بھی جائز ہے، انہیں دو مصدر قرار دیتے ہوئے۔ ابن [نے کہا]---

---

(1) اصل (ظ) میں: 'فکتاب'، اور جو ثابت ہے وہ 'عقد الجواہر الثمینہ' 3/256 سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (2) اصل (ظ) میں: 'الحاضرین'، اور جو ثابت ہے وہ الکیا الطبری کی 'احکام القرآن' 1/54 سے ہے، اور جو کچھ خطین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) 'عقد الجواہر الثمینہ' 3/252-253، اور جو پہلے بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ (4) (ظ) میں: 'اس آیت میں اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک دلیل ہے...' (5) 'المحرر الوجیز' 1/246. (6) 'اعراب القرآن' للنحاس 1/281۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 [Page] 87

Atiyyah (1): Ibrahim bin Abi Ablah read: "then pursuit" (fa-ittiba'an) in the accusative case. The nominative case is used for obligations, such as the words of the Almighty: {either retaining [her] in kindness} [Al-Baqarah: 229]. As for recommended actions, they come in the accusative case, like His saying: {then striking of the necks} [Muhammad: 4].

I say: This verse, even if it is regarding blood money (diyat), includes all claimed rights such as debt and other things. If his hardship is known, one should wait for him until ease, according to what will be explained, God willing (2).

Seventeenth [Point]: The saying of the Almighty: {This is an alleviation from your Lord and a mercy} because the People of the Torah had [only] execution, and they had nothing else. The People of the Gospel had [only] forgiveness, and they had neither retaliation (qawad) nor blood money (diyah). So God Almighty made that (3) an alleviation for this nation (Ummah). Whoever wishes can kill [in retaliation], whoever wishes can take the blood money, and whoever wishes can forgive. This was said by Abu al-Layth al-Samarqandi (4).

Al-Mawardi (5) mentioned: The People of the Torah used to say: It is only retaliation or forgiveness, there is no compensation (arsh) between them. The People of the Gospel used to say: It is only compensation or forgiveness, there is no retaliation between them. He made for this nation retaliation, forgiveness, and blood money if they wish; He permitted it for them, and it was not for any nation before them. This is His saying: {This is an alleviation from your Lord and a mercy} (6).

His saying: {And whoever transgresses after that, then for him} is a condition and its response; meaning: he killed after taking the blood money and the falling of [the blood debt], the murderer of his ward (7).

{for him is a painful punishment} Al-Hasan said: In the pre-Islamic period (Jahiliyyah), if a man killed someone, he would flee to his people. His people would then come and settle with the blood money. The guardian of the victim would say: I accept the blood money, until the killer feels safe and comes out, then he kills him, and then throws the blood money back to them.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/246. (2) During the interpretation of His saying: {And if someone is in hardship, then [let there be] postponement until [a time of] ease} [Al-Baqarah: 280]. And from the words: "I say: This verse..." until this point is an addition

from [manuscript] (Zha), and is not in the rest of the copies. (3) The word "that" is from (Mim). (4) In his Tafsir 1/181. (5) In Al-Nukat wal-'Uyun 1/230. (6) From the words: "Abu al-Layth al-Samarqandi said..." until this point is an addition from (Zha) and is not in the rest of the copies. (7) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/246.

सूरह अल-बक़रह: आयत 178 [पृष्ठ] 87

अतिय्या (1): और इब्राहिम बिन अबी अबलाह ने इसे "फ़त्तबाअन" (नसब/accusative केस में) पढ़ा। रफ़अ (nominative केस) अनिवार्यताओं के लिए है; जैसे सर्वशक्तिमान का कथन: {तो भलाई के साथ रोक रखना} [अल-बक़रह: 229]। जहाँ तक अनुशंसित कार्यों का प्रश्न है, वे नसब में आते हैं, जैसे उनका कथन: {तो गर्दनों पर प्रहार करना} [मुहम्मद: 4]।

मैं कहता हूँ: यह आयत भले ही दियत (रक्त धन) के बारे में हो; इसमें ऋण और अन्य चीज़ों जैसे सभी दावा किए गए अधिकार शामिल हैं। यदि उसकी तंगी ज्ञात हो, तो उसे सुगमता तक प्रतीक्षा दी जाए, जैसा कि ईश्वर की इच्छा हुई तो आगे स्पष्ट किया जाएगा (2)।

सत्रहवाँ [बिंदु]: सर्वशक्तिमान का कथन: {यह तुम्हारे रब की ओर से एक रियायत और दया है} क्योंकि तौरात वालों के लिए [केवल] हत्या का प्रावधान था, और उनके लिए इसके अलावा कुछ नहीं था। इंजील वालों के लिए क्षमा थी, और उनके लिए न तो बदला (कवाद) था और न ही दियत (रक्त धन)। अतः अल्लाह तआला ने इसे (3) इस उम्मत के लिए एक रियायत बना दिया। जो चाहे बदला ले, जो चाहे दियत ले, और जो चाहे माफ़ कर दे, यह अबू अल-लैथ अल-समरकंदी (4) ने कहा है।

और अल-मावर्दी (5) ने उल्लेख किया: तौरात वाले कहते थे: यह केवल क़िसास (बदला) या क्षमा है, उनके बीच कोई अर्श (मुआवज़ा) नहीं है। इंजील वाले कहते थे: यह केवल अर्श या क्षमा है, उनके बीच कोई बदला नहीं है। और अल्लाह ने इस उम्मत के लिए बदला, क्षमा और दियत रखी यदि वे चाहें; इसे उनके लिए वैध कर दिया, और यह उनसे पहले किसी उम्मत के लिए नहीं था। यही उनका कथन है: {यह तुम्हारे रब की ओर से एक रियायत और दया है} (6)।

उनका कथन: {फिर जिसने इसके बाद ज़्यादती की, तो उसके लिए} यह एक शर्त और उसका उत्तर है; अर्थात: दियत लेने और [खून] का दावा गिर जाने के बाद अपने वली (संरक्षक) के हत्यारे को मार डाला (7)।

{उसके लिए दुखद यातना है} अल-हसन ने कहा: जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में यदि कोई व्यक्ति किसी की हत्या कर देता था, तो वह अपने कबीले के पास भाग जाता था। फिर उसके लोग आते और दियत का समझौता करते। मारे गए व्यक्ति का वली कहता: मैं दियत स्वीकार करता हूँ, यहाँ तक कि हत्यारा सुरक्षित महसूस करे और बाहर निकले, फिर वह उसे मार डालता, और फिर दियत उन्हें वापस फेंक देता।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/246। (2) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या के समय: {और यदि कोई तंगी में हो, तो उसे सुगमता तक मोहलत देना} [अल-बक़रह: 280]। और शब्दों से: "मैंने कहा: यह आयत..." इस स्थान तक (ज़ह) की एक वृद्धि है, और शेष प्रतियों में नहीं है। (3) शब्द "वह" (मीम) से है। (4) उनकी तफ़सीर 1/181 में। (5) अल-नुकत वल-'उयून 1/230 में। (6) शब्दों से: "अबू अल-लैथ अल-समरकंदी ने कहा..." इस स्थान तक (ज़ह) से एक वृद्धि है और शेष प्रतियों में नहीं है। (7) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/246।

سورہ البقرہ: آیت 178 [صفحہ] 87

عطیہ (1): اور ابراہیم بن ابی عبلہ نے "فاتّباعاً" (نصب کے ساتھ) پڑھا۔ اور رفع واجبات کا راستہ ہے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: {فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ} (پس بھلے طریقے سے روک رکھنا) [البقرہ: 229]۔ رہا مستحب عمل، تو وہ منسوب آتا ہے، جیسے اس کا قول: {فَضَرْبَ الرِّقَابِ} (پس گردنوں پر ضرب لگانا) [محمد: 4]۔

میں کہتا ہوں: یہ آیت اگرچہ دیت (خون بہا) کے بارے میں ہے؛ لیکن اس میں وہ تمام حقوق شامل ہیں جن کا مطالبہ کیا جائے، جیسے قرض وغیرہ۔ اگر اس کی تنگدستی معلوم ہو تو اسے آسانی ہونے تک مہلت دی جائے، جیسا کہ اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ (2)۔

سترہواں [نکتہ]: اللہ تعالیٰ کا قول: {ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ} (یہ تمہارے رب کی طرف سے تخفیف اور رحمت ہے) کیونکہ اہل تورات کے ہاں [صرف] قتل تھا، اور ان کے پاس اس کے علاوہ کچھ نہ تھا۔ اور اہل انجیل کے ہاں معافی تھی، اور ان کے پاس نہ قصاص (قود) تھا اور نہ دیت۔ پس اللہ تعالیٰ نے اسے (3) اس امت کے لیے تخفیف بنا دیا، چنانچہ جو چاہے قتل کرے، جو چاہے دیت لے، اور جو چاہے معاف کر دے، یہ ابواللیث سمرقندی (4) نے کہا ہے۔

اور الماوردی (5) نے ذکر کیا: اہل تورات کہتے تھے: یہ صرف قصاص یا معافی ہے، ان کے درمیان ارش (جرمانہ) نہیں ہے۔ اور اہل انجیل کہتے تھے: یہ صرف ارش یا معافی ہے، ان کے درمیان قصاص نہیں ہے۔ اور اس امت کے لیے قصاص، معافی اور دیت رکھ دی اگر وہ چاہیں؛ اسے ان کے لیے حلال کر دیا، اور یہ ان سے پہلے کسی امت کے لیے نہ تھا۔ پس یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ} (6)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَٰلِكَ فَلَهُ} یہ شرط اور اس کا جواب ہے؛ یعنی: دیت لینے اور [خون] ساقط ہونے کے بعد اپنے مقتول کے ولی کے قاتل کو قتل کر دیا (7)۔

{فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ} (تو اس کے لیے دردناک عذاب ہے) حسن نے کہا: جاہلیت میں اگر کوئی شخص کسی کو قتل کر دیتا تو وہ اپنی قوم کی طرف بھاگ جاتا، پھر اس کی قوم آتی اور دیت پر صلح کر لیتے، تو مقتول کا ولی کہتا: میں دیت قبول کرتا ہوں، یہاں تک کہ قاتل پر امن ہو کر باہر نکلتا، تو وہ اسے قتل کر دیتا، پھر دیت ان کی طرف پھینک دیتا۔

(1) المحرر الوجیز 1/ 246۔ (2) اللہ تعالیٰ کے قول: {وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ} [البقرہ: 280] کی تفسیر کے وقت۔ اور میرے قول: "قلت وھذہ الآیة...." سے اس مقام تک (ظ) کا اضافہ ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (3) لفظ "ذلک" (م) سے ہے۔ (4) اپنی تفسیر 1/ 181 میں۔ (5) النکت والعیون 1/ 230 میں۔ (6) اس قول سے کہ: "ابواللیث سمرقندی نے کہا...." اس مقام تک (ظ) کا اضافہ ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (7) دیکھیے المحرر الوجیز 1/ 246۔

Surah Al-Baqarah: Verse 178 [Page] 88

Scholars differed concerning the one who kills after taking blood money (Diyah). A group of scholars, including Malik and Al-Shafi'i, said: He is like one who kills in the first place; if the guardian (Wali) wishes, he may kill him, and if he wishes, he may pardon him, and his punishment is in the Hereafter. Qatadah, Ikrimah, Al-Suddi, and others said: His punishment is that he be killed definitely, and the ruler does not allow the guardian to pardon. Abu Dawud narrated from Jabir bin Abdullah who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "I do not pardon anyone who kills after taking blood money."(1)

Al-Hasan said: His punishment is that the blood money is returned only, and his sin remains for the punishment of the Hereafter. Umar bin Abdul Aziz said: His matter is for the Imam to do with him what he sees fit (2).

In Sunan Al-Daraqutni on the authority of Abu Shurayh Al-Khuza'i, he said: I heard the Messenger of Allah (PBUH) say: "Whoever is afflicted by blood or a wound (Khabbil) - and Khabbil is injury (3) - he has the choice between one of three; if he wants a fourth, then restrain his hands: between retaliating (Qisas), or pardoning, or taking the blood money (Aql). If he accepts anything of that, then transgresses after that, then for him is the Fire, abiding therein forever."(4)

(1) Sunan Abu Dawud (4507), and it is through the path of Hammad bin Salamah, from Matar Al-Warraq, from Al-Hasan, from Jabir. Al-Hasan did not hear from Jabir as mentioned by Ibn Abi Hatim in Al-Marasil p. 39, and Matar was said of by Al-Hafiz in Al-Taqrib: truthful but makes many mistakes. And Al-Bayhaqi (8/54) reported it through the path of Sa'id bin Abi Arubah, from Matar, from Al-Hasan, from the Prophet (PBUH) as Mursal. Ibn Adi (6/2392) reported it through the path of Musa bin Sayyar, from Al-Hasan, from the Prophet (PBUH) as Mursal, and its wording is: "I do not pardon anyone who kills after his pardon and taking blood money." The Hadith of Jabir is in Musnad Ahmad (14911); Al-Sindi said as in his marginalia: His saying: "La A'fi" (I do not pardon), it was said: it is in the passive voice, from Al-If'a meaning abundance, and the speech is a supplication against him, meaning: may his wealth not increase nor become rich, and it was said: in the first person form, from Al-If'a meaning leaving, meaning: I do not leave him with the blood money, due to the magnitude of his crime, but I kill him. (2) In (Zha): wished, and in (Meem): sees, and the speech is in Al-Muharrar Al-Wajiz 1/246. (3) In the manuscripts: Al-Arj, and in (Meem) and Sunan Al-Daraqutni: عرج (Arj), and perhaps it is an old clerical error in

some copies of Al-Daraqutni from which the author quoted, and what we have established above is from the sources of the Hadith. Ibn Al-Athir said in Al-Nihayah (Khabbil): Al-Khabbil, with a sukun on the Ba: corruption of limbs... meaning: whoever is afflicted by the killing of a soul, or cutting of a limb... (4) In (Dal) and (Zha): abiding therein forever, and in (Kha) and (Zay): abiding, made to abide therein forever, and it is likewise in Ibn Majah, and it occurred in Abu Dawud: "then for him is a painful punishment", and the established text is from (Meem). The Hadith is in Sunan Al-Daraqutni 3/96, and it was also reported by Ahmad (16375), Abu Dawud (4496), and Ibn Majah (2623). And it is through the path of Sufyan bin Abi Al-Awja' from Abu Shurayh. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 2/170 regarding Sufyan =

सूरत अल-बकराह : आयत 178 [पृष्ठ] 88

विद्वानों ने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया है जिसने दीयत (रक्त धन) लेने के बाद हत्या की है, विद्वानों के एक समूह ने जिनमें मलिक और शाफी शामिल हैं, कहा: वह उस व्यक्ति की तरह है जिसने शुरू में हत्या की हो, यदि अभिभावक (वली) चाहे तो उसे मार दे, और यदि चाहे तो उसे क्षमा कर दे, और उसका दंड परलोक में है। और कतादाह, इकरीमाह, अल-सुद्दी और अन्य ने कहा: उसका दंड यह है कि उसे निश्चित रूप से मार दिया जाए, और शासक अभिभावक को क्षमा करने का अधिकार न दे। और अबू दाऊद ने जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मैं उस व्यक्ति को क्षमा नहीं करता जिसने दीयत लेने के बाद हत्या की।" (1)

अल-हसन ने कहा: उसका दंड केवल दीयत वापस करना है, और उसका पाप परलोक के दंड के लिए बना रहता है। उमर बिन अब्दुल अजीज ने कहा: उसका मामला इमाम के लिए है, वह उसमें वही करे जो उचित समझे (2)।

और सुनन अल-दराकुतनी में अबू शुरैह अल-खुजाई से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "जिसे खून या ज़ख्म (खबल) पहुँचाया गया हो - और खबल ज़ख्म है (3) - तो उसे तीन में से एक का विकल्प है, यदि वह चौथा चाहता है तो उसके हाथों को थाम लो: बदला (किसास) लेने, या क्षमा करने, या दीयत (अक्ल) लेने के बीच। तो जिसने उसमें से कुछ स्वीकार किया, फिर उसके बाद सीमा लांघी, तो उसके लिए आग है जिसमें वह सदैव रहेगा।" (4)

(1) सुनन अबू दाऊद (4507), और यह हम्माद बिन सलामा के माध्यम से है, मटर अल-वर्राक से, अल-हसन से, जाबिर से। और अल-हसन ने जाबिर से नहीं सुना जैसा कि इब्न अबी हातिम ने 'अल-मरासील' पृष्ठ 39 में उल्लेख किया है, और मटर के बारे में अल-हाफिज़ ने 'अल-तक़रीब' में कहा है: सच्चा है लेकिन बहुत गलतियाँ करने वाला है। और इसे अल-बयहकी (8/54) ने सईद बिन अबी अरुबाह के माध्यम से, मटर से, अल-हसन से, नबी ﷺ से मुरसल के रूप में निकाला है। इब्न अदी (6/2392) ने इसे मूसा बिन सय्यार के माध्यम से, अल-हसन से, नबी ﷺ से मुरसल के रूप में निकाला है, और इसके शब्द हैं: "मैं किसी को क्षमा नहीं करता जिसने क्षमा और दीयत लेने के बाद हत्या की हो।" जाबिर की हदीस मुसनद अहमद (14911) में है; अल-सिंदी ने अपने हाशिए में कहा: उनका कथन: "ला अ'फी" (मैं क्षमा नहीं करता) कहा गया है: यह कर्मवाच्य पर आधारित है, 'इफ़ा' से

जिसका अर्थ प्रचुरता है, और यह बात उसके विरुद्ध एक बददुआ है, अर्थात: न उसका धन बढ़े और न वह धनी हो, और कहा गया है: उत्तम पुरुष के रूप में, 'इफ़ा' से जिसका अर्थ छोड़ना है, अर्थात: मैं उसे दीयत के लिए नहीं छोड़ूँगा, उसके अपराध की महानता के कारण, बल्कि उसे मार डालूँगा। (2) (ज़ा) में: "शाआ" (चाहा), और (मीम) में: "यरा" (देखा), और यह बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/246 में है। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: "अल-अर्ज", और (मीम) और सुनन अल-दराकुतनी में: عرج (अर्ज), और शायद यह अल-दराकुतनी की कुछ प्रतियों में पुरानी लिपिक त्रुटि है जिनसे लेखक ने उद्धृत किया है, और जो हमने ऊपर सिद्ध किया है वह हदीस के स्रोतों से है। इब्न अल-अथिर ने 'अल-निहाया' (खबल) में कहा: अल-खबल, 'बा' पर सुकून के साथ: अंगों का भ्रष्टाचार... अर्थात: जिसे किसी जान की हत्या या किसी अंग को काटने से पीड़ित किया गया हो... (4) (दाल) और (ज़ा) में: "हमेशा के लिए इसमें", और (खा) और (ज़ा) में: "हमेशा-हमेशा के लिए इसमें", और इब्न माजाह के पास भी ऐसा ही है, और अबू दाऊद के पास आया है: "उसके लिए दर्दनाक दंड है", और (मीम) से स्थापित पाठ है। और हदीस सुनन अल-दराकुतनी 3/96 में है, और इसे अहमद (16375), अबू दाऊद (4496), और इब्न माजाह (2623) ने भी निकाला है। और यह सुफियान बिन अबी अल-अवजा के माध्यम से अबू शुरैह से है। अल-धहाबी ने 'अल-मीज़ान' 2/170 में सुफियान के बारे में कहा =

سورة البقرہ: آیت 178 [صفحہ] 88

علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو دیت لینے کے بعد قتل کر دے، تو علماء کی ایک جماعت نے جن میں مالک اور شافعی شامل ہیں، کہا: وہ اس شخص کی طرح ہے جس نے ابتدا میں قتل کیا، اگر ولی چاہے تو اسے قتل کرے، اور اگر چاہے تو معاف کر دے، اور اس کا عذاب آخرت میں ہے۔ اور قتادہ، عکرمہ، سدی اور دیگر نے کہا: اس کا عذاب یہ ہے کہ اسے لازماً قتل کیا جائے، اور حاکم ولی کو معافی کا اختیار نہ دے۔ اور ابو داؤد نے جابر بن عبداللہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں اس شخص کو معاف نہیں کرتا جو دیت لینے के बाद قتل کرے۔" (1)

اور حسن نے کہا: اس کا عذاب یہ ہے کہ وہ صرف دیت واپس کرے، اور اس کا گناہ آخرت کے عذاب تک باقی رہے گا۔ اور عمر بن عبدالعزیز نے کہا: اس کا معاملہ امام کے سپرد ہے، وہ اس میں وہی کرے جو مناسب سمجھے (2)۔

اور سنن دارقطنی میں ابو شریح خزاعی سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جسے خون یا زخم (خبل) پہنچایا جائے - اور خبل زخم ہے (3) - تو اسے تین میں سے ایک کا اختیار ہے، اگر وہ چوتھی چیز چاہے تو اس کے ہاتھوں کو تھام لو: قصاص لینے، یا معاف کرنے، یا دیت (عقل) لینے کے درمیان۔ پس جس نے ان میں سے کچھ قبول کر لیا، پھر اس کے بعد زیادتی کی، تو اس کے لیے آگ ہے جس میں وہ ہمیشہ ہمیشہ رہے گا۔" (4)

(1) سنن ابی داؤد (4507)، اور یہ حماد بن سلمہ کے واسطے سے ہے، مطر الوراق سے، حسن سے، جابر سے۔ اور حسن نے جابر سے نہیں سنا جیسا کہ ابن ابی حاتم نے المراسیل ص 39 میں ذکر کیا ہے، اور مطر کے بارے میں حافظ نے التقریب میں کہا ہے: صدوق ہے، کثیر الخطاء ہے۔

اور اسے بیہقی نے 8/54 میں سعید بن ابی عروبہ کے واسطے سے، مطر سے، حسن سے، نبی ﷺ سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ اور اسے ابن عدی نے 6/2392 میں موسیٰ بن سیار کے واسطے سے، حسن سے، نبی ﷺ سے مرسلاً روایت کیا ہے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: "میں کسی کو معاف نہیں کرتا جس نے معافی اور دیت لینے کے بعد قتل کیا ہو۔" جابر کی حدیث مسند احمد (14911) میں ہے؛ سندی نے اپنے حاشیہ میں کہا ہے: ان کا قول: "لا اعفی" (میں معاف نہیں کرتا) کہا گیا: یہ مجہول کے صیغے پر ہے، "اعفاء" سے بمعنی کثرت، اور یہ کلام اس کے حق میں بد دعا ہے، یعنی: نہ اس کا مال زیادہ ہو اور نہ وہ غنی ہو، اور کہا گیا: متکلم کے صیغے پر ہے، "اعفاء" سے بمعنی ترک، یعنی: میں اسے دیت کے بدلے نہیں چھوڑوں گا، اس کے جرم کی سنگینی کی وجہ سے، بلکہ اسے قتل کروں گا۔ (2) (ظ) میں: "شاء" (چاہا)، اور (م) میں: "یری" (سمجھے)، اور یہ کلام المحرر الوجیز 1/246 میں ہے۔ (3) خطی نسخوں میں: "العرج"، اور (م) اور سنن دارقطنی میں: عرج، اور شاید یہ دارقطنی کے ان نسخوں میں پرانی تحریری غلطی ہے جن سے مصنف نے نقل کیا ہے، اور جو ہم نے اوپر ثابت کیا ہے وہ حدیث کے مصادر سے ہے۔ ابن الاثیر نے النہایہ میں (خبل) کے تحت کہا: الخبل، بائے کے سکون کے ساتھ: اعضاء کا فساد... یعنی: جسے جان کے قتل یا عضو کے کاٹنے سے نقصان پہنچا ہو... (4) (د) اور (ظ) میں: "خالداً فیها ابداً"، اور (خ) اور (ز) میں: "خالداً مخلداً فیها ابداً"، اور ابن ماجہ کے ہاں بھی اسی طرح ہے، اور ابو داؤد کے ہاں مروی ہے: "فله عذاب الیم"، اور (م) سے ثابت شدہ متن ہے۔ اور حدیث سنن دارقطنی 3/96 میں ہے، اور اسے احمد (16375)، ابو داؤد (4496)، اور ابن ماجہ (2623) نے بھی روایت کیا ہے۔ اور یہ سفیان بن ابی العوجاء کے واسطے سے ابو شریح سے مروی ہے۔ ذہبی نے المیزان 2/170 میں سفیان کے بارے میں کہا =

Surah Al-Baqarah: Verse 179 | 89

His words, the Exalted: "And there is for you in legal retribution [saving of] life, O you of understanding, that you may become righteous." [179]

In it are four issues:

The first: His saying, the Exalted: "And there is for you in legal retribution life" - this is of eloquent and concise speech, as previously mentioned(1). Its meaning: let not some of you kill others; narrated by Sufyan from Al-Suddi from Abu Malik.

The meaning is: that if legal retribution is established and the judgment is carried out in it, whoever wants to kill another will be deterred for fear of being retaliated against, and thus they both live. Before, when an Arab man killed another, their two tribes would become fiercely protective and fight each other, and that would lead to the killing of many. When Allah prescribed legal retribution, everyone became content with it and left off fighting, so in that, they have life(2).

The second: The imams of fatwa agreed that it is not permissible for anyone to take legal retribution from another for his right(3) without the Sultan (ruler/authority). It is not for people to take retribution from one another; rather, that is for the Sultan or whoever the Sultan appoints for that. Therefore, Allah made the Sultan to hold back people's hands from one another(4).

The third: The scholars consensus that it is upon the Sultan to retaliate(5) from himself if he transgresses against anyone from his subjects; for he is one of them, and he only has the distinction of looking after them, like a guardian or a representative. That does not prevent legal retribution, and there is no difference between him(6) and the general public in the rulings of Allah, Mighty and Majestic; for His saying, Majestic is His mention: "Prescribed for you is legal retribution for those murdered." It is established from Abu Bakr As-Siddiq, may Allah be pleased with him, that he said to a man who complained to him that a worker/official had cut his hand: "If you are truthful, I will certainly take retribution for you from him(7)."

= This: Al-Bukhari said: "There is some doubt in his hadith," meaning regarding one afflicted by killing or insanity... he mentioned the hadith, then Adh-Dhahabi said: "It is not known through any other hadith, and it is a rejected (munkar) hadith." (1) In the third issue. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/247. (3) After it in (Za): regarding killing. (4) In (Dal), (Zay), and (Za): from. (5) In (Dal) and (Zay): that the Sultan retaliates. (6) In (Kha),

(Dal), (Zay), and (Mim): between them, and what is fixed is from (Za). (7) See Al-Mughni 11/480, and the report of Abu Bakr was recorded by Abd al-Razzaq (18773), Al-Daraqutni 3/184, and Al-Bayhaqi 8/49.

सूरह अल-बक़रा: आयत 179 | 89

अल्लाह तआला का फरमान है: "और तुम्हारे लिए क़िसास (बदले) में जीवन है, ऐ बुद्धिवालो! ताकि तुम परहेज़गार बन जाओ।" [179]

इसमें चार मसले हैं:

पहला: अल्लाह का फरमान: "और तुम्हारे लिए क़िसास में जीवन है" - यह अत्यंत प्रभावशाली और संक्षिप्त वाणी है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है(1)। इसका अर्थ है: तुम एक-दूसरे की हत्या न करो; इसे सुफयान ने सुद्दी से और उन्होंने अबू मालिक से रिवायत किया है।

इसका अर्थ यह है कि: जब क़िसास (बदला) लागू किया जाता है और फैसला सुना दिया जाता है, तो जो व्यक्ति किसी दूसरे की हत्या करना चाहता है, वह इस डर से रुक जाता है कि उससे बदला लिया जाएगा, और इस तरह वे दोनों जीवित रह जाते हैं। अरबों में नियम था कि जब कोई आदमी किसी दूसरे को मार देता था, तो उनके कबीले भड़क जाते थे और आपस में लड़ते थे, जिससे भारी संख्या में लोग मारे जाते थे। जब अल्लाह ने क़िसास का कानून बनाया, तो सभी इससे संतुष्ट हो गए और उन्होंने आपसी लड़ाई छोड़ दी, इस प्रकार इसमें उनके लिए जीवन है(2)।

दूसरा: फतवा देने वाले इमामों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि सुल्तान (सत्ता/शासक) की अनुमति के बिना किसी के लिए भी अपना हक लेने के लिए क़िसास लेना जायज नहीं है(3)। लोगों के लिए यह जायज नहीं है कि वे एक-दूसरे से बदला लें; बल्कि यह अधिकार सुल्तान या उसके द्वारा नियुक्त व्यक्ति का है। इसीलिए अल्लाह ने सुल्तान बनाया है ताकि लोगों के हाथ एक-दूसरे पर न उठें(4)।

तीसरा: विद्वानों का इस पर आम सहमति (इज्मा) है कि यदि सुल्तान अपनी प्रजा में से किसी पर अत्याचार करता है, तो उसे स्वयं से भी बदला (क़िसास) देना होगा(5); क्योंकि वह भी उन्हीं में से एक है। उसके पास केवल उनकी देखभाल करने की अतिरिक्त जिम्मेदारी है, जैसे कोई वसीयत करने वाला या प्रतिनिधि होता है। यह बात क़िसास को नहीं रोकती है, और अल्लाह के फैसलों में उसके(6) और आम जनता के बीच कोई अंतर नहीं है; जैसा कि अल्लाह का फरमान है: "तुम्हारे लिए मक्तूलों (मारे गए लोगों) के बारे में क़िसास फर्ज़ किया गया है।" अबू बक्र अस-सिद्दीक़ रज़ियल्लाहु अन्हु से यह प्रमाणित है कि उन्होंने उस व्यक्ति से कहा जिसने शिकायत की थी कि एक कर्मचारी ने उसका हाथ काट दिया है: "यदि तुम सच बोल रहे हो, तो मैं निश्चित रूप से उससे तुम्हारा बदला लूँगा(7)।"

= यह: बुखारी ने कहा: "उनकी हदीस में कुछ विचारणीय (संदेह) है," यानी हत्या या पागलपन से पीड़ित व्यक्ति के बारे में... उन्होंने हदीस का उल्लेख किया, फिर अल-ज़हबी ने कहा: "यह इस हदीस के अलावा किसी और तरह से ज्ञात नहीं है, और यह एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है।" (1) तीसरे मसले में। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/247. (3) (ज़) में इसके बाद है: हत्या के मामले में। (4) (द), (ज़) और (ज़) में: से। (5) (द) और (ज़) में: कि सुल्तान बदला ले। (6) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: उनके बीच, और जो प्रमाणित है वह (ज़) से है। (7) देखें अल-मुग़नी 11/480, और अबू बक्र की रिवायत को अब्द अल-रज्जाक (18773), अल-दारकुतनी 3/184, और अल-बैहक़ी 8/49 ने संकलित किया है।

سورہ البقرہ: آیت 179 | 89

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُوْلِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ١٧٩﴾

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾ یہ فصیح و بلیغ اور مختصر کلام ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(1)۔ اس کا معنی ہے: تم ایک دوسرے کو قتل نہ کرو؛ اسے سفیان نے سدی سے اور انہوں نے ابومالک سے روایت کیا ہے۔

مطلب یہ ہے کہ: جب قصاص قائم کیا جاتا ہے اور اس کا حکم نافذ ہو جاتا ہے، تو جو شخص کسی دوسرے کو قتل کرنے کا ارادہ کرتا ہے وہ اس ڈر سے رک جاتا ہے کہ اس سے بدلہ لیا جائے گا، یوں وہ دونوں زندہ رہ جاتے ہیں۔ عربوں میں یہ رواج تھا کہ جب کوئی آدمی دوسرے کو قتل کرتا تو ان کے قبیلے آپس میں لڑ پڑتے تھے، جس کی وجہ سے بہت سے لوگ مارے جاتے تھے۔ جب اللہ نے قصاص کو مشروع کیا تو سب اس پر راضی ہو گئے اور آپس میں لڑنا چھوڑ دیا، چنانچہ اس میں ان کے لیے زندگی ہے(2)۔

دوسرا: ائمہ فتویٰ نے اس بات پر اتفاق کیا ہے کہ کسی کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ سلطان (حکمران/حکومت) کے بغیر کسی سے اپنے حق کا قصاص لے(3)۔ لوگوں کے لیے یہ درست نہیں کہ وہ ایک دوسرے سے بدلہ لیں، بلکہ یہ سلطان یا اس کے مقرر کردہ نمائندے کا کام ہے۔ اسی لیے اللہ نے سلطان بنایا ہے تاکہ وہ لوگوں کے ہاتھ ایک دوسرے سے روکے رکھے(4)۔

تیسرا: علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر سلطان اپنی رعایا میں سے کسی پر زیادتی کرے تو اس پر لازم ہے کہ وہ خود سے بھی قصاص دے(5)؛ کیونکہ وہ بھی انہی میں سے ایک ہے، اسے تو

صرف ان کی دیکھ بھال کی فضیلت حاصل ہے، جیسے کوئی وصی یا وکیل ہو۔ یہ بات قصاص کی راہ میں رکاوٹ نہیں بنتی، اور اللہ کے احکامات میں اس کے(6) اور عام عوام کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى﴾۔ اور حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سے ثابت ہے کہ انہوں نے اس شخص سے کہا جس نے شکایت کی تھی کہ ایک اہلکار نے اس کا ہاتھ کاٹ دیا ہے: "اگر تم سچے ہو تو میں ضرور اس سے تمہارا بدلہ لوں گا(7)۔"

= یہ: امام بخاری نے کہا: "ان کی حدیث میں کلام (شک) ہے،" یعنی جو قتل یا جنون کا شکار ہوا ہو... پھر انہوں نے حدیث ذکر کی، پھر امام ذہبی نے کہا: "یہ اس حدیث کے سوا کسی اور طریقے سے معروف نہیں ہے، اور یہ حدیث منکر ہے۔" (1) تیسرے مسئلے میں۔ (2) المحرر الوجیز 1/ 247۔ (3) (ظ) میں اس کے بعد ہے: قتل کے معاملے میں۔ (4) (د)، (ز) اور (ظ) میں: سے۔ (5) (د) اور (ز) میں: کہ سلطان قصاص لے۔ (6) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: ان کے درمیان، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (7) ملاحظہ ہو المغنی 11/ 480، اور ابوبکر رضی اللہ عنہ کی روایت کو عبدالرزاق (18773)، دارقطنی 3/ 184 اور بیہقی 8/ 49 نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 179 90

Al-Nasa'i (1) narrated from Abu Sa'id al-Khudri who said: While the Messenger of Allah (peace be upon him) was distributing something, a man leaned over him. The Messenger of Allah (peace be upon him) poked him with a palm branch he had with him, and the man cried out. The Messenger of Allah (peace be upon him) said to him: "[Come] and take retaliation." He said: "Rather, I have forgiven, O Messenger of Allah." Abu Dawud al-Tayalisi (2) narrated from Abu Firas who said: Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) gave a sermon and said: "Indeed, whoever is wronged by his leader, let him bring that to me, and I will retaliate for him against him." Amr ibn al-Aas stood up and said: "O Commander of the Faithful, if a man among us disciplines a man from his subjects, will you retaliate against him for it?" He said: "How can I not retaliate against him when I saw the Messenger of Allah (peace be upon him) offering retaliation against himself?!" And the wording of Abu Dawud al-Sijistani from him (3) said: Umar ibn al-Khattab addressed us and said: "I did not send my governors to beat your skins or take your wealth. Whoever has that done to him, let him bring it to me so I may take retaliation for him against him." And he mentioned the hadith with its meaning. Fourth: His word, the Almighty: {That you may become righteous [Tattaqun]} its meaning has preceded (4). What is meant here is: you guard against killing, and thus you are safe from retaliation (Qisas), then that becomes a call to various types of piety (Taqwa) in other matters; for Allah rewards obedience with further obedience. Abu al-Jawza Aws ibn Abd Allah al-Raba'i read it as: {And for you in the *qasas* (stories/narrative) is life} (5). Al-Nahhas said: The reading of Abu al-Jawza is anomalous (shadh) (6). Others said: It is possible that it is a verbal noun like *qisas* (retaliation) (7). It is said: He meant by *qisas* the Quran, meaning: for you in the Book of Allah in which He prescribed retaliation (8) is life, i.e., salvation (9).

(1) In Al-Mujtaba 8/32, Al-Kubra (6950), and what will come between brackets from it, and it is in Musnad Ahmad (11229). (2) In his Musnad p. 11. (3) In his Sunan (4537). (4) 1/342-343. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/247, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 11. Abu al-Jawza: He was one of the worshippers who came to Al-Hajjaj, the group narrated from him, died in the year (83 AH). Al-Siyar 4/371. (6) I'rab al-Qur'an 1/282. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/247. (8) In (m): The stories. (9) See Tafsir al-Razi 5/62.

सूरह अल-बकरा: आयत 179 90

अल्-नसाई (1) ने अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कुछ बांट रहे थे, तब एक आदमी उन पर झुक गया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने पास मौजूद खजूर की टहनी से उसे चुभाया, तो वह आदमी चिल्ला उठा। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उससे कहा: "[आओ] और बदला (क़िसास) ले लो।" उसने कहा: "बल्कि, मैंने माफ कर दिया, ऐ अल्लाह के रसूल।" अबू दाऊद अल-तयालिसी (2) ने अबू फिरास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने खुतबा दिया और कहा: "सुनो, जिसके साथ उसके अमीर (हाकिम) ने ज़ुल्म किया हो, वह इसे मेरे पास लाए, मैं उससे बदला दिलाऊँगा।" तो अम्र बिन अल-आस खड़े हुए और कहा: "ऐ अमीर-उल-मोमिनीन, अगर हमारे बीच का कोई व्यक्ति अपनी रियाया (प्रजा) के किसी व्यक्ति को अनुशासित करता है, तो क्या आप उससे बदला लेंगे?" उन्होंने कहा: "मैं उससे बदला क्यों न लूँ जबकि मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को खुद से बदला देते हुए देखा है?!" और अबू दाऊद अल-सिजिस्तानी के शब्द उनके हवाले से (3) हैं: उमर बिन अल-खत्ताब ने हमें संबोधित किया और कहा: "मैंने अपने गवर्नरों को इसलिए नहीं भेजा कि वे तुम्हें मारें या तुम्हारा धन छीन लें। जिसके साथ ऐसा किया जाए, वह उसे मेरे पास लाए ताकि मैं उससे बदला दिला सकूं।" और उन्होंने हदीस को उसके अर्थ के साथ ज़िक्र किया। चौथा: अल्लाह तआला का फरमान: {ताकि तुम परहेज़गार बन जाओ (तत्तकून)} इसका अर्थ पहले आ चुका है (4)। और यहाँ अर्थ है: तुम कत्ल से बचो, जिससे तुम क़िसास (बदले) से सुरक्षित रहोगे, फिर यह अन्य मामलों में विभिन्न प्रकार की तक़वा (परहेज़गारी) का कारण बनेगा; क्योंकि अल्लाह आज्ञाकारिता का बदला आज्ञाकारिता से देता है। अबू अल-जौज़ा औस बिन अब्दुल्लाह अल-रबई ने इसे पढ़ा: {और तुम्हारे लिए क़सस (किस्सों/बयान) में जीवन है} (5)। अल-नहहास ने कहा: अबू अल-जौज़ा की किरात (पढ़ने का तरीका) शाज़ (दुर्लभ/असामान्य) है (6)। दूसरों ने कहा: यह संभव है कि यह क़िसास की तरह एक मस्तर (क्रियात्मक संज्ञा) हो (7)। और कहा गया है: क़सस से मुराद कुरान है, यानी: अल्लाह की किताब में जिसमें उसने क़िसास (8) का हुक्म दिया है, तुम्हारे लिए जीवन है, यानी: निजात (9)।

(1) अल-मुज्तबा 8/32 में, अल-कुबरा (6950), और जो इसके कोष्ठक में आएगा, और यह मुस्नद अहमद (11229) में है। (2) उनकी मुस्नद पृष्ठ 11 में। (3) उनकी सुनन (4537) में। (4) 1/342-343। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/247, और अल-किरात अल-शाज़ा पृष्ठ 11। अबू अल-

जौज़ा: वे उन इबादतगुज़ारों में से थे जो अल-हज्जाज के पास आए थे, जमात ने उनसे रिवायत की है, उनकी मृत्यु (83 हिजरी) में हुई। अल-सियर 4/371। (6) इराब अल-कुरान 1/282। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/247। (8) (म) में: अल-क़सस। (9) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 5/62।

سورہ البقرہ: آیت ۱۷۹ ۹۰

اور نسائی (۱) نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ کے رسول ﷺ کچھ تقسیم کر رہے تھے کہ ایک شخص آپ پر جھک پڑا، تو اللہ کے رسول ﷺ نے اپنے پاس موجود کھجور کی ٹہنی سے اسے چبھویا، وہ شخص چیخ اٹھا؛ تو رسول اللہ ﷺ نے اس سے فرمایا: "[آؤ] اور بدلہ (قصاص) لو"۔ اس نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، بلکہ میں نے معاف کیا۔ اور ابو داؤد طیالسی (۲) نے ابوفراس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے خطبہ دیا اور فرمایا: "خبردار! جس کسی کے ساتھ اس کے امیر نے ظلم کیا ہو تو وہ اسے میرے پاس لائے، میں اس سے بدلہ لوں گا"۔ تو عمرو بن عاص کھڑے ہوئے اور کہا: "اے امیر المومنین، اگر ہم میں سے کوئی آدمی اپنی رعایا میں سے کسی آدمی کو تادیب کرے (سزا دے) تو کیا آپ اس سے بدلہ لیں گے؟" انہوں نے فرمایا: "میں اس سے بدلہ کیوں نہ لوں جبکہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو خود سے بدلہ دیتے ہوئے دیکھا ہے؟!" اور ابو داؤد سجستانی کے الفاظ ان سے (۳) یہ ہیں کہ: عمر بن خطاب نے ہمیں خطبہ دیا اور فرمایا: "میں نے اپنے عمال (گورنروں) کو اس لیے نہیں بھیجا کہ وہ تمہاری کھالیں ادھیڑیں، اور نہ اس لیے کہ وہ تمہارے مال چھینیں؛ تو جس کے ساتھ ایسا کیا جائے وہ اسے میرے پاس لائے تاکہ میں اس سے بدلہ لوں"۔ اور حدیث کو اس کے مفہوم کے ساتھ ذکر کیا۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے (۴)۔ اور یہاں مراد یہ ہے کہ: تم قتل سے بچو، پس تم قصاص سے سلامت رہو گے، پھر یہ دوسرے امور میں تقویٰ کی مختلف اقسام کا محرک بنے گا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ اطاعت کا بدلہ اطاعت سے دیتا ہے۔ اور ابوالجوزاء اوس بن عبداللہ ربعی نے پڑھا: « ولكم فى القَصَصِ حياة » (۵)۔ نحاس نے کہا: ابوالجوزاء کی قرأت شاذ ہے (۶)۔ دوسروں نے کہا: احتمال ہے کہ یہ قصاص

کی طرح مصدر ہو (۷)۔ اور کہا گیا ہے: قصص سے مراد قرآن ہے، یعنی: اللہ کی اس کتاب میں جس میں اس نے قصاص (۸) مشروع کیا ہے، تمہارے لیے زندگی ہے، یعنی: نجات ہے (۹)۔

(۱) المجتبیٰ ۳۲/۸ میں، اور الکبریٰ (۶۹۵۰) میں، اور جو اس میں سے قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا، اور وہ مسند احمد (۱۱۲۲۹) میں ہے۔ (۲) اپنی مسند ص ۱۱ میں۔ (۳) اپنی سنن (۴۵۳۷) میں۔ (۴) ۳۴۲/۱-۳۴۳۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۴۷/۱، اور القراءات الشاذة ص ۱۱، اور ابوالجوزاء: ان عبادت گزاروں میں سے تھے جو حجاج کے پاس آئے تھے، ان سے جماعت نے روایت کی ہے، وفات سن (۸۳ھ) میں ہوئی۔ السیر ۳۷۱/۴۔ (۶) اعراب القرآن ۲۸۲/۱۔ (۷) المحرر الوجیز ۲۴۷/۱۔ (۸) (م) میں: القصص۔ (۹) دیکھیے تفسیر رازی ۶۲/۵۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 / 91

The words of the Almighty: {Prescribed for you when death approaches any one of you if he leaves wealth is that he should make a bequest for the parents and next of kin according to what is acceptable - a duty upon the righteous.} (180)

There are twenty-one issues in it:

The first: His words, the Almighty, {Prescribed for you}. This is the verse of the bequest, and there is no mention of bequest in the Quran (1) except in this verse, and in [Surah] An-Nisa [11]: {after a bequest}, and in [Surah] Al-Ma'idah: {at the time of bequest} [106]. The one in Al-Baqarah is the most complete and perfect, and it was revealed before the revelation of the laws of inheritance and portions (2), as will be explained later (3).

In the speech, there is an estimation of the conjunction 'wa' (and), meaning: "And prescribed for you," but when the speech became long, the 'and' was dropped. Similar to it in some sayings: {None will [enter to] burn therein except the most wretched, Who has denied and turned away} [Al-Layl: 15-16], meaning: "and who," so it was omitted (4).

It was said: When He mentioned that the guardian of the blood [of a victim] has the right to retribution (qisas), then this person who is about to be retaliated against - which is a cause of death - it is as if death has approached him. So this is the time for a bequest, and the verse is linked to what preceded it and connected to it, therefore the conjunction 'and' was dropped. And "prescribed" (kutiba) means: obligatory and established, as previously mentioned (5).

The presence of death means: its causes, and when the cause is present, the Arabs used it as a metaphor for the effect (the consequence). Their poet said:

"O you rider who speeds his mount, ask the Banu Asad what is this noise?" "And say to them, hasten with an excuse and seek a saying that clears you, for I am death." (6)

(1) In (z) and (d): 'Al-Wasiyya' (the bequest). (2) At-Tamheed 14/ 292. And his words: "And in An-Nisa... to his words: and its completion," is not in (kh), (z), and At-Tamheed. (3) See the interpretation of the two verses (11-12) of Surah An-Nisa. (4) See 'I'rab al-Quran' by an-Nahhas 1/ 282. (5) Page 64 of this part. (6) The two verses are by Ruwayshid bin Kathir al-Tai, and they are in 'Diwan al-Hamasah' (with al-Marzuqi's explanation) 1/ 166-168. Ibn Jinni cited the first verse in 'al-Khasa'is' 2/ 416, and Abu

al-Barakat al-Anbari in 'al-Insaf' 2/ 773. 'Sawt' (voice/sound) is masculine, but he made it feminine because he meant by it noise and clamor in the sense of 'sayha' (a cry). Lisan al-Arab (sawt).

सूरह अल-बक़रह: आयत 180 / 91

अल्लाह तआला का फ़रमान: {तुम पर लिख दिया (अनिवार्य कर दिया) गया है कि जब तुम में से किसी की मृत्यु का समय आए, यदि वह कुछ धन छोड़ रहा हो, तो माता-पिता और निकट संबंधियों के लिए उचित रीति से वसीयत करे; यह डर रखने वालों (परहेज़गारों) पर एक हक़ है।} (180)

इसमें इक्कीस मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {तुम पर लिख दिया गया है}। यह वसीयत की आयत है, और कुरान में वसीयत का ज़िक्र (1) इस आयत के अलावा और कहीं नहीं है, सिवाय 'अन्-निसा' [11] में: {वसीयत के बाद}, और 'अल-माइदा' में: {वसीयत के समय} [106]। जो सूरह अल-बक़रह में है वह सबसे पूर्ण और मुकम्मल है, और यह विरासत और फ़राइज़ (उत्तराधिकार के नियमों) के उतरने से पहले उतरी थी (2), जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा (3)।

कलाम (वाक्य) में 'वाव' (और) का अनुमान है, यानी: "और तुम पर लिख दिया गया," फिर जब कलाम लंबा हो गया तो 'वाव' गिरा दिया गया। कुछ कथनों में इसकी मिसाल है: {उसमें वही जलेगा जो सबसे बड़ा अभागा होगा, जिसने झुठलाया और मुँह फेर लिया} [अल-लैल: 15-16] यानी: "और जिसने," तो उसे हटा दिया गया (4)।

और कहा गया है: जब उसने ज़िक्र किया कि ख़ून के वारिस को बदला (क़िसास) लेने का हक़ है, तो वह व्यक्ति जिसे क़िसास दिया जाने वाला है - जो मौत का कारण है - ऐसा है मानो उसके पास मौत आ गई है, तो यह वसीयत का समय है। अतः यह आयत अपने से पहले वाली आयत से जुड़ी हुई और उससे संबंधित है, इसलिए 'वाव' गिरा दिया गया। और 'कुतिबा' का अर्थ है: अनिवार्य और साबित किया गया, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (5)।

मौत की उपस्थिति का अर्थ है: उसके कारण, और जब कारण उपस्थित होता है, तो अरब लोग उससे कार्य (नतीजे) का संकेत देते हैं। उनके कवि ने कहा है:

ऐ सवार! जो अपनी सवारी को तेज़ दौड़ा रहा है, बनी असद से पूछो कि यह कैसी आवाज़ है? और उनसे कहो कि माफ़ी मांगने में जल्दी करें और ऐसी बात तलाशें जो तुम्हें बरी कर दे, क्योंकि मैं ही मौत हूँ (6)।

(1) (ज़) और (द) में: 'अल-वसीय्या' (वसीयत)। (2) अत-तम्हीद 14/ 292। और उनका कहना: "और अन्-निसा में... से लेकर उनके कथन: और मुकम्मल," (ख़), (ज़) और अत-तम्हीद में नहीं है। (3) सूरह अन्-निसा की दो आयतों (11-12) की व्याख्या देखें। (4) अन-नह्हास की 'इराब अल-कुरान' 1/ 282 देखें। (5) इस भाग का पृष्ठ 64। (6) ये दोनों शेर रुवैशिद बिन कसीर अल-ताई के हैं, और वे 'दीवान अल-हमासा' (मरज़ूकी की व्याख्या के साथ) 1/ 166-168 में हैं। इब्न जिन्नी ने 'अल-खसाइस' 2/ 416 में पहले शेर को उद्धृत किया है, और अबू अल-बरकात अल-अंबारी ने 'अल-इंसाफ' 2/ 773 में। 'सौत' (आवाज़) पुल्लिंग है, लेकिन उन्होंने इसे स्त्रीलिंग बनाया है क्योंकि उनका अर्थ शोर और हंगामे से था 'सयहा' (पुकार) के अर्थ में। लिसान अल-अरब (सौत)।

سورة البقرہ: آیت 180 / 91

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم پر فرض کر دیا گیا ہے کہ جب تم میں سے کسی کی موت کا وقت قریب آئے، بشرطیکہ وہ مال چھوڑ رہا ہو، تو ماں باپ اور قریبی رشتہ داروں کے حق میں دستور کے مطابق وصیت کرے۔ پرہیزگاروں پر یہ ایک حق ہے۔} (180)

اس میں اکیس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم پر لکھ دیا گیا ہے}۔ یہ وصیت کی آیت ہے، اور قرآن میں وصیت کا ذکر (1) اس آیت کے علاوہ کہیں نہیں ہے، سوائے 'النساء' [11] میں: {وصیت کے بعد}، اور 'المائدہ' میں: {وصیت کے وقت} [106]۔ جو سورۃ البقرہ میں ہے وہ سب سے کامل اور مکمل ہے، اور یہ فرائض اور وراثت کے احکام نازل ہونے سے پہلے نازل ہوئی تھی (2)، جیسا کہ آگے بیان آئے گا (3)۔

کلام میں حرفِ عطف 'واؤ' (اور) پوشیدہ ہے، یعنی: "اور تم پر لکھ دیا گیا،" پھر جب کلام لمبا ہو گیا تو 'واؤ' حذف کر دیا گیا۔ بعض اقوال میں اس کی مثال ہے: {اس میں وہی جلے گا جو سب سے بڑا بدبخت ہوگا، جس نے جھٹلایا اور منہ موڑ لیا} [اللیل: 15-16] یعنی: "اور جس نے،" پس حذف کر دیا گیا (4)۔

اور کہا گیا ہے: جب اس نے ذکر کیا کہ خون کے وارث کو قصاص لینے کا حق ہے، تو وہ شخص جس سے قصاص لیا جانا ہے - جو موت کا سبب ہے - ایسا ہے گویا اسے موت آ گئی، تو یہ وصیت کا وقت ہے۔ پس آیت اپنے سے پہلے والی آیت سے جڑی ہوئی اور اس کے ساتھ ملی ہوئی ہے، اس

لیے 'واؤ' حذف کر دیا گیا۔ اور "کُتِب" کا معنی ہے: فرض کیا گیا اور ثابت کیا گیا، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (5)۔

موت کی موجودگی کا مطلب ہے: اس کے اسباب، اور جب سبب موجود ہو جائے تو عرب اس سے مسبّب (نتیجہ) مراد لیتے ہیں۔ ان کے شاعر نے کہا ہے:

اے سوار! جو اپنی سواری کو تیز دوڑائے جا رہا ہے، بنی اسد سے پوچھو کہ یہ کیسی آواز ہے؟
اور ان سے کہو کہ معذرت کرنے میں جلدی کریں اور ایسی بات تلاش کریں جو تمہیں بری کر دے، کیونکہ میں ہی موت ہوں (6)۔

(1) (ز) اور (د) میں: الوصیۃ۔ (2) التمہید 14/ 292۔ اور ان کا قول: "اور النساء میں... ان کے قول تک: اور مکمل،" (خ)، (ز) اور التمہید میں نہیں ہے۔ (3) سورۃ النساء کی دو آیات (11-12) کی تفسیر دیکھیں۔ (4) نحاس کی 'اعراب القرآن' 1/ 282 دیکھیں۔ (5) اس پارے کا صفحہ 64۔ (6) یہ دو اشعار رویشد بن کثیر الطائی کے ہیں، اور یہ 'دیوان الحماسہ' (مرزوقی کی شرح کے ساتھ) 1/ 166-168 میں ہیں۔ ابن جنی نے 'الخصائص' 2/ 416 میں پہلا شعر نقل کیا ہے، اور ابو البرکات الانباری نے 'الانصاف' 2/ 773 میں۔ 'صوت' (آواز) مذکر ہے، لیکن اسے مؤنث استعمال کیا گیا ہے کیونکہ اس سے مراد شور و غل ہے 'صیحہ' کے معنی میں۔ لسان العرب (صوت)۔

92 Surah Al-Baqarah: Verse 180

Antarah said: "And death is subject to my hand when I have connected its daughters with the Indian sword (1)" And Jarir said in lampooning Al-Farazdaq: "I am the death you were told about; there is no escape from me for the one fleeing (2)" Second: If it is asked: Why did He say: 'kutiba' (prescribed - masculine), and did not say: 'kutibat' (feminine), when 'al-wasiyya' (the bequest) is feminine? It was said to him: That is only because by 'al-wasiyya' he intended 'al-isā'' (the act of bequeathing). And it was said: because a separator intervened, so the separator served as a substitute for the feminine marker (tā' al-ta'nīth). The Arabs say: 'hadara al-qāḍī al-yawma imra'atun' (A woman attended the judge today). Sibawayh narrated: 'qāma imra'atun' (A woman stood up). But the beauty of this is only with the length of the separation (3). Third: His saying, Exalted is He: {if he leaves behind wealth} [2:180]. 'In' is a conditional particle, and regarding its response, according to Abu al-Hasan al-Akhfash, there are two opinions. Al-Akhfash said: The estimation is: 'fa-al-wasiyya' (then the bequest) (4), then the 'fā' was omitted, as the poet said: "Whoever does good deeds, God thanks them; and evil for evil with God are two likes (5)" The other answer: that for a past tense verb, its response may come before it or after it, so the estimation would be: the bequest to parents and near relatives if he leaves wealth. If you assume an elided 'fā', then 'al-wasiyya' is in the nominative case as a subject (mubtada'). If the 'fā' is not assumed, it is permissible to put it in the nominative case as a subject, or as a passive subject (nā'ib fā'il), meaning: 'kutiba 'alaykumu al-waṣiyya' (the bequest was prescribed for you) (6).

(1) Diwan Antara p. 72, and the verse preceding it: "The tribe of 'Abs has known that I am cheerful when called to combat." A Hindwani sword: if it was made in the lands of India and its workmanship perfected. Al-Lisan (hind). (2) Diwan Jarir (with explanation of Muhammad bin Habib) 2/120. A narration of the first hemistich in it: "I am the death from which there is no escape." In another narration: "I am the death that comes upon you." (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/247, and Al-Kitab 2/38. (4) Thus the author said, may God have mercy on him. What is in Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 1/350 is one opinion: 'fa-al-wasiyya'. The author quoted his words via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/282, and the wording there is: "And regarding its response there are two opinions; Sa'id al-Akhfash said: The estimation is: 'fa-al-wasiyya'..." (5) Cited by Sibawayh in Al-Kitab 3/65, and al-Baghdadi cited in Al-Khizana 9/49-51 the first hemistich, saying: Sibawayh and his student attributed it to Abd al-Rahman bin

Hassan bin Thabit, may God be pleased with him, and a group narrated it from Ka'b bin Malik al-Ansari. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/282-283.

92 सूरह अल-बकरा: आयत 180

अंतरा ने कहा: "और मृत्यु मेरे हाथ के अधीन है जब मैं उसकी पुत्रियों (तलवार के प्रहारों) को हिंदवानी तलवार से जोड़ देता हूँ (1)" और जरीर ने अल-फ़रज़दक की निंदा में कहा: "मैं वही मृत्यु हूँ जिसके बारे में तुम्हें बताया गया था; भागने वाले के लिए मुझसे कोई छुटकारा नहीं है (2)" दूसरा: यदि यह पूछा जाए कि अल्लाह ने 'कुतिबा' (निर्धारित किया गया - पुल्लिंग) क्यों कहा, और 'कुतिबत' (स्त्रीलिंग) क्यों नहीं कहा, जबकि 'अल-वसीयत' (वसीयत) स्त्रीलिंग है? तो उसे उत्तर दिया गया: ऐसा इसलिए है क्योंकि 'अल-वसीयत' से उनका अभिप्राय 'अल-ईसा' (वसीयत करने का कार्य) था। और यह भी कहा गया: क्योंकि एक विभाजक (फासला) बीच में आ गया, इसलिए वह विभाजक स्त्रीलिंग के चिह्न 'ता' (ت) के बदले के रूप में कार्य करता है। अरब कहते हैं: 'हज़रा अल-क़ाज़ी अल-यौमा इमराअतुन' (आज न्यायाधीश के पास एक महिला उपस्थित हुई)। सीबवैह ने उल्लेख किया है: 'क़ामा इमराअतुन' (एक महिला खड़ी हुई)। लेकिन इसकी सुंदरता विभाजक की लंबाई के साथ ही होती है (3)। तीसरा: अल्लाह का कथन: {यदि वह संपत्ति छोड़ जाए} [2:180]। 'इन' (यदि) एक शर्त बोधक शब्द है, और इसके उत्तर के संबंध में अबू अल-हसन अल-अख़फ़श के दो मत हैं। अल-अख़फ़श ने कहा: निहित अर्थ है: 'फाल-वसीयत' (तो वसीयत) (4), फिर 'फ़ा' को हटा दिया गया, जैसा कि कवि ने कहा: "जो कोई अच्छे कर्म करता है, अल्लाह उनका शुक्रगुज़ार होता है; और अल्लाह के यहाँ बुराई का बदला बुराई के समान दो बराबर बातें हैं (5)" दूसरा उत्तर यह है कि भूतकाल की क्रिया का उत्तर उससे पहले या उसके बाद आ सकता है, तो अनुमानित अर्थ होगा: यदि वह संपत्ति छोड़ जाए तो माता-पिता और निकट संबंधियों के लिए वसीयत करना। यदि आप 'फ़ा' का अनुमान लगाते हैं, तो 'अल-वसीयत' वाक्य के कर्ता (मुब्तदा) के रूप में पेश (रफ़ा) की स्थिति में है। और यदि 'फ़ा' का अनुमान नहीं लगाया जाता है, तो इसे कर्ता के रूप में या कर्म-वाच्य कर्ता (नाइब फ़ाएल) के रूप में रफ़ा की स्थिति में रखना जायज़ है, अर्थात: 'कुतिबा अलैकुमु अल-वसीयत' (तुम्हारे ऊपर वसीयत लिख दी गई है) (6)।

(1) दीवान अंतरा पृ. 72, और इससे पहले वाला शेर: "अब्स के बेटों को पता है कि जब मुझे युद्ध के लिए बुलाया जाता है तो मैं उत्साहित होता हूँ।" और हिंदवानी तलवार: जो भारत में बनी हो और उसकी बनावट उत्तम हो। अल-लिसान (हिंद)। (2) दीवान जरीर (मुहम्मद बिन हबीब की व्याख्या के साथ) 2/120, और इसमें पहले चरण का पाठ है: "मैं वह मृत्यु हूँ जिससे कोई बचाव नहीं है।" एक अन्य पाठ में है: "मैं वह मृत्यु हूँ जो तुम पर आती है।" (3) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/247,

और अल-किताब 2/38। (4) लेखक ने ऐसा ही कहा है, अल्लाह उन पर दया करे। अल-अख़फ़श की 'मानी अल-क़ुरआन' 1/350 में केवल एक ही मत है: 'फाल-वसीयत'। लेखक ने उनके शब्दों को नह़स की 'इराब अल-क़ुरआन' 1/282 के माध्यम से उद्धृत किया है, और उसमें शब्द इस प्रकार हैं: "और इसके उत्तर में दो मत हैं; सईद अल-अख़फ़श ने कहा: अनुमान है: 'फाल-वसीयत'..." (5) सीबवैह ने इसे 'अल-किताब' 3/65 में उद्धृत किया है, और अल-बग़दादी ने 'अल-ख़िज़ाना' 9/49-51 में पहले चरण को उद्धृत किया है और कहा: सीबवैह और उनके साथियों ने इसे अब्दुर्रहमान बिन हसन बिन साबित (रज़ि.) से संबद्ध किया है, और एक समूह ने इसे काब बिन मालिक अल-अंसारी से रिवायत किया है। (6) इराब अल-क़ुरआन - अल-नह़स 1/282-283।

۹۲ سورہ البقرہ : آیت ۱۸۰

اور عنترہ نے کہا: "اور موت میرے ہاتھ کے تابع ہے جب میں اس کی بیٹیوں (تلوار کی دھاروں) کو ہندوانہ تلوار سے ملا دیتا ہوں (۱)" اور جریر نے فرزدق کی ہجو میں کہا: "میں وہ موت ہوں جس کے بارے میں تمہیں بتایا گیا تھا؛ بھاگنے والے کے لیے مجھ سے کوئی چھٹکارا نہیں ہے (۲)" دوسری بات: اگر یہ پوچھا جائے کہ اللہ تعالیٰ نے "كُتب" (لکھا گیا - مذکر) کیوں فرمایا، اور "كُتِبَتْ" (مونث) کیوں نہیں فرمایا، حالانکہ "الوصية" مونث ہے؟ تو اسے جواب دیا گیا: یہ اس لیے ہے کہ "الوصية" سے ان کی مراد "الإيصاء" (وصیت کرنے کا فعل) تھا، اور یہ بھی کہا گیا: کیونکہ درمیان میں فاصلہ آگیا ہے، پس وہ فاصلہ تائے تانیث کے عوض کی طرح ہوگیا۔ اہل عرب کہتے ہیں: "حضر القاضي اليوم امرأة" (آج قاضی کے پاس ایک عورت حاضر ہوئی)۔ سیبویہ نے نقل کیا ہے: "قام امرأة" (ایک عورت کھڑی ہوئی)۔ لیکن اس کا حسن صرف فاصلے کی طوالت کے ساتھ ہے (۳)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِن تَرَكَ خَيْرًا﴾ (اگر وہ مال چھوڑ جائے)۔ یہاں "إِن" شرطیہ ہے، اور اس کے جواب کے بارے میں ابو الحسن الاخفش کے دو قول ہیں؛ اخفش نے کہا: تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: "فالوصية" (تو وصیت واجب ہے) (۴)، پھر "فا" کو حذف کر دیا گیا، جیسا کہ شاعر نے کہا: "جو نیکیاں کرتا ہے اللہ ان کی قدر فرماتا ہے؛ اور اللہ کے ہاں برائی کا بدلہ برائی کی مانند دو برابر چیزیں ہیں (۵)" دوسرا جواب یہ ہے کہ فعل ماضی کا جواب اس سے پہلے بھی آسکتا ہے اور بعد میں بھی، پس تقدیر یہ ہوگی: "الوصية للوالدين والاقربين ان ترک خيراً" (والدین اور قریبی رشتہ داروں کے لیے وصیت ہے اگر وہ مال چھوڑ جائے)۔ پس اگر آپ نے "فا" مقدر مانی تو "الوصية" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہوگی، اور اگر "فا" مقدر نہ مانی جائے تو اسے مبتدا ہونے کی وجہ سے بھی مرفوع پڑھنا جائز ہے، اور اسے نائب فاعل ہونے

کی بنا پر بھی مرفوع پڑھنا جائز ہے، یعنی: "کُتب علیکم الوصیۃ" (تم پر وصیت فرض کی گئی ہے) (۶)۔

(۱) دیوانِ عنترہ ص ۷۲، اور اس سے پہلا شعر یہ ہے: "اور بنو عبس جان چکے ہیں کہ جب مجھے لڑائی کے لیے بلایا جاتا ہے تو میں خوش ہوتا ہوں۔" اور ہندوانہ تلوار: وہ جو بلادِ ہند میں بنی ہو اور پختہ کام کی ہو۔ لسان العرب (ہند)۔ (۲) دیوانِ جریر (بشرح محمد بن حبیب) ۲/ ۱۲۰، اور اس میں پہلے مصرعے کی روایت یہ ہے: "میں وہ موت ہوں جس سے کوئی چھٹکارا نہیں۔" اور ایک روایت میں ہے: "میں وہ موت ہوں جو تم پر آتی ہے۔" (۳) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/ ۲۴۷، اور الکتاب ۲/ ۳۸۔ (۴) مصنف رحمہ اللہ نے ایسا ہی کہا ہے، اور اخفش کی "معانی القرآن" ۱/ ۳۵۰ میں ایک ہی قول ہے: "فالوصیۃ"، اور مصنف نے ان کا کلام نحاس کی "اعراب القرآن" ۱/ ۲۸۲ کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: "اور اس کے جواب میں دو قول ہیں؛ اخفش سعید نے کہا: تقدیر یہ ہے: فالوصیۃ..." (۵) اسے سیبویہ نے "الکتاب" ۳/ ۶۵ میں ذکر کیا ہے، اور بغدادی نے "الخزانہ" ۹/ ۴۹-۵۱ میں پہلا مصرع نقل کیا ہے اور کہا ہے کہ سیبویہ اور ان کے شاگردوں نے اسے عبد الرحمن بن حسان بن ثابت رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور ایک جماعت نے اسے کعب بن مالک انصاری سے روایت کیا ہے۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۲۸۲-۲۸۳۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 93

According to the majority of grammarians, it is not correct for "al-wasiyya" (the bequest) to act upon "idha" (when) because it is in the position of a relative clause (sila) for the verbal noun which is the bequest, and it has already preceded it, so it is not permissible for it to act(1) upon it as it is preceding.

It is possible that the operator in "idha" is "kutiba" (is prescribed), and the meaning is: God's obligation is directed towards you and the requirement of His Book when [death] approaches. So He expressed the direction of the obligation with "kutiba" to harmonize with this meaning that it is written in eternity.

It is also possible that the operator in "idha" is the act of bequeathing (al-īṣāʾ); which would be implied, indicated(2) by "al-wasiyya". The meaning is: bequeathing is prescribed for you when(3).

Fourthly: The Almighty's words: {good (khayran)}. Good here means wealth without dispute. They differed regarding its amount. It was said: a lot of wealth. That was narrated from Ali, Aisha, and Ibn Abbas, and they said about seven hundred dinars: it is little(4). And(5) Qatada narrated from Al-Hasan: "Good" is a thousand dinars and above(6). Al-Sha’bi: between five hundred dinars to a thousand(7).

A bequest (al-wasiyya) is a term for everything that is commanded to be done and is entrusted during life and after death. Custom (al-ʿurf) has specified it to what is entrusted to be done and executed after death. The plural is wasaya (bequests), like qadaya (issues/judgments).

Footnotes: (1) In (d), (z), and (z): "yam'al" (acts - masculine). (2) In (d), (z), and (m): "ala" (upon). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/247. (4) Abd al-Razzaq narrated it from the saying of Ali, may Allah be pleased with him, in his Musannaf (16351), and al-Tabari 3/394-395. And Abd al-Razzaq narrated it from the saying of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, in the Musannaf (16353), and Sa'id ibn Mansur in his Sunan 2/658, and Ibn Abi Shayba in his Musannaf 11/207, and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 6/270, and with them: seven hundred dirhams, and not "dinars" as mentioned by the author, except for Abd al-Razzaq who said: eight hundred dirhams. And Abd al-Razzaq narrated it from the saying of Aisha, may Allah be pleased with her, in his Musannaf (16354), and al-Tabari 3/395, and with them: four hundred dinars. The author will mention in the sixth issue another narration from Lady Aisha, may Allah be pleased with her. (5) The word "wa qala" (and said) is from (z). (6) Ibn Abi Shayba

narrated it in the Musannaf 11/208, and al-Tabari 3/136 from the saying of Qatada, and in both of them: "dirham" instead of "dinar". (7) Thus in the manuscripts: "Al-Sha’bi"... and "dinar", but what was narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/69, and al-Tabari 3/138, and cited by Ibn Atiyya in al-Muharrar al-Wajiz 1/248, and al-Mawardi in his Tafsir 1/232, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 1/182: from Ibrahim al-Nakha'i that it is from five hundred dirhams to a thousand.

सूरा अल-बकरा: आयत 180 93

अधिकांश वैयाकरणों के अनुसार, यह सही नहीं है कि "अल-वसीय्यः" (वसीयत) "इज़ा" (जब) में कार्य करे क्योंकि यह उस स्रोत (मस्दर) के लिए सिल्हा (सम्बन्ध) के समान है जो वसीयत है, और वह आगे बढ़ चुका है, इसलिए उसके लिए यह जायज़ नहीं है कि वह अपने से पहले आने वाले (1) में कार्य करे।

यह संभव है कि "इज़ा" में कारक (आमिल) "कुतिबा" (लिखा गया/निर्धारित किया गया) हो, और अर्थ यह हो: अल्लाह का दायित्व आपकी ओर निर्देशित है और उसकी किताब की आवश्यकता तब होती है जब [मृत्यु] उपस्थित हो। तो उसने दायित्व के निर्देश को "कुतिबा" से व्यक्त किया ताकि इस अर्थ के साथ तालमेल बैठ सके कि यह अनादि काल से लिखा हुआ है।

यह भी संभव है कि "इज़ा" में कारक वसीयत करने की क्रिया (अल-ईसा') हो; जो कि एक गुप्त भाव (मुक़द्दर) होगा जिसका संकेत (2) 'अल-वसीय्यः' शब्द द्वारा मिलता है। इसका अर्थ होगा: जब (3) तुम पर वसीयत करना अनिवार्य किया गया।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {खैरा (भलाई/माल)}। यहाँ 'खैर' का अर्थ बिना किसी विवाद के 'धन' (माल) है। इसकी मात्रा के बारे में विद्वानों में मतभेद है। कहा गया: बहुत सारा धन। यह अली, आयशा और इब्न अब्बास से वर्णित है, और उन्होंने सात सौ दीनार के बारे में कहा: यह बहुत कम है (4)। और (5) कतादा ने अल-हसन से उद्धृत किया: 'खैर' एक हज़ार दीनार और उससे ऊपर है (6)। अल-शाबी: पाँच सौ दीनार से एक हज़ार के बीच (7)।

वसीयत हर उस चीज़ का नाम है जिसे करने का आदेश दिया जाता है, और जीवन में और मृत्यु के बाद उसे सौंप दिया जाता है। लोक-व्यवहार (उर्फ़) ने इसे उन चीज़ों के लिए विशेष कर दिया है जिन्हें मृत्यु के बाद करने और लागू करने का जिम्मा दिया जाता है। इसका बहुवचन 'वसाया' है, जैसे 'क़ज़ाया'।

पाद टिप्पणियाँ: (1) (द), (ज़) और (ज़) में: "यमल" (पुल्लिंग रूप)। (2) (द), (ज़) और (म) में: "अला" (पर)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/247. (4) इसे अली (रज़ि.) के कथन से अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी मुसन्निफ़ (16351) में और अल-तब्री ने 3/394-395 में उद्धृत किया है। और इसे इब्न अब्बास (रज़ि.) के कथन से अब्द अल-रज्ज़ाक ने मुसन्निफ़ (16353) में, सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन 2/658 में, इब्न अबी शैबा ने अपनी मुसन्निफ़ 11/207 में और अल-बैहक़ी ने अस-सुनन अल-

कुबरा 6/270 में उद्धृत किया है, और उनके पास: सात सौ दिरहम है, न कि "दीनार" जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है, सिवाय अब्द अल-रज्ज़ाक के जिन्होंने कहा: आठ सौ दिरहम। और इसे आयशा (रज़ि.) के कथन से अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी मुसन्निफ़ (16354) में और अल-तब़री ने 3/395 में उद्धृत किया है, और उनके पास: चार सौ दीनार है। लेखक छठे मुद्दे में हज़रत आयशा (रज़ि.) से एक और रिवायत का ज़िक्र करेंगे। (5) शब्द: "व क़ाला" (और कहा), (ज़) से उद्धृत है। (6) इसे इब्न अबी शैबा ने मुसन्निफ़ 11/208 में और अल-तब़री ने 3/136 में कतादा के कथन से उद्धृत किया है, और उन दोनों में "दीनार" के बजाय "दिरहम" है। (7) पाण्डुलिपियों में इसी तरह है: "अल-शाबी"... और "दीनार", जबकि अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 1/69 में, अल-तब़री ने 3/138 में, इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/248 में, अल-मावर्दी ने अपनी तफ़सीर 1/232 में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 1/182 में इब्राहिम अल-नख़ई से रिवायत किया है कि यह पाँच सौ दिरहम से एक हज़ार तक है।

سورة البقرہ : آیت ۱۸۰ ۹۳

جمہور نحویوں کے نزدیک یہ صحیح نہیں ہے کہ «الوصیة» (وصیت) «إذا» (جب) میں عمل کرے کیونکہ یہ اس مصدر (وصیت) کے لیے صلہ کے حکم میں ہے، اور وہ مقدم ہو چکا ہے، تو اس کے لیے جائز نہیں کہ وہ اپنے سے پہلے آنے والے(۱) میں عمل کرے۔

اور یہ جائز ہے کہ «إذا» میں عامل «كُتِب» (لکھا گیا/فرض کیا گیا) ہو، اور معنی یہ ہے کہ: اللہ کا وجوب تمہاری طرف متوجہ ہے اور اس کی کتاب کا مقتضی اس وقت ہے جب [موت] حاضر ہو، تو اس نے وجوب کے رخ کو لفظ «كُتِب» سے تعبیر کیا تاکہ اس معنی کے ساتھ ہم آہنگ ہو سکے کہ یہ ازل سے لکھا ہوا ہے۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ «إذا» میں عامل "ایصاء" (وصیت کرنا) ہو؛ جو کہ ایک پوشیدہ مفہوم ہوگا جس پر لفظ «الوصیة» دلالت کرتا ہے(۲)۔ معنی ہے: جب(۳) تم پر وصیت کرنا لکھ دیا گیا (لازم کر دیا گیا)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿خَيْرًا﴾ (بھلائی/مال)۔ یہاں 'خیر' سے مراد بلا کسی اختلاف کے 'مال' ہے۔ اور اس کی مقدار میں ان کا اختلاف ہے۔ چنانچہ کہا گیا: بہت زیادہ مال۔ یہ حضرت علی، عائشہ اور ابن عباس سے مروی ہے، اور انہوں نے سات سو دینار کے بارے میں فرمایا: یہ تھوڑا ہے(۴)۔ اور(۵) قتادہ نے حسن سے نقل کیا ہے: خیر ایک ہزار دینار اور اس سے اوپر ہے(۶)۔ شعبی: پانچ سو دینار سے ایک ہزار کے درمیان(۷)۔

اور وصیت ہر اس چیز کا نام ہے جس کے کرنے کا حکم دیا جائے، اور زندگی میں اور موت کے بعد اس کا عہد لیا جائے۔ اور عرف نے اسے ان کاموں کے لیے خاص کر دیا ہے جن کی موت کے بعد انجام دہی اور نفاذ کا عہد لیا جاتا ہے، اور اس کی جمع 'وصایا' ہے، جیسے 'قضایا'۔

حواشی: (۱) (د)، (ز) اور (ظ) میں: "یعمل" (مذکر صیغہ)۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: "علی" (پر)۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۴۷/۱۔ (۴) اسے حضرت علی رضی اللہ عنہ کے قول سے عبدالرزاق نے اپنی مصنف (۱۶۳۵۱) میں، اور طبری نے ۳۹۴/۳-۳۹۵ میں روایت کیا ہے۔ اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے عبدالرزاق نے مصنف (۱۶۳۵۳) میں، سعید بن منصور نے اپنی سنن ۶۵۸/۲ میں، ابن ابی شیبہ نے اپنی مصنف ۲۰۷/۱۱ میں، اور بیہقی نے السنن الکبری ۲۷۰/۶ میں روایت کیا ہے، اور ان کے پاس: سات سو درہم ہے، نہ کہ "دینار" جیسا کہ مصنف نے ذکر کیا، سوائے عبدالرزاق کے جنہوں نے کہا: آٹھ سو درہم۔ اور اسے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے قول سے عبدالرزاق نے اپنی مصنف (۱۶۳۵۴) میں، اور طبری نے ۳۹۵/۳ میں روایت کیا ہے، اور ان کے پاس: چار سو دینار ہے۔ مصنف چھٹے مسئلے میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے ایک اور روایت کا ذکر کریں گے۔ (۵) لفظ: "وقال"، (ظ) سے ہے۔ (۶) اسے ابن ابی شیبہ نے مصنف ۲۰۸/۱۱ میں، اور طبری نے ۱۳۶/۳ میں قتادہ کے قول سے روایت کیا ہے اور ان دونوں میں دینار کی جگہ درہم ہے۔ (۷) قلمی نسخوں میں اسی طرح ہے: «الشعبي»... اور «دینار»، جبکہ عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ۶۹/۱ میں، طبری نے ۱۳۸/۳ میں، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲۴۸/۱ میں، ماوردی نے اپنی تفسیر ۲۳۲/۱ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱۸۲/۱ میں ابراہیم نخعی سے روایت کیا ہے کہ یہ پانچ سو درہم سے ایک ہزار تک ہے۔

94 | Surah Al-Baqarah: Ayah 180 ... plural of 'qadiyya' (case/ruling) (1). And the word 'wasi' (executor/testator) can refer to both the one who makes the will (al-musi) and the one appointed as executor (al-musa ilayh). Its root is from 'wasa', in the light form. Plants are said to 'tawasa' (intertwine) when they connect. An 'ard wasiya' is land where plants are dense and connected. 'Awsaytu lahu bi-shay' means I bequeathed something to him, and 'awsaytu ilayhi' means I made him my executor. The nouns are 'al-wisayah' and 'al-wasayah' (with kasra and fatha on the 'waw'). 'Awsaytuhu' and 'vassaytuhu' also mean to recommend/advise, and the noun is 'al-wasah'. 'Tawasa al-qawm' means they exhorted or advised one another. In the Hadith: "Treat women well, for they are like captives with you" (2). 'Wasaytu al-shay' bi-kadha' means if I connected it to that (3). The Fifth [Point]: Scholars differed regarding the obligation of a will for someone who leaves behind wealth, after their consensus that it is obligatory for someone who has deposits belonging to others or who owes debts. The majority of scholars hold that a will is not obligatory for someone who does not have such liabilities, which is the view of Malik, Al-Shafi'i, and Al-Thawri, whether the testator is wealthy or poor. A group said: The will is obligatory based on the literal meaning of the Qur'an - as stated by Al-Zuhri and Abu Mijlaz (4) - whether the wealth is little or much. Abu Thawr said: A will is not obligatory except for a man who has a debt or who holds someone else's property; for him, it is obligatory to write his will and declare what he owes. But as for someone who has no debt and no deposit with him, it is not obligatory for him unless he wishes. Ibn al-Mundhir said: This is good; because Allah has enjoined the returning of trusts to their owners, and for someone who has no obligation or trust upon him, it is not obligatory for him to make a will. The first group argued with what the Imams narrated from Ibn Umar, that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "It is not right for a Muslim who has anything to bequeath to stay for two nights without having his will written with him" (5). In another narration: "to stay for three nights."

(1) Al-Mufhim 4/539. (2) Reported with this wording by Ibn Majah (1851) from the hadith of Amr ibn al-Ahwas (may Allah be pleased with him). The part "Treat women well" was reported by Al-Bukhari (5186) and Muslim (1468) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). His saying: 'Awan' is the plural of 'aniya', which means a female captive. Lisan [al-Arab] (ana). (3) Al-Sihah (wasi). (4) Reported by Al-Tabari 3/138 and 126. Abu Mijlaz is: Lahiq bin Humayd. (5) Reported by Ahmad (5197), Al-Bukhari (2738), and Muslim (1627) and the wording is his.

पृष्ठ ९४ | सूरा अल-बकराह: आयत १८० ... 'क़ज़िया' (मामला/निर्णय) का बहुवचन (१)। और 'वासी' शब्द का प्रयोग वसीयत करने वाले (अल-मुसी) और वसीयत के निष्पादक (अल-मुसा इलैह) दोनों के लिए किया जा सकता है। इसका मूल 'वसा' से है, लघु रूप में। पौधों को 'तवासा' (परस्पर जुड़ना) तब कहा जाता है जब वे आपस में जुड़ जाते हैं। 'अर्द वासिया' वह भूमि है जहाँ पौधे घने और जुड़े हुए होते हैं। 'अौसैतु लहू बि-शय' का अर्थ है मैंने उसे कुछ वसीयत किया, और 'अौसैतु इलैहि' का अर्थ है मैंने उसे अपना वसीयत निष्पादक बनाया। संज्ञा 'अल-विसाया' और 'अल-वसाया' ('वाव' पर कसरा और फ़तहा के साथ) हैं। 'अौसैतुहू' और 'वस्सयतुहू' का अर्थ भी सलाह देना या वसीयत करना है, और संज्ञा 'अल-वसाह' है। 'तवासा अल-क़ौम' का अर्थ है उन्होंने एक-दूसरे को उपदेश या सलाह दी। हदीस में है: "महिलाओं के साथ अच्छा व्यवहार करो, क्योंकि वे तुम्हारे पास बंदियों के समान हैं" (२)। 'वसयतु अल-शय' बि-कज़ा' का अर्थ है यदि मैंने उसे उससे जोड़ दिया (३)। पाँचवाँ [बिंदु]: विद्वान उन लोगों के लिए वसीयत की अनिवार्यता के संबंध में असहमत थे जो धन छोड़ते हैं, उनके इस आम सहमति के बाद कि यह उन लोगों के लिए अनिवार्य है जिनके पास दूसरों की अमानत है या जिन पर ऋण है। अधिकांश विद्वानों का मत है कि वसीयत उन लोगों के लिए अनिवार्य नहीं है जिन पर ऐसी कोई देनदारी नहीं है, जो मलिक, अल-शाफ़ई और अल-थौरी का विचार है, चाहे वसीयत करने वाला धनी हो या गरीब। एक समूह ने कहा: कुरान के शाब्दिक अर्थ के आधार पर वसीयत अनिवार्य है - जैसा कि अल-ज़ुहरी और अबू मिज्लज़ (४) ने कहा है - चाहे धन कम हो या अधिक। अबू थौर ने कहा: वसीयत केवल उस व्यक्ति के लिए अनिवार्य है जिस पर ऋण है या जिसके पास किसी और की संपत्ति है; उसके लिए अपनी वसीयत लिखना और अपनी देनदारियों की घोषणा करना अनिवार्य है। लेकिन जहाँ तक उस व्यक्ति का प्रश्न है जिस पर कोई ऋण नहीं है और उसके पास कोई अमानत नहीं है, तो यह उसके लिए अनिवार्य नहीं है जब तक कि वह न चाहे। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यह अच्छा है; क्योंकि अल्लाह ने अमानतों को उनके मालिकों को लौटाना अनिवार्य कर दिया है, और जिस व्यक्ति पर कोई दायित्व या अमानत नहीं है, उसके लिए वसीयत करना अनिवार्य नहीं है। पहले समूह ने उन बातों से तर्क दिया जो इमामों ने इब्न उमर से वर्णित की हैं, कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "किसी भी मुसलमान के लिए जिसके पास वसीयत करने के लिए कुछ हो, यह उचित नहीं है कि वह अपनी वसीयत अपने पास लिखे बिना दो रातें गुज़ारे" (५)। एक अन्य वर्णन में है: "तीन रातें गुज़ारना।"

(१) अल-मुफ्हिम ४/५३९। (२) इसे इब्न माजह (१८५१) ने अम्र इब्न अल-अहवास (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों के साथ वर्णित किया है। इसका हिस्सा "महिलाओं के साथ अच्छा व्यवहार करो" अल-बुखारी (५१८६) और मुस्लिम (१४६८) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित किया गया है। उनका कहना: 'अवान' 'आनिया' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है महिला बंदी। लिसान [अल-अरब] (अना)। (३) अल-सिहाह (वसी)। (४) अल-तबरी ३/१३८ और १२६ द्वारा वर्णित। अबू मिज्लज़ हैं: लाहिक बिन हुमैद। (५) अहमद (५१९७), अल-बुखारी (२७३८), और मुस्लिम (१६२७) द्वारा वर्णित और शब्द उन्हीं के हैं।

صفحہ 94 | سورہ البقرة: آیت 180 ... قضیہ کی جمع (1)۔ اور 'وَصِیّ' وصیت کرنے والے (المُوصِی) اور جس کے لیے وصیت کی جائے یا جسے وصی بنایا جائے (المُوصَی إلیه) دونوں کے لیے بولا جاتا ہے، اور اس کی اصل 'وَصَی' سے ہے، تخفیف کے ساتھ پودوں کے بارے میں 'تواصی النبت' اس وقت کہا جاتا ہے جب وہ آپس میں مل جائیں۔ اور 'أرض واصیة' وہ زمین ہے جس کے پودے گنجان اور باہم جڑے ہوئے ہوں۔ 'أوصیتُ له بشيء' کا مطلب ہے میں نے اس کے لیے کسی چیز کی وصیت کی، اور 'أوصیتُ إلیه' کا مطلب ہے میں نے اسے اپنا وصی (نائب/کارندہ) بنایا۔ اسم 'الوصایة' اور 'الوَصایة' ہے - واؤ کے کسرہ اور فتحہ کے ساتھ اور 'أوصیته' اور 'وصیته' کے معنی بھی وصیت اور نصیحت کے ہیں، اور اسم 'الوَصاة' ہے۔ 'تواصی القوم' کا مطلب ہے انہوں نے ایک دوسرے کو وصیت یا نصیحت کی۔ حدیث میں ہے: "عورتوں کے ساتھ بھلائی کرنے کی میری وصیت قبول کرو، کیونکہ وہ تمہارے پاس قیدیوں کی طرح ہیں" (2)۔ اور 'وَصَیْتُ الشيء بکذا' کا مطلب ہے جب میں نے اسے اس سے جوڑ دیا (3)۔ پانچواں (مسئلہ): علماء کا اس شخص پر وصیت کے واجب ہونے میں اختلاف ہے جو مال چھوڑ کر جائے، اس پر اجماع کے بعد کہ یہ اس شخص پر واجب ہے جس کے پاس امانتیں ہوں یا جس پر قرض ہو۔ اکثر علماء کا قول یہ ہے کہ وصیت اس شخص پر واجب نہیں ہے جس پر ایسی کوئی ذمہ داری نہ ہو، اور یہی امام مالک، شافعی اور ثوری کا قول ہے، خواہ وصیت کرنے والا خوش حال ہو یا غریب۔ ایک گروہ نے کہا: قرآن کے ظاہر کی بنیاد پر وصیت واجب ہے - یہ زہری اور ابو مجلز (4) کا قول ہے - خواہ مال تھوڑا ہو یا زیادہ۔ ابو ثور نے کہا: وصیت صرف اس شخص پر واجب ہے جس پر قرض ہو، یا اس کے پاس لوگوں کا مال (امانت) ہو، تو اس پر واجب ہے کہ وہ اپنی وصیت لکھے اور اپنی ذمہ داریوں کے بارے میں بتائے۔ لیکن جس پر کوئی قرض نہ ہو اور نہ ہی اس کے پاس کوئی امانت

ہو، تو اس پر واجب نہیں ہے الا یہ کہ وہ خود چاہے۔ ابن المنذر نے کہا: اور یہ بات اچھی ہے؛ کیونکہ اللہ نے امانتوں کو ان کے اہل تک پہنچانا فرض کیا ہے، اور جس پر نہ کوئی حق (قرض) ہے اور نہ ہی اس کے پاس کوئی امانت ہے، تو اس پر وصیت کرنا واجب نہیں ہے۔ پہلے گروہ نے اس سے استدلال کیا جو ائمہ نے ابن عمر سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کسی مسلمان کے لیے جس کے پاس وصیت کرنے کے لیے کچھ ہو، یہ درست نہیں کہ وہ دو راتیں گزارے مگر یہ کہ اس کی وصیت اس کے پاس لکھی ہوئی ہو" (5)۔ اور ایک روایت میں ہے: "تین راتیں گزارے"۔

(1) المفہم 539/4۔ (2) اسے ابن ماجہ (1851) نے عمرو بن الاحوص رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور ان کا یہ قول: "عورتوں کے ساتھ بھلائی کی وصیت قبول کرو" اسے بخاری (5186) اور مسلم (1468) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ان کا قول 'عوان' 'عانیہ' کی جمع ہے، اور وہ قیدی عورت ہے۔ لسان العرب (عنی)۔ (3) الصحاح (وصی)۔ (4) اسے طبری نے 138/3 اور 126 پر روایت کیا ہے۔ ابو مجلز کا نام لاحق بن حمید ہے۔ (5) اسے احمد (5197)، بخاری (2738) اور مسلم (1627) نے روایت کیا ہے اور الفاظ مسلم کے ہیں۔

95 Surah Al-Baqarah: Verse 180

In it, Abdullah bin Omar said: Not a single night has passed since I heard the Messenger of Allah (ﷺ) say that, but that I have my will with me (1). Those who do not consider it obligatory argued by saying: If it were obligatory, He would not have left it to the will of the testator, and it would have been necessary in any case. Furthermore, even if it is conceded that its outward appearance implies obligation, the argument for it being mandatory is refuted by its application to those who owe rights to people and fear their loss, as Abu Thawr said. Similarly, if he has rights due from people (2) and fears their loss for the heirs, then a will is obligatory for him, and there is no disagreement about it. If it is said: Allah Almighty said: {It is prescribed for you}, and "prescribed" means "obligated"; this indicates the obligation of the will. It was said to them: The answer to this has already been given regarding the previous verse (3), and the meaning is: if you desire to make a will, and Allah knows best. Al-Nakha'i said: The Messenger of Allah (ﷺ) died without leaving a will, while Abu Bakr did leave a will. So, if one leaves a will, it is good, and if he does not leave a will, there is no blame on him (4). Sixth: Allah Almighty did not specify in His book the amount of wealth to be bequeathed, but rather said: {if he leaves wealth (khayr)}, and "khayr" means wealth, as in His saying: {And whatever wealth (khayr) you spend} [Al-Baqarah: 272 and 273], and {And indeed he is, in his love of wealth (khayr), intense} [Al-Adiyat: 8]. Scholars differed regarding the amount. It was narrated from Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) that he bequeathed one-fifth, and said: "Allah was pleased with one-fifth of the spoils of the Muslims (5)." Ma'mar narrated from Qatadah that Umar bequeathed...

(1) Narrated by Ahmad (4469) and Muslim (1627) (4). (2) In (Kh): people. (3) Meaning His saying: {O you who have believed, prescribed for you is legal retribution for those murdered} [Verse: 178], p. 66 of this volume. (4) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/68-69, and al-Tabari 3/392, and cited by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 8/385. Al-Nakha'i said this when it was mentioned to him that Talhah and al-Zubayr were strict about the will. Ibn Abd al-Barr said: This statement of al-Nakha'i is nothing; because the Messenger of Allah (ﷺ) did not leave behind anything to bequeath; as he is specific in that everything he leaves is charity. And his saying: "The Messenger of Allah (ﷺ) died and did not leave a will," was narrated by Ahmad (3356) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them). (5) The phrase was corrupted in (D) and (M) to: "Ali (may Allah be pleased with him) said: from the spoils of the Muslims,

one-fifth." What is confirmed is from (Kh) and (Z) and the sources of the Hadith. The phrase appeared in (Zha) as follows: "Al-Hasan narrated from Abu Bakr Al-Siddiq ="

९५ सूरा अल-बकरा: आयत १८०

इसमें अब्दुल्ला बिन उमर ने कहा: जब से मैंने अल्लाह के रसूल (ﷺ) को यह कहते सुना है, तब से कोई भी रात ऐसी नहीं गुजरी कि मेरी वसीयत मेरे पास न हो (१)। जिन्होंने इसे अनिवार्य नहीं माना, उन्होंने यह कहकर तर्क दिया: यदि यह अनिवार्य होता, तो वह इसे वसीयतकर्ता की इच्छा पर नहीं छोड़ते, और यह हर स्थिति में आवश्यक होता। इसके अलावा, यदि यह मान भी लिया जाए कि इसका बाहरी रूप अनिवार्यता दर्शाता है; तो अनिवार्य होने का तर्क उन लोगों पर लागू होने से खारिज हो जाता है जिन पर लोगों के अधिकार (कर्ज आदि) हैं और वे उनके खो जाने का डर रखते हैं, जैसा कि अबू थौर ने कहा। इसी तरह, यदि उसके लोगों के पास अधिकार (२) हैं और वह वारिसों के लिए उनके नष्ट होने का डर रखता है, तो उस पर वसीयत करना अनिवार्य है और इसमें कोई मतभेद नहीं है। यदि कहा जाए: अल्लाह तआला ने कहा है: {तुम पर लिख दिया गया है (कुतिबा अलैकुम)} और 'लिखा गया' का अर्थ है 'अनिवार्य किया गया'; तो यह वसीयत की अनिवार्यता को दर्शाता है। उनसे कहा गया: इसका उत्तर पिछली आयत (३) में दिया जा चुका है, और इसका अर्थ है: यदि तुम वसीयत करना चाहो, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-नखई ने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) की मृत्यु हुई और उन्होंने कोई वसीयत नहीं छोड़ी, जबकि अबू बक्र ने वसीयत की थी। इसलिए, यदि कोई वसीयत करता है तो यह अच्छा है, और यदि वह वसीयत नहीं करता है तो उस पर कोई दोष नहीं है (४)। छठी बात: अल्लाह तआला ने अपनी पुस्तक में वसीयत की जाने वाली संपत्ति की मात्रा स्पष्ट नहीं की है, बल्कि कहा है: {यदि वह धन (खैर) छोड़ जाए}, और 'खैर' का अर्थ धन है, जैसा कि उनके इस कथन में है: {और जो भी धन (खैर) तुम खर्च करो} [अल-बकरा: २७२ और २७३], और {और निश्चय ही वह धन (खैर) के प्रेम में बहुत कठोर है} [अल-आदियात: ८]। विद्वानों में इसकी मात्रा को लेकर मतभेद था। अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने पांचवें हिस्से (खुमुस) की वसीयत की थी, और कहा: "अल्लाह मुसलमानों की गनीमत (युद्ध के माल) में से पांचवें हिस्से पर राजी हुआ (५)।" मामर ने कतादा से रिवायत की कि उमर ने वसीयत की...

(१) इसे अहमद (४४६९) और मुस्लिम (१६२७) (४) ने निकाला है। (२) (ख़) में: लोग। (३) यानी अल्लाह तआला का कहना: {हे ईमान वालों! तुम पर मारे गए लोगों के बदले का बदला (किसास) अनिवार्य कर दिया गया है} [आयत: १७८], इस भाग का पृष्ठ ६६। (४) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर १/६८-६९ में, और अल-तबरी ने ३/३९२ में निकाला है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद ८/३८५ में इसका उल्लेख किया है। अल-नखई ने यह तब कहा था जब उनसे उल्लेख किया गया था

कि तलहा और ज़ुबैर वसीयत के बारे में बहुत सख्त थे। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: अल-नखई की यह बात कुछ भी नहीं है; क्योंकि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने ऐसी कोई चीज़ पीछे नहीं छोड़ी थी जिसके बारे में वसीयत की जाए; क्योंकि वह इस बात के लिए विशिष्ट हैं कि जो कुछ भी वह छोड़ते हैं वह सदका होता है। और उनके इस कथन के बारे में: "अल्लाह के रसूल (ﷺ) की मृत्यु हुई और उन्होंने वसीयत नहीं की," इसे अहमद (३३५६) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। (५) (द) और (म) में यह वाक्य विकृत होकर यह हो गया: "और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: मुसलमानों की गनीमत में से पांचवां हिस्सा।" (ख़) और (ज़) और हदीस के स्रोतों से जो प्रमाणित है वह दिया गया है। (ज़) में यह वाक्य इस प्रकार आया है: "अल-हसन ने अबू बक्र अल-सिद्दीक से रिवायत की ="

95 سورة البقرہ: آیت 180

اور اس میں عبداللہ بن عمر نے کہا: جب سے میں نے رسول اللہ ﷺ کو یہ فرماتے ہوئے سنا ہے، کوئی رات مجھ پر ایسی نہیں گزری مگر یہ کہ میری وصیت میرے پاس ہوتی ہے (1)۔ جنہوں نے اسے واجب قرار نہیں دیا انہوں نے یہ کہہ کر استدلال کیا: اگر یہ واجب ہوتی تو اللہ تعالیٰ اسے موصی (وصیت کرنے والے) کے ارادے پر نہ چھوڑتا، اور یہ ہر حال میں لازم ہوتی۔ پھر اگر یہ تسلیم کر بھی لیا جائے کہ اس کا ظاہر وجوب ہے، تو وجوب کا قول ان لوگوں کے بارے میں رد ہو جاتا ہے جن پر لوگوں کے حقوق ہوں اور انہیں ان کے ضائع ہونے کا اندیشہ ہو، جیسا کہ ابو ثور نے کہا۔ اسی طرح اگر اس کے لوگوں پر حقوق (2) ہوں اور اسے ورثاء کے حق میں ان کے ضائع ہونے کا ڈر ہو، تو اس پر وصیت کرنا واجب ہے اور اس میں کوئی اختلاف نہیں۔ اگر یہ کہا جائے: اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمْ﴾ (تم پر لکھ دیا گیا ہے) اور كُتِبَ کا معنی "فرض کیا گیا" ہے؛ تو یہ وصیت کے وجوب پر دلالت کرتا ہے۔ ان سے کہا گیا: اس کا جواب پچھلی آیت (3) میں گزر چکا ہے، اور معنی یہ ہے: جب تم وصیت کرنا چاہو، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور النخعی نے کہا: رسول اللہ ﷺ کی وفات ہوئی اور آپ نے وصیت نہیں فرمائی، جبکہ ابوبکرؓ نے وصیت فرمائی تھی۔ پس اگر کوئی وصیت کرے تو یہ اچھا ہے، اور اگر وصیت نہ کرے تو اس پر کوئی گناہ نہیں (4)۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں وصیت کی جانے والی رقم کی مقدار بیان نہیں فرمائی، بلکہ فرمایا: ﴿إِن تَرَكَ خَيْرًا﴾ (اگر وہ مال چھوڑ جائے)، اور "خیر" سے مراد مال ہے، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَمَا تُنفِقُوا مِنْ خَيْرٍ﴾ [البقرة: 272 و 273] (اور تم جو بھی مال خرچ کرو)، اور ﴿وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ﴾ [العاديات: 8] (اور بے شک وہ مال کی محبت میں بہت سخت ہے)۔ پس علماء میں اس کی مقدار کے بارے میں اختلاف ہوا، ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سے مروی

ہے کہ انہوں نے پانچویں حصے (خمس) کی وصیت فرمائی اور کہا: "اللہ مسلمانوں کی غنیمتوں میں سے پانچویں حصے پر راضی ہوا (5)"، اور معمر نے قتادہ سے روایت کیا کہ عمرؓ نے وصیت فرمائی...

(1) اسے احمد (4469) اور مسلم (1627) (4) نے روایت کیا ہے۔ (2) (خ) میں: لوگ (أناس)۔ (3) یعنی اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى﴾ [الآية: 178]، اسی جلد کا صفحہ 66۔ (4) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 1/68-69 میں، اور طبری نے 3/392 میں روایت کیا ہے، اور ابن عبد البر نے التمہید 8/385 میں اسے ذکر کیا ہے۔ النخعی نے یہ بات اس وقت کہی جب ان سے ذکر کیا گیا کہ طلحہ اور زبیر وصیت میں سختی کرتے تھے۔ ابن عبد البر نے کہا: النخعی کا یہ قول کوئی وقعت نہیں رکھتا؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ کے پیچھے کوئی ایسی چیز نہیں چھوٹی تھی جس میں آپ وصیت فرماتے؛ کیونکہ آپ کے لیے یہ خاص ہے کہ جو کچھ آپ چھوڑیں وہ صدقہ ہو۔ اور ان کا یہ قول: "رسول اللہ ﷺ کی وفات ہوئی اور آپ نے وصیت نہیں فرمائی"، اسے احمد (3356) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (5) نسخہ (د) اور (م) میں یہ عبارت بدل کر یوں ہو گئی: "اور علی رضی اللہ عنہ نے کہا: مسلمانوں کی غنیمتوں میں سے پانچواں حصہ"۔ اور جو نسخہ (خ) اور (ز) اور حدیث کے مصادر میں ثابت ہے وہی درج کیا گیا ہے۔ نسخہ (ظ) میں یہ عبارت اس طرح واقع ہوئی ہے: "حسن نے ابوبکر صدیق سے روایت کیا ="

Surah Al-Baqarah: Verse 180 96

... with a fourth(1). And it was mentioned by al-Bukhari from Ibn Abbas(2). And it was narrated from Ali (may Allah be pleased with him) that he said: "That I bequeath a fifth is dearer to me than that I bequeath a fourth, and that I bequeath a fourth is dearer to me than that I bequeath a third"(3).

A group [of scholars] preferred that one whose wealth is small and has heirs should abandon making a will; this was narrated from Ali, Ibn Abbas, and Aisha (may Allah be pleased with them all)(4).

Ibn Abi Shaybah narrated from the Hadith of Ibn Abi Mulaykah, from Aisha, that a man said to her(5): "I want to make a will." She said: "How much is your wealth?" He said: "Three thousand." She said: "How many are your dependents?" He said: "Four." She said: "Indeed, Allah Almighty says: {If he leaves behind wealth [khayr]} and this is a small thing, so leave it for your dependents, for it is better for you"(6).

Seventh: The majority of scholars held the view that it is not permissible for anyone to bequeath more than a third, except for Abu Hanifa and his companions, for they said: If the testator does not leave heirs, it is permissible for him to bequeath all his wealth. They said: The restriction to a third in the will was only in order to leave his heirs wealthy, due to his (the Prophet's) -peace be upon him- saying: "Indeed, that you leave your heirs wealthy is better than that you leave them needy, begging people" - the Hadith, narrated by the Imams(7). And whoever has no heir is not among those intended by the Hadith; this view was narrated from Ibn Abbas, and it was held by Abidah(8) and Masruq, and towards it went...

= and Umar (may Allah be pleased with them both) that they bequeathed a fifth, and they said: Allah Almighty was pleased for Himself from the spoils of war of the Muslims with a fifth.

(1) Narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (16363), and it and the one before it are one report. (2) Sahih al-Bukhari (2743) and its wording: "If only people would lower [their bequest] to a fourth, because the Messenger of Allah ﷺ said: 'A third, and a third is a lot'." And narrated by Muslim (1629). (3) Narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (16361), and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 6/270. (4) Their statements (may Allah be pleased with them) were mentioned previously in the fourth issue. (5) The word "man" is not in (M). (6) Musannaf Ibn Abi Shaybah 11/208. (7) Narrated by Ahmad (1524), al-Bukhari (3936), and Muslim (1628) from the Hadith of Sa'd bin Abi

Waqqas, may Allah be pleased with him. (8) In (D), (Z), and (M): Abu Ubaida, which is an error, and he is Abidah bin Amr al-Salmani, Abu Amr al-Kufi.

सूरह अल-बकरा: आयत 180 96

...चौथाई के साथ(1)। और इसे अल-बुखारी ने इब्न अब्बास(2) से उल्लेख किया है। और अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मुझे वसीयत में पांचवां हिस्सा देना चौथाई देने से अधिक प्रिय है, और चौथाई देना मुझे तिहाई देने से अधिक प्रिय है"(3)।

विद्वानों के एक समूह ने उस व्यक्ति के लिए वसीयत न करने (छोड़ देने) को चुना जिसके पास धन कम है और उसके उत्तराधिकारी हैं। यह अली, इब्न अब्बास और आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हुम) से वर्णित है(4)।

इब्न अबी शयबाह ने इब्न अबी मुलैका की हदीस से, आयशा से वर्णन किया है कि एक आदमी ने उनसे कहा(5): "मैं वसीयत करना चाहता हूँ।" उन्होंने पूछा: "तुम्हारी संपत्ति कितनी है?" उसने कहा: "तीन हजार।" उन्होंने पूछा: "तुम्हारे आश्रित कितने हैं?" उसने कहा: "चार।" उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से अल्लाह तआला कहता है: {यदि वह कुछ धन (खैर) छोड़ जाए} और यह एक छोटी सी चीज़ है, इसलिए इसे अपने आश्रितों के लिए छोड़ दो, क्योंकि यह तुम्हारे लिए बेहतर है"(6)।

सातवां: अधिकांश विद्वानों का मत है कि किसी के लिए भी एक तिहाई से अधिक वसीयत करना जायज़ नहीं है, सिवाय अबू हनीफा और उनके साथियों के, क्योंकि उन्होंने कहा: यदि वसीयतकर्ता कोई उत्तराधिकारी नहीं छोड़ता है, तो उसके लिए अपनी पूरी संपत्ति की वसीयत करना जायज़ है। उन्होंने कहा: वसीयत में तिहाई तक सीमित रखना केवल इसलिए था कि वह अपने उत्तराधिकारियों को समृद्ध छोड़ जाए, क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया है: "वास्तव में, तुम्हारा अपने उत्तराधिकारियों को समृद्ध छोड़ना उन्हें अभावग्रस्त छोड़ने से बेहतर है कि वे लोगों से मांगते फिरें" - हदीस, इमामों द्वारा वर्णित(7)। और जिसका कोई उत्तराधिकारी नहीं है, वह इस हदीस के उद्देश्य में शामिल नहीं है; यह बात इब्न अब्बास से वर्णित है, और अबीदा(8) और मसरूक ने भी यही कहा है, और इसी ओर गए हैं...

= और उमर (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) के बारे में है कि उन्होंने पांचवें हिस्से की वसीयत की थी, और उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने मुसलमानों के युद्ध के माल (ग़नीमत) से अपने लिए पांचवें हिस्से को पसंद किया है।

(1) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपने मुसन्नफ़ (16363) में निकाला है, और यह और इससे पहले वाला एक ही विवरण है। (2) सहीह अल-बखारी (2743) और इसके शब्द हैं: "यदि लोग चौथाई तक कम

कर देते, क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: 'तिहाई, और तिहाई बहुत है'"। और इसे मुस्लिम (1629) ने निकाला है। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपने मुसन्नफ़ (16361) में और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 6/270 में निकाला है। (4) उनके कथन (रज़िअल्लाहु अन्हुम) चौथे मसले में पहले आ चुके हैं। (5) शब्द "आदमी" (M) प्रति में नहीं है। (6) मुसन्नफ़ इब्न अबी शयबाह 11/208। (7) अहमद (1524), अल-बुखारी (3936), और मुस्लिम (1628) ने साद बिन अबी वक्कास रज़िअल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है। (8) (D), (Z), और (M) में: अबू उबैदा, जो एक गलती है, और वह अबीदा बिन अम्र अल-सलमानी, अबू अम्र अल-कूफी हैं।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۰ ۹۶

...چوتھائی کے ساتھ(۱)۔ اور اسے بخاری نے ابن عباس(۲) سے ذکر کیا ہے۔ اور علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: میرا پانچویں حصے کی وصیت کرنا مجھے چوتھائی کی وصیت کرنے سے زیادہ پسند ہے، اور چوتھائی کی وصیت کرنا مجھے تہائی کی وصیت سے زیادہ پسند ہے(۳)۔

ایک جماعت نے اس شخص کے لیے جس کا مال تھوڑا ہو اور اس کے وارث ہوں، وصیت نہ کرنے کو پسند کیا ہے؛ یہ قول علی، ابن عباس اور عائشہ رضی اللہ عنہم اجمعین سے مروی ہے(۴)۔

ابن ابی شیبہ نے ابن ابی ملیکہ کی حدیث سے، حضرت عائشہ سے روایت کیا ہے کہ ایک شخص نے ان سے کہا(۵): میں وصیت کرنا چاہتا ہوں۔ انہوں نے پوچھا: تمہارے پاس کتنا مال ہے؟ اس نے کہا: تین ہزار۔ انہوں نے پوچھا: تمہارے عیال کتنے ہیں؟ اس نے کہا: چار۔ انہوں نے فرمایا: بے شک اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اگر وہ کچھ مال (خیر) چھوڑ جائے} اور یہ تو تھوڑی سی چیز ہے، پس اسے اپنے عیال کے لیے چھوڑ دو، کیونکہ یہ تمہارے لیے بہتر ہے(۶)۔

ساتواں مسئلہ: جمہور علما اس طرف گئے ہیں کہ کسی کے لیے تہائی سے زیادہ کی وصیت کرنا جائز نہیں ہے سوائے امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کے، کیونکہ انہوں نے کہا: اگر وصیت کرنے والا کوئی وارث نہ چھوڑے تو اس کے لیے اپنے تمام مال کی وصیت کرنا جائز ہے۔ انہوں نے کہا: وصیت میں تہائی پر اکتفا کرنا صرف اس لیے تھا کہ وہ اپنے وارثوں کو مالدار چھوڑے، جیسا کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: 'بے شک تمہارا اپنے وارثوں کو مالدار چھوڑنا اس

سے بہتر ہے کہ تم انہیں محتاج چھوڑو کہ وہ لوگوں کے سامنے ہاتھ پھیلاتے پھریں' حدیث، اسے ائمہ نے روایت کیا ہے(۷)۔ اور جس کا کوئی وارث نہ ہو وہ اس حدیث کے مخاطبین میں سے نہیں ہے۔ یہ قول ابن عباس سے مروی ہے، اور یہی بات عبیدہ(۸) اور مسروق نے کہی ہے، اور اسی طرف گئے ہیں...

= اور عمر رضی اللہ عنہما کہ ان دونوں نے پانچویں حصے کی وصیت کی، اور فرمایا: اللہ تعالیٰ نے مسلمانوں کے مالِ غنیمت سے اپنے لیے پانچویں حصے کو پسند فرمایا ہے۔

(۱) اسے عبد الرزاق نے اپنی مصنف (۱۶۳۶۳) میں روایت کیا ہے، اور یہ اور اس سے پہلے والی ایک ہی روایت ہے۔ (۲) صحیح بخاری (۲۷۴۳) اور اس کے الفاظ یہ ہیں: "کاش لوگ چوتھائی تک کم کر دیتے، کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'تہائی، اور تہائی بھی زیادہ ہے'"۔ اور اسے مسلم (۱۶۲۹) نے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے عبد الرزاق نے اپنی مصنف (۱۶۳۶۱) میں، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۶/ ۲۷۰ میں روایت کیا ہے۔ (۴) ان کے اقوال (رضی اللہ عنہم) چوتھے مسئلے میں پہلے گزر چکے ہیں۔ (۵) لفظ 'رجل' (آدمی) نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۶) مصنف ابن ابی شیبہ ۱۱/ ۲۰۸۔ (۷) اسے احمد (۱۵۲۴)، بخاری (۳۹۳۶) اور مسلم (۱۶۲۸) نے حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۸) نسخوں (د)، (ز) اور (م) میں 'ابو عبیدہ' ہے، جو کہ غلطی ہے، اور وہ عبیدہ بن عمرو السلمانی، ابو عمرو الکوفی ہیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 97

...Ishaq and Malik in one of his views, and it was narrated from Ali. The reason for the disagreement, along with what we mentioned (1), is the disagreement regarding the public treasury (Bayt al-Mal): Is it an heir or a guardian for what is placed in it? There are two opinions (2).

Eighth: The scholars have reached a consensus that if someone is approached by death (3) and has heirs, he is not permitted to bequeath all of his wealth (4). It was narrated from Amr ibn al-Aas (may Allah be pleased with him) that when death approached him, he said to his son Abdullah: "I have intended to make a will." Abdullah said to him: "Make a will, for your wealth is also mine." So he called for a scribe and dictated. Abdullah said: "I told him: 'I only see that you have consumed my wealth and yours; if only you had called my brothers and sought their permission (forgiveness).'"

Ninth: They agreed that a person has the right to change his will and revoke whatever he wishes from it, except that they differed regarding the 'Mudabbar' (a slave whose freedom is conditional upon the master's death). Malik (may Allah have mercy on him) said: "The consensus among us is that if a testator makes a will during health or illness, including the manumission of a slave or otherwise, he may change whatever he wishes from that and do as he pleases until he dies. If he wishes to discard that will and cancel it, he may do so, unless he makes a 'Tadbir' (declares a slave free upon death). If he makes a slave 'Mudabbar', he has no way to change what he has decreed. This is because the Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'It is not right for a Muslim who has something to bequeath to pass two nights without having his will written down with him' (6)."

Abu al-Faraj al-Maliki (7) said: "The 'Mudabbar' in analogy (8) is like one set free after a month, because it is a term that will inevitably come. They agreed not to go back on an oath of manumission or manumission to a fixed term, and thus is the 'Mudabbar'; this was also the view of Abu Hanifa."

Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq said: "It is a will; because of their consensus that it is in the third (of the estate) like all other wills."

(1) In (ظ): "And the reason for the disagreement in what we mentioned." (2) See Al-Mufhim 4/544, and Al-Istidhkar 23/30 onwards. (3) The fixed text is from (ظ), in others: "whoever died." (4) Ikmal al-Mu'allim 5/364. (5) In (م): "Al-Mujma'". (6) Al-

Muwatta 2/761, and Al-Istidhkar 21/23, and the hadith was previously mentioned in the fifth issue. (7) He is Amr bin Muhammad, Al-Laythi, the judge, a linguist and jurist. He has "Al-Hawi" in the Maliki school, and the book "Al-Luma'" in the principles of jurisprudence. He died in the year (331 AH). Al-Dibaj al-Mudhahhab 2/127, and Shajarat al-Nur al-Zakiyya p. 79, and in it: Umar. (8) In Al-Tamhid 14/310 (and the statement from him is): Al-'Ataqah.

सूरह अल-बकरा: आयत १८० ९७

...इशाक और मलिक ने अपने एक विचार में, और यह अली से रिवायत है। असहमति का कारण, हमने जो उल्लेख किया है (१) उसके साथ, बैतुल-माल (सार्वजनिक खजाना) के बारे में असहमति है: क्या यह एक वारिस है या उसमें रखी गई चीज़ों का संरक्षक? इसके दो विचार हैं (२)।

आठवां: विद्वानों ने आम सहमति व्यक्त की है कि यदि किसी की मृत्यु का समय (३) आ गया हो और उसके वारिस हों, तो उसे अपनी पूरी संपत्ति की वसीयत करने का अधिकार नहीं है (४)। अम्र इब्न अल-आस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है कि जब उनकी मृत्यु का समय आया, तो उन्होंने अपने बेटे अब्दुल्लाह से कहा: "मैंने वसीयत करने का इरादा किया है।" अब्दुल्लाह ने उनसे कहा: "वसीयत करें, आपका धन मेरा भी धन है।" तो उन्होंने एक मुंशी को बुलाया और लिखवाया। अब्दुल्लाह ने कहा: "मैंने उनसे कहा: 'मैं केवल यह देख रहा हूँ कि आपने मेरा और अपना धन समाप्त कर दिया है; काश आपने मेरे भाइयों को बुलाया होता और उनसे अनुमति ली होती।'"

नौवां: वे सहमत हुए कि एक व्यक्ति को अपनी वसीयत बदलने और उसमें से जो चाहे वापस लेने का अधिकार है, सिवाय इसके कि उन्होंने 'मुदब्बर' (वह गुलाम जिसकी मुक्ति मालिक की मृत्यु पर निर्भर हो) के बारे में मतभेद किया। मलिक (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: "हमारे बीच आम राय यह है कि यदि कोई वसीयतकर्ता स्वास्थ्य या बीमारी के दौरान कोई वसीयत करता है जिसमें किसी गुलाम की मुक्ति या अन्य कुछ शामिल है, तो वह उसमें से जो चाहे बदल सकता है और जब तक वह जीवित है, जो चाहे कर सकता है। यदि वह उस वसीयत को छोड़ना और रद्द करना चाहता है, तो वह ऐसा कर सकता है, सिवाय इसके कि वह 'तदबीर' कर दे (गुलाम को मुदब्बर बना दे)। यदि वह किसी गुलाम को 'मुदब्बर' बनाता है, तो उसने जो तय किया है उसे बदलने का उसके पास कोई रास्ता नहीं है। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) ने कहा: 'किसी भी मुस्लिम के लिए, जिसके पास वसीयत करने के लिए कुछ हो, यह उचित नहीं है कि वह अपनी वसीयत अपने पास लिखित रूप में रखे बिना दो रातें बिताए' (६)।"

अबू अल-फरज अल-मलिकी (७) ने कहा: "तुलना (८) में 'मुदब्बर' उस व्यक्ति की तरह है जिसे एक महीने के लिए मुक्त किया गया हो; क्योंकि यह एक ऐसी समय सीमा है जो निश्चित रूप से आएगी। वे मुक्ति की शपथ और एक निश्चित समय के लिए मुक्ति पर पीछे न हटने के लिए सहमत हुए, और 'मुदब्बर' के लिए भी यही है; और यही अबू हनीफा का भी विचार था।"

अल-शाफ़ई, अहमद और इशाक ने कहा: "यह एक वसीयत है; क्योंकि उनकी आम सहमति है कि यह अन्य सभी वसीयतों की तरह तिहाई (संपत्ति का एक तिहाई) में आती है।"

(१) (ظ) में: "और हमने जो उल्लेख किया है उसमें असहमति का कारण।" (२) देखें अल-मुफिम ४/५४४, और अल-इस्तिधकर २३/३० और उसके बाद। (३) (ظ) से निश्चित पाठ, दूसरों में: "जो मर गया।" (४) इकमल अल-मुअल्लिम ५/३६४। (५) (م) में: "अल-मुजमा"। (६) अल-मुवत्ता २/७६१, और अल-इस्तिधकर २१/२३, और हदीस का उल्लेख पांचवें मसले में किया जा चुका है। (७) वह अम्र बिन मुहम्मद, अल-लैथी, काजी, भाषाविद् और फकीह हैं। उनके पास मलिकी संप्रदाय में "अल-हावी" और न्यायशास्त्र के सिद्धांतों में "अल-लुमा" पुस्तक है। उनकी मृत्यु (३३१ हिजरी) में हुई। अल-दीबाज अल-मुधहब २/१२७, और शजरात अल-नूर अल-ज़किया पृष्ठ ७९, और इसमें: उमर। (८) अल-तमहीद १४/३१० में (और उनसे कथन है): अल-अताकाह।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۰ ۹۷

...اسحاق اور مالک اپنے ایک قول میں، اور یہ علی سے مروی ہے۔ اختلاف کی وجہ اس کے ساتھ جو ہم نے ذکر کیا (۱) بیت المال میں اختلاف ہے، کیا وہ وارث ہے یا اس میں رکھی جانے والی چیزوں کا محافظ؟ دو قول ہیں (۲)۔

آٹھویں: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ جس شخص کی موت کا وقت قریب آ جائے (۳) اور اس کے وارث ہوں، تو اسے اپنے تمام مال کی وصیت کرنے کا حق نہیں ہے (۴)۔ عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ جب ان کی وفات کا وقت قریب آیا تو انہوں نے اپنے بیٹے عبداللہ سے کہا: "میں نے وصیت کرنے کا ارادہ کیا ہے،" تو انہوں نے ان سے کہا: "وصیت کیجئے، آپ کا مال میرا بھی مال ہے۔" چنانچہ انہوں نے ایک کاتب کو بلایا اور لکھوایا۔ عبداللہ نے کہا: "میں نے ان سے کہا: 'میں تو یہی دیکھ رہا ہوں کہ آپ نے میرا اور اپنا مال ختم کر دیا ہے، کاش آپ نے میرے بھائیوں کو بلایا ہوتا اور ان سے اجازت لے لی ہوتی۔'"

نویں: اور انہوں نے اتفاق کیا کہ انسان کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنی وصیت میں تبدیلی کرے اور اس میں سے جو چاہے واپس لے لے، سوائے اس کے کہ انہوں نے 'مدبر' (وہ غلام جس کی آزادی مالک کی موت پر مشروط ہو) میں اختلاف کیا۔ چنانچہ امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: "ہمارے نزدیک متفقہ امر (۵) یہ ہے کہ وصیت کرنے والا جب اپنی صحت یا بیماری میں ایسی وصیت کرے جس میں اپنے کسی غلام کی آزادی یا اس کے علاوہ کچھ ہو، تو وہ اس میں سے جو چاہے بدل سکتا ہے، اور اس میں سے جو چاہے کرے یہاں تک کہ وہ مر جائے، اور اگر وہ اس وصیت کو ترک کرنا اور ساقط کرنا چاہے تو کر سکتا ہے، سوائے اس کے کہ وہ 'تدبیر' کر دے (غلام کو مدبر بنا دے)۔ اگر اس نے کسی مملوک کو مدبر بنا دیا تو پھر اس کے پاس اپنے کیے ہوئے فیصلے

کو بدلنے کا کوئی راستہ نہیں ہے، اور وہ اس لیے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'کسی مسلمان کے لیے، جس کے پاس وصیت کرنے کے لیے کچھ ہو، یہ جائز نہیں کہ وہ دو راتیں گزارے مگر یہ کہ اس کی وصیت اس کے پاس لکھی ہوئی ہو' (۶)۔"

ابو الفرج المالکی (۷) نے کہا: "قیاس (۸) میں مدبر اس شخص کی طرح ہے جسے ایک ماہ کی مدت تک کے لیے آزاد کیا گیا ہو؛ کیونکہ یہ ایک ایسی مدت ہے جو یقیناً آئے گی۔ اور انہوں نے اتفاق کیا کہ آزادی کی قسم اور ایک مدت تک آزادی سے رجوع نہیں کیا جائے گا، تو اسی طرح مدبر کا بھی حکم ہے، اور یہی قول ابو حنیفہ کا ہے۔"

اور شافعی، احمد اور اسحاق نے کہا: "یہ وصیت ہے؛ کیونکہ ان کا اس بات پر اتفاق ہے کہ یہ دیگر تمام وصیتوں کی طرح تہائی مال میں سے ہو گی۔"

(۱) (ظ) میں: "اور جو ہم نے ذکر کیا اس میں اختلاف کی وجہ۔" (۲) دیکھئے المفہم ۵۴۴/۴، اور الاستذکار ۲۳/ ۳۰ اور اس کے بعد۔ (۳) (ظ) سے ثابت شدہ متن، دوسروں میں: "جو مر گیا۔" (۴) اکمال المعلم ۳۶۴/۵۔ (۵) (م) میں: "المجمع"۔ (۶) الموطأ ۷۶۱/۲ ، اور الاستذکار ۲۱/۲۳، اور یہ حدیث پانچویں مسئلے میں گزر چکی ہے۔ (۷) وہ عمرو بن محمد، الیثی، قاضی، لغوی فقیہ ہیں، ان کی مالکی مذہب میں "الحاوی" اور اصول فقہ میں "اللمع" نامی کتاب ہے۔ ان کی وفات سال (۳۳۱ھ) میں ہوئی۔ الدیباج المذہب ۱۲۷/۲، اور شجرة النور الزكية ص ۷۹، اور اس میں: عمر۔ (۸) التمہید ۱۴/ ۳۱۰ میں (اور کلام ان کا ہے): العتاقة۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 | 98

And in their permission for sexual intercourse with a mudabbirah (a female slave promised freedom upon the owner's death) is what invalidates their analogy of the mudabbir to manumission for a set term. It has been established that the Prophet ﷺ sold a mudabbir (1), and that Aisha made a slave-girl of hers a mudabbirah and then sold her (2). This is the opinion of a group of the Followers (Tabi'in) (3).

A group said: A man may change whatever he wishes of his will except for manumission. Likewise said Al-Sha'bi, Ibn Sirin, Ibn Shubrumah (4), and Al-Nakha'i, and it is the view of Sufyan al-Thawri.

Tenth: They differed regarding a man who says to his slave: "You are free after my death," intending it as a will (wasiyyah). According to Malik, he has the right to retract it. If he said: "So-and-so is a mudabbir after my death," he does not have the right to retract it. If he intended tadbir by his first statement, he also cannot retract it according to most of Malik's companions. As for Al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr, all of this to them is a will, because it is in the third (of the estate), and everything that is in the third is a will, except that Al-Shafi'i said: Retracting the mudabbir only happens by removing him from one's ownership through sale or gift. Saying "I have retracted" is not a retraction. If the mudabbir does not leave his ownership until he dies, then he is freed upon his death. He said in the old (madhhab): He can retract the mudabbir just as he retracts a will, and Al-Muzani chose this by analogy to their consensus on retracting for one whose manumission was bequeathed.

Abu Thawr said: If he says, "I have retracted my mudabbir," then the tadbir is voided; if he dies, he is not freed.

Ibn al-Qasim and Ashhab differed concerning one who says: "My slave is free after my death" and did not intend the will or the tadbir. Ibn al-Qasim said: It is a will. Ashhab said: He is a mudabbir, even if he did not intend the will (6).

(1) Narrated by Ahmad (14215), Al-Bukhari (2230), and Muslim (997) from the hadith of Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them). (2) Narrated by Malik in Al-Muwatta (narration of Al-Zuhri) (2782), and Ahmad (24126) at length. (3) See Al-Tamheed 14/310-311. (4) He is Abdullah bin Shubrumah, Abu Shubrumah, the judge of Kufa, died in the year (144 AH). Al-Siyar 6/347. (5) In (Z) and (M): 'an' (in both places). (6) Al-Tamheed 14/310-311.

सूरह अल-बक़रह: आयत 180 | 98

और मुदब्बिरह (वह दासी जिसे मालिक की मृत्यु के बाद मुक्त करने का वादा किया गया हो) के साथ संभोग की उनकी अनुमति में वह चीज़ है जो मुदब्बिर की तुलना एक निश्चित अवधि तक की गुलामी से करने के उनके तर्क को अमान्य करती है। यह सिद्ध हो चुका है कि पैगंबर ﷺ ने एक मुदब्बिर को बेचा था (1), और आयशा ने अपनी एक दासी को मुदब्बिरह बनाया और फिर उसे बेच दिया (2)। यह ताबईन (अनुयायियों) के एक समूह का मत है (3)।

एक समूह ने कहा: एक व्यक्ति अपनी वसीयत में जो चाहे बदल सकता है सिवाय दास मुक्ति (अताक़ाह) के। इसी प्रकार अल-शाबी, इब्न सीरीन, इब्न शुब्रुमः(4) और अल-नख़ई ने कहा, और यही सुफ़यान अल-थौरी का मत है।

दसवाँ: उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जो अपने दास से कहता है: "तुम मेरी मृत्यु के बाद मुक्त हो," और उसका इरादा वसीयत का होता है। मलिक के अनुसार, उसे इसमें पीछे हटने (वापस लेने) का अधिकार है। यदि उसने कहा: "अमुक व्यक्ति मेरी मृत्यु के बाद मुदब्बिर है," तो उसे इसे वापस लेने का अधिकार नहीं है। यदि उसने अपने पहले कथन से तदबीर (मुक्ति का वादा) का इरादा किया था, तब भी मलिक के अधिकांश साथियों के अनुसार वह इसे वापस नहीं ले सकता। जहाँ तक अल-शाफ़ई, अहमद, इल्हाक़ और अबू थौर का प्रश्न है, उनके अनुसार यह सब वसीयत है, क्योंकि यह तिहाई (संपत्ति के एक तिहाई हिस्से) में से है, और जो कुछ भी तिहाई में है वह वसीयत है। सिवाय इसके कि अल-शाफ़ई ने कहा: मुदब्बिर से पीछे हटना तभी होता है जब उसे बिक्री या उपहार के माध्यम से अपने स्वामित्व से बाहर कर दिया जाए। उसका यह कहना कि "मैं पीछे हट गया हूँ" पीछे हटना नहीं है। यदि मुदब्बिर उसकी मृत्यु तक उसके स्वामित्व से बाहर नहीं निकलता है, तो वह उसकी मृत्यु पर मुक्त हो जाता है। उन्होंने पुराने (मज़हब) में कहा: वह मुदब्बिर को वैसे ही वापस ले सकता है जैसे वह वसीयत को वापस लेता है, और अल-मुज़नी ने इसे उन लोगों की वसीयत वापस लेने पर उनकी आम सहमति के सादृश्य के आधार पर चुना है जिनकी मुक्ति की वसीयत की गई थी।

अबू थौर ने कहा: यदि वह कहता है, "मैंने अपने मुदब्बिर को वापस ले लिया है," तो तदबीर रद्द हो जाती है; यदि वह मर जाता है, तो दास मुक्त नहीं होता है।

इब्न अल-कासिम और अशहब ने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जो कहता है: "मेरा दास मेरी मृत्यु के बाद मुक्त है" और उसका इरादा वसीयत या तदबीर का नहीं था। इब्न अल-कासिम ने कहा: यह वसीयत है। अशहब ने कहा: वह मुदब्बिर है, भले ही उसका इरादा वसीयत का न हो (6)।

(1) इसे अहमद (14215), अल-बुखारी (2230), और मुस्लिम (997) ने जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) इसे मलिक ने अल-मुवत्त (अल-ज़ुहरी के वर्णन में) (2782) और अहमद (24126) ने विस्तार से उद्धृत किया है। (3) देखिए अल-तम्हीद 14/310-311। (4) वह अब्दुल्ला बिन शुब्रुम; अबू शुब्रुम; कूफ़ा के न्यायाधीश हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (144 हिजरी) में हुई। अल-सियार 6/347। (5) (ज़) और (म) में: 'अन' (दोनों स्थानों पर)। (6) अल-तम्हीद 14/310-311।

سورہ البقرہ: آیت 180 | 98

اور مدبرہ (وہ لونڈی جسے مالک کے مرنے کے بعد آزاد کرنے کا وعدہ کیا گیا ہو) کے ساتھ ہمبستری کی ان کی اجازت میں وہ بات ہے جو ان کے مدبر کو ایک مدت تک کی آزادی پر قیاس کرنے کو باطل کرتی ہے۔ اور یہ ثابت ہے کہ نبی ﷺ نے ایک مدبر کو بیچا تھا (1)، اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے اپنی ایک لونڈی کو مدبرہ بنایا اور پھر اسے فروخت کر دیا (2)۔ اور یہ تابعین کی ایک جماعت کا قول ہے (3)۔

اور ایک جماعت نے کہا: آدمی اپنی وصیت میں جو چاہے تبدیل کر سکتا ہے سوائے غلام آزاد کرنے (عتاقہ) کے۔ اسی طرح شعبی، ابن سیرین، ابن شبرمہ (4) اور نخعی نے کہا، اور یہی سفیان ثوری کا قول ہے۔

دسواں مسئلہ: انہوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جو اپنے غلام سے کہتا ہے: "تو میری موت کے بعد آزاد ہے" اور اس کا ارادہ وصیت کا ہو۔ تو امام مالک کے نزدیک اسے اس میں رجوع کرنے (واپس لینے) کا حق ہے۔ اور اگر اس نے کہا: "فلاں میری موت کے بعد مدبر ہے" تو اسے اس میں رجوع کا حق نہیں۔ اور اگر اس نے اپنے پہلے قول سے تدبیر کا ارادہ کیا تھا تو امام مالک کے اکثر اصحاب کے نزدیک تب بھی وہ رجوع نہیں کر سکتا۔ رہے شافعی، احمد، اسحاق اور ابو ثور؛ تو ان کے نزدیک یہ سب وصیت ہے، کیونکہ یہ تہائی (مال) میں ہے، اور جو کچھ تہائی میں ہو وہ وصیت ہے۔ سوائے اس کے کہ امام شافعی نے کہا: مدبر میں رجوع صرف اسی صورت میں ہوتا ہے کہ اسے بیع یا ہبہ کے ذریعے اپنی ملکیت سے نکال دے۔ اور اس کا یہ کہنا کہ "میں نے رجوع کر لیا" رجوع نہیں ہے۔ اور اگر مدبر اس کی ملکیت سے نہیں نکلتا یہاں تک کہ وہ مر جائے، تو وہ اس کی موت پر آزاد ہو جاتا ہے۔ اور انہوں نے قولِ قدیم میں کہا: وہ مدبر

میں اسی طرح رجوع کر سکتا ہے جیسے وصیت میں رجوع کرتا ہے، اور المزنی نے اس کو ان لوگوں کے رجوع پر اجماع کے قیاس پر اختیار کیا جن کی آزادی کی وصیت کی گئی ہو۔

اور ابو ثور نے کہا: جب اس نے کہا: "میں نے اپنے مدبر سے رجوع کر لیا،" تو تدبیر باطل ہو گئی، اب اگر وہ مر گیا تو غلام آزاد نہیں ہو گا۔

اور ابن القاسم اور اشہب نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جس نے کہا: "میرا غلام میری موت کے بعد آزاد ہے" اور اس نے وصیت یا تدبیر کا ارادہ نہیں کیا۔ ابن القاسم نے کہا: یہ وصیت ہے۔ اور اشہب نے کہا: وہ مدبر ہے، اگرچہ اس نے وصیت کا ارادہ نہ کیا ہو (6)۔

(1) اسے احمد (14215)، بخاری (2230) اور مسلم (997) نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے مالک نے الموطأ (زہری کی روایت سے) (2782) اور احمد (24126) نے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (3) دیکھیے التمہید 14/ 310-311۔ (4) وہ عبداللہ بن شبرمہ، ابو شبرمہ، کوفہ کے قاضی ہیں، ان کی وفات سن (144ھ) میں ہوئی۔ السیر 6/ 347۔ (5) (ظ) اور (م) میں: 'عن' (دونوں جگہوں پر)۔ (6) التمہید 14/ 310-311۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 99

Eleventh: Scholars differed regarding this verse: Is it abrogated (mansukha) or definitive (muhkama)? It was said: It is definitive. Its literal sense is general, but its meaning is specific to parents who do not inherit, such as non-believers and slaves, and to relatives who are not heirs (1). This was said by al-Dahhak, Tawus, and al-Hasan, and chosen by al-Tabari (2). And from al-Zuhri, that the bequest (will) is obligatory in what is small or large (3). Ibn al-Mundhir said: All those whose knowledge is preserved among the scholars agreed that the bequest for parents who do not inherit and relatives who do not inherit is permissible (4). Ibn Abbas, al-Hasan, and Qatadah also said: The verse is general, and the ruling on it was established for a period of time, then everyone who used to inherit was abrogated from it by the verse of inheritance (fara'id) (5). Al-Mawardi said: The majority of the Successors (Tabi'un) and jurists were of the view that acting upon the bequest was obligatory before the obligation of inheritance; lest a man place his wealth with strangers seeking reputation and hypocrisy. When the verses of inheritance were revealed specifying the beneficiaries and determining what they deserve, the obligation of the bequest was abrogated by them, and the Sunnah prohibited its permissibility for heirs (6). It has been said: The verse of inheritance did not independently abrogate it, but rather with another addition, which is the saying of the Prophet (peace be upon him): "Indeed, Allah has given every (7) rightful owner their right, so there is no bequest for an heir." Narrated by Abu Umama, recorded by al-Tirmidhi who said: This is a good authentic (hasan sahih) hadith (8). So the abrogation of the verse was by the established Sunnah, not by inheritance, according to the correct views.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/248. (2) See Ikmal al-Mu'allim 5/362. (3) Recorded by al-Tabari 3/138, and this saying of al-Zuhri is worthy of being mentioned in the fourth issue, not in this one. (4) Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir p. 74. (5) These views were recorded by al-Tabari 3/128-130, and see Al-Muharrar al-Wajiz 1/248. (6) From his saying: "Al-Mawardi said..." to this place, from (Z), and it is not in the rest of the copies, and it is in Al-Nukat wa al-Uyun 1/232. (7) In (M) and Sunan al-Tirmidhi: "to every" (likulli). (8) Sunan al-Tirmidhi (2120), and it was previously mentioned 2/306.

सूरह अल-बकरा: आयत 180 99

ग्यारहवीं (बात): इस आयत के संबंध में विद्वानों में मतभेद है: क्या यह मंसूख (निरस्त) है या मुहकम (स्पष्ट और अटल)? कहा गया: यह मुहकम है, इसका ज़ाहिरी अर्थ सामान्य है, लेकिन इसका अर्थ उन माता-पिता के लिए विशिष्ट है जो वारिस (उत्तराधिकारी) नहीं बनते, जैसे काफिर और दास, और उन रिश्तेदारों के लिए जो वारिस नहीं हैं (1)। यह अल-दह्हाक, ताऊस और अल-हसन ने कहा है, और अल-तबरी ने इसे चुना है (2)। और अल-ज़ुहरी से रिवायत है कि वसीयत करना अनिवार्य है, चाहे माल थोड़ा हो या बहुत (3)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: विद्वानों में से जिनके बारे में जानकारी सुरक्षित है, उन सभी ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि उन माता-पिता के लिए जो वारिस नहीं बनते और उन रिश्तेदारों के लिए जो वारिस नहीं हैं, वसीयत करना जायज़ है (4)। इब्न अब्बास, अल-हसन और कतादा ने भी कहा: आयत सामान्य है, और इसके आधार पर फैसला एक अरसे तक लागू रहा, फिर उनमें से प्रत्येक के लिए जो वारिस बनते थे, इसे विरासत की आयत (आयत-ए-फराज़) द्वारा निरस्त कर दिया गया (5)। अल-मावर्दी ने कहा: ताबिईन और फुकहा (विधिवेत्ताओं) के बहुमत का मानना था कि विरासत अनिवार्य होने से पहले वसीयत पर अमल करना वाजिब था; ताकि कोई व्यक्ति शोहरत और दिखावे के लिए अपना धन अजनबियों को न दे दे। जब हक़दारों को निर्धारित करने और उनके हक़ की मात्रा तय करने के लिए विरासत की आयतें उतरीं, तो उनके द्वारा वसीयत की अनिवार्यता निरस्त कर दी गई, और सुन्नत ने वारिसों के लिए इसकी अनुमति को रोक दिया (6)। और कहा गया है कि: विरासत की आयत अकेले इसे निरस्त करने के लिए काफी नहीं थी, बल्कि एक और चीज़ के साथ मिलकर, और वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है: "बेशक अल्लाह ने हर (7) हक़दार को उसका हक़ दे दिया है, इसलिए किसी वारिस के लिए वसीयत नहीं है।" इसे अबू उमामा ने रिवायत किया है, अल-तिर्मिज़ी ने इसे निकाला है और कहा है: यह हदीस हसन सहीह है (8)। अतः आयत का निरस्त होना स्थापित सुन्नत द्वारा था, न कि विरासत द्वारा, सही कथनों के अनुसार।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/248। (2) इकमल अल-मुअल्लिम 5/362 देखें। (3) अल-तबरी 3/138 द्वारा निकाला गया, और अल-ज़ुहरी का यह कथन चौथी समस्या में उल्लेख किए जाने के योग्य है, न कि इस समस्या में। (4) इब्न अल-मुन्ज़िर की अल-इज्मा पृ. 74। (5) अल-तबरी 3/128-130 ने इन कथनों को निकाला है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/248 देखें। (6) उनके कथन से: "अल-मावर्दी ने कहा..." से यहाँ तक, (ज़) प्रति से, और यह बाकी प्रतियों में नहीं है, और

यह अल-नुकत वल-उयून 1/232 में है। (7) (म) और सुनन अल-तिर्मिज़ी में: "लि-कुल्लि" (हर एक के लिए)। (8) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2120), और यह पहले 2/306 में गुज़र चुका है।

سورہ البقرہ: آیت 180 99

گیارہویں (بات): اس آیت کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے کہ کیا یہ منسوخ ہے یا محکم؟ پس کہا گیا: یہ محکم ہے، اس کا ظاہر عموم پر ہے، اور اس کا معنی والدین کے حق میں مخصوص ہے جو وارث نہیں ہوتے، جیسے کافر اور غلام، اور ان رشتہ داروں کے حق میں جو وارث نہیں ہیں (1)۔ یہ بات ضحاک، طاؤس اور حسن نے کہی ہے، اور طبری نے اسی کو اختیار کیا ہے (2)۔ اور زہری سے مروی ہے کہ وصیت واجب ہے، خواہ مال تھوڑا ہو یا زیادہ (3)۔ ابن المنذر نے کہا: اہل علم میں سے جن کے اقوال محفوظ ہیں ان سب کا اس بات پر اجماع ہے کہ ان والدین کے لیے جو وارث نہیں بنتے اور ان رشتہ داروں کے لیے جو وارث نہیں ہیں، وصیت کرنا جائز ہے (4)۔ ابن عباس، حسن اور قتادہ نے بھی کہا: آیت عام ہے، اور ایک طویل عرصے تک اس پر حکم مقرر رہا، پھر اس میں سے ہر اس شخص کے بارے میں جو وارث بنتا تھا، وراثت کی آیت (آیت فرائض) کے ذریعے اسے منسوخ کر دیا گیا (5)۔ الماوردی نے کہا: تابعین اور فقہاء کی اکثریت اس طرف گئی ہے کہ وراثت کی فرضیت سے پہلے وصیت پر عمل کرنا واجب تھا؛ تاکہ کوئی شخص شہرت اور ریاکاری کی خاطر اپنا مال اجنبیوں میں نہ ڈال دے۔ پھر جب مستحقین کے تعین اور ان کے حصوں کی مقدار کے بارے میں وراثت کی آیات نازل ہوئیں، تو ان کے ذریعے وصیت کا وجوب منسوخ ہو گیا، اور سنت نے ورثاء کے لیے اس کے جواز سے منع کر دیا (6)۔ اور کہا گیا ہے: آیت فرائض تنہا اسے منسوخ کرنے میں مستقل نہیں تھی، بلکہ ایک اور چیز کے اضافے کے ساتھ، اور وہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ فرمان ہے: "بے شک اللہ نے ہر (7) حق دار کو اس کا حق دے دیا ہے، لہٰذا کسی وارث کے لیے وصیت نہیں ہے"۔ اسے ابوامامہ نے روایت کیا ہے،

ترمذی نے اسے نکالا ہے اور کہا ہے: یہ حدیث حسن صحیح ہے (8)۔ پس آیت کی منسوخی سنت ثابتہ کے ذریعے ہوئی، نہ کہ وراثت کے ذریعے، اقوال میں سے صحیح قول کے مطابق۔

(1) المحرر الوجیز 1/ 248۔ (2) دیکھیے إکمال المعلم 5/ 362۔ (3) اسے طبری نے 3/ 138 میں نکالا ہے، اور زہری کا یہ قول چوتھے مسئلے میں ذکر کرنے کے لائق ہے، نہ کہ اس مسئلے میں۔ (4) الإجماع لابن المنذر ص 74۔ (5) طبری نے ان اقوال کو 3/ 128-130 میں نکالا ہے، اور دیکھیے المحرر الوجیز 1/ 248۔ (6) ان کے قول: "الماوردی نے کہا..." سے یہاں تک، نسخہ (ظ) سے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور یہ النکت والعیون 1/ 232 میں ہے۔ (7) (م) اور سنن ترمذی میں ہے: "لکل" (ہر ایک کے لیے)۔ (8) سنن ترمذی (2120)، اور یہ پہلے 2/ 306 پر گزر چکا ہے۔

100 Surah Al-Baqarah: Verse 180

Scholars. Were it not for this Hadith, it would have been possible to reconcile the two verses by allowing them to take the wealth from the deceased (1) through a bequest (will), and through inheritance if no bequest was made, or what remains after the bequest. However, this Hadith and consensus prevented that.

Al-Shafi’i and Abu al-Faraj, even if they prohibited the abrogation of the Book (Quran) by the Sunnah, the correct view is its permissibility, because all of it is the judgment of Allah, Blessed and Exalted be He, and from Him, even if they differ in names. This meaning has been previously mentioned (2).

And we, although this report has reached us through individual chains (Ahad) (3), it has been joined by the consensus of Muslims that a bequest to an heir is not permissible. Thus, it became apparent that the obligation of bequest to the nearest relatives who inherit has been abrogated by the Sunnah and that it is the basis of those who have reached consensus. And Allah knows best.

Ibn Abbas, Al-Hasan, Tawus, Qatadah, Jabir bin Zaid, and others said: Its ruling was established for parents and near relatives, as a mandatory right. When the verse of inheritance (4) was revealed, it abrogated the bequest for parents and every heir (5) through fixed shares in Surah An-Nisa, and it remained established for the near relatives who do not inherit. This is the opinion of Al-Shafi’i, most of the Malikis, and a group of scholars (6).

In Al-Bukhari: Narrated by Ibn Abbas: Wealth used to belong to the child, and the bequest was for the parents. Then Allah abrogated from that what He willed, making for the male a portion equal to that of two females, and making for each of the parents one-sixth, for the woman one-eighth and one-fourth, and for the husband one-half and one-fourth (7).

---

(1) In (m): the inheritor. (2) 2/306, and we mentioned there that Makki bin Abi Talib reported in his I'dah p. 78 that Abu al-Faraj al-Maliki allowed the abrogation of the Qur'an by the Sunnah, and this is contrary to what the author reported from him. (3) Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrar Al-Wajeez 1/248 that the Hadith: "There is no bequest for an heir" is Mutawatir (frequently narrated), and Al-Ghumari also considered it so in Ithaf Dhawi Al-Fada’il Al-Mushtaharah p. 119. (4) From his saying: "and Tawus..." up to this point, from (Z), and it is not in the rest of the manuscripts. (5) His saying: "and every heir", from (Z), and it is not in the rest of the manuscripts. (6)

See Al-Tamheed 14/292-293, and the sayings of Ibn Abbas, Al-Hasan and Qatadah reported by Al-Tabari 128/3-129. (7) Sahih al-Bukhari (2747).

१०० सूरा अल-बकरा: आयत १८०

विद्वान। यदि यह हदीस न होती, तो दोनों आयतों के बीच मेल मिलाना संभव होता कि वे वसीयत के माध्यम से मृतक (१) से धन लें, और विरासत के माध्यम से यदि कोई वसीयत नहीं की गई थी, या वसीयत के बाद जो कुछ बचा हो। लेकिन इस हदीस और आम सहमति (इज्मा) ने इसे रोक दिया।

अल-शाफ़ई और अबू अल-फ़रज, भले ही उन्होंने सुन्नत द्वारा किताब (क़ुरान) के निरसन (नस्ख़) को मना किया हो, सही विचार इसकी अनुमति है, क्योंकि यह सब अल्लाह, धन्य और महान का निर्णय है, और उन्हीं की ओर से है, भले ही उनके नामों में अंतर हो। यह अर्थ पहले भी बताया जा चुका है (२)।

और हम, भले ही यह खबर हम तक व्यक्तिगत माध्यमों (आहाद) (३) से पहुंची है, लेकिन इसमें मुसलमानों की आम सहमति जुड़ गई है कि वारिस के लिए वसीयत जायज़ नहीं है। इस प्रकार, यह स्पष्ट हो गया कि वारिस होने वाले निकटतम रिश्तेदारों के लिए वसीयत की अनिवार्यता सुन्नत द्वारा निरस्त कर दी गई है और यह कि यह आम सहमति बनाने वालों का आधार है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

इब्न अब्बास, अल-हसन, ताऊस, क़तादा, जाबिर बिन ज़ैद और अन्य ने कहा: इसका फैसला माता-पिता और निकटतम रिश्तेदारों के लिए तय था, जो एक अनिवार्य अधिकार था। फिर जब विरासत की आयत (४) उतरी, तो उसने सूरह अन-निसा में माता-पिता और प्रत्येक वारिस (५) के लिए वसीयत को निरस्त कर दिया, और यह उन निकटतम रिश्तेदारों के लिए कायम रही जो वारिस नहीं बनते। यही अल-शाफ़ई, अधिकांश मलिकियों और विद्वानों के एक समूह का मत है (६)।

अल-बुखारी में: इब्न अब्बास से रिवायत है कि: धन संतान का होता था और वसीयत माता-पिता के लिए होती थी। फिर अल्लाह ने उसमें से जो चाहा निरस्त कर दिया, और पुरुष के लिए दो महिलाओं के हिस्से के बराबर हिस्सा बनाया, और माता-पिता में से प्रत्येक के लिए छठा हिस्सा, स्त्री के लिए आठवाँ और चौथा हिस्सा, और पति के लिए आधा और चौथा हिस्सा बनाया (७)।

---

(१) (म) में: मौरिस (उत्तराधिकारी)। (२) २/३०६, और हमने वहां उल्लेख किया है कि मक्की बिन अबी तालिब ने अपनी इदाह पृ. ७८ में बताया कि अबू अल-फ़रज अल-मालिकी ने सुन्नत द्वारा कुरान के निरसन की अनुमति दी थी, और यह लेखक द्वारा उनसे जो रिपोर्ट किया गया है उसके विपरीत है।

(३) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४८ में उल्लेख किया है कि हदीस: "वारिस के लिए कोई वसीयत नहीं है" मुतवातिर है, और अल-गुमारी ने इथफ धवी अल-फदाल अल-मुश्ताहारा पृ. ११९ में भी इसे ऐसा ही माना है। (४) उनके कथन से: "और ताऊस..." इस बिंदु तक, (ज़) से, और यह बाकी पांडुलिपियों में नहीं है। (५) उनका कथन: "और प्रत्येक वारिस", (ज़) से, और यह बाकी पांडुलिपियों में नहीं है। (६) देखें अल-तमहीद १४/२९२-२९३, और इब्न अब्बास, अल-हसन और क़तादा के कथन अल-तबरी ३/१२८-१२९ द्वारा उद्धृत हैं। (७) सहीह अल-बुखारी (२७४७)।

علماء۔ اور اگر یہ حدیث نہ ہوتی تو دونوں آیتوں کے درمیان تطبیق ممکن ہوتی کہ وہ موروث (۱) سے وصیت کے ذریعے مال لیں، اور میراث کے ذریعے اگر اس نے وصیت نہ کی ہو، یا وصیت کے بعد جو باقی بچ جائے۔ لیکن اس حدیث اور اجماع نے اس سے روک دیا۔

اور شافعی اور ابو الفرج اگرچہ سنت کے ذریعے کتاب اللہ (قرآن) کے نسخ کو منع کرتے تھے، لیکن صحیح اس کا جواز ہے، اس دلیل کے ساتھ کہ تمام اللہ تبارک و تعالیٰ کا حکم ہے اور اسی کی طرف سے ہے، اگرچہ ناموں میں اختلاف ہو، اور یہ معنی پہلے گزر چکا ہے (۲)۔

اور ہم، اگرچہ یہ خبر ہم تک اخبارِ آحاد (۳) کے ذریعے پہنچی ہے، لیکن اس کے ساتھ مسلمانوں کا اجماع مل گیا ہے کہ وارث کے لیے وصیت جائز نہیں ہے۔ پس ظاہر ہوا کہ قریبی رشتہ داروں جو وارث ہوں، ان کے لیے وصیت کا وجوب سنت کے ذریعے منسوخ ہو چکا ہے اور یہ کہ وہ (سنت) اہل اجماع کی مستند ہے۔ واللہ اعلم۔

اور ابن عباس، حسن، طاؤس، قتادہ، جابر بن زید وغیرہ نے کہا: اس کا حکم والدین اور قریبی رشتہ داروں کے لیے ثابت تھا، جو کہ ایک واجب حق تھا، پھر جب وراثت کی آیت (۴) نازل ہوئی تو اس نے سورہ نساء میں مقررہ حصوں کے ذریعے والدین اور ہر وارث (۵) کے لیے وصیت کو منسوخ کر دیا، اور یہ ان قریبی رشتہ داروں کے لیے برقرار رہی جو وارث نہیں بنتے، اور یہی شافعی، اکثر مالکیوں اور اہل علم کی ایک جماعت کا مذہب ہے (۶)۔

اور بخاری میں ہے: ابن عباس سے روایت ہے، انہوں نے کہا: مال اولاد کا ہوتا تھا، اور وصیت والدین کے لیے ہوتی تھی، پھر اللہ نے اس میں سے جو چاہا منسوخ کر دیا، پس مرد کے لیے دو

عورتوں کے برابر حصہ کر دیا، اور والدین میں سے ہر ایک کے لیے چھٹا حصہ کر دیا، اور عورت کے لیے آٹھواں اور چوتھا حصہ، اور شوہر کے لیے نصف اور چوتھا حصہ کر دیا (۷)۔

---

(۱) (م) میں: المورث۔ (۲) ۳۰۶/۲، اور ہم نے وہاں ذکر کیا کہ مکی بن ابی طالب نے اپنی کتاب "ایضاح" ص ۷۸ میں نقل کیا ہے کہ ابو الفرج مالکی نے سنت کے ذریعے قرآن کے نسخ کو جائز قرار دیا ہے، اور یہ اس کے خلاف ہے جو مصنف نے ان سے نقل کیا ہے۔ (۳) ابن عطیہ نے "المحرر الوجیز" ۲۴۸/۱ میں ذکر کیا ہے کہ حدیث: "لا وصیۃ لوارث" متواتر ہے، اور اسی طرح غماری نے "اتحاف ذوی الفضائل المشتہرہ" ص ۱۱۹ میں اسے شمار کیا ہے۔ (۴) ان کے قول: "وطاؤس..." سے لے کر اس جگہ تک، (ظ) سے ہے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۵) ان کا قول: "وکل وارث"، (ظ) سے ہے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۶) دیکھیے التمہید ۱۴/ ۲۹۳-۲۹۲، اور ابن عباس، حسن اور قتادہ کے اقوال طبری نے ۱۲۸/۳-۱۲۹ میں نکالے ہیں۔ (۷) صحیح بخاری (۲۷۴۷)۔

Ibn Umar, Ibn Abbas, and Ibn Zaid said: The entire verse is abrogated, but the recommendation for a will remains as a sunnah (encouraged action). This is similar to the opinion of Malik, may Allah have mercy on him (1), and it was mentioned by Al-Nahhas from Al-Sha'bi and Al-Nakha'i (2). Al-Rabi' bin Khuthaym said: There is no mandatory will. Urwah bin Thabit said: I said to Al-Rabi' bin Khuthaym, "Make a bequest of your Mushaf (Quran copy) for me." Al-Rabi' (3) looked at his children and recited: {But kindred by blood are nearer to one another in the decree of Allah} [Al-Ahzab: 6]. A similar thing was done by Ibn Umar, may Allah be pleased with him (4).

Twelfth: His saying, the Most High: {and the close relatives}. The "Aqrabun" (close relatives) is the plural of "Aqrab" (closer). A group of scholars said: Making a will for close relatives is better than for strangers, because of Allah the Almighty's text regarding them, to the extent that Al-Dahhak said: "If one makes a bequest for someone other than his kin, he has sealed his deeds with a sin." It was narrated from Umar (5) that he bequeathed four thousand to each of the mothers of his children. It was also narrated that Aisha bequeathed the household furniture to a female freed-slave of hers, and something similar was narrated from Salim bin Abdullah (6).

Al-Hasan said: "If a person makes a bequest for someone other than their close relatives, the bequest is returned to the relatives; if it was for a stranger, they are included, but it is not permissible for others while they (the relatives) are neglected." People said when Abu Al-Aliyah died: "How strange of him! A woman from (the tribe of) Riyyah freed him, yet he bequeathed his wealth to Banu Hashim." Al-Sha'bi said: "He had no right to do that, nor any honor in it." Tawus said: "If he makes a bequest for someone other than his relatives, the bequest is returned to his relatives and his act is voided." Jabir bin Zaid also said this (7). Similar reports have been narrated from Al-Hasan as well, and this was the view held by Ishaq bin Rahwayh.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/248. (2) An-Nasikh wal-Mansukh 1/483. (3) The word "Al-Rabi'" is in versions (Z) and (Th). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/248; see these opinions in Tafsir al-Tabari 3/131-133. (5) In (D) and (M): "Ibn Umar," which is a mistake; the report was narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (16458), Ibn Abi Shaybah in his Musannaf 11/215, and Al-Darimi (3281). (6) Al-Tamhid 14/300; see Al-Istidhkar 23/15-16. Al-Dahhak's statement was narrated by Al-Tabari 3/125, and Aisha's report was narrated by Al-Tabari 4/345 with similar wording. (7) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/248. Abd al-Razzaq narrated in his Musannaf (16433) and Al-Tabari 3/127 from Al-

Hasan that he said: "If he bequeaths one-third to non-relatives, they are allowed one-third of that third, and two-thirds of the third are returned to his relatives." End. The report of Abu Al-Aliyah and the statements of Al-Sha'bi, Tawus, and Jabir bin Zaid were narrated by Al-Tabari 3/125-128.

सूरत अल-बकरा: आयत १८० | पृष्ठ १०१

इब्न उमर, इब्न अब्बास और इब्न जैद ने कहा: पूरी आयत निरस्त (मनसूख) हो गई है, और वसीयत एक स्वैच्छिक पुण्य (नदब) के रूप में रह गई है। इमाम मालिक (रह.) का विचार भी इसी तरह का था (१), और अल-नहहास ने इसे अल-शा'बी और अल-नखई से उद्धृत किया है (२)। अर-रबी बिन खुथयम ने कहा: कोई वसीयत (अनिवार्य) नहीं है। उरवा बिन साबित ने कहा: मैंने अर-रबी बिन खुथयम से कहा, "अपना मुसहफ (कुरान) मेरे नाम वसीयत कर दें।" रबी (३) ने अपनी संतान की ओर देखा और पढ़ा: {परन्तु अल्लाह की किताब में रिश्तेदार एक-दूसरे के अधिक हकदार हैं} [अल-अहज़ाब: ६]। इब्न उमर (रज़ि.) ने भी इसी तरह का कार्य किया था (४)।

बारहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और करीबी रिश्तेदारों के लिए}। 'अकराबीन', 'अकराबी' का बहुवचन है। एक समूह ने कहा: अजनबियों की तुलना में करीबी रिश्तेदारों के लिए वसीयत करना अधिक उचित है; क्योंकि अल्लाह तआला ने उनके बारे में स्पष्ट निर्देश दिया है, यहाँ तक कि अल-दहाक ने कहा: "यदि किसी ने अपने रिश्तेदारों के अलावा किसी और के लिए वसीयत की, तो उसने अपने कर्म का अंत पाप के साथ किया।" उमर (५) से रिवायत है कि उन्होंने अपने बच्चों की माताओं में से प्रत्येक के लिए चार हजार की वसीयत की थी। यह भी रिवायत है कि आइशा ने अपनी एक दासी के लिए घर के सामान की वसीयत की थी, और सालिम बिन अब्दुल्ला से भी ऐसा ही रिवायत है (६)।

अल-हसन ने कहा: "यदि उसने गैर-रिश्तेदारों के लिए वसीयत की, तो वह वसीयत रिश्तेदारों को लौटा दी जाएगी। यदि वह किसी अजनबी के लिए थी, तो उन्हें भी शामिल किया जाएगा, लेकिन रिश्तेदारों को छोड़कर दूसरों के लिए वसीयत जायज़ नहीं है।" जब अबू अल-आलिया की मृत्यु हुई तो लोगों ने कहा: "कितनी अजीब बात है! 'रियाह' कबीले की एक महिला ने उन्हें आजाद किया था, फिर भी उन्होंने अपनी संपत्ति 'बनी हाशिम' के लिए वसीयत कर दी।" अल-शा'बी ने कहा: "उन्हें इसका अधिकार नहीं था और न ही इसमें कोई सम्मान था।" ताऊस ने कहा: "यदि उसने अपने रिश्तेदारों के अलावा किसी और के लिए वसीयत की, तो वह वसीयत उसके रिश्तेदारों को लौटा दी जाएगी और उसका कार्य रद्द कर दिया जाएगा।" जाबिर बिन ज़ैद ने भी यही कहा (७)। अल-हसन से भी ऐसा ही रिवायत किया गया है, और यही राय इसहाक बिन राहवियाह की भी थी।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४८। (२) अल-नासिह वल-मनसूख १/४८३। (३) शब्द "अल-रबी", (ज़) और (ज़ॉ) संस्करणों से है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४८; इन कथनों को तफ़्सीर अल-तबरी ३/१३१-१३३ में देखा जा सकता है। (५) (द) और (म) में: "इब्न उमर", जो कि एक गलती है; यह रिवायत अब्द अल-रज्जाक ने अपनी मुसन्निफ (१६४५८) में, इब्न अबी शयबा ने अपनी मुसन्निफ ११/२१५ में और अल-दारिमी (३२८१) ने दर्ज की है। (६) अल-तम्हीद १४/३००; और देखें अल-इस्तिदकार १५/२३-१६। अल-दहाक का कथन अल-तबरी ३/१२५ द्वारा दर्ज किया गया है, और आइशा की रिवायत अल-तबरी ४/३४५ द्वारा उसी तरह दर्ज की गई है। (७) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४८। अब्द अल-रज्जाक ने अपनी मुसन्निफ (१६४३३) में और अल-तबरी ने ३/१२७ में अल-हसन से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: "यदि उसने रिश्तेदारों के अलावा किसी और के लिए एक-तिहाई (तिहाई) की वसीयत की, तो उनके लिए उस तिहाई का एक-तिहाई हिस्सा जायज़ होगा, और दो-तिहाई हिस्सा उसके रिश्तेदारों को लौटा दिया जाएगा।" समाप्त। अबू अल-आलिया की रिवायत और अल-शा'बी, ताऊस और जाबिर बिन ज़ैद के कथन अल-तबरी ३/१२५-१२८ द्वारा दर्ज किए गए हैं।

ابن عمر، ابن عباس اور ابن زید نے کہا: آیت مکمل طور پر منسوخ ہے، اور وصیت صرف ایک پسندیدہ عمل (ندب) کے طور پر باقی رہ گئی ہے۔ امام مالک (رحمہ اللہ) کا قول بھی اسی طرح کا ہے (۱)، اور النحاس نے اسے الشعبي اور النخعي سے ذکر کیا ہے (۲)۔ الربیع بن خثیم نے کہا: کوئی وصیت (واجب) نہیں ہے۔ عروہ بن ثابت نے کہا: میں نے الربیع بن خثیم سے کہا، "اپنا مصحف (قرآن) میرے لیے وصیت کر دیں۔" ربیع (۳) نے اپنی اولاد کی طرف دیکھا اور پڑھا: ﴿وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ﴾ [الاحزاب: ٦] (اور اللہ کی کتاب میں رشتہ دار ایک دوسرے کے زیادہ حقدار ہیں)۔ ابن عمر (رضی اللہ عنہ) نے بھی اسی طرح کا عمل کیا تھا (٤)۔

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْأَقْرَبِينَ﴾۔ 'اقربون'، 'اقرب' کی جمع ہے۔ ایک گروہ نے کہا: اجنبیوں کے مقابلے میں قریبی رشتہ داروں کے لیے وصیت کرنا زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں واضح حکم دیا ہے، یہاں تک کہ الضحاک نے کہا: "اگر کسی نے اپنے رشتہ داروں کے علاوہ کسی اور کے لیے وصیت کی، تو اس نے اپنے عمل کا خاتمہ نافرمانی کے ساتھ کیا۔" حضرت عمر (۵) سے روایت ہے کہ انہوں نے اپنے بچوں کی ماؤں میں سے ہر ایک کے لیے چار ہزار کی وصیت کی تھی۔ یہ بھی روایت ہے کہ حضرت عائشہ نے اپنی ایک لونڈی کے لیے گھر کے سامان کی وصیت کی تھی، اور سالم بن عبداللہ سے بھی ایسا ہی منقول ہے (٦)۔

الحسن نے کہا: "اگر اس نے غیر رشتہ داروں کے لیے وصیت کی، تو وہ وصیت رشتہ داروں کو لوٹا دی جائے گی۔ اگر وہ کسی اجنبی کے لیے تھی، تو وہ ان کے ساتھ شریک ہوں گے، لیکن رشتہ داروں کو چھوڑ کر دوسروں کے لیے وصیت جائز نہیں ہے۔" جب ابو العالیہ وفات پا گئے تو

لوگوں نے کہا: "کتنی حیرت کی بات ہے! قبیلہ 'ریاح' کی ایک عورت نے انہیں آزاد کیا تھا، لیکن انہوں نے اپنا مال 'بنی ہاشم' کے لیے وصیت کر دیا۔" الشعبي نے کہا: "انہیں اس کا حق نہیں تھا اور نہ ہی اس میں کوئی عزت کی بات تھی۔" طاؤس نے کہا: "اگر اس نے اپنے رشتہ داروںکے علاوہ کسی اور کے لیے وصیت کی، تو وصیت اس کے رشتہ داروں کو لوٹا دی جائے گی اور اس کا فعل کالعدم قرار دیا جائے گا۔" جابر بن زید نے بھی یہی کہا (٧)۔ الحسن سے بھی اسی طرح مروی ہے، اور یہی قول اسحاق بن راہویہ کا ہے۔

---

(١) المحرر الوجیز ١/ ٢٤٨۔ (٢) الناسخ والمنسوخ ١/ ٤٨٣۔ (٣) لفظ "الربیع"، (ز) اور (ظ) کے نسخوں سے ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ١/ ٢٤٨؛ اور ان اقوال کو تفسیر الطبری ٣/ ١٣١-١٣٣ میں دیکھا جا سکتا ہے۔ (٥) (د) اور (م) میں ہے: "ابن عمر"، جو کہ ایک غلطی ہے؛ یہ روایت عبدالرزاق نے اپنی مصنف (١٦٤٥٨) میں، ابن ابی شیبہ نے اپنی مصنف ١١/ ٢١٥ میں اور الدارمی (٣٢٨١) نے نقل کی ہے۔ (٦) التمہید ١٤/ ٣٠٠؛ اور دیکھیں الاستذکار ١٥/ ٢٣-١٦۔ الضحاک کا قول الطبری ٣/ ١٢٥ نے نقل کیا ہے، اور حضرت عائشہ کی روایت الطبری ٤/ ٣٤٥ نے اسی طرح نقل کی ہے۔ (٧) دیکھیں المحرر الوجیز ١/ ٢٤٨۔ عبدالرزاق نے اپنی مصنف (١٦٤٣٣) میں اور الطبری نے ٣/ ١٢٧ میں الحسن سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: "اگر اس نے رشتہ داروں کے علاوہ کسی کے لیے تہائی کی وصیت کی، تو ان کے لیے اس تہائی کا تہائی حصہ جائز ہوگا، اور تہائی کا دو تہائی حصہ اس کے رشتہ داروں کو لوٹا دیا جائے گا۔" تمام شد۔ ابو العالیہ کی روایت اور الشعبي، طاؤس اور جابر بن زید کے اقوال الطبری ٣/ ١٢٥-١٢٨ نے نقل کیے ہیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 102

Malik, Ash-Shafi'i, Abu Hanifa and their companions, Al-Awza'i, and Ahmad bin Hanbal said: "Whoever makes a will for someone other than his relatives and leaves his relatives in need; what a bad thing he has done, yet his action is valid and effective for whomever he made the will, whether rich or poor, near or distant, Muslim or non-Muslim. This is the meaning of what was narrated from 'Umar(1) and 'Aishah, and it is the opinion of Ibn 'Umar and Ibn 'Abbas(2)."

I say: The first opinion is better. As for Abu al-'Aliyah (may Allah be pleased with him), he perhaps considered that Banu Hashim were more deserving than his manumitter(3); because of his companionship with Ibn 'Abbas and his teaching him, and elevating him to the rank of scholars in this world and the hereafter. This fatherhood, even if it is spiritual, is the real one(4), and his manumitter's goal was only to join him with the free people in this world, so the reward for her manumission is sufficient for her, and Allah knows best.

Thirteenth: The majority of scholars held the view that a sick person who is bedridden and whose illness prevents him from managing his affairs(5) is restricted in his property. The literalists (Zahiris) deviated and said: He is not restricted, and he is like a healthy person; however, the Hadith and common sense refute them(6).

Sa'd said: The Messenger of Allah (peace be upon him) visited me during the Farewell Pilgrimage because of a pain from which I was close(7) to death. I said: "O Messenger of Allah, you see how much pain has reached me(8), and I am a man of wealth, and I have only one daughter to inherit from me. Should I give two-thirds of my wealth in charity?" He said: "No." I said: "Should I give half of it in charity?" He said: "No, one-third, and one-third is much. It is better for you to leave your heirs wealthy than to leave them poor, begging people."(9) The Hadith.

---

(1) In (m): Ibn 'Umar. (2) Al-Istidhkar 15/23-16, and see Al-Tamhid 14/300-301. (3) In the manuscripts: from the freed slaves of his manumitter, and what is established is from (m). (4) In the manuscripts: "the truth", and what is established is from (m). (5) From his saying: "who is bedridden..." until this point, is from (z), and it does not appear in the rest of the copies. (6) See Al-Mufhim 4/544. (7) In (d): "I drew near". (8) In the copies: "has reached me", and what is established is from (m). (9) Narrated by Ahmad (1524), Al-Bukhari (4409), and Muslim (1628). Sa'd is Ibn Abi Waqqas (may Allah be pleased with him). A summary appeared previously on p. 96 of this part.

सूरह अल-बकरा: आयत 180 102

मालिक, शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों, अल-औज़ाई और अहमद बिन हंबल ने कहा: "जिसने अपने रिश्तेदारों के अलावा किसी और के लिए वसीयत की और अपने रिश्तेदारों को ज़रूरत में छोड़ दिया; उसने बुरा किया; फिर भी, उसका यह कार्य उन सभी के लिए मान्य और प्रभावी है जिनके लिए उसने वसीयत की है, चाहे वह अमीर हो या गरीब, करीबी हो या दूर का, मुस्लिम हो या काफिर। यही उस बात का अर्थ है जो उमर(1) और आयशा से वर्णित है, और यह इब्न उमर और इब्न अब्बास(2) का मत है।"

मैंने कहा: पहला मत बेहतर है। जहाँ तक अबू अल-आलिया (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की बात है, तो शायद उन्होंने यह देखा कि बनू हाशिम उनकी स्वतंत्र करने वाली (मुअतिका)(3) से अधिक हकदार थे; इब्न अब्बास के साथ उनकी संगति और उनके द्वारा उन्हें शिक्षित करने के कारण, और उन्हें दुनिया और आख़िरत में विद्वानों के स्तर तक पहुँचाने के कारण। यह पितृत्व, भले ही आध्यात्मिक हो, वास्तविक(4) है, और उनकी स्वतंत्र करने वाली का उद्देश्य केवल उन्हें दुनिया में स्वतंत्र लोगों के साथ जोड़ना था, इसलिए उनकी स्वतंत्रता का सवाब ही उनके लिए पर्याप्त है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

तेरहवाँ: अधिकांश विद्वानों का मत है कि वह बीमार व्यक्ति जो अपने बिस्तर पर लाचार हो गया है और जिसकी बीमारी उसे अपने धन का प्रबंधन करने से रोकती है(5), उसके धन के उपयोग पर रोक लगा दी जाती है। ज़ाहिरियों ने अलग राय अपनाई और कहा: उस पर रोक नहीं लगाई जाती, और वह एक स्वस्थ व्यक्ति की तरह है; लेकिन हदीस और तर्क उन्हें गलत साबित करते हैं(6)।

साद ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने विदाई हज के दौरान मेरी बीमारी की स्थिति में मेरी खबर ली, जिससे मैं मौत के करीब(7) पहुँच गया था। मैंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, आप देख रहे हैं कि मैं कितनी पीड़ा(8) में हूँ, और मैं एक धनवान व्यक्ति हूँ, और मेरी केवल एक ही बेटी है जो मेरी वारिस है। क्या मैं अपनी संपत्ति का दो-तिहाई हिस्सा दान कर दूँ?" उन्होंने कहा: "नहीं।" मैंने कहा: "क्या मैं उसका आधा हिस्सा दान कर दूँ?" उन्होंने कहा: "नहीं, एक-तिहाई, और एक-तिहाई भी बहुत है। तुम्हारे लिए अपने वारिसों को अमीर छोड़ जाना उन्हें गरीब और लोगों के सामने हाथ फैलाने वाला छोड़ने से बेहतर है।" (9) हदीस।

(1) (म) में: इब्न उमर। (2) अल-इस्तिज़कार 15/23-16, और देखें अल-तमहीद 14/300-301। (3) पांडुलिपियों में: उनकी स्वतंत्र करने वाली के दासों में से, और (म) से जो पुष्ट है। (4) पांडुलिपियों में: "हक़ीक़ह", और (म) से जो पुष्ट है। (5) उनके इस कथन से: "जो लाचार हो गया..." इस स्थान तक, (ज़) से है, और बाकी प्रतियों में नहीं आया है। (6) देखें अल-मुफ़हिम 4/544। (7) (द) में: "मैं करीब पहुँच गया"। (8) प्रतियों में: "मुझ तक पहुँची", और (म) से जो पुष्ट है। (9) इसे अहमद (1524), अल-बुखारी (4409) और मुस्लिम (1628) ने संकलित किया है। साद: वे इब्न अबी वक़्क़ास (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) हैं। और इस भाग के पृष्ठ 96 पर इसका संक्षिप्त विवरण आ चुका है।

سورة البقرہ: آیت 180 102

امام مالک، شافعی، ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب، اوزاعی اور احمد بن حنبل نے کہا: "جس شخص نے اپنے رشتہ داروں کے علاوہ کسی اور کے لیے وصیت کی اور اپنے رشتہ داروں کو ضرورت مند چھوڑا، تو اس نے بہت برا کام کیا؛ اس کے باوجود اس کا یہ فعل ان تمام لوگوں کے لیے جائز اور نافذ ہے جن کے لیے اس نے وصیت کی، چاہے وہ امیر ہوں یا غریب، قریبی ہوں یا دور کے، مسلمان ہوں یا کافر۔ یہی وہ مفہوم ہے جو حضرت عمر(1) اور حضرت عائشہ سے مروی ہے، اور یہی ابن عمر اور ابن عباس(2) کا قول ہے۔"

میں نے کہا: پہلا قول بہتر ہے۔ رہا ابوالعالیہ (رضی اللہ عنہ) کا معاملہ، تو شاید انہوں نے اس بات پر نظر رکھی کہ بنو ہاشم ان کی آزاد کرنے والی(3) سے زیادہ حقدار تھے؛ ابن عباس کی شاگردی اور ان کی تعلیم و تربیت کی وجہ سے، اور انہیں دنیا و آخرت میں علماء کے درجے تک پہنچانے کی وجہ سے۔ یہ روحانی باپ ہونا اگرچہ معنوی ہے، لیکن یہی حقیقی(4) ہے، اور ان کی آزاد کرنے والی کا مقصد صرف انہیں دنیا میں آزاد لوگوں کے ساتھ ملحق کرنا تھا، لہذا ان کے لیے ان کی آزادی کا ثواب ہی کافی ہے، واللہ اعلم۔

تیرہویں بات: جمہور علماء اس طرف گئے ہیں کہ وہ مریض جو بستر سے لگ گیا ہو اور اس کی بیماری اسے تصرف(5) سے روک دے، تو اس کے مال پر پابندی لگا دی جائے گی۔ اہل ظاہر (ظاہریوں) نے اس سے اختلاف کیا اور کہا: اس پر پابندی نہیں لگائی جائے گی اور وہ تندرست شخص کی طرح ہے؛ لیکن حدیث اور عقل ان کی تردید کرتی ہے(6)۔

حضرت سعد نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے حجۃ الوداع میں میری عیادت کی ایک ایسی تکلیف کی وجہ سے جس سے میں موت کے قریب(7) پہنچ گیا تھا۔ میں نے عرض کیا: "یا رسول اللہ، آپ دیکھ رہے ہیں کہ تکلیف نے مجھے کہاں تک پہنچا دیا ہے(8)، اور میں مالدار آدمی ہوں، اور میری وارث صرف ایک ہی بیٹی ہے۔ کیا میں اپنے دو تہائی مال کا صدقہ کر دوں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں۔" میں نے عرض کیا: "آدھے مال کا صدقہ کر دوں؟" فرمایا: "نہیں، تہائی مال کا، اور تہائی بھی بہت ہے۔ تم اپنے وارثوں کو مالدار چھوڑ کر جاؤ، یہ اس سے بہتر ہے کہ تم انہیں غریب اور محتاج چھوڑو کہ وہ لوگوں کے سامنے ہاتھ پھیلاتے پھریں۔"(9) الحدیث۔

---

(1) (م) میں: ابن عمر۔ (2) الاستذکار 15/23-16، اور دیکھئے التمہید 14/300-301۔ (3) قلمی نسخوں میں: ان کی معتقہ (آزاد کرنے والی) کے غلاموں میں سے، اور (م) سے ثابت شدہ۔ (4) قلمی نسخوں میں: "حقیقت"، اور (م) سے ثابت شدہ۔ (5) ان کے قول: "جو بستر سے لگ گیا..." سے یہاں تک، نسخہ (ظ) سے ہے، باقی نسخوں میں موجود نہیں۔ (6) دیکھئے المفہم 4/544۔ (7) (د) میں: "اشرفت" (میں قریب پہنچ گیا)۔ (8) نسخوں میں ہے: "بلغنی" (مجھ تک پہنچی)، اور (م) سے ثابت شدہ۔ (9) اسے احمد (1524)، بخاری (4409) اور مسلم (1628) نے روایت کیا ہے۔ سعد سے مراد ابن ابی وقاص رضی اللہ عنہ ہیں۔ اور اس کا اختصار اسی جلد کے صفحہ 96 پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 / 103

Disagreement occurred regarding the pregnant woman, the one present in the battlefield, the sea traveler during a storm, and the one imprisoned for execution in retaliation (qisas), as will be explained at the end of "Al-A'raf" regarding the words of the Almighty: {When she grew heavy, they both invoked Allah, their Lord} [189] (1).

The Ahl al-Zahir (Literalists) also prohibited making a will for more than one-third even if the heirs approved it. The majority (al-Kaffah) permitted it if the heirs approved it, which is the correct view; because the sick person is only prevented from making a will for more than one-third for the sake of the heir's right; so if the heirs waive their right, that becomes permissible and valid (2), and it is like a gift from them.

Al-Daraqutni narrated from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "A will for an heir is not permissible unless the heirs wish so" (3). It was narrated from Amr bin Kharijah who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "There is no will for an heir unless the heirs permit it" (5).

Fourteenth: They differed regarding the revocation by those who approved the will for an heir during the lifetime of the testator after his death. A group said: That is binding upon them (6), and they have no right to revoke it. This is the opinion of Ata ibn Abi Rabah, Tawus (7), Al-Hasan, Ibn Sirin, Ibn Abi Layla, Al-Zuhri, Rabi'ah, and Al-Awza'i.

Another group said: They have the right to revoke that if they wish; this is the opinion of Ibn Mas'ud, Shurayh, Al-Hakam, Tawus, Al-Thawri, Al-Hasan ibn Salih, Abu Hanifa, Al-Shafi'i, Ahmad, Abu Thawr, and it was chosen by Ibn al-Mundhir.

---

(1) From his words: "And it was disagreed about the pregnant woman..." up to this point, from (Zah), and it was not mentioned in the rest of the copies. (2) Al-Mufhim 4/544. (3) Sunan al-Daraqutni 4/97, 98, and 152. (4) In (D), (Z), and (M): "tujiz" (permits). (5) Sunan al-Daraqutni 4/152. His saying from it: "There is no will for an heir" was mentioned earlier in 2/306, and page 99 of this part. (6) Meaning: Effective and binding upon them. (7) We have not found anyone who attributed this opinion to Tawus; rather, the second opinion that follows was attributed to him. See Al-Mughni 8/405 - 406.

सूरह अल-बकरा: आयत 180 / 103

गर्भवती महिला, युद्ध के मैदान में उपस्थित व्यक्ति, तूफान के दौरान समुद्र यात्री, और प्रतिशोध (क़िसास) में मृत्युदंड के लिए कैद व्यक्ति के बारे में मतभेद हुआ, जैसा कि "अल-अराफ़" के अंत में सर्वशक्तिमान के शब्दों के संबंध में समझाया जाएगा: {जब वह भारी हो गई, तो उन दोनों ने अपने रब अल्लाह को पुकारा} [189] (1)।

अहल अल-ज़ाहिर ने एक तिहाई से अधिक की वसीयत करने से भी मना किया, भले ही उत्तराधिकारी इसे स्वीकार कर लें। बहुसंख्यक (अल-काफ़ा) ने इसे अनुमति दी यदि उत्तराधिकारी इसे स्वीकार कर लेते हैं, और यही सही दृष्टिकोण है; क्योंकि बीमार व्यक्ति को केवल उत्तराधिकारी के अधिकार के लिए एक तिहाई से अधिक वसीयत करने से रोका जाता है; इसलिए यदि उत्तराधिकारी अपने अधिकार को छोड़ देते हैं, तो यह जायज़ और वैध हो जाता है (2), और यह उनकी ओर से उपहार की तरह है।

अल-दारकुतनी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "किसी वारिस (उत्तराधिकारी) के लिए वसीयत तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वारिस न चाहें" (3)। अम्र बिन खारिजा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "वारिस के लिए कोई वसीयत नहीं है जब तक कि वारिस इसकी अनुमति न दें" (5)।

चौदहवाँ: वसीयतकर्ता के जीवन काल में वारिस के लिए वसीयत को मंजूरी देने वालों द्वारा उसकी मृत्यु के बाद उसे वापस लेने के बारे में मतभेद हुआ। एक समूह ने कहा: वह उन पर लागू है (6), और उन्हें इसे वापस लेने का कोई अधिकार नहीं है। यह अता इब्न अबी रबाह, ताऊस (7), अल-हसन, इब्न सिरीन, इब्न अबी लैला, अल-ज़ुहरी, रबीअ और अल-औज़ाई का मत है।

दूसरे समूह ने कहा: यदि वे चाहें तो उन्हें इसे वापस लेने का अधिकार है; यह इब्न मसूद, शुराह, अल-हकम, ताऊस, अल-थौरी, अल-हसन इब्न सालेह, अबू हनीफा, अल-शफी, अहमद, अबू थौर का मत है, और इसे इब्न अल-मुन्ज़िर ने चुना था।

---

(1) उनके शब्दों से: "और गर्भवती के बारे में मतभेद था..." इस स्थान तक, (ज़ह) से, और प्रतियों के बाकी हिस्सों में इसका उल्लेख नहीं था। (2) अल-मुफहीम 544/4। (3) सुनन अल-दारकुतनी 97/4,

98 और 152। (4) (द), (ज़) और (म) में: "तुजीज़" (अनुमति देता है)। (5) सुनन अल-दारकुतनी 152/4। उनका कथन: "वारिस के लिए कोई वसीयत नहीं है" इसी भाग के पृष्ठ 306/2 और पृष्ठ 99 पर पहले आ चुका है। (6) अर्थात: प्रभावी और उन पर लागू। (7) हमें कोई ऐसा व्यक्ति नहीं मिला जिसने इस मत को ताऊस से जोड़ा हो; बल्कि नीचे दिया गया दूसरा मत उनके नाम से जोड़ा गया है। देखें अल-मुग़नी 405/8 - 406।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۰ / ۱۰۳

حاملہ عورت، میدان جنگ میں حاضر شخص، سمندری طوفان کے وقت سمندری مسافر، اور قصاص میں قتل کے لیے قید شخص کے بارے میں اختلاف ہوا ہے، جیسا کہ "الاعراف" کے آخر میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس آئے گا: ﴿فَلَمَّا أَثْقَلَت دَّعَوَا اللَّهَ رَبَّهُمَا﴾ [۱۸۹] (۱)۔

اہلِ ظاہر نے ایک تہائی سے زیادہ کی وصیت سے بھی منع کیا ہے اگرچہ ورثاء اسے جائز قرار دیں۔ جبکہ جمہور (کافہ) نے اسے جائز قرار دیا ہے اگر ورثاء اسے جائز قرار دیں، اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ بیمار کو تہائی سے زیادہ کی وصیت سے صرف وارث کے حق کی وجہ سے روکا گیا ہے؛ پس جب ورثاء اپنا حق ساقط کر دیں تو وہ جائز اور صحیح ہو گا (۲)، اور وہ ان کی طرف سے ہبہ (تحفہ) کی طرح ہو گا۔

دارقطنی نے ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وارث کے لیے وصیت جائز نہیں ہے سوائے اس کے کہ ورثاء چاہیں" (۳)۔ اور عمرو بن خارجہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وارث کے لیے کوئی وصیت نہیں ہے سوائے اس کے کہ ورثاء اجازت دیں" (۵)۔

چودھویں بات: ورثاء کے لیے کی گئی وصیت کو موصی (وصیت کرنے والے) کی زندگی میں جائز قرار دینے والوں کے موصی کی وفات کے بعد اس سے رجوع کرنے میں اختلاف ہوا ہے۔ ایک جماعت نے کہا: وہ ان پر لازم ہے (۶)، اور انہیں اس سے رجوع کا حق نہیں ہے۔ یہ عطا بن ابی رباح، طاؤس (۷)، حسن، ابن سیرین، ابن ابی لیلیٰ، زہری، ربیعہ اور اوزاعی کا قول ہے۔

اور ایک جماعت نے کہا: اگر وہ چاہیں تو انہیں اس میں رجوع کا حق ہے؛ یہ ابن مسعود، شریح، حکم، طاؤس، ثوری، حسن بن صالح، ابوحنیفہ، شافعی، احمد اور ابو ثور کا قول ہے، اور ابن المنذر نے اسی کو اختیار کیا ہے۔

---

(۱) ان کے قول: "اور حاملہ میں اختلاف ہوا..." سے اس جگہ تک، (ظ) سے، اور باقی نسخوں میں یہ نہیں آیا۔ (۲) المفهم ۵۴۴/۴۔ (۳) سنن دارقطنی ۹۷/۴ اور ۹۸ اور ۱۵۲۔ (۴) (د) اور (ز) اور (م) میں: تجیز۔ (۵) سنن دارقطنی ۱۵۲/۴۔ اور ان کا قول: "لا وصية لوارث" اسی جزء کے صفحہ ۳۰۶/۲ اور صفحہ ۹۹ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۶) یعنی: نافذ اور ان پر لاگو۔ (۷) ہمیں کوئی ایسا شخص نہیں ملا جس نے اس قول کو طاؤس کی طرف منسوب کیا ہو، بلکہ ان کی طرف نیچے آنے والا دوسرا قول منسوب کیا گیا ہے۔ دیکھئے المغنی ۴۰۵/۸ - ۴۰۶۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 (Page 104)

Malik distinguished between them, saying: If they give him permission (1) while he is in good health, they have the right to withdraw it; but if they (2) give him permission during his illness, when he is restricted from disposing of his wealth, then that is binding upon them (3). This is also the opinion of Ishaq.

Those who held the first opinion argued that the prohibition was only for the sake of the heirs, so if they permit it, it becomes permissible. They agreed that if a person bequeaths more than a third of his estate to a stranger, it is permissible if the heirs allow it; therefore, the same applies here.

Those who held the second opinion argued that they authorized something they did not own at that time, as wealth is only owned after death. An heir whose permission is sought might die before the testator and thus not be an heir, while someone else might inherit from him. Thus, someone with no right to it would have authorized it, so nothing is binding upon him.

Malik (4) argued by saying: If a man is in good health, he is more entitled to all his wealth to do with as he pleases. So if they give him permission while he is healthy, they have given up something that was not yet mandatory for them. But if they give him permission during his illness, they have given up a right that had become mandatory for them, so they cannot retract it if he has already executed it, because it has passed.

Fifteenth: If the sick person did not execute that, the heir has the right to retract it, because it did not pass through execution. This was stated by Al-Abhari. Ibn al-Mundhir mentioned from Ishaq ibn Rahawayh that Malik’s opinion on this issue is closer to the Sunnah than others.

Ibn al-Mundhir said: The opinions of Malik, Al-Thawri, the Kufans, Al-Shafi'i, and Abu Thawr all agree that if they permit it after his death, it becomes binding upon them.

Sixteenth: They differed regarding a man who bequeaths wealth to some of his heirs and says in his will: "If the heirs authorize it, it is for him; if they do not authorize it, then it is for the sake of Allah," and they did not authorize it. Malik said: If the heirs do not authorize that, it returns to them. In the opinion of Al-Shafi'i, Abu Hanifa, and Ma'mar (the companion of Abd al-Razzaq), it proceeds for the sake of Allah.

(1) The word "lehu" (for him) is not in (M). (2) In (D) and (M): "wa in" (and if). (3) Al-Muwatta 2/766. (4) The previous source.

सूरा अल-बकरा: आयत 180 (पृष्ठ 104)

मलिक ने अंतर करते हुए कहा: यदि वे उसे (1) उसके स्वास्थ्य के दौरान अनुमति देते हैं, तो उन्हें पीछे हटने का अधिकार है; और यदि (2) वे उसे उसकी बीमारी के दौरान अनुमति देते हैं, जब उसे अपनी संपत्ति से वंचित कर दिया जाता है, तो यह उनके लिए अनिवार्य है (3)। यह इशाक का भी विचार है।

पहले मत के लोगों ने तर्क दिया कि प्रतिबंध केवल वारिसों के हित के लिए लगाया गया था, इसलिए यदि वे इसकी अनुमति देते हैं, तो यह जायज़ हो जाता है। वे इस बात पर सहमत हुए कि यदि कोई व्यक्ति अपनी संपत्ति का एक तिहाई से अधिक किसी अजनबी को वसीयत करता है, तो वारिसों की अनुमति से यह जायज़ है; इसलिए यहाँ भी वही लागू होता है।

दूसरे मत के लोगों ने तर्क दिया कि उन्होंने उस चीज़ को अधिकृत किया जिसके वे उस समय स्वामी नहीं थे, क्योंकि संपत्ति का स्वामित्व मृत्यु के बाद ही मिलता है। जिस वारिस से अनुमति मांगी गई है, वह वसीयतकर्ता से पहले मर सकता है और इस प्रकार वारिस नहीं रह सकता, जबकि कोई और उसका वारिस हो सकता है। इस प्रकार, किसी ऐसे व्यक्ति ने इसे अधिकृत किया होगा जिसका उस पर कोई अधिकार नहीं था, इसलिए उस पर कुछ भी बाध्यकारी नहीं है।

मलिक (4) ने तर्क देते हुए कहा: यदि कोई व्यक्ति स्वस्थ है, तो वह अपनी पूरी संपत्ति का अधिक हकदार है कि वह उसके साथ जो चाहे करे। इसलिए यदि वे उसे स्वस्थ अवस्था में अनुमति देते हैं, तो उन्होंने ऐसी चीज़ छोड़ दी है जो उनके लिए अनिवार्य नहीं थी। लेकिन यदि वे उसे उसकी बीमारी के दौरान अनुमति देते हैं, तो उन्होंने उस अधिकार को छोड़ दिया है जो उनके लिए अनिवार्य हो गया था, इसलिए वे इससे पीछे नहीं हट सकते यदि उसने इसे पहले ही निष्पादित कर दिया हो, क्योंकि वह समय निकल चुका है।

पन्द्रहवाँ: यदि बीमार व्यक्ति ने उसे निष्पादित नहीं किया, तो वारिस को उससे पीछे हटने का अधिकार है; क्योंकि यह निष्पादन के माध्यम से समाप्त नहीं हुआ था। यह अल-अभरी ने कहा है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने इशाक इब्न राहवेह के हवाले से उल्लेख किया है कि इस मुद्दे पर मलिक की राय दूसरों की तुलना में सुन्नत के अधिक निकट है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: मलिक, अल-थौरी, कूफ़ियों, अल-शाफ़ई और अबू थौर की राय इस बात पर सहमत है कि यदि वे उसकी मृत्यु के बाद इसकी अनुमति देते हैं, तो यह उन पर बाध्यकारी हो जाता है।

सोलहवाँ: उनका उस आदमी के बारे में मतभेद था जो अपने कुछ वारिसों को संपत्ति की वसीयत करता है और अपनी वसीयत में कहता है: "यदि वारिस इसे स्वीकार करते हैं, तो यह उसके लिए है; यदि वे इसे स्वीकार नहीं करते हैं, तो यह अल्लाह की राह में है," और उन्होंने इसे स्वीकार नहीं किया। मलिक ने कहा: यदि वारिस इसे स्वीकार नहीं करते हैं, तो यह उनके पास वापस आ जाता है। अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और मा'मर (अब्द अल-रज्ज़ाक के साथी) की राय में: यह अल्लाह की राह में खर्च किया जाएगा।

---

(1) शब्द "लहू" (उसके लिए) (म) में नहीं है। (2) (द) और (म) में: "व इन" (और यदि)। (3) अल-मुवत्ता 2/766। (4) पिछला स्रोत।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۰ (صفحہ ۱۰٤)

امام مالک نے فرق کرتے ہوئے فرمایا: اگر انہوں نے اس کی صحت کے دوران اسے (۱) اجازت دے دی تو انہیں رجوع کرنے کا حق ہے، اور اگر (۲) انہوں نے اس کی بیماری کے وقت اسے اجازت دی جب اسے اپنے مال سے روک دیا جاتا ہے، تو یہ ان پر لازم ہے (۳)۔ یہی اسحاق کا قول ہے۔

پہلے قول والوں نے یہ دلیل دی کہ ممانعت صرف ورثاء کی خاطر تھی، چنانچہ جب انہوں نے اجازت دے دی تو یہ جائز ہو گیا۔ ان کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر کوئی شخص اجنبی کے لیے اپنے تہائی مال سے زیادہ کی وصیت کرے تو ورثاء کی اجازت سے وہ جائز ہے، تو یہاں بھی ایسا ہی ہوگا۔

دوسرے قول والوں نے یہ دلیل دی کہ انہوں نے ایسی چیز کی اجازت دی جس کے وہ اس وقت مالک نہ تھے، کیونکہ مال کا مالک تو موت کے بعد ہی بنا جاتا ہے۔ ممکن ہے جس وارث سے اجازت لی گئی وہ پہلے مر جائے اور وارث نہ رہے، اور کوئی دوسرا وارث بن جائے۔ گویا ایسے شخص نے اجازت دی جس کا اس میں کوئی حق نہ تھا، لہٰذا اس پر کچھ لازم نہیں آتا۔

امام مالک (٤) نے یہ دلیل دی کہ: جب آدمی تندرست ہوتا ہے تو وہ اپنے تمام مال کا زیادہ حقدار ہوتا ہے کہ اس میں جو چاہے تصرف کرے۔ چنانچہ اگر انہوں نے اسے اس کی صحت میں اجازت دی تو انہوں نے ایسی چیز چھوڑی جو ان کے لیے واجب نہ تھی، اور اگر انہوں نے اسے اس کی بیماری میں اجازت دی تو انہوں نے اپنا وہ حق چھوڑ دیا جو ان کے لیے واجب ہو چکا تھا، لہٰذا اگر وہ اسے نافذ کر چکا ہو تو اب انہیں رجوع کا حق نہیں کیونکہ وہ وقت گزر چکا ہے۔

پندرہویں بات: اگر مریض نے اسے نافذ نہیں کیا تھا تو وارث کو اس سے رجوع کرنے کا حق ہے؛ کیونکہ وہ نفاذ کی وجہ سے ختم نہیں ہوا تھا، یہ بات ابہری نے کہی۔ ابن المنذر نے اسحاق بن راہویہ سے ذکر کیا کہ اس مسئلہ میں امام مالک کا قول دوسروں کی نسبت سنت کے زیادہ مشابہ ہے۔

ابن المنذر نے کہا: امام مالک، ثوری، کوفیوں، شافعی اور ابو ثور کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر وہ موت کے بعد اس کی اجازت دے دیں تو یہ ان پر لازم ہو جائے گا۔

سولہویں بات: ان کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہوا جو اپنے بعض ورثاء کے لیے مال کی وصیت کرتا ہے اور اپنی وصیت میں کہتا ہے: "اگر ورثاء نے اسے جائز رکھا تو یہ اس کا ہے، اور اگر انہوں نے جائز نہ رکھا تو یہ اللہ کی راہ میں ہے،" چنانچہ انہوں نے اسے جائز نہ رکھا۔ امام مالک نے فرمایا: اگر ورثاء اسے جائز نہ رکھیں تو وہ انہیں کو واپس ملے گا۔ امام شافعی، ابو حنیفہ اور معمر صاحب عبد الرزاق کے نزدیک: وہ اللہ کی راہ میں خرچ ہوگا۔

---

(١) لفظ "لہ" (اس کے لیے) نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (٢) نسخہ (د) اور (م) میں: "و إن" (اور اگر)۔ (٣) الموطأ ٢/٧٦٦۔ (٤) پچھلا حوالہ۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 105

Seventeenth: There is no disagreement regarding the will (bequest) of a sane adult who is not legally restricted (non-mahjur). However, there is disagreement regarding others. Malik said: The consensus among us is that the wills of a mentally weak person, a fool, or an afflicted person who has lucid intervals are valid if they possess enough mental faculty to understand what they are bequeathing (2).

Similarly, a young child, if he understands what he is bequeathing and does not utter anything improper, his will is valid and binding. Abu Hanifa and his companions said: The child's will is not valid. Al-Muzani said: This is according to the analogy of Al-Shafi'i's view, though I did not find Shafi'i himself mentioning or explicitly stating anything on this. His companions differed on two views: one similar to Malik's view, and the second similar to Abu Hanifa's view. Their argument is that his divorce and manumission are not valid, he is not subject to retribution (qisas) for crimes, nor is he punished for slander (qadhf); thus, he is not like a restricted adult, and likewise his will.

Abu Umar (3) said: They have agreed that the will of a restricted adult is valid. It is known that a child who understands what he is bequeathing is in the same state as a restricted person regarding his wealth. The reason for restriction is wastefulness and destruction of wealth, and that reason disappears upon death. He is more similar to a restricted person regarding his wealth than to an insane person who does not understand. Therefore, his will must be valid, consistent with the precedent (4) reported from Umar (may Allah be pleased with him) (5). Malik said: It is the consensus among them in Medina, and with Allah is success.

And Muhammad reported from (6) Shurayh: Whoever makes a will, whether small or old, and hits upon the truth, Allah has decreed it through his tongue; there is no defense against the truth.

(1) In (m): Al-Majmu'. (2) Al-Muwatta 2/762, and the author cited it through Ibn Abd al-Barr in Al-Istidhkar 23/25. (3) Al-Istidhkar 23/25-26, and the preceding words are from it. (4) In Al-Istidhkar: Al-Athar (the report). (5) Narrated by Malik 2/762, with the wording: A boy from Ghassan was dying in Medina while his heir was in Syria. This was mentioned to Umar ibn al-Khattab, and it was said to him: "So-and-so is dying, should he make a will?" He said: "Let him make a will." (6) In the manuscripts and (m): "ibn," which is a mistake; the correction is from Al-Istidhkar 23/24. See Musannaf Abd

al-Razzaq 9/78-79 and Musannaf Ibn Abi Shaybah 11/185. Muhammad is Ibn Sirin, and Shurayh is the judge.

सूरा अल-बकरा: आयत 180 105

सत्रहवीं: एक समझदार वयस्क की वसीयत के बारे में कोई मतभेद नहीं है जो कानूनी रूप से प्रतिबंधित (गैर-महजूर) नहीं है। हालांकि, दूसरों के बारे में मतभेद है। मलिक ने कहा: हमारे बीच आम सहमति (1) यह है कि मानसिक रूप से कमजोर व्यक्ति, मूर्ख, या ऐसा पीड़ित जो कभी-कभी ठीक हो जाता है, उनकी वसीयत जायज है यदि उनके पास पर्याप्त मानसिक क्षमता हो जिससे वे समझ सकें कि वे क्या वसीयत कर रहे हैं (2)।

इसी तरह, एक छोटा बच्चा, यदि वह समझता है कि वह क्या वसीयत कर रहा है और कोई अनुचित बात नहीं कहता है, तो उसकी वसीयत मान्य और प्रभावी है। अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: बच्चे की वसीयत जायज नहीं है। अल-मुज़ानी ने कहा: यह अल-शाफ़ई के विचार के सादृश्य के अनुसार है, हालांकि मुझे अल-शाफ़ई द्वारा इसमें कुछ भी उल्लेखित या स्पष्ट रूप से कहा हुआ नहीं मिला। उनके साथियों के दो विचार थे: एक मलिक के विचार के समान, और दूसरा अबू हनीफा के विचार के समान। उनका तर्क यह है कि उसका तलाक और दास-मुक्ति मान्य नहीं है, न ही उसे अपराधों के लिए दंडित (किसास) किया जाता है, और न ही उस पर मानहानि (क़ज़फ़) की सज़ा लागू होती है; इसलिए वह एक प्रतिबंधित वयस्क की तरह नहीं है, और इसी तरह उसकी वसीयत भी।

अबू उमर (3) ने कहा: वे इस बात पर सहमत हुए हैं कि एक प्रतिबंधित वयस्क की वसीयत मान्य है। यह ज्ञात है कि जो बच्चा समझता है कि वह क्या वसीयत कर रहा है, उसकी स्थिति उसके धन के मामले में एक प्रतिबंधित व्यक्ति जैसी ही है। प्रतिबंध का कारण धन की बर्बादी और विनाश है, और वह कारण मृत्यु के समय समाप्त हो जाता है। वह अपने धन के मामले में एक पागल व्यक्ति की तुलना में एक प्रतिबंधित व्यक्ति के अधिक समान है जो समझता नहीं है। इसलिए, उसकी वसीयत मान्य होनी चाहिए, उस आदेश (4) के साथ जो उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से आया है (5)। मलिक ने कहा: यह मदीना में उनके बीच सर्वसम्मत मामला है, और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

और मुहम्मद ने (6) शुराह से रिवायत किया: जो कोई वसीयत करता है, चाहे वह छोटा हो या बड़ा, और सच्चाई तक पहुँच जाता है, तो अल्लाह ने उसे उसकी ज़बान से फैसला करवाया है; हक के खिलाफ कोई बचाव नहीं है।

(1) (म) में: अल-मजमू। (2) अल-मुवत्ता 2/762, और लेखक ने इसे इब्न अब्द अल-बर के माध्यम से अल-इस्तिधकर 23/25 में उद्धृत किया है। (3) अल-इस्तिधकर 23/25-26, और उससे पहले के

शब्द उसी से हैं। (4) अल-इस्तिधकर में: अल-असर। (5) इसे मलिक 2/762 ने निकाला है, और शब्द हैं: गसान का एक लड़का मदीना में मरने वाला था और उसका उत्तराधिकारी शाम में था। यह उमर बिन अल-खत्ताब से उल्लेख किया गया था, और उनसे कहा गया: "फलां मर रहा है, क्या वह वसीयत करे?" उन्होंने कहा: "तो उसे वसीयत करने दो।" (6) पांडुलिपियों और (म) में: "इब्न", जो गलत है, और सुधार अल-इस्तिधकर 23/24 से है। देखें मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक 9/78-79 और मुसन्नफ इब्न अबी शयबा 11/185। मुहम्मद इब्न सिरीन हैं, और शुराह काजी हैं।

سورۃ البقرہ: آیت ۱۸۰ ۱۰۵

سترھویں بات: عاقل بالغ جو کہ محجور علیہ (قانونی طور پر معذور) نہ ہو، اس کی وصیت میں کوئی اختلاف نہیں ہے، اور دوسروں کے بارے میں اختلاف کیا گیا ہے۔ امام مالک نے فرمایا: ہمارے ہاں متفقہ (۱) فیصلہ یہ ہے کہ وہ شخص جو اپنی عقل میں کمزور ہو، بے وقوف ہو، اور وہ مریض جو کبھی کبھی ہوش میں آ جاتا ہو، ان کی وصیتیں جائز ہیں اگر ان کے پاس اتنی عقل ہو جس سے وہ جان سکیں کہ وہ کس چیز کی وصیت کر رہے ہیں (۲)۔

اسی طرح چھوٹا بچہ اگر اپنی وصیت کی گئی چیز کو سمجھتا ہو اور اس نے کوئی ناپسندیدہ بات نہ کہی ہو تو اس کی وصیت جائز اور نافذ ہے، اور امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: بچے کی وصیت جائز نہیں ہے، اور مزنی نے کہا: یہ امام شافعی کے قول کا قیاس ہے، حالانکہ مجھے امام شافعی کا اس میں کوئی تذکرہ یا صراحت نہیں ملی۔ ان کے اصحاب میں دو اقوال پر اختلاف ہوا: ایک امام مالک کے قول کی طرح ہے، اور دوسرا امام ابو حنیفہ کے قول کی طرح۔ ان کی دلیل یہ ہے کہ اس کی طلاق اور غلام آزاد کرنا جائز نہیں ہے، نہ اس سے جنایت (جرم) میں قصاص لیا جاتا ہے، اور نہ ہی قذف (تہمت) میں اس پر حد لگائی جاتی ہے، لہذا وہ اس بالغ کی طرح نہیں ہے جو محجور علیہ ہو، اسی طرح اس کی وصیت کا معاملہ ہے۔

ابو عمر (۳) نے کہا: ان لوگوں نے اس بات پر اتفاق کیا ہے کہ بالغ محجور علیہ کی وصیت جائز ہے، اور یہ معلوم ہے کہ جو بچہ اپنی وصیت کو سمجھتا ہے اس کا حال اپنے مال میں محجور علیہ جیسا ہے؛ اور حجر (پابندی) کی وجہ مال کا اسراف اور اسے ضائع کرنا ہے، اور وہ وجہ موت کے ساتھ ختم ہو جاتی ہے، اور وہ اپنے مال کے معاملے میں اس مجنون کے مقابلے میں محجور علیہ سے زیادہ مشابہ ہے جو عقل نہیں رکھتا، چنانچہ اس کی وصیت کا جائز ہونا واجب ہے اس

امر (٤) کے ساتھ جو حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے آیا ہے (٥)۔ اور امام مالک نے فرمایا: یہ مدینہ والوں کے ہاں متفقہ امر ہے، اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

اور محمد نے (٦) شریح سے روایت کیا: جس نے بھی وصیت کی، چھوٹا ہو یا بڑا، اور حق بات کہی، تو اللہ نے اسے اس کی زبان پر جاری کر دیا، حق کے خلاف کوئی مدافعت نہیں ہے۔

(١) (م) میں: المجمع۔ (٢) الموطا ٢ / ٧٦٢، اور مصنف نے اسے ابن عبد البر کے واسطے سے الاستذکار ٢٣ / ٢٥ میں نقل کیا ہے۔ (٣) الاستذکار ٢٣ / ٢٥-٢٦، اور اس سے پہلے والی بات اسی سے ہے۔ (٤) الاستذکار میں: الأثر۔ (٥) اسے مالک نے ٢ / ٧٦٢ میں روایت کیا، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: غسان کا ایک لڑکا مدینہ میں قریب المرگ تھا اور اس کا وارث شام میں تھا، تو حضرت عمر بن خطاب سے اس کا ذکر کیا گیا، اور ان سے کہا گیا: فلاں مر رہا ہے، کیا وہ وصیت کرے؟ آپ نے فرمایا: اسے وصیت کرنے دو۔ (٦) قلمی نسخوں اور (م) میں: "بن"، جو کہ غلط ہے، اور تصحیح الاستذکار ٢٤/٢٣ سے ہے، اور دیکھئے مصنف عبد الرزاق ٩ / ٧٨-٧٩، اور مصنف ابن ابی شیبہ ١٨٥/١١۔ محمد: ابن سیرین ہیں، اور شریح: قاضی ہیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 106

Ibn al-Mundhir said (1): Among those who said: The will of a minor is valid are Umar ibn al-Khattab, Shurayh, and Umar ibn Abd al-Aziz; and Ahmad permitted the will of a twelve-year-old. A group said: The will of a child is not valid until he reaches puberty; this view was narrated from Ibn Abbas, and it was said by al-Hasan al-Basri, Mujahid, and the companions of opinion (2). They agreed that the will of a non-believer (3) to a Muslim is valid, unless he bequeaths wine or swine to him, because it is something that is not permissible to own (4). Our scholars said: The will of the oppressor who dominates with overwhelming injustice (5) in responsibility is not valid, and their manumission is rejected, and their wealth is not inherited, and it is dealt with as what Allah has bestowed as spoils (fay'), as said by Abu Ja'far Ahmad ibn Nasr al-Dawudi. The will of an apostate is not executed, even if (6) it was made before his apostasy, due to Allah Almighty's saying: "If you associate others with Allah, your deeds will surely become worthless" [Az-Zumar: 65], and a will is an act of goodness and a righteous deed, so it becomes void like his other deeds, and Allah knows best. Issue: Regarding what constitutes a revocation of a will, and what does not: Ibn al-Mundhir said: All those of the people of knowledge whose views are preserved have agreed that if a man bequeaths food to someone and then eats it, or a slave girl and then sells her, or anything else (8) and then destroys it, or gifts it, or gives it in charity, then all of that is a revocation. Likewise, if it was a slave girl and he impregnated her and she gave birth, that is a revocation.

(1) From this point to the eighteenth issue, from (Zah), and it did not appear in the rest of the copies. (2) See Al-Sharh al-Kabir by Shams al-Din al-Maqdisi 17/198. (3) After it in the original (Zah) is a word we could not distinguish, its form is close to the form of "al-ladhi", and perhaps it is: "al-dhimmi" (the non-Muslim citizen). (4) Al-Sharh al-Kabir 17/493. (5) In the original: "al-mu'in", and perhaps the correct one is what we have established, as it appeared in 'Uqd al-Jawahir al-Thamina 3/552: Wills of those who dominate with overwhelming injustice of responsibility... (6) In the original (Zah): "fa-in", and perhaps the correct one is what we have established. (7) In the original (Zah): the seventeenth, and we followed the numbering of other copies. (8) The view of Ibn al-Mundhir was mentioned by al-Muwaffaq Ibn Qudama in Al-Mughni 8/468, and Abu al-Faraj ibn Qudama al-Maqdisi in Al-Sharh al-Kabir 17/262, and they do not have the phrase: "ma kana", and see Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir p. 75.

सूरा अल-बक़रह: आयत 180 106

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (1): जिन्होंने कहा कि नाबालिग की वसीयत मान्य है, उनमें उमर बिन अल-खत्ताब, शुरैह और उमर बिन अब्द अल-अज़ीज़ शामिल हैं; और अहमद ने बारह साल के बच्चे की वसीयत की अनुमति दी। एक समूह ने कहा: बच्चे की वसीयत तब तक मान्य नहीं है जब तक वह परिपक्व (बालिग) न हो जाए; यह बात इब्न अब्बास से रिवायत की गई है, और हसन अल-बसरी, मुजाहिद और 'असहब अल-राय' (राय वाले साथियों) ने भी यही कहा है (2)। वे इस बात पर सहमत थे कि एक काफ़िर (3) की मुसलमान के लिए वसीयत मान्य है, जब तक कि वह उसे शराब या सूअर की वसीयत न करे, क्योंकि वह ऐसी चीज़ है जिसका स्वामित्व मान्य नहीं है (4)। हमारे विद्वानों ने कहा: उस अत्याचारी की वसीयत मान्य नहीं है जो अत्यधिक अन्याय (5) के साथ हावी है, और उनकी गुलामी से मुक्ति अस्वीकार कर दी जाती है, और उनके धन का उत्तराधिकार नहीं होता है, और उसके साथ वैसा ही व्यवहार किया जाता है जैसा अल्लाह ने 'फय' (युद्ध के बिना प्राप्त माल) के रूप में प्रदान किया है, यह अबू जाफर अहमद बिन नस्र अल-दाऊदी ने कहा था। मुरतद (धर्मत्यागी) की वसीयत लागू नहीं की जाती, भले ही (6) वह उसके धर्मत्याग से पहले की गई हो, क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "यदि तुम (अल्लाह के साथ) किसी को शरीक ठहराओगे, तो तुम्हारे कर्म निश्चित रूप से नष्ट हो जाएंगे" [अज़-ज़ुमर: 65], और वसीयत एक नेक काम और भलाई का कार्य है, इसलिए यह उसके अन्य कार्यों की तरह शून्य हो जाती है, और अल्लाह बेहतर जानता है। मसला: वसीयत से हटने (निरस्त करने) के संबंध में, क्या होता है और क्या नहीं: इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: उन सभी विद्वानों ने, जिनकी बातें सुरक्षित हैं, इस पर सहमति व्यक्त की है कि यदि कोई व्यक्ति किसी को भोजन की वसीयत करता है और फिर उसे खा लेता है, या एक दासी की और फिर उसे बेच देता है, या किसी और चीज़ की (8) और फिर उसे नष्ट कर देता है, या उसे उपहार में दे देता है, या उसे दान कर देता है, तो यह सब वसीयत से हटना है। इसी तरह, यदि वह एक दासी थी और उसने उसे गर्भवती कर दिया और उसने बच्चे को जन्म दिया, तो वह वसीयत से हटना है।

(1) इस स्थान से अठारहवें मसले तक, (ज़) से, और यह बाकी प्रतियों में नहीं आया। (2) शम्स अल-दीन अल-मक़दिसी द्वारा अल-शर्ह अल-कबीर 17/198 देखें। (3) मूल (ज़) में इसके बाद एक शब्द है जिसे हम पहचान नहीं सके, उसकी बनावट "अल-लज़ी" जैसी है, और शायद वह है: "अल-धिम्मी"। (4) अल-शर्ह अल-कबीर 17/493। (5) मूल में: "अल-मुईन", और शायद सही वह है जो हमने स्थापित किया है, क्योंकि यह 'उक़्द अल-जवाहर अल-थमीना 3/552 में आया है: 'ज़िम्मे' को डूबा देने

वाले ज़ुल्म के साथ हावी लोगों की वसीयत... (6) मूल (ज़) में: "फ़-इन", और शायद सही वह है जो हमने स्थापित किया है। (7) मूल (ज़) में: सत्रहवां, और हमने अन्य प्रतियों की संख्या का पालन किया। (8) इब्न अल-मुन्ज़िर के कथन का उल्लेख मुवफ़्फ़क़ इब्न क़ुदामा ने अल-मुग़नी 8/468 में और अबू अल-फ़रज बिन क़ुदामा अल-मक़दिसी ने अल-शर्ह अल-कबीर 17/262 में किया है, और उनके पास "मा काना" शब्द नहीं है, और इब्न अल-मुन्ज़िर की अल-इज्मा' पृ. 75 देखें।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۰ ۱۰۶

ابن المنذر نے کہا (۱): ان لوگوں میں سے جنہوں نے کہا: نابالغ کی وصیت جائز ہے، عمر بن الخطاب، شریح اور عمر بن عبدالعزیز ہیں؛ اور احمد نے بارہ سال کے بچے کی وصیت کی اجازت دی ہے۔ ایک گروہ نے کہا: بچے کی وصیت اس وقت تک جائز نہیں جب تک وہ بالغ نہ ہو جائے؛ یہ قول ابن عباس سے مروی ہے، اور یہی حسن بصری، مجاہد اور اصحاب الرائے (۲) نے کہا ہے۔ اور وہ اس بات پر متفق ہیں کہ کافر (۳) کی مسلمان کے لیے وصیت جائز ہے، الا یہ کہ وہ اس کے لیے شراب یا سور کی وصیت کرے، کیونکہ وہ ان چیزوں میں سے ہے جن کی ملکیت جائز نہیں (۴)۔ ہمارے علماء نے کہا: ذمہ میں غرق کر دینے والے ظلم (۵) کے ساتھ مسلط ظالم کی وصیت جائز نہیں، اور ان کا غلاموں کو آزاد کرنا مردود ہے، اور ان کے اموال کے وارث نہیں بنائے جاتے، اور ان کے ساتھ وہی سلوک کیا جاتا ہے جو اللہ کے عطا کردہ مالِ فئے کا ہوتا ہے، یہ بات ابوجعفر احمد بن نصر الداودی نے کہی۔ مرتد کی وصیت نافذ نہیں ہوتی، اگرچہ (۶) وہ اس کے ارتداد سے پہلے کی ہو، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اگر تم نے شرک کیا تو تمہارے عمل ضرور ضائع ہو جائیں گے" [الزمر: ۶۵]، اور وصیت ایک کارِ خیر اور نیکی کا کام ہے، لہٰذا یہ اس کے دیگر اعمال کی طرح باطل ہو جاتی ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ مسئلہ: وصیت سے رجوع (واپس لینے) کے بارے میں، کیا رجوع ہے اور کیا نہیں: ابن المنذر نے کہا: اہل علم میں سے جن کی باتیں محفوظ ہیں، ان سب کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر کوئی آدمی کسی کے لیے کھانے کی وصیت کرے اور پھر اسے خود کھا لے، یا لونڈی کی وصیت کرے اور پھر اسے بیچ دے، یا کسی بھی چیز کی (۸) اور پھر اسے تلف کر دے، یا ہبہ کر دے، یا اسے صدقہ کر دے، تو یہ سب

وصیت سے رجوع ہے، اسی طرح اگر وہ لونڈی ہو اور وہ اسے حاملہ کر دے اور وہ بچہ جنے تو یہ بھی رجوع ہے۔

(۱) اس مقام سے اٹھارہویں مسئلے تک، (ظ) سے ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں آیا۔ (۲) دیکھئے الشرح الکبیر از شمس الدین المقدسی ۱۷/۱۹۸۔ (۳) اصل (ظ) میں اس کے بعد ایک لفظ ہے جسے ہم پہچان نہیں سکے، اس کی لکھائی "الذی" سے ملتی جلتی ہے، اور شاید وہ ہے: "الذمی"۔ (۴) الشرح الکبیر ۱۷/۴۹۳۔ (۵) اصل میں ہے: "المعین"، اور شاید صحیح وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے، کیونکہ 'عقد الجواهر الثمينة ۳/۵۵۲' میں آیا ہے: ذمہ کو غرق کر دینے والے ظلم کے ساتھ مسلط لوگوں کی وصیتیں۔۔۔ (۶) اصل (ظ) میں ہے: "فإن"، اور شاید صحیح وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ (۷) اصل (ظ) میں ہے: سترہواں، اور ہم نے دیگر نسخوں کی گنتی کی پیروی کی ہے۔ (۸) ابن المنذر کے قول کا ذکر الموفق ابن قدامہ نے المغنی ۸/۴۶۸ میں، اور ابوالفرج بن قدامہ المقدسی نے الشرح الکبیر ۱۷/۲۶۲ میں کیا ہے، اور ان کے پاس "ما کان" کا لفظ نہیں ہے، اور دیکھئے الاجماع از ابن المنذر ص ۷۵۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 (Page 107)

They differed regarding revocation [of a will]; a man bequeaths a garment and then cuts it, or cotton and orders it to be spun, or silver and fashions it [into something]. In the view of Abu Thawr, this is not a revocation. The Kufans said: All of that is revocation. Then the Ashab al-Ra’y (proponents of legal reasoning) said: If he bequeaths a garment to him and then washes it, or a house and plasters it, or a house and demolishes it, this is not a revocation of the bequest.

They also differed regarding a man who bequeaths a garment or a slave to another man, then sells it, and then buys it back. Abu Thawr said: Its leaving his hand is an annulment of the bequest. The Ashab al-Ra’y said: The bequest remains for the legatee.

Al-Shafi’i, Abu Thawr, and the Ashab al-Ra’y said: If he bequeaths a slave to a man, then bequeaths that same slave to another man, the slave is shared equally between them. But if he bequeaths a slave to a man and then says: “The slave I bequeathed to so-and-so is [now] for so-and-so,” this is a revocation, and the slave belongs to the latter of the two according to the view of Al-Shafi’i, Abu Thawr, and the Ashab al-Ra’y.

I say: [The author] did not mention Malik in this chapter, but our scholars have said(1): If he bequeathed yarn and then wove it, or a cloak and cut it into a shirt, that is a revocation, similar to the view of the Kufans.

Ashhab said: Likewise, if he bequeathed a shirt and then cut it into a qaba (tunic) or a jubba (robe) and then returned it to being a shirt; or if he bequeathed a lining and then lined something with it; or an outer garment and then used it as the exterior for another garment; or cotton and then stuffed something with it or spun it; or silver and then fashioned it into a ring; or a sheep and then slaughtered it—all of this is revocation.

Ashhab said: If he bequeathed an open plot of land (arsah) and then built a house on it, that is revocation. Others said: Instead, they become partners in proportion to the building on the plot. If he bequeathed a house to him and it was demolished until it became a vacant plot, that is not a revocation, because he was bequeathed a plot and a building; the building was removed but the plot remained. Muhammad(2) said: He has no claim to the debris he demolished. Ibn al-Qasim said: The plot and the debris belong to the legatee.

Ashhab said: If he sold the bequeathed item and then bought it back, the bequest is restored and executed for the legatee, just like the view of the Kufans.

(1) Aqd al-Jawahir al-Thamina 3/424-425. (2) He is Muhammad ibn al-Muwaz, as mentioned in al-Nawadir wa al-Ziyadat 11/332.

सूरह अल-बकराह: आयत 180 (पृष्ठ 107)

वसीयत वापस लेने (रुजू) के बारे में उनमें मतभेद है; एक व्यक्ति एक कपड़े की वसीयत करता है और फिर उसे काट देता है, या कपास की वसीयत करता है और उसे कातने का आदेश देता है, या चांदी की वसीयत करता है और उससे कुछ बना लेता है। अबू थौर के अनुसार, यह वसीयत की वापसी नहीं है। कूफियों ने कहा: यह सब वसीयत की वापसी है। फिर असहाब अल-राय (राय के पैरोकारों) ने कहा: यदि उसने उसे कपड़े की वसीयत की, फिर उसे धो दिया, या घर की वसीयत की और उस पर प्लास्टर कर दिया, या घर की वसीयत की और उसे ढहा दिया, तो यह वसीयत से रुजू नहीं है।

वे उस व्यक्ति के बारे में भी असहमत थे जो किसी व्यक्ति को कपड़े या गुलाम की वसीयत करता है, फिर उसे बेच देता है, और फिर उसे दोबारा खरीद लेता है। अबू थौर ने कहा: उसके हाथ से बाहर जाना वसीयत की समाप्ति है। असहाब अल-राय ने कहा: वसीयत उसी व्यक्ति के लिए बनी रहेगी जिसके लिए की गई थी।

अल-शाफ़ई, अबू थौर और असहाब अल-राय ने कहा: यदि वह किसी व्यक्ति को गुलाम की वसीयत करता है, फिर उसी गुलाम की वसीयत किसी दूसरे व्यक्ति को कर देता है, तो गुलाम उन दोनों के बीच आधा-आधा होगा। और यदि वह किसी व्यक्ति को गुलाम की वसीयत करता है और फिर कहता है: "जिस गुलाम की मैंने अमुक व्यक्ति के लिए वसीयत की थी, वह अब अमुक व्यक्ति के लिए है," तो यह रुजू (वापसी) माना जाएगा, और अल-शाफ़ई, अबू थौर और असहाब अल-राय के अनुसार गुलाम बाद वाले व्यक्ति का होगा।

मैंने कहा: इस अध्याय में मलिक का उल्लेख नहीं किया गया है, जबकि हमारे विद्वानों ने कहा है(1): यदि उसने सूत की वसीयत की और फिर उसे बुन लिया, या चादर की वसीयत की और उसे काटकर कमीज बना ली, तो यह रुजू है, जैसा कि कूफियों का कहना है।

अशहब ने कहा: इसी तरह, यदि उसने कमीज की वसीयत की और फिर उसे काटकर कबा (कुर्ता) या जुब्बा बना दिया और फिर उसे फिर से कमीज बना दिया; या अस्तर की वसीयत की और फिर उससे अस्तर लगाया; या बाहरी कपड़े की वसीयत की और फिर उसे किसी कपड़े का बाहरी हिस्सा बना दिया; या कपास की वसीयत की और फिर उसे भरा या काता; या चांदी की वसीयत की और

फिर उससे अंगूठी बना ली; या भेड़ की वसीयत की और फिर उसे ज़बह कर दिया—यह सब रुजू (वापसी) है।

अशहब ने कहा: यदि उसने उसे खाली ज़मीन (अरसह) की वसीयत की और उस पर घर बना लिया, तो यह रुजू है। दूसरों ने कहा: बल्कि, वे ज़मीन पर बने निर्माण के अनुपात में भागीदार होंगे। और यदि उसने उसे घर की वसीयत की और वह ढह गया यहाँ तक कि वह खाली ज़मीन बन गया, तो यह रुजू नहीं है, क्योंकि उसे ज़मीन और इमारत की वसीयत की गई थी, इमारत हट गई लेकिन ज़मीन बाकी रही। मुहम्मद(2) ने कहा: ढहाए गए मलबे में उसकी कोई वसीयत नहीं है। इब्न अल-क़ासिम ने कहा: ज़मीन और मलबा वसीयत पाने वाले का है।

अशहब ने कहा: यदि उसने वसीयत की गई चीज़ को बेच दिया, फिर उसे खरीद लिया, तो वसीयत वापस आ गई और कूफियों की राय की तरह वसीयत पाने वाले के लिए लागू होगी।

(1) अक़द अल-जवाहर अल-थमीना 3/424-425। (2) वह मुहम्मद इब्न अल-मुवाज़ हैं, जैसा कि अल-नवादिर व अल-ज़ियादात 11/332 में है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۰ (صفحہ ۱۰۷)

اور انہوں نے رجوع (وصیت کی واپسی) کے بارے میں اختلاف کیا؛ ایک شخص کپڑے کی وصیت کرتا ہے پھر اسے کاٹ دیتا ہے، یا روئی کی وصیت کرتا ہے اور اسے کاتنے کا حکم دیتا ہے، یا چاندی کی وصیت کرتا ہے اور اسے ڈھال لیتا ہے (کوئی چیز بنا لیتا ہے)۔ ابو ثور کے قول میں یہ رجوع نہیں ہوگا۔ اور کوفیوں نے کہا: یہ سب رجوع ہے۔ پھر اصحاب الرائے نے کہا: اگر اس نے اسے کپڑے کی وصیت کی، پھر اسے دھویا، یا گھر کی وصیت کی اور اسے پلستر (جص) کیا، یا گھر کی وصیت کی اور اسے گرا دیا، تو یہ وصیت میں رجوع نہیں ہے۔

اور انہوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جو کسی شخص کے لیے کپڑے یا غلام کی وصیت کرتا ہے، پھر اسے بیچ دیتا ہے، پھر اسے دوبارہ خرید لیتا ہے۔ ابو ثور نے کہا: اس کا اس کے ہاتھ سے نکل جانا وصیت کا ابطال (ختم ہونا) ہے، اور اصحاب الرائے نے کہا: اس کی وصیت موصی لہ (جس کے لیے وصیت کی گئی) کے لیے باقی رہے گی۔

اور امام شافعی، ابو ثور اور اصحاب الرائے نے کہا: اگر وہ کسی شخص کے لیے غلام کی وصیت کرے، پھر وہی غلام کسی دوسرے شخص کے لیے وصیت کر دے، تو وہ غلام ان دونوں کے درمیان آدھا آدھا ہوگا۔ اور اگر کسی شخص کے لیے غلام کی وصیت کرے پھر کہے: وہ غلام جس کی میں نے فلاں کے لیے وصیت کی تھی وہ اب فلاں کے لیے ہے، تو یہ رجوع ہوگا، اور امام شافعی، ابو ثور اور اصحاب الرائے کے قول میں غلام بعد والے کے لیے ہوگا۔

میں نے کہا: اس باب میں امام مالک کا ذکر نہیں کیا گیا، حالانکہ ہمارے علماء نے کہا ہے(۱): اگر اس نے سوت کی وصیت کی پھر اسے بن لیا، یا چادر کی وصیت کی پھر اسے کاٹ کر قمیض بنا لی، تو وہ رجوع ہے، جیسا کہ کوفیوں کا قول ہے۔

اشہب نے کہا: اسی طرح اگر قمیض کی وصیت کی پھر اسے کاٹ کر قبا یا جبہ بنا لیا پھر اسے واپس قمیض بنا دیا، یا استر کی وصیت کی پھر اسے استر کے طور پر استعمال کیا، یا ابرے (بیرونی کپڑے) کی وصیت کی پھر اسے کسی کپڑے کا ابرا بنا لیا، یا روئی کی وصیت کی پھر اسے بھرا یا کاتا، یا چاندی کی وصیت کی پھر اسے انگوٹھی بنا لیا، یا بکری کی وصیت کی پھر اسے ذبح کر دیا، تو یہ سب رجوع ہے۔

اشہب نے کہا: اگر اس نے اسے خالی جگہ (عرصہ) کی وصیت کی اور اس پر گھر بنا لیا، تو وہ رجوع ہے۔ اور دوسروں نے کہا: بلکہ وہ اس عرصہ میں عمارت کی مقدار کے مطابق شریک ہوں گے۔ اور اگر اسے گھر کی وصیت کی اور وہ گر گیا یہاں تک کہ خالی جگہ بن گیا، تو اس میں رجوع نہیں ہے، کیونکہ اسے عرصہ اور عمارت کی وصیت کی گئی تھی، عمارت ختم ہو گئی اور عرصہ باقی رہا۔ محمد(۲) نے کہا: اس ملبے میں اس کی کوئی وصیت نہیں جسے اس نے گرایا۔ ابن القاسم نے کہا: عرصہ اور ملبہ موصی لہ کے لیے ہے۔

اشہب نے کہا: اگر اس نے وصیت کی ہوئی چیز بیچ دی، پھر اسے خرید لیا، تو وصیت لوٹ آئی، اور کوفیوں کے قول کی طرح موصی لہ کے لیے نافذ ہوگی۔

(۱) عقد الجواهر الثمينة ۳/ ۴۲۴-۴۲۵۔ (۲) وہ محمد بن المواز ہیں جیسا کہ النوادر والزیادات ۱۱/ ۳۳۲ میں ہے۔

108 Surah Al-Baqarah: Ayah 180

As for (1) if he bequeathed a crop to him and then harvested it, or dates and then picked them, or wool and then sheared it, none of this constitutes a revocation (of the will), unless he threshes the wheat, measures it, and stores it in his house; then that is a revocation. If he bequeathed a garment to him and then dyed it, Ibn al-Qasim and Ashhab said: The garment with its dye belongs to the legatee. Ashhab said: Similarly, if he washed it, or if it was (2) a house and he plastered it or added something to it (3), or if it was parched grain (Sawiq) and he mixed it with fat, because the name did not (4) change with its alteration. But if he bequeathed a slave to Zaid, then bequeathed him to Amr, it is a partnership between them, as if he said: "I bequeathed to both of them." However, if he said: "That which I bequeathed to Zaid, I (now) bequeath to Amr," then it is a revocation. Eighteenth: The Almighty's saying: {in a fair manner (bil-ma'ruf)} means with justice, without deficit or excess (5). This was originally left to the deceased's judgment and the testator's discretion. Then Allah, Glory be to Him, took over the estimation of that through the tongue of His Prophet (PBUH), so he said (PBUH): "The third, and the third is a lot" (6). What scholars said about this has been mentioned previously. And the Prophet (PBUH) said: "Allah has (7) given you charity by allowing you a third of your wealth at the time of your death as an addition (8) to your good deeds, to make it a purification (Zakat) for you." It was narrated by Al-Daraqutni from Abu Umama, from Mu'adh ibn Jabal, from the Prophet (PBUH) (9). Al-Hasan said: A will is not permissible except within a third (10). Al-Bukhari held this view and argued...

(1) In the original manuscript (Za): "And to us if", and what is established is from 'Aqd al-Jawahir al-Thamina' 3/423. (2) In the original manuscript (Za): "And it was", and the correction is from 'Aqd al-Jawahir al-Thamina' 3/423. (3) In 'Aqd al-Jawahir al-Thamina' and the discussion therein, and 'al-Nawadir wa al-Ziyadat' 11/332: "building". (4) The word "did not" is from 'Aqd al-Jawahir al-Thamina', and it appears in 'al-Nawadir wa al-Ziyadat': "because the name did not change from its state". (5) i.e., no decrease and no increase. (6) 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 1/72, and his saying: "the third and the third is a lot" is a part of a Hadith of Sa'd ibn Abi Waqqas (may Allah be pleased with him), and it was mentioned in the seventh issue. (7) The word: "has" (qad) is from (Za). (8) In (Dal), (Zay), and (Meem): "addition for you", and what is established is from (Kha) and (Za). It is consistent with Sunan al-Daraqutni. (9) Sunan al-Daraqutni 4/150, and on this topic from Abu al-Darda (may Allah be pleased with him) narrated by Ahmad (27482). (10) In (Kha) and (Za): "A will is not permissible except for a third."

108 सूरह अल-बकराह: आयत 180

और जहाँ तक (१) की बात है, यदि उसने उसके लिए फसल की वसीयत की और फिर उसे काट लिया, या खजूर की और फिर उन्हें तोड़ लिया, या ऊन की और फिर उसे कतर लिया, तो इनमें से कुछ भी वसीयत से पलटना (रुजू) नहीं है, सिवाय इसके कि वह गेहूं को गाह ले, उसे नाप ले और उसे अपने घर में रख ले, तो वह पलटना होगा। यदि उसने उसके लिए कपड़े की वसीयत की और उसे रंग दिया, तो इब्न अल-कासिम और अशहब ने कहा: रंगा हुआ कपड़ा वसीयत पाने वाले (मूसा लहू) का है। अशहब ने कहा: इसी तरह यदि उसने उसे धोया, या यदि वह (२) एक घर था और उसने उसमें प्लास्टर किया या उसमें कुछ जोड़ा (३), या सत्तू (सवीक) था और उसे (तेल आदि में) मिलाया, क्योंकि नाम (४) उसके परिवर्तन के साथ नहीं बदला। परंतु यदि उसने ज़ैद के लिए एक गुलाम की वसीयत की, फिर उसे अम्र के लिए वसीयत कर दी, तो यह उन दोनों के बीच साझेदारी है, जैसे कि उसने कहा हो: "मैंने उन दोनों के लिए वसीयत की।" और यदि उसने कहा: "जो मैंने ज़ैद के लिए वसीयत की थी, वह (अब) अम्र के लिए वसीयत करता हूँ," तो यह (पहली वसीयत से) पलटना है। अठारहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {उचित रीति से (बिल-मरूफ)} यानी न्याय के साथ, न तो उसमें कमी हो और न ही अधिकता (५), और यह मृतक के परिश्रम और वसीयत करने वाले की दृष्टि पर छोड़ दिया गया था, फिर अल्लाह सुभानहु ने अपने नबी ﷺ की ज़ुबान से इसका अनुमान लगाया, तो उन्होंने (ﷺ) कहा: "तिहाई, और तिहाई बहुत है" (६), और विद्वानों ने इस बारे में जो कहा है वह पहले आ चुका है। और ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने (७) तुम्हारी मृत्यु के समय तुम्हारे माल का तिहाई हिस्सा तुम्हें दान के रूप में दिया है ताकि तुम्हारे नेक कामों में वृद्धि (८) हो, ताकि वह तुम्हारे लिए ज़कात (शुद्धिकरण) बन जाए।" इसे दारक़ुत्नी ने अबू उमामा से, उन्होंने मुआज़ बिन जबल से, उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत किया है (९)। और हसन ने कहा: तिहाई (१०) के अलावा कोई वसीयत जायज़ नहीं है, और बुखारी इसी ओर गए हैं और उन्होंने तर्क दिया है...

(१) मूल पांडुलिपि (ज़) में: "और हमारे लिए यदि", और जो स्थापित है वह 'अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना' ४२३/३ से है। (२) मूल पांडुलिपि (ज़) में: "और वह था", और सुधार 'अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना' ४२३/३ से है। (३) 'अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना' और उसमें चर्चा, और 'अल-नवादिर व अल-ज़ियादात' ३३२/११ में: "निर्माण"। (४) शब्द "नहीं" 'अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना' से है, और 'अल-नवादिर व अल-ज़ियादात' में आया है: "क्योंकि नाम अपनी स्थिति से नहीं बदला"। (५) अर्थात न कमी और न वृद्धि। (६) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरान' ७२/१, और उनका कहना:

"तिहाई और तिहाई बहुत है" साद इब्न अबी वक़्क़ास (रज़ि.) की एक हदीस का हिस्सा है, और सातवें मसले में इसका उल्लेख हो चुका है। (७) शब्द: "किये" (क़द) (ज़) से है। (८) (द), (ज़) और (म) में: "तुम्हारे लिए वृद्धि", और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है। यह सुनन अल-दारक़ुत्नी के अनुकूल है। (९) सुनन अल-दारक़ुत्नी १५०/४, और इस विषय पर अबू अल-दरदा (रज़ि.) से अहमद (२७४८२) द्वारा रिवायत किया गया है। (१०) (ख़) और (ज़) में: "तिहाई के सिवा वसीयत जायज़ नहीं है।"

١٠٨ سورة البقرة : الآية ١٨٠

اور رہا یہ (١) کہ اگر اس نے اس کے لیے فصل کی وصیت کی پھر اسے کاٹ لیا، یا کھجور کی پھر اسے توڑ لیا، یا اون کی پھر اسے کتر لیا، تو ان میں سے کوئی چیز رجوع (وصیت سے پھرنا) نہیں ہے، سوائے اس کے کہ وہ گندم کو گاہ لے، اسے ناپ لے اور اسے اپنے گھر میں داخل کر لے، تو یہ رجوع ہے۔ اور اگر اس نے اس کے لیے کپڑے کی وصیت کی پھر اسے رنگ دیا، تو ابن القاسم اور اشہب نے کہا: رنگا ہوا کپڑا موصی لہ (جس کے حق میں وصیت کی گئی) کا ہے، اشہب نے کہا: اسی طرح اگر اس نے اسے دھویا، یا وہ (٢) ایک گھر تھا پس اس نے اس میں پلستر کیا یا اس میں کچھ اضافہ کیا (٣)، یا ستو تھا پس اس نے اسے (تیل وغیرہ میں) گوندھا، کیونکہ نام (۴) اس کی تبدیلی کے ساتھ تبدیل نہیں ہوا۔ رہا یہ کہ جب اس نے زید کے لیے ایک غلام کی وصیت کی، پھر عمرو کے لیے اس کی وصیت کر دی، تو یہ ان دونوں کے درمیان شرکت ہے، جیسے اس نے کہا ہو: "میں نے ان دونوں کے لیے وصیت کی"، اور اگر اس نے کہا: "وہ جس کی میں نے زید کے لیے وصیت کی تھی میں نے (اب) عمرو کے لیے وصیت کی"، تو یہ رجوع ہے۔ اٹھارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بِالْمَعْرُوفِ} یعنی انصاف کے ساتھ، نہ اس میں کمی ہو اور نہ زیادتی (۵)، اور یہ میت کے اجتہاد اور موصی کی نظر پر موکول تھا، پھر اللہ سبحانہ نے اپنے نبی ﷺ کی زبان پر اس کا اندازہ مقرر فرمایا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "تہائی، اور تہائی بہت ہے" (۶)، اور اس بارے میں علماء کا جو قول ہے وہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے (٧) تمہاری وفات کے وقت تمہارے مالوں کا تہائی حصہ تم پر صدقہ کیا ہے تمہاری نیکیوں میں اضافے (٨) کے لیے، تاکہ اسے تمہارے لیے زکوٰۃ بنا دے"۔ اسے دارقطنی نے ابو امامہ سے، انہوں نے معاذ بن جبل سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا (٩)۔ اور حسن نے کہا:

تہائی (۱۰) کے علاوہ کوئی وصیت جائز نہیں ہے، اور اسی طرف بخاری گئے ہیں اور انہوں نے احتجاج کیا...

(۱) اصل (ظ) میں ہے: "ولنا لو"، اور جو ثابت ہے وہ 'عقد الجواهر الثمينة' ۴۲۳/۳ سے ہے۔ (۲) اصل (ظ) میں ہے: "وكانت" اور درستگی 'عقد الجواهر الثمينة' ۴۲۳/۳ سے ہے۔ (۳) 'عقد الجواهر الثمينة' میں اور کلام اسی سے ہے، اور 'النوادر والزيادات' ۳۳۲/۱۱ میں ہے: "بناء"۔ (۴) لفظ "لم" 'عقد الجواهر الثمينة' سے ہے، اور 'النوادر والزيادات' میں آیا ہے: "کیونکہ نام اپنی حالت سے تبدیل نہیں ہوا"۔ (۵) یعنی نہ کمی اور نہ زیادتی۔ (۶) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۷۲/۱، اور ان کا قول: "تہائی اور تہائی بہت ہے" سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ٹکڑا ہے، اور ساتویں مسئلے میں اس کا تذکرہ ہو چکا ہے۔ (۷) لفظ: "قد" (ظ) سے ہے۔ (۸) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "زيادة لكم" اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور وہ سنن دارقطنی کے موافق ہے۔ (۹) سنن دارقطنی ۱۵۰/۴، اور اس باب میں ابو درداء رضی اللہ عنہ سے ہے جسے احمد (۲۷۴۸۲) نے روایت کیا۔ (۱۰) (خ) اور (ظ) میں ہے: "تہائی کے سوا وصیت جائز نہیں ہے۔"

Surah Al-Baqarah: Verse 180 109

By the saying of the Almighty: "And judge between them by what Allah has revealed" Al-Ma'idah: 49. The Prophet's ﷺ ruling that "a third is a lot" is a ruling by what Allah revealed. Thus, whoever exceeds what the Messenger of Allah ﷺ limited and adds more than a third has committed what the Prophet ﷺ forbade, and in doing so, he is a sinner if he is aware of the ruling of the Messenger of Allah ﷺ.

Al-Shafi'i said: His saying: "a third is a lot" means it is not a little.

Nineteenth: The Almighty's saying: "Truly/A duty (Haqqan)" means: established as a matter of consideration and securing(2), not established as an obligation or necessity, proven by His saying: "upon the righteous (Al-Muttaqin)". This indicates it is recommended (Mandub); because if it were an obligation, it would be upon all Muslims. So when Allah specified those who fear, meaning those who fear falling short, it indicated that it is not binding except in what is expected to be lost if he dies. Then it becomes an obligation for him to hasten in writing it and making a will for it; because if he remains silent about it, it would be a loss of it and negligence on his part, and this meaning has been mentioned before.

"Haqqan" is in the accusative case as an emphatic verbal noun (Masdar Mu'akkad), and outside of the Quran, it is permissible to say "Haqq" meaning: that is a duty(3).

Fulfilling twenty: The scholars said: Hastening to write the will is not taken from this verse, rather it is(4) from the Hadith of Ibn Umar(5).

Its benefit is: exaggeration in increasing verification and having it written and witnessed. It is the will agreed upon to be acted upon. If he brought just witnesses and they gave that testimony verbally, it would be acted upon even if it were not written down. If he wrote it with his own hand and did not have witnesses, then the opinion of Malik does not differ that it is not acted upon except for what contains an acknowledgment of a right for someone who is not suspected, then its implementation becomes mandatory for him(6).

---

(1) Sahih Al-Bukhari before Hadith (2743), and Al-Hasan's saying in it: A non-Muslim subject (Dhimmi) is only allowed a will of up to a third. (2) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/ 72-73 (and the speech is from him): and specification. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/ 283. (4) In (M): it is (feminine form). (5) See Ahkam al-Quran 1/ 73, and

the Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) was mentioned previously in the fifth issue. (6) See Ikmal al-Mu'lim 5/ 362.

सूरह अल-बकरा: आयत 180 109

सर्वशक्तिमान के वचन के अनुसार: "और उनके बीच उसी के अनुसार निर्णय करो जो अल्लाह ने अवतरित किया है" अल-माइदा: 49। पैगंबर ﷺ का यह फैसला कि "एक तिहाई बहुत है" वही फैसला है जो अल्लाह ने अवतरित किया है। अत; जो कोई अल्लाह के रसूल ﷺ द्वारा निर्धारित सीमा को पार करता है और एक तिहाई से अधिक जोड़ता है, उसने वह काम किया है जिससे पैगंबर ﷺ ने मना किया था, और ऐसा करने में वह पापी है यदि वह अल्लाह के रसूल ﷺ के फैसले से अवगत था।

अल-शाफी ने कहा: उनका कहना: "एक तिहाई बहुत है" का अर्थ है कि यह कम नहीं है।

उन्नीसवां: सर्वशक्तिमान का कहना: "एक कर्तव्य के रूप में (हक़्क़न)" का अर्थ है: विचार और सुरक्षा के मामले में स्थापित(2), न कि दायित्व या आवश्यकता के रूप में स्थापित, जैसा कि उनके इस कथन से सिद्ध होता है: "परहेजगारों (अल-मुत्तक़ीन) पर"। यह संकेत देता है कि यह अनुशंसित (मंडूब) है; क्योंकि यदि यह एक दायित्व होता, तो यह सभी मुसलमानों पर होता। इसलिए जब अल्लाह ने उन लोगों को विशिष्ट किया जो डरते हैं, अर्थात जिन्हें कमी होने का डर है, तो इसने संकेत दिया कि यह बाध्यकारी नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब मरने पर उसके नष्ट होने की आशंका हो। तब उसके लिए इसे लिखने और इसके लिए वसीयत करने में जल्दी करना अनिवार्य हो जाता है; क्योंकि यदि वह इसके बारे में चुप रहता है, तो यह उसका नुकसान और उसकी ओर से लापरवाही होगी, और यह अर्थ पहले भी बताया जा चुका है।

"हक़्क़न" (Haqqan) एक पुख्ता क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर मुअक्कद) के रूप में कर्म कारक (नसब) में है, और कुरान के बाहर "हक़" (Haqq) कहना जायज है जिसका अर्थ है: वह एक हक (कर्तव्य) है(3)।

बीसवां पूरा करते हुए: विद्वानों ने कहा: वसीयत लिखने में जल्दबाजी इस आयत से नहीं ली गई है, बल्कि यह(4) इब्न उमर की हदीस(5) से है।

इसका लाभ यह है: सत्यापन बढ़ाने में अतिशयोक्ति और इसका लिखित और गवाही के साथ होना। यह वह वसीयत है जिस पर अमल करने पर सहमति है। यदि वह न्यायप्रिय गवाह लाता और वे मौखिक रूप से वह गवाही देते, तो उस पर अमल किया जाता भले ही वह लिखित न हो। यदि उसने इसे अपने हाथ से लिखा और गवाह नहीं बनाए, तो मलिक की राय में कोई अंतर नहीं है कि उस पर

अमल नहीं किया जाएगा, सिवाय उस स्थिति के जिसमें किसी ऐसे व्यक्ति के अधिकार की स्वीकारोक्ति हो जिस पर संदेह न हो, तो उसे लागू करना उसके लिए अनिवार्य हो जाता है(6)।

---

(1) सहीह अल-बुखारी, हदीस (2743) से पहले, और उसमें अल-हसन का कहना: एक गैर-मुस्लिम नागरिक (ज़िम्मी) के लिए एक तिहाई से अधिक वसीयत जायज़ नहीं है। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/ 72-73 में (और यह उन्हीं का कथन है): और विनिर्देश (तख़्सीस)। (3) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 1/ 283। (4) (M) में: यह (स्त्रीलिंग रूप)। (5) अहकाम अल-कुरान 1/ 73 देखें, और इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस पांचवें मसले में पहले आ चुकी है। (6) इकमल अल-मुअल्लिम 5/ 362 देखें।

سورة البقرہ: آیت 180 109

اللہ تعالیٰ کے اس قول کی رو سے: ﴿وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ﴾ المائدہ: 49۔ اور نبی کریم ﷺ کا یہ فیصلہ کہ "تہائی بہت ہے" وہی فیصلہ ہے جو اللہ نے نازل فرمایا، چنانچہ جس نے رسول اللہ ﷺ کی مقرر کردہ حد سے تجاوز کیا اور تہائی سے زیادہ کا اضافہ کیا، اس نے وہ کام کیا جس سے نبی ﷺ نے منع فرمایا تھا، اور ایسا کرنے والا گناہگار ہوگا اگر اسے رسول اللہ ﷺ کے حکم کا علم تھا۔

امام شافعی فرماتے ہیں: ان کا قول: "تہائی بہت ہے" سے مراد یہ ہے کہ یہ تھوڑا نہیں ہے۔

انیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حَقًّا﴾ یعنی: غور و فکر اور تحفظ کے اعتبار سے ثابت(2)، نہ کہ فرض اور وجوب کے طور پر، جس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: ﴿عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾ اور یہ اس کے مستحب (ندب) ہونے پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ اگر یہ فرض ہوتا تو تمام مسلمانوں پر ہوتا، پس جب اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کو خاص کیا جو ڈرتے ہیں، یعنی جو کمی یا کوتاہی سے ڈرتے ہیں، تو اس نے دلالت کی کہ یہ لازم نہیں ہے سوائے اس صورت کے جب مرنے پر کسی چیز کے ضائع ہونے کا اندیشہ ہو، تو اس پر اسے لکھنے اور وصیت کرنے میں جلدی کرنا فرض ہو جاتا ہے؛ کیونکہ اگر وہ اس پر خاموش رہا تو یہ اسے ضائع کرنا اور اس کی طرف سے کوتاہی ہوگی، اور یہ مفہوم پہلے گزر چکا ہے۔

لفظ "حقاً" مصدر مؤکد ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، اور قرآن کے علاوہ "حق" پڑھنا بھی جائز ہے جس کا معنی ہے: یہ حق ہے(3)۔

بیسواں مسئلہ: علماء نے کہا: وصیت لکھنے میں جلدی کرنا اس آیت سے ماخوذ نہیں ہے، بلکہ یہ(4) ابن عمر کی حدیث(5) سے ہے۔

اس کا فائدہ یہ ہے: توثیق (تصدیق) میں مبالغہ اور اس کا تحریری و گواہوں کے ساتھ ہونا، اور یہی وہ وصیت ہے جس پر عمل کرنے پر اتفاق ہے، چنانچہ اگر وہ عادل گواہ بنا لیتا اور وہ زبانی طور پر وہ شہادت دے دیتے، تو اس پر عمل کیا جاتا اگرچہ وہ تحریری نہ ہوتی، لیکن اگر اس نے اپنے ہاتھ سے اسے لکھا اور گواہ نہ بنائے، تو امام مالک کے قول میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ اس پر عمل نہیں کیا جائے گا سوائے اس کے جس میں کسی ایسے شخص کے حق کا اقرار ہو جس پر تہمت نہ ہو، تو اس کا نفاذ لازم ہوگا(6)۔

---

(1) صحیح بخاری، حدیث (2743) سے پہلے، اور اس میں حسن بصری کا قول ہے: ذمی کے لیے تہائی سے زیادہ وصیت جائز نہیں۔ (2) ابن العربی کی احکام القرآن 72/1-73 میں (اور یہ کلام ان کا ہے): اور تخصیص۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 283/1۔ (4) (م) میں: "ھی" ہے۔ (5) دیکھیے احکام القرآن 73/1، اور ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث پانچویں مسئلے میں پہلے گزر چکی ہے۔ (6) دیکھیے اکمال المعلم 362/5۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 110

Ibn al-Mundhir said: The people of knowledge (scholars) have reached a consensus that if a testator writes a document and reads it to witnesses, or if the document is read to him and the witnesses and he acknowledges what is in it, then witnessing it is permissible. They differed regarding a man who writes his will, seals it, and says: "Witness what is in this document." A group permitted that; among those who saw it as permissible were Abd al-Malik ibn Ya'la(1), Mak-hul, Malik ibn Anas, Al-Layth ibn Sa'd, Muhammad ibn Maslamah, Al-Awza'i, Abu Ubayd, and Ishaq. Abu Ubayd argued using the letters of the Messenger of Allah (PBUH) to his workers and commanders regarding his commands, prohibitions, rulings, and Sunnahs, and then what the Rightly Guided Caliphs did after him through their letters to their governors regarding rulings involving blood, private parts, and wealth. They would send them sealed, the bearer not knowing what was inside, and they carried them out accordingly.

There is a second opinion: that this is not permissible until they hear what is in it from him, or it is read to him and he confirms what is in it. This is the opinion of Al-Hasan, Abu Qilaba, Al-Shafi'i, the proponents of legal reasoning (As-hab al-Ra'y), Ahmad, and Abu Thawr(2).

Sufyan al-Thawri said: If a sick person is asked about something and gestures with his head or hand, it is nothing until he speaks. Al-Awza'i said: The will of someone who does not speak is valid if he gestures with his head, and this was also said by...(3) He said: He is not like a mute person who gestures with his head.

Ibn al-Mundhir said: There is no difference between a mute person who gestures and is understood, and [one] who is prevented from speaking and gestures in a way that is understood. It has been established that the Messenger of Allah (PBUH) prayed while sitting, and gestured to them, so they sat down(4).

Ibn al-Mundhir said: Therefore, whoever gestures with a signal that is understood, whether they are mute or prevented from speaking, what they gestured towards should be implemented based on this Sunnah.

---

(1) Al-Laythi, the judge of Basra, died in the year 100 AH. Tahdhib al-Tahdhib 2/628. (2) See Al-Mughni 8/470-472. (3) At this point in the original manuscript (Zha), there is an illegible word that we could not identify. (4) See Al-Mughni 8/511. The hadith was recorded by Ahmad (24250), Al-Bukhari (688), and Muslim (412) from the hadith of

Aisha (may Allah be pleased with her). There are also reports from Anas and Jabir (may Allah be pleased with them) recorded by Ahmad (12656) and (14590).

सूरह अल-बक़रह: आयत 180 110

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: विद्वानों ने आम सहमति व्यक्त की है कि यदि कोई वसीयतकर्ता एक दस्तावेज लिखता है और उसे गवाहों के सामने पढ़ता है, या यदि दस्तावेज उसके और गवाहों के सामने पढ़ा जाता है और वह उसमें जो कुछ भी है उसे स्वीकार करता है, तो उस पर गवाही देना वैध है। उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जो अपनी वसीयत लिखता है, उस पर मुहर लगाता है और कहता है: "इस दस्तावेज़ में जो कुछ भी है उसके गवाह बनो।" एक समूह ने इसकी अनुमति दी; अनुमति देने वालों में अब्द अल-मलिक इब्न याला(1), मक-हुल, मलिक इब्न अनस, अल-लैथ इब्न साद, मुहम्मद इब्न मसलमा, अल-औज़ाई, अबू उबैद और इशाक शामिल थे। अबू उबैद ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पत्रों का उपयोग करते हुए तर्क दिया जो उन्होंने अपने आदेशों, निषेधों, निर्णयों और सुन्नतों के संबंध में अपने कार्यकर्ताओं और सेनापतियों को लिखे थे, और फिर उनके बाद खुल्फा-ए-रशीदीन ने अपने राज्यपालों को जो पत्र लिखे थे, जिनमें खून, गुप्त अंग और संपत्ति से संबंधित निर्णय थे। वे उन्हें मुहरबंद भेजते थे, ले जाने वाले को पता नहीं होता था कि अंदर क्या है, और उन्होंने उन्हें उसी के अनुसार लागू किया।

एक दूसरी राय है: कि यह तब तक वैध नहीं है जब तक कि वे उससे यह न सुन लें कि इसमें क्या है, या उसे उसके सामने पढ़ा जाए और वह पुष्टि करे कि उसमें क्या है। यह अल-हसन, अबू किलाबा, अल-शाफी, अस-हाब अल-रय (तर्क के समर्थक), अहमद और अबू थौर(2) की राय है।

सुफ़यान अल-थौरी ने कहा: यदि किसी बीमार व्यक्ति से किसी चीज़ के बारे में पूछा जाता है और वह अपने सिर या हाथ से इशारा करता है, तो जब तक वह बोलता नहीं है, तब तक कुछ भी नहीं है। अल-औज़ाई ने कहा: जो व्यक्ति बोलता नहीं है उसकी वसीयत तब मान्य है जब वह अपने सिर से इशारा करता है, और यह बात ...(3) द्वारा भी कही गई है। उन्होंने कहा: वह एक गूंगे व्यक्ति की तरह नहीं है जो अपने सिर से इशारा करता है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: इशारा करने वाले गूंगे व्यक्ति, जिसे समझा जा सके और [उसे] जिसे बोलने से रोक दिया गया हो और वह इस तरह से इशारा करे कि उसे समझा जा सके, में कोई अंतर नहीं है। यह स्थापित हो चुका है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बैठकर नमाज़ पढ़ी, और उन्हें इशारा किया, तो वे भी बैठ गए(4)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: इसलिए, जो कोई भी ऐसे संकेत के साथ इशारा करता है जिसे समझा जा सके चाहे वह गूंगा हो या बोलने से वंचित हो, इस सुन्नत के आधार पर उस पर अमल किया जाना चाहिए जिसकी ओर उसने इशारा किया है।

---

(1) अल-लैथी, बसरा के न्यायाधीश, मृत्यु वर्ष 100 हिजरी। तहज़ीब अल-तहज़ीब 2/628। (2) देखें अल-मुग़नी 8/470-472। (3) मूल पांडुलिपि (ज़) के इस स्थान पर, एक अस्पष्ट शब्द है जिसे हम पहचान नहीं सके। (4) देखें अल-मुग़नी 8/511। यह हदीस अहमद (24250), अल-बुखारी (688), और मुस्लिम (412) ने आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत की है। अनस और जाबिर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से भी रिवायतें हैं जिन्हें अहमद ने (12656) और (14590) में उद्धृत किया है।

سورۃ البقرہ: آیت 180 110

ابن المنذر نے کہا: اہل علم کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر وصیت کرنے والا کوئی تحریر لکھے اور اسے گواہوں کے سامنے پڑھے، یا وہ تحریر اس کے اور گواہوں کے سامنے پڑھی جائے اور وہ اس میں موجود مواد کا اقرار کرے، تو اس پر گواہی دینا جائز ہے۔ ان کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو اپنی وصیت لکھتا ہے، اس پر مہر لگاتا ہے اور کہتا ہے: "اس تحریر میں جو کچھ ہے اس پر گواہ بن جاؤ۔" ایک گروہ نے اسے جائز قرار دیا؛ اسے جائز سمجھنے والوں میں عبدالملک بن یعلیٰ(1)، مکحول، مالک بن انس، لیث بن سعد، محمد بن مسلمہ، اوزاعی، ابو عبید اور اسحاق شامل ہیں۔ ابو عبید نے رسول اللہ ﷺ کے اپنے عمال اور امرا کے نام خطوط سے استدلال کیا جن میں آپ کے احکامات، نواہی، فیصلے اور سنتیں درج تھیں، اور پھر آپ کے بعد خلفائے راشدین مہدیین کے اپنے گورنروں کے نام خطوط جن میں خون، شرمگاہوں اور مال و دولت سے متعلق احکام ہوتے تھے۔ وہ انہیں مہر بند کر کے بھیجتے تھے، لے جانے والے کو معلوم نہیں ہوتا تھا کہ اس میں کیا ہے، اور انہوں نے اسے اسی طرح نافذ کیا۔

اس میں ایک دوسرا قول بھی ہے: اور وہ یہ کہ یہ اس وقت تک جائز نہیں جب تک وہ اس سے سن نہ لیں کہ اس میں کیا ہے، یا اسے اس کے سامنے پڑھا جائے اور وہ اس کا اقرار کرے۔ یہ حسن بصری، ابو قلابہ، شافعی، اصحاب الرائے، احمد اور ابو ثور(2) کا قول ہے۔

سفیان ثوری نے کہا: اگر مریض سے کسی چیز کے بارے میں پوچھا جائے اور وہ اپنے سر یا ہاتھ سے اشارہ کرے، تو جب تک وہ بول نہ لے کچھ نہیں ہوگا۔ اوزاعی نے کہا: جو شخص بول نہ سکے اس کی وصیت جائز ہے اگر وہ اپنے سر سے اشارہ کرے، اور یہی بات ...(3) نے بھی کہی ہے۔ انہوں نے کہا: وہ اس گونگے کی طرح نہیں ہے جو اپنے سر سے اشارہ کرتا ہے۔

ابن المنذر نے کہا: اس گونگے میں جو اشارہ کرتا ہے اور اسے سمجھ لیا جاتا ہے، اور اس شخص میں جسے بولنے سے روک دیا گیا ہو اور وہ ایسا اشارہ کرے جسے سمجھ لیا جائے، کوئی فرق نہیں ہے۔ یہ ثابت ہو چکا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے بیٹھ کر نماز پڑھی اور انہیں اشارہ کیا تو وہ بھی بیٹھ گئے(4)۔

ابن المنذر نے کہا: لہٰذا جو بھی ایسے اشارے سے بات سمجھائے جسے سمجھ لیا جائے، خواہ وہ گونگا ہو یا بولنے سے قاصر، اس سنت سے استدلال کرتے ہوئے اس کے اشارے پر عمل کیا جائے گا۔

---

(1) اللیثی، بصرہ کے قاضی، وفات سنہ (100ھ)۔ تہذیب التہذیب 2/628۔ (2) دیکھئے المغنی 8/470-472۔ (3) اصل نسخہ (ظ) کے اس مقام پر، ایک غیر واضح لفظ ہے جسے ہم پہچان نہیں سکے۔ (4) دیکھئے المغنی 8/511، اور حدیث کو احمد (24250)، بخاری (688) اور مسلم (412) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس باب میں انس اور جابر رضی اللہ عنہما سے بھی روایت ہے جسے احمد نے (12656) اور (14590) میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 (Page 111)

Ibn al-Mundhir said: If he writes it in front of them while they are looking at him or reading what is in it, then says: "Bear witness that this is my will," their testimony is valid according to the opinion of Abu Thawr and the people of opinion (Ashab al-Ray) (1).

Twenty-First Point: Al-Daraqutni narrated in his "Sunan" (2) from Anas bin Malik who said: They used to write at the beginning of their wills: "This is what so-and-so, son of so-and-so, has bequeathed: that he bears witness that there is no god but Allah alone, without partner, and that Muhammad is His servant and messenger, and that the Hour is coming, there is no doubt about it, and that Allah will resurrect those in the graves. And he enjoined those of his family he leaves behind to have Taqwa (piety/fear) of Allah as is His due, and to rectify matters between themselves, and to obey Allah and His messenger if they are believers. And he enjoined them with what Ibrahim enjoined upon his sons and Ya'qub: 'O my sons, indeed Allah has chosen for you the religion, so do not die except while you are Muslims' [Al-Baqarah: 132]" (3).

Ibn al-Mundhir also mentioned it with the same wording, adding the Basmala: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful: This is a record of what Abdullah bin Mas'ud bequeathed, if death should occur to me in this illness of mine: that the reference of my will is to Allah, the Mighty and Sublime, then to Al-Zubayr bin Al-Awwam and his son Abdullah bin Al-Zubayr, and that they are in 'hall and bill' (4) (freely permitted) regarding what they oversee and judge, and that no daughter of the daughters of Abdullah is to be married except with their permission" (5).

Twenty-Second Point: Regarding Executors (Al-Awsiyyah): Ibn al-Mundhir said: The people of knowledge have reached a consensus that a will entrusted to a free, trustworthy, and just Muslim is valid. They differed regarding a will entrusted to a free woman. The majority of the people of knowledge said: Entrusting a will to her is valid. This was the view of Malik, Sufyan al-Thawri, Al-Awza'i, Al-Hasan bin Salih (6), Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, and the people of opinion. And this...

(1) From his saying: Ibn al-Mundhir said: The people of knowledge reached a consensus... to this point, from (Zah), and it was not included in the rest of the copies. (2) His saying: In his Sunan, from (Zah). (3) Sunan al-Daraqutni 4/154. (4) Al-Bill: Permissible/lawful. (5) Narrated by al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 6/282-283, see al-Mughni 8/473. (6) In (Zah): Al-Hasan and Salih, the correction is from al-Mughni.

सूरा अल-बकराह: आयत १८० (पृष्ठ १११)

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यदि वह उनके सामने इसे लिखता है और वे उसे देख रहे हैं या उसमें जो है उसे पढ़ रहे हैं, फिर कहता है: "गवाही दें कि यह मेरी वसीयत है," तो उनकी गवाही अबू थौर और राय वालों (अस्हाब अल-राय) की राय के अनुसार मान्य है (१)।

इक्कीसवां बिंदु: अल-दाराकुतनी ने अपनी "सुनन" (२) में अनस बिन मलिक से वर्णन किया है, जिन्होंने कहा: वे अपनी वसीयत की शुरुआत में लिखा करते थे: "यह वह है जो फलां के बेटे फलां ने वसीयत की है: कि वह गवाही देता है कि अल्लाह के अलावा कोई ईश्वर नहीं है, जो अकेला है और उसका कोई साथी नहीं है, और मुहम्मद उसके बंदे और रसूल हैं, और यह कि प्रलय की घड़ी आने वाली है, इसमें कोई संदेह नहीं है, और यह कि अल्लाह कब्रों में रहने वालों को पुनर्जीवित करेगा। और उसने अपने पीछे छोड़े गए अपने परिवार वालों को अल्लाह का वैसा ही डर रखने (तक़वा) का आदेश दिया जैसा उसका अधिकार है, और आपस में मामला सुलझाने का, और अल्लाह और उसके रसूल का पालन करने का यदि वे मोमिन हैं। और उसने उन्हें वही वसीयत की जो इब्राहिम ने अपने बेटों और याकूब को की थी: 'हे मेरे बेटों, वास्तव में अल्लाह ने तुम्हारे लिए दीन को चुन लिया है, इसलिए जब तुम्हारी मृत्यु आए तो तुम मुस्लिम ही हो' [अल-बकराह: १३२]" (३)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने भी इसे उन्हीं शब्दों में उल्लेख किया है, और बिस्मिल्लाह जोड़ा: "अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपावान है: यह उस चीज़ का उल्लेख है जिसकी वसीयत अब्दुल्लाह बिन मसूद ने की थी, यदि मेरी इस बीमारी में मेरी मृत्यु हो जाए: कि मेरी वसीयत का संदर्भ अल्लाह अज़-व-जल की ओर है, फिर ज़ुबैर बिन अल-अवाम और उनके बेटे अब्दुल्लाह बिन अल-ज़ुबैर की ओर है, और यह कि वे जो कुछ भी संभालें और निर्णय करें उसमें वे 'हल और बिल' (४) (पूरी तरह से स्वतंत्र) हैं, और यह कि अब्दुल्लाह की बेटियों में से किसी भी बेटी का विवाह उनकी अनुमति के बिना नहीं किया जाएगा" (५)।

बाईसवां बिंदु: वसीयत के निष्पादकों (अल-अौसिया) के बारे में: इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि एक स्वतंत्र, विश्वसनीय और न्यायप्रिय मुस्लिम को वसीयत सौंपना जायज़ है। उन्होंने एक स्वतंत्र महिला को वसीयत सौंपने के बारे में मतभेद किया। अधिकांश विद्वानों ने कहा: उसे वसीयत सौंपना जायज़ है। यही विचार मलिक, सुफ़यान अल-थौरी, अल-औज़ाई, अल-हसन बिन सालेह (६), अहमद, इसहाक़, अबू थौर और राय वालों का था। और यह...

(१) उनके कथन से: इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: विद्वानों ने सहमति व्यक्त की... इस स्थान तक, (ज़ह) से, और यह बाकी प्रतियों में नहीं आया। (२) उनका कथन: अपनी सुनन में, (ज़ह) से। (३) सुनन अल-दाराकुतनी ४/१५४। (४) अल-बिल: जायज़/अनुमत। (५) अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा ६/२८२-२८३ में उद्धृत किया, अल-मुगनी ८/४७३ देखें। (६) (ज़ह) में: अल-हसन और सालेह, सुधार अल-मुगनी से है।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۰ (صفحہ ۱۱۱)

ابن المنذر نے کہا: اگر وہ اسے ان کے سامنے لکھے اور وہ اسے دیکھ رہے ہوں یا اس میں جو کچھ ہے پڑھ رہے ہوں، پھر وہ کہے: "گواہ رہو کہ یہ میری وصیت ہے،" تو ابو ثور اور اصحاب الرائے کے قول کے مطابق ان کی گواہی جائز ہوگی (۱)۔

اکیسواں نکتہ: دارقطنی نے اپنی "سنن" (۲) میں انس بن مالک سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: وہ اپنی وصیتوں کے آغاز میں لکھا کرتے تھے: "یہ وہ ہے جس کی وصیت فلاں بن فلاں نے کی ہے کہ وہ گواہی دیتا ہے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں وہ اکیلا ہے اس کا کوئی شریک نہیں، اور یہ کہ محمد اس کے بندے اور رسول ہیں، اور یہ کہ قیامت آنے والی ہے جس میں کوئی شک نہیں، اور یہ کہ اللہ قبروں والوں کو اٹھائے گا۔ اور اس نے اپنے پیچھے رہ جانے والے گھر والوں کو اللہ سے ڈرنے کی وصیت کی جیسا کہ اس سے ڈرنے کا حق ہے، اور یہ کہ وہ اپنے آپس کے معاملات درست رکھیں، اور اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کریں اگر وہ مومن ہیں۔ اور اس نے انہیں وہی وصیت کی جس کی ابراہیم نے اپنے بیٹوں کو اور یعقوب نے وصیت کی تھی: ﴿اے میرے بیٹو! اللہ نے تمہارے لیے یہی دین پسند فرمایا ہے پس تمہیں موت نہ آئے مگر اس حال میں کہ تم مسلم (فرمانبردار) ہو﴾ [البقرہ: ۱۳۲] (۳)۔

ابن المنذر نے بھی اسے بعینہ اسی لفظ کے ساتھ ذکر کیا ہے اور بسم اللہ کا اضافہ کیا ہے: "بسم اللہ الرحمن الرحیم: یہ اس چیز کا ذکر ہے جس کی وصیت عبداللہ بن مسعود نے کی تھی، اگر میری اس بیماری میں مجھے موت واقع ہو جائے: کہ میری وصیت کا مرجع اللہ عزوجل کی طرف ہے، پھر زبیر بن عوام اور ان کے بیٹے عبداللہ بن زبیر کی طرف، اور یہ کہ وہ جس چیز کے والی بنیں اور

فیصلہ کریں اس میں وہ 'حل و بل' (۴) (مکمل آزاد و مجاز) ہیں، اور یہ کہ عبداللہ کی بیٹیوں میں سے کسی بیٹی کا نکاح ان دونوں کی اجازت کے بغیر نہ کیا جائے" (۵)۔

بائیسواں نکتہ: وصی بنانے کے بارے میں: ابن المنذر نے کہا: اہل علم کا اس بات پر اجماع ہے کہ ایک آزاد، قابل اعتماد اور عادل مسلمان کو وصی بنانا جائز ہے، اور انہوں نے آزاد عورت کو وصی بنانے میں اختلاف کیا ہے۔ جمہور اہل علم نے کہا: اسے وصی بنانا جائز ہے، اور یہی قول مالک، سفیان ثوری، اوزاعی، حسن بن صالح (۶)، احمد، اسحاق، ابو ثور اور اصحاب الرائے کا ہے، اور یہ...

(۱) ان کے قول سے: ابن المنذر نے کہا: اہل علم نے اجماع کیا... اس مقام تک، (ظ) سے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں آیا۔ (۲) ان کا قول: اپنی سنن میں، (ظ) سے۔ (۳) سنن دارقطنی ۴/ ۱۵۴۔ (۴) البِلُّ: مباح (جائز)۔ (۵) اسے بیہقی نے السنن الکبریٰ ۶/ ۲۸۲-۲۸۳ میں نکالا ہے، اور دیکھئے المغنی ۸/ ۴۷۳۔ (۶) (ظ) میں: الحسن اور صالح، اور درستی المغنی سے ہے۔

Ash-Shafi'i's school of thought, and Ahmad argued that Umar, may Allah be pleased with him, bequeathed to Hafsa (1).

And we narrated from 'Ata ibn Abi Rabah that he said regarding a man who bequeathed to a woman; he said: A woman cannot be an executor; if he does so, it is transferred to a man from his people.

And they differed regarding the bequest to a slave; Ash-Shafi'i, Abu Thawr, Muhammad ibn al-Hasan, and Abu Yusuf said: It is not permissible. An-Nakha'i, Malik, al-Awza'i, and Ibn 'Abd al-Hakam said: It is permissible if he bequeaths to his own slave (2). The people of legal opinion (Ashab al-Ra'y) said: If he bequeaths to someone else's slave, the bequest is void, even if the slave's master permits it; because the master has the right to sell him, thus removing him from the executorship. Likewise, if he bequeaths to his slave while there is an adult among the heirs. But if he bequeaths to his slave while there is a minor among the heirs, the bequest to him is permissible (3).

And they differed if he bequeathed to a 'mukatab' (a slave who has a contract for manumission); Ash-Shafi'i and Abu Thawr invalidated it, while An-Nakha'i and the people of legal opinion permitted it if he bequeathed to his own mukatab.

I said: And this resembles Malik's school of thought.

Ibn al-Mundhir said: A bequest to a Dhimmi (non-Muslim citizen) is not permissible according to the opinion of Malik, Ash-Shafi'i, Abu Thawr, and the people of legal opinion, and I do not know of any disagreement from others against their statement (4). He said: And this is what we say.

A Dhimmi's bequest to a Muslim is permissible according to the opinion of Ash-Shafi'i, Abu Thawr, and the people of legal opinion, and Malik also said so, provided that his estate does not contain alcohol and pigs (5).

And they differed regarding a Dhimmi's bequest to another Dhimmi; the people of legal opinion permitted it, and Abu Thawr said: If they bring the case to us, we invalidate it.

Ibn al-Mundhir said: And this resembles Ash-Shafi'i's school of thought.

(1) Narrated by Abu Dawood (2879). (2) The author of Al-Mughni (8/553) mentioned that Malik permitted the bequest to a slave, whether he was his own slave or someone else's. (3) See Al-Mughni (8/553). (4) The author of Al-Mughni (8/512) reported from Shurayh, Ash-Sha'bi, Ath-Thawri, Ash-Shafi'i, Ishaq, and the people of legal opinion: that a Muslim's bequest to a Dhimmi is valid, then he said: and we do not know of any disagreement from others. (5) Previously mentioned on p. 106.

112 सूरह अल-बकरा: आयत 180

अल-शफीई का मत, और अहमद ने तर्क दिया कि उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने हफ्सा को वसीयत की थी (1)।

और हमने अता इब्न अबी रबाह से रिवायत की है कि उन्होंने एक ऐसे व्यक्ति के बारे में कहा जिसने एक महिला को वसीयत की थी; उन्होंने कहा: एक महिला वसीयतकर्ता नहीं हो सकती; यदि वह ऐसा करता है, तो इसे उसके लोगों में से एक पुरुष को स्थानांतरित कर दिया जाता है।

और उन्होंने एक गुलाम को वसीयत करने के संबंध में मतभेद किया; अल-शफीई, अबू थौर, मुहम्मद इब्न अल-हसन और अबू यूसुफ ने कहा: यह जायज़ नहीं है। अन-नखई, मलिक, अल-औज़ई और इब्न अब्द अल-हकम ने कहा: यह जायज़ है यदि वह अपने गुलाम को वसीयत करता है (2)। राय वाले लोगों (असहब अल-राय) ने कहा: यदि वह किसी और के गुलाम को वसीयत करता है, तो वसीयत अमान्य है, भले ही गुलाम का मालिक इसकी अनुमति दे दे; क्योंकि मालिक को उसे बेचने का अधिकार है, इस प्रकार उसे वसीयत के निष्पादन से बाहर कर दिया जाता है। इसी तरह, यदि वह अपने गुलाम को वसीयत करता है जबकि वारिसों में कोई वयस्क है। लेकिन अगर वह अपने गुलाम को वसीयत करता है जबकि वारिसों में कोई नाबालिग है, तो उसे वसीयत जायज़ है (3)।

और उन्होंने मतभेद किया यदि उसने एक 'मुकाताब' (वह गुलाम जिसके पास मुक्ति का अनुबंध हो) को वसीयत की; अल-शफीई और अबू थौर ने इसे अमान्य कर दिया, जबकि अन-नखई और राय वाले लोगों ने इसे जायज़ ठहराया यदि उसने अपने स्वयं के मुकाताब को वसीयत की।

मैंने कहा: और यह मलिक के मत के समान है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: मलिक, अल-शफीई, अबू थौर और राय वाले लोगों के कथन के अनुसार जिम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) को वसीयत करना जायज़ नहीं है, और मैं उनके कथन के विरुद्ध दूसरों से कोई मतभेद नहीं जानता (4)। उन्होंने कहा: और हम यही कहते हैं।

अल-शफीई, अबू थौर और राय वाले लोगों के कथन के अनुसार एक जिम्मी की वसीयत एक मुस्लिम के लिए जायज़ है, और मलिक ने भी ऐसा ही कहा, बशर्ते कि उसकी संपत्ति में शराब और सुअर न हों (5)।

और उन्होंने एक जिम्मी की दूसरे जिम्मी को वसीयत के बारे में मतभेद किया; राय वाले लोगों ने इसे जायज़ ठहराया, और अबू थौर ने कहा: यदि वे हमारे पास मामला लाते हैं, तो हम इसे अमान्य कर देते हैं।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: और यह अल-शफीई के मत के समान है।

---

(1) अबू दाऊद (2879) द्वारा निकाला गया। (2) अल-मुगनी (8/553) के लेखक ने उल्लेख किया है कि मलिक ने गुलाम को वसीयत करने की अनुमति दी, चाहे वह उसका अपना गुलाम हो या किसी और का। (3) देखें अल-मुगनी (8/553)। (4) अल-मुगनी (8/512) के लेखक ने शुरैह, अल-शा'बी, अल-थौरी, अल-शफीई, इशाक और राय वाले लोगों से रिपोर्ट किया: कि एक मुस्लिम की वसीयत एक जिम्मी के लिए मान्य है, फिर उन्होंने कहा: और हम दूसरों से उनके मतभेद के बारे में नहीं जानते। (5) इसी तरह का उल्लेख पृष्ठ 106 पर पहले किया जा चुका है।

۱۱۲ سورۃ البقرہ: آیت ۱۸۰

امام شافعی کا مذہب، اور امام احمد نے اس بات سے استدلال کیا کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے حضرت حفصہ رضی اللہ عنہا کو وصیت کی تھی (۱)۔

اور ہم نے عطا بن ابی رباح سے روایت کی ہے کہ انہوں نے اس شخص کے بارے میں کہا جس نے کسی عورت کو وصی بنایا؛ انہوں نے کہا: عورت وصی نہیں ہو سکتی، اگر ایسا کیا گیا تو اسے اس کی قوم کے کسی مرد کی طرف منتقل کر دیا جائے گا۔

اور غلام کو وصی بنانے کے بارے میں فقہا کا اختلاف ہے؛ امام شافعی، ابو ثور، محمد بن الحسن اور ابو یوسف نے کہا: یہ جائز نہیں ہے، اور نخعی، مالک، اوزاعی اور ابن عبد الحکم نے کہا: یہ جائز ہے جب وہ اپنے غلام کو وصیت کرے (۲)۔ اور اصحاب رائے نے کہا: اگر وہ کسی دوسرے کے غلام کو وصیت کرے تو وصیت باطل ہے، اگرچہ غلام کا مالک اجازت دے دے؛ کیونکہ مالک کو اسے فروخت کرنے کا حق ہے؛ چنانچہ وہ اسے وصایت سے نکال دے گا، اور اسی طرح اگر وہ اپنے غلام کو وصیت کرے اور ورثاء میں کوئی بڑا (بالغ) موجود ہو، اور اگر وہ اپنے غلام کو وصیت کرے اور ورثاء میں کوئی چھوٹا (نابالغ) ہو تو اس کی طرف وصیت جائز ہے (۳)۔

اور انہوں نے اختلاف کیا جب 'مُکاتَب' کو وصی بنایا جائے؛ امام شافعی اور ابو ثور نے اسے باطل قرار دیا، جبکہ نخعی اور اصحاب رائے نے اسے جائز قرار دیا اگر اس نے اپنے مکاتب کو وصیت کی ہو۔

میں نے کہا: اور یہ امام مالک کے مذہب کے مشابہ ہے۔

ابن المنذر نے کہا: ذمی کو وصی بنانا امام مالک، شافعی، ابو ثور اور اصحاب رائے کے قول کے مطابق جائز نہیں ہے، اور میں ان کے قول کے خلاف کسی اور کا اختلاف نہیں جانتا (۴)، انہوں نے کہا: اور ہم بھی یہی کہتے ہیں۔

اور ذمی کی وصیت مسلمان کے لیے جائز ہے امام شافعی، ابو ثور اور اصحاب رائے کے قول کے مطابق، اور امام مالک نے بھی یہی کہا، بشرطیکہ اس کے ترکے میں شراب اور خنزیر نہ ہوں (۵)۔

اور انہوں نے ذمی کی ذمی کے لیے وصیت میں اختلاف کیا، اصحاب رائے نے اسے جائز قرار دیا، اور ابو ثور نے کہا: اگر وہ ہمارے پاس فیصلہ لائیں تو ہم اسے باطل قرار دیں گے۔

ابن المنذر نے کہا: اور یہ امام شافعی کے مذہب کے مشابہ ہے۔

---

(۱) اسے ابو داؤد (۲۸۷۹) نے روایت کیا ہے۔ (۲) صاحب المغنی (۸/ ۵۵۳) نے ذکر کیا ہے کہ مالک نے غلام کے لیے وصیت کو جائز قرار دیا، خواہ وہ اپنا غلام ہو یا کسی دوسرے کا۔ (۳) دیکھئے المغنی (۸/ ۵۵۳)۔ (۴) صاحب المغنی (۸/ ۵۱۲) نے شریح، شعبی، ثوری، شافعی، اسحاق اور اصحاب رائے سے نقل کیا ہے: کہ مسلمان کی وصیت ذمی کے لیے درست ہے، پھر کہا: اور ہم ان کے علاوہ کسی اور کے اختلاف کو نہیں جانتے۔ (۵) اسی طرح کا ذکر ص ۱۰۶ پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 180 113

I said: And this is the school of Malik; Ibn al-Qasim said in 'Al-Kitab': Malik said regarding the 'maskhut' (disgraced person): It is not permissible to appoint him as a guardian (wasi), thus the 'dhimmi' (non-Muslim citizen) is even more deserving that it is not permissible to appoint him as a guardian (1), and this is the saying of al-Shafi'i and Abu Thawr regarding the 'maskhut'. The people of opinion (Ashab al-Ray) allowed guardianship for someone who has been lashed for slander (qadhf), but they invalidated guardianship for an accused corrupt person (fasiq) who is feared for his wealth. They said: The judge appoints a guardian in his place.

I said: According to us, guardianship is not permissible at all for an accused corrupt person, nor for a non-accused one.

Our scholars have considered four conditions for the guardian (2):

First: Accountability (Taklif), so it is not valid for a person who is insane or a child; because they themselves need a guardian, so how can guardianship be entrusted to them.

Second: Islam, and it is not permissible to appoint a disbeliever as a guardian, and he is to be removed if he was appointed, even if he were a 'dhimmi'.

Third: Justice (Adalah); it was said in 'Al-Kitab' (3): Guardianship is not permissible to a dhimmi or a maskhut, nor anyone who is not just. He is removed if he was appointed. If a just person was appointed, and then corruption occurs to him, it is mandatory to remove him from it.

Ibn al-Mundhir said: Everyone from whom knowledge is preserved agreed that if the guardian is reliable, honest, and not wasteful, then taking the money from his hand is not permissible. They differed regarding a guardian who is honest but then becomes accused. A group said: If he is accused, someone else is placed with him. This was also said by al-Hasan al-Basri, Muhammad ibn Sirin, and Ahmad ibn Hanbal. Another group said: Guardianship is taken away from him if he is accused. This was also said by Sufyan al-Thawri and Ishaq ibn Rahwayh. Al-Shafi'i said: If he is honest but weak, another is joined with him; but if he becomes weak in honesty, he is removed in any case (4).

I said: Our scholars said: If his justice is not apparent, someone is joined with him as a precaution.

(1) Al-Mudawwana 6/18-19, and the author quoted it from him via 'Aqd al-Jawahir al-Thamina' 3/427. (2) See 'Aqd al-Jawahir al-Thamina' 3/427-428. (3) Al-Mudawwana 6/18, and the author quoted it from him via 'Aqd al-Jawahir al-Thamina' 3/428. (4) See 'Al-Mughni' 8/554-556.

सूरह अल-बकरा : आयत 180 113

मैंने कहा: और यह मलिक का मज़हब है; इब्न अल-कासिम ने 'अल-किताब' में कहा: मलिक ने 'मस्कुत' (घृणित व्यक्ति) के बारे में कहा: उसे वसीय (अभिभावक) नियुक्त करना जायज़ नहीं है, इसलिए 'धम्मी' (गैर-मुस्लिम नागरिक) तो और भी ज़्यादा इस बात का पात्र है कि उसे वसीय न बनाया जाए(1), और यही मस्कुत के बारे में अल-शाफ़ई और अबू थौर का कहना है। राय वालों (अस्हाब अल-राय) ने तोहमत (क़ज़फ़) के लिए कोड़े खाए व्यक्ति को वसीय बनाना जायज़ माना है, लेकिन उन्होंने उस भ्रष्ट (फासिक) व्यक्ति की वसीयत को अमान्य कर दिया है जिस पर आरोप हो और उसके माल पर डर हो। उन्होंने कहा: न्यायाधीश उसकी जगह किसी और को वसीय नियुक्त करेगा।

मैंने कहा: हमारे यहाँ किसी भी आरोपी फासिक के लिए वसीयत जायज़ नहीं है, और न ही बिना आरोपी फासिक के लिए।

हमारे विद्वानों ने वसीय के लिए चार शर्तें मानी हैं(2):

पहली: जवाबदेही (तकलीफ़), इसलिए किसी पागल या बच्चे के लिए वसीयत सही नहीं है; क्योंकि वे स्वयं एक वसीय के मोहताज होते हैं, तो उन्हें वसीयत कैसे सौंपी जा सकती है।

दूसरी: इस्लाम, और किसी काफिर के लिए वसीयत जायज़ नहीं है, और अगर उसे वसीय बनाया गया हो तो उसे हटा दिया जाएगा, भले ही वह धम्मी ही क्यों न हो।

तीसरी: न्यायप्रियता (अदालह); 'अल-किताब' में कहा गया है(3): किसी धम्मी या मस्कुत, या जो न्यायप्रिय न हो, उसे वसीयत जायज़ नहीं है। यदि उसे वसीय बनाया गया हो तो उसे हटा दिया जाएगा। यदि किसी न्यायप्रिय व्यक्ति को नियुक्त किया गया और फिर उसमें भ्रष्टाचार आ गया, तो उसे हटाना अनिवार्य है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: जिनसे भी ज्ञान सुरक्षित है उन सबका इस बात पर इत्तेफाक (सहमति) है कि यदि वसीय विश्वसनीय, ईमानदार और माल को बर्बाद करने वाला न हो, तो उसके हाथ से माल छीनना जायज़ नहीं है। वे उस वसीय के बारे में असहमत थे जो ईमानदार हो फिर उस पर आरोप लग जाए। एक समूह ने कहा: यदि उस पर आरोप लगे, तो उसके साथ किसी और को रखा जाएगा। हसन अल-बसरी, मुहम्मद इब्न सिरीन और अहमद इब्न हंबल ने भी यही कहा है। एक दूसरे समूह ने कहा: यदि उस पर आरोप लगे तो उससे वसीयत वापस ले ली जाएगी। सुफ़यान अल-थौरी और

इसहाक इब्न राहवैह ने भी यही कहा है। अल-शाफ़ई ने कहा: यदि वह ईमानदार लेकिन कमज़ोर हो, तो उसके साथ किसी और को जोड़ दिया जाए, लेकिन यदि वह ईमानदारी में कमज़ोर हो जाए, तो उसे हर हाल में हटा दिया जाए(4)।

मैंने कहा: हमारे विद्वानों ने कहा: यदि उसकी न्यायप्रियता स्पष्ट न हो, तो एहतियात के तौर पर उसके साथ किसी और को जोड़ दिया जाए।

(1) अल-मुदव्वना 6/18-19, और लेखक ने इसे 'अक़द अल-जवाहिर अल-थ़मीना' 3/427 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (2) देखें 'अक़द अल-जवाहिर अल-थ़मीना' 3/427-428। (3) अल-मुदव्वना 6/18, और लेखक ने इसे 'अक़द अल-जवाहिर अल-थ़मीना' 3/428 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (4) देखें 'अल-मुग़नी' 8/554-556।

سورة البقرہ : الآیة ۱۸۰ ۱۱۳

میں نے کہا: اور یہ امام مالک کا مذہب ہے؛ ابن القاسم نے 'الکتاب' میں کہا: مالک نے 'مسخوط' (ناپسندیدہ شخص) کے بارے میں کہا: اسے وصی بنانا جائز نہیں ہے، تو ذمی تو اس بات کا زیادہ حقدار ہے کہ اسے وصی نہ بنایا جائے(1)، اور یہی مسخوط کے بارے میں شافعی اور ابو ثور کا قول ہے۔ اصحاب الرائے نے قذف (تہمت) میں حد لگے ہوئے شخص کے لیے وصیت کو جائز قرار دیا، لیکن انہوں نے اس فاسق کے لیے وصیت کو باطل قرار دیا جس پر الزام ہو اور اس کے مال پر خطرہ ہو، انہوں نے کہا: قاضی اس کی جگہ کسی اور کو وصی مقرر کرے۔

میں نے کہا: ہمارے نزدیک متہم (جس پر الزام ہو) فاسق کے لیے اصلاً وصیت جائز نہیں ہے، اور نہ ہی غیر متہم کے لیے۔

ہمارے علماء نے وصی میں چار شرطیں معتبر مانی ہیں(2):

پہلی: تکلیف (شرعی ذمہ داری کا اہل ہونا)، پس کسی مجنون یا بچے کے لیے وصیت صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ وہ دونوں خود وصی کے محتاج ہیں، تو ان کے سپرد وصیت کیسے کی جا سکتی ہے۔

دوسری: اسلام، اور کافر کے لیے وصیت جائز نہیں ہے، اور اگر اسے وصی بنایا گیا ہو تو اسے معزول کر دیا جائے گا خواہ وہ ذمی ہی کیوں نہ ہو۔

تیسری: عدالت (دیانتداری)؛ 'الکتاب' میں کہا گیا ہے(3): کسی ذمی یا مسخوط، یا جو عادل نہ ہو اس کے لیے وصیت جائز نہیں ہے۔ اگر اسے وصی بنایا گیا ہو تو اسے معزول کر دیا جائے گا۔ اگر کسی عادل کو وصی بنایا گیا پھر اس میں فسق پیدا ہو گیا، تو اسے معزول کرنا واجب ہے۔

ابن المنذر نے کہا: جس کسی سے بھی علم محفوظ ہے ان سب کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر وصی ثقہ، امین اور ضائع کرنے والا نہ ہو تو اس کے ہاتھ سے مال چھیننا جائز نہیں ہے، اور انہوں نے اس وصی کے بارے میں اختلاف کیا جو امین ہو پھر اس پر تہمت لگ جائے۔ ایک گروہ نے کہا: اگر اس پر تہمت لگے تو اس کے ساتھ کسی اور کو لگا دیا جائے، حسن بصری، محمد بن سیرین اور احمد بن حنبل نے بھی یہی کہا ہے۔ ایک اور گروہ نے کہا: اگر اس پر تہمت لگے تو اس سے وصیت چھین لی جائے گی، سفیان ثوری اور اسحاق بن راہویہ نے بھی یہی کہا ہے۔ شافعی نے کہا: اگر وہ امین ہو مگر کمزور ہو تو اس کے ساتھ دوسرے کو ملا دیا جائے، لیکن اگر وہ امانت میں کمزور ہو جائے تو اسے ہر حال میں نکال دیا جائے گا(4)۔

میں نے کہا: ہمارے علماء نے کہا: اگر اس کی عدالت ظاہر نہ ہو تو احتیاطاً اس کے ساتھ کسی کو ملا دیا جائے۔

(١) المدونة ١٨/٦-١٩ ، اور مصنف نے اسے 'عقد الجواهر الثمينة' ٤٢٧/٣ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (٢) دیکھیے 'عقد الجواهر الثمينة' ٤٢٧/٣-٤٢٨۔ (٣) المدونة ١٨/٦ ، اور مصنف نے اسے 'عقد الجواهر الثمينة' ٤٢٨/٣ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (٤) دیکھیے 'المغني' ٥٥٤/٨-٥٥٦۔

Surah Al-Baqarah: Verse 181 114 Fourth: Competence and guidance (1) in disposal, so it should not be delegated to one who is incapable of disposal in accordance with the common good. Freedom is not a condition; rather, a will can be made to a slave, whether his own or someone else's, because he is trustworthy in himself and capable of executing it, so he is like a free male. Masculinity is also not a condition; so if one makes a will to his wife, or anyone else suitable for the will, the will to her is valid. In fact, if he makes a will to his concubine who has borne him a child (mustawladah) or a slave who has been promised freedom after the master's death (mudabbarah), the will to them would be valid. Vision is not a condition either; rather, it is permissible to entrust the will to a blind person if he meets the aforementioned conditions, and God knows best (2). Allah the Almighty says: {Whoever changes it [the will] after he has heard it - then its sin is only upon those who change it. Indeed, Allah is Hearing and Knowing (181)} In this, there are four issues: The first: Allah the Almighty's saying: {Whoever changes it} is a conditional clause, and its response is {then its sin is only upon those who change it}. The particle 'ma' prevents 'inna' from acting [grammatically]. 'ithmuhu' (its sin) is in the nominative case due to being the subject (mubtada'), and 'ala alladhina yubaddilunahu' (upon those who change it) is in the place of the predicate (khabar) (3). The pronoun in 'baddalahu' (changes it) refers back to the act of bequeathing (al-iyṣā'); because the 'waṣiyyah' (will) is in the meaning of 'iyṣā''. Likewise, the pronoun in 'sami'ahu' (heard it), which is like His saying: {So whoever there has come to him an admonition (maw'idhah) from his Lord} [Al-Baqarah: 275] meaning: admonishment (wa'dh). And His saying: {And when there are present at the distribution} [An-Nisa: 8] meaning: the wealth (al-māl), as evidenced by His saying: "from it" (4). Similar is the saying of the poet (5): ..... What is this sound (al-ṣawt) Meaning: the cry (al-ṣayḥah). And Imru' al-Qays said: (1) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 3/428, and the speech from him to the end of the issue. (2) From his saying: Ibn al-Mundhir also mentioned it with his wording (before the twenty-second issue) until here, from (ظ), and it did not appear in the rest of the copies. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/283. (4) In the mentioned verse (8) of Surah An-Nisa: {so provide for them from it}. (5) He is Ruwayshid ibn Kathir al-Ta'i, and the citation was previously mentioned on p. 91.

सूरह अल-बक़रह: आयत १८१ ११४ चौथा: निपटान में सक्षमता और मार्गदर्शन (१), इसलिए इसे किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं सौंपा जाना चाहिए जो लोक कल्याण के अनुसार निपटान करने में असमर्थ हो। स्वतंत्रता कोई शर्त नहीं है; बल्कि, वसीयत एक गुलाम को दी जा सकती है, चाहे वह उसका अपना हो या किसी और का, क्योंकि वह स्वयं में विश्वसनीय है और इसे क्रियान्वित करने में सक्षम है, इसलिए वह एक स्वतंत्र पुरुष के समान है। पुरुषत्व भी कोई शर्त नहीं है; इसलिए यदि कोई अपनी पत्नी, या वसीयत के लिए उपयुक्त किसी अन्य को वसीयत करता है, तो उसके लिए वसीयत मान्य है। वास्तव में, यदि वह अपनी मुस्तवलदा (वह दासी जिससे संतान हो) या मुदब्बराह (वह दासी जिसे मालिक की मृत्यु के बाद मुक्ति का वचन दिया गया हो) को वसीयत करता है, तो उनके लिए वसीयत मान्य होगी। दृष्टि भी कोई शर्त नहीं है; बल्कि, एक अंधे व्यक्ति को वसीयत सौंपना जायज़ है यदि वह उपर्युक्त शर्तों को पूरा करता है, और अल्लाह बेहतर जानता है (२)। अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर जो कोई उसे सुनने के बाद बदल दे - तो उसका गुनाह उन्हीं लोगों पर है जो उसे बदलते हैं। बेशक अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है (१८१)} इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {फिर जो कोई उसे बदल दे} एक शर्त है, और उसका उत्तर है {तो उसका गुनाह उन्हीं लोगों पर है जो उसे बदलते हैं}। 'मा' कण 'इन्ना' को कार्य करने [व्याकरणिक रूप से] से रोकता है। 'इथ्मुहु' (उसका पाप) कर्ता (मुबतदा) होने के कारण प्रथमा विभक्ति में है, और 'अला अल्लाज़ीना युबद्दिलूनहु' (उन लोगों पर जो इसे बदलते हैं) विधेय (ख़बर) के स्थान पर है (३)। 'बदलाहु' (इसे बदल दे) में सर्वनाम वसीयत करने के कार्य (अल-ईसा') की ओर जाता है; क्योंकि 'वसीयत' का अर्थ 'ईसा'' के अर्थ में है। इसी तरह 'समि'अहु' (इसे सुना) में सर्वनाम है, जो उसके कहने जैसा है: {तो जिसके पास उसके रब की ओर से कोई नसीहत (मौइज़ह) आई} [अल-बक़रह: २७५] अर्थात: नसीहत (वा'ज़)। और उसका कहना: {और जब तक़सीम के समय मौजूद हों} [अन-निसा: ८] अर्थात: धन (अल-माल), जैसा कि उसके कहने से सिद्ध होता है: "उसमें से" (४)। कवि का कथन भी इसी प्रकार है (५): ..... यह कैसी आवाज़ (अस-सौत) है अर्थात्: चीख (अस-सैहा)। और इमरुल क़ैस ने कहा: (१) अक़द अल-जवाहर अल-थमीना ३/४२८, और उनसे बात मुद्दे के अंत तक। (२) उनके कथन से: इब्न अल-मुन्ज़िर ने भी इसे अपने शब्दों में (बाईसवें मुद्दे से पहले) यहाँ तक उल्लेख किया है, (ظ) से, और यह शेष प्रतियों में नहीं आया है। (३) इराब अल-कुरान अल-नहस १/२८३ द्वारा। (४) सूरह अन-निसा की वर्णित आयत (८) में: {तो उन्हें उसमें से प्रदान करो}। (५) वह रुवैशिद इब्न कसीर अल-ताई हैं, और उद्धरण पहले पृष्ठ ९१ पर दिया गया है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۱ ۱۱۴ چوتھا: تصرف میں کفایت اور رہنمائی (۱)، لہٰذا اسے ایسے شخص کے سپرد نہ کیا جائے جو مصلحت کے مطابق تصرف کرنے سے عاجز ہو۔ آزادی شرط نہیں ہے، بلکہ غلام کے لیے وصیت کرنا جائز ہے، خواہ وہ اپنا ہو یا کسی اور کا، کیونکہ وہ اپنی ذات میں امانت دار ہے اور اس کی تعمیل کر سکتا ہے، پس وہ آزاد مرد کے مشابہ ہے۔ مرد ہونا بھی شرط نہیں ہے، چنانچہ اگر کوئی اپنی بیوی، یا کسی دوسرے شخص کے لیے وصیت کرے جو وصیت کے لائق ہو، تو اس کے لیے وصیت صحیح ہے۔ بلکہ اگر وہ اپنی مستولدہ یا مدبرہ کے لیے وصیت کرے تو ان کے لیے وصیت صحیح ہوگی۔ آنکھوں کی بینائی بھی شرط نہیں ہے، بلکہ اندھے کے لیے وصیت سپرد کرنا جائز ہے اگر وہ مذکورہ شرائط پر پورا اترتا ہو، واللہ اعلم (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس جو شخص اسے سننے کے بعد بدل دے تو اس کا گناہ انہی لوگوں پر ہے جو اسے بدلتے ہیں، بے شک اللہ سننے والا، جاننے والا ہے (۱۸۱)} اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس جو اسے بدل دے} شرط ہے، اور اس کا جواب {تو اس کا گناہ انہی لوگوں پر ہے جو اسے بدلتے ہیں} ہے۔ اور "ما" "اِنَّ" کو عمل سے روکنے والا (کافہ) ہے۔ اور "اِثْمُہٗ" (اس کا گناہ) مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور "عَلَی الَّذِیْنَ یُبَدِّلُوْنَہٗ" خبر کی جگہ پر ہے (۳)۔ اور "بَدَّلَہٗ" میں ضمیر ایصاء (وصیت کرنے) کی طرف لوٹتی ہے؛ کیونکہ وصیت ایصاء کے معنی میں ہے، اسی طرح "سَمِعَہٗ" میں ضمیر ہے، اور یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: {پس جس کے پاس اس کے رب کی طرف سے نصیحت پہنچی} [البقرہ: ۲۷۵] یعنی: وعظ اور اس کا قول: {اور جب تقسیم کے وقت حاضر ہوں} [النساء: ۸] یعنی: مال، جیسا کہ اس کے قول "مِنْہُ" سے ثابت ہے (۴)۔ اور اسی طرح شاعر کا قول ہے (۵): ..... ما ہذہ الصَّوْتُ یعنی: الصیحہ (چیخ)۔ اور امرؤ القیس نے کہا: (۱) عقد الجواہر الثمینہ ۳/ ۴۲۸، اور کلام ان سے مسئلہ کے آخر تک ہے۔ (۲) ان کے

قول سے: ابن المنذر نے بھی اسے اپنے الفاظ میں (بائیسویں مسئلہ سے پہلے) یہاں تک ذکر کیا ہے، (ظ) سے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں آیا۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۲۸۳۔ (۴) سورہ النساء کی مذکورہ آیت (۸) میں ہے: {پس انہیں اس میں سے عطا کرو}۔ (۵) وہ رویشد بن کثیر الطائی ہیں، اور شاہد کا ذکر پہلے ص ۹۱ پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 181 115

A delicate, soft, and tender woman, like a branch of the Ban tree newly split open. (1)

And Al-Munfatir: opening with leaves, which is the softest state; he referred to the branch and left out the word "Khur'ubah".

And "heard it" can mean hearing it from the testator himself, or from someone through whom it is established to him, namely two just witnesses. The pronoun in "his sin" refers back to the changing (of the will), meaning the sin of changing returns to the changer, not to the deceased; for the testator is absolved of blame by making the will, and it (the responsibility) is directed to the heir or the guardian.

It was said: Indeed, if this testator changes and abandons the will, or does not execute it according to what is prescribed for him in Sharia, then the sin is upon him.

Second: This verse is evidence that if the deceased made a will regarding a debt, it is removed from his responsibility and the guardian becomes responsible for it (2). He gets a reward for fulfilling it, and carries a burden for delaying it.

This is only valid if the deceased did not neglect its payment. As for if he was able to pay it and left it, then made a will for it, then the guardian's neglect does not remove it from his responsibility. This was stated by Ibn al-Arabi.

Third: There is no disagreement that if he bequeaths what is not permissible, such as bequeathing wine or pigs, or anything involving disobedience, it is permissible to change it, and it is not permissible to carry it out, just as it is not permissible to carry out what exceeds one-third. Abu Omar (3) said this.

Fourth: The Almighty's saying: {Indeed, Allah is Hearing and Knowing} are two attributes of Allah Almighty, from whom nothing is hidden of the deviation of testators and the changing by transgressors (4).

(1) His Diwan p. 157, his commentator said: Al-Barahraha: delicate skin, and Al-Ru'dah: the soft, tender, fast-growing youth, and it is said: she is the young woman, and Al-Rakhsah: soft in character, and Al-Khur'ubah: the tender, fresh branch, and Al-Banah: he means the Ban tree. (2) In (Z): "and made," and in the rest of the copies: "and happened," and what is established is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/73, and the speech is from him. (3) Al-Tamhid 4/308. (4) In (Z): "the changers," and in (M): "the transgressors," and the speech is from Al-Muharrar al-Wajiz 1/249.

सूरा अल-बकरा: आयत १८१ ११५

एक नाजुक, कोमल और सुकुमार स्त्री, बान के पेड़ की उस शाखा की तरह जो अभी-अभी खुली हो। (१)

और अल-मुन्फ़तिर का अर्थ है पत्तों के साथ खुलना, जो अपनी सबसे कोमल अवस्था में होता है; उसने शाखा का उल्लेख किया और "ख़ुरउबः" शब्द छोड़ दिया।

और "समिअहु" (उसने उसे सुना) का अर्थ हो सकता है कि उसने स्वयं वसीयत करने वाले से सुना, या किसी ऐसे व्यक्ति से सुना जिससे उसके पास यह सिद्ध हो जाए, यानी दो न्यायप्रिय गवाह। और "इश्मिही" (उसका पाप) में सर्वनाम "बदलाव" की ओर वापस जाता है, यानी बदलने का पाप बदलने वाले पर है, मृतक पर नहीं; क्योंकि वसीयत करने वाला वसीयत करके दोषमुक्त हो गया और जिम्मेदारी वारिस या अभिभावक पर आ गई।

और कहा गया है: वास्तव में यह वसीयत करने वाला; यदि बदल दे और वसीयत छोड़ दे, या उसे शरीयत में निर्धारित तरीके से लागू न करे, तो उस पर पाप है।

दूसरी बात: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि यदि मृतक ने ऋण की वसीयत की हो, तो वह उसके उत्तरदायित्व से निकल जाता है और अभिभावक उसका उत्तरदायी हो जाता है (२)। उसे चुकाने में उसे पुण्य मिलता है, और इसमें देरी करने पर उसे पाप मिलता है।

और यह तभी सही है जब मृतक ने इसके भुगतान में लापरवाही न की हो। लेकिन अगर वह इसे चुकाने में सक्षम था और उसने इसे छोड़ दिया फिर इसकी वसीयत की, तो अभिभावक की लापरवाही इसे उसके उत्तरदायित्व से दूर नहीं करती। यह इब्न अल-अरबी ने कहा है।

तीसरी बात: इसमें कोई मतभेद नहीं है कि यदि वह ऐसी चीज़ की वसीयत करे जो जायज़ न हो, जैसे शराब या सूअर की वसीयत, या पाप के कार्यों में से कुछ, तो उसे बदलना जायज़ है, और उसे लागू करना जायज़ नहीं है, जैसे कि एक-तिहाई से अधिक लागू करना जायज़ नहीं है। अबू उमर (३) ने यह कहा है।

चौथी बात: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है} अल्लाह तआला के दो गुण हैं जिनसे वसीयत करने वालों की टेढ़ेपन और अतिक्रमण करने वालों के बदलाव में से कुछ भी छिपा नहीं रहता (४)।

(१) उनका दीवान पृ. १५७, उनके टीकाकार ने कहा: अल-बराहराह: कोमल त्वचा वाली, और अर-रउदः: कोमल, नाजुक, जल्दी जवान होने वाली, और कहा जाता है: वह युवती है, और अर-रुख्सः: कोमल स्वभाव वाली, और अल-ख़ुरउबः कोमल और ताज़ा शाखा, और अल-बानः: उनका मतलब बान का पेड़ है। (२) (ज़) में: "व जा'अला", और बाकी प्रतियों में: "व हसला", और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान १/७३ से है, और कथन उन्हीं का है। (३) अत-तमहीद ४/३०८। (४) (ज़) में: "अल-मुग़य्यिरीन", और (म) में: "अल-मुअतदीन", और कथन अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४९ से है।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۱ ۱۱۵

ایک نازک، نرم اور ملائم عورت، بان کے درخت کی اس شاخ کی طرح جو ابھی پھٹی ہو۔ (۱)

اور "المنفطر" سے مراد پتوں کا نکلنا ہے، جو اپنی انتہائی نرمی کی حالت میں ہوتا ہے؛ اس نے شاخ کا ذکر کیا اور لفظ "خرعوبہ" چھوڑ دیا۔

اور "سمعه" (اسے سنا) کا مطلب یہ ہو سکتا ہے کہ اس نے خود وصیت کرنے والے سے سنا، یا کسی ایسے شخص سے سنا جس سے اس کے پاس یہ ثابت ہو جائے، یعنی دو عادل گواہ۔ اور "إثمه" (اس کا گناہ) میں ضمیر "تبدیلی" کی طرف لوٹتی ہے، یعنی تبدیلی کا گناہ تبدیل کرنے والے پر ہے، میت پر نہیں؛ کیونکہ وصیت کرنے والا وصیت کر کے ملامت سے نکل گیا اور ذمہ داری وارث یا ولی پر آگئی۔

اور کہا گیا ہے: بے شک یہ وصیت کرنے والا؛ اگر بدل دے اور وصیت چھوڑ دے، یا اسے شریعت میں مقررہ طریقے کے مطابق نافذ نہ کرے، تو اس پر گناہ ہے۔

دوسری بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ اگر میت نے قرض کی وصیت کی ہو، تو وہ اس کے ذمہ سے نکل جاتا ہے اور ولی اس کا ذمہ دار ہو جاتا ہے (۲)۔ اسے ادا کرنے میں ثواب ہے اور تاخیر کرنے میں گناہ ہے۔

اور یہ صرف اسی صورت میں درست ہے جب میت نے اس کی ادائیگی میں کوتاہی نہ کی ہو۔ لیکن اگر وہ اس پر قادر تھا اور اسے چھوڑ دیا پھر اس کی وصیت کی، تو ولی کی کوتاہی اسے اس کے ذمہ سے دور نہیں کرتی۔ یہ ابن العربی نے کہا ہے۔

تیسری بات: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اگر وہ ایسی چیز کی وصیت کرے جو جائز نہ ہو، جیسے شراب یا خنزیر کی وصیت، یا گناہ کے کاموں میں سے کسی چیز کی، تو اسے بدلنا جائز ہے، اور اسے نافذ کرنا جائز نہیں ہے، جیسا کہ تہائی (۱/۳) سے زیادہ نافذ کرنا جائز نہیں ہے۔ ابو عمر (۳) نے یہ کہا ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک اللہ سننے والا، جاننے والا ہے} اللہ تعالیٰ کی دو صفات ہیں جن سے وصیت کرنے والوں کی کجی اور حد سے بڑھنے والوں کی تبدیلی میں سے کچھ بھی پوشیدہ نہیں رہتا (۴)۔

(۱) ان کا دیوان ص ۱۵۷، ان کے شارح نے کہا: البرہرہ: باریک جلد والی، اور الرؤدۃ: نرم، نازک، جلد جوان ہونے والی، اور کہا جاتا ہے: وہ نوجوان عورت ہے، اور الرخصۃ: نرم مزاج، اور الخرعوبۃ: نرم و تازہ شاخ، اور البانۃ: اس سے مراد بان کا درخت ہے۔ (۲) (ز) میں: "وجعل"، اور باقی نسخوں میں: "وحصل"، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن ۱/۷۳ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۳) التمہید ۳۰۸/۴۔ (۴) (ظ) میں: "المغیرین"، اور (م) میں: "المعتدین"، اور کلام المحرر الوجیز ۱/۲۴۹ سے ہے۔

116 / Surah Al-Baqarah: Verse 182

Allah Almighty says: {So whoever fears from a testator injustice or sin and amends between them, there is no sin upon him. Indeed, Allah is Forgiving and Merciful. (182)}

In it are six issues: First: His, the Almighty's, saying: {So whoever fears}. "Whoever" (man) is a conditional particle, and "fears" (khaafa) means apprehended (khashiya). It was said: [it means] he knew. The original form was 'khawifa'; the 'waw' was changed to an 'alif' because it was vowelled and preceded by a vowelled letter. The people of Kufa perform 'imālah' on "khaafa" (1) to indicate the 'kasrah' in the form 'fa'iltu'. "From a testator" (min muwassin) with 'shaddah' (doubling) is the reading of Abu Bakr from 'Asim, Hamza, and al-Kisa'i, while the rest recited it without 'shaddah' (2). The version without 'shaddah' (takhfif) is clearer because most grammarians say: "muwassin" is for intensification (takthir), and it may be like 'karrama' (to honor) and 'akrama'. "Janafan" (injustice/inclination) is from 'janifa - yajnafu': when one is unfair. The noun from it is 'janaf' and 'jaanif', according to Al-Nahhas (3). It was said: 'Janaf' is inclination. Al-A'sha said: My she-camel swerves (tajanufu) away from Hujr of Yamama ... and she did not intend anyone from its people but you (4). In Al-Sihah (5): 'Janaf' is inclination, and 'janifa' - with a kasrah - 'yajnafu janafatan' when one inclines. From this is His saying: {So whoever fears from a testator injustice}. The poet said (6): They are the kin ('al-mawla') even if they act unjustly ('janafū') against us... and we are indeed visitors from meeting them. Abu Ubaidah (7) said: 'Al-mawla' here is in the place of 'al-mawali' (plural), meaning: cousins, like His saying: {then We bring you out as a child} [Al-Hajj: 5].

(1) This is the reading of Hamza alone among the people of Kufa. See Al-Sab'ah p. 139, and Al-Taysir p. 50. (2) Al-Sab'ah p. 176, and Al-Taysir p. 79. (3) I'rab al-Qur'an 1/283. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/249. The verse is in the Diwan of Al-A'sha p. 139, and in it: 'from the bulk of Yamama...'. (5) Al-Sihah (j-n-f). (6) He is 'Amir al-Khasafi, and the verse is in Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/66, Tafsir al-Tabari 3/149, Al-Muharrar al-Wajiz 1/249, and Al-Lisan (j-n-f). (7) In the copies and Al-Sihah: Abu Ubaid, and the established one is from (m) and Abu Ubaidah is Ma'mar ibn al-Muthanna, and this statement of his is in Majaz al-Qur'an 1/66.

116 / सूरह अल-बक़रह: आयत 182

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर जिसे किसी वसीयत करने वाले की ओर से पक्षपात या गुनाह की आशंका हो और वह उनके बीच सुधार कर दे, तो उस पर कोई गुनाह नहीं। बेशक, अल्लाह क्षमाशील, दयावान है। (182)}

इसमें छह मसले हैं: पहला: अल्लाह का कहना: {फिर जिसे आशंका हो}। "जिसे" (मन्) शर्तिया शब्द है, और "आशंका हो" (खाफ़ा) का अर्थ है डरा (खशिया)। कहा गया है: [इसका अर्थ है] उसे पता चला। मूल शब्द 'खविफ़ा' था, 'वाव' को 'अलिफ़' में बदल दिया गया क्योंकि यह स्वरयुक्त था और इससे पहले वाला अक्षर भी स्वरयुक्त था। कूफ़ा के लोग "खाफ़ा" में 'इमाला' (1) करते हैं ताकि 'फ़इल्तु' के रूप की 'कसरह' को दर्शाया जा सके। "वसीयत करने वाले से" (मिन् मुवस्सिन्) तशदीद (द्वित्व) के साथ आसिम से अबू बक्र, हमज़ा और किसाई की क़िरात (पठन) है, जबकि बाक़ी लोगों ने इसे बिना तशदीद के पढ़ा है (2)। बिना तशदीद (तखफ़ीफ़) वाला पठन अधिक स्पष्ट है, क्योंकि अधिकांश वैयाकरण कहते हैं: "मुवस्सिन्" अधिकता (तकसीर) के लिए है, और यह 'कर्रमा' और 'अकरमा' जैसा हो सकता है। "जनफ़न्" (अन्याय/झुकाव) 'जनिफ़ा - यजनफ़ु' से बना है: जब कोई अन्याय करे। अल-नहहास (3) के अनुसार इससे बना संज्ञा 'जनफ़' और 'जानिफ़' है। कहा गया है: 'जनफ़' का अर्थ झुकाव है। अल-अशा ने कहा है: मेरी ऊँटनी यमामा के हुज्र से मुड़ जाती है (तजानफ़ु)... और उसने इसके लोगों में से तुम्हारे सिवा किसी और का इरादा नहीं किया (4)। 'अस-सिह़ाह' (5) में है: 'जनफ़' झुकाव है, और 'जनिफ़ा' - कसरह के साथ - 'यजनफ़ु जनफ़न्' जब कोई झुकता है। इसी से अल्लाह का यह वचन है: {फिर जिसे वसीयत करने वाले की ओर से अन्याय की आशंका हो}। कवि ने कहा (6): वे आत्मीय जन (अल-मौला) हैं चाहे उन्होंने हमारे साथ अन्याय (जनफ़ू) किया हो... और हम वास्तव में उनसे मिलने के लिए ज़ुआर (आगंतुक) हैं। अबू उबैदा (7) ने कहा: यहाँ 'अल-मौला' 'अल-मवाली' (बहुवचन) के स्थान पर है, यानी: चचेरे भाई, जैसा कि अल्लाह का वचन है: {फिर हम तुम्हें बच्चे के रूप में बाहर लाते हैं} [अल-हज्ज: 5]।

(1) कूफ़ा वालों में से यह केवल हमज़ा की क़िरात है। देखिए अस-सबअह पृ. 139, और अत-तयसीर पृ. 50। (2) अस-सबअह पृ. 176, और अत-तयसीर पृ. 79। (3) इराबुल क़ुरआन 1/283। (4) अल-मुहर्र, अल-वजीज़ 1/249। यह पद दीवान अल-अशा पृ. 139 में है, और उसमें है: 'यमामा के बड़े हिस्से से...'। (5) अस-सिह़ाह (ज-न-फ़)। (6) वह आमिर अल-खसफ़ी है, और यह पद अबू उबैदा की मजाज़ अल-क़ुरआन 1/66, तफ़सीर अल-तबरी 3/149, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/249 और अल-

लिसान (ज-न-फ़) में है। (7) प्रतियों और अस-सिह़ाह में: अबू उबैद, और जो प्रमाणित है वह (म) से है और अबू उबैदा मुअम्मर इब्न अल-मुसन्ना हैं, और उनका यह कथन मजाज़ अल-क़ुरआन 1/66 में है।

١١٦ / سورة البقرة : الآية ١٨٢

قولہ تعالی: ﴿ فَمَنْ خَافَ مِن مُّوصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ ۚ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (١٨٢) ﴾

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالی کا ارشاد: {فَمَنْ خَافَ}۔ یہاں "مَنْ" شرطیہ ہے، اور "خَافَ" بمعنی "خَشِيَ" (ڈرا) ہے۔ اور کہا گیا ہے: [اس کا معنی ہے] اسے معلوم ہوا۔ اصل لفظ "خَوِفَ" تھا، "واؤ" متحرک اور ماقبل مفتوح ہونے کی وجہ سے "الف" سے بدل گئی۔ اہلِ کوفہ "خَافَ" میں امالہ کرتے ہیں(١) تاکہ "فَعِلْتُ" کے کسرہ پر دلالت کر سکے۔ "مِن مُّوَصٍّ" میں تشدید کے ساتھ قرأت عاصم سے ابوبکر، حمزہ اور کسائی کی ہے، جبکہ باقیوں نے اسے تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے(٢)۔ اور تخفیف زیادہ واضح ہے، کیونکہ اکثر نحوی کہتے ہیں کہ "مُوَصٍّ" کثرت کے لیے ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "كَرَّمَ" اور "أَكْرَمَ" کی طرح ہو۔ "جَنَفًا" کا مادہ "جَنِفَ يَجْنَفُ" ہے: جب کوئی ظلم کرے۔ نحاس(٣) کے مطابق اس سے اسم "جَنَفٌ" اور "جانِفٌ" آتا ہے۔ اور کہا گیا ہے:

"الجَنَف" کا معنی میلان (جھکاؤ) ہے۔ اعشی نے کہا: میری اونٹنی یمامہ کے حجر سے کترا کر نکلتی ہے (تَجانَفُ)... حالانکہ اس کا ارادہ وہاں کے رہنے والوں میں سے تمہارے سوا کسی اور کا نہ تھا(٤)۔ "الصحاح"(٥) میں ہے: "الجَنَف" کا معنی جھکاؤ ہے، اور "جَنِفَ" (کسرہ کے ساتھ) "يَجْنَفُ جَنَفاً" جب کوئی جھک جائے۔ اسی سے اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿فَمَن خَافَ مِن مُّوصٍ جَنَفاً﴾۔ شاعر نے کہا(٦): وہ عزیز و اقارب (المولیٰ) ہیں اگرچہ انہوں نے ہم پر زیادتی (جَنَفُوا) کی... اور ہم یقیناً ان سے ملنے کے لیے آنے والے ہیں۔ ابو عبیدہ(٧) نے کہا: یہاں "المَوْلٰی" جمع "المَوالي" کے مقام پر ہے، یعنی: چچا زاد بھائی، جیسے اللہ تعالی کا فرمان ہے: ﴿ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا﴾ [الحج: ٥]۔

(١) یہ اہل کوفہ میں سے صرف حمزہ کی قرأت ہے۔ دیکھیے "السبعۃ" ص١٣٩، اور "التیسیر" ص٥٠۔ (٢) "السبعۃ" ص١٧٦، اور "التیسیر" ص٧٩۔ (٣) "اعراب القرآن" ١/٢٨٣۔ (٤) "المحرر

الوجيز" ۱/۲۴۹۔ یہ بیت دیوان اعشی ص۱۳۹ میں ہے، اور وہاں "عن جُلِّ الیمامۃ.." کے الفاظ ہیں۔ (۵) "الصحاح" (مادہ: جنف)۔ (۶) یہ عامر خصفی ہے، اور یہ بیت ابو عبیدہ کی "مجاز القرآن" ۱/۶۶، تفسیر طبری ۳/۱۴۹، "المحرر الوجیز" ۱/۲۴۹، اور "اللسان" (جنف) میں ہے۔ (۷) نسخوں اور "الصحاح" میں "ابو عبید" ہے، لیکن درست "ابو عبیدہ" ہے جیسا کہ (م) نسخے میں ہے، اور وہ معمر بن مثنی ہیں، اور ان کا یہ قول "مجاز القرآن" ۱/۶۶ میں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 182 117 And Labid said: "I am a man whose lineage of Amir has prevented my oppression, though adversaries have slanted (janafat) against me."(1) Abu Ubaid said(2): Likewise, 'Al-Jani' - with a hamza - is also the one who inclines. It is said: 'Ajnafa al-rajul', meaning: he committed 'janaf' (injustice/ inclination). Just as it is said: 'Alama', meaning: he did something blameworthy. And 'Akhassa', meaning: he did something base. And 'Tajanafa li-ithmin', meaning: he inclined towards sin. An 'Ajnaf' man is one with a bent back. And 'Janafa', on the pattern of 'Fu'ala', with a damma on the fa and a fatha on the 'ayn: is the name of a place, according to Ibn al-Sikkit(3). It is narrated from Ali that he read: "hayfan" with 'ha' and 'ya'(4), meaning: injustice. Mujahid said: "And whoever fears" means: whoever fears that the testator will 'yajnaf'(5) (be unjust) and cut off the inheritance of a group and intend harm(6), or it happens without intent, and that is 'janaf' without sin, but if he intends it, then it is 'janaf' with sin. The meaning is: whoever admonishes him regarding that and turns him away from it(7), thus reconciling between him and his heirs, and between(8) the heirs themselves, then there is no sin upon him. "Indeed, Allah is Forgiving and Merciful" towards the testator if the admonition worked on him and he turned back from the harm he intended. Ibn Abbas, Qatadah, Al-Rabi', and others said: The meaning of the verse "And whoever fears" means: he knew, saw, and his knowledge came to him after the testator's death that the testator had 'janafa' (was unjust), and intended harm to some of his heirs, so he reconciled the disturbance and discord that occurred between the heirs, then "there is no sin upon him", meaning: the sin of the one who changes (the will) mentioned before does not reach him, even though there is inevitably some change in his action, but it is a change... (1) In (m) and Lisan (janf): my adversaries, and the verse is in his Diwan p. 132. His saying: Aruma, means: origin. (2) In (m) and (z): Abu Ubaidah, which is a mistake. Abu Ubaid is Al-Qasim ibn Sallam, and he cited this saying and Labid's saying in Gharib al-Hadith 3/314. (3) Al-Sahah (janf). (4) Al-Bahr al-Muhit 2/24. (5) In (kh), (d), and (z): yahyif. (6) Thus it occurred in the copies here and in what follows, and we did not find this source in language lexicons. (7) In (m): admonished in that and returned from him. (8) In (z): or what is between. In (m): and between.

सूरह अल-बकरा: आयत 182 117 और लबीद ने कहा: "मैं एक ऐसा व्यक्ति हूँ जिसकी आमिर की वंशावली ने मेरे उत्पीड़न को रोका है, हालाँकि विरोधियों ने मेरे विरुद्ध पक्षपात (जनफ़त) किया है।" (1) अबू उबैद ने कहा (2): इसी तरह, 'अल-जानी' - हमज़ा के साथ - वह भी है जो झुकता है। कहा जाता है: 'अजनफ़ा अल-रज्जुल', अर्थात: उसने 'जनफ़' (अन्याय/झुकाव) किया। जैसे कहा जाता है: 'आलामा', अर्थात: उसने वह किया जिसके लिए निंदा की जाती है। और 'अख़स्सा', अर्थात: उसने कुछ नीच काम किया। और 'तजानफ़ा लि-इस्मिन', अर्थात: वह पाप की ओर झुक गया। एक 'अजनफ़' व्यक्ति वह है जिसकी पीठ झुकी हुई हो। और 'जनफ़ा', 'फ़ुआला' के पैटर्न पर, फ़ा पर दम्मा और ऐन पर फ़तहा के साथ: एक स्थान का नाम है, इब्न अल-सिक्किट (3) के अनुसार। अली से वर्णित है कि उन्होंने पढ़ा: "हैफ़न" 'हा' और 'या' (4) के साथ, अर्थात: अन्याय। मुजाहिद ने कहा: "और जो कोई डरे" अर्थात: जिसे डर हो कि वसीयतकर्ता 'यजनफ़' (5) (अन्याय) करेगा और एक समूह की विरासत को काट देगा और नुकसान (6) पहुँचाने का इरादा रखेगा, या यह बिना इरादे के हो जाता है, और वह बिना पाप के'जनफ़' है, लेकिन यदि वह इरादा रखता है, तो यह पाप के साथ 'जनफ़' है। इसका अर्थ है: जो कोई उसे इस बारे में सलाह देता है और उसे इससे रोकता है (7), इस प्रकार उसके और उसके वारिसों के बीच, और स्वयं वारिसों के बीच (8) सुलह कराता है, तो उस पर कोई पाप नहीं है। "निश्चय ही अल्लाह क्षमाशील और दयावान है" वसीयतकर्ता के प्रति यदि सलाह ने उस पर काम किया और वह उस नुकसान से पीछे हट गया जिसका उसने इरादा किया था। इब्न अब्बास, क़तादा, अल-रबी और अन्य ने कहा: आयत का अर्थ "और जो कोई डरे" का अर्थ है: वह जान गया, देख लिया और वसीयतकर्ता की मृत्यु के बाद उसे पता चला कि वसीयतकर्ता ने 'जनफ़ा' (अन्याय) किया था, और अपने कुछ वारिसों को नुकसान पहुँचाने का इरादा किया था, इसलिए उसने वारिसों के बीच होने वाली अशांति और कलह को सुलझा दिया, तो "उस पर कोई पाप नहीं है", अर्थात: पहले बताए गए बदलने वाले का पाप उस तक नहीं पहुँचता, भले ही उसके कार्य में अनिवार्य रूप से कुछ बदलाव हो, लेकिन यह एक बदलाव है... (1) (म) और लिसान (जनफ़) में: मेरे विरोधी, और यह पद्य उनके दीवान पृष्ठ 132 में है। उनका कहना: अरुमा, अर्थात: मूल। (2) (म) और (ज़) में: अबू उबैदा, जो एक गलती है। अबू उबैद अल-कासिम इब्न सल्लम हैं, और उन्होंने इस कथन और लबीद के कथन को गरीब अल-हदीस 3/314 में उद्धृत किया है। (3) अल-सहाह (जनफ़)। (4) अल-बहर अल-मुहित 2/24। (5) (ख़), (द) और (ज़) में: यहयिफ़। (6) यहाँ की प्रतियों में और आगे आने वाली प्रतियों में ऐसा ही हुआ है, और हमें भाषा के शब्दकोशों में यह स्रोत नहीं मिला। (7) (म) में: उसमें सलाह दी और उससे वापस लौटा। (8) (ज़) में: या जो बीच में है। और (म) में: और बीच में।

سورۃ البقرہ: آیت 182 117 اور لبید نے کہا: "میں وہ شخص ہوں جس کی عامر کی اصل و نسل نے مجھ پر ظلم کو روکا، اگرچہ مخالفین نے مجھ پر جانبداری (جنفت) کی ہے۔"(1) ابو عبید نے کہا(2): اسی طرح 'الجانئ' - ہمزہ کے ساتھ - بھی مائل ہونے والا (جھکنے والا) ہی ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'اجنَفَ الرجل'، یعنی: وہ جنف (ناانصافی/جھکاؤ) لایا۔ جیسے کہا جاتا ہے: 'آلام'، یعنی: اس نے وہ کام کیا جس پر ملامت کی جاتی ہے۔ اور 'أخسَّ'، یعنی: وہ کوئی گھٹیا چیز لایا۔ اور 'تجانَفَ لإثم'، یعنی: گناہ کی طرف مائل ہوا۔ اور 'اجنف' مرد وہ ہے جس کی پیٹھ جھکی ہوئی ہو۔ اور 'جنفیٰ'، فُعَلٰی کے وزن پر، فاء پر پیش اور عین پر زبر کے ساتھ: ایک مقام کا نام ہے، ابن السکیت سے منقول ہے(3)۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے 'حیفاً' حا اور یا کے ساتھ پڑھا(4)، یعنی: ظلم۔ اور مجاہد نے کہا: "پس جو ڈرے" یعنی: جسے اندیشہ ہو کہ وصیت کرنے والا 'یجنف'(5) (بے انصافی) کرے گا اور ایک گروہ کی وراثت کاٹ دے گا اور جان بوجھ کر نقصان(6) پہنچائے گا، یا وہ بغیر ارادے کے ایسا کر جائے، اور وہ بغیر گناہ کے 'جنف' ہے، پس اگر وہ ارادہ کرے تو وہ گناہ والا 'جنف' ہے۔ پس معنی یہ ہے کہ: جس نے اسے اس بارے میں نصیحت کی اور اسے اس سے روکا(7)، اور اس کے ذریعے اس کے اور اس کے ورثاء کے درمیان، اور خود ورثاء کے درمیان(8) صلح کرا دی، تو اس پر کوئی گناہ نہیں ہے۔ "بے شک اللہ بخشنے والا مہربان ہے" وصیت کرنے والے کے حق میں اگر نصیحت نے اس پر اثر کیا اور وہ اس نقصان سے باز آ گیا جس کا اس نے ارادہ کیا تھا۔ ابن عباس، قتادہ، ربیع اور دیگر نے کہا: آیت کا معنی "جو ڈرے" یعنی: اس نے جان لیا اور دیکھ لیا اور وصیت کرنے والے کی موت کے بعد اسے علم ہوا کہ وصیت کرنے والے نے 'جنف' (بے انصافی) کی، اور اپنے بعض ورثاء کو نقصان پہنچانے کا ارادہ کیا، پس اس نے ورثاء کے درمیان واقع ہونے والے اضطراب اور جھگڑے کی اصلاح کر دی، تو "اس پر کوئی گناہ نہیں ہے"، یعنی: اسے پہلے ذکر

کیے گئے تبدیلی کرنے والے کا گناہ نہیں پہنچے گا، اگرچہ اس کے فعل میں بہرحال کچھ تبدیلی ہے، لیکن وہ ایسی تبدیلی ہے... (1) (م) اور لسان (جنف) میں: 'خصومی' ہے، اور یہ شعر ان کے دیوان ص 132 میں ہے۔ ان کا قول: 'اروميہ' یعنی اصل۔ (2) (م) اور (ظ) میں: 'ابو عبیدہ' ہے، جو کہ غلط ہے۔ اور ابو عبید القاسم بن سلام ہیں، انہوں نے یہ قول اور لبید کا قول غریب الحدیث 3/314 میں نقل کیا ہے۔ (3) الصحاح (جنف)۔ (4) البحر المحیط 2/24۔ (5) (خ)، (د) اور (ز) میں: 'یحیف' ہے۔ (6) یہاں نسخوں میں اور آگے آنے والے مقام پر اسی طرح واقع ہوا ہے، اور ہمیں لغت کی کتابوں میں یہ مصدر نہیں ملا۔ (7) (م) میں: 'وعظ فی ذلک ورد عنہ' ہے۔ (8) (ظ) میں: 'أو ما بین'۔ اور (م) میں: 'وبین'۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 182 118 ...for interest. And the alteration that contains sin is only the alteration of passion (1). Second: The address in His saying: {But whoever fears} is to all Muslims. It was said to them: If you fear from a testator a deviation in the will, a turning away from the truth, and falling into sin, and he did not issue it in a fair manner - and that is by bequeathing money to his daughter's husband, or to his daughter's child; so that the money goes to his daughter, or to his son's son, and the purpose is that the money goes to his son, or if he bequeathed to a distant person and left the near relative - then hasten to strive for reconciliation between them. So if reconciliation occurs, the sin falls from the reconciler. And reconciliation is a communal obligation (fard al-kifayah); if one of them performs it, it falls from the rest, and if they do not do it, everyone sins (2). Ibn al-Mundhir said: We have narrated from Ibn Abbas that he said regarding the words of the Almighty: {But whoever fears from a testator partiality}: meaning sin. He says: If the deceased made a mistake in his will, or was unjust in it, there is no blame on the guardians to return his error to what is right, and this was said by Qatadah, Ahmad, and Ishaq. And we have narrated from Al-Dahhak that he said: Partiality (Al-Janaf) is the error, and sin (Al-Ithm) is intentional; and likewise said Al-Thawri. Ata and Al-Kisa'i said regarding His saying: "partiality", they both said: a deviation (3). Abu Ubayd said: Injustice from the truth and a turning away (4). Tawus used to say regarding the words of the Almighty: {But whoever fears from a testator partiality or sin}: he said: It is the man who bequeaths to his daughter's child, intending his daughter (5). Tawus's statement carries two meanings: One of them: that the testator says: I have bequeathed to my daughter's child such and such, and I only want my daughter; so that is rejected, due to the agreement of the people of knowledge on it. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/249. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/73. (3) See the previous statements in the Tafsir of al-Tabari 3/400 and 406. (4) Gharib al-Hadith 3/314. (5) Tafsir al-Tabari 3/145.

सूरह अल-बक़रह: आयत 182 118 ...हित के लिए। और जिस परिवर्तन में पाप है वह केवल वासना का परिवर्तन है (1)। दूसरा: उनके इस कथन में संबोधन: {लेकिन जो डरता है} सभी मुसलमानों के लिए है। उनसे कहा गया: यदि आप वसीयत करने वाले से वसीयत में झुकाव, सत्य से विचलन और पाप में पड़ने का डर महसूस करते हैं, और उसने इसे उचित तरीके से जारी नहीं किया - और वह अपनी बेटी के पति, या उसकी बेटी के बच्चे को धन वसीयत करके है; ताकि पैसा उसकी बेटी के पास चला जाए, या उसके बेटे के बेटे के पास चला जाए, और उद्देश्य यह है कि पैसा उसके बेटे के पास जाए, या यदि उसने दूर के व्यक्ति को वसीयत की और निकट वाले को छोड़ दिया - तो उनके बीच सुलह करने का प्रयास करने में जल्दबाजी करें। यदि सुलह हो जाती है, तो सुलह कराने वाले पर से पाप हट जाता है। और सुलह एक सामूहिक दायित्व (फ़र्ज़ अल-किफ़ाया) है; यदि उनमें से कोई एक इसे करता है, तो यह बाकियों से हट जाता है, और यदि वे ऐसा नहीं करते हैं, तो सब पापी होंगे (2)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: हमने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: {लेकिन जो वसीयत करने वाले से पक्षपात का डर रखता है}: यानी पाप। वह कहते हैं: यदि मृतक ने अपनी वसीयत में गलती की, या उसमें अन्याय किया, तो अभिभावकों पर उसे सही करने के लिए कोई दोष नहीं है, और यही बात क़तादा, अहमद और इसहाक़ ने कही है। और हमने अल-दहक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: 'अल-जनफ' (पक्षपात) गलती है, और 'अल-इथम' (पाप) जानबूझकर किया गया है, और इसी तरह अल-थौरी ने कहा। अता और अल-किसाई ने उनके इस कथन के बारे में कहा: "पक्षपात", उन्होंने कहा: एक झुकाव (3)। अबू उबैद ने कहा: सत्य से अन्याय और विचलन (4)। ताऊस सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा करते थे: {लेकिन जो वसीयत करने वाले से पक्षपात या पाप का डर रखता है}, उन्होंने कहा: वह वह आदमी है जो अपनी बेटी के बच्चे के लिए वसीयत करता है, अपनी बेटी का इरादा रखते हुए (5)। ताऊस के कथन के दो अर्थ हो सकते हैं: उनमें से एक: वसीयत करने वाला कहता है: मैंने अपनी बेटी के बच्चे के लिए इतना-इतना वसीयत किया है, जबकि मैं केवल अपनी बेटी चाहता हूँ; तो वह अस्वीकार्य है, इस पर विद्वानों की सहमति के कारण। (1) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/249। (2) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 1/73 द्वारा। (3) अल-तबरी 3/400 और 406 की तफ़सीर में पिछले कथनों को देखें। (4) ग़रीब अल-हदीस 3/314। (5) तफ़सीर अल-तबरी 3/145।

سورۃ البقرہ: آیت 182 118 ...مصلحت کے لیے۔ اور وہ تبدیلی جس میں گناہ ہے، وہ صرف خواہش نفس کی تبدیلی ہے (1)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کے اس قول میں خطاب: {پھر جسے خوف ہو} تمام مسلمانوں کے لیے ہے۔ ان سے کہا گیا: اگر تمہیں وصیت کرنے والے کی طرف سے وصیت میں کسی جھکاؤ، حق سے روگردانی اور گناہ میں پڑنے کا خوف ہو، اور اس نے اسے معروف طریقے سے نہ نکالا ہو - اور وہ اس طرح کہ وہ اپنی بیٹی کے شوہر یا اپنی بیٹی کی اولاد کے لیے مال کی وصیت کرے؛ تاکہ مال اس کی بیٹی کی طرف منتقل ہو جائے، یا اپنے پوتے کے لیے، اور مقصد یہ ہو کہ مال اس کے بیٹے کی طرف جائے، یا کسی دور کے شخص کے لیے وصیت کرے اور قریبی رشتہ دار کو چھوڑ دے - تو ان کے درمیان صلح کی کوشش کرنے میں جلدی کرو۔ پس جب صلح ہو جائے تو صلح کرانے والے سے گناہ ساقط ہو جاتا ہے۔ اور صلح فرض کفایہ ہے؛ اگر ان میں سے کوئی ایک اسے انجام دے تو باقیوں سے ساقط ہو جاتا ہے، اور اگر وہ ایسا نہ کریں تو سب گناہگار ہوں گے (2)۔ ابن المنذر نے کہا: ہمیں ابن عباس سے روایت پہنچی ہے کہ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: {پھر جسے وصیت کرنے والے سے طرفداری کا خوف ہو}: یعنی گناہ۔ وہ کہتے ہیں: جب میت اپنی وصیت میں غلطی کرے، یا اس میں بے انصافی کرے، تو اولیاء پر کوئی حرج نہیں کہ وہ اس کی غلطی کو درستی کی طرف لوٹا دیں، اور یہی قول قتادہ، احمد اور اسحاق کا ہے۔ اور ہمیں ضحاک سے روایت ملی ہے کہ انہوں نے کہا: الجنف (طرفداری) سے مراد غلطی ہے، اور الاثم (گناہ) سے مراد جان بوجھ کر کرنا ہے، اور اسی طرح ثوری نے کہا۔ عطاء اور کسائی نے "جنفاً" کے بارے میں کہا: یعنی جھکاؤ (3)۔ ابو عبید نے کہا: حق سے بے انصافی اور روگردانی (4)۔ اور طاوس اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہتے تھے: {پھر جسے وصیت کرنے والے سے طرفداری یا گناہ کا خوف ہو}، انہوں نے کہا: وہ وہ آدمی ہے جو

اپنی بیٹی کی اولاد کے لیے وصیت کرتا ہے، اور اس سے اس کی مراد اپنی بیٹی ہوتی ہے (5)۔ طاوس کے قول کے دو معنی ہو سکتے ہیں: ایک یہ کہ وصیت کرنے والا کہے: میں نے اپنی بیٹی کی اولاد کے لیے اتنا اور اتنا وصیت کیا ہے، حالانکہ میری مراد صرف میری بیٹی ہے؛ تو وہ مردود ہے، اس پر اہل علم کے اتفاق کی وجہ سے۔ (1) المحرر الوجیز 1/ 249۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 1/ 73۔ (3) طبری کی تفسیر 3/ 400 اور 406 میں گزشتہ اقوال دیکھیں۔ (4) غریب الحدیث 3/ 314۔ (5) تفسیر طبری 3/ 145۔

The second meaning: That a man makes a bequest for his daughter's son, and does not mention anything in his will that indicates otherwise than the apparent meaning of the word of Allah Almighty. What makes this mandatory is its execution from the third [of the estate]. It is not permissible to assume anything other than the apparent meaning; because the Prophet ﷺ said: "Beware of suspicion, for suspicion is the falsest of speech"(1). Rather, it is recommended for a man to make a bequest to his relatives, because of the Hadith of the Prophet ﷺ where he said: "Charity given to a poor person is charity, and to a relative is two things: charity and maintaining kinship ties"(2). What must be rejected from a man's bequests on the grounds of partiality and injustice is a bequest of more than a third of his estate, a bequest to some of his heirs, and a bequest for any acts of disobedience(3).

Third: Ibn al-Arabi said(4): In this verse, there is evidence for judging based on suspicion, because if one suspects an intention for corruption, one must strive for reconciliation. If corruption is realized, it is not reconciliation; rather, it becomes a judgment of removal(5), nullifying corruption, and putting an end to it.

I say: This is based on the fact that "khāfa" (feared) means "khashiya" (apprehended) (6).

And His saying: {so he makes peace between them} is conjoined with "khāfa", and the pronoun refers to the heirs, though they were not mentioned because the meaning is understood, and the answer to the condition is: {there is no sin upon him} (7).

Fourth: There is no disagreement that charity during life and health is better than at the time of death, due to the saying of the Prophet (Peace Be Upon Him) when he was asked: Which charity is best? He said: "That you give charity while you are healthy and stingy..." the Hadith, recorded by the people of Sahih (Bukhari and Muslim)(8).

(1) Narrated by Ahmad (7337), Al-Bukhari (5143), and Muslim (2563) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. (2) Narrated by Ahmad (16233), At-Tirmidhi (658), An-Nasa'i in Al-Mujtaba 5/92, and in Al-Kubra (2374), and Ibn Majah (1844) from the hadith of Salman bin Amir Al-Dabbi. Al-Bukhari (1466) and Muslim (1000) narrated something similar from the hadith of Zainab, the wife of Abdullah bin Mas'ud, with the wording: "Yes, she has two rewards: the reward of kinship and the

reward of charity." (3) From his saying: "Ibn al-Mundhir said" on the previous page to this point, from (Zha). (4) His saying: "Ibn al-Arabi said." from (Zha). His speech is in Ahkam al-Qur'an 1/73-74. (5) From (Meem): "by repelling". (6) His saying: "I say this based..." from (Zha). (7) I'rab al-Qur'an 1/283. (8) Narrated by Al-Bukhari (1419) and (2748), and Muslim (1032) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, and it is in Musnad Ahmad (7159).

दूसरा अर्थ: कि एक व्यक्ति अपनी बेटी के बेटे के लिए वसीयत करे, और अपनी वसीयत में ऐसा कुछ भी उल्लेख न करे जो अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के स्पष्ट अर्थ के विपरीत हो। जो इसे अनिवार्य बनाता है वह तिहाई (संपत्ति के) से इसका क्रियान्वयन है। स्पष्ट अर्थ के अलावा कुछ और मानना अनुमेय नहीं है; क्योंकि पैगंबर ﷺ ने कहा: "संदेह से बचो, क्योंकि संदेह सबसे झूठी बात है" (1)। बल्कि, एक व्यक्ति के लिए अपने रिश्तेदारों के लिए वसीयत करना अनुशंसित है, क्योंकि पैगंबर ﷺ की हदीस के अनुसार उन्होंने कहा: "एक गरीब व्यक्ति को दिया गया दान दान है, और एक रिश्तेदार को दिया गया दान दो चीजें हैं: दान और रिश्तेदारी बनाए रखना" (2)। पक्षपात और अन्याय के आधार पर एक व्यक्ति की वसीयत में से जिसे अस्वीकार किया जाना चाहिए, वह है उसकी संपत्ति के एक तिहाई से अधिक की वसीयत, उसके कुछ वारिसों के लिए वसीयत, और अवज्ञा के सभी कृत्यों के लिए वसीयत (3)।

तीसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा (4): इस आयत में, संदेह के आधार पर निर्णय लेने का प्रमाण है, क्योंकि यदि कोई भ्रष्टाचार के इरादे का संदेह करता है, तो उसे सुलह के लिए प्रयास करना चाहिए। यदि भ्रष्टाचार का एहसास होता है, तो यह सुलह नहीं है; बल्कि, यह हटाने (5), भ्रष्टाचार को रद्द करने और इसे समाप्त करने का निर्णय बन जाता है।

मैं कहता हूँ: यह इस तथ्य पर आधारित है कि "खाफ़ा" (डरा) का अर्थ "खशिया" (आशंका) है (6)।

और उसका कथन: {तो वह उनके बीच मेल-मिलाप करा दे} "खाफ़ा" के साथ जुड़ा हुआ है, और सर्वनाम वारिसों को संदर्भित करता है, हालांकि उनका उल्लेख नहीं किया गया था क्योंकि अर्थ समझ में आता है, और शर्त का उत्तर है: {उस पर कोई पाप नहीं है} (7)।

चौथा: इसमें कोई असहमति नहीं है कि जीवन और स्वास्थ्य के दौरान दान करना मृत्यु के समय दान करने से बेहतर है, पैगंबर (उन पर शांति हो) के कथन के कारण जब उनसे पूछा गया: कौन सा दान सबसे अच्छा है? उन्होंने कहा: "कि तुम दान करो जब तुम स्वस्थ और कंजूस हो..." हदीस, जिसे साहिह (बुखारी और मुस्लिम) के लोगों ने दर्ज किया है (8)।

(1) अहमद (7337), अल-बुखारी (5143), और मुस्लिम (2563) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित। (2) अहमद (16233), अत-तिर्मिज़ी (658), अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 5/92 में, और अल-कुबरा (2374) में, और इब्न माजाह (1844) ने सलमान बिन आमिर अद-दबी की हदीस से

वर्णित किया। अल-बुखारी (1466) और मुस्लिम (1000) ने अब्दुल्ला बिन मसूद की पत्नी ज़ैनब की हदीस से कुछ ऐसा ही वर्णित किया है, जिसके शब्द हैं: "हाँ, उसके पास दो पुरस्कार हैं: रिश्तेदारी का पुरस्कार और दान का पुरस्कार।" (3) उनके कथन से: "इब्न अल-मुन्ज़िर ने पिछले पृष्ठ पर कहा" इस बिंदु तक, (ज़ाह) से। (4) उनका कथन: "इब्न अल-अरबी ने कहा।" (ज़ाह) से। उनका यह भाषण अहकाम अल-कुरान 1/73-74 में है। (5) (मीम) से: "हटाने के द्वारा"। (6) उनका कथन: "मैं कहता हूँ यह आधारित है..." (ज़ाह) से। (7) इ'राब अल-कुरान 1/283। (8) अल-बुखारी (1419) और (2748), और मुस्लिम (1032) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित, और यह मुसनद अहमद (7159) में है।

سورہ البقرہ: آیت 182 | 119

دوسرا معنی: کہ آدمی اپنی بیٹی کے بیٹے کے لیے وصیت کرے، اور اپنی وصیت میں ایسی کوئی چیز ذکر نہ کرے جو اللہ تعالیٰ کے قول کے ظاہر کے خلاف ہو، اور جو چیز اسے واجب کرتی ہے وہ تہائی مال سے اس کا نفاذ ہے، اور ظاہر کے سوا کچھ گمان کرنا جائز نہیں؛ کیونکہ نبی ﷺ نے فرمایا: "گمان سے بچو، کیونکہ گمان سب سے جھوٹی بات ہے"(1)۔ بلکہ مستحب ہے کہ آدمی اپنے رشتہ داروں کے لیے وصیت کرے، نبی ﷺ کی حدیث کی وجہ سے کہ آپ نے فرمایا: "مسکین پر صدقہ کرنا ایک صدقہ ہے، اور رشتہ دار پر دو چیزیں ہیں: صدقہ اور صلہ رحمی"(2)۔ اور جو چیز آدمی کی وصیتوں میں سے طرفداری اور ناانصافی کی بنا پر رد ہونی چاہیے وہ اس کے تہائی سے زیادہ کی وصیت، اس کے بعض وارثوں کے لیے وصیت، اور تمام گناہوں کے کاموں میں وصیت کرنا ہے(3)۔

تیسرا: ابن العربی(4) نے کہا: اس آیت میں گمان پر حکم لگانے کی دلیل ہے، کیونکہ جب فساد کے ارادے کا گمان ہو تو اصلاح کی کوشش واجب ہے، اور جب فساد ثابت ہو جائے تو وہ صلح نہیں رہتی، بلکہ وہ دفع کرنے(5)، فساد کو باطل کرنے اور اسے ختم کرنے کا حکم بن جاتا ہے۔

میں کہتا ہوں: یہ اس بنیاد پر ہے کہ "خاف" (ڈرا) بمعنی: "خشی" (اندیشہ کیا) ہے(6)۔

اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ﴾ (پھر ان کے درمیان صلح کروا دی) کا عطف "خاف" پر ہے، اور ضمیر وارثوں کی طرف ہے، اور ان کا تذکرہ نہیں ہوا کیونکہ معنی معلوم ہے، اور جوابِ شرط: "فلا إثم عليه" (تو اس پر کوئی گناہ نہیں) ہے(7)۔

چوتھا: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ زندگی اور صحت کی حالت میں صدقہ کرنا موت کے وقت سے بہتر ہے، آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے جب آپ سے پوچھا گیا: کون سا صدقہ سب سے بہتر ہے؟ آپ نے فرمایا: "یہ کہ تو صدقہ کرے اس حال میں کہ تو تندرست ہو اور مال کی حرص رکھتا ہو..." الحدیث، اسے اہل صحیح (بخاری و مسلم) نے روایت کیا ہے(8)۔

(1) اسے احمد (7337)، بخاری (5143) اور مسلم (2563) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے احمد (16233)، ترمذی (658)، نسائی نے المجتبیٰ 92/5 اور الکبریٰ (2374) میں، اور ابن ماجہ (1844) نے سلمان بن عامر الضبی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسی کی مانند بخاری (1466) اور مسلم (1000) نے عبداللہ بن مसूद کی اہلیہ زینب کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "ہاں، اس کے لیے دو اجر ہیں، رشتہ داری کا اجر اور صدقے کا اجر"۔ (3) ان کے قول: "ابن المنذر نے پچھلے صفحہ پر کہا" سے لے کر اس مقام تک، (ظ) سے۔ (4) ان کا قول: "ابن العربی نے کہا"۔ (ظ) سے۔ اور ان کی یہ بات احکام القرآن 1/ 73-74 میں ہے۔ (5) (م) سے: دفع کرنے کے ساتھ۔ (6) ان کا قول: میں کہتا ہوں یہ اس بنیاد پر ہے... (ظ) سے۔ (7) اعراب القرآن 1/ 283۔ (8) اسے بخاری (1419) اور (2748) اور مسلم (1032) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ مسند احمد (7159) میں ہے۔

Ad-Daraqutni narrated from Abu Sa'id al-Khudri that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "For a person to give one dirham in charity during his life is better for him than giving a hundred in charity at the time of his death." (1)

An-Nasa'i narrated from Abu Ad-Darda', from the Prophet (peace be upon him), that he said: "The likeness of the one who manumits a slave (2) or gives charity at the time of his death is like the one who offers a gift after he is full." (3)

Fifth Point: Whoever does not cause harm in his will, it becomes an expiation for what he left behind of his Zakat. Ad-Daraqutni narrated from Mu'awiya bin Qurra, from his father, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever is approached by death and makes a will, and his will is in accordance with the Book of Allah, it will be an expiation for what he left of his Zakat." (4) But if he causes harm in the will, it is:

Sixth Point: Ad-Daraqutni also narrated from Ibn Abbas, from the Messenger of Allah (peace be upon him), who said: "Causing harm in a will is one of the major sins." (5)

Abu Dawood narrated from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "A man or a woman may act in obedience to Allah for sixty years, then death comes to them, and they cause harm in their will, so they deserve the Fire." (6) An-Nasa'i entitled a section (7): "The Prayer over one who was unjust in his will: Ali bin Hujr informed us, Hushaym reported to us, from Mansur - who is Ibn Zadhan - from..."

(1) We did not find it in Ad-Daraqutni's Sunan, but Abu Dawood (2866) and Ibn Hibban (3334) recorded it. Its chain of narration includes Shurahbil bin Sa'd, who is weak. (2) In the manuscripts and (M): "spends". What is confirmed is from An-Nasa'i and sources of extraction. (3) Sunan An-Nasa'i Al-Sughra 6/238, and Al-Kubra (6408). Recorded by Ahmad in Al-Musnad (21718), Abu Dawood (3968), and At-Tirmidhi (2123) who said: A good authentic (Hasan Sahih) hadith. (4) Sunan Ad-Daraqutni 4/149. Also recorded by Ibn Majah (2705). Al-Busayri said in Misbah al-Zujajah 3/142: Its chain is weak. (5) Sunan Ad-Daraqutni 4/151. An-Nasa'i recorded it in Al-Kubra (11026) as Mauquf (stopping at a companion). Adh-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 3/224: The preserved version is Mauquf. (6) Sunan Abu Dawood (2867). Also recorded by Ahmad (7742), At-Tirmidhi (2117), and Ibn Majah (2704). Its chain includes Shahr

bin Hawshab who is weak. At-Tirmidhi said: A Hasan Sahih Gharib hadith. (7) In As-Sunan Al-Kubra 2/436, and similarly in Al-Sughra 4/64.

सूरा अल-बकराह: आयत 182 | 120

अद-दाराकुतनी ने अबू सईद अल-खुदनी से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फरमाया: "इंसान का अपनी जिंदगी में एक दिरहम सदका करना उसके लिए मरने के वक्त सौ दिरहम सदका करने से बेहतर है।" (1)

अन-नसाई ने अबू अद-दरदा से, नबी (स.अ.व.) से रिवायत की है कि आपने फरमाया: "उस शख्स की मिसाल जो अपनी मौत के वक्त किसी गुलाम को आजाद करता है (2) या सदका देता है, उस शख्स की तरह है जो पेट भर जाने के बाद तोहफा पेश करता है।" (3)

पांचवां बिंदु: जो अपनी वसीयत में किसी को नुकसान नहीं पहुंचाता, वह उसकी छोड़ी हुई जकात का कफ़ारा (प्रायश्चित) बन जाती है। अद-दाराकुतनी ने मुआविया बिन कुर्रा से, उन्होंने अपने पिता से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फरमाया: "जिसकी मौत का वक्त आ गया और उसने वसीयत की, और उसकी वसीयत अल्लाह की किताब के मुताबिक थी, तो वह उसकी छोड़ी हुई जकात का कफ़ारा होगी।" (4) लेकिन अगर उसने वसीयत में नुकसान पहुँचाया, तो वह है:

छठा बिंदु: अद-दाराकुतनी ने इब्न अब्बास से भी रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फरमाया: "वसीयत में नुकसान पहुँचाना कबीरा (बड़े) गुनाहों में से है।" (5)

अबू दाऊद ने अबू हुरैरा (रज़ि.) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फरमाया: "एक आदमी - या औरत - साठ साल तक अल्लाह की इबादत में गुज़ार देता है, फिर मौत आ जाती है, और वे वसीयत में नुकसान पहुँचाते हैं, तो उनके लिए आग (जहन्नम) वाजिब हो जाती है।" (6) अन-नसाई ने (7) एक बाब (अध्याय) का शीर्षक दिया: "उस व्यक्ति पर नमाज (जनाजा) जो अपनी वसीयत में नाइंसाफी करे: अली बिन हुज्र ने हमें बताया, हुशयम ने हमें मंसूर से - जो इब्न जाधान हैं - रिवायत की..."

(1) हमने इसे दाराकुतनी की सुनन में नहीं पाया, लेकिन अबू दाऊद (2866) और इब्न हिब्बान (3334) ने इसे निकाला है। इसके वर्णन श्रृंखला (इस्नाद) में शरहबील बिन साद हैं, जो कमज़ोर (ज़ईफ़) हैं। (2) हस्तलिखित प्रतियों और (एम) में: "खर्च करता है"। पुष्ट पाठ अन-नसाई और अन्य स्रोतों से है। (3) सुनन अन-नसाई अल-सुघरा 6/238, और अल-कुबरा (6408)। अहमद ने मसनद (21718) में, अबू दाऊद (3968) और अत-तिरमिज़ी (2123) ने इसे निकाला है और कहा: यह हसन सहीह हदीस है। (4) सुनन अद-दाराकुतनी 4/149। इसे इब्न माजाह (2705) ने भी निकाला है। अल-

बुसैरी ने मिस्बाह अल-ज़ुजाजह 3/142 में कहा है: इसका इस्नाद कमज़ोर है। (5) सुनन अद-दाराकुतनी 4/151। अन-नसाई ने अल-कुबरा (11026) में इसे मौकूफ़ के रूप में निकाला है। अल-ज़हाबी ने मीज़ान अल-इतिदाल 3/224 में कहा: महफ़ूज़ रिवायत मौकूफ़ है। (6) सुनन अबू दाऊद (2867)। इसे अहमद (7742), अत-तिरमिज़ी (2117) और इब्न माजाह (2704) ने भी निकाला है। इसके इस्नाद में शहर बिन हौशब है जो कमज़ोर है। अत-तिरमिज़ी ने कहा: हदीस हसन सहीह ग़रीब है। (7) सुनन अल-कुबरा 2/436 में, और इसी तरह सुघरा 4/64 में।

دارقطنی نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کسی شخص کا اپنی زندگی میں ایک درہم صدقہ کرنا اس کے لیے اس سے بہتر ہے کہ وہ اپنی موت کے وقت سو درہم صدقہ کرے۔" (۱)۔

نسائی نے ابودرداء رضی اللہ عنہ سے، نبی کریم ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس شخص کی مثال جو اپنی موت کے وقت (کسی غلام کو) آزاد کرتا ہے (۲) یا صدقہ دیتا ہے، اس شخص کی سی ہے جو پیٹ بھرنے کے بعد تحفہ پیش کرے۔" (۳)۔

پانچویں بات: جس شخص نے اپنی وصیت میں نقصان نہ پہنچایا، وہ اس کی چھوڑی ہوئی زکوٰۃ کا کفارہ بن جاتی ہے۔ دارقطنی نے معاویہ بن قرہ سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس کی موت کا وقت آ پہنچا اور اس نے وصیت کی، اور اس کی وصیت اللہ کی کتاب کے مطابق تھی، تو یہ اس کی زکوٰۃ میں جو کمی رہ گئی تھی اس کا کفارہ بن جائے گی۔" (۴)۔ پس اگر اس نے وصیت میں نقصان پہنچایا اور وہ یہ ہے:

چھٹی بات: دارقطنی نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بھی روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وصیت میں (وارثوں کو) نقصان پہنچانا کبیرہ گناہوں میں سے ہے۔" (۵)۔

ابوداؤد نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک مرد - یا عورت - ساٹھ سال تک اللہ کی اطاعت میں عمل کرتا ہے، پھر ان دونوں کی موت کا وقت آ جاتا ہے، پس وہ وصیت میں نقصان پہنچاتے ہیں، تو ان کے لیے آگ (جہنم) واجب ہو جاتی ہے۔" (۶)۔

اور نسائی نے (۷) عنوان قائم کیا: اس شخص پر نماز کا بیان جس نے اپنی وصیت میں ناانصافی کی: ہمیں علی بن حجر نے بتایا، ہمیں ہشیم نے منصور - جو کہ ابن زاذان ہیں - سے خبر دی۔۔۔

(۱) ہم اسے دارقطنی کی سنن میں نہیں پائے، اور اسے ابوداؤد (۲۸۶۶) اور ابن حبان (۳۳۳۴) نے روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں شرحبیل بن سعد ہے، جو کہ ضعیف ہے۔ (۲) قلمی نسخوں اور (م) میں ہے: "خرچ کرتا ہے"۔ اور جو ثابت ہے وہ نسائی اور دیگر تخریج کے مصادر سے ہے۔ (۳) سنن نسائی صغریٰ ۶ / ۲۳۸، اور کبریٰ (۶۴۰۸)۔ اور اسے احمد نے مسند (۲۱۷۱۸)، ابوداؤد (۳۹۶۸)، اور ترمذی (۲۱۲۳) نے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ (۴) سنن دارقطنی ۴ / ۱۴۹۔ اور اسے ابن ماجہ (۲۷۰۵) نے بھی روایت کیا ہے۔ بوصیری نے مصباح الزجاجہ ۳ / ۱۴۲ میں کہا: اس کی سند ضعیف ہے۔ (۵) سنن دارقطنی ۴ / ۱۵۱۔ اور اسے نسائی نے الکبریٰ (۱۱۰۲۶) میں موقوفاً روایت کیا ہے۔ ذہبی نے میزان الاعتدال ۳ / ۲۲۴ میں کہا: محفوظ روایت موقوف ہے۔ (۶) سنن ابوداؤد (۲۸۶۷)۔ اور اسے احمد (۷۷۴۲)، ترمذی (۲۱۱۷) اور ابن ماجہ (۲۷۰۴) نے بھی روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں شہر بن حوشب ہے جو کہ ضعیف ہے۔ ترمذی نے کہا: حدیث حسن صحیح غریب ہے۔ (۷) سنن کبریٰ ۲ / ۴۳۶ میں۔ اور اسی طرح صغریٰ ۴ / ۶۴ میں۔

Al-Hasan (1), on the authority of Imran ibn Husayn (may Allah be pleased with him), narrated that a man emancipated six slaves of his at the time of his death, and he had no other property besides them. This news reached the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and he became angry at that and said: "I intended not to pray for him." [Then he called his slaves] and divided them into three groups, then drew lots among them, freeing two and keeping four in slavery (2). Muslim recorded it with a similar meaning (3), except that he said at the end: "And he spoke harshly to him," instead of his saying: "I intended not to pray for him."

I say: This is a summary of the rulings on wills. Rulings regarding the executor and what he should do with the money will come later in this Surah at the words of the Almighty: "Say: To improve their lot is best" [Al-Baqarah: 220], and in Surah An-Nisa' at His saying: "And test the orphans" [Verse: 6], which will be sufficient, if Allah Almighty wills (4).

His Almighty saying: {O you who believe! Fasting is prescribed for you as it was prescribed for those before you, that you may become righteous. [183] [Fasting for] a fixed number of days; but if any of you is ill, or on a journey, the prescribed number (should be made up) from days later. For those who can do it (with hardship), is a ransom, the feeding of one that is indigent. But he that will give more, of his own free will, it is better for him. And it is better for you that ye fast, if ye only knew. [184]}

In it are six matters:

The First: His Almighty saying: {O you who believe! Fasting is prescribed for you.} After mentioning what was prescribed for the legally responsible people regarding retaliation (qisas) and wills, He also mentioned that fasting was prescribed for them, making it binding and obligatory upon them, and there is no disagreement about it. He (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Islam is built on five (pillars): Testimony that there is no god but Allah and that Muhammad is the Messenger of Allah, establishing prayer, giving zakat, fasting Ramadan, and performing Hajj," narrated by Ibn Umar; recorded by the Imams (5).

---

(1) After it in the copies: "from Samurah," which is a mistake. (2) Sunan an-Nasa'i al-Kubra (2096), and in al-Mujtaba 4/64, and what is between brackets is from it; it is in Musnad Ahmad (19866). (3) Sahih Muslim (1668). (4) From his saying: "I say: This is a summary of the rulings on wills..." to this place, is from (Zah), and it is not in the rest

of the copies. (5) His saying: "Recorded by the Imams" is from (Zah). The hadith is in Ahmad (6015), Bukhari (8), and Muslim (16), and the wording is his.

सूरह अल-बकरा: आयतें 183, 184 | पृष्ठ 121

अल-हसन (1) से वर्णित, इमरान बिन हुसैन (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के अधिकार पर, कि एक व्यक्ति ने अपनी मृत्यु के समय अपने छह दासों को मुक्त कर दिया, और उनके अलावा उसके पास कोई अन्य संपत्ति नहीं थी। यह बात पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तक पहुंची, और वे इस पर क्रोधित हुए और कहा: "मैंने इरादा किया था कि उनके लिए प्रार्थना (जनाज़ा) न करूं।" [फिर उन्होंने उनके दासों को बुलाया] और उन्हें तीन भागों में विभाजित किया, फिर उनके बीच लॉटरी निकाली, दो को मुक्त किया और चार को गुलामी में रखा (2)। मुस्लिम ने इसे इसी अर्थ के साथ दर्ज किया है (3), सिवाय इसके कि उन्होंने अंत में कहा: "और उन्होंने उससे कठोर शब्द कहे," उनके इस कथन के बजाय: "मैंने इरादा किया था कि उनके लिए प्रार्थना न करूं।"

मैंने कहा: यह वसीयत के नियमों का एक सारांश है, और वसी (कार्यकारी) के शासन और धन के साथ वह क्या करता है, इसके बारे में इस सूरह में सर्वशक्तिमान के शब्दों में आएगा: "कहें: उनके लिए सुधार सबसे अच्छा है" [अल-बकरा: 220], और सूरह अन-निसा में उनके इस कथन पर: "और अनाथों की परीक्षा लो" [आयत: 6], जिसमें पर्याप्त जानकारी होगी, यदि अल्लाह ने चाहा (4)।

परमेश्वर का कथन: {ऐ ईमान लाने वालो! तुम पर रोज़े अनिवार्य किए गए हैं जिस प्रकार तुमसे पहले के लोगों पर अनिवार्य किए गए थे, ताकि तुम संयमी बन सको। [183] [रोज़े] गिने-चुने दिनों के हैं; फिर जो कोई तुममें से बीमार हो या यात्रा पर हो, तो दूसरे दिनों में वही संख्या (पूरी करनी) है। और उन लोगों पर जो इसकी शक्ति रखते हों (परन्तु कठिनाई से), फ़िद्या (दंडस्वरूप) एक ग़रीब को खाना खिलाना है। फिर जो कोई अपनी खुशी से अधिक भलाई करे, तो वह उसके लिए बेहतर है। और यदि तुम रोज़ा रखो तो वह तुम्हारे लिए बेहतर है, यदि तुम जानते हो। [184]}

इसमें छह मुद्दे हैं:

पहला: परमेश्वर का कथन: {ऐ ईमान लाने वालो! तुम पर रोज़े अनिवार्य किए गए हैं।} जब उन्होंने मुकल्लफ़ (जिम्मेदार) लोगों पर अनिवार्य किए गए प्रतिशोध (किसास) और वसीयत का उल्लेख किया, तो उन्होंने यह भी उल्लेख किया कि उन पर रोज़ा अनिवार्य किया गया है, उन्हें इसका पाबंद बनाया गया है और इसे उन पर अनिवार्य कर दिया गया है, और इसमें कोई मतभेद नहीं है। उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा: "इस्लाम की बुनियाद पाँच (स्तम्भों) पर है: इस बात की गवाही

देना कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं और मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं, नमाज़ कायम करना, ज़कात देना, रमज़ान के रोज़े रखना और हज करना," इब्न उमर द्वारा वर्णित; इमामों द्वारा दर्ज (5)।

---

(1) प्रतियों में इसके बाद: "समराह से," जो गलत है। (2) सुनन अन-नसाई अल-कुबरा (2096), और अल-मुज्तबा 4/64 में, और कोष्ठक के बीच जो है वह वहीं से है; यह मुसनद अहमद (19866) में है। (3) सहीह मुस्लिम (1668)। (4) उनके कथन से: "मैंने कहा: यह वसीयत के नियमों का एक सारांश है..." इस स्थान तक, (ज़ह) से है, और बाकी प्रतियों में नहीं है। (5) उनका कथन: "इमामों द्वारा दर्ज" (ज़ह) से है। हदीस अहमद (6015), बुखारी (8), और मुस्लिम (16) में है, और शब्द उन्हीं के हैं।

الحسن (۱) سے مروی ہے، عمران بن حصین رضی اللہ عنہ سے، کہ ایک شخص نے اپنی موت کے وقت اپنے چھ غلام آزاد کر دیئے، اور اس کے پاس ان کے علاوہ کوئی مال نہیں تھا۔ یہ خبر نبی ﷺ کو پہنچی تو آپ ﷺ اس پر ناراض ہوئے اور فرمایا: «میں نے ارادہ کیا تھا کہ اس پر نماز (جنازہ) نہ پڑھوں» [پھر آپ نے ان کے غلاموں کو بلایا] اور انہیں تین حصوں میں تقسیم کیا، پھر ان کے درمیان قرعہ اندازی کی، تو دو کو آزاد کر دیا اور چار کو غلام رہنے دیا (۲)۔ اسے مسلم نے ہم معنی طور پر روایت کیا ہے (۳) سوائے اس کے کہ انہوں نے آخر میں کہا: اور آپ نے اس سے سخت بات کہی، بجائے اپنے اس قول کے: «میں نے ارادہ کیا تھا کہ اس پر نماز نہ پڑھوں»۔

میں نے کہا: یہ وصیتوں کے احکام کا ایک خلاصہ ہے، اور وصی کے حکم اور مال کے ساتھ وہ کیا کرتا ہے اس کا ذکر اسی سورہ میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس آئے گا: ﴿قُلْ إِصْلَاحٌ لَّهُمْ خَيْرٌ﴾ [البقرة: ۲۲۰]، اور سورہ نساء میں اس قول کے پاس: ﴿وَابْتَلُوا الْيَتَامَى﴾ [آیت: ۶]، جس میں ان شاء اللہ کافی وضاحت ہوگی (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اے ایمان والو! تم پر روزے فرض کیے گئے ہیں جس طرح تم سے پہلے لوگوں پر فرض کیے گئے تھے تاکہ تم پرہیزگار بن جاؤ۔ [۱۸۳] [روزے] گنتی کے چند دن ہیں؛ پھر تم میں سے جو بیمار ہو یا سفر پر ہو، تو دوسرے دنوں سے گنتی (پوری کرنی) ہے۔ اور جو لوگ اس کی طاقت رکھتے ہوں (مگر مشقت سے) ان پر فدیہ ایک مسکین کا کھانا کھلانا ہے۔ پھر جو کوئی اپنی خوشی سے نیکی کرے تو وہ اس کے لیے بہتر ہے۔ اور تمہارا روزہ رکھنا تمہارے لیے بہتر ہے اگر تم جانتے ہو۔ [۱۸٤]﴾

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اے ایمان والو! تم پر روزے فرض کیے گئے ہیں﴾۔ جب مکلف لوگوں پر فرض کیے گئے قصاص اور وصیت کا ذکر کیا، تو یہ بھی ذکر کیا کہ ان پر روزہ فرض کیا گیا ہے، انہیں اس کا پابند بنایا گیا، اور اسے ان پر واجب قرار دیا، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «اسلام کی بنیاد پانچ (ستونوں) پر ہے: اس بات کی گواہی دینا کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور محمد اللہ کے رسول ہیں، نماز قائم کرنا، زکوۃ دینا، رمضان کے روزے رکھنا، اور حج کرنا» اسے ابن عمر نے روایت کیا؛ ائمہ نے اسے نقل کیا ہے (٥)۔

---

(١) نسخوں میں اس کے بعد ہے: "سمرہ سے"، جو کہ غلطی ہے۔ (٢) سنن نسائی الکبریٰ (٢٠٩٦)، اور المجتبیٰ ٤/ ٦٤ میں، اور خط وحدانی کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے، اور یہ مسند احمد (١٩٨٦٦) میں ہے۔ (٣) صحیح مسلم (١٦٦٨)۔ (٤) ان کے قول: "میں نے کہا: یہ وصیتوں کے احکام کا ایک خلاصہ ہے..." اس مقام تک (ظ) سے ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (٥) ان کا قول: "ائمہ نے اسے نقل کیا ہے" (ظ) سے ہے۔ اور حدیث احمد (٦٠١٥)، بخاری (٨)، اور مسلم (١٦) میں ہے، اور لفظ انہی کا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184 (122)

Its meaning (1) in the language is: restraint, and ceasing movement from one state to another. Silence is called 'sawm' (fasting) because it is a restraint from speaking. Allah Almighty said, reporting about Maryam: {Indeed, I have vowed a fast to the Most Merciful} [Maryam: 26], meaning: silence from speech. And 'sawm' [regarding the wind] is the stillness of the wind, which is its restraint from blowing. And a beast 'saamat' (fasted) at its hitching post (2): it stood still and firm and did not eat fodder. And the day 'saama' (fasted): it became balanced [at midday]. And 'masaam' of the sun: where it is level at midday, and from it is the saying of Al-Nabighah:

Fasting horses and horses not fasting / Under the dust, and horses chewing their bits (3).

Meaning: horses standing still, restrained from running and movement, as he said:

As if the Pleiades were hung in their standing place (4).

Meaning: they are fixed in their positions and do not move. And his saying:

And the worst of pulleys are the 'fasting' ones (5).

Meaning: those that do not rotate.

And Imru' al-Qais said (6):

So leave this and drive away the worry from you with a camel / swift, when the day has 'fasted' and become intensely hot.

Meaning: the sun slowed down in moving and traveling, so through the slowing it became like one restrained.

And another said:

Until the day 'fasted' and became balanced / and 'saliva' flowed for the sun, so it descended (7).

---

(1) In (Z): 'And fasting', instead of: 'And its meaning'. (2) Al-Aariyy: The place where an animal is tied. Mukhtar al-Sahah. (3) Diwan of al-Nabighah al-Dhubyani p. 130, and in it: 'and others chewing'. (4) Its speaker is Imru' al-Qais, and it is in his Diwan p. 19, and its completion is: With ropes of linen to hard stones. (5) The rajaz is in Tahdhib al-Lugha 12/260, and al-Sahah and al-Lisan (sawm) without attribution, and before it: The worst of buckets is the one that stays at the edge of the well. (6) His Diwan p. 63.

(7) Mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr al-Muhit 2/26, and al-Samin in al-Durr al-Masun 2/266.

सूरह अल-बकरा: आयत 183, 184 (122)

भाषा में इसका अर्थ (1) है: संयम, और एक स्थिति से दूसरी स्थिति में जाने का त्याग। चुप्पी को 'सौम' (रोजा/उपवास) कहा जाता है, क्योंकि यह बोलने से संयम है। अल्लाह तआला ने मरियम के बारे में सूचना देते हुए कहा: {निश्चय ही मैंने रहमान (अत्यंत दयावान) के लिए एक रोज़े (मौन) की मन्नत मानी है} [मरियम: 26], अर्थात: बोलने से चुप्पी। और हवा का 'सौम': हवा का रुक जाना है, जो उसका बहने से संयम है। और जानवर अपने खूंटे (2) पर 'सामत' (उपवास किया): वह खड़ा रहा और स्थिर रहा और चारा नहीं खाया। और दिन 'सामा' (उपवास किया): संतुलित हो गया [दोपहर में]। और सूर्य का 'मसाम': जहाँ वह दोपहर में बराबर होता है, और इसी से अल-नाबिगा का कथन है:

कुछ उपवास करने वाले घोड़े और कुछ उपवास न करने वाले घोड़े / धूल के नीचे, और कुछ घोड़े अपनी लगाम चबाते हुए (3)।

अर्थात: स्थिर घोड़े जो दौड़ने और हिलने-डुलने से रुके हुए हैं, जैसा कि उसने कहा:

मानो कृत्तिका नक्षत्र (Pleiades) अपने स्थान पर टंगे हों (4)।

अर्थात: वे अपने स्थानों पर स्थिर हैं और हिलते नहीं हैं। और उसका कथन है:

और घिरनियों में सबसे खराब वे हैं जो 'उपवास' (स्थिर) हैं (5)।

अर्थात: वे जो घूमती नहीं हैं।

और इमरुल कयस ने कहा (6):

तो इसे छोड़ दो और एक तेज़ ऊंटनी के साथ अपनी चिंता दूर करो / जो तेज़ चलने वाली हो जब दिन 'उपवास' (ठहरा हुआ) हो और तप रहा हो।

अर्थात: सूर्य की गति और यात्रा धीमी हो गई, तो धीमेपन के कारण वह रुकने वाले के समान हो गया।

और एक अन्य ने कहा:

यहाँ तक कि जब दिन 'उपवास' कर गया और संतुलित हो गया / और सूरज के लिए 'लार' (गर्मी की लहरें) बह निकली, तो वह ढल गया (7)।

---

(1) (ज़) में: 'और उपवास', इसके बजाय: 'और इसका अर्थ'। (2) अल-आरी: वह स्थान जहाँ जानवर को बाँधा जाता है। मुख्तार अल-सहाह। (3) दीवान अल-नाबिगा अल-दुब्यानी पृष्ठ 130, और इसमें है: 'और अन्य चबाते हुए'। (4) इसके कहने वाले इमरुल कयस हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 19 में है, और इसकी पूर्णता है: सन की रस्सियों के साथ सख्त पत्थरों तक। (5) यह रजज़ तहजीब अल-लुगा 12/260 में है, और अल-सहाह और अल-लिसान (सौम) में बिना किसी श्रेय के, और इससे पहले है: सबसे खराब डोल वह है जो कुएँ के किनारे पर ही बना रहे। (6) उनका दीवान पृष्ठ 63। (7) इसका उल्लेख अबू हयान ने अल-बहर अल-मुहीत 2/26 में और अल-समीन ने अल-दुर अल-मसून 2/266 में किया है।

سورة البقرہ: آیات ۱۸۳ ، ۱۸۴ (۱۲۲)

لغت میں اس کا معنی (۱) ہے: رکنا، اور ایک حالت سے دوسری حالت میں منتقلی کو چھوڑنا۔ اور خاموشی کو 'صوم' کہا جاتا ہے، کیونکہ یہ بات کرنے سے رکنا ہے، اللہ تعالیٰ نے مریم کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: {بیشک میں نے رحمن کے لیے روزے (خاموشی) کی منت مانی ہے} [مریم: ۲۶]، یعنی: بات کرنے سے خاموشی۔ اور ہوا کا 'صوم': ہوا کا ٹھہرنا ہے، اور یہ اس کا چلنے سے رکنا ہے۔ اور جانور اپنے کھونٹے (۲) پر 'صامت' (کھڑا رہا): وہ کھڑا رہا اور ثابت قدم رہا اور چارہ نہیں کھایا۔ اور دن 'صام' (ٹھہر گیا): اعتدال پر آ گیا [دوپہر کے وقت]۔ اور سورج کا 'مصام': جہاں وہ نصف النہار میں برابر ہوتا ہے، اور اسی سے النابغہ کا قول ہے:

کچھ گھوڑے روزے سے (ساکن) ہیں اور کچھ غیر صائمہ (روزے سے نہیں) / گرد کے نیچے، اور کچھ گھوڑے لگامیں چبا رہے ہیں (۳)۔

یعنی: ٹھہرے ہوئے گھوڑے جو دوڑنے اور حرکت کرنے سے رکے ہوئے ہیں، جیسا کہ اس نے کہا:

گویا کہ ثریا (ستارے) اپنے مقام پر لٹکا دیے گئے ہوں (۴)۔

یعنی: وہ اپنے مقامات پر ثابت ہیں پس منتقل نہیں ہوتے، اور اس کا قول:

اور چرخیوں میں سب سے بری وہ ہیں جو 'صائمہ' (جامد) ہیں (۵)۔

یعنی: وہ جو گھومتی نہیں ہیں۔

اور امرؤ القیس نے کہا (۶):

پس اسے چھوڑو اور اپنے غم کو ایک ایسی اونٹنی کے ذریعے بہلاؤ / جو تیز رفتار ہو جب دن 'صام' (ساکن) ہو اور تپ رہا ہو۔

یعنی: سورج کی منتقلی اور چلنے کی رفتار سست ہو گئی، تو سستی کی وجہ سے وہ رکنے والے کی طرح ہو گیا۔

اور ایک دوسرے (شاعر) نے کہا:

یہاں تک کہ جب دن 'صام' ہو گیا اور اعتدال پر آ گیا / اور سورج کے لیے 'لعاب' (حرارت کی لہریں) بہہ نکلا تو وہ ڈھل گیا (۷)۔

---

(۱) (ظ) میں ہے: 'والصیام'، بجائے: 'ومعناہ'۔ (۲) الآری: جانور کے باندھنے کی جگہ۔ مختار الصحاح۔ (۳) دیوان النابغہ الذبیانی ص ۱۳۰، اور اس میں ہے: 'واخری تعلک'۔ (۴) اس کے کہنے والے امرؤ القیس ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۹ میں ہے، اور اس کی تکمیل ہے: کتان کی رسیوں کے ساتھ سخت پتھروں تک۔ (۵) یہ رجز تہذیب اللغۃ ۱۲ / ۲۶۰ میں ہے، اور الصحاح اور اللسان (صوم) میں بغیر کسی نسبت کے، اور اس سے پہلے ہے: سب سے برا ڈول وہ ہے جو کنویں کے کنارے چمٹا رہے۔ (۶) ان کا دیوان ص ۶۳۔ (۷) اسے ابو حیان نے البحر المحیط ۲/۲۶ میں ذکر کیا ہے، اور السمین نے الدر المصون ۲/۲۶۶ میں۔

123 Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184

And another said: Ostriches in Wajrah with yellow cheeks, do not taste sleep except while standing (1). Meaning: standing. And there is much poetry with this meaning. Fasting in Sharia: Refraining from things that break the fast with the intention being present from the break of dawn until sunset, and its completion and perfection is by avoiding forbidden acts, and not falling into prohibitions, because of the saying of the Prophet (Peace Be Upon Him): "Whoever does not give up false speech and acting upon it, Allah has no need of him giving up his food and drink" (2).

Second: The merit of fasting is great, and its reward is immense. Many authentic (sahih) and good (hasan) reports have come regarding this, which the Imams mentioned in their Masanid, and some will follow. It is enough for you now regarding the merit of fasting that Allah singled it out by attributing it to Himself, as established in the Hadith from the Prophet ﷺ that he said, reporting from his Lord: "Allah Blessed and Exalted says: Every deed of the son of Adam is for him except fasting; it is for Me and I shall reward for it" - the Hadith (3). Fasting was singled out as being for Him - even though all acts of worship are for Him - for two reasons by which fasting differs from (4) all other acts of worship: The first: That fasting prevents the soul's pleasures and desires in a way that other acts of worship do not. Except for prayer, as established in the explanation of His Exalted saying: {And indeed, it is difficult} [Al-Baqarah: 45] (5). The second: That fasting is a secret between the servant and his Lord, not apparent except to Him. Therefore, it became exclusive to Him. Other acts of worship are apparent; one might do them for show or hypocrisy. For this reason, it became more specific to fasting than others (6). And other things have been said.

---

(1) Its author is Bishr bin Abi Khazim, and it is in his Diwan p. 199, and in it: "Ostriches with a bit of yellow cheeks, do not taste water..." and previously 2/144. (2) Narrated by Ahmad (3839) and Al-Bukhari (1903) from the Hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. (3) Narrated by Ahmad (7494), Al-Bukhari (1904), and Muslim (1151) from the Hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. (4) In the manuscript copies: "by them" (feminine singular). What is established is from (m), which is consistent with what is in "Al-Nukat wal-'Uyun". (5) From his saying: "Except for prayer..." from (ظ). (6) Al-Nukat wal-'Uyun 1/235.

123 सूरा अल-बक़रह: आयत 183, 184

एक अन्य कवि ने कहा: वजरा में पीले गालों वाले शुतुरमुर्ग, वे खड़े होने के अलावा नींद का स्वाद नहीं चखते (1)। यानी: खड़े होकर। और इस अर्थ में बहुत सारी कविताएँ हैं। शरीयत में रोज़ा: सुबह होने से लेकर सूर्यास्त तक नीयत के साथ रोज़ा तोड़ने वाली चीज़ों से परहेज़ करना, और इसकी पूर्णता और पूर्णता वर्जित चीज़ों से बचने और हराम चीज़ों में न पड़ने से है, जैसा कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जो कोई झूठ बोलना और उस पर अमल करना नहीं छोड़ता, अल्लाह को उसके खाना-पीना छोड़ने की कोई ज़रूरत नहीं है" (2)।

दूसरा: रोज़े की फ़ज़ीलत बड़ी है, और इसका सवाब (पुण्य) बहुत बड़ा है। इस बारे में कई सहीह और हसन रिवायतें आई हैं, जिनका ज़िक्र इमामों ने अपनी मसानिद में किया है, और कुछ आगे आएंगी। रोज़े की फ़ज़ीलत के बारे में आपके लिए इतना ही काफ़ी है कि अल्लाह ने इसे अपने साथ जोड़कर विशेष बनाया है, जैसा कि पैगंबर ﷺ की हदीस में साबित है कि उन्होंने अपने रब की ओर से बताते हुए फ़रमाया: "अल्लाह तबारक व तआला फ़रमाता है: आदम के बेटे का हर काम उसके लिए है सिवाय रोज़े के, वह मेरे लिए है और मैं ही उसका बदला दूंगा" - हदीस (3)। रोज़े को केवल इसलिए विशेष बनाया गया है - हालाँकि सभी इबादतें उसके लिए हैं - दो कारणों से जिनसे रोज़ा (4) अन्य इबादतों से अलग है: पहला: यह कि रोज़ा नफ़्स की लज्ज़त और इच्छाओं को उस तरह से रोकता है जैसा कि अन्य इबादतें नहीं रोकतीं। सिवाय नमाज़ के, जैसा कि अल्लाह तआला के इस फ़रमान की व्याख्या में स्थापित है: {और बेशक यह भारी है} [अल-बक़रह: 45] (5)। दूसरा: यह कि रोज़ा बंदे और उसके रब के बीच एक राज़ है, जो उसके अलावा किसी पर ज़ाहिर नहीं होता। इसलिए, यह उसके लिए विशिष्ट हो गया। अन्य इबादतें ज़ाहिर हैं; शायद कोई उन्हें दिखावे या पाखंड के लिए करे। इसी कारण से, यह दूसरों की तुलना में रोज़े के लिए अधिक विशिष्ट हो गया (6)। और इसके अलावा और भी बातें कही गई हैं।

---

(1) इसके लेखक बिशर बिन अबी खाजिम हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 199 में है, और इसमें है: पीले गालों वाले शुतुरमुर्ग, जो पानी नहीं चखते... और पहले 2/144। (2) इसे अहमद (3839) और अल-बुखारी (1903) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से बयान किया है। (3) इसे अहमद (7494), अल-बुखारी (1904), और मुस्लिम (1151) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से बयान किया है। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: "बहा"। जो स्थापित है वह (एम) से है, जो "अल-नुकत

वल-उयून" में जो है उसके अनुरूप है। (5) उनके कथन से: "नमाज़ के अलावा..." (ظ) से। (6) अल-नुकत वल-उयून 1/235।

۱۲۳ سورہ البقرہ: الآیتان ۱۸۳ ، ۱۸۴

ایک اور نے کہا: وجرہ میں پیلے گالوں والے شتر مرغ، وہ کھڑے ہونے کے علاوہ نیند کا ذائقہ نہیں چکھتے (۱)۔ یعنی: کھڑے ہو کر۔ اور اس معنی میں بہت سی شاعری موجود ہے۔ شریعت میں روزہ: صبح صادق سے غروب آفتاب تک نیت کے ساتھ روزہ توڑنے والی چیزوں سے رک جانا، اور اس کی تکمیل اور کمال ممنوعہ کاموں سے بچنے اور حرام کاموں میں نہ پڑنے سے ہے، کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جس نے جھوٹ بولنا اور اس پر عمل کرنا نہ چھوڑا، اللہ کو اس کے کھانے پینے کے چھوڑنے کی کوئی حاجت نہیں» (۲)۔

دوسری بات: روزے کی فضیلت عظیم ہے، اور اس کا ثواب بہت زیادہ ہے۔ اس بارے میں بہت سی صحیح اور حسن احادیث آئی ہیں، جن کا ذکر ائمہ نے اپنی مسانید میں کیا ہے، اور کچھ آگے آئیں گی۔ روزے کی فضیلت کے لیے آپ کو اتنا ہی کافی ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اسے اپنی طرف منسوب کر کے خاص کیا ہے، جیسا کہ نبی ﷺ کی حدیث میں ثابت ہے کہ آپ ﷺ نے اپنے رب کے حوالے سے فرمایا: «اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: ابن آدم کا ہر عمل اس کے لیے ہے سوائے روزے کے، وہ میرے لیے ہے اور میں ہی اس کی جزا دوں گا» - الحدیث (۳)۔ روزے کو خاص طور پر اللہ کے لیے قرار دیا گیا ہے - اگرچہ تمام عبادات اسی کے لیے ہیں - دو وجوہات کی بنا پر جن کی وجہ سے روزہ (۴) دیگر تمام عبادات سے ممتاز ہے: پہلی وجہ: یہ کہ روزہ نفس کی لذتوں اور خواہشات سے اس طرح روکتا ہے جس طرح دیگر عبادات نہیں روکتیں۔ سوائے نماز کے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی وضاحت میں طے پایا ہے: ﴿وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ﴾ [البقرة: ۴۵] (۵)۔ دوسری وجہ: یہ کہ روزہ بندے اور اس کے رب کے درمیان ایک راز ہے، جو اس کے سوا کسی پر ظاہر نہیں ہوتا۔ اس لیے یہ اس کے ساتھ خاص ہو گیا، جبکہ دیگر عبادات ظاہر ہیں، ہو سکتا ہے کوئی

انہیں دکھاوے اور ریا کاری کے لیے کرے، اسی لیے یہ دوسروں کے مقابلے میں روزے کے ساتھ زیادہ مخصوص ہو گیا (۶)۔ اور اس کے علاوہ بھی باتیں کہی گئی ہیں۔

---

(۱) اس کے شاعر بشر بن ابی خازم ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۹۹ میں ہے، اور اس میں ہے: پیلے گالوں والے شتر مرغ، جو پانی کا ذائقہ نہیں چکھتے... اور پہلے گزر چکا ۱۴۴/۲۔ (۲) اسے احمد (۳۸۳۹) اور بخاری (۱۹۰۳) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے احمد (۷۴۹۴)، بخاری (۱۹۰۴) اور مسلم (۱۱۵۱) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) قلمی نسخوں میں: «بها» ہے۔ اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے جو کہ «النكت والعيون» کے مطابق ہے۔ (۵) ان کے قول سے: «سوائے نماز کے...» (ظ) سے۔ (۶) النكت والعيون ۱/ ۲۳۵۔

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184 — Page 124

The third [point]: Allah's saying: ﴿كَمَا كُتِبَ﴾ (as it was prescribed). The 'ka' (as) is in the position of accusative (nasb) as an adjective (na't). The implied meaning is: "a prescription as...", or "a fasting as...". Or it is a 'hal' (circumstantial adverb) for 'the fasting', meaning: fasting has been prescribed for you resembling what (1) was prescribed for those before you (2). Some grammarians said: the 'ka' is in the position of nominative (raf') as an adjective for 'the fasting', since its definition is not absolute, due to the ambiguity in it which (3) the Sharia has clarified. Therefore, it is permissible to describe it with "kama" (as), since only indefinite nouns are described by it. Thus, it is in the position of: 'fasting has been prescribed for you'. This view has been weakened.

And "ma" (what) is in the position of genitive (khafd), and its relative clause (silah) is: ﴿كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ﴾ (it was prescribed for those before you). The pronoun in "kutiba" (it was prescribed) refers back to "ma" (4).

And the people of interpretation (Ahl al-Ta'wil) differed regarding the point of resemblance, which are:

The fourth [point]: Ash-Sha'bi, Qatadah, and others said: The resemblance refers to the time of fasting and the amount of fasting. Indeed, Allah the Almighty prescribed the fasting of Ramadan for the people (5) of Moses and Jesus, but they changed it. Their rabbis added ten days to it. Then one of their rabbis fell ill, and he vowed that if Allah healed him, he would add ten days to their fasting. He did so, and the Christians' fasting became fifty days. It became difficult for them in the heat, so they moved it to the spring (6). Al-Nahhas chose this view (7) and said: It is most similar to what is in the verse. There is a Hadith that points to its correctness, narrated on the authority of Daghfal bin Hanzalah, from the Prophet ﷺ who said: "A month of fasting was prescribed for the Christians. Then a man from among them fell ill, and they said: 'If Allah heals him, we will certainly add ten [days].' Then there was another who ate meat and his mouth became painful, so they said: 'If Allah heals him, we will certainly add seven.' Then there was another king, and they said: 'We will certainly complete these seven days and make our fasting in..."

(1) In (Kh), (Z), (D), and (M): 'kama'. What is fixed is from (Za), which corresponds to what is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/250. And the text is from it. (2) His saying: 'from before you', from (M) and Al-Muharrar al-Wajiz. (3) In (D), (Za), and (M): 'bima'. What is fixed is from (Z) and (Kh), which corresponds to what is in Al-Muharrar al-Wajiz. (4)

I'rab al-Qur'an 1/284. (5) The word 'people' is from (M). (6) Tabari narrated something similar 3/153 from ash-Sha'bi, see Al-Muharrar al-Wajiz 1/250. (7) In An-Nasikh wal-Mansukh 1/492.

सूरह अल-बकराह: आयत १८३, १८४ — पृष्ठ १२४

तीसरी बात: अल्लाह का कथन: ﴿كَمَا كُتِبَ﴾ (जैसे कि यह निर्धारित किया गया था)। यहाँ 'का' (जैसे) विशेषण (न'त) के रूप में कर्म कारक (नसब) की स्थिति में है। निहित अर्थ है: "एक विधान जैसा...", या "एक उपवास जैसा..."। या यह 'उपवास' (सियाम) की स्थिति (हाल) के रूप में है, जिसका अर्थ है: आप पर उपवास वैसे ही निर्धारित किया गया है जैसे (१) उन लोगों पर निर्धारित किया गया था जो आपसे पहले थे (२)। कुछ वैयाकरणों ने कहा: यहाँ 'का' उपवास के लिए विशेषण के रूप में कर्ता कारक (रफ़') की स्थिति में है, क्योंकि इसकी व्याख्या पूर्ण नहीं है, उस अस्पष्टता के कारण जिसे (३) शरीयत ने स्पष्ट किया है। इसलिए, इसे "कमा" (जैसा) के साथ वर्णित करना अनुमत था, क्योंकि इसके द्वारा केवल अनिश्चित संज्ञाओं (नकरा) का वर्णन किया जाता है। अतः यह इस भाव में है: 'आप पर उपवास निर्धारित किया गया है'। इस मत को कमज़ोर माना गया है।

और "मा" (जो) कर्म कारक (खफ़द) की स्थिति में है, और इसका उपवाक्य (सिला) है: ﴿كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ﴾ (जो तुमसे पहले लोगों पर निर्धारित किया गया था)। "कुतिबा" (निर्धारित किया गया) में निहित सर्वनाम "मा" की ओर संकेत करता है (४)।

और व्याख्याकारों (अहल-ए-तावील) ने समानता के बिंदु के बारे में मतभेद किया है, जो इस प्रकार हैं:

चौथी बात: अल-शाबी, क़तादा और अन्य ने कहा: समानता उपवास के समय और उपवास की अवधि को संदर्भित करती है। वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मूसा और ईसा के लोगों (५) के लिए रमज़ान के उपवास का विधान किया था, लेकिन उन्होंने इसे बदल दिया। उनके विद्वानों ने इसमें दस दिन और जोड़ दिए। फिर उनके विद्वानों में से एक बीमार हो गया, तो उसने मन्नत मानी कि यदि अल्लाह उसे चंगा कर दे, तो वह उनके उपवास में दस दिन और जोड़ देगा। उसने ऐसा ही किया, और ईसाइयों का उपवास पचास दिनों का हो गया। भीषण गर्मी में उनके लिए यह कठिन हो गया, इसलिए उन्होंने इसे वसंत ऋतु (६) में स्थानांतरित कर दिया। अल-नहस ने इस मत को चुना (७) और कहा: यह आयत में जो कुछ वर्णित है उससे अधिक मिलता-जुलता है। इसमें एक हदीस भी है जो इसकी सत्यता की ओर संकेत करती है; दघफ़ल बिन हनज़ला के हवाले से, नबी ﷺ से वर्णित है, जिन्होंने कहा: "ईसाइयों पर एक महीने का उपवास अनिवार्य था। फिर उनमें से एक आदमी बीमार हो गया, तो उन्होंने कहा: 'यदि अल्लाह उसे चंगा कर दे, तो हम निश्चित रूप से दस [दिन] और बढ़ा देंगे।' फिर एक और था जिसने मांस खाया और उसके मुँह में दर्द हुआ, तो उन्होंने कहा: 'यदि

अल्लाह उसे चंगा कर दे, तो हम निश्चित रूप से सात [दिन] और बढ़ा देंगे।' फिर एक और राजा आया और उन्होंने कहा: 'हम इन सात दिनों को निश्चित रूप से पूरा करेंगे और अपना उपवास ... में मनाएंगे'"

(१) (ख), (ज़), (द) और (म) में: 'कमा' है। (ज़ा) से जो निश्चित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५० के अनुरूप है। और कथन उसी से है। (२) उनका कहना: 'तुमसे पहले वालों से', (म) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (३) (द), (ज़ा) और (म) में: 'बिमा' है। (ज़) और (ख) से जो निश्चित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है। (४) इ'राब अल-कुरान १/२८४। (५) शब्द 'लोग' (म) से है। (६) तबरी ने ३/१५३ में अल-शाबी से इसी तरह का वर्णन किया है, देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५०। (७) अन-नाऩिख वल-मंसूख १/४९२ में।

سورہ البقرہ: آیات ۱۸۳ ، ۱۸۴ ـــ ۱۲۴

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿كَمَا كُتِبَ﴾ (جیسا کہ فرض کیا گیا)۔ لفظ 'کاف' (جیسا) صفت کے طور پر حالتِ نصب میں ہے۔ تقدیرِ کلام یہ ہے: "کتاباً کما" (ایک ایسا لکھنا جیسا) یا "صوماً کما" (ایسا روزہ جیسا)۔ یا یہ 'الصیام' سے حال ہے، یعنی: تم پر روزہ فرض کیا گیا اس حال میں کہ وہ اس کے مشابہ ہے جو (۱) تم سے پہلے لوگوں پر فرض کیا گیا تھا (۲)۔ بعض ماہرینِ نحو نے کہا: 'کاف' صفت ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، کیونکہ اس کی تعریف مکمل نہیں ہے، اس اجمال کی وجہ سے جسے (۳) شریعت نے واضح کیا ہے، اسی لیے اسے "کما" کے ساتھ موصوف کرنا جائز ہوا، کیونکہ اس کے ذریعے صرف نکرہ کی صفت بیان کی جاتی ہے۔ تو یہ اس طرح ہے جیسے کہا جائے: "تم پر روزے فرض کیے گئے"۔ اس قول کو ضعیف قرار دیا گیا ہے۔

اور "ما" حالتِ جر (خفض) میں ہے، اور اس کا صلہ ہے: ﴿كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ﴾ (جو تم سے پہلے لوگوں پر فرض کیا گیا تھا)۔ "کتب" میں ضمیر "ما" کی طرف لوٹتی ہے (۴)۔

اور اہلِ تاویل نے تشبیہ کے مقام میں اختلاف کیا ہے، اور وہ یہ ہیں:

چوتھی بات: پس شعبی، قتادہ اور دیگر نے کہا: تشبیہ روزے کے وقت اور روزے کی مقدار کی طرف لوٹتی ہے۔ بے شک اللہ تعالیٰ نے موسیٰ اور عیسیٰ (علیہما السلام) کی قوم (۵) پر رمضان کے روزے فرض کیے تھے، لیکن انہوں نے اسے بدل دیا۔ ان کے علماء نے ان پر دس دن کا اضافہ کر دیا، پھر ان کے بعض علماء بیمار ہو گئے، تو اس نے نذر مانی کہ اگر اللہ نے اسے شفا دی تو وہ ان کے روزوں میں دس دن کا اضافہ کر دے گا۔ اس نے ایسا ہی کیا، تو عیسائیوں کے روزے پچاس دن کے ہو گئے۔ گرمی میں ان کے لیے یہ مشکل ہو گیا، تو انہوں نے اسے موسمِ

بہار (۶) کی طرف منتقل کر دیا۔ النحاس نے اسی قول کو پسند کیا (۷) اور کہا: یہ آیت کے مفہوم کے زیادہ مشابہ ہے۔ اس بارے میں ایک حدیث بھی ہے جو اس کی صحت پر دلالت کرتی ہے؛ اسے دغفل بن حنظلہ سے، نبی کریم ﷺ سے روایت کیا گیا ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "عیسائیوں پر ایک ماہ کے روزے فرض تھے، پھر ان میں سے ایک آدمی بیمار ہو گیا، تو انہوں نے کہا: 'اگر اللہ نے اسے شفا دی تو ہم ضرور دس (دن) کا اضافہ کریں گے۔' پھر ایک اور تھا، اس نے گوشت کھایا جس سے اس کے منہ میں تکلیف ہوئی، تو انہوں نے کہا: 'اگر اللہ نے اسے شفا دی تو ہم ضرور سات (دن) کا اضافہ کریں گے۔' پھر ایک اور بادشاہ آیا، تو انہوں نے کہا: 'ہم ضرور ان سات دنوں کو پورا کریں گے، اور ہم اپنے روزے (اس مہینے) میں رکھیں گے...'"

(۱) (خ)، (ز)، (د) اور (م) میں: 'کما' ہے۔ (ظ) سے جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۰ کے موافق ہے۔ اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) ان کا قول: 'تم سے پہلے'، (م) اور المحرر الوجیز سے ہے۔ (۳) (د)، (ظ) اور (م) میں: 'بما' ہے۔ (ز) اور (خ) سے جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (۴) إعراب القرآن ۱/ ۲۸۴۔ (۵) لفظ "قوم" (م) سے ہے۔ (۶) طبری نے ۳/ ۱۵۳ میں شعبی سے اسی کی مثل روایت کیا ہے، دیکھیے المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۰۔ (۷) الناسخ والمنسوخ ۱/ ۴۹۲ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184 | Page 125

Al-Rabi' said: So it became fifty days (1).

Mujahid said: Allah, the Mighty and Sublime, prescribed the fast of the month of Ramadan for every nation (2).

It was said: They took to precaution, so they fasted a day before the thirty days and a day after them, generation after generation, until their fast reached fifty days. It became difficult for them in the heat, so they shifted it to the solar season. Al-Naqqash said: In this regard, there is a narration from Daghfal bin Hanzalah, Al-Hasan Al-Basri, and Al-Suddi (3).

I say: For this reason - and Allah knows best - it is now disliked to fast the day of doubt and the six days of Shawwal immediately following the day of Eid al-Fitr, joining them together. Al-Sha'bi said: If I were to fast the whole year, I would break my fast on the day of doubt, and that is because the Christians were prescribed the fast of the month of Ramadan just as it was prescribed for us. Then they shifted it to the solar season because it had coincided (4) with the summer heat. So they counted thirty days, then a generation came after them and took to precaution for themselves, so they fasted a day before the thirty days and a day after. Then each subsequent generation continued to follow the custom of those before them until they reached fifty days. That is the meaning of His words: {as it was prescribed for those before you} (5). That is, it was prescribed for people of all religions; so this is one view (6).

It was said: The comparison refers to the principle of its obligation on those who preceded, not in time and manner.

It was said: The comparison applies to the nature of the fast that was upon them, such as their prohibition from eating.

(1) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 1/492. It was also narrated by Al-Bukhari in Al-Tarikh al-Kabir 3/254-255, and Al-Tabarani in Al-Awsat (8189) through Al-Hasan from Daghfal, as a Marfu' (elevated) report. Al-Bukhari said: It is not to be followed, and Hasan's hearing from Daghfal is not known, nor is Daghfal known to have met the Prophet ﷺ. It was also narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (4203), and through him by Al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal 8/486 (biography of Daghfal) as a Mawquf (stopped) report. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 1/236. (3) See Al-Muharrar Al-Wajiz 1/250. The narration of Daghfal bin Hanzalah was mentioned recently. As for the saying of

Al-Hasan Al-Basri, it was narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (1626), and the saying of Al-Suddi was narrated by Al-Tabari 3/154. (4) In (M): coincides. (5) Narrated by Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/111, and Al-Tabari 3/153, and it has been mentioned recently. (6) From his saying: meaning it was prescribed... from (Z).

सूरह अल-बक़रह: आयत 183, 184 | पृष्ठ 125

अल-रबी' ने कहा: तो वे पचास (दिन) हो गए (1)।

मुजाहिद ने कहा: अल्लाह अज़-व-जल्ल ने हर उम्मत पर रमज़ान के महीने के रोज़े फ़र्ज़ किए थे (2)।

कहा गया है: उन्होंने एहतियात (सावधानी) बरती, तो उन्होंने तीस दिनों से पहले एक दिन और बाद में एक दिन रोज़ा रखना शुरू किया, पीढ़ी दर पीढ़ी, यहाँ तक कि उनके रोज़े पचास दिन तक पहुँच गए। फिर गर्मी में उनके लिए यह कठिन हो गया, तो उन्होंने इसे सौर ऋतु (फस्ल शम्सी) में बदल दिया। अल-नक्काश ने कहा: इस बारे में दघफ़ल बिन हंज़ला, हसन बसरी और सुद्दी से रिवायत (कथन) है (3)।

मैं कहता हूँ: इसी कारण - और अल्लाह बेहतर जानता है - अब 'यौम-ए-शक' (संदेह का दिन) और ईद-उल-फ़ित्र के ठीक बाद शव्वाल के छह रोज़ों को लगातार रखना नापसंद किया जाता है। शाबी ने कहा: अगर मैं पूरे साल रोज़ा रखूँ, तब भी शक के दिन रोज़ा नहीं रखूँगा। इसकी वजह यह है कि ईसाइयों पर रमज़ान के रोज़े वैसे ही फ़र्ज़ किए गए थे जैसे हम पर। फिर उन्होंने इसे सौर ऋतु में बदल दिया क्योंकि वह भीषण गर्मी (4) के समय पड़ता था। उन्होंने तीस दिन गिने, फिर उनके बाद की पीढ़ी ने एहतियात के तौर पर तीस दिन से पहले और बाद में एक-एक दिन रोज़ा बढ़ाया। फिर आने वाली पीढ़ियाँ पिछलों के तरीके पर चलती रहीं यहाँ तक कि वे पचास दिन तक पहुँच गए। यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: {जैसा कि तुम से पहले के लोगों पर फ़र्ज़ किए गए थे} (5)। अर्थात: सभी धर्मों के लोगों पर फ़र्ज़ थे; तो यह एक मत है (6)।

कहा गया: समानता अनिवार्य होने के मूल सिद्धांत (असल) में है, समय और तरीके(कैफ़ियत) में नहीं।

कहा गया: समानता रोज़े की उस विशेषता (सिफ़त) पर आधारित है जो उन पर थी, जैसे कि खाने से रुकना।

(1) अन-नासिख वल-मंसूख - अल-नह्हास 1/492... अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 3/254-255 में भी इसका उल्लेख किया है। (2) अन-नुकत वल-उयून 1/236. (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/250 देखें। दघफ़ल बिन हंज़ला की रिवायत का ज़िक्र ऊपर आ चुका है। हसन बसरी का कथन इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (1626) में और सुद्दी का कथन अल-तबरी 3/154 ने दिया

है। (4) (M) में: य़ुवाफ़िक़। (5) अल-फ़र्रा ने मआनी अल-क़ुरआन 1/111 और अल-तबरी 3/153 में उल्लेख किया है। (6) उनके कथन से: यानी फ़र्ज़... (Z) से।

سورة البقرہ: آیت 183، 184 | صفحہ 125

الربیع نے کہا: تو وہ پچاس (دن) ہو گئے (1)۔

اور مجاہد نے کہا: اللہ عزوجل نے ہر امت پر رمضان کے مہینے کے روزے فرض کیے تھے (2)۔

اور کہا گیا ہے: انہوں نے احتیاط کا پہلو اختیار کیا، چنانچہ انہوں نے تیس دنوں سے پہلے ایک دن اور ان کے بعد ایک دن روزہ رکھنا شروع کیا، نسل در نسل، یہاں تک کہ ان کے روزے پچاس دن تک پہنچ گئے۔ پھر گرمی میں ان پر مشکل ہو گئی، تو انہوں نے اسے شمسی موسم (فصل شمسی) کی طرف منتقل کر دیا۔ النقاش نے کہا: اس بارے میں دغفل بن حنظلہ، حسن بصری اور سدی سے روایت ہے (3)۔

میں کہتا ہوں: اسی لیے - اور اللہ بہتر جانتا ہے - اب یومِ شک اور عید الفطر کے فوراً بعد شوال کے چھ روزوں کو اس کے ساتھ ملا کر رکھنا ناپسندیدہ سمجھا جاتا ہے۔ شعبی نے کہا: اگر میں پورا سال روزہ رکھوں تب بھی شک کے دن روزہ نہیں رکھوں گا، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ عیسائیوں پر رمضان کے مہینے کے روزے اسی طرح فرض کیے گئے تھے جیسے ہم پر فرض کیے گئے۔ پھر انہوں نے اسے شمسی موسم میں منتقل کر دیا کیونکہ وہ سخت گرمی (4) کے موافق آ گیا تھا۔ چنانچہ انہوں نے تیس دن گنے، پھر ان کے بعد ایک نسل آئی جنہوں نے اپنی طرف سے احتیاط برتی اور تیس دن سے پہلے ایک دن اور بعد میں ایک دن روزہ رکھا۔ پھر آنے والے پچھلوں کے طریقے پر چلتے رہے یہاں تک کہ وہ پچاس دن تک پہنچ گئے۔ تو یہی اللہ تعالیٰ کے

اس قول کا مطلب ہے: {جیسا کہ تم سے پہلے لوگوں پر فرض کیے گئے تھے} (5)۔ یعنی: تمام مذاہب کے لوگوں پر فرض کیے گئے تھے، تو یہ ایک قول ہے (6)۔

اور کہا گیا: تشبیہ ان پر وجوب کی اصل کی طرف لوٹتی ہے، نہ کہ وقت اور کیفیت کی طرف۔

اور کہا گیا: تشبیہ روزے کی اس صفت پر واقع ہے جو ان پر تھا، یعنی ان کے کھانے سے رکنے پر۔

(1) الناسخ والمنسوخ للنحاس 1/492۔ البخاری نے بھی اسے التاریخ الکبیر 3/254-255 میں روایت کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 1/236۔ (3) المحرر الوجیز 1/250 دیکھیں۔ دغفل بن حنظلہ کی روایت پیچھے گزر چکی ہے۔ حسن بصری کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (1626) میں اور سدی کا قول طبری 3/154 میں نقل کیا ہے۔ (4) نسخہ (م) میں: یوافق۔ (5) الفراء نے معانی القرآن 1/111 اور طبری 3/153 میں روایت کیا ہے۔ (6) ان کے قول "یعنی فرض..." سے لے کر (ظ) کے نسخہ تک۔

١٢٦

Surah al-Baqarah: Verses 183, 184

...and drinking and sexual intercourse; so if breaking the fast was permitted (1), then anyone who slept should not do these things. This was also the case with the Christians originally, and it was so at the beginning of Islam. Then Allah the Almighty abrogated it by His saying: "It has been made permissible for you the night of fasting to go to your wives" [Al-Baqarah: 187] as will be explained later. This was said by al-Suddi, Abu al-Aliyah, and al-Rabi' (2).

Mu'adh ibn Jabal and 'Ata said: The comparison (in the verse) applies to fasting itself, not to the manner or the number, even if the two fasts differed in increase or decrease. The meaning is: "Fasting is prescribed for you" i.e., at the beginning of Islam, three days of every month and the day of Ashura "as it was prescribed for those before you" - and they were the Jews according to the statement of Ibn Abbas - three days and the day of Ashura. So the Prophet (peace be upon him) fasted as such for seventeen months upon his arrival in Medina (3), then this was abrogated for this Ummah by the month of Ramadan (4). Ibn Abbas said: The first thing to be abrogated was the matter of the Qiblah and the first fasting (5). Mu'adh ibn Jabal said: That was abrogated by "a certain number of days," then the days were abrogated by Ramadan.

Fifthly: The saying of Allah the Almighty: "so that you may become righteous (tattaqun)" - "La'alla" (perhaps/so that) expresses hope on their behalf as mentioned before (6).

And "tattaqun" it was said: its meaning here is: you become weak, for whenever eating decreases, desire weakens, and whenever desire weakens, sins decrease (7). This is a good metaphorical perspective. It was also said: so that you may avoid sins. And it was said: it is general, because fasting, as the Prophet (peace be upon him) said: "Fasting is..."

---

(1) In (M): arrived. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/250. It attributed it there to al-Suddi and al-Rabi', and al-Tabari recorded it in 3/154 and 239-240 from the saying of al-Suddi, and 3/154 from the saying of al-Rabi'. (3) From his saying: So the Prophet (PBUH) fasted as such... from (Z). (4) Al-Tabari recorded similar statements in 3/157-158. (5) From his saying: Ibn Abbas said... from (Z). The statement of Ibn Abbas was recorded by al-Tabari 2/450, al-Hakim 2/267, al-Bayhaqi 2/12, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 8/54, without mentioning fasting. (6) 1/341. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/75.

१२६

सूरा अल-बकराह: आयतें १८३, १८४

...और पीना और संभोग; इसलिए जब उपवास तोड़ना जायज़ हो गया (१), तो जो व्यक्ति सो गया उसे ये चीज़ें नहीं करनी चाहिए। ईसाइयों में भी पहले ऐसा ही था, और इस्लाम की शुरुआत में भी ऐसा ही था, फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने इस कथन से इसे रद्द (मनसूख) कर दिया: "तुम्हारे लिए रोज़ों की रातों में अपनी पत्नियों के पास जाना हलाल कर दिया गया है" [अल-बकराह: १८७] जैसा कि आगे बताया जाएगा। यह सुद्दी, अबू अल-आलिया और रबी (२) ने कहा है।

मुआज़ बिन जबल और अता ने कहा: तुलना रोज़े पर आधारित है, न कि उसकी विशेषता या संख्या पर, भले ही दोनों रोज़ों में बढ़ोतरी या कमी का अंतर हो। अर्थ यह है: "तुम पर रोज़े अनिवार्य किए गए हैं" यानी इस्लाम की शुरुआत में हर महीने के तीन दिन और आशूरा का दिन "जैसा कि तुम से पहले के लोगों पर अनिवार्य किए गए थे" - और इब्न अब्बास के कथन के अनुसार वे यहूदी थे - तीन दिन और आशूरा का दिन। इसलिए पैगंबर ﷺ ने मदीना आने पर सत्रह महीनों तक इसी तरह रोज़े रखे (३), फिर इस उम्मत के लिए इसे रमज़ान के महीने से रद्द कर दिया गया (४)। इब्न अब्बास ने कहा: सबसे पहले क़िबला का मामला और पहला रोज़ा रद्द हुआ (५)। मुआज़ बिन जबल ने कहा: उसे "गिने-चुने दिनों" से रद्द किया गया, फिर उन दिनों को रमज़ान से रद्द कर दिया गया।

पाँचवीं बात: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "ताकि तुम परहेज़गार बन जाओ (तत्तक़ून)" - "लअल्ला" (ताकि/शायद) उनके हक़ में उम्मीद व्यक्त करता है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (६)।

और "तत्तक़ून" के बारे में कहा गया है: यहाँ इसका अर्थ है: तुम कमज़ोर हो जाओ, क्योंकि जितना कम खाना होगा, वासना उतनी ही कमज़ोर होगी, और जब वासना कमज़ोर होगी तो पाप कम होंगे (७)। यह एक अच्छा रूपक पहलू है। और कहा गया: ताकि तुम पापों से बचो। और कहा गया: यह सामान्य अर्थ में है, क्योंकि रोज़ा जैसा कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "रोज़ा..."

---

(१) (म) में: समय आ गया। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ २५०। इसमें इसे सुद्दी और रबी की ओर संदर्भित किया गया है, और अल-तबरी ने इसे ३/ १५४ और २३९-२४० में सुद्दी के कथन से, और ३/ १५४ में रबी के कथन से दर्ज किया है। (३) उनके कथन से: तो पैगंबर ﷺ ने इसी तरह रोज़े रखे... (ज़)

से। (४) तबरी ने ३/ १५७-१५८ में इस तरह के कथन दर्ज किए हैं। (५) उनके कथन से: इब्न अब्बास ने कहा... (ज़) से। इब्न अब्बास का कथन तबरी २/ ४५०, हाकिम २/ २६७, बैहक़ी २/ १२, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद ८/ ५४ में रोज़े के उल्लेख के बिना दर्ज किया है। (६) १/ ३४१। (७) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान १/ ७५।

سورہ البقرہ: آیات ۱۸۳ ، ۱۸۴

اور پینا اور جماع؛ چنانچہ جب افطار جائز ہوا (۱)، تو جو شخص سو گیا اسے یہ چیزیں نہیں کرنی چاہئیں۔ عیسائیوں میں بھی پہلے یہی حال تھا، اور اسلام کے آغاز میں بھی یہی تھا، پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول سے اسے منسوخ کر دیا: "تمہارے لیے روزوں کی راتوں میں اپنی بیویوں کے پاس جانا حلال کر دیا گیا ہے" [البقرہ: ۱۸۷] جیسا کہ آگے بیان آئے گا، یہ قول سدی، ابو العالیہ اور ربیع کا ہے (۲)۔

اور معاذ بن جبل اور عطا نے کہا: تشبیہ روزے پر واقع ہے، نہ کہ اس کی صفت یا تعداد پر، اگرچہ دونوں روزوں میں کمی بیشی کا فرق تھا۔ مطلب یہ ہے کہ: "تم پر روزے فرض کیے گئے ہیں" یعنی اسلام کے آغاز میں ہر مہینے کے تین دن اور عاشورہ کا دن "جیسے تم سے پہلے لوگوں پر فرض کیے گئے تھے" - اور ابن عباس کے قول کے مطابق وہ یہودی تھے - تین دن اور عاشورہ کا دن۔ چنانچہ نبی کریم ﷺ نے مدینہ آمد پر اسی طرح سترہ ماہ تک روزے رکھے (۳)، پھر اس امت کے لیے اسے رمضان کے مہینے سے منسوخ کر دیا گیا (۴)۔ ابن عباس نے فرمایا: سب سے پہلے قبلہ کا معاملہ اور پہلا روزہ منسوخ ہوا (۵)۔ معاذ بن جبل نے کہا: اسے "گنتی کے چند دن" سے منسوخ کیا گیا، پھر ان دنوں کو رمضان سے منسوخ کر دیا گیا۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "تاکہ تم پرہیزگار بن جاؤ (تتقون)" - "لعل" (شاید/تاکہ) ان کے حق میں امید کے معنی میں ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۶)۔

اور "تتقون" کے بارے میں کہا گیا: یہاں اس کا معنی ہے: تم کمزور ہو جاؤ، کیونکہ جتنا کھانا کم ہوگا، شہوت اتنی ہی کمزور ہوگی، اور جب شہوت کمزور ہوگی تو گناہ کم ہوں گے (۷)۔ یہ ایک اچھا مجازی پہلو ہے۔ اور کہا گیا: تاکہ تم گناہوں سے بچو۔ اور کہا گیا: یہ عام معنوں میں ہے، کیونکہ روزہ جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "روزہ..."

---

(۱) (م) میں ہے: وقت آ گیا۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۰۔ اس میں اس کی نسبت سدی اور ربیع کی طرف کی گئی ہے، اور اسے طبری نے ۳/ ۱۵۴ اور ۲۳۹-۲۴۰ میں سدی کے قول سے، اور ۳/ ۱۵۴ میں ربیع کے قول سے نقل کیا ہے۔ (۳) آپ کے قول سے: چنانچہ نبی ﷺ نے اسی طرح روزے رکھے-- (ظ) سے۔ (۴) طبری نے ۳/ ۱۵۷-۱۵۸ میں اس طرح کے اقوال نقل کیے ہیں۔ (۵) آپ کے قول سے: ابن عباس نے کہا-- (ظ) سے۔ ابن عباس کا قول طبری ۲/ ۴۵۰، حاکم ۲/ ۲۶۷، بیہقی ۲/ ۱۲، اور ابن عبد البر نے التمہید ۸/ ۵۴ میں نقل کیا ہے، بغیر روزے کے ذکر کے۔ (۶) ۱/ ۳۴۱۔ (۷) ابن العربی کی احکام القرآن ۱/ ۷۵۔

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184. Page 127.

...a shield (1) and a "Wija'" (protection) (2), and a cause for piety, because it kills desires (3).

Sixth: His Almighty saying: {for a fixed number of days} "days" is a second object of "prescribed" (kutiba), said Al-Farra' (4).

And it was said: It is in the accusative case as an adverb for "prescribed," meaning: Fasting is prescribed for you in [certain] days.

And the "fixed number of days" is the month of Ramadan, and this indicates the opposite of what was narrated from Mu'adh (5), and Allah knows best.

His Almighty saying: {So whoever among you is ill or on a journey, then a number of other days [is to be made up].}

There are sixteen issues in it:

First: His Almighty saying: {ill}; for the sick person, there are two cases:

One of them: That he cannot bear fasting at all, so he must break his fast as an obligation.

The second: That he is able to fast with harm and hardship, so it is recommended for him to break his fast, and no one fasts [in such state] except an ignorant person (6).

Ibn Sirin said: Whenever a person is in a state where he deserves the name of illness, breaking the fast is valid, by analogy with the traveler due to the reason of travel, even if necessity does not call for breaking the fast (7). Tarif bin Tammam al-Utaridi said: I visited Muhammad bin Sirin during Ramadan while he was eating,

(1) Narrated by Ahmad (7693), Al-Bukhari (1894), and Muslim (1151) from the hadith of Abu Huraira, may Allah be pleased with him. (2) This wording came in the hadith of Abdullah bin Mas'ud, may Allah be pleased with him: "...let him fast, for it is for him a protection (Wija')." Narrated by Ahmad (3592), Al-Bukhari (1905), and Muslim (1400). 'Al-Wija'': is to crush the testicles of the stallion severely to remove the sexual desire, and it is considered as castration... he meant that fasting cuts off the desire for marriage just as 'Wija' cuts it. Ibn al-Athir said it in 'Al-Nihayah'. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/250. (4) Ma'ani al-Qur'an 1/112, and the author quoted it from him through Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/250. (5) Mentioned earlier. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/77. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/251.

सूरह अल-बक़रह: आयत १८३, १८४। पृष्ठ १२७।

...एक ढाल (१) और एक 'विजा' (संरक्षण) (२), और धर्मपरायणता का एक कारण है, क्योंकि यह इच्छाओं को खत्म करता है (३)।

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {एक निश्चित संख्या में दिनों के लिए} "दिन" "लिखा गया" (कतुबा) का दूसरा कर्म (मफूल) है, अल-फर्रा ने कहा (४)।

और यह कहा गया: यह "लिखा गया" के लिए एक क्रियाविशेषण (ज़र्फ़) के रूप में प्रयुक्त है, अर्थात: तुम पर [निश्चित] दिनों में उपवास निर्धारित किया गया है।

और "निश्चित संख्या में दिन" रमजान का महीना है, और यह मुअज़ (५) से जो वर्णित है उसके विपरीत संकेत करता है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {अतः जो कोई तुममें से बीमार हो या यात्रा पर हो, तो अन्य दिनों की एक संख्या [पूरी करनी होगी]}।

इसमें सोलह मुद्दे हैं:

पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {बीमार}; बीमार व्यक्ति के लिए दो स्थितियाँ हैं:

एक: कि वह किसी भी हाल में उपवास सहन न कर सके, तो उसके लिए रोज़ा तोड़ना अनिवार्य (वाजिब) है।

दूसरा: कि वह नुकसान और कठिनाई के साथ उपवास करने में सक्षम हो, तो उसके लिए रोज़ा तोड़ना अनुशंसित (मुस्तहब) है, और अज्ञानी व्यक्ति के अलावा [ऐसी स्थिति में] कोई भी उपवास नहीं करता (६)।

इब्न सिरीन ने कहा: जब भी कोई व्यक्ति ऐसी स्थिति में हो जहाँ वह बीमारी के नाम का हकदार हो, तो रोज़ा तोड़ना मान्य है, यात्रा के कारण यात्री के साथ सादृश्य (क़ियास) द्वारा, भले ही आवश्यकता रोज़ा तोड़ने की मांग न करे (७)। तरीफ़ बिन तम्माम अल-उतारिदी ने कहा: मैं रमजान के दौरान मुहम्मद बिन सिरीन के पास गया जबकि वे खा रहे थे,

(१) अहमद (७६९३), अल-बुखारी (१८९४), और मुस्लिम (११५१) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से वर्णित। (२) यह शब्द अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ि.) की हदीस में आया है: "...उसे उपवास करना

चाहिए, क्योंकि यह उसके लिए एक संरक्षण (विजा) है।" अहमद (३५९२), अल-बुखारी (१९०५), और मुस्लिम (१४००) द्वारा वर्णित। और 'विजा': नर पशु के अंडकोष को जोर से कुचलना है ताकि संभोग की इच्छा खत्म हो जाए... उनका मतलब था कि उपवास निकाह (विवाह की इच्छा) को उसी तरह खत्म कर देता है जैसे 'विजा' इसे खत्म करता है। इब्न अल-अथिर ने इसे 'अल-निहाया' में कहा है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/२५०। (४) मानी अल-कुरान १/११२, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज १/२५० में उद्धृत किया है। (५) पहले उल्लेख किया गया। (६) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा १/७७। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/२५१।

سورہ البقرہ: آیات ۱۸۳ ، ۱۸۴۔ صفحہ ۱۲۷۔

...ایک ڈھال (۱) اور ایک 'وجاء' (تحفظ) (۲)، اور تقویٰ کا سبب ہے، کیونکہ یہ شہوات کو مار دیتا ہے (۳)۔

چھٹا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {گنتی کے چند دن} "ایاماً" "کتب" کا دوسرا مفعول ہے، یہ فراء نے کہا (۴)۔

اور کہا گیا: یہ "کتب" کے لیے ظرف کے طور پر منصوب ہے، یعنی: تم پر [کچھ] دنوں میں روزے لکھے گئے۔

اور "گنتی کے چند دن" رمضان کا مہینہ ہے، اور یہ معاذ (۵) سے مروی روایت کے خلاف پر دلالت کرتا ہے، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس جو تم میں سے بیمار ہو یا سفر پر ہو، تو دوسرے دنوں سے گنتی [پوری کرے]}۔

اس میں سولہ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مریضاً}؛ مریض کے لیے دو حالتیں ہیں:

ایک: یہ کہ وہ کسی بھی حال میں روزہ رکھنے کی طاقت نہ رکھتا ہو، تو اس پر روزہ افطار کرنا واجب ہے۔

دوسری: یہ کہ وہ نقصان اور مشقت کے ساتھ روزہ رکھنے پر قادر ہو، تو اس کے لیے روزہ افطار کرنا مستحب ہے، اور جاہل کے سوا [اس حالت میں] کوئی روزہ نہیں رکھتا (۶)۔

ابن سیرین نے کہا: جب بھی انسان ایسی حالت میں ہو جس کی وجہ سے وہ بیماری کے نام کا مستحق ہو، تو روزہ افطار کرنا درست ہے، سفر کی وجہ سے مسافر پر قیاس کرتے ہوئے، اگرچہ ضرورت روزہ افطار کرنے کی طرف نہ بلائے (۷)۔ طریف بن تمام العطاردی نے کہا: میں رمضان میں محمد بن سیرین کے پاس گیا جبکہ وہ کھانا کھا رہے تھے،

(۱) اسے احمد (۷۶۹۳)، بخاری (۱۸۹۴)، اور مسلم (۱۱۵۱) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) یہ لفظ عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث میں آیا ہے: "...پس اسے چاہیے کہ روزہ رکھے، کیونکہ یہ اس کے لیے وجاء (تحفظ) ہے"۔ اسے احمد (۳۵۹۲)، بخاری (۱۹۰۵)، اور مسلم (۱۴۰۰) نے روایت کیا ہے، اور الوجاء: سانڈ کے خصیتین کو بری طرح کچلنا ہے جس سے جماع کی شہوت ختم ہو جائے... ان کا ارادہ یہ تھا کہ روزہ نکاح (کی خواہش) کو اسی طرح ختم کر دیتا ہے جیسے وجاء اسے ختم کرتا ہے۔ ابن الاثیر نے اسے 'النہایۃ' میں کہا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۰۔ (۴) معانی القرآن ۱/ ۱۱۲، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۰ میں نقل کیا ہے۔ (۵) سلف قریبًا (پہلے ذکر ہو چکا)۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۷۷۔ (۷) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۱۔

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184 - 128

When he finished, he said: "This finger of mine has hurt me"(1). The majority of scholars said: If one has an illness that causes pain and suffering, or one fears its prolongation, or fears its increase, it is permissible for him to break the fast. Ibn Atiyah said(2): This is the school of thought of the astute companions of Malik, and they argue by it. As for Malik's wording, it is: "The illness that is difficult for a person and reaches a high level of hardship." Ibn Khuwayz Mindad said: Reports differ from Malik regarding the illness that permits breaking the fast. Once he said: "It is the fear of destruction/death from fasting." Another time he said: "The severity of the illness, its increase, and severe hardship." This is the correct view of his school of thought, and it is what is necessitated by the apparent meaning; because he did not specify one illness over another, so it is permitted in every illness, except what the evidence specified like headache, fever, and slight illness that involves no burden in fasting. Al-Hasan said: If, due to illness, he is unable to pray standing, he may break his fast. Al-Nakha'i said the same(3). A group said: One should not break the fast due to illness unless the necessity of the illness itself calls for breaking the fast, and as long as he can endure the necessity, he should not break the fast. This is the saying of Ash-Shafi'i, may Allah Almighty have mercy on him(4). I say: Ibn Sirin's statement is the most moderate thing in this chapter, if Allah Almighty wills. Al-Bukhari said: "I fell slightly ill in Nishapur during the month of Ramadan. Ishaq ibn Rahwayh visited me with a group of his companions and said to me: 'Did you break your fast, O Abu Abdullah?' I said: 'Yes.' He said: 'I feared that you would be too weak to accept the concession.' I said: 'Abdan told us, from Ibn al-Mubarak, from Ibn Jurayj who said: I said to 'Ata': From what kind of illness should I break my fast? He said: From any illness it may be, as..."

---

(1) Reported by At-Tabari 3/202-203, and mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 1/152. Tarif ibn Tammam al-'Utaridi, as his name appeared in the manuscripts, and as At-Tabari and Al-Baghawi attributed it, and he is Tarif ibn Shihab, as in the books of men (biographies). Adh-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 2/336: It is said: Ibn Sufyan, and it is said: Ibn Tarif ibn Sa'd, and other things were said. Ibn Ma'in weakened him, Ahmad said: He is nothing, Al-Bukhari said: He is not strong according to them, and An-Nasa'i said: Abandoned. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/251 and what precedes it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/251. At-Tabari reported both views 3/202. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/251. See Ash-Shafi'i's saying in Al-Umm 2/89.

सूरह अल-बकराह: आयतें 183, 184 - 128

जब वह समाप्त कर चुका, तो उसने कहा: "मेरी यह उंगली मुझे दर्द दे रही है"(1)। बहुसंख्यक विद्वानों ने कहा: यदि किसी को ऐसी बीमारी हो जो उसे पीड़ा और कष्ट दे, या उसे उसके लंबे समय तक चलने का डर हो, या उसके बढ़ने का डर हो, तो उसके लिए रोज़ा तोड़ना वैध है। इब्न अतिया ने कहा(2): यह मलिक के चतुर साथियों का मत है, और वे इसी से बहस करते हैं। जहाँ तक मलिक के शब्दों का सवाल है, वह है: "वह बीमारी जो मनुष्य के लिए कठिन हो और उस पर भारी पड़े।" इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: रोज़ा तोड़ने की अनुमति देने वाली बीमारी के संबंध में मलिक से प्राप्त रिपोर्टों में मतभेद है। एक बार उन्होंने कहा: "यह रोज़ा रखने से मृत्यु का भय है।" दूसरी बार उन्होंने कहा: "बीमारी की गंभीरता, इसकी वृद्धि और अत्यधिक कठिनाई।" यह उनके मत का सही दृष्टिकोण है, और यही स्पष्ट अर्थों से आवश्यक है; क्योंकि उन्होंने किसी एक बीमारी को दूसरी बीमारी पर विशेष नहीं किया, इसलिए यह हर बीमारी में जायज़ है, सिवाय उन चीज़ों के जिन्हें साक्ष्यों ने विशेष किया है जैसे सिरदर्द, बुखार और हल्की बीमारी जिसमें रोज़ा रखने में कोई बोझ न हो। अल-हसन ने कहा: यदि बीमारी के कारण वह खड़े होकर नमाज़ पढ़ने में असमर्थ है, तो वह रोज़ा तोड़ सकता है। अल-नखई ने भी यही कहा(3)। एक समूह ने कहा: बीमारी के कारण रोज़ा तब तक नहीं तोड़ना चाहिए जब तक कि बीमारी की आवश्यकता स्वयं रोज़ा तोड़ने के लिए मजबूर न करे, और जब तक वह उस आवश्यकता को सहन कर सके, उसे रोज़ा नहीं तोड़ना चाहिए। यह इमाम अल-शफी'ई (अल्लाह उन पर दया करे) का कथन है(4)। मैं कहता हूँ: इब्न सिरीन का कथन इस अध्याय में सबसे संतुलित है, यदि अल्लाह तआला ने चाहा। अल-बुखारी ने कहा: "मैं रमज़ान के महीने में नीशापुर में थोड़ा बीमार हो गया। इसहाक इब्न राहवैह अपने कुछ साथियों के साथ मुझसे मिलने आए और मुझसे कहा: 'ऐ अबू अब्दुल्लाह, क्या आपने अपना रोज़ा तोड़ दिया?' मैंने कहा: 'हाँ।' उन्होंने कहा: 'मुझे डर था कि आप छूट स्वीकार करने के लिए बहुत कमज़ोर हो जाएँगे।' मैंने कहा: 'अब्दान ने हमें बताया, इब्न अल-मुबारक से, इब्न जुरैज से, जिन्होंने कहा: मैंने अता से कहा: मुझे किस तरह की बीमारी में रोज़ा तोड़ना चाहिए? उन्होंने कहा: किसी भी बीमारी से, जैसा कि..."

---

(1) इसे अल-तबरी 3/202-203 द्वारा उद्धृत किया गया है, और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 1/152 में इसका उल्लेख किया है। तरीफ़ बिन तम्माम अल-उत्तरीदी, जैसा कि उनका नाम पांडुलिपियों में आया है, और जैसा कि अल-तबरी और अल-बगवी ने इसे जिम्मेदार ठहराया है, और वह तरीफ़ बिन शिहाब हैं, जैसा कि पुरुषों की किताबों (जीवनी) में है। अल-धहाबी ने मीज़ान अल-

इतिदाल 2/336 में कहा: यह कहा जाता है: इब्न सुफियान, और यह कहा जाता है: इब्न तरीफ़ बिन साद, और अन्य बातें कही गईं। इब्न मुईन ने उन्हें कमज़ोर बताया, अहमद ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, अल-बुखारी ने कहा: उनके अनुसार वह शक्तिशाली नहीं है, और अल-नसाई ने कहा: परित्यक्त (मतरूक)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/251 और उससे पहले का भाग। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/251। अल-तबरी ने दोनों कथनों को 3/202 में उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/251। अल-उम्म 2/89 में अल-शफी'ई का कथन देखें।

سورہ البقرہ: آیات 183، 184 - 128

جب وہ فارغ ہوئے تو کہا: "میری یہ انگلی مجھے تکلیف دے رہی ہے"(1)۔ علماء کی اکثریت نے کہا: اگر کسی کو ایسی بیماری ہو جو اسے درد اور اذیت دے، یا اسے اس کے طویل ہونے کا خوف ہو، یا اس کے بڑھنے کا ڈر ہو، تو اس کے لیے روزہ افطار کرنا جائز ہے۔ ابن عطیہ نے کہا(2): یہ مالک کے ہوشیار اصحاب کا مذہب ہے، اور وہ اسی سے بحث کرتے ہیں۔ جہاں تک مالک کے الفاظ کا تعلق ہے، وہ یہ ہیں: "وہ بیماری جو انسان پر شاق گزرے اور اسے مشقت میں ڈال دے۔" ابن خویزمنداد نے کہا: روزہ افطار کرنے کی اجازت دینے والی بیماری کے بارے میں مالک سے مروی روایات میں اختلاف ہے۔ ایک بار انہوں نے کہا: "یہ روزے سے ہلاکت کا خوف ہے۔" دوسری بار انہوں نے کہا: "بیماری کی شدت، اس کا بڑھ جانا، اور شدید مشقت۔" یہ ان کے مذہب کا صحیح قول ہے، اور یہی ظاہر کا تقاضا ہے؛ کیونکہ انہوں نے کسی ایک بیماری کو دوسری پر خاص نہیں کیا، لہذا یہ ہر بیماری میں مباح ہے، سوائے ان چیزوں کے جنہیں دلیل نے خاص کر دیا ہے جیسے سردرد، بخار اور معمولی بیماری جس میں روزے میں کوئی بوجھ نہ ہو۔ حسن بصری نے کہا: اگر بیماری کی وجہ سے وہ کھڑے ہو کر نماز پڑھنے پر قادر نہ ہو، تو روزہ افطار کر لے۔ نخعی نے بھی یہی کہا(3)۔ ایک گروہ نے کہا: بیماری کی وجہ سے روزہ افطار نہ کیا جائے سوائے اس کے کہ خود بیماری کی ضرورت روزہ افطار کرنے پر مجبور کرے، اور جب تک وہ اس ضرورت کو برداشت کر سکے، روزہ افطار نہ کرے۔ یہ امام شافعی رحمہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے(4)۔ میں کہتا ہوں: ابن سیرین کا قول اس باب میں سب سے زیادہ معتدل ہے، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ بخاری نے کہا: "میں رمضان کے مہینے میں نیشاپور میں معمولی بیمار ہوا، تو اسحاق بن راہویہ اپنے کچھ ساتھیوں کے ساتھ میری عیادت کو آئے، اور مجھ سے کہا: 'اے ابو عبداللہ، کیا آپ نے

روزہ افطار کر لیا؟' میں نے کہا: 'جی ہاں۔' انہوں نے کہا: 'مجھے ڈر تھا کہ آپ رخصت قبول کرنے سے کمزور پڑ جائیں گے۔' میں نے کہا: 'ہمیں عبدان نے ابن مبارک سے، انہوں نے ابن جریج سے بیان کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے عطا سے پوچھا: میں کس بیماری کی وجہ سے روزہ افطار کروں؟ انہوں نے کہا: جس بیماری سے بھی ہو، جیسا کہ...'"

---

(1) اسے طبری نے 3/ 202-203 میں روایت کیا ہے، اور بغوی نے اپنی تفسیر 1/ 152 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ طریف بن تمام العطاردی، جیسا کہ نسخوں میں ان کا نام آیا ہے، اور جیسا کہ طبری اور بغوی نے منسوب کیا ہے، اور وہ طریف بن شہاب ہیں جیسا کہ کتب الرجال میں ہے۔ ذہبی نے میزان الاعتدال 2/ 336 میں کہا: کہا جاتا ہے: ابن سفیان، اور کہا جاتا ہے: ابن طریف بن سعد، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا۔ ابن معین نے انہیں ضعیف قرار دیا، احمد نے کہا: یہ کچھ بھی نہیں ہے، بخاری نے کہا: ان کے نزدیک یہ قوی نہیں ہے، اور نسائی نے کہا: متروک ہے۔ (2) المحرر الوجیز 1/ 251 اور اس سے ماقبل۔ (3) المحرر الوجیز 1/ 251۔ طبری نے دونوں اقوال 3/ 202 میں ذکر کیے ہیں۔ (4) المحرر الوجیز 1/ 251۔ الام 2/ 89 میں امام شافعی کا قول دیکھیں۔

Allah Almighty said: "And whoever among you is sick..." Al-Bukhari said: This Hadith was not found with Ishaq (1).

Abu Hanifa said: If a fasting person fears for himself that if he does not break his fast, his eye pain will increase or his fever will intensify, he may break his fast (2).

Second: His words, Exalted be He: "...or on a journey". The scholars differed regarding the travel in which breaking the fast and shortening the prayer are permissible, after their consensus on travel for obedience, such as Hajj and Jihad. Connected to these two is travel to maintain family ties (Silat al-Rahim) and to seek necessary livelihood. As for traveling for trade and permissible worldly matters, there is disagreement regarding its prohibition or permissibility (3), and the view of permissibility is weightier. As for traveling for sinful purposes (4), there is disagreement regarding its permissibility or prohibition, and the view of prohibition is weightier, as stated by Ibn Atiyyah (5).

The distance for breaking the fast according to Malik is where the prayer is shortened, and scholars differed on its measure. Malik said: A day and a night, then he recanted and said: Forty-eight miles (6).

Ibn Khuwayz Mindad said: This is the apparent view of his school. He said once: Forty-two miles; and he said once: Thirty-six miles; and he said once: A journey of a day and a night. And it was narrated from him: Two days, which is the view of Al-Shafi'i.

And he differentiated once between land and sea, saying regarding the sea: A journey of a day and a night, and on land: Forty-eight miles. In the school (Madhhab): Thirty miles (7), and in other than the school: Three miles.

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/77. This report was also related by Al-Hakim in Ma'rifat 'Ulum al-Hadith p. 75, Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 15/97 (Dar al-Bashir manuscript), Ibn Hajar in Taghliq al-Ta'liq 5/417, and in the introduction of Fath al-Bari p. 487. The statement of 'Ata was related by Abd al-Razzaq in his Musannaf (7568) from Ibn Jurayj. (2) See Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 1/174. (3) In [manuscripts] (Kh), (Z), (D), and (M): "al-ijazah" (authorization). The established text is from (Za), which corresponds to Al-Muharrar al-Wajiz 1/251, and the quote is from it. (4) In (Z) and (M): "al-'Asi" (the disobedient/sinful). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/251, and what follows is from it. (6) Al-Mil (The mile): Originally, it is the extent of vision on

land, then it was used to mean one-third of a Farsakh, i.e., (4000) Sharia cubits, and it is currently estimated at about 2 kilometers. Qamus al-Mustalahat al-Iqtisadiyyah by Muhammad Amarah: 578, and Al-Makayil wal-Awzan al-Islamiyyah wa Ma Yu'adiluhā fi al-Nizam al-Mitri: 95. (7) The phrase in Al-Muharrar al-Wajiz 1/251 is: "In the Madhhab it is thirty-six, and in it: thirty."

सूरा अल-बक़रह: आयत १८३, १८४ | १२९

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तो तुममें से जो कोई बीमार हो..." अल-बुख़ारी ने कहा: यह हदीस इसहाक़ के पास नहीं थी (१)।

और अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि एक रोज़ा रखने वाले व्यक्ति को अपने बारे में यह डर हो कि यदि उसने रोज़ा नहीं खोला तो उसकी आँख का दर्द बढ़ जाएगा या उसका बुख़ार तेज़ हो जाएगा, तो वह रोज़ा तोड़ सकता है (२)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: "...या यात्रा पर हो"। विद्वानों ने उस यात्रा के बारे में मतभेद किया है जिसमें रोज़ा छोड़ना और नमाज़ को क़स्र (छोटा) करना जायज़ है, जब कि आज्ञाकारिता की यात्रा (जैसे हज और जिहाद) पर उनका सर्वसम्मति (इज्मा) है। इन दोनों से रिश्तेदारों से संबंध जोड़ने (सिला-ए-रहिमी) और आवश्यक आजीविका की तलाश के लिए यात्रा जुड़ी हुई है। जहाँ तक व्यापार और अन्य जायज़ कामों के लिए यात्रा का संबंध है, तो इसमें मनाही और अनुमति को लेकर मतभेद है (३), और अनुमति का पक्ष अधिक प्रामाणिक है। और जहाँ तक पाप की यात्रा (४) का संबंध है, इसमें अनुमति और मनाही को लेकर मतभेद है, और मनाही का पक्ष अधिक प्रामाणिक है, जैसा कि इब्न अतिय्या ने कहा है (५)।

इमाम मालिक के अनुसार रोज़ा तोड़ने की दूरी वह है जहाँ नमाज़ छोटी की जाती है, और विद्वानों ने इसकी मात्रा में मतभेद किया है। मालिक ने कहा: एक दिन और एक रात, फिर उन्होंने अपने रुख से हटकर कहा: अड़तालीस मील (६)।

इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: यह उनके मज़हब (पंथ) का प्रत्यक्ष रूप है, और उन्होंने एक बार कहा: बयालीस मील, और एक बार कहा: छतीस मील, और एक बार कहा: एक दिन और एक रात की यात्रा, और उनसे दो दिन भी वर्णित है, और यही शाफ़ेई का कथन है।

और उन्होंने एक बार भूमि और समुद्र के बीच अंतर किया, तो समुद्र के बारे में कहा: एक दिन और एक रात की यात्रा, और भूमि पर: अड़तालीस मील, और मज़हब में: तीस मील (७), और मज़हब के अलावा: तीन मील।

---

(१) अहकाम अल-क़ुरआन, इब्न अल-अरबी १/७७। इस रिवायत को अल-हाकिम ने 'मआरिफ़त उलूम अल-हदीस' पृष्ठ ७५ में, इब्न असाकिर ने 'तारीख़ दमिश्क' १५/९७ (दार अल-बशीर पांडुलिपि)

में, इब्न हजर ने 'तग़लीक़ अत-ता'लीक़' ५/४१७ में, और 'फ़त्ह अल-बारी' की प्रस्तावना पृष्ठ ४८७ में उद्धृत किया है। और अता का कथन अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी मुसन्निफ़ (७५६८) में इब्न जुरैज से उद्धृत किया है। (२) देखिए अहकाम अल-क़ुरआन, अल-जस्सास १/१७४। (३) (ख़), (ज़), (द) और (म) में: "अल-इजाज़ह" (अनुमति)। स्थापित पाठ (ज़ॉ) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५१ के अनुकूल है, और यह कथन उसी से है। (४) (ज़) और (म) में: "अल-आसी" (नाफरमान/पापी)। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५१, और इसके बाद का हिस्सा उसी से है। (६) मील: मूल रूप से यह ज़मीन पर दृष्टि की सीमा के बराबर होता है, फिर इसे फ़रसख़ का एक तिहाई कहा गया, यानी (४०००) शरीयत के हाथ (ज़िरा), और वर्तमान में यह लगभग २ किलोमीटर के बराबर आंका जाता है। मोहम्मद अमारह का आर्थिक शब्दावली का शब्दकोश: ५७८, और 'अल-मकाईल वल-अौज़ान अल-इस्लामिया व मा युआदिलुहा फ़ी अन-निज़ाम अल-मित्री': ९५। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५१ में वाक्यांश है: "और मज़हब में छत्तीस है, और उसमें: तीस है।"

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا﴾ (تو تم میں سے جو کوئی بیمار ہو)۔ بخاری نے کہا: اور یہ حدیث اسحاق کے پاس نہیں تھی (۱)۔

اور ابو حنیفہ نے کہا: اگر روزہ دار کو اپنے بارے میں یہ خوف ہو کہ اگر اس نے روزہ نہ افطار کیا تو اس کی آنکھ کا درد بڑھ جائے گا، یا اس کا بخار شدید ہو جائے گا، تو وہ افطار کر لے (۲)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ﴾ (یا سفر پر ہو)۔ علماء کا اس سفر کے بارے میں اختلاف ہے جس میں روزہ چھوڑنا اور نماز قصر کرنا جائز ہے، اس سفرِ طاعت (جیسے حج اور جہاد) پر ان کے اجماع کے بعد۔ ان دونوں کے ساتھ صلہ رحمی اور ضروری معاش کی تلاش کا سفر بھی جڑا ہوا ہے۔ رہا تجارت اور مباح کاموں کا سفر، تو اس کی ممانعت اور جواز میں اختلاف ہے (۳)، اور جواز کا قول زیادہ راجح ہے۔ اور رہا گناہ کا سفر (۴)، تو اس کے جواز اور ممانعت میں اختلاف ہے، اور ممانعت کا قول زیادہ راجح ہے، یہ ابن عطیہ نے کہا ہے (۵)۔

اور مالک کے نزدیک افطار کی مسافت وہ ہے جہاں نماز قصر کی جاتی ہے، اور علماء نے اس کی مقدار میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ مالک نے کہا: ایک دن اور ایک رات، پھر رجوع کیا اور فرمایا: اڑتالیس میل (۶)۔

ابن خویز منداد نے کہا: اور یہی ان کے مذہب کا ظاہر ہے، اور انہوں نے ایک بار کہا: بیالیس میل، اور ایک بار کہا: چھتیس میل، اور ایک بار کہا: ایک دن اور ایک رات کی مسافت، اور ان سے دو دن بھی مروی ہے، اور یہی شافعی کا قول ہے۔

اور انہوں نے ایک بار خشکی اور تری (سمندر)के درمیان فرق کیا، چنانچہ سمندر کے بارے میں فرمایا: ایک دن اور ایک رات کی مسافت، اور خشکی میں: اڑتالیس میل، اور مذہب میں: تیس میل (۷)، اور غیر مذہب میں: تین میل۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱/۷۷۔ اور اس روایت کو الحاکم نے معرفت علوم الحدیث ص ۷۵، ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۱۵/۹۷ (مخطوط دار البشیر)، ابن حجر نے تغلیق التعلیق ۵/۴۱۷، اور مقدمہ فتح الباری ص ۴۸۷ میں تخریج کیا ہے۔ اور عطاء کا قول عبد الرزاق نے اپنے مصنف (۷۵۶۸) میں ابن جریج سے روایت کیا ہے۔ (۲) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ۱/۱۷۴۔ (۳) (خ)، (ز)، (د) اور (م) میں: والإجازة (اور اجازت)۔ اور ثابت شدہ متن (ظ) سے ہے، جو المحرر الوجیز ۱/۲۵۱ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۴) (ز) اور (م) میں: العاصي (نافرمان/گناہگار)۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۲۵۱، اور اس کے بعد کا حصہ اسی سے ہے۔ (۶) المیل (میل): یہ اصل میں زمین پر حدِ نگاہ کی مقدار کو کہتے ہیں، پھر اس کا نام فرسخ کا تہائی رکھ دیا گیا، یعنی (۴۰۰۰) شرعی گز (ذراع)، اور موجودہ دور میں اس کا اندازہ تقریباً ۲ کلومیٹر لگایا جاتا ہے۔ قاموس المصطلحات الاقتصادیة لمحمد عمارہ: ۵۷۸، اور والمکاییل والأوزان الإسلامیة وما یعادلها في النظام المتري: ۹۵۔ (۷) المحرر الوجیز ۱/۲۵۱ میں یہ عبارت ہے: "وفی المذہب ستة وثلاثون، وفیہ: ثلاثون" (اور مذہب میں چھتیس ہے، اور اس میں: تِیس ہے)۔

Ibn Umar, Ibn Abbas, and al-Thawri said: Breaking the fast is for a journey of three days; this was narrated by Ibn Atiyyah (1). I say: What is in al-Bukhari (2) is: Ibn Umar and Ibn Abbas used to break the fast and shorten the prayer in a journey of four burud (3), which is sixteen farsakhs (4). More explanation on this topic will follow in Surah An-Nisa under the words of Allah the Almighty: "And when you travel throughout the land, there is no blame upon you for shortening the prayer" [Verse: 101], if Allah Almighty wills (5). Third: The scholars (6) agreed that a traveler in Ramadan is not allowed to intend to break the fast the night before, because a traveler does not become a traveler simply by intention, unlike a resident. Rather, one becomes a traveler through action and setting out, whereas residency does not require action; because if one intends to stay, one becomes a resident immediately, for residency does not require action, so they are different. There is also no disagreement among them regarding someone who hopes to travel, that it is not permissible for him to break his fast before he departs. If he does break his fast, Ibn Habib said: If he has prepared for his journey and started the process of movement, then there is nothing against him. This was also narrated from Asbagh and Ibn al-Majishun. However, if an obstacle prevents him from traveling, he must pay the expiation (kaffarah), and it is sufficient for him to escape [the penalty] if he travels. Isa narrated from Ibn al-Qasim: He only has to make up for one day, because he had an interpretation for breaking his fast. Ashhab said: There is no kaffarah on him (7), whether he traveled or not. Sahnun said: He must pay the kaffarah, whether he traveled or not, and he is like a woman who says: "My period will come tomorrow," so she breaks her fast for that reason. Then he recanted...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/251. (2) Al-Bukhari: Chapter on how far prayer is shortened. Fath al-Bari 2/565. (3) Al-Barid: A term for the distance between two stations covered by a mail carrier, currently estimated at about 24 kilometers. Dictionary of Economic Terms: 88. (4) The author of Mu’jam Matn al-Lugha mentioned that a farsakh is three miles, and it is estimated at 5.040, or 5.160, or 5.760 kilometers. (5) From his words: "More explanation on this topic will follow..." up to this point, from (Zah), and it is not in the rest of the copies. (6) In (Kha) and (Zah): The jurists. (7) In (Dal) and (Meem): There is nothing against him, and what is established is from (Kha), (Zay), and (Zah).

इब्न उमर, इब्न अब्बास और अल-थौरी ने कहा: रोज़ा तोड़ना तीन दिनों की यात्रा के लिए है; यह इब्न अतिय्याह (1) द्वारा वर्णित किया गया था। मैंने कहा: और जो अल-बुखारी (2) में है: इब्न उमर और इब्न अब्बास चार बुरुद (3) की यात्रा में रोज़ा तोड़ते थे और नमाज़ कम (कसर) करते थे, जो सोलह फरसाख (4) है। इस विषय पर अधिक विवरण सूरह अन-निसा में अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के तहत आएगा: "और जब तुम धरती पर यात्रा करो, तो तुम पर नमाज़ को कम करने में कोई पाप नहीं है" [आयत: 101], यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा (5)। तीसरा: विद्वानों (6) ने सहमति व्यक्त की है कि रमज़ान में यात्री के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह रात से ही रोज़ा तोड़ने का इरादा कर ले, क्योंकि एक यात्री केवल इरादे से यात्री नहीं बनता है; निवासी के विपरीत। बल्कि, कोई व्यक्ति कर्म और प्रस्थान के माध्यम से यात्री बनता है, जबकि निवास के लिए किसी कर्म की आवश्यकता नहीं होती है; क्योंकि यदि वह रहने का इरादा करता है, तो वह तुरंत निवासी बन जाता है; क्योंकि निवास के लिए किसी कर्म की आवश्यकता नहीं होती है, इसलिए वे अलग-अलग हैं। उनके बीच इस बारे में भी कोई मतभेद नहीं है कि जो व्यक्ति यात्रा की आशा करता है, उसके लिए निकलने से पहले रोज़ा तोड़ना जायज़ नहीं है। यदि उसने रोज़ा तोड़ दिया; तो इब्न हबीब ने कहा: यदि उसने अपनी यात्रा की तैयारी कर ली थी और चलने के कारणों को अपना लिया था, तो उस पर कुछ भी नहीं है। यह असबाग और इब्न अल-माजीशून से भी वर्णित है, लेकिन यदि किसी बाधा ने उसे यात्रा करने से रोक दिया, तो उस पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) होगा, और यदि उसने यात्रा की तो उसका बच निकलना ही पर्याप्त है। ईसा ने इब्न अल-कासिम से रिवायत की: उस पर केवल एक दिन की कज़ा है, क्योंकि उसने अपना रोज़ा तोड़ने में तावील (व्याख्या) की थी। अशहब ने कहा: उस पर कफ़्फ़ारा (7) में से कुछ भी नहीं है; चाहे उसने यात्रा की हो या न की हो। सहनुन ने कहा: उस पर कफ़्फ़ारा है, चाहे उसने यात्रा की हो या न की हो, और वह उस महिला की तरह है जो कहती है: "कल मुझे मासिक धर्म आएगा," इसलिए वह उसके लिए रोज़ा तोड़ देती है। फिर वह वापस मुड़ा...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 251/1. (2) अल-बुखारी: नमाज़ को कितना कम किया जाए, इस पर अध्याय। फतह अल-बारी 565/2. (3) अल-बरीद: डाक वाहक द्वारा तय किए गए दो स्टेशनों के बीच की दूरी का नाम, वर्तमान में लगभग 24 किलोमीटर अनुमानित है। आर्थिक शब्दावली का शब्दकोश: 88। (4) मुअजम मतन अल-लुगा के लेखक ने उल्लेख किया है कि एक फरसाख तीन मील है, और इसका अनुमान 5.040, या 5.160, या 5.760 किलोमीटर है। (5) उनके शब्दों से: "इस विषय पर

अधिक विवरण आएगा..." इस बिंदु तक, (ज़ाह) से, और यह बाकी प्रतियों में नहीं है। (6) (खा) और (ज़ाह) में: फ़ुक़हा (विधिवेत्ता)। (7) (दाल) और (मीम) में: उस पर कुछ भी नहीं है, और जो स्थापित है वह (खा), (ज़े) और (ज़ाह) से है।

ابن عمر، ابن عباس اور ثوری نے کہا: سفر میں روزہ افطار کرنا تین دن کے سفر کے لیے ہے، اسے ابن عطیہ (۱) نے بیان کیا ہے۔ میں نے کہا: اور جو بخاری (۲) میں ہے: ابن عمر اور ابن عباس چار برید (۳) کے سفر میں روزہ افطار کرتے اور نماز قصر کرتے تھے، اور وہ سولہ فرسخ (۴) ہے۔ اس باب کی مزید وضاحت سورہ نساء میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس آئے گی: ﴿وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ﴾ [آیت: ۱۰۱] ان شاء اللہ تعالیٰ (۵)۔ تیسری بات: علماء (۶) کا اس پر اتفاق ہے کہ رمضان میں مسافر کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ رات سے ہی روزہ نہ رکھنے کی نیت کر لے، کیونکہ مسافر محض نیت سے مسافر نہیں بنتا؛ برخلاف مقیم کے۔ مسافر تو عمل اور روانگی سے بنتا ہے، اور مقیم ہونے کے لیے کسی عمل کی ضرورت نہیں ہوتی؛ کیونکہ جب اس نے قیام کی نیت کر لی تو وہ اسی وقت مقیم ہو گیا؛ کیونکہ قیام کے لیے عمل کی ضرورت نہیں ہوتی، لہذا دونوں میں فرق ہے۔ ان کے درمیان اس بات میں بھی کوئی اختلاف نہیں ہے کہ جو شخص سفر کی امید رکھتا ہو، اس کے لیے نکلنے سے پہلے روزہ افطار کرنا جائز نہیں ہے۔ اگر اس نے افطار کر لیا؛ تو ابن حبیب نے کہا: اگر اس نے اپنے سفر کی تیاری کر لی تھی اور حرکت کے اسباب اختیار کر لیے تھے، تو اس پر کچھ نہیں ہے۔ یہی قول اصبغ اور ابن ماجشون سے بھی منقول ہے، پھر اگر کسی رکاوٹ نے اسے سفر سے روک دیا تو اس پر کفارہ ہو گا، اور اس کے لیے یہی کافی ہے کہ اگر وہ سفر کر لے تو بچ جائے۔ عیسیٰ نے ابن قاسم سے روایت کی: اس پر صرف ایک دن کی قضا ہے، کیونکہ اس نے اپنے افطار میں تاویل کی تھی۔ اشہب نے کہا: اس پر کفارہ (۷) میں سے کچھ نہیں ہے؛ خواہ اس نے سفر کیا ہو یا نہ کیا ہو۔ سحنون نے کہا: اس پر کفارہ ہے، خواہ اس نے سفر کیا ہو یا نہ کیا ہو، اور وہ اس عورت کی

طرح ہے جو کہتی ہے: "کل میرا حیض شروع ہو جائے گا،" لہٰذا وہ اس وجہ سے روزہ افطار کر دیتی ہے۔ پھر وہ رجوع کر گیا...

(١) المحرر الوجيز ٢٥١/١۔ (٢) البخاري: باب في كم يقصر الصلاة. فتح الباري ٥٦٥/٢۔ (٣) البرید: ڈاک لانے والے کے ذریعے طے کیے جانے والے دو اسٹیشنوں کے درمیانی فاصلے کا نام ہے، اور حال ہی میں اس کا اندازہ تقریباً ٢٤ کلومیٹر لگایا گیا ہے۔ قاموس المصطلحات الاقتصادية: ٨٨۔ (٤) معجم متن اللغہ کے مصنف نے ذکر کیا ہے کہ فرسخ تین میل کا ہوتا ہے، اور اس کا اندازہ ٥.٠٤٠، یا ٥.١٦٠، یا ٥.٧٦٠ کلومیٹر لگایا گیا ہے۔ (٥) ان کے قول: "اس باب کی مزید وضاحت آئے گی..." سے لے کر اس مقام تک، نسخہ (ظ) سے ہے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (٦) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: الفقہاء۔ (٧) نسخہ (د) اور (م) میں: اس پر کچھ نہیں ہے، اور جو ثابت ہے وہ نسخہ (خ)، (ز) اور (ظ) سے ہے۔

131 Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184

The opinion of Abd al-Malik and Asbagh, who said: It is not like the case of a woman; because a man initiates travel whenever he wishes, while a woman does not initiate menstruation(1).

I say: The opinion of Ibn al-Qasim and Ashhab regarding the negation of expiation (kaffarah) is good, because he did what was permissible for him to do, and the conscience is clear. Nothing is established in it except with certainty, and there is no certainty with disagreement. Furthermore, it is consistent with the words of the Almighty: ﴿or on a journey﴾.

Abu Umar(2) said: This is the most correct of their sayings on this issue, because he is not violating the sanctity of fasting with the intent to do so, but rather he is interpreting. If eating with the intention of traveling necessitated expiation for him; because it was before his departure, his departure would not have waived it for him. Reflect on that and you will find it so, God Almighty willing.

Ad-Daraqutni narrated: Abu Bakr al-Naysaburi told us, Ismail ibn Ishaq ibn Sahl in Egypt told us, Ibn Abi Maryam told us, Muhammad ibn Ja'far told us, Zaid ibn Aslam informed me: Muhammad ibn al-Munkadir informed me, from Muhammad ibn Ka'b that he said: I came to Anas ibn Malik in Ramadan while he intended to travel, and his animal had been saddled and he had put on travel clothes, and sunset was near. So he called for food and ate from it, then he mounted. I said to him: Is it a Sunnah? He said: Yes(3).

It was also narrated from Anas that he said: Abu Musa said to me: Have I not been informed that when you go out, you go out fasting, and when you enter, you enter fasting? So when you go out, go out not fasting, and when you enter, enter not fasting(5).

Al-Hasan al-Basri said: He may break his fast if he wishes in his house on the day he intends to leave. Ahmad said: He breaks his fast when he emerges from the houses. Ishaq said: No, but rather when he places his foot in the saddle.

Ibn al-Mundhir said: Ahmad's statement is correct; because they say to one who wakes up healthy and then...

(1) See Al-Tamhid by Ibn Abd al-Barr 22/49-50, and Al-Istidhkar 10/88-90. (2) Al-Istidhkar 10/89. (3) Sunan al-Daraqutni 2/187-188. Also narrated by al-Tirmidhi (799)

and (800). He said: A hasan (good) hadith. (4) In (m): Anba'tuka (I informed you), which is a mistake. (5) Sunan al-Daraqutni 2/188. Narrated by al-Bayhaqi 4/247.

१३१ सूरा अल-बकराह: आयतें १८३, १८४

अब्द अल-मलिक और असबाघ की राय, जिन्होंने कहा: यह एक महिला के मामले जैसा नहीं है; क्योंकि एक पुरुष जब चाहे यात्रा शुरू कर सकता है, जबकि एक महिला मासिक धर्म शुरू नहीं करती है(१)।

मैंने कहा: कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) के निषेध के संबंध में इब्न अल-कासिम और अश्हब की राय अच्छी है, क्योंकि उन्होंने वही किया जो उनके लिए करना जायज़ था, और अंतरात्मा (दायित्व से) मुक्त है। इसमें निश्चितता के बिना कुछ भी स्थापित नहीं होता है, और असहमति के साथ कोई निश्चितता नहीं होती है। इसके अलावा, यह सर्वशक्तिमान के शब्दों के अनुरूप है: ﴿या यात्रा पर﴾।

अबू उमर(२) ने कहा: इस मुद्दे पर यह उनके कथनों में सबसे सही है, क्योंकि वह ऐसा करने के इरादे से उपवास की पवित्रता का उल्लंघन नहीं कर रहे हैं, बल्कि वह व्याख्या कर रहे हैं। यदि यात्रा करने के इरादे से खाना उनके लिए कफ़्फ़ारा अनिवार्य कर देता; क्योंकि यह उनके प्रस्थान से पहले था, तो उनके प्रस्थान ने इसे उनके लिए समाप्त नहीं किया होता। इस पर विचार करें और आप इसे ऐसा ही पाएंगे, ईश्वर सर्वशक्तिमान ने चाहा तो।

अद-दारकुतनी ने वर्णन किया: अबू बक्र अल-नैसाबुरी ने हमें बताया, मिस्र में इस्माइल बिन इशाक बिन सहल ने हमें बताया, इब्न अबी मरियम ने हमें बताया, मुहम्मद बिन जाफ़र ने हमें बताया, ज़ैद बिन असलम ने मुझे सूचित किया: मुहम्मद बिन अल-मुन्कादिर ने मुझे सूचित किया, मुहम्मद बिन काब से कि उन्होंने कहा: मैं रमज़ान में अनस बिन मलिक के पास आया जबकि वे यात्रा करने का इरादा रखते थे, और उनके जानवर पर काठी डाल दी गई थी और उन्होंने यात्रा के कपड़े पहन लिए थे, और सूर्यास्त निकट था। तो उन्होंने भोजन मँगाया और उसमें से खाया, फिर वे सवार हुए। मैंने उनसे कहा: क्या यह सुन्नत है? उन्होंने कहा: हाँ(३)।

अनस से यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: अबू मूसा ने मुझसे कहा: क्या मुझे सूचित नहीं किया गया है कि जब आप बाहर निकलते हैं, तो आप उपवास की स्थिति में बाहर निकलते हैं, और जब आप प्रवेश करते हैं, तो आप उपवास की स्थिति में प्रवेश करते हैं? इसलिए जब आप बाहर निकलें, तो बिना उपवास के निकलें, और जब आप प्रवेश करें, तो बिना उपवास के प्रवेश करें(५)।

अल-हसन अल-बसरी ने कहा: वह चाहे तो उस दिन अपने घर में उपवास तोड़ सकता है जिस दिन वह निकलने का इरादा रखता है। अहमद ने कहा: वह तब उपवास तोड़ता है जब वह घरों से बाहर निकलता है। इशाक ने कहा: नहीं, बल्कि तब जब वह अपना पैर काठी में रखता है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: अहमद का कथन सही है; क्योंकि वे उस व्यक्ति से कहते हैं जो स्वस्थ सुबह उठा और फिर...

(१) देखें इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तम्हीद २२/४९-५०, और अल-इस्तिज़कार १०/८८-९०। (२) अल-इस्तिज़कार १०/८९। (३) सुनन अल-दारकुतनी २/१८७-१८८। अल-तिर्मिज़ी (७९९) और (८००) द्वारा भी वर्णित। उन्होंने कहा: एक हसन (अच्छी) हदीस है। (४) (म) में: "अन्बतुका" (मैंने आपको सूचित किया), जो कि एक गलती है। (५) सुनन अल-दारकुतनी २/१८८। अल-बैहक़ी ४/२४७ द्वारा वर्णित।

131 سورة البقرہ: آیات 183، 184

عبد الملک اور اصبغ کا قول، اور انہوں نے کہا: یہ عورت کی طرح نہیں ہے؛ کیونکہ مرد جب چاہے سفر شروع کر سکتا ہے، جبکہ عورت حیض شروع نہیں کرتی(1)۔

میں نے کہا: کفارہ کی نفی میں ابن القاسم اور اشہب کا قول اچھا ہے، کیونکہ اس نے وہ کام کیا جو اس کے لیے کرنا جائز تھا، اور ذمہ داری سے بری ہے، اس میں یقین کے بغیر کوئی چیز ثابت نہیں ہوتی، اور اختلاف کے ساتھ کوئی یقین نہیں ہوتا، پھر یہ کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد کا تقاضا ہے: ﴿یا سفر پر ہوں﴾۔

اور ابو عمر(2) نے کہا: اس مسئلے میں ان کے اقوال میں سے یہ سب سے صحیح ہے، کیونکہ وہ اس ارادے سے روزے کی حرمت کو پامال نہیں کر رہا، بلکہ وہ تاویل کرنے والا ہے، اور اگر سفر کی نیت کے ساتھ کھانا اس پر کفارہ واجب کرتا؛ کیونکہ یہ اس کے نکلنے سے پہلے تھا تو اس کے نکلنے نے اسے اس سے ساقط نہ کیا ہوتا، پس اس میں غور کرو تو تم اسے ایسا ہی پاؤ گے، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اور دارقطنی نے روایت کیا ہے: ہمیں ابوبکر نیشاپوری نے حدیث بیان کی، ہمیں اسماعیل بن اسحاق بن سہل نے مصر میں حدیث بیان کی، ہمیں ابن ابی مریم نے حدیث بیان کی، ہمیں محمد بن جعفر نے حدیث بیان کی، مجھے زید بن اسلم نے خبر دی، انہوں نے کہا: مجھے محمد بن المنکدر نے خبر دی، محمد بن کعب سے کہ انہوں نے کہا: میں رمضان میں انس بن مالک کے پاس آیا جب کہ وہ سفر کا ارادہ رکھتے تھے، اور ان کا جانور تیار ہو چکا تھا اور انہوں نے سفر کے کپڑے

پہن لیے تھے، اور سورج غروب ہونے کے قریب تھا، تو انہوں نے کھانا منگوایا اور اس میں سے کھایا، پھر سوار ہوئے۔ تو میں نے ان سے کہا: کیا یہ سنت ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں(3)۔

اور انس سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: مجھ سے ابو موسیٰ نے کہا: کیا مجھے یہ خبر نہیں دی گئی کہ تم جب نکلتے ہو تو روزے کی حالت میں نکلتے ہو، اور جب داخل ہوتے ہو تو روزے کی حالت میں داخل ہوتے ہو؟ پس جب نکلو تو افطار کی حالت میں نکلو، اور جب داخل ہو تو افطار کی حالت میں داخل ہو(5)۔

اور حسن بصری نے کہا: اگر چاہے تو اپنے گھر میں اس دن افطار کر لے جس دن نکلنے کا ارادہ ہو، اور احمد نے کہا: جب گھروں سے باہر نکل جائے تو افطار کرے، اور اسحاق نے کہا: نہیں، بلکہ جب اپنا پاؤں کجاوے میں رکھے۔

ابن المنذر نے کہا: احمد کا قول صحیح ہے؛ کیونکہ وہ اس شخص کے بارے میں کہتے ہیں جس نے صحیح و تندرست صبح کی پھر...

(1) دیکھئے التمہید لابن عبد البر 22/49-50، اور الاستذکار 10/88-90۔ (2) الاستذکار 10/89۔
(3) سنن الدارقطنی 2/187-188۔ اور اسے ترمذی (799) اور (800) نے بھی روایت کیا ہے۔
اور کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ (4) (م) میں: "انبئتک" (میں نے تمہیں خبر دی)، اور یہ غلطی ہے۔
(5) سنن الدارقطنی 2/188۔ اور اسے بیہقی 4/247 نے روایت کیا ہے۔

...it was argued: he may break his fast for the remainder of his day, and likewise if he began the day while at home (resident), then set out on a journey, he may likewise break his fast.

A group said: He does not break his fast on that day even if he sets out on his journey. This was said by al-Zuhri, Makhul, Yahya al-Ansari, Malik, al-Awza'i, al-Shafi'i, Abu Thawr, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y).

They differed if he did (break his fast). All of them said: He makes it up (qada') and does not perform expiation (kaffarah)(1). Malik said: Because travel is an incidental excuse, so it was like an illness that befalls him(2). It was narrated from some of Malik's companions: that he makes it up and performs expiation, which is the opinion of Ibn Kinanah and al-Makhzumi(3), and al-Baji(4) related it from al-Shafi'i, and Ibn al-Arabi(5) chose it and spoke by it; because travel is an excuse that occurred after the obligation of worship, and it differs from illness and menstruation; because illness permits him to break the fast, and menstruation forbids fasting for her, whereas travel does not permit him that, so expiation became obligatory upon him for violating its sanctity.

Abu 'Umar said: This is nothing, because Allah, Glorified be He, has permitted him to break the fast in the Book and the Sunnah. As for their saying: "He does not break the fast", that is only a recommendation for what he had intended (the fast he started). If he takes Allah's concession, he must make it up, but as for expiation, there is no basis for it, and whoever makes it obligatory has obligated what Allah and His Messenger ﷺ did not obligate. It has been narrated from Ibn 'Umar regarding this issue: He may break his fast if he wishes on that day if he goes out traveling, and it is the opinion of al-Sha'bi, Ahmad, and Ishaq(6).

I say: Al-Bukhari, may Allah have mercy on him, has titled a chapter on this issue: Chapter: One who broke his fast while traveling so that people could see him, and he cited the hadith from Ibn 'Abbas who said: The Messenger of Allah ﷺ went out from...

---

(1) See the aforementioned opinions in Al-Tamhid 22/50, and Al-Istidhkar 10/86, 87, and 88. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/83. (3) Al-Tamhid 22/50. (4) In Al-Muntaqa 2/51. (5) In Ahkam al-Qur'an 1/83. (6) Al-Tamhid 22/50. Ibn Abi Shaybah 3/19 narrated from Ibn 'Umar that he went out in Ramadan and broke his fast. Abd al-

Razzaq (7766) narrated the opinion of al-Sha'bi. The opinions of Ahmad and Ishaq were mentioned previously.

...दलील दी गई: वह अपने दिन के शेष भाग में रोज़ा तोड़ सकता है, और इसी तरह यदि उसने घर (निवास) पर रहते हुए दिन की शुरुआत की, फिर यात्रा पर निकल गया, तो वह भी रोज़ा तोड़ सकता है।

एक समूह ने कहा: वह उस दिन अपना रोज़ा नहीं तोड़ता चाहे वह अपनी यात्रा पर ही क्यों न निकल जाए। यह ज़ुहरी, मखुल, याह्या अल-अंसारी, मलिक, अल-औज़ाई, अल-शाफ़ई, अबू थौर और राय वालों (अस्हाब अल-राय) ने कहा है।

उन्होंने मतभेद किया कि यदि उसने (रोज़ा तोड़ दिया) तो क्या होगा। उन सभी ने कहा: वह इसकी कज़ा (बाद में रोज़ा रखना) करेगा और कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) नहीं देगा(1)। मलिक ने कहा: क्योंकि यात्रा एक अचानक आने वाला बहाना (उज़्र) है, इसलिए यह उस बीमारी की तरह था जो उस पर अचानक आ पड़ती है(2)। मलिक के कुछ साथियों से वर्णित है: कि वह कज़ा करेगा और कफ़्फ़ारा देगा, और यह इब्न किनाना और अल-मख़ज़ूमी की राय है(3), और अल-बाजी(4) ने इसे अल-शाफ़ई से उद्धृत किया है, और इब्न अल-अरबी(5) ने इसे चुना और इसके अनुसार बात की; क्योंकि यात्रा एक ऐसा बहाना है जो इबादत के अनिवार्य होने के बाद आया, और यह बीमारी और मासिक धर्म (हैज़) से अलग है; क्योंकि बीमारी उसे रोज़ा तोड़ने की अनुमति देती है, और मासिक धर्म उसके लिए रोज़ा रखना हराम (वर्जित) कर देता है, जबकि यात्रा उसे इसकी अनुमति नहीं देती, इसलिए इसकी पवित्रता के उल्लंघन के लिए उस पर कफ़्फ़ारा अनिवार्य हो गया।

अबू उमर ने कहा: यह कुछ भी नहीं है, क्योंकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने किताब (कुरान) और सुन्नत में उसके लिए रोज़ा तोड़ना जायज़ कर दिया है। जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: "वह रोज़ा नहीं तोड़ता", तो यह केवल उस चीज़ के लिए मुस्तहब (पसंदीदा) है जिसका उसने इरादा किया था (जिस रोज़े की उसने शुरुआत की थी)। यदि वह अल्लाह की रियायत (छूट) लेता है, तो उस पर कज़ा अनिवार्य होगी, लेकिन जहाँ तक कफ़्फ़ारे की बात है, तो इसका कोई आधार नहीं है, और जिसने इसे अनिवार्य किया है, उसने वह अनिवार्य कर दिया जो अल्लाह और उसके रसूल ﷺ ने अनिवार्य नहीं किया था। इस मसले में इब्न उमर से वर्णित है: यदि वह चाहे तो उस दिन रोज़ा तोड़ सकता है यदि वह मुसाफिर के रूप में निकलता है, और यह अल-शअबी, अहमद और इसहाक की राय है(6)।

मैंने कहा: और बुखारी रहिमहुल्लाह ने इस मसले पर एक अध्याय का शीर्षक दिया है: अध्याय: वह व्यक्ति जिसने यात्रा में रोज़ा तोड़ दिया ताकि लोग उसे देख सकें और उन्होंने इब्न अब्बास से हदीस पेश की जिन्होंने कहा: रसूलुल्लाह ﷺ निकले...

---

(1) अल-तमहीद 22/50, और अल-इस्तिज़कार 10/86, 87 और 88 में पूर्ववर्ती विचार देखें। (2) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 1/83। (3) अल-तमहीद 22/50। (4) अल-मुंतक़ा 2/51 में। (5) अहकाम अल-कुरान 1/83 में। (6) अल-तमहीद 22/50। इब्न अबी शयबा 3/19 ने इब्न उमर से रिवायत किया है कि वह रमजान में निकले और रोज़ा तोड़ दिया। अब्दुल रज्जाक (7766) ने अल-शअबी की राय को रिवायत किया है। अहमद और इसहाक की राय पहले आ चुकी है।

۱۳۲ سورة البقرہ: آیات ۱۸۳، ۱۸۴

...دلیل دی گئی: وہ اپنے دن کے باقی حصے میں روزہ افطار کر سکتا ہے، اور اسی طرح اگر اس نے گھر (حالتِ قیام) میں صبح کی، پھر سفر پر نکل کھڑا ہوا، تو اسے بھی روزہ افطار کرنے کا حق ہے۔

ایک گروہ نے کہا: وہ اس دن روزہ افطار نہیں کرے گا خواہ وہ اپنے سفر پر روانہ ہو چکا ہو، یہی قول زہری، مکحول، یحییٰ الانصاری، مالک، اوزاعی، شافعی، ابو ثور اور اصحاب الرائے کا ہے۔

اور انہوں نے اختلاف کیا کہ اگر اس نے (روزہ توڑ) لیا، تو ان سب نے کہا: وہ قضا کرے گا اور کفارہ نہیں دے گا(۱)۔ مالک نے کہا: اس لیے کہ سفر ایک اچانک پیش آنے والا عذر ہے، چنانچہ یہ اس بیماری کی طرح ہوا جو اس پر اچانک طاری ہو جائے(۲)۔ اور امام مالک کے بعض اصحاب سے مروی ہے: کہ وہ قضا کرے گا اور کفارہ بھی دے گا، اور یہ ابن کنانہ اور مخزومی کا قول ہے(۳)، اور باجی(۴) نے اسے شافعی سے حکایت کیا ہے، اور ابن العربی(۵) نے اسے اختیار کیا اور اسی کے قائل ہوئے؛ کیونکہ سفر ایک ایسا عذر ہے جو عبادت کے لازم ہونے کے بعد طاری ہوا، اور یہ بیماری اور حیض کے خلاف ہے؛ کیونکہ بیماری اس کے لیے افطار کو مباح کرتی ہے، اور حیض اس پر روزہ حرام کر دیتا ہے، جبکہ سفر اس کے لیے اسے مباح نہیں کرتا، لہٰذا اس کی حرمت پامال کرنے کی وجہ سے اس پر کفارہ واجب ہو گیا۔

ابو عمر نے کہا: یہ کوئی (وزنی) بات نہیں ہے، کیونکہ اللہ سبحانہ نے کتاب اور سنت میں اس کے لیے افطار کو مباح کر دیا ہے۔ رہا ان کا یہ قول: "وہ روزہ افطار نہیں کرے گا"، تو یہ صرف اس چیز کے استحباب کی وجہ سے ہے جس کا اس نے عزم کیا تھا (جس روزے کی ابتدا کی تھی)،

پس اگر اس نے اللہ کی رخصت پر عمل کیا تو اس پر قضا لازم ہوگی، لیکن رہا کفارہ تو اس کی کوئی وجہ نہیں، اور جس نے اسے واجب قرار دیا اس نے وہ واجب کر دیا جو اللہ اور اس کے رسول ﷺ نے واجب نہیں کیا۔ اور اس مسئلے میں ابن عمر سے مروی ہے: اگر وہ چاہے تو اس دن افطار کر لے جب وہ مسافر بن کر نکلے، اور یہی امام شعبی، احمد اور اسحاق کا قول ہے(۶)۔

میں کہتا ہوں: اور بخاری رحمہ اللہ نے اس مسئلے پر یہ عنوان قائم کیا ہے: باب: اس شخص کا بیان جس نے سفر میں روزہ افطار کیا تاکہ لوگ اسے دیکھیں، اور انہوں نے ابن عباس سے حدیث بیان کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نکلے...

---

(۱) گزشتہ اقوال التمہید ۵۰/۲۲، اور الاستذکار ۸۶/۱۰، ۸۷ اور ۸۸ میں دیکھیں۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۸۳/۱۔ (۳) التمہید ۵۰/۲۲۔ (۴) المنتقیٰ ۵۱/۲ میں۔ (۵) احکام القرآن ۸۳/۱ میں۔ (۶) التمہید ۵۰/۲۲۔ ابن ابی شیبہ ۱۹/۳ نے ابن عمر سے روایت کیا ہے کہ وہ رمضان میں نکلے تو روزہ افطار کر لیا۔ عبد الرزاق (۷۷۶۶) نے امام شعبی کا قول نقل کیا۔ احمد اور اسحاق کا قول پہلے گزر چکا ہے۔

133 Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184

...from Medina to Mecca, so he fasted until he reached 'Usfan, then he called for water and raised it with his hand(1) so the people could see it(2), and he broke his fast until he arrived in Mecca, and that was in Ramadan(3).

Muslim(4) also narrated it from Ibn Abbas, and said in it: Then he called for a vessel containing a drink and drank it(5) during the day so that the people would see him, then he broke his fast until he entered Mecca. This is a definitive text on the matter, so what contradicts it is dismissed, and success is with Allah.

In it is also an argument against those who say: Fasting is not valid while traveling. This was narrated from Umar, Ibn Abbas, Abu Huraira, and Ibn Umar(6). Ibn Umar said: "Whoever fasts while traveling must make it up while at home (Hadir)"(7). And from Abd al-Rahman bin Awf: "The one who fasts while traveling is like the one who breaks fast while at home"(8). A group from the literalists (Ahl al-Zahir)(9) held this view, and they argued with the Almighty's saying: {Then a number of other days} according to what will be explained later, and with what Ka'b bin Asim narrated, saying: I heard the Prophet (peace be upon him) say: "It is not of righteousness to fast while traveling"(10).

Footnotes: (1) In (M): his hands. (2) In (Kh), (Z), (Za), and (M): to show it, and what is established is from (D), which is consistent with what is in Sahih Bukhari. (3) Sahih Bukhari (1948), and it is in Musnad Ahmad (2652). (4) Sahih Muslim (1113). (5) In (Z), (D), and (M): drank it. (6) Umar's saying was narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (7763), Ibn Abi Shaybah 3/18, al-Tabari 3/206, and al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 2/63. Ibn Abbas's saying was narrated by Ibn Abi Shaybah 3/18. Abu Huraira's saying was narrated by Ibn Abi Shaybah 3/18, and al-Tahawi 2/63. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/251. (8) Narrated by al-Nasa'i in al-Mujtaba 4/183, and in al-Kubra (2605) as Mawquf. Ibn Majah (1666) narrated it as Marfu', his teacher Abu Ishaq said: This hadith is nothing, see 'Ilal al-Daraqutni 4/383, and 'Ilal Ibn Abi Hatim 1/239. (9) See al-Muhalla by Ibn Hazm 6/243. See this saying and what preceded it in al-Tamhid 2/170. (10) Narrated by Ahmad (23680), al-Nasa'i in al-Mujtaba 4/174-175, and in al-Kubra (2575), and Ibn Majah (1664). And Bukhari (1946) and Muslim (1115) narrated it from the hadith of Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them), and in it is a story, and the author will mention it at the end of the sixteenth issue.

133 सूरा अल-बकरा: आयत 183, 184

...मदीना से मक्का तक, उन्होंने उपवास रखा यहाँ तक कि वे 'उसफ़ान' पहुँच गए, फिर उन्होंने पानी मँगाया, और उसे अपने हाथ(1) से ऊपर उठाया ताकि लोग उसे देख सकें(2), और उन्होंने मक्का पहुँचने तक रोज़ा नहीं रखा, और वह रमज़ान का महीना था(3)।

मुस्लिम(4) ने भी इब्न अब्बास से इसे वर्णित किया है और इसमें कहा है: फिर उन्होंने पीने की चीज़ वाला एक बर्तन मँगाया और उसे दिन के उजाले में पिया(5) ताकि लोग देख सकें; फिर उन्होंने मक्का में प्रवेश करने तक रोज़ा नहीं रखा। यह इस विषय पर स्पष्ट प्रमाण है, इसलिए जो इसके विपरीत है वह अमान्य है, और सफलता अल्लाह की ओर से है।

इसमें उन लोगों के विरुद्ध भी तर्क है जो कहते हैं: यात्रा में रोज़ा मान्य नहीं है। यह उमर, इब्न अब्बास, अबू हुरैरा और इब्न उमर से वर्णित है(6)। इब्न उमर ने कहा: "जिसने यात्रा में रोज़ा रखा, वह घर पर (हज़र में) उसकी कज़ा करे"(7)। और अब्द अल-रहमान बिन औफ़ से वर्णित है: "यात्रा में रोज़ा रखने वाला वैसा ही है जैसे घर पर रोज़ा न रखने वाला"(8)। अहल अल-ज़ाहिर (अक्षरवादी)(9) के एक समूह ने यही विचार व्यक्त किया है, और उन्होंने अल्लाह के इस कथन को प्रमाण बनाया है: {तो अन्य दिनों की गिनती पूरी करना} जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा, और उस हदीस से भी जो कअब बिन आसिम ने वर्णित की है, उन्होंने कहा: मैंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को कहते सुना: "यात्रा में रोज़ा रखना नेकी में से नहीं है"(10)।

पाद-टिप्पणी: (1) (म) में: अपने दोनों हाथों से। (2) (ख), (ज़), (ज़ह) और (म) में: उन्हें दिखाने के लिए, और जो पाठ में स्थिर है वह (द) से है, और यही सहीह बुखारी के अनुकूल है। (3) सहीह बुखारी (1948), और यह मुसनद अहमद (2652) में है। (4) सहीह मुस्लिम (1113)। (5) (ज़), (द) और (म) में: इसे पिया। (6) उमर का कथन अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपने मुसन्निफ़ (7763), इब्न अबी शैबा 18/3, तबरी 206/3 और तहावी ने शरह मआनी अल-आसार 63/2 में उद्धृत किया है। इब्न अब्बास का कथन इब्न अबी शैबा 18/3 ने उद्धृत किया है। अबू हुरैरा का कथन इब्न अबी शैबा 18/3 और तहावी 63/2 ने उद्धृत किया है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/251. (8) इसे नसाई ने अल-मुज्तबा 4/183 और अल-कुबरा (2605) में मौक़ूफ़ के रूप में उद्धृत किया है। इब्न माजाह (1666) ने इसे मरफ़ूअ के रूप में उद्धृत किया है, उनके गुरु अबू इसहाक ने कहा: यह हदीस कुछ भी नहीं है, देखें इलल अद-दारकुतनी 4/383, और इलल इब्न अबी हातिम 1/239। (9) देखें इब्न हज़्म की अल-

मुहल्ला 6/243। इस कथन और इससे पहले के कथन को अत-तम्हीद 2/170 में देखें। (10) इसे अहमद (23680), नसाई ने अल-मुज्तबा 4/174-175, और अल-कुबरा (2575), और इब्न माजाह (1664) में उद्धृत किया है। और बुखारी (1946) और मुस्लिम (1115) ने इसे जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसमें एक घटना है, जिसका उल्लेख लेखक सोलहवें मसले के अंत में करेंगे।

۱۳۳ سورہ البقرہ : الآیتان ۱۸۳ ، ۱۸۴

...مدینہ سے مکہ تک، پس آپ ﷺ نے روزہ رکھا یہاں تک کہ عسفان پہنچ گئے، پھر پانی منگوایا، اسے اپنے ہاتھ(۱) سے بلند کیا تاکہ لوگ دیکھ لیں(۲)، پھر آپ نے افطار کیا یہاں تک کہ مکہ پہنچ گئے، اور یہ رمضان میں تھا(۳)۔

اور اسے مسلم(۴) نے بھی ابن عباس سے روایت کیا ہے، اور اس میں کہا ہے: پھر ایک برتن منگوایا جس میں پینے کی چیز تھی، پس اسے دن کے وقت پیا(۵) تاکہ لوگ دیکھ لیں، پھر آپ ﷺ نے افطار کیا یہاں تک کہ مکہ میں داخل ہوئے۔ اور یہ اس باب میں نص ہے، پس جو اس کے خلاف ہے وہ ساقط ہے، اور توفیق اللہ ہی کی طرف سے ہے۔

اس میں ان لوگوں کے خلاف بھی دلیل ہے جو کہتے ہیں کہ: سفر میں روزہ منعقد نہیں ہوتا، یہ عمر، ابن عباس، ابوہریرہ اور ابن عمر سے مروی ہے(٦)۔ ابن عمر نے کہا: جس نے سفر میں روزہ رکھا، وہ حضر (گھر واپسی) میں اس کی قضا کرے(۷)۔ اور عبد الرحمن بن عوف سے مروی ہے: سفر میں روزہ رکھنے والا ایسا ہی ہے جیسے حضر میں روزہ نہ رکھنے والا(۸)۔ اور اہل ظاہر(۹) میں سے ایک گروہ نے یہی کہا ہے، اور انہوں نے اللہ تعالی کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾ جیسا کہ اس کا بیان آئے گا، اور اس سے بھی جو کعب بن عاصم نے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "سفر میں روزہ رکھنا نیکی میں سے نہیں ہے"(۱۰)۔

حواشی: (۱) (م) میں: اپنے دونوں ہاتھوں سے۔ (۲) (خ)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: تاکہ انہیں دکھائیں، اور جو متن میں ہے وہ (د) سے ہے، اور یہی صحیح بخاری کے موافق ہے۔ (۳) صحیح بخاری (۱۹٤۸)، اور یہ مسند احمد (۲٦٥۲) میں ہے۔ (٤) صحیح مسلم (۱۱۱۳)۔ (٥) (ز)، (د) اور

(م) میں: اسے پیا۔ (٦) عمر کا قول عبد الرزاق نے اپنی مصنف (٧٧٦٣)، ابن ابی شیبہ ١٨/٣، طبری ٢٠٦/٣، اور طحاوی نے شرح معانی الآثار ٦٣/٢ میں روایت کیا ہے۔ ابن عباس کا قول ابن ابی شیبہ ١٨/٣ نے روایت کیا ہے۔ ابوہریرہ کا قول ابن ابی شیبہ ١٨/٣ اور طحاوی ٦٣/٢ نے روایت کیا ہے۔ (٧) المحرر الوجیز ٢٥١/١۔ (٨) اسے نسائی نے المجتبیٰ ١٨٣/٤، اور الکبریٰ (٢٦٠٥) میں موقوفاً روایت کیا ہے۔ اور ابن ماجہ (١٦٦٦) نے اسے مرفوعاً روایت کیا، ان کے شیخ ابو اسحاق نے کہا: یہ حدیث کچھ بھی نہیں ہے، دیکھئے علل الدارقطنی ٣٨٣/٤، اور علل ابن ابی حاتم ٢٣٩/١۔ (٩) دیکھئے المحلی لابن حزم ٢٤٣/٦۔ اور اس قول اور اس سے پہلے والے قول کو التمہید ١٧٠/٢ میں دیکھیں۔ (١٠) اسے احمد (٢٣٦٨٠)، اور نسائی نے المجتبیٰ ١٧٤/٤-١٧٥، اور الکبریٰ (٢٥٧٥)، اور ابن ماجہ (١٦٦٤) میں روایت کیا ہے۔ اور بخاری (١٩٤٦) اور مسلم (١١١٥) نے اسے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں ایک قصہ ہے، اور مصنف اسے سولہویں مسئلے کے آخر میں ذکر کریں گے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184 134 It also contains an argument for those who say (1) that whoever intends to fast during travel at night has the right to break his fast even if he has no excuse. This was the view of Mutarrif, and it is one of the two views of Ash-Shafi'i, and a group of the people of Hadith held this view. Malik used to make it obligatory for him to make up the fast and pay expiation (kaffarah), because he had the choice between fasting and breaking the fast. So when he chose to fast and intended it at night, it became binding upon him, and he was not allowed to break it. If he broke it intentionally without an excuse, he had to make it up and pay expiation. It has been narrated from him (Malik) that there is no expiation upon him, and this is the view of most of his companions, except for Abd al-Malik; for he said: If he breaks the fast by sexual intercourse, he must pay expiation, because he does not gain strength for his journey through that, and he has no excuse, for the traveler is only permitted to break his fast to gain strength for his journey. The rest of the jurists in Iraq and Hijaz said: There is no expiation upon him, among them are Ath-Thawri, Al-Awza'i, Ash-Shafi'i, Abu Hanifa, and the rest of the jurists of Kufa; this was stated by Abu Umar (2). Fourth: Scholars differed as to which is better (3), breaking the fast or fasting while traveling. Malik and Ash-Shafi'i said in some of what was narrated from them: Fasting is better for those who are strong enough for it. The main view of Malik's school is choice (takhyir), and similarly the school of Ash-Shafi'i; Ash-Shafi'i and those who followed him said: He has a choice, and he did not prefer one over the other. This was also the view of Ibn 'Ulayyah, because of the Hadith of Anas who said: We traveled with the Messenger of Allah ﷺ in Ramadan, and the one fasting did not criticize the one breaking the fast, nor did the one breaking the fast criticize the one fasting. It was recorded by Malik, Al-Bukhari, and Muslim (4). It was narrated from Uthman ibn Abi al-Aas al-Thaqafi and Anas ibn Malik, the two companions of the Messenger of Allah ﷺ, that they both said: Fasting while traveling is better for those who are able to do it (5), and this is the view of Abu Hanifa and his companions. It was narrated from Ibn Umar and Ibn Abbas: The concession (rukhsah) is better. This was said by Sa'id ibn al-Musayyib, Ash-Sha'bi, Umar ibn Abd al-Aziz, Mujahid, Qatadah, Al-Awza'i, and Ahmad. (1) In (D) and (M): "ala man" (upon who), which is an error. (2) Al-Istidhkar 10/76. (3) In (D), (Z), and (M): "min" (from), and it is not in (Zha), and what is established is from (Kha). (4) Muwatta Malik 1/295, Sahih al-Bukhari (1947), and Sahih Muslim (1118). (5) The saying of Uthman ibn Abi al-Aas was recorded by Ibn Abi Shaybah 3/16, and at-Tabari 3/210. The saying of Anas was recorded by Ibn Abi Shaybah 3/16, at-Tabari 3/210, at-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 2/67, and al-Bayhaqi 4/245.

सूरा अल-बकराह: आयतें 183, 184 134 इसमें उन लोगों के लिए भी एक तर्क है जो (1) कहते हैं कि जो कोई यात्रा के दौरान रात में रोज़ा रखने का इरादा करता है, उसे अपना रोज़ा तोड़ने का अधिकार है चाहे उसके पास कोई बहाना न हो। यह मुतर्रिफ का विचार था, और यह अल-शाफ़ई के दो विचारों में से एक है, और हदीस के लोगों के एक समूह ने इस विचार को माना। मलिक उस पर रोज़ा कज़ा करने और कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अदा करने को अनिवार्य मानते थे, क्योंकि उसके पास रोज़ा रखने और तोड़ने के बीच चुनाव का विकल्प था। इसलिए जब उसने रोज़ा रखने का चुनाव किया और रात में उसका इरादा किया, तो यह उस पर अनिवार्य हो गया, और उसे इसे तोड़ने की अनुमति नहीं थी। यदि उसने बिना किसी बहाने के जानबूझकर रोज़ा तोड़ा, तो उसे कज़ा करना और कफ़्फ़ारा अदा करना होगा। उनसे (मालिक से) यह भी रिवायत है कि उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है, और यह उनके अधिकांश साथियों का विचार है, सिवाय अब्दुल मलिक के, क्योंकि उन्होंने कहा: यदि वह संभोग द्वारा रोज़ा तोड़ता है, तो उसे कफ़्फ़ारा देना होगा, क्योंकि वह इसके माध्यम से अपनी यात्रा के लिए शक्ति प्राप्त नहीं करता है, और उसके पास कोई बहाना नहीं है, क्योंकि यात्री को केवल अपनी यात्रा के लिए शक्ति प्राप्त करने के लिए रोज़ा तोड़ने की अनुमति है। इराक और हिजाज़ के बाकी फकीहों ने कहा: उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है, उनमें अल-थौरी, अल-औज़ाई, अल-शाफ़ई, अबू हनीफा और कूफ़ा के बाकी फकीह शामिल हैं; यह अबू उमर (2) द्वारा कहा गया था। चौथा: विद्वानों के बीच इस बात को लेकर मतभेद था कि (3) यात्रा के दौरान रोज़ा तोड़ना बेहतर है या रोज़ा रखना। मलिक और अल-शाफ़ई ने उनसे जो कुछ रिवायत किया गया है, उनमें से कुछ में कहा: रोज़ा उन लोगों के लिए बेहतर है जो इसके लिए पर्याप्त मजबूत हैं। मलिक के स्कूल का मुख्य विचार पसंद (तख़यीर) है, और इसी तरह अल-शाफ़ई का स्कूल; अल-शाफ़ई और उनके अनुयायियों ने कहा: उसके पास विकल्प है, और उन्होंने एक को दूसरे पर प्राथमिकता नहीं दी। इब्न उलय्या का भी यही विचार था, अनस की हदीस के कारण जिन्होंने कहा: हमने रमज़ान में अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ यात्रा की, और रोज़ा रखने वाले ने रोज़ा तोड़ने वाले की आलोचना नहीं की, और न ही रोज़ा तोड़ने वाले ने रोज़ा रखने वाले की आलोचना की। इसे मलिक, अल-बुखारी और मुस्लिम (4) ने दर्ज किया था। अल्लाह के रसूल ﷺ के दो साथियों उस्मान इब्न अबी अल-आस अल-थकफ़ी और अनस इब्न मलिक से रिवायत है कि उन दोनों ने कहा: यात्रा के दौरान रोज़ा रखना उन लोगों के लिए बेहतर है जो इसे करने में सक्षम हैं (5), और यह अबू हनीफा और उनके साथियों का विचार है। इब्न उमर और इब्न अब्बास से रिवायत है: रियायत (रुख़्सत) बेहतर है। यह सईद इब्न अल-मुसय्यिब, अल-शाबी, उमर इब्न अब्दुल अज़ीज़, मुजाहिद, क़तादा, अल-औज़ाई और अहमद ने कहा था। (1) (द) और (म)

में: "अला मन" (उस पर जो) है, जो कि एक त्रुटि है। (2) अल-इस्तिधकार 10/76। (3) (द), (ज़), और (म) में: "मिन" (से) है, और यह (ज़) में नहीं है, और जो स्थापित है वह (ख़) से है। (4) मुवत्ता मालिक 1/295, सहीह अल-बुखारी (1947), और सहीह मुस्लिम (1118)। (5) उस्मान इब्न अबी अल-आस का कथन इब्न अबी शयबा 3/16 और अत-तबारी 3/210 द्वारा दर्ज किया गया था। अनस का कथन इब्न अबी शयबा 3/16, अत-तबारी 3/210, अत-तहावी ने शरह मानी अल-अथार 2/67 में और अल-बैहकी 4/245 में दर्ज किया था।

سورۃ البقرہ: آیت 183، 184 134 اس میں ان لوگوں کے لیے بھی دلیل ہے جو (1) کہتے ہیں کہ جس نے سفر میں رات سے روزے کی نیت کر لی، تو اسے روزہ افطار کرنے کا حق ہے اگرچہ اس کے پاس کوئی عذر نہ ہو، اور یہی مطرف کا قول ہے، اور یہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے، اور اہل حدیث کی ایک جماعت اسی کی قائل ہے۔ امام مالک اس پر قضا اور کفارہ واجب کرتے تھے، کیونکہ اسے روزے اور افطار کے درمیان اختیار دیا گیا تھا، تو جب اس نے روزے کو منتخب کیا اور رات کو اس کی نیت کر لی، تو یہ اس پر لازم ہو گیا، اور اسے افطار کی اجازت نہ رہی، پس اگر اس نے بلا عذر جان بوجھ کر روزہ توڑ دیا، تو اس پر قضا اور کفارہ واجب ہوگا۔ اور ان سے یہ بھی روایت ہے کہ اس پر کوئی کفارہ نہیں، اور یہی ان کے اکثر اصحاب کا قول ہے، سوائے عبدالملک کے؛ کیونکہ انہوں نے کہا: اگر اس نے جماع کے ذریعے روزہ توڑا تو کفارہ دے گا، کیونکہ اس سے اسے سفر کی قوت حاصل نہیں ہوتی، اور اس کا کوئی عذر نہیں، کیونکہ مسافر کو افطار کی اجازت صرف اس لیے دی گئی ہے تاکہ وہ سفر کی قوت حاصل کر سکے۔ عراق اور حجاز کے باقی فقہاء نے کہا: اس پر کوئی کفارہ نہیں، ان میں ثوری، اوزاعی، شافعی، اور ابوحنیفہ، اور کوفہ کے باقی فقہاء شامل ہیں؛ یہ بات ابو عمر (2) نے کہی ہے۔ چوتھی بات: علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ (3) سفر میں افطار افضل ہے یا روزہ، تو امام مالک اور امام شافعی نے ان سے مروی بعض اقوال میں کہا: روزہ اس کے لیے افضل ہے جو اس کی طاقت رکھتا ہو۔ اور امام مالک کے مذہب کا بڑا حصہ اختیار (تخییر) پر ہے، اور اسی طرح امام شافعی کا مذہب؛ امام شافعی اور ان کے پیروکاروں نے کہا: اسے اختیار ہے، اور انہوں نے کسی کو ترجیح نہیں دی، اور اسی طرح ابن علیہ کا بھی قول ہے، حضرت انس کی حدیث کی وجہ سے جنہوں نے کہا: ہم نے رمضان میں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ سفر کیا، تو روزہ رکھنے والے نے

افطار کرنے والے پر عیب نہیں لگایا، اور نہ ہی افطار کرنے والے نے روزہ رکھنے والے پر، اسے مالک، بخاری اور مسلم (4) نے روایت کیا ہے۔ اور عثمان بن ابی العاص الثقفی اور انس بن مالک، رسول اللہ ﷺ کے دو صحابہ سے مروی ہے کہ ان دونوں نے کہا: سفر میں روزہ اس کے لیے افضل ہے جو اس کی قدرت رکھتا ہو (5)، اور یہی امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب کا قول ہے۔ اور ابن عمر اور ابن عباس سے مروی ہے: رخصت افضل ہے، اور یہی بات سعید بن مسیب، شعبی، عمر بن عبدالعزیز، مجاہد، قتادہ، اوزاعی اور احمد نے کہی ہے۔ (1) (د) اور (م) میں: "علی من" ہے، جو کہ غلطی ہے۔ (2) الاستذکار 10/76۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں: "من" ہے، اور یہ (ظ) میں نہیں ہے، اور ثابت شدہ (خ) سے ہے۔ (4) موطا مالک 1/295، صحیح بخاری (1947)، اور صحیح مسلم (1118)۔ (5) عثمان بن ابی العاص کا قول ابن ابی شیبہ 16/3، اور طبری 210/3 نے روایت کیا ہے۔ اور انس کا قول ابن ابی شیبہ 16/3، طبری 210/3، طحاوی نے شرح معانی الآثار 67/2 میں، اور بیہقی نے 245/4 میں روایت کیا ہے۔

...and Ishaq; all of these say: Breaking the fast is better, because of the saying of Allah the Almighty: "Allah intends for you ease and does not intend for you hardship" (1).

Fifth: His saying, the Almighty: "then a prescribed number from other days" in the speech there is an ellipsis, meaning: whoever among you is sick or on a journey and breaks their fast, then let them make it up. The majority of scholars are of the opinion that if the people of the city fasted twenty-nine days, and in the city there is a sick man who did not recover, then he makes up twenty-nine days. A group among them, including Al-Hasan bin Salih bin Hayy, said: he makes up a month for a month, without observing the number of days. Al-Kiya Al-Tabari said (2): This is far-fetched, because of His saying, the Almighty: "then a prescribed number from other days" and He did not say: "then a month from other days." And His saying: "a prescribed number" implies completing the number of days in which he broke his fast, and there is no doubt that if he broke his fast for part of Ramadan, it would be obligatory to make up what he broke (3) by its number, likewise the ruling for breaking (4) all of it must be in consideration of its number.

Sixth: His saying, the Almighty: "then a prescribed number" the word "number" (idda) is in the nominative case as the predicate of a subject, its estimation being: the ruling or the obligation is a prescribed number, and it is also valid: then upon him is a prescribed number (5). Al-Kisa'i said: "and 'iddatan' (accusative) is permissible, meaning: then let him fast a number of days (6)."

It was said: The meaning is: upon him is the fasting of a number, so the possessive (mudaf) was omitted, and the number (idda) was put in its place. And "idda" (number) is a form (fi'la) from "al-add" (counting), and it means the thing counted, like "at-tahn" (grinding) meaning the ground thing; you say: "I hear a rumbling but I see no grinding" (7). From it also comes the "iddah" (waiting period) of a woman.

"from other days": "ukhar" (other) is indeclinable (diptote) according to Sibawayh (8), because it is deviated from the definite form (alif and lam), because the path of the pattern "fu'al" in this category is to come with alif and lam, like "al-kubar".

(1) See Al-Tamhid 2/171, and Al-Istidhkar 10/78-79. (2) In Ahkam al-Quran 1/69-70. (3) In (M): broke his fast after it. (4) In (M): his breaking of fast. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/251-252. (6) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/285. (7) Majma' al-Amthal 1/161. (8) Al-Kitab 3/224, and I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/285 and from him the author quoted.

सूरह अल-बकरा: आयत 183, 184 135

...और इसहाक; ये सभी कहते हैं: रोज़ा छोड़ना बेहतर है, अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: "अल्लाह तुम्हारे लिए आसानी चाहता है और तुम्हारे लिए कठिनाई नहीं चाहता" (1)।

पाँचवाँ: अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कहना: "तो अन्य दिनों से एक निर्धारित संख्या" में एक शब्द लुप्त है, जिसका अर्थ है: "जो कोई तुम में से बीमार हो या यात्रा पर हो और रोज़ा न रखे, तो वह उसकी कज़ा (भरपाई) करे"। विद्वानों के बहुमत का मानना है कि यदि शहर के लोगों ने उनतीस दिन रोज़ा रखा, और शहर में एक बीमार आदमी है जो ठीक नहीं हुआ, तो वह उनतीस दिनों की कज़ा करेगा। उनमें से एक समूह, जिसमें अल-हसन बिन सालेह बिन हय्य शामिल हैं, ने कहा: वह दिनों की संख्या पर ध्यान दिए बिना एक महीने के बदले एक महीना कज़ा करेगा। अल-किया अल-तबरी ने कहा (2): यह बात दूर की लगती है, क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: "तो अन्य दिनों से एक निर्धारित संख्या" और उन्होंने यह नहीं कहा: "तो अन्य दिनों से एक महीना।" और उनका कहना "एक निर्धारित संख्या" उन दिनों की संख्या को पूरा करने की आवश्यकता बताता है जिनमें उसने रोज़ा नहीं रखा, और इसमें कोई संदेह नहीं है कि यदि उसने रमजान के कुछ हिस्से का रोज़ा नहीं रखा, तो उस संख्या के बराबर कज़ा करना अनिवार्य होगा (3), इसी तरह इसके पूरे हिस्से के रोज़ा न रखने (4) का फैसला भी उसकी संख्या के विचार में होना चाहिए।

छठा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कहना: "तो एक संख्या", शब्द 'संख्या' (इद्दा) कर्ता के विधेय (predicate) के रूप में पेश (nominative) किया गया है, इसका अनुमान है: 'तो हुक्म या कर्तव्य एक संख्या है', और यह भी सही है: 'तो उस पर एक संख्या है' (5)। अल-किसाई ने कहा: "और 'इद्दतन' (विभक्ति रूप) स्वीकार्य है, जिसका अर्थ है: तो वह दिनों की एक संख्या रोज़ा रखे (6)"।

यह कहा गया: इसका अर्थ है: 'उस पर एक संख्या का रोज़ा है', तो 'मुज़ाफ़' (संबधवाचक शब्द) हटा दिया गया और 'संख्या' (इद्दा) को उसके स्थान पर रखा गया। और 'इद्दा' (संख्या) 'अल-अद्द' (गिनती) से बना एक रूप (फि'ला) है, और इसका अर्थ है 'गिना हुआ', जैसे 'तहन' (पिसाई) का अर्थ है 'पिसा हुआ'; आप कहते हैं: "मैं घरघराहट सुनता हूँ लेकिन पिसाई नहीं देखता" (7)। इसी से महिला की 'इद्दत' (प्रतीक्षा अवधि) भी आती है।

"अन्य दिनों से": सिबवैह (8) के अनुसार 'उखर' (अन्य) अपरिवर्तनीय है, क्योंकि यह निश्चित रूप (अलिफ़ और लाम) से विचलित है, क्योंकि इस श्रेणी में 'फ़ुअल' प्रारूप का तरीका अलिफ़ और लाम के साथ आना है, जैसे 'अल-कुबर' ।

(1) देखें अत-तमहीद 2/171, और अल-इस्तिज़कार 10/78-79। (2) अहकाम अल-क़ुरान 1/69-70 में। (3) (M) में: उसके बाद रोज़ा छोड़ा। (4) (M) में: उसका रोज़ा छोड़ना। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/251-252। (6) इ'राब अल-क़ुरान अन-नहहास द्वारा 1/285। (7) मजमा अल-अमशाल 1/161। (8) अल-किताब 3/224, और इ'राब अल-क़ुरान अन-नहहास द्वारा 1/285 और उनसे लेखक ने उद्धृत किया।

سورة البقرہ: آیات ۱۸۳ ، ۱۸٤ ۱۳۵

اور اسحاق؛ یہ سب کہتے ہیں: افطار (روزہ نہ رکھنا) بہتر ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ ﴾ "اللہ تمہارے ساتھ آسانی چاہتا ہے اور تمہارے ساتھ تنگی نہیں چاہتا" (۱)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ﴾ "تو دوسرے دنوں سے ایک گنتی پوری کرنا ہے" کلام میں حذف ہے، یعنی: جو کوئی تم میں سے بیمار ہو یا سفر پر ہو اور روزہ افطار کر لے، تو وہ قضا کرے۔ جمہور علماء کا موقف ہے کہ اگر اہل شہر نے انتیس دن روزے رکھے ہوں، اور شہر میں کوئی بیمار آدمی ہو جو تندرست نہ ہوا ہو، تو وہ انتیس دن کی ہی قضا کرے گا۔ ان میں سے ایک گروہ، جن میں حسن بن صالح بن حی بھی شامل ہیں، نے کہا: وہ مہینے کے بدلے مہینہ قضا کرے گا، دنوں کی تعداد کا لحاظ کیے بغیر۔ الکیا الطبری (۲) نے کہا: یہ بات بعید ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ﴾ اور یہ نہیں فرمایا: "دوسرے دنوں سے ایک مہینہ"۔ اور ان کا قول "فعدۃ" اس بات کا متقاضی ہے کہ جتنے دن روزہ نہیں رکھا اتنی تعداد پوری کی جائے، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ اگر اس نے رمضان کے کچھ حصے کے روزے چھوڑے ہوں تو ان کی تعداد کے مطابق قضا واجب ہوگی (۳)، اسی طرح پورے رمضان کے روزے چھوڑنے (٤) کا حکم بھی اس کی تعداد کے اعتبار سے ہونا چاہیے۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَعِدَّةٌ ﴾ میں لفظ "عِدَّة" خبر ہونے کی بنا پر مرفوع ہے، اس کی تقدیر (مقدر عبارت) یہ ہے: "تو حکم یا واجب ایک گنتی ہے"، اور یہ بھی صحیح ہے: "تو اس پر ایک گنتی ہے" (٥)۔ کسائی نے کہا: "فَعِدَّةً" (منصوب) بھی جائز ہے، یعنی: "تو وہ دنوں کی ایک تعداد کے روزے رکھے" (٦)۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: "تو اس پر ایک تعداد کا روزہ ہے"، مضاف کو حذف کر دیا گیا اور "عِدَّة" کو اس کے مقام پر رکھا گیا۔ اور "عِدَّة" "العَدّ" (گننا) سے "فِعْلَة" کے وزن پر ہے، اور یہ "معدود" (گنی ہوئی چیز) کے معنی میں ہے، جیسے "طحن" بمعنی "مطحون" (پسا ہوا)؛ آپ کہتے ہیں: "میں گھن گرج تو سنتا ہوں مگر پسائی (آٹا) نہیں دیکھتا" (۷)۔ اسی سے عورت کی "عدت" بھی ہے۔

﴿ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ﴾ میں "أُخَرَ" سیبویہ (۸) کے نزدیک غیر منصرف ہے، کیونکہ یہ الف اور لام (معرفہ) سے عدول (تبدیلی) ہے، کیونکہ اس باب میں "فُعَل" کے وزن کا قاعدہ یہ ہے کہ وہ الف اور لام کے ساتھ آئے، جیسے "الكُبَر"۔

(۱) التمهيد ۱۷۱/۲، اور الاستذكار ۷۸/۱۰-۷۹ ملاحظہ فرمائیں۔ (۲) أحكام القرآن ۶۹/۱-۷۰ میں۔ (۳) (م) میں ہے: اس کے بعد افطار کیا۔ (٤) (م) میں ہے: اس کا افطار۔ (٥) المحرر الوجيز ۲۵۱/۱-۲۵۲۔ (٦) إعراب القرآن للنحاس ۲۸۵/۱۔ (۷) مجمع الأمثال ۱۶۱/۱۔ (۸) الكتاب ۲۲٤/۳، اور إعراب القرآن للنحاس ۲۸۵/۱ اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184 136

...and Al-Fadl. Al-Kisa'i said: It is deviated from 'akhar' (other), just as you say: 'hamra' (red, feminine singular) and 'humr' (red, plural), and for that reason it is indeclinable (not accepting nunation). It is said: It was prevented from declension because it is on the scale of 'juma'', and it is an adjective for days, and 'ukhra' did not come; so as not to be confused with it being an adjective for 'idda' (the number). And it is said: 'ukhara' is the plural of 'ukhra', as if it were (1) other days, then it became frequent and it was said: 'ayyam ukhara'. And it is said: the adjective for days is feminine, for that reason it was described as 'ukhara' (2).

Seventh: People differed regarding the obligation of their succession into two opinions, mentioned by Al-Daraqutni in his Sunan. He narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: It was revealed: "a number of other days in succession", then "in succession" was dropped. He said: This is a sound chain of narration (3).

And he narrated from Abu Huraira who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever has a fast to make up from Ramadan, let him perform it consecutively and not break it," in its chain of narration is Abd al-Rahman bin Ibrahim, who is weak in Hadith (4).

And he attributed it to Ibn Abbas regarding making up Ramadan: Fast it however you wish. And Ibn Umar said: Fast it as you broke it (5).

And he attributed it to Abu Ubaidah bin al-Jarrah, Ibn Abbas, Abu Huraira, Mu'adh bin Jabal, and Amr bin al-Aas (6).

And from Muhammad bin al-Munkadir who said: It reached me that the Messenger of Allah (peace be upon him) was asked about breaking up [making up] the fast of Ramadan and he said: "That is up to you, what if one of you had a debt and he paid the dirham...

(1) In (Th): As if he said. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/285. (3) Sunan al-Daraqutni 2/192. It was also narrated by al-Bayhaqi 4/258. He said: Her saying: "dropped", means: abrogated, no other interpretation is valid for it. (4) Sunan al-Daraqutni 2/191-192, and narrated through him by al-Bayhaqi 4/259. (5) Sunan al-Daraqutni 2/192, and it was narrated through Ibn Abi Shaybah, and it is in his Musannaf 3/33-34. Also narrated by Abd al-Razzaq (7665) from Ibn Abbas, and (7656) and (7657) from Ibn Umar. (6) Sunan al-Daraqutni 2/192-194. Ibn Abi Shaybah narrated in 3/34

the hadith of Abu Ubaidah bin al-Jarrah. Malik narrated in al-Muwatta 1/304, Abd al-Razzaq (7664), and Ibn Abi Shaybah 3/32 the hadith of Ibn Abbas and Abu Huraira. Ibn Abi Shaybah narrated in 3/32 the hadith of Mu'adh bin Jabal.

सूरह अल-बकरा: आयतें 183, 184 136

...और अल-फ़ज़ल। अल-किसाई ने कहा: यह 'अखर' (अन्य) से निकला है, जैसे आप कहते हैं: 'हमरा' (लाल - स्त्री.) और 'हुम्र' (लाल - बहु.), और इसी कारण यह अपरिवर्तनीय (नोनेशन स्वीकार नहीं करने वाला) है। कहा जाता है: इसे विवर्तन (सर्फ़) से रोका गया क्योंकि यह 'जुआ' के वजन पर है, और यह 'दिनों' (अय्याम) के लिए एक विशेषण है, और 'उखरा' नहीं आया; ताकि यह 'इद्दा' (संख्या) का विशेषण होने के साथ भ्रमित न हो। और कहा गया: 'उखरा' 'उखरा' का बहुवचन है, जैसे कि वह था (1) अन्य दिन, फिर यह प्रचलित हो गया और कहा गया: 'अय्याम उखरा'। और कहा गया: दिनों का विशेषण स्त्रीलिंग होता है, इसी कारण उसे 'उखरा' के रूप में वर्णित किया गया (2)।

सातवां: लोगों के बीच उनके(दिनों के) निरंतर होने की अनिवार्यता के संबंध में दो मत हैं, जिन्हें अल-दारकुतनी ने अपने 'सुनन' में उल्लेख किया है। उन्होंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: यह आयत उतरी थी: "अन्य दिनों की एक संख्या निरंतर रूप में", फिर "निरंतर रूप में" शब्द गिर (हटा) गया। उन्होंने कहा: यह एक सही सनद (कड़ी) है (3)।

और उन्होंने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिस पर रमजान का कोई रोज़ा (कज़ा) हो, उसे चाहिए कि वह उसे लगातार रखे और उसे तोड़े नहीं," इसकी सनद में अब्दुर्रहमान बिन इब्राहिम है जो हदीस में कमज़ोर है (4)।

और उन्होंने रमजान की कज़ा के बारे में इब्न अब्बास से रिवायत की: इसे जैसे चाहो वैसे रखो। और इब्न उमर ने कहा: इसे वैसे ही रखो जैसे तुमने इसे छोड़ा था (5)।

और उन्होंने अबू उबैदा बिन अल-जर्राह, इब्न अब्बास, अबू हुरैरा, मुआज़ बिन जबल और अम्र बिन अल-आस से रिवायत की (6)।

और मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर से रिवायत है, उन्होंने कहा: मुझे यह खबर पहुंची कि अल्लाह के रसूल ﷺ से रमजान के रोज़ों की कज़ा को अलग-अलग करके रखने के बारे में पूछा गया तो उन्होंने फरमाया: "वह तुम्हारे ऊपर है, क्या तुमने देखा है कि अगर तुम में से किसी पर कर्ज हो और वह दिरहम चुका दे...

(1) (ज़) में: जैसे कि उन्होंने कहा। (2) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 1/285। (3) सुनन अल-दारकुतनी 2/192। इसे अल-बहाकी 4/258 ने भी निकाला है। उन्होंने कहा: उनका कहना: "गिर

गया", का अर्थ है: निरस्त (मन्सूख) हो गया, इसके लिए कोई अन्य व्याख्या मान्य नहीं है। (4) सुनन अल-दारकुतनी 2/191-192, और उनके माध्यम से अल-बहाकी 4/259 ने इसे निकाला है। (5) सुनन अल-दारकुतनी 2/192, और इसे इब्न अबी शयबा के माध्यम से निकाला गया है, और यह उनके मुसन्निफ 3/33-34 में है। और अब्द अल-रज्जाक (7665) ने इब्न अब्बास से, और (7656) और (7657) ने इब्न उमर से इसे निकाला है। (6) सुनन अल-दारकुतनी 2/192-194। इब्न अबी शयबा 3/34 ने अबू उबैदा बिन अल-जर्राह की हदीस निकाली। मालिक ने मुवत्ता 1/304 में, अब्द अल-रज्जाक (7664), और इब्न अबी शयबा 3/32 ने इब्न अब्बास और अबू हुरैरा की हदीस निकाली। इब्न अबी शयबा 3/32 ने मुआज़ बिन जबल की हदीस निकाली।

سورہ البقرہ: آیات ۱۸۳ ، ۱۸٤ ۱۳٦

اور فضل۔ اور کسائی نے کہا: یہ "أُخر" سے بدلا ہوا ہے، جیسا کہ تم کہتے ہو: حمراء اور حُمْر، اس لیے یہ غیر منصرف ہے۔ اور کہا گیا: اسے صرف (تغیر) سے روکا گیا کیونکہ یہ "جُمَع" کے وزن پر ہے، اور یہ "ایام" کی صفت ہے، اور "أخری" نہیں آیا؛ تاکہ اس کے "عدت" کی صفت ہونے کا اشتباہ نہ ہو۔ اور کہا گیا: "أُخَرَ" أخری کی جمع ہے، گویا یہ تھا (۱) ایام أخری، پھر کثرت سے استعمال ہونے لگا تو کہا گیا: ایام أُخَرَ۔ اور کہا گیا: دنوں کی صفت مؤنث ہوتی ہے، اس لیے اسے أُخَرَ سے موصوف کیا گیا (۲)۔

ساتویں بات: لوگوں کا ان (روزوں) کے مسلسل رکھنے کے وجوب میں دو اقوال پر اختلاف ہے، جنہیں دارقطنی نے اپنی سنن میں ذکر کیا ہے، چنانچہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی کہ انہوں نے فرمایا: یہ آیت نازل ہوئی تھی: «فعدة من أيام أخر متتابعات» (پس دوسرے دنوں کی گنتی جو مسلسل ہوں)، پھر "متتابعات" (مسلسل) کا لفظ ساقط ہو گیا۔ انہوں نے کہا: یہ اسناد صحیح ہے (۳)۔

اور ابوہریرہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس پر رمضان کا کوئی روزہ (قضا) ہو، تو وہ اسے مسلسل رکھے اور اسے توڑے نہیں"، اس کی سند میں عبدالرحمن بن ابراہیم ہے جو ضعیف الحدیث ہے (۴)۔

اور اسے ابن عباس سے رمضان کی قضا کے بارے میں روایت کیا: اسے جیسے چاہو رکھو۔ اور ابن عمر نے کہا: اسے ویسے ہی رکھو جیسے تم نے اسے چھوڑا تھا (۵)۔

اور اسے ابوعبیدہ بن الجراح، ابن عباس، ابوہریرہ، معاذ بن جبل، اور عمرو بن العاص سے روایت کیا (۶)۔

اور محمد بن المنکدر سے روایت ہے، انہوں نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی کہ رسول اللہ ﷺ سے رمضان کے روزوں کی قضا کو الگ الگ کر کے رکھنے کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے فرمایا: "وہ تمہارے اختیار میں ہے، کیا تم نے دیکھا ہے کہ اگر تم میں سے کسی پر قرض ہو اور وہ درہم ادا کر دے...

(۱) (ظ) میں: گویا انہوں نے کہا۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۲۸۵۔ (۳) سنن دارقطنی ۲/ ۱۹۲۔ اور اسے بیہقی ۴ / ۲۵۸ نے بھی روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: ان کا قول: "سقطت" (گر گیا)، سے مراد ہے: منسوخ ہو گیا، اس کے لیے اس کے علاوہ کوئی تاویل درست نہیں۔ (۴) سنن دارقطنی ۲/۱۹۱-۱۹۲، اور ان کے واسطے سے بیہقی ۴/ ۲۵۹ نے اسے روایت کیا ہے۔ (۵) سنن دارقطنی ۲/ ۱۹۲، اور اسے ابن ابی شیبہ کے واسطے سے نکالا گیا ہے، اور یہ ان کی مصنف ۳/ ۳۳-۳۴ میں ہے۔ اور اسے عبدالرزاق (۷۶۶۵) نے ابن عباس سے، اور (۷۶۵۶) و (۷۶۵۷) نے ابن عمر سے روایت کیا ہے۔ (۶) سنن دارقطنی ۲ / ۱۹۲-۱۹٤۔ اور ابن ابی شیبہ ۳/ ۳۴ نے ابوعبیدہ بن الجراح کی حدیث نکالی۔ اور مالک نے مؤطا ۱ / ۳۰۴ میں، اور عبدالرزاق (۷۶۶۴)، اور ابن ابی شیبہ ۳/ ۳۲ نے ابن عباس اور ابوہریرہ کی حدیث نکالی۔ اور ابن ابی شیبہ ۳/ ۳۲ نے معاذ بن جبل کی حدیث نکالی۔

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184

137

...and the two dirhams, did he not make up for it [qada]? (1) Allah is more deserving of pardoning and forgiving." Its chain is good (Hasan) except that it is disconnected (Mursal), and it is not proven to be connected (Muttasil) (2).

In Malik's Muwatta, on the authority of Nafi', that Abdullah bin Umar used to say: "He should fast [the makeup of] Ramadan consecutively if he broke his fast consecutively due to illness or while traveling" (3).

Al-Baji said in 'Al-Muntaqa': "It is possible he intended to inform about its obligation, and it is possible he intended to inform about its desirability (recommendation). Most jurists hold the view of desirability. If he separates them, it is sufficient for him. This was the view of Malik and Al-Shafi'i. The proof for the correctness of this is Allah Almighty's saying: '...then an equal number of other days' (2:184). He did not specify separate days from consecutive ones. If he performs them separately, then he has fasted a number of other days, so it must suffice him." (4).

Ibn al-Arabi: "Consecution was only obligatory in the month [of Ramadan] because it was specified. Specification is absent in making up the fasts [qada], so separation is permissible." (5).

Eighthly: When Allah Almighty said: '...then an equal number of other days', this indicated the obligation of making up the fasts without a specified (6) time; because the wording is general across all times, not specific to some over others.

In the Sahihayn (Bukhari and Muslim), on the authority of Aisha (may Allah be pleased with her), she said: "[I used to have fasts to make up from Ramadan, and I could not make them up except in Sha'ban, due to being busy with the Messenger of Allah, or...]

---

(1) In Sunan ad-Daraqutni: 'qadahu' (make it up). (2) Sunan ad-Daraqutni 2/194, and what is between the brackets is from it. It was also narrated through Ibn Abi Shaybah, and it is in his 'Musannaf' 3/32. Muhammad ibn al-Munkadir is Abu Abdullah al-Qurashi al-Taymi al-Madani; he was born in the thirties and died in the year 130. See 'Siyar A'lam al-Nubala' 5/353. (3) Muwatta Malik 1/304, and what is between the brackets is from it. It was also narrated by Abd al-Razzaq (7658), and Ibn Abi Shaybah 3/34. (4) Al-Muntaqa 2/64. The saying of Malik is in 'Al-Muwatta' 1/304,

and the saying of Ash-Shafi'i is in 'Al-Umm' 2/88. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/79. (6) In (D), (Z), and (Kh): 'ta'ayyun'. In (Zha): 'taghyir'. The confirmed text is from (M), which corresponds to 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 1/79.

सूरा अल-बक़रह: आयत १८३, १८४

१३७

...और दो दिरहम, क्या उसने इसकी कज़ा (१) नहीं की? अल्लाह माफ करने और क्षमा करने का अधिक हकदार है।" इसकी सनद (श्रृंखला) हसन है सिवाय इसके कि यह मुरसल (टूटी हुई) है, और यह मुत्तसिल (जुड़ी हुई) साबित नहीं है (२)।

इमाम मलिक की मुवत्ता में नाफ़े से रिवायत है कि अब्दुल्ला बिन उमर कहा करते थे: "वह रमज़ान की [कज़ा] रोज़े लगातार रखेगा अगर उसने बीमारी या सफर की वजह से रोज़े लगातार छोड़े हों" (३)।

अल-बाजी ने 'अल-मुन्तक़ा' में कहा: "यह संभव है कि उनका इरादा इसके अनिवार्य (वजह) होने की सूचना देना हो, और यह भी संभव है कि उनका इरादा इसके वांछनीय (मुस्तहब) होने की सूचना देना हो। अधिकांश फुक़हा (न्यायविद) मुस्तहब के पक्ष में हैं। अगर वह इन्हें अलग-अलग (छोड़-छोड़ कर) रखता है, तो यह उसके लिए काफी है। मलिक और शाफ़ई ने भी यही कहा है। इसकी सत्यता का प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: '...तो दूसरे दिनों से गिनती पूरी करना' (२:१८४)। उसने अलग-अलग दिनों और लगातार दिनों के बीच अंतर नहीं किया। यदि वह उन्हें अलग-अलग रखता है, तो उसने दूसरे दिनों की गिनती पूरी कर ली है, इसलिए यह उसके लिए पर्याप्त होना चाहिए।" (४)।

इब्न अल-अरबी: "महीने (रमज़ान) में लगातार रोज़े रखना केवल इसलिए अनिवार्य था क्योंकि वह समय निश्चित था। कज़ा में समय का निर्धारण नहीं है, इसलिए अलग-अलग रोज़े रखना जायज़ है।" (५)।

आठवां बिंदु: जब अल्लाह तआला ने कहा: '...तो दूसरे दिनों से गिनती पूरी करना', तो यह बिना किसी समय के निर्धारण (६) के कज़ा के अनिवार्य होने का संकेत देता है; क्योंकि शब्द सभी समयों के लिए सामान्य है, यह कुछ खास समयों के लिए विशिष्ट नहीं है।

सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में हज़रत आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) से रिवायत है, उन्होंने कहा: "[मुझ पर रमज़ान के रोज़े बकाया होते थे, और मैं शाबान के अलावा उनकी कज़ा नहीं कर पाती थी, रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की व्यस्तता के कारण, या...]

(१) सुनन अद-दाराकुतनी में: 'क़दाहु' (उसने कज़ा की)। (२) सुनन अद-दाराकुतनी २/१९४, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। इसे इब्न अबी शैबा के माध्यम से भी निकाला गया है, और यह उनके'मुसन्निफ़' ३/३२ में है। मुहम्मद इब्न अल-मुनकादिर अबू अब्दुल्ला अल-कुरैशी अत-तयमी अल-मदनी हैं; उनका जन्म तीस के दशक में हुआ था और १३० हिजरी में उनकी मृत्यु हुई। देखें 'सियार अलाम अन-नुबला' ५/३५३। (३) मुवत्ता मलिक १/३०४, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। इसे अब्द अल-रज्जाक (७६५८) और इब्न अबी शैबा ३/३४ ने भी रिवायत किया है। (४) अल-मुन्तक़ा २/६४। मुवत्ता में इमाम मलिक का कथन १/३०४, और अल-उम्म में इमाम शाफ़ई का कथन २/८८। (५) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन १/७९। (६) (द), (ज़) और (ख) में: 'तअय्युन'। (ज़ा) में: 'तग़य्यीर'। पुष्ट पाठ (म) से है, जो इब्न अल-अरबी के अहकाम अल-कुरआन १/७९ के अनुरूप है।

سورة البقرہ: آیات ۱۸۳ ، ۱۸۴

۱۳۷

...اور دو درہم، کیا اس نے اس کی قضا (۱) نہیں کی تھی؟ پس اللہ معاف کرنے اور بخشنے کا زیادہ حقدار ہے۔" اس کی سند حسن ہے سوائے اس کے کہ یہ مرسل ہے، اور یہ متصل ثابت نہیں ہے (۲)۔

اور موطا مالک میں نافع سے روایت ہے کہ عبداللہ بن عمر کہا کرتے تھے: "وہ رمضان کی [قضا] کے روزے لگاتار رکھے گا اگر اس نے بیماری یا سفر کی وجہ سے لگاتار روزے چھوڑے ہوں" (۳)۔

الباجی نے 'المنتقیٰ' میں کہا: "یہ احتمال ہے کہ ان کا ارادہ وجوب کی خبر دینا ہو، اور یہ بھی احتمال ہے کہ ان کا ارادہ استحباب کی خبر دینا ہو، اور استحباب پر ہی جمہور فقہاء ہیں۔ اگر وہ انہیں الگ الگ کر کے رکھے تو یہ اسے کفایت کر جائے گا، اور امام مالک اور امام شافعی نے بھی یہی کہا ہے۔ اس کی صحت پر دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: '﴿فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾' (پس دوسرے دنوں سے گنتی پوری کرنا)۔ اور اس نے متفرق (الگ الگ) کو متتابع (لگاتار) سے مخصوص نہیں کیا، اور جب اس نے متفرق طور پر روزے رکھے تو اس نے دوسرے دنوں کی گنتی پوری کر لی، لہذا یہ اسے کفایت کر جانا واجب ہے (۴)۔"

ابن العربی: "مہینے (رمضان) میں لگاتار روزے رکھنا صرف اس لیے واجب تھا کیونکہ وہ وقت متعین تھا، اور قضا میں وقت کا تعین ختم ہو گیا ہے، لہذا الگ الگ روزے رکھنا جائز ہے (۵)۔"

آٹھویں بات: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: '﴿فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾' تو اس نے کسی وقت کے تعین (۶) کے بغیر قضا کے واجب ہونے پر دلالت کی؛ کیونکہ لفظ تمام زمانوں پر عام ہے، یہ بعض زمانوں کے ساتھ مخصوص نہیں ہے۔

اور صحیحین میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے، انہوں نے فرمایا: "[مجھ پر رمضان کے روزے ہوتے تھے، تو میں شعبان کے علاوہ ان کی قضا نہیں کر پاتی تھی، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی مصروفیت کی وجہ سے، یا...]

---

(۱) سنن الدارقطنی میں: 'قضاه'۔ (۲) سنن الدارقطنی ۲/۱۹۴، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ وہیں سے ہے۔ اسے ابن ابی شیبہ کے طریق سے بھی نکالا گیا ہے، اور یہ ان کی 'مصنف' ۳/۳۲ میں ہے۔ محمد بن المنکدر، ابو عبد اللہ القرشی التیمی المدنی ہیں؛ وہ تیس کی دہائی میں پیدا ہوئے اور ۱۳۰ ہجری میں وفات پائی۔ دیکھئے 'سیر اعلام النبلاء' ۵/۳۵۳۔ (۳) موطا مالک ۱/۳۰۴، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ وہیں سے ہے اور اسے عبد الرزاق (۷۶۵۸) اور ابن ابی شیبہ ۳/۳۴ نے بھی روایت کیا ہے۔ (۴) المنتقیٰ ۲/۶۴۔ اور موطا میں امام مالک کا قول ۱/۳۰۴، اور الام میں امام شافعی کا قول ۲/۸۸۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۱/۷۹۔ (۶) نسخہ (د)، (ز) اور (خ) میں: 'تعین'۔ اور (ظ) میں: 'تغییر'۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو کہ ابن العربی کی احکام القرآن ۱/۷۹ کے موافق ہے۔

Page: 138

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184

...by the Messenger of Allah (PBUH). In a narration: and that is because of the status of the Messenger of Allah (PBUH)(1). This is a text and an additional clarification of the verse.

This refutes Dawud's statement: that it is obligatory for him to make up for it on the second of Shawwal, and whoever does not fast it and then dies is a sinner in his view. He based on this that if it were obligatory for him to free a slave, and he found a slave being sold for a price, he is not allowed to bypass him and buy someone else, because the obligation upon him is to free the first slave he finds, so no other would suffice him. If he had a slave, he is not allowed to buy another, and if the one he has dies, the manumission is not invalidated, just as it is invalidated for someone who vowed to free a specific slave, and he died, his vow is invalidated, and this spoils his statement. Some jurists (Usulis) said: If he dies after the passing of the second day of Shawwal, he is not sinful on the condition of resolve (to fast later)(2).

The correct view is that he is neither sinful nor negligent, which is the opinion of the majority, except that it is recommended for him to hasten the making up (of the fasts), so that death does not overtake him while the obligation remains upon him.

Ninth: Whoever has to make up days of Ramadan, and a number of days equal to them passed after Eid during which he could have fasted, but he delayed it, then an impediment arose preventing him from making it up until another Ramadan, no feeding (of the poor) is required of him, because he is not negligent when he did what was permissible for him by delaying. This is the view of the Baghdadi Malikis, and they consider it the view of Ibn al-Qasim in "Al-Mudawwanah"(3).

Tenth: If he delays making it up past Sha'ban, which is the end of the time during which Ramadan is to be made up, does he owe an expiation for that or not? Malik, Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq said: Yes. Abu Hanifa, Al-Hasan, Al-Nakha'i, and Dawud said: No(4).

I say: And Al-Bukhari followed this view because of his statement: It is mentioned from Abu Hurayrah as a mursal report and Ibn Abbas; that he feeds (the poor), and Allah did not mention feeding, He only said: {then an equal number of other days}(5).

Footnotes: (1) Al-Bukhari (1950), Muslim (1146) and what is between brackets is from them, and it is in Musnad Ahmad (24928). (2) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 1/67. (3) See Al-Mudawwanah 1/219, Ikmal al-Mu'allim 4/101-102, and Al-Mufhim 3/205-206. (4) See Ikmal al-Mu'allim 4/101, and Al-Istidhkar 10/226-227. (5) Sahih Al-Bukhari, Book of Fasting - Chapter 39.

पृष्ठ: 138

सूरह अल-बकरा: आयत 183, 184

...अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा। एक रिवायत में है: और वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के स्थान के कारण है(1)। यह आयत का पाठ और अतिरिक्त स्पष्टीकरण है।

और यह दाऊद के इस कथन का खंडन करता है: कि उसके लिए शव्वाल के दूसरे दिन उसकी कज़ा करना अनिवार्य है, और जिसने उसे नहीं रखा और फिर वह मर गया, तो वह उसके निकट पापी है। उन्होंने इस पर यह आधार बनाया कि यदि उस पर एक गुलाम आज़ाद करना अनिवार्य होता, और उसे एक गुलाम कीमत पर बिकता हुआ मिलता, तो उसे उसे छोड़कर किसी और को खरीदने का अधिकार नहीं है, क्योंकि उस पर अनिवार्य यह है कि वह पहले गुलाम को आज़ाद करे जिसे वह पाता है, इसलिए उसके अलावा कोई और पर्याप्त नहीं होगा। यदि उसके पास एक गुलाम होता, तो उसके लिए दूसरा खरीदना जायज नहीं होता, और यदि उसके पास वाला मर जाता, तो आज़ादी अमान्य नहीं होती, जैसे कि उस व्यक्ति के लिए अमान्य हो जाती है जिसने एक विशिष्ट गुलाम को आज़ाद करने की मन्नत मानी थी, और वह मर गया, तो उसकी मन्नत अमान्य हो जाती है, और यह उनके कथन को बिगाड़ देता है। कुछ उसूलियों (सिद्धांतकारों) ने कहा: यदि वह शव्वाल के दूसरे दिन बीतने के बाद मर जाता है, तो वह इरादे की शर्त पर गुनहगार नहीं होता(2)।

सही बात यह है कि वह न तो पापी है और न ही लापरवाह, और यही बहुमत (जमहूर) की राय है, सिवाय इसके कि उसके लिए कज़ा को जल्दी करना मुस्तहब (पसंदीदा) है, ताकि मौत उसे न आ पकड़े जबकि दायित्व उस पर बना रहे।

नौंवा: जिस पर रमज़ान के कुछ दिनों की कज़ा वाजिब थी, और ईद के बाद उतने दिन बीत गए जिनमें वह रोज़ा रख सकता था, लेकिन उसने उसे टाल दिया, फिर कोई रुकावट आ गई जिसने उसे दूसरे रमज़ान तक कज़ा करने से रोक दिया, तो उस पर फ़िद्या (खिलाना) वाजिब नहीं है, क्योंकि वह लापरवाह नहीं है जब उसने वह काम किया जो उसके लिए टालने की अनुमति के तहत जायज था। यह मलिकियों में से बगदादियों का कथन है, और वे इसे "अल-मुदव्वना" में इब्न अल-कासिम का कथन मानते हैं(3)।

दसवां: यदि वह अपनी कज़ा को शाबान से आगे टाल देता है, जो कि रमज़ान की कज़ा करने के समय की सीमा है, तो क्या इसके लिए उस पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य है या नहीं? तो मलिक, अल-शाफी, अहमद और इशाक ने कहा: हाँ। और अबू हनीफ़ा, अल-हसन, अल-नखई और दाऊद ने कहा: नहीं(4)।

मैंने कहा: और बुखारी इसी ओर गए हैं उनके इस कथन के कारण: और अबू हुरैरा से मुरसल के रूप में और इब्न अब्बास से ज़िक्र किया जाता है; कि वह खाना खिलाता है, और अल्लाह ने खाना खिलाने का ज़िक्र नहीं किया, उसने केवल कहा: {तो अन्य दिनों की उतनी ही संख्या}(5)।

पादलेख: (1) अल-बुखारी (1950), मुस्लिम (1146) और उनके बीच जो कोष्ठक में है वह उनसे है, और यह मुसनद अहमद (24928) में है। (2) अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबरी 1/67। (3) देखें अल-मुदव्वना 1/219, इकमाल अल-मुअल्लिम 4/101-102, और अल-मुफ़्हिम 3/205-206। (4) देखें इकमाल अल-मुअल्लिम 4/101, और अल-इस्तिज़कार 10/226-227। (5) सहीह अल-बुखारी, किताब अस-सौम - अध्याय 39।

صفحہ: ۱۳۸

سورۃ البقرہ: آیات ۱۸۳ ، ۱۸۴

رسول اللہ ﷺ کے واسطے سے۔ ایک روایت میں ہے: اور وہ رسول اللہ ﷺ کے مقام و مرتبہ کی وجہ سے ہے (۱)۔ اور یہ آیت کی نص اور مزید وضاحت ہے۔

اور یہ داؤد (ظاہری) کے اس قول کی تردید کرتا ہے کہ: اس پر شوال کے دوسرے دن قضا کرنا واجب ہے، اور جس نے روزہ نہ رکھا اور پھر وہ مر گیا تو وہ ان کے نزدیک گنہگار ہے، اور انہوں نے اس پر یہ بنیاد رکھی کہ اگر اس پر گردن (غلام) آزاد کرنا واجب ہوتا اور اسے قیمت پر بکنے والا غلام مل جاتا، تو اسے اس سے تجاوز کر کے دوسرا خریدنے کا حق نہیں ہے، کیونکہ اس پر فرض یہ ہے کہ وہ پہلے ملنے والے غلام کو آزاد کرے، چنانچہ اس کے علاوہ کوئی کافی نہ ہوگا۔ اور اگر اس کے پاس غلام ہوتا تو اس کے لیے دوسرا خریدنا جائز نہ ہوتا، اور اگر اس کے پاس والا مر جاتا تو آزاد کرنا باطل نہ ہوتا، جیسا کہ اس شخص کے حق میں باطل ہو جاتا ہے جس نے کسی متعین غلام کو آزاد کرنے کی نذر مانی ہو، پھر وہ مر جائے تو اس کی نذر باطل ہو جاتی ہے، اور یہ ان کے قول کو فاسد کر دیتا ہے۔ اور بعض اصولیین نے کہا: اگر وہ شوال کا دوسرا دن گزرنے کے بعد مر جائے تو وہ عزم (ارادہ) کی شرط پر گنہگار نہیں ہوتا (۲)۔

اور صحیح بات یہ ہے کہ وہ نہ گنہگار ہے اور نہ ہی کوتاہی کرنے والا، اور یہی جمہور کا قول ہے، سوائے اس کے کہ اس کے لیے قضا میں جلدی کرنا مستحب ہے تاکہ اسے موت نہ آ لے جبکہ فرض اس کے ذمے باقی ہو۔

نویں بات: جس کے ذمے رمضان کے دنوں کی قضا ہو، اور عید کے بعد اتنے دن گزر جائیں جن میں وہ روزہ رکھ سکتا تھا، لیکن اس نے تاخیر کر دی، پھر کوئی ایسی رکاوٹ آ گئی جس نے اسے دوسرے رمضان تک قضا سے روک دیا، تو اس پر کھانا کھلانا (فدیہ) واجب نہیں ہے، کیونکہ جب اس نے وہ کام کیا جو اس کے لیے جائز تھا یعنی تاخیر، تو وہ کوتاہی کرنے والا نہیں ہے۔ یہ مالکیوں میں سے بغدادیوں کا قول ہے، اور وہ اسے "المدونہ" میں ابن القاسم کا قول قرار دیتے ہیں (۳)۔

دسویں بات: اگر اس نے اپنی قضا کو شعبان سے مؤخر کر دیا جو کہ رمضان کی قضا کا آخری وقت ہے، تو کیا اس پر اس کی وجہ سے کفارہ لازم آئے گا یا نہیں؟ تو امام مالک، شافعی، احمد اور اسحاق نے کہا: ہاں۔ اور ابوحنیفہ، حسن، نخعی اور داؤد نے کہا: نہیں (۴)۔

میں کہتا ہوں: اور اسی کی طرف امام بخاری گئے ہیں اپنے اس قول کی وجہ سے: اور ابوہریرہ سے مرسل کے طور پر اور ابن عباس سے ذکر کیا جاتا ہے؛ کہ وہ کھانا کھلائے، حالانکہ اللہ نے کھانا کھلانے کا ذکر نہیں کیا، بلکہ صرف یہ فرمایا: ﴿ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ﴾ (پس دوسرے دنوں کی گنتی پوری کرنا ہے) (۵)۔

حواشی: (۱) بخاری (۱۹۵۰)، اور مسلم (۱۱۴۶) اور ان دونوں کے درمیان جو قوسین میں ہے وہ انہی سے ہے، اور یہ مسند احمد (۲۴۹۲۸) میں ہے۔ (۲) احکام القرآن للکیا الطبری ۱/ ۶۷۔ (۳) دیکھئے المدونہ ۱/ ۲۱۹، اور اکمال المعلم ۴/ ۱۰۱-۱۰۲، اور المفہم ۳/ ۲۰۵-۲۰۶۔ (۴) دیکھئے اکمال المعلم ۴/ ۱۰۱، اور الاستذکار ۱۰/ ۲۲۶-۲۲۷۔ (۵) صحیح بخاری، کتاب الصوم - باب ۳۹۔

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184 139

I said: It has been narrated from Abu Huraira in a Musnad report regarding someone who was negligent in making up for missed fasts of Ramadan until the next Ramadan caught up with him. He said: He fasts this [current Ramadan] with the people, then he fasts the one he was negligent in, and feeds a poor person for every day. Ad-Daraqutni recorded it and said: Its chain of narration (isnad) is authentic (1). And it was narrated from him raised (marfu') to the Prophet (ﷺ) regarding a man who broke his fast in the month of Ramadan due to illness, then became healthy but did not fast until the next Ramadan caught up with him. He said: "He fasts the one that caught up with him, then he fasts the month in which he broke his fast, and feeds a poor person for every day." In its chain of narration are Ibn Nafi' and Ibn Wajeeh, and both are weak (2).

Eleventh: If the illness persisted and he did not recover until the next Ramadan arrived, Ad-Daraqutni narrated from Ibn Umar that he feeds a poor person a 'mudd' of wheat for every day, and then he does not have to make up the fasts (qada) (3).

And he also narrated (4) from Abu Huraira that he said: If he did not recover between the two Ramadans, he fasts for this [current] one, and feeds for the past one (5), and there is no making up (qada) for him. But if he recovered and did not fast until (6) another Ramadan caught up with him, he fasts for this one, feeds for the past one, and when he finishes, he makes it up (qada). Its chain (7) is authentic.

Our scholars said: The statements of the Companions that go against analogy (qiyas) can be used as evidence. It was narrated from Ibn Abbas that a man came to him and said: I was ill for two Ramadans? Ibn Abbas asked him: Did your illness continue, or did you recover between them? He said: No, I recovered. He [Ibn Abbas] said: Fast two Ramadans and feed sixty poor people. This is instead of saying: if his illness had persisted, there would be no making up for it. This resembles...

(1) Sunan ad-Daraqutni 2/197. Also recorded by Abd al-Razzaq (7620) and (7621), and al-Bayhaqi 4/253. (2) Sunan ad-Daraqutni 2/197. Al-Razi said in Al-Jarh wa al-Ta'dil: Ibrahim ibn Nafi' al-Jallab al-Basri, from Bani Najiya, Abu Ishaq... narrated hadiths from Umar ibn Musa al-Wajeehi which are falsehoods, and Umar is abandoned (matruk). (3) Sunan ad-Daraqutni 2/196, and also recorded by Abd al-Razzaq (7623) and (7624). (4) In his Sunan 2/197-198. (5) In the copies: the second, and what is confirmed is from Sunan ad-Daraqutni. (6) In (Kh) and (M): until if. (7) In (M) and Sunan ad-Daraqutni: chain (isnad).

सूरह अल-बकराह: आयतें 183, 184 139

मैंने कहा: अबू हुरैरा से एक मुसनद रिवायत आई है कि जो व्यक्ति रमज़ान के रोज़े रखने में कोताही करे यहाँ तक कि दूसरा रमज़ान आ जाए, उन्होंने कहा: वह लोगों के साथ यह (वर्तमान) रोज़ा रखेगा, और जिस को उसने छोड़ दिया था उसका कज़ा करेगा, और हर दिन के बदले एक गरीब को खाना खिलाएगा। अल-दराकुतनी ने इसे निकाला है और कहा: इसकी इसनाद (सनद) सही है (1)। और उन्हीं से मरफू रिवायत के तौर पर नबी (स.अ.व.) से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में रिवायत है जिसने बीमारी के कारण रमज़ान में रोज़ा नहीं रखा, फिर वह स्वस्थ हो गया लेकिन रोज़ा नहीं रखा यहाँ तक कि दूसरा रमज़ान आ गया, आप (स.अ.व.) ने फरमाया: "वह उस रमज़ान के रोज़े रखे जो आ गया है, फिर उस महीने के रोज़े रखे जिसमें उसने रोज़ा नहीं रखा था, और हर दिन के बदले एक गरीब को खाना खिलाए।" इसकी सनद में इब्न नाफ़े और इब्न वजीह हैं, जो दोनों कमज़ोर हैं (2)।

ग्यारहवीं बात: यदि बीमारी जारी रही और वह ठीक नहीं हुआ यहाँ तक कि दूसरा रमज़ान आ गया; तो अल-दराकुतनी ने इब्न उमर से रिवायत की है कि वह हर दिन के बदले एक गरीब को एक 'मुद्द' गेहूं खिलाए, और फिर उस पर कज़ा नहीं है (3)।

और उन्होंने यह भी रिवायत की (4) अबू हुरैरा से कि उन्होंने कहा: यदि वह दो रमज़ानों के बीच ठीक नहीं हुआ, तो वह इस (वर्तमान) के रोज़े रखे और पिछले के लिए खाना खिलाए (5), और उस पर कोई कज़ा नहीं है। और अगर वह ठीक हो गया था लेकिन रोज़ा नहीं रखा यहाँ तक कि (6) दूसरा रमज़ान आ गया, तो वह इसके रोज़े रखे, पिछले के लिए खाना खिलाए, और जब वह फ़ारिग हो जाए तो कज़ा करे। इसकी सनद (7) सही है।

हमारे उलेमा ने कहा: सहाबा के वे कथन जो कयास (तर्क) के विरुद्ध हों, उन्हें दलील के रूप में पेश किया जा सकता है। इब्न अब्बास से रिवायत है कि एक आदमी उनके पास आया और कहा: मैं दो रमज़ानों तक बीमार रहा? इब्न अब्बास ने उससे पूछा: क्या तुम्हारी बीमारी जारी रही, या तुम उनके बीच में ठीक हो गए थे? उसने कहा: बल्कि मैं ठीक हो गया था। उन्होंने कहा: दो रमज़ानों के रोज़े रखो और साठ गरीबों को खाना खिलाओ। और यह उनके इस कथन का विकल्प है कि: यदि उसकी बीमारी जारी रहती, तो उस पर कोई कज़ा नहीं होती। और यह इसके समान है...

(1) सुनन अल-दराकुतनी 197/2। इसे अब्द अल-रज्जाक (7620) और (7621), और अल-बैहकी 253/4 ने भी निकाला है। (2) सुनन अल-दराकुतनी 197/2। अल-राज़ी ने 'अल-जराह वत-तादील' में

कहा है: इब्राहिम बिन नाफ़े अल-जल्लाब अल-बसरी, बनी नाजिया से, अबू इशाक... उमर बिन मूसा अल-वजीही से झूठी हदीसें बयान कीं, और उमर मत़रूक (परित्यक्त) है। (3) सुनन अल-दराकुतनी 196/2, और इसे अब्द अल-रज्जाक (7623) और (7624) ने भी निकाला है। (4) उनकी सुनन में 197/2-198। (5) प्रतियों में: दूसरा, और जो सुनन अल-दराकुतनी से पुख्ता है। (6) (ख) और (म) में: यहाँ तक कि अगर। (7) (म) और सुनन अल-दराकुतनी में: इसनाद (सनद)।

سورة البقرہ: آیت 183، 184 139

میں نے کہا: ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے ایک مسند روایت منقول ہے کہ جس شخص نے رمضان کی قضا میں کوتاہی کی یہاں تک کہ دوسرا رمضان آ گیا، انہوں نے فرمایا: وہ لوگوں کے ساتھ یہ (موجودہ) روزے رکھے، اور اس کی قضا کرے جس میں اس نے کوتاہی کی تھی، اور ہر دن کے بدلے ایک مسکین کو کھانا کھلائے۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے اور کہا: اس کی اسناد صحیح ہے (1)۔ اور ان سے مرفوعاً نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے ایک ایسے شخص کے بارے میں مروی ہے جس نے بیماری کی وجہ سے رمضان میں روزہ افطار کیا، پھر وہ تندرست ہو گیا لیکن اس نے روزہ نہیں رکھا یہاں تک کہ دوسرا رمضان آگیا، آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "وہ (پہلے) اس رمضان کے روزے رکھے جو آگیا ہے، پھر اس مہینے کے روزے رکھے جس میں اس نے روزہ نہیں رکھا تھا، اور ہر دن کے بدلے ایک مسکین کو کھانا کھلائے۔" اس کی سند میں ابن نافع اور ابن وجیہ ہیں، اور یہ دونوں ضعیف ہیں (2)۔

گیارہویں بات: اگر بیماری طویل ہو جائے اور وہ تندرست نہ ہو سکے یہاں تک کہ دوسرا رمضان آ جائے، تو دارقطنی نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کی ہے کہ وہ ہر دن کے بدلے ایک مسکین کو ایک 'مد' گندم کھلائے، پھر اس پر کوئی قضا نہیں ہے (3)۔

اور انہوں نے یہ بھی روایت کیا (4) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے کہ انہوں نے فرمایا: اگر وہ دو رمضانوں کے درمیان تندرست نہ ہوا ہو، تو وہ اس (موجودہ) کے روزے رکھے اور پچھلے کی طرف سے کھانا کھلائے (5)، اور اس پر کوئی قضا نہیں ہے۔ لیکن اگر وہ تندرست ہو گیا تھا اور روزے نہیں رکھے یہاں تک کہ (6) دوسرا رمضان آ گیا، تو وہ اس کے روزے رکھے، پچھلے کی طرف سے کھانا کھلائے، اور جب وہ فارغ ہو تو قضا کرے۔ اس کی سند (7) صحیح ہے۔

ہمارے علماء نے کہا: صحابہ کرام کے وہ اقوال جو قیاس کے خلاف ہوں، ان سے احتجاج (دلیل) کیا جا سکتا ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت ہے کہ ایک شخص ان کے پاس آیا اور کہا: میں دو رمضانوں میں بیمار رہا؟ ابن عباس نے اس سے پوچھا: کیا تمہاری بیماری مسلسل رہی، یا تم ان کے درمیان تندرست ہو گئے تھے؟ اس نے کہا: بلکہ میں تندرست ہو گیا تھا۔ انہوں نے فرمایا: دو رمضانوں کے روزے رکھو اور ساٹھ مسکینوں کو کھانا کھلاؤ۔ اور یہ ان کے اس قول کا بدل ہے کہ: اگر اس کی بیماری مسلسل رہتی تو اس پر کوئی قضا نہ ہوتی۔ اور یہ مشابہ ہے...

(1) سنن الدارقطنی 197/2۔ اور اسے عبدالرزاق (7620) اور (7621)، اور بیہقی 253/4 نے روایت کیا ہے۔ (2) سنن الدارقطنی 197/2۔ رازی نے الجرح والتعدیل میں کہا ہے: ابراہیم بن نافع الجلاب البصری، بنو ناجیہ سے، ابواسحاق... نے عمر بن موسی الوجیہی سے جھوٹی حدیثیں بیان کیں، اور عمر متروک ہے۔ (3) سنن الدارقطنی 196/2، اور اسے عبدالرزاق (7623) اور (7624) نے روایت کیا ہے۔ (4) اپنی سنن میں 197/2-198۔ (5) نسخوں میں ہے: دوسرا، اور جو سنن الدارقطنی سے ثابت ہے۔ (6) (خ) اور (م) میں: یہاں تک کہ اگر۔ (7) (م) اور سنن الدارقطنی میں ہے: اسناد۔

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184 140 ...their school of thought regarding the pregnant woman and the nursing mother is that they should feed [the poor] and they do not have to make up the fast(1), as will follow. And Allah knows best(2). The twelfth point: Those who made feeding obligatory differed on the amount that must be fed. Abu Huraira, Al-Qasim bin Muhammad, Malik, and Ash-Shafi'i used to say: He feeds one mudd for every day. Al-Thawri said: He feeds half a sa' for every day(3). The thirteenth point: They differed regarding the one who breaks their fast or has intercourse while making up for a Ramadan fast, what is obligatory upon them? Malik said: Whoever breaks a day of making up for Ramadan fast out of forgetfulness, there is nothing upon them except making up for it, and it is recommended for them to continue it [for the rest of the day] due to the difference of opinion, then make it up. If they break it intentionally, they have sinned, and there is nothing upon them but making up that day, and they do not continue it, because there is no meaning to refraining from what a fasting person refrains from here, as they are not fasting in the view of a group of scholars due to their intentional breaking of the fast. As for the expiation (kaffarah), there is no disagreement from(4) Malik and his companions that it is not obligatory in that case, and this is the view of the majority of scholars. Malik said: Whoever breaks a day of making up for Ramadan by intercourse with their spouse or otherwise, there is no expiation upon them, rather they only have to make up that day. Qatadah said: Whoever has intercourse while making up for Ramadan must make up the fast and pay expiation. Ibn al-Qasim narrated from Malik that whoever breaks their fast while making up for Ramadan must fast two days. Ibn al-Qasim used to give fatwa according to this, then he retracted it, then he said: If someone intentionally breaks their fast while making up a make-up fast, they must fast two days instead, like someone who invalidated their Hajj by intercourse with their spouse, and performed Hajj the following year and invalidated it again by intercourse with their spouse; they would owe two Hajjs. Abu Umar(5) said: Ibn Wahb and Abd al-Malik disagreed with him regarding Hajj, and analogy should not be based on a disputed principle. The correct view in my opinion – and Allah knows best – is that in both cases he only has to make up one day, because it is one single day that he invalidated twice. (1) See Ahkam al-Qur'an by al-Harrasi 1/66. The report of Ibn Abbas was mentioned by al-Jassas in Ahkam al-Qur'an 1/211. And Abd al-Razzaq narrated something similar (7628). (2) His saying: And Allah knows best. From (Za). (3) See Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 1/210, and al-Istidhkar 10/104-105. (4) In (Za) and (Mim): with. (5) He is Ibn Abd al-Barr, and his speech is in the book al-Kafi 1/344-345, and what precedes it is from him.

सूरह अल-बकरा: आयत 183, 184 140 ...गर्भवती और स्तनपान कराने वाली महिला के संबंध में उनका मत यह है कि वे [गरीबों को] खिलाएं और उन्हें कज़ा (छूटे हुए रोज़ा को फिर से रखना) नहीं करना है(1), जैसा कि आगे आएगा। और अल्लाह बेहतर जानता है(2)। बारहवीं बात: जिन्होंने भोजन कराना अनिवार्य किया है, वे भोजन की मात्रा के बारे में असहमत थे। अबू हुरैरा, अल-कासिम बिन मुहम्मद, मलिक और अल-शाफ़ई कहते थे: वह हर दिन के बदले एक 'मुद्द' (एक माप) भोजन खिलाए। अल-थौरी ने कहा: वह हर दिन के लिए आधा 'साअ' भोजन खिलाए(3)। तेरहवीं बात: वे उस व्यक्ति के बारे में असहमत थे जिसने रमज़ान की कज़ा (छूटे हुए रोज़े की भरपाई) के दौरान अपना रोज़ा तोड़ दिया या संभोग किया, उस पर क्या अनिवार्य है? मलिक ने कहा: जो कोई भूलकर रमज़ान की कज़ा का रोज़ा तोड़ दे, उस पर कज़ा के अलावा कुछ भी नहीं है, और मतभेद के कारण उसके लिए उस दिन रोज़ा जारी रखना मुस्तहब (पसंदीदा) है, फिर वह इसकी कज़ा करे। यदि उसने इसे जानबूझकर तोड़ा है, तो उसने पाप किया है, और उस पर उस दिन की कज़ा के अलावा कुछ भी नहीं है, और वह इसे जारी नहीं रखेगा, क्योंकि यहाँ उन चीजों से रुकने का कोई अर्थ नहीं है जिनसे एक रोज़ेदार रुकता है, क्योंकि विद्वानों के एक समूह के अनुसार जानबूझकर रोज़ा तोड़ने के कारण वह रोज़ा रखने वाला नहीं है। जहाँ तक कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) की बात है, मलिक और उनके साथियों में इसमें कोई मतभेद नहीं है(4) कि यह अनिवार्य नहीं है, और यही अधिकांश विद्वानों का मत है। मलिक ने कहा: जो कोई रमज़ान की कज़ा का रोज़ा अपनी पत्नी के साथ संभोग या किसी अन्य तरीके से तोड़ता है, उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है, बल्कि उसे केवल उस दिन की कज़ा करनी है। क़तादा ने कहा: जो कोई रमज़ान की कज़ा के दौरान संभोग करता है, उस पर कज़ा और कफ़्फ़ारा दोनों हैं। इब्न अल-कासिम ने मलिक से रिवायत की है कि जिसने रमज़ान की कज़ा का रोज़ा तोड़ा, उसे दो दिन रोज़ा रखना चाहिए। इब्न अल-कासिम इसी के अनुसार फतवा दिया करते थे, फिर वे इससे पीछे हट गए, फिर उन्होंने कहा: यदि किसी ने कज़ा की कज़ा के दौरान जानबूझकर रोज़ा तोड़ा, तो उसे इसके बदले दो दिन रोज़ा रखना चाहिए, जैसे उस व्यक्ति की तरह जिसने अपनी पत्नी के साथ संभोग करके अपने हज को खराब कर दिया, और अगले वर्ष हज किया, और फिर से अपनी पत्नी के साथ संभोग करके अपने हज को खराब कर दिया, तो उस पर दो हज अनिवार्य थे। अबू उमर(5) ने कहा: इब्न वहब और अब्द अल-मलिक ने हज के मामले में उनसे असहमति जताई है, और किसी विवादित मूल सिद्धांत पर कयास (तर्क) नहीं लगाना चाहिए। मेरी राय में सही बात यह है - और अल्लाह बेहतर जानता है - कि दोनों स्थितियों में उसे केवल एक दिन की कज़ा करनी है, क्योंकि वह एक ही दिन है जिसे उसने दो बार खराब किया है। (1) देखें अल-हर्रासी की अहकाम अल-कुरान 1/66। इब्न

अब्बास की खबर का उल्लेख अल-जस्सास ने अहकाम अल-कुरान 1/211 में किया है। और अब्द अल-रज्जाक ने इसी तरह की रिवायत (7628) की है। (2) उनका कहना: और अल्लाह बेहतर जानता है। (ज़) से। (3) देखें अल-जस्सास की अहकाम अल-कुरान 1/210, और अल-इस्तिधकार 10/104-105। (4) (ज़) और (म) में: पास। (5) वह इब्न अब्द अल-बर्र हैं, और उनका भाषण अल-काफी 1/344-345 पुस्तक में है, और जो कुछ इससे पहले है वह उन्हीं का है।

سورہ البقرہ: آیات ۱۸۳ ، ۱۸۴ ۱۴۰ ...حاملہ اور دودھ پلانے والی عورت کے بارے میں ان کا مذہب یہ ہے کہ وہ دونوں کھانا کھلائیں گی اور ان پر قضا نہیں ہے(۱) ، جیسا کہ آگے آئے گا۔ واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)(۲)۔ بارہویں بات: جن لوگوں نے کھانا کھلانے کو واجب قرار دیا، ان کے درمیان اس کی مقدار میں اختلاف ہوا جو کھلانا واجب ہے۔ ابو ہریرہ، القاسم بن محمد، مالک اور شافعی کہتے تھے: وہ ہر دن کے بدلے ایک 'مُدّ' کھلائے۔ الثوری نے کہا: وہ ہر دن کے لیے نصف 'صاع' کھلائے(۳)۔ تیرہویں بات: ان کے درمیان اس شخص کے بارے میں اختلاف ہوا جس نے رمضان کی قضا میں روزہ توڑ دیا یا جماع کر لیا، اس پر کیا واجب ہے؟ مالک نے کہا: جس نے رمضان کی قضا کا روزہ بھول کر توڑ دیا اس پر قضا کے سوا کچھ نہیں، اور اختلاف کی وجہ سے اس کے لیے بہتر ہے کہ وہ (اس دن) روزے کو جاری رکھے، پھر اس کی قضا کرے۔ اور اگر اس نے جان بوجھ کر روزہ توڑا تو اس نے گناہ کیا، اور اس پر صرف اس دن کی قضا ہے اور وہ روزے کو جاری نہیں رکھے گا، کیونکہ یہاں ان چیزوں سے رکنے کا کوئی مطلب نہیں جن سے روزہ دار رکتا ہے، کیونکہ علماء کی ایک جماعت کے نزدیک جان بوجھ کر روزہ توڑنے کی وجہ سے وہ روزہ دار نہیں ہے۔ رہی بات کفارے کی، تو مالک اور ان کے اصحاب کے نزدیک اس میں کوئی اختلاف نہیں(۴) کہ یہ اس صورت میں واجب نہیں ہے، اور یہی جمہور علماء کا قول ہے۔ مالک نے کہا: جس نے اپنی اہلیہ کے ساتھ جماع یا کسی اور طریقے سے رمضان کی قضا کا روزہ توڑ دیا اس پر کفارہ نہیں ہے، بلکہ اس پر صرف اس دن کی قضا ہے۔ قتادہ نے کہا: جس نے رمضان کی قضا میں جماع کیا اس پر قضا اور کفارہ دونوں ہیں۔ ابن القاسم نے مالک سے روایت کی ہے کہ جس نے رمضان کی قضا میں روزہ توڑ دیا اس پر دو دن (کے روزے) ہیں۔ ابن القاسم اسی کا فتویٰ دیا کرتے تھے، پھر انہوں نے اس سے رجوع کر لیا، پھر کہا: اگر کسی نے قضا کی

قضا میں جان بوجھ کر روزہ توڑ دیا تو اس پر اس کی جگہ دو دن کے روزے ہوں گے، اس شخص کی طرح جس نے اپنی اہلیہ کے ساتھ جماع کر کے اپنا حج فاسد کر دیا، اور اگلے سال حج کیا، پھر اپنی اہلیہ کے ساتھ جماع کر کے اپنا حج دوبارہ فاسد کر دیا، تو اس پر دو حج ہوں گے۔ ابو عمر(۵) نے کہا: حج کے معاملے میں ابن وہب اور عبد الملک نے ان سے اختلاف کیا ہے، اور کسی اختلافی بنیاد پر قیاس کرنا واجب نہیں ہے۔ اور میرے نزدیک درست بات یہ ہے - واللہ اعلم - کہ دونوں صورتوں میں اس پر صرف ایک دن کی قضا ہے، کیونکہ وہ ایک ہی دن ہے جسے اس نے دو بار خراب کیا۔ (۱) دیکھئے احکام القرآن للهراسی ۶۶/۱۔ اور ابن عباس کی روایت جصاص نے احکام القرآن ۲۱۱/۱ میں ذکر کی ہے۔ اور اسی طرح عبد الرزاق نے روایت کی ہے (۷۶۲۸)۔ (۲) ان کا قول: واللہ اعلم۔ (ظ) سے۔ (۳) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ۲۱۰/۱، اور الاستذکار ۱۰/ ۱۰۴-۱۰۵۔ (۴) (ظ) اور (م) میں: عند (پاس)۔ (۵) وہ ابن عبد البر ہیں، اور ان کی کلام کتاب 'الکافی' ۱/ ۳۴۴-۳۴۵ میں ہے، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ انہی کا ہے۔

I said: This is what is implied by the words of Allah Almighty: {then an equal number of other days}. So whenever he makes up for a day he missed in Ramadan by fasting a complete day, he has fulfilled his duty; nothing else is required of him (1), and Allah knows best.

Fourteenth: The majority of scholars (2) are of the opinion that whoever breaks their fast in Ramadan due to an excuse, and then dies from that same excuse, or travels and dies during that travel, then there is nothing due upon them. Tawus and Qatadah said regarding a sick person who dies before recovering: feeding should be done on their behalf.

Fifteenth: They differed regarding one who dies while owing fasts from Ramadan that they did not make up. Malik, Ash-Shafi'i, and Ath-Thawri said: No one fasts for another. Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, Al-Layth, Abu 'Ubayd, and the literalists (Ahl al-Zahir) said: one may fast on their behalf, except that they specified it for vowed fasts (nadhr), and a similar view is narrated from Ash-Shafi'i. Ahmad and Ishaq said regarding making up for Ramadan: feeding should be done on their behalf (3).

Those who argued for fasting on behalf of the deceased cited what Muslim narrated from 'Aishah that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever dies owing fasts, their guardian should fast on their behalf" (4). However, this is general regarding fasting, and it is specified by what Muslim also narrated from Ibn 'Abbas who said: A woman came to the Messenger of Allah ﷺ and said: O Messenger of Allah, my mother has died (5) while she owed a vowed fast—and in another narration: a month's fast—should I fast on her behalf? He said: "If your mother owed a debt and you paid it off, would that not fulfill it on her behalf?" She said: Yes. He said: "Then fast on behalf of your mother" (6). Malik and those who agreed with him argued based on the saying of the Almighty: {And no bearer of burdens shall bear the burden of another} [Al-An'am: 164], and His saying: {And that there is not for man except that [good] for which he strives} [An-Najm: 39], and His saying: {And every soul earns not [blame] except against itself} [Al-An'am: 164], and based on what An-Nasa'i recorded...

(1) In (m): and not. (2) His words: from the scholars, from (th). (3) See At-Tamhid 9/27-28, and Al-Istidkar 10/167-169 and 172. (4) Sahih Muslim (1147). Also recorded by Ahmad (24401), and Al-Bukhari (1952). (5) In (d), (z), and (m): has died. What is established is from (th) and (kh) which matches Sahih Muslim. (6) Sahih Muslim

(1148): (154) and (156). Also recorded by Ahmad (1970). Al-Bukhari mentioned it after (1953).

मैंने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों का यही अर्थ है: {तो दूसरे दिनों की एक समान संख्या}। इसलिए जब भी वह रमज़ान के छूटे हुए रोज़े के बदले एक पूरा दिन रोज़ा रखता है, तो उसने अपना कर्तव्य पूरा कर दिया है; उस पर इसके अलावा कुछ और अनिवार्य नहीं है (1), और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

चौदहवीं (बात): अधिकांश विद्वान (2) इस राय पर हैं कि जिसने रमज़ान में किसी कारणवश रोज़ा तोड़ा और उसी कारण से उसकी मृत्यु हो गई, या यात्रा की और उसी यात्रा के दौरान उसकी मृत्यु हो गई; तो उस पर कुछ भी (अनिवार्य) नहीं है। ताऊस और क़तादा ने उस बीमार व्यक्ति के बारे में कहा जो ठीक होने से पहले ही मर जाता है: उसकी ओर से (मिस्कीनों को) खाना खिलाया जाना चाहिए।

पंद्रहवीं (बात): उन विद्वानों में मतभेद है जिसकी मृत्यु हो गई और उस पर रमज़ान के रोज़े बकाया थे जिन्हें उसने पूरा नहीं किया था। मलिक, अल-शाफ़ई और अल-थौरी ने कहा: कोई भी किसी दूसरे की ओर से रोज़ा नहीं रखेगा। अहमद, इसहाक़, अबू थौर, अल-लैथ, अबू उबैद और अहल-अल-ज़ाहिर (प्रत्यक्षवादी) ने कहा: उसकी ओर से रोज़ा रखा जा सकता है, सिवाय इसके कि उन्होंने इसे मन्नत (नज़र) के रोज़ों के लिए विशिष्ट किया है, और अल-शाफ़ई से भी इसी तरह का विचार वर्णित है। अहमद और इसहाक़ ने रमज़ान की क़ज़ा (भरपाई) के बारे में कहा: उसकी ओर से खाना खिलाया जाना चाहिए (3)।

जिन्होंने मृतक की ओर से रोज़ा रखने का तर्क दिया, उन्होंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से मुस्लिम द्वारा वर्णित रिवायत का सहारा लिया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो मर गया और उस पर रोज़े बकाया थे, तो उसका वली (अभिभावक) उसकी ओर से रोज़ा रखे" (4)। लेकिन यह रोज़े के बारे में सामान्य है, और इसे इब्न अब्बास से मुस्लिम द्वारा वर्णित रिवायत द्वारा विशिष्ट किया गया है जिन्होंने कहा: एक महिला अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आई और कहा: हे अल्लाह के रसूल, मेरी माँ मर गई है (5) जबकि उन पर मन्नत का रोज़ा बकाया था - और एक अन्य रिवायत में: एक महीने का रोज़ा - क्या मैं उनकी ओर से रोज़ा रखूँ? उन्होंने फरमाया: "क्या तुमने सोचा है कि यदि तुम्हारी माँ पर कोई ऋण (कर्ज़) होता और तुम उसे चुका देतीं, तो क्या वह उनकी ओर से अदा नहीं हो जाता?" उसने कहा: हाँ। उन्होंने फरमाया: "तो अपनी माँ की ओर से रोज़ा रखो" (6)। मलिक और उनके सहमत लोगों ने सर्वशक्तिमान के इस कथन से तर्क दिया है: {और कोई बोझ उठाने वाला किसी दूसरे का

बोझ नहीं उठाएगा} [अल-अनआम: 164], और उनका कथन: {और यह कि मनुष्य के लिए वही है जिसके लिए उसने प्रयास किया} [अन-नज्म: 39], और उनका कथन: {और प्रत्येक जीव जो कुछ कमाता है वह स्वयं उसी पर है} [अल-अनआम: 164], और जो अन-नसाई ने उल्लेख किया है...

(1) (m) में: और नहीं। (2) उनका कथन: विद्वानों में से, (th) से। (3) देखें अल-तमहीद 9/27-28, और अल-इस्तिदकार 10/167-169 और 172। (4) सहीह मुस्लिम (1147)। इसे अहमद (24401) और अल-बुखारी (1952) ने भी रिवायत किया है। (5) (d), (z) और (m) में: मर चुकी हैं। जो प्रमाणित है वह (th) और (kh) से है जो सहीह मुस्लिम के अनुरूप है। (6) सहीह मुस्लिम (1148): (154) और (156)। इसे अहमद (1970) ने भी रिवायत किया है। अल-बुखारी ने इसे (1953) के बाद उल्लेख किया है।

میں نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مقتضا یہی ہے: ﴿ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ﴾ (تو دوسرے دنوں سے گنتی پوری کرنا ہے)۔ پس جب بھی اس نے رمضان کی قضا میں افطار کیے ہوئے دن کے بدلے ایک مکمل دن کا روزہ رکھا، تو اس نے اپنے اوپر واجب کام انجام دے دیا، اس پر اس کے علاوہ کچھ اور واجب نہیں ہے (۱)، اور اللہ ہی بہتر جاننے والا ہے۔

چودہویں بات: جمہور علماء (۲) اس بات پر متفق ہیں کہ جس نے کسی عذر کی بنا پر رمضان میں روزہ افطار کیا، پھر وہ اسی عذر کی حالت میں فوت ہو گیا، یا سفر کیا اور اسی سفر میں فوت ہو گیا؛ تو اس پر کچھ بھی واجب نہیں ہے۔ طاوس اور قتادہ نے اس بیمار کے بارے میں کہا ہے جو تندرست ہونے سے پہلے ہی مر جائے: اس کی طرف سے کھانا کھلایا جائے (فدیہ دیا جائے)۔

پندرہویں بات: ان کے درمیان اختلاف ہے جو فوت ہو گیا اور اس پر رمضان کے روزے واجب تھے جو اس نے قضا نہیں کیے تھے۔ امام مالک، شافعی اور ثوری نے کہا: کوئی کسی کی طرف سے روزہ نہیں رکھے گا۔ امام احمد، اسحاق، ابو ثور، لیث، ابو عبید اور اہل ظاہر نے کہا: اس کی طرف سے روزہ رکھا جائے گا، لیکن انہوں نے اسے نذر کے روزوں کے ساتھ خاص کیا ہے، اور امام شافعی سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ امام احمد اور اسحاق نے رمضان کی قضا کے بارے میں کہا: اس کی طرف سے کھانا کھلایا جائے (۳)۔

جنہوں نے (میت کی طرف سے) روزہ رکھنے کا استدلال کیا ہے، انہوں نے مسلم کی حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی حدیث سے حجت پکڑی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو فوت ہو گیا اور اس پر روزے تھے، تو اس کا ولی اس کی طرف سے روزہ رکھے" (۴)۔ مگر یہ روزے

کے بارے میں عام ہے، اسے مسلم ہی کی ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی حدیث خاص کرتی ہے جنہوں نے کہا: ایک عورت رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئی اور عرض کیا: یا رسول اللہ، میری ماں فوت ہو گئی ہے (۵) اور ان پر نذر کا روزہ واجب تھا - اور ایک روایت میں ہے: ایک ماہ کے روزے - تو کیا میں ان کی طرف سے روزہ رکھوں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "بھلا بتاؤ اگر تمہاری ماں پر کوئی قرض ہوتا اور تم اسے ادا کر دیتیں، تو کیا وہ ان کی طرف سے ادا نہ ہو جاتا؟" اس نے عرض کیا: جی ہاں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تو اپنی ماں کی طرف سے روزہ رکھو" (۶)۔ امام مالک اور ان کے موافقین نے اللہ سبحانہ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ﴾ (اور کوئی بوجھ اٹھانے والا دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گا) [الأنعام: ۱۶۴]، اور اللہ کا قول: ﴿ وَأَن لَّيْسَ لِلْإِنسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ﴾ (اور یہ کہ انسان کے لیے وہی کچھ ہے جس کی اس نے کوشش کی) [النجم: ۳۹]، اور اس کا قول: ﴿ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا ﴾ (اور ہر جان جو کچھ کماتی ہے اس کا وبال اسی پر ہے) [الأنعام: ۱۶۴]، اور اس سے جسے نسائی نے روایت کیا ہے...

(۱) (م) میں: اور نہیں۔ (۲) ان کا قول: علماء میں سے، (ظ) سے۔ (۳) دیکھیے التمہید ۹/۲۷-۲۸، اور الاستذکار ۱۰/۱۶۷-۱۶۹ اور ۱۷۲۔ (۴) صحیح مسلم (۱۱۴۷)۔ اسے امام احمد (۲۴۴۰۱) اور بخاری (۱۹۵۲) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں: فوت ہو چکی ہیں۔ جو ثابت شدہ ہے وہ (ظ) اور (خ) سے ہے اور یہی صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (۶) صحیح مسلم (۱۱۴۸): (۱۵۴) اور (۱۵۶)۔ اسے امام احمد (۱۹۷۰) نے بھی روایت کیا ہے۔ اور بخاری نے اسے (۱۹۵۳) کے بعد تعلیقاً ذکر کیا ہے۔

Page 142

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184

On the authority of Ibn Abbas (1) that he said: No one should pray for another, and no one should fast for another, but rather feed on his behalf for each day a mudd (2) of wheat.

I said: This hadith is general, so it is possible that his saying: "No one should fast for another" means the fast of Ramadan. As for fasting due to a vow (nadhr), it is permissible, based on the evidence of the hadith of Ibn Abbas and others. It has also appeared in Sahih Muslim from the hadith of Buraydah, similar to the hadith of Ibn Abbas, and in some of its versions: "fasting for two months, should I fast on her behalf?" He said: "Fast on her behalf." She said: "She never performed Hajj, should I perform Hajj on her behalf?" He said: "Perform Hajj on her behalf" (3). Her saying: "two months" makes it unlikely to be Ramadan, and Allah knows best. The strongest argument for Malik is that it was the practice of the people of Madinah, and it is supported by clear analogy (qiyas), which is that it is a physical act of worship in which money has no place, so it cannot be performed on behalf of the person upon whom it was obligatory, just like prayer. This is not contradicted by Hajj, because money has a place in it, as will be explained in Surah 'Al-Imran', God willing, and Allah knows best (4).

Sixteenth: This verse was used as evidence by those who said: Fasting is not valid while traveling, and one must always make it up, for Allah Almighty says: {And whoever among you is ill or on a journey, then a number of other days} meaning: then upon him is a number [of days], and there is no deletion or hidden meaning in the speech. And based on the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him: "It is not from righteousness to fast while traveling" (5); he said: Whatever is not from righteousness is from sin, so this indicates that fasting Ramadan is not permissible while traveling (6).

---

(1) In the manuscript copies and (M): Ibn Abbas from the Prophet ﷺ, and it is a mistake. An-Nasa'i narrated it in Al-Kubra (2930), and through his chain Ibn Abd al-Barr in Al-Tamheed 27/9, and Al-Istidhkar 10/168 as mawquf (stopping at the companion) on Ibn Abbas may Allah be pleased with both of them. Al-Mizzi also mentioned it in Al-Tuhfa 5/80, and Ibn Hajar authenticated its chain in Al-Talkhis al-Habir 2/209. (2) In the copies: mudd. What is established is from (M) and the sources.

(3) Sahih Muslim (1149). It is in Musnad Ahmad (22956). (4) His saying: as will come... etc. is from (Za). See verse 97 of Surah Al-Imran. (5) Its documentation preceded on p. 133 of this part. (6) From his saying: and the Prophet, peace and blessings be upon him, says: it is not from righteousness... to this point, is from (Za) and (M). It is within the omissions in (Zay).

पृष्ठ १४२

सूरह अल-बकरा: आयत १८३, १८४

इब्न अब्बास (१) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: कोई किसी के लिए नमाज़ न पढ़े, और कोई किसी के लिए रोज़ा न रखे, बल्कि उसकी ओर से हर दिन के बदले एक मुद्द (२) गेहूं खिलाए।

मैंने कहा: यह हदीस सामान्य है, इसलिए संभावना है कि उनके कहने का अर्थ "कोई किसी के लिए रोज़ा न रखे" रमज़ान के रोज़े से हो। जहाँ तक मन्नत (नज़्र) के रोज़े का सवाल है, तो यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों की हदीस के प्रमाण के आधार पर अनुमेय है। सहीह मुस्लिम में बुरैदा की हदीस से भी इब्न अब्बास की हदीस जैसा ही वर्णन आया है, और इसके कुछ रास्तों में है: "दो महीने का रोज़ा, क्या मैं उसकी ओर से रोज़ा रखूँ?" उन्होंने कहा: "उसकी ओर से रोज़ा रखो।" उसने कहा: "उसने कभी हज नहीं किया, क्या मैं उसकी ओर से हज करूँ?" उन्होंने कहा: "उसकी ओर से हज करो" (३)। उसका कहना "दो महीने" इस बात को कम संभावना वाला बनाता है कि यह रमज़ान हो, और अल्लाह बेहतर जानता है। इमाम मालिक के पक्ष में सबसे मजबूत दलील यह है कि यह मदीना के लोगों का अमल था, और स्पष्ट सादृश्य (कियास) भी इसका समर्थन करता है, कि यह एक शारीरिक इबादत है जिसमें धन की कोई भूमिका नहीं है, इसलिए इसे उस व्यक्ति की ओर से नहीं किया जा सकता जिस पर यह अनिवार्य था, जैसे नमाज़। हज इससे विरोधाभासी नहीं है, क्योंकि इसमें धन की भूमिका होती है, जैसा कि इंशाअल्लाह 'आले-इमरान' में स्पष्ट किया जाएगा, और अल्लाह बेहतर जानता है (४)।

सोलहवाँ बिंदु: इस आयत से उन्होंने दलील ली है जिन्होंने कहा कि यात्रा में रोज़ा मान्य नहीं होता और उसे हमेशा कज़ा करना पड़ता है, क्योंकि अल्लाह तआला फ़रमाता है: {फिर जो कोई तुममें से बीमार हो या यात्रा पर हो, तो दूसरे दिनों की गिनती पूरी करे} यानी: उस पर गिनती (दिनों की) अनिवार्य है, और यहाँ कलाम में कुछ भी छिपा हुआ या हटा हुआ नहीं है। और नबी ﷺ के इस कथन के कारण: "यात्रा में रोज़ा रखना नेकी में से नहीं है" (५); उन्होंने कहा: जो नेकी नहीं है, वह गुनाह है, तो यह दर्शाता है कि यात्रा में रमज़ान का रोज़ा रखना जायज़ नहीं है (६)।

---

(१) पांडुलिपियों और (म) में: नबी ﷺ से इब्न अब्बास, जो कि गलत है। इसे अन-नसाई ने अल-कुबरा (२९३०) में निकाला है, और उनके माध्यम से इब्न अब्दुल बर्र ने अल-तमहीद २७/९ में, और अल-इस्तिज़कार १०/१६८ में इब्न अब्बास (रज़ि.) पर मौक़ूफ़ (रुका हुआ) के रूप में उद्धृत किया है।

अल-मिज़्ज़ी ने अल-तुहफ़ा ५/८० में भी इसका उल्लेख किया है, और इब्न हजर ने अल-तलख़ीस अल-हबीर २/२०९ में इसकी सनद को सही ठहराया है। (२) प्रतियों में: मुद्द। जो स्थापित है वह (म) और स्रोतों से है। (३) सहीह मुस्लिम (११४९)। यह मुसनद अहमद (२२९५६) में भी है। (४) उनका कहना: जैसा कि आएगा... आदि (ज़) से है। सूरह आले इमरान की आयत ९७ देखें। (५) इसका तखरीज (प्रमाणिकरण) इस भाग के पृष्ठ १३३ पर पहले आ चुका है। (६) उनके इस कथन से: और नबी ﷺ कहते हैं: यात्रा में नेकी नहीं... इस स्थान तक, (ज़) और (म) से है। यह (ज़ै) में छूटे हुए हिस्सों में शामिल है।

صفحہ ١٤٢

سورة البقرہ: آیات ١٨٣ ، ١٨٤

ابن عباس (١) سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: کوئی شخص کسی کی طرف سے نماز نہ پڑھے، اور نہ ہی کوئی شخص کسی کی طرف سے روزہ رکھے، بلکہ اس کی طرف سے ہر دن کے بدلے ایک مد (٢) گندم کھلائے۔

میں نے کہا: یہ حدیث عام ہے، لہٰذا یہ احتمال ہے کہ ان کے قول «لا یصوم أحد عن أحد» سے مراد رمضان کے روزے ہوں۔ جہاں تک نذر کے روزے کا تعلق ہے تو وہ جائز ہے، جیسا کہ ابن عباس اور دیگر کی حدیث سے ثابت ہے۔ صحیح مسلم میں بھی بریدہ کی حدیث سے ابن عباس کی حدیث کی مانند مروی ہے، اور اس کے بعض طرق میں ہے: "دو ماہ کے روزے، کیا میں اس کی طرف سے روزہ رکھوں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کی طرف سے روزہ رکھو"۔ اس نے کہا: "اس نے کبھی حج نہیں کیا، کیا میں اس کی طرف سے حج کروں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کی طرف سے حج کرو"(٣)۔ تو اس کا "دو ماہ" کہنا اس بات سے بعید ہے کہ یہ رمضان ہو، واللہ اعلم۔ اور امام مالک کے لیے سب سے قوی دلیل یہ ہے کہ یہ اہل مدینہ کا عمل ہے، اور واضح قیاس بھی اس کی تائید کرتا ہے، کہ یہ ایک بدنی عبادت ہے جس میں مال کا کوئی دخل نہیں، لہٰذا یہ اس کی طرف سے ادا نہیں کی جا سکتی جس پر یہ واجب تھی، جیسے نماز۔ اور حج اس کے منافی نہیں ہے، کیونکہ اس میں مال کا دخل ہے، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ 'آل عمران' میں اس کا بیان آئے گا، واللہ اعلم (٤)۔

سولہویں بات: اس آیت سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جو کہتے ہیں کہ سفر میں روزہ منعقد نہیں ہوتا، اور اس کی قضا بہر صورت لازم ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿ فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ﴾ یعنی: اس پر گنتی (پورے کرنا) لازم ہے، اور کلام میں کوئی حذف یا پوشیدگی نہیں ہے۔ اور آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: «ليس من البر الصيام في السفر» (٥) (سفر میں روزہ رکھنا نیکی نہیں)؛ انہوں نے کہا: جو چیز نیکی نہیں وہ گناہ ہے، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ سفر میں رمضان کا روزہ جائز نہیں (٦)۔

---

(١) مخطوطہ نسخوں اور (م) میں: ابن عباس عن النبی ﷺ ہے، جو کہ غلط ہے۔ اسے نسائی نے الکبریٰ (٢٩٣٠) میں روایت کیا ہے، اور ان کے واسطے سے ابن عبد البر نے التمہید ٢٧/٩ اور الاستذکار ١٠/١٦٨ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما پر موقوفاً نقل کیا ہے، اسی طرح مزی نے التحفہ ٥/ ٨٠ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن حجر نے التلخیص الحبیر ٢٠٩/٢ میں اس کی اسناد کو صحیح قرار دیا ہے۔ (٢) نسخوں میں: مدّ۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) اور مصادر سے ہے۔ (٣) صحیح مسلم (١١٤٩)۔ یہ مسند احمد (٢٢٩٥٦) میں بھی ہے۔ (٤) ان کا قول: جیسا کہ آئے گا... الخ (ظ) سے ہے۔ اور سورہ آل عمران کی آیت ٩٧ دیکھیں۔ (٥) اس کی تخریج اس جلد کے صفحہ ١٣٣ پر گزر چکی ہے۔ (٦) ان کے قول: اور آپ ﷺ فرماتے ہیں: سفر میں نیکی نہیں... سے لے کر اس جگہ تک، (ظ) اور (م) سے ہے۔ یہ (ز) میں ساقط شدہ حصوں میں شامل ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184 143

The majority (of scholars) say: there is an implicit word here: "so he breaks his fast," as mentioned before (1). And this is the correct view, based on the hadith of Anas who said: "We traveled with the Messenger of Allah ﷺ in Ramadan, and the one fasting did not criticize the one who broke his fast, nor did the one who broke his fast criticize the one fasting." Narrated by Malik from Humayd al-Tawil from Anas (2). Muslim also narrated it from Abu Sa'id al-Khudri who said: "We went on an expedition with the Messenger of Allah ﷺ when sixteen days of Ramadan had passed. Some of us fasted and some of us broke our fast, and the one fasting did not criticize the one who broke his fast, nor did the one who broke his fast criticize the one fasting" (3).

As for the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "It is not of righteousness to fast while traveling," this was spoken regarding a specific person. This person was seen by the Messenger of Allah ﷺ while fasting, and he was being shaded while he was struggling for his life (due to severe thirst or heat). So he said those words, meaning: it is not of righteousness for a person to push themselves to such an extreme, when Allah has granted them a concession to break the fast. It was narrated from Jabir bin Abdullah, who said: The Messenger of Allah ﷺ was on a journey, and he saw a crowd and a man being shaded. He asked, "What is this?" They said, "He is fasting." So he said, "It is not of righteousness to fast while traveling" (4).

The words of the Almighty: {And upon those who are able [to fast, but with hardship] - a ransom [as substitute] of feeding a poor person [each day]. And whoever volunteers good [i.e., excess] - it is better for him. But to fast is best for you, if you only knew.} [Quran 2:184] This involves five issues:

First: The Almighty's words: {And upon those who are able [to fast] (yutīqūnahu)}. The majority recited it with a kasra on the letter 'Ta' and a sukun on the 'Ya'. Its origin is: "yutwīqūnahu". The kasra was moved to the 'Ta', and the 'Waw' was changed to 'Ya' because of the kasra before it. Humayd recited it according to the original form without the phonological change (i'tal), while the standard rule is to apply the change (5).

The famous recitation of Ibn Abbas is: "yutawwaqūnahu" with a fatha on the 'Ta' without shadda, and a shadda on the 'Waw', meaning:

(1) Page 133 of this part. (2) Its documentation was mentioned on page 133 of this part. (3) Sahih Muslim (1116). It is also in Musnad Ahmad (11705). (4) From his words: "As for his saying (peace and blessings be upon him): It is not of righteousness..." up to this point is from (Z). See Al-Istidhkar 10/81, and Al-Tamhid 2/172-173. The hadith was narrated by Ahmad (14193), Al-Bukhari (1946), and Muslim (1115), and the wording belongs to him. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/252.

सूरह अल-बकरा: आयत 183, 184 143

बहुमत (विद्वान) कहते हैं: इसमें एक लुप्त शब्द है: "तो वह रोज़ा तोड़ ले" (फ़-अफ़्तरा), जैसा कि पहले बताया गया है (1)। और यही सही राय है, अनस की हदीस के आधार पर जिन्होंने कहा: "हमने रमज़ान में अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ यात्रा की, और रोज़ा रखने वाले ने रोज़ा न रखने वाले की आलोचना नहीं की, और न ही रोज़ा न रखने वाले ने रोज़ा रखने वाले की आलोचना की।" इसे मालिक ने हुमैद अल-तवील से, उन्होंने अनस से रिवायत किया है (2)। मुस्लिम ने इसे अबू सईद अल-खुद्री से भी रिवायत किया है जिन्होंने कहा: "हमने रमज़ान के सोलह दिन बीत जाने पर अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ एक अभियान पर गए थे। हममें से कुछ ने रोज़ा रखा और कुछ ने रोज़ा तोड़ दिया, और रोज़ा रखने वाले ने रोज़ा न रखने वाले की आलोचना नहीं की, और न ही रोज़ा न रखने वाले ने रोज़ा रखने वाले की आलोचना की" (3)।

जहाँ तक नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस कथन का प्रश्न है: "यात्रा के दौरान रोज़ा रखना नेकी नहीं है," तो यह एक विशिष्ट व्यक्ति के बारे में कहा गया था। उस व्यक्ति को अल्लाह के रसूल ﷺ ने रोज़ा रखते हुए देखा था, और उस पर छाया की जा रही थी जबकि वह अपनी जान बचाने के लिए संघर्ष कर रहा था (अत्यधिक प्यास या गर्मी के कारण)। तब उन्होंने वे शब्द कहे, जिसका अर्थ है: यह नेकी का काम नहीं है कि कोई व्यक्ति अपने आप को इस हद तक ले जाए, जबकि अल्लाह ने उन्हें रोज़ा तोड़ने की अनुमति दी है। जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ एक यात्रा पर थे, उन्होंने भीड़ देखी और एक व्यक्ति को देखा जिस पर छाया की जा रही थी। उन्होंने पूछा, "यह क्या है?" उन्होंने कहा, "वह रोज़ा रखे हुए है।" तो उन्होंने कहा, "यात्रा के दौरान रोज़ा रखना नेकी नहीं है" (4)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उन लोगों पर जो इसकी सामर्थ्य रखते हैं [लेकिन कठिनाई के साथ] - एक गरीब को खाना खिलाने का फिदया (बदला) है। और जो कोई स्वेच्छा से अधिक भलाई करे - तो वह उसके लिए बेहतर है। लेकिन रोज़ा रखना तुम्हारे लिए सबसे अच्छा है, यदि तुम जानते हो।} [कुरान 2:184] इसमें पाँच मसले (मुद्दे) शामिल हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और उन लोगों पर जो इसकी सामर्थ्य रखते हैं (युतीकूकूनाहु)}। बहुमत ने इसे 'ता' अक्षर पर कसरा (इ की ध्वनि) और 'या' पर सुकून के साथ पढ़ा है। इसका मूल "युतविक़ूनाहु" है। कसरा को 'ता' पर स्थानांतरित कर दिया गया, और 'वाव' को 'या' में बदल दिया

गया क्योंकि उससे पहले कसरा है। हुमैद ने इसे बिना ध्वनि परिवर्तन (इलाल) के मूल रूप के अनुसार पढ़ा, जबकि मानक नियम परिवर्तन लागू करना है (5)।

इब्न अब्बास का प्रसिद्ध पाठ (किरात) है: "युतव्वक़ूनाहु" जिसमें 'ता' पर बिना शद्दा के फतहा (अ की ध्वनि) है, और 'वाव' पर शद्दा है, जिसका अर्थ है:

(1) इस भाग का पृष्ठ 133। (2) इसका दस्तावेज़ीकरण इस भाग के पृष्ठ 133 पर उल्लेखित है। (3) सहीह मुस्लिम (1116)। यह मुसनद अहमद (11705) में भी है। (4) उनके शब्दों से: "जहाँ तक उनके(शांति और आशीर्वाद हो) इस कथन का प्रश्न है: यह नेकी नहीं है..." यहाँ तक (ज़) से है। देखें अल-इस्तिदकार 10/81, और अल-तम्हीद 2/172-173। हदीस को अहमद (14193), अल-बुखारी (1946) और मुस्लिम (1115) द्वारा रिवायत किया गया है, और शब्द उन्हीं के हैं। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/252।

سورہ البقرہ: آیات ۱۸۳ ، ۱۸۴ ۱۴۳

جمہور کہتے ہیں: اس میں ایک لفظ محذوف ہے: "پس وہ افطار کر لے" (فأفطر)، جیسا کہ پہلے گزرا (۱)۔ اور یہی صحیح ہے، حضرت انس کی حدیث کی وجہ سے جنہوں نے فرمایا: "ہم نے رمضان میں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ سفر کیا، تو روزہ رکھنے والے نے روزہ نہ رکھنے والے پر عیب نہیں لگایا، اور نہ ہی روزہ نہ رکھنے والے نے روزہ رکھنے والے پر۔" اسے مالک نے حمید الطویل سے، انہوں نے انس سے روایت کیا ہے (۲)۔ اور اسے مسلم نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے فرمایا: "ہم نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ رمضان کے سولہ دن گزرنے پر غزوہ کیا، تو ہم میں سے کچھ نے روزہ رکھا اور کچھ نے افطار کیا، تو روزہ رکھنے والے نے افطار کرنے والے پر عیب نہیں لگایا، اور نہ ہی افطار کرنے والے نے روزہ رکھنے والے پر" (۳)۔

رہی بات آپ ﷺ کے اس ارشاد کی: "سفر میں روزہ رکھنا نیکی میں سے نہیں ہے،" تو اس کا لفظ ایک خاص شخص کے بارے میں صادر ہوا ہے، اور وہ ایک ایسا شخص تھا جسے رسول اللہ ﷺ نے روزہ کی حالت میں دیکھا، اس پر سایہ کیا گیا تھا اور وہ جاں بلب تھا (شدید پیاس یا گرمی کی وجہ سے)، تو آپ نے وہ بات ارشاد فرمائی، یعنی: یہ نیکی نہیں ہے کہ انسان اپنے آپ کو اس حد تک پہنچا دے، حالانکہ اللہ نے اسے افطار کی رخصت دی ہے۔ حضرت جابر بن عبداللہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ایک سفر میں تھے، آپ نے ہجوم دیکھا اور ایک شخص کو دیکھا جس پر سایہ کیا گیا تھا، آپ نے پوچھا: "یہ کیا ہے؟" لوگوں نے کہا: روزہ دار ہے۔ تو آپ نے فرمایا: "سفر میں روزہ رکھنا نیکی نہیں ہے" (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَن تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَّهُ وَأَن تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ﴾ جمہور نے اسے 'طا' کے کسرہ (زیر) اور 'یا' کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے، اور اس کی اصل: "يُطْوِقُونَهُ" ہے، کسرہ کو 'طا' کی طرف منتقل کیا گیا، اور 'واؤ' کو 'یا' سے بدل دیا گیا کیونکہ اس سے پہلے کسرہ ہے۔ اور حمید نے بغیر اعلال کے اصل کے مطابق پڑھا ہے، اور قیاس اعلال کا ہی ہے (۵)۔

اور ابن عباس کی مشہور قرات: "يُطَوَّقُونَهُ" ہے، طا کے فتحہ (زبر) کے ساتھ بغیر تشدید کے اور واؤ کی تشدید کے ساتھ، جس کے معنی ہیں:

(۱) اس جز کا صفحہ ۱۳۳۔ (۲) اس کی تخریج اس جز کے صفحہ ۱۳۳ پر گزر چکی ہے۔ (۳) صحیح مسلم (۱۱۱۶)۔ اور یہ مسند احمد (۱۱۷۰۵) میں ہے۔ (۴) ان کے قول سے: "رہی بات آپ ﷺ کے اس ارشاد کی: نیکی میں سے نہیں ہے..." یہاں تک (ظ) سے ہے۔ اور دیکھئے الاستذکار ۱۰/۸۱، اور التمہید ۲/۱۷۲-۱۷۳۔ اور حدیث کی تخریج احمد (۱۴۱۹۳)، بخاری (۱۹۴۶) اور مسلم (۱۱۱۵) نے کی ہے اور لفظ انہی کے ہیں۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۲۵۲۔

144 Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184

...yukallafunahu (they are burdened with it) (1). It was reported from him (2), Mujahid: "yatiqunahu" with a 'ya' after the 'ta', following the pattern of "yakilunahu". This is false and impossible, because the verb is derived from "tawq" (capacity/ring), so the 'waw' is necessary and mandatory in it, and there is no room for the 'ya' in this example. Abu Bakr al-Anbari said: Ahmad ibn Yahya al-Nahwi recited to us for Abu Dhu'ayb:

It was said (3): Carry above your capacity, for it is ** full/burdened; whoever comes to it is not harmed.

So the 'waw' appeared in "tawq", and it was confirmed that whoever puts 'ya' in its place deviates from what is correct.

Ibn al-Anbari reported from Ibn Abbas: "yatiyyakunahu" with the opening of the 'ya' and the doubling of the 'ta' and 'ya' being both with 'fatha', meaning: they can bear it. It is said: "taqa", "ataqa", and "atiqa" all with the same meaning. It is also reported from Ibn Abbas, Aisha, Tawus, and Amr ibn Dinar: "yattawwaqunahu" (4) with the opening of the 'ya' and the doubling of the 'ta' with a 'fatha'. This is linguistically correct because the origin is "yatatawwaqunahu"; the 'ta' was made silent and merged into the 'ta', so it became a doubled 'ta'. It is not from the Quran, contrary to those who established it as a Quranic reading; it is merely a reading based on interpretation.

The people of Madinah and Sham read: "fidyatun ta'amu" (a ransom of food) as a genitive construction, and "masakin" (poor people) in plural (5).

Ibn Abbas read: "ta'amu miskinin" (food of a poor person) in singular, according to what was mentioned by Al-Bukhari, Abu Dawood, and An-Nasa'i from Ata on his authority (6). This is a good reading because it clarified the ruling for each day. Abu Ubaid chose it, and it is the reading of Abu Amr, Hamza, and Al-Kisa'i (7).

(1) Al-Bukhari (4505) reported this reading, and its complete form is: Ibn Abbas said: It is not abrogated; it refers to the elderly man and the elderly woman who cannot fast, so they feed a poor person for each day. (2) The word "from him" is not in (m), and we have not come across this reading. (3) In the manuscripts: "And it was said". What is fixed is from (m). The verse is in the Diwan of the Hudhaylis 1/154, and Al-Lisan (dawr) and (tab'). "Mutabba'ah" means: full. (4) Al-Muhtasib 1/118, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/252. (5) This is the reading of Nafi' al-Madani and Ibn Amir ash-

Shami according to the narration of Ibn Dhakwan from him. As for Hisham's narration from him, it is with nunation (tanwin), raising the 'meem', and the plural "masakin". See Al-Sab'ah p. 176, and At-Taysir p. 79. (6) Sahih al-Bukhari (4505), Sunan Abi Dawood (2316) and (2318), Sunan al-Nasa'i al-Mujtaba 4/190-191, and Al-Kubra (2638) and (10951). (7) It is also the reading of Ibn Kathir and Asim. See Al-Sab'ah p. 176, and At-Taysir p. 79.

१४४ सूराह अल-बकरा: आयतें १८३, १८४

...युकाल्लाफूनाहु (वे इसके साथ बोझिल हैं) (१)। उनसे (२) मुजाहिद से रिपोर्ट किया गया था: "यतीकुनाहु", 'ता' के बाद 'या' के साथ, "याकीलुनाहु" के स्वरूप पर। यह गलत और असंभव है; क्योंकि क्रिया "तौक़" (क्षमता/अंगूठी) से ली गई है, इसलिए इसमें 'वाव' अनिवार्य और आवश्यक है, और इस उदाहरण में 'या' के लिए कोई स्थान नहीं है। अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: अहमद इब्न याह्या अल-नहवी ने हमें अबू ज़ुअैब के लिए सुनाया:

कहा गया (३): अपनी क्षमता से अधिक भार उठाओ, क्योंकि वह ** भरी हुई/बोझिल है; जो उसके पास आता है उसे कोई नुकसान नहीं होता।

तो "तौक़" में 'वाव' प्रकट हुआ, और इससे यह सिद्ध हो गया कि जो इसके स्थान पर 'या' रखता है वह सही मार्ग से भटक जाता है।

इब्न अल-अंबारी ने इब्न अब्बास से रिपोर्ट किया: "यताय्यकुनाहु", 'या' के फतह और 'ता' और 'या' दोनों के मुशद्दद होने के साथ, जिसका अर्थ है: वे इसे सहन कर सकते हैं। कहा जाता है: "ताका", "अताका", और "अतीका" सभी का अर्थ एक ही है। इब्न अब्बास, आयशा, ताऊस और अम्र इब्न दीनार से भी रिपोर्ट किया गया है: "यत्तव्वकुनाहु" (४), 'या' के फतह और 'ता' के मुशद्दद और मफ्तूह होने के साथ। यह भाषा विज्ञान की दृष्टि से सही है; क्योंकि मूल रूप "यततव्वकुनाहु" है; 'ता' को साकिन कर दिया गया और उसे 'ता' में मिला दिया गया, जिससे वह मुशद्दद 'ता' बन गया। यह कुरान से नहीं है, उन लोगों के विपरीत जिन्होंने इसे कुरान की क़िरात के रूप में स्थापित किया; यह केवल व्याख्या पर आधारित क़िरात है।

मदीना और शाम के लोगों ने पढ़ा: "फ़िद्यातुन ताआमु" (भोजन का फिदया) एक इज़ाफत के रूप में, और "मसाकीन" (गरीब लोग) बहुवचन में (५)।

इब्न अब्बास ने पढ़ा: "ताआमु मिस्कीनीन" (एक गरीब व्यक्ति का भोजन) एकवचन में, जैसा कि अल-बुखारी, अबू दाऊद और अन-नसाई द्वारा अता से उनके अधिकार पर उल्लेख किया गया है (६)। यह एक अच्छी क़िरात है; क्योंकि इसने प्रत्येक दिन के लिए हुक्म को स्पष्ट किया। अबू उबैद ने इसे चुना, और यह अबू अम्र, हमज़ा और अल-किसाई की क़िरात है (७)।

(१) अल-बुखारी (४५०५) ने इस क़िरात को रिपोर्ट किया है, और इसका पूरा रूप है: इब्न अब्बास ने कहा: यह निरस्त नहीं है; यह उस बुजुर्ग पुरुष और बुजुर्ग महिला को संदर्भित करता है जो उपवास नहीं रख सकते, इसलिए वे हर दिन के बदले एक गरीब को खिलाते हैं। (२) शब्द "उनसे", (म) में नहीं है, और हम इस क़िरात पर नहीं आए हैं। (३) पांडुलिपियों में: "और कहा गया"। जो तय है वह (म) से है। शेर हुज़ैलियों के दीवान १/१५४, और अल-लिसान (दौर) और (तब') में है। "मुतब्बअह" का अर्थ है: भरा हुआ। (४) अल-मुहतासिब १/११८, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५२। (५) यह नाफी' अल-मदनी और इब्न आमिर अल-शामी की इब्न ज़कवान के उनके माध्यम से रिवायत के अनुसार क़िरात है। जहाँ तक हिशाम की रिवायत का सवाल है, वह तनवीन के साथ, 'मीम' को रफ़अ देने और बहुवचन "मसाकीन" के साथ है। देखें अल-सबअह पृ. १७६, और अत-तयसीर पृ. ७९। (६) सहीह अल-बुखारी (४५०५), सुनन अबी दाऊद (२३१६) और (२३१८), सुनन अल-नसाई अल-मुज्तबा ४/१९०-१९१, और अल-कुबरा (२६३८) और (१०९५१)। (७) यह इब्न कसीर और आसिम की भी क़िरात है। देखें अल-सबअह पृ. १७६, और अत-तयसीर पृ. ७९।

١٤٤ سورة البقرہ: آیات ١٨٣ ، ١٨٤

...يُكَلفُونَه (ان پر یہ بوجھ ڈالا جاتا ہے) (١)۔ اور ان سے (٢) مجاہد سے روایت ہے: «يَطيقُونَه» طاء کے بعد یاء کے ساتھ «يكيلونه» کے وزن پر، اور یہ باطل اور ناممکن ہے؛ کیونکہ یہ فعل «طوق» سے مشتق ہے، چنانچہ اس میں واؤ لازم اور واجب ہے، اور اس مثال میں یاء کا کوئی دخل نہیں ہے۔ ابو بکر الانباری نے کہا: اور ہمیں احمد بن یحیی النحوی نے ابو ذویب کا شعر سنایا:

کہا گیا (٣) اپنی طاقت سے زیادہ بوجھ اٹھاؤ کیونکہ وہ ** بھری ہوئی/بوجھل ہے؛ جو اس کے پاس آتا ہے اسے نقصان نہیں ہوتا۔

چنانچہ «طوق» میں واؤ ظاہر ہو گئی، اور اس سے یہ ثابت ہو گیا کہ جس نے اس کی جگہ یاء رکھی وہ حق سے دور ہے۔

اور ابن الانباری نے ابن عباس سے روایت کی ہے: «يَطيَّقُونه» یاء کے فتحہ اور طاء و یاء کی تشدید کے ساتھ دونوں مفتوح ہیں، بمعنی: وہ اس کی طاقت رکھتے ہیں، کہا جاتا ہے: «طاق»، «أطاق» اور «أطيق» ہم معنی ہیں۔ اور ابن عباس سے بھی اور عائشہ، طاؤس اور عمرو بن دینار سے مروی ہے: «يَطَّوَّقُونَه» (٤) یاء کے فتحہ اور طاء کی تشدید کے ساتھ جو مفتوح ہے، اور یہ لغت میں صحیح ہے؛ کیونکہ اصل «يَتَطَوَّقُونَه» ہے، پس تاء کو ساکن کر کے طاء میں مدغم کر دیا گیا تو وہ طاء مشدد بن گئی، اور یہ قرآن میں سے نہیں ہے، ان لوگوں کے خلاف جنہوں نے اسے قرآن کے طور پر ثابت کیا، بلکہ یہ صرف تفسیری قرات ہے۔

اور اہل مدینہ اور شام نے پڑھا: «فدية طعام» مضاف کے طور پر، «مساكين» جمع کے ساتھ (٥)۔

اور ابن عباس نے پڑھا: «طعام مسكين» واحد کے ساتھ، جیسا کہ بخاری، ابو داؤد اور نسائی نے ان سے عطا کی روایت سے ذکر کیا ہے (٦)۔ اور یہ ایک اچھی قرات ہے؛ کیونکہ اس نے دن کے حکم کو واضح کر دیا، اور اسے ابو عبید نے اختیار کیا ہے، اور یہ ابو عمرو، حمزہ اور کسائی کی قرات ہے (٧)۔

(١) اس قرات کو بخاری (٤٥٠٥) نے روایت کیا ہے اور اس کی تکمیل یہ ہے: ابن عباس نے کہا: یہ منسوخ نہیں ہے، یہ بوڑھے مرد اور بوڑھی عورت کے بارے میں ہے جو روزہ رکھنے کی طاقت نہیں رکھتے، تو وہ ہر دن کے بدلے ایک مسکین کو کھانا کھلائیں۔ (٢) لفظ: «عنه»، (م) میں نہیں ہے، اور ہمیں یہ قرات نہیں ملی۔ (٣) نسخوں میں ہے: «وقيل»۔ اور جو (م) میں ثابت ہے، اور یہ شعر دیوان الہذلیین ١٥٤/١، اور اللسان (ضور) اور (طبع) میں ہے۔ «مطبّعة» یعنی: بھری ہوئی۔ (٤) المحتسب ١١٨/١، والمحرر الوجيز ٢٥٢/١۔ (٥) یہ نافع مدنی اور ابن عامر شامی کی قرات ہے ابن ذکوان کی ان سے روایت کے مطابق۔ اور رہی ہشام کی ان سے روایت تو وہ تنوین، میم کے رفع اور مساکین کی جمع کے ساتھ ہے۔ دیکھئے السبعہ ص ١٧٦، اور التیسیر ص ٧٩۔ (٦) صحیح بخاری (٤٥٠٥)، سنن ابی داؤد (٢٣١٦) اور (٢٣١٨)، سنن نسائی المجتبی ١٩٠/٤-١٩١، اور الکبری (٢٦٣٨) اور (١٠٩٥١)۔ (٧) اور یہ ابن کثیر اور عاصم کی بھی قرات ہے۔ دیکھئے السبعہ ص ١٧٦، اور التیسیر ص ٧٩۔

Abu Ubayd said: So I explained that for every day there is the feeding of one person, so the singular stands for the whole, and the whole does not stand for the singular(1). And the plural "the needy" (al-masakin), it is not known how many of them there are(2) in a day, except from outside the verse. And the reading of the plural in "masakin" is explained as: since those who can afford it are a group, and each one of them is required to provide for one needy person; so its word was made plural, as the Almighty said: {And those who accuse chaste women and then do not produce four witnesses - lash them with eighty lashes} [An-Nur: 4], meaning: lash each one of them eighty lashes, so the eighty(3) are not divided among all of them, but rather for each one there are eighty, as Abu Ali said(4). An-Nahhas(5) chose the plural reading; he said: What Abu Ubayd chose is rejected; because this is only known by indication, for it has been known that the meaning of: {And upon those who are able [to fast, but with hardship] - a ransom [as substitute] of feeding a needy person} is that for every day there is a needy person, so the choice(6) is this reading to return a plural to a plural. An-Nahhas said: Abu Ubayd(7) chose to read: "fidya ta'am" (ransom, food), he said: because the food is the ransom, and it is not permissible for the food to be an adjective; because it is an essence, but it is permissible as a substitute (badal), and clearer than it is to read: "fidyatu ta'amin" (ransom of food) by addition (idafa), because "fidya" is vague, it can apply to food and other things, so it became like your saying: "This is a garment of silk." Second: The scholars differed regarding what is intended by the verse, so it was said: It is abrogated. Al-Bukhari reported(8): And Ibn Numayr said: [Al-A'mash narrated to us] Amr ibn Murrah narrated to us, Ibn Abi Layla narrated to us, the companions of Muhammad (PBUH) narrated to us: Ramadan was revealed(9), and it was difficult for them, so whoever fed a needy person every day among those who were able to fast left the fast, and they were given a concession in that, then it was abrogated by: {And that you fast...

---

(1) In (M): one. And the speech is from I'rab al-Qur'an 1/286. (2) In (Z): them. (3) In (Z), (Za), and (Kha): eighty (with different grammatical case). (4) See Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 2/273. And the author quoted it from him through Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/252. (5) I'rab al-Qur'an 1/286. (6) In (M): choice. (7) In the copies: Abu Ubaydah, and what is confirmed is from (M) and I'rab al-Qur'an. (8) Sahih al-Bukhari, Book of Fasting, Chapter (39). And what is between brackets is from it. (9) In (D) and (Z): when it was revealed.

सूरह अल-बक़रह: आयत 183, 184 145

अबू उबैद ने कहा: मैंने स्पष्ट किया कि प्रत्येक दिन के लिए एक व्यक्ति को खिलाना है, इसलिए एकवचन संपूर्ण का प्रतिनिधित्व करता है, और संपूर्ण एकवचन का प्रतिनिधित्व नहीं करता है(1)। और 'मसाकीन' (ज़रूरतमंदों) का बहुवचन, यह ज्ञात नहीं है कि उनमें से कितने(2) एक दिन में हैं, सिवाय आयत के बाहर से। और "मसाकीन" में बहुवचन का पाठ इस प्रकार निकाला जाता है: चूँकि जो लोग इसमें सक्षम हैं वे एक समूह हैं, और उनमें से प्रत्येक पर एक ज़रूरतमंद व्यक्ति अनिवार्य है; इसलिए इसके शब्द को बहुवचन बना दिया गया, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और जो लोग सती स्त्रियों पर दोष लगाते हैं, फिर चार गवाह नहीं लाते, तो उन्हें अस्सी कोड़े मारो} [अन्-नूर: 4] अर्थात: उनमें से प्रत्येक को अस्सी कोड़े मारो, तो अस्सी(3) उन सभी में विभाजित नहीं हैं, बल्कि प्रत्येक के लिए अस्सी हैं, जैसा कि अबू अली(4) ने कहा। अन-नहहास(5) ने बहुवचन पाठ को चुना; उन्होंने कहा: अबू उबैद ने जो चुना वह अस्वीकार्य है; क्योंकि यह केवल संकेत द्वारा ज्ञात होता है, क्योंकि यह ज्ञात हो चुका है कि अर्थ है: {और उन लोगों पर जो इसकी सामर्थ्य रखते हैं - एक फ़िद्या (प्रायश्चित) है, एक ज़रूरतमंद को खाना खिलाना}: कि प्रत्येक दिन के लिए एक ज़रूरतमंद है, इसलिए चुनाव(6) यह पाठ है ताकि बहुवचन को बहुवचन पर लौटाया जा सके। अन-नहहास ने कहा: अबू उबैद(7) ने "फ़िद्या ता'आम" (फ़िद्या, भोजन) पढ़ने का विकल्प चुना, उन्होंने कहा: क्योंकि भोजन ही फ़िद्या है, और भोजन का विशेषण होना अनुमत नहीं है; क्योंकि यह एक सार (जौहर) है, लेकिन यह बदल (विकल्प) के रूप में अनुमत है, और इससे अधिक स्पष्ट यह है कि इसे "फ़िद्यातु ता'आमिन" (भोजन का फ़िद्या) जोड़ (इज़ाफ़त) के साथ पढ़ा जाए, क्योंकि "फ़िद्या" अस्पष्ट है, यह भोजन और अन्य चीजों पर लागू होता है, इसलिए यह आपके कहने जैसा हो गया: "यह रेशम का कपड़ा है।" दूसरा: विद्वानों ने आयत के उद्देश्य के बारे में मतभेद किया है, तो कहा गया: यह निरस्त (मन्सूख़) है। अल-बुखारी(8) ने रिवायत की: और इब्न नुमैर ने कहा: [हमें अल-अअमश ने बताया] हमें अम्र बिन मुर्रा ने बताया, हमें इब्न अबी लैला ने बताया, हमें मुहम्मद (सल्ल.) के साथियों ने बताया: रमज़ान (के रोज़े) नाज़िल(9) हुए, और यह उन पर भारी पड़ा, तो जो रोज़ा रखने की ताक़त रखने वालों में से हर दिन एक ज़रूरतमंद को खाना खिला देता था वह रोज़ा छोड़ देता था, और उन्हें इसमें छूट दी गई थी, फिर इसे निरस्त कर दिया गया: {और तुम्हारा रोज़ा रखना...

---

(1) (म) में: एक। और यह कथन इ'राब अल-क़ुरआन 286/1 से है। (2) (ज़) में: वे। (3) (ज़), (ज़ो) और (ख) में: अस्सी (विभिन्न व्याकरणिक स्थिति में)। (4) अल-हुज्जाह लिल-क़ुर्रा अल-सबअह 273/2

देखें। और लेखक ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 252/1 में उद्धृत किया है। (5) इ'राब अल-क़ुरआन 286/1. (6) (म) में: पसंद। (7) प्रतियों में: अबू उबैदा, और जो पुष्ट है वह (म) और इ'राब अल-क़ुरआन से है। (8) सहीह अल-बुखारी, रोज़ों की किताब, अध्याय (39)। और कोष्ठक के बीच वाला हिस्सा उसी से है। (9) (द) और (ज़) में: जब नाज़िल हुआ।

سورة البقرہ: آیات ۱۸۳ ، ۱۸۴ ۱۴۵

ابو عبید نے کہا: تو میں نے واضح کیا کہ ہر دن کے لیے ایک کا کھانا کھلانا ہے، چنانچہ ایک سب کی طرف سے ترجمانی کرنے والا (قائم مقام) ہے، اور سب ایک کی ترجمانی کرنے والے نہیں ہیں(۱)۔ اور 'مساکین' کی جمع، معلوم نہیں کہ ایک دن میں ان میں سے کتنے(۲) ہوتے ہیں، سوائے آیت کے علاوہ کسی دوسری دلیل کے۔ اور "مساکین" میں جمع کی قرات اس طرح نکالی جاتی ہے: جب وہ لوگ جو اس کی طاقت رکھتے ہیں ایک جماعت تھی، اور ان میں سے ہر ایک پر ایک مسکین (لازم) ہے؛ تو اس کے لفظ کو جمع کر دیا گیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً﴾ [النور: ۴] یعنی: ان میں سے ہر ایک کو اسی اسی کوڑے مارو، تو اسی(۳) ان سب میں منقسم نہیں ہیں، بلکہ ہر ایک کے لیے اسی ہیں، یہ معنی ابو علی(۴) نے بیان کیا ہے۔ اور انحاس(۵) نے جمع کی قرات کو اختیار کیا؛ انہوں نے کہا: ابو عبید نے جو اختیار کیا وہ مردود ہے؛ کیونکہ یہ صرف دلالت سے معلوم ہوتا ہے، چنانچہ یہ معلوم ہو چکا ہے کہ ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ﴾ کا معنی یہ ہے کہ: ہر دن کے لیے ایک مسکین ہے، تو پسندیدہ(٦) یہ قرات ہے تاکہ جمع کو جمع پر لوٹایا جائے۔ النحاس نے کہا: ابو عبید(۷) نے اختیار کیا کہ اسے "فدیہ طعام" پڑھا جائے، انہوں نے کہا: کیونکہ طعام ہی فدیہ ہے، اور طعام کا صفت ہونا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ جوہر ہے، لیکن یہ بدل کے طور پر جائز ہے، اور اس سے زیادہ واضح یہ ہے کہ اسے اضافت کے ساتھ "فدیۃ طعامٍ" پڑھا جائے، کیونکہ "فدیہ" مبہم ہے، جو طعام اور اس کے علاوہ پر بھی صادق آتا ہے، تو یہ تمہارے اس قول کی طرح ہو گیا: "یہ ریشمی کپڑا ہے"۔ دوسری بات: اور علماء نے آیت کی مراد میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ کہا گیا: یہ منسوخ ہے۔ بخاری(۸) نے روایت کیا: اور ابن نمیر نے کہا: [ہمیں اعمش نے بتایا] ہمیں عمرو بن

مرہ نے بتایا، ہمیں ابن ابی لیلیٰ نے بتایا، ہمیں اصحابِ محمد ﷺ نے بتایا: رمضان (کے روزے) نازل(۹) ہوئے، تو ان پر یہ شاق گزرا، چنانچہ روزے کی طاقت رکھنے والوں میں سے جو شخص ہر روز ایک مسکین کو کھانا کھلا دیتا وہ روزہ چھوڑ دیتا، اور انہیں اس کی رخصت دی گئی تھی، پھر اسے منسوخ کر دیا: ﴿وَأَن تَصُومُوا...

---

(۱) (م) میں: ایک۔ اور یہ کلام اعراب القرآن ۱/۲۸۶ سے ہے۔ (۲) (ز) میں: وہ۔ (۳) (ز) اور (ظ) اور (خ) میں: ثمانین (مختلف اعرابی حالت کے ساتھ)۔ (۴) دیکھئے الحجہ للقراء السبعہ ۲/۲۷۳۔ اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطہ سے المحرر الوجیز ۱/۲۵۲ میں نقل کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن ۱/۲۸۶۔ (٦) (م) میں: فاختیار۔ (۷) نسخوں میں: ابو عبیدہ ہے، اور ثابت شدہ (م) اور اعراب القرآن سے ہے۔ (۸) صحیح بخاری، کتاب الصوم، باب (۳۹)۔ اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۹) (د) اور (ز) میں: جب نازل ہوا۔

...is better for you [so they were commanded to fast]. And according to this, the public reading is: «yutiqunahu» (they are able to do it), meaning: they can manage it, because the obligation of fasting was as follows: whoever wanted to fast, fasted, and whoever wanted to, fed a poor person. It was also said: Its ruling is fixed, and the meaning of His Almighty's saying: ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُۥ﴾ (And upon those who are able to do it) means: those who used to be able to do it in their youth, then when they grew old and became unable to fast due to their old age, they may break their fast and give ransom. This was said by Sa'id ibn al-Musayyib and al-Suddi(1). Ibn Abbas said: This verse was revealed as a concession for the elderly and the infirm(2) specifically; if they break their fast while being able to fast, then it was abrogated by His saying: ﴿فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾ (So whoever witnesses the month from among you, let him fast it), so the concession was removed except for those among them who are unable(3). Al-Farra(4) said: The pronoun in «yutiqunahu» can refer to fasting; meaning: and upon those who can afford (to fast) the fast, they must feed (the poor) if they break their fast, then it was abrogated by His saying: «And that you fast». And it can refer to the ransom; meaning: and upon those who can afford the ransom, a fidyah (ransom). As for the reading: «yutawwaqunahu» (it is made a burden for them); in the sense of: they are burdened with it with subsequent hardship, like the sick person and the pregnant woman; for they are both able to do it but with hardship that affects them, so if they fast it is sufficient for them, and if they give ransom they may do so. Ibn Abbas explained - if the chain of narration from him is authentic - «yutiqunahu» as «yutawwaqunahu» and they burden themselves with it(5), so some narrators included it in the Quran. Abu Dawood(6) narrated from Ibn Abbas regarding ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُۥ﴾, he said: It was established for the pregnant and breastfeeding woman. And he also narrated from him: ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُۥ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ﴾ (And upon those who are able to do it is a fidyah (ransom) of feeding a poor person), he said: It was a concession for the elderly man and the elderly woman - while they are able to fast - to break their fast and feed instead of each day.

(1) From his saying: It was said: Its ruling is fixed... up to this point from (Z). And it is in Al-Nukat wal-Uyun 1/239. (2) In (M): and the infirm (plural variation). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/252. A similar version was narrated by Abu Ubayd in Al-Nasikh wal-Mansukh (59), Abu Dawood (2316), and Al-Tabari 3/167. (4) Ma'ani al-Quran 1/112. (5) Narrated by Al-Nasa'i in Al-Sunan al-Kubra (2638), (10951), and (10952), and Al-Tabari 3/172. (6) Sunan Abi Dawood (2317).

१४६ सूरा अल-बकराह: आयत १८३, १८४

...तुम्हारे लिए बेहतर है [तो उन्हें रोज़ा रखने का आदेश दिया गया]। और इस आधार पर, सार्वजनिक पाठ है: «युतीकूनहू» (वे इसे करने में सक्षम हैं), यानी: वे इसे कर सकते हैं, क्योंकि रोज़े का दायित्व इस प्रकार था: जो चाहता रोज़ा रखता, और जो चाहता किसी गरीब को खाना खिलाता। और यह कहा गया: इसका हुक्म तय है, और अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ: ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُۥ﴾ (और उन लोगों पर जो इसे कर सकते हैं) का अर्थ है: जो अपनी जवानी में इसे कर सकते थे, फिर जब वे बूढ़े हो गए और बुढ़ापे के कारण रोज़ा रखने में असमर्थ हो गए, तो उन्हें रोज़ा तोड़ने और फ़िद्या देने की अनुमति है। यह सईद इब्न अल-मुसय्यब और अल-सुद्दी(१) द्वारा कहा गया था। इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत विशेष रूप से बुजुर्गों और अशक्तों(२) के लिए एक छूट के रूप में अवतरित हुई थी; यदि वे रोज़ा रखने में सक्षम होने के बावजूद रोज़ा तोड़ते हैं, तो इसे उनके इस कथन द्वारा निरस्त कर दिया गया था: ﴿فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾ (तो तुममें से जो कोई इस महीने को पाए, उसे चाहिए कि उसके रोज़े रखे), इसलिए छूट उन लोगों को छोड़कर हटा दी गई जो उनमें से असमर्थ हैं(३)। अल-फ़र्रा(४) ने कहा: «युतीकूनहू» में सर्वनाम रोज़े की ओर संकेत कर सकता है; यानी: और जो रोज़ा रखने की शक्ति रखते हैं, वे रोज़ा तोड़ने पर खाना खिलाएं, फिर इसे उनके इस कथन द्वारा निरस्त कर दिया गया: «और यह कि तुम रोज़ा रखो»। और यह फ़िद्या की ओर संकेत कर सकता है; यानी: और उन लोगों पर जो फ़िद्या देने की शक्ति रखते हैं, एक फ़िद्या है। जहाँ तक पाठ का सवाल है: «युतव्वकूनहू» (यह उन पर बोझ बनाया गया है); इस अर्थ में: उन पर बाद में आने वाली कठिनाई के साथ इसका भार डाला जाता है, जैसे बीमार व्यक्ति और गर्भवती महिला; क्योंकि वे दोनों इसे करने में सक्षम हैं लेकिन उन पर आने वाली कठिनाई के साथ, इसलिए यदि वे रोज़ा रखते हैं तो यह उनके लिए पर्याप्त है, और यदि वे फ़िद्या देते हैं तो उन्हें ऐसा करने का अधिकार है। इब्न अब्बास ने समझाया - यदि उनसे रिवायत सही है - «युतीकूनहू» को «युतव्वकूनहू» के रूप में और वे खुद को इसके लिए कष्ट में डालते हैं(५), तो कुछ वर्णनकर्ताओं ने इसे कुरान में शामिल कर लिया। अबू दाऊद(६) ने इब्न अब्बास से ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُۥ﴾ के बारे में रिवायत की, उन्होंने कहा: यह गर्भवती और स्तनपान कराने वाली महिला के लिए स्थापित किया गया था। और उनसे यह भी रिवायत है: ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُۥ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ﴾ (और उन लोगों पर जो इसे कर सकते हैं, एक गरीब को खाना खिलाने का फ़िद्या है), उन्होंने कहा: यह बूढ़े आदमी और बूढ़ी

औरत के लिए एक छूट थी - जबकि वे रोज़ा रखने में सक्षम थे - कि वे रोज़ा तोड़ें और हर दिन के बदले खाना खिलाएं।

(१) उनके कथन से: यह कहा गया: इसका हुक्म तय है... (ज़) से इस स्थान तक। और यह अल-नुकात वल-उयून १/२३९ में है। (२) (म) में: और अशक्त (बहुवचन भिन्नता)। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५२। अबू उबैद ने अल-नासिह वल-मंसूख (५९), अबू दाऊद (२३१६) और अल-तबरी ३/१६७ में इसी तरह का वर्णन किया है। (४) मानी अल-कुरान १/११२। (५) अल-नसाई ने अल-सुनन अल-कुबरा (२६३८), (१०९५१) और (१०९५२) में, और अल-तबरी ३/१७२ में इसे उद्धृत किया है। (६) सुनन अबू दाऊद (२३१७)।

۱۴۶ سورة البقرہ: آیات ۱۸۳ ، ۱۸۴

...تمہارے لیے بہتر ہے [چنانچہ انہیں روزے کا حکم دیا گیا]۔ اور اسی پر جمہور کی قرات ہے: «یطیقونہ»، یعنی: وہ اس کی قدرت رکھتے ہیں، کیونکہ روزے کی فرضیت اس طرح تھی: جو چاہتا روزہ رکھتا، اور جو چاہتا کسی مسکین کو کھانا کھلا دیتا۔ اور کہا گیا: اس کا حکم ثابت ہے، اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی: ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ﴾ یعنی: وہ لوگ جو اپنی جوانی میں اس کی طاقت رکھتے تھے، پھر جب وہ بوڑھے ہو گئے اور بڑھاپے کی وجہ سے روزہ رکھنے سے عاجز آ گئے، تو ان کے لیے جائز ہے کہ وہ روزہ چھوڑ دیں اور فدیہ دیں۔ یہ بات سعید بن المسیب اور سدی (۱) نے کہی ہے۔ اور ابن عباس نے فرمایا: یہ آیت خاص طور پر بوڑھوں اور معذوروں (۲) کے لیے رخصت کے طور پر نازل ہوئی تھی؛ اگر وہ روزہ رکھنے کی طاقت رکھنے کے باوجود روزہ نہ رکھیں، پھر یہ اس قول سے منسوخ ہو گئی: ﴿فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾ تو رخصت ختم ہو گئی سوائے ان کے جو ان میں سے عاجز ہوں (۳)۔ الفراء (۴) نے کہا: «یطیقونہ» میں ضمیر روزے کی طرف لوٹ سکتی ہے؛ یعنی: اور ان لوگوں پر جو روزہ رکھنے کی طاقت رکھتے ہیں (اگر وہ روزہ نہ رکھیں تو) کھانا کھلانا واجب ہے، پھر یہ «وأن تصوموا» سے منسوخ ہو گیا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ ضمیر فدیہ کی طرف لوٹے؛ یعنی: اور ان لوگوں پر جو فدیہ کی طاقت رکھتے ہیں فدیہ (لازم) ہے۔ رہی قرات: «یُطَوَّقونہ»؛ تو اس کا معنی ہے: وہ مشقت کے ساتھ اس کے مکلف کیے جاتے ہیں، جیسے مریض اور حاملہ؛ کیونکہ وہ دونوں اس پر قدرت تو رکھتے ہیں لیکن ان پر مشقت ہوتی ہے، پس اگر وہ روزہ رکھ لیں تو یہ ان کی طرف سے کافی ہوگا، اور اگر وہ فدیہ دیں تو ان کے لیے یہ جائز ہے۔ پس ابن عباس نے - اگر ان سے اسناد صحیح ہو - «یطیقونہ» کی تفسیر «یُطَوَّقونہ» اور مشقت اٹھانے سے کی ہے (۵)، چنانچہ بعض ناقلین نے اسے

قرآن میں داخل کر دیا۔ ابو داؤد (۶) نے ابن عباس سے ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُۥ﴾ کے بارے میں روایت کیا، انہوں نے کہا: یہ حاملہ اور دودھ پلانے والی عورت کے لیے ثابت کی گئی تھی۔ اور ان سے یہ بھی روایت ہے: ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُۥ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ﴾ انہوں نے کہا: یہ بوڑھے مرد اور بوڑھی عورت کے لیے رخصت تھی - حالانکہ وہ روزے کی طاقت رکھتے تھے - کہ وہ روزہ چھوڑ دیں اور ہر دن کے بدلے کھانا کھلائیں۔

(۱) ان کے قول سے: کہا گیا: اس کا حکم ثابت ہے . . . (ظ) کے اس مقام تک۔ اور یہ النکت والعیون ۱/۲۳۹ میں ہے۔ (۲) (م) میں: اور معذورات (جمع کی تبدیلی)۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۲۵۲۔ اور اسی طرح ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (۵۹)، ابو داؤد (۲۳۱۶) اور طبری ۳/۱۶۷ میں روایت کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن ۱/۱۱۲۔ (۵) اسے نسائی نے السنن الکبری (۲۶۳۸) اور (۱۰۹۵۱) اور (۱۰۹۵۲) میں، اور طبری نے ۳/۱۷۲ میں روایت کیا ہے۔ (۶) سنن ابی داؤد (۲۳۱۷)۔

147 Surah al-Baqarah: Verses 183, 184

...a needy person; and the pregnant and the nursing woman, if they fear for their children, they should break the fast and feed [a needy person] (1). Al-Daraqutni (2) also narrated from him that he said: A dispensation has been given to the elderly man to break the fast and feed a needy person for each day, and there is no making up [of the fast] required of him. This is a sound chain of narration. And it was also narrated from him that he said regarding: {And upon those who are able [to fast, but with hardship] - a ransom [as substitute] of feeding [a poor person]}: it is not abrogated; it refers to the elderly man and the elderly woman who are unable to fast, so they feed a needy person in place of each day. And this is sound (3). And it was also narrated from him that he said to a mother of a child (concubine) of his who was pregnant or nursing: "You are among those who cannot endure fasting; upon you is the penalty (feeding), and you do not have to make up the fast." And this is a sound chain of narration (4). In another narration: he had a slave-girl (6) who was nursing - without doubt - and she became exhausted, so he ordered her to break the fast and not to make it up. This is sound (7). I say: It has been established through sound chains of narration from Ibn Abbas that the verse is not abrogated, and that it is fixed in its application to those mentioned. The first opinion is also sound, except that it is possible that 'abrogation' there means 'specification', as the early scholars often used the term 'abrogation' in that sense, and Allah knows best. Al-Hasan al-Basri, Ata' ibn Abi Rabah, al-Dahhak, al-Nakha'i, al-Zuhri, Rabi'ah, al-Awza'i, and the scholars of legal opinion (Ashab al-Ra'y) said: The pregnant and nursing women break the fast and there is no feeding [penalty] upon them; they are like a sick person who breaks the fast and makes it up. Abu Ubayd and Abu Thawr held this view. Abu Ubayd related this from Abu Thawr, and Ibn al-Mundhir chose it. This is also the view of Malik regarding the pregnant woman if she breaks her fast; but as for the nursing woman, if she breaks her fast, she must make it up and feed [a needy person] (8). Al-Shafi'i and Ahmad said: They both break the fast, feed [a needy person], and make it up.

(1) Sunan Abi Dawud (2318). (2) In his Sunan 2/205. (3) Sunan al-Daraqutni 2/205. Al-Bukhari also recorded it (4505). (4) Sunan al-Daraqutni 2/206. (5) In (Z), (D), and (Kh): "was" (masculine form). (6) In (M): mother of a child. (7) Sunan al-Daraqutni 2/207. In it: "she miscarried" (fa'ajhadat) instead of "she became exhausted" (fa'ujhidat). (8) See al-Istidhkar 10/222-223.

147 सूरह अल-बकराह: आयत 183, 184

...एक निर्धन व्यक्ति; और गर्भवती तथा दूध पिलाने वाली स्त्री, यदि उन्हें अपनी संतानों के लिए भय हो, तो वे रोज़ा छोड़ दें और (एक निर्धन को) खाना खिलाएं(1)। अद-दारक़ुतनी (2) ने उनके माध्यम से यह भी उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: वृद्ध व्यक्ति को रोज़ा छोड़ने और प्रत्येक दिन के बदले एक निर्धन को खाना खिलाने की अनुमति दी गई है, और उस पर रोज़ा कज़ा (पुनः रखने) की आवश्यकता नहीं है। यह एक सही (विश्वसनीय) वर्णन है। और उनके माध्यम से यह भी वर्णित है कि उन्होंने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {और जो लोग बड़ी कठिनाई से रोज़ा रख सकते हों, वे फ़िद्या (दंड स्वरूप) एक निर्धन को खाना खिलाएं}: यह आयत मंसूख (रद्द) नहीं हुई है, यह उस वृद्ध पुरुष और वृद्ध महिला के बारे में है जो रोज़ा रखने में असमर्थ हैं, इसलिए वे प्रत्येक दिन के स्थान पर एक निर्धन को खाना खिलाते हैं। और यह सही है (3)। और उनके माध्यम से यह भी वर्णित है कि उन्होंने अपनी एक उम्म-ए-वलद (दासी जिससे संतान हो) से कहा जो गर्भवती थी या दूध पिला रही थी: "तुम उन लोगों में से हो जो रोज़ा रखने की शक्ति नहीं रखते, तुम पर फ़िद्या (खाना खिलाना) है, और तुम पर रोज़ा कज़ा करना नहीं है।" और यह एक सही वर्णन है (4)। एक अन्य रिवायत में है: उनकी एक दासी (6) थी जो दूध पिलाती थी - इसमें कोई संदेह नहीं है - और वह बहुत थक गई थी, तो उन्होंने उसे रोज़ा तोड़ने और कज़ा न करने का आदेश दिया। यह सही है (7)। मैं कहता हूँ: इब्न अब्बास से प्रामाणिक सूत्रों के माध्यम से यह सिद्ध हो चुका है कि यह आयत मंसूख नहीं है, और यह उन लोगों के अधिकार में सुदृढ़ (मुहकम) है जिनका उल्लेख किया गया है। पहला मत भी सही है, सिवाय इसके कि वहाँ 'नस्ख़' (निरसन) का अर्थ 'तख़्सीस' (विशिष्टीकरण) हो सकता है, क्योंकि पूर्ववर्ती विद्वान अक्सर 'नस्ख़' का प्रयोग इसी अर्थ में करते थे, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल-हसन अल-बसरी, अता इब्न अबी रबाह, अद-दह्हाक, अन-नख़ई, अज-ज़ुहरी, रबीआ, अल-औज़ाई और असहाब अर-राय (विचारधारा के विद्वान) ने कहा है: गर्भवती और दूध पिलाने वाली स्त्री रोज़ा छोड़ दें और उन पर खाना खिलाना (फ़िद्या) अनिवार्य नहीं है, वे बीमार व्यक्ति के समान हैं जो रोज़ा छोड़ता है और बाद में कज़ा करता है। अबू उबैद और अबू थौर ने भी यही कहा है। अबू उबैद ने इसे अबू थौर से उद्धृत किया है, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसे चुना है। गर्भवती महिला के बारे में यही मलिक का विचार है यदि वह रोज़ा छोड़ती है; लेकिन जहाँ तक दूध पिलाने वाली महिला का प्रश्न है, यदि वह रोज़ा छोड़ती है, तो उस पर कज़ा और खाना खिलाना (दोनों) अनिवार्य है (8)। अश-शाफ़ई और अहमद ने कहा: वे दोनों रोज़ा छोड़ें, खाना खिलाएं और बाद में कज़ा भी करें।

(1) सुनन अबी दाऊद (2318)। (2) उनकी सुनन 2/205 में। (3) सुनन अद-दारक़ुतनी 2/205। बुखारी (4505) ने भी इसे संकलित किया है। (4) सुनन अद-दारक़ुतनी 2/206। (5) (ज़), (द) और (ख़) प्रतियों में: 'कान' (पुल्लिंग) है। (6) (म) प्रति में: उम्म-ए-वलद। (7) सुनन अद-दारक़ुतनी 2/207। इसमें 'वह थक गई' के बजाय 'उसका गर्भपात हो गया' शब्द है। (8) देखिए अल-इस्तिज़कार 10/222-223।

147 سورہ البقرہ: آیات 183، 184

...مسکین، اور حاملہ اور دودھ پلانے والی عورت جب انہیں اپنی اولاد کا خوف ہو تو وہ روزہ افطار کریں (چھوڑ دیں) اور کھانا کھلائیں(1)۔ اور دارقطنی(2) نے ان سے یہ بھی روایت کیا کہ انہوں نے کہا: بوڑھے آدمی کو رخصت دی گئی ہے کہ وہ روزہ افطار کرے اور ہر دن کے بدلے ایک مسکین کو کھانا کھلائے، اور اس پر قضا لازم نہیں ہے۔ یہ سند صحیح ہے۔ اور ان سے یہ بھی روایت ہے کہ انہوں نے کہا: {اور وہ لوگ جو روزہ رکھنے کی طاقت رکھتے ہوں (مگر مشقت کے ساتھ) ان پر فدیہ ہے ایک مسکین کا کھانا}: یہ آیت منسوخ نہیں ہے، یہ بوڑھے مرد اور بوڑھی عورت کے بارے میں ہے جو روزہ رکھنے کی استطاعت نہیں رکھتے، تو وہ ہر دن کی جگہ ایک مسکین کو کھانا کھلائیں۔ اور یہ صحیح ہے(3)۔ اور ان سے یہ بھی روایت ہے کہ انہوں نے اپنی ایک ام ولد (لونڈی) سے جو حاملہ تھی یا دودھ پلاتی تھی، کہا: "تم ان لوگوں میں سے ہو جو روزہ کی طاقت نہیں رکھتے، تم پر فدیہ ہے، اور تم پر قضا نہیں ہے۔" اور یہ سند صحیح ہے(4)۔ ایک روایت میں ہے کہ: ان کی ایک لونڈی(6) تھی جو دودھ پلاتی تھی - بلا شبہ - پس وہ بہت تھک گئی (یا نڈھال ہو گئی)، تو انہوں نے اسے افطار کرنے اور قضا نہ کرنے کا حکم دیا۔ یہ صحیح ہے(7)۔ میں کہتا ہوں: ابن عباس سے صحیح اسناد کے ساتھ یہ ثابت ہو چکا ہے کہ یہ آیت منسوخ نہیں ہے، اور یہ ان لوگوں کے حق میں محکم ہے جن کا ذکر کیا گیا۔ اور پہلا قول بھی صحیح ہے، سوائے اس کے کہ وہاں نسخ سے مراد تخصیص ہو سکتی ہے، کیونکہ متقدمین اکثر نسخ کو اسی معنی میں بولتے تھے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور حسن بصری، عطا بن ابی رباح، ضحاک، نخعی، زہری، ربیعہ، اوزاعی اور اصحاب الرائے نے کہا: حاملہ اور دودھ پلانے والی روزہ افطار کریں گی اور ان پر کھانا کھلانا (فدیہ) نہیں ہے، وہ اس بیمار کی مانند ہیں جو روزہ

افطار کرتا ہے اور قضا کرتا ہے، اور یہی قول ابو عبید اور ابو ثور کا ہے۔ اور ابو عبید نے اسے ابو ثور سے نقل کیا ہے، اور ابن المنذر نے اسے اختیار کیا ہے۔ اور یہی حاملہ عورت کے بارے میں مالک کا قول ہے اگر وہ روزہ افطار کرے؛ لیکن جہاں تک دودھ پلانے والی کا تعلق ہے، اگر وہ روزہ افطار کرے تو اس پر قضا اور کھانا کھلانا (دونوں) لازم ہیں(8)۔ اور شافعی اور احمد نے کہا: وہ دونوں روزہ افطار کریں گی، کھانا کھلائیں گی اور قضا بھی کریں گی۔

(1) سنن ابی داؤد (2318)۔ (2) ان کی سنن 2/205 میں۔ (3) سنن دارقطنی 2/205۔ اور اسے بخاری (4505) نے بھی روایت کیا ہے۔ (4) سنن دارقطنی 2/206۔ (5) (ز)، (د) اور (خ) نسخوں میں: "کان" (مذکر) ہے۔ (6) (م) نسخے میں: ام ولد۔ (7) سنن دارقطنی 2/207۔ اس میں "فأجهدت" کے بجائے "فأجهضت" (اس کا حمل گر گیا) ہے۔ (8) دیکھئے الاستذکار 10/222-223۔

148 Surah Al-Baqarah: Verses 183, 184

And they agreed that the elderly men and women who cannot bear fasting, or can only bear it with extreme hardship, may break their fast.

They differed regarding what is required of them; Rabia and Malik said: Nothing is required of them, except that Malik said: If they feed a poor person for every day, it would be more beloved to me. Anas, Ibn Abbas, Qays bin Al-Sa'ib, and Abu Hurairah said: The fidyah (compensation) is mandatory upon them, and this is the view of Ash-Shafi'i, the companions of legal reasoning (Ahlu ar-Ra'y), Ahmad, and Ishaq, following the statements of the Companions, may Allah be pleased with all of them, and His Almighty's saying: {But if any of you is ill or on a journey, then [he shall fast] an equal number of other days} then He said: {And upon those who are able [to fast, but only] with hardship - a ransom [as a substitute] of feeding a poor person [each day]}. And these people are neither sick nor travelers, so the fidyah became obligatory upon them.

The evidence for Malik's view is: that this person is breaking the fast due to a reason present in him, which is old age and senility, so feeding is not mandatory for him, like the traveler and the sick person. This was narrated from Ath-Thawri and Makhul, and it was chosen by Ibn Al-Mundhir (1).

Third: Those who made the fidyah obligatory differed on the amount for the aforementioned persons; Malik said: one mudd (a measure) according to the mudd of the Prophet ﷺ for each day he breaks his fast, and this was also said by Ash-Shafi'i (2). Abu Hanifa said: The expiation for each day is one sa' (a larger measure) of dates or half a sa' of wheat (3).

It was narrated from Ibn Abbas: half a sa' of wheat, mentioned by Al-Daraqutni (4).

And it was narrated from Abu Hurairah who said: Whoever is overtaken by old age and cannot fast, he must give one mudd of wheat for each day (5).

And it was narrated from Anas bin Malik that he grew too weak to fast one year, so he prepared a large bowl (jafnah) of food, then called thirty poor people and satiated them (6).

(1) See Al-Istidhkar 10/216 and following. (2) See Al-Muwatta 1/307, and Al-Umm 2/88. (3) See Ahkam al-Quran by Al-Jassas 1/178. (4) Sunan al-Daraqutni 2/207, and it was narrated through Abd al-Razzaq, and it is in his Musannaf (7574). It was also narrated by Al-Bayhaqi 4/271. (5) Sunan al-Daraqutni 2/208, and it was also narrated by Al-Bayhaqi 4/271. (6) Sunan al-Daraqutni 2/207, and it was also narrated by Al-Bayhaqi 4/271. Al-Jafnah: the large bowl. Al-Qamus (jafn).

148 सूरा अल-बकरा: आयत 183, 184

और विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि वे वृद्ध पुरुष और महिलाएँ जो रोज़ा रखने की शक्ति नहीं रखते, या वे रोज़ा अत्यधिक कठिनाई के साथ ही रख सकते हैं; वे रोज़ा तोड़ सकते हैं (नहीं रख सकते)।

उन पर क्या अनिवार्य है, इस पर उनके बीच मतभेद है; रबीअह और मालिक ने कहा: उन पर कुछ भी नहीं है, सिवाय इसके कि मालिक ने कहा: यदि वे प्रत्येक दिन के बदले एक गरीब को खिला दें, तो यह मुझे अधिक प्रिय होगा। अनस, इब्न अब्बास, क़ैस बिन अल-साब और अबू हुरैराह ने कहा: उन पर फ़िद्या (क्षतिपूर्ति) अनिवार्य है, और यही राय अल-शाफ़ई, राय वालों (अहलु अर-राय), अहमद और इशाक़ की है, जो सहाबा (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) के कथनों का अनुसरण करते हैं, और अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {परंतु जो कोई तुम में से बीमार हो या यात्रा पर हो, तो दूसरे दिनों की गिनती पूरी करनी है} फिर उसने कहा: {और जो लोग इसे (रोज़ा को) बड़ी कठिनाई से रख सकते हों, उन पर फ़िद्या (बदले) के रूप में एक निर्धन को भोजन कराना अनिवार्य है}। और ये लोग न तो बीमार हैं और न ही यात्री, इसलिए उन पर फ़िद्या अनिवार्य हो गया।

मालिक के कथन का प्रमाण यह है: यह व्यक्ति उसमें मौजूद एक कारण के कारण रोज़ा नहीं रख रहा है, जो कि बुढ़ापा और जरावस्था है, इसलिए उन पर भोजन कराना अनिवार्य नहीं है, जैसे यात्री और बीमार पर नहीं होता। यह अत-थौरी और मख़ुल से वर्णित है, और इसे इब्न अल-मुन्ज़िर (1) ने चुना है।

तीसरा: जिन लोगों ने उल्लिखित व्यक्तियों पर फ़िद्या अनिवार्य किया है, वे इसकी मात्रा पर असहमत थे; मालिक ने कहा: प्रत्येक दिन के बदले नबी ﷺ के मुद्द (एक माप) के बराबर एक मुद्द, और यही बात अल-शाफ़ई (2) ने भी कही। अबू हनीफ़ा ने कहा: प्रत्येक दिन का कफ़्फ़ारा एक साअ (एक बड़ा माप) खजूर या आधा साअ गेहूं है (3)।

इब्न अब्बास से वर्णित है: आधा साअ गेहूं, जिसे अद-दाराकुतनी (4) ने उल्लेख किया है।

और अबू हुरैराह से वर्णित है, उन्होंने कहा: जिसे बुढ़ापा आ जाए और वह रोज़ा न रख सके तो उसे प्रत्येक दिन के बदले एक मुद्द गेहूं देना चाहिए (5)।

और अनस बिन मालिक से वर्णित है कि वह एक वर्ष रोज़ा रखने में असमर्थ हो गए, तो उन्होंने भोजन का एक बड़ा बर्तन (जफ़ना) तैयार किया, फिर तीस गरीबों को बुलाया और उन्हें भरपेट खिलाया (6)।

(1) अल-इस्तिज़कार 10/216 और उसके बाद देखें। (2) अल-मुवत्ता 1/307, और अल-उम्म 2/88 देखें। (3) अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/178 देखें। (4) सुनन अद-दाराकुतनी 2/207, और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक के माध्यम से निकाला गया है, और यह उनके मुसन्फ़ (7574) में है। इसे अल-बैहक़ी 4/271 ने भी निकाला है। (5) सुनन अद-दाराकुतनी 2/208, और इसे अल-बैहक़ी 4/271 ने भी निकाला है। (6) सुनन अद-दाराकुतनी 2/207, और इसे अल-बैहक़ी 4/271 ने भी निकाला है। अल-जफ़ना: बड़ा प्याला। अल-क़ामूस (जफ़न)।

148 سورہ البقرہ: آیات 183، 184

اور اہل علم کا اس بات پر اتفاق ہے کہ وہ بوڑھے مرد اور عورتیں جو روزہ رکھنے کی استطاعت نہیں رکھتے، یا وہ شدید مشقت کے ساتھ ہی روزہ رکھ سکتے ہیں، وہ روزہ چھوڑ سکتے ہیں۔

ان پر کیا واجب ہے اس بارے میں ان میں اختلاف ہے؛ ربیعہ اور مالک نے کہا: ان پر کچھ بھی نہیں ہے، سوائے اس کے کہ امام مالک نے کہا: اگر وہ ہر دن کے بدلے ایک مسکین کو کھانا کھلا دیں تو یہ مجھے زیادہ پسند ہے۔ انس، ابن عباس، قیس بن السائب اور ابو ہریرہ رضی اللہ عنہم نے کہا: ان پر فدیہ واجب ہے، اور یہی قول امام شافعی، اصحاب الرائے، احمد اور اسحاق کا ہے، صحابہ کرام (رضی اللہ عنہم اجمعین) کے اقوال کی پیروی کرتے ہوئے، اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پھر تم میں سے جو بیمار ہو یا سفر پر ہو تو وہ دوسرے دنوں میں گنتی پوری کرے} پھر فرمایا: {اور ان لوگوں پر جو اس کی طاقت (مشقت کے ساتھ) رکھتے ہوں، فدیہ ہے ایک مسکین کو کھانا کھلانا}۔ اور یہ لوگ نہ تو بیمار ہیں اور نہ ہی مسافر، اس لیے ان پر فدیہ واجب ہو گیا۔

امام مالک کے قول کی دلیل یہ ہے: کہ یہ شخص اپنے اندر موجود ایک عذر کی وجہ سے روزہ نہیں رکھ رہا، اور وہ بڑھاپا اور کبر سنی ہے، لہذا ان پر کھانا کھلانا لازم نہیں ہے، جیسے مسافر اور بیمار پر لازم نہیں۔ یہ بات الثوری اور مکحول سے مروی ہے، اور اسے ابن المنذر (1) نے اختیار کیا ہے۔

تیسری بات: جن لوگوں نے مذکورہ افراد پر فدیہ واجب کیا ہے، انہوں نے اس کی مقدار میں اختلاف کیا ہے؛ امام مالک نے کہا: ہر اس دن کے بدلے جس کا روزہ چھوڑا ہو، نبی ﷺ کے مد

کے برابر ایک مد (ایک پیمانہ)، اور یہی امام شافعی (2) کا بھی قول ہے۔ ابو حنیفہ نے کہا: ہر دن کا کفارہ ایک صاع کھجور یا آدھا صاع گندم ہے (3)۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے: آدھا صاع گندم، اسے دارقطنی نے ذکر کیا ہے (4)۔

اور ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے فرمایا: جسے بڑھاپا آ جائے اور وہ روزہ نہ رکھ سکے تو اس پر ہر دن کے بدلے ایک مد گندم لازم ہے (5)۔

اور انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ وہ ایک سال روزہ رکھنے سے عاجز آ گئے، تو انہوں نے کھانے کا ایک بڑا پیالہ (جفنہ) تیار کروایا، پھر تیس مسکینوں کو بلایا اور انہیں شکم سیر کر کے کھانا کھلایا (6)۔

(1) دیکھئے الاستذکار 216/10 اور اس کے بعد۔ (2) دیکھئے الموطأ 307/1، اور الام 88/2۔ (3) دیکھئے احکام القرآن للجصاص 178/1۔ (4) سنن الدارقطنی 207/2، اور اسے عبدالرزاق کے طریق سے روایت کیا گیا ہے، اور یہ ان کی مصنف (7574) میں ہے۔ اسے بیہقی 271/4 نے بھی روایت کیا ہے۔ (5) سنن الدارقطنی 208/2، اور اسے بیہقی 271/4 نے بھی روایت کیا ہے۔ (6) سنن الدارقطنی 207/2، اور اسے بیہقی 271/4 نے بھی روایت کیا ہے۔ الجفنة: بڑا پیالہ۔ القاموس (جفن)۔

149 Surah Al-Baqarah: Verse 185

Fourth: His Almighty's saying: {But whoever volunteers good, it is better for him} Ibn Shihab said: whoever wants to feed [someone] along with fasting. Mujahid said: Whoever increases the feeding beyond one Mudd (1). Ibn Abbas: {But whoever volunteers good} he said: [feeding] another poor person, so it is better for him. Ad-Daraqutni mentioned it and said: A sound and established chain of narration (2). The second "khayr" (better) is a superlative adjective, and so is the third, while the first "khayr" has taken the place of "wealth" or "benefit" (3). Isa bin Omar, Yahya bin Wathab, Hamza, and Al-Kisa'i read: "yattawwa' khayran" with a shadda [doubling of a letter] (4), and the Jazm [sukuun] on the 'ayn with the meaning: 'itatawwa' [volunteers]. The rest [read]: "tatawwa'a" with 'ta' and a light 'ta' and the 'ayn opened in the past tense. Fifth: His Almighty's saying: {And to fast is better for you} meaning: and fasting is better for you. Thus read Ubayy (5); meaning: [better] than breaking the fast with compensation (fidyah), and this was before the abrogation. It was also said: "And to fast" during travel and illness that is not strenuous, and Allah knows best. In general, it implies an urging towards fasting, meaning: know that and fast.

His Almighty's saying: {The month of Ramadan [is that] in which was revealed the Qur'an, a guidance for the people and clear proofs of guidance and criterion. So whoever sights [the new moon of] the month, let him fast it; and whoever is ill or on a journey - then an equal number of other days. Allah intends for you ease and does not intend for you hardship and [wants] for you to complete the period and to glorify Allah for that [to] which He has guided you; and perhaps you will be grateful (185)}.

In it are twenty-one issues: First: His Almighty's saying: {The month of Ramadan} People of history said: The first who fasted Ramadan...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/253. (2) Sunan ad-Daraqutni 2/205. It was also narrated by an-Nasa'i in al-Kubra (2638) and (10951) through another path. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/253, and what is between brackets is a necessary addition from it. (4) See Al-Sab'ah p. 172, and Al-Taysir p. 77. We did not find who attributed the reading to Isa bin Omar and Yahya bin Wathab. (5) See Al-Kashshaf 1/335, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/253.

149 सूरह अल-बकरा: आयत 185

चौथा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जो कोई स्वेच्छा से भलाई करे, तो वह उसके लिए बेहतर है} इब्न शिहाब ने कहा: जो रोज़े के साथ खाना खिलाना चाहे। मुजाहिद ने कहा: जो एक 'मुद्द' से ज़्यादा खाना खिलाए (1)। इब्न अब्बास: {फिर जो कोई स्वेच्छा से भलाई करे} उन्होंने कहा: एक और गरीब को खाना खिलाना, तो यह उसके लिए बेहतर है। अल-दारकुतनी ने इसका उल्लेख किया है और कहा: इसकी इसनाद (शृंखला) सही और साबित है (2)। दूसरा "खैर" (बेहतर) एक श्रेष्ठता वाचक विशेषण (तफ़्ज़ील) है, और तीसरा भी वैसा ही है, जबकि पहला "खैर" "धन" या "लाभ" के स्थान पर आया है (3)। ईसा बिन उमर, याह्या बिन वथाब, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "यत्तव्वअ खैरन" पढ़ा है, जिसमें शद्दा है (4), और 'ऐन' पर जज़्म इस अर्थ में है कि वह स्वेच्छा से करता है। बाकी लोगों ने इसे "ततव्वअ" पढ़ा है, 'ता' के साथ और हल्की 'ता' के साथ और 'ऐन' पर माज़ी (भूतकाल) में ज़बर के साथ। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम्हारा रोज़ा रखना तुम्हारे लिए बेहतर है} यानी: और रोज़ा रखना तुम्हारे लिए बेहतर है। उबय (5) ने भी ऐसा ही पढ़ा है; यानी: फ़िदया के साथ रोज़ा छोड़ने से बेहतर है, और यह मंसूख (निरस्त) होने से पहले था। और यह भी कहा गया है: "और तुम्हारा रोज़ा रखना" सफ़र और ऐसी बीमारी में जो कष्टदायक न हो, और अल्लाह बेहतर जानता है। कुल मिलाकर, यह रोज़ा रखने की प्रेरणा देता है, यानी: इसे जान लो और रोज़ा रखो।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {रमज़ान का महीना वह है जिसमें कुरआन उतारा गया, लोगों के लिए मार्गदर्शन और मार्गदर्शन और फ़र्क़ करने वाली स्पष्ट दलीलों के साथ। अतः तुममें से जो कोई इस महीने को पाए, वह इसमें रोज़ा रखे; और जो बीमार हो या सफ़र पर हो, तो दूसरे दिनों से गिनती पूरी करे। अल्लाह तुम्हारे लिए आसानी चाहता है और तुम्हारे लिए कठिनाई नहीं चाहता, और ताकि तुम गिनती पूरी कर सको और अल्लाह की बड़ाई बयान करो उस पर जो उसने तुम्हें हिदायत दी है; और ताकि तुम शुक्रगुज़ार बनो (185)}।

इसमें इक्कीस मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {रमज़ान का महीना} इतिहासकारों ने कहा: रमज़ान का रोज़ा रखने वाला पहला व्यक्ति...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/253। (2) सुनन अद-दारकुतनी 2/205। इसे अन-नसाई ने अल-कुबरा (2638) और (10951) में दूसरे रास्ते से भी निकाला है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/253, और कोष्ठक के बीच की बात उसमें से एक आवश्यक वृद्धि है। (4) अस-सबअह पृष्ठ 172, और अत-

तयसीर पृष्ठ 77 देखें। हमें वह नहीं मिला जिसने इस क़िरात को ईसा बिन उमर और याह्या बिन वथाब की ओर मंसूब किया हो। (5) अल-कश्शाफ़ 1/335, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/253 देखें।

۱۴۹ سورۃ البقرہ: آیت ۱۸۵

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس جو کوئی خوشی سے نیکی کرے تو وہ اس کے لیے بہتر ہے} ابن شہاب نے کہا: جو روزے کے ساتھ کھانا کھلانے کا ارادہ کرے۔ اور مجاہد نے کہا: جس نے ایک 'مد' سے زیادہ کھانا کھلایا (۱)۔ ابن عباس: {پس جو کوئی خوشی سے نیکی کرے} انہوں نے فرمایا: ایک اور مسکین کو کھانا کھلانا، تو یہ اس کے لیے بہتر ہے۔ اسے دارقطنی نے ذکر کیا اور کہا: اس کی سند صحیح اور ثابت ہے (۲)۔ دوسرا لفظ "خیر" اسمِ تفضیل ہے، اور اسی طرح تیسرا بھی، جبکہ پہلا "خیر" "مال" یا "نفع" کے معنی میں استعمال ہوا ہے (۳)۔ عیسیٰ بن عمر، یحییٰ بن وثاب، حمزہ اور کسائی نے "یَطَّوَّعْ خیراً" تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (۴)، اور 'عین' کے جزم کے ساتھ اس معنی میں کہ وہ خوشی سے کرتا ہے۔ باقیوں نے "تَطَوَّعَ" پڑھا ہے، 'تا' کے ساتھ اور 'طا' کی تخفیف اور 'عین' کے فتحہ کے ساتھ فعلِ ماضی کے طور پر۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تمہارا روزہ رکھنا تمہارے لیے بہتر ہے} یعنی: اور روزہ رکھنا تمہارے لیے بہتر ہے۔ ابی (۵) نے بھی اسی طرح پڑھا ہے؛ یعنی: فدیہ کے ساتھ روزہ چھوڑنے سے بہتر ہے، اور یہ منسوخ ہونے سے پہلے تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا: "اور تمہارا روزہ رکھنا" سفر اور ایسی بیماری میں جو زیادہ دشوار نہ ہو، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ مجموعی طور پر یہ روزے پر ابھارنے کا تقاضا کرتا ہے، یعنی: اس بات کو جان لو اور روزہ رکھو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {رمضان کا مہینہ وہ ہے جس میں قرآن اتارا گیا، لوگوں کے لیے ہدایت اور ہدایت اور فرق کرنے والی واضح دلیلوں کے ساتھ پس تم میں سے جو کوئی اس مہینے کو پائے، وہ اس کے روزے رکھے؛ اور جو بیمار ہو یا سفر پر ہو، تو دوسرے دنوں سے گنتی پوری کرے۔

اللہ تمہارے لیے آسانی چاہتا ہے اور تمہارے لیے تنگی نہیں چاہتا، اور تاکہ تم گنتی پوری کر سکو اور اللہ کی بڑائی بیان کرو اس پر کہ اس نے تمہیں ہدایت دی؛ تاکہ تم شکر گزار بنو (۱۸۵)}۔

اس میں اکیس مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {رمضان کا مہینہ} مورخین نے کہا: سب سے پہلے جس نے رمضان کے روزے رکھے...

(۱) المحرر الوجیز ۱ / ۲۵۳۔ (۲) سنن الدارقطنی ۲ / ۲۰۵۔ اسے نسائی نے الکبریٰ (۲۶۳۸) اور (۱۰۹۵۱) میں دوسرے طریقے سے بھی روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱ / ۲۵۳، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اس میں سے ایک ضروری اضافہ ہے۔ (۴) السبعہ ص ۱۷۲، اور التیسیر ص ۷۷ دیکھیں۔ ہمیں وہ نہیں ملا جس نے اس قراءت کو عیسیٰ بن عمر اور یحییٰ بن وثاب کی طرف منسوب کیا ہو۔ (۵) الکشاف ۱ / ۳۳۵، اور المحرر الوجیز ۱ / ۲۵۳ دیکھیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 150

Noah, peace be upon him, when he came out of the ark. Mujahid's saying was previously mentioned: Allah prescribed Ramadan for every nation (1), and it is known that there were nations before Noah, and Allah knows best.

The word "Ash-Shahr" (the month) is derived from "al-ish-haar" (proclamation); because it is well-known and its knowledge is not difficult for anyone who wants it, and from this it is said: "Shahartu as-sayf" (I unsheathed the sword): when I drew it out. Ramadan is taken from "ramada as-sa'imu yarmadu": when his insides become hot from intense thirst. And "al-ramdaa", with a long vowel: intense heat, and from this is the hadith: "The prayer of the penitent (awwabin) is when the young camels feel the heat (of the sand)" (2). The "ramad" of the young camels is when the hot sand burns their hooves so they kneel down because of the intensity of its heat. So Ramadan – according to what they mentioned – coincided with intense heat, thus it is taken from "al-ramdaa". Al-Jawhari said (3): The month of Ramadan is pluralized as Ramadanat and Armida'a. It is said: When they transferred the names of the months from the ancient language, they named them according to the times in which they fell. This month coincided with the days of "ramad" (4) (heat), so it was named thus.

It was said: It was only named Ramadan because it "yarmadu" (burns) sins, i.e., burns them with good deeds, from "al-irmaad", which is burning (5). From this: "Ramadat qadamuhu min al-ramdaa", i.e., his foot was burned from the hot sand. And "armadatni al-ramdaa", i.e., the hot sand burned me; and from it, it was said: "armadani al-amru" (the matter scorched me) (6).

It was said: Because hearts take in it from the heat of exhortation and reflection on the matter of the Hereafter, just as sand and stones take heat from the sun. "Al-Ramdaa" means: heated stones.

It was said: It is from "ramadtu an-nasla armiduhu wa armuduhu ramdan": when you strike the arrowhead between two stones to make it thin. From this comes "naslun ramidun" and "marmudun", on the authority of Ibn al-Sikkit (7).

The month was named by it because they used to sharpen their weapons in Ramadan to fight with them in Shawwal before the sacred months began (8).

---

(1) Mentioned previously on page 125 of this part. (2) No. (748), and it is in Musnad Ahmad (19264). (3) Al-Sihah (ramad). (4) In the copies: "Ramadan" and what is

confirmed is from (m), which matches Al-Sihah. (5) See Tafsir al-Razi 5/90. (6) Al-Sihah (ramad). (7) Islah al-Mantiq 1/85, 225. (8) See Tafsir al-Razi 5/91.

सूरा अल-बक़रह: आयत 185 150

नूह (अलैहिस्सलाम) जब कश्ती से निकले। मुजाहिद का कथन पहले उल्लेख किया जा चुका है: अल्लाह ने हर उम्मत पर रमज़ान फ़र्ज़ किया था (1), और यह विदित है कि नूह से पहले भी उम्मतें थीं, और अल्लाह बेहतर जानता है।

शब्द 'अश-शहर' (महीना) 'अल-इशहार' (प्रसिद्धि) से लिया गया है; क्योंकि यह प्रसिद्ध है और जो कोई भी इसे जानना चाहता है, उसके लिए इसका ज्ञान कठिन नहीं है। इसी से कहा जाता है: 'शहरतुस सैफ' (मैंने तलवार म्यान से निकाली): जब मैंने उसे बाहर निकाला। रमज़ान 'रमदा अस-साइमु यरमदु' से लिया गया है: जब प्यास की शिद्दत से रोज़ेदार का पेट गर्म हो जाए। और 'अल-रमदा', मद्दा के साथ: तीव्र गर्मी, और इसी से हदीस है: 'अव्वाबीन की नमाज़ उस समय है जब ऊँट के बच्चों के पैर गर्मी महसूस करें' (2)। ऊँट के बच्चों का 'रमद' यह है कि गर्म रेत उनके खुरों को जला देती है जिससे वे गर्मी की तीव्रता के कारण बैठ जाते हैं। तो रमज़ान - जैसा कि उन्होंने उल्लेख किया - अत्यधिक गर्मी के दिनों में पड़ा था, इसलिए यह 'रमदा' से लिया गया है। अल-जौहरी ने कहा (3): रमज़ान महीने का बहुवचन 'रमज़ानत' और 'अरमिदा' आता है। कहा जाता है कि: जब उन्होंने महीनों के नाम प्राचीन भाषा से बदले, तो उन्होंने उनका नाम उन मौसमों के अनुसार रखा जिनमें वे पड़े थे। यह महीना 'रमद' (4) (गर्मी) के दिनों के साथ पड़ा, इसलिए इसका नाम यह रखा गया।

कहा गया है: इसका नाम रमज़ान इसलिए रखा गया क्योंकि यह गुनाहों को 'यरमदु' (जला देता) है, यानी अच्छे कर्मों से उन्हें जला देता है, 'अल-इरमाद' से, जिसका अर्थ है जलाना (5)। इसी से: 'रमदत क़दमुहु मिन अल-रमदा', यानी उसका पैर गर्म रेत से जल गया। और 'अरमदतनी अल-रमदा', यानी गर्म रेत ने मुझे जला दिया; और इसी से कहा गया: 'अरमदनी अल-अमरु' (मामले ने मुझे झुलसा दिया) (6)।

यह भी कहा गया है: क्योंकि दिल इसमें परलोक के मामले में उपदेश और चिंतन की गर्मी ग्रहण करते हैं, जैसे रेत और पत्थर सूरज की गर्मी ग्रहण करते हैं। 'अल-रमदा' का अर्थ है: तपते हुए पत्थर।

कहा गया है: यह 'रमदतुन नस्ला अरमिदुहु व अरमुदुहु रमदन' से है: जब आप भाले की नोक को दो पत्थरों के बीच उसे पतला करने के लिए कूटते हैं। इसी से 'नस्लुन रमीदुन' और 'मरमूदन' आया है, इब्न अल-सिक्किट (7) के अनुसार।

महीने का नाम इससे इसलिए रखा गया क्योंकि वे रमज़ान में अपने हथियारों को पैना करते थे ताकि हरम महीनों के शुरू होने से पहले शव्वाल में उनसे लड़ सकें(8)।

---

(1) इस भाग के पृष्ठ 125 में पहले आ चुका है। (2) नंबर (748), और यह मुसनद अहमद (19264) में है। (3) अल-सिहाह (रमद)। (4) प्रतियों में: "रमज़ान" और जो पुष्ट है वह (म) से है, जो अल-सिहाह के अनुकूल है। (5) देखिए तफ़्सीर अल-राज़ी 5/90। (6) अल-सिहाह (रमद)। (7) इस्लाह अल-मन्तिक़ 1/85, 225। (8) देखिए तफ़्सीर अल-राज़ी 5/91।

سورة البقرہ: آیت 185 150

نوح علیہ السلام جب کشتی سے نکلے۔ مجاہد کا قول پہلے گزر چکا ہے: اللہ نے ہر امت پر رمضان فرض کیا تھا (1)، اور یہ معلوم ہے کہ نوح سے پہلے بھی امتیں تھیں، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

لفظ "الشهر" (مہینہ) "الإشهار" (مشہور کرنا) سے مشتق ہے؛ کیونکہ یہ مشہور ہے اور اس کا علم کسی کے لیے مشکل نہیں جو اس کا ارادہ کرے، اور اسی سے کہا جاتا ہے: "شهرتُ السيف": جب میں نے تلوار ممیان سے نکالی۔ اور رمضان "رَمَضَ الصائم يَرْمَضُ" سے ماخوذ ہے: جب شدتِ پیاس سے روزے دار کا پیٹ گرم ہو جائے۔ اور "الرمضاء"، مد کے ساتھ: سخت گرمی، اور اسی سے حدیث ہے: "نمازِ اوابین اس وقت ہے جب اونٹ کے بچوں کے پاؤں (تپش محسوس کریں)" (2)۔ اونٹ کے بچوں کے "رَمَض" کا مطلب یہ ہے کہ تپتی ریت ان کے کھروں کو جلا دے اور وہ تپش کی وجہ سے بیٹھ جائیں۔ تو رمضان - جیسا کہ انہوں نے ذکر کیا - سخت گرمی کے دنوں کے موافق آیا، پس یہ "الرمضاء" سے ماخوذ ہے۔ جوہری نے کہا (3): رمضان کی جمع "رمضانات" اور "أرمضاء" آتی ہے۔ کہا جاتا ہے کہ: جب انہوں نے قدیم زبان سے مہینوں کے نام منتقل کیے تو ان کے نام ان زمانوں کے مطابق رکھے جن میں وہ واقع ہوئے تھے، پس یہ مہینہ "رَمَض" (4) (گرمی) کے دنوں کے موافق آیا، اس لیے اس کا نام یہی پڑ گیا۔

اور کہا گیا: رمضان کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ گناہوں کو "يَرْمَضُ" (جلا دیتا) ہے، یعنی نیک اعمال کے ذریعے انہیں جلا دیتا ہے، "الإرماض" سے، جس کا معنی ہے جلانا (5)۔ اسی سے: "رَمَضت قدمُه من الرمضاء"، یعنی اس کا پاؤں تپتی ریت سے جل گیا۔ اور "أرمضتني الرمضاء"، یعنی تپتی ریت نے مجھے جلا دیا؛ اور اسی سے کہا گیا: "أرْمَضَني الأمر" (معاملے نے مجھے تڑپا دیا/جلا دیا) (6)۔

اور کہا گیا: اس لیے کہ دل اس میں آخرت کے معاملے میں وعظ اور غور و فکر کی تپش لیتے ہیں جس طرح ریت اور پتھر سورج کی تپش لیتے ہیں۔ اور "الرمضاء": تپتے ہوئے پتھر۔

اور کہا گیا: یہ "رَمَضتُ النَّصلَ أرْمِضُه وأرْمُضُه رَمْضاً" سے ہے: جب تم نیزے کے پھل کو دو پتھروں کے درمیان اسے پتلا کرنے کے لیے کوٹو۔ اسی سے "نصل رميض" اور "مرموض" ہے، ابن السکیت (7) سے۔

اور مہینے کا نام اس سے رکھا گیا کیونکہ وہ رمضان میں اپنے ہتھیاروں کو تیز کرتے تھے تاکہ حرمت والے مہینوں کے آنے سے پہلے شوال میں ان سے لڑائی کر سکیں (8)۔

---

(1) اس پارے کے صفحہ 125 میں پہلے گزر چکا ہے۔ (2) نمبر (748)، اور یہ مسند احمد (19264) میں ہے۔ (3) الصحاح (رمض)۔ (4) نسخوں میں: "رمضان" ہے اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو الصحاح کے موافق ہے۔ (5) دیکھیے تفسیر رازی 5/90۔ (6) الصحاح (رمض)۔ (7) اصلاح المنطق 1/85، 225۔ (8) دیکھیے تفسیر رازی 5/91۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 151

Al-Mawardi narrated (1) that its name in the pre-Islamic period was "Natiq". He recited from Al-Mufaddal: "And in Natiq, I moved in the thick (2) of war, and the horsemen of Khath'am (3) turned their backs." And "Shahru" (month) with the nominative case (raf') is the reading of the majority as a subject (mubtada), and the predicate (khabar) is: {in which the Qur'an was revealed}. Or it is nominative based on a hidden subject; the meaning being: "The month whose fasting is prescribed for you is the month of Ramadan," or: "In what was written for you is the month of Ramadan." It is also permissible for "Shahru" to be the subject, and {in which the Qur'an was revealed} to be an adjective (sifah), and the predicate: {So whoever among you witnesses the month} (4). The mention of "the month" was repeated for magnification, as in the Almighty's saying: {The Inevitable Reality (1) What is the Inevitable Reality (2)}.

It was permissible for the meaning of reward to enter it; because the month of Ramadan, even if it is a definite noun (ma'rifah), is not definite in itself; because it is common to all upcoming years. Abu Ali said this.

It was narrated from Mujahid and Shahr bin Hawshab with the accusative case (nasb) of "Shahru", and Harun al-A'war narrated it from Abu Amr (5), and its meaning is: "Adhere to the month of Ramadan" or: "Fast (it)". And {in which the Qur'an was revealed} is a description for it, and it cannot be made accusative by "to fast" (tasumu); so as not to separate the relative clause from its antecedent by the predicate of "inna", which is "is better for you" (6). Al-Rummani: Its accusative case is permissible as an appositive (badal) from His saying: {numbered days} (7).

Second: There was a difference of opinion whether "Ramadan" can be said without being annexed to "month". Mujahid disliked that and said: It should be said as Allah Almighty said (8). And in the report: "Do not say: Ramadan, but..."

(1) In An-Nukat wal-'Uyun 1/239. (2) In the manuscripts: "hurmah" (sanctity), and the confirmed text is from (m): which is consistent with the sources of documentation. (3) Lisan al-Arab (ntq), Ad-Durr al-Masun 2/280, and Al-Lubab 3/276. (4) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 1/287, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/254. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/254, I'rab al-Qur'an 1/286, and mentioned by Ibn Khalawayh in the Irregular Readings p. 12 from Mujahid, and a narration from Asim. (6) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 1/287, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki p. 121. (7) We did not find anyone who

attributed it to Al-Rummani, see Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 1/245, and Tafsir Ar-Razi 5/92. (8) At-Tabari 3/187.

सूरा अल-बकरा: आयत 185 151

अल-मावर्दी ने वर्णन किया है (1) कि जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में इसका नाम 'नातिक़' था। और अल-मुफद्दल की कविता उद्धृत की: "और नातिक़ में, मैंने युद्ध की घमासान (2) स्थिति में वीरता दिखाई, और खथअम (3) के सवार अपनी पीठ फेर कर भाग गए।" और बहुमत के पाठ के अनुसार 'शहरु' (महीना) 'रफ़' (कर्ता कारक) में है, जो एक वाक्य का आरम्भ (मुब्तदा) है, और इसकी ख़बर (विधेय) है: {जिसमें क़ुरआन उतारा गया}। या यह एक गुप्त कर्ता के कारण रफ़ में है; जिसका अर्थ है: "वह महीना जिसका रोज़ा तुम पर अनिवार्य है, रमज़ान का महीना है," या: "जो तुम्हारे लिए लिखा गया है, वह रमज़ान का महीना है।" यह भी संभव है कि 'शहरु' कर्ता हो, और {जिसमें क़ुरआन उतारा गया} उसकी विशेषता (सिफ़त) हो, और ख़बर हो: {तो जो कोई तुममें से इस महीने को पाए} (4)। गौरव बढ़ाने के लिए 'महीने' का ज़िक्र दोहराया गया है, जैसे अल्लाह का कथन है: {वह निश्चित होने वाली (1) वह निश्चित होने वाली क्या है (2)}।

इसमें प्रतिफल (जज़ा) का अर्थ शामिल होना भी जायज़ है; क्योंकि रमज़ान का महीना यद्यपि एक विशिष्ट संज्ञा (मआरिफ़ा) है, लेकिन यह अपने आप में विशिष्ट नहीं है क्योंकि यह आने वाले सभी वर्षों के लिए सामान्य है। यह अबू अली ने कहा है।

मुजाहिद और शहर बिन हौशब से 'शहर' को 'नस्ब' (कर्म कारक) के साथ पढ़ने का वर्णन है, और हारून अल-अव्वर ने इसे अबू अम्र (5) से रिवायत किया है। इसका अर्थ है: "रमज़ान के महीने को अनिवार्य रूप से अपनाओ" या: "रोज़ा रखो"। और {जिसमें क़ुरआन उतारा गया} उसका विशेषण है। इसे 'तसूमु' (तुम रोज़ा रखो) के कारण नस्ब नहीं दिया जा सकता, ताकि 'इन्ना' की ख़बर "तुम्हारे लिए बेहतर है" (6) के माध्यम से सिला (संयोजक) और मूसूल (संयोजित) के बीच दूरी न हो। अल-रुम्मानी: इसे {गिने-चुने दिन} (7) के बदल (समानाधिकरण) के रूप में नस्ब देना जायज़ है।

दूसरा मुद्दा: इस पर मतभेद है कि क्या बिना 'महीना' शब्द जोड़े केवल 'रमज़ान' कहा जा सकता है। मुजाहिद ने इसे नापसंद किया और कहा: वैसा ही कहो जैसा अल्लाह तआला ने कहा है (8)। और हदीस में है: "रमज़ान न कहो, बल्कि..."

(1) अन-नुकातु वल-उयून 1/239 में। (2) प्रतियों में: 'हुरमह' (पवित्रता), और पुष्ट पाठ (म) से है: जो स्रोतों के अनुरूप है। (3) लिसान अल-अरब (ntq), अद-दुर्र अल-मसून 2/280, और अल-लुबाब 3/276। (4) इअराब अल-क़ुरआन (अन-नहहास) 1/287, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/254। (5)

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/254, इअराब अल-क़ुरआन 1/286, और मुजाहिद से शाज़ क़िरात (पृष्ठ 12) में इब्न खालवैह द्वारा उल्लिखित, और आसिम से एक रिवायत। (6) इअराब अल-क़ुरआन (अन-नहहास) 1/287, और मुश्किल इअराब अल-क़ुरआन (मक्की) पृष्ठ 121। (7) हमें ऐसा कोई नहीं मिला जिसने इसे अल-रुम्मानी की ओर श्रेय दिया हो, देखें मआनी अल-क़ुरआन (अज़-ज़ज्जाज) 1/245, और तफ़सीर अर-राज़ी 5/92। (8) अत-तबरी 3/187।

سورہ البقرہ: آیت 185 151

اور الماوردی نے (1) ذکر کیا ہے کہ جاہلیت میں اس کا نام 'ناتق' تھا۔ اور مفضل کا یہ شعر پڑھا:

"اور ناتق میں، میں نے جنگ کی شدت (2) میں پیش قدمی کی، اور خثعم (3) کے شہسوار پیٹھ پھیر کر بھاگ گئے۔" اور 'شَهرُ' رفع (پیش) کے ساتھ جمہور کی قرأت ہے بطور مبتدا، اور اس کی خبر ہے: {الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْءَانُ}۔ یا یہ کسی محذوف (پوشیدہ) مبتدا کی وجہ سے مرفوع ہے؛ یعنی: "جس کا روزہ تم پر فرض کیا گیا ہے وہ رمضان کا مہینہ ہے"، یا: "جو تم پر لکھا گیا ہے وہ رمضان کا مہینہ ہے"۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'شہر' مبتدا ہو، اور {الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْءَانُ} صفت ہو، اور خبر: {فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ} (4) ہو۔ اور مہینے کا ذکر تعظیم کے طور پر دوبارہ کیا گیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {الْحَاقَّةُ ١ مَا الْحَاقَّةُ ٢}۔

اور جائز ہے کہ اس میں جزا کا معنی داخل ہو؛ کیونکہ ماہِ رمضان اگرچہ معرفہ ہے، لیکن یہ متعین طور پر معرفہ نہیں ہے؛ کیونکہ یہ مستقبل کے تمام سالوں میں عام ہے۔ یہ بات ابو علی نے کہی ہے۔

اور مجاہد اور شہر بن حوشب سے 'شہر' کے نصب (زبر) کے ساتھ مروی ہے، اور اسے ہارون الاعور نے ابو عمرو (5) سے روایت کیا ہے، اور اس کا معنی ہے: "تم رمضان کے مہینے کو لازم پکڑو" یا: "روزہ رکھو"۔ اور {الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْءَانُ} اس کی نعت (صفت) ہے۔ اور اسے 'تصوموا' کے ساتھ منسوب کرنا جائز نہیں ہے؛ تاکہ صلہ اور موصول کے درمیان 'اَنَّ' کی خبر "تمہارے لیے بہتر ہے" (6) کے ذریعے جدائی نہ آ جائے۔ الرمانی: اس کا اللہ تعالیٰ کے قول {أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ} (7) سے بدل ہونے کی بنا پر منسوب ہونا جائز ہے۔

دوسری بات: اس میں اختلاف ہے کہ کیا 'رمضان' کہا جا سکتا ہے بغیر اسے مہینے کی طرف مضاف کیے، تو مجاہد نے اسے ناپسند کیا اور کہا: ویسے ہی کہو جیسے اللہ تعالیٰ نے فرمایا (8)۔ اور خبر (حدیث) میں ہے: "رمضان نہ کہو، بلکہ..."

(1) النکت والعیون 1/239 میں۔ (2) نسخوں میں: 'حرمہ'، اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے: جو تخریج کے مصادر کے موافق ہے۔ (3) اللسان (نتق)، الدر المصون 2/280، اور اللباب 3/276۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 1/287، اور المحرر الوجیز 1/254۔ (5) المحرر الوجیز 1/254، اعراب القرآن 1/286، اور اسے ابن خالویہ نے شاذ قرأتوں میں صفحہ 12 پر مجاہد سے، اور عاصم سے ایک روایت کے طور پر ذکر کیا ہے۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 1/287، اور مشکل اعراب القرآن لمکی ص 121۔ (7) ہمیں ایسا کوئی نہیں ملا جس نے اسے الرمانی کی طرف منسوب کیا ہو، دیکھیے معانی القرآن للزجاج 1/245، اور تفسیر الرازی 5/92۔ (8) الطبری 3/187۔

152 Surah Al-Baqarah: Verse 185

Attribute it as Allah attributed it in the Quran, saying: "The month of Ramadan" (1). And he used to say: "It has reached me that it is one of the names of Allah" (2). He disliked using the word alone for this reason. He would argue with what was narrated: "Ramadan is one of the names of Allah Almighty," but this is not authentic, as it is from the hadith of Abu Ma'shar Najih, and he is weak (3).

The correct view is that it is permissible to use "Ramadan" without prefixing it [with "month"], as established in the Sahih books and elsewhere.

Muslim narrated from Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said: "When Ramadan comes, the gates of Paradise are opened (4), the gates of Hell are closed, and the devils are chained" (5).

And in Sahih al-Busti, on his authority, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "When it is Ramadan, the gates of Paradise are opened for it (6), the gates of Hell are closed, and the devils are shackled" (7). And it was narrated (8) from Ibn Shihab, from Anas ibn Abi Anas, that his father told him that he heard Abu Hurairah saying.... then he mentioned it.

Al-Busti said (9): This Anas ibn Abi Anas is the father of Malik ibn Anas, and the name of Abu Anas is Malik ibn Abi 'Amir, one of the trustworthy people of Medina. He is Malik ibn Abi 'Amir ibn 'Amr ibn...

---

(1) We have not found it with this exact wording. Ibn 'Adi (7/2517) and Al-Bayhaqi (4/201) narrated it from the hadith of Abu Hurairah in a marfu' form with the wording: "Do not say 'Ramadan'; for Ramadan is one of the names of Allah, but say: 'the month of Ramadan'." In its chain of narration is Abu Ma'shar Najih Al-Madani (as the author will mention). Al-Bukhari said about him in Mizan al-I'tidal (4/246): "Disclaimed in hadith." Ibn al-Jawzi said in al-Mawdu'at (2/102): "This is fabricated, it has no basis." Ibn Hajar weakened the hadith in al-Fath (4/113). Al-Bayhaqi (4/202) narrated it from the statement of Muhammad ibn Ka'b, saying: "It is more likely [to be his statement]." (2) Narrated by al-Tabari (3/187) from his statement, and he did not say: "It has reached me." (3) Discussion on it preceded before the comment. (4) In (m): "Mercy". (5) Sahih Muslim (1079): (1), and it is in Bukhari (1898), and Ahmad (8684). (6) In (m): "Mercy", which matches some narrations of the hadith. (7) Sahih Ibn Hibban (3434), and it is in Bukhari (1899), Muslim (1079): (2), and Ahmad (7781). (8) Thus in the copies, and this narration is the same narration of Abu Hurairah's hadith

mentioned by Ibn Hibban, not another narration. Perhaps the correct wording is: "he narrated it". And Allah knows best. (9) In his Sahih (8/20) following hadith (3434).

152 सूरह अल-बकरा: आयत 185

इसे वैसे ही श्रेय दें जैसे अल्लाह ने कुरान में दिया है, कहा: "रमजान का महीना" (1)। और वे कहा करते थे: "मुझ तक यह बात पहुँची है कि यह अल्लाह के नामों में से एक है" (2)। वे इसी कारण से इस शब्द का अकेले प्रयोग करना नापसंद करते थे। वे इस बात का तर्क देते थे जो रिवायत की गई है: "रमजान अल्लाह तआला के नामों में से एक नाम है", लेकिन यह सही नहीं है, क्योंकि यह अबू मा'शर नजीह की हदीस से है, और वह कमजोर है (3)।

सही बात यह है कि बिना किसी शब्द के जोड़े "रमजान" कहना जायज है जैसा कि सहीह हदीस की किताबों और अन्य में सिद्ध है।

मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब रमजान आता है तो जन्नत के दरवाजे खोल दिए जाते हैं (4), जहन्नुम के दरवाजे बंद कर दिए जाते हैं, और शैतानों को जंजीरों में जकड़ दिया जाता है" (5)।

और सहीह अल-बुस्ती में उनकी ओर से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब रमजान होता है, तो उसके लिए जन्नत के दरवाजे खोल दिए जाते हैं (6), जहन्नुम के दरवाजे बंद कर दिए जाते हैं, और शैतानों को बेड़ियों में जकड़ दिया जाता है" (7)। और रिवायत (8) किया गया है इब्न शिहाब से, अनस इब्न अबी अनस से, कि उनके पिता ने उन्हें बताया कि उन्होंने अबू हुरैरा को यह कहते हुए सुना... फिर उन्होंने इसका उल्लेख किया।

अल-बुस्ती ने कहा (9): यह अनस इब्न अबी अनस, मलिक इब्न अनस के पिता हैं, और अबू अनस का नाम मलिक इब्न अबी आमिर है जो मदीना के भरोसेमंद लोगों में से थे, और वह मलिक इब्न अबी आमिर इब्न अम्र इब्न... हैं।

---

(1) हमें यह इन शब्दों के साथ नहीं मिला। इब्न अदी (7/2517) और अल-बैहकी (4/201) ने अबू हुरैरा की हदीस से मरफू तौर पर इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: "रमजान न कहो; क्योंकि रमजान अल्लाह के नामों में से एक नाम है, बल्कि कहो: रमजान का महीना।" इसकी सनद में अबू मा'शर नजीह अल-मदनी है (जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे)। बुखारी ने उनके बारे में मीजान अल-इतिदाल (4/246) में कहा है: "मुनकरुल हदीस (हदीस में नकारे गए)", और इब्न अल-जौजी ने अल-मौदुआत (2/102) में कहा: "यह मनगढ़ंत है, इसका कोई आधार नहीं है", और इब्न हजर ने अल-

फतह (4/113) में हदीस को कमजोर बताया है। अल-बैहकी (4/202) ने इसे मुहम्मद इब्न का'ब के कथन से रिवायत किया है और कहा: "यह अधिक संभावित है।" (2) तबरी (3/187) ने इसे उनके कथन से रिवायत किया है, और इसमें "मुझ तक यह बात पहुँची है" नहीं कहा। (3) इस पर चर्चा टिप्पणी से पहले हो चुकी है। (4) (म) में: "रहमह (दया)"। (5) सहीह मुस्लिम (1079): (1), और यह बुखारी (1898) और अहमद (8684) के पास है। (6) (म) में: "रहमह (दया)", और यह हदीस की कुछ रिवायतों के अनुकूल है। (7) सहीह इब्न हिब्बान (3434), और यह बुखारी (1899), मुस्लिम (1079): (2), और अहमद (7781) के पास है। (8) प्रतियों में ऐसा ही है, और यह रिवायत वही अबू हुरैरा की हदीस की रिवायत है जिसका उल्लेख इब्न हिब्बान ने किया है, कोई और रिवायत नहीं है, तो शायद सही शब्द "रवाह (उसने इसे रिवायत किया)" है। और अल्लाह बेहतर जानता है। (9) उनकी सहीह (8/20) में हदीस (3434) के बाद।

۱۵۲ سورہ البقرہ: آیت ۱۸۵

اس کی نسبت ویسے ہی کرو جیسے اللہ نے قرآن میں کی ہے، چنانچہ فرمایا: "شَهْرُ رَمَضَانَ" (۱)۔ اور وہ کہا کرتے تھے: "مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ یہ اللہ کے ناموں میں سے ایک نام ہے" (۲)۔ اور وہ اسی وجہ سے اس کے لفظ کو تنہا استعمال کرنا ناپسند کرتے تھے۔ اور وہ اس روایت سے استدلال کرتے تھے: "رمضان اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے ایک نام ہے"، حالانکہ یہ صحیح نہیں ہے، کیونکہ یہ ابو معشر نجیح کی حدیث ہے، اور وہ ضعیف ہے (۳)۔

اور صحیح بات یہ ہے کہ "رمضان" کا لفظ بغیر کسی اضافت [یعنی لفظِ شہر یا مہینہ لگائے بغیر] کے بولنا جائز ہے جیسا کہ صحاح اور دیگر کتابوں میں ثابت ہے۔

مسلم نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب رمضان آتا ہے تو جنت کے دروازے کھول دیے جاتے ہیں (۴)، جہنم کے دروازے بند کر دیے جاتے ہیں، اور شیطانوں کو جکڑ دیا جاتا ہے" (۵)۔

اور صحیح البستی میں ان سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب رمضان ہوتا ہے تو اس کے لیے جنت کے دروازے کھول دیے جاتے ہیں (۶)، جہنم کے دروازے بند کر دیے جاتے ہیں، اور شیطان زنجیروں میں جکڑ دیے جاتے ہیں" (۷)۔ اور ابن شہاب سے، انس بن ابی انس سے روایت (۸) ہے کہ ان کے والد نے انہیں بتایا کہ انہوں نے ابوہریرہ کو کہتے ہوئے سنا... پھر انہوں نے اس کا ذکر کیا۔

البستی نے کہا (۹): یہ انس بن ابی انس، مالک بن انس کے والد ہیں، اور ابوانس کا نام مالک بن ابی عامر ہے جو مدینہ کے ثقہ لوگوں میں سے تھے، اور وہ مالک بن ابی عامر بن عمرو بن...

(۱) ہمیں یہ ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملی۔ ابن عدی ۷/۲۵۱۷ اور بیہقی ۴/۲۰۱ نے ابوہریرہ کی حدیث سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کی ہے: "رمضان نہ کہو؛ کیونکہ رمضان اللہ کے ناموں میں سے ایک نام ہے، بلکہ کہو: رمضان کا مہینہ"۔ اس کی سند میں ابو معشر نجیح المدنی ہے (جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے)۔ بخاری نے ان کے بارے میں میزان الاعتدال ۴/۲۴۶ میں کہا ہے: "منکر الحدیث"، اور ابن الجوزی نے الموضوعات ۲/۱۰۲ میں کہا: "یہ من گھڑت ہے، اس کی کوئی اصل نہیں ہے"، اور ابن حجر نے الفتح ۴/۱۱۳ میں حدیث کو ضعیف قرار دیا ہے۔ بیہقی ۴/۲۰۲ نے اسے محمد بن کعب کے قول سے روایت کیا ہے اور کہا: "یہ زیادہ قرینِ قیاس ہے"۔ (۲) طبری ۳/۱۸۷ نے اسے ان کے قول سے روایت کیا ہے، اور اس میں "بلغنی (مجھے یہ بات پہنچی ہے)" نہیں کہا۔ (۳) اس پر بحث تعلیق سے پہلے گزر چکی ہے۔ (۴) (م) میں: "الرحمۃ" ہے۔ (۵) صحیح مسلم (۱۰۷۹): (۱)، اور یہ بخاری (۱۸۹۸) اور احمد (۸۶۸۴) کے ہاں ہے۔ (۶) (م) میں: "الرحمۃ" ہے، اور یہ حدیث کی بعض روایات کے موافق ہے۔ (۷) صحیح ابن حبان (۳۴۳۴)، اور یہ بخاری (۱۸۹۹)، مسلم (۱۰۷۹): (۲) اور احمد (۷۷۸۱) کے ہاں ہے۔ (۸) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور یہ روایت وہی ابوہریرہ کی حدیث کی روایت ہے جو ابن حبان کے ہاں مذکور ہے، کوئی دوسری روایت نہیں ہے، تو شاید صحیح لفظ "رواہ (اس نے اسے روایت کیا)" ہے۔ واللہ اعلم۔ (۹) اپنی صحیح ۸/۲۰ میں حدیث (۳۴۳۴) کے بعد۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 153 Al-Harith bin Ghaiman bin Khuthayl(1) bin 'Amru, from Dhu Asbah, one of the rulers of Yemen. An-Nasa'i(2) narrated from Abu Huraira that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Ramadan has come to you, a blessed month. Allah, the Mighty and Sublime, has enjoined its fasting upon you. In it, the gates of heaven are opened, the gates of Hell are closed, and the rebellious devils are chained. To Allah belongs a night in it which is better than a thousand months; whoever is deprived of its goodness is indeed deprived." Abu Hatim al-Busti also recorded it(3) and said: His saying "rebellious devils" is a qualification of his saying "The devils are shackled and chained." An-Nasa'i also narrated(4) from Ibn Abbas that he said: The Messenger of Allah ﷺ said to a woman from the Ansar: "When it is Ramadan, perform Umrah, for indeed an Umrah in it is equivalent to a Hajj." An-Nasa'i also narrated from Abdul Rahman bin Awf(5) that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah the Exalted has enjoined the fasting of Ramadan upon you(6), and I have made its standing [in prayer at night] a Sunnah for you. So whoever fasts it and stands [in prayer] out of faith and seeking reward, he will emerge from his sins like the day his mother gave birth to him."

(1) In the manuscripts: "Uthman bin Juthayl", and what is established is from Sahih Ibn Hibban (and the text is from it). Likewise, An-Nawawi restricted it in "Tahdhib al-Asma wal-Lughat" 1/2/75 (in the biography of Imam Malik bin Anas), and Al-Hafiz Ibn Hajar in "Tabsir al-Muntabih" 3/933. Ibn Nasir ad-Din mentioned in "Tawdih al-Mushtabih" 3/353 that Ad-Daraqutni said regarding the lineage of Imam Malik: "Uthman... and Juthayl," and that Ibn Makula deemed him mistaken in that, then he said: "I do not know from whom the mis-transcription originated." See Al-Ikmal by Ibn Makula 2/565-566. (2) In Al-Mujtaba 4/129, and it is with Ahmad (7184). (3) In his Sahih (3435) similarly, and he titled it saying: Mentioning the clarification that Allah, the Mighty and Sublime, only shackles the rebellious devils in the month of Ramadan, and not others. (4) In Al-Mujtaba 4/130, 131, and it is with Ahmad (2025), Al-Bukhari (1782), and Muslim (1256), and in it is a story. (5) Sunan an-Nasa'i 4/158. It was also recorded by Ibn Majah (1328), and it is with Ahmad (1660) via the route of Abu Salama from Abdul Rahman bin Awf. An-Nasa'i said after extracting the hadith: "This is a mistake; the correct version is the hadith of Abu Salama from Abu Huraira." Al-Bukhari also deemed correct in "At-Tarikh al-Kabir" 8/88 the route of Abu Salama from Abu Huraira; see the documentation of his hadith in Musnad Ahmad (7170). (6) The word "upon you" (alaykum) is from (M).

सूरा अल-बकरा: आयत 185 153 अल-हारिस बिन गैमान बिन खुथैल(1) बिन अम्र, ज़ू असबा से, जो यमन के शासकों में से एक थे। और अन-नसाई(2) ने अबू हुरैरा से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुम्हारे पास रमजान आया है, एक बरकत वाला महीना। अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने तुम पर इसके रोज़े फर्ज़ किए हैं। इसमें आसमान के दरवाज़े खोल दिए जाते हैं, जहन्नुम के दरवाज़े बंद कर दिए जाते हैं, और सरकश शैतानों को बेड़ियों में जकड़ दिया जाता है। अल्लाह के लिए इसमें एक ऐसी रात है जो हज़ार महीनों से बेहतर है; जो इसकी भलाई से वंचित रह गया, वह वास्तव में वंचित रह गया।" और इसे अबू हातिम अल-बुस्ती ने भी निकाला है(3), और कहा: उनका कहना "सरकश शैतान" उनके इस कथन का स्पष्टीकरण है कि "शैतानों को बेड़ियों और जंजीरों में जकड़ दिया गया है।" और अन-नसाई ने इब्न अब्बास से भी रिवायत किया है(4), उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने अंसार की एक महिला से कहा: "जब रमजान आए तो उमराह करना, क्योंकि इसमें एक उमराह हज के बराबर होता है।" और अन-नसाई ने अब्दुर रहमान बिन औफ(5) से भी रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह तआला ने तुम पर रमजान के रोज़े फर्ज़ किए हैं(6), और मैंने तुम्हारे लिए इसकी रातों का कयाम (नमाज़) सुन्नत बनाया है। तो जिसने ईमान और सवाब की नीयत से इसके रोज़े रखे और इसमें कयाम किया, वह अपने गुनाहों से ऐसा पाक होकर निकलेगा जैसे उस दिन था जब उसकी माँ ने उसे जन्म दिया था।"

(1) पांडुलिपियों में: "उस्मान बिन जुथैल" है, और जो प्रमाणित है वह सहीह इब्न हिब्बान से है (और इबारत उसी से है)। इसी तरह अन-नववी ने "तहज़ीब अल-असमा वल-लुगात" 1/2/75 में (इमाम मलिक बिन अनस की जीवनी में) और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने "तबसीर अल-मुन्ताबिह" 3/933 में इसे सीमित किया है। इब्न नासिर अद-दीन ने "तौज़ीह अल-मुशतबिह" 3/353 में उल्लेख किया है कि अद-दाराकुतनी ने इमाम मलिक के वंश के बारे में कहा: "उस्मान... और जुथैल", और इब्न माकूला ने उन्हें इसमें भ्रमित माना, फिर उन्होंने कहा: "मुझे नहीं पता कि इसमें लिखने की गलती किससे हुई।" देखें अल-इकमल इब्न माकूला द्वारा 2/565-566। (2) अल-मुज्तबा 4/129 में, और यह अहमद (7184) के पास है। (3) उनकी सहीह (3435) में इसी तरह, और उन्होंने इसका शीर्षक दिया: इस स्पष्टीकरण का उल्लेख कि अल्लाह जल-व-अला रमजान के महीने में केवल सरकश शैतानों को ही जकड़ता है, दूसरों को नहीं। (4) अल-मुज्तबा 4/130, 131 में, और यह अहमद (2025), बुखारी (1782), और मुस्लिम (1256) के पास है और इसमें एक कहानी है। (5) सुनन अन-नसाई 4/158। इसे इब्न माजाह (1328) ने भी निकाला है, और यह अहमद (1660) के पास अबू सलमा के माध्यम से

अब्दुर रहमान बिन औफ से है। अन-नसाई ने हदीस निकालने के बाद कहा: "यह गलत है, और सही अबू सलमा की अबू हुरैरा से रिवायत है।" बुखारी ने भी अत-तारीख अल-कबीर 8/88 में अबू सलमा की अबू हुरैरा से रिवायत को सही ठहराया है, और मुस्नद अहमद (7170) में उनकी हदीस की तखरीज देखें। (6) शब्द: "तुम पर" (अलैकुम), (म) से है।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۵ ۱۵۳ الحارث بن غیمان بن خثیل(۱) بن عمرو، ذی أصبح سے، جو یمن کے سرداروں (أقیال) میں سے تھے۔ اور امام نسائی(۲) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تمہارے پاس رمضان آگیا ہے، ایک بابرکت مہینہ۔ اللہ عزوجل نے تم پر اس کے روزے فرض کیے ہیں۔ اس میں آسمان کے دروازے کھول دیے جاتے ہیں، جہنم کے دروازے بند کر دیے جاتے ہیں، اور سرکش شیطانوں کو بیڑیاں پہنا دی جاتی ہیں۔ اللہ کے لیے اس میں ایک ایسی رات ہے جو ہزار مہینوں سے بہتر ہے؛ جو اس کی بھلائی سے محروم رہا، وہ واقعی محروم رہا۔" اور اسے ابو حاتم البستی نے بھی روایت کیا ہے(۳)، اور کہا: ان کا قول "سرکش شیطان" ان کے اس قول کی وضاحت ہے کہ "شیطانوں کو جکڑ دیا گیا اور زنجیروں میں جکڑ دیا گیا۔" اور نسائی نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بھی روایت کیا ہے(۴)، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے انصار کی ایک خاتون سے فرمایا: "جب رمضان آئے تو عمرہ کرنا، کیونکہ اس میں ایک عمرہ حج کے برابر ہوتا ہے۔" اور نسائی نے عبدالرحمن بن عوف(۵) رضی اللہ عنہ سے بھی روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ تعالیٰ نے تم پر رمضان کے روزے فرض کیے ہیں(۶)، اور میں نے تمہارے لیے اس کا قیام (تراویح) سنت قرار دیا ہے۔ پس جس نے ایمان اور ثواب کی نیت سے اس کے روزے رکھے اور اس میں قیام کیا، وہ اپنے گناہوں سے اس دن کی طرح پاک ہو کر نکلے گا جس دن اسے اس کی ماں نے جنا تھا۔"

(۱) نسخوں میں ہے: "عثمان بن جثیل"، اور جو ثابت ہے وہ صحیح ابن حبان سے ہے (اور عبارت وہیں سے ہے)۔ اسی طرح نووی نے تہذیب الاسماء واللغات ۱/۲/۷۵ میں (امام مالک بن انس کے حالات میں) اور حافظ ابن حجر نے تبصیر المنتبہ ۳/ ۹۳۳ میں اسے مقید کیا ہے۔ اور ابن ناصر

الدین نے توضیح المشتبہ ۳/ ۳۵۳ میں ذکر کیا ہے کہ دارقطنی نے امام مالک کے نسب کے بارے میں کہا: "عثمان... اور جثیل"، اور ابن ماکولا نے انہیں اس میں وہم کا شکار قرار دیا، پھر انہوں نے کہا: "میں نہیں جانتا کہ اس میں تصحیف (لکھنے کی غلطی) کس سے ہوئی۔" دیکھئے الاکمال از ابن ماکولا ۲/ ۵۶۵-۵۶۶۔ (۲) المجتبیٰ ۴/ ۱۲۹ میں، اور یہ احمد (۷۱۸۴) کے پاس ہے۔ (۳) اپنی صحیح (۳۴۳۵) میں اسی طرح، اور انہوں نے اس پر یہ عنوان باندھا: اس بیان کا ذکر کہ اللہ جل وعلا رمضان کے مہینے میں صرف سرکش شیطانوں کو جکڑتا ہے، دوسروں کو نہیں۔ (۴) المجتبیٰ ۴/ ۱۳۰، ۱۳۱ میں، اور یہ احمد (۲۰۲۵)، بخاری (۱۷۸۲) اور مسلم (۱۲۵۶) کے پاس ہے اور اس میں ایک قصہ ہے۔ (۵) سنن نسائی ۴/ ۱۵۸۔ اور اسے ابن ماجہ (۱۳۲۸) نے بھی روایت کیا ہے، اور یہ احمد (۱۶۶۰) کے پاس ابو سلمہ کے واسطے سے عبدالرحمن بن عوف سے ہے۔ نسائی نے حدیث نکالنے کے بعد کہا: "یہ غلط ہے، اور صحیح ابو سلمہ کی ابوہریرہ سے روایت ہے۔" اور بخاری نے بھی تاریخ الکبیر ۸/۸۸ میں ابو سلمہ کی ابوہریرہ سے روایت کو درست قرار دیا ہے، اور مسند احمد (۷۱۷۰) میں ان کی حدیث کی تخریج دیکھیں۔ (۶) لفظ: "تم پر" (علیکم)، (م) سے ہے۔

154 Surah Al-Baqarah: Verse 185

And the reports regarding this are many, all of them omit [the word] "month" (shahr). The Arabs sometimes omitted the mention of "month" from Ramadan. A poet said (1):

A maiden in her loose-fitting garment... whiter than the sister of the sons of Ibad. A maiden in the past Ramadan... cutting short conversation with flashing smiles.

The virtue of Ramadan is great, and its reward is immense; the meaning of its derivation from being a "burner of sins" indicates that, along with the Hadiths we have written.

Third: Allah obligated fasting the month of Ramadan, meaning: the duration of its crescent moon, and by it, the month was named; as it came in the Hadith: "If the month is obscured for you," meaning: the crescent moon, and it will follow. A poet said:

Two brothers from Najd in trust... and the month (crescent) is like a fingernail clipping. Until it became complete in its roundness... in four added to ten [nights] (2).

It was obligated upon us, when the crescent is obscured, to complete the count of Sha'ban as thirty days, and to complete the count of Ramadan as thirty days, so that we enter into worship with certainty and exit from it with certainty (3). He said in His Book: "And We revealed to you the message [the Qur'an] that you may make clear to the people what was sent down to them" [An-Nahl: 44].

The reliable Imams narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Fast upon seeing it [the crescent], and break the fast upon seeing it; if it is obscured for you, then complete the count [of the month]" (4). In another narration: "If the month is obscured for you, then count thirty" (5).

Mutarrif bin Abdullah bin Ash-Shikh-khir — one of the senior Tabi'un — and Ibn Qutaybah among the linguists, held the view, saying (6): Calculation is relied upon during cloudy weather by estimating the lunar mansions and considering their calculation for fasting Ramadan, even if it were clear (7) it would be seen; because of his saying, peace be upon him:

---

(1) He is Ru'bah bin Al-Ajjaj, and the two verses are in the supplement of his Diwan, p. 176. (2) We did not find its author, and Al-Mawardi cited it in "An-Nukat wal-Uyun" 1/249. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/28. (4) Narrated by Ahmad (9556), Al-

Bukhari (1909), and Muslim (1081): (18) from the Hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. (5) Narrated by Ahmad (9376), and Muslim (1081): (19) from the Hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. (6) See Al-Mufhim 3/138, Ikmal al-Mu'allim 4/18, and At-Tamhid 14/352. (7) In (M): "sahwan" (clear sky).

154 सूरा अल-बकराह: आयत 185

और इस बारे में कई विवरण हैं, जिनमें से सभी "महीने" (शहर) शब्द को छोड़ देते हैं। अरब कभी-कभी रमज़ान से "महीने" के उल्लेख को छोड़ देते थे। एक कवि ने कहा (1):

एक कन्या अपनी ढीली पोशाक में... इबाद के बेटों की बहन से भी गोरी। बीते रमज़ान में एक कन्या... मुस्कुराते हुए चमक के साथ बातचीत को कम करती हुई।

रमज़ान की फजीलत (महिमा) महान है, और इसका प्रतिफल विशाल है; इसके नाम की व्युत्पत्ति का अर्थ "पापों को जलाने वाला" होने से यह संकेत मिलता है, साथ ही उन हदीसों से भी जो हमने लिखी हैं।

तीसरा: अल्लाह ने रमज़ान के महीने के रोज़े अनिवार्य किए, यानी: इसके चाँद की अवधि, और इसी के आधार पर महीने का नाम रखा गया; जैसा कि हदीस में आया है: "यदि महीना तुम पर ओझल हो जाए," यानी: चाँद, और यह आगे आएगा। एक कवि ने कहा:

नज्द के दो भाई भरोसे में... और महीना (चाँद) नाखून की कतरन की तरह है। जब तक कि वह अपनी गोलाई में पूरा नहीं हो गया... दस में चार जोड़े जाने पर (यानी चौदहवीं रात) (2)।

चाँद के ओझल होने पर हम पर यह अनिवार्य किया गया है कि शाबान की गिनती तीस दिन पूरी करें, और रमज़ान की गिनती तीस दिन पूरी करें, ताकि हम विश्वास के साथ इबादत में प्रवेश करें और विश्वास के साथ उससे बाहर निकलें (3)। उन्होंने अपनी पुस्तक में कहा: "और हमने आपकी ओर यह उपदेश उतारा ताकि आप लोगों के लिए स्पष्ट कर दें जो उनकी ओर उतारा गया है" [अन-नहल: 44]।

भरोसेमंद इमामों ने नबी ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "उसे [चाँद] देखकर रोज़ा रखो, और उसे देखकर रोज़ा खोलो; अगर वह तुम पर ओझल हो जाए, तो गिनती पूरी करो" (4)। एक अन्य रिवायत में: "यदि महीना तुम पर ओझल हो जाए, तो तीस की गिनती करो" (5)।

मुतर्रिफ बिन अब्दुल्ला बिन अल-शिख-खीर - जो बड़े ताबेईन में से हैं - और भाषाविदों में से इब्न कुतैबा का यह विचार था, उन्होंने कहा (6): बादलों के समय चंद्रमा की मंजिलों का अनुमान लगाकर गणना पर भरोसा किया जाता है, और रमज़ान के रोज़े के लिए उनकी गणना का विचार किया जाता

है, यहाँ तक कि अगर आसमान साफ (7) होता तो वह दिखाई देता; क्योंकि नबी (स.अ.व.) के इस कथन के कारण:

---

(1) वह रूबा बिन अल-अज्जाज हैं, और ये दो पद उनके दीवान के परिशिष्ट, पृ. 176 में हैं। (2) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला, और अल-मावर्दी ने इसे "अन-नुकात वल-उयुन" 1/249 में उद्धृत किया है। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 1/28। (4) इसे अहमद (9556), अल-बुखारी (1909), और मुस्लिम (1081): (18) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (5) इसे अहमद (9376), और मुस्लिम (1081): (19) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (6) देखें अल-मुफ्हिम 3/138, इकमाल अल-मुअल्लिम 4/18, और अत-तम्हीद 14/352। (7) (म) में: "सहवन" (साफ आसमान)।

١٥٤ سورة البقرہ: آیت ١٨٥

اور اس بارے میں آثار بہت سے ہیں، وہ سب لفظ "شہر" (مہینہ) کو گرانے کے ساتھ ہیں۔ اور بسا اوقات عرب رمضان کے ساتھ مہینے کا ذکر حذف کر دیتے تھے، شاعر نے کہا (١):

ایک دوشیزہ اپنی کشادہ قمیض میں... بنو اباض کی بہن سے زیادہ سفید۔ پچھلے رمضان میں ایک دوشیزہ... جو مسکراہٹ کی چمک سے گفتگو منقطع کر دیتی تھی۔

اور رمضان کی فضیلت بہت عظیم ہے، اور اس کا ثواب بہت بڑا ہے، اس کے اشتقاق کا معنی اس کے گناہوں کو جلانے والا ہونے پر دلالت کرتا ہے، اور وہ احادیث بھی جو ہم نے لکھی ہیں۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ نے رمضان کے مہینے کے روزے فرض کیے، یعنی: اس کے چاند کی مدت، اور اسی کی وجہ سے مہینے کا نام رکھا گیا؛ جیسا کہ حدیث میں آیا ہے: "اگر تم پر مہینہ چھپ جائے"، یعنی: چاند، اور یہ آگے آئے گا، اور شاعر نے کہا:

نجد کے دو بھائی باہمی اعتماد پر... اور مہینہ (چاند) ناخن تراش کی طرح (باریک) ہے۔ یہاں تک کہ وہ اپنی گولائی میں کامل ہو گیا... دس پر چار زائد [راتوں] میں (٢)۔

اور ہلال (چاند) کے بادلوں میں چھپ جانے کی صورت میں ہم پر شعبان کی گنتی تیس دن پوری کرنا فرض کیا گیا ہے، اور رمضان کی گنتی تیس دن پوری کرنا، تاکہ ہم یقین کے ساتھ عبادت میں داخل ہوں اور یقین کے ساتھ اس سے نکلیں (٣)، چنانچہ اللہ نے اپنی کتاب میں فرمایا: "اور ہم نے آپ کی طرف یہ ذکر (قرآن) نازل کیا تاکہ آپ لوگوں کے لیے واضح کر دیں جو ان کی طرف نازل کیا گیا ہے" [النحل: ٤٤]۔

اور ثقہ ائمہ نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "چاند دیکھ کر روزہ رکھو اور چاند دیکھ کر ہی افطار کرو؛ اگر تم پر بادل چھا جائیں تو گنتی پوری کرو" (٤)۔ ایک روایت میں ہے: "اگر تم پر مہینہ چھپ جائے تو تیس کی گنتی پوری کرو" (٥)۔

اور مطرف بن عبد اللہ بن الشخیر - جو کہ کبار تابعین میں سے ہیں - اور ماہرین لغت میں سے ابن قتیبہ اس طرف گئے ہیں، ان دونوں نے کہا (٦): بادلوں کے وقت منازل کے اندازے کے مطابق حساب پر بھروسہ کیا جائے گا، اور رمضان کے روزے میں اس حساب کا اعتبار کیا جائے گا، یہاں تک کہ اگر آسمان صاف (٧) ہوتا تو وہ نظر آ جاتا؛ کیونکہ آپ علیہ السلام کا فرمان ہے:

---

(١) یہ رؤبہ بن العجاج ہے، اور یہ دو شعر اس کے دیوان کے ضمیمہ ص ١٧٦ میں ہیں۔ (٢) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہو سکا، اور الماوردی نے اسے النکت والعیون ٢٤٩/١ میں ذکر کیا ہے۔ (٣) احکام القرآن لابن العربی ٢٨/١۔ (٤) اسے احمد (٩٥٥٦)، بخاری (١٩٠٩)، اور مسلم (١٠٨١): (١٨) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٥) اسے احمد (٩٣٧٦)، اور مسلم (١٠٨١): (١٩) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٦) دیکھیے المفہم ١٣٨/٣، اکمال المعلم ١٨/٤، اور التمہید ٣٥٢/١٤۔ (٧) (م) میں: "صحواً" ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 (155)

"If it is obscured from you, then determine its measure" (1), meaning: deduce it from its phases, and estimate the completion (2) of the month by its calculation.

The majority said: The meaning of "determine its measure" is: complete the period; as explained by the Hadith of Abu Hurairah: "Complete the number [of days]."

Al-Dawudi mentioned that it was said regarding the meaning of His saying: "determine its measure": meaning: estimate the phases [of the moon]. We do not know anyone who said this except some companions of Ash-Shafi'i, that the word of astronomers (3) is taken into account in this, but consensus is an argument against them (4).

Ibn Nafi' narrated from Malik concerning a leader who does not fast upon seeing the crescent nor breaks his fast upon seeing it, but only fasts and breaks his fast based on calculation: he is not to be followed or imitated.

Ibn al-Arabi said (5): "Some of our companions have slipped and narrated from Ash-Shafi'i that he said: 'Calculation is relied upon', which is a stumble for which there is no recovery (6)."

Fourth: Malik and Ash-Shafi'i differed on whether the Ramadan crescent is established by the testimony of one or two witnesses. Malik said: The testimony of one is not accepted, because it is testimony regarding a crescent moon, and no less than two are accepted for it, following the principle of testimony for the crescents of Shawwal and Dhu al-Hijjah.

Ash-Shafi'i and Abu Hanifa said: The [testimony of] one is accepted (7); due to what Abu Dawood (8) narrated from Ibn Umar, who said: "People looked for the crescent, so I informed the Messenger of Allah (peace be upon him) that I had seen it, so he fasted and ordered [others to do so]."

(1) This is part of a Hadith from Ibn Umar (may Allah be pleased with both of them), narrated by Ahmad (4488), Al-Bukhari (1906), and Muslim (1080). (2) In manuscript (M): completion [itmam]. (3) See Al-Istidhkar 10/18, 19, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/82. (4) In manuscripts (D), (Dh), and (Zha): against him. (5) In his Ahkam al-Qur'an 1/82. (6) In (Kh): it is not said, and in (Zha): no lagha, which is a word used to pray for someone who stumbles, meaning "rise up". Al-Lisan (la'a). (7) See Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 1/202, 203, and Al-Tamhid 14/354, and Al-Istidhkar 10/26. (8)

Sunan Abi Dawood (2342). (9) In (D), (Z), and (M): I informed the Messenger of Allah of it.

सूरह अल-बकराह: आयत 185 (155)

"यदि वह तुम पर छिप जाए, तो उसका माप निर्धारित करो" (1), अर्थात: उसकी मंजिलों (चरणों) से उस पर प्रमाण प्राप्त करो, और गणना द्वारा महीने की पूर्णता (2) का अनुमान लगाओ।

बहुमत (जम्हूर) ने कहा: "उसका माप निर्धारित करो" का अर्थ है: अवधि को पूरा करो; जैसा कि अबू हुरैरा की हदीस द्वारा समझाया गया है: "संख्या [दिनों की] पूरी करो।"

अल-दाउदी ने उल्लेख किया कि उनके इस कथन के अर्थ के बारे में कहा गया था: "उसका माप निर्धारित करो": यानी: मंजिलों (चंद्रमा के चरणों) का अनुमान लगाओ। हम नहीं जानते कि शफीई के कुछ साथियों के अलावा किसी और ने ऐसा कहा हो, कि इसमें ज्योतिषियों (खगोलविदों) की बात (3) मानी जाती है, जबकि सर्वसम्मति (इज्मा) उनके विरुद्ध एक दलील (4) है।

इब्न नाफे ने मलिक से उस शासक के बारे में रिवायत की है जो न तो चाँद देखकर रोजा रखता है और न ही उसे देखकर रोजा तोड़ता है, बल्कि केवल गणना के आधार पर रोजा रखता और तोड़ता है: उसका अनुसरण नहीं किया जाएगा और न ही उसके पीछे चला जाएगा।

इब्न अल-अरबी ने कहा (5): "हमारे कुछ साथियों ने गलती की और शफीई से रिवायत की कि उन्होंने कहा: 'गणना पर भरोसा किया जाता है', जो कि एक ऐसी गिरावट है जिससे कोई उबरना नहीं है (6)।"

चौथी बात: मलिक और शफीई के बीच इस बात पर मतभेद था कि क्या रमजान का चाँद एक गवाह या दो गवाहों की गवाही से साबित होता है। मलिक ने कहा: एक की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी; क्योंकि यह चाँद के बारे में गवाही है, और इसके लिए दो से कम स्वीकार नहीं किए जाते, जैसा कि शव्वाल और ज़ुल-हिज्जा के चाँद की गवाही का मूल नियम है।

शफीई और अबू हनीफ़ा ने कहा: एक [की गवाही] स्वीकार की जाएगी (7); उस रिवायत के कारण जो अबू दाऊद (8) ने इब्न उमर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "लोगों ने चाँद देखने की कोशिश की, तो मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को बताया कि मैंने इसे देखा है, तो उन्होंने रोज़ा रखा और [दोनों को भी] आदेश दिया।"

(1) यह इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस का एक हिस्सा है, जिसे अहमद (4488), बुखारी (1906) और मुस्लिम (1080) ने रिवायत किया है। (2) (म) में: इत्तमाम (पूर्ण करना)। (3)

अल-इस्तिज़कार 18/10, 19, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 82/1 देखें। (4) (द), (ज़ाल) और (ज़ो) में: उस पर (अलैहि)। (5) उनकी अहकाम अल-कुरान 82/1 में। (6) (ख़ा) में: यह नहीं कहा जाता है, और (ज़ो) में: ला लगा, जो गिरने वाले के लिए दुआ का शब्द है, जिसका अर्थ है 'उठना'। अल-लिसान (ल'आ)। (7) अल-जस्सास की अहकाम अल-कुरान 1/202, 203, और अल-तम्हीद 14/354, और अल-इस्तिज़कार 26/10 देखें। (8) सुनन अबू दाऊद (2342)। (9) (द), (ज़) और (म) में: मैंने अल्लाह के रसूल को इसके बारे में सूचित किया।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۵ (۱۵۵)

«فإن أُغمي عليكم فاقدُرُوا له» (۱)، یعنی: اس کی منزلوں سے اس پر استدلال کرو، اور اس کے حساب سے مہینے کی تکمیل (۲) کا اندازہ لگاؤ۔

جمہور نے کہا: «فاقدُرُوا له» کا مطلب ہے: مقدار کو پورا کرو؛ ابو ہریرہ کی حدیث اس کی وضاحت کرتی ہے: «فأكملوا العِدَّةَ» (پس گنتی پوری کرو)۔

داؤدی نے ذکر کیا کہ ان کے اس قول کے بارے میں کہا گیا: «فاقدُرُوا له»: یعنی: منزلوں کا اندازہ کرو، اور ہم نہیں جانتے کہ شافعی کے بعض اصحاب کے علاوہ کسی نے یہ کہا ہو کہ اس میں منجمین (ماہرین فلکیات) کے قول (۳) کا اعتبار کیا جاتا ہے، جبکہ اجماع ان پر حجت (٤) ہے۔

ابن نافع نے مالک سے اس امام کے بارے میں روایت کی ہے جو نہ چاند دیکھ کر روزہ رکھتا ہے اور نہ اسے دیکھ کر افطار کرتا ہے، بلکہ صرف حساب پر روزہ رکھتا اور افطار کرتا ہے: اس کی اقتدا نہیں کی جائے گی اور نہ ہی اس کی پیروی کی جائے گی۔

ابن العربی نے کہا (٥): "ہمارے بعض اصحاب سے لغزش ہوئی اور انہوں نے شافعی سے حکایت کی کہ انہوں نے کہا: حساب پر بھروسہ کیا جاتا ہے، اور یہ ایسی ٹھوکر ہے جس کی کوئی تلافی نہیں (٦)۔"

چوتھی بات: مالک اور شافعی کے درمیان اختلاف ہوا کہ کیا رمضان کا چاند ایک گواہ کی گواہی سے ثابت ہوتا ہے یا دو کی، مالک نے کہا: اس میں ایک کی گواہی قبول نہیں کی جائے گی؛ کیونکہ یہ ہلال پر گواہی ہے، پس اس میں دو سے کم قبول نہیں کی جائے گی، اس کی اصل شوال اور ذوالحجہ کے ہلال پر گواہی ہے۔

شافعی اور ابو حنیفہ نے کہا: ایک کی گواہی قبول کی جائے گی (٧)؛ اس کی وجہ سے جو ابو داؤد (٨) نے ابن عمر سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: "لوگوں نے چاند دیکھنے کی کوشش کی، تو میں نے رسول اللہ ﷺ کو بتایا کہ میں نے اسے دیکھا ہے، تو آپ ﷺ نے روزہ رکھا اور حکم دیا"

(١) یہ ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث کا ایک حصہ ہے جسے احمد (٤٤٨٨)، بخاری (١٩٠٦)، اور مسلم (١٠٨٠) نے روایت کیا ہے۔ (٢) (م) میں: إتمام۔ (٣) دیکھئے الاستذکار ١٨/١٠، ١٩، اور احکام القرآن لابن العربی ٨٢/١۔ (٤) (د)، (ذ) اور (ظ) میں: علیہ۔ (٥) ان کی کتاب احکام القرآن ٨٢/١ میں۔ (٦) (خ) میں: لا یقالھا، اور (ظ) میں: لا لغا، اور یہ ایسا کلمہ ہے جو ٹھوکر کھانے والے کے لیے دعا کے طور پر بولا جاتا ہے، اس کا معنی ہے بلند ہونا۔ اللسان (لعا)۔ (٧) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ٢٠٢/١، ٢٠٣، والتمہید ١٤/٣٥٤، والاستذکار ٢٦/١٠۔ (٨) سنن ابی داؤد (٢٣٤٢)۔ (٩) (د)، (ز) اور (م) میں: فأخبرت به رسول الله.

...the people with its fasting. Ad-Daraqutni (1) narrated it and said: Marwan bin Muhammad was unique in narrating it from Ibn Wahb, and he is trustworthy.

Ad-Daraqutni (2) narrated that a man testified before Ali bin Abi Talib regarding the sighting of the crescent moon of Ramadan, so he fasted - I think he said: and he ordered the people to fast - and said: "I would rather fast a day of Sha'ban than break the fast for a day of Ramadan (3)."

Al-Shafi'i (4) said: If the general public does not see the crescent moon of the month of Ramadan, and a just man sees it, I consider accepting him based on tradition and precaution. Later, Al-Shafi'i said: Only two witnesses are permissible for Ramadan. Al-Shafi'i said: Some of our companions said: I do not accept regarding it except two witnesses, which is the analogy for everything hidden.

Fifth: They differed regarding the one who sees the crescent of Ramadan alone or the crescent of Shawwal. Al-Rabi' (5) narrated from Al-Shafi'i: Whoever sees the crescent of Ramadan alone should fast, and whoever sees the crescent of Shawwal alone should break his fast (6), and he should conceal that.

Ibn Wahb narrated from Malik regarding the one who sees the crescent of Ramadan alone that he should fast; because he should not break the fast while knowing that day is from the month of Ramadan. And whoever sees the crescent of Shawwal alone should not break the fast; because people would suspect those who are not trustworthy among them of breaking the fast, then those would say when discovered: "We have seen the crescent."

Ibn al-Mundhir said: Al-Layth bin Sa'd and Ahmad bin Hanbal said this. Ata and Ishaq said: He neither fasts nor breaks the fast (7). Ibn al-Mundhir said: He fasts and breaks the fast.

(1) Sunan al-Daraqutni 2/156. (2) Sunan al-Daraqutni 2/170, and it is from the hadith of Fatima bint al-Hussein, may Allah be pleased with her. (3) In (M): that I. (4) In Al-Umm 2/80, 81. (5) Ibn Sulayman bin Abd al-Jabbar bin Kamil, Abu Muhammad al-Muradi, their mawla, the Egyptian, the great jurist, companion of Imam al-Shafi'i, and transmitter of his knowledge, and the head of the muezzins at the Fustat Mosque, died in the year (270 AH). Al-Siyar 12/587. (6) In (M): let him break fast. (7) Al-Muwatta 1/287, At-Tamhid 14/355, Al-Istidhkar 10/24, 25, and Al-Mufhim 3/139.

सूरह अल-बक़रह: आयत 185 | 156

...लोगों को इसके उपवास के साथ। अल-दराकूतनी (1) ने इसे वर्णित किया और कहा: मरवान बिन मुहम्मद इसे इब्न वहाब से वर्णित करने में अकेले थे, और वह विश्वसनीय हैं।

अल-दराकूतनी (2) ने वर्णन किया कि एक व्यक्ति ने अली बिन अबी तालिब के सामने रमजान के चाँद को देखने की गवाही दी, तो उन्होंने उपवास किया - मुझे लगता है कि उन्होंने कहा: और उन्होंने लोगों को उपवास करने का आदेश दिया - और कहा: "रमजान के एक दिन का उपवास छोड़ने के बजाय शाबान के एक दिन का उपवास रखना मुझे अधिक प्रिय है (3)।"

अल-शफ़ई (4) ने कहा: यदि आम जनता रमजान के महीने का चाँद नहीं देख पाती है, और एक न्यायप्रिय व्यक्ति इसे देख लेता है, तो मैं परंपरा और सावधानी के आधार पर उसे स्वीकार करना उचित समझता हूँ। बाद में, अल-शफ़ई ने कहा: रमजान के लिए केवल दो गवाह ही मान्य हैं। अल-शफ़ई ने कहा: हमारे कुछ साथियों ने कहा: मैं इसके बारे में दो गवाहों के अलावा किसी को स्वीकार नहीं करता, जो कि हर छिपी हुई चीज़ के लिए समानता (क़यास) है।

पाँचवाँ: वे इस बारे में मतभेद रखते थे कि जो अकेले रमजान का चाँद देखता है या शव्वाल का चाँद देखता है। अल-रबी (5) ने अल-शफ़ई से वर्णित किया: जो अकेले रमजान का चाँद देखता है उसे उपवास रखना चाहिए, और जो अकेले शव्वाल का चाँद देखता है उसे अपना उपवास तोड़ देना चाहिए (6), और उसे इसे छिपाना चाहिए।

इब्न वहाब ने मलिक से उस व्यक्ति के बारे में वर्णन किया जो अकेले रमजान का चाँद देखता है कि वह उपवास रखे; क्योंकि उसे उपवास नहीं तोड़ना चाहिए जबकि वह जानता है कि वह दिन रमजान के महीने का है। और जो अकेले शव्वाल का चाँद देखता है उसे उपवास नहीं तोड़ना चाहिए; क्योंकि लोग उन लोगों पर शक करेंगे जो उनमें विश्वसनीय नहीं हैं कि वे उपवास तोड़ रहे हैं, फिर पकड़े जाने पर वे कहेंगे: "हमने चाँद देखा है।"

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: अल-लैथ बिन साद और अहमद बिन हनबल ने यही कहा। अता और इसहाक ने कहा: वह न तो उपवास रखेगा और न ही उपवास तोड़ेगा (7)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: वह उपवास रखता है और उपवास तोड़ता है।

(1) सुनन अल-दराकूतनी 2/156। (2) सुनन अल-दराकूतनी 2/170, और यह फातिमा बिंत अल-हुसैन (रजि.) की हदीस से है। (3) (M) में: कि मैं। (4) अल-उम्म 2/80, 81 में। (5) इब्न सुलेमान बिन अब्दुल जब्बार बिन कामिल, अबू मुहम्मद अल-मुरादी, उनके मौला, मिस्रवासी, महान फकीह, इमाम अल-शफ़ई के साथी और उनके ज्ञान के वाहक, और फुस्तात मस्जिद के मुअज्जिनों के शेख, वर्ष (270 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 12/587। (6) (M) में: उसे इफ्तार करने दें। (7) अल-मुवत्ता 1/287, अल-तमहीद 14/355, अल-इस्तिधकार 10/24, 25, और अल-मुफ्हिम 3/139।

...لوگوں کو اس کے روزے کے ساتھ اور اسے الدارقطنی (۱) نے نکالا ہے اور کہا: مروان بن محمد ابن وہب سے اسے روایت کرنے میں منفرد ہیں، اور وہ ثقہ ہیں۔

الدارقطنی (۲) نے روایت کی کہ ایک شخص نے علی بن ابی طالب کے سامنے رمضان کا چاند دیکھنے کی گواہی دی تو انہوں نے روزہ رکھا - میرا خیال ہے کہ انہوں نے کہا: اور لوگوں کو روزہ رکھنے کا حکم دیا - اور کہا: "شعبان کا ایک دن روزہ رکھنا مجھے رمضان کا ایک دن افطار کرنے (روزہ نہ رکھنے) سے زیادہ پسند ہے (۳)۔"

شافعی (۴) نے کہا: اگر عام لوگوں کو رمضان کا چاند نظر نہ آئے، اور اسے ایک عادل شخص دیکھ لے، تو میں اثر اور احتیاط کی بنا پر اسے قبول کرنا بہتر سمجھتا ہوں۔ اور شافعی نے بعد میں کہا: رمضان کے معاملے میں دو گواہوں کے بغیر جائز نہیں ہے۔ شافعی نے کہا: ہمارے بعض اصحاب نے کہا: میں اس پر دو گواہوں کے سوا کسی کو قبول نہیں کرتا، اور یہی ہر غائب چیز پر قیاس ہے۔

پانچویں بات: ان لوگوں کے بارے میں اختلاف ہوا جنہوں نے اکیلے رمضان کا چاند دیکھا یا شوال کا چاند دیکھا۔ ربیع (۵) نے شافعی سے روایت کی: جس نے اکیلے رمضان کا چاند دیکھا وہ روزہ رکھے، اور جس نے اکیلے شوال کا چاند دیکھا وہ افطار کرے (روزہ نہ رکھے) (۶)، اور اسے چھپائے۔

ابن وہب نے مالک سے اس شخص کے بارے میں روایت کی جو اکیلے رمضان کا چاند دیکھتا ہے کہ وہ روزہ رکھے؛ کیونکہ اسے افطار کرنا مناسب نہیں جبکہ وہ جانتا ہے کہ وہ دن رمضان کے

مہینے کا ہے۔ اور جس نے اکیلے شوال کا چاند دیکھا وہ افطار نہ کرے؛ کیونکہ لوگ ان لوگوں پر تہمت لگائیں گے جو ان میں امانت دار نہیں ہیں کہ انہوں نے روزہ توڑ دیا، پھر جب وہ پکڑے جائیں گے تو کہیں گے: "ہم نے چاند دیکھا تھا۔"

ابن المنذر نے کہا: لیث بن سعد اور احمد بن حنبل نے یہی کہا ہے۔ عطا اور اسحاق نے کہا: وہ نہ روزہ رکھے گا اور نہ افطار کرے گا (۷)۔ ابن المنذر نے کہا: وہ روزہ رکھے گا اور افطار کرے گا۔

(۱) سنن الدارقطنی ۱۵۶/۲۔ (۲) سنن الدارقطنی ۱۷۰/۲، اور یہ فاطمہ بنت الحسین رضی اللہ عنہا کی حدیث سے ہے۔ (۳) (م) میں: کہ میں۔ (۴) الام ۸۰/۲، ۸۱ میں۔ (۵) ابن سلیمان بن عبد الجبار بن کامل، ابو محمد المرادی، ان کے مولیٰ، مصری، بڑے فقیہ، امام شافعی کے شاگرد اور ان کے علم کے راوی، اور مسجد فسطاط کے موذنوں کے شیخ، وفات ۲۷۰ھ السیر ۵۸۷/۱۲۔ (۶) (م) میں: پس اسے افطار کرنا چاہیے۔ (۷) الموطأ ۲۸۷/۱، التمهید ۳۵۵/۱۴، الاستذکار ۲۴/۱۰، ۲۵، اور المفہم ۱۳۹/۳۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 [Page] 157

Sixth: They differed if a reporter informs about the sighting of another country; it is either near or far. If it is near, the ruling is the same. If it is far, then for the people of each country is their own sighting. This was narrated from Ikrimah, Al-Qasim, and Salim, and it was narrated from Ibn Abbas, and this was the opinion of Ishaq, and Al-Tirmidhi pointed to it (1) where he titled a chapter: "For the people of each country is their own sighting."

Others said: If it is established among people that the residents of a country have seen it, then they must make up for what they broke their fast on. This was stated by Al-Layth bin Sa'd and Al-Shafi'i. Ibn Al-Mundhir said: I do not know it except as the saying of Al-Muzani and the Kufan [Abu Hanifa] (2).

I say: Al-Kiya Al-Tabari mentioned in his book "Ahkam al-Qur'an" (3): And the companions of Abu Hanifa agreed that if the people of one country fast thirty days based on a sighting, and the people of another country fast twenty-nine days, then those who fasted twenty-nine (4) must make up one day. But the companions of Al-Shafi'i do not hold this view, as moon-sighting horizons (matali') in different countries can vary. The argument of Abu Hanifa's companions is the Almighty's saying: {and so that you may complete the number} [Al-Baqarah: 185], and it was established by the sighting of the people of one country that the number is thirty, so it became obligatory for these people to complete it. Their opponents argue with his ﷺ saying: "Fast at its sighting and break fast at its sighting" the Hadith (5), and that necessitates considering the habit of each people in their own country.

Abu Umar (6) narrated a consensus that sighting is not observed in far-off countries, such as Andalusia from Khorasan. He said: For each country is its sighting, except for what was like a major city and those Muslim lands that are close to each other.

(1) In his Sunan before Hadith (693). It occurred in some copies: Al-Bukhari instead of Al-Tirmidhi, which is an error, and the corrected version is from Al-Mufhim 3/143. Muslim also titled a chapter: "Clarifying that for each country is its sighting," before Hadith (1087), and the author will mention it soon; see Ikmal al-Mu'allim 4/11. (2) See Al-Tamhid 14/356, Al-Istidhkar 10/29, and Al-Mufhim 3/143. (3) 1/70. (4) In (D) and (M): twenty-nine days. (5) Previously mentioned in the third issue. (6) In Al-Istidhkar 10/30.

सूरह अल-बकरा: आयत 185 [पृष्ठ] 157

छठा: उन्होंने मतभेद किया यदि कोई सूचना देने वाला किसी दूसरे देश के चाँद देखने की सूचना दे; तो वह या तो निकट होगा या दूर। यदि वह निकट है, तो नियम एक ही है। यदि वह दूर है, तो प्रत्येक देश के निवासियों के लिए उनका अपना चाँद देखना है। यह इकरीमा, अल-कासिम और सालिम से वर्णित है, और यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है, और इशाक ने भी यही कहा है, और अल-तिर्मिज़ी ने इसकी ओर संकेत किया है (1) जहाँ उन्होंने एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "प्रत्येक देश के निवासियों के लिए उनका अपना चाँद देखना है।"

दूसरों ने कहा: यदि लोगों के बीच यह सिद्ध हो जाए कि किसी देश के निवासियों ने इसे देखा है, तो उन पर उन दिनों की कज़ा (भरपाई) करना अनिवार्य है जिनमें उन्होंने रोज़ा नहीं रखा। लैथ बिन साद और अल-शाफ़ई ने ऐसा ही कहा है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: मैं इसे अल-मुज़ानी और कुफ़ी [अबू हनीफ़ा] के कथन के अलावा कुछ नहीं जानता (2)।

मैं कहता हूँ: अल-किया अल-तबरी ने अपनी पुस्तक "अहकाम अल-क़ुरआन" (3) में उल्लेख किया है: और अबू हनीफ़ा के साथियों ने इस पर सहमति व्यक्त की है कि यदि एक देश के लोग चाँद देखकर तीस दिन रोज़ा रखते हैं, और दूसरे देश के लोग उनतीस दिन रोज़ा रखते हैं, तो उन लोगों पर जिन्होंने उनतीस (4) रोज़े रखे, एक दिन की कज़ा अनिवार्य है। लेकिन अल-शाफ़ई के साथी ऐसा नहीं मानते; क्योंकि विभिन्न देशों में चाँद निकलने के स्थान (मताले) अलग-अलग हो सकते हैं। अबू हनीफ़ा के साथियों का तर्क अल्लाह तआला का यह कथन है: {ताकि तुम गिनती पूरी कर सको} [अल-बकरा: 185], और एक देश के लोगों के देखने से यह सिद्ध हो गया कि गिनती तीस है, इसलिए इन लोगों पर इसे पूरा करना अनिवार्य हो गया। उनके विरोधी उनके ﷺ के इस कथन से तर्क देते हैं: "चाँद देखकर रोज़ा रखो और चाँद देखकर रोज़ा खोलो" हदीस (5), और यह प्रत्येक समुदाय की अपने देश की रीति पर विचार करना आवश्यक बनाता है।

अबू उमर (6) ने एक आम सहमति (इज्मा) का वर्णन किया है कि दूर के देशों में चाँद देखने का ध्यान नहीं रखा जाता, जैसे खुरासान से अंदालुस। उन्होंने कहा: प्रत्येक देश के लिए उनका अपना चाँद देखना है, सिवाय उनके जो बड़े शहर के समान हों और मुसलमानों के वे देश जो एक-दूसरे के निकट हों।

(1) अपनी सुनन में हदीस (693) से पहले। कुछ प्रतियों में यह इस प्रकार आया है: अल-तिर्मिज़ी के स्थान पर अल-बुखारी, जो एक त्रुटि है, और सही पाठ अल-मुफ्हिम 3/143 से है। मुस्लिम ने भी एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "यह स्पष्ट करने का अध्याय कि प्रत्येक देश के लिए उनका अपना चाँद देखना है," हदीस (1087) से पहले, और लेखक जल्द ही इसका उल्लेख करेंगे; इकमल अल-मुअल्लिम 4/11 देखें। (2) अल-तमहीद 14/356, अल-इस्तिज़कार 10/29, और अल-मुफ्हिम 3/143 देखें। (3) 1/70. (4) (द) और (म) में: उनतीस दिन। (5) तीसरे मसले में पहले आ चुका है। (6) अल-इस्तिज़कार 10/30 में।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۵ [صفحہ] ۱۵۷

چھٹی بات: اگر کوئی شخص کسی دوسرے ملک میں چاند دیکھے جانے کی اطلاع دے تو علما میں اختلاف ہے؛ یا تو وہ ملک قریب ہوگا یا دور۔ اگر قریب ہو تو حکم ایک ہی ہے، اور اگر دور ہو تو ہر ملک کے باشندوں کے لیے ان کی اپنی رؤیت (چاند دیکھنا) معتبر ہے۔ یہ عکرمہ، قاسم اور سالم سے مروی ہے، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بھی مروی ہے، اور اسحاق رحمہ اللہ بھی اسی کے قائل ہیں، اور اسی کی طرف امام ترمذی رحمہ اللہ نے اشارہ کیا ہے (۱) جہاں انہوں نے باب باندھا ہے: "ہر شہر والوں کے لیے ان کی اپنی رؤیت ہے"۔

کچھ دوسرے لوگوں نے کہا کہ اگر لوگوں کے ہاں یہ ثابت ہو جائے کہ کسی شہر کے لوگوں نے چاند دیکھ لیا ہے، تو ان پر ان روزوں کی قضا لازم ہے جو انہوں نے چھوڑے۔ لیث بن سعد اور امام شافعی نے یہی کہا ہے۔ ابن المنذر کہتے ہیں: میں اسے صرف مزنی اور کوفی (امام ابوحنیفہ) کا قول ہی جانتا ہوں (۲)۔

میں کہتا ہوں: الکیا طبری نے اپنی کتاب "احکام القرآن" میں ذکر کیا ہے (۳): اور اصحابِ ابوحنیفہ کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر کسی شہر کے لوگ چاند کی رؤیت کی بنیاد پر تیس روزے رکھیں، اور دوسرے شہر کے لوگ انتیس روزے رکھیں، تو انتیس (٤) روزے رکھنے والوں پر ایک دن کی قضا لازم ہے۔ جبکہ اصحابِ شافعی کی رائے یہ نہیں ہے؛ کیونکہ مختلف ممالک میں مطالع (چاند نکلنے کے مقامات) کا مختلف ہونا ممکن ہے۔ اصحابِ ابوحنیفہ کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ} (تاکہ تم گنتی پوری کر لو)، اور ایک شہر والوں کی رؤیت سے یہ ثابت ہو گیا کہ گنتی تیس ہے، لہذا ان پر اسے پورا کرنا واجب ہو گیا۔ ان کے مخالفین آپ ﷺ کے اس ارشاد سے

استدلال کرتے ہیں: "چاند دیکھ کر روزہ رکھو اور چاند دیکھ کر روزہ افطار کرو" الحدیث (٥)، اور یہ ہر قوم کی اپنے ملک میں رائج عادت کے اعتبار کو واجب کرتا ہے۔

ابو عمر (٦) نے اجماع نقل کیا ہے کہ دور دراز کے ممالک میں رؤیت کا اعتبار نہیں کیا جائے گا، جیسے خراسان سے اندلس۔ انہوں نے کہا: ہر شہر کے لیے ان کی اپنی رؤیت ہے، سوائے ان شہروں کے جو کسی بڑے صوبے کی طرح ہوں، اور مسلمانوں کے وہ علاقے جو ایک دوسرے کے قریب ہوں۔

(١) اپنی سنن میں حدیث (٦٩٣) سے پہلے۔ نسخوں میں غلطی سے ترمذی کی جگہ بخاری آ گیا ہے، اور درست وہی ہے جو "المفہم" ٣/١٤٣ میں ہے۔ امام مسلم نے بھی باب باندھا ہے: "اس بات کی وضاحت کا باب کہ ہر شہر والوں کے لیے ان کی اپنی رؤیت ہے"، حدیث (١٠٨٧) سے پہلے، اور مصنف عنقریب اسے ذکر کریں گے، دیکھیے اکمال المعلم ٤/١١۔ (٢) دیکھیے التمہید ١٤/٣٥٦، الاستذکار ١٠/٢٩، اور المفہم ٣/١٤٣۔ (٣) ١/٧٠۔ (٤) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: "انتیس دن"۔ (٥) تیسرے مسئلہ میں گزر چکا ہے۔ (٦) الاستذکار ١٠/٣٠ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 158

Muslim (1) narrated from Kurayb that Umm al-Fadl bint al-Harith sent him to Mu'awiyah in Sham (Greater Syria). He said: I arrived in Sham and fulfilled her need. Ramadan began while I was in Sham, and I saw the crescent moon on Friday night. Then I came to Medina at the end of the month, and Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with both of them) asked me, then he mentioned the crescent. He asked: When did you see the crescent? I said: We saw it on Friday night. He asked: Did you see it yourself? I said: Yes, and the people saw it and fasted, and Mu'awiyah fasted. He said: But we saw it on Saturday night, so we will continue to fast until we complete thirty days or see it. I asked: Is the sighting of Mu'awiyah and his fasting not sufficient for you? He replied: No, this is how the Messenger of Allah (ﷺ) commanded us. Our scholars said (2): Ibn Abbas's statement "This is how the Messenger of Allah (ﷺ) commanded us" is an explicit statement attributing this to the Prophet (ﷺ) and his command. It is proof that if regions are far apart, like the distance between Sham and Hijaz, then it is obligatory for the people of each region to act according to their own sighting, not the sighting of others, even if it is established before the Great Imam, as long as he does not compel people to follow it. If he does compel them, it is not permissible to disagree with him. Al-Kiya al-Tabari (3) said: Regarding his statement: "This is how the Messenger of Allah (ﷺ) commanded us," it was said (4): It is possible that he interpreted the saying of the Messenger of Allah (ﷺ): "Fast upon seeing it (the moon) and break your fast upon seeing it." Ibn al-Arabi said: There is disagreement regarding the interpretation of Ibn Abbas. It was said: He rejected it because it was a solitary report, and it was said: He rejected it because horizons differ in moon-sighting points (matali'); and this is the correct view, because Kurayb did not testify as a witness, but rather informed of a ruling established by testimony. There is no disagreement that a solitary report is sufficient for a ruling that has been established. An example of this is if it were established that the moon appeared on Friday night in Aghmat, but appeared in Seville on Saturday night. Thus, the people of each region would have their own sighting, because the star Canopus (Suhail) is visible from Aghmat but not from Seville, and this indicates a difference in moon-sighting points (5).

---

(1) Number (1087), and it is in Musnad Ahmad (2789). (2) Al-Mufhim 3/142. (3) In Ahkam al-Qur'an 1/71. (4) His statement: "It was said" is not in (m). (5) Ahkam al-Qur'an 1/84. Aghmat: a region in the land of the Berbers in the Maghreb near

Marrakech. Seville: a large, great city in Al-Andalus. Mu'jam al-Buldan. Suhail: a star; upon its rising, fruits ripen and the summer heat ends. Al-Qamus (Sahl).

सूरह अल-बक़रह: आयत 185 158

मुस्लिम (1) ने कुरैब से रिवायत की है कि उम्म अल-फदल बिन्त अल-हारिस ने उन्हें शाम (सीरिया) में मुआविया के पास भेजा था। उन्होंने कहा: मैं शाम पहुँचा और उनकी ज़रूरत पूरी की। मेरे शाम में रहते हुए ही रमज़ान शुरू हो गया, और मैंने जुमे की रात को चाँद देखा। फिर मैं महीने के अंत में मदीना आया, तो अब्दुल्ला बिन अब्बास (अल्लाह उन दोनों से खुश हो) ने मुझसे पूछा, फिर चाँद का ज़िक्र किया। उन्होंने पूछा: तुमने चाँद कब देखा था? मैंने कहा: हमने जुमे की रात को देखा था। उन्होंने पूछा: क्या तुमने खुद उसे देखा था? मैंने कहा: हाँ, और लोगों ने भी देखा और रोज़ा रखा, और मुआविया ने भी रोज़ा रखा। उन्होंने कहा: लेकिन हमने उसे शनिवार की रात को देखा, इसलिए हम तब तक रोज़ा रखते रहेंगे जब तक कि तीस दिन पूरे न हो जाएँ या हम उसे देख न लें। मैंने पूछा: क्या मुआविया का चाँद देखना और उनका रोज़ा रखना आपके लिए काफी नहीं है? उन्होंने कहा: नहीं, अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने हमें इसी तरह हुक्म दिया था। हमारे विद्वानों ने कहा (2): इब्न अब्बास का यह कहना कि "अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने हमें इसी तरह हुक्म दिया था", एक स्पष्ट कथन है कि उन्होंने इसे पैगंबर (ﷺ) और उनके आदेश से जोड़ा है। यह इस बात का प्रमाण है कि यदि क्षेत्र दूर-दूर हों, जैसे शाम और हिजाज़ के बीच की दूरी, तो प्रत्येक क्षेत्र के लोगों के लिए अनिवार्य है कि वे अपने स्वयं के चाँद देखने पर अमल करें, न कि दूसरों के देखने पर, भले ही वह महान इमाम के सामने साबित हो गया हो, जब तक कि वह लोगों को उसे मानने के लिए मजबूर न करे। यदि वह मजबूर करता है, तो उसका विरोध करना जायज़ नहीं है। अल-किया अल-तबरी (3) ने कहा: उनका कथन: "अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने हमें इसी तरह हुक्म दिया था" के बारे में कहा गया (4): यह संभव है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (ﷺ) के इस कथन की व्याख्या की हो: "चाँद देखकर रोज़ा रखो और चाँद देखकर ही रोज़ा खोलो (ईद मनाओ)।" इब्न अल-अरबी ने कहा: इब्न अब्बास की व्याख्या के बारे में मतभेद है। कहा गया: उन्होंने इसे इसलिए खारिज कर दिया क्योंकि यह एक एकल रिपोर्ट थी। और कहा गया: उन्होंने इसे इसलिए खारिज कर दिया क्योंकि विभिन्न क्षेत्रों के उदय स्थल (मताली) अलग-अलग होते हैं; और यही सही विचार है, क्योंकि कुरैब ने गवाह के रूप में गवाही नहीं दी थी, बल्कि गवाही द्वारा स्थापित एक फैसले की सूचना दी थी। इस बात में कोई विवाद नहीं है कि स्थापित फैसले के लिए एकल रिपोर्ट पर्याप्त है। इसका उदाहरण यह है कि यदि यह साबित हो जाए कि अगमत में जुमे की रात को चाँद दिखा, लेकिन सेविले में शनिवार की रात को दिखा। तो, प्रत्येक शहर

के लोगों का अपना चाँद देखना होगा; क्योंकि सुहैल (तारा) अगमत से दिखाई देता है, लेकिन सेविले से नहीं दिखाई देता, और यह उदय स्थलों के अंतर को दर्शाता है (5)।

---

(1) संख्या (1087) के तहत, और यह मुसनद अहमद (2789) में है। (2) अल-मुफहिम 3/142। (3) अहकाम अल-कुरान 1/71 में। (4) उनका कथन: "कहा गया", (m) में नहीं है। (5) अहकाम अल-कुरान 1/84। अगमत: मराकेश के पास मोरक्को की भूमि में बर्बर लोगों के क्षेत्र का एक हिस्सा। सेविले: अल-अंडालस का एक बड़ा, महान शहर। मुअजम अल-बुलदान। सुहैल: एक तारा; इसके उदय होने पर फल पकते हैं और गर्मी का मौसम समाप्त हो जाता है। अल-कामूस (सह्ल)।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۵ ۱۵۸

مسلم (۱) نے کُریب سے روایت کی ہے کہ اُم الفضل بنت الحارث نے انہیں شام میں معاویہ رضی اللہ عنہ کے پاس بھیجا؛ انہوں نے کہا: میں شام پہنچا، اور ان کی ضرورت پوری کی، اور میرے شام میں ہوتے ہوئے ہی رمضان کا چاند طلوع ہوا، تو میں نے جمعہ کی رات کو چاند دیکھا، پھر میں مہینے کے آخر میں مدینہ آیا، تو عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما نے مجھ سے پوچھا، پھر چاند کا ذکر کیا، اور پوچھا: تم نے کب چاند دیکھا؟ میں نے کہا: ہم نے جمعہ کی رات کو دیکھا۔ انہوں نے پوچھا: کیا تم نے خود دیکھا؟ میں نے کہا: جی ہاں، اور لوگوں نے بھی دیکھا اور روزے رکھے اور معاویہ رضی اللہ عنہ نے بھی روزہ رکھا۔ انہوں نے کہا: لیکن ہم نے تو اسے ہفتے کی رات کو دیکھا ہے، چنانچہ ہم مسلسل روزے رکھیں گے یہاں تک کہ تیس دن پورے کر لیں یا اسے (دوبارہ) دیکھ لیں۔ میں نے پوچھا: کیا آپ معاویہ رضی اللہ عنہ کے دیکھنے اور ان کے روزے رکھنے پر اکتفا نہیں کرتے؟ انہوں نے کہا: نہیں، رسول اللہ ﷺ نے ہمیں اسی طرح حکم دیا ہے۔ ہمارے علماء (۲) نے کہا: ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول "رسول اللہ ﷺ نے ہمیں اسی طرح حکم دیا ہے" صریح کلمہ ہے کہ اسے نبی ﷺ اور آپ کے حکم کی طرف منسوب کیا جائے۔ پس یہ اس بات پر حجت ہے کہ جب ممالک کے درمیان فاصلہ زیادہ ہو جیسے شام اور حجاز کے درمیان، تو ہر ملک کے باشندوں پر لازم ہے کہ وہ اپنی رؤیت پر عمل کریں نہ کہ دوسروں کی رؤیت پر، چاہے وہ امام اعظم کے پاس ثابت ہی کیوں نہ ہو جائے، جب تک کہ وہ لوگوں کو اس پر مجبور نہ کرے۔ اگر وہ مجبور کرے تو پھر اس کی مخالفت جائز نہیں۔ الکیا الطبری (۳) نے کہا: ان کا قول "رسول اللہ ﷺ نے ہمیں اسی طرح حکم دیا ہے" کے بارے میں کہا گیا (٤): یہ احتمال ہے کہ انہوں نے اس میں رسول اللہ ﷺ کے اس قول کی تاویل کی ہو: "چاند دیکھ کر روزہ رکھو اور چاند دیکھ

کر ہی افطار کرو (عید مناؤ)۔" ابن العربی نے کہا: ابن عباس رضی اللہ عنہما کی تاویل میں اختلاف ہوا ہے، پس کہا گیا: انہوں نے اسے رد کر دیا کیونکہ یہ خبرِ واحد تھی، اور کہا گیا: انہوں نے اسے رد کر دیا کیونکہ مطلع (چاند نکلنے کے مقامات) مختلف ہوتے ہیں؛ اور یہی صحیح ہے، کیونکہ کُریب نے گواہی نہیں دی تھی، بلکہ ایک ایسے حکم کی خبر دی تھی جو گواہی سے ثابت ہو چکا تھا، اور ثابت شدہ حکم میں اس بات پر کوئی اختلاف نہیں کہ اس میں خبرِ واحد کافی ہوتی ہے۔ اس کی مثال ایسی ہے جیسے اگر یہ ثابت ہو جائے کہ اغمت میں جمعہ کی رات کو چاند طلوع ہوا اور اشبیلیہ میں ہفتے کی رات کو، تو ہر شہر والوں کے لیے اپنی رؤیت ہوگی؛ کیونکہ سہیل (ستارہ) اغمت سے نظر آتا ہے اور اشبیلیہ سے نظر نہیں آتا، اور یہ مطالع کے اختلاف پر دلالت کرتا ہے (٥)۔

---

(١) نمبر (١٠٨٧)، اور یہ مسند احمد (٢٧٨٩) میں ہے۔ (٢) المفہم ٣/١٤٢۔ (٣) احکام القرآن ١/٧١ میں۔ (٤) ان کا قول: "قیل"، (م) میں نہیں ہے۔ (٥) احکام القرآن ١/٨٤، اور اغمت: مراکش کے قریب مغرب کی سرزمین میں بربروں کا ایک علاقہ ہے، اور اشبیلیہ: اندلس کا ایک بڑا عظیم شہر ہے۔ معجم البلدان۔ اور سہیل: ایک ستارہ ہے، جس کے طلوع ہونے پر پھل پکتے ہیں اور سخت گرمی ختم ہو جاتی ہے۔ القاموس (سہل)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 | Page 159

I said: As for Malik's (may Allah have mercy on him) school of thought regarding this issue; Ibn Wahb and Ibn al-Qasim reported from him in "Al-Majmu'ah" that if the people of Basra see the crescent of Ramadan, and then that news reaches the people of Kufa, Medina, and Yemen, it becomes obligatory for them to fast or make up for it if the performance time has passed.

Judge Abu Ishaq narrated from Ibn al-Majishun that if it was established in Basra by a common and widespread report that dispenses with the need for testimony and vetting, then it becomes mandatory for people of other lands to make up the fast. However, if it was only established before their judge (1) based on the testimony of two witnesses, then it does not bind other lands except those who are under the jurisdiction of that judge, or if it was established before the Commander of the Faithful, then making up the fast becomes mandatory for the entire community of Muslims. He said: And this is Malik's opinion (2).

Seventh: The majority of people read "Shahru" (the month) in the nominative case (marfu') as the predicate of a hidden subject (mubtada'), meaning: "That is the month," or "What is prescribed for you to fast is the month of Ramadan," or "the fasting" or "the days" (3). It is also said: it is nominative because it is the pro-agent (na'ib fa'il) of "Kutiba" (it is prescribed), meaning: "The month of Ramadan was prescribed for you" (4). And "Ramadan" is a diptote (cannot take tanwin); because the "nun" in it is additional.

It is also permissible for it to be in the nominative case as a subject (mubtada'), and its predicate being ﴿in which the Quran was revealed﴾. And it was said: its predicate is ﴿so whoever witnesses﴾, and ﴿which was revealed﴾ is an adjective for it. It was also said: it is in the nominative case as a substitute (badal) for "as-siyam" (fasting). So, whoever says: that the fasting in His saying ﴿Fasting is prescribed for you﴾ refers to three days and Ashura, says here it is a subject (mubtada'). And whoever says that the fasting there refers to Ramadan, says here it is a subject or a substitute for "fasting," meaning: "the month of Ramadan was prescribed for you" (5).

Mujahid and Shahr bin Hawshab read "Shahra" in the accusative case (mansub) (6). Al-Kisa'i said: The meaning is: fasting was prescribed for you, and that you should fast the month of Ramadan.

(1) In (m): their ruler (in both places), and they mean the same. (2) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 2/11, and the book "Al-Majmu'ah" is by Muhammad bin Ibrahim bin Abdus, the trustworthy Imam, one of the prominent companions of Sahnun. Tartib al-Madarik 3/119. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/287. (4) Tafsir Abi al-Layth 1/184. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/254. (6) Mentioned previously on p. 151.

सूरा अल-बकरा: आयत 185 | पृष्ठ 159

मैंने कहा: जहाँ तक इस मसले में इमाम मलिक (अल्लाह उन पर रहम करे) के विचार का सवाल है; इब्न वहब और इब्न अल-कासिम ने "अल-मजमुआ" में उनसे रिवायत की है कि यदि बसरा के लोग रमज़ान का चाँद देख लें, और फिर यह खबर कूफ़ा, मदीना और यमन के लोगों तक पहुँच जाए, तो उनके लिए रोज़ा रखना या कज़ा करना (यदि समय बीत गया हो) अनिवार्य हो जाता है।

न्यायाधीश अबू इसहाक ने इब्न अल-माजीशून से रिवायत की है कि यदि बसरा में यह एक आम और व्यापक खबर के माध्यम से सिद्ध हो गया हो, जिसमें गवाही और सत्यापन की आवश्यकता न हो, तो दूसरे शहरों के लोगों के लिए भी कज़ा करना अनिवार्य है। लेकिन, यदि यह केवल उनके न्यायाधीश (1) के पास दो गवाहों की गवाही से सिद्ध हुआ हो, तो यह अन्य शहरों पर लागू नहीं होगा सिवाय उनके जो उस न्यायाधीश के अधिकार क्षेत्र में आते हैं, या यदि यह अमीरुल मोमिनीन के सामने सिद्ध हो जाए, तो पूरे मुस्लिम समुदाय के लिए कज़ा अनिवार्य हो जाएगी। उन्होंने कहा: और यही इमाम मलिक का कथन है (2)।

सातवाँ: अधिकांश लोगों ने "शहरु" (महीना) को पेश (रफ़अ) के साथ पढ़ा है, इस आधार पर कि यह एक छिपे हुए मुब्तदा (विषय) की खबर (विधेय) है, यानी: "वह महीना है," या "तुम पर जिसका रोज़ा फ़र्ज़ किया गया है वह रमज़ान का महीना है," या "रोज़ा" या "दिन" (3)। और यह भी कहा गया है: यह "कुतिबा" (लिखा गया/अनिवार्य किया गया) के नायब फ़ाइल के रूप में रफ़अ में है, यानी: "तुम पर रमज़ान का महीना अनिवार्य किया गया" (4)। और "रमज़ान" गैर-मुन्सरिफ़ है क्योंकि इसमें "नून" अतिरिक्त है।

यह मुब्तदा (विषय) के रूप में रफ़अ में होना भी जायज़ है, और इसकी खबर है ﴿जिसमें कुरआन उतारा गया﴾। और कहा गया: इसकी खबर ﴿तो जो कोई गवाह हो﴾ है, और ﴿जो उतारा गया﴾ उसका सिफ़त (विशेषण) है। यह भी कहा गया: यह "अस्-सियाम" (रोज़े) का बदल (विकल्प) होने के कारण रफ़अ में है। तो जिसने यह कहा: कि अल्लाह के फरमान ﴿तुम पर रोज़े अनिवार्य किए गए﴾ में रोज़े से मुराद तीन दिन और आशूरा है, वह यहाँ इसे मुब्तदा कहेगा। और जिसने कहा कि वहाँ रोज़े से मुराद रमज़ान है, वह यहाँ इसे मुब्तदा या रोज़े का बदल कहेगा, यानी: "तुम पर रमज़ान का महीना अनिवार्य किया गया" (5)।

मुजाहिद और शहर बिन हौशब ने "शहरा" को ज़बर (नस्ब) के साथ पढ़ा है (6)। अल-किसाई ने कहा: इसका अर्थ है: तुम पर रोज़े अनिवार्य किए गए, और यह कि तुम रमज़ान के महीने के रोज़े रखो।

---

(1) (m) में: उनका हाकिम (दोनों स्थानों पर), और दोनों का अर्थ एक ही है। (2) देखें अल-नवादिर वल-ज़ियादात 2/11, और "अल-मजमुआ" पुस्तक मुहम्मद बिन इब्राहिम बिन अब्दूस की है, जो एक विश्वसनीय इमाम और सहनून के प्रमुख साथियों में से थे। तरतीब अल-मदारिक 3/119। (3) एराब अल-कुरआन, अन-नहहास 1/287। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/184। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/254। (6) पृष्ठ 151 पर पहले आ चुका है।

میں نے کہا: جہاں تک اس مسئلے میں امام مالک رحمہ اللہ کے مذہب کا تعلق ہے؛ تو ابن وہب اور ابن القاسم نے ان سے «المجموعة» میں روایت کیا ہے کہ اگر بصرہ والے رمضان کا چاند دیکھ لیں، پھر یہ خبر اہل کوفہ، مدینہ اور یمن تک پہنچ جائے تو ان پر روزہ رکھنا یا قضا کرنا (اگر وقت گزر گیا ہو) لازم ہے۔

اور قاضی ابو اسحاق نے ابن الماجشون سے روایت کی ہے کہ اگر بصرہ میں یہ بات ایسی شہرت عام سے ثابت ہو جائے جو گواہی اور توثیق سے بے نیاز کر دے، تو دوسرے شہروں کے لوگوں پر بھی قضا لازم ہے، اور اگر یہ صرف ان کے قاضی (۱) کے پاس دو گواہوں کی گواہی سے ثابت ہوا ہو؛ تو دوسرے شہروں پر یہ لازم نہیں ہوگا سوائے ان کے جو اس قاضی کی ولایت میں ہوں، یا یہ بات امیر المؤمنین کے پاس ثابت ہو جائے، تو پھر تمام مسلمانوں پر قضا لازم ہوگی۔ انہوں نے کہا: اور یہی امام مالک کا قول ہے (۲)۔

ساتویں بات: جمہور لوگوں نے «شَهْرُ» کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے اس بنیاد پر کہ یہ ایک پوشیدہ مبتدا کی خبر ہے، یعنی: "یہ وہ مہینہ ہے"، یا "تم پر جس کا روزہ فرض کیا گیا ہے وہ رمضان کا مہینہ ہے"، یا "روزہ" یا "ایام" (۳)۔ اور کہا گیا: یہ «كُتِب» کے نائب فاعل ہونے کی بنا پر مرفوع ہے، یعنی: "تم پر رمضان کا مہینہ لکھ دیا گیا" (۴)۔ اور «رمضان» غیر منصرف ہے؛ کیونکہ اس میں «نون» زائد ہے۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مبتدا ہونے کی بنا پر مرفوع ہو، اور اس کی خبر ﴿ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ ﴾ ہو۔ اور کہا گیا: اس کی خبر ﴿ فَمَن شَهِدَ ﴾ ہے، اور ﴿ الَّذِي أُنزِلَ ﴾ اس کی صفت ہے۔ اور کہا گیا: یہ

«الصیام» سے بدل ہونے کی بنا پر مرفوع ہے۔ تو جس نے یہ کہا: کہ اللہ تعالیٰ کے قول ﴿ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ ﴾ میں روزوں سے مراد تین دن اور عاشورہ ہے، اس نے یہاں اسے مبتدا کہا، اور جس نے کہا: کہ وہاں روزوں سے مراد رمضان ہے، اس نے یہاں اسے مبتدا یا روزے سے بدل قرار دیا، یعنی: "تم پر رمضان کا مہینہ لکھ دیا گیا" (۵)۔

اور مجاہد اور شہر بن حوشب نے «شَهْرَ» کو نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (۶)۔ کسائی نے کہا: معنی یہ ہے: تم پر روزے فرض کیے گئے، اور یہ کہ تم رمضان کے مہینے کے روزے رکھو۔

---

(۱) (م) میں: ان کا حاکم (دونوں جگہوں پر)، اور دونوں ہم معنی ہیں۔ (۲) دیکھئے النوادر والزیادات ۱۱/۲، اور کتاب «المجموعة» محمد بن ابراہیم بن عبدوس کی ہے جو سحنون کے بڑے اصحاب میں سے ایک ثقہ امام ہیں۔ ترتیب المدارک ۱۱۹/۳۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲۸۷/۱۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۱۸۴/۱۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۵۴/۱۔ (۶) صفحہ ۱۵۱ پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 160

Al-Farra' said (1): That is: Fasting is prescribed for you, i.e., that you should fast the month of Ramadan. An-Nahhas said (2): It is not permissible for "the month of Ramadan" to be in the accusative case (mansub) because of "you fast"; because it would enter into the relative clause, and then separate the relative clause from its relative pronoun. Likewise, if you make it accusative by "fasting". However, it is permissible to make it accusative for "encouragement" (al-ighra'), i.e., "adhere to the month of Ramadan," "fast the month of Ramadan," but this is also far-fetched; because the month was not mentioned before for it to be encouraged. I say: His saying ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ (Fasting is prescribed for you) points to the month, so encouragement was permissible, and it is the choice of Abu 'Ubayd (3). Al-Akhfash said (4): It is accusative as an adverb of time (al-zarf). It was narrated from Al-Hasan and Abu 'Amr the assimilation (idgham) of the 'R' into the 'R'; this is not permissible lest two consonants meet without a vowel (5). It is permissible to transfer the vowel of the 'R' to the 'H', so the 'H' takes a damma, then it is assimilated, and this is the opinion (6) of the Kufans. Eighth: His saying, the Exalted: ﴿الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ﴾ (in which was revealed the Quran) is a clear text that the Quran was revealed in the month of Ramadan, and it explains the saying of the Mighty and Majestic: ﴿Ha, Meem. By the clear Book. Indeed, We sent it down during a blessed night.﴾ [Ad-Dukhan] meaning the Night of Decree (Laylat al-Qadr); due to His saying (7): ﴿Indeed, We sent the Quran down during the Night of Decree.﴾. This is evidence that the Night of Decree is only in Ramadan and not in any other month. There is no disagreement that the Quran was revealed from the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz) on the Night of Decree - as we have explained (8) - all at once, so it was placed...

(1) In Ma'ani al-Qur'an 1/113, and I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/287, and from him the author quoted. (2) I'rab al-Qur'an 1/287. (3) We did not find the saying of Abu 'Ubayd, and Abu Hayyan attributed it in al-Bahr al-Muhit 2/39, and as-Samin al-Halabi in ad-Durr 2/287 to Abu 'Ubaydah, see Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 1/254. (4) Ma'ani al-Qur'an for him 1/352. (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/286, and likewise mentioned by Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/254 and he said: and that is not required by the principles due to the meeting of two consonants. Abu Hayyan followed him in al-Bahr 2/39, saying: He means (i.e. Ibn 'Atiyyah) by principles, the principles of what most Basrans established... and the language of the Arabs was not restricted to what most Basrans reported, nor to what they chose, rather if the report is authentic, it must be followed. end. And the reading of Abu 'Amr - who is the

Basran - is from the seven recurrent (mutawatir) readings, and it is from the narration of as-Susi from him. See al-Taysir p. 20, and al-Nashr 1/280. (6) In (d), (z) and (m): and it is the saying. (7) In (d) and (m): and due to His saying. (8) 1/98.

सूरह अल-बक़रह: आयत 185 160

अल-फर्रा (1) ने कहा: अर्थात्: तुम पर रोज़ा फर्ज़ किया गया है, अर्थात्: कि तुम रमज़ान के महीने के रोज़े रखो। अन-नहहास (2) ने कहा: "रमज़ान के महीने" का "तुम रोज़ा रखो" की वजह से नसब (accusative) की स्थिति में होना जायज़ नहीं है; क्योंकि यह सिल्लह (relative clause) में प्रवेश कर जाएगा, और फिर सिल्लह और मूसूल (relative pronoun) के बीच अलगाव हो जाएगा, और इसी तरह यदि आप इसे "रोज़े" के साथ नसब देते हैं। लेकिन इसे "इग्रा" (उकसाने या प्रोत्साहित करने) के आधार पर नसब देना जायज़ है, अर्थात्: रमज़ान के महीने को अनिवार्य बना लो, और रमज़ान के महीने के रोज़े रखो, और यह भी दूर की बात है; क्योंकि महीने का पहले उल्लेख नहीं किया गया है ताकि उसके लिए प्रोत्साहित किया जाए। मैंने कहा: उनका कहना ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ (तुम पर रोज़ा फर्ज़ किया गया है) महीने की ओर संकेत करता है, इसलिए "इग्रा" जायज़ था, और यही अबू उबैद (3) की पसंद है। अल-अख्फश (4) ने कहा: यह ज़र्फ(adverb of time) के रूप में नसब हुआ है। अल-हसन और अबू अम्र से 'र' का 'र' में इद्गाम (विलय) करने का वर्णन किया गया है; और यह जायज़ नहीं है ताकि दो साकिन (बिना स्वर वाले अक्षर) एक साथ न आ जाएं (5), और 'र' की हरकत (स्वर) को 'ह' पर स्थानांतरित करना जायज़ है, तो 'ह' पर धम्मा आ जाएगा, फिर उसका इद्गाम हो जाएगा, और यह कूफ़ियों का कथन (6) है। आठवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: ﴿الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ﴾ (जिसमें कुरान उतारा गया) इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि कुरान रमज़ान के महीने में उतरा, और यह अल्लाह अज़-व-जल्ल के इस कथन की व्याख्या करता है: ﴿हा, मीम। स्पष्ट किताब की शपथ। वास्तव में, हमने इसे एक बरकत वाली रात में उतारा है।﴾ [अद-दुखान] यानी शब-ए-क़द्र; क्योंकि अल्लाह का कथन है (7): ﴿वास्तव में, हमने इसे (कुरान को) शब-ए-क़द्र में उतारा है।﴾। और इसमें इस बात का प्रमाण है कि शब-ए-क़द्र केवल रमज़ान में होती है, किसी और महीने में नहीं। और इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि कुरान लौह-ए-महफूज़ से शब-ए-क़द्र में उतारा गया था - जैसा कि हमने स्पष्ट किया है (8) - एक ही बार में, फिर उसे रखा गया...

(1) मआनी अल-कुरान 1/113 में, और एराब अल-कुरान अन-नहहास 1/287 द्वारा और उनसे लेखक ने उद्धृत किया। (2) एराब अल-कुरान 1/287। (3) हमें अबू उबैद का कथन नहीं मिला, और अबू हयान ने इसे अल-बहर अल-मुहीत 2/39 में और अस-समीन अल-हलबी ने अद-दुर्र 2/287 में अबू उबैदह की ओर सम्बद्ध किया है, ज़ज्जाज की मआनी अल-कुरान 1/254 देखें। (4) उनके लिए मआनी अल-कुरान 1/352। (5) एराब अल-कुरान अन-नहहास 1/286 द्वारा, और इसी तरह इब्न

अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/254 में उल्लेख किया और कहा: और यह दो साकिनों के मिलने के कारण उसूल (सिद्धांतों) के अनुसार आवश्यक नहीं है। अबू हयान ने अल-बहर 2/39 में उनका अनुसरण करते हुए कहा: उनका मतलब (यानी इब्न अतिय्या का) उसूलों से है, जो अधिकांश बसरा निवासियों ने स्थापित किए... और अरबों की भाषा केवल उन बातों तक सीमित नहीं थी जो अधिकांश बसरा निवासियों ने रिपोर्ट की, और न ही जो उन्होंने चुना, बल्कि यदि रिपोर्ट प्रामाणिक है, तो उसका पालन किया जाना चाहिए। समाप्त। और अबू अम्र - जो बसरा के निवासी हैं - की क़िरात सात प्रसिद्ध (मुतवातिर) क़िरात में से है, और यह उनसे अल-सूसी की रिवायत है। अल-तयसीर पृ. 20 और अल-नश्र 1/280 देखें। (6) (द), (ज़) और (म) में: और यह कथन है। (7) (द) और (म) में: और उनके कथन के कारण। (8) 1/98।

سورہ البقرہ: آیت 185 160

اور الفراء (1) نے کہا: یعنی: تم پر روزے فرض کیے گئے ہیں، یعنی: کہ تم رمضان کے مہینے کے روزے رکھو۔ النحاس (2) نے کہا: "شہر رمضان" کا "تصوموا" کی وجہ سے حالتِ نصب (زبر) میں ہونا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ صلہ (relative clause) میں داخل ہو جائے گا، پھر صلہ اور موصول کے درمیان تفریق ہو جائے گی، اور اسی طرح اگر آپ اسے "الصیام" کے ساتھ نصب دیں۔ لیکن اسے "اغراء" (ترغیب) کی بنیاد پر نصب دینا جائز ہے، یعنی: رمضان کے مہینے کو لازم پکڑ لو، اور رمضان کے مہینے کے روزے رکھو، اور یہ بھی بعید ہے؛ کیونکہ مہینے کا پہلے تذکرہ نہیں ہوا تاکہ اس کی ترغیب دی جائے۔ میں کہتا ہوں: اللہ کا فرمان ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ (تم پر روزے فرض کیے گئے ہیں) مہینے کی طرف اشارہ کرتا ہے تو اغراء جائز ہوا، اور یہی ابو عبید (3) کا انتخاب ہے۔ اور الاخفش (4) نے کہا: یہ ظرف کے طور پر حالتِ نصب میں ہے۔ اور الحسن اور ابو عمرو سے 'را' کا 'را' میں ادغام منقول ہے؛ اور یہ جائز نہیں ہے تاکہ دو ساکن جمع نہ ہو جائیں (5)، اور جائز ہے کہ 'را' کی حرکت 'ہا' پر منتقل کر دی جائے، تو 'ہا' پر پیش آ جائے گی، پھر ادغام ہو گا، اور یہ کوفیوں کا قول (6) ہے۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ﴾ (جس میں قرآن نازل کیا گیا) اس بات کی صراحت ہے کہ قرآن رمضان کے مہینے میں نازل ہوا، اور یہ اللہ عزوجل کے اس فرمان کی وضاحت کرتا ہے: ﴿حم (1) قسم ہے واضح کتاب کی۔ بے شک ہم نے اسے ایک مبارک رات میں نازل کیا۔﴾ [الدخان] یعنی شبِ قدر؛ کیونکہ اللہ کا فرمان ہے (7): ﴿بے شک ہم نے اسے (قرآن کو) شبِ قدر میں نازل کیا۔﴾ اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ شبِ قدر صرف رمضان میں ہوتی ہے نہ کہ کسی اور مہینے میں۔ اور اس میں

کوئی اختلاف نہیں کہ قرآن لوحِ محفوظ سے شبِ قدر میں - جیسا کہ ہم بیان کر چکے ہیں (8) - ایک ہی بار میں نازل کیا گیا، پھر اسے رکھا گیا...

(1) معانی القرآن 1/113 میں، اور اعراب القرآن للنحاس 1/287 میں اور ان سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن 1/287۔ (3) ہمیں ابو عبید کا قول نہیں ملا، اور ابو حیان نے اسے البحر المحیط 2/39 میں، اور السمین الحلبی نے الدر 2/287 میں ابو عبیدہ کی طرف منسوب کیا ہے، زجاج کی معانی القرآن 1/254 دیکھیں۔ (4) ان کی معانی القرآن 1/352۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 1/286، اور اسی طرح ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 1/254 میں ذکر کیا اور کہا: اور یہ دو ساکنوں کے اجتماع کی وجہ سے اصول کے مطابق نہیں ہے۔ ابو حیان نے البحر 2/39 میں ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: ان کی مراد (یعنی ابن عطیہ کی) اصولوں سے ہے، وہ اصول جو اکثر بصریوں نے مقرر کیے... اور عربوں کی زبان صرف ان باتوں تک محدود نہیں تھی جو اکثر بصریوں نے نقل کیں، اور نہ ہی ان باتوں پر جو انہوں نے منتخب کیں، بلکہ جب نقل صحیح ہو جائے تو اس کی طرف رجوع کرنا واجب ہے۔ ختم۔ اور ابو عمرو کی قرأت - جو بصری ہیں - سات متواتر قرأتوں میں سے ہے، اور یہ ان سے سوسی کی روایت ہے۔ التیسیر ص 20، اور النشر 1/280 دیکھیں۔ (6) (د)، (ز) اور (م) میں: اور یہ قول ہے۔ (7) (د) اور (م) میں: اور ان کے قول کی وجہ سے۔ (8) 1/98۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 161

...in the House of Might (Bayt al-Izzah) in the lowest heaven, then Jibril (peace be upon him) used to bring it down star by star (gradually) regarding commands, prohibitions, and reasons, and that was over twenty years(1).

Ibn Abbas said: The Quran was sent down from the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz) all at once to the scribes in the lowest heaven, then Jibril (peace be upon him) brought it down in stages - meaning one or two verses - at different times over twenty-one years.

Muqatil said regarding the words of Allah Almighty: {The month of Ramadan [is that] in which was revealed the Qur'an}: He said: It was sent down from the Preserved Tablet every year on the Night of Decree (Laylat al-Qadr) to the lowest heaven, then it was sent down to the messengers (as-Safarah) from the Preserved Tablet in twenty months, and Jibril brought it down over twenty years(2).

I say: This statement of Muqatil contradicts what has been narrated from the consensus that the Quran was revealed all at once [to the lowest heaven], and Allah knows best.

Wathila bin al-Asqa' narrated from the Prophet (peace be upon him) that he said: The scrolls of Ibrahim were revealed on the first night of Ramadan, the Torah after six [nights] had passed, the Gospel after thirteen, and the Quran after twenty-four nights.

I say: This hadith indicates what Al-Hasan says, that Laylat al-Qadr is on the twenty-fourth night(4). God willing, the explanation of this will follow(5).

Ninth: His words Almighty: {the Qur'an}: "Al-Qur'an" is a name for the Word of Allah Almighty, and it is in the sense of 'that which is read', just as a drink is called 'sharab' (beverage), and a written thing is called 'kitab' (book). Based on this, it is said: it is a verbal noun from qara'a, yaqra'u, qira'atan, and qur'anan, with the same meaning. He said(6):

---

(1) See Tafsir al-Baghawi 1/151, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/254. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/184. His words: as-Safarah, meaning: the angels. (3) Narrated by Ahmad (16984), al-Tabari 3/189, al-Tabarani in al-Kabir 22/185, al-Awsat (3752), and al-Bayhaqi 9/188. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id: In it is Imran al-Qattan; Yahya weakened him, Ibn Hibban declared him reliable, and Ahmad said: I hope he is sound in hadith, and

the rest of its narrators are reliable. (4) Narrated by Abd al-Razzaq (7698). (5) In Surah al-Qadr. (6) In (M): "The poet said".

सूरा अल-बकरा: आयत १८५ १६१

...दुनिया के आसमान में 'बैतुल इज़्ज़ह' में, फिर जिब्रील (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इसे आदेशों, निषेधों और कारणों के बारे में थोड़ा-थोड़ा करके उतारते रहे, और यह बीस वर्षों में हुआ(१)।

इब्न अब्बास ने कहा: कुरान को 'लौह-ए-महफूज' से दुनिया के आसमान में लेखकों के पास एक ही बार में उतारा गया था, फिर जिब्रील (अलैहिस्सलाम) इसे टुकड़ों में - यानी एक और दो आयतें - अलग-अलग समय पर इक्कीस वर्षों में लेकर आए।

मुक़ातिल ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: {रमज़ान का महीना [वह है] जिसमें कुरान उतारा गया}: उन्होंने कहा: इसे हर साल 'लौह-ए-महफूज' से कद्र की रात (लैलातुल-क़द्र) में दुनिया के आसमान में उतारा जाता था, फिर इसे 'लौह-ए-महफूज' से बीस महीनों में 'सफ़रह' (फरिश्तों) के पास उतारा गया, और जिब्रील इसे बीस वर्षों में लेकर आए(२)।

मैं कहता हूँ: मुक़ातिल का यह कथन उस सर्वसम्मति के विरुद्ध है जो रिपोर्ट की गई है कि कुरान एक ही बार में उतारा गया था [दुनिया के आसमान तक], और अल्लाह बेहतर जानता है।

वाथिला बिन अल-असका ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: इब्राहीम के सहिफे रमज़ान की पहली रात को उतारे गए, तौरात छह रातें बीतने के बाद, इंजील तेरह रातें बीतने के बाद, और कुरान चौबीस रातें बीतने के बाद(३)।

मैं कहता हूँ: इस हदीस में उस बात का संकेत है जो अल-हसन कहते हैं कि शब-ए-कद्र चौबीसवीं रात होती है(४)। इंशाअल्लाह इसका स्पष्टीकरण आगे आएगा(५)।

नवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {कुरान}: 'कुरान' अल्लाह तआला के कलाम (वाणी) का नाम है, और यह 'मक़रू' (पढ़ी जाने वाली चीज़) के अर्थ में है, जैसे कि पीने की चीज़ को 'शराब' (पेय) कहा जाता है और लिखी हुई चीज़ को 'किताब' (पुस्तक)। इसी के आधार पर कहा गया है: यह 'कराआ' (पढ़ा), 'य़कराउ', 'क़िरातन' और 'क़ुरआनन' से एक मूल शब्द (मस्दर) है, जिसका अर्थ एक ही है। उन्होंने कहा(६):

---

(१) देखें तफ़्सीर अल-बग़वी १/१५१, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५४। (२) तफ़्सीर अबी अल-लैथ १/१८४। उनके शब्द: 'अस-सफ़रह', यानी: फ़रिश्ते। (३) इसे अहमद (१६९८४), अल-तबरी ३/१८९, अल-तबरानी ने अल-कबीर २२/१८५, अल-औसत (३७५२) और अल-बैहक़ी ९/१८८ में उद्धृत किया

है। अल-हैथमी ने 'मजमा' अल-ज़वाइद' में कहा: इसमें इमरान अल-क़त्तान हैं; याह्या ने उन्हें कमज़ोर बताया, इब्न हिब्बान ने उन्हें विश्वसनीय माना, और अहमद ने कहा: मुझे उम्मीद है कि वह हदीस में सही हैं, और इसके बाकी रावी (वर्णनकर्ता) विश्वसनीय हैं। (४) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (७६९८) ने उद्धृत किया है। (५) सूरा अल-क़द्र में। (६) (म) में: "कवि ने कहा"।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۵ ۱۶۱

...آسمانِ دنیا میں بیت العزت میں، پھر جبرئیل علیہ السلام اسے اوامر، نواہی اور اسباب کے بارے میں ٹھوڑا ٹھوڑا کر کے (نجماً نجماً) اتارتے رہے، اور یہ بیس سال کے عرصے میں ہوا(۱)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: قرآن لوحِ محفوظ سے ایک ہی بار میں آسمانِ دنیا کے کاتبوں (فرشتوں) کی طرف اتارا گیا، پھر جبرئیل علیہ السلام اسے ٹکڑوں میں - یعنی ایک اور دو آیات - مختلف اوقات میں اکیس سال میں لے کر آئے۔

مقاتل نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْءَانُ﴾: انہوں نے کہا: یہ ہر سال شبِ قدر میں لوحِ محفوظ سے آسمانِ دنیا پر اتارا جاتا تھا، پھر یہ لوحِ محفوظ سے بیس مہینوں میں 'سفرہ' (فرشتوں) کی طرف اتارا گیا، اور جبرئیل اسے بیس سال میں لے کر آئے(۲)۔

میں کہتا ہوں: مقاتل کا یہ قول اس اجماع کے خلاف ہے جو نقل کیا گیا ہے کہ قرآن ایک ہی بار میں [آسمانِ دنیا تک] نازل ہوا تھا، اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

واثلہ بن الاسقع رضی اللہ عنہ نے نبی کریم ﷺ سے روایت کی کہ آپ ﷺ نے فرمایا: ابراہیم علیہ السلام کے صحیفے رمضان کی پہلی رات نازل ہوئے، تورات چھ راتیں گزرنے پر، انجیل تیرہ راتیں گزرنے پر، اور قرآن چوبیس راتیں گزرنے پر نازل ہوا(۳)۔

میں کہتا ہوں: اس حدیث میں اس بات کی دلیل ہے جو حسن بصریؒ کہتے ہیں کہ شبِ قدر چوبیسویں رات ہوتی ہے(۴)۔ انشاء اللہ تعالیٰ اس کی وضاحت آگے آئے گی(۵)۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الْقُرْءَانُ﴾: 'القرآن' اللہ تعالیٰ کے کلام کا نام ہے، اور یہ 'مقروٴ' (پڑھی جانے والی چیز) کے معنی میں ہے، جیسے پینے کی چیز کو 'شراب' (مشروب) کہا جاتا ہے، اور لکھی ہوئی چیز کو 'کتاب'۔ اسی بنا پر کہا گیا ہے: یہ 'قرأ، یقرأ، قراءة اور قرآناً' سے مصدر ہے جس کے ایک ہی معنی ہیں۔ انہوں نے کہا(۶):

---

(۱) دیکھئے تفسیر البغوی ۱/۱۵۱، اور المحرر الوجیز ۱/۲۵۴۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱/۱۸۴۔ ان کا قول: 'السفرہ' یعنی: فرشتے۔ (۳) اسے احمد (۱۶۹۸۴)، الطبری ۳/۱۸۹، الطبرانی نے الکبیر ۲۲/۱۸۵، الاوسط (۳۷۵۲) اور البیہقی ۹/۱۸۸ میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد میں کہا: اس میں عمران القطان ہے؛ یحییٰ نے اسے ضعیف قرار دیا، ابن حبان نے اسے ثقہ قرار دیا، اور احمد نے کہا: مجھے امید ہے کہ وہ حدیث میں صالح ہے، اور اس کے باقی راوی ثقہ ہیں۔ (۴) اسے عبد الرزاق (۷۶۹۸) نے روایت کیا ہے۔ (۵) سورة القدر میں۔ (۶) (م) میں ہے: "شاعر نے کہا"۔

١٦٢ | Surah Al-Baqarah: Verse 185

"They sacrificed an elderly man whose forehead bore the mark of prostration, who would spend the night in tasbih and Quran" (1) Meaning: recitation.

And in Sahih Muslim (2) from Abdullah bin ʻAmr (3), that in the sea there are imprisoned devils whom Solomon (peace be upon him) shackled, and they are about to emerge and recite a ʻQuranʼ to the people, meaning: a recitation.

And in the Revelation: {And [observe] the recitation of dawn. Indeed, the recitation of dawn is ever witnessed} [Al-Isra: 78], meaning: the dawn prayer (recitation).

What is recited is called "Quran" according to the custom of the Arabs in naming the passive object (mafʻul) by the name of the verbal noun (masdar), just as they call the known 'ilm' (knowledge), the hit 'darb' (striking), and the drunk 'shurb' (drinking), as we mentioned. Then this usage became well-known and was adopted into religious terminology, so "Quran" became a name for the Word of Allah (4), until it was said: "The Quran is uncreated," referring to the Recited Word and not the act of recitation (5).

And the Mushaf in which the Word of Allah is written may be called "Quran" as a figurative expansion; as he ﷺ said: "Do not travel with the Quran to the land of the enemy" (6), meaning the Mushaf, and it is derived from ʻqaraʼtu al-shayʼ (I gathered the thing).

It was said: It is a proper name for the Book of Allah, not derived, like the Torah and the Gospel, and this is narrated from ash-Shafi'i (7). The correct view is that all are derived, as will follow.

The Tenth: His saying, Exalted is He: {A guidance for the people}. "Huda" (Guidance) is in the accusative case as a state (hal) referring to the Quran, i.e., a guide for them. {And clear proofs} is conjoined to it, and {the Guidance} means direction and clarification, as mentioned before (8), i.e., a clarification for them and direction. What is meant is the Quran in its entirety from its clear (muhkam) verses.

(1) The verse is by Hassan bin Thabit, in his Diwan p. 248, and previously mentioned 1/24. (2) 1/12 in the introduction of the Sahih, and discussion on it preceded 1/24. (3) In (d) and (m): Umar, which is an error. (4) See Tafsir al-Razi 5/94. (5) In (m): "recitation for that." (6) Narrated by Ahmad (4507), and Muslim (1869) from the hadith of Ibn

Umar, may Allah be pleased with them both. (7) See Tafsir al-Baghawi 1/151, and al-Razi 5/94. (8) 1/247.

१६२ | सूरा अल-बकरा: आयत १८५

"उन्होंने एक ऐसे बुजुर्ग की कुर्बानी दी जिसके माथे पर सजदे का निशान था, जो पूरी रात तस्बीह और कुरान में गुजारता था" (१) अर्थ: पाठ (किरात)।

और सहीह मुस्लिम (२) में अब्दुल्लाह बिन अम्र (३) से वर्णित है कि समुद्र में कैद शैतान हैं जिन्हें सुलेमान (अलैहिस्सलाम) ने जंजीरों में जकड़ा था, वे निकलने ही वाले हैं और लोगों के सामने 'कुरान' पढ़ेंगे, अर्थात: पाठ (किरात)।

और वहि में है: {और भोर का कुरान (पाठ)। निस्संदेह भोर का कुरान देखा जाता है} [अल-इसरा: ७८], अर्थात: भोर की किरात।

जो पढ़ा जाता है उसे अरबों की आदत के अनुसार 'कुरान' कहा जाता है, जहाँ वे कर्म (मफ़ऊल) को स्रोत (मस्दर) के नाम से पुकारते हैं, जैसे वे ज्ञात को 'इल्म' (ज्ञान), मार को 'दर्ब' (प्रहार), और पेय को 'शुर्ब' (पीना) कहते हैं, जैसा कि हमने उल्लेख किया है। फिर यह प्रयोग प्रसिद्ध हो गया और शरीयत की शब्दावली में जुड़ गया, जिससे "कुरान" अल्लाह के कलाम (४) का नाम बन गया, यहाँ तक कि जब कहा जाता है: "कुरान मखलूक (बनाया हुआ) नहीं है," तो इससे तात्पर्य 'पढ़ा हुआ कलाम' है न कि 'पढ़ने की क्रिया' (५)।

और उस मुसहफ (ग्रंथ) को भी विस्तार के रूप में 'कुरान' कहा जा सकता है जिसमें अल्लाह का कलाम लिखा गया है; जैसा कि उन्होंने ﷺ फरमाया: "दुश्मन की ज़मीन पर कुरान के साथ यात्रा न करो" (६), यहाँ उनका तात्पर्य मुसहफ से था, और यह 'क़रतुल शय' (मैंने चीज़ को इकट्ठा किया) से निकला है।

यह भी कहा गया है: यह अल्लाह की किताब के लिए एक संज्ञा है, जो तौरात और इंजील की तरह किसी शब्द से नहीं निकली है, और यह इमाम शाफई (७) से वर्णित है। सही बात यह है कि ये सभी व्युत्पन्न (Derived) हैं, जिसका विवरण आगे आएगा।

दसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {लोगों के लिए मार्गदर्शन}। यहाँ "हुदा" (मार्गदर्शन) व्याकरण की दृष्टि से कुरान की स्थिति (हाल) के रूप में 'नस्ब' की स्थिति में है, अर्थात: उनके लिए पथप्रदर्शक। {और स्पष्ट प्रमाण} इस पर आश्रित है, और {अल-हुदा} का अर्थ निर्देश और स्पष्टीकरण है, जैसा कि

पहले बताया गया है (८), अर्थात: उनके लिए स्पष्टीकरण और मार्गदर्शन। और इससे तात्पर्य अपनी समग्रता में कुरान है, इसके मोहकम (स्पष्ट) हिस्सों से।

(१) यह शेर हसान बिन साबित का है, उनके दीवान पृष्ठ २४८ में, और पहले १/२४ पर गुजर चुका है। (२) सहीह के मुकद्दमा में १/१२, और इस पर चर्चा १/२४ पर हो चुकी है। (३) (द) और (म) प्रतियों में: 'उम्र' है, जो कि गलत है। (४) देखें तफसीर अल-राज़ी ५/९४। (५) (म) में: "उसके लिए किरात"। (६) अहमद (४५०७) और मुस्लिम (१८६९) ने इसे इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (७) देखें तफसीर अल-बगवी १/१५१, और अल-राज़ी ५/९४। (८) १/२४७।

"انہوں نے ایک ایسے بوڑھے کی قربانی دی جس کی پیشانی پر سجدے کا نشان تھا، جو تسبیح اور قرآن میں رات گزارتا تھا" (١) یعنی: قرأت (پڑھنا)۔

اور صحیح مسلم (٢) میں عبداللہ بن عمرو (٣) سے روایت ہے کہ سمندر میں قید شیطان ہیں جنہیں سلیمان علیہ السلام نے جکڑا تھا، وہ عنقریب نکلیں گے اور لوگوں پر 'قرآن' پڑھیں گے، یعنی: قرأت۔

اور وحی میں ہے: {اور فجر کا قرآن (پڑھنا)۔ بیشک فجر کا قرآن دیکھا جاتا ہے} [الاسراء: ٧٨]، یعنی: فجر کی قرأت۔

جو پڑھا جائے اسے عربوں کی عادت کے مطابق مفعول کو مصدر کے نام سے پکارتے ہوئے 'قرآن' کہا جاتا ہے، جیسا کہ وہ معلوم کو 'علم'، مضروب کو 'ضرب'، اور مشروب کو 'شرب' کہتے ہیں، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ پھر یہ استعمال مشہور ہو گیا اور عرفِ شرعی کے ساتھ جڑ گیا، تو "قرآن" اللہ کے کلام (٤) کا نام بن گیا، یہاں تک کہ جب کہا جائے: "قرآن مخلوق نہیں ہے،" تو اس سے مراد 'مقرو' (جو پڑھا گیا) ہے نہ کہ 'قرأت' (پڑھنے کا عمل) (٥)۔

اور اس مصحف کو بھی وسعت کے طور پر 'قرآن' کہا جا سکتا ہے جس میں اللہ کا کلام لکھا جائے؛ جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "دشمن کی زمین کی طرف قرآن کے ساتھ سفر نہ کرو" (٦)، آپ کی مراد مصحف تھی، اور یہ 'قرأت الشیء جمعتہ' (میں نے چیز کو جمع کیا) سے مشتق ہے۔

اور کہا گیا ہے: یہ اللہ کی کتاب کے لیے ایک علم (نام) ہے، جو تورات اور انجیل کی طرح مشتق نہیں ہے، اور یہ امام شافعی (۷) سے مروی ہے۔ صحیح بات یہ ہے کہ یہ سب مشتق ہیں، اور اس کا ذکر آگے آئے گا۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لوگوں کے لیے ہدایت}۔ "ہدیٰ" (ہدایت) قرآن سے 'حال' ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے، یعنی: ان کے لیے ہادی (رہنما)۔ {اور روشن نشانیاں} اس پر عطف ہے، اور {الہدیٰ} سے مراد رہنمائی اور بیان ہے، جیسا کہ پہلے گزرا (۸)، یعنی: ان کے لیے بیان اور رہنمائی۔ اور مراد اپنی پوری حیثیت میں قرآن ہے، اس کے محکم حصوں سے۔

(۱) یہ شعر حسان بن ثابت کا ہے، ان کے دیوان ص ۲٤۸ میں ہے، اور پہلے ۱/۲٤ پر گزر چکا ہے۔ (۲) صحیح کے مقدمہ میں ۱/۱۲، اور اس پر کلام ۱/۲٤ پر پہلے ہو چکا ہے۔ (۳) نسخہ (د) اور (م) میں: عمر ہے، جو کہ غلط ہے۔ (٤) دیکھئے تفسیر الرازی ٥/۹٤۔ (٥) نسخہ (م) میں: "اس کے لیے قرأت"۔ (٦) اسے احمد (٤٥۰۷) اور مسلم (۱۸٦۹) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۷) دیکھئے تفسیر البغوی ۱/۱٥۱، اور الرازی ٥/۹٤۔ (۸) ۱/۲٤۷۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 163

...and similar [verses], and the abrogating and the abrogated. Then He honored by mention and specification the clear proofs (bayyinat) from it, meaning the lawful and the prohibited, the exhortations, and the rulings. And "bayyinat" is the plural of "bayyinah", from "bana al-shay'u yabeenu": when it becomes clear. And "al-Furqan" is what distinguishes between truth and falsehood, i.e., separates [between them] (1), and it has been mentioned before (2). Eleventh: His Almighty's saying: {So whoever of you sights [the crescent of] the month, let him fast it}. The common reading is with a jazm (sukun) on the 'lam' [of 'fal-yasumhu']. Al-Hasan and Al-A'raj read it with a kasrah on the 'lam' (3), which is the 'lam' of command, and its rule is kasrah when it stands alone. If it is connected to something, there are two ways: jazm and kasrah. It is only connected to three letters: with the 'fa' as in His saying: {fal-yasumhu}, {fal-ya'budu} [Quraysh: 3]. And the 'waw' as in His saying: {wal-yufu} [Al-Hajj: 29]. And 'thumma' as in His saying: {thumma l-yaqdu} [Al-Hajj: 29]. And "shahida" means "was present," and it contains an ellipsis, meaning: whoever among you was present in the city during the month, being sane, an adult, healthy, and a resident, let him fast it. It is said to be general, but is specified by His saying: {And whoever is ill or on a journey} [the rest of the verse]. And "the month" is not the object, but rather an adverb of time. Scholars have differed in the interpretation of this. Ali ibn Abi Talib, Ibn Abbas, Suwayd ibn Ghaflah, and Aisha - four from the Companions - and Abu Mijlaz Lahiq ibn Humayd and Abidah al-Salmani said: "Whoever sights," meaning: whoever witnesses the beginning of the month and was a resident at its start in his town and with his family, let him complete his fast, whether he travels after that or remains. Fasting is broken on a journey only for someone whom Ramadan begins while he is traveling. The meaning for them is: whoever Ramadan finds traveling, he breaks his fast and must make up for it from other days, and whoever it finds present, let him fast it. The majority of the Ummah said: Whoever witnesses the beginning and end of the month, let him fast as long as he is a resident; if he travels, he may break his fast (4). This is the correct view, as indicated by established reports.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/255, and Al-Nukat wal-'Uyun 1/240. (2) 2/89. (3) Ibn Khalawayh attributed it in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 12 to Ali, and Al-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 1/288 and Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/254 attributed it to Al-Hasan, and we did not find its attribution to Al-A'raj. (4) See Tafsir al-Tabari 3/192-197, Al-Istidhkar 10/72-73, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/254.

सूरह अल-बकरा: आयत 185 163

...और मुतशाबिह (समानार्थक), और नासिख व मनसूख (निरस्त करने वाले और निरस्त किए गए)। फिर उन्होंने इसके स्पष्ट प्रमाणों (बय्यिनात) का उल्लेख और विशिष्टता करके सम्मान दिया, जिसका अर्थ है हलाल और हराम, उपदेश और आदेश। और "बय्यिनात" (bayyinat), "बय्यिना" (bayyinah) का बहुवचन है, जो "बाना अल-शयु यबीन" (bana al-shay'u yabeenu) से निकला है: जब कोई चीज़ स्पष्ट हो जाती है। और "अल-फ़ुरकान" (al-Furqan) वह है जो सत्य और असत्य के बीच अंतर करता है, यानी उन्हें अलग करता है (1), और इसका पहले उल्लेख किया जा चुका है (2)। ग्यारहवां: अल्लाह तआला का कथन: {तो तुममें से जो कोई इस महीने को पाए, वह इसके रोज़े रखे}। आम पाठ (किरात) 'लाम' पर जज़्म (सुकून) के साथ है [फल-यसुमहु में]। अल-हसन और अल-आरज ने 'लाम' पर कसरा के साथ पढ़ा है (3), जो 'लाम-ए-अम्र' (आदेश का लाम) है, और इसका नियम यह है कि अकेले होने पर कसरा होता है। यदि इसे किसी चीज़ से जोड़ा जाए, तो दो तरीके हैं: जज़्म और कसरा। इसे केवल तीन अक्षरों से जोड़ा जाता है: 'फा' के साथ जैसे उनका कहना है: {फल-यसुमहु}, {फल-यअ्बुद्व} [कुरैश: 3]। और 'वाव' के साथ जैसे उनका कहना है: {वल-युफ़्} [अल-हज्ज: 29]। और 'थुम्मा' के साथ जैसे उनका कहना है: {थुम्मा ल-यक्द्व} [अल-हज्ज: 29]। और "शहिदा" (shahida) का अर्थ है "उपस्थित होना", और इसमें एक छिपा हुआ शब्द है, यानी: तुममें से जो कोई इस महीने के दौरान शहर में उपस्थित हो, समझदार, वयस्क, स्वस्थ और निवासी हो, वह इसके रोज़े रखे। इसे सामान्य कहा जाता है, लेकिन उनके इस कथन से इसे विशिष्ट बनाया गया है: {और जो कोई बीमार हो या यात्रा पर हो} [आयत का शेष भाग]। और "महीना" यहाँ कर्म (object) नहीं है, बल्कि समय का क्रिया विशेषण (adverb of time) है। विद्वानों ने इसकी व्याख्या में मतभेद किया है। अली इब्न अबी तालिब, इब्न अब्बास, सुवैद इब्न गफ़ला और आयशा - सहाबा में से चार - और अबू मिज्लाज़ लाहिक इब्न हुमैद और अबीदा अल-सलमानी ने कहा: "जो कोई देखे," यानी: जो कोई महीने की शुरुआत में उपस्थित हो और अपने शहर और परिवार के साथ निवास कर रहा हो, उसे अपना रोज़ा पूरा करना चाहिए, चाहे वह उसके बाद यात्रा करे या वहीं रहे। यात्रा में रोज़ा केवल उस व्यक्ति के लिए टूटता है जिस पर रमज़ान उस समय शुरू होता है जब वह यात्रा पर हो। उनके अनुसार अर्थ यह है: जिसे रमज़ान यात्रा की स्थिति में मिले, वह रोज़ा तोड़ दे और उसे अन्य दिनों में पूरा करना चाहिए, और जिसे वह निवास की स्थिति में मिले, वह इसके रोज़े रखे। उम्मा के बहुमत (जमहूर) ने कहा: जो कोई महीने की शुरुआत और अंत देखे, उसे तब तक रोज़ा रखना

चाहिए जब तक वह निवासी है; यदि वह यात्रा करता है, तो वह अपना रोज़ा तोड़ सकता है (4)। यही सही दृष्टिकोण है, जैसा कि स्थापित रिपोर्टों से संकेत मिलता है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/255, और अल-नुकात वल-उयून 1/240। (2) 2/89। (3) इब्न खालवैह ने "अल-किरात अल-शाज्जाह" पृष्ठ 12 में इसे अली से जोड़ा है, और अल-नहहास ने "इराब अल-कुरान" 1/288 में और इब्न अतिय्या ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/254 में इसे अल-हसन से जोड़ा है, और हमें अल-आरज से इसके जुड़ाव का पता नहीं चला। (4) देखें तफ़सीर अल-तबरी 3/192-197, अल-इस्तिज़कार 10/72-73, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/254।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۵ ۱۶۳

...اور مشابہ، اور ناسخ و منسوخ، پھر اللہ نے اس میں سے بینات (واضح دلائل) کا ذکر اور تخصیص کر کے اسے شرف بخشا، یعنی حلال و حرام، نصائح اور احکام۔ اور «بینات» بیّنہ کی جمع ہے، جو «بان الشیء یبین» سے نکلا ہے: جب کوئی چیز واضح ہو جائے۔ اور «الفرقان» وہ ہے جو حق اور باطل کے درمیان فرق کرے، یعنی جدا کر دے (۱)، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔ گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾ (پس تم میں سے جو کوئی اس مہینے کو پائے، وہ اس کے روزے رکھے)۔ عام قرأت 'لام' کے جزم کے ساتھ ہے [فَلْيَصُمْهُ میں]، اور حسن اور اعرج نے 'لام' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (۳)، جو کہ 'لامِ امر' ہے، اور قاعدہ یہ ہے کہ جب یہ اکیلا ہو تو اس پر کسرہ ہوتا ہے، اور جب اسے کسی چیز کے ساتھ ملایا جائے تو اس میں دو صورتیں ہیں: جزم اور کسرہ۔ اسے صرف تین حروف کے ساتھ ملایا جاتا ہے: 'فا' کے ساتھ جیسے اللہ کا فرمان: ﴿فَلْيَصُمْهُ﴾، ﴿فَلْيَعْبُدُوا﴾ [قریش: ۳]۔ اور 'واؤ' کے ساتھ جیسے اللہ کا فرمان: ﴿وَلْيُوفُوا﴾ [الحج: ۲۹]۔ اور 'ثُمَّ' کے ساتھ جیسے اللہ کا فرمان: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا﴾ [الحج: ۲۹]۔ اور «شهد» کے معنی 'حاضر ہوا' کے ہیں، اور اس میں ایک پوشیدہ لفظ ہے، یعنی: تم میں سے جو کوئی اس مہینے کے دوران شہر میں حاضر ہو، عاقل، بالغ، تندرست اور مقیم ہو، تو وہ اس کے روزے رکھے۔ یہ کہا جاتا ہے کہ یہ عام ہے، لیکن اللہ کے اس فرمان سے اسے خاص کیا گیا ہے: ﴿وَمَن كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ﴾ (اور جو بیمار ہو یا سفر پر ہو) [بقیہ آیت]۔ اور «الشهر» (مہینہ) مفعول نہیں ہے بلکہ ظرفِ زمان ہے۔ اور علماء نے اس کی تاویل میں اختلاف کیا ہے۔ حضرت علی بن ابی طالب، ابن عباس، سوید بن غفلہ اور حضرت عائشہ - صحابہ میں سے یہ چار حضرات - اور ابو مجلز لاحق بن حمید اور عبیدہ سلمانی نے کہا: "جو حاضر ہو،" یعنی: جو

مہینے کے آغاز میں حاضر ہو اور اپنے شہر اور اہل و عیال میں مقیم ہو، اسے چاہیے کہ اپنا روزہ مکمل کرے، چاہے وہ اس کے بعد سفر کرے یا مقیم رہے۔ سفر میں روزہ صرف اس شخص کے لیے ٹوٹتا ہے جس پر رمضان اس حالت میں داخل ہو کہ وہ سفر میں ہو۔ ان کے نزدیک مطلب یہ ہے: جسے رمضان مسافر ہونے کی حالت میں ملے، وہ روزہ نہ رکھے اور اس پر دوسرے دنوں کی گنتی لازم ہے، اور جسے وہ مقیم ہونے کی حالت میں ملے، وہ اس کے روزے رکھے۔ اور جمہورِ امت نے کہا: جس نے مہینے کا آغاز اور آخر پایا، اسے چاہیے کہ جب تک مقیم ہے روزے رکھے، اگر وہ سفر کرے تو روزہ افطار کر سکتا ہے (٤)۔ اور یہی صحیح قول ہے، اور ثابت شدہ احادیث اسی پر دلالت کرتی ہیں۔

(١) المحرر الوجیز ١ / ٢٥٥، والنکت والعیون ١ / ٢٤٠۔ (٢) ٢ / ٨٩۔ (٣) ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ صفحہ ١٢ میں اسے علی کی طرف منسوب کیا ہے، اور نحاس نے اعراب القرآن ١ / ٢٨٨ میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ١ / ٢٥٤ میں اسے حسن کی طرف منسوب کیا ہے، اور ہمیں اعرج کی طرف اس کی نسبت نہیں ملی۔ (٤) دیکھیے تفسیر طبری ٣ / ١٩٢ - ١٩٧، الاستذکار ١٠ / ٧٢-٧٣، اور المحرر الوجیز ١ / ٢٥٤۔

164 Surah Al-Baqarah: Verse 185

Al-Bukhari, may Allah have mercy on him, interpreted in refutation of the first saying: Chapter: If one fasts some days of Ramadan and then travels: Abdullah bin Yusuf told us, he said: Malik informed us, from Ibn Shihab, from Ubaidullah bin Abdullah bin Utbah, from Ibn Abbas that the Messenger of Allah (peace be upon him) went out to Mecca in Ramadan, and he fasted until he reached Al-Kadid, then he broke his fast and the people broke their fast. Abu Abdullah said: Al-Kadid is between Usfan and Qudayd (1).

I said: It is possible that the saying of Ali, may Allah be pleased with him, and those who agreed with him, could be applied to recommended travel, such as visiting brothers among the virtuous and righteous, or permissible travel in search of excess livelihood beyond sufficiency. As for obligatory travel in search of necessary sustenance, or the conquest of a city if that is realized, or repelling an enemy, a person has a choice, and it is not mandatory for him to abstain from eating; rather, breaking the fast is better for strength; even if he witnessed the month in his town and fasted part of it; due to the hadith of Ibn Abbas and others, and there will be no disagreement in this, Allah willing, and Allah knows best.

Abu Hanifa and his companions said: Whoever witnesses the month under the conditions of legal responsibility, not insane and not unconscious, let him fast it. Whoever starts Ramadan while insane and it continues throughout the month, no compensation (qada) is due upon him; because he did not witness the month in a state where fasting is mandatory. Whoever is insane at the beginning and end of the month must make up for the days of his insanity. And the word "the month" is in the accusative case in this interpretation as the direct object of "witnessed" (2).

Twelfth: It has been established that the obligation of fasting is due upon Islam, puberty, and knowledge of the month. So if a disbeliever embraces Islam, or a child reaches puberty before dawn, fasting is mandatory for them on that morning. If it is after dawn, it is recommended for them to abstain from food, and they do not have to make up for what has passed of the month nor the day on which they reached puberty or embraced Islam.

Scholars have differed regarding a disbeliever who embraces Islam on the last day of Ramadan, whether it is mandatory for him...

(1) Sahih al-Bukhari (1944), and also narrated by Muslim (1113), and it is with Ahmad (3090). His saying: Usfan: a watering place from the watering places on the road between Al-Juhfah and Mecca, and it was said: a village with palm trees and farms thirty-six miles from Mecca, and Qudayd: the name of a place near Mecca. Mu'jam al-Buldan. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/254-255.

१६४ सूरा अल-बकरा: आयत १८५

अल-बुखारी (रह.) ने पहले मत के खंडन में अध्याय बाँधा है: 'अध्याय: यदि कोई रमजान के कुछ दिन उपवास रखे और फिर यात्रा करे': हमसे अब्दुल्ला बिन यूसुफ ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमें मालिक ने इब्न शिहाब से, उन्होंने उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्ला बिन उतबा से, उन्होंने इब्न अब्बास से खबर दी कि अल्लाह के रसूल ﷺ रमजान में मक्का के लिए निकले, आपने रोज़ा रखा यहाँ तक कि आप अल-कदीद पहुँचे, तो आपने रोज़ा इफ़्तार किया (तोड़ा) और लोगों ने भी इफ़्तार कर लिया। अबू अब्दुल्ला ने कहा: अल-कदीद, उसफ़ान और कुदैद के बीच है (१)।

मैंने कहा: यह संभव है कि हज़रत अली (रज़ि.) और उनके सहमत लोगों की बात को ऐच्छिक यात्रा पर लागू किया जाए, जैसे नेक और सज्जन भाइयों से मिलने जाना, या आवश्यकता से अधिक आजीविका की तलाश में अनुमेय यात्रा। जहाँ तक अनिवार्य यात्रा का प्रश्न है, जैसे आवश्यक भोजन की तलाश में, या किसी शहर की विजय (यदि वह निश्चित हो), या दुश्मन को पीछे हटाने के लिए, तो व्यक्ति को इसमें विकल्प है, और उस पर रोज़ा रखना अनिवार्य नहीं है; बल्कि शक्ति प्राप्त करने के लिए रोज़ा छोड़ना बेहतर है; भले ही वह अपने शहर में महीने की शुरुआत में रहा हो और उसका कुछ भाग उपवास किया हो; इब्न अब्बास आदि की हदीस के कारण, और इसमें इंशाअल्लाह कोई मतभेद नहीं होगा, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने कहा: जिसने उत्तरदायित्व की शर्तों के साथ (बिना पागलपन या बेहोशी के) महीना पाया, वह रोज़ा रखे। और जो रमज़ान में प्रवेश किया जबकि वह पागल था और पूरे महीने इसी स्थिति में रहा, तो उस पर कोई कज़ा (बदला) नहीं है; क्योंकि उसने वह महीना उस गुण के साथ नहीं पाया जिसमें रोज़ा अनिवार्य होता है। और जो महीने की शुरुआत और अंत में पागल हो, वह अपने पागलपन के दिनों की कज़ा करे। और इस व्याख्या के अनुसार "महीना" शब्द "शहिद" (गवाही/पाना) का कर्म (object) होने के कारण कर्म कारक में है (२)।

बारहवीं बात: यह स्थापित हो चुका है कि उपवास का कर्तव्य इस्लाम, यौवन (maturity) और महीने के ज्ञान पर निर्भर है। अतः यदि कोई काफ़िर (अविश्वासी) इस्लाम स्वीकार करता है, या कोई बच्चा भोर से पहले युवा हो जाता है, तो उस सुबह से उन पर उपवास अनिवार्य है। और यदि यह भोर के बाद हुआ, तो उनके लिए खाने-पीने से रुकना (इमसाक) अनुशंसित है, और उन पर महीने के बीते हुए दिनों की कज़ा अनिवार्य नहीं है और न ही उस दिन की जिसमें वह युवा हुआ या इस्लाम लाया।

और विद्वानों ने उस काफ़िर के बारे में मतभेद किया है जो रमज़ान के आखिरी दिन इस्लाम स्वीकार करता है, क्या उस पर अनिवार्य है...

---

(१) सहीह अल-बुखारी (१९४४), और इसे मुस्लिम (१११३) ने भी उद्धृत किया है, और यह अहमद (३०९०) के पास भी है। उनका कथन: उसफ़ान: अल-जुहफ़ा और मक्का के बीच के रास्ते के पड़ावों में से एक पड़ाव है, और कहा गया है: मक्का से छतीस मील की दूरी पर खजूर के पेड़ों और खेतों वाला एक गाँव है, और कुदैद: मक्का के पास एक स्थान का नाम है। मुअजम अल-बुल्दान। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ २५४-२५५।

۱۶۴ سورہ البقرہ: آیت ۱۸۵

امام بخاری رحمہ اللہ نے پہلے قول کے رد میں باب باندھا ہے: باب: اگر کوئی شخص رمضان کے کچھ دن روزے رکھے اور پھر سفر کرے: ہم سے عبداللہ بن یوسف نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں مالک نے ابن شہاب سے، انہوں نے عبیداللہ بن عبداللہ بن عتبہ سے، انہوں نے ابن عباس سے خبر دی کہ رسول اللہ ﷺ رمضان میں مکہ روانہ ہوئے، آپ نے روزہ رکھا یہاں تک کہ الکدید پہنچ گئے، تو آپ نے روزہ افطار کیا اور لوگوں نے بھی افطار کر لیا۔ ابو عبداللہ نے کہا: الکدید، عسفان اور قدید کے درمیان ہے (۱)۔

میں کہتا ہوں: ممکن ہے کہ حضرت علی رضی اللہ عنہ اور ان کے موافقین کے قول کو مستحب سفر پر محمول کیا جائے، جیسے فضلاء اور صالحین بھائیوں کی ملاقات، یا ضرورت سے زائد رزق کی تلاش میں مباح سفر۔ جہاں تک ضروری خوراک کی تلاش میں واجب سفر، یا کسی شہر کی فتح (اگر وہ متحقق ہو)، یا دشمن کو پسپا کرنے کا تعلق ہے، تو انسان کو اس میں اختیار ہے، اور اس پر روزہ رکھنا واجب نہیں ہے، بلکہ طاقت حاصل کرنے کے لیے افطار کرنا افضل ہے؛ چاہے وہ اپنے شہر میں مہینے کے آغاز میں موجود رہا ہو اور اس کا کچھ حصہ روزہ رکھا ہو؛ ابن عباس وغیرہ کی حدیث کی وجہ سے، اور اس میں ان شاء اللہ کوئی اختلاف نہیں ہوگا، واللہ اعلم۔

اور امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: جس نے مکلف ہونے کی شرائط کے ساتھ (یعنی مجنون یا بے ہوش نہ ہو) مہینہ پایا، وہ روزہ رکھے۔ اور جو شخص رمضان میں داخل ہوا جبکہ وہ مجنون تھا اور پورا مہینہ اسی حال میں رہا، تو اس پر کوئی قضا نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے وہ مہینہ اس صفت کے ساتھ نہیں پایا جس میں روزہ واجب ہوتا ہے، اور جو شخص مہینے کے آغاز اور

آخر میں مجنون ہو تو وہ اپنے جنون کے ایام کی قضا کرے۔ اور اس تاویل کے مطابق "الشهر" (مہینہ) لفظ "شہد" کا مفعول ہونے کی وجہ سے منصوب ہے (۲)۔

بارہویں بات: یہ طے ہو چکا ہے کہ روزے کی فرضیت اسلام، بلوغت اور مہینے کے علم سے ثابت ہوتی ہے، چنانچہ اگر کوئی کافر اسلام قبول کرے، یا بچہ فجر سے پہلے بالغ ہو جائے، تو ان پر اس دن کی صبح سے روزہ لازم ہے۔ اور اگر فجر کے بعد ایسا ہوا تو ان کے لیے رک جانا (امساک) مستحب ہے، اور ان پر مہینے کے گزشتہ ایام کی قضا واجب نہیں ہے اور نہ ہی اس دن کی جس میں وہ بالغ ہوا یا اسلام لایا۔

اور علماء نے اس کافر کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو رمضان کے آخری دن اسلام لائے، کیا اس پر واجب ہے...

---

(۱) صحیح بخاری (۱۹۴۴)، اور اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے (۱۱۱۳)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (۳۰۹۰)۔ ان کا قول: عسفان: جحفہ اور مکہ کے درمیان راستے کی منزلوں میں سے ایک منزل ہے، اور کہا گیا ہے: مکہ سے چھتیس میل کے فاصلے پر کھجوروں اور کھیتوں والا ایک گاؤں ہے، اور قدید: مکہ کے قریب ایک مقام کا نام ہے۔ معجم البلدان۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۴-۲۵۵۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 | 165

[Does a person who converts to Islam have to] make up the entirety of Ramadan or not? And must he make up the day on which he embraced Islam? Imam Malik and the majority said: He does not have to make up what has passed, because he has only witnessed the month from the time of his Islam. Malik said: I would prefer him to make up the day on which he embraced Islam.

Ataa and al-Hasan (1) said: He should fast what remains and make up what has passed. Abd al-Malik ibn al-Majishun said: He should refrain from eating on that day and make up for it, and Ahmad (2) and Ishaq said similarly. Ibn al-Mundhir said: He does not have to make up what has passed of the month, nor that day.

Al-Baji (3) said: Whoever of our companions says that the disbelievers are addressed by the laws of Islam—which is the implication of the opinion of Malik and most of his companions—obliged him to fast for the remainder of his day. It was narrated in al-Madaniyah (4) by Ibn Nafi' from Malik, and Sheikh Abu al-Qasim said it. And whoever of our companions says they are not addressed says: He is not required to refrain from eating for the remainder of his day, which is the implication of the view of Ashhab and Abd al-Malik ibn al-Majishun, and it was said by Ibn al-Qasim.

I say: This is the correct view because of the words of the Almighty: "O you who believe," thus addressing the believers to the exclusion of others, and this is clear; so he is not required to abstain for the remainder of the day, nor to make up for what has passed.

The discussion regarding the meaning of His saying: "And whoever is ill or on a journey - then an equal number of other days" (5) has preceded, and praise be to Allah.

Thirteenth: His saying, the Almighty: "Allah intends for you ease." A group's recitation is "al-yusur" with a damma on the seen, two dialects, as well as "al-'usur" (6).

Mujahid and al-Dahhak (7) said: "Ease" is breaking the fast during travel, and "hardship" is fasting during travel.

---

(1) Narrated from them by Abd al-Razzaq 4/170-171. (2) See Al-Istidhkar 10/192-193, Al-Nawadir wal-Ziyadat 2/30, and Al-Ifsah 'an Ma'ani Al-Sahah 1/216. (3) In Al-Muntaqa 2/67. (4) In (d), (z), and (m): Al-Mudawwanah, and what is fixed from (kh) and (z), which is consistent with what is in Al-Muntaqa. (5) Page 127 onwards of this

part. (6) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/288, and al-Muharrar al-Wajiz 1/255. The mentioned recitation is the recitation of Abu Ja'far from the ten. See al-Nashr 2/226. (7) Narrated from them by al-Tabari 3/218-219.

सूरह अल-बकराह: आयत 185 | 165

[क्या इस्लाम स्वीकार करने वाले व्यक्ति को] पूरे रमज़ान की कज़ा करनी होगी या नहीं? और क्या उसे उस दिन की कज़ा करनी होगी जिस दिन उसने इस्लाम स्वीकार किया? इमाम मालिक और अधिकांश विद्वानों (जमहूर) ने कहा: उस पर पिछले दिनों की कज़ा अनिवार्य नहीं है; क्योंकि उसने अपने इस्लाम स्वीकार करने के समय से ही महीने को देखा है। मालिक ने कहा: मुझे यह बेहतर लगता है कि वह उस दिन की कज़ा करे जिस दिन उसने इस्लाम स्वीकार किया था।

अता और अल-हसन (1) ने कहा: वह शेष दिनों का उपवास रखे और पिछले दिनों की कज़ा करे। अब्द अल-मलिक इब्न अल-माजीशून ने कहा: वह उस दिन खाने से परहेज करे और उसकी कज़ा करे, और अहमद (2) और इशाक ने भी ऐसा ही कहा। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: उस पर महीने के पिछले दिनों की कज़ा करना अनिवार्य नहीं है, और न ही उस दिन की।

अल-बाजी (3) ने कहा: हमारे साथियों में से जिसने भी यह कहा कि काफ़िरों को इस्लाम के शरीयत (नियमों) द्वारा संबोधित किया जाता है - जो कि मालिक और उनके अधिकांश साथियों के मत का तात्पर्य है - उन्होंने उनके लिए दिन के शेष भाग में उपवास रखना अनिवार्य माना। इसे अल-मदनीयह (4) में इब्न नाफ़े ने मालिक से रिवायत किया है, और शेख अबू अल-कासिम ने भी यही कहा है। और हमारे साथियों में से जिसने कहा कि उन्हें संबोधित नहीं किया गया है, उन्होंने कहा: उसे दिन के शेष भाग में खाने-पीने से रुकना आवश्यक नहीं है, जो कि अशहब और अब्द अल-मलिक इब्न अल-माजीशून के मत का तात्पर्य है, और इब्न अल-कासिम ने भी यही कहा है।

मैं कहता हूँ: यही सही मत है क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "ऐ ईमान वालो!", इस प्रकार केवल मोमिनों को संबोधित किया गया है, और यह स्पष्ट है; इसलिए उसे दिन के शेष भाग में परहेज करना आवश्यक नहीं है, और न ही पिछले दिनों की कज़ा करनी है।

और उनके इस कथन के अर्थ पर चर्चा पहले हो चुकी है: "और जो कोई बीमार हो या यात्रा पर हो, तो दूसरे दिनों की गिनती पूरी करे" (5), और अल्लाह का शुक्र है।

तेरहवाँ: अल्लाह तआला का फ़रमान: "अल्लाह तुम्हारे लिए आसानी चाहता है"। एक जमात की क़िरात (पठन) "अल-यूसुरु" है, सीन पर दम्मा के साथ, जो कि दो बोलियाँ हैं, और इसी तरह "अल-उूसुरु" (6) भी।

मुजाहिद और अद-दहाक (7) ने कहा: "आसानी" यात्रा के दौरान रोज़ा न रखना है, और "कठिनाई" यात्रा के दौरान रोज़ा रखना है।

---

(1) इसे उन दोनों से अब्द अल-रज़्ज़ाक 4/170-171 ने उद्धृत किया है। (2) देखें अल-इस्तिज़कार 10/192-193, और अल-नवादिर वल-ज़ियादात 2/30, और अल-इफ़साह अन माआनी अल-साह 1/216। (3) अल-मुंतक़ा 2/67 में। (4) (द), (ज़) और (म) में: अल-मुदव्वनाह, और (ख) और (ज़) से जो पुष्ट है, वह अल-मुंतक़ा में जो है उसके अनुरूप है। (5) इस भाग का पृष्ठ 127 और उसके बाद। (6) देखें नह़स द्वारा ए'राब अल-क़ुरआन 1/288, और अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 1/255। उल्लिखित पाठ दस क़िरात में से अबू जाफ़र का पाठ है। देखें अन-नश्र 2/226। (7) इसे उन दोनों से अल-तबरी 3/218-219 ने उद्धृत किया है।

[کیا اسلام قبول کرنے والے پر] پورے رمضان کی قضا ہے یا نہیں؟ اور کیا اس پر اس دن کی قضا واجب ہے جس میں وہ اسلام لایا؟ امام مالک اور جمہور نے فرمایا: اس پر گزرے ہوئے دنوں کی قضا نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے اپنے اسلام لانے کے وقت سے مہینے کو پایا ہے۔ مالک نے کہا: مجھے یہ پسند ہے کہ وہ اس دن کی قضا کرے جس میں وہ اسلام لایا۔

عطاء اور حسن (1) نے کہا: وہ باقی دنوں کے روزے رکھے اور گزرے ہوئے دنوں کی قضا کرے۔ عبد الملک بن الماجشون نے کہا: وہ اس دن کھانے پینے سے رکا رہے اور اس کی قضا کرے، اور احمد (2) اور اسحاق نے بھی اسی طرح کہا۔ ابن المنذر نے کہا: اس پر مہینے کے گزرے ہوئے دنوں کی قضا نہیں ہے اور نہ ہی اس دن کی۔

الباجی (3) نے کہا: ہمارے اصحاب میں سے جس نے یہ کہا کہ کفار اسلام کے احکام کے مخاطب ہیں - اور یہی امام مالک اور ان کے اکثر اصحاب کے قول کا تقاضا ہے - اس نے ان پر دن کے باقی حصے میں امساک (روزے کی طرح رہنے) کو واجب قرار دیا۔ اسے المدنیہ (4) میں ابن نافع نے مالک سے روایت کیا ہے، اور شیخ ابو القاسم نے بھی یہی کہا ہے۔ اور ہمارے اصحاب میں سے جس نے کہا کہ وہ مخاطب نہیں ہیں، اس نے کہا: اسے دن کے باقی حصے میں امساک لازم نہیں ہے، اور یہی اشہب اور عبد الملک بن الماجشون کے قول کا تقاضا ہے، اور ابن القاسم نے بھی یہی کہا ہے۔

میں کہتا ہوں: یہی صحیح ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَتأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ "اے ایمان والو"، پس اللہ نے صرف مومنوں کو مخاطب کیا ہے، اور یہ بات واضح ہے؛ چنانچہ اسے دن کے باقی حصے میں امساک واجب نہیں ہے، اور نہ ہی گزرے ہوئے دنوں کی قضا۔

اور اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَمَن كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾ "اور جو بیمار ہو یا سفر میں ہو تو دوسرے دنوں سے گنتی پوری کرلے" (5) کے معنی میں کلام پہلے گزر چکا ہے، والحمد للہ۔

تیرہواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ﴾ "اللہ تمہارے لیے آسانی چاہتا ہے"۔ ایک جماعت کی قرأت «اليُسُرَ» سین کے ضمہ کے ساتھ ہے، یہ دو لغتیں ہیں، اور اسی طرح «العُسُرَ» (6) بھی ہے۔

مجاہد اور ضحاک (7) نے کہا: «الیسر» سفر میں روزہ افطار کرنا ہے، اور «العسر» سفر میں روزہ رکھنا ہے۔

---

(1) اسے ان دونوں سے عبد الرزاق نے 4/ 170-171 میں روایت کیا ہے۔ (2) دیکھیے الاستذکار 10/ 193-192، والنوادر والزیادات، 2/ 30۔ والافصاح عن معانی الصحاح 1/ 216۔ (3) المنقی 2/ 67 میں۔ (4) (د)، (ز) اور (م) میں: المدونہ، اور (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے، اور یہ المنقی میں موجود عبارت کے موافق ہے۔ (5) اس جز کا صفحہ 127 اور اس کے بعد۔ (6) دیکھیے اعراب القرآن للنحاس 1/ 288، والمحرر الوجیز 1/ 255۔ اور مذکورہ قرأت عشرہ قرأتوں میں سے ابو جعفر کی قرأت ہے۔ دیکھیے النشر 2/ 226۔ (7) اسے ان دونوں سے الطبری نے 3/ 219-218 میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 166

The perspective is the generality of the word in all matters of religion, as the Almighty said: {and He has not placed upon you in the religion any difficulty} [Al-Hajj: 78] (1). It was narrated from the Prophet ﷺ: "The religion of Allah is ease" (2), and he ﷺ said: "Make things easy and do not make them difficult" (3).

"Yusr" (Ease) comes from smoothness, and from it comes "yasar" for wealth. The left hand was named "yusra" (easier) as a good omen, or because an affair is made easy for it by the assistance of the right hand; there are two opinions (4).

His saying: {and does not want for you hardship} is in the meaning of His saying: {Allah intends for you ease}, so He repeated it for emphasis.

Fourteenthly: The verse indicates that Allah, the Exalted, is Willing with a primordial, eternal will that is additional to His Essence. This is the school of the people of Sunnah; just as He is Knowledgeable with knowledge, Powerful with power, Living with life, Hearing with hearing, Seeing with sight; Speaking with speech (5). All of these are existential, eternal meanings additional to the Essence.

The philosophers and the Shia went to negate them; exalted is Allah above the speech of the deviants and the invalidation of the falsifiers. What cuts off the proponents of divestment (Ta'teel) is to say: If His being "One with Will" were not true, then it would be true that He is "one without will," and if that were valid, then everything without a will would be deficient compared to one who has a will. For whoever has volitional attributes has the choice to specify something or not specify it. Sound reason dictates that this is a perfection for him and not a deficiency, to the point that if, by imagination, that matter were assumed to be taken away from Him, His first state would have been more complete compared to His second state. So nothing remains but that what is not characterized by what He is characterized with, and the impossibility in it is not hidden, for how can it be imagined that the creature is more perfect than the Creator, and the Creator is more deficient?

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/255. (2) It is a part of a Hadith from Abu Hurairah; narrated by Al-Bukhari (39) with the wording: "Indeed, this religion is ease...". And Ahmad (20669) narrated it from the Hadith of Urwa al-Fuqaymi with the wording: "Indeed, the religion of Allah is in ease" and it has a story, and from the Hadith of Anas bin Malik (13052) with the wording: "Indeed, this religion is firm, so enter into it gently...". (3) A part of a Hadith from Anas bin Malik, may Allah be pleased with him, narrated

by Ahmad (12333), Al-Bukhari (69), and Muslim (1734). (4) Tafsir al-Razi 5/100. (5) That which the Salaf (pious predecessors), may Allah be pleased with them, were upon is affirming what Allah the Exalted affirmed for Himself and what His Messenger ﷺ affirmed for Him of names and attributes, without adding to them, nor adding anything to them, nor inquiring "how," nor likening, nor distorting, nor changing, nor altering, and not being restricted to the seven attributes mentioned by the author, may Allah have mercy on him, to the exclusion of others that have been established.

सूरह अल-बकरा: आयत 185 166

परिप्रेक्ष्य धर्म के सभी मामलों में शब्द की व्यापकता है, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और उसने धर्म में तुम पर कोई कठिनाई नहीं डाली} [अल-हज्ज: 78] (1)। पैगंबर ﷺ से रिवायत है: "अल्लाह का दीन (धर्म) आसान है" (2), और उन्होंने ﷺ कहा: "आसानियाँ पैदा करो और तंगियाँ पैदा न करो" (3)।

"युस्र" (आसानी) शब्द सुगमता से आया है, और इसी से धन के लिए "यसार" शब्द बना है। बाएँ हाथ को "युसरा" (आसान) कहा गया, या तो अच्छे शगुन के रूप में, या इसलिए क्योंकि दाहिने हाथ की सहायता से इसके लिए काम आसान हो जाता है; दो विचार हैं (4)।

उनका कहना: {और तुम्हारे लिए कठिनाई नहीं चाहता} उनके इस कथन के अर्थ में है: {अल्लाह तुम्हारे लिए आसानी चाहता है}, इसलिए उन्होंने इसे जोर देने के लिए दोहराया।

चौदहवां: आयत यह दर्शाती है कि अल्लाह सुब्हानहु एक प्राचीन, अनादि इच्छा के साथ इच्छा रखने वाला है जो उसकी सत्ता (ज़ात) के अतिरिक्त है। यह सुन्नत वालों (अहल-ए-सुन्नत) का मत है; जैसे वह ज्ञान के साथ ज्ञाता है, शक्ति के साथ शक्तिशाली है, जीवन के साथ जीवित है, सुनने की शक्ति के साथ सुनने वाला है, दृष्टि के साथ देखने वाला है; वाणी के साथ बोलने वाला है (5)। और ये सभी सत्ता के अतिरिक्त अस्तित्वगत, अनादि अर्थ हैं।

दार्शनिक और शिया उन्हें नकारने की ओर गए, अल्लाह विचलितों की बातों और झुठलाने वालों के शून्यकरण से बहुत ऊपर है। वह जो 'तातील' (गुणों को नकारने) वालों के तर्क को काटता है वह यह कहना है: यदि उसका "इच्छा वाला होना" सत्य नहीं होता, तो यह सत्य होता कि वह "इच्छा वाला नहीं" है, और यदि यह वैध होता, तो इच्छा न रखने वाली प्रत्येक वस्तु इच्छा रखने वाली वस्तु की तुलना में अधूरी होती। क्योंकि जिसके पास इच्छाशक्ति वाले गुण होते हैं, उसके पास किसी चीज़ को विशेष करने या उसे विशेष न करने का विकल्प होता है। शुद्ध बुद्धि यह निर्णय देती है कि यह उसके लिए पूर्णता (कमाल) है न कि कमी (नक्स), यहाँ तक कि यदि कल्पना में उससे यह बात छीन ली जाए, तो उसकी पहली स्थिति उसकी दूसरी स्थिति की तुलना में अधिक पूर्ण होती। अतः इसके अतिरिक्त कुछ शेष नहीं रहता कि जो उन गुणों से युक्त न हो जिनसे वह युक्त है, और इसमें जो असंभवता है वह छिपी नहीं है, क्योंकि यह कैसे कल्पना की जा सकती है कि सृजित (मख़लूक़) सृष्टिकर्ता (ख़ालिक़) से अधिक पूर्ण हो, और सृष्टिकर्ता अधिक अपूर्ण हो?

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/255. (2) यह अबू हुरैरा की एक हदीस का हिस्सा है; अल-बुखारी (39) द्वारा इन शब्दों के साथ वर्णित है: "निस्संदेह, यह दीन आसान है..."। और अहमद (20669) ने इसे उरवा अल-फुकायमी की हदीस से इन शब्दों के साथ वर्णित किया: "निस्संदेह अल्लाह का दीन आसानी में है" और इसमें एक कहानी है, और अनस बिन मालिक (13052) की हदीस से इन शब्दों के साथ: "निस्संदेह यह दीन मजबूत है, इसलिए इसमें नरमी के साथ प्रवेश करो..."। (3) अनस बिन मालिक (रज़ि.) की एक हदीस का हिस्सा, जिसे अहमद (12333), अल-बुखारी (69), और मुस्लिम (1734) ने वर्णित किया है। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 5/100. (5) जिस पर सलफ़ (नेक पूर्वज) थे, वह उन नामों और गुणों की पुष्टि करना है जो अल्लाह तआला ने अपने लिए पुष्ट किए हैं और जो उसके रसूल ﷺ ने उसके लिए पुष्ट किए हैं, उनमें बिना किसी वृद्धि के, न ही कुछ जोड़ने के, न उनकी कैफियत (कैसे) पूछने के, न समानता देने के, न हेरफेर करने के, न बदलने के, और न ही लेखक (रह.) द्वारा वर्णित सात गुणों तक सीमित रहने के, उनके अलावा जो पुष्ट हुए हैं।

سورة البقرہ : آیت ۱۸۵ ۱۶۶

اور اس کا رخ دین کے تمام امور میں لفظ کی عمومیت ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ [الحج : ۷۸] (۱) ، اور نبی ﷺ سے روایت ہے: «اللہ کا دین آسان ہے» (۲)، اور آپ ﷺ نے فرمایا: «آسانیاں پیدا کرو اور تنگی نہ کرو» (۳)۔

اور یسر "سہولت" سے ہے، اور اسی سے مالداری کے لیے "یسار" ہے۔ اور بائیں ہاتھ کو "یسریٰ" نیک شگون کے طور پر کہا گیا، یا اس لیے کہ دائیں ہاتھ کے تعاون سے اس کے لیے کام آسان ہو جاتا ہے، دو اقوال ہیں (۴)۔

اور آپ کا قول: ﴿وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾ آپ کے قول ﴿يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ الْيُسْرَ﴾ کے معنی میں ہے، چنانچہ تاکید کے لیے اسے دہرایا۔

چودھواں: آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ اللہ سبحانہ قدیم، ازلی ارادہ کے ساتھ ارادہ فرمانے والا ہے جو ذات پر زائد ہے۔ یہ اہل سنت کا مذہب ہے؛ جیسا کہ وہ علم کے ساتھ عالم ہے، قدرت کے ساتھ قادر ہے، حیات کے ساتھ حی ہے، سمع کے ساتھ سمیع ہے، بصر کے ساتھ بصیر ہے؛ کلام کے ساتھ متکلم ہے (۵)۔ اور یہ سب وجودی، ازلی معانی ہیں جو ذات پر زائد ہیں۔

اور فلاسفہ اور شیعہ ان کی نفی کی طرف گئے، اللہ کج رووں کے قول اور باطل پرستوں کے ابطال سے بہت بلند ہے۔ اور وہ چیز جو معطلین (صفات کی نفی کرنے والوں) کی جڑ کاٹتی ہے وہ یہ کہنا ہے کہ: اگر اس کا "ارادہ والا ہونا" سچ نہ ہوتا تو یہ سچ ہوتا کہ وہ "ارادہ والا نہیں" ہے، اور اگر یہ درست ہوتا تو ہر وہ چیز جو ارادہ والی نہ ہو وہ اس کے مقابلے میں ناقص ہوتی جس کا ارادہ ہے۔ کیونکہ جس کی صفاتِ ارادیہ ہوں اسے یہ اختیار حاصل ہے کہ وہ کسی چیز کو خاص

کرے یا نہ کرے، چنانچہ عقلِ سلیم یہ فیصلہ کرتی ہے کہ یہ اس کے لیے کمال ہے نہ کہ نقصان، یہاں تک کہ اگر وہم میں اس سے یہ معاملہ چھین لیا جائے تو اس کی پہلی حالت دوسری حالت کے مقابلے میں زیادہ کامل ہوتی۔ پس اب بجز اس کے کچھ باقی نہیں رہتا کہ وہ جن صفات سے متصف ہے دوسرا ان سے متصف نہ ہو، اور اس میں جو محال ہے وہ مخفی نہیں، کیونکہ یہ کیسے تصور کیا جا سکتا ہے کہ مخلوق خالق سے زیادہ کامل ہو، اور خالق زیادہ ناقص ہو؟

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۵۔ (۲) یہ ابوہریرہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے؛ بخاری (۳۹) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: «یقیناً یہ دین آسان ہے...»۔ اور احمد (۲۰۶۶۹) نے عروہ الفقیمی کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: «یقیناً اللہ کا دین آسانی میں ہے» اور اس میں ایک قصہ ہے، اور انس بن مالک (۱۳۰۵۲) کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ: «یقیناً یہ دین مضبوط ہے، پس اس میں نرمی کے ساتھ داخل ہو...»۔ (۳) انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا، اسے احمد (۱۲۳۳۳)، بخاری (۶۹)، اور مسلم (۱۷۳۴) نے روایت کیا ہے۔ (۴) تفسیر الرازي ۵/ ۱۰۰۔ (۵) سلف صالحین رضی اللہ عنہم جس پر تھے وہ ان اسماء و صفات کا اثبات ہے جو اللہ تعالیٰ نے اپنے لیے ثابت کیے اور اس کے رسول ﷺ نے اس کے لیے ثابت کیے، بغیر کسی زیادتی کے، اور نہ اس میں کچھ جوڑنے کے، اور نہ کیفیت بیان کرنے کے، نہ تشبیہ و تحریف کے، نہ تبدیلی و تغیر کے، اور مصنف رحمہ اللہ کے ذکر کردہ سات صفات پر ہی اکتفا نہ کرنے کے، ان کے علاوہ جو ثابت ہیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 167

...and intuition necessitates rejecting and nullifying it. He described Himself—may His majesty be glorified and His names be hallowed—as a Willer (One who intends). Allah the Almighty said: {Doer of what He intends} [Al-Buruj: 16], and He said: {Allah intends for you ease and does not intend for you hardship} [Al-Baqarah: 185], and He said: {Allah intends to lighten for you} [An-Nisa: 28], and [He said]: {His command is only when He intends a thing that He says to it, "Be," and it is} Ya-Sin: 82.

Then indeed, this world is at the peak of wisdom, perfection, order, and mastery, and it is a possible existence whose existence and non-existence are both possible. So the one who specified it for existence must be a Willer for it, Powerful over it, Knowing of it. For if He were not Knowing and Powerful, nothing would proceed from Him(2); and if He were Knowing and Powerful but not Willing what proceeded from Him according to the system of wisdom and perfection, and if He were not Willing(3), He would not have specified some possibilities with states and times rather than others, for His relation to them all is a single relation.

They said: Since His being powerful and willing is established, He must be Living; because life is a condition for these attributes. And from His being Living follows His being All-Hearing, All-Seeing, Speaking; for whoever does not have these attributes established for him, then he is necessarily described by their opposites, like blindness, deafness, and muteness, from which His Glory is far above in witness [human world], and the Creator, Glorified and Exalted, is transcendent from being described by what necessitates deficiency in His essence.

Fifteenth: His saying, the Almighty: {and that you complete the period}. In it are two interpretations:

One of them: Completing the performance of the count for those who broke fast in their travel or illness.

The second: The count of the crescent(4) whether it is twenty-nine or thirty(5). Jabir bin Abdullah said: The Prophet (PBUH) said: "Indeed, the month is twenty-nine..."(6).

---

(1) In the original: "If He intends a matter, He only says to it, be and it is." The correct version of the verse is: {when He decrees a matter} as in Al-Imran (47) and others. Perhaps the mentioned verse above is the intention of the author, so there is the word "intended" in it. (2) In (d), (z), and (m): No. (3) In (kh), (d), and (m): If not. (4) In

(kh), (z), and (z): Was. (5) Tafsir Abi Al-Layth 1/185, and Tafsir Al-Baghawi 1/153. (6) Narrated by Ahmad (14670), and Muslim (1084) (24), and in it is a story.

सूरह अल-बकरा: आयत 185 167

...और अंतर्ज्ञान इसे अस्वीकार करने और रद्द करने की आवश्यकता रखता है। उन्होंने स्वयं का वर्णन किया है - उनका प्रताप महान है और उनके नाम पवित्र हैं - कि वे इच्छुक (इरादा करने वाले) हैं। अल्लाह तआला ने कहा: {वह जो चाहता है उसे कर देने वाला है} [अल-बुरुज: 16], और कहा: {अल्लाह तुम्हारे लिए सुगमता चाहता है और तुम्हारे लिए कठिनाई नहीं चाहता} [अल-बकरा: 185], और कहा: {अल्लाह चाहता है कि तुम पर से बोझ हल्का कर दे} [अन-निसा: 28], और [कहा]: {उसका आदेश तो बस यह है कि जब वह किसी चीज़ का इरादा करता है, तो उससे कहता है, "हो जा," और वह हो जाती है} या-सीन: 82।

फिर निश्चय ही, यह संसार हिकमत (बुद्धि), पूर्णता, व्यवस्था और सटीकता के शिखर पर है, और यह एक संभावित अस्तित्व है जिसका अस्तित्व और अनस्तित्व दोनों संभव है। अतः जिसने इसे अस्तित्व के लिए विशिष्ट किया है, उसे इसके लिए इच्छुक, इसके ऊपर शक्तिशाली और इसका ज्ञाता होना चाहिए। यदि वह ज्ञाता और शक्तिशाली न होता, तो उससे कुछ भी उत्पन्न न होता(2); और यदि वह ज्ञाता और शक्तिशाली होता लेकिन हिकमत और पूर्णता की प्रणाली के अनुसार उससे जो उत्पन्न हुआ उसका इच्छुक न होता, और यदि वह इच्छुक न होता(3), तो वह कुछ संभावनाओं को दूसरों की तुलना में स्थितियों और समयों के साथ विशिष्ट न करता, क्योंकि उनका उन सभी के प्रति संबंध एक ही है।

उन्होंने कहा: चूँकि उनका शक्तिशाली और इच्छुक होना सिद्ध हो गया, तो उनका जीवित होना आवश्यक है; क्योंकि जीवन इन गुणों के लिए एक शर्त है। और उनके जीवित होने से उनका सुनना, देखना और बोलना आवश्यक हो जाता है; क्योंकि जिसके लिए ये गुण सिद्ध नहीं होते, वह अनिवार्य रूप से उनके विपरीत गुणों से वर्णित होता है, जैसे अंधापन, बहरापन और गूंगापन, जिनसे उनकी गरिमा गवाह (मानव जगत) में बहुत ऊपर है, और सृष्टिकर्ता, महिमामय और उच्च, अपनी सत्ता में कमी पैदा करने वाली चीज़ों से वर्णित होने से पवित्र है।

पंद्रहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {ताकि तुम गिनती पूरी कर लो}। इसमें दो व्याख्याएँ हैं:

पहला: उन लोगों के लिए गिनती पूरी करना जिन्होंने अपनी यात्रा या बीमारी के कारण रोज़ा तोड़ा।

दूसरा: चाँद की गिनती(4), चाहे वह उनतीस हो या तीस(5)। जाबिर बिन अब्दुल्ला ने कहा: पैगंबर (सल्ल.) ने कहा: "निश्चय ही महीना उनतीस [दिन का] होता है..."(6)।

(1) मूल में: "यदि वह किसी बात का इरादा करता है, तो वह केवल उससे कहता है, हो जा और वह हो जाती है"। आयत का सही रूप है: {जब वह किसी मामले का फैसला करता है} जैसा कि आले इमरान (47) और अन्य में है। शायद ऊपर उल्लेखित आयत लेखक का इरादा है, इसलिए उसमें "इरादा" शब्द है। (2) (द), (ज़), और (म) में: नहीं। (3) (ख), (द), और (म) में: यदि नहीं। (4) (ख), (ज़), और (ज़) में: था। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/185, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/153. (6) अहमद (14670) और मुस्लिम (1084) (24) द्वारा वर्णित, और इसमें एक कहानी है।

سورة البقرہ : آیت ۱۸۵ ۱۶۷

...اور بدیہہ اس کے رد اور ابطال کا تقاضا کرتی ہے۔ اور انہوں نے اپنی ذات کا وصف بیان کیا ہے - ان کا جلال بلند ہو اور ان کے نام مقدس ہوں - کہ وہ مرید (ارادہ کرنے والے) ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {جو چاہتا ہے وہ کر گزرتا ہے} [البروج: ۱۶]، اور فرمایا: {اللہ تمہارے ساتھ آسانی چاہتا ہے اور تمہارے ساتھ تنگی نہیں چاہتا} [البقرہ: ۱۸۵]، اور فرمایا: {اللہ چاہتا ہے کہ تم سے (بوجھ) ہلکا کر دے} [النساء: ۲۸]، اور [فرمایا]: {اس کا فرمان تو بس یہی ہے کہ جب وہ کسی چیز کا ارادہ کرتا ہے تو اس سے کہتا ہے: "ہو جا"، تو وہ ہو جاتی ہے} [یس: ۸۲] (۱)۔

پھر بے شک یہ عالم حکمت، اتقان، انتظام اور احکام کی انتہا پر ہے، اور یہ ایک جائز وجود ہے جس کا ہونا اور نہ ہونا دونوں ممکن ہیں۔ پس جس نے اسے وجود کے ساتھ خاص کیا ہے، اس کے لیے ضروری ہے کہ وہ اس کا مرید ہو، اس پر قادر ہو، اور اس کا عالم ہو۔ کیونکہ اگر وہ عالم اور قادر نہ ہوتا تو اس سے کوئی چیز صادر نہ ہوتی (۲)؛ اور اگر وہ عالم اور قادر ہوتا لیکن جو کچھ اس سے حکمت اور اتقان کے نظام پر صادر ہوا اس کا ارادہ کرنے والا نہ ہوتا، اور اگر وہ مرید نہ ہوتا (۳) تو وہ بعض ممکنات کو بعض حالات اور اوقات کے ساتھ دوسروں کے مقابلے میں خاص نہ کرتا، کیونکہ اس کی نسبت ان سب کی طرف ایک جیسی ہے۔

انہوں نے کہا: اور جب ان کا قادر اور مرید ہونا ثابت ہو گیا تو واجب ہے کہ وہ حی (زندہ) ہوں؛ کیونکہ زندگی ان صفات کے لیے شرط ہے۔ اور ان کے حی ہونے سے ان کا سمیع، بصیر اور متکلم ہونا لازم آتا ہے؛ کیونکہ جس کے لیے یہ صفات ثابت نہ ہوں وہ لازمی طور پر ان کی ضدوں کے ساتھ متصف ہوتا ہے، جیسے اندھا پن، بہرا پن اور گونگا پن، جن سے شاہد (انسانی دنیا) میں

ان کی شان بہت بلند ہے، اور باری سبحانہ و تعالیٰ اپنی ذات میں کسی نقص کو واجب کرنے والی صفت سے متصف ہونے سے پاک ہے۔

پندرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور تاکہ تم گنتی پوری کر لو}۔ اس میں دو تاویلیں ہیں:

پہلی: ان لوگوں کے لیے گنتی کی ادائیگی مکمل کرنا جنہوں نے اپنے سفر یا بیماری میں روزہ افطار کیا۔

دوسری: چاند کی گنتی (۴) خواہ وہ انتیس ہو یا تیس (۵)۔ حضرت جابر بن عبداللہؓ نے کہا: نبی اکرم ﷺ نے فرمایا: "بے شک مہینہ انتیس (دن کا) ہوتا ہے..." (۶)۔

---

(۱) اصل میں: "جب وہ کسی امر کا ارادہ کرتا ہے تو بس اس سے کہتا ہے ہو جا پس وہ ہو جاتا ہے"۔ آیت کی درستی یہ ہے: {جب وہ کسی کام کا فیصلہ فرماتا ہے} جیسا کہ آل عمران (۴۷) وغیرہ میں ہے، اور شاید مذکورہ بالا آیت مصنف کی مراد ہو، اس لیے اس میں لفظ "ارادہ" ہے۔ (۲) (د) اور (ز) اور (م) میں: نہیں۔ (۳) (خ) اور (د) اور (م) میں: پس اگر نہ ہو۔ (۴) (خ) اور (ز) اور (ظ) میں: تھا۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۱/۱۸۵، اور تفسیر البغوی ۱/۱۵۳۔ (۶) اسے احمد (۱۴۶۷۰) اور مسلم (۱۰۸۴) (۲۴) نے روایت کیا، اور اس میں ایک قصہ ہے۔

168 Surah Al-Baqarah: Verse 185

And in this is a rebuttal to the interpretation of those who interpreted his (ﷺ) saying: "Two months of Eid do not decrease: Ramadan and Dhul-Hijjah" as meaning they do not decrease from (1) thirty days, narrated by Abu Dawud (2). Most scholars interpreted it to mean that they do not decrease in reward and the expiation of sins, whether they are twenty-nine or thirty (3).

Sixteenth: No consideration is given to the sighting of the crescent of Shawwal during the day on the thirtieth of Ramadan; rather, it belongs to the coming night, this is the correct view.

Narrations have differed (4) regarding Umar on this issue. Al-Daraqutni narrated from Shaqiq who said: A letter from Umar came to us while we were in Khanaqin, and he said (5) in his letter: "Indeed, some crescents are larger than others, so if you see the crescent during the day, do not break your fast until two witnesses testify that they saw it yesterday (6)."

Abu Umar mentioned it (7) from the hadith of Abd al-Razzaq, from Ma'mar, from al-A'mash, from Abu Wa'il who said: Umar wrote to us (8)... and he mentioned it.

Abu Umar said: A similar narration was reported from Ali ibn Abi Talib. Abd al-Razzaq also mentioned it (9) (10), and it is the opinion of Ibn Mas'ud, Ibn Umar, and Anas ibn Malik, and Malik held this view as well.

(1) In the manuscripts: 'min' (from), and what is established is from (M). (2) In his Sunan (2323), and also narrated by al-Bukhari (1912), and Muslim (1089) from the hadith of Abu Bakrah Nufay' ibn al-Harith, and it is in Ahmad (20399). (3) Al-Tamhid 2/45-46. (4) In (M): "The narrators differed". (5) In (M): He said. (6) Al-Daraqutni 2/168, 169, and also narrated by Abd al-Razzaq 4/262, al-Bayhaqi 4/248, and Ibn Abd al-Barr in al-Istidhkar 10/24: Al-Bayhaqi said: This is an authentic report from Umar. It was also authenticated by Ibn al-Mulaqqin in Khulasat al-Badr al-Munir 1/332, and Ibn Hajar in al-Talkhis al-Habir 2/211. Khanaqin: A town in the Sawad of Baghdad, and a town in Kufa as well. Mu'jam al-Buldan 2/340. (7) Al-Tamhid 2/42-44. (8) Musannaf Abd al-Razzaq (7331). Abu Wa'il is Shaqiq ibn Salama mentioned above. (9) In (M): Like what he mentioned. (10) Thus the author, may Allah have mercy on him, mentioned that the narration of Ali, may Allah be pleased with him, with Abd al-Razzaq is like the narration of Umar, may Allah be pleased with him, =

१६८ सूरा अल-बकरा: आयत १८५

और इसमें उन लोगों की व्याख्या का खंडन है जिन्होंने उनके ﷺ कथन की व्याख्या की है: "ईद के दो महीने कम नहीं होते: रमजान और ज़ुल-हिज्जा" कि वे तीस दिनों से कम (१) नहीं होते, इसे अबू दाऊद (२) ने संकलित किया है। अधिकांश विद्वानों ने इसकी व्याख्या इस अर्थ में की है कि वे पुरस्कार और पापों के प्रायश्चित में कम नहीं होते हैं, चाहे वे उनतीस हों या तीस (३)।

सोलहवाँ: रमजान के तीसवें दिन दिन में शव्वाल के चाँद दिखने का कोई महत्व नहीं है, बल्कि यह आने वाली रात के लिए है, यही सही विचार है।

इस मुद्दे पर उमर से रिवायतें अलग-अलग हैं (४)। अल-दाराकुतनी ने शकीक से रिवायत की है जिन्होंने कहा: जब हम खानकीन में थे तो हमारे पास उमर का एक पत्र आया, और उन्होंने अपने पत्र में कहा (५): "निश्चित रूप से, कुछ चाँद दूसरों की तुलना में बड़े होते हैं, इसलिए यदि आप दिन में चाँद देखते हैं, तो तब तक रोज़ा न खोलें जब तक कि दो गवाह गवाही न दें कि उन्होंने इसे कल देखा था (६)।"

अबू उमर ने इसे (७) अब्द अल-रज्जाक की हदीस से, मअमर से, अल-अअमश से, अबू वाइल से उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: उमर ने हमें पत्र लिखा (८)...; तो उन्होंने इसका उल्लेख किया।

अबू उमर ने कहा: अली इब्न अबी तालिब से भी इसी तरह की रिवायत की गई है। अब्द अल-रज्जाक ने भी इसका उल्लेख किया (९) (१०), और यह इब्न मसूद, इब्न उमर और अनस इब्न मलिक का मत है, और मालिक ने भी यही कहा है।

(१) प्रतियों में: 'मिन' (से), और जो स्थापित है वह (म) से है। (२) उनकी सुनन (२३२३) में, और बुखारी (१९१२) और मुस्लिम (१०८९) ने भी अबू बकरा नुफ़ै इब्न अल-हारिस की हदीस से इसे संकलित किया है, और यह अहमद (२०३९९) के पास है। (३) अल-तमहीद २ / ४५-४६। (४) (म) में: "वर्णनकर्ता भिन्न थे"। (५) (म) में: कहा। (६) अल-दाराकुतनी २/१६८, १६९, और अब्द अल-रज्जाक ४/२६२, अल-बैहकी ४/२४८, और अल-इस्तिधकार १०/२४ में इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा भी संकलित: अल-बैहकी ने कहा: यह उमर से एक सही रिपोर्ट है। इसे खुलासत अल-बद्र अल-मुनीर १/३३२ में इब्न अल-मुलाक्किन ने और अल-तल्खीस अल-हबीर २/२११ में इब्न हजर ने भी प्रमाणित किया है। खानकीन: बगदाद के स्वाद में एक शहर, और कूफ़ा में भी एक शहर। मुअजम अल-बुलदान २/३४०। (७) अल-तमहीद २ / ४२-४४। (८) मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक (७३३१)। अबू वाइल: शकीक इब्न सलमा हैं

जिनका ऊपर उल्लेख किया गया है। (९) (म) में: जैसा उन्होंने उल्लेख किया है। (१०) इस प्रकार लेखक, अल्लाह उन पर दया करे, ने उल्लेख किया कि अब्द अल-रज्जाक के पास अली रज़ियल्लाहु अन्हु की रिवायत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु की रिवायत की तरह है, =

۱۶۸ سورة البقرہ: آیت ۱۸۵

اور اس میں ان لوگوں کی تاویل کا رد ہے جنہوں نے آپ ﷺ کے اس قول کی تاویل کی: «عید کے دو مہینے کم نہیں ہوتے: رمضان اور ذوالحجہ» کہ وہ تیس دن سے کم (۱) نہیں ہوتے، اسے ابوداؤد (۲) نے روایت کیا ہے۔ جمہور علماء نے اس کی تاویل اس معنی میں کی ہے کہ وہ اجر اور گناہوں کی تکفیر میں کم نہیں ہوتے، خواہ وہ انتیس دن کے ہوں یا تیس کے (۳)۔

سولہویں بات: رمضان کے تیسویں دن دن کے وقت شوال کا چاند نظر آنے کا کوئی اعتبار نہیں ہے، بلکہ وہ آنے والی رات کا ہوتا ہے، یہی صحیح قول ہے۔

اور اس مسئلہ میں عمر رضی اللہ عنہ سے روایت میں اختلاف ہوا ہے (۴)، چنانچہ دارقطنی نے شقیق سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: ہمارے پاس عمر کا خط آیا جب کہ ہم خانقین میں تھے، اور انہوں نے اپنے خط میں کہا (۵): «بے شک چاند بعض دوسرے چاندوں سے بڑے ہوتے ہیں، پس جب تم دن میں چاند دیکھو تو روزہ نہ کھولو جب تک کہ دو گواہ گواہی نہ دیں کہ انہوں نے اسے کل دیکھا تھا (۶)»۔

اور اسے ابو عمر (۷) نے عبد الرزاق کی حدیث سے، معمر سے، اعمش سے، ابو وائل سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: عمر رضی اللہ عنہ نے ہمیں لکھا (۸)...؛ پھر اسے ذکر کیا۔

ابو عمر نے کہا: علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ اسے عبد الرزاق (۹) نے بھی ذکر کیا ہے (۱۰)، اور یہی ابن مسعود، ابن عمر اور انس بن مالک کا قول ہے، اور امام مالک نے بھی یہی کہا ہے۔

(١) نسخوں میں: ’من‘، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (٢) اپنی سنن (٢٣٢٣) میں، اور اسے بخاری (١٩١٢) اور مسلم (١٠٨٩) نے بھی ابوبکرہ نفیع بن حارث کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ احمد (٢٠٣٩٩) کے ہاں ہے۔ (٣) التمہید ٢ / ٤٥-٤٦۔ (٤) (م) میں ہے: ”راویوں کا اختلاف ہوا ہے“۔ (٥) (م) میں ہے: ”کہا“۔ (٦) دارقطنی ١٦٨/٢، ١٦٩، اور اسے عبد الرزاق ٤ / ٢٦٢، بیہقی ٤ / ٢٤٨، اور ابن عبد البر نے الاستذکار ٢٤/١٠ میں بھی روایت کیا ہے: بیہقی نے کہا: یہ عمر سے صحیح اثر ہے۔ اسے ابن الملقن نے خلاصۃ البدر المنیر ٣٣٢/١، اور ابن حجر نے التلخیص الحبیر ٢١١/٢ में भी صحیح قرار دیا ہے۔ اور خانقین: بغداد کے سواد میں ایک بستی ہے، اور کوفہ میں بھی ایک بستی ہے۔ معجم البلدان ٣٤٠/٢۔ (٧) التمہید ٢ / ٤٢-٤٤۔ (٨) مصنف عبد الرزاق (٧٣٣١)۔ ابو وائل: یہی شقیق بن سلمہ ہیں جن کا تذکرہ پہلے ہو چکا ہے۔ (٩) (م) میں ہے: ”اسی طرح جیسے انہوں نے ذکر کیا“۔ (١٠) اسی طرح مصنف رحمہ اللہ نے ذکر کیا ہے کہ علی رضی اللہ عنہ کی روایت عبد الرزاق کے ہاں عمر رضی اللہ عنہ کی روایت کی طرح ہے، =

Surah Al-Baqarah: Verse 185 169

And Ash-Shafi'i, Abu Hanifa, Muhammad ibn al-Hasan, Al-Layth, and Al-Awza'i, and this was also said by Ahmad and Ishaq. Sufyan al-Thawri and Abu Yusuf said: If it is seen after the sun has passed the meridian (zawal), it is for the coming night, and if it is seen before the meridian, it is for the past night. A similar opinion was narrated from 'Umar; it was mentioned by Abd al-Razzaq from Al-Thawri, from Mughira, from Shibak, from Ibrahim, who said: 'Umar wrote to Utbah bin Farqad: "If you see the crescent moon during the day before the sun passes the meridian for the completion of thirty days, then break your fast. And if you see it after the sun has passed the meridian, do not break your fast until evening comes."(1) A similar view is narrated from 'Ali.(2) However, nothing is authentic regarding this issue in terms of the chain of transmission (isnad) from 'Ali. A similar view to Al-Thawri's was narrated from Salman(3) bin Rabi'ah, and this was the opinion held by Abd al-Malik bin Habib, and it was the fatwa given in Cordoba. There was disagreement regarding Umar ibn Abd al-Aziz on this matter. Abu 'Umar said: The hadith from 'Umar in the sense of what Malik, Ash-Shafi'i, and Abu Hanifa held is connected (muttasil), while the hadith narrated from him according to Al-Thawri's view is disconnected (munqati'), and following the connected one is preferable. Those who followed Al-Thawri's view argued by saying: The hadith of Al-A'mash is general (mujmal) and did not specify whether it was before or after the meridian, whereas the hadith of Ibrahim is explanatory (mufassar), so it is more worthy to be followed.(4) I say: A meaning similar to what was narrated from 'Umar as connected and stopped (mawquf) has been narrated as raised (marfu' - to the Prophet); it was narrated by Aisha, the wife of...

= Quoted from Ibn Abd al-Barr in "At-Tamhid" 2/43. What is in Musannaf Abd al-Razzaq (7333) from Ali (may Allah be pleased with him) says: "If you see the crescent moon at the beginning of the day, then break your fast, and if you see it at the end of the day, do not break your fast, for the sun inclines away from it, or deviates from it." Ibn Abd al-Barr mentioned after that a narration from Al-Harith that the Eid crescent moon was seen during the day, yet Ali bin Abi Talib did not order the people to break their fast on that day. This narration is consistent with the mentioned narration of 'Umar, and it is not in the Musannaf of Abd al-Razzaq. (1) Musannaf Abd al-Razzaq (7332) and narrated through his chain by Al-Bayhaqi 4/213, and he deemed it weak due to disconnection. (2) Narrated by Abd al-Razzaq (7333), and we mentioned it before as a comment. (3) In (d) and (m): Suleiman, which is a mistake. He is Salman

al-Khail, Abu Abd Allah al-Bahili, said to have been a companion. See Tahdhib al-Kamal 11/240-241. (4) At-Tamhid 4/44, and Al-Istidhkhar 10/24.

सूरह अल-बकरा: आयत 185 169

और अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा, मुहम्मद बिन अल-हसन, अल-लैथ और अल-अवज़ई, और यही बात अहमद और इस्हाक़ ने भी कही है। सुफ़ियान अल-थौरी और अबू यूसुफ़ ने कहा: यदि ज़वाल (दोपहर के समय जब सूरज ढलना शुरू होता है) के बाद चंद्रमा दिखाई दे तो वह आने वाली रात के लिए है, और यदि ज़वाल से पहले दिखाई दे तो वह पिछली रात के लिए है। 'उमर से भी इसी तरह की बात रिवायत की गई है; इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने अल-थौरी से, उन्होंने मुग़ीरा से, उन्होंने शिबाक से और उन्होंने इब्राहिम से रिवायत किया है जिन्होंने कहा: 'उमर ने उत्बा बिन फ़रक़द को लिखा: "यदि तुम तीस दिन पूरे होने पर सूरज ढलने से पहले दिन में चाँद देखो, तो रोज़ा इफ़्तार कर लो (तोड़ दो), और यदि तुम उसे सूरज ढलने के बाद देखो, तो शाम होने तक इफ़्तार न करो।"(1) और अली से भी इसी तरह की रिवायत है।(2) लेकिन अली से इस मसले में इस्नाद (रिवायत की कढ़ी) के लिहाज़ से कुछ भी सही साबित नहीं है। सलमान(3) बिन रबीआ से भी अल-थौरी के कथन जैसा ही रिवायत किया गया है, और अब्द अल-मलिक बिन हबीब ने भी इसी राय को अपनाया है, और क़ुरतबा (कोर्डोबा) में इसी के अनुसार फ़तवा दिया जाता था। इस मसले में उमर बिन अब्द अल-अज़ीज़ के बारे में मतभेद है। अबू 'उमर ने कहा: 'उमर से जो रिवायत मालिक, शाफ़ई और अबू हनीफ़ा की राय के अनुसार है वह 'मुत्तसिल' (जुड़ी हुई) है, जबकि अल-थौरी के मज़हब के अनुसार जो रिवायत उनसे की गई है वह 'मुनक़ति' (टूटी हुई) है, और मुत्तसिल पर अमल करना बेहतर है। जिन लोगों ने अल-थौरी के मज़हब को अपनाया उन्होंने दलील दी कि: अल-अ'मश की हदीस मुजमल (संक्षिप्त/सामान्य) है, उसमें ज़वाल से पहले या बाद का उल्लेख नहीं किया गया है, जबकि इब्राहिम की हदीस मुफ़स्सर (विस्तृत/स्पष्ट) है, इसलिए उस पर अमल करना अधिक उचित है।(4) मैं कहता हूँ: 'उमर से जो 'मौक़ूफ़' (साहबी तक सीमित) और मुत्तसिल के रूप में रिवायत हुई है, उसके अर्थ के समान एक 'मरफ़ू' (नबी तक पहुँचाई गई) हदीस भी रिवायत की गई है; इसे आयशा ने रिवायत किया है जो पत्नी थीं...

= इसे इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अत-तम्हीद' 2/43 में उद्धृत किया है। अब्द अल-रज़्ज़ाक़ के'मुसन्नफ़' (7333) में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "यदि तुम दिन की शुरुआत में चाँद देखो तो इफ़्तार कर लो, और यदि तुम उसे दिन के अंत में देखो तो इफ़्तार न करो, क्योंकि सूरज उससे हट जाता है या मुड़ जाता है।" इब्न अब्द अल-बर्र ने इसके बाद अल-हारिस से एक रिवायत का ज़िक्र किया है कि ईद का चाँद दिन में देखा गया, लेकिन अली बिन अबी तालिब ने लोगों को उस दिन

रोज़ा इफ़्तार करने का हुक्म नहीं दिया। यह रिवायत 'उमर की ऊपर ज़िक्र की गई रिवायत के अनुकूल है, और यह अब्द अल-रज़्ज़ाक़ के मुसन्नफ़ में नहीं है। (1) मुसन्नफ़ अब्द अल-रज़्ज़ाक़ (7332) और इसे अल-बैहक़ी ने उनके माध्यम से 4/213 में रिवायत किया है, और इसे मुनक़ति (टूटा हुआ) होने के कारण कमज़ोर बताया है। (2) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक़ (7333) ने रिवायत किया है, और हमने इसका ज़िक्र पहले एक टिप्पणी में किया है। (3) (द) और (म) में: सुलेमान, जो एक ग़लती है। वह सलमान अल-खैल, अबू अब्दुल्ला अल-बाहिली हैं, जिनके बारे में कहा जाता है कि वे साहबी थे। देखिए तहज़ीब अल-कमाल 11/240-241। (4) अत-तम्हीद 4/44, और अल-इस्तिज़कार 10/24।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۵ ۱۶۹

اور شافعی، ابوحنیفہ، محمد بن الحسن، لیث اور اوزاعی، اور یہی بات احمد اور اسحاق نے بھی کہی ہے۔ سفیان ثوری اور ابو یوسف نے کہا: اگر زوال کے بعد چاند نظر آئے تو وہ آنے والی رات کا ہے، اور اگر زوال سے پہلے نظر آئے تو وہ گزری ہوئی رات کا ہے۔ اور حضرت عمرؓ سے بھی اسی طرح مروی ہے؛ اسے عبدالرزاق نے ثوری سے، انہوں نے مغیرہ سے، انہوں نے شباک سے اور انہوں نے ابراہیم سے روایت کیا جنہوں نے کہا: حضرت عمرؓ نے عتبہ بن فرقد کو لکھا: "اگر تم تیس دن پورے ہونے پر سورج ڈھلنے سے پہلے دن میں چاند دیکھو تو روزہ افطار کر لو، اور اگر اسے سورج ڈھلنے کے بعد دیکھو تو شام ہونے تک افطار نہ کرو۔"(۱) اور حضرت علیؓ سے بھی اس کی مثل مروی ہے۔(۲) لیکن اس مسئلے میں حضرت علیؓ سے اسناد کے اعتبار سے کوئی چیز صحیح ثابت نہیں ہے۔ سلمان(۳) بن ربیعہ سے بھی ثوری کے قول کی مانند مروی ہے، اور اسی کی طرف عبدالملک بن حبیب گئے ہیں، اور قرطبہ میں اسی پر فتویٰ دیا جاتا تھا۔ اور عمر بن عبدالعزیز سے اس مسئلے میں اختلاف مروی ہے۔ ابو عمر نے کہا: حضرت عمرؓ سے وہ حدیث جو مالک، شافعی اور ابوحنیفہ کے موقف کے مطابق ہے، متصل ہے، اور وہ حدیث جو ان سے ثوری کے مذہب کے مطابق مروی ہے، منقطع ہے، اور متصل کی طرف رجوع کرنا بہتر ہے۔ ثوری کے مذہب پر چلنے والوں نے یہ دلیل پیش کی ہے کہ: اعمش کی حدیث مجمل ہے، اس میں زوال سے پہلے یا بعد کی تخصیص نہیں کی گئی، جبکہ ابراہیم کی حدیث مفصل ہے، لہٰذا اس پر عمل کرنا زیادہ بہتر ہے۔(۴) میں کہتا ہوں: جو کچھ حضرت عمرؓ سے متصل اور موقوف مروی ہے، اس کے معنی میں ایک مرفوع روایت بھی مروی ہے؛ جسے ام المؤمنین عائشہؓ نے روایت کیا ہے...

= اسے ابن عبدالبر نے التمہید ۲/۴۳ میں نقل کیا ہے۔ مصنف عبدالرزاق (۷۳۳۳) میں حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: "جب تم دن کے شروع میں چاند دیکھو تو افطار کر لو، اور جب دن کے آخر میں دیکھو تو افطار نہ کرو، کیونکہ سورج اس سے ہٹ جاتا ہے یا مائل ہو جاتا ہے۔" ابن عبدالبر نے اس کے بعد حارث سے ایک روایت ذکر کی ہے کہ عید کا چاند دن میں دیکھا گیا، تو علی بن ابی طالب نے لوگوں کو اس دن روزہ افطار کرنے کا حکم نہیں دیا۔ یہ روایت عمرؓ کی مذکورہ روایت کے موافق ہے، اور یہ مصنف عبدالرزاق میں نہیں ہے۔ (۱) مصنف عبدالرزاق (۷۳۳۲) اور اسے بیہقی نے اپنی سند سے ۴/۲۱۳ میں روایت کیا ہے، اور انقطاع کی وجہ سے اسے معلول قرار دیا ہے۔ (۲) اسے عبدالرزاق (۷۳۳۳) نے روایت کیا ہے، اور ہم نے اسے تعلیق سے پہلے ذکر کیا ہے۔ (۳) نسخہ (د) اور (م) میں: سلیمان، جو کہ غلطی ہے، وہ سلمان الخیل ابو عبد اللہ الباہلی ہیں، کہا جاتا ہے کہ انہیں شرف صحابیت حاصل تھا۔ دیکھیے تہذیب الکمال ۱۱/۲۴۰-۲۴۱۔ (۴) التمہید ۴/۴۴، اور الاستذکار ۱۰/۲۴۔

170 Surah Al-Baqarah: Verse 185

It is narrated regarding the Prophet ﷺ: The Messenger of Allah ﷺ woke up fasting on the morning of the thirtieth day, then he saw the crescent of Shawwal during the day, so he did not break his fast until evening. Al-Daraqutni recorded it from the hadith of Al-Waqidi, who said: Al-Waqidi said: Mu'adh ibn Muhammad Al-Ansari told us, he said: I asked Al-Zuhri about the crescent of Shawwal if it is seen early [in the day]. He said: I heard Sa'id ibn al-Musayyib saying: If the crescent of Shawwal is seen after dawn until the afternoon (Asr), or until the sun sets, then it belongs to the night that is coming. Abu Abdullah said: And this is agreed upon (1).

Seventeenth point: Al-Daraqutni narrated from Rib'i ibn Hirash, from a man among the companions of the Prophet ﷺ who said: People differed regarding the last day of Ramadan; then two Bedouins came and testified before the Prophet ﷺ by Allah that they had seen the crescent yesterday evening. So the Messenger of Allah ﷺ commanded [the people] to break their fast and to go to their place of prayer [the next morning]. Al-Daraqutni said: This is a good (hasan) and established chain of narration (2).

Abu Umar said: There is no disagreement among Malik and his companions that the Eid prayer is not performed on any day other than the day of Eid, nor on the day of Eid after the sun passes its zenith (Zawal), and this is also reported from Abu Hanifa. The opinion of Al-Shafi'i differed on this issue (3). At one time he agreed with Malik's view, which Al-Muzani chose, saying: If it is not permissible to pray on the day of Eid after Zawal, then the second day is even further from its time and more deserving of not being prayed in. Another narration from Al-Shafi'i states that it is prayed on the second day in the forenoon (Duha). Al-Buwayti said: It is not prayed unless a hadith is established regarding that.

Abu Umar said: If the Eid prayer were to be made up after its time had passed, it would resemble the obligatory prayers (fara'id), yet they have agreed that all other sunnah prayers are not made up, so this is like them. Al-Thawri, Al-Awza'i, and Ahmad ibn Hanbal said: They should go out [to pray] the next day, and Abu Yusuf said this in Al-Imla'. Al-Hasan ibn...

(1) Sunan al-Daraqutni 173/2, and Al-Waqidi is rejected [as a narrator], as in Al-Taqrib p. 433, and Abu Abdullah is his kunya. (2) Al-Daraqutni 169/2, and what is in brackets is from him. It was also recorded by Abd al-Razzaq (7335), and al-Bayhaqi 4/248. The man from whom Rib'i ibn Hirash narrates is Abu Mas'ud al-Badri as clearly stated in

al-Bayhaqi's narration. Rib'i is Abu Maryam al-Ghatafani al-Kufi, the long-lived, his people claimed he never lied, died during the caliphate of Umar ibn Abd al-Aziz in the year (81 AH). Al-Siyar 4/359, and his saying in the hadith: 'ahalla', meaning: they saw [the moon]. (3) See Al-Umm 1/203.

170 सूरा अल-बकरा: आयत 185

नबी ﷺ के बारे में रिवायत है: अल्लाह के रसूल ﷺ तीसवें दिन की सुबह रोज़े की हालत में उठे, फिर उन्होंने दिन के समय शव्वाल का चाँद देखा, तो उन्होंने शाम तक रोज़ा नहीं तोड़ा। अल-दारकुतनी ने इसे अल-वाकिदी की हदीस से निकाला है, और कहा: वाकिदी ने कहा: हमें मुआज़ इब्न मुहम्मद अल-अंसारी ने बताया, उन्होंने कहा: मैंने अल-ज़ुहरी से शव्वाल के चाँद के बारे में पूछा जब वह दिन के शुरू में देखा जाए। उन्होंने कहा: मैंने सईद इब्न अल-मुसय्यिब को कहते सुना: यदि शव्वाल का चाँद फज्र के बाद से असर तक, या सूरज डूबने तक देखा जाए, तो वह आने वाली रात का माना जाएगा। अबू अब्दुल्ला ने कहा: और इस पर आम सहमति है (1)।

सत्रहवाँ बिंदु: अल-दारकुतनी ने रबी इब्न हिराश से, नबी ﷺ के साथियों में से एक व्यक्ति से रिवायत की है, उन्होंने कहा: रमज़ान के आखिरी दिन के बारे में लोगों में मतभेद हुआ; फिर दो देहाती (बदुआ) आए और उन्होंने नबी ﷺ के सामने अल्लाह की कसम खाकर गवाही दी कि उन्होंने कल शाम चाँद देखा था। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने [लोगों] को रोज़ा तोड़ने और [अगली सुबह] अपने प्रार्थना स्थल (ईदगाह) जाने का आदेश दिया। अल-दारकुतनी ने कहा: यह सनद हसन और साबित है (2)।

अबू उमर ने कहा: मालिक और उनके साथियों के बीच इस पर कोई मतभेद नहीं है कि ईद की नमाज़ ईद के दिन के अलावा किसी और दिन नहीं पढ़ी जाती, और न ही ईद के दिन ज़वाल (दोपहर ढलने) के बाद पढ़ी जाती है, और यही अबू हनीफ़ा से भी वर्णित है। इस मसले पर अल-शाफ़ई की राय अलग-अलग रही है (3)। एक बार उन्होंने मालिक की राय के समान बात कही, जिसे अल-मुज़नी ने चुना, उन्होंने कहा: यदि ईद के दिन ज़वाल के बाद नमाज़ पढ़ना जायज़ नहीं है, तो दूसरा दिन तो उसके समय से और भी दूर है और वहाँ नमाज़ न पढ़ना और भी उचित है। अल-शाफ़ई से एक अन्य रिवायत यह है कि यह दूसरे दिन चाश्त (दुहा) के समय पढ़ी जाएगी। अल-बुवैती ने कहा: यह तब तक नहीं पढ़ी जाएगी जब तक कि इसके बारे में कोई हदीस साबित न हो जाए।

अबू उमर ने कहा: अगर ईद की नमाज़ उसका समय निकल जाने के बाद कज़ा की जाती, तो यह अनिवार्य (फराज़) नमाज़ों के समान हो जाती, जबकि सब इस बात पर सहमत हैं कि अन्य सभी सुन्नत नमाज़ें कज़ा नहीं की जातीं, इसलिए यह भी उन्हीं की तरह है। अल-थौरी, अल-औज़ाई और अहमद

इब्न हंबल ने कहा: वे अगले दिन [नमाज़ के लिए] निकलेंगे, और अबू यूसुफ ने 'अल-इमला' में यही कहा है। अल-हसन इब्न...

(1) सुनन अल-दारकुतनी 173/2, और अल-वाकिदी 'मतरूक' (अस्वीकार्य रावी) हैं, जैसा कि तकरीब पृष्ठ 433 में है, और अबू अब्दुल्ला उनकी कुनियत है। (2) अल-दारकुतनी 169/2 और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं से है। इसे अब्द अल-रज्जाक (7335) और अल-बैहकी 248/4 ने भी निकाला है। वह व्यक्ति जिससे रबी इब्न हिराश रिवायत करते हैं, वह अबू मसूद अल-बद्री हैं जैसा कि अल-बैहकी की रिवायत में स्पष्ट रूप से आया है। रबी, अबू मरियम अल-गतफानी अल-कूफी हैं जो दीर्घजीवी थे, उनके लोगों का दावा था कि उन्होंने कभी झूठ नहीं बोला, उनकी मृत्यु उमर इब्न अब्द अल-अज़ीज़ के खिलाफत के दौरान वर्ष (81 हिजरी) में हुई। अस-सियार 359/4, और हदीस में उनके शब्द 'अहल्ला' का अर्थ है: उन्होंने [चाँद] देखा। (3) देखें अल-उम्म 203/1।

۱۷۰ سورة البقرہ: آیت ۱۸۵

نبی ﷺ سے مروی ہے: رسول اللہ ﷺ نے تیسویں دن کی صبح روزے کی حالت میں کی، پھر آپ نے دن کے وقت شوال کا چاند دیکھا، چنانچہ آپ نے شام تک روزہ نہیں کھولا۔ اسے دارقطنی نے واقدی کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور کہا: واقدی نے کہا: ہمیں معاذ بن محمد انصاری نے بتایا، انہوں نے کہا: میں نے زہری سے شوال کے چاند کے بارے میں پوچھا جب وہ دن کے شروع میں دیکھا جائے۔ انہوں نے کہا: میں نے سعید بن مسیب کو کہتے سنا: اگر شوال کا چاند فجر طلوع ہونے کے بعد سے عصر تک، یا سورج غروب ہونے تک دیکھا جائے، تو وہ آنے والی رات کا شمار ہوگا۔ ابو عبداللہ نے کہا: اور اس پر اتفاق ہے (۱)۔

سترہویں بات: دارقطنی نے ربعی بن حراش سے، نبی ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص سے روایت کی کہ: لوگوں کا رمضان کے آخری دن کے بارے میں اختلاف ہوا؛ تو دو اعرابی (دیہاتی) آئے اور انہوں نے نبی ﷺ کے پاس اللہ کی قسم کھا کر گواہی دی کہ انہوں نے کل شام چاند دیکھا تھا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے [لوگوں کو] روزہ افطار کرنے اور [اگلی صبح] اپنی عید گاہ جانے کا حکم دیا۔ دارقطنی نے کہا: یہ سند حسن اور ثابت ہے (۲)۔

ابو عمر نے کہا: مالک اور ان کے اصحاب کے نزدیک اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ عید کی نماز عید کے دن کے علاوہ نہیں پڑھی جاتی اور نہ ہی عید کے دن زوال کے بعد پڑھی جاتی ہے، اور یہی ابو حنیفہ سے ؒ منقول ہے۔ اس مسئلے (۳) میں شافعی کا قول مختلف رہا ہے، ایک بار انہوں نے مالک کے قول کی مانند کہا، جسے مزنی نے اختیار کیا، اور کہا: جب عید کے دن زوال کے بعد نماز پڑھنا جائز نہیں، تو دوسرا دن تو اس کے وقت سے اور بھی دور ہے اور وہاں نہ پڑھنا زیادہ قرین قیاس ہے۔ شافعی سے ایک دوسری روایت یہ ہے کہ وہ دوسرے دن چاشت کے وقت

پڑھی جائے گی۔ بویطی نے کہا: وہ نہیں پڑھی جائے گی جب تک کہ اس بارے میں کوئی حدیث ثابت نہ ہو جائے۔

ابو عمر نے کہا: اگر عید کی نماز وقت گزرنے کے بعد قضا کی جاتی تو یہ فرائض کے مشابہ ہو جاتی، حالانکہ تمام سنتوں کے بارے میں ان کا اتفاق ہے کہ وہ قضا نہیں کی جاتیں، لہذا یہ بھی انہی کی طرح ہے۔ ثوری، اوزاعی اور احمد بن حنبل نے کہا: وہ اگلے دن نکلیں گے، اور یہی ابو یوسف نے 'الاملاء' میں کہا ہے۔ اور حسن بن---

(۱) سنن دارقطنی ۱۷۳/۲، اور واقدی متروک ہیں، جیسا کہ التقریب ص ۴۳۳ میں ہے، اور ابو عبداللہ ان کی کنیت ہے۔ (۲) دارقطنی ۱۶۹/۲ اور جو بریکٹ میں ہے وہ ان کی طرف سے ہے۔ اسے عبد الرزاق (۷۳۳۵) اور بیہقی ۲۴۸/۴ نے بھی روایت کیا ہے۔ وہ شخص جس سے ربعی بن حراش روایت کرتے ہیں وہ ابو مسعود بدری ہیں جیسا کہ بیہقی کی روایت میں واضح طور پر آیا ہے۔ ربعی ابو مریم غطفانی کوفی معمر ہیں، ان کی قوم کا دعویٰ ہے کہ انہوں نے کبھی جھوٹ نہیں بولا، ان کی وفات عمر بن عبد العزیز کی خلافت میں سال (۸۱ھ) میں ہوئی۔ السیر ۳۵۹/۴، اور حدیث میں ان کا قول 'اہلا' یعنی: انہوں نے دیکھا۔ (۳) دیکھئے الام ۲۰۳/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 171

Salih bin Hayy: They do not go out [for prayer] for Eid al-Fitr [on the next day if missed], but they go out for Eid al-Adha. Abu Yusuf said: As for Eid al-Adha, he leads them in prayer on the third day. Abu Umar said: Because the days of Al-Adha are days of Eid, and it is an Eid prayer, while Al-Fitr is an Eid for only one day. If it is not prayed on that day, it is not made up on another day; because it is not an obligatory prayer (fard) to be made up. Al-Layth bin Sa'd said: They go out for both Al-Fitr and Al-Adha on the following day (1). I say: The opinion of going out [the next day] is more correct, God willing; due to the established Sunnah regarding that (2). It is not impossible for the Lawgiver (the Prophet) to exempt whatever Sunnahs He wills, commanding their make-up after the time has passed. At-Tirmidhi narrated from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever did not pray the two rak'ahs of Fajr, let him pray them after the sun has risen" (3). Abu Muhammad authenticated it (4). At-Tirmidhi said (5): Action is upon this according to some scholars, and this is the opinion of Sufyan al-Thawri, ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Ibn al-Mubarak, and it was narrated from Ibn Umar (6) that he did so. I say: Our scholars have said: Whoever was short on time and prayed Subh (Fajr) but left the two rak'ahs [Sunnah] of Fajr, he may pray them after sunrise if he wishes. It was also said: He does not pray them then. Then, if we say: he prays them; is what he does a make-up (qada), or are they two rak'ahs whose reward compensates for the reward of the two rak'ahs of Fajr? Sheikh Abu Bakr said: This is what proceeds according to the principle of the Madhhab (school of thought), and mentioning 'qada' (make-up) is permissible (7). I say: It is not far-fetched that the ruling for the Fitr prayer on the second day follows this principle, especially since it occurs only once a year along with what is established from the Sunnah; An-Nasa'i narrated, saying:

(1) Al-Istidhkar 10/31-33, and see At-Tamhid 14/359. (2) The author will mention the evidence soon. (3) Sunan at-Tirmidhi (423), also narrated by Al-Hakim 1/274, Al-Bayhaqi 2/484, and Ibn al-Jawzi in At-Tahqiq 1/444. (4) In Al-Ahkam al-Sughra 1/289. (5) In his Sunan following the mentioned Hadith (423). (6) In the copies: "from Umar"; the word "Ibn" was dropped from it, and the correction is from Sunan at-Tirmidhi. Imam Malik also narrated the mentioned report from Ibn Umar in Al-Muwatta 1/128 as a balagh (indirect report). (7) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/188.

सूरा अल-बक़रह: आयत 185 171

सालेह बिन हय्य: वे ईद-उल-फ़ित्र के लिए [अगले दिन] नहीं निकलते, लेकिन ईद-उल-अज़हा के लिए निकलते हैं। अबू यूसुफ ने कहा: जहाँ तक ईद-उल-अज़हा का सवाल है, वह उन्हें तीसरे दिन नमाज़ पढ़ाता है। अबू उमर ने कहा: क्योंकि अज़हा के दिन ईद के दिन होते हैं, और यह ईद की नमाज़ है, जबकि फ़ित्र केवल एक दिन की ईद है। यदि उस दिन नमाज़ नहीं पढ़ी गई, तो इसे दूसरे दिन कज़ा (मेक-अप) नहीं किया जाएगा; क्योंकि यह कोई फ़र्ज़ नमाज़ नहीं है जिसे कज़ा किया जाए। अल-लैथ बिन साद ने कहा: वे अगले दिन फ़ित्र और अज़हा दोनों के लिए निकलते हैं (1)। मैं कहता हूँ: बाहर निकलने (अगले दिन) की बात, इंशाअल्लाह, अधिक सही है; उस बारे में स्थापित सुन्नत के कारण (2)। यह असंभव नहीं है कि शरीयत देने वाला (पैगंबर) सुन्नतों में से जिसे चाहे अलग कर दे, और समय बीत जाने के बाद उनकी कज़ा करने का आदेश दे। तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिसने फज्र की दो रकात नहीं पढ़ीं, वह सूरज निकलने के बाद उन्हें पढ़ ले" (3)। अबू मुहम्मद ने इसे सहीह कहा है (4)। तिर्मिज़ी ने कहा (5): कुछ विद्वानों के अनुसार इस पर अमल है, और सुफ़यान अल-थौरी, अल-शाफ़ई, अहमद, इसहाक और इब्न अल-मुबारक यही कहते हैं, और इब्न उमर (6) से रिवायत है कि उन्होंने ऐसा किया था। मैं कहता हूँ: हमारे विद्वानों ने कहा है: जिस किसी के पास समय कम हो और उसने सुबह (फज्र) की नमाज़ पढ़ ली और फज्र की दो रकात [सुन्नत] छोड़ दीं, तो अगर वह चाहे तो सूरज निकलने के बाद उन्हें पढ़ सकता है। और कहा गया है: वह उस समय उन्हें नहीं पढ़ता। फिर, अगर हम कहें: वह उन्हें पढ़ता है; तो क्या वह जो करता है वह कज़ा है, या वे दो रकात हैं जिनका सवाब उसे फज्र की दो रकात के सवाब के बदले मिलता है? शेख अबू बक्र ने कहा: यह मज़हब (विचारधारा) के सिद्धांत के अनुसार चलता है, और 'कज़ा' का उल्लेख करना जायज़ है (7)। मैं कहता हूँ: यह दूर की बात नहीं है कि दूसरे दिन फ़ित्र की नमाज़ का हुक्म इसी सिद्धांत पर हो, विशेष रूप से साल में एक बार होने के कारण और सुन्नत से जो साबित है उसके साथ; अन-नसाई ने रिवायत की, कहा:

(1) अल-इस्तिज़कार 10/31-33, और देखें अत-तमहीद 14/359। (2) लेखक जल्द ही सबूत का उल्लेख करेंगे। (3) सुनन अत-तिर्मिज़ी (423), इसे अल-हाकिम 1/274, अल-बैहक़ी 2/484 और इब्न अल-जौज़ी ने अत-तहक़ीक़ 1/444 में भी रिवायत किया है। (4) अल-अहकाम अल-सुग़रा 1/289 में। (5) अपनी सुनन में उल्लिखित हदीस (423) के बाद। (6) प्रतियों में: "उमर से"; इसमें से 'इब्न'

शब्द छूट गया था, और सुधार सुनन अत-तिर्मिज़ी से है। इमाम मालिक ने अल-मुवत्ता 1/128 में इब्न उमर से उक्त रिवायत को बलाग के रूप में निकाला है। (7) अक़द अल-जवाहर अल-थमीना 1/188।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۵ ۱۷۱

صالح بن حَیّ: وہ عید الفطر میں (اگلے دن نماز کے لیے) نہیں نکلتے، اور عید الاضحی میں نکلتے ہیں۔ ابو یوسف نے کہا: جہاں تک عید الاضحی کا تعلق ہے، وہ انہیں تیسرے دن نماز پڑھاتا ہے۔ ابو عمر نے کہا: کیونکہ اضحی کے ایام عید کے ایام ہیں، اور وہ عید کی نماز ہے، جبکہ فطر صرف ایک دن کی عید ہے، چنانچہ جب اس دن نماز نہ پڑھی گئی، تو وہ کسی اور دن قضا نہیں کی جائے گی؛ اس لیے کہ وہ فرض نہیں ہے کہ اس کی قضا کی جائے۔ اور لیث بن سعد نے کہا: وہ عید الفطر اور عید الاضحی دونوں کے لیے اگلے دن نکلتے ہیں (۱)۔ میں کہتا ہوں: (اگلے دن) نکلنے کا قول ان شاء اللہ زیادہ صحیح ہے؛ اس بارے میں ثابت شدہ سنت کی وجہ سے (۲)۔ اور یہ ناممکن نہیں ہے کہ شارع سنن میں سے جسے چاہیں مستثنیٰ قرار دے دیں، اور وقت نکل جانے کے بعد اس کی قضا کا حکم دے دیں۔ ترمذی نے ابو ہریرہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے فجر کی دو رکعتیں نہ پڑھی ہوں، وہ سورج نکلنے کے بعد انہیں پڑھ لے" (۳)۔ اسے ابو محمد نے صحیح قرار دیا ہے (۴)۔ ترمذی نے کہا (۵): بعض اہل علم کے نزدیک اسی پر عمل ہے، اور سفیان ثوری، شافعی، احمد، اسحاق اور ابن مبارک یہی کہتے ہیں، اور ابن عمر (۶) سے مروی ہے کہ انہوں نے ایسا کیا۔ میں کہتا ہوں: ہمارے علماء نے کہا ہے: جس کے پاس وقت کم ہو اور اس نے صبح (فجر) کی نماز پڑھ لی اور فجر کی دو رکعتیں (سنت) چھوڑ دیں، تو اگر وہ چاہے تو سورج نکلنے کے بعد انہیں پڑھ لے۔ اور کہا گیا ہے: وہ اس وقت انہیں نہ پڑھے۔ پھر، اگر ہم کہیں کہ: وہ انہیں پڑھے گا؛ تو کیا وہ جو کر رہا ہے وہ قضا ہے، یا دو رکعتیں ایسی ہیں جن کا ثواب اسے فجر کی دو رکعتوں کے ثواب کے بدلے ملتا ہے؟ شیخ ابو بکر نے کہا: یہ مذہب کے اصول کے مطابق جاری ہے، اور 'قضا' کا ذکر کرنا جائز ہے (۷)۔ میں کہتا ہوں: یہ

بعید نہیں کہ دوسرے دن عید الفطر کی نماز کا حکم بھی اسی اصول پر ہو، خاص طور پر اس کے سال میں ایک بار ہونے کے ساتھ ساتھ جو سنت سے ثابت ہے؛ نسائی نے روایت کی، کہا:

(۱) الاستذکار ۳۱/۱۰-۳۳، اور دیکھیے التمہید ۳۵۹/۱۴۔ (۲) مصنف عنقریب دلیل ذکر کریں گے۔ (۳) سنن ترمذی (۴۲۳)، اور اسے حاکم ۱/۲۷۴، بیہقی ۲/۴۸۴، اور ابن الجوزی نے التحقیق ۱/۴۴۴ میں بھی نکالا ہے۔ (۴) الاحکام الصغریٰ ۲۸۹/۱ میں۔ (۵) اپنی سنن میں مذکورہ حدیث (۴۲۳) کے بعد۔ (۶) نسخوں میں ہے: "عمر سے"؛ اس میں سے لفظ "ابن" گر گیا ہے، اور درستی سنن ترمذی سے ہے، اور امام مالک نے مؤطا ۱/۱۲۸ میں ابن عمر کا مذکورہ اثر بطور بلاغ نکالا ہے۔ (۷) عقد الجواہر الثمینہ ۱۸۸/۱۔

Amr ibn Ali informed me, saying: Yahya told us, saying: Shu'bah told us, saying: Abu Bishr told me, from Abu Umayr ibn Anas, from his paternal uncles: that a group of people saw the crescent moon, so they came to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). He commanded them to break their fast after the day had risen, and to go out for the Eid prayer the following day. In another narration: and go out to their prayer place the following day (1).

Eighteenth [Point]: Abu Bakr narrated from Asim and Abu Amr - in some of what was narrated from him (2) - and Al-Hasan, Qatadah, and Al-A'raj recited: "wa li-tukammilu al-iddata" with the shaddah (doubling of the 'm'). The rest recited it with takhfif (lightly, without shaddah). Al-Kisa'i chose the light reading; because of the saying (3) of Allah Almighty: "This day I have perfected for you your religion" [Al-Ma'idah: 3].

Al-Nahhas (4) said: These are two dialectal variants with the same meaning, just as Allah Almighty said: "So give the disbelievers respite; leave them awhile" [At-Tariq: 17]. It is not permissible to say "wa lit-kumilu" with a sukun on the lam. The difference between this and what preceded is that the estimation is: "He intends for you to complete," and it is not permissible to omit "an" and the kasrah. This is the view of the Basrans, and similar to it is the saying of Kuthayyir Abu Sakhr (5):

"I intend so that I may forget mentioning her" (6)

Meaning: for me to forget. This 'lam' is the one that enters the object, like in your saying: "I struck for Zayd." The meaning is: "And He intends the completion of the period." It was also said: it relates to an implied verb after it.

---

(1) Al-Mujtaba 1/180, and Al-Sunan Al-Kubra (1768). It was also narrated by Abu Dawud (1156) through Shu'bah, and Ibn Majah (1653) through Hushaym, both from Abu Bishr, with the same chain. It is also in Ahmad (20579). Al-Bayhaqi authenticated its chain (3/316), but Ibn Al-Turkumani countered him, saying that the chain contains Abu Umayr ibn Anas, who is unknown. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamheed (14/360): Abu Umayr is said to be the son of Anas ibn Malik, and his name is Abdullah; no one narrated from him except Abu Bishr. Whoever is like this is unknown and cannot be used as evidence. However, Al-Hafiz documented him in Al-Taqrib p. 583. Ibn Hazm authenticated his hadith in Al-Muhalla 5/92. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/255, and see Al-Sab'ah p. 176. The famous recitation of Abu Amr is like the general recitation. See Al-Taysir p. 79. (3) In (m): Like the saying. (4) I'rab al-Qur'an 1/298, and what precedes

it is from there. Al-Hasan's recitation is mentioned by Al-Banna in Ithaf Fudala' al-Bashar p. 200. (5) In (m): Abu Sakhr. (6) Diwan Kuthayyir p. 276, and its completion is: "As if Layla appears before me on every path."

172 सूरह अल-बकरा: आयत 185

अम्र इब्न अली ने मुझे बताया, उन्होंने कहा: यहया ने हमें बताया, उन्होंने कहा: शुबा ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अबू बिश्र ने मुझे अबू उमैर इब्न अनस से, उनके चाचाओं से बताया: कि लोगों के एक समूह ने चांद देखा, फिर वे पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) के पास आए। उन्होंने उन्हें दिन चढ़ने के बाद उपवास तोड़ने और अगले दिन ईद की नमाज के लिए बाहर जाने का आदेश दिया। एक अन्य वर्णन में: और अगले दिन अपने प्रार्थना स्थल पर बाहर जाएं(1)।

अठारहवाँ [बिंदु]: अबू बकर ने आसिम से और अबू अम्र ने - जो उनसे वर्णित कुछ अंशों में है (2) - और अल-हसन, कतादह और अल-अरज ने पढ़ा: "व लि-तुकम्मिलू अल-इद्दता" शद्दाह (म' का दोहराव) के साथ। बाकी लोगों ने इसे तखफीफ (हल्का, बिना शद्दाह के) के साथ पढ़ा। अल-किसाई ने हल्की रीडिंग चुनी; अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन (3) के कारण: "आज मैंने तुम्हारे लिए तुम्हारा धर्म पूर्ण कर दिया है" [अल-माइदाह: 3]।

अल-नहस (4) ने कहा: ये एक ही अर्थ के दो बोलियाँ हैं, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "तो काफ़िरों को मोहलत दो; उन्हें कुछ समय के लिए छोड़ दो" [अत-तारिक: 17]। लाम पर सुकून के साथ "व लित-कुमिलू" कहना जायज़ नहीं है। इसके और जो पहले बीत चुका है उसके बीच का अंतर यह है कि अनुमान यह है: "वह चाहता है कि तुम पूरा करो," और "अन" और कसरा को हटाना जायज़ नहीं है। यह बसरा वासियों का मत है, और इसी तरह कुथय्यिर अबू सख़्र (5) का कथन है:

"मैं चाहता हूँ ताकि मैं उसका ज़िक्र भूल जाऊँ (6)

यानी: मेरे भूलने के लिए। और यह 'लाम' वह है जो कर्म (ऑब्जेक्ट) पर आता है, जैसे तुम्हारे कहने में: "मैंने ज़ैद के लिए मारा।" अर्थ है: "और वह अवधि को पूरा करना चाहता है।" और यह भी कहा गया है: यह बाद में एक निहित क्रिया (वर्ब) से संबंधित है।

---

(1) अल-मुज्तबा 1/180, और अल-सुनन अल-कुबरा (1768)। इसे अबू दाऊद (1156) ने शुबा के माध्यम से और इब्न माजह (1653) ने हुशैयिम के माध्यम से, दोनों ने अबू बिश्र से इसी श्रृंखला के साथ रिपोर्ट किया है। यह अहमद (20579) में भी है। अल-बैहकी ने इसकी श्रृंखला (3/316) को प्रमाणित किया, लेकिन इब्न अल-तुर्कुमानी ने उनका विरोध करते हुए कहा कि श्रृंखला में अबू उमैर इब्न अनस है, जो अज्ञात है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद (14/360) में कहा: अबू उमैर के बारे में कहा

जाता है कि वह अनस इब्न मलिक का बेटा है, और उसका नाम अब्दुल्ला है; अबू बिश्र के अलावा किसी ने उनसे वर्णन नहीं किया। जो कोई ऐसा होता है वह अज्ञात होता है और उसे प्रमाण के रूप में इस्तेमाल नहीं किया जा सकता। हालांकि, अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब पृष्ठ 583 में उनका उल्लेख किया है। इब्न हज़म ने अल-मुहल्ला 5/92 में उनकी हदीस को प्रमाणित किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/255, और अल-सबाह पृष्ठ 176 देखें। अबू अम्र का प्रसिद्ध पाठ आम पाठ की तरह है। अल-तयसीर पृष्ठ 79 देखें। (3) (म) में: जैसे कहना। (4) इराब अल-कुरान 1/298, और इससे पहले का अंश वहीं से है। अल-हसन के पाठ का उल्लेख अल-बन्ना ने इथफ फुदला अल-बशर पृष्ठ 200 में किया है। (5) (म) में: अबू सख़। (6) दीवान कुथय्यिर पृष्ठ 276, और इसकी पूर्णता है: "जैसे लैला हर रास्ते पर मेरे सामने आ जाती है।"

۱۷۲ سورة البقره : الآية ۱۸۵

مجھے عمرو بن علی نے بتایا، کہا: ہم سے یحییٰ نے بیان کیا، کہا: ہم سے شعبہ نے بیان کیا، کہا: مجھ سے ابو بشر نے، ابو عمیر بن انس سے، ان کے چچاؤں سے روایت کی: کہ کچھ لوگوں نے چاند دیکھا، پس وہ نبی ﷺ کے پاس آئے۔ آپ ﷺ نے انہیں حکم دیا کہ وہ دن چڑھے روزہ افطار کریں، اور کل عید کے لیے نکلیں۔ ایک روایت میں ہے: اور کل اپنی عید گاہ کی طرف نکلیں (۱)۔

اٹھارہواں [نکتہ]: ابو بکر نے عاصم سے اور ابو عمرو نے - ان سے مروی بعض روایات میں (۲) - اور الحسن، قتادہ اور الاعرج نے پڑھا: «وَلِتُكَمِّلُوا العِدَّةَ» تشدید کے ساتھ۔ اور باقیوں نے تخفیف کے ساتھ پڑھا۔ الکسائی نے تخفیف کو اختیار کیا؛ اللہ عزوجل کے اس قول (۳) کی وجہ سے: ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ﴾ [المائدہ: ۳]۔

النحاس (۴) نے کہا: یہ دونوں ایک ہی معنی کی دو لغتیں ہیں، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿فَمَهِّلِ الْكَافِرِينَ أَمْهِلْهُمْ رُوَيْدًا﴾ [الطارق: ۱۷]، اور لام کے سکون کے ساتھ «ولتكملوا» جائز نہیں ہے، اور اس کے اور جو پہلے گزرا اس کے درمیان فرق یہ ہے کہ تقدیر یہ ہے: "اور چاہتا ہے کہ تم مکمل کرو"، اور «أن» اور کسرہ کو حذف کرنا جائز نہیں ہے، یہ اہل بصرہ کا قول ہے، اور اسی طرح کثیر ابو صخر (۵) کا قول ہے:

"میں چاہتا ہوں تاکہ میں اس کا ذکر بھول جاؤں" (۶)

یعنی: تاکہ میں بھول جاؤں، اور یہ لام وہ ہے جو مفعول پر داخل ہوتا ہے، جیسے تمہارے قول میں: "میں نے زید کے لیے مارا"، معنی ہے: "اور وہ عدت کی تکمیل چاہتا ہے"۔ اور کہا گیا ہے: یہ بعد میں ایک پوشیدہ فعل سے متعلق ہے۔

(۱) المجتبیٰ ۱/۱۸۰، والسنن الکبریٰ (۱۷۶۸)، اور اسے ابو داؤد (۱۱۵۶) نے بھی شعبہ کے واسطے سے، اور ابن ماجہ (۱۶۵۳) نے ہشیم کے واسطے سے، دونوں نے ابو بشر سے، اسی کے ساتھ روایت کیا ہے اور یہ احمد (۲۰۵۷۹) کے ہاں بھی ہے۔ اور بیہقی ۳۱۶/۳ نے اس کی سند کو صحیح قرار دیا، اور ابن الترکمانی نے ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا کہ اس کی سند میں ابو عمیر بن انس ہے، اور وہ مجہول ہے، ابن عبد البر نے التمہید ۱۴ / ۳۶۰ میں کہا: ابو عمیر کے بارے میں کہا جاتا ہے: وہ انس بن مالک کے بیٹے ہیں، اور ان کا نام عبد اللہ ہے، ان سے ابو بشر کے علاوہ کسی نے روایت نہیں کی، اور جو ایسا ہو وہ مجہول ہے اس سے احتجاج نہیں کیا جا سکتا۔ اور حافظ نے التقریب ص ۵۸۳ میں ان کی توثیق کی ہے۔ اور ابن حزم نے المحلی ۹۲/۵ میں ان کی حدیث کو صحیح قرار دیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۵، اور دیکھیے السبعہ ص ۱۷۶۔ اور ابو عمرو کی مشہور قراءت وہی ہے جو جماعت کی قراءت ہے۔ دیکھیے التیسیر ص ۷۹۔ (۳) (م) میں: جیسے ان کا قول۔ (۴) اعراب القرآن ۲۹۸/۱، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ اور حسن کی قراءت کو البنا نے اتحاف فضلاء البشر ص ۲۰۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) (م) میں: ابو صخر۔ (۶) دیوان کثیر ص ۲۷۶ اور اس کا بقیہ حصہ ہے: "پس گویا لیلیٰ ہر راستے پر میرے سامنے آ جاتی ہے"

173 Surah Al-Baqarah: Verse 185 Its estimation is: "And so that you may complete the number, He granted you this concession." This is the opinion of the Kufans(1), and Al-Nahhas narrated it from Al-Farra(2). Al-Nahhas said(3): This is a good opinion, and similar to it is: "And thus did We show Ibrahim the kingdom of the heavens and the earth and that he might be of those who are certain in faith" [Al-An'am: 75], meaning: "And that he might be of those who are certain in faith, We did that." It was said: The "waw" (and) is redundant. It was also said: It is possible that this "lam" is the "lam" of command, and the "waw" conjoins one sentence to another(4). Abu Ishaq Ibrahim bin Al-Sari(5) said: It is interpreted based on the meaning, and the estimation is: "God did that to make it easy for you, and so that you may complete the number." He said: Similar to it is what Sibawayh(7) recited(6): They perished and their signs changed with decay, except for the stationary ones whose embers are dust. And a [peg] whose head is split; as for the blackness of its crown, it appeared and the gravelly ground(11) changed its path(10).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/255. (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/113. (3) In I'rab al-Qur'an 1/288. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/255. (5) He is Al-Zajjaj, and this speech of his is in his Ma'ani al-Qur'an 1/254, and the author quoted it from him via I'rab al-Qur'an for Al-Nahhas 1/288. (6) In (d) and (m): recited it. (7) In Al-Kitab 1/173, 174. (8) In (m): Sawa'u. (9) In (m): wa ghayyaba (and hid). (10) In (d) and (z): Shadahu, which is a misspelling, and in (z): yawnahu (his day), and the word was not improved in (kh), so it became: shawahu, and the fixed version is from poetry sources. (11) The speaker of the two verses is Dhu al-Rummah, and they are in the appendices of his Diwan p. 1841. They are unattributed in Al-Nahhas's I'rab al-Qur'an 1/289, and Khizanat al-Adab 5/147. The second verse was attributed to Al-Shammak' by Al-Zamakhshari in Asas al-Balagha (ma'az), and they are in the appendix of his Diwan p. 427, 428. Al-Shantamari said in Tahsil 'Ayn al-Dhahab p. 144: By "rawakid" he meant the tripod stones (athafi), and their staying meant their firmness. He described the embers as dust due to their age and crushing, and "al-haba'" is dust. By "al-mushajjaj" he meant a tent peg, and its splitting is the striking of its head to fix it. "Sawaad qadhaalihi" is its figure. It is narrated: =

173 सूरह अल-बक़रह: आयत 185 इसका अनुमान है: "और ताकि तुम गिनती पूरी कर लो, उसने तुम्हें यह रियायत दी।" यह कूफ़ियों की राय है(1), और अल-नहस ने इसे अल-फ़र्रा(2) से उद्धृत किया है। अल-नहस ने कहा(3): यह एक अच्छी राय है, और इसी के समान है: "और इसी तरह हमने इब्राहीम को आसमानों और ज़मीन का राज्य दिखाया ताकि वह यक़ीन करने वालों में से हो जाए" [अल-अनाम: 75], अर्थात: "ताकि वह यक़ीन करने वालों में से हो जाए, हमने ऐसा किया।" यह भी कहा गया है कि 'वाव' अतिरिक्त है। यह भी कहा गया है: यह संभव है कि यह 'लाम' आदेश का 'लाम' हो, और 'वाव' एक वाक्य को दूसरे वाक्य से जोड़ता है(4)। अबू इशाक इब्राहिम बिन अल-सरी(5) ने कहा: इसकी व्याख्या अर्थ के आधार पर की गई है, और अनुमान यह है: "ईश्वर ने ऐसा किया ताकि तुम्हारे लिए आसानी हो, और ताकि तुम गिनती पूरी कर लो।" उन्होंने कहा: इसी के समान वह है जिसे सिबवई(7) ने पढ़ा(6): वे नष्ट हो गए और उनके निशान क्षय के साथ बदल गए, सिवाय उन स्थिर पत्थरों के जिनके अंगारे धूल बन गए हैं। और वह [खूँटा] जिसका सिर फटा हुआ है; जहाँ तक उसके सिर के पिछले हिस्से की कालिमा का सवाल है, वह दिखाई देने लगी और कंकड़ वाली ज़मीन(11) ने उसके निशान(10) को बदल दिया।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/255. (2) मआनी अल-क़ुरआन 1/113 में। (3) एराब अल-क़ुरआन 1/288 में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/255. (5) वह अल-ज़ज्जाज हैं, और यह बात उनकी मआनी अल-क़ुरआन 1/254 में है, और लेखक ने इसे अल-नहस की एराब अल-क़ुरआन 1/288 के माध्यम से उद्धृत किया है। (6) (द) और (म) में: उसने इसे पढ़ा। (7) अल-किताब 1/173, 174 में। (8) (म) में: सवाउ। (9) (म) में: व गय्यब (और छिपा दिया)। (10) (द) और (ज़) में: शादहु, जो एक वर्तनी की गलती है, और (ज़) में: यवनहु, और (ख) में शब्द को सुधारा नहीं गया था, इसलिए यह शावहु हो गया, और तयशुदा संस्करण कविता स्रोतों से है। (11) इन दो छंदों के कवि धू अल-रुम्माह हैं, और वे उनके दीवान पृष्ठ 1841 के परिशिष्ट में हैं। वे अल-नहस की एराब अल-क़ुरआन 1/289 और ख़ज़ाना अल-अदब 5/147 में बिना किसी श्रेय के हैं। दूसरे छंद का श्रेय अल-ज़मख़्शरी द्वारा असास अल-बलाग़ा (मअज़) में अल-शम्माख को दिया गया था, और वे उनके दीवान पृष्ठ 427, 428 के परिशिष्ट में हैं। अल-शंतमरी ने तहसील ऐन अल-ज़हब पृष्ठ 144 में कहा: "रवाकिद" से उनका तात्पर्य चूल्हे के पत्थर (अथाफी) से था, और उनका रुकना उनकी स्थिरता थी। उन्होंने उम्र और कुचले जाने के कारण अंगारों को धूल बताया, और "अल-हबा" धूल है। "अल-मुशज्जाज" से उनका

मतलब तंबू का खूँटा था, और उसका फटना उसे ठीक करने के लिए उसके सिर पर मारना है। "सवाद क़ाज़ालीही" उसकी आकृति है। यह वर्णित है: =

173 سورہ البقرہ: آیت 185 اس کا اندازہ (تقدیر) یہ ہے: "اور اس لیے کہ تم گنتی پوری کر لو، اس نے تمہیں یہ رخصت دی۔" یہ کوفیوں کا قول ہے(1)، اور النحاس نے اسے الفراء(2) سے نقل کیا ہے۔ النحاس نے کہا(3): یہ ایک اچھا قول ہے، اور اس کی مثال یہ ہے: "اور اسی طرح ہم ابراہیم کو آسمانوں اور زمین کی بادشاہت دکھاتے رہے تاکہ وہ یقین کرنے والوں میں سے ہو جائیں" [الأنعام: 75]، یعنی: "اور تاکہ وہ یقین کرنے والوں میں سے ہو جائیں، ہم نے ایسا کیا۔" کہا گیا ہے کہ 'واو' زائد ہے۔ اور کہا گیا: یہ بھی ممکن ہے کہ یہ 'لام' امر کا ہو، اور 'واو' ایک جملہ کلام کو دوسرے پر عطف کر رہا ہو(4)۔ ابو اسحاق ابراہیم بن السری(5) نے کہا: یہ معنی پر محمول ہے، اور تقدیر یہ ہے: "اللہ نے ایسا کیا تاکہ تم پر آسانی ہو، اور تاکہ تم گنتی پوری کر لو۔" انہوں نے کہا: اس کی مثال وہ ہے جو سیبویہ(7) نے پڑھی(6): وہ مٹ گئے اور بوسیدگی کے ساتھ ان کے نشان بدل گئے، سوائے ان ساکن پتھروں کے جن کے انگارے دھول ہو چکے ہیں۔ اور وہ (میخ) جس کا سر پھٹا ہوا ہے؛ رہا اس کی گدی کا سیاہ حصہ، تو وہ ظاہر ہوا اور کنکریلی زمین(11) نے اس کے نشان(10) کو بدل دیا۔

---

(1) المحرر الوجیز 1/ 255۔ (2) معانی القرآن 1/ 113 میں۔ (3) إعراب القرآن 1/ 288 میں۔ (4) المحرر الوجیز 1/ 255۔ (5) یہ الزجاج ہیں، اور ان کا یہ کلام ان کی کتاب "معانی القرآن" 1/ 254 میں ہے، اور مصنف نے اسے النحاس کی "إعراب القرآن" 1/ 288 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (6) (د) اور (م) میں: أنشده (اسے پڑھا)۔ (7) الکتاب 1/ 173، 174 میں۔ (8) (م) میں: سواءُ۔ (9) (م) میں: غیب۔ (10) (د) اور (ظ) میں: شادہ، جو کہ تصحیف ہے، اور (ز) میں: لونہ، اور (خ) میں لفظ درست نہیں تھا تو وہاں: شاوہ ہو گیا، اور ثابت شدہ کلام شعری مصادر سے ہے۔ (11) ان دو اشعار کے شاعر ذو الرمہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان کے ملحقات ص 1841 میں ہیں۔

النحاس کی "إعراب القرآن" 1/ 289 اور "خزانة الأدب" 5/ 147 میں یہ بغیر کسی نسبت کے ہیں۔ دوسرے شعر کی نسبت زمخشری نے "أساس البلاغة" (معز) میں الشماخ کی طرف کی ہے، اور وہ ان کے دیوان کے ملحق ص 427، 428 میں ہیں۔ الشنتمری نے "تحصیل عین الذهب" ص 144 میں کہا: رواکد سے مراد چولہے کے پتھر (اثافی) ہیں، اور ان کا رکود ان کا ثبات ہے۔ انہوں نے انگاروں کو ان کے پرانے ہونے اور کچلنے کی وجہ سے ہباء (دھول) قرار دیا، اور ہباء گرد و غبار کو کہتے ہیں۔ مشجج سے مراد خیمے کی میخ ہے، اور اس کا تشجیج اسے گاڑنے کے لیے اس کے سر پر چوٹ لگانا ہے۔ سواد قذالہ سے مراد اس کا شخص (جسم) ہے۔ مروی ہے: =

174 Surah Al-Baqarah: Verse 185

Because the meaning of (1) "badat illa rawakid" (it perished except for stationary things) is that there are stationary things in it, as if he said: and in it is "mushajjaj" or: then "mushajjaj" (2).

The nineteenth point: The Almighty's saying: {and that you should magnify Allah} is conjoined with it, and its meaning is to encourage Takbir at the end of Ramadan according to the majority of the scholars of interpretation.

People differed regarding its limit. Al-Shafi'i said: It was narrated from Sa'id bin al-Musayyib, 'Urwah, and Abu Salamah that they used to say Takbir on the night of Eid al-Fitr and praise Allah. He said: The night of Eid al-Adha is similar to it (3).

Ibn Abbas said: It is a duty upon Muslims, when they see the crescent of Shawwal, to say Takbir. It was narrated from him: A person says Takbir from seeing the crescent until the end of the sermon (Khutbah), and he stops at the time the Imam comes out, and joins in his Takbir.

A group said: One says Takbir from seeing the crescent until the Imam comes out for prayer.

Sufyan said: It is the Takbir on the day of Eid al-Fitr.

Zayd bin Aslam: They say Takbir (4) when they go out to the prayer ground, and when the prayer is finished, the Eid ends (5).

And this is the school of thought (Madhhab) of Malik. Malik said: It is from the time he leaves his house until the Imam comes out.

= Equally its 'qadhal', i.e., its middle, and he meant by 'qadhal' its top. His saying 'ghayr sarah'; he meant 'ghayr sa'irah' (not moving), and its counterpart is 'har' in the sense of 'ha'ir'. 'Al-ma'za' refers to hard, stony ground with pebbles. 'Badat' means it changed. The subject in 'ghayr' is hidden because 'badat' indicates it. The meaning is: their locations changed their signs. 'Al-ay' is the plural of 'ayah', meaning the signs of dwellings. 'Al-bala' is the aging of time. (1) In (Kh), (Zha), and (M): its meaning, which is an error. It occurred in (Zha) and (M) before this word (after the two verses) as follows: "shadahu yashiduhu shidan jassasahu," and it was noted in a copy in (Kh), but this phrase did not appear in (D) and (Z), nor in 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 1/289. The speech is from him, and perhaps it is an alteration by one of the scribes or owners to explain the corrupted word 'shadahu'. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas

1/289. (3) See Al-Umm: 1/205. (4) In the copies: 'yukabbiru', and what is established is from (M). (5) Al-Tabari related the mentioned reports 3/221-222.

174 सूरह अल-बक़रह: आयत 185

क्योंकि (1) "बदत इल्ला रवाकिद" (स्थिर रहने वालों के अलावा सब नष्ट हो गए) का अर्थ है: उसमें स्थिर वस्तुएँ हैं, जैसे कि उन्होंने कहा: और उसमें "मुशज्जज" है या: फिर "मुशज्जज" (2)।

उन्नीसवीं बात: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और ताकि तुम अल्लाह की बड़ाई करो} इसके साथ जुड़ा है, और इसका अर्थ व्याख्याकारों के बहुमत के अनुसार रमज़ान के अंत में तकबीर (अल्लाह की बड़ाई बयान करने) के लिए प्रोत्साहित करना है।

इसके समय की सीमा के बारे में लोगों में मतभेद है। अल-शाफी ने कहा: सईद बिन अल-मुसय्यिब, उरवाह और अबू सलमा से वर्णित है कि वे ईद-उल-फितर की रात को तकबीर कहते थे और अल्लाह की प्रशंसा करते थे। उन्होंने कहा: ईद-उल-अज़हा की रात भी इसी के समान है (3)।

इब्न अब्बास ने कहा: मुसलमानों पर यह कर्तव्य है कि जब वे शव्वाल का चाँद देखें तो तकबीर कहें। उनसे यह भी वर्णित है: व्यक्ति चाँद देखने से लेकर खुतबा (प्रवचन) समाप्त होने तक तकबीर कहता है, और इमाम के बाहर आने के समय रुक जाता है, और फिर उसकी तकबीर के साथ तकबीर कहता है।

एक समूह ने कहा: चाँद देखने से लेकर इमाम के नमाज़ के लिए बाहर आने तक तकबीर कही जाती है।

सुफ़ियान ने कहा: यह ईद-उल-फितर के दिन की तकबीर है।

ज़ैद बिन असलम: वे तकबीर कहते हैं (4) जब वे नमाज़ की जगह के लिए निकलते हैं, और जब नमाज़ समाप्त हो जाती है, तो ईद समाप्त हो जाती है (5)।

और यह मालिक का मत (मज़हब) है। मलिक ने कहा: यह उसके घर से निकलने के समय से लेकर इमाम के बाहर आने तक है।

= इसके'क़ज़ाल' के बराबर, यानी इसका मध्य, और 'क़ज़ाल' से उनका तात्पर्य इसके ऊपरी भाग से था। उनका कहना 'ग़ैर सारह'; उनका अर्थ था 'ग़ैर साइरह' (जो चल न रहा हो), और इसका समकक्ष 'हार' है, 'हाइर' के अर्थ में। 'अल-मअज़ा' का अर्थ है कंकड़ वाली कठोर भूमि। 'बदत' का अर्थ है कि वह बदल गई। 'ग़ैर' में कर्ता छिपा हुआ है क्योंकि 'बदत' उसे दर्शाता है। अर्थ यह है: उनके स्थानों ने

उनके संकेतों को बदल दिया। 'अल-आय' आयत का बहुवचन है, जिसका अर्थ है बस्तियों के निशान। 'अल-बला' समय का पुराना होना है। (1) (ख़), (ज़ा), और (म) में: इसका अर्थ, जो कि एक त्रुटि है। यह (ज़ा) और (म) में इस शब्द से पहले (दो छंदों के बाद) इस प्रकार आया है: "शादहु यशीदहु शीदन जस्ससहू," और (ख़) में एक प्रति में इसका संकेत दिया गया था, लेकिन यह वाक्यांश (द) और (ज़) में नहीं आया, और न ही अल-नहहास की 'इराब अल-क़ुरआन' 1/289 में। यह बात उन्हीं की है, और शायद यह किसी लिपिक या स्वामी द्वारा भ्रष्ट शब्द 'शादहु' को समझाने के लिए किया गया परिवर्तन है। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन 1/289। (3) देखें अल-उम्म: 1/205। (4) प्रतियों में: 'युकब्बिरू', और जो प्रमाणित है वह (म) से है। (5) अल-तबरी ने उल्लिखित रिपोर्टें संकलित की हैं 3/221-222।

174 سورہ البقرہ: آیت 185

کیونکہ (1) "بادت إلا رواکد" کا مطلب ہے: اس میں ٹھہری ہوئی چیزیں ہیں، گویا اس نے کہا: اور اس میں "مُشَجَّجٌ" ہے یا: پھر "مُشَجَّجٌ" (2)۔

انیسواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ﴾ اس پر عطف ہے، اور اکثر اہل تاویل (مفسرین) کے نزدیک اس کا مطلب رمضان کے آخر میں تکبیر کہنے کی ترغیب دلانا ہے۔

اس کی حد کے بارے میں لوگوں میں اختلاف ہے۔ امام شافعی نے کہا: سعید بن المسیب، عروہ اور ابو سلمہ سے مروی ہے کہ وہ عید الفطر کی رات تکبیریں کہتے اور اللہ کی حمد بیان کرتے تھے۔ انہوں نے کہا: عید الاضحیٰ کی رات بھی اس کے مشابہ ہے (3)۔

ابن عباس نے فرمایا: مسلمانوں پر یہ حق ہے کہ جب وہ شوال کا چاند دیکھیں تو تکبیر کہیں۔ ان سے مروی ہے: انسان چاند دیکھنے سے لے کر خطبہ ختم ہونے تک تکبیر کہتا ہے، اور امام کے نکلنے کے وقت رک جاتا ہے، اور اس کی تکبیر کے ساتھ تکبیر کہتا ہے۔

ایک گروہ نے کہا: چاند دیکھنے سے لے کر امام کے نماز کے لیے نکلنے تک تکبیر کہی جاتی ہے۔

سفیان نے کہا: یہ عید الفطر کے دن کی تکبیر ہے۔

زید بن اسلم: وہ تکبیر کہتے ہیں (4) جب وہ عید گاہ کی طرف نکلتے ہیں، اور جب نماز مکمل ہو جاتی ہے تو عید ختم ہو جاتی ہے (5)۔

اور یہی امام مالک کا مذہب ہے؛ مالک نے کہا: یہ اس کے اپنے گھر سے نکلنے سے لے کر امام کے نکلنے تک ہے۔

= اس کے 'قذال' کے برابر، یعنی اس کا درمیانی حصہ، اور 'قذال' سے اس کی مراد اس کا بالائی حصہ تھا۔ اس کا قول 'غیر سارہ'؛ اس کی مراد 'غیر سائرہ' (نہ چلنے والا) تھی، اور اس کی مثال 'ہار' ہے، 'ہائر' کے معنی میں۔ 'المعزاء' کا مطلب کنکریوں والی پتھریلی سخت زمین ہے۔ 'بادت' کا مطلب ہے کہ وہ بدل گئی۔ 'غیر' میں فاعل پوشیدہ ہے کیونکہ 'بادت' اس پر دلالت کرتا ہے۔ معنی یہ ہیں: ان کے مقامات نے ان کی علامات کو بدل دیا۔ 'الآی' آیت کی جمع ہے، جس کا مطلب بستیوں کے نشانات ہیں۔ 'البلی' سے مراد وقت کا پرانا ہونا ہے۔ (1) (خ)، (ظ) اور (م) میں: اس کا معنی، جو کہ غلطی ہے۔ یہ (ظ) اور (م) میں اس لفظ سے پہلے (دو اشعار کے بعد) اس طرح آیا ہے: "شادہ یشیدہ شیداً جصصہ" اور (خ) میں ایک نسخے میں اس کی طرف اشارہ کیا گیا ہے، لیکن یہ عبارت (د) اور (ز) میں نہیں آئی، اور نہ ہی نحاس کی 'اعراب القرآن' 1/289 میں۔ یہ کلام ان کا ہے، اور شاید یہ کسی کاتب یا مالک کی طرف سے تحریف شدہ لفظ 'شادہ' کی وضاحت کے لیے کی گئی تصرف ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 1/289۔ (3) دیکھئے الام: 1/205۔ (4) نسخوں میں: 'یکبروا'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (5) طبری نے مذکورہ روایات نقل کی ہیں 3/221-222۔

Ibn al-Qasim and Ali bin Ziyad (1) narrated: If one leaves before sunrise, they should not say the Takbir (proclaiming God's greatness) on their way or while sitting until the sun rises. If they leave after sunrise, they should say the Takbir on their way to the prayer area (Musalla) and while sitting until the Imam comes out. Eid al-Fitr and Eid al-Adha are the same in this regard according to Malik (2). This was also said by ash-Shafi'i (3). Abu Hanifa said: Takbir is said on Eid al-Adha but not on Eid al-Fitr (4).

The evidence for this is God's saying: {and that you should magnify Allah}, and because this is an Eid day that does not recur in the year, so it was Sunnah (recommended practice) to say the Takbir while going out for it, just like Eid al-Adha.

Al-Daraqutni narrated from Abu Abd al-Rahman al-Sulami who said: "They were more intense in saying the Takbir on Eid al-Fitr than on Eid al-Adha" (5).

It was narrated from Ibn Umar: "The Messenger of Allah ﷺ used to say the Takbir on the day of [Eid] al-Fitr from the time he left his house until he reached the prayer area (Musalla)" (6).

It was narrated from Ibn Umar: "Whenever he went out on the day of [Eid] al-Adha and the day of [Eid] al-Fitr, he would raise his voice with the Takbir until he reached the prayer area, then he would continue saying the Takbir until the Imam arrived" (7).

Most scholars follow the practice of saying the Takbir on Eid al-Fitr, including companions of the Prophet ﷺ and others, as mentioned by Ibn al-Mundhir. He said (8): "And al-Awza'i narrated that from the people" (9).

Ash-Shafi'i used to say: "When the crescent moon of Shawwal is seen, I would like people to say the Takbir in congregation."

---

(1) He is Abu al-Hasan al-Tunisi al-Abasi, the trustworthy. There was none like him in Africa in his time. He narrated the Muwatta from Malik and was the first to introduce the Muwatta to the Maghreb. He died in the year 183 AH. Al-Dibaj al-Mudhahhab p. 192. (2) See al-Mudawwana 1/167-168, al-Nawadir wa al-Ziyadat 1/500, and al-Bayan wa al-Tahsil 1/368. (3) Al-Umm 1/205 and 213. (4) Ahkam al-Qur'an 1/224, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 1/376-377. (5) Sunan al-Daraqutni 2/44, and also narrated by al-Hakim 1/298, and al-Bayhaqi 3/279. (6) Sunan al-Daraqutni 2/44. Also narrated by Ibn Khuzaymah (1431), al-Hakim 1/297, and al-Bayhaqi 3/279 and weakened it, preferring that it is a statement attributed to Ibn Umar. Ibn al-Qattan

also graded it as weak in Nasb al-Rayah 2/209, 210. (7) Sunan al-Daraqutni 2/44, and also narrated by al-Hakim 1/298, and al-Bayhaqi 3/279. (8) Al-Awsat 4/251. (9) In (m): Ilyas, which is a clerical error.

इब्न अल-कासिम और अली बिन ज़ियाद (1) से वर्णित है: यदि कोई सूर्योदय से पहले निकलता है, तो वह रास्ते में या बैठने के दौरान तब तक तकबीर (अल्लाह की महानता का उद्घोष) न कहे जब तक सूर्य उदय न हो जाए। और यदि वह सूर्योदय के बाद निकलता है, तो उसे ईदगाह (मुसल्ला) जाने के रास्ते में और इमाम के आने तक बैठने के दौरान तकबीर कहनी चाहिए। मलिक (2) के अनुसार ईद-उल-फितर और ईद-उल-अज़हा इस मामले में समान हैं। अल-शाफ़ई (3) ने भी यही कहा। अबू हनीफ़ा ने कहा: तकबीर ईद-उल-अज़हा में कही जाएगी लेकिन ईद-उल-फितर में नहीं (4)।

इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {और ताकि तुम अल्लाह की बड़ाई करो}, और चूँकि यह ईद का दिन है जो साल में एक ही बार आता है, इसलिए इसके लिए बाहर निकलते समय तकबीर कहना सुन्नत (अनुशंसित अभ्यास) है, जैसे ईद-उल-अज़हा में।

अल-दारकुतनी ने अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "वे ईद-उल-फितर में तकबीर कहने में ईद-उल-अज़हा की तुलना में अधिक दृढ़ थे" (5)।

इब्न उमर से रिवायत है: "अल्लाह के रसूल ﷺ ईद-उल-फितर के दिन अपने घर से निकलने के समय से लेकर ईदगाह (मुसल्ला) पहुँचने तक तकबीर कहते थे" (6)।

इब्न उमर से वर्णित है: "जब वे ईद-उल-अज़हा और ईद-उल-फितर के दिन सुबह निकलते थे, तो ईदगाह पहुँचने तक ज़ोर से तकबीर कहते थे, फिर इमाम के आने तक तकबीर कहते रहते थे" (7)।

अधिकांश विद्वान ईद-उल-फितर पर तकबीर कहने के पक्ष में हैं, जिनमें पैगंबर ﷺ के साथी और अन्य शामिल हैं, जैसा कि इब्न अल-मुन्ज़िर ने उल्लेख किया है। उन्होंने कहा (8): "और अल-औज़ई ने लोगों से इसे उद्धृत किया है" (9)।

अल-शाफ़ई कहा करते थे: "जब शव्वाल का चाँद देखा जाए, तो मुझे अच्छा लगेगा कि लोग समूह में तकबीर कहें।"

---

(1) वह अबू अल-हसन अल-तुनसी अल-अब्सी हैं, जो विश्वसनीय थे। उनके समय में अफ्रीका में उनके जैसा कोई नहीं था। उन्होंने मलिक से मुवट्टा का वर्णन किया और वह पहले व्यक्ति थे जिन्होंने मुवट्टा को मग़रिब में पेश किया। उनकी मृत्यु वर्ष 183 हिजरी में हुई। अद-दीबाज अल-मुज़हब पृष्ठ 192। (2) अल-मुदव्वना 1/167-168, अल-नवादिर व अल-ज़ियादात 1/500, और अल-बयान व

अल-तहसील 1/368 देखें। (3) अल-उम्म 1/205 और 213। (4) अहकाम अल-क़ुरआन 1/224, और अल-जस्सास द्वारा मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा 1/376-377। (5) सुनन अल-दारकुतनी 2/44, और अल-हाकिम 1/298, और अल-बैहकी 3/279 द्वारा भी वर्णित। (6) सुनन अल-दारकुतनी 2/44। इब्न खुज़ैमा (1431), अल-हाकिम 1/297 और अल-बैहकी 3/279 द्वारा भी वर्णित और इसे कमज़ोर बताया गया है, यह प्राथमिकता देते हुए कि यह इब्न उमर पर मौक़ूफ़ (रुक जाना) है। इब्न अल-क़त्तान ने भी नसब अल-रायः 2/209, 210 में इसे कमज़ोर बताया है। (7) सुनन अल-दारकुतनी 2/44, और अल-हाकिम 1/298, और अल-बैहकी 3/279 द्वारा भी वर्णित। (8) अल-औसत 4/251। (9) (m) में: इलियास, जो एक लिपिकीय त्रुटि (तसह़ीफ़) है।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۵ | ۱۷۵

ابن القاسم اور علی بن زیاد (۱) سے روایت ہے کہ: اگر کوئی سورج نکلنے سے پہلے نکلے تو وہ نہ راستے میں اور نہ بیٹھنے کے دوران تکبیر (اللہ کی بڑائی بیان کرنا) کہے یہاں تک کہ سورج نکل آئے، اور اگر وہ طلوع آفتاب کے بعد نکلے تو وہ عید گاہ (مصلیٰ) جانے کے راستے میں اور امام کے نکلنے تک بیٹھنے کے دوران تکبیر کہے۔ امام مالک (۲) کے نزدیک عید الفطر اور عید الاضحٰی اس معاملے میں برابر ہیں۔ امام شافعی (۳) نے بھی یہی کہا ہے۔ امام ابو حنیفہ نے کہا: عید الاضحٰی میں تکبیر کہی جائے گی لیکن عید الفطر میں نہیں (۴)۔

اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور تاکہ تم اللہ کی بڑائی بیان کرو}، اور اس لیے کہ یہ عید کا دن ہے جو سال میں بار بار نہیں آتا، لہٰذا اس کے لیے نکلتے وقت تکبیر کہنا سنت قرار دیا گیا جیسے عید الاضحٰی میں۔

دارقطنی نے ابو عبد الرحمن السلمی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: "وہ عید الفطر میں تکبیر کہنے میں عید الاضحٰی کی نسبت زیادہ پرجوش تھے" (۵)۔

ابن عمر سے مروی ہے: "رسول اللہ ﷺ عید الفطر کے دن اپنے گھر سے نکلنے سے لے کر عید گاہ (مصلیٰ) پہنچنے تک تکبیر کہتے تھے" (۶)۔

ابن عمر سے مروی ہے کہ: "وہ جب عید الاضحٰی اور عید الفطر کے دن صبح نکلتے تو بلند آواز سے تکبیر کہتے یہاں تک کہ عید گاہ پہنچ جاتے، پھر وہ تکبیر کہتے رہتے یہاں تک کہ امام آ جاتا" (۷)۔

اکثر اہل علم کا یہی موقف ہے کہ عید الفطر میں تکبیر کہی جائے، ان میں صحابہ کرام ﷺ اور دیگر شامل ہیں جیسا کہ ابن المنذر نے ذکر کیا ہے۔ انہوں نے کہا (۸): "اور اوزاعی نے لوگوں سے یہی نقل کیا ہے" (۹)۔

امام شافعی فرمایا کرتے تھے: "جب شوال کا چاند نظر آ جائے تو میں پسند کرتا ہوں کہ لوگ باجماعت تکبیر کہیں۔"

---

(۱) وہ ثقہ ابو الحسن التونسی العبسی ہیں، ان کے زمانے میں افریقہ میں ان جیسا کوئی نہ تھا، انہوں نے امام مالک سے موطا روایت کی، اور وہ پہلے شخص تھے جنہوں نے مغرب (مراکش وغیرہ) میں موطا متعارف کروائی، ان کی وفات ۱۸۳ھ میں ہوئی۔ الدیباج المذہب ص ۱۹۲۔ (۲) دیکھیے المدونہ ۱/ ۱۶۷-۱۶۸، والنوادر والزیادات ۱/ ۵۰۰، والبیان والتحصیل ۱/ ۳۶۸۔ (۳) الأم ۱/ ۲۰۵ اور ۲۱۳۔ (۴) احکام القرآن ۱/ ۲۲٤، اور مختصر اختلاف العلماء للجصاص ۱/ ۳۷۶-۳۷۷۔ (۵) سنن دارقطنی ۲/ ٤٤، اور اسے حاکم ۱/ ۲۹۸ اور بیہقی ۳/ ۲۷۹ نے بھی روایت کیا ہے۔ (۶) سنن دارقطنی ۲/ ٤٤۔ اور اسے ابن خزیمہ (۱٤۳۱)، حاکم ۱/ ۲۹۷، اور بیہقی ۳/ ۲۷۹ نے بھی روایت کیا ہے اور اسے ضعیف قرار دیا ہے، اور ترجیح دی ہے کہ یہ ابن عمر پر موقوف ہے۔ ابن القطان نے بھی اسے ضعیف کہا ہے جیسا کہ نصب الرایہ ۲/ ۲۰۹، ۲۱۰ میں ہے۔ (۷) سنن دارقطنی ۲/ ٤٤، اور اسے حاکم ۱/ ۲۹۸ اور بیہقی ۳/ ۲۷۹ نے بھی روایت کیا ہے۔ (۸) الأوسط ٤/ ۲۵۱۔ (۹) (م) میں: الیاس، اور یہ کتابت کی غلطی (تصحیف) ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 185 176

...and individually, and they continue to say Takbir (Allahu Akbar) and proclaim it aloud until they go to the prayer place and when the Imam comes out for prayer. Similarly, I prefer [the Takbir on] the night of [Eid] al-Adha for those who are not performing Hajj (1). The ruling on the two Eid prayers and the Takbir in them will come in [the commentary of] "Glorify the Name of your Lord, the Most High" (Surah Al-A'la, verse 1) and "Al-Kawthar", if Allah Almighty wills.

Twentieth [Point]: The wording of Takbir according to Malik and a group of scholars is: "Allahu Akbar, Allahu Akbar, Allahu Akbar," three times (2), and it was narrated from Jabir bin Abdullah (3). Among the scholars are those who say Takbir (Allahu Akbar), Tahlil (La ilaha illa Allah), and Tasbih (Subhan Allah) during the Takbir, and among them are those who say: "Allahu Akbar kabira, walhamdu lillahi kathira, wa subhan Allahi bukratan wa asila" (God is Greatest, most Greatest, and much praise be to God, and glory be to God morning and evening). Ibn al-Mubarak used to say when he went out on the day of [Eid] al-Fitr: "Allahu Akbar, Allahu Akbar, la ilaha illa Allah, wallahu Akbar, wa lillahi al-hamd" (4) (God is Greatest, God is Greatest, there is no god but God, and God is Greatest, and to God belongs all praise), "Allahu Akbar for what He guided us to." Ibn al-Mundhir said: Malik did not set a specific limit for it (5). Ahmad said (6): It is flexible. Ibn al-Arabi said (7): Our scholars chose the general Takbir, and this is apparent from the Quran, and I incline towards it.

Twenty-first [Point]: His Almighty's saying: "for that [to glorify Allah] for having guided you" (Ayah 185). It was said: [as a compensation] for where the Christians went astray by changing their fast. It was said: instead of what the people of the Pre-Islamic period (Jahiliyyah) used to do by boasting about their fathers, showing off their noble lineage, and counting their virtues. It was said: to glorify Him for what He guided you to of the laws, so it is general (8). The meaning of "and perhaps you will be grateful" has already been mentioned (9).

(1) Al-Umm 1/205, see Al-Awsat 4/249. (2) Al-Mudawwanah 1/171, and Al-Nawadir wa Al-Ziyadat 1/506. (3) Narrated by Al-Bayhaqi in Ma'rifat al-Sunan wa al-Athar 5/109. (4) In Al-Awsat 4/251 (and the report is in it): "Wallahu Akbar, Allahu Akbar, wa lillahi al-hamd", see Masa'il Abi Dawud p. 61. (5) Al-Awsat 4/252, and see Al-Mudawwanah 1/168, and Al-Nawadir wa Al-Ziyadat 1/506. (6) Masa'il Abi Dawud p. 61. (7) In Ahkam al-Quran 1/89. (8) Tafsir Abi al-Layth 1/185, Al-Wasit 1/283, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/255. (9) 2/104.

सूरह अल-बकरा: आयत १८५ १७६

...और व्यक्तिगत रूप से, और वे तकबीर (अल्लाहु अकबर) कहते रहते हैं और उसे ऊंचे स्वर में प्रकट करते हैं जब तक कि वे प्रार्थना स्थल (ईदगाह) के लिए नहीं निकल जाते और जब इमाम नमाज के लिए बाहर आता है। इसी तरह, मुझे [ईद] अल-अधा की रात [तकबीर कहना] उन लोगों के लिए अधिक प्रिय है जो हज नहीं कर रहे हैं (१)। दोनों ईद की नमाज और उनमें तकबीर का नियम "अपने सबसे ऊंचे रब के नाम की तस्बीह करो" (सूरह अल-आला, आयत १) और "अल-कौसर" [की व्याख्या] में आएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

बीसवां [बिंदु]: मालिक और विद्वानों के एक समूह के अनुसार तकबीर के शब्द हैं: "अल्लाहु अकबर, अल्लाहु अकबर, अल्लाहु अकबर," तीन बार (२), और यह जाबिर बिन अब्दुल्ला से वर्णित है (३)। विद्वानों में से कुछ ऐसे हैं जो तकबीर के दौरान तकबीर (अल्लाहु अकबर), तहलील (ला इलाहा इल्लल्लाह) और तस्बीह (सुब्हानअल्लाह) कहते हैं, और उनमें से कुछ कहते हैं: "अल्लाहु अकबर कबीरा, वलहम्दु लिल्लाही कसीरा, व सुब्हान अल्लाही बुकरातन व असीला" (अल्लाह बहुत महान है, और अल्लाह की बहुत स्तुति है, और सुबह और शाम अल्लाह की महिमा हो)। इब्न अल-मुबारक जब [ईद] अल-फित्र के दिन निकलते थे तो कहते थे: "अल्लाहु अकबर, अल्लाहु अकबर, ला इलाहा इल्लल्लाह, वल्लाहु अकबर, व लिल्लाहिल हम्द" (४) (अल्लाह सबसे महान है, अल्लाह सबसे महान है, अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, और अल्लाह सबसे महान है, और अल्लाह ही के लिए सब प्रशंसा है), "अल्लाहु अकबर उस पर जो उसने हमें मार्गदर्शन दिया।" इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: मालिक ने इसके लिए कोई निश्चित सीमा निर्धारित नहीं की थी (५)। अहमद ने कहा (६): यह व्यापक (लचीला) है। इब्न अल-अरबी ने कहा (७): हमारे विद्वानों ने सामान्य तकबीर को चुना, और यह कुरान से स्पष्ट है, और मैं इसी की ओर झुकता हूं।

इक्कीसवां [बिंदु]: अल्लाह तआला का कथन: "ताकि तुम अल्लाह की बड़ाई बयान करो उस पर जो उसने तुम्हें हिदायत दी" (आयत १८५)। कहा गया: [इसके बदले में] जिसमें ईसाइयों ने अपना रोज़ा बदलकर गलती की थी। और कहा गया: जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) के लोग जो अपने पूर्वजों पर गर्व करने, अपने वंश का दिखावा करने और अपने गुणों को गिनाने के काम करते थे, उसके बदले में। और कहा गया: ताकि तुम उसकी महिमा करो उस पर जो उसने तुम्हें शरीयत के नियमों का मार्गदर्शन दिया, इसलिए यह सामान्य है (८)। "और शायद तुम शुक्रगुज़ार बनो" का अर्थ पहले बताया जा चुका है (९)।

(१) अल-उम्म १/२०५, और अल-औसत ४/२४९ देखें। (२) अल-मुदव्वना १/१७१, और अल-नवादिर वल ज़ियादात १/५०६। (३) अल-बैहकी ने मारिफत अल-सुनन वल आसार ५/१०९ में इसे वर्णित किया है। (४) अल-औसत ४/२५१ में (और इसमें खबर है): "वल्लाहु अकबर, अल्लाहु अकबर, व लिल्लाहिल हम्द", मसायल अबी दाऊद पृष्ठ ६१ देखें। (५) अल-औसत ४/२५२, और अल-मुदव्वना १/१६८, और अल-नवादिर वल ज़ियादात १/५०६ देखें। (६) मसायल अबी दाऊद पृष्ठ ६१। (७) अहकाम अल-कुरान १/८९ में। (८) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/१८५, अल-वसीत १/२८३, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५५। (९) २/१०४।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۵ ۱۷۶

...اور انفرادی طور پر، اور وہ تکبیر کہتے رہتے ہیں اور تکبیر کو ظاہر کرتے ہیں یہاں تک کہ وہ عیدگاہ کی طرف چل دیں اور جب امام نماز کے لیے نکل آئے۔ اسی طرح مجھے عید الاضحی کی رات (تکبیر کہنا) ان لوگوں کے لیے زیادہ پسند ہے جو حج نہیں کر رہے (۱)۔ دونوں عیدوں کی نماز اور ان میں تکبیر کا حکم "سبح اسم ربک الاعلی" اور "الکوثر" (کی تفسیر) میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

بیسواں (مسئلہ): امام مالک اور علماء کی ایک جماعت کے نزدیک تکبیر کے الفاظ یہ ہیں: "اللہ اکبر، اللہ اکبر، اللہ اکبر" تین بار (۲)، اور یہ حضرت جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے (۳)۔ اور بعض علماء تکبیر کے دوران تکبیر، تہلیل اور تسبیح بھی کرتے ہیں، اور ان میں سے بعض یہ کہتے ہیں: "اللہ اکبر کبیرا، والحمد للہ کثیرا، وسبحان اللہ بکرۃ وأصیلا"۔ اور ابن المبارک جب عید الفطر کے دن (گھر سے) نکلتے تو کہتے تھے: "اللہ اکبر اللہ اکبر، لا الہ الا اللہ واللہ اکبر وللہ الحمد" (۴)، اللہ اکبر اس پر جو اس نے ہمیں ہدایت دی۔ ابن المنذر نے کہا: امام مالک اس میں کسی حد کے قائل نہ تھے (۵)۔ اور امام احمد نے کہا (۶): اس میں وسعت ہے۔ ابن العربی نے کہا (۷): ہمارے علماء نے تکبیرِ مطلق کو اختیار کیا ہے، اور یہی قرآن کا ظاہر ہے، اور میں اسی طرف میلان رکھتا ہوں۔

اکیسواں (مسئلہ): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "تاکہ تم اللہ کی بڑائی بیان کرو اس پر جو اس نے تمہیں ہدایت دی" (آیت ۱۸۵)۔ کہا گیا: اس کے بدلے میں جس میں نصاریٰ نے اپنے روزوں کی تبدیلی کر کے گمراہی اختیار کی تھی۔ اور کہا گیا: اس کے بدلے میں جو اہل جاہلیت اپنے آباؤ اجداد پر فخر کرنے، حسب و نسب کی نمائش کرنے اور اپنے محاسن گنوانے میں کرتے تھے۔ اور کہا گیا: تاکہ

تم اس کی بڑائی بیان کرو اس پر جو اس نے تمہیں شریعت کے احکام کی رہنمائی فرمائی، پس یہ عام ہے (۸)۔ اور "تاکہ تم شکر گزار بنو" کا معنی پہلے گزر چکا ہے (۹)۔

(۱) الام ۱/۲۰۵، اور دیکھئے الاوسط ۴/۲۴۹۔ (۲) المدونہ ۱/۱۷۱، اور النوادر والزیادات ۱/۵۰۶۔ (۳) اسے بیہقی نے معرفۃ السنن والآثار ۵/۱۰۹ میں روایت کیا ہے۔ (۴) الاوسط ۴/۲۵۱ میں (اور اس میں روایت ہے): "واللہ اکبر اللہ اکبر وللہ الحمد"، دیکھئے مسائل ابی داؤد ص ۶۱۔ (۵) الاوسط ۴/۲۵۲، اور دیکھئے المدونہ ۱/۱۶۸، اور النوادر والزیادات ۱/۵۰۶۔ (۶) مسائل ابی داؤد ص ۶۱۔ (۷) احکام القرآن ۱/۸۹ میں۔ (۸) تفسیر ابی اللیث ۱/۱۸۵، اور الوسیط ۱/۲۸۳، اور المحرر الوجیز ۱/۲۵۵۔ (۹) ۲/۱۰۴۔

Surah al-Baqarah: Verse 186 | 177

The words of the Almighty: {And when My servants ask you, [O Muhammad], concerning Me - indeed I am near. I respond to the invocation of the supplicant when he calls upon Me. So let them respond to Me [by obedience] and believe in Me that they may be [rightly] guided.}

It contains four issues: First: The words of the Almighty: {And when they ask you}, meaning: and when they ask you about the One worshipped, inform them that He is near, rewards obedience, answers the caller, and knows what the servant does of fasting, prayer, and other than that.

There is a difference of opinion regarding the reason for its revelation. Muqatil said: Umar, may Allah be pleased with him, had intercourse with his wife after he had prayed the 'Isha prayer, then he regretted that and wept. He came to the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, and informed him of that, and he returned grieved - and that was before the permission (1) - so this verse was revealed: {And when My servants ask you concerning Me - indeed I am near} (2).

It was said: When it was initially obligatory for them to leave off eating after sleeping, some of them ate and then regretted it, so this verse was revealed regarding the acceptance of repentance, and that ruling was abrogated (3), as will be explained (4).

Al-Kalbi narrated from Abu Salih, from Ibn Abbas, who said: The Jews said: "How does our Lord hear our prayer, while you claim that between us and the sky is five hundred years, and the thickness of each sky is like that?" So this verse was revealed (5).

Al-Hasan said: Its reason is that some people said to the Prophet, peace and blessings be upon him: "Is our Lord near so we may whisper to Him, or far so we may call out to Him?" So it was revealed.

---

(1) In (M) before the revelation of the permission. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/185, and it is in Tafsir Muqatil as mentioned by al-Hafiz Ibn Hajar in al-Ujab fi Bayan al-Asbab 1/435. (3) See Tafsir al-Razi 5/104. (4) In the interpretation of the verse that follows it. (5) Tafsir al-Baghawi 1/155, and Zad al-Masir 1/189.

सूरह अल-बक़रह: आयत 186 | 177

सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब मेरे बंदे आपसे मेरे बारे में पूछें- तो वास्तव में मैं पास हूँ। मैं पुकारने वाले की पुकार का उत्तर देता हूँ जब वह मुझे पुकारता है। इसलिए उन्हें चाहिए कि वे मेरी बात मानें और मुझ पर विश्वास रखें ताकि वे सही राह पा सकें।}

इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब वे आपसे पूछें}, अर्थ: और जब वे आपसे पूज्य के बारे में पूछें, तो उन्हें सूचित करें कि वह पास है, आज्ञाकारिता पर प्रतिफल देता है, पुकारने वाले को उत्तर देता है, और जानता है कि बंदा रोज़ा, नमाज़ और अन्य क्या करता है।

इसके अवतरण के कारण के बारे में मतभेद है। मुक़ातिल ने कहा: उमर, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, ने ईशा की नमाज़ के बाद अपनी पत्नी के साथ संभोग किया, फिर उन्हें इस पर पछतावा हुआ और वे रोए। वे अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम, के पास आए और उन्हें इसके बारे में सूचित किया, और वे दुखी होकर लौटे - और यह अनुमति से पहले था (1) - तो यह आयत उतरी: {और जब मेरे बंदे आपसे मेरे बारे में पूछें- तो वास्तव में मैं पास हूँ} (2)।

कहा गया: जब शुरू में उन पर सोने के बाद खाना छोड़ना अनिवार्य था, तो उनमें से कुछ ने खा लिया और फिर पछताया, तो यह आयत तौबा (पश्चाताप) की स्वीकृति के बारे में उतरी, और वह आदेश रद्द कर दिया गया (3), जैसा कि आगे बताया जाएगा (4)।

अल-कल्बी ने अबू सालिह से, इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: यहूदियों ने कहा: "हमारा रब हमारी दुआ कैसे सुनता है, जबकि आप दावा करते हैं कि हमारे और आसमान के बीच पाँच सौ साल की दूरी है, और प्रत्येक आसमान की मोटाई भी उतनी ही है?" तो यह आयत उतरी (5)।

अल-हसन ने कहा: इसका कारण यह है कि कुछ लोगों ने नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम से कहा: "क्या हमारा रब करीब है कि हम उससे सरगोशी करें, या दूर है कि हम उसे पुकारें?" तो यह उतरी।

---

(1) (M) में अनुमति के अवतरण से पहले। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/185, और यह तफ़सीर मुक़ातिल में है जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-उजाब फ़ी बयान अल-अस्बाब 1/435 में उल्लेख किया है। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 5/104 देखें। (4) इसके बाद वाली आयत की व्याख्या में। (5) तफ़सीर अल-बगवी 1/155, और ज़ाद अल-मसीर 1/189।

سورة البقرہ: آیت 186 | 177

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب میرے بندے آپ سے میرے بارے میں سوال کریں تو (کہہ دیجئے کہ) میں قریب ہوں، میں پکارنے والے کی پکار کا جواب دیتا ہوں جب وہ مجھے پکارتا ہے، پس انہیں چاہئے کہ میرا حکم مانیں اور مجھ پر ایمان لائیں تاکہ وہ ہدایت پائیں۔}

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا سألك﴾ معنی: اور جب وہ آپ سے معبود کے بارے میں سوال کریں، تو انہیں خبر دے دیں کہ وہ قریب ہے، اطاعت پر ثواب دیتا ہے، پکارنے والے کو جواب دیتا ہے، اور جانتا ہے کہ بندہ روزے، نماز اور دیگر کیا اعمال کرتا ہے۔

اس کے نزول کے سبب میں اختلاف ہے، مقاتل نے کہا: عمر رضی اللہ عنہ نے عشاء کی نماز پڑھنے کے بعد اپنی بیوی سے جماع کر لیا، پھر وہ اس پر نادم ہوئے اور روئے، اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس آئے اور آپ کو اس کی خبر دی اور غمگین ہو کر واپس لوٹے - اور یہ رخصت (اجازت) ملنے سے پہلے کا واقعہ ہے (1) - تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَإِذَا سألك عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ﴾ (2)۔

اور کہا گیا: جب ابتدا میں ان پر سونے کے بعد کھانا پینا چھوڑنا واجب تھا، تو بعض نے کھا لیا پھر نادم ہوئے، تو یہ آیت توبہ کی قبولیت کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ حکم منسوخ کر دیا گیا (3)، جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا (4)۔

اور کلبی نے ابوصالح سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: یہودیوں نے کہا: ہمارا رب ہماری دعا کیسے سنتا ہے؟ جبکہ آپ کا دعویٰ ہے کہ ہمارے اور آسمان کے درمیان پانچ سو سال کی مسافت ہے، اور ہر آسمان کی موٹائی بھی اتنی ہی ہے؟ تو یہ آیت نازل ہوئی (5)۔

اور حسن نے کہا: اس کا سبب یہ ہے کہ کچھ لوگوں نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے پوچھا: کیا ہمارا رب قریب ہے کہ ہم اس سے سرگوشی کریں، یا دور ہے کہ ہم اسے پکاریں؟ تو یہ نازل ہوئی۔

---

(1) (م) میں ہے: رخصت کے نزول سے پہلے۔ (2) تفسیر ابی اللیث 1/185، اور یہ تفسیر مقاتل میں ہے جیسا کہ حافظ ابن حجر نے العجاب فی بیان الاسباب 1/435 میں ذکر کیا ہے۔ (3) دیکھئے تفسیر رازی 5/104۔ (4) اس کے بعد والی آیت کی تفسیر میں۔ (5) تفسیر بغوی 1/155، اور زاد المسیر 1/189۔

Surah Al-Baqarah: Verse 186 | 178

Ata and Qatadah said: When it was revealed: "And your Lord says, 'Call upon Me; I will respond to you'" [Ghafir: 60], some people said: At what hour should we call upon Him? So it was revealed (1).

Second: His saying, Exalted is He: "Indeed I am near" meaning: by responding, and it was said: by knowledge, and it was said: near to My allies through grace and blessings (2).

Third: His saying, Exalted is He: "I respond to the invocation of the supplicant when he calls upon Me" meaning: I accept the worship of whoever worships Me, for supplication (du'a) means worship, and responding means acceptance. The evidence for this is what Abu Dawud narrated (3) from Al-Nu'man ibn Bashir, from the Prophet ﷺ, who said: "Supplication is worship." Your Lord said: "Call upon Me; I will respond to you" [Ghafir: 60], so He named supplication worship. And from it is His saying, Exalted is He: "Indeed, those who disdain My worship will enter Hell [rendered] contemptible" [Ghafir: 60] meaning: my supplication (4). So the Exalted commanded supplication, urged it, named it worship, and promised to respond to them.

Layth narrated from Shahr ibn Hawshab, from 'Ubadah ibn al-Samit who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "My Ummah was given three things that were given only to Prophets: When Allah sent a Prophet, He would say: 'Call upon Me, I will respond to you,' and He said to this Ummah: 'Call upon Me; I will respond to you' [Ghafir: 60]. When Allah sent a Prophet, He would say to him: 'He has not placed upon you any hardship in religion,' and He said to this Ummah: 'and has not placed upon you in the religion any hardship' [Al-Hajj: 78]. And when Allah sent a Prophet, He made him a witness over his people, and He made this Ummah witnesses over mankind" (5).

Khalid al-Raba'i (6) used to say: I am amazed at this Ummah regarding: "Call upon Me; I will respond to you" [Ghafir: 60]. He commanded them to supplicate and promised them a response, and there is no condition between them! Someone said to him...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/255, and Al-Tabari mentioned the cited reports in 3/223-224. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/243, Al-Wasit by al-Wahidi 1/284, Tafsir al-Baghawi 1/155, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/255. (3) In his Sunan (1479), and it is in Musnad Ahmad (18352). (4) In (z): i.e., from my supplication. (5) Its graduation was

previously mentioned 2/436. (6) He is Khalid bin Bab al-Raba'i. Ibn Abi Hatim said: Abu Zur'ah left his hadith, and Ibn Ma'in said: Weak, and Ibn Hibban mentioned him in 'Al-Thiqat'. Lisan al-Mizan 3/317.

सूरह अल-बक़रह: आयत 186 | 178

अता और क़तादाह ने कहा: जब यह आयत उतरी: "और तुम्हारे रब ने कहा: मुझे पुकारो, मैं तुम्हारी पुकार सुनूंगा (जवाब दूँगा)" [ग़ाफ़िर: 60], तो कुछ लोगों ने कहा: हम उसे किस समय पुकारें? तो यह (आयत) उतरी (1)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: "बेशक मैं करीब हूँ" यानी: जवाब देने के ज़रिए, और कहा गया: इल्म (ज्ञान) के ज़रिए, और कहा गया: अपने वलियों के करीब अनुग्रह और इनामत के ज़रिए (2)।

तीसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: "मैं पुकारने वाले की पुकार का जवाब देता हूँ जब वह मुझे पुकारता है" यानी: मैं उसकी इबादत स्वीकार करता हूँ जो मेरी इबादत करता है, क्योंकि दुआ का अर्थ इबादत है, और जवाब देने का अर्थ स्वीकार करना है। इसका प्रमाण वह है जो अबू दाऊद (3) ने अल-नुमान इब्न बशीर से रिवायत किया है, नबी ﷺ से, उन्होंने कहा: "दुआ ही इबादत है।" तुम्हारे रब ने कहा: "मुझे पुकारो, मैं तुम्हें जवाब दूँगा" [ग़ाफ़िर: 60], तो उन्होंने दुआ को इबादत नाम दिया। और इसी से अल्लाह तआला का फ़रमान है: "बेशक जो लोग मेरी इबादत से तक़ब्बुर (घमंड) करते हैं, वे ज़लील होकर जहन्नुम में दाखिल होंगे" [ग़ाफ़िर: 60] यानी: मेरी दुआ (4)। तो अल्लाह तआला ने दुआ का हुक्म दिया, उसके लिए प्रेरित किया, उसे इबादत कहा, और उनसे वादा किया कि वह उनका जवाब देगा।

लैस ने शहर बिन हौशब से, उबादा बिन अल-सामित से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को फ़रमाते सुना: "मेरी उम्मत को तीन ऐसी चीज़ें दी गईं जो सिर्फ नबियों को दी गई थीं: जब अल्लाह किसी नबी को भेजता, तो फ़रमाता: 'मुझे पुकारो, मैं तुम्हें जवाब दूँगा,' और इस उम्मत से कहा: 'मुझे पुकारो, मैं तुम्हें जवाब दूँगा' [ग़ाफ़िर: 60]। और जब अल्लाह किसी नबी को भेजता, तो उससे फ़रमाता: 'उसने दीन में तुम पर कोई तंगी नहीं रखी,' और इस उम्मत से कहा: 'और उसने दीन में तुम पर कोई तंगी नहीं रखी' [अल-हज: 78]। और जब अल्लाह किसी नबी को भेजता, तो उसे उसकी कौम पर गवाह बनाता, और इस उम्मत को लोगों पर गवाह बनाया" (5)।

खालिद अल-रबई (6) कहा करते थे: मुझे इस उम्मत पर इस बात में ताज्जुब है: "मुझे पुकारो, मैं तुम्हें जवाब दूँगा" [ग़ाफ़िर: 60]। उसने उन्हें दुआ का हुक्म दिया, और उनसे जवाब का वादा किया, और उनके बीच कोई शर्त नहीं है! किसी ने उनसे कहा...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/255, और अल-तबरी ने उल्लिखित रिवायतें 3/223-224 में दर्ज की हैं। (2) अल-नुकत वल-उयून 1/243, अल-वाहिदी की अल-वसीत 1/284, तफ़सीर अल-बग़वी 1/155, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/255। (3) अपनी सुनन (1479) में, और यह मसनद अहमद (18352) में है। (4) (ज़) में: यानी: मेरी दुआ से। (5) इसकी तख़रीज पहले 2/436 में हो चुकी है। (6) वह खालिद बिन बाब अल-रबई हैं। इब्न अबी हातिम ने कहा: अबू ज़ुरा ने उनकी हदीस छोड़ दी, और इब्न मुईन ने कहा: ज़ईफ़, और इब्न हिब्बान ने उन्हें 'अत-सिक़ात' में ज़िक्र किया। लिसान अल-मिज़ान 3/317।

سورہ البقرہ : آیت ۱۸۶ ۱۷۸

عطاء اور قتادہ نے کہا: جب یہ نازل ہوئی: ﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ [غافر: ٦٠] (اور تمہارے رب نے فرمایا: مجھے پکارو، میں تمہاری دعا قبول کروں گا) تو ایک گروہ نے کہا: ہم کس گھڑی اسے پکاریں؟ تو یہ (آیت) نازل ہوئی (۱)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِنِّي قَرِيبٌ﴾ یعنی: قبولیت کے ساتھ، اور کہا گیا: علم کے ساتھ، اور کہا گیا: اپنے دوستوں کے قریب احسان و انعام کے ساتھ (۲)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ﴾ یعنی: میں اس کی عبادت قبول کرتا ہوں جو میری عبادت کرتا ہے، پس دعا بمعنی عبادت ہے، اور قبولیت بمعنی مقبولیت۔ اس کی دلیل وہ ہے جو ابوداؤد (۳) نے نعمان بن بشیر سے روایت کی ہے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا: «دعا ہی عبادت ہے»، تمہارے رب نے فرمایا: ﴿ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ [غافر: ٦٠]، پس اس نے دعا کا نام عبادت رکھا، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ﴾ [غافر: ٦٠] یعنی: میری دعا سے (۴)، پس اللہ تعالیٰ نے دعا کا حکم دیا، اس پر رغبت دلائی، اسے عبادت کا نام دیا، اور ان سے قبولیت کا وعدہ کیا۔

لیث نے شہر بن حوشب سے، انہوں نے عبادہ بن صامت سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: «میری امت کو تین چیزیں ایسی دی گئی ہیں جو صرف انبیاء کو دی گئی تھیں: جب اللہ کسی نبی کو بھیجتا تو فرماتا: مجھ سے دعا مانگو میں تمہاری دعا قبول کروں گا، اور اس امت کے لیے فرمایا: ﴿ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ [غافر: ٦٠]۔ اور اللہ جب کسی نبی کو بھیجتا تو اسے فرماتا: اس نے تم پر دین میں کوئی تنگی نہیں رکھی، اور اس امت کے لیے فرمایا: ﴿وَمَا

جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ [الحج: ٧٨]۔ اور اللہ جب کسی نبی کو بھیجتا تو اسے اس کی قوم پر گواہ بناتا، اور اس امت کو تمام لوگوں پر گواہ بنایا» (۵)۔

خالد الربعی (۶) کہا کرتے تھے: مجھے اس امت پر ﴿ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ [غافر: ٦٠] میں تعجب ہے کہ انہیں دعا کا حکم دیا گیا اور ان سے قبولیت کا وعدہ کیا گیا، اور ان دونوں کے درمیان کوئی شرط نہیں! ایک کہنے والے نے ان سے کہا:

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۵، اور ان آثار کی تخریج طبری ۳ / ۲۲۳ - ۲۲۴ میں کی گئی ہے۔ (۲) النکت والعیون ۲۴۳/۱، الوسیط للواحدي ۱/ ۲۸۴، تفسیر البغوي ۱۵۵/۱، اور المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۵۔ (۳) اپنی سنن (۱۴۷۹) میں، اور یہ مسند احمد (۱۸۳۵۲) میں ہے۔ (۴) (ز) میں ہے: یعنی: میری دعا سے۔ (۵) اس کی تخریج پہلے ہو چکی ہے ۴۳۶/۲۔ (۶) وہ خالد بن باب الربعی ہیں، ابن ابی حاتم نے کہا: ابو زرعہ نے ان کی حدیث چھوڑ دی، اور ابن معین نے کہا: ضعیف ہے، اور ابن حبان نے اسے 'الثقات' میں ذکر کیا۔ لسان المیزان ۳۱۷/۳۔

Like what? He said: Like His saying: {And give good tidings to those who believe and do righteous deeds} [Al-Baqarah: 25], so here there is a condition. And His saying: {And give good tidings to those who believe that they will have a sure footing [of honor] with their Lord} [Yunus: 2]. So, there is no(1) condition of action. And like His saying: {So call upon Allah, [being] sincere to Him in religion} [Ghafir: 14], so here there is a condition. And His saying: {Call upon Me; I will respond to you} [Ghafir: 60], there is no(2) condition in it. Nations used to take refuge in their prophets for their needs, so that the prophets would ask that for them(3).

If it is asked: Why is it that a supplicant might pray and not be answered?

The answer: It should be known that His true saying in the two verses "I answer" and "I will respond" does not imply an absolute response for every supplicant in detail, nor for every request in detail. Our Lord, Blessed and Exalted, said in another verse: {Call upon your Lord in humility and privately; indeed, He does not like transgressors} [Al-A'raf: 55]. Every person persistent in a major sin, knowing it or ignorant of it, is a transgressor. And He has informed that He does not like transgressors, so how would He respond to him?!

The types of transgression are many, and their explanation will come here and in "Al-A'raf," God Almighty willing.

Some scholars said: I answer if I will, as He said: {Then He will remove that for which you invoked Him if He wills} [Al-An'am: 41]. Thus, this is from the chapter of the absolute and the restricted(4). The Prophet ﷺ prayed for three things, was given two, and denied one, as will be explained in "Al-An'am," God Almighty willing(5).

It was also said: The purpose of this information is to inform the believers that this is the description of their Lord, Glorified be He; that He responds to the prayers of those who call upon Him in general, and that He is near to the servant, hearing his prayer and knowing his distress, so He responds to him as He wills and how He wills. {And who is more astray than he who invokes besides Allah those who will not respond to him} the verse [Al-Ahqaf: 5].

A master may answer his servant and a father his child, then not give him his request. So, the answer was obtained...

(1) In (D) and (Z): here, and what is established is from (M), which is in agreement with what is in "Nawadir al-Usul" p. 391 (and from it the author quoted). (2) In (D): it is not here, and in (Z): not here. (3) From his saying: Layth narrated from Shahr... to this place is not in (Kh) and (Zha). (4) See Tafsir al-Razi 5/109. (5) In the interpretation of verse (65) from it.

जैसे क्या? उन्होंने कहा: जैसे उनका कहना: {और उन लोगों को खुशखबरी दें जो ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए} [अल-बक़रह: 25], तो यहाँ एक शर्त है। और उनका कहना: {और उन लोगों को खुशखबरी दें जो ईमान लाए कि उनके लिए उनके रब के पास सच्चाई का ऊँचा मकाम है} [यूनुस: 2]। तो इसमें(1) कर्म की शर्त नहीं है। और जैसे उनका कहना: {अल्लाह को पुकारो, उसके लिए दीन को शुद्ध करते हुए} [ग़ाफ़िर: 14], तो यहाँ एक शर्त है। और उनका कहना: {मुझसे दुआ करो, मैं तुम्हारी दुआ स्वीकार करूँगा} [ग़ाफ़िर: 60], इसमें(2) कोई शर्त नहीं है। और कौमें अपनी ज़रूरतों के लिए अपने नबियों के पास पनाह लेती थीं; यहाँ तक कि वे नबियों से उनके लिए वह माँगते थे(3)।

अगर पूछा जाए: दुआ करने वाले का क्या हाल है कि वह दुआ करता है और उसे स्वीकार नहीं किया जाता?

उत्तर: यह जानना चाहिए कि दो आयतों में उनका सत्य वचन "मैं उत्तर देता हूँ" और "मैं स्वीकार करूँगा" हर दुआ करने वाले के लिए विस्तार से और हर माँगी गई चीज़ के लिए विस्तार से पूर्ण स्वीकृति का अर्थ नहीं रखता। हमारे रब, जो बरकत वाले और ऊँचे हैं, ने एक अन्य आयत में कहा है: {अपने रब को गिड़गिड़ाकर और चुपके से पुकारो; बेशक वह हद से आगे बढ़ने वालों को पसंद नहीं करता} [अल-अराफ़: 55]। और हर वह व्यक्ति जो किसी बड़े गुनाह पर अड़ा हुआ है, चाहे उसे पता हो या न हो, वह हद से आगे बढ़ने वाला है। और उन्होंने बताया है कि वह हद से आगे बढ़ने वालों को पसंद नहीं करता, तो वह उसे कैसे जवाब देगा?!

हद से आगे बढ़ने के कई प्रकार हैं, जिनका विवरण यहाँ और "अल-अराफ़" में आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा।

कुछ विद्वानों ने कहा: मैं जवाब दूँगा अगर चाहूँ, जैसा कि उन्होंने कहा: {फिर वह उस चीज़ को हटा देगा जिसके लिए तुम उसे पुकारते हो, अगर वह चाहे} [अल-अनआम: 41], तो यह मुतलक (निरपेक्ष) और मुक़य्यद (प्रतिबंधित) के अध्याय से है(4)। और नबी ﷺ ने तीन चीज़ों के लिए दुआ की, तो उन्हें दो दी गईं, और एक से मना कर दिया गया, जैसा कि "अल-अनआम" में इसका विवरण आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा(5)।

और कहा गया: इस जानकारी का उद्देश्य मोमिनों को यह बताना है कि यह उनके रब की विशेषता है; कि वह सामान्य तौर पर पुकारने वालों की दुआ स्वीकार करता है, और वह बंदे के करीब है, उसकी दुआ सुनता है और उसकी लाचारी को जानता है, इसलिए वह उसे जैसा चाहता है और जैसे चाहता है जवाब देता है {और उस व्यक्ति से बढ़कर कौन गुमराह हो सकता है जो अल्लाह के अलावा उन्हें पुकारता है जो उसे जवाब नहीं देंगे} आयत [अल-अहक़ाफ़: 5]।

एक मालिक अपने गुलाम को और एक पिता अपने बच्चे को जवाब दे सकता है, फिर उसे उसकी माँगी हुई चीज़ नहीं देता। तो जवाब तो हासिल हो गया...

---

(1) (D) और (Z) में: यहाँ, और जो प्रमाणित है वह (M) से है और यह 'नवादिर अल-उसूल' पृष्ठ 391 के अनुरूप है (और उसी से लेखक ने उद्धृत किया है)। (2) (D) में: यहाँ इसमें नहीं है, और (Z) में: यहाँ नहीं है। (3) उनके कथन से: लैथ ने शहर से रिवायत की... इस स्थान तक (Kh) और (Zha) में नहीं है। (4) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 5/109। (5) इसकी आयत (65) की व्याख्या में।

جیسے کیا؟ انہوں نے کہا: جیسے ان کا قول: ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ [البقرة: 25]، تو یہاں ایک شرط ہے، اور ان کا قول: ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ﴾ [یونس: 2]۔ تو اس میں(1) عمل کی شرط نہیں ہے، اور جیسے ان کا قول: ﴿فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾ [غافر: 14]، تو یہاں شرط ہے، اور ان کا قول: ﴿أُدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ [غافر: 60] اس میں(2) شرط نہیں ہے، اور امتیں اپنی ضرورتوں میں اپنے انبیاء کی طرف پناہ لیتی تھیں؛ یہاں تک کہ وہ انبیاء سے اپنے لیے اس کا سوال کرتے تھے(3)۔

اگر پوچھا جائے: دعا کرنے والے کا کیا حال ہے کہ وہ دعا کرتا ہے اور اسے جواب نہیں ملتا؟

جواب: یہ جان لینا چاہیے کہ دو آیتوں میں ان کا حق قول "أجيب" (میں جواب دیتا ہوں) "أستجب" (میں قبول کروں گا) ہر دعا کرنے والے کے لیے تفصیل کے ساتھ، اور ہر مانگی گئی چیز کے لیے تفصیل کے ساتھ مطلقاً قبولیت کا تقاضا نہیں کرتا، کیونکہ ہمارے رب تبارک و تعالیٰ نے دوسری آیت میں فرمایا ہے: ﴿ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ [الأعراف: 55]، اور ہر وہ شخص جو کسی گناہ کبیرہ پر اڑا ہوا ہے، چاہے وہ اسے جانتا ہو یا جاہل ہو، وہ حد سے بڑھنے والا ہے، اور انہوں نے خبر دی ہے کہ وہ حد سے بڑھنے والوں کو پسند نہیں کرتا، تو وہ اسے کیسے جواب دے گا؟!

اور زیادتی کی قسمیں بہت ہیں، جن کا بیان یہاں اور "الاعراف" میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اور بعض علماء نے کہا: میں جواب دوں گا اگر چاہوں، جیسا کہ فرمایا: ﴿فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِن شَاءَ﴾ [الأنعام: 41]، تو یہ مطلق اور مقید کے باب سے ہو گا(4)۔ اور نبی ﷺ نے تین چیزوں کی

دعا کی، تو دو عطا کر دی گئیں، اور ایک سے روک دیا گیا، جیسا کہ "الانعام" میں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ(5)۔

اور کہا گیا: اس اطلاع کا مقصد صرف مومنوں کو یہ بتانا ہے کہ یہ ان کے رب سبحانہ کی صفت ہے؛ کہ وہ مجموعی طور پر پکارنے والوں کی دعا قبول کرتا ہے، اور وہ بندے کے قریب ہے، اس کی دعا سنتا ہے، اور اس کی بے بسی کو جانتا ہے، تو اسے جس طرح چاہے اور جیسے چاہے جواب دیتا ہے ﴿وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّن يَدْعُوا مِن دُونِ اللَّهِ مَن لَّا يَسْتَجِيبُ لَهُ﴾ آیت [الأحقاف: 5]۔

اور کبھی آقا اپنے غلام کو اور باپ اپنے بیٹے کو جواب دے دیتا ہے، پھر اسے اس کا سوال (مانگی ہوئی چیز) نہیں دیتا۔ تو جواب حاصل ہو گیا...

---

(1) (د) اور (ز) میں: ھھنا، اور ثابت شدہ (م) سے ہے جو کہ نوادر الاصول ص 391 کے موافق ہے (اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے)۔ (2) (د) میں: لیس فیه هنا، اور (ز) میں: لیس هنا۔ (3) ان کے قول سے: لیث نے شہر سے روایت کی... اس مقام تک (خ) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ (4) دیکھئے تفسیر رازی 109/5۔ (5) اس کی آیت (65) کی تفسیر میں۔

180 Surah Al-Baqarah: Verse 186

...necessarily upon the existence of the supplication; because "I respond" and "I answer" is a report that is not abrogated, otherwise the reporter would be a liar. This interpretation is supported by what Ibn Umar narrated from the Prophet (PBUH) who said: "For whomever the door of supplication is opened, the doors of response are opened for him." (1)

And Allah Almighty revealed to Dawud: Tell the wrongdoers among My servants not to call upon Me; for I have made it obligatory upon Myself to answer whoever calls upon Me, and when I answer the wrongdoers, I curse them. (2)

Some people said: Indeed, Allah answers all supplications; either the response appears in this world, or it acts as an expiation for him, or it is stored for him in the Hereafter; based on what Abu Sa'id al-Khudri narrated: The Messenger of Allah (PBUH) said: "There is no Muslim who makes a supplication that does not involve sin or the severing of kinship ties, except that Allah gives him one of three things: either his supplication is answered quickly, or it is stored for him, or an equivalent evil is averted from him." They said: "Then we shall increase [supplications]?" He said: "Allah is more [abundant]." Reported by Abu Amr ibn Abd al-Barr, and authenticated by Abu Muhammad Abd al-Haqq, and it is in "Al-Muwatta" with a broken chain of narration. (3)

Abu Amr said (4): This hadith is cited in the Musnad commentary for the word of Allah Almighty: {Call upon Me, I will respond to you}, so all of this is part of the response.

Ibn Abbas said: Every servant who supplicates is answered; if what he prays for is destined as provision for him in this world, he is given it, and if it is not provision for him in this world, it is stored for him. (5)

I say: The hadith of Abu Sa'id al-Khudri, even if it is a notification (6) of the response in one of three ways,

(1) Reported by Ibn Abi Shaybah 10/200, al-Tirmidhi (3548), and al-Hakim 1/498. Al-Tirmidhi said: This is a hadith we only know from the narration of Abd al-Rahman ibn Abi Bakr al-Qurashi, and he is weak in hadith; some scholars weakened him due to his memory. (2) Reported by Ibn Abi Shaybah 11/558 and 13/201, Ahmad in Al-Zuhd p. 92, Hannad in Al-Zuhd (787), and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (7483) as the words of Ibn Abbas, may Allah be pleased with him. (3) Al-Tamhid 5/343-345, al-Ahkam al-

Sughra 2/893-894, and al-Ahkam al-Wusta 4/321 without mentioning authentication or weakening, and Al-Muwatta 1/219, and it is in Al-Musnad (11133). (4) Al-Tamhid 5/345. (5) In version (kh): stored it, and in (d): stored. (6) In manuscripts: permission, and what is established is from (m).

180 सूरा अल-बकरा: आयत 186

...दुआ की मौजूदगी पर अनिवार्य रूप से; क्योंकि "मैं जवाब देता हूँ" और "मैं पुकार सुनता हूँ" एक ऐसी खबर है जिसे रद्द नहीं किया जा सकता, अन्यथा खबर देने वाला झूठा हो जाएगा। इस व्याख्या का प्रमाण वह हदीस है जिसे इब्न उमर ने नबी (स.अ.व.) से रिवायत किया है कि आपने फरमाया: "जिसके लिए दुआ का दरवाज़ा खोल दिया गया, उसके लिए मक़बूलियत (स्वीकृति) के दरवाज़े खोल दिए गए।" (1)

और अल्लाह तआला ने दाऊद (अ.स.) की तरफ वह्य भेजी: मेरे बंदों में से ज़ालिमों से कह दो कि वे मुझे न पुकारें; क्योंकि मैंने अपने ऊपर लाज़िम कर लिया है कि जो मुझे पुकारेगा मैं उसे जवाब दूँगा, और जब मैं ज़ालिमों को जवाब देता हूँ तो उन पर लानत करता हूँ। (2)

एक समूह ने कहा: अल्लाह हर दुआ स्वीकार करता है, या तो उसका जवाब दुनिया में दिखाई देता है, या वह उसके पापों का कफ़्फ़ारा बन जाता है, या वह उसके लिए आख़िरत (परलोक) में जमा कर दी जाती है; क्योंकि अबू सईद अल-ख़ुदरी ने रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फरमाया: "जो भी मुसलमान ऐसी दुआ करता है जिसमें कोई गुनाह या रिश्तेदारी तोड़ने की बात न हो, तो अल्लाह उसे तीन चीज़ों में से एक ज़रूर देता है: या तो उसकी दुआ जल्द पूरी कर दी जाती है, या उसे उसके लिए बचा कर रखा जाता है, या वैसी ही कोई बुराई उससे टाल दी जाती है।" सहाबा ने कहा: "तब तो हम बहुत दुआएँ करेंगे?" आपने फरमाया: "अल्लाह उससे भी ज़्यादा (देने वाला) है।" इसे अबू अमर इब्न अब्द अल-बर्र ने रिवायत किया है, और अबू मुहम्मद अब्द अल-हक़ ने इसे सही कहा है, और यह "अल-मुवत्ता" में टूटी हुई सनद के साथ है। (3)

अबू अमर ने कहा (4): यह हदीस अल्लाह तआला के इस फरमान की मुसनद तफ़्सीर में आती है: {तुम मुझे पुकारो, मैं तुम्हारी दुआ कबूल करूँगा}, तो यह सब जवाब का हिस्सा है।

इब्न अब्बास ने कहा: जिस बंदे ने भी दुआ की उसकी दुआ कबूल हुई, अगर वह चीज़ जिसके लिए उसने दुआ की, दुनिया में उसका रिज़्क़ (रोज़ी) थी तो उसे मिल गई, और अगर वह दुनिया में उसका रिज़्क़ नहीं थी तो उसके लिए जमा कर ली गई। (5)

मैं कहता हूँ: अबू सईद अल-ख़ुदरी की हदीस, अगरचे वह तीन में से किसी एक सूरत में दुआ की स्वीकृति की सूचना (6) है,

(1) इब्न अबी शयबा 10/200, तिर्मिज़ी (3548), और हाकिम 1/498 द्वारा उद्धृत। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हम केवल अब्दुर्रहमान बिन अबी बक्र अल-क़ुरैशी की रिवायत से जानते हैं, और वह हदीस में कमज़ोर है; कुछ विद्वानों ने उसकी याददाश्त के कारण उसे कमज़ोर बताया है। (2) इब्न अबी शयबा 11/558 और 13/201, अहमद (अल-ज़ुहद, पृ. 92), हन्नाद (अल-ज़ुहद, 787), और बैहक़ी (शुअब अल-ईमान, 7483) द्वारा इब्न अब्बास के शब्दों के रूप में उद्धृत। (3) अल-तमहीद 5/343-345, अल-अहकाम अल-सुग़रा 2/893-894, और अल-अहकाम अल-वुस्ता 4/321, और अल-मुवत्ता 1/219, और यह मुसनद (11133) में है। (4) अल-तमहीद 5/345। (5) संस्करण (ख) में: 'उसने जमा किया', और (द) में: 'जमा हुआ'। (6) हस्तलिपियों में: 'अनुमति', और जो स्थापित है वह (म) से है।

...دعا کے پائے جانے پر لازم ہے؛ اس لیے کہ "میں جواب دیتا ہوں" اور "میں قبول کرتا ہوں" ایسی خبر ہے جو منسوخ نہیں ہوتی، ورنہ خبر دینے والا (معاذ اللہ) جھوٹا ہو جائے گا۔ اس تاویل پر وہ روایت دلالت کرتی ہے جو ابن عمر نے نبی ﷺ سے روایت کی ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "جس کے لیے دعا کا دروازہ کھول دیا گیا، اس کے لیے قبولیت کے دروازے کھول دیے گئے۔" (۱)

اور اللہ تعالیٰ نے داؤد (علیہ السلام) کی طرف وحی بھیجی: میرے بندوں میں سے ظالموں سے کہہ دو کہ وہ مجھ سے دعا نہ کریں؛ کیونکہ میں نے اپنے اوپر لازم کر لیا ہے کہ جو مجھے پکارے گا میں اسے جواب دوں گا، اور میں جب ظالموں کو جواب دیتا ہوں تو ان پر لعنت کرتا ہوں۔ (۲)

ایک گروہ نے کہا: اللہ ہر دعا قبول فرماتا ہے، یا تو اس کا اثر دنیا میں ظاہر ہوتا ہے، یا وہ اس کے گناہوں کا کفارہ بن جاتا ہے، یا وہ اس کے لیے آخرت میں ذخیرہ کر دی جاتی ہے؛ جیسا کہ ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ نے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو بھی مسلمان ایسی دعا کرتا ہے جس میں کوئی گناہ یا قطع رحمی نہ ہو، تو اللہ اسے تین چیزوں میں سے ایک ضرور عطا فرماتا ہے: یا تو اس کی دعا جلد قبول کر لی جاتی ہے، یا اسے اس کے لیے (آخرت میں) بچا کر رکھا جاتا ہے، یا اس کے بدلے اس سے ویسی ہی کوئی برائی ٹال دی جاتی ہے۔" صحابہ نے عرض کیا: "تب تو ہم بکثرت دعائیں کریں گے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ اس سے بھی زیادہ (عطا کرنے والا) ہے۔" اسے ابو عمر بن عبد البر نے روایت کیا ہے، اور ابو محمد عبد الحق نے اسے صحیح قرار دیا ہے، اور یہ "الموطأ" میں منقطع السند ہے۔ (۳)

ابو عمر نے کہا (۴): یہ حدیث اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر مسند میں درج ہے: ﴿ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ (تم مجھ سے دعا کرو، میں تمہاری دعا قبول کروں گا) پس یہ سب قبولیت ہی کی صورتیں ہیں۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جس بندے نے بھی دعا کی اس کی دعا قبول ہوئی، اگر وہ چیز جس کی اس نے دعا کی تھی دنیا میں اس کا رزق تھی تو اسے مل گئی، اور اگر وہ دنیا میں اس کا رزق نہیں تھی تو اس کے لیے (آخرت میں) ذخیرہ کر لی گئی۔ (۵)

میں کہتا ہوں: ابو سعید خدری کی حدیث اگرچہ تین میں سے ایک صورت میں قبولیت کی اطلاع (۶) ہے،

(۱) اسے ابن ابی شیبہ ۲۰۰/۱۰، ترمذی (۳۵۴۸) اور حاکم ۴۹۸/۱ نے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث صرف عبدالرحمن بن ابی بکر القرشی کی روایت سے جانی جاتی ہے، اور وہ حدیث میں ضعیف ہے؛ بعض اہل علم نے اس کے حافظے کی بنا پر اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (۲) اسے ابن ابی شیبہ ۵۵۸/۱۱ اور ۲۰۱/۱۳، احمد (الزہد، ص ۹۲)، ہناد (الزہد، ۷۸۷) اور بیہقی (شعب الایمان، ۷۴۸۳) نے ابن عباس رضی اللہ عنہ کے قول کے طور پر روایت کیا ہے۔ (۳) التمہید ۳۴۵-۳۴۳/۵، الاحکام الصغری ۸۹۴-۸۹۳/۲، الاحکام الوسطی ۳۲۱/۴، اور الموطأ ۲۱۹/۱، اور یہ المسند (۱۱۱۳۳) میں ہے۔ (۴) التمہید ۳۴۵/۵۔ (۵) نسخہ (خ) میں: 'ادخرہ' (اسے ذخیرہ کیا)، اور نسخہ (د) میں: 'ادخر' (ذخیرہ کیا گیا)۔ (۶) خطی نسخوں میں: 'اذن' (اجازت)، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (م) سے ہے۔

181 Surat Al-Baqarah: Verse 186

This indicates the correctness of what was previously mentioned regarding avoiding transgression which prevents a response, as it is said therein: "As long as he does not pray for a sin, or the severing of family ties." Muslim added: "as long as he is not hasty," narrated (1) on the authority of Abu Huraira that the Prophet ﷺ said: "A servant's prayer will continue to be answered as long as he does not pray for a sin or the severing of family ties, as long as he is not hasty." It was asked: O Messenger of Allah, what is haste? He said: "He says: I have prayed and prayed, and I have not seen it answered (2) for me, so he becomes discouraged at that and abandons the prayer." Al-Bukhari, Muslim, and Abu Dawud (3) narrated from Abu Huraira that the Messenger of Allah ﷺ said: "The prayer of one of you is answered as long as he is not hasty, saying: I prayed and it was not answered for me." Our scholars, may Allah have mercy on them, said: His saying: "The prayer of one of you is answered" could be interpreted as informing about the [obligation] (4) of the occurrence of the response, and informing about the possibility of its occurrence. If it is in the sense of informing about obligation and occurrence; then the response is in the sense of the three things mentioned above. If he says: "I have prayed and it was not answered for me," then the occurrence (5) of one of these three things is nullified, and the prayer is void of all of them. If it is in the sense of the possibility of response, then the response at that time is by fulfilling specifically what he prayed for, and the suppliant’s saying: "I have prayed and it was not answered for me" prevents that; because that is out of despair, weakness of certainty, and discontent. I say: Eating what is forbidden and what is equivalent to it also prevents the response to prayer. He ﷺ said: "A man undertakes a long journey, disheveled and dusty, extending his hands to the sky: O Lord, O Lord, while his food is forbidden, his drink is forbidden, his clothing is forbidden, and he has been nourished with forbidden, so how can he be answered?!" (6) This is a question in the sense of deeming it unlikely that the prayer of someone with these characteristics will be accepted. Indeed, answering the prayer must have conditions in the suppliant, in the prayer, and in the thing prayed for. Among the conditions...

(1) In his Sahih (2735): (92). (2) In (M): "is answered" (active voice). (3) Sahih Al-Bukhari (6340), Sahih Muslim (2735): (90) (91), and Sunan Abi Dawud (1484), and it is in Musnad Ahmad (10312). (4) What is between brackets is from Al-Muntaqa by Al-Baji 1/357, and the speech is from him. See Ikmal Al-Mu'allim 8/231-232. (5) In Al-

Muntaqa and Ikmal Al-Mu'allim: obligation. (6) Its documentation was mentioned previously on page 21 of this part.

181 सूरह अल-बकरा: आयत 186

यह उस बात की सत्यता को दर्शाता है जो पहले उल्लंघन से बचने के बारे में बताई गई थी जो उत्तर को रोकता है, जैसा कि इसमें कहा गया है: "जब तक वह पाप के लिए, या पारिवारिक संबंधों को तोड़ने के लिए प्रार्थना नहीं करता।" मुस्लिम ने जोड़ा: "जब तक वह जल्दबाजी नहीं करता," अबू हुरैरा के अधिकार पर रिवायत (1) किया गया कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "एक बंदे की प्रार्थना का उत्तर तब तक दिया जाता रहेगा जब तक वह पाप के लिए या पारिवारिक संबंधों को तोड़ने के लिए प्रार्थना नहीं करता, जब तक कि वह जल्दबाजी नहीं करता।" पूछा गया: हे अल्लाह के रसूल, जल्दबाजी क्या है? उन्होंने कहा: "वह कहता है: मैंने प्रार्थना की और प्रार्थना की, और मैंने नहीं देखा कि मेरे लिए (2) उत्तर दिया गया, इसलिए वह उस समय निराश हो जाता है और प्रार्थना छोड़ देता है।" अल-बुखारी, मुस्लिम और अबू दाऊद (3) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "तुम में से एक की प्रार्थना का उत्तर तब तक दिया जाता है जब तक वह जल्दी नहीं करता, यह कहते हुए: मैंने प्रार्थना की और मेरा उत्तर नहीं दिया गया।" हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा: उनका कहना: "तुम में से एक की प्रार्थना का उत्तर दिया जाता है" उत्तर की [अनिवार्यता] (4) होने की सूचना के रूप में, और इसके होने की संभावना की सूचना के रूप में व्याख्या की जा सकती है। यदि यह अनिवार्यता और होने की सूचना के अर्थ में है; तो उत्तर ऊपर उल्लिखित तीन चीजों के अर्थ में है। यदि वह कहता है: "मैंने प्रार्थना की और मेरा उत्तर नहीं दिया गया," तो इन तीन चीजों में से एक का होना (5) शून्य हो जाता है, और प्रार्थना उन सभी से वंचित हो जाती है। यदि यह उत्तर की संभावना के अर्थ में है, तो उस समय उत्तर विशेष रूप से वही करने से होता है जिसके लिए उसने प्रार्थना की थी, और प्रार्थना करने वाले का यह कहना: "मैंने प्रार्थना की और मेरा उत्तर नहीं दिया गया" उसे रोकता है; क्योंकि वह निराशा, विश्वास की कमजोरी और असंतोष का हिस्सा है। मैंने कहा: हराम खाना और उसके समान चीजें भी प्रार्थना के उत्तर को रोकती हैं। उन्होंने ﷺ कहा: "एक व्यक्ति लंबी यात्रा करता है, बिखरे बालों वाला और धूल भरा, अपने हाथों को आसमान की ओर फैलाता है: हे मेरे रब, हे मेरे रब, जबकि उसका भोजन हराम है, उसका पीना हराम है, उसका पहनावा हराम है, और उसका पालन-पोषण हराम से हुआ है, तो उसे उत्तर कैसे दिया जा सकता है?!" (6) यह इस तरह के गुणों वाले व्यक्ति की प्रार्थना को स्वीकार किए जाने की संभावना को कम मानने के अर्थ में एक प्रश्न है। वास्तव में, प्रार्थना का उत्तर देने के लिए प्रार्थना करने वाले में, प्रार्थना में और जिस चीज़ के लिए प्रार्थना की गई है, उसमें शर्तें होनी चाहिए। शर्तों में से...

(1) उनके सहीह (2735): (92) में। (2) (म) में: "उत्तर दिया जाता है" (सक्रिय वाच्य)। (3) सहीह अल-बुखारी (6340), सहीह मुस्लिम (2735): (90) (91), और सुनन अबी दाऊद (1484), और यह मसनद अहमद (10312) में है। (4) कोष्ठक के बीच जो है वह अल-बाजी द्वारा अल-मुंतका 1/357 से है, और भाषण उन्हीं का है। इकमल अल-मुअल्लिम 8/231-232 देखें। (5) अल-मुंतका और इकमल अल-मुअल्लिम में: अनिवार्यता। (6) इसका विवरण इस भाग के पृष्ठ 21 पर पहले दिया जा चुका है।

181 سورة البقرہ: آیت 186

یہ اس بات کی صحت پر دلالت کرتا ہے جو پہلے زیادتی سے بچنے کے بارے میں ذکر ہوئی تھی جو قبولیت میں رکاوٹ بنتی ہے، جیسا کہ اس میں کہا گیا ہے: "جب تک وہ گناہ، یا قطع رحمی کی دعا نہ کرے۔" مسلم نے اضافہ کیا: "جب تک وہ جلدی نہ کرے،" ابو ہریرہ سے مروی (1) ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "بندے کی دعا اس وقت تک قبول کی جاتی رہتی ہے جب تک وہ گناہ یا قطع رحمی کی دعا نہ کرے، جب تک کہ وہ جلدی نہ کرے۔" پوچھا گیا: یا رسول اللہ، جلدی کرنا کیا ہے؟ آپ نے فرمایا: "وہ کہتا ہے: میں نے دعا کی اور میں نے دعا کی، مگر میں نے نہیں دیکھا کہ میری (2) دعا قبول کی گئی ہو، چنانچہ وہ اس وقت ہمت ہار دیتا ہے اور دعا چھوڑ دیتا ہے۔" بخاری، مسلم اور ابو داؤد (3) نے ابو ہریرہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کسی کی دعا اس وقت تک قبول کی جاتی ہے جب تک وہ جلدی نہ کرے، یہ کہتے ہوئے: میں نے دعا کی مگر میری دعا قبول نہیں ہوئی۔" ہمارے علماء (اللہ ان پر رحم فرمائے) نے کہا: ان کا قول: "تم میں سے کسی کی دعا قبول کی جاتی ہے" اس بات کی خبر پر محمول ہو سکتا ہے کہ دعا کی قبولیت [واجب] (4) ہے، اور اس کے واقع ہونے کے امکان کی خبر پر بھی۔ اگر یہ وجوب اور وقوع کی خبر کے معنی میں ہے؛ تو قبولیت اوپر ذکر کردہ تین چیزوں کے معنی میں ہوگی۔ چنانچہ اگر وہ کہے: "میں نے دعا کی مگر میری دعا قبول نہیں ہوئی،" تو ان تین چیزوں میں سے کسی ایک کا واقع ہونا (5) باطل ہو جاتا ہے، اور دعا ان سب سے خالی ہو جاتی ہے۔ اور اگر یہ قبولیت کے جواز (امکان) کے معنی میں ہے، تو اس وقت قبولیت خاص طور پر وہی چیز ملنے سے ہوگی جس کی اس نے دعا کی تھی، اور دعا کرنے والے کا یہ قول: "میں نے دعا کی مگر میری قبول نہیں ہوئی" اس سے روک دیتا ہے؛ کیونکہ یہ ناامیدی، یقین کی کمزوری، اور ناراضگی کا حصہ

ہے۔ میں نے کہا: حرام کھانا اور جو اس کے ہم معنی ہو، وہ بھی دعا کی قبولیت سے روکتا ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "ایک شخص لمبا سفر کرتا ہے، پراگندہ حال اور غبار آلود ہے، اپنے ہاتھ آسمان کی طرف پھیلاتا ہے: اے میرے رب، اے میرے رب، حالانکہ اس کا کھانا حرام، اس کا پینا حرام، اس کا لباس حرام، اور اس کی پرورش حرام سے ہوئی ہے، تو اس کی دعا کیسے قبول ہو سکتی ہے؟!"

(6) اور یہ ایسے شخص کی دعا کی قبولیت کو بعید سمجھنے کے طور پر ایک استفہام (سوال) ہے۔ یقیناً دعا کی قبولیت کے لیے دعا کرنے والے میں، خود دعا میں، اور جس چیز کی دعا کی جا رہی ہے اس میں کچھ شرائط کا ہونا ضروری ہے، چنانچہ شرائط میں سے...

(1) اپنی صحیح (2735): (92) میں۔ (2) (م) میں: "یستجیب" (وہ قبول کرتا ہے)۔ (3) صحیح بخاری (6340)، صحیح مسلم (2735): (90) (91)، اور سنن ابی داؤد (1484)، اور یہ مسند احمد (10312) میں ہے۔ (4) جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ باجی کی "المنتقی" 1/357 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ دیکھئے "اکمال المعلم" 8/231-232۔ (5) المنتقی اور اکمال المعلم میں: وجوب۔ (6) اس کی تخریج پہلے اسی جز کے صفحہ 21 پر گزر چکی ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 186 | 182

The supplicant must be knowledgeable that no one is capable of fulfilling his need except Allah, and that all intermediaries are in His grasp and subject to His control. He should supplicate with a sincere intention and a present heart, for Allah does not answer the supplication of a heedless and distracted heart. He must avoid eating what is forbidden and should not grow weary of supplicating. Among the conditions of what is being prayed for is that it must be something permissible to seek and do according to Sharia, as He said: "As long as he does not pray for a sin or the breaking of family ties." Sins encompass everything for which one is held accountable, and "breaking family ties" includes all the rights of Muslims and their grievances (1).

Sahl bin Abdullah al-Tustari said: The conditions for supplication are seven: the first is humility (pleading), fear, hope, persistence, submissiveness, general inclusion, and eating what is lawful.

Ibn Ata said: Supplication has pillars, wings, means, and times. If it matches its pillars, it becomes strong; if it matches its wings, it flies into the sky; if it matches its times, it succeeds; and if it matches its means, it is effective. Its pillars are: presence of the heart, kindness, humility, and submissiveness. Its wings are sincerity, its times are the pre-dawn hours (Sahur), and its means is sending blessings upon Muhammad ﷺ.

It was said: Its conditions are four: first, guarding the heart when alone; guarding the tongue when with people; guarding the eyes from looking at what is forbidden; and guarding the stomach from what is forbidden.

It was said: One of the conditions for supplication is that it be free of grammatical errors (Lahn); as some of them recited (2):

A lion calls his Lord with errors (in speech), and likewise, when he calls Him, He does not answer.

Ibrahim bin Adham was asked: "What is wrong with us (3) that we supplicate and are not answered?" He replied: "Because you knew Allah but did not obey Him, you knew the Messenger but did not follow his Sunnah, you knew the Quran but did not act upon it, you ate the blessings of Allah but did not give thanks for them, you knew Paradise but did not seek it, you knew Hell but did not flee from it, you knew Satan but did not fight him and instead agreed with him, and you knew death but..."

(1) Al-Mufhim 7/62-63, and what is between brackets is from it. His saying: "Allah does not answer the supplication of a heedless and distracted heart" refers to the hadith of Abdullah bin Amr narrated by Ahmad (6655), and the hadith of Abu Hurairah narrated by Al-Tirmidhi (3479). (2) He is Al-Asma'i, as in "Sha'n al-Du'a" by Al-Khattabi, p. 20. (3) In (Kh) and (Z): "What is it with us".

सूरह अल-बक़रह: आयत 186 | 182

प्रार्थना करने वाले को यह जानना चाहिए कि अल्लाह के सिवा उसकी ज़रूरत पूरी करने में कोई सक्षम नहीं है, और सभी माध्यम उसी के अधिकार में हैं और उसी के वश में हैं। उसे सच्ची नीयत और एकाग्र हृदय से प्रार्थना करनी चाहिए, क्योंकि अल्लाह लापरवाह और खेल-तमाशे में लगे हृदय की प्रार्थना स्वीकार नहीं करता। उसे हराम (वर्जित) खाने से बचना चाहिए और प्रार्थना करने से नहीं थकना चाहिए। प्रार्थना के विषय की शर्तों में से यह है कि वह शरीयत के अनुसार माँगने और करने योग्य जायज़ चीज़ों में से हो, जैसा कि कहा गया है: "जब तक वह किसी पाप या नाते-रिश्ते तोड़ने की प्रार्थना न करे।" पाप में वे सभी चीज़ें शामिल हैं जिनसे व्यक्ति गुनहगार होता है, और "नाते-रिश्ते तोड़ने" में मुसलमानों के सभी अधिकार और उनके साथ किए गए अन्याय शामिल हैं (1)।

सहल बिन अब्दुल्ला अल-तुस्तरी ने कहा: प्रार्थना की सात शर्तें हैं: पहली गिड़गिड़ाना (तज़र्रु), डर, उम्मीद, निरंतरता, विनम्रता, व्यापकता और हलाल (वैध) खाना।

इब्न अता ने कहा: प्रार्थना के स्तंभ, पंख, साधन और समय होते हैं। यदि वह अपने स्तंभों के अनुकूल हो, तो वह मज़बूत होती है; यदि वह अपने पंखों के अनुकूल हो, तो वह आकाश में उड़ती है; यदि वह अपने समय के अनुकूल हो, तो वह सफल होती है; और यदि वह अपने साधनों के अनुकूल हो, तो वह फलदायी होती है। उसके स्तंभ हैं: हृदय की उपस्थिति, दया, विनम्रता और दीनता। उसके पंख सच्चाई हैं, उसका समय सहर (भोर) का समय है, और उसके साधन मुहम्मद ﷺ पर दरूद भेजना हैं।

कहा गया है: इसकी चार शर्तें हैं: पहली, अकेले होने पर हृदय की रक्षा करना; लोगों के साथ होने पर ज़बान की रक्षा करना; वर्जित चीज़ों को देखने से आँखों की रक्षा करना; और हराम से पेट की रक्षा करना।

कहा गया है: प्रार्थना की शर्तों में से एक यह है कि वह भाषाई त्रुटियों (लहन) से मुक्त हो; जैसा कि उनमें से कुछ ने गाया है (2):

एक शेर अपने रब को ग़लत लहजे में पुकारता है, इसी तरह जब वह उसे पुकारता है तो वह उत्तर नहीं देता।

इब्राहिम बिन अधम से पूछा गया: "क्या बात है (3) कि हम प्रार्थना करते हैं और हमारी प्रार्थना स्वीकार नहीं की जाती?" उन्होंने कहा: "क्योंकि आपने अल्लाह को जाना लेकिन उसकी आज्ञा नहीं मानी, आपने रसूल को जाना लेकिन उनकी सुन्नत का पालन नहीं किया, आपने कुरान को जाना लेकिन उस पर अमल नहीं किया, आपने अल्लाह की नेमतें खाईं लेकिन उनका शुक्र अदा नहीं किया, आपने जन्नत को जाना लेकिन उसे माँगा नहीं, आपने नरक को जाना लेकिन उससे भागे नहीं, आपने शैतान को जाना लेकिन उससे लड़े नहीं बल्कि उसके साथ हो गए, और आपने मौत को जाना लेकिन..."

(1) अल-मुफ्हिम 7/62-63, और कोष्ठक के बीच की बात उसी से है। उनका कहना: "अल्लाह लापरवाह और खेल-तमाशे में लगे हृदय की प्रार्थना स्वीकार नहीं करता", अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस की ओर इशारा है जिसे अहमद (6655) ने उद्धृत किया है, और अबू हुरैरा की हदीस जिसे तिरमिज़ी (3479) ने उद्धृत किया है। (2) वह अल-अस्मई हैं, जैसा कि अल-खत्ताबी की "शान अल-दुआ" पृष्ठ 20 में है। (3) (ख) और (ज़) में: "हमें क्या हुआ है"।

دعا مانگنے والے کو یہ علم ہونا چاہیے کہ اللہ کے سوا کوئی اس کی حاجت پوری کرنے پر قادر نہیں ہے، اور یہ کہ تمام ذرائع و اسباب اسی کے قبضے اور اختیار میں ہیں، اور اسے سچی نیت اور دل کی حاضری کے ساتھ دعا کرنی چاہیے، کیونکہ اللہ تعالیٰ کسی غافل اور لہو و لعب میں مصروف دل کی دعا قبول نہیں فرماتا۔ اسے چاہیے کہ حرام کھانے سے بچے اور دعا مانگنے سے نہ اکتائے۔ دعا کی شرائط میں سے یہ ہے کہ جس چیز کی دعا کی جا رہی ہے وہ شرعی طور پر جائز امور میں سے ہو، جیسا کہ فرمایا گیا: "جب تک کہ وہ کسی گناہ یا قطع رحمی (رشتہ ناطہ توڑنے) کی دعا نہ کرے۔" پس گناہ میں وہ تمام چیزیں داخل ہیں جن سے انسان گنہگار ہوتا ہے، اور قطع رحمی میں مسلمانوں کے تمام حقوق اور ان کی مظلومیتیں شامل ہیں (1)۔

سہل بن عبداللہ التستری رحمہ اللہ نے فرمایا: دعا کی سات شرائط ہیں: پہلی عاجزی و زاری، خوف، امید، ہمیشگی، خشوع، عمومیت اور حلال کھانا۔

ابن عطا رحمہ اللہ نے فرمایا: دعا کے ارکان، پر (بازو)، اسباب اور اوقات ہوتے ہیں۔ اگر وہ اپنے ارکان کے موافق ہو جائے تو قوی ہو جاتی ہے، اگر اپنے پروں کے موافق ہو جائے تو آسمان میں اڑتی ہے، اگر اپنے اوقات کے موافق ہو جائے تو کامیاب ہو جاتی ہے، اور اگر اپنے اسباب کے موافق ہو جائے تو موثر ثابت ہوتی ہے۔ پس اس کے ارکان: دل کی حاضری، نرم دلی، عاجزی اور خشوع ہیں۔ اس کے پر سچائی ہیں، اس کے اوقات سحر کے لمحات ہیں، اور اس کے اسباب محمد ﷺ پر درود بھیجنا ہیں۔

اور کہا گیا: اس کی چار شرطیں ہیں: پہلی، تنہائی میں دل کی حفاظت؛ مخلوق کے ساتھ زبان کی حفاظت؛ حرام چیزوں کو دیکھنے سے آنکھ کی حفاظت؛ اور حرام سے پیٹ کی حفاظت۔

اور یہ بھی کہا گیا: دعا کی شرائط میں سے ایک یہ ہے کہ وہ لسانی غلطیوں (لحن) سے پاک ہو؛ جیسا کہ ان میں سے بعض نے اشعار کہے (2):

اپنے رب کو غلط لہجے میں ایک شیر پکارتا ہے، اسی طرح جب وہ اسے پکارتا ہے تو وہ جواب نہیں دیتا۔

ابراہیم بن ادہم رحمہ اللہ سے پوچھا گیا: "ہمیں کیا ہوا ہے (3) کہ ہم دعا مانگتے ہیں مگر ہماری دعا قبول نہیں ہوتی؟" انہوں نے فرمایا: "اس لیے کہ تم نے اللہ کو پہچانا مگر اس کی اطاعت نہیں کی، تم نے رسول کو پہچانا مگر ان کی سنت کی پیروی نہیں کی، تم نے قرآن کو پہچانا مگر اس پر عمل نہیں کیا، تم نے اللہ کی نعمتیں کھائیں مگر ان کا شکر ادا نہیں کیا، تم نے جنت کو پہچانا مگر اس کی طلب نہیں کی، تم نے دوزخ کو پہچانا مگر اس سے بھاگے نہیں، تم نے شیطان کو پہچانا مگر اس سے لڑنے کے بجائے اس کی موافقت کی، اور تم نے موت کو پہچانا مگر..."

(1) المفہم 7/ 62-63، اور قوسین کے درمیان کا حصہ وہیں سے ہے، اور ان کا قول: اللہ تعالیٰ غافل دل کی دعا قبول نہیں کرتا، عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ کی حدیث کی طرف اشارہ ہے جسے احمد (6655) نے روایت کیا، اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث جسے ترمذی (3479) نے روایت کیا۔ (2) وہ اصمعی ہیں، جیسا کہ خطابی کی کتاب "شان الدعاء" صفحہ 20 میں ہے۔ (3) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: "ہمارے لیے کیا ہے"۔

183 Surah Al-Baqarah: Verse 186

...prepare for it, and you buried the dead but did not take heed, and you left your own faults and occupied yourselves with the faults of people (1).

Ali (may Allah be pleased with him) said to Nawf al-Bikali: O Nawf, Allah revealed to David: Command the children of Israel not to enter any of My houses except with pure hearts, humble gazes, and clean hands, for I do not respond to any of them as long as there is an injustice (2) against one of My creation with him. O Nawf, do not be a poet, nor a leader (arīf), nor a policeman, nor a collector (jābī), nor a tax-gatherer (‘ashshār); for David arose at an hour of the night and said: It is an hour in which no servant calls except that he is answered, unless he is a leader, or a policeman, or a collector, or a tax-gatherer, or a player of an ‘artaba - which is the lute - or a player of a kūba, which is the drum (3).

Our scholars said: The supplicant should not say: O Allah, give me if You will, O Allah, forgive me if You will, O Allah, have mercy on me if You will; rather, he should free his request and supplication from the word of "will" (mashi’ah), and ask the question of one who knows that He does not act except as He wills. Moreover, saying "if You will" implies a kind (4) of lack of need for His forgiveness, gift, and mercy; like one saying: if you want to give me such and such, do so; this is only used with one who is independent of it. As for the one in dire need, he should be firm in his request (5), and ask as a needy person in distress asks for what he requested (6).

The Imams narrated - and the wording is Al-Bukhari's - from Anas bin Malik who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "When one of you supplicates, let him be firm in the request, and let him not say: O Allah, if You will, then give me, for there is none who can compel Him."

(1) Narrated by Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya 8/15-16, and mentioned by Abu al-Layth al-Samarqandi in Tanbih al-Ghafilin p. 208 from some wise men. (2) The word: 'with him', is not in (M). (3) Narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilya 1/79 and 6/53, and Al-Khatib in Tarikh Baghdad 7/162 in brief. In the first location of Al-Hilya, "Allah revealed to Jesus," and in the second "to Moses," and the first part of it was previously narrated as Marfu' from the hadith of Hudhayfah (may Allah be pleased with him) 2/379. (4) In the copies: 'naw'', the correct one is what we have established. (5) In (D), (Z), and (M): 'in his request', and what is established is from (Kh) and (Zha). (6) Al-Muntaqa by Al-Baji 1/356-357.

१८३ सूरा अल-बक़रह: आयत १८६

...उसके लिए तैयारी [नहीं की], और तुमने मृतकों को दफ़नाया पर उनसे कोई नसीहत नहीं ली, और तुमने अपने दोषों को छोड़ दिया और लोगों के दोषों में लग गए (१)।

अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने नौफ़ अल-बिकाली से कहा: ऐ नौफ़, अल्लाह ने दाऊद पर वह्य (प्रकाशना) भेजी: बनी इसराइल को हुक्म दो कि वे मेरे घरों में से किसी घर में न घुसें सिवाय पाक दिलों, झुकी हुई निगाहों और साफ़ हाथों के साथ, क्योंकि मैं उनमें से किसी की भी पुकार नहीं सुनता जब तक कि मेरी मख़्लूक में से किसी का हक़ (ज़ुल्म) (२) उसके पास बाक़ी हो। ऐ नौफ़, तुम न शायर बनना, न आरिफ़ (अधिकारी), न सिपाही, न जाबी (कर वसूलने वाला), न अश्र (चुंगी लेने वाला); क्योंकि दाऊद रात के एक पहर में उठे और कहा: यह एक ऐसी घड़ी है जिसमें कोई बंदा दुआ नहीं माँगता मगर उसकी दुआ क़ुबूल होती है, सिवाय इसके कि वह आरिफ़ हो, या सिपाही हो, या जाबी हो, या अश्र हो, या अरतबा बजाने वाला हो - जो कि सरोद है - या कूबा बजाने वाला हो, जो कि ढोल है (३)।

हमारे विद्वानों ने कहा: दुआ करने वाले को यह नहीं कहना चाहिए: ऐ अल्लाह, मुझे दे दे अगर तू चाहे, ऐ अल्लाह, मुझे माफ़ कर दे अगर तू चाहे, ऐ अल्लाह, मुझ पर रहम कर अगर तू चाहे, बल्कि उसे अपनी दुआ और मांग को चाहत (मशीयत) के शब्द से अलग रखना चाहिए, और उस व्यक्ति की तरह मांगना चाहिए जो जानता है कि वह (अल्लाह) वही करता है जो वह चाहता है। इसके अलावा, "अगर तू चाहे" कहने में एक प्रकार की (४) उसकी माफ़ी, इनायत और रहमत से बेनियाज़ी (बेपरवाही) झलकती है; जैसे कोई कहने वाला कहे: अगर तू मुझे फलाँ चीज़ देना चाहता है तो दे दे, यह केवल उसी के साथ इस्तेमाल होता है जिससे बेनियाज़ी हो। जहाँ तक उस व्यक्ति की बात है जो मजबूर और मोहताज हो, तो उसे अपनी मांग में दृढ़ता दिखानी चाहिए (५), और एक ऐसे मोहताज फ़क़ीर की तरह मांगना चाहिए जो अपनी मांगी हुई चीज़ के लिए मजबूर हो (६)।

इमामों ने रिवायत किया है - और शब्द बुख़ारी के हैं - अनस बिन मालिक से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "जब तुम में से कोई दुआ करे, तो उसे मांग में दृढ़ता दिखानी चाहिए, और यह हरगिज़ न कहे: ऐ अल्लाह, अगर तू चाहे तो मुझे दे दे, क्योंकि उसे (अल्लाह को) मजबूर करने वाला कोई नहीं है।"

(१) इसे अबू नुऐम ने 'हिल्यतुल औलिया' ८/१५-१६ में निकाला है, और अबू अल-लैस समरक़ंदी ने 'तन्बीहुल ग़ाफ़िलीन' पृष्ठ २०८ में कुछ हकीमों के हवाले से इसका ज़िक्र किया है। (२) शब्द: "उसके पास", (म) में नहीं है। (३) इसे अबू नुऐम ने 'हिल्य' १/७९ और ६/५३ में निकाला है, और अल-ख़तीब ने 'तारीख़ बग़दाद' ७/१६२ में संक्षेप में। 'हिल्य' के पहले स्थान पर है "अल्लाह ने ईसा पर वह्य भेजी", और दूसरे में "मूसा पर", और इसका पहला हिस्सा हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस २/३७९ से मरफ़ूअ तौर पर पहले आ चुका है। (४) प्रतियों में: 'नव्अ', और सही वह है जो हमने साबित किया है। (५) (द), (ज़) और (म) में: 'अपनी मांग में', और जो साबित है वह (ख़) और (ज़) से है। (६) अल-मुंतक़ा लिल-बाजी १/३५६-३५७।

۱۸۳ سورة البقرہ: آیت ۱۸۶

[تم نے اس کے لئے] تیاری نہ کی، اور تم نے مُردوں کو دفنایا مگر عبرت حاصل نہ کی، اور تم نے اپنے عیوب چھوڑ دیے اور لوگوں کے عیوب میں مشغول ہو گئے (۱)۔

اور حضرت علی رضی اللہ عنہ نے نوف البکالی سے فرمایا: اے نوف، اللہ تعالیٰ نے داؤد (علیہ السلام) کی طرف وحی بھیجی: بنی اسرائیل کو حکم دو کہ وہ میرے گھروں میں سے کسی گھر میں داخل نہ ہوں مگر پاک دلوں، عاجزی والی نگاہوں اور صاف ہاتھوں کے ساتھ، کیونکہ میں ان میں سے کسی کی دعا قبول نہیں کرتا جب تک کہ میری مخلوق میں سے کسی کا حق (مظلمہ) (۲) اس کے پاس باقی ہو۔ اے نوف، تم ہرگز شاعر نہ بننا، نہ عریف (نگران)، نہ سپاہی، نہ جابی (ٹیکس جمع کرنے والا)، اور نہ ہی عشار (چنگی لینے والا)؛ کیونکہ داؤد علیہ السلام رات کے ایک پہر میں اٹھے اور فرمایا: یہ ایک ایسی گھڑی ہے جس میں کوئی بندہ دعا نہیں مانگتا مگر اس کی دعا قبول کی جاتی ہے، سوائے اس کے کہ وہ عریف ہو، یا سپاہی، یا جابی، یا عشار، یا عرطبہ والا ہو - اور وہ طنبور (سارنگی جیسا ساز) ہے - یا کوبہ والا ہو، اور وہ ڈھول ہے (۳)۔

ہمارے علماء نے فرمایا: دعا مانگنے والے کو یہ نہیں کہنا چاہیے: اے اللہ، مجھے دے اگر تو چاہے، اے اللہ، مجھے بخش دے اگر تو چاہے، اے اللہ، مجھ پر رحم فرما اگر تو چاہے، بلکہ اسے اپنی مانگ اور دعا کو لفظِ مشیت (اگر تو چاہے) سے پاک رکھنا چاہیے، اور اس شخص کی طرح سوال کرنا چاہیے جو جانتا ہے کہ وہ (اللہ) وہی کرتا ہے جو وہ چاہتا ہے، نیز اس کے قول "اگر تو چاہے" میں ایک قسم (۴) کی اس کی مغفرت، عطا اور رحمت سے بے نیازی پائی جاتی ہے؛ جیسے کوئی کہنے والا کہے: اگر تو مجھے فلاں چیز دینا چاہتا ہے تو دے دے، یہ صرف اسی کے ساتھ استعمال ہوتا ہے جس سے بے نیازی ہو۔ رہا وہ شخص جو اس کا محتاج و مجبور ہو تو اسے

اپنی مانگ میں پختگی (عزم) کرنی چاہیے (۵)، اور ایک مجبور فقیر کی طرح سوال کرنا چاہیے جو اپنی مانگی ہوئی چیز کا محتاج ہو (۶)۔

ائمہ نے روایت کیا ہے - اور الفاظ بخاری کے ہیں - حضرت انس بن مالک سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی دعا کرے تو اسے مانگنے میں پختگی کرنی چاہیے، اور ہرگز یہ نہ کہے: اے اللہ، اگر تو چاہے تو مجھے عطا کر، کیونکہ اللہ کو مجبور کرنے والا کوئی نہیں ہے"۔

(۱) اسے ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء ۸/۱۵-۱۶ میں نکالا ہے، اور ابو اللیث سمرقندی نے تنبیہ الغافلین ص ۲۰۸ میں بعض حکماء سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) لفظ: 'عنده' (اس کے پاس)، (م) میں نہیں ہے۔ (۳) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ۱/۷۹ اور ۶/۵۳ میں نکالا ہے، اور خطیب نے تاریخ بغداد ۷/۱۶۲ میں مختصراً۔ الحلیہ کے پہلے مقام پر ہے کہ اللہ نے عیسیٰ علیہ السلام کی طرف وحی کی، اور دوسرے میں کہ موسیٰ علیہ السلام کی طرف، اور اس کا پہلا حصہ حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ کی حدیث ۳۷۹/۲ سے مرفوعاً پہلے گزر چکا ہے۔ (۴) نسخوں میں ہے: 'نوع'، اور صحیح وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: 'فی مسألته' (اپنے سوال میں)، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۶) المنتقی للباجی ۱/۳۵۶-۳۵۷۔

Page 184 Surah Al-Baqarah: Verse 186

to him"(1). And in "Al-Muwatta"(2): "O Allah, forgive me if You will, O Allah, have mercy on me if You will." Our scholars said: His saying "Let him be firm in the request" is evidence that the believer should strive in supplication (du'a), and be in hope of response, and not despair of the mercy of Allah; because he is calling upon the Most Generous. Sufyan bin Uyaynah said: Let nothing that anyone knows about himself prevent him from supplicating, for Allah answered the prayer of the worst of creation, Iblis. He said, "My Lord, then reprieve me until the Day they are resurrected. He said, 'Indeed, you are of those reprieved'" Al-Hijr: 36-37. And there are times and states for supplication in which the response is most likely, such as before dawn (Sahar), the time of breaking the fast, between the Adhan and the Iqamah, between Dhuhr and Asr on Wednesday, times of distress, the state of travel and illness, when rain falls, and in the ranks in the cause of Allah(4). All of this has come in the reports, and their explanation will come in their places. Shahr bin Hawshab narrated that Umm al-Darda said to him: O Shahr, do you not feel a shiver? I said: Yes. She said: Then supplicate to Allah, for supplication is answered at that time(5). Jabir bin Abdullah said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) supplicated in the Mosque of Al-Fath three times: on Monday, and on Tuesday, and he was answered on Wednesday between the two prayers, and I saw joy in his face. Jabir said: No important, grave matter descended upon me except that I sought that hour, and I would supplicate in it, and I would know the response(6). The fourth: The saying of the Almighty: "Let them respond to Me". Abu Raja al-Khurasani said: "Let them call upon Me"(7).

(1) Narrated by Ahmad (11980), Al-Bukhari (6338), and Muslim (2678). (2) 1/213, and narrated by Ahmad (7314), Al-Bukhari (6339), and Muslim (2679). (3) Narrated by Al-Bayhaqi in Shu’ab al-Iman (1147). (4) See Al-Minhaj by Al-Halimi 1/522, and Shu'ab al-Iman by Al-Bayhaqi 2/43-56. (5) Narrated by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (1138) from Umm al-Darda, and narrated by Al-Tabari 11/29 from Abu al-Darda. Shahr: Truthful but sends many disconnected narrations and has delusions, as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in At-Taqrib. (6) Narrated by Ahmad (14563), and in it is Kathir bin Zaid. Al-Hafiz said in At-Taqrib: Truthful but makes mistakes, and Abdullah bin Abdul Rahman bin Ka'b bin Malik is among the unknown. See Ta'jeel al-Manfa'ah 1/750. (7) Al-Muharrar al-Wajeez 1/256, and the speech after it is from it, and Al-Tabari narrated the report 3/226. And Abu Raja is =

पृष्ठ १८४ सूरा अल-बकराह: आयत १८६

उसे"(१)। और "अल-मुवत्ता"(२) में: "हे अल्लाह, मुझे क्षमा कर दे यदि तू चाहे, हे अल्लाह, मुझ पर दया कर यदि तू चाहे।" हमारे विद्वानों ने कहा: उनका कहना "उसे अपनी प्रार्थना में दृढ़ होना चाहिए" इस बात का प्रमाण है कि आस्तिक को दुआ (प्रार्थना) में प्रयास करना चाहिए, और उत्तर की आशा रखनी चाहिए, और अल्लाह की दया से निराश नहीं होना चाहिए; क्योंकि वह अति उदार से प्रार्थना कर रहा है। सूफ़ियान बिन उययना ने कहा: किसी को भी अपने बारे में जो कुछ वह जानता है, वह उसे दुआ करने से न रोके क्योंकि अल्लाह ने सृष्टि के सबसे बुरे जीव, इबलीस की प्रार्थना स्वीकार की थी। उसने कहा, "मेरे रब, फिर मुझे उस दिन तक की मोहलत दे जब वे दोबारा जीवित किए जाएंगे। अल्लाह ने कहा, 'निश्चय ही तू मोहलत पाने वालों में से है'" अल-हिज्र: ३६-३७। और दुआ के लिए ऐसे समय और स्थितियाँ हैं जिनमें उत्तर मिलने की संभावना सबसे अधिक होती है, जैसे सहर (भोर से पहले) का समय, इफ्तार का समय, अज़ान और इकामत के बीच का समय, बुधवार को ज़ुहर और अस्र के बीच का समय, संकट का समय, यात्रा और बीमारी की स्थिति, जब बारिश होती है, और अल्लाह की राह में पंक्तिबद्ध होने के समय(४)। यह सब हदीसों और रिवायतों में आया है, और उनका विवरण उनके स्थानों पर आएगा। शहर बिन हौशब ने रिवायत की कि उम्म अल-दरदा ने उनसे कहा: हे शहर, क्या तुम सिहरन महसूस नहीं करते? मैंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: तो अल्लाह से दुआ करो, क्योंकि उस समय दुआ स्वीकार की जाती है(५)। जाबिर बिन अब्दुल्लाह ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मस्जिद अल-फतह में तीन बार दुआ की: सोमवार को, और मंगलवार को, और बुधवार को दो नमाज़ों के बीच उनकी दुआ स्वीकार की गई, और मैंने उनके चेहरे पर खुशी देखी। जाबिर ने कहा: मेरे ऊपर कोई भी महत्वपूर्ण, गंभीर मामला नहीं आया सिवाय इसके कि मैंने उस घड़ी की प्रतीक्षा की, और मैंने उसमें दुआ की, और मुझे उसका उत्तर मिल गया(६)। चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: "तो उन्हें चाहिए कि वे मेरा हुक्म मानें"। अबू रजा अल-खुरासानी ने कहा: "तो उन्हें चाहिए कि वे मुझे पुकारें"(७)।

(१) अहमद (११९८०), अल-बुखारी (६३३८) और मुस्लिम (२६७८) द्वारा उल्लेखित। (२) २१३/१, और अहमद (७३१४), अल-बुखारी (६३३९) और मुस्लिम (२६७९) द्वारा उल्लेखित। (३) अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (११४७) में उल्लेख किया है। (४) देखें अल-हलीमी द्वारा अल-मिन्हाज १/५२२, और अल-बैहकी द्वारा शुअ़ब अल-ईमान २/४३-५६। (५) अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (११३८) में उम्म अल-दरदा से उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने ११/२९ में अबू अल-दरदा से उल्लेख किया है।

शहर: सच्चा है लेकिन बहुत सी हदीसें बिना सूत्र के पेश करता है और भ्रमित हो जाता है, जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अत-तक़रीब में उल्लेख किया है। (६) अहमद (१४५६३) द्वारा उल्लेखित, और इसमें कसीर बिन ज़ैद है। अल-हाफ़िज़ ने अत-तक़रीब में कहा: सच्चा है लेकिन गलतियाँ करता है, और अब्दुल्लाह बिन अब्दुल रहमान बिन काब बिन मालिक अज्ञात लोगों में से है। देखें ताअ़जील अल-मनफा'अ १/७५०। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५६, और उसके बाद का भाषण उसी से है, और अल-तबरी ने ३/२२६ में इस प्रभाव का उल्लेख किया है। और अबू रजा है =

صفحہ ۱۸۴ سورۃ البقرہ: آیت ۱۸۶

اسے"(۱)۔ اور "الموطا"(۲) میں ہے: "اے اللہ، مجھے بخش دے اگر تو چاہے، اے اللہ، مجھ پر رحم فرما اگر تو چاہے۔" ہمارے علماء نے کہا: ان کا قول "پس اسے اپنی دعا میں پختہ ہونا چاہیے" اس بات کی دلیل ہے کہ مومن کو دعا میں کوشش کرنی چاہیے، اور قبولیت کی امید رکھنی چاہیے، اور اللہ کی رحمت سے مایوس نہیں ہونا چاہیے؛ کیونکہ وہ نہایت کریم سے دعا کر رہا ہے۔ سفیان بن عیینہ نے کہا: کوئی بھی شخص اپنے بارے میں جو کچھ جانتا ہے، وہ اسے دعا سے نہ روکے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے مخلوق کے بدترین فرد، ابلیس کی دعا قبول فرمائی تھی۔ اس نے کہا، "اے میرے رب، پھر مجھے اس دن تک مہلت دے جس دن وہ اٹھائے جائیں گے۔ فرمایا، 'بے شک تو مہلت پانے والوں میں سے ہے'" الحجر: ۳۶-۳۷۔ اور دعا کے لیے کچھ اوقات اور حالات ایسے ہیں جن میں قبولیت کا غالب امکان ہوتا ہے، جیسے سحر کا وقت، افطار کا وقت، اذان اور اقامت کے درمیان کا وقت، بدھ کے دن ظہر اور عصر کے درمیان کا وقت، بے بسی و اضطرار کے اوقات، سفر اور بیماری کی حالت، بارش کے نزول کے وقت، اور اللہ کی راہ میں صف بندی کے وقت(۴)۔ یہ سب احادیث و آثار میں آیا ہے، اور ان کی تفصیل اپنے مقامات پر آئے گی۔ شہر بن حوشب نے روایت کی کہ ام الدرداء نے ان سے کہا: اے شہر، کیا تم لرزہ (کپکپی) محسوس نہیں کرتے؟ میں نے کہا: جی ہاں۔ انہوں نے کہا: تو اللہ سے دعا کرو، کیونکہ اس وقت دعا مستجاب (قبول) ہوتی ہے(۵)۔ جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے مسجد فتح میں تین بار دعا کی: پیر کے دن، اور منگل کے دن، تو بدھ کے دن دو نمازوں کے درمیان آپ کی دعا قبول ہوئی، اور میں نے آپ کے چہرے پر خوشی دیکھی۔ جابر نے کہا: میرے ساتھ کوئی بھی اہم اور سنگین معاملہ پیش نہیں آیا مگر یہ کہ میں نے اسی گھڑی کا انتظار کیا، پھر اس میں دعا کی؛ پس

مجھے اس کی قبولیت کا علم ہو گیا(۶)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پس انہیں چاہیے کہ وہ میرا حکم مانیں"۔ ابو رجاء الخراسانی نے کہا: "پس انہیں چاہیے کہ وہ مجھ سے دعا کریں"(۷)۔

(۱) اسے احمد (۱۱۹۸۰)، بخاری (۶۳۳۸) اور مسلم (۲۶۷۸) نے روایت کیا ہے۔ (۲) ۲۱۳/۱، اور اسے احمد (۷۳۱۴)، بخاری (۶۳۳۹) اور مسلم (۲۶۷۹) نے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے بیہقی نے شعب الایمان (۱۱۴۷) میں روایت کیا ہے۔ (۴) دیکھئے المنہاج از حلیمی ۵۲۲/۱، اور شعب الایمان از بیہقی ۲/۴۳-۵۶۔ (۵) اسے بیہقی نے شعب الایمان (۱۱۳۸) میں ام الدرداء سے روایت کیا ہے، اور طبری نے ۲۹/۱۱ میں ابو الدرداء سے روایت کیا ہے۔ شہر: صدوق ہے لیکن کثرت سے مرسل روایات بیان کرتا ہے اور اسے وہم ہو جاتا ہے، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ (۶) اسے احمد (۱۴۵۶۳) نے روایت کیا ہے، اور اس میں کثیر بن زید ہے، حافظ نے التقریب میں کہا: صدوق ہے مگر غلطیاں کرتا ہے، اور عبداللہ بن عبدالرحمن بن کعب بن مالک، مجہولین کی فہرست میں ہے، دیکھئے تعجیل المنفعہ ۷۵۰/۱۔ (۷) المحرر الوجیز ۲۵۶/۱، اور اس کے بعد کی کلام اسی سے ہے، اور طبری نے اثر ۳/۲۲۶ روایت کیا ہے۔ اور ابو رجاء وہ ہے=

Surah Al-Baqarah: Verse 186 185

Ibn Atiyyah said: The meaning is: Let them seek that I answer them. This is the category of 'istaf'ala' meaning: seeking something, except what is irregular, like: 'Allah has become self-sufficient' (istaghna). Mujahid and others said: The meaning is: Let them respond to Me (1) in what I have invited them to of faith, i.e., obedience and action (2). It is said: 'ajaba' and 'istajaba' have the same meaning, and from this is the poet's saying:

"So no responder answered him at that time" (3)

Meaning: He did not answer him (4), and the 'sin' is extra.

The 'lam' is the 'lam' of command, and similarly in "and let them believe". The 'lam' of command makes the verb jussive because it makes the verb future-oriented only, so it resembles 'in' used for conditions. It was also said: because it only precedes a verb (5).

'Al-Rashad' is the opposite of 'al-Ghayy' (misguidance). It is said: 'rashada yarshudu rushdan', and 'rashida' - with a kasra - 'yarshadu rashadan' as a dialectal variation, and 'Arshadahu Allah' (Allah guided him). 'Al-Marashid' are the destinations of paths, and 'Al-Tariq al-Arshad' is like 'al-Aqsadu' (the most direct path). You say: 'huwa li-rishdatin' (he is legitimate), contrary to saying: 'li-zinyatin' (born out of wedlock). 'Umm Rashid' is a nickname for the mouse, and 'Banu Rashdan' is a clan of Arabs, according to Al-Jawhari (6).

Al-Harawi said (7): 'Al-Rushd', 'Al-Rashad', and 'Al-Rashad' all mean: guidance and steadfastness, and from it is His saying: {so that they may be guided}.

= Abdullah bin Waqid, narrated by Ibn Majah, and he was trustworthy, died after 160 AH. Tahdhib al-Tahdhib 2/450. (1) In (M): to me. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/256, and recorded by al-Tabari 3/226. (3) The verse is by Ka'b bin Sa'd al-Ghanawi as in al-Asma'iyyat p. 96, Tafsir al-Tabari 1/335 and 3/226, and Amali al-Qali 2/151. Its first hemistich is: "And a caller called, O you who answer to generosity." (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/256. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/289. (6) Al-Sihah (r-sh-d). (7) Al-Gharibayn 2/ Plate 50, and al-Harawi is: Ahmed bin Muhammad bin Muhammad bin Abdul Rahman, Abu Ubayd, the Shafi'i linguist, author of 'Al-Gharibayn' (The Two Strange Matters) concerning the strange words in the Quran and Hadith, died in (401 AH). Siyar A'lam al-Nubala' 17/146.

सूरा अल-बकरा: आयत १८६ १८५

इब्न अतिय्याह ने कहा: इसका अर्थ है: उन्हें यह मांग करनी चाहिए कि मैं उन्हें उत्तर दूँ। यह 'इस्तफ़अला' का व्याकरणिक स्वरूप है जिसका अर्थ है: किसी चीज़ की मांग करना, सिवाय उन अपवादों के जैसे: 'इस्तग़ना अल्लाह' (अल्लाह आत्मनिर्भर हो गया)। मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा: इसका अर्थ है: उन्हें मेरा प्रत्युत्तर देना चाहिए (१) उस बात में जिसकी ओर मैंने उन्हें विश्वास के लिए बुलाया है, यानी: आज्ञाकारिता और कर्म (२)। यह कहा जाता है: 'अजाबा' और 'इस्तजाबा' का एक ही अर्थ है, और इसी से कवि का कथन है:

"तो उस समय किसी उत्तर देने वाले ने उसे उत्तर नहीं दिया" (३)

अर्थात: उसने उसे उत्तर नहीं दिया (४), और 'सीन' अतिरिक्त है।

'लाम', 'लाम-ए-अम्र' (आदेश का लाम) है, और इसी तरह "और उन्हें विश्वास करना चाहिए" में भी। 'लाम-ए-अम्र' क्रिया को मज्ज़ूम (जसिव) बनाता है क्योंकि यह क्रिया को केवल भविष्योन्मुखी बनाता है, इसलिए यह शर्त के लिए उपयोग किए जाने वाले 'इन' के समान है। यह भी कहा गया है: क्योंकि यह केवल क्रिया से पहले आता है (५)।

'अल-रशाद' 'अल-ग़य' (भटकाव) के विपरीत है। कहा जाता है: 'रशदा यरशुदु रुश्दन', और 'रशिदा' - कसरा के साथ - 'यरशदु रशदन' एक भाषाई भिन्नता है, और 'अर्शादहु अल्लाह' (अल्लाह ने उसे मार्ग दिखाया)। 'अल-मराशीद' मार्गों के गंतव्य हैं, और 'अल-तरीक अल-अर्शाद' 'अल-अक़्सद' (सबसे सीधा रास्ता) के समान है। आप कहते हैं: 'हुवा लि-रिशदतिन' (वह वैध संतान है), इसके विपरीत 'लि-ज़िनयातिन' (अवैध संतान)। 'उम्म राशिद' चूहे का उपनाम है, और 'बनु रशदान' अरबों का एक कबीला है, अल-जौहरी के अनुसार (६)।

अल-हरवी ने कहा (७): 'अल-रुश्द', 'अल-रशद' और 'अल-रशाद' का अर्थ है: मार्गदर्शन और दृढ़ता, और इसी से अल्लाह का कथन है: {ताकि वे सही मार्ग पा सकें}।

= अब्दुल्लाह बिन वाक़िद, इब्न माजाह द्वारा वर्णित, और वह विश्वसनीय थे, १६० हिजरी के बाद उनकी मृत्यु हुई। तहज़ीब अल-तहज़ीब २/४५०। (१) (म) में: मेरी ओर। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५६, और अल-तबरी द्वारा ३/२२६ में उद्धृत। (३) यह शेर का'ब बिन साद अल-ग़नवी का है जैसा कि अल-असमाइयात पृष्ठ ९६, तफ़सीर अल-तबरी १/३३५ और ३/२२६, और अमाली अल-क़ाली

२/१५१ में है। इसका पहला पद है: "और पुकारने वाले ने पुकारा, ऐ वह जो उदारता का उत्तर देता है।" (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५६। (५) इ'राब अल-कुरान अल-नह़ास १/२८९ द्वारा। (६) अल-सिह़ाह़ (र-श-द)। (७) अल-ग़रीबैन २/ प्लेट ५०, और अल-हरवी हैं: अहमद बिन मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन अब्दुल रहमान, अबू उबैद, शाफ़ई भाषाविद्, कुरान और हदीस के कठिन शब्दों पर 'अल-ग़रीबैन' के लेखक, (४०१ हिजरी) में मृत्यु हुई। सियर आलाम अल-नुबला १७/१४६।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۶ ۱۸۵

ابن عطیہ نے کہا: اس کا معنی یہ ہے: کہ وہ طلب کریں کہ میں انہیں جواب دوں۔ اور یہ 'استفعل' کا باب ہے یعنی: کسی چیز کی طلب کرنا، سوائے ان کے جو شاذ ہوں، جیسے: 'استغنی اللہ'۔ مجاہد اور دیگر نے کہا: اس کا معنی ہے: وہ میرے لیے جواب دیں(۱) جس کی طرف میں نے انہیں ایمان کی دعوت دی ہے، یعنی: اطاعت اور عمل(۲)۔ اور کہا جاتا ہے: 'أجاب' اور 'استجاب' ایک ہی معنی میں ہیں، اور اسی سے شاعر کا قول ہے:

فلم يستجبهُ عند ذاك مُجيبُ(۳)

یعنی: اس نے اسے جواب نہ دیا(۴)، اور 'سین' زائد ہے۔

اور 'لام' امر کا لام ہے، اور اسی طرح «وَلْيُؤْمِنُوا» میں بھی۔ اور لامِ امر نے جزم دیا ہے کیونکہ وہ فعل کو صرف مستقبل کے لیے کر دیتا ہے، چنانچہ وہ شرط والے «إنْ» کے مشابہ ہو گیا، اور کہا گیا: اس لیے کہ وہ صرف فعل پر ہی آتا ہے(۵)۔

اور 'الرشاد' گمراہی (الغی) کی ضد ہے، اور کہا جاتا ہے: 'رَشَد يَرْشُد رُشْداً'، اور 'رَشِدَ' - کسرہ کے ساتھ - 'يَرْشَد رَشَداً' اس میں ایک لغت ہے، اور 'أرشَدَه اللہ' (اللہ نے اسے ہدایت دی)۔ 'المراشد' راستوں کے مقاصد (منزلیں) ہیں، اور 'الطريق الأرشد' سب سے سیدھے راستے کی طرح ہے۔ اور آپ کہتے ہیں: 'هو لِرِشْدَةٍ' (وہ حلال زادہ ہے)، جو آپ کے 'لِزِنْيَةٍ' (حرام زادہ) کہنے کے برعکس ہے۔ اور 'ام راشد' چوہے کی کنیت ہے، اور 'بنو رشدان' عربوں کا ایک قبیلہ ہے، جوہری سے منقول ہے(۶)۔

اور ہروی نے کہا(۷): 'الرُّشْد'، 'الرَّشَد' اور 'الرَّشاد': ہدایت اور استقامت ہیں، اور اسی سے اللہ کا فرمان ہے: ﴿لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ﴾۔

= عبداللہ بن واقد، ان سے ابن ماجہ نے روایت کی ہے، اور وہ ثقہ تھے، ایک سو ساٹھ ہجری کے بعد وفات پائی۔ تہذیب التہذیب ۲/ ۴۵۰۔ (۱) (م) میں ہے: میری طرف۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۶، اور اسے طبری نے ۳/ ۲۲۶ میں نکالا ہے۔ (۳) یہ شعر کعب بن سعد الغنوی کا ہے جیسا کہ الاصمعیات ص۹۶، تفسیر طبری ۱/ ۳۳۵ اور ۳/ ۲۲۶، اور امالی القالی ۲/ ۱۵۱ میں ہے۔ اور اس کا پہلا مصرع ہے: "وداعٍ دعا یا مَنْ یجیبُ إلی النَّدَی" (ایک پکارنے والے نے پکارا، اے وہ جو سخاوت کا جواب دیتا ہے)۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۶۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۲۸۹۔ (۶) الصحاح (رشد)۔ (۷) الغریبین ۲/ لوح ۵۰، اور ہروی سے مراد ہے: احمد بن محمد بن محمد بن عبد الرحمن، ابو عبید، شافعی لغوی، 'الغریبین' کے مصنف جو غریب القرآن اور حدیث کے بارے میں ہے، (۴۰۱ھ) میں وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء ۱۷/ ۱۴۶۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 | 186

Allah Almighty says: {It has been made permissible for you the night preceding fasting to go to your wives [for sexual relations]. They are clothing for you and you are clothing for them. Allah knows that you used to deceive yourselves, so He accepted your repentance and forgave you. So now, have relations with them and seek that which Allah has decreed for you. And eat and drink until the white thread of dawn becomes distinct to you from the black thread [of night]. Then complete the fast until the sunset. And do not have relations with them while you are staying in the mosques in i'tikaf. These are the limits [set by] Allah, so do not approach them. Thus does Allah make clear His ordinances to the people that they may become righteous. (187)}

In it are thirty-six issues: The first: Allah Almighty’s saying: {It has been made permissible for you}. The word "permissible" (uḥilla) implies that it was previously forbidden and then abrogated (1).

Abu Dawood (2) narrated from Ibn Abi Laila, who said: Our companions told us: If a man broke his fast and slept before eating, he would not eat until morning. He said: Umar came and wanted his wife, but she said, "I have already slept." He thought she was making an excuse and approached her. An Ansari man came wanting food, and they said: "Wait until we heat something for you." He fell asleep. When morning came, this verse was revealed to him (3): {It has been made permissible for you the night preceding fasting to go to your wives}.

Al-Bukhari (4) narrated from Al-Bara, who said: Among the companions of Muhammad (PBUH), if a man was fasting and the time for breaking the fast came, but he slept before eating, he would not eat for that night or the next day until evening. Qais ibn Sirmah al-Ansari was fasting – he used to work (5) in the palm groves during the day while fasting. When the time for breaking the fast came, he went to his wife and said: "Do you have any food?" She said: "No, but I will go and seek some for you." He had been working all day, so sleep overcame him. His wife came, and when she saw him, she said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/256. (2) In his Sunan (506) at length, and it is in Musnad Ahmad (22124) via another route. (3) The word "to him" is not in (M). (4) In his Sahih (1915), and it is in Musnad Ahmad (18611). (5) In (M): He was fasting, and in another narration, he used to work.

सूरह अल-बकरा: आयत 187 | 186

अल्लाह तआला का फरमान है: {रोज़ों की रातों में अपनी पत्नियों के साथ सहवास करना तुम्हारे लिए हलाल (वैध) कर दिया गया है। वे तुम्हारे लिए लिबास (कपड़ा) हैं और तुम उनके लिए लिबास हो। अल्लाह को मालूम है कि तुम (चोरी-छिपे ऐसा करके) अपने आप को धोखा दे रहे थे, तो उसने तुम्हारी तौबा स्वीकार की और तुम्हें क्षमा कर दिया। अब तुम उनसे मिलो-जुलो और जो अल्लाह ने तुम्हारे लिए लिखा है उसकी खोज करो। और खाओ और पियो यहाँ तक कि भोर की सफेद धारी काली धारी से अलग नज़र आने लगे। फिर रात तक रोज़ा पूरा करो। और मस्जिदों में एतिकाफ़ की स्थिति में अपनी पत्नियों के साथ सहवास न करो। ये अल्लाह की सीमाएं हैं, तो इनके पास भी न जाओ। इसी तरह अल्लाह लोगों के लिए अपनी आयतों को स्पष्ट करता है ताकि वे परहेज़गार बनें। (187)}

इसमें छत्तीस मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {तुम्हारे लिए हलाल किया गया}। "हलाल किया गया" शब्द का अर्थ है कि यह पहले हराम था और फिर इसे निरस्त (Abrogated) कर दिया गया (1)।

अबू दाऊद (2) ने इब्न अबी लैला से रिवायत की है, उन्होंने कहा: हमारे साथियों ने हमें बताया कि यदि कोई व्यक्ति रोज़ा इफ्तार करता और खाने से पहले सो जाता, तो वह सुबह होने तक कुछ नहीं खाता था। उन्होंने कहा: उमर आए और अपनी पत्नी की इच्छा की, तो उसने कहा: "मैं सो गई थी।" उन्हें लगा कि वह बहाना बना रही है और वे उनके पास गए। एक अंसारी व्यक्ति आया और खाना चाहा, तो उन्होंने कहा: "ठहरो जब तक हम तुम्हारे लिए कुछ गर्म न कर दें।" वह सो गया। जब सुबह हुई, तो यह आयत उन पर (3) नाजिल हुई: {रोज़ों की रातों में अपनी पत्नियों के साथ सहवास करना तुम्हारे लिए हलाल कर दिया गया है}।

अल-बुखारी (4) ने अल-बरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों में, यदि कोई व्यक्ति रोज़े से होता और इफ्तार का समय आता, लेकिन वह खाने से पहले सो जाता, तो वह उस रात और अगले दिन शाम तक कुछ नहीं खाता था। क़ैस बिन सिरमा अल-अंसारी रोज़े से थे - वे दिन में खजूर के बागों में काम करते थे (5)। जब इफ्तार का समय आया, तो वे अपनी पत्नी के पास आए और कहा: "क्या तुम्हारे पास कुछ खाना है?" उसने कहा: "नहीं, लेकिन मैं

जाकर तुम्हारे लिए तलाश करती हूँ।" वे दिन भर काम करते रहे थे, इसलिए नींद उन पर हावी हो गई। उनकी पत्नी आई और जब उन्हें देखा, तो कहा:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/256. (2) उनकी सुनन (506) में विस्तार से, और यह मुस्नद अहमद (22124) में दूसरे मार्ग से है। (3) "उन पर" शब्द (म) में नहीं है। (4) उनकी सहीह (1915) में, और यह मुस्नद अहमद (18611) में है। (5) (म) में: वे रोज़े से थे और एक रिवायत में है कि वे काम करते थे।

سورة البقرہ: آیت 187 | 186

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تمہارے لیے روزوں کی راتوں میں اپنی بیویوں کے پاس جانا حلال کر دیا گیا ہے، وہ تمہارے لیے لباس ہیں اور تم ان کے لیے لباس ہو۔ اللہ کو معلوم ہے کہ تم اپنے آپ سے خیانت کر رہے تھے، چنانچہ اس نے تمہاری توبہ قبول کی اور تمہیں معاف کر دیا۔ اب تم ان سے مباشرت کرو اور جو اللہ نے تمہارے لیے لکھ دیا ہے اسے تلاش کرو، اور کھاؤ پیو یہاں تک کہ فجر کی سفید دھاری سیاہ دھاری سے تم پر واضح ہو جائے، پھر رات تک روزہ پورا کرو۔ اور جب تم مسجدوں میں اعتکاف میں ہو تو ان سے مباشرت نہ کرو۔ یہ اللہ کی حدود ہیں، ان کے قریب نہ جاؤ۔ اسی طرح اللہ لوگوں کے لیے اپنی آیات بیان کرتا ہے تاکہ وہ پرہیزگار بن جائیں۔ (187)}

اس میں چھتیس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {تمہارے لیے حلال کر دیا گیا}۔ "أُحِلَّ" (حلال کر دیا گیا) کا لفظ تقاضا کرتا ہے کہ یہ اس سے پہلے حرام تھا پھر اسے منسوخ کر دیا گیا (1)۔

ابو داؤد (2) نے ابن ابی لیلیٰ سے روایت کی، انہوں نے کہا: ہمارے ساتھیوں نے ہمیں بتایا کہ اگر کوئی شخص روزہ افطار کرتا اور کھانے سے پہلے سو جاتا تو وہ صبح ہونے تک کچھ نہیں کھاتا تھا۔ انہوں نے کہا: حضرت عمر آئے اور اپنی اہلیہ کا ارادہ کیا تو انہوں نے کہا: "میں سو گئی تھی۔" انہوں نے سمجھا کہ وہ ٹال رہی ہیں اور ان کے پاس آ گئے۔ ایک انصاری شخص آیا اور کھانا مانگا تو انہوں نے کہا: "ٹھہرو ہم تمہارے لیے کچھ گرم کر دیں۔" وہ سو گیا۔ جب صبح ہوئی تو ان پر (3) یہ آیت نازل ہوئی: {تمہارے لیے روزوں کی راتوں میں اپنی بیویوں کے پاس جانا حلال کر دیا گیا ہے}۔

اور بخاری (4) نے البراء سے روایت کی، انہوں نے کہا: محمد ﷺ کے صحابہ کا یہ طریقہ تھا کہ جب کوئی شخص روزے سے ہوتا اور افطار کا وقت آ جاتا لیکن وہ افطار کرنے سے پہلے سو جاتا، تو وہ اس رات اور اگلے دن شام تک کچھ نہیں کھاتا تھا۔ قیس بن صرمہ انصاری روزے سے تھے - وہ دن میں کھجور کے باغات میں کام کرتے تھے (5)۔ جب افطار کا وقت ہوا تو وہ اپنی بیوی کے پاس آئے اور کہا: "کیا تمہارے پاس کھانا ہے؟" اس نے کہا: "نہیں، لیکن میں جا کر تمہارے لیے تلاش کرتی ہوں۔" وہ سارا دن کام کر کے تھک گئے تھے، ان کی آنکھ لگ گئی۔ ان کی بیوی آئی، جب انہیں دیکھا تو کہا:

---

(1) المحرر الوجیز 1/256۔ (2) اپنی سنن (506) میں طویلًا، اور یہ مسند احمد (22124) میں دوسرے طریق سے ہے۔ (3) لفظ "علیہ" (ان پر)، (م) میں نہیں ہے۔ (4) اپنی صحیح (1915) میں، اور یہ مسند احمد (18611) میں ہے۔ (5) (م) میں: وہ روزے سے تھے اور ایک روایت میں ہے کہ کام کرتے تھے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 | 187

Shame on you! When mid-day came, he fainted. This was mentioned to the Prophet ﷺ, so this verse was revealed: {Permitted for you on the night of the fasts is the approach to your wives}. They rejoiced greatly, and it was revealed: {And eat and drink until the white thread of dawn becomes distinct to you from the black thread [of night]}. In Bukhari (1) also from Al-Bara, he said: When fasting in Ramadan was first revealed, they used to not approach women for the entire month of Ramadan. Some men used to betray themselves, so Allah Exalted revealed: {Allah knows that you used to betray yourselves, so He accepted your repentance and forgave you}. It is said: "Khana" and "Ikhtana" have the same meaning, from "Khiyanah" (betrayal/ treachery), meaning: you betray yourselves by having intercourse during the nights of fasting. Whoever disobeys Allah has betrayed himself by bringing punishment upon himself. Al-Qutabi said: The root of "Khiyanah" is when a man is trusted with something and he does not fulfill the trust in it (2). Al-Tabari mentioned (3): That Umar, may Allah be pleased with him, returned from the Prophet ﷺ after spending the evening with him one night, and found his wife had fallen asleep. He wanted her, and she said to him: "I have fallen asleep." He said to her: "You haven't slept," and he had intercourse with her. Ka'b bin Malik did the same. The next morning, Umar went to (4) the Prophet ﷺ and said: "I apologize to Allah and to you; for my soul beautified it for me and I had intercourse with my wife, so do you find a concession for me?" He said to him (5): "You were not worthy of that, O Umar." When he reached his house, he (the Prophet) sent for him and informed him of his excuse in a verse from the Quran. Al-Nahhas and Makki mentioned it, and that Umar slept, then had intercourse with his wife, and that he came to the Prophet ﷺ and informed him of that, so it was revealed: {Allah knows that you used to betray yourselves, so He accepted your repentance and forgave you. So now, have relations with them...} the verse (6).

---

(1) Number (4508). (2) Interpretation of Problematic Issues of the Quran, p. 365, and see Tafsir Abi Al-Layth 1/186. (3) In his Tafsir 3/236-237 from the hadith of Ibn Abbas and Ka'b bin Malik, may Allah be pleased with them, and it is in Musnad Ahmad (15795) from the hadith of Ka'b. (4) In (Zha): to. (5) In (Dal), (Zai), and (Mim): to me. (6) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/257 (from which the author quoted), Ibn Atiyyah said: And this, in my view, is far-fetched regarding Umar, may Allah be pleased with him.

सूरह अल-बकरा: आयत 187 | 187

धिक्कार है तुम पर! जब दोपहर हुई तो वह बेहोश हो गए। इसका ज़िक्र नबी ﷺ से किया गया, तो यह आयत नाज़िल हुई: {उपवास की रात में अपनी पत्नियों के पास जाना तुम्हारे लिए हलाल कर दिया गया है}। वे बहुत खुश हुए, और नाज़िल हुआ: {और खाओ और पीओ जब तक कि भोर का सफ़ेद धागा रात के काले धागे से साफ़ न हो जाए}। बुखारी (1) में अल-बारा से यह भी है कि उन्होंने कहा: जब रमज़ान के रोज़े का हुक्म आया, तो वे पूरे रमज़ान औरतों के करीब नहीं जाते थे। कुछ लोग अपने आप से खयानत (धोखा) करते थे, तो अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {अल्लाह जानता है कि तुम अपने आप से खयानत करते थे, तो उसने तुम्हारी तौबा कबूल की और तुम्हें माफ कर दिया}। कहा जाता है: 'खाना' और 'इख्ताना' एक ही अर्थ में हैं, 'खयानत' से, यानी: तुम रोज़े की रातों में संभोग करके अपने आप से खयानत करते हो। और जिसने अल्लाह की नाफरमानी की उसने अपने आप से खयानत की क्योंकि उसने अपने ऊपर अज़ाब (सज़ा) को दावत दी। अल-कुतबी ने कहा: खयानत की जड़ यह है कि किसी आदमी को किसी चीज़ पर अमानतदार बनाया जाए और वह उसमें अमानत अदा न करे (2)। अल-तबरी ने ज़िक्र किया (3): कि उमर रज़ियल्लाहु अन्हु एक रात नबी ﷺ के पास से लौटे, उनके पास शाम बिताने के बाद, तो अपनी पत्नी को सोता हुआ पाया। उन्होंने चाहा, तो उसने उनसे कहा: "मैं सो गई थी।" उन्होंने उससे कहा: "तुम नहीं सोई थीं," और उसके साथ संभोग किया। कअब बिन मालिक ने भी ऐसा ही किया। अगली सुबह उमर नबी ﷺ के पास गए (4) और कहा: "मैं अल्लाह और आपसे माफी माँगता हूँ; क्योंकि मेरे जी ने मेरे लिए इसे संवार दिया और मैंने अपनी पत्नी से संभोग किया, तो क्या आप मेरे लिए कोई रियायत पाते हैं?" उन्होंने उनसे कहा (5): "ऐ उमर, तुम इसके लायक नहीं थे।" जब वे अपने घर पहुँचे, तो (नबी ने) उनके पास संदेश भेजा और उन्हें कुरान की एक आयत में उनके उज़्र (बहाने/कारण) के बारे में बताया। अल-नह्हास और मक्की ने इसका ज़िक्र किया है कि उमर सो गए थे, फिर अपनी पत्नी के साथ संभोग किया, और वह नबी ﷺ के पास आए और उन्हें इसकी ख़बर दी, तो नाज़िल हुआ: {अल्लाह जानता है कि तुम अपने आप से खयानत करते थे, तो उसने तुम्हारी तौबा कबूल की और तुम्हें माफ कर दिया। तो अब उनसे संभोग करो...} आयत (6)।

---

(1) नंबर (4508)। (2) तावील मुशकिल अल-कुरान पृ. 365, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/186 देखें। (3) उनकी तफ़सीर 3/236-237 में इब्न अब्बास और कअब बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हुम की हदीस से, और यह मुस्नद अहमद (15795) में कअब की हदीस से है। (4) (ज़): में: की ओर। (5)

(द), (ज़) और (म) में: मेरे लिए। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/257 (जिससे लेखक ने उद्धृत किया), इब्न अतिया ने कहा: और यह, मेरे विचार में, उमर रज़ियल्लाहु अन्हु के बारे में दूर की बात (असंभव) लगती है।

تم پر افسوس! جب دوپہر ہوئی تو وہ بے ہوش ہو گئے، چنانچہ نبی ﷺ سے اس کا ذکر کیا گیا، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿ أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ ﴾ (تمہارے لیے روزوں کی راتوں میں اپنی بیویوں کے پاس جانا حلال کر دیا گیا ہے)۔ پس وہ بہت خوش ہوئے، اور نازل ہوا: ﴿ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ﴾ (اور کھاؤ اور پیو یہاں تک کہ صبح کا سفید دھاگہ سیاہ دھاگے سے تمہارے لیے نمایاں ہو جائے)۔ بخاری (۱) میں بھی براء رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب رمضان کے روزے کا حکم نازل ہوا، تو وہ پورے رمضان عورتوں کے قریب نہیں جاتے تھے، اور کچھ لوگ اپنی جانوں سے خیانت کرتے تھے، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنتُمْ تَخْتَانُونَ أَنفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنكُمْ ﴾ (اللہ کو معلوم ہے کہ تم اپنی جانوں سے خیانت کرتے تھے، سو اس نے تمہاری توبہ قبول کی اور تمہیں معاف کر دیا)۔ کہا جاتا ہے: 'خَانَ' اور 'اخْتَانَ' ایک ہی معنی میں ہیں، خیانت سے، یعنی: تم روزے کی راتوں میں مباشرت کر کے اپنی جانوں سے خیانت کرتے ہو، اور جس نے اللہ کی نافرمانی کی اس نے اپنی جان سے خیانت کی کیونکہ اس نے اپنے اوپر سزا کو دعوت دی۔ اور القتبی نے کہا: خیانت کی اصل یہ ہے کہ کسی شخص کو کسی چیز پر امین بنایا جائے، اور وہ اس میں امانت ادا نہ کرے (۲)۔ اور طبری نے ذکر کیا (۳): کہ عمر رضی اللہ عنہ ایک رات نبی ﷺ کے پاس سے واپس آئے، آپ کے پاس رات گزارنے کے بعد، تو اپنی بیوی کو سویا ہوا پایا۔ انہوں نے اس کا ارادہ کیا، تو اس نے ان سے کہا: "میں سو گئی تھی،" انہوں نے اس سے کہا: "تم نہیں سوئی تھیں،" اور اس کے ساتھ مباشرت کی۔ کعب بن مالک نے بھی ایسا ہی کیا۔ اگلی صبح عمر نبی ﷺ کی خدمت میں (۴) حاضر ہوئے اور کہا: "میں اللہ سے اور آپ سے معذرت چاہتا ہوں؛ کیونکہ میرے نفس نے اسے

میرے لیے مزین کر دیا اور میں نے اپنی بیوی سے مباشرت کر لی، تو کیا آپ میرے لیے کوئی رخصت پاتے ہیں؟" آپ ﷺ نے ان سے فرمایا (۵): "اے عمر، تم اس کے لائق نہیں تھے۔" پھر جب وہ اپنے گھر پہنچے تو آپ ﷺ نے ان کے پاس پیغام بھیجا اور انہیں قرآن کی ایک آیت میں ان کے عذر کی خبر دی۔ اور اسے النحاس اور مکی نے ذکر کیا ہے، اور یہ کہ عمر سو گئے تھے، پھر اپنی بیوی سے مباشرت کی، اور وہ نبی ﷺ کے پاس آئے اور آپ کو اس کی خبر دی، تو نازل ہوا: ﴿ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنتُمْ تَخْتَانُونَ أَنفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنكُمْ فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ ﴾ (اللہ کو معلوم ہے کہ تم اپنی جانوں سے خیانت کرتے تھے، سو اس نے تمہاری توبہ قبول کی اور تمہیں معاف کر دیا، اب ان سے مباشرت کرو...) آیت (۶)۔

---

(۱) نمبر (۴۵۰۸)۔ (۲) تاویل مشکل القرآن ص ۳۶۵، اور دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۱۸۶/۱۔ (۳) اپنی تفسیر ۳/ ۲۳۶-۲۳۷ میں ابن عباس اور کعب بن مالک رضی اللہ عنہم کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (۱۵۷۹۵) میں کعب کی حدیث سے ہے۔ (۴) (ظ) میں: الی (کی طرف)۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں: لی (میرے لیے)۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۷ (جس سے مصنف نے نقل کیا)، ابن عطیہ نے کہا: اور یہ، میرے نزدیک، عمر رضی اللہ عنہ کے بارے میں بعید (نا ممکن) ہے۔

188 Surah Al-Baqarah: Verse 187

The second point: His Almighty saying: (On the night of the fasts, it is lawful for you to go to your wives [al-rafath]). "Lailat" (night) is in the accusative case as an adverb of time. It is a collective noun, which is why it is singular. "Al-Rafath" is a metaphor for sexual intercourse; because Allah, the Mighty and Sublime, is Generous and uses metaphors. This was said by Ibn Abbas and al-Suddi (1). Al-Zajjaj said (2): "Al-Rafath" is a comprehensive word for everything a man desires from his wife. Al-Azhari also said this (3). Ibn 'Arafa said: "Al-Rafath" here means sexual intercourse, and "al-rafath" is also the explicit mention of intercourse and speaking about it openly (4). A poet said: "They appear to be close from friendly talk, yet they are repelled by the men's obscene speech" (5). It is said: The origin of "al-rafath" is obscene speech. It is said: "rafatha" and "arfatha" when one speaks obscenely (6). From this is the poet's saying: "And by the Lord of the throngs of pilgrims who remain silent, refraining from idle talk and obscene speech" (7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/256, and al-Tabari narrated both reports in 3/229-230. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" 1/255. (3) Tahdhib al-Lugha 15/77, quoting al-Zajjaj. See also "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 1/289. (4) Al-Gharibayn 2/ plate 55. (5) We did not find it with this exact wording. Abu Hayyan quoted it in "Al-Bahr al-Muhit" 2/27, al-Samin al-Halabi in "Al-Durr al-Masun" 2/293, and al-Shawkani in "Fath al-Qadir" 1/186. In Bashar's collected Diwan 2/519, it appears as: "They are thought to be easy from their soft speech, but Islam turns them away from obscenity." Al-Jahiz attributed it to him in "Al-Bayan" 1/276. Al-Qayrawani attributed it in "Zahr al-Adab" 1/80, and al-Tha'alibi in "Thimar al-Qulub" p. 408 to Abdullah bin al-Hassan bin al-Hussein bin Ali. Al-Subki attributed it in "Tabaqat al-Shafi'iyyah" 1/266 to Jarir, but it's not in his Diwan. Ibn al-Qayyim cited it in "Rawdat al-Muhibbin" p. 241 without attribution. Preceding it in the sources: "Friendly free women who never intended suspicion, like the deer of Mecca whose hunting is forbidden." In "Zahr al-Adab," it says "dawaniyan" instead of "zawaniyan," which is a better version and more fitting for poetic language, and Allah knows best. (6) Tafsir al-Razi 5/115, and see Tahdhib al-Lugha 15/77. (7) The iambic verse is by Al-Ajjaj, coordinated with what precedes it. It is in "Majaz al-Qur'an" 1/70 and "Tahdhib al-Lugha" 15/77. =

१८८ सूरह अल-बकराह: आयत १८७

दूसरा बिंदु: अल्लाह का कहना: (रोज़ों की रात में तुम्हारे लिए अपनी पत्नियों के पास जाना [अल-रफ़थ] हलाल कर दिया गया है)। "लैलत" (रात) एक क्रिया विशेषण (ज़र्फ़) के रूप में कर्म कारक (नस्ब) में है। यह एक जातिवाचक संज्ञा (इस्म जिंस) है, इसीलिए इसे एकवचन में रखा गया है। "अल-रफ़थ" संभोग के लिए एक रूपक है; क्योंकि अल्लाह, जो शक्तिशाली और महान है, उदार है और रूपकों का उपयोग करता है। यह बात इब्न अब्बास और अल-सुद्दी ने कही थी (१)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (२): "अल-रफ़थ" एक व्यापक शब्द है जो उस सब के लिए आता है जो एक आदमी अपनी पत्नी से चाहता है। अल-अज़हरी ने भी यही कहा (३)। इब्न अरफ़ा ने कहा: यहाँ "अल-रफ़थ" का अर्थ संभोग है, और "अल-रफ़थ" संभोग का स्पष्ट उल्लेख और उसके बारे में खुलकर बोलना भी है (४)। कवि ने कहा है: "वे दोस्ताना बातचीत से करीब लगती हैं, फिर भी वे पुरुषों की अश्लील बातों से दूर भागती हैं" (५)। यह भी कहा गया है: "अल-रफ़थ" का मूल अश्लील शब्द है। कहा जाता है: "रफ़था" और "अरफ़था" जब कोई अश्लील बात करता है (६)। इसी से कवि का कथन है: "और तीर्थयात्रियों के समूहों के रब की कसम जो चुप रहते हैं, व्यर्थ बातों और अश्लील भाषा से बचते हुए" (७)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५६, और अल-तबरी ने ३/२२९-२३० में दोनों वृत्तांतों को उद्धृत किया है। (२) उनकी पुस्तक "मानी अल-कुरान" १/२५५ में। (३) तहज़ीब अल-लुग़ा १५/७७, अल-ज़ज्जाज से उद्धृत। नहहास द्वारा लिखित "इ'राब अल-कुरान" १/२८९ भी देखें। (४) अल-गरीबैन २/ प्लेट ५५। (५) हमें यह इन सटीक शब्दों के साथ नहीं मिला। अबू हय्यान ने इसे "अल-बह्र अल-मुहीत" २/२७ में, अल-समीन अल-हलबी ने "अल-दुर अल-मसून" २/२९३ में, और अल-शौकानी ने "फतह अल-कादिर" १/१८६ में उद्धृत किया है। बशर के एकत्रित दीवान २/५१९ में यह इस प्रकार है: "वे अपनी नरम बातचीत से सरल समझी जाती हैं, लेकिन इस्लाम उन्हें अश्लीलता से दूर रखता है।" अल-जाहिज़ ने इसे "अल-बयान" १/२७६ में उनके नाम से उद्धृत किया है। अल-कैरावानी ने "ज़हर अल-आदाब" १/८० में और अल-थालबी ने "थिमर अल-कुलूब" पृष्ठ ४०८ में इसे अब्दुल्ला बिन अल-हसन बिन अल-हुसैन बिन अली के नाम से उद्धृत किया है। अल-सुबकी ने "तबक़ात अल-शाफ़ईय्या" १/२६६ में इसे जरीर के नाम से उद्धृत किया है, लेकिन यह उनके दीवान में नहीं है। इब्न अल-कय्यिम ने इसे "रौदत अल-मुहिब्बीन" पृष्ठ २४१ में बिना किसी श्रेय के उद्धृत किया है। स्रोतों में इससे पहले: "दोस्ताना स्वतंत्र महिलाएं जिन्होंने कभी संदेह का इरादा नहीं किया, मक्का के हिरणों की तरह जिनका शिकार करना मना है।" "ज़हर अल-आदाब" में "ज़वानियाँ" के स्थान पर "दवानियाँ" आया

है, जो एक बेहतर पाठ है और कविता की भाषा में अधिक उपयुक्त है, और अल्लाह बेहतर जानता है। (६) तफ़सीर अल-राज़ी ५/११५, और तहज़ीब अल-लुग़ा १५/७७ देखें। (७) यह छंद अल-अज्जाज का है, जो अपने से पहले वाले से जुड़ा है। यह "मज़ाज़ अल-कुरान" १/७० और "तहज़ीब अल-लुग़ा" १५/७७ में है। =

۱۸۸ سورہ البقرہ: آیت ۱۸۷

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ﴾ (روزوں کی راتوں میں تمہارے لیے اپنی بیویوں کے پاس جانا [الرفث] حلال کر دیا گیا ہے)۔ لفظ "لیلۃ" ظرف ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ یہ اسم جنس ہے، اسی لیے اسے واحد لایا گیا ہے۔ "الرفث" جماع (ہمبستری) سے کنایہ ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل کریم ہے اور کنایہ فرماتا ہے، یہ بات ابن عباس اور سدی نے کہی ہے (۱)۔ زجاج نے کہا (۲): "الرفث" ایک جامع لفظ ہے ان تمام چیزوں کے لیے جو ایک مرد اپنی بیوی سے چاہتا ہے، اور یہی بات ازہری نے بھی کہی ہے (۳)۔ ابنِ عرفہ کا قول ہے: یہاں "الرفث" سے مراد جماع ہے، اور "الرفث" جماع کا صریح ذکر کرنا اور اس کا اظہار کرنا بھی ہے (۴)۔ شاعر کہتا ہے: "وہ گفتگو کی اپنائیت سے قریب معلوم ہوتی ہیں، حالانکہ مردوں کی فحش گوئی سے انہیں نفرت ہے" (۵)۔ یہ بھی کہا گیا ہے: "الرفث" کی اصل فحش گوئی ہے، کہا جاتا ہے: "رَفَثَ" اور "أَرْفَثَ" جب کوئی بری بات کرے۔ (۶) اور اسی سے شاعر کا قول ہے: "اور قسم ہے خاموش رہنے والے حاجیوں کے گروہوں کے رب کی، جو لغو باتوں اور فحش گوئی سے دور رہتے ہیں" (۷)۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/۲۵۶، اور طبری نے ۳/۲۲۹-۲۳۰ میں دونوں روایات نقل کی ہیں۔ (۲) ان کی کتاب "معانی القرآن" ۱/۲۵۵ میں۔ (۳) تہذیب اللغہ ۱۵/۷۷، زجاج سے منقول، اور دیکھئے نحاس کی "اعراب القرآن" ۱/۲۸۹۔ (۴) الغریبین ۲/ ورق ۵۵۔ (۵) ہمیں یہ ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، ابو حیان نے اسے "البحر المحیط" ۲/۲۷ میں، سمین حلبی نے "الدر المصون" ۲/۲۹۳ میں، اور شوکانی نے "فتح القدیر" ۱/۱۸۶ میں نقل کیا ہے۔ بشار کے مجموعہ دیوان ۲/۵۱۹ میں یہ ان الفاظ کے ساتھ ہے: "وہ اپنی نرم گفتگو کی وجہ से قریب سمجھی جاتی ہیں، حالانکہ اسلام انہیں

فحش گوئی سے روکتا ہے" جاحظ نے اسے "البیان" ۱/۲۷۶ میں اسی کی طرف منسوب کیا ہے۔ قیروانی نے "زہر الآداب" ۱/۸۰ میں، اور ثعالبی نے "ثمار القلوب" ص ۴۰۸ میں اسے عبداللہ بن الحسن بن الحسین بن علی کی طرف منسوب کیا ہے۔ سبکی نے "طبقات الشافعیہ" ۱/۲۶۶ میں اسے جریر کی طرف منسوب کیا ہے، لیکن یہ اس کے دیوان میں نہیں ہے، اور ابن القیم نے اسے "روضۃ المحبین" ص ۲۴۱ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ مآخذ میں اس سے پہلے ہے:

"ایسی آزاد خواتین جن کے دل میں کبھی برائی کا خیال نہیں آیا، وہ مکہ کے ہرنوں کی طرح ہیں جن کا شکار کرنا حرام ہے" اور "زہر الآداب" میں "زوانیاً" کی جگہ "دوانیاً" ہے، اور یہ روایت زیادہ بہتر اور شعری زبان کے زیادہ قریب ہے، واللہ اعلم۔ (۶) تفسیر رازی ۵/۱۱۵، اور دیکھئے تہذیب اللغہ ۱۵/۷۷۔ (۷) یہ رجز عجاج کا ہے، اور یہ اپنے ماقبل پر معطوف ہے، اور یہ "مجاز القرآن" ۱/۷۰ اور "تہذیب اللغہ" ۱۵/۷۷ میں موجود ہے۔ =

Surah Al-Baqarah: Verse 187 189

And the word "Al-Rafath" (obscenity/sexual relation) is made transitive with "ila" (to) in the saying of Allah, Exalted is His Majesty: {approaching your wives} [Al-Baqarah: 187]. And you do not say: "Rafathtu ila" the women (I was obscene to the women), but it was brought as being implied in "al-ifdaa" (intimacy/going in unto) which is intended as "al-mulabasa" (contact/intercourse) as in the saying of the Almighty: {and you have gone in unto each other} [An-Nisa: 21]. And from this meaning: {And when they are alone with their evil ones} [Al-Baqarah: 14] as previously mentioned (3). And His saying: {The Day it will be heated} [At-Tawbah: 35] meaning: ignited, because you say: I heated the iron in the fire, and this will come later. Also from this is His saying: {So let those beware who dissent from his order} [An-Nur: 63], it was carried on the meaning of: deviating from his order, or: dodging his order; because you say: "Khalaftu Zaidan" (I opposed Zaid). Similar to it is the Almighty's saying: {And ever is He, to the believers, Merciful} [Al-Ahzab: 43], it was carried on the meaning of "Raoof" (Kind/Compassionate) in examples like: {to the believers kind and merciful} [At-Tawbah: 128]. Do you not see that you say: "Raooftu bihi" (I was kind to him), but you do not say: "Rahimtu bihi" (I had mercy with him)? But since it matched it in meaning, it was placed in its position in terms of transitivity. Of this type is the saying of Abu Kabir al-Hudhali: She carried him in a night of terror, unwillingly, while the knot of her belt was not untied. (4) He made "Hamalat" (she carried) transitive with "ba" (with), while its right is to reach the object by itself, as came in the revelation: {His mother carried him with hardship and gave birth to him with hardship} [Al-Ahqaf: 15], but he said: "Hamalat bihi" (carried with him) because it is in the sense of "Habilat bihi" (became pregnant with him) (5).

= Al-Sihah (Rafath), and Tafsir al-Tabari 3/230 and 4/34, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/269, and al-Muhtasib 2/247, and al-Khasa'is 1/33, and al-Nukat wal-'Uyun 1/244, and Majma' al-Bayan 128/2, and al-Muharrar al-Wajiz 257/1. His saying: "asrab" (flocks/groups): plural of "sirb", which is a group of sandgrouse, gazelles, sheep, cattle, and women, and he made it here for the pilgrims. And "kuzzam": plural of "kazim", who is the silent one who held his tongue and humbled himself. And "al-lagha": discarded speech, and what is not taken into account from speech or oaths, from which no benefit or profit is obtained. Said by Sheikh Mahmoud Shakir in the margins of al-Tabari 489/3. (1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 316/1. (2) In (Kh) and (Z): al-mulamasa (touching). (3) 312/1. (4) Sharh Ash'ar al-Hudhaliyyin p. 1072, and its citation therein p. 1485. His saying: "maz'uda", meaning frightened, she was

forced so she did not untie her belt. Said by al-Asma'i, and Abu Kabir: a companion poet and his name is Amir ibn al-Hulays. Khizanat al-Adab 209/8. (5) From his saying: "And the word 'Al-Rafath' is made transitive with 'ila'", to this place in Amali Ibn al-Shajari 1/223-224.

सूरह अल-बक़रह: आयत 187 189

अल्लाह तआला के इस कथन में 'अल-रफथ' (संभोग/अश्लीलता) शब्द को 'इला' के साथ सकर्मक बनाया गया है: {अपनी पत्नियों के पास जाना} [अल-बक़रह: 187]। और आप यह नहीं कहते: "रफ़थतु इला" महिलाओं (मैंने महिलाओं के साथ अश्लीलता की), लेकिन इसे "अल-इफ्दा" (निकटता/प्रवेश) के अर्थ में लाया गया है, जिसका अर्थ "अल-मुलाबासा" (संपर्क/संभोग) है, जैसा कि सर्वशक्तिमान के इस कथन में है: {और तुम एक-दूसरे के पास जा चुके हो} [अन-निसा: 21]। और इसी अर्थ से है: {और जब वे अपने शैतानों के साथ अकेले होते हैं} [अल-बक़रह: 14] जैसा कि पहले बताया जा चुका है (3)। और उनका कथन: {जिस दिन उसे तपाया जाएगा} [अत-तौबा: 35] यानी: जलाया जाएगा, क्योंकि आप कहते हैं: मैंने लोहे को आग में गर्म किया, और यह आगे आएगा। इसी में से उनका कथन भी है: {अतः उन्हें डरना चाहिए जो उसके आदेश का विरोध करते हैं} [अन-नूर: 63], इसे इस अर्थ में लिया गया है: उसके आदेश से विचलित होना, या: उसके आदेश से बचना; क्योंकि आप कहते हैं: "खालफ्तु ज़ैदन" (मैंने ज़ैद का विरोध किया)। इसी के समान सर्वशक्तिमान का यह कथन है: {और वह ईमान वालों पर सदा दयावान है} [अल-अहज़ाब: 43], इसे 'रऊफ़' (दयालु) के अर्थ में लिया गया है जैसे: {ईमान वालों के लिए अत्यंत करुणामय और दयावान} [अत-तौबा: 128]। क्या आप नहीं देखते कि आप कहते हैं: "रऊफ़्तु बिही" (मैं उस पर दयालु हुआ), लेकिन आप यह नहीं कहते: "रहिमतु बिही" (मैंने उसके साथ दया की)? लेकिन चूँकि यह अर्थ में इसके समान था, इसलिए इसे सकर्मकता के मामले में इसके स्थान पर रखा गया। इसी प्रकार का अबू कबीर अल-हुथली का यह शेर है: वह उसे एक डरावनी रात में, अनिच्छा से ले गई, जबकि उसकी कमरबंद की गाँठ नहीं खोली गई थी। (4) उन्होंने 'हमालत' (वह ले गई/गर्भवती हुई) को 'बा' के साथ सकर्मक बनाया, जबकि उसका अधिकार सीधे कर्म तक पहुँचना है, जैसा कि अवतरण (कुरान) में आया है: {उसकी माँ ने उसे कष्ट के साथ उठाया और कष्ट के साथ ही उसे जन्म दिया} [अल-अहक़ाफ़: 15], लेकिन उन्होंने कहा: "हमालत बिही" (उसके साथ गर्भवती हुई), क्योंकि यह "हबिलत बिही" (उसके साथ गर्भवती होना) के अर्थ में है (5)।

= और अल-सिहाह (रफथ), और तफसीर अल-तबरी 3/230 और 4/34, और मआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 1/269 द्वारा, और अल-मुहतासिब 2/247, और अल-खसा'इस 1/33, और अल-नुकात वल-उयून 1/244, और मजमा अल-बयान 128/2, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 257/1। उनका कहना: 'असरब': 'सिर्ब' का बहुवचन है, जो तीतर, चिंकारा, भेड़, मवेशी और महिलाओं का समूह है,

और उन्होंने यहाँ इसे हाजियों के लिए उपयोग किया है। और 'कुज़्ज़म': 'काज़िम' का बहुवचन है, जो वह मौन व्यक्ति है जिसने अपनी ज़बान रोक ली और विनम्र हो गया। और 'अल-लगा': व्यर्थ की बातें, और वह जो बातचीत या कसमों में गिना नहीं जाता, जिससे कोई लाभ या फायदा नहीं होता। शेख महमूद शाकिर ने अल-तबरी के हाशिये 489/3 में कहा है। (1) अल-अखफश द्वारा मआनी अल-कुरान 316/1 देखें। (2) (ख़) और (ज़) में: अल-मुलामसा (स्पर्श)। (3) 312/1. (4) शरह अशआर अल-हुथलिय्यीन पृ. 1072, और उसमें इसका संदर्भ पृ. 1485. उनका कहना: 'मज़ऊदा', यानी डरी हुई, उसे मजबूर किया गया था इसलिए उसने अपना कमरबंद नहीं खोला। अल-अस़मई ने कहा, और अबू कबीर: एक सहाबी कवि और उनका नाम आमिर इब्न अल-हुलैस है। ख़ज़ानत अल-अदब 209/8. (5) उनके इस कथन से: "और 'अल-रफथ' को 'इला' के साथ सकर्मक बनाया गया है", अमली इब्न अल-शजारी 1/223-224 में इस स्थान तक।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۷ ۱۸۹

اور لفظ "الرفث" (فحش گوئی/جماع) کو اللہ تعالیٰ کے اس قول میں "إلى" کے ساتھ متعدی کیا گیا ہے: ﴿الرَّفَثُ إِلَى نِسَآئِكُمْ﴾۔ حالانکہ آپ یہ نہیں کہتے: "رَفَثْتُ إلى النساء" (میں نے عورتوں کے ساتھ فحش کلامی کی)، لیکن اسے "الإفضاء" (خلوت/جماع) کے معنی میں لایا گیا ہے جس سے مراد "الملابسة" (مباشرت) ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں ہے: ﴿وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ﴾ [النساء: ۲۱]۔ اور اسی معنی سے ہے: ﴿وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَٰطِينِهِمْ﴾ [البقرة: ١٤] جیسا کہ پہلے گزرا (۳)۔ اور اللہ کا قول: ﴿يَوْمَ يُحْمَى عَلَيْهَا﴾ [التوبة: ٣٥] یعنی: اسے تپایا جائے گا، کیونکہ آپ کہتے ہیں: "أحميتُ الحديدة في النار" (میں نے لوہے کو آگ میں تپایا)، اور یہ آگے آئے گا۔ اسی میں سے اللہ کا یہ قول بھی ہے: ﴿فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ﴾ [النور: ٦٣] اسے اس معنی پر محمول کیا گیا ہے: "ينحرفون عن أمره" (اس کے حکم سے پھر جاتے ہیں)، یا: "يروغون عن أمره" (اس کے حکم سے بچ نکلتے ہیں)؛ کیونکہ آپ کہتے ہیں: "خالفتُ زيداً" (میں نے زید کی مخالفت کی)۔ اسی کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا﴾ [الأحزاب: ٤٣] اسے "رؤوف" کے معنی پر محمول کیا گیا ہے جیسے: ﴿بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾ [التوبة: ١٢٨]۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ آپ کہتے ہیں: "رَؤُفتُ به" (میں اس پر مہربان ہوا)، لیکن آپ یہ نہیں کہتے: "رَحِمْتُ به"؟ لیکن چونکہ یہ معنی میں اس کے موافق تھا، اس لیے اسے تعدیہ (متعدی ہونے) میں اس کے مقام پر رکھا گیا۔ اسی قبیل سے ابو کبیر الہذلی کا قول ہے: وہ اسے ایک خوفناک رات میں، ناپسندیدگی کے ساتھ لے گئی، جبکہ اس کے پٹکے کی گرہ نہیں کھولی گئی تھی۔ (۴) اس نے "حملت" کو "با" کے ساتھ متعدی کیا، جبکہ اس کا حق یہ ہے کہ وہ براہِ راست مفعول تک پہنچے، جیسا کہ وحی میں آیا

ہے: ﴿حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا﴾ [الأحقاف: ١٥] لیکن اس نے کہا: "حملت به"، کیونکہ یہ "حبلت به" (وہ اس سے حاملہ ہوئی) کے معنی میں ہے (٥)۔

= اور الصحاح (رفث)، اور تفسیر الطبری ٣/٢٣٠ اور ٤/٣٤، اور معانی القرآن زجاج ١/٢٦٩، اور المحتسب ٢/٢٤٧، اور الخصائص ١/٣٣، اور النکت والعیون ١/٢٤٤، اور مجمع البیان ٢/١٢٨، اور المحرر الوجیز ١/٢٥٧۔ ان کا قول: "أسراب": سِرب کی جمع ہے، اور یہ تیتروں، ہرنوں، بھیڑ بکریوں، گایوں اور عورتوں کی جماعت کو کہتے ہیں، اور یہاں اس سے مراد حاجی لیے ہیں۔ اور "کُظّم": کاظم کی جمع ہے، اور وہ خاموش رہنے والا ہے جس نے اپنی زبان روک لی اور عاجزی اختیار کی۔ اور "اللغَا": لغو باتیں، اور وہ بات جس کا کلام یا قسم میں اعتبار نہ ہو، اور جس سے کوئی فائدہ یا نفع حاصل نہ ہو۔ یہ شیخ محمود شاکر نے طبری کے حواشی ٣/٤٨٩ میں کہا ہے۔ (١) دیکھیں معانی القرآن از اخفش ١/٣١٦۔ (٢) (خ) اور (ظ) میں: الملامسة (چھونا)۔ (٣) ١/٣١٢۔ (٤) شرح اشعار الہذلیین ص ١٠٧٢، اور اس کی تخریج ص ١٤٨٥۔ ان کا قول: "مزؤودة"، یعنی ڈری ہوئی، اسے مجبور کیا گیا تو اس نے اپنا پٹکا نہیں کھولا۔ یہ اصمعی نے کہا، اور ابو کبیر: ایک صحابی شاعر ہیں اور ان کا نام عامر بن الحلیس ہے۔ خزانة الادب ٨/٢٠٩۔ (٥) ان کے قول: "وتعدی الرفث بإلی" سے، اس مقام تک امالی ابن الشجری ١/٢٢٣-٢٢٤ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 190 The third point: His, the Exalted, saying: {They are clothing for you} [is] a subject and a predicate, and the 'nun' in 'hunna' (they, feminine) is stressed because it holds the position of 'meem' and 'waw' in the masculine [plural]. (1) {And you are clothing for them} The origin of the word 'libas' (clothing) is for garments. Then, the mingling of each spouse with their partner was named 'clothing' due to the joining of body to body (2) and their intermingling and constant companionship, as a metaphor for clothing. Al-Nabighah al-Ja'di said: "When the sleeping partner turns her neck, she falls upon him and becomes a garment for him." (3) And he also said: "I have worn people out and exhausted them, and after one group of people, I exhausted another group." (4) And some said: Anything that covers and conceals a thing (5) is called 'libas' (clothing). Thus, it is permissible that each of them is a cover for their companion from what is not permissible, as mentioned in the report (6). And it was said: Because each of them is a cover for their companion in the intimacy that occurs between them, from (7) the eyes of people. NAFS-E-ISLAM (1) I'rab al-Qur'an 1/289-290. WWW.NAFSEISLAM.COM (2) The phrase "to the body" is not in (m). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/257, and Tafsir al-Tabari 3/231. The verse is in his Diwan p. 81, and its narration is: "she bent over him and became clothing," and it was mentioned previously 2/20. (4) It is the first verse of the poem of the previous verse, as in his Diwan p. 76. (5) In (m): "and hid it". (6) Its wording is: "Whoever marries has secured two-thirds of his religion," as mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 1/157, and from him the author quoted it. We have not come across this wording, but Al-Tabarani recorded it in Al-Awsat (976), Al-Hakim in Al-Mustadrak 2/161, Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (5486) and (5487), and Ibn al-Jawzi in Al-'Ilal al-Mutanahiyah (1005) on the authority of Anas bin Malik, may Allah be pleased with him, who said: The Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, said: "When a servant marries, he has completed half of the religion, so let him fear Allah regarding the remaining half." Al-Hakim said: Its chain of narration is authentic but they (Bukhari and Muslim) did not include it. Al-Dhahabi followed up - as in Fayd al-Qadir 6/137 - stating it contains Zuhayr bin Muhammad, who is trustworthy but narrated some objectionable reports. Its chain was weakened by Hafiz Ibn Hajar in Al-Talkhis al-Habir 3/117, and Ibn al-Jawzi said: This hadith is not authentic from the Messenger of Allah; it is only mentioned about him, and it has defects. (7) In (d), (z), and (m): "from," and what is established is from (kh) and (zha), which is consistent with what was mentioned in Tafsir al-Razi 5/116.

सूरह अल-बक़रह: आयत 187 190 तीसरी बात: अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे तुम्हारे लिए लिबास (पोशाक) हैं} मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है, और 'हुन्ना' (वे, स्त्रीलिंग) में 'न' पर तशदीद (ज़ोर) है क्योंकि यह पुल्लिंग में 'मीम' और 'वाव' के स्थान पर है (1)। {और तुम उनके लिए लिबास हो} 'लिबास' का मूल अर्थ कपड़ों के लिए होता है। फिर, पति-पत्नी में से प्रत्येक का अपने साथी के साथ घुलना-मिलना 'लिबास' कहलाया, शरीर के शरीर से मिलने (2) और उनके परस्पर मिश्रण और निरंतर साथ के कारण, कपड़े से उपमा देते हुए। अल-नाबिघा अल-जादी ने कहा: "जब सोने वाला साथी अपनी गर्दन मोड़ता है, तो वह उस पर गिर पड़ती है और उसके लिए लिबास बन जाती है।" (3) और उन्होंने यह भी कहा: "मैंने लोगों को पहना और उन्हें पुराना कर दिया, और एक समूह के बाद दूसरे समूह को पुराना कर दिया।" (4) और कुछ ने कहा: जो कुछ भी किसी चीज़ को ढकता और छुपाता है (5) उसे 'लिबास' कहा जाता है। अतः यह संभव है कि उनमें से प्रत्येक अपने साथी के लिए उस चीज़ से परदा हो जो जायज़ नहीं है, जैसा कि रिवायत में आया है (6)। और यह भी कहा गया: क्योंकि उनमें से प्रत्येक संभोग के दौरान जो उनके बीच होता है, लोगों की नज़रों से (7) अपने साथी के लिए परदा है। नफ़्स-ए-इस्लाम (1) इ'राब अल-कुरान 1/289-290। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) शब्द: "शरीर तक", (म) में नहीं है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/257, और तफ़सीर अल-तबरी 3/231। शेर उनके दीवान पृ. 81 में है, और इसकी रिवायत है: "वह उस पर झुक गई और लिबास बन गई," और यह पहले 2/20 में आ चुका है। (4) यह पिछले शेर की कविता का पहला शेर है, जैसा कि उनके दीवान पृ. 76 में है। (5) (म) में: "और उसे छुपा लिया"। (6) और इसके शब्द हैं: "जिसने विवाह किया उसने अपने धर्म का दो-तिहाई हिस्सा सुरक्षित कर लिया," जैसा कि अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 1/157 में उल्लेख किया है, और उनसे लेखक ने इसे उद्धृत किया। हमें इन शब्दों पर कोई पुख्ता प्रमाण नहीं मिला, लेकिन अल-तबरानी ने अल-औसत (976) में, अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 2/161 में, अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (5486) और (5487) में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल अल-मुतनाहियाह (1005) में अनस बिन मलिक (रज़ि.) से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने फ़रमाया: "जब बंदा शादी करता है, तो उसका आधा दीन (धर्म) पूरा हो जाता है, तो उसे चाहिए कि बाकी आधे के बारे में अल्लाह से डरे।" अल-हाकिम ने कहा: इसकी सनद (सूत्र) सही है लेकिन उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम) इसे शामिल नहीं किया। अल-ज़हबी ने इसकी समीक्षा की - जैसा कि फ़ैज़ अल-क़दीर 6/137 में है - कि इसमें ज़ुहैर बिन मुहम्मद हैं, जो विश्वसनीय हैं लेकिन उनकी कुछ रिवायतें आपत्तिजनक हैं। हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तल्खीस अल-हबीर 3/117 में इसकी सनद को कमज़ोर बताया है, और इब्न अल-जौज़ी

ने कहा: यह हदीस अल्लाह के रसूल से प्रमाणित नहीं है; यह केवल उनके बारे में उल्लेख की जाती है, और इसमें कमियाँ हैं। (7) (द), (ज़) और (म) में: "से", और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो तफ़सीर अल-राज़ी 5/116 में वर्णित बात के अनुकूल है।

سورة البقرہ: آیت 187 190 تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ﴾ (وہ تمہارے لیے لباس ہیں) مبتدا اور خبر ہے، اور 'هن' کے نون پر تشدید ہے کیونکہ یہ مذکر میں میم اور واؤ کے قائم مقام ہے (1)۔ ﴿وَأَنتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ﴾ (اور تم ان کے لیے لباس ہو) لباس کی اصل کپڑوں کے لیے ہے، پھر میاں بیوی میں سے ہر ایک کا اپنے ساتھی کے ساتھ گھل مل جانے کو 'لباس' کا نام دیا گیا، جسم کا جسم سے مل جانے (2) اور ان کے باہمی اختلاط اور لازم و ملزوم ہونے کی وجہ سے، لباس سے تشبیہ دیتے ہوئے- النابغہ الجعدی نے کہا: جب سونے والا ساتھی اپنی گردن موڑتا ہے، تو وہ اس پر گر پڑتی ہے اور اس کے لیے لباس بن جاتی ہے (3)- اور یہ بھی کہا: میں نے لوگوں کو پہنا (برتا) اور انہیں پرانا کر دیا، اور ایک قوم کے بعد دوسری قوم کو پرانا کر دیا (4)- اور بعض نے کہا: ہر وہ چیز جو کسی چیز کو ڈھانپ لے اور چھپا لے (5) اسے لباس کہا جاتا ہے، لہذا یہ جائز ہے کہ ان میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کے لیے ان چیزوں سے پردہ ہو جو حلال نہیں ہیں، جیسا کہ خبر (حدیث) میں وارد ہوا ہے (6)- اور کہا گیا: کیونکہ ان میں سے ہر ایک جماع کے وقت جو ان کے درمیان ہوتا ہے، لوگوں کی نظروں سے (7) اپنے ساتھی کے لیے پردہ ہے- نفس اسلام (1) اعراب القرآن ١ / ٢٨٩-٢٩٠- (2) WWW.NAFSEISLAM.COM لفظ: "جسم تک"، (م) میں نہیں ہے- (3) المحرر الوجیز ١/ ٢٥٧، اور تفسیر الطبری ٢٣١/٣، اور شعر ان کے دیوان ص٨١ میں ہے، اور اس کی روایت ہے: "وہ اس پر جھک گئی تو لباس بن گئی"، اور یہ پہلے ٢/ ٢٠ میں گزر چکا ہے- (4) یہ گزشتہ شعر کے قصیدے کا پہلا شعر ہے، جیسا کہ ان کے دیوان ص ٧٦ میں ہے- (5) (م) میں ہے: "اور اسے چھپا لیا"- (6) اور اس کے الفاظ ہیں: "جس نے نکاح کیا اس نے اپنے دین کا دو تہائی حصہ محفوظ کر لیا" جیسا کہ البغوی نے اپنی تفسیر ١/ ١٥٧ میں ذکر کیا ہے، اور انہی سے مصنف نے نقل کیا، اور ہمیں ان الفاظ کا سراغ نہیں ملا، اور اسے الطبرانی نے الاوسط (٩٧٦) میں، الحاکم نے المستدرک ٢ / ١٦١ میں، البیہقی نے

شعب الایمان (۵۴۸۶) اور (۵۴۸۷) میں، اور ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ (۱۰۰۵) میں انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب بندہ شادی کر لیتا ہے تو اس کا آدھا دین مکمل ہو جاتا ہے، پس اسے چاہیے کہ باقی آدھے حصے کے بارے میں اللہ سے ڈرے"- حاکم نے کہا: اس کی اسناد صحیح ہیں لیکن انہوں نے (بخاری و مسلم) اسے روایت نہیں کیا، تو ذہبی نے ان کا تعاقب کیا - جیسا کہ فیض القدیر ۶/ ۱۳۷ میں ہے - کہ اس میں زہیر بن محمد ہے، جو ثقہ ہے لیکن اس کی کچھ منکر روایات ہیں، اور حافظ ابن حجر نے تلخیص الحبیر ۱۱۷/۳ میں اس کی اسناد کو ضعیف قرار دیا، اور ابن الجوزی نے کہا: یہ حدیث رسول اللہ ﷺ سے ثابت نہیں ہے؛ یہ صرف آپ کے حوالے سے ذکر کی جاتی ہے، اور اس میں نقائص ہیں-

(7) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "سے"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو تفسیر الرازی ۱۱۶/۵ میں مذکور بات کے موافق ہے-

Surah Al-Baqarah: Verse 187 191

Abu Ubayd and others said: It is said of a woman: She is your garment, your bedding, and your lower wrap (izar) (1). A man said to Umar ibn al-Khattab: "O, convey a message to Abu Hafs (Umar), May my lower wrap be sacrificed for you by a trustworthy brother" (2).

Abu Ubayd said: Meaning: my women; and it is said: my self.

Al-Rabi' said: They are bedding for you, and you are a covering for them. Mujahid said: Meaning: a dwelling for you, i.e., you find tranquility in one another (3).

Fourth: His word, the Almighty: {Allah knows that you used to betray yourselves} meaning: some of you conspired with others (4) in committing the forbidden act of sexual intercourse and eating after sleep during the nights of fasting, like His word, the Almighty: {killing yourselves} [Al-Baqarah: 85], meaning: some of you killing others. It is also possible that He meant each one of them betrayed himself, and he is called a traitor to himself because the harm returns to him, as previously mentioned.

And His saying: {So He accepted your repentance} carries two meanings: one: accepting repentance for their betrayal of themselves; the other: lightening [the burden] for them with permission and lawfulness, like His word, the Almighty: {He knows that you will not be able to do it, so He has turned to you in mercy} [Al-Muzzammil: 20], meaning He lightened it for you. And His saying following accidental killing: {And whoever does not find [one] - then a fast of two consecutive months as repentance from Allah} [An-Nisa: 92], meaning as a lightening, because the accidental killer did not do anything that necessitates repentance from it. And Allah the Almighty said: {Allah has already forgiven the Prophet and the Muhajireen and the Ansar who followed him in the hour of difficulty} [At-Tawbah: 117], even though there was nothing from the Prophet ﷺ that necessitated repentance from it.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 1/157, and in it: Abu Ubaydah, and his words are in Majaz al-Qur'an 1/67. (2) The verse is by Nuqayla - and it is said: Nuqayla - the elder al-Ashja'i Abi al-Minhal as in al-Isabah 1/368, and al-Lisan (Azr) in verses and a story, and it is in Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 108 and 205, and Gharib al-Hadith, both by Ibn Qutayba (412), and al-Hujjah for al-Farisi 5/82, and al-Sihah (Azr), and Tahdhib al-Lughah 8/369, and Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 1/256, and al-'Afw wa al-I'tidhar for al-Raqqam al-Basri p. 297, and Zad al-Masir 1/192, and Majma' al-Bayan 2/128 without attribution. (3) Narrated by al-Tabari 2/232. (4) In Ahkam al-Qur'an for al-Kiya al-Tabari

1/71 (and the text is from it): yusamir (converse by night), and see Ahkam al-Qur'an for al-Jassas 1/227.

सूरह अल-बक़रह: आयत 187 191

अबू उबैद और अन्यों ने कहा: एक महिला के बारे में कहा जाता है: वह तुम्हारी पोशाक, तुम्हारा बिस्तर और तुम्हारा तहबंद (इज़ार) है (1)। एक आदमी ने उमर बिन अल-खत्ताब से कहा: "ओ, अबू हफ़्स (उमर) तक एक संदेश पहुँचा दो, एक भरोसेमंद भाई के द्वारा मेरा तहबंद तुम पर कुर्बान हो" (2)।

अबू उबैद ने कहा: इसका अर्थ है: मेरी महिलाएँ और यह भी कहा गया है: मेरा स्वयं का वजूद।

अल-रबी ने कहा: वे तुम्हारे लिए बिछौना हैं, और तुम उनके लिए ओढ़ना हो। मुजाहिद ने कहा: यानी: तुम्हारे लिए सुकून का ज़रिया, यानी: तुम एक-दूसरे के साथ सुकून पाते हो (3)।

चौथा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कहना: {अल्लाह जानता है कि तुम अपने आप से खयानत करते थे} यानी: तुममें से कुछ ने दूसरों के साथ मिलकर (4) रोज़े की रातों में सोने के बाद संभोग और खाने जैसे निषिद्ध कार्य करने की योजना बनाई, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {अपने आप को मारना} [अल-बक़रह: 85], जिसका अर्थ है: तुममें से कुछ का दूसरों को मारना। यह भी संभव है कि उसका अर्थ यह हो कि उनमें से प्रत्येक ने अपने आप से खयानत की, और उसे अपने आप का खयानत करने वाला कहा गया क्योंकि उसका नुकसान उसी पर लौटता है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।

और उनका यह कहना: {तो उसने तुम्हारी तौबा स्वीकार कर ली} इसके दो अर्थ हो सकते हैं: पहला: अपने आप से की गई खयानत के लिए तौबा की स्वीकृति; दूसरा: अनुमति और वैधता के साथ उनके भार को कम करना, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {वह जानता है कि तुम ऐसा नहीं कर पाओगे, इसलिए उसने तुम्हारी तौबा स्वीकार की} [अल-मुज़म्मिल: 20], यानी उसने तुम्हारे लिए बोझ हल्का कर दिया। और गलती से हुई हत्या के बाद उनका यह कहना: {और जो न पाए - तो अल्लाह की ओर से तौबा के रूप में लगातार दो महीने के रोज़े रखना है} [अन-निसा: 92], यानी बोझ हल्का करने के रूप में, क्योंकि गलती से हत्या करने वाले ने ऐसा कुछ नहीं किया जिससे उसे तौबा करने की ज़रूरत हो। और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {अल्लाह ने नबी और मुहाजिरों और अंसार पर तौबा स्वीकार की जिन्होंने कठिनाई के समय में उनका अनुसरण किया} [अत-तौबा: 117], हालांकि नबी ﷺ की ओर से ऐसा कुछ नहीं था जिसके लिए तौबा की आवश्यकता हो।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 1/157, और इसमें: अबू उबैदा, और उनकी बात मजाज़ अल-क़ुरआन 1/67 में है। (2) यह पद्य नुक़ैला - और कहा जाता है: नुक़ैला - अल-अकबर अल-अशजई अबी अल-मिन्हाल का है जैसा कि अल-इसाबा 1/368 में है, और अल-लिसान (अज़्र) में छंद और कहानी में है, और यह तावील मुश्किल अल-क़ुरआन पृ. 108 और 205 में है, और ग़रीब अल-हदीस, दोनों इब्न कुतैबा (412) द्वारा, और अल-हुज्जा अल-फ़ारसी 5/82 के लिए, और अस-सिहा (अज़्र), और तहज़ीब अल-लुग़ा 8/369, और मानी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 1/256 के लिए, और अल-अफ़्व वा अल-इअतिज़ार अर-रक़्क़ाम अल-ब़सरी पृ. 297 के लिए, और ज़ाद अल-मसीर 1/192, और मजमा अल-बयान 2/128 में बिना किसी श्रेय के है। (3) इन्हें अत-तबरी 2/232 ने संकलित किया है। (4) अल-किया अत-तबरी की अहकाम अल-क़ुरआन 1/71 में (और यह शब्द उन्हीं से है): युसामिर (रात में बातचीत करना), और अल-जस्सास की अहकाम अल-क़ुरआन 1/227 देखें।

سورة البقرہ: آیت 187 191

ابو عبید اور دیگر نے کہا: عورت کے بارے میں کہا جاتا ہے: وہ تمہارا لباس، تمہارا بستر اور تمہارا ازار (تہبند) ہے (1)۔ ایک شخص نے عمر بن الخطاب سے کہا: "اے، ابو حفص (عمر) تک پیغام پہنچا دو، ایک قابل اعتماد بھائی کی طرف سے میرا ازار تم پر فدا ہو" (2)۔

ابو عبید نے کہا: یعنی: میری عورتیں؛ اور کہا گیا: میری جان۔

الربیع نے کہا: وہ تمہارے لیے بستر ہیں، اور تم ان کے لیے لحاف ہو۔ مجاہد نے کہا: یعنی: تمہارے لیے سکون کا باعث، یعنی: تم ایک دوسرے سے سکون حاصل کرتے ہو (3)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اللہ کو معلوم ہے کہ تم اپنے آپ سے خیانت کرتے تھے} یعنی: تم میں سے بعض بعض کے ساتھ مل کر (4) روزے کی راتوں میں سونے کے بعد جماع اور کھانے جیسے ممنوعہ کام کرنے کا ارادہ کرتے تھے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {تم اپنے آپ کو قتل کرتے ہو} [البقرہ: 85] یعنی: تم میں سے بعض بعض کو قتل کرتے ہیں۔ یہ بھی ممکن ہے کہ اس سے مراد ان میں سے ہر ایک کا اپنی ذات کے ساتھ خیانت کرنا ہو، اور اسے اپنی ذات کا خائن اس لیے کہا گیا کیونکہ اس کا نقصان اسی کی طرف لوٹتا ہے، جیسا کہ پہلے ذکر ہوا۔

اور اس کا فرمان: {پس اس نے تمہاری توبہ قبول کر لی} اس کے دو معنی ہو سکتے ہیں: ایک: اپنی ذات سے خیانت کی توبہ قبول کرنا؛ دوسرا: رخصت اور اباحت کے ذریعے ان پر تخفیف کرنا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اسے معلوم ہے کہ تم اس کا احاطہ نہ کر سکو گے، سو اس نے تمہاری توبہ قبول کی} [المزمل: 20] یعنی تمہارے لیے تخفیف کر دی۔ اور قتلِ خطا کے بعد اس کا فرمان: {پس جو نہ پائے - تو اللہ کی طرف سے توبہ کے طور پر مسلسل دو ماہ کے روزے

رکھنا ہے} [النساء: 92]، یعنی بطورِ تخفیف، کیونکہ قتلِ خطا کرنے والے نے ایسا کچھ نہیں کیا جس سے اسے توبہ کرنی لازم آئے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {یقیناً اللہ نے نبی اور ان مہاجرین اور انصار کی توبہ قبول کی جنہوں نے تنگی کے وقت ان کا ساتھ دیا} [التوبہ: 117]، حالانکہ نبی ﷺ کی طرف سے ایسا کچھ نہیں تھا جو توبہ کا تقاضا کرے۔

---

(1) تفسیر البغوی 1/157 اور اس میں: ابو عبیدہ، اور ان کی بات مجاز القرآن 1/67 میں ہے۔ (2) یہ شعر نقیلہ - اور کہا گیا: نقیلہ - الاکبر الاشجعی ابی المنہال کا ہے جیسا کہ الاصابہ 1/368 میں ہے، اور اللسان (آزر) میں ابیات اور قصے میں ہے، اور یہ تاویل مشکل القرآن ص 108 اور 205 میں ہے، اور غریب الحدیث، دونوں ابن قتیبہ (412) کی ہیں، اور الحجہ للفارسی 5/82، اور الصحاح (آزر)، اور تہذیب اللغہ 8/369، اور معانی القرآن للزجاج 1/256، اور العفو والاعتذار للرقام البصری ص 297، اور زاد المسیر 1/192، اور مجمع البیان 1/128 میں بغیر نسبت کے ہے۔ (3) ان دونوں کو الطبری نے 2/232 میں روایت کیا ہے۔ (4) احکام القرآن للکیا الطبری 1/71 میں (اور کلام اسی سے ہے): یسامر، اور دیکھئے احکام القرآن للجصاص 1/227۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 192

And His saying: ﴿وَعَفَا عَنكُمْ﴾ (and He has pardoned you) could mean pardon for a sin(1), or it could mean expansion and ease, like the saying of the Prophet ﷺ: "The beginning of the time [for prayer] is Allah's pleasure, and its end is Allah's pardon"(2), meaning: His easing and expansion. So the meaning of "Allah knew" is: He knew that this happened from you by witnessing, "then He turned toward you" after it happened, meaning: He lightened [the burden] for you, and "pardoned" meaning: He made it easy, and "you were deceiving yourselves" (takhtanoona) comes from betrayal, as mentioned before.

Ibn al-Arabi said(3): "The scholars of asceticism said: Thus(4) let there be care and honor of status. Umar (may Allah be pleased with him) betrayed himself, so Allah Almighty made it a law, and because of him, He lightened it for the Ummah, may Allah be pleased with him and be pleased with him."

Allah Almighty's saying: ﴿فَالْتَنَ بَشِرُوهُنَّ﴾ (Now, then, have intercourse with them) is a metaphor for sexual intercourse, meaning: He has made lawful for you what was forbidden for you, and named the act 'mubasharah' (contact) because of the contact of the two skins in it. Ibn al-Arabi said(5): "This indicates that the reason for the verse is the intercourse of Umar (may Allah be pleased with him), not the hunger of Qais; because if the reason were the hunger of Qais, He would have said: 'So now eat,' starting with it because it is the important matter for which the verse was revealed."

Fifth: Allah Almighty's saying: ﴿وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ﴾ (and seek what Allah has ordained for you). Ibn Abbas, Mujahid, Al-Hakam bin 'Utaiba(6), Ikrima, Al-Hasan, Al-Suddi, Al-Rabi', and Al-Dahhak said: It means seek children(7). This is indicated by it following His saying: ﴿فَالْتَنَ بَشِرُوهُنَّ﴾.

Ibn Abbas said: "What Allah has written for us is the Quran"(8). Al-Zajjaj said: "Meaning: seek(9) the Quran by what has been permitted for you in it and what you have been commanded with."

---

(1) In 'Ahkam al-Quran' by Al-Kiya al-Tabari 1/72: regarding the sinner. (2) Its derivation was previously mentioned in 2/451. (3) In 'Ahkam al-Quran' 1/91. (4) In (M): "And thus." (5) In 'Ahkam al-Quran' 1/91. (6) In (D), (Z), and (M): "'Uyayna," which is an error. (7) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/257, and Al-Tabari narrated the reports in 3/244-246. (8) We did not find it. (9) Thus in the manuscripts and the Tafsir of Abu al-Layth 1/186

(from which the author quoted Al-Zajjaj's words), and in 'Ma'ani al-Quran' by Al-Zajjaj 1/256, and from him 'Zad al-Masir' 1/192: "follow."

सूरह अल-बकरा: आयत १८७ १९२

और उनका कथन: ﴿وَعَفَا عَنكُمْ﴾ (और उसने तुम्हें क्षमा कर दिया) का अर्थ पाप से क्षमा हो सकता है(१), और इसका अर्थ विस्तार और सरलता भी हो सकता है, जैसे कि नबी ﷺ का कथन है: "वक्त (नमाज़) का प्रारंभ अल्लाह की प्रसन्नता है, और उसका अंत अल्लाह की क्षमा है"(२), अर्थात: उसकी सरलता और विस्तार। तो "अल्लाह ने जान लिया" का अर्थ है: उसने प्रत्यक्ष रूप से आप लोगों से ऐसा होते हुए देख लिया, "फिर वह आपकी ओर मुड़ा" इसके होने के बाद, यानी: उसने आपके लिए बोझ हल्का कर दिया, और "क्षमा कर दिया" यानी: सरल बना दिया, और "तुम अपने आप से खयानत कर रहे थे" (takhtanoona) खयानत से है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

इब्न अल-अरबी ने कहा(३): "ज़ुहद के विद्वानों ने कहा: इस तरह(४) देखभाल और दर्जे का सम्मान होना चाहिए। उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपने आप से खयानत की, तो अल्लाह तआला ने इसे एक शरीयत (कानून) बना दिया, और उनके कारण उम्मत के लिए इसे हल्का कर दिया, अल्लाह उनसे राज़ी हो और उन्हें प्रसन्न रखे।"

अल्लाह तआला का कथन: ﴿فَالْئَنَ بَاشِرُوهُنَّ﴾ (अब, उनसे मिलन (सहवास) करो) सहवास के लिए एक रूपक है, यानी: उसने आपके लिए वह हलाल कर दिया जो आप पर हराम था, और इसमें दो खालों के संपर्क के कारण सहवास को 'मुबाशरत' (संपर्क) नाम दिया गया है। इब्न अल-अरबी ने कहा(५): "यह इंगित करता है कि आयत का कारण उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) का सहवास है, न कि कैस की भूख; क्योंकि यदि कारण कैस की भूख होती, तो वह कहता: 'तो अब खाओ,' इससे शुरुआत करता क्योंकि वह महत्वपूर्ण मामला है जिसके लिए आयत उतरी थी।"

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ﴾ (और जो अल्लाह ने तुम्हारे लिए लिख दिया है, उसे तलाश करो)। इब्न अब्बास, मुजाहिद, अल-हकम बिन उतैबा(६), इकरीमा, अल-हसन, अल-सुद्दी, अल-रबी और अल-दहाक ने कहा: इसका अर्थ है संतान की तलाश करो(७)। यह उनके इस कथन के बाद आने से सिद्ध होता है: ﴿فَالْئَنَ بَاشِرُوهُنَّ﴾।

इब्न अब्बास ने कहा: "जो अल्लाह ने हमारे लिए लिखा है वह कुरान है"(८)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: "अर्थात: कुरान की तलाश करो (९) उस चीज़ के माध्यम से जो उसमें आपके लिए जायज़ की गई है और जिसका आपको आदेश दिया गया है।"

(१) अल-किया अल-तबरी की 'अहकाम अल-कुरान' १/७२ में: गुनहगार के बारे में। (२) इसका स्रोत २/४५१ में पहले उल्लेख किया जा चुका है। (३) 'अहकाम अल-कुरान' १/९१ में। (४) (म) में: "और इसी तरह।" (५) 'अहकाम अल-कुरान' १/९१ में। (६) (द), (ज़) और (म) में: "उयैना", जो एक त्रुटि है। (७) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/२५७, और अल-तबरी ने ३/२४४-२४६ में इन रिवायतों को उद्धृत किया है। (८) हमें यह नहीं मिला। (९) पांडुलिपियों और अबू अल-लैथ की तफ़सीर १/१८६ में इसी प्रकार है (जिससे लेखक ने अल-ज़ज्जाज की बात उद्धृत की है), और अल-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' १/२५६ में, और उनसे 'ज़ाद अल-मसीर' १/१९२ में: "अनुसरण करो।"

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۷ ۱۹۲

اور اللہ کا فرمان: ﴿وَعَفَا عَنكُمْ﴾ اس سے مراد گناہ سے معافی ہو سکتی ہے(۱)، اور اس کا احتمال وسعت اور آسانی کا بھی ہے، جیسا کہ نبی ﷺ کا فرمان ہے: "وقت (نماز) کا اول حصہ اللہ کی رضا ہے، اور اس کا آخری حصہ اللہ کی معافی ہے"(۲) یعنی: اس کی آسانی اور وسعت۔ تو «عَلِمَ اللہ» کا مطلب یہ ہے کہ: اللہ نے آپ سے اس کے وقوع کو مشاہدتاً جان لیا، «فَتَابَ عَلَيْكُمْ» اس کے واقع ہونے کے بعد، یعنی: آپ پر بوجھ ہلکا کر دیا، اور «وَعَفَا» یعنی: آسان کر دیا، اور «تَخْتَانُونَ» خیانت سے ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

ابن العربی(۳) نے کہا: اور علمائے زہد نے کہا: اسی طرح(٤) عنایت اور مرتبے کا شرف ہونا چاہیے، عمر رضی اللہ عنہ نے اپنے نفس سے خیانت کی، تو اللہ تعالیٰ نے اسے شریعت بنا دیا، اور ان کی خاطر امت کے لیے تخفیف فرما دی، اللہ ان سے راضی ہو اور انہیں خوش رکھے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَالْتَنَ بَشِرُوهُنَّ﴾ جماع سے کنایہ ہے، یعنی: جو تم پر حرام تھا اب وہ تمہارے لیے حلال کر دیا، اور جماع کا نام 'مباشرت' اس میں دونوں جسموں (کھالوں) کے ملنے کی وجہ سے رکھا گیا ہے۔ ابن العربی(٥) نے کہا: اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ آیت کا سبب عمر رضی اللہ عنہ کا جماع ہے نہ کہ قیس کی بھوک؛ کیونکہ اگر سبب قیس کی بھوک ہوتی تو اللہ فرماتا: "تو اب کھاؤ"، اس سے ابتدا کرتا کیونکہ وہ اہم معاملہ تھا جس کے لیے آیت نازل ہوئی تھی۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ﴾ ابن عباس، مجاہد، الحکم بن عتیبہ(٦)، عکرمہ، الحسن، السدی، الربیع، اور الضحاک نے کہا: اس کا مطلب ہے اولاد طلب کرو(۷)، اس کی دلیل یہ ہے کہ یہ اللہ کے اس قول کے فوراً بعد ہے: ﴿فَالْتَنَ بَشِرُوهُنَّ﴾۔

اور ابن عباس نے کہا: اللہ نے ہمارے لیے جو لکھا ہے وہ قرآن ہے(۸)۔ الزجاج نے کہا: یعنی: قرآن کو طلب کرو(۹) اس کے ذریعے جو اس میں تمہارے لیے حلال کیا گیا اور جس کا تمہیں حکم دیا گیا۔

---

(۱) الکیا الطبری کی احکام القرآن ۷۲/۱ میں: گناہگار کے بارے میں۔ (۲) اس کی تخریج پہلے ۴۵۱/۲ میں گزر چکی ہے۔ (۳) احکام القرآن ۹۱/۱ میں۔ (٤) (م) میں: "اور اسی طرح"۔ (٥) احکام القرآن ۹۱/۱ میں۔ (٦) (د)، (ز) اور (م) میں: "عیینہ"، جو کہ غلطی ہے۔ (۷) المحرر الوجیز ۲۵۷/۱، اور طبری نے ۳/۲۴۴-۲۴۶ میں ان آثار کو روایت کیا ہے۔ (۸) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۹) قلمی نسخوں اور تفسیر ابی اللیث ۱۸۶/۱ میں اسی طرح ہے (جس سے مصنف نے زجاج کی بات نقل کی ہے)، اور زجاج کی معانی القرآن ۲۵۶/۱ میں، اور ان سے زاد المسیر ۱۹۲/۱ میں: "پیروی کرو"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 193

It was narrated from Ibn Abbas and Muadh bin Jabal that the meaning is: "And seek the Night of Decree (Laylat al-Qadr)." It was also said: the meaning is: "Seek permission and expansion (ease)," as said by Qatadah. Ibn Atiyyah said (1): This is a good saying.

It was also said: "Seek what Allah has ordained for you" regarding female slaves and wives.

Al-Hasan al-Basri and Muawiyah (2) bin Qurrah read it as: "And follow (wa-ttabi'u)" derived from following (ittiba'), and Ibn Abbas allowed it, but he preferred "seek (ibtaghu)" derived from seeking (ibtigha') (3).

The Sixth [Point]: His saying, Exalted is He: ﴿And eat and drink﴾. This is a response to the situation of Qays, while the first was a response to Umar, and he began with Umar's situation because it is more important, so it is prioritized (4).

The Seventh [Point]: His saying, Exalted is He: ﴿until the white thread becomes distinct to you from the black thread of dawn﴾. "Until" marks the limit of clarification, and clarification cannot occur for anyone such that eating is forbidden for him unless some time has passed since the break of dawn.

Opinions differed on the limit of clarification at which one must abstain (from food). The majority said: It is that dawn which spreads across the horizon to the right and left, and with this the narrations have come, and the cities have followed (5).

Muslim narrated from Samurah bin Jundub (may Allah be pleased with him) who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Let not Bilal's call to prayer (Adhan) deceive you regarding your Suhur, nor the vertical whiteness of the horizon like this, until it spreads (horizontally) like this." Hammad demonstrated this with his hands, saying: meaning horizontally (6).

In the Hadith of Ibn Mas'ud: "Indeed, dawn is not that which says like this" - and he gathered his fingers then...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/257-258 and the text before it is from there, and Al-Tabari cited the previous reports 3/246-247. (2) In the manuscript copies and (M): "al-Hasan bin Qurrah," which is an error. The correct version is from al-Muharrar al-Wajiz 1/258 and al-Bahr al-Muhit 2/50. Muawiyah bin Qurrah is: Abu Iyas al-Mazani al-Basri, recorded by the group, trustworthy, died in (113 AH), Tahdhib al-Tahdhib 4/112. (3)

Tafsir Abd al-Razzaq 1/71, Tafsir al-Tabari 3/247, al-Kashaf 1/338, and Tafsir al-Razi 5/119. Ibn Khalawayh attributed it to Ibn Abbas, and it was distorted in his printed edition to: "wa-ibtaghu" (as such). (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/91. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/258. (6) Sahih Muslim (1094): (43), and it is in Musnad Ahmad (20079). His saying: "yastatir" (spreads), meaning: it spreads, and the spreading dawn (al-fajr al-mustatir) is the one whose light has spread across the horizon, unlike the oblong/vertical dawn (al-mustatil). Al-Nihayah (tayr). The aforementioned Hammad is Ibn Zayd, one of the narrators.

सूरह अल-बकरा: आयत 187 193

इब्न अब्बास और मुआद बिन जबल से रिवायत है कि इसके अर्थ हैं: "और लैलातुल क़द्र (शब-ए-क़द्र) की तलाश करो।" यह भी कहा गया है: अर्थ है: "अनुमति और सुगमता की तलाश करो," जैसा कि कतादा ने कहा है। इब्न अतिय्या ने कहा (1): यह एक अच्छी बात है।

यह भी कहा गया है: "तलाश करो जो अल्लाह ने तुम्हारे लिए लिखा है" यानी दासियों और पत्नियों के संबंध में।

अल-हसन अल-बसरी और मुआविया (2) बिन कुर्रा ने इसे पढ़ा है: "और अनुसरण करो (व-त्तबिउ)" यानी इत्तिबा से, और इब्न अब्बास ने इसकी अनुमति दी, लेकिन उन्होंने "तलाश करो (इब्तग़ू)" यानी इब्तिगा से पढ़ने को प्राथमिकता दी (3)।

छठा [बिंदु]: अल्लाह तआला का कथन: ﴿और खाओ और पियो﴾। यह क़ैस के मामले का जवाब है, जबकि पहला उमर का जवाब था, और उन्होंने उमर के मामले से शुरुआत की क्योंकि यह महत्वपूर्ण है, इसलिए इसे प्राथमिकता दी गई है (4)।

सातवां [बिंदु]: अल्लाह तआला का कथन: ﴿यहाँ तक कि फज्र का सफ़ेद धागा काले धागे से तुम्हारे लिए स्पष्ट हो जाए﴾। "यहाँ तक कि" स्पष्टीकरण की सीमा है, और स्पष्टीकरण किसी के लिए तब तक नहीं हो सकता कि उस पर खाना हराम हो जाए जब तक कि फज्र के उदय का कुछ समय न बीत गया हो।

स्पष्टीकरण की उस सीमा के बारे में मतभेद है जहाँ रुकना (खाना बंद करना) अनिवार्य है। बहुमत ने कहा: वह फज्र है जो क्षितिज पर दाएं और बाएं फैलता है, और इसी के साथ समाचार (हदीसें) आए हैं, और इसी पर शहरों का अमल रहा है (5)।

मुस्लिम ने समुरा बिन जुंदुब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बिलाल की अज़ान तुम्हें अपनी सहरी के बारे में धोखे में न डाले, और न ही क्षितिज की इस तरह की लंबी सफेदी, जब तक कि वह इस तरह न फैल जाए।" हम्माद ने अपने हाथों से इशारा करते हुए इसे समझाया: यानी क्षैतिज रूप से (6)।

इब्न मसूद की हदीस में है: "बेशक फज्र वह नहीं है जो इस तरह कहता है" - और उन्होंने अपनी उंगलियों को इकट्ठा किया फिर...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/257-258 और उससे पहले की बात वहीं से है, और पिछली रिवायतें अल-तबरी 3/246-247 ने उद्धृत की हैं। (2) हस्तलिखित प्रतियों और (M) में: "अल-हसन बिन कुर्रा" है, जो कि त्रुटि है। सही पाठ अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/258 और अल-बह्र अल-मुहीत 2/50 से है। मुआविया बिन कुर्रा हैं: अबू इयास अल-मज़नी अल-बसरी, जमाअत ने उनसे रिवायत की है, वे विश्वसनीय हैं, उनकी मृत्यु (113 हिजरी) में हुई, तहज़ीब अल-तहज़ीब 4/112। (3) तफ़सीर अब्द अल-रज्जाक 1/71, तफ़सीर अल-तबरी 3/247, अल-कशाफ 1/338, और तफ़सीर अल-राजी 5/119। इब्न खालवैह ने इसे इब्न अब्बास से जोड़ा है, और उनके मुद्रित संस्करण में यह बदल कर "व-इब्तगू" (यथावत) हो गया है। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 1/91। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/258। (6) सहीह मुस्लिम (1094): (43), और यह मुसनद अहमद (20079) में है। उनका कथन: "यस्ततीर", अर्थात: फैल जाए, और फज्र-ए-मुस्ततीर वह है जिसका प्रकाश क्षितिज पर फैल गया हो और वह क्षैतिज हो, मुस्ततील (ऊर्ध्वाधर) के विपरीत। अन-निहाया (तैर)। उल्लिखित हम्माद: इब्न ज़ैद हैं जो सनद के रावियों में से एक हैं।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۷ ۱۹۳

ابن عباس اور معاذ بن جبل سے روایت ہے کہ اس کے معنی ہیں: "اور شبِ قدر کو تلاش کرو۔" یہ بھی کہا گیا ہے: معنی یہ ہیں: "اجازت اور وسعت (رخصت) تلاش کرو،" یہ قول قتادہ کا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا (۱): یہ ایک اچھا قول ہے۔

یہ بھی کہا گیا ہے: "تلاش کرو جو اللہ نے تمہارے لیے لکھ دیا ہے" یعنی لونڈیوں اور بیویوں میں سے۔

الحسن البصری اور معاویہ (۲) بن قرہ نے اسے: "واتَّبِعُوا" (اور پیروی کرو) پڑھا ہے جو اتباع سے ہے، اور ابن عباس نے اس کی اجازت دی، مگر انہوں نے "ابتغوا" کو ترجیح دی جو ابتغاء (تلاش کرنے) سے ہے (۳)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور کھاؤ اور پیو﴾۔ یہ قیس کے واقعے کا جواب ہے، جبکہ پہلا عمر کا جواب تھا، اور انہوں نے عمر کے واقعے سے ابتدا کی کیونکہ وہ اہم ہے، لہٰذا وہی مقدم ہے (۴)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿یہاں تک کہ فجر کا سفید دھاگہ سیاہ دھاگے سے تمہارے لیے واضح ہو جائے﴾۔ لفظ "حتی" تبیین (واضح ہونے) کی انتہا ہے، اور کسی کے لیے واضح ہونا اس طرح درست نہیں ہو سکتا کہ اس پر کھانا حرام ہو جائے مگر یہ کہ فجر کے طلوع ہوئے کچھ وقت گزر چکا ہو۔

اس حد کے بارے میں اختلاف ہے جس کے واضح ہونے پر رکنا (امساک) واجب ہے۔ جمہور نے کہا: وہ فجر ہے جو افق پر دائیں اور بائیں پھیل جاتی ہے، اور اسی کے ساتھ احادیث آئی ہیں، اور اسی پر شہروں کا عمل رہا ہے (۵)۔

مسلم نے سمرہ بن جندب رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تمہیں تمہاری سحری کے وقت بلال کی اذان دھوکے میں نہ ڈالے، اور نہ ہی افق کی وہ لمبی سفیدی اس طرح، یہاں تک کہ وہ اس طرح پھیل جائے۔" حماد نے اپنے ہاتھوں سے اشارہ کرتے ہوئے بتایا: یعنی چوڑائی میں (افقی طور پر) (۶)۔

اور ابن مسعود کی حدیث میں ہے: "بے شک فجر وہ نہیں ہے جو اس طرح کہتی ہے" - اور انہوں نے اپنی انگلیاں جمع کیں پھر...

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۷-۲۵۸ اور اس سے پہلے کی عبارت وہیں سے ہے، اور پچھلی روایات طبری نے ۳/ ۲۴۶-۲۴۷ میں نقل کی ہیں۔ (۲) قلمی نسخوں اور (م) میں ہے: "الحسن بن قرہ"، جو کہ غلط ہے، صحیح متن المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۸ اور البحر المحیط ۲/ ۵۰ سے ہے۔ معاویہ بن قرہ: ابو ایاس المزنی البصری ہیں، جن کی روایت جماعت نے لی ہے، وہ ثقہ ہیں، ان کی وفات سن ۱۱۳ ہجری میں ہوئی، تہذیب التہذیب ۴/ ۱۱۲۔ (۳) تفسیر عبد الرزاق ۱/ ۷۱، اور تفسیر طبری ۳/ ۲۴۷، اور الکشاف ۱/ ۳۳۸، اور تفسیر رازی ۵/ ۱۱۹۔ ابن خالویہ نے اسے ابن عباس کی طرف منسوب کیا، اور ان کے مطبوعہ نسخے میں یہ تحریف ہو کر "وابتغوا" (اسی طرح) ہو گیا ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۹۱۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۸۔ (۶) صحیح مسلم (۱۰۹۴): (۴۳)، اور یہ مسند احمد (۲۰۰۷۹) میں ہے۔ ان کا قول: "یستطیر"، یعنی: پھیل جائے، اور فجرِ مستطیر وہ ہے جس کی روشنی افق پر پھیل جائے، برخلاف فجرِ مستطیل کے۔ النہایۃ (طیر)۔ اور مذکورہ حماد: ابن زید ہیں جو سند کے راویوں میں سے ایک ہیں۔

194 Surat al-Baqarah: Verse 187

...inclined it towards the earth - but the one who says like this" and he placed one index finger on the other and extended his hands(1). Al-Daraqutni narrated from Abd al-Rahman bin A'ish(2) that it reached him that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There are two dawns: as for that which is like the tail of a wolf(3), it does not permit anything nor does it prohibit it. As for the one that spreads(4) across the horizon, it is then that prayer becomes permissible and food becomes prohibited." This is a Mursal (disconnected) narration (5). A group said: That is after the dawn has risen and become clear in the streets and houses. This was narrated from Uthman(6), Hudhayfa, Ibn Abbas, Talq bin Ali, Ata bin Abi Rabah, Al-A'mash Sulayman, and others, that the cessation (of eating) is mandatory when the dawn becomes clear in the streets and on the tops of mountains. Masruq said: They did not consider your dawn to be the [true] dawn; they only considered the dawn that fills the houses (8). Al-Nasa'i(9) narrated from Asim, from Zirr, it was said(10) to Hudhayfa: At what time did you have Suhoor with the Messenger of Allah (peace be upon him)? He said: It was day, except that the sun had not risen.

(1) Extracted by Ahmad (3654), Al-Bukhari (621), and Muslim (1093), and the wording is his. (2) In the manuscripts: 'Abis, and in (m): 'Abbas, and both are errors. The correct name is what we have established; see the commentary on the Hadith. (3) In (m): As if it were a wolf's tail. Al-Sarhan means the wolf, and it is also said: the lion. Here it refers to the false dawn. Taj al-Arus (s-r-h). (4) In (kh): Al-mustatir (widely spread). (5) There is an error in attributing the text of the mentioned Hadith to Ibn A'ish. The text mentioned by the author for Ibn A'ish (who is a Sahabi) actually belongs to the Hadith following it in Sunan al-Daraqutni 2/165: From Muhammad bin Abd al-Rahman bin Thuban (who is a Tabi'i) that it reached him that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There are two dawns..." So the author, may Allah have mercy on him, erred and attributed the Hadith to someone other than its narrator. See Tafsir al-Tabari 3/514, Sunan al-Bayhaqi 4/215, Aridat al-Ahwadhi 3/225-226, Al-Istidhkar 1/217-218, and Ithaf al-Mahara 10/618 and 16/641. (6) In (m): Umar. What is established is from the manuscripts, and it matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/257 (from which the author quoted). (7) In (d), (z), and (m): by clarifying (tabyeen). (8) Mentioned by Ibn Qudamah in Al-Mughni 4/325, Al-Nawawi in Al-Majmu' 6/342, and extracted by Ibn Abi Shaybah 3/27, and Al-Tabari 3/252 from Muslim bin Subayh. (9) In his Sunan 4/142, and it is in Musnad Ahmad (23400). (10) In (m): From Zirr, he said: We said.

१९४ सूरह अल-बक़रह: आयत १८७

...इसे जमीन की ओर झुकाया - लेकिन जो इस तरह कहता है" और उसने एक तर्जनी को दूसरी पर रखा और अपने हाथ फैलाए(१)। अल-दाराकुतनी ने अब्द अल-रहमान बिन आइश(२) से रिवायत की है कि उन्हें खबर मिली कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "दो फज्र (भोर) हैं: जहाँ तक उसका सवाल है जो भेड़िये की पूँछ के समान है(३), तो वह न तो किसी चीज़ की अनुमति देता है और न ही उसे प्रतिबंधित करता है। और जहाँ तक उस फैलाव(४) का सवाल है जो क्षितिज पर फैल जाता है, तो उसमें नमाज जायज़ हो जाती है और भोजन हराम हो जाता है।" यह एक मुर्सल (कटी हुई) हदीस है (५)। एक समूह ने कहा: वह फज्र निकलने और गलियों और घरों में स्पष्ट होने के बाद है। यह उस्मान(६), हुज़ैफा, इब्न अब्बास, तलक़ बिन अली, अता बिन अबी रबाह, अल-आमश सुलेमान और अन्य से वर्णित है, कि एहतियात (खाना बंद करना) तब अनिवार्य है जब गलियों में और पहाड़ों की चोटियों पर फज्र स्पष्ट हो जाए। मसरूक ने कहा: वे आपकी फज्र को फज्र नहीं मानते थे; वे केवल उसी फज्र को मानते थे जो घरों को भर देती है (८)। अन-नसाई(९) ने आसिम से, उन्होंने ज़िर से रिवायत की, हुज़ैफा(१०) से पूछा गया: आपने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ किस समय सहरी की थी? उन्होंने कहा: वह दिन ही था, सिवाय इसके कि सूरज नहीं निकला था।

(१) इसे अहमद (३६५४), बुखारी (६२१), और मुस्लिम (१०९३) ने निकाला है और शब्द उनके हैं। (२) हस्तलिपियों में: आबिस, और (म) में: अब्बास, और दोनों गलत हैं, और सही नाम वह है जो हमने स्थापित किया है, हदीस पर टिप्पणी देखें। (३) (म) में: जैसे कि भेड़िये की पूँछ हो। अल-सरहान का अर्थ भेड़िया है, और कहा जाता है: शेर। यहाँ इसका अर्थ झूठी भोर (फज्र काज़िब) है। ताज अल-अरूस (स-र-ह)। (४) (ख) में: अल-मुस्ततीर (व्यापक रूप से फैला हुआ)। (५) उक्त हदीस के मतन (मूल पाठ) को इब्न आइश की ओर मंसूब करने में वहम (भ्रम) है, क्योंकि लेखक ने इब्न आइश (जो एक सहाबी हैं) के लिए जो मतन उल्लेख किया है, वह वास्तव में सुनन अल-दाराकुतनी २/१६५ में इसके बाद वाली हदीस का है: मुहम्मद बिन अब्द अल-रहमान बिन थौबान (जो एक ताबिई हैं) से कि उन्हें खबर मिली कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "दो फज्र हैं..." तो लेखक, रहिमहुल्लाह, को भ्रम हुआ और उन्होंने हदीस को उसके वास्तविक रावी के अलावा किसी और की ओर मंसूब कर दिया। देखें तफ़सीर अल-तबरी ३/५१४, सुनन अल-बैहकी ४/२१५, आरिज़त अल-अहवज़ी ३/२२५-२२६, अल-इस्तिज़कार १/२१७-२१८, और इतहाफ अल-महरा १०/६१८ और १६/६४१। (६) (म) में: उमर। हस्तलिपियों से जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२५७ में मौजूद चीज़ों के

अनुकूल है (और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है)। (७) (द), (ज़) और (म) में: स्पष्ट करने के साथ (तबीन)। (८) इब्न कुदामा ने अल-मुग़नी ४/३२५ में, अल-नववी ने अल-मजमूअ ६/३४२ में इसका उल्लेख किया है, और इसे इब्न अबी शैबा ३/२७, और अल-तबरी ३/२५२ ने मुस्लिम बिन सुबैह के माध्यम से निकाला है। (९) उनकी सुनन ४/१४२ में, और यह मसनद अहमद (२३४००) में है। (१०) (म) में: ज़िर से, उन्होंने कहा: हमने कहा।

۱۹۴ سورہ البقرہ : آیت ۱۸۷

...اسے زمین کی طرف جھکایا - لیکن جو اس طرح کہتا ہے" اور اس نے ایک انگشتِ شہادت کو دوسری پر رکھا اور اپنے ہاتھ پھیلائے(۱)۔ اور دارقطنی نے عبد الرحمٰن بن عائش(۲) سے روایت کی ہے کہ انہیں یہ خبر پہنچی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "فجر دو طرح کی ہوتی ہے: رہی وہ جو بھیڑیے کی دم کی طرح ہو(۳)، تو وہ نہ کسی چیز کو حلال کرتی ہے اور نہ اسے حرام کرتی ہے۔ اور رہا وہ پھیلاؤ(۴) جو افق کے چوڑائی میں ظاہر ہو، تو اس میں نماز حلال (جائز) ہو جاتی ہے اور کھانا حرام ہو جاتا ہے۔" یہ مرسل روایت ہے (۵)۔ ایک گروہ نے کہا: یہ فجر طلوع ہونے اور گلیوں اور گھروں میں اس کے واضح ہونے کے بعد ہے۔ یہ حضرت عثمان(۶)، حذیفہ، ابن عباس، طلق بن علی، عطا بن ابی رباح، اعمش سلیمان اور دیگر سے مروی ہے کہ امساک (کھانے سے رکنا) گلیوں اور پہاڑوں کی چوٹیوں پر فجر کے واضح ہونے سے واجب ہوتا ہے۔ مسروق نے کہا: وہ تمہاری اس فجر کو فجر شمار نہیں کرتے تھے، وہ تو صرف اس فجر کو شمار کرتے تھے جو گھروں کو بھر دیتی تھی (۸)۔ اور نسائی(۹) نے عاصم سے، انہوں نے زر سے روایت کی، حذیفہ(۱۰) سے پوچھا گیا: آپ نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ کس وقت سحری کی تھی؟ انہوں نے کہا: وہ دن ہی تھا مگر یہ کہ سورج طلوع نہیں ہوا تھا۔

(۱) اسے احمد (۳۶۵۴)، بخاری (۶۲۱) اور مسلم (۱۰۹۳) نے روایت کیا ہے اور الفاظ مسلم کے ہیں۔ (۲) قلمی نسخوں میں 'عابس' ہے اور (م) میں 'عباس' ہے، اور دونوں غلط ہیں، درست نام وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے، ہدیث پر حاشیہ دیکھیں۔ (۳) (م) میں ہے: گویا وہ بھیڑیے کی دم ہو۔ 'سرحان' کے معنی بھیڑیے کے ہیں، اور کہا جاتا ہے: شیر۔ یہاں اس سے مراد فجرِ کاذب ہے۔ تاج العروس (سرح)۔ (۴) (خ) میں ہے: 'المستطیر' (پھیلنے والی)۔ (۵) مذکورہ حدیث کے متن کو ابن

عائش کی طرف منسوب کرنے میں وہم ہوا ہے، پس مصنف نے ابن عائش (جو صحابی ہیں) کے لیے جو متن ذکر کیا ہے، وہ دراصل سنن دارقطنی ۱۶۵/۲ میں اس کے بعد والی حدیث کا ہے: محمد بن عبد الرحمٰن بن ثوبان (جو تابعی ہیں) سے کہ انہیں پہنچا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "فجر دو طرح کی ہے..." تو مصنف رحمہ اللہ سے چوک ہوئی اور انہوں نے حدیث کو اس کے راوی کے علاوہ کسی اور کی طرف منسوب کر دیا۔ دیکھئے تفسیر طبری ۵۱۴/۳، سنن بیہقی ۲۱۵/۴، عارضۃ الاحوذی ۲۲۵/۳-۲۲۶، الاستذکار ۲۱۷/۱-۲۱۸، اور اتحاف المہرہ ۶۱۸/۱۰ و ۶۴۱/۱۶۔

(۶) (م) میں 'عمر' ہے، جبکہ قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ 'المحرر الوجیز' ۱/ ۲۵۷ کے مطابق ہے (وہیں سے مصنف نے نقل کیا ہے)۔ (۷) (د)، (ز) اور (م) میں: 'بتبیین' (واضح ہونے سے)۔ (۸) اسے ابن قدامہ نے المغنی ۳۲۵/۴ میں، نووی نے المجموع ۳۴۲/۶ میں ذکر کیا ہے، اور ابن ابی شیبہ ۲۷/۳ اور طبری ۲۵۲/۳ نے مسلم بن صبیح سے روایت کیا ہے۔ (۹) اپنی سنن ۱۴۲/۴ میں، اور یہ مسند احمد (۲۳۴۰۰) (۱۰) ।है में (م) میں ہے: زر سے، انہوں نے کہا: ہم نے کہا۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187

195

Al-Daraqutni narrated from Talq bin Ali that the Prophet of Allah (peace be upon him) said: "Eat and drink, and do not let the rising vertical [light] deceive you; eat and drink until the red [horizontal light] appears to you (1)." Al-Daraqutni said: [Qais bin Talq] is not strong [in narration], and Abu Dawud said: This is among what the people of Yamamah uniquely narrated (2).

Al-Tabari (3) said: What led them to this is that fasting is only during the day, and for them, the day starts from sunrise and ends at sunset, and the disagreement on this among linguists has already been mentioned (4).

The interpretation of the Messenger of Allah (peace be upon him) of that by his saying: "It is only the darkness of the night and the whiteness of the day" (5) is the deciding factor in that, and his saying {A few days}.

Al-Daraqutni narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) from the Prophet (peace be upon him) that he said: "Whoever does not intend to fast before the break of dawn, there is no fasting for him." Abdullah bin Abbad narrated it uniquely from Al-Mufaddal bin Fadalah with this chain of narration, and they are all trustworthy (6).

It was narrated from Hafsa that the Prophet (peace be upon him) said: "Whoever does not resolve to fast before dawn, there is no fasting for him" (7). Abdullah bin Abi Bakr raised it [attributed to the Prophet], and he is one of the high-ranking trustworthy ones, and it was narrated from Hafsa as her own saying [mawquf] (8). In these two Hadiths, there is evidence for what the majority said about dawn.

---

(1) In (m): appears. (2) Sunan al-Daraqutni 2/166, and what is in brackets is from it. The Hadith is from the narration of Qais bin Talq, from his father Talq, and it is in Sunan Abi Dawud (2348), and Musnad Ahmad (16291). Al-Khattabi said in Ma'alim al-Sunan 2/105: The "as-Sati'" (rising) is the high one, and its rising is its ascent upwards before it spreads out horizontally. The meaning of "al-Ahmar" (the red) here is that the horizontal white light contains the beginnings of redness, because when the whiteness fully rises, the beginnings of redness appear. (3) In his Tafsir 3/531, and the author quoted it from him via al-Muharrir al-Wajiz 1/258. (4) 2/492-493. (5) Previously mentioned from the Hadith of Adi bin Hatim 2/493. (6) Sunan al-Daraqutni 2/171-172, and Abdullah bin Abbad; Al-Hafiz Ibn Hajar said in al-Talkhis al-Habir 2/189: Unknown,

and Ibn Hibban mentioned him in the Weak Narrators. (7) Sunan al-Daraqutni 2/172, and it is in Musnad Ahmad (26457), and see the disagreement on its elevation and suspension there. (8) In (d) and (m): elevated (marfu'). And it is an error.

सूरह अल-बकराह: आयत 187

195

अल-दाराकुतनी ने तलक बिन अली से रिवायत की है कि अल्लाह के नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "खाओ और पियो, और ऊपर उठने वाली सीधी रोशनी तुम्हें धोखे में न डाले; खाओ और पियो जब तक कि क्षैतिज लालिमा तुम्हारे सामने न आ जाए (1)"। अल-दाराकुतनी ने कहा: [कैस बिन तलक] रिवायत में मजबूत नहीं हैं, और अबू दाऊद ने कहा: यह उन रिवायतों में से है जिसे केवल यमामा के लोगों ने बयान किया है (2)।

अल-तबरी (3) ने कहा: उन्हें इस बात की ओर ले जाने वाली चीज़ यह है कि रोज़ा केवल दिन में होता है, और उनके पास दिन सूरज उगने से शुरू होता है और उसके डूबने पर खत्म होता है, और भाषाविदों के बीच इस पर मतभेद पहले ही बताया जा चुका है (4)।

रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की इसकी व्याख्या उनके इस कथन से: "यह केवल रात की स्याही और दिन की सफेदी है" (5) इस मामले में निर्णायक है, और उनका कथन {गिनती के चंद दिन}।

अल-दाराकुतनी ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है, उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कि आपने फरमाया: "जिसने फज्र होने से पहले रोज़े की नीयत नहीं की, उसका कोई रोज़ा नहीं"। इसे अब्दुल्लाह बिन अब्बाद ने मुफद्दल बिन फज़ालह से इसी सनद के साथ अकेले रिवायत किया है, और वे सभी विश्वसनीय हैं (6)।

हफसा से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जिसने फज्र से पहले रोज़े का पक्का इरादा नहीं किया, उसका कोई रोज़ा नहीं" (7)। अब्दुल्लाह बिन अबी बक्र ने इसे मरफू (नबी की ओर) पेश किया, और वे बुलंद मर्तबे वाले विश्वसनीय लोगों में से हैं, और इसे हफसा से मौक़ूफ़ (उनके अपने कथन के रूप में) भी रिवायत किया गया है (8)। इन दो हदीसों में उस बात का सबूत है जो फज्र के बारे में बहुमत (जमहूर) ने कहा है।

---

(1) (म) में: प्रकट होता है। (2) सुनन अल-दाराकुतनी 2/166, और जो कोष्ठक में है वह उसी से है। हदीस कैस बिन तलक की रिवायत से है, अपने पिता तलक से, और यह सुनन अबी दाऊद (2348) और मुसनद अहमद (16291) में है। अल-खत्ताबी ने मआलिम अल-सुनन 2/105 में कहा: 'साति'

(उठने वाला) वह है जो ऊपर उठता है, और उसका ऊपर उठना क्षैतिज होने से पहले ऊपर की ओर चढ़ना है। यहाँ 'लाल' (अहंकार) का अर्थ यह है कि क्षैतिज सफेदी के भीतर लाली की शुरुआत छिपी होती है, क्योंकि जब सफेदी पूरी तरह से निकल आती है तो लाली के शुरुआती लक्षण दिखाई देते हैं। (3) अपनी तफ़सीर 3/531 में, और लेखक ने इसे उनसे अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 1/258 के माध्यम से उद्धृत किया है। (4) 2/ 492 - 493। (5) अदी बिन हातिम की हदीस 2/493 से पहले गुजर चुका है। (6) सुनन अल-दाराकुतनी 2/171-172, और अब्दुल्लाह बिन अब्बाद; अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तलखीस अल-हबीर 2/189 में कहा: अज्ञात (मजहूल), और इब्न हिब्बान ने उन्हें 'अद-दुआफ़ा' (कमजोर रावी) में उल्लेख किया है। (7) सुनन अल-दाराकुतनी 2/172, और यह मुसनद अहमद (26457) में है, और वहां इसके मरफू और मौकूफ होने के मतभेद को देखें। (8) (द) और (म) में: मरफू। और यह गलत है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۷

۱۹۵

اور دارقطنی نے طلق بن علی سے روایت کیا ہے کہ اللہ کے نبی ﷺ نے فرمایا: «کھاؤ اور پیو، اور تمہیں اوپر کی طرف اٹھنے والی سیدھی روشنی دھوکے میں نہ ڈالے، اور کھاؤ پیو یہاں تک کہ تمہارے سامنے چوڑان میں سرخی (۱) نمودار ہو جائے»۔ دارقطنی نے کہا: [قیس بن طلق] قوی نہیں ہیں، اور ابوداؤد نے کہا: یہ ان روایات میں سے ہے جس میں اہل یمامہ منفرد ہیں (۲)۔

طبری نے کہا (۳): جس چیز نے انہیں اس طرف مائل کیا وہ یہ ہے کہ روزہ صرف دن میں ہوتا ہے، اور ان کے نزدیک دن سورج طلوع ہونے سے شروع ہوتا ہے اور اس کا اختتام غروب آفتاب پر ہوتا ہے، اور ماہرین لغت کے درمیان اس بارے میں اختلاف گزر چکا ہے (٤)۔

اور رسول اللہ ﷺ کی اس کی تفسیر اپنے اس قول سے کہ: «یہ تو محض رات کی سیاہی اور دن کی سفیدی ہے» (٥) اس میں فیصلہ کن ہے، اور اللہ کا قول ﴿أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ﴾ [گنتی کے چند دن]۔

اور دارقطنی نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے، انہوں نے نبی ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: «جس نے طلوع فجر سے پہلے روزے کی نیت نہیں کی، اس کا کوئی روزہ نہیں»۔ اس روایت کے ساتھ عبداللہ بن عباد، مفضل بن فضالہ سے منفرد ہیں، اور وہ سب ثقہ ہیں (٦)۔

اور حضرت حفصہ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «جس نے فجر سے پہلے روزے کا پختہ ارادہ نہیں کیا، اس کا کوئی روزہ نہیں» (۷)۔ اسے عبداللہ بن ابی بکر نے مرفوعاً بیان کیا ہے، اور وہ بلند مرتبہ ثقہ لوگوں میں سے ہیں، اور حضرت حفصہ سے اسے ان کے اپنے قول کے طور پر

موقوفاً (٨) بھی روایت کیا گیا ہے، پس ان دو حدیثوں میں اس بات کی دلیل ہے جو جمہور نے فجر کے بارے میں کہی ہے۔

---

(١) (م) میں ہے: ظاہر ہو۔ (٢) سنن دارقطنی ١٦٦/٢، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور حدیث قیس بن طلق کی اپنے والد طلق سے روایت ہے، اور یہ سنن ابوداؤد (٢٣٤٨) اور مسند احمد (١٦٢٩١) میں ہے۔ خطابی نے معالم السنن ١٠٥/٢ میں کہا: الساطع: بلند ہونے والا، اور اس کا سطوع چوڑان میں پھیلنے سے پہلے اوپر کی طرف بلند ہونا ہے۔ اور یہاں 'سرخی' کا مطلب یہ ہے کہ چوڑان میں پھیلی ہوئی سفیدی کے اندر سرخی کے آثار چھپے ہوں، اور وہ اس لیے کہ جب سفیدی کا طلوع مکمل ہو جاتا ہے تو سرخی کے ابتدائی آثار ظاہر ہوتے ہیں۔ (٣) اپنی تفسیر ٥٣١/٣ میں، اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز ٢٥٨/١ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (٤) ٢/ ٤٩٢ - ٤٩٣۔ (٥) عدی بن حاتم کی حدیث ٢/ ٤٩٣ سے پہلے گزر چکا ہے۔ (٦) سنن دارقطنی ٢/ ١٧١-١٧٢، اور عبداللہ بن عباد کے بارے میں حافظ ابن حجر نے التلخیص الحبیر ٢/ ١٨٩ میں کہا: مجہول ہے، اور ابن حبان نے اسے 'الضعفاء' میں ذکر کیا ہے۔ (٧) سنن دارقطنی ٢/ ١٧٢، اور یہ مسند احمد (٢٦٤٥٧) میں ہے، اور وہاں اس کے مرفوع اور موقوف ہونے کے بارے میں اختلاف دیکھیں۔ (٨) (د) اور (م) میں: مرفوعاً۔ اور یہ غلط ہے۔

196 Surah Al-Baqarah: Verse 187

And fasting was prohibited without an intention before dawn, contrary to the opinion of Abu Hanifa (1), which is: Eighthly: This is because fasting is among the acts of worship, so it is not valid except with an intention, and the Lawgiver has set its time before dawn. So how can it be said that eating and drinking after dawn is permissible?! Al-Bukhari and Muslim (2) narrated from Sahl bin Sa'd who said: The verse was revealed: "And eat and drink until the white thread becomes distinct to you from the black thread," and the phrase "of dawn" was not revealed yet. Some men, when they intended to fast, would tie a white thread and a black thread to their legs and continue eating and drinking until they could distinguish between them. Then Allah revealed afterwards: "of dawn," so they knew that He meant the whiteness of the day. And from Adi bin Hatim, he said: I said: O Messenger of Allah, what is the white thread from the black thread (3)? Are they two literal threads? He said: "Indeed, your nape must be very broad if you can see the two threads!" Then he said: "No, rather it is the darkness of the night and the whiteness of the day." Reported by Al-Bukhari (4). Dawn was called a "thread" because the whiteness that appears is seen stretching like a thread. The poet said: The white thread is the light of morning breaking forth, and the black thread is the side of the night hidden (5). "Thread" in their speech is an expression of color. And Al-Fajr (Dawn): is a verbal noun from "fajartu al-ma'a" (I made the water gush out), meaning it flowed and emanated. Its origin is "ash-shaqq" (cleaving/bursting). Therefore, the first signs of sunlight rising from its place of origin are called "Fajr" (6) because of the emanation of its light. It is the first apparent whiteness of the day spreading across the horizon; the Arabs call it the "thread"...

---

(1) See Al-Istidhkar 10/34, Al-Muntaqa 2/41, and Al-Majmu' 6/336. (2) Sahih Al-Bukhari (1917), and Sahih Muslim (1091). (3) In (m): from the black thread. (4) Number (4510), and previously detailed in 2/493. (5) The verse is by Umayyah ibn Abi al-Salt as in Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 1/77, Diwan al-Adab by al-Farabi 3/304, Al-Lisan, Taj al-Arus (khayt), and the Collected Diwan of Umayyah p. 119. The narration of Idah al-Waqf and the Diwan is: 'makmum', the narration of Diwan al-Adab is: 'matmum', and the narration of Al-Lisan and Taj al-Arus is: 'markum'. It is in Al-Nukat wal-'Uyun 1/246 without attribution. (6) In the manuscripts and (m): 'fajran'. What is established is from Al-Nukat wal-'Uyun 1/246 (from which the author quoted).

196 सूरह अल-बक़रह: आयत 187

और फज्र से पहले नीयत के बिना रोज़ा रखने से मना किया गया है, जो अबू हनीफा (1) के मत के विपरीत है, और वह यह है: आठवीं बात: यह इसलिए है क्योंकि रोज़ा इबादतों में से एक है, इसलिए यह बिना नीयत के सही नहीं है, और शरीयत देने वाले (अल्लाह) ने इसका समय फज्र से पहले निर्धारित किया है, तो फिर यह कैसे कहा जा सकता है कि फज्र के बाद खाना-पीना जायज़ है?! अल-बुखारी और मुस्लिम (2) ने सहल बिन साद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: यह आयत उतरी: "और खाओ और पियो यहाँ तक कि सफेद धागा काले धागे से अलग होकर तुम पर स्पष्ट हो जाए," और "फज्र (भोर) का" शब्द तब तक नहीं उतरा था। जब कुछ लोग रोज़ा रखने का इरादा करते थे, तो वे अपने पैरों में एक सफेद धागा और एक काला धागा बाँध लेते थे और तब तक खाते-पीते रहते थे जब तक कि वे उन्हें देख न सकें। फिर अल्लाह ने बाद में उतारा: "फज्र का," तब उन्हें समझ आया कि इसका अर्थ दिन की सफेदी है। और अदी बिन हातिम से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, काले धागे से सफेद धागा क्या है (3)? क्या वे दो धागे हैं? उन्होंने कहा: "यदि तुम उन दो धागों को देख सकते हो, तो तुम्हारी गर्दन का पिछला हिस्सा बहुत चौड़ा होगा!" फिर उन्होंने कहा: "नहीं, बल्कि यह रात का अंधेरा और दिन की सफेदी है।" इसे अल-बुखारी (4) ने रिपोर्ट किया है। फज्र को "धागा" कहा गया है क्योंकि जो सफेदी दिखाई देती है वह धागे की तरह फैली हुई दिखती है। कवि ने कहा है: सफेद धागा सुबह की फूटती रोशनी है, और काला धागा रात का छिपा हुआ हिस्सा है (5)। उनकी भाषा में "धागा" रंग का एक भाव है। और अल-फज्र (भोर): 'फजरतुल-मा' (मैंने पानी बहाया) से एक स्रोत है: जब वह बहने और फूटने लगे। इसका मूल 'अश-शक़' (फाड़ना/चीरना) है। इसलिए सूर्य के प्रकाश की पहली किरणों को 'फज्र' (6) कहा जाता है क्योंकि इसकी रोशनी फूटती है। यह दिन की पहली स्पष्ट सफेदी है जो क्षितिज पर फैलती है; अरब इसे "धागा" कहते हैं...

---

(1) देखिए अल-इस्तिज़कार 10/34, अल-मुंतक़ा 2/41, और अल-मज्मूअ 6/336। (2) सहीह अल-बुखारी (1917), और सहीह मुस्लिम (1091)। (3) (m) में: काले धागे से। (4) नंबर (4510), और पहले विस्तार से 2/493 में। (5) यह शेर उमय्या बिन अबी अल-साल्त का है जैसा कि ईज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 1/77, दीवान अल-अदब अल-फ़ाराबी 3/304, अल-लिसान, ताज अल-अरूस (खैत), और उमय्या का दीवान अल-मज्मूअ पृष्ठ 119 में है। ईज़ाह अल-वक़्फ़ और दीवान की रिवायत 'मकमूम' है, दीवान अल-अदब की रिवायत 'मतमूम' है, और अल-लिसान और ताज अल-

अरूस की रिवायत 'मरकूम' है। यह अल-नुक़्त वल-उयून 1/246 में बिना किसी श्रेय के है। (6) पांडुलिपियों और (m) में: 'फजरन'। जो स्थापित है वह अल-नुक़्त वल-उयून 1/246 से है (जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है)।

196 سورة البقرہ: آیت 187

اور فجر سے پہلے نیت کے بغیر روزہ رکھنے سے منع کیا گیا ہے، جو امام ابو حنیفہ (1) کے قول کے خلاف ہے، اور وہ یہ ہے: آٹھویں بات: یہ اس لیے ہے کہ روزہ عبادات میں سے ایک ہے، اس لیے نیت کے بغیر درست نہیں، اور شارع نے اس کا وقت فجر سے پہلے مقرر کیا ہے، تو یہ کیسے کہا جا سکتا ہے کہ فجر کے بعد کھانا پینا جائز ہے؟! بخاری اور مسلم (2) نے سہل بن سعد سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: یہ آیت نازل ہوئی: "اور کھاؤ اور پیو یہاں تک کہ سفید دھاگہ سیاہ دھاگے سے تم پر ظاہر ہو جائے،" اور "فجر کا" (من الفجر) نازل نہیں ہوا تھا۔ کچھ لوگ جب روزہ رکھنے کا ارادہ کرتے تو اپنے پاؤں میں ایک سفید دھاگہ اور ایک سیاہ دھاگہ باندھ لیتے اور مسلسل کھاتے پیتے رہتے یہاں تک کہ وہ انہیں واضح طور پر دیکھ لیتے۔ پھر اللہ نے بعد میں نازل فرمایا: "فجر کا،" تب انہیں معلوم ہوا کہ اس سے مراد دن کی سفیدی ہے۔ اور عدی بن حاتم سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، سیاہ سے سفید دھاگہ کیا ہے (3)؟ کیا وہ دو دھاگے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہاری گدی یقیناً بہت چوڑی ہے اگر تم ان دو دھاگوں کو دیکھ لیتے ہو!" پھر فرمایا: "نہیں, بلکہ یہ رات کی سیاہی اور دن کی سفیدی ہے۔" اسے بخاری (4) نے روایت کیا ہے۔ فجر کو "دھاگہ" اس لیے کہا گیا کہ جو سفیدی ظاہر ہوتی ہے وہ دھاگے کی طرح پھیلی ہوئی دکھائی دیتی ہے۔ شاعر نے کہا ہے: سفید دھاگہ صبح کی پھوٹتی روشنی ہے، اور سیاہ دھاگہ رات کا چھپا ہوا پہلو ہے (5)۔ ان کے کلام میں "دھاگہ" رنگ کا استعارہ ہے۔ اور الفجر: مصدر ہے 'فجرت الماء' (میں نے پانی بہایا) سے: جب وہ جاری ہو اور پھوٹ نکلے۔ اس کی اصل 'شق' (پھاڑنا) ہے، اسی لیے سورج کی پہلی کرنوں کو 'فجر' (6) کہا جاتا ہے کیونکہ اس کی

روشنی پھوٹتی ہے۔ یہ دن کی پہلی واضح سفیدی ہے جو افق پر پھیل جاتی ہے؛ عرب اسے "دھاگہ" کہتے ہیں...

---

(1) دیکھئے الاستذکار 10/34، المنتقی 2/41، اور المجموع 6/336۔ (2) صحیح بخاری (1917)، اور صحیح مسلم (1091)۔ (3) (م) میں: سیاہ دھاگے سے۔ (4) نمبر (4510)، اور تفصیل پہلے 2/493 میں گزر چکی ہے۔ (5) یہ شعر امیہ بن ابی الصلت کا ہے جیسا کہ ایضاح الوقف والابتداء 1/77، دیوان الادب للفارابی 3/304، اللسان، تاج العروس (خیط)، اور دیوان امیہ المجموع ص 119 میں ہے۔ ایضاح الوقف اور دیوان کی روایت 'مکموم' ہے، دیوان الادب کی روایت 'مطموم' ہے، اور اللسان اور تاج العروس کی روایت 'مرکوم' ہے، اور یہ النکت والعیون 1/246 میں بلا نسبت ہے۔ (6) قلمی نسخوں اور (م) میں: 'فجراً'۔ جو ثابت ہے وہ النکت والعیون 1/246 سے ہے (جس سے مصنف نے نقل کیا ہے)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 197

The white; as we explained. Abu Du'ad al-Iyadi said: When a faint light (sudfah) shone for us, and a thread of dawn appeared and illuminated (1)

Another said: It was about to appear and its first signs emerged, while the darkness of the pitch-black night was still veiling it (2)

It is also called "al-sadi'" (the split), and from it is their saying: "the dawn split open." Bishr bin Abi Khazim or Amr bin Ma'dikarib said (3): In it, the wolf (al-sarhan) rests its forepaws, as if the whiteness of its chest (labbah) is the splitting dawn (al-sadi') (4)

Al-Shammakh compared it to the parting of the hair, saying: When the dawn in the night is split like the parting of oiled hair (5)

And they say of a clear matter (6): "This is like the breaking of dawn, like the shining of dawn, and like the first rays of dawn." The poet said:

(1) The verse is in Al-Asma'iyyat p. 190, Tafsir al-Tabari 3/260, Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/229, al-Sihah (khayt), al-Kashshaf 1/339, Majma' al-Bayan 2/128, and al-Muharrar al-Wajiz 1/258. (2) The rajaz is in Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/229, al-Istidhkar 1/211, and al-Tamhid 4/335 without attribution, and the second of them is in Lisan al-Arab (sadaf) for Humayd al-Arqat, and in it: "wa sadafu al-khayt." (3) Bishr bin Abi Khazim, from Banu Asad, an ancient pre-Islamic poet, witnessed the war of Asad and Tayy. Al-Shi'r wa al-Shu'ara' p. 270. Amr bin Ma'dikarib from Madhhij, nicknamed Abu Thawr, was one of the famous Arab knights known for prowess in the pre-Islamic era, and he witnessed the era of Islam and converted, and witnessed with al-Nu'man bin Muqarrin al-Muzani the conquest of Nahavand, and was killed there. Al-Shi'r wa al-Shu'ara' p. 373. (4) In (M): "tara al-sarhan... sadi'", and the verse with the narration: "tara al-sarhan", in Tahdhib al-Lughah 11/345, al-Lisan (farasha, sada'a), Taj al-Arus (farasha), and the verse is explicitly attributed to Amr bin Ma'dikarib, as it is from a poem of his in Al-Asma'iyyat pp. 172-176, his Diwan p. 146 (quoting from Al-Asma'iyyat), and Khizanat al-Adab 8/148. The one who contested the attribution of the verse between Bishr and Amr is Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 4/335 and al-Istidhkar 1/211 (from which the author quoted). (5) Diwan al-Shammakh p. 334, and in it: "If the dawn splits the night from it", al-Tamhid 4/336, and al-Istidhkar 1/211 (from which the author quoted). (6) In (D), (Z), and (M): "fi al-amr".

सूरह अल-बकरा: आयत 187 197

सफेद; जैसा कि हमने बताया। अबू दुआद अल-इयादी ने कहा: जब हमारे लिए एक हल्की रोशनी (सुदफ़ह) चमकी, और भोर की एक किरण दिखाई दी और रोशन हुई (1)

एक अन्य ने कहा: यह प्रकट होने ही वाला था और इसके शुरुआती संकेत उभरे, जबकि घने अंधेरी रात की कालिमा अभी भी इसे ढक रही थी (2)

इसे "अल-सादी" (विभाजन) भी कहा जाता है, और इसी से उनकी कहावत है: "भोर फट गई।" बिश्र बिन अबी खाजिम या अम्र बिन मादिकारिब ने कहा (3): उसमें भेड़िया अपने अगले पंजों को फैलाकर बैठता है, मानो उसके सीने की सफेदी फटने वाली भोर हो (4)

अल-शम्माही ने इसकी तुलना सिर के बालों की मांग से की और कहा: जब रात में भोर ऐसे विभाजित होती है जैसे तेल लगे बालों की मांग (5)

और वे किसी स्पष्ट मामले (6) के बारे में कहते हैं: "यह भोर के फटने की तरह है, भोर के चमकने की तरह है, और भोर की पहली किरणों की तरह है।" कवि ने कहा:

(1) यह छंद अल-अस्माइय्यात पृष्ठ 190, तफ़सीर अल-तबरी 3/260, अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/229, अल-सिहाह (खैत), अल-कश्शाफ 1/339, मजमा अल-बयान 2/128, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/258 में है। (2) यह रजज़ अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/229, अल-इस्तिज़कार 1/211, और अल-तम्हीद 4/335 में बिना किसी श्रेय के है, और उनमें से दूसरा हुमैद अल-अरक़त के लिए लिसान अल-अरब (सदफ़) में है, और इसमें है: "व सदफ़ु अल-खैत।" (3) बिश्र बिन अबी खाजिम, बनू असद से, एक प्राचीन पूर्व-इस्लामी कवि, असद और तैय के युद्ध के गवाह थे। अल-शि'र वा अल-शुअरा' पृष्ठ 270। मधहिज से अम्र बिन मादिकारिब, उपनाम अबू थौर, पूर्व-इस्लामी युग में वीरता के लिए जाने जाने वाले प्रसिद्ध अरब घुड़सवारों में से एक थे, और उन्होंने इस्लाम के युग को देखा और धर्म परिवर्तन किया, और अल-नुमान बिन मुक़र्रिन अल-मुज़ानी के साथ नहावंद की विजय देखी, और वहीं मारे गए। अल-शि'र वा अल-शुअरा' पृष्ठ 373। (4) (M) में: "तरा अल-सरहान... सादी", और वर्णन के साथ छंद: "तरा अल-सरहान", तहज़ीब अल-लुग़ह 11/345, अल-लिसान (फ़रशा, सदा), ताज अल-अरूस (फ़रशा) में, और छंद स्पष्ट रूप से अम्र बिन मादिकारिब के लिए जिम्मेदार है, क्योंकि यह अल-अस्माइय्यात पृष्ठ 172-176 में उनकी एक कविता से है, उनका दीवान पृष्ठ 146 (अल-अस्माइय्यात से उद्धृत), और ख़िज़ानत अल-अदब 8/148। बिश्र

और अम्र के बीच छंद के श्रेय का विरोध करने वाला अल-तम्हीद 4/335 और अल-इस्तिज़कार 1/211 में इब्न अब्द अल-बर्र है (जिससे लेखक ने उद्धृत किया)। (5) दीवान अल-शम्मुख पृष्ठ 334, और इसमें है: "यदि भोर उससे रात को विभाजित करती है", अल-तम्हीद 4/336, और अल-इस्तिज़कार 1/211 (जिससे लेखक ने उद्धृत किया)। (6) (D), (Z), और (M) में: "फ़ी अल-अम्र"।

سورة البقرہ: آیت 187 197

سفید؛ جیسا کہ ہم نے واضح کیا۔ ابو دؤاد الایادی نے کہا: جب ہمارے لیے ایک ہلکی روشنی (سُدْفَة) چمکی، اور صبح کا ایک دھاگا نمودار ہوا جس نے روشن کر دیا (1)

کسی دوسرے نے کہا: وہ ظاہر ہونے ہی والا تھا اور اس کی پہلی علامات نمودار ہوئیں، جبکہ گھپ اندھیری رات کی تاریکی ابھی اسے ڈھانپے ہوئے تھی (2)

اسے "الصدیع" (پھٹنے والا) بھی کہا جاتا ہے، اور اسی سے ان کا قول ہے: "صبح پھٹ پڑی۔" بشر بن ابی خازم یا عمرو بن معد یکرب نے کہا (3): اس میں بھیڑیا اپنے اگلے پاؤں پھیلا کر بیٹھا ہے، گویا اس کے سینے کی سفیدی پھٹتی ہوئی صبح ہے (4)

الشماخ نے اسے سر کی مانگ سے تشبیہ دی اور کہا: جب رات میں صبح اس طرح پھٹتی ہے جیسے تیل لگے ہوئے بالوں کی مانگ (5)

اور وہ کسی واضح معاملے (6) کے بارے میں کہتے ہیں: "یہ صبح کے پھٹنے کی طرح ہے، صبح کے روشن ہونے کی طرح ہے، اور صبح کی پہلی کرنوں کی طرح ہے۔" شاعر نے کہا:

(1) یہ شعر الاصمعیات ص190، تفسیر طبری 3/260، احکام القرآن للجصاص 1/229، الصحاح (خیط)، الکشاف 1/339، مجمع البیان 2/128، اور المحرر الوجیز 1/258 میں ہے۔ (2) یہ رجز احکام القرآن للجصاص 1/229، الاستذکار 1/211، اور التمہید 4/335 میں بغیر کسی نسبت کے ہے، اور ان میں سے دوسرا لسان العرب (سدف) میں حمید الأرقط کا ہے، اور اس میں ہے: "وسدف الخیط"۔ (3) بشر بن ابی خازم، بنو اسد سے، ایک قدیم جاہلی شاعر، اسد اور طیئ کی جنگ میں موجود تھے۔ الشعر والشعراء ص270۔ عمرو بن معد یکرب مذحج سے، کنیت ابو ثور، جاہلیت میں

اپنی بہادری کے لیے مشہور عرب شہسواروں میں سے تھے، اسلام کا دور پایا اور اسلام لائے، اور نعمان بن مقرن المزنی کے ساتھ فتحِ نہاوند میں شریک ہوئے اور وہیں شہید ہوئے۔ الشعر والشعراء ص373۔ (4) (م) میں ہے: "تری السرحان... صدیع"، اور شعر اس روایت سے ہے: "تری السرحان"، تہذیب اللغۃ 11/345، لسان العرب (فرش، صدع)، اور تاج العروس (فرش) میں، اور یہ شعر واضح طور پر عمرو بن معد یکرب کی طرف منسوب ہے، کیونکہ یہ الاصمعیات ص172-176 میں ان کے ایک قصیدے سے ہے، اور ان کے دیوان ص146 (الاصمعیات کے حوالے سے)، اور خزانۃ الادب 8/148 میں بھی ہے۔ جس نے بشر اور عمرو کے درمیان شعر کی نسبت پر رد کیا ہے وہ ابن عبد البر ہیں التمہید 4/335 اور الاستذکار 1/211 میں (جس سے مصنف نے نقل کیا ہے)۔ (5) دیوان الشماخ ص334، اور اس میں ہے: "جب صبح اس سے رات کو پھاڑ دے"، التمہید 4/336، اور الاستذکار 1/211 (جس سے مصنف نے نقل کیا ہے)۔ (6) (د) اور (ز) اور (م) میں: "في الأمر"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 [Page] 198

...so it arrived before the break of dawn, while the son of Dhu-ka' (morning) was hidden in darkness (night)(1).

Ninth: His, the Exalted, saying: {Then complete the fast until the night}. Allah, may His mention be glorified, made the night a container (time) for eating, drinking, and sexual intercourse, and the day a container for fasting. Thus, He clarified the rulings of the two periods and distinguished between them. Therefore, nothing that He permitted at night is allowed during the day except for a traveler or a sick person, as previously explained(2).

Whoever breaks the fast in Ramadan other than those mentioned, it is either intentional or out of forgetfulness. If it is the first, Malik said: Whoever intentionally breaks the fast in Ramadan by eating, drinking, or sexual intercourse must perform both restitution (qada') and expiation (kaffarah); because of what he narrated in his Muwatta'(3), and Muslim in his Sahih(4) from Abu Hurairah: that a man broke his fast in Ramadan, so the Messenger of Allah (PBUH) commanded him to expiate by freeing a slave, or fasting for two consecutive months, or feeding sixty poor people—the [complete] hadith—and Ash-Sha'bi said the same(5).

Al-Shafi'i and others said: This expiation is specific to those who break their fast through sexual intercourse(6); due to the hadith of Abu Hurairah as well, who said: A man came to the Prophet (PBUH) and said: "I am ruined, O Messenger of Allah." He asked: "What ruined you?" He replied: "I had intercourse with my wife in Ramadan," the [complete] hadith, in which there is a mention of expiation in sequence, narrated by Muslim(7).

They considered this case as the first case and said: they are one and the same. This is not conceded(8); rather, they are two different cases because their contexts are different. He [the Prophet] linked the expiation to whoever breaks the fast without restrictions, so it is obligatory(9) absolutely. Malik, his companions, and Al-Awza'i held this view.

---

(1) The Rajaz (verse) is by Humayd al-Arqat, and it was previously mentioned on 1/280. From his saying: 'Dawn is the first whiteness of the day,' up to this point in Al-Tamheed 4/335-336, and Al-Istidhkar 1/211-212. Ibn Dhuka': means the morning, and Kufr, means: night. (2) Page 127 of this part and what follows it. (3) In (M): for what Malik narrated in his Muwatta', and it is there on 1/296. (4) Sahih Muslim (1111): (83),

and it is in Musnad Ahmad (10687). (5) See Al-Istidhkar 10/96, and Al-Tamheed 7/162. (6) Musnad Al-Shafi'i (arranged by Al-Sindi) 1/261. (7) Numbered (1111): (81), narrated by Ahmad (7290), and Al-Bukhari (6709). (8) In (M): Muslim with it. (9) In (M): it became obligatory (falazim).

सूरा अल-बकराह: आयत 187 [पृष्ठ] 198

...इसलिए यह भोर होने से पहले आ गया, जबकि 'इब्न ज़ुका' (सुबह) अंधेरे (रात) में छिपा था(1)।

नौवां: अल्लाह तआला का कथन: {फिर रात तक उपवास पूरा करो}। अल्लाह ने, जिसका उल्लेख महिमावान हो, रात को खाने, पीने और संभोग के लिए एक पात्र (समय) बनाया है, और दिन को उपवास के लिए एक पात्र बनाया है। इस प्रकार, उसने दोनों अवधियों के नियमों को स्पष्ट किया और उनके बीच अंतर किया। इसलिए, उसने रात में जो कुछ भी अनुमति दी है, वह दिन के दौरान यात्री या बीमार व्यक्ति को छोड़कर किसी के लिए भी जायज़ नहीं है, जैसा कि पहले बताया गया है(2)।

जो कोई रमज़ान में उल्लेखित लोगों के अलावा रोज़ा तोड़ता है, वह या तो जानबूझकर होगा या भूलवश। यदि यह पहला (जानबूझकर) है, तो इमाम मलिक ने कहा: जो कोई रमज़ान में जानबूझकर खाने, पीने या संभोग द्वारा रोज़ा तोड़ता है, उस पर कज़ा और कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) दोनों अनिवार्य हैं; क्योंकि उन्होंने अपनी मुवत्ता(3) में, और मुस्लिम ने अपनी सहीह(4) में अबू हुरैरा से रिवायत की है: कि एक आदमी ने रमज़ान में रोज़ा तोड़ दिया, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसे एक गुलाम को आज़ाद करके, या लगातार दो महीने के रोज़े रखकर, या साठ गरीबों को खाना खिलाकर कफ़्फ़ारा देने का आदेश दिया—पूरी हदीस—और अल-शाबी ने भी यही कहा है(5)।

इमाम अल-शाफ़ई और अन्य ने कहा: यह कफ़्फ़ारा केवल उन लोगों के लिए विशिष्ट है जो संभोग के माध्यम से अपना रोज़ा तोड़ते हैं(6); अबू हुरैरा की हदीस के कारण भी, जिन्होंने कहा: एक आदमी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया और कहा: 'हे अल्लाह के रसूल, मैं बर्बाद हो गया।' आपने पूछा: 'किस बात ने तुम्हें बर्बाद कर दिया?' उसने कहा: 'मैंने रमज़ान में अपनी पत्नी के साथ संभोग किया,' पूरी हदीस, जिसमें क्रम में कफ़्फ़ारे का उल्लेख है, जिसे मुस्लिम ने रिवायत किया है(7)।

उन्होंने इस मामले को पहले मामले के समान माना और कहा: वे एक ही हैं। यह स्वीकार्य नहीं है(8); बल्कि, ये दो अलग-अलग मामले हैं क्योंकि उनका संदर्भ अलग है। उन्होंने (नबी ने) कफ़्फ़ारे को उस व्यक्ति से जोड़ा जो बिना किसी शर्त के रोज़ा तोड़ता है, इसलिए यह पूर्णतः अनिवार्य(9) है। मलिक, उनके साथियों और अल-औज़ाई ने यही विचार व्यक्त किया है।

---

(1) यह रज़ज़ (छंद) हुमैद अल-अर्क़त का है, और यह पहले 1/280 पर उल्लेखित हो चुका है। उनके इस कथन से: 'भोर दिन की पहली सफेदी है,' अल-तम्हीद 4/335-336 और अल-इस्तिज़कार 1/211-212 में इस स्थान तक। इब्न ज़ुका: का अर्थ है सुबह, और कुफ़्र का अर्थ है: रात। (2) इस भाग का पृष्ठ 127 और उसके बाद। (3) (M) में: जैसा कि मलिक ने अपनी मुवत्ता में रिवायत किया है, और यह वहां 1/296 पर है। (4) सहीह मुस्लिम (1111): (83), और यह मुसनद अहमद (10687) में है। (5) देखें अल-इस्तिज़कार 10/96, और अल-तम्हीद 7/162। (6) मुसनद अल-शाफ़ई (सिंदी की व्यवस्था के अनुसार) 1/261। (7) संख्या (1111): (81), और इसे अहमद (7290) और अल-बुखारी (6709) ने रिवायत किया है। (8) (M) में: इसके साथ मुस्लिम। (9) (M) में: 'तो लाज़िम हुआ' (फ़लाज़िम)।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۷ [صفحہ] ۱۹۸

...پس وہ طلوع فجر سے پہلے پہنچ گیا، جبکہ ابن ذکاء (صبح) اندھیرے میں چھپا ہوا تھا(۱)۔

نویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر رات تک روزے کو پورا کرو}۔ اللہ جل ذکرہ نے رات کو کھانے، پینے اور جماع کے لیے ظرف (وقت) بنایا، اور دن کو روزے کے لیے ظرف بنایا، پس اس نے دونوں زمانوں کے احکام بیان فرمائے اور ان میں فرق کیا، چنانچہ دن میں رات کی حلال کردہ کوئی چیز سوائے مسافر یا مریض کے جائز نہیں، جیسا کہ پہلے بیان ہو چکا ہے(۲)۔

جس نے رمضان میں مذکورہ بالا لوگوں کے علاوہ روزہ افطار کیا (توڑا)، تو وہ یا تو جان بوجھ کر ہوگا یا بھول کر، اگر پہلی صورت ہو تو امام مالک نے فرمایا: جس نے رمضان میں جان بوجھ کر کھانے، پینے یا جماع کے ذریعے روزہ توڑا، تو اس پر قضا اور کفارہ دونوں لازم ہیں؛ کیونکہ انہوں نے اپنی مؤطا(۳) میں اور مسلم نے اپنی صحیح(۴) میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ ایک شخص نے رمضان میں روزہ توڑ دیا، تو رسول اللہ ﷺ نے اسے ایک غلام آزاد کرنے، یا دو ماہ کے مسلسل روزے رکھنے، یا ساٹھ مسکینوں کو کھانا کھلانے کا حکم دیا—پوری حدیث—اور شعبی نے بھی یہی کہا ہے(۵)۔

اور امام شافعی وغیرہ نے کہا: یہ کفارہ صرف اس شخص کے لیے مخصوص ہے جو جماع کے ذریعے روزہ توڑے(۶)؛ کیونکہ حضرت ابو ہریرہ کی دوسری حدیث میں ہے کہ ایک شخص نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول! میں ہلاک ہو گیا۔ آپ ﷺ نے پوچھا: 'تجھے کس چیز نے ہلاک کیا؟' اس نے کہا: 'میں نے رمضان میں اپنی بیوی سے جماع کر لیا،' پوری حدیث، جس میں ترتیب وار کفارے کا ذکر ہے، اسے امام مسلم نے روایت کیا ہے(۷)۔

اور انہوں نے اس معاملے کو پہلے معاملے پر محمول کیا اور کہا کہ یہ ایک ہی ہے، لیکن یہ بات تسلیم شدہ نہیں(۸)؛ بلکہ یہ دو الگ الگ معاملات ہیں، کیونکہ ان کا سیاق مختلف ہے، اور آپ ﷺ نے کفارے کو بغیر کسی قید کے روزہ توڑنے والے پر معلق کیا ہے، لہٰذا یہ علی الاطلاق لازم(۹) ہوگا۔ اور یہی امام مالک، ان کے اصحاب اور امام اوزاعی کا قول ہے۔

---

(۱) یہ رجز حمید الارقط کا ہے، اور اس کا ذکر پہلے ۱/ ۲۸۰ پر ہو چکا ہے۔ اور ان کے اس قول سے کہ 'فجر دن کی پہلی سفیدی ہے،' اس مقام تک التمہید ۴/ ۳۳۵-۳۳۶، اور الاستذکار ۱/ ۲۱۲-۲۱۱ میں ہے۔ ابن ذکاء: یعنی صبح، اور کفر، یعنی: رات۔ (۲) اس جز کا صفحہ ۱۲۷ اور اس کے بعد۔ (۳) (م) میں ہے: جو امام مالک نے اپنی مؤطا میں روایت کیا ہے، اور یہ اس میں ۱/ ۲۹۶ پر ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۱۱۱۱): (۸۳)، اور یہ مسند احمد (۱۰۶۸۷) میں ہے۔ (۵) دیکھیے الاستذکار ۱۰/ ۹۶، اور التمہید ۷/ ۱۶۲۔ (۶) مسند شافعی (بترتیب سندی) ۱/ ۲۶۱۔ (۷) نمبر (۱۱۱۱): (۸۱)، اور اسے احمد (۷۲۹۰)، اور بخاری (۶۷۰۹) نے روایت کیا ہے۔ (۸) (م) میں ہے: مسلم بہ۔ (۹) (م) میں ہے: فلزم۔

...and Ishaq, Abu Thawr, Al-Tabari, and Ibn al-Mundhir. This was also narrated from Ata in one report, and from Al-Hasan and Al-Zuhri. It is incumbent upon Al-Shafi'i to follow this opinion, for he says: "Leaving aside detailed inquiry when circumstances are conflicting indicates the generality of the ruling." Al-Shafi'i also mandated punishment along with making up the fast (Qada') for violating the sanctity of the month (1).

Tenthly: They also differed regarding what is obligatory for a woman whose husband has intercourse with her during the month of Ramadan. Malik, Abu Yusuf, and the People of Opinion (Ashab al-Ray) said: She is liable for the same as the husband (2). Al-Shafi'i said: She only has one expiation (Kaffarah) to perform, whether she complied or was coerced; because the Prophet (peace be upon him) answered the questioner with one expiation and did not elaborate. It was narrated from Abu Hanifa: If she complied, then each of them must perform an expiation, and if he coerced her, then he alone owes one expiation, nothing more; this is the view of Sahnun ibn Sa'id al-Maliki. Malik said: He owes two expiations, which is the summation of his school according to a group of his companions (3).

Eleventhly: They also differed regarding one who has intercourse while forgetting his fast, or eats. Al-Shafi'i, Abu Hanifa and his companions, and Ishaq said: He owes nothing in either case, neither making up the fast nor expiation. Malik, Al-Layth, and Al-Awza'i said: He must make up the fast but owes no expiation; something similar was narrated from Ata. It was narrated from Ata that he owes expiation if he has intercourse, saying: Something like this is not forgotten. A group from the Ahl al-Zahir (Literalists) said: Whether he had intercourse forgetfully or intentionally, he (4) must perform Qada' and Kaffarah; this is the view of Ibn al-Majishun Abd al-Malik, and it was the view adopted by Ahmad ibn Hanbal; because the Hadith mandating expiation did not distinguish between the forgetful person and the intentional one. Ibn al-Mundhir said: He owes nothing (5).

Twelfthly: Malik, Al-Shafi'i, Abu Thawr, and the People of Opinion said: If he eats forgetfully,

---

(1) See Al-Istidhkar 10/100-101, Al-Tamhid 7/169, and Al-Mufhim 3/174. (2) In manuscripts (Kh), (Z), and (Th): "the man". (3) See on this issue Al-Muntaqa by Al-Baji 2/54, Ikmal al-Mu'allim 4/53, Al-Mufhim 3/172-173, Al-Istidhkar 10/107-109, Al-Tamhid

7/178, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by Al-Jassas 2/28. (4) In manuscripts (D), (Z), and (M): "upon him is". (5) Al-Tamhid 7/178-179, Al-Istidhkar 10/111 and 187, and Al-Majmu' 6/367.

सूरह अल-बक़रह: आयत 187 199

...और इसहाक, अबू थौर, अल-तबरी और इब्न अल-मुन्ज़िर। यह एक रिवायत में अता से भी वर्णित है, और अल-हसन और अल-ज़ुहरी से भी। अल-शाफ़ई के लिए इस राय का पालन करना अनिवार्य है, क्योंकि वह कहते हैं: "परिस्थितियों के विरोधाभासी होने पर विस्तृत पूछताछ को छोड़ देना नियम की व्यापकता को इंगित करता है।" अल-शाफ़ई ने महीने की पवित्रता का उल्लंघन करने के लिए कज़ा (रोज़ा दोबारा रखने) के साथ सज़ा भी अनिवार्य की (1)।

दसवीं बात: उन्होंने इस बात पर भी मतभेद किया कि रमज़ान के महीने में जिस महिला के साथ उसका पति संभोग करता है, उस पर क्या अनिवार्य है। मलिक, अबू यूसुफ और असहाब अल-रय (राय वाले लोग) ने कहा: उस पर वही अनिवार्य है जो पति पर है (2)। अल-शाफ़ई ने कहा: उसे केवल एक कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) देना है, चाहे वह राजी हो या उसे मजबूर किया गया हो; क्योंकि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने सवाल पूछने वाले को एक कफ़्फ़ारा के साथ उत्तर दिया और विस्तार से नहीं बताया। अबू हनीफ़ा से रिवायत है: यदि वह राजी थी, तो उनमें से प्रत्येक पर एक कफ़्फ़ारा है, और यदि उसने उसे मजबूर किया, तो केवल उसी (पति) पर एक कफ़्फ़ारा है, और कुछ नहीं; यह सह्नून बिन सईद अल-मलिकी का कथन है। मलिक ने कहा: उस पर दो कफ़्फ़ारे हैं, और यह उनके साथियों के एक समूह के अनुसार उनके संप्रदाय का निष्कर्ष है (3)।

ग्यारहवीं बात: उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में भी मतभेद किया जो रोज़े को भूलकर संभोग करता है या खाता है। अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों, और इसहाक ने कहा: दोनों ही स्थितियों में उस पर कुछ भी नहीं है, न कज़ा और न ही कफ़्फ़ारा। मलिक, अल-लैथ और अल-औज़ाई ने कहा: उस पर कज़ा अनिवार्य है लेकिन कफ़्फ़ारा नहीं, और ऐसा ही अता से भी वर्णित है। अता से रिवायत है कि यदि उसने संभोग किया तो उस पर कफ़्फ़ारा है, उन्होंने कहा: ऐसी बात भुलाई नहीं जाती। अहल-ए-ज़ाहिर के एक समूह ने कहा: चाहे उसने भूलकर संभोग किया हो या जानबूझकर, उस पर (4) कज़ा और कफ़्फ़ारा दोनों हैं, और यह इब्न अल-माजीशून अब्दुल मलिक का कथन है, और इसी राय को अहमद बिन हंबल ने अपनाया है; क्योंकि कफ़्फ़ारा अनिवार्य करने वाली हदीस ने भूलने वाले और जानबूझकर करने वाले के बीच कोई अंतर नहीं किया है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: उस पर कुछ भी नहीं है (5)।

बारहवीं बात: मलिक, अल-शाफ़ई, अबू थौर और असहाब अल-रय ने कहा: यदि उसने भूलकर खा लिया...

---

(1) देखें अल-इस्तिज़कार 10/100-101, अल-तमहीद 7/169, और अल-मुफ्हिम 3/174। (2) (ख), (ज़) और (ज़ो) प्रतियों में: "आदमी"। (3) इस मुद्दे पर देखें अल-मुंतक़ा (अल-बाजी द्वारा) 2/54, इकमाल अल-मुअल्लिम 4/53, अल-मुफ्हिम 3/172-173, अल-इस्तिज़कार 10/107-109, अल-तमहीद 7/178, और मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा (अल-जस्सास द्वारा) 2/28। (4) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: "तो उस पर"। (5) अल-तमहीद 7/178-179, अल-इस्तिज़कार 10/111 और 187, और अल-मजम'ू 6/367।

سورة البقرہ : آیت ۱۸۷ ۱۹۹

... اور اسحاق، ابو ثور، الطبری، اور ابن المنذر۔ یہ ایک روایت میں عطا سے بھی مروی ہے، اور الحسن اور الزہری سے بھی۔ امام شافعی پر اس قول پر عمل کرنا لازم آتا ہے، کیونکہ وہ کہتے ہیں: "احوال کے تضاد کے باوجود تفصیل طلب نہ کرنا حکم کی عمومیت پر دلالت کرتا ہے۔" اور امام شافعی نے ماہِ رمضان کی حرمت کی پامالی کی وجہ سے قضا کے ساتھ ساتھ سزا بھی واجب قرار دی ہے (۱)۔

دسویں بات: انہوں نے اس میں بھی اختلاف کیا کہ جس عورت سے اس کا شوہر رمضان کے مہینے میں ہمبستری کرے اس پر کیا واجب ہے۔ امام مالک، ابو یوسف، اور اصحاب الرائے نے کہا: اس پر وہی کچھ ہے جو شوہر پر ہے (۲)۔ امام شافعی نے فرمایا: اس پر صرف ایک کفارہ ہے، خواہ وہ راضی ہو یا اسے مجبور کیا گیا ہو؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے سائل کو ایک کفارہ کا جواب دیا اور کوئی تفصیل نہیں فرمائی۔ امام ابو حنیفہ سے مروی ہے: اگر وہ راضی تھی تو دونوں پر ایک ایک کفارہ ہے، اور اگر اس نے اسے مجبور کیا تھا تو صرف مرد پر ایک کفارہ ہے، اس کے علاوہ کچھ نہیں؛ اور یہی سحنون بن سعید مالکی کا قول ہے۔ امام مالک نے فرمایا: اس پر دو کفارے ہیں، اور ان کے اصحاب کی ایک جماعت کے نزدیک ان کے مسلک کا حاصل یہی ہے (۳)۔

گیارہویں بات: انہوں نے اس شخص کے بارے میں بھی اختلاف کیا جس نے اپنے روزے کو بھول کر ہمبستری کر لی، یا کھا لیا۔ امام شافعی، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، اور اسحاق نے کہا: دونوں صورتوں میں اس پر کچھ بھی نہیں ہے، نہ قضا اور نہ کفارہ۔ امام مالک، لیث اور اوزاعی نے کہا: اس پر قضا لازم ہے کفارہ نہیں، اور عطا سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ عطا سے یہ بھی

مروی ہے کہ اگر ہمبستری کی ہے تو اس پر کفارہ ہے، انہوں نے کہا: ایسی بات بھولی نہیں جاتی۔ اہل ظاہر کی ایک جماعت نے کہا: بھول کر ہمبستری کی ہو یا جان بوجھ کر، اس پر (۴) قضا اور کفارہ دونوں لازم ہیں، اور یہی ابن الماجشون عبد الملک کا قول ہے، اور اسی کی طرف احمد بن حنبل گئے ہیں؛ کیونکہ کفارہ کو واجب کرنے والی حدیث میں بھولنے والے اور جان بوجھ کر کرنے والے کے درمیان کوئی فرق نہیں کیا گیا۔ ابن المنذر نے کہا: اس پر کچھ لازم نہیں (۵)۔

بارہویں بات: امام مالک، شافعی، ابو ثور اور اصحاب الرائے نے کہا: اگر اس نے بھول کر کھا لیا...

---

(۱) دیکھئے الاستذکار ۱۰/ ۱۰۰-۱۰۱، والتمہید ۱۶۹/۷، والمفہم ۳/ ۱۷۴۔ (۲) نسخہ (خ)، (ز) اور (ظ) میں: "مرد" ہے۔ (۳) اس مسئلہ میں دیکھئے المنتقی للباجی ۲/ ۵۴، واکمال المعلم ۴/ ۵۳، والمفہم ۳/ ۱۷۲-۱۷۳، والاستذکار ۱۰/ ۱۰۷-۱۰۹، والتمہید ۷/ ۱۷۸، ومختصر اختلاف العلماء للجصاص ۲/ ۲۸۔ (۴) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: "تو اس پر" ہے۔ (۵) التمہید ۱۷۸/۷-۱۷۹، والاستذکار ۱۰/ ۱۱۱ اور ۱۸۷، والمجموع ۳۶۷/۶۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 ... 200

He thought that [eating forgetfully] had broken his fast; so he engaged in intercourse intentionally [believing his fast was already over], then he must make up the fast (Qada), but there is no expiation (Kaffarah) upon him. Ibn al-Mundhir said: This is what we say. And it was said in the Madhhab [school of law]: He owes Qada and Kaffarah if he intended to violate the sanctity of his fast out of audacity and negligence. Abu Umar (1) said: According to Malik's fundamental principle, he should not have to offer expiation, because whoever eats forgetfully is considered a non-faster by him who must make up that day, so what sanctity did he violate while he was already a non-faster? According to others besides Malik: Anyone who eats forgetfully while fasting is not considered a non-faster.

I say: This is the correct view, and the majority [of scholars] held it: that whoever eats or drinks forgetfully, there is no makeup (Qada) upon him, and his fast is complete; because of the Hadith of Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "If a fasting person eats or drinks forgetfully, it is merely provision that Allah the Almighty has sent to him [to him], and there is no makeup (Qada) upon him." In another narration: "Let him complete his fast, for Allah has fed him and given him drink." Recorded by al-Daraqutni, who said: The chain of narration is authentic and all of them are trustworthy (2).

Abu Bakr al-Athram said: I heard Abu Abdullah [Imam Ahmad] being asked about someone who eats forgetfully in Ramadan, he said: Nothing is upon him based on the Hadith of Abu Hurairah. Then Abu Abdullah said: Malik; they claim he says (3): he must make up the fast, and he [Imam Ahmad] laughed. Ibn al-Mundhir said: Nothing is upon him (4); because of the Prophet's (peace be upon him) statement to someone who eats or drinks forgetfully: "Complete his fast," and if he said: "Complete his fast" and he completed it, then it is a perfect and complete fast.

I say: Since one who breaks their fast forgetfully has no makeup (Qada) upon them and their fast is complete, then if they engage in intercourse intentionally [afterwards], they owe makeup (Qada) and expiation (Kaffarah) - and Allah knows best - like someone who did not break their fast forgetfully. Our scholars argued for the obligation of makeup (Qada) by saying: What is required of him is a complete day of fasting in which no breach occurs; because of the saying of the Almighty: "Then complete the fast until the night" [Al-Baqarah: 187]. And this person did not fulfill it completely, so it remains due upon him (5).

(1) In al-Kafi 1/343, see al-Majmu' 6/388. (2) Sunan al-Daraqutni 2/178 and 178-179, and what is between brackets is from it; also narrated by Ahmad (9136), al-Bukhari (1933), and Muslim (1155). (3) In (d) and (m): Malik and they claimed that Malik says, and similarly in (z) except it doesn't have the word Malik, and what is established is from (kh) and (za), which is consistent with what is in at-Tamhid 7/179, and al-Istidhkar 10/112. (And the speech is from him). (4) See al-Iqna' 1/194. (5) Al-Mufhim 3/221.

सूरह अल-बक़रह: आयत 187 ... 200

उसने सोचा कि [भूलवश खाने से] उसका रोज़ा टूट गया है; फिर उसने जानबूझकर संभोग किया [यह सोचते हुए कि उसका रोज़ा पहले ही खत्म हो गया है], तो उसे कज़ा (रोज़ा दोबारा रखना) करनी होगी, लेकिन उस पर कोई कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) नहीं है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: हम यही कहते हैं। और संप्रदाय (मज़हब) में कहा गया है: उस पर कज़ा और कफ़्फ़ारा दोनों हैं यदि उसका इरादा ढिठाई और लापरवाही से अपने रोज़े की पवित्रता को भंग करने का था। अबू उमर (1) ने कहा: मालिक के मूल सिद्धांत के अनुसार, उसे कफ़्फ़ारा नहीं देना चाहिए था, क्योंकि जो व्यक्ति भूलवश खाता है, वह उनके अनुसार रोज़ा तोड़ने वाला है जिसे उस दिन की कज़ा करनी चाहिए, तो उसने किस पवित्रता को भंग किया जबकि वह पहले से ही रोज़ा तोड़ने वाला था? मालिक के अलावा अन्य विद्वानों के अनुसार: जो कोई रोज़ा रखते हुए भूलवश खाता है, उसे रोज़ा तोड़ने वाला नहीं माना जाता है।

मैंने कहा: और यही सही है, और बहुमत [विद्वानों] ने यही कहा है: कि जो कोई भूलवश खाता या पीता है, उस पर कोई कज़ा नहीं है, और उसका रोज़ा पूरा है; अबू हुरैरा की हदीस के कारण जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "यदि रोज़ेदार भूलवश खाए या भूलवश पिए, तो वह केवल अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा उसे भेजा गया प्रावधान है, और उस पर कोई कज़ा नहीं है।" एक अन्य रिवायत में है: "उसे अपना रोज़ा पूरा करने दें, क्योंकि अल्लाह ने उसे खिलाया और पिलाया है।" इसे अल-दारक़ुत्नी ने उद्धृत किया है, और कहा: इसकी सनद सही है और वे सभी विश्वसनीय हैं (2)।

अबू बक्र अल-अथराम ने कहा: मैंने अबू अब्दुल्ला [इमाम अहमद] को रमज़ान में भूलवश खाने वाले के बारे में पूछते हुए सुना, उन्होंने कहा: अबू हुरैरा की हदीस के आधार पर उस पर कुछ भी नहीं है। फिर अबू अब्दुल्ला ने कहा: मालिक; वे दावा करते हैं कि वह कहते हैं (3): उसे कज़ा करनी चाहिए, और वे [इमाम अहमद] हँसे। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: उस पर कुछ भी नहीं है (4); क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने भूलवश खाने या पीने वाले के बारे में फ़रमाया: "वह अपना रोज़ा पूरा करे," और यदि उन्होंने फ़रमाया: "अपना रोज़ा पूरा करे" और उसने इसे पूरा कर लिया, तो वह एक पूर्ण और मुकम्मल रोज़ा है।

मैंने कहा: चूंकि भूलवश रोज़ा तोड़ने वाले पर कोई कज़ा नहीं है और उसका रोज़ा पूरा है, इसलिए यदि वह जानबूझकर संभोग करता है [उसके बाद], तो उसे कज़ा और कफ़्फ़ारा देना होगा - और अल्लाह बेहतर जानता है - उस व्यक्ति की तरह जिसने भूलवश अपना रोज़ा नहीं तोड़ा। हमारे विद्वानों ने कज़ा की अनिवार्यता पर यह दलील दी है कि: उससे जो अपेक्षित है वह रोज़े का एक पूरा दिन है जिसमें कोई कमी न आए; क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "फिर रात तक रोज़ा पूरा करो" [अल-बक़रह: 187]। और इस व्यक्ति ने इसे पूरी तरह से नहीं निभाया, इसलिए यह उस पर बकाया है (5)।

(1) अल-काफी 1/343 में, देखें अल-मजमूअ 6/388। (2) सुनन अल-दारकुतनी 2/178 और 178-179, और कोष्ठक के बीच जो है वह वहीं से है; और इसे अहमद (9136), अल-बुखारी (1933) और मुस्लिम (1155) ने भी रिवायत किया है। (3) (द) और (म) में: मालिक और उन्होंने दावा किया कि मालिक कहते हैं, और इसी तरह (ज़) में भी सिवाय इसके कि उसमें लफ्ज़ मालिक नहीं है, और जो प्रमाणित है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-तमहीद 7/179 और अल-इस्तिदकार 10/112 में जो है उसके अनुरूप है। (और कलाम उन्हीं का है)। (4) देखें अल-इक़ना 1/194। (5) अल-मुफ्हिम 3/221।

سورہ البقرہ: آیت 187 ... 200

اس نے گمان کیا کہ اس [بھولے سے کھانے] نے اس کا روزہ توڑ دیا ہے؛ پھر اس نے یہ سمجھتے ہوئے کہ اب وہ روزے دار نہیں رہا، قصداً جماع (ہم بستری) کر لیا، تو اس پر قضا ہے لیکن کفارہ نہیں ہے۔ ابن المنذر نے کہا: اور ہم یہی کہتے ہیں۔ اور ایک قول مذہب (مالکیہ) میں یہ ہے کہ: اس پر قضا اور کفارہ دونوں ہیں اگر اس کا مقصد جرات اور لاپروائی سے اپنے روزے کی حرمت کو پامال کرنا تھا۔ ابو عمر(1) نے کہا: اور امام مالک کے اصول کے مطابق (اس صورت میں) کفارہ واجب نہیں ہونا چاہیے تھا، کیونکہ جو شخص بھول کر کھاتا ہے وہ ان کے نزدیک روزہ توڑنے والا ہے جو اس دن کی قضا کرے گا، تو اس نے کس حرمت کو پامال کیا جبکہ وہ (ان کے نزدیک) روزہ توڑ چکا تھا؟ اور امام مالک کے علاوہ دیگر کے نزدیک: ہر وہ شخص جو بھول کر کھاتا ہے وہ روزہ توڑنے والا نہیں ہے۔

میں نے کہا: اور یہی صحیح ہے، اور جمہور (علماء) نے یہی کہا ہے: کہ جس نے بھول کر کھایا یا پیا، اس پر کوئی قضا نہیں، اور اس کا روزہ پورا ہے؛ ابوہریرہ کی حدیث کی وجہ سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب روزہ دار بھول کر کھائے یا بھول کر پیے، تو وہ محض اللہ تعالیٰ کا عطا کردہ رزق ہے جو اسے [اس کی طرف] بھیجا گیا، اور اس پر کوئی قضا نہیں ہے"۔ ایک روایت میں ہے: "اور اسے چاہیے کہ اپنا روزہ پورا کرے، کیونکہ اللہ ہی نے اسے کھلایا اور پلایا ہے"۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا اور کہا: اس کی اسناد صحیح ہیں اور وہ سب ثقہ ہیں(2)۔

ابوبکر الاثرم نے کہا: میں نے ابو عبداللہ (امام احمد) کو سنا جب ان سے رمضان میں بھول کر کھانے والے کے بارے میں پوچھا گیا، انہوں نے کہا: ابوہریرہ کی حدیث کی بنیاد پر اس پر کچھ نہیں ہے۔ پھر ابو عبداللہ نے کہا: مالک؛ وہ گمان کرتے ہیں کہ وہ کہتے ہیں(3): اس پر قضا ہے،

اور وہ (امام احمد) ہنس پڑے۔ ابن المنذر نے کہا: اس پر کچھ نہیں ہے(4)؛ کیونکہ نبی ﷺ نے بھول کر کھانے یا پینے والے کے بارے میں فرمایا: "وہ اپنا روزہ پورا کرے" اور جب آپ نے فرمایا: "وہ اپنا روزہ پورا کرے" اور اس نے اسے پورا کر لیا، تو وہ ایک کامل اور مکمل روزہ ہے۔

میں نے کہا: اور جب بھول کر افطار کرنے والے پر کوئی قضا نہیں ہے اور اس کا روزہ ایک مکمل روزہ ہے، تو اگر وہ اس کے بعد قصداً جماع کرے تو اس پر قضا اور کفارہ واجب ہے - واللہ اعلم - اس شخص کی طرح جس نے بھول کر روزہ نہیں توڑا تھا۔ ہمارے علماء نے قضا واجب ہونے پر یہ دلیل دی ہے کہ: اس سے مطلوب ایک مکمل دن کا روزہ ہے جس میں کوئی شگاف (کمی) نہ پڑے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "پھر روزے کو رات تک پورا کرو" [سورہ البقرہ: 187]۔ اور اس شخص نے اسے کماحقہ پورا نہیں کیا، اس لیے یہ (قضا) اس کے ذمے باقی ہے(5)۔

(1) الکافی 343/1 میں، اور دیکھیں المجموع 388/6۔ (2) سنن الدارقطنی 178/2 اور 178-179 اور قوسین کے درمیان اسی سے ہے، اور اسے احمد (9136)، بخاری (1933) اور مسلم (1155) نے روایت کیا ہے۔ (3) (د) اور (م) میں: "مالک اور انہوں نے دعویٰ کیا کہ مالک کہتے ہیں"، اور اسی طرح (ز) میں ہے سوائے اس کے کہ اس میں لفظ مالک نہیں ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو التمہید 179/7 اور الاستذکار 112/10 کے موافق ہے۔ (اور کلام انہی کا ہے)۔ (4) دیکھئے الاقناع 194/1۔ (5) المفہم 221/3۔

201 Surah Al-Baqarah: Verse 187

Perhaps the hadith is about voluntary fasting due to its lightness. It has been mentioned in Sahih Bukhari and Muslim: "Whoever forgets while fasting and eats or drinks, let him complete his fast" (1). It did not mention compensation (qada) or address it; rather, what was addressed is the lifting of accountability and the command to continue and complete the fast, if it was obligatory. This indicates what we mentioned regarding compensation. As for voluntary fasting, there is no compensation for someone who eats forgetfully, due to the Prophet's (PBUH) saying: "There is no compensation upon him" (2).

I say: This is what our scholars used as evidence and it is correct, were it not for what has been authentically narrated from the Lawgiver which we mentioned. It has come with an explicit text (3), which is what Abu Hurairah narrated from the Prophet (PBUH) who said: "Whoever breaks fast in the month of Ramadan forgetfully, there is no compensation upon him and no expiation (kaffarah)." Al-Daraqutni narrated it and said: Ibn Marzuq - who is trustworthy - was unique in reporting it from Al-Ansari (4). Thus, the possibility vanished, and the ambiguity was lifted. Praise be to Allah, the Possessor of Majesty and Perfection.

The Thirteenth: Since He, glorified be He, clarified the prohibitions of fasting, which are eating, drinking, and sexual intercourse, and did not mention intimacy (mubasharah), which is skin-to-skin contact, such as kissing, touching, and others (5), this indicates the validity of the fast of one who kisses or engages in intimacy. This is because the essence of the speech only points to the prohibition of what was permitted at night, which are these three things, and there is no indication in it for anything else. Rather, it depends on evidence. Therefore, disagreement spread regarding it, and the scholars of the predecessors differed. Among those is intimacy; our scholars said: It is disliked for someone who does not feel secure about himself and cannot control himself, so it does not become a cause for what spoils the fast (6). Malik (7) narrated from Nafi' that Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them both) used to forbid kissing and intimacy for the fasting person; and this - Allah knows best - is for fear of what might happen.

---

(1) Sahih al-Bukhari (1933), Sahih Muslim (1155) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and it is in Musnad Ahmad (9136). (2) A portion of the hadith of Abu Hurairah, narrated by al-Daraqutni 2/178-179, and its documentation was mentioned earlier. (3) In (M): The explicit and authentic. (4)

Sunan al-Daraqutni 2/178, and Ibn Marzuq: he is Muhammad bin Muhammad, and al-Ansari: he is Muhammad bin Abdullah bin al-Muthanna, see Ithaf al-Maharah 16/106, and Fath al-Bari 4/157. (5) In (D), (Z), (T), and (M): and others. (6) Al-Muntaqa by al-Baji 2/46. (7) In al-Muwatta 1/293.

२०१ सूरह अल-बकरा: आयत १८७

संभवतः हदीस स्वैच्छिक उपवास (नफ्ल रोज़ा) के बारे में है क्योंकि यह हल्का है। सहीह बुखारी और मुस्लिम में आया है: "जो कोई रोज़ा रखते हुए भूल गया और उसने खाया या पिया, तो उसे अपना रोज़ा पूरा करना चाहिए" (1)। इसमें कज़ा (छूटे हुए रोज़े के बदले रोज़ा रखना) का कोई ज़िक्र नहीं है और न ही इसकी चर्चा की गई है, बल्कि जिस चीज़ की चर्चा की गई है वह है जवाबदेही का हटना और रोज़ा जारी रखने और उसे पूरा करने का आदेश, यदि वह अनिवार्य (फर्ज़) था। यह कज़ा के बारे में हमारे द्वारा बताई गई बात को दर्शाता है। जहाँ तक स्वैच्छिक रोज़े का सवाल है, तो भूलकर खाने वाले पर कोई कज़ा नहीं है, क्योंकि पैगंबर (स.अ.व.) ने कहा: "उस पर कोई कज़ा नहीं है" (2)।

मैंने कहा: हमारे विद्वानों ने इसी का तर्क दिया है और यह सही है, सिवाय इसके कि शरीयत देने वाले से जो कुछ सही साबित हुआ है जिसे हमने ज़िक्र किया है। यह स्पष्ट पाठ (3) के साथ आया है, जो अबू हुरैरा ने नबी (स.अ.व.) से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "जिसने रमज़ान के महीने में भूलकर रोज़ा तोड़ा, उस पर न कोई कज़ा है और न ही कोई कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित)।" अल-दारकुतनी ने इसे निकाला है और कहा: इब्न मरज़ूक - जो विश्वसनीय हैं - ने इसे अल-अंसारी से रिवायत करने में अकेले हैं (4); इस प्रकार संभावना समाप्त हो गई, और उलझन दूर हो गई, और प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो महिमा और पूर्णता का स्वामी है।

तेरहवीं बात: चूँकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने रोज़े की पाबंदियों को स्पष्ट कर दिया है, जो कि खाना, पीना और संभोग हैं, और मुबाशरत (शारीरिक संपर्क) का ज़िक्र नहीं किया है, जो कि खाल से खाल का संपर्क है; जैसे चुंबन, स्पर्श और अन्य (5), तो यह उस व्यक्ति के रोज़े की वैधता को दर्शाता है जिसने चुंबन लिया या मुबाशरत की; क्योंकि बात का सार केवल उन चीज़ों की मनाही की ओर इशारा करता है जिन्हें रात में अनुमति दी गई थी, और वे ये तीन चीज़ें हैं, और इसमें इनके अलावा किसी और चीज़ का कोई संकेत नहीं है। बल्कि यह प्रमाण (दलील) पर निर्भर है, और इसीलिए इसमें मतभेद फैला, और पूर्वजों के विद्वानों के बीच इसमें मतभेद था। उन्हीं में से मुबाशरत है; हमारे विद्वानों ने कहा: यह उस व्यक्ति के लिए नापसंद है जो अपने आप पर भरोसा नहीं करता और खुद पर नियंत्रण नहीं रख पाता, ताकि यह रोज़ा खराब करने वाली चीज़ का कारण न बन जाए (6); मालिक (7) ने नाफेअ से रिवायत किया है कि अब्दुल्ला बिन उमर (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) रोज़ेदार के लिए चुंबन और मुबाशरत से मना करते थे; और यह - अल्लाह बेहतर जानता है - होने वाली चीज़ के डर से है।

(१) सहीह अल-बुखारी (१९३३), और सहीह मुस्लिम (११५५) अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और यह मुस्नद अहमद (९१३६) में है। (२) अबू हुरैरा की हदीस का एक हिस्सा, अल-दारकुतनी द्वारा निकाला गया २/१७८-१७९, और इसका स्रोत पहले दिया जा चुका है। (३) (म) में: स्पष्ट और सही। (४) सुनन अल-दारकुतनी २/१७८, और इब्न मरज़ूक: वह मुहम्मद बिन मुहम्मद हैं, और अल-अंसारी: वह मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अल-मुसन्ना हैं, और देखें इतहाफ अल-महरा १६/१०६, और फतह अल-बारी ४/१५७। (५) (द), (ज़), (त) और (म) में: और अन्य। (६) अल-मुंतका अल-बाजी द्वारा २/४६। (७) अल-मुवत्ता १/२९३ में।

۲۰۱ سورہ البقرہ : الآیۃ ۱۸۷

شاید حدیث نفلی روزے کے بارے میں ہے کیونکہ اس میں آسانی ہے۔ صحیح بخاری اور مسلم میں آیا ہے: "جو شخص روزے کی حالت میں بھول گیا اور اس نے کھا لیا یا پی لیا، تو اسے اپنا روزہ پورا کرنا چاہیے" (1)۔ اس میں نہ تو قضا کا ذکر ہے اور نہ ہی اس سے تعرض کیا گیا ہے، بلکہ جس بات کا تذکرہ ہوا ہے وہ مواخذہ (جوابدہی) کا ساقط ہونا اور روزے کو جاری رکھنے اور مکمل کرنے کا حکم ہے، اگر وہ فرض تھا۔ یہ قضا کے بارے میں ہماری بتائی گئی بات کی نشاندہی کرتا ہے۔ جہاں تک نفلی روزے کا تعلق ہے، تو بھول کر کھانے والے پر کوئی قضا نہیں ہے، کیونکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: "اس پر کوئی قضا نہیں ہے" (2)۔

میں نے کہا: یہ وہی ہے جس سے ہمارے علماء نے استدلال کیا ہے اور یہ درست ہے، سوائے اس کے جو شارع سے صحیح ثابت ہے جس کا ہم نے ذکر کیا۔ یہ واضح نص (3) کے ساتھ آیا ہے، جو ابو ہریرہ نے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کیا ہے کہ آپ نے فرمایا: "جس نے رمضان کے مہینے میں بھول کر روزہ افطار کیا، اس پر نہ قضا ہے اور نہ ہی کفارہ۔" اسے دارقطنی نے روایت کیا اور کہا: ابن مرزوق - جو کہ ثقہ ہیں - نے اسے انصاری (4) سے روایت کرنے میں اکیلے ہیں؛ پس احتمال ختم ہو گیا، اور اشکال دور ہو گیا، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جو عظمت اور کمال کا مالک ہے۔

تیرہویں بات: جب اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے روزے کی ممنوعات بیان کر دیں، جو کہ کھانا، پینا اور جماع ہیں، اور مباشرت کا ذکر نہیں کیا جو کہ ایک کھال کا دوسری کھال سے مس ہونا ہے؛ جیسے بوسہ، لمس اور دیگر (5)، تو یہ اس شخص کے روزے کی صحت پر دلالت کرتا ہے جس نے بوسہ لیا یا مباشرت کی؛ کیونکہ کلام کا مفہوم صرف ان چیزوں کی تحریم پر دلالت کرتا ہے جو

رات میں مباح تھیں، اور وہ یہ تین چیزیں ہیں، اور اس میں ان کے علاوہ کسی اور پر کوئی دلالت نہیں ہے۔ بلکہ یہ دلیل پر موقوف ہے، اور اسی وجہ سے اس میں اختلاف عام ہوا، اور سلف کے علماء کا اس میں اختلاف رہا| انہیں میں سے مباشرت ہے؛ ہمارے علماء نے کہا: یہ اس شخص کے لیے مکروہ ہے جو اپنے آپ پر قابو نہ رکھتا ہو، تاکہ یہ روزہ فاسد کرنے والی چیز کا سبب نہ بن جائے (6)؛ امام مالک (7) نے نافع سے روایت کیا ہے کہ عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما روزے دار کے لیے بوس و کنار اور مباشرت سے منع کرتے تھے؛ اور یہ - اللہ ہی بہتر جانتا ہے - پیش آنے والے اندیشے کی وجہ سے ہے۔

---

(۱) صحیح بخاری (۱۹۳۳)، اور صحیح مسلم (۱۱۵۵) حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (۹۱۳۶) میں ہے۔ (۲) حضرت ابو ہریرہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا، دارقطنی ۱۷۸/۲-۱۷۹ نے نکالا ہے، اور اس کی تخریج پہلے گزر چکی ہے۔ (۳) (م) میں: واضح اور صحیح۔ (۴) سنن دارقطنی ۱۷۸/۲، اور ابن مرزوق: وہ محمد بن محمد ہیں، اور انصاری: وہ محمد بن عبد اللہ بن المثنیٰ ہیں، اور دیکھیے اتحاف المہرہ ۱۰۶/۱۶، اور فتح الباری ۴/ ۱۵۷۔ (۵) (د)، (ز)، (ط) اور (م) میں: وغیرہ۔ (۶) المنتقیٰ للباجی ۴۶/۲۔ (۷) موطا میں ۲۹۳/۱۔

202 Surah Al-Baqarah: Verse 187

From both of them, so if he kisses and is safe, there is no blame on him, and likewise if he embraces (1). Al-Bukhari reported (2) from Aisha, she said: The Prophet ﷺ used to kiss and embrace while he was fasting. Among those who disliked kissing for the fasting person were Abdullah bin Masoud and Urwa bin Al-Zubayr, and it has been narrated from Ibn Masoud that he makes up for a day in its place (3), but the hadith is an argument against them. Abu Umar said (4): I do not know anyone who permitted it for someone who knows that something which invalidates his fast will result from it. So if he kisses and ejaculates (semen), he must make up for it and there is no expiation (kaffara), as said by Abu Hanifa and his companions, Al-Thawri, Al-Hasan, and Al-Shafi'i. Ibn al-Mundhir chose this and said: There is no evidence for those who mandate expiation. Abu Umar said (5): If he kisses and emits pre-seminal fluid (madhy), they hold that he owes nothing. Ahmad said: Whoever kisses and emits madhy or semen, he must make up the fast and there is no expiation on him, except for one who has sexual intercourse, thus penetrating intentionally or forgetfully. Ibn al-Qasim narrated from Malik concerning one who kisses or embraces and gets an erection but no fluid at all comes out of him, he must make up the fast. Ibn Wahb narrated from him: He does not have to make it up unless he emits madhy (6). Al-Qadi Abu Muhammad said: Our companions agreed that (7) there is no expiation on him. If it was semen, then does expiation become obligatory on him along with making up the fast? It is either that he kissed once and ejaculated, or he kissed then stopped then returned and ejaculated. If it was one kiss, or he embraced or touched once, Ashhab and Sahnun said: There is no expiation on him until he repeats it. Ibn al-Qasim said: He makes expiation in all of that, except in looking; for there is no expiation on him until he repeats it.

(1) Al-Muntaqa 47/2. (2) In his Sahih (1927), and recorded by Ahmad (24130), and Muslim (1106). (3) Al-Tamhid 110/5. (4) Al-Istidhkar 58/10, and Al-Tamhid 114/5. (5) Al-Tamhid 114/5-115. (6) Al-Muntaqa 47/2. (7) In (m): that, and Al-Qadi Abu Muhammad: he is Abd al-Wahhab, and Al-Baji quoted his words in Al-Muntaqa 48/2, and it is until the end of the paragraph.

२०२ सूरह अल-बक़राह: आयत १८७

उन दोनों से, तो अगर वह चूमता है और सुरक्षित रहता है, तो उस पर कोई दोष नहीं है, और इसी तरह अगर वह आलिंगन (सीधे स्पर्श) करता है (१)। और अल-बुखारी ने आयशा से रिवायत की (२), उन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ रोज़ा रखने के दौरान चूमते और आलिंगन करते थे। और उन लोगों में से जिन्होंने रोज़ेदार के लिए चूमने को नापसंद किया, अब्दुल्ला बिन मसूद और उरवा बिन अल-जुबैर थे, और इब्न मसूद से रिवायत है कि वह इसके बदले एक दिन का क़ज़ा रखते थे (३), लेकिन हदीस उनके खिलाफ एक दलील है। अबू उमर ने कहा (४): मैं किसी ऐसे व्यक्ति के बारे में नहीं जानता जिसने उस व्यक्ति के लिए इसकी अनुमति दी हो जो जानता हो कि इससे कुछ ऐसा होगा जो उसके रोज़े को खराब कर देगा। इसलिए यदि वह चूमता है और वीर्यपात हो जाता है, तो उसे क़ज़ा करना होगा और कोई कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) नहीं है, जैसा कि अबू हनीफ़ा और उनके साथियों, अल-थौरी, अल-हसन और अल-शाफ़ई ने कहा है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसे चुना और कहा: कफ़्फ़ारा अनिवार्य करने वालों के पास कोई दलील नहीं है। अबू उमर ने कहा (५): यदि वह चूमता है और कामुक तरल (मज़ी) निकलता है, तो उनके अनुसार उस पर कुछ भी नहीं है। और अहमद ने कहा: जो चूमता है और मज़ी या वीर्य निकालता है, तो उस पर क़ज़ा है और उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है, सिवाय उस व्यक्ति के जिसने संभोग किया, और जानबूझकर या भूलकर प्रवेश किया। और इब्न अल-कासिम ने मालिक से उस व्यक्ति के बारे में रिवायत की जो चूमता है या आलिंगन करता है और उत्तेजित हो जाता है लेकिन उससे बिल्कुल भी पानी नहीं निकलता, तो उस पर क़ज़ा वाजिब है। और इब्न वहब ने उनसे रिवायत की: जब तक मज़ी न निकले उस पर कोई क़ज़ा नहीं है (६)। अल-क़ादी अबू मुहम्मद ने कहा: हमारे साथियों ने इस पर सहमति व्यक्त की है कि (७) उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है। और अगर वीर्य निकला हो, तो क्या क़ज़ा के साथ कफ़्फ़ारा भी अनिवार्य होगा? तो स्थिति यह है कि या तो उसने एक बार चूमा और वीर्यपात हो गया, या उसने चूमा और फिर हटा फिर दोबारा किया और वीर्यपात हुआ। यदि वह एक बार चूमना था, या एक बार आलिंगन या स्पर्श करना था; तो अशहब और सहनून ने कहा: उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है जब तक कि वह इसे दोहराता नहीं है। और इब्न अल-कासिम ने कहा: वह उन सब में कफ़्फ़ारा देगा, सिवाय देखने के, तो उस पर तब तक कोई कफ़्फ़ारा नहीं है जब तक कि वह उसे दोहराता नहीं है।

(१) अल-मुंतक़ा ४७/२। (२) उनके सहीह (१९२७) में, और अहमद (२४१३०) और मुस्लिम (११०६) द्वारा निकाला गया। (३) अल-तमहीद ११०/५। (४) अल-इस्तिज़कार ५८/१०, और अल-तमहीद

११४/५। (५) अल-तमहीद ११४/५-११५। (६) अल-मुंतक़ा ४७/२। (७) (म) में: कि, और अल-काजी अबू मुहम्मद: वह अब्दुल वहाब हैं, और अल-बाजी ने अल-मुंतका २/४८ में उनकी बात को उद्धृत किया है, और यह इस पैराग्राफ के अंत तक है।

۲۰۲ سورة البقرہ: آیت ۱۸۷

ان دونوں سے، پس اگر وہ بوسہ لے اور سلامت رہے تو اس پر کوئی گناہ نہیں، اور اسی طرح اگر وہ مباشرت (چھونا) کرے (۱)۔ اور بخاری نے (۲) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا، انہوں نے فرمایا: نبی کریم ﷺ روزے کی حالت میں بوسہ لیتے اور مباشرت فرماتے تھے۔ اور ان لوگوں میں سے جنہوں نے روزہ دار کے لیے بوسہ لینے کو ناپسند کیا، عبداللہ بن مسعود اور عروہ بن زبیر تھے، اور ابن مسعود سے مروی ہے کہ وہ اس کی جگہ ایک دن کی قضا دیتے تھے (۳)، جبکہ حدیث ان کے خلاف حجت ہے۔ ابو عمر نے کہا (۴): میں کسی ایسے شخص کو نہیں جانتا جس نے اس کے لیے رخصت دی ہو جسے یہ معلوم ہو کہ اس سے کوئی ایسی چیز پیدا ہوگی جو اس کے روزے کو فاسد کر دے گی۔ پس اگر اس نے بوسہ لیا اور انزال ہو گیا، تو اس پر قضا ہے اور کفارہ نہیں، یہ قول ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، ثوری، حسن اور شافعی کا ہے۔ ابن منذر نے اسے اختیار کیا اور کہا: کفارہ واجب قرار دینے والوں کے پاس کوئی دلیل نہیں ہے۔ ابو عمر نے کہا (۵): اگر اس نے بوسہ لیا اور مذی نکلی، تو ان کے نزدیک اس پر کچھ نہیں۔ اور احمد نے کہا: جس نے بوسہ لیا اور مذی یا منی نکلی، تو اس پر قضا ہے اور کفارہ نہیں، سوائے اس کے جس نے جماع کیا، اور جان بوجھ کر یا بھول کر داخل کیا۔ اور ابن القاسم نے مالک سے اس شخص کے بارے میں روایت کیا جس نے بوسہ لیا یا مباشرت کی اور اسے نعوظ ہوا لیکن اس سے بالکل پانی نہ نکلا، تو اس پر قضا ہے۔ اور ابن وہب نے ان سے روایت کیا: جب تک مذی نہ نکلے اس پر قضا نہیں (۶)۔ قاضی ابو محمد نے کہا: ہمارے اصحاب کا اس بات پر اتفاق ہے کہ (۷) اس پر کوئی کفارہ نہیں۔ اور اگر منی نکلی ہو، تو کیا قضا کے ساتھ کفارہ بھی لازم ہوگا؟ تو یہ اس سے خالی نہیں کہ یا تو ایک ہی مرتبہ بوسہ لیا اور انزال ہو گیا، یا بوسہ لیا پھر ہٹا پھر دوبارہ کیا اور انزال

ہوا۔ پس اگر وہ ایک بوسہ تھا، یا ایک بار مباشرت یا لمس تھا؛ تو اشہب اور سحنون نے کہا: اس پر کوئی کفارہ نہیں جب تک کہ وہ اسے بار بار نہ کرے۔ اور ابن القاسم نے کہا: وہ ان سب میں کفارہ دے گا، سوائے نظر کے؛ پس اس پر کوئی کفارہ نہیں جب تک کہ وہ اسے بار بار نہ کرے۔

(۱) المنتقی ۴۷/۲۔ (۲) اپنی صحیح (۱۹۲۷) میں، اور احمد نے (۲۴۱۳۰) اور مسلم نے (۱۱۰۶) اس کی تخریج کی ہے۔ (۳) التمہید ۱۱۰/۵۔ (۴) الاستذکار ۵۸/۱۰، اور التمہید ۱۱۴/۵۔ (۵) التمہید ۱۱۵-۱۱۴/۵۔ (۶) المنتقی ۴۷/۲۔ (۷) (م) میں: کہ، اور قاضی ابو محمد: وہ عبد الوہاب ہیں، اور الباجی نے المنتقی ۴۸/۲ میں ان کا کلام نقل کیا ہے، اور یہ اس پیراگراف کے آخر تک ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 203

Among those who said that atonement (kaffarah) is mandatory for him if he kisses, touches, plays with his wife, or has intercourse without penetration and ejaculates: Al-Hasan Al-Basri, Ata, Ibn Al-Mubarak, Abu Thawr, and Ishaq. This is also Malik's opinion in Al-Mudawwanah(1).

The argument for Ashhab's opinion is: touching, kissing, and skin contact do not break the fast(2) in themselves. Rather, they are avoided(3) because they might lead to what breaks the fast. If he does it(4) once, and did not intend ejaculation or spoiling the fast, then no atonement is required of him, like looking at her. But if he repeats it, then he has intended to spoil his fast, so he must pay atonement, just as if looking was repeated.

Al-Lakhmi(5) said: They all agreed regarding ejaculation from looking that there is no atonement unless he continues (does it repeatedly). The principle is that atonement is only mandatory for one who intended to break the fast and violated its sanctity. If so, one must look at the habit of the person to whom this happened. If his habit(6) is to ejaculate from a single kiss or touch, or if his habit varies—sometimes he ejaculates and sometimes he doesn't—I see that atonement is due upon him, because the doer of that intends to violate his fast or exposes himself to it. If his habit is safety (not ejaculating), and it was estimated(7) that it happened(8) to him contrary to his habit, then there is no atonement for him. Malik's opinion on the obligation of atonement might be because that only happens to someone for whom it is a natural temperament, and he sufficed with what appeared from him. Ashhab interpreted the matter based on the majority of people, that they are safe from that, and their saying regarding looking is evidence for that.

I say: What he recounted regarding the agreement on looking and making it a principle is not so, for it has been recounted...

(1) 1/196, see Musannaf Abd al-Razzaq 4/192, and Musannaf Ibn Abi Shaybah 3/70. (2) In the manuscripts: 'yufṭiru' (it breaks the fast), and what is established is from (m). (3) In (d) and (m): 'yabqā' (remains), in (ẓ): 'nattaqī' (we avoid), in Al-Muntaqā by Al-Bājī 2/48 (and from it the author quoted): 'tayaqqana' (become certain), and what is established is from (z) and (kh). (4) In (kh) and (m): 'fa'ala' (did). (5) He is Abu Al-Hasan Ali bin Muhammad. (6) In (m): 'if that was his habit'. (7) In (kh), (d) and (z): 'yuqaddaru' (estimated). (8) In (d) and (z): 'yakūnu' (to be).

सूरा अल-बकरा: आयत १८७ २०३

जिन लोगों ने कहा कि यदि वह अपनी पत्नी को चूमता है, स्पर्श करता है, उसके साथ खेलता है, या प्रवेश के बिना संभोग करता है और वीर्य स्खलन होता है, तो उस पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य है, उनमें शामिल हैं: अल-हसन अल-बसरी, अता, इब्न अल-मुबारक, अबू थौर और इशाक। अल-मुदव्वना(१) में मलिक की यही राय है।

अशहब की राय के लिए तर्क यह है: स्पर्श करना, चूमना और शारीरिक संपर्क अपने आप में रोज़ा नहीं तोड़ते(२)। बल्कि, उनसे बचा(३) जाता है क्योंकि वे उस चीज़ की ओर ले जा सकते हैं जिससे रोज़ा टूटता है। यदि वह इसे एक बार करता(४) है, और उसका इरादा वीर्य स्खलन या रोज़ा खराब करने का नहीं था, तो उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है, जैसे कि उसे देखना। लेकिन अगर वह इसे दोहराता है, तो उसने अपने रोज़े को खराब करने का इरादा किया है, इसलिए उसे कफ़्फ़ारा देना होगा, जैसे कि यदि देखना दोहराया गया हो।

अल-लखमी(५) ने कहा: वे सभी इस बात पर सहमत हुए कि देखने से वीर्य स्खलन होने पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है जब तक कि वह इसे जारी न रखे (बार-बार न करे)। सिद्धांत यह है कि कफ़्फ़ारा केवल उसी पर अनिवार्य है जिसने रोज़ा तोड़ने का इरादा किया और उसकी पवित्रता का उल्लंघन किया। यदि ऐसा है, तो उस व्यक्ति की आदत को देखा जाना चाहिए जिसके साथ ऐसा हुआ। यदि उसकी आदत(६) एक ही चुंबन या स्पर्श से स्खलन करने की है, या यदि उसकी आदत अलग-अलग है—कभी स्खलन होता है और कभी नहीं—तो मैं देखता हूँ कि उस पर कफ़्फ़ारा वाजिब है, क्योंकि ऐसा करने वाला अपने रोज़े का उल्लंघन करने का इरादा रखता है या खुद को इसके जोखिम में डालता है। यदि उसकी आदत सुरक्षित रहने की है (स्खलन न होना), और यह अनुमान लगाया गया(७) कि यह उसकी आदत के विपरीत हुआ(८), तो उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है। कफ़्फ़ारा की अनिवार्यता पर मलिक की राय इसलिए हो सकती है क्योंकि ऐसा केवल उसी के साथ होता है जिसका यह स्वभाव हो, और उन्होंने उससे जो प्रकट हुआ उसी को पर्याप्त माना। अशहब ने इस मामले को अधिकांश लोगों पर आधारित माना कि वे इससे सुरक्षित रहते हैं, और देखने के संबंध में उनकी बात इसका प्रमाण है।

मैंने कहा: देखने पर सहमति के बारे में उन्होंने जो बताया और इसे एक सिद्धांत बनाया, वह वैसा नहीं है, क्योंकि यह वर्णित किया गया है...

(१) १/१९६, देखें मुसन्निफ अब्द अल-रज्जाक ४/१९२, और मुसन्निफ इब्न अबी शयबा ३/७०। (२) पांडुलिपियों में: 'युफ़्तिरु' (रोज़ा तोड़ता है), और जो स्थापित है वह (म) से है। (३) (द) और (म) में: 'यबक़ा' (रहता है), (ज़) में: 'नत्तक़ी' (हम बचते हैं), अल-बाजी द्वारा अल-मुंतक़ा २/४८ में (और वहीं से लेखक ने उद्धृत किया): 'तयक्क़ना' (निश्चित होना), और जो स्थापित है वह (ज़) और (ख़) से है। (४) (ख़) और (म) में: 'फ़अला' (किया)। (५) वह अबू अल-हसन अली बिन मुहम्मद हैं। (६) (म) में: 'यदि वह उसकी आदत थी'। (७) (ख़), (द) और (ज़) में: 'युक़द्दरु' (अनुमानित)। (८) (द) और (ज़) में: 'यकूनु' (होना)।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۷ ۲۰۳

اور ان میں سے جنہوں نے کہا کہ اگر کوئی اپنی بیوی کا بوسہ لے، یا اس سے چھیڑ چھاڑ کرے، یا اس کے ساتھ کھیلے، یا دخول کے بغیر جماع کرے اور انزال ہو جائے، تو اس پر کفارہ واجب ہے: حسن بصری، عطا، ابن المبارک، ابو ثور، اور اسحاق۔ المدونہ(۱) میں امام مالک کا یہی قول ہے۔

اشہب کے قول کی دلیل یہ ہے: چھونا، بوسہ لینا اور جلد کا مس کرنا بذات خود روزہ نہیں توڑتے(۲)۔ بلکہ ان سے اس لیے بچا(۳) جاتا ہے کہ کہیں یہ اس چیز تک نہ پہنچا دیں جس سے روزہ ٹوٹ جاتا ہے۔ پس اگر اس نے ایک بار ایسا کیا(۴) اور اس کا ارادہ انزال یا روزہ خراب کرنے کا نہیں تھا، تو اس پر کوئی کفارہ نہیں، جیسے کہ اسے دیکھنا۔ لیکن اگر اس نے اس کا تکرار کیا تو اس نے اپنے روزے کو خراب کرنے کا قصد کیا، چنانچہ اس پر کفارہ ہے جیسے کہ اگر نظر کا تکرار کیا جاتا۔

لخمی(۵) نے کہا: اور ان سب کا اس بات پر اتفاق ہے کہ نظر سے انزال ہونے پر کوئی کفارہ نہیں سوائے اس کے کہ وہ اسے جاری رکھے۔ اصل یہ ہے کہ کفارہ صرف اسی پر واجب ہوتا ہے جس نے روزہ توڑنے کا قصد کیا اور روزے کی حرمت کو پامال کیا۔ پس اگر معاملہ ایسا ہے تو اس شخص کی عادت کو دیکھا جانا چاہیے جس کے ساتھ یہ واقعہ پیش آیا۔ اگر اس کی شان(۶) یہ ہے کہ وہ ایک بار بوسہ لینے یا چھونے سے فارغ ہو جاتا ہے، یا اس کی عادت مختلف ہے: کبھی انزال ہو جاتا ہے اور کبھی نہیں، تو میرا خیال ہے کہ اس پر کفارہ ہے؛ کیونکہ ایسا کرنے والا اپنے روزے کی حرمت پامال کرنے کا قصد رکھتا ہے یا خود کو اس کے لیے پیش کرتا ہے۔ اور اگر اس کی عادت سلامتی (انزال نہ ہونا) ہے اور یہ اندازہ لگایا گیا(۷) کہ یہ اس کی عادت کے خلاف

ہوا(۸)، تو اس پر کوئی کفارہ نہیں ہوگا۔ کفارہ کے واجب ہونے میں امام مالک کا قول اس وجہ سے ہو سکتا ہے کیونکہ ایسا صرف اسی کے ساتھ ہوتا ہے جس کی یہ طبیعت ہو، اور انہوں نے اس پر اکتفا کیا جو اس سے ظاہر ہوا۔ اور اشہب نے معاملے کو اکثر لوگوں پر محمول کیا کہ وہ اس سے محفوظ رہتے ہیں، اور نظر کے بارے میں ان کا قول اس کی دلیل ہے۔

میں نے کہا: انہوں نے نظر کے بارے میں اتفاق کی جو حکایت بیان کی اور اسے ایک اصل (قاعدہ) قرار دیا وہ ایسا نہیں ہے، کیونکہ یہ نقل کیا گیا ہے...

(۱) ۱۹۶/۱، اور دیکھیں مصنف عبد الرزاق ۱۹۲/۴، اور مصنف ابن ابی شیبہ ۷۰/۳۔ (۲) خطی نسخوں میں: 'یفطر' (روزہ توڑتا ہے)، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں: 'یبقی' (رہتا ہے)، اور (ظ) میں: 'نتقی' (ہم بچتے ہیں)، اور باجی کی المنتقی ۴۸/۲ میں (اور اس سے مصنف نے نقل کیا ہے): 'تیقن' (یقین کیا)، اور جو متن میں ہے وہ (ز) اور (خ) سے ہے۔ (۴) (خ) اور (م) میں: 'فعل' (کیا)۔ (۵) وہ ابو الحسن علی بن محمد ہیں۔ (۶) (م) میں: 'اگر اس کی یہی شان تھی'۔ (۷) (خ)، (د) اور (ز) میں: 'یقدر' (اندازہ کیا جاتا ہے)۔ (۸) (د) اور (ز) میں: 'یکون' (ہوتا ہے)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 204

Al-Baji in "Al-Muntaqa"(1): If someone takes a single look intending pleasure [and ejaculates], Sheikh Abu al-Hasan(2) said: He must perform compensatory fast (qada) and expiation (kaffarah). Al-Baji said: And this is the correct view according to me; because if he intended pleasure, it is like a kiss and other types of enjoyment, and Allah knows best.

Jabir ibn Zaid, Al-Thawri, Al-Shafi'i, Abu Thawr, and the proponents of legal reasoning said regarding someone who keeps looking at a woman until he ejaculates: He does not have to perform compensatory fast nor expiation, as stated by Ibn al-Mundhir(4).

Al-Baji(5) said: Ibn Nafi' narrated in "Al-Madaniyya" from Malik that if someone looks at an undressed woman, takes pleasure, and ejaculates, he must perform compensatory fast but not expiation.

Fourteenthly: The majority of scholars agree on the validity of the fast of someone for whom dawn breaks while they are in a state of ritual impurity (janaba). Judge Abu Bakr ibn al-Arabi(6) said: This is permissible by consensus (ijma'). There was some discussion about it among the Companions, then the matter settled on the fact that whoever wakes up in a state of ritual impurity, their fast is valid.

I say: As for what was mentioned about the occurrence of discussion, it is true and well-known. That is the saying of Abu Hurairah: Whoever wakes up in a state of ritual impurity has no fast. It was recorded in Al-Muwatta'(7) and others. In the book of Al-Nasa'i(8), it is mentioned that when he was questioned, he said: By Allah, I did not say it, Muhammad ﷺ - by Allah - said it.

There was disagreement regarding his retraction from it. The more famous of his two opinions among the people of knowledge is that he has no fast, as narrated by Ibn al-Mundhir, and it was narrated from Al-Hasan ibn Salih. A third opinion is also narrated from Abu Hurairah, who said: If he knew of his ritual impurity and then slept until morning, he has broken the fast, but if he did not know until morning, then he...

---

(1) 48/2 and what is between brackets is from it. (2) He is Al-Lakhmi. (3) In (M): with it, the enjoyment was. (4) See Al-Majmu' 364/6. (5) In Al-Muntaqa 48/2. (6) In Ahkam al-Qur'an 94/1-95. (7) 290/1 within the story between Abu Hurairah and Aisha, may Allah be pleased with them both, and recorded by Ahmad (25509), Al-Bukhari

(1925-1926), and Muslim (1109). (8) Al-Sunan al-Kubra (2936). It is in Musnad Ahmad (7388) and see the discussion there.

सूरह अल-बकराह : आयत १८७ २०४

अल-बाजी 'अल-मुंतका' (1) में कहते हैं: यदि कोई आनंद के उद्देश्य से एक बार देखता है [और वीर्यपात हो जाता है], तो शेख अबू अल-हसन (2) ने कहा: उसे कज़ा (क्षतिपूर्ति उपवास) और कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) करना होगा। अल-बाजी ने कहा: और मेरे अनुसार यही सही विचार है; क्योंकि यदि उसने आनंद का इरादा किया था, तो यह चुंबन और अन्य प्रकार के आनंद के समान है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

जाबिर इब्न ज़ैद, अल-थौरी, अल-शाफ़ई, अबू थौर और राय के साथियों ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जो एक महिला को बार-बार देखता है जब तक कि वीर्यपात न हो जाए: उस पर न तो कज़ा है और न ही कफ़्फ़ारा, जैसा कि इब्न अल-मुन्ज़िर (4) ने कहा है।

अल-बाजी (5) ने कहा: 'अल-मदनीया' में इब्न नाफ़े ने मलिक से रिवायत की है कि यदि कोई किसी निर्वस्त्र महिला को देखता है, आनंद लेता है और वीर्यपात कर देता है, तो उस पर कज़ा है, कफ़्फ़ारा नहीं।

चौदहवां: अधिकांश विद्वान उस व्यक्ति के रोज़े की वैधता पर सहमत हैं जिस पर फज्र (भोर) उस समय हुआ जब वह जनाबत (अशुद्धता) की स्थिति में था। काजी अबू बक्र इब्न अल-अरबी (6) ने कहा: यह सर्वसम्मति (इज्मा) से जायज़ है। सहाबा के बीच इस बारे में कुछ चर्चा हुई थी, फिर मामला इस बात पर तय हुआ कि जो कोई जनाबत की स्थिति में सुबह करता है, उसका रोज़ा सही है।

मैंने कहा: जहाँ तक चर्चा होने के उल्लेख की बात है, तो यह सच और प्रसिद्ध है। वह अबू हुरैरा का कहना है: जिसने जनाबत की स्थिति में सुबह की, उसका कोई रोज़ा नहीं है। इसे अल-मुवत्ता (7) और अन्य में उद्धृत किया गया है। अल-नसाई (8) की किताब में है कि जब उनसे इस पर सवाल किया गया, तो उन्होंने कहा: खुदा की कसम, मैंने इसे नहीं कहा, मुहम्मद ﷺ ने - खुदा की कसम - इसे कहा है।

इससे उनके पीछे हटने के बारे में असहमति रही है। ज्ञान के लोगों के बीच उनकी दो राय में से अधिक प्रसिद्ध यह है कि उनका कोई रोज़ा नहीं है, जैसा कि इब्न अल-मुन्ज़िर ने बयान किया है, और अल-हसन इब्न सालेह से रिवायत है। अबू हुरैरा से एक तीसरा मत भी रिवायत है, उन्होंने कहा: यदि उसे अपनी जनाबत का पता था और फिर वह सुबह होने तक सो गया, तो वह रोज़ा तोड़ने वाला है, और यदि उसे सुबह तक पता नहीं चला, तो वह...

(1) 48/2 और उसके बीच के कोष्ठक उसी से हैं। (2) वह अल-लखमी है। (3) (म) में: उसके साथ आनंद था। (4) अल-मजमू' 364/6 देखें। (5) अल-मुंतका 48/2 में। (6) अहकाम अल-कुरान 94/1-95 में। (7) 290/1 अबू हुरैरा और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की कहानी के भीतर, और अहमद (25509), अल-बुखारी (1925-1926), और मुस्लिम (1109) द्वारा उद्धृत। (8) अल-सुनन अल-कुबरा (2936)। यह मुसनद अहमद (7388) में है और वहां इस पर चर्चा देखें।

سورة البقره : الآيه ١٨٧ ٢٠٤

الباجى فى «المنتقى»(١): فإن نظر نظرة واحدة يقصد بها اللذة [فأنزل] فقد قال الشيخ أبو الحسن(٢): عليه القضاء والكفارة، قال الباجي: وهو الصحيح عندي؛ لأنه إذا قصد به الاستمتاع كان(٣) كالقبلة وغير ذلك من أنواع الاستمتاع، والله أعلم.

وقال جابر بن زيد والثوري والشافعي وأبو ثور وأصحاب الرأي فيمن ردَّ النظر إلى المرأة حتى أمْنَى : فلا قضاء عليه ولا كفارة، قاله ابن المنذر(٤).

قال الباجي(٥): وروى في المدنية ابن نافع عن مالك أنه إن نظر إلى امرأة متجردة فالتذَّ فأنزل، عليه القضاء دون الكفارة.

الرابعة عشرة: والجمهور من العلماء على صحَّة صوم مَنْ طلع عليه الفجر وهو جُنُب، وقال القاضي أبو بكر بن العربي(٦): وذلك جائز إجماعاً، وقد كان وَقَعَ فيه بين الصحابة كلام، ثم استقرَّ الأمر على أن مَنْ أصبح جُنُباً فإن صومه صحيح.

قلت: أما ما ذُكر من وقوع الكلام فصحيح مشهور، وذلك قول أبي هريرة: من أصبح جُنُباً فلا صوم له، أخرجه الموطأ(٧) وغيره. وفي كتاب النسائي(٨) أنه قال لما رُوجع : والله ما أنا قلته، محمد ﷺ - والله - قاله.

وقد اختلف في رجوعه عنها، وأشهرُ قوليه عند أهل العلم أنه لا صوم له، حكاه ابن المنذر، ورُويَ عن الحسن بن صالح. وعن أبي هريرة أيضاً قول ثالث قال : إذا عَلم بجنابته ثم نام حتى يُصبح فهو مفطر، وإن لم يعلم حتى أصبح فهو

(١) ٤٨/٢ وما بين حاصرتين منه. (٢) هو اللخمي. (٣) في (م): بها الاستمتاع كانت. (٤) انظر المجموع ٣٦٤/٦. (٥) في المنتقى ٤٨/٢. (٦) في أحكام القرآن ٩٤/١-٩٥. (٧) ٢٩٠/١ ضمن قصة بين أبي هريرة وعائشة رضي الله عنهما، وأخرجه أحمد (٢٥٥٠٩)، والبخاري (١٩٢٥-١٩٢٦)، ومسلم (١١٠٩). (٨) السنن الكبرى (٢٩٣٦). وهو في مسند أحمد (٧٣٨٨) وانظر الكلام عليه ثمة.

Page 205 Surah Al-Baqarah: Verse 187

fasting. This was narrated from ‘Ata, Tawus, and ‘Urwah ibn al-Zubayr. It was also narrated from al-Hasan and al-Nakha’i that it is sufficient in voluntary fasts, but he must make it up in obligatory fasts (1). I say: These are four opinions of the scholars regarding one who wakes up in a state of major ritual impurity (janabah). The correct opinion is that of the majority, due to the hadith of Aisha and Umm Salamah (may Allah be pleased with them both) that the Messenger of Allah (peace be upon him) would wake up in a state of janabah from sexual intercourse, not from a wet dream, and then he would fast. And on the authority of Aisha (may Allah be pleased with her), she said: Dawn (Fajr) would reach the Messenger of Allah (peace be upon him) in Ramadan while he was in a state of janabah, not from a wet dream (2), then he would wash and fast. Narrated by al-Bukhari and Muslim (3). This is understood from the necessity of Allah's words: "So now, have relations with them" (verse), for since He extended the permission for intercourse until the break of dawn, it is necessarily known that dawn would rise while he is in a state of janabah, and washing (ghusl) only becomes possible after dawn (4). Al-Shafi’i said: If the male organ was inside the woman and he withdrew it with the break of dawn, he does not have to make it up. Al-Muzani said: He must make it up, because it is part of the completion of intercourse. The first view is more correct for what we mentioned, and it is the opinion of our scholars. Fifteenth: They differed regarding a menstruating woman who becomes pure before dawn but leaves ritual purification until morning. The majority are of the view that fasting is obligatory for her and it is valid, whether she left it intentionally or forgetfully, like the person in a state of janabah. This is the opinion of Malik and Ibn al-Qasim (5). Abd al-Malik said: If a menstruating woman becomes pure before dawn but delays her washing until dawn breaks, her day is a day of breaking fast, because for part of it she was not pure, and she is not like the person in a state of janabah, because a wet dream does not...

(1) See Ikmal al-Mu'lim 4/48, Al-Mufhim 3/166, Al-Istidhkār 10/47, Al-Tamhid 17/424, and Al-Majmu' 6/345. (2) In (M): "wet dream" (ihtilam). (3) Sahih al-Bukhari (1930-1932), Sahih Muslim (1109): (76) (77), and it is in Musnad Ahmad (24062) from their hadith. (4) Al-Mufhim 3/166. (5) Al-Mufhim 3/166, and see Al-Mudawwanah 1/207.

पृष्ठ २०५ सूरह अल-बकरा: आयत १८७

रोज़ा रखने वाला। यह अता, ताऊस और उरवाह इब्न अल-जुबैर से रिवायत है। अल-हसन और अल-नखई से भी रिवायत है कि यह नफिल रोज़ों में काफी है, लेकिन फर्ज़ रोज़ों में इसकी कज़ा करनी होगी (१)। मैं कहता हूँ: ये उन विद्वानों के चार मत हैं जो जनाबत (अपवित्रता) की स्थिति में सुबह करते हैं। सही मत जम्हूर (बहुमत) का है; क्योंकि आयशा और उम्म सलमा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस है कि अल्लाह के रसूल ﷺ संभोग के कारण जनाबत की स्थिति में सुबह करते थे, न कि स्वपनदोष (एहतलाम) के कारण, फिर आप रोज़ा रखते थे। और आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ को रमज़ान में फज्र (भोर) जनाबत की हालत में पाती थी, न कि स्वपनदोष (२) के कारण, फिर आप गुस्ल (स्नान) करते और रोज़ा रखते थे। इसे बुखारी और मुस्लिम ने रिवायत किया है (३)। यह अल्लाह के इस कथन की अनिवार्यता से समझा जाता है: "तो अब उनसे मिलाप करो" (आयत), क्योंकि जब उसने भोर होने तक संभोग की अनुमति दी, तो यह आवश्यक रूप से ज्ञात होता है कि भोर उस समय होगी जब वह जनाबत की स्थिति में होगा, और गुस्ल फज्र के बाद ही संभव होता है (४)। इमाम शाफई ने कहा: यदि पुरुष अंग महिला के भीतर था और उसने फज्र के साथ उसे निकाल लिया, तो उस पर कोई कज़ा नहीं है। अल-मुज़नी ने कहा: उस पर कज़ा है; क्योंकि यह संभोग को पूरा करने का हिस्सा है। पहला मत अधिक सही है जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और यही हमारे विद्वानों का मत है। पंद्रहवाँ: उन्होंने उस मासिक धर्म वाली महिला के बारे में मतभेद किया जो फज्र से पहले पवित्र हो जाती है, लेकिन सुबह होने तक पाकी (गुस्ल) छोड़ देती है। उनके बहुमत की राय है कि उस पर रोज़ा अनिवार्य है और वह वैध है, चाहे उसने इसे जानबूझकर छोड़ा हो या भूलवश, जनाबत वाले व्यक्ति की तरह। यह मालिक और इब्न अल-कासिम का मत है (५)। अब्दुल मलिक ने कहा: यदि मासिक धर्म वाली महिला फज्र से पहले पवित्र हो जाए, लेकिन फज्र होने तक अपने गुस्ल में देरी करे, तो उसका दिन रोज़ा न रखने का दिन है; क्योंकि इसके कुछ हिस्से में वह पवित्र नहीं थी, और वह जनाबत वाले व्यक्ति की तरह नहीं है क्योंकि स्वपनदोष...

पाद-टिप्पणियाँ: (१) देखें इकमाल अल-मुल्लिम ४/४८, अल-मुफ्हिम ३/१६६, अल-इस्तिधकार १०/४७, अल-तम्हीद १७/४२४, और अल-मजमू ६/३४५। (२) (म) में: एहतलाम (स्वपनदोष)। (३) सहीह अल-बुखारी (१९३०-१९३२), सहीह मुस्लिम (११०९): (७६) (७७), और यह उनकी हदीस से

मुसनद अहमद (२४०६२) में है। (४) अल-मुफ्हिम ३/१६६। (५) अल-मुफ्हिम ३/१६६, और देखें अल-मुदव्वना १/२०७।

صفحہ ۲۰۵ سورہ بقرہ : آیت ۱۸۷

روزے دار، یہ عطاء، طاؤس اور عروہ بن زبیر سے مروی ہے۔ اور حسن اور نخعی سے مروی ہے کہ یہ نفلی روزے میں کافی ہے، اور فرض میں اس کی قضا کرے گا (۱)۔ میں کہتا ہوں: تو یہ ان علماء کے چار اقوال ہیں جو جنابت کی حالت میں صبح کرے۔ ان میں سے صحیح جمہور کا مذہب ہے؛ کیونکہ حضرت عائشہ اور حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہما کی حدیث ہے کہ رسول اللہ ﷺ جماع کی وجہ سے جنابت کی حالت میں صبح کرتے تھے نہ کہ احتلام کی وجہ سے، پھر آپ روزہ رکھتے تھے۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، انہوں نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ کو رمضان میں فجر پا لیتی تھی جبکہ آپ حالتِ جنابت میں ہوتے تھے بغیر کسی خواب کے (۲)، تو آپ غسل کرتے اور روزہ رکھتے، اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے (۳)۔ اور یہی وہ چیز ہے جو اللہ تعالیٰ کے قول کی ضرورت سے سمجھی جاتی ہے: ﴿فَالْئَنَ بَاشِرُوهُنَّ﴾ (آیت)، کیونکہ جب اس نے جماع کی اباحت کو طلوع فجر تک بڑھا دیا، تو ضروری طور پر معلوم ہوا کہ فجر اس حال میں طلوع ہوگی کہ وہ جنبی ہوگا، اور غسل فجر کے بعد ہی ممکن ہوتا ہے (۴)۔ اور امام شافعی نے کہا: اگر مرد کا عضو عورت کے اندر ہو اور اس نے طلوع فجر کے ساتھ اسے نکال لیا تو اس پر کوئی قضا نہیں، اور المزنی نے کہا: اس پر قضا ہے؛ کیونکہ یہ جماع کی تکمیل میں سے ہے، اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے جس کی وجہ ہم نے ذکر کی، اور یہی ہمارے علماء کا قول ہے۔ پندرہویں (بات): اور انہوں نے اس حائضہ (حیض والی عورت) کے بارے میں اختلاف کیا جو فجر سے پہلے پاک ہو جائے اور صبح تک طہارت چھوڑ دے۔ تو ان کے جمہور اس بات پر ہیں کہ اس پر روزہ واجب ہے اور وہ کافی ہے، چاہے اس نے اسے عمداً چھوڑا ہو یا سہواً، جنبی کی طرح۔ اور یہی مالک اور ابن القاسم کا قول ہے (۵)۔ اور عبد الملک نے کہا: جب حائضہ فجر

سے پہلے پاک ہو جائے، اور اپنے غسل کو مؤخر کرے یہاں تک کہ فجر طلوع ہو جائے، تو اس کا دن افطار کا دن ہے؛ کیونکہ وہ اس کے کچھ حصے میں غیر طاہرہ تھی، اور وہ جنبی کی طرح نہیں ہے کیونکہ احتلام نہیں---

حواشی: (۱) دیکھئے اکمال المعلم ۴/ ۴۸، اور المفہم ۳/ ۱۶۶، والاستذکار ۱۰/ ۴۷، والتمہید ۱۷/ ۴۲۴، والمجموع ۶/ ۳۴۵۔ (۲) (م) میں: احتلام۔ (۳) صحیح بخاری (۱۹۳۰-۱۹۳۲)، اور صحیح مسلم (۱۱۰۹): (۷۶) (۷۷)، اور یہ ان دونوں کی حدیث سے مسند احمد (۲۴۰۶۲) میں ہے۔ (۴) المفہم ۳/ ۱۶۶۔ (۵) المفہم ۳/ ۱۶۶، اور دیکھئے المدونة ۱/ ۲۰۷۔

Surat al-Baqarah: Verse 187 206 ...breaks the fast, and menstruation breaks it; this is how Abu al-Faraj mentioned it in his book on the authority of Abd al-Malik (1). Al-Awza'i said: She must make up for it because she was negligent in performing ghusl (ritual bath). Ibn al-Jallab (2) mentioned from Abd al-Malik that if she becomes pure before dawn at a time when she could have performed ghusl, but she was negligent and did not perform ghusl until morning, it does not harm her, like a person in a state of ritual impurity (janaba). However, if the time was too short for her to perform ghusl, her fast is not valid (3), and that day is a day of breaking the fast. Malik said this, and she is like one for whom dawn breaks while she is still menstruating (4). Muhammad bin Maslama said regarding this: She fasts and makes up for it (5), similar to al-Awza'i's view. It was also narrated from him that he was strict, and mandated for the woman who becomes pure before dawn but is negligent, slows down, and delays (6) until morning, both making up the fast (qada') and an expiation (kaffara) (7). Sixteenth: If a woman becomes pure at night during Ramadan and does not know whether that was before or after dawn, she should fast and make up that day as a precaution, and there is no expiation upon her. Seventeenth: It was narrated from the Prophet (peace be upon him) that he said: "The one who performs cupping and the one who is cupped have broken their fast." This is from the hadith of Thawban, the hadith of Shaddad bin Aws, and the hadith of Rafi' bin Khadij. Ahmad and Ishaq held this view. Ahmad authenticated the hadith of Shaddad bin Aws, and Ali bin al-Madini authenticated the hadith of Rafi' bin Khadij. Malik, ash-Shafi'i, and ath-Thawri said: There is no making up (qada') for him, but it is disliked for him because of the risk (8).

Footnotes: (1) Al-Kafi 1/339, see al-Istidhkar 10/48, and al-Tamhid 17/425. Abd al-Malik: is Ibn Abd al-Aziz bin al-Majishun. (2) Ubayd Allah bin al-Husayn bin al-Hasan, and it is said otherwise, Abu al-Qasim, author of the book 'at-Tafri', died in the year (378 AH) as-Siyar 16/383. (3) Al-Kafi 1/339, and it says: It is not valid for her. (4) Al-Mufhim 3/169. (5) Al-Kafi 1/339, and Muhammad bin Maslama: is Abu Hisham, narrated from Malik and studied jurisprudence under him, he has books of jurisprudence taken from him, died in the year (206 AH). Ad-Dibaj al-Mudhahhab 2/156. (6) In (Kh) and (Z): "and she delayed". (7) Al-Mufhim 3/166, and Ikmal al-Mu'allim 4/49. (8) Al-Istidhkar 10/120-122 and 124-125 and 129-130, and he narrated the hadith of Thawban, Shaddad, and Rafi' (may Allah be pleased with them) =

सूरा अल-बक़रह: आयत 187 206 ... रोज़ा तोड़ देता है, और मासिक धर्म इसे तोड़ देता है; इस प्रकार अबू अल-फ़रज ने अब्दुल मलिक (1) के हवाले से अपनी पुस्तक में इसका उल्लेख किया है। अल-औज़ाई ने कहा: उसे इसकी क़ज़ा करनी चाहिए क्योंकि उसने ग़ुस्ल (स्नान) करने में लापरवाही बरती। इब्न अल-जल्लाब (2) ने अब्दुल मलिक से उल्लेख किया है कि यदि वह भोर से पहले ऐसे समय में शुद्ध हो जाती है जब वह ग़ुस्ल कर सकती थी, लेकिन उसने लापरवाही बरती और सुबह होने तक ग़ुस्ल नहीं किया, तो यह उसे नुकसान नहीं पहुँचाता है, जैसे कि जनाबत (अशुद्धता) की स्थिति में व्यक्ति। हालाँकि, यदि समय इतना कम था कि वह ग़ुस्ल नहीं कर सकती थी, तो उसका रोज़ा मान्य नहीं है (3), और वह दिन रोज़ा न रखने का दिन है। मालिक ने यही कहा है, और वह उस व्यक्ति के समान है जिसके लिए मासिक धर्म की स्थिति में भोर हो जाती है (4)। मुहम्मद बिन म सलमा ने इस बारे में कहा: वह रोज़ा रखेगी और उसकी क़ज़ा भी करेगी (5), अल-औज़ाई के कथन के समान। उनसे यह भी रिवायत है कि उन्होंने सख्ती बरती, और उस महिला के लिए जो भोर से पहले शुद्ध हो जाती है लेकिन लापरवाही करती है, सुस्ती दिखाती है और सुबह होने तक देरी (6) करती है, क़ज़ा के साथ कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) (7) अनिवार्य कर दिया। सोलहवाँ: यदि कोई महिला रमज़ान के दौरान रात में शुद्ध हो जाती है और उसे यह नहीं पता होता कि वह भोर से पहले थी या बाद में, तो उसे सावधानी के तौर पर रोज़ा रखना चाहिए और उस दिन की क़ज़ा करनी चाहिए, और उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है। सत्रहवाँ: पैगंबर (उन पर शांति हो) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "पछना (हिजामा) लगाने वाले और लगवाने वाले दोनों का रोज़ा टूट गया।" यह थौबान की हदीस, शद्दाद बिन औस की हदीस और राफ़े बिन खदीज की हदीस से है। अहमद और इसहाक़ ने यही कहा है। अहमद ने शद्दाद बिन औस की हदीस को सही बताया, और अली बिन अल-मदीनी ने राफ़े बिन खदीज की हदीस को सही बताया। मालिक, अल-शाफ़ई और अल-थौरी ने कहा: उस पर कोई क़ज़ा नहीं है, सिवाय इसके कि धोखे के जोखिम (8) के कारण उसके लिए ऐसा करना नापसंद है।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अल-काफी 1/339, देखें अल-इस्तिज़कार 10/48, और अल-तम्हीद 17/425। अब्दुल मलिक: वह इब्न अब्दुल अज़ीज़ बिन अल-माजीशून हैं। (2) उबैदुल्लाह बिन अल-हुसैन बिन अल-हसन, और इसके अलावा भी कहा गया है, अबू अल-कासिम, किताब 'अल-तफ़री' के लेखक, वर्ष (378 हिजरी) अल-सियार 16/383 में मृत्यु हुई। (3) अल-काफी 1/339, और इसमें है: यह उसके लिए जायज़ नहीं है। (4) अल-मुफ़हिम 3/169। (5) अल-काफी 1/339, और मुहम्मद बिन म सलमा: वह अबू हिशाम हैं, जिन्होंने मालिक से रिवायत की और उनके पास न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह)

सीखा, उनकी न्यायशास्त्र की किताबें हैं जो उनसे ली गई हैं, वर्ष (206 हिजरी) में मृत्यु हुई। अद-दीबाज अल-मुज़हहब 2/156। (6) (ख़) और (ज़ौ) में: "और उसने देरी की"। (7) अल-मुफ़हिम 3/166, और इकमल अल-मुअल्लिम 4/49। (8) अल-इस्तिज़कार 10/120-122 और 124-125 और 129-130, और उन्होंने थौबान, शद्दाद और राफ़े की हदीसें (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) निकाली हैं =

سورة البقرہ: آیت 187 206 ...روزہ توڑ دیتا ہے، اور حیض اسے توڑ دیتا ہے، اسی طرح ابوالفرج نے اپنی کتاب میں عبدالملک (1) سے روایت کرتے ہوئے اسے ذکر کیا ہے۔ اور الاوزاعی نے کہا: وہ اس کی قضا کرے گی کیونکہ اس نے غسل کرنے میں کوتاہی کی۔ اور ابن الجلاب (2) نے عبدالملک سے ذکر کیا ہے کہ اگر وہ فجر سے پہلے ایسے وقت میں پاک ہو گئی جس میں وہ غسل کر سکتی تھی، لیکن اس نے کوتاہی کی اور صبح ہونے تک غسل نہیں کیا، تو اسے کوئی نقصان نہیں پہنچے گا، جیسا کہ حالتِ جنابت میں شخص، اور اگر وقت اتنا تنگ تھا کہ وہ غسل نہ کر سکے، تو اس کا روزہ درست نہیں (3)، اور اس کا وہ دن افطار (روزہ نہ ہونے) کا دن ہوگا، امام مالک نے یہی کہا ہے، اور وہ اس عورت کی طرح ہے جس پر فجر اس حال میں طلوع ہو کہ وہ حائضہ ہو (4)۔ اور محمد بن مسلمہ نے اس بارے میں کہا: وہ روزہ بھی رکھے گی اور قضا بھی کرے گی (5)، الاوزاعی کے قول کی طرح، اور ان سے روایت ہے کہ انہوں نے سختی کی، اور اس عورت پر جو فجر سے پہلے پاک ہو جائے لیکن کوتاہی کرے، سستی برتے اور صبح ہونے تک تاخیر (6) کرے، قضا کے ساتھ کفارہ (7) بھی واجب قرار دیا۔ سولہویں بات: اگر عورت رمضان میں رات کے وقت پاک ہو جائے؛ اور اسے یہ نہ پتہ چلے کہ وہ فجر سے پہلے تھا یا بعد میں، تو وہ احتیاطاً روزہ رکھے گی اور اس دن کی قضا کرے گی، اور اس پر کوئی کفارہ نہیں۔ سترہویں بات: نبی کریم ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: "پچھنا لگانے والے اور لگوانے والے دونوں کا روزہ ٹوٹ گیا۔" یہ ثوبان کی حدیث، شداد بن اوس کی حدیث اور رافع بن خدیج کی حدیث سے مروی ہے۔ احمد اور اسحاق نے یہی کہا ہے، اور احمد نے شداد بن اوس کی حدیث کو صحیح قرار دیا، اور علی بن المدینی نے رافع بن خدیج کی حدیث کو صحیح قرار دیا، اور

مالک، شافعی اور ثوری نے کہا: اس پر کوئی قضا نہیں، مگر یہ کہ دھوکے کے خطرے (8) کی وجہ سے اس کے لیے یہ ناپسندیدہ ہے۔

حواشی: (1) الکافی 1/ 339، اور دیکھیے الاستذکار 10/ 48، اور التمہید 17/ 425۔ عبدالملک: یہ ابن عبدالعزیز بن الماجشون ہیں۔ (2) عبید اللہ بن الحسین بن الحسن، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے، ابوالقاسم صاحب کتاب التفریع، وفات (378ھ) السیر 16/ 383۔ (3) الکافی 1/ 339، اور اس میں ہے: اسے کفایت نہیں کرے گا۔ (4) المفہم 3/ 169۔ (5) الکافی 1/ 339، اور محمد بن مسلمہ: یہ ابوہشام ہیں، امام مالک سے روایت کی اور ان سے فقہ سیکھی، ان کی فقہ کی کتابیں ہیں جو ان سے لی گئی ہیں، وفات (206ھ)۔ الدیباج المذہب 2/ 156۔ (6) (خ) اور (ظ) میں ہے: "اور اس نے تاخیر کی"۔ (7) المفہم 3/ 166، اور اکمال المعلم 4/ 49۔ (8) الاستذکار 10/ 120-122 اور 124-125 اور 129-130، اور ثوبان، شداد اور رافع رضی اللہ عنہم کی احادیث نقل کیں =

Surah Al-Baqarah: Verse 187 Page 207

In Sahih Muslim, from the hadith of Anas, it was said to him: "Did you used to dislike cupping (hijama) for the fasting person?" He said: "No, except because of weakness."(1)

Abu Umar(2) said: The hadith of Shaddad, Rafi', and Thawban is considered abrogated (mansukh) in our view by the hadith of Ibn Abbas that the Messenger of Allah ﷺ underwent cupping while fasting and in the state of ihram(3); because in the hadith of Shaddad ibn Aws and others, it is mentioned that the Prophet ﷺ passed by a man undergoing cupping during the year of the Conquest, eighteen nights into Ramadan, and said: "The cupper and the cupped have broken their fast."(4). And he ﷺ underwent cupping during the year of the Farewell Pilgrimage while he was in ihram and fasting(5). Since his ﷺ cupping(6) was in the year of the Farewell Pilgrimage, it must be abrogating, because he ﷺ did not live to see another Ramadan after that, as he passed away in Rabi' al-Awwal, ﷺ.

Eighteenth: The saying of the Almighty: {Then complete the fast until the night} is a command that implies obligation without disagreement. "Until" (ila) denotes an end point. If what follows it is of the same kind as what precedes it, it is included in its ruling. For example, your saying: "I bought the feddan (a unit of land) up to its border," or "I bought from you from this tree to that tree," and the item sold is trees; thus, the tree is included in the sale. This is unlike your saying: "I bought the feddan up to the house," for the house is not included in the limited area since it is not of the same kind.

= From them: Ahmad (22382), (17112), and (15828), Abu Dawud (2367), (2370), (2371), (2368), and (2369), An-Nasa'i in al-Kubra (3120) - (3143), At-Tirmidhi (774), and Ibn Majah (1680) and (1681) (in order). (1) Muslim did not record it; it is in Sahih al-Bukhari (1940). See Al-Jam' bayn al-Sahihayn by Abd al-Haqq 2/146. (2) In al-Istidhkar 10/125. (3) Recorded by Al-Shafi'i in his Musnad 1/255 (arranged by al-Sindi), Ahmad (1849), Abu Dawud (2373), At-Tirmidhi (777), An-Nasa'i (3213-3215), and Ibn Majah (1682) and (3081). Ahmad ibn Hanbal, Ali ibn al-Madini, and others declared it weak, as mentioned by Hafiz Ibn Hajar in al-Talkhis al-Habir 2/191-192. He said: Some narrators combined the two matters in mention, giving the impression that they occurred together. The more correct view is the narration of al-Bukhari [1938]: He underwent cupping while fasting, and he underwent cupping while in ihram. It should be understood that each occurred in a separate state. (4) Previously

mentioned. (5) His saying: "the year of the Farewell Pilgrimage" is questionable because he ﷺ was not fasting, as it is authentic that Umm al-Fadl sent him a bowl of milk and he drank it while standing at Arafah. Hafiz Ibn Hajar said this in al-Talkhis al-Habir 2/192. (6) In the manuscripts and (M): "his pilgrimage" (hajjatuhu), and what is established is from al-Istidhkar 10/125.

सूरा अल-बकरा: आयत 187 पृष्ठ 207

सहीह मुस्लिम में अनस की हदीस से वर्णित है कि उनसे पूछा गया: "क्या आप रोज़ेदार के लिए पछना लगाने (हिजामा) को नापसंद करते थे?" उन्होंने कहा: "नहीं, सिवाय कमज़ोरी के कारण।"(1)

अबू उमर(2) ने कहा: शद्दाद, राफ़े और सौबान की हदीस हमारे नज़दीक इब्न अब्बास की हदीस से निरस्त (मन्सूख) है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने रोज़े की हालत में और एहराम में पछना लगवाया था(3); क्योंकि शद्दाद बिन औस और अन्य की हदीस में है कि मक्का विजय के वर्ष रमज़ान की अठारह रातें बीतने पर आप ﷺ एक ऐसे व्यक्ति के पास से गुज़रे जो पछना लगवा रहा था, तो आपने फ़रमाया: "पछना लगाने वाले और लगवाने वाले दोनों का रोज़ा टूट गया।" (4)। और आपने ﷺ विदाई हज (हज्जतुल वदा) के वर्ष पछना लगवाया जबकि आप एहराम में थे और रोज़ेदार थे(5)। चूँकि आपका ﷺ पछना लगवाना(6) विदाई हज के वर्ष था, इसलिए यह अनिवार्य रूप से निरस्त करने वाला है, क्योंकि इसके बाद आप ﷺ को रमज़ान नहीं मिला, क्योंकि आपका इंतक़ाल रबी-उल-अव्वल में हुआ था, ﷺ।

अठारहवीं: अल्लाह का यह कहना: {फिर रात तक रोज़ा पूरा करो} एक आदेश है जो बिना किसी मतभेद के अनिवार्यता (वुजूब) को दर्शाता है। "तक" (इला) सीमा (ग़ायत) है। यदि इसके बाद वाली चीज़ उसी प्रकार की है जो पहले थी, तो वह उसके हुक्म में शामिल होगी। जैसे आपका कहना: "मैंने फ़द्दान (ज़मीन की एक इकाई) उसकी सीमा तक खरीदा," या "मैंने आपसे इस पेड़ से उस पेड़ तक खरीदा," और बेची गई चीज़ पेड़ है, तो पेड़ बिक्री में शामिल है। इसके विपरीत आपका कहना: "मैंने घर तक फ़द्दान खरीदा," तो घर सीमित चीज़ में शामिल नहीं होगा क्योंकि वह उसकी जाति (प्रकार) से नहीं है।

= उनसे: अहमद (22382), (17112), और (15828), अबू दाऊद (2367), (2370), (2371), (2368), और (2369), अल-कुबरा में अन-नसाई (3120) - (3143), अत-तिर्मिज़ी (774), और इब्न माजा (1680) और (1681) (क्रमशः)। (1) मुस्लिम ने इसे उद्धृत नहीं किया है; यह सहीह अल-बुखारी (1940) में है। अल-जमा बयन अल-सहीहैन (अब्द अल-हक द्वारा) 2/146 देखें। (2) अल-इस्तिज़कार 10/125 में। (3) इसे अल-शाफ़ई ने अपनी मुसनद 1/255 (सिंदी के क्रम में), अहमद (1849), अबू दाऊद (2373), अत-तिर्मिज़ी (777), अन-नसाई (3213-3215), और इब्न माजा (1682) और (3081) ने उद्धृत किया है। अहमद बिन हंबल, अली बिन अल-मदीनी और अन्य लोगों

ने इसे कमज़ोर बताया है, जैसा कि हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तलखीस अल-हबीर 2/191-192 में उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: कुछ वर्णनकर्ताओं ने उल्लेख में दोनों बातों को मिला दिया, जिससे यह भ्रम हुआ कि वे एक साथ घटीं। सहीह अल-बुखारी [1938] की रिवायत अधिक सही है: उन्होंने रोज़े की हालत में पछना लगवाया और एहराम की हालत में पछना लगवाया। इसे इस तरह समझा जाना चाहिए कि प्रत्येक अलग स्थिति में हुआ। (4) पहले उल्लेख किया जा चुका है। (5) उनका कथन: "विदाई हज का वर्ष" विचारणीय है; क्योंकि आप ﷺ रोज़ेदार नहीं थे, जैसा कि प्रमाणित है कि उम्मे फज़ल ने आपके पास दूध का प्याला भेजा और आपने उसे अराफ़ात में खड़े होकर पी लिया। हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तलखीस अल-हबीर 2/192 में यह कहा है। (6) हस्तलिखित प्रतियों और (म) में: "उनका हज" (हज्जतुहु), और जो स्थापित है वह अल-इस्तिज़कार 10/125 से है।

سورة البقرة: آیت ۱۸۷ صفحہ ۲۰۷

صحیح مسلم میں حضرت انس کی حدیث سے ہے کہ ان سے پوچھا گیا: "کیا تم روزے دار کے لیے پچھنے (حجامہ) لگوانے کو ناپسند کرتے تھے؟" انہوں نے کہا: "نہیں، سوائے کمزوری کی وجہ سے۔"(۱)۔

اور ابو عمر(۲) نے کہا: شداد، رافع اور ثوبان کی حدیث ہمارے نزدیک ابن عباس کی حدیث سے منسوخ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے روزے کی حالت میں اور احرام کی حالت میں پچھنے لگوائے تھے(۳)؛ کیونکہ شداد بن اوس اور دیگر کی حدیث میں ہے کہ آپ ﷺ فتح مکہ کے سال رمضان کی اٹھارہ راتیں گزرنے پر ایک ایسے شخص کے پاس سے گزرے جو پچھنے لگوا رہا تھا، تو آپ نے فرمایا: "پچھنے لگانے والے اور لگوانے والے دونوں کا روزہ ٹوٹ گیا۔"(۴)۔ اور آپ ﷺ نے حجۃ الوداع کے سال پچھنے لگوائے جبکہ آپ احرام میں تھے اور روزے دار تھے(۵)، تو جب آپ ﷺ کا پچھنے لگوانا(۶) حجۃ الوداع کے سال تھا، تو وہ یقیناً ناسخ ہے، کیونکہ اس کے بعد آپ ﷺ کو رمضان نہیں ملا، اس لیے کہ آپ کی وفات ربیع الاول میں ہوئی تھی، ﷺ۔

اٹھارہویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر روزے کو رات تک پورا کرو} ایک ایسا حکم ہے جو بلا اختلاف وجوب کا تقاضا کرتا ہے، اور "تک" (الیٰ) انتہا کے لیے ہے۔ پس اگر اس کے بعد والی چیز اسی جنس سے ہو جو پہلے تھی، تو وہ اس کے حکم میں داخل ہو گی، جیسے تمہارا قول: "میں نے فدان (زمین کا ایک ٹکڑا) اس کے کنارے تک خریدا،" یا "میں نے تم سے اس درخت سے اس درخت تک خریدا،" اور فروخت شدہ چیز درخت ہیں، تو درخت بیع میں داخل ہے، بخلاف تمہارے اس قول کے: "میں نے فدان گھر تک خریدا،" کیونکہ گھر حدود میں داخل نہیں ہو گا اس لیے کہ وہ اس کی جنس سے نہیں ہے،

= ان سے: احمد (۲۲۳۸۲)، (۱۷۱۱۲) اور (۱۵۸۲۸)، ابو داؤد (۲۳۶۷)، (۲۳۷۰)، (۲۳۷۱)، (۲۳۶۸) اور (۲۳۶۹)، النسائی فی الکبریٰ (۳۱۲۰) - (۳۱۴۳)، الترمذی (۷۷۴)، اور ابن ماجہ (۱۶۸۰) اور (۱۶۸۱) (ترتیب سے)۔ (۱) اسے مسلم نے روایت نہیں کیا، یہ صحیح بخاری (۱۹۴۰) میں ہے، اور دیکھئے الجمع بین الصحیحین از عبد الحق ۲/۱۴۶۔ (۲) الاستذکار ۱۲۵/۱۰ میں۔ (۳) اسے الشافعی نے اپنی مسند ۱/ ۲۵۵ (سندی کی ترتیب کے ساتھ)، احمد (۱۸۴۹)، ابو داؤد (۲۳۷۳)، الترمذی (۷۷۷)، النسائی (۳۲۱۳-۳۲۱۵)، اور ابن ماجہ (۱۶۸۲) اور (۳۰۸۱) نے روایت کیا ہے۔ احمد بن حنبل اور علی بن المدینی وغیرہ نے اسے معلول (ضعیف) قرار دیا ہے، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے التلخیص الحبیر ۲/۱۹۱-۱۹۲ میں ذکر کیا ہے، اور کہا: بعض راویوں نے ذکر میں دونوں باتوں کو جمع کر دیا جس سے یہ وہم ہوا کہ وہ دونوں ایک ساتھ واقع ہوئے، اور زیادہ صحیح بخاری کی روایت [۱۹۳۸] ہے: آپ نے پچھنے لگوائے جب کہ آپ روزے سے تھے، اور پچھنے لگوائے جب کہ آپ احرام میں تھے، تو اسے اس پر محمول کیا جائے گا کہ ان میں سے ہر ایک الگ حالت میں واقع ہوا۔ (۴) ابھی پیچھے گزرا۔ (۵) ان کا قول: "حجۃ الوداع کا سال"، اس میں نظر ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ روزے سے نہیں تھے، جیسا کہ صحیح ہے کہ ام الفضل نے آپ کی طرف دودھ کا پیالہ بھیجا تو آپ نے اسے پی لیا جبکہ آپ عرفہ میں کھڑے تھے۔ حافظ ابن حجر نے اسے التلخیص الحبیر ۲/۱۹۲ میں کہا ہے۔ (۶) خطی نسخوں اور (م) میں: "حجتہ" (آپ کا حج) ہے، اور جو ثابت ہے وہ الاستذکار ۱۲۵/۱۰ سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 208

Allah the Almighty has made it a condition for the completion of fasting until the night becomes clear, just as He permitted eating until the day becomes clear (1). Nineteenth: And part of completing the fast is maintaining the intention without lifting it. If one lifts it during part of the day and intends to break the fast, but does not eat or drink, it is stated in "Al-Mudawwana" (2) that he has broken the fast and must make it up. In the book of Ibn Habib, it says that he is still fasting; he said: "Nothing takes him out of the fast except actual breaking of the fast by action, not by intention." And it was said: "He must make it up and pay expiation." Sahnun said: "Kaffarah (expiation) is only for the one who planned to break the fast overnight. As for the one who intended it during his day, it does not harm him, and he only makes it up as a matter of preference (Istihsan)" (3). I say: This is good. The twentieth [point]: His words, "Until the night." When the night becomes clear, breaking the fast becomes recommended (Sunnah) according to Sharia, whether one eats or not. Ibn al-Arabi said (4): Imam Abu Ishaq al-Shirazi (5) was asked about a man who swore by a triple divorce that he would not break his fast on anything hot or cold. He replied that with sunset he has broken his fast and there is nothing against him, citing the saying of the Prophet ﷺ: "When night approaches from here and day retreats from there, the fasting person has broken his fast" (6). Imam Abu Nasr ibn al-Sabbagh, author of "Al-Shamil" (7), was asked about it and said: "He must break his fast on something hot or cold." The answer given by Imam Abu Ishaq is more appropriate because it is required by the Book and the Sunnah. Twenty-first: If one thought the sun had set due to clouds or other reasons, and broke the fast, then...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/259. (2) 1/220. (3) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 1/343. (4) In Al-Qabas fi Sharh Al-Muwatta 2/479-480, and 'Aridat al-Ahwadhi 3/220-221. (5) Ibrahim bin Ali, Al-Shafi'i, a resident of Baghdad, whose works became famous worldwide, such as Al-Muhadhhab, Al-Tanbih, and Al-Luma' in the principles of jurisprudence, etc. He died in the year 476 AH. Al-Siyar 18/452. (6) Narrated by Ahmad (192), Al-Bukhari (1954), and Muslim (1100) from the Hadith of Umar, may Allah be pleased with him. The author will mention it in the twenty-third issue from the Hadith of Abdullah bin Abi Awfa, may Allah be pleased with him. (7) Its full name is: Al-Shamil fi Furu' al-Shafi'iyyah; Ibn Khallikan said: One of the best Shafi'i books and most accurate in transmission. Its author, Abu Nasr, is: Abd al-Sayyid bin Muhammad bin Abd al-Wahid, he was pious and righteous, died in the year 477 AH. Al-Siyar 18/464, and Kashf al-Zunun p. 1025.

सूरह अल-बकराह: आयत 187 208

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उपवास पूरा करने के लिए शर्त रखी है कि रात स्पष्ट हो जाए, जैसे उसने दिन स्पष्ट होने तक खाने की अनुमति दी है (1)। उन्नीसवीं बात: उपवास को पूरा करने का एक हिस्सा नियत (इरादे) को बनाए रखना है बिना उसे हटाए। यदि कोई दिन के किसी भाग में इसे हटा देता है और उपवास तोड़ने का इरादा करता है, लेकिन खाता या पीता नहीं है, तो "अल-मुदव्वना" (2) में उसे उपवास तोड़ने वाला माना गया है और उसे इसकी कज़ा (बाद में उपवास रखना) करनी होगी। इब्न हबीब की पुस्तक में कहा गया है कि वह अभी भी उपवास में है; उन्होंने कहा: "कार्य द्वारा वास्तविक उपवास तोड़ने के अलावा कोई भी चीज़ उसे उपवास से बाहर नहीं करती है, नियत से नहीं।" और यह भी कहा गया है: "उसे कज़ा और कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) दोनों करना होगा।" सहनून ने कहा: "कफ़्फ़ारा केवल उसके लिए है जिसने रात में ही उपवास तोड़ने की योजना बनाई थी। जहाँ तक उसकी बात है जिसने दिन के दौरान इसका इरादा किया, तो यह उसे नुकसान नहीं पहुँचाता है, और वह केवल इस्तेहसान (पसंद) के तौर पर इसकी कज़ा करेगा" (3)। मैं कहता हूँ: यह अच्छा है। बीसवीं बात: अल्लाह का कथन: "रात तक।" जब रात स्पष्ट हो जाती है, तो शरीयत के अनुसार उपवास तोड़ना सुन्नत हो जाता है, चाहे कोई खाए या न खाए। इब्न अल-अरबी ने कहा (4): इमाम अबू इशाक अल-शिराजी (5) से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने तीन तलाक की शपथ ली थी कि वह किसी गर्म या ठंडी चीज़ से उपवास नहीं तोड़ेगा। उन्होंने उत्तर दिया कि सूर्यास्त के साथ ही उसका उपवास टूट गया है और उस पर कोई दोष नहीं है, पैगंबर ﷺ के इस कथन का हवाला देते हुए: "जब रात यहाँ से आती है और दिन वहाँ से चला जाता है, तो उपवास करने वाले ने अपना उपवास तोड़ लिया है" (6)। इमाम अबू नस्र इब्न अल-सब्बाग, "अल-शामिल" (7) के लेखक, से इसके बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "उसे किसी गर्म या ठंडी चीज़ से उपवास तोड़ना ही होगा।" इमाम अबू इशाक द्वारा दिया गया उत्तर अधिक उपयुक्त है क्योंकि किताब और सुन्नत की यही मांग है। इक्कीसवीं बात: यदि किसी ने बादलों या अन्य कारणों से सोचा कि सूरज डूब गया है, और उपवास तोड़ दिया, फिर...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/259. (2) 1/220. (3) अल-काफी ले इब्न अब्द अल-बर्र 1/343. (4) अल-कबस फ़ी शरह अल-मुवत्ता 2/479-480 में, और आरिदत अल-अहवदी 3/220-221 में। (5) इब्राहिम बिन अली, अल-शाफई, बगदाद के निवासी, जिनकी रचनाएँ दुनिया में प्रसिद्ध हुईं, जैसे अल-मुहज़्ज़ब, अल-तन्बीह, और उसूल अल-फिक्ह में अल-लुमा' आदि। उनकी मृत्यु वर्ष 476 हिजरी में हुई। अल-सियार 18/452. (6) इसे अहमद (192), अल-बुखारी (1954), और मुस्लिम (1100) ने

उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। लेखक इसे तेईसवें मसले में अब्दुल्ला बिन अबी औफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से ज़िक्र करेंगे। (7) इसका पूरा नाम है: अल-शामिल फी फुरूह अल-शाफइय्याह; इब्न खल्लिकान ने कहा: यह शाफई किताबों में सबसे अच्छी और नकल में सबसे सटीक है। इसके लेखक अबू नस्र हैं: अब्द अल-सय्यद बिन मुहम्मद बिन अब्द अल-वाहिद, वह परहेज़गार और नेक थे, वर्ष 477 हिजरी में उनका इंतकाल हुआ। अल-सियार 18/464, और कश्फ अल-ज़ुनून पृ. 1025.

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۷ ۲۰۸

اللہ تعالیٰ نے روزے کی تکمیل کے لیے رات کے واضح ہونے کی شرط رکھی ہے، جیسا کہ دن کے واضح ہونے تک کھانے کی اجازت دی ہے(۱)۔ انیسویں بات: روزے کی تکمیل کا ایک حصہ نیت کا برقرار رکھنا ہے اسے ختم کیے بغیر، چنانچہ اگر کسی نے دن کے کسی حصے میں نیت ختم کر دی اور روزہ توڑنے کا ارادہ کر لیا، لیکن کھایا پیا کچھ نہیں، تو "المدونہ"(۲) میں اسے روزہ توڑنے والا قرار دیا گیا ہے اور اس پر قضا لازم ہے، جب کہ ابن حبیب کی کتاب میں ہے کہ وہ اپنے روزے پر قائم ہے، انہوں نے کہا: "روزے سے عمل کے ذریعے افطار ہی باہر نکالتا ہے نہ کہ نیت۔" اور کہا گیا ہے کہ اس پر قضا اور کفارہ دونوں لازم ہیں۔ سحنون نے کہا: "کفارہ صرف اس پر ہے جس نے رات کو روزہ توڑنے کا پختہ ارادہ کیا، رہا وہ جس نے دن کے وقت نیت کی تو اسے نقصان نہیں دیتا، اور وہ محض استحساناً قضا کرے گا"(۳)۔ میں کہتا ہوں: یہ بات اچھی ہے۔ بیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿رات تک﴾ جب رات واضح ہو جائے تو شرعی طور پر افطار سنت ہے، خواہ کھائے یا نہ کھائے، ابن العربی(٤) نے کہا: امام ابو اسحاق الشیرازی(٥) سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جس نے تین طلاقوں کی قسم کھائی کہ وہ کسی گرم یا ٹھنڈی چیز سے افطار نہیں کرے گا، تو انہوں نے جواب دیا کہ سورج غروب ہوتے ہی وہ روزہ افطار کرنے والا ہے اور اس پر کچھ لازم نہیں، انہوں نے نبی کریم ﷺ کے اس فرمان سے استدلال کیا: "جب رات ادھر سے آ جائے اور دن ادھر سے چلا جائے تو روزے دار نے افطار کر لیا"(٦)۔ امام ابو نصر بن الصباغ صاحب "الشامل"(۷) سے اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "لازمی ہے کہ وہ کسی گرم یا ٹھنڈی چیز سے افطار کرے۔" امام ابو اسحاق کا جواب زیادہ بہتر ہے کیونکہ

یہی کتاب و سنت کا تقاضا ہے۔ اکیسویں بات: اگر کسی نے بادل یا کسی اور وجہ سے گمان کیا کہ سورج غروب ہو گیا ہے اور روزہ افطار کر لیا، پھر...

---

(١) المحرر الوجيز ١/٢٥٩۔ (٢) ١/٢٢٠۔ (٣) الكافي لابن عبد البر ١/٣٤٣۔ (٤) القبس في شرح الموطأ ٢/٤٧٩-٤٨٠، اور عارضة الأحوذي ٣/٢٢٠-٢٢١ میں۔ (٥) ابراہیم بن علی، شافعی، بغداد کے رہائشی، ان کی تصانیف دنیا میں مشہور ہوئیں، جیسے المہذب، التنبیہ، اور اصول فقہ میں اللمع وغیرہ، وفات سنہ (٤٧٦ھ)۔ السیر ١٨/٤٥٢۔ (٦) اسے احمد (١٩٢)، بخاری (١٩٥٤)، اور مسلم (١١٠٠) نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور مصنف اسے تئیسویں مسئلے میں عبداللہ بن ابی اوفی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ذکر کریں گے۔ (٧) اس کا پورا نام ہے: الشامل في فروع الشافعية؛ ابن خلکان نے کہا: یہ شافعی کتب میں سب سے عمدہ اور نقل کے لحاظ سے سب سے صحیح کتابوں میں سے ہے۔ اس کے مصنف ابو نصر ہیں: عبد السید بن محمد بن عبد الواحد، وہ متقی اور صالح تھے، وفات سنہ (٤٧٧ھ)۔ السیر ١٨/٤٦٤، اور کشف الظنون ص١٠٢٥۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 Page 209

The sun appeared, so he must make up the fast (qada) according to the opinion of most scholars (1). In Al-Bukhari, on the authority of Asma bint Abi Bakr (may Allah be pleased with them both), she said: "We broke our fast during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him) on a cloudy day, then the sun rose." It was said to Hisham: "Were they commanded to make it up?" He said: "There is no choice but to make it up." (2)

Umar said in 'Al-Muwatta' (3) regarding this: "The matter is minor, and we have exercised our judgment." He meant the makeup fast (qada).

It was narrated from Umar that he said: "There is no makeup fast (qada) required of him," and Al-Hasan Al-Basri said the same: "There is no qada upon him, just like one who forgets." This is the opinion of Ishaq and the people of Zahir (literalists) (4). However, the word of Allah Almighty: {Until the night} refutes this opinion, and Allah knows best.

Twenty-second: If he breaks the fast while doubting its setting (the sun), he must perform expiation (kaffarah) along with making it up (qada), as said by Malik, unless the predominant assumption was its setting. Whoever doubts the break of dawn must refrain from eating. If he eats while doubting, he must make up the fast, just like one who forgets; his opinion did not differ on that. Among the people of knowledge in Madinah and elsewhere are those who do not see anything upon him until the break of dawn becomes clear to him (5), and this was said by Ibn Al-Mundhir.

Al-Kiya Al-Tabari (6) said: "Some people thought that if breaking the fast is permitted until the beginning of dawn, and if he eats under the assumption that dawn has not broken, then he has eaten with the permission of the Sharia during a time when eating is permissible, and no (7) qada is required of him." Likewise, Mujahid and Jabir bin Zaid said, and there is no disagreement on the obligation of qada if the crescent moon is hidden on the first night of Ramadan, so he eats and then it appears that it was Ramadan. And the one who had an assumption (8) in it is similar, as is the prisoner in the land of war (dar al-harb) if he eats assuming it is from Sha'ban, then the opposite becomes clear.

Footnotes: (1) Al-Kafi 1/350-351. (2) Sahih Al-Bukhari (1959), and it is in Musnad Ahmad (26927), and Hisham is Ibn Urwah, one of the men of the chain of narration.

(3) 1/303. (4) See Al-Istidkar 10/175, and Ma'alim Al-Sunan 2/109. (5) Al-Kafi 1/351. (6) In Ahkam Al-Quran 1/74. (7) In (M) and Ahkam Al-Quran: "So no..." (8) In (M) and Ahkam Al-Quran: "We..."

सूरह अल-बकराह: आयत १८७ पृष्ठ २०९

सूरज दिखाई दिया, इसलिए अधिकांश विद्वानों के मत के अनुसार उसे कज़ा (छूटे हुए रोज़े को पूरा करना) करना होगा (१)। अल-बुखारी में अस्मा बिंत अबी बक्र (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के अधिकार पर वर्णित है, उन्होंने कहा: "हमने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में एक बादलों वाले दिन अपना रोज़ा इफ्तार किया, फिर सूरज निकल आया।" हिशाम से कहा गया: "क्या उन्हें कज़ा करने का आदेश दिया गया था?" उन्होंने कहा: "कज़ा करना ही होगा।" (२)

उमर ने 'अल-मुवत्ता' (३) में इस बारे में कहा: "मामला मामूली है, और हमने अपना विवेक इस्तेमाल किया है।" उनका मतलब कज़ा से था।

उमर से यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: "उस पर कोई कज़ा नहीं है," और अल-हसन अल-बसरी ने भी यही कहा: "उस पर कोई कज़ा नहीं है, ठीक उसी तरह जैसे कोई भूल जाने वाला व्यक्ति।" यह इसहाक और अहल-ए-ज़ाहिर (अक्षरात्मकवादी) का मत है (४)। हालाँकि, अल्लाह सर्वशक्तिमान का शब्द: {रात तक} इस राय का खंडन करता है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

बाईसवां: यदि कोई सूर्यास्त के संदेह में रोज़ा खोलता है, तो उसे कज़ा के साथ कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) भी करना होगा, जैसा कि मालिक ने कहा है, जब तक कि उसका प्रबल अनुमान सूर्यास्त का न हो। जिसे भोर (फ़ज्र) होने में संदेह हो, उसे खाने से रुक जाना चाहिए। यदि वह संदेह करते हुए खाता है, तो उसे कज़ा करना होगा, ठीक वैसे ही जैसे भूलने वाला; इस पर उनकी राय अलग नहीं थी। मदीना और अन्य जगहों के ज्ञानियों में से कुछ ऐसे हैं जो तब तक उस पर कुछ भी नहीं देखते जब तक कि भोर होना उसके लिए स्पष्ट न हो जाए (५), और यह इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा था।

अल-किया अल-तबरी (६) ने कहा: "कुछ लोगों ने सोचा कि यदि भोर की शुरुआत तक रोज़ा इफ्तार करने की अनुमति है, और यदि वह इस धारणा के तहत खाता है कि भोर नहीं हुई है, तो उसने शरीयत की अनुमति के साथ ऐसे समय में खाया है जब खाना जायज़ है, और उस पर कोई (७) कज़ा नहीं है।" इसी तरह मुजाहिद और जाबिर बिन ज़ैद ने कहा, और रमज़ान की पहली रात में चाँद छिप जाने पर कज़ा की अनिवार्यता पर कोई असहमति नहीं है, इसलिए वह खाता है और फिर पता चलता है कि वह रमज़ान था। और जिसने इसमें धारणा (८) की थी वह समान है, जैसा कि युद्ध की भूमि (दार अल-हरब) में कैदी है यदि वह शाबान होने की धारणा पर खाता है, फिर विपरीत स्पष्ट हो जाता है।

पाद टिप्पणियाँ: (१) अल-काफी १/३५०-३५१। (२) सहीह अल-बुखारी (१९५९), और यह मुसनद अहमद (२६९२७) में है, और हिशाम इब्न उरवाह है, जो वर्णन की श्रृंखला के पुरुषों में से एक है। (३) १/३०३। (४) अल-इस्तिदकार १०/१७५, और मआलिम अल-सुनन २/१०९ देखें। (५) अल-काफी १/३५१। (६) अहकाम अल-कुरान १/७४ में। (७) (म) और अहकाम अल-कुरान में: "तो नहीं..." (८) (म) और अहकाम अल-कुरान में: "हम..."

سورۃ البقرہ: آیت ۱۸۷ صفحہ ۲۰۹

سورج طلوع ہوا، تو اکثر علماء کے قول کے مطابق اس پر قضا لازم ہے (۱)۔ بخاری میں اسماء بنت ابی بکر رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "ہم نے رسول اللہ ﷺ کے عہد میں ایک ابر آلود دن روزہ افطار کیا، پھر سورج نکل آیا۔" ہشام سے کہا گیا: "کیا انہیں قضا کا حکم دیا گیا تھا؟" انہوں نے کہا: "قضا تو ضروری ہے۔" (۲)

عمر رضی اللہ عنہ نے اس بارے میں 'موطا' (۳) میں فرمایا: "معاملہ معمولی ہے، اور ہم نے اجتہاد کیا۔" ان کی مراد قضا تھی۔

اور عمر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "اس پر کوئی قضا نہیں،" اور یہی بات حسن بصری نے کہی: "اس پر کوئی قضا نہیں، بھولنے والے کی طرح۔" اور یہی اسحاق اور اہل ظاہر کا قول ہے (٤)۔ لیکن اللہ تعالیٰ کا فرمان: {رات تک} اس قول کی تردید کرتا ہے، واللہ اعلم۔

بائیسواں مسئلہ: اگر کسی نے سورج غروب ہونے میں شک کی حالت میں افطار کیا تو امام مالک کے نزدیک قضا کے ساتھ کفارہ بھی ہے، الا یہ کہ اسے غروب کا غلبہ ظن ہو۔ اور جس کو طلوع فجر میں شک ہو اسے کھانے سے رکنا لازم ہے۔ اگر اس نے شک کے باوجود کھایا تو اس پر بھولنے والے کی طرح قضا لازم ہے، اس بارے میں ان کا قول مختلف نہیں ہوا۔ مدینہ اور دیگر مقامات کے اہل علم میں سے وہ بھی ہیں جو طلوع فجر واضح ہونے تک اس پر کچھ لازم نہیں سمجھتے (٥)، اور یہی بات ابن منذر نے کہی۔

الکیا طبری (٦) نے کہا: "کچھ لوگوں کا خیال ہے کہ اگر فجر کے شروع تک افطار کی اجازت ہے، اور اس نے اس گمان پر کھایا کہ فجر نہیں ہوئی، تو اس نے شرعی اجازت سے کھانے کے

جائز وقت میں کھایا، لہٰذا اس پر کوئی (۷) قضا نہیں۔" اسی طرح مجاہد اور جابر بن زید نے کہا، اور رمضان کی پہلی رات میں ہلال کے ابر آلود ہونے کی صورت میں قضا کے وجوب پر کوئی اختلاف نہیں، اگر اس نے کھا لیا اور پھر ظاہر ہوا کہ وہ رمضان تھا، اور جس نے اس میں گمان (۸) کیا وہ اسی کی طرح ہے، اور اسی طرح دار الحرب میں قید قیدی ہے اگر اس نے یہ گمان کرتے ہوئے کھایا کہ یہ شعبان ہے، پھر اس کے خلاف ظاہر ہوا۔

حواشی: (۱) الکافی ۱/۳۵۰-۳۵۱۔ (۲) صحیح بخاری (۱۹۵۹)، اور یہ مسند احمد (۲۶۹۲۷) میں ہے، اور ہشام ابن عروہ ہیں جو اسناد کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ (۳) ۱/۳۰۳۔ (٤) دیکھئے الاستذکار ۱۰/۱۷۵، اور معالم السنن ۲/۱۰۹۔ (٥) الکافی ۱/۳۵۱۔ (٦) احکام القرآن ۱/۷٤ میں۔ (۷) (م) اور احکام القرآن میں: "پس نہیں..." (۸) (م) اور احکام القرآن میں: "ہم..."

Surah Al-Baqarah: Verse 187. Page 210.

Twenty-third: His Almighty's saying: {until nightfall} in it is what necessitates the prohibition of wisal (continuous fasting), since the night is the limit of fasting, and Aisha said so (1).

This is a matter of disagreement; among those who practiced wisal were Abdullah bin al-Zubayr, Ibrahim al-Taymi, Abu al-Jawza', Abu al-Hasan al-Dinawari (3), and others.

Ibn al-Zubayr used to practice wisal for seven days, and when he broke his fast, he would drink ghee and aloe to open up his intestines. He said: his intestines used to dry up (4). Abu al-Jawza' used to practice wisal for seven days and seven nights, and if he had gripped the forearm of a strong man, he would have broken it (5). The apparent meaning of the Qur'an and Sunnah necessitates prohibition. The Prophet (PBUH) said: "When the sun sets from here, and the night comes from there, then the fasting person has broken his fast." Muslim narrated it from the hadith of Abdullah bin Abi Awfa (6).

And he forbade wisal, but when they refused to stop wisal, he practiced wisal with them for a day, then another day, then they saw the crescent moon, and he said: "If the crescent had been delayed, I would have increased for you," as a deterrent to them when they refused to stop. Muslim narrated it from Abu Hurairah (7).

In the hadith of Anas: "If the month were prolonged for us, we would have practiced wisal such that the over-meticulous would leave their over-meticulousness." Muslim also narrated it (8).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/259, and Al-Tabari narrated it 3/264. (2) In (m): "fa-man" (from among). (3) Ibrahim al-Taymi: He is Ibn Yazid, Abu Asma', the group narrated from him, he died in the year (92 AH), and it was said otherwise. Al-Siyar 5/60. Abu al-Jawza': He is Aws bin Abdullah al-Rab'i. Abu al-Hasan al-Dinawari: Ali bin Muhammad, a resident and scholar of Ghazna, he died in the year (468 AH), and there is another Abu al-Hasan: Ali bin Abdul Wahid bin Ahmed al-Baghdadi, he died in (521 AH). See Al-Siyar 18/369 and 19/525. (4) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/93, and Aridat al-Ahwadhi 3/307. (5) Hilyat al-Awliya' 3/79-80. (6) No. (1101), and it is in Musnad Ahmad (19413). (7) No. (1103), and it is in Musnad Ahmad (7162). (8) No. (1105): (60), and it is in Sahih al-Bukhari (7241), and Musnad Ahmad (12248). His saying: "leaving

their over-meticulousness," they are those who are extreme in matters, exceeding limits in word or deed.

सूरा अल-बकराह: आयत 187। पृष्ठ 210।

तेईसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {रात तक} इसमें वह है जो विसाल (बिना इफ़्तार के लगातार रोज़ा रखने) के निषेध की आवश्यकता को दर्शाता है, क्योंकि रात रोज़े की सीमा है, और आयशा (रज़ि.) ने भी यही कहा है (1)।

यह एक ऐसा स्थान है जहाँ मतभेद है; विसाल करने वालों में अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर, इब्राहिम अल-तयमी, अबू अल-जौज़ा, अबू अल-हसन अल-दीनवारी (3) और अन्य शामिल थे।

इब्न अल-ज़ुबैर सात दिनों तक विसाल किया करते थे, और जब वे इफ़्तार करते, तो वे घी और एलोवेरा (सबर) पीते थे ताकि उनकी आंतें खुल सकें। उन्होंने कहा: उनकी आंतें सूख जाती थीं (4)। अबू अल-जौज़ा सात दिन और सात रात तक विसाल करते थे, और अगर वे किसी बलवान व्यक्ति की कलाई पकड़ लेते, तो उसे तोड़ देते (5)। कुरान और सुन्नत का प्रत्यक्ष अर्थ निषेध की आवश्यकता को दर्शाता है। नबी (स.अ.व.) ने फरमाया: "जब सूरज यहाँ से छिप जाए, और रात यहाँ से आ जाए, तो रोज़ेदार ने इफ़्तार कर लिया।" इसे मुस्लिम ने अब्दुल्ला बिन अबी औफ़ा (6) की हदीस से वर्णित किया है।

और उन्होंने विसाल से मना किया, लेकिन जब उन्होंने विसाल से रुकने से इनकार कर दिया, तो उन्होंने उनके साथ एक दिन, फिर दूसरा दिन विसाल किया, फिर उन्होंने चाँद देखा, तो उन्होंने कहा: "अगर चाँद देर से निकलता तो मैं तुम्हारे लिए और बढ़ा देता," यह उनके लिए एक निवारक के रूप में था जब उन्होंने रुकने से इनकार कर दिया था। इसे मुस्लिम ने अबू हुरैरा (7) से वर्णित किया है।

अनस की हदीस में: "अगर महीना हमारे लिए लम्बा हो जाता, तो हम ऐसा विसाल करते कि गहराई में जाने वाले अपनी गहराई (अतिशयोक्ति) को छोड़ देते।" इसे मुस्लिम ने भी वर्णित किया है (8)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/259, और अल-तबरी ने इसे 3/264 में वर्णित किया है। (2) (m) में: "फ़-मन" (तो जो)। (3) इब्राहिम अल-तयमी: वह इब्न यजीद, अबू असमा हैं, जमात ने उनसे रिवायत की है, उनकी मृत्यु वर्ष (92 हिजरी) में हुई थी और कुछ और भी कहा गया है। अल-सियार 5/60। अबू अल-जौज़ा: वह औस बिन अब्दुल्ला अल-रबी हैं। अबू अल-हसन अल-दीनवारी: अली बिन मुहम्मद, गजनी के निवासी और उनके हदीस विद्वान, उनकी मृत्यु वर्ष (468 हिजरी) में हुई, और एक अन्य अबू अल-हसन भी हैं: अली बिन अब्दुल वाहिद बिन अहमद अल-बगदादी, उनकी मृत्यु (521 हिजरी) में हुई। देखिए अल-सियार 18/369 और 19/525। (4) देखिए इब्न अल-अरबी की अहकाम

अल-कुरान 1/93, और आरिदात अल-अहवज़ी 3/307। (5) हिल्यत अल-औलिया 3/79-80। (6) संख्या (1101), और यह मुसनद अहमद (19413) में है। (7) संख्या (1103), और यह मुसनद अहमद (7162) में है। (8) संख्या (1105): (60), और यह सहीह अल-बुखारी (7241) और मुसनद अहमद (12248) में है। उनका कथन: "गहराई में जाने वाले अपनी गहराई छोड़ दें," वे वे लोग हैं जो मामलों में बहुत सख्त हैं, बात या काम में सीमाओं को पार कर जाते हैं।

سورۃ البقرہ: آیت ۱۸۷۔ صفحہ ۲۱۰۔

تیئیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {رات تک} اس میں وہ بات ہے جو وصال (بغیر افطار کے مسلسل روزہ رکھنے) کی ممانعت کا تقاضا کرتی ہے، کیونکہ رات روزے کی انتہا ہے، اور حضرت عائشہ (رضی اللہ عنہا) نے بھی یہی کہا ہے (1)۔

یہ ایک ایسا مقام ہے جس میں اختلاف ہوا ہے؛ وصال کرنے والوں میں عبداللہ بن الزبیر، ابراہیم التیمی، ابو الجوزاء، ابو الحسن الدینوَری (3) اور دیگر شامل تھے۔

ابن الزبیر سات دن تک وصال کیا کرتے تھے، پھر جب افطار کرتے تو گھی اور ایلوا (صبر) پیتے تھے یہاں تک کہ ان کی آنتیں کھل جاتیں، انہوں نے کہا: ان کی آنتیں خشک ہو جایا کرتی تھیں (4)۔ ابو الجوزاء سات دن اور سات راتوں کا وصال کرتے تھے، اور اگر وہ کسی مضبوط آدمی کے بازو کو پکڑ لیتے تو اسے توڑ دیتے (5)۔ قرآن اور سنت کا ظاہر ممانعت کا تقاضا کرتا ہے۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب سورج یہاں سے غائب ہو جائے، اور رات یہاں سے آ جائے، تو روزہ دار نے افطار کر لیا۔" اسے مسلم نے عبداللہ بن ابی اوفی (6) کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

اور آپ ﷺ نے وصال سے منع فرمایا، پھر جب انہوں نے وصال سے رکنے سے انکار کیا، تو آپ نے ان کے ساتھ ایک دن، پھر دوسرا دن وصال کیا، پھر انہوں نے چاند دیکھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر چاند دیر سے نکلتا تو میں تمہارے لیے (وصال کے دنوں میں) اضافہ کر دیتا،" یہ ان کے لیے بطور تنبیہ تھا جب انہوں نے رکنے سے انکار کیا تھا۔ اسے مسلم نے ابو ہریرہ (7) سے روایت کیا ہے۔

حضرت انس کی حدیث میں ہے: "اگر ہمارے لیے مہینہ لمبا ہو جاتا تو ہم ایسا وصال کرتے کہ بال کی کھال نکالنے والے اپنی غلو پسندی چھوڑ دیتے۔" اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے (8)۔

(1) المحرر الوجیز ۱/ ۲۵۹، اور اسے طبری نے ۳/ ۲٦٤ میں روایت کیا ہے۔ (2) نسخہ (م) میں: فمن۔ (3) ابراہیم التیمی: وہ ابن یزید، ابو اسماء ہیں، ان سے جماعت نے روایت کی ہے، ان کی وفات سنہ (۹۲ھ) میں ہوئی اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ السیر ٥/ ٦۰۔ ابو الجوزاء: وہ اوس بن عبداللہ الربعی ہیں۔ ابو الحسن الدینوَری: علی بن محمد، غزنہ کے رہنے والے اور وہاں کے محدث، ان کی وفات سنہ (٤٦۸ھ) میں ہوئی، اور ایک دوسرے ابو الحسن بھی ہیں: علی بن عبد الواحد بن احمد البغدادی، ان کی وفات سنہ (٥۲۱ھ) میں ہوئی۔ دیکھئے السیر ۱۸ / ۳٦۹ اور ۱۹ / ٥۲٥۔ (4) دیکھئے ابن العربی کی احکام القرآن ۱/ ۹۳، اور عارضۃ الاحوذی ۳/ ۳۰۷۔ (5) حلیۃ الاولیاء ۳/ ۷۹-۸۰۔ (6) نمبر (۱۱۰۱)، اور یہ مسند احمد (۱۹٤۱۳) میں ہے۔ (7) نمبر (۱۱۰۳)، اور یہ مسند احمد (۷۱٦۲) میں ہے۔ (8) نمبر (۱۱۰٥): (٦۰)، اور یہ صحیح بخاری (۷۲٤۱) اور مسند احمد (۱۲۲٤۸) میں ہے۔ ان کا قول: "بال کی کھال نکالنے والے اپنی غلو پسندی چھوڑ دیں"، یہ وہ لوگ ہیں جو معاملات میں حد سے زیادہ سختی کرتے ہیں، بات یا کام میں حدود سے تجاوز کرنے والے۔

211 Surah Al-Baqarah: Verse 187

And the Prophet (peace be upon him) said: "Beware of Al-Wisal (continuous fasting), beware of Al-Wisal," emphasizing the prohibition for them, as recorded by Al-Bukhari(1).

The majority of scholars hold the view that Al-Wisal is disliked—for the reasons we mentioned, and because of the resulting weakness and exhaustion of the body. Some even prohibited it because it contradicts external practices and resembles the People of the Book(2); the Prophet (peace be upon him) said: "The difference(3) between our fasting and the fasting of the People of the Book is the pre-dawn meal (Suhur)." Recorded by Muslim and Abu Dawood(4). And in Al-Bukhari(5), from Abu Sa’id al-Khudri, that he heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Do not fast continuously (Wisal). If any of you wishes to fast continuously, let him do so until the pre-dawn meal (Suhur)." They said: "But you fast continuously, O Messenger of Allah?" He said: "I am not like you; I stay overnight with One who feeds me and gives me drink."

Nafse Islam

They said: This is a permission to delay breaking the fast until Suhur, which is the limit for Wisal for whoever desires it, and a prohibition from connecting one day to another. This was the view of Ahmad, Ishaq, and Ibn Wahb, the companion of Malik(6).

Those who allowed Wisal argued that: The prohibition was only because they were new to Islam. The Messenger of Allah (peace be upon him) feared they would overexert themselves with Wisal and the highest levels of worship, thus becoming weary or weakened from what was more beneficial, such as Jihad and strength against the enemy, despite(7) their need at that time. He himself would commit to Wisal and the highest levels of obedience for himself.

(1) No. (1966) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and recorded by Muslim (1103): (58), and it is in Musnad Ahmad (7162). (2) Ahkam al-Qur’an by Ibn al-Arabi 1/93. (3) In (z): "Indeed, a bounty from our fasting!" and in (m): "The distinction between...", and what is established is from (kh), (d), and (zha), which is the narration of some copies of Sunan Abu Dawood, as in the edition of Sheikh Muhammad Awwamah. (4) Sahih Muslim (1096), and Sunan Abu Dawood (2343) from the Hadith of ‘Amr ibn al-‘As (may Allah be pleased with him), and it is in Musnad

Ahmad (17762). (5) No. (1963), and it is in Musnad Ahmad (11055). (6) See Ikmal al-Mu’allim 4/38, Al-Mufhim 3/160, Al-Istidhkar 10/151, and Al-Tamhid 14/362. (7) In (d) and (m): "and with."

पृष्ठ २११ सूरह अल-बकराह: आयत १८७

और अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "निरंतर उपवास (अल-विसाल) से बचो, निरंतर उपवास से बचो," उन्हें इससे रोकने पर जोर देते हुए, जिसे अल-बुखारी द्वारा उद्धृत किया गया है^{(१)}।

अधिकांश विद्वानों का मत है कि अल-विसाल नापसंद (मक़रूह) है—उन कारणों से जिनका हमने उल्लेख किया है, और इसके कारण शरीर में होने वाली कमजोरी और थकावट की वजह से। कुछ ने इसे हराम भी माना है क्योंकि यह बाहरी प्रथाओं के विपरीत है और अहले किताब (किताब वाले लोगों) की नकल है^{(२)}; रसूल ﷺ ने फरमाया: "हमारे उपवास और अहले किताब के उपवास के बीच का अंतर^{(३)} सहरी का भोजन (सुहुर) है।" इसे मुस्लिम और अबू दाऊद ने उद्धृत किया है^{(४)}। और अल-बुखारी में^{(५)} अबू सईद अल-खुदरी से वर्णित है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "निरंतर उपवास (विसाल) न करो। यदि तुम में से कोई निरंतर उपवास करना चाहता है, तो वह केवल सहरी तक ही करे।" उन्होंने कहा: "लेकिन हे अल्लाह के रसूल, आप तो निरंतर उपवास करते हैं?" उन्होंने फरमाया: "मैं तुम्हारी तरह नहीं हूँ; मैं रात इस तरह गुजारता हूँ कि मेरा पालनहार मुझे खिलाता है और पिलाता है।"

Nafse Islam

उन्होंने कहा: यह सहरी तक इफ्तार में देरी करने की अनुमति है, जो विसाल की चाह रखने वालों के लिए अंतिम सीमा है, और एक दिन को दूसरे दिन से जोड़ने की मनाही है। अहमद, इशाक और मालिक के साथी इब्न वहब का यही मत था^{(६)}।

जिन्होंने विसाल की अनुमति दी, उन्होंने तर्क दिया: प्रतिबंध केवल इसलिए था क्योंकि वे इस्लाम में नए थे, इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ को डर था कि वे विसाल और उच्च स्तर की इबादतों का बोझ उठा लेंगे, जिससे वे थक जाएंगे या उस काम में कमजोर पड़ जाएंगे जो इससे अधिक फायदेमंद था, जैसे कि जिहाद और दुश्मन के खिलाफ ताकत, उस समय उनकी आवश्यकता के बावजूद^{(७)}। जबकि वे स्वयं अपने लिए विसाल और आज्ञाकारिता के उच्चतम स्तरों को अपनाते थे।

(१) नंबर (१९६६) अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से, और मुस्लिम द्वारा उद्धृत (११०३): (५८), और यह मसनद अहमद (७१६२) में है। (२) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान १/९३। (३) (ज़) में: "वास्तव में, हमारे उपवास से एक कृपा!" और (म) में: "उनके बीच का अंतर...", और जो स्थापित है वह (ख), (द) और (ज़्हा) से है, जो सुनन अबू दाऊद की कुछ प्रतियों का वर्णन है, जैसा कि शेख

मुहम्मद अव्वामा के संस्करण में है। (४) सहीह मुस्लिम (१०९६), और सुनन अबू दाऊद (२३४३) अम्र बिन अल-आस (रज़ि.) की हदीस से, और यह मसनद अहमद (१७७६२) में है। (५) नंबर (१९६३), और यह मसनद अहमद (११०५५) में है। (६) देखें इकमल अल-मुअल्लिम ४/३८, अल-मुफिम ३/१६०, अल-इस्तिज़कार १०/१५१, और अल-तम्हीद १४/३६२। (७) (द) और (म) में: "और साथ।"

۲۱۱ سورة البقرہ: آیت ۱۸۷

اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «وصال (مسلسل روزے رکھنے) سے بچو، وصال سے بچو» انہیں اس سے روکنے کی تاکید کرتے ہوئے، اسے بخاری نے روایت کیا ہے۸{(۱)}۔

اکثر علماء وصال کو ناپسندیدہ (مکروہ) قرار دیتے ہیں—ان وجوہات کی بناء پر جو ہم نے ذکر کیں، اور اس کی وجہ سے قوتوں کی کمزوری اور بدن کے تھک جانے کی وجہ سے۔ بعض نے اسے حرام قرار دیا ہے کیونکہ اس میں ظاہری مخالفت اور اہل کتاب سے مشابہت پائی جاتی ہے۸{(۲)}؛ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «ہمارے روزوں اور اہل کتاب کے روزوں کے درمیان فرق۸{(۳)} سحری کھانا ہے»۔ اسے مسلم اور ابو داؤد نے روایت کیا ہے۸{(۴)}۔ اور بخاری میں۸{(۵)} ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «تم وصال نہ کرو، پس تم میں سے جو کوئی وصال کرنا چاہے تو وہ سحری تک کرے»۔ صحابہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، آپ تو وصال کرتے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «میں تمہاری طرح نہیں ہوں، میں رات اس طرح گزارتا ہوں کہ میرا کھلانے والا مجھے کھلاتا ہے اور پلانے والا مجھے پلاتا ہے»۔

Nafse Islam

انہوں نے کہا: یہ سحری تک افطار میں تاخیر کی اجازت ہے، اور یہ وصال کا ارادہ رکھنے والے کے لیے آخری حد ہے، اور ایک دن کو دوسرے دن سے ملانے کی ممانعت ہے۔ امام احمد، اسحاق اور مالک کے شاگرد ابن وہب کا یہی قول ہے۸{(۶)}۔

اور جس نے وصال کو جائز قرار دیا اس نے یہ دلیل دی کہ: ممانعت صرف اس لیے تھی کہ وہ نئے نئے اسلام لائے تھے، پس رسول اللہ ﷺ کو اندیشہ ہوا کہ وہ وصال اور اعلیٰ مقامات کی مشقت اٹھائیں گے، تو تھک جائیں گے یا ان کاموں سے کمزور ہو جائیں گے جو اس سے زیادہ نفع بخش تھے جیسے جہاد اور دشمن کے خلاف قوت، اس وقت ان کی حاجت کے باوجود۸{(۷)}، جبکہ آپ ﷺ اپنی ذات کے لیے وصال اور طاعات کے اعلیٰ مقامات پر عمل پیرا ہوتے تھے۔

(۱) نمبر (۱۹۶۶) حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور اسے مسلم نے نکالا ہے (۱۱۰۳): (۵۸)، اور یہ مسند احمد میں ہے (۷۱۶۲)۔ (۲) ابن العربی کی احکام القرآن ۱/۹۳۔ (۳) (ز) میں ہے: "ہمارے روزوں کی فضیلت!" اور (م) میں ہے: "درمیان فرق..."، اور ثابت شدہ (خ)، (د) اور (ظ) سے ہے، جو سنن ابی داؤد کے بعض نسخوں کی روایت ہے، جیسا کہ شیخ محمد عوامہ کے ایڈیشن میں ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۱۰۹۶)، اور سنن ابی داؤد (۲۳۴۳) حضرت عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد میں ہے (۱۷۷۶۲)۔ (۵) نمبر (۱۹۶۳)، اور یہ مسند احمد میں ہے (۱۱۰۵۵)۔ (۶) دیکھئے اکمال المعلم ۴/۳۸، المفہم ۳/۱۶۰، الاستذکار ۱۰/۱۵۱، اور التمہید ۱۴/۳۶۲۔ (۷) (د) اور (م) میں ہے: "اور ساتھ"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187

Page 212

When they asked him about his continuous fasting (1), he showed them a difference between himself and them, and informed them that his state in that regard was different from theirs. He said: "I am not like you; I stay overnight while my Lord feeds me and gives me drink." When faith was completed in their hearts, became firmly established in their chests, and took root, and the Muslims increased and prevailed over their enemies, the allies of Allah continued [the fast], and they committed themselves to the highest of stations, and Allah knows best.

I say: Refraining from continuous fasting (Al-Wisal) despite the victory of Islam and the defeat of enemies is more appropriate, and that is the highest of ranks, and the loftiest of stations and positions. The evidence for this is what we mentioned: that the night is not a time for Sharia-prescribed fasting. Even if a person were to start fasting during it with intention, they would not be rewarded for it. The Prophet ﷺ did not say about himself that he practiced continuous fasting; rather, the Sahaba (Companions) thought so and said: "Indeed, you practice continuous fasting," so he informed them that he is fed and given drink.

The apparent meaning of this reality is that he ﷺ is brought food and drink from Paradise. It was also said that this is interpreted as the meanings and subtleties that descend upon his heart. If a word can carry both a literal and metaphorical meaning, the default is the literal meaning until evidence arises to remove it. Then, when they refused to cease continuous fasting, he fasted with them while remaining in his usual state as he had informed about himself, while they remained in their usual state until they weakened and their patience diminished, so they would stop continuous fasting. This is the reality of a disciplinary lesson so that they would abandon their excessive delving and the self-imposed hardship they sought.

Also, if we were to accept that the meaning of "fed and given drink" is metaphorical, he would be considered breaking the fast in a legal sense, just as one who backbites during their fast or gives false testimony is considered breaking the fast in a legal sense, and there is no difference between them. The Prophet ﷺ said: "Whoever does not leave false speech and acting upon it, Allah has no need for him to leave his food and drink"(2). On this basis, the Prophet ﷺ did not practice continuous fasting, nor did he command it, so refraining from it was more appropriate.

And success is through Allah.

Twenty-fourth: It is recommended for the fasting person, when breaking their fast, to break it with fresh dates, or dry dates, or sips of water, because of what Abu Dawood (3) narrated from Anas who said: "He used to..."

---

(1) In (M): their continuous fasting. (2) Narrated by Ahmad (9839) and Al-Bukhari (1903) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and it appeared previously on page 123 of this volume. (3) In his Sunan (2356), and it is in Musnad Ahmad (12676).

सूरह अल-बक़रह: आयत 187

पृष्ठ 212

जब उन्होंने उनसे उनके निरंतर उपवास (विसाल) (1) के बारे में पूछा, तो उन्होंने उनके और अपने बीच का अंतर स्पष्ट किया, और उन्हें सूचित किया कि उस संबंध में उनकी स्थिति उनकी स्थिति से भिन्न है। उन्होंने कहा: "मैं तुम्हारी तरह नहीं हूँ; मैं रात बिताता हूँ जबकि मेरा रब मुझे खिलाता है और पिलाता है।" जब उनके दिलों में ईमान पूरा हो गया, उनके सीनों में दृढ़ हो गया और जड़ें जमा लीं, और मुसलमानों की संख्या बढ़ गई और वे अपने दुश्मनों पर हावी हो गए, तो अल्लाह के वलियों ने निरंतर उपवास किया, और उन्होंने खुद को उच्चतम स्तरों के लिए प्रतिबद्ध किया, और अल्लाह बेहतर जानता है।

मैंने कहा: इस्लाम के उदय और दुश्मनों की हार के बावजूद निरंतर उपवास (अल-विसाल) को छोड़ना अधिक उचित है, और वह उच्चतम दर्जों और सर्वोच्च स्थानों और पदों में से है। इसका प्रमाण वह है जो हमने उल्लेख किया है: कि रात शरीयत द्वारा निर्धारित उपवास का समय नहीं है। यहाँ तक कि अगर कोई व्यक्ति नियत के साथ उसमें उपवास शुरू करता है, तो उसे उसके लिए कोई प्रतिफल नहीं दिया जाएगा। पैगंबर ﷺ ने अपने बारे में यह नहीं बताया कि उन्होंने विसाल किया; बल्कि, सहाबा (साथियों) ने ऐसा सोचा और कहा: "निश्चित रूप से, आप विसाल करते हैं," इसलिए उन्होंने उन्हें सूचित किया कि उन्हें खिलाया और पिलाया जाता है।

इस वास्तविकता का प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि उन्हें ﷺ जन्नत का भोजन और पेय दिया जाता है। यह भी कहा गया है कि इसकी व्याख्या उन अर्थों और सूक्ष्मताओं के रूप में की जाती है जो उनके हृदय पर उतरती हैं। यदि कोई शब्द शाब्दिक और आलंकारिक दोनों अर्थ ले सकता है, तो मूल नियम शाब्दिक अर्थ ही है जब तक कि उसे हटाने का कोई प्रमाण न मिल जाए। फिर, जब उन्होंने विसाल से रुकने से इनकार कर दिया, तो उन्होंने उनके साथ विसाल किया, जबकि वे अपनी उसी स्थिति में रहे जैसा कि उन्होंने अपने बारे में बताया था, और वे (सहाबा) अपनी सामान्य स्थिति में रहे जब तक कि वे कमजोर नहीं हो गए और उनका धैर्य कम नहीं हो गया, ताकि वे विसाल करना छोड़ दें। यह अनुशासनात्मक सबक की वास्तविकता है ताकि वे अपनी अत्यधिक गहराई में जाने और अपने ऊपर थोपी गई कठोरता को छोड़ दें।

साथ ही, यदि हम यह मान लें कि "खिलाया और पिलाया गया" का अर्थ आलंकारिक है, तो उन्हें कानूनी अर्थ में उपवास तोड़ने वाला माना जाएगा, जैसे कि वह व्यक्ति जो अपने उपवास के दौरान पीठ पीछे बुराई करता है या झूठी गवाही देता है, उसे कानूनी अर्थ में उपवास तोड़ने वाला माना जाता है, और उनके बीच कोई अंतर नहीं है। पैगंबर ﷺ ने कहा: "जो कोई झूठी बात और उस पर अमल करना नहीं छोड़ता, अल्लाह को इसकी कोई आवश्यकता नहीं है कि वह अपना भोजन और पेय छोड़ दे" (2)। इस आधार पर, पैगंबर ﷺ ने न तो विसाल किया और न ही इसका आदेश दिया, इसलिए इसे छोड़ना अधिक उचित था।

और सफलता अल्लाह की ओर से है।

चौबीसवां: रोज़ेदार के लिए यह मुस्तहब (पसंदीदा) है कि जब वह इफ्तार करे, तो वह ताज़ा खजूर, या सूखी खजूर, या पानी के घूंट से इफ्तार करे, क्योंकि अबू दाऊद (3) ने अनस से रिवायत की है जिन्होंने कहा: "वह... करते थे।"

---

(1) (म) में: उनका विसाल। (2) इसे अहमद (9839) और अल-बुखारी (1903) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और यह इस खंड के पृष्ठ 123 पर पहले आ चुका है। (3) उनकी सुनन (2356) में, और यह मसनद अहमद (12676) में है।

سورة البقرہ: آیت 187

صفحہ 212

پھر جب انہوں نے آپ ﷺ سے آپ کے وصال (مسلسل روزے) (1) کے بارے میں پوچھا تو آپ ﷺ نے ان کے اور اپنے درمیان فرق واضح کیا اور انہیں آگاہ کیا کہ اس معاملے میں آپ ﷺ کی حالت ان کی حالت جیسی نہیں ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: ”میں تمہاری طرح نہیں ہوں، میں رات اس حال میں گزارتا ہوں کہ میرا رب مجھے کھلاتا اور پلاتا ہے۔“ پھر جب ان کے دلوں میں ایمان کامل ہو گیا اور ان کے سینوں میں راسخ ہو گیا اور مسلمان کثرت سے ہو گئے اور اپنے دشمنوں پر غالب آ گئے تو اللہ کے اولیاء نے وصال کیا اور خود کو اعلیٰ مقامات کا پابند بنایا، واللہ اعلم۔

میں کہتا ہوں: اسلام کے غلبہ اور دشمنوں کی مغلوبیت کے باوجود وصال کو ترک کرنا بہتر ہے، اور یہ بلند ترین درجات اور اعلیٰ ترین مقامات میں سے ہے۔ اس کی دلیل وہ ہے جو ہم نے ذکر کی کہ رات شرعی روزے کا وقت نہیں ہے، یہاں تک کہ اگر کوئی انسان اس میں روزے کی نیت سے روزہ رکھے تو اسے اس پر ثواب نہیں ملے گا۔ اور نبی ﷺ نے اپنے بارے میں یہ نہیں بتایا کہ انہوں نے وصال کیا، بلکہ صحابہ کرام نے یہ گمان کیا اور کہا: آپ وصال کرتے ہیں، تو آپ ﷺ نے بتایا کہ انہیں کھلایا اور پلایا جاتا ہے۔

اور اس حقیقت کا ظاہر یہ ہے کہ آپ ﷺ کو جنت کا کھانا اور پینا دیا جاتا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ اس سے مراد وہ معانی اور لطائف ہیں جو آپ ﷺ کے قلب مبارک پر وارد ہوتے ہیں۔ اور جب لفظ حقیقت اور مجاز دونوں کا احتمال رکھے تو اصل حقیقت ہی ہوتی ہے جب تک کہ اسے ہٹانے کی کوئی دلیل نہ مل جائے۔ پھر جب انہوں نے وصال سے رکنے سے انکار کیا تو آپ ﷺ نے

ان کے ساتھ وصال کیا اور آپ ﷺ اپنی اسی حالت پر تھے جس کی آپ نے اپنے بارے میں خبر دی تھی، جبکہ وہ اپنی فطری حالت پر رہے یہاں تک کہ وہ کمزور ہو گئے اور ان کا صبر کم ہو گیا تاکہ وہ وصال کرنا چھوڑ دیں۔ اور یہ تنبیہ کی حقیقت تھی تاکہ وہ اپنی گہرائی اور اس سختی کو چھوڑ دیں جو وہ اپنے نفسوں پر کرنا چاہتے تھے۔

نیز اگر ہم اس بات پر اتر آئیں کہ "کھلایا اور پلایا" سے مراد معنوی ہے، تو آپ ﷺ حکمی طور پر روزہ افطار کرنے والے ہوتے، جیسے کہ وہ شخص جو اپنے روزے میں غیبت کرے یا جھوٹی گواہی دے وہ حکمی طور پر روزہ افطار کرنے والا ہوتا ہے، اور ان دونوں میں کوئی فرق نہیں ہے۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے جھوٹی بات اور اس پر عمل کرنا نہ چھوڑا، اللہ کو اس کی کوئی ضرورت نہیں کہ وہ اپنا کھانا اور پینا چھوڑ دے" (2)۔ اس حد پر نبی ﷺ نے نہ وصال کیا اور نہ اس کا حکم دیا، پس اسے ترک کرنا ہی بہتر تھا۔

وباللہ التوفیق۔

چوبیسواں: روزے دار کے لیے مستحب ہے کہ جب افطار کرے تو تر کھجوروں، یا خشک کھجوروں، یا پانی کے گھونٹوں سے افطار کرے، اس حدیث کی وجہ سے جو ابو داؤد (3) نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: آپ ﷺ... کیا کرتے تھے۔

---

(1) (م) میں: ان کا وصال۔ (2) اسے احمد (9839) اور بخاری (1903) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے، اور اس جلد کے صفحہ 123 پر پہلے گزر چکا ہے۔ (3) اپنی سنن (2356) میں، اور یہ مسند احمد (12676) میں ہے۔

Page 213 Surah Al-Baqarah: Verse 187

The Messenger of Allah (peace be upon him) used to break his fast with fresh dates before praying. If fresh dates were not available, then with dried dates. If dried dates were not available, he would take a few sips of water. Ad-Daraqutni reported it and said: Its chain of narration is authentic (1).

And Ad-Daraqutni narrated from Ibn Abbas who said: The Prophet (peace be upon him) used to say when he broke his fast: "O Allah, for You we have fasted, and with Your provision we have broken our fast, so accept it from us; indeed, You are the All-Hearing, the All-Knowing" (2).

And from Ibn Umar who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to say when he broke his fast: "The thirst is gone, the veins are moistened, and the reward is confirmed, if Allah wills." Abu Dawood also recorded it, and Ad-Daraqutni said: Al-Hussein bin Waqid was alone in narrating it, its chain is good (3).

And Ibn Majah narrated from Abdullah bin al-Zubayr who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) broke his fast with Sa'd bin Mu'adh and said: "May those who fast break their fast with you, and may the righteous eat your food, and may the angels pray for you" (4).

And he also narrated from Zaid bin Khalid al-Juhani who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever provides food for a fasting person to break his fast, he will have a reward like theirs (5) without that detracting from their reward in the slightest" (6).

And he also narrated from Abdullah bin Amr bin al-As who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, for the fasting person at the time of breaking his fast, there is a supplication that is not rejected." Ibn Abi Mulaikah said: I heard (7) Abdullah bin Amr saying when he broke his fast: "O Allah, I ask You by Your mercy which encompasses all things to forgive me" (8).

And in Sahih Muslim from the Prophet (peace be upon him): "There are two joys for the fasting person: when he breaks his fast, he rejoices..."

(1) Sunan al-Daraqutni 2/185. (2) Sunan al-Daraqutni 2/185, and Al-Hafiz Ibn Hajar weakened its chain in al-Talkhis al-Habir 2/202. (3) Sunan Abi Dawood (2357), and Sunan al-Daraqutni 2/185. (4) Sunan Ibn Majah (1747), and in its chain is Mus'ab bin Thabit, who is weak in Hadith as Al-Hafiz said in Taqrib al-Tahdhib, but it is authentic

from the Hadith of Anas in what Imam Ahmad reported (12406), and in it is a story. (5) In (M): their reward. (6) Sunan Ibn Majah (1746), and it is in Musnad Ahmad (17033). (7) In (M): I heard. (8) Sunan Ibn Majah (1753).

पृष्ठ २१३ सूरह अल-बकरा: आयत १८७

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) प्रार्थना (नमाज़) करने से पहले ताज़ा खजूरों के साथ अपना रोज़ा इफ़्तार करते थे। यदि ताज़ा खजूर उपलब्ध नहीं होते थे, तो सूखे खजूरों के साथ। यदि सूखे खजूर भी उपलब्ध नहीं होते थे, तो वह पानी के कुछ घूंट पी लेते थे। दारकुतनी ने इसे निकाला है और कहा: इसकी सनद (परंपरा की कड़ी) सही है (१)।

और दारकुतनी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जब रोज़ा इफ़्तार करते थे तो कहते थे: "ऐ अल्लाह, हमने तेरे लिए रोज़ा रखा, और तेरे दिए हुए रिज़्क (भोजन) से इफ़्तार किया, तो हमसे इसे स्वीकार कर; बेशक तू सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है" (२)।

और इब्न उमर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) रोज़ा इफ़्तार करते समय कहते थे: "प्यास बुझ गई, नसें तर हो गईं, और यदि अल्लाह ने चाहा तो सवाब (पुण्य) पक्का हो गया।" अबू दाऊद ने भी इसे दर्ज किया है, और दारकुतनी ने कहा: हुसैन बिन वाकिद ने इसे अकेले रिवायत किया है, इसकी सनद हसन (अच्छी) है (३)।

और इब्न माजा ने अब्दुल्लाह बिन ज़ुबैर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने साद बिन मुआज़ के पास इफ़्तार किया और कहा: "रोज़ेदार तुम्हारे यहाँ इफ़्तार करें, नेक लोग तुम्हारा खाना खाएं, और फरिश्ते तुम्हारे लिए प्रार्थना करें" (४)।

और ज़ैद बिन खालिद अल-जुहनी से भी रिवायत की गई है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने किसी रोज़ेदार को इफ़्तार कराया, उसे भी उनके बराबर सवाब (५) मिलेगा, बिना इसके कि उनके सवाब में कोई कमी आए" (६)।

और अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस से भी रिवायत की गई है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक रोज़ेदार के लिए उसके इफ़्तार के समय एक ऐसी दुआ होती है जो ठुकराई नहीं जाती।" इब्न अबी मुलैका ने कहा: मैंने (७) अब्दुल्लाह बिन अम्र को इफ़्तार करते समय यह कहते हुए सुना: "ऐ अल्लाह, मैं तुझसे तेरी उस रहमत (कृपा) के ज़रिए माँगता हूँ जो हर चीज़ को घेरे हुए है, कि तू मुझे माफ़ कर दे" (८)।

और सहीह मुस्लिम में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है: "रोज़ेदार के लिए दो खुशियाँ हैं जिन्हें पाकर वह खुश होता है: जब वह इफ़्तार करता है तो खुश होता है..."

(१) सुनन अल-दारकुतनी २/१८५। (२) सुनन अल-दारकुतनी २/१८५, और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-तल्खीस अल-हबीर' २/२०२ में इसकी सनद को कमज़ोर बताया है। (३) सुनन अबी दाऊद (२३५७), और सुनन अल-दारकुतनी २/१८५। (४) सुनन इब्न माजा (१७४७), और इसकी सनद में मुसाब बिन साबित हैं, जो हदीस में कमज़ोर हैं जैसा कि हाफ़िज़ ने 'तक़रीब अल-तहज़ीब' में कहा है, लेकिन यह अनस की हदीस से सही है जिसे इमाम अहमद ने निकाला है (१२४०६), और इसमें एक किस्सा है। (५) (म) में: उनका सवाब। (६) सुनन इब्न माजा (१७४६), और यह मुसनद अहमद (१७०३३) में है। (७) (म) में: सुना। (८) सुनन इब्न माजा (१७५३)।

صفحہ ۲۱۳ سورۃ البقرۃ: آیت ۱۸۷

رسول اللہ ﷺ نماز پڑھنے سے پہلے تازہ کھجوروں (رطب) سے روزہ افطار فرماتے تھے، اگر تازہ کھجوریں نہ ہوتیں تو خشک کھجوروں (تمرات) سے، اور اگر خشک کھجوریں بھی نہ ہوتیں تو پانی کے چند گھونٹ پی لیتے تھے۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے اور کہا ہے کہ اس کی اسناد صحیح ہے (۱)۔

اور دارقطنی نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: نبی ﷺ جب روزہ افطار کرتے تو فرماتے: «اے اللہ، تیرے ہی لیے ہم نے روزہ رکھا، اور تیرے ہی دیے ہوئے رزق پر ہم نے افطار کیا، پس تو ہماری طرف سے اسے قبول فرما، بے شک تو ہی سب کچھ سننے والا، سب کچھ جاننے والا ہے» (۲)۔

اور ابن عمر رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ جب افطار فرماتے تو کہتے تھے: «پیاس بجھ گئی، رگیں تر ہو گئیں اور اللہ نے چاہا تو اجر ثابت ہو گیا»۔ اسے ابوداؤد نے بھی روایت کیا ہے، اور دارقطنی نے کہا: اسے روایت کرنے میں حسین بن واقد منفرد ہیں، ان کی اسناد حسن ہے (۳)۔

اور ابن ماجہ نے عبداللہ بن زبیر رضی اللہ عنہما سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے سعد بن معاذ کے ہاں افطار فرمایا تو کہا: «روزہ دار تمہارے پاس افطار کریں، نیک لوگ تمہارا کھانا کھائیں، اور فرشتے تمہارے لیے دعائے رحمت کریں» (۴)۔

اور زید بن خالد جہنی رضی اللہ عنہ سے بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جس نے کسی روزہ دار کا روزہ افطار کروایا، اسے اس (روزہ دار) کے برابر اجر ملے گا (۵)، بغیر اس کے کہ ان کے اجر میں کچھ بھی کمی کی جائے» (۶)۔

اور عبداللہ بن عمرو بن عاص رضی اللہ عنہما سے ؓ مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک روزہ دار کے لیے افطار کے وقت ایسی دعا ہے جو رد نہیں کی جاتی»۔ ابن ابی ملیکہ نے کہا: پس میں نے (۷) عبداللہ بن عمرو کو افطار کے وقت یہ کہتے سنا: «اے اللہ، میں تیری اس رحمت کے ذریعے سوال کرتا ہوں جو ہر چیز کو گھیرے ہوئے ہے، کہ تو مجھے بخش دے» (۸)۔

اور صحیح مسلم میں نبی ﷺ سے مروی ہے: «روزہ دار کے لیے دو خوشیاں ہیں جن سے وہ خوش ہوتا ہے: جب وہ افطار کرتا ہے تو خوش ہوتا ہے...»

(۱) سنن الدارقطنی ۲/ ۱۸۵۔ (۲) سنن الدارقطنی ۲ / ۱۸۵، اور الحافظ ابن حجر نے 'التلخیص الحبیر' ۲ / ۲۰۲ میں اس کی اسناد کو ضعیف قرار دیا ہے۔ (۳) سنن ابی داود (۲۳۵۷)، اور سنن الدارقطنی ۲/ ۱۸۵۔ (۴) سنن ابن ماجہ (۱۷۴۷)، اور اس کی اسناد میں مصعب بن ثابت ہیں، اور وہ حدیث میں کمزور (لین الحدیث) ہیں جیسا کہ الحافظ نے 'تقریب التہذیب' میں کہا ہے، لیکن یہ انس رضی اللہ عنہ کی اس حدیث سے صحیح ہے جسے امام احمد نے روایت کیا ہے (۱۲۴۰۶)، اور اس میں ایک قصہ ہے۔ (۵) (م) میں: اجرہم (ان کا اجر)۔ (۶) سنن ابن ماجہ (۱۷۴۶)، اور یہ مسند احمد (۱۷۰۳۳) میں ہے۔ (۷) (م) میں: سمعت (میں نے سنا)۔ (۸) سنن ابن ماجہ (۱۷۵۳)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 214

...with his breaking of fast, and when he meets his Lord, he rejoices in his fasting"(1).

The twenty-fifth [point]: It is recommended for him to fast six days of Shawwal; because of what Muslim, At-Tirmidhi, Abu Dawood, An-Nasa'i, and Ibn Majah narrated from Abu Ayyub Al-Ansari, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever fasts Ramadan, then follows it with six from Shawwal, it is as if he fasted for a lifetime (the whole year)"(2). This is a Hasan Sahih (good authentic) Hadith from the Hadith of Sa'd bin Sa'id Al-Ansari Al-Madani, and he is among those for whom Al-Bukhari did not narrate anything. It has come with a good chain of narrators, interpreted from the Hadith of Abu Asma' Ar-Rahabi, from Thawban, the freed slave of the Prophet ﷺ, that he heard the Messenger of Allah ﷺ saying: "Allah made a good deed worth tenfold"(3), so the month of Ramadan is like ten months, and six days after Eid al-Fitr complete the year." Narrated by An-Nasa'i(4).

There was a difference of opinion regarding fasting these days. Malik disliked it in his Muwatta'(5) fearing that ignorant people might attach to Ramadan what is not part of it. What he feared has occurred, to the point that in some lands of Khorasan, they used to have suhoor for it as per their custom in Ramadan. Mutarrif narrated from Malik that he used to fast them privately(6). Ash-Shafi'i recommended fasting them, while Abu Yusuf disliked it.

The twenty-sixth [point]: Allah's saying: {And do not have relations with them while you are staying in the mosques} [Al-Baqarah: 187]. Allah, the Exalted and Glorious, clarified that sexual intercourse invalidates I'tikaf (spiritual retreat). The people of knowledge have reached a consensus that whoever intentionally has intercourse with his wife in her vagina while in I'tikaf, it invalidates his retreat. They differed on what is required of him if he does that. Al-Hasan Al-Basri and Az-Zuhri said: He is liable for what one who has intercourse with his wife in Ramadan is liable for(7).

Footnotes: (1) Sahih Muslim (1151): (163) which is from the Hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. Also recorded by Al-Bukhari (1904), and in Musnad Ahmad (7693). (2) Sahih Muslim (1164), Sunan At-Tirmidhi (759), Sunan Abi Dawood (2433), Sunan An-Nasa'i Al-Kubra (2876), Sunan Ibn Majah (1716). Also in Musnad Ahmad (23533). (3) In (D), (Z), and (M): "ten like it", and what is established is from (Kh) and (Zha). (4) Al-Sunan Al-Kubra (2874), and in Musnad Ahmad (22412). (5) 1/311. (6) Al-Mufhim 3/238. (7) Al-Mufhim 3/250.

सूरह अल-बकरा: आयत 187 214

...अपने इफ्तार के साथ, और जब वह अपने रब से मिलेगा तो अपने रोज़े से खुश होगा"(1)।

पच्चीसवाँ [बिंदु]: उसके लिए शव्वाल के छह दिनों का रोज़ा रखना मुस्तहब (पसंदीदा) है; क्योंकि मुस्लिम, तिरमिज़ी, अबू दाऊद, नसाई और इब्न माजाह ने अबू अय्यूब अल-अंसारी से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने रमज़ान के रोज़े रखे, फिर उसके बाद शव्वाल के छह रोज़े रखे, तो यह पूरे साल के रोज़ों की तरह है"(2)। यह सअद बिन सईद अल-अंसारी अल-मदनी की हदीस से एक 'हसन सहीह' हदीस है, और वह उन लोगों में से हैं जिनसे अल-बुखारी ने कुछ भी रिवायत नहीं किया है। यह एक अच्छी सनद के साथ आया है, जो अबू अस्मा अर-रहबी की हदीस से थौबान (नबी ﷺ के मुक्त दास) से मफसर (व्याख्यायित) है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "अल्लाह ने एक नेकी का बदला दस गुना रखा है"(3), इसलिए रमज़ान का महीना दस महीनों के बराबर है, और ईदुल फ़ित्र के बाद छह दिन साल को पूरा करते हैं।" इसे नसाई ने रिवायत किया है(4)।

इन दिनों के रोज़ों के बारे में मतभेद रहा है। मालिक ने अपनी मुवत्ता(5) में इसे नापसंद किया है, इस डर से कि कहीं अज्ञानी लोग रमज़ान में वह चीज़ न जोड़ दें जो उसका हिस्सा नहीं है। जिसका उन्हें डर था वह हुआ भी, यहाँ तक कि खुरासान के कुछ शहरों में लोग शव्वाल के इन रोज़ों के लिए रमज़ान की तरह सेहरी करते थे। मुतर्रिफ ने मालिक से रिवायत की है कि वह खुद गुप्त रूप से ये रोज़े रखते थे(6)। शाफ़ई ने इन्हें मुस्तहब माना है, जबकि अबू यूसुफ़ ने इसे नापसंद किया है।

छब्बीसवाँ [बिंदु]: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उनसे संभोग न करो जब तुम मस्जिदों में एतिकाफ़ की स्थिति में हो} [अल-बकरा: 187]। अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने स्पष्ट किया है कि संभोग एतिकाफ़ को फासिद (अमान्य) कर देता है। विद्वानों का इस बात पर इत्तेफ़ाक़ (सहमति) है कि जो व्यक्ति एतिकाफ़ की स्थिति में जानबूझकर अपनी पत्नी के साथ संभोग करता है, तो उसका एतिकाफ़ टूट जाता है। उन्होंने इस पर मतभेद किया है कि ऐसा करने वाले पर क्या वाजिब (अनिवार्य) है। हसन अल-बसरी और ज़ुहरी ने कहा: उस पर वही वाजिब है जो रमज़ान में अपनी पत्नी से संभोग करने वाले पर है(7)।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) सहीह मुस्लिम (1151): (163) जो अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से है, और इसे अल-बुखारी (1904) ने भी निकाला है, और यह मुस्नद अहमद (7693) में है। (2) सहीह मुस्लिम

(1164), सुनन अल-तिरमिज़ी (759), सुनन अबी दाऊद (2433), सुनन अल-नसाई अल-कुबरा (2876), सुनन इब्न माजाह (1716)। और यह मुस्नद अहमद (23533) में है। (3) (द), (ज़) और (म) में: "दस गुना", और (ख़) और (ज़ॉ) से साबित है। (4) अल-सुनन अल-कुबरा (2874), और मुस्नद अहमद (22412) में। (5) 1/311. (6) अल-मुफहिम 3/238. (7) अल-मुफहिम 3/250.

سورة البقرہ: آیت ۱۸۷ ۲۱۴

...اپنے افطار کے ساتھ، اور جب وہ اپنے رب سے ملے گا تو اپنے روزے کی وجہ سے خوش ہوگا"(۱)۔

پچیسویں [بات]: اس کے لیے مستحب ہے کہ شوال کے چھ روزے رکھے؛ کیونکہ مسلم، ترمذی، ابوداؤد، نسائی اور ابن ماجہ نے ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے رمضان کے روزے رکھے، پھر اس کے بعد شوال کے چھ (روزے) رکھے، تو یہ عمر بھر کے روزوں کی طرح ہے"(۲)۔ یہ سعد بن سعید انصاری مدنی کی حدیث سے حسن صحیح حدیث ہے، اور وہ ان لوگوں میں سے ہیں جن سے بخاری نے کچھ روایت نہیں کیا۔ یہ ایک اچھی سند کے ساتھ مفسر (واضح) طور پر ابو اسماء الرحبی کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے ثوبان (نبی ﷺ کے آزاد کردہ غلام) سے سنا کہ رسول اللہ ﷺ فرما رہے تھے: "اللہ تعالیٰ نے ایک نیکی کا بدلہ دس گنا رکھا ہے"(۳)، پس رمضان کا مہینہ دس مہینوں کے برابر ہے، اور عید الفطر کے بعد چھ دن سال کی تکمیل ہیں"۔ اسے نسائی نے روایت کیا ہے(۴)۔

ان دنوں کے روزوں کے بارے میں اختلاف پایا جاتا ہے، چنانچہ امام مالک نے اپنی 'موطا'(۵) میں اسے ناپسند کیا اس خوف سے کہ جاہل لوگ رمضان میں وہ کچھ نہ ملا دیں جو اس کا حصہ نہیں ہے۔ جس بات کا انہیں ڈر تھا وہ واقع ہو گیا، یہاں تک کہ خراسان کے بعض علاقوں میں لوگ ان (شوال کے روزوں) کے لیے سحری کا اہتمام ویسے ہی کرتے تھے جیسے رمضان میں ان کی عادت تھی۔ مطرف نے امام مالک سے روایت کی ہے کہ وہ خاص طور پر خود یہ روزے رکھتے تھے(۶)۔ امام شافعی نے اسے مستحب قرار دیا ہے، جبکہ امام ابو یوسف نے اسے ناپسند کیا ہے۔

چھبیسویں [بات]: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ﴾۔ اللہ جل شانہ نے واضح فرمایا کہ جماع اعتکاف کو فاسد کر دیتا ہے۔ اہل علم کا اس بات پر اجماع ہے کہ جو شخص اعتکاف کی حالت میں جان بوجھ کر اپنی بیوی سے جماع کرے، اس کا اعتکاف فاسد ہو جاتا ہے۔ اس بارے میں ان کا اختلاف ہے کہ ایسا کرنے والے پر کیا لازم آتا ہے، چنانچہ حسن بصری اور زہری کا کہنا ہے: اس پر وہی (کفارہ) ہے جو رمضان میں اپنی بیوی سے جماع کرنے والے پر ہے(۷)۔

حواشی: (۱) صحیح مسلم (۱۱۵۱) : (۱۶۳) اور یہ حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے، اور اسے بخاری نے بھی روایت کیا ہے (۱۹۰۴)، اور یہ مسند احمد (۷۶۹۳) میں ہے۔ (۲) صحیح مسلم (۱۱۶۴)، سنن ترمذی (۷۵۹)، سنن ابی داؤد (۲۴۳۳)، سنن نسائی الکبریٰ (۲۸۷۶)، سنن ابن ماجہ (۱۷۱۶)۔ اور یہ مسند احمد (۲۳۵۳۳) میں ہے۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اس جیسی دس"، اور (خ) اور (ظ) سے ثابت شدہ یہی ہے۔ (۴) السنن الکبریٰ (۲۸۷۴)، اور یہ مسند احمد (۲۲۴۱۲) میں ہے۔ (۵) ۳۱۱/۱۔ (۶) المفہم ۲۳۸/۳۔ (۷) المفہم ۲۵۰/۳۔

215 Surah Al-Baqarah: Verse 187

As for physical contact without intercourse, if it is intended for pleasure, it is disliked (makruh), and if not intended as such, it is not disliked. This is because Aisha used to comb the head of the Messenger of Allah (peace be upon him) while he was in i'tikaf (1), and she would inevitably touch the body of the Messenger of Allah (peace be upon him) with her hand. This indicates that touching without desire is not prohibited (2). This is the opinion of Ata, Al-Shafi'i, and Ibn Al-Mundhir (3). Abu Umar said: They agreed that the person in i'tikaf should not engage in physical contact or kissing. They differed on what the consequence is if he does. Malik and Al-Shafi'i said: If he does any of that, his i'tikaf is invalidated. Al-Muzani said (4): In another place regarding the issues of i'tikaf, he said: I'tikaf is not invalidated by intercourse except for what necessitates a legal punishment (Hadd). Al-Muzani chose this by analogy with his principle regarding Hajj and Fasting (5). Twenty-seventh: The words of the Almighty: {while you are in retreat [in the mosques]} is a clause in the position of 'hal' (circumstantial). I'tikaf linguistically means: constancy or persistence. It is said: 'akafa' on a thing if he persisted in it while turning towards it. The Rajiz (poet) said (6): 'The Nabataeans stayed (akafa), playing the Fanzaja game.' And the poet said (7): 'The daughters of the night remained around me in retreat (ukkafan), like the retreat of weeping women around a fallen man (8).' Since the person in i'tikaf is constantly engaged in acts of obedience to Allah during the period of his retreat, this name became mandatory for him. In Sharia terminology, it is: staying in a specific act of obedience, at a specific time, under specific conditions, in a specific place.

(1) Narrated by Ahmad (25948) and Bukhari (2046). (2) Ahkam al-Quran by Al-Jassas 1/246, and by Al-Kiya al-Harrasi 1/74-75. (3) See Al-Majmu' 6/560. (4) In (m): he said it, which is an error. (5) Al-Tamhid 8/331. (6) He is Al-Ajaj, and the Rajaz is in his Diwan p. 326, and previously 2/378. (7) He is Al-Tirimmah, and the verse is in his Diwan p. 295. (8) In the manuscripts: 'around them', and what is established is from (m), which is consistent with the Diwan and Al-Muharrar al-Wajiz 1/259, from which the author quoted.

215 सूरह अल-बक़रह: आयत 187

जहाँ तक संभोग के बिना शारीरिक संपर्क(मुबाशरा) का सवाल है, यदि इसका उद्देश्य आनंद प्राप्त करना है, तो यह मकरूह (नापसंद) है, और यदि ऐसा इरादा नहीं है, तो यह मकरूह नहीं है। क्योंकि आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सिर में कंघी करती थीं जब वे एतिकाफ में होते थे (1), और वे अनिवार्य रूप से अपने हाथ से रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के शरीर को छूती थीं। इससे पता चलता है कि बिना वासना के स्पर्श करना वर्जित नहीं है (2)। यह अता, अल-शाफई और इब्न अल-मुनज़िर का कथन है (3)। अबू उमर ने कहा: उनका इस बात पर आम सहमति है कि एतिकाफ करने वाले को शारीरिक संपर्क या चुंबन नहीं करना चाहिए। वे इस बात पर असहमत थे कि यदि वह ऐसा करता है तो क्या होगा। मालिक और अल-शाफई ने कहा: यदि वह इसमें से कुछ भी करता है, तो उसका एतिकाफ अमान्य हो जाता है। अल-मुज़ानी ने कहा (4): एतिकाफ के मुद्दों के एक अन्य स्थान पर उन्होंने कहा: संभोग से एतिकाफ अमान्य नहीं होता है जब तक कि वह ऐसी बात न हो जिसके लिए 'हद' (कानूनी सजा) आवश्यक हो। अल-मुज़ानी ने इसे हज और रोज़े के बारे में अपने सिद्धांत के साथ सादृश्य (कियास) करके चुना (5)। सत्ताईसवीं बात: सर्वशक्तिमान का कथन: {जब तुम एतिकाफ में हो} यह वाक्य व्याकरण के अनुसार 'हाल' (स्थिति) के स्थान पर है। भाषाई रूप से एतिकाफ का अर्थ है: निरंतरता या लगा रहना। कहा जाता है: किसी चीज़ पर 'अकफा' तब होता है जब कोई उसकी ओर रुख करके उस पर बना रहे। राजीज़ (कवि) ने कहा (6): 'नबाती ठहर गए (अकफा), फंज़जा खेल रहे थे।' और कवि ने कहा (7): 'रात की बेटियां मेरे चारों ओर एतिकाफ (उक्काफ़न) में रहीं, जैसे रोने वाली औरतें किसी गिरे हुए आदमी के चारों ओर रुकती हैं (8)।' चूँकि एतिकाफ करने वाला अपने एतिकाफ की अवधि के दौरान अल्लाह की आज्ञाकारिता के कार्यों में निरंतर लगा रहता है, इसलिए यह नाम उसके लिए अनिवार्य हो गया। शरीयत की शब्दावली में यह है: एक विशिष्ट स्थान पर, विशिष्ट शर्तों के तहत, विशिष्ट समय पर, एक विशिष्ट प्रकार की इबादत (आज्ञाकारिता) में लगे रहना।

(1) इसे अहमद (25948) और बुखारी (2046) ने निकाला है। (2) अहकाम अल-कुरान अल-जस्सास 1/246, और अल-किया अल-हर्रासी 1/74-75 द्वारा। (3) देखें अल-मजमुअ 6/560। (4) (m) में: उसने कहा, जो कि एक त्रुटि है। (5) अल-तमहीद 8/331। (6) वह अल-अजाज है, और रजज़ उसके दीवान पृष्ठ 326 में है, और पूर्व में 2/378। (7) वह अल-तरिममाह है, और पद उसके दीवान पृष्ठ

295 में है। (8) पांडुलिपियों में: 'उनके चारों ओर', और जो स्थापित है वह (m) से है, जो दीवान और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/259 के अनुरूप है, जहां से लेखक ने उद्धृत किया है।

215 سورہ البقرہ: آیت 187

جہاں تک ہم بستری کے بغیر جسمانی لمس (مباشرت) کا تعلق ہے، تو اگر اس کا مقصد لذت حاصل کرنا ہو تو یہ مکروہ ہے، اور اگر ایسا ارادہ نہ ہو تو مکروہ نہیں ہے۔ کیونکہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا رسول اللہ ﷺ کے سر مبارک میں کنگھی کرتی تھیں جبکہ آپ ﷺ اعتکاف میں ہوتے تھے (1)، اور وہ یقیناً اپنے ہاتھ سے رسول اللہ ﷺ کے جسم مبارک کو چھوتی تھیں۔ اس سے ثابت ہوا کہ شہوت کے بغیر چھونا ممنوع نہیں ہے (2)۔ یہ عطا، شافعی اور ابن المنذر کا قول ہے (3)۔ ابو عمر نے کہا: ان کا اس بات پر اتفاق ہے کہ معتکف مباشرت کرے نہ بوس و کنار، اور ان کا اس بات میں اختلاف ہے کہ اگر وہ ایسا کر لے تو اس پر کیا لازم آئے گا۔ امام مالک اور امام شافعی نے کہا: اگر اس نے ان میں سے کچھ کیا تو اس کا اعتکاف فاسد ہو جائے گا۔ المزنی نے کہا (4): اعتکاف کے مسائل کے ایک اور مقام پر انہوں نے کہا: جماع سے اعتکاف فاسد نہیں ہوتا سوائے اس کے جو حد کو واجب کرے۔ المزنی نے حج اور روزے کے بارے میں اپنے اصول پر قیاس کرتے ہوئے اسے اختیار کیا (5)۔ ستائیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَنتُمْ عَٰكِفُونَ﴾ (جبکہ تم اعتکاف میں ہو) یہ جملہ محلِ حال میں ہے۔ لغت میں اعتکاف کا معنی ہے: ہمیشگی یا لازم پکڑنا۔ کہا جاتا ہے: کسی چیز پر 'عکف' کیا جب وہ اس کی طرف متوجہ ہو کر اس پر جما رہے۔ راجز نے کہا ہے (6): 'نبطی ٹھہر گئے (عکف) وہ فنزجا کھیل رہے تھے۔' اور شاعر نے کہا ہے (7): 'رات کی بیٹیاں میرے گرد معتکف (عکفا) رہیں، جیسے رونے والیاں کسی صریع (گرے ہوئے) کے گرد جمع ہوتی ہیں (8)۔' اور چونکہ معتکف اپنے اعتکاف کی مدت میں اللہ کی اطاعت کے کاموں میں لگا رہتا ہے، اس لیے یہ نام اس کے لیے لازم ہو گیا۔ شرعی اصطلاح میں اس کا معنی

ہے: مخصوص جگہ میں، مخصوص شرط پر، مخصوص وقت میں، مخصوص اطاعت کو لازم پکڑنا۔

(1) اسے احمد (25948) اور بخاری (2046) نے روایت کیا ہے۔ (2) احکام القرآن للجصاص 1/246، اور للكيا الهراسي 1/74-75۔ (3) دیکھئے المجموع 6/560۔ (4) نسخہ (م) میں: 'قاله' ہے، جو کہ غلط ہے۔ (5) التمهيد 8/331۔ (6) وہ العجاج ہے، اور رجز اس کے دیوان ص 326 میں ہے، اور پیچھے 2/378 پر گزرا۔ (7) وہ الطرماح ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان ص 295 میں ہے۔ (8) قلمی نسخوں میں: 'حولهن' ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے، جو کہ دیوان اور المحرر الوجيز 1/259 کے موافق ہے، اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے۔

216 Surah Al-Baqarah: Verse 187

Scholars have unanimously agreed that it is not obligatory; rather, it is an act of worship to draw closer to Allah and a voluntary deed practiced by the Messenger of Allah (peace be upon him), his companions, and his wives. It becomes binding if a person makes it binding upon themselves. It is disliked for someone to enter into it if it is feared they will be unable to fulfill its rights(1).

Twenty-eighth: His statement, Exalted be He: "in the mosques"(2): Scholars have unanimously agreed that I'tikaf (seclusion) can only be in a mosque, because of Allah's saying, Exalted be He: "in the mosques".

They differed regarding the meaning of "mosques". A group went to the view that the verse refers to a specific type of mosque, which is what was built by a prophet, such as the Sacred Mosque (Al-Masjid al-Haram), the Prophet's Mosque (peace be upon him), and the Masjid of Ilia (Jerusalem). This was narrated from Hudhayfah bin al-Yaman and Sa'id bin al-Musayyib; so, according to them, I'tikaf is not permissible in others.

Others said: I'tikaf is only in a mosque where Friday prayer is gathered, because the reference in the verse, for them, is to that type of mosque. This was narrated from Ali bin Abi Talib and Ibn Mas'ud, and it is the view of Urwah, al-Hakam, Hammad, al-Zuhri, and Abu Ja'far Muhammad bin Ali, and it is one of Malik's two views.

Others said: I'tikaf in every mosque is permissible. This view is narrated from Sa'id bin Jubayr, Abu Qilaba, and others. It is the view of ash-Shafi'i, Abu Hanifa, and their companions. Their argument is taking the verse in its general meaning for every mosque(3). This is one of Malik's two views, and it is held by Ibn Ulayyah, Dawud bin Ali, al-Tabari, and Ibn al-Mundhir(4).

Al-Daraqutni narrated from al-Dahhak, from Hudhayfah, who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Every mosque that has a muadhin and an imam, then I'tikaf in it is valid." Al-Daraqutni said: Al-Dahhak did not hear from Hudhayfah(5).

(1) Al-Mufhim 3/240. (2) The phrase: "His statement, Exalted be He: in the mosques" is from (Kh) and (Z). (3) In (M) an addition: "a mosque that has an imam and a muadhin". (4) Al-Tamhid 8/325-326, and Al-Istidhkar 10/273-274. (5) Sunan al-Daraqutni 2/200, and Ibn al-Arabi extracted it through his route in 'Aridat al-Ahwadhi 4/4, and it is from the narration of=

216 सूरह अल-बकराह: आयत 187

विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि यह अनिवार्य नहीं है; बल्कि, यह अल्लाह के करीब जाने के लिए इबादत का एक काम है और एक स्वैच्छिक कार्य है जिसे अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो), उनके साथियों और उनकी पत्नियों ने किया था। यदि कोई व्यक्ति इसे अपने ऊपर अनिवार्य कर लेता है, तो यह उस पर अनिवार्य हो जाता है। ऐसे व्यक्ति के लिए इसमें प्रवेश करना नापसंद है जिसके बारे में यह डर हो कि वह इसके अधिकारों को पूरा करने में असमर्थ होगा(1)।

अठाईसवां: अल्लाह का कथन: "मस्जिदों में"(2): विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि एतिकाफ केवल मस्जिद में ही हो सकता है; क्योंकि अल्लाह का कथन है: "मस्जिदों में"।

वे "मस्जिदों" के अर्थ के संबंध में असहमत थे। एक समूह इस विचार पर गया कि आयत एक विशिष्ट प्रकार की मस्जिद को संदर्भित करती है, जो किसी पैगंबर द्वारा बनाई गई थी, जैसे कि मस्जिद अल-हराम, पैगंबर की मस्जिद (उन पर शांति हो), और इलिया की मस्जिद (यरूशलेम)। यह हुज़ैफ़ा बिन अल-यमान और सईद बिन अल-मुसय्यिब से वर्णित है; इसलिए, उनके अनुसार, दूसरों में एतिकाफ जायज़ नहीं है।

अन्यों ने कहा: एतिकाफ केवल उसी मस्जिद में है जहाँ जुमे की नमाज़ पढ़ी जाती है; क्योंकि उनके लिए आयत में संदर्भ उस प्रकार की मस्जिद से है। यह अली बिन अबी तालिब और इब्न मसूद से वर्णित है, और यह उरवा, अल-हकम, हम्माद, अल-ज़ुहरी और अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अली का मत है, और यह मलिक के दो मतों में से एक है।

अन्यों ने कहा: हर मस्जिद में एतिकाफ जायज़ है। यह मत सईद बिन जुबैर, अबू किलाबा और अन्यों से वर्णित है। यह अल-शफी, अबू हनीफा और उनके साथियों का मत है। उनका तर्क आयत को हर मस्जिद के लिए उसके सामान्य अर्थ में लेना है(3)। यह मलिक के दो मतों में से एक है, और इसे इब्न उलय्याह, दाऊद बिन अली, अल-तबरी और इब्न अल-मुन्ज़िर(4) ने माना है।

अल-दारकुत्नी ने अल-दह्हाक से, हुज़ैफ़ा से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) को यह कहते हुए सुना: "हर वह मस्जिद जिसमें मोअज्जिन और इमाम हो, तो उसमें एतिकाफ सही है।" अल-दारकुत्नी ने कहा: अल-दह्हाक ने हुज़ैफ़ा से नहीं सुना(5)।

(1) अल-मुफ़हिम 3/240. (2) शब्द: "अल्लाह का कथन: मस्जिदों में", (ख) और (ज़) से है। (3) (म) में एक वृद्धि है: "एक मस्जिद जिसमें एक इमाम और एक मोअज्जिन हो"। (4) अल-तमहीद 8/325-326, और अल-इस्तिधकार 10/273-274. (5) सुनन अल-दारकुत्नी 2/200, और इब्न अल-अरबी ने अपने माध्यम से इसे आरिदात अल-अहवज़ी 4/4 में निकाला है, और यह रिवायत से है=

216 سورہ البقرہ: آیت 187

علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ یہ واجب نہیں ہے بلکہ یہ قرب الٰہی کے حصول کا ایک ذریعہ ہے، اور نوافل میں سے ہے، جس پر رسول اللہ ﷺ، آپ کے صحابہ اور آپ کی ازواج مطہرات نے عمل کیا۔ اگر کوئی شخص اسے اپنے اوپر لازم کر لے تو یہ اس پر لازم ہو جاتا ہے، اور اس شخص کے لیے اعتکاف میں بیٹھنا مکروہ ہے جس کے بارے میں یہ اندیشہ ہو کہ وہ اس کے حقوق کی ادائیگی سے عاجز رہے گا(1)۔

اٹھائیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فِي الْمَسَاجِدِ﴾ (مساجد میں)(2): علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ اعتکاف صرف مسجد ہی میں ہو سکتا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فِي الْمَسَاجِدِ﴾۔

مساجد سے مراد کیا ہے، اس میں ان کا اختلاف ہوا ہے۔ ایک جماعت کا خیال ہے کہ یہ آیت ایک خاص قسم کی مساجد کے لیے نازل ہوئی ہے، اور وہ وہ مساجد ہیں جنہیں کسی نبی نے تعمیر کیا ہو، جیسے مسجد حرام، مسجد نبوی ﷺ، اور مسجد ایلیاء (بیت المقدس)۔ یہ حذیفہ بن الیمان اور سعید بن المسیب سے مروی ہے، چنانچہ ان کے نزدیک ان کے علاوہ دیگر مساجد میں اعتکاف جائز نہیں۔

دوسروں نے کہا: اعتکاف صرف اسی مسجد میں ہے جہاں جمعہ کی نماز قائم ہوتی ہو؛ کیونکہ ان کے نزدیک آیت میں اشارہ مساجد کی اسی قسم کی طرف ہے۔ یہ علی بن ابی طالب اور ابن مسعود سے مروی ہے، اور یہی عروہ، حکم، حماد، زہری، اور ابوجعفر محمد بن علی کا قول ہے، اور یہ امام مالک کے دو قولوں میں سے ایک ہے۔

دوسروں نے کہا: ہر مسجد میں اعتکاف جائز ہے۔ یہ قول سعید بن جبیر، ابو قلابہ وغیرہ سے مروی ہے۔ یہی امام شافعی، امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب کا قول ہے، اور ان کی دلیل آیت کو اس کے عموم پر محمول کرنا ہے کہ ہر مسجد مراد ہے(3)۔ یہ امام مالک کے دو قولوں میں سے ایک ہے، اور اسی کے قائل ابن علیہ، داؤد بن علی، طبری اور ابن منذر(4) ہیں۔

اور دارقطنی نے ضحاک کے واسطے سے حذیفہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "ہر وہ مسجد جس کا ایک مؤذن اور ایک امام ہو، اس میں اعتکاف درست ہے"۔ دارقطنی نے کہا: ضحاک نے حذیفہ سے نہیں سنا(5)۔

(1) المفهم 3 / 240 . (2) لفظ: "قولہ تعالی: فی المساجد"، (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (3) (م) میں یہ اضافہ ہے: ایسی مسجد جس کا امام اور مؤذن ہو۔ (4) التمہید 8 / 325-326، اور الاستذکار 10 / 273-274 . (5) سنن دارقطنی 2 / 200، اور اسے ابن العربی نے عارضۃ الاحوذی 4 / 4 میں ان کے واسطے سے روایت کیا ہے، اور یہ اس روایت سے ہے=

Surah Al-Baqarah: Verse 187 Page 217 Twenty-ninth: The minimum period of i'tikaf according to Malik and Abu Hanifa is a day and a night. If someone says, "I owe a night of i'tikaf to Allah," they are obligated to do i'tikaf for a night and a day. Similarly, if they vow to do i'tikaf for a day, they are obligated to do a day and a night. Sahnun said: Whoever vows to do i'tikaf for a night, nothing is due upon them. Abu Hanifa and his companions said: If they vow a day, they must do a day without the night, and if they vow a night, nothing is due upon them, as Sahnun said. Al-Shafi'i said: Whatever they vowed is due upon them; if they vowed a night, then a night, and if they vowed a day, then a day. Al-Shafi'i also said: Its minimum is a moment, and there is no limit to its maximum. Some companions of Abu Hanifa said: I'tikaf is valid for an hour, and according to this view, fasting is not a condition for it. This was also narrated from Ahmad ibn Hanbal in one of his two opinions, and it is the view of Dawud ibn Ali and Ibn 'Ulayyah. Ibn al-Mundhir and Ibn al-Arabi chose it, and they argued that the i'tikaf of the Messenger of Allah (peace be upon him) was in Ramadan, and it is impossible for the fast of Ramadan to be for Ramadan and for something else simultaneously. Even if the person in i'tikaf in Ramadan intends both voluntary and obligatory fasting with their fast, their fast is invalidated according to Malik and his companions. It is known that the person in i'tikaf is required to avoid sexual relations during the night just as they are required during the day, and that their night is part of their i'tikaf, yet the night is not a time for fasting. Therefore, their day also does not require fasting, although if they do fast, it is good. Malik, Abu Hanifa, and Ahmad said in another opinion: It is not valid except with fasting. This has been narrated from Ibn Umar, Ibn Abbas, and Aisha (may Allah be pleased with them). In "Al-Muwatta" from Al-Qasim bin Muhammad and Nafi', the freed slave of Abdullah bin Umar: There is no i'tikaf except with fasting, because Allah Almighty says in His Book: "And eat and drink..." until the verse: "while you are in the mosques". Footnotes: = Juwaybir from Al-Dahhak. Al-Nawawi said in Al-Majmu' 6/511 after mentioning it: Juwaybir is weak by consensus of the people of Hadith, so this Hadith is mursal (interrupted) and weak, and cannot be used as evidence. (1) In (Kh) and (Zha): i'tikaf. (2) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/95, Al-Istidhkar 10/313-314, and Al-Majmu' 6/518. (3) In (D) and (Z): is void. (4) In (D), (Z), and (M): And that the night is not, and the confirmed version is from (Kh) and (Zha), which matches what is in Al-Tamhid 11/197, from which the author quoted. (5) See Al-Istidhkar 10/290, and Al-Tamhid 11/199-200.

सूरह अल-बकराह: आयत 187 पृष्ठ 217 उनतीसवां: मलिक और अबू हनीफ़ा के अनुसार एतिकाफ (एकांतवास) की न्यूनतम अवधि एक दिन और एक रात है। यदि कोई कहता है, "मुझ पर अल्लाह के लिए एक रात का एतिकाफ वाजिब है," तो उसे एक रात और एक दिन का एतिकाफ करना होगा। इसी तरह, यदि वे एक दिन के एतिकाफ की मन्नत मानते हैं, तो उन पर एक दिन और एक रात वाजिब है। सहनून ने कहा: जो कोई एक रात के एतिकाफ की मन्नत मानता है, उस पर कुछ भी वाजिब नहीं है। अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने कहा: यदि वे एक दिन की मन्नत मानते हैं, तो उन्हें बिना रात के एक दिन करना होगा, और यदि वे एक रात की मन्नत मानते हैं, तो उन पर कुछ भी वाजिब नहीं है, जैसा कि सहनून ने कहा। अल-शाफ़ई ने कहा: जो उन्होंने मन्नत मानी है वह उन पर वाजिब है; यदि उन्होंने एक रात की मन्नत मानी है तो एक रात, और यदि एक दिन की तो एक दिन। अल-शाफ़ई ने यह भी कहा: इसकी न्यूनतम अवधि एक क्षण है, और अधिकतम की कोई सीमा नहीं है। अबू हनीफ़ा के कुछ साथियों ने कहा: एतिकाफ एक घंटे के लिए भी मान्य है, और इस विचार के अनुसार, इसके लिए उपवास (रोज़ा) शर्त नहीं है। यह अहमद इब्न हंबल से उनके दो मतों में से एक में वर्णित है, और यही दाऊद इब्न अली और इब्न उलैय्या का विचार है। इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अल-अरबी ने इसे चुना, और उन्होंने तर्क दिया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का एतिकाफ रमज़ान में था, और यह असंभव है कि रमज़ान का रोज़ा एक साथ रमज़ान और किसी और चीज़ के लिए हो। यदि रमज़ान में एतिकाफ करने वाला व्यक्ति अपने रोज़े के साथ नफ़्ल (स्वैच्छिक) और फ़र्ज़ (अनिवार्य) दोनों की नियत करता है, तो मलिक और उनके साथियों के अनुसार उसका रोज़ा अमान्य हो जाता है। यह ज्ञात है कि एतिकाफ करने वाले व्यक्ति को रात के दौरान भी महिलाओं से शारीरिक संबंध से बचना आवश्यक है जैसे कि दिन के दौरान, और उसकी रात उसके एतिकाफ का हिस्सा है, फिर भी रात रोज़ा रखने का समय नहीं है। इसलिए, उसके दिन में भी रोज़े की आवश्यकता नहीं है, हालांकि यदि वह रोज़ा रखता है तो यह अच्छा है। मलिक, अबू हनीफ़ा और अहमद ने दूसरे मत में कहा: रोज़े के बिना यह मान्य नहीं है। यह इब्न उमर, इब्न अब्बास और आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से वर्णित है। "अल-मुवत्ता" में अल-कासिम बिन मुहम्मद और नाफ़े अब्दुल्ला बिन उमर के आज़ाद किए गए गुलाम से वर्णित है: रोज़े के बिना कोई एतिकाफ नहीं है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान अपनी किताब में कहता है: "और खाओ और पियो..." आयत तक: "जब तुम मस्जिदों में हो"। पाद-टिप्पणियाँ: = जुवायबिर अल-दह्हाक से। अल-नववी ने अल-मजमू 6/511 में इसे उद्धृत करने के बाद कहा: हदीस के विद्वानों की सर्वसम्मति से जुवायबिर कमज़ोर है, इसलिए यह हदीस मुरसल (अपूर्ण श्रृंखला वाली) और कमज़ोर है, और इसे दलील के रूप में

इस्तेमाल नहीं किया जा सकता है। (1) (ख़) और (ज़) में: एतिकाफ। (2) देखें अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 1/95, अल-इस्तिज़कार 10/313-314, और अल-मजमू 6/518। (3) (द) और (ज़) में: बातिल (अमान्य)। (4) (द), (ज़) और (म) में: और यह कि रात नहीं है, और प्रमाणित पाठ (ख़) और (ज़) से है, जो अल-तम्हीद 11/197 में जो है उसके अनुरूप है, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। (5) देखें अल-इस्तिज़कार 10/290, और अल-तम्हीद 11/199-200।

سورة البقرة: الآية ۱۸۷ صفحہ ۲۱۷ انتیسویں بحث: امام مالک اور امام ابو حنیفہ کے نزدیک اعتکاف کی کم از کم مدت ایک دن اور ایک رات ہے۔ چنانچہ اگر کوئی کہے: 'مجھ پر اللہ کے لیے ایک رات کا اعتکاف ہے'، تو اس پر ایک رات اور ایک دن کا اعتکاف لازم ہوگا۔ اسی طرح اگر وہ ایک دن کے اعتکاف کی نذر مانے تو اس پر ایک دن اور ایک رات لازم ہوگی۔ سحنون نے کہا: جس نے ایک رات کے اعتکاف کی نذر مانی تو اس پر کچھ لازم نہیں ہے۔ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: اگر ایک دن کی نذر مانی تو اس پر رات کے بغیر ایک دن لازم ہے، اور اگر ایک رات کی نذر مانی تو اس پر کچھ لازم نہیں، جیسا کہ سحنون نے کہا امام شافعی نے فرمایا: اس پر وہی لازم ہے جس کی اس نے نذر مانی؛ اگر رات کی نذر مانی تو ایک رات، اور اگر ایک دن کی نذر مانی تو ایک دن۔ امام شافعی نے (یہ بھی) فرمایا: اس کی کم از کم مدت ایک لمحہ ہے، اور زیادہ کی کوئی حد نہیں۔ امام ابو حنیفہ کے بعض اصحاب نے کہا: ایک گھنٹہ کا اعتکاف درست ہے، اور اس قول کی بنا پر روزہ اس کی شرط نہیں ہے۔ امام احمد بن حنبل سے بھی ان کے دو اقوال میں سے ایک میں یہی مروی ہے، اور یہی داؤد بن علی اور ابن علیہ کا قول ہے، اور ابن المنذر اور ابن العربی نے اسی کو اختیار کیا ہے۔ انہوں نے اس سے استدلال کیا کہ رسول اللہ ﷺ کا اعتکاف رمضان میں ہوتا تھا، اور یہ ناممکن ہے کہ رمضان کا روزہ رمضان کے لیے بھی ہو اور کسی اور چیز کے لیے بھی۔ اگر معتکف رمضان میں اپنے روزے سے نفل اور فرض دونوں کی نیت کرے تو امام مالک اور ان کے اصحاب کے نزدیک اس کا روزہ فاسد (باطل) ہو جاتا ہے۔ اور یہ معلوم ہے کہ معتکف کی رات میں اس پر عورتوں سے مباشرت سے اجتناب اسی طرح لازم ہے جس طرح اس کے دن میں لازم ہے، اور اس کی رات اس کے اعتکاف میں داخل ہے، حالانکہ رات روزے کی جگہ نہیں ہے، تو اسی طرح اس کا دن بھی روزے کا محتاج نہیں ہے، اور اگر وہ روزہ

رکھ لے تو بہتر ہے۔ امام مالک، ابو حنیفہ اور احمد نے دوسرے قول میں فرمایا: روزہ کے بغیر (اعتکاف) صحیح نہیں ہے۔ اور یہ ابن عمر، ابن عباس اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہم سے مروی ہے۔ اور "الموطأ" میں قاسم بن محمد اور نافع مولیٰ عبد اللہ بن عمر سے مروی ہے: روزہ کے بغیر کوئی اعتکاف نہیں ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اپنی کتاب میں اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا﴾ اس قول تک: ﴿فِي الْمَسَاجِدِ﴾۔ حواشی: = جویبر ضحاک سے، نووی نے المجموع 511/6 میں اسے ذکر کرنے کے بعد کہا: جویبر محدثین کے اتفاق سے ضعیف ہے، پس یہ حدیث مرسل ضعیف ہے، اس سے احتجاج نہیں کیا جا سکتا۔ (١) (خ) اور (ظ) میں: اعتکاف۔ (٢) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی 95/1، والاستذکار 313/10-314، والمجموع 518/6۔ (٣) (د) اور (ز) میں: بطل (باطل ہے)۔ (٤) (د)، (ز) اور (م) میں: "اور یہ کہ رات نہیں ہے"، اور (خ) اور (ظ) سے ثابت شدہ عبارت التمہید 197/11 کے مطابق ہے، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٥) دیکھیے الاستذکار 290/10، اور التمہید 199/11-200۔

Page 218 | Surah Al-Baqarah: Verse 187

They both said: For Allah mentioned i'tikaf along with fasting. Yahya said: Malik said: And that is the matter with us (1).

And they argued with what was narrated by Abdullah bin Budayl, from Amr bin Dinar, from Ibn Umar that Umar made it obligatory upon himself (2) [to observe i'tikaf] in the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah) for a night or a day [at the Kaaba]. He asked the Prophet ﷺ and he said to him (3): "Observe i'tikaf and fast." It was recorded by Abu Dawood (4), and Al-Daraqutni said: Ibn Budayl was alone in narrating it from Amr, and he is weak (5).

And from Aisha that the Prophet ﷺ said: "There is no i'tikaf except with fasting." Al-Daraqutni said: Suwayd bin Abdul Aziz was alone in narrating it, from Sufyan bin Husayn, from Al-Zuhri, from Urwah, from Aisha (6).

They said: It is not a condition of fasting with us that it be specifically for i'tikaf. Rather, it is valid for the fast to be for i'tikaf, for Ramadan, for a vow (nadhr), or for something else. If the person making the vow vows it, then his vow is directed to its requirement in the basis of the Sharia. This is like one who vows a prayer; it (7) becomes obligatory upon him, and he does not have to perform a specific purification for it, but it suffices him to perform it with a purification performed for something else (8).

Completion of thirty: It is not permissible for the person in i'tikaf to leave his place of i'tikaf except for what is indispensable for him, because...

Footnotes: (1) Al-Muwatta 1/315. (2) In (M): upon him. (3) The word "to him" is not in (M). (4) In his Sunan (2474) and what is between brackets is from it. (5) Sunan al-Daraqutni 2/200, and al-Bayhaqi quoted in al-Sunan al-Kubra 4/316-317 from al-Daraqutni his saying: I heard Abu Bakr al-Nisaburi say: This is a rejected (munkar) hadith; because the trustworthy companions of Amr bin Dinar did not mention it. The hadith without the word "and fast" is authentic; Ahmad (255), Al-Bukhari (2042), and Muslim (1656) recorded it. (6) Sunan al-Daraqutni 2/199-200, and al-Hakim recorded it 1/440, and al-Bayhaqi 4/317. Al-Bayhaqi said: This is a delusion from Sufyan bin Husayn or from Suwayd bin Abdul Aziz, and Suwayd is very weak, what he is alone in narrating is not accepted. Ended. Abu Dawood recorded it (2473) from the route of Abd al-Rahman bin Ishaq, and al-Bayhaqi 4/315-316 from the route of Aqil, both from al-Zuhri, from Urwah, from Aisha, as a mauquf (stopped at the companion) report. Al-

Bayhaqi also recorded it 4/317 from the route of Ata, from Aisha, as a mauquf report. (7) In the manuscripts: "Then indeed", and what is established is from (M). (8) Al-Muntaqa by Al-Baji 2/82.

पृष्ठ 218 | सूरा अल-बक़रह: आयत 187

दोनों ने कहा: क्योंकि अल्लाह ने उपवास (रोज़े) के साथ एतिकाफ़ का उल्लेख किया है। याह्या ने कहा: मलिक ने कहा: और हमारे यहाँ यही मामला है (1)।

और उन्होंने अब्दुल्लाह बिन बुदैल की रिवायत से दलील दी, जो अम्र बिन दीनार से, उन्होंने इब्न उमर से रिवायत की है कि उमर ने जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में एक रात या एक दिन [काबा के पास] एतिकाफ़ करने की मन्नत मानी थी। उन्होंने नबी ﷺ से पूछा, तो आपने उनसे कहा (3): "एतिकाफ़ करो और रोज़ा रखो।" इसे अबू दाऊद ने निकाला है (4), और अल-दारक़ुतनी ने कहा: इब्न बुदैल अम्र से इसे बयान करने में अकेले हैं, और वह कमज़ोर हैं (5)।

और आयशा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "रोज़े के बिना कोई एतिकाफ़ नहीं है।" अल-दारक़ुतनी ने कहा: सुवैद बिन अब्दुल अज़ीज़ इसे बयान करने में अकेले हैं, सुफ़ियान बिन हुसैन से, उन्होंने अल-जुहरी से, उन्होंने उरवा से, उन्होंने आयशा से (6)।

और उन्होंने कहा: हमारे यहाँ यह शर्त नहीं है कि रोज़ा विशेष रूप से एतिकाफ़ के लिए हो, बल्कि यह जायज़ है कि रोज़ा एतिकाफ़ के लिए, रमज़ान के लिए, मन्नत के लिए या किसी और चीज़ के लिए हो। तो जब मन्नत मानने वाला मन्नत मानता है, तो उसकी मन्नत शरीयत के मूल आधार में उसकी आवश्यकता की ओर मुड़ जाती है। यह उस व्यक्ति की तरह है जिसने नमाज़ की मन्नत मानी, तो वह (7) उस पर अनिवार्य हो जाती है, और उसके लिए विशेष रूप से पवित्र (वुज़ू) होना ज़रूरी नहीं है, बल्कि उसके लिए किसी और चीज़ के लिए की गई पवित्रता के साथ इसे अदा करना पर्याप्त है (8)।

तीस की पूर्ति: एतिकाफ़ करने वाले के लिए अपने एतिकाफ़ की जगह से बाहर निकलना जायज़ नहीं है सिवाय उन चीज़ों के जिनके बिना चारा न हो, क्योंकि...

फुटनोट्स: (1) अल-मुवत्ता 1/315। (2) (म) में: उन पर। (3) शब्द: "उनसे", (म) में नहीं है। (4) अपनी सुनन (2474) में और जो कोष्ठकों के बीच है वह उसी से है। (5) सुनन अल-दारक़ुतनी 2/200, और अल-बैहक़ी ने अल-सुनन अल-कुबरा 4/316-317 में अल-दारक़ुतनी से उनका यह कथन उद्धृत किया है: मैंने अबू बक्र अल-नैसापुरी को यह कहते हुए सुना: यह एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है; क्योंकि अम्र बिन दीनार के भरोसेमंद साथियों ने इसका उल्लेख नहीं किया है। "और रोज़ा रखो" शब्द के बिना हदीस सही है, इसे अहमद (255), अल-बुखारी (2042) और मुस्लिम (1656) ने निकाला है। (6) सुनन अल-दारक़ुतनी 2/199-200, और अल-हाकिम ने इसे 1/440 में

निकाला है, और अल-बैहक़ी ने 4/317 में। अल-बैहक़ी ने कहा: यह सुफ़ियान बिन हुसैन या सुवैद बिन अब्दुल अज़ीज़ का वहम है, और सुवैद बहुत कमज़ोर हैं, उनकी एकल रिवायत स्वीकार नहीं की जाती है। समाप्त। अबू दाऊद ने इसे (2473) अब्द अल-रहमान बिन इसहाक के रास्ते से निकाला है, और अल-बैहक़ी ने 4/315-316 में अकील के रास्ते से निकाला है, दोनों अल-जुहरी से, उरवा से, आयशा से, मौक़ूफ़ (साथी तक सीमित) रूप में। अल-बैहक़ी ने इसे 4/317 में अता के रास्ते से आयशा से मौक़ूफ़ रूप में भी निकाला है। (7) हस्तलिखित प्रतियों में: "तो केवल", और जो स्थापित है वह (म) से है। (8) अल-मुंतक़ा लिल-बाजी 2/82।

اور ان دونوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اعتکاف کا ذکر روزے کے ساتھ کیا ہے۔ یحییٰ کہتے ہیں: مالک نے کہا: ہمارے ہاں یہی معاملہ ہے (۱)۔

اور انہوں نے اس سے استدلال کیا جسے عبداللہ بن بدیل نے عمرو بن دینار سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا کہ عمر رضی اللہ عنہ نے جاہلیت میں اپنے اوپر لازم کیا تھا (۲) [کہ وہ اعتکاف کریں گے] ایک رات یا ایک دن [کعبہ کے پاس]۔ انہوں نے نبی ﷺ سے پوچھا تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا (۳): "اعتکاف کرو اور روزہ رکھو"۔ اسے ابو داؤد نے روایت کیا ہے (۴)، اور دارقطنی نے کہا: ابن بدیل اسے عمرو سے روایت کرنے میں اکیلے ہیں، اور وہ ضعیف ہیں (۵)۔

اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "روزے کے بغیر کوئی اعتکاف نہیں"۔ دارقطنی نے کہا: اسے سوید بن عبدالعزیز نے سفیان بن حسین سے، انہوں نے زہری سے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے عائشہ سے روایت کرنے میں تفرد (اکیلے ہونا) کیا ہے (۶)۔

اور انہوں نے کہا: ہمارے نزدیک یہ شرط نہیں ہے کہ روزہ خاص اعتکاف ہی کے لیے ہو، بلکہ یہ درست ہے کہ روزہ اعتکاف کے لیے ہو، رمضان کے لیے ہو، نذر کے لیے ہو یا کسی اور مقصد کے لیے۔ پس جب نذر ماننے والا نذر مانتا ہے، تو اس کی نذر اصل شرع میں اس کے تقاضے کی طرف لوٹ جاتی ہے۔ یہ اس شخص کی طرح ہے جس نے نماز کی نذر مانی، تو وہ (۷) اس پر لازم ہو جاتی ہے، اور اس پر لازم نہیں کہ وہ خاص اسی کے لیے طہارت حاصل کرے، بلکہ اسے دوسری چیز کے لیے حاصل کردہ طہارت سے ادا کرنا کافی ہے (۸)۔

تیسویں کی تکمیل: معتکف کے لیے اپنے اعتکاف کی جگہ سے نکلنا جائز نہیں ہے سوائے ان ضروریات کے جن کے بغیر چارہ نہ ہو، کیونکہ...

حواشی: (۱) الموطأ ۱/ ۳۱۵۔ (۲) (م) میں: "علیہ" (ان پر) ہے۔ (۳) لفظ "لہ" (ان سے)، (م) میں نہیں ہے۔ (۴) اپنی سنن (۲۴۷۴) میں اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (۵) سنن دارقطنی ۲/ ۲۰۰، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۴/ ۳۱۶-۳۱۷ میں دارقطنی سے ان کا قول نقل کیا ہے: میں نے ابوبکر نیشاپوری کو کہتے سنا: یہ حدیث منکر ہے؛ کیونکہ عمرو بن دینار کے ثقہ شاگردوں نے اسے ذکر نہیں کیا۔ اور "وصُم" (اور روزہ رکھ) کے لفظ کے بغیر حدیث صحیح ہے، اسے احمد (۲۵۵)، بخاری (۲۰۴۲) اور مسلم (۱۶۵۶) نے روایت کیا ہے۔ (۶) سنن دارقطنی ۲/ ۱۹۹-۲۰۰، اور اسے حاکم نے ۱/ ۴۴۰ میں، اور بیہقی نے ۴/ ۳۱۷ میں روایت کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: یہ سفیان بن حسین یا سوید بن عبدالعزیز کا وہم ہے، اور سوید سخت ضعیف ہے، جس روایت میں وہ اکیلا ہو وہ قبول نہیں کی جاتی۔ انتہیٰ۔ اور ابو داؤد (۲۴۷۳) نے اسے عبدالرحمن بن اسحاق کے طریق سے، اور بیہقی نے ۴/ ۳۱۵-۳۱۶ میں عقیل کے طریق سے روایت کیا، دونوں نے زہری سے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے عائشہ سے، موقوفاً۔ اور بیہقی نے ۴/ ۳۱۷ میں عطاء کے طریق سے عائشہ سے بھی اسے موقوفاً روایت کیا ہے۔ (۷) قلمی نسخوں میں: "فإنما" (پس صرف) ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۸) المنتقیٰ للباجی ۲/ ۸۲۔

Page 219 Surah Al-Baqarah: Verse 187

The Imams narrated from Aisha that she said: "When the Messenger of Allah (peace be upon him) was in I'tikaf, he would lean his head towards me so I could comb it, and he would not enter the house except for human necessity (1); meaning defecation and urination." There is no disagreement on this among the Ummah or the Imams. If a person in I'tikaf leaves for a necessity and for what is indispensable for him, and returns immediately after the necessity ceases, he builds upon what has passed of his I'tikaf and there is nothing against him. Clear illness and menstruation are among the necessities.

They differed regarding his leaving for purposes other than that. Malik's school of thought is what we mentioned, and so is the school of thought of Ash-Shafi'i and Abu Hanifa. Sa'id ibn Jubayr, Al-Hasan, and An-Nakha'i said: He visits the sick and attends funerals. This was narrated from Ali but is not established from him. Ishaq distinguished between obligatory I'tikaf and voluntary I'tikaf; he said regarding obligatory I'tikaf: He does not visit the sick nor attend funerals. Regarding voluntary I'tikaf, he said: He may stipulate at the beginning the attendance of funerals, visiting the sick, and Friday prayers. Ash-Shafi'i said: It is valid to stipulate leaving one's place of I'tikaf to visit a sick person, attend funerals, and other needs. There is a difference narrated from Ahmad; he forbade it once, and once he said: I hope there is no harm in it. Al-Awza'i said as Malik said: There is no stipulation in I'tikaf. Ibn Al-Mundhir said: The person in I'tikaf does not leave his I'tikaf except for what is indispensable for him, which is what the Prophet (peace be upon him) used to leave for (2).

Thirty-first: They differed about his leaving for the Friday prayer. A group said: He goes out for Friday prayer and returns when he gives salutations (ends prayer); because he went out for an obligation, and his I'tikaf is not invalidated. Ibn Al-Jahm narrated this from Malik, and Abu Hanifa said it (3), and it was chosen by Ibn Al-Arabi and Ibn Al-Mundhir. The well-known position of Malik's school is that whoever intends to perform I'tikaf for ten days and vowed that, he should only perform I'tikaf in a congregational mosque (Masjid Jami'), and if (4) he performs I'tikaf in another, he is obliged to go out for Friday prayer, and his I'tikaf is invalidated. And he said...

(1) Reported by Ahmad (25484), Al-Bukhari (2029), and Muslim (297). (2) See Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/248-249, al-Tamhid 8/327-330, al-Istidkar 10/281 and 283-285 and 287, and al-Mughni 4/469-471. (3) Al-Muntaqa 1/79. (4) In (D), (Z), and (M): "And if", and the confirmed version is from (Kh) and (Zha).

पृष्ठ २१९ सूरह अल-बकरा: आयत १८७

इमामों ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एतिकाफ में होते थे, तो वे अपना सिर मेरी ओर झुका देते थे ताकि मैं कंघी कर सकूँ और वे मानवीय आवश्यकता (१) के अलावा घर में प्रवेश नहीं करते थे; जिसका अर्थ है शौच और पेशाब।" इस बारे में उम्मत और इमामों के बीच कोई मतभेद नहीं है। यदि एतिकाफ करने वाला किसी ज़रूरत और जिसके बिना गुज़ारा न हो, उसके लिए बाहर निकलता है और ज़रूरत खत्म होने के तुरंत बाद वापस आ जाता है, तो वह अपने पिछले एतिकाफ पर ही आगे बढ़ता है और उस पर कुछ नहीं है। स्पष्ट बीमारी और मासिक धर्म भी ज़रूरतों में से हैं।

उन्होंने इसके अलावा अन्य कार्यों के लिए बाहर निकलने के बारे में मतभेद किया। मालिक का मज़हब वही है जो हमने उल्लेख किया है, और शाफई और अबू हनीफा का मज़हब भी यही है। सईद बिन जुबैर, अल-हसन और अन-नखई ने कहा: वह बीमार की देखभाल करता है और जनाजे में शामिल होता है। यह अली से रिवायत है लेकिन उनसे साबित नहीं है। इशाक ने अनिवार्य एतिकाफ और स्वैच्छिक एतिकाफ के बीच अंतर किया; उन्होंने अनिवार्य एतिकाफ के बारे में कहा: वह न तो बीमार की देखभाल करता है और न ही जनाजे में शामिल होता है। स्वैच्छिक एतिकाफ के बारे में उन्होंने कहा: वह शुरू करते समय जनाजे में शामिल होने, बीमारों की देखभाल करने और जुमे की नमाज की शर्त रख सकता है। शाफई ने कहा: बीमार की देखभाल करने, जनाजे में शामिल होने और अपनी अन्य ज़रूरतों के लिए एतिकाफ की जगह से बाहर निकलने की शर्त रखना सही है। अहमद से इस बारे में मतभेद है; उन्होंने एक बार इसे मना किया, और एक बार कहा: मुझे आशा है कि इसमें कोई बुराई नहीं है। अल-औज़ाई ने वही कहा जो मालिक ने कहा था: एतिकाफ में कोई शर्त नहीं होती। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: एतिकाफ करने वाला अपने एतिकाफ से बाहर नहीं निकलता सिवाय उन चीज़ों के लिए जिनके बिना उसका काम न चले, और यही वह चीज़ है जिसके लिए नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बाहर निकलते थे (२)।

इकतीसवाँ: उन्होंने जुमे की नमाज के लिए बाहर निकलने के बारे में मतभेद किया। एक समूह ने कहा: वह जुमे के लिए बाहर जाता है और सलाम फेरने के बाद वापस आ जाता है; क्योंकि वह एक फ़र्ज़ के लिए निकला था, और उसका एतिकाफ नहीं टूटता। इब्न अल-जहम ने इसे मालिक से रिवायत किया है, और अबू हनीफा ने भी यही कहा (३), और इब्न अल-अरबी और इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसे चुना। मालिक के मज़हब का प्रसिद्ध विचार यह है कि जो कोई दस दिनों के लिए एतिकाफ करने

का इरादा रखता है और इसकी मन्नत मानी है, वह केवल जामा मस्जिद में एतिकाफ करे, और यदि (४) वह किसी अन्य मस्जिद में एतिकाफ करता है, तो उसे जुमे के लिए बाहर निकलना ज़रूरी होगा, और उसका एतिकाफ बातिल (अमान्य) हो जाएगा। और उन्होंने कहा...

(१) इसे अहमद (२५४८४), अल-बुखारी (२०२९) और मुस्लिम (२९७) ने निकाला है। (२) देखें अल-जस्सास की अहकाम अल-कुरान १/२४८-२४९, अल-तमहीद ८/३२७-३३०, अल-इस्तिदकार १०/२८१ और २८३-२८५ और २८७, और अल-मुगनी ४/४६९-४७१। (३) अल-मुंतका १/७९। (४) (द), (ज़) और (म) में: "और जब", और पुष्ट पाठ (ख) और (ज़) से है।

صفحہ ۲۱۹ سورہ البقرہ: آیت ۱۸۷

ائمہ نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: "رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جب اعتکاف میں ہوتے تو اپنا سر میری طرف کر دیتے میں اس میں کنگھی کر دیتی، اور آپ گھر میں داخل نہ ہوتے تھے مگر انسانی ضرورت (۱) کے لیے؛ یعنی قضائے حاجت اور پیشاب کے لیے۔" اس پر امت اور ائمہ کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔ پس جب معتکف کسی ضرورت اور اس چیز کے لیے نکلے جس کے بغیر چارہ نہ ہو اور ضرورت پوری ہوتے ہی فوراً واپس آجائے، تو وہ اپنے گزشتہ اعتکاف پر ہی بنا کرے گا اور اس پر کچھ لازم نہیں۔ اور ضرورت میں واضح بیماری اور حیض بھی شامل ہیں۔

اور انہوں نے اس کے علاوہ کسی اور مقصد کے لیے نکلنے میں اختلاف کیا ہے۔ امام مالک کا مسلک وہی ہے جو ہم نے ذکر کیا، اور یہی امام شافعی اور امام ابو حنیفہ کا مسلک ہے۔ سعید بن جبیر، حسن بصری اور نخعی نے کہا: وہ مریض کی عیادت کرتا ہے اور جنازوں میں شریک ہوتا ہے۔ یہ حضرت علی سے مروی ہے مگر ان سے ثابت نہیں۔ اسحاق نے واجب اور نفلی اعتکاف میں فرق کیا ہے؛ انہوں نے واجب اعتکاف کے بارے میں کہا: وہ نہ مریض کی عیادت کرے اور نہ جنازے میں شرکت کرے۔ اور نفلی اعتکاف کے بارے میں کہا: وہ شروع کرتے وقت جنازے میں شرکت، عیادتِ مریض اور جمعہ کی شرط لگا سکتا ہے۔ امام شافعی نے کہا: عیادتِ مریض، جنازوں میں شرکت اور اپنی دیگر ضروریات کے لیے اعتکاف گاہ سے باہر نکلنے کی شرط لگانا صحیح ہے۔ امام احمد سے اس بارے میں اختلاف مروی ہے؛ ایک بار انہوں نے اس سے منع کیا، اور ایک بار فرمایا: مجھے امید ہے کہ اس میں کوئی حرج نہیں۔ امام اوزاعی نے وہی کہا جو امام مالک نے کہا: اعتکاف میں کوئی شرط نہیں ہوتی۔ ابن المنذر نے کہا: معتکف اپنے اعتکاف سے

نہیں نکلتا مگر ان کاموں کے لیے جن کے بغیر چارہ نہ ہو، اور یہی وہ کام ہیں جن کے لیے نبی صلی اللہ علیہ وسلم نکلا کرتے تھے (۲)۔

اکتیسویں (بحث): اور انہوں نے جمعہ کے لیے نکلنے میں اختلاف کیا، تو ایک گروہ نے کہا: وہ جمعہ کے لیے نکلے گا اور سلام پھیرنے کے بعد واپس آجائے گا؛ کیونکہ وہ ایک فرض کے لیے نکلا ہے، اس کا اعتکاف نہیں ٹوٹے گا۔ اسے ابن الجہم نے امام مالک سے روایت کیا ہے، اور یہی امام ابو حنیفہ کا قول ہے (۳)، اور اسی کو ابن العربی اور ابن المنذر نے اختیار کیا ہے۔ امام مالک کا مشہور مسلک یہ ہے کہ جو شخص دس دن کے اعتکاف کا ارادہ کرے اور اس کی نذر مانے تو وہ جامع مسجد ہی میں اعتکاف کرے، اور اگر (۴) وہ کسی اور مسجد میں اعتکاف کرے تو اسے جمعہ کے لیے نکلنا پڑے گا، اور اس کا اعتکاف باطل ہو جائے گا۔ اور انہوں نے فرمایا...

(۱) اسے احمد (۲۵۴۸۴)، بخاری (۲۰۲۹) اور مسلم (۲۹۷) نے روایت کیا ہے۔ (۲) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ۱/۲۴۸-۲۴۹، والتمہید ۸/۳۲۷-۳۳۰، والاستذکار ۱۰/۲۸۱ اور ۲۸۳-۲۸۵ اور ۲۸۷، والمغنی ۴/۴۶۹-۴۷۱۔ (۳) المنتقی ۱/۷۹۔ (۴) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "اور جب"، اور (خ) اور (ظ) سے ثابت شدہ "اور اگر" ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187, Page 220

Abd al-Malik: He goes out to Friday prayer, attends it, and returns to his place, and his i'tikaf (seclusion) is valid (1). I say: And this is correct because of the Almighty's saying: {While you are in seclusion in the mosques}. So yes. And the scholars unanimously agreed that i'tikaf is not obligatory, but rather it is a Sunnah. The majority of the Imams unanimously agreed that Friday prayer is an individual obligation (fard al-ayan). Whenever two obligations meet, one of which is more emphasized than the other, the more emphasized one is prioritized. So how about when a recommended act (mandub) and an obligatory act (wajib) meet? No one has said to leave going out to it (Friday prayer), so going out to it was in the sense of human need. Thirty-second: If a person in i'tikaf commits a major sin, his i'tikaf is nullified; because a major sin is the opposite of worship, just as ritual impurity (hadath) is the opposite of purification and prayer, and leaving what Allah Almighty has forbidden for him is the highest station of i'tikaf in worship. Ibn Khuwayz Mandad said it on the authority of Malik (2). Thirty-third: Muslim narrated from Aisha that she said: When the Messenger of Allah (peace be upon him) wanted to perform i'tikaf, he would pray Fajr, then enter his place of seclusion, until the end of the hadith (3). Scholars differed regarding the time for the person to enter into his i'tikaf. Al-Awza'i took the literal meaning of this hadith, and it was narrated from Al-Thawri and Al-Layth bin Sa'd in one of his two opinions, and Ibn al-Mundhir and a group of the Followers said so. Abu Thawr said: Only someone who has vowed ten days does this; if he adds to them, then it is before sunset. Malik, Ash-Shafi'i, Abu Hanifa, and their companions said: If he makes a vow of a month's i'tikaf upon himself, he enters the mosque before sunset on the night of that day. Malik said: Likewise, everyone who wants to perform i'tikaf for a day or more. Abu Hanifa and Ibn al-Majishun Abd al-Malik said so; because the first night of the days of i'tikaf is included in them, and it is a time for i'tikaf, so it is not excluded like the day. Ash-Shafi'i said: If he says, "I owe it to Allah to perform [i'tikaf] for a day," he enters before dawn and leaves after sunset; unlike his statement regarding a month. Al-Layth said in one of his two opinions and Zufar: He enters before dawn, and a month and a day are the same according to them. And the like of that was narrated from...

(1) Al-Kafi 1/353. (2) At-Tamheed 8/329. (3) Sahih Muslim (1173), and it is in Musnad Ahmad (25897).

सूरह अल-बकरा: आयत 187, पृष्ठ 220

अब्दुल मलिक: वह जुमे की नमाज़ के लिए बाहर निकलता है, उसमें शामिल होता है, और अपनी जगह वापस आ जाता है, और उसका एतिकाफ (एकांतवास) मान्य है (1)। मैं कहता हूँ: और यह अल्लाह के इस कथन के कारण सही है: {जबकि तुम मस्जिदों में एतिकाफ की स्थिति में हो}। तो हाँ। और विद्वान इस बात पर एकमत हैं कि एतिकाफ अनिवार्य नहीं है, बल्कि यह एक सुन्नत है। अधिकांश इमामों ने सर्वसम्मति से सहमति व्यक्त की है कि जुमे की नमाज़ एक व्यक्तिगत कर्तव्य (फ़र्ज़ अल-ऐन) है। जब भी दो कर्तव्य एक साथ आते हैं, जिनमें से एक दूसरे की तुलना में अधिक महत्वपूर्ण होता है, तो अधिक महत्वपूर्ण को प्राथमिकता दी जाती है। तो फिर जब एक अनुशंसित कार्य (मन्दूब) और एक अनिवार्य कार्य (वाजिब) एक साथ मिल जाएं तो क्या होगा? किसी ने भी जुमे के लिए बाहर जाने को छोड़ने के लिए नहीं कहा है, इसलिए इसके लिए बाहर निकलना मानवीय आवश्यकता के अर्थ में था। बत्तीसवां: यदि एतिकाफ करने वाला कोई बड़ा पाप करता है, तो उसका एतिकाफ अमान्य हो जाता है; क्योंकि बड़ा पाप इबादत (उपासना) के विपरीत है, जैसे अशुद्धता (हदस) पवित्रता और प्रार्थना के विपरीत है, और जो अल्लाह तआला ने उस पर हराम किया है उसे छोड़ना इबादत में एतिकाफ का उच्चतम स्तर है। इब्न खुवैज़ मन्दाद ने इसे मालिक (2) के अधिकार पर कहा है। तैंतीसवां: मुस्लिम ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) एतिकाफ करना चाहते थे, तो वह फज्र की नमाज़ पढ़ते थे, फिर अपने एतिकाफ की जगह में दाखिल होते थे, पूरी हदीस तक (3)। विद्वानों के बीच एतिकाफ करने वाले के एतिकाफ में प्रवेश के समय को लेकर मतभेद था। अल-औज़ाई ने इस हदीस के शाब्दिक अर्थ को लिया, और यह अल-थौरी और अल-लैथ बिन साद से उनके दो मतों में से एक में वर्णित है, और इब्न अल-मुन्ज़िर और ताबिईन के एक समूह ने ऐसा ही कहा है। अबू थौर ने कहा: केवल वही व्यक्ति ऐसा करता है जिसने दस दिनों की मन्नत मानी हो; यदि वह उनमें वृद्धि करता है, तो सूर्यास्त से पहले। मालिक, अल-शाफई, अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: यदि वह अपने ऊपर एक महीने के एतिकाफ को अनिवार्य करता है, तो वह उस दिन की रात के सूर्यास्त से पहले मस्जिद में प्रवेश करता है। मालिक ने कहा: इसी तरह हर कोई जो एक दिन या उससे अधिक समय के लिए एतिकाफ करना चाहता है। अबू हनीफा और इब्न अल-माजीशुन अब्दुल मलिक ने ऐसा ही कहा है; क्योंकि एतिकाफ के दिनों की पहली रात उनमें शामिल है, और यह एतिकाफ का समय है, इसलिए इसे दिन की तरह अलग नहीं किया जा सकता। अल-शाफई ने कहा: यदि वह कहता है: "अल्लाह के लिए मुझ पर एक

दिन का [एतिकाफ] है," तो वह सुबह होने से पहले प्रवेश करता है और सूर्यास्त के बाद बाहर निकलता है; एक महीने के बारे में उनके बयान के विपरीत। अल-लैथ ने अपने दो कथनों में से एक में और ज़फ़र ने कहा: वह भोर से पहले प्रवेश करता है, और उनके अनुसार एक महीना और एक दिन समान हैं। और इसी तरह का वर्णन... से मिलता है।

(1) अल-काफी 1/353। (2) अत-तम्हीद 8/329। (3) सहीह मुस्लिम (1173), और यह मुसनद अहमद (25897) में है।

سورہ البقرہ: آیت 187، صفحہ 220

عبد الملک: وہ جمعہ کے لیے نکلتا ہے، اس میں حاضر ہوتا ہے، اور اپنی جگہ واپس آتا ہے، اور اس کا اعتکاف درست ہے (1)۔ میں کہتا ہوں: اور یہی صحیح ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ} (اور تم مسجدوں میں اعتکاف کرنے والے ہو)۔ تو ٹھیک ہے۔ اور علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اعتکاف واجب نہیں ہے، بلکہ یہ سنت ہے، اور ائمہ کی اکثریت نے اس بات پر اتفاق کیا ہے کہ جمعہ فرضِ عین ہے، اور جب دو واجب جمع ہو جائیں جن میں سے ایک دوسرے سے زیادہ تاکیدی ہو تو تاکیدی کو مقدم رکھا جاتا ہے؛ تو پھر کیا ہوگا جب ایک مستحب (مندوب) اور ایک واجب جمع ہو جائیں، اور کسی نے بھی جمعہ کے لیے نکلنے کو چھوڑنے کا نہیں کہا، لہٰذا اس کے لیے نکلنا انسانی حاجت کے معنی میں تھا۔ بتیسواں: معتکف اگر کسی کبیرہ گناہ کا ارتکاب کرے تو اس کا اعتکاف فاسد ہو جاتا ہے؛ اس لیے کہ کبیرہ گناہ عبادت کی ضد ہے، جس طرح حدث طہارت اور نماز کی ضد ہے، اور اللہ تعالیٰ نے اس پر جو چیزیں حرام کی ہیں ان کو چھوڑ دینا عبادت میں اعتکاف کا اعلیٰ درجہ ہے۔ اسے ابن خویز منداد نے مالک سے روایت کیا ہے (2)۔ تینتیسواں: مسلم نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ جب اعتکاف کا ارادہ فرماتے تو فجر کی نماز پڑھتے، پھر اپنی اعتکاف گاہ میں داخل ہوتے، حدیث کے آخر تک (3)۔ اور علماء کے درمیان معتکف کے اپنے اعتکاف میں داخل ہونے کے وقت کے بارے میں اختلاف ہوا، اوزاعی نے اس حدیث کے ظاہر کو اختیار کیا، اور یہ ثوری اور لیث بن سعد سے ان کے ایک قول میں مروی ہے، اور ابن المنذر اور تابعین کی ایک جماعت نے یہی کہا ہے۔ ابو ثور نے کہا: یہ وہ شخص کرتا ہے جس نے دس دن کی نذر مانی ہو، پس اگر وہ ان پر اضافہ کرے تو غروبِ آفتاب سے پہلے۔ اور مالک، شافعی، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب

نے کہا: اگر اس نے اپنے اوپر ایک مہینے کا اعتکاف لازم کیا ہو، تو وہ اس دن کی رات غروبِ آفتاب سے پہلے مسجد میں داخل ہو جائے۔ مالک نے کہا: اسی طرح ہر وہ شخص جو ایک دن یا اس سے زیادہ کا اعتکاف کرنا چاہے۔ ابو حنیفہ اور ابن الماجشون عبد الملک نے یہی کہا ہے؛ اس لیے کہ اعتکاف کے دنوں کی پہلی رات ان میں داخل ہے، اور یہ اعتکاف کا وقت ہے لہٰذا اسے دن کی طرح الگ نہیں کیا جائے گا۔ اور شافعی نے کہا: اگر وہ کہے: "اللہ کے لیے مجھ پر ایک دن کا [اعتکاف] ہے،" تو وہ طلوعِ فجر سے پہلے داخل ہو، اور غروبِ آفتاب کے بعد نکلے؛ یہ مہینے کے بارے میں ان کے قول کے خلاف ہے۔ لیث نے اپنے ایک قول میں اور زفر نے کہا: وہ طلوعِ فجر سے پہلے داخل ہو، اور مہینہ اور دن ان کے نزدیک برابر ہیں۔ اور اسی طرح کی روایت... سے مروی ہے۔

(1) الکافی 353/1۔ (2) التمہید 329/8۔ (3) صحیح مسلم (1173)، اور یہ مسند احمد (25897) میں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 187 221

... Abu Yusuf, and this was also stated by Judge Abdul Wahhab, that the night is only included in I'tikaf as a consequence, based on the evidence that I'tikaf must be accompanied by fasting, and the night is not a time for fasting. Thus, it was established that the primary purpose of I'tikaf is the day rather than the night (1). I say: The Hadith of Aisha refutes these views, and it is the ultimate proof during disagreement. It is a well-established Hadith with no dispute regarding its authenticity. Thirty-fourth: Malik recommended for whoever performs I'tikaf during the last ten days [of Ramadan] to spend the night of Eid al-Fitr in the mosque until they head to the prayer area (Musalla), and Ahmad agreed with this. Shafi'i and Al-Awza'i said: One may leave once the sun sets, as narrated by Sahnun from Ibn al-Qasim, because the ten days end with the end of the month, and the month concludes with the setting of the sun on the last day of Ramadan. Sahnun said: This is mandatory, and if one leaves on the night of Eid al-Fitr, their I'tikaf is void, as was also stated by (2) Ibn al-Majishun. This is refuted by what we mentioned regarding the end of the month. If staying the night of Eid al-Fitr were a condition for the validity of I'tikaf, then any I'tikaf not concluding with the night of Eid would be invalid. The consensus on the permissibility of such [I'tikaf] is evidence that staying on the night of Eid for the Mu'takif (one in seclusion) is not a condition for the validity of I'tikaf (3). These are sufficient points regarding the rulings of fasting and I'tikaf appropriate for the verses; there is enough for whoever limits themselves to them. And Allah is the Granter of success for guidance. Thirty-fifth: The Almighty’s saying: {These are the limits [set by] Allah}, meaning: these rulings are Allah's boundaries, so do not transgress them. So, "these" refers to these commands and prohibitions. "Hudud" (Limits/Boundaries) means barriers, and "al-hadd" means prevention; from it, iron was called "hadid" because it prevents weapons from reaching the body. A gatekeeper or jailer was called "haddad" because he prevents those inside the house from leaving and prevents those outside from entering. They are called the limits of Allah because they prevent what is not part of them from being included, and what is part of them from being excluded. From this, the prescribed punishments (Hudud) were named in...

---

(1) The aforementioned views are in At-Tamhid 11/197-198, Al-Istidkar 10/311 (and what is between brackets in them), Al-Mufhim 3/244, and Al-Muntaqa 2/80. (2) In (d) and (m): "And he said," which is an error. (3) Al-Istidkar 10/295-297, and Al-Muntaqa 2/82.

सूरा अल-बकराह: आयत १८७ २२१

...अबू यूसुफ, और यही बात काजी अब्दुल वहाब ने भी कही थी, कि रात केवल एक परिणाम के रूप में एतिकाफ में शामिल है, इस प्रमाण के आधार पर कि एतिकाफ केवल रोजे के साथ हो सकता है, और रात रोजे का समय नहीं है। इस प्रकार, यह स्थापित हो गया कि एतिकाफ का प्राथमिक उद्देश्य रात के बजाय दिन है (१)। मैं कहता हूँ: आयशा की हदीस इन विचारों का खंडन करती है, और असहमति के दौरान यह अंतिम प्रमाण है। यह एक सुस्थापित हदीस है जिसकी प्रामाणिकता के संबंध में कोई विवाद नहीं है। चौंतीसवां: मलिक ने उन लोगों के लिए सिफारिश की जो [रमजान के] अंतिम दस दिनों के दौरान एतिकाफ करते हैं कि वे ईद-उल-फितर की रात मस्जिद में बिताएं जब तक कि वे प्रार्थना क्षेत्र (मुसल्ला) के लिए रवाना न हो जाएं और अहमद इससे सहमत थे। शाफ़ई और अल-अवज़ाई ने कहा: सूरज ढलते ही व्यक्ति बाहर जा सकता है, जैसा कि सहनून ने इब्न अल-कासिम से सुनाया है, क्योंकि दस दिन महीने के अंत के साथ समाप्त हो जाते हैं, और महीना रमजान के आखिरी दिन सूरज ढलने के साथ समाप्त होता है। सहनून ने कहा: यह अनिवार्य है, और यदि कोई ईद-उल-फितर की रात को निकल जाता है, तो उसका एतिकाफ अमान्य है, जैसा कि (२) इब्न अल-माजीशुन ने भी कहा था। इसका खंडन महीने के अंत के बारे में हमारे द्वारा बताए गए बातों से होता है। यदि ईद-उल-फितर की रात को रुकना एतिकाफ की वैधता के लिए एक शर्त होती, तो ईद की रात के साथ समाप्त न होने वाला कोई भी एतिकाफ अमान्य होता। ऐसे [एतिकाफ] की अनुमति पर आम सहमति इस बात का प्रमाण है कि मुतकिफ (एकांत में रहने वाला) के लिए ईद की रात रुकना एतिकाफ की वैधता की शर्त नहीं है (३)। ये रोजे और एतिकाफ के नियमों के संबंध में आयतों के लिए उपयुक्त पर्याप्त बिंदु हैं; जो कोई भी स्वयं को इन तक सीमित रखता है, उसके लिए पर्याप्त है। और अल्लाह ही मार्गदर्शन के लिए सफलता देने वाला है। पैंतीसवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {ये अल्लाह की सीमाएँ हैं}, जिसका अर्थ है: ये नियम अल्लाह की सीमाएँ हैं, इसलिए उनका उल्लंघन न करें। अतः, "ये" इन आदेशों और निषेधों को संदर्भित करता है। "हुदूद" (सीमाएँ/दायरा) का अर्थ है बाधाएँ, और "अल-हद" का अर्थ है निवारण; इसी से लोहे को "हदीद" कहा जाता था क्योंकि यह हथियारों को शरीर तक पहुँचने से रोकता है। एक द्वारपाल या जेलर को "हद्दाद" कहा जाता था क्योंकि वह घर के अंदर वालों को बाहर जाने से रोकता है और बाहर वालों को अंदर आने से रोकता है। उन्हें अल्लाह की सीमाएँ कहा जाता है क्योंकि वे उसे रोकने से रोकते हैं जो उनका हिस्सा नहीं है, और जो उनका हिस्सा है उसे बाहर करने से रोकते हैं। इसी से निर्धारित दंडों (हुदूद) का नाम...

(१) उपर्युक्त विचार अत-तम्हीद ११/१९७-१९८, अल-इस्तिदकार १०/३११ (और उनके बीच कोष्ठक में क्या है), अल-मुफहीम ३/२४४ और अल-मुंतका २/८० में हैं। (२) (द) और (म) में: "और उसने कहा," जो एक त्रुटि है। (३) अल-इस्तिदकार १०/२९५-२९७, और अल-मुंतका २/८२।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۷ ۲۲۱

... ابو یوسف، اور قاضی عبد الوہاب نے بھی یہی کہا، کہ رات اعتکاف میں صرف ایک نتیجے کے طور پر داخل ہوتی ہے، اس دلیل کی بنیاد پر کہ اعتکاف صرف روزے کے ساتھ ہوتا ہے، اور رات روزے کا وقت نہیں ہے۔ پس یہ ثابت ہوا کہ اعتکاف کا اصل مقصد دن ہے نہ کہ رات (۱)۔ میں کہتا ہوں: عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث ان اقوال کی تردید کرتی ہے، اور جھگڑے کے وقت وہی حجت ہے، اور یہ ایک ایسی ثابت حدیث ہے جس کی صحت میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ چونتیسویں بات: مالک نے اس شخص کے لیے مستحب قرار دیا ہے جو آخری عشرے کا اعتکاف کرے کہ وہ عید الفطر کی رات مسجد میں ہی گزارے یہاں تک کہ وہ وہاں سے عیدگاہ (مصلیٰ) کی طرف روانہ ہو، اور احمد نے بھی یہی کہا ہے۔ شافعی اور اوزاعی نے کہا: وہ سورج غروب ہوتے ہی نکل جائے گا، اور اسے سحنون نے ابن القاسم سے روایت کیا ہے؛ اس لیے کہ عشرہ مہینے کے ختم ہونے سے ختم ہو جاتا ہے، اور مہینہ رمضان کے آخری دن سورج غروب ہونے سے مکمل ہوتا ہے۔ سحنون نے کہا: یہ واجب ہے، اور اگر وہ عید کی رات نکل گیا تو اس کا اعتکاف باطل ہو گیا، اور یہی بات (۲) ابن الماجشون نے بھی کہی ہے۔ اس کی تردید اس بات سے ہوتی ہے جو ہم نے مہینے کے ختم ہونے کے بارے میں ذکر کی، اور اگر عید کی رات کا قیام اعتکاف کی صحت کی شرط ہوتا تو کوئی بھی ایسا اعتکاف صحیح نہ ہوتا جو عید کی رات کے ساتھ متصل نہ ہو، اور اس کے جواز پر اجماع اس بات کی دلیل ہے کہ معتکف کے لیے عید کی رات کا قیام اعتکاف کی صحت کی شرط نہیں ہے (۳)۔ پس یہ روزے اور اعتکاف کے احکامات کے بارے میں کافی جملے ہیں جو ان آیات کے مناسب ہیں، ان میں اس شخص کے لیے کافی سامان ہے جو ان پر اکتفا کرے، اور اللہ ہی ہدایت کی توفیق دینے والا ہے۔ پینتیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تِلْكَ حُدُودُ

اللَّهِ﴾ یعنی: یہ احکامات اللہ کی حدود ہیں پس ان کی خلاف ورزی نہ کرو، پس لفظ "تلك" ان اوامر و نواہی کی طرف اشارہ ہے۔ اور حدود: رکاوٹیں ہیں، اور "الحد": روکنا ہے؛ اسی سے لوہے کو "حدید" کہا گیا؛ اس لیے کہ وہ جسم تک ہتھیار پہنچنے سے روکتا ہے، اور دربان و جیلر کو "حداد" کہا گیا؛ اس لیے کہ وہ گھر والوں کو باہر جانے سے اور باہر والوں کو اندر آنے سے روکتا ہے۔ اور انہیں اللہ کی حدود اس لیے کہا گیا کہ وہ غیر متعلقہ چیزوں کو اس میں داخل ہونے سے اور متعلقہ چیزوں کو اس سے باہر نکلنے سے روکتی ہیں۔ اور اسی سے حدود (شرعی سزائیں) کا نام پڑا...

---

(١) مذکورہ بالا اقوال التمہید ١١/ ١٩٧-١٩٨، والاستذکار ١٠/ ٣١١ (اور ان دونوں میں جو قوسین کے درمیان ہے) اور المفہم ٣/ ٢٤٤، اور المنتقی ٢/ ٨٠ میں ہیں۔ (٢) (د) اور (م) میں ہے: "وقال"، اور وہ غلط ہے۔ (٣) الاستذکار ١٠/ ٢٩٥-٢٩٧، والمنتقی ٢/ ٨٢۔

Surah Al-Baqarah: Verse 188 222

...sins; because they prevent their doers from returning to the likes of them. From this, the woman in mourning (Ihadd) during the waiting period (Iddah) is so named; because she refrains from adornment. Thirty-sixth: His statement (The Exalted): {Thus does Allah make clear His signs to the people} meaning: just as He clarified these limits, He clarifies all rulings so that you may guard against transgressing them. And signs (Ayat): are the indicators guiding to the truth. And {perhaps they} expresses hope regarding them. The apparent meaning is general, but it specifically refers to those whom Allah facilitates for guidance, as evidenced by the verses which state that Allah lets go astray whom He wills(1). His statement (The Exalted): {And do not consume one another's wealth unjustly or send it [in bribery] to the rulers in order that [they might aid] you [to] consume a portion of the wealth of the people in sin while you know [it is unlawful].} In it are eight issues: The first: His statement (The Exalted): {And do not consume one another's wealth among yourselves}. It is said: that it was revealed regarding Abdan ibn Ashwa' al-Hadrami(2), who claimed wealth against Imru' al-Qays al-Kindi(3). They brought their dispute to the Prophet (PBUH); Imru' al-Qays denied it and wanted to swear an oath. Then this verse was revealed, so he refrained from the oath, and judged in favor of Abdan regarding his land and did not dispute him further(4).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/260. (2) Thus in the manuscripts and sources of the report. Al-Hafiz Ibn Hajar specified it in Al-Ujab fi Bayan al-Asbab 1/425 as: 'Aidan, with a fatha on the letter 'ayn followed by a doubled 'ya'. Ibn Nasir al-Din mentioned in Tawdih al-Mushtabih 6/95-96 another opinion on his name: Rabi'ah ibn 'Idan, with a kasra on the 'ayn, and a single-dotted 'ba', and a shadda on the 'dal'. (3) Ibn Abis ibn al-Mundhir, was among those who remained steadfast on Islam during the Apostasy Wars (Ridda), and from his clan was Raja' ibn Haywah, the famous Tabi'i. Al-Isaba 1/100. Al-Baghdadi mentioned in Sharh Abyat al-Mughni 5/310 that he was: Ibn 'Anis, with a 'nun'; he said: I saw it corrected in the manuscript of Al-Mu'talif wa al-Mukhtalif by Al-Amidi with a 'nun'. (4) Narrated by Ibn Abi Hatim (1702) from Sa'id ibn Jubayr, and Al-Wahidi mentioned it in Asbab al-Nuzul from Muqatil ibn Hayyan. Ibn Hajar followed it up in Al-Ujab fi Bayan al-Asbab 1/451, saying: Thus I saw in it: Ibn Hayyan, and I found it in the Tafsir of Muqatil ibn Sulayman. Ahmad (17716) narrated the story from the hadith of Adi ibn 'Amira al-Kindi (may Allah be pleased with him), and Al-Hafiz Ibn Hajar authenticated its chain in Al-Isaba 1/100.

सूरह अल-बकरा: आयत 188 222

...पाप; क्योंकि वे अपने करने वालों को उनके जैसा दोबारा करने से रोकते हैं। इसी से इद्दत के दौरान शोक मनाने वाली स्त्री को 'मुहिद्द' कहा जाता है; क्योंकि वह श्रृंगार से परहेज करती है। छत्तीसवां: अल्लाह तआला का कथन: {इसी प्रकार अल्लाह अपनी आयतें लोगों के लिए स्पष्ट करता है} अर्थात्: जैसे उसने इन सीमाओं को स्पष्ट किया, वैसे ही वह सभी आदेशों को स्पष्ट करता है ताकि तुम उनके उल्लंघन से बच सको। और आयतें: सत्य की ओर ले जाने वाले संकेत हैं। और {ताकि वे} उनके संबंध में आशा व्यक्त करता है। इसका प्रत्यक्ष अर्थ सामान्य है, लेकिन इसका अर्थ विशेष रूप से उन लोगों के लिए है जिन्हें अल्लाह मार्गदर्शन के लिए सुगम बनाता है, उन आयतों के प्रमाण से जिनमें शामिल है कि अल्लाह जिसे चाहता है उसे भटकने देता है (1)। अल्लाह तआला का कथन: {और एक-दूसरे का माल अन्यायपूर्ण तरीके से न खाओ और न ही उसे शासकों (न्यायाधीशों) के पास ले जाओ ताकि तुम लोगों के माल का कुछ हिस्सा पाप के साथ खा सको, जबकि तुम जानते हो (कि यह अवैध है)} इसमें आठ मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और आपस में एक-दूसरे का माल (अन्यायपूर्वक) न खाओ}। कहा गया है: यह अब्दान बिन अश्वा अल-हज़रामी (2) के बारे में उतरा, जिसने इम्रुल क़ैस अल-किंदी (3) के विरुद्ध धन का दावा किया था। वे अपना विवाद नबी (स.अ.व.) के पास ले गए; इम्रुल क़ैस ने इनकार किया और कसम खाना चाहा। तब यह आयत उतरी, तो उन्होंने कसम खाने से परहेज किया और अब्दान के पक्ष में उसकी भूमि का फैसला कर दिया और उनसे झगड़ा नहीं किया (4)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/260। (2) पांडुलिपियों और रिपोर्ट के स्रोतों में ऐसा ही है। अल-हाफ़िज़ इब्न हज़र ने अल-उजाब फ़ी बयान अल-असबब 1/425 में इसे स्पष्ट किया है: 'आयदान', 'ऐन' पर ज़बर के बाद दो नुक्ते वाली 'या' के साथ। इब्न नासिरुद्दीन ने तौज़ीह अल-मुश्ताबीह 6/95-96 में उनके नाम पर एक और राय का उल्लेख किया है: रबीआ बिन ईदान, 'ऐन' पर ज़ेर के साथ, और एक नुक्ते वाली 'बा', और 'दाल' पर तशदीद। (3) इब्न आबिस बिन अल-मुन्ज़िर, उन लोगों में से थे जो रिद्दा (धर्मत्याग) के दौरान इस्लाम पर दृढ़ रहे, और उनके कबीले से प्रसिद्ध ताबेई रजा बिन हयवा थे। अल-इसाबा 1/100। अल-बगदादी ने शरह अब्यात अल-मुगनी 5/310 में उल्लेख किया है कि वह थे: इब्न आनिस, 'नून' के साथ; उन्होंने कहा: मैंने इसे अल-आमिदी की अल-मुअतलिफ़ वल मुख़्तलिफ़ की पांडुलिपि में 'नून' के साथ संशोधित देखा। (4) इसे इब्न अबी हातिम (1702) ने सईद बिन जुबैर से रिवायत किया है, और अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल में मुक़ातिल

बिन हयान से इसका उल्लेख किया है। इब्न हज़र ने अल-उजाब फ़ी बयान अल-असबब 1/451 में इसका अनुसरण करते हुए कहा: मैंने इसमें ऐसा ही देखा: इब्न हयान, और मैंने इसे मुक़ातिल बिन सुलेमान की तफ़सीर में पाया। अहमद (17716) ने अदी बिन अमिरा अल-किंदी (रज़ि.) की हदीस से इस कहानी को बयान किया है, और अल-हाफ़िज़ इब्न हज़र ने अल-इसाबा 1/100 में इसकी सनद को सही ठहराया है।

سورہ البقرہ: آیت 188 222

گناہ؛ کیونکہ یہ اپنے کرنے والوں کو ان جیسی دوبارہ کرنے سے روکتے ہیں، اسی سے عدت کے دوران سوگ منانے والی عورت کو 'حادہ' (سوگوار) کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ زینت سے پرہیز کرتی ہے۔ چھبیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اسی طرح اللہ اپنی آیات لوگوں کے لیے واضح فرماتا ہے} یعنی: جس طرح اس نے ان حدود کو واضح کیا، وہ تمام احکامات کو واضح فرماتا ہے تاکہ تم ان کے تجاوز سے بچ سکو۔ اور آیات: حق کی طرف رہنمائی کرنے والی علامتیں ہیں۔ اور {تاکہ وہ} ان کے حق میں امید کا اظہار ہے۔ اس کا ظاہر عام ہے، لیکن اس کا مفہوم ان لوگوں کے ساتھ خاص ہے جن کے لیے اللہ ہدایت کو آسان فرما دے، ان آیات کی دلیل سے جن میں یہ شامل ہے کہ اللہ جسے چاہتا ہے گمراہ کر دیتا ہے(1)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور آپس میں ایک دوسرے کا مال ناحق نہ کھاؤ اور نہ اسے حاکموں (ججوں) کے پاس (رشوت کے طور پر) لے جاؤ تاکہ تم لوگوں کے مال کا کچھ حصہ گناہ کے ساتھ کھا سکو جبکہ تم جانتے ہو (کہ یہ حرام ہے)}۔ اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور آپس میں ایک دوسرے کا مال نہ کھاؤ}۔ کہا گیا ہے: کہ یہ عبدان بن اشوع الحضرمی(2) کے بارے میں نازل ہوئی، جس نے امرؤ القیس الکندی(3) کے خلاف مال کا دعویٰ کیا تھا۔ دونوں اپنا مقدمہ نبی کریم ﷺ کے پاس لائے؛ امرؤ القیس نے انکار کیا اور قسم کھانا چاہی، تب یہ آیت نازل ہوئی، چنانچہ اس نے قسم کھانے سے پرہیز کیا اور عبدان کے حق میں اس کی زمین کا فیصلہ کر دیا اور اس سے جھگڑا نہیں کیا(4)۔

---

(1) المحرر الوجیز 1/ 260۔ (2) نسخوں اور خبر کے ذرائع میں اسی طرح ہے، اور حافظ ابن حجر نے العجاب فی بیان الاسباب 1/ 425 میں اسے مقید کیا ہے: 'عَیدان'، 'عین' کے فتحہ (زبر) کے بعد 'یا' کے ساتھ، اور ابن ناصر الدین نے توضیح المشتبہ 6/ 95-96 میں ان کے نام کے

بارے میں ایک اور قول ذکر کیا ہے: ربیعہ بن عِیدان، 'عین' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور ایک نقطے والی 'با' اور 'دال' کی تشدید کے ساتھ (3) ابن عابس بن المنذر، ان لوگوں میں سے تھے جو فتنہ ارتداد کے دوران اسلام پر ثابت قدم رہے، اور ان کے قبیلے سے مشہور تابعی رجاء بن حیوہ تھے۔ الاصابہ 1/ 100۔ اور بغدادی نے شرح ابیات المغنی 5/ 310 میں ذکر کیا ہے کہ وہ: ابن عانس، 'نون' کے ساتھ تھے؛ انہوں نے کہا: میں نے اسے آمدی کی کتاب الموتلف والمختلف کے نسخے میں 'نون' کے ساتھ درست دیکھا ہے۔ (4) اسے ابن ابی حاتم (1702) نے سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے، اور واحدی نے اسباب النزول میں مقاتل بن حیان سے اس کا ذکر کیا ہے۔ ابن حجر نے العجاب فی بیان الاسباب 1/ 451 میں اس کا تعاقب کرتے ہوئے کہا ہے: میں نے اس میں اسی طرح دیکھا: ابن حیان، اور میں نے اسے مقاتل بن سلیمان کی تفسیر میں پایا۔ اور احمد (17716) نے اس قصے کو عدی بن عمیرہ الکندی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور حافظ ابن حجر نے الاصابہ 1/ 100 میں اس کی سند کو صحیح قرار دیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 188 223

Second: The address in this verse includes all (1) of the Ummah of Muhammad ﷺ; and the meaning is: none of you should consume the wealth of another unjustly. This includes: gambling, deception, usurpation, denial of rights, and that which the owner's heart is not pleased with, or what the Sharia has forbidden even if the owner's heart is pleased with it, such as the prostitute's dowry, the soothsayer's gift, and the prices of wine, pigs, and so on. It does not include lesion (unfair pricing) in sale when the seller knows the reality of what he sold; because lesion is like a gift (2), as will be explained in Surah An-Nisa (3).

Wealth was attributed to the pronoun of the prohibited party because each of them was both prohibiting and being prohibited; as He said: {killing yourselves} [Al-Baqarah: 85].

Some people said: The meaning of the verse {And do not consume your wealth among yourselves unjustly} is: in amusements, singing girls, drinking, and idleness; so based on this, the attribution of wealth is to the pronoun of the owners (4).

Third: Whoever takes the wealth of another without the permission of the Sharia; has consumed it unjustly. Among the ways of consuming unjustly is for a judge to rule in your favor while you know you are wrong. What is prohibited does not become permissible by a judge's ruling; because he only rules based on the apparent evidence. This is a consensus regarding property, although according to Abu Hanifa, his ruling is valid regarding private parts (marriage) inwardly (5). If a judge's ruling does not change the inward ruling regarding property, then it is more deserving not to change it regarding private parts.

The Imams narrated from Umm Salama who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "You bring your disputes to me, and perhaps some of you are more eloquent in their arguments than others, so I rule in his favor according to what (6) I hear. So, whoever I grant a portion of his brother's right, let him not take it, for I am only granting him a piece of fire (7)." In...

(1) In (D) and (Z): including all. (2) Thus in the copies, and in Al-Muharrar Al-Wajiz 1/260, and the speech is from him and Abu Hayyan also quoted it in Al-Bahr 2/56. And in (M): a gift. See Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/251. (3) In the interpretation of verse (29) of it, in the sixth issue. (4) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/260. (5) See Al-Istidhkar 22/16-17. (6) In (D) and (Z): what. (7) In (D) and (M): fire.

सूरह अल-बकराह: आयत 188 223

दूसरा: इस आयत में संबोधन मुहम्मद ﷺ की पूरी उम्मत (1) को शामिल करता है; और इसका अर्थ है: तुममें से कोई भी दूसरे का धन अन्यायपूर्ण तरीके से न खाए। इसमें शामिल हैं: जुआ, धोखा, हड़पना, अधिकारों का खंडन, और वह जिससे मालिक का मन प्रसन्न न हो, या जिसे शरीयत ने हराम किया हो भले ही मालिक का मन उससे प्रसन्न हो, जैसे वेश्या का महर, ज्योतिषी का उपहार, और शराब, सूअर आदि की कीमतें। इसमें बिक्री में होने वाला वह गबन (उचित से अधिक मूल्य) शामिल नहीं है जहाँ बेचने वाला जो बेच रहा है उसकी वास्तविकता जानता है; क्योंकि गबन एक उपहार की तरह है (2), जैसा कि सूरह अन-निसा (3) में स्पष्ट किया जाएगा।

धन को मना किए गए व्यक्ति के सर्वनाम से जोड़ा गया क्योंकि उनमें से प्रत्येक मना करने वाला और मना किया जाने वाला दोनों था; जैसा कि उसने कहा: {अपने आप को मारना} [अल-बकराह: 85]।

कुछ लोगों ने कहा: आयत {और आपस में एक-दूसरे का माल अन्यायपूर्वक न खाओ} का अर्थ है: मनोरंजन, गाने वाली लड़कियों, शराब पीने और आलस्य में; तो इसके आधार पर, धन का संबंध मालिकों (4) के सर्वनाम से है।

तीसरा: जो कोई शरीयत की अनुमति के बिना दूसरे का धन लेता है; उसने इसे अन्यायपूर्ण तरीके से खाया है। अन्यायपूर्ण तरीके से खाने के तरीकों में से एक यह है कि एक न्यायाधीश आपके पक्ष में फैसला सुनाए जबकि आप जानते हैं कि आप गलत हैं। जो हराम है वह न्यायाधीश के फैसले से हलाल नहीं हो जाता; क्योंकि वह केवल प्रकट साक्ष्यों के आधार पर फैसला करता है। संपत्ति के मामले में यह आम सहमति है, हालांकि अबू हनीफा के अनुसार, उनका फैसला आंतरिक रूप से निजी अंगों (विवाह) के संबंध में मान्य है (5)। यदि न्यायाधीश का फैसला संपत्ति के संबंध में आंतरिक आदेश को नहीं बदलता है, तो यह निजी अंगों के संबंध में इसे न बदलने का अधिक पात्र है।

इमामों ने उम्मे सलमा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुम अपने विवाद मेरे पास लाते हो, और शायद तुममें से कुछ दूसरों की तुलना में अपनी दलीलों में अधिक वाक्पटु हों, इसलिए मैं जो (6) सुनता हूं उसके अनुसार उसके पक्ष में फैसला करता हूं। इसलिए, जिसके लिए मैं उसके भाई के हक का कोई हिस्सा काट दूँ, वह उसे न ले, क्योंकि मैं उसके लिए आग (7) का एक टुकड़ा काट रहा हूं।" में...

(1) (द) और (ज़) में: सभी को शामिल करते हुए। (2) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/260 में, और भाषण उन्हीं का है और अबू हय्यान ने भी इसे अल-बहर 2/56 में उनसे उद्धृत किया है। और (म) में: उपहार। अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/251 देखें। (3) इसकी आयत (29) की व्याख्या में, छठे मुद्दे में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/260। (5) अल-इस्तिधकार 22/16-17 देखें। (6) (द) और (ज़) में: जो। (7) (द) और (म) में: आग।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۸ ۲۲۳

دوسرا: اس آیت میں خطاب امت محمد ﷺ کے تمام (۱) افراد کو شامل ہے؛ اور اس کا مطلب یہ ہے کہ: تم میں سے کوئی ایک دوسرے کا مال ناحق نہ کھائے۔ اس میں شامل ہیں: جوا، دھوکہ، غصب، حقوق کا انکار، اور وہ چیز جس سے اس کے مالک کا دل خوش نہ ہو، یا جسے شریعت نے حرام قرار دیا ہو اگرچہ مالک کا دل اس سے خوش ہو، جیسے زانیہ کی مہر، کاہن کی مٹھائی (نذرانہ)، اور شراب و خنزیر وغیرہ کی قیمتیں۔ اس میں بیع (خرید و فروخت) میں وہ غبن (دھوکہ) شامل نہیں ہے جہاں بیچنے والا اپنی فروخت کردہ چیز کی حقیقت سے واقف ہو؛ کیونکہ غبن ایک طرح کا ہبہ (عطیہ) ہے (۲)، جیسا کہ سورہ نساء (۳) میں اس کی وضاحت آئے گی۔

مال کی نسبت منع کیے جانے والے (مخاطب) کے ضمیر کی طرف اس لیے کی گئی ہے کیونکہ ان میں سے ہر ایک منع کرنے والا اور جس سے منع کیا جا رہا ہے دونوں تھا؛ جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ﴾ (تم اپنے آپ کو قتل کرتے ہو) [البقرہ: ۸۵]۔

کچھ لوگوں نے کہا: آیت ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ﴾ (اور تم اپنے مال آپس میں باطل طریقے سے نہ کھاؤ) سے مراد ہے: کھیل کود، گانے والی عورتوں، شراب نوشی اور فضول کاموں میں؛ تو اس صورت میں مال کی نسبت مالکوں (٤) کے ضمیر کی طرف ہوگی۔

تیسرا: جس نے دوسرے کا مال شریعت کی اجازت کے بغیر لیا؛ اس نے اسے باطل طریقے سے کھایا، اور باطل طریقے سے کھانے میں یہ بھی شامل ہے کہ قاضی تمہارے حق میں فیصلہ کر دے جبکہ تمہیں معلوم ہو کہ تم غلط ہو، تو حرام چیز قاضی کے فیصلے سے حلال نہیں ہو جاتی؛ کیونکہ وہ صرف ظاہر کی بنیاد پر فیصلہ کرتا ہے۔ اموال کے معاملے میں اس پر اجماع ہے،

اگرچہ امام ابو حنیفہ کے نزدیک ان کا فیصلہ پوشیدہ طور پر شرمگاہوں (نکاح) کے معاملے میں نافذ ہو جاتا ہے (٥)، اور جب قاضی کا فیصلہ اموال میں باطنی حکم کو تبدیل نہیں کرتا تو شرمگاہوں کے معاملے میں یہ تبدیلی نہ کرنے کا زیادہ حقدار ہے۔

ائمہ نے ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میرے پاس اپنے جھگڑے لاتے ہو، اور شاید تم میں سے بعض اپنی دلیل پیش کرنے میں دوسروں سے زیادہ فصیح ہوں، تو میں جو کچھ (٦) سنتا ہوں اسی کے مطابق اس کے حق میں فیصلہ کر دیتا ہوں، پس جس کے لیے میں اس کے بھائی کے حق میں سے کچھ کاٹ دوں، وہ اسے نہ لے، کیونکہ میں اسے آگ (٧) کا ایک ٹکڑا کاٹ کر دے رہا ہوں۔" میں...

(١) (د) اور (ز) میں: 'متضمن لجميع' (سب کو شامل کرتے ہوئے) ہے۔ (٢) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور المحرر الوجيز ٢٦٠/١ میں، اور یہ عبارت انہی کی ہے اور ابو حیان نے بھی اسے البحر ٥٦/٢ میں ان سے نقل کیا ہے۔ اور (م) میں: 'ہبہ' ہے۔ جصاص کی احکام القرآن ٢٥١/١ دیکھیں۔ (٣) اس کی آیت (٢٩) کی تفسیر میں، چھٹے مسئلے میں۔ (٤) المحرر الوجيز ٢٦٠/١۔ (٥) الاستذكار ١٦/٢٢-١٧ دیکھیں۔ (٦) (د) اور (ز) میں: 'ما' (جو) ہے۔ (٧) (د) اور (م) میں: 'نار' (آگ) ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 188 / Page 224

Narrated: "Let him carry it or leave it" (1). Following this hadith is the majority of scholars and the leaders of the jurists (2). It is a text indicating that the ruler's judgment on the apparent (outwardly) does not change the internal (spiritual/actual) judgment, whether it is in matters of wealth, blood, or private parts (marital status); except what is reported from Abu Hanifa regarding private parts. He claimed that if two false witnesses testified against a man divorcing his wife, and the judge ruled based on their testimony due to their perceived integrity, her private part would become lawful for whoever marries her—even someone who knows the case is false—after the waiting period (Iddah) (3). Similarly, if one of the witnesses married her, it would be permissible according to him; because once she became lawful for husbands outwardly, the witness and others are the same; since the judge's ruling severed her marital bond and created a new state of permissibility and prohibition both outwardly and inwardly. Had it not been so, she wouldn't have been lawful for other husbands. He argued based on the ruling of Li'an (mutual imprecation) and said: It is known that the wife only reached separation from her husband through false Li'an, which if the ruler knew she was lying, he would have punished her and not separated them; so this does not fall under the generality of the Prophet's (peace be upon him) saying: "Whoever I have judged for him something from his brother's right, let him not take it" Hadith (4). Fourth: This (5) verse is a basis used by every supporter and opponent in every ruling they claim for themselves as impermissible, arguing with the Almighty's saying: {And do not consume your properties among yourselves unjustly}. The answer to him is to say: We do not concede it is "unjust" (void/false) until you demonstrate it with evidence, then it would fall under this generality; it is evidence that falsehood in transactions is not permissible, but it does not specify what constitutes "falsehood" (6). Fifth: His saying, the Almighty: {Unjustly/ By Falsehood}. Falsehood (al-Batil) in language: that which is departing and vanishing; it is said: "batala yabtuulu butoolan and butlaanan". The plural of "batil" is "bawatil". And "abatil" is the plural of "ubtoolah" (7).

(1) Narrated by Ahmad (25670), Al-Bukhari (2680), and Muslim (1713). (2) In (Zha): Al-Fatwa. (3) Al-Mufhim 5/158. (4) Al-Istidhkar 22/17-18. (5) In (Zay): And in this. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/97. (7) In (Meem): Al-Butoolah.

सूरह अल-बकरा: आयत १८८ / पृष्ठ २२४

कथन: "उसे उठा ले या छोड़ दे" (१)। इस हदीस के अनुसार अधिकांश विद्वानों और न्यायविदों के नेताओं का मत है (२)। यह इस बात का प्रमाण है कि शासक या न्यायाधीश का बाहरी (प्रकट) निर्णय आंतरिक (वास्तविक) निर्णय को नहीं बदलता है, चाहे वह धन, रक्त (हत्या), या गुप्त अंगों (वैवाहिक स्थिति) के मामलों में हो; सिवाय इसके जो अबू हनीफा से गुप्त अंगों के बारे में उद्धृत किया गया है। उन्होंने दावा किया कि यदि दो झूठे गवाहों ने किसी व्यक्ति के अपनी पत्नी को तलाक देने की गवाही दी, और न्यायाधीश ने उनकी सत्यनिष्ठा के आधार पर उनके पक्ष में निर्णय दिया, तो इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के बाद उसका गुप्त अंग उसके विवाह करने वाले के लिए वैध हो जाएगा - भले ही वह जानता हो कि मामला झूठा है (३)। इसी तरह, यदि गवाहों में से किसी एक ने उससे शादी की, तो उनके अनुसार यह जायज़ होगा; क्योंकि जब वह प्रकट रूप से पतियों के लिए हलाल (वैध) हो गई, तो गवाह और अन्य समान हैं; क्योंकि न्यायाधीश के फैसले ने उसके वैवाहिक बंधन को काट दिया, और बाहरी और आंतरिक दोनों तरह से हलाल और हराम की स्थिति पैदा कर दी। यदि ऐसा न होता, तो वह दूसरे पतियों के लिए हलाल न होती। उन्होंने लिआन (परस्पर लानत) के आदेश के आधार पर तर्क दिया और कहा: यह ज्ञात है कि पत्नी केवल झूठे लिआन के माध्यम से अपने पति से अलग हुई, जिसमें यदि शासक को पता होता कि वह झूठ बोल रही है, तो वह उसे दंडित करता और उन्हें अलग न करता; इसलिए यह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन की व्यापकता में नहीं आता: "जिसके लिए मैंने उसके भाई के हक में से किसी चीज़ का फैसला किया है, तो वह उसे न ले" हदीस (४)। चौथा: यह (५) आयत हर उस समर्थक और विरोधी का सहारा है जो अपने लिए दावा किए गए किसी भी आदेश के बारे में यह कहते हैं कि यह जायज़ नहीं है, और वे अल्लाह तआला के इस कथन से दलील देते हैं: {और अपने बीच एक-दूसरे का माल अन्यायपूर्ण ढंग से न खाओ}। इसका उत्तर यह है कि उससे कहा जाए: हम यह स्वीकार नहीं करते कि यह "अन्यायपूर्ण" (बातिल) है जब तक कि आप इसे प्रमाण के साथ स्पष्ट न कर दें, तब यह इस सामान्य नियम के अंतर्गत आएगा; यह इस बात का प्रमाण है कि लेन-देन में बातिल (गलत तरीका) जायज़ नहीं है, लेकिन इसमें बातिल का निर्धारण नहीं है (६)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {बातिल (अन्यायपूर्ण)}। भाषा में बातिल का अर्थ है: वह जो जाने वाला और नष्ट होने वाला हो; कहा जाता है: "बतला यबतुलु बुतूलन व बुतलानन"। बातिल का बहुवचन 'बवातिल' है। और 'अबातील' 'उबतूला' का बहुवचन है (७)।

(१) इसे अहमद (२५६७०), बुखारी (२६८०), और मुस्लिम (१७१३) ने निकाला है। (२) (ظ) में: फतवा। (३) अल-मुफ्हिम ५/१५८। (४) अल-इस्तिज़कार २२/१७-१८। (५) (ज) में: और इसमें। (६) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/९७। (७) (म) में: अल-बतूला।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۸ / ۲۲۴

روایت: «چاہے اسے اٹھالے یا چھوڑ دے»(۱)۔ اکثر علماء اور ائمہ فقہاء کا قول اسی حدیث پر ہے(۲)۔ اور یہ اس بات میں نص ہے کہ حاکم کا ظاہر پر فیصلہ باطن کے حکم کو نہیں بدلتا، خواہ وہ اموال، دماء (خون) اور فروج (نکاح و طلاق) کے بارے میں ہو؛ سوائے اس کے جو ابو حنیفہ سے فروج کے بارے میں منقول ہے، انہوں نے دعویٰ کیا کہ اگر دو جھوٹے گواہوں نے کسی شخص کے اپنی بیوی کو طلاق دینے کی گواہی دی، اور حاکم نے ان کی عدالت (سچائی) کی بنا پر ان کی گواہی پر فیصلہ دے دیا، تو عدت کے بعد اس کا نکاح کرنے والے کے لیے حلال ہو جائے گا - خواہ وہ جانتا ہو کہ یہ معاملہ باطل ہے -(۳)۔ اسی طرح اگر گواہوں میں سے کسی نے اس سے نکاح کر لیا تو ان کے نزدیک جائز ہوگا؛ اس لیے کہ جب وہ ظاہر میں شوہروں کے لیے حلال ہوگئی تو گواہ اور دوسرے برابر ہیں؛ کیونکہ قاضی کے فیصلے نے اس کی عصمت (نکاح) کو ختم کر دیا، اور اس میں ظاہر و باطن دونوں لحاظ سے تحلیل و تحریم (حلال و حرام) پیدا کر دی، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو وہ دوسرے شوہروں کے لیے حلال نہ ہوتی۔ انہوں نے لعان کے حکم سے احتجاج کیا اور کہا: یہ معلوم ہے کہ بیوی اپنے شوہر سے جھوٹے لعان کے ذریعے ہی جدائی تک پہنچی، جس میں اگر حاکم کو اس کے جھوٹ کا علم ہوتا تو اس پر حد جاری کرتا اور ان کے درمیان تفریق نہ کرتا؛ پس یہ آپ ﷺ کے اس قول کے عموم میں داخل نہیں ہوتا: «جس کے لیے میں نے اس کے بھائی کے حق میں سے کسی چیز کا فیصلہ کر دیا، تو وہ اسے نہ لے» الحدیث(۴)۔

چوتھی بات: یہ(۵) آیت ہر موافق اور مخالف کا سہارا ہے ہر اس حکم میں جس کے بارے میں وہ اپنے لیے دعویٰ کرتے ہیں کہ یہ جائز نہیں ہے، تو وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کرتے ہیں: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ﴾ (اور اپنے درمیان ایک دوسرے کا مال ناحق نہ کھاؤ)۔ اس کا

جواب یہ ہے کہ اس سے کہا جائے: ہم یہ تسلیم نہیں کرتے کہ یہ باطل ہے جب تک کہ تم اسے دلیل سے واضح نہ کر دو، اور اس وقت یہ اس عموم میں داخل ہوگا؛ پس یہ اس بات کی دلیل ہے کہ معاملات میں باطل جائز نہیں ہے، اور اس میں باطل کا تعین نہیں ہے(۶)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بِالْبَاطِلِ﴾۔ لغت میں باطل کا معنی ہے: زائل ہونے والا اور ختم ہونے والا؛ کہا جاتا ہے: بَطَل يَبْطُلُ بُطُولاً وبُطْلاناً، اور باطل کی جمع بَواطِلُ ہے۔ اور اباطیل، أُبْطُولة کی جمع ہے(۷)۔

(۱) اسے احمد (۲۵۶۷۰)، بخاری (۲۶۸۰)، اور مسلم (۱۷۱۳) نے روایت کیا ہے۔ (۲) (ظ) میں ہے: الفتیا۔ (۳) المفہم ۵ / ۱۵۸۔ (۴) الاستذکار ۲۲ / ۱۷-۱۸۔ (۵) (ز) میں ہے: وفی ہذہ۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱/۹۷۔ (۷) (م) میں ہے: البطولۃ۔

Surah Al-Baqarah: Verse 188 225 And "tabattala" means: followed idle amusement, and "abtala fulan" (someone acted vainly): if he brought falsehood (1). And His - the Exalted - saying: "Falsehood cannot come to it" [Fussilat: 42], Qatada said: it is Iblis, he does not add to the Quran nor decrease from it (2). And His saying: "And Allah wipes out falsehood" [Ash-Shura: 24] means polytheism (shirk). And "Al-Batala" means: the magicians (3). Sixth: His - the Exalted - saying: "and offer it to the judges" the verse. It was said: it means the deposit (wadiah) (4) and that for which no evidence stands; on the authority of Ibn Abbas and Al-Hasan (5). And it was said: it is the orphan's property which is in the hands of the guardians; he takes it to the judges if it is demanded from him, to cut off part of it and so that an apparent argument is established for him (6). Al-Zajjaj said (7): You act according to what the outward appearance of the rulings necessitates, and you leave what you know is the truth. It is said: a man "adla" with his argument, or with the matter in which he hopes for success; as a comparison to the one who sends the bucket (dalw) into the well (8); it is said: he "adla" his bucket: he sent it down. And "dala-ha": he pulled it out. And the plural of bucket (dalw): "adlin" (9), "dila'un", and "duliyyun". The meaning in the verse: Do not combine eating wealth unjustly and offering it to the judges.

---

(1) See Tahdhib al-Lugha 13/355, and Tafsir al-Razi 5/129. (2) Narrated by al-Tabari in the Tafsir 14/18-19, and the author will mention it in Surah Fussilat. (3) The word "al-Batala" appeared in the Hadith narrated by Muslim (804) on the authority of Abu Umamah al-Bahili (may Allah be pleased with him), in which: "Read Al-Baqarah, for taking it is a blessing, and leaving it is a regret, and al-Batala cannot overcome it." Muawiyah (meaning Ibn Salam, who is one of the narrators of the Hadith) said: It reached me that al-Batala are the magicians. (4) In (d) and (z): with the deposit. (5) Tafsir al-Razi 5/130, and Majma' al-Bayan 2/134, and al-Tabari narrated it 3/277 on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) who said: This is regarding a man who owes money and there is no evidence against him, so he denies the money and takes the case to the judges knowing the truth is against him, and knowing that he is a sinner eating what is forbidden. (6) See Majma' al-Bayan 2/134, and Tafsir al-Razi 5/130. (7) Ma'ani al-Quran by him 1/258. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/260. (9) It occurred in the copies: and the plural of "al-dalw" and "al-dila'": "adlin"... etc., with the addition of the word: "al-dila'" between "dalw" and "adlin", and the correct thing is to delete it, as "al-dila'" is the plural of "dalw", as the author mentioned. Perhaps this extra word is a corruption of the word: "al-dulah" - which is the small bucket - and its plural is: "dulan", like "ulan".

सूरा अल-बकरा: आयत 188 225 "तबतला" (tabattala) का अर्थ है: व्यर्थ के आमोद-प्रमोद में लगना, और "अब तला फ़ुलानुन" (किसी ने झूठ बोला): जब वह झूठ लेकर आया (1)। और अल्लाह तआला का कथन: "झूठ उसके पास नहीं आ सकता" [फ़ुस्सिलत: 42], क़तादा ने कहा: वह इबलीस है, वह न तो क़ुरान में कुछ बढ़ा सकता है और न ही घटा सकता है (2)। और उनका कथन: "और अल्लाह झूठ को मिटा देता है" [अश-शूरा: 24] का अर्थ है शिर्क(बहुदेववाद)। और "अल-बतला" (Al-Batala) का अर्थ है: जादूगर (3)। छठा: अल्लाह तआला का कथन: "और तुम उसे हाकिमों (जजों) तक पहुँचाते हो" आयत। कहा गया है: इसका अर्थ अमानत (वदीया) (4) और वह चीज़ है जिसके लिए कोई प्रमाण न हो; इब्न अब्बास और अल-हसन से रिवायत है (5)। और कहा गया है: यह यतीम (अनाथ) का वह धन है जो संरक्षकों के हाथों में है; जब उससे इसकी माँग की जाती है तो वह इसे हाकिमों के पास ले जाता है, ताकि उसका कुछ हिस्सा काट ले और ज़ाहिरी तौर पर उसके पक्ष में दलील बन जाए (6)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (7): तुम वह काम करते हो जो फ़ैसलों के बाहरी स्वरूप के अनुसार आवश्यक होता है, और उसे छोड़ देते हो जिसे तुम सत्य जानते हो। कहा जाता है: एक व्यक्ति अपनी दलील के साथ "अदला" (adla) हुआ, या उस मामले के साथ जिसमें वह सफलता की आशा रखता है; उस व्यक्ति की उपमा देते हुए जो कुएं में डोल (बाल्टी) डालता है (8); कहा जाता है: उसने अपना डोल "अदला" (नीचे डाला): उसे भेजा। और "दला-हा": उसने उसे निकाला। और डोल (dalw) का बहुवचन है: "अदलिन" (9) और "दिलाउन" और "दुलिय्युन"। आयत में अर्थ है: हराम तरीक़े से धन खाने और उसे हाकिमों तक पहुँचाने को आपस में न मिलाओ।

---

(1) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 13/355, और तफ़सीर अल-राज़ी 5/129। (2) इसे अल-तबरी ने तफ़सीर 14/18-19 में उद्धृत किया है, और लेखक इसे सूरा फुस्सिलत में उल्लेख करेंगे। (3) "अल-बतला" शब्द उस हदीस में आया है जिसे मुस्लिम (804) ने अबू उमामा अल-बाहिली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया है, जिसमें है: "सूरा अल-बकरा पढ़ो, क्योंकि इसे ग्रहण करना बरकत है, और इसे छोड़ना पछतावा है, और अल-बतला इसका मुक़ाबला नहीं कर सकते।" मुआविया ने कहा (अर्थात इब्न सलाम, जो हदीस के रावी में से एक हैं): मुझ तक यह बात पहुँची है कि अल-बतला जादूगर हैं। (4) (द) और (ज़) प्रतियों में: "अमानत के साथ"। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 5/130, और मज्मअ अल-बयान 2/134, और अल-तबरी ने इसे 3/277 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है, उन्होंने कहा: यह उस व्यक्ति के बारे में है जिस पर धन बकाया है, और उसके ख़िलाफ़ कोई गवाही नहीं है, तो वह धन से इनकार कर देता है, फिर उनके साथ हाकिमों के पास

मुक़दमा ले जाता है जबकि वह जानता है कि सत्य उसके विरुद्ध है, और वह जानता है कि वह गुनहगार और हराम खाने वाला है। (6) देखें मज्मअ अल-बयान 2/134, और तफ़सीर अल-राज़ी 5/130। (7) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-क़ुरान' 1/258। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/260। (9) प्रतियों में इस प्रकार आया है: "और दलव और दिला का बहुवचन: अदलिन... इत्यादि", "दलव" और "अदलिन" के बीच "दिला" शब्द के साथ, और सही बात यह है कि उसे हटा दिया जाए, क्योंकि "दिला" दलव का बहुवचन है, जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है। शायद यह अतिरिक्त शब्द "अल-दुलाह" शब्द का विकृत रूप है - जो कि छोटा डोल है - और उसका बहुवचन है: "दुलन", जैसे "उलन"।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۸ ۲۲۵ اور "تبطل" کا مطلب ہے: لغو کاموں کی پیروی کی، اور "أبطل فلاں" (فلاں نے باطل کام کیا): جب وہ باطل (جھوٹ) لے کر آیا (۱)۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ﴾ [فصلت: ٤٢] (باطل اس کے پاس نہیں آ سکتا)، قتادہ نے کہا: وہ ابلیس ہے، وہ قرآن میں نہ کچھ بڑھاتا ہے اور نہ ہی کم کرتا ہے (۲)۔ اور اس کا فرمان: ﴿وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ﴾ [الشوری: ٢٤] (اور اللہ باطل کو مٹا دیتا ہے) یعنی شرک۔ اور "البطلة" کا مطلب ہے: جادوگر (۳)۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ﴾ الآیۃ۔ کہا گیا: اس سے مراد ودیعت (امانت) (٤) اور وہ چیز ہے جس پر کوئی گواہی قائم نہ ہو سکے؛ ابن عباس اور حسن سے مروی ہے (٥)۔ اور کہا گیا: یہ یتیم کا وہ مال ہے جو سرپرستوں کے ہاتھوں میں ہوتا ہے، جب اس سے مطالبہ کیا جائے تو وہ اسے حکام (ججوں) کے پاس لے جاتا ہے تاکہ اس کا کچھ حصہ ہضم کر لے اور بظاہر اس کے حق میں دلیل قائم ہو جائے (٦)۔ اور الزجاج نے کہا (٧): تم وہ کام کرتے ہو جو فیصلوں کے ظاہری پہلو کے مطابق ضروری ہوتا ہے، اور اسے چھوڑ دیتے ہو جسے تم جانتے ہو کہ وہ حق ہے۔ کہا جاتا ہے: "أدلى الرجل بحجته" (آدمی اپنی دلیل پیش لایا)، یا اس کام کے ساتھ جس میں اسے کامیابی کی امید ہوتی ہے؛ اس شخص سے تشبیہ دیتے ہوئے جو کنویں میں ڈول ڈالتا ہے (۸)؛ کہا جاتا ہے: "أدلى دلوه" (اس نے اپنا ڈول ڈالا): یعنی اسے نیچے بھیجا۔ اور "دلاها" (اسے نکالا): یعنی اسے باہر نکالا۔ اور ڈول (دلو) کی جمع "أدلٍ" (۹) اور "دلاء" اور "دلي" آتی ہے۔ اور آیت میں معنی یہ ہے: باطل طریقے سے مال کھانے اور اسے حکام تک پہنچانے کو جمع نہ کرو۔

---

(۱) دیکھئے تہذیب اللغۃ ۱۳/ ۳۵۵، اور تفسیر الرازی ٥/ ۱۲۹۔ (۲) اسے طبری نے تفسیر ١٤/ ۱۸-۱۹ میں بیان کیا ہے، اور مصنف اسے سورہ فصلت میں ذکر کریں گے۔ (۳) لفظ "البطلة" اس حدیث میں آیا ہے جسے مسلم نے (٨٠٤) میں ابو امامہ الباہلی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے،

جس میں ہے: "سورہ بقرہ پڑھو، کیونکہ اس کا لینا برکت ہے، اور اسے چھوڑنا حسرت ہے، اور جادوگر (البطلة) اس کی طاقت نہیں رکھتے"۔ معاویہ نے کہا (یعنی ابن سلام جو حدیث کے راویوں میں سے ایک ہیں): مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ البطلة سے مراد جادوگر ہیں۔ (٤) نسخہ (د) اور (ز) میں: "بالودیعة" ہے۔ (٥) تفسیر الرازی ٥/ ١٣٠، اور مجمع البیان ٢/ ١٣٤، اور طبری نے اسے ٣/ ٢٧٧ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: یہ اس شخص کے بارے میں ہے جس پر مال واجب الادا ہو اور اس کے خلاف کوئی ثبوت نہ ہو، تو وہ مال کا انکار کر دیتا ہے اور حکام کے پاس ان سے جھگڑا کرتا ہے حالانکہ وہ جانتا ہے کہ حق اس کے خلاف ہے، اور وہ جانتا ہے کہ وہ گناہ گار اور حرام کھانے والا ہے۔ (٦) دیکھئے مجمع البیان ٢/ ١٣٤، اور تفسیر الرازی ٥/ ١٣٠۔ (٧) معانی القرآن ان کی ١/ ٢٥٨۔ (٨) المحرر الوجیز ١/ ٢٦٠۔ (٩) نسخوں میں یوں آیا ہے: "اور دلو اور دلاء کی جمع: أدلٍ... الخ"، لفظ "دلاء" کے اضافے کے ساتھ جو "دلو" اور "أدلٍ" کے درمیان ہے، اور درست بات اسے حذف کرنا ہے، کیونکہ "دلاء" خود "دلو" کی جمع ہے جیسا کہ مصنف نے ذکر کیا ہے۔ شاید یہ زائد لفظ "الدلاة" کی تحریف ہے - جو چھوٹے ڈول کو کہتے ہیں - اور اس کی جمع "دلی" ہے، جیسے "علی"۔

226 Surah Al-Baqarah: Verse 188

...with false arguments; and it is like His saying: {And do not mix the truth with falsehood or conceal the truth}(1) [Al-Baqarah: 42]. It is of the same nature as your saying: "Do not eat fish and drink milk (at the same time)"(2).

It was said: The meaning is: Do not compromise the judges with your wealth and bribe them so they judge in your favor for more than what is yours; thus the 'ba' (in 'bi-amwalikum') is purely for attachment. Ibn Atiyyah(3) said: This view is preferable because judges are often expected to take bribes except for those who are protected, and they are few. Also, the two terms are related: 'tudloo' (offering/dropping) comes from 'irsal al-dalw' (dropping the bucket), and 'al-rishwah' (bribery) comes from 'al-risha'(4) (the rope), as if one is extending it to fulfill a need.

I say: This is strengthened by His saying: "And offer it" (wa tudloo biha). 'Tudloo' is in the jussive case as it is conjoined to 'ta’kuloo' as we mentioned. In the codex (Mushaf) of Ubayy: "And do not offer" with the repetition of the particle of prohibition(5), and this recitation supports the jussive case of 'tudloo' in the congregational recitation.

It was said: 'Tudloo' is in the accusative case as an adverbial/circumstantial clause (al-zarf)(6). What puts it in the accusative in such instances, according to Sibawayh, is an implied 'an'(7).

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/124 and 258. (2) Meaning the accusative case due to an implied 'an' after the 'waw' of concomitance (waw al-ma'iyyah); so the statement becomes a prohibition of combining the two actions. Abu Hayyan, in al-Bahr al-Muhit 2/56, rejected the meaning of 'combining' in this verse. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/260. (4) With a kasra on the 'ra', meaning: the rope. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 1/115, Tafsir al-Tabari 3/279, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/290. (6) Thus the author, may Allah have mercy on him, quoted this term: "al-zarf" (the adverb/ circumstance) from Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/260, and Ibn Atiyyah quoted it from some manuscripts of Tafsir al-Tabari 3/279, as appears from comparing their words. Abu Hayyan in al-Bahr al-Muhit 2/56 followed up on Ibn Atiyyah and said: No definitive evidence from the language of the Arabs has been established that 'al-zarf' is put into the accusative so that we might say so. End. The correct term is: "al-sarf" (inflectional change/diversion), as pointed out by Sheikh Mahmoud Shakir, may Allah have mercy on him, in his commentary on al-Tabari 3/552. Al-Tabari mentioned this issue in 1/607-608, and al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 1/33-34, and al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/291, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/135 regarding the parsing

(i'rab) of: "and conceal the truth" from His saying: {And do not mix the truth with falsehood or conceal the truth} [Verse: 42]. Al-Nahhas said: The Kufans say: it is in the accusative case due to 'al-sarf', and its explanation is that it was diverted from the tool that acted upon what was before it, and it was not started anew to be in the nominative case, so nothing remained but the accusative. Thus the 'waw' and 'fa' were likened to 'kay' (so that), so it was put in the accusative because of them. (7) Al-Kitab 3/42-44, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/260.

226 सूरा अल-बकरा: आयत 188

...झूठे तर्कों के साथ; और यह उनके कहने जैसा है: {और सत्य को असत्य के साथ न मिलाओ और न सत्य को छुपाओ}(1) [अल-बकरा: 42]। यह आपकी इस बात की तरह है: "मछली मत खाओ और दूध मत पियो (एक साथ)"(2)।

कहा गया: अर्थ यह है: अपने धन से न्यायाधीशों के साथ समझौता न करें और उन्हें रिश्वत न दें ताकि वे आपके पक्ष में उससे अधिक का निर्णय दें जो आपका है; इस प्रकार 'बा' (बि-अमवालिकुम में) केवल जुड़ाव के लिए है। इब्न अतियाह(3) ने कहा: यह विचार अधिक मान्य है क्योंकि न्यायाधीशों से रिश्वत की उम्मीद की जाती है सिवाय उनके जिन्हें बचा लिया गया है, और वे बहुत कम हैं। साथ ही, दोनों शब्द संबंधित हैं: 'तुदलू' (प्रस्तुत करना/गिराना) 'इरसाल अल-दलव' (बाल्टी गिराना) से आता है, और 'अल-रिशवा' (रिश्वत) 'अल-रिशा'(4) (रस्सी) से आता है, जैसे कि कोई किसी ज़रूरत को पूरा करने के लिए उसे बढ़ा रहा हो।

मैं कहता हूँ: यह उनके इस कथन से पुष्ट होता है: "और उसे पेश करो" (वा तुदलू बिहा)। 'तुदलू' जज़्म (jussive) स्थिति में है क्योंकि यह 'ता'कुलू' के साथ जुड़ा हुआ है जैसा कि हमने उल्लेख किया है। उबैय के मुसहफ (पांडुलिपि) में: "और पेश न करो" निषेध के कण की पुनरावृत्ति के साथ है(5), और यह पाठ सामूहिक पाठ में 'तुदलू' की जज़्म स्थिति का समर्थन करता है।

कहा गया: 'तुदलू' 'ज़रफ़' (क्रिया विशेषण/परिस्थिति) के रूप में नसब (accusative) स्थिति में है(6)। सिबावैह के अनुसार, ऐसे उदाहरणों में जो इसे नसब में रखता है वह एक अंतर्निहित 'अन'(7) है।

(1) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 1/124 और 258 देखें। (2) यानी 'वाव अल-मैय्या' (सहगामी वाव) के बाद एक अंतर्निहित 'अन' के कारण नसब स्थिति; इसलिए यह बयान दोनों कार्यों को एक साथ करने का निषेध बन जाता है। अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहित 2/56 में इस आयत में 'संयोजन' के अर्थ को खारिज कर दिया। (3) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/260। (4) 'रा' पर कसरा के साथ, अर्थ: रस्सी। (5) अल-फ़र्रा द्वारा मा'आनी अल-कुरान 1/115, तफ़सीर अल-तबरी 3/279, और अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 1/290। (6) इस प्रकार लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) ने अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/260 में इब्न अतियाह से इस शब्द: "अल-ज़रफ़" को उद्धृत किया है, और इब्न अतियाह ने इसे तफ़सीर अल-तबरी 3/279 की कुछ प्रतियों से उद्धृत किया है, जैसा कि

उनके शब्दों की तुलना करने से स्पष्ट होता है। अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहित 2/56 में इब्न अतियाह का अनुसरण किया और कहा: अरबों की भाषा से ऐसा कोई निर्णायक प्रमाण स्थापित नहीं हुआ है कि 'अल-ज़रफ़' को नसब में रखा जाता है ताकि हम ऐसा कह सकें। समाप्त। सही शब्द है: "अल-सरफ़" (मोड़ना/विपथन), जैसा कि शेख महमूद शाकिर (अल्लाह उन पर दया करे) ने तबरी 3/552 पर अपनी टिप्पणी में बताया है। तबरी ने इस मुद्दे का उल्लेख 1/607-608 में किया है, और अल-फ़र्रा ने मा'आनी अल-कुरान 1/33-34 में, और अल-नहस ने एराब अल-कुरान 1/291 में, और इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/135 में उनके इस कथन से: {और सत्य को असत्य के साथ न मिलाओ और न सत्य को छुपाओ} [आयत: 42] में "और सत्य को छुपाओ" के व्याकरणिक विश्लेषण (एराब) के संबंध में किया है। अल-नहस ने कहा: कुफ़ा वासी कहते हैं: यह 'अल-सरफ़' के कारण नसब स्थिति में है, और इसका स्पष्टीकरण यह है कि इसे उस उपकरण से मोड़ दिया गया था जिसने इसके पहले वाले पर कार्य किया था, और इसे रफ़ (nominative) स्थिति में होने के लिए नए सिरे से शुरू नहीं किया गया था, इसलिए नसब के अलावा कुछ भी नहीं बचा। इस प्रकार 'वाव' और 'फ़ा' की तुलना 'कै (ताकि) से की गई, इसलिए उनके कारण इसे नसब में रखा गया। (7) अल-किताब 3/42-44, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/260 में इब्न अतियाह के माध्यम से उनसे उद्धृत किया।

۲۲۶ سورة البقرہ : آیت ۱۸۸

...باطل دلائل کے ساتھ؛ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {اور حق کو باطل کے ساتھ نہ ملاؤ اور نہ حق کو چھپاؤ}(1) [البقرہ: ٤٢]۔ اور یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: "مچھلی مت کھاؤ اور دودھ مت پیو (ایک ساتھ)"(2)۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: اپنے مالوں کے ذریعے حکام کے ساتھ ساز باز نہ کرو اور انہیں رشوت نہ دو تاکہ وہ تمہارے حق میں اس سے زیادہ کا فیصلہ کر دیں جو تمہارا ہے؛ پس 'با' (باموالکم میں) محض الصاق (لگاؤ) کے لیے ہے۔ ابن عطیہ(3) نے کہا: یہ قول زیادہ راجح ہے؛ کیونکہ حکام سے رشوت کی توقع ہوتی ہے سوائے ان کے جنہیں اللہ بچا لے، اور وہ بہت کم ہیں۔ نیز، دونوں لفظ مناسبت رکھتے ہیں: 'تُدْلُوا' (پیش کرنا/لٹکانا) 'ارسال الدلو' (ڈول لٹکانے) سے ہے، اور 'الرشوة' 'الرشاء'(4) (رسی) سے ہے، گویا وہ اسے کسی حاجت کو پورا کرنے کے لیے پھیلا رہا ہے۔

میں کہتا ہوں: اس کی تائید اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہوتی ہے: "اور اسے پیش کرو" (وتدلوا بہا)۔ 'تدلوا' جزم کی حالت میں ہے 'تاکلوا' پر عطف کی وجہ سے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا ہے۔ اور ابی بن کعب کے مصحف میں ہے: "ولا تدلوا" حرفِ نہی کی تکرار کے ساتھ(5)، اور یہ قرآت جماعت کی قرآت میں 'تُدْلُوا' کے جزم کی تائید کرتی ہے۔

اور کہا گیا: 'تدلوا' ظرفیت کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے(6)۔ اور سیبویہ کے نزدیک اس جیسی جگہوں پر نصب دینے والا 'أنْ' مقدر ہوتا ہے(7)۔

(1) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ١/١٢٤ اور ٢٥٨۔ (2) یعنی 'واؤ المعیۃ' کے بعد 'ان' مقدرہ کی وجہ سے حالتِ نصب؛ پس کلام ان دونوں کے مجموعے سے ممانعت بن گیا۔ اور ابو حیان نے البحر المحیط ٢/٥٦ میں آیت میں 'جمع' (اکٹھا کرنے) کے معنی کو رد کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز ١/٢٦٠۔ (4) 'را' کے کسرہ کے ساتھ، یعنی: رسی۔ (5) معانی القرآن للفراء ١/١١٥، اور تفسیر الطبری ٣/٢٧٩، اور اعراب القرآن للنحاس ١/٢٩٠۔ (6) اسی طرح مصنف رحمہ اللہ نے یہ لفظ "الظرف" ابن عطیہ سے المحرر الوجیز ١/٢٦٠ میں نقل کیا ہے، اور ابن عطیہ نے اسے تفسیر الطبری ٣/٢٧٩ کے بعض نسخوں سے نقل کیا ہے، جیسا کہ ان دونوں کے کلام کے موازنے سے ظاہر ہوتا ہے۔ اور ابو حیان نے البحر المحیط ٢/٥٦ میں ابن عطیہ کا تعاقب کیا اور کہا: اہل عرب کی زبان سے کوئی ایسی قطعی دلیل قائم نہیں ہوئی کہ 'ظرف' کو نصب دیا جاتا ہے تاکہ ہم اسے تسلیم کریں۔ انتہیٰ۔ اور لفظ کا صحیح ہونا: "الصرف" ہے جیسا کہ شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ نے طبری ٣/٥٥٢ پر اپنے تعلیق میں اس پر توجہ دلائی ہے۔ اور طبری نے اس مسئلے کا ذکر ١/٦٠٧-٦٠٨ میں کیا ہے، اور فراء نے معانی القرآن ١/٣٣-٣٤ میں، اور نحاس نے اعراب القرآن ١/٢٩١ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ١/١٣٥ میں اللہ تعالیٰ کے اس قول: {اور حق کو باطل کے ساتھ نہ ملاؤ اور نہ حق کو چھپاؤ} [آیت: ٤٢] میں "وتکتموا الحق" کے اعراب کے سلسلے میں کیا ہے؛ نحاس نے کہا: کوفی کہتے ہیں: یہ 'صرف' کی بنا پر منصوب ہے، اور اس کی تشریح یہ ہے کہ اسے اس آلے سے پھیر دیا گیا جس نے اس سے پہلے والے میں عمل کیا تھا، اور اسے نئے سرے سے شروع نہیں کیا گیا کہ اسے رفع دیا جاتا، تو نصب کے سوا کچھ باقی نہ رہا، پس واؤ اور فا کو 'کی' (تاکہ) سے تشبیہ دی گئی تو ان کی وجہ سے اسے نصب دیا گیا۔ (٧) الکتاب ٣/٤٢-٤٤، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ١/٢٦٠ میں ان سے نقل کیا ہے۔

227 Surah Al-Baqarah: Verse 188

The "ha" (pronoun) in His saying: "with it" (biha) refers to the wealth, and according to the first opinion, it refers to the argument, although it was not mentioned before (1); so the second opinion is stronger due to the mention of wealth, and Allah knows best. In Al-Sihah (2): Bribery (al-rishwah) is well-known, and al-rushwah with dammah is the same, and the plural is risha and rusha. He bribed him, yarshuhu, rishwa (3). And artasha: he took the bribe. And istarsha in his judgment: he sought a bribe for it. I say: Today's judges are the very source of bribery, not just a suspicion of it, and there is no power nor strength except with Allah!. Seventh: The words of the Almighty: {that you may consume} is in the accusative case with the lam of "kay" (purpose). {a portion} (fariqan) meaning: a piece and a part, so he expressed the group by a piece and a portion (4). And the fariq: is the piece of sheep that strays from the majority of them. It was said: There is advancement and delay in the speech; the estimation is: to consume the wealth of a group of people (5). {by sin} (bil-ithm) means by injustice and transgression; it was called sin because the sin attaches to its doer. {while you know} i.e., the invalidity and sinfulness of that, and this is an exaggeration in audacity and disobedience (6). Eighth: The people of the Sunnah agreed that whoever takes what is called money - whether small or large - commits a transgression (fasiq) by that, and that it is forbidden for him to take it, contrary to Bishr bin al-Mu'tamir (7) and those who followed him from the Mu'tazilites who said: the accountable person does not commit a transgression except by taking two hundred dirhams, and does not commit a transgression without that. And contrary to al-Jubba'i (8) where he said: he commits a transgression by taking ten dirhams and does not commit a transgression without it. And contrary to Abu al-Hudhayl (9) where he said: he commits a transgression by taking five dirhams. And contrary...

Footnotes: (1) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/290. (2) Entry: (r-sh-w). (3) His saying: rishwa, from (kh) and (z), which is in accordance with what is in Al-Sihah. (4) See Al-Nukat wal-Uyun 1/248, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/260. (5) Al-Nukat wal-Uyun 1/248. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/260. (7) Abi Sahl al-Kufi then al-Baghdadi, sheikh of the Mu'tazilites, and author of classifications, among his books: Ta'wil al-Mutashabih, and Al-Radd 'ala al-Jadal. Died in the year (210 AH). Al-Siyar 10/203. (8) In (kh), (z), and (m): for Ibn al-Jubba'i. (9) In (m): for Ibn al-Hudhayl, and Abu al-Hudhayl: is Muhammad bin al-Hudhayl al-Basri al-Allaf, head of the Mu'tazilites, and author of classifications, died in the year (227 AH) and it was said otherwise. Al-Siyar 10/542.

पृष्ठ 227 सूरह अल-बकराह: आयत 188

उसके कथन में "हा" (सर्वनाम): "उसके साथ" (बिहा) धन की ओर लौटता है, और पहले मत के अनुसार, यह तर्क की ओर लौटता है, हालांकि इसका पहले उल्लेख नहीं किया गया था (1); इसलिए धन के उल्लेख के कारण दूसरा मत अधिक पुष्ट है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-सिहाह (2) में: 'रिश्वत' (al-rishwah) प्रसिद्ध है, और 'रुश्वत' (al-rushwah) दम्माह के साथ भी वही है, और बहुवचन 'रिशा' और 'रुशा' है। उसने उसे रिश्वत दी, यरशुहू, रिशवा (3)। और 'अरतशा': उसने रिश्वत ली। और 'इस्तरशा' अपने फैसले में: उसने इसके लिए रिश्वत मांगी। मैं कहता हूँ: आज के न्यायाधीश रिश्वत का केंद्र हैं, न कि केवल इसका संदेह, और अल्लाह के सिवा कोई शक्ति और सामर्थ्य नहीं है!। सातवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {ताकि तुम खा सको} "कय" (उद्देश्य) के लाम के साथ नसब (accusative) में है। {एक हिस्सा} (फ़रीक़न) अर्थात: एक टुकड़ा और एक भाग, इसलिए उसने समूह को एक टुकड़े और कुछ हिस्से (4) द्वारा व्यक्त किया। और 'फ़रीक़': भेड़ों का वह टुकड़ा है जो उनमें से अधिकांश से भटक जाता है। कहा गया है: शब्द क्रम में बदलाव है; अनुमान है: लोगों के एक समूह के धन को खाना (5)। {पाप के साथ} (बिल-इस्म) का अर्थ अन्याय और उल्लंघन से है; इसे पाप इसलिए कहा गया क्योंकि पाप इसके करने वाले से जुड़ जाता है। {जबकि तुम जानते हो} यानी, उसकी अवैधता और पापपूर्णता को, और यह ढिठाई और अवज्ञा (6) में अतिशयोक्ति है। आठवां: अहले सुन्नत इस बात पर सहमत हुए कि जो कोई भी वह लेता है जिसे धन कहा जाता है - चाहे वह थोड़ा हो या बहुत - वह इसके द्वारा फासिक (पापी/उल्लंघनकर्ता) हो जाता है, और उसके लिए इसे लेना वर्जित है, बिश्र बिन अल-मुतामिर (7) और उनके अनुयायियों मुअतज़िला के विपरीत, जिन्होंने कहा: जवाबदेह व्यक्ति दो सौ दिरहम लेने के अलावा फासिक नहीं होता है, और उसके बिना फासिक नहीं होता है। और अल-जुब्बई (8) के विपरीत जहां उन्होंने कहा: वह दस दिरहम लेने से फासिक हो जाता है और उसके बिना नहीं। और अबू अल-हुधैल (9) के विपरीत जहां उन्होंने कहा: वह पांच दिरहम लेने से फासिक हो जाता है। और विपरीत...

पाद टिप्पणियाँ: (1) देखें इराब अल-कुरान अन-नहहास 1/290 द्वारा। (2) प्रविष्टि: (र-श-व)। (3) उनका कहना: रिशवा, (ख) और (ज़) से, जो अल-सिहाह में है उसके अनुरूप है। (4) देखें अल-नुकात वल-उयून 1/248, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/260। (5) अल-नुकात वल-उयून 1/248। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/260। (7) अबी सहल अल-कूफी फिर अल-बगदादी, मुअतज़िला के शेख, और वर्गीकरण के लेखक, उनकी पुस्तकों में से: तावील अल-मुताशाबिह, और अल-रद्द अला

अल-जदल। मृत्यु वर्ष (210 हिजरी) में हुई। अल-सियार 10/203। (8) (ख), (ज़) और (म) में: इब्न अल-जुब्बई के लिए। (9) (म) में: इब्न अल-हुधैल के लिए, और अबू अल-हुधैल: मुहम्मद बिन अल-हुधैल अल-बसरी अल-अल्लाफ़ हैं, मुअतज़िला के प्रमुख, और वर्गीकरण के लेखक, मृत्यु वर्ष (227 हिजरी) में हुई और इसके अलावा भी कहा गया है। अल-सियार 10/542।

صفحہ ۲۲۷ سورۃ البقرہ: آیت ۱۸۸

اور اللہ کے فرمان "بھا" میں "ہا" (ضمیر) مال کی طرف لوٹتی ہے، اور پہلے قول کے مطابق یہ حجت (دلیل) کی طرف لوٹتی ہے، حالانکہ اس کا پہلے ذکر نہیں ہوا (۱)؛ چنانچہ مال کے ذکر کی وجہ سے دوسرا قول قوی ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ الصحاح (۲) میں ہے: الرشوۃ (رشوت) معروف ہے، اور راء کے ضمہ کے ساتھ 'الرشوۃ' بھی اسی طرح ہے، اور اس کی جمع 'رشی' اور 'رشی' ہے۔ اس نے اسے رشوت دی، یرشوہ، رشوۃ (۳)۔ اور 'ارتشی': اس نے رشوت لی۔ اور 'استرشی فی حکمہ': اس نے اپنے فیصلے میں رشوت طلب کی۔ میں کہتا ہوں: آج کے حکام رشوت کا مرکز ہیں نہ کہ صرف اس کا گمان، اور اللہ کے سوا کوئی طاقت و قوت نہیں!۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لِتَأْكُلُوا ﴾ لامِ "کی" (برائے غرض) کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ ﴿ فَرِيقًا ﴾ یعنی: ایک ٹکڑا اور ایک حصہ، چنانچہ گروہ کو ٹکڑے اور بعض (۴) سے تعبیر کیا گیا۔ اور 'فریق': بکریوں کا وہ ریوڑ (ٹکڑا) ہے جو اپنے بڑے گروہ سے الگ ہو جائے۔ اور کہا گیا ہے: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے؛ اصل عبارت یوں ہے: تاکہ تم لوگوں کے ایک گروہ کا مال کھا جاؤ (۵)۔ ﴿ بِالْإِثْمِ ﴾ کا مطلب ہے ظلم اور زیادتی کے ساتھ؛ اسے 'اثم' (گناہ) اس لیے کہا گیا کیونکہ گناہ اس کے کرنے والے سے چمٹ جاتا ہے۔ ﴿ وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴾ یعنی: اس کے باطل اور گناہ ہونے کو جانتے ہوئے، اور یہ سرکشی اور نافرمانی میں مبالغہ ہے (۶)۔ آٹھویں بات: اہل سنت اس پر متفق ہیں کہ جس نے ایسی چیز لی جس پر 'مال' کا نام صادق آتا ہو - چاہے وہ تھوڑا ہو یا زیادہ - وہ اس کی وجہ سے فاسق ہو جاتا ہے، اور اس کا لینا اس پر حرام ہے، برخلاف بشر بن المعتمر (۷) اور معتزلہ میں سے ان کے پیروکاروں کے جنہوں نے کہا: مکلف (جس پر احکام لاگو ہوں) فاسق نہیں ہوتا مگر دو سو درہم لینے سے، اور اس سے کم پر فاسق نہیں ہوتا۔ اور برخلاف الجبائی (۸) کے

جہاں انہوں نے کہا: وہ دس درہم لینے سے فاسق ہو جاتا ہے اور اس سے کم پر نہیں۔ اور برخلاف ابو الہذیل (۹) کے جہاں انہوں نے کہا: وہ پانچ درہم لینے سے فاسق ہو جاتا ہے۔ اور برخلاف...

حواشی: (۱) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۲۹۰۔ (۲) مادہ: (رشا)۔ (۳) ان کا قول: رخوا، (خ) اور (ظ) سے ہے، جو الصحاح کے مطابق ہے۔ (۴) دیکھئے النکت والعیون ۱/ ۲۴۸، اور المحرر الوجیز ۱/ ۲۶۰۔ (۵) النکت والعیون ۱/ ۲۴۸۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۲۶۰۔ (۷) ابی سہل الکوفی پھر البغدادی، معتزلہ کے شیخ، اور صاحبِ تصانیف، ان کی کتب میں سے: تاویل المتشابہ، اور الرد علی الجدال۔ وفات سن (۲۱۰ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۰/ ۲۰۳۔ (۸) (خ)، (ظ) اور (م) میں: ابن الجبائی کے لیے۔ (۹) (م) میں: ابن الہذیل کے لیے، اور ابو الہذیل: یہ محمد بن الہذیل البصری العلاف ہیں، معتزلہ کے سربراہ، اور صاحبِ تصانیف، وفات سن (۲۲۷ھ) میں ہوئی اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ السیر ۱۰/ ۵۴۲۔

Surah Al-Baqarah: Verse 189 | 228

...to some of the Qadariyyah of Basra where he said: A person becomes a sinner (fasiq) by taking a dirham or more (1), and not for taking less than that. All of this is refuted by the Quran and Sunnah, and by the consensus of the scholars of the Ummah. The Prophet ﷺ said: "Verily, your blood, your wealth, and your honor are sacred to you," the hadith is agreed upon as authentic (2).

Allah's saying: {They ask you about the crescents. Say: "They are fixed measurements of time for mankind and for the Hajj (pilgrimage)." It is not righteousness that you enter houses from the back, but righteousness is [the quality of] one who fears [Allah]. And enter houses through their doors. And fear Allah that you may succeed. (189)}

There are twelve issues in it: First: Allah's saying: {They ask you about the crescents} This was among what the Jews asked about and objected to the Prophet ﷺ with. Mu'adh said: "O Messenger of Allah, the Jews frequent us and ask us many questions about the crescents: Why does the crescent appear thin, then increase until it becomes even and round, then decrease until it returns to how it was?" So Allah revealed this verse (3).

And it is said: The reason for its revelation was a question from a group of Muslims to the Prophet ﷺ about the crescent, and what is the benefit (4) of its waning (muhaq), its completion, and its difference from the state of the sun? This was said by Ibn Abbas, Qatadah, Al-Rabi', and others (5).

(1) In (m): above. (2) It is a part of the sermon of the Messenger of Allah ﷺ during the Farewell Pilgrimage. It was recorded by Ahmad (20386), Al-Bukhari (1739), and Muslim (1679) from the hadith of Abu Bakra (may Allah be pleased with him). And it was recorded by Ahmad (2036) and Al-Bukhari (1739) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them). And it was recorded by Ahmad (14365) and Muslim (1218) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). And it was recorded by Al-Bukhari (1742) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with both of them). And it was recorded by Ahmad (18722) from the hadith of Nabit bin Shurait (may Allah be pleased with him), and (20666) from the hadith of Abu Ghadiya (may Allah be pleased with him). (3) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 47. It was recorded by Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 1/10. Al-Suyuti weakened it in Al-Durr Al-Manthur 1/203. Ibn Hajar said in Al-Ujab fi Bayan al-Asbab 1/455: "Those who have no hand in the science of Hadith have consistently asserted that this was the reason

for revelation despite the weakness of its chain, and they have no awareness of that; rather, it has become almost certain because of the many commentators and others who transmit it." (4) In (d), (z), and (m): reason. What is established is from (kh) and (zha), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/261. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/261. Al-Tabari recorded similar reports in 3/280-282. His saying: its waning (muhaqihi): i.e., the moon remains hidden for two nights, so it is not seen in the morning or evening. Al-Lisan (ma-ha-qa).

सूरह अल-बक़रह: आयत 189 | 228

...बसरा के कुछ कादरियाह के लिए जहाँ उन्होंने कहा: एक व्यक्ति एक दिरहम या उससे अधिक लेने से पापी (फासिक) हो जाता है (1), और उससे कम लेने के लिए नहीं। यह सब कुरान और सुन्नत द्वारा और उम्माह के विद्वानों की सहमति से खंडित है। पैगंबर ﷺ ने कहा: "निश्चित रूप से, तुम्हारा खून, तुम्हारा धन और तुम्हारा सम्मान तुम्हारे लिए पवित्र हैं," हदीस की प्रामाणिकता पर सहमति है (2)।

अल्लाह का कथन: {वे आपसे नए चंद्रमाओं (हिलाल) के बारे में पूछते हैं। कहो: "वे लोगों के लिए और हज के लिए समय की निर्धारित माप हैं।" यह नेकी नहीं है कि तुम घरों में पीछे से आओ, बल्कि नेकी वह है जो [अल्लाह से] डरता है। और घरों में उनके दरवाजों से प्रवेश करो। और अल्लाह से डरो ताकि तुम सफल हो सको। (189)}

इसमें बारह मसले हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {वे आपसे नए चंद्रमाओं के बारे में पूछते हैं} यह उन चीजों में से था जिनके बारे में यहूदियों ने पूछा था और पैगंबर ﷺ पर आपत्ति जताई थी। मुआज़ ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, यहूदी हमारे पास बहुत आते हैं और हमसे नए चंद्रमाओं के बारे में बहुत सवाल पूछते हैं: चंद्रमा पतला क्यों दिखाई देता है, फिर बढ़ता है जब तक कि वह बराबर और गोल न हो जाए, फिर घटता है जब तक कि वह वैसा ही न हो जाए जैसा वह था?" तो अल्लाह ने यह आयत उतारी (3)।

और कहा जाता है: इसके अवतरण का कारण मुसलमानों के एक समूह का पैगंबर ﷺ से चंद्रमा के बारे में एक प्रश्न था, और इसके घटने (मुहाक़), इसके पूर्ण होने और सूर्य की स्थिति से इसके अंतर का क्या लाभ (4) है? यह इब्न अब्बास, कतादह, अर-रबी और अन्य लोगों ने कहा है (5)।

(1) (म) में: ऊपर। (2) यह विदाई हज के दौरान अल्लाह के रसूल ﷺ के प्रवचन का एक हिस्सा है। इसे अहमद (20386), अल-बुखारी (1739), और मुस्लिम (1679) ने अबू बकरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से दर्ज किया है। और अहमद (2036) और अल-बुखारी (1739) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से दर्ज किया है। और अहमद (14365) और मुस्लिम (1218) ने जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से दर्ज किया है। और अल-बुखारी (1742) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से दर्ज किया है। और अहमद (18722) ने नाबित बिन शुरैत (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से दर्ज किया है, और (20666) ने अबू गादिया (रज़ियल्लाहु अन्हु) की

हदीस से दर्ज किया है। (3) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 47। इसे इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क 1/10 में दर्ज किया है। अल-सुयुती ने अल-दुर अल-मंसूर 1/203 में इसे कमजोर बताया है। इब्न हजर ने अल-उजब फी बयान अल-अस्बाब 1/455 में कहा: "जिनका हदीस विज्ञान में कोई हाथ नहीं है, उन्होंने इसकी श्रृंखला की कमजोरी के बावजूद लगातार यह दावा किया है कि यह अवतरण का कारण था, और उन्हें इसका कोई आभास नहीं है; बल्कि, कई टीकाकारों और अन्य लोगों द्वारा इसे प्रसारित किए जाने के कारण यह लगभग निश्चित हो गया है।" (4) (द), (ज़), और (म) में: कारण। जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/261 में है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/261। अल-तबरी ने 3/280-282 में इसी तरह की रिपोर्टें दर्ज की हैं। उनका कथन: मुहाक़े यानी, चंद्रमा दो रातों तक छिपा रहता है, इसलिए वह सुबह या शाम को नहीं देखा जाता है। अल-लिसान (म-ह-क़)।

سورة البقرہ: آیت 189 | 228

...بصرہ کے بعض قدریہ کے لیے جہاں انہوں نے کہا: ایک درہم یا اس سے زیادہ لینے سے انسان فاسق ہو جاتا ہے(1)، اور اس سے کم لینے سے نہیں ہوتا۔ یہ سب قرآن و سنت اور امت کے علماء کے اتفاق سے مردود ہے۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک تمہارے خون، تمہارے مال اور تمہاری آبرو تم پر حرام ہیں،" حدیث کی صحت پر اتفاق ہے(2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ آپ سے ہلالوں (نئے چاندوں) کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ فرما دیجئے: "یہ لوگوں کے لیے اور حج کے لیے وقت کی مقررہ علامتیں ہیں۔" اور یہ کوئی نیکی نہیں ہے کہ تم گھروں میں ان کے پیچھے سے آؤ، بلکہ نیکی اس کی ہے جو [اللہ سے] ڈرے۔ اور گھروں میں ان کے دروازوں سے داخل ہوا کرو۔ اور اللہ سے ڈرتے رہو تاکہ تم فلاح پاؤ۔ (189)}

اس میں بارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ آپ سے ہلالوں کے بارے میں پوچھتے ہیں} یہ ان چیزوں میں سے ہے جس کے بارے میں یہودیوں نے پوچھا اور اس پر نبی ﷺ پر اعتراض کیا۔ معاذ نے کہا: "اے اللہ کے رسول، یہودی ہمارے پاس کثرت سے آتے ہیں اور ہم سے ہلالوں کے بارے میں بہت سے سوالات کرتے ہیں: کیا وجہ ہے کہ ہلال باریک ظاہر ہوتا ہے، پھر بڑھتا ہے یہاں تک کہ برابر اور گول ہو جاتا ہے، پھر گھٹتا ہے یہاں تک کہ ویسا ہی ہو جاتا ہے جیسا پہلے تھا؟" تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی(3)۔

اور کہا گیا ہے: اس کے نزول کا سبب مسلمانوں کی ایک جماعت کا نبی ﷺ سے ہلال کے بارے میں ایک سوال تھا، اور اس کے گھٹنے (مُحاق)، اس کے مکمل ہونے اور سورج کی حالت سے اس کے اختلاف کا کیا فائدہ(4) ہے؟ یہ قول ابن عباس، قتادہ، الربیع اور دیگر کا ہے(5)۔

(1) (م) میں: فوق (اوپر)۔ (2) یہ حجۃ الوداع میں رسول اللہ ﷺ کے خطبے کا ایک حصہ ہے۔ اسے احمد (20386)، بخاری (1739) اور مسلم (1679) نے ابو بکرۃ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (2036) اور بخاری (1739) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (14365) اور مسلم (1218) نے جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور بخاری (1742) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (18722) نے نبیط بن شریط رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور (20666) نے ابو غادیة رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) اسباب النزول للواحدی ص 47۔ اسے ابن عساکر نے تاریخ دمشق 1/10 میں روایت کیا ہے، اور سیوطی نے الدر المنثور 1/203 میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ ابن حجر نے العجاب فی بیان الاسباب 1/455 میں کہا: "جن لوگوں کا علم حدیث میں کوئی دستگاہ نہیں ہے، انہوں نے سند کی کمزوری کے باوجود اس پر جزم کیا ہے کہ یہی شان نزول تھی، اور انہیں اس کا احساس تک نہیں، بلکہ مفسرین اور دیگر کے کثرتِ نقل کی وجہ سے یہ بات قریب بہ یقین ہو گئی ہے۔" (4) (د)، (ز) اور (م) میں: سبب۔ اور (خ) اور (ظ) میں جو ثابت ہے وہی ہے جو المحرر الوجیز 1/261 کے موافق ہے۔ (5) المحرر الوجیز 1/261، اور طبری نے 3/ 280-282 میں اسی طرح کی روایات نقل کی ہیں۔ ان کا قول: مُحاقِه: یعنی چاند کا دو راتوں تک پوشیدہ رہنا، پس وہ نہ صبح دیکھا جاتا ہے اور نہ شام۔ لسان العرب (محق)۔

Page 229

Surah Al-Baqarah: Verse 189

Second: His Almighty's saying: {about the new moons} Al-Ahilla is the plural of Al-Hilal (new moon), and it is pluralized although it is one in reality, as it is one new moon in a month, different from its being a new moon in another month. Rather, its states are gathered as 'Ahilla'(1). And by 'Ahilla', He intends its months, and the term 'Hilal' may be used to refer to the month because it occurs within it, as was said:

Two brothers from Najd with confidence, and the month is like a fingernail clipping. (2)

It was said: It is called a 'shahr' (month) because hands 'tashhar' (become famous/ visible) by pointing to the place of its sighting, and they indicate it.

The term 'Hilal' is applied to two nights at the end of the month, and two nights at its beginning. And it was said: for three from its beginning (3).

Al-Asma'i said: It is a 'Hilal' until it petrifies and rounds out for him like a thin thread. It was said: rather, it is a 'Hilal' until its light dazzles the sky, and that is on the seventh night (4).

Abu al-Abbas said: It was only called 'Hilal' because people raise their voices with news about it (5), and from it, a baby 'istahalla' (shouts): when its life appears through its crying. And his face 'istahalla' with joy and 'tahallala': when happiness appears on it (6). Abu Kabir said:

And when you look at the lines of his face, they flash like the lightning of a shining cloud (7).

It is said: 'Ahlalna al-hilal' (we began the month): if we entered into it.

Al-Jawhari said (8): 'Ahalla al-hilal' and 'ustuhilla' in the passive voice. And it is also said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/261, and in it: from Al-Hilaliyya. (2) We did not find its author, and Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wa al-'Uyun 1/249, and it was previously mentioned on p. 154 of this part. (3) See Zad al-Masir 1/196. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/261. (5) Tahdhib al-Lugha 5/366. (6) See Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 1/76. (7) Diwan al-Hudhaliyyin 2/94, and Al-Khizana 8/194, his saying: Al-'Arid; Al-Baghdadi said: Al-'Arid is from the clouds: what appears in a part of the

sky; he says: if you look at his face, you see the lines of his face shining like the clouds split by lightning. (8) Al-Sihah: (Halal).

पृष्ठ 229

सूरह अल-बकराह: आयत 189

दूसरा: अल्लाह तआला का कहना है: {नये चाँद (अहिल्ला) के बारे में} 'अहिल्ला' हिलाल (नये चाँद) का बहुवचन है, और इसे बहुवचन के रूप में प्रयोग किया गया है हालाँकि वास्तव में यह एक ही है, क्योंकि यह एक महीने में एक ही हिलाल होता है, जो दूसरे महीने के हिलाल से अलग होता है। दरअसल, इसकी विभिन्न स्थितियों को 'अहिल्ला' के रूप में एकत्रित किया गया है (1)। और 'अहिल्ला' से उसका तात्पर्य उसके महीनों से है, और कभी-कभी 'हिलाल' शब्द का प्रयोग महीने के लिए भी किया जाता है क्योंकि यह उसमें घटित होता है, जैसा कि कहा गया है:

नज्द के दो भाई आत्मविश्वास के साथ, और महीना नाखून के कतरन की तरह है। (2)

यह कहा गया है: इसे 'शहर' (महीना) कहा जाता है क्योंकि हाथ इसके देखे जाने के स्थान की ओर इशारा करके इसे 'तशहर' (प्रसिद्ध/दृश्यमान) बनाते हैं, और वे इसकी ओर संकेत करते हैं।

'हिलाल' शब्द महीने के अंत की दो रातों और उसकी शुरुआत की दो रातों के लिए उपयोग किया जाता है। और कहा गया है: इसकी शुरुआत की तीन रातों के लिए (3)।

अल-असमाई ने कहा: यह तब तक 'हिलाल' है जब तक कि यह एक पतले धागे की तरह गोल न हो जाए। यह भी कहा गया है: बल्कि यह तब तक 'हिलाल' है जब तक कि इसकी रोशनी आसमान को चकाचौंध न कर दे, और वह सातवीं रात को होता है (4)।

अबू अल-अब्बास ने कहा: इसे केवल 'हिलाल' इसलिए कहा गया क्योंकि लोग इसकी सूचना देते समय अपनी आवाज़ें उठाते हैं (5), और इसी से निकला है कि बच्चा 'इस्तहल्ला' (चिल्लाया): जब उसके रोने से उसके जीवन का पता चलता है। और उसका चेहरा खुशी से 'इस्तहल्ला' और 'तहलला' हो गया: जब उस पर खुशी दिखाई दी (6)। अबू कबीर ने कहा:

और जब आप उनके चेहरे की रेखाओं को देखते हैं, तो वे चमकते बादल की बिजली की तरह चमकती हैं (7)।

कहा जाता है: 'अहललना अल-हिलाल' (हमने महीने की शुरुआत की): यदि हम इसमें प्रवेश कर गए।

अल-जौहरी ने कहा (8): 'अहल्ला अल-हिलाल' और 'उस्तुहिल्ला' कर्मवाच्य में। और यह भी कहा जाता है:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/261, और इसमें: अल-हिलालिया से। (2) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 1/249 में इसका उल्लेख किया है, और यह इस भाग के पृष्ठ 154 पर पहले आ चुका है। (3) देखें ज़ाद अल-मसीर 1/196। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/261। (5) तहज़ीब अल-लुग़ा 5/366। (6) अल-किया अल-तबारी द्वारा अहकाम अल-कुरान देखें 1/76। (7) दीवान अल-हुज़ालिय्यीन 2/94, और अल-खिज़ाना 8/194, उनका कहना है: अल-आरिज़; अल-बगदादी ने कहा: अल-आरिज़ बादलों से है: जो आकाश के एक हिस्से में दिखाई देता है; वह कहता है: यदि आप उसके चेहरे को देखते हैं, तो आप उसके चेहरे की रेखाओं को बिजली से फटे बादलों की तरह चमकते हुए देखते हैं। (8) अल-सिहाह: (हलल)।

صفحہ 229

سورۃ البقرہ: آیت 189

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {چاندوں کے بارے میں} 'الاہلۃ' ہلال کی جمع ہے، اور یہ جمع لایا گیا ہے حالانکہ حقیقت میں یہ ایک ہی ہے، اس لحاظ سے کہ یہ ایک مہینے میں ایک ہی ہلال ہوتا ہے، بجز اس کے کہ وہ دوسرے مہینے میں ہلال ہوتا ہے؛ تو درحقیقت اس کی حالتوں کو 'اہلہ' کی صورت میں جمع کیا گیا ہے (1)۔ اور 'اہلہ' سے اس کی مراد اس کے مہینے ہیں، اور کبھی کبھی 'ہلال' سے مہینہ بھی مراد لیا جاتا ہے کیونکہ اس کا ظہور اسی میں ہوتا ہے، جیسا کہ کہا گیا:

نجد کے دو بھائی پورے بھروسے کے ساتھ، اور مہینہ ناخن کے تراشے کی مانند ہے۔ (2)

اور کہا گیا: اسے 'شہر' (مہینہ) اس لیے کہا گیا کہ ہاتھ اس کے دیکھنے کی جگہ کی طرف اشارہ کر کے اسے 'تَشْہَر' (مشہور/ظاہر) کرتے ہیں، اور اس کی طرف رہنمائی کرتے ہیں۔

اور 'ہلال' کا لفظ مہینے کی آخری دو راتوں اور پہلی دو راتوں کے لیے بولا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: شروع کی تین راتوں کے لیے (3)۔

اصمعی نے کہا: وہ اس وقت تک ہلال ہے جب تک وہ باریک دھاگے کی طرح گول نہ ہو جائے۔ اور کہا گیا: بلکہ وہ اس وقت تک ہلال ہے جب تک اس کی روشنی آسمان کو منور نہ کر دے، اور وہ ساتویں رات ہوتی ہے (4)۔

ابو العباس نے کہا: اسے 'ہلال' اس لیے کہا گیا کیونکہ لوگ اس کی خبر دیتے وقت اپنی آوازیں بلند کرتے ہیں (5)، اور اسی سے ہے 'استھل الصبی': جب بچہ رو کر اپنی زندگی کا اظہار کرے۔ اور خوشی سے اس کا چہرہ 'استھل' اور 'تھلل' ہوا: جب اس پر خوشی ظاہر ہوئی۔ (6) ابو کبیر نے کہا:

اور جب تم اس کے چہرے کی لکیروں کو دیکھو گے، تو وہ چمکتے ہوئے بادل کی بجلی کی طرح دمکتی ہیں۔ (7)

اور کہا جاتا ہے: 'اہللنا الہلال': جب ہم اس (مہینے) میں داخل ہو گئے۔

جوہری نے کہا (8): 'اھل الہلال' اور 'استھل' مجہول کے صیغے کے ساتھ اور یہ بھی کہا جاتا ہے:

---

(1) المحرر الوجیز 1/261، اور اس میں: الہلالیہ سے۔ (2) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہو سکا، اور ماوردی نے اسے النکت والعیون 1/249 میں ذکر کیا ہے، اور یہ اسی پارے کے صفحہ 154 پر پہلے گزر چکا ہے۔ (3) دیکھئے زاد المسیر 1/196۔ (4) المحرر الوجیز 1/261۔ (5) تہذیب اللغہ 5/366۔ (6) دیکھئے احکام القرآن للکیا الطبری 1/76۔ (7) دیوان الہذلیین 2/94، اور الخزانہ 8/194، ان کا قول: العارض؛ بغدادی نے کہا: العارض بادلوں کو کہتے ہیں: جو آسمان کے ایک کنارے پر ظاہر ہوں؛ وہ کہتا ہے: جب تم اس کے چہرے کو دیکھو گے تو تم اس کے چہرے کے نقوش کو بجلی بھرے بادلوں کی طرح چمکتا ہوا پاؤ گے۔ (8) الصحاح: (ھلل)۔

230 Surah Al-Baqarah: Verse 189

'Istahalla' means to become clear/apparent. It is not said 'ahalla'. It is said: 'Ahlalna' from such-and-such a night, and it is not said: 'Ahlalnahu fa-halla' (we made it appear and it appeared) like it is said 'Adkhalnahu fa-dakhala' (we made him enter and he entered), which is its linguistic analogy.

Abu Nasr Abd al-Rahim al-Qushayri said in his Tafsir: It is said: 'Ahalla al-hilalu' and 'istahalla', and 'ahlalna al-hilala' and 'istahlalna'.

Third (1): Our scholars said: Whoever swears: that his debtor must pay him, or that he will do such-and-such 'at the crescent' (al-hilal), or 'at the head of the crescent', or 'at the crescent time', and then does it a day or two after seeing (2) the crescent, he has not broken his oath. All months are suitable for all acts of worship and transactions as will follow.

His Almighty's saying (3): {Say, "They are measurements of time for the people and for Hajj."} is an explanation of the wisdom behind the moon's waxing and waning, which is the removal of ambiguity in deadlines, transactions, oaths, Hajj, waiting periods ('iddah), fasting, breaking of fast, duration of pregnancy, leases, rents, and other benefits for the servants (4). Its counterpart is the Truth's saying: {And We have made the night and the day two signs, and We erased the sign of the night and made the sign of the day visible that you may seek bounty from your Lord and may know the number of years and the account [of time].} [Al-Isra: 12], as will follow. And His saying: {It is He who made the sun a shining light and the moon a derived light and determined for it phases - that you may know the number of years and the account [of time].} [Yunus: 5]. Counting crescents is easier than counting days.

Fourth: With what we have established, it refutes the Zahiris (Literalists) and those who follow their opinion: that sharecropping (Musaqat) is permissible for an unknown term for an unknown number of years. They argued that the Messenger of Allah (PBUH) dealt with the Jews for half of the crops and palms as long as it seemed fit to the Messenger of Allah (PBUH) without a set time. This holds no proof, because he (peace be upon him) said to the Jews: "I establish you as long as Allah establishes you" (5). This is the strongest evidence and clearest path that this was specific to him; he was waiting for the decree from his Lord in that regard, and others are not like him. The Sharia has firmly regulated the meanings of leases and all other transactions (6).

(1) His saying: Third, is not in (D) and (Z). (2) In (D) and (Z): seeing it. (3) In (D) and (Z): The third is His Almighty's saying. (4) See Al-Wasit 1/290, Al-Kashshaf 1/340, and Majma' al-Bayan 2/137. (5) Narrated by Al-Bukhari (2730) from the Hadith of Umar, may Allah be pleased with him. (6) Al-Istidhkar 21/207.

230 सूरा अल-बकराह: आयत 189

'इस्तहल्ला' का अर्थ है स्पष्ट होना। 'अहल्ला' नहीं कहा जाता है। कहा जाता है: 'अहलाल्ना' अमुक रात से, और यह नहीं कहा जाता: 'अहलाल्नाहु फा-हल्ला' (हमने उसे प्रकट किया और वह प्रकट हुआ) जैसे कहा जाता है 'अदखलनाहु फा-दखला' (हमने उसे प्रवेश कराया और उसने प्रवेश किया), जो कि इसका भाषाई उपमा है।

अबू नस्र अब्द अल-रहीम अल-कुशैरी ने अपनी तफ़सीर में कहा: यह कहा जाता है: 'अहल्ला अल-हिलालु' और 'इस्तहल्ला', और 'अहलाल्ना अल-हिलाला' और 'इस्तहलालना'।

तीसरा (1): हमारे विद्वानों ने कहा: जो कोई शपथ लेता है: कि उसका ऋणी उसे भुगतान करेगा, या वह 'चाँद पर' (अल-हिलाल), या 'चाँद के सिरे पर', या 'चाँद के समय' ऐसा और वैसा करेगा, और फिर चाँद देखने (2) के एक या दो दिन बाद ऐसा करता है, तो उसने अपनी शपथ नहीं तोड़ी है। सभी महीने सभी इबादतों और लेन-देन के लिए उपयुक्त हैं जैसा कि आगे आएगा।

अल्लाह तआला का कथन (3): {कह दो, "वे लोगों और हज के लिए समय की माप हैं।"} चंद्रमा के बढ़ने और घटने के पीछे के ज्ञान का स्पष्टीकरण है, जो समय सीमा, लेन-देन, शपथ, हज, प्रतीक्षा अवधि (इद्दत), रोज़ा, इफ्तार, गर्भावस्था की अवधि, पट्टे, किराए और बंदों के अन्य लाभों (4) में अस्पष्टता को दूर करना है। इसका समकक्ष सत्य का कथन है: {और हमने रात और दिन को दो निशानियाँ बनाया है, फिर हमने रात की निशानी को मिटा दिया और दिन की निशानी को देखने वाला बनाया ताकि तुम अपने रब का अनुग्रह खोज सको और वर्षों की संख्या और गणना जान सको।} [अल-इसरा: 12], जैसा कि आगे आएगा। और उसका कथन: {वही है जिसने सूर्य को चमकता हुआ प्रकाश और चंद्रमा को व्युत्पन्न प्रकाश बनाया और उसके लिए पड़ाव निर्धारित किए - ताकि तुम वर्षों की संख्या और गणना जान सको।} [यूनुस: 5]। चाँद गिनना दिनों को गिनने से आसान है।

चौथा: हमने जो स्थापित किया है, उससे ज़ाहिरियों (अक्षरशः मानने वालों) और उनकी राय मानने वालों का खंडन होता है: कि मुसाक़ात (बटाईदारी) अज्ञात वर्षों के लिए अज्ञात अवधि तक जायज़ है। उन्होंने तर्क दिया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने यहूदियों के साथ फसलों और खजूर के आधे हिस्से के लिए तब तक काम किया जब तक अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को बिना किसी समय सीमा के उचित लगा। इसमें कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यहूदियों से कहा: "मैं तुम्हें तब तक स्थापित रखता हूँ जब तक अल्लाह

तुम्हें स्थापित रखता है" (5)। यह सबसे मजबूत प्रमाण और स्पष्ट मार्ग है कि यह उनके लिए विशिष्ट था; वह उस संबंध में अपने रब के निर्णय की प्रतीक्षा कर रहे थे, और अन्य उनके जैसे नहीं हैं। शरीयत ने पट्टों और अन्य सभी लेन-देन के अर्थों को दृढ़ता से विनियमित किया है (6)।

---

(1) उसका कहना: तीसरा, (द) और (ज़) में नहीं है। (2) (द) और (ज़) में: उसे देखना। (3) (द) और (ज़) में: तीसरा अल्लाह तआला का कथन है। (4) अल-वसीत 1/290, अल-कश्शाफ 1/340, और मजमा अल-बयान 2/137 देखें। (5) बुखारी (2730) द्वारा उमर रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से वर्णित। (6) अल-इस्तिधकार 21/207।

۲۳۰ سورة البقرہ: آیت ۱۸۹

'استہلّ' کے معنی ہیں ظاہر ہونا، اور 'اہلّ' نہیں کہا جاتا۔ کہا جاتا ہے: 'اہللنا' فلاں رات سے، اور یہ نہیں کہا جاتا: 'اہللناہ فہلّ' (ہم نے اسے ظاہر کیا تو وہ ظاہر ہوا) جیسا کہ کہا جاتا ہے 'ادخلناہ فدخل' (ہم نے اسے داخل کیا تو وہ داخل ہوا)، اور یہی اس کا قیاس ہے۔

ابو نصر عبد الرحیم القشیری نے اپنی تفسیر میں کہا: کہا جاتا ہے: 'اہلّ الہلالُ' اور 'استہلّ'، اور 'اہللنا الہلال' اور 'استہللنا'۔

تیسرا (۱): ہمارے علماء نے کہا: جس نے قسم کھائی: کہ اس کا مقروض اسے ادائیگی کرے گا یا وہ ہلال (چاند) پر، یا ہلال کے شروع میں، یا ہلال کے وقت ایسا ایسا کرے گا، اور پھر اس نے چاند دیکھنے (۲) کے ایک یا دو دن بعد ایسا کیا، تو اس کی قسم نہیں ٹوٹی۔ اور تمام مہینے تمام عبادات اور معاملات کے لیے درست ہیں جیسا کہ آگے آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا قول (۳): ﴿ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ ﴾ (کہہ دو کہ وہ لوگوں اور حج کے لیے وقت کی پیمائشیں ہیں) چاند کے بڑھنے اور گھٹنے میں حکمت کی وضاحت ہے، اور وہ ہے میعادوں، معاملات، قسموں، حج، عدتوں، روزوں، افطار، مدت حمل، اجارہ داریوں، کرایوں اور بندوں کے دیگر مصالح (۴) میں ابہام کا دور ہونا۔ اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿ وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ ءَايَتَيْنِ فَمَحَوْنَا ءَايَةَ الَّيْلِ وَجَعَلْنَا ءَايَةَ النَّهارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ ﴾ [الإسراء: ۱۲] جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور اس کا قول: ﴿ هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَّرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السَّنِينَ وَالْحِسَابَ ﴾ [یونس : ۵]۔ اور ہلالوں (چاندوں) کا شمار کرنا دنوں کے شمار کرنے سے زیادہ آسان ہے۔

چوتھا: اور جو کچھ ہم نے طے کیا ہے اس سے اہل ظاہر اور ان کی بات ماننے والوں کی تردید ہوتی ہے کہ: مساقاۃ (بٹائی) نامعلوم مدت تک نامعلوم سالوں کے لیے جائز ہے۔ انہوں نے اس سے استدلال کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے یہودیوں کے ساتھ فصل اور کھجوروں کے آدھے حصے پر معاملہ کیا جب تک رسول اللہ ﷺ کو مناسب لگا بغیر کسی وقت کے تعین کے، اور اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ نے یہودیوں سے فرمایا: « میں تمہیں برقرار رکھتا ہوں جب تک اللہ تمہیں برقرار رکھے » (۵)۔ اور یہ اس بات کی مضبوط ترین دلیل اور واضح راستہ ہے کہ یہ آپ ﷺ کے لیے خاص تھا؛ پس آپ ﷺ اس بارے میں اپنے رب کے فیصلے کا انتظار کر رہے تھے، اور دوسرے آپ ﷺ کی طرح نہیں ہیں۔ اور شریعت نے اجاروں اور تمام دیگر معاملات کے معانی کو مضبوط کر دیا ہے (٦)۔

---

(۱) اس کا قول: 'تیسرا'، (د) اور (ز) میں نہیں ہے۔ (۲) (د) اور (ز) میں: اس کا دیکھنا۔ (۳) (د) اور (ز) میں: تیسرا اللہ تعالیٰ کا قول ہے۔ (٤) دیکھیے الوسیط ۱ / ۲۹۰ ، اور الکشاف ۱ / ۳٤۰، اور مجمع البیان ۲/ ۱۳۷ ۔ (٥) اسے بخاری (۲۷۳۰) نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٦) الاستذکار ۲۱ / ۲۰۷ ۔

Surah Al-Baqarah: Verse 189 [Page] 231

...nothing of them is permissible except based on what the Book (Quran) and the Sunnah have established, and what the scholars of the Ummah have stated.

Fifth: His (the Exalted) saying: {mawaqit} (fixed times). Al-Mawaqit is the plural of Al-Miqat, which is time. It is said: Al-Miqat is the end of the time. "Mawaqit" is indeclinable (diptote) because it is a plural that has no equivalent among singulars; it is a plural and the ultimate form of plural, as it cannot be pluralized further(1), so it is as if the pluralization was repeated in it. "Qawarira" was declined in His saying: {qawarira} [Al-Insan: 15] because it occurred at the end of a verse, so it was nunated just as rhymes are nunated(2); it is not the nunation of declension which indicates the stability (tamakkun)(3) of the noun.

Sixth: His (the Exalted) saying: {wal-hajj} (and the Hajj). Pronouncing it with 'fatha' on the 'ha' is the reading of the majority. Ibn Abi Ishaq read it with 'kasra' throughout the entire Quran, and in His saying: "hijju al-bayt" in "Al-Imran"(4). Sibawayh said(5): "Al-Hajj" is like "al-radd" (returning) and "al-shadd" (fastening), and "al-hijj" is like "al-dhikr" (remembrance); they are both verbal nouns with the same meaning. It is said: The fatha form is the verbal noun, and the kasra form is the noun (proper)(6).

Seventh: He, the Glorified, specifically mentioned Hajj because it is one of the things for which knowledge of time is required, and that Al-Nasi' (postponement of sacred months) is not permissible regarding its time(7), contrary to what the Arabs practiced; for they used to perform Hajj by counting and changing months. So Allah invalidated their words and actions(8), as will be explained in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah)(9), if Allah (the Exalted) wills.

Eighth: Malik (may Allah have mercy on him), Abu Hanifa, and their companions argued regarding the fact that entering into the state of Ihram for Hajj...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/343. (2) See Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 1/367-370. The reading mentioned by the author with nunation of "qawarira" at the verse head is the reading of Ibn Kathir al-Makki from the seven, where he read with nunation in the first instance and without in the second. Nafi', Shu'bah, and al-Kisa'i read with nunation in both, replacing it with an alif when pausing. Abu Amr, Ibn 'Amir, and Hafs read without nunation in both. (3) In (d) and (z): "tamkeen". (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/261. The reading with kasra was attributed by Ibn Khalawayh in "The Deviant Readings" p. 12 to al-Hasan. In the place in Al-Imran, Hafs, Hamzah, and al-Kisa'i read

with kasra, and the rest with fatha. See Al-Sab'ah p. 214, and Al-Taysir p. 90. (5) His saying "said" is not in (m). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/261. (7) In (d) and (z): "and that it is not permissible to engage in it outside its time". (8) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/99, and the completion of the statement with him: "and He made it linked to the sighting (of the moon)". (9) Regarding His (the Exalted) saying: {Indeed, the postponing [of a sacred month] is an increase in disbelief} [Verse 37].

सूरा अल-बकरा: आयत 189 [पृष्ठ] 231

...उनमें से कुछ भी जायज़ नहीं है सिवाय उसके जो किताब (क़ुरान) और सुन्नत ने स्थापित किया है, और उम्मत के विद्वानों ने कहा है।

पाँचवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {मवाक़ीत} (नियत समय)। अल-मवाक़ीत, अल-मीक़ात का बहुवचन है, और वह समय है। कहा गया है: अल-मीक़ात समय की समाप्ति है। और "मवाक़ीत" का रूप परिवर्तित नहीं होता (गैर-मुन्सरिफ); क्योंकि यह ऐसा बहुवचन है जिसका एकवचन में कोई समकक्ष नहीं है, यह बहुवचन का अंतिम रूप है; क्योंकि इसका और बहुवचन नहीं बनाया जा सकता(1), इसलिए ऐसा हो गया मानो इसमें बहुवचन दोहराया गया हो। और "क़वारीरा" का रूप अल्लाह के इस कथन में बदला गया: {क़वारीरा} [अल-इंसान: 15] क्योंकि यह आयत के अंत में आया था, इसलिए इस पर 'तनवीन' (नुनन) उसी तरह लगाया गया जैसे छंदों के अंत में लगाया जाता है(2); यह शब्द की स्थिरता (तमकुन)(3) को दर्शाने वाला 'तनवीन' नहीं है।

छठी बात: अल्लाह तआला का कथन: {व-अल-हज्ज} (और हज)। 'हा' पर 'ज़बर' (फ़त्हा) के साथ पढ़ना बहुमत की क़िराअत (पठन शैली) है। और इब्न अबी इसहाक़ ने पूरे क़ुरान में और "आल इमरान" की आयत "हिज्जु अल-बैत" में इसे 'ज़ेर' (कसरा) के साथ पढ़ा है(4)। सिबवई ने कहा(5): 'अल-हज्ज', 'अर-रद' और 'अश-शद' की तरह है, और 'अल-हिज्ज', 'अज़-ज़िक्र' की तरह है, ये दोनों एक ही अर्थ वाले क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) हैं। और कहा गया है: 'फ़त्हा' वाला रूप क्रियावाचक संज्ञा है, और 'कसरा' वाला रूप संज्ञा (इस्म) है(6)।

सातवीं बात: अल्लाह पाक ने हज का विशेष रूप से उल्लेख किया क्योंकि यह उन चीज़ों में से है जिसके लिए समय की जानकारी आवश्यक है, और यह कि इसके समय में 'नसी' (पवित्र महीनों को आगे-पीछे करना) जायज़ नहीं है(7), अरबों के अभ्यास के विपरीत; क्योंकि वे गिनती करके और महीनों को बदलकर हज किया करते थे। तो अल्लाह ने उनके कहने और करने को अमान्य कर दिया(8), जैसा कि इंशा-अल्लाह "बरा'त" (सूरा अत-तौबा)(9) के विवरण में आएगा।

आठवीं बात: इमाम मालिक (रह.), अबू हनीफा और उनके साथियों ने इस बात पर तर्क दिया कि हज के लिए एहराम बांधना...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/343। (2) ईज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 1/367-370 देखें। लेखक द्वारा आयत के अंत में "क़वारीरा" पर तनवीन के साथ बताई गई क़िराअत सातों में से इब्न कसीर अल-मक्की की है, जिन्होंने पहले में तनवीन के साथ और दूसरे में बिना तनवीन के पढ़ा है। नाफ़े शुअबा और अल-किसाई ने दोनों में तनवीन के साथ पढ़ा है, और रुकते समय इसे अलिफ़ से बदल दिया। अबू अम्र, इब्न आमिर और हफ़्स ने दोनों में बिना तनवीन के पढ़ा है। (3) (द) और (ज़) में: "तमकीन"। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/261। कसरा वाली क़िराअत इब्न खालवैह ने "अश-शाज़ा" पृष्ठ 12 में हसन की ओर बताई है। आल-इमरान वाले स्थान पर हफ़्स, हमज़ा और अल-किसाई ने कसरा के साथ पढ़ा है और बाक़ी ने फ़त्हा के साथ। देखें "अस-सबआ" पृष्ठ 214, और "अत-तयसीर" पृष्ठ 90। (5) उनका कहना "कहा", (म) में नहीं है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/261। (7) (द) और (ज़) में: "और यह कि इसमें इसके समय के अलावा व्यस्त होना जायज़ नहीं है"। (8) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 1/99 देखें, उनके पास पूरी बात यह है: "और उसने इसे (चाँद देखने के साथ) जोड़ा"। (9) अल्लाह तआला के इस कथन पर: {वास्तव में महीनों को आगे-पीछे करना कुफ़्र (अविश्वास) में वृद्धि है} [आयत: 37]।

سورة البقرہ: آیت ۱۸۹ [صفحہ] ۲۳۱

...تو ان میں سے کوئی چیز جائز نہیں ہے سوائے اس کے جس پر کتاب (قرآن) اور سنت نے مہر لگائی ہے، اور امت کے علماء نے اسے بیان کیا ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَوَاقِيتُ﴾۔ "مواقیت" میقات کی جمع ہے، اور وہ وقت ہے۔ اور کہا گیا ہے: میقات وقت کی انتہا ہے۔ اور "مواقیت" غیر منصرف ہے؛ کیونکہ یہ ایسی جمع ہے جس کی واحد میں کوئی نظیر نہیں، وہ جمع اور جمع کی انتہا ہے؛ کیونکہ اس کی مزید جمع نہیں بنائی جا سکتی(۱)، تو ایسا ہو گیا گویا اس میں جمع کی تکرار ہو گئی۔ اور "قوارير" کو اللہ کے اس قول میں منصرف پڑھا گیا: ﴿قَوَارِيرَا﴾ [الإنسان: ۱۵] اس لیے کہ وہ ایک آیت کے سرے پر آئی تھی، تو اس پر تنوین دی گئی جیسے قافیوں پر تنوین دی جاتی ہے(۲)؛ پس یہ صرف کی وہ تنوین نہیں ہے جو اسم کے تمکن(۳) پر دلالت کرتی ہے۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالْحَجِّ﴾۔ "حا" کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھنا جمہور کی قرأت ہے۔ اور ابن ابی اسحاق نے پورے قرآن میں اور "آل عمران" میں ﴿حِجُّ الْبَيْتِ﴾ کے قول میں کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے(۴)۔ سیبویہ نے کہا(۵): "الحج" الرد اور الشد کی طرح ہے، اور "الحِج" الذکر کی طرح ہے، پس یہ دونوں ایک ہی معنی میں مصدر ہیں۔ اور کہا گیا ہے: فتحہ مصدر ہے، اور کسرہ اسم ہے(۶)۔

ساتویں بات: اللہ سبحانہ نے حج کو ذکر کے ساتھ خاص کیا کیونکہ یہ ان چیزوں میں سے ہے جس میں وقت کی معرفت کی ضرورت ہوتی ہے، اور یہ کہ اس میں اس کے وقت سے تاخیر (نسیء) جائز نہیں ہے(۷)، بخلاف اس کے جو عربوں کا رواج تھا؛ کیونکہ وہ گنتی کے حساب سے اور

مہینوں کو بدل کر حج کیا کرتے تھے، تو اللہ نے ان کے قول اور فعل کو باطل کر دیا(۸)، جیسا کہ ان شاء اللہ "براۃ" (سورہ توبہ)(۹) کے بیان میں آئے گا۔

آٹھویں بات: امام مالک رحمہ اللہ اور ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے اس بات پر استدلال کیا کہ حج کا احرام...

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۴۳/۱۔ (۲) دیکھیے ایضاح الوقف والابتداء ۱/ ۳۶۷-۳۷۰، اور وہ قرأت جو مصنف نے آیت کے سرے پر "قواریرًا" کی تنوین کے ساتھ ذکر کی ہے، وہ سات میں سے ابن کثیر المکی کی قرأت ہے، جہاں انہوں نے پہلے میں تنوین کے ساتھ اور دوسرے میں بغیر تنوین کے پڑھا ہے، اور نافع، شعبہ اور کسائی نے دونوں میں تنوین کے ساتھ پڑھا ہے، اور وقف کی صورت میں اسے الف سے بدل دیا، اور ابو عمرو، ابن عامر اور حفص نے دونوں میں تنوین کے بغیر پڑھا ہے۔ (۳) (د) اور (ز) میں: تمکین۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۲۶۱، اور کسرہ کی قرأت کو ابن خالویہ نے قرآت شاذہ ص ۱۲ میں حسن کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور آل عمران والے مقام پر حفص، حمزہ اور کسائی نے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے اور باقیوں نے فتحہ کے ساتھ۔ دیکھیے السبعہ ص ۲۱۴، اور التیسیر ص ۹۰۔ (۵) ان کا قول: "قال"، (م) میں نہیں ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۲۶۱/۱۔ (۷) (د) اور (ز) میں: اور یہ کہ اس میں اس کے وقت کے علاوہ مشغول ہونا جائز نہیں ہے۔ (۸) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی ۹۹/۱، اور ان کے پاس کلام کا بقیہ حصہ یہ ہے: "اور اس نے اسے رویت (چاند دیکھنے) سے مربوط کیا"۔ (۹) اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس: ﴿إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ﴾ [الآية: ۳۷]۔

232 Surah Al-Baqarah: Verse 189

It is valid [to perform Ihram] in months other than the months of Hajj according to this verse; because Allah Almighty made all the new moons a vessel for that. Thus, it became valid to enter Ihram in all of them for Hajj. Shafi'i disagreed with this, citing the saying of Allah Almighty: {Hajj is [during] well-known months} as will be explained later. And that the meaning of this verse is: that some of them are timings for people, and some are timings for Hajj (1). This is like saying: the servant girl belongs to Zaid and Amr; which implies that some of her belongs to Zaid and some to Amr; and it is not permissible to say that all of her belongs to Zaid and all of her belongs to Amr. The answer is to say: The apparent meaning of His saying: {They are timings for the people and Hajj} necessitates that all of them are timings for the people and all of them are timings for Hajj. Had He intended partiality, He would have said: some of them are timings for the people, and some are timings for Hajj. This is like saying: The month of Ramadan is the timing for the fasting of Zaid and Amr. There is no dispute that the intended meaning is that all of it is a timing for the fasting of each of them. What they mentioned about the servant girl is correct; because her belonging entirely to Zaid while belonging entirely to Amr is impossible. It is not the same in our issue; for time can validly be a timing for Zaid and a timing for Amr; thus, what they said is invalidated. The ninth [point]: There is no dispute among scholars that whoever sells a known commodity for a known price until a known period of the Arab months, or for a known number of days, the sale is permissible. Similarly, they said regarding Salam (advance payment) to a known period. They differed regarding whoever sells until the harvest, or until the threshing, or until the giving [of stipends], and the like. Malik said: that is permissible because it is known, and Abu Thawr said the same. Ahmad said: I hope there is no harm in it. Likewise, until the return of the invaders. And from Ibn Umar, he used to buy until the giving [of stipends] (3). A group said: that is not permissible; because Allah Almighty fixed the timings and made them a sign for their terms in their trades (4) and interests. Thus said Ibn Abbas (5), and Shafi'i said the same.

(1) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/100, and Al-Mughni 5/74. (2) The word "inna" (indeed) is not in (m). (3) Narrated by Ibn Abi Shaybah 6/71. (4) Plural of baya'ah, which means the commodity. (5) Narrated by Abd al-Razzaq (14066), and Ibn Abi Shaybah 6/69-70, and Al-Bayhaqi 6/25 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with him.

232 सूरह अल-बकराह: आयत 189

इस आयत के अनुसार हज के महीनों के अलावा अन्य महीनों में (इहराम बांधना) वैध है; क्योंकि अल्लाह तआला ने सभी नए चांदों (महीनों) को इसके लिए एक पात्र बनाया है। इस प्रकार, हज के लिए उन सभी में इहराम बांधना वैध हो गया। शाफी ने इस मामले में असहमति जताई; क्योंकि अल्लाह तआला का कथन है: {हज [के लिए] जाने-पहचाने महीने हैं} जैसा कि आगे आएगा। और इस आयत का अर्थ यह है कि: उनमें से कुछ लोगों के लिए समय हैं, और कुछ हज के लिए समय हैं (1)। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: दासी ज़ैद और अम्र की है; जिसका अर्थ यह होता है कि उसका कुछ हिस्सा ज़ैद का है और कुछ हिस्सा अम्र का है; और यह कहना जायज़ नहीं है कि वह पूरी तरह से ज़ैद की है और पूरी तरह से अम्र की है। इसका उत्तर यह है कि: उनके इस कथन का स्पष्ट अर्थ: {वे लोगों और हज के लिए समय (मीक़ात) हैं} यह आवश्यक बनाता है कि वे सभी लोगों के लिए समय हों और वे सभी हज के लिए समय हों। यदि उनका इरादा आंशिक होने का होता, तो वे कहते: उनमें से कुछ लोगों के लिए समय हैं, और कुछ हज के लिए समय हैं। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: रमज़ान का महीना ज़ैद और अम्र के रोज़े का समय है। इसमें कोई विवाद नहीं है कि इसका अर्थ यह है कि वह पूरा महीना उन दोनों में से प्रत्येक के रोज़े का समय है। दासी के बारे में उन्होंने जो उल्लेख किया वह सही है; क्योंकि उसका पूरी तरह से ज़ैद का होना और साथ ही पूरी तरह से अम्र का होना असंभव है। हमारे मसले में ऐसा नहीं है; क्योंकि समय का ज़ैद के लिए समय होना और अम्र के लिए भी समय होना संभव है; इसलिए उनकी बात निराधार हो गई। नौवां बिंदु: विद्वानों के बीच इस बात पर कोई विवाद नहीं है कि जो कोई अरब महीनों की एक ज्ञात अवधि तक, या दिनों की एक ज्ञात संख्या तक, एक ज्ञात मूल्य पर ज्ञात वस्तु बेचता है, तो वह बिक्री जायज़ है। इसी तरह उन्होंने एक ज्ञात अवधि तक 'सलाम' (अग्रिम भुगतान) के बारे में कहा। उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जो फसल कटने तक, या गहाई (दावन) तक, या वज़ीफ़ा मिलने (अता) तक, या इसके समान किसी चीज़ तक बेचता है। मालिक ने कहा: यह जायज़ है; क्योंकि यह ज्ञात है, और अबू सौर ने भी यही कहा। अहमद ने कहा: मुझे आशा है कि इसमें कोई बुराई नहीं है। इसी तरह हमलावरों (ग़ाज़ियों) के लौटने तक। इब्न उमर से वर्णित है कि वह वज़ीफ़ा मिलने (अता) तक खरीदारी करते थे (3)। एक समूह ने कहा: यह जायज़ नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला ने समय निर्धारित किए हैं और उन्हें उनके व्यापार (4) और हितों में उनकी अवधियों के लिए एक निशान बनाया है। इब्न अब्बास (5) ने भी यही कहा है, और शाफी ने भी यही कहा है।

(1) देखें अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 1/100, और अल-मुग़नी 5/74। (2) शब्द: "इन्ना" (वास्तव में), (म) में नहीं है। (3) इसे इब्न अबी शयबा 6/71 ने उद्धृत किया है। (4) बयाअत का बहुवचन, जिसका अर्थ है वस्तु। (5) इसे अब्द अल-रज्जाक (14066), इब्न अबी शयबा 6/69-70, और अल-बैहकी 6/25 ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया है।

232 سورة البقرہ : آیت ۱۸۹

اس آیت کی رو سے حج کے مہینوں کے علاوہ میں (احرام باندھنا) صحیح ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے تمام ہلالوں (چاندوں) کو اس کے لیے ظرف (وقت) بنایا ہے، چنانچہ ان تمام میں حج کا احرام باندھنا صحیح ٹھہرا؛ اور امام شافعی نے اس میں اختلاف کیا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {حج کے معلوم مہینے ہیں} جیسا کہ آگے آئے گا، اور یہ کہ اس آیت کا معنی یہ ہے: کہ ان میں سے بعض لوگوں کے لیے اوقات ہیں، اور بعض حج کے لیے اوقات ہیں (۱)؛ اور یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: لونڈی زید اور عمرو کی ہے؛ اور اس کا تقاضا یہ ہے کہ اس کا کچھ حصہ زید کا ہو اور کچھ عمرو کا؛ اور یہ کہنا جائز نہیں کہ وہ پوری کی پوری زید کی ہے اور پوری کی پوری عمرو کی ہے۔ اور جواب یہ ہے کہ کہا جائے: اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کا ظاہر: {وہ لوگوں اور حج کے لیے اوقات ہیں} اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ وہ تمام کے تمام لوگوں کے لیے اوقات ہوں اور تمام کے تمام حج کے لیے اوقات ہوں، اور اگر جزویت مراد ہوتی تو اللہ تعالیٰ فرماتا: ان میں سے بعض لوگوں کے لیے اوقات ہیں، اور بعض حج کے لیے اوقات ہیں۔ اور یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: کہ رمضان کا مہینہ زید اور عمرو کے روزے کا وقت ہے۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس سے مراد یہ ہے کہ وہ پورا مہینہ ان میں سے ہر ایک کے روزے کا وقت ہے۔ اور انہوں نے لونڈی کی جو مثال دی وہ صحیح ہے؛ کیونکہ اس کا مکمل طور پر زید کا ہونا اور ساتھ ہی مکمل طور پر عمرو کا ہونا محال ہے، اور ہمارے مسئلے میں ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ زمانہ ایک ہی وقت میں زید کے لیے بھی میقات (وقت) ہو سکتا ہے اور عمرو کے لیے بھی؛ چنانچہ ان کی کہی ہوئی بات باطل ہوگئی۔ نویں بات: علماء کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ جس نے عرب مہینوں کی کسی معلوم مدت تک، یا معلوم تعداد والے دنوں تک، معلوم قیمت کے عوض

کوئی معلوم سامان فروخت کیا، تو یہ بیع جائز ہے۔ اور اسی طرح انہوں نے معلوم مدت تک بیعِ سلف (سلم) کے بارے میں کہا۔ اور ان کے بارے میں اختلاف کیا جنہوں نے کٹائی کے وقت تک، یا گاہنے (کھلیان) کے وقت تک، یا وظیفہ ملنے (عطا) تک، یا اس جیسی کسی چیز تک بیع کی، تو امام مالک نے فرمایا: یہ جائز ہے؛ کیونکہ یہ معلوم ہے، اور یہی بات ابوثور نے کہی۔ اور امام احمد نے فرمایا: مجھے امید ہے کہ اس میں کوئی حرج نہیں ہوگا۔ اور اسی طرح غازیوں کی واپسی تک۔ اور ابن عمر سے مروی ہے کہ وہ عطا (وظیفہ ملنے) تک خریداری کیا کرتے تھے (۳)۔ اور ایک گروہ نے کہا: یہ جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اوقات مقرر فرمائے ہیں اور انہیں ان کی تجارتوں (۴) اور مفادات میں ان کی مدتوں کے لیے علامت بنایا ہے۔ اسی طرح ابن عباس (۵) نے فرمایا، اور امام شافعی نے بھی یہی کہا ہے۔

(۱) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۱۰۰ ، اور المغنی ۵/ ۷۴ ۔ (۲) لفظ: 'إنَّ' (بیشک)، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۳) اسے ابن ابی شیبہ نے ۷۱/۶ میں روایت کیا ہے۔ (۴) بیاعة کی جمع، اس سے مراد سامانِ تجارت ہے۔ (۵) اسے عبدالرزاق (۱۴۰۶۶)، ابن ابی شیبہ ۶۹/۶-۷۰، اور بیہقی ۲۵/۶ نے ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 189 233

and Al-Nu'man. Ibn al-Mundhir said: The saying of Ibn Abbas is authentic (1).

Tenth: If the crescent moon is seen large, our scholars said: Its largeness or smallness is not to be relied upon; rather, it is from (2) its night. Muslim narrated from Abu al-Bakhtari (3) who said: We went out for Umrah, and when we stayed at Batn Nakhlah (4), he said: We looked for the crescent moon; some of the people said: It is three nights old, and some of the people said: It is two nights old. He said: Then we met Ibn Abbas and said: We looked (5) for the crescent moon, and some of the people said it is three nights old, and some said it is two nights old. He said: On which night did you see it? We said: On such and such a night. He said: Indeed, the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, Allah prolonged it for sight," so it is for the night you saw it (6).

Eleventh: His, the Exalted, saying: {And it is not righteousness that you enter houses from their backs} [Al-Baqarah: 189]. This is connected to the mention of the timings of Hajj because of the agreement of the occurrence of the two cases at the time of the question about the crescent moons and about entering houses from their backs, so the verse was revealed regarding both of them together (7).

The Ansar, when they performed Hajj and returned, would not enter from the doors of their houses; for when they entered into the state of Ihram for Hajj or Umrah, they committed themselves legally (8) that no barrier should come between them and the sky. If a man among them went out after that - meaning: after his Ihram - from his house, and returned for a need, he would not...

= From both of them he said: No advance payment (Salam) for the gift, nor for the harvest, nor for the threshing floor (Andar), nor for the juice, and set a term for it. The wording is by Al-Bayhaqi, and it came in the narration of Ibn Abi Shaybah: 'Al-Andar' means the threshing floor (al-Baydar). (1) See Al-Mughni 6/403, and Al-Majmu' by Al-Nawawi 9/374. (2) In (M): "ibn" (son/day), and the discussion is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/99. (3) Said ibn Fayruz al-Ta'i, their client, the Kufan jurist. He was the leader of the righteous reciters who rose against Al-Hajjaj in the fitna of Ibn al-Ash'ath, killed in the Battle of Dayr al-Jamajim in the year (82 AH). As-Siyar 4/279. (4) It is a well-known place at Dhat Irq, therefore he said in another narration: Abu al-Bakhtari said: We sighted the moon for Ramadan while we were at Dhat Irq. Al-Mufhim 3/144. (5) In (M): "we saw". (6) Sahih Muslim (1088). His saying: "tara'ayna",

meaning: we burdened ourselves with looking, to see whether we could see it or not. "Prolonged it for sight": He prolonged the duration of its sighting for it, meaning: if it was not seen on the twenty-ninth, it is seen on the thirtieth. Ikmal al-Mu'allim 4/22-23. (7) In (M): "all together", and see Tafsir al-Razi 5/138. (8) Thus in the copies, and the report is similar in Al-Muharrar al-Wajiz 1/261: and in it: "tasharru'an" (ritually).

सूरह अल-बक़रा: आयत १८९ २३३

...और अल-नुमान। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: इब्न अब्बास का कहना सही है (१)।

दसवाँ मुद्दा: यदि हिलाल (नया चाँद) बड़ा दिखाई दे, तो हमारे विद्वानों ने कहा: इसके बड़े होने या छोटे होने पर भरोसा नहीं किया जाता है; बल्कि यह (२) अपनी रात से है। मुस्लिम ने अबू अल-बख़्तरी (३) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: हम उमराह के लिए निकले, और जब हम बत्न नखला (४) में ठहरे, तो उन्होंने कहा: हमने चाँद देखने की कोशिश की; कुछ लोगों ने कहा: यह तीन दिन का है, और कुछ लोगों ने कहा: यह दो दिन का है। उन्होंने कहा: फिर हम इब्न अब्बास से मिले और कहा: हमने चाँद देखा (५), और कुछ लोगों ने कहा कि यह तीन दिन का है, और कुछ ने कहा कि यह दो दिन का है। उन्होंने कहा: तुमने इसे किस रात देखा था? हमने कहा: फलां रात को। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक अल्लाह ने इसे देखने के लिए लम्बा कर दिया है," इसलिए यह उसी रात का है जिस रात तुमने इसे देखा (६)।

ग्यारहवाँ मुद्दा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यह कोई नेकी नहीं है कि तुम घरों में उनके पीछे की तरफ़ से आओ} [अल-बक़रा: १८९]। यह हज के समय के उल्लेख से जुड़ा है क्योंकि हिलाल (चाँद) के बारे में और घरों में पीछे से प्रवेश करने के बारे में सवाल के समय दोनों मामलों का एक साथ होना पाया गया, इसलिए आयत उन दोनों के बारे में एक साथ नाजिल हुई (७)।

अंसार जब हज करते और वापस आते, तो अपने घरों के दरवाजों से प्रवेश नहीं करते थे; क्योंकि जब वे हज या उमराह के लिए एहराम बाँधते थे, तो वे शरीयत के तौर पर खुद पर यह पाबंदी लगाते थे (८) कि उनके और आसमान के बीच कोई रुकावट न आए। चुनाँचे अगर उनमें से कोई आदमी उसके बाद - यानी अपने एहराम के बाद - अपने घर से निकलता और किसी ज़रूरत के लिए वापस आता, तो वह...

= उन दोनों से उन्होंने कहा: उपहार के लिए कोई अग्रिम भुगतान (सलाम) नहीं, न ही फसल काटने के लिए, न ही खलिहान (अंदर) के लिए, न ही रस के लिए, और इसके लिए एक अवधि निर्धारित करें। ये शब्द अल-बैहकी के हैं, और इब्न अबी शयबा की रिवायत में आया है: 'अल-अंदर' का अर्थ खलिहान (अल-बैदर) है। (१) देखें अल-मुग़नी ४०३/६, और अल-मजमूअ अल-नववी ३७४/९। (२) (म) में: "इब्न" है, और चर्चा इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान १/९९ में है। (३) सईद बिन फ़ैरोज़ अल-ताई उनके आज़ाद करदा गुलाम, कूफ़ी फकीह। वे उन नेक कारी (क़ुरान पढ़ने वालों) के

सरदार थे जो इब्न अल-अशअस के फितने में अल-हज्जाज के खिलाफ खड़े हुए थे, ८२ हिजरी में 'वक़अतुल जमाजिम' में शहीद हुए। अल-सियार ४/२७९। (४) यह ज़ातुल इरक़ में एक प्रसिद्ध स्थान है, इसीलिए उन्होंने एक अन्य रिवायत में कहा: अबू अल-बख़्तरी ने कहा: हमने रमज़ान का चाँद देखा जब हम ज़ातुल इरक़ में थे। अल-मुफ़हिम ३/१४४। (५) (म) में: हमने देखा। (६) सहीह मुस्लिम (१०८८)। उनका कहना: 'तराऐना', यानी: हमने उसे देखने की कोशिश की, कि हम उसे देखते हैं या नहीं? 'मद्दहू लिरुय्यातिह': उसके लिए देखने की अवधि लम्बी कर दी, यानी: यदि २९ तारीख को नहीं देखा गया तो ३० को देखा जाता है। इकमाल अल-मुअल्लिम ४/२२-२३। (७) (म) में: 'जमीअन', और देखें तफ़सीर अल-राज़ी ५/१३८। (८) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज १/२६१ में इसी तरह की खबर है: और उसमें 'तशर्रुआन' (धार्मिक तौर पर) है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۸۹ ۲۳۳

اور النعمان۔ ابن المنذر نے کہا: ابن عباس کا قول صحیح ہے (۱)۔

دسویں بات: جب ہلال (نیا چاند) بڑا دیکھا جائے تو ہمارے علماء نے کہا: اس کے بڑے یا چھوٹے ہونے پر اعتماد نہیں کیا جائے گا، بلکہ یہ (۲) اپنی رات ہی کا ہے۔ مسلم نے ابو البختری (۳) سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم عمرہ کے لیے نکلے، جب ہم بطن نخلہ (۴) میں اترے تو انہوں نے کہا: ہم نے چاند دیکھنے کی کوشش کی؛ بعض لوگوں نے کہا: یہ تین رات کا ہے، اور بعض نے کہا: یہ دو رات کا ہے۔ انہوں نے کہا: پھر ہم ابن عباس سے ملے اور کہا: ہم نے چاند دیکھا (۵)، بعض لوگوں نے کہا کہ یہ تین رات کا ہے اور بعض نے کہا کہ یہ دو رات کا ہے۔ انہوں نے کہا: تم نے اسے کس رات دیکھا تھا؟ ہم نے کہا: فلاں فلاں رات کو۔ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے اسے دیکھنے کے لیے لمبا کر دیا ہے،" تو وہ اسی رات کا ہے جس رات تم نے اسے دیکھا (۶)۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یہ کوئی نیکی نہیں ہے کہ تم گھروں میں ان کے پیچھے کی طرف سے آؤ} [البقرہ: ۱۸۹]۔ یہ حج کے اوقات کے ذکر سے جڑا ہوا ہے کیونکہ ہلال کے بارے میں اور گھروں میں پیچھے سے داخل ہونے کے بارے میں سوال کے وقت دونوں معاملوں کا وقوع ایک ساتھ ہوا، چنانچہ یہ آیت ان دونوں کے بارے میں ایک ساتھ نازل ہوئی (۷)۔

انصار جب حج کرتے اور واپس آتے تو اپنے گھروں کے دروازوں سے داخل نہیں ہوتے تھے؛ کیونکہ وہ جب حج یا عمرہ کا احرام باندھ لیتے تو وہ شرعی طور پر خود پر لازم کر لیتے تھے (۸) کہ ان کے اور آسمان کے درمیان کوئی حائل (رکاوٹ) نہ ہو۔ چنانچہ اگر ان میں سے کوئی

آدمی اس کے بعد - یعنی اپنے احرام کے بعد - اپنے گھر سے نکلتا اور کسی ضرورت کے لیے واپس آتا، تو وہ...

= ان دونوں سے انہوں نے کہا: عطا (تحفے) کے لیے کوئی بیع سلف (پیشگی ادائیگی) نہیں، نہ ہی کٹائی کے لیے، نہ ہی کھلیان (اندر) کے لیے، نہ ہی نچوڑے ہوئے رس کے لیے، اور اس کے لیے ایک مدت مقرر کرو۔ یہ الفاظ بیہقی کے ہیں، اور ابن ابی شیبہ کی روایت میں آیا ہے: 'الاندر' کا مطلب کھلیان (بیدر) ہے۔ (۱) دیکھئے المغنی ۴۰۳/۶، اور المجموع للنووی ۳۷۴/۹۔ (۲) (م) میں: 'ابن' ہے، اور کلام ابن العربی کی احکام القرآن ۹۹/۱ میں ہے۔ (۳) سعید بن فیروز الطائی ان کے مولیٰ، کوفی فقیہ، وہ ان نیک قراء کے پیشوا تھے جو فتنہ ابن الاشعث میں حجاج کے خلاف اٹھے تھے، ۸۲ھ میں جنگ جماجم میں قتل ہوئے۔ السیر ۲۷۹/۴۔ (۴) یہ ذات عرق کے پاس ایک معروف مقام ہے، اسی لیے انہوں نے ایک دوسری روایت میں کہا: ابو البختری نے کہا: ہم نے رمضان کا چاند دیکھا جبکہ ہم ذات عرق میں تھے۔ المفہم ۱۴۴/۳۔ (۵) (م) میں: رأینا (ہم نے دیکھا)۔ (۶) صحیح مسلم (۱۰۸۸)۔ ان کا قول: تراءینا، یعنی: ہم نے اسے دیکھنے کی کوشش کی کہ آیا ہمیں نظر آتا ہے یا نہیں؟ 'مدّہ لرؤیتہ': اس کے دیکھنے کی مدت لمبی کر دی، یعنی: اگر ۲۹ کو نظر نہ آئے تو ۳۰ کو نظر آتا ہے۔ اکمال المعلم ۴/ ۲۲-۲۳۔ (۷) (م) میں: جمیعاً، اور دیکھئے تفسیر الرازی ۱۳۸/۵۔ (۸) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور المحرر الوجیز ۱/ ۲۶۱ میں اسی طرح کی خبر ہے: اور اس میں 'تشرعاً' (بطور دین) ہے۔

234 Surah Al-Baqarah: Verse 189

...he enters through the door of the chamber because the roof of the house acts as a barrier between him and the sky. So, he would climb the back of his house over the walls, then stand in his chamber and order what he needed, which would be brought out to him from his house(1). They considered this to be a form of ritual and piety, just as they believed other things were rituals. So He [Allah] refuted them in those matters and the Lord Almighty clarified that piety consists in complying with His command.

Ibn Abbas said in the narration of Abu Salih: During the pre-Islamic era (Jahiliyyah) and at the beginning of Islam, when a man from among them entered the state of Ihram for Hajj, if he was of the people of clay houses (town-dwellers), he would make a hole in the back of his house, through which he would enter and exit, or he would place a ladder to ascend and descend from it. And if he was of the people of camel hair (tent-dwellers), he would enter from the back of the tent(3), except for those who were from the Hums(2).

Al-Zuhri narrated that the Prophet ﷺ entered the state of Ihram for Umrah during the time of Hudaybiyyah. He entered his chamber, and behind him entered an Ansari man from Banu Salama, thus breaking the custom of his people. The Prophet ﷺ said to him: "Why did you enter while you are in the state of Ihram?" He replied: "You entered, so I entered because of your entry." The Prophet ﷺ said to him: "I am a Hamsi," meaning from a people who do not follow that practice. The man said: "And my religion is your religion." Then the verse was revealed. This was stated by Ibn Abbas, Ata, and Qatadah(4). It is also said that this man was Qutbah bin 'Amir al-Ansari(5).

The Hums were: Quraysh, Kinanah, Khuza'ah, Thaqif, Jusham, and Banu 'Amir bin Sa'sa'ah.

---

(1) This speech is part of a report by Al-Zuhri, and the author will mention its completion after the subsequent report of Ibn Abbas. (2) The word "min" (from) is not in (m). (3) In (kh), (z), (zh), and (m): "enters from the back of the tents the tent", and what is confirmed is from (d), which corresponds to what is in the tafsir of Abu al-Layth 1/188. The author quoted this report from him, and Al-Wahidi also mentioned it in 'Asbab al-Nuzul' p. 49 without attributing it. (4) Tafsir Abd al-Razzaq pp. 72-73, Tafsir al-Tabari 3/286-288, and the report with this wording is in 'Al-Muharrar al-Wajiz'

1/261, attributed by Ibn Atiyyah therein to Al-Rabi'. (5) Narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (1710), and Al-Hakim 1/483 who authenticated it, and Al-Wahidi in 'Asbab al-Nuzul' p. 48, on the authority of Jabir (may Allah be pleased with him). Qutbah bin 'Amir al-Ansari al-Khazraji, Abu Zayd, witnessed Badr, Al-Aqaba, and the various battles. He held the banner of Banu Salama on the day of the Conquest [of Makkah]. He died during the caliphate of Umar, or it is said during the caliphate of Uthman. Al-Isabah 8/163.

२३४ सूरह अल-बक़रह: आयत १८९

...वह कमरे के दरवाज़े से प्रवेश करता है क्योंकि घर की छत उसके और आकाश के बीच एक बाधा बन जाती है। इसलिए, वह अपने घर के पीछे दीवारों पर चढ़ जाता था, फिर अपने कमरे में खड़ा होकर अपनी ज़रूरत की चीज़ माँगता था, जो उसके घर से बाहर निकाल कर उसे दी जाती थी(१)। वे इसे इबादत और नेकी का हिस्सा मानते थे, ठीक वैसे ही जैसे वे अन्य चीज़ों को इबादत मानते थे। तो अल्लाह ने इन बातों में उनका खंडन किया और सर्वशक्तिमान प्रभु ने स्पष्ट किया कि नेकी उसके आदेश का पालन करने में है।

इब्न अब्बास ने अबू सालेह के वर्णन में कहा: जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) के दौरान और इस्लाम की शुरुआत में, जब उनमें से कोई व्यक्ति हज के लिए एहराम की स्थिति में आता था, तो यदि वह मिट्टी के घरों के लोगों (नगर-वासियों) में से होता था, तो वह अपने घर के पीछे एक सुराख कर लेता था, जहाँ से वह अंदर जाता और बाहर आता था, या फिर वह सीढ़ी लगाता था जिससे वह चढ़ता और उतरता था। और यदि वह ऊँट के बालों के(तंबू-वासियों) में से होता था, तो वह तंबू के पीछे से प्रवेश करता था(३), सिवाय उनके जो हुम्स(२) में से थे।

अज़-ज़ुहरी ने वर्णन किया कि पैगंबर ﷺ ने हुदैबिया के समय उमराह के लिए एहराम बांधा था। वे अपने कमरे में दाखिल हुए, और उनके पीछे बनू सलमा का एक अंसारी व्यक्ति भी दाखिल हुआ, इस प्रकार उसने अपने लोगों की प्रथा को तोड़ दिया। पैगंबर ﷺ ने उससे कहा: "तुम अंदर क्यों आए जबकि तुम एहराम की स्थिति में हो?" उसने उत्तर दिया: "आप अंदर आए, इसलिए मैं आपके प्रवेश के कारण अंदर आया।" पैगंबर ﷺ ने उससे कहा: "मैं एक हमसी हूँ," अर्थात उन लोगों में से जो उस प्रथा का पालन नहीं करते हैं। उस व्यक्ति ने कहा: "और मेरा धर्म आपका धर्म है।" तब आयत अवतरित हुई। यह इब्न अब्बास, अता और क़तादा(४) ने कहा है। यह भी कहा जाता है कि यह व्यक्ति कुतबा बिन आमिर अल-अंसारी(५) था।

हुम्स ये थे: कुरैश, किनाना, खुज़ाआ, सकीफ़, जुशम और बनू आमिर बिन सा'साआ।

---

(१) यह कथन अज़-ज़ुहरी की एक रिपोर्ट का हिस्सा है, और लेखक इब्न अब्बास की अगली रिपोर्ट के बाद इसका शेष भाग उल्लेख करेगा। (२) शब्द "मिन" (से) (म) में नहीं है। (३) (ख), (ज़), (ज़ह), और (म) में: "तंबुओं के पीछे से तंबू में प्रवेश करता है", और जो पुष्ट है वह (द) से है, जो अबू अल-लैथ १/१८८ की तफ़सीर में मौजूद बात के अनुरूप है। लेखक ने यह रिपोर्ट उनसे उद्धृत की है, और

अल-वाहिदी ने भी इसे 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. ४९ में बिना किसी संदर्भ के उल्लेख किया है। (४) तफ़सीर अब्द अल-रज्जाक पृ. ७२-७३, तफ़सीर अल-तबरी ३/२८६-२८८, और इन शब्दों के साथ यह रिपोर्ट 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/२६१ में है, जिसे इब्न अतिय्या ने अल-रबी' का बताया है। (५) इसे इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (१७१०) में, और अल-हाकिल १/४८३ ने इसे प्रमाणित करते हुए उद्धृत किया है, और अल-वाहिदी ने 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. ४८ में जाबिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के अधिकार से उल्लेख किया है। कुतबा बिन आमिर अल-अंसारी अल-खजरजी, अबू जैद, बद्र, अल-अक़बा और विभिन्न युद्धों के साक्षी थे। मक्का विजय के दिन उनके पास बनू सलमा का झंडा था। उनकी मृत्यु उमर के खिलाफत के दौरान हुई, या कहा जाता है कि उस्मान के खिलाफत के दौरान। अल-इसाबा ८/१६३।

۲۳۴ سورة البقرہ : آیت ۱۸۹

...وہ حجرے کے دروازے سے داخل ہوتا ہے تاکہ گھر کی چھت اس کے اور آسمان کے درمیان حائل نہ ہو۔ چنانچہ وہ اپنے گھر کی پشت پر دیواروں کے ذریعے چڑھتا، پھر اپنے حجرے میں کھڑا ہوتا اور اپنی ضرورت کی چیز منگواتا جو اسے گھر سے نکال کر دے دی جاتی تھی(۱)۔ وہ اسے مناسک اور نیکی سمجھتے تھے، جیسا کہ وہ دیگر چیزوں کو عبادت کا حصہ مانتے تھے۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے ان باتوں میں ان کی تردید کی اور پروردگار عالم نے واضح فرمایا کہ نیکی اس کے حکم کی تعمیل میں ہے۔

ابن عباس نے ابوصالح کی روایت میں فرمایا: زمانہ جاہلیت اور اسلام کے ابتدائی دور میں جب کوئی شخص حج کا احرام باندھتا، تو اگر وہ 'اہلِ مَدَر' (شہریوں) میں سے ہوتا تو اپنے گھر کی پشت پر ایک سوراخ کر لیتا، وہیں سے داخل ہوتا اور نکلتا، یا پھر سیڑھی لگاتا جس سے وہ چڑھتا اور اترتا تھا۔ اور اگر وہ 'اہلِ وَبَر' (خیمہ نشینوں) میں سے ہوتا تو وہ خیمے کے پیچھے سے داخل ہوتا(۳)، سوائے ان لوگوں کے جو 'حُمس'(۲) میں سے تھے۔

زہری سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے حدیبیہ کے موقع پر عمرہ کا احرام باندھا، پھر اپنے حجرے میں داخل ہوئے اور آپ کے پیچھے بنو سلمہ کا ایک انصاری شخص بھی داخل ہوا، اس نے اپنی قوم کی رواج شکنی کی۔ نبی ﷺ نے اس سے پوچھا: "تم کیوں داخل ہوئے حالانکہ تم احرام کی حالت میں ہو؟" اس نے عرض کیا: "آپ داخل ہوئے تو آپ کے داخل ہونے کی وجہ سے میں بھی داخل ہو گیا۔" نبی ﷺ نے اس سے فرمایا: "میں تو 'احمس' ہوں،" یعنی ان لوگوں میں سے جو اس بات کے پابند نہیں ہیں۔ اس شخص نے عرض کیا: "اور میرا دین آپ ہی کا دین ہے۔" تب یہ آیت

نازل ہوئی۔ یہ بات ابن عباس، عطا اور قتادہ(۴) نے کہی ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ شخص قطبہ بن عامر انصاری(۵) تھے۔

اور 'حُمس' یہ تھے: قریش، کنانہ، خزاعہ، ثقیف، جشم اور بنو عامر بن صعصعہ۔

---

(۱) یہ کلام زہری کی ایک خبر کا حصہ ہے، مصنف عنقریب ابن عباس کی اگلی خبر کے بعد اس کا بقیہ حصہ ذکر کریں گے۔ (۲) لفظ "من" (م) میں نہیں ہے۔ (۳) (خ)، (ز)، (ظ) اور (م) میں ہے: "خیموں کے پیچھے سے خیمہ میں داخل ہوتا ہے"، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے جو کہ ابواللیث کی تفسیر ۱/۱۸۸ کے موافق ہے۔ مصنف نے یہ خبر ان سے نقل کی ہے، اور واحدی نے بھی اسے 'اسباب النزول' ص ۴۹ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۴) تفسیر عبدالرزاق ص ۷۲-۷۳، تفسیر طبری ۳/۲۸۶-۲۸۸، اور ان الفاظ کے ساتھ یہ خبر 'المحرر الوجیز' ۱/۲۶۱ میں ہے، ابن عطیہ نے اسے ربیع کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۱۰) میں، اور حاکم نے ۱/۴۸۳ میں نقل کر کے صحیح قرار دیا ہے، اور واحدی نے 'اسباب النزول' ص ۴۸ میں جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ قطبہ بن عامر انصاری خزرجی، ابو زید، انہوں نے بدر، عقبہ اور دیگر غزوات میں شرکت کی۔ فتح مکہ کے دن بنو سلمہ کا جھنڈا ان کے پاس تھا۔ ان کی وفات دورِ فاروقی میں ہوئی، ایک قول کے مطابق دورِ عثمانی میں۔ الاصابہ ۸/۱۶۳۔

235 Surah Al-Baqarah: Verse 189

And the sons of Nasr bin Mu'awiyah were called "Hums" due to their strictness (1) in their religion. And "al-hamasah" means severity (2). Al-Ajjaj said:

And how many rugged mountain passes of the Hums we have crossed (3)

Meaning: severe.

Then they differed in its interpretation, so it was said what we mentioned, which is correct. And it was said: it is intercalation (an-Nasi') and the delaying of the Hajj with it, to the point that they would make the permissible month forbidden by delaying the Hajj to it, and the forbidden month permissible by delaying the Hajj from it. Thus, the mention of houses in this context is a metaphor for violating what is obligatory regarding the Hajj and its months (4). The explanation of intercalation will come in Surah al-Bara'ah, God Almighty willing (5).

Abu Ubaidah said: The verse is an allegory, the meaning is: righteousness is not that you ask the ignorant, but rather fear [God] (6) and ask the scholars. This is like you saying: "I approached this matter from its proper door" (7).

Al-Mahdawi and Makki narrated from Ibn al-Anbari, and al-Mawardi (8) from Ibn Zaid that the verse is a metaphor for sexual intercourse with women; they were commanded to approach them from the front, not from (9) the back. Women were called "houses" because one seeks shelter with them just as one seeks shelter in houses. Ibn Atiyyah said: "And this is far-fetched, altering the style of the speech" (10).

(1) In (m): and they were called Hums due to their strictness. (2) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 49, Tafsir al-Baghawi 1/160, and Tafsir al-Razi 137/5. (3) Diwan p. 476, and it is in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/263, al-Nukat wa al-'Uyun 1/250, and Lisan al-Arab (Hams), and al-Qifaf: plural of Qaff, which is thick ground or rock that is elevated but does not reach the height of a mountain. al-Khizanah 11/53. And it appeared in the manuscript: Qafar with "r", and the established version is from the sources. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/250. (5) Verse: 37. (6) In (m): Fear Allah. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/261, and see Majaz al-Qur'an 1/68. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/250, and what was narrated by al-Mahdawi and Makki from Ibn al-Anbari, Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/261-262. (9) In (d) and (z): in. (10) Al-Muharrar al-Wajiz 1/262, and this statement also appeared in Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 1/101 and he said: "As for

the saying that the intention behind them is women, it is a remote interpretation that is not resorted to without proof, and none exists, nor does necessity call for it."

२३५ सूरह अल-बक़रा: आयत १८९

और नसर बिन मुआविया के वंशज; उन्हें उनके धर्म में उनकी कठोरता (१) के कारण 'हुम्स' (Hums) कहा जाता था। और 'हमासा' (Hamasah) का अर्थ है कठोरता (२)। अल-अज्जाज ने कहा:

और हमने कितने ही हुम्स के ऊबड़-खाबड़ पहाड़ों (३) को पार किया है।

अर्थात्: कठोर।

फिर उन्होंने इसकी व्याख्या में मतभेद किया, तो वही कहा गया जो हमने उल्लेख किया है, और वही सही है। और यह भी कहा गया: कि यह 'नसी' (महीनों की हेरा-फेरी) और इसके साथ हज में देरी करना है, यहाँ तक कि वे हज में देरी करके हलाल महीने को हराम कर देते थे, और हज में देरी करके हराम महीने को हलाल कर देते थे। अत; इस संदर्भ में घरों का उल्लेख हज और उसके महीनों में अनिवार्य नियमों के उल्लंघन का एक उदाहरण है (४)। नसी का स्पष्टीकरण सूरह बराअत में आएगा, इंशा अल्लाह (५)।

अबू उबैदा ने कहा: यह आयत एक रूपक है, अर्थ यह है: नेकी यह नहीं है कि तुम अज्ञानियों से पूछो, बल्कि अल्लाह से डरो (६) और विद्वानों से पूछो। यह वैसा ही है जैसे तुम कहते हो: "मैं इस मामले में इसके उचित द्वार से आया" (७)।

अल-महदवी और मक्की ने इब्न अल-अंबारी से और अल-मावर्दी (८) ने इब्न ज़ैद से वर्णन किया है कि यह आयत महिलाओं के साथ संभोग के विषय में एक रूपक है; उन्हें सामने से आने का आदेश दिया गया था, पीछे(९) से नहीं। महिलाओं को 'घर' कहा गया क्योंकि उनमें शरण ली जाती है जैसे घरों में शरण ली जाती है। इब्न अतिया ने कहा: "और यह एक दूर की व्याख्या है जो बातचीत की शैली को बदल देती है" (१०)।

(१) (m) में: और उनकी कठोरता के कारण उन्हें हुम्स कहा गया। (२) असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृ. ४९, तफ़्सीर अल-बग़वी १/१६०, और तफ़्सीर अल-राज़ी ५/१३७। (३) दीवान पृ. ४७६, और यह अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरआन १/२६३, अल-नुकात वल-उयून १/२५०, और लिसान अल-अरब (हुम्स) में है, और अल-किफाफ़: कफ़ का बहुवचन, जो ऊबड़-खाबड़ ज़मीन या पत्थर है जो ऊंचा है लेकिन पहाड़ तक नहीं पहुँचता है। अल-खिज़ाना ११/५३। और यह पांडुलिपि में आया है: 'रा' के साथ 'क़फ़ार', और स्थापित संस्करण मूल स्रोतों से है। (४) अल-नुकात वल-उयून १/२५०। (५)

आयत: ३७। (६) (m) में: अल्लाह से डरो। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२६१, और माजाज़ अल-कुरआन १/६८ देखें। (८) अल-नुकात वल-उयून १/२५०, और जो अल-महदवी और मक्की ने इब्न अल-अंबारी से उद्धृत किया, इब्न अतिया अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२६१-२६२ में। (९) (d) और (z) में: में। (१०) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२६२, और यह कथन इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन १/१०१ में भी आया है और उन्होंने कहा: जहाँ तक इस बात का सवाल है कि उनसे मुराद औरतें हैं, तो यह एक दूर की व्याख्या है जिसे बिना प्रमाण के स्वीकार नहीं किया जाता, और न ही कोई प्रमाण मौजूद है, और न ही इसकी आवश्यकता है।

۲۳۵ سورة البقرہ: آیت ۱۸۹

اور بنو نصر بن معاویہ؛ اپنے دین میں سختی (۱) کی وجہ سے 'حُمْس' کہلائے۔ اور 'حماسہ' کے معنی سختی ہیں (۲)۔ عجاج نے کہا:

اور کتنے ہی حمس کے پہاڑی راستے (۳) ہم نے قطع کیے۔

یعنی: سخت۔

پھر ان کی تاویل میں اختلاف ہوا، تو وہی کہا گیا جو ہم نے ذکر کیا، اور وہی صحیح ہے۔ اور کہا گیا: کہ یہ 'نسیء' (مہینوں کی تقدیم و تاخیر) اور اس کے ذریعے حج میں تاخیر کرنا ہے، یہاں تک کہ وہ حج میں تاخیر کر کے حلال مہینے کو حرام بنا دیتے تھے، اور حج میں تاخیر کر کے حرام مہینے کو حلال بنا دیتے تھے۔ پس اس لحاظ سے گھروں کا ذکر حج اور اس کے مہینوں میں واجب کی مخالفت کی ایک مثال بنتا ہے (۴)۔ اور نسیء کا بیان سورہ براءت میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ (۵)۔

ابو عبیدہ نے کہا: یہ آیت ایک مثال ہے، معنی یہ ہیں: نیکی یہ نہیں کہ تم جاہلوں سے پوچھو، بلکہ اللہ سے ڈرو (۶) اور علماء سے پوچھو۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہتے ہو: "میں اس معاملے میں اس کے دروازے سے آیا" (۷)۔

مہدوی اور مکی نے ابن الانباری سے، اور ماوردی (۸) نے ابن زید سے روایت کی ہے کہ یہ آیت عورتوں کے ساتھ جماع کے بارے میں ایک مثال ہے؛ انہیں حکم دیا گیا کہ ان کے پاس سامنے سے آؤ نہ کہ پیچھے (۹) سے۔ اور عورتوں کو 'بیوت' (گھر) کہا گیا کیونکہ ان کے پاس پناہ لی

جاتی ہے جیسے گھروں میں پناہ لی جاتی ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: "اور یہ ایک دور از کار بات ہے جو کلام کے اسلوب کو بدل دیتی ہے" (۱۰)۔

(۱) (م) میں: اور ان کی سختی کی وجہ سے انہیں حمس کہا گیا۔ (۲) اسباب النزول للواحدی ص ۴۹، تفسیر البغوی ۱/۱۶۰، اور تفسیر الرازی ۵/۱۳۷۔ (۳) دیوان ص ۴۷۶، اور یہ زجاج کی معانی القرآن ۱/۲۶۳، النکت والعیون ۱/۲۵۰، اور لسان العرب (حمس) میں ہے، اور القفاف: قف کی جمع ہے، جو زمین یا پہاڑ کا وہ سخت حصہ ہے جو بلند تو ہوتا ہے لیکن پہاڑ جتنا اونچا نہیں ہوتا۔ الخزانہ ۱۱/۵۳۔ اور نسخے میں واقع ہوا ہے: 'را' کے ساتھ 'قفار'، اور ثابت شدہ نسخہ مصادر سے ہے۔ (۴) النکت والعیون ۱/۲۵۰۔ (۵) آیت: ۳۷۔ (۶) (م) میں: اتقوا اللہ۔ (۷) المحرر الوجیز ۱/۲۶۱، اور دیکھئے مجاز القرآن ۱/۶۸۔ (۸) النکت والعیون ۱/۲۵۰، اور جو مہدوی اور مکی نے ابن الانباری سے نقل کیا، ابن عطیہ المحرر الوجیز ۱/۲۶۱-۲۶۲ میں۔ (۹) (د) اور (ز) میں: 'فی' (میں)۔ (۱۰) المحرر الوجیز ۱/۲۶۲، اور یہ قول ابن العربی نے احکام القرآن ۱/۱۰۱ میں بھی ذکر کیا ہے اور انہوں نے کہا: رہا یہ قول کہ ان سے مراد عورتیں ہیں، تو یہ ایک ایسی بعید تاویل ہے جس کی طرف بلا دلیل رجوع نہیں کیا جاتا، اور نہ ہی کوئی دلیل موجود ہے، اور نہ ہی ضرورت اس کی داعی ہے۔

Page 236 Surah Al-Baqarah: Verse 189

Al-Hasan said: They used to practice augury (superstition); whoever traveled and did not achieve his goal would enter his house from the back out of superstition regarding failure. It was said to them: There is no righteousness in augury, rather righteousness is that you fear Allah and put your trust in Him (1). I say: The first opinion is the most correct of these opinions, because of what Al-Bara reported, saying: It was the custom of the Ansar that when they performed Hajj and returned, they would not enter the houses through their doors. He said: A man from the Ansar came and entered through his door, and he was questioned about that. Then this verse was revealed: "And it is not righteousness that you enter the houses from their backs" [Al-Baqarah: 189]. This is a clear text regarding actual houses. It was recorded by Al-Bukhari and Muslim (3). As for those other opinions, they are taken from another context (4), not from this verse, so reflect on it. It has been said: The verse was revealed as an admonition from Allah Almighty to approach righteousness from its proper path, which is the path Allah Almighty commanded. Thus, He mentioned entering houses from their doors as an example to indicate that we should approach matters from the manner to which Allah Almighty has directed us (5). I say: Based on this, what was mentioned from the other opinions becomes valid. "Al-Buyut" (Houses) is the plural of "Bayt" (House), and it was read with a damma (u) and a kasra (i) on the letter 'B' (6). The meanings of piety (taqwa), success (falah), and "perhaps" (la'alla) have already been discussed (7), so there is no need to repeat them. Twelfth: In this verse, there is a clarification that whatever Allah has not prescribed as a means of nearness (qurba) nor recommended, does not become...

Footnotes: (1) See Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 1/262, an-Nukat wa al-'Uyun 1/250, Tafsir al-Razi 5/136-137, Tafsir Ibn al-Jawzi 1/195-196, and it was narrated in a similar way by Ibn Abi Hatim (1712). Ibn Hajar said in al-Fath 3/622: The narrations agree that the verse was revealed concerning the reason for Ihram, except for what was narrated by 'Abd ibn Humayd with a sound chain from al-Hasan, who said... Az-Zajjaj was strange in his meanings, as he asserted that the reason for its revelation was what was narrated from al-Hasan, but what is in the Sahih is more correct, and Allah knows best. (2) In (M): "kaana" (masculine singular instead of feminine plural). (3) Sahih al-Bukhari (1803), Sahih Muslim (3026). (4) In (Kh) and (D): "other places". (5) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 1/78. (6) Warsh, Hafs, and Abu 'Amr read: "Al-Buyut" and "buyutakum" with a damma on the letter B wherever they occur, while

the rest read it with a kasra. Al-Taysir p. 80, and see Al-Sab'ah p. 178. (7) 1/248, 278, 342.

पृष्ठ २३६ सूरह अल-बकरा: आयत १८९

अल-हसन ने कहा: वे अपशकुन (शगुन निकालना) मानते थे; जो कोई यात्रा करता और उसका काम पूरा नहीं होता, वह विफलता के अपशकुन के कारण अपने घर के पीछे के हिस्से से प्रवेश करता था। उनसे कहा गया: अपशकुन मानने में कोई नेकी नहीं है, बल्कि नेकी यह है कि तुम अल्लाह से डरो और उस पर भरोसा करो (१)। मैंने कहा: इन मतों में पहला मत सबसे अधिक सही है, क्योंकि अल-बरा ने रिवायत की है, उन्होंने कहा: अंसार की यह प्रथा थी कि जब वे हज करते और वापस आते, तो घरों में उनके दरवाजों से प्रवेश नहीं करते थे। उन्होंने कहा: अंसार का एक व्यक्ति आया और अपने दरवाजे से प्रवेश किया, तो उससे इस बारे में पूछा गया। तब यह आयत उतरी: "और नेकी यह नहीं है कि तुम घरों में उनके पीछे की ओर से आओ" [अल-बकरा: १८९]। यह वास्तविक घरों के बारे में एक स्पष्ट पाठ है। इसे बुखारी और मुस्लिम ने उल्लेख किया है (३)। जहाँ तक उन अन्य मतों की बात है, वे किसी अन्य स्थान (४) से लिए गए हैं, न कि इस आयत से, अतः इस पर विचार करें। कहा गया है: यह आयत अल्लाह तआला की ओर से एक चेतावनी के रूप में आई है कि नेकी के काम को उसके सही तरीके से किया जाए, और यह वही तरीका है जिसका अल्लाह तआला ने आदेश दिया है। अत; उन्होंने घरों में उनके दरवाजों से प्रवेश करने का उदाहरण दिया ताकि यह संकेत दिया जा सके कि हमें मामलों को उसी तरीके से करना चाहिए जिसके लिए अल्लाह तआला ने हमें निर्देशित किया है (५)। मैंने कहा: इस आधार पर, अन्य मतों से जो उल्लेख किया गया है वह सही हो जाता है। "अल-बयूत" (घर): "बेत" का बहुवचन है, और इसे अक्षर 'ब' पर दम्मा (उ) और कसरा (इ) के साथ पढ़ा गया है (६)। तक़वा (परहेजगारी), फलाह (सफलता) और "शायद" (लअल्ला) का अर्थ पहले ही बताया जा चुका है (७), इसलिए इसे दोहराने की कोई आवश्यकता नहीं है। बारहवीं बात: इस आयत में यह स्पष्टीकरण है कि जिसे अल्लाह ने इबादत या पसंदीदा कार्य के रूप में निर्धारित नहीं किया है, वह नहीं बनता...

पादलेख (Footnotes): (१) देखें मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज १/२६२, अन-नुकत वल-उयून १/२५०, तफ़सीर अल-राज़ी ५/१३६-१३७, तफ़सीर इब्न अल-जौज़ी १/१९५-१९६, और इब्न अबी हातिम (१७१२) ने भी इसी तरह उल्लेख किया है। इब्न हजर ने अल-फ़तह ३/६२२ में कहा है: रिवायतें इस बात पर सहमत हैं कि आयत एहराम के कारण के बारे में उतरी थी, सिवाय उसके जिसे 'अब्द इब्न हुमैद ने हसन से एक सही सनद के साथ रिवायत किया है जिन्होंने कहा... ज़ज्जाज ने अपने अर्थों में अजीबता दिखाई और दावा किया कि इसके उतरने का कारण वही है जो हसन से रिवायत है, लेकिन

जो सहीह (बुखारी व मुस्लिम) में है वह अधिक सही है, और अल्लाह बेहतर जानता है। (२) (म) में: "काना"। (३) सहीह बुखारी (१८०३), सहीह मुस्लिम (३०२६)। (४) (ख) और (द) में: "अन्य स्थानों"। (५) अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबरी १/७८। (६) वर्श, हफ़्स और अबू अम्र ने पढ़ा: "अल-बयूत" और "बयूतकूम" हर जगह 'ब' पर दम्मा के साथ, और बाकी लोगों ने इसे कसरा के साथ पढ़ा। अल-तयसीर पृ. ८०, और देखें अल-सबआ पृ. १७८। (७) १/२४८, २७८, ३४२।

صفحہ ۲۳٦ سورۃ البقرہ: آیت ۱۸۹

اور حسن (بصری) نے کہا: وہ لوگ بدشگونی لیا کرتے تھے، پس جو شخص سفر کرتا اور اس کی حاجت پوری نہ ہوتی تو وہ ناکامی کی بدشگونی کی وجہ سے اپنے گھر میں پیچھے کی طرف سے داخل ہوتا تھا، تو ان سے کہا گیا: بدشگونی لینے میں کوئی نیکی نہیں ہے، بلکہ نیکی یہ ہے کہ تم اللہ سے ڈرو اور اس پر توکل کرو (۱)۔ میں کہتا ہوں: ان اقوال میں پہلا قول سب سے زیادہ صحیح ہے، اس لیے کہ براء بن عازب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: انصار کا یہ طریقہ تھا کہ جب وہ حج کر کے واپس آتے تو گھروں میں ان کے دروازوں سے داخل نہیں ہوتے تھے، انہوں نے کہا: انصار کا ایک آدمی آیا اور اپنے دروازے سے داخل ہوا، تو اس سے اس بارے میں پوچھا گیا، پس یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا﴾ (اور نیکی یہ نہیں ہے کہ تم گھروں میں ان کے پیچھے کی طرف سے آؤ)۔ اور یہ حقیقی گھروں کے بارے میں ایک نص (واضح دلیل) ہے۔ اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے (۳)۔ جہاں تک ان دیگر اقوال کا تعلق ہے، تو وہ کسی اور مقام (٤) سے لیے گئے ہیں، اس آیت سے نہیں، پس اس پر غور کریں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ آیت اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک تنبیہ کے طور پر آئی ہے کہ وہ نیکی کو اس کے صحیح راستے سے اختیار کریں، اور یہ وہی راستہ ہے جس کا اللہ تعالیٰ نے حکم دیا ہے، چنانچہ گھروں میں ان کے دروازوں سے آنے کا ذکر ایک مثال کے طور پر کیا گیا تاکہ اس سے اشارہ کیا جائے کہ ہم معاملات کو وہیں سے انجام دیں جہاں سے اللہ تعالیٰ نے ہمیں ان کا حکم دیا ہے (٥)۔ میں کہتا ہوں: اس بنا پر جو اقوال ذکر کیے گئے ہیں وہ صحیح ہو جاتے ہیں۔ اور "البیوت": "بیت" کی جمع ہے، اور اسے باء کے ضمہ (پیشن) اور کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا گیا ہے (٦)۔ اور تقویٰ، فلاح اور "لعل" (شاید) کا معنی پہلے گزر چکا ہے (۷)، لہٰذا اعادے کی

ضرورت نہیں۔ بارہویں بات: اس آیت میں یہ بیان ہے کہ جس چیز کو اللہ نے قربت (نیکی) یا مستحب عمل مشروع نہیں کیا، وہ نہیں بنتی . . .

حواشی: (١) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ١ / ٢٦٢، والنکت والعیون ١ / ٢٥٠، وتفسیر الرازی ٥ / ١٣٦-١٣٧، وتفسیر ابن الجوزی ١ / ١٩٥-١٩٦، اور اسی طرح ابن ابی حاتم (١٧١٢) نے روایت کیا ہے، اور ابن حجر نے الفتح ٣ / ٦٢٢ میں کہا ہے: روایات اس بات پر متفق ہیں کہ آیت احرام کے سبب کے بارے میں نازل ہوئی سوائے اس کے جسے عبد بن حمید نے صحیح سند کے ساتھ حسن سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا...، اور زجاج نے اپنے معانی میں انوکھا پن دکھایا اور جزم کے ساتھ کہا کہ اس کے نزول کا سبب وہی ہے جو حسن سے مروی ہے، لیکن جو صحیحین میں ہے وہ زیادہ صحیح ہے، واللہ اعلم۔ (٢) (م) میں: "کان"۔ (٣) صحیح بخاری (١٨٠٣)، صحیح مسلم (٣٠٢٦)۔ (٤) (خ) اور (د) میں: "مواضع أخر" (دیگر مقامات)۔ (٥) أحکام القرآن للکیا الطبری ١ / ٧٨۔ (٦) ورش، حفص اور ابو عمرو نے پڑھا: "البیوت" اور "بیوتکم" ہر جگہ باء کے ضمہ کے ساتھ، اور باقیوں نے اسے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ التیسیر ص ٨٠، اور دیکھئے السبعۃ ص ١٧٨۔ (٧) ١ / ٢٤٨، ٢٧٨، ٣٤٢۔

Page: 237 Surah Al-Baqarah: Verse 190

...an act of worship by which a worshipper seeks closeness (to Allah)(1). Ibn Khuwayz Mindad said: "If it is unclear what constitutes righteousness and an act of worship as opposed to what is not, one should look at that deed. If it has a parallel in the obligatory or recommended acts (Sunnah), then it is permissible for it to be so. If it has no parallel, then it is neither righteousness nor an act of worship." He said: "Traditions from the Prophet ﷺ have come confirming this." He mentioned the hadith of Ibn Abbas who said: While the Messenger of Allah ﷺ was delivering a sermon, he noticed(2) a man standing in the sun. He asked about him, and they said: "He is Abu Israel; he has vowed to stand and not sit, not to seek shade, not to speak, and to fast." The Prophet ﷺ said: "Command him to speak, seek shade, sit, and complete his fast"(3). So the Prophet ﷺ invalidated what was not an act of worship among those things that have no basis in his Sharia, and he validated what was an act of worship among those things that have a parallel in the obligatory or recommended acts.

Allah's saying: {Fight in the way of Allah those who fight you but do not transgress. Indeed, Allah does not like transgressors (190)}

It contains three issues: The first: His saying, {And fight}. This verse is the first verse revealed regarding the command to fight. There is no disagreement that fighting was prohibited before the Hijrah (migration) by His sayings: {Repel [evil] by that [deed] which is better} [Fussilat: 34], {So pardon them and overlook} [Al-Ma'idah: 13], {And avoid them with a gracious avoidance} [Al-Muzzammil: 10], and {You are not over them a controller} [Al-Ghashiyah: 22], and similar verses revealed in Makkah. When he migrated to Madinah, fighting was commanded, so {Fight in the way of Allah those who fight you} was revealed; this was stated by Ar-Rabi' ibn Anas(4) and others. It is narrated from Abu Bakr As-Siddiq that the first verse revealed regarding fighting was: {Permission [to fight] has been given to those who are being fought, because they were wronged}(5) [Al-Hajj: 39]. The first opinion is more widely held, and that the verse of permission was revealed regarding fighting...

Footnotes: (1) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya At-Tabari 1/78. (2) In the copies: "as he passed," which is an error. (3) Narrated by Al-Bukhari (6704). (4) Narrated by At-Tabari 3/289-290. (5) Narrated by At-Tabari 16/574.

पृष्ठ: 237 सूरा अल-बकरा: आयत 190

...एक इबादत जिसके द्वारा कोई इबादत करने वाला (अल्लाह के) करीब होना चाहता है(1)। इब्न खुवायज़ मिंदाद ने कहा: "यदि यह स्पष्ट न हो कि क्या नेकी और इबादत है और क्या नहीं, तो उस कर्म को देखना चाहिए। यदि अनिवार्य (फराज़) या सुन्नत कार्यों में उसका कोई उदाहरण है, तो वह जायज़ हो सकता है। यदि उसका कोई उदाहरण नहीं है, तो वह न तो नेकी है और न ही इबादत।" उन्होंने कहा: "पैगंबर ﷺ से इसके बारे में हदीसें आई हैं।" उन्होंने इब्न अब्बास की हदीस का उल्लेख किया जिन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ खुतबा (प्रवचन) दे रहे थे, तो उन्होंने देखा(2) कि एक आदमी धूप में खड़ा है। उन्होंने उसके बारे में पूछा, तो लोगों ने कहा: "वह अबू इस्राइल है; उसने मन्नत मानी है कि वह खड़ा रहेगा और बैठेगा नहीं, छाया में नहीं जाएगा, बात नहीं करेगा और रोज़ा रखेगा।" पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "उसे आदेश दो कि वह बात करे, छाया में जाए, बैठे और अपना रोज़ा पूरा करे"(3)। अतः पैगंबर ﷺ ने उन चीजों को अमान्य कर दिया जो उनकी शरीयत में कोई आधार नहीं रखती थीं और इबादत नहीं थीं, और उन चीजों को मान्य किया जो इबादत थीं और जिनका अनिवार्य या सुन्नत कार्यों में कोई उदाहरण मौजूद था।

अल्लाह का फरमान: {और अल्लाह की राह में उन लोगों से लड़ो जो तुमसे लड़ते हैं, और ज़्यादती न करो। बेशक अल्लाह ज़्यादती करने वालों को पसंद नहीं करता (190)}

इसमें तीन विषय हैं: पहला: उसका फरमान, {और लड़ो}। यह आयत लड़ाई के आदेश के संबंध में नाज़िल होने वाली पहली आयत है। इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि हिजरत (प्रवास) से पहले लड़ाई वर्जित थी, जैसा कि इन आयतों से स्पष्ट है: {बुराई को उस चीज़ से दूर करो जो सबसे अच्छी हो} [फुस्सिलत: 34], {तो उन्हें क्षमा करो और अनदेखा करो} [अल-माएदा: 13], {और शालीनता के साथ उनसे अलग हो जाओ} [अल-मुज्जम्मिल: 10], और {तुम उन पर कोई दारोगा नहीं हो} [अल-गाशिया: 22], और इसी तरह की अन्य मक्का में नाज़िल आयतें। जब वह मदीना चले गए, तो लड़ाई का आदेश दिया गया, और {अल्लाह की राह में उन लोगों से लड़ो जो तुमसे लड़ते हैं} नाज़िल हुई; यह अर-रबी इब्न अनस(4) और अन्य लोगों द्वारा कहा गया है। अबू बक्र अस-सिद्दीक से वर्णित है कि लड़ाई के बारे में नाज़िल होने वाली पहली आयत यह थी: {उन लोगों को अनुमति दी गई है जिनसे युद्ध किया जा रहा है, क्योंकि उन पर ज़ुल्म किया गया है}(5) [अल-हज्ज: 39]। पहला मत अधिक प्रचलित है, और अनुमति की आयत केवल लड़ाई के बारे में नाज़िल हुई थी...

पाद टिप्पणियाँ: (1) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अत-तबरी 1/78। (2) प्रतियों में: "जब वे गुज़रे," जो कि एक त्रुटि है। (3) अल-बुखारी द्वारा उद्धृत (6704)। (4) अत-तबरी द्वारा उद्धृत 3/289-290। (5) अत-तबरी द्वारा उद्धृत 16/574।

صفحہ: ۲۳۷ سورۃ البقرہ: آیت ۱۹۰

...ایک نیکی جس کے ذریعے کوئی تقرب حاصل کرنے والا (اللہ کا) قرب حاصل کرنا چاہتا ہے(۱)۔ ابن خویز منداد نے کہا: "اگر اس بات میں اشکال ہو کہ کیا نیکی اور تقرب ہے اور کیا نہیں، تو اس عمل کو دیکھنا چاہیے، اگر فرائض اور سنن میں اس کی کوئی مثال موجود ہو تو اس کا (نیکی) ہونا جائز ہے، اور اگر نہ ہو تو وہ نہ نیکی ہے اور نہ ہی تقرب۔" انہوں نے کہا: "اور اسی طرح نبی ﷺ سے آثار مروی ہیں۔" انہوں نے ابن عباس کی حدیث کا ذکر کیا جنہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ خطبہ دے رہے تھے کہ اچانک آپ ﷺ نے دیکھا(۲) کہ ایک آدمی دھوپ میں کھڑا ہے۔ آپ ﷺ نے اس کے بارے میں پوچھا تو لوگوں نے کہا: "یہ ابو اسرائیل ہے؛ اس نے نذر مانی ہے کہ وہ کھڑا رہے گا، بیٹھے گا نہیں، سایہ نہیں لے گا، بات نہیں کرے گا اور روزہ رکھے گا۔" نبی ﷺ نے فرمایا: "اسے کہو کہ وہ بات کرے، سایہ لے، بیٹھ جائے اور اپنا روزہ پورا کرے"(۳)۔ تو نبی ﷺ نے ہر اس چیز کو باطل قرار دے دیا جو قربت نہیں تھی اور جس کی آپ کی شریعت میں کوئی اصل نہیں تھی، اور اس چیز کو صحیح قرار دیا جو قربت تھی اور جس کی فرائض اور سنن میں کوئی مثال موجود تھی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ (١٩٠)﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول ﴿وَقَتِلُوا﴾۔ یہ آیت قتال (جنگ) کے حکم میں نازل ہونے والی پہلی آیت ہے۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ ہجرت سے پہلے قتال ان آیات کی وجہ سے ممنوع تھا: ﴿ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ [فصلت: ٣٤]، ﴿فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ﴾ [المائدہ: ١٣]، ﴿وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا﴾ [المزمل: ١٠]، اور ﴿لَّسْتَ عَلَيْهِم بِمُصَيْطِرٍ﴾ [الغاشیہ: ٢٢]، اور اسی طرح کی دیگر مکی آیات۔ جب آپ ﷺ نے مدینہ ہجرت فرمائی تو قتال کا حکم دیا گیا، پس ﴿وَقَتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ

يُقَتِلُونَكُمْ﴾ نازل ہوئی، یہ ربیع بن انس(٤) اور دوسروں نے کہا ہے۔ اور حضرت ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ قتال کے بارے میں نازل ہونے والی پہلی آیت: ﴿أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا﴾(٥) [الحج: ٣٩] تھی۔ جبکہ پہلا قول زیادہ مشہور ہے، اور یہ کہ اجازت والی آیت قتال ہی کے بارے میں نازل ہوئی...

حواشی: (١) احکام القرآن للکیا الطبری ٧٨/١۔ (٢) نسخوں میں ہے: "اذ مر" (جب وہ گزرے)، جو کہ غلط ہے۔ (٣) اسے بخاری (٦٧٠٤) نے روایت کیا ہے۔ (٤) اسے طبری ٣/٢٨٩-٢٩٠ نے روایت کیا ہے۔ (٥) اسے طبری ١٦/٥٧٤ نے روایت کیا ہے۔

238 Surah Al-Baqarah: Verse 190

...general for those who fought and those who did not fight from the polytheists(1). This is because the Prophet ﷺ went out with his companions to Mecca for Umrah. When he halted at Al-Hudaybiyyah near Mecca - and Al-Hudaybiyyah is the name of a well, so that place was named after that well - the polytheists barred him from the House. He remained at Al-Hudaybiyyah for a month, and they made peace with him on the condition that he would return that year as he had come, provided that Mecca would be cleared for him the following year for three days. They also made peace on the condition that there would be no fighting between them for ten years, and he returned to Medina. When the next year came, he prepared for the Umrah of Fulfillment (Qada'), and the Muslims feared the treachery of the disbelievers and disliked fighting in the Sanctuary and in the Sacred Month. So this verse was revealed, meaning: fighting is permissible for you if the disbelievers fight you(2). The verse is connected to what preceded regarding the mention of Hajj and entering houses from their rears. Thus, he (peace be upon him) would fight those who fought him and hold back from those who held back from him, until the verse "Kill the polytheists" [At-Tawbah: 5] was revealed, so it abrogated this verse, as said by a group of scholars(3).

Ibn Zaid and Al-Rabi' said: It was abrogated by "And fight the polytheists all together" [At-Tawbah: 36], so the command for fighting was given for all disbelievers.

Ibn Abbas, Umar ibn Abd al-Aziz, and Mujahid said: It is firm/definitive (muhkamah) (4), meaning: fight those who are in a position of fighting you, and do not transgress in killing women, children, monks, and their like, as will be further explained.

Abu Ja'far al-Nahhas(5) said: This is the more correct of the two views in terms of Sunnah and analysis. As for the Sunnah, it is the hadith of Ibn Umar that the Messenger of Allah ﷺ saw a woman killed in one of his military expeditions, so he disliked it and forbade the killing of women and children; narrated by the Imams(6). As for analysis, the form 'fa'ala' (active voice implying reciprocal action) usually only occurs between two [parties], like fighting (muqatalah), insulting (mushatamah), and quarreling (mukhasamah), and fighting does not [usually] occur among women.

---

(1) See Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/257-258, and Ahkam al-Quran by al-Kiya 1/80-81. (2) Tafsir of Abu al-Layth 1/188-189, and see Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 50. (3) See Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/257-258, and Ahkam al-Quran by al-Kiya

1/79-80. (4) Al-Tabari extracted these reports in 3/289-291. (5) In Al-Nasikh wal-Mansukh 1/517 similarly. (6) Narrated by Ahmad (4739), al-Bukhari (3015), and Muslim (1744).

238 सूरह अल-बकरा: आयत 190

...मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से लड़ने वालों और न लड़ने वालों दोनों के लिए सामान्य (आदेश) था(1)। इसका कारण यह है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपने साथियों के साथ उमराह के लिए मक्का की ओर निकले। जब वे मक्का के पास अल-हुदैबिया पहुंचे - और हुदैबिया एक कुएं का नाम है, इसलिए उस स्थान का नाम उसी कुएं के नाम पर रखा गया - तो मुशरिकों ने उन्हें बैतुल्लाह (काबा) जाने से रोक दिया। वे एक महीने तक हुदैबिया में रहे, और उनके बीच इस शर्त पर सुलह हुई कि वे उस वर्ष वैसे ही लौट जाएं जैसे आए थे, इस शर्त पर कि अगले वर्ष उनके लिए मक्का तीन दिनों के लिए खाली कर दिया जाएगा। उन्होंने इस बात पर भी समझौता किया कि उनके बीच दस साल तक कोई लड़ाई नहीं होगी, और वे मदीना लौट आए। जब अगला वर्ष आया, तो उन्होंने 'उमराह अल-क़दा' की तैयारी की, और मुसलमानों को काफ़िरों (अविश्वासियों) के विश्वासघात का डर था, और वे हराम (पवित्र क्षेत्र) और हराम महीने में लड़ने को नापसंद करते थे। तब यह आयत नाजिल हुई, जिसका अर्थ है: यदि काफ़िर तुमसे लड़ें तो तुम्हारे लिए लड़ना वैध है(2)। तो यह आयत हज के उल्लेख और घरों में पीछे से प्रवेश करने के पिछले संदर्भ से जुड़ी हुई है। अतः वे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उन्हीं से लड़ते थे जो उनसे लड़ते थे, और जो उनसे रुक जाते थे उनसे वे भी रुक जाते थे, यहाँ तक कि आयत "मुशरिकों को मारो" [अत-तौबा: 5] उतरी, जिसने इस आयत को निरस्त (मनसूख) कर दिया, जैसा कि विद्वानों के एक समूह ने कहा है(3)।

इब्न ज़ैद और अल-रबी' ने कहा: इसे "और मुशरिकों से सब मिलकर लड़ो" [अत-तौबा: 36] द्वारा निरस्त कर दिया गया था, इसलिए सभी काफ़िरों से लड़ने का आदेश दिया गया था।

इब्न अब्बास, उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ और मुजाहिद ने कहा: यह मुहकम (अपरिवर्तनीय) है(4), यानी: उन लोगों से लड़ो जो तुमसे लड़ने की स्थिति में हैं, और महिलाओं, बच्चों, भिक्षुओं और उनके जैसे लोगों को मारने में ज्यादती न करो, जैसा कि आगे बताया जाएगा।

अबू जाफ़र अल-नहहास(5) ने कहा: सुन्नत और तर्क के लिहाज़ से दोनों राय में से यही अधिक सही है। जहाँ तक सुन्नत की बात है, इब्न उमर की हदीस है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने एक युद्ध अभियान में एक महिला को मृत देखा, तो उन्होंने इसे नापसंद किया और महिलाओं और बच्चों को मारने से मना किया, जिसे इमामों ने रिवायत किया है(6)। जहाँ तक तर्क की बात है,

'फ़ाअला' (सक्रिय रूप) आमतौर पर दो पक्षों के बीच होता है जैसे मुक़ाताला (लड़ाई), मुशातमा (गाली-गलौज) और मुखासामा (झगड़ा), और लड़ाई महिलाओं के बीच (आमतौर पर) नहीं होती है।

---

(1) अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/257-258, और अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/80-81 देखें। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/188-189, और अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 50 देखें। (3) अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/257-258, और अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/79-80 देखें। (4) इन उल्लेखों को अल-तबरी 3/289-291 ने उद्धृत किया है। (5) अल-नासिह वल-मनसूख 1/517 में इसी तरह। (6) अहमद (4739), अल-बुखारी (3015), और मुस्लिम (1744) द्वारा उद्धृत।

238 سورہ البقرہ: آیت 190

...مشرکین میں سے لڑنے والوں اور نہ لڑنے والوں سب کے لیے عام (حکم) تھا(1)۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ نبی کریم ﷺ اپنے صحابہ کے ساتھ عمرہ کے لیے مکہ کی طرف نکلے۔ جب آپ مکہ کے قریب حدیبیہ پہنچے - اور حدیبیہ ایک کنویں کا نام ہے، اسی کنویں کے نام پر اس جگہ کا نام رکھا گیا - تو مشرکوں نے آپ کو بیت اللہ سے روک دیا۔ آپ ایک ماہ تک حدیبیہ میں ٹھہرے، اور ان سے اس شرط پر صلح ہوئی کہ آپ اس سال جیسے آئے تھے ویسے ہی واپس چلے جائیں، اس شرط پر کہ اگلے سال مکہ آپ کے لیے تین دن کے لیے خالی کر دیا جائے۔ انہوں نے اس بات پر بھی صلح کی کہ ان کے درمیان دس سال تک کوئی لڑائی نہیں ہوگی، اور آپ مدینہ واپس آگئے۔ جب اگلا سال آیا تو آپ نے عمرہ قضا کی تیاری کی، اور مسلمانوں کو کافروں کی غداری کا خوف ہوا، اور انہوں نے حرم میں اور حرمت والے مہینے میں لڑائی کو ناپسند کیا، تو یہ آیت نازل ہوئی، یعنی: اگر کافر تم سے لڑیں تو تمہارے لیے لڑنا حلال ہے(2)۔ پس یہ آیت حج کے تذکرے اور گھروں میں پیچھے سے داخل ہونے کے گزشتہ ذکر سے جڑی ہوئی ہے۔ چنانچہ آپ ﷺ اسی سے لڑتے تھے جو آپ سے لڑتا، اور جو آپ سے باز رہتا آپ بھی اس سے باز رہتے، یہاں تک کہ آیت "مشرکوں کو قتل کرو" [التوبہ: 5] نازل ہوئی، جس نے اس آیت کو منسوخ کر دیا، یہ بات علماء کی ایک جماعت نے کہی ہے(3)۔

ابن زید اور ربیع نے کہا: اسے آیت "اور تمام مشرکوں سے مل کر لڑو" [التوبہ: 36] نے منسوخ کر دیا، چنانچہ تمام کافروں سے لڑنے کا حکم دیا گیا۔

ابن عباس، عمر بن عبدالعزیز اور مجاہد نے کہا: یہ محکم ہے(4)، یعنی: ان لوگوں سے لڑو جو تم سے لڑنے کی حالت میں ہوں، اور عورتوں، بچوں، راہبوں اور ان جیسوں کے قتل میں زیادتی نہ کرو، جیسا کہ آگے بیان آئے گا۔

ابو جعفر النحاس(5) نے کہا: سنت اور عقل (نظریہ)کے اعتبار سے دونوں اقوال میں سے یہی زیادہ صحیح ہے۔ جہاں تک سنت کا تعلق ہے تو ابن عمر کی حدیث ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اپنے بعض غزوات میں ایک مقتول عورت کو دیکھا، تو آپ نے اسے ناپسند فرمایا اور عورتوں اور بچوں کے قتل سے منع فرمایا، اسے ائمہ نے روایت کیا ہے(6)۔ رہا عقل کا معاملہ، تو 'فاعل' کا وزن عام طور پر دو فریقوں کے درمیان ہوتا ہے جیسے مقاتلہ (لڑائی)، مشاتمہ (گالی گلوچ) اور مخاصمہ (جھگڑا)، اور لڑائی عام طور پر عورتوں میں نہیں ہوتی۔

---

(1) دیکھئے احکام القرآن للجصاص 1/257-258، اور احکام القرآن للکیا 1/80-81۔ (2) تفسیر ابی اللیث 1/188-189، اور الواحدی کی اسباب النزول ص 50 دیکھیں۔ (3) دیکھئے احکام القرآن للجصاص 1/257-258، اور احکام القرآن للکیا 1/79-80۔ (4) ان آثار کو طبری نے 3/289-291 میں نقل کیا ہے۔ (5) الناسخ والمنسوخ 1/517 میں اسی طرح ہے۔ (6) اسے احمد (4739)، بخاری (3015)، اور مسلم (1744) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 190. Page 239.

Nor among children and those similar to them, such as monks, the chronically ill, the elderly, and hired laborers; they are not to be killed. This is what Abu Bakr al-Siddiq, may Allah be pleased with him, enjoined upon Yazid ibn Abi Sufyan when he sent him to Sham (the Levant), unless they cause harm. It was narrated by Malik and others (1).

Scholars have six scenarios regarding them:

First: Women. If they fight, they are killed. Sahnun said: In the state (2) of fighting and after it; due to the generality of His saying: "Fight in the way of Allah those who fight you," and "And kill them wherever you find them." A woman can have great impacts in battle, including providing financial support and inciting to fight. They may go out with their hair disheveled, mourning, inciting, and shaming those who flee, which permits killing them. However, if they are captured, enslavement is more beneficial because of their swift conversion to Islam, turning away from their religions, and the difficulty of their escape back to their homelands, unlike men.

Second: Children. They are not killed due to the established prohibition against killing offspring, and because they are not legally accountable. But if one fights, he is killed (3).

Third: Monks. They are neither killed nor enslaved; rather, they are left with enough of their wealth to sustain themselves. This is if they are isolated from the people of disbelief, based on Abu Bakr’s statement to Yazid: "You will find people who claim they have devoted themselves to Allah, so leave them and what they claim to have devoted themselves to" (4). If they are with the disbelievers in churches, they are killed. If a woman becomes a nun, Ashhab narrated that she is not to be disturbed. Sahnun said: Monasticism does not change her ruling. Judge Abu Bakr ibn al-Arabi said: In my view, the correct view is Ashhab's narration, as she falls under the saying: "Leave them and what they have devoted themselves to."

(1) Al-Muwatta 2/442. Also narrated by Abd al-Razzaq 5/199, Sa'id ibn Mansur (2383), Ibn Abi Shaybah 12/383, and al-Bayhaqi 9/89. Yazid ibn Abi Sufyan is Mu'awiyah's brother from his father. He was called Yazid al-Khayr. He embraced Islam on the day of the Conquest, witnessed Hunayn, and Umar appointed him over Damascus. Under his hand, Caesarea was conquered. He died in the plague in the year 18 AH. Al-Siyar 1/328. (2) In (M): state. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/105, and see al-Nawadir

wa al-Ziyadat 3/57, and Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 1/84. (4) Its documentation was mentioned previously.

सूरा अल-बकरा: आयत 190. पृष्ठ 239.

और न ही बच्चों और उनके समान लोगों के बीच, जैसे कि भिक्षु, पुराने बीमार, बुजुर्ग और किराए के मजदूर; उन्हें नहीं मारा जाना चाहिए। यही वह वसीयत है जो अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने यज़ीद इब्न अबी सुफ़यान को दी थी जब उन्होंने उसे शाम भेजा था, सिवाय इसके कि वे नुकसान पहुँचाएँ। इसे मालिक और अन्य लोगों ने उद्धृत किया है (1)।

विद्वानों के पास उनके बारे में छह स्थितियाँ हैं:

पहली: महिलाएँ। यदि वे लड़ती हैं, तो उन्हें मार दिया जाता है। सहनुन ने कहा: लड़ने की स्थिति (2) में और उसके बाद; अल्लाह के इस सामान्य कथन के कारण: "अल्लाह की राह में उन लोगों से लड़ो जो तुमसे लड़ते हैं," और "उन्हें जहाँ कहीं भी पाओ मार डालो।" युद्ध में एक महिला के बहुत बड़े प्रभाव हो सकते हैं, जिसमें वित्तीय सहायता प्रदान करना और लड़ने के लिए उकसाना शामिल है। वे अपने बाल बिखेर कर, शोक मनाते हुए, उकसाते हुए और भागने वालों को शर्मिंदा करते हुए बाहर निकल सकती हैं, जो उन्हें मारने की अनुमति देता है। हालाँकि, यदि उन्हें पकड़ लिया जाता है, तो दास बनाना अधिक लाभकारी है क्योंकि उनके इस्लाम में जल्दी धर्म परिवर्तन करने, अपने धर्मों को छोड़ने और पुरुषों के विपरीत अपने वतन वापस भागने की कठिनाई के कारण।

दूसरी: बच्चे। उन्हें नहीं मारा जाता क्योंकि संतान की हत्या पर स्थापित मनाही है, और इसलिए कि वे कानूनी रूप से जवाबदेह नहीं हैं। लेकिन अगर कोई लड़ता है, तो वह मारा जाता है (3)।

तीसरी: भिक्षु। उन्हें न तो मारा जाता है और न ही दास बनाया जाता है; बल्कि, उन्हें उनकी संपत्ति में से उतना छोड़ दिया जाता है जिससे वे अपना निर्वाह कर सकें। यह तब है जब वे कुफ्र के लोगों से अलग हों; यज़ीद से अबू बक्र के कथन के आधार पर: "तुम्हें ऐसे लोग मिलेंगे जो दावा करेंगे कि उन्होंने खुद को अल्लाह के लिए समर्पित कर दिया है, इसलिए उन्हें और उनके उस दावे को छोड़ दो जिसके लिए उन्होंने खुद को समर्पित किया है" (4)। यदि वे गिरजाघरों में काफिरों के साथ हैं, तो उन्हें मार दिया जाता है। यदि कोई महिला नन बन जाती है, तो अशहब ने वर्णन किया कि उसे परेशान नहीं किया जाना चाहिए। सहनुन ने कहा: सन्यास उसके निर्णय को नहीं बदलता। काजी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा: मेरे विचार में सही राय अशहब का वर्णन है; क्योंकि वह इस कथन के अंतर्गत आती है: "उन्हें और उनके उस दावे को छोड़ दो जिसके लिए उन्होंने खुद को समर्पित किया है।"

(1) अल-मुवत्ता 2/442। इसे अब्द अल-रज्जाक 5/199, सईद इब्न मंसूर (2383), इब्न अबी शैबा 12/383 और अल-बैहकी 9/89 ने भी उद्धृत किया है। यज़ीद इब्न अबी सुफ़यान मुआविआ का सौतेला भाई है। उसे यज़ीद अल-खैर कहा जाता था। उसने फतेह (मक्का विजय) के दिन इस्लाम स्वीकार किया, हुनैन के युद्ध में शामिल हुआ, और उमर ने उसे दमिश्क का शासक नियुक्त किया। उसी के हाथों कैसरिया की विजय हुई। उसकी मृत्यु हिजरी सन 18 में प्लेग में हुई थी। अल-सियार 1/328। (2) (म) में: स्थिति। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/105, और अल-नवादिर वल-ज़ियादियत 3/57, और अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/84 देखें। (4) इसका स्रोत पहले दिया जा चुका है।

سورۃ البقرہ: آیت 190۔ صفحہ 239۔

اور نہ ہی بچوں میں اور ان کے مشابہ لوگوں میں، جیسے راہب، دائمی بیمار، بوڑھے اور کرائے کے مزدور؛ انہیں قتل نہیں کیا جائے گا۔ اسی کی وصیت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نے یزید بن ابی سفیان کو کی تھی جب انہیں شام بھیجا تھا، الا یہ کہ وہ کوئی تکلیف پہنچائیں، اسے مالک اور دیگر نے روایت کیا ہے (1)۔

علماء کے نزدیک ان کے بارے میں چھ صورتیں ہیں:

پہلی: عورتیں۔ اگر وہ لڑیں تو وہ قتل کی جائیں گی، سحنون نے کہا: لڑائی کی حالت (2) میں اور اس کے بعد بھی؛ اللہ تعالیٰ کے اس عمومی فرمان کی وجہ سے: "اور اللہ کی راہ میں ان لوگوں سے لڑو جو تم سے لڑتے ہیں" اور "انہیں جہاں پاؤ قتل کرو"۔ اور جنگ میں عورت کے بڑے اثرات ہوتے ہیں، جن میں مال سے مدد کرنا، اور لڑائی پر اکسانا شامل ہے، اور وہ اپنے بال بکھیرے ہوئے، نوحہ کرتی ہوئی، اکساتی ہوئی اور بھاگنے والوں کو عار دلاتی ہوئی نکلتی ہیں، اور یہ ان کے قتل کو مباح کر دیتا ہے، سوائے اس کے کہ جب وہ قید ہو جائیں تو لونڈی بنانا زیادہ نفع بخش ہے؛ ان کے جلد اسلام لانے، اپنے مذاہب سے توبہ کرنے اور مردوں کے برعکس اپنے وطن واپس بھاگنے کی دشواری کی وجہ سے۔

دوسری: بچے۔ انہیں قتل نہیں کیا جائے گا؛ اولاد کو قتل کرنے کی ثابت ممانعت کی وجہ سے، اور اس لیے کہ ان پر کوئی ذمہ داری نہیں ہے، لیکن اگر کوئی لڑے تو وہ قتل کیا جائے گا (3)۔

تیسری: راہب۔ انہیں نہ قتل کیا جائے گا اور نہ لونڈی و غلام بنایا جائے گا، بلکہ ان کے لیے ان کے اموال میں سے اتنا چھوڑ دیا جائے گا جس پر وہ زندگی گزار سکیں، اور یہ اس صورت میں ہے

جب وہ اہل کفر سے الگ تھلگ ہوں؛ ابوبکر رضی اللہ عنہ کے یزید سے اس قول کی وجہ سے: "تمہیں کچھ ایسے لوگ ملیں گے جو یہ دعویٰ کرتے ہیں کہ انہوں نے اپنے آپ کو اللہ کے لیے وقف کر دیا ہے، تو انہیں اور ان کے اس دعوے کو چھوڑ دو جس کے لیے انہوں نے اپنے آپ کو وقف کیا ہے" (4)۔ پس اگر وہ گرجا گھروں میں کافروں کے ساتھ ہوں تو وہ قتل کیے جائیں گے۔ اور اگر کوئی عورت راہبہ بن جائے تو اشہب نے روایت کیا ہے کہ اس سے تعرض نہ کیا جائے۔ اور سحنون نے کہا: راہبہ بننا اس کے حکم کو نہیں بدلتا۔ قاضی ابوبکر بن العربی نے کہا: اور میرے نزدیک صحیح اشہب کی روایت ہے؛ کیونکہ وہ اس قول کے تحت داخل ہے: "پس انہیں اور ان کے اس دعوے کو چھوڑ دو جس کے لیے انہوں نے اپنے آپ کو وقف کیا ہے"۔

(1) الموطأ 442/2، اور اسے عبد الرزاق 199/5، سعید بن منصور (2383)، ابن ابی شیبہ 383/12، اور بیہقی 89/9 نے بھی روایت کیا ہے۔ یزید بن ابی سفیان معاویہ کے سوتیلے بھائی ہیں جنہیں یزید الخیر کہا جاتا تھا، وہ فتح مکہ کے دن اسلام لائے، حنین میں حاضر ہوئے، اور عمر رضی اللہ عنہ نے انہیں دمشق کا گورنر مقرر کیا، اور ان کے ہاتھ پر قیصریہ فتح ہوا، ان کی وفات طاعون میں سن (18ھ) میں ہوئی۔ السیر 328/1۔ (2) (م) میں: حالت۔ (3) ابن العربی کی احکام القرآن 105/1، اور دیکھیں النوادر والزیادات 57/3، اور کیا کی احکام القرآن 84/1۔ (4) اس کی تخریج قریب ہی گزر چکی ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 190 240

Fourth: The chronically ill (Al-Zamna). Sahnun said: They are killed. Ibn Habib said: They are not killed. The correct view is that their condition should be considered; if they cause harm, they are killed, otherwise, they are left alone with their illness, and they become property in their state as supernumeraries (1).

Fifth: The elderly. Malik said in the Book of Muhammad: They are not killed. The majority of jurists hold that if someone is very elderly and frail, unable to fight, and of no use in terms of strategy or defense, then he is not killed. This is the view of Malik and Abu Hanifa. Al-Shafi'i has two opinions: one is like the majority, and the second is that he and the monk are killed. The first is more correct due to Abu Bakr's saying to Yazid, with no one contradicting him, thus establishing it as consensus.

Furthermore, since he is one who does not fight nor assist the enemy, it is not permissible to kill him, like a woman. However, if he is someone whose harm is feared in war, strategy, or wealth (2), then if he is captured, the leader has a choice among five things: killing, release, ransom, enslavement, or a dhimmi contract upon payment of Jizya.

Sixth: Laborers (Al-'Usafa), who are hired workers and farmers. Malik said in the Book of Muhammad: They are not killed. Al-Shafi'i said: Farmers, hired workers, and the very elderly are killed unless they convert to Islam or pay Jizya (3). The first view is more correct due to the Prophet's (PBUH) words in the hadith of Rabah bin Al-Rabi': "Catch up with Khalid bin Al-Walid, and let him not kill any offspring or laborer" (4). Umar bin Al-Khattab said:

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/105-106; see Al-Nawadir wa al-Ziyadat 3/58-61, and Al-Bayan wa al-Tahsil 2/558-559. (2) In copies: "and wealth", what is established is from (m). (3) See Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/455, 456; Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/106; Al-Bayan wa al-Tahsil 2/561; and Al-Mughni 3/178-180. (4) Narrated by Ahmad (15992), Al-Bukhari in Al-Tarikh al-Kabir 3/314, Abu Dawood (2669), Al-Nasa'i in Al-Kubra (8571), Ibn Majah (2842). Rabah bin Al-Rabi' is Ibn Sayfi Al-Tamimi, brother of Hanzala; he is a companion counted among the people of Medina and settled in Basra. Al-Daraqutni said: No one among the companions is called Rabah except him, despite differences; it's said "Riyah," which is the majority view, and Al-Bukhari said: it's not proven. See Al-Isaba 3/248 and Al-Isti'ab in the margin of Al-Isaba 3/253.

सूरह अल-बकरा: आयत 190 240

चौथा: पुराने बीमार (अल-ज़मना)। सहनून ने कहा: उन्हें मार दिया जाता है। इब्न हबीब ने कहा: उन्हें नहीं मारा जाता। सही विचार यह है कि उनकी स्थिति पर विचार किया जाना चाहिए; यदि वे नुकसान पहुँचाते हैं, तो उन्हें मार दिया जाता है, अन्यथा, उन्हें उनकी बीमारी के साथ छोड़ दिया जाता है, और वे अपनी स्थिति में संपत्ति बन जाते हैं (1)।

पाँचवाँ: बुजुर्ग। मलिक ने मुहम्मद की पुस्तक में कहा: उन्हें नहीं मारा जाता। अधिकांश न्यायविदों का मत है कि यदि कोई बहुत वृद्ध और कमजोर है, लड़ने में असमर्थ है, और रणनीति या रक्षा के मामले में किसी काम का नहीं है, तो उसे नहीं मारा जाता। मलिक और अबू हनीफ़ा का यही मत है। अल-शाफ़ई के दो विचार हैं: एक बहुमत की तरह है, और दूसरा यह कि उसे और भिक्षु को मार दिया जाता है। पहला अधिक सही है क्योंकि यज़ीद को अबू बक्र ने यही कहा था, और किसी ने उनका विरोध नहीं किया, जिससे यह आम सहमति (इज्मा) के रूप में स्थापित हो गया।

इसके अलावा, चूंकि वह उन लोगों में से है जो न तो लड़ते हैं और न ही दुश्मन की मदद करते हैं, इसलिए उन्हें मारना जायज़ नहीं है, जैसे कि महिला। हालाँकि, यदि वह ऐसा व्यक्ति है जिसके युद्ध, रणनीति या धन (2) में नुकसान का डर है, तो यदि उसे पकड़ लिया जाता है, तो नेता के पास पाँच चीजों में से एक विकल्प होता है: मारना, रिहा करना, फिरौती, गुलामी, या जिज़िया के भुगतान पर धिम्मी अनुबंध।

छठा: मजदूर (अल-उसाफा), जो किराए के श्रमिक और किसान हैं। मलिक ने मुहम्मद की पुस्तक में कहा: उन्हें नहीं मारा जाता। अल-शाफ़ई ने कहा: किसानों, किराए के मजदूरों और बहुत बुजुर्गों को तब तक मार दिया जाता है जब तक कि वे इस्लाम न अपना लें या जिज़िया न दें (3)। पहला विचार अधिक सही है क्योंकि रबा बिन अल-रबी की हदीस में पैगंबर (सल्ल.) के शब्द हैं: "खालिद बिन अल-वलीद से मिलो, और उसे किसी भी संतान या मजदूर को मारने न देना" (4)। उमर बिन अल-खत्ताब ने कहा:

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/105-106; अल-नवादिर व अल-ज़ियादत 3/58-61, और अल-बयान व अल-तहसील 2/558-559 देखें। (2) प्रतियों में: "और धन", (m) से जो पुष्ट है। (3) मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा 3/455, 456; इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/106; अल-बयान व अल-तहसील 2/561; और अल-मुगनी 3/178-180 देखें। (4) अहमद

(15992), अल-तारीख अल-कबीर 3/314 में अल-बुखारी, अबू दाऊद (2669), अल-कुबरा (8571) में अल-नसाई, इब्न माजाह (2842) द्वारा उद्धृत। रबा बिन अल-रबी इब्न सैफी अल-तमीमी हैं, हंजला के भाई; वह मदीना के लोगों में गिने जाने वाले एक साथी हैं और बसरा में बस गए थे। अल-दारकुतनी ने कहा: साथियों में रबा के अलावा कोई नहीं है, मतभेदों के बावजूद; कहा जाता है "रियाह," जो बहुमत का विचार है, और अल-बुखारी ने कहा: यह साबित नहीं हुआ है। अल-इसाबा 3/248 और अल-इसाबा 3/253 के हाशिये में अल-इस्तियाब देखें।

سورۃ البقرہ: آیت 190 240

چوتھا: دائمی بیمار (الزمنی)۔ سحنون نے کہا: انہیں قتل کیا جائے گا۔ ابن حبیب نے کہا: انہیں قتل نہیں کیا جائے گا۔ صحیح یہ ہے کہ ان کے حالات کا اعتبار کیا جائے، اگر ان میں کوئی ایذاء ہو تو انہیں قتل کیا جائے، ورنہ انہیں اور ان کی بیماری کو چھوڑ دیا جائے، اور وہ اپنی حالت پر مال بن جائیں گے (1)۔

پانچواں: بوڑھے۔ مالک نے کتاب محمد میں کہا: انہیں قتل نہیں کیا جائے گا، اور جمہور فقہاء کا اسی پر اتفاق ہے کہ اگر کوئی بوڑھا بہت زیادہ ہرم (کمزور) ہو، لڑنے کی طاقت نہ رکھتا ہو، اور نہ ہی رائے یا دفاع میں اس سے کوئی فائدہ حاصل ہو، تو اسے قتل نہیں کیا جائے گا، امام مالک اور امام ابو حنیفہ کا یہی قول ہے۔ امام شافعی کے دو قول ہیں: ایک جمہور کی طرح ہے، اور دوسرا یہ کہ اسے اور راہب کو قتل کیا جائے گا۔ پہلا قول زیادہ صحیح ہے کیونکہ حضرت ابوبکر نے یزید سے یہی فرمایا تھا، اور کسی نے ان کی مخالفت نہیں کی، لہذا ثابت ہوا کہ یہ اجماع ہے۔

نیز، وہ ان لوگوں میں سے ہے جو نہ لڑتے ہیں اور نہ دشمن کی مدد کرتے ہیں، لہذا اسے قتل کرنا جائز نہیں ہے جیسے عورت۔ لیکن اگر وہ ایسا ہو جس کے جنگ، رائے یا مال (2) سے نقصان کا خدشہ ہو، تو ایسی صورت میں اگر اسے قید کیا جائے تو امام کو پانچ چیزوں میں اختیار ہوگا: قتل، احسان (بغیر کسی بدلے کے رہائی)، فدیہ، غلام بنانا، یا جزیہ کی ادائیگی پر عقدِ ذمہ۔

چھٹا: عسفاء، اور وہ مزدور اور کسان ہیں۔ مالک نے کتاب محمد میں کہا: انہیں قتل نہیں کیا جائے گا۔ شافعی نے کہا: کسانوں، مزدوروں اور بوڑھوں کو قتل کیا جائے گا جب تک کہ وہ اسلام نہ لے آئیں یا جزیہ ادا نہ کریں (3)۔ پہلا قول زیادہ صحیح ہے کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے رباح بن

الربیع کی حدیث میں فرمایا: "خالد بن الولید سے جا ملو، اور وہ ہرگز کسی ذریت یا مزدور (عسیف) کو قتل نہ کریں" (4)۔ حضرت عمر بن الخطاب نے فرمایا:

(1) احکام القرآن لابن العربی 1/105-106، اور دیکھئے النوادر والزیادات 3/58-61، اور البیان والتحصیل 2/558-559۔ (2) نسخوں میں: "والمال"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (3) دیکھئے مختصر اختلاف العلماء 3/455، 456، اور احکام القرآن لابن العربی 1/106، والبیان والتحصیل 2/561، والمغنی 3/178-180۔ (4) اسے احمد (15992)، بخاری نے تاریخ الکبیر 3/314، ابوداؤد (2669)، نسائی نے الکبری (8571)، اور ابن ماجہ (2842) نے روایت کیا ہے۔ رباح بن الربیع، ابن صیفی التمیمی حنظلہ کے بھائی ہیں، آپ صحابی ہیں اور اہل مدینہ میں شمار ہوتے ہیں، بصرہ میں قیام پذیر ہوئے۔ دارقطنی نے کہا: صحابہ میں رباح کے علاوہ کوئی نہیں ہے، اگرچہ اختلاف ہے، کہا گیا ہے "ریاح" اور یہی جمہور کا قول ہے، بخاری نے کہا: یہ ثابت نہیں ہے۔ دیکھئے الاصابۃ 3/248، والاستیعاب بہامش الاصابۃ 3/253۔

٢٤١ Surah Al-Baqarah: Verse 190

Fear Allah regarding the offspring and the farmers who do not engage in war against you (1). Umar ibn Abd al-Aziz used to not kill a farmer. Mentioned by Ibn al-Mundhir.

The second [point]: Ashhab narrated from Malik that what is meant by His saying: "And fight in the way of Allah those who fight you" is the people of Medina (2) who were commanded to fight those who fought them. The correct view is that it is an address to all Muslims; everyone is commanded to fight whoever fights them, as there is no other way. Do you not see how He clarified it in Surah Bara'ah (At-Tawbah) by saying: "Fight those near you of the disbelievers" [At-Tawbah: 123]? That is because the initial objective was the people of Mecca, so it was necessary to start with them. When Allah opened Mecca, fighting was directed towards those neighboring among those who were harmful until the call becomes general, the Word reaches all horizons, and none of the disbelievers remain. This is ongoing and continuous until the Day of Resurrection, extending to the end mentioned in his (peace be upon him) saying: "Good is tied to the forelocks of horses until the Day of Resurrection; reward and booty" (3). It was also said: Its end is the descent of Jesus son of Mary, peace be upon him, and this is consistent with the previous hadith; because his descent is among the signs of the Hour (4).

The third [point]: His saying, the Almighty: "And do not transgress." It was said regarding its interpretation what we have previously mentioned, so it is Muhkamah (decisive/unabrogated) (5). As for the apostates, there is nothing for them except death or repentance. Likewise, the people of deviation and misguidance; there is nothing but the sword or repentance. Whoever conceals a false belief (6) and then it becomes manifest, he is like a heretic (Zindiq); he is killed and his repentance is not sought.

As for those who rebel against the just leaders, they must be fought until they return to the truth. Some said: The meaning is "do not transgress in fighting for other than the sake of Allah, such as fanaticism or gaining fame, but fight in the way of Allah those who fight you," meaning for religion and to make the Word manifest.

(1) Narrated by Sa'id ibn Mansur (2625), and al-Bayhaqi 9/91. (2) In (m): Al-Hudaybiyyah. (3) Narrated by Ahmad (5102), Al-Bukhari (899), and Muslim (442) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/102, 103. (5) See Tafsir al-Baghawi 1/161, and Zad al-Masir 1/197. (6) In the manuscripts: Al-Batin (the inward/secret), and what is established is from (m).

२४१ सूरह अल-बक़रह: आयत १९०

संतानों के विषय में अल्लाह से डरो, और उन किसानों के बारे में भी जो तुम्हारे विरुद्ध युद्ध नहीं छेड़ते (१)। उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ किसी हल चलाने वाले (किसान) को नहीं मारते थे। इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसका उल्लेख किया है।

दूसरा [बिंदु]: अशहब ने मालिक से रिवायत की है कि उनके इस कथन का अर्थ: "और अल्लाह की राह में उनसे लड़ो जो तुमसे लड़ते हैं" मदीना के लोग हैं (२) जिन्हें उनसे लड़ने का आदेश दिया गया था जो उनसे लड़े थे। सही बात यह है कि यह सभी मुसलमानों के लिए एक संबोधन है; प्रत्येक को उससे लड़ने का आदेश दिया गया है जो उससे लड़ता है; क्योंकि इसके बिना कोई चारा नहीं है। क्या आप नहीं देखते कि उन्होंने सूरह बराअत (अत-तौबा) में इसे कैसे स्पष्ट किया है: "उन काफ़िरों से लड़ो जो तुम्हारे निकट हैं" [अत-तौबा: १२३]? ऐसा इसलिए है क्योंकि प्रारंभ में लक्ष्य मक्का के लोग थे, इसलिए उनसे शुरुआत करना अनिवार्य था। जब अल्लाह ने मक्का पर विजय प्रदान की, तो लड़ाई उन पड़ोसियों के विरुद्ध निर्देशित की गई जो कष्ट पहुँचा रहे थे, यहाँ तक कि आह्वान सामान्य हो जाए, और शब्द सभी क्षितिजों तक पहुँच जाए, और काफ़िरों में से कोई शेष न रहे। यह क़यामत के दिन तक जारी रहने वाला सिलसिला है, और उस पराकाष्ठा तक विस्तृत है जो उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन में है: "घोड़ों की पेशानी में क़यामत के दिन तक भलाई बंधी है; प्रतिफल और गनीमत का माल" (३)। यह भी कहा गया है: इसकी सीमा ईसा इब्न मरयम (अ.) का अवतरण है, और यह पिछली हदीस के अनुरूप है; क्योंकि उनका अवतरण क़यामत की निशानियों में से है (४)।

तीसरा [बिंदु]: अल्लाह तआला का कथन: "और उल्लंघन न करो"। इसके स्पष्टीकरण के बारे में वही कहा गया है जो हम पहले बता चुके हैं, अतः यह "मुहकमा" (अटल/रद्द न की गई) है (५)। जहाँ तक धर्मत्यागियों (मुरतद) की बात है, तो उनके लिए मृत्यु या पश्चाताप (तौबा) के अतिरिक्त कुछ नहीं है। इसी प्रकार पथभ्रष्ट और गुमराह लोग; उनके लिए तलवार या पश्चाताप के सिवा कुछ नहीं है। जिसने असत्य विश्वास को मन में छुपाया (६) और फिर वह ज़ाहिर हो गया, तो वह उस ज़िनदीक़ (पाखंडी) की भाँति है जिसे मार दिया जाता है और उससे पश्चाताप करने को नहीं कहा जाता।

रही बात न्यायप्रिय शासकों के विरुद्ध विद्रोह करने वालों की, तो उनसे तब तक लड़ना अनिवार्य है जब तक वे सत्य की ओर न लौट आएं। कुछ लोगों ने कहा: इसका अर्थ है "अल्लाह की प्रसन्नता के अतिरिक्त किसी अन्य हेतु युद्ध में सीमा न लाँघें, जैसे कि कट्टरता या प्रसिद्धि पाना, अपितु अल्लाह

की राह में उनसे लड़ें जो तुमसे लड़ते हैं", अर्थात दीन के लिए और अल्लाह के वचन को बुलंद करने के लिए।

(१) इसे सईद बिन मंसूर (२६२५) और अल-बैहक़ी ९/९१ ने उद्धृत किया है। (२) (म) में: अल-हुदैबिया। (३) इसे अहमद (५१०२), अल-बुखारी (८९९), और मुस्लिम (४४२) ने इब्न उमर (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (४) अहकामुल कुरान इब्न अल-अरबी १०२/१, १०३। (५) तफ़सीर अल-बग़वी १६१/१ और ज़ाद अल-मसीर १९७/१ देखें। (६) पांडुलिपियों में: "अल-बातिन" (आंतरिक/गुप्त), और जो पाठ में स्थापित है वह (म) से है।

۲۴۱ سورۃ البقرہ: آیت ۱۹۰

اولاد کے معاملے میں اللہ سے ڈرو، اور ان کسانوں کے بارے میں بھی جو تمہارے خلاف جنگ برپا نہیں کرتے(۱)۔ اور عمر بن عبدالعزیز کسی کاشتکار کو قتل نہیں کرتے تھے۔ ابن المنذر نے اس کا تذکرہ کیا ہے۔

دوسری [بات]: اشہب نے مالک سے روایت کی ہے کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿وَقَٰتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَٰتِلُونَكُمْ﴾ "اور اللہ کی راہ میں ان سے لڑو جو تم سے لڑتے ہیں" سے مراد اہل مدینہ ہیں(۲) جنہیں ان سے لڑنے کا حکم دیا گیا تھا جنہوں نے ان سے لڑائی کی تھی۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ تمام مسلمانوں کے لیے خطاب ہے، ہر ایک کو حکم دیا گیا ہے کہ وہ اس سے لڑے جو اس سے لڑتا ہے؛ کیونکہ اس کے سوا کوئی چارہ نہیں۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ نے سورہ براءت (التوبہ) میں اس کی وضاحت یوں فرمائی ہے: ﴿قَٰتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُم مِّنَ الْكُفَّارِ﴾ "ان کافروں سے لڑو جو تمہارے قریب ہیں" [التوبہ: ۱۲۳]، اور یہ اس لیے ہے کہ شروع میں مقصود اہل مکہ تھے، اس لیے ان سے ابتدا کرنا ضروری تھا۔ پھر جب اللہ نے مکہ فتح کر دیا تو لڑائی ان پڑوسیوں کے خلاف ہو گئی جو ایذا پہنچاتے تھے، یہاں تک کہ دعوت عام ہو جائے، اور اللہ کا کلمہ تمام آفاق تک پہنچ جائے، اور کافروں میں سے کوئی باقی نہ رہے، اور یہ قیامت تک برقرار رہنے والا ہے، جو اس انتہا تک پھیلا ہوا ہے جو آپ ﷺ کا فرمان ہے: "گھوڑوں کی پیشانیوں میں قیامت تک بھلائی یعنی اجر اور غنیمت بندھی ہوئی ہے"(۳)۔ اور کہا گیا: اس کی انتہا عیسیٰ بن مریم علیہ السلام کا نزول ہے، اور یہ پچھلی حدیث کے موافق ہے؛ کیونکہ ان کا نزول علاماتِ قیامت میں سے ہے(۴)۔

تیسری [بات]: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَعْتَدُوا﴾ "اور زیادتی نہ کرو"۔ اس کی تاویل کے بارے میں وہی کہا گیا ہے جو ہم پہلے بیان کر چکے ہیں، لہٰذا یہ "محکمہ" (غیر منسوخ) ہے(۵)۔ رہے

مرتدین تو ان کے لیے قتل یا توبہ کے سوا کچھ نہیں، اور اسی طرح اہل زیغ و ضلال؛ ان کے لیے بھی تلوار یا توبہ کے سوا کچھ نہیں۔ اور جس نے باطل عقیدہ چھپایا(۶) اور پھر وہ ظاہر ہو گیا، تو وہ زندیق کی طرح ہے جسے قتل کیا جائے گا اور اس سے توبہ کا مطالبہ نہیں کیا جائے گا۔

اور رہی بات عادل اماموں کے خلاف خروج کرنے والوں کی، تو ان سے لڑنا واجب ہے یہاں تک کہ وہ حق کی طرف لوٹ آئیں۔ اور ایک گروہ نے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ لڑائی میں اللہ کی رضا کے علاوہ کسی اور وجہ سے زیادتی نہ کرو، جیسے حمیت (جاہلانہ غیرت) یا حصولِ شہرت کے لیے، بلکہ اللہ کی راہ میں ان لوگوں سے لڑو جو تم سے لڑتے ہیں، یعنی دین کی خاطر اور کلمہ الٰہی کو سربلند کرنے کے لیے۔

(۱) اسے سعید بن منصور (۲۶۲۵) اور بیہقی ۹/۹۱ نے روایت کیا ہے۔ (۲) نسخہ (م) میں: الحدیبیۃ۔ (۳) اسے احمد (۵۱۰۲)، بخاری (۸۹۹) اور مسلم (۴۴۲) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۱۰۲/۱، ۱۰۳۔ (۵) دیکھئے تفسیر البغوی ۱۶۱/۱، اور زاد المسیر ۱۹۷/۱۔ (۶) قلمی نسخوں میں: الباطن (باطنی طور پر)، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (م) سے ہے۔

242 Surah Al-Baqarah: Verses 191, 192

It was said: "Do not transgress," meaning: do not fight those who do not fight you. Based on this, the verse is abrogated by the command to fight all disbelievers, and Allah knows best (1).

The Almighty says: "And kill them wherever you find them and expel them from wherever they have expelled you, and Fitnah is worse than killing. And do not fight them at al-Masjid al-Haram until they fight you there. But if they fight you, then kill them. Such is the recompense of the disbelievers. (191) And if they cease, then indeed, Allah is Forgiving and Merciful. (192)"

In it are five issues:

The first: His saying, the Almighty: "And kill them wherever you find them." It is said: 'thaqifa yathqafu thaqfan wa thaqafan,' and a man who is 'thaqif laqif' is one who is proficient in what he deals with of matters. And in this is evidence for the killing of the captive (2), and the clarification of this will come in "Al-Anfal," God willing (3).

"And expel them from where they expelled you," meaning: Mecca. Al-Tabari (4) said: The address is to the Muhajirun (emigrants), and the pronoun refers to the disbelievers of Quraysh.

The second: His saying, the Almighty: "And Fitnah is worse than killing," meaning: the fitnah (persecution/strife) they forced upon you and by which they aimed for your return to disbelief, is worse than killing. Mujahid (5) said: meaning: than for a believer to be killed, for death is lighter for him than fitnah. Others said: meaning: their association of partners with Allah and their disbelief in Him is a greater crime and worse than the killing they reproached you for. And this is evidence (6) that the verse was revealed concerning the matter of Amr bin al-Hadrami when Waqid bin Abdullah al-Tamimi (7) killed him on the last day of [Rajab].

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/262. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/106, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/262. (3) In the interpretation of verses 57 and 67 thereof. (4) In his Tafsir 3/293, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/262, from which the author quoted. (5) Narrated by al-Tabari 3/294. (6) His saying: 'evidence', from (m). (7) He was the first to kill a person from the polytheists in Islam; he witnessed Badr, and concerning him was revealed "They ask you about the sacred month." He died at the beginning of the caliphate of Umar. Al-Isabah 10/293, and Al-Isti'ab in the margins of Al-Isabah 11/15.

242 सूरह अल-बकरा: आयतें 191, 192

कहा गया: "उल्लंघन न करो," अर्थात: उन लोगों से न लड़ो जो तुमसे नहीं लड़ते। इस आधार पर, यह आयत सभी काफिरों से लड़ने के आदेश द्वारा निरस्त (मन्सूख) है, और अल्लाह बेहतर जानता है (1)।

अल्लाह तआला का फरमान है: "और उन्हें जहाँ पाओ मार डालो और उन्हें निकाल दो जहाँ से उन्होंने तुम्हें निकाला है, और फितना (अत्याचार/अधर्म) कत्ल से भी बढ़कर है। और मस्जिद-ए-हराम के पास उनसे न लड़ो जब तक कि वे वहाँ तुमसे न लड़ें। फिर यदि वे तुमसे लड़ें, तो उन्हें मार डालो। काफिरों का यही बदला है। (191) फिर यदि वे रुक जाएँ तो निस्संदेह अल्लाह क्षमाशील, अत्यंत दयावान है। (192)"

इसमें पाँच मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "और उन्हें जहाँ पाओ मार डालो।" कहा जाता है: 'थकिफ़ा यथकफ़ु थक़्फ़न व थक़फ़न', और 'थकिफ़ लकिफ़' व्यक्ति वह है जो अपने मामलों में कुशल हो। और इसमें कैदी को मारने का प्रमाण है (2), और इसका विवरण "अल-अनफाल" में आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा (3)।

"और उन्हें वहाँ से निकाल दो जहाँ से उन्होंने तुम्हें निकाला," अर्थात: मक्का। अल-तबरी (4) ने कहा: यह संबोधन मुहाजिरों के लिए है, और सर्वनाम कुरैश के काफिरों के लिए है।

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: "और फितना कत्ल से भी बढ़कर है," अर्थात: वह फितना जिस पर उन्होंने तुम्हें मजबूर किया, और जिसके माध्यम से उन्होंने तुम्हें कुफ्र की ओर वापस ले जाने की कोशिश की, कत्ल से भी अधिक गंभीर है। मुजाहिद (5) ने कहा: अर्थात: एक आस्तिक (मोमिन) के मारे जाने से, क्योंकि मौत उसके लिए फितने से हल्की है। दूसरों ने कहा: अर्थात: अल्लाह के साथ उनका शिर्क और उसके प्रति उनका कुफ्र उस कत्ल से बड़ा अपराध और अधिक गंभीर है जिसके लिए उन्होंने तुम्हें दोषी ठहराया। और यह इस बात का प्रमाण (6) है कि यह आयत अम्र बिन अल-हदरमी के मामले में उतरी थी जब वाकिद बिन अब्दुल्लाह अल-तमीमी (7) ने उसे [रजब] के आखिरी दिन मार दिया था।

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/262। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/106, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/262। (3) इसकी आयत 57 और 67 की व्याख्या में। (4) उनकी तफ़सीर

3/293 में, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/262, जिससे लेखक ने उद्धृत किया। (5) अल-तबरी द्वारा वर्णित 3/294। (6) उनका कहना: 'प्रमाण', (म) से। (7) वह इस्लाम में मुशरिकों में से किसी व्यक्ति को मारने वाले पहले व्यक्ति थे; उन्होंने बद्र में भाग लिया, और उनके बारे में "वे आपसे पवित्र महीने के बारे में पूछते हैं" आयत उतरी। उमर के खिलाफत की शुरुआत में उनका निधन हो गया। अल-इसाबा 10/293, और अल-इस्तिआब अल-इसाबा के हाशिये पर 11/15।

٢٤٢ سورة البقرہ: آیات ١٩١ ، ١٩٢

اور کہا گیا: «حد سے نہ بڑھو»، یعنی: ان سے نہ لڑو جو تم سے نہیں لڑتے۔ تو اس بنا پر یہ آیت تمام کفار سے قتال (لڑائی) کے حکم سے منسوخ ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے (١)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُم مِّنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِندَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّىٰ يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِن قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَٰلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ (١٩١) فَإِنِ انتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (١٩٢)﴾۔

اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ﴾ کہا جاتا ہے: ثَقِفَ يَثْقَفُ ثَقْفاً وثَقَفاً، اور 'رجل ثَقِفُ لَقِفُ' وہ شخص ہے جو اپنے معاملات میں مہارت رکھتا ہو۔ اور اس میں قیدی کو قتل کرنے کی دلیل ہے (٢)، اور اس کی وضاحت انشاء اللہ تعالیٰ سورہ «الانفال» میں آئے گی (٣)۔

﴿وَأَخْرِجُوهُم مِّنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ﴾ یعنی: مکہ۔ امام طبری (٤) نے کہا: یہ خطاب مہاجرین سے ہے، اور ضمیر کفارِ قریش کی طرف لوٹتی ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ﴾ یعنی: وہ فتنہ (آزمائش/ایذا رسانی) جس پر انہوں نے تمہیں مجبور کیا، اور جس کے ذریعے انہوں نے تمہارے کفر کی طرف لوٹنے کا ارادہ کیا، قتل سے زیادہ سخت ہے۔ مجاہد (٥) نے کہا: یعنی: ایک مومن کے قتل ہونے سے، کیونکہ قتل اس کے لیے فتنے سے زیادہ ہلکا ہے۔ دوسروں نے کہا: یعنی: ان کا اللہ کے ساتھ شرک اور اس کے ساتھ کفر کرنا اس قتل سے زیادہ بڑا جرم اور زیادہ سخت ہے جس پر انہوں نے تمہیں عار دلائی۔ اور یہ

اس بات کی دلیل (۶) ہے کہ یہ آیت عمرو بن الحضرمی کے معاملے میں نازل ہوئی جب واقد بن عبد اللہ التمیمی (۷) نے اسے رجب کے آخری دن قتل کیا تھا۔

(۱) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/ ۲۶۲ ۔ (۲) ابن العربی کی احکام القرآن ۱/ ۱۰۶ ، اور المحرر الوجیز ۱/ ۲۶۲ ۔ (۳) اس کی آیت: ۵۷ اور ۶۷ کی تفسیر کے وقت۔ (۴) اپنی تفسیر ۳/ ۲۹۳ میں، اور المحرر الوجیز ۱/ ۲۶۲ سے مصنف نے نقل کیا۔ (۵) اسے طبری نے ۳/ ۲۹۴ پر روایت کیا ہے۔ (۶) ان کا قول: 'دلیل'، (م) سے۔ (۷) وہ پہلے شخص ہیں جنہوں نے اسلام میں مشرکین میں سے کسی کو قتل کیا، غزوہ بدر میں شریک ہوئے، اور ان کے بارے میں «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ» نازل ہوئی۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی خلافت کے آغاز میں وفات پائی۔ الاصابۃ ۱۰ / ۲۹۳ ، والاستیعاب الاصابۃ کے حاشیہ پر ۱۱ / ۱۵ ۔

Rajab is the sacred month, as mentioned in the expedition of Abdullah bin Jahsh (1), as will follow (2). This was stated by al-Tabari and others (3). Third: His Almighty saying: {And do not fight them at the Sacred Mosque until they fight you there} the verse. Scholars have two opinions regarding this verse: first: it is abrogated, and second: it is decisive (muhkamah). Mujahid (4) said: The verse is decisive, and it is not permissible to fight anyone in the Sacred Mosque except after they initiate the fight. This was also held by Tawus, and it is what the text of the verse necessitates, and it is the correct of the two opinions. This was the view of Abu Hanifa and his companions (5). It is recorded in the Sahih (6) on the authority of Ibn Abbas that he said: The Messenger of Allah ﷺ said on the day of the conquest of Mecca: "Verily, this land is sacred (7); Allah made it sacred the day He created the heavens and the earth, so it is sacred by the sanctity of Allah Almighty until the Day of Resurrection. Fighting in it was not lawful for anyone before me, and it was not made lawful for me except for one hour of a day. So it is sacred by the sanctity of Allah until the Day of Resurrection." Qatadah (8) said: The verse is abrogated by His Almighty's saying: {Then, when the sacred months have passed, kill the polytheists wherever you find them} [At-Tawbah: 5]. Muqatil said: It was abrogated by His Almighty's saying: {And kill them wherever you overtake them}.

Footnotes: (1) He is one of the early converts and among those who migrated to Abyssinia and witnessed Badr. He was the first for whom a banner was tied in Islam. He was martyred at Uhud and he and Hamza were buried in one grave. Al-Isabah 6/34. See Al-Sirah al-Nabawiyyah 1/601-602, and Tafsir al-Tabari 3/650-660. (2) In (M): as its explanation will follow. (3) Thus stated the author, may Allah have mercy on him. What Al-Tabari mentioned 3/304-309 and other exegetes is that this verse was revealed during the Umrah of al-Hudaybiyyah. Al-Tabari mentioned 3/650-660 that the verse revealed regarding Amr bin al-Hadrami is His Almighty's saying: {They ask you about the sacred month - about fighting therein}. Al-Tabari said: There is no disagreement among all the people of interpretation that this verse - {They ask you about the sacred month} - was revealed to the Messenger of Allah ﷺ concerning the reason for the killing of Ibn al-Hadrami and his killer, and the author will mention it also when interpreting the aforementioned verse. (4) Narrated by al-Tabari 3/296-297. (5) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/107. (6) Sahih al-Bukhari (3189), and Sahih Muslim (1353), and it is in Musnad Ahmad (2279). (7) The word "haram" (sacred) is not in (M). (8) Narrated by al-Tabari 3/298.

२४३ सूरह अल-बक़रह: आयत १९१, १९२

रजब हराम (पवित्र) महीना है, जैसा कि अब्दुल्ला बिन जहश (१) की मुहिम में उल्लेख किया गया है, जैसा कि आगे आएगा (२)। यह अल-तबरी और अन्य (३) द्वारा कहा गया था। तीसरी बात: अल्लाह तआला का कहना: {और उनके साथ मस्जिद-ए-हराम के पास तब तक न लड़ो जब तक वे वहां तुमसे न लड़ें} आयत। इस आयत के बारे में विद्वानों के दो मत हैं: पहला: यह निरस्त (منسوخة - मनसूखा) है, और दूसरा: यह दृढ़ (محكمة - मुहकमा) है। मुजाहिद (४) ने कहा: आयत दृढ़ है, और मस्जिद-ए-हराम में किसी से लड़ना जायज़ नहीं है जब तक कि वे पहले हमला न करें। ताऊस का भी यही मत था, और आयत का पाठ भी यही मांग करता है, और दोनों मतों में से यही सही है। अबू हनीफा और उनके साथियों (५) ने भी यही मत अपनाया। सहीह (६) में इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मक्का की फतह के दिन कहा: "निश्चित रूप से, यह शहर हराम (पवित्र) है (७); अल्लाह ने इसे उस दिन पवित्र बनाया था जिस दिन उसने आकाश और पृथ्वी का निर्माण किया था, इसलिए यह अल्लाह तआला की पवित्रता के कारण कयामत के दिन तक पवित्र है। मुझसे पहले इसमें लड़ना किसी के लिए हलाल नहीं था, और मेरे लिए भी इसे दिन के केवल एक हिस्से के लिए हलाल किया गया था। अतः यह अल्लाह की पवित्रता के कारण कयामत के दिन तक पवित्र है।" क़तादा (८) ने कहा: यह आयत अल्लाह तआला के इस कथन द्वारा निरस्त कर दी गई है: {फिर, जब हराम के महीने बीत जाएं तो मुशरिकों को जहां कहीं भी पाओ, कत्ल करो} [अत-तौबा: ५]। मुक़ातिल ने कहा: इसे अल्लाह तआला के इस कथन ने निरस्त कर दिया: {और उन्हें कत्ल करो जहां भी तुम उन्हें पाओ}।

पादलेख: (१) वह शुरुआती धर्मान्तरित लोगों में से एक हैं और उन लोगों में से हैं जिन्होंने इथियोपिया (हबशा) की ओर प्रवास किया और बदर की लड़ाई देखी। इस्लाम में वह पहले व्यक्ति थे जिनके लिए झंडा बुलंद किया गया था। वह उहुद में शहीद हुए और उन्हें और हमज़ा को एक ही कब्र में दफनाया गया। अल-इसाबा ६/३४। अल-सीरा अल-नबविया १/६०१-६०२ और तफ़सीर अल-तबरी ३/६५०-६६० देखें। (२) (म) में: जैसा कि इसके स्पष्टीकरण में आएगा। (३) लेखक (अल्लाह उन पर रहम करे) ने ऐसा ही कहा है। अल-तबरी ३/३०४-३०९ और अन्य मुफस्सिरों ने जो उल्लेख किया है वह यह है कि यह आयत हुदैबिया के उमराह के दौरान नाजिल हुई थी। अल-तबरी ३/६५०-६६० ने उल्लेख किया है कि अम्र बिन अल-हदरामी के बारे में जो आयत नाजिल हुई वह अल्लाह तआला का यह कहना है: {वे आपसे हराम महीने - उसमें लड़ने के बारे में पूछते हैं}। अल-तबरी ने कहा: व्याख्या

करने वालों के बीच इस पर कोई असहमति नहीं है कि यह आयत - {वे आपसे हराम महीने के बारे में पूछते हैं} - अल्लाह के रसूल ﷺ पर इब्न अल-हदरामी की हत्या और उसके हत्यारे के कारण नाजिल हुई थी, और लेखक उपर्युक्त आयत की व्याख्या करते समय इसका उल्लेख भी करेंगे। (४) अल-तबरी ३/२९६-२९७ द्वारा उद्धृत। (५) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान १/१०७ देखें। (६) सहीह बुखारी (३१८९), और सहीह मुस्लिम (१३५३), और यह मुसनद अहमद (२२७९) में है। (७) शब्द: हराम (पवित्र), (म) में नहीं है। (८) अल-तबरी ३/२९८ द्वारा उद्धृत।

۲۴۳ سورة البقرہ: آیات ۱۹۱ ، ۱۹۲

رجب شہرِ حرام (حرمت والا مہینہ) ہے، جیسا کہ عبداللہ بن جحش (۱) کے سریہ کے ذکر میں ہے، جس کی تفصیل آگے آئے گی (۲)۔ یہ طبری اور دوسروں (۳) نے کہا ہے۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان سے مسجدِ حرام کے پاس نہ لڑو جب تک کہ وہ تم سے وہاں نہ لڑیں} آیت۔ علماء کے اس آیت کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا: یہ منسوخ ہے، اور دوسرا: یہ محکم ہے۔ مجاہد (۴) نے کہا: آیت محکم ہے، اور مسجدِ حرام میں کسی سے لڑنا جائز نہیں ہے سوائے اس کے کہ وہ پہلے لڑائی شروع کرے۔ طاؤس کا بھی یہی قول ہے، اور یہی آیت کے نص کا تقاضا ہے، اور دونوں قولوں میں سے یہی صحیح ہے۔ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب (۵) کا بھی یہی مذہب ہے۔ صحیح (۶) میں ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فتح مکہ کے دن فرمایا: "بے شک یہ شہر حرام ہے (۷)؛ اللہ نے اسے اس دن سے حرام (محترم) قرار دیا ہے جس دن اس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، پس یہ اللہ تعالیٰ کی حرمت کے باعث قیامت کے دن تک حرام ہے۔ مجھ سے پہلے کسی کے لیے اس میں لڑنا حلال نہیں ہوا، اور میرے لیے بھی دن کی صرف ایک گھڑی (مختصر وقت) کے لیے حلال کیا گیا، پس یہ اللہ کی حرمت کے باعث قیامت کے دن تک حرام ہے۔" قتادہ (۸) نے کہا: یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: {پھر جب حرمت کے مہینے گزر جائیں تو مشرکوں کو جہاں کہیں پاؤ قتل کرو} [التوبہ: ۵]۔ مقاتل نے کہا: اسے اللہ تعالیٰ کے اس قول نے منسوخ کر دیا: {اور انہیں قتل کرو جہاں کہیں تم انہیں پاؤ}۔

حواشی: (۱) یہ سابقین اولین میں سے ہیں اور ان لوگوں میں سے ہیں جنہوں نے حبشہ کی طرف ہجرت کی اور بدر میں شریک ہوئے، اور وہ پہلے شخص ہیں جن کے لیے اسلام میں جھنڈا باندھا گیا۔ وہ احد میں شہید ہوئے اور وہ اور حمزہ ایک ہی قبر میں دفن ہوئے۔ الإصابہ ۶/۳۴۔ نیز دیکھیں

السیرہ النبویہ ۱/۶۰۱-۶۰۲، اور تفسیر الطبری ۳/ ۶۵۰-۶۶۰۔ (۲) (م) میں ہے: جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا۔ (۳) مصنف رحمہ اللہ نے اسی طرح کہا ہے، اور طبری ۳/۳۰۴-۳۰۹ اور دیگر مفسرین نے جو ذکر کیا ہے وہ یہ ہے کہ یہ آیت عمرہ حدیبیہ کے موقع پر نازل ہوئی تھی۔ طبری ۳/۶۵۰-۶۶۰ نے ذکر کیا ہے کہ جو آیت عمرو بن الحضرمی کے بارے میں نازل ہوئی وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {وہ آپ سے حرمت والے مہینے کے بارے میں سوال کرتے ہیں کہ اس میں لڑنا کیسا ہے}۔ طبری نے کہا: اہل تاویل کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ آیت - {وہ آپ سے حرمت والے مہینے کے بارے میں سوال کرتے ہیں} - رسول اللہ ﷺ پر ابن الحضرمی کے قتل اور اس کے قاتل کے بارے میں نازل ہوئی، اور مصنف مذکورہ آیت کی تفسیر کے وقت اسے دوبارہ ذکر کریں گے۔ (۴) اسے طبری نے ۳/۲۹۶-۲۹۷ میں نقل کیا ہے۔ (۵) دیکھیں ابن العربی کی أحکام القرآن ۱/۱۰۷۔ (۶) صحیح بخاری (۳۱۸۹)، اور صحیح مسلم (۱۳۵۳)، اور یہ مسند احمد (۲۲۷۹) میں ہے۔ (۷) لفظ "حرام" نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۸) اسے طبری نے ۳/۲۹۸ میں نقل کیا ہے۔

٢٤٤ Surah Al-Baqarah: Verses 191, 192

“Wherever you find them” was then abrogated by His saying: ﴿Kill the polytheists wherever you find them (1)﴾ [At-Tawbah: 5]. Therefore, it is permissible to initiate fighting in the Haram. Among what they argued is that "Bara'ah" was revealed two years after Surah Al-Baqarah, and that the Prophet ﷺ entered Mecca wearing a helmet, and it was said: Ibn Khatal is clinging to the curtains of the Kaaba, so he said: "Kill him" (2). Ibn Khuwayz Mindad said: ﴿And fight them not near the Sacred Mosque﴾ is abrogated; because consensus has been established that if an enemy took control of Mecca and said: I will not fight you (3), and I will prevent you from Hajj, and I will not leave Mecca, it would be obligatory to fight him even if he did not initiate the fight, so Mecca and other lands are the same. It was only said about it: it is sacred out of respect for it, don't you see that the Messenger of Allah ﷺ sent Khalid bin Al-Walid on the day of the conquest and said: "Mow them down with the sword until you meet me at Safa" until Al-Abbas came and said: O Messenger of Allah, Quraysh is gone, there is no Quraysh after today (4). Don't you see that he said in its glorification: "Lost items found there must not be picked up except by someone announcing it" (5). Finding lost items in it and elsewhere is the same. And it may be abrogated by His saying: ﴿And fight them until there is no more fitnah﴾ [Al-Baqarah: 193]. Ibn al-Arabi said (6): I was present in Jerusalem - may Allah purify it - at the school of Abu Uqba Al-Hanafi, and Judge Al-Zanjani was giving us a lesson on a Friday. While we were thus, a man of handsome appearance entered upon us wearing old clothes on his back, so he gave the greeting of scholars, and took a leading seat in the assembly wearing the robes (7) of shepherds. Judge Al-Zanjani said: Who is the master? He said: A man...

(1) Thus the author, may Allah have mercy on him, quoted from Muqatil, and similarly Ibn al-Jawzi in Nawasikh al-Qur'an p. 83, and what was mentioned by al-Baghawi 1/162 from him is that His saying: ﴿And kill them wherever you find them﴾ is abrogated by His saying: ﴿And fight them not near the Sacred Mosque﴾ then this was abrogated by the Verse of the Sword in Bara'ah. (2) Narrated by Ahmad (12068), Al-Bukhari (1846), and Muslim (1357) from the hadith of Anas, may Allah be pleased with him. His saying: Al-Mighfar, like Minbar: chainmail from armor, worn under the cap, or rings used as a mask by a warrior. Al-Qamus (ghafar). (3) In (m): I will fight you. (4) Narrated by Ahmad (10948), Muslim (1780), Al-Nasai in Al-Kubra (11234), and Ibn Hibban (4760) from the hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him, at length. According to them, the Messenger of Allah ﷺ said to the Ansar: "Mow them down until you meet me at Safa," and according to them also, the one who said

to the Messenger of Allah ﷺ: Quraysh is gone... is Abu Sufyan, not Al-Abbas. (5) It is part of the hadith of Ibn Abbas as a marfu' narration: "Verily, this land is sacred..." and it was mentioned previously. (6) In Ahkam al-Qur'an 1/107. (7) Al-Madari' is the plural of Midra'ah, which is a garment that can only be made of wool. Al-Qamus (dar').

२४४ सूरा अल-बकरा: आयत १९१, १९२

“जहाँ कहीं तुम उन्हें पाओ” को फिर उनके इस वचन द्वारा निरस्त कर दिया गया: ﴿बहुदेववादियों को मार डालो जहाँ कहीं तुम उन्हें पाओ (१)﴾ [अत-तौबा: ५]। इसलिए, हरम में लड़ाई शुरू करना जायज़ है। उन्होंने जो दलीलें दीं, उनमें से एक यह है कि "बरात" सूरा अल-बकरा के दो साल बाद अवतरित हुई थी, और यह कि नबी ﷺ मक्का में हेलमेट पहनकर दाखिल हुए थे, और कहा गया था: इब्न खतल काबा के पर्दों से चिपका हुआ है, तो उन्होंने कहा: "उसे मार डालो" (२)। इब्न खुवेज़ मंदाद ने कहा: ﴿और पवित्र मस्जिद के पास उनसे मत लड़ो﴾ निरस्त है; क्योंकि आम सहमति बन गई है कि यदि कोई दुश्मन मक्का पर कब्ज़ा कर ले और कहे: मैं तुमसे नहीं लड़ूँगा (३), और मैं तुम्हें हज से रोकूँगा, और मैं मक्का नहीं छोड़ूँगा, तो उससे लड़ना अनिवार्य होगा भले ही उसने लड़ाई शुरू न की हो, इसलिए मक्का और अन्य देश समान हैं। इसके बारे में केवल यही कहा गया था: इसके सम्मान के कारण यह पवित्र है, क्या आप नहीं देखते कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने विजय के दिन खालिद बिन अल-वलीद को भेजा और कहा: "उन्हें तलवार से तब तक काटते रहो जब तक तुम मुझे सफा पर न मिलो" जब तक कि अब्बास नहीं आए और बोले: ऐ अल्लाह के रसूल, कुरैश चले गए, आज के बाद कोई कुरैश नहीं है (४)। क्या आप नहीं देखते कि उन्होंने इसके महिमामंडन में कहा: "वहाँ मिली हुई खोई हुई चीज़ें तब तक नहीं उठाई जानी चाहिए जब तक कि कोई इसकी घोषणा न करे" (५)। इसमें और कहीं और खोई हुई चीज़ें मिलना एक समान है। और इसे उनके इस कथन द्वारा निरस्त किया जा सकता है: ﴿और उनसे तब तक लड़ो जब तक कि फ़ितना न रह जाए﴾ [अल-बकरा: १९३]। इब्न अल-अरबी ने कहा (६): मैं यरूशलेम में उपस्थित था - अल्लाह इसे पवित्र रखे - अबू उकबा अल-हनाफी के स्कूल में, और न्यायाधीश अल-ज़ंजानी हमें शुक्रवार के दिन सबक दे रहे थे। जब हम इस तरह थे, तो हमारे पास एक सुंदर दिखने वाला आदमी आया, जिसकी पीठ पर पुराने कपड़े थे, उसने विद्वानों की तरह अभिवादन किया, और चरवाहों की पोशाक (७) पहनकर सभा में एक प्रमुख स्थान ग्रहण किया। न्यायाधीश अल-ज़ंजानी ने कहा: स्वामी कौन है? उसने कहा: एक आदमी...

(१) लेखक ने मुकातिल से ऐसा ही उद्धृत किया है, और इसी तरह इब्न अल-जौज़ी ने 'नवासिख अल-कुरआन' पृष्ठ ८३ में, और अल-बग़वी ने १/१६२ में उनका यह ज़िक्र किया है कि: ﴿और उन्हें मार डालो जहाँ कहीं तुम उन्हें पाओ﴾ उनके इस कथन द्वारा निरस्त है: ﴿और पवित्र मस्जिद के पास उनसे मत लड़ो﴾ फिर इसे 'बरात' में तलवार की आयत द्वारा निरस्त कर दिया गया। (२) इसे अहमद (१२०६८), अल-बुखारी (१८४६), और मुस्लिम (१३५७) ने अनस रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत

किया है। उनका कहना है: अल-मिग़फ़र, मिम्बर की तरह: कवच से बनी ज़ंजीर की टोपी, जो टोपी के नीचे पहनी जाती है, या छल्ले जिनका उपयोग योद्धा नकाब के रूप में करते हैं। अल-कामूस (ग़फ़र)। (३) (म) में: मैं तुमसे लड़ूँगा। (४) इसे अहमद (१०९४८), मुस्लिम (१७८०), अल-नसई ने अल-कुबरा (११२३४) में, और इब्न हिब्बान (४७६०) ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है। उनके अनुसार, अल्लाह के रसूल ﷺ ने अंसार से कहा: "उन्हें तब तक काटते रहो जब तक तुम मुझे सफा पर न मिलो," और उनके अनुसार यह भी है कि जिसने अल्लाह के रसूल ﷺ से कहा: कुरैश चले गए... वह अबू सुफ़यान थे, न कि अल-अब्बास। (५) यह इब्न अब्बास की मरफ़ू हदीस का हिस्सा है: "निस्संदेह, यह शहर पवित्र है..." और इसका ज़िक्र पहले आ चुका है। (६) 'अहकाम अल-कुरआन' १/१०७ में। (७) अल-मदारि' मिद्रा'ह का बहुवचन है, जो एक ऐसा वस्त्र है जो केवल ऊन से बना हो सकता है। अल-कामूस (दर')।

٢٤٤ سورہ البقرہ: الآیتان ١٩١، ١٩٢

"جہاں بھی تم انہیں پاؤ" کو پھر اس قول سے منسوخ کر دیا گیا: ﴿مشرکین کو قتل کرو جہاں کہیں بھی تم انہیں پاؤ (١)﴾ [التوبہ: 5]۔ لہذا حرم میں قتال کی ابتدا کرنا جائز ہے۔ ان کے استدلال میں سے یہ بھی ہے کہ "براءۃ" سورہ البقرہ کے دو سال بعد نازل ہوئی، اور یہ کہ نبی ﷺ مکہ میں داخل ہوئے اور آپ پر خود (لوہے کی ٹوپی) تھی، پس کہا گیا: ابن خطل کعبہ کے پردوں سے لٹکا ہوا ہے، تو آپ نے فرمایا: "اسے قتل کر دو" (2)۔ ابن خویز منداد نے کہا: ﴿اور مسجد حرام کے پاس ان سے قتال نہ کرو﴾ منسوخ ہے؛ کیونکہ اس پر اجماع ہو چکا ہے کہ اگر کوئی دشمن مکہ پر قابض ہو جائے اور کہے: میں تم سے نہیں لڑوں گا (3)، اور میں تمہیں حج سے روکوں گا، اور میں مکہ سے نہیں نکلوں گا، تو اس سے قتال کرنا واجب ہوگا چاہے اس نے قتال شروع نہ کیا ہو، پس مکہ اور دیگر شہر برابر ہیں۔ اس کے بارے میں صرف یہ کہا گیا کہ وہ اس کی تعظیم کی وجہ سے حرام ہے، کیا تم نہیں دیکھتے کہ رسول اللہ ﷺ نے فتح کے دن خالد بن ولید کو بھیجا اور فرمایا: "انہیں تلوار سے کاٹتے رہو یہاں تک کہ تم مجھے صفا پر ملو" یہاں تک کہ عباس آئے اور کہا: اے اللہ کے رسول، قریش ختم ہو گئے، آج کے بعد کوئی قریش نہیں (4)۔ کیا تم نہیں دیکھتے کہ آپ نے اس کی تعظیم میں فرمایا: "وہاں کی گری پڑی چیز نہ اٹھائی جائے سوائے اس کے جو اس کا اعلان کرے" (5)۔ وہاں کی اور دوسری جگہوں کی گری پڑی چیز برابر ہے۔ اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ یہ اس قول سے منسوخ ہو: ﴿اور ان سے لڑو یہاں تک کہ فتنہ باقی نہ رہے﴾ [البقرہ: 193]۔ ابن العربی نے کہا (6): میں بیت المقدس میں حاضر تھا - اللہ اسے پاک رکھے - ابو عقبہ الحنفی کے مدرسہ میں، اور قاضی زنجانی جمعہ کے دن ہمیں درس دے رہے تھے، ہم اسی حالت میں تھے کہ ایک خوبصورت شکل والا آدمی داخل ہوا جس کی کمر پر پرانے کپڑے تھے، اس نے

علماء والا سلام کیا، اور چرواہوں کے لباس (7) میں مجلس کے سامنے بیٹھ گیا، قاضی زنجانی نے کہا: سید (سردار) کون ہے؟ اس نے کہا: ایک آدمی...

(1) مصنف رحمہ اللہ نے مقاتل سے ایسا ہی نقل کیا ہے، اور اسی طرح ابن الجوزی نے 'نواسخ القرآن' ص 83 میں، اور البغوی نے 1/162 میں ان سے یہ ذکر کیا ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور انہیں قتل کرو جہاں بھی تم انہیں پاؤ﴾ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: ﴿اور مسجد حرام کے پاس ان سے قتال نہ کرو﴾ پھر یہ براءۃ میں آیت سیف سے منسوخ ہو گئی۔ (2) اسے احمد (12068)، بخاری (1846)، اور مسلم (1357) نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ آپ کا قول: المغفر، منبر کے وزن پر: زرہ کی کڑیوں والا خود جو ٹوپی کے نیچے پہنا جاتا ہے، یا کڑیاں جن سے جنگجو اپنا چہرہ ڈھانپتا ہے۔ القاموس (غفر)۔ (3) (م) میں ہے: میں تم سے لڑوں گا۔ (4) اسے احمد (10948)، مسلم (1780)، نسائی نے الکبریٰ (11234) میں، اور ابن حبان (4760) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے طویل روایت کیا ہے۔ ان کے نزدیک رسول اللہ ﷺ نے انصار سے فرمایا: "انہیں تلوار سے کاٹتے رہو یہاں تک کہ تم مجھے صفا پر ملو" اور ان کے نزدیک یہ بھی ہے کہ جس نے رسول اللہ ﷺ سے کہا: قریش چلے گئے... وہ ابو سفیان ہیں، عباس نہیں۔ (5) یہ ابن عباس کی مرفوع حدیث کا حصہ ہے: "بے شک یہ شہر حرام ہے..." اور اس کا ذکر قریب ہی گزرا ہے۔ (6) 'احکام القرآن' 1/107 میں۔ (7) المدارع مدرعہ کی جمع ہے، اور یہ ایسا لباس ہے جو صرف اون کا ہوتا ہے۔ القاموس (درع)۔

245 Surah Al-Baqarah: Verses 191, 192

The outlaws (1) robbed him yesterday, and my destination was this Holy Sanctuary (the Haram). I am a man from the people of Saghan (2), a student of knowledge. The judge (Qadi) said, taking the initiative: "Ask him" - following the custom of honoring scholars by initiating their questions (3). The lot fell on the question of an infidel (Kafir) if he seeks refuge in the Sanctuary: should he be killed or not? He gave a fatwa that he should not be killed. When asked for evidence, he said: God Almighty says: {And do not fight them at al-Masjid al-Haram until they fight you there}. It has been read as: "And do not kill them, and do not fight them" (4). If it is read as "do not kill them," then the issue is explicit text (Nass). If it is read as "do not fight them," then it is a reminder (Tanbih); because if He prohibits fighting, which is the cause of killing, it was a clear and manifest evidence for the prohibition of killing. The judge objected, championing the view of Ash-Shafi'i and Malik, even if he did not follow their schools, as was customary, and said: "This verse is abrogated by God's saying: {Then kill the polytheists wherever you find them}." As-Saghani replied to him: "This is not befitting the position and knowledge of a judge; for this verse you objected with is general regarding places, while the one I used as evidence is specific. No one is permitted to say that the general abrogates the specific." The judge az-Zanjani was dumbfounded (5), and this is a masterstroke of rhetoric.

Ibn al-Arabi (6) said: "If an infidel takes refuge in it, there is no way to reach him, because of the text of the verse and the established Sunnah (7) prohibiting fighting in it (8). As for the adulterer and the murderer, the prescribed punishment (Hadd) must be carried out on them, unless the infidel starts the fighting, in which case he is killed according to the text of the Qur'an."

I say: As for what they used as an argument from the killing of Ibn Khatal and his companions, there is no proof in it, for that...

(1) Ash-Shuttar is the plural of Shatir, which refers to someone who has exhausted his family with his wickedness. Al-Qamus (sh-t-r). Here it means highway robbers. (2) A village in Merv. Mu'jam al-Buldan 3/389. Merv is in Turkmenistan. See the Atlas of World History by Dr. Hussein Mo'nis. (3) In (M): their question. (4) Ibn Kathir, Nafi', 'Asim, Abu 'Amr, and Ibn 'Amir read: {And do not fight them at al-Masjid al-Haram until they fight you there; if they fight you...} all with the 'alif', from fighting (qital). Hamza and al-Kisa'i read: {And do not kill them... until they kill you... if they kill you...} all without the 'alif', from killing (qatl). As-Sab'ah p. 179, and at-Taysir p. 80. (5) In the

manuscripts and Ahkam al-Qur'an: "fa-abhata" (he was silenced), and what is established here is from (M). (6) In Ahkam al-Qur'an 1/108. (7) This is the hadith of Ibn Abbas regarding the sanctity of Mecca mentioned previously. (8) In (M): in it (masculine form).

२४५ सूरा अल-बक़रह: आयत १९१, १९२

डाकुओं (१) ने कल उसे लूट लिया था, और मेरा गंतव्य यह पवित्र अभयारण्य (हरम) था। मैं साघान (२) के लोगों में से एक ज्ञान का छात्र हूँ। काज़ी ने पहल करते हुए कहा: "उनसे पूछो" - विद्वानों के प्रश्नों की पहल करके उनका सम्मान करने की प्रथा के अनुसार (३)। इस बात पर लॉटरी निकली कि यदि कोई काफिर (अविश्वासी) हरम में शरण ले ले तो क्या उसे मार दिया जाना चाहिए या नहीं? उन्होंने फतवा दिया कि उसे नहीं मारा जाना चाहिए। जब प्रमाण माँगा गया, तो उन्होंने कहा: अल्लाह तआला का फरमान है: {और मस्जिद-ए-हराम के पास उनसे न लड़ो जब तक कि वे वहाँ तुमसे न लड़ें}। इसे इस प्रकार पढ़ा गया है: "और उन्हें मत मारो, और उनसे मत लड़ो" (४)। यदि इसे "उन्हें मत मारो" पढ़ा जाता है, तो यह मामला स्पष्ट पाठ (नस्स) है। और यदि इसे "उनसे मत लड़ो" पढ़ा जाता है, तो यह एक चेतावनी (तन्बीह) है; क्योंकि यदि वह लड़ाई से मना करता है, जो हत्या का कारण है, तो यह हत्या की मनाही का एक स्पष्ट और प्रत्यक्ष प्रमाण था। काज़ी ने शाफ़ई और मालिक के मत का समर्थन करते हुए आपत्ति की, भले ही वे उनके मत का पालन नहीं करते थे, जैसा कि रिवाज था, और कहा: "यह आयत अल्लाह के इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख) है: {तो मुशरिकों (बहुदेववादियों) को जहाँ कहीं भी पाओ, मार डालो}।" साघानी ने उनसे कहा: "यह एक काज़ी के पद और ज्ञान के अनुकूल नहीं है; क्योंकि जिस आयत से आपने आपत्ति की है वह स्थानों के संबंध में सामान्य है, जबकि जिसका मैंने प्रमाण दिया है वह विशिष्ट है। किसी को यह कहने की अनुमति नहीं है कि सामान्य विशिष्ट को निरस्त करता है।" काज़ी अल-ज़ंजानी निरुत्तर (५) हो गए, और यह वाक्पटुता का एक उत्कृष्ट उदाहरण है।

इब्न अल-अरबी (६) ने कहा: "यदि कोई काफिर इसमें शरण लेता है, तो उस तक पहुँचने का कोई रास्ता नहीं है, क्योंकि आयत के पाठ और स्थापित सुन्नत (७) द्वारा इसमें लड़ाई की मनाही है (८)। जहाँ तक व्यभिचारी और हत्यारे की बात है, उन पर निर्धारित दंड (हद्द) लागू किया जाना चाहिए, जब तक कि काफिर लड़ाई शुरू न कर दे, ऐसी स्थिति में उसे कुरान के पाठ के अनुसार मार दिया जाएगा।"

मैंने कहा: जहाँ तक इब्न खतल और उसके साथियों की हत्या से उनके तर्क का सवाल है, इसमें कोई प्रमाण नहीं है, क्योंकि वह...

(१) 'अश-शुत्तार' शातिर का बहुवचन है, और यह वह है जिसने अपनी दुष्टता से अपने परिवार को थका दिया है, अल-क़ामूस (श-त-र), और यहाँ इसका अर्थ डकैत है। (२) मर्व में एक गाँव। मुअजम अल-बुल्दान ३/३८९। मर्व तुर्कमेनिस्तान के देशों में से एक है। डॉ. हुसैन मोनिस द्वारा लिखित 'एटलस ऑफ वर्ल्ड हिस्ट्री' देखें। (३) (म) में: उनका प्रश्न। (४) इब्न कसीर, नाफ़े असीम, अबू अम्र और इब्न आमिर ने पढ़ा: {और मस्जिद-ए-हराम के पास उनसे न लड़ो जब तक कि वे वहाँ तुमसे न लड़ें; फिर अगर वे तुमसे लड़ें...} ये सब 'अलिफ' के साथ हैं, 'क़िताल' (लड़ाई) से। हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: {और उन्हें मत मारो... जब तक कि वे तुम्हें न मार दें... फिर अगर वे तुम्हें मार दें...} ये सब बिना 'अलिफ' के हैं, 'क़त्ल' (हत्या) से। अस-सबअह पृ. १७९, और अत-तयसीर पृ. ८०। (५) हस्तलिपियों और अहकाम अल-कुरान में: 'फ-अबहता' (वह चुप हो गया), और जो यहाँ स्थापित है वह (म) से है। (६) अहकाम अल-कुरान १/१०८ में। (७) यह मक्का की पवित्रता के संबंध में इब्न अब्बास की हदीस है जिसका पहले उल्लेख किया गया है। (८) (म) में: उसमें (पुल्लिंग रूप)।

۲۴۵ سورۃ البقرہ: آیات ۱۹۱، ۱۹۲

کل اسے ڈاکوؤں (۱) نے لوٹ لیا تھا، اور میرا مقصد یہ حرمِ مقدس تھا، اور میں صاغان (۲) کے باشندوں میں سے علم کا ایک طالب علم ہوں۔ قاضی نے پہل کرتے ہوئے کہا: "ان سے پوچھو" - علماء کی ان کے سوالات میں پہل کر کے عزت افزائی کی عادت کے مطابق (۳) - اور قرعہ اس مسئلہ پر نکلا کہ اگر کوئی کافر حرم میں پناہ لے لے تو کیا اسے قتل کیا جائے گا یا نہیں؟ تو انہوں نے فتویٰ دیا کہ اسے قتل نہیں کیا جائے گا۔ ان سے دلیل پوچھی گئی تو انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَا تُقَتِلُوهُمْ عِندَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَتِلُوكُمْ فِيهِ﴾ اسے یوں پڑھا گیا ہے: "ولا تقتلوهم، ولا تقاتلوهم" (۴)۔ پس اگر اسے "ولا تقتلوهم" پڑھا جائے تو یہ مسئلہ نص ہے، اور اگر "ولا تقاتلوهم" پڑھا جائے تو یہ تنبیہ ہے؛ کیونکہ جب اس نے قتال (لڑائی) سے منع کر دیا جو کہ قتل کا سبب ہے، تو یہ قتل کی ممانعت پر ایک واضح اور ظاہر دلیل بن گئی۔ قاضی نے امام شافعی اور امام مالک کی تائید کرتے ہوئے اعتراض کیا، اگرچہ وہ عادت کے مطابق ان کے مسلک پر نہ تھے، اور کہا: یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدتُّمُوهُمْ﴾۔ صاغانی نے ان سے کہا: یہ قاضی کے منصب اور اس کے علم کے شایانِ شان نہیں؛ کیونکہ جس آیت سے آپ نے اعتراض کیا ہے وہ مقامات کے لحاظ سے عام ہے، اور جس سے میں نے دلیل لی ہے وہ خاص ہے، اور کسی کے لیے یہ کہنا جائز نہیں کہ عام، خاص کو منسوخ کرتا ہے۔ پس قاضی زنجانی ہکا بکا رہ گئے (۵)، اور یہ کلام کی خوبصورتی میں سے ہے۔

ابن العربی (۶) نے کہا: اگر کوئی کافر اس میں پناہ لے لے تو اس تک رسائی کا کوئی راستہ نہیں، کیونکہ آیت کی نص اور ثابت شدہ سنت (۷) میں اس میں لڑائی کی ممانعت ہے۔ جہاں تک زانی اور

قاتل کا تعلق ہے، تو ان پر حد قائم کرنا ضروری ہے، الا یہ کہ کافر لڑائی کی ابتدا کرے تو وہ قرآن کی نص کے مطابق قتل کیا جائے گا۔

میں نے کہا: جہاں تک ابن خطل اور اس کے ساتھیوں کے قتل سے ان کے استدلال کا تعلق ہے تو اس میں کوئی حجت نہیں، کیونکہ وہ...

(۱) الشطار، شاطر کی جمع ہے، اور یہ وہ شخص ہے جس نے اپنی خباثت سے اپنے گھر والوں کو عاجز کر دیا ہو، القاموس (شطر)، اور یہاں اس سے مراد راہزن (ڈاکو) ہیں۔ (۲) مرو میں ایک بستی۔ معجم البلدان ۳/۳۸۹۔ اور مرو ترکمانستان کے شہروں میں سے ہے۔ دیکھئے ڈاکٹر حسین مؤنس کی اٹلس تاریخِ عالم۔ (۳) (م) میں ہے: ان کا سوال۔ (۴) ابن کثیر، نافع، عاصم، ابو عمرو اور ابن عامر نے پڑھا: «ولا تقاتلوهم عند المسجد الحرام حتى يقاتلوكم فيه فإن قاتلوكم» یہ سب الف کے ساتھ ہیں، قتال سے، اور حمزہ اور کسائی نے پڑھا: «ولا تقتلوهم عند المسجد الحرام حتى يقتلوكم فيه فإن قتلوكم» یہ سب بغیر الف کے ہیں، قتل سے۔ السبعہ ص ۱۷۹، اور التیسیر ص ۸۰۔ (۵) خطی نسخوں اور احکام القرآن میں ہے: "فأبهت"، اور جو یہاں ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۶) احکام القرآن ۱/۱۰۸ میں۔ (۷) یہ مکہ کی حرمت کے بارے میں ابن عباس کی وہی حدیث ہے جو پہلے گزر چکی۔ (۸) (م) میں ہے: اس میں (مذکر شکل)۔

246 Surah Al-Baqarah: Verse 193 ...It was during the time when Makkah was made lawful for him, while it was a land of war and disbelief (Dar al-Harb and Kufr), and it was permitted for him to shed the blood of whomever he willed from its people during the hour in which fighting was made lawful for him. So it is established and proven that the first opinion is more correct, and Allah knows best. Fourth: Some scholars said: In this verse, there is evidence that the rebel (baghi) against the Imam is different from the disbeliever. The disbeliever is killed if he fights in any case, whereas the rebel, if he fights, is fought with the intention of repelling (defense). A retreating [rebel] is not pursued, nor is a wounded one finished off, according to what will be explained regarding the rulings of rebels in [Surah] "Al-Hujurat," if Allah Almighty wills (1). Fifth: His Almighty's saying: {But if they cease} meaning: from fighting you by [embracing] faith, then Allah forgives them for all that preceded and has mercy on each of them by pardoning what they committed (2); similar to it is His Almighty's saying: {Say to those who have disbelieved, if they cease, that which has previously occurred will be forgiven for them} [Al-Anfal: 38], and it will follow. His Almighty's saying: {Fight them until there is no fitnah and [until] religion [i.e., worship] is for Allah. But if they cease, then there is to be no aggression except against the oppressors.} [2:193] In it are two matters: The first: His Almighty's saying: {And fight them} is a command to fight every polytheist (mushrik) in every place, according to those who view it as abrogation. And those who view it as not abrogation said: The meaning is: fight those about whom Allah said: {If they fight you}. The first [view] is more apparent, and it is a command for absolute fighting, not conditional upon the disbelievers starting first. The evidence for this is His Almighty's saying: {and [until] religion is for Allah} (3), and he (peace be upon him) said: "I have been commanded to fight the people until they say: There is no god but Allah" (4). Thus, the verse and the Hadith indicated that the reason for fighting is disbelief; because He said: {until there is no fitnah}, i.e., disbelief, so He made the objective the absence of disbelief, and this is apparent. Ibn Abbas, Qatadah, Al-Rabi', Al-Suddi, and others said: Fitnah [here means disbelief]. (1) In the commentary of verse (9) therein. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi, 1/108. (3) Al-Muharrar al-Wajiz, 1/263. (4) It is a part of a Hadith by Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) recorded by Ahmad (67), Bukhari (6924), and Muslim (20).

पृष्ठ 246 सूरा अल-बक़रह: आयत 193 ...यह उस समय की बात थी जब मक्का उनके लिए वैध कर दिया गया था, जबकि वह युद्ध और कुफ़्र का घर (दारुल-हरब) था, और उनके लिए उस घड़ी में जिसके लिए लड़ाई वैध की गई थी, उसके निवासियों में से जिसे वे चाहें उसका खून बहाना जायज़ था। अतः यह प्रमाणित और सही है कि पहला मत अधिक सही है, और अल्लाह बेहतर जानता है। चौथा: कुछ विद्वानों ने कहा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि इमाम के खिलाफ विद्रोह करने वाला (बागी) काफ़िर से अलग है। काफ़िर को हर हाल में लड़ने पर मार दिया जाता है, जबकि बागी अगर लड़ता है तो उसे रोकने की नीयत से लड़ा जाता है। भागने वाले [बागी] का पीछा नहीं किया जाता और न ही घायल को खत्म किया जाता है, जैसा कि इंशाअल्लाह "अल-हुजुरात" में बागियों के नियमों के बारे में बताया जाएगा (1)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {फिर यदि वे रुक जाएँ} अर्थात: ईमान लाकर आपसे लड़ने से, तो अल्लाह उनके पिछले तमाम गुनाहों को माफ कर देता है, और उनमें से प्रत्येक पर उनके द्वारा किए गए अपराधों को क्षमा करके दया करता है (2); इसी के समान अल्लाह तआला का यह कथन है: {उन लोगों से कहो जिन्होंने कुफ़्र किया, यदि वे रुक जाएँ, तो जो कुछ पहले हो चुका है वह उन्हें माफ कर दिया जाएगा} [अल-अनफ़ाल: 38], और यह आगे आएगा। अल्लाह तआला का कथन: {और उनसे लड़ो यहाँ तक कि फ़ितना न रहे और दीन अल्लाह के लिए हो जाए। फिर यदि वे रुक जाएँ, तो ज़ालिमों के सिवा किसी पर कोई ज़्यादती नहीं है।} [2:193] इसमें दो बातें हैं: पहली: अल्लाह तआला का कथन: {और उनसे लड़ो} हर जगह हर मुशरिक (बहुदेववादी) से लड़ने का आदेश है, उन लोगों के अनुसार जो इसे निरस्त (नासिह) मानते हैं। और जो इसे निरस्त नहीं मानते, उन्होंने कहा: इसका अर्थ है: उन लोगों से लड़ो जिनके बारे में अल्लाह ने कहा: {यदि वे तुमसे लड़ें}। पहला मत अधिक स्पष्ट है, और यह पूर्ण लड़ाई का आदेश है, न कि इस शर्त पर कि काफ़िर पहले शुरुआत करें। इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {और दीन अल्लाह के लिए हो जाए} (3), और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मुझे लोगों से तब तक लड़ने का आदेश दिया गया है जब तक कि वे यह न कह दें: अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है" (4)। अतः आयत और हदीस ने यह संकेत दिया कि लड़ाई का कारण कुफ़्र है; क्योंकि उसने फ़रमाया: {यहाँ तक कि फ़ितना न रहे}, यानी कुफ़्र, तो उसने कुफ़्र की अनुपस्थिति को लक्ष्य बनाया, और यह स्पष्ट है। इब्न अब्बास, क़तादह, अर-रबी, अस-सुद्दी और अन्य ने कहा: फ़ितना [यहाँ कुफ़्र है]। (1) इसकी आयत (9) की व्याख्या में। (2) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/108। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/263। (4) यह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा है जिसे अहमद (67), बुखारी (6924) और मुस्लिम (20) ने संकलित किया है।

صفحہ 246 سورۃ البقرہ: آیت 193 ... یہ اس وقت تھا جب ان کے لیے مکہ حلال کیا گیا تھا حالانکہ وہ دارِ حرب اور کفر تھا، اور ان کے لیے اس گھڑی میں مکہ والوں میں سے جس کا چاہیں خون بہانا حلال تھا جس گھڑی میں ان کے لیے قتال حلال کیا گیا تھا۔ پس ثابت اور صحیح ہوا کہ پہلا قول ہی زیادہ صحیح ہے، واللہ اعلم۔ چوتھا مسئلہ: بعض علماء نے کہا: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ امام کے خلاف بغاوت کرنے والا (باغی) کافر سے الگ ہے۔ کافر اگر لڑے تو اسے ہر حال میں قتل کیا جائے گا، جبکہ باغی اگر لڑے تو اسے دفع کرنے (روکنے) کی نیت سے لڑا جاتا ہے۔ نہ بھاگنے والے کا پیچھا کیا جاتا ہے اور نہ ہی زخمی کو ختم کیا جاتا ہے۔ جیسا کہ ان شاء اللہ "الحجرات" میں باغیوں کے احکام کے بارے میں بیان آئے گا (1)۔ پانچواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر وہ باز آ جائیں} یعنی: ایمان لا کر تم سے لڑنے سے، تو اللہ ان کے تمام پچھلے گناہ معاف کر دیتا ہے، اور ان میں سے ہر ایک پر ان کے کیے گئے جرائم سے درگزر فرما کر رحم کرتا ہے (2)؛ اسی کی مثل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {کافروں سے کہہ دو کہ اگر وہ باز آ جائیں تو جو کچھ پہلے گزر چکا ہے وہ انہیں معاف کر دیا جائے گا} [الانفال: 38]، اور یہ (آگے) آئے گا۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان سے لڑو یہاں تک کہ فتنہ باقی نہ رہے اور دین اللہ ہی کے لیے ہو جائے۔ پھر اگر وہ باز آ جائیں تو ظالموں کے سوا کسی پر زیادتی نہیں ہے۔} [2:193] اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان سے لڑو} ہر جگہ ہر مشرک سے لڑنے کا حکم ہے، ان لوگوں کے نزدیک جو اسے ناسخ (پچھلے حکم کو منسوخ کرنے والی) سمجھتے ہیں۔ اور جنہوں نے اسے ناسخ نہیں سمجھا، انہوں نے کہا: معنی یہ ہے: ان لوگوں سے لڑو جن کے بارے میں اللہ نے فرمایا: {اگر وہ تم سے لڑیں}۔ پہلا قول زیادہ واضح ہے، اور یہ مطلق لڑائی کا حکم ہے نہ کہ اس شرط پر کہ کافر پہلے آغاز کریں۔ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {اور دین اللہ کے لیے ہو جائے} (3)، اور آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) نے فرمایا: "مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں

لوگوں سے لڑوں یہاں تک کہ وہ یہ گواہی دیں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں" (4)۔ پس آیت اور حدیث نے اس بات پر دلالت کی کہ لڑائی کا سبب کفر ہے؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: {یہاں تک کہ فتنہ نہ رہے}، یعنی کفر، تو اللہ نے کفر کی عدم موجودگی کو ہدف قرار دیا، اور یہ واضح ہے۔ ابن عباس، قتادہ، الربیع، السدی اور دیگر نے کہا: فتنہ (سے مراد کفر ہے)۔ (1) اس کی آیت (9) کی تفسیر کے وقت۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 108/1۔ (3) المحرر الوجیز 263/1۔ (4) یہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے احمد (67)، بخاری (6924) اور مسلم (20) نے روایت کیا ہے۔

247 Surah Al-Baqarah: Verse 194

Here(1) it refers to polytheism and the accompanying harm to the believers(2).

The root of "fitnah" (trial/temptation) is testing and examining, derived from "fatantu al-fiddah" (I tested the silver): when you put it in the fire to distinguish its bad from its good(3). The explanation of its various meanings will come, God willing.

Second: His Almighty's saying: {But if they cease} meaning: from disbelief, either by embracing Islam as mentioned in the previous verse, or by paying the jizya (tribute) in the case of the People of the Book, as will be explained in Surah At-Tawbah (Bara'ah)(4). Otherwise, they are fought, and they are the wrongdoers; there is no aggression except against them. What is done to the wrongdoers is called "aggression" because it is a recompense for aggression, as injustice involves aggression. Thus, the recompense for aggression is called aggression, as in His saying: {And the retribution for an evil is an evil like it} [Ash-Shura: 40]. The wrongdoers, according to one interpretation, are those who started the fight; and according to another interpretation, those who remain in disbelief and fitnah(5).

His Almighty's saying: {The sacred month is for the sacred month, and for [all] violations is legal retribution. So whoever has assaulted you, then assault him in the same way that he has assaulted you. And fear Allah and know that Allah is with those who fear Him (194)}

It contains ten issues:

First: His Almighty's saying: {The sacred month}. The derivation of "shahr" (month) has been mentioned previously(6).

The reason for its revelation is what was narrated from Ibn Abbas, Qatadah, Mujahid, Miqsam, Al-Suddi, Al-Rabi', Al-Dahhak and others who said: It was revealed regarding the Umrah of fulfillment (Umrat al-Qada) and the year of Al-Hudaybiyyah. This is because the Messenger of Allah (peace be upon him) went out to perform Umrah until he reached Al-Hudaybiyyah in Dhul-Qi'dah of the year six, and the polytheists, the disbelievers of Quraysh, barred him from the House [the Kaaba]. So he turned back, and Allah, the Exalted, promised him that he would enter it. He entered it in the year seven, performed his rituals, and then this verse was revealed(7).

(1) In (m): there. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/263, and Al-Tabari cited these reports in 3/299-300. (3) Al-Sihah (fitan). (4) In the interpretation of verse (290) of it. (5) Al-

Muharrar al-Wajiz 1/263. (6) On page 150 of this part. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/263, and Al-Tabari cited these reports in 3/305-309.

247 सूरह अल-बकरा: आयत 194

यहाँ(1) इसका अर्थ है शिर्क(बहुदेववाद) और उसके साथ होने वाली मोमिनों को तकलीफ(2)।

"फ़ितना" की जड़ आज़माइश और इम्तिहान है, जो "फ़तन्तु अल-फ़िदा" (मैंने चाँदी को परखा) से लिया गया है: जब आप उसे आग में डालते हैं ताकि उसके खोट को उसकी शुद्धता से अलग किया जा सके(3)। इंशाअल्लाह, इसके विभिन्न अर्थों का विवरण आगे आएगा।

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {तो अगर वे रुक जाएं} यानी: कुफ्र (अविश्वास) से, या तो इस्लाम स्वीकार करके जैसा कि पिछली आयत में बताया गया है, या अहल-ए-किताब के मामले में जजिया (कर) देकर, जैसा कि सूरह अत-तौबा (बरात)(4) में स्पष्ट किया जाएगा। अन्यथा उनसे युद्ध किया जाएगा और वे ही अत्याचारी हैं; उनके अलावा किसी पर कोई ज़्यादती नहीं है। अत्याचारियों के साथ जो किया जाता है उसे "ज़्यादती" कहा गया है क्योंकि वह ज़्यादती का बदला है, क्योंकि अन्याय में ज़्यादती शामिल होती है। इसलिए, ज़्यादती के बदले को ज़्यादती कहा गया है, जैसा कि उनके फरमान में है: {और बुराई का बदला उसी जैसी बुराई है} [अश-शूरा: 40]। अत्याचारी, एक व्याख्या के अनुसार, वे हैं जिन्होंने लड़ाई शुरू की; और दूसरी व्याख्या के अनुसार, वे जो कुफ्र और फ़ितना पर बने रहे(5)।

अल्लाह तआला का फरमान: {पवित्र महीना पवित्र महीने के बदले में है, और तमाम पाबंदियों का बदला बराबरी से लेना है। तो जो तुम पर ज़्यादती करे, तुम भी उस पर वैसी ही ज़्यादती करो जैसी उसने तुम पर की है। और अल्लाह से डरो और जान लो कि अल्लाह डरने वालों के साथ है (194)}

इसमें दस मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {पवित्र महीना}। "शहर" (महीने) की व्युत्पत्ति का उल्लेख पहले हो चुका है(6)।

इसके अवतरण (नुज़ूल) का कारण वह है जो इब्न अब्बास, कतादा, मुजाहिद, मिक़सम, अस-सुद्दी, अर-रबी, अद-दहाक और अन्य से वर्णित है, जिन्होंने कहा: यह "उमराह अल-क़ज़ा" (कदा का उमराह) और हुदैबिया के वर्ष के बारे में अवतरित हुई। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उमराह करने निकले यहाँ तक कि हिजरी वर्ष छह के ज़िल-क़ादा में हुदैबिया पहुँचे, और मुशरिकों (कुरैश के काफिरों) ने उन्हें अल्लाह के घर (काबा) से रोक दिया। तो

वह लौट आए, और अल्लाह सुभानहु व तआला ने उनसे वादा किया कि वह उसमें प्रवेश करेंगे। वह वर्ष सात में उसमें प्रविष्ट हुए, अपने अनुष्ठान (मनासिक) पूरे किए, और तब यह आयत अवतरित हुई(7)।

(1) (म) में: वहाँ। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/263, और अल-तबरी ने इन उल्लेखों को 3/299-300 में उद्धृत किया है। (3) अल-सिहाह (फ़ितन)। (4) इसकी आयत (290) की व्याख्या में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/263। (6) इस भाग के पृष्ठ 150 पर। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/263, और अल-तबरी ने इन उल्लेखों को 3/305-309 में उद्धृत किया है।

۲۴۷ سورة البقرة: آیت ۱۹۴

یہاں(۱) شرک اور اس کے ساتھ مومنین کو پہنچنے والی تکلیف مراد ہے(۲)۔

فتنے کی اصل آزمائش اور امتحان ہے، جو "فَتَنْتُ الفضة" (میں نے چاندی کو تپایا) سے ماخوذ ہے: یعنی جب آپ اسے آگ میں ڈالیں تاکہ اس کے کھوٹ کو اس کی عمدگی سے جدا کر سکیں (۳)۔ ان شاء اللہ تعالیٰ اس کے معانی کی تفصیل آگے آئے گی۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِنِ انْتَهَوْا﴾ یعنی: کفر سے باز آ جائیں، یا تو اسلام لانے کے ذریعے جیسا کہ پچھلی آیت میں گزرا، یا اہل کتاب کے حق میں جزیہ کی ادائیگی کے ذریعے، جیسا کہ "براءت" (سورہ توبہ)(۴) میں اس کا بیان آئے گا۔ ورنہ ان سے لڑا جائے گا اور وہ ظالم ہیں، زیادتی صرف ان پر ہوگی۔ اور ظالموں کے ساتھ جو سلوک کیا جاتا ہے اسے "عدوان" (زیادتی) کا نام دیا گیا ہے کیونکہ وہ زیادتی کا بدلہ ہے، چونکہ ظلم میں زیادتی شامل ہوتی ہے، اس لیے زیادتی کے بدلے کو زیادتی کہا گیا، جیسا کہ اس کے قول میں ہے: ﴿وَجَزَآؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا﴾ [الشوریٰ: ۴۰]۔ اور ظالم دو میں سے ایک تاویل کے مطابق وہ ہیں جنہوں نے لڑائی شروع کی، اور دوسری تاویل کے مطابق وہ جو کفر اور فتنے پر قائم رہے(۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ (١٩٤)﴾

اس میں دس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الشَّهْرُ الْحَرَامُ﴾ لفظ "شہر" کا اشتقاق پہلے گزر چکا ہے(٦)۔

اس کے نزول کا سبب وہ ہے جو ابن عباس، قتادہ، مجاہد، مقسم، سدی، ربیع، ضحاک اور دیگر سے روایت کیا گیا ہے، انہوں نے کہا: یہ آیت عمرۃ القضاء اور حدیبیہ کے سال کے بارے میں نازل ہوئی۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ رسول اللہ ﷺ عمرہ کے ارادے سے نکلے یہاں تک کہ سن ۶ ہجری کے ذوالقعدہ میں حدیبیہ پہنچے، تو مشرکینِ قریش نے آپ ﷺ کو بیت اللہ سے روک دیا، چنانچہ آپ واپس تشریف لے گئے، اور اللہ سبحانہ نے آپ سے وعدہ فرمایا کہ وہ اس میں داخل ہوں گے، چنانچہ آپ سن ۷ ہجری میں داخل ہوئے، اپنے مناسک ادا کیے، تو یہ آیت نازل ہوئی(۷)۔

(۱) (م) میں: وہاں۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۲٦۳ ، اور الطبری نے ان آثار کو ۳/ ۲۹۹-۳۰۰ میں نقل کیا ہے۔ (۳) الصحاح (فتن)۔ (۴) اسی کی آیت (۲۹۰) کی تفسیر کے پاس۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۲٦۳ ۔ (٦) اس جزء کے صفحہ ۱۵۰ پر۔ (۷) المحرر الوجیز ۱/ ۲٦۳ ، اور الطبری نے ان آثار کو ۳/ ۳۰۵-۳۰۹ میں نقل کیا ہے۔

248 Surah Al-Baqarah: Verse 194

It was narrated from al-Hasan that the polytheists said to the Prophet ﷺ: "O Muhammad, have you been forbidden from fighting in the sacred month?" He said: "Yes." So they intended to fight him, and the verse was revealed. The meaning is: if they deem it permissible to fight therein, then fight them. Thus, by the verse, Allah permitted defending against them. The first opinion is more famous, and the majority are upon it (1).

Second: The Almighty's saying: {And for [violation of] prohibited things is legal retribution}. "Al-Hurumat" (prohibited things) is the plural of "hurmah" (sanctity/ prohibition), like "dhulumat" (darknesses) is the plural of "dhulmah", and "hujurat" (chambers) is the plural of "hujrah". "Hurumat" was put in the plural because it refers to the sanctity (2) of the Sacred Month, the sanctity (5) of the Sacred Land, and the sanctity of Ihram (3). Sanctity (hurmah) is what you are forbidden from violating. Retribution (qisas) is equality, meaning: I have exacted retribution for you from them since they barred you in the year six [AH], so you performed the Umrah in the year seven. Thus, "{And for [violation of] prohibited things is legal retribution}" according to this is connected to what precedes it and related to it.

It was also said: it is detached from it. It is the beginning of a matter that was at the beginning of Islam: that whoever violates your sanctity, you take from him exactly as much as he transgressed against you, then that was abrogated by [general] fighting (4).

A group said: what the verse included regarding transgression among the nation of Muhammad ﷺ, felonies and the like, was not abrogated. It is permissible for one who has been transgressed against in property or injury to transgress back with the equivalent of what was done to him if that [right] is hidden (5) from him, and there is nothing between him and Allah Almighty regarding that; Ash-Shafi'i and others said it, and it is a narration in the Maliki school. A group from the companions of Malik said: he does not have that right, and matters of retribution are suspended until the judgment of rulers. Regarding property, it is covered by his ﷺ saying: "Give the trust back to him who trusted you, and do not betray him who betrayed you" (6). Recorded by al-Daraqutni and others (7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/ 263, 264; al-Jassas cited the view of al-Hasan in Ahkam al-Qur'an 1/ 261, and al-Mawardi in an-Nukat wa al-'Uyun 1/ 252. (2) His saying: sanctity from (M). (3) See Tafsir al-Baghawi 1/ 163. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/ 264. (5) His

saying: hidden, meaning: appeared, and it is among the opposites (words with two opposite meanings), see al-Addad by Abu al-Tayyib al-Lughawi p. 237. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/ 264, and see Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/ 111, 112. (7) Sunan al-Daraqutni 3/ 35, and it is from the Hadith of Ubayy ibn Ka'b, Abu Hurayrah, and Anas ibn Malik (may Allah be pleased with them). It was also recorded by Ahmad (15424), Abu Dawud (3535), and at-Tirmidhi (1264).

२४८ सूरह अल-बकरा: आयत १९४

अल-हसन से रिवायत है कि मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने नबी ﷺ से कहा: "ऐ मुहम्मद, क्या आपको हराम महीने में लड़ने से मना किया गया है?" उन्होंने कहा: "हाँ।" तो उन्होंने उनसे लड़ने का इरादा किया, तब यह आयत नाजिल हुई। अर्थ यह है: यदि वे इसमें इसे जायज़ समझें तो उनसे लड़ो, तो अल्लाह ने आयत के ज़रिए उनका बचाव करने की अनुमति दी। पहली बात अधिक प्रसिद्ध है, और अधिकांश इसी पर हैं (१)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और पवित्र चीज़ों (के उल्लंघन) के लिए समान बदला (क़िसास) है}। "अल-हुरुमात" 'हुरमत' का बहुवचन है, जैसे 'ज़ुलुमात' 'ज़ुलमत' का बहुवचन है, और 'हुजुरात' 'हुजराह' का बहुवचन है। 'हुरुमात' बहुवचन में इसलिए आया क्योंकि इसका अर्थ है हराम महीने की पवित्रता (२), हराम शहर (मक्का) की पवित्रता (५), और एहराम की पवित्रता (३)। 'हुरमत' वह है जिसके उल्लंघन से आपको रोका गया है। और 'क़िसास' समानता है, यानी: मैंने आपके लिए उनसे बदला लिया जब उन्होंने आपको छठे वर्ष में रोक दिया था, तो आपने सातवें वर्ष उमराह पूरा किया। तो "{पवित्र चीज़ों के लिए क़िसास है}" इस आधार पर इससे पहले वाली बात से जुड़ा और संबंधित है।

कहा गया है: यह उससे कटा हुआ है। यह एक ऐसे मामले की शुरुआत है जो इस्लाम की शुरुआत में था: कि जो कोई तुम्हारी पवित्रता का उल्लंघन करे, तुम उससे उतना ही बदला लो जितना उसने तुम पर ज़्यादती की, फिर इसे [सामान्य] युद्ध द्वारा निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया (४)।

एक समूह ने कहा: आयत ने मुहम्मद ﷺ की उम्मत के बीच ज़्यादती, अपराधों और इसी तरह की जो बातें शामिल की हैं, वे निरस्त नहीं हुई हैं। जिस किसी के धन या ज़ख्म में ज़्यादती की गई हो, उसके लिए यह जायज़ है कि वह उतनी ही ज़्यादती करे जितनी उसके साथ की गई थी, यदि उसका [अधिकार] उससे छिपा (५) हो, और उसके और अल्लाह तआला के बीच इसमें कोई बात नहीं है; यह शाफ़ई और अन्य लोगों ने कहा है, और यह मालिकी संप्रदाय में एक रिवायत है। मालिक के अनुयायियों के एक समूह ने कहा: उसे यह अधिकार नहीं है, और क़िसास के मामले शासकों के फैसले पर निर्भर हैं। धन के मामले में नबी ﷺ का यह कथन लागू होता है: "अमानत उसे वापस करो जिसने तुम पर भरोसा किया, और उसके साथ विश्वासघात न करो जिसने तुम्हारे साथ विश्वासघात किया" (६)। इसे दारकुतनी और अन्य ने निकाला है (७)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ २६३, २६४; अल-जस्सास ने 'अहकाम अल-कुरआन' १/ २६१ में हसन के दृष्टिकोण का उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात व अल-उयून' १/ २५२ में। (२) उसका कहना: हुरमत (म) से। (३) देखें तफ़्सीर अल-बग़वी १/ १६३। (४) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ २६४। (५) उसका कहना: छिपा हुआ, अर्थात्: प्रकट हुआ, और यह विपरीतार्थक शब्दों में से है, देखें 'अल-अद्दाद' अबू अल-तैयब अल-लुग़वी द्वारा पृ. २३७। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ २६४, और देखें 'अहकाम अल-कुरआन' इब्न अल-अरबी द्वारा १/ १११, ११२। (७) सुनन अल-दारकुतनी ३/ ३५, और यह उबई इब्न काब, अबू हुरैरा और अनस इब्न मालिक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से है। इसे अहमद (१५४२४), अबू दाऊद (३५३५) और अल-तिर्मिज़ी (१२६४) ने भी निकाला है।

صفحہ ٢٤٨ سورة البقرہ: آیت ١٩٤

حسن سے مروی ہے کہ مشرکین نے نبی ﷺ سے کہا: اے محمد، کیا آپ کو حرمت والے مہینے میں قتال سے منع کیا گیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں"۔ تو انہوں نے آپ سے لڑنے کا ارادہ کیا، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ معنی یہ ہے: اگر وہ اس میں اسے حلال سمجھیں تو ان سے لڑو، تو اللہ نے آیت کے ذریعے ان کا دفاع مباح قرار دیا، اور پہلا قول زیادہ مشہور ہے، اور اسی پر اکثر علماء ہیں(١)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ﴾ (اور حرمتوں کا بدلہ برابر ہے)۔ الحُرُمات حُرمہ کی جمع ہے، جیسے الظلمات ظلمہ کی جمع ہے، اور الحجرات حجرہ کی جمع ہے۔ الحرمات کو جمع اس لیے لایا گیا کیونکہ اس سے مراد ماہِ حرام کی حرمت(٢)، بلدِ حرام کی حرمت(٥)، اور احرام کی حرمت(٣) ہے۔ اور حرمت وہ ہے جس کی پامالی سے تمہیں روکا گیا ہو۔ اور قصاص برابری ہے، یعنی: میں نے تمہارے لیے ان سے قصاص لیا جب انہوں نے تمہیں سن چھ (ہجری) میں روکا تھا، تو تم نے سن سات میں عمرہ قضا کیا۔ پس "الحرمات قصاص" اس بنا پر اپنے ماقبل سے متصل اور اس سے متعلق ہے۔

اور کہا گیا ہے: یہ اس سے منقطع ہے۔ اور یہ ایک ایسے معاملے کی ابتدا ہے جو اسلام کے شروع میں تھا: کہ جس نے تمہاری حرمت پامال کی، تم نے اس سے اتنا ہی بدلہ لیا جتنا اس نے تم پر زیادتی کی، پھر اسے قتال کے حکم سے منسوخ کر دیا گیا(٤)۔

اور ایک گروہ نے کہا: آیت نے امتِ محمد ﷺ کے درمیان زیادتی، جرائم اور اس جیسی جن چیزوں کو شامل کیا ہے وہ منسوخ نہیں ہوئیں، اور جس کے مال یا زخم میں زیادتی کی گئی ہو اس کے لیے جائز ہے کہ وہ اتنی ہی زیادتی کرے جتنی اس پر کی گئی تھی اگر اس کا [حق] اس پر

پوشیدہ(٥) ہو، اور اس کے اور اللہ تعالیٰ کے درمیان اس میں کوئی حرج نہیں؛ یہ امام شافعی وغیرہ نے کہا ہے، اور یہ مذہبِ مالک میں ایک روایت ہے۔ اور امام مالک کے اصحاب کے ایک گروہ نے کہا: اسے یہ حق حاصل نہیں ہے، اور قصاص کے معاملات حکام کے سپرد ہیں۔ اور اموال کے بارے میں آپ ﷺ کا یہ قول ہے: "امانت اسے ادا کرو جس نے تمہیں امین بنایا، اور اس سے خیانت نہ کرو جس نے تمہارے ساتھ خیانت کی"(٦)۔ اسے دارقطنی وغیرہ نے روایت کیا ہے(٧)۔

(١) المحرر الوجيز ١/ ٢٦٣، ٢٦٤، اور جصاص نے احکام القرآن ١/ ٢٦١ میں حسن کا قول نقل کیا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون ١/ ٢٥٢ میں۔ (٢) اس کا قول: حرمت (م) سے۔ (٣) دیکھئے تفسیر البغوی ١/ ١٦٣۔ (٤) دیکھئے المحرر الوجیز ١/ ٢٦٤۔ (٥) اس کا قول: خفي (پوشیدہ)، یعنی: ظاہر ہوا، اور یہ اضداد (متضاد الفاظ) میں سے ہے، دیکھئے الاضداد از ابوالطیب اللغوی ص ٢٣٧۔ (٦) المحرر الوجیز ١/ ٢٦٤، اور دیکھئے احکام القرآن از ابن العربی ١/ ١١١، ١١٢۔ (٧) سنن الدارقطنی ٣/ ٣٥ اور یہ ابی بن کعب، ابو ہریرہ اور انس بن مالک رضی اللہ عنہم کی حدیث سے ہے۔ اور اسے احمد (١٥٤٢٤)، ابو داود (٣٥٣٥) اور ترمذی (١٢٦٤) نے بھی روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 194 Page 249

Whoever is entrusted by one who betrayed him, it is not permissible for him to betray him and reach his right from what he was entrusted with. This is the well-known view of the school of thought, and it was held by Abu Hanifa, adhering to this Hadith, and the saying of the Almighty: "Indeed, Allah commands you to render trusts to their owners" [An-Nisa: 58]. This is also the view of Ata al-Khurasani. Qudamah bin al-Haytham said: I asked Ata bin Maysarah al-Khurasani, and said to him: I have a right over a man, and he denied it to me, and I have no proof. Should I take it from his money? He said: Have you considered if he were to sleep with your slave-girl and you found out, what would you do?! (1)

I say: The correct view is the permissibility of that however one can manage to take one's right as long as one is not considered a thief. This is the school of thought of Ash-Shafi'i, and Ad-Dawudi narrated it from Malik. Ibn al-Mundhir also held it, and Ibn al-Arabi chose it (2). And that this is not betrayal, but rather reaching a right. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Help your brother, whether he is an oppressor or is oppressed" (3), and taking the right from the oppressor is helping him. And he (peace and blessings of Allah be upon him) said to Hind bint Utbah, the wife of Abu Sufyan, when she said to him: "Abu Sufyan is a stingy man. He does not give me enough maintenance for me and my children except for what I take from his wealth without his knowledge. Is there any sin on me?" The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Take what is sufficient for you and your children according to what is reasonable" (4). So he permitted her to take, provided she takes no more than the amount due to her. All of this is established in the Sahih collections, and the saying of the Almighty: "So whoever has assaulted you, then assault him in the same way that he has assaulted you" is decisive in the matter of dispute.

Third: They differed if one finds property of a different (5) kind than his own property. It was said: He should not take it except by the judgment of a judge. Ash-Shafi'i has two views, the more correct of which is to take it, by analogy with if he found property of the same kind. The second view is that he should not take it because it is of a different kind. Among them are those who said: He should estimate the value of what is due to him and take that amount. And this is the correct view because of the evidence we have explained, and Allah knows best (6).

(1) Reported by Abu Nu'aym in Al-Hilya 5/197. (2) Ahkam al-Qur'an 1/112, see Al-Umm 5/92-94, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/171-172, At-Tamhid 20/159, 160, Al-Muhalla 8/180-182, and Al-Mughni 14/340-341. (3) Reported by Ahmad (11949), and Al-Bukhari (2443) from the Hadith of Anas bin Malik, may Allah be pleased with him. (4) Reported by Ahmad (24231), Al-Bukhari (3831), and Muslim (1714) from the Hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. (5) In the copies: "with property other", and what is confirmed is from (m). (6) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/112, and Al-Muhalla 8/180.

सूरह अल-बक़रह: आयत 194 पृष्ठ 249

जिसे उस व्यक्ति द्वारा भरोसा किया गया हो जिसने उसके साथ विश्वासघात किया है, तो उसके लिए जायज़ नहीं है कि वह उसके साथ विश्वासघात करे और उस अमानत से अपना अधिकार प्राप्त करे जो उसके पास रखी गई थी। यह विचारधारा का प्रसिद्ध मत है, और अबू हनीफ़ा ने इस हदीस और सर्वशक्तिमान के इस कथन को मानते हुए यही कहा है: "निश्चित रूप से अल्लाह तुम्हें आदेश देता है कि अमानतों को उनके मालिकों को लौटा दो" [अन-निसा: 58]। और यह अता अल-ख़ुरासानी का कथन है। कुदामा बिन अल-हैथम ने कहा: मैंने अता बिन मयसरह अल-ख़ुरासानी से पूछा, और उनसे कहा: मेरा एक आदमी पर अधिकार है, और उसने मुझसे इनकार कर दिया है और मेरे पास कोई प्रमाण नहीं है। क्या मैं उसके धन से अपना हक ले लूं? उन्होंने कहा: क्या तुमने सोचा है कि अगर वह तुम्हारी दासी के साथ पकड़ा जाए और तुम्हें पता चल जाए, तो तुम क्या करोगे?! (1)

मैंने कहा: सही बात यह है कि ऐसा करना जायज़ है, चाहे अपना अधिकार पाने के लिए कोई भी तरीका अपनाया जाए, जब तक कि उसे चोर न माना जाए। यह अल-शाफ़ई का मत है, और अल-दावुदी ने इसे मालिक से रिवायत किया है। इब्न अल-मुनज़िर ने भी यही कहा है, और इब्न अल-अरबी (2) ने इसे चुना है। और यह कि यह विश्वासघात नहीं है, बल्कि हक तक पहुंचना है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अपने भाई की मदद करो, चाहे वह ज़ालिम हो या मज़लूम" (3), और ज़ालिम से हक लेना उसकी मदद करना है। और आपने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अबू सुफ़यान की पत्नी हिंद बिंत उत्बा से कहा जब उसने आपसे कहा: "अबू सुफ़यान एक कंजूस आदमी है। वह मुझे और मेरे बच्चों के लिए उतना खर्च नहीं देता जो मेरे लिए काफी हो, सिवाय उसके जो मैं उसकी जानकारी के बिना उसके धन से ले लेती हूँ। तो क्या मुझ पर कोई गुनाह है?" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "उतना ले लो जो तुम्हारे और तुम्हारे बच्चों के लिए दस्तूर के मुताबिक काफी हो" (4)। तो उन्होंने उसे लेने की अनुमति दी और यह कि वह उतना ही ले जितना उसका हक बनता है। यह सब सहीह रिवायतों में प्रमाणित है, और सर्वशक्तिमान का यह कथन: "तो जो कोई तुम पर ज्यादती करे, तुम भी उस पर उसी तरह ज्यादती करो जैसी उसने तुम पर की है" मतभेद के मामले में निर्णायक है।

तीसरा: उनका इस बात पर मतभेद हुआ कि अगर उसे उसके धन के अलावा (5) किसी अन्य प्रकार का धन मिले, तो कहा गया: वह केवल हाकिम (न्यायाधीश) के फैसले से ही लेगा। अल-शाफ़ई के दो कथन हैं, जिनमें से अधिक सही लेना है, इस पर कयास लगाते हुए कि जैसे उसे उसी प्रकार का धन

मिला हो। दूसरा कथन यह है कि वह नहीं लेगा; क्योंकि यह अलग प्रकार का है। उनमें से कुछ ने कहा: वह उस चीज़ के मूल्य का अनुमान लगाएगा जो उसका उस पर बकाया है और उतनी राशि ले लेगा। और यही सही है क्योंकि हमने इसका प्रमाण दिया है, और अल्लाह बेहतर जानता है (6)।

---

(1) इसे अबू नुअैम ने अल-हिलिया 5/197 में उद्धृत किया है। (2) अहकाम अल-क़ुरआन 1/112, और देखें अल-उम्म 5/92-94, मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा 4/171-172, अल-तमहीद 20/159, 160, अल-मुहल्ला 8/180-182, और अल-मुग़्नी 14/340-341। (3) इसे अहमद (11949) और अल-बुखारी (2443) ने अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (4) इसे अहमद (24231), अल-बुखारी (3831) और मुस्लिम (1714) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। (5) प्रतियों में: "ब-माल ग़ैर", और (म) से पुष्ट किया गया है। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 1/112 और अल-मुहल्ला 8/180 देखें।

سورہ البقرہ: آیت 194 صفحہ 249

جس شخص کو اس نے امین بنایا جس نے اس کے ساتھ خیانت کی، تو اس کے لیے جائز نہیں ہے کہ وہ اس کے ساتھ خیانت کرے اور اس امانت سے اپنا حق حاصل کرے جس پر اسے امین بنایا گیا تھا، اور یہی مسلک کا مشہور قول ہے، اور ابو حنیفہ نے اس حدیث سے استدلال کرتے ہوئے یہی کہا ہے، اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "بے شک اللہ تمہیں حکم دیتا ہے کہ امانتیں ان کے اہل کو ادا کرو" [النساء: 58]۔ اور یہ عطاء الخراسانی کا قول ہے۔ قدامہ بن الہیثم نے کہا: میں نے عطاء بن میسرہ الخراسانی سے پوچھا، اور ان سے کہا: میرا ایک آدمی پر حق ہے، اور اس نے مجھ سے اس کا انکار کر دیا ہے اور میرے پاس کوئی ثبوت نہیں ہے، تو کیا میں اس کے مال سے اپنا حق لے لوں؟ انہوں نے کہا: کیا تم نے سوچا ہے کہ اگر وہ تمہاری لونڈی کے ساتھ پکڑا جائے اور تمہیں پتہ چل جائے، تو تم کیا کرو گے؟! (1)

میں نے کہا: صحیح بات یہ ہے کہ ایسا کرنا جائز ہے جس طرح بھی اپنا حق حاصل کرنا ممکن ہو جب تک کہ اسے چور نہ سمجھا جائے، اور یہ امام شافعی کا مسلک ہے، اور اسے داؤدی نے امام مالک سے روایت کیا ہے، اور ابن المنذر نے بھی یہی کہا ہے، اور اسے ابن العربی (2) نے اختیار کیا ہے، اور یہ کہ یہ خیانت نہیں ہے بلکہ حق تک پہنچنا ہے۔ اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اپنے بھائی کی مدد کرو خواہ وہ ظالم ہو یا مظلوم" (3) اور ظالم سے حق لینا اس کی مدد کرنا ہے۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے ہند بنت عتبہ سے فرمایا، جو ابو سفیان کی زوجہ تھیں، جب انہوں نے آپ سے کہا: "ابو سفیان ایک بخیل آدمی ہے، وہ مجھے اتنا خرچ نہیں دیتا جو میرے اور میرے بچوں کے لیے کافی ہو سوائے اس کے جو میں اس کی لاعلمی میں اس کے مال سے لے لیتی ہوں، تو کیا مجھ پر کوئی گناہ ہے؟" تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اتنا لے

لو جو تمہارے اور تمہارے بچوں کے لیے دستور کے مطابق کافی ہو" (4)۔ تو آپ نے اسے لینے کی اجازت دی اور یہ کہ وہ صرف اتنا ہی لے جتنا اس کا حق واجب ہے۔ یہ سب صحیح احادیث میں ثابت ہے، اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پس جو تم پر زیادتی کرے، تم بھی اس پر اسی طرح زیادتی کرو جیسے اس نے تم پر زیادتی کی ہے" اختلاف کی جگہ پر فیصلہ کن ہے۔

تیسرا: اور ان کا اختلاف ہوا اگر اسے اس کے مال کی جنس کے علاوہ (5) سے مال ملے، تو کہا گیا: وہ صرف حاکم کے فیصلے سے ہی لے گا۔ اور شافعی کے دو قول ہیں، ان میں سے زیادہ صحیح لینا ہے، اس پر قیاس کرتے ہوئے کہ جیسے اسے اس کے مال کی جنس سے ملا ہو۔ اور دوسرا قول یہ ہے کہ وہ نہیں لے گا کیونکہ یہ جنس کے خلاف ہے۔ اور ان میں سے بعض نے کہا: وہ اس چیز کی قیمت کا اندازہ لگائے گا جو اس کا اس پر واجب ہے اور اس کی مقدار لے لے گا۔ اور یہی صحیح ہے اس دلیل کی وجہ سے جو ہم نے بیان کی، اور اللہ بہتر جانتا ہے (6)۔

---

(1) اسے ابو نعیم نے الحلیہ 5/197 میں روایت کیا ہے۔ (2) احکام القرآن 1/112، اور دیکھیں الام 5/92-94، مختصر اختلاف العلماء 4/171-172، التمہید 20/159، 160، المحلی 8/180-182، اور المغنی 14/340-341۔ (3) اسے احمد (11949) اور بخاری (2443) نے حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) اسے احمد (24231)، بخاری (3831) اور مسلم (1714) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (5) نسخوں میں: "بمال غیر" ہے، اور (م) سے ثابت شدہ تحریر کی گئی ہے۔ (6) ابن العربی کی احکام القرآن 1/112 اور المحلی 8/180 دیکھیں۔

Page 250 Surah Al-Baqarah: Verse 194

Fourth: If we branch out on taking; is what he owes in debts and other things considered? Al-Shafi'i said: No, rather he takes his property that is due to him. Malik said: What he receives with the creditors in bankruptcy is considered, and that is the analogy, and Allah knows best.

Fifth: His saying, the Almighty: {So whoever has assaulted you, then assault him in the same way that he has assaulted you.} is a general consensus, either directly if possible, or through rulers.

People differed in retaliation, whether it is called aggression (udwan) or not. Those who said: There is no metaphor (majaz) in the Qur'an, said: The correspondence is aggression, and it is a permissible aggression, just as metaphor in the speech of the Arabs is permissible lying; because the saying of the speaker:

So the two eyes said to him, "We hear and obey" (1)

And likewise:

The basin was filled and said, "Sufficient for me" (2)

And likewise:

My camel complained to me of the length of the journey (3)

And it is known that these things do not speak. The definition of lying is: reporting something contrary to what it is.

And whoever said: There is metaphor in the Qur'an, called this aggression by way of metaphor and matching speech with its like (4), as Amr ibn Kulthum said:

Let no one behave ignorantly towards us, lest we behave more ignorantly tha

Footnotes: (1) We did not find its speaker, and its completion is: "and they dropped like pearls when being pierced," and it is in Al-Khasa'is by Ibn Jinni 1/22, Amali Ibn Al-Shajari 2/51, and Al-Lisan (qawl). (2) Mentioned before in the interpretation of verse 93 of this Surah 2/255. (3) Its speaker is Abu Al-Najm, and it is in Al-Kitab 1/321, Amali Al-Murtada 1/107, and Saqt Al-Zand p. 620. (4) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/265, Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 1/261, Majma' al-Bayan 2/145, 146, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/113. (5) Mentioned before 1/314.

पृष्ठ २५० सूरह अल-बकरा: आयत १९४

चौथा: यदि हम लेने के मुद्दे पर विस्तार करें; तो क्या उसके ऊपर जो कर्ज आदि है, उस पर विचार किया जाएगा? अल-शफीई ने कहा: नहीं, बल्कि वह अपनी वह संपत्ति ले लेगा जो उस पर बकाया है। मलिक ने कहा: दिवालियेपन में लेनदारों के साथ उसे जो प्राप्त होता है, उस पर विचार किया जाता है, और यही कयास (तुलना) है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का यह कहना: {अतः जो तुम पर ज़्यादती करे, तो तुम भी उस पर वैसी ही ज़्यादती करो जैसी उसने तुम पर की है।} एक सर्वसम्मत सामान्य नियम है, या तो सीधे तौर पर यदि संभव हो, या शासकों के माध्यम से।

लोग प्रतिशोध के विषय में असहमत थे कि क्या इसे 'अग्रेशन' (عدوان) कहा जाता है या नहीं। जिन्होंने कहा कि कुरान में कोई रूपक (मजाज़) नहीं है, उन्होंने कहा: यह मुक़ाबला ज़्यादती है, और यह एक अनुमेय ज़्यादती है, ठीक वैसे ही जैसे अरबों की बातचीत में रूपक 'अनुमेय झूठ' है; क्योंकि बोलने वाले का कहना है:

तब उसकी दोनों आँखों ने उससे कहा, 'सुना और माना' (१)

और इसी तरह:

हौज भर गया और कहा, 'मेरे लिए काफी है' (२)

और इसी तरह:

मेरे ऊँट ने मुझसे लंबी यात्रा की शिकायत की (३)

और यह ज्ञात है कि ये चीजें बोलती नहीं हैं। और झूठ की परिभाषा है: किसी चीज़ के बारे में वैसा बताना जैसा वह नहीं है।

और जिसने कहा कि कुरान में रूपक (मजाज़) है, उसने इसे रूपक के तौर पर और बातचीत को उसी के समान मुक़ाबला करने के रूप में 'ज़्यादती' कहा (४), जैसा कि अम्र बिन कुलथुम ने कहा:

सावधान! कोई हम पर अज्ञानता न दिखाए, वरना हम अज्ञानियों की अज्ञानता से भी बढ़कर अज्ञानता दिखाएंगे

पाद टिप्पणियाँ: (१) हमें इसके कवि का पता नहीं चला, और इसका पूर्ण रूप है: "और वे छिदे हुए मोतियों की तरह गिर पड़े," और यह इब्न जिन्नी की 'अल-खसाइस' १/२२, इब्न अल-शजरी की 'अमाली' २/५१, और 'अल-लिसान' (क़ौल) में है। (२) इस सूरह की आयत ९३ की व्याख्या में पहले आ चुका है २/२५५। (३) इसके कवि अबू अल-नज्म हैं, और यह 'अल-किताब' १/३२१, 'अमाली अल-मुर्तज़ा' १/१०७, और 'सक़्त अल-ज़ंद' पृष्ठ ६२० में है। (४) देखें अल-ज़ज्जाज की 'मा'नी अल-कुरान' १/२६५, अल-जस्सास की 'अहकाम अल-कुरान' १/२६१, 'मजमा अल-बयान' २/१४५, १४६, और इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' १/११३। (५) पहले आ चुका है १/३१४।

صفحہ ۲۵۰ سورۃ البقرہ: آیت ۱۹٤

چوتھی بات: اگر ہم (مال) لینے کی شاخیں نکالیں؛ تو کیا اس پر جو قرض وغیرہ ہیں ان کا اعتبار کیا جائے گا؟ امام شافعی نے فرمایا: نہیں، بلکہ وہ اپنا وہ مال لے لے گا جو اس کا حق ہے۔ امام مالک نے فرمایا: مفلسی (دیوالیہ پن) کی صورت میں دیگر قرض خواہوں کے ساتھ اسے جو ملتا ہے اس کا اعتبار کیا جائے گا، اور یہی قیاس ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ پس جو تم پر زیادتی کرے تو تم بھی اس پر ویسی ہی زیادتی کرو جیسی اس نے تم پر کی ہے ﴾ یہ ایک متفقہ عموم ہے، خواہ براہِ راست ہو اگر ممکن ہو، یا حکام کے ذریعے۔

بدلے (مکافات) کے بارے میں لوگوں میں اختلاف ہوا کہ آیا اسے 'عدوان' (زیادتی) کہا جائے گا یا نہیں، تو جنہوں نے کہا: قرآن میں کوئی 'مجاز' نہیں ہے، انہوں نے کہا: یہ مقابلہ 'عدوان' ہے، اور یہ ایک مباح (جائز) عدوان ہے، جیسا کہ اہل عرب کے کلام میں 'مجاز' ایک مباح جھوٹ ہے؛ کیونکہ کہنے والے کا یہ قول:

تو اس سے دونوں آنکھوں نے کہا: سنا اور مانا (۱)

اور اسی طرح:

حوض بھر گیا اور اس نے کہا: بس میرے لیے کافی ہے (۲)

اور اسی طرح:

میرے اونٹ نے مجھ سے لمبی مسافت کی شکایت کی (۳)

اور یہ معلوم ہے کہ یہ چیزیں بولتی نہیں ہیں۔ اور جھوٹ کی تعریف یہ ہے: کسی چیز کے بارے میں حقیقت کے خلاف خبر دینا۔

اور جس نے کہا: قرآن میں 'مجاز' ہے، اس نے اسے بطورِ مجاز 'عدوان' کا نام دیا اور کلام کا مقابلہ اسی جیسی چیز سے کیا (٤)، جیسا کہ عمرو بن کلثوم نے کہا:

خبردار! کوئی ہم پر نادانی نہ کرے، ورنہ ہم نادانوں کی نادانی

حواشی: (١) ہم اس کے کہنے والے تک نہیں پہنچ سکے، اور اس کا مکمل شعر ہے: "اور وہ دونوں سوراخ کیے ہوئے موتیوں کی طرح گر پڑے"، اور یہ ابن جنی کی 'الخصائص' ٢٢/١، ابن الشجری کی 'امالی' ٥١/٢ اور 'اللسان' (قول) میں ہے۔ (٢) اس سورہ کی آیت ٩٣ کی تفسیر میں گزر چکا ہے ٢٥٥/٢۔ (٣) اس کا قائل ابو النجم ہے، اور یہ 'الکتاب' ٣٢١/١، 'امالی المرتضیٰ' ١٠٧/١، اور 'سقط الزند' ص ٦٢٠ میں ہے۔ (٤) دیکھئے زجاج کی 'معانی القرآن' ٢٦٥/١، جصاص کی 'احکام القرآن' ٢٦١/١، 'مجمع البیان' ١٤٥/٢، ١٤٦ اور ابن العربی کی 'احکام القرآن' ١١٣/١۔ (٥) گزر چکا ہے ٣١٤/١۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 194 251

And another said (1): I have a horse for forbearance, bridled with forbearance, and I have a horse for ignorance, saddled with ignorance. Whoever (2) seeks to straighten me, I am straight, and whoever seeks to bend me, I am bent. Meaning: I repay the ignorant and the crooked, not that he praised himself for ignorance and crookedness. Sixth: Scholars differed concerning one who consumes or ruins something of animals or goods that are not measured by volume or weight; Al-Shafi'i, Abu Hanifa, their companions, and a group of scholars said: He owes the like for that, and value is not resorted to except in the absence of a like (3); because of His, the Almighty's, saying: "So whoever has assaulted you, then assault him in the same way that he has assaulted you" [Al-Baqarah: 194], and His, the Almighty's, saying: "And if you punish [an enemy, O believers], punish with an equivalent of that with which you were harmed" [An-Nahl: 126]. They said: This is general for all things, and they supported this by [the fact] that the Prophet ﷺ kept the broken bowl in the house of the one who broke it, and gave the sound one, and said: "A bowl for a bowl, and food for food." Recorded by Abu Dawud, who said: Musaddad narrated to us, Yahya narrated to us, (h) and Muhammad ibn al-Muthanna narrated to us, Khalid narrated to us, from Humayd, from Anas, that the Messenger of Allah ﷺ was with some of his wives, and one of the Mothers of the Believers sent a servant with a bowl (4) containing food. He said: So she struck with her hand, and broke the bowl. Ibn al-Muthanna said: So the Prophet ﷺ took the two pieces, joined one to the other, and began gathering the food in it and saying: "Your mother is jealous." Ibn al-Muthanna added: "Eat," so they ate until her bowl that was in her house came. Then we returned to the wording of Musaddad's hadith: he said: "Eat" and the Messenger kept the bowl until they finished, then he gave the sound bowl to the messenger, and kept the broken one in his house (5). Abu Dawud narrated to us, saying: Musaddad narrated to us, Yahya narrated to us, from Sufyan, he said: and Fulayt narrated to us...

(1) He is Al-Ahnaf ibn Qays, and the two verses are in Rawdat al-'Uqala p. 120. (2) In (m): And whoever. (3) See Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 1/361, 362, and al-Tamhid 14/286, 287. (4) In (m): a bowl. (5) Sunan Abu Dawud (3567), and Al-Bukhari also recorded it (5225), and it is in Ahmad (12027).

सूरह अल-बक़रा: आयत 194 251

और एक अन्य ने कहा (1): मेरे पास धैर्य के लिए एक घोड़ा है, जो धैर्य की लगाम से सुसज्जित है, और अज्ञानता के लिए मेरे पास एक घोड़ा है, जो अज्ञानता की जीन से तैयार है। जो कोई (2) मुझे सीधा करने की कोशिश करेगा, मैं सीधा हूँ, और जो कोई मुझे टेढ़ा करने की कोशिश करेगा, मैं टेढ़ा हूँ। इसका अर्थ है: मैं अज्ञानी और कुटिल को वैसा ही बदला देता हूँ, इसका मतलब यह नहीं है कि उसने अज्ञानता और कुटिलता की प्रशंसा की है। छठा: विद्वानों के बीच उस व्यक्ति के बारे में मतभेद है जो किसी जानवर या माल को नष्ट या खराब कर देता है जिसे मापा या तोला नहीं जाता है; अल-शाफ़ई, अबू हनीफा, उनके साथियों और विद्वानों के एक समूह ने कहा: उस पर उसका समान (मिसल) अनिवार्य है, और मूल्य (कीमत) की ओर तब तक नहीं जाया जाता जब तक कि समान उपलब्ध न हो (3); अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: "तो जो कोई तुम पर ज्यादती करे, तुम भी उस पर वैसी ही ज्यादती करो जैसी उसने तुम पर की है" [अल-बक़रा: 194], और अल्लाह के इस कथन के कारण: "और यदि तुम बदला लो, तो उतना ही बदला लो जितना दुख तुम्हें पहुँचाया गया है" [अन-नहल: 126]। उन्होंने कहा: यह सभी चीजों के लिए सामान्य है, और उन्होंने इस बात का समर्थन किया कि नबी ﷺ ने टूटे हुए कटोरे को उसी के घर में रखा जिसने उसे तोड़ा था, और सही कटोरा दिया, और कहा: "कटोरे के बदले कटोरा, और भोजन के बदले भोजन।" इसे अबू दाऊद ने निकाला है, उन्होंने कहा: हमसे मुसद्दद ने बयान किया, हमसे यह्या ने बयान किया (ह) और हमसे मुहम्मद इब्न अल-मुथन्ना ने बयान किया, हमसे खालिद ने बयान किया, हुमैद से, अनस से, कि अल्लाह के रसूल ﷺ अपनी कुछ पत्नियों के पास थे, तो मोमिनों की माताओं में से एक ने एक खादिम के साथ भोजन वाला एक कटोरा (4) भेजा। उसने कहा: तो उसने अपने हाथ से मारा, और कटोरा तोड़ दिया। इब्न अल-मुथन्ना ने कहा: तो नबी ﷺ ने दोनों टुकड़ों को लिया, एक को दूसरे से जोड़ा, और उसमें भोजन इकट्ठा करने लगे और कहने लगे: "तुम्हारी माँ को ईर्ष्या हो गई है।" इब्न अल-मुथन्ना ने आगे कहा: "खाओ," तो उन्होंने खाया यहाँ तक कि उनके घर में रखा कटोरा आ गया। फिर हम मुसद्दद की हदीस के शब्दों की ओर लौटे: उन्होंने कहा: "खाओ" और रसूल ने कटोरे को तब तक रोके रखा जब तक वे फारिग नहीं हो गए, फिर उन्होंने सही कटोरा संदेशवाहक को दे दिया, और टूटा हुआ कटोरा अपने घर में रख लिया (5)। अबू दाऊद ने कहा: हमसे मुसद्दद ने बयान किया, हमसे यह्या ने बयान किया, सुफियान से, उन्होंने कहा: और हमसे फुलैत ने बयान किया...

(1) वह अल-अहनफ़ इब्न क़ैस हैं, और ये दोनों शेर रौज़त अल-उक़ला पृ. 120 में हैं। (2) (म) में: और जो। (3) देखें अहकाम अल-कुरान अल-जस्सास 1/361, 362, और अल-तम्हीद 14/286, 287। (4) (म) में: कटोरा। (5) सुनन अबू दाऊद (3567), और इसे बुखारी (5225) ने भी निकाला है, और यह अहमद (12027) के पास है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۹۴ ۲۵۱

اور دوسرے نے کہا (۱): میرے پاس علم و حلم کے لیے ایک گھوڑا ہے جو حلم کی لگام سے سجا ہوا ہے، اور جہالت کے لیے ایک گھوڑا ہے جو جہالت کی زین سے تیار ہے۔ چنانچہ جو (۲) مجھے سیدھا کرنا چاہے تو میں سیدھا ہوں، اور جو مجھے ٹیڑھا کرنا چاہے تو میں ٹیڑھا ہوں۔ مراد یہ ہے کہ: میں جاہل اور کج رو کو ویسا ہی بدلہ دیتا ہوں، یہ نہیں کہ اس نے جہالت اور کج روی کی تعریف کی ہے۔ چھٹی بات: علماء کے درمیان اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جس نے کسی ایسے جانور یا سامان کو ضائع یا خراب کر دیا جو ناپا یا تولا نہیں جاتا؛ امام شافعی، امام ابو حنیفہ، ان کے اصحاب اور علماء کی ایک جماعت نے کہا: اس پر اسی جیسی چیز (مثل) لازم ہے، اور قیمت کی طرف رجوع نہیں کیا جاتا مگر مثل کے نہ ہونے کی صورت میں (۳)؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: "پس جو کوئی تم پر زیادتی کرے تو تم بھی اس پر ویسی ہی زیادتی کرو جیسی اس نے تم پر کی ہے" [البقرہ: ۱۹۴]، اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: "اور اگر تم بدلہ لو تو اسی قدر بدلہ لو جتنا تمہیں دکھ پہنچایا گیا ہے" [النحل: ۱۲۶]۔ انہوں نے کہا: یہ تمام اشیاء کے لیے عام ہے، اور انہوں نے اس سے استدلال کیا کہ نبی کریم ﷺ نے ٹوٹا ہوا پیالہ اسی کے گھر میں روک لیا جس نے اسے توڑا تھا، اور صحیح پیالہ دے دیا، اور فرمایا: "پیالے کے بدلے پیالہ، اور کھانے کے بدلے کھانا" اسے ابو داؤد نے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہمیں مسدد نے بیان کیا، ہمیں یحییٰ نے بیان کیا (ح) اور ہمیں محمد بن المثنیٰ نے بیان کیا، ہمیں خالد نے بیان کیا، حمید سے، انہوں نے انس سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ اپنی کسی زوجہ کے پاس تھے، تو امہات المؤمنین میں سے ایک نے ایک خادم کے ذریعے کھانے کا ایک پیالہ (۴) بھیجا۔ انہوں نے کہا: تو اس نے ہاتھ مارا اور پیالہ توڑ دیا۔ ابن المثنیٰ نے کہا: تو نبی کریم ﷺ نے دونوں ٹکڑے لیے،

ایک کو دوسرے کے ساتھ جوڑا، اور اس میں کھانا جمع کرنے لگے اور فرمانے لگے: "تمہاری ماں کو غیرت (رشک) آ گئی ہے"۔ ابن المثنیٰ نے مزید کہا: "کھاؤ"، تو انہوں نے کھایا یہاں تک کہ وہ پیالہ آگیا جو ان کے گھر میں تھا۔ پھر ہم مسدد کی حدیث کے الفاظ کی طرف لوٹے، انہوں نے کہا: "کھاؤ" اور رسول اللہ ﷺ نے پیالہ روکے رکھا یہاں تک کہ وہ فارغ ہو گئے، پھر آپ ﷺ نے صحیح پیالہ اس خادم کے حوالے کر دیا، اور ٹوٹا ہوا اپنے گھر میں رکھ لیا (٥)۔ ہمیں ابو داؤد نے بیان کیا، کہا: ہمیں مسدد نے بیان کیا، ہمیں یحییٰ نے بیان کیا، انہوں نے سفیان سے، انہوں نے کہا: اور ہمیں فلیت نے بیان کیا...

(١) وہ احنف بن قیس ہیں، اور یہ دونوں شعر روضۃ العقلاء ص ١٢٠ میں ہیں۔ (٢) (م) میں: اور جو۔ (٣) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ٣٦١/١، ٣٦٢، اور التمہید ٢٨٦/١٤، ٢٨٧۔ (٤) (م) میں: قصعہ (پیالہ)۔ (٥) سنن ابی داؤد (٣٥٦٧)، اور اسے بخاری (٥٢٢٥) نے بھی روایت کیا ہے، اور یہ احمد (١٢٠٢٧) کے پاس ہے۔

252 Surah Al-Baqarah: Verse 194

Al-Amiri - Abu Dawood said: He is Aflat bin Khalifa - from Jasrah bint Dajajah, she said: Aisha (may Allah be pleased with her) said: I have never seen a cook like Safiyyah; she prepared food for the Messenger of Allah (peace be upon him), and sent it. I was seized by a shudder, and I broke the vessel. I said: O Messenger of Allah, what is the expiation for what I have done? He said: "A vessel for a vessel, and food for food"(1).

Malik and his companions said: For animals and goods that are not measured by volume or weight, the value is due, not the equivalent; because the Prophet (peace be upon him) made the one who freed half of his slave responsible for the value of his partner's half, and did not make him responsible for half of another slave like him. There is no disagreement among scholars regarding compensation with the equivalent in food, drinks, and weighed items; because of his saying (peace be upon him): "Food for food"(2).

Seventh: There is no disagreement among scholars that this verse is a principle for equivalence in retribution (Qisas). Whoever is killed with something shall be killed with the same thing he was killed with, which is the opinion of the majority, as long as he did not kill him through an act of immorality, such as sodomy or forcing him to drink wine, in which case he is killed by the sword. The Shafi'is have an opinion: that he is killed by that [same means], so a wooden stick of that description is taken and he is stabbed in his anus with it until he dies, and for wine, he is given water to drink until he dies. Ibn al-Majishun said: Whoever is killed by fire or poison shall not be killed by them; because of the Prophet's (peace be upon him) saying: "None punishes with fire except Allah"(3). And poison is an internal fire. The majority went to the opinion that he is killed by them; because of the generality of the verse(4).
WWW.NAFSEISLAM.COM

Eighth: As for retribution (Qawad) with a stick, Malik said in one of two narrations: If killing with a stick involves prolongation and torture, he is killed with a sword; narrated from him by Ibn Wahb, and said by Ibn al-Qasim. In the other narration: he is killed with it even if that [torture] is involved, which is the opinion of Al-Shafi'i. Ashhab and Ibn Nafi' narrated from Malik regarding a stone and a stick that he is killed with them if the strike was...

(1) Sunan Abi Dawood (3568), and it is with Ahmad (26366), and Al-Hafiz in Al-Fath 5/125 graded its chain as good (hasan), and this hadith did not appear in (D) and (Z). His saying: 'afkal', meaning: a shudder, which happens from cold or fear. Al-Nihayah

(F-K-L). (2) See Al-Tamhid 14/286-288. (3) Reported by Ahmad (8068), and Al-Bukhari (2954) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) similarly, and it contains a story. (4) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/113, Al-Bayan wa al-Tahsil 16/62, Al-Mabsut by al-Sarakhsi 26/125, and Al-Muhalla 11/358.

252 सूरा अल-बकरा: आयत 194

अल-अमीरी - अबू दाऊद ने कहा: वह अफ़लत बिन खलीफा हैं - जसरा बिंत दजाजाह से, उन्होंने कहा: आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: मैंने सफ़िया जैसा खाना बनाने वाला कोई नहीं देखा; उन्होंने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के लिए भोजन तैयार किया और उसे भेजा। मुझे एक कंपन (कपकपी) ने घेर लिया, और मैंने बर्तन तोड़ दिया। मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, मैंने जो किया उसका प्रायश्चित क्या है? उन्होंने कहा: "बर्तन के बदले बर्तन, और भोजन के बदले भोजन"(1)।

मलिक और उनके साथियों ने कहा: जानवरों और उन सामानों के लिए जो आयतन या वजन से नहीं मापे जाते, मूल्य देय है, न कि उसके जैसा दूसरा; क्योंकि नबी (उन पर शांति हो) ने उस व्यक्ति को जिसने अपने गुलाम का आधा हिस्सा आजाद कर दिया था, उसके साथी के आधे हिस्से के मूल्य का जिम्मेदार ठहराया, और उसे गुलाम के आधे हिस्से के समान किसी अन्य गुलाम के लिए जिम्मेदार नहीं ठहराया। खाने-पीने की चीजों और तौली जाने वाली वस्तुओं में समकक्ष द्वारा मुआवजे के संबंध में विद्वानों के बीच कोई असहमति नहीं है; क्योंकि उनका (उन पर शांति हो) कहना है: "भोजन के बदले भोजन"(2)।

सातवां: विद्वानों के बीच कोई असहमति नहीं है कि यह आयत प्रतिशोध (किसास) में समानता का एक सिद्धांत है। जिसे किसी चीज से मारा गया हो, उसे उसी चीज से मारा जाएगा जिससे उसे मारा गया था, जो कि बहुमत की राय है, जब तक कि उसने उसे अनैतिकता के माध्यम से नहीं मारा हो, जैसे कि गुदा मैथुन या उसे शराब पीने के लिए मजबूर करना, जिस स्थिति में उसे तलवार से मारा जाता है। शाफई विद्वानों की एक राय है: कि उसे उसी [उसी साधन] से मारा जाता है, इसलिए उस विवरण की एक लकड़ी की छड़ी ली जाती है और जब तक वह मर न जाए उसके गुदा में वार किया जाता है, और शराब के लिए, उसे तब तक पानी पिलाया जाता है जब तक कि वह मर न जाए। इब्न अल-माजीशुन ने कहा: जो कोई आग या जहर से मारा जाता है उसे उनसे नहीं मारा जाएगा; क्योंकि नबी (उन पर शांति हो) का कहना है: "अल्लाह के सिवा कोई आग से दंडित नहीं करता"(3)। और जहर एक आंतरिक आग है। बहुमत इस राय पर गया कि उसे उनके द्वारा मारा जाता है; आयत की व्यापकता के कारण(4)। WWW.NAFSEISLAM.COM

आठवां: जहां तक लाठी के साथ प्रतिशोध (कवाद) का सवाल है, मलिक ने दो में से एक वर्णन में कहा: यदि लाठी से मारने में लंबा समय और यातना शामिल है, तो उसे तलवार से मारा जाएगा; इब्न

वहब ने उनके हवाले से वर्णन किया, और इब्न अल-कासिम ने कहा। दूसरे वर्णन में: उसे इसके साथ मारा जाता है भले ही उसमें वह [यातना] शामिल हो, जो अल-शाफई की राय है। अशहब और इब्न नाफी ने पत्थर और लाठी के बारे में मलिक से वर्णन किया है कि उन्हें उनसे मारा जाता है यदि प्रहार...

(1) सुनन अबी दाऊद (3568), और यह अहमद (26366) के पास है, और अल-हाफिज़ ने अल-फतह 5/125 में इसकी श्रृंखला को अच्छा (हसन) माना है, और यह हदीस (डी) और (जेड) में नहीं आई है। उनका कहना है: 'अफ़कल', अर्थ: एक कंपन, जो ठंड या डर से होता है। अल-निहाया (एफ-केएल)। (2) देखें अल-तमहीद 14/286-288। (3) अहमद (8068), और अल-बुखारी (2954) द्वारा अबू हुरैरा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से इसी तरह रिपोर्ट किया गया है, और इसमें एक कहानी है। (4) देखें इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/113, अल-बयान वा अल-तहसील 16/62, अल-सरख्सी द्वारा अल-मबसूत 26/125, और अल-मुहल्ला 11/358।

۲۵۲ سورة البقرہ: آیت ۱۹۴

العامری - ابو داؤد نے کہا: وہ افلت بن خلیفہ ہیں - جسرہ بنت دجاجہ سے، انہوں نے کہا: عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: میں نے صفیہ جیسا کھانا پکانے والا کوئی نہیں دیکھا؛ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے لیے کھانا تیار کیا اور بھیجا۔ مجھے ایک کپکپی سی طاری ہوئی اور میں نے برتن توڑ دیا۔ میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ! جو میں نے کیا اس کا کفارہ کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: ”برتن کے بدلے برتن، اور کھانے کے بدلے کھانا“(۱)۔

اور امام مالک اور ان کے اصحاب نے کہا: جانوروں اور ان اشیاء پر جن کا ناپ تول نہیں ہوتا، ان کی قیمت واجب ہے نہ کہ ان جیسی کوئی اور شے؛ اس دلیل سے کہ نبی ﷺ نے اس شخص پر جس نے اپنے غلام کا نصف حصہ آزاد کیا، اس کے شریک کے حصے کی قیمت کا ضمان ڈالا، اور اسے غلام کے نصف کے مثل کا ضامن نہیں ٹھہرایا۔ اور کھانے پینے کی چیزوں اور وزنی اشیاء میں مثلی (برابری) کا ضمان ڈالنے پر علماء کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔ کیونکہ آپ ﷺ کا فرمان ہے: ”کھانے کے بدلے کھانا“(۲)۔

ساتویں بات: علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ آیت قصاص میں مماثلت کے لیے اصل (بنیاد) ہے۔ پس جس کو کسی چیز کے ذریعے قتل کیا گیا ہو، اسے اسی چیز کے ذریعے قتل کیا جائے گا جس سے اسے قتل کیا گیا تھا، اور یہی جمہور کا قول ہے، جب تک کہ اسے کسی بے حیائی کے کام کے ذریعے قتل نہ کیا گیا ہو، جیسے عمل قومِ لوط، یا شراب پلانا، تو اسے تلوار سے قتل کیا جائے گا۔ اور شوافع کا ایک قول یہ ہے کہ اسے اسی کے ذریعے قتل کیا جائے گا، چنانچہ اسی صفت کی ایک لکڑی لی جائے گی اور اسے اس کے پاخانے کے مقام میں چھویا جائے گا یہاں تک کہ وہ مر جائے، اور شراب کے بدلے اسے پانی پلایا جائے گا یہاں تک کہ وہ مر

جائے۔ اور ابن الماجشون نے کہا: جسے آگ یا زہر سے قتل کیا گیا ہو اسے ان سے قتل نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ نبی ﷺ کا فرمان ہے: "آگ کے ساتھ اللہ کے سوا کوئی عذاب نہیں دیتا"(۳)۔ اور زہر ایک باطنی آگ ہے۔ جبکہ جمہور اس طرف گئے ہیں کہ اسے ان کے ذریعے قتل کیا جائے گا؛ آیت کے عموم کی وجہ سے(۴)۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

آٹھویں بات: جہاں تک لاٹھی کے ساتھ قصاص (قود) کا تعلق ہے، تو امام مالک نے دو روایتوں میں سے ایک میں فرمایا: اگر لاٹھی سے قتل کرنے میں طوالت اور اذیت ہو تو اسے تلوار سے قتل کیا جائے گا، اسے ان سے ابن وہب نے روایت کیا ہے اور ابن القاسم نے بھی یہی کہا ہے۔ اور دوسری روایت میں ہے: اسے اس کے ذریعے قتل کیا جائے گا اگرچہ اس میں وہ (اذیت) ہو، اور یہی امام شافعی کا قول ہے۔ اور اشہب اور ابن نافع نے امام مالک سے پتھر اور لاٹھی کے بارے میں روایت کیا کہ ان دونوں سے قتل کیا جائے گا بشرطیکہ وہ ضرب...

(۱) سنن ابی داؤد (۳۵۶۸)، اور یہ احمد (۲۶۳۶۶) کے ہاں ہے، اور حافظ نے الفتح ۵/۱۲۵ میں اس کی اسناد کو حسن قرار دیا ہے، اور یہ حدیث (د) اور (ز) میں نہیں آئی۔ ان کا قول: 'افکل'، یعنی: کپکپی، جو سردی یا خوف کی وجہ سے ہوتی ہے۔ النہایہ (فکل)۔ (۲) دیکھئے التمہید ۱۴/ ۲۸۸-۲۸۶۔ (۳) اسے احمد (۸۰۶۸) اور بخاری (۲۹۵۴) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور اس میں ایک قصہ ہے۔ (۴) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ۱۱۳/۱، البیان والتحصیل ۶۲/۱۶، المبسوط للسرخسی ۱۲۵/۲۶، اور المحلی ۳۵۸/۱۱۔

Page 253

Surah Al-Baqarah: Verse 194

...decisive; but as for striking multiple blows, no. Therefore, he should not be shot with arrows or pelted with stones, as that is a form of torture, as stated by Abdul Malik.

Ibn al-Arabi said(1): "The correct view among our scholars is that retaliation in kind (mumathalah) is obligatory, unless it falls under the definition of torture, in which case it should be left to the sword. Our scholars agreed that if someone cuts off another's hand and leg and gouges out his eye for the purpose of torture, the same should be done to him, as the Prophet ﷺ did to the killers of the shepherds(3). But if it occurred during a defense or a scuffle, he is to be killed with the sword."

A group held a contrary view to all of this, saying: "There is no retaliation (qawad) except with the sword," which is the school of thought of Abu Hanifa, al-Sha'bi, and al-Nakha'i(4).

They argued for this using what was narrated from the Prophet ﷺ saying: "There is no retaliation except with a piece of iron (a blade)"(5), and by the prohibition of mutilation(6), and his saying: "None punishes with fire except the Lord of the Fire"(7).

The correct view is that of the majority, due to what the Imams narrated from Anas bin Malik: that a young girl was found with her head crushed between two stones. They asked her: "Who did this to you? Was it so-and-so? Was it so-and-so?"

Footnotes: (1) Ahkam al-Quran 1/113, 114. (2) In the copies: "yadkhul" (enters), and what is established is from (m). (3) His saying: "al-ru'ah": plural of "ra'in" (shepherd), and the killers of the shepherds were the Urayniyyin. The documentation of their hadith was previously mentioned on p. 44 of this volume. (4) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 14/29-31, and Al-Istidhkar 25/246-247. (5) Narrated by Ibn Majah (2668), and Al-Bazzar 9/115 from the hadith of Abu Bakra (may Allah be pleased with him). Al-Hafiz weakened it in Al-Fath 12/200, and Ibn al-Mulaqqin in Khulasat al-Badr al-Munir 2/265. Ahmad narrated it (18395) similarly, and Ibn Majah (2667) from the hadith of al-Nu'man bin Bashir (may Allah be pleased with him). Ibn al-Mulaqqin weakened it in Khulasat al-Badr al-Munir 2/265, and Ibn Hajar in al-Talkhis al-Habir 4/19, and al-Busiri in Misbah al-Zujajah 3/129. Ibn Abi Asim narrated it in Al-Diyat (129), and Ibn Adi in Al-Kamil 5/1978 from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). Al-Hafiz weakened it in Al-Dirayah 2/265. Ibn Adi narrated it 3/1102, and al-Bayhaqi

8/63 from the hadith of Abu Hurairah, and he weakened it. Al-Daraqutni narrated it 3/87 from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him), and both he and al-Bayhaqi weakened it. Ibn Abi Shaybah narrated it 9/354 from al-Hasan as a mursal hadith. (6) Narrated by Ahmad (18152), and al-Bukhari in Al-Tarikh al-Kabir 7/316 from the hadith of al-Mughirah bin Shu'bah (may Allah be pleased with him). (7) Previously mentioned in the preceding issue with the wording: "None punishes with fire except Allah."

पृष्ठ २५३

सूरा अल-बकराह: आयत १९४

...निर्णायक; लेकिन जहां तक कई वार करने की बात है, तो नहीं। इसलिए उसे न तो तीरों से मारना चाहिए और न ही पत्थरों से, क्योंकि यह यातना का एक रूप है, जैसा कि अब्दुल मलिक ने कहा।

इब्न अल-अरबी (१) ने कहा: "हमारे विद्वानों के कथनों में से सही यह है कि प्रतिशोध (मुमाथलाह) अनिवार्य है, जब तक कि वह यातना की सीमा में न आ जाए, उस स्थिति में इसे तलवार पर छोड़ देना चाहिए। हमारे विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि यदि कोई किसी का हाथ और पैर काट दे और यातना देने के उद्देश्य से उसकी आंख फोड़ दे, तो उसके साथ भी वैसा ही किया जाना चाहिए, जैसा कि पैगंबर ﷺ ने चरवाहों के हत्यारों (३) के साथ किया था। लेकिन अगर यह बचाव या हाथापाई के दौरान हुआ है, तो उसे तलवार से मार दिया जाएगा।"

एक समूह ने इस सब के विपरीत रुख अपनाया, उन्होंने कहा: "तलवार के बिना कोई प्रतिशोध (कवाद) नहीं है," जो कि अबू हनीफा, अल-शाबी और अल-नखई (४) का मत है।

उन्होंने इसके पक्ष में पैगंबर ﷺ से रिवायत की गई इस बात से दलील दी कि: "लोहे (तलवार) के बिना कोई प्रतिशोध नहीं है" (५), और अंग-भंग करने की मनाही (६) से, और उनके इस कथन से कि: "आग से दंड केवल आग का स्वामी ही देता है" (७)।

सही बात वह है जिसे बहुमत ने अपनाया है; क्योंकि इमामों ने अनस बिन मलिक से रिवायत किया है कि: एक छोटी लड़की पाई गई जिसका सिर दो पत्थरों के बीच कुचला गया था। उन्होंने उससे पूछा: "यह तुम्हारे साथ किसने किया? क्या फलां ने किया? क्या फलां ने किया?"

पादलेख: (१) अहकाम अल-कुरान १/११३, ११४। (२) प्रतियों में: 'यदुखुल' (प्रवेश करता है), और जो सिद्ध है वह (म) से है। (३) उनका कहना: 'अल-रुआह': 'रईन' (चरवाहा) का बहुवचन, और चरवाहों के हत्यारे उरैनीन थे। उनकी हदीस का स्रोत इस खंड के पृष्ठ ४४ पर पहले ही दिया जा चुका है। (४) अल-नवादिर वल-ज़ियादात १४/२९-३१, और अल-इस्तिधकार २५/२४६-२४७ देखें। (५) इसे इब्न माजह (२६६८) और अल-बज़ार ९/११५ ने अबू बकरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह १२/२०० में इसे कमज़ोर बताया है, और इब्न अल-मुलाक़िन ने खुलासत अल-बद्र अल-मुनीर २/२६५ में। अहमद ने इसे (१८३९५) इसी तरह निकाला है, और इब्न

माजह (२६६७) ने नुमान बिन बशीर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और इब्न अल-मुलाक़िन ने इसे खुलासत अल-बद्र अल-मुनीर २/२६५ में कमज़ोर बताया है, और इब्न हजर ने अल-तल्खिस अल-हबीर ४/१९ में, और अल-बुसीरी ने मिस्बाह अल-ज़ुजाजह ३/१२९ में। इब्न अबी आसिम ने इसे अल-दियात (१२९) में निकाला है, और इब्न अदी ने अल-कामिल ५/१९७८ में इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और अल-हाफ़िज़ ने अल-दिरायत २/२६५ में इसे कमज़ोर बताया है। इब्न अदी ने इसे ३/११०२ में निकाला है, और अल-बैहकी ने ८/६३ में अबू हुरैरा की हदीस से, और इसे कमज़ोर बताया है। अल-दारकुतनी ने इसे ३/८७ में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और उन्होंने और अल-बैहकी ने इसे कमज़ोर बताया है। इब्न अबी शयबा ने ९/३५४ में हसन से मुरसल के रूप में निकाला है। (६) अहमद (१८१५२) और बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर ७/३१६ में मुग़ीरा बिन शुबा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (७) पिछले मुद्दे में इन शब्दों के साथ आ चुका है: "अल्लाह के सिवा कोई आग से सज़ा नहीं देता।"

صفحہ ۲۵۳

سورة البقرہ: آیت ۱۹٤

...فیصلہ کن؛ جہاں تک ایک سے زیادہ ضربات کا تعلق ہے، تو نہیں۔ اس پر (لازم ہے کہ) تیروں یا پتھروں سے نہ مارا جائے؛ کیونکہ یہ تعذیب (تشدد) کی ایک قسم ہے، جیسا کہ عبدالملک نے کہا ہے۔

ابن العربی (۱) نے کہا: "ہمارے علماء کے اقوال میں سے صحیح یہ ہے کہ برابری (مماثلت) واجب ہے، سوائے اس کے کہ وہ تعذیب (تشدد) کی حد میں داخل (۲) ہو جائے، تو اسے تلوار پر چھوڑ دینا چاہیے۔ اور ہمارے علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر کسی نے (دوسرے کا) ہاتھ اور پاؤں کاٹ دیا اور تشدد کی نیت سے اس کی آنکھ پھوڑ دی، تو اس کے ساتھ وہی کیا جائے گا جیسا کہ نبی ﷺ نے چرواہوں کے قاتلوں (۳) کے ساتھ کیا تھا۔ اور اگر یہ کسی دفاع یا لڑائی کے دوران ہوا تو اسے تلوار سے قتل کیا جائے گا۔"

ایک گروہ اس سب کے خلاف گیا، تو انہوں نے کہا: "تلوار کے بغیر کوئی قصاص (قود) نہیں ہے،" اور یہ ابو حنیفہ، شعبی اور نخعی (٤) کا مذہب ہے۔

انہوں نے اس پر اس حدیث سے استدلال کیا جو نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "قصاص صرف لوہے (ہتھیار) سے ہے" (۵)، اور مثلہ (اعضاء کاٹنے) کی ممانعت (٦) سے، اور آپ ﷺ کے اس قول سے کہ: "آگ سے عذاب صرف آگ کا رب ہی دیتا ہے" (۷)۔

اور صحیح وہ ہے جس کی طرف جمہور گئے ہیں؛ اس وجہ سے جو ائمہ نے انس بن مالک سے روایت کیا ہے کہ ایک لڑکی پائی گئی جس کا سر دو پتھروں کے درمیان کچلا گیا تھا، تو انہوں نے اس سے پوچھا: "یہ تیرے ساتھ کس نے کیا! کیا فلاں نے، کیا فلاں نے؟"

حواشی: (١) احکام القرآن ١/١١٣، ١١٤۔ (٢) نسخوں میں: "یدخل" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٣) ان کا قول: "الرعاء": راعی کی جمع ہے، اور چرواہوں کے قاتل عُرنیین تھے، اور ان کی حدیث کی تخریج اسی جلد کے صفحہ ٤٤ پر گزر چکی ہے۔ (٤) دیکھئے النوادر والزیادات ١٤/٣١-٢٩، والاستذکار ٢٤٦/٢٥-٢٤٧۔ (٥) اسے ابن ماجہ (٢٦٦٨) اور البزار ٩/ ١١٥ نے ابو بکرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور حافظ نے الفتح ١٢/٢٠٠ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے، اور ابن الملقن نے خلاصۃ البدر المنیر ٢/ ٢٦٥ میں۔ اور اسے احمد نے (١٨٣٩٥) اسی طرح روایت کیا ہے، اور ابن ماجہ (٢٦٦٧) نے نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور ابن الملقن نے خلاصۃ البدر المنیر ٢٦٥/٢ میں، اور ابن حجر نے التلخیص الحبیر ١٩/٤ میں، اور البوصیری نے مصباح الزجاجہ ١٢٩/٣ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ اور اسے ابن ابی عاصم نے الدیات (١٢٩) میں، اور ابن عدی نے الکامل ٥/١٩٧٨ میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور حافظ نے الدرایہ ٢/ ٢٦٥ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ اور اسے ابن عدی نے ٣/١١٠٢ اور بیہقی نے ٨/٦٣ میں ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ اور اسے دارقطنی نے ٣/٨٧ میں علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور انہوں نے اور بیہقی نے اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ اور اسے ابن ابی شیبہ نے ٩ / ٣٥٤ میں حسن سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (٦) اسے احمد (١٨١٥٢) اور بخاری نے التاریخ الکبیر ٧/٣١٦ میں مغیرہ بن شعبہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٧) اس مسئلے میں پہلے

ان الفاظ کے ساتھ گزر چکا ہے: "لا یعذب بالنار إلا الله" (آگ سے الله کے سوا کوئی عذاب نہیں دیتا)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 194 254

...until they mentioned a Jew, so she gestured with her head, then the Jew was seized, and he confessed. So the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) ordered that his head be crushed(1) with stones. In another narration: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) killed him between two stones(2). This is a clear and authentic text, and it is in accordance with the Almighty's saying: {And if you punish, then punish with the like of that wherewith you were afflicted} [An-Nahl: 126], and His saying: {then attack him in the like manner as he attacked you}.

As for what they used as evidence from the hadith of Jabir(3), it is a weak hadith according to the scholars of hadith, not narrated through an authentic chain. Even if it were authentic, we would act upon its requirement, which is that if someone is killed with an iron instrument, they should be killed with it. This is supported by the hadith of Anas: that a Jew crushed the head of a young girl between two stones, so the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) crushed his head between two stones. Regarding the prohibition of mutilation (muthla), we also say that it applies if one does not mutilate, but if one mutilates, we retaliate in kind. This is supported by the hadith of the 'Urayniyyin, which is authentic and recorded by the Imams(4). As for his saying: "None punishes with fire except the Lord of the fire," it is correct if he did not burn, but if he burned, he is burned; the general meanings of the Quran indicate this. Ash-Shafi'i said: If he threw him into fire intentionally, he is thrown into fire until he dies. Al-Waqqar(5) mentioned it in his summary from Malik, and it is the opinion of Muhammad ibn Abd al-Hakam.

Ibn al-Mundhir said: The opinion of many scholars regarding a man who strangles another man is that retaliation (qawad) is due. Muhammad ibn al-Hasan disagreed, saying: If he strangled him until he died, or threw him into a well and he died, or threw him from a mountain or a roof and he died, there is no retaliation (qisas) upon him, and the blood money (diyah) is upon his paternal relatives ('aqilah). But if he was known for that—having strangled more than one person—then he should be killed.

Ibn al-Mundhir said: Since the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) took retaliation from the Jew who crushed the girl's head with a stone, this [the case of strangling] is equivalent to it, so his saying(6) carries no weight.

(1) In (m): crushed (different verbal form). (2) Narrated by Ahmad (12748), Al-Bukhari (2413), and Muslim (1672). (3) Perhaps Al-Ju'fi, reporting from Abu 'Azib, from An-Nu'man ibn Bashir; mentioned previously in the commentary on the hadith: "There is no retaliation except with an iron instrument." (4) Its citation was previously mentioned on page 44 of this volume. (5) He is Abu Bakr Muhammad ibn Abi Yahya Zakariya Al-Waqqar; he has two summaries in jurisprudence, and the people of Kairouan prefer his summary over the summary of Ibn Abd al-Hakam. He died in the year (269 AH). Tartib al-Madarik 2/91. (6) See Al-Mabsut by As-Sarakhsi 26/152.

सूरह अल-बकराह: आयत १९४ २५४

...जब तक कि उन्होंने एक यहूदी का ज़िक्र नहीं किया, तो उसने अपने सिर से इशारा किया, फिर यहूदी को पकड़ लिया गया और उसने स्वीकार कर लिया। तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने आदेश दिया कि उसका सिर पत्थरों से कुचल(१) दिया जाए। एक रिवायत में है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसे दो पत्थरों के बीच मार डाला(२)। यह एक स्पष्ट और सही पाठ है, और यह अल्लाह तआला के इस कथन के अनुरूप है: {और यदि तुम सज़ा दो, तो वैसी ही सज़ा दो जैसी तुम्हें दी गई थी} [अन-नहल: १२६], और उसका कथन: {तो तुम भी उस पर वैसा ही आक्रमण करो जैसा उसने तुम पर किया है}।

जहाँ तक जाबिर(३) की हदीस से उनके प्रमाण का संबंध है, तो वह हदीस के विद्वानों के अनुसार एक कमज़ोर हदीस है, जो किसी सही रास्ते से वर्णित नहीं है। यदि यह सही होती, तो हम इसके निहितार्थ के अनुसार कहते, कि यदि किसी को लोहे के औज़ार से मारा गया है, तो उसे उसी से मारा जाना चाहिए; अनस की हदीस इसका प्रमाण है: कि एक यहूदी ने एक बच्ची का सिर दो पत्थरों के बीच कुचल दिया था, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसका सिर दो पत्थरों के बीच कुचल दिया। मुथला (शव को क्षत-विक्षत करने) के निषेध के संबंध में, हम यह भी कहते हैं कि यह तब लागू होता है जब किसी ने मुथला न किया हो, लेकिन यदि उसने मुथला किया है, तो हम भी वैसा ही करेंगे; उरैनीयिन की हदीस इसका प्रमाण है, जो सही है और इमामों(४) द्वारा संकलित है। और उनका कहना: "आग से कोई सज़ा नहीं देता सिवाय आग के रब के" सही है यदि उसने नहीं जलाया, लेकिन यदि उसने जलाया है, तो उसे जलाया जाएगा; कुरान की व्यापकता यही संकेत देती है। अल-शाफई ने कहा: यदि उसने उसे जानबूझकर आग में फेंक दिया, तो उसे आग में फेंक दिया जाएगा जब तक कि वह मर न जाए। अल-वक्कार(५) ने मलिक से अपने संक्षिप्त विवरण में इसका उल्लेख किया है, और यह मुहम्मद इब्न अब्द अल-हकम का मत है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: एक आदमी द्वारा दूसरे आदमी का गला घोंटने के बारे में कई विद्वानों का मत है कि: उस पर बदला (क़वद) अनिवार्य है। मुहम्मद इब्न अल-हसन ने इससे असहमति जताई और कहा: यदि उसने उसका गला घोंट दिया जब तक कि वह मर नहीं गया, या उसे कुएं में फेंक दिया और वह मर गया, या उसे पहाड़ या छत से फेंक दिया और वह मर गया, तो उस पर प्रतिशोध (क़िसास) नहीं होगा, और रक्त-धन (दियत) उसके पितृ-संबंधियों (आक़िला) पर होगा; लेकिन यदि वह इसके लिए प्रसिद्ध था - उसने एक से अधिक व्यक्तियों का गला घोंटा था - तो उसे मार दिया जाना चाहिए।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: जब नबी ﷺ ने उस यहूदी से बदला लिया जिसने लड़की का सिर पत्थर से कुचल दिया था, तो यह [गला घोंटने का मामला] उसी के समान था, इसलिए उनके कथन(६) का कोई अर्थ नहीं है।

---

(१) (म) में: 'तरुद' (कुचला जाना)। (२) इसे अहमद (१२७४८), अल-बुखारी (२४१३) और मुस्लिम (१६७२) ने संकलित किया है। (३) शायद अल-जुअफी, जो अबू आज़िब से, वे अल-नुमान इब्न बशीर से रिवायत करते हैं; और इसका उल्लेख पहले हदीस की व्याख्या में हो चुका है: "लोहे के हथियार के बिना कोई प्रतिशोध नहीं है।" (४) इसका संदर्भ इस खंड के पृष्ठ ४४ पर पहले दिया जा चुका है। (५) वे अबू बक्र मुहम्मद इब्न अबी यहया ज़करिया अल-वक्कार हैं, न्यायशास्त्र (फ़िक्ह) में उनके दो सारांश हैं, और कैरौअन के लोग इब्न अब्द अल-हकम के सारांश के मुकाबले उनके सारांश को प्राथमिकता देते हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (२६९ हिजरी) में हुई। तरतीब अल-मदारिक २/९१। (६) देखिए अल-मबसूत सरखसी द्वारा २६/१५२।

سورة البقرہ: آیت ۱۹۴ ۲۵۴

...حتیٰ کہ انہوں نے ایک یہودی کا ذکر کیا، تو اس (لڑکی) نے اپنے سر سے اشارہ کیا، پھر یہودی کو پکڑ لیا گیا، اور اس نے اقرار کر لیا، تو رسول اللہ ﷺ نے حکم دیا کہ اس کا سر پتھروں سے کچل(۱) دیا جائے۔ اور ایک روایت میں ہے: پس رسول اللہ ﷺ نے اسے دو پتھروں کے درمیان قتل کر دیا(۲)۔ اور یہ ایک صریح اور صحیح نص ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے مطابق ہے: ﴿وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عوقِبْتُم بِهِ﴾ [النحل: ۱۲۶] (اور اگر تم بدلہ لو، تو ویسا ہی بدلہ لو جیسا تمہارے ساتھ کیا گیا تھا)، اور آپ کا قول: ﴿فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ﴾ (تو جو تم پر زیادتی کرے تم بھی اس پر ویسی ہی زیادتی کرو)۔

رہا وہ معاملہ جس سے انہوں نے جابر(۳) کی حدیث سے استدلال کیا ہے، تو وہ محدثین کے نزدیک ضعیف حدیث ہے، جو کسی صحیح طریق سے مروی نہیں ہے۔ اگر وہ صحیح ہوتی تو ہم اس کے تقاضے کے مطابق کہتے، اور یہ کہ اگر اسے لوہے کے ہتھیار سے قتل کیا گیا تو اسے اسی سے قتل کیا جائے گا؛ اس پر انس کی حدیث دلالت کرتی ہے: کہ ایک یہودی نے ایک لونڈی کا سر دو پتھروں کے درمیان کچل دیا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے اس کا سر دو پتھروں کے درمیان کچل دیا۔ رہا مثلہ (لاش بگاڑنے) کی ممانعت کا معاملہ، تو ہم اس کے وجوب کے بارے میں بھی کہتے ہیں بشرطیکہ اس نے مثلہ نہ کیا ہو، لیکن اگر اس نے مثلہ کیا تو ہم بھی اس کے ساتھ ویسا ہی مثلہ کریں گے؛ اس پر عُرینیین کی حدیث دلالت کرتی ہے، جو صحیح ہے اور اسے ائمہ(۴) نے روایت کیا ہے۔ اور آپ ﷺ کا قول: "آگ سے کوئی عذاب نہیں دیتا سوائے آگ کے رب کے" صحیح ہے بشرطیکہ اس نے جلایا نہ ہو، لیکن اگر اس نے جلایا تو اسے جلایا جائے گا؛ قرآن کا عموم اسی پر دلالت کرتا ہے۔ شافعی نے کہا: اگر اس نے اسے جان بوجھ کر آگ میں ڈالا، تو اسے آگ

میں ڈالا جائے گا یہاں تک کہ وہ مر جائے۔ اور وقار(۵) نے مالک سے اپنے مختصر میں اسے ذکر کیا ہے، اور یہی محمد بن عبد الحکم کا قول ہے۔

ابن المنذر نے کہا: اہل علم کی اکثریت کا قول اس شخص کے بارے میں جو کسی کا گلا گھونٹ دے یہ ہے کہ: اس پر قصاص (قود) ہے۔ اور محمد بن الحسن نے اس میں اختلاف کیا ہے، انہوں نے کہا: اگر اس نے اس کا گلا گھونٹ دیا یہاں تک کہ وہ مر گیا، یا اسے کنویں میں ڈال دیا اور وہ مر گیا، یا اسے پہاڑ یا چھت سے گرا دیا اور وہ مر گیا، تو اس پر قصاص نہیں ہوگا، اور دیت اس کے عاقلہ (قریبی رشتہ داروں) پر ہوگی؛ لیکن اگر وہ اس کام کے لیے مشہور تھا - یعنی ایک سے زائد افراد کا گلا گھونٹ چکا تھا - تو اسے قتل کیا جائے گا۔

ابن المنذر نے کہا: جب نبی ﷺ نے اس یہودی سے قصاص لیا جس نے لڑکی کا سر پتھر سے کچلا تھا، تو یہ [گلا گھونٹنے کا معاملہ] اسی کے معنی میں تھا، لہذا اس کے قول(۶) کا کوئی فائدہ نہیں۔

---

(۱) (م) میں ہے: 'ترض'۔ (۲) اسے احمد (۱۲۷۴۸)، بخاری (۲۴۱۳) اور مسلم (۱۶۷۲) نے روایت کیا ہے۔ (۳) شاید یہ الجعفی ہو جو ابوعازب سے، وہ نعمان بن بشیر سے روایت کرتے ہیں؛ اور اس کا ذکر پہلے حدیث: "لوہے کے ہتھیار کے سوا کوئی قصاص نہیں" کے حاشیہ میں گزر چکا ہے۔ (۴) اس کی تخریج اس جلد کے ص ۴۴ پر گزر چکی ہے۔ (۵) وہ ابوبکر محمد بن ابی یحییٰ زکریا الوقار ہیں، فقہ میں ان کے دو مختصرات ہیں، اور اہل قیروان ان کے مختصر کو ابن عبد الحکم کے مختصر پر ترجیح دیتے ہیں۔ ان کی وفات سن (۲۶۹ھ) میں ہوئی۔ ترتیب المدارک ۲/۹۱۔ (۶) دیکھیے المبسوط للسرخسی ۲۶/۱۵۲۔

I said: Others narrated this opinion from Abu Hanifa, saying: Abu Hanifa was strict, and he said regarding one who is killed by strangulation, poison, falling from a mountain, or in a well (1) or with a piece of wood: that he is not killed (executed) nor is qisas (retaliation) taken from him, unless he was killed with a sharp object: iron, stone, or wood, or if he was known for strangling and throwing [people off heights], and blood money (diyah) would be upon his agnates (2). This is a rejection from him of the Book and the Sunnah, and an innovation of something that the affairs of the Ummah were not upon, and a pretext for abolishing the retaliation that Allah legislated for souls, so there is no escape from it.

The Ninth [Point]: They differed regarding one who detained a man and another killed him. Ata (3) said: The killer is killed and the detainer is imprisoned until he dies. Malik (4) said: If he detained him while seeing that he intended to kill him, they are both killed, and in the opinion of Al-Shafi'i, Abu Thawr, and Al-Nu'man: The detainer is punished. And Ibn al-Mundhir chose it (5).

I said: Ata's opinion is correct, and it is the requirement of the revelation. Al-Daraqutni narrated from Ibn Umar from the Prophet ﷺ that he said: "If a man holds a man, and another kills him, the killer is killed, and the one who held him is imprisoned." It was narrated by Sufyan al-Thawri from Isma'il bin Umayya from Nafi' from Ibn Umar (6), and it was narrated by Ma'mar and Ibn Jurayj from Isma'il as a mursal report (7).

The Tenth [Point]: His Almighty's saying: {Whoever transgresses} transgression is exceeding [limits]; Allah Almighty said: {And whoever transgresses the limits of Allah} [Al-Baqarah: 229] meaning: exceeds them. So whoever wrongs you, take your right from him in proportion to your wrong, and whoever insults you, respond to him with the like of what he said, and whoever takes your honor, take his honor; do not transgress against his parents, nor his son, or his relative, and you have no right to lie about him even if he lied about you, for sin is not met with sin. So if he said to you, for example: "O disbeliever," it is permissible for you to say to him: "You are..."

(1) In (M): or a well. (2) See Al-Muhalla 10/386. (3) Narrated by Abd al-Razzaq (17893) from Ibn Jurayj from Ata from Ali, may Allah be pleased with him. (4) In Al-Muwatta 2/873. (5) See Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 5/121, al-Istidhkhar 25/257, and al-Mughni 11/596. (6) Sunan al-Daraqutni 3/140, and also narrated by al-Bayhaqi 8/50. (7) Narrated by Abd al-Razzaq 9/427, and al-Daraqutni 3/140 similarly.

सूरा अल-बकरा: आयत 194 | 255

मैंने कहा: दूसरों ने अबू हनीफ़ा से यह राय बयान की है, उन्होंने कहा: अबू हनीफ़ा सख्त थे, और उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में कहा जिसे गला घोंटकर, ज़हर देकर, पहाड़ से गिराकर या कुएं(1) में या लकड़ी के टुकड़े से मार दिया गया हो: कि उसे मारा (फाँसी दी) नहीं जाता और न ही उससे किसास (प्रतिशोध) लिया जाता है, जब तक कि उसे किसी नुकीली चीज़ से न मारा गया हो: लोहा, पत्थर या लकड़ी, या यदि वह गला घोंटने और ऊंचाइयों से फेंकने के लिए जाना जाता हो, और खून का हर्जाना (दियत) उसके रिश्तेदारों (अकीला) पर होगा (2)। यह उनकी ओर से किताब और सुन्नत की अस्वीकृति है, और ऐसी चीज़ का आविष्कार है जिस पर उम्मत के मामले नहीं थे, और उन जानों के प्रतिशोध को खत्म करने का एक बहाना है जिसे अल्लाह ने निर्धारित किया है, इसलिए इससे कोई बच नहीं सकता।

नौवां [बिंदु]: वे उस व्यक्ति के बारे में असहमत थे जिसने एक आदमी को रोका और दूसरे ने उसे मार डाला। अता (3) ने कहा: कातिल को मार दिया जाएगा और रोकने वाले को मरने तक कैद किया जाएगा। मालिक (4) ने कहा: यदि उसने उसे यह देखते हुए रोका कि वह उसे मारना चाहता है, तो उन दोनों को मार दिया जाएगा, और अल-शफी, अबू थौर और अल-नुमान की राय में: रोकने वाले को दंडित किया जाएगा। और इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसे चुना (5)।

मैंने कहा: अता की राय सही है, और यही वहि (प्रकाशना) की आवश्यकता है। अल-दाराकुतनी ने इब्न उमर से और उन्होंने पैगंबर ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "यदि कोई आदमी किसी आदमी को पकड़ता है, और दूसरा उसे मार देता है, तो कातिल को मार दिया जाएगा, और जिसने उसे पकड़ा था उसे कैद किया जाएगा।" इसे सुफियान अल-थौरी ने इस्माइल बिन उमय्या से, उन्होंने नाफी से, उन्होंने इब्न उमर (6) से रिवायत किया है, और इसे मामर और इब्न जुरैज ने इस्माइल से मुर्सल रिवायत के रूप में रिवायत किया है (7)।

दसवां [बिंदु]: अल्लाह ताला का फरमान: {तो जो कोई ज़्यादती करे} ज़्यादती (तजावुज़) सीमा पार करना है; अल्लाह ताला ने फरमाया: {और जो अल्लाह की सीमाओं का उल्लंघन करता है} [अल-बकराह: 229] यानी: उनसे आगे निकल जाता है। तो जो तुम पर ज़ुल्म करे, उससे अपना हक अपने ज़ुल्म के बराबर लो, और जो तुम्हें गाली दे, उसे वैसा ही जवाब दो जैसा उसने कहा, और जो तुम्हारी इज़्ज़त पर हमला करे, तुम उसकी इज़्ज़त पर करो; उसके माता-पिता, उसके बेटे या उसके रिश्तेदार

पर ज़्यादती न करो, और तुम्हें उस पर झूठ बोलने का हक नहीं है भले ही उसने तुम पर झूठ बोला हो, क्योंकि गुनाह का मुकाबला गुनाह से नहीं किया जाता। यदि उसने उदाहरण के लिए तुमसे कहा: "ऐ काफ़िर," तो तुम्हारे लिए उससे कहना जायज़ है: "तुम..."

(1) (म) में: या कुआँ। (2) अल-मुहल्ला 10/386 देखें। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक (17893) ने इब्न जुरैज से, उन्होंने अता से, उन्होंने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। (4) मुवत्ता 2/873 में। (5) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 5/121, अल-इस्तिजकार 25/257 और अल-मुगनी 11/596 देखें। (6) सुनन अल-दाराकुतनी 3/140, और इसे अल-बैहकी 8/50 ने भी रिवायत किया है। (7) इसे अब्द अल-रज्जाक 9/427 और अल-दाराकुतनी 3/140 ने इसी तरह रिवायत किया है।

میں نے کہا: دوسروں نے ابو حنیفہ سے یہ قول نقل کیا ہے، پس انہوں نے کہا: ابو حنیفہ نے سختی کی ہے، اور انہوں نے اس شخص کے بارے میں کہا جسے گلا گھونٹ کر، زہر دے کر، پہاڑ سے گرا کر یا کنویں (1) میں یا لکڑی سے مارا گیا ہو: کہ اسے قتل نہیں کیا جائے گا اور نہ ہی اس سے قصاص لیا جائے گا، الا یہ کہ اسے کسی دھار دار چیز سے قتل کیا گیا ہو: لوہا، پتھر یا لکڑی، یا وہ گلا گھونٹنے اور گرانے کے لیے مشہور ہو، اور دیت اس کے عاقلہ (رشتہ داروں) پر ہوگی (2)۔ اور یہ ان کی طرف سے کتاب و سنت کی تردید ہے، اور ایسی چیز ایجاد کرنا ہے جس پر امت کا عمل نہیں تھا، اور اس قصاص کو ختم کرنے کا بہانہ ہے جسے اللہ نے جانوں کے لیے مشروع کیا ہے، لہٰذا اس سے کوئی چھٹکارا نہیں۔

نویں بات: ان لوگوں کے بارے میں اختلاف ہوا جس نے کسی شخص کو قید کیا اور دوسرے نے اسے قتل کر دیا، تو عطا (3) نے کہا: قاتل کو قتل کیا جائے گا اور قید کرنے والے کو موت تک قید رکھا جائے گا۔ مالک (4) نے کہا: اگر اس نے اسے یہ دیکھتے ہوئے قید کیا کہ وہ اسے قتل کرنا چاہتا ہے تو دونوں کو قتل کیا جائے گا، اور امام شافعی، ابو ثور اور نعمان کے قول میں: قید کرنے والے کو سزا دی جائے گی۔ اور ابن المنذر نے اسی کو پسند کیا (5)۔

میں نے کہا: عطا کا قول صحیح ہے، اور یہی قرآن کا تقاضا ہے۔ دارقطنی نے ابن عمر سے اور انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ نے فرمایا: "جب کوئی آدمی کسی آدمی کو پکڑ لے، اور دوسرا اسے قتل کر دے تو قاتل کو قتل کیا جائے گا، اور جس نے اسے پکڑا تھا اسے قید کیا جائے گا۔" اسے سفیان ثوری نے اسماعیل بن امیہ سے، انہوں نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر

(6) سے روایت کیا ہے، اور اسے معمر اور ابن جریج نے اسماعیل سے مرسل روایت کیا ہے (7)۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پس جو تم پر زیادتی کرے} زیادتی حد سے تجاوز کرنا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جو اللہ کی حدوں سے تجاوز کرے} [البقرہ: 229] یعنی: ان سے آگے نکل جائے، پس جو تم پر ظلم کرے تو اس سے اپنا حق اپنے ظلم کے بقدر لو، اور جو تمہیں گالی دے تو اسے ویسا ہی جواب دو جیسا اس نے کہا، اور جو تمہاری عزت پر حملہ کرے تو تم اس کی عزت پر کرو؛ اس کے ماں باپ، اس کے بیٹے یا اس کے رشتہ دار پر زیادتی نہ کرو، اور تمہارے لیے اس پر جھوٹ بولنا جائز نہیں اگرچہ اس نے تم پر جھوٹ بولا ہو، کیونکہ گناہ کا مقابلہ گناہ سے نہیں کیا جاتا، پس اگر وہ تم سے کہے مثلاً: اے کافر، تو تمہارے لیے اسے یہ کہنا جائز ہے: تم...

(1) (م) میں: یا کنواں۔ (2) المحلی 10/386 ملاحظہ فرمائیں۔ (3) اسے عبد الرزاق (17893) نے ابن جریج سے، انہوں نے عطا سے، انہوں نے علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (4) الموطأ 2/873 میں۔ (5) مختصر اختلاف العلماء 5/121، الاستذکار 25/257، اور المغنی 11/596 ملاحظہ فرمائیں۔ (6) سنن الدارقطنی 3/140، اور اسے بیہقی 8/50 نے بھی روایت کیا ہے۔ (7) اسے عبد الرزاق 9/427، اور الدارقطنی 3/140 نے اسی طرح روایت کیا ہے۔

The disbeliever. And if he says to you: "O fornicator," your retaliation is to say to him: "O liar, O false witness." If you say to him: "O fornicator," you would be a liar and sin for lying. And if he delays [paying a debt] to you while he is wealthy without excuse, then say: "O oppressor, O eater of people's wealth," for the Prophet (peace be upon him) said: "The delay of a person who has the means makes it permissible to dishonor him and punish him." As for "dishonoring him," it is as we explained, and as for "punishing him," it is imprisonment in which he is confined (1).

Ibn Abbas (2) said: This was revealed before Islam became strong; so he commanded whoever was harmed among the Muslims to retaliate with the like of what he was harmed with, or to be patient or to forgive; then that was abrogated by His saying: {And fight the polytheists collectively} [At-Tawbah: 36]. It was also said: it was abrogated by making it the responsibility of the authority. It is not permissible for anyone to retaliate against anyone else except with the permission of the authority.

His saying, Exalted is He: {And spend in the way of Allah and do not throw [yourselves] with your [own] hands into destruction. And do good; indeed, Allah loves the doers of good} [195].

In it are three issues:

The first: Al-Bukhari (3) narrated from Hudhayfah: {And spend in the way of Allah and do not throw [yourselves] with your [own] hands into destruction} he said: It was revealed regarding spending.

And Yazid bin Abi Habib narrated from Aslam Abu Imran, who said: We went on an expedition to Constantinople, and over the group was Abd al-Rahman [bin Khalid] bin al-Walid. The Romans had their backs against the city wall. A man charged at the enemy, so the people said: "Wait, wait! There is no god but Allah, he is throwing himself with his own hands into destruction!" Abu Ayyub said: "Exalted is Allah! This verse was revealed about us, the assembly of the Ansar, when Allah supported His Prophet and made His religion manifest; we said: 'Come, let us stay with our wealth and rectify it.' So Allah, Mighty and Majestic, revealed:

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/112, and Al-Bukhari commented on the hadith after hadith (2400), and narrated by Ahmad (17946), Abu Dawud (3628), An-Nasa'i 7/316, and Ibn Majah (2427) from the hadith of Al-Sharid bin Suwaid, may Allah be pleased with him. And narrated by Ahmad (8937), Al-Bukhari (2287), and Muslim

(1564) from the hadith of Abu Huraira similarly. His saying: "Layy al-wajid," meaning: his procrastination. Al-Nihayah (lawa). (2) Narrated by At-Tabari 3/310 similarly, see Nawasikh al-Quran by Ibn al-Jawzi p. 76. (3) Number (4516).

पृष्ठ २५६ | सूरह अल-बकरा: आयत १९५

काफ़िर। और यदि वह आपसे कहे: "ओ व्यभिचारी," तो आपका बदला उससे यह कहना है: "ओ झूठे, ओ झूठी गवाही देने वाले।" यदि आप उससे कहते हैं: "ओ व्यभिचारी," तो आप झूठे होंगे और झूठ बोलने के लिए गुनहगार होंगे। और यदि वह बिना किसी बहाने के अमीर होने के बावजूद [ऋण चुकाने में] देरी करता है, तो कहें: "ओ अत्याचारी, ओ लोगों का धन खाने वाले," क्योंकि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "उस व्यक्ति द्वारा देरी करना जिसके पास साधन हैं, उसे अपमानित करना और दंडित करना जायज़ बनाता है।" जहाँ तक "उसे अपमानित करने" की बात है, तो यह वैसा ही है जैसा हमने समझाया है, और जहाँ तक "उसे दंडित करने" की बात है, तो वह जेल है जिसमें उसे रखा जाता है (१)।

इब्न अब्बास (२) ने कहा: यह इस्लाम के मजबूत होने से पहले अवतरित हुआ था; इसलिए उन्होंने मुसलमानों में से जिसे नुकसान पहुँचाया गया था उसे उसी के समान बदला लेने का आदेश दिया जिससे उसे नुकसान पहुँचाया गया था, या धैर्य रखने या क्षमा करने का; फिर इसे उनके इस कथन द्वारा निरस्त कर दिया गया: {और मुशरिकों (बहुदेववादियों) से सामूहिक रूप से लड़ो} [अत-तौबा: ३६]। यह भी कहा गया: इसे अधिकार (सुल्तान) की ज़िम्मेदारी बनाकर निरस्त कर दिया गया। किसी के लिए भी सुल्तान की अनुमति के बिना किसी से बदला लेना जायज़ नहीं है।

अल्लाह का फरमान: {और अल्लाह की राह में खर्च करो और अपने हाथों से अपने आप को विनाश में न डालो। और भलाई करो; निस्संदेह, अल्लाह भलाई करने वालों को प्यार करता है} [१९५]।

इसमें तीन मसले हैं:

पहला: अल-बुखारी (३) ने हुजैफा से रिवायत की है: {और अल्लाह की राह में खर्च करो और अपने हाथों से अपने आप को विनाश में न डालो} उन्होंने कहा: यह खर्च करने (सदका) के बारे में अवतरित हुई थी।

और यजीद बिन अबी हबीब ने असलम अबू इमरान से रिवायत की, जिन्होंने कहा: हम कॉन्स्टेंटिनोपल (कुस्तुंतुनिया) के अभियान पर गए थे, और समूह पर अब्द अल-रहमान [बिन खालिद] बिन अल-वलीद थे। रोमन शहर की दीवार से पीठ सटाए खड़े थे। एक व्यक्ति ने दुश्मन पर हमला किया, तो लोगों ने कहा: "रुको, रुको! अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है, वह अपने हाथों से खुद को विनाश में डाल रहा है!" अबू अय्यूब ने कहा: "अल्लाह पाक है! यह आयत हमारे बारे में अवतरित

हुई थी, अंसार की सभा, जब अल्लाह ने अपने पैगंबर की सहायता की और अपने धर्म को प्रकट किया; हमने कहा: 'आओ, हम अपनी संपत्ति के पास रुकें और उसे सुधारें।' तब अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने अवतरित किया:

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/११२, और अल-बुखारी ने हदीस (२४००) के बाद हदीस पर टिप्पणी की, और अहमद (१७९४६), अबू दाऊद (३६२८), अन-नसाई ७/३१६, और इब्न माजाह (२४२७) द्वारा शरीद बिन सुैद की हदीस से वर्णित है, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो। और अहमद (८९३७), अल-बुखारी (२२८७), और मुस्लिम (१५६४) द्वारा अबू हुरैरा की हदीस से इसी तरह वर्णित है। उनका कहना: "लय्य अल-वाजिद", यानी: उसकी टालमटोल। अल-निहायत (लवा)। (२) अत-तबरी ३/३१० द्वारा इसी तरह वर्णित, इब्न अल-जौजी द्वारा नवासिख अल-कुरान पृष्ठ ७६ देखें। (३) संख्या (४५१६)।

صفحہ ٢٥٦ | سورہ البقرہ: آیت ١٩٥

کافر۔ اور اگر وہ آپ سے کہے: "اے زانی،" تو آپ کا بدلہ یہ ہے کہ آپ اس سے کہیں: "اے جھوٹے، اے جھوٹی گواہی دینے والے۔" اگر آپ نے اس سے کہا: "اے زانی،" تو آپ جھوٹے ہوں گے اور جھوٹ بولنے پر گناہگار ہوں گے۔ اور اگر وہ بغیر کسی عذر کے مالدار ہونے کے باوجود [قرض کی ادائیگی میں] ٹال مٹول کرے تو کہو: "اے ظالم، اے لوگوں کا مال کھانے والے،" کیونکہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "صاحبِ حیثیت کا ٹال مٹول کرنا اس کی آبرو اور سزا کو حلال کر دیتا ہے۔" رہا اس کی آبرو کا معاملہ تو وہ وہی ہے جس کی ہم نے وضاحت کی، اور رہی اس کی سزا تو وہ جیل ہے جس میں اسے قید کیا جائے گا (١)۔

ابن عباس (٢) نے کہا: یہ اسلام کے مضبوط ہونے سے پہلے نازل ہوا تھا؛ چنانچہ انہوں نے مسلمانوں میں سے جسے اذیت دی گئی اسے حکم دیا کہ وہ اسی طرح بدلہ لے جیسے اسے اذیت دی گئی، یا صبر کرے یا معاف کر دے؛ پھر اسے اس قول سے منسوخ کر دیا گیا: {اور تم سب مل کر مشرکین سے لڑو} [التوبہ: ٣٦]۔ اور یہ بھی کہا گیا: اسے حکمران (سلطان) کے سپرد کر کے منسوخ کر دیا گیا۔ اور کسی کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ حکمران کی اجازت کے بغیر کسی سے بدلہ لے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ کی راہ میں خرچ کرو اور اپنے ہاتھوں خود کو ہلاکت میں نہ ڈالو اور نیکی کرو، بے شک اللہ نیکی کرنے والوں کو پسند کرتا ہے} [١٩٥]۔

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: بخاری (۳) نے حذیفہ سے روایت کیا: {اور اللہ کی راہ میں خرچ کرو اور اپنے ہاتھوں خود کو ہلاکت میں نہ ڈالو} انہوں نے کہا: یہ خرچ کرنے کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔

اور یزید بن ابی حبیب نے اسلم ابو عمران سے روایت کی، انہوں نے کہا: ہم نے قسطنطنیہ پر چڑھائی کی، اور جماعت کے امیر عبد الرحمن [بن خالد] بن الولید تھے، اور رومیوں نے اپنی پیٹھیں شہر کی دیوار سے لگائی ہوئی تھیں۔ ایک شخص نے دشمن پر حملہ کر دیا، تو لوگوں نے کہا: "ٹھہرو، ٹھہرو! لا الہ الا اللہ، یہ اپنے ہاتھوں خود کو ہلاکت میں ڈال رہا ہے!" تو ابو ایوب نے کہا: "سبحان اللہ! یہ آیت ہم انصار کی جماعت کے بارے میں نازل ہوئی تھی جب اللہ نے اپنے نبی کی مدد فرمائی اور اپنے دین کو غالب کر دیا؛ ہم نے کہا: 'آؤ ہم اپنے مالوں میں ٹھہریں اور ان کی اصلاح کریں،' تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا:

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱/۱۱۲، اور بخاری نے حدیث (۲٤۰۰) کے بعد اس پر تعلیق لکھی ہے، اور احمد (۱۷۹٤٦)، ابو داؤد (۳٦۲۸)، نسائی ۷/۳۱٦، اور ابن ماجہ (۲٤۲۷) نے اسے شرید بن سوید رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۸۹۳۷)، بخاری (۲۲۸۷)، اور مسلم (۱٥٦٤) نے ابو ہریرہ کی حدیث سے اس کی مانند روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "لی الواجد" یعنی: اس کا ٹال مٹول کرنا۔ النہایۃ (لوا)۔ (۲) طبری ۳/۳۱۰ نے اس کی مانند روایت کیا، اور ابن الجوزی کی نواسخ القرآن ص ۷٦ دیکھیں۔ (۳) رقم (٤٥۱٦)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 195 257

“And spend in the way of Allah…” [195]. Throwing oneself with one’s own hands into destruction means staying with our wealth, managing it, and abandoning Jihad (struggle). Abu Ayyub remained a mujahid (striver) in the way of Allah until he was buried in Constantinople, and his grave is there. Abu Ayyub stated(1) that throwing oneself into destruction is abandoning Jihad in the way of Allah, and that the verse was revealed concerning that. Similar views were narrated from Hudhayfah, Al-Hasan, Qatadah, Mujahid, and Al-Dahhak(2).

I say: Al-Tirmidhi narrated from Yazid ibn Abi Habib, from Aslam Abi Imran, this report in its meaning, saying: We were in the city of the Romans (Constantinople), and they brought out a great rank of Romans against us. An equal or greater number of Muslims came out against them. Over the people of Egypt was ‘Uqbah ibn ‘Amir(3), and over the group was Fadala ibn ‘Ubayd(4). A man from the Muslims charged at the Roman rank until he entered among them. People shouted and said: “Glory be to Allah! He is throwing himself into destruction with his own hands.” Then Abu Ayyub al-Ansari stood up and said: “O people, you interpret this verse in this way, but this verse was only revealed(5) concerning us, the group(6) of Ansar, when Allah strengthened Islam and its supporters increased. Some of us said to one another secretly from the Messenger of Allah (peace be upon him): Our wealth has been neglected, and Allah has strengthened Islam and its supporters have increased. If we were to stay with our wealth and fix what was lost of it…” Then Allah revealed to His Prophet (peace be upon him) as a response(7) to what we said: “And spend in the way of Allah and do not throw [yourselves] with your [own] hands into destruction.” So, “destruction” was staying with the wealth and fixing it while abandoning military campaigns. Abu Ayyub continued…

(1) In (M): “So he told us.” (2) Ahkam al-Qur’an by al-Jassas 1/262, and Ahkam al-Qur’an by al-Kiya al-Tabari 1/87, and what is between brackets is from it; the report was extracted by al-Tabari 3/322 similarly. (3) He is Abu ‘Abs, the companion, he was among the people with the most beautiful voices in reciting the Qur’an, and he was among the people of As-Suffah, he witnessed Siffin with ‘Ali, died in the year (58 AH) As-Siyar 2/467. (4) Abu Muhammad al-Ansari, the judge and jurist, from the people of the Pledge of Ridwan, he witnessed all scenes with the Messenger of Allah (peace be upon him), then he went out to the Levant and was appointed as a judge in Damascus and was buried there in the year (53 AH). As-Siyar 3/113. (5) In (M): “It was

revealed.” (6) In (D) and (M): “communities.” And what is established is from (Kh), (Z), and (Zha), which is consistent with Sunan al-Tirmidhi. (7) In (M): “upon him.”

सूरह अल-बकरा: आयत १९५ २५७

"और अल्लाह की राह में खर्च करो..." आयत। अपने हाथों से विनाश की ओर धकेलने का अर्थ है कि हम अपने धन-दौलत में ही लगे रहें, उसे सँवारते रहें और जिहाद (संघर्ष) छोड़ दें। अबू अय्यूब अल्लाह की राह में मुजाहिद बने रहे यहाँ तक कि उन्हें कुस्तुनतुनिया (कॉन्स्टेंटिनोपल) में दफनाया गया, और उनकी कब्र वहीं है। तो अबू अय्यूब ने बताया(१) कि विनाश में हाथ डालना अल्लाह की राह में जिहाद छोड़ना है, और यह आयत उसी के बारे में उतरी थी। हुजैफा, अल-हसन, कतादा, मुजाहिद और अद-दह्हाक से भी ऐसा ही वर्णित है(२)।

मैं कहता हूँ: तिरमिज़ी ने यज़ीद इब्न अबी हबीब से, असलम अबी इमरान से इस विवरण को इसके अर्थ के साथ वर्णित किया है, उन्होंने कहा: हम रोम के शहर (कुस्तुनतुनिया) में थे, तो उन्होंने हमारे खिलाफ रोमियों की एक विशाल पंक्ति निकाली। उनके मुकाबले में मुसलमानों की उतनी ही या उससे अधिक संख्या निकली। मिस्र के लोगों पर उकबा इब्न आमिर(३) कमांडर थे, और पूरे समूह पर फदला इब्न उबैद(४) थे। मुसलमानों में से एक आदमी ने रोमियों की पंक्ति पर हमला किया यहाँ तक कि वह उनके बीच में घुस गया। लोगों ने शोर मचाया और कहा: "सुभान अल्लाह! वह अपने हाथों से खुद को विनाश की ओर धकेल रहा है।" तब अबू अय्यूब अल-अंसारी खड़े हुए और कहा: "ऐ लोगों, तुम इस आयत का यह अर्थ निकाल रहे हो, जबकि यह आयत हम अंसार(६) के समूह के बारे में तब उतरी थी(५) जब अल्लाह ने इस्लाम को मजबूत कर दिया और उसके समर्थकों की संख्या बढ़ गई। हमने अल्लाह के रसूल ﷺ से छिपकर एक-दूसरे से कहा: हमारा धन बर्बाद हो गया है, और अल्लाह ने इस्लाम को गौरव दिया है और उसके सहायक बढ़ गए हैं। अगर हम अपने धन के पास रुकें और जो बर्बाद हुआ है उसे ठीक करें (तो बेहतर होगा)। फिर अल्लाह ने अपने नबी ﷺ पर हमारी बात के जवाब में(७) उतारा: "और अल्लाह की राह में खर्च करो और अपने हाथों से खुद को विनाश में न डालो।" तो "विनाश" धन-संपत्ति में लगे रहना और उसे ठीक करना और हमारा युद्ध छोड़ देना था। तो अबू अय्यूब लगातार...

(१) (म) में: "तो उन्होंने हमें बताया।" (२) अल-जस्सास की अहकाम अल-कुरआन १/२६२, और अल-किया अल-तबारी की अहकाम अल-कुरआन १/८७, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है, और विवरण अल-तबारी ३/३२२ द्वारा इसी तरह निकाला गया है। (३) वह सहाबी अबू अब्द हैं, वह कुरआन पढ़ने में सबसे सुंदर आवाज वाले लोगों में से थे, और वह असहाब अस-सुफ़्फ़ा में से थे, उन्होंने अली के साथ सिफ़ीन के युद्ध में भाग लिया, उनकी मृत्यु वर्ष ५८ हिजरी में हुई, अस-सियार

२/४६७। (४) अबू मुहम्मद अल-अंसारी, काजी और फकीह, बैत-ए-रिज़वान के लोगों में से, उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ सभी युद्धों में भाग लिया, फिर वे शाम (सीरिया) चले गए और दमिश्क के काजी बने और वर्ष ५३ हिजरी में वहीं दफन हुए। अस-सियार ३/११३। (५) (म) में: "और यह केवल अवतरित हुई।" (६) (द) और (म) में: "समुदायों"। और जो स्थापित है वह (ख), (ज़) और (ज़ा) से है, और वह सुनन अल-तिरमिज़ी के अनुकूल है। (७) (म) में: "उन पर।"

سورہ البقرہ: آیت ۱۹۵ ۲۵۷

﴿وَأَنفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ آیت۔ اور اپنے ہاتھوں ہلاکت میں ڈالنا یہ ہے کہ ہم اپنے مالوں میں مگن ہو جائیں، ان کی اصلاح کریں اور جہاد چھوڑ دیں۔ پس ابو ایوب اللہ کی راہ میں مجاہد رہے یہاں تک کہ قسطنطنیہ میں دفن ہوئے، اور ان کی قبر وہیں ہے۔ ابو ایوب نے بتایا(۱) کہ اپنے ہاتھوں ہلاکت میں ڈالنا اللہ کی راہ میں جہاد چھوڑنا ہے، اور یہ آیت اسی بارے میں نازل ہوئی۔ حذیفہ، حسن، قتادہ، مجاہد اور ضحاک سے بھی اسی طرح مروی ہے(۲)۔

میں کہتا ہوں: ترمذی نے یزید بن ابی حبیب سے، انہوں نے اسلم ابی عمران سے یہ روایت اس کے معنی کے ساتھ نقل کی، انہوں نے کہا: ہم رومیوں کے شہر (قسطنطنیہ) میں تھے، تو انہوں نے ہمارے مقابلے میں رومیوں کی ایک عظیم صف نکالی۔ مسلمانوں کی طرف سے بھی ان کے برابر یا ان سے زیادہ لوگ نکلے۔ اہل مصر پر عقبہ بن عامر(۳) امیر تھے، اور پوری جماعت پر فضالہ بن عبید(۴) تھے۔ مسلمانوں میں سے ایک شخص نے رومیوں کی صف پر حملہ کیا یہاں تک کہ وہ ان کے درمیان گھس گیا۔ لوگ چیخے اور کہا: سبحان اللہ! یہ اپنے ہاتھوں خود کو ہلاکت میں ڈال رہا ہے۔ تب ابو ایوب انصاری کھڑے ہوئے اور فرمایا: اے لوگو، تم اس آیت کی یہ تاویل کر رہے ہو، حالانکہ یہ آیت ہم انصار(۶) کے گروہ کے بارے میں اس وقت نازل ہوئی(۵) جب اللہ نے اسلام کو غلبہ عطا فرمایا اور اس کے مددگار بڑھ گئے، تو ہم نے رسول اللہ ﷺ سے چھپ کر ایک دوسرے سے کہا: ہمارے اموال ضائع ہو چکے ہیں، اور اللہ نے اسلام کو غلبہ دیا ہے اور اس کے مددگار بڑھ گئے ہیں، کاش ہم اپنے مالوں میں رک جاتے اور جو ضائع ہوا ہے اس کی اصلاح کرتے۔ تو اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ پر ہماری بات کے رد میں(۷) یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَأَنفِقُوا فِي

سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾۔ پس "ہلاکت" مالوں میں مگن رہنا، ان کی اصلاح کرنا اور ہمارا غزوہ (جنگ) چھوڑ دینا تھا۔ پس ابو ایوب مسلسل...

(۱) (م) میں: تو ہمیں بتایا۔ (۲) احکام القرآن للجصاص ۱/۲۶۲، اور احکام القرآن للکیا الطبری ۱/۸۷، اور جو قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے، اور روایت کو طبری نے ۳/۳۲۲ میں اسی طرح نکالا ہے۔ (۳) وہ صحابی ابو عبس ہیں، وہ قرآن کی تلاوت میں سب سے خوبصورت آواز والے لوگوں میں سے تھے، اور وہ اصحاب صفہ میں سے تھے، انہوں نے علی کے ساتھ صفین میں شرکت کی، ۵۸ھ میں وفات پائی، السیر ۲/۴۶۷۔ (۴) ابو محمد انصاری، قاضی فقیہ، بیعت رضوان والوں میں سے، رسول اللہ ﷺ کے ساتھ تمام مشاہد (جنگوں) میں حاضر رہے، پھر شام چلے گئے اور دمشق کے قاضی مقرر ہوئے اور ۵۳ھ میں وہیں دفن ہوئے۔ السیر ۳/۱۱۳۔ (۵) (م) میں: اور صرف نازل ہوئی۔ (۶) (د) اور (م) میں: معاشر (گروہ)۔ اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ز) اور (ظ) سے ہے، اور وہ سنن ترمذی کے موافق ہے۔ (۷) (م) میں: ان پر۔

258 Surah Al-Baqarah: Verse 195

...protruding in the cause of Allah until he was buried in the land of Rome (1). Abu Isa said: This is a Hasan Gharib Sahih hadith.

Hudhayfah bin Al-Yaman, Ibn Abbas, Ikrimah, Ata, Mujahid, and the majority of people said: The meaning is do not throw yourselves with your hands [into destruction] by abandoning spending in the cause of Allah, and fearing poverty, so a man would say: I have nothing to spend (2).

Al-Bukhari followed this meaning as he did not mention any other (3), and Allah knows best.

Ibn Abbas said: Spend in the cause of Allah, even if you only have an arrow or a mishqas (broad-headed arrow), and let no one among you say: I find nothing. Similarly, from Al-Suddi: Spend even if it is a tethering rope, and do not throw yourself into destruction with your hands by saying: I have nothing (4).

A third view mentioned by Ibn Abbas: When the Messenger of Allah (peace be upon him) ordered the people to go out for Jihad, some Bedouins present in Medina stood up to him and said: With what shall we prepare? By Allah, we have no provisions, and no one feeds us. Then Allah's words were revealed: "And spend in the way of Allah" meaning: Give charity, O people of means, in the cause of Allah, meaning in obedience to Allah, "and do not throw [yourselves] with your [own] hands into destruction" meaning: do not withhold your hands from charity, or you will perish. This is also what Muqatil said. The meaning of Ibn Abbas's statement: "and do not withhold from charity so you perish" means: do not withhold from spending on the weak, for if they fall behind you, the enemy will overcome you and you will perish (5).

A fourth view: Al-Bara bin Azib was asked about this verse: Is it the man who charges at a battalion? He said: No, but it is the man who commits a sin, then gives up with his hands, saying: I have gone too far in sins and there is no point in repentance, so he despairs of Allah and then plunges further into sins.

(1) Sunan al-Tirmidhi (2972). It was also narrated by Abu Dawood (2512) and al-Nasa'i in al-Kubra (10962). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/265, and these views were narrated by al-Tabari 3/313-318. (3) Meaning the hadith of Hudhayfah in his collection (4516), and it was mentioned previously. (4) The statements of Ibn Abbas and al-Suddi were narrated by al-Tabari 3/313, 316. His saying: Mishqas: i.e., a wide arrowhead, or an arrow with such a head used for shooting game. Al-Qamus (Shaqs). (5) Tafsir Abi al-

Layth 1/190, and Muqatil's statement was recorded by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 1/203.

२५८ सूरह अल-बक़रह: आयत १९५

...अल्लाह के रास्ते में उभरे हुए यहाँ तक कि उन्हें रोम की भूमि में दफनाया गया (१)। अबू ईसा ने कहा: यह हदीस हसन गरीब सहीह है।

हुज़ैफा बिन अल-यमन, इब्न अब्बास, इकरीमा, अता, मुजाहिद और अधिकांश लोगों ने कहा: इसका अर्थ है कि अल्लाह की राह में खर्च करना बंद करके और गरीबी के डर से अपने हाथों से अपने आप को विनाश में न डालें, जिससे कोई व्यक्ति कहे: मेरे पास खर्च करने के लिए कुछ नहीं है (२)।

अल-बुखारी ने इसी अर्थ को अपनाया क्योंकि उन्होंने इसके अलावा किसी और का उल्लेख नहीं किया (३), और अल्लाह बेहतर जानता है।

इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह की राह में खर्च करें, भले ही आपके पास केवल एक तीर या मिश्कस (चौड़ा तीर) हो, और आप में से कोई यह न कहे: मुझे कुछ नहीं मिलता। इसी तरह अस-सुद्दी से: खर्च करें चाहे वह एक रस्सी ही क्यों न हो, और यह कहकर कि मेरे पास कुछ नहीं है, अपने हाथों से अपने आप को विनाश में न डालें (४)।

इब्न अब्बास द्वारा उल्लिखित एक तीसरा विचार: जब अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने लोगों को जिहाद के लिए निकलने का आदेश दिया, तो मदीना में मौजूद कुछ बद्दू उनके पास खड़े हुए और कहा: हम किस चीज़ से तैयारी करें? अल्लाह की कसम, हमारे पास कोई रसद नहीं है, और कोई हमें खाना नहीं खिलाता। तब अल्लाह के शब्द अवतरित हुए: "और अल्लाह की राह में खर्च करो" जिसका अर्थ है: हे साधन संपन्न लोगों, अल्लाह की राह में दान करो, यानी अल्लाह की आज्ञाकारिता में, "और अपने हाथों से अपने आप को विनाश में न डालो" जिसका अर्थ है: दान करने से अपने हाथ मत रोको, वरना तुम नष्ट हो जाओगे। मुक़ातिल ने भी यही कहा है। इब्न अब्बास के कथन का अर्थ: "और दान से हाथ मत रोको वरना तुम नष्ट हो जाओगे" का अर्थ है: कमजोरों पर खर्च करने से पीछे न हटें, क्योंकि यदि वे आपसे पीछे रह गए, तो दुश्मन आप पर हावी हो जाएगा और आप नष्ट हो जाएंगे (५)।

एक चौथा विचार: अल-बरा बिन आज़िब से इस आयत के बारे में पूछा गया: क्या वह वह व्यक्ति है जो दुश्मन की सैन्य टुकड़ी पर हमला करता है? उन्होंने कहा: नहीं, बल्कि वह वह व्यक्ति है जो पाप करता है, फिर अपने हाथों से हार मान लेता है, यह कहते हुए: मैंने पापों में अति कर दी है और तौबा

(पश्चाताप) का कोई फायदा नहीं है, इसलिए वह अल्लाह से निराश हो जाता है और फिर और अधिक पापों में डूब जाता है।

(१) सुनन अल-तिर्मिज़ी (२९७२)। इसे अबू दाऊद (२५१२) और अल-नसाई ने अल-कुबरा (१०९६२) में भी उद्धृत किया है। (२) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ १/२६५, और इन कथनों को अल-तबरी ३/३१३-३१८ ने उद्धृत किया है। (३) यानी उनके पास हुज़ैफा की हदीस (४५१६), और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है। (४) इब्न अब्बास और अस-सुद्दी के कथन को अल-तबरी ३/३१३, ३१६ ने उद्धृत किया है। उनका कथन: मिश्कस: यानी एक चौड़ा तीर का फल, या ऐसा तीर जिससे जंगली जानवरों का शिकार किया जाता है। अल-कामूस (शक्स)। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/१९०, और मुक़ातिल का कथन इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर १/२०३ में उद्धृत किया है।

۲۵۸ سورہ البقرہ: آیت ۱۹۵

...اللہ کی راہ میں نمایاں طور پر یہاں تک کہ انہیں سرزمینِ روم میں دفن کیا گیا (۱)۔ ابو عیسیٰ نے کہا: یہ حدیث حسن غریب صحیح ہے۔

اور حذیفہ بن الیمان، ابن عباس، عکرمہ، عطا، مجاہد اور جمہور لوگوں نے کہا: اس کا مطلب ہے کہ اللہ کی راہ میں خرچ کرنا چھوڑ کر اور فقر و فاقہ کے ڈر سے اپنے ہاتھوں خود کو ہلاکت میں نہ ڈالو، کہ آدمی کہے: میرے پاس خرچ کرنے کے لیے کچھ نہیں ہے (۲)۔

اور اسی معنی کی طرف بخاری گئے ہیں کیونکہ انہوں نے اس کے علاوہ کسی کا ذکر نہیں کیا (۳)، واللہ اعلم۔

ابن عباس نے فرمایا: اللہ کی راہ میں خرچ کرو، اگرچہ تمہارے پاس صرف ایک تیر یا مشقص (چوڑا پھل والا تیر) ہی کیوں نہ ہو، اور تم میں سے کوئی یہ نہ کہے: میں کچھ نہیں پاتا۔ اور اسی طرح السدی سے مروی ہے: خرچ کرو خواہ ایک رسی ہی کیوں نہ ہو، اور اپنے ہاتھوں خود کو ہلاکت میں نہ ڈالو یہ کہہ کر کہ: میرے پاس کچھ نہیں ہے (۴)۔

اور تیسرا قول ابن عباس نے بیان کیا، وہ یہ کہ جب رسول اللہ ﷺ نے لوگوں کو جہاد کے لیے نکلنے کا حکم دیا، تو مدینہ میں موجود کچھ اعرابی (دیہاتی) آپ کے پاس کھڑے ہوئے اور کہا: ہم کس چیز سے تیاری کریں؟ خدا کی قسم، ہمارے پاس نہ تو زادِ راہ ہے اور نہ ہی کوئی ہمیں کھانا کھلانے والا، تو اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد نازل ہوا: ﴿وَأَنفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ یعنی: اے صاحبِ وسعت لوگو، اللہ کی راہ میں صدقہ کرو، یعنی اللہ کی اطاعت میں ﴿وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ یعنی: صدقہ سے اپنے ہاتھ نہ روکو، ورنہ تم ہلاک ہو جاؤ گے؛ اور مقاتل نے بھی اسی طرح کہا ہے۔ اور ابن

عباس کے قول کا مطلب: "اور صدقہ سے ہاتھ نہ روکو ورنہ ہلاک ہو جاؤ گے" یعنی: کمزوروں پر خرچ کرنے سے ہاتھ نہ روکو، کیونکہ اگر وہ تم سے پیچھے رہ گئے تو دشمن تم پر غالب آ جائے گا اور تم ہلاک ہو جاؤ گے (۵)۔

اور چوتھا قول؛ براء بن عازب سے اس آیت کے بارے میں پوچھا گیا: کیا یہ وہ شخص ہے جو فوجی دستے پر حملہ کرتا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں، بلکہ یہ وہ شخص ہے جو گناہ کر بیٹھتا ہے، پھر مایوس ہو کر ہاتھ ڈال دیتا ہے، اور کہتا ہے: میں نے گناہوں میں حد کر دی ہے اور توبہ کا کوئی فائدہ نہیں، پس وہ اللہ سے مایوس ہو جاتا ہے، اور اس کے بعد گناہوں میں منہمک ہو جاتا ہے۔

(۱) سنن ترمذی (۲۹۷۲)۔ اور اسے ابو داؤد (۲۵۱۲) اور نسائی نے الکبریٰ (۱۰۹۶۲) میں بھی روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۲۶۵، اور ان اقوال کو طبری نے ۳/۳۱۳-۳۱۸ میں روایت کیا ہے۔ (۳) یعنی ان کے ہاں حذیفہ کی حدیث (۴۵۱۶) ہے، اور اس کا ذکر قریب ہی گزرا ہے۔ (۴) ابن عباس اور السدی کا قول طبری ۳/۳۱۳، ۳۱۶ نے نکالا ہے۔ ان کا قول: مشقص: یعنی چوڑا پھل، یا وہ تیر جس سے وحشی جانوروں کا شکار کیا جاتا ہے۔ القاموس (شقص)۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۱/۱۹۰، اور مقاتل کا قول ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱/۲۰۳ میں نقل کیا ہے۔

Destruction is: Despair of God; this was stated by Ubaidah al-Salmani. Zaid bin Aslam said: The meaning is, do not travel for Jihad without provisions (1); a group of people had done that, which led them to be cut off on the road or become dependent on others. These are five opinions. And "the way of Allah" here means: Jihad, and the word covers all its paths. The preposition "bi" (with/by) in "bi-aydikum" (with your hands) is extra; the meaning is: throw your hands (2). Its parallel is: {Does he not know that Allah sees?} [Al-Alaq: 14]. Al-Mubarrad said: "bi-aydikum" means: with yourselves; thus part is used to express the whole (3), like His saying: {And whatever of misfortune befalls you, it is because of what your hands have earned} [Ash-Shura: 30], {because of what your hands have sent forth} (4) [Al-Hajj: 10]. It was said: This is a metaphorical expression; you say: So-and-so threw his hand into such a matter, meaning he surrendered; because one who surrenders in battle throws down his weapon with his hands, and so is the action of every helpless person in any action whatsoever. Among this is the saying of Abd al-Muttalib: "By Allah, our surrendering ourselves to death is a weakness" (5). Others said: The meaning is: Do not cast yourselves into destruction by your own hands, just as you say: Do not ruin your situation with your own opinion. And "al-tahlukah" (destruction) - with a damma on the lam - is a verbal noun from "halaka" (6), "yahliku", "halakan", "hulkan", and "tahlukatan", meaning: Do not take up what destroys you; this was said by Al-Zajjaj (7) and others, meaning: If you do not spend, you have disobeyed Allah and perished. It was also said: The meaning of the verse is: Do not withhold your wealth, so that others inherit it from you, and you perish by being deprived of the benefit of your wealth. Another meaning: Do not withhold, lest the compensation in this world and the reward in the hereafter pass you by.

(1) The sayings of Al-Bara', Ubaidah al-Salmani, and Zaid bin Aslam were narrated by: At-Tabari 318/3-322. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 264/1. (3) See Zad al-Masir 203/1. (4) In the manuscripts: "bi-ma kasabat yadaka", which is an error. (5) Sirat Ibn Hisham 144/1. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 264/1-265. (7) In Ma'ani al-Quran 269/1, and see Al-Wasit 266/1.

विनाश है: ईश्वर से निराशा; यह उबैदाह अल-सलमानी ने कहा था। ज़ैद बिन असलम ने कहा: इसका अर्थ है, जिहाद के लिए बिना रसद के यात्रा न करें (1); कुछ लोगों ने ऐसा किया था, जिससे वे रास्ते में ही कट गए या लोगों पर आश्रित हो गए। ये पाँच मत हैं। और यहाँ "अल्लाह की राह" का अर्थ है: जिहाद, और यह शब्द इसके सभी रास्तों को समाहित करता है। "बि-अयदीकुम" (अपने हाथों से) में "बि" अक्षर अतिरिक्त है; इसका अर्थ है: अपने हाथों को डालो (2)। इसका उदाहरण है: {क्या वह नहीं जानता कि अल्लाह देख रहा है?} [अल-अलक़: 14]। अल-मुबर्रद ने कहा: "बि-अयदीकुम" का अर्थ है: अपने आप से; इस प्रकार पूर्ण को व्यक्त करने के लिए अंश का उपयोग किया गया है (3), जैसे उनका कहना है: {और जो भी विपत्ति तुम पर आती है, वह तुम्हारे हाथों की कमाई के कारण है} [अश-शूरा: 30], {उसके कारण जो तुम्हारे हाथों ने आगे भेजा है} (4) [अल-हज्ज: 10]। कहा गया है: यह एक मुहावरा है; आप कहते हैं: फलां ने इस मामले में अपना हाथ डाल दिया, यानी उसने आत्मसमर्पण कर दिया; क्योंकि युद्ध में आत्मसमर्पण करने वाला अपने हाथों से अपना हथियार डाल देता है, और ऐसा ही हर असहाय व्यक्ति का किसी भी कार्य में व्यवहार होता है। इसी में से अब्दुल मुत्तलिब का कथन है: "अल्लाह की कसम, हमारा खुद को मौत के हवाले कर देना कमजोरी है" (5)। दूसरों ने कहा: अर्थ यह है: अपने आप को अपने ही हाथों विनाश में न डालो, जैसे आप कहते हैं: अपनी राय से अपनी स्थिति को खराब न करें। और "अल-तहलुकह" (विनाश) - लाम पर दम्मा के साथ - "हलका" (6), "यहलिकु", "हलाकन", "हुलकन" और "तहलुकतन" से बना एक संज्ञा है, जिसका अर्थ है: वह काम न करें जो आपको नष्ट कर दे; यह अल-ज़ज्जाज (7) और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था, जिसका अर्थ है: यदि आप खर्च नहीं करते हैं, तो आपने अल्लाह की अवज्ञा की और नष्ट हो गए। यह भी कहा गया: आयत का अर्थ है: अपने धन को रोक कर न रखें, ताकि आपके बाद दूसरे उसके वारिस बनें, और आप अपने धन के लाभ से वंचित होकर नष्ट हो जाएं। एक और अर्थ: कंजूसी न करें, कहीं ऐसा न हो कि दुनिया में उसका बदला और आखिरत (परलोक) में इनाम आपके हाथ से निकल जाए।

(1) अल-बरा, उबैदाह अल-सलमानी और ज़ैद बिन असलम के कथनों को उद्धृत किया: अत-तबरी 318/3-322। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 264/1। (3) देखें ज़ाद अल-मसीर 203/1। (4) प्रतियों में: "बि-मा कसबत यदाक", जो एक त्रुटि है। (5) सीरत इब्न हिशाम 144/1। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 264/1-265। (7) मआनी अल-कुरान 269/1 में, और देखें अल-वसीत 266/1।

ہلاکت ہے: اللہ سے مایوسی؛ یہ عبیدہ السلمانی نے کہا۔ اور زید بن اسلم نے کہا: معنی یہ ہے کہ جہاد میں بغیر زادِ راہ کے سفر نہ کرو(۱)؛ اور کچھ لوگوں نے ایسا کیا تھا، جس نے انہیں راستے میں ہی منقطع کر دیا، یا وہ لوگوں پر بوجھ بن گئے۔ پس یہ پانچ اقوال ہیں۔ اور یہاں «سبیل اللہ» سے مراد جہاد ہے، اور لفظ اس کے تمام راستوں کو شامل ہے۔ اور «بأیدیکم» میں 'با' زائد ہے، تقدیر (مراد) ہے: اپنے ہاتھ ڈالو(۲)۔ اور اس کی مثال ہے: {أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى} [العلق: ۱۴]۔ اور المبرد نے کہا: «بأیدیکم» یعنی اپنے نفسوں کے ساتھ؛ پس جز (حصے) سے کل مراد لیا گیا ہے(۳)، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: {فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ} [الشوری: ۳۰] ، {بِمَا قَدَّمَتْ يَدَاكَ}(۴) [الحج: ۱۰]۔ اور کہا گیا: یہ ایک ضرب المثل ہے؛ تم کہتے ہو: فلاں نے فلاں معاملے میں اپنا ہاتھ ڈال دیا، یعنی جب وہ ہار مان لے؛ کیونکہ لڑائی میں ہتھیار ڈالنے والا اپنے ہاتھوں سے اپنا اسلحہ پھینک دیتا ہے، اور اسی طرح ہر عاجز شخص کا فعل کسی بھی کام میں ہوتا ہے، اور اسی میں سے عبدالمطلب کا قول ہے: "اللہ کی قسم، ہمارا اپنے ہاتھوں خود کو موت کے حوالے کر دینا عاجزی ہے" (۵)۔ اور ایک گروہ نے کہا: تقدیر (مطلب) ہے: اپنے آپ کو اپنے ہاتھوں ہلاکت میں نہ ڈالو، جیسا کہ تم کہتے ہو: اپنی رائے سے اپنا حال خراب نہ کرو۔ اور «التَّهْلُكة» - لام کے پیش کے ساتھ - 'هَلَكَ'(۶) 'يَهْلِكُ' 'هلاكاً' اور 'هُلْكاً' اور 'تَهْلُكة' کا مصدر ہے، یعنی: ان کاموں میں نہ پڑو جو تمہیں ہلاک کر دیں؛ یہ زجاج(۷) اور دوسروں نے کہا، یعنی: اگر تم نے خرچ نہ کیا تو تم نے اللہ کی نافرمانی کی اور ہلاک ہو گئے۔ اور کہا گیا: آیت کا معنی یہ ہے: اپنے مالوں کو نہ روکو کہ تمہارے علاوہ دوسرے اس کے وارث بن جائیں، اور تم اپنے مالوں کے نفع سے محرومی کی وجہ سے ہلاک ہو جاؤ۔ اور

ایک دوسرا معنی یہ ہے: بخل نہ کرو، ورنہ دنیا میں اس کا بدلہ اور آخرت میں ثواب تمہارے ہاتھ سے جاتا رہے گا۔

(۱) البراء، عبیدہ السلمانی اور زید بن اسلم کے اقوال کی تخریج کی: الطبری ۳/۳۱۸-۳۲۲۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۲۶۴۔ (۳) دیکھئے زاد المسیر ۱/۲۰۳۔ (۴) نسخوں میں ہے: "بما كسبت يداك"، اور یہ غلطی ہے۔ (۵) سیرۃ ابن ہشام ۱/۱۴۴۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/۲۶۴-۲۶۵۔ (۷) معاني القرآن ۱/۲۶۹ میں، اور دیکھئے الوسیط ۱/۲۶۶۔

Surah Al-Baqarah: Verse 195 | 260

It is said: "And do not throw [yourselves] with your [own] hands into destruction," meaning: do not spend from forbidden wealth, so it will be rejected from you and you will perish. Similarly, from 'Ikrimah, he said: "And do not throw [yourselves] with your [own] hands into destruction," he said: "and do not aim toward the defective therefrom, spending [from that]" (1) [Al-Baqarah: 267].

Al-Tabari (2) said: His saying "And do not throw [yourselves] with your [own] hands into destruction" is general to all that has been mentioned, because it is included within it, as the wording permits it.

Second: Scholars differed regarding a man charging into war and attacking the enemy alone. Al-Qasim bin Mukhaimira, Al-Qasim bin Muhammad, and Abdul-Malik from our scholars said: There is no harm in a man charging alone against a great army if he has strength and has a sincere intention for Allah. If he does not have strength, then that is from destruction.

And it was said: If he seeks martyrdom and his intention is pure, let him charge, because his goal is one of them. That is clear in Allah's saying: "And of the people is he who sells himself, seeking the pleasure of Allah" (3) [Al-Baqarah: 207].

Ibn Khuwayz Mindad said: As for a man charging against a hundred, or against the whole army, or a group of thieves, warriors, and Kharijites, there are two cases for that (4): If he knows and thinks it most likely that (5) he will kill those he charges against and survive, then it is good. Likewise, if he knows and thinks it most likely...

---

(1) Cited from 'Ikrimah by Ibn Hajar in 'Al-Ujab fi Bayan al-Asbab' 1/483, and attributed to Al-Tabari in his exegesis, but we did not find it there. (2) In his exegesis 3/325, similarly. (3) See 'Al-Nawadir wa Al-Ziyadat' 3/50, 53, and 'Al-Bayan wa Al-Tahsil' 2/564, 566. Al-Qasim bin Mukhaimira: He is Abu 'Urwa al-Hamdani al-Kufi, who settled in Damascus and died there during the caliphate of Umar ibn Abd al-Aziz in the year (100 AH). 'Al-Siyar' 5/201. Al-Qasim bin Muhammad: perhaps Abu Muhammad al-Andalusi al-Bayyani, who met the remaining companions of Malik, and from whom the scholars of Cordoba sought knowledge. He used to advocate for abandoning blind imitation (taqlid), and he authored the book 'Al-Idah' in response to those who practice taqlid. He died in the year (276 AH). 'Al-Siyar' 13/327. (4) In (kh): then that. (5) In (kh), (z), and (m): that.

सूरा अल-बक़रह: आयत 195 | 260

कहा जाता है: "और अपने हाथों स्वयं को विनाश में न डालो," अर्थात: हराम (वर्जित) धन से खर्च न करें, ताकि वह आप पर लौटा दिया जाए और आप नष्ट हो जाएं। इसी तरह इकरीमा से वर्णित है, उन्होंने कहा: "और अपने हाथों स्वयं को विनाश में न डालो," उन्होंने कहा: "और उसमें से खराब (चीज़ों) को खर्च करने का इरादा न करो" (1) [अल-बक़रह: 267]।

और अल-तबरी (2) ने कहा: उनका कथन "और अपने हाथों स्वयं को विनाश में न डालो" उन सभी बातों के लिए सामान्य है जिनका उल्लेख किया गया है क्योंकि यह उसमें शामिल है, क्योंकि शब्द इसकी अनुमति देते हैं।

दूसरा: विद्वानों ने युद्ध में एक व्यक्ति के अकेले घुसने और दुश्मन पर हमला करने के बारे में मतभेद किया है। हमारे विद्वानों में से अल-कासिम बिन मुखैमिराह, अल-कासिम बिन मुहम्मद और अब्दुल-मलिक ने कहा: एक व्यक्ति के लिए अकेले एक बड़ी सेना पर हमला करने में कोई बुराई नहीं है यदि उसके पास शक्ति हो और अल्लाह के लिए उसकी नीयत (इरादा) शुद्ध हो। यदि उसमें शक्ति नहीं है, तो वह विनाश में से है।

और कहा गया है: यदि वह शहादत चाहता है और उसकी नीयत शुद्ध है, तो उसे हमला करने दें, क्योंकि उसका उद्देश्य उनमें से एक है। यह अल्लाह के इस कथन में स्पष्ट है: "और लोगों में से वह भी है जो अल्लाह की प्रसन्नता की खोज में अपने प्राण बेच देता है" (3) [अल-बक़रह: 207]।

इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: जहाँ तक एक आदमी का सौ लोगों पर, या पूरी सेना पर, या चोरों, योद्धाओं और खारिजीयों के समूह पर हमला करने का सवाल है, तो उसके लिए दो स्थितियाँ हैं (4): यदि वह जानता है और उसे प्रबल संभावना है कि (5) वह उन लोगों को मार डालेगा जिन पर उसने हमला किया है और बच जाएगा, तो यह अच्छा है। इसी तरह, अगर वह जानता है और उसे प्रबल संभावना है...

---

(1) इब्न हजर ने 'अल-उजब फी बयान अल-असबाब' 1/483 में इकरीमा से इसे उद्धृत किया है, और इसे तबरी के उनकी व्याख्या (तफसीर) में होने का श्रेय दिया है, लेकिन हमें यह वहाँ नहीं मिला। (2) उनकी तफसीर 3/325 में, इसी तरह। (3) देखें 'अल-नवाधिर व अल-ज़ियादत' 3/50, 53, और 'अल-बयान व अल-तहसील' 2/564, 566। अल-कासिम बिन मुखैमिराह: वह अबू उरवा अल-

हमदानी अल-कूफी है, दमिश्क का निवासी, और उमर बिन अब्दुल अजीज के खिलाफत के दौरान वर्ष (100 हिजरी) में वहीं मृत्यु हुई। 'अल-सियर' 5/201। अल-कासिम बिन मुहम्मद: शायद अबू मुहम्मद अल-अंदलुसी अल-बयानी, जिन्होंने मलिक के शेष साथियों को पाया, और जिनसे कोर्डोबा के विद्वानों ने शिक्षा प्राप्त की। वह तक़लीद (अंधानुकरण) को छोड़ने की ओर जाते थे, और उन्होंने मुकल्लदीन (अंधानुकरण करने वालों) के जवाब में 'अल-इज़ाह' पुस्तक लिखी। उनकी मृत्यु वर्ष (276 हिजरी) में हुई। 'अल-सियर' 13/327। (4) (ख) में: तो वह। (5) (ख), (ज़) और (म) में: कि।

اور کہا جاتا ہے: ﴿اور اپنے ہاتھوں خود کو ہلاکت میں نہ ڈالو﴾ یعنی: حرام مال سے خرچ نہ کرو، پس وہ تم پر لوٹا دیا جائے گا اور تم ہلاک ہو جاؤ گے۔ اور اسی طرح عکرمہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ﴿اور اپنے ہاتھوں خود کو ہلاکت میں نہ ڈالو﴾ انہوں نے کہا: ﴿اور اس میں سے ناپاک (چیزوں) کو خرچ کرنے کا ارادہ نہ کرو﴾(۱) [البقرہ: ۲۶۷]۔

اور طبری (۲) نے کہا: ان کا قول ﴿اور اپنے ہاتھوں خود کو ہلاکت میں نہ ڈالو﴾ ان تمام باتوں کے لیے عام ہے جن کا ذکر کیا گیا ہے کیونکہ یہ اس میں شامل ہے، کیونکہ لفظ اس کا احتمال رکھتا ہے۔

دوسرا: علماء نے جنگ میں ایک آدمی کے اکیلے گھسنے اور دشمن پر حملہ کرنے کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ ہمارے علماء میں سے القاسم بن مخیمرہ، القاسم بن محمد اور عبد الملک نے کہا: ایک آدمی کے لیے اکیلے ایک بڑے لشکر پر حملہ کرنے میں کوئی حرج نہیں ہے اگر اس میں قوت ہو اور اللہ کے لیے اس کی نیت خالص ہو، پس اگر اس میں قوت نہ ہو تو وہ ہلاکت میں سے ہے۔

اور کہا گیا ہے: اگر وہ شہادت کا طلبگار ہو اور نیت خالص ہو، تو اسے حملہ کرنا چاہیے، کیونکہ اس کا مقصد ان میں سے ایک ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں واضح ہے: ﴿اور لوگوں میں سے وہ بھی ہے جو اللہ کی رضا مندی کی طلب میں اپنی جان بیچ دیتا ہے﴾(۳) [البقرہ: ۲۰۷]۔

اور ابن خویز منداد نے کہا: جہاں تک ایک آدمی کا سو افراد پر، یا پورے لشکر پر، یا چوروں، جنگجوؤں اور خارجیوں کے گروہ پر حملہ کرنے کا تعلق ہے، تو اس کی دو حالتیں ہیں(٤): اگر

اسے علم ہو اور اس کا غالب گمان ہو کہ(٥) وہ ان کو قتل کر دے گا جن پر اس نے حملہ کیا ہے اور وہ خود بچ جائے گا، تو یہ حسن (اچھا) ہے، اور اسی طرح اگر اسے علم ہو اور اس کا غالب گمان ہو---

---

(١) اسے عکرمہ سے ابن حجر نے 'العجاب فی بیان الاسباب' ١/٤٨٣ میں نقل کیا ہے، اور اسے طبری کی طرف ان کی تفسیر میں منسوب کیا ہے، لیکن ہمیں یہ وہاں نہیں ملا۔ (٢) ان کی تفسیر میں ٣٢٥/٣ اسی طرح۔ (٣) دیکھیے 'النوادر والزیادات' ٣/٥٠، ٥٣، اور 'البیان والتحصیل' ٢/٥٦٤، ٥٦٦۔ القاسم بن مخیمرہ: وہ ابو عروہ الہمدانی الکوفی ہے، دمشق کا رہنے والا، اور وہاں عمر بن عبدالعزیز کی خلافت میں سنہ (١٠٠ھ) میں فوت ہوا۔ 'السیر' ٥/٢٠١۔ القاسم بن محمد: شاید وہ ابو محمد الاندلسی البیانی ہوں جنہوں نے امام مالک کے بقیہ اصحاب کا ادراک کیا، اور ان سے قرطبہ کے علماء نے تفقہ حاصل کیا، وہ تقلید چھوڑنے کے قائل تھے، اور انہوں نے مقلدین کے رد میں کتاب «الایضاح» لکھی، سنہ (٢٧٦ھ) میں فوت ہوئے۔ 'السیر' ١٣/٣٢٧۔ (٤) نسخہ (خ) میں: فذلک (پس وہ)۔ (٥) نسخہ (خ)، (ز) اور (م) میں: أن (کہ)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 195 | 261

...that he (1) might be killed, but he will inflict damage [upon the enemy], or will undergo a trial, or leave an impact from which Muslims will benefit, then it is also permissible.

It has reached me that when the Muslim army met the Persians, the Muslims' horses were startled by the elephants. So one of the men intended to make an elephant out of clay and accustomed his horse to it until it became familiar with it. When morning came, his horse did not flee from the elephant, so he charged at the leading elephant. It was said to him: "It will kill you." He replied: "It does not matter if I am killed as long as a way is opened for the Muslims."

Likewise on the day of Al-Yamamah; when Banu Hanifa fortified themselves in the garden, a man from the Muslims said: "Put me in the shield (hajafah) and throw me to them." They did so, and he fought them alone and opened the gate (2).

I say: Among this is what was narrated that a man said to the Prophet ﷺ: "Do you think if I am killed in the cause of Allah while being patient and seeking reward?" He said: "For you is Paradise." So he plunged into the enemy until he was killed (3).

In Sahih Muslim, from Anas bin Malik, the Messenger of Allah ﷺ was isolated on the day of Uhud among seven of the Ansar and two men from the Quraysh. When they [the enemies] overwhelmed him, he said: "Who will repel them from us and for him is Paradise?" or "He is my companion in Paradise." So a man from the Ansar stepped forward and fought until he was killed. [Then they overwhelmed him again, and he said: "Who will repel them from us and for him is Paradise?" or "He is my companion in Paradise." So a man from the Ansar stepped forward and fought until he was killed]. This continued until the seven were killed. Then the Prophet ﷺ said: "Our companions have not been treated fairly" (4). Thus is the narration "ansafna" (with a sukun on the 'fa') and "as-habuna" (with a fatha on the 'ba').

---

(1) In (Kh), (Z), and (M): 'that', and what is fixed is from (D). (2) Reported by Khalifa bin Khayyat in his History, p. 109, and Ibn Abd al-Barr in Al-Isti'ab on the margin of Al-Isaba 1/287. The unnamed man in the story is Al-Bara' bin Malik (may Allah be pleased with him). His saying: 'Al-Hajafah' - with vowels - is a shield made of leather without wood or sinew. Al-Qamus (Hajafa). (3) Reported by Ahmad (22542) and Muslim (1885) from the hadith of Abu Qatadah (may Allah be pleased with him) similarly. (4) Sahih Muslim (1789) and what is between brackets is from it. Reported

also by Ahmad (4414) from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) at length. His saying: 'rahaquhu': meaning they overwhelmed and reached him. Al-Qamus (Rahaq).

सूरह अल-बक़रह: आयत 195 | 261

...कि वह (1) मारा जा सकता है, लेकिन वह [दुश्मन को] नुकसान पहुँचाएगा, या किसी परीक्षा से गुजरेगा, या कोई ऐसा प्रभाव छोड़ेगा जिससे मुसलमानों को लाभ होगा, तो यह भी जायज़ है।

मुझ तक यह बात पहुँची है कि जब मुस्लिम सेना का मुकाबला फारसियों से हुआ, तो मुसलमानों के घोड़े हाथियों से डर गए। तो उनमें से एक व्यक्ति ने मिट्टी का हाथी बनाया और अपने घोड़े को उसका आदी बनाया यहाँ तक कि वह उससे परिचित हो गया। जब सुबह हुई, तो उसका घोड़ा हाथी से नहीं डरा, इसलिए उसने सामने वाले हाथी पर हमला कर दिया। उससे कहा गया: "यह तुम्हें मार डालेगा।" उसने उत्तर दिया: "इससे कोई फर्क नहीं पड़ता कि मैं मारा जाऊँ जब तक कि मुसलमानों के लिए रास्ता खुल जाए।"

इसी तरह यमामा के दिन; जब बनू हनीफा ने बगीचे में खुद को किलेबंद कर लिया, तो मुसलमानों में से एक व्यक्ति ने कहा: "मुझे ढाल (हजफ़ा) में रखो और मुझे उनकी तरफ फेंक दो।" उन्होंने ऐसा ही किया, और उसने अकेले उनसे युद्ध किया और दरवाजा खोल दिया (2)।

मैंने कहा: इसी में से वह है जो रिवायत किया गया है कि एक व्यक्ति ने नबी ﷺ से कहा: "आपका क्या विचार है यदि मैं अल्लाह की राह में धैर्य रखते हुए और सवाब की नियत से मारा जाऊँ?" उन्होंने कहा: "तुम्हारे लिए जन्नत है।" तो वह दुश्मन में घुस गया यहाँ तक कि शहीद हो गया (3)।

सहीह मुस्लिम में अनस बिन मलिक से रिवायत है कि रसूलुल्लाह ﷺ उहुद के दिन अंसार के सात और कुरैश के दो व्यक्तियों के बीच अकेले रह गए थे। जब उन्होंने (दुश्मनों ने) उन्हें घेर लिया, तो उन्होंने कहा: "कौन इन्हें हमसे दूर करेगा और उसके लिए जन्नत है?" या "वह जन्नत में मेरा साथी है।" तो अंसार का एक व्यक्ति आगे बढ़ा और तब तक लड़ा जब तक वह शहीद न हो गया। [फिर उन्होंने फिर से उन्हें घेर लिया, तो उन्होंने कहा: "कौन इन्हें हमसे दूर करेगा और उसके लिए जन्नत है?" या "वह जन्नत में मेरा साथी है।" तो अंसार का एक व्यक्ति आगे बढ़ा और तब तक लड़ा जब तक वह शहीद न हो गया]। इसी तरह चलता रहा यहाँ तक कि सातों शहीद हो गए। फिर नबी ﷺ ने फरमाया: "हमारे साथियों के साथ इंसाफ नहीं किया गया" (4)। इस प्रकार रिवायत "अनसफ़ना" (फ़ा पर सुकून के साथ) और "अस-हाबुना" (बा पर ज़बर के साथ) है।

(1) (ख), (ज़), और (म) में: 'कि', और जो तय है वह (द) से है। (2) खलीफा बिन खयात ने अपनी तारीख, पृष्ठ 109 में, और इब्न अब्दुल बर्र ने अल-इस्तियाब में अल-इसाबा के हाशिये पर 1/287 में इसे उद्धृत किया है। कहानी में अज्ञात व्यक्ति अल-बारा बिन मलिक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) हैं। उनका कहना: 'अल-हजफ़ा' - हरकत के साथ - बिना लकड़ी या नस के चमड़े की ढाल है। अल-क़ामूस (हजफ़ा)। (3) अहमद (22542) और मुस्लिम (1885) ने अबू कतादा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से इसी तरह रिवायत किया है। (4) सहीह मुस्लिम (1789) और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। इसे अहमद (4414) ने इब्न मसूद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से विस्तार से भी रिवायत किया है। उनका कहना: 'रहाक़ुहु': यानी उन्होंने उसे घेर लिया और उस तक पहुँच गए। अल-क़ामूस (रहाक़)।

... کہ وہ (۱) قتل ہو جائے، لیکن وہ [دشمن کو] نقصان پہنچائے گا، یا آزمائش میں ڈالے گا، یا کوئی ایسا اثر چھوڑے گا جس سے مسلمانوں کو فائدہ پہنچے، تو یہ بھی جائز ہے۔

اور مجھ تک یہ بات پہنچی ہے کہ جب مسلمان لشکر کا مقابلہ فارسیوں سے ہوا، تو مسلمانوں کے گھوڑے ہاتھیوں سے بدک گئے۔ چنانچہ ان میں سے ایک شخص نے مٹی کا ہاتھی بنایا اور اپنے گھوڑے کو اس کا عادی بنایا یہاں تک کہ وہ اس سے مانوس ہو گیا۔ جب صبح ہوئی تو اس کا گھوڑا ہاتھی سے نہیں بدکا، چنانچہ اس نے سامنے والے ہاتھی پر حملہ کر دیا۔ اس سے کہا گیا: "یہ تمہیں مار ڈالے گا۔" اس نے جواب دیا: "کوئی حرج نہیں کہ میں قتل ہو جاؤں بشرطیکہ مسلمانوں کے لیے راستہ کھل جائے۔"

اسی طرح یمامہ کے دن؛ جب بنو حنیفہ نے باغ میں قلعہ بندی کر لی، تو مسلمانوں میں سے ایک شخص نے کہا: "مجھے ڈھال (حجفہ) میں رکھو اور مجھے ان کی طرف پھینک دو۔" انہوں نے ایسا ہی کیا، اور اس نے اکیلے ان سے جنگ کی اور دروازہ کھول دیا (۲)۔

میں نے کہا: اسی میں سے وہ ہے جو روایت کیا گیا ہے کہ ایک شخص نے نبی ﷺ سے عرض کیا: "آپ کا کیا خیال ہے اگر میں اللہ کی راہ میں صبر کرتے ہوئے اور ثواب کی نیت سے قتل ہو جاؤں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہارے لیے جنت ہے۔" تو وہ دشمن میں گھس گیا یہاں تک کہ شہید ہو گیا (۳)۔

اور صحیح مسلم میں انس بن مالک سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ احد کے دن انصار کے سات اور قریش کے دو آدمیوں کے درمیان اکیلے رہ گئے تھے۔ جب ان (دشمنوں) نے آپ ﷺ کو گھیر لیا

تو آپ ﷺ نے فرمایا: "کون انہیں ہم سے دور کرے گا اور اس کے لیے جنت ہے؟" یا "وہ جنت میں میرا ساتھی ہے۔" تو انصار کا ایک شخص آگے بڑھا اور لڑا یہاں تک کہ شہید ہو گیا۔ [پھر انہوں نے آپ ﷺ کو دوبارہ گھیر لیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "کون انہیں ہم سے دور کرے گا اور اس کے لیے جنت ہے؟" یا "وہ جنت میں میرا ساتھی ہے۔" تو انصار کا ایک شخص آگے بڑھا اور لڑا یہاں تک کہ شہید ہو گیا]۔ اسی طرح ہوتا رہا یہاں تک کہ وہ ساتوں شہید ہو گئے۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "ہمارے ساتھیوں کے ساتھ انصاف نہیں کیا گیا" (۴)۔ اس طرح روایت "أنصفنا" (فا کے سکون کے ساتھ) اور "أصحابنا" (با کے فتحہ کے ساتھ) ہے۔

---

(۱) (خ)، (ز) اور (م) میں: 'أن'، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے۔ (۲) خلیفہ بن خیاط نے اپنی تاریخ ص ۱۰۹ میں، اور ابن عبد البر نے الاستیعاب میں الاصابہ کے حاشیہ پر ۱/ ۲۸۷ میں اسے روایت کیا ہے۔ اور قصے میں غیر واضح شخص البراء بن مالک رضی اللہ عنہ ہیں، اور ان کا قول: 'الحجفہ' - زبر کے ساتھ - لکڑی اور رگوں کے بغیر چمڑے کی ڈھال ہے۔ القاموس (حجف)۔ (۳) اسے احمد (۲۲۵۴۲) اور مسلم (۱۸۸۵) نے ابو قتادہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۱۷۸۹) اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ اسے احمد (۴۴۱۴) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے۔ آپ کا قول: 'رہقوہ': یعنی اسے ڈھانپ لیا اور اس تک پہنچ گئے۔ القاموس (رہق)۔

Page 262 Surah Al-Baqarah: Ayah 195

Meaning: We did not humiliate them (1) in battle (2) until they were killed. It was narrated with the 'fa' having a fatha and the 'ba' having a damma, and its explanation is that it refers back to those among his companions who fled from him, and Allah knows best (3). Muhammad ibn al-Hasan (4) said: If a single man were to charge against a thousand men from the polytheists while he is alone, there would be no harm in that if he hopes for survival or to inflict damage upon the enemy. If that is not the case, then it is disliked; because he has exposed himself to destruction without any benefit to the Muslims. However, if his intention is to embolden the Muslims against them so that they might do as he did, its permissibility is not far-fetched, and because it contains benefit for the Muslims in some aspects. If his intention is to terrify the enemy, so that the enemy may know (5) the steadfastness (6) of Muslims in religion, its permissibility is not far-fetched. If there is benefit for the Muslims in it, and he loses his life for the sake of glorifying Allah's religion and weakening disbelief, then that is the noble status for which Allah praised the believers in His saying: "Indeed, Allah has purchased from the believers their lives" [At-Tawbah: 111] the verse, and other verses of praise with which Allah has praised those who sacrifice themselves. Based on that, the ruling on commanding what is right and forbidding what is wrong should be that whenever one hopes for a benefit in religion and sacrifices himself for it until he is killed, he is at the highest ranks of martyrs. Allah Almighty said: "Enjoin what is right, forbid what is wrong, and be patient over what befalls you. Indeed, [all] that is of the matters [requiring] determination" [Luqman: 17]. Ikrimah narrated from Ibn Abbas that the Prophet ﷺ said: "The best of martyrs is Hamzah ibn Abd al-Muttalib, and a man who spoke a word of truth to a tyrannical ruler and was killed for it" (7). Discussion on this will come in "Al Imran", God willing.

Footnotes: (1) In (D): 'tadulluhum', and in (Z): 'yadulluhum'. 'Nudhilluhum' is from 'al-dawlah', meaning: we did not take the turn of battle away from them until they were killed. See 'Lisan al-Arab' (d-w-l). (2) In (M): 'for battle'. (3) See 'Ikmal al-Mu'allim' 6/163, 'Sharh Sahih Muslim' by al-Nawawi 12/148, and 'al-Mufhim' 3/649. (4) See 'Ahkam al-Qur'an' by al-Jassas 1/262, 263, and 'Ahkam al-Qur'an' by al-Kiya 1/88, 89. (5) In (D) and (M): 'and so that he may know'. (6) In (M): 'to know the steadfastness'. (7) Narrated by al-Tabarani in 'al-Awsat' (4091). Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 9/268: It contains weakness. In this chapter, from Jabir, narrated by al-Tabarani in 'al-Awsat' (922), and al-Khatib in 'Tarikh Baghdad' 6/376. Al-Haythami said in 'Majma' al-

Zawa'id' 9/268: It contains Hakim ibn Zaid; al-Azdi said: He is questionable, and the rest of its men are trustworthy.

पृष्ठ २६२ सूरह अल-बकरा: आयत १९५

अर्थ: हमने उन्हें लड़ाई (२) में तब तक अपमानित (१) नहीं किया जब तक कि वे मारे नहीं गए। यह 'फ़ा' पर फत्ह और 'बा' पर रफ़ा के साथ वर्णित है, और इसका आधार यह है कि यह उसके उन साथियों की ओर लौटता है जो उससे भाग गए थे, और अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है (३)। मुहम्मद बिन अल-हसन (४) ने कहा: यदि एक अकेला व्यक्ति अकेले होते हुए भी मुशरिकों के एक हजार व्यक्तियों पर हमला करता है, तो इसमें कोई बुराई नहीं है यदि वह बचने की उम्मीद करता है या दुश्मन को नुकसान पहुँचाना चाहता है। यदि ऐसा नहीं है, तो यह नापसंद (मकरूह) है; क्योंकि उसने मुसलमानों को कोई लाभ पहुँचाए बिना खुद को विनाश के लिए उजागर किया है। यदि उसका उद्देश्य मुसलमानों को उनके खिलाफ साहस दिलाना है ताकि वे वैसा ही करें जैसा उसने किया, तो इसकी अनुमति दूर नहीं है, और क्योंकि इसमें कुछ पहलुओं से मुसलमानों के लिए लाभ है। यदि उसका उद्देश्य दुश्मन को डराना है; ताकि दुश्मन धर्म में मुसलमानों की दृढ़ता (६) को जान सके(५), तो इसकी अनुमति दूर नहीं है। यदि इसमें मुसलमानों के लिए लाभ है, और अल्लाह के धर्म को गौरवान्वित करने और कुफ्र (अविश्वास) को कमजोर करने के लिए उसकी जान चली जाती है, तो यह वह महान स्थान है जिसके लिए अल्लाह ने मोमिनों (विश्वासियों) की प्रशंसा अपनी इस उक्ति में की है: "बेशक अल्लाह ने मोमिनों से उनकी जानें खरीद ली हैं" [अत-तौबा: १११] आयत, और प्रशंसा की अन्य आयतों तक जिनसे अल्लाह ने उन लोगों की प्रशंसा की है जिन्होंने स्वयं का बलिदान दिया। उसी के आधार पर, नेकी का आदेश देने और बुराई से रोकने का नियम यह होना चाहिए कि जब भी कोई धर्म में लाभ की आशा रखे और उसमें अपनी जान न्यौछावर कर दे यहाँ तक कि वह मारा जाए, तो वह शहीदों के उच्चतम दर्जे में होगा। अल्लाह तआला ने फरमाया: "और नेकी का हुक्म दे और बुराई से रोक और जो मुसीबत तुझ पर पड़े उस पर सब्र कर, बेशक यह हिम्मत के कामों में से है" [लुक़मान: १७]। इकरीमा ने इब्न अब्बास के हवाले से नबी ﷺ से रिवायत की है कि आपने फरमाया: "शहीदों में सबसे श्रेष्ठ हमज़ा बिन अब्दुल मुत्तलिब हैं, और वह व्यक्ति जिसने एक अत्याचारी सुल्तान के सामने हक बात कही और उसने उसे मार डाला" (७)। इसके बारे में बातचीत "आल इमरान" में आएगी, इंशा अल्लाह तआला।

पाद टिप्पणियाँ: (१) (द) में: 'तदुल्लुहुम', और (ज़) में: 'यदुल्लुहुम'। 'नुधिल्लुहुम', 'अल-दौला' से है, यानी: हमने लड़ाई में उनसे तब तक बारी नहीं ली तक कि वे मारे नहीं गए। देखें 'लिसान अल-अरब' (द-व-ल)। (२) (म) में: 'लिल-क़िताल' (लड़ाई के लिए)। (३) देखें 'इकमाल अल-मुअल्लिम' ६/१६३,

अन-नववी द्वारा 'शरह सहीह मुस्लिम' १२/१४८, और 'अल-मुफ़्हिम' ३/६४९। (४) देखें अल-जस्साज़ द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरआन' १/२६२, २६३, और अल-किया द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरआन' १/८८, ८९। (५) (द) और (म) में: 'व-लियअलामा' (और ताकि वह जान सके)। (६) (म) में: 'लियअलामा सलाबता' (दृढ़ता जानने के लिए)। (७) अल-तबरानी ने 'अल-अवसत' (४०९१) में इसे संकलित किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' ९/२६८ में कहा: इसमें कमजोरी है। इस अध्याय में जाबिर से, अल-तबरानी ने 'अल-अवसत' (९२२) में, और अल-खतीब ने 'तारीख बगदाद' ६/३७६ में इसे उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' ९/२६८ में कहा: इसमें हकीम बिन जैद है; अल-अजदी ने कहा: वह संदेहास्पद है, और इसके बाकी पुरुष भरोसेमंद हैं।

صفحہ ۲۶۲ سورہ البقرہ: آیت ۱۹۵

یعنی: ہم نے انہیں لڑائی (۲) میں اس وقت تک ذلیل (۱) نہیں کیا جب تک کہ وہ قتل نہ کر دیے گئے۔ یہ 'فا' کے فتحہ اور 'با' کے رفع کے ساتھ مروی ہے، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ یہ اس کے ان ساتھیوں کی طرف لوٹتا ہے جو اس سے بھاگ گئے تھے، اور اللہ بہتر جانتا ہے (۳)۔ اور محمد بن الحسن (۴) نے کہا: اگر ایک اکیلا آدمی مشرکین کے ایک ہزار آدمیوں پر حملہ کر دے جبکہ وہ تنہا ہو، تو اس میں کوئی حرج نہیں اگر وہ نجات کی یا دشمن کو نقصان پہنچانے کی امید رکھتا ہو۔ اگر ایسا نہ ہو تو یہ مکروہ ہے؛ کیونکہ اس نے مسلمانوں کو کسی فائدے کے بغیر اپنی جان کو ہلاکت میں ڈالا۔ پس اگر اس کا مقصد مسلمانوں کو ان پر دلیر کرنا ہو تاکہ وہ بھی ویسا ہی کریں جیسا اس نے کیا، تو اس کا جواز بعید نہیں ہے، اور اس لیے کہ اس میں بعض پہلوؤں سے مسلمانوں کا فائدہ ہے۔ اور اگر اس کا مقصد دشمن کو ڈرانا ہو؛ تاکہ دشمن جان لے (۵) کہ مسلمان دین میں کتنے سخت (۶) ہیں، تو اس کا جواز بعید نہیں ہے۔ اور جب اس میں مسلمانوں کا فائدہ ہو، اور اللہ کے دین کی سربلندی اور کفر کی کمزوری کے لیے اس کی جان چلی جائے، تو یہ وہ مقامِ شریف ہے جس کے لیے اللہ نے مومنوں کی تعریف اپنے اس قول میں کی ہے: ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ﴾ [التوبہ: ۱۱۱] آیت، اور ان دیگر آیاتِ مدح تک جن سے اللہ نے ان لوگوں کی تعریف کی جنہوں نے اپنی جان قربان کی۔ اور اسی بنیاد پر امر بالمعروف اور نہی عن المنکر کا حکم یہ ہونا چاہیے کہ جب بھی وہ دین میں کسی فائدے کی امید رکھے، اور اس میں اپنی جان پیش کر دے یہاں تک کہ وہ قتل کر دیا جائے، تو وہ شہیدوں کے اعلیٰ درجات پر ہوگا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنكَرِ وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾ [لقمان: ۱۷]۔ اور عکرمہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «شہدا میں سب سے

افضل حمزہ بن عبد المطلب ہیں، اور وہ شخص جس نے جابر سلطان کے سامنے کلمہ حق کہا اور اس نے اسے قتل کر دیا» (۷)۔ اور اس بارے میں کلام "آل عمران" میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

حواشی: (۱) (د) میں: 'تدلہم'، اور (ظ) میں: 'یدلہم'۔ 'نذلہم'، 'الدولہ' سے ہے، یعنی: ہم نے لڑائی میں ان سے باری نہیں لی یہاں تک کہ وہ قتل کر دیے گئے۔ دیکھیے 'لسان العرب' (دول)۔ (۲) (م) میں: 'للقتال' (لڑائی کے لیے)۔ (۳) دیکھیے 'اکمال المعلم' ۶/ ۱۶۳، اور نووی کی 'شرح صحیح مسلم' ۱۲/ ۱۴۸، اور 'المفہم' ۳/ ۶۴۹۔ (۴) دیکھیے جصاص کی 'احکام القرآن' ۱/ ۲۶۲، ۲۶۳، اور کیا کی 'احکام القرآن' ۱/ ۸۸، ۸۹۔ (۵) (د) اور (م) میں: 'ولیعلم'۔ (۶) (م) میں: 'لیعلم صلابۃ'۔ (۷) طبرانی نے 'الاوسط' (۴۰۹۱) میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۹/ ۲۶۸ میں کہا: اس میں ضعف ہے۔ اور اس باب میں جابر سے طبرانی نے 'الاوسط' (۹۲۲) میں، اور خطیب نے 'تاریخ بغداد' ۶/ ۳۷۶ میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۹/ ۲۶۸ میں کہا: اس میں حکیم بن زید ہے، ازدی نے کہا: وہ محلِ نظر ہے، اور اس کے بقیہ رجال ثقہ ہیں۔

263 Surah Al-Baqarah: Verse 196 Third: His, the Almighty's, saying: {and do good}, meaning: in spending in obedience, and think well of Allah regarding His compensation for you. It is also said: "do good" in your deeds by complying with acts of obedience; this was narrated from some of the Companions(1). His, the Almighty's, saying: {And complete the Hajj and 'umrah for Allah. But if you are prevented, then [offer] what can be obtained with ease of sacrificial animals. And do not shave your heads until the sacrificial animal has reached its place of slaughter. And whoever among you is ill or has an ailment of the head [making shaving necessary must offer] a ransom of fasting [three days] or charity or sacrifice. And when you are secure, then whoever performs 'umrah [during the Hajj months] followed by Hajj [offers] what can be obtained with ease of sacrificial animals. And whoever cannot find [or afford such an animal] - then a fast of three days during Hajj and of seven when you have returned [home]. Those are ten complete [days]. This is for those whose family is not in the area of al-Masjid al-Haram. And fear Allah and know that Allah is severe in penalty 196} His, the Almighty's, saying: {And complete the Hajj and 'umrah for Allah} contains seven issues: First: The scholars differed regarding the intended meaning of completing Hajj and 'Umrah for Allah. It was said: performing them and bringing them forth, like His saying: {and he fulfilled them} [Al-Baqarah: 124]. And His saying: {Then complete the fast until the sunset} [Al-Baqarah: 187], meaning: bring forth the fast. This is according to the school of thought of those who made 'Umrah obligatory, as will follow(2). And those who did not make it obligatory said: the meaning is their completion after having commenced them, for whoever enters into the state of Ihram for a ritual, it becomes obligatory for him to proceed with it and not to annul it. This meaning was stated by Ash-Sha'bi and Ibn Zayd(3). And on the authority of Ali bin Abi Talib, may Allah be pleased with him: their completion is that you enter Ihram for them from the vicinity of your home(4). This was narrated from Umar bin Al-Khattab and Sa'd bin Abi Waqqas(5), and Imran bin Husayn did it. Sufyan al-Thawri said: their completion is that you go out intending them, not for trade nor for anything else, and this is strengthened by His saying: "for Allah"(6). (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/265, and see Tafsir al-Tabari 3/326, and al-Nukat wa al-'Uyun 1/253. (2) In the fourth issue. (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/265, and Al-Tabari 3/331-332 recorded the saying of Ibn Zayd. (4) Recorded by Al-Tabari 3/329, and Al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 5/30. (5) The saying of Umar, may Allah be pleased with him, was mentioned by Al-Shafi'i in Al-Umm 7/235, and we have not come across anyone who mentioned the saying of Sa'd, may Allah be pleased with him. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/265, and the saying of Sufyan was recorded by Al-Tabari 3/331.

२६३ सूरा अल-बकरा: आयत १९६ तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और नेकी करो}, अर्थात: आज्ञाकारिता में खर्च करने में, और अल्लाह के बारे में अच्छा विचार रखें कि वह आपको इसका बदला देगा। और यह भी कहा गया है: आज्ञाकारिता के कार्यों का पालन करके अपने कार्यों में "नेकी करो"; यह कुछ सहाबा(१) से वर्णित है। अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह के लिए हज और उमराह को पूरा करो। फिर यदि तुम रोक दिए जाओ, तो जो कुर्बानी मयस्सर हो (उसे पेश करो)। और अपने सिर न मुंडाओ जब तक कि कुर्बानी अपने ठिकाने तक न पहुँच जाए। फिर तुममें से जो कोई बीमार हो या उसके सिर में कोई तकलीफ हो, तो उस पर फ़िदया (जुर्माना) है रोज़ों से या सदके से या कुर्बानी से। फिर जब तुम सुरक्षित हो जाओ, तो जो कोई उमराह के साथ हज का लाभ उठाए, तो जो कुर्बानी मयस्सर हो। फिर जिसे (कुर्बानी) न मिले, तो तीन दिन के रोज़े हज के दौरान और सात जब तुम वापस लौट आओ। ये पूरे दस (दिन) हुए। यह उसके लिए है जिसके घर वाले मस्जिदुल हराम (मक्का) के निवासी न हों। और अल्लाह से डरो और जान लो कि अल्लाह सख्त सजा देने वाला है १९६} अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह के लिए हज और उमराह को पूरा करो} इसमें सात मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह के लिए हज और उमराह को पूरा करने के अर्थ के बारे में विद्वानों का मतभेद है। कहा गया: उन्हें अदा करना और उन्हें अंजाम देना, जैसा कि उनका कथन है: {तो उसने उन्हें पूरा किया} [अल-बकरा: १२४]। और उनका कथन: {फिर रात तक रोज़ा पूरा करो} [अल-बकरा: १८७], अर्थात: रोज़ा रखो। यह उन लोगों के मत के अनुसार है जिन्होंने उमराह को अनिवार्य माना है, जैसा कि आगे आएगा(२)। और जिन्होंने इसे अनिवार्य नहीं माना, उन्होंने कहा: इसका अर्थ उन्हें शुरू करने के बाद पूरा करना है, क्योंकि जो कोई किसी इबादत का एहराम बाँध लेता है, तो उस पर उसे जारी रखना अनिवार्य हो जाता है और वह उसे तोड़ नहीं सकता। यह अर्थ अल-शा'बी और इब्न जैद(३) ने बताया है। और अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है: उनका पूरा होना यह है कि तुम उनके लिए अपने घर के पास से एहराम बाँधो(४)। यह उमर बिन अल-खत्ताब और साद बिन अबी वक्कास(५) से भी वर्णित है, और इमरान बिन हुसैन ने ऐसा ही किया। सुफ़ियान अल-थौरी ने कहा: उनका पूरा होना यह है कि तुम उनके इरादे से बाहर निकलो, न कि व्यापार या किसी और चीज़ के लिए, और इसे उनका यह कथन पुष्ट करता है: "अल्लाह के लिए"(६)। (१) अल-मुहर्र, अल-वजीज़ १/ २६५, और देखें तफ़सीर अल-तबरी ३/३२६, और अल-नुकात वल-उयून १/२५३। (२) चौथे मुद्दे में। (३) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ २६५, और अल-तबरी ३/ ३३१-३३२ ने इब्न जैद का कथन उद्धृत किया है। (४) अल-तबरी ३/ ३२९, और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा ५/ ३० में उद्धृत किया है। (५) उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन अल-शाफई ने अल-उम्म

७/ २३५ में उल्लेख किया है, और हमें साद (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन का उल्लेख करने वाला कोई नहीं मिला। (६) अल-मुहर्र, अल-वजीज़ १/ २६५, और सुफियान का कथन अल-तबरी ३/ ३३१ ने उद्धृत किया है।

۲۶۳ سورہ البقرہ: آیت ۱۹۶ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَحْسِنُوا﴾، یعنی: اطاعت میں خرچ کرنے میں، اور اللہ کے ساتھ حسنِ ظن رکھو کہ وہ تمہیں اس کا نعم البدل عطا فرمائے گا۔ اور کہا گیا ہے: اطاعت پر عمل پیرا ہو کر اپنے اعمال میں "احسان کرو"؛ یہ بعض صحابہ(۱) سے مروی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ۱۹۶﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ﴾ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: علماء کا اللہ کے لیے حج اور عمرہ کو پورا کرنے سے مراد معنی کے بارے میں اختلاف ہے، پس کہا گیا: ان کی ادائیگی اور انہیں بجا لانا، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿فَأَتِمَّهُنَّ﴾ [البقرہ: ۱۲۴]۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ [البقرہ: ۱۸۷]، یعنی: روزہ رکھو، اور یہ ان کے مسلک کے مطابق ہے جنہوں نے عمرہ کو واجب قرار دیا ہے، جیسا کہ آگے آئے گا(۲)۔ اور جنہوں نے اسے واجب نہیں کیا انہوں نے کہا: مراد ان کے شروع کرنے کے بعد ان کی تکمیل ہے، کیونکہ جس نے کسی عملِ حج یا عمرہ کا احرام باندھ لیا تو اس پر اسے پورا کرنا واجب ہے، اور وہ اسے ختم نہیں کر سکتا، یہ معنی شعبی اور ابن زید(۳) نے بیان کیا ہے۔ اور حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے: ان دونوں کی تکمیل یہ ہے کہ تم اپنے گھر کے پاس سے ان کا احرام باندھو(۴)۔ اور یہ حضرت عمر بن الخطاب اور سعد بن ابی وقاص(۵) سے بھی مروی ہے، اور عمران بن حصین نے ایسا ہی کیا۔ اور سفیان ثوری نے کہا: ان دونوں کی تکمیل یہ ہے کہ تم صرف ان کے ارادے سے نکلو، نہ کہ تجارت یا کسی اور مقصد کے لیے، اور اللہ کا یہ قول:

"لله" (اللہ کے لیے) اس کی تائید کرتا ہے(۶)۔ (۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۶۵، اور دیکھئے تفسیر طبری ۳/ ۳۲۶، اور النکت والعیون ۱/ ۲۵۳۔ (۲) چوتھے مسئلے میں۔ (۳) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/ ۲۶۵، اور طبری ۳/ ۳۳۱-۳۳۲ نے ابن زید کا قول نقل کیا ہے۔ (۴) اسے طبری ۳/ ۳۲۹ اور بیہقی نے السنن الکبری ۵/ ۳۰ میں نقل کیا ہے۔ (۵) حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا قول شافعی نے الام ۷/ ۲۳۵ میں ذکر کیا ہے، اور ہمیں حضرت سعد رضی اللہ عنہ کا قول ذکر کرنے والا کوئی نہیں ملا۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۲۶۵، اور سفیان کا قول طبری ۳/ ۳۳۱ نے نقل کیا ہے۔

264 Surah Al-Baqarah: Verse 196

Umar said: Their completion is that you perform each one individually without Tamattu' or Qiran (1), and this was said by Ibn Habib. Muqatil said: Their completion is that you do not make lawful during them what is not appropriate for you. This is because they used to associate partners in their Ihram, saying: "Labbayk, O Allah, Labbayk, You have no partner except a partner who is Yours, You possess him and whatever he possesses." So he said: "Complete them both, and do not mix them with anything else" (3). I say: As for what was narrated from Ali and practiced by Imran bin Husayn regarding entering Ihram before the designated Miqats established by the Messenger of Allah (PBUH), it was also supported by Abdullah bin Mas'ud and a group of the Salaf (early predecessors). It is established that Ibn Umar (4) entered Ihram from Aelia (Jerusalem), and Al-Aswad, Al-qamah, Abd al-Rahman, and Abu Ishaq (5) used to enter Ihram from their homes. Ash-Shafi'i granted a concession for this (6). Abu Dawud and Al-Daraqutni narrated from Umm Salamah that she said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Whoever enters Ihram from Bayt al-Maqdis (Jerusalem) for Hajj or Umrah, he will be as free from sins as the day his mother gave birth to him" (7). In another narration: "His past and future sins will be forgiven" (8). Abu Dawud recorded it and said: May Allah have mercy on Waki', he entered Ihram from Bayt al-Maqdis, meaning: towards Mecca. This indicates the permissibility of entering Ihram before the Miqat. Malik (may Allah have mercy on him) disliked for anyone to enter Ihram before the Miqat, and this was narrated (9) from Umar bin...

(1) In (m): performs individually. (2) Recorded by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 1/334, and mentioned by Ibn Abd al-Barr in al-Istidhkar 11/127. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/191. (4) In the manuscripts: 'Umar', which is an error; the correct version is from the sources. See Al-Muwatta 1/331, Al-Sunan al-Kubra by Al-Bayhaqi 5/30, Ma'rifat al-Sunan wa al-Athar 7/103, Al-Tamhid 15/144, Al-Mughni 5/66, Al-Majmu' 7/201. Aelia is Bayt al-Maqdis (Jerusalem). (5) He is Amr bin Abdullah al-Sabi'i, al-Hamdani, the Sheikh and scholar of Kufa, died in the year (127 AH). Al-Siyar 5/392. (6) See Al-Tamhid 15/144-145, and Al-Istidhkar 11/82. (7) In the manuscripts: 'like the state of the day', the correct version is from Sunan al-Daraqutni. (8) Sunan Abi Dawud (1741), and Sunan al-Daraqutni 2/283-284 and the wording is his, and it is in Musnad Ahmad (26557). Al-Mundhiri said in Mukhtasar Sunan Abi Dawud 2/285: There has been much disagreement regarding its text and chain of narration. Ibn al-Qayyim said in Zad al-Ma'ad 3/267: A Hadith that is not established, and its chain and text have been severely disturbed. (9) In (kh), (zha), and (m): and it is narrated.

264 सूरा अल-बकरा: आयत 196

उमर ने कहा: उनकी पूर्णता यह है कि तुम उनमें से प्रत्येक को बिना तमत्तु' या किरन (1) के अलग से करो, जैसा कि इब्न हबीब ने कहा है। मुकातिल ने कहा: उनकी पूर्णता यह है कि तुम उनमें वह चीज़ हलाल न करो जो तुम्हारे लिए उचित नहीं है। इसका कारण यह है कि वे अपने इहराम में शिर्क करते थे और कहते थे: "लब्बैक अल्लाहहुम्मा लब्बैक, तेरा कोई साझी नहीं है सिवाय उस साझी के जो तेरा है, तू उसका और जो कुछ उसके पास है उसका मालिक है।" तो उन्होंने कहा: "उन दोनों को पूरा करो, और उन्हें किसी और चीज़ के साथ न मिलाओ" (3)। मैं कहता हूँ: जहाँ तक अली से रिवायत है और इमरान बिन हुसैन ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा निर्धारित मीक़ातों से पहले इहराम बाँधने के बारे में जो किया है, वह अब्दुल्ला बिन मसऊद और सलफ़ (पूर्वजों) के एक समूह का मत है। यह साबित है कि इब्न उमर (4) ने ऐलिया (यरूशलेम) से इहराम बाँधा था, और अल-अस्वद, अल-क़माह, अब्द अल-रहमान और अबू इसहाक (5) अपने घरों से इहराम बाँधते थे। इमाम शाफ़ई ने इसकी अनुमति दी है (6)। अबू दाऊद और दारक़ुतनी ने उम्म सलमा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने बैतुल मक़दिस (यरूशलेम) से हज या उमराह के लिए इहराम बाँधा, वह अपने गुनाहों से ऐसा पाक हो जाएगा जैसे उसकी माँ ने उसे जन्म दिया हो" (7)। एक रिवायत में है: "उसके अगले और पिछले गुनाह माफ़ कर दिए जाएँगे" (8)। अबू दाऊद ने इसे निकाला और कहा: अल्लाह वकी' पर रहम करे, उन्होंने बैतुल मक़दिस से इहराम बाँधा, यानी: मक्का की ओर। इसमें मीक़ात से पहले इहराम बाँधने की अनुमति है। इमाम मालिक (रहमतुल्लाह अलैहि) ने किसी के लिए भी मीक़ात से पहले इहराम बाँधने को नापसंद किया है, और यह (9) उमर बिन... से रिवायत किया गया है।

(1) (म) में: अलग करता है। (2) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 1/334 में निकाला है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिज़कार 11/127 में उल्लेख किया है। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/191। (4) प्रतियों में: 'उमर', जो एक गलती है; सही स्रोतों से है। देखें अल-मुवत्ता 1/331, अल-सुनन अल-कुबरा लिल-बैहक़ी 5/30, मारिफत अल-सुनन वल-असार 7/103, अल-तमहीद 15/144, अल-मुगनी 5/66, अल-मजमू 7/201। ऐलिया बैतुल मक़दिस है। (5) वह अम्र बिन अब्दुल्ला अल-सबीई, अल-हमदानी हैं, जो कूफ़ा के शेख और विद्वान थे, उनकी मृत्यु वर्ष (127 हिजरी) में हुई थी। अल-सियर 5/392। (6) देखें अल-तमहीद 15/144-145, और अल-इस्तिज़कार 11/82। (7) प्रतियों में: 'उस दिन की तरह', और सही सुनन अल-दारकुतनी से है। (8) सुनन अबू दाऊद (1741), और सुनन

अल-दारकुतनी 2/283-284 और शब्द उनके हैं, और यह मुसनद अहमद (26557) में है। अल-मुन्ज़िरी ने मुख़्तसर सुनन अबू दाऊद 2/285 में कहा: इसके पाठ और इसकी सनद (सूत्र) में बहुत मतभेद हैं। इब्न अल-क़य्यिम ने ज़ाद अल-मआद 3/267 में कहा: एक ऐसी हदीस जो साबित नहीं है, और इसके सूत्र और पाठ में बहुत अधिक गड़बड़ी है। (9) (ख), (ज़), और (म) में: और रिवायत किया गया है।

۲۶۴ سورۃ البقرہ: آیت ۱۹۶

اور عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ان دونوں (حج و عمرہ) کی تکمیل یہ ہے کہ تم ہر ایک کو تمتع اور قران کے بغیر الگ الگ کرو (۱)، اور یہی بات ابن حبیب نے کہی۔ اور مقاتل نے کہا: ان دونوں کی تکمیل یہ ہے کہ تم ان میں وہ چیزیں حلال نہ کرو جو تمہارے لیے مناسب نہیں ہیں، اور وہ اس لیے کہ وہ اپنے احرام میں شرک کیا کرتے تھے اور کہتے تھے: "لبیک اللھم لبیک، تیرا کوئی شریک نہیں سوائے اس شریک کے جو تیرا ہی ہے، تو اس کا اور جو اس کی ملکیت ہے اس کا مالک ہے"۔ تو انہوں نے کہا: ان دونوں کو پورا کرو اور انہیں کسی اور چیز کے ساتھ نہ ملاؤ (۳)۔ میں کہتا ہوں: جہاں تک حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے اور جو حضرت عمران بن حصین رضی اللہ عنہ نے رسول اللہ ﷺ کے مقرر کردہ میقاتوں سے پہلے احرام باندھ کر کیا، تو یہی قول عبد اللہ بن مسعود اور سلف کی ایک جماعت کا ہے، اور یہ ثابت ہے کہ ابن عمر (۴) نے ایلیا (بیت المقدس) سے احرام باندھا تھا، اور اسود، علقمہ، عبد الرحمن اور ابو اسحاق (۵) اپنے گھروں سے احرام باندھتے تھے، اور امام شافعی نے اس کی رخصت دی ہے (۶)۔ اور ابوداؤد اور دارقطنی نے ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے بیت المقدس (یروشلم) سے حج یا عمرہ کا احرام باندھا، وہ اپنے گناہوں سے ایسا پاک ہو جائے گا جیسے اس کی ماں نے اسے جنا ہو" (۷)، ایک روایت میں ہے: "اس کے اگلے اور پچھلے گناہ معاف کر دیے جائیں گے" (۸)۔ اور اسے ابوداؤد نے نقل کیا اور فرمایا: اللہ وکیع پر رحم کرے، انہوں نے بیت المقدس سے احرام باندھا، یعنی: مکہ کی طرف۔ تو اس میں میقات سے پہلے احرام باندھنے کی اجازت ہے۔ اور امام مالک رحمہ اللہ نے ناپسند کیا کہ کوئی میقات سے پہلے احرام باندھے، اور یہ بات (۹) حضرت عمر بن... سے مروی ہے۔

(١) (م) میں ہے: "یُفرد" (وہ تنہا کرے)۔ (٢) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ١ / ٣٣٤ میں نکالا ہے، اور ابن عبد البر نے الاستذکار ١١ / ١٢٧ میں ذکر کیا ہے۔ (٣) تفسیر ابی اللیث ١ / ١٩١۔ (٤) نسخوں میں "عمر" ہے، اور یہ غلطی ہے، درست وہ ہے جو ذرائع سے ثابت ہے، دیکھئے: الموطأ ١ / ٣٣١، السنن الکبریٰ للبیہقی ٥ / ٣٠، معرفۃ السنن والآثار ٧ / ١٠٣، التمہید ١٥ / ١٤٤، المغنی ٥ / ٦٦، المجموع ٧ / ٢٠١۔ اور ایلیا بیت المقدس ہے۔ (٥) وہ عمرو بن عبد اللہ السبیعی الہمدانی ہیں، جو کوفہ کے شیخ اور عالم تھے، سن (١٢٧ ھ) میں فوت ہوئے۔ السیر ٥ / ٣٩٢۔ (٦) دیکھئے: التمہید ١٥ / ١٤٤-١٤٥، اور الاستذکار ١١ / ٨٢۔ (٧) نسخوں میں ہے "کہیئۃ یوم" (اس دن کی حالت کی طرح)، اور جو ثابت ہے وہ سنن دارقطنی سے ہے۔ (٨) سنن ابی داؤد (١٧٤١)، سنن دارقطنی ٢ / ٢٨٣-٢٨٤ اور الفاظ انہی کے ہیں، اور یہ مسند احمد (٢٦٥٥٧) میں ہے۔ منذری نے مختصر سنن ابی داؤد ٢ / ٢٨٥ میں کہا: اس کے متن اور سند میں بہت اختلاف ہے۔ ابن قیم نے زاد المعاد ٣ / ٢٦٧ میں کہا: یہ حدیث ثابت نہیں، اور اس کی سند اور متن میں شدید اضطراب ہے۔ (٩) (خ)، (ظ) اور (م) میں ہے: "ویروی" (اور روایت کیا گیا ہے)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 | 265

...the discourse, and that he (Umar) disapproved of Imran bin Husain entering Ihram from Basra(1). And Uthman disapproved of Ibn Amir(2) entering Ihram before the Miqat(3).

Ahmad and Ishaq said: The proper way to act is according to the Miqats(4).

The evidence for this view is that the Messenger of Allah (peace be upon him) established and specified the Miqats, so they became an explanation of the general command for Hajj. He (peace be upon him) did not enter Ihram from his house for his Hajj, but entered Ihram from the Miqat he established for his Ummah. What he (peace be upon him) did is the best, God willing. The majority of the Companions and the Successors (Tabi'un) after them did the same.

The proponents of the first view argued that(5) it is better based on the statement of Aisha: "The Messenger of Allah (peace be upon him) was never given a choice between two things except that he chose the easier of them"(6), and the hadith of Umm Salama, along with what was mentioned about the Companions in this regard. They witnessed the Messenger of Allah's (peace be upon him) Ihram during his Hajj from his Miqat, and they knew his aim and intention, and they knew that his Ihram from his Miqat was to make things easy for his Ummah(7).

Second: The Imams narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) fixed Dhu'l-Hulaifa for the people of Medina, al-Juhfa for the people of Syria, Qarn (al-Manazil) for the people of Najd, and Yalamlam for the people of Yemen. These (places) are for them and for those who come through them who are not from their inhabitants among those who intend to perform Hajj or Umrah. And whoever is within those (limits), then (their Ihram) is from where they started, even the people of Mecca from Mecca; they enter Ihram from there(8).

(1) Narrated by al-Bayhaqi in as-Sunan al-Kubra 5/31. (2) In the manuscripts: Ibn Umar, which is a mistake. The corrected version is from the sources; see as-Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi 5/31, at-Tamhid 15/143, al-Mughni 5/67, and Fath al-Bari 3/420. Ibn Amir is Abdullah, Abu Abdur-Rahman al-Qurashi al-Abshami, a Companion, the cousin of Uthman ibn Affan (may Allah be pleased with them), and his father was the son of the paternal aunt of the Messenger of Allah (peace be upon him). He is the one who conquered Khorasan, and Kisra (Khusrau) was killed during his governorship. He entered Ihram from Nishapur as a gesture of gratitude to Allah. He

died in the year 59 AH. Siyar 3/18. (3) Al-Bukhari said in his Sahih in the chapter of Allah's saying: {Hajj is [during] well-known months}: Uthman (may Allah be pleased with him) disliked entering Ihram from Khorasan or Kerman. (4) See Ma'alim as-Sunan 2/149. (5) In the manuscripts: "and that", the corrected version is from (M). (6) Narrated by Ahmad (25756), al-Bukhari (6786), and Muslim (2327). (7) See at-Tamhid 15/145-146. (8) Narrated by Ahmad (2128), al-Bukhari (1524), and Muslim (1181) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both)...

सूरह अल-बकरा: आयत १९६ | २६५

...भाषण, और यह कि उन्होंने (उमर ने) इमरान बिन हुसैन के बसरा से एहराम बाँधने पर आपत्ति जताई(1)। और उस्मान ने इब्न आमिर(2) के मीक़ात से पहले एहराम बाँधने पर आपत्ति जताई(3)।

अहमद और इसहाक ने कहा: कार्य की दिशा मीक़ातों के अनुसार है(4)।

इस विचार के पक्ष में प्रमाण यह है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मीक़ातों का समय और स्थान निर्धारित किया, जिससे वे हज के संक्षिप्त आदेश की व्याख्या बन गए। उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अपने हज के लिए अपने घर से एहराम नहीं बाँधा, बल्कि उस मीक़ात से एहराम बाँधा जो उन्होंने अपनी उम्मत के लिए निर्धारित किया था। उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) जो किया वही सबसे उत्तम है, इंशाअल्लाह। अधिकांश सहाबा और उनके बाद के ताबिईन ने भी ऐसा ही किया।

पहले मत के लोगों ने तर्क दिया कि(5) आयशा के इस कथन के कारण वह बेहतर है: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को जब भी दो चीज़ों के बीच विकल्प दिया गया, उन्होंने उनमें से आसान को चुना"(6), और उम्मे सलमा की हदीस के साथ, जो इस संबंध में सहाबा के बारे में उल्लेख किया गया है। उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के हज के दौरान उनके मीक़ात से एहराम बाँधने को देखा था, और वे उनके लक्ष्य और उद्देश्य को जानते थे, और उन्हें पता था कि उनके मीक़ात से उनका एहराम बाँधना उनकी उम्मत के लिए आसानी पैदा करने के लिए था(7)।

दूसरा: इमामों ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मदीना वालों के लिए ज़ुल-हुलैफ़ा, शाम वालों के लिए अल-जुहफ़ा, नज्द वालों के लिए क़र्न, और यमन वालों के लिए यलमलम मीक़ात निर्धारित किया। ये (स्थान) उनके लिए हैं और उन लोगों के लिए भी जो वहाँ से गुज़रें और वहाँ के निवासी न हों, उनमें से जो हज या उमराह का इरादा रखते हों। और जो इन (सीमाओं) के भीतर हो, तो (उसका एहराम) वहीं से होगा जहाँ से उसने यात्रा शुरू की, यहाँ तक कि मक्का वाले मक्का से ही एहराम बाँधेंगे(8)।

(1) इसे अल-बैहक़ी ने अस-सुनन अल-कुबरा 5/31 में संकलित किया है। (2) पांडुलिपियों में: इब्न उमर, जो एक गलती है, और स्रोतों से पुष्ट है; देखें अल-बैहक़ी की अस-सुनन अल-कुबरा 5/31, अत-तमहीद 15/143, अल-मुग़नी 5/67, और फ़तह अल-बारी 3/420। इब्न आमिर: अब्दुल्ला, अबू

अब्दुर-रहमान अल-कुरैशी अल-अबशमी, एक सहाबी हैं, उस्मान बिन अफ़्फ़ान (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के चचेरे भाई, और उनके पिता अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की बुआ के बेटे थे। उन्होंने ही खुरासान को फतह किया था, और उनके शासनकाल में किसरा (खुसरो) मारा गया था, और उन्होंने अल्लाह के शुक्र के रूप में निशापुर से एहराम बाँधा था। उनका निधन वर्ष 59 हिजरी में हुआ। सियर 3/18। (3) अल-बुखारी ने अपनी सहीह में अल्लाह के इस कथन के अध्याय में कहा: {हज ज्ञात महीने हैं}: उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने खुरासान या किरमान से एहराम बाँधने को नापसंद किया। (4) देखें मआलिम अस-सुनन 2/149। (5) पांडुलिपियों में: "और कि", और पुष्ट (म) से है। (6) इसे अहमद (25756), बुखारी (6786) और मुस्लिम (2327) ने संकलित किया है। (7) देखें अत-तमहीद 15/145-146। (8) इसे अहमद (2128), बुखारी (1524) और मुस्लिम (1181) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से संकलित किया है...

...خطاب، اور یہ کہ انہوں نے (عمر رضی اللہ عنہ نے) عمران بن حصین کے بصرہ سے احرام باندھنے پر ناپسندیدگی کا اظہار کیا(۱)۔ اور عثمان (رضی اللہ عنہ) نے ابن عامر(۲) کے میقات سے پہلے احرام باندھنے پر ناپسندیدگی ظاہر کی(۳)۔

احمد اور اسحاق نے کہا: عمل کا طریقہ میقاتوں کے مطابق ہے(۴)۔

اس قول کی دلیل یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے میقاتوں کا وقت اور مقام متعین فرمایا، چنانچہ یہ حج کے مجمل حکم کا بیان بن گئے۔ آپ ﷺ نے اپنے حج کے لیے اپنے گھر سے احرام نہیں باندھا، بلکہ اس میقات سے احرام باندھا جو آپ نے اپنی امت کے لیے مقرر فرمایا تھا۔ آپ ﷺ نے جو کیا وہی سب سے بہتر ہے، ان شاء اللہ۔ صحابہ کی اکثریت اور ان کے بعد تابعین نے بھی اسی طرح کیا۔

پہلے قول والوں نے یہ دلیل دی کہ(۵) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے اس قول کی روشنی میں وہ افضل ہے: "رسول اللہ ﷺ کو جب بھی دو چیزوں کے درمیان اختیار دیا گیا، آپ نے ان میں سے آسان کو منتخب فرمایا"(۶)، اور ام سلمہ کی حدیث کے ساتھ، نیز اس بارے میں صحابہ سے جو مروی ہے۔ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو ان کے حج کے دوران ان کے میقات سے احرام باندھتے دیکھا تھا، اور وہ آپ کے مقصد اور مراد کو جانتے تھے، اور انہیں معلوم تھا کہ آپ کا میقات سے احرام باندھنا آپ کی امت کے لیے آسانی پیدا کرنے کے لیے تھا(۷)۔

دوسرا: ائمہ نے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اہل مدینہ کے لیے ذوالحلیفہ، اہل شام کے لیے جحفہ، اہل نجد کے لیے قرن، اور اہل یمن کے لیے یلملم میقات مقرر فرمایا۔ یہ (مقامات) ان کے

لیے ہیں اور ان لوگوں کے لیے بھی جو وہاں سے گزریں اور وہاں کے باشندے نہ ہوں، ان میں سے جو حج یا عمرہ کا ارادہ رکھتے ہوں۔ اور جو ان (حدود) کے اندر ہو، تو (اس کا احرام) وہیں سے ہوگا جہاں سے اس نے سفر شروع کیا، یہاں تک کہ اہل مکہ مکہ سے ہی احرام باندھیں گے(۸)۔

(۱) اسے بیہقی نے السنن الکبریٰ ۳۱/۵ میں روایت کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں: ابن عمر ہے، جو غلطی ہے، اور مصادر سے اس کی تصحیح ہوتی ہے؛ دیکھئے السنن الکبریٰ بیہقی ۳۱/۵، التمہید ۱۴۳/۱۵، المغنی ۶۷/۵، اور فتح الباری ۴۲۰/۳۔ ابن عامر: عبد اللہ، ابو عبد الرحمن القرشی العبشمی ہیں، جو صحابی ہیں، عثمان بن عفان رضی اللہ عنہما کے خالہ زاد بھائی، اور ان کے والد رسول اللہ ﷺ کی پھوپھی کے بیٹے تھے۔ انہوں نے ہی خراسان فتح کیا تھا، اور ان کی گورنری میں کسریٰ قتل ہوا تھا، اور انہوں نے اللہ کے شکر کے طور پر نیشاپور سے احرام باندھا تھا۔ ان کی وفات سنہ ۵۹ ہجری میں ہوئی۔ السیر ۱۸/۳۔ (۳) بخاری نے اپنی صحیح میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے باب میں کہا: ﴿الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَتٌ﴾: عثمان رضی اللہ عنہ نے خراسان یا کرمان سے احرام باندھنے کو ناپسند کیا۔ (۴) دیکھئے معالم السنن ۱۴۹/۲۔ (۵) نسخوں میں: "وأن" (اور کہ)، اور تصحیح (م) سے ہے۔ (۶) اسے احمد (۲۵۷۵۶)، بخاری (۶۷۸۶) اور مسلم (۲۳۲۷) نے روایت کیا ہے۔ (۷) دیکھئے التمہید ۱۴۵/۱۵-۱۴۶۔ (۸) اسے احمد (۲۱۲۸)، بخاری (۱۵۲۴) اور مسلم (۱۱۸۱) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے...

266 Surah Al-Baqarah: Verse 196 The people of knowledge have reached a consensus on following the literal meaning of this Hadith and applying it, not disagreeing with any part of it. They differed regarding the Miqat (prescribed place for starting Ihram) for the people of Iraq and who specified it. Abu Dawud and Al-Tirmidhi narrated from Ibn Abbas that the Prophet ﷺ specified Al-Aqiq for the people of the East; Al-Tirmidhi said: This is a Hasan (good) Hadith (1). And it was narrated that Umar specified Dhat 'Irq for the people of Iraq (2). In the book of Abu Dawud, from Aisha, it is stated that the Messenger of Allah ﷺ specified Dhat 'Irq for the people of Iraq (3), and this is the correct view. As for those who narrated that Umar specified it because Iraq was conquered during his time, it is an oversight on their part (4); rather, the Messenger of Allah ﷺ specified it, just as he specified Al-Juhfah for the people of Sham. At that time, all of Sham was an abode of disbelief, as was Iraq and other lands (5), and neither Iraq nor Sham was conquered except during the time of Umar, and this is something (6) about which there is no disagreement among the biographers. Abu Umar said (7): Every Iraqi or Easterner who enters Ihram from Dhat 'Irq has entered Ihram from their designated Miqat according to everyone. However, Al-Aqiq is more cautious according to them and more preferable than Dhat 'Irq, and Dhat 'Irq is also their Miqat by consensus.

= Related reports from several companions, including Ibn Umar, Abdullah bin Amr, and Jabir (may Allah be pleased with them), are in Ahmad (5492, 6697, 14572). (1) Sunan Abu Dawud (1740), Sunan Al-Tirmidhi (832), and it is in Musnad Ahmad (3205). Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 3/390: Yazid bin Abi Yazid was unique in narrating it, and he is weak. (2) Narrated by Al-Bukhari (1531) from the Hadith of Ibn Umar, from Umar (may Allah be pleased with them). (3) Sunan Abu Dawud (1739), and related to this from Jabir (may Allah be pleased with him), narrated by Ahmad (14572) and Muslim (1183). (4) Thus in Al-Tamheed and Al-Istidhkar, and there is a point to be considered there. The Hadith is in Sahih al-Bukhari as previously mentioned. Al-Nawawi said in Al-Majmu' 7/195: Umar's specification through his ijtihad is explained by the fact that the Prophet's ﷺ specification did not reach him, so he specified it by his judgment, coinciding with the text. Shafi'i said the same. See Al-Mughni 5/58. (5) Al-Tamheed 15/143, Al-Istidhkar 11/79. Ibn Abd al-Barr said after this: The Prophet ﷺ specified the Miqats for people of various regions because he knew Allah would conquer Sham, Iraq, and other lands for his Ummah. (6) In manuscripts (Kh), (Zha), and (Meem): "what". (7) Al-Tamheed 15/143, Al-Istidhkar 11/79.

266 सूरा अल-बकरा: आयत 196 विद्वानों ने इस हदीस के प्रत्यक्ष अर्थ को मानने और उस पर अमल करने पर सहमति व्यक्त की है, वे इसके किसी भी हिस्से का विरोध नहीं करते हैं। उन्होंने इराक के लोगों के लिए 'मीक़ात' (इहराम बांधने का निर्धारित स्थान) और इसे किसने निर्धारित किया, इस बारे में मतभेद किया है। अबू दाऊद और तिरमिज़ी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने पूर्व के लोगों के लिए 'अल-अक़ीक़' निर्धारित किया था; तिरमिज़ी ने कहा: यह एक 'हसन' (अच्छी) हदीस है (1)। और यह रिवायत है कि उमर (रज़ि.) ने इराक के लोगों के लिए 'ज़ात इर्क निर्धारित किया था (2)। अबू दाऊद की किताब में आयशा (रज़ि.) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने इराक के लोगों के लिए 'ज़ात इर्क निर्धारित किया था (3), और यही सही बात है। और जिसने यह रिवायत की कि उमर ने इसे निर्धारित किया क्योंकि इराक उनके समय में फतह (जीता) हुआ था, तो यह उनकी ओर से एक चूक है (4); बल्कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे निर्धारित किया था, जैसे कि उन्होंने शाम के लोगों के लिए 'अल-जुहफ़ा' निर्धारित किया था। उस समय पूरा शाम कुफ्र का घर था, जैसा कि उस समय इराक और अन्य देश थे (5), और इराक और शाम उमर के समय से पहले फतह नहीं हुए थे, और यह उन बातों में से है (6) जिस पर इतिहासकारों के बीच कोई मतभेद नहीं है। अबू उमर (7) ने कहा: हर इराकी या पूर्वी जिसने 'ज़ात इर्क से इहराम बांधा, उसने सभी के अनुसार अपने मीक़ात से इहराम बांधा है। हालांकि, उनके निकट 'अल-अक़ीक़' अधिक सावधानी वाला और 'ज़ात इर्क से बेहतर है, और 'ज़ात इर्क भी आम सहमति से उनका मीक़ात है।

= इस विषय में इब्न उमर, अब्दुल्ला बिन अम्र और जाबिर (रज़ि.) सहित कई सहाबा से रिवायतें अहमद (5492), (6697) और (14572) में हैं। (1) सुनन अबू दाऊद (1740), सुनन तिरमिज़ी (832), और यह मुसनद अहमद (3205) में है। हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 3/390 में कहा: यज़ीद बिन अबी यज़ीद इसे बयान करने में अकेले हैं, और वह कमज़ोर हैं। (2) इसे बुखारी (1531) ने इब्न उमर की हदीस से, उमर (रज़ि.) के हवाले से निकाला है। (3) सुनन अबू दाऊद (1739), और इस विषय में जाबिर (रज़ि.) से रिवायत है, जिसे अहमद (14572) और मुस्लिम (1183) ने निकाला है। (4) 'अल-तमहीद' और 'अल-इस्तिज़कार' में ऐसा ही है, और इसमें गौर करने वाली बात है। हदीस सहीह बुखारी में है जैसा कि पहले बताया गया है। अल-नववी ने 'अल-मजमू' 7/195 में कहा: उमर (रज़ि.) के अपने इज्तिहाद (स्वतंत्र निर्णय) द्वारा स्थान निर्धारित करने को इस बात पर आधारित माना जाता है कि पैगंबर ﷺ का निर्धारण उन तक नहीं पहुंचा था, इसलिए उन्होंने अपने इज्तिहाद से इसे तय किया, जो मूल पाठ (हदीस) के अनुकूल रहा। शाफई ने भी यही कहा। देखिए 'अल-मुग़नी'

5/58। (5) अल-तमहीद 15/143, अल-इस्तिज़कार 11/79। इब्न अब्दुल बर्र ने इसके बाद कहा: पैगंबर ﷺ ने विभिन्न क्षेत्रों के लोगों के लिए मीक़ात निर्धारित किए क्योंकि उन्हें पता था कि अल्लाह उनकी उम्मत के लिए शाम, इराक और अन्य देशों को फतह कर देगा। (6) (ख), (ज़), और (म) प्रतियों में: 'मा' (जो)। (7) अल-तमहीद 15/143, अल-इस्तिज़कार 11/79।

٢٦٦ سورة البقرة : الآية ١٩٦ اہل علم نے اس حدیث کے ظاہر پر قول کرنے اور اس پر عمل کرنے پر اتفاق کیا ہے، وہ اس کی کسی چیز میں مخالفت نہیں کرتے۔ اور انہوں نے اہل عراق کے میقات اور اس کے مقرر کرنے والے کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ پس ابو داؤد اور ترمذی نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے اہل مشرق کے لیے 'عقیق' مقرر فرمایا؛ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے (١)۔ اور روایت کیا گیا ہے کہ عمر (رضی اللہ عنہ) نے اہل عراق کے لیے 'ذاتِ عرق' مقرر کیا (٢)۔ اور ابو داؤد کی کتاب میں عائشہ (رضی اللہ عنہا) سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اہل عراق کے لیے 'ذاتِ عرق' مقرر فرمایا (٣)، اور یہی صحیح ہے۔ اور جس نے یہ روایت کیا کہ عمر نے اسے مقرر کیا؛ کیونکہ عراق ان کے زمانے میں فتح ہوا تھا، تو یہ ان کی طرف سے غفلت (چوک) ہے (٤)؛ بلکہ اسے رسول اللہ ﷺ نے مقرر فرمایا تھا جیسا کہ اہل شام کے لیے 'جحفہ' مقرر فرمایا تھا۔ اور شام اس وقت سارا دار الکفر تھا جیسا کہ عراق اور دیگر ممالک اس وقت تھے (٥)، اور عراق اور شام عمر ہی کے عہد میں فتح ہوئے، اور یہ ان باتوں میں سے ہے (٦) جس میں اہل سیر (تاریخ دانوں) کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔ ابو عمر (٧) نے کہا: ہر عراقی یا مشرقی جس نے 'ذاتِ عرق' سے احرام باندھا، تو سب کے نزدیک اس نے اپنے میقات ہی سے احرام باندھا۔ اور 'عقیق' ان کے نزدیک زیادہ احتیاط والا اور 'ذاتِ عرق' سے بہتر ہے، اور 'ذاتِ عرق' بھی بالاجماع ان کا میقات ہے۔

= اور اس باب میں کئی صحابہ سے مرویات ہیں جن میں ابن عمر، عبد اللہ بن عمرو اور جابر رضی اللہ عنہم شامل ہیں، احمد (٥٤٩٢) و (٦٦٩٧) و (١٤٥٧٢) کے ہاں۔ (١) سنن ابو داؤد (١٧٤٠)، سنن ترمذی (٨٣٢)، اور یہ مسند احمد (٣٢٠٥) میں ہے۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ٣ / ٣٩٠ میں کہا: اسے بیان کرنے میں یزید بن ابی یزید اکیلے ہیں، اور وہ ضعیف ہیں۔ (٢) اسے

بخاری (۱۵۳۱) نے ابن عمر کی حدیث سے، عمر رضی اللہ عنہما کے حوالے سے روایت کیا ہے۔ (۳) سنن ابو داؤد (۱۷۳۹)، اور اس باب میں جابر رضی اللہ عنہ سے ہے، جسے احمد (۱٤٥۷۲) اور مسلم (۱۱۸۳) نے روایت کیا ہے۔ (٤) التمہید اور الاستذکار میں ایسا ہی ہے، اور اس میں نظر (غور کی گنجائش) ہے، کیونکہ حدیث صحیح بخاری میں ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ نووی نے المجموع ۷ / ۱۹۵ میں کہا: عمر رضی اللہ عنہ کے اجتہاد سے مقام متعین کرنے کو اس بات پر محمول کیا جائے گا کہ نبی ﷺ کا تعین ان تک نہیں پہنچا تھا، چنانچہ انہوں نے اپنے اجتہاد سے اسے متعین کیا جو نص کے موافق رہا۔ اور شافعی نے بھی یہی کہا۔ دیکھیے المغنی ٥ / ٥٨۔ (٥) التمہید ۱٥ / ۱٤۳، الاستذکار ۷۹/۱۱، اور ابن عبد البر نے اس کے بعد کہا: پس نبی ﷺ نے مختلف علاقوں کے لوگوں کے لیے میقات مقرر فرمائے کیونکہ آپ ﷺ کو علم تھا کہ اللہ آپ کی امت پر شام، عراق اور دیگر ممالک کو فتح کر دے گا۔ (٦) (خ) اور (ظ) اور (م) کے نسخوں میں: 'ما' ہے۔ (۷) التمہید ۱٥ / ۱٤۳، الاستذکار ۷۹/۱۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 (Page 267)

Third: The scholars have reached a consensus that whoever enters the state of Ihram before reaching the Miqat is considered in Ihram (1). Those who considered Ihram at the Miqat to be better only discouraged doing it beforehand out of dislike for a person making narrow for themselves what Allah has made wide, and out of fear that something might occur during Ihram that they cannot be sure about. However, all of them obliged the person to continue in Ihram if they did so, because they added to it and did not decrease from it.

Fourth: In this verse, there is evidence for the obligation of Umrah; because the Almighty commanded its completion just as He commanded the completion of Hajj. As-Subayyi bin Ma'bad said: I came to Umar (may Allah be pleased with him) and said: I was a Christian and I embraced Islam, and I found Hajj and Umrah written [obligatory] upon me, and I entered Ihram for both of them together. Umar said to him: "You have been guided to the Sunnah of your Prophet" (2).

Ibn al-Mundhir said: He did not object to his saying: "I found Hajj and Umrah written upon me." Ali bin Abi Talib, Ibn Umar, and Ibn Abbas (4) also held the view of their obligation (3).

Ad-Daraqutni narrated from Ibn Jurayj who said: Nafi' informed me that Abdullah bin Umar used to say: There is no one from Allah's creation except that upon them is a mandatory Hajj and Umrah for whoever is able to find a path to it. Whoever does anything beyond them (5), it is good and voluntary. He said: I did not hear him say anything regarding the people of Mecca. Ibn Jurayj said: I was informed from Ikrimah that Ibn Abbas said: Umrah is obligatory just as Hajj is obligatory for whoever is able to find a path to it (6).

Among those from the Successors (Tabi'un) who held the view of its obligation were Ata, Tawus, Mujahid, Al-Hasan, Ibn Sirin, Ash-Sha'bi, Sa'id bin Jubayr, Abu Burdah, Masruq, Abdullah bin Shaddad (7), and Ash-Shafi'i.

---

(1) Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir, p. 41. (2) Reported by Ahmad (83), Abu Dawud (1799), an-Nasa'i in al-Mujtaba 5/146-147. As-Subayyi bin Ma'bad: Taghlibi, from Kufa. (3) In manuscripts (kh), (z), and (m): "and with their obligation". (4) Al-Istidhkar 11/243, and at-Tabari 3/334 reported the saying of Ali (may Allah be pleased with him). (5) In manuscripts (kh), (z), and (m): "after them". (6) Sunan ad-Daraqutni 2/285. (7) Abu al-Walid al-Laythi, the Madani then Kufi, a jurist. His mother was Salma, the sister of

Asma bint Umays. She was married to Hamza (may Allah be pleased with him), and when he was martyred, Shaddad married her, and she gave birth to Abdullah during the time of the Prophet ﷺ. He was killed in the year 82 AH. Siyar A'lam al-Nubala' 3/488.

सूरा अल-बक़रह: आयत १९६ (पृष्ठ २६७)

तीसरा: विद्वानों के बीच आम सहमति है कि जो कोई मीक़ात (इहराम बांधने का निर्धारित स्थान) पर पहुँचने से पहले ही इहराम बांध लेता है, वह मुहरिम (इहराम की स्थिति में) माना जाता है (१)। जिन विद्वानों ने मीक़ात पर ही इहराम बांधने को बेहतर माना है, उन्होंने केवल इसलिए पहले बांधने को नापसंद किया ताकि कोई व्यक्ति उस चीज़ को अपने लिए तंग न बना ले जिसे अल्लाह ने उसके लिए व्यापक बनाया है, और इस डर से कि इहराम के दौरान कुछ ऐसा न हो जाए जिसके बारे में वह आश्वस्त न हो सके। फिर भी, उन सभी ने उस व्यक्ति पर इहराम का पालन अनिवार्य माना है यदि उसने ऐसा किया है, क्योंकि उसने इसमें बढ़ाया ही है, घटाया नहीं।

चौथा: इस आयत में उमराह की अनिवार्यता का प्रमाण है; क्योंकि अल्लाह तआला ने इसे पूरा करने का आदेश दिया है जैसे कि हज को पूरा करने का आदेश दिया गया है। अस-सुबैय्य बिन मा'बद ने कहा: मैं उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पास आया और कहा: मैं एक ईसाई था और मैंने इस्लाम स्वीकार कर लिया, और मैंने पाया कि मुझ पर हज और उमराह अनिवार्य (लिखित) हैं, और मैंने उन दोनों के लिए एक साथ इहराम बांधा। उमर ने उनसे कहा: "तुम्हें तुम्हारे पैगंबर की सुन्नत की ओर निर्देशित किया गया है" (२)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: उन्होंने उनके इस कथन पर आपत्ति नहीं की: "मैंने पाया कि हज और उमराह मुझ पर लिखे गए हैं।" अली बिन अबी तालिब, इब्न उमर और इब्न अब्बास (४) ने भी इनकी अनिवार्यता (३) का विचार व्यक्त किया।

अद-दारकुतनी ने इब्न जुराइज से वर्णन किया जिन्होंने कहा: नाफ़ी' ने मुझे बताया कि अब्दुल्ला बिन उमर कहा करते थे: अल्लाह की मख्लूक (सृष्टि) में से कोई भी ऐसा नहीं है जिस पर हज और उमराह अनिवार्य न हों, जो वहां तक पहुँचने की सामर्थ्य रखता हो। जो कोई इनके बाद (५) कुछ और करता है, वह अच्छा और नफ़्ल (स्वैच्छिक) है। उन्होंने कहा: मैंने उन्हें मक्का के लोगों के बारे में कुछ कहते नहीं सुना। इब्न जुराइज ने कहा: मुझे इकरीमा से बताया गया कि इब्न अब्बास ने कहा: उमराह उसी तरह अनिवार्य है जैसे हज उस व्यक्ति के लिए अनिवार्य है जो वहां तक पहुँचने की सामर्थ्य रखता हो (६)।

ताबिईन (वह पीढ़ी जो सहाबा के बाद आई) में से जिन्होंने इसकी अनिवार्यता का विचार रखा उनमें अता, ताऊस, मुजाहिद, अल-हसन, इब्न सीरीन, अश-शाबी, सईद बिन जुबैर, अबू बुरदा, मसरूक, अब्दुल्ला बिन शद्दाद (७) और इमाम शाफ़ई शामिल हैं।

---

(१) इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा रचित 'अल-इज्मा', पृष्ठ ४१। (२) इसे अहमद (८३), अबू दाऊद (१७९९), और अन-नसाई ने 'अल-मुजतबा' १४६/५-१४७ में उद्धृत किया है। अस-सुबैय्य बिन मा'बद: कूफ़ा के तग़्लिबी कबीले से थे। (३) पांडुलिपियों (ख), (ज़), और (म) में: "और उनकी अनिवार्यता के साथ"। (४) अल-इस्तिज़कार २४३/११, और अत-तबरी ३/३३४ ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन का उल्लेख किया है। (५) पांडुलिपियों (ख), (ज़), और (म) में: "उनके बाद"। (६) सुनन अद-दारकुतनी २/२८५। (७) अबू अल-वलीद अल-लैथी, मदनी फिर कूफ़ी, फकीह। उनकी माँ सलमा थीं, जो अस्मा बिन्त उमैस की बहन थीं। वह हमज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के निकाह में थीं, जब वे शहीद हुए तो शद्दाद ने उनसे निकाह किया और नबी ﷺ के समय में अब्दुल्ला का जन्म हुआ। ८२ हिजरी में उनकी मृत्यु हुई। अस-सियार ४८८/३।

سورة البقرہ : آیت ۱۹۶ (صفحہ ۲۶۷)

تیسری بات: اہل علم کا اس بات پر اجماع ہے کہ جس نے میقات پر پہنچنے سے پہلے ہی احرام باندھ لیا، وہ محرم (احرام کی حالت میں) ہے (۱)۔ جنہوں نے میقات سے احرام باندھنے کو افضل قرار دیا، انہوں نے صرف اس ناپسندیدگی کی بنا پر ایسا کیا کہ انسان اس چیز میں اپنے لیے تنگی پیدا نہ کر لے جس میں اللہ نے اس کے لیے وسعت رکھی ہے، اور اس خدشے کے تحت کہ کہیں احرام میں ایسی صورت پیش نہ آئے جس سے وہ محفوظ نہ رہ سکے۔ تاہم، ان سب نے اسے احرام برقرار رکھنے کا پابند کیا ہے اگر اس نے ایسا کر لیا ہو، کیونکہ اس نے اس میں اضافہ ہی کیا، کمی نہیں کی۔

چوتھی بات: اس آیت میں عمرہ کے واجب ہونے کی دلیل ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اسے مکمل کرنے کا حکم دیا ہے جس طرح حج کو مکمل کرنے کا حکم دیا ہے۔ الصبي بن معبد کہتے ہیں کہ: میں عمر رضی اللہ عنہ کے پاس آیا اور کہا: میں نصرانی تھا پھر مسلمان ہوا، اور میں نے حج اور عمرہ کو اپنے اوپر لکھے ہوئے (فرض) پایا، تو میں نے ان دونوں کا اکٹھا احرام باندھ لیا۔ حضرت عمر نے ان سے فرمایا: "تجھے تیرے نبی کی سنت کی ہدایت مل گئی" (۲)۔

ابن المنذر کہتے ہیں: انہوں نے اس کے اس قول پر اعتراض نہیں کیا کہ: "میں نے حج اور عمرہ کو اپنے اوپر لکھا ہوا پایا"۔ علی بن ابی طالب، ابن عمر اور ابن عباس (۴) بھی ان دونوں کے وجوب (۳) کے قائل تھے۔

اور دارقطنی نے ابن جریج سے روایت کیا، وہ کہتے ہیں: مجھے نافع نے بتایا کہ عبداللہ بن عمر فرمایا کرتے تھے: اللہ کی مخلوق میں کوئی ایسا نہیں ہے جس پر ایک حج اور ایک عمرہ واجب نہ

ہو، جو وہاں تک پہنچنے کی استطاعت رکھتا ہو۔ پس جس نے ان دونوں کے بعد (۵) کچھ مزید کیا تو وہ خیر اور نفل ہے۔ انہوں نے کہا: میں نے انہیں اہل مکہ کے بارے میں کچھ کہتے ہوئے نہیں سنا۔ ابن جریج کہتے ہیں: مجھے عکرمہ سے خبر دی گئی کہ ابن عباس نے فرمایا: عمرہ بھی اسی طرح واجب ہے جس طرح حج اس کے لیے واجب ہے جو اس کی استطاعت رکھتا ہو (۶)۔

تابعین میں سے جو اس کے وجوب کے قائل تھے ان میں عطا، طاؤس، مجاہد، حسن، ابن سیرین، شعبی، سعید بن جبیر، ابو بردہ، مسروق، عبداللہ بن شداد (۷) اور شافعی شامل ہیں۔

---

(۱) الاجماع لابن المنذر ص ۴۱۔ (۲) اسے احمد (۸۳)، ابوداؤد (۱۷۹۹)، اور نسائی نے المجتبیٰ ۵/ ۱۴۷-۱۴۶ میں روایت کیا، اور الصبی بن معبد: کوفی تغلبی تھے۔ (۳) نسخہ (خ)، (ظ) اور (م) میں ہے: "اور ان کے وجوب کے ساتھ"۔ (۴) الاستذکار ۱۱/ ۲۴۳، اور طبری نے ۳/ ۳۳۴ میں علی رضی اللہ عنہ کا قول روایت کیا ہے۔ (۵) نسخہ (خ)، (ظ) اور (م) میں ہے: "ان کے بعد"۔ (۶) سنن الدارقطنی ۲/ ۲۸۵۔ (۷) ابوالولید اللیثی، مدنی پھر کوفی، فقیہ، ان کی والدہ سلمیٰ، اسماء بنت عمیس کی بہن تھیں، وہ حمزہ رضی اللہ عنہ کے نکاح میں تھیں، جب وہ شہید ہوئے تو شداد نے ان سے نکاح کیا، ان کے ہاں نبی کریم ﷺ کے زمانے میں عبداللہ پیدا ہوئے، ۸۲ھ میں شہید ہوئے۔ السیر ۳/ ۴۸۸۔

Surah al-Baqarah: Verse 196 268

...and Ahmad, Ishaq, Abu Ubayd, and Ibn al-Jahm from the Malikis. Al-Thawri said: We have heard that it is obligatory (1).

Zaid bin Thabit was asked about performing Umrah before Hajj, and he replied: They are two prayers; it does not harm you whichever you start with. Al-Daraqutni mentioned it (2).

It was narrated in a marfu' form (attributed to the Prophet) from Muhammad bin Sirin from Zaid bin Thabit who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, Hajj and Umrah are two obligations; it does not harm you whichever you start with" (3).

Malik used to say: Umrah is a Sunnah, and we do not know of anyone who allowed its omission (4). This is the opinion of al-Nakha'i and the people of opinion as reported by Ibn al-Mundhir (5). Some Qayrawanis (6) and Baghdadis narrated from Abu Hanifa that he made it obligatory like Hajj, and that it is a Sunnah (7); Ibn Mas'ud (8) and Jabir bin Abdullah said this.

Al-Daraqutni narrated: Muhammad bin al-Qasim bin Zakariya narrated to us, Muhammad bin al-Ala' Abu Kuraib narrated to us, Abdul Rahim bin Sulaiman narrated to us, from Hajjaj, from Muhammad bin al-Munkadir, from Jabir bin Abdullah who said: A man asked the Messenger of Allah (peace be upon him) about prayer, zakat, and Hajj: Are they obligatory? He said: "Yes." Then he asked him about Umrah: Is it obligatory? He said: "No, but to perform Umrah is better for you." It was narrated by Yahya bin Ayyub (9) from Hajjaj and Ibn Jurayj from Ibn al-Munkadir from...

(1) See Al-Istidhkar 11/241-242, Al-Tamhid 20/14, Al-Majmu' 7/8, and the opinion of Ibn al-Jahm is mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/266. (2) In his Sunan 2/285. (3) Sunan al-Daraqutni 2/284. (4) Al-Muwatta 1/347, and see Al-Istidhkar 11/241. Al-Tirmidhi mentioned after hadith (931) from al-Shafi'i a similar opinion to Malik's. (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/266, and the opinion of al-Nakha'i in Al-Istidhkar 11/241, and Al-Majmu' 7/8. (6) In (m): Al-Qazwinis. (7) In (m): That he used to make it obligatory like Hajj, and that it is an established Sunnah. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/266. It appeared in the manuscripts: Ibn Mas'ud said, and what is established is from (m). (9) In the handwritten manuscripts: Muhammad bin Ayyub, which is an error, and the correction is from Sunan al-Daraqutni.

सूरह अल-बक़रह: आयत 196 268

...और अहमद, इशाक, अबू उबैद और इब्न अल-जहम मलिकियों में से। और अल-थौरी ने कहा: हमने सुना है कि यह अनिवार्य है (1)।

ज़ैद बिन साबित से हज से पहले उमराह करने के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने उत्तर दिया: ये दो नमाज़ों की तरह हैं; इससे आपको कोई फर्क नहीं पड़ता कि आप किससे शुरू करते हैं। अल-दाराकुतनी ने इसका उल्लेख किया है (2)।

मुहम्मद बिन सिरीन से ज़ैद बिन साबित के माध्यम से मरफ़ू रूप में (पैगंबर को जिम्मेदार ठहराया गया) वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "बेशक, हज और उमराह दो दायित्व हैं; इससे आपको कोई फर्क नहीं पड़ता कि आप किससे शुरू करते हैं" (3)।

मलिक कहा करते थे: उमराह एक सुन्नत है, और हम किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानते जिसने इसे छोड़ने की अनुमति दी हो (4)। इब्न अल-मुन्ज़िर (5) के वर्णन के अनुसार यह अल-नख़ई और अहल अल-राय की राय है। कुछ कैरावानियों (6) और बगदादियों ने अबू हनीफा से वर्णन किया है कि उन्होंने इसे हज की तरह अनिवार्य बनाया, और यह कि यह एक सुन्नत है (7); इब्न मसूद (8) और जाबिर बिन अब्दुल्ला ने यही कहा।

अल-दाराकुतनी ने वर्णन किया: मुहम्मद बिन अल-कासिम बिन ज़कारिया ने हमें बताया, मुहम्मद बिन अल-अला अबू कुरैब ने हमें बताया, अब्दुल रहीम बिन सुलेमान ने हमें हज्जाज से, मुहम्मद बिन अल-मुन्कादिर से, जाबिर बिन अब्दुल्ला से बताया कि उन्होंने कहा: एक व्यक्ति ने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) से नमाज़, ज़कात और हज के बारे में पूछा: क्या वे अनिवार्य हैं? उन्होंने कहा: "हाँ।" फिर उसने उनसे उमराह के बारे में पूछा: क्या वह अनिवार्य है? उन्होंने कहा: "नहीं, लेकिन उमराह करना आपके लिए बेहतर है।" इसे यह्या बिन अय्यूब (9) ने हज्जाज और इब्न जुरैज से, इब्न अल-मुन्कादिर से ... के माध्यम से वर्णित किया।

(1) देखें अल-इस्तिधकार 11/241-242, अल-तम्हीद 20/14, अल-मजमू' 7/8, और इब्न अल-जहम की राय का उल्लेख इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/266 में किया है। (2) उनकी सुनन 2/285 में। (3) सुनन अल-दाराकुतनी 2/284। (4) अल-मुवत्ता 1/347, और देखें अल-इस्तिधकार 11/241। अल-तिर्मिज़ी ने हदीस (931) के बाद अल-शाफी से मलिक की राय के समान राय का उल्लेख किया है। (5) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/266, और अल-इस्तिधकार 11/241 में अल-

नख़ई की राय, और अल-मजमू' 7/8। (6) (m) में: अल-क़ज़वीनी। (7) (m) में: कि वे इसे हज की तरह अनिवार्य मानते थे, और यह कि यह एक स्थापित सुन्नत है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/266। पांडुलिपियों में आया है: इब्न मसूद ने कहा, और जो स्थापित है वह (m) से है। (9) हस्तलिखित पांडुलिपियों में: मुहम्मद बिन अय्यूब, जो एक त्रुटि है, और सुधार सुनन अल-दाराकुतनी से है।

سورة البقرہ: آیت ۱۹۶ ۲۶۸

...اور احمد، اسحاق، ابو عبید اور ابن الجہم مالکیوں میں سے۔ اور الثوری نے کہا: ہم نے سنا ہے کہ یہ واجب ہے (۱)۔

اور زید بن ثابت سے حج سے پہلے عمرہ کرنے کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: دو نمازیں ہیں، تم جس سے بھی شروع کرو تمہیں کوئی نقصان نہیں ہوگا، اسے دارقطنی نے ذکر کیا ہے (۲)۔

اور محمد بن سیرین سے مرفوعاً مروی ہے، انہوں نے زید بن ثابت سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک حج اور عمرہ دو فریضے ہیں، تم جس سے بھی شروع کرو تمہیں کوئی نقصان نہیں ہوگا" (۳)۔

اور امام مالک فرمایا کرتے تھے: عمرہ سنت ہے، اور ہم کسی ایسے شخص کو نہیں جانتے جس نے اسے چھوڑنے کی رخصت دی ہو (٤)۔ اور ابن المنذر کے مطابق یہ قول نخعی اور اصحاب الرائے کا ہے (٥)۔ اور بعض قیروانیوں (٦) اور بغدادیوں نے ابوحنیفہ سے نقل کیا ہے کہ وہ اسے حج کی طرح واجب قرار دیتے تھے، اور یہ کہ وہ سنت ہے (٧)؛ یہی بات ابن مسعود (٨) اور جابر بن عبداللہ نے کہی ہے۔

دارقطنی نے روایت کیا: ہم سے محمد بن القاسم بن زکریا نے بیان کیا، ہم سے محمد بن العلاء ابو کریب نے بیان کیا، ہم سے عبد الرحیم بن سلیمان نے حجاج سے، انہوں نے محمد بن المنکدر سے، انہوں نے جابر بن عبداللہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: ایک شخص نے رسول اللہ ﷺ سے نماز، زکوۃ اور حج کے بارے میں پوچھا: کیا یہ واجب ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں"۔ پھر اس نے عمرہ

کے بارے میں پوچھا: کیا یہ واجب ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، اور تمہارا عمرہ کرنا تمہارے لیے بہتر ہے"۔ اسے یحییٰ بن ایوب (۹) نے حجاج اور ابن جریج سے، انہوں نے ابن المنکدر سے روایت کیا...

(۱) دیکھئے الاستذکار ۲٤۱/۱۱-۲٤۲، التمہید ۱٤/۲۰، المجموع ۸/۷، اور ابن الجہم کا قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲٦٦/۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) ان کی سنن ۲۸٥/۲ میں۔ (۳) سنن دارقطنی ۲۸٤/۲۔ (٤) الموطأ ۳٤۷/۱، اور دیکھئے الاستذکار ۲٤۱/۱۱، اور امام ترمذی نے حدیث (۹۳۱) کے بعد امام شافعی سے امام مالک کے قول کی طرح ذکر کیا ہے۔ (٥) دیکھئے المحرر الوجیز ۲٦٦/۱، اور الاستذکار ۲٤۱/۱۱ میں نخعی کا قول، اور المجموع ۸/۷۔ (٦) (م) میں: القزوینیین۔ (۷) (م) میں: کہ وہ اسے حج کی طرح واجب کرتے تھے، اور یہ کہ وہ سنت ثابتہ ہے۔ (۸) المحرر الوجیز ۲٦٦/۱۔ نسخوں میں واقع ہوا ہے: ابن مسعود نے کہا، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۹) قلمی نسخوں میں: محمد بن ایوب، اور یہ غلط ہے، درست نام سنن دارقطنی سے ہے۔

[It was narrated from] Jabir as a 'mawqof' (statement attributed to a companion) from the words of Jabir (1). This is the evidence for those who do not consider it [Umrah] obligatory based on the Sunnah. They said: As for the verse, there is no evidence in it for obligation; because Allah, glorified be He, only linked it [Umrah] to the obligation of completion, not initiation. For He initiated prayer and Zakat, saying: "And establish prayer and give zakah" [Al-Baqarah: 43], and He initiated the obligation of Hajj, saying: "And [due] to Allah from the people is a pilgrimage to the House" [Aal Imran: 97]. When He mentioned Umrah, He commanded its completion, not its initiation. So, if someone performed Hajj ten times or Umrah ten times, completion would be mandatory in all of them. Thus, the verse came to mandate completion, not to mandate initiation (2), and Allah knows best. The opponent argued from a logical perspective for its obligation, saying: The pillar of Hajj is standing at Arafah, and there is no standing in Umrah. If it [Umrah] were like the Sunnah (3) of Hajj, it would be necessary for it to be equal to it in its actions, just as the Sunnah [voluntary] prayer is equal to the obligatory prayer in its actions. Fifth: Ash-Sha'bi and Abu Haywah read with the nominative (rafa') of the 'ta' in "al-Umrah" (4), which indicates lack of obligation. The majority read "al-Umrah" with the accusative (nasb) of the 'ta' (5), which indicates obligation. In the mushaf of Ibn Mas'ud: "And complete Hajj and Umrah for the House of Allah," and it was narrated from him:

(1) Sunan al-Daraqutni 2/285. It was also narrated by Ahmad (14397) and al-Tirmidhi (931) who said: This is a Hasan Sahih hadith. Imam al-Nawawi said in al-Majmu' 7/6: As for al-Tirmidhi's statement that this hadith is Hasan Sahih, it is unacceptable, and one should not be deceived by al-Tirmidhi's words in this. The Hadith masters agreed that it is a weak hadith. The proof of its weakness is that its pivot is al-Hajjaj ibn Artah, and it is not known except through him, and al-Tirmidhi only narrated it through him. Al-Hajjaj is weak and a mudallis (concealer of flaws in a chain of narration) by consensus of the Hadith masters. The mawqof hadith of Jabir which al-Daraqutni referred to was narrated by al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 4/349, then he said: This is what is preserved from Jabir, mawqof not marfu' (attributed to the Prophet). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/118-119. (3) In (Z): Like a resemblance (kashibah). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/266. Ibn Khalawayh mentioned Ash-Sha'bi's reading in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" (Irregular Readings) 1/12 and added its attribution to Ali and Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with them. Ibn Abd al-Barr

said in al-Tamhid 20/17: I do not know any of the leading reciters who relied on Ash-Sha'bi in this reading of his or followed him in it... And Ash-Sha'bi's reading is not correct in meaning because completion is obligatory in Umrah just as it is in Hajj for whoever enters either of them by consensus. If Ash-Sha'bi's reading were correct, it would contradict the consensus, and what contradicts it is rejected. It is known that Hajj is for Allah just as Umrah is for Allah, so there is no grounds for Ash-Sha'bi's reading. And Allah knows best. (5) See Iydah al-Waqf wa al-Ibtida' p. 545.

जाबिर से मवक़ूफ़ (साथी का कथन) के रूप में जाबिर के शब्दों से (1)। तो यह उन लोगों की दलील है जो इसे सुन्नत के आधार पर अनिवार्य नहीं मानते। उन्होंने कहा: जहाँ तक आयत की बात है, इसमें अनिवार्यता के लिए कोई दलील नहीं है; क्योंकि अल्लाह सुभानहु ने इसे केवल पूरा करने (इतमाम) की अनिवार्यता से जोड़ा है, न कि शुरू करने (इब्तिदा) से। क्योंकि उसने नमाज़ और ज़कात की शुरुआत करते हुए कहा: "और नमाज़ क़ायम करो और ज़कात दो" [अल-बक़रह: 43], और हज की अनिवार्यता की शुरुआत करते हुए कहा: "और अल्लाह के लिए लोगों पर घर (काबा) का हज अनिवार्य है" [आल इमरान: 97]। जब उसने उमराह का उल्लेख किया, तो उसे पूरा करने का आदेश दिया, न कि उसे शुरू करने का। इसलिए, यदि कोई दस बार हज करे या दस बार उमराह करे, तो उन सभी को पूरा करना अनिवार्य होगा। अतः आयत पूरा करने को अनिवार्य बनाने के लिए आई है, न कि शुरू करने को अनिवार्य बनाने के लिए (2), और अल्लाह ही बेहतर जानता है। विपक्षी ने तर्क (नज़र) के आधार पर इसकी अनिवार्यता पर दलील देते हुए कहा: हज का मुख्य स्तंभ अराफ़ात में ठहरना (वक़ूफ़) है, और उमराह में कोई वक़ूफ़ नहीं है। यदि यह हज की सुन्नत (3) के समान होता, तो इसके कार्यों में इसके बराबर होना आवश्यक होता, जैसे कि सुन्नत (स्वैच्छिक) नमाज़ अपने कार्यों में अनिवार्य नमाज़ के बराबर होती है। पाँचवाँ: अल-श'बी और अबू हयवाह ने "अल-उमराह" (4) में 'ता' को रफ़अ (पेश) के साथ पढ़ा है, जो अनिवार्यता न होने का संकेत देता है। और जमाअत (बहुमत) ने "अल-उमराह" को 'ता' के नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा है (5), जो अनिवार्यता का संकेत देता है। और इब्न मसूद के मुसहफ़ में है: "और अल्लाह के घर के लिए हज और उमराह को पूरा करो", और उनसे रिवायत है:

(1) सुनन अल-दाराक़ुत्नी 2/285। और इसे अहमद (14397) और अल-तिर्मिज़ी (931) ने रिवायत किया और कहा: यह हदीस हसन सहीह है। इमाम अल-नववी ने अल-मजमू' 6/7 में कहा: जहाँ तक अल-तिर्मिज़ी के इस कथन की बात है कि यह हदीस हसन सहीह है, तो यह स्वीकार्य नहीं है, और इस बारे में अल-तिर्मिज़ी की बातों से धोखा नहीं खाना चाहिए। हाफ़िज़ों (हदीस विद्वानों) ने इस बात पर सहमति जताई है कि यह एक कमज़ोर हदीस है। इसकी कमज़ोरी का प्रमाण यह है कि इसका केंद्र हज्जाज बिन अर्तह है, जिसे केवल उसी के माध्यम से जाना जाता है, और अल-तिर्मिज़ी ने इसे केवल उसी के माध्यम से रिवायत किया है। हज्जाज हदीस हाफ़िज़ों की सहमति से कमज़ोर और मुदल्लिस (तथ्य छिपाने वाला) है। जाबिर की मवक़ूफ़ हदीस, जिसका अल-दाराक़ुत्नी ने उल्लेख किया

है, अल-बयहाक़ी ने सुनन अल-कुबरा 4/349 में रिवायत की है, फिर उन्होंने कहा: जाबिर से यही बात सुरक्षित (महफ़ूज़) है, मवक़ूफ़ है, मरफ़ूअ नहीं है। (2) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 1/118-119। (3) (ज़) में: समानता (कशिबा) के रूप में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/266, और इब्न खालवैह ने अल-श'बी की क़िरअत (पठन) का उल्लेख 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' 1/12 में किया है और इसे अली और इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हुमा से भी जोड़ा है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 20/17 में कहा: मैं क़ुररा (पाठकों) के इमामों में से किसी को नहीं जानता जिसने अल-श'बी की इस क़िरअत को अपनाया हो या उसका अनुसरण किया हो... और अल-श'बी की क़िरअत अर्थ में सही नहीं है क्योंकि उमराह को पूरा करना अनिवार्य है जैसे हज को पूरा करना अनिवार्य है, उस व्यक्ति के लिए जो इज्मा (सहमति) के साथ दोनों में से किसी एक में प्रवेश करता है। यदि अल-श'बी की क़िरअत सही होती, तो इसमें इज्मा के विपरीत बात होती, और जो इसके विपरीत है वह खारिज है। यह ज्ञात है कि हज अल्लाह के लिए है जैसे उमराह अल्लाह के लिए है, इसलिए अल-श'बी की क़िरअत का कोई औचित्य नहीं है। और अल्लाह बेहतर जानता है। (5) देखें ईज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा पृ. 545।

جابر موقوفاً جابر کے قول سے (1)۔ پس یہ ان لوگوں کی حجت ہے جو اسے سنت سے واجب نہیں قرار دیتے۔ انہوں نے کہا: رہا آیت کا معاملہ تو اس میں وجوب (لازم ہونے) پر کوئی حجت نہیں ہے؛ اس لیے کہ اللہ سبحانہ نے اسے صرف پورا کرنے (اتمام) کے وجوب کے ساتھ ملایا ہے، نہ کہ ابتدا کے۔ چنانچہ اس نے نماز اور زکوٰۃ کی ابتدا کی تو فرمایا: ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَءَاتُوا الزَّكَوٰةَ﴾ [البقرہ: 43]، اور حج کے وجوب کی ابتدا کرتے ہوئے فرمایا: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ﴾ [آل عمران: 97]۔ اور جب عمرہ کا ذکر کیا تو اسے پورا کرنے کا حکم دیا نہ کہ اس کی ابتدا کا، لہذا اگر کسی نے دس حج کیے ہوں، یا دس عمرے کیے ہوں تو ان سب میں اتمام (پورا کرنا) لازم ہوگا، پس آیت صرف اتمام کو لازم کرنے کے لیے آئی ہے، نہ کہ ابتدا کو لازم کرنے کے لیے (2)، واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔ اور مخالف نے نظر (عقلی دلیل) کی رو سے اس کے وجوب پر یہ کہہ کر احتجاج کیا کہ: حج کا ستون عرفہ میں وقوف ہے، اور عمرہ میں وقوف نہیں ہے، پس اگر یہ حج کی سنت (3) کی طرح ہوتا، تو واجب تھا کہ یہ اپنے افعال میں اس کے برابر ہوتا، جیسا کہ نماز کی سنت اپنے افعال میں اس کے فریضہ کے برابر ہوتی ہے۔ پانچویں بات: شعبی اور ابو حیوہ نے «العمرہ» (4) میں 'تا' کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ وجوب نہ ہونے پر دلالت کرتا ہے۔ اور جماعت (اکثریت) نے «العمرہ» کو 'تا' کے نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (5)، اور یہ وجوب پر دلالت کرتا ہے۔ اور ابن مسعود کے مصحف میں ہے: «وأتموا الحج والعمرة إلى البيت الله» (اور اللہ کے گھر کے لیے حج اور عمرہ کو پورا کرو) اور ان سے مروی ہے:

(1) سنن دارقطنی 2/285۔ اور اسے احمد (14397) اور ترمذی (931) نے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ امام نووی نے المجموع 6/7 میں کہا: رہا ترمذی کا یہ قول کہ یہ حدیث

حسن صحیح ہے، تو یہ ناقابل قبول ہے، اور اس بارے میں ترمذی کے کلام سے دھوکا نہیں کھانا چاہیے، کیونکہ حفاظ کا اس بات پر اتفاق ہے کہ یہ حدیث ضعیف ہے، اور اس کے ضعیف ہونے کی دلیل یہ ہے کہ اس کا مدار حجاج بن ارطاہ پر ہے، جو صرف اسی کی جہت سے جانا جاتا ہے، اور ترمذی نے اسے صرف اسی کی جہت سے روایت کیا ہے، اور حجاج حفاظ کے اتفاق سے ضعیف اور مدلس ہے۔ اور جابر کی حدیث موقوف جس کی طرف دارقطنی نے اشارہ کیا ہے، اسے بیہقی نے السنن الکبری 4/349 میں روایت کیا ہے، پھر کہا: جابر سے یہی محفوظ ہے، موقوف ہے مرفوع نہیں۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 1/118-119۔ (3) (ظ) میں: مشابہت (کشبہ) کی طرح۔ (4) المحرر الوجیز 1/266، اور شعبی کی قرات کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ 1/12 میں کیا ہے اور اس کی نسبت علی اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما کی طرف بھی کی ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید 20/17 میں کہا: میں ائمہ قراء میں سے کسی کو نہیں جانتا جس نے شعبی کی اس قرات پر تکیہ کیا ہو یا اس میں ان کی پیروی کی ہو... اور شعبی کی قرات معنی کے لحاظ سے صحیح نہیں ہے کیونکہ اتمام عمرہ میں واجب ہے جیسا کہ حج میں واجب ہے اس شخص کے لیے جو اجماع کے ساتھ ان دونوں میں سے کسی ایک میں داخل ہو، اور اگر شعبی کی قرات صحیح ہوتی تو اس میں اجماع کے خلاف ہوتا، اور جو اس کے خلاف ہو وہ مردود ہے، اور یہ معلوم ہے کہ حج اللہ کے لیے ہے جیسا کہ عمرہ اللہ کے لیے ہے، لہذا شعبی کی قرات کی کوئی وجہ نہیں۔ واللہ اعلم۔ (5) دیکھئے ایضاح الوقف والابتداء صفحہ 545۔

270 Surah Al-Baqarah: Verse 196

«And establish Hajj and Umrah for the House»(1). The benefit of specifying the mention of Allah here is that the Arabs used to intend Hajj for gathering, displaying status, competition(2), rivalry, fulfilling needs, and attending markets. In all of that, there was no obedience to Allah, no intended spiritual share(3), nor proximity based on belief(4). So Allah, glory be to Him, commanded the intention toward Him to perform His obligation and fulfill His right, then He permitted trade, as will follow(5).

Sixth: There is no disagreement among scholars regarding someone who witnesses the rituals of Hajj while not intending Hajj or Umrah – and the pen (of recording deeds) is active for and against him – that witnessing them without intention and purpose does not suffice for him, and that intention is mandatory as an obligation; because of His Almighty's saying: {And complete}. Part of the completeness of worship is the presence of intention, which is an obligation like the state of Ihram itself; due to the Prophet's saying, peace be upon him, when he mounted his camel: «Labbayk (at Your service) for Hajj and Umrah together»(6) as will follow.

Al-Rabi' mentioned in the book of Al-Buwayti from Al-Shafi'i, who said: If a man uttered the Talbiyah but did not intend Hajj or Umrah, he would not be a pilgrim or a performer of Umrah. If he intended but did not utter the Talbiyah until he completed the rituals, his Hajj would be complete. He argued with the Hadith of the Prophet ﷺ: «Actions are but by intentions»(7). He said: And whoever does as Ali did when he entered the state of Ihram based on the intention of the Prophet (8)ﷺ, that intention sufficed him(9); because it...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/266, and the second narration from Ibn Mas'ud was reported by al-Tabari 3/334, and Ibn Abi Dawud in Al-Masahif (175). Abu Hayyan mentioned both narrations in his Bahr 1/72 then said: All of this should be understood as interpretation (tafsir) because it contradicts the standard script of the Mushaf which the Muslims have agreed upon. (2) In a copy of Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/119 (the text is from it): and mutual support (at-tanasur). (3) In (Kh), (Zha), and (M): with intent (bi-qasd). (4) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi: you believe (ta'taqid). (5) In the interpretation of verse (198) of this Surah. (6) Reported by Ahmad (13349), and Muslim (1251) from the Hadith of Anas, may Allah be pleased with him. In the same chapter from Al-Hirmas bin Ziyad al-Bahili, Abu Talhah al-Ansari, Suraqah bin Malik, and Umm Salamah, may Allah be pleased with them, in Ahmad (15971), (1/16346), (17582), and (26549). (7) Reported by Ahmad (168), Al-Bukhari (1), and

Muslim (1907) from the Hadith of Umar, may Allah be pleased with him. (8) Reported by Ahmad (12927), Al-Bukhari (1558), and Muslim (1250) from the Hadith of Anas, may Allah be pleased with him, and the author will mention it in the following issue. (9) In (Kh) and (M): sufficed him (ajzathu).

270 सूरह अल-बकरा: आयत 196

«और बैतुल्लाह के लिए हज और उमराह स्थापित करो»(1)। यहाँ अल्लाह के उल्लेख को विशेष रूप से शामिल करने का लाभ यह है कि अरब लोग सभाओं, दिखावे, प्रतिस्पर्धा(2), प्रतिद्वंद्विता, आवश्यकताओं की पूर्ति और बाज़ारों में उपस्थित होने के लिए हज का इरादा करते थे। उन सब में अल्लाह की कोई आज्ञाकारिता नहीं थी, न ही कोई उद्देश्य था(3), और न ही विश्वास पर आधारित कोई निकटता थी(4)। अतः अल्लाह सुभानहु व तआला ने अपने फ़र्ज़ को निभाने और अपना हक पूरा करने के लिए अपनी ओर इरादा करने का आदेश दिया, फिर व्यापार की अनुमति दी, जैसा कि आगे आएगा(5)।

छठा: विद्वानों के बीच इस पर कोई मतभेद नहीं है कि जो व्यक्ति हज के अनुष्ठानों में शामिल होता है जबकि वह हज या उमराह का इरादा नहीं रखता – और कर्म लिखने वाली कलम उसके पक्ष और विपक्ष में चल रही होती है – कि बिना नियत (इरादे) और उद्देश्य के उनमें शामिल होना उसके लिए पर्याप्त नहीं है, और नियत करना फ़र्ज़ (अनिवार्य) है; क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और पूरा करो}। इबादत की पूर्णता में नियत की उपस्थिति शामिल है, जो एहराम बांधते समय एहराम की तरह फ़र्ज़ है; नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इस कथन के कारण जब वे अपनी ऊंटनी पर सवार हुए: «लब्बैक हज और उमराह के साथ»(6) जैसा कि पुस्तक में आगे आएगा।

अर-रबीअ ने अल-बुवैती की किताब में इमाम शाफ़ई से उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: यदि कोई व्यक्ति तल्बियह पुकारे लेकिन उसने हज या उमराह की नियत न की हो, तो वह हाजी या उमराह करने वाला नहीं होगा। और यदि वह नियत करे लेकिन तल्बियह न पुकारे यहाँ तक कि वह अनुष्ठान पूरे कर ले, तो उसका हज पूरा हो जाएगा। उन्होंने नबी ﷺ की हदीस से दलील दी: «कर्मों का दारोमदार नियतों पर है»(7)। उन्होंने कहा: और जिसने वैसा ही किया जैसा अली (रज़ि.) ने किया था जब उन्होंने नबी ﷺ के एहराम की तरह एहराम बांधा था(8), तो वह नियत उसके लिए पर्याप्त थी(9); क्योंकि वह...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/266, और इब्न मसूद से दूसरी रिवायत अल-तबरी 3/334, और इब्न अबी दाऊद ने अल-मसाहिफ (175) में दर्ज की है। अबू हय्यान ने अपनी बहर 1/72 में दोनों रिवायतों को उद्धृत किया और फिर कहा: इस सबको व्याख्या (तफ़सीर) के रूप में लिया जाना चाहिए क्योंकि यह मुसहफ़ के उस मानक लेखन के विरुद्ध है जिस पर मुसलमानों की सर्वसम्मति है।

(2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 1/119 के एक संस्करण में: और आपसी सहायता (अत-तनासुर)। (3) (ख), (ज़) और (म) में: इरादे से (बि-क़स्द)। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान में: तुम्हारा मानना (तअतकिद)। (5) इसी सूरह की आयत (198) की व्याख्या में। (6) इसे अहमद (13349) और मुस्लिम (1251) ने अनस रज़ि. की हदीस से उद्धृत किया है। इसी विषय में अल-हिरमास बिन ज़ियाद अल-बाहिली, अबू तल्हा अल-अंसारी, सुराक़ा बिन मालिक और उम्म सलमा रज़ि. से अहमद (15971), (1/16346), (17582) और (26549) में वर्णित है। (7) इसे अहमद (168), अल-बुखारी (1) और मुस्लिम (1907) ने उमर रज़ि. की हदीस से उद्धृत किया है। (8) इसे अहमद (12927), अल-बुखारी (1558) और मुस्लिम (1250) ने अनस रज़ि. की हदीस से उद्धृत किया है और लेखक अगले मसले में इसका ज़िक्र करेंगे। (9) (ख) और (म) में: उसे पर्याप्त रही (अजज़तहु)।

270 سورة البقره : الآية ١٩٦

«اور بیت (اللہ) کے لیے حج اور عمرہ قائم کرو»(١)۔ یہاں اللہ کے ذکر کی تخصیص کا فائدہ یہ ہے کہ عرب حج کا ارادہ اجتماع، تفاخر، مقابلہ بازی(٢)، باہمی عداوت، اپنی حاجتیں پوری کرنے اور بازاروں میں حاضر ہونے کے لیے کیا کرتے تھے، اور ان سب میں اللہ کے لیے کوئی اطاعت نہ تھی اور نہ ہی کوئی ایسا مقصود تھا جس کی طلب کی جائے(٣)، اور نہ ہی عقیدے کے مطابق کوئی تقرب تھا(٤)، چنانچہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنے فرض کی ادائیگی اور اپنے حق کو پورا کرنے کے لیے اس (حج) کی طرف قصد کرنے کا حکم دیا، پھر تجارت میں رعایت دی، جیسا کہ آگے آئے گا(٥)۔

چھٹا مسئلہ: علماء کے درمیان اس شخص کے بارے میں کوئی اختلاف نہیں ہے جو حج کے مناسک میں حاضر ہو جائے حالانکہ وہ حج یا عمرہ کی نیت نہ رکھتا ہو - اور قلم (اعمال) اس کے لیے یا اس کے خلاف جاری ہو - کہ بغیر نیت اور قصد کے ان میں حاضر ہونا اسے کفایت نہیں کرتا، اور یہ کہ نیت فرض ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وَأَتِمُوا﴾ (اور پورا کرو)۔ اور عبادت کے مکمل ہونے میں نیت کی موجودگی شامل ہے، اور یہ احرام کے وقت احرام کی طرح فرض ہے؛ نبی کریم ﷺ کے اس قول کی وجہ سے جب آپ اپنی سواری پر سوار ہوئے: «لَبَّيْكَ بحَجَّةٍ وعمرة معاً» (میں حاضر ہوں حج اور عمرہ دونوں کے ساتھ)(٦) جیسا کہ کتاب میں آگے آئے گا۔

اور ربیع نے کتاب البویطی میں امام شافعی سے ذکر کیا، انہوں نے فرمایا: اگر کوئی شخص تلبیہ کہے اور حج یا عمرہ کی نیت نہ کرے، تو وہ حج کرنے والا یا عمرہ کرنے والا نہ ہوگا، اور اگر وہ نیت کر لے اور تلبیہ نہ کہے یہاں تک کہ وہ مناسک پورے کر لے تو اس کا حج مکمل ہو جائے گا، اور انہوں نے نبی ﷺ کی اس حدیث سے استدلال کیا: «اعمال کا دارومدار نیتوں پر ہے»(٧)۔

انہوں نے فرمایا: اور جس نے ویسا ہی کیا جیسا علی (رضی اللہ عنہ) نے کیا تھا جب انہوں نے نبی ﷺ کے احرام کے مطابق احرام باندھا تھا(٨)، تو وہ نیت اسے کافی ہو گئی(٩)؛ کیونکہ وہ...

(١) المحرر الوجیز ١/ ٢٦٦، اور ابن مسعود سے دوسری روایت الطبری ٣/ ٣٣٤، اور ابن ابی داؤد نے المصاحف (١٧٥) میں نقل کی ہے۔ ابو حیان نے اپنی بحر ١/ ٧٢ میں دونوں روایتوں کو ذکر کرنے کے بعد کہا: اس سب کو تفسیر پر محمول کیا جانا چاہیے کیونکہ یہ مصحف کی اس تحریر کے خلاف ہے جس پر مسلمانوں کا اجماع ہے۔ (٢) احکام القرآن لابن العربی ١/ ١١٩ کے ایک نسخے میں: اور باہمی نصرت (والتناصر)۔ (٣) (خ)، (ظ) اور (م) میں: قصد کے ساتھ (بقصد)۔ (٤) احکام القرآن لابن العربی میں: تمہارا عقیدہ رکھنا (تعتقد)۔ (٥) اسی سورہ کی آیت (١٩٨) کی تفسیر میں۔ (٦) اسے احمد (١٣٣٤٩) اور مسلم (١٢٥١) نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اسی باب میں الہرماس بن زیاد الباہلی، ابو طلحہ الانصاری، سراقہ بن مالک اور ام سلمہ رضی اللہ عنہم سے احمد (١٥٩٧١)، (١/ ١٦٣٤٦)، (١٧٥٨٢) اور (٢٦٥٤٩) میں مروی ہے۔ (٧) اسے احمد (١٦٨)، بخاری (١) اور مسلم (١٩٠٧) نے عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٨) اسے احمد (١٢٩٢٧)، بخاری (١٥٥٨) اور مسلم (١٢٥٠) نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے اور مصنف اگلے مسئلے میں اس کا ذکر کریں گے۔

(٩) (خ) اور (م) میں: اسے کافی ہوئی (أجزته)۔

271 Surah Al-Baqarah: Ayah 196 ...occurred with an intention for someone else that had preceded, unlike prayer (1). Seventh: The scholars differed concerning the adolescent and the slave who enter Ihram for Hajj, then the former has a nocturnal emission (reaches puberty) and the latter is manumitted before standing at Arafat. Malik said: Neither of them, nor anyone else (2), has a way to renounce Ihram, adhering to the words of the Almighty: "And complete the Hajj and 'Umrah for Allah." Whoever renounces their Ihram has not (3) completed their Hajj or 'Umrah. Abu Hanifa said: It is permissible for a boy, if he reaches puberty before standing at Arafat, to renew his Ihram. If he persists in that Hajj of his, it does not suffice for the Hajj of Islam. He argued that since the Hajj did not suffice for him, and the obligation was not binding upon him when he entered Ihram for Hajj, and then it became obligatory for him when he reached puberty, it became impossible for him to be preoccupied (4) with a voluntary act instead of an obligation that has become specific to him, thereby nullifying (5) his obligation. This is like one who enters into a voluntary prayer, and the prescribed prayer is established and he fears missing it; he cuts off the voluntary prayer and enters into the prescribed one. Al-Shafi'i said: If a boy enters Ihram and then reaches puberty before standing at Arafat, and he stands there in a state of Ihram, it suffices for him for the Hajj of Islam, and likewise for the slave. He said: Even if he is manumitted at Muzdalifah, and the boy reaches puberty there, and they both return to Arafat after manumission and puberty, and they reach the standing there before dawn, it suffices (6) for them both for the Hajj of Islam, and no blood sacrifice is required of them. If they took precaution and offered a sacrifice, it would be more beloved to me, but that is not clear to me. He argued for the dropping of renewing Ihram with the hadith of Ali, may Allah be pleased with him, when the Messenger of Allah ﷺ said to him as he arrived from Yemen, having entered Ihram for Hajj: "With what (intention) did you enter Ihram?" He said: I said: "Labbaik..."

---

(1) Al-Tamhid 1/114. (2) The phrase in Al-Tamhid 1/110 and Al-Istidhkar 13/332 is as follows: Malik said: Neither of these two, nor anyone else, has a way to renounce Ihram; they should continue in their Ihram, but that Hajj of theirs does not suffice for the Hajj of Islam. (3) In (M): "so he does not". (4) In (Kh), (Zha), and (M): "is preoccupied". (5) In the manuscripts: "and nullifies", and what is established is from (M), Al-Tamhid, and Al-Istidhkar. (6) In (Kh) and (M): "sufficed".

271 सूरह अल-बकरा: आयत 196 ...किसी अन्य के लिए पहले से की गई नीयत पर आधारित थी, नमाज़ के विपरीत (1)। सातवाँ: विद्वानों ने उस किशोर और दास के बारे में मतभेद किया है जो हज के लिए एहराम बांधते हैं, फिर पहले को स्वप्नदोष (यौवन प्राप्त) हो जाता है और दूसरे को अराफात में रुकने से पहले आज़ाद कर दिया जाता है। इमाम मालिक ने कहा: उन दोनों के लिए, या किसी और के लिए (2), एहराम छोड़ने का कोई रास्ता नहीं है, वे सर्वशक्तिमान के शब्दों पर अडिग रहे: "और अल्लाह के लिए हज और उमराह पूरा करो।" और जिसने अपना एहराम छोड़ दिया, उसने (3) अपना हज या उमराह पूरा नहीं किया। इमाम अबू हनीफा ने कहा: एक लड़के के लिए जायज़ है, यदि वह अराफात में रुकने से पहले यौवन प्राप्त कर लेता है, तो वह एहराम का नवीनीकरण करे। यदि वह अपने उसी हज को जारी रखता है, तो वह इस्लाम के हज (अनिवार्य हज) के लिए पर्याप्त नहीं होगा। उन्होंने तर्क दिया कि चूंकि वह हज उसके लिए पर्याप्त नहीं था, और जब उसने हज के लिए एहराम बांधा था तब वह उसके लिए अनिवार्य नहीं था, और फिर जब वह वयस्क हो गया तो वह उस पर अनिवार्य हो गया, तो उसके लिए यह असंभव हो गया कि वह एक ऐसे अनिवार्य कार्य के बजाय नफिल (स्वैच्छिक) कार्य में व्यस्त (4) रहे जो अब उस पर निश्चित हो गया है, और इस तरह अपने अनिवार्य कार्य को व्यर्थ (5) कर दे। यह उस व्यक्ति के समान है जो नफिल नमाज़ शुरू करता है, और फर्ज़ नमाज़ खड़ी हो जाती है और उसे उसके छूट जाने का डर होता है; वह नफिल को तोड़ देता है और फर्ज़ नमाज़ में शामिल हो जाता है। इमाम शाफी ने कहा: यदि कोई लड़का एहराम बांधता है और फिर अराफात में रुकने से पहले वयस्क हो जाता है, और वह एहराम की स्थिति में वहां रुकता है, तो यह उसके लिए इस्लाम के हज के रूप में पर्याप्त होगा, और दास के लिए भी यही नियम है। उन्होंने कहा: भले ही दास मुज़दलिफ़ा में आज़ाद हो जाए, और लड़का वहाँ वयस्क हो जाए, और वे दोनों आज़ादी और यौवन के बाद अराफात लौट आएं और भोर होने से पहले वहां रुक जाएं तो यह उन दोनों की ओर से इस्लाम के हज के लिए पर्याप्त होगा (6), और उन पर कोई दम (पशु बलि) नहीं होगा। यदि वे एहतियात बरतते और कुर्बानी देते, तो यह मुझे अधिक प्रिय होता, लेकिन यह मेरे पास स्पष्ट नहीं है। उन्होंने एहराम के नवीनीकरण को छोड़ने के लिए अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से तर्क दिया, जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे पूछा जब वे यमन से हज का एहराम बांधकर आए थे: "तुमने किस नीयत से एहराम बांधा है?" उन्होंने कहा: मैंने कहा: "लब्बैक..."

(1) अल-तमहीद 1/114। (2) अल-तमहीद 1/110 और अल-इस्तिधकार 13/332 में वाक्यांश इस प्रकार है: मलिक ने कहा: इन दोनों के लिए, या किसी और के लिए एहराम छोड़ने का कोई रास्ता नहीं है, और वे अपने एहराम को जारी रखेंगे, लेकिन उनका वह हज इस्लाम के हज के लिए पर्याप्त नहीं होगा। (3) (M) में: "तो नहीं"। (4) (Kh), (Zha), और (M) में: "व्यस्त होना"। (5) पांडुलिपियों में: "और व्यर्थ करता है", और जो स्थापित है वह (M), अल-तमहीद और अल-इस्तिधकार से है। (6) (Kh) और (M) में: "पर्याप्त हुआ"।

271 سورة البقرہ: آیت 196 ...کسی دوسرے کی نیت پر واقع ہوئی جو پہلے گزر چکی تھی، نماز کے برخلاف (1)۔ ساتویں بات: علماء کا اس نوجوان اور غلام کے بارے میں اختلاف ہے جو حج کا احرام باندھیں، پھر پہلے کو احتلام ہو جائے (بلوغت کو پہنچ جائے) اور دوسرا عرفات میں وقوف سے پہلے آزاد ہو جائے، تو امام مالک نے فرمایا: ان دونوں کے لیے، اور نہ ہی کسی اور کے لیے (2)، احرام چھوڑنے کی کوئی گنجائش نہیں ہے، انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے استدلال کیا: "اور اللہ کے لیے حج اور عمرہ پورا کرو۔" اور جس نے اپنا احرام چھوڑ دیا، اس کا حج یا عمرہ پورا نہیں (3) ہوا۔ امام ابوحنیفہ نے فرمایا: بچے کے لیے جائز ہے کہ اگر وہ عرفات میں وقوف سے پہلے بالغ ہو جائے تو وہ نئے سرے سے احرام باندھ لے۔ پھر اگر وہ اپنے اسی حج پر برقرار رہا تو وہ حجِ اسلام (فرض حج) کی طرف سے کافی نہیں ہوگا، اور انہوں نے دلیل دی کہ چونکہ وہ حج اس کی طرف سے کافی نہیں تھا، اور جب اس نے حج کا احرام باندھا تھا تو وہ اس پر فرض نہیں تھا، پھر جب وہ بالغ ہوا تو اس پر فرض لازم ہو گیا، تو یہ ناممکن ہو گیا کہ وہ ایک ایسے فرض کام کو چھوڑ کر جو اس پر متعین ہو چکا ہے، نفل کام میں مشغول (4) رہے اور اپنے فرض کو معطل (5) کر دے، جیسے کوئی شخص نفل نماز میں داخل ہو اور فرض نماز کھڑی ہو جائے اور اسے اس کے فوت ہونے کا ڈر ہو، تو وہ نفل نماز توڑ کر فرض میں شامل ہو جاتا ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: اگر بچہ احرام باندھے پھر عرفات میں وقوف سے پہلے بالغ ہو جائے، اور وہ حالتِ احرام میں وہاں وقوف کرے تو یہ اس کی طرف سے حجِ اسلام کے طور پر کافی ہوگا، اور یہی حکم غلام کا ہے۔ انہوں نے فرمایا: اگر غلام مزدلفہ میں آزاد ہو جائے اور بچہ وہیں بالغ ہو جائے، پھر وہ دونوں آزادی اور بلوغت کے بعد عرفات کی طرف لوٹ جائیں اور طلوع فجر سے پہلے وہاں وقوف کر لیں تو یہ ان دونوں کی طرف سے حجِ اسلام کے لیے کافی

(6) ہوگا، اور ان پر کوئی دم واجب نہیں ہوگا، اور اگر وہ احتیاطاً قربانی کر لیتے تو یہ میرے نزدیک زیادہ پسندیدہ ہوتا، لیکن یہ بات میرے نزدیک واضح نہیں ہے۔ انہوں نے تجدیدِ احرام کے ساقط ہونے پر حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے استدلال کیا کہ جب رسول اللہ ﷺ نے ان سے پوچھا جب وہ یمن سے حج کا احرام باندھ کر آئے تھے: "تم نے کس نیت سے احرام باندھا ہے؟" انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: "لبیک..."

---

(1) التمهيد 1/ 114۔ (2) التمهيد 1/ 110 اور الاستذكار 13/ 332 میں یہ عبارت اس طرح ہے: پس مالک نے کہا: ان دونوں کے لیے، اور نہ ہی کسی اور کے لیے احرام چھوڑنے کی کوئی گنجائش ہے، اور وہ دونوں اپنے احرام پر برقرار رہیں گے، اور ان کا وہ حج حجِ اسلام کی طرف سے کافی نہیں ہوگا۔ (3) (م) میں ہے: "تو نہیں"۔ (4) (خ) اور (ظ) اور (م) میں ہے: "مشغول ہونا"۔ (5) قلمی نسخوں میں ہے: "اور معطل کرے"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور التمہید اور الاستذکار سے ہے۔ (6) (خ) اور (م) میں ہے: "کافی ہوا"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 | 272

"O Allah, with an intention [Ihlal] like the intention of Your Prophet." Then the Messenger of Allah ﷺ said: "For I have intended Hajj and brought the sacrificial animal (Al-Hady)." (1)

Al-Shafi'i said: The Messenger of Allah ﷺ did not disapprove of his statement, nor did he command him to renew his intention for Ifrad (Hajj alone), Tamattu' (Umrah then Hajj), or Qiran (Umrah and Hajj combined).

Malik said regarding a Christian who converts to Islam on the evening of Arafah and enters Ihram for Hajj: It suffices him for the obligatory Hajj of Islam. The same applies to a slave who is freed, and a child who reaches puberty, provided they were not already in Ihram. No blood sacrifice [Dam] is required from any of them. A sacrifice is only required for one who intends Hajj but does not enter Ihram from the Miqat (prescribed station).

Abu Hanifa said: A sacrifice is required of the slave, as he is like a free man according to them regarding overstepping the Miqat. This is unlike the child and the Christian, as Ihram is not mandatory for them to enter Makkah since the obligation is waived for them. If the disbeliever converts and the child reaches puberty, their ruling becomes like that of a resident of Makkah (Makki), and they owe nothing for omitting the Miqat (2).

His statement, Exalted be He: {But if you are prevented, then [offer] what can be obtained with ease of sacrificial animals}: This contains twelve points:

The first: Ibn al-Arabi (3) said: This is a problematic verse, one of the most difficult dilemmas.

I say: There is no problem in it, and we shall clarify it to the utmost. We say: Ihsar (being prevented/circumscribed) is being barred from your destination by obstacles as a whole. "As a whole" (4) means by any excuse whatsoever, whether it be hindrance by an enemy, the tyranny of a ruler, illness (5), or whatever is similar in meaning (6).

(1) Reference to the Hadith of Ali (may Allah be pleased with him) and its documentation was mentioned in the previous point. The Hadith was also narrated from Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him), recorded by Ahmad (19534), al-Bukhari (1795), and Muslim (1221). The wording mentioned by the author

—which he cited from Ibn Abd al-Barr—is closer to the wording of Abu Musa's Hadith than Ali's. Except for the Prophet's ﷺ saying: "For I have intended Hajj and brought the sacrificial animal," which is not found in Ahmad, al-Bukhari, or Muslim. (2) See this issue in Al-Tamheed 1/110-114, and Al-Istidhkâr 13/45-47 and 332-333. (3) In Ahkam al-Qur'an 1/119. (4) In the manuscripts: "bi-jumlah" (with a whole), and what is established is from (m). (5) Thus in the manuscripts, and the standard form is "maradan" (illness). (6) His words: "in its meaning," from (Zha).

सूरा अल-बकराह: आयत 196 | 272

"ऐ अल्लाह, वैसी ही नीयत (इहलाल) के साथ जैसी आपके नबी की नीयत थी।" तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क्योंकि मैंने हज की नीयत की है और कुर्बानी का जानवर (अल-हदी) साथ लाया हूँ।" (1)

शाफ़ई ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनकी इस बात का खंडन नहीं किया, और न ही उन्हें इफ़राद, तमत्तु, या क़िरान के लिए अपनी नीयत को ताज़ा करने का आदेश दिया।

मालिक ने उस ईसाई के बारे में कहा जो अरफ़ा की शाम को इस्लाम स्वीकार करता है और हज के लिए एहराम बांधता है: यह उसके लिए इस्लाम के अनिवार्य हज के तौर पर काफी है। इसी तरह उस गुलाम के लिए जो आज़ाद हो जाए, और उस बच्चे के लिए जो बालिग हो जाए, बशर्ते कि वे पहले से एहराम में न हों। उनमें से किसी पर भी 'दम' (बलिदान) अनिवार्य नहीं है। 'दम' केवल उस व्यक्ति पर अनिवार्य है जो हज का इरादा रखता है लेकिन मीक़ात (निर्धारित सीमा) से एहराम नहीं बांधता।

अबू हनीफा ने कहा: गुलाम पर 'दम' अनिवार्य है, क्योंकि उनके अनुसार मीक़ात पार करने के मामले में वह एक आज़ाद व्यक्ति की तरह है। यह बच्चे और ईसाई के विपरीत है, क्योंकि मक्का में प्रवेश करने के लिए उनके लिए एहराम अनिवार्य नहीं है क्योंकि उन पर से दायित्व हटा दिया गया है। यदि काफ़िर इस्लाम अपना ले और बच्चा बालिग हो जाए, तो उनका हुक्म मक्का निवासी (मक्की) की तरह हो जाता है, और मीक़ात छोड़ने के लिए उन पर कुछ भी देय नहीं है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {लेकिन अगर तुम रोक दिए जाओ, तो जो कुर्बानी का जानवर आसानी से मिल सके[वह पेश करो]}: इसमें बारह विषय हैं:

पहला: इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: यह एक पेचीदा आयत है, मुश्किलों में से एक मुश्किल।

मैंने कहा: इसमें कोई पेचीदगी नहीं है, और हम इसे पूरी तरह स्पष्ट करेंगे। हम कहते हैं: 'इहसार' (रोक दिया जाना) का अर्थ है बाधाओं के कारण अपने गंतव्य तक पहुँचने से पूरी तरह रोक दिया जाना। "पूरी तरह" (4) का अर्थ है: किसी भी कारण से, चाहे वह दुश्मन की रुकावट हो, सुल्तान का अत्याचार हो, बीमारी (5) हो, या उसी के समान कुछ और हो (6)।

(1) हज़रत अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस और उसके स्रोतों का ज़िक्र पिछले मसले में आ चुका है। यह हदीस अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी रिवायत है, जिसे अहमद (19534),

बुखारी (1795) और मुस्लिम (1221) ने निकाला है। लेखक द्वारा उद्धृत शब्द — जिन्हें उन्होंने इब्न अब्दुल बर्र से लिया है — अली की हदीस की तुलना में अबू मूसा की हदीस के शब्दों के अधिक करीब हैं। सिवाय नबी ﷺ के इस कथन के: "क्योंकि मैंने हज की नीयत की है और कुर्बानी का जानवर साथ लाया हूँ," जो अहमद, बुखारी और मुस्लिम में नहीं है। (2) इस मसले के लिए देखें: अल-तमहीद 1/110-114, और अल-इस्तिज़कार 13/45-47 और 332-333। (3) अहकाम अल-कुरान 1/119 में। (4) पांडुलिपियों में: "बि-जुमला" (एक साथ), और जो स्थापित है वह (m) से है। (5) पांडुलिपियों में ऐसा ही है, और मानक रूप "मरदन" (बीमारी) है। (6) उनका कथन: "उसके अर्थ में," (ज़) से।

"اے اللہ، تیرے نبی کے احلال (نیت) کی طرح کے احلال کے ساتھ" پس رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیونکہ میں نے حج کا تلبیہ پکارا ہے اور قربانی کا جانور (ہدی) ساتھ لایا ہوں" (۱)۔

امام شافعی نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے ان کی اس بات پر نکیر نہیں فرمائی، اور نہ ہی انہیں افراد، تمتع یا قرآن کے لیے نیت کی تجدید کا حکم دیا۔

امام مالک نے اس عیسائی کے بارے میں فرمایا جو عرفہ کی شام اسلام قبول کرے اور حج کا احرام باندھے: یہ اس کے لیے حجۃ الاسلام کی طرف سے کافی ہے، اور اسی طرح وہ غلام جو آزاد ہو جائے، اور وہ بچہ جو بالغ ہو جائے، بشرطیکہ وہ (پہلے سے) محرم نہ ہوں۔ اور ان میں سے کسی پر دم واجب نہیں، دم تو صرف اس پر لازم آتا ہے جو حج کا ارادہ کرے اور میقات سے احرام نہ باندھے۔

امام ابوحنیفہ نے فرمایا: غلام پر دم لازم ہے، اور وہ ان کے نزدیک میقات سے گزرنے کے معاملے میں آزاد شخص کی طرح ہے، بخلاف بچے اور عیسائی کے، کیونکہ مکہ میں داخل ہونے کے لیے ان پر احرام لازم نہیں ہے کیونکہ ان سے فرض ساقط ہے۔ چنانچہ جب کافر اسلام لائے اور بچہ بالغ ہو جائے تو ان دونوں کا حکم مکی (مکہ کے رہنے والے) کا سا ہو گا، اور میقات چھوڑنے پر ان پر کچھ واجب نہیں (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ﴾ (پھر اگر تم روک لیے جاؤ تو جو قربانی میسر آئے): اس میں بارہ مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: ابن العربی (۳) نے کہا: یہ ایک مشکل آیت ہے، بڑی الجھنوں میں سے ایک الجھن۔

میں نے کہا: اس میں کوئی اشکال نہیں، اور ہم اسے انتہا درجے کی وضاحت کے ساتھ بیان کریں گے، ہم کہتے ہیں: 'احصار' کا مطلب ہے اس سمت سے مکمل طور پر روک دیا جانا جس کا تم نے قصد کیا ہو، پس "جملہ" (۴) کا مطلب ہے: کسی بھی عذر کی وجہ سے ہو، چاہے وہ دشمن کا گھیراؤ ہو، یا سلطان کا ظلم، یا بیماری (۵) یا جو اس کے ہم معنی ہو (۶)۔

(۱) علی رضی اللہ عنہ کی حدیث اور اس کی تخریج کی طرف اشارہ اس سے پہلے والے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ اور یہ حدیث ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ سے بھی مروی ہے، جسے احمد (۱۹۵۳۴)، بخاری (۱۷۹۵)، اور مسلم (۱۲۲۱) نے روایت کیا ہے۔ اور وہ الفاظ جو مصنف نے ذکر کیے ہیں - اور جنہیں انہوں نے ابن عبد البر سے نقل کیا ہے - علی رضی اللہ عنہ کی حدیث کے مقابلے میں ابو موسیٰ رضی اللہ عنہ کی حدیث کے الفاظ کے زیادہ قریب ہیں۔ سوائے نبی ﷺ کے اس قول کے: «فإني أهللت بالحج وسقت الهدي» (کیونکہ میں نے حج کا تلبیہ پکارا اور ہدی ساتھ لایا) کیونکہ یہ احمد، بخاری اور مسلم کے ہاں نہیں ہے۔ (۲) اس مسئلے کے لیے دیکھیں: التمهيد ۱ / ۱۱۴-۱۱۰، اور الاستذكار ۱۳ / ۴۵-۴۷ اور ۳۳۲-۳۳۳۔ (۳) أحكام القرآن ۱۱۹/۱ میں۔ (۴) نسخوں میں: "بجملة"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (۵) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور درست لفظ "مرضاً" (بیماری) ہے۔ (۶) ان کا قول: "في معناه"، (ظ) سے ہے۔

Scholars differed regarding the definition of the "preventing factor" here, based on two opinions: The first: Al-Qama, Urwa bin al-Zubayr, and others said: It is illness, not the enemy (1). It was also said: The enemy specifically; this was stated by Ibn Abbas, Ibn Umar, Anas, and Al-Shafi'i. Ibn al-Arabi said (2): It is the choice of our scholars. The opinion of most linguists and researchers is that "uhṣira" (أُحْصِرَ) means exposed to illness, and "huṣira" (حُصِرَ) means beset by an enemy. I say: What Ibn al-Arabi related about it being the choice of our scholars—none held that view except Ashhab alone. All other companions of Malik differed with him on this, saying: "Ihsar" is only due to illness. As for the enemy, it is said: "huṣira hasran" (حُصِر حَصْراً), so he is "maḥsūr" (محصور); this was stated by Al-Baji in "Al-Muntaqa" (3). Abu Ishaq Al-Zajjaj (4) reported that this is also the case according to all linguists, as will follow. Abu Ubaidah and Al-Kisa'i said: "uhṣira" is for illness, and "huṣira" is for the enemy (5). In "Al-Mujmal" by Ibn Faris, the opposite is stated: "huṣira" (6) for illness, and "uhṣira" for the enemy (7). A group said: the four-letter form (ahṣara) is used for both, as related by Abu Umar (8). I say: This resembles the view of Malik, where he categorized in his "Muwatta": "ahṣara" for both (9); so consider it. Al-Farra' (10) said: They have the same meaning regarding both illness and the enemy. Al-Qushayri Abu Nasr said: The Shafi'is claimed that "ihsar" is used for the enemy; as for illness, "hasr" is used for it. The correct view is that both terms are used for both situations.

---

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/266. (2) In Ahkam al-Qur'an 1/119, and the preceding text is from it. (3) 2/273. (4) In Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 1/267. (5) See Majaz al-Qur'an 1/69, Al-Muntaqa 2/273, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/121. (6) In (d), (z), and (m): "fahasara". (7) Al-Mujmal 1/238, and the author quoted him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/266. (8) In At-Tamhid 15/194. (9) Al-Muwatta 1/360 and 361. (10) Ma'ani al-Qur'an 1/118, and the author quoted him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/266.

यहाँ "रोकने वाले कारक" के निर्धारण में विद्वानों के दो मत हैं: पहला: अल-क़माह, उरवा बिन अल-ज़ुबैर और अन्य ने कहा: वह बीमारी है, दुश्मन नहीं (1)। और यह भी कहा गया है: विशेष रूप से दुश्मन; यह इब्न अब्बास, इब्न उमर, अनस और अल-शफीई ने कहा है। इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: यह हमारे विद्वानों की पसंद है। अधिकांश भाषाविदों और शोधकर्ताओं की राय यह है कि "उहसिरा" (أُحْصِرَ) का अर्थ बीमारी की चपेट में आना है, और "हुसिरा" (حُصِرَ) का अर्थ दुश्मन द्वारा घेर लिया जाना है। मैं कहता हूँ: इब्न अल-अरबी ने जो उल्लेख किया है कि यह हमारे विद्वानों की पसंद है, तो अशहब के अलावा किसी और ने ऐसा नहीं कहा। मालिक के अन्य सभी साथियों ने इस पर उनसे असहमति जताई और कहा: "इहसार" केवल बीमारी के कारण होता है। जहाँ तक दुश्मन का सवाल है, उसके लिए कहा जाता है: "हुसिरा हसरन" (हुसिरा हसरन), तो वह "महसूर" (महसूर) है; अल-बाजी ने "अल-मुंतका" (3) में यही कहा है। अबू इशाक अल-ज़ज्जाज (4) ने बताया कि सभी भाषाविदों के अनुसार भी ऐसा ही है, जैसा कि आगे आएगा। अबू उबैदा और अल-किसाई ने कहा: बीमारी के लिए "उहसिरा" और दुश्मन के लिए "हुसिरा" (5) आता है। इब्न फारिस की "अल-मुजमल" में इसके विपरीत है: बीमारी के लिए "हुसिरा" (6) और दुश्मन के लिए "उहसिरा" (7)। एक समूह ने कहा: दोनों के लिए चार अक्षर वाले रूप (अहसरा) का उपयोग किया जाता है, जैसा कि अबू उमर (8) ने उल्लेख किया है। मैं कहता हूँ: यह इमाम मालिक के कथन जैसा है जहाँ उन्होंने अपनी "मुवत्ता" में शीर्षक दिया है: दोनों के लिए "अहसरा" (9); तो इस पर विचार करें। अल-फर्रा (10) ने कहा: बीमारी और दुश्मन दोनों के संदर्भ में इन दोनों का एक ही अर्थ है। अल-कुशैरी अबू नस्र ने कहा: शफीई विद्वानों ने दावा किया कि "इहसार" का उपयोग दुश्मन के लिए किया जाता है; जहाँ तक बीमारी की बात है, उसके लिए "हसर" का उपयोग किया जाता है। सही बात यह है कि ये दोनों शब्द दोनों स्थितियों के लिए उपयोग किए जाते हैं।

---

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/266। (2) अहकाम अल-कुरआन 1/119 में, और इससे पहले की बात उसी से है। (3) 2/273। (4) मानी अल-कुरआन व इराबुहु 1/267 में। (5) देखें मजाज़ अल-कुरआन 1/69, अल-मुंतका 2/273, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 1/121। (6) (द), (ज़) और (म) में: "फहसरा"। (7) अल-मुजमल 1/238, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/266 में इसे उनसे उद्धृत किया है। (8) अत-तमहीद 15/194 में। (9)

अल-मुवत्ता 1/360 और 361। (10) मानी अल-कुरआन 1/118, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/266 में इसे उनसे उद्धृत किया है।

علماء نے یہاں "مانع" (رکاوٹ) کی تعیین میں دو اقوال پر اختلاف کیا ہے: پہلا: علقمہ، عروہ بن زبیر اور دیگر نے کہا: وہ بیماری ہے، دشمن نہیں (۱)۔ اور کہا گیا: خاص طور پر دشمن؛ یہ قول ابن عباس، ابن عمر، انس اور شافعی کا ہے۔ ابن العربی (۲) نے کہا: اور یہی ہمارے علماء کا اختیار کردہ قول ہے۔ زیادہ تر ماہرین لغت اور محققین کی رائے یہ ہے کہ «أُحْصِرَ» (اُحصر) کا مطلب بیماری کی زد میں آنا ہے، اور «حُصِرَ» (حصر) کا مطلب دشمن کا آ گھیرا ہونا ہے۔ میں کہتا ہوں: ابن العربی نے جو یہ حکایت بیان کی ہے کہ یہ ہمارے علماء کا اختیار کردہ قول ہے، تو سوائے اشہب اکیلے کے کسی اور نے یہ بات نہیں کہی۔ امام مالک کے باقی تمام اصحاب نے اس میں ان کی مخالفت کی ہے اور کہا: "احصار" تو صرف بیماری کی وجہ سے ہوتا ہے، رہا دشمن، تو اس کے بارے میں کہا جاتا ہے: «حُصِر حَصْراً» (حُصر حصراً)، پس وہ «محصور» (محصور) ہے؛ الباجی نے «المنتقی» (۳) میں یہی کہا ہے۔ ابو اسحاق الزجاج (٤) نے بیان کیا کہ تمام اہل لغت کے نزدیک بھی ایسا ہی ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔ ابو عبیدہ اور کسائی نے کہا: بیماری کے لیے «أُحْصِرَ» اور دشمن کے لیے «حُصِرَ» (٥) مستعمل ہے۔ ابن فارس کی «المجمل» میں اس کے برعکس ہے: بیماری کے لیے «حُصر» (٦) اور دشمن کے لیے «أُحصر» (۷)۔ ایک گروہ نے کہا: دونوں کے لیے چار حرفی مادہ (احصر) استعمال ہوتا ہے، جیسا کہ ابو عمر (۸) نے حکایت کیا۔ میں کہتا ہوں: یہ امام مالک کے قول کے مشابہ ہے جہاں انہوں نے اپنی «مؤطا» میں باب باندھا ہے: دونوں کے لیے «أحصر» (۹)؛ پس اس میں غور کریں۔ الفراء (۱۰) نے کہا: بیماری اور دشمن کے معاملے میں دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ القُشَیری ابو نصر نے کہا: شوافع کا دعویٰ

ہے کہ "احصار" دشمن کے لیے استعمال ہوتا ہے؛ رہا بیماری، تو اس کے لیے "حصر" استعمال ہوتا ہے؛ اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ دونوں لفظ دونوں صورتوں میں استعمال ہوتے ہیں۔

---

(١) دیکھیے المحرر الوجیز ٢٦٦/١۔ (٢) أحکام القرآن ١١٩/١ میں، اور اس سے پہلے کی گفتگو اسی سے ہے۔ (٣) ٢٧٣/٢۔ (٤) معانی القرآن وإعرابہ ٢٦٧/١ میں۔ (٥) دیکھیے مجاز القرآن ٦٩/١، اور المنتقی ٢٧٣/٢، اور أحکام القرآن ابن العربی ١٢١/١۔ (٦) (د) اور (ز) اور (م) میں: "فحصر"۔ (٧) المجمل ٢٣٨/١، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ٢٦٦/١ میں نقل کیا ہے۔ (٨) التمہید ١٩٤/١٥ میں۔ (٩) الموطأ ٣٦٠/١ اور ٣٦١۔ (١٠) معانی القرآن ١١٨/١، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ٢٦٦/١ میں نقل کیا ہے۔

274 Surah Al-Baqarah: Verse 196

I said: What the Shafi'is claimed, Al-Khalil bin Ahmad and others have stated the opposite; Al-Khalil said: "I constrained (Hasartu) the man with constraint (Hasran)", meaning I prevented him and detained him. And "The pilgrim was constrained (Uh-sira)" from reaching the rituals due to illness or the like. This is what he said; he made the first triliteral from 'Hasartu', and the second regarding illness quadriliteral. Based on this, the saying of Ibn Abbas follows: "There is no constraint except the constraint of the enemy" (1).

Ibn al-Sikkit (2) said: "Illness constrained him (Ah-sarahu)": if it prevented him from traveling or from a need he desired. And "The enemy constrained him (Hasarahu)": if they pressured him, surrounded (3) him, and besieged him with a siege. Al-Akhfash (4) said: "I constrained (Hasartu) the man", so he is constrained (Mahsur); meaning: I detained him. He said: "My urine constrained me (Ah-sarani)", and "my illness constrained me (Ah-sarani)"; meaning: it made me restrain myself. Abu Amr al-Shaibani said: "The thing constrained me (Hasarani) and (Ah-sarani)"; meaning: it detained me (5).

I said: Most linguists are of the opinion that "Husira" is used for an enemy, and "Uhsira" for illness, and this has been said regarding Allah's saying: {For the poor who are constrained in the way of Allah} [Al-Baqarah: 273]. Ibn Mayyada (6) said: "Layla's desertion was not because she moved away from you, nor because occupations constrained you (Ah-saratka)."

Al-Zajjaj (7) said: "Al-Ihsaar (being constrained) according to all linguists is only from illness; as for the enemy, it is only said: 'Husira', it is said: 'Husira Hasran', and in the first: 'Uhsira Ihsaaran'; this points to what we mentioned."

The origin of the word is from 'Al-Habs' (detention/confinement); from it comes 'Al-Hasir' (the mat/the reticent), for one who keeps himself from revealing his secret.

(1) Al-Tamhid 15/194, and Ibn Abbas's saying was reported by Al-Tabari 3/345. (2) In Islah al-Mantiq p. 256, and the author quoted him via Al-Jawhari in Al-Sihah. (3) Meaning: they surrounded, and with this wording it appeared in Al-Sihah. (4) In Ma'ani al-Qur'an 1/355, and the author quoted him via Al-Jawhari in Al-Sihah. (5) Al-Sihah (Hasara). (6) In his Diwan p. 187, and Ibn Faris mentioned it in Al-Mujmal 1/239. Ibn Mayyada: he is Al-Rammah bin Abrad, and Mayyada is his mother, he is nicknamed Abu Sharahil, and he is from Banu Murra bin Awf bin Sa'd bin Dhubyan,

he died during the caliphate of Al-Mansur around the year (136 AH). Al-Shi'r wa al-Shu'ara 2/771, and Khizanat al-Adab 1/160. (7) Al-Zajjaj's statement preceded recently.

पृष्ठ 274 सूरह अल-बकराह: आयत 196

मैंने कहा: शाफ़ेई संप्रदाय ने जो दावा किया है, अल-खलील बिन अहमद और अन्यों ने उसके विपरीत उल्लेख किया है; अल-खलील ने कहा: "मैंने आदमी को रोका (हसरतु)", यानी मैंने उसे रोका और कैद किया। और "हाजी को अनुष्ठानों तक पहुँचने से रोक दिया गया (उह-सिरा)" बीमारी या इसी तरह की वजह से। उन्होंने यही कहा; उन्होंने पहले को 'हसरतु' से त्रि-अक्षरीय (त्रिपदी) बनाया, और बीमारी के संदर्भ में दूसरे को चतुर्-अक्षरीय (चतुष्पदी) बनाया। इसी आधार पर इब्न अब्बास का कथन आया है: "दुश्मन की रोक के अलावा कोई रोक नहीं है" (1)।

इब्न अल-सिक्किट (2) ने कहा: "बीमारी ने उसे रोक दिया (अह-सरहु)": यदि उसने उसे यात्रा करने या किसी वांछित आवश्यकता से रोक दिया। और "दुश्मन ने उसे घेर लिया (हसरहु)": यदि उन्होंने उस पर दबाव डाला, उसे घेर (3) लिया और उसकी घेराबंदी की। अल-अख़फ़श (4) ने कहा: "मैंने आदमी को रोका (हसरतु)", इसलिए वह रुका हुआ (महसूर) है; यानी: मैंने उसे कैद किया। उन्होंने कहा: "मेरे पेशाब ने मुझे रोक दिया (अह-सरनी)", और "मेरी बीमारी ने मुझे रोक दिया (अह-सरनी)"; यानी: इसने मुझे खुद को रोकने पर मजबूर कर दिया। अबू अम्र अल-शैबानी ने कहा: "उस चीज़ ने मुझे रोका (हसरनी) और (अह-सरनी)"; यानी: उसने मुझे रोक लिया (5)।

मैंने कहा: भाषा के अधिकांश विशेषज्ञों का मानना है कि "हुसिरा" दुश्मन के लिए उपयोग किया जाता है, और "उहसिरा" बीमारी के लिए, और यह अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा गया है: {उन गरीबों के लिए जो अल्लाह की राह में घिरे हुए हैं} [अल-बकराह: 273]। इब्न मय्यादा (6) ने कहा: "लैला का त्याग इसलिए नहीं था कि वह आपसे दूर हो गई थी, और न ही इसलिए कि व्यस्तताओं ने आपको रोक दिया (अह-सरतका) था।"

अल-ज़ज्जाज (7) ने कहा: "सभी भाषा विशेषज्ञों के अनुसार 'अल-इहसार' (रोका जाना) केवल बीमारी से होता है; जहाँ तक दुश्मन का सवाल है, उसके लिए केवल यही कहा जाता है: 'हुसिरा', कहा जाता है: 'हुसिरा हसरन', और पहले मामले में: 'उहसिरा इहसारन'; यह उसी की ओर संकेत करता है जो हमने उल्लेख किया है।"

शब्द का मूल 'अल-हब्स' (कैद/निरोध) से है; इसी से 'अल-हसीर' आता है, उस व्यक्ति के लिए जो अपने रहस्य को प्रकट करने से खुद को रोकता है।

(1) अल-तमहीद 15/194, और इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी 3/345 द्वारा उद्धृत है। (2) इस्लाह अल-मंतिक पृष्ठ 256 में, और लेखक ने अल-जौहरी के माध्यम से अल-सिहाह में इसे उद्धृत किया। (3) यानी: उन्होंने घेर लिया, और इसी शब्द के साथ यह अल-सिहाह में आया है। (4) मानी अल-कुरान 1/355 में, और लेखक ने अल-जौहरी के माध्यम से अल-सिहाह में इसे उद्धृत किया। (5) अल-सिहाह (हसर)। (6) उनके दीवान पृष्ठ 187 में, और इब्न फारिस ने इसे अल-मुजमल 1/239 में उल्लेख किया है। इब्न मय्यादा: वह अल-रम्माह बिन अबरद है, और मय्यादा उसकी माँ है, उसका उपनाम अबू शराहील है, और वह बनू मुर्रा बिन औफ बिन साद बिन जुबयान से है, उसकी मृत्यु अल-मंसूर के खिलाफत के दौरान लगभग (136 हिजरी) में हुई थी। अल-शिअर व अल-शुआरा 2/771, और खिज़ानत अल-अदब 1/160। (7) अल-ज़ज्जाज का कथन हाल ही में ऊपर आया है।

صفحہ ۲۷۴ سورۃ البقرہ: آیت ۱۹۶

میں نے کہا: شافعیہ نے جو دعویٰ کیا ہے، خلیل بن احمد اور دیگر نے اس کے خلاف صراحت کی ہے؛ خلیل نے کہا: "میں نے آدمی کو روکا (حَصَرْتُ الرجل حَصْراً)"، یعنی میں نے اسے روکا اور قید کیا، اور "حاجی کو مناسک (حج کے ارکان) تک پہنچنے سے روک دیا گیا (أُحصِر الحاجُّ)" بیماری یا اس جیسی کسی وجہ سے۔ انہوں نے اسی طرح کہا ہے، پہلے کو ثلاثی (تین حرفی) 'حَصَرْتُ' سے بنایا، اور دوسرے کو بیماری کے معاملے میں رباعی (چار حرفی) قرار دیا۔ اسی پر ابن عباس رضی اللہ عنہ کا قول مبنی ہے: "کوئی رکاوٹ نہیں مگر دشمن کی رکاوٹ" (۱)۔

ابن السکیت (۲) نے کہا: "بیماری نے اسے روک دیا (أحصره المرض)": جب وہ اسے سفر سے یا کسی ضرورت سے روک دے جسے وہ چاہتا ہے۔ اور "دشمن نے اسے گھیر لیا (حَصَره العدو)": جب وہ اس پر تنگی کریں، اسے گھیر لیں (۳) اور اس کا محاصرہ کریں۔ اخفش (۴) نے کہا: "میں نے آدمی کو روکا (حَصَرْتُ الرجل)"، پس وہ رکا ہوا (محصور) ہے؛ یعنی: میں نے اسے قید کیا۔ انہوں نے کہا: "مجھے میرے پیشاب نے روک دیا (أحصرني بولي)"، اور "مجھے میری بیماری نے روک دیا (أحصرني مرضي)"; یعنی: اس نے مجھے خود کو روکنے پر مجبور کر دیا۔ ابو عمرو الشیبانی نے کہا: "مجھے اس چیز نے روکا (حصرني الشيء وأحصرني)"؛ یعنی: مجھے مقید کر دیا (۵)۔

میں نے کہا: اہل لغت کی اکثریت اس بات پر ہے کہ دشمن کے لیے "حُصر" اور بیماری کے لیے "أُحصر" استعمال ہوتا ہے، اور اللہ تعالیٰ کے اس قول میں بھی یہی کہا گیا ہے: ﴿لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللهِ﴾ [البقرہ: ۲۷۳]۔ ابن میادہ (۶) نے کہا: "لیلیٰ کا چھوڑ دینا اس وجہ سے نہ تھا

کہ وہ تجھ سے دور ہو گئی تھی، اور نہ ہی اس لیے کہ تجھے مصروفیات نے روک دیا (أحصرتك شغول) تھا۔"

زجاج (۷) نے کہا: "تمام اہل لغت کے نزدیک 'الاحصار' صرف بیماری سے ہوتا ہے، جہاں تک دشمن کا تعلق ہے تو اس کے بارے میں صرف 'حُصر' کہا جاتا ہے، کہا جاتا ہے: 'حُصر حَصْراً'، اور پہلے میں: 'أُحصر إحصارا'؛ پس یہ اسی پر دلالت کرتا ہے جو ہم نے ذکر کیا۔"

لفظ کی اصل 'الحبس' (قید/بندش) سے ہے؛ اسی سے 'الحَصِير' ہے، اس شخص کے لیے جو اپنے آپ کو راز ظاہر کرنے سے روکے رکھے۔

(۱) التمہید ۱۹۴/۱۵، اور ابن عباس کا قول طبری نے ۳۴۵/۳ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اصلاح المنطق ص ۲۵۶ میں، اور مصنف نے اسے جوہری کے واسطے سے الصحاح میں نقل کیا ہے۔ (۳) یعنی: انہوں نے گھیر لیا، اور اسی لفظ کے ساتھ یہ الصحاح میں آیا ہے۔ (۴) معانی القرآن ۳۵۵/۱ میں، اور مصنف نے اسے جوہری کے واسطے سے الصحاح میں نقل کیا ہے۔ (۵) الصحاح (حصر)۔ (۶) ان کے دیوان ص ۱۸۷ میں، اور ابن فارس نے اسے المجمل ۲۳۹/۱ میں ذکر کیا ہے۔ ابن میادہ: یہ الرماح بن ابرد ہے، اور میادہ اس کی ماں ہے، اس کی کنیت ابو شراحیل ہے، اور وہ بنو مرہ بن عوف بن سعد بن ذبیان سے ہے، اس کا انتقال خلیفہ منصور کے دور میں تقریباً (۱۳۶ھ) میں ہوا۔ الشعر والشعراء ۷۷۱/۲، اور خزانہ الادب ۱۶۰/۱۔ (۷) زجاج کا قول ابھی اوپر گزرا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 | 275

...and *Al-Hasir*: the king; because he is like one confined behind a veil. And *Al-Hasir*: that which is sat upon; because of the joining of some papyrus stalks (1) to each other, like confining a thing with another. Second: Since the root of *al-hasr* is confinement; the Hanafis said: *Al-Muhsar* (the one prevented) is he who becomes barred from Makkah after *ihram* due to illness, an enemy, or otherwise. They argued based on the absolute requirement of *ihsar*. They said: Mentioning "security" at the end of the verse does not indicate that it cannot be from illness. The Prophet ﷺ said: "The common cold is security from leprosy" (2). And he said: "Whoever precedes the sneezer with 'Alhamdulillah' (Praise be to Allah) is secure from *al-shaws*, *al-laws*, and *al-'illaws*." *Al-shaws* is toothache, *al-laws* is earache, and *al-'illaws* is stomach ache. Reported by Ibn Majah in his "Sunan" (3). They said: We only deemed the enemy's prevention as *hisar* (confinement) by analogy to illness if it falls under its ruling, not by the literal indication (4). Ibn 'Umar, Ibn al-Zubayr, Ibn 'Abbas, Al-Shafi'i, and the people of Madinah said: What is intended by the verse is confinement by the enemy; because the verse was revealed in the sixth year during the 'Umrah of Al-Hudaybiyyah when the polytheists barred the Messenger of Allah ﷺ from Makkah (5). Ibn 'Umar said: We went out with the Messenger of Allah ﷺ, and the disbelievers of Quraysh stood between us and the House (the Ka'bah), so the Prophet ﷺ slaughtered his sacrificial animal and shaved his head (6). This is indicated by Allah's saying: {Then when you are secure}. He did not say: "when you recover." And Allah knows best. Third: The majority of people are of the opinion that the one prevented by an enemy may exit ihram where he was prevented, and he slaughters his sacrificial animal...

(1) It is a plant like reeds, from which mats are made. Ancient Egyptians used to make paper from it. *Al-Mu'jam al-Wasit*. (2) Mentioned with this wording by al-Kasani in *Bada'i' al-Sana'i'* 3/186. Al-Bayhaqi reported it in *al-Shu'ab* (9212) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him) with the wording: "...and do not dislike the common cold, for it cuts the veins of leprosy..." and it is a void hadith according to what al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in *Lisan al-Mizan* 6/255. (3) We did not find it in Sunan Ibn Majah. Ibn al-Athir cited it with this wording in *al-Nihayah* 2/509, and al-Sakhawi in *al-Maqasid al-Hasanah* (1130), and al-Zubaydi in *Ithaf al-Sadah al-Muttaqin* 6/286, and both weakened it. (4) See *Bada'i' al-Sana'i'* 3/186. (5) See *Ahkam al-Qur'an* by Ibn al-'Arabi 1/119-120, and the statement of Ibn al-Zubayr - who is 'Abdullah - as

cited by al-Baghawi in his *Tafsir* 1/168. (6) *Ahkam al-Qur'an* by Ibn al-'Arabi 1/121. The hadith was reported by Ahmad (6067), al-Bukhari (1807), and Muslim (1230).

सूरह अल-बक़रह: आयत 196 | 275

...और अल-हसीर: राजा; क्योंकि वह पर्दे के पीछे कैद व्यक्ति की तरह है। और अल-हसीर: वह जिस पर बैठा जाता है; कुछ पपीरस (papyrus) के डंठल (1) के एक-दूसरे से जुड़ने के कारण, जैसे किसी चीज़ को दूसरी चीज़ के साथ कैद करना। दूसरा: चूँकि अल-हस्र का मूल अर्थ कैद करना है; हनफ़ियों ने कहा: अल-मुहसर (रोका गया व्यक्ति) वह है जो एहराम के बाद बीमारी, दुश्मन या किसी अन्य कारण से मक्का जाने से रोक दिया जाए। उन्होंने इहसार की निरपेक्ष आवश्यकता के आधार पर तर्क दिया। उन्होंने कहा: आयत के अंत में "सुरक्षा" (अम्न) का उल्लेख यह संकेत नहीं देता कि यह बीमारी से नहीं हो सकता। नबी ﷺ ने फरमाया: "ज़ुकाम कोढ़ से सुरक्षा है" (2)। और उन्होंने फरमाया: "जो छींकने वाले से पहले 'अल्हम्दुलिल्लाह' (अल्लाह की प्रशंसा) कहेगा, वह अल-शौस, अल-लौस और अल-इल्लौस से सुरक्षित रहेगा।" अल-शौस दाँत का दर्द है, अल-लौस कान का दर्द है, और अल-इल्लौस पेट का दर्द है। इसे इब्न माजह ने अपनी "सुनन" (3) में उद्धृत किया है। उन्होंने कहा: हमने केवल दुश्मन द्वारा रोके जाने को बीमारी के सादृश्य के आधार पर हिसार (घेराबंदी) माना है यदि वह उसी के निर्णय के अंतर्गत आता है, न कि शाब्दिक संकेत (4) द्वारा। इब्न उमर, इब्न अल-ज़ुबैर, इब्न अब्बास, अल-शफी और मदीना के लोगों ने कहा: आयत से अभिप्राय दुश्मन द्वारा रोका जाना है; क्योंकि आयत छठे वर्ष हुदैबिया के उमराह के दौरान उतरी थी जब मुशरिकों ने अल्लाह के रसूल ﷺ को मक्का से रोक दिया था (5)। इब्न उमर ने कहा: हम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ निकले, तो कुरैश के काफ़िरों ने हमारे और बैतुल्लाह (काबा) के बीच बाधा डाली, तो नबी ﷺ ने अपनी क़ुर्बानी के जानवर को ज़बह किया और अपना सिर मुंडवाया (6)। यह अल्लाह के इस कथन से सिद्ध है: {फिर जब तुम सुरक्षित हो जाओ}। उन्होंने यह नहीं कहा: "जब तुम ठीक हो जाओ।" और अल्लाह बेहतर जानता है। तीसरा: अधिकांश लोगों की राय है कि दुश्मन द्वारा रोका गया व्यक्ति वहीं एहराम खोल सकता है जहाँ उसे रोका गया था, और वह अपनी क़ुर्बानी ज़बह करेगा...

(1) यह नरकट जैसा एक पौधा है, जिससे चटाई बनाई जाती है। प्राचीन मिस्रवासी इससे कागज़ बनाते थे। अल-मुजम अल-वसीत। (2) इसे अल-कासानी ने बदाए अल-सनाए 3/186 में उल्लेख किया है। अल-बैहकी ने इसे अल-शुअब (9212) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "...और ज़ुकाम को नापसंद न करो, क्योंकि यह कोढ़ की रगों को काट देता है..." और हाफ़िज़ इब्न हजर के अनुसार यह एक बातिल हदीस है। (3) हमें यह सुनन इब्न माजह में नहीं मिला। इब्न अल-असीर, अल-सखावी और अल-ज़ुबैदी ने इसे उद्धृत किया है और इसे ज़ईफ़

(कमज़ोर) करार दिया है। (4) देखें बदाए अल-सनाए 3/186। (5) देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 1/119-120, और इब्न अल-ज़ुबैर का कथन जैसा कि अल-बग़वी ने उद्धृत किया है। (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 1/121। हदीस अहमद, बुखारी और मुस्लिम द्वारा उद्धृत है।

...اور الحَصِیر: بادشاہ؛ کیونکہ وہ حجاب کے پیچھے محبوس (قید) کی طرح ہوتا ہے۔ اور الحَصِیر: وہ چیز جس پر بیٹھا جاتا ہے؛ بردِی (papyrus) کے بعض تنکوں (1) کے ایک دوسرے کے ساتھ مل جانے کی وجہ سے؛ جیسے کسی چیز کو دوسری چیز کے ساتھ قید کر دیا جائے۔ دوسری بات: اور جب حصر کی اصل "حبس" (قید کرنا یا روکنا) تھی؛ تو حنفیہ نے کہا: المُحْصَر (روکا ہوا شخص) وہ ہے جو احرام کے بعد بیماری، دشمن یا کسی اور وجہ سے مکہ جانے سے روک دیا جائے۔ انہوں نے مطلق احصار کے تقاضے سے استدلال کیا۔ انہوں نے کہا: آیت کے آخر میں "امن" کا ذکر اس بات پر دلالت نہیں کرتا کہ یہ بیماری کی وجہ سے نہیں ہو سکتا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "زکام جذام (کوڑھ) سے امن ہے" (2)۔ اور فرمایا: "جس نے چھینکنے والے سے پہلے 'الحمد للہ' کہا وہ الشَّوْص، اللَّوْص اور العِلَّوْص سے محفوظ رہا۔" الشَّوْص دانت کا درد ہے، اللَّوْص کان کا درد ہے، اور العِلَّوْص پیٹ کا درد ہے۔ اسے ابن ماجہ نے اپنی "سنن" (3) میں روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: اور ہم نے دشمن کے روکنے کو بیماری پر قیاس کرتے ہوئے "حصار" قرار دیا ہے اگر وہ اس کے حکم میں ہو، نہ کہ ظاہری دلالت (4) کی وجہ سے۔ اور ابن عمر، ابن زبیر، ابن عباس، شافعی اور اہل مدینہ نے کہا: آیت سے مراد دشمن کا روکنا ہے؛ کیونکہ یہ آیت سن چھ ہجری میں عمرہ حدیبیہ کے موقع پر نازل ہوئی تھی جب مشرکین نے رسول اللہ ﷺ کو مکہ سے روک دیا تھا (5)۔ ابن عمر نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ نکلے، تو کفار قریش بیت اللہ کے درمیان حائل ہو گئے، تو نبی ﷺ نے اپنی ہدی (قربانی کا جانور) ذبح کی اور اپنا سر منڈوایا (6)۔ اور اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: {پھر جب تم امن میں ہو جاؤ}۔ اور یہ نہیں فرمایا:

"جب تم تندرست ہو جاؤ"۔ واللہ اعلم۔ تیسری بات: جمہور کا موقف یہ ہے کہ دشمن کی وجہ سے روکا جانے والا شخص وہیں حلال ہو جائے گا جہاں اسے روکا گیا، اور وہ اپنی ہدی ذبح کرے گا...

(1) یہ سرکنڈے کی طرح کا ایک پودا ہے، جس سے چٹائیاں بنائی جاتی ہیں، اور قدیم مصری اس سے کاغذ بناتے تھے۔ المعجم الوسیط (2) اسے الکاسانی نے بدائع الصنائع 186/3 میں ذکر کیا ہے، اور البیہقی نے اسے الشعب (9212) میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: "...اور زکام کو ناپسند نہ کرو، کیونکہ وہ جذام کی رگوں کو کاٹ دیتا ہے..." اور حافظ ابن حجر کے مطابق یہ حدیث باطل ہے۔ (3) ہمیں یہ سنن ابن ماجہ میں نہیں ملی، اور ابن الاثیر، السخاوی اور الزبیدی نے اسے روایت کیا ہے اور اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (4) دیکھئے بدائع الصنائع 186/3۔ (5) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی 119/1-120، اور ابن زبیر کا قول جیسا کہ البغوی نے اپنی تفسیر میں روایت کیا ہے۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 121/1، اور حدیث کو احمد، بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے۔

276 Surah Al-Baqarah: Verse 196

If there is a sacrificial animal (hady), he shaves his head. Qatadah and Ibrahim said: He sends his sacrificial animal if possible, and once it reaches its destination, he becomes halal (exits the state of ihram) (1).

Abu Hanifa said: The blood (sacrifice) of confinement (ihsar) does not depend on the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr); rather, it is permissible to slaughter it before the Day of Sacrifice if it reaches its destination. His two companions disagreed with him and said: It depends on the Day of Sacrifice, and if it is slaughtered before it, it is not valid (2). More explanation of this issue will follow.

Fourth: The majority of scholars are of the opinion that whoever is prevented (by an enemy, whether disbeliever or Muslim, or by a ruler who imprisons him) is obligated to offer a sacrificial animal (hady). This is the view of Al-Shafi'i, and Ashhab said the same. Ibn al-Qasim used to say: There is no hady upon one who is barred from the House (Kaaba) during Hajj or Umrah unless he had brought it with him, which is also Malik's view. Their argument is that the Prophet ﷺ only slaughtered a hady on the day of Hudaybiyyah which he had already marked (ish'ar) and garlanded (taqlid) when he entered ihram for Umrah. When that hady could not reach its destination due to the blockade, the Messenger of Allah ﷺ ordered it to be slaughtered because it was a hady that became obligatory through marking and garlanding, and it was for Allah, so it was not permissible to take it back. He did not slaughter it because of the blockade itself. Therefore, a hady is not obligatory for one who is barred from the House.

The majority argued that the Messenger of Allah ﷺ did not exit ihram on the day of Hudaybiyyah nor shave his head until he slaughtered the hady. This indicates that a condition for an obstructed person (muhsar) to exit ihram is to slaughter a hady if he has one. If he is poor, then whenever he finds it and is able to afford it, he cannot exit ihram without it. This is the implication of the saying: {But if you are prevented, then [offer] what can be obtained with ease of sacrificial animals}.

It was also said: He exits ihram and offers the sacrificial animal when he is able to. Both views are attributed to Al-Shafi'i. Likewise, for someone who cannot find a hady to buy, there are two opinions (3).

Fifth: Ata and others said: One who is prevented by illness is like one who is prevented by an enemy (4).

Malik, Al-Shafi'i, and their companions said: One who is prevented by illness cannot exit ihram except by performing Tawaf.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/266. (2) See At-Tamhid 15/205, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/124. (3) See this issue in At-Tamhid 15/198-199. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/267. Recorded by at-Tabari 3/342-343 with similar meaning.

276 सूरह अल-बकराह: आयत 196

यदि वहां कोई बलि का जानवर (हद्य) है, तो वह अपना सिर मुंडवाता है। कतादाह और इब्राहिम ने कहा: वह अपनी हद्य भेज देता है यदि संभव हो, और जब वह अपने गंतव्य पर पहुँच जाती है, तो वह हलाल हो जाता है (इहराम की स्थिति से बाहर आ जाता है) (1)।

अबू हनीफा ने कहा: इहसार (मार्ग में बाधा) का रक्त (बलि) बलिदान के दिन (यौम अल-नहर) पर निर्भर नहीं करता है; बल्कि, बलिदान के दिन से पहले भी इसे ज़बह करना जायज़ है यदि यह अपने गंतव्य पर पहुँच जाए। उनके दो साथियों ने उनसे असहमति जताई और कहा: यह बलिदान के दिन पर निर्भर करता है, और यदि इसे उससे पहले ज़बह किया जाता है, तो यह मान्य नहीं है (2)। इस मुद्दे का अधिक स्पष्टीकरण आगे आएगा।

चौथा: अधिकांश विद्वानों की राय है कि जो कोई भी (दुश्मन, चाहे वह काफ़िर हो या मुस्लिम, या किसी शासक द्वारा जेल में बंद कर दिया गया हो) रोक दिया जाता है, उस पर हद्य अनिवार्य है। यह अल-शफ़ीई का विचार है, और अशहब ने भी यही कहा है। इब्न अल-कासिम कहते थे: हज या उमराह के दौरान काबा जाने से रोके गए व्यक्ति पर हद्य तब तक अनिवार्य नहीं है जब तक कि वह उसे अपने साथ न लाया हो, जो कि मलिक का भी विचार है। उनका तर्क यह है कि पैगंबर ﷺ ने हुदैबियाह के दिन केवल उसी हद्य की ज़बह की थी जिसे उन्होंने उमराह के लिए इहराम बांधते समय चिन्हित (इशआर) किया था और माला पहनाई (तक़लीद) थी। जब वह हद्य नाकाबंदी के कारण अपने गंतव्य तक नहीं पहुँच सका, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे ज़बह करने का आदेश दिया क्योंकि यह एक ऐसी हद्य थी जो चिन्हित करने और माला पहनाने के कारण अनिवार्य हो गई थी, और यह अल्लाह के लिए थी, इसलिए इसे वापस लेना जायज़ नहीं था। उन्होंने इसे केवल नाकाबंदी के कारण ज़बह नहीं किया था। इसलिए, काबा जाने से रोके गए व्यक्ति पर हद्य अनिवार्य नहीं है।

बहुमत ने तर्क दिया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने हुदैबियाह के दिन न तो इहराम खोला और न ही अपना सिर मुंडवाया जब तक कि उन्होंने हद्य की ज़बह नहीं कर दी। यह इंगित करता है कि एक अवरुद्ध व्यक्ति (मुहसर) के लिए इहराम खोलने की शर्त हद्य की ज़बह करना है यदि उसके पास वह हो। यदि वह गरीब है, तो जब भी वह उसे पाता है और उसे वहन करने में सक्षम होता है, वह इसके बिना इहराम नहीं खोल सकता। यह अल्लाह के इस कथन का निहितार्थ है: {लेकिन अगर तुम्हें रोक दिया जाए, तो वह भेजो जो हद्य में से आसानी से मिल सके}।

यह भी कहा गया है: वह इहराम खोल देता है और जब सक्षम होता है तो हद्य देता है; दोनों विचार अल-शफ़ीई के हैं। इसी तरह, जो व्यक्ति खरीदने के लिए हद्य नहीं पाता है, उसके लिए भी दो विचार हैं (3)।

पाँचवाँ: अता और अन्य ने कहा: बीमारी से रोका गया व्यक्ति वैसा ही है जैसे दुश्मन द्वारा रोका गया व्यक्ति (4)।

मलिक, अल-शफ़ीई और उनके साथियों ने कहा: जो बीमारी से रोक दिया जाता है, वह तवाफ करने के अलावा इहराम से बाहर नहीं हो सकता।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/266। (2) देखें अत-तमहीद 15/205, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/124। (3) अत-तमहीद 15/198-199 में इस मुद्दे को देखें। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/267। अत-तबारी ने इसी तरह के अर्थ के साथ 3/342-343 में इसे उद्धृत किया है।

٢٧٦ سورة البقرہ: آیت ١٩٦

اگر وہاں ہدی (قربانی کا جانور) ہو، تو وہ اپنا سر منڈواتا ہے۔ قتادہ اور ابراہیم نے کہا: اگر ممکن ہو تو وہ اپنی ہدی بھیج دے، اور جب وہ اپنی جگہ پہنچ جائے تو وہ حلال ہو جاتا ہے (احرام سے نکل جاتا ہے) (١)۔

امام ابوحنیفہ نے فرمایا: احصار (روک لیے جانے) کا خون (قربانی) یوم النحر (عید الاضحیٰ کے دن) پر موقوف نہیں ہے، بلکہ یوم النحر سے پہلے ذبح کرنا جائز ہے اگر وہ اپنی جگہ پہنچ جائے، اور ان کے دونوں شاگردوں (صاحبین) نے ان سے اختلاف کیا اور کہا: یہ یوم النحر پر موقوف ہے، اور اگر اس سے پہلے ذبح کیا گیا تو کفایت نہیں کرے گا (٢)۔ اور اس مسئلے کی مزید وضاحت آگے آئے گی۔

چوتھی بات: اکثر علماء اس بات پر ہیں کہ جسے دشمن نے روک دیا ہو، خواہ وہ کافر ہو یا مسلم، یا کسی حکمران نے اسے قید کر دیا ہو، اس پر ہدی واجب ہے۔ یہ امام شافعی کا قول ہے، اور اشہب نے بھی یہی کہا ہے۔ ابن القاسم فرماتے تھے: جس شخص کو حج یا عمرہ میں بیت اللہ سے روک دیا گیا ہو اس پر ہدی نہیں ہے سوائے اس کے کہ وہ اسے اپنے ساتھ لایا ہو، اور یہی امام مالک کا قول ہے۔ ان دونوں کی دلیل یہ ہے کہ نبی کریم ﷺ نے حدیبیہ کے دن صرف اسی ہدی کو ذبح کیا تھا جسے آپ نے عمرہ کا احرام باندھتے وقت اشعار اور تقلید (نشان لگانا اور گلے میں ہار ڈالنا) کے ذریعے متعین کر دیا تھا۔ پس جب وہ ہدی رکاوٹ کی وجہ سے اپنی جگہ نہ پہنچ سکی، تو رسول اللہ ﷺ نے اسے ذبح کرنے کا حکم دیا؛ کیونکہ وہ ایسی ہدی تھی جو تقلید اور اشعار کی وجہ سے واجب ہو گئی تھی، اور وہ اللہ کے لیے نکل چکی تھی، لہذا اس سے رجوع کرنا جائز نہ تھا،

اور رسول اللہ ﷺ نے اسے محض رکاوٹ کی وجہ سے ذبح نہیں کیا تھا۔ اس لیے، جس شخص کو بیت اللہ سے روک دیا گیا ہو اس پر ہدی واجب نہیں ہے۔

جمہور نے اس بات سے استدلال کیا کہ رسول اللہ ﷺ یوم حدیبیہ میں حلال نہیں ہوئے اور نہ ہی اپنا سر منڈوایا یہاں تک کہ ہدی کو ذبح فرما لیا، پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ محصر (روکے گئے شخص) کے حلال ہونے کی شرط ہدی کو ذبح کرنا ہے اگر وہ اس کے پاس ہو، اور اگر وہ فقیر ہو تو جب بھی اسے پائے اور اس پر قدرت رکھے، اس کے بغیر حلال ہونا جائز نہیں، اور یہی اللہ کے اس فرمان کا تقاضا ہے: {پھر اگر تم روک لیے جاؤ تو جو ہدی میسر ہو}۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: وہ حلال ہو جائے اور جب قدرت پائے تو ہدی بھیجے؛ دونوں قول امام شافعی کے ہیں۔ اسی طرح وہ شخص جسے خریدنے کے لیے ہدی نہ ملے، (اس کے بارے میں بھی) دو قول ہیں (۳)۔

پانچویں بات: عطاء اور دیگر نے کہا: بیماری کی وجہ سے روکا گیا شخص دشمن کے روکے ہوئے شخص کی طرح ہے (۴)۔

امام مالک، امام شافعی اور ان کے اصحاب نے کہا: جسے بیماری نے روک دیا ہو، اسے طواف کے علاوہ کوئی چیز حلال نہیں کر سکتی۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/۲۶۶۔ (۲) دیکھیے التمہید ۱۵/۲۰۵، اور احکام القرآن لابن العربی ۱/۱۲۴۔ (۳) اس مسئلے کو التمہید ۱۵/۱۹۸-۱۹۹ میں دیکھیں۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۲۶۷۔ اور طبری نے ۳/۳۴۲-۳۴۳ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

Page 277 Surat Al-Baqarah: Verse 196

...at the House [Kaaba], even if he stays for years until he recovers. Likewise for someone who miscalculates the count [of days] or the new moon is hidden from him. Malik said: The people of Mecca in this regard are like the people of the horizons [distant lands]. He said: If a sick person needs medicine, he takes it and offers a ransom [fidyah], and remains in his state of Ihram; nothing is permissible for him until he recovers from his illness. When he recovers from his illness, he goes to the House, circumambulates it seven times, performs the Sa'i between Safa and Marwah, and then exits his Hajj (1) or Umrah. This is the opinion of Al-Shafi'i, and they both (2) followed what was narrated from Umar, Ibn Abbas, Aisha, Ibn Umar, and Ibn al-Zubayr, who said regarding someone prevented [from completing Hajj] due to illness or miscalculation of dates: Nothing makes him exit Ihram except circumambulation of the House (3). Likewise for someone who suffers a fracture or a perforated abdomen (4). The ruling for someone in this state, according to Malik and his companions, is to have a choice; if he fears missing the standing at Arafat due to his illness, he may proceed to the House when he recovers, circumambulate, and exit Ihram through Umrah. If he wishes, he may remain in Ihram until the following year, and if he stays in Ihram without committing anything prohibited for a pilgrim, no sacrificial offering [hady] is required from him.

One of his arguments for this is the consensus among the Companions that for someone who miscalculates the dates, this is the ruling: nothing makes him exit Ihram except circumambulation of the House (5).

He said regarding a Meccan resident who remains prevented until the people have finished their Hajj: He should go to the non-sacred area [al-Hill], declare Talbiyah, perform what a person performing Umrah does, and exit Ihram. Then, the following year, he performs Hajj and offers a sacrifice.

Ibn Shihab al-Zuhri said concerning the prevention of a resident of Mecca who is hindered there: He must stand at Arafat, even if he has to be carried on a stretcher (6). This opinion was chosen by Abu Bakr Muhammad ibn Ahmad ibn...

---

(1) In (m): his Hajj (hujjatahu). (2) Meaning: Malik and Al-Shafi'i, may Allah have mercy on them, and in (m) it says: "wa dhahaba" (and went). (3) See these opinions in Al-Muwatta 1/362. (4) In the manuscripts: 'munhariq'. The confirmed version is from (m). Al-Kandhlawi said in Awjaz al-Masalik 7/78: The manuscripts of Al-Muwatta

differed on this word; some have it with 'nun', 'kha', and 'ra', others with 'ta' instead of 'nun' and the rest the same, and some with 'ta' and 'ha'. In Al-Baji's copy [Al-Muntaqa 2/279]: 'batn makhuf' (scary stomach/abdomen), meaning fatal. The intended meaning in all is the same: being afflicted with frequent diarrhea. (5) Al-Tamhid 15/195-197, and see Al-Muwatta 1/361-362. (6) Meaning: lifted and held up.

पृष्ठ २७७ सूरा अल-बकरा: आयत १९६

...काबा में, चाहे वह ठीक होने तक सालों तक रहे। इसी तरह उसके लिए भी जिसने दिनों की गणना में गलती की हो, या चाँद उससे छिप गया हो। मालिक ने कहा: इस मामले में मक्का के लोग दूर-दराज के लोगों के समान हैं। उन्होंने कहा: यदि किसी बीमार व्यक्ति को दवा की आवश्यकता हो, तो वह दवा ले ले और फिदया (प्रायश्चित) दे दे, और अपने एहराम की स्थिति में बना रहे; उसके लिए कुछ भी हलाल (जायज़) नहीं है जब तक कि वह अपनी बीमारी से ठीक न हो जाए। जब वह अपनी बीमारी से ठीक हो जाए, तो वह काबा जाए, सात बार उसका तवाफ़ करे, सफ़ा और मरवा के बीच सई (दौड़) करे, और फिर अपने हज (१) या उमराह से बाहर निकले। यह अल-शफीई का मत है, और वे दोनों (२) उसी बात पर चले जो उमर, इब्न अब्बास, आयशा, इब्न उमर और इब्न अल-जुबैर से रिवायत की गई है, जिन्होंने बीमारी या तारीखों की गलत गणना के कारण [हज पूरा करने से] रुके हुए व्यक्ति के बारे में कहा: काबा के तवाफ़ के अलावा और कोई चीज़ उसे एहराम से बाहर नहीं करती (३)। इसी तरह उसके लिए जिसे फ्रैक्चर हुआ हो या पेट में छेद (४) हो गया हो। मालिक और उनके साथियों के अनुसार इस स्थिति वाले व्यक्ति के लिए हुक्म यह है कि उसे चुनाव का अधिकार है; यदि उसे अपनी बीमारी के कारण अराफात में ठहरने (वक़ूफ़) के छूट जाने का डर हो, तो वह ठीक होने पर काबा जा सकता है, तवाफ़ कर सकता है और उमराह के ज़रिए एहराम से बाहर निकल सकता है। यदि वह चाहे, तो अगले साल तक एहराम में रह सकता है, और यदि वह एहराम में रहता है और हज यात्री के लिए वर्जित कोई काम नहीं करता है, तो उस पर कोई कुर्बानी (हद्य) अनिवार्य नहीं है।

उनकी दलीलों में से एक यह है कि सहाबा (पैगंबर के साथियों) के बीच इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है कि जिसने दिनों की गिनती में गलती की है, उसका यही हुक्म है: काबा के तवाफ़ के अलावा कोई भी चीज़ उसे एहराम से बाहर नहीं करती (५)।

उन्होंने एक मक्कावासी के बारे में कहा जो तब तक रुका रहता है जब तक कि लोग अपना हज पूरा नहीं कर लेते: वह हिल (पवित्र सीमा से बाहर का क्षेत्र) में जाए, तल्बिया पुकारे, और वह सब करे जो उमराह करने वाला करता है और एहराम से बाहर निकल जाए। फिर अगले साल वह हज करे और कुर्बानी दे।

इब्न शिहाब अल-ज़ुहरी ने मक्का के उस निवासी के रोके जाने के बारे में कहा जिसे वहीं रोक दिया गया हो: उसे अराफात में ठहरना ही होगा, चाहे उसे स्ट्रेचर पर ही क्यों न ले जाया जाए (६)। इस राय को अबू बक्र मुहम्मद बिन अहमद बिन... ने चुना।

---

(१) (म) में: उसका हज (हज्जतहू)। (२) अर्थात्: मालिक और अल-शाफीई, अल्लाह उन पर रहम करे, और (म) में है: "व जहाबा" (और गए)। (३) अल-मुवत्ता १/३६२ में इन मतों को देखें। (४) प्रतियों में: 'मुनहरिक'। (म) से पुष्ट संस्करण। अल-कांधलवी ने 'अवजज़ अल-मसालिक' ७/७८ में कहा: इस शब्द पर अल-मुवत्ता की प्रतियों में मतभेद है; कुछ में यह 'नून', 'खा' और 'रा' के साथ है, कुछ में 'नून' के बजाय 'ता' के साथ है और बाकी समान है, और कुछ में 'ता' और 'हा' के साथ है। अल-बाजी की प्रति [अल-मुन्तक़ा २/२७९] में: 'बतन मखूफ' (डरावना पेट), जिसका अर्थ घातक है। सभी में उद्देश्य एक ही है: लगातार दस्त लगना। (५) अल-तम्हीद १५/१९५-१९७, और अल-मुवत्ता १/३६१-३६२ देखें। (६) अर्थात्: उठाया और खड़ा किया गया।

صفحہ ۲۷۷ سورۃ البقرہ: آیت ۱۹۶

...بیت اللہ میں، خواہ وہ سالہا سال مقیم رہے یہاں تک کہ وہ تندرست ہو جائے۔ اور اسی طرح وہ شخص ہے جس نے دنوں کی گنتی میں غلطی کی ہو، یا چاند اس پر پوشیدہ رہا ہو۔ امام مالکؒ نے کہا: اس معاملے میں اہل مکہ دور دراز کے لوگوں کے مانند ہیں۔ انہوں نے کہا: اگر کسی بیمار کو دوا کی ضرورت ہو، تو وہ دوا لے لے اور فدیہ دے، اور اپنے احرام کی حالت میں رہے؛ اس کے لیے کچھ بھی حلال نہیں ہے یہاں تک کہ وہ اپنی بیماری سے صحت یاب ہو جائے۔ جب وہ اپنی بیماری سے تندرست ہو جائے تو بیت اللہ جائے، اس کا سات بار طواف کرے، صفا اور مروہ کے درمیان سعی کرے، اور پھر اپنے حج (۱) یا عمرہ سے حلال ہو جائے۔ یہ امام شافعیؒ کا قول ہے، اور ان دونوں (۲) نے اس بات پر عمل کیا جو حضرت عمر، ابن عباس، عائشہ، ابن عمر اور ابن الزبیر رضی اللہ عنہم سے مروی ہے، جنہوں نے بیماری یا تاریخوں کی غلطی کی وجہ سے رکے ہوئے شخص کے بارے میں کہا: بیت اللہ کے طواف کے علاوہ کوئی چیز اسے احرام سے نہیں نکالتی (۳)۔ اسی طرح وہ شخص ہے جسے کوئی ہڈی ٹوٹنے یا پیٹ کے پھٹ جانے (۴) کا عارضہ لاحق ہو۔ مالک اور ان کے اصحاب کے نزدیک ایسی حالت والے شخص کا حکم یہ ہے کہ اسے اختیار ہے؛ اگر اسے اپنی بیماری کی وجہ سے عرفہ میں وقوف کے فوت ہو جانے کا ڈر ہو، تو اگر چاہے تو صحت یاب ہونے پر بیت اللہ جائے، طواف کرے اور عمرہ کے ذریعے حلال ہو جائے، اور اگر چاہے تو اگلے سال تک اپنے احرام پر قائم رہے، اور اگر وہ اپنے احرام پر قائم رہتا ہے اور حاجی کے لیے منع کی گئی کسی چیز کا ارتکاب نہیں کرتا تو اس پر کوئی ہدی (قربانی) لازم نہیں۔

ان کی اس سلسلے میں ایک دلیل صحابہ کرام کا اس بات پر اجماع ہے کہ جس نے گنتی میں غلطی کی ہو اس کا یہی حکم ہے کہ بیت اللہ کے طواف کے سوا کوئی چیز اسے احرام سے نہیں نکالتی (۵)۔

انہوں نے اس مکہ والے کے بارے میں کہا جو لوگوں کے اپنے حج سے فارغ ہونے تک محصور رہا ہو: وہ حل (حدود حرم سے باہر) کی طرف جائے، تلبیہ پکارے اور وہ سب کرے جو عمرہ کرنے والا کرتا ہے اور حلال ہو جائے، پھر جب اگلا سال آئے تو حج کرے اور قربانی دے۔

ابن شہاب زہری نے مکہ کے اس رہنے والے کے بارے میں کہا جسے وہیں روک دیا گیا ہو: اس کے لیے عرفہ میں وقوف ضروری ہے خواہ اسے تختہ (اسٹریچر) پر اٹھا کر لے جایا جائے (۶)۔ اس قول کو ابوبکر محمد بن احمد بن... نے اختیار کیا۔

---

(۱) نسخہ (م) میں: "حجته" ہے۔ (۲) یعنی: امام مالک اور امام شافعی رحمہما اللہ، اور نسخہ (م) میں "وذهبا" (اور وہ دونوں گئے) واقع ہوا ہے۔ (۳) ان اقوال کو مؤطا ۱/۳۶۲ میں دیکھیں۔ (۴) نسخوں میں: "منحرق" ہے، اور (م) سے ثابت شدہ "منخرق" ہے۔ کاندھلوی نے اوجز المسالک ۷/۷۸ میں کہا ہے: مؤطا کے نسخوں میں اس لفظ میں اختلاف ہے، بعض میں یہ نون، خا اور را کے ساتھ ہے، اور بعض میں نون کے بجائے تا کے ساتھ ہے اور باقی ویسا ہی ہے، اور بعض میں تا اور حا کے ساتھ ہے۔ باجی کے نسخے [المنتقی ۲/۲۷۹] میں ہے: "بطن مخوف" (خوفناک پیٹ)، جس سے مراد ہلاک کر دینے والا ہے، اور سب میں مقصد ایک ہی ہے: یعنی پیہم دست آنا۔ (۵) التمہید ۱۵/ ۱۹۵-۱۹۷، اور دیکھئے الموطأ ۱/ ۳۶۱-۳۶۲۔ (۶) یعنی: اسے اٹھایا اور کھڑا کیا گیا ہو۔

Abd Allah bin Bukayr al-Maliki said: Malik's opinion regarding the Makkan who is prevented (from completing Hajj) is: that what is obligatory for him is the same as what is obligatory for the person from distant regions (al-Afaqī) (1); regarding the repetition of Hajj and the sacrificial animal, there is a disagreement (2) with the literal meaning of the Scripture; due to the word of Allah, the Almighty: {That is for those whose family is not present at the al-Masjid al-Haram} [Al-Baqarah: 196]. He said: And the opinion I hold in this is the statement of al-Zuhri that the permission from Allah, the Almighty, for those whose family is not present at al-Masjid al-Haram is because of the distance of the journey and the hardship of traveling, so if he misses Hajj, and the distance between him and al-Masjid al-Haram is such that prayer is not shortened, then he should attend the rituals even if he is carried on a litter due to the proximity of the distance to the House (3).

Abu Hanifa and his companions said: Anyone who is prevented from reaching the House by an enemy, illness, loss of funds, loss of a mount, or the sting of a poisonous creature, should remain in his state of ihram, and he should send his sacrificial animal or its price, then once it is slaughtered, he has been released from his ihram (4). Similarly, it was said by Urwa, Qatada, al-Hasan, Ata, al-Nakha'i, Mujahid, and the people of Iraq; because of the word of the Almighty: {And if you are prevented, then [offer] what can be obtained with ease of sacrificial animals} the verse (5).

Sixth: Malik and his companions said: Making a condition (at the start of ihram) does not benefit the person in ihram for Hajj if he fears being prevented by illness or an enemy; and this is the opinion of al-Thawri, Abu Hanifa, and their companions. Making a condition is for one to say when entering ihram: "Labbayk Allahumma Labbayk, and my place of release is where You restrain me on the earth."

Ahmad bin Hanbal, Ishaq bin Rahwayh, and Abu Thawr said: There is no harm in him making his condition, and it was said by more than one of the Companions and the Successors, and their evidence is the Hadith of Duba'a bint al-Zubayr bin Abd al-Muttalib (6) that she came to the Messenger of Allah ﷺ and said: "O Messenger of Allah, I intend..."

(1) In (Zh) and (M): Al-Afaq. (2) In Al-Istidhkar: This is a disagreement. (3) Al-Istidhkar 12/103-104. (4) See Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/268. (5) See Tafsir al-Baghawi 1/168. (6) Al-Hashimiyya, daughter of the uncle of the Prophet ﷺ, one of the female

emigrants (muhajirat), she was married to al-Miqdad bin al-Aswad, and she lived until after the year forty. Al-Siyar 2/274.

सूरह अल-बकरा: आयत १९६ | २७८

अब्दुल्लाह बिन बुकैर अल-मालिकी ने कहा: मक्का के निवासी जो (हज से) रोक दिए गए हों, उनके बारे में मालिक की राय है कि: उन पर वही अनिवार्य है जो बाहरी क्षेत्रों (आफ़ाक़ी) (१) के व्यक्ति पर अनिवार्य है; हज को दोहराने और कुर्बानी के जानवर के मामले में (किताब के प्रत्यक्ष अर्थ के विपरीत) मतभेद है (२); अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: {यह उसके लिए है जिसके परिवार वाले अल-मस्जिद अल-हराम के पास मौजूद न हों} [अल-बकरा: १९६]। उन्होंने कहा: और इस बारे में मेरी राय अल-ज़ुहरी का कथन है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से उन लोगों के लिए अनुमति जिनके परिवार अल-मस्जिद अल-हराम में नहीं हैं, यात्रा की दूरी और कठिनाई के कारण है, इसलिए यदि उसका हज छूट जाता है, और उसके और अल-मस्जिद अल-हराम के बीच की दूरी ऐसी है कि नमाज़ को छोटा (क़स्र) नहीं किया जाता, तो उसे रस्मों में उपस्थित होना चाहिए भले ही उसे घर की निकटता के कारण पालकी में ले जाया जाए (३)।

अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने कहा: हर वह व्यक्ति जिसे दुश्मन, बीमारी, धन की हानि, सवारी के जानवर के खो जाने, या किसी ज़हरीले जीव के काटने से काबा पहुँचने से रोक दिया गया हो, वह अपने इहराम की स्थिति में रहेगा, और वह अपना कुर्बानी का जानवर या उसकी कीमत भेजेगा, फिर जब वह ज़बह कर दिया जाए, तो वह अपने इहराम से मुक्त हो गया (४)। इसी तरह उर्वा, क़तादा, अल-हसन, अता, अल-नखई, मुजाहिद और इराक के लोगों ने कहा; सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: {और यदि तुम्हें रोक दिया जाए, तो जो भी कुर्बानी का जानवर आसानी से उपलब्ध हो [उसे भेंट करो]} आयत (५)।

छठा: मालिक और उनके साथियों ने कहा: हज के इहराम में शर्त लगाने का कोई लाभ नहीं होता यदि उसे बीमारी या दुश्मन द्वारा रोके जाने का डर हो; और यही अल-थौरी, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों की राय है। शर्त लगाने का अर्थ यह है कि इहराम बांधते समय कोई कहे: "लब्बैक अल्लाहुम्मा लब्बैक, और मेरा हलाल होना वहीं होगा जहाँ तू मुझे ज़मीन पर रोक दे।"

अहमद बिन हंबल, इशाक बिन राहवेह और अबू थौर ने कहा: उसके लिए अपनी शर्त लगाने में कोई बुराई नहीं है, और यह बात एक से अधिक सहाबा और ताबिईन ने कही है, और उनका प्रमाण दुबा'अ बिन्त अल-जुबैर बिन अब्दुल मुत्तलिब (६) की हदीस है कि वह अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आईं और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मेरा इरादा है..."

(१) (ज़ह) और (म) में: अल-आफ़ाक़। (२) अल-इस्तिदकार में: यह मतभेद है। (३) अल-इस्तिदकार १२/१०३-१०४। (४) देखें अल-जस्साह द्वारा अहकाम अल-कुरान १/२६८। (५) देखें तफ़सीर अल-बग़वी १/१६८। (६) अल-हाशिमिया, नबी ﷺ के चाचा की बेटी, मुहाजिरात में से थीं, वह अल-मिक़दाद बिन अल-असवद के निकाह में थीं, और चालीस हिजरी के बाद तक जीवित रहीं। अल-सियार २/२७४।

عبداللہ بن بکیر المالکی نے کہا: مکہ کے محصر (جسے حج سے روک دیا گیا ہو) کے بارے میں مالک کا قول ہے کہ: اس پر وہی لازم ہے جو آفاقی (۱) پر لازم ہے؛ حج کے اعادہ اور قربانی کے جانور کے بارے میں (کتاب کے ظاہر کے خلاف) اختلاف ہے (۲)؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {یہ اس کے لیے ہے جس کے گھر والے مسجد حرام کے حاضرین میں سے نہ ہوں} [البقرہ: ۱۹۶]۔ انہوں نے کہا: اور اس بارے میں میرے نزدیک پسندیدہ قول زہری کا ہے کہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان لوگوں کے لیے رخصت جن کے اہل و عیال مسجد حرام کے حاضرین میں سے نہیں ہیں، سفر کی دوری اور مشقت کی وجہ سے ہے، پس اگر اس کا حج فوت ہو جائے اور اس کے اور مسجد حرام کے درمیان اتنی مسافت ہو جس میں نماز قصر نہیں کی جاتی، تو وہ مناسک میں حاضر ہو اگرچہ اسے گھر کی قربت کی وجہ سے پالکی میں اٹھا کر لایا جائے (۳)۔

ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: ہر وہ شخص جسے دشمن، بیماری، نفقہ کے ختم ہونے، سواری کے گم ہونے، یا کسی زہریلے جانور کے کاٹنے کی وجہ سے بیت اللہ تک پہنچنے سے روک دیا جائے، وہ اپنے احرام پر قائم رہے گا، اور وہ اپنا ہدی (قربانی کا جانور) یا اس کی قیمت بھیجے گا، پس جب وہ ذبح ہو جائے تو وہ اپنے احرام سے حلال ہو گیا (۴)۔ اسی طرح عروہ، قتادہ، حسن، عطا، نخعی، مجاہد اور اہل عراق نے کہا؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {پھر اگر تم روک دیے جاؤ تو جو قربانی میسر ہو [وہ بھیج دو]} آیت (۵)۔

چھٹی بات: مالک اور ان کے اصحاب نے کہا: حج کے احرام میں شرط لگانا محرم کو فائدہ نہیں دیتا اگر اسے بیماری یا دشمن کی وجہ سے رکاوٹ کا خوف ہو؛ اور یہی ثوری، ابو حنیفہ اور ان

کے اصحاب کا قول ہے۔ اور شرط لگانا یہ ہے کہ احرام باندھتے وقت کہے: "لبیک اللھم لبیک، اور میرا حلال ہونا وہیں ہے جہاں تو مجھے زمین پر روک دے۔"

احمد بن حنبل، اسحاق بن راہویہ اور ابو ثور نے کہا: اس کے لیے اپنی شرط لگانے میں کوئی حرج نہیں، اور یہ بات ایک سے زیادہ صحابہ اور تابعین نے کہی ہے، اور ان کی دلیل ضباعہ بنت زبیر بن عبدالمطلب (۶) کی حدیث ہے کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئیں اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میرا ارادہ ہے...

(۱) (ظ) اور (م) میں: الآفاق۔ (۲) الاستذکار میں: یہ اختلاف ہے۔ (۳) الاستذکار ۱۲/ ۱۰۳-۱۰۴۔ (۴) دیکھیں احکام القرآن للجصاص ۱/ ۲۶۸۔ (۵) دیکھیں تفسیر البغوی ۱/ ۱۶۸۔ (۶) الہاشمیہ، نبی ﷺ کی پھوپھی زاد، مہاجرات میں سے تھیں، وہ مقداد بن الاسود کے نکاح میں تھیں، چالیس ہجری کے بعد تک باقی رہیں۔ السیر ۲/ ۲۷۴۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 196 279

Hajj, should I make a condition (1)? He said: "Yes." She said: "How should I say it?" He said: "Say: Labbayka Allahumma Labbayk, and my place of exiting Ihram is wherever You restrain me." Narrated by Abu Dawud, al-Daraqutni, and others (2). Al-Shafi'i said: "If the hadith of Duba'ah were proven, I would not exceed it, and the place of exiting Ihram would be wherever Allah restrained him." (3).

I say: More than one scholar has graded it as authentic, including Abu Hatim al-Busti (4) and Ibn al-Mundhir. Ibn al-Mundhir said: "It is proven that the Messenger of Allah ﷺ said to Duba'ah bint al-Zubayr: 'Perform Hajj and make a condition'." This was Al-Shafi'i's view when he was in Iraq, then he hesitated about it in Egypt (5). Ibn al-Mundhir said: "I follow the first opinion." Abd al-Razzaq mentioned it: Ibn Jurayj informed us, saying: Abu al-Zubayr informed me that Tawus and 'Ikrimah informed him from Ibn 'Abbas who said: Duba'ah bint al-Zubayr came to the Messenger of Allah ﷺ and said: "I am a heavy woman and I want to perform Hajj, so how do you command me to enter Ihram?" He said: "Enter Ihram and make a condition that my place of exiting Ihram is where You restrain me." He said: "So she reached [her goal] (6)." And this is a sound chain of narration.

Seventh point: Scholars differed on the obligation of making up (qada') for the one who is prevented (muhsar). Malik and al-Shafi'i said: "Whoever is prevented by an enemy, there is no making up required for his Hajj or Umrah, unless he is a sarurah (one who has never performed Hajj before) (7). In that case, Hajj remains obligatory for him according to its initial obligation. The same applies to Umrah for those who consider it obligatory."

Abu Hanifah said: "The one prevented by illness or an enemy must make up both Hajj and Umrah," which is also the view of al-Tabari. The scholars of rational jurisprudence (Ashab al-Ra'y) said: "If he had entered Ihram for Hajj, he must make up both Hajj and Umrah; because his Ihram..."

(1) In the manuscripts: "Ashtaritu" (I make a condition), and what is established is from (M). (2) Sunan Abi Dawud (1776), Sunan al-Daraqutni 2/235. It is in Musnad Ahmad (27030). Similar narrations from Ibn 'Abbas are in Ahmad (3117) and Muslim (1208); from Aisha in Ahmad (25308), al-Bukhari (5089), and Muslim (1207); and from Umm Salamah in Ahmad (26590). (3) Al-Tamhid 15/191-193. (4) Sahih Ibn Hibban (3773), (3774), and (3775). (5) See Al-Majmu' 8/252, and Al-Mughni 5/93. (6) We did not find it in Musannaf Abd al-Razzaq nor in his Tafsir. It was narrated via his path

with this chain by al-Daraqutni 2/235, Ahmad (3117), and Muslim (1208) via Ibn Jurayj. It was mentioned previously in the footnotes. (7) Sarurah: One who has never performed Hajj. Its root is from 'Sarr': to restrain or prevent. Al-Nihayah 3/22.

सूरह अल-बक़रा: आयत १९६ २७९

हज, क्या मैं कोई शर्त रखूँ(१)? उन्होंने कहा: "हाँ।" उसने कहा: "मैं कैसे कहूँ?" उन्होंने कहा: "कहो: लब्बैक अल्लाहुम्मा लब्बैक, और मेरा इहराम खोलने का स्थान वहीं है जहाँ तू मुझे रोक ले।" इसे अबू दाऊद, अल-दाराकुतनी और अन्य ने संकलित किया है(२)। अल-शफी ने कहा: "अगर दुबा'ह की हदीस प्रमाणित होती, तो मैं इससे आगे नहीं बढ़ता, और उसके इहराम खोलने का स्थान वही होता जहाँ अल्लाह ने उसे रोका"(३)।

मैं कहता हूँ: इसे अबू हातिम अल-बस्ती(४) और इब्न अल-मुन्ज़िर सहित कई विद्वानों ने प्रमाणित माना है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: "यह प्रमाणित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने दुबा'ह बिंत अल-जुबैर से कहा था: 'हज करो और शर्त रखो'।" अल-शफी की राय यही थी जब वे इराक में थे, फिर मिस्र में उन्होंने इस पर संकोच किया(५)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: "मैं पहली राय को मानता हूँ।" अब्दुल रज्जाक ने इसका उल्लेख किया है: इब्न जुैराज ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अबू अल-जुबैर ने मुझे बताया कि तावुस और इकरीमा ने उन्हें इब्न अब्बास के हवाले से बताया, जिन्होंने कहा: दुबा'ह बिंत अल-जुबैर अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आईं और कहा: "मैं एक भारी महिला हूँ और मैं हज करना चाहती हूँ, तो आप मुझे इहराम बाँधने का क्या आदेश देते हैं?" उन्होंने कहा: "इहराम बाँधो और यह शर्त रखो कि मेरा इहराम खोलने का स्थान वह है जहाँ तू मुझे रोक दे।" उन्होंने कहा: "तो वह पहुँच गईं(६)।" और यह एक सही सनद (वर्णन की श्रृंखला) है।

सातवां बिंदु: विद्वानों में इस बात पर मतभेद है कि क्या उस व्यक्ति के लिए 'क़ज़ा' (फिर से करना) अनिवार्य है जिसे रोक दिया गया (मुहसर) हो। मलिक और अल-शफी ने कहा: "जिसे किसी दुश्मन द्वारा रोका गया हो, उस पर उसके हज या उमराह के लिए कोई क़ज़ा नहीं है, जब तक कि वह 'सरूरा' न हो जिसने पहले कभी हज न किया हो(७)। उस स्थिति में, हज उस पर उसके प्रारंभिक दायित्व के अनुसार अनिवार्य रहेगा। यही बात उमराह पर भी लागू होती है, उन लोगों के लिए जो इसे अनिवार्य मानते हैं।"

अबू हनीफा ने कहा: "बीमारी या दुश्मन द्वारा रोके गए व्यक्ति पर हज और उमराह दोनों की क़ज़ा अनिवार्य है," और यही अल-तबरी की राय भी है। असहाब अल-रा'य (तर्कवादी न्यायविद) ने कहा: "यदि उसने हज के लिए इहराम बाँधा था, तो वह हज और उमराह दोनों की क़ज़ा करेगा; क्योंकि उसका इहराम..."

(१) प्रतियों में: "अश्तरितु" (मैं शर्त रखता हूँ), और स्थापित पाठ (म) से है। (२) सुनन अबू दाऊद (१७७६), सुनन अल-दाराकुतनी २/२३५। यह मुसनद अहमद (२७०३०) में है। इब्न अब्बास से मिलते-जुलते वर्णन अहमद (३११७) और मुस्लिम (१२०८) में हैं; आयशा से अहमद (२५३०८), अल-बुखारी (५०८९), और मुस्लिम (१२०७) में; और उम्म सलमा से अहमद (२६५९०) में। (३) अल-तम्हीद १५/१९१-१९३। (४) सहीह इब्न हिब्बान (३७७३), (३७७४), और (३७७५)। (५) देखें अल-मजमू' ८/२५२, और अल-मुग़नी ५/९३। (६) हमें यह मुसन्निफ अब्दुल रज्जाक में या उनके तफ़सीर में नहीं मिला। इसे उनके माध्यम से इसी सनद के साथ अल-दाराकुतनी २/२३५, अहमद (३११७), और मुस्लिम (१२०८) ने इब्न जुैराज के माध्यम से संकलित किया है। इसका ज़िक्र पहले पादलेखों में आ चुका है। (७) सरूरा: वह जिसने कभी हज न किया हो। इसका मूल 'सर्र' से है: रोकना या मना करना। अल-निहाया ३/२२।

سورہ البقرہ : الآیۃ ۱۹۶ ۲۷۹

حج، کیا میں شرط لگاؤں (۱)؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں"۔ اس نے کہا: "میں کیا کہوں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "کہو: لبیک اللھم لبیک، اور میری حلال ہونے کی جگہ وہی ہے جہاں تو نے مجھے روک دیا"۔ اسے ابوداؤد، دارقطنی اور دوسروں نے روایت کیا ہے (۲)۔ امام شافعی نے فرمایا: "اگر ضباعہ کی حدیث ثابت ہوتی تو میں اس سے تجاوز نہ کرتا، اور اس کے حلال ہونے کی جگہ وہی ہوتی جہاں اللہ نے اسے روکا" (۳)۔

میں کہتا ہوں: اسے ایک سے زائد علماء نے صحیح قرار دیا ہے، جن میں ابو حاتم البستی (۴) اور ابن المنذر شامل ہیں۔ ابن المنذر نے کہا: "یہ ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ضباعہ بنت زبیر سے فرمایا: 'حج کرو اور شرط لگا لو'"۔ امام شافعی کا یہی قول تھا جب وہ عراق میں تھے، پھر مصر میں انہوں نے اس سے توقف کیا (۵)۔ ابن المنذر نے کہا: "میں پہلے قول کو مانتا ہوں"۔ عبد الرزاق نے اسے ذکر کیا ہے: ہمیں ابن جریج نے بتایا، انہوں نے کہا: مجھے ابو الزبیر نے بتایا کہ طاؤس اور عکرمہ نے انہیں ابن عباس کے حوالے سے خبر دی، جنہوں نے کہا: ضباعہ بنت زبیر رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئیں اور عرض کیا: "میں ایک بھاری بھرکم خاتون ہوں اور میں حج کا ارادہ رکھتی ہوں، تو آپ مجھے کیسے احرام باندھنے کا حکم دیتے ہیں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "احرام باندھو اور یہ شرط لگا لو کہ میرا حلال ہونا وہاں ہے جہاں تو نے مجھے روک دیا"۔ انہوں نے کہا: "چنانچہ وہ (مقصد تک) پہنچ گئیں (۶) "۔ اور یہ ایک صحیح اسناد ہے ۔

ساتواں مسئلہ: اس شخص پر قضا کے واجب ہونے میں علماء کا اختلاف ہے جسے روک دیا گیا ہو (محصر)۔ امام مالک اور شافعی نے فرمایا: "جسے دشمن نے روک دیا، تو اس پر اس کے حج یا عمرہ کی کوئی قضا نہیں، سوائے اس کے کہ وہ صرورہ ہو جس نے پہلے کبھی حج نہ کیا ہو (۷)۔

اس صورت میں اس پر حج اپنے وجوب کے مطابق باقی رہے گا، اور اسی طرح ان کے نزدیک عمرہ بھی جو اسے فرض مانتے ہیں"۔

امام ابو حنیفہ نے فرمایا: "بیماری یا دشمن کی وجہ سے روکے گئے شخص پر ایک حج اور ایک عمرہ کی قضا ہے"، اور یہی امام طبری کا قول ہے۔ اصحاب الرائے نے کہا: "اگر اس نے حج کا احرام باندھا تھا تو وہ ایک حج اور ایک عمرہ کی قضا کرے گا؛ کیونکہ اس کا احرام..."

(۱) نسخوں میں: "أشترط" (میں شرط رکھتا ہوں)، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۲) سنن ابی داؤد (۱۷۷۶)، سنن دارقطنی ۲/۲۳۵، اور یہ مسند احمد (۲۷۰۳۰) میں ہے۔ اس باب میں ابن عباس سے مروی حدیث کو احمد (۳۱۱۷) اور مسلم (۱۲۰۸) نے، عائشہ سے احمد (۲۵۳۰۸)، بخاری (۵۰۸۹) اور مسلم (۱۲۰۷) نے، اور ام سلمہ سے احمد (۲۶۵۹۰) نے روایت کیا ہے۔ (۳) التمہید ۱۹۱/۱۵-۱۹۳۔ (۴) صحیح ابن حبان (۳۷۷۳)، (۳۷۷۴) اور (۳۷۷۵)۔ (۵) دیکھئے المجموع ۲۵۲/۸، اور المغنی ۹۳/۵۔ (۶) ہمیں یہ مصنف عبد الرزاق میں اور نہ ہی ان کی تفسیر میں ملا۔ اسے ان کے واسطے سے اسی سند کے ساتھ دارقطنی ۲/۲۳۵، احمد (۳۱۱۷) اور مسلم (۱۲۰۸) نے ابن جریج کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ اس کا ذکر پہلے حواشی میں گزر چکا ہے۔ (۷) الصرورہ: وہ جس نے کبھی حج نہ کیا ہو۔ اس کا اصل مادہ "صر" سے ہے جس کا معنی روکنا اور منع کرنا ہے۔ النہایہ ۲۲/۳۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 280

...with Hajj, it becomes Umrah. If he was performing Qiran (Hajj and Umrah together), he compensates with one Hajj and two Umrahs. If he had intended only Umrah, he compensates with one Umrah. According to them, it is the same whether the person is prevented by illness or an enemy, as mentioned previously.

They argued using the hadith of Maymun bin Mahran, who said: "I went out for Umrah in the year when the people of Sham besieged Ibn al-Zubayr in Makkah. I sent men from my people with a sacrificial animal (hady). When I reached the people of Sham, they prevented me from entering the Sanctuary (Haram). So, I slaughtered the sacrificial animal at my place, then I exited the state of ihram and returned. When the following year came, I went out to complete my Umrah. I went to Ibn Abbas and asked him, and he said: 'Replace the sacrificial animal, for the Messenger of Allah (ﷺ) commanded his companions to replace the sacrificial animal they had slaughtered in the year of Al-Hudaybiyyah during the Umrah of Qada' (the Fulfilled Umrah) (1).'" They also cited the saying of the Prophet (ﷺ): "Whoever has a broken bone or becomes lame, he has exited ihram, and he must perform another Hajj or another Umrah." Narrated by Ikrimah from Al-Hajjaj bin Amr al-Ansari, who said: "I heard the Messenger of Allah (ﷺ) say: 'Whoever becomes lame or has a broken bone has exited ihram, and he must perform another Hajj (2).'"

They said: The Umrah performed by the Messenger of Allah (ﷺ) and his companions in the following year as a substitute (3) for the year of Al-Hudaybiyyah was only a compensation (qada') for that Umrah. They said: That is why it was called 'Umrah al-Qada' (the Umrah of fulfillment).

Malik argued that the Messenger of Allah (ﷺ) did not command any of his companions or those who were with him to compensate for anything or to return for anything (4). This was not recorded from him in any way, nor did he say in the following year: 'This Umrah of mine is a compensation for the Umrah in which I was prevented,' and it was not narrated from him. They said: 'Umrah al-Qada' and 'Umrah al-Qadiyyah' are the same. It was called so only because the Messenger of Allah (ﷺ) made a treaty (qada) with Quraysh and reached a settlement with them that year to turn back from the House (Kaaba) and intend to visit it the following year; thus it was named 'Umrah al-Qadiyyah' (5).

Eighth: None of the jurists said regarding someone who has a broken bone or becomes lame that he exits ihram on the spot just by the break...

(1) Narrated by Abu Dawood (1864), and through him by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamheed 15/207-208. (2) Narrated by Ahmad (15731), Abu Dawood (1862), Al-Tirmidhi (940), Al-Nasa’i in Al-Mujtaba 5/198, and Ibn Majah (3077). (3) His saying: 'as a substitute', from (Zh). (4) Al-Muwatta 1/360, and Al-Bukhari mentioned Malik's saying before the hadith (1813). (5) See Al-Tamheed 12/151-152, 15/206, and 211-212.

सूरा अल-बकरा: आयत 196 280

...हज के साथ, यह उमराह बन जाता है। यदि वह किरन (हज और उमराह एक साथ) कर रहा था, तो वह एक हज और दो उमराहों के साथ क्षतिपूर्ति करता है। यदि उसने केवल उमराह का इरादा किया था, तो वह एक उमराह के साथ क्षतिपूर्ति करता है। उनके अनुसार, यह समान है चाहे व्यक्ति बीमारी से रोका गया हो या शत्रु द्वारा, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।

उन्होंने मैमुन बिन महरान की हदीस का उपयोग करते हुए तर्क दिया, जिन्होंने कहा: "मैं उस वर्ष उमराह के लिए निकला था जब शाम के लोगों ने मक्का में इब्न अल-जुबैर को घेरा था। मैंने अपने कबीले के कुछ पुरुषों को बलि के जानवर (हदी) के साथ भेजा। जब मैं शाम के लोगों के पास पहुँचा, तो उन्होंने मुझे हरम (पवित्र स्थल) में प्रवेश करने से रोक दिया। इसलिए, मैंने अपनी जगह पर बलि के जानवर को ज़बह कर दिया, फिर मैंने एहराम की स्थिति से बाहर निकल गया और वापस लौट आया। जब अगला वर्ष आया, तो मैं अपना उमराह पूरा करने के लिए निकला। मैं इब्न अब्बास के पास गया और उनसे पूछा, तो उन्होंने कहा: 'बलि के जानवर को बदलो, क्योंकि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने अपने साथियों को हुदैबिया के वर्ष में ज़बह किए गए बलि के जानवर को उमराह अल-क़दा (पूरा किया गया उमराह) के दौरान बदलने का आदेश दिया था (1)।'" उन्होंने पैगंबर (ﷺ) के इस कथन का भी हवाला दिया: "जिसकी हड्डी टूट जाए या जो लंगड़ा हो जाए, वह एहराम से बाहर हो गया है, और उसे दूसरा हज या दूसरा उमराह करना होगा।" इकरामा ने अल-हज्जाज बिन अम्र अल-अंसारी से रिवायत की, जिन्होंने कहा: "मैंने अल्लाह के रसूल (ﷺ) को यह कहते सुना: 'जो कोई लंगड़ा हो जाए या जिसकी हड्डी टूट जाए, वह एहराम से बाहर हो गया है, और उसे दूसरा हज करना होगा (2)।'"

उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) और उनके साथियों द्वारा अगले वर्ष अल-हुदैबिया के वर्ष के बदले (3) में किया गया उमराह केवल उस उमराह की क़ज़ा (क्षतिपूर्ति) थी। उन्होंने कहा: इसीलिए इसे 'उमराह अल-क़दा' कहा गया।

मलिक ने तर्क दिया कि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने अपने किसी भी साथी या उनके साथ रहने वालों को किसी भी चीज़ की क़ज़ा करने या किसी भी चीज़ के लिए वापस आने का आदेश नहीं दिया (4)। यह किसी भी तरह से उनके द्वारा दर्ज नहीं किया गया है, और न ही उन्होंने अगले वर्ष कहा: 'मेरा यह उमराह उस उमराह की क़ज़ा है जिसमें मुझे रोका गया था,' और न ही उनसे ऐसा रिवायत किया गया

है। उन्होंने कहा: 'उमराह अल-क़दा' और 'उमराह अल-क़दिय्या' एक ही हैं। इसे ऐसा इसलिए कहा गया क्योंकि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने उस वर्ष कुरैश के साथ एक संधि (क़दा) की थी और उनके साथ इस बात पर समझौता किया था कि वे इस साल काबा से वापस लौट जाएँगे और अगले साल आने का इरादा करेंगे; इस प्रकार इसका नाम 'उमराह अल-क़दिय्या' पड़ा (5)।

आठवाँ: फकीहों (धर्मशास्त्रियों) में से किसी ने भी उस व्यक्ति के बारे में नहीं कहा जिसकी हड्डी टूट गई हो या जो लंगड़ा हो गया हो कि वह केवल हड्डी टूटने से ही एहराम से बाहर हो जाता है...

---

(1) इसे अबू दाऊद (1864) ने उद्धृत किया है, और उनके माध्यम से इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 15/207-208 में। (2) इसे अहमद (15731), अबू दाऊद (1862), अल-तिर्मिज़ी (940), अल-मुजतबा 5/198 में अल-नसाई और इब्न माजाह (3077) ने उद्धृत किया है। (3) उनका कहना: 'बदले में', (ज़) से। (4) अल-मुवत्ता 1/360, और अल-बुखारी ने हदीस (1813) से पहले मलिक का कथन उल्लेख किया है। (5) देखिए अल-तम्हीद 12/151-152, 15/206 और 211-212।

سورة البقرہ: آیت 196 280

...حج کے ساتھ، وہ عمرہ بن جاتا ہے۔ اور اگر وہ قارن (حج اور عمرہ ایک ساتھ کرنے والا) تھا، تو وہ ایک حج اور دو عمروں کی قضا دے گا۔ اور اگر اس نے صرف عمرہ کا احرام باندھا تھا، تو وہ ایک عمرہ کی قضا دے گا۔ ان کے نزدیک محصر (روکا ہوا شخص) برابر ہے، خواہ وہ بیماری کی وجہ سے ہو یا دشمن کی وجہ سے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

اور انہوں نے میمون بن مہران کی حدیث سے استدلال کیا، انہوں نے کہا: میں اس سال عمرے کے لیے نکلا جب اہل شام نے مکہ میں ابن زبیر کا محاصرہ کیا ہوا تھا۔ میں نے اپنی قوم کے کچھ آدمیوں کے ساتھ ہدی (قربانی کا جانور) بھیجا۔ جب میں اہل شام کے پاس پہنچا تو انہوں نے مجھے حرم میں داخل ہونے سے روک دیا۔ چنانچہ میں نے وہیں ہدی ذبح کر دی، پھر میں نے احرام کھول دیا اور واپس آگیا| جب اگلا سال آیا تو میں اپنا عمرہ پورا کرنے کے لیے نکلا| میں ابن عباس کے پاس گیا اور ان سے پوچھا، تو انہوں نے کہا: ہدی کا بدل دو، کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے اپنے صحابہ کو حکم دیا تھا کہ وہ ہدی کا بدل دیں جو انہوں نے حدیبیہ کے سال عمرۃ القضاء میں ذبح کی تھی (1)۔ اور انہوں نے آپ ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا: "جس کی ہڈی ٹوٹ جائے یا جو لنگڑا ہو جائے، وہ حلال ہو گیا (احرام سے نکل گیا)، اور اس پر دوسرا حج یا دوسرا عمرہ واجب ہے"۔ اسے عکرمہ نے حجاج بن عمرو الانصاری سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "جو لنگڑا ہو جائے یا جس کی ہڈی ٹوٹ جائے، وہ حلال ہو گیا، اور اس پر دوسرا حج واجب ہے" (2)۔

انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ اور آپ کے صحابہ کا اگلے سال عمرہ کرنا، حدیبیہ والے سال کے بدل (3) کے طور پر، محض اس عمرہ کی قضا تھی۔ انہوں نے کہا: اسی لیے اسے 'عمرۃ القضاء' کہا گیا ہے۔

امام مالک نے اس بات سے استدلال کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے اپنے صحابہ میں سے کسی کو یا ان لوگوں کو جو آپ کے ساتھ تھے، یہ حکم نہیں دیا کہ وہ کسی چیز کی قضا کریں یا کسی چیز کے لیے واپس آئیں (4)۔ اور یہ بات کسی بھی طرح سے آپ سے محفوظ نہیں ہے، اور نہ ہی آپ نے اگلے سال یہ فرمایا کہ میرا یہ عمرہ اس عمرہ کی قضا ہے جس میں مجھے روک دیا گیا تھا، اور نہ ہی آپ سے ایسا منقول ہے۔ انہوں نے کہا: عمرۃ القضاء اور عمرۃ القضیہ ایک ہی ہیں۔ اسے یہ نام اس لیے دیا گیا کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے اس سال قریش سے فیصلہ (قضاء) کیا تھا اور ان سے اس بات پر صلح کی تھی کہ وہ اس سال بیت اللہ سے واپس چلے جائیں گے اور اگلے سال آئیں گے؛ چنانچہ اسے 'عمرۃ القضیہ' کا نام دیا گیا (5)۔

آٹھویں بات: فقہاء میں سے کسی نے یہ نہیں کہا کہ جس کی ہڈی ٹوٹ جائے یا جو لنگڑا ہو جائے، وہ محض ہڈی ٹوٹنے سے اپنی جگہ حلال ہو جاتا ہے...

---

(1) اسے ابو داؤد (1864) نے روایت کیا ہے، اور ان کے واسطے سے ابن عبد البر نے التمہید 15/207-208 میں۔ (2) اسے احمد (15731)، ابو داؤد (1862)، ترمذی (940)، نسائی نے المجتبیٰ 5/198 میں، اور ابن ماجہ (3077) نے روایت کیا ہے۔ (3) ان کا قول: 'بدلا'، (ظ) سے۔ (4) الموطا 1/360، اور بخاری نے حدیث (1813) سے پہلے مالک کا قول ذکر کیا ہے۔ (5) دیکھیے التمہید 12/151-152 اور 15/206 اور 211-212۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 [Page] 281

...other than Abu Thawr, following the apparent meaning of the Hadith of Al-Hajjaj ibn 'Amr, and Dawud ibn Ali and his companions followed him in that. The scholars agreed that one who suffers a fracture (breaks a bone) is released from Ihram, but they differed on what releases him. Malik and others said: He is released by circumambulating the House (Tawaf); nothing else releases him. Those of the Kufis who disagreed with him said: He is released by intention and performing what releases him, according to what was mentioned previously of his school of thought (1).

Ninth: There is no disagreement among the scholars of the cities that "Ihsar" (prevention) applies generally to both Hajj and Umrah. Ibn Sirin said: There is no Ihsar in Umrah because it is not time-bound. It was replied that even if it is not time-bound, there is harm in waiting until the excuse (2) is removed, and concerning that, the verse was revealed. It was narrated from Ibn al-Zubayr that whoever is prevented by the enemy or illness is not released except by circumambulating the House; this is also contrary to the text of the report in the year of Al-Hudaybiyyah (3).

Tenth: The preventer is either a disbeliever or a Muslim. If he is a disbeliever, it is not permissible to fight him even if one is confident of prevailing over him, and one releases himself at his location, according to the Almighty's saying: {And do not fight them at al-Masjid al-Haram} [Al-Baqarah: 191] as mentioned previously. If the disbeliever asks for a bribe (payment), it is not permissible because that is a weakness in Islam. If he is a Muslim, it is not permissible to fight him under any circumstances, and release from Ihram is mandatory. If he asks for something to vacate the path, it is permissible to give it to him, and fighting is not permissible because of the destruction of lives it involves, which is not required for performing acts of worship, for religion is more lenient. As for giving the payment, it is to repel the greater of two harms with the lesser of them; and because Hajj is something for which money is spent, so this is considered part of the expenditure (4).

Eleventh: The preventing enemy is either certain to remain and stay due to their strength and numbers, or not. If it is the former, the prevented person is released from Ihram at his place immediately. If it is the second—which is something expected to be removed—then he is not considered prevented until the time remaining between him and Hajj is such that he knows that if the enemy is removed, he will not reach Hajj in time. Then he is released from Ihram according to Ibn al-Qasim and Ibn al-Majishun.

(1) Al-Tamhid 15/211. (2) In "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 1/122 (and the wording is from him): The enemy. (3) "Ahkam al-Qur'an" by al-Kiya 1/92. (4) "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 1/122.

सूरह अल-बक़रह: आयत 196 [पृष्ठ] 281

...अबू थौर के अलावा, अल-हज्जाज इब्न अम्र की हदीस के स्पष्ट अर्थ का पालन करते हुए, और दाऊद इब्न अली और उनके साथियों ने इस मामले में उनका अनुसरण किया। विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि जिसकी हड्डी टूट जाती है, वह अहराम से मुक्त (हलाल) हो जाता है, लेकिन वे इस बात पर असहमत थे कि उसे क्या मुक्त करता है। मलिक और अन्य ने कहा: वह काबा की तवाफ करके मुक्त होता है; इसके अलावा कुछ और उसे मुक्त नहीं करता। कुफियों में से जिन्होंने उनका विरोध किया, वे कहते हैं: वह नीयत और उस क्रिया को करने से मुक्त होता है जिससे अहराम खुलता है, जैसा कि उनके मज़हब (विचारधारा) के पिछले उल्लेख में बताया गया है (1)।

नवां: विभिन्न शहरों के विद्वानों के बीच इस पर कोई असहमति नहीं है कि "इहसार" (रुकावट) हज और उमराह दोनों पर सामान्य रूप से लागू होता है। इब्न सिरीन ने कहा: उमराह में कोई इहसार नहीं है; क्योंकि यह समयबद्ध नहीं है। इसका उत्तर यह दिया गया कि भले ही यह समयबद्ध न हो, लेकिन बाधा (2) के दूर होने तक प्रतीक्षा करने में हानि है, और इसी के बारे में आयत नाजिल हुई। इब्न अल-जुबैर से रिवायत है कि जिसे दुश्मन या बीमारी ने रोक दिया हो, वह काबा की तवाफ के बिना मुक्त नहीं होता; यह भी अल-हुदैबिया के वर्ष की रिवायत के पाठ के विपरीत है (3)।

दसवां: रोकने वाला या तो काफिर होगा या मुसलमान। यदि वह काफिर है, तो उससे लड़ना जायज़ नहीं है भले ही उस पर विजय पाने का विश्वास हो, और वह अपने स्थान पर ही अहराम खोल देगा; अल्लाह तआला के इस कथन के अनुसार: {और उनसे मस्जिद-ए-हराम के पास न लड़ो} [अल-बक़रह: 191] जैसा कि पहले बताया गया है। यदि काफिर कुछ धन (रिश्वत) माँगे, तो यह जायज़ नहीं है; क्योंकि यह इस्लाम में कमजोरी की निशानी है। यदि वह मुसलमान है, तो किसी भी स्थिति में उससे लड़ना जायज़ नहीं है, और अहराम खोलना अनिवार्य है। यदि वह रास्ता छोड़ने के लिए कुछ माँगता है, तो उसे देना जायज़ है, और लड़ना जायज़ नहीं है; क्योंकि इसमें जानों का नुकसान है, जो इबादतों को पूरा करने के लिए आवश्यक नहीं है, क्योंकि धर्म अधिक उदार है। जहाँ तक धन देने की बात है, तो यह दो बुराइयों में से बड़ी बुराई को छोटी बुराई के ज़रिए टालने के लिए है; और क्योंकि हज वह चीज़ है जिसमें पैसा खर्च किया जाता है, इसलिए इसे खर्च (4) का हिस्सा माना जाता है।

ग्यारहवां: रोकने वाला दुश्मन या तो अपनी ताकत और संख्या के कारण टिके रहने और बसने वाला निश्चित होगा, या नहीं। यदि पहला मामला है, तो रोका गया व्यक्ति उसी समय अपने स्थान पर अहराम खोल देगा। यदि दूसरा मामला है - जिसकी बाधा दूर होने की उम्मीद है - तो उसे तब तक रोका हुआ नहीं माना जाएगा जब तक कि उसके और हज के बीच इतना समय न रह जाए कि वह जान ले कि यदि दुश्मन हट भी गया, तो वह हज के लिए नहीं पहुँच पाएगा। तब इब्न अल-कासिम और इब्न अल-माजीशून के अनुसार वह अहराम खोल सकता है।

(1) अल-तमहीद 15/211। (2) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 1/122 में (और शब्द उनके हैं): दुश्मन। (3) अल-किया की "अहकाम अल-कुरान" 1/92। (4) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 1/122।

سورہ البقرہ: آیت ۱۹۶ ۲۸۱

...سوائے ابو ثور کے، حجاج بن عمرو کی حدیث کے ظاہر پر، اور داؤد بن علی اور ان کے اصحاب نے اس میں ان کی پیروی کی۔ اور علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ جس کی ہڈی ٹوٹ جائے وہ حلال ہو جاتا ہے، لیکن اس بات میں ان کا اختلاف ہوا کہ کس چیز سے حلال ہوگا۔ چنانچہ امام مالک وغیرہ نے کہا: وہ بیت اللہ کے طواف سے حلال ہوگا؛ اس کے علاوہ کوئی چیز اسے حلال نہیں کرے گی۔ اور کوفیوں میں سے جنہوں نے ان کی مخالفت کی وہ کہتے ہیں: وہ نیت اور وہ کام کرنے سے حلال ہوگا جس سے احرام کھلتا ہے، جیسا کہ ان کے مذہب کے سابقہ بیان میں گزر چکا ہے (۱)۔

نویں بات: شہروں کے علماء کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ احصار (رکاوٹ) حج اور عمرہ دونوں میں عام ہے۔ ابن سیرین نے کہا: عمرہ میں احصار نہیں ہے؛ کیونکہ یہ وقت کے ساتھ مقید نہیں ہے۔ اس کا جواب یہ دیا گیا کہ اگرچہ یہ وقت کے ساتھ مقید نہیں ہے، لیکن عذر (۲) کے زائل ہونے تک صبر کرنے میں نقصان ہے، اور اسی کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی۔ اور ابن زبیر سے مروی ہے کہ جسے دشمن یا بیماری نے روک دیا ہو، اسے بیت اللہ کے طواف کے علاوہ کوئی چیز حلال نہیں کرے گی؛ اور یہ بھی عمرہ حدیبیہ (۳) کے سال کی حدیث کی نص کے خلاف ہے۔

دسویں بات: روکنے والا یا تو کافر ہوگا یا مسلمان، پس اگر وہ کافر ہو تو اس سے لڑنا جائز نہیں اگرچہ اس پر غلبہ پانے کا یقین ہو، اور وہ اپنی جگہ ہی حلال ہو جائے گا؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {اور تم ان سے مسجد حرام کے پاس نہ لڑو} [البقرہ: ۱۹۱] جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور اگر کافر کچھ معاوضہ طلب کرے تو یہ جائز نہیں؛ کیونکہ یہ اسلام میں کمزوری ہے۔ پس

اگر وہ مسلمان ہو تو کسی حال میں اس سے لڑنا جائز نہیں، اور حلال ہونا واجب ہے، پس اگر وہ راستہ چھوڑنے کے لئے کچھ طلب کرے تو اسے دینا جائز ہے، اور لڑنا جائز نہیں؛ کیونکہ اس میں جانوں کا ضیاع ہے، اور عبادات کی ادائیگی میں یہ لازم نہیں، کیونکہ دین بہت آسان ہے۔ رہی بات معاوضہ دینے کی تو وہ دو نقصانات میں سے بڑے نقصان کو چھوٹے کے ذریعے دور کرنے کے لئے ہے؛ اور اس لئے کہ حج وہ عبادت ہے جس میں مال خرچ کیا جاتا ہے، لہٰذا اسے خرچ (۴) میں شمار کیا جائے گا۔

گیارہویں بات: روکنے والا دشمن یا تو اپنی طاقت اور کثرت کی وجہ سے اس کے باقی رہنے اور ٹھہر جانے کا یقین ہو یا نہ ہو؛ پس اگر پہلی صورت ہو تو محصور اپنی جگہ سے اسی وقت حلال ہو جائے گا۔ اور اگر دوسری صورت ہو - جس کا زوال متوقع ہو - تو یہ اس وقت تک محصور نہیں ہوگا جب تک اس کے اور حج کے درمیان اتنا وقت باقی رہ جائے کہ وہ جان لے کہ اگر دشمن ہٹ بھی گیا تو وہ حج کو نہیں پا سکے گا، تو اس وقت ابن القاسم اور ابن الماجشون کے نزدیک وہ حلال ہو جائے گا۔

(۱) التمهيد ۱۵/ ۲۱۱۔ (۲) ابن العربی کی احکام القرآن ۱/ ۱۲۲ میں (اور عبارت ان کی ہے): دشمن۔ (۳) احکام القرآن للکیا ۱/ ۹۲۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۱۲۲۔

282 Surah Al-Baqarah: Verse 196

Ashhab said: "He who is prevented from the pilgrimage by an enemy does not exit the state of consecration (ihram)(1) until the Day of Sacrifice, and he does not cease(2) the Talbiyah until the people set out for Arafah."

The basis for Ibn al-Qasim's view is that this is a time of despair from completing his pilgrimage due to a dominant enemy(3), so it was permissible for him to exit ihram at that time, similar to the basis for that on the Day of Arafah.

The basis for Ashhab's view is that he must perform what he can of the rules of ihram [and adhere to it until the Day of Sacrifice, the time when it is permissible for the pilgrim to exit ihram to the extent he is able] to perform it(4).

The Almighty's saying: {whatever offering may be easy} "Ma" (whatever) is in the nominative case; i.e., what is obligatory, or: upon you is what is easy. It is possible for it to be in the accusative case; i.e., sacrifice, or: offer. And "what is easy" according to the majority of the people of knowledge is a sheep. Ibn Umar, Aisha, and Ibn al-Zubayr said: "what is easy" means a camel or a cow, and nothing else. Al-Hasan said: The highest offering is a camel, the middle is a cow, and the lowest is a sheep(5). In this is evidence for the position of Malik that a person prevented by an enemy is not required to make up the pilgrimage; because of His saying: {whatever offering may be easy} and He did not mention making it up. And Allah knows best.

Twelfth: The Almighty's saying: {of the offerings} "Al-Hady" and "Al-Hadiy" are two linguistic forms. It is what is gifted to the House of Allah, whether a camel or otherwise. The Arabs say: How many is the 'hady' of the children of so-and-so; i.e., how many are their camels. Abu Bakr(6) said: It was called 'hady' because some of it is gifted to the House of Allah, so it was named after what applies to some of it, just as the Almighty said: {if they commit an act of indecency, then they are liable to half of what is upon the chaste women of punishment} [An-Nisa: 25]. He meant: if female slaves commit adultery; then for the slave girl among them if she commits adultery is half of what is upon a free virgin if she commits adultery, so Allah mentioned the chaste women (al-muhsanat) while meaning the virgins; because chastity...

---

(1) His saying: "does not exit", is not in the manuscripts, and we established it from (M) and Al-Muntaqa. (2) In the manuscripts: "so he does not cease", and what is established is from (M) and Al-Muntaqa. (3) In (Kh), (D), and Al-Muntaqa: "by an enemy". (4) Al-Muntaqa 2/271-272, and what is between the brackets is from it. (5) Al-

Muharrar al-Wajiz 1/267, except for the saying of Aisha (may Allah be pleased with her), and Al-Tabari cited these sayings in 3/354-355. And the saying of Al-Hasan was cited by Al-Baghawi in his Tafsir 2/169, and Al-Tabari cited it in 3/350 from the saying of Qatadah. (6) Perhaps it is Al-Jassas, see his book Ahkam al-Quran 1/271.

282 सूरह अल-बक़रह: आयत 196

और अश्हब ने कहा: जिसे शत्रु के कारण हज से रोक दिया गया हो, वह कुर्बानी के दिन (यौम अल-नहर) तक एहराम से बाहर नहीं निकलता (1), और वह तल्बिया पढ़ना बंद नहीं करता (2) जब तक कि लोग अराफ़ात की ओर न चल दें।

इब्न अल-कासिम के विचार का आधार यह है कि यह एक प्रबल शत्रु (3) के कारण अपने हज को पूरा करने से निराशा का समय है, इसलिए उसके लिए उस समय एहराम खोलना जायज़ हुआ, जैसा कि अराफ़ात के दिन का मूल आधार है।

और अश्हब के विचार का आधार यह है कि उस पर अनिवार्य है कि वह एहराम के नियमों में से जो संभव हो उसे पूरा करे [और कुर्बानी के दिन तक उसका पालन करे, वह समय जब हाजी के लिए एहराम खोलना जायज़ है उस सीमा तक जो वह कर सकता है] उसे पूरा करना (4)।

अल्लाह ताला का कथन: {जो कुर्बानी आसानी से उपलब्ध हो}। यहाँ "मा" (जो) रफ़अ (nominative) की स्थिति में है; यानी: तो अनिवार्य है, या: आप पर वह है जो आसान है। और यह भी संभव है कि यह नसब (accusative) की स्थिति में हो; यानी: तो ज़बह करो, या: भेंट करो। और अधिकांश विद्वानों के अनुसार "मस्-तयसर" (जो आसान हो) से तात्पर्य एक भेड़ है। इब्न उमर, आयशा और इब्न अल-जुबैर ने कहा: "जो आसान हो" से तात्पर्य ऊंट या गाय है, इसके अलावा और कुछ नहीं हो सकता। अल-हसन ने कहा: सर्वोच्च भेंट ऊंट है, मध्यम गाय है और सबसे निम्न भेड़ है (5)। इसमें इमाम मलिक के इस मत का प्रमाण है कि शत्रु द्वारा रोके गए व्यक्ति पर कज़ा (बाद में पूरा करना) अनिवार्य नहीं है; क्योंकि अल्लाह ने फ़रमाया: {जो कुर्बानी आसानी से उपलब्ध हो} और उसने कज़ा का उल्लेख नहीं किया। और अल्लाह बेहतर जानता है।

बारहवीं बात: अल्लाह ताला का कथन: {कुर्बानी (हद्य) में से}। "हद्य" और "हदीय" दो भाषाई रूप हैं। और यह वह (जानूर) है जो अल्लाह के घर (काबा) के लिए भेंट किया जाए, चाहे वह ऊंट हो या कुछ और। अरब कहते हैं: फलां कबीले का 'हद्य' कितना है? यानी उनके ऊंट कितने हैं। अबू बक्र (6) ने कहा: इसे 'हद्य' इसलिए कहा गया क्योंकि इसमें से कुछ अल्लाह के घर को भेंट किया जाता है, इसलिए इसका नाम उसके कुछ हिस्से के आधार पर रखा गया, जैसा कि अल्लाह ताला ने कहा: {यदि वे कोई अश्लील कृत्य करें, तो उन पर स्वतंत्र महिलाओं की आधी सज़ा होगी} [अन-निसा: 25]। उनका अर्थ था: यदि दासियां व्यभिचार करती हैं; तो उनमें से दासी पर व्यभिचार करने की स्थिति में

स्वतंत्र कुंवारी महिला पर होने वाली सज़ा की आधी सज़ा होगी, तो अल्लाह ने 'मोहसनात' (पवित्र महिलाओं) का उल्लेख किया जबकि उनका मतलब कुंवारी महिलाएं था; क्योंकि इहसान...

---

(1) उनका कथन: "ला यहिल", पांडुलिपियों में नहीं है, और हमने इसे (म) और अल-मुंतका से स्थापित किया है। (2) पांडुलिपियों में है: "फ़ला यकता", और जो स्थापित है वह (म) और अल-मुंतका से है। (3) (ख), (द) और अल-मुंतका में: "शत्रु द्वारा"। (4) अल-मुंतका 2/271-272, और कोष्ठक के बीच की सामग्री इसी से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/267 आयशा (रज़ि.) के कथन को छोड़कर, और इन कथनों को तबरी ने 3/354-355 में उद्धृत किया है। और अल-हसन के कथन को बग़वी ने अपनी तफ़सीर 2/169 में उद्धृत किया है, और तबरी ने इसे 3/350 में कतादा के कथन से उद्धृत किया है। (6) संभवतः यह अल-जस्सास हैं, उनकी पुस्तक अहकाम अल-कुरान 1/271 देखें।

٢٨٢ سورة البقرة: آیت ١٩٦

اور اشہب نے کہا: جو شخص دشمن کی وجہ سے حج سے روک دیا جائے وہ یومِ نحر (قربانی کے دن) تک حلال نہیں ہوتا (١)، اور تلبیہ منقطع نہیں کرتا (٢) یہاں تک کہ لوگ عرفہ کی طرف روانہ ہو جائیں۔

ابن القاسم کے قول کی وجہ یہ ہے کہ یہ ایک غالب دشمن (٣) کی وجہ سے اپنے حج کی تکمیل سے مایوسی کا وقت ہے، لہذا اس کے لیے اس وقت حلال ہونا جائز ہوا جیسا کہ عرفہ کے دن کی اصل یہی ہے۔

اور اشہب کے قول کی وجہ یہ ہے کہ اس پر لازم ہے کہ وہ احرام کے احکام میں سے جو ممکن ہو وہ ادا کرے [اور یومِ نحر تک اس کی پابندی کرے، وہ وقت جب حاجی کے لیے احرام کھولنا جائز ہے اس کے مطابق جو اس کے لیے] لانا ممکن ہو (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ﴾ (جو میسر ہو قربانی میں سے)۔ یہاں "ما" (جو) حالتِ رفع میں ہے؛ یعنی: تو واجب ہے، یا: تم پر وہ ہے جو میسر ہو۔ اور یہ احتمال بھی ہے کہ یہ حالتِ نصب میں ہو؛ یعنی: تو ذبح کرو، یا: ہدیہ کرو۔ اور جمہور علمائے کرام کے نزدیک "مَا اسْتَيْسَرَ" سے مراد ایک بکری ہے۔ ابن عمر، عائشہ اور ابن زبیر نے فرمایا: "مَا اسْتَيْسَرَ" سے مراد اونٹ یا گائے ہے، اس کے علاوہ کچھ نہیں ہو سکتا۔ الحسن نے کہا: سب سے اعلیٰ درجے کی ہدی اونٹ ہے، درمیانی گائے ہے اور ادنیٰ بکری ہے (۵)۔ اس میں امام مالک کے اس موقف کی دلیل ہے کہ جو دشمن کی وجہ سے رک جائے اس پر قضا واجب نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: ﴿فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ﴾ اور قضا کا ذکر نہیں فرمایا۔ واللہ اعلم۔

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مِنَ الْهَدْيِ﴾۔ "هَدْی" اور "هَدِی" دو لغتیں ہیں۔ اور یہ وہ جانور ہے جو اللہ کے گھر (کعبہ) کی طرف بھیجا جائے، خواہ اونٹ ہو یا کچھ اور۔ عرب کہتے ہیں: بنو فلاں کی 'ہدی' کتنی ہے؟ یعنی ان کے اونٹ کتنے ہیں۔ ابو بکر (۶) نے کہا: اس کا نام 'ہدی' اس لیے رکھا گیا کیونکہ اس میں سے کچھ اللہ کے گھر کی طرف بھیجا جاتا ہے، تو اس کا نام اس چیز پر رکھ دیا گیا جو اس کے بعض حصوں کو لاحق ہوتی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَإِنْ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ﴾ [النساء: ۲۵]۔ آپ کی مراد یہ تھی کہ اگر لونڈیاں زنا کریں؛ تو ان لونڈیوں پر زنا کی صورت میں آزاد کنواری لڑکی کی سزا کا نصف ہوگا، تو اللہ نے 'محصنات' (پاکدامن عورتوں) کا ذکر فرمایا جبکہ مراد کنواریاں تھیں؛ کیونکہ احصان...

---

(۱) ان کا قول: "لا یحل"، نسخوں میں نہیں ہے، اور ہم نے اسے (م) اور المنتقی سے ثابت کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں ہے: "فلا یقطع"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور المنتقی سے ہے۔ (۳) (خ)، (د) اور المنتقی میں ہے: "بعدو" (دشمن کی وجہ سے)۔ (۴) المنتقی ۲/۲۷۱-۲۷۲، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۲۶۷ سوائے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے قول کے، اور ان اقوال کو طبری نے ۳/۳۵۴-۳۵۵ میں نقل کیا ہے۔ اور حسن کا قول بغوی نے اپنی تفسیر ۲/۱۶۹ میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے ۳/۳۵۰ میں اسے قتادہ کے قول سے نقل کیا ہے۔ (۶) غالباً یہ جصاص ہیں، ان کی کتاب احکام القرآن ۱/۲۷۱ ملاحظہ کریں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 [Page] 283

It is found in most of them, so they were named after something found in some of them. The 'muhsanah' among free women is the one who has a husband; stoning is mandatory for them if they commit adultery, and stoning is not divisible such that half of it would be for a slave woman. Thus, it was revealed by this that by 'muhsanat' is meant virgins, not those who have husbands. Al-Farra' said: The people of Hijaz and Banu Asad lighten the word 'al-hady' (sacrificial animal), and he said: Tamim and the lower Qays emphasize the 'ya' (1), so they say: 'hadiyy' (2). The poet said (3): I swore by the Lord of Mecca and the place of prayer, and by the necks of the 'hadiyy' with garlands. He said: And the singular of 'al-hadi' is 'hadiyyah' (4). And it is said in the plural of 'al-hady': 'ahdaa'. His Almighty's saying: {And do not shave your heads until the sacrificial animal reaches its place of slaughter} involves seven issues: First: His Almighty's saying: {And do not shave your heads until the sacrificial animal reaches its place of slaughter}. The address is to the entire Ummah: those who are restricted (muhsar) and those who are free (mukhalla). Some scholars see it as specific to those who are restricted (5), meaning: do not release yourselves from Ihram until the sacrificial animal is slaughtered. 'Al-Mahill' is the place where it is permissible to slaughter it. So, the place (al-mahill) in the case of restriction by an enemy, according to Malik and Al-Shafi'i, is the place of restriction, following the example of the Messenger of Allah ﷺ at the time of Al-Hudaybiyyah. Allah Almighty said: {and the sacrificial animals were prevented from reaching their place of slaughter} [Al-Fath: 25] (6). It is said: 'held back' if he was restricted and prevented from reaching the Ancient House (the Kaaba). According to Abu Hanifa, the place of the sacrificial animal in a state of restriction is the Sanctuary (Haram); due to His Almighty's saying: {then their place of sacrifice is at the Ancient House} [Al-Hajj: 33] (7). And this was answered by saying that the one addressed by this is the secure person who finds a way to the House. As for...

(1) The word 'ya' is an addition from (zha). (2) The author of 'Lisan al-Arab' mentioned this saying (under 'h-d-y') and attributed it to Tha'lab; see Majalis Tha'lab 1/578-579. (3) He is Al-Farazdaq, and the verse is in his Diwan p. 108. (4) We did not find this saying attributed to Al-Farra'. Perhaps the author was mistaken in it, as Al-Nahhas reported in 'I'rab al-Qur'an' 1/293 from Al-Farra' that he said regarding 'al-hady': it has no singular. And he attributed the saying mentioned above by the author for the singular of 'al-hady' to Abu 'Amr ibn al-'Ala'; and Allah knows best. (5) Al-Muharrar al-

Wajiz 1/267. (6) See Al-Istidhkar 12/80-81, and Al-Tamhid 12/150 and 15/197. (7) See Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 1/273, Al-Istidhkar 12/81, and Al-Tamhid 12/151-152.

सूरह अल-बक़रा: आयत 196 [पृष्ठ] 283

यह उनमें से अधिकांश में पाया जाता है, इसलिए उनका नाम उस चीज़ के आधार पर रखा गया जो उनमें से कुछ में पाई जाती है। आज़ाद महिलाओं में 'मुहसनाह' वह है जिसका पति हो; यदि वे व्यभिचार करती हैं तो उनके लिए संगसारी (रज़्म) अनिवार्य है, और संगसारी विभाज्य नहीं है कि उसका आधा हिस्सा एक दासी के लिए हो। इस प्रकार, इससे यह स्पष्ट हुआ कि 'मुहसनात' से अभिप्राय कुंवारी कन्याएँ हैं, न कि विवाहित महिलाएँ। अल-फ़र्रा ने कहा: हिजाज़ के लोग और बनू असद 'अल-हद्य' (कुर्बानी का जानवर) शब्द में 'या' को हल्का उच्चारित करते हैं, और उन्होंने कहा: तमीम और निचले क़ैस के लोग 'या' (1) पर ज़ोर देते हैं, इसलिए वे कहते हैं: 'हदीय्य' (2)। कवि ने कहा है (3): मैंने मक्का के रब और नमाज़ की जगह की कसम खाई, और 'हदीय्य' की गर्दन की जिन पर मालाएं पड़ी हैं। उन्होंने कहा: और 'अल-हद्य' का एकवचन 'हदीय्याह' है (4)। और 'अल-हद्य' के बहुवचन में 'अहदा' कहा जाता है। अल्लाह तआला का फरमान: {और अपने सिर न मुंडाओ जब तक कि कुर्बानी (हद्य) अपने ठिकाने पर न पहुँच जाए} इसमें सात मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और अपने सिर न मुंडाओ जब तक कि कुर्बानी अपने ठिकाने पर न पहुँच जाए}। यह संबोधन पूरी उम्मत के लिए है: जो रोक दिए गए (मुहसर) और जो स्वतंत्र (मुखल्ला) हैं। कुछ विद्वान इसे विशेष रूप से उन लोगों के लिए मानते हैं जिन्हें रोक दिया गया हो (5), अर्थात: इहराम से तब तक हलाल न हों जब तक कि हद्य की बलि न दी जाए। 'अल-महिल्ल' वह स्थान है जहाँ उसकी बलि देना जायज है। तो, दुश्मन द्वारा रोके जाने की स्थिति में 'महिल्ल', मलिक और शाफ़ई के अनुसार, रुकने का स्थान ही है, हुदैबिया के समय अल्लाह के रसूल ﷺ के उदाहरण का अनुसरण करते हुए। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और कुर्बानी के जानवर जो रुके हुए थे कि अपने ठिकाने पर पहुँचें} [अल-फतह: 25] (6)। कहा गया: 'रोक दिया गया' यदि उसे प्राचीन घर (काबा) तक पहुँचने से रोक दिया गया हो। अबू हनीफा के अनुसार, रुकावट की स्थिति में हद्य का ठिकाना हरम है; अल्लाह तआला के फरमान के कारण: {फिर उनका हलाल होने का ठिकाना प्राचीन घर (काबा) तक है} [अल-हज: 33] (7)। और इसका उत्तर यह दिया गया कि इससे संबोधित वह सुरक्षित व्यक्ति है जो काबा तक पहुँचने का रास्ता पाता है। जहाँ तक...

(1) 'या' शब्द, (ज़) से एक वृद्धि है। (2) 'लिसान अल-अरब' के लेखक ने इस कथन का उल्लेख किया है (ह-द-य के तहत) और इसे थलब से जोड़ा है; देखें मजालिस थलब 1/578-579। (3) वह अल-फरज़दक है, और यह शेर उसके दीवान पृष्ठ 108 में है। (4) हमें अल-फ़र्रा का यह कथन नहीं मिला।

शायद लेखक से इसमें चूक हुई है, क्योंकि अल-नहहास ने 'एराब अल-कुरान' 1/293 में अल-फ़र्रा से उद्धृत किया है कि उन्होंने 'अल-हद्य' के बारे में कहा: इसका कोई एकवचन नहीं है। और उन्होंने 'अल-हद्य' के एकवचन के लिए ऊपर लेखक द्वारा वर्णित कथन को अबू अम्र इब्न अल-अला से जोड़ा है; और अल्लाह ही बेहतर जानता है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/267। (6) देखें अल-इस्तिज़कार 12/80-81, और अल-तम्हीद 12/150 और 15/197। (7) देखें अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/273, अल-इस्तिज़कार 12/81, और अल-तम्हीद 12/151-152।

سورہ البقرہ : آیت ۱۹۶ [صفحہ] ۲۸۳

یہ ان میں سے اکثر میں پایا جاتا ہے، چنانچہ ان کا نام اس امر کی مناسبت سے رکھا گیا جو ان میں سے بعض میں پایا جاتا ہے۔ اور آزاد عورتوں میں سے 'محصنہ' وہ ہے جو شوہر والی ہو، اگر وہ زنا کریں تو ان پر رجم واجب ہے، اور رجم کے ٹکڑے نہیں ہوتے کہ لونڈی پر اس کا نصف ہو، پس اس سے یہ واضح ہو گیا کہ 'محصنات' سے مراد کنواری عورتیں ہیں، نہ کہ شوہروں والی۔ اور الفراء نے کہا: اہل حجاز اور بنو اسد 'الہدی' (قربانی کا جانور) کو ہلکا پڑھتے ہیں، انہوں نے کہا: اور تمیم اور نچلے قیس والے 'یا' کو تشدید کے ساتھ پڑھتے ہیں (۱)، پس وہ کہتے ہیں: 'ہدیّ' (۲)۔ شاعر نے کہا (۳): میں نے مکہ کے رب اور جائے نماز کی قسم کھائی اور 'ہدیّ' کی گردنوں کی جو قلادہ پہنی ہوئی ہیں۔ انہوں نے کہا: اور 'الہدی' کا واحد 'ہدیہ' ہے (۴)۔ اور ہدی کی جمع میں 'اہداء' کہا جاتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اپنے سر نہ منڈواؤ یہاں تک کہ ہدی اپنے ٹھکانے پر پہنچ جائے} اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اپنے سر نہ منڈواؤ یہاں تک کہ ہدی اپنے ٹھکانے پر پہنچ جائے} یہ خطاب پوری امت کے لیے ہے: محصر (روکا گیا) اور مخلی (آزاد)۔ اور بعض علماء اسے خاص طور پر محصرین کے لیے سمجھتے ہیں (۵)، یعنی: احرام سے حلال نہ ہو یہاں تک کہ ہدی ذبح ہو جائے۔ اور 'المحل' وہ جگہ ہے جہاں اسے ذبح کرنا حلال ہے۔ پس دشمن کی جانب سے روکے جانے کی صورت میں 'المحل' امام مالک اور امام شافعی کے نزدیک رکاوٹ کا مقام ہی ہے، حدیبیہ کے موقع پر رسول اللہ ﷺ کی اقتدا میں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ہدی کو رکا ہوا کہ وہ اپنے ٹھکانے تک پہنچے} [الفتح: ۲۵] (۶) کہا گیا: محبوس (روکا گیا) جب وہ محصر ہو اور بیت عتیق (کعبہ) تک پہنچنے سے روک دیا گیا ہو۔ اور امام ابوحنیفہ کے نزدیک احصار (رکاوٹ) میں ہدی کا ٹھکانہ حرم ہے؛ اللہ تعالیٰ کے ارشاد کی وجہ سے: {پھر ان

کے حلال ہونے کی جگہ بیت عتیق تک ہے} [الحج: ۳۳] (۷)۔ اور اس کا جواب یہ دیا گیا کہ اس سے مخاطب وہ پرامن شخص ہے جو بیت اللہ تک پہنچنے کا راستہ پاتا ہے۔ رہا...

(۱) لفظ: الیاء، (ظ) سے اضافہ ہے۔ (۲) صاحب لسان (ہدی) نے اس قول کا ذکر کیا ہے اور اسے ثعلب کی طرف منسوب کیا ہے، دیکھیے مجالس ثعلب ۱/ ۵۷۸-۵۷۹۔ (۳) وہ فرزدق ہے، اور شعر اس کے دیوان ص ۱۰۸ میں ہے۔ (۴) ہمیں الفراء کا یہ قول نہیں ملا، اور شاید مصنف کو اس میں وہم ہوا ہے، کیونکہ نحاس نے 'اعراب القرآن' ۱/ ۲۹۳ میں الفراء سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے ہدی کے بارے میں کہا: اس کا کوئی واحد نہیں ہے، اور مصنف نے ہدی کے واحد کے بارے میں جو قول اوپر ذکر کیا ہے اسے ابوعمرو بن العلاء کی طرف منسوب کیا ہے، واللہ اعلم۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۲۶۷۔ (۶) دیکھیے الاستذکار ۱۲/ ۸۰-۸۱، اور التمہید ۱۲/ ۱۵۰ اور ۱۵/ ۱۹۷۔ (۷) دیکھیے احکام القرآن للجصاص ۱/ ۲۷۳، والاستذکار ۱۲/ ۸۱، والتمہید ۱۲/ ۱۵۱-۱۵۲۔

Page 284 Surah Al-Baqarah: Verse 196 The one who is prevented (muhsar) is excluded from the saying of Allah the Almighty: "Then their place of sacrifice is at the Ancient House" based on the evidence of the Prophet ﷺ and his companions sacrificing their sacrificial animals (hady) at Al-Hudaybiyyah, which is not part of the Sanctuary (Haram) (1). They argued from the Sunnah with the hadith of Najiyah bin Jundab, a companion of the Prophet ﷺ, that he said to the Prophet ﷺ: "Send the sacrificial animals with me so I may sacrifice them in the Haram." He asked: "How will you do it?" He replied: "I will take them through the valleys where they cannot reach them, then I will proceed until I sacrifice them in the Haram" (2). The response was that this is not correct; rather, it should be sacrificed wherever one is released (from ihram), following the example of his (peace be upon him) action at Al-Hudaybiyyah. This is the correct view narrated by the Imams (3), and because the sacrificial animal follows the one offering it; as the person is released from ihram at his location, the sacrificial animal (4) is also permissible with him. Second: The scholars differed on what we have established regarding the prevented person: Is it permissible for him to shave, or to be released from ihram by any means before sacrificing what was easy of the sacrificial animals? Malik said: The established Sunnah, about which there is no disagreement among us, is that it is not permissible for anyone to take anything from their hair until they sacrifice their offering. Allah the Almighty said: "And do not shave your heads until the sacrificial animal reaches its place of slaughter." Abu Hanifa and his companions said: If the prevented person is released before sacrificing his offering, he owes a blood sacrifice (dam), and he returns to the state of ihram as he was until he sacrifices his offering. If he kills game before sacrificing the offering, he must pay a penalty. This applies equally to the wealthy and the person in hardship; he is never released until he sacrifices or it is sacrificed on his behalf. They said: The minimum that can be offered is a sheep, not blind or with its ears cut off. In their view, this is not a place for fasting [nor feeding the poor] (5). Abu Umar (6) said: The opinion of the Kufans contains weakness and contradiction; because they do not permit a prevented person... Footnotes: (1) See Al-Istidhkar 12/102-103, and Al-Mughni 5/197-198. (2) Narrated by Al-Nasa'i in Al-Kubra (4121), Al-Tabari 3/368-369, and Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 2/242. (3) Narrated by Ahmad (18910), and Al-Bukhari (2731, 2732) from the hadith of Marwan bin al-Hakam and Miswar bin Makhramah, in the long report of Al-Hudaybiyyah. (4) In (kh), (zha), and (m): Al-Muhda. What is established is from (dal) and (zay), which matches what is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/122, and the words are from him. (5) Al-Tamhid

15/238-239, and what is between brackets is from it. (6) Al-Istidhkar 12/100, and what follows between brackets is from it.

पृष्ठ 284 सूरह अल-बक़रह: आयत 196 रोके गए व्यक्ति (मुहसर) को अल्लाह के इस कथन से बाहर रखा गया है: "फिर उनका वध का स्थान प्राचीन घर (काबा) है", जिसका प्रमाण पैगंबर ﷺ और उनके साथियों द्वारा हुदैबिया में अपनी भेंट (हृदय) की कुर्बानी देना है, जो हरम (पवित्र क्षेत्र) का हिस्सा नहीं है (1)। उन्होंने सुन्नत से पैगंबर ﷺ के साथी नाजिया बिन जुंदब की हदीस से दलील दी कि उन्होंने पैगंबर ﷺ से कहा: "भेंट के जानवरों को मेरे साथ भेजें ताकि मैं उन्हें हरम में कुर्बान कर सकूँ।" उन्होंने पूछा: "तुम यह कैसे करोगे?" उन्होंने कहा: "मैं उन्हें उन घाटियों से ले जाऊँगा जहाँ वे पहुँच न सकें, फिर मैं तब तक चलता रहूँगा जब तक उन्हें हरम में कुर्बान न कर दूँ" (2)। जवाब दिया गया कि यह सही नहीं है; बल्कि जहाँ कोई अहराम से मुक्त (हलाल) होता है, वहीं कुर्बानी दी जानी चाहिए; हुदैबिया में उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कार्य का अनुसरण करते हुए। यही वह सही बात है जिसे इमामों ने रिवायत किया है (3), और इसलिए कि भेंट (जानवर) भेंट करने वाले के अधीन होती है; जैसे व्यक्ति अपने स्थान पर अहराम से मुक्त हो गया, वैसे ही भेंट (4) भी उसके साथ हलाल हो जाती है। दूसरा: विद्वानों के बीच उस पर मतभेद है जिसे हमने रोके गए व्यक्ति (मुहसर) के बारे में स्थापित किया है: क्या उसके लिए सिर मुँडवाना या अहराम से किसी भी तरह से मुक्त होना जायज़ है, इससे पहले कि वह भेंट के जानवरों में से जो आसान हो उसकी कुर्बानी दे दे? इमाम मालिक ने कहा: स्थापित सुन्नत जिसके बारे में हमारे बीच कोई मतभेद नहीं है, वह यह है कि किसी के लिए भी अपने बाल काटना जायज़ नहीं है जब तक कि वह अपनी भेंट की कुर्बानी न दे दे; अल्लाह तआला ने फरमाया: "और अपने सिर न मुँडाओ जब तक कि भेंट अपने वध के स्थान तक न पहुँच जाए।" अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: यदि रोके गए व्यक्ति ने अपनी भेंट की कुर्बानी से पहले अहराम खोल दिया, तो उस पर दम (रक्त की कुर्बानी) वाजिब है, और वह पहले की तरह अहराम की स्थिति में लौट आता है जब तक कि वह अपनी भेंट की कुर्बानी न दे दे। यदि उसने भेंट की कुर्बानी से पहले शिकार किया, तो उसे हर्जाना देना होगा। यह अमीर और गरीब दोनों के लिए समान है; वह कभी भी अहराम से मुक्त नहीं होता जब तक कि वह खुद कुर्बानी न दे या उसकी ओर से कुर्बानी न दी जाए। उन्होंने कहा: कम से कम जो भेंट दी जा सकती है वह एक बकरी है, जो न अंधी हो और न ही उसके कान कटे हों। उनके अनुसार, यह रोज़ा रखने [या खाना खिलाने] का स्थान नहीं है (5)। अबू उमर (6) ने कहा: कुफ़ा वालों (कूफ़ियों) के कथन में कमज़ोरी और अंतर्विरोध है; क्योंकि वे रोके गए व्यक्ति के लिए अनुमति नहीं देते... पाद टिप्पणियाँ: (1) देखें अल-इस्तिज़कार 12/102-103, और अल-मुग़नी 5/197-198। (2) इसे अल-नसाई ने अल-कुबरा (4121), अल-तबरी 3/368-369, और अल-तहावी ने शरह मानी अल-असार 2/242 में उद्धृत किया है। (3) इसे अहमद (18910), और अल-बुखारी

(2731, 2732) ने मरवान बिन अल-हकम और मिसवर बिन मखरामा की हदीस से हुदैबिया की लंबी खबर में उद्धृत किया है। (4) (ख), (ज़) और (म) में: अल-मुहदा। जो (द) और (ज़ै) से प्रमाणित है, वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/122 के अनुरूप है, और शब्द उन्हीं के हैं। (5) अल-तमहीद 15/238-239, और जो ब्रैकेट के बीच है वह उसी से है। (6) अल-इस्तिज़कार 12/100, और जो ब्रैकेट के बीच आगे आएगा वह उसी से है।

صفحہ 284 سورۃ البقرہ: آیت 196 مُحصر (جسے روک دیا گیا ہو) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے خارج ہے: "پھر ان کی قربانی کا مقام قدیم گھر (کعبہ) تک ہے"، جس کی دلیل نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ کا حدیبیہ میں اپنی ہدی (قربانی کے جانور) ذبح کرنا ہے، اور وہ حرم کا حصہ نہیں ہے (1)۔ انہوں نے سنت سے نبی ﷺ کے صحابی ناجیہ بن جندب کی حدیث سے استدلال کیا کہ انہوں نے نبی ﷺ سے عرض کیا: "ہدی کے جانور میرے ساتھ بھیج دیں تاکہ میں انہیں حرم میں ذبح کر سکوں۔" آپ ﷺ نے پوچھا: "تم کیسے کرو گے؟" انہوں نے کہا: "میں انہیں ان وادیوں سے نکال کر لے جاؤں گا جہاں وہ ان پر قابو نہ پا سکیں، پھر میں چلتا رہوں گا یہاں تک کہ انہیں حرم میں ذبح کر دوں" (2)۔ جواب دیا گیا کہ یہ درست نہیں ہے، بلکہ قربانی وہیں کی جائے گی جہاں کوئی احرام سے حلال ہو؛ حدیبیہ میں آپ (ﷺ) کے فعل کی پیروی کرتے ہوئے؛ یہی وہ صحیح موقف ہے جسے ائمہ نے روایت کیا ہے (3)، اور اس لیے کہ ہدی (قربانی کا جانور) ہدی پیش کرنے والے کے تابع ہوتی ہے؛ جیسے آدمی اپنے مقام پر حلال ہو گیا، تو ہدی (4) بھی اس کے ساتھ حلال ہو گئی۔ دوسری بات: علمائے کرام کے درمیان اس پر اختلاف ہے جسے ہم نے محصر کے بارے میں طے کیا ہے: کیا اسے سر منڈوانے یا احرام کی کسی پابندی سے حلال ہونے کی اجازت ہے اس سے پہلے کہ وہ میسر ہدی کی قربانی دے؟ امام مالک نے فرمایا: وہ ثابت شدہ سنت جس میں ہمارے نزدیک کوئی اختلاف نہیں، یہ ہے کہ کسی کے لیے بھی اپنے بال لینا جائز نہیں جب تک کہ وہ اپنی ہدی ذبح نہ کر دے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور اپنے سر نہ منڈواؤ یہاں تک کہ ہدی اپنے ٹھکانے (ذبح کی جگہ) پہنچ جائے"۔ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: اگر محصر اپنی ہدی ذبح کرنے سے پہلے حلال ہو گیا تو اس پر دم (جانور کی قربانی) لازم ہے، اور وہ پہلے کی طرح محرم ہو جائے گا یہاں تک کہ اپنی ہدی ذبح کرے۔ اور اگر اس نے ہدی ذبح کرنے سے پہلے شکار کیا تو اسے جزا (تاوان) دینی ہوگی۔ اس میں امیر اور غریب برابر ہیں؛ وہ کبھی حلال

نہیں ہوگا جب تک کہ وہ ذبح نہ کرے یا اس کی طرف سے ذبح نہ کیا جائے۔ انہوں نے کہا: ہدی میں کم از کم ایک بکری ہے، جو نہ اندھی ہو اور نہ ہی کان کٹی ہو؛ اور ان کے نزدیک یہ روزے [اور کھانا کھلانے] کا مقام نہیں ہے (5)۔ ابو عمر (6) نے کہا: اہل کوفہ (کوفیوں) کے قول میں کمزوری اور تضاد ہے؛ کیونکہ وہ محصر کے لیے اجازت نہیں دیتے... حواشی: (1) دیکھئے الاستذکار 12/102-103، اور المغنی 5/197-198۔ (2) اسے نسائی نے الکبریٰ (4121)، طبری نے 3/368-369، اور طحاوی نے شرح معانی الآثار 2/242 میں روایت کیا ہے۔ (3) اسے احمد (18910)، اور بخاری (2731، 2732) نے مروان بن الحکم اور مسور بن مخرمہ کی حدیث سے حدیبیہ کی طویل خبر میں روایت کیا ہے۔ (4) (خ)، (ظ) اور (م) میں: المهدی۔ اور (د) اور (ز) سے جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 1/122 کے مطابق ہے، اور یہ الفاظ انہی کے ہیں۔ (5) التمہید 15/238-239، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (6) الاستذکار 12/100، اور جو قوسین میں آگے آئے گا وہ اسی سے ہے۔

٢٨٥ Surah Al-Baqarah: Verse 196

...by an enemy or illness, that he should not exit his state of Ihram until he sacrifices his offering in the Sanctuary. And if they allowed the person restricted by illness to send an offering and set a day with its carrier to sacrifice it, so he may exit Ihram and shave, then they have allowed him to exit Ihram without certainty of the sacrifice being offered or reaching its destination, and they based this exiting of Ihram on conjectures. Scholars agree that it is not permissible for someone bound by an obligation to exit it based on conjecture. The proof that this is conjecture is their statement: "If that offering perished, went astray, or was stolen, and its sender had already exited Ihram, approached women, and hunted, then he returns to the state of Ihram, and he must pay a penalty for what he hunted." Thus, they permitted him the corruption of Hajj [by sexual intercourse] and imposed upon him what is imposed on those who have not exited their Ihram. This is something (1) where the contradiction and the weakness of the school of thought (3) are clear (2). They built their entire school of thought on the saying of Ibn Mas'ud (4) and did not look at those who disagreed with him.

Al-Shafi'i said regarding the person restricted who is unable to afford an offering: There are two opinions: He never exits Ihram except with an offering. The other opinion is: He is commanded to bring what he is capable of; if he cannot afford anything [he exits from his state, and] it is incumbent upon him to provide it when he is able. Al-Shafi'i said: Whoever holds this view says: He exits Ihram at his place and sacrifices when able. If he is able for the sacrifice to be in Mecca, it is not sufficient for him to sacrifice anywhere else. If he is not able, he sacrifices where he is able. He said: It is also said: nothing suffices him except an offering. And it is said: If he does not find an offering, he must provide food or fast. If he finds none of these three, he performs one of them when able. Regarding a slave, he said: nothing suffices him but fasting; the sheep is valued in dirhams, then the dirhams as food, then he fasts one day for every mudd (a measure) (5).

Thirdly: They differed when the restricted person sacrifices his offering: Is it permissible (6) for him to shave or not? A group said: He does not have to shave his head because the ritual has already ended for him. They argued that when...

(1) In (D) and (Z): 'of what'. (2) In (M): 'in it'. (3) In the manuscripts: 'schools of thought', and the confirmed version is from (M). (4) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in 'al-Istidhkar' 12/96, and transmitted by al-Tabari 3/365-366, and al-Tahawi in 'Sharh

Ma'ani al-Athar' 2/251. (5) 'Al-Tamheed' 15/239-240, and what was previously between brackets is from it. (6) In (D): 'is it lawful for him'.

२८० सूरह अल-बकराह: आयत 196

...दुश्मन या बीमारी के कारण, कि वह तब तक एहराम से बाहर न आए जब तक कि वह हरम में अपनी कुर्बानी न दे दे। और यदि उन्होंने बीमारी के कारण रुके हुए व्यक्ति को कुर्बानी भेजने की अनुमति दी और उसके ले जाने वाले के साथ कुर्बानी का दिन तय किया ताकि वह एहराम से बाहर आ सके और सिर मुंडवा सके, तो उन्होंने उसे कुर्बानी के होने और उसके पहुँचने के प्रति निश्चितता के बिना एहराम से बाहर आने की अनुमति दे दी, और उन्होंने इसे अनुमानों के आधार पर एहराम खत्म करना मान लिया। विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि जिस पर कोई अनिवार्य कर्तव्य है, उसके लिए अनुमान के आधार पर उससे बाहर निकलना जायज़ नहीं है। इसका प्रमाण कि यह अनुमान है, उनका यह कथन है: "यदि वह कुर्बानी नष्ट हो गई, खो गई, या चोरी हो गई, और उसे भेजने वाला एहराम से बाहर आ चुका था, महिलाओं के पास जा चुका था और शिकार कर चुका था, तो वह फिर से एहराम की स्थिति में लौट आता है, और जो उसने शिकार किया उसके लिए उस पर दंड है।" इस प्रकार उन्होंने उसके लिए [सहवास द्वारा] हज के भ्रष्टाचार को जायज़ कर दिया और उस पर वह सब लागू कर दिया जो उन पर लागू होता है जो अपने एहराम से बाहर नहीं निकले हैं। यह एक ऐसी चीज़ है (1) जिसमें अंतर्विरोध और विचारधारा की कमज़ोरी (3) स्पष्ट है (2)। उन्होंने अपनी पूरी विचारधारा इब्न मसूद (4) के कथन पर आधारित की और उनके विरोधियों के विचारों पर ध्यान नहीं दिया।

और अल-शाफी ने उस रुके हुए व्यक्ति के बारे में कहा जो कुर्बानी देने में असमर्थ है: इसमें दो मत हैं: वह कभी भी कुर्बानी के बिना एहराम से बाहर नहीं आता। दूसरा मत यह है: उसे आदेश दिया गया है कि वह जो कर सकता है वह करे, यदि वह कुछ भी करने में सक्षम नहीं है [तो वह अपनी स्थिति से बाहर निकल जाता है, और] उस पर यह अनिवार्य है कि जब वह सक्षम हो जाए तो उसे पूरा करे। शाफी ने कहा: जो यह कहता है, वह कहता है: वह अपने स्थान पर एहराम से बाहर आता है और सक्षम होने पर कुर्बानी देता है; यदि वह मक्का में कुर्बानी देने में सक्षम है, तो उसके लिए कहीं और कुर्बानी देना पर्याप्त नहीं होगा, और यदि वह सक्षम नहीं है, तो वह जहाँ सक्षम हो वहीं कुर्बानी दे। उन्होंने कहा: यह भी कहा जाता है: कुर्बानी के अलावा कुछ भी उसके लिए पर्याप्त नहीं है। और यह भी कहा जाता है: यदि उसे कुर्बानी नहीं मिलती है, तो उसे खाना खिलाना चाहिए या रोज़ा रखना चाहिए। और यदि उसे इन तीनों में से कोई भी नहीं मिलता है, तो वह सक्षम होने पर उनमें से एक को अपनाएगा। और गुलाम के बारे में उन्होंने कहा: उसके लिए रोज़े के अलावा कुछ भी पर्याप्त नहीं है,

भेड़ का मूल्य दिरहम में लगाया जाता है, फिर दिरहम के बदले भोजन, फिर वह प्रत्येक मुद्द (एक माप) के लिए एक दिन का रोज़ा रखता है (5)।

तीसरा: वे इस बात पर असहमत हुए कि जब रुका हुआ व्यक्ति अपनी कुर्बानी दे देता है: क्या उसके लिए (6) सिर मुंडवाना जायज़ है या नहीं? एक समूह ने कहा: उसे अपना सिर मुंडवाने की ज़रूरत नहीं है; क्योंकि उसका अनुष्ठान समाप्त हो चुका है। उन्होंने दलील दी कि जब...

(1) (द) और (ज़) में: 'जिससे'। (2) (म) में: 'इसमें'। (3) हस्तलिपियों में: 'विचारधाराएँ, और (म) से पुष्ट संस्करण है। (4) इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-इस्तिज़कार' 12/96 में इसका उल्लेख किया है, और अल-तबरी 3/365-366, और अल-तहावी ने 'शरह मानी अल-असार' 2/251 में इसे उद्धृत किया है। (5) 'अल-तमहीद' 15/239-240, और जो पहले कोष्ठक के बीच था वह इसी से है। (6) (द) में: 'क्या उसके लिए हलाल है' ।

۲۸۵ سورہ البقرہ: آیت ۱۹۶

...دشمن یا بیماری کی وجہ سے، کہ وہ اس وقت تک احرام سے نہ نکلے جب تک کہ وہ حرم میں اپنی قربانی نہ دے دے۔ اور اگر انہوں نے بیماری کی وجہ سے رکے ہوئے شخص (محصر) کو قربانی بھیجنے کی اجازت دی اور اس کے لے جانے والے کے ساتھ ایک دن مقرر کیا جس میں وہ اسے ذبح کرے تاکہ وہ حلال ہو جائے اور سر منڈوا لے، تو انہوں نے اسے قربانی کے ذبح ہونے اور اس کے پہنچنے کے یقین کے بغیر حلال ہونے کی اجازت دے دی، اور اسے گمان (ظن) پر مبنی حلال ہونے پر محمول کیا۔ اور علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ جس پر کوئی فریضہ لازم ہو اس کے لیے جائز نہیں کہ وہ اس سے گمان کی بنیاد پر باہر نکلے۔ اور اس بات کی دلیل کہ یہ گمان ہے، ان کا یہ قول ہے: "اگر وہ قربانی ہلاک ہو گئی یا گم ہو گئی یا چوری ہو گئی، اور اسے بھیجنے والا حلال ہو چکا تھا، عورتوں کے پاس جا چکا تھا اور شکار کر چکا تھا، تو وہ دوبارہ حالتِ احرام میں لوٹ آئے گا، اور جو اس نے شکار کیا اس کا اس پر جزا (بدلہ) ہو گا"۔ تو انہوں نے اس کے لیے [جماع کے ذریعے] حج کے فساد کو مباح کر دیا اور اس پر وہ سب لازم کر دیا جو اس شخص پر لازم ہوتا ہے جو اپنے احرام سے حلال نہیں ہوا۔ اور یہ ایسی بات ہے (1) جس کا تضاد اور مسلک کی کمزوری (3) پوشیدہ نہیں ہے (2)۔ انہوں نے اپنے اس پورے مسلک کی بنیاد ابن مسعود (4) کے قول پر رکھی اور ان کے علاوہ دوسروں کے اختلاف کو نہیں دیکھا۔

اور امام شافعی نے محصر کے بارے میں کہا جب وہ ہدی (قربانی) سے عاجز ہو: اس میں دو قول ہیں: وہ کبھی حلال نہیں ہو گا سوائے ہدی کے۔ اور دوسرا قول یہ ہے: اسے حکم ہے کہ وہ اس چیز کو لائے جس پر وہ قدرت رکھتا ہو، پس اگر وہ کسی چیز پر قدرت نہ رکھے تو [وہ جس حالت میں ہے اس سے نکل جائے، اور] اس پر لازم ہو گا کہ جب وہ قدرت پائے تو اسے لائے۔ امام

شافعی نے فرمایا: اور جس نے یہ کہا اس نے کہا: وہ اپنی جگہ پر حلال ہو جائے گا اور جب قدرت پائے گا تو ذبح کرے گا؛ پس اگر وہ مکہ میں ذبح کرنے پر قدرت رکھتا ہو تو اس کے لیے اس کے علاوہ کہیں اور ذبح کرنا کافی نہ ہو گا، اور اگر وہ قدرت نہ رکھتا ہو تو جہاں قدرت پائے وہاں ذبح کرے۔ فرمایا: اور کہا جاتا ہے: اسے ہدی ہی کافی ہو گی، اور کہا جاتا ہے: جب اسے ہدی نہ ملے تو اس پر کھانا کھلانا یا روزہ رکھنا لازم ہو گا۔ اور اگر ان تینوں میں سے کوئی ایک بھی نہ پائے تو جب قدرت پائے ان میں سے ایک کو بجا لائے۔ اور غلام کے بارے میں فرمایا: اسے روزے کے علاوہ کچھ کافی نہ ہو گا، بکری کی قیمت درہموں میں لگائی جائے گی، پھر درہموں کا کھانا، پھر وہ ہر مد (ایک پیمانہ) کے بدلے ایک دن روزہ رکھے گا (5)۔

تیسری بات: اور ان کا اس میں اختلاف ہے کہ جب محصر اپنی ہدی ذبح کر دے: کیا اسے (6) بال منڈوانا چاہیے یا نہیں؟ ایک جماعت نے کہا: اس پر سر منڈوانا لازم نہیں ہے؛ کیونکہ اس کی عبادت ختم ہو چکی ہے۔ انہوں نے دلیل دی کہ جب...

(1) (د) اور (ز) میں: 'مما'۔ (2) (م) میں: 'فیہ'۔ (3) قلمی نسخوں میں: 'المذاہب'، اور (م) سے ثابت شدہ نسخہ ہے۔ (4) اسے ابن عبد البر نے 'الاستذکار' 96/12 میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے 3/365-366 میں، اور طحاوی نے 'شرح معانی الآثار' 2/251 میں نکالا ہے۔ (5) 'التمہید' 15/239-240، اور جو پہلے بریکٹ میں تھا وہ اسی سے ہے۔ (6) (د) میں: 'ہل یحل لہ'۔

٢٨٦ Surat Al-Baqarah: Verse 196

Due to being prevented (ihsar), all rituals such as circumambulation (tawaf) and sa'y have been dropped for him—these are among the things by which a pilgrim in ihram becomes lawful. Other things by which a pilgrim becomes lawful have also been dropped because he is prevented (muhsar). Among those who used this as evidence and held this view are Abu Hanifa and Muhammad ibn al-Hasan. They said: There is no shortening (taqsir) or shaving (hilaq) required of the muhsar. Abu Yusuf said: The muhsar should shave(1), and if he does not shave, there is no penalty on him. Ibn Abi 'Imran narrated from Ibn Sam'ah, from Abu Yusuf in his 'Nawadir', that shaving or shortening(2) is mandatory for him; it is a must. Al-Shafi'i's opinion on this matter varied between two views: One is that shaving for the muhsar is a ritual act of worship (nusuk), which is the view of Malik. The other is that it is not part of the rituals(3), as Abu Hanifa said. The argument for Malik is: Circumambulation of the House and sa'y between Safa and Marwa—the muhsar was prevented from all of that and was blocked from it, so whatever was obstructed for him is dropped. As for shaving, he was not prevented from it, and he is capable of doing it. Whatever he is capable of doing is not dropped from him. What indicates that shaving remains obligatory for the muhsar, just as it remains for those who have reached the House, is the Almighty's saying: {And do not shave your heads until the sacrificial offering reaches its place of slaughter}, and what the Imams narrated from the Messenger of Allah's ﷺ supplication for those who shave three times and for those who shorten once(4). This is the definitive argument and the correct view on this issue. This is the position taken by Malik and his companions. Thus, shaving(5) for them is a ritual [incumbent] upon the pilgrim who has completed his Hajj, upon one who has missed the Hajj, and upon the muhsar prevented by an enemy or by illness.

(1) In the manuscripts: "Al-muqassir" (one who shortens hair), and what is confirmed is from Al-Tamhid 15/236, and the speech is from it. (2) In the manuscripts: "and shortening", and what is confirmed is from Al-Tamhid. (3) Al-Tamhid 15/237. (4) The author will mention it in the next issue. (5) In (D) and (Z): "and shaving", and in the rest of the copies "shaving", and what is confirmed is from Al-Tamhid 15/236-237, and what is between brackets is from it.

२८६ सूरा अल-बकरा: आयत १९६

रोके जाने (इहसार) के कारण, तवाफ और सई जैसे सभी अनुष्ठान उसके लिए समाप्त हो गए हैं - ये उन चीजों में से हैं जिनसे इहराम में एक तीर्थयात्री हलाल (प्रतिबंध मुक्त) हो जाता है। अन्य चीजें जिनसे एक तीर्थयात्री हलाल होता है, वे भी इस आधार पर समाप्त हो गई हैं कि वह रोका गया (मुहसर) है। जिन्होंने इसे साक्ष्य के रूप में इस्तेमाल किया और यह विचार रखा, उनमें अबू हनीफा और मुहम्मद इब्न अल-हसन शामिल हैं। उन्होंने कहा: मुहसर पर बालों को छोटा करना (तकसीर) या मुंडवाना (हिलाक) आवश्यक नहीं है। अबू यूसुफ ने कहा: मुहसर को मुंडवाना चाहिए(1), और यदि वह नहीं मुंडवाता है, तो उस पर कोई जुर्माना नहीं है। इब्न अबी इमरान ने इब्न समाह के माध्यम से अबू यूसुफ से उनकी 'नवादिर' में उल्लेख किया है कि उस पर मुंडवाना या छोटा करना(2) अनिवार्य है; यह उसके लिए आवश्यक है। इस मामले पर अल-शाफी की राय दो विचारों के बीच भिन्न थी: एक यह कि मुहसर के लिए मुंडवाना अनुष्ठान (नुसुक) का हिस्सा है, जो मलिक का विचार है। दूसरा यह कि यह अनुष्ठान(3) का हिस्सा नहीं है, जैसा कि अबू हनीफा ने कहा था। मलिक के लिए तर्क यह है: काबा का तवाफ और सफा और मरवा के बीच सई - मुहसर को इन सभी से रोका गया था और अवरुद्ध किया गया था, इसलिए उसके लिए जो बाधित था वह समाप्त हो गया। जहाँ तक मुंडवाने की बात है, उसे इससे नहीं रोका गया था, और वह इसे करने में सक्षम है। वह जो कुछ भी करने में सक्षम है वह उससे समाप्त नहीं होता है। जो संकेत देता है कि मुंडवाना मुहसर के लिए शेष है, जैसे कि यह उन लोगों के लिए शेष है जो काबा तक पहुँच चुके हैं, वह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और अपने सिर न मुंडवाओ जब तक कि भेंट (बलि) अपने वध के स्थान तक न पहुँच जाए}, और जो इमामों ने अल्लाह के रसूल ﷺ की प्रार्थना से वर्णित किया है कि मुंडवाने वालों के लिए तीन बार और छोटा करने वालों के लिए एक बार(4)। यह इस मुद्दे पर निर्णायक तर्क और सही दृष्टिकोण है। यही स्थिति मलिक और उनके साथियों ने अपनाई है। इस प्रकार, मुंडवाना(5) उनके अनुसार उस तीर्थयात्री पर एक अनुष्ठान [अनिवार्य] है जिसने अपना हज पूरा कर लिया है, उस व्यक्ति पर जिसने हज छोड़ दिया है, और दुश्मन या बीमारी से रोके गए मुहसर पर।

(१) पांडुलिपियों में: "अल-मुकस्सिर" (बाल छोटा करने वाला), और जो पुष्ट है वह अल-तम्हीद 15/236 से है, और भाषण उसी से है। (२) पांडुलिपियों में: "और छोटा करना", और जो पुष्ट है वह अल-तम्हीद से है। (३) अल-तम्हीद 15/237। (४) लेखक अगले मुद्दे में इसका उल्लेख करेंगे। (५)

(डी) और (जेड) में: "और मुंडवाना", और बाकी प्रतियों में "मुंडवाना", और जो पुष्ट है वह अल-तम्हीद 15/236-237 से है, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है।

٢٨٦ سورة البقرہ: آیت ١٩٦

احصار (روک دیے جانے) کی وجہ سے، طواف اور سعی جیسے تمام مناسک اس سے ساقط ہو گئے ہیں - اور یہ ان چیزوں میں سے ہے جن سے محرم اپنے احرام سے حلال ہوتا ہے - اس سے وہ تمام چیزیں ساقط ہو گئی ہیں جن سے محرم حلال ہوتا ہے اس بنیاد پر کہ وہ محصر (روکا ہوا) ہے۔ جن لوگوں نے اس سے استدلال کیا اور یہ قول اختیار کیا، ان میں ابو حنیفہ اور محمد بن الحسن شامل ہیں؛ ان دونوں نے کہا: محصر پر نہ تقصیر (بال کتروانا) ہے اور نہ حلاق (سر منڈوانا)۔ ابو یوسف نے کہا: محصر سر منڈوائے(1)، پس اگر اس نے سر نہیں منڈوایا تو اس پر کچھ نہیں ہے۔ ابن ابی عمران نے ابن سماعہ سے، انہوں نے ابو یوسف سے ان کی کتاب 'نوادر' میں نقل کیا ہے کہ: اس پر حلاق یا تقصیر(2) ہے، اس کے لیے یہ ضروری ہے۔ اس مسئلے میں امام شافعی کا قول دو اقوال پر مختلف ہے: ایک یہ کہ محصر کے لیے حلاق مناسک میں سے ہے، اور یہی امام مالک کا قول ہے۔ دوسرا یہ کہ: یہ مناسک میں سے نہیں ہے(3)، جیسا کہ ابو حنیفہ نے کہا۔ امام مالک کی دلیل یہ ہے کہ: بیت اللہ کا طواف اور صفا و مروہ کے درمیان سعی سے محصر کو روک دیا گیا تھا اور اس کے درمیان رکاوٹ کھڑی کر دی گئی تھی، لہذا اس سے وہ چیز ساقط ہو گئی جس کے درمیان رکاوٹ حائل ہو گئی۔ جہاں تک حلاق کا تعلق ہے، تو اس کے اور اس کے درمیان کوئی رکاوٹ نہیں ڈالی گئی، اور وہ اسے کرنے پر قادر ہے، اور جو کچھ وہ کرنے پر قادر ہے وہ اس سے ساقط نہیں ہوتا۔ جو بات اس پر دلالت کرتی ہے کہ حلاق محصر پر اسی طرح باقی ہے جس طرح ان لوگوں پر باقی ہے جو بیت اللہ تک پہنچ چکے ہیں، وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور اپنے سر نہ منڈواؤ یہاں تک کہ قربانی اپنے ٹھکانے تک پہنچ جائے}، اور جو ائمہ نے رسول اللہ ﷺ کی اس دعا سے روایت کیا ہے جو آپ نے سر منڈوانے والوں کے لیے تین بار اور بال کتروانے

والوں کے لیے ایک بار فرمائی تھی(4)۔ یہی اس مسئلے میں قطعی حجت اور صحیح نظر ہے، اور اسی طرف امام مالک اور ان کے اصحاب گئے ہیں، لہذا حلاق(5) ان کے نزدیک ایک نسک [واجب] ہے اس حاجی پر جس نے اپنا حج مکمل کر لیا، اور اس پر جس کا حج فوت ہو گیا، اور دشمن کی وجہ سے روکے گئے محصر پر، اور بیماری کی وجہ سے روکے گئے محصر پر۔

(١) نسخوں میں: "المقصر" (بال کتروانے والا)، اور جو ثابت ہے وہ التمہید 15/236 سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (٢) نسخوں میں: "والتقصیر"، اور جو ثابت ہے وہ التمہید سے ہے۔ (٣) التمہید 15/237۔ (٤) مصنف اسے اگلے مسئلے میں ذکر کریں گے۔ (٥) (د) اور (ز) میں: "والحلاق"، اور باقی نسخوں میں "الحلاق"، اور جو ثابت ہے وہ التمہید 15/236-237 سے ہے، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

287 Surah Al-Baqarah: Verse 196

Fourth: The Imams narrated—and the wording is Malik's—from Nafi', from Abdullah bin Umar, that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "O Allah, have mercy on those who shave their heads." They said, "And those who shorten their hair, O Messenger of Allah?" He said, "O Allah, have mercy on those who shave their heads." They said, "And those who shorten their hair, O Messenger of Allah?" He said, "O Allah, have mercy on those who shave their heads." They said, "And those who shorten their hair, O Messenger of Allah?" (1) He said, "And those who shorten their hair." Our scholars said: In the Messenger of Allah's (peace be upon him) supplication for those who shave three times and for those who shorten once is evidence that shaving during Hajj and Umrah is better than shortening (2), which is consistent with the Almighty's saying: {And do not shave your heads} the verse, and He did not say: shorten. The people of knowledge have reached a consensus that shortening is sufficient for men; except for something mentioned about Al-Hasan that he used to mandate shaving in the first Hajj a person performs (3). Fifth: Women are not included in shaving, and their Sunnah is shortening; due to what was narrated from the Prophet (peace be upon him) that he said: "Shaving is not mandatory for women, rather shortening is for them." It was narrated by Abu Dawood from...

(1) His saying: "He said: O Allah, have mercy on those who shave their heads. They said: And those who shorten, O Messenger of Allah" the third time is from (Z), and it occurred in the rest of the copies twice. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 3/562: In most narrations from Malik, the supplication for those who shave is repeated twice, and connecting those who shorten to them in the third time. Yahya bin Bukayr was alone among the narrators of Al-Muwatta in repeating that three times, Ibn Abd al-Barr pointed it out in "Al-Taqassi". We say: And likewise, Al-Bukhari (1727) and Muslim (1301): (317) narrated it through the route of Malik from Nafi' from Ibn Umar with the supplication for those who shave twice, and it is likewise in Al-Muwatta narrated by Yahya bin Yahya Al-Masmoudi 1/395, and narrated by Abu Mus'ab Al-Zuhri 1/536, and narrated by Muhammad bin Al-Hasan p. 155. And Ahmad (4657) and Muslim (1301): (318) extracted it through the route of Ubaidullah bin Umar from Nafi' from Ibn Umar, and the supplication for those who shave occurred in it three times. Al-Bukhari (1728) and Muslim (1302) also extracted it from the hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him) with the wording: "O Allah, forgive those who shave their heads" three times. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamheed 15/234: And this is well-known, famous, and preserved from the hadith of Ibn Umar, Ibn Abbas, Abu Sa'id al-

Khudri, Abu Huraira, Habshi bin Junada, and others. See the graduation of the hadith of Ibn Abbas in Musnad Ahmad (3311). (2) See Aridat al-Ahwadhi 4/145, and Al-Mufhim 3/404. (3) See Al-Mughni 5/303, Ikmal al-Mu'lim 4/386, and Al-Majmu' 8/161. An-Nawawi said: This—if authentic from him—is false and rejected by texts and the consensus of those before him.

२८७ सूरा अल-बकरा: आयत १९६

चौथा: इमामों ने रिवायत की है - और शब्द मालिक के हैं - नाफ़े से, अब्दुल्लाह बिन उमर से, कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "ऐ अल्लाह, उन पर रहम कर जो (अपने सिर) मुंडवाते हैं।" उन्होंने कहा, "और जो छोटे करवाते हैं, ऐ अल्लाह के रसूल?" उन्होंने फरमाया, "ऐ अल्लाह, उन पर रहम कर जो मुंडवाते हैं।" उन्होंने कहा, "और जो छोटे करवाते हैं, ऐ अल्लाह के रसूल?" उन्होंने फरमाया, "ऐ अल्लाह, उन पर रहम कर जो मुंडवाते हैं।" उन्होंने कहा, "और जो छोटे करवाते हैं, ऐ अल्लाह के रसूल?" (१) उन्होंने फरमाया, "और जो छोटे करवाते हैं।" हमारे विद्वानों ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ की मुंडवाने वालों के लिए तीन बार और छोटा करवाने वालों के लिए एक बार की दुआ में इस बात का प्रमाण है कि हज और उमराह में मुंडवाना छोटा करवाने से बेहतर है (२), जो सर्वशक्तिमान के इस कथन के अनुरूप है: {और अपने सिर न मुंडवाओ} आयत, और उन्होंने यह नहीं कहा: छोटा करवाओ। विद्वानों का इस बात पर आम सहमति है कि पुरुषों के लिए बाल छोटे करवाना पर्याप्त है; सिवाय अल-हसन के बारे में बताई गई एक बात के कि वह व्यक्ति द्वारा किए जाने वाले पहले हज में मुंडवाना अनिवार्य समझते थे (३)। पांचवां: महिलाएं मुंडवाने में शामिल नहीं हैं, और उनकी सुन्नत बाल छोटे करवाना है; क्योंकि नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "महिलाओं के लिए मुंडवाना नहीं है, बल्कि उनके लिए बाल छोटे करवाना है।" इसे अबू दाऊद ने... से निकाला है।

(१) उनका कहना: "उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह, मुंडवाने वालों पर रहम कर, उन्होंने कहा: और छोटा करवाने वालों पर ऐ अल्लाह के रसूल" तीसरी बार, (ज़) से है, और बाकी प्रतियों में यह दो बार आया है। हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह ३/५६२ में कहा: मालिक से अधिकांश रिवायतों में मुंडवाने वालों के लिए दुआ को दो बार दोहराया गया है, और तीसरी बार छोटा करवाने वालों को उनके साथ जोड़ा गया है। अल-मुवत्ता के रावियों में से केवल याह्या बिन बुकैर ने इसे तीन बार दोहराया, इब्न अब्द अल-बर्र ने "अल-तकास्सी" में इसकी ओर इशारा किया। हम कहते हैं: और इसी तरह बुखारी (१७२७) और मुस्लिम (१३०१): (३१७) ने मालिक के रास्ते से नाफ़े से इब्न उमर के माध्यम से मुंडवाने वालों के लिए दो बार दुआ के साथ रिवायत की है, और अल-मुवत्ता में याह्या बिन याह्या अल-मसमौदी १/३९५ की रिवायत में, और अबू मुसाब अल-ज़ुहरी १/५३६ की रिवायत में, और मुहम्मद बिन अल-हसन पृष्ठ १५५ की रिवायत में भी ऐसा ही है। और इसे अहमद (४६५७) और मुस्लिम (१३०१): (३१८) ने उबैदुल्लाह बिन उमर के रास्ते से नाफ़े से इब्न उमर के माध्यम से निकाला है और इसमें मुंडवाने वालों के लिए दुआ तीन बार हुई है। इसे बुखारी (१७२८) और मुस्लिम (१३०२) ने अबू हुरैरा

(रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों में भी निकाला है: "ऐ अल्लाह, मुंडवाने वालों को माफ कर दे" तीन बार। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद १५/२३४ में कहा: और यह इब्न उमर, इब्न अब्बास, अबू सईद अल-खुदरी, अबू हुरैरा, हबशी बिन जुनादा और अन्य लोगों की हदीस से मशहूर और महफूज़ है। मुसनद अहमद (३३११) में इब्न अब्बास की हदीस की तख़रीज देखें। (२) देखें आरिदात अल-अहवज़ी ४/१४५, और अल-मुफ्हिम ३/४०४। (३) देखें अल-मुग़नी ५/३०३, इकमाल अल-मुअल्लिम ४/३८६, और अल-मजमूअ ८/१६१। अन-नववी ने कहा: यह - अगर उनसे सही साबित हो - तो ग्रंथों और उनसे पहले के लोगों की सर्वसम्मति द्वारा गलत और खारिज है।

۲۸۷ سورة البقرہ: آیت ۱۹۶

چوتھی بات: ائمہ نے روایت کیا ہے - اور الفاظ مالک کے ہیں - نافع سے، عبداللہ بن عمر سے، کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اے اللہ، سر منڈوانے والوں پر رحم فرما»۔ انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، اور بال کتروانے والوں پر بھی؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «اے اللہ، سر منڈوانے والوں پر رحم فرما»۔ انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، اور بال کتروانے والوں پر بھی؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «اے اللہ، سر منڈوانے والوں پر رحم فرما»۔ انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، اور بال کتروانے والوں پر بھی (۱)؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «اور بال کتروانے والوں پر بھی»۔ ہمارے علماء نے کہا: رسول اللہ ﷺ کی منڈوانے والوں کے لیے تین بار اور کتروانے والوں کے لیے ایک بار دعا اس بات کی دلیل ہے کہ حج اور عمرہ میں سر منڈوانا کتروانے سے افضل ہے (۲)، اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا تقاضا ہے: ﴿اور اپنے سر نہ منڈواؤ﴾ آیت، اور آپ نے یہ نہیں فرمایا: کترواؤ۔ اہلِ علم کا اس بات پر اتفاق ہے کہ مردوں کے لیے بال کتروانا کافی ہے؛ سوائے اس چیز کے جو حسن بصری سے منقول ہے کہ وہ انسان کے پہلے حج میں سر منڈوانا واجب قرار دیتے تھے (۳)۔ پانچویں بات: عورتیں سر منڈوانے میں شامل نہیں ہیں، اور ان کی سنت بال کتروانا ہے؛ اس کی وجہ وہ روایت ہے جو نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «عورتوں پر سر منڈوانا نہیں ہے بلکہ ان پر بال کتروانا ہے»۔ اسے ابوداؤد نے... سے روایت کیا ہے۔

(۱) ان کا قول: «آپ نے فرمایا: اے اللہ منڈوانے والوں پر رحم فرما، انہوں نے کہا اور کتروانے والوں پر اے اللہ کے رسول» تیسری بار، (ز) سے ہے، اور باقی نسخوں میں یہ دو بار واقع ہوا ہے۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ۵۶۲/۳ میں کہا: مالک سے مروی اکثر روایات میں منڈوانے والوں کے لیے دعا کا دو بار اعادہ ہے، اور تیسری بار کتروانے والوں کا ان پر عطف ہے۔ موطا کے

راویوں میں سے یحییٰ بن بکیر نے اسے تین بار دہرانے میں انفرادیت اختیار کی ہے، ابن عبدالبر نے "التقصی" میں اس پر توجہ دلائی ہے۔ ہم کہتے ہیں: اور اسی طرح اسے بخاری (۱۷۲۷) اور مسلم (۱۳۰۱): (۳۱۷) نے مالک کے واسطے سے نافع سے ابن عمر سے منڈوانے والوں کے لیے دو بار دعا کے ساتھ روایت کیا ہے، اور یہی موطا میں یحییٰ بن یحییٰ المصمودی کی روایت ۳۹۵/۱، ابو مصعب الزہری کی روایت ۵۳۶/۱، اور محمد بن الحسن ص ۱۵۵ کی روایت میں ہے۔ اور اسے احمد (۴۶۵۷) اور مسلم (۱۳۰۱): (۳۱۸) نے عبید اللہ بن عمر کے واسطے سے نافع سے ابن عمر سے روایت کیا ہے اور اس میں منڈوانے والوں کے لیے دعا تین بار واقع ہوئی ہے۔ اسے بخاری (۱۷۲۸) اور مسلم (۱۳۰۲) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «اے اللہ منڈوانے والوں کی مغفرت فرما» تین بار۔ ابن عبدالبر نے التمہید ۱۵/ ۲۳۴ میں کہا: اور یہ ابن عمر، ابن عباس، ابوسعید الخدری، ابوہریرہ، حبشی بن جنادہ اور دیگر کی حدیث سے معروف، مشہور اور محفوظ ہے۔ مسند احمد (۳۳۱۱) میں ابن عباس کی حدیث کی تخریج دیکھیں۔ (۲) دیکھیے عارضۃ الاحوذی ۴/ ۱۴۵، اور المفہم ۳/ ۴۰۴۔ (۳) دیکھیے المغنی ۵/ ۳۰۳، اکمال المعلم ۴/ ۳۸۶، اور المجموع ۸/ ۱۶۱۔ نووی نے کہا: یہ - اگر ان سے ثابت ہو تو - نصوص اور ان سے پہلے کے اجماع کے ذریعے باطل اور مردود ہے۔

Page: 288 Surah Al-Baqarah: Verse 196

...Ibn Abbas (1). And the people of knowledge have consensus on this opinion. A group of scholars considered a woman shaving her head to be a form of mutilation.

They differed regarding the amount of hair she should shorten from her head; Ibn Umar, ash-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq said: She should shorten each lock by the length of a fingertip. Ata' said: The length of three clenched fingers. Qatadah said: She shortens a third or a quarter.

Hafsa bint Sirin distinguished between a woman who has passed childbearing age, who takes a quarter, and a young woman, for whom she gestured with her fingertip: she takes and reduces.

Malik said: She takes from all the locks of her head, and whatever she takes from that is sufficient for her. In his view, it is not sufficient (2) to take from some locks and leave others (3).

Ibn al-Mundhir said: What falls under the name of 'shortening' is sufficient, but the more cautious view (4) is to take a fingertip's length from all the locks.

Sixth: It is not permissible for anyone to shave their head until they have slaughtered their sacrificial animal (hady), as the Sunnah is to slaughter before shaving. The basis for this is Allah's saying: {And do not shave your heads until the sacrificial animal has reached its place of slaughter}. Likewise was the action of the Messenger of Allah (PBUH); he began by slaughtering his sacrificial animal, then he shaved after that (5). Whoever contradicts this and shaves before slaughtering, it is either done in error or ignorance, or intentionally and purposefully.

If it is the former, then there is nothing upon him; this was narrated by Ibn Habib from Ibn al-Qasim, and it is the well-known position in the Maliki school. Ibn al-Majishun said: He must offer a sacrificial animal (6), and this was the view of Abu Hanifa.

And if it is the second case, Judge Abu al-Hasan narrated that it is permissible to precede shaving over...

(1) Sunan Abi Dawud (1985). (2) In (ظ): "not permissible". (3) See al-Majmu' 8/162, al-Mughni 5/310, al-Istidhkār 13/107, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama' 2/183. (4) In (خ), (ظ), and (م): "more cautious". (5) Related by Muslim (1305) and Ahmad (12092) - the wording is Muslim's - on the authority of Anas bin Malik (may Allah be pleased with

him) that the Messenger of Allah (PBUH) came to Mina, went to the Jamrah and threw stones at it, then went to his lodging in Mina and slaughtered, then said to the barber: "Take"... (6) See al-Nawadir wa al-Ziyadat 2/413, and Ikmal al-Mu’allim 4/387.

पृष्ठ: 288 सूरह अल-बकरा: आयत 196

...इब्न अब्बास (1)। और ज्ञानियों ने इस पर सहमति व्यक्त की है। विद्वानों के एक समूह का मानना था कि स्त्री का अपना सिर मुंडवाना 'मुतला' (अंग-भंग) का एक रूप है।

वे इस बात पर असहमत थे कि उसे अपने सिर के बालों को कितना छोटा करना चाहिए; इब्न उमर, अल-शफी, अहमद और इशाक कहते थे: वह हर लट को एक पोर (उंगली के पोर) के बराबर छोटा करे। अता ने कहा: तीन बंद उंगलियों के बराबर। कतादा ने कहा: वह एक तिहाई या एक चौथाई छोटा करे।

हफ़्सा बिंत सिरीन ने एक ऐसी महिला के बीच अंतर किया जो रजोनिवृत्ति की आयु तक पहुँच चुकी है, वह एक चौथाई लेती है, और एक युवती के लिए उन्होंने अपनी उंगली के पोर से इशारा किया: वह लेती है और कम करती है।

मालिक ने कहा: वह अपने सिर की सभी लटों में से ले, और उसमें से वह जो भी लेती है वह उसके लिए पर्याप्त है। उनके अनुसार, यह पर्याप्त नहीं है (2) कि वह कुछ लटों से ले और कुछ को छोड़ दे (3)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: जिसे 'कतरना' (छोटा करना) कहा जा सके वह पर्याप्त है, लेकिन अधिक सावधानी (4) इसी में है कि सभी लटों से एक पोर के बराबर बाल लिए जाएं।

छठा: किसी के लिए अपना सिर मुंडवाना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह अपनी क़ुर्बानी (हदी) न कर ले, क्योंकि सुन्नत हजामत से पहले ज़बह करने की है। इसका आधार अल्लाह का कथन है: {और अपने सिर न मुंडवाओ जब तक कि क़ुर्बानी का जानवर अपने ठिकाने पर न पहुँच जाए}। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने भी ऐसा ही किया; उन्होंने अपनी क़ुर्बानी ज़बह करने से शुरुआत की, फिर उसके बाद सिर मुंडवाया (5)। अतः जिसने इसके विपरीत किया और ज़बह से पहले हजामत बनवा ली, तो यह या तो गलती और अज्ञानता वश किया गया है, या जानबूझकर और इरादतन।

यदि मामला पहला हो, तो उस पर कुछ नहीं है; इसे इब्न हबीब ने इब्न अल-कासिम से रिवायत किया है, और यह मलिकी मज़हब का प्रसिद्ध विचार है। इब्न अल-माजीशून ने कहा: उस पर एक क़ुर्बानी (6) अनिवार्य है, और यही अबू हनीफा ने कहा है।

और यदि यह दूसरा मामला हो, तो काज़ी अबू अल-हसन ने रिवायत किया है कि हजामत को पहले करना जायज़ है...

(1) सुनन अबी दाऊद (1985)। (2) (ज़): में "जायज़ नहीं"। (3) देखें अल-मजमूअ 8/162, अल-मुग़नी 5/310, अल-इस्तिज़कार 13/107, और मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलेमा 2/183। (4) (ख), (ज़) और (म): में "अधिक सावधानी"। (5) मुस्लिम (1305) और अहमद (12092) ने रिवायत किया है - शब्द मुस्लिम के हैं - अनस बिन मलिक (रज़ि.) से कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मिना आए, जमरा पर आए और उसे कंकड़ मारे, फिर मिना में अपने ठिकाने पर आए और क़ुर्बानी की, फिर नाई से कहा: "लो"... (6) देखें अल-नवादिर वल-ज़ियादात 2/413, और इकमल अल-मुअल्लिम 4/387।

صفحہ: 288 سورۃ البقرہ: آیت 196

--- ابن عباس (1)۔ اور اہل علم کا اس بات پر اتفاق ہے۔ ایک جماعت کی رائے تھی کہ عورت کا اپنے سر کے بال منڈوانا مثلہ (بدنمائی/عضو کاٹنا) میں سے ہے۔

اور ان میں اختلاف ہوا کہ وہ اپنے سر کے بال کس قدر کتروائے (چھوٹے کرے)؛ چنانچہ ابن عمر، شافعی، احمد اور اسحاق کہتے تھے: وہ ہر لٹ میں سے ایک پورے (انگلی کے پورے) کے برابر کتروائے۔ عطا نے کہا: تین بند انگلیوں کی مقدار۔ قتادہ نے کہا: تہائی یا چوتھائی کتروائے۔

حفصہ بنت سیرین نے اس عورت کے درمیان فرق کیا جو بوڑھی ہو گئی ہو، تو وہ چوتھائی لیتی ہے، اور جوان عورت کے بارے میں انہوں نے اپنی انگلی کے پورے سے اشارہ کیا کہ: وہ لیتی ہے اور کم کرتی ہے۔

امام مالک نے فرمایا: وہ اپنے سر کی تمام لٹوں میں سے کچھ نہ کچھ لے، اور اس میں سے جو کچھ وہ لے گی وہ اسے کافی ہوگا۔ ان کے نزدیک یہ جائز نہیں (2) کہ وہ کچھ لٹوں میں سے بال لے اور کچھ کو چھوڑ دے (3)۔

ابن المنذر نے کہا: جس پر 'قصر' (چھوٹا کرنے) کا نام آ سکے وہ کافی ہے، اور احتیاط (4) اسی میں ہے کہ تمام لٹوں میں سے ایک پورے کی مقدار بال لیے جائیں۔

چھٹا مسئلہ: کسی کے لیے اپنے سر کے بال منڈوانا جائز نہیں جب تک کہ وہ اپنی قربانی (ہدی) ذبح نہ کر لے، اس لیے کہ سنت ذبح کرنا حجامت سے پہلے ہے۔ اور اس کی اصل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {اور اپنے سر نہ منڈواؤ یہاں تک کہ ہدی (قربانی کا جانور) اپنے ٹھکانے پر پہنچ جائے}۔ اور اسی طرح رسول اللہ ﷺ نے کیا، آپ نے پہلے اپنی ہدی ذبح فرمائی، پھر اس کے بعد

سر منڈوایا (5)۔ پس جس نے اس کی مخالفت کی اور ذبح سے پہلے حجامت کروا لی، تو یہ یا تو غلطی اور جہالت کی وجہ سے ہوگا، یا جان بوجھ کر اور قصدًا۔

اگر پہلی صورت ہو تو اس پر کچھ نہیں ہے؛ اسے ابن حبیب نے ابن القاسم سے روایت کیا ہے، اور یہی مسلکِ مالکی میں مشہور ہے۔ ابن الماجشون نے کہا: اس پر ہدی (قربانی) لازم ہے (6)، اور یہی امام ابو حنیفہ نے کہا ہے۔

اور اگر دوسری صورت ہو، تو قاضی ابو الحسن نے روایت کیا ہے کہ حجامت کو مقدم کرنا جائز ہے --

(1) سنن ابی داؤد (1985)۔ (2) (ظ) میں ہے: اور جائز نہیں۔ (3) دیکھئے المجموع 8/ 162، والمغنی 5/ 310، والاستذکار 13/ 107، ومختصر اختلاف العلماء 2/ 183۔ (4) (خ)، (ظ) اور (م) میں ہے: اور زیادہ محتاط (5) اسے مسلم (1305) اور احمد (12092) نے روایت کیا ہے - اور الفاظ مسلم کے ہیں - حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے کہ رسول اللہ ﷺ منیٰ تشریف لائے، جمرہ کے پاس آئے اور اسے کنکریاں ماریں، پھر منیٰ میں اپنی منزل پر تشریف لائے اور قربانی کی، پھر حجام (نائی) سے فرمایا: "لو" (کاٹنا شروع کرو)۔۔ (6) دیکھئے النوادر والزیادات 2/ 413، واکمال المعلم 4/ 387۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 [Page] 289

...sacrifice, and this was stated by Al-Shafi'i. The apparent view of the [Maliki] school is prohibition, but the correct view is permissibility; because of the hadith of Ibn Abbas that the Prophet (peace be upon him) was asked about slaughtering, shaving, and throwing pebbles, and about performing some before others or delaying them, and he said: "There is no harm," narrated by Muslim (1). And Ibn Majah narrated from Abdullah bin Amr that the Prophet (peace be upon him) was asked about someone who slaughtered before shaving, or shaved before slaughtering, he said: "There is no harm" (2).

Seventh: There is no dispute that shaving the head during Hajj is a recommended ritual act, and outside of Hajj it is permissible, contrary to those who said it is mutilation (muthla). If it were mutilation, it would not have been permissible during Hajj or otherwise; because the Messenger of Allah (peace be upon him) forbade mutilation, and he shaved the heads of the children of Ja'far three days after news of his death reached him, and if shaving were not permissible, he would not have shaved them. And Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) used to shave his head. Ibn Abd al-Barr said (3): "Scholars have agreed on the permissibility of letting hair grow and on the permissibility of shaving." And this is sufficient as an argument, and success is from Allah.

The Almighty's saying: {And whoever among you is ill or has an ailment of the head [making shaving necessary] must pay a ransom of fasting or charity or sacrifice} [Al-Baqarah: 196]. There are nine issues regarding it:

First: The Almighty's saying: {And whoever among you is ill}. Some Shafi'i scholars used this verse as evidence that the "muhsar" (one prevented from completing Hajj) mentioned at the beginning of the verse refers to an enemy, not illness. This is not necessarily the case, as the meaning of His saying: {And whoever among you is ill or has an ailment of the head and shaves, then a ransom} means: he must pay a ransom. Since this applies to illness without dispute, it is apparent that the beginning of the verse applies to those whom its middle and end apply to, due to the consistency of the speech and its interconnectedness, and because the pronouns at the end of the verse refer back to those addressed at its beginning. Thus, it must be taken literally unless evidence indicates otherwise (4).

What supports what we have said is the reason for the revelation of this verse; the Imams narrated - and the wording...

(1) Sahih Muslim (1734), and it is with Ahmad (2338) and Bukhari (1734). (2) Sunan Ibn Majah (3051), and its origin is with Ahmad (6484), Bukhari (83), and Muslim (1306). See Al-Mughni 5/320-323, and Al-Majmu' 8/164. (3) Al-Tamhid 22/138. (4) Al-Muntaqa by Al-Baji 2/274.

सूरा अल-बकरा: आयत १९६ [पृष्ठ] २८९

...बलि (नह्र), और अल-शाफ़ई ने यही कहा है। [मालकी] संप्रदाय का स्पष्ट मत मनाही है, लेकिन सही मत अनुमति है; इब्न अब्बास की हदीस के कारण कि पैगंबर ﷺ से वध (ज़बह), मुंडन (हलक़) और कंकड़ फेंकने (रमी), और उन्हें आगे-पीछे करने के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "कोई हर्ज नहीं," मुस्लिम (१) द्वारा वर्णित। और इब्न माजाह ने अब्दुल्ला बिन अम्र से वर्णन किया है कि पैगंबर ﷺ से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने मुंडन से पहले वध किया, या वध से पहले मुंडन किया, तो उन्होंने कहा: "कोई हर्ज नहीं" (२)।

सातवाँ: इसमें कोई विवाद नहीं है कि हज के दौरान सिर मुंडवाना एक अनुशंसित (मंडूब) अनुष्ठान है, और हज के अलावा यह अनुमति योग्य है, उन लोगों के विपरीत जिन्होंने कहा कि यह 'मुथला' (अंग-भंग) है। यदि यह अंग-भंग होता, तो हज या अन्य अवसरों पर इसकी अनुमति नहीं होती; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अंग-भंग से मना किया था, और उन्होंने जाफ़र के बेटों के सिर मुंडवाए थे जब उनकी मृत्यु की खबर मिलने के तीन दिन बीत चुके थे, और यदि मुंडन जायज़ नहीं होता तो वे उन्हें नहीं मुंडवाते। और अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) अपना सिर मुंडवाया करते थे। इब्न अब्द अल-बर्र (३) ने कहा: "विद्वानों ने बाल रखने और मुंडन करने की अनुमति पर सहमति व्यक्त की है।" और यह दलील के रूप में पर्याप्त है, और सफलता अल्लाह की ओर से है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और तुममें से जो कोई बीमार हो या जिसके सिर में कोई तकलीफ़ हो (जिसके कारण मुंडन ज़रूरी हो जाए), तो उसे रोज़ों या दान या बलि के रूप में फ़िदया (प्रायश्चित) देना होगा}। इसमें नौ मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और तुममें से जो कोई बीमार हो}। कुछ शाफ़ई विद्वानों ने इस आयत से यह दलील दी है कि आयत के शुरू में जिस 'मुहसर' (हज से रोका गया व्यक्ति) का ज़िक्र है वह दुश्मन है, बीमारी नहीं। यह आवश्यक नहीं है, क्योंकि उनके कथन का अर्थ है: {और तुममें से जो कोई बीमार हो या जिसके सिर में कोई तकलीफ़ हो और वह मुंडन करा ले, तो उस पर फ़िदया है}, यानी: उस पर फ़िदया अनिवार्य है। चूँकि यह बिना किसी विवाद के बीमारी के मामले में लागू होता है, इसलिए यह स्पष्ट है कि आयत की शुरुआत उन्हीं लोगों के बारे में है जिनके बारे में इसका मध्य और अंत है, क्योंकि बातचीत सुसंगत और आपस में जुड़ी हुई है, और आयत के अंत के सर्वनाम (pronouns) उन्हीं को संदर्भित करते हैं जिन्हें शुरुआत में संबोधित किया गया था। अत;

इसे इसके ज़ाहिरी (स्पष्ट) अर्थ में लिया जाना चाहिए जब तक कि कोई प्रमाण इसे बदलने का संकेत न दे (४)।

जो कुछ हमने कहा है उसका समर्थन इस आयत के अवतरण (नुज़ूल) के कारण से भी होता है; इमामों ने वर्णन किया है - और शब्द...

---

(१) सहीह मुस्लिम (१७३४), और यह अहमद (२३३८) और बुखारी (१७३४) के पास भी है। (२) सुनन इब्न माजाह (३०५१), और इसका मूल अहमद (६४८४), बुखारी (८३) और मुस्लिम (१३०६) के पास है। देखें अल-मुग़नी ५/३२०-३२३, और अल-मजमूअ ८/१६४। (३) अत-तम्हीद २२/१३८। (४) अल-मुन्तका अल-बाजी २/२७४।

سورہ البقرہ: آیت ۱۹۶ [صفحہ] ۲۸۹

...نحر (قربانی)، اور یہی قول شافعی کا ہے۔ مذہب کا ظاہر قول ممانعت ہے، لیکن صحیح جواز ہے؛ ابن عباس کی حدیث کی وجہ سے کہ نبی ﷺ سے ذبح، حلق اور رمی، اور ان کی تقدیم و تاخیر کے بارے میں پوچھا گیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «کوئی حرج نہیں» اسے مسلم نے روایت کیا (۱)۔ اور ابن ماجہ نے عبداللہ بن عمرو سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جس نے حلق سے پہلے ذبح کیا، یا ذبح سے پہلے حلق کیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «کوئی حرج نہیں» (۲)۔

ساتواں مسئلہ: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ حج میں سر منڈوانا ایک مستحب عمل (نُسُک) ہے، اور حج کے علاوہ یہ جائز ہے، ان لوگوں کے برعکس جنہوں نے کہا کہ یہ 'مثلہ' (بدنمائی/تشہیر) ہے۔ اگر یہ مثلہ ہوتا تو حج یا غیر حج میں جائز نہ ہوتا؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے مثلہ سے منع فرمایا ہے، اور آپ ﷺ نے جعفر کے بیٹوں کے سر ان کی شہادت کی خبر آنے کے تین دن بعد منڈوائے تھے، اور اگر حلق جائز نہ ہوتا تو آپ ﷺ انہیں نہ منڈواتے۔ اور علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ اپنا سر منڈوایا کرتے تھے۔ ابن عبد البر (۳) نے کہا: "علماء کا بالوں کو رکھنے اور منڈوانے کی اباحت پر اجماع ہے۔" اور یہ بطور حجت کافی ہے، وباللہ التوفیق۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ بِهِۦٓ أَذًى مِّن رَّأْسِهِۦ فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ﴾ [ترجمہ: پھر جو تم میں سے بیمار ہو یا اس کے سر میں کچھ تکلیف ہو (جس کی وجہ سے سر منڈانا پڑے) تو اس پر روزوں یا صدقہ یا قربانی کا فدیہ لازم ہے]۔ اس میں نو مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا﴾۔ بعض شافعی علماء نے اس آیت سے استدلال کیا ہے کہ آیت کے شروع میں مذکور 'مُحْصَر' (حج سے روکا گیا شخص) سے مراد دشمن ہے نہ کہ بیماری۔ یہ لازم نہیں آتا، کیونکہ اللہ کے اس قول کا مطلب ہے: ﴿فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ بِهِۦٓ أَذًى مِّن رَّأْسِهِۦ فَحَلَقَ فَفِدْيَةٌ﴾، یعنی: تو اس پر فدیہ لازم ہے، اور جب یہ بیماری کی صورت میں بلا اختلاف ثابت ہے، تو ظاہر یہی ہے کہ آیت کا آغاز انہی کے بارے میں ہے جن کے بارے میں اس کا درمیانی اور آخری حصہ ہے، تاکہ کلام میں ربط و تسلسل برقرار رہے، اور آیت کے آخر میں ضمیریں انہی کی طرف لوٹتی ہیں جن سے آغاز میں خطاب کیا گیا، لہذا اس کلام کو اس کے ظاہری معنی پر محمول کرنا واجب ہے جب تک کہ اس سے انحراف پر کوئی دلیل قائم نہ ہو جائے (۴)۔

جو کچھ ہم نے کہا ہے اس پر اس آیت کا سبب نزول بھی دلالت کرتا ہے؛ ائمہ نے روایت کیا ہے - اور الفاظ...

---

(۱) صحیح مسلم (۱۷۳۴)، اور یہ احمد (۲۳۳۸)، اور بخاری (۱۷۳۴) کے ہاں بھی ہے۔ (۲) سنن ابن ماجہ (۳۰۵۱)، اور اس کی اصل احمد (۶۴۸۴)، بخاری (۸۳)، اور مسلم (۱۳۰۶) کے ہاں ہے۔ دیکھیے المغنی ۵/۳۲۰-۳۲۳، اور المجموع ۸/۱۶۴۔ (۳) التمہید ۲۲/۱۳۸۔ (۴) المنتقی للباجی ۲/۲۷۴۔

290 Surah Al-Baqarah: Verse 196

Al-Daraqutni(1) reported - from Ka'b ibn 'Ujrah(2) that the Messenger of Allah (ﷺ) saw him with lice falling on his face, so he said: "Are your pests harming you?" He replied: Yes. So he ordered him to shave while he was at Al-Hudaybiyyah, and he did not make it clear to them that they would exit Ihram there, as they were hoping to enter(3) Mecca; so Allah revealed the verse of ransom (fidya). The Messenger of Allah (ﷺ) then ordered him to feed one 'faraq' among six needy people, or to sacrifice a sheep, or to fast for three days. Al-Bukhari also recorded it with this wording(4).

His saying: 'and he did not make it clear(5) to them that they would exit Ihram there', indicates that they were not certain that the enemy would block them. Thus(6), the reason for the ransom is shaving due to harm and illness, and Allah knows best.

Second: Al-Awza'i said regarding a person in Ihram who suffers harm in his head: It is sufficient for him to offer the ransom before shaving.

I say: Based on this, the meaning would be: {And whoever among you is ill or has an ailment of the head [making shaving necessary must pay] a ransom of fasting [three days] or charity or sacrifice} [Al-Baqarah: 196], if he intends to shave. And whoever is able and shaves, then a ransom is due; so he does not pay the ransom until he shaves. And Allah knows best.

Third: Ibn Abd al-Barr said(7): Everyone who mentioned 'sacrifice' (nusk) in this Hadith interpreted it, and they only mentioned it as a sheep, which is a matter of no disagreement among scholars. As for fasting and feeding, they differed. The majority of Muslim jurists hold that fasting is for three days, and this is preserved and authentic in the Hadith of Ka'b ibn 'Ujrah. It was narrated from Al-Hasan, Ikrimah, and Nafi' that they said: The fasting for the ransom of harm is ten days, and feeding ten needy people. None of the jurists of the major cities said this, nor...

(1) Narrated by Ahmad (18101), Al-Bukhari (1814), Muslim (1201), and Sunan Al-Daraqutni 2/298. (2) Al-Ansari Al-Salmi Al-Madani, from the people of the Pledge of Ridwan, died in (52 AH). As-Siyar 3/52. (3) In (M): to enter. (4) Under numbers (1817) and (4159). The 'faraq' (with vowels): a measure that holds sixteen ratls, which is twelve mudds, or three sa's according to the people of Hijaz. It is also said: the 'faraq' is five qists, and a qist is half a sa'. As for 'farq' (with sukun), it is one hundred and twenty ratls. Al-Nihayah 3/437. (5) In (Kh) and (Zha): 'it becomes clear', in both places. (6) In (D) and (Z): 'it was'. (7) Al-Tamhid 2/237.

290 सूरह अल-बकरा: आयत 196

अल-दाराकुतनी(1) द्वारा - काब बिन उजराह(2) से कि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने उन्हें देखा कि जुएं उनके चेहरे पर गिर रही थीं, तो उन्होंने कहा: "क्या तुम्हारे जीव तुम्हें कष्ट दे रहे हैं?" उन्होंने कहा: हाँ। तो उन्होंने उन्हें हुदैबिया में रहते हुए सिर मुंडवाने का आदेश दिया, और उन्हें यह स्पष्ट नहीं किया कि वे वहाँ इहराम से बाहर निकलेंगे, क्योंकि उन्हें मक्का में प्रवेश करने की उम्मीद थी(3); फिर अल्लाह ने फिदया (मुआवजा) की आयत उतारी। अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फिर उन्हें छह गरीबों के बीच एक 'फराक' खिलाने, या एक बकरी की बलि देने, या तीन दिन उपवास करने का आदेश दिया। अल-बुखारी ने भी इसी शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है(4)।

उनका कहना: 'और उन्होंने उन्हें स्पष्ट नहीं किया(5) कि वे वहाँ इहराम से बाहर निकलेंगे', यह दर्शाता है कि उन्हें यकीन नहीं था कि दुश्मन उन्हें रोक देगा। इसलिए(6), फिदया का कारण तकलीफ और बीमारी के कारण सिर मुंडवाना है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

दूसरा: अल-औज़ाई ने इहराम में उस व्यक्ति के बारे में कहा जिसे सिर में तकलीफ हो: उसके लिए सिर मुंडवाने से पहले फिदया देना पर्याप्त है।

मैंने कहा: इसके आधार पर, अर्थ यह होगा: {और तुम में से जो कोई बीमार हो या जिसके सिर में कोई तकलीफ हो (जिसके कारण मुंडवाना आवश्यक हो), तो उसे रोजों या सदक़े या कुर्बानी के रूप में फिदया देना होगा} [अल-बकरा: 196], यदि वह मुंडवाने का इरादा रखता है। और जो कोई सक्षम है और मुंडवा लेता है, तो फिदया वाजिब है; इसलिए वह तब तक फिदया नहीं देता जब तक वह मुंडवा न ले। और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरा: इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा(7): जिस किसी ने भी इस हदीस में 'नुसुक' (कुर्बानी) का उल्लेख किया है, उसने इसकी व्याख्या की है, और उन्होंने इसे केवल एक बकरी के रूप में उल्लेख किया है, जो विद्वानों के बीच निर्विवाद विषय है। जहाँ तक उपवास और खिलाने की बात है, तो वे इसमें भिन्न थे। अधिकांश मुस्लिम न्यायविदों का मानना है कि उपवास तीन दिनों का है, और यह काब बिन उजराह की हदीस में सुरक्षित और प्रामाणिक है। अल-हसन, इकरिमा और नाफी से यह वर्णित है कि उन्होंने कहा: तकलीफ के फिदया में उपवास दस दिन का है, और दस गरीबों को खाना खिलाना है। शहरों के न्यायविदों में से किसी ने भी ऐसा नहीं कहा, और न ही...

(1) अहमद (18101), बुखारी (1814), मुस्लिम (1201) और सुनन अल-दाराकुतनी 2/298 में है। (2) अल-अंसारी अल-सालमी अल-मदनी, बैत-ए-रिज़वान के लोगों में से, मृत्यु (52 हिजरी)। अल-सियार 3/52। (3) (M) में: कि वे प्रवेश करें। (4) संख्या (1817) और (4159) के तहत। फराक (हरकत के साथ): एक माप जिसमें सोलह रतल आते हैं, जो बारह मुद्द, या हिजाज़ के लोगों के अनुसार तीन साअ हैं। यह भी कहा गया है: फराक पांच क़िस्त है, और एक क़िस्त आधा साअ है। जहाँ तक 'फर्क (सुकून के साथ) का सवाल है, तो यह एक सौ बीस रतल है। अल-निहाया 3/437। (5) (Kh) और (Zha) में: 'स्पष्ट हो जाता है', दोनों स्थानों पर। (6) (D) और (Z) में: 'तो था'। (7) अल-तम्हीद 2/237।

290 سورہ البقرہ: آیت 196

دارقطنی(1) سے روایت ہے - کعب بن عجرہ(2) سے کہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں دیکھا کہ ان کی جوئیں ان کے چہرے پر گر رہی تھیں، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تمہارے کیڑے تمہیں اذیت دے رہے ہیں؟" انہوں نے کہا: جی ہاں۔ تو آپ ﷺ نے انہیں حدیبیہ کے مقام پر سر منڈوانے کا حکم دیا، اور انہیں یہ واضح نہیں کیا تھا کہ وہ وہیں احرام کھول دیں گے، کیونکہ وہ مکہ میں داخل ہونے کی امید میں تھے(3)؛ پھر اللہ تعالیٰ نے فدیہ (کا حکم) نازل فرمایا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں حکم دیا کہ چھ مسکینوں کے درمیان ایک 'فَرَق' کھانا کھلائیں، یا بکری ذبح کریں، یا تین دن کے روزے رکھیں۔ بخاری نے بھی اسی الفاظ کے ساتھ اسے نقل کیا ہے(4)۔

پس آپ کا قول: 'اور ان پر یہ واضح نہیں کیا(5) کہ وہ وہاں احرام کھول دیں گے'، اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ انہیں یقین نہیں تھا کہ دشمن انہیں روک دے گا۔ چنانچہ(6) فدیہ کا موجب اذیت اور بیماری کی وجہ سے سر منڈوانا ہے، واللہ اعلم۔

دوسرا: امام اوزاعی نے اس محرم کے بارے میں کہا جسے سر میں اذیت لاحق ہو: اس کے لیے کافی ہے کہ وہ سر منڈوانے سے پہلے فدیہ دے کر کفارہ ادا کر دے۔

میں کہتا ہوں: اس بنیاد پر معنی یہ ہوگا: {پس تم میں سے جو بیمار ہو یا جس کے سر میں کوئی تکلیف ہو (جس کی وجہ سے منڈوانا ضروری ہو)، تو اس پر روزوں یا صدقے یا قربانی کا فدیہ لازم ہے} [البقرہ: 196]، اگر وہ سر منڈوانے کا ارادہ رکھتا ہو۔ اور جو قدرت پائے اور منڈوا لے تو فدیہ واجب ہے؛ پس وہ اس وقت تک فدیہ نہیں دے گا جب تک منڈوا نہ لے۔ واللہ اعلم۔

تیسرا: ابن عبد البر نے کہا(7): جس کسی نے بھی اس حدیث میں 'نُسُک' (قربانی) کا ذکر کیا ہے تو اس کی تفسیر بکری سے کی ہے، اور یہ ایسی بات ہے جس میں علماء کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔ رہی بات روزوں اور کھانا کھلانے کی، تو اس میں علماء کا اختلاف ہے۔ جمہور فقہائے مسلمین کا موقف ہے کہ روزے تین دن کے ہیں، اور یہ حدیث کعب بن عجرہ میں محفوظ اور صحیح ہے۔ حسن، عکرمہ اور نافع سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اذیت کے فدیہ میں روزے دس دن کے ہیں، اور دس مسکینوں کو کھانا کھلانا ہے۔ شہروں کے فقہاء میں سے کسی نے یہ بات نہیں کہی اور نہ ہی...

(1) یہ احمد (18101)، بخاری (1814)، مسلم (1201) اور سنن دارقطنی 2/298 میں ہے۔ (2) الانصاری السالمی المدنی، بیعت رضوان والوں میں سے، وفات (52ھ)۔ السیر 3/52۔ (3) (م) میں ہے: کہ وہ داخل ہوں۔ (4) نمبر (1817) اور (4159) کے تحت۔ الفَرَق (زبر کے ساتھ): ایک پیمانہ جس میں سولہ رطل سماتے ہیں، اور یہ بارہ مُد، یا اہل حجاز کے نزدیک تین صاع ہیں۔ اور کہا گیا: فرق پانچ قسط ہے، اور قسط آدھا صاع ہے۔ رہا 'فَرْق' (سکون کے ساتھ) تو وہ ایک سو بیس رطل ہے۔ النہایۃ 3/437۔ (5) (خ) اور (ظ) میں: 'واضح ہو جائے'، دونوں مقامات پر۔ (6) (د) اور (ز) میں ہے: 'تو تھا'۔ (7) التمہید 2/237۔

...imams of Hadith. It was reported from the narration of Abu al-Zubayr, from Mujahid, from Abd al-Rahman, from Ka'b bin ‘Ujrah that he told him that he had entered ihram in Dhu al-Qi'dah, and that his head was infested with lice. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) came to him while he was lighting a fire under a pot of his and said: "It seems that the vermin of your head are bothering you?" He said: Yes. He said: "Shave [your head] and offer a sacrifice." He said: I cannot find a sacrifice. He said: "Then feed six poor people." He said: I cannot find [means to do so]. He said: "Fast for three days."(1)

Abu ‘Umar said: It appears that the outward meaning of this hadith implies a sequence, but it is not so. Even if this were correct, its meaning would be an option presented step-by-step; however, most reports from Ka'b bin ‘Ujrah came with the wording of choice, which is the text of the Quran. Upon this, the practice of scholars in all regions and their fatwas has proceeded. And success is from Allah.

Fourth: Scholars differed regarding feeding for the expiation of injury (fidyat al-adha). Malik, Ash-Shafi‘i, Abu Hanifa, and their companions said: Feeding in that case is two mudds each (2) by the mudd of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and this is the view of Abu Thawr and Dawud.

It was narrated from Ath-Thawri that he said regarding the expiation: Of wheat, half a sa‘; and of dates, barley, and raisins, one sa‘. It was also narrated from Abu Hanifa similarly; he made half a sa‘ of wheat equal to one sa‘ of dates. Ibn al-Mundhir said: This is an error, because in some reports from Ka'b, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to him: "Or (3) give three aswu‘ (4) of dates in charity to six poor people."(5)

Ahmad bin Hanbal said once as Malik and Ash-Shafi‘i said, and another time he said: If he feeds wheat, then one mudd for each poor person, and if he feeds dates, then half a sa‘ (6).

---

(1) Al-Tamhid 2/237. Ibn Abd al-Barr cited the mentioned hadith in it, and it was also cited by al-Tabarani in al-Kabir 19/(217). (2) The word "muddan" (two mudds) was not repeated in (d), (z), and (m). What is established is from (kh) and (z), which matches what is in al-Tamhid 2/238, and the wording is from it. (3) In the manuscripts: "an" (that), and the correction is from the sources of hadith. (4) In (z): "as‘u". Al-Nawawi said in the commentary on Sahih Muslim 3/4: "aswu‘" and "as‘u" are permissible; the

first is the original and the second is through transposition (qalb), where the 'waw' is placed before the 'sad' and turned into an 'alif', just as they say 'adar' and the like. (5) Cited by Muslim (1201): (84), and Ibn Hibban (3984), see al-Musnad (18102). (6) Al-Tamhid 2/238.

...हदीस के इमामों। अबू अल-जुबैर की रिवायत से, मुजाहिद से, अब्द अल-रहमान से, काब बिन उजरह से वर्णित है कि उन्होंने उन्हें बताया कि उन्होंने ज़ुल-क़ादा में एहराम बांधा था, और उनके सिर में जुएं पड़ गई थीं। पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) उनके पास आए जब वह अपने एक बर्तन के नीचे आग जला रहे थे और कहा: "ऐसा लगता है कि तुम्हारे सिर के कीड़े तुम्हें परेशान कर रहे हैं?" उन्होंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: "सिर मुंडवा लो और एक कुर्बानी दो।" उन्होंने कहा: मुझे कुर्बानी नहीं मिल रही। उन्होंने कहा: "तो छह गरीबों को खाना खिलाओ।" उन्होंने कहा: मुझे साधन नहीं मिल रहे। उन्होंने कहा: "तीन दिन के रोजे रखो।" (1)

अबू उमर ने कहा: ऐसा लगता है कि इस हदीस का ज़ाहिरी अर्थ एक क्रम (तरतीब) का संकेत देता है, लेकिन ऐसा नहीं है। भले ही यह सही होता, इसका मतलब एक-एक करके विकल्प चुनना होता। हालांकि, काब बिन उजरह से अधिकांश रिवायतें विकल्प (तख़यीर) के शब्दों के साथ आई हैं, जो कुरान का पाठ है। इसी पर सभी क्षेत्रों के विद्वानों का अमल और उनके फतवे चले आ रहे हैं। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

चौथा: विद्वानों ने तकलीफ के प्रायश्चित (फ़िद्या-ए-अज़ा) में खिलाने के बारे में मतभेद किया है। मलिक, अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने कहा: उस मामले में खिलाना पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) के मुद्द के अनुसार दो-दो मुद्द (2) है, और यही अबू थौर और दाऊद की राय है।

अल-थौरी से वर्णित है कि उन्होंने फिदया के बारे में कहा: गेहूं का आधा साअ, और खजूर, जौ और किशमिश का एक साअ। अबू हनीफ़ा से भी इसी तरह वर्णित है; उन्होंने आधे साअ गेहूं को एक साअ खजूर के बराबर माना। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यह एक गलती है; क्योंकि काब की कुछ रिवायतों में पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने उनसे कहा था: "या (3) छह गरीबों को तीन साअ (4) खजूर दान करो।" (5)

अहमद बिन हंबल ने एक बार वही कहा जो मलिक और अल-शाफ़ई ने कहा था, और दूसरी बार उन्होंने कहा: यदि वह गेहूं खिलाता है, तो प्रत्येक गरीब के लिए एक मुद्द, और यदि वह खजूर खिलाता है, तो आधा साअ। (6)

(1) अल-तमहीद 2/237। इब्न अब्द अल-बर ने इसमें उल्लिखित हदीस को उद्धृत किया है, और इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर 19/(217) में भी उद्धृत किया है। (2) शब्द "मुद्दान" (दो मुद्द) (द), (ज़), और (म) में दोहराया नहीं गया था। जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है, जो अल-तमहीद 2/238 में जो है उसके अनुरूप है, और शब्द वहीं से हैं। (3) पांडुलिपियों में: "अन" (कि), और सुधार हदीस के स्रोतों से है। (4) (ज़) में: "आस'अ"। अल-नववी ने सहीह मुस्लिम की व्याख्या 3/4 में कहा: "अस्व'उ" और "आस'अ" दोनों जायज़ हैं; पहला मूल है और दूसरा अक्षर परिवर्तन (क़ल्ब) के माध्यम से है, जिसमें 'वाव' को 'साद' से पहले रखा जाता है और 'अलिफ़' में बदल दिया जाता है, जैसा कि वे 'आदर' और इसी तरह के शब्दों में कहते हैं। (5) मुस्लिम (1201): (84), और इब्न हिब्बान (3984) द्वारा उद्धृत, अल-मुसनद (18102) देखें। (6) अल-तमहीद 2/238।

...ائمہ حدیث۔ اور ابوزبیر کی روایت سے، مجاہد سے، عبدالرحمن سے، کعب بن عجرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے ان سے بیان کیا کہ انہوں نے ذوالقعدہ میں احرام باندھا تھا، اور ان کے سر میں جوئیں پڑ گئی تھیں، تو نبی کریم ﷺ ان کے پاس تشریف لائے درآنحالیکہ وہ اپنی ایک ہانڈی کے نیچے آگ جلا رہے تھے، تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "ایسا لگتا ہے کہ تمہارے سر کی جوئیں تمہیں تکلیف دے رہی ہیں؟" انہوں نے عرض کیا: جی ہاں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "سر منڈوا لو اور ہدی (قربانی) پیش کرو۔" انہوں نے عرض کیا: میں ہدی نہیں پاتا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تو چھ مسکینوں کو کھانا کھلاؤ۔" انہوں نے عرض کیا: میں نہیں پاتا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تین دن کے روزے رکھو" (۱)۔

ابو عمر (ابن عبد البر) نے کہا: اس حدیث کا ظاہری مفہوم ترتیب پر معلوم ہوتا ہے، حالانکہ ایسا نہیں ہے، اور اگر یہ صحیح بھی ہوتا تو اس کا مطلب یہ ہوتا کہ پہلے ایک اختیار پھر دوسرا؛ جبکہ کعب بن عجرہ سے مروی زیادہ تر روایات اختیار (تخیر) کے الفاظ کے ساتھ وارد ہوئی ہیں، اور یہی قرآن کا نص ہے، اور اسی پر تمام شہروں کے علماء کا عمل اور ان کے فتاویٰ جاری ہیں، وباللہ التوفیق۔

چوتھی بات: علماء نے تکلیف کے فدیہ (فدیۃ الاذیٰ) میں کھانا کھلانے کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ چنانچہ امام مالک، امام شافعی، امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب نے فرمایا: اس میں کھانا کھلانا نبی کریم ﷺ کے مد کے حساب سے دو دو مد (۲) ہے، اور یہی ابوثور اور داؤد کا قول ہے۔

اور ثوری سے مروی ہے کہ انہوں نے فدیہ کے بارے میں فرمایا: گندم کا نصف صاع، اور کھجور، جو اور کشمش کا ایک صاع۔ امام ابوحنیفہ سے بھی اسی طرح مروی ہے، انہوں نے نصف صاع گندم کو ایک صاع کھجور کے برابر قرار دیا۔ ابن المنذر نے کہا: یہ غلطی ہے؛ کیونکہ کعب کی بعض روایات میں ہے کہ نبی کریم ﷺ نے ان سے فرمایا: "یا (۳) چھ مسکینوں پر تین صاع (۴) کھجور صدقہ کرو" (۵)۔

اور احمد بن حنبل نے ایک بار وہی کہا جو مالک اور شافعی نے کہا تھا، اور ایک بار انہوں نے کہا: اگر گندم کھلائے تو ہر مسکین کے لیے ایک مد، اور اگر کھجور کھلائے تو نصف صاع (۶)۔

---

(۱) التمهيد ۲۳۷/۲، اور ابن عبد البر نے اس میں مذکورہ حدیث روایت کی ہے، اور اسے طبرانی نے الکبیر ۲۱۷/۱۹ میں بھی روایت کیا ہے۔ (۲) لفظ: مدان (دو مد)، (د)، (ز) اور (م) میں مکرر نہیں ہے، اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ التمہید ۲۳۸/۲ کے موافق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (۳) نسخوں میں: "أن" ہے، اور درستی حدیث کے مصادر سے کی گئی ہے۔ (۴) (ظ) میں: "آصع" ہے۔ نووی نے شرح صحیح مسلم ۳/۴ میں کہا ہے: "أصوع" اور "آصع" دونوں جائز ہیں، پہلا اصل ہے اور دوسرا "قلب" پر مبنی ہے، جس میں واؤ کو صاد پر مقدم کر کے الف سے بدل دیا جاتا ہے، یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ وہ کہتے ہیں: "آدر" اور اس جیسی دوسری مثالیں۔ (۵) اسے مسلم (۱۲۰۱): (۸۴) اور ابن حبان (۳۹۸۴) نے روایت کیا ہے، اور دیکھئے المسند (۱۸۱۰۲)۔ (۶) التمہید ۲۳۸/۲۔

292 Surah Al-Baqarah: Verse 196

Fifth: It is not sufficient to provide lunch and dinner for the needy as expiation for harm until each needy person is given two mudd (1) according to the mudd of the Prophet ﷺ. This was stated by Malik, al-Thawri, al-Shafi'i, and Muhammad ibn al-Hasan. Abu Yusuf said: It is sufficient to provide them lunch and dinner.

Sixth: The scholars have agreed that a person in the state of ihram is prohibited from shaving their hair, cutting it, or destroying it by shaving, using depilatory paste (nawrah), or otherwise, except in the case of illness as specified by the Quran. They also agreed on the obligation of fidyah (expiation) for one who shaves while in ihram without an illness (2). They differed regarding someone who does that, wears clothes, or uses perfume intentionally without an excuse; Malik said: Evil is what he has done! And he must pay fidyah; and he has a choice in it; whether intentional or accidental, due to necessity or otherwise, it is the same to him. Abu Hanifa, al-Shafi'i and their companions, and Abu Thawr said: He only has a choice in case of necessity; because God Almighty said: {And whoever among you is ill or has an ailment of the head}. So if he shaves intentionally (3), or wears clothes intentionally without an excuse, then he has no choice and must offer a blood sacrifice (dam) and nothing else.

Seventh: They differed regarding the one who does that forgetfully; Malik (may God have mercy on him) said: The intentional and the forgetful are the same in the obligation of fidyah. This is the opinion of Abu Hanifa, al-Thawri, and al-Layth. Al-Shafi'i has two opinions on this issue: one: there is no fidyah on him; which is the opinion of Dawud and Ishaq. The other (4): he must pay fidyah.

Most scholars mandate fidyah on the muhrim (person in ihram) for wearing sewn garments, covering the head or part of it, wearing khuffs (leather socks), clipping fingernails (5), touching perfume, removing harm, and likewise if he shaves body hair or applies depilatory paste, or shaves the spots for cupping (6).

(1) The word: "muddain" (two mudds), was not repeated in (D) and (M). The version established here is from the rest of the manuscripts, which matches what is in Al-Tamheed 239/2, and the wording is from it. (2) See Al-Mughni 381/5, and Al-Majmu' 252/7. (3) In (D), (Z), and (M): "So if he shaves his head intentionally," and the established version is from (Kh) and (Z), which matches what is in Al-Tamheed 239/2-240, and the wording is from it. (4) In (D), (Z), and (M): "And the second," and the established version is from (Kh) and (Z), which matches what is in Al-Tamheed. (5)

In (M): Al-Azafir (fingernails). (6) See Al-Tamheed 240/2. His saying: Al-mahaajim, plural of mahjam, on the scale of Ja'far: the place of cupping (hijama).

292 सूरह अल-बकराह: आयत 196

पाँचवाँ: कष्ट के कफ़्फ़ारे (प्रायश्चित) में ज़रूरतमंदों को दोपहर और रात का भोजन खिलाना तब तक पर्याप्त नहीं है जब तक कि प्रत्येक ज़रूरतमंद को पैगंबर ﷺ के मुद्द (1) (माप की एक इकाई) के अनुसार दो मुद्द न दिए जाएँ। यह बात मलिक, अल-थौरी, अल-शाफ़ई और मुहम्मद इब्न अल-हसन ने कही थी। अबू यूसुफ ने कहा: उन्हें दोपहर और रात का खाना खिलाना ही काफी है।

छठा: विद्वानों ने इस बात पर सहमति जताई है कि एहराम की स्थिति में व्यक्ति के लिए बाल मुंडवाना, उन्हें काटना, या मुंडवाकर, चूने (नौरा) का उपयोग करके या किसी अन्य तरीके से नष्ट करना मना है, सिवाय बीमारी के मामले में जैसा कि कुरान में निर्दिष्ट है। वे इस बात पर भी सहमत हुए कि बिना बीमारी के एहराम में रहते हुए बाल मुंडवाने वाले पर फ़िद्या (2) (प्रायश्चित) अनिवार्य है। उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जो बिना किसी बहाने के जानबूझकर ऐसा करता है, या कपड़े पहनता है, या इत्र लगाता है; मलिक ने कहा: उसने जो किया वह बुरा है! और उस पर फ़िद्या है; और उसे उसमें चुनाव का अधिकार है; जानबूझकर या अनजाने में, आवश्यकता के कारण या अन्यथा, उनके लिए यह समान है। अबू हनीफा, अल-शाफ़ई और उनके साथियों, और अबू थौर ने कहा: उसे केवल आवश्यकता के मामले में ही चुनाव का अधिकार है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और जो कोई तुम में से बीमार हो या जिसके सिर में कोई तकलीफ़ हो}। इसलिए यदि वह जानबूझकर (3) मुंडवाता है, या बिना किसी बहाने के जानबूझकर कपड़े पहनता है, तो उसे कोई विकल्प नहीं है और उसे केवल एक पशु की बलि (दम) देनी होगी।

सातवाँ: उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जो भूलवश ऐसा करता है; मलिक (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा: फ़िद्या की अनिवार्यता में जानबूझकर करने वाला और भूलने वाला दोनों समान हैं। यह अबू हनीफा, अल-थौरी और अल-लैथ की राय है। इस मुद्दे पर अल-शाफ़ई की दो राय हैं: पहली: उस पर कोई फ़िद्या नहीं है; जो दाऊद और इसहाक की राय है। दूसरी (4): उस पर फ़िद्या है।

अधिकांश विद्वान एहराम की स्थिति में सिले हुए कपड़े पहनने, सिर या उसके हिस्से को ढकने, खुफ़ (चमड़े के मोज़े) पहनने, नाखून काटने (5), इत्र छूने, गंदगी हटाने और इसी तरह शरीर के बाल मुंडवाने या लेप लगाने, या कपिंग (पछना) के स्थानों को मुंडवाने (6) पर फ़िद्या अनिवार्य करते हैं।

(१) शब्द: "मुद्दैन" (दो मुद्द), (द) और (म) में दोहराया नहीं गया है। शेष प्रतियों से स्थापित संस्करण यहाँ है, जो अल-तमीद २३९/२ में जो कुछ है उसके अनुरूप है, और शब्द वहीं से हैं। (२) देखें अल-मुग़नी ३८१/५, और अल-मज्मू २५२/७। (३) (द), (ज़) और (म) में: "तो यदि उसने जानबूझकर अपना सिर मुंडवाया," और स्थापित संस्करण (ख) और (ज़) से है, जो अल-तमीद २३९/२-२४० में है, और शब्द वहीं से हैं। (४) (द), (ज़) और (म) में: "और दूसरा," और स्थापित संस्करण (ख) और (ज़) से है, जो अल-तमीद में जो कुछ है उसके अनुरूप है। (५) (म) में: अल-अज़ाफ़िर (नाखून)। (६) देखें अल-तमीद २४०/२। उनका कहना है: अल-महाजिम, महजम का बहुवचन, वज़न: जफ़र: हिजामा (कपिंग) का स्थान।

پانچواں: تکلیف کے کفارہ میں مساکین کو صبح اور شام کا کھانا کھلانا اس وقت تک کافی نہیں ہے جب تک کہ ہر مسکین کو نبی ﷺ کے مد (۱) (پیمائش کی ایک اکائی) کے مطابق دو مد نہ دیے جائیں۔ یہی بات مالک، الثوری، الشافعی اور محمد بن الحسن نے کہی ہے۔ ابو یوسف نے کہا: انہیں صبح اور شام کا کھانا کھلانا ہی کافی ہے۔

چھٹا: اہل علم نے اس بات پر اتفاق کیا ہے کہ حالت احرام میں شخص کے لیے بال منڈوانا، انہیں کاٹنا، یا مونڈنے، چونے (نورہ) کا استعمال کرنے یا کسی اور طریقے سے انہیں ضائع کرنا منع ہے، سوائے بیماری کی حالت کے جیسا کہ قرآن میں صراحت کی گئی ہے۔ وہ اس بات پر بھی متفق ہوئے کہ بغیر کسی بیماری کے احرام کی حالت میں بال منڈوانے والے پر فدیہ واجب ہے (۲)۔ انہوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جو بغیر کسی عذر کے جان بوجھ کر ایسا کرتا ہے، یا کپڑے پہنتا ہے، یا خوشبو لگاتا ہے؛ مالک نے کہا: اس نے کتنا برا کیا! اور اس پر فدیہ ہے؛ اور اسے اس میں اختیار ہے؛ چاہے جان بوجھ کر ہو یا غلطی سے، ضرورت کی وجہ سے ہو یا بغیر ضرورت کے، ان کے نزدیک برابر ہے۔ ابو حنیفہ، الشافعی اور ان کے ساتھیوں، اور ابو ثور نے کہا: اسے صرف ضرورت کی صورت میں ہی اختیار ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {اور تم میں سے جو کوئی بیمار ہو یا جس کے سر میں کوئی تکلیف ہو}۔ پس اگر وہ جان بوجھ کر (۳) بال منڈوائے، یا بغیر عذر کے جان بوجھ کر کپڑے پہنے، تو اسے اختیار نہیں ہے اور اسے صرف دم (قربانی) دینی ہوگی۔

ساتواں: انہوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جو بھول کر ایسا کرتا ہے؛ مالک (رحمہ اللہ) نے کہا: فدیہ کی وجوب میں جان بوجھ کر کرنے والا اور بھولنے والا برابر ہیں۔ یہ ابو حنیفہ،

الثوری اور اللیث کا قول ہے۔ الشافعی کے اس مسئلے میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ اس پر کوئی فدیہ نہیں ہے؛ جو داؤد اور اسحاق کا قول ہے۔ اور دوسرا (۴) یہ کہ اس پر فدیہ واجب ہے۔

اکثر علماء محرم (حالت احرام میں شخص) پر سلے ہوئے کپڑے پہننے، سر یا اس کے کسی حصے کو ڈھانپنے، موزے پہننے، ناخن کاٹنے (۵)، خوشبو چھونے، گندگی دور کرنے، اور اسی طرح جسم کے بال منڈوانے یا لیپ لگانے، یا پچھنے (حجامہ) کی جگہوں کو منڈوانے (۶) پر فدیہ واجب قرار دیتے ہیں۔

(۱) لفظ: "مدین" (دو مد)، (د) اور (م) میں مکرر نہیں آیا۔ باقی نسخوں سے ثابت شدہ ورژن یہاں ہے، جو تمہید ۲۳۹/۲ کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۲) دیکھیے المغنی ۳۸۱/۵، اور المجموع ۲۵۲/۷۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "پس اگر اس نے جان بوجھ کر اپنا سر منڈوایا،" اور ثابت شدہ ورژن (خ) اور (ظ) سے ہے جو تمہید ۲۳۹/۲-۲۴۰ کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اور دوسرا،" اور ثابت شدہ ورژن (خ) اور (ظ) سے ہے جو تمہید کے مطابق ہے۔ (۵) (م) میں ہے: الاضافر (ناخن)۔ (۶) دیکھیے تمہید ۲۴۰/۲۔ ان کا قول: المحاجم، محجم کی جمع ہے، وزن: جعفر: حجامہ لگانے کی جگہ۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 293

The woman is like the man in that regard; she must pay the ransom (fidyah) for using kohl even if it contains no perfume. A man may use kohl that has no perfume. The woman must pay the ransom if she covers her face or wears gloves. Intentionality, forgetfulness, and ignorance are the same in this regard; some scholars impose a blood sacrifice (dam) for each of these (1). Dawood said: There is nothing upon them for shaving body hair (2).

Eighth: The scholars differed regarding the location for the mentioned ransom (fidyah). 'Ata said: Whatever involves blood sacrifice must be in Mecca, and whatever involves food or fasting can be wherever one wishes. The proponents of legal reasoning (Ashab al-Ra'y) said something similar. It is narrated from Al-Hasan that the blood sacrifice must be in Mecca. Tawus and Ash-Shafi’i said: Feeding and blood sacrifice must only be in Mecca, while fasting can be wherever one wishes, because fasting provides no benefit to the people of the Sanctuary (Haram). Allah Almighty said: {as an offering reaching the Ka'bah} [Al-Ma'idah: 95], as a kindness to the poor of [the Sanctuary], the neighbors of His House; for feeding provides a benefit, unlike fasting, and Allah knows best.

Malik said: One may do that wherever one wishes; and this is the correct view, and it is the view of Mujahid. Slaughtering here, according to Malik, is an act of sacrifice (nusuk) and not an offering (hady), according to the text of the Qur’an and Sunnah; sacrifice can be wherever one wishes, while the offering must only be in Mecca.

Part of his evidence is also what he narrated from Yahya bin Said in his Muwatta, which states: Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) ordered that his head—meaning Hussain’s head—be shaved, then he offered a sacrifice for him at As-Suqya, slaughtering a camel for him. Malik said: Yahya bin Said said: Hussain had gone out with Uthman on his journey to Mecca (3).

In this is the clearest evidence that the ransom for ailment (fidyat al-adha) is permissible to be performed outside of Mecca. According to Malik, regarding the offering (hady), if it is slaughtered in the Sanctuary, it is permissible for it to be given to those other than the people of the Sanctuary, because the goal is to feed poor Muslims. Malik said: Since it is permissible for fasting to be performed outside the Sanctuary, it is also permissible to feed those other than the people of the Sanctuary.

(1) In (D), (Z), and (Zha): "upon her" (in both places). (2) See Al-Tamhid 2/240, and Al-Mughni 5/382. (3) Al-Muwatta 1/388. Hussain—who is the son of Ali, may Allah be pleased with them both—was sick in Al-Suqya, which is a station between Mecca and Medina; it is said to be two days' journey from Medina. Al-Nihayah 2/382.

सूरह अल-बक़रह: आयत 196 293

इस मामले में महिला पुरुष के समान है; उसे सुरमा (कोहल) लगाने के लिए फ़िद्या (दंड/प्रायश्चित) देना होगा चाहे उसमें सुगंध न भी हो। एक पुरुष वह सुरमा लगा सकता है जिसमें सुगंध न हो। महिला को फ़िद्या देना होगा यदि वह अपना चेहरा ढंकती है या दस्ताने पहनती है। इस संबंध में जानबूझकर किया गया कार्य, भूल और अज्ञानता समान हैं; कुछ विद्वान इनमें से प्रत्येक के लिए एक 'दम' (रक्त बलि) निर्धारित करते हैं (1)। दाऊद ने कहा: शरीर के बाल मुंडवाने के लिए उन पर कुछ भी नहीं है (2)।

आठवाँ: विद्वानों ने उल्लेखित फ़िद्या के स्थान के संबंध में मतभेद किया है। अता ने कहा: जो कुछ रक्त बलि से संबंधित है वह मक्का में होना चाहिए, और जो भोजन या उपवास से संबंधित है वह जहाँ चाहे वहाँ हो सकता है। राय रखने वालों (अस्हाब अल-राय) ने भी इसी तरह की बात कही। अल-हसन से वर्णित है कि रक्त बलि मक्का में होनी चाहिए। ताऊस और अल-शाफ़ई ने कहा: भोजन खिलाना और रक्त बलि केवल मक्का में ही होनी चाहिए, जबकि उपवास जहाँ चाहे वहाँ किया जा सकता है; क्योंकि उपवास से हरम (पवित्र स्थल) के लोगों को कोई लाभ नहीं होता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {एक बलि के रूप में काबा तक पहुँचने वाला} [अल-माइदा: 95], [हरम] के गरीबों और उसके घर के पड़ोसियों पर दया के रूप में; क्योंकि भोजन खिलाने में लाभ है, उपवास के विपरीत, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मालिक ने कहा: वह जहाँ चाहे वहाँ ऐसा कर सकता है; और यही सही मत है, और यही मुजाहिद का मत है। मालिक के अनुसार यहाँ वध करना एक 'नुसुक' (बलिदान का कार्य) है और 'हद्य' (भेंट) नहीं है; कुरान और सुन्नत के पाठ के अनुसार; नुसुक जहाँ चाहे वहाँ हो सकता है, जबकि हद्य केवल मक्का में ही हो सकता है।

उनके प्रमाण का हिस्सा वह भी है जो उन्होंने अपनी मुवत्ता में यह्या बिन सईद से रिवायत किया है, जिसमें है: अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने उनके सिर—यानी हुसैन के सिर—को मुंडवाने का आदेश दिया, फिर उन्होंने सुक़या में उनकी ओर से बलि दी, उनके लिए एक ऊंट का वध किया। मालिक ने कहा: यह्या बिन सईद ने कहा: हुसैन उस्मान के साथ मक्का की यात्रा पर निकले थे (3)।

इसमें सबसे स्पष्ट प्रमाण है कि बीमारी या कष्ट के लिए फ़िद्या (फ़िद्यात अल-अज़ा) मक्का के बाहर देना जायज़ है। मालिक के अनुसार हद्य (भेंट) के मामले में, यदि इसे हरम में ज़बह किया जाता है, तो इसे हरम के निवासियों के अलावा अन्य लोगों को देना जायज़ है; क्योंकि इसका उद्देश्य गरीब मुसलमानों को भोजन खिलाना है। मालिक ने कहा: चूँकि हरम के बाहर रोज़ा रखना जायज़ है, इसलिए हरम के निवासियों के अलावा अन्य लोगों को खिलाना भी जायज़ है।

(1) (द), (ज़) और (ज़ॉ) में: "उन पर" (दोनों स्थानों पर)। (2) देखें अल-तमहीद 2/240, और अल-मुग़नी 5/382। (3) अल-मुवत्ता 1/388। हुसैन—जो अली के पुत्र हैं, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो—सुक़या में बीमार थे, जो मक्का और मदीना के बीच एक पड़ाव है; कहा जाता है कि यह मदीना से दो दिन की यात्रा पर है। अल-निहाया 2/382।

سورہ البقرہ: آیت ۱۹۶ ۲۹۳

اور عورت اس معاملے میں مرد کی طرح ہے، اور اس پر سرمہ لگانے میں فدیہ ہے اگرچہ اس میں خوشبو نہ ہو۔ اور مرد کے لیے جائز ہے کہ وہ ایسا سرمہ لگائے جس میں خوشبو نہ ہو۔ اور عورت پر فدیہ ہے جب وہ اپنا چہرہ ڈھانپ لے یا دستانے پہن لے۔ اور اس میں جان بوجھ کر کرنا، بھول جانا اور لاعلمی برابر ہیں؛ اور بعض علماء ان میں سے ہر چیز پر دم (خون کی قربانی) واجب قرار دیتے ہیں (۱)۔ اور داؤد نے کہا: جسم کے بال منڈوانے میں ان پر کچھ نہیں ہے (۲)۔

آٹھویں بات: علماء نے مذکورہ فدیہ کی جگہ کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ عطا نے کہا: جو خون کی قربانی ہے وہ مکہ میں ہوگی، اور جو کھانا کھلانا یا روزہ رکھنا ہے وہ جہاں چاہے ہو سکتا ہے، اور اصحاب الرائے نے بھی اسی طرح کہا ہے۔ اور حسن سے مروی ہے کہ دم (خون کی قربانی) مکہ میں ہے۔ اور طاؤس اور شافعی نے کہا: کھانا کھلانا اور دم صرف مکہ میں ہی ہوں گے، اور روزہ جہاں چاہے رکھا جا سکتا ہے؛ کیونکہ روزے میں اہل حرم کے لیے کوئی فائدہ نہیں ہے۔ اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿ هَدْيًا بَلِغَ الْكَعْبَةِ ﴾ [المائدہ: ۹۵] حرم کے مسکینوں، اس کے گھر کے پڑوسیوں کے ساتھ نرمی اور بھلائی کے طور پر؛ کیونکہ کھانا کھلانے میں فائدہ ہے، برخلاف روزے کے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور امام مالک نے کہا: وہ جہاں چاہے ایسا کرے؛ اور یہی صحیح قول ہے، اور یہی مجاہد کا قول ہے۔ اور امام مالک کے نزدیک یہاں ذبح کرنا 'نسک' (قربانی) ہے 'ہدی' نہیں؛ قرآن و سنت کی نص کی بنا پر؛ اور نسک جہاں چاہے ہو سکتا ہے، اور ہدی صرف مکہ میں ہی ہوتی ہے۔

ان کی ایک دلیل وہ بھی ہے جو انہوں نے اپنی 'مؤطا' میں یحییٰ بن سعید سے روایت کی ہے، اس میں ہے کہ: حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے ان کے سر یعنی حضرت حسین کے سر کے بارے میں حکم دیا تو اسے منڈوا دیا گیا، پھر 'سقیا' کے مقام پر ان کی طرف سے قربانی کی، پس ان کی طرف سے ایک اونٹ ذبح کیا۔ مالک نے کہا: یحییٰ بن سعید نے کہا: اور حسین، عثمان رضی اللہ عنہ کے ساتھ مکہ کے سفر پر نکلے تھے (۳)۔

پس اس میں واضح ترین دلیل ہے کہ تکلیف کا فدیہ (فدیۃ الاذی) مکہ کے علاوہ دوسری جگہ دینا جائز ہے۔ اور امام مالک کے نزدیک ہدی میں یہ جائز ہے کہ اگر اسے حرم میں ذبح کیا جائے تو وہ اہل حرم کے علاوہ دوسروں کو بھی دیا جائے؛ کیونکہ اس کا مقصد مسلمان مسکینوں کو کھانا کھلانا ہے۔ مالک نے کہا: اور جب روزہ حرم کے علاوہ دوسری جگہ رکھنا جائز ہے، تو اہل حرم کے علاوہ دوسروں کو کھانا کھلانا بھی جائز ہے۔

(۱) (د)، (ز) اور (ظ) میں: "علیہا" (دونوں جگہوں پر)۔ (۲) دیکھیے التمہید ۲/ ۲٤۰، اور المغنی ٥ / ۳۸۲۔ (۳) الموطأ ۱/ ۳۸۸۔ حسین - جو حضرت علی رضی اللہ عنہما کے صاحبزادے ہیں - سقیا کے مقام پر بیمار ہو گئے تھے، اور وہ مکہ اور مدینہ کے درمیان ایک منزل ہے؛ کہا گیا ہے کہ: وہ مدینہ سے دو دن کی مسافت پر ہے۔ النہایہ ۲/ ۳۸۲۔

294 Surah Al-Baqarah: Verse 196

Then His saying, the Most High: "And whoever among you is ill..." the verse, clarifies the indication of what we have said; for when He, the Most High, said: "then a ransom of fasting or charity or sacrifice," He did not specify one place over another. So the apparent meaning is that wherever it is done, it suffices(1). And He said: "or sacrifice (nusuk)", thus naming what is slaughtered a "nusuk". The Messenger of Allah (peace be upon him) also named it such and did not call it a "hady" (sacrificial animal of Hajj); so it is not obligatory for us to return it by analogy to the "hady", nor to consider it like the "hady" despite what has been narrated regarding that from Ali(2).

Also, when the Prophet (peace be upon him) commanded Ka'b to give the ransom, he was not in the Sanctuary (Haram). So it is correct that all of that can be outside the Sanctuary. Something similar has been narrated from Ash-Shafi'i in a remote view.

Ninth: His saying, the Most High: "or sacrifice". "Al-Nusuk": plural of "nasika", which is the animal slaughtered by the servant for Allah the Most High. It is also pluralized as "nasa'ik". "Al-Nusuk" originally means worship; and from it is His saying, the Most High: "And show us our rites (manasikana)" [Al-Baqarah: 128], i.e., our places of worship.

And it was said: The origin of "nusuk" in the language is washing; and from it is "nasaka thawbahu" (he washed his garment) when he washes it; as if the worshiper washed himself from the impurities of sins through worship.

And it was said: "Al-Nusuk" are silver ingots, every ingot of them is a "nasika"; as if the worshiper purified his soul from the filth of sins and cast it(3).

His saying, the Most High: "Then when you are secure, whoever performs 'Umrah [during the Hajj months] followed by Hajj [offers] what can be obtained with ease of sacrificial animals." In it are thirteen issues:

First: His saying, the Most High: "Then when you are secure". It was said: it means you are recovered from illness. And it was said: from your fear of the confining enemy; as said by Ibn Abbas and Qatadah. And it is more similar to the wording unless one imagines fear of illness, so security would be from it(4), as mentioned before(5), and Allah knows best.

(1) In (Th) and (M): it sufficed him. (2) The eighth issue up to this point is in Al-Tamhid 2/240-241 with advancement and delay, and what preceded between brackets is from it. (3) See Tahdhib al-Lugha 10/74, and al-Sihah (nusuk), and Ma'ani al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 1/19. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/268, and al-Tabari 3/411 extracted the saying of Qatadah, and the saying of Ibn Abbas was mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 1/299, and see Tafsir Ibn Abi Hatim 1/340. (5) Page 275 of this volume.

294 सूरह अल-बक़रह: आयत 196

फिर अल्लाह तआला का यह फरमान: "और जो कोई तुम में से बीमार हो..." आयत, उस बात के संकेत को स्पष्ट करती है जो हमने कही है; क्योंकि जब अल्लाह तआला ने फरमाया: "तो रोज़े या सदके या क़ुरबानी (नुसुक) का फिद्या (बदला) देना है," तो उन्होंने किसी एक स्थान का उल्लेख दूसरे पर नहीं किया। अतः प्रत्यक्ष रूप से यही है कि जहाँ भी इसे किया जाए, वह पर्याप्त होगा(1)। और उन्होंने फरमाया: "या नुसुक (क़ुरबानी)", तो जिसका ज़ब्ह किया जाता है उसे 'नुसुक' नाम दिया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने भी इसे इसी नाम से पुकारा और इसे 'हदयी' (हज की क़ुरबानी) नहीं कहा; इसलिए हमारे लिए यह आवश्यक नहीं है कि हम इसे 'हदयी' के साथ सादृश्य (क़ियास) के आधार पर लौटाएं और न ही इसे 'हदयी' के समान मानें, बावजूद इसके जो इस बारे में अली (रज़ि.) से वर्णित है(2)।

साथ ही, जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने काब को फिद्या देने का आदेश दिया, तो वह हरम (मक्का की पवित्र सीमा) में नहीं थे। तो यह सही है कि वह सब हरम के बाहर भी हो सकता है। इमाम शाफ़ई से भी एक दूर के विचार में ऐसा ही वर्णित है।

नौवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: "या नुसुक"। 'नुसुक': 'नसीका' का बहुवचन है, और वह वह जानवर है जिसे बंदा अल्लाह तआला के लिए ज़ब्ह करता है। इसे 'नसाइक' के रूप में भी बहुवचन बनाया जाता है। और 'नुसुक' का मूल अर्थ इबादत (पूजा) है; और इसी से अल्लाह तआला का फरमान है: "और हमें हमारी इबादत के तरीके(मनासिकना) दिखा" [अल-बक़रह: 128], यानी हमारी इबादत के स्थान।

और यह कहा गया है: भाषा में 'नुसुक' का मूल अर्थ 'धोना' है; और इसी से है 'नसका थौबहु' (उसने अपने कपड़े धोए): जब वह उसे धोता है; मानो इबादत करने वाला इबादत के माध्यम से खुद को गुनाहों की गंदगी से धो लेता है।

और यह भी कहा गया है: 'नुसुक' चाँदी की सिल्लियाँ (ingots) हैं, उनमें से हर सिल्ली एक 'नसीका' है; मानो इबादत करने वाले ने अपनी आत्मा को पापों की गंदगी से शुद्ध किया और उसे ढाला(3)।

अल्लाह तआला का फरमान: "फिर जब तुम सुरक्षित हो जाओ, तो जो कोई उमराह के बाद हज का लाभ उठाना चाहे, उसे वह क़ुरबानी देनी चाहिए जो आसानी से उपलब्ध हो।" इसमें तेरह मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "फिर जब तुम सुरक्षित हो जाओ"। कहा गया है: इसका अर्थ है कि तुम बीमारी से ठीक हो जाओ। और कहा गया है: घेराव करने वाले दुश्मन के तुम्हारे डर से; जैसा कि इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा है। और यह शब्दों के अधिक अनुरूप है, जब तक कि बीमारी के डर की कल्पना न की जाए, तो सुरक्षा उसी से होगी(4), जैसा कि पहले बताया गया है(5), और अल्लाह बेहतर जानता है।

---

(1) (ज़) और (म) में: उसे पर्याप्त हुआ। (2) इस स्थान तक आठवाँ मसला 'अल-तमहीद' 2/240-241 में आगे-पीछे करके दिया गया है, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह उसी से है। (3) देखें 'तज़ीब अल-लुग़ा' 10/74, और 'अल-सिहाह' (नुसुक), और अल-किया अल-तबरी की 'मानी अल-कुरान' 1/19। (4) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/268, और अल-तबरी 3/411 ने क़तादा का कथन निकाला है, और इब्न अब्बास का कथन अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 1/299 में उल्लेख किया है, और देखें 'तफ़सीर इब्न अबी हातिम' 1/340। (5) इस जिल्द (भाग) का पृष्ठ 275।

۲۹۴ سورة البقرہ : آیت ۱۹۶

پھر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: "پس جو تم میں سے بیمار ہو..." آیت، اس بات پر واضح دلالت کرتی ہے جو ہم نے کہی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے جب فرمایا: "تو روزوں یا صدقے یا قربانی (نسک) کا فدیہ ہے"، تو کسی ایک مقام کی دوسرے مقام پر تخصیص نہیں فرمائی۔ پس ظاہر یہ ہے کہ جہاں کہیں بھی یہ ادا کیا جائے، کافی ہوگا(۱)۔ اور فرمایا: "یا نُسُک"، تو ذبح کیے جانے والے جانور کا نام 'نسک' رکھا۔ رسول اللہ ﷺ نے بھی اسے اسی طرح پکارا اور اسے 'ھدی' (حج کی قربانی) کا نام نہیں دیا؛ لہٰذا ہمارے لیے یہ لازم نہیں کہ ہم اسے 'ھدی' پر قیاس کرتے ہوئے رد کریں، اور نہ ہی اسے 'ھدی' کے برابر سمجھیں باوجود اس کے جو اس سلسلے میں حضرت علی (رض) سے منقول ہے(۲)۔

مزید یہ کہ جب نبی اکرم ﷺ نے کعب (رض) کو فدیہ دینے کا حکم دیا، تو وہ حرم میں نہیں تھے، پس یہ درست ہوا کہ وہ سب حرم سے باہر بھی ہو سکتا ہے، اور امام شافعی سے بھی ایک بعید قول کے طور پر اسی طرح مروی ہے۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "یا نُسُک"۔ 'النسک': 'نسیکہ' کی جمع ہے، اور یہ وہ جانور ہے جسے بندہ اللہ تعالیٰ کے لیے ذبح کرتا ہے۔ اس کی جمع 'نسائک' بھی آتی ہے۔ اور 'النسک' کا اصل معنی عبادت ہے؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور ہمیں ہماری عبادت کے طریقے (مناسکنا) دکھا" [البقرہ: ۱۲۸] یعنی ہماری عبادت گاہیں۔

اور کہا گیا ہے: لغت میں 'نسک' کی اصل دھونا ہے؛ اور اسی سے ہے 'نسک ثوبہ': جب اس نے اپنا کپڑا دھویا؛ گویا عبادت گزار نے عبادت کے ذریعے خود کو گناہوں کی میل کچیل سے دھو لیا۔

اور کہا گیا ہے: 'النسک' چاندی کی ڈلیاں (ingots) ہیں، ان میں سے ہر ڈلی ایک 'نسیکہ' ہے؛ گویا عبادت گزار نے اپنی جان کو گناہوں کی گندگی سے پاک کیا اور اسے ڈھالا(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پھر جب تم امن پاؤ، تو جو شخص عمرہ سے حج تک فائدہ اٹھائے، تو جو قربانی میسر ہو [دے]"۔ اس میں تیرہ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پھر جب تم امن پاؤ"۔ کہا گیا ہے: اس کا مطلب ہے کہ تم بیماری سے شفایاب ہو جاؤ۔ اور کہا گیا ہے: تمہارے دشمن کے خوف سے جو تمہیں روکنے والا ہو؛ یہ قول ابن عباس اور قتادہ کا ہے۔ اور یہ لفظ کے زیادہ مشابہ ہے بجز اس کے کہ بیماری سے خوف کا تصور کیا جائے، تو امن اسی سے ہوگا(۴)، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۵)، واللہ اعلم۔

---

(۱) (ظ) اور (م) میں ہے: اسے کافی ہوا۔ (۲) آٹھواں مسئلہ یہاں تک 'التمہید' ۲/ ۲۴۰-۲۴۱ میں تقدیم و تاخیر کے ساتھ ہے، اور جو بریکٹ میں پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۳) دیکھئے 'تہذیب اللغہ' ۱۰/ ۷۴، اور 'الصحاح' (نسک)، اور الکیا الطبری کی 'معانی القرآن' ۱/ ۱۹۔ (۴) 'المحرر الوجیز' ۱/ ۲۶۸، اور الطبری ۳/ ۴۱۱ نے قتادہ کا قول نکالا ہے، اور الواحدی نے 'الوسیط' ۱/ ۲۹۹ میں ابن عباس کا قول ذکر کیا ہے، اور دیکھئے 'تفسیر ابن ابی حاتم' ۱/ ۳۴۰۔ (۵) اسی جلد کا صفحہ ۲۷۵۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 295

Second: His Almighty's saying: {Whoever performs the 'Umrah during the Hajj months to join it with Hajj} the verse. Scholars differed over who is addressed by this? Abdullah bin Al-Zubayr, Al-Qamah and Ibrahim said: The verse is concerning those who are prevented (constrained) rather than those who are left free. The image of the one performing 'Tamattu'' (1) according to Ibn Al-Zubayr is: that a man is prevented until he misses Hajj, then he reaches the House (Kaaba) and ends his state of Ihram with an 'Umrah, then he performs Hajj in the following year; thus he has enjoyed (performed Tamattu') between the 'Umrah and the Hajj of compensation. The image of the prevented person performing Tamattu' according to others is: that he is prevented, so he ends his Ihram without an 'Umrah, and delays it until the following year, so he performs 'Umrah in the months of Hajj and performs Hajj in that same year. Ibn Abbas and a group said: The verse is concerning both those who are prevented and others whose way is left free (2).

Third: There is no disagreement among scholars that Tamattu' is permissible as will be detailed later, and that Ifrad is permissible, and that Qiran is permissible; because the Messenger of Allah ﷺ accepted all of them and did not disapprove of them during his Hajj for any of his companions; rather, he permitted them for them and was pleased with them from them, ﷺ. Scholars only differed regarding what state the Messenger of Allah ﷺ was in when he entered Ihram for his Hajj, and which of those is better, due to the different narrations received on that. Some said, among them Malik: The Messenger of Allah ﷺ was performing Ifrad, and Ifrad is better than Qiran. He said: And Qiran is better than Tamattu'. In Sahih Muslim (3), from Aisha, she said: We went out with the Messenger of Allah ﷺ and he said: "Whoever among you wants to enter Ihram for Hajj and 'Umrah should do so, and whoever wants to enter Ihram for Hajj should do so, and whoever wants to enter Ihram for 'Umrah should do so." Aisha said: So the Messenger of Allah ﷺ entered Ihram for Hajj, and some people with him did so, and some people entered Ihram for 'Umrah and Hajj, and some people entered Ihram for 'Umrah, and I was among those who entered Ihram for 'Umrah. It was narrated by a group from Hisham bin Urwa, from his father, from Aisha. Some said about it: The Messenger of Allah ﷺ said: "As for me, I am entering Ihram for Hajj" (4). This is a explicit text on the point of disagreement, and it is the proof for those who said Ifrad and favored it (5).

Muhammad bin Al-Hasan narrated from Malik that he said: If two different hadiths come from the Prophet ﷺ, and it reached us that Abu Bakr and Umar acted upon one of the two hadiths and left the other, then in that...

(1) In (kh) and (zh): Al-Tamattu'. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/268, and Al-Tabari cited the mentioned reports 3/412-415. (3) No. (1211): (114), and recorded similarly by Ahmad (25587), and Al-Bukhari (1562) and (1783). (4) Abu Dawood recorded this narration (1778), and Ibn Hazm in Hajjat al-Wada' p. 304. (5) Al-Tamhid 8/205-206.

सूरा अल-बकरा: आयत 196 295

दूसरा: अल्लाह तआला का यह कहना: {फिर जिसने हज तक उमराह के द्वारा लाभ उठाया} आयत। विद्वानों में मतभेद है कि इससे किसे संबोधित किया गया है? अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर, अलकामा और इब्राहिम ने कहा: यह आयत उन लोगों के लिए है जिन्हें रोका गया (मुहसरिन), न कि उनके लिए जिन्हें रास्ता खाली मिला। इब्न अल-जुबैर के अनुसार 'तमत्तु' (1) करने वाले का विवरण यह है: कि एक आदमी को रोक दिया जाए यहाँ तक कि उसका हज छूट जाए, फिर वह काबा (बैत) पहुँचे और उमराह के साथ एहराम खोल दे, फिर अगले साल हज पूरा करे; तो उसने उमराह और कज़ा हज के बीच के समय का लाभ उठाया। दूसरों के अनुसार रोके गए तमत्तु करने वाले का विवरण यह है: कि उसे रोक दिया जाए, तो वह उमराह के बिना ही एहराम खोल दे, और इसे अगले साल तक के लिए टाल दे, फिर वह हज के महीनों में उमराह करे और उसी साल हज करे। इब्न अब्बास और एक समूह ने कहा: आयत रोके गए लोगों और उन अन्य लोगों के बारे में है जिनका रास्ता साफ था (2)।

तीसरा: विद्वानों के बीच इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि तमत्तु जायज़ (अनुमेय) है जैसा कि विवरण बाद में आएगा, और यह कि इफराद जायज़ है; और यह कि क़िरान जायज़ है; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने सभी को स्वीकार किया और अपने हज के दौरान अपने किसी भी साथी के लिए इसे अस्वीकार नहीं किया; बल्कि, उन्होंने उनके लिए इसकी अनुमति दी और उनसे प्रसन्न हुए, ﷺ। विद्वान केवल इस बात में मतभेद करते हैं कि अल्लाह के रसूल ﷺ अपने हज के लिए किस स्थिति में एहराम में थे, और उनमें से कौन सा बेहतर है, क्योंकि इस बारे में प्राप्त विभिन्न हदीसों (आसार) में अंतर है। उनमें से कुछ ने कहा, जिनमें मालिक भी शामिल हैं: अल्लाह के रसूल ﷺ इफराद कर रहे थे, और इफराद क़िरान से बेहतर है। उन्होंने कहा: और क़िरान तमत्तु से बेहतर है। और सहीह मुस्लिम (3) में आयशा से रिवायत है, उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ निकले तो उन्होंने कहा: "तुम में से जो हज और उमराह का एहराम बांधना चाहता है वह ऐसा करे, और जो हज का एहराम बांधना चाहता है वह ऐसा करे, और जो उमराह का एहराम बांधना चाहता है वह ऐसा करे।" आयशा ने कहा: तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने हज का एहराम बांधा, और उनके साथ कुछ लोगों ने भी ऐसा ही किया, और कुछ लोगों ने उमराह और हज दोनों का एहराम बांधा, और कुछ लोगों ने उमराह का एहराम बांधा, और मैं उमराह का एहराम बांधने वालों में से थी। इसे हिशाम बिन उरवा ने अपने पिता से, उन्होंने आयशा से रिवायत किया है। कुछ लोगों ने इसमें कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जहाँ तक मेरी बात है, मैं हज का एहराम बांध रहा हूँ" (4)। यह विवाद के

बिंदु पर स्पष्ट पाठ (नस्) है, और यह उन लोगों के लिए प्रमाण है जिन्होंने इफराद की बात कही और इसे प्राथमिकता दी (5)।

मुहम्मद बिन अल-हसन ने मालिक से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: यदि नबी ﷺ से दो अलग-अलग हदीसें आती हैं, और हमें यह खबर पहुँचती है कि अबू बक्र और उमर ने उन दो हदीसों में से एक पर अमल किया और दूसरे को छोड़ दिया, तो इसमें...

(1) (ख) और (ज़): अल-तमत्तु में। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/268, और अल-तबरी ने उल्लिखित खबरों को निकाला 3/412-415। (3) संख्या (1211): (114), और अहमद (25587), और अल-बुखारी (1562) और (1783) द्वारा इसी तरह निकाला गया। (4) अबू दाऊद (1778) ने इस रिवायत को निकाला, और इब्न हज़्म ने हज्जतुल विदा पृ. 304 में। (5) अल-तमहीद 8/205-206।

سورة البقرہ: آیت 196 295

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ} آیت۔ علماء میں اختلاف ہے کہ اس سے کون مخاطب ہے؟ عبداللہ بن زبیر، علقمہ اور ابراہیم نے کہا: یہ آیت محصرین (روکے گئے لوگوں) کے بارے میں ہے نہ کہ ان کے بارے میں جن کا راستہ کھلا چھوڑ دیا گیا۔ ابن زبیر کے نزدیک متمتع (1) کی صورت یہ ہے کہ: آدمی کو روک دیا جائے یہاں تک کہ اس کا حج فوت ہو جائے، پھر وہ بیت اللہ پہنچ کر عمرہ کے ساتھ حلال ہو جائے، پھر اگلے سال حج کی قضا کرے؛ تو اس نے عمرہ اور حج قضا کے درمیانی عرصہ سے فائدہ اٹھایا (تمتع کیا)۔ دوسروں کے نزدیک متمتع محصر کی صورت یہ ہے کہ: اسے روک دیا جائے، تو وہ عمرہ کیے بغیر حلال ہو جائے، اور اسے اگلے سال تک مؤخر کر دے، پھر وہ حج کے مہینوں میں عمرہ کرے اور اسی سال حج کرے۔ ابن عباس اور ایک جماعت نے کہا: یہ آیت محصرین اور ان کے علاوہ دیگر لوگوں کے بارے میں ہے جن کا راستہ کھلا چھوڑ دیا گیا (2)۔

تیسرا: علماء کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ تمتع جائز ہے جیسا کہ تفصیل آگے آئے گی، اور یہ کہ افراد جائز ہے؛ اور یہ کہ قران جائز ہے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے سب کو پسند کیا اور اپنے حج میں اپنے کسی صحابی پر اس کا انکار نہیں فرمایا؛ بلکہ ان کے لیے اسے جائز قرار دیا اور ان سے اسے پسند فرمایا، ﷺ۔ علماء نے صرف اس میں اختلاف کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ اپنے حج میں کس حالت میں احرام میں تھے، اور ان میں سے افضل کیا ہے، کیونکہ اس بارے میں وارد آثار میں اختلاف ہے، چنانچہ ان میں سے مالک سمیت بعض نے کہا: رسول اللہ ﷺ مفرد (صرف حج کا احرام باندھنے والے) تھے، اور افراد قران سے افضل ہے۔ انہوں نے کہا: اور قران تمتع سے افضل ہے۔ اور صحیح مسلم (3) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے،

انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ نکلے تو آپ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے جو حج اور عمرہ کا احرام باندھنا چاہے وہ کر لے، اور جو حج کا احرام باندھنا چاہے وہ کر لے، اور جو عمرہ کا احرام باندھنا چاہے وہ کر لے"۔ حضرت عائشہ نے کہا: تو رسول اللہ ﷺ نے حج کا احرام باندھا، اور آپ کے ساتھ کچھ لوگوں نے بھی ایسا ہی کیا، اور کچھ لوگوں نے عمرہ اور حج دونوں کا احرام باندھا، اور کچھ لوگوں نے عمرہ کا احرام باندھا، اور میں عمرہ کا احرام باندھنے والوں میں سے تھی۔ اسے ایک جماعت نے ہشام بن عروہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے حضرت عائشہ سے روایت کیا ہے۔ اور بعض نے اس میں کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "رہی میری بات تو میں حج کا احرام باندھ رہا ہوں" (4)۔ یہ مقام اختلاف میں نص ہے، اور یہ ان لوگوں کی دلیل ہے جنہوں نے افراد کا قول کیا اور اسے فضیلت دی (5)۔

محمد بن الحسن نے مالک سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: جب نبی ﷺ سے دو مختلف حدیثیں مروی ہوں، اور ہمیں یہ پہنچے کہ ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما نے ان دو حدیثوں میں سے ایک پر عمل کیا اور دوسرے کو چھوڑ دیا، تو اس میں...

(1) (خ) اور (ظ) میں: التمتع۔ (2) المحرر الوجیز 1/268، اور طبری نے مذکورہ اخبار کی تخریج کی 3/412-415۔ (3) رقم (1211): (114)، اور اس کی مثل احمد (25587)، اور بخاری (1562) اور (1783) نے تخریج کی۔ (4) اس روایت کی تخریج ابوداؤد (1778)، اور ابن حزم نے حجۃ الوداع ص 304 میں کی۔ (5) التمہید 8/205-206۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 196 296

...indicating that the truth lies in what they both acted upon. Abu Thawr also preferred 'Ifrad' (performing Hajj only) and favored it over 'Tamattu' and 'Qiran'. This is one of the two reported views of Al-Shafi'i in his famous works. Others preferred 'Tamattu' (performing Umrah then Hajj), saying: that is better. This is the school of thought of Abdullah bin Umar and Abdullah bin Al-Zubayr, and it was the view of Ahmad bin Hanbal, and it is also one of the two views of Al-Shafi'i (1). Al-Daraqutni said: Al-Shafi'i said: I chose 'Ifrad', but 'Tamattu' is good and we do not dislike it (2). Those who preferred 'Tamattu' used as evidence what Muslim narrated (3) from Imran bin Husain who said: The verse of 'Mut'ah' (Tamattu Hajj) was revealed in the Book of Allah, and the Messenger of Allah ﷺ commanded us to perform it. Then, no verse was revealed to abrogate the 'Mut'ah' of Hajj, nor did the Messenger of Allah ﷺ forbid it until he died. A man then said whatever he wished according to his own opinion. At-Tirmidhi narrated (4): Qutaiba bin Sa'id told us, from Malik bin Anas, from Ibn Shihab, from Muhammad bin Abdullah bin Al-Harith bin Nawfal, that he heard Sa'd bin Abi Waqqas and Al-Dahhak bin Qais (5) in the year Muawiya bin Abi Sufyan performed Hajj, and they were mentioning performing Umrah before Hajj (Tamattu). Al-Dahhak bin Qais said: None does that except one who is ignorant of Allah's command. Sa'd said: What a bad thing you have said, O son of my brother! Al-Dahhak replied: Indeed, Umar bin Al-Khattab had forbidden that. Sa'd then said: The Messenger of Allah ﷺ performed it, and we performed it with him. This is a Sahih (authentic) Hadith. Ibn Ishaq narrated from Az-Zuhri, from Salim who said: I was sitting with Ibn Umar in the mosque when a man from the people of Sham (Levant) came to him and asked him about 'Tamattu' (performing Umrah then Hajj). Ibn Umar replied: It is good and beautiful. The man said: But your father used to forbid it. He replied: Woe to you! Even if my father forbade it...

(1) Al-Tamhid 8/207. (2) Sunan Al-Daraqutni 2/265. (3) Sahih Muslim (1226): (172), also narrated by Ahmad (19907), and Al-Bukhari (4518). (4) Sunan At-Tirmidhi (823), also narrated by Ahmad (1503). (5) Al-Fihri Al-Qurashi, counted among the minor Companions. He rose against the Umayyads, calling for Ibn Al-Zubayr, then for himself. Marwan bin Al-Hakam fought him, and he was killed at Marj Rahit in the year 64 AH. Al-Isabah 5/186.

सूरह अल-बक़रह: आयत 196 296

...यह इस बात का प्रमाण है कि सत्य उसी में है जिस पर उन दोनों ने अमल किया। अबू थौर ने भी 'इफ़राद' (केवल हज) को पसंद किया और इसे 'तमत्तु' और 'क़िरान' पर प्राथमिकता दी, और यह अल-शाफ़ई के प्रसिद्ध दो कथनों में से एक है। अन्यों ने हज के साथ उमराह (तमत्तु) को पसंद किया, उन्होंने कहा: यह बेहतर है। यह अब्दुल्लाह बिन उमर और अब्दुल्लाह बिन अल-ज़ुबैर का मज़हब (विचारधारा) है, और अहमद बिन हंबल ने भी यही कहा है, और यह भी अल-शाफ़ई के दो कथनों में से एक है (1)। अल-दाराकुत्नी ने कहा: अल-शाफ़ई ने कहा: मैंने इफ़राद को चुना है, और तमत्तु भी अच्छा है, हम इसे नापसंद नहीं करते (2)। जिन्होंने तमत्तु को प्राथमिकता दी, उन्होंने मुस्लिम (3) द्वारा इमरान बिन हुसैन से वर्णित हदीस को प्रमाण बनाया, जिन्होंने कहा: किताबुल्लाह में मुतआ (हज-ए-तमत्तु) की आयत उतरी, और रसूलुल्लाह ﷺ ने हमें इसका आदेश दिया, फिर हज के मुतआ को निरस्त करने वाली कोई आयत नहीं उतरी, और न ही रसूलुल्लाह ﷺ ने अपनी मृत्यु तक इससे मना किया; फिर एक आदमी ने अपनी राय से जो चाहा कहा। अल-तिर्मिज़ी (4) ने रिवायत की है: हमसे क़ुतैबा बिन सईद ने बयान किया, उन्होंने मलिक बिन अनस से, उन्होंने इब्न शिहाब से, उन्होंने मुहम्मद बिन अब्दुल्लाह बिन अल-हारिस बिन नौफ़ल से कि उन्होंने साद बिन अबी वक़्क़ास और अल-दह्हाक बिन क़ैस (5) को मुआबिया बिन अबी सुफ़यान के हज वाले वर्ष में सुना, वे दोनों हज के साथ उमराह (तमत्तु) का ज़िक्र कर रहे थे; तो अल-दह्हाक बिन क़ैस ने कहा: ऐसा वही करता है जो अल्लाह तआला के आदेश से अनभिज्ञ हो। साद ने कहा: ऐ मेरे भतीजे! तूने कितनी बुरी बात कही! अल-दह्हाक ने कहा: उमर बिन अल-ख़त्ताब ने इससे मना किया था, तो साद ने कहा: इसे रसूलुल्लाह ﷺ ने किया है और हमने उनके साथ किया है। यह एक सही हदीस है। इब्न इसहाक़ ने अल-ज़ुहरी से, उन्होंने सालिम से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैं मस्जिद में इब्न उमर के साथ बैठा था कि शाम (लेवेंट) का एक आदमी आया और उनसे हज के साथ उमराह (तमत्तु) के बारे में पूछा, तो इब्न उमर ने कहा: यह बहुत अच्छा और सुंदर है। उस आदमी ने कहा: आपके पिता तो इससे मना करते थे। उन्होंने कहा: तुझ पर अफ़सोस! अगर मेरे पिता ने मना किया था...

(1) अल-तमहीद 8/207। (2) सुनन अल-दाराकुत्नी 2/265। (3) सहीह मुस्लिम (1226): (172), और यह अहमद (19907) और बुख़ारी (4518) के पास भी है। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (823), और यह अहमद (1503) के पास भी है। (5) अल-फ़िहरी अल-क़ुरैशी, उनका शुमार छोटे सहाबा में होता है, उन्होंने उमय्यद वंश के खिलाफ विद्रोह किया और इब्न अल-ज़ुबैर के लिए दावत दी, फिर अपने लिए,

तो मरवान बिन अल-हकम ने उनसे युद्ध किया और वे 64 हिजरी में मर्ज राहित में मारे गए। अल-इसबाह 5/186।

سورة البقرہ: آیت ۱۹٦ ۲۹٦

دلالت اس بات پر کہ حق اسی میں ہے جس پر ان دونوں نے عمل کیا۔ ابو ثور نے بھی 'افراد' (صرف حج) کو مستحب قرار دیا اور اسے 'تمتع' اور 'قران' پر فضیلت دی، اور یہ امام شافعی کے مشہور دو اقوال میں سے ایک ہے۔ دوسروں نے حج کے ساتھ عمرہ کرنے (تمتع) کو مستحب قرار دیا، انہوں نے کہا: یہی افضل ہے۔ اور یہ عبداللہ بن عمر اور عبداللہ بن زبیر کا مذہب ہے، اور یہی امام احمد بن حنبل نے کہا ہے، اور یہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے (۱)۔ دارقطنی نے کہا: شافعی نے کہا: میں نے افراد کو پسند کیا ہے، اور تمتع بھی اچھا ہے ہم اسے ناپسند نہیں کرتے (۲)۔ جنہوں نے تمتع کو فضیلت دی انہوں نے اس سے استدلال کیا جو مسلم (۳) نے عمران بن حصین سے روایت کیا، انہوں نے کہا: کتاب اللہ میں متعہ (حجِ تمتع) کی آیت نازل ہوئی - یعنی حج کا تمتع - اور ہمیں رسول اللہ ﷺ نے اس کا حکم دیا، پھر حج کے متعہ کو منسوخ کرنے والی کوئی آیت نازل نہیں ہوئی، اور نہ ہی رسول اللہ ﷺ نے اپنی وفات تک اس سے منع فرمایا؛ پھر ایک شخص نے اپنی رائے سے جو چاہا کہا۔ اور ترمذی (٤) نے روایت کیا: ہمیں قتیبہ بن سعید نے بیان کیا، انہوں نے مالک بن انس سے، انہوں نے ابن شہاب سے، انہوں نے محمد بن عبداللہ بن حارث بن نوفل سے، کہ انہوں نے سعد بن ابی وقاص اور ضحاک بن قیس (٥) کو معاویہ بن ابی سفیان کے حج والے سال سنا، وہ دونوں حج کے ساتھ عمرہ (تمتع) کا تذکرہ کر رہے تھے؛ تو ضحاک بن قیس نے کہا: ایسا وہی کرتا ہے جو اللہ تعالیٰ کے حکم سے جاہل ہو۔ سعد نے کہا: اے میرے بھتیجے! تم نے کتنی بری بات کہی! ضحاک نے کہا: عمر بن خطاب نے اس سے منع کیا تھا، تو سعد نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے اسے کیا ہے، اور ہم نے ان کے ساتھ اسے کیا ہے۔ یہ ایک صحیح حدیث ہے۔ اور ابن اسحاق نے زہری سے، انہوں نے سالم سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں مسجد میں ابن عمر

کے ساتھ بیٹھا تھا کہ اہل شام میں سے ایک شخص آیا، اور اس نے ان سے حج کے ساتھ عمرہ (تمتع) کے بارے میں پوچھا، تو ابن عمر نے کہا: یہ بہت اچھا اور خوبصورت ہے۔ اس نے کہا: آپ کے والد تو اس سے منع کیا کرتے تھے۔ انہوں نے کہا: تجھ پر افسوس! اگر میرے والد نے منع کیا بھی تھا...

(١) التمهيد ٢٠٧/٨۔ (٢) سنن الدارقطنی ٢٦٥/٢۔ (٣) صحيح مسلم (١٢٢٦): (١٧٢)، اور یہ احمد (١٩٩٠٧) اور بخاری (٤٥١٨) کے پاس بھی ہے۔ (٤) سنن ترمذی (٨٢٣)، اور یہ احمد (١٥٠٣) کے پاس بھی ہے۔ (٥) الفہری القرشی، ان کا شمار صغار صحابہ میں ہوتا ہے، انہوں نے بنو امیہ کے خلاف خروج کیا اور ابن زبیر کی طرف دعوت دی، پھر اپنی طرف، تو مروان بن حکم نے ان سے لڑائی کی اور وہ ٦٤ ہجری میں مرج راہط میں قتل ہوئے۔ الاصابہ ١٨٦/٥۔

...from her, and the Messenger of Allah (ﷺ) had done it and commanded it. Should I follow the saying of Abu [Bakr] or the command of the Messenger of Allah (ﷺ)?! Stand up and leave me." Reported by Al-Daraqutni (1), and reported by Abu Isa Al-Tirmidhi from the hadith of Salih bin Kaysan, from Ibn Shihab, from Salim (2).

And narrated from Layth, from Tawus, from Ibn Abbas, who said: "The Messenger of Allah (ﷺ), Abu Bakr, Umar, and Uthman performed Tamattu' (hajj combining umrah), and the first to forbid it was Mu'awiyah." A Hasan (good) hadith (3).

Abu Umar (4) said: "This hadith of Layth is a Munkar (rejected) hadith, and he is Layth bin Abi Sulaym, who is weak. It is well-known from Umar and Uthman that they used to forbid Tamattu'. Although a group of scholars claimed that the 'Tamattu' Umar forbade and struck people for was the annulment of Hajj into Umrah, but as for performing Umrah during the Hajj months before Hajj, no. Those who justified Umar's prohibition of Tamattu' claimed he only forbade it so that the House [Kaaba] would be visited twice or more in a year, to increase its maintenance through frequent visitors outside the Hajj season. He also wanted to bring ease to the people of the Sanctuary (Haram) by having people enter it, fulfilling Ibrahim's prayer: {So make hearts among the people incline toward them} [Ibrahim: 37]."

Others said: "He only forbade it because he saw people leaning towards Tamattu' due to its ease and lightness; he feared that Ifrad and Qiran would be lost, both being Sunnahs of the Prophet (ﷺ). Ahmad argued for his preference (5) of Tamattu' based on the saying of the Prophet (ﷺ): 'If I had known before what I knew later, I would not have brought the sacrificial animal (Hady) and I would have made it an Umrah.' Reported by the Imams (6)."

Others said: "Qiran is better; among them are Abu Hanifa and al-Thawri, and this was also said by al-Muzani. He said: 'Because it fulfills both obligations together.' This is also the saying of Ishaq; Ishaq said: 'It was...'"

(1) We did not find it in Al-Daraqutni. It was reported by Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 2/142, and Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 8/209, and see Al-Musnad (5700). (2) Sunan al-Tirmidhi (824). (3) Sunan al-Tirmidhi (822). (4) At-Tamhid 8/210-211, and what follows in brackets is from it. (5) In (kh): "by choosing", and in (dh): "in choosing". (6) This is a portion of the long hadith of Jabir regarding Hajj. Reported by

Ahmad (14440), and Muslim (1218), and the author will mention it on page 305 of this volume.

सूरह अल-बक़रह: आयत 196 | 297

...उससे, और अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने इसे किया था और इसका आदेश दिया था। तो क्या मैं अबू [बकर] की बात मानूँ या अल्लाह के रसूल (ﷺ) के आदेश की?! मेरे पास से उठ जाओ।" इसे अल-दारक़ुतनी (1) ने निकाला है, और अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी ने सालेह बिन कैसान की हदीस से, इब्न शिहाब से, सालिम (2) के माध्यम से निकाला है।

और लैथ से, ताऊस से, इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल (ﷺ), अबू बकर, उमर और उस्मान ने तमतुअ (हज के साथ उमराह) किया था, और सबसे पहले इसे मना करने वाले मुआविया थे।" यह एक हसन (अच्छी) हदीस है (3)।

अबू उमर (4) ने कहा: "लैथ की यह हदीस मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है, और वह लैथ बिन अबी सुलैम हैं जो कमज़ोर हैं। उमर और उस्मान के बारे में यह प्रसिद्ध है कि वे तमतुअ से मना करते थे। हालाँकि विद्वानों के एक समूह का दावा है कि जिस 'तमतुअ' को उमर ने मना किया और जिसके लिए सजा दी, वह हज को उमराह में बदलना था, लेकिन हज के महीनों में हज से पहले उमराह करने (तमतुअ) को नहीं। उमर द्वारा तमतुअ के निषेध को सही ठहराने वालों का दावा है कि उन्होंने इसे केवल इसलिए मना किया ताकि साल में दो या अधिक बार घर (काबा) की यात्रा की जाए, ताकि हज के मौसम के अलावा भी आगंतुकों की भीड़ से इसकी रौनक बनी रहे। वे हरम के लोगों के लिए आसानी लाना चाहते थे ताकि लोग वहां आएं और इब्राहिम की प्रार्थना पूरी हो: {तो लोगों के दिलों को उनकी ओर झुका दे} [इब्राहिम: 37]।"

दूसरों ने कहा: "उन्होंने इसे केवल इसलिए मना किया क्योंकि उन्होंने देखा कि लोग इसकी सुगमता और हल्केपन के कारण तमतुअ की ओर झुक रहे हैं; उन्हें डर था कि इफराद और क़िरान कहीं खत्म न हो जाएं जो दोनों पैगंबर (ﷺ) की सुन्नतें हैं। अहमद ने तमतुअ को अपनी पसंद (5) के रूप में पैगंबर (ﷺ) के इस कथन से पुष्ट किया: 'अगर मुझे वह पहले पता होता जो मुझे बाद में पता चला, तो मैं अपने साथ कुर्बानी का जानवर (हदी) नहीं लाता और इसे उमराह बना देता।' इसे इमामों (6) ने रिपोर्ट किया है।"

दूसरों ने कहा: "क़िरान बेहतर है; उनमें अबू हनीफ़ा और अल-थौरी शामिल हैं, और अल-मुज़ानी ने भी यही कहा। उन्होंने कहा: 'क्योंकि यह दोनों दायित्वों को एक साथ पूरा करता है।' यही इसहाक का भी कहना है; इसहाक ने कहा: 'यह था...'"

(1) हमें यह अल-दारक़ुतनी के पास नहीं मिला। इसे अल-तहावी ने शरह मानी अल-असार 2/142 में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तमहीद 8/209 में निकाला है, और अल-मुसनद (5700) देखें। (2) सुनन अल-तिर्मिज़ी (824)। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (822)। (4) अत-तमहीद 8/210-211, और इसके बाद कोष्ठक में जो आएगा वह उसी से है। (5) (ख़) में: "चुनकर", और (ज़) में: "चुनने में"। (6) यह हज के संबंध में जाबिर की लंबी हदीस का एक हिस्सा है। इसे अहमद (14440), और मुस्लिम (1218) ने निकाला है, और लेखक इस खंड के पृष्ठ 305 पर इसका उल्लेख करेंगे।

...ان سے، اور رسول اللہ ﷺ نے اسے کیا تھا اور اس کا حکم دیا تھا، تو کیا میں ابوبکر کی بات مانوں یا رسول اللہ ﷺ کے حکم کی؟! میرے پاس سے اٹھ جاؤ۔ اسے دارقطنی(١) نے روایت کیا ہے، اور ابو عیسیٰ ترمذی نے صالح بن کیسان کی حدیث سے، ابن شہاب سے، انہوں نے سالم(٢) سے روایت کیا ہے۔

اور لیث سے روایت ہے، انہوں نے طاؤس سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ، ابوبکر، عمر اور عثمان نے تمتع (حج اور عمرہ کو ملانا) کیا تھا، اور سب سے پہلے جس نے اس سے منع کیا وہ معاویہ تھے۔ یہ حدیث حسن ہے(٣)۔

ابو عمر(٤) نے کہا: لیث کی یہ حدیث منکر ہے، اور وہ لیث بن ابی سلیم ہیں جو ضعیف ہیں، اور عمر اور عثمان سے مشہور یہی ہے کہ وہ تمتع سے منع کرتے تھے، اگرچہ اہل علم کی ایک جماعت کا خیال ہے کہ جس تمتع سے عمر نے منع کیا اور اس پر سزا دی، وہ حج کو عمرہ میں بدل دینا (فسخ الحج) تھا، لیکن عمرہ کے ذریعے حج تک تمتع کرنے سے منع نہیں کیا۔ اور جنہوں نے عمر کے تمتع سے منع کرنے کو صحیح قرار دیا، ان کا خیال ہے کہ انہوں نے اس سے اس لیے منع کیا تاکہ سال میں دو یا اس سے زیادہ مرتبہ بیت اللہ کی زیارت کی جائے، یہاں تک کہ غیر حج کے موسم میں زائرین کی کثرت سے اس کی رونق بڑھے، اور انہوں نے اہل حرم کے لیے آسانی کا ارادہ کیا کہ لوگ وہاں آئیں تاکہ ابراہیم علیہ السلام کی دعا پوری ہو: ﴿فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِّنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ﴾ [ابراہیم: ٣٧]۔

اور دوسروں نے کہا: انہوں نے اس سے اس لیے منع کیا کیونکہ انہوں نے دیکھا کہ لوگ اس کی آسانی اور ہلکے پن کی وجہ سے تمتع کی طرف مائل ہو گئے ہیں؛ تو انہیں ڈر ہوا کہ کہیں افراد اور قران ضائع نہ ہو جائیں، اور وہ دونوں نبی ﷺ کی سنتیں ہیں۔ اور احمد نے تمتع کو پسند کرنے(٥) میں نبی ﷺ کے اس قول سے دلیل لی: "اگر مجھے پہلے وہ معلوم ہوتا جو بعد میں معلوم ہوا تو میں ہدی (قربانی کا جانور) ساتھ نہ لاتا اور اسے عمرہ بنا دیتا"۔ اسے ائمہ(٦) نے روایت کیا ہے۔

اور دوسروں نے کہا: قران افضل ہے؛ ان میں ابو حنیفہ اور ثوری شامل ہیں، اور یہی قول مزنی کا ہے؛ انہوں نے کہا: کیونکہ یہ دونوں فرضوں کو ایک ساتھ ادا کرنے والا ہوتا ہے۔ اور یہی اسحاق کا قول ہے؛ اسحاق نے کہا: "تھا..."

(١) ہمیں یہ دارقطنی کے ہاں نہیں ملی۔ اور اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار ١٤٢/٢ میں، اور ابن عبد البر نے التمہید ٢٠٩/٨ میں روایت کیا ہے، اور المسند (٥٧٠٠) دیکھیں۔ (٢) سنن ترمذی (٨٢٤)۔ (٣) سنن ترمذی (٨٢٢)۔ (٤) التمہید ٢١٠/٨-٢١١، اور جو کچھ اس کے بعد بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٥) (خ) میں: "باختیار"، اور (ظ) میں: "فی اختیار"۔ (٦) یہ حج کے بارے میں جابر کی طویل حدیث کا ایک ٹکڑا ہے۔ اسے احمد (١٤٤٤٠) اور مسلم (١٢١٨) نے روایت کیا ہے، اور مصنف اس جلد کے صفحہ ٣٠٥ پر اس کا ذکر کریں گے۔

298 Surah Al-Baqarah: Verse 196

The Messenger of Allah ﷺ [in the year of the Farewell Pilgrimage] was a *Qarin* (performed Hajj and Umrah together). This is the opinion of Ali bin Abi Talib.

Those who prefer and favor *Al-Qiran* argue based on what Al-Bukhari narrated from Umar bin Al-Khattab, who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ in the valley of Al-Aqiq saying: "A messenger came to me tonight from my Lord and said: 'Pray in this blessed valley and say: Umrah within a Hajj'" (1).

At-Tirmidhi (2) narrated from Anas that he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: "Labbayk for Umrah and Hajj." He said: This is a *hasan sahih* (good authentic) hadith.

Abu Umar (3) said: *Al-Ifrad* (performing Hajj alone), if Allah wills, is better; because the Messenger of Allah ﷺ was a *mufrid* (performing Ifrad). Therefore, we say it is better because the reports are more authentic regarding his ﷺ *ifrad*, and because *Ifrad* involves more work, and then Umrah is another separate action. All of this is obedience, and the more of it, the better.

Abu Ja'far An-Nahhas (4) said: The one performing *Ifrad* undergoes more fatigue than the one performing *Tamattu'*, due to staying in the state of *Ihram* longer, and that results in a greater reward.

The way to reconcile the reports is: when the Messenger of Allah ﷺ commanded (5) *Tamattu'* and *Qiran*, it was permissible to say that the Messenger of Allah ﷺ performed *Tamattu'* and *Qiran*, just as Allah the Almighty said: {And Pharaoh called out among his people} [Az-Zukhruf: 51]. Umar bin Al-Khattab said: "We stoned (for adultery) and the Messenger of Allah ﷺ stoned" (6). He only commanded stoning.

I say: What is most apparent regarding his ﷺ Hajj is *Al-Qiran*, and that he was a *Qarin*, based on the mentioned hadiths of Umar and Anas.

---

(1) In the manuscripts: "Hajj in Umrah", but what is established from (m) matches the sources. The hadith is in Sahih Al-Bukhari (1534) and with Ahmad (161). Al-Aqiq is a valley in Medina where water flows. Al-Nihayah 3/278. (2) Sunan al-Tirmidhi (821), and it is with Ahmad (13349). (3) Al-Tamhid 8/214, and what precedes it and what is between brackets is from it. (4) Al-Nasikh wal-Mansukh 1/564. (5) In (m): "He commanded us". (6) Al-Nasikh wal-Mansukh 1/564, narrated by Ahmad (391), Al-Bukhari (6829) and (6830), and Muslim (1691). It is part of a long hadith of Umar

narrated by Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), which says: "The Messenger of Allah ﷺ stoned, and we stoned after him."

२९८ सूरा अल-बकरा: आयत १९६

अल्लाह के रसूल ﷺ [विदाई हज के वर्ष] 'क़ारिन' (हज और उमराह साथ में करने वाले) थे। यह अली बिन अबी तालिब का मत है।

जिन लोगों ने 'अल-क़िरान' को पसंद किया और उसे श्रेष्ठ बताया, उन्होंने उमर बिन अल-खत्ताब से अल-बुखारी द्वारा वर्णित हदीस को प्रमाण के रूप में पेश किया। उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को अक़ीक़ घाटी में कहते सुना: "मेरे पास आज रात मेरे रब की ओर से एक संदेशवाहक आया और कहा: 'इस मुबारक घाटी में नमाज़ पढ़ो और कहो: हज के भीतर उमराह'" (१)।

तिर्मिज़ी (२) ने अनस से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "लब्बैक उमराह और हज के लिए।" उन्होंने कहा: यह एक 'हसन सहीह' हदीस है।

अबू उमर (३) ने कहा: 'अल-इफ़राद' (केवल हज करना), इंशाअल्लाह बेहतर है; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ 'मुफ़रिद' (इफ़राद करने वाले) थे। इसलिए, हमने कहा कि यह बेहतर है क्योंकि उनके ﷺ इफ़राद के बारे में रिवायतें अधिक सही हैं, और क्योंकि इफ़राद में अधिक मेहनत है, और फिर उमराह एक अलग कार्य है। यह सब आज्ञाकारिता है, और इसमें जितना अधिक हो उतना ही बेहतर है।

अबू जाफ़र अन-नह़्हास (४) ने कहा: इफ़राद करने वाला मुतमत्ति' (तमत्तु' करने वाले) से अधिक थकान महसूस करता है, क्योंकि उसे लंबे समय तक एहराम की स्थिति में रहना पड़ता है, और उसका पुण्य अधिक होता है।

हदीसों में तालमेल का तरीका यह है: जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने तमत्तु' और क़िरान का आदेश दिया (५), तो यह कहना जायज़ हो गया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने तमत्तु' और क़िरान किया, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {और फिरऔन ने अपनी कौम में पुकारा} [अज़-ज़ुख़रुफ़: ५१]। उमर बिन अल-खत्ताब ने कहा: "हमने रज्म (पत्थर मारना) किया और अल्लाह के रसूल ﷺ ने रज्म किया" (६)। उन्होंने केवल रज्म का आदेश दिया था।

मैं कहता हूँ: उनके ﷺ हज के बारे में सबसे स्पष्ट बात 'अल-क़िरान' है, और यह कि वह 'क़ारिन' थे, उमर और अनस की उपर्युक्त हदीसों के आधार पर।

(१) पांडुलिपियों में: "उमराह में हज", लेकिन जो (m) से प्रमाणित है वह स्रोतों के अनुरूप है। हदीस सहीह बुखारी (१५३४) में है और अहमद (१६१) के पास भी है। अक़ीक़: मदीना की घाटियों में से एक घाटी है जहाँ पानी बहता है। अल-निहाया ३/२७८। (२) सुनन अल-तिर्मिज़ी (८२१), और यह अहमद (१३३४९) के पास है। (३) अल-तमहीद ८/२१४, और इससे पहले का हिस्सा और कोष्ठकों के बीच का हिस्सा उसी से है। (४) अल-नासिख वल-मंसूख़ ५६४/१। (५) (m) में: "उन्होंने हमें आदेश दिया"। (६) अल-नासिख वल-मंसूख़ ५६४/१, और इसे अहमद (३९१), बुखारी (६८२९) और (६८३०), और मुस्लिम (१६९१) ने उद्धृत किया है। यह उमर की एक लंबी हदीस का हिस्सा है जिसे इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुम) ने उनसे रिवायत किया है, जिसमें कहा गया है: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने रज्म किया और हमने उनके बाद रज्म किया।"

۲۹۸ سورة البقرة: آیت ۱۹۶

رسول اللہ ﷺ [حجۃ الوداع کے سال] قارناً (حج اور عمرہ ایک ساتھ کرنے والے) تھے۔ اور یہی علی بن ابی طالب کا قول ہے۔

اور جس نے القِران کو مستحب قرار دیا اور اسے فضیلت دی، اس نے عمر بن الخطاب سے بخاری کی روایت کردہ اس حدیث سے استدلال کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو وادی عقیق میں فرماتے سنا: "آج رات میرے رب کی طرف سے ایک آنے والا آیا اور کہا: 'اس مبارک وادی میں نماز پڑھو اور کہو: حج میں عمرہ'"(۱)۔

اور ترمذی(۲) نے انس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "لبیک بعمرۃ وحجۃ"۔ اور انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔

ابو عمر(۳) نے کہا: اور انفراد (صرف حج کرنا) ان شاء اللہ افضل ہے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ مفرد (صرف حج کرنے والے) تھے، اسی لیے ہم نے کہا: یہ افضل ہے؛ کیونکہ ان کے ﷺ انفراد کے بارے میں آثار زیادہ صحیح ہیں، اور اس لیے کہ انفراد میں عمل زیادہ ہے، پھر عمرہ ایک دوسرا عمل ہے۔ اور یہ سب اطاعت ہے، اور ان میں سے جو زیادہ ہو وہ افضل ہے۔

اور ابو جعفر النحاس(۴) نے کہا: مفرد متمتع سے زیادہ تھکاوٹ اٹھاتا ہے، کیونکہ اسے احرام کی حالت میں زیادہ دیر رہنا پڑتا ہے، اور یہ اس کے اجر کے لیے زیادہ بڑا ہے۔

اور احادیث کے درمیان مطابقت کی صورت یہ ہے کہ: جب رسول اللہ ﷺ نے تمتع اور قران کا حکم دیا(۵) تو یہ کہنا جائز ہوا کہ رسول اللہ ﷺ نے تمتع اور قران کیا، جیسا کہ اللہ جل وعز نے فرمایا:

{وَنَادَى فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ} [الزخرف: ٥١]۔ اور عمر بن الخطاب نے کہا: ہم نے رجم کیا اور رسول اللہ ﷺ نے رجم کیا(۶)۔ حالانکہ انہوں نے صرف رجم کا حکم دیا تھا۔

میں کہتا ہوں: آپ ﷺ کے حج کے بارے میں سب سے زیادہ واضح بات القران ہے، اور یہ کہ آپ قارن تھے، عمر اور انس کی مذکورہ احادیث کی وجہ سے۔

---

(۱) نسخوں میں ہے: "حجہ فی عمرہ"، اور (م) سے جو ثابت ہے وہ مصادر کے موافق ہے، اور یہ حدیث صحیح بخاری (۱۵۳۴) میں ہے، اور احمد (۱۶۱) کے پاس بھی ہے۔ اور العقیق: مدینہ کی وادیوں میں سے ایک وادی ہے جہاں پانی بہتا ہے۔ النہایہ ۳/ ۲۷۸۔ (۲) سنن ترمذی (۸۲۱)، اور یہ احمد (۱۳۳۴۹) کے پاس ہے۔ (۳) التمہید ۸/ ۲۱۴، اور اس سے پہلے اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (۴) الناسخ والمنسوخ ۵۶۴/۱۔ (۵) (م) میں ہے: "أمرنا"۔ (۶) الناسخ والمنسوخ ۵۶۴/۱، اور اسے احمد (۳۹۱)، بخاری (۶۸۲۹) اور (۶۸۳۰)، اور مسلم (۱۶۹۱) نے روایت کیا ہے، اور یہ عمر کی ایک لمبی حدیث کا حصہ ہے جسے ابن عباس رضی اللہ عنہم ان سے روایت کرتے ہیں، اس میں ہے: "پس رسول اللہ ﷺ نے رجم کیا اور ہم نے ان کے بعد رجم کیا"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 299

In Sahih Muslim (1) on the authority of Bakr from Anas, he said: “I heard the Prophet ﷺ reciting the Talbiyah for Hajj and Umrah together” (2). Bakr said: I mentioned that to Ibn Umar, and he said: “He recited the Talbiyah for Hajj alone.” So I met Anas and informed him of what Ibn Umar said, and Anas said: “You regard us as nothing but children! I heard the Messenger of Allah ﷺ say: ‘Labbayk for Umrah and Hajj’.” And in Sahih Muslim (3) also from Ibn Abbas, he said: “The Prophet ﷺ entered the state of Ihram for Umrah (4) and his companions entered it for Hajj (5). The Prophet ﷺ did not exit Ihram, nor did those of his companions who brought the sacrificial animal (Hady), while the rest of them exited Ihram.” Some scholars said: The Messenger of Allah ﷺ was performing Qiran, and if he was a Qarin, then he performed Hajj and Umrah, and the hadiths are in agreement. Al-Nahhas said (6): One of the best explanations for this is that the Messenger of Allah ﷺ entered Ihram for Umrah, so those who saw him said: “He is performing Tamattu'.” Then he entered Ihram for Hajj, so those who saw him said: “He is performing Ifrad.” Then he said: “Labbayk for Hajj and Umrah,” so those who heard him said: “He is performing Qiran.” Thus, the hadiths agree. The evidence for this is: No one narrated from the Prophet ﷺ that he said: “I performed Hajj Ifrad,” nor “I performed Tamattu'.” It is authentically reported from him that he said: “I performed Qiran,” as narrated by al-Nasa’i (7) from Ali, that he said: I came to the Messenger of Allah ﷺ and he asked me: “What did you do?” I said: “I entered Ihram with your Ihram.” He said: “For I have brought the sacrificial animal and performed Qiran.” Then he turned to his companions and said: “If I had known before…” (9)

(1) Number (1232), and it is with Ahmad (11961), and Al-Bukhari reported it similarly (4353, 4354) without Anas's final statement. (2) In the sources: all together. (3) Number (1239), and Ahmad reported it similarly (2141). (4) In (D) and (Z): with Umrah, which agrees with what is in Musnad Ahmad. (5) In (D) and (Z): with Hajj, which agrees with what is in Musnad Ahmad. (6) Al-Nasikh wal-Mansukh 1/571. (7) Sunan al-Nasa’i “Al-Mujtaba” 5/149, and the author cited it via al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh where he narrated it from his teacher al-Nasa’i. (8) In (M) and Sunan al-Nasa’i: how. (9) In (M) and Sunan al-Nasa’i: “For I brought the sacrificial animal and performed Qiran.” He said: and the Prophet ﷺ said to his companions: “If I had known…”

सूरह अल-बक़रह: आयत 196 299

और सहीह मुस्लिम (1) में बक्र से, अनस से रिवायत है, उन्होंने कहा: "मैंने पैगंबर ﷺ को एक साथ हज और उमराह के लिए तल्बिया कहते सुना" (2)। बक्र ने कहा: मैंने इब्न उमर से इसका ज़िक्र किया, तो उन्होंने कहा: "उन्होंने केवल हज के लिए तल्बिया कहा था।" फिर मैं अनस से मिला और उन्हें इब्न उमर की बात बताई, तो अनस ने कहा: "तुम हमें बच्चों के अलावा कुछ नहीं समझते! मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: 'लब्बैक उमराह और हज के लिए'।" और सहीह मुस्लिम (3) में इब्न अब्बास से भी रिवायत है, उन्होंने कहा: "पैगंबर ﷺ ने उमराह (4) के लिए एहराम बांधा और उनके साथियों ने हज (5) के लिए एहराम बांधा। पैगंबर ﷺ एहराम से बाहर नहीं निकले, और न ही उनके वे साथी जिन्होंने कुर्बानी के जानवर (हदी) साथ लिए थे, जबकि बाकी लोग एहराम से बाहर निकल गए।" कुछ विद्वानों ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ 'कारिन' थे, और यदि वह कारिन थे, तो उन्होंने हज और उमराह दोनों किए, और हदीसें सहमत हैं। अल-नह्हास (6) ने कहा: इस बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से एक यह है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उमराह के एहराम के साथ शुरुआत की, तो जिसने उन्हें देखा उसने कहा: 'उन्होंने तमत्तु किया।' फिर उन्होंने हज के लिए एहराम बांधा, तो जिसने उन्हें देखा उसने कहा: 'उन्होंने इफ़राद किया।' फिर उन्होंने कहा: "लब्बैक हज और उमराह के लिए," तो जिसने उन्हें सुना उसने कहा: 'उन्होंने किरान किया।' इस तरह, हदीसें एकमत हैं। इसका प्रमाण यह है: पैगंबर ﷺ से किसी ने यह रिवायत नहीं की कि उन्होंने कहा: "मैंने हज इफ़राद किया," और न ही "मैंने तमत्तु किया।" उनसे यह प्रामाणिक रूप से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मैंने किरान किया," जैसा कि अल-नसाई (7) ने अली से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया तो उन्होंने मुझसे पूछा: "तुमने क्या किया?" मैंने कहा: "मैंने आपके एहराम की तरह एहराम बांधा।" उन्होंने कहा: "क्योंकि मैं कुर्बानी का जानवर लाया हूँ और मैंने किरान किया है।" फिर वह अपने साथियों की ओर मुड़े और कहा: "अगर मुझे पहले पता होता..." (9)

(1) संख्या (1232), और यह अहमद (11961) के पास है, और बुखारी ने इसे इसी तरह (4353, 4354) अनस के अंतिम कथन के बिना निकाला है। (2) स्रोतों में: एक साथ। (3) संख्या (1239), और अहमद ने इसे इसी तरह निकाला (2141)। (4) (द) और (ज़) में: उमराह के साथ, जो मुसनद अहमद में जो है उसके अनुरूप है। (5) (द) और (ज़) में: हज के साथ, जो मुसनद अहमद में जो है उसके अनुरूप है। (6) अन-नासिह वल-मंसूख 1/571। (7) सुनन अल-नसाई 'अल-मुजतबा' 5/149, और

लेखक ने इसे अन-नासिह वल-मंसूख में अल-नह्हास के माध्यम से उद्धृत किया है जहाँ उन्होंने इसे अपने शिक्षक अल-नसाई से रिवायत किया है। (8) (म) और सुनन अल-नसाई में: कैसे। (9) (म) और सुनन अल-नसाई में: "क्योंकि मैं कुर्बानी का जानवर लाया हूँ और मैंने किरान किया है"। उन्होंने कहा: और पैगंबर ﷺ ने अपने साथियों से कहा: "अगर मुझे पहले पता होता..."

سورة البقرہ: آیت 196 299

اور صحیح مسلم (1) میں بکرین انس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "میں نے نبی ﷺ کو حج اور عمرہ کا ایک ساتھ تلبیہ پکارتے ہوئے سنا" (2)۔ بکر نے کہا: میں نے اس کا تذکرہ ابن عمر سے کیا تو انہوں نے کہا: "انہوں نے صرف حج کا تلبیہ پکارا تھا۔" پھر میں انس سے ملا اور انہیں ابن عمر کی بات بتائی، تو انس نے کہا: "تم ہمیں بچوں کے سوا کچھ نہیں سمجھتے! میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: 'لبیک عمرہ اور حج کے لیے'۔" اور صحیح مسلم (3) میں ابن عباس سے بھی مروی ہے، انہوں نے کہا: "نبی ﷺ نے عمرہ (4) کا احرام شروع کیا اور آپ کے صحابہ نے حج (5) کا احرام شروع کیا۔ پس نبی ﷺ احرام سے نہیں نکلے، اور نہ ہی آپ کے ان صحابہ نے جو قربانی کا جانور (ہدی) ساتھ لائے تھے، جبکہ باقی سب احرام سے نکل گئے۔" بعض اہل علم نے کہا: رسول اللہ ﷺ قارن تھے، اور جب وہ قارن تھے تو انہوں نے حج اور عمرہ دونوں کیے، اور احادیث متفق ہیں۔ اور النحاس (6) نے کہا: اس بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے اس میں سب سے بہتر یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے عمرہ کا احرام باندھا، تو جس نے آپ کو دیکھا اس نے کہا: تمتع کیا۔ پھر آپ نے حج کا تلبیہ پکارا، تو جس نے آپ کو دیکھا اس نے کہا: افراد کیا۔ پھر آپ نے فرمایا: "لبیک حج اور عمرہ کے لیے"، تو جس نے سنا اس نے کہا: قران کیا۔ پس احادیث متفق ہو گئیں۔ اور اس کی دلیل یہ ہے: نبی ﷺ سے کسی نے یہ روایت نہیں کی کہ آپ نے فرمایا: "میں نے حج افراد کیا"، اور نہ یہ کہ "میں نے تمتع کیا"۔ اور آپ سے یہ صحیح ثابت ہے کہ آپ نے فرمایا: "میں نے قران کیا" جیسا کہ اسے نسائی (7) نے حضرت علیؓ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا تو آپ نے مجھ سے پوچھا: "تم نے کیا کیا؟" میں نے کہا: "میں نے آپ ہی کے احرام کی طرح احرام باندھا۔" آپ نے فرمایا: "پس میں قربانی کا

جانور لایا ہوں اور میں نے قران کیا ہے"۔ پھر آپ اپنے صحابہ کی طرف متوجہ ہوئے اور فرمایا: "اگر میں پہلے جان لیتا..." (9)

(1) نمبر (1232)، اور یہ احمد (11961) کے پاس ہے، اور بخاری نے اسے اسی طرح (4353، 4354) انس کے آخری قول کے بغیر روایت کیا ہے۔ (2) مصادر میں: سب ایک ساتھ۔ (3) نمبر (1239)، اور احمد نے اسے اسی طرح روایت کیا (2141)۔ (4) (د) اور (ز) میں: عمرہ کے ساتھ، جو مسند احمد کے موافق ہے۔ (5) (د) اور (ز) میں: حج کے ساتھ، جو مسند احمد کے موافق ہے۔ (6) الناسخ والمنسوخ 1/571۔ (7) سنن نسائی "المجتبیٰ" 5/149، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے الناسخ والمنسوخ میں نقل کیا ہے جہاں انہوں نے اسے اپنے شیخ نسائی سے روایت کیا ہے۔ (8) (م) اور سنن نسائی میں: کیسے۔ (9) (م) اور سنن نسائی میں: "پس میں ہدی لایا اور قران کیا"۔ کہا: اور نبی ﷺ نے اپنے صحابہ سے فرمایا: "اگر میں پہلے جان لیتا..."

300 Surah Al-Baqarah: Verse 196

...what (1) had I known before, I would have done as you did, but I have driven the sacrificial animal and combined (the Hajj and Umrah)." It was established from Hafsa that she said: I said: O Messenger of Allah, why is it that the people have finished their Umrah but you have not? He said: "I have matted my hair and driven my sacrificial animal, so I will not finish (my state of Ihram) until I sacrifice" (2). This clarifies that he was performing Qiran (combining Hajj and Umrah); because if he were performing Tamattu' or Ifrad, he would not have been prevented from sacrificing the animal. I say: As for what Al-Nahhas mentioned that no one narrated that the Prophet (peace be upon him) said: "I performed Hajj alone (Ifrad)," it has already been mentioned from Aisha's narration that he said: "As for me, I enter the state of Ihram for Hajj" (3). This means: I am performing Hajj alone, except that it is possible he had entered Ihram for Umrah first, then said: I enter the state of Ihram for Hajj. What clarifies this is what Muslim narrated from Ibn Umar, which includes: And the Messenger of Allah (peace be upon him) began by entering Ihram for Umrah, then entered Ihram for Hajj (4). So, his saying "I enter the state of Ihram for Hajj" no longer serves as evidence for Ifrad. His saying (peace be upon him) "For I have combined (Qiran)" remains. And the saying of Anas, his servant, that he heard him say: "Labbayk (at your service) with a Hajj and an Umrah together" is a clear text regarding Qiran that does not admit of interpretation. Al-Daraqutni (5) narrated from Abdullah bin Abi Qatada from his father who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) only combined Hajj and Umrah because he knew he would not perform Hajj after that. Fourth: Since the discussion on Ifrad, Tamattu', and Qiran has passed, and that all of them are permissible by consensus; performing Tamattu' with Umrah until Hajj is, according to scholars, of four types; one of them is agreed upon, and the three are disagreed upon. As for the agreed-upon type, it is the Tamattu' intended by the words of Allah, the Mighty and Sublime: {Then whoever performs Umrah during the Hajj months and remains in the land until the Hajj shall make an offering such as he can afford.} This is when a man enters Ihram for Umrah in the months of Hajj - according to what...

(1) In (M) and Al-Nasikh wal-Mansukh: "as". (2) Narrated by Ahmad (26424), Al-Bukhari (1566), and Muslim (1229). (3) Previously mentioned in the third issue. (4) Sahih Muslim (1227), and it is with Ahmad (6247), Al-Bukhari (1691), and the author will mention it in more detail on page 315 of this volume. (5) In his Sunan 2/288.

३०० सूरह अल-बक़रह: आयत १९६

...जो (१) मुझे बाद में पता चला, अगर पहले पता होता तो मैं भी वैसा ही करता जैसा तुम लोगों ने किया, लेकिन मैंने कुर्बानी के जानवर को साथ ले लिया है और क़िरान (हज और उमराह को मिलाना) किया है।" हफ्सा से यह साबित है कि उन्होंने कहा: मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, क्या बात है कि लोगों ने अपना उमराह पूरा कर लिया है लेकिन आपने नहीं किया? उन्होंने कहा: "मैंने अपने बालों को जमा लिया है और अपने कुर्बानी के जानवर को साथ ले आया हूँ, इसलिए मैं तब तक एहराम नहीं खोलूँगा जब तक कि मैं कुर्बानी न कर लूँ" (२)। इससे स्पष्ट होता है कि वे क़िरान कर रहे थे; क्योंकि अगर वे तमत्तु या इफराद कर रहे होते, तो उन्हें कुर्बानी देने से नहीं रोका गया होता। मैंने कहा: अल-नहहास ने जो उल्लेख किया है कि किसी ने यह नहीं बताया कि नबी (ﷺ) ने कहा था: "मैंने अकेले हज (इफराद) किया," तो आयशा के वर्णन से यह पहले ही आ चुका है कि उन्होंने कहा: "जहाँ तक मेरी बात है, मैं हज के लिए एहराम बाँधता हूँ" (३)। इसका अर्थ है: मैं अकेले हज कर रहा हूँ, सिवाय इसके कि यह संभव है कि उन्होंने पहले उमराह के लिए एहराम बाँधा हो, फिर कहा हो: मैं हज के लिए एहराम बाँधता हूँ। इसे मुस्लिम द्वारा इब्न उमर से वर्णित हदीस स्पष्ट करती है, जिसमें है: और अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने उमराह के लिए एहराम बाँधकर शुरुआत की, फिर हज के लिए एहराम बाँधा (४)। तो, उनके इस कथन "मैं हज के लिए एहराम बाँधता हूँ" में इफराद का कोई प्रमाण नहीं बचा। उनका (ﷺ) यह कहना कि "मैंने क़िरान किया है" बाकी है। और उनके सेवक अनस का यह कहना कि उन्होंने उन्हें यह कहते सुना: "लब्बैक (मैं हाज़िर हूँ) एक हज और एक उमराह के साथ" क़िरान पर एक स्पष्ट पाठ है जिसमें किसी अन्य व्याख्या की गुंजाइश नहीं है। अल-दारक़ुत्नी (५) ने अब्दुल्लाह बिन अबी क़तादा से, उनके पिता के माध्यम से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने हज और उमराह को केवल इसलिए जोड़ा क्योंकि वे जानते थे कि इसके बाद वे हज नहीं करेंगे। चौथा: चूंकि इफराद, तमत्तु और क़िरान पर चर्चा हो चुकी है, और यह कि सर्वसम्मति से ये सभी जायज़ हैं; तो विद्वानों के अनुसार हज तक उमराह के साथ तमत्तु करने के चार तरीके हैं; उनमें से एक पर आम सहमति है, और तीन पर मतभेद है। जहाँ तक उस तरीके का सवाल है जिस पर आम सहमति है, तो वह अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों द्वारा अभिप्रेत तमत्तु है: {फिर जो कोई हज के महीनों के दौरान उमराह करता है और हज तक वहीं रहता है, उसे वह कुर्बानी देनी चाहिए जो वह वहन कर सके।} यह तब होता है जब कोई व्यक्ति हज के महीनों में उमराह के लिए एहराम बाँधता है - जैसा कि...

(१) (म) और 'अल-नासिख वल-मनसूख' में: "जैसे"। (२) इसे अहमद (२६४२४), अल-बुखारी (१५६६) और मुस्लिम (१२२९) ने निकाला है। (३) तीसरे मुद्दे में पहले बताया गया है। (४) सहीह मुस्लिम (१२२७), और यह अहमद (६२४७), अल-बुखारी (१६९१) के पास है, और लेखक इस खंड के पृष्ठ ३१५ पर इसे और विस्तार से उल्लेख करेंगे। (५) उनकी सुनन २/२८८ में।

ما (۱) استدبرتُ لفعلتُ كما فَعَلْتُم، ولكنِّي سُقتُ الهَدْيَ وَقَرَنْتُ». (ترجمہ: جو (بات) مجھے بعد میں معلوم ہوئی اگر پہلے معلوم ہوتی تو میں بھی ویسا ہی کرتا جیسا تم لوگوں نے کیا، لیکن میں قربانی کا جانور ساتھ لایا ہوں اور میں نے قران (حج و عمرہ کو ملانا) کیا ہے۔) اور حضرت حفصہ رضی اللہ عنہا سے ثابت ہے، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، کیا بات ہے کہ لوگوں نے تو عمرہ کر کے احرام کھول دیا مگر آپ نے احرام نہیں کھولا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «میں نے اپنے سر کے بالوں کو جما لیا ہے اور میں اپنی قربانی کا جانور ساتھ لایا ہوں، لہٰذا میں اس وقت تک احرام نہیں کھولوں گا جب تک کہ میں قربانی نہ کر لوں» (۲)۔ اور یہ واضح کرتا ہے کہ آپ ﷺ قارن تھے؛ کیونکہ اگر آپ متمتع یا مفرد ہوتے تو آپ کو قربانی سے پہلے احرام کھولنے سے کوئی چیز مانع نہ ہوتی۔ میں کہتا ہوں: نحاس نے جو ذکر کیا ہے کہ کسی نے یہ روایت نہیں کی کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «میں نے صرف حج (افردت الحج) کیا ہے»، تو حضرت عائشہ رضی اللہ عنہ کی روایت سے پہلے گزر چکا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «اور جہاں تک میرا تعلق ہے تو میں حج کا تلبیہ پکارتا ہوں» (۳)۔ اور اس کا معنی ہے: پس میں حج اکیلا کرتا ہوں، سوائے اس کے کہ یہ احتمال ہے کہ آپ نے عمرہ کا احرام باندھا ہو؛ پھر فرمایا ہو: پس میں حج کا تلبیہ پکارتا ہوں۔ اور اس بات کی وضاحت وہ روایت کرتی ہے جو امام مسلم نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کی، اور اس میں ہے: اور رسول اللہ ﷺ نے ابتدا کی تو عمرہ کا تلبیہ پکارا، پھر حج کا تلبیہ پکارا (٤)۔ تو آپ ﷺ کے قول «میں حج کا تلبیہ پکارتا ہوں» میں افرد (اکیلا حج) کی کوئی دلیل باقی نہ رہی۔ اور آپ علیہ السلام کا یہ قول باقی رہا: «بیشک میں نے قران کیا ہے»۔ اور آپ کے خادم حضرت انس رضی اللہ عنہ کا قول کہ انہوں نے آپ کو فرماتے سنا: «لبیک بحجۃ وعمرۃ معاً»

(میں حاضر ہوں حج اور عمرہ دونوں کے ساتھ) قران کے بارے میں ایسی صریح نص ہے جس میں تاویل کی گنجائش نہیں۔ اور دارقطنی (٥) نے عبداللہ بن ابی قتادہ سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے حج اور عمرہ کو صرف اس لیے جمع کیا کیونکہ آپ جانتے تھے کہ آپ اس کے بعد حج کرنے والے نہیں ہیں۔ چوتھی بات: جب افراڈ، تمتع اور قران کے بارے میں بات ہو چکی، اور یہ کہ اجماع کے ساتھ یہ سب جائز ہیں؛ تو علماء کے نزدیک حج تک عمرہ کے ساتھ تمتع کی چار صورتیں ہیں؛ ان میں سے ایک صورت پر سب کا اتفاق ہے، اور تین میں اختلاف ہے۔ رہی وہ صورت جس پر سب کا اتفاق ہے تو وہ وہی تمتع ہے جو اللہ جل وعز کے اس قول سے مراد ہے: ﴿فَمَن تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ﴾ (پھر جو کوئی حج تک عمرہ سے فائدہ اٹھائے تو جو قربانی میسر ہو) اور وہ یہ ہے کہ آدمی حج کے مہینوں میں عمرہ کا احرام باندھے - جیسا کہ...

(١) (م) اور 'الناسخ والمنسوخ' میں: کما (جیسے)۔ (٢) اسے احمد (٢٦٤٢٤)، بخاری (١٥٦٦) اور مسلم (١٢٢٩) نے روایت کیا۔ (٣) تیسرے مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔ (٤) صحیح مسلم (١٢٢٧)، اور یہ احمد (٦٢٤٧) اور بخاری (١٦٩١) کے ہاں ہے، اور مصنف اسے اسی جلد کے صفحہ ٣١٥ پر تفصیل سے ذکر کریں گے۔ (٥) اپنی سنن ٢/٢٨٨ میں۔

301 Surah Al-Baqarah: Verse 196

Its explanation will follow (1) - and that he should be from the people of the horizons (afar), and he arrived in Makkah, completed it (Umrah), then stayed in Makkah as a non-Muhrim (Halaal) until he initiated Hajj from there in that same year of his, before returning to his country, or before going out to the Miqat of the people of his region. If he does that, he is a Mutamatti', and he is obligated to do what Allah has made obligatory for the Mutamatti', which is an offering (Hady) that is easy; he slaughters it and gives it to the poor (2) in Mina or in Makkah. If he does not find (an animal for sacrifice), he fasts three days, and seven when he returns to his country - as will follow (3) - and there is no fasting for him on the Day of Nahr (sacrifice/Eid) by the consensus of Muslims, and they differed regarding fasting on the days of Tashreeq as will follow (4). This is a consensus among scholars, past and present, regarding Tamattu' (5).

And there are eight conditions for it: First: To combine Hajj and Umrah. Second: In one journey. Third: In one year. Fourth: During the months of Hajj. Fifth: To perform Umrah first. Sixth: Not to mix them, but rather the Ihram for Hajj should be after completing Umrah. Seventh: That Umrah and Hajj be for the same person. Eighth: That he be from other than the people of Makkah (6). Contemplate these conditions in what we described of the ruling on the Mutamatti' (7) and you will find them.

The second aspect of the aspects of Tamattu' (enjoying) Umrah to Hajj: Al-Qiran, which is to combine them in one Ihram, declaring the intention for both together in the months of Hajj or otherwise, saying: "Labbayk for Hajj and Umrah together." When he arrives in Makkah, he performs one Tawaf and one Sa'i for his Hajj and Umrah, according to those who hold that view (8), and they are Malik, Al-Shafi'i and their companions, Ishaq, and Abu Thawr. This is the view of Abdullah bin Umar, Jabir bin Abdullah, Ata bin Abi Rabah, Al-Hasan, Mujahid, and Tawus (9); because of the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) who said: We went out with the Messenger of Allah (peace be upon him)...

(1) At the saying of Allah the Almighty: "Hajj is [during] well-known months" [197], page 319 of this part. (2) In (d): the poor. (3) In the completion of this verse, which is the saying of Allah the Almighty: "And whoever cannot find [an offering] - then a fast of three days during Hajj and seven when you have returned." (4) At the saying of Allah the Almighty: "And whoever cannot find [an offering] - then a fast of three days during Hajj and seven when you have returned." (5) At-Tamheed 8/342-344. (6)

Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/126. (7) In (m): Tamattu'. (8) At-Tamheed 8/354. (9) At-Tamheed 8/230-231.

301 सूरा अल-बकरा: आयत 196

इसका स्पष्टीकरण आगे आएगा (1) - और यह कि वह बाहरी क्षेत्रों (आफाक) से हो, और मक्का आया, उसे (उमराह को) पूरा किया, फिर मक्का में हलाल (बिना एहराम के) रहा जब तक कि उसने उसी वर्ष अपने देश वापस जाने से पहले, या अपने क्षेत्र के लोगों के मीकात जाने से पहले वहीं से हज शुरू नहीं किया। यदि वह ऐसा करता है, तो वह 'मुतमत्ती' (तमत्तु करने वाला) है, और उस पर वह सब अनिवार्य है जो अल्लाह ने मुतमत्ती पर अनिवार्य किया है, और वह है 'हद्य' (कुर्बानी का जानवर) जो आसानी से उपलब्ध हो; वह इसे ज़बह करता है और मिना या मक्का में गरीबों (2) को दे देता है। यदि उसे नहीं मिलता, तो वह तीन दिन उपवास करता है, और सात दिन जब वह अपने देश लौट आता है - जैसा कि आगे आएगा (3) - और मुसलमानों की आम सहमति से उसके लिए नह्र (ईद) के दिन उपवास नहीं है, और तशरीक के दिनों में उपवास के बारे में मतभेद है जैसा कि आगे आएगा (4)। यह तमत्तु (5) के संबंध में पुराने और नए विद्वानों की आम सहमति है।

और इसके आठ शर्तें हैं: पहला: हज और उमराह को मिलाना। दूसरा: एक ही यात्रा में। तीसरा: एक ही वर्ष में। चौथा: हज के महीनों में। पांचवां: पहले उमराह करना। छठा: उन्हें मिश्रित न करना, बल्कि उमराह पूरा करने के बाद हज का एहराम होना चाहिए। सातवां: यह कि उमराह और हज एक ही व्यक्ति की ओर से हों। आठवां: यह कि वह मक्का के लोगों में से न हो (6)। मुतमत्ती (7) के हुक्म के बारे में हमने जो वर्णन किया है, उसमें इन शर्तों पर विचार करें, तो आप उन्हें पाएंगे।

उमराह से हज तक तमत्तु (फायदा उठाने) का दूसरा तरीका: 'किरान' है, और वह यह है कि दोनों को एक ही एहराम में मिला दिया जाए, हज के महीनों में या उसके अलावा दोनों के लिए एक साथ पुकार (तल्बियत) लगाई जाए, वह कहता है: "लब्बैक हज और उमराह के लिए एक साथ"। फिर जब वह मक्का आता है, तो वह अपने हज और उमराह के लिए एक ही तवाफ और एक ही सई करता है, उन लोगों के अनुसार जो इस विचार को मानते हैं (8), और वे मलिक, शाफई और उनके साथी, इसहाक और अबू थौर हैं। और यही अब्दुल्ला बिन उमर, जाबिर बिन अब्दुल्ला, अता बिन अबी रबाह, हसन, मुजाहिद और ताऊस (9) का मत है; आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस के कारण जिन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ निकले...

(1) अल्लाह तआला के इस कथन पर: "हज के ज्ञात महीने हैं" [197] इस भाग का पृष्ठ 319। (2) (द) में: गरीबों को। (3) इस आयत के शेष भाग में, जो अल्लाह तआला का कथन है: "तो जिसे (कुर्बानी

का जानवर) न मिले, वह हज के दौरान तीन दिन और वापस लौटने पर सात दिन के उपवास रखे"। (4) अल्लाह तआला के इस कथन पर: "तो जिसे (कुर्बानी का जानवर) न मिले, वह हज के दौरान तीन दिन और वापस लौटने पर सात दिन के उपवास रखे"। (5) अत-तमहीद 8/342-344। (6) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/126। (7) (म) में: अल-तमत्तु। (8) अत-तमहीद 8/354। (9) अत-तमहीद 8/230-231।

۳۰۱ سورہ البقرہ: آیت ۱۹۶

اس کا بیان آئے گا (۱) - اور یہ کہ وہ آفاقی (بیرونی علاقوں کا رہنے والا) ہو، مکہ آیا، اس سے فارغ ہوا (عمرہ کیا)، پھر مکہ میں حلال ہو کر رہا یہاں تک کہ اسی سال اپنے وطن واپس جانے سے پہلے یا اپنے علاقے کے میقات کی طرف نکلنے سے پہلے وہیں سے حج شروع کیا۔ اگر اس نے ایسا کیا تو وہ متمتع ہے، اور اس پر وہ واجب ہے جو اللہ نے متمتع پر واجب کیا ہے، اور وہ قربانی کا جانور (ہدی) ہے جو میسر ہو؛ وہ اسے ذبح کرے گا اور منیٰ یا مکہ میں مساکین (۲) کو دے گا، پھر اگر اسے نہ ملے تو تین دن کے روزے رکھے، اور سات جب وہ اپنے ملک واپس آ جائے - جیسا کہ آگے آئے گا (۳) - اور مسلمانوں کے اجماع سے اس کے لیے قربانی کے دن (عید) کا روزہ نہیں ہے، اور ایام تشریق کے روزوں کے بارے میں اختلاف ہے جیسا کہ آگے آئے گا (۴)۔ پس یہ تمتع (۵) کے بارے میں قدیم و جدید علمائے کرام کا اجماع ہے۔

اور اس کی آٹھ شرطیں ہیں: پہلی: حج اور عمرہ کو جمع کرنا۔ دوسری: ایک ہی سفر میں۔ تیسری: ایک ہی سال میں۔ چوتھی: حج کے مہینوں میں۔ پانچویں: عمرہ کو مقدم کرنا۔ چھٹی: ان کو خلط ملط نہ کرنا، بلکہ عمرہ سے فراغت کے بعد حج کا احرام ہو۔ ساتویں: یہ کہ عمرہ اور حج ایک ہی شخص کی طرف سے ہوں۔ آٹھویں: یہ کہ وہ اہل مکہ میں سے نہ ہو (۶)۔ متمتع کے حکم کے بارے میں ہم نے جو کچھ بیان کیا ہے اس میں ان شرائط پر غور کریں، تو آپ انہیں پائیں گے۔

عمرہ کے ذریعے حج تک تمتع کی دوسری صورت: قران ہے، اور وہ یہ ہے کہ ان دونوں کو ایک ہی احرام میں جمع کرے، حج کے مہینوں میں یا اس کے علاوہ ان دونوں کا ایک ساتھ تلبیہ پکارے، وہ کہتا ہے: "لبیک حج اور عمرہ کے لیے ایک ساتھ"۔ پھر جب وہ مکہ آتا ہے تو اپنے حج اور عمرہ کے لیے ایک ہی طواف اور ایک ہی سعی کرتا ہے، ان لوگوں کے نزدیک جو یہ رائے

رکھتے ہیں (۸)، اور وہ مالک، شافعی اور ان کے اصحاب، اسحاق اور ابو ثور ہیں۔ اور یہی عبداللہ بن عمر، جابر بن عبداللہ، عطا بن ابی رباح، حسن، مجاہد اور طاؤس (۹) کا مذہب ہے؛ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کی وجہ سے جس میں انہوں نے فرمایا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ نکلے...

(۱) اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس: ﴿الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَتٌ﴾ [۱۹۷] اس جزء کا صفحہ ۳۱۹۔ (۲) (د) میں: المساکین۔ (۳) اس آیت کے بقیہ حصے میں جو اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ﴾۔ (۴) اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس: ﴿فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ﴾۔ (۵) التمہید ۸/ ۳۴۲-۳۴۴۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱/۱۲۶۔ (۷) (م) میں: التمتع۔ (۸) التمہید ۸/ ۳۵۴۔ (۹) التمہید ۸/ ۲۳۰-۲۳۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 | 302

...In the Farewell Pilgrimage, we began with Umrah, (the rest of) the Hadith. And in it: "As for those who combined Hajj and Umrah, they performed only one circumambulation (Tawaf)." Narrated by Al-Bukhari (1). And the Prophet (peace be upon him) said to Aisha on the Day of Departure (Nafru), when she had not yet performed Tawaf of the House and had menstruated: "Your Tawaf is sufficient for both your Hajj and your Umrah." In another narration: "Your Tawaf around Safa and Marwa suffices for both your Hajj and your Umrah." Narrated by Muslim (2).

Or performing two Tawafs and two Sa'is, according to those who held that view, namely Abu Hanifa and his companions, Al-Thawri, Al-Awza'i, Al-Hasan bin Salih, and Ibn Abi Layla. It was also narrated from Ali and Ibn Mas'ud, and it was said by Al-Sha'bi and Jabir bin Zaid (3). They argued based on traditions from Ali (peace be upon him) that he combined Hajj and Umrah, performed two Tawafs for them, and two Sa'is for them, then said: "This is how I saw the Messenger of Allah (peace be upon him) do." Both were narrated by Al-Daraqutni in his Sunan, and he weakened all of them (4).

Qiran (combining Hajj and Umrah) is considered a form of Tamattu' (enjoyment) because the one performing Qiran enjoys avoiding the hardship of traveling once for Umrah and again for Hajj. He enjoys combining them and not entering the state of Ihram for each (5) from its Miqat, thus joining Hajj with Umrah. This falls under the words of Allah Almighty: "Then whoever performs Umrah followed by Hajj [in the months of Hajj] shall offer such sacrifice as he can afford." This is a form of Tamattu' regarding whose permissibility there is no disagreement among scholars.

The people of Madinah do not permit combining Umrah and Hajj except by bringing sacrificial animals (Hady), which according to them must be a camel (Badanah); nothing less is permissible.

Among the evidence that Qiran is a form of Tamattu' is the statement of Ibn Umar: "Qiran was only made for those from distant regions." He then recited the words of Allah, the Mighty and Sublime: "This is for those whose family is not present at Al-Masjid Al-Haram." So, whoever is from those present at Al-Masjid Al-Haram and performs Tamattu' or Qiran, there is no blood sacrifice (Dam) required for Qiran or Tamattu'. [And whoever's family is not present at Al-Masjid Al-Haram, and performs Qiran or Tamattu', must offer a blood sacrifice]. Malik said: And what...

(1) Sahih al-Bukhari (1556), also found in Ahmad (25441), Muslim (1211):(111), and mentioned by Ibn Abd al-Barr in At-Tamheed 8/231. It has been previously cited with another narration from Aisha on p. 295 of this volume. (2) Sahih Muslim (1211):(132) (133), the first narration is in Ahmad (24932). It has been previously cited with another narration from Aisha on p. 295 of this volume. (3) At-Tamheed 8/233. (4) Sunan ad-Daraqutni 2/263-264. (5) In (d) and (z): "with each".

सूरा अल-बकरा: आयत 196 | 302

...विदाई हज में हमने उमरा के साथ शुरुआत की, (शेष) हदीस। और इसमें है: "जहाँ तक उन लोगों का सवाल है जिन्होंने हज और उमरा को मिलाया, उन्होंने केवल एक ही तवाफ (परिक्रमा) किया।" बुखारी द्वारा वर्णित (1)। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने प्रस्थान के दिन आयशा से कहा, जब उन्होंने अभी तक काबा का तवाफ नहीं किया था और उन्हें मासिक धर्म आ गया था: "आपका तवाफ आपके हज और आपके उमरा दोनों के लिए पर्याप्त है।" एक अन्य वर्णन में: "सफा और मरवा के बीच आपका तवाफ आपके हज और उमरा दोनों के लिए पर्याप्त है।" मुस्लिम द्वारा वर्णित (2)।

या दो तवाफ और दो सई करना, उन लोगों के अनुसार जिन्होंने यह विचार रखा, जैसे अबू हनीफा और उनके साथी, अल-थौरी, अल-औज़ाई, अल-हसन बिन सालेह और इब्न अबी लैला। यह अली और इब्न मसूद से भी वर्णित है, और अल-शाबी और जाबिर बिन ज़ैद (3) द्वारा भी कहा गया है। उन्होंने अली (अलैहिस्सलाम) की हदीसों के आधार पर तर्क दिया कि उन्होंने हज और उमरा को मिलाया, उनके लिए दो तवाफ किए और उनके लिए दो सई की, फिर कहा: "मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को इसी तरह करते देखा है।" ये दोनों अल-दारकुतनी ने अपनी सुनन में वर्णित किए हैं और उन सभी को कमजोर (ज़ईफ़) बताया है (4)।

क़िरान (हज और उमरा को मिलाना) को तमत्तु (आनंद) का एक रूप माना जाता है; क्योंकि क़िरान करने वाला उमरा के लिए एक बार और हज के लिए दूसरी बार यात्रा करने की कठिनाई से बचकर आनंद उठाता है। वह उन्हें मिलाकर आनंद उठाता है, और अपने मिक़ात से प्रत्येक (5) के लिए अलग से एहराम नहीं बाँधता, इस प्रकार हज को उमरा के साथ जोड़ देता है। यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के अंतर्गत आता है: "फिर जिसने हज के महीनों में उमरा करके हज का लाभ उठाया (तमत्तु किया), तो जो कुर्बानी आसानी से मिल सके उसे देनी चाहिए।" यह तमत्तु का एक ऐसा रूप है जिसकी अनुमति पर विद्वानों के बीच कोई मतभेद नहीं है।

मदीना के लोग उमरा और हज को मिलाने की अनुमति तब तक नहीं देते जब तक कि कुर्बानी के जानवर (हदयी) साथ न ले जाए जाएं जो उनके अनुसार एक ऊंट (बदनाह) होना चाहिए; इससे कम कुछ भी मान्य नहीं है।

क़िरान के तमत्तु होने का एक प्रमाण इब्न उमर का कथन भी है: "क़िरान केवल दूर-दराज के क्षेत्रों के लोगों के लिए बनाया गया था।" फिर उन्होंने अल्लाह, जो महान और प्रतापी है, के शब्दों को पढ़ा: "यह उनके लिए है जिनके परिजन अल-मस्जिद अल-हराम के पास न रहते हों।" तो, जो कोई अल-मस्जिद अल-हराम में रहने वालों में से है और तमत्तु या क़िरान करता है, तो उस पर क़िरान या तमत्तु का कोई रक्त बलिदान (दम) नहीं है। [और जिसके परिजन अल-मस्जिद अल-हराम के पास नहीं रहते, और वह क़िरान या तमत्तु करता है, तो उसे रक्त बलिदान देना होगा]। मालिक ने कहा: और क्या...

(1) सहीह अल-बुखारी (1556), यह अहमद (25441), मुस्लिम (1211):(111) में भी है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तमहीद 8/231 में इसका उल्लेख किया है। यह इस खंड के पृष्ठ 295 पर आयशा से एक अन्य वर्णन के साथ पहले भी आ चुका है। (2) सहीह मुस्लिम (1211):(132)(133), पहला वर्णन अहमद (24932) में है। यह इस खंड के पृष्ठ 295 पर आयशा से एक अन्य वर्णन के साथ पहले भी आ चुका है। (3) अत-तमहीद 8/233। (4) सुनन अद-दारकुतनी 2/263-264। (5) (द) और (ज़) में: "प्रत्येक के साथ"।

...حجۃ الوداع میں ہم نے عمرہ کا احرام باندھا، (بقیہ) حدیث۔ اور اس میں ہے: "اور رہے وہ لوگ جنہوں نے حج اور عمرہ کو جمع کیا، تو انہوں نے صرف ایک ہی طواف کیا۔" اسے بخاری نے روایت کیا ہے (۱)۔ اور نبی کریم ﷺ نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے کوچ کے دن فرمایا، جبکہ انہوں نے ابھی تک بیت اللہ کا طواف نہیں کیا تھا اور وہ حائضہ ہو گئی تھیں: "تمہارا طواف تمہارے حج اور تمہارے عمرہ دونوں کے لیے کافی ہے۔" ایک دوسری روایت میں ہے: "صفا اور مروہ کے درمیان تمہاری سعی تمہارے حج اور تمہارے عمرہ دونوں کے لیے کافی ہے۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۲)۔

یا دو طواف اور دو سعی کرنا، ان لوگوں کے نزدیک جو اس کی رائے رکھتے ہیں، اور وہ ابوحنیفہ، ان کے اصحاب، ثوری، اوزاعی، حسن بن صالح اور ابن ابی لیلیٰ ہیں۔ اور یہ حضرت علی اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما سے بھی مروی ہے، اور یہی بات شعبی اور جابر بن زید (۳) نے کہی ہے۔ انہوں نے حضرت علی علیہ السلام کی احادیث سے استدلال کیا کہ انہوں نے حج اور عمرہ کو جمع کیا، ان دونوں کے لیے دو طواف کیے، اور ان کے لیے دو سعی کی، پھر فرمایا: "میں نے رسول اللہ ﷺ کو اسی طرح کرتے دیکھا ہے۔" ان دونوں کو دارقطنی نے اپنی سنن میں روایت کیا ہے اور ان سب کو ضعیف قرار دیا ہے (٤)۔

اور قران کو تمتع کی قسم اس لیے قرار دیا گیا ہے؛ کیونکہ قارن (قران کرنے والا) سفر میں ایک مرتبہ عمرہ اور دوسری مرتبہ حج کے لیے مشقت اٹھانے سے بچ کر فائدہ (تمتع) اٹھاتا ہے، اور وہ ان دونوں کو جمع کرنے سے فائدہ پاتا ہے، اور اس نے اپنے میقات سے ہر ایک (٥) کے لیے الگ احرام نہیں باندھا، اور حج کو عمرہ کے ساتھ ملا لیا؛ چنانچہ وہ اللہ عزوجل کے اس فرمان کے

تحت داخل ہو گیا: ﴿فَمَن تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ﴾ (پھر جو کوئی عمرہ سے حج تک تمتع کرے، تو جو قربانی میسر ہو وہ دے)۔ اور یہ تمتع کی ایک ایسی صورت ہے جس کے جواز میں علماء کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔

اور اہل مدینہ عمرہ اور حج کے درمیان جمع کرنے کی اجازت نہیں دیتے بجز قربانی کے جانور (ہدی) ساتھ لے جانے کے، اور وہ ان کے نزدیک اونٹ (بدنہ) ہے جس کے بغیر جائز نہیں ہے۔

اور جو چیز اس پر دلالت کرتی ہے کہ قران تمتع ہی ہے، وہ ابن عمر رضی اللہ عنہما کا قول ہے کہ: "قران تو صرف آفاقی (بیرون حرم رہنے والوں) کے لیے رکھا گیا ہے،" اور انہوں نے اللہ جل وعز کا یہ فرمان تلاوت کیا: ﴿ذَلِكَ لِمَن لَّمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ (یہ اس کے لیے ہے جس کے گھر والے مسجد حرام کے پاس رہنے والے نہ ہوں)۔ پس جو مسجد حرام کے رہنے والوں میں سے ہو اور وہ تمتع یا قران کرے، تو اس پر قران یا تمتع کا کوئی خون (قربانی) نہیں ہے۔ [اور جس کے گھر والے مسجد حرام کے رہنے والے نہ ہوں، اور وہ قران یا تمتع کرے، تو اس پر دم (قربانی) ہے]۔ مالک نے کہا: اور جو...

(١) صحیح بخاری (١٥٥٦)، اور یہ احمد (٢٥٤٤١)، مسلم (١٢١١) : (١١١) میں ہے، اور اسے ابن عبد البر نے التمہید ٨/٢٣١ میں ذکر کیا ہے۔ اور یہ اسی جلد کے ص ٢٩٥ پر حضرت عائشہ سے ایک دوسری روایت کے ساتھ پہلے گزر چکا ہے۔ (٢) صحیح مسلم (١٢١١) : (١٣٢) (١٣٣)، اور پہلی روایت احمد (٢٤٩٣٢) کے پاس ہے۔ اور یہ اسی جلد کے ص ٢٩٥ پر حضرت عائشہ سے ایک دوسری روایت کے ساتھ پہلے گزر چکا ہے۔ (٣) التمہید ٨/٢٣٣۔ (٤) سنن الدارقطنی ٢/٢٦٣-٢٦٤۔ (٥) (د) اور (ز) میں: "بکل" (ہر ایک کے ساتھ)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 303

I heard that a Meccan performed Qiran (combining Hajj and Umrah), and if he does so, he is not required to offer a sacrifice (hadi) or fast; and this is the opinion of the majority of jurists based on Malik's saying in that regard.

Abd al-Malik bin al-Majishun said: If a Meccan combines Hajj with Umrah (Qiran), he must offer a sacrifice for Qiran, because Allah only exempted the people of Mecca from the sacrifice and fasting in Tamattu' [not in Qiran] (1).

The third aspect of Tamattu' is the one that Umar bin al-Khattab warned against, saying: "Two 'mut'as' (pleasures/benefits) existed during the time of the Messenger of Allah ﷺ, which I forbid and punish for: the Mut'ah of women (temporary marriage) and the Mut'ah of Hajj" (2).

Scholars have disagreed about the permissibility of this since then. This refers to a person assuming Ihram for Hajj, and when he enters Mecca, he cancels his Hajj for Umrah, then comes out of Ihram and stays in a state of Halal until he begins Hajj on the Day of Tarwiyah. This is the way mentioned in numerous reports (3) from the Prophet ﷺ, that he commanded those of his companions in his pilgrimage who did not have a sacrificial animal with them, and had entered Ihram for Hajj, to turn it into Umrah. Scholars have agreed on the authenticity of these reports from him ﷺ, and they did not reject any of them, but they differed in applying and acting upon them for various reasons. The majority of them decided against acting on them, because they believe it was a specific permission granted by the Messenger of Allah ﷺ to his companions on that particular pilgrimage (4). Abu Dharr said: "Mut'ah in Hajj was specifically for us." Narrated by Muslim. In another narration from him, he said: "The two 'mut'as' are not valid except for us specifically," meaning the Mut'ah of women and the Mut'ah of Hajj (5).

The reason for this specificity and its benefit is what Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) said: "They used to consider performing Umrah during the months of Hajj as one of the most wicked sins on earth, and they would make..."

(1) Al-Tamhid 8/354-355, and what is between brackets is from it. (2) Al-Tamhid 8/355, and the report was narrated by al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 2/146, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 10/113 from the hadith of Abdullah bin Umar from Umar. Ahmad (14479) and Muslim (1249) narrated from Jabir (may Allah be pleased with him) - and the wording is Ahmad's - he said: "Two 'mut'as' were practiced during the time of the

Prophet ﷺ, then Umar forbade us from them, so we desisted." (3) In Al-Tamhid 8/355: "reports are successive (mutawatir)". (4) Al-Tamhid 8/356. (5) Sahih Muslim (1224).

सूरह अल-बक़रह: आयत 196 303

मैंने सुना कि एक मक्कावासी ने किरन (हज और उमराह एक साथ) किया, और यदि वह ऐसा करता है, तो उस पर न तो बलि (हदी) है और न ही उपवास; और मालिक के इस कथन पर न्यायविदों का बहुमत है।

अब्द अल-मलिक बिन अल-मजीशुन ने कहा: यदि कोई मक्कावासी उमराह के साथ हज को मिलाता है (किरन), तो उस पर किरन का रक्त (बलि) अनिवार्य है, क्योंकि अल्लाह ने मक्का के लोगों के लिए केवल तमत्तु' में बलि और उपवास की छूट दी है [किरन में नहीं] (1)।

तमत्तु' का तीसरा पहलू वह है जिसके बारे में उमर बिन अल-खत्ताब ने चेतावनी दी थी और कहा था: "दो 'मुत'आ' (लाभ/आनंद) अल्लाह के रसूल ﷺ के समय में मौजूद थे, जिन्हें मैं मना करता हूँ और उनके लिए दंड देता हूँ: महिलाओं का मुत'आ (अस्थायी विवाह) और हज का मुत'आ" (2)।

विद्वानों ने इसके बाद से इसकी अनुमति के बारे में बहस की है, और वह यह है कि एक व्यक्ति हज के लिए एहराम बांधता है, और जब वह मक्का में प्रवेश करता है, तो वह अपने हज को उमराह में बदल देता है, फिर एहराम से बाहर आ जाता है और हलाल (सामान्य स्थिति) में रहता है जब तक कि वह तरविया के दिन हज शुरू न कर दे। यह वह तरीका है जिसके बारे में नबी ﷺ से कई खबरें (3) आई हैं कि उन्होंने अपने हज में उन साथियों को जिनके पास बलि का जानवर नहीं था और हज का एहराम बांधा था, इसे उमराह में बदलने का आदेश दिया था। विद्वानों ने उनसे ﷺ इस बारे में रिपोर्टों की प्रमाणिकता पर सहमति व्यक्त की है, और उनमें से किसी को भी खारिज नहीं किया है, सिवाय इसके कि वे कारणों से उन पर बोलने और कार्य करने में भिन्न थे; उनमें से अधिकांश ने उन पर कार्य करने से मना किया; क्योंकि उनके अनुसार यह अल्लाह के रसूल ﷺ द्वारा विशेष रूप से उस हज (4) में अपने साथियों को दी गई अनुमति थी। अबू ज़र ने कहा: "हज में मुत'आ विशेष रूप से हमारे लिए था।" इसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है। उनसे एक अन्य विवरण में उन्होंने कहा: "दो 'मुत'आ' विशेष रूप से हमारे अलावा किसी और के लिए मान्य नहीं हैं," जिसका अर्थ है महिलाओं का मुत'आ और हज का मुत'आ (5)।

इस विशिष्टता का कारण और लाभ वह है जो इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा था: "वे हज के महीनों में उमराह करने को पृथ्वी पर सबसे जघन्य पापों में से एक मानते थे, और वे बनाते थे..."

(1) अल-तमहीद 8/354-355, और कोष्ठक के बीच की बात इसी से है। (2) अल-तमहीद 8/355, और यह समाचार अल-तहावी ने शरह मानी अल-अथार 2/146 में और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 10/113 में उमर से अब्दुल्ला बिन उमर की हदीस से उद्धृत किया है। अहमद (14479) और मुस्लिम (1249) ने जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया - और शब्द अहमद के हैं - उन्होंने कहा: "दो मुत'आ नबी ﷺ के समय में थे, फिर उमर ने हमें उनसे मना किया, तो हम रुक गए।" (3) अल-तमहीद 8/355 में: "खबरें लगातार (मुतवातिर) हैं"। (4) अल-तमहीद 8/356। (5) सहीह मुस्लिम (1224)।

سورة البقرہ: آیت 196 303

میں نے سنا ہے کہ ایک مکی نے قران (حج اور عمرہ ایک ساتھ) کیا، پس اگر وہ ایسا کرے تو اس پر ہدی (قربانی) اور روزہ نہیں ہے؛ اور مالک کے اس قول پر اس بارے میں جمہور فقہاء کا اتفاق ہے۔

عبد الملک بن الماجشون نے کہا: اگر مکی حج کو عمرے کے ساتھ ملائے (قران کرے)، تو اس پر قران کا دم (قربانی) واجب ہے، کیونکہ اللہ نے مکہ والوں سے صرف تمتع میں دم اور روزے کو ساقط کیا ہے [نہ کہ قران میں] (1)۔

تمتع کی تیسری صورت وہ ہے جس پر عمر بن الخطاب نے تنبیہ کی تھی اور کہا تھا: "دو 'متعہ' رسول اللہ ﷺ کے عہد میں موجود تھے، میں ان سے منع کرتا ہوں اور ان پر سزا دیتا ہوں: عورتوں کا متعہ اور حج کا متعہ" (2)۔

اور علماء نے اس کے بعد سے اس کے جواز میں اختلاف کیا ہے، اور وہ یہ ہے کہ ایک شخص حج کا احرام باندھے، یہاں تک کہ جب وہ مکہ میں داخل ہو تو اپنے حج کو عمرے میں بدل دے، پھر وہ حلال ہو جائے اور یوم الترویہ تک حلال کی حالت میں رہے یہاں تک کہ وہ حج کا تلبیہ پکارے۔ تو یہی وہ صورت ہے جس کے بارے میں نبی ﷺ سے بکثرت روایات (3) آئی ہیں کہ آپ ﷺ نے اپنے حج میں ان صحابہ کو جن کے ساتھ ہدی نہیں تھی اور انہوں نے حج کا احرام باندھ رکھا تھا، حکم دیا کہ وہ اسے عمرہ بنا لیں۔ اور علماء نے اس بارے میں آپ ﷺ سے مروی روایات کی صحت پر اتفاق کیا ہے، اور ان میں سے کسی کو رد نہیں کیا، سوائے اس کے کہ وہ وجوہات کی بناء پر ان کے قول اور عمل میں اختلاف کرتے رہے؛ پس ان میں سے اکثر کا رجحان ان پر

عمل نہ کرنے کی طرف ہے؛ کیونکہ ان کے نزدیک یہ ایک خاص اجازت تھی جو رسول اللہ ﷺ نے اپنے اس حج (4) میں اپنے صحابہ کو عطا فرمائی تھی۔ ابو ذر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "حج میں متعہ خاص طور پر ہمارے لیے تھا۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے۔ اور ان سے ایک روایت میں ہے کہ انہوں نے کہا: "دونوں متعے خاص طور پر ہمارے سوا کسی کے لیے درست نہیں ہیں،" یعنی عورتوں کا متعہ اور حج کا متعہ (5)۔

اور اس خصوصیت کی علت اور اس میں فائدے کی وجہ وہ ہے جو ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمائی: "وہ حج کے مہینوں میں عمرہ کرنے کو زمین پر بڑے گناہوں میں سے سمجھتے تھے، اور وہ بناتے تھے..."

(1) التمہید 8/354-355، اور بریکٹ میں دی گئی عبارت وہیں سے ہے۔ (2) التمہید 8/355، اور یہ روایت طحاوی نے شرح معانی الآثار 2/146 میں، اور ابن عبد البر نے التمہید 10/113 میں عبد اللہ بن عمر کی روایت سے جو انہوں نے عمر سے کی، نقل کی ہے۔ اور احمد (14479) اور مسلم (1249) نے جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا - اور لفظ احمد کے ہیں - انہوں نے کہا: "دو متعے نبی ﷺ کے عہد میں تھے، پھر عمر نے ہمیں ان سے منع کر دیا، تو ہم رک گئے۔" (3) التمہید 8/355 میں ہے: "روایات تواتر کے ساتھ ہیں۔" (4) التمہید 8/356۔ (5) صحیح مسلم (1224)۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 196 [Page] 304

[They used to consider] Muharram as Safar, and they would say: "When the wounds on the backs of camels heal, the tracks are obliterated, and Safar passes, then Umrah becomes permissible for whoever wants to perform it." The Prophet (peace be upon him) and his companions arrived on the morning of the fourth day [of Dhu al-Hijjah] intending Hajj. He commanded them to turn it into an Umrah. This seemed like a major matter to them, so they asked: "O Messenger of Allah, what kind of ending of the state of ihram (al-hill)?" He said: "The complete ending." Reported by Muslim (1).

In the Sahih Musnad of Abu Hatim (2), it is narrated from Ibn Abbas, who said: "By Allah, the Messenger of Allah (peace be upon him) did not make Aisha perform Umrah in Dhu al-Hijjah except to dismantle the practice of the people of polytheism. For this tribe of Quraish and those who followed their religion used to say: 'When the fur has grown back (4), the camel's back wounds have healed, and Safar has passed, then Umrah becomes permissible for those who perform it.' They used to forbid Umrah until Dhu al-Hijjah had ended. So, the Messenger of Allah (peace be upon him) only made Aisha perform Umrah to refute their statement."

In this, there is evidence that the Messenger of Allah (peace be upon him) only changed the Hajj into Umrah to show them that there is no harm in performing Umrah during the months of Hajj. And that was specific to him and those with him; because Allah, the Almighty, commanded the completion of Hajj and Umrah for everyone who enters into them in an absolute command. The apparent meaning of the Book of Allah should not be contradicted except by something that leaves no doubt, from an abrogating text or an explanatory Sunnah.

They argued with what we mentioned from Abu Dharr, and with the hadith of Al-Harith bin Bilal from his father, who said: We said: "O Messenger of Allah, is the cancellation of Hajj for us specifically, or for the people in general?" He said: "Rather, it is for us specifically" (5). This is the view of the group of jurists of Hijaz, Iraq, and Sham, except for something narrated from...

(1) Sahih Muslim (1240): (198), and it is with Ahmad (2274), and Al-Bukhari (1564). It was mentioned in the footnote of Al-Musnad: And his saying: "They used to see," Al-Sindi said: meaning the people of the Pre-Islamic period. Safar, meaning: they would make it lawful as Allah the Almighty narrated about them: "They make it lawful one year and forbid it another year" [At-Tawbah: 37]. Al-Dabar (with two fatha) means: the wounds on the back of the camel, i.e., when the wounds that occurred due to the

journey of Hajj have disappeared. And his saying: "the tracks are obliterated," Al-Nawawi said in his commentary on Sahih Muslim 8/225: meaning they were erased and vanished, and what is meant is the tracks of the camels and others in their journey; their tracks vanished due to the long passage of time, this is the famous [view]. Al-Khattabi said: What is meant is the effect of the back wounds. These words are all read with a sukun on the last letter and one stops at them because their intent was rhyming prose (Saj'). (2) He is Ibn Hibban, and the hadith is in his Sahih under number (3765). (3) In (m): to cut off. (4) In (d) and (z): the track. (5) Reported by Ahmad (15853), Abu Dawood (1808), Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 5/179, and Ibn Majah (2984), =

सूरा अल-बकराह: आयत 196 [पृष्ठ] 304

[वे] मुहर्रम को सफ़र मानते थे और कहते थे: "जब ऊंटों की पीठ के घाव ठीक हो जाएं, उनके पदचिह्न मिट जाएं और सफ़र का महीना बीत जाए, तो उमराह करने वाले के लिए उमराह जायज़ हो जाता है।" पैगंबर (उन पर शांति हो) और उनके साथी चौथे दिन (ज़ुल-हिज्जा की) सुबह हज के इरादे से आए। उन्होंने उन्हें इसे उमराह में बदलने का आदेश दिया। यह उनके लिए एक बड़ी बात थी, इसलिए उन्होंने पूछा: "हे अल्लाह के रसूल, किस तरह का हलाल होना (अल-हिल्ल)?" उन्होंने कहा: "पूरी तरह हलाल होना।" मुस्लिम द्वारा रिपोर्ट किया गया (1)।

और अबू हातिम की सहीह मसनद (2) में, इब्न अब्बास से रिवायत है, जिन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने आयशा को ज़ुल-हिज्जा में केवल इसलिए उमराह नहीं करवाया था कि वह इसके जरिए मुशरिकों (बहुदेववादियों) की प्रथा को समाप्त कर सकें। क्योंकि कुरैश का यह कबीला और उनके धर्म का पालन करने वाले लोग कहते थे: 'जब ऊंटों के बाल वापस आ जाएं(4), पीठ के घाव ठीक हो जाएं और सफ़र बीत जाए, तब उमराह करने वालों के लिए उमराह जायज़ होता है।' वे ज़ुल-हिज्जा के बीतने तक उमराह को हराम मानते थे। इसलिए अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने आयशा को उमराह केवल उनकी इस बात को झुठलाने के लिए करवाया था।"

इसमें इस बात का प्रमाण है कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने हज को उमराह में केवल इसलिए बदल दिया था ताकि उन्हें दिखाया जा सके कि हज के महीनों में उमराह करने में कोई बुराई नहीं है। और यह उनके और उनके साथ वालों के लिए विशिष्ट था; क्योंकि अल्लाह, सर्वशक्तिमान ने, हज और उमराह में प्रवेश करने वाले प्रत्येक व्यक्ति को उन्हें पूरा करने का पूर्ण आदेश दिया है। अल्लाह की किताब के स्पष्ट अर्थ का विरोध तब तक नहीं किया जाना चाहिए जब तक कि उसमें कोई संदेह न हो, चाहे वह किसी मंसूख (रद्द करने वाले) पाठ से हो या स्पष्ट सुन्नत से।

उन्होंने अबू ज़र से हमारे द्वारा वर्णित बातों और हारिस बिन बिलाल की उनके पिता से हदीस के साथ दलील दी, जिन्होंने कहा: हमने पूछा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या हज का निरसन केवल हमारे लिए है, या सामान्य रूप से लोगों के लिए?" उन्होंने कहा: "बल्कि, यह विशेष रूप से हमारे लिए है" (5)। और इसी पर हिजाज़, इराक और शाम के फकीहों (कानूनविदों) का समूह है, सिवाय उस चीज़ के जो... से वर्णित है।

(1) सहीह मुस्लिम (1240): (198), और यह अहमद (2274) और बुखारी (1564) के पास है। मसनद के हाशिये में आया है: और उनका कहना: "वे देखते थे," अल-सिंदी ने कहा: यानी जाहिलियत (अज्ञानता के काल) के लोग। सफ़र, यानी: वे इसे हलाल करते थे जैसा कि अल्लाह तआला ने उनके बारे में बताया है: "वे इसे एक वर्ष हलाल करते हैं और एक वर्ष हराम करते हैं" [अत-तौबा: 37]। अल-दबर (दो ज़बर के साथ): ऊंट की पीठ पर होने वाले घाव, यानी: जब वे घाव खत्म हो जाएं जो हज की यात्रा के कारण हुए थे। और उनका कहना: "पदचिह्न मिट गए," अल-नवावी ने सहीह मुस्लिम 8/225 की अपनी व्याख्या में कहा: यानी वे मिट गए और खत्म हो गए, और इसका अर्थ ऊंटों और अन्य के चलने के निशान हैं; दिनों के लंबे समय तक बीतने के कारण उनके निशान मिट गए, यह प्रसिद्ध [मत] है। अल-खत्ताबी ने कहा: इसका अर्थ पीठ के घावों का प्रभाव है। इन शब्दों को आखिरी अक्षर पर सुकून के साथ पढ़ा जाता है और उन पर रुका जाता है क्योंकि उनका उद्देश्य 'सज' (तुकबंदी वाला गद्य) था। (2) वह इब्न हिब्बान हैं, और हदीस उनकी सहीह संख्या (3765) में है। (3) (म) में: 'ताकि वह काट दे'। (4) (द) और (ज़) में: पदचिह्न। (5) अहमद (15853), अबू दाऊद (1808), अल-मुजतबा में अल-नसाई 5/179, और इब्न माजह (2984) द्वारा रिपोर्ट किया गया, =

سورہ البقرہ : آیت ۱۹۶ ۳۰٤

[وہ] محرم کو صفر قرار دیتے تھے، اور وہ کہتے تھے: "جب اونٹوں کی پیٹھ کے زخم ٹھیک ہو جائیں، پاؤں کے نشان مٹ جائیں، اور صفر کا مہینہ گزر جائے، تو عمرہ کرنے والے کے لیے عمرہ حلال ہو جاتا ہے۔" چنانچہ نبی کریم ﷺ اور آپ کے صحابہ چوتھی تاریخ کی صبح حج کا احرام باندھے ہوئے تشریف لائے، تو آپ ﷺ نے انہیں حکم دیا کہ وہ اسے عمرہ بنا لیں۔ یہ بات ان پر بہت گراں گزری، تو انہوں نے پوچھا: اے اللہ کے رسول، حلال ہونے کی کون سی قسم (ای الحل)؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "کامل حلال ہونا۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۱)۔

اور ابو حاتم کی مسند صحیح (۲) میں ابن عباس سے مروي ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، رسول اللہ ﷺ نے عائشہؓ کو ذوالحجہ میں عمرہ صرف اس لیے کروایا تھا کہ اس کے ذریعے مشرکین کے طریقے کو ختم (۳) کر سکیں۔ کیونکہ قریش کا یہ قبیلہ اور جو ان کے دین پر تھے، وہ کہتے تھے: 'جب بال اگ آئیں (۴)، پیٹھ کے زخم ٹھیک ہو جائیں، اور صفر گزر جائے، تو عمرہ کرنے والے کے لیے عمرہ حلال ہو جاتا ہے۔' وہ ذوالحجہ کے گزرنے تک عمرہ کو حرام سمجھتے تھے؛ تو رسول اللہ ﷺ نے عائشہؓ کو عمرہ صرف ان کے قول کی تردید کے لیے کروایا۔

پس اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے حج کو عمرہ میں صرف اس لیے تبدیل کیا تاکہ انہیں دکھا سکیں کہ حج کے مہینوں میں عمرہ کرنے میں کوئی حرج نہیں ہے۔ اور یہ آپ ﷺ اور آپ کے ساتھ والوں کے لیے خاص تھا؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے حج اور عمرہ شروع کرنے والے ہر شخص کو اسے پورا کرنے کا مطلق حکم دیا ہے، اور اللہ کی کتاب کے ظاہر کی مخالفت نہیں ہونی چاہیے سوائے اس کے جس میں کوئی اشکال نہ ہو، خواہ وہ کتاب ناسخ سے ہو یا سنتِ مبینہ سے۔

اور انہوں نے ان باتوں سے استدلال کیا جو ہم نے ابوذرؓ سے ذکر کیں، اور حارث بن بلال کی اپنے والد سے روایت کردہ حدیث سے، جس میں انہوں نے کہا: ہم نے پوچھا: اے اللہ کے رسول، کیا حج کا فسخ (عمرہ میں تبدیل کرنا) خاص طور پر ہمارے لیے ہے، یا عام لوگوں کے لیے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "بلکہ ہمارے لیے خاص ہے" (٥)۔ اور اسی پر حجاز، عراق اور شام کے فقہاء کی جماعت ہے، سوائے اس چیز کے جو مروي ہے...

(١) صحیح مسلم (١٢٤٠): (١٩٨)، اور یہ احمد (٢٢٧٤) اور بخاری (١٥٦٤) کے ہاں ہے۔ مسند کے حاشیے میں آیا ہے: اور ان کا قول: "وہ سمجھتے تھے،" سندی نے کہا: یعنی اہل جاہلیت۔ صفر، یعنی: وہ اسے حلال کر دیتے تھے جیسا کہ اللہ تعالی نے ان کے بارے میں بیان فرمایا: ﴿يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا﴾ [التوبہ: ٣٧]۔ الدَّبَر (دو زبر کے ساتھ): وہ زخم جو اونٹ کی پیٹھ پر ہوتے ہیں، یعنی: جب حج کے سفر کی وجہ سے ہونے والے زخم ختم ہو جائیں| اور ان کا قول: "نشان مٹ گیا،" نووی نے صحیح مسلم کی شرح ٢٢٥/٨ میں کہا: یعنی مٹ گیا اور ختم ہو گیا، اور مراد اونٹوں وغیرہ کے چلنے کے نشانات ہیں، جو طویل عرصہ گزرنے کی وجہ سے مٹ گئے، یہی مشہور قول ہے، اور خطابی نے کہا: مراد پیٹھ کے زخموں کا اثر ہے۔ یہ تمام الفاظ آخری حرف پر سکون کے ساتھ پڑھے جاتے ہیں اور ان پر وقف کیا جاتا ہے کیونکہ ان کا مقصد سجع (قافیہ بندی) تھا۔ (٢) یہ ابن حبان ہیں، اور حدیث ان کی صحیح میں رقم (٣٧٦٥) پر ہے۔ (٣) (م) میں: 'تاکہ وہ کاٹ دے'۔ (٤) (د) اور (ز) میں: 'نشان'۔ (٥) اسے احمد (١٥٨٥٣)، ابوداؤد (١٨٠٨)، نسائی نے المجتبیٰ ١٧٩/٥ میں اور ابن ماجہ (٢٩٨٤) نے روایت کیا ہے، =

[It was narrated from] Ibn Abbas, Al-Hasan, and Al-Suddi, and this was also stated by Ahmad bin Hanbal. Ahmad said: I do not reject those authentic and consecutively narrated reports (mutawatir) regarding the annulment of Hajj into Umrah based on the hadith of Al-Harith bin Bilal from his father and the statement of Abu Dharr. He said: They did not agree on what Abu Dharr said, and if they had agreed, it would have been an authoritative proof. He [Ahmad] said: Ibn Abbas contradicted Abu Dharr and did not make it specific [to that time] (1). Ahmad argued using the authentic hadith, the long hadith of Jabir regarding Hajj, in which it is stated that the Prophet ﷺ said: "Had I known beforehand what I knew afterwards, I would not have brought the sacrificial animal (hady) with me and would have made it an Umrah." Then Suraqah bin Malik bin Ju'shum stood up and said: O Messenger of Allah, is this for our year only or forever? The Messenger of Allah ﷺ intertwined his fingers, one into the other, and said: "Umrah has entered into Hajj" - twice - "No, but rather forever and ever." [The wording is from] Muslim (2).

And towards this - and Allah knows best - Al-Bukhari leaned when he titled a chapter "Chapter on whoever begins the Talbiyah for Hajj and names it," and cited the hadith of Jabir bin Abdullah: We came with the Messenger of Allah ﷺ and we were saying: "Labbayk for Hajj"; then the Messenger of Allah ﷺ commanded us, and we made it an Umrah (3).

Some people said: The command of the Prophet ﷺ to exit the state of ihram (al-ihlal) was in another way. Mujahid mentioned that way, which is that the companions of the Messenger of Allah ﷺ had not specified Hajj first, but rather he commanded them to begin the ihram generally and wait for what they would be commanded; and similarly, Ali began his ihram in Yemen. The ihram of the Prophet ﷺ was also like that, and this is indicated by his saying (peace be upon him): "Had I known beforehand what I knew afterwards, I would not have brought the sacrificial animal and would have made it an Umrah." So it was as if he set out waiting for what he would be commanded, and commanding his companions with that.

= Ad-Daraqutni 241/2, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 357/8. Al-Mundhiri said in Tahdhib al-Sunan 331/2: Ad-Daraqutni said: Rabi'ah bin Abd al-Rahman alone narrated it from Al-Harith from his father, and Abd al-Aziz al-Darawardi alone narrated it from him. Al-Mundhiri said: And Al-Harith is the son of Bilal bin al-Harith, and he is somewhat unknown (majhul). Ahmad said in the "Issues of his son

Abdullah" 694/2: We do not know this man, and no one narrated from him except al-Darawardi. We say: And Bilal bin al-Harith Abu Abd al-Rahman al-Muzani was one of the companions of the Prophet ﷺ; the Prophet ﷺ granted him al-Aqiq, and he was the flag-bearer of Muzaynah on the day of the Conquest [of Makkah]. He died in the year (60 AH). Al-Isabah 273/1. (1) Al-Tamhid 358/8. (2) Sahih Muslim (1218), and it was previously mentioned on p. 297 of this part. See Al-Tamhid 359/8. (3) Kitab al-Hajj, Chapter 37, Hadith (1570), and it is found in Ahmad (14833), and Muslim (1217): (146).

इब्न अब्बास, अल-हसन और अल-सुद्दी [से वर्णित है], और यही अहमद बिन हंबल ने भी कहा है। अहमद ने कहा: मैं अल-हारिस बिन बिलाल की अपने पिता से रिवायत और अबू धर के कथन के कारण उमराह में हज के निरस्तीकरण (फस्ख) के संबंध में उन प्रामाणिक और मुतवातिर (लगातार वर्णित) रिपोर्टों को खारिज नहीं करता। उन्होंने कहा: वे अबू धर द्वारा कही गई बात पर सहमत नहीं हुए, और यदि वे सहमत होते, तो यह एक प्रमाण होता। उन्होंने [अहमद] कहा: इब्न अब्बास ने अबू धर का विरोध किया और इसे [उस समय के लिए] विशिष्ट नहीं बनाया (1)। अहमद ने सही हदीस, हज के बारे में जाबिर की लंबी हदीस का उपयोग करते हुए तर्क दिया, जिसमें कहा गया है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "यदि मुझे पहले वह पता होता जो मुझे बाद में पता चला, तो मैं अपने साथ बलि का जानवर (हद्य) नहीं लाता और इसे उमराह बना देता।" तब सुराक़ाह बिन मलिक बिन जुशुम खड़े हुए और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या यह केवल हमारे इसी वर्ष के लिए है या हमेशा के लिए? अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपनी उंगलियों को एक-दूसरे में गूंथ लिया और कहा: "उमराह हज में प्रवेश कर गया है" - दो बार - "नहीं, बल्कि हमेशा-हमेशा के लिए।" [ये शब्द] मुस्लिम के हैं (2)।

और इसी ओर - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - अल-बुखारी का झुकाव था जब उन्होंने एक अध्याय का शीर्षक दिया "उस व्यक्ति पर अध्याय जिसने हज के लिए तल्बिया शुरू किया और उसका नाम लिया," और जाबिर बिन अब्दुल्ला की हदीस को उद्धृत किया: हम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ आए और हम कह रहे थे: "हज के लिए लब्बैक"; फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें आदेश दिया, और हमने इसे उमराह बना दिया (3)।

कुछ लोगों ने कहा: एहराम से बाहर निकलने (अल-इहलाल) का पैगंबर ﷺ का आदेश दूसरे तरीके से था। मुजाहिद ने उस तरीके का उल्लेख किया, जो यह है कि अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों ने पहले हज को अनिवार्य नहीं किया था, बल्कि उन्होंने उन्हें आदेश दिया था कि वे सामान्य रूप से एहराम शुरू करें और प्रतीक्षा करें कि उन्हें क्या आदेश दिया जाएगा; और इसी तरह, अली ने यमन में एहराम शुरू किया था। पैगंबर ﷺ का एहराम भी वैसा ही था, और उनके इस कथन (उन पर शांति हो) से इसका संकेत मिलता है: "यदि मुझे पहले वह पता होता जो मुझे बाद में पता चला, तो मैं बलि का जानवर नहीं लाता और इसे उमराह बना देता।" तो ऐसा लगा जैसे वे यह प्रतीक्षा करते हुए निकले हों कि उन्हें क्या आदेश दिया जाएगा, और अपने साथियों को भी उसी का आदेश दिया।

= अद-दारकुतनी 241/2, और इब्न अब्द अल-बर्र अल-तम्हीद 357/8 में। अल-मुन्दिरी ने तहज़ीब अल-सुनन 331/2 में कहा: अद-दारकुतनी ने कहा: रबीआ बिन अब्द अल-रहमान ने अकेले इसे अल-हारिस से उनके पिता से वर्णित किया, और अब्द अल-अज़ीज़ अल-दरावर्दी ने अकेले उनसे इसे वर्णित किया। अल-मुन्दिरी ने कहा: और अल-हारिस बिलाल बिन अल-हारिस के बेटे हैं, और वे कुछ हद तक अज्ञात (मजहूल) हैं। अहमद ने अपने बेटे अब्दुल्ला के"मसैल" 694/2 में कहा: हम इस आदमी को नहीं जानते, और अल-दरावर्दी के अलावा किसी ने उनसे रिवायत नहीं की। हमने कहा: और बिलाल बिन अल-हारिस अबू अब्द अल-रहमान अल-मुज़नी पैगंबर ﷺ के साथियों में से थे; पैगंबर ﷺ ने उन्हें अल-अक़ीक़ प्रदान किया था, और वे विजय [मक्का की विजय] के दिन मुज़ैना के ध्वजवाहक थे। उनकी मृत्यु वर्ष (60 हिजरी) में हुई थी। अल-इसाबा 273/1. (1) अल-तम्हीद 358/8. (2) सहीह मुस्लिम (1218), और इसका उल्लेख पहले इस भाग के पृष्ठ 297 पर किया जा चुका है। अल-तम्हीद 359/8 देखें। (3) किताब अल-हज, अध्याय 37, हदीस (1570), और यह अहमद (14833) और मुस्लिम (1217): (146) में है।

سورة البقرہ : آیت ۱۹۶ ۳۰۵

ابن عباس، الحسن، اور السدی [سے مروی ہے]، اور یہی بات احمد بن حنبل نے کہی ہے۔ احمد نے کہا: میں حارث بن بلال کی اپنے والد سے روایت اور ابوذر کے قول کی وجہ سے عمرہ میں حج کے فسخ (ختم کرنے) کے بارے میں ان صحیح اور متواتر آثار کو مسترد نہیں کرتا۔ انہوں نے کہا: وہ اس بات پر متفق نہیں ہوئے جو ابوذر نے کہی تھی، اور اگر وہ متفق ہوتے تو یہ حجت ہوتی۔ انہوں نے [احمد نے] کہا: ابن عباس نے ابوذر کی مخالفت کی اور اسے [اس وقت کے ساتھ] مخصوص نہیں کیا (۱)۔ احمد نے صحیح حدیث سے استدلال کیا، جو حج کے بارے میں جابر کی طویل حدیث ہے، جس میں ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «اگر مجھے پہلے وہ معلوم ہوتا جو بعد میں معلوم ہوا، تو میں اپنے ساتھ ہدی (قربانی کا جانور) نہ لاتا اور اسے عمرہ بنا دیتا» تو سراقہ بن مالک بن جعشم کھڑے ہوئے اور کہا: یا رسول اللہ، کیا یہ صرف ہمارے اسی سال کے لیے ہے یا ہمیشہ کے لیے؟ تو رسول اللہ ﷺ نے اپنی انگلیاں ایک دوسری میں پیوست کیں اور فرمایا: «عمرہ حج میں داخل ہو گیا ہے» - دو بار - «نہیں، بلکہ ہمیشہ ہمیشہ کے لیے»۔ [یہ الفاظ] مسلم کے ہیں (۲)۔

اور اسی طرف - اور اللہ بہتر جانتا ہے - امام بخاری کا رجحان تھا جب انہوں نے باب باندھا «باب اس شخص کے بارے میں جس نے حج کا تلبیہ پکارا اور اس کا نام لیا» اور جابر بن عبداللہ کی حدیث نقل کی: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ آئے اور ہم کہہ رہے تھے: «لبیک بالحج»؛ تو رسول اللہ ﷺ نے ہمیں حکم دیا، پس ہم نے اسے عمرہ بنا دیا (۳)۔

کچھ لوگوں نے کہا: نبی ﷺ کا احلال (احرام کھولنے) کا حکم ایک اور طریقے پر تھا۔ مجاہد نے اس طریقے کا ذکر کیا، اور وہ یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے پہلے حج فرض نہیں کیا تھا،

بلکہ آپ ﷺ نے انہیں حکم دیا تھا کہ وہ مطلق احرام باندھیں اور اس بات کا انتظار کریں جس کا انہیں حکم دیا جائے؛ اور اسی طرح حضرت علی نے یمن سے احرام باندھا تھا۔ نبی ﷺ کا احرام بھی اسی طرح تھا، اور اس پر آپ ﷺ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: «اگر مجھے پہلے وہ معلوم ہوتا جو بعد میں معلوم ہوا، تو میں ہدی نہ لاتا اور اسے عمرہ بنا دیتا» تو گویا آپ ﷺ اس انتظار میں نکلے تھے کہ کیا حکم دیا جائے گا، اور اپنے صحابہ کو بھی اسی کا حکم دے رہے تھے۔

= الدارقطنی ٢٤١/٢، اور ابن عبد البر التمهید ٣٥٧/٨ میں۔ المنذری نے تهذیب السنن ٣٣١/٢ میں کہا: الدارقطنی نے کہا: ربیعہ بن عبد الرحمن نے اسے تنہا حارث سے ان کے والد کے واسطے سے روایت کیا، اور عبد العزیز الدراوردی نے تنہا ان سے روایت کیا۔ المنذری نے کہا: اور حارث، بلال بن الحارث کے بیٹے ہیں اور وہ مجہول کے مشابہ ہیں۔ احمد نے اپنے بیٹے عبداللہ کے مسائل ٦٩٤/٢ میں کہا: ہم اس آدمی کو نہیں جانتے، اور اس سے سوائے الدراوردی کے کسی نے روایت نہیں کی۔ ہم نے کہا: اور بلال بن الحارث ابو عبد الرحمن المزنی نبی ﷺ کے صحابہ میں سے تھے، نبی ﷺ نے انہیں العقیق کا علاقہ عطا فرمایا تھا، اور وہ فتح [مکہ] کے دن مزینہ کے علمبردار تھے، ان کی وفات سن (٦٠ھ) میں ہوئی۔ الإصابة ٢٧٣/١۔ (١) التمهید ٣٥٨/٨۔ (٢) صحیح مسلم (١٢١٨)، اور اس کا ذکر اسی حصہ کے صفحہ ٢٩٧ پر گزر چکا ہے۔ التمهید ٣٥٩/٨ دیکھیں۔ (٣) کتاب الحج، باب ٣٧، حدیث (١٥٧٠)، اور یہ احمد (١٤٨٣٣)، اور مسلم (١٢١٧): (١٤٦) کے ہاں ہے۔

306 Surah Al-Baqarah: Verse 196

This is evidenced by his (peace and blessings be upon him) saying: "A messenger came to me from my Lord in this blessed valley and said: Say: 'Hajj within Umrah'." (1)

The fourth aspect of 'Mut'ah' (enjoyment): The enjoyment of the one who is prevented (muhsar) or blocked from the House (Kaaba); Ya'qub ibn Shaybah mentioned, saying: Abu Salama al-Tabudhaki told us, Wuhaib told us, Ishaq ibn Suwaid told us, saying: I heard Abdullah ibn al-Zubayr giving a sermon, saying: O people, by Allah, 'Tamattu' (enjoyment) of Umrah until Hajj is not as you do. Rather, 'Tamattu' is when a man sets out for Hajj, and an enemy or a justifiable circumstance prevents him until the days of Hajj are over. Then he comes to the House, performs Tawaf and Sa'i between Safa and Marwa, then enjoys being out of ihram until the following year, then performs Hajj and offers a sacrifice. (2)

The ruling on the one who is prevented (muhsar) and what scholars have explained about it has already been mentioned, praise be to Allah.

His opinion was that the one who is prevented does not exit ihram, but remains in his ihram until the sacrifice is slaughtered for him on the Day of Sacrifice. Then he shaves, and remains in his ihram until he reaches Mecca, then he exits his Hajj ihram by performing an Umrah. What Ibn al-Zubayr mentioned contradicts the general meaning of Allah's saying: {But if you are prevented, then [offer] what can be obtained with ease of sacrificial animals} after saying: {And complete the Hajj and 'umrah for Allah}. It did not distinguish in the ruling of prevention between Hajj and Umrah. The Prophet (peace and blessings be upon him) and his companions, when they were prevented at Al-Hudaybiyyah, they exited ihram and he exited ihram, and he ordered them to exit ihram (3).

Scholars also differed on why the 'mutamatti' (one performing Tamattu') is called so. Ibn al-Qasim said: Because he enjoyed everything that is forbidden for a person in ihram to do, from the time he exited ihram for Umrah until the time he began Hajj.

Others said: He is called a 'mutamatti' because he benefited from skipping one of the two journeys. This is because Umrah deserves a separate journey, and Hajj deserves the same. When he benefited by skipping one of them, Allah made a sacrifice obligatory upon him, like the 'qarin' (one performing Qiran) who combines Hajj and Umrah in a single journey (4).

(1) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 1/103, and the hadith was mentioned on page 298 of this part. (2) Al-Tamhid 8/359, and the report of Abdullah ibn al-Zubayr was narrated by al-Tabari 3/412, and the description of the 'mutamatti' according to Ibn al-Zubayr was mentioned previously on page 295 of this part. (3) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 1/101. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/268-269.

३०६ सूरह अल-बकरा: आयत १९६

यह उनके(उन पर शांति और आशीर्वाद हो) इस कथन से सिद्ध होता है: "मेरे पास इस धन्य घाटी में मेरे रब की ओर से एक संदेशवाहक आया और कहा: कहो: 'उमराह के भीतर हज' ।" (१)

मुतआ (आनंद) का चौथा पहलू: उस व्यक्ति का मुतआ जिसे रोका गया हो (मुहसर) या काबा जाने से रोक दिया गया हो; याकूब इब्न शयबा ने उल्लेख किया, कहा: हमें अबू सलामा अल-तबूदाकी ने बताया, हमें वुहैब ने बताया, हमें इशाक इब्न सुवैद ने बताया, उन्होंने कहा: मैंने अब्दुल्ला इब्न अल-जुबैर को खुतबा देते सुना, वह कह रहे थे: ऐ लोगों, अल्लाह की कसम, उमराह से हज तक का 'तमत्तु' वैसा नहीं है जैसा तुम करते हो। बल्कि, 'तमत्तु' यह है कि एक व्यक्ति हज के लिए निकले, और कोई दुश्मन या कोई उचित कारण उसे तब तक रोके रखे जब तक हज के दिन समाप्त न हो जाएं। फिर वह काबा आए, सफा और मरवा के बीच तवाफ और सई करे, फिर अगले साल तक एहराम से बाहर होने का आनंद ले, फिर हज करे और कुर्बानी दे। (२)

रोके गए व्यक्ति (मुहसर) के हुक्म और इस बारे में विद्वानों ने जो स्पष्ट किया है, वह पहले बताया जा चुका है, अल्लाह का शुक्र है।

उनका मत यह था कि रोका गया व्यक्ति एहराम से बाहर नहीं निकलता, बल्कि अपने एहराम में तब तक रहता है जब तक कि कुर्बानी के दिन उसके लिए कुर्बानी न दी जाए। फिर वह सिर मुंडवाता है, और अपने एहराम में तब तक रहता है जब तक कि वह मक्का न पहुँच जाए, फिर वह उमराह करके अपने हज के एहराम से बाहर निकलता है। इब्न अल-जुबैर ने जो उल्लेख किया है वह अल्लाह के इस कथन के सामान्य अर्थ के विरुद्ध है: {लेकिन यदि तुम रोक दिए जाओ, तो जो भी कुर्बानी का जानवर आसानी से उपलब्ध हो [उसे चढ़ाओ]} इसके बाद: {और अल्लाह के लिए हज और उमराह पूरा करो}। इसने रोकने के हुक्म में हज और उमराह के बीच अंतर नहीं किया। पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) और उनके साथी, जब उन्हें अल-हुदैबिया में रोका गया था, वे एहराम से बाहर हो गए और वह भी एहराम से बाहर हो गए, और उन्होंने उन्हें एहराम खोलने का आदेश दिया (३)।

विद्वानों में इस बात पर भी मतभेद है कि 'मुतमत्ती' (तमत्तु करने वाला) को ऐसा क्यों कहा जाता है; इब्न अल-कासिम ने कहा: क्योंकि उसने उन सभी चीजों का आनंद लिया जो एहराम की स्थिति में किसी व्यक्ति के लिए वर्जित हैं, उस समय से जब उसने उमराह के लिए एहराम खोला था, उस समय तक जब उसने हज शुरू किया था।

दूसरों ने कहा: उसे 'मुतमत्ती' इसलिए कहा जाता है क्योंकि उसने दो यात्राओं में से एक को छोड़ने का लाभ उठाया। ऐसा इसलिए है क्योंकि उमराह एक अलग यात्रा का हकदार है, और हज भी। जब उसने उनमें से एक को छोड़कर लाभ उठाया, तो अल्लाह ने उस पर कुर्बानी अनिवार्य कर दी; जैसे कि 'कारिन' (किरान करने वाला) जो एक ही यात्रा में हज और उमराह को मिलाता है (४)।

---

(१) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी १/१०३, और हदीस इस भाग के पृष्ठ २९८ पर आ चुकी है। (२) अल-तम्हीद ८/३५९, और अब्दुल्ला इब्न अल-जुबैर की रिपोर्ट अल-तबरी ३/४१२ द्वारा उद्धृत की गई है, और इब्न अल-जुबैर के अनुसार मुतमत्ती का चित्रण इस भाग के पृष्ठ २९५ पर पहले उल्लेख किया गया है। (३) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी १/१०१। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२६८-२६९।

۳۰۶ سورة البقرة: آیت ۱۹۶

اس پر آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول دلالت کرتا ہے: «میرے پاس اس مبارک وادی میں میرے رب کی طرف سے ایک آنے والا آیا اور کہا: کہو: حَجَّةً في عمرة (عمرہ میں حج)» (۱)۔

اور متعہ (تمتع) کی چوتھی صورت: محصر (روک دیے گئے شخص) کا تمتع اور وہ جسے بیت اللہ سے روک دیا جائے؛ یعقوب بن شیبہ نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو سلمہ التبوذکی نے بتایا، ہمیں وہیب نے بتایا، ہمیں اسحاق بن سوید نے بتایا، انہوں نے کہا: میں نے عبد اللہ بن زبیر کو خطبہ دیتے ہوئے سنا، وہ فرما رہے تھے: اے لوگو، اللہ کی قسم تمتع بالعمرہ الی الحج ویسا نہیں ہے جیسا تم کرتے ہو، بلکہ تمتع یہ ہے کہ آدمی حج کے لیے نکلے، پھر اسے کوئی دشمن یا کوئی عذر روک دے یہاں تک کہ حج کے دن گزر جائیں، پھر وہ بیت اللہ آئے، طواف اور صفا و مروہ کی سعی کرے، پھر اگلے سال تک حلال (احرام سے باہر) ہونے سے فائدہ اٹھائے، پھر حج کرے اور ہدی (قربانی) دے (۲)۔

محصر کے حکم اور اس سلسلے میں علماء کے بیان کردہ اقوال کے بارے میں بات گزر چکی ہے، والحمد للہ۔

ان کا مذہب یہ تھا کہ محصر حلال نہیں ہوتا بلکہ وہ اپنے احرام پر برقرار رہتا ہے یہاں تک کہ یوم النحر (قربانی کے دن) اس کی طرف سے ہدی ذبح کی جائے، پھر وہ بال منڈوائے، اور اپنے احرام پر باقی رہے یہاں تک کہ مکہ پہنچ جائے، پھر وہ عمرہ کر کے اپنے حج سے حلال ہو۔ اور جو کچھ ابن زبیر نے ذکر کیا وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے عموم کے خلاف ہے: ﴿فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ﴾ جو کہ اس قول کے بعد ہے: ﴿وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ﴾ اور اس نے احصار کے

حکم میں حج اور عمرہ کے درمیان کوئی فرق نہیں کیا، اور نبی صلی اللہ علیہ وسلم اور آپ کے صحابہ جب حدیبیہ میں روکے گئے تو وہ سب حلال ہوئے اور آپ بھی حلال ہوئے، اور آپ نے انہیں حلال ہونے کا حکم دیا (۳)۔

اور علماء کا اس میں بھی اختلاف ہے کہ متمتع کو متمتع کیوں کہا جاتا ہے؛ ابن القاسم نے کہا: اس لیے کہ اس نے ان تمام چیزوں سے فائدہ اٹھایا جو محرم کے لیے ناجائز ہیں، اپنے عمرہ سے حلال ہونے کے وقت سے لے کر حج شروع کرنےके وقت تک۔

دوسروں نے کہا: اسے متمتع اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ اس نے دو سفروں میں سے ایک سفر کے ساقط ہونے سے فائدہ اٹھایا، اور وہ اس طرح کہ عمرہ کا حق یہ ہے کہ اس کے لیے علیحدہ سفر کیا جائے اور حج کا حق بھی یہی ہے؛ پس جب اس نے ان میں سے ایک کے ساقط ہونے سے فائدہ اٹھایا تو اللہ نے اس پر ہدی لازم کر دی؛ جیسا کہ قارن جو ایک ہی سفر میںं حج اور عمرہ کو جمع کرتا ہے (۴)۔

---

(۱) احکام القرآن للکیا الطبری ۱۰۳/۱، اور حدیث اس جزء کے ص ۲۹۸ پر گزر چکی ہے۔ (۲) التمہید ۳۵۹/۸، اور عبد اللہ بن زبیر کی خبر طبری نے ۴۱۲/۳ میں نکالی ہے، اور ابن زبیر کے نزدیک متمتع کی صورت کا ذکر اس جزء کے ص ۲۹۵ پر گزر چکا ہے۔ (۳) احکام القرآن للکیا الطبری ۱۰۱/۱۔ (۴) المحرر الوجیز ۲۶۸/۱-۲۶۹۔

The first view is broader, for he enjoys everything that is permissible for a non-muhrim to do, and the journey for his Hajj from his country is waived for him, as is the ihram from his miqat for Hajj. This is the view that Umar and Ibn Mas'ud disliked, and they said, or one of them said: "Does one of you go to Mina while his penis is dripping semen?!" (1). And the Muslims have unanimously agreed on the permissibility of this.

A group of scholars said: Umar only disliked it because he loved for the House to be visited twice a year: once for Hajj, and once for Umrah (2). He considered 'Ifrad' (Hajj alone) better; so he used to command it, lean towards it, and forbid other than it out of preference. Therefore, he said: "Separate between your Hajj and your Umrah, for it is more complete for the Hajj of one of you and for his Umrah that he performs Umrah in months other than the months of Hajj" (3).

Fifth: The scholars differed regarding one who performs Umrah during the months of Hajj, then returns to his country and home, then performs Hajj in the same year. The majority of scholars said: He is not a 'mutamatti' (one performing Tamattu' Hajj), and no sacrificial animal (hady) is due upon him, nor fasting. Al-Hasan al-Basri said: He is a 'mutamatti' even if he returns to his family, whether he performs Hajj or not. He said: Because it used to be said: "Umrah in the months of Hajj is mut'ah (enjoyment)"; narrated by Hushaym from Yunus from Al-Hasan. It was also narrated from Yunus from Al-Hasan: "There is no hady upon him." The correct view is the first. This is how Abu Umar (4) mentioned it: whether he performed Hajj or not, and Ibn al-Mundhir did not mention it.

Ibn al-Mundhir said: His argument is the literal meaning of the Book, the saying of the Mighty and Majestic: {Whoever performs Umrah followed by Hajj...} and He did not make an exception: whether returning to his family or not. Had Allah, Exalted is His praise, intended that, He would have clarified it in His Book, or through the tongue of His Messenger ﷺ.

A saying similar to that of Al-Hasan has been narrated from Sa'id ibn al-Musayyib.

Abu Umar (5) said: A saying has also been narrated from Al-Hasan on this matter which was not followed.

(1) This saying appeared in the hadith of Jabir narrated by Ahmad (14279), Al-Bukhari (2504, 2506), and Muslim (1216), and in the hadith of Ibn Umar narrated by Ahmad (4822), and there is no identification of the speaker in them. The wording of Ibn Umar's hadith: They said: O Messenger of Allah, should one of us go to Mina while his penis is dripping semen?! (2) In (m): once for Hajj, and once for Umrah, and this meaning preceded on p. 297, in the third issue. (3) Al-Tamhid 8/353, and the report of Umar was recorded by Malik in Al-Muwatta 1/347, and Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 2/147. (4) Al-Tamhid 8/345. (5) Previous source.

पहला विचार अधिक व्यापक है, क्योंकि वह उन सभी चीजों का आनंद लेता है जो एक गैर-मुहरिम (जो एहराम की स्थिति में न हो) के लिए अनुमेय हैं, और उसके लिए अपने देश से हज के लिए यात्रा और हज के लिए अपने मिकात से एहराम को छोड़ दिया गया है। यही वह विचार है जिसे उमर और इब्न मसूद नापसंद करते थे, और उन्होंने कहा, या उनमें से एक ने कहा: "क्या तुम में से कोई मीना जाता है जबकि उसका लिंग वीर्य टपका रहा होता है?!" (1)। और मुसलमानों ने इसके अनुमेय होने पर सर्वसम्मति जताई है।

विद्वानों के एक समूह ने कहा: उमर ने इसे केवल इसलिए नापसंद किया क्योंकि वह चाहते थे कि साल में दो बार घर (काबा) की ज़ियारत की जाए: एक बार हज के लिए, और एक बार उमराह के लिए (2)। उन्होंने 'इफ़राद' (केवल हज) को बेहतर माना; इसलिए वे इसका आदेश देते थे, इसकी ओर झुकते थे, और इसके अलावा अन्य से पसंद के आधार पर मना करते थे। इसलिए, उन्होंने कहा: "अपने हज और अपने उमराह को अलग करें, क्योंकि आप में से किसी के हज और उसके उमराह के लिए यह अधिक पूर्ण है कि वह हज के महीनों के अलावा अन्य महीनों में उमराह करे" (3)।

पाँचवाँ: विद्वानों में उस व्यक्ति के बारे में मतभेद था जिसने हज के महीनों में उमराह किया, फिर अपने देश और घर लौट गया, फिर उसी वर्ष हज किया। अधिकांश विद्वानों ने कहा: वह 'मुतमत्ती' (तमत्तु हज करने वाला) नहीं है, और उस पर कोई बलि पशु (हदी) नहीं है, और न ही उपवास। अल-हसन अल-बसरी ने कहा: वह 'मुतमत्ती' है भले ही वह अपने परिवार के पास लौट आए, चाहे उसने हज किया हो या नहीं। उन्होंने कहा: क्योंकि यह कहा जाता था: "हज के महीनों में उमराह मुतअ (आनंद) है"; हुशैम द्वारा यूनुस से अल-हसन के माध्यम से वर्णित। यूनुस से अल-हसन के माध्यम से यह भी वर्णित है: "उस पर कोई हदी नहीं है।" सही विचार पहला है। इसी तरह अबू उमर (4) ने इसका उल्लेख किया है: चाहे उसने हज किया हो या नहीं, और इब्न अल-मुंधीर ने इसका उल्लेख नहीं किया।

इब्न अल-मुंधीर ने कहा: उनका तर्क पुस्तक का शाब्दिक अर्थ है, सर्वशक्तिमान और प्रतापी का वचन: {जिसने हज तक उमराह का लाभ उठाया...} और उन्होंने कोई अपवाद नहीं किया: चाहे अपने परिवार को लौट रहा हो या नहीं। यदि अल्लाह, उसकी स्तुति महान है, का ऐसा इरादा होता, तो उन्होंने अपनी पुस्तक में, या अपने रसूल ﷺ की ज़ुबान से इसे स्पष्ट कर दिया होता।

सईद इब्न अल-मुसय्यिब से अल-हसन के समान ही एक कथन वर्णित है।

अबू उमर (5) ने कहा: इस मामले में अल-हसन से एक और कथन भी वर्णित है जिसका अनुसरण नहीं किया गया।

---

(1) यह कथन अहमद (14279), अल-बुखारी (2504, 2506), और मुस्लिम (1216) द्वारा वर्णित जाबिर की हदीस में, और अहमद (4822) द्वारा वर्णित इब्न उमर की हदीस में आया है, और उनमें वक्ता की पहचान नहीं है। इब्न उमर की हदीस के शब्द: उन्होंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, क्या हम में से कोई मीना जाए जबकि उसका लिंग वीर्य टपका रहा हो?! (2) (एम) में: एक बार हज में, और एक बार उमराह में, और यह अर्थ पृष्ठ 297 पर, तीसरे मुद्दे में पहले आ चुका है। (3) अल-तम्हीद 8/353, और उमर की रिपोर्ट मलिक द्वारा अल-मुवत्ता 1/347 में और अल-तहावी द्वारा शरह मानी अल-अथार 2/147 में उद्धृत की गई थी। (4) अल-तम्हीद 8/345। (5) पूर्व स्रोत।

اور پہلا رخ زیادہ عام ہے، کیونکہ وہ ان تمام چیزوں سے فائدہ اٹھاتا ہے جو حلال (غیر محرم) شخص کے لیے جائز ہیں، اور اس کے لیے اپنے شہر سے حج کا سفر ساقط ہو گیا، اور حج میں اس کے میقات سے احرام بھی ساقط ہو گیا۔ اور یہی وہ رخ ہے جسے عمر اور ابن مسعود نے ناپسند کیا، اور ان دونوں نے کہا، یا ان میں سے ایک نے کہا: کیا تم میں سے کوئی منیٰ آئے گا جبکہ اس کا عضوِ تناسل منی ٹپکا رہا ہو؟! (۱)۔ اور مسلمانوں نے اس کے جواز پر اجماع کیا ہے۔

اور علماء کی ایک جماعت نے کہا: عمر نے اسے صرف اس لیے ناپسند کیا کیونکہ وہ چاہتے تھے کہ سال میں دو بار بیت اللہ کی زیارت کی جائے: ایک بار حج کے لیے، اور ایک بار عمرہ کے لیے (۲)۔ اور وہ افراد (صرف حج) کو افضل سمجھتے تھے؛ چنانچہ وہ اس کا حکم دیتے، اس کی طرف مائل ہوتے اور استحباب کے طور پر اس کے علاوہ سے منع کرتے؛ اسی لیے انہوں نے فرمایا: اپنے حج اور اپنے عمرہ کے درمیان فرق کرو، کیونکہ تم میں سے کسی کے حج اور اس کے عمرہ کی تکمیل اسی میں ہے کہ وہ حج کے مہینوں کے علاوہ میں عمرہ کرے (۳)۔

پانچویں: علماء نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جس نے حج کے مہینوں میں عمرہ کیا، پھر اپنے شہر اور گھر واپس آگیا، پھر اسی سال حج کیا؛ تو جمہور علماء نے کہا: وہ متمتع نہیں ہے، اور نہ اس پر ہدی (قربانی) ہے اور نہ روزے۔ اور حسن بصری نے کہا: وہ متمتع ہے اگرچہ وہ اپنے اہل و عیال کے پاس واپس آگیا ہو، خواہ اس نے حج کیا ہو یا نہ کیا ہو۔ انہوں نے کہا: کیونکہ یہ کہا جاتا تھا: حج کے مہینوں میں عمرہ متعہ ہے؛ اسے ہشیم نے یونس سے، انہوں نے حسن سے روایت کیا ہے۔ اور یونس سے حسن کے واسطے سے یہ بھی مروی ہے: اس پر ہدی

نہیں ہے۔ اور صحیح قول پہلا ہے۔ اسی طرح ابو عمر (۴) نے ذکر کیا ہے: حج کیا ہو یا نہ کیا ہو، اور ابن المنذر نے اسے ذکر نہیں کیا۔

ابن المنذر نے کہا: ان کی حجت کتاب (قرآن) کا ظاہر ہے، اللہ عزوجل کا قول: ﴿فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ﴾ (پھر جس نے حج تک عمرہ سے فائدہ اٹھایا) اور اللہ نے استثنیٰ نہیں کیا: اپنے اہل کی طرف واپس جانے والا اور واپس نہ جانے والا، اور اگر اللہ جل ثناؤہ کا اس میں کوئی مراد ہوتا تو وہ اپنی کتاب میں یا اپنے رسول ﷺ کی زبان مبارک سے اسے بیان فرما دیتا۔

اور سعید بن المسیب سے بھی حسن کے قول جیسا ہی مروی ہے۔

ابو عمر (۵) نے کہا: اور حسن سے اس باب میں ایک ایسا قول بھی مروی ہے جس پر ان کی پیروی نہیں کی گئی۔

---

(۱) یہ قول احمد (۱۴۲۷۹)، بخاری (۲۵۰۴، ۲۵۰۶)، اور مسلم (۱۲۱۶) کے ہاں جابر کی حدیث میں، اور احمد (۴۸۲۲) کے ہاں ابن عمر کی حدیث میں وارد ہوا ہے، اور ان میں کہنے والے کا تعین نہیں ہے۔ اور ابن عمر کی حدیث کے الفاظ ہیں: انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول کیا ہم میں سے کوئی منیٰ جائے جبکہ اس کا ذکر منی ٹپکا رہا ہو؟! (۲) (م) میں: ایک بار حج میں، اور ایک بار عمرہ میں، اور یہ معنی ص ۲۹۷ پر، تیسرے مسئلہ میں گزر چکا ہے۔ (۳) التمہید ۸/ ۳۵۳، اور عمر کی روایت مالک نے الموطا ۱/ ۳۴۷ میں، اور الطحاوی نے شرح معانی الآثار ۲/ ۱۴۷ میں نکالی ہے۔ (۴) التمہید ۸/ ۳۴۵۔ (۵) سابقہ مصدر۔

308 Surah Al-Baqarah: Verse 196

Also, and no one from the people of knowledge adopted it, and that is because he said: Whoever performs Umrah after the Day of Sacrifice, it is Tamattu' (performing Umrah and Hajj together).

Two opinions have been narrated from Tawus that are more irregular than what we mentioned from Al-Hasan, one of them: That whoever performs Umrah outside the months of Hajj, then stays until Hajj (1), then performs Hajj in the same year, he is a 'mutamatti' (one performing Tamattu'). No scholar other than him has said this, nor has any of the jurists of the cities adopted it. This is – and Allah knows best – because the months of Hajj are more deserving of Hajj than Umrah; because Umrah is permissible throughout the whole year, while Hajj is only performed during known months. So, if someone performs Umrah in the months of Hajj [and does not perform Hajj in that year], they have placed it in a position where Hajj was more appropriate. However, Allah the Almighty has granted permission in His Book and through the tongue of His Messenger ﷺ to perform Umrah during the months of Hajj for the one performing Tamattu' and Qiran, and for whoever wishes to perform it individually, as a mercy from Him, and He has made obligatory therein what sacrifice is easily available.

The other view he expressed regarding the Meccan: If he performs Tamattu' from one of the regions, he must offer a sacrifice. This has not been relied upon due to the apparent meaning of the Almighty's saying: {That is for him whose family is not present at Al-Masjid Al-Haram}.

Permissible Tamattu', according to the consensus of scholars, is what we have explained (2) with the conditions we mentioned (3), and success is from Allah (4).

Sixth: The scholars agreed that if a man from other than the people (5) of Mecca comes to Mecca for Umrah during the months of Hajj, intending to stay there, then initiates Hajj in that same year and performs it, he is a 'mutamatti', and what is required of a 'mutamatti' is required of him. And they agreed regarding a Meccan who comes from beyond the Miqat in Ihram for Umrah, then initiates Hajj from Mecca while his family is in Mecca and he has not lived elsewhere, that no animal sacrifice is required of him, and likewise if he lives...

(1) In (D) and (M): then stayed until the time of Hajj began. (2) In (M): we explained it. (3) In (M): we mentioned them, and the conditions were previously mentioned on

page 301. (4) Al-Tamhid 8/347, and what preceded between brackets is from it; see Al-Istidhkar 11/221. (5) The word: 'people' is from (M), which is consistent with what is in Al-Tamhid 8/350, and the text is from it.

३०८ सूरह अल-बकरा: आयत १९६

इसके अलावा, और ज्ञान के लोगों में से किसी ने इसे नहीं अपनाया है, और वह इसलिए क्योंकि उन्होंने कहा: जिसने क़ुर्बानी के दिन के बाद उमराह किया, तो वह तमत्तुअ (हज और उमराह को साथ करना) है।

ताऊस से दो ऐसे विचार रिवायत किए गए हैं जो अल-हसन से जो हमने ज़िक्र किया उससे भी ज़्यादा 'शाज़' (असामान्य) हैं, उनमें से एक यह है: कि जो कोई हज के महीनों के अलावा उमराह करता है, फिर हज के समय तक ठहरता है (१), फिर उसी साल हज करता है, तो वह 'मुतमत्ते' (तमत्तुअ करने वाला) है। उनके अलावा किसी भी विद्वान ने यह नहीं कहा है, और न ही शहरों के किसी भी फक़ीह (धर्मशास्त्री) ने इसे अपनाया है। और यह - और अल्लाह बेहतर जानता है - इसलिए है क्योंकि हज के महीने उमराह की तुलना में हज के अधिक हक़दार हैं; क्योंकि उमराह पूरे साल में कभी भी जायज़ है, जबकि हज का स्थान केवल कुछ तयशुदा महीनों में ही होता है। इसलिए, यदि कोई हज के महीनों में उमराह करता है [और उस साल हज नहीं करता], तो उसने उसे ऐसी जगह रख दिया है जहाँ हज करना ज़्यादा बेहतर था। सिवाय इसके कि अल्लाह तआला ने अपनी किताब में और अपने रसूल ﷺ की ज़बान से हज के महीनों में उमराह करने की अनुमति दी है 'मुतमत्ते' और 'क़ारिन' के लिए, और उसके लिए भी जो इसे अकेले (इफ़राद) करना चाहता है, यह उसकी तरफ से रहमत है, और उसने इसमें वह हदी (बलि) अनिवार्य की है जो आसानी से उपलब्ध हो।

दूसरा पक्ष उन्होंने मक्की (मक्का निवासी) के बारे में कहा: यदि वह किसी शहर से आकर तमत्तुअ करता है, तो उस पर हदी (बलि) है, और इस पर भरोसा नहीं किया गया है; अल्लाह तआला के इस स्पष्ट कथन के कारण: {यह उसके लिए है जिसके घर वाले मस्जिद-अल-हराम के पास न हों}।

विद्वानों की जमात के नज़दीक जायज़ तमत्तुअ वह है जिसे हमने स्पष्ट किया है (२) उन शर्तों के साथ जिनका हमने उल्लेख किया (३), और अल्लाह ही सफलता देने वाला है (४)।

छठी बात: विद्वान इस बात पर एकमत हैं कि यदि मक्का के लोगों (५) के अलावा कोई व्यक्ति हज के महीनों में उमराह करने के लिए मक्का आता है, वहाँ ठहरने का इरादा रखता है, फिर उसी साल हज का इरादा करता है और हज करता है, तो वह 'मुतमत्ते' है, उस पर वही है जो 'मुतमत्ते' पर होता है। और वे एक मक्की के बारे में एकमत हैं जो मीक़ात के पीछे से उमराह के एहराम में आता है, फिर

मक्का से हज शुरू करता है जबकि उसके घर वाले मक्का में हैं और वह कहीं और नहीं रहा है, कि उस पर कोई दम (बलि) नहीं है, और इसी तरह यदि वह रहता है...

(१) (डी) और (एम) में: फिर हज का समय शुरू होने तक रुका रहा। (२) (एम) में: हमने इसे स्पष्ट किया। (३) (एम) में: हमने उनका उल्लेख किया, और शर्तें पेज ३०१ पर पहले दी गई हैं। (४) अल-तमहीद ८/३४७, और जो कोष्ठक के बीच पहले आया है वह उसी से है, और देखें अल-इस्तिधकार ११/२२१। (५) शब्द: 'अहल' (लोग) (एम) से है, और यह अल-तमहीद ८/३५० में जो है उसके अनुरूप है, और यह पाठ वहीं से है।

نیز، اور اہل علم میں سے کسی نے اسے اختیار نہیں کیا، اور وہ اس لیے کہ انہوں نے کہا: جس نے یوم النحر (قربانی کے دن) کے بعد عمرہ کیا، تو وہ تمتع ہے۔

اور طاؤس سے دو ایسے قول مروی ہیں جو حسن سے ذکر کردہ اقوال سے بھی زیادہ شاذ (غیر معمولی) ہیں، ان میں سے ایک یہ ہے: کہ جو شخص حج کے مہینوں کے علاوہ عمرہ کرے، پھر حج کے وقت تک قیام کرے (۱)، پھر اسی سال حج کرے، وہ متمتع ہے۔ ان کے سوا کسی عالم نے یہ بات نہیں کہی، اور نہ ہی شہروں کے فقہاء میں سے کسی نے اسے اختیار کیا ہے۔ اور یہ - واللہ اعلم - اس لیے ہے کہ حج کے مہینے عمرہ کے مقابلے میں حج کے زیادہ مستحق ہیں؛ کیونکہ عمرہ سال بھر جائز ہے، اور حج کا مقام صرف معلوم مہینے ہی ہیں؛ لہٰذا اگر کوئی حج کے مہینوں میں عمرہ کرے [اور اس سال حج نہ کرے] تو اس نے اسے ایسی جگہ رکھ دیا جہاں حج زیادہ اولیٰ تھا۔ سوائے اس کے کہ اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں اور اپنے رسول ﷺ کی زبان مبارک سے حج کے مہینوں میں متمتع، قارن اور جو اسے انفرادی طور پر کرنا چاہے اس کے لیے عمرہ کرنے کی رخصت دی ہے، یہ اس کی طرف سے رحمت ہے، اور اس نے اس میں جو میسر ہو وہ ہدی (قربانی) رکھی ہے۔

اور دوسری صورت انہوں نے مکی (مکہ کے رہنے والے) کے بارے میں کہی: اگر وہ شہروں میں سے کسی شہر سے تمتع کرے تو اس پر ہدی لازم ہے، اور اس قول پر توجہ نہیں دی گئی؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے ظاہر ہونے کی وجہ سے: {یہ اس شخص کے لیے ہے جس کے گھر والے مسجد الحرام کے حاضر باش نہ ہوں}۔

اور علماء کی جماعت کے نزدیک جائز تمتع وہ ہے جسے ہم نے ان شرائط کے ساتھ واضح کیا (۲) جن کا ہم نے ذکر کیا (۳)، اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے (۴)۔

چھٹی بات: علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر مکہ کے رہنے والوں (۵) کے علاوہ کوئی شخص حج کے مہینوں میں عمرہ کی نیت سے مکہ آئے، وہاں قیام کا ارادہ رکھے، پھر اسی سال حج شروع کرے اور حج کرے، تو وہ متمتع ہے، اس پر وہی لازم ہے جو متمتع پر ہوتا ہے۔ اور انہوں نے اس مکی کے بارے میں بھی اتفاق کیا ہے جو میقات کے پیچھے سے عمرہ کا احرام باندھ کر آئے، پھر مکہ سے حج شروع کرے جبکہ اس کے گھر والے مکہ ہی میں ہوں اور وہ کہیں اور مقیم نہ ہوا ہو، کہ اس پر کوئی دم (قربانی) نہیں ہے، اور اسی طرح اگر وہ مقیم ہو...

(۱) (د) اور (م) میں ہے: پھر مقیم رہا یہاں تک کہ حج کا وقت داخل ہوگیا۔ (۲) (م) میں ہے: ہم نے اسے واضح کیا۔ (۳) (م) میں ہے: ہم نے انہیں ذکر کیا، اور شرائط صفحہ ۳۰۱ پر گزر چکی ہیں۔ (۴) التمہید ۸/۳۴۷، اور جو کچھ خطوط وحدانی (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور الاستذکار ۱۱/۲۲۱ دیکھیں۔ (۵) لفظ: 'اہل' (م) سے ہے، اور یہ التمہید ۸/۳۵۰ میں موجود عبارت کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

309 Surah Al-Baqarah: Verse 196

...others and inhabited it, and had family there and elsewhere. And they agreed that if he moved from Makkah with his family, then came to it in the months of Hajj performing Umrah, and stayed there until he performed Hajj in the same year, then he is a mutamatti' (one performing Tamattu' Hajj).

Seventh: Malik, Al-Shafi'i, Abu Hanifa and their companions, Al-Thawri, and Abu Thawr agreed that the mutamatti' performs tawaf around the House for his Umrah, and performs sa'i between Safa and Marwa. Furthermore, he must also perform another tawaf for his Hajj, and sa'i between Safa and Marwa. It was narrated from 'Ata and Tawus that one sa'i between Safa and Marwa is sufficient for him. The first opinion is the well-known one, and it is the view of the majority (1). As for the tawaf of the qarin (one performing Qiran Hajj), it has been mentioned previously (2).

Eighth: They differed regarding one who initiates Umrah in months other than the months of Hajj and then performs its rites during the months of Hajj. Malik said: His Umrah belongs to the month in which he finished its rites (hall). He meant that if he finished it in months other than the Hajj months, he is not a mutamatti'. But if he finished it in the months of Hajj, then he is a mutamatti' if he performs Hajj in the same year.

Al-Shafi'i said: If he performs tawaf around the House in the sacred months (3) for Umrah, then he is a mutamatti' if he performs Hajj in the same year. This is because Umrah is only completed by tawaf around the House, and consideration is given to its completion (4). This is the view of Al-Hasan Al-Basri, Al-Hakam bin 'Utaybah (5), Ibn Shubrumah, and Sufyan Al-Thawri.

Qatada, Ahmad, and Ishaq said: His Umrah belongs to the month in which he entered the state of ihram (ahalla). A similar meaning was narrated from Jabir bin Abdullah. Tawus said: His Umrah belongs to the month in which he enters the Sanctuary (Haram).

The proponents of legal opinion (Ashab al-Ra'y) said: If he performs three rounds of tawaf for it in Ramadan and four rounds in Shawwal and then performs Hajj in the same year, he is a mutamatti'. But if he performs four rounds in Ramadan and three rounds in Shawwal, he is not a mutamatti'.

Abu Thawr said: If he enters Umrah in months other than the Hajj months, then whether he performs tawaf (6) for it in...

(1) Al-Tamhid 8/351. (2) Pages 301-303 of this volume. (3) In (Kh) and (Zha): "sacred months," and in Al-Tamhid 8/348 and Al-Istidhkar 11/222: "months of Hajj." (4) In (Kh), (Zha), and (M): "its completion." What is established is from (D) and (Z), which matches what is in Al-Tamhid 8/348. (5) In (D), (Z), (Zha), and (M): "'Uyaynah," and what is established is from (Kh), which is correct. (6) In (M): "atafa."

३०९ सूरह अल-बकरा: आयत १९६

...अन्यों और उसमें निवास किया, और उसका वहां और अन्यत्र परिवार था। और वे इस बात पर सहमत हुए कि यदि वह अपने परिवार के साथ मक्का से चला गया, फिर हज के महीनों में उमराह करने के लिए वहां आया, और उसी वर्ष हज करने तक वहां रहा, तो वह 'मुतमत्ती' (तमत्तु हज करने वाला) है।

सातवां: मलिक, अल-शाफी, अबू हनीफा और उनके साथियों, अल-थौरी और अबू थौर ने सहमति व्यक्त की कि मुतमत्ती अपने उमराह के लिए काबा का तवाफ़ करता है, और सफा और मारवा के बीच सई करता है। इसके अलावा, उसे अपने हज के लिए एक और तवाफ़ और सफा और मारवा के बीच सई भी करनी चाहिए। अता और तावुस से वर्णित है कि उसके लिए सफा और मारवा के बीच एक सई पर्याप्त है। पहली राय प्रसिद्ध है, और यही बहुमत का विचार है (१)। जहाँ तक कारिन (क़िरान हज करने वाला) के तवाफ़ का सवाल है, इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (२)।

आठवां: उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जिसने हज के महीनों के अलावा अन्य महीनों में उमराह शुरू किया और फिर हज के महीनों के दौरान इसके अनुष्ठान किए। मलिक ने कहा: उसका उमराह उस महीने का है जिसमें उसने इसके अनुष्ठान समाप्त (हल्ल) किए। उनका मतलब था कि यदि उसने हज के महीनों के अलावा अन्य महीनों में इसे समाप्त किया, तो वह मुतमत्ती नहीं है। लेकिन अगर उसने हज के महीनों में इसे समाप्त किया, तो वह मुतमत्ती है यदि वह उसी वर्ष हज करता है।

अल-शाफी ने कहा: यदि वह उमराह के लिए पवित्र महीनों (३) में काबा का तवाफ़ करता है, तो वह मुतमत्ती है यदि वह उसी वर्ष हज करता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि उमराह केवल काबा के तवाफ़ से ही पूरा होता है, और इसके पूरा होने (४) पर विचार किया जाता है। यह अल-हसन अल-बसरी, अल-हकम बिन उतैबा (५), इब्न शुबरुमा और सुफियान अल-थौरी का विचार है।

क़तादा, अहमद और इसहाक ने कहा: उसका उमराह उस महीने का है जिसमें उसने एहराम की स्थिति (अहल्ला) में प्रवेश किया। इसी तरह का अर्थ जाबिर बिन अब्दुल्ला से वर्णित है। तावुस ने कहा: उसका उमराह उस महीने का है जिसमें वह हरम (अभयारण्य) में प्रवेश करता है।

अशाब अल-राय (कानूनी राय के समर्थकों) ने कहा: यदि वह रमजान में इसके लिए तीन चक्कर लगाता है और शव्वाल में चार चक्कर लगाता है और फिर उसी वर्ष हज करता है, तो वह मुतमत्ती है।

लेकिन अगर वह रमजान में चार चक्कर और शव्वाल में तीन चक्कर लगाता है, तो वह मुतमत्ती नहीं है।

अबू थौर ने कहा: यदि वह हज के महीनों के अलावा अन्य महीनों में उमराह में प्रवेश करता है, तो चाहे वह इसके लिए तवाफ़ (६) करे...

(१) अल-तमहीद ८/३५१। (२) इस खंड के पृष्ठ ३०१-३०३। (३) (ख) और (ज़) में: "पवित्र महीने", और अल-तमहीद ८/३४८ और अल-इस्तिधकर ११/२२२ में: "हज के महीने"। (४) (ख), (ज़), और (म) में: "उसका पूरा होना"। जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है, जो अल-तमहीद ८/३४८ में है उसके अनुरूप है। (५) (द), (ज़), (ज़) और (म) में: "उयैना", और जो स्थापित है वह (ख) से है, जो सही है। (६) (म) में: "अताफ़ा"।

۳۰۹ سورہ البقرہ: آیت ۱۹۶

...دوسروں کے اور اس میں سکونت اختیار کی، اور اس کا وہاں اور دوسری جگہوں پر گھر بار تھا۔ اور ان کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر وہ اپنے اہل و عیال کے ساتھ مکہ سے منتقل ہو گیا، پھر حج کے مہینوں میں عمرہ کرنے کے لیے مکہ آیا، اور اسی سال حج کرنے تک وہیں مقیم رہا، تو وہ متمتع ہے۔

ساتواں مسئلہ: امام مالک، شافعی، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، ثوری اور ابو ثور کا اس بات پر اتفاق ہے کہ متمتع اپنے عمرہ کے لیے بیت اللہ کا طواف کرتا ہے، اور صفا و مروہ کے درمیان سعی کرتا ہے، اور اس کے بعد اس پر اپنے حج کے لیے ایک اور طواف اور صفا و مروہ کے درمیان سعی بھی لازم ہے۔ عطاء اور طاؤس سے مروی ہے کہ اس کے لیے صفا و مروہ کے درمیان ایک ہی سعی کافی ہے؛ پہلا قول مشہور ہے، اور جمہور کا اسی پر عمل ہے (۱)۔ جہاں تک قارن کے طواف کا تعلق ہے، تو وہ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔

آٹھواں مسئلہ: انہوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جس نے حج کے مہینوں کے علاوہ کسی اور مہینے میں عمرہ شروع کیا پھر حج کے مہینوں میں اس کے افعال انجام دیے؛ تو امام مالک نے فرمایا: اس کا عمرہ اس مہینے کا شمار ہو گا جس میں اس نے احرام کھولا (حلال ہوا)، ان کی مراد یہ ہے کہ اگر وہ حج کے مہینوں کے علاوہ کسی مہینے میں حلال ہوا تو وہ متمتع نہیں ہے، اور اگر وہ حج کے مہینوں میں حلال ہوا تو وہ متمتع ہے بشرطیکہ وہ اسی سال حج کرے۔

اور امام شافعی نے فرمایا: اگر اس نے اشہرِ حرم (۳) میں عمرہ کے لیے بیت اللہ کا طواف کیا تو وہ متمتع ہے بشرطیکہ وہ اسی سال حج کرے، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ عمرہ بیت اللہ کے طواف

ہی سے مکمل ہوتا ہے، اور اس کی تکمیل (۴) کا اعتبار کیا جاتا ہے، اور یہی حسن بصری، حکم بن عتیبہ (۵)، ابن شبرمہ اور سفیان ثوری کا قول ہے۔

اور قتادہ، احمد اور اسحاق نے کہا: اس کا عمرہ اس مہینے کا ہے جس میں اس نے احرام باندھا (تلبیہ پکارا)، اور یہی معنی جابر بن عبداللہ سے مروی ہے۔ اور طاؤس نے کہا: اس کا عمرہ اس مہینے کا ہے جس میں وہ حرم میں داخل ہوا۔

اور اصحاب الرائے نے کہا: اگر اس نے رمضان میں اس کے لیے تین چکر طواف کیا، اور شوال میں چار چکر، پھر اسی سال حج کیا، تو وہ متمتع ہے۔ اور اگر اس نے رمضان میں چار چکر طواف کیا، اور شوال میں تین چکر، تو وہ متمتع نہیں ہو گا۔

اور ابو ثور نے کہا: اگر وہ حج کے مہینوں کے علاوہ کسی مہینے میں عمرہ میں داخل ہوا، تو برابر ہے کہ اس نے طواف (۶) کیا...

(۱) التمهيد ۳۵۱/۸۔ (۲) اس جلد کے صفحات ۳۰۱-۳۰۳۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں: "اشهر الحرم"، اور التمهيد ۳۴۸/۸ اور الاستذكار ۲۲۲/۱۱ میں: "اشهر الحج"۔ (۴) (خ) اور (ظ) اور (م) میں: "كمالها"۔ اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے، اور یہی التمهيد ۳۴۸/۸ کے مطابق ہے۔ (۵) (د) اور (ز) اور (ظ) اور (م) میں: "عيينة"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) سے ہے، اور یہی درست ہے۔ (۶) (م) میں: "أطاف"۔

...Ramadan or in Shawwal, he would not be a *mutamatti'* (one performing Tamattu' Hajj) by this Umrah. This is the meaning of the statement by Ahmad and Ishaq: "His Umrah is for the month in which he entered the state of Ihram."(1)

Ninthly: The scholars unanimously agreed that whoever enters Ihram for Umrah during the months of Hajj may incorporate Hajj into it as long as he has not begun the circumambulation (Tawaf) around the House. By doing so, he becomes a *qarin* (one performing Qiran Hajj), and he is bound by what is required of the Qarin who initiated both Hajj and Umrah together.

They differed regarding incorporating Hajj into Umrah after having started the Tawaf. Malik said: It is binding upon him, and he becomes a *qarin* as long as he has not completed his Tawaf. A similar view is narrated from Abu Hanifa, but the well-known position from him is that it is not permissible except before starting the Tawaf. It has also been said: He may incorporate Hajj into Umrah as long as he has not prayed the two units (rak'ahs) of Tawaf. All of these are opinions of Malik and his companions. Thus, if the person performing Umrah performs one circuit of his Umrah and then assumes Ihram for Hajj, he becomes a *qarin*, the remainder of his Umrah is dropped, and he is obligated to offer the sacrifice for Qiran. Likewise, whoever assumes Ihram for Hajj during his circumambulation or after finishing it but before bowing (praying the rak'ahs). Some said: He may incorporate Hajj into Umrah as long as he has not completed the running (Sa'i) between Safa and Marwa. Abu Umar(2) said: All of this is considered anomalous (*shudhudh*) among the people of knowledge. Ashhab said: If he performs one circuit for his Umrah, assuming Ihram for Hajj does not become binding on him, he does not become a *qarin*, and he continues with his Umrah until he completes it, then assumes Ihram for Hajj. This is the opinion of Al-Shafi'i and 'Ata, and Abu Thawr(3) also held this view.

Tenthly: They differed regarding incorporating Umrah into Hajj. Malik, Abu Thawr, and Ishaq said: Umrah is not incorporated into Hajj, and whoever adds Umrah to Hajj, the Umrah is of no consequence. This was stated by Malik, and it is one of the two opinions of Al-Shafi'i, being his well-known position in Egypt. Abu Hanifa, his companions, and Al-Shafi'i in his old school of thought (*qadim*) said: He becomes a *qarin*, and what is required of a *qarin* is required of him as long as he has not performed even one circuit for his Hajj; if he has performed a circuit, it is not binding

on him because he has already started the work of Hajj. Ibn al-Mundhir said: "I hold the opinion of Malik in this matter."(4)

---

(1) See Al-Tamhid 8/347-348, Al-Istidhkar 11/221-222, and Al-Mughni 5/353. (2) Al-Tamhid 15/216. (3) See Al-Tamhid 15/215-217, and Al-Mughni 5/369 and 371. (4) See Al-Tamhid 15/217-218, and Al-Mughni 5/371.

सूरा अल-बकरा: आयत १९६ | ३१०

...रमज़ान में या शव्वाल में, तो वह इस उमराह के द्वारा मुतमत्ती (तमत्तु' हज करने वाला) नहीं होगा। यह अहमद और इस्हाक़ के इस कथन का अर्थ है: "उसका उमराह उसी महीने के लिए है जिसमें उसने एहराम बाँधा।" (१)

नौवीं बात: विद्वानों का इस बात पर आम सहमति है कि जिस किसी ने हज के महीनों में उमराह के लिए एहराम बाँधा है, वह हज को उसमें शामिल कर सकता है जब तक कि उसने बैतुल्लाह के तवाफ़ की शुरुआत नहीं की है। ऐसा करने से वह क़ारिन (क़िरान हज करने वाला) बन जाता है, और उस पर वही अनिवार्य होता है जो उस क़ारिन पर होता है जिसने हज और उमराह दोनों एक साथ शुरू किए हों।

तवाफ़ शुरू करने के बाद उमराह में हज शामिल करने के बारे में उनमें मतभेद है। इमाम मालिक ने कहा: यह उस पर अनिवार्य है और वह तब तक क़ारिन बन जाता है जब तक कि उसने अपना तवाफ़ पूरा नहीं कर लिया हो। इमाम अबू हनीफ़ा से भी इसी तरह का विचार वर्णित है, लेकिन उनसे प्रसिद्ध राय यह है कि तवाफ़ शुरू करने से पहले के अलावा यह जायज़ नहीं है। यह भी कहा गया है: वह उमराह में हज शामिल कर सकता है जब तक कि उसने तवाफ़ की दो रकातें न पढ़ ली हों। ये सभी मालिक और उनके साथियों के कथन हैं। अत; यदि उमराह करने वाला अपने उमराह के लिए एक चक्कर (शौत) लगाता है और फिर हज के लिए एहराम बाँधता है, तो वह क़ारिन बन जाता है, और उसके उमराह का बाकी हिस्सा समाप्त हो जाता है, और उस पर क़िरान की कुर्बानी अनिवार्य हो जाती है। इसी तरह, वह व्यक्ति जो अपने तवाफ़ के बीच में या उसे पूरा करने के बाद रुकू(नमाज़) से पहले हज का एहराम बाँधता है। उनमें से कुछ ने कहा: वह उमराह में हज शामिल कर सकता है जब तक कि उसने सफ़ा और मरवा के बीच सई पूरी न कर ली हो। अबू उमर (२) ने कहा: विद्वानों के अनुसार यह सब विसंगति (शुज़ूज़) है। अश्हब ने कहा: यदि उसने अपने उमराह के लिए एक चक्कर लगाया है, तो उस पर एहराम बाँधना अनिवार्य नहीं होता और वह क़ारिन नहीं होता, बल्कि वह अपना उमराह पूरा होने तक जारी रखता है और फिर हज के लिए एहराम बाँधता है। इमाम शाफ़ई और अता का यही मत है, और अबू सौर (३) ने भी यही कहा है।

दसवीं बात: हज में उमराह शामिल करने के बारे में उनमें मतभेद है। इमाम मालिक, अबू सौर और इस्हाक़ ने कहा: हज में उमराह शामिल नहीं किया जाता, और जो कोई हज के साथ उमराह जोड़ता

है, तो वह उमराह कुछ भी नहीं है। इमाम मालिक ने यह कहा है, और यह इमाम शाफ़ई के दो कथनों में से एक है, और मिस्र में उनसे यही प्रसिद्ध है। इमाम अबू हनीफ़ा, उनके साथियों और इमाम शाफ़ई ने अपनी पुरानी विचारधारा (क़दीम) में कहा: वह क़ारिन बन जाता है, और उस पर वही सब होगा जो क़ारिन पर होता है जब तक कि उसने अपने हज के लिए एक भी चक्कर नहीं लगाया हो; यदि उसने एक चक्कर लगा लिया है, तो यह उस पर अनिवार्य नहीं होगा क्योंकि वह हज का काम शुरू कर चुका है। इब्न अल-मुनज़िर ने कहा: "इस मसले में मैं इमाम मालिक की बात कहता हूँ।" (४)

---

(१) देखें अत-तम्हीद ८/३४७-३४८, अल-इस्तिज़कार ११/२२१-२२२, और अल-मुग़नी ५/३५३। (२) अत-तम्हीद १५/२१६। (३) देखें अत-तम्हीद १५/२१५-२१७, और अल-मुग़नी ५/३६९ और ३७१। (४) देखें अत-तम्हीद १५/२१७-२१८, और अल-मुग़नी ५/३७१।

...رمضان یا شوال میں، تو وہ اس عمرہ کے ذریعے متمتع نہیں ہوگا۔ یہ احمد اور اسحاق کے اس قول کا مطلب ہے: "اس کا عمرہ اسی مہینے کے لیے ہے جس میں اس نے احرام باندھا"(۱)۔

نویں بات: اہل علم کا اس بات پر اتفاق ہے کہ جس نے حج کے مہینوں میں عمرہ کا احرام باندھا، وہ اس میں حج کو شامل کر سکتا ہے جب تک کہ اس نے بیت اللہ کا طواف شروع نہ کیا ہو، اور وہ اس طرح قارن بن جائے گا، اس پر وہی واجب ہوگا جو اس قارن پر واجب ہوتا ہے جس نے حج اور عمرہ دونوں کا ایک ساتھ آغاز کیا ہو۔

اور طواف شروع کرنے کے بعد عمرہ پر حج کو شامل کرنے کے بارے میں ان کا اختلاف ہے۔ امام مالک نے کہا: اس پر یہ لازم ہے اور وہ اس وقت تک قارن ہو جائے گا جب تک کہ اس نے اپنا طواف مکمل نہ کر لیا ہو۔ امام ابو حنیفہ سے بھی اسی طرح مروی ہے، لیکن ان سے مشہور قول یہ ہے کہ طواف شروع کرنے سے پہلے کے علاوہ یہ جائز نہیں ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: وہ عمرہ پر حج کو شامل کر سکتا ہے جب تک کہ طواف کی دو رکعتیں نہ پڑھ لے۔ یہ سب امام مالک اور ان کے اصحاب کے اقوال ہیں۔ پس جب عمرہ کرنے والا اپنے عمرہ کا ایک چکر (شوط) لگا لے، پھر حج کا احرام باندھ لے، تو وہ قارن بن جائے گا، اس کے بقیہ عمرہ کے افعال ساقط ہو جائیں گے اور اس پر دمِ قران لازم ہوگا۔ اسی طرح وہ شخص جس نے اپنے طواف کے دوران یا طواف سے فارغ ہونے کے بعد لیکن رکوع (نماز) سے پہلے حج کا احرام باندھا۔ اور بعض نے کہا: وہ عمرہ پر حج شامل کر سکتا ہے جب تک صفا اور مروہ کے درمیان سعی مکمل نہ کر لے۔ ابو عمر(۲) نے کہا: یہ سب اہل علم کے نزدیک شذوذ (غیر معروف رائے) ہے۔ اشہب نے کہا: جب اس نے اپنے عمرہ کا ایک چکر لگا لیا تو اس پر احرام لازم نہیں ہوا اور وہ قارن نہیں بنا، اور

وہ اپنے عمرہ پر برقرار رہے گا یہاں تک کہ اسے مکمل کر لے پھر حج کا احرام باندھے؛ امام شافعی اور عطاء کا یہی قول ہے اور ابو ثور(۳) نے بھی یہی کہا ہے۔

دسویں بات: انہوں نے حج پر عمرہ شامل کرنے میں اختلاف کیا ہے۔ امام مالک، ابو ثور اور اسحاق نے کہا: حج پر عمرہ داخل نہیں ہوتا، اور جس نے حج کے ساتھ عمرہ کا اضافہ کیا تو وہ عمرہ کچھ بھی نہیں ہے۔ امام مالک نے یہ کہا، اور یہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے اور مصر میں ان سے یہی مشہور ہے۔ امام ابو حنیفہ، ان کے اصحاب اور امام شافعی نے قدیم قول میں کہا: وہ قارن بن جائے گا، اور اس پر وہ سب کچھ ہوگا جو قارن پر ہوتا ہے جب تک کہ اس نے اپنے حج کا ایک چکر بھی نہ لگایا ہو، اگر اس نے ایک چکر لگا لیا تو اس پر یہ لازم نہیں ہوگا کیونکہ وہ حج کا عمل شروع کر چکا ہے۔ ابن المنذر نے کہا: "میں اس مسئلے میں امام مالک کے قول کا قائل ہوں"(٤)۔

---

(١) دیکھئے التمہید ٨/٣٤٧-٣٤٨، الاستذکار ١١/٢٢١-٢٢٢، اور المغنی ٥/٣٥٣۔ (٢) التمہید ١٥/٢١٦۔ (٣) دیکھئے التمہید ١٥/٢١٥-٢١٧، اور المغنی ٥/٣٦٩ اور ٣٧١۔ (٤) دیکھئے التمہید ١٥/٢١٧-٢١٨، اور المغنی ٥/٣٧١۔

311

Surah Al-Baqarah: Verse 196

Eleventh: Malik said: Whoever offers a sacrificial animal (Hady) for Umrah while performing Tamattu' (combining Umrah and Hajj), it does not suffice him, and he must offer another sacrificial animal for his Tamattu'; because he only becomes a Mutamatti' if he initiates Hajj after completing his Umrah, and at that time the Hady becomes obligatory upon him. Abu Hanifa, Abu Thawr, and Ishaq said: He should not slaughter his Hady until (1) the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr). Ahmad said: If the Mutamatti' arrives before the ten [days of Dhu al-Hijjah], he performs Tawaf and Sa'i and slaughters his Hady. If he arrives during the ten, he does not slaughter except on the Day of Sacrifice, as also stated by Ata. Al-Shafi'i said: He exits his Umrah state once he performs Tawaf and Sa'i, whether he brought a sacrificial animal or not (2).

Twelfth: Malik and Al-Shafi'i differed concerning a Mutamatti' who dies. Al-Shafi'i said: If he has entered Ihram for Hajj, the blood of Tamattu' (sacrifice) becomes obligatory for him if he was capable of it; this was narrated from him by Al-Za'farani (3). Ibn Wahb narrated from Malik that he was asked about a Mutamatti' who dies after entering Ihram for Hajj at Arafat or elsewhere: Do you see that he owes a sacrificial animal? He said: Whoever among them dies before throwing stones at Jamrat al-Aqaba, I do not see that he owes a sacrificial animal. And whoever throws at the Jamrah then dies, he owes the sacrifice. It was said to him: [Should it be taken] from the capital (total estate) or from the third? He said: Rather, from the capital (4).

Thirteenth: His Almighty's saying: {such as can be had with ease from the sacrificial animals} has been discussed previously (5).

His Almighty's saying: {and whoso findeth not (the wherewithal), must fast three days during the pilgrimage and seven when ye have returned; these are ten (days) complete. That is for him whose folk are not present at the Inviolable Place of Worship. Observe your duty to Allah, and know that Allah is severe in punishment.} There are ten issues regarding this:

First: His Almighty's saying: {and whoso findeth not} meaning the sacrificial animal, either due to lack of money or lack of animals. He fasts three days during Hajj and seven when he returns to his home. The last of the three days in Hajj is the Day of Arafat; this is the opinion of Tawus, and it was narrated from Al-Sha'bi, Ata, and Mujahid.

(1) In (M): except. (2) Al-Tamhid 8/351-352. (3) Al-Hasan ibn Muhammad ibn al-Sabbah, Abu Ali, attributed to Al-Za'faraniyah, a village in the Sawad of Baghdad. He studied Al-Shafi'i's old book and was a leader in jurisprudence and Hadith. He died in (260 AH). Siyar 12/262, and Al-Ansab 6/280. (4) Al-Tamhid 8/348. (5) On page 282 of this part.

311

सूरा अल-बकरा: आयत 196

ग्यारहवाँ: मालिक ने कहा: जो कोई उमराह के लिए बलि का जानवर (हदयी) भेंट करता है जबकि वह तमत्तु' (एक साथ उमराह और हज) कर रहा है, तो यह उसके लिए पर्याप्त नहीं है, और उसे अपने तमत्तु' के लिए एक और बलि का जानवर देना होगा; क्योंकि वह केवल तभी मुतमत्ती' बनता है जब वह अपने उमराह को पूरा करने के बाद हज शुरू करता है, और उस समय उस पर हदयी अनिवार्य हो जाती है। अबू हनीफा, अबू थौर और इशाक ने कहा: वह बलि के दिन (यौम अल-नहर) तक (1) अपनी हदयी की बलि न दे। अहमद ने कहा: यदि मुतमत्ती' [ज़ुल-हिज्जा के] दस दिनों से पहले आता है, तो वह तवाफ़ और सई करता है और अपनी हदयी की बलि देता है। यदि वह दस दिनों के दौरान आता है, तो वह बलि के दिन के अलावा बलि नहीं देता है, जैसा कि अता ने भी कहा है। अल-शफी'ई ने कहा: वह तवाफ़ और सई करने के बाद अपने उमराह की स्थिति से बाहर निकल जाता है, चाहे वह बलि का जानवर लाया हो या नहीं (2)।

बारहवाँ: मुतमत्ती' की मृत्यु के संबंध में मालिक और अल-शफी'ई के बीच मतभेद था। अल-शफी'ई ने कहा: यदि उसने हज के लिए एहराम बांध लिया है, तो तमत्तु' का रक्त (बलि) उस पर अनिवार्य हो जाता है यदि वह इसके लिए सक्षम था; यह उनके द्वारा अल-ज़फ़रानी (3) से वर्णित किया गया था। इब्न वहब ने मालिक से वर्णन किया कि उनसे एक मुतमत्ती' के बारे में पूछा गया जो अराफात या कहीं और हज के लिए एहराम बांधने के बाद मर जाता है: क्या आप देखते हैं कि उस पर बलि का जानवर बकाया है? उन्होंने कहा: उनमें से जो कोई जमरात अल-अकाबा पर कंकड़ फेंकने से पहले मर जाता है, मैं नहीं देखता कि उस पर बलि का जानवर बकाया है। और जो जमराह पर कंकड़ फेंकता है और फिर मर जाता है, उस पर बलि बकाया है। उनसे पूछा गया: [क्या इसे] कुल संपत्ति (पूंजी) से लिया जाना चाहिए या तिहाई से? उन्होंने कहा: बल्कि, पूंजी से (4)।

तेरहवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {जो भी बलि के जानवरों में से आसानी से उपलब्ध हो} इसकी चर्चा पहले (5) की जा चुकी है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और जिसे (साधन) न मिले, उसे हज के दौरान तीन दिन और वापस लौटने पर सात दिन उपवास करना चाहिए; ये पूरे दस (दिन) हैं। यह उसके लिए है जिसके परिवारजन पवित्र

मस्जिद (मस्जिद अल-हराम) के निवासी न हों। अल्लाह के प्रति अपने कर्तव्य का पालन करो, और जान लो कि अल्लाह दंड देने में कठोर है।} इसमें दस मुद्दे हैं:

पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {और जिसे न मिले} जिसका अर्थ है बलि का जानवर, या तो पैसे की कमी के कारण या जानवरों की कमी के कारण। वह हज के दौरान तीन दिन और अपने घर लौटने पर सात दिन उपवास करता है। हज में तीन दिनों में से अंतिम दिन अराफात का दिन है; यह ताऊस की राय है, और यह अल-शाबी, अता और मुजाहिद से वर्णित है।

(1) (म) में: सिवाय। (2) अल-तम्हीद 8/351-352. (3) अल-हसन बिन मुहम्मद बिन अल-सब्बाह, अबू अली, अल-ज़फ़रानिया से संबंधित, जो बगदाद के सवाद के गांवों में से एक है। उन्होंने अल-शफी'ई की पुरानी किताब पढ़ी और वे न्यायशास्त्र और हदीस में अग्रणी थे। उनकी मृत्यु (260 हिजरी) में हुई। सियार 12/262, और अल-अंसाद 6/280। (4) अल-तम्हीद 8/348. (5) इस भाग के पृष्ठ 282 पर।

٣١١

سورة البقرہ: آیت ١٩٦

گیارہواں: مالک نے کہا: جو شخص عمرہ کے لیے ہدی (قربانی کا جانور) پیش کرے جبکہ وہ متمتع ہو، تو یہ اس کے لیے کافی نہیں ہے، اور اس پر اس کے تمتع کے لیے ایک اور ہدی لازم ہے؛ کیونکہ وہ متمتع تب ہی بنتا ہے جب وہ اپنے عمرہ سے فارغ ہونے کے بعد حج شروع کرے، اور اس وقت اس پر ہدی واجب ہوتی ہے۔ ابو حنیفہ، ابو ثور اور اسحاق نے کہا: وہ اپنی ہدی ذبح نہ کرے (١) یوم النحر (قربانی کے دن) تک۔ احمد نے کہا: اگر متمتع [ذی الحجہ کے] عشرہ سے پہلے آئے تو طواف اور سعی کرے اور اپنی ہدی ذبح کرے، اور اگر عشرہ میں آئے تو یوم النحر کے سوا ذبح نہ کرے، اور یہی قول عطا کا ہے۔ شافعی نے کہا: وہ اپنے عمرہ سے حلال ہو جاتا ہے جب طواف اور سعی کر لے، خواہ وہ ہدی ساتھ لایا ہو یا نہ لایا ہو (٢)۔

بارہواں: مالک اور شافعی کا اس متمتع کے بارے میں اختلاف ہوا جو فوت ہو جائے؛ شافعی نے کہا: جب اس نے حج کا احرام باندھ لیا تو اس پر دمِ تمتع واجب ہو گیا اگر وہ اس کی استطاعت رکھتا تھا؛ اسے ان سے زعفرانی (٣) نے روایت کیا ہے۔ ابن وہب نے مالک سے روایت کی کہ ان سے اس متمتع کے بارے میں پوچھا گیا جو عرفہ یا کسی اور جگہ حج کا احرام باندھنے کے بعد مر جائے، کیا آپ اس پر ہدی سمجھتے ہیں؟ انہوں نے کہا: ان میں سے جو جمرہ عقبہ کی رمی سے پہلے مر گیا تو میں اس پر ہدی نہیں سمجھتا، اور جس نے جمرہ کی رمی کر لی پھر مر گیا تو اس پر ہدی ہے۔ ان سے پوچھا گیا: اصل مال سے، یا تہائی سے؟ انہوں نے کہا: بلکہ اصل مال سے (٤)۔

تیرہواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ﴾ اس پر پہلے کلام ہو چکا ہے (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ ذَٰلِكَ لِمَن لَّمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ اس میں دس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَمَن لَّمْ يَجِدْ﴾ یعنی ہدی، خواہ مال نہ ہونے کی وجہ سے یا جانور نہ ہونے کی وجہ سے، تو وہ حج میں تین دن روزے رکھے اور سات جب اپنے وطن واپس لوٹے۔ اور حج میں تین دنوں کا آخری دن یومِ عرفہ ہے؛ یہ طاؤس کا قول ہے، اور شعبی، عطا اور مجاہد سے مروی ہے۔

(۱) (م) میں: سوائے۔ (۲) التمہید ۸/۳۵۱-۳۵۲۔ (۳) الحسن بن محمد بن الصباح، ابو علی، ان کی نسبت زعفرانیہ کی طرف ہے، جو بغداد کے دیہات میں سے ایک گاؤں ہے، انہوں نے شافعی سے ان کی قدیم کتاب پڑھی، اور وہ فقہ و حدیث میں پیشوا تھے، ان کی وفات (۲۶۰ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۲/۲۶۲، اور الانساب ۶/۲۸۰۔ (۴) التمہید ۸/۳۴۸۔ (۵) اسی پارے کے صفحہ ۲۸۲ پر۔

312 Surah Al-Baqarah: Verse 196

...and Al-Hasan Al-Basri, Al-Nakha'i, Sa'id bin Jubayr, Alqamah, Amr bin Dinar, and the people of opinion (1); as narrated by Ibn Al-Mundhir.

Abu Thawr narrated from Abu Hanifa: He fasts them while in the state of ihram for Umrah, because it is one of the two ihrams of Tamattu' (2); thus, fasting during it is permissible like fasting during the ihram for Hajj (3). Abu Hanifa also said, along with his companions: He fasts one day before the Day of Tarwiyah, on the Day of Tarwiyah, and on the Day of Arafah (4).

Ibn Abbas and Malik bin Anas said: He may fast them from the time he enters ihram for Hajj until the Day of Sacrifice; because Allah Almighty said: {and a fast of three days during Hajj} [Al-Baqarah: 196]. So if he fasts them during Umrah, he has performed them (5) before their time, and it does not suffice him. Al-Shafi'i and Ahmad bin Hanbal said: He fasts them between the time he begins the Hajj call (talbiyah) and the Day of Arafah; this is the opinion of Ibn Umar and Aisha. This was also narrated from Malik, and it is the implication of his statement in his Al-Muwatta, so that he is not fasting on the Day of Arafah, as that is more in accordance with the Sunnah and provides more strength for worship, and this will be mentioned later (6).

It was also narrated from Ahmad: It is permissible to fast the three days before entering ihram. Al-Thawri and Al-Awza'i said: He fasts them from the first days of the ten (of Dhu al-Hijjah), and this was also the opinion of Ata (7). Urwah said: He fasts them as long as he is in Makkah during the days of Mina; this was also said by Malik and a group of the people of Medina (8).

The days of Mina are the three days of Tashreeq that follow the Day of Sacrifice. Malik narrated in Al-Muwatta from Aisha, the Mother of the Believers, that she used to say: Fasting for those who perform Tamattu' Hajj and cannot find a sacrificial animal is between the time they begin Hajj until the Day of Arafah. If they do not fast then, they should fast during the days of Mina (9).

(1) See Al-Mughni 5/360-361, and Al-Tabari recorded these reports 3/420-424. (2) In (D) and (Z): 'the one performing Tamattu' (Al-Mutamatti')'. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/130. (4) See Bada'i' al-Sana'i' by al-Kasani 3/181, and al-Tabari narrated this opinion 3/419-421 from Ali, Ibn Umar, Urwah bin al-Zubayr, Sa'id bin Jubayr, and al-Hakam. (5) In (D) and (Z): 'he brought it'. (6) Page 341 of this volume. (7) See Al-Mughni 5/361, Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/130, and al-Muharrar al-Wajiz 1/270.

(8) See Al-Tamhid 8/350. (9) Al-Muwatta 1/426, and Al-Bukhari recorded it similarly (1999); both narrated it from Aisha and Ibn Umar, may Allah be pleased with them.

३१२ सूरह अल-बकरा: आयत १९६

...और अल-हसन अल-बसरी, अल-नखई, सईद बिन जुबैर, अलक़मा, अम्र बिन दीनार और राय वाले लोग (१); जैसा कि इब्न अल-मुनज़िर ने बताया है।

अबू थौर ने अबू हनीफा से रिवायत की है: वह उमराह के लिए एहराम की स्थिति में रोज़े रखता है; क्योंकि यह तमत्तु के दो एहरामों में से एक है (२); इसलिए इसमें रोज़ा रखना जायज़ है जैसे हज के एहराम के दौरान रोज़ा रखना (३)। अबू हनीफा और उनके साथियों ने यह भी कहा: वह तरवियाह के दिन से एक दिन पहले, तरवियाह के दिन और अराफा के दिन रोज़ा रखता है (४)।

इब्न अब्बास और मलिक बिन अनस ने कहा: उसे हज के लिए एहराम बाँधने के समय से लेकर कुर्बानी के दिन तक रोज़े रखने का अधिकार है; क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया है: {हज के दौरान तीन दिनों का रोज़ा} [अल-बकरा: १९६]। तो अगर उसने उमराह के दौरान रोज़े रखे, तो उसने उन्हें उनके समय से पहले (५) पूरा कर लिया और यह उसके लिए काफी नहीं है। अल-शाफ़ई और अहमद बिन हंबल ने कहा: वह हज की तल्बिया शुरू करने और अराफा के दिन के बीच रोज़े रखता है; यह इब्न उमर और आयशा का मत है। यह मलिक से भी रिवायत किया गया है, और यह उनके अल-मुवत्ता में दिए गए बयान का निहितार्थ है, ताकि वह अराफा के दिन रोज़े से न हो, क्योंकि यह सुन्नत के अधिक अनुकूल है और इबादत के लिए अधिक शक्ति प्रदान करता है, और इसका उल्लेख बाद में किया जाएगा (६)।

अहमद से यह भी रिवायत है: एहराम में प्रवेश करने से पहले तीन दिन रोज़ा रखना जायज़ है। अल-थौरी और अल-औज़ाई ने कहा: वह उन्हें (ज़ुल-हिज्जा के) पहले दस दिनों से रोज़े रखता है, और यही अता का भी मत था (७)। उरवा ने कहा: वह तब तक रोज़े रखता है जब तक वह मिना के दिनों में मक्का में रहता है; यही बात मलिक और मदीना के लोगों के एक समूह ने भी कही थी (८)।

मिना के दिन तशरीक़ के तीन दिन हैं जो कुर्बानी के दिन के बाद आते हैं। मलिक ने अल-मुवत्ता में मोमिनों की माँ आयशा से रिवायत की है कि वह कहती थीं: उन लोगों के लिए रोज़ा जो तमत्तु हज करते हैं और जिन्हें कुर्बानी का जानवर नहीं मिलता, हज शुरू करने और अराफा के दिन के बीच है। यदि वे तब रोज़ा नहीं रखते हैं, तो उन्हें मिना के दिनों में रोज़ा रखना चाहिए (९)।

(१) देखें अल-मुग़नी ५/३६०-३६१, और अल-तबरी ने इन खबरों को ३/४२०-४२४ में उद्धृत किया है। (२) (द) और (ज़) में: 'तमत्तु करने वाला (अल-मुतमत्ती)'। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-

कुरान १/१३०। (४) अल-कसानी द्वारा बदई अल-सनई ३/१८१ देखें, और अल-तबरी ने अली, इब्न उमर, उरवा बिन अल-ज़ुबैर, सईद बिन जुबैर और अल-हकम से इस राय ३/४१९-४२१ को उद्धृत किया है। (५) (द) और (ज़) में: 'वह इसे लाया'। (६) इस खंड का पृष्ठ ३४१। (७) देखें अल-मुग़नी ५/३६१, इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/१३०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७०। (८) अल-तमहीद ८/३५० देखें। (९) अल-मुवत्ता १/४२६, और अल-बुखारी ने इसी तरह इसे दर्ज किया है (१९९९); दोनों ने इसे आयशा और इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है।

...اور الحسن البصری، النخعی، سعید بن جبیر، علقمہ، عمرو بن دینار اور اصحاب الرائے (۱)؛ اسے ابن المنذر نے حکایت کیا ہے۔

ابو ثور نے ابو حنیفہ سے حکایت کی: وہ عمرہ کے احرام میں ان کے روزے رکھتا ہے؛ کیونکہ یہ تمتع کے دو احراموں میں سے ایک ہے (۲)؛ چنانچہ اس میں روزہ رکھنا حج کے احرام میں روزہ رکھنے کی طرح جائز ہے (۳)۔ ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے یہ بھی کہا: وہ یوم الترویہ سے ایک دن پہلے، یوم الترویہ، اور یوم عرفہ کو روزہ رکھتا ہے (۴)۔

ابن عباس اور مالک بن انس نے کہا: اسے حج کا احرام باندھنے سے لے کر قربانی کے دن تک روزے رکھنے کا حق ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {تو حج کے دوران تین دن کے روزے} [البقرہ: ۱۹۶]۔ چنانچہ اگر اس نے عمرہ میں روزے رکھے تو اس نے انہیں ان کے وقت سے پہلے (۵) ادا کر دیا اور یہ اس کے لیے کافی نہیں ہے۔ شافعی اور احمد بن حنبل نے کہا: وہ حج کے لیے تلبیہ پکارنے سے لے کر یوم عرفہ کے درمیان روزے رکھتا ہے؛ یہ ابن عمر اور عائشہ کا قول ہے، اور یہ مالک سے بھی مروی ہے، اور یہ ان کی کتاب الموطأ میں ان کے قول کا تقاضا ہے؛ تاکہ یوم عرفہ کو وہ روزہ سے نہ ہو، کیونکہ یہ سنت کی زیادہ پیروی ہے اور عبادت کے لیے زیادہ قوت کا باعث ہے، اور یہ آگے آئے گا (۶)۔

احمد سے یہ بھی مروی ہے کہ: احرام باندھنے سے پہلے تین روزے رکھنا جائز ہے۔ ثوری اور اوزاعی نے کہا: وہ عشرہ (ذی الحجہ) کے پہلے دنوں سے روزے رکھتا ہے، اور عطا کا قول بھی یہی تھا (۷)۔ عروہ نے کہا: وہ اس وقت تک روزے رکھتا ہے جب تک وہ ایام منیٰ میں مکہ میں ہے؛ مالک اور اہل مدینہ کی ایک جماعت نے بھی یہی کہا ہے (۸)۔

ایام منیٰ تشریق کے تین دن ہیں جو قربانی کے دن کے بعد آتے ہیں۔ مالک نے الموطأ میں ام المومنین عائشہ سے روایت کیا ہے کہ وہ فرماتی تھیں: ان لوگوں کے لیے روزہ جو تمتع عمرہ سے حج تک کرتے ہیں اور جنہیں قربانی کا جانور نہیں ملتا، حج کا احرام باندھنے سے لے کر یوم عرفہ کے درمیان ہے، اگر انہوں نے اس وقت روزے نہیں رکھے تو وہ ایام منیٰ میں روزے رکھیں (۹)۔

(۱) ملاحظہ کریں المغنی ۵ / ۳۶۰-۳۶۱، اور طبری نے ان اخبار کو ۳ / ۴۲۰-۴۲۴ میں نکالا ہے۔ (۲) (د) اور (ظ) میں: 'المتمتع'۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۱ / ۱۳۰۔ (۴) ملاحظہ کریں بدائع الصنائع للکاسانی ۳ / ۱۸۱، اور طبری نے اس قول کو ۳ / ۴۱۹-۴۲۱ میں علی، ابن عمر، عروہ بن الزبیر، سعید بن جبیر اور الحکم سے نکالا ہے۔ (۵) (د) اور (ز) میں: 'أتی به'۔ (۶) اس جلد کا صفحہ ۳۴۱۔ (۷) ملاحظہ کریں المغنی ۳۶۱/۵، احکام القرآن لابن العربی ۱ / ۱۳۰، اور المحرر الوجیز ۱ / ۲۷۰۔ (۸) ملاحظہ کریں التمہید ۳۵۰/۸۔ (۹) الموطأ ۴۲۶/۱، اور اسے اسی طرح بخاری (۱۹۹۹) نے نکالا ہے، دونوں نے اسے عائشہ اور ابن عمر رضی اللہ عنہم سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 Page 313

This wording implies the validity of fasting from the time the Mutamatti' (performing Umrah and Hajj together) enters the state of Ihram for Hajj until the Day of Arafah. This is considered the starting point, either because it is the time for performance (Ada') and the subsequent days of Mina are the time for making it up (Qada'), as stated by the Shafi'i school; or because performing the fast before the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr) discharges the obligation, which is commanded. The more apparent view in the [Maliki] school is that it is considered performance (Ada'); even though fasting before it is better, similar to the time for prayer which has a broad window for performance, even though its beginning is better than its end (1).

This is the correct view, and it is a performance (Ada') not a make-up (Qada'). For the statement "during Hajj" (2) could mean the place of Hajj, or it could mean the days of Hajj. If the meaning is the days of Hajj, then this view is correct because the last of the days of Hajj is the Day of Sacrifice. It is also possible that the last days of Hajj are the days of stoning (Ramy); because stoning is purely a Hajj ritual, even if it is not one of its pillars. If the meaning is the place of Hajj, he fasts as long as he is in Mecca during the days of Mina, as Urwah said, and this is a very strong view.

Some have said: He may delay them initially until the days of Tashreeq because fasting is not obligatory upon him except if he does not find the sacrificial animal (Hadiy) on the Day of Sacrifice. If it is asked:

Second: A group of the people of Medina, and Shafi’i in his new school (al-Jadeed)—which is the view held by most of his companions—held that it is not permissible to fast on the days of Tashreeq due to the Prophet's ﷺ prohibition of fasting on the days of Mina (3). It is replied to him: If the prohibition is established, then it is general and the Mutamatti' is excluded from it based on what is established in al-Bukhari that Aisha used to fast them (4). And from Ibn Umar and Aisha, they both said: "No concession was given for fasting during the days of Tashreeq except for the one who could not find the sacrificial animal (Hadiy)" (5). Al-Daraqutni said: Its chain of narration is authentic.

---

(1) Al-Muntaqa 3/83. (2) In the manuscripts "during the days of Hajj", and what is confirmed is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/130, and the speech is from him. (3) Narrated by Ahmad (20722) and Muslim (1141) on the authority of Nubayshah al-Hudhali (may Allah be pleased with him) who said: The Messenger of Allah ﷺ said:

"The days of Tashreeq are days of eating and drinking." And narrated by Malik in al-Muwatta 1/376, Abu Dawud (2418), and al-Hakim 1/435, on the authority of Abdullah bin Amr bin al-Aas (may Allah be pleased with both of them) that he entered upon his father Amr bin al-Aas and found him eating. He said: He called me, so I said to him: I am fasting. He said: "These are the days that the Messenger of Allah ﷺ forbade us from fasting and commanded us to break our fast." Malik said: They are the days of Tashreeq. See al-Tamheed 12/152. (4) Sahih al-Bukhari (1996), see Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/130-131. (5) Sahih al-Bukhari (1997, 1998).

सूरह अल-बकरा: आयत 196 पृष्ठ 313

यह शब्दावली मुतमत्ती (उमराह और हज एक साथ करने वाले) के हज के लिए एहराम बांधने के समय से लेकर अराफात के दिन तक रोज़ा रखने की वैधता का संकेत देती है। यह एक शुरुआत है, या तो इसलिए कि यह अदायगी (अदा) का समय है और मिना के बाद के दिन कज़ा (छूटे हुए रोज़े पूरा करना) का समय हैं, जैसा कि शाफई अनुयायी कहते हैं; या इसलिए कि कुर्बानी के दिन (यौम अल-नह्र) से पहले रोज़ा रखने से ज़िम्मेदारी से मुक्ति मिल जाती है, और इसका आदेश दिया गया है। [मलिकी] पंथ का स्पष्ट दृष्टिकोण यह है कि इसे अदायगी (अदा) माना जाता है; भले ही उससे पहले रोज़ा रखना बेहतर हो, जैसे नमाज़ का समय जिसमें अदायगी के लिए पर्याप्त समय होता है, भले ही उसका आरंभ उसके अंत से बेहतर हो (1)।

और यही सही है, और यह अदायगी (अदा) है न कि कज़ा। क्योंकि "हज में" (2) वाक्यांश का अर्थ हज का स्थान हो सकता है, या हज के दिन हो सकता है। यदि अर्थ हज के दिन है, तो यह कथन सही है; क्योंकि हज के दिनों का अंतिम दिन कुर्बानी का दिन है। यह भी संभव है कि हज के अंतिम दिन कंकड़ मारने (रमी) के दिन हों; क्योंकि रमी विशुद्ध रूप से हज का कार्य है, भले ही वह इसके स्तंभों में से न हो। यदि अर्थ हज का स्थान है, तो वह तब तक रोज़ा रखेगा जब तक वह मिना के दिनों में मक्का में है; जैसा कि उरवाह ने कहा, और यह बहुत पुख्ता राय है।

एक समूह ने कहा है: उसे शुरू में तश्रीक के दिनों तक उन्हें टालने का अधिकार है; क्योंकि उस पर रोज़ा रखना तब तक अनिवार्य नहीं है जब तक कि उसे कुर्बानी के दिन कुर्बानी का जानवर (हदी) न मिले। यदि कहा जाए कि:

दूसरा: मदीना के लोगों के एक समूह और शाफई ने अपने नए मत (अल-जदीद) में—जिस पर उनके अधिकांश साथी हैं—यह विचार रखा है कि तश्रीक के दिनों में रोज़ा रखना जायज़ नहीं है क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने मिना के दिनों में रोज़ा रखने से मना किया था (3)। उनसे कहा गया: यदि निषेध स्थापित है, तो यह सामान्य है और मुतमत्ती को उससे अलग रखा गया है जैसा कि अल-बुखारी में प्रमाणित है कि आयशा उनके दौरान रोज़ा रखती थीं (4)। और इब्न उमर और आयशा से रिवायत है, उन दोनों ने कहा: "तश्रीक के दिनों में रोज़ा रखने की छूट केवल उसी को दी गई थी जिसे कुर्बानी का जानवर (हदी) न मिले" (5)। अल-दारकुतनी ने कहा: इसकी सनद (सूत्र) सही है।

(1) अल-मुंतका 3/83। (2) पांडुलिपियों में "हज के दिनों में", और जो प्रमाणित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/130 से है और यह उन्हीं का कथन है। (3) अहमद (20722) और मुस्लिम (1141) ने नुबैशा अल-हुदाली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तश्रीक के दिन खाने और पीने के दिन हैं।" और मालिक ने मुवत्ता 1/376 में, अबू दाऊद (2418) और अल-हाकिम 1/435 ने अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की है कि वह अपने पिता अम्र बिन अल-आस के पास गए और उन्हें खाना खाते हुए पाया। उन्होंने कहा: उन्होंने मुझे बुलाया, तो मैंने उनसे कहा: मैं रोज़ा रखे हुए हूँ। उन्होंने कहा: "ये वे दिन हैं जिनमें अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें रोज़ा रखने से मना किया और इफ्तार करने का हुक्म दिया।" मालिक ने कहा: ये तश्रीक के दिन हैं। देखिए अल-तमीद 12/152। (4) सहीह अल-बुखारी (1996), इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/130-131 भी देखें। (5) सहीह अल-बुखारी (1997, 1998)।

سورۃ البقرہ: آیت 196 صفحہ 313

یہ لفظ اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ متمتع (حج اور عمرہ ایک ساتھ کرنے والے) کے لیے حج کا احرام باندھنے کے وقت سے یومِ عرفہ تک روزہ رکھنا درست ہے۔ یہ ایک آغاز ہے، یا تو اس لیے کہ یہ ادائیگی (ادا) کا وقت ہے اور اس کے بعد منیٰ کے ایام قضا کا وقت ہیں، جیسا کہ شوافع کہتے ہیں؛ یا اس لیے کہ یومِ نحر (قربانی کے دن) سے پہلے روزہ رکھنے میں ذمہ داری سے سبکدوشی ہے، اور اس کا حکم دیا گیا ہے۔ مسلک کا ظاہر قول یہ ہے کہ یہ ادائیگی (ادا) کی صورت ہے؛ اگرچہ اس سے پہلے روزہ رکھنا بہتر ہے، جیسا کہ نماز کا وقت جس میں ادائیگی کے لیے وسعت ہوتی ہے، اگرچہ اس کا اول وقت آخر وقت سے بہتر ہوتا ہے (1)۔

اور یہی صحیح ہے، اور یہ ادا ہے قضا نہیں، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا قول "حج میں" (2) کا احتمال ہے کہ اس سے مراد حج کی جگہ ہو، اور یہ بھی احتمال ہے کہ حج کے ایام مراد ہوں۔ پس اگر حج کے ایام مراد ہوں تو یہ قول صحیح ہے؛ کیونکہ حج کے ایام کا آخری دن یومِ نحر ہے۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ حج کے آخری ایام رمی کے ایام ہوں؛ کیونکہ رمی خالصتاً حج کے کاموں میں سے ایک کام ہے، اگرچہ وہ اس کے ارکان میں سے نہیں ہے۔ اور اگر حج کی جگہ مراد ہو، تو جب تک وہ منیٰ کے ایام میں مکہ میں رہے گا روزہ رکھے گا؛ جیسا کہ عروہ نے کہا، اور یہ بہت قوی بات ہے۔

اور ایک گروہ نے کہا ہے کہ اسے ابتدا میں ایامِ تشریق تک مؤخر کرنے کا حق ہے؛ کیونکہ اس پر روزہ واجب نہیں ہوتا مگر اس صورت میں جب اسے یومِ نحر پر ہدی (قربانی کا جانور) نہ ملے۔ اگر کہا جائے کہ:

دوسری بات: اہل مدینہ کی ایک جماعت، اور شافعی اپنے قولِ جدید میں، اور ان کے اکثر اصحاب کا یہی موقف ہے، اس طرف گئے ہیں کہ ایامِ تشریق کے روزے رکھنا جائز نہیں کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے منیٰ کے دنوں کے روزے رکھنے سے منع فرمایا ہے (3)؛ تو اسے کہا جائے گا: اگر ممانعت ثابت ہے تو وہ عام ہے جس سے متمتع کو اس دلیل کی بنا پر خاص کیا جائے گا جو بخاری میں ثابت ہے کہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا ان میں روزہ رکھتی تھیں (4)۔ اور ابن عمر اور عائشہ رضی اللہ عنہم سے روایت ہے، ان دونوں نے کہا: "ایامِ تشریق میں روزے رکھنے کی رخصت نہیں دی گئی سوائے اس شخص کے لیے جسے ہدی میسر نہ ہو" (5)۔ امام دارقطنی نے کہا: اس کی سند صحیح ہے۔

---

(1) المنتقی 3/83۔ (2) نسخوں میں "حج کے دنوں میں" ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 1/130 سے ہے اور یہ کلام انھی کا ہے۔ (3) اسے احمد (20722) اور مسلم (1141) نے نبیشہ الہذلی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ انھوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ایامِ تشریق کھانے اور پینے کے دن ہیں"۔ اور مالک نے موطا 1/376 میں، اور ابوداؤد (2418)، اور حاکم نے 1/435 میں عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے کہ وہ اپنے والد عمرو بن العاص کے پاس گئے تو انھیں کھانا کھاتے ہوئے پایا۔ انھوں نے کہا: انھوں نے مجھے بلایا، میں نے ان سے کہا: میں روزے سے ہوں۔ انھوں نے کہا: "یہ وہ دن ہیں جن میں رسول اللہ ﷺ نے ہمیں روزہ رکھنے سے منع فرمایا اور افطار کرنے کا حکم دیا"۔ مالک نے کہا: یہ ایامِ تشریق ہیں۔ دیکھئے التمہید 12/152۔ (4) صحیح البخاری (1996)، اور دیکھئے ابن العربی کی احکام القرآن 1/130-131۔ (5) صحیح البخاری (1997، 1998)۔

And it was narrated in a marfu' manner from Ibn Umar and Aisha through three chains of narration, which were deemed weak (1). Indeed, fasting on them was permitted because only that many days remained, and thus the obligation to fast is fulfilled due to the absence of the sacrificial animal (hady). Ibn al-Mundhir said: We have narrated from Ali bin Abi Talib that he said: If one misses the fast, they should fast after the days of Tashreeq; this was also said by al-Hasan and Ata. Ibn al-Mundhir said: And we say the same (2).

A group said: If the fast is missed during the ten [days of Dhu al-Hijjah], nothing suffices except the sacrificial animal. This was narrated from Ibn Abbas, Sa'id bin Jubayr, Tawus, and Mujahid. Abu Umar narrated it from Abu Hanifa and his companions on his authority (3); so reflect on it.

Third: The scholars have agreed that fasting is not an option for the one performing Tamattu' pilgrimage if they can afford a sacrificial animal. They differed if one does not find a sacrificial animal, begins to fast, and then finds one before completing the fast. Ibn Wahb narrated from Malik who said: If one enters into fasting and then finds a sacrificial animal, I prefer that they offer the sacrifice. However, if they do not, the fasting suffices. Al-Shafi'i said: One continues with their fast, as it is their obligation. Abu Thawr said the same, which is also the view of al-Hasan and Qatadah, and was chosen by Ibn al-Mundhir. Abu Hanifa said: If one becomes capable [of offering sacrifice] on the third day of their fast, the fast becomes invalid and the sacrificial animal becomes obligatory. If they fasted three days during Hajj and then became capable, they may fast the [remaining] seven days and do not have to return to sacrifice; this was said by al-Thawri, Ibn Abi Najeeh, and Hammad (4).

Fourth: The saying of the Almighty: ﴿And seven﴾ [Surah Al-Baqarah: 196]. The majority read it in the genitive case (al-khafd) due to conjunction. Zaid bin Ali read it as: "And seven" in the accusative case (al-nasb), meaning: "And fast seven" (5).

Fifth: The saying of the Almighty: ﴿When you return﴾ [Surah Al-Baqarah: 196]. It means to your homelands; this was said by Ibn Umar, Qatadah, al-Rabi', Mujahid, and Ata. Malik said it in the Book of Muhammad, and al-Shafi'i followed this view. Qatadah and al-Rabi' said: This is a concession from Allah Almighty, so it is not obligatory for anyone to fast the seven days until they reach [home].

(1) Sunan al-Daraqutni 2/186. (2) See al-Mughni 5/364. The report from Ali (may Allah be pleased with him) was recorded by al-Tabari 3/424. (3) al-Tamhid 8/350, see also 12/128. (4) See al-Tamhid 8/349, and al-Mughni 5/366. (5) al-Muharrar al-Wajiz 1/270. The accusative reading was also mentioned by al-Zamakhshari 1/344 and attributed to Ibn Abi Abla.

और इसे इब्न उमर और आयशा से तीन रास्तों (सनद) से मरफू रिवायत किया गया है जिन्हें कमज़ोर (ज़ईफ़) बताया गया है (1)। उन दिनों में उपवास (रोज़ा) की अनुमति इसलिए दी गई थी क्योंकि उनके दिनों में से केवल उतने ही दिन बचे थे, और इस तरह 'हद्य' (क़ुरबानी का जानवर) की कमी के कारण रोज़े का अनिवार्य होना सिद्ध होता है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: हमने अली बिन अबी तालिब से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: यदि किसी का रोज़ा छूट जाए, तो वह 'अय्याम-ए-तश्रीक़' के बाद रोज़ा रखे; अल-हसन और अता ने भी यही कहा है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: हम भी ऐसा ही कहते हैं (2)।

एक समूह ने कहा: यदि दस (ज़ुल-हिज्जा) के दिनों में रोज़ा छूट जाए, तो 'हद्य' के बिना कुछ भी पर्याप्त नहीं होगा। यह इब्न अब्बास, सईद बिन जुबैर, ताऊस और मुजाहिद से रिवायत किया गया है। अबू उमर ने इसे अबू हनीफ़ा और उनके साथियों के हवाले से बयान किया है (3); तो इस पर विचार करें।

तीसरा: विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि 'तमत्तु' करने वाले के लिए रोज़ा रखने का कोई रास्ता नहीं है यदि उसके पास 'हद्य' उपलब्ध हो। विद्वानों का इस बारे में मतभेद है कि यदि किसी के पास 'हद्य' न हो और वह रोज़ा रखना शुरू कर दे, फिर रोज़ा पूरा करने से पहले उसे 'हद्य' मिल जाए। इब्न वहब ने मालिक से रिवायत की कि उन्होंने कहा: यदि कोई रोज़ा शुरू कर दे और फिर उसे 'हद्य' मिल जाए, तो मेरे नज़दीक यह बेहतर है कि वह क़ुरबानी दे, लेकिन अगर वह ऐसा नहीं करता है, तो उसके रोज़े पर्याप्त होंगे। अल-शाफ़ई ने कहा: वह अपने रोज़े जारी रखे क्योंकि यह उसका फ़र्ज़ है। अबू सौर ने भी यही कहा, और यही अल-हसन और क़तादा का मत है, जिसे इब्न अल-मुन्ज़िर ने चुना है। अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि वह अपने रोज़े के तीसरे दिन सक्षम हो जाता है, तो रोज़ा बातिल (अमान्य) हो जाता है और उस पर 'हद्य' अनिवार्य हो जाता है। और यदि उसने हज के दौरान तीन दिन रोज़े रख लिए और फिर सक्षम हुआ, तो वह [शेष] सात रोज़े रख सकता है और उसे क़ुरबानी की ओर लौटने की ज़रूरत नहीं है; यही बात अल-सौरी, इब्न अबी नजीह और हम्माद ने कही है (4)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: ﴿व सबअतिन﴾ (और सात) [सूरह अल-बक़रा: 196]। अधिकांश क़ुर्रा (पाठकों) ने इसे 'ज़र' (अतफ़ के कारण नीचे ज़ेर) के साथ पढ़ा है। ज़ैद बिन अली ने इसे 'नस्ब' (ज़बर) के साथ "व सबअतन" पढ़ा है, जिसका अर्थ है: "और सात रोज़े रखो" (5)।

पांचवां: अल्लाह तआला का कथन: ﴿इज़ा रजाअतुम﴾ (जब तुम वापस लौटो) [सूरह अल-बक़रा: 196]। इसका अर्थ है अपने देशों को लौटना; यह बात इब्न उमर, क़तादा, अल-रबी, मुजाहिद और अता ने कही है। इमाम मालिक ने इसे 'किताब-ए-मुहम्मद' में कहा है, और अल-शाफ़ई भी इसी के क़ायल हैं। क़तादा और अल-रबी ने कहा: यह अल्लाह तआला की ओर से एक रियायत (रुक़्सत) है, इसलिए सात रोज़े रखना तब तक किसी पर अनिवार्य नहीं है जब तक वह [घर] न पहुँच जाए।

---

(1) सुनन अल-दाराक़ुतनी 2/186। (2) देखें अल-मुग़नी 5/364। अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) की रिवायत अल-तबरी 3/424 ने निकाली है। (3) अल-तमहीद 8/350, और देखें 12/128। (4) देखें अल-तमहीद 8/349, और अल-मुग़नी 5/366। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/270। नस्ब की क़िरात का ज़िक्र अल-ज़मख़शरी 1/344 ने भी किया है और इसे इब्न अबी अब्ला की ओर मंसूब किया है।

اور اسے ابن عمر اور عائشہ سے تین واسطوں سے مرفوعاً روایت کیا گیا ہے جنہیں ضعیف قرار دیا گیا ہے (۱)۔ ان ایام میں روزے کی رخصت اس لیے دی گئی تھی کیونکہ ان کے ایام میں سے صرف اتنے ہی دن باقی رہ گئے تھے، اور اس طرح ہدی (قربانی کا جانور) نہ ہونے کی وجہ سے روزے کا وجوب ثابت ہو جاتا ہے۔ ابن المنذر نے کہا: ہم نے علی بن ابی طالب سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: اگر روزہ چھوٹ جائے تو وہ ایامِ تشریق کے بعد روزہ رکھے؛ یہی قول الحسن اور عطاء کا ہے۔ ابن المنذر نے کہا: ہم بھی یہی کہتے ہیں (۲)۔

ایک گروہ نے کہا: اگر دس (ذی الحجہ) کے دنوں میں روزہ چھوٹ جائے تو ہدی کے سوا کچھ کافی نہ ہوگا۔ یہ ابن عباس، سعید بن جبیر، طاؤس اور مجاہد سے مروی ہے، اور ابو عمر نے اسے ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب سے ان کے حوالے سے نقل کیا ہے (۳)؛ پس اس پر غور کریں۔

تیسری بات: علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ متمتع کے لیے روزے کی گنجائش نہیں ہے اگر وہ ہدی پانے پر قادر ہو۔ اور ان کا اس میں اختلاف ہے کہ اگر وہ ہدی نہ پاتا ہو اور روزہ رکھنا شروع کر دے، پھر روزہ مکمل کرنے سے پہلے اسے ہدی مل جائے؛ چنانچہ ابن وہب نے مالک سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: اگر کوئی روزے میں داخل ہو جائے اور پھر اسے ہدی مل جائے، تو مجھے یہ زیادہ پسند ہے کہ وہ قربانی دے، لیکن اگر وہ ایسا نہیں کرتا تو اس کے روزے کافی ہوں گے۔ الشافعی نے کہا: وہ اپنا روزہ جاری رکھے کیونکہ یہ اس کا فرض ہے۔ ابو ثور نے بھی یہی کہا، اور یہی حسن اور قتادہ کا قول ہے، اور اسے ابن المنذر نے اختیار کیا ہے۔ ابو حنیفہ نے کہا: اگر وہ اپنے روزے کے تیسرے دن (قربانی پر) قادر ہو جاتا ہے، تو روزہ باطل ہو جاتا ہے اور اس پر ہدی واجب ہو جاتی ہے۔ اور اگر اس نے حج میں تین دن روزے رکھ لیے اور پھر قادر ہوا،

تو وہ [باقی] سات روزے رکھ سکتا ہے اور اسے ہدی کی طرف لوٹنے کی ضرورت نہیں؛ یہی بات الثوری، ابن ابی نجیح اور حماد نے کہی ہے (٤)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَسَبْعَةٍ﴾ (اور سات) [سورۃ البقرہ: ١٩٦]۔ جمہور کی قرأت عطف کی وجہ سے جر (زیر) کے ساتھ ہے۔ اور زید بن علی نے "وسبعة" نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، اس معنی میں کہ: "اور تم سات روزے رکھو" (٥)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِذَا رَجَعْتُمْ﴾ (جب تم واپس لوٹ جاؤ) [سورۃ البقرہ: ١٩٦]۔ یعنی اپنے شہروں کی طرف؛ یہ قول ابن عمر، قتادہ، الربیع، مجاہد اور عطاء کا ہے۔ امام مالک نے اسے 'کتاب محمد' میں کہا ہے، اور یہی قول الشافعی کا ہے۔ قتادہ اور الربیع نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک رخصت ہے، لہٰذا کسی پر سات روزے رکھنا واجب نہیں جب تک کہ وہ پہنچ نہ جائے [گھر]۔

---

(١) سنن الدارقطني ١٨٦/٢ . (٢) دیکھیے المغنی ٣٦٤/٥ . اور علی رضی اللہ عنہ کی خبر الطبری ٤٢٤/٣ نے نکالی ہے . (٣) التمهيد ٣٥٠/٨ ، اور دیکھیے ١٢٨/١٢ . (٤) دیکھیے التمهيد ٣٤٩/٨ ، اور المغنی ٣٦٦/٥ . (٥) المحرر الوجيز ٢٧٠/١ ، اور نصب کی قرأت کا ذکر الزمخشری ٣٤٤/١ نے بھی کیا ہے اور اسے ابن ابی عبلہ کی طرف منسوب کیا ہے .

315 Surah Al-Baqarah: Verse 196

...his homeland, unless someone is strict, as do those who fast while traveling in Ramadan. Ahmad and Ishaq said: Fasting on the way suffices him; and it was narrated from Mujahid and Ata'(1). Mujahid said: If he wishes, he may fast on the way, it is only a concession (rukhsah), and likewise said Ikrima and Al-Hasan. The interpretation according to some linguists is: "When you return from Hajj," meaning: when you return to what you were before Ihram of being in a state of 'Hill' (non-consecrated state)(2).

Malik said in the Book: If he returns from Mina, there is no harm in him fasting. Ibn al-Arabi said(3): If it is a reduction and a concession, then it is permissible to advance concessions and leave(4) the gentleness in them for the firm resolve by consensus. If that was a fixed timing, then there is no specific text (nass) for it, nor is it apparent that he intended the cities/homelands, and that they are the intended meaning in most cases(5).

I say: Rather, there is an apparent meaning in it that is close to the text, which is clarified by what Muslim narrated(6) from Ibn Umar, who said: The Messenger of Allah ﷺ performed Tamattu' in the Farewell Hajj with Umrah leading to Hajj and offered a sacrifice (Hady). He drove the sacrificial animal with him from Dhu al-Hulayfah. The Messenger of Allah ﷺ began by entering Ihram for Umrah, then he entered Ihram for Hajj. The people performed Tamattu' with the Messenger of Allah ﷺ with Umrah leading to Hajj. Among the people were those who offered a sacrifice(7) and drove the sacrifice, and among them were those who did not offer a sacrifice. When the Messenger of Allah ﷺ arrived in Makkah, he said to the people: "Whoever among you has offered a sacrifice, he shall not leave the state of Ihram(8) for anything that was prohibited to him until he completes his Hajj. And whoever among you has not offered a sacrifice, let him perform Tawaf around the House and between Al-Safa and Al-Marwah, then shorten his hair and leave the state of Ihram. Then let him enter Ihram for Hajj and offer a sacrifice. Whoever does not find a sacrificial animal should fast three days during Hajj and seven when he returns to his family." (The Hadith). This is like a text stating that it is not permissible to fast the seven days except among his family and in his town, and Allah knows best.

(1) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/131, Al-Muharrar al-Wajiz 1/270, and Al-Mughni 5/362. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 1/126. (3) Ahkam al-Qur'an 1/131, and Malik's saying in it. (4) In the copies: "and instead", and what is established is

from Ahkam al-Qur'an. (5) Following it in Ahkam al-Qur'an: "and the more apparent view in it is that it is Hajj." (6) Sahih Muslim (1227), and it is with Ahmad (6247), and Al-Bukhari (1691), and it preceded on p. 300 of this volume. (7) In (Kh), (D), and (Zha): "entered Ihram", and what is established is from (Z), which matches what is in Sahih Muslim. (8) In the copies: "then he shall not leave Ihram", and what is established is from (M) which matches what is in Sahih Muslim.

३१५ सूरह अल-बकरा: आयत १९६

...उसका वतन, सिवाय इसके कि कोई सख्ती करे, जैसा कि वे लोग करते हैं जो रमज़ान में यात्रा के दौरान उपवास (रोज़ा) रखते हैं। अहमद और इसहाक ने कहा: रास्ते में उपवास रखना उसके लिए पर्याप्त है; और यह मुजाहिद और अता(१) से वर्णित है। मुजाहिद ने कहा: यदि वह चाहे तो रास्ते में रोज़ा रख सकता है, यह केवल एक रियायत (रुखसत) है, और इकरीमा और अल-हसन ने भी ऐसा ही कहा। कुछ भाषाविदों के अनुसार व्याख्या यह है: "जब तुम हज से वापस आओ," यानी: जब तुम उस अवस्था में लौट आओ जिसमें तुम एहराम से पहले 'हिल्ल' (बिना एहराम की स्थिति) में थे(२)।

मलिक ने किताब में कहा: यदि वह मिना से लौटता है, तो उसके रोज़ा रखने में कोई बुराई नहीं है। इब्न अल-अरबी ने कहा(३): यदि यह एक कमी और रियायत है, तो आम सहमति से रियायतों को आगे बढ़ाना और उनमें नरमी को छोड़कर दृढ़ संकल्प की ओर जाना जायज़ है। यदि वह एक निश्चित समय था, तो इसके लिए कोई स्पष्ट पाठ (नस्स) नहीं है, न ही यह स्पष्ट है कि उनका इरादा शहरों/देशों से था, और यह कि वे अक्सर वही अर्थ रखते हैं(५)।

मैंने कहा: बल्कि इसमें एक स्पष्ट अर्थ है जो पाठ के करीब है, जिसे मुस्लिम(६) द्वारा इब्न उमर से वर्णित रिवायत स्पष्ट करती है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने विदाई हज (हज्जतुल वदा) में उमरा को हज के साथ मिलाकर 'तमत्तु' किया और कुर्बानी (हद्य) दी। वे जुल् हुलैफा से अपने साथ कुर्बानी का जानवर ले गए। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उमरा के लिए एहराम बांधकर शुरुआत की, फिर हज के लिए एहराम बांधा। लोगों ने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ उमरा को हज के साथ मिलाकर तमत्तु किया। लोगों में से कुछ ऐसे थे जिन्होंने कुर्बानी दी(७) और कुर्बानी के जानवर को साथ लाए, और उनमें से कुछ ऐसे थे जिन्होंने कुर्बानी नहीं दी। जब अल्लाह के रसूल ﷺ मक्का पहुंचे, तो उन्होंने लोगों से कहा: "तुममें से जिस किसी ने कुर्बानी दी है, वह एहराम की किसी भी पाबंदी से तब तक बाहर नहीं आएगा(८) जब तक कि वह अपना हज पूरा न कर ले। और तुममें से जिसने कुर्बानी नहीं दी है, वह काबा का तवाफ़ करे और सफा और मरवा के बीच चक्कर लगाए, फिर बाल छोटे करे और एहराम की पाबंदी से बाहर आ जाए। फिर वह हज के लिए एहराम बांधे और कुर्बानी दे। जिसे कुर्बानी का जानवर न मिले, वह हज के दौरान तीन दिन और अपने परिवार में लौटने पर सात दिन के रोज़े रखे।" (हदीस)। यह इस बात के लिए एक स्पष्ट पाठ की तरह है कि सात दिनों के रोज़े अपने परिवार और अपने शहर के अलावा किसी और जगह रखना जायज़ नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

(१) देखिए अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी १/१३१, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७०, और अल-मुग़नी ५/३६२। (२) मआनी अल-कुरआन लिन-नहहास १/१२६। (३) अहकाम अल-कुरआन १/१३१, और इसमें मलिक का कथन। (४) प्रतियों में: "और इसके बदले", और जो स्थापित है वह अहकाम अल-कुरआन से है। (५) इसके बाद अहकाम अल-कुरआन में: "और इसमें अधिक स्पष्ट यह है कि यह हज है।" (६) सहीह मुस्लिम (१२२७), और यह अहमद (६२४७), और बुखारी (१६९१) के पास है, और इस खंड के पृष्ठ ३०० पर पहले आ चुका है। (७) (ख), (द) और (ज़) में: "एहराम बांधा", और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो सहीह मुस्लिम के अनुरूप है। (८) प्रतियों में: "तो वह हलाल नहीं होगा", और जो स्थापित है वह (म) से है जो सहीह मुस्लिम के अनुरूप है।

...اس کا وطن، سوائے اس کے کہ کوئی سختی کرے، جیسا کہ وہ لوگ کرتے ہیں جو رمضان میں سفر کے دوران روزہ رکھتے ہیں۔ اور احمد اور اسحاق نے کہا: راستے میں روزہ رکھنا اسے کفایت کر جاتا ہے؛ اور یہ مجاہد اور عطا(١) سے مروی ہے۔ مجاہد نے کہا: اگر وہ چاہے تو راستے میں روزہ رکھ لے، یہ محض ایک رخصت ہے، اور اسی طرح عکرمہ اور الحسن نے بھی کہا۔ بعض اہل لغت کے نزدیک تقدیر (مراد) یہ ہے: جب تم حج سے واپس آؤ، یعنی: جب تم اس حالت کی طرف لوٹ جاؤ جس پر تم احرام سے پہلے 'حل' (بغیر احرام کی حالت) میں تھے(٢)۔

اور مالک نے کتاب میں کہا: جب وہ منیٰ سے واپس آئے تو روزہ رکھنے میں کوئی حرج نہیں، ابن العربی نے کہا(٣): اگر یہ تخفیف اور رخصت ہے تو رخصتوں کو مقدم کرنا اور ان میں نرمی کو چھوڑ کر عزیمت کی طرف جانا بالاتفاق جائز ہے، اور اگر یہ وقت کا تعین تھا تو اس میں کوئی نص نہیں ہے، اور نہ ہی یہ ظاہر ہے کہ ان کی مراد شہر (وطن) تھے، اور یہ کہ اکثر یہی مراد ہوتے ہیں(٥)۔

میں نے کہا: بلکہ اس میں ایک ایسا ظاہر (معنی) ہے جو نص کے قریب ہے، جسے مسلم(٦) کی ابن عمر سے روایت واضح کرتی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے حجۃ الوداع میں عمرے کو حج کے ساتھ ملا کر تمتع کیا اور ہدی (قربانی) دی، پس آپ ذوالحلیفہ سے اپنے ساتھ ہدی لے کر چلے، اور رسول اللہ ﷺ نے (پہلے) عمرے کا تلبیہ پکارا، پھر حج کا تلبیہ پکارا، اور لوگوں نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ عمرے کو حج کے ساتھ ملا کر تمتع کیا۔ پس لوگوں میں سے بعض وہ تھے جنہوں نے ہدی (قربانی کا جانور) ساتھ لیا تھا(٧) اور وہ ہدی کو ہنکا کر لائے تھے، اور ان میں سے بعض وہ تھے جنہوں نے ہدی ساتھ نہیں لی تھی۔ پس جب رسول اللہ ﷺ مکہ تشریف لائے تو

لوگوں سے فرمایا: "تم میں سے جس کے پاس ہدی ہے، وہ کسی ایسی چیز سے حلال نہیں ہوگا(٨) جو اس پر (احرام کی وجہ سے) حرام ہوئی تھی یہاں تک کہ اپنا حج پورا کر لے، اور تم میں سے جس کے پاس ہدی نہیں ہے، وہ بیت اللہ کا طواف کرے اور صفا و مروہ کی سعی کرے، اور بال کتروائے اور حلال ہو جائے، پھر حج کا تلبیہ پکارے اور ہدی دے، پس جسے ہدی نہ ملے وہ تین دن حج میں اور سات دن جب اپنے گھر والوں کی طرف لوٹے، روزہ رکھے۔" (حدیث)۔ اور یہ اس بات میں نص کی طرح ہے کہ سات دنوں کے روزے صرف اپنے گھر والوں اور اپنے شہر ہی میں جائز ہیں، واللہ اعلم۔

(١) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ١/١٣١، المحرر الوجیز ١/٢٧٠، اور المغنی ٥/٣٦٢۔ (٢) معانی القرآن للنحاس ١/١٢٦۔ (٣) احکام القرآن ١/١٣١، اور اس میں مالک کا قول۔ (٤) نسخوں میں: "وبدل"، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔ (٥) اس کے بعد احکام القرآن میں ہے: "اور اس میں ظاہر یہ ہے کہ یہ حج ہے۔" (٦) صحیح مسلم (١٢٢٧)، اور یہ احمد (٦٢٤٧)، اور بخاری (١٦٩١) کے ہاں ہے، اور اس جلد کے ص ٣٠٠ پر گزر چکا ہے۔ (٧) (خ) اور (د) اور (ظ) میں: "أهل"، اور جو ثابت ہے وہ (ز) سے ہے، جو صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (٨) نسخوں میں: "فلا یحل"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو صحیح مسلم کے موافق ہے۔

316 Surah Al-Baqarah: Verse 196

And so said Al-Bukhari(1) in the Hadith of Ibn Abbas: "Then we were ordered on the eve of Tarwiyah to begin the Talbiyah for Hajj. When we finished the rituals, we came and performed Tawaf around the House and between Safa and Marwa. Thus our Hajj was complete and we were obliged to offer a sacrifice (Hady), as Allah Almighty said: {Whoever cannot find [or afford such a sacrifice] - then a fast of three days during Hajj and of seven when you have returned} to your home cities." The Hadith, and it will come later(2). Al-Nahhas said: It is as if this is a consensus(3).

Sixth: His Almighty's saying: {Those are ten complete [days]} It is said: 'kamala yakmulu', like 'nasara yansuru'. And 'kamula yakmulu', like 'adhuma ya'dhumu'. And 'kamila yakmalu', like 'hamida yahmadu'; three dialects(4). They differed regarding the meaning of His saying: {Those are ten}, since it was already known that they are ten. Al-Zajjaj(5) said: Since one might imagine a choice between three days during Hajj or seven(6) upon returning instead of them; because He did not say: "and another seven"; that was clarified by the aggregate in His saying: "Those are ten", then He said: "complete".

Al-Hasan said: "complete" in reward, like one who offered a sacrifice. It was said: "complete" as a substitute for the sacrifice; meaning: the entire ten are a substitute for the sacrifice. It was said: "complete" in reward like one who did not perform Tamattu'. It was said: its wording is informative while its meaning is a command, i.e.: complete them, for that is their obligation. Al-Mubarrid said: "ten" is an indication of the completion of the count; so that no one imagines anything remains after mentioning seven. It was said: it is an emphasis; as you say: "I wrote with my hand"(7). From it is the poet's saying:

---

(1) Sahih al-Bukhari (1572). (2) In the seventh issue, and he will mention it in full. (3) In (D) and (M): and this was a consensus, and what is established is from the rest of the copies, and it is suitable for Al-Nahhas's expression in 'Ma'ani al-Qur'an' 1/126: "And this is as if it is a consensus", and he attributed this saying to 'Ata. (4) See Tahdhib al-Lugha 10/265, and al-Sihah (k-m-l). Al-Jawhari said: and the 'kasrah' is its dialect (of the Azd tribe). (5) 'Ma'ani al-Qur'an' by him 1/269, and the author quoted it from him through Ibn Atiyyah in 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/270, and Ibn Atiyyah did not attribute it. (6) In (Kh), (Z), (Za), and (M): "or seven", and what is established is from (D) which is in accordance with what is in 'al-Muharrar al-Wajiz'. (7) See 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Nahhas 1/127, and 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/270, and 'Zad al-Masir' 1/207-208.

३१६ सूरा अल-बकराह : आयत १९६

और इसी प्रकार अल-बुखारी(१) ने इब्न अब्बास की हदीस में कहा है: "फिर हमें तरविया की पूर्व संध्या पर हज के लिए अहराम बांधने का आदेश दिया गया। जब हमने अनुष्ठान पूरे कर लिए, तो हम आए और काबा का तवाफ़ किया और सफ़ा और मरवा के बीच चक्कर लगाए। इस प्रकार हमारा हज पूरा हो गया और हम पर कुर्बानी (हद्य) अनिवार्य हो गई, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {जो कोई [ऐसी कुर्बानी] न पा सके- तो हज के दौरान तीन दिनों का उपवास और सात दिनों का उपवास जब तुम वापस आ जाओ} अपने शहरों को।" हदीस, और यह आगे आएगा(२)। अल-नहहास ने कहा: ऐसा लगता है कि यह सर्वसम्मति (इज्मा) है(३)।

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {वे पूरे दस [दिन] हैं} कहा जाता है: 'कमला यकमुलु', जैसे 'नसरा यन्सुरु'। और 'कमुल यकमुलु', जैसे 'अज़ुमा यअ्ज़ुमु'। और 'कमिला यकमलु', जैसे 'हमिदा यहमदु'; तीन बोलियाँ(४)। उनके कथन: {वे दस हैं} के अर्थ के बारे में मतभेद था, जबकि यह ज्ञात था कि वे दस हैं। अल-ज़ज्जाज(५) ने कहा: चूंकि कोई हज के दौरान तीन दिनों या लौटने पर सात(६) के बीच विकल्प की कल्पना कर सकता था; क्योंकि उन्होंने यह नहीं कहा: "और सात अन्य"; इसे उनके कथन में कुल योग द्वारा स्पष्ट किया गया: "वे दस हैं", फिर उन्होंने कहा: "पूर्ण"।

अल-हसन ने कहा: "पूर्ण" इनाम में, उस व्यक्ति की तरह जिसने कुर्बानी दी। यह कहा गया: कुर्बानी के बदले के रूप में "पूर्ण"; अर्थात: पूरे दस कुर्बानी का विकल्प हैं। यह कहा गया: इनाम में "पूर्ण" उस व्यक्ति की तरह जिसने तमत्तु' नहीं किया। यह कहा गया: इसके शब्द जानकारी देने वाले हैं जबकि इसका अर्थ एक आदेश है, यानी: उन्हें पूरा करो, क्योंकि यह उनका फ़र्ज़ है। अल-मुबर्रिद ने कहा: "दस" गिनती पूरी होने का संकेत है; ताकि कोई यह कल्पना न करे कि सात के उल्लेख के बाद कुछ बचा है। यह कहा गया: यह एक ज़ोर (ताकीद) है; जैसा कि आप कहते हैं: "मैंने अपने हाथ से लिखा"(७)। उसी में से कवि का कथन है:

---

(१) सहीह अल-बुखारी (१५७२)। (२) सातवें मुद्दे में, और वह इसका पूरा उल्लेख करेंगे। (३) (द) और (म) में: और यह एक सर्वसम्मति थी, और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, और यह 'मा'नी अल-कुरान' १/१२६ में अल-नहहास के कथन के लिए उपयुक्त है: "और यह ऐसा है जैसे यह एक सर्वसम्मति है", और उन्होंने इस कथन को अता' को जिम्मेदार ठहराया। (४) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा १०/२६५, और अल-सिहाह (क-म-ल)। अल-जौहरी ने कहा: और 'कसरा' इसकी बोली (अज़्द कबीले

की) है। (५) उनकी 'मा'नी अल-कुरान' १/२६९, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/२७० में उनसे उद्धृत किया, और इब्न अतिया ने इसे जिम्मेदार नहीं ठहराया। (६) (ख), (ज़), (ज़), और (म) में: "या सात", और जो स्थापित है वह (द) से है जो 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' में है उसके अनुरूप है। (७) देखें अल-नहहास की 'मा'नी अल-कुरान' १/१२७, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/२७०, और 'ज़ाद अल-मसीर' १/२०७-२०८।

۳۱۶ سورة البقرہ : آیت ۱۹۶

اور اسی طرح بخاری(۱) نے ابن عباس کی حدیث میں کہا ہے: «پھر ہمیں یومِ ترویہ کی شام حج کا احرام باندھنے کا حکم دیا گیا، جب ہم مناسک سے فارغ ہوئے تو ہم آئے، بیت اللہ کا طواف کیا اور صفا و مروہ کی سعی کی، تو ہمارا حج مکمل ہو گیا اور ہم پر قربانی لازم آئی، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿پس جسے قربانی میسر نہ ہو تو تین دن کے روزے حج کے دوران اور سات جب تم واپس لوٹ جاؤ﴾ اپنے شہروں کی طرف»۔ حدیث، اور یہ آگے آئے گی(۲)۔ نحاس نے کہا: گویا یہ اجماع ہے(۳)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿یہ پورے دس (دن) ہیں﴾ کہا جاتا ہے: كَمَلَ يَكْمُلُ، جیسے نصر ینصر۔ اور كَمُلَ يَكْمُلُ، جیسے عَظُم یعظم۔ اور كَمِلَ يَكْمَلُ؛ جیسے حَمِد یحمد؛ یہ تین لغات (بولیاں) ہیں(۴)۔ اور انہوں نے اس کے معنی میں اختلاف کیا ہے: ﴿تلك عشرة﴾ (وہ دس ہیں) جبکہ یہ معلوم تھا کہ وہ دس ہیں، تو زجاج(۵) نے کہا: جب یہ وہم ہو سکتا تھا کہ شاید حج کے تین دن اور واپسی کے سات(۶) کے درمیان اختیار دیا گیا ہے ان کے بدلے میں؛ کیونکہ اللہ نے یہ نہیں فرمایا: "اور سات مزید"؛ تو اس وہم کو اس جملے سے زائل کر دیا گیا: "یہ دس ہیں" پھر فرمایا: "پورے"۔

اور حسن نے کہا: "پورے" ثواب میں اس شخص کی طرح جس نے قربانی دی۔ اور کہا گیا: "پورے" قربانی کے بدل کے طور پر؛ یعنی: یہ دسوں کے دس قربانی کا بدل ہیں۔ اور کہا گیا: "پورے" ثواب میں اس شخص کی طرح جس نے حج تمتع نہ کیا ہو۔ اور کہا گیا: اس کے الفاظ خبر کے ہیں اور معنی حکم کے، یعنی: انہیں پورا کرو، پس یہ ان کا فرض ہے۔ اور مبرد نے کہا: "عشرة" (دس) عدد کے ختم ہونے پر دلالت ہے؛ تاکہ کوئی یہ وہم نہ کرے کہ سات کے ذکر کے

بعد ابھی کچھ باقی ہے۔ اور کہا گیا: یہ تاکید ہے؛ جیسے تم کہتے ہو: "میں نے اپنے ہاتھ سے لکھا"(۷)۔ اور اسی میں سے شاعر کا قول ہے:

---

(۱) صحیح بخاری (۱۵۷۲)۔ (۲) ساتویں مسئلہ میں، اور وہ اسے مکمل ذکر کریں گے۔ (۳) (د) اور (م) میں: اور یہ اجماع تھا، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور یہ معانی القرآن ۱۲۶/۱ میں نحاس کی عبارت کے مناسب ہے: "اور یہ گویا اجماع ہے"، اور اس قول کی نسبت عطا کی طرف کی۔ (۴) دیکھئے تہذیب اللغہ ۱۰ / ۲۶۵، اور الصحاح (کمل)۔ جوہری نے کہا: اور کسرہ (زیر) ازد قبیلے کی لغت ہے۔ (۵) ان کی معانی القرآن ۲۶۹/۱، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطہ سے المحرر الوجیز ۲۷۰/۱ میں ان سے نقل کیا ہے، اور ابن عطیہ نے اس کی نسبت نہیں کی۔ (۶) (خ)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: "یا سات"، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے جو المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (۷) دیکھئے معانی القرآن للنحاس ۱۲۷/۱، اور المحرر الوجیز ۲۷۰/۱، اور زاد المسیر ۲۰۷/۱ - ۲۰۸۔

Surah Al-Baqarah: Verse 196 317 "Three and two, so they are five, and a sixth one inclining towards my scent (1)" His saying: "five" is for emphasis. Similar to it is the saying of another: "Three in the morning, that is sufficient for me, and six when evening reaches me. So that is nine in a day, my quenching of thirst; and a man's drinking beyond quenching is a disease (2)" And His saying: "complete" is another emphasis, in which there is an additional recommendation to fast them, and not to decrease from their number, just as you say to someone you command with a matter of importance: "Allah, Allah, do not fall short." The seventh: His saying, the Almighty: {That is for him whose family is not present at the Sacred Mosque}. Meaning: the blood of Tamattu' is only obligatory upon (3) the stranger who is not from the residents of the Sacred Mosque. Al-Bukhari reported (4) from Ibn Abbas: that he was asked about the Tamattu' of Hajj, so he said: The Muhajirun, the Ansar, and the wives of the Prophet ﷺ entered the state of Ihram in the Farewell Hajj and we also entered the state of Ihram. When we arrived in Mecca, the Messenger of Allah ﷺ said: "Make your Ihram for Hajj an Umrah except for him who has designated the sacrificial animal (Hadi)." We performed Tawaf (5) around the House and between Al-Safa and Al-Marwah, and we went to women, and we wore clothes. He said: "Whoever has designated the sacrificial animal shall not leave the state of Ihram until the sacrificial animal (6) reaches its place." Then he commanded us on the evening of Al-Tarwiyah to enter the state of Ihram for Hajj. When we finished the rituals, we came (7), and performed Tawaf around the House and between Al-Safa and Al-Marwah. Our Hajj was completed and we owed a sacrificial animal, as Allah the Almighty said: {And whoever performs 'Umrah [during the Hajj months] followed by Hajj [offers] what can be obtained with ease of sacrificial animals. And whoever cannot find [or afford such an animal] - then a fast of three days during Hajj and of seven when you have returned} to your cities. A sheep suffices. So they combined two rituals in one year, between Hajj and Umrah, for Allah revealed it. (1) The verse is by Al-Farazdaq and it is in his Diwan 2/835, and Tabaqat Fuhul Al-Shu'ara' 1/45 with the narration: "ila al-shammam". Ibn Salam said: Al-shammam is al-mushammah. In Al-Sihah (sh-m-m): "tashammamtu al-shay'": I smelled it leisurely, and al-mushammah is its mufa'ala form. (2) Abu Hayyan attributed them in Al-Bahr Al-Muhit 2/79, and Al-Samin Al-Halabi in Al-Durr 2/320, to Al-A'sha, but we did not find them in his Diwan. (3) In (m): from. (4) Under number (1572), and a part of it preceded in the fifth point. (5) In Sahih Al-Bukhari: "So we performed Tawaf". (6) His saying: "the sacrificial animal" is not in the manuscripts, and the fixed one is from (m), which matches what is in the printed version of Sahih Al-Bukhari. (7) The word "we came" is not in (kh).

सूरा अल-बक़रा: आयत 196 317 "तीन और दो, तो वे पांच हुए, और छठी मेरे सूंघने की ओर झुक रही है (1)" उनका कहना: "पांच" ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है। इसी तरह दूसरे का कहना है: "सुबह के तीन, वही मेरे लिए काफी हैं, और शाम होने पर छह। तो वे एक दिन में नौ हुए, मेरी प्यास बुझाना; और तृप्ति से अधिक आदमी का पीना बीमारी है (2)" और उनका कहना: "पूरी (कामिला)" एक और ताकीद है, जिसमें उन्हें रोज़ा रखने की अतिरिक्त सिफ़ारिश है, और उनकी संख्या में कमी न करने की, जैसे आप किसी ऐसे व्यक्ति से कहते हैं जिसे आप किसी महत्वपूर्ण मामले का आदेश देते हैं: "अल्लाह, अल्लाह, कोताही न करना।" सातवाँ: अल्लाह तआला का कहना: {यह उसके लिए है जिसके घर वाले मस्जिद-ए-हराम (काबा) के निवासी न हों}। यानी: तमत्तुअ का दहन (कुर्बानी) केवल उस पर (3) वाजिब है जो अजनबी है और मस्जिद-ए-हराम का निवासी नहीं है। बुखारी (4) ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: कि उनसे हज के तमत्तुअ के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: मुहाजिरों, अंसार और नबी ﷺ की पत्नियों ने विदाई हज (हज्जतुल वदा) में इहराम बांधा और हमने भी इहराम बांधा। जब हम मक्का पहुंचे, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "अपने हज के इहराम को उमराह बना लो सिवाय उसके जिसने कुर्बानी का जानवर (हदयी) साथ लिया हो।" हमने (5) बैतुल्लाह का और सफ़ा व मरवा का तवाफ़ किया, और हम औरतों के पास गए, और हमने कपड़े पहने। उन्होंने कहा: "जिसने कुर्बानी का जानवर साथ लिया है, वह तब तक हलाल नहीं होगा जब तक कि कुर्बानी का जानवर (6) अपने स्थान पर न पहुँच जाए।" फिर उन्होंने हमें तरविया की शाम को हज का इहराम बांधने का आदेश दिया। जब हमने मनासिक (धार्मिक अनुष्ठान) पूरे कर लिए, तो हम आए (7), और बैतुल्लाह का और सफ़ा व मरवा का तवाफ़ किया। हमारा हज पूरा हो गया और हम पर कुर्बानी वाजिब थी, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर जो उमराह के बाद हज का लाभ उठाए, तो जो कुर्बानी मयस्सर (आसान) हो [उसे करे]। फिर जिसे [कुर्बानी] न मिले, तो तीन दिन के रोज़े हज के दौरान और सात जब तुम वापस लौट आओ} अपने शहरों को। एक भेड़ काफी है। तो उन्होंने एक ही वर्ष में हज और उमराह के दो इबादतों को जमा किया, क्योंकि अल्लाह ने इसे उतारा है। (1) यह शेर अल-फ़रज़दक़ का है और यह उनके दीवान 2/835 में है, और तबक़ात फुहुल अल-शुअरा 1/45 में इस रिवायत के साथ: "इला अल-शमाम"। इब्न सलाम ने कहा: अल-शमाम का अर्थ है अल-मुशामा। अल-सिहह (श-म-म) में: "तशम्ममतु अल-शय": मैंने उसे धीरे-धीरे सूंघा, और मुशामा इसका मुफ़ाअला रूप है। (2) अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत 2/79 में, और अल-समीन अल-हलबी ने अल-दुर्र 2/320 में इन्हें अल-आशा की ओर श्रेय दिया है, लेकिन हमें उनके दीवान में ये नहीं मिले। (3) (म) में: से। (4) नंबर (1572) के तहत, और इसका एक हिस्सा पांचवें मसले में पहले आ चुका है।

(5) सहीह बुखारी में: "तो हमने तवाफ़ किया"। (6) उनका कहना: "कुर्बानी का जानवर", पांडुलिपियों में नहीं है, और स्थिर (म) से है, जो सहीह बुखारी के मुद्रित संस्करण के अनुरूप है। (7) शब्द "हम आए", (ख) में नहीं है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۹۶ ۳۱۷ "تین اور دو، پس وہ پانچ ہیں، اور چھٹی میری خوشبو کی طرف مائل ہے (۱)" پس ان کا قول: "پانچ" تاکید ہے۔ اور اسی طرح دوسرے کا قول ہے: "صبح کے وقت تین، پس وہی میرے لیے کافی ہیں، اور چھ جب شام مجھے پا لے۔ پس وہ ایک دن میں نو ہیں، میری پیاس بجھانا؛ اور سیراب ہونے کے بعد آدمی کا پینا بیماری ہے (۲)" اور ان کا قول: "پوری (کاملہ)" ایک اور تاکید ہے، جس میں ان کے روزوں کی اضافی وصیت ہے، اور یہ کہ ان کی تعداد میں کمی نہ کی جائے، جیسا کہ آپ اس شخص سے کہتے ہیں جسے آپ کسی اہم معاملے کا حکم دیتے ہیں: "اللہ، اللہ، کوتاہی نہ کرنا۔" ساتویں: اللہ تعالیٰ کا قول: {یہ اس کے لیے ہے جس کے اہل خانہ مسجد حرام کے رہنے والے نہ ہوں}۔ یعنی: تمتع کی قربانی صرف اس (۳) اجنبی پر واجب ہے جو مسجد حرام کے رہنے والوں میں سے نہ ہو۔ بخاری (۴) نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ: ان سے حج تمتع کے بارے میں پوچھا گیا، تو انہوں نے کہا: مہاجرین، انصار اور نبی ﷺ کی ازواج مطہرات نے حجۃ الوداع میں احرام باندھا اور ہم نے بھی احرام باندھا۔ جب ہم مکہ پہنچے تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اپنے حج کے احرام کو عمرہ بنا لو سوائے اس کے جس نے ہدی (قربانی کا جانور) ساتھ لیا ہو"۔ ہم نے (۵) بیت اللہ اور صفا و مروہ کا طواف کیا، اور ہم عورتوں کے پاس گئے، اور ہم نے کپڑے پہنے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے ہدی ساتھ لی ہے وہ اس وقت تک حلال نہیں ہوگا جب تک ہدی (۶) اپنی جگہ نہ پہنچ جائے"۔ پھر ہمیں یوم الترویہ کی شام کو حج کا احرام باندھنے کا حکم دیا گیا۔ جب ہم مناسک سے فارغ ہوئے تو ہم آئے (۷)، اور بیت اللہ اور صفا و مروہ کا طواف کیا، پس ہمارا حج مکمل ہو گیا اور ہم پر ہدی واجب تھی، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پھر جو عمرہ سے حج تک تمتع کرے تو جو ہدی میسر ہو (اس کی قربانی کرے)۔ پھر جسے (ہدی) نہ ملے تو تین دن کے روزے حج کے دوران اور سات جب تم واپس لوٹو} اپنے شہروں کو۔ ایک بکری کافی ہے، پس انہوں نے ایک سال میں دو عبادتیں جمع کیں، حج

اور عمرہ کے درمیان، کیونکہ اللہ نے اسے نازل فرمایا۔ (١) یہ شعر فرزدق کا ہے اور یہ ان کے دیوان ٢/٨٣٥ میں ہے، اور طبقات فحول الشعراء ١/٤٥ میں اس روایت کے ساتھ: "إلى الشمام"۔ ابن سلام نے کہا: الشمام سے مراد المَشَامّہ ہے، اور صحاح (شمم) میں ہے: "تشممت الشيء": میں نے اسے مہلت میں سونگھا، اور المشامہ اس کا مفاعلہ ہے۔ (٢) ابو حیان نے البحر المحیط ٢/٧٩ میں، اور السمین الحلبی نے الدر ٢/٣٢٠ میں ان دونوں کا انتساب اعشیٰ کی طرف کیا ہے لیکن ہمیں ان کے دیوان میں یہ نہیں ملے۔ (٣) (م) میں: سے۔ (٤) نمبر (١٥٧٢) کے تحت، اور اس کا ایک حصہ پانچویں مسئلہ میں گزر چکا ہے۔ (٥) صحیح بخاری میں: "فطفنا" (پس ہم نے طواف کیا)۔ (٦) ان کا قول: "الہدی"، نسخوں میں نہیں ہے اور (م) سے ثابت ہے جو صحیح بخاری کے مطبوعہ نسخے کے موافق ہے۔ (٧) لفظ "جئنا" (ہم آئے)، (خ) میں نہیں ہے۔

In His Book and the Sunnah of His Prophet ﷺ, and He permitted it for people other than the inhabitants of Mecca. Allah Almighty said: {That is for him whose family is not present at the Sacred Mosque}. And the months of Hajj mentioned by Allah Almighty are: Shawwal, Dhu al-Qi'dah, and Dhu al-Hijjah; so whoever performs Tamattu' during these months must offer a sacrifice (dam) or fast. "Rafath" refers to sexual intercourse, "fusūq" refers to acts of disobedience, and "jidal" refers to quarreling.

Eighth: The 'Lām' in His saying 'for him' (liman) means 'upon', i.e., the obligation of sacrifice is upon whoever is not from the inhabitants of Mecca, similar to the Prophet's ﷺ saying: "Stipulate the loyalty (al-wala') for them" (1), and the Almighty's saying: {And if you do evil, [you do it] against them} [Al-Isra: 7], meaning against themselves.

"That" refers to Tamattu' and Qiran for the outsider according to Abu Hanifa and his companions; there is no Tamattu' or Qiran for those present at the Sacred Mosque according to them. Whoever does so, a 'dam jinayah' (penalty sacrifice) is due upon him from which he does not eat; because it is not a sacrifice for Tamattu'. Al-Shafi'i said: They have Tamattu' and Qiran (2). The reference is to the offering (hady) and fasting, so there is no offering or fasting required of them. Abdul Malik bin Al-Majishun distinguished between Tamattu' and Qiran, making the sacrifice obligatory in Qiran and dropping it in Tamattu', based on what was previously mentioned from him (3).

Ninth: People differed regarding "those present at the Sacred Mosque" after the consensus that the inhabitants of Mecca and what is connected to it are among its inhabitants. Al-Tabari (4) said: After the consensus on the inhabitants of the Sanctuary (al-Haram); Ibn Atiyah said: It is not as he said, for some scholars said: Whoever is obligated to attend Friday prayer is 'hadari' (urban/present) (5), and whoever is further away is 'badawi' (nomadic); thus making the term derived from urbanism and nomadism.

Malik and his companions said: They are the inhabitants of Mecca and specifically what is connected to it. According to Abu Hanifa...

---

(1) Reported with this wording by Al-Bukhari (2563) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, in the story of buying Barira from her family and

manumitting her. (2) In (D), (Z), and (M): they have sacrifice for Tamattu' and Qiran; what is established is from (Kh) and (Z), see 'Ahkam al-Qur'an' by al-Kiya al-Tabari 1/199. (3) Page 303 of this volume. (4) Tafsir al-Tabari 3/438, and the author quoted it from him via Ibn Atiyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/271, and the speech is from him. (5) In 'Al-Muharrar al-Wajiz': whoever is where Friday prayer is obligatory in Mecca is 'hadari'.

सूरा अल-बकरा: आयत 196 | 318

उनकी किताब और उनके नबी ﷺ की सुन्नत में, और उन्होंने इसे मक्का के निवासियों के अलावा अन्य लोगों के लिए जायज़ ठहराया। अल्लाह तआला ने फरमाया: {यह उसके लिए है जिसके घर वाले मस्जिद-ए-हराम के पास न हों}। और हज के महीने जिनका उल्लेख अल्लाह तआला ने किया है: शव्वाल, ज़िल-क़ादा और ज़िल-हिज्जा हैं; तो जो कोई इन महीनों में 'तमत्तो' (Hajj at-Tamattu') करता है, उस पर कुर्बानी (दम) या रोज़ा अनिवार्य है। 'रफथ' का अर्थ है संभोग, 'फुसूक' का अर्थ है अवज्ञा के कार्य, और 'जिदल' का अर्थ है झगड़ा करना।

आठवाँ: उनके कथन "लिमन" (उसके लिए) में 'लाम' का अर्थ 'पर' (अला) है, यानी कुर्बानी की अनिवार्यता उस व्यक्ति पर है जो मक्का का निवासी नहीं है, जैसा कि नबी ﷺ का कथन है: "उनके लिए वला (वफादारी) की शर्त रखो" (1), और अल्लाह तआला का फरमान है: {और अगर तुम बुराई करोगे, तो वह उन्हीं पर होगी} [अल-इसरा: 7], यानी उन पर खुद पर।

"वह" (ज़ालिका) अबू हनीफा और उनके साथियों के अनुसार अजनबी (बाहरी) के लिए तमत्तो और क़िरान का संकेत है; उनके अनुसार मस्जिद-ए-हराम के निवासियों के लिए न तो तमत्तो है और न ही क़िरान। जो कोई ऐसा करेगा, उस पर जुर्म की कुर्बानी (दम-ए-जिनाया) होगी जिसे वह नहीं खा सकता; क्योंकि यह तमत्तो की कुर्बानी नहीं है। अल-शाफ़ई ने कहा: उनके लिए तमत्तो और क़िरान है (2)। संकेत 'हद्य' (कुर्बानी के जानवर) और रोज़े की ओर है, इसलिए उन पर न तो हद्य है और न ही रोज़ा। अब्दुल मलिक बिन अल-माजीशून ने तमत्तो और क़िरान के बीच अंतर किया, क़िरान में कुर्बानी को अनिवार्य किया और तमत्तो में इसे छोड़ दिया, जैसा कि उनसे पहले उल्लेख किया गया है (3)।

नौवाँ: "मस्जिद-ए-हराम के निवासियों" के बारे में लोगों में मतभेद हुआ, इस सहमति के बाद कि मक्का के निवासी और उससे जुड़े क्षेत्र उसके निवासियों में से हैं। अल-तबरी (4) ने कहा: हरम के निवासियों पर सहमति के बाद; इब्न अतिया ने कहा: यह वैसा नहीं है जैसा उन्होंने कहा, क्योंकि कुछ विद्वानों ने कहा: जिस पर जुमे की नमाज़ अनिवार्य है वह 'हदरी' (निवासी) है (5), और जो उससे दूर है वह 'बदवी' (देहाती) है; इस प्रकार शब्द को नागरिकता और खानाबदोशी से जोड़ा गया।

मालिक और उनके साथियों ने कहा: वे विशेष रूप से मक्का के निवासी और उससे जुड़े लोग हैं। और अबू हनीफा के अनुसार...

(1) इसे अल-बुखारी (2563) ने हज़रत आयशा (रज़ि.) की हदीस से बरीरा को उसके परिवार से खरीदने और उसे आज़ाद करने की कहानी में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है। (2) (द), (ज़) और (म) में: उनके लिए तमत्तो और क़िरान की कुर्बानी है; जो प्रमाणित है वह (ख) और (ज़) से है, देखें अल-किया अल-तबरी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 1/199। (3) इस भाग का पृष्ठ 303। (4) तफ़सीर अल-तबरी 3/438, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/271 में उद्धृत किया है, और यह उन्हीं का कथन है। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' में: जो कोई वहाँ है जहाँ मक्का में जुमे की नमाज़ अनिवार्य है, वह 'हदरी' है।

اپنی کتاب اور اپنے نبی ﷺ کی سنت میں، اور اسے اہل مکہ کے علاوہ لوگوں کے لیے جائز قرار دیا۔ اللہ عزوجل نے فرمایا: {ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} (یہ اس شخص کے لیے ہے جس کے گھر والے مسجد حرام کے حاضر باش نہ ہوں)۔ اور حج کے مہینے جن کا ذکر اللہ عزوجل نے کیا وہ ہیں: شوال، ذوالقعدہ اور ذوالحجہ؛ پس جس نے ان مہینوں میں تمتع کیا تو اس پر قربانی (دم) یا روزہ ہے، اور "رفث" سے مراد جماع ہے، "فسوق" سے مراد نافرمانیاں ہیں، اور "جدال" سے مراد لڑائی جھگڑا ہے۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کے قول "لِمَنْ" میں 'لام' 'عَلَى' (پر) کے معنی میں ہے، یعنی قربانی کا وجوب اس شخص پر ہے جو اہل مکہ میں سے نہ ہو، جیسا کہ آپ ﷺ کا قول ہے: "ان کے لیے ولاء کی شرط رکھو"(1)، اور اللہ تعالیٰ کا قول: {وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا} [الاسراء: 7] یعنی "پس انھی پر ہے"۔

اور "ذلک" (وہ) سے مراد امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کے نزدیک مسافر (غیر مکی) کے لیے تمتع اور قرآن کا اشارہ ہے؛ ان کے نزدیک مسجد حرام کے حاضرین (مکینوں) کے لیے نہ تمتع ہے اور نہ قرآن۔ جس نے ایسا کیا تو اس پر جنایت (جرمانہ) کا دم ہوگا جس میں سے وہ نہیں کھا سکتا؛ کیونکہ یہ دمِ تمتع نہیں ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: ان کے لیے تمتع اور قرآن ہے(2)۔ اور اشارہ ہدی (قربانی کے جانور) اور روزوں کی طرف ہے، پس ان پر نہ ہدی ہے اور نہ روزہ۔ عبد الملک بن الماجشون نے تمتع اور قرآن کے درمیان فرق کیا، چنانچہ قرآن میں دم کو واجب قرار دیا اور تمتع میں اسے ساقط کر دیا، اس تفصیل کے مطابق جو ان سے پہلے گزر چکی ہے(3)۔

نویں بات: "حاضری المسجد الحرام" (مسجد حرام کے حاضر باشوں) کے بارے میں اس بات پر اتفاق کے بعد کہ اہل مکہ اور اس سے متصل علاقے اس کے حاضرین میں شامل ہیں، لوگوں میں

اختلاف ہوا۔ طبری(4) نے کہا: اہل حرم پر اتفاق کے بعد؛ ابن عطیہ نے کہا: معاملہ ویسا نہیں جیسا انھوں نے کہا، بلکہ بعض علماء نے کہا: جس شخص پر جمعہ واجب ہوتا ہے وہ "حاضری" (شہری) ہے(5)، اور جو اس سے دور ہو وہ "بدوی" (دیہاتی) ہے؛ چنانچہ لفظ کو شہریت اور بدویت سے اخذ کیا گیا۔

امام مالک اور ان کے اصحاب نے فرمایا: وہ خاص طور پر اہل مکہ اور ان سے متصل لوگ ہیں۔ اور امام ابو حنیفہ کے نزدیک...

---

(1) اسے اسی لفظ کے ساتھ بخاری (2563) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے بریرہ کو ان کے گھر والوں سے خریدنے اور آزاد کرنے کے قصے میں روایت کیا ہے۔ (2) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: ان کے لیے دمِ تمتع اور قرآن ہے، اور جو متن میں ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، دیکھیے الکیا الطبری کی احکام القرآن 1/199۔ (3) اسی جلد کا صفحہ 303۔ (4) تفسیر طبری 438/3، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 271/1 میں ان سے نقل کیا ہے، اور یہ کلام انھی کا ہے۔ (5) المحرر الوجیز میں ہے: جو شخص ایسی جگہ ہو جہاں مکہ میں اس پر جمعہ واجب ہو، وہ حضری ہے۔

319 Surat Al-Baqarah: Verse 197

And his companions: they are the people of the Miqats and those beyond them from every direction; so whoever is from the people of the Miqats, or from the people beyond them, they are from the inhabitants of the Sacred Mosque. Al-Shafi'i and his companions said: they are those who are not required to shorten the prayer from their location to Mecca, and that is the nearest Miqat. And based on these sayings are the doctrines of the predecessors in interpreting the verse.

Tenth: His saying, Exalted is He: {And fear Allah} meaning: in what He has obligated upon you. And it is said: it is a general command of piety, and a warning of the severity of His punishment.

His saying, Exalted is He: {Hajj is [during] well-known months. So whoever has made Hajj obligatory upon himself therein [by entering the state of ihram], there is [to be for him] no sexual relations and no disobedience and no disputing during Hajj. And whatever good you do - Allah knows it. And take provisions, but indeed, the best provision is fear of Allah. And fear Me, O you of understanding. (197)}

In it are fourteen issues: First: His saying, Exalted is He: {Hajj is [during] well-known months}. When He, the Glorified and Exalted, mentioned Hajj and Umrah in His saying: {And complete the Hajj and Umrah for Allah} [Al-Baqarah: 196], He clarified their difference in time. The entire year is a time for ihram for Umrah and the time of Umrah, but Hajj occurs once a year, so it does not take place in other than these months. And {Hajj is [during] well-known months} is a subject and predicate, and in the speech there is an omission whose estimation is: the months of Hajj are months, or: the time of Hajj is months, or: the time of performing Hajj is months. It is said: the estimation is: Hajj is in months, and it requires, with the drop of the preposition, the accusative case for 'months', but no one read it with the accusative, although it is permissible in speech to be in the accusative as an adverb of time. Al-Farra' said: 'Al-ashhur' (the months) is nominative, because its meaning is: the time of Hajj is well-known months. Al-Farra' said: I heard Al-Kisa'i saying: 'Summer is but two months, and the Taylasan is but three months.' He meant: the time of summer, and the time for wearing the Taylasan, so he omitted [the word 'time'].

---

(1) In the copies: "it is", and what is established is from (m) which corresponds to what is in Al-Tamheed 8/343, and the speech is from it. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/271. (3) See Ma'ani Al-Quran by Al-Farra' 1/119.

319 सूरह अल-बक़रह: आयत 197

और उनके साथी: वे मीक़ात (नियत स्थानों) के लोग और हर दिशा से उनके पीछे रहने वाले हैं; तो जो कोई मीक़ात के लोगों में से है, या उनके पीछे के लोगों में से है, वे मस्जिद-ए-हराम के निवासियों में से हैं। अल-शाफिई और उनके साथियों ने कहा: वे वे लोग हैं जिन्हें अपने स्थान से मक्का तक नमाज़ छोटी (क़स्र) करना ज़रूरी नहीं है, और वह निकटतम मीक़ात है। और इन्हीं कथनों पर आयत की व्याख्या में पूर्वजों के सिद्धांत आधारित हैं।

दसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह से डरो} अर्थात: जो उसने तुम पर फ़र्ज़ किया है उसमें। और कहा गया है: यह सामान्य रूप से परहेज़गारी (तकवा) का आदेश है, और उसके कड़े दंड से चेतावनी है।

अल्लाह तआला का कथन: {हज के महीने ज्ञात हैं। तो जो कोई इनमें हज का संकल्प कर ले (एहराम बांध ले), तो न कोई संभोग है और न कोई बुरा काम और न हज के दौरान कोई झगड़ा। और जो भी तुम भलाई करोगे, अल्लाह उसे जानता है। और पाथेय (रास्ते का सामान) साथ ले लो, और निःसंदेह सबसे अच्छा पाथेय अल्लाह का डर है। और ऐ बुद्धिमानो! मुझ ही से डरो। (197)}

इसमें चौदह मसले (विषय) हैं: पहला मसला: अल्लाह तआला का कथन: {हज के महीने ज्ञात हैं}। जब अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने अपने इस कथन में हज और उमराह का ज़िक्र किया: {और अल्लाह के लिए हज और उमराह को पूरा करो} [अल-बक़रह: 196], तो उसने समय के मामले में दोनों के बीच का अंतर स्पष्ट किया। पूरा वर्ष उमराह के लिए एहराम बांधने का समय और उमराह का समय है, लेकिन हज वर्ष में एक बार होता है, इसलिए यह इन महीनों के अलावा नहीं होता। और {हज ज्ञात महीने हैं} एक मुब्तदा (उद्देश्य) और ख़बर (विधेय) है, और वाक्य में एक शब्द छिपा हुआ है जिसका अनुमान है: हज के महीने (नियत) महीने हैं, या: हज का समय महीने हैं, या: हज के कार्य का समय महीने हैं। यह भी कहा गया है कि अनुमान है: हज महीनों में है, और पूर्वसर्ग (harf al-jarr) के हटने के साथ 'अशहुर' (महीने) शब्द को 'नसब' (द्वितीया विभक्ति) में होना चाहिए था, लेकिन किसी ने भी इसे 'नसब' के साथ नहीं पढ़ा, हालांकि भाषा में इसे समय बताने वाले शब्द (ज़र्फ़) के रूप में 'नसब' में पढ़ना जायज़ है। अल-फर्रा ने कहा: 'अशहुर' शब्द 'रफ़' (प्रथमा विभक्ति) में है क्योंकि इसका अर्थ है: हज का समय ज्ञात महीने हैं। अल-फर्रा ने कहा: मैंने अल-किसाई को यह कहते सुना: 'गर्मी केवल

दो महीने है, और तैलसान (एक प्रकार का वस्त्र) तीन महीने है।' उनका आशय था: गर्मी का समय, और तैलसान पहनने का समय, इसलिए उन्होंने [समय शब्द] हटा दिया।

---

(1) प्रतियों में: "वह है", और जो स्थापित है वह (म) से है जो अल-तम्हीद 8/343 में जो है उसके अनुरूप है, और अंश वहीं से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/271। (3) देखिए अल-फर्रा की मा'नी अल-क़ुरआन 1/119।

319 سورہ البقرہ : الآية 197

اور ان کے ساتھی: وہ میقات والوں میں سے ہیں اور ہر سمت سے ان کے پیچھے رہنے والے ہیں؛ پس جو کوئی میقات والوں میں سے ہو، یا ان کے پیچھے والوں میں سے ہو، تو وہ (فہم) مسجد حرام کے حاضرین میں سے ہیں۔ امام شافعی اور ان کے اصحاب نے فرمایا: وہ لوگ جن پر اپنے مقام سے مکہ تک نماز قصر کرنا لازم نہیں، اور وہ قریب ترین میقات ہے۔ اور انہی اقوال پر آیت کی تاویل میں سلف کے مذاہب ہیں۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَاتَّقُوا اللَّهَ} یعنی: جو اس نے تم پر فرض کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ عمومی طور پر تقویٰ کا حکم ہے، اور اس کے سخت عذاب سے ڈراوا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَن فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ (197)}

اس میں چودہ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ}۔ جب اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنے اس ارشاد میں حج اور عمرہ کا ذکر کیا: {وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ} [البقرہ: 196]، تو اس نے وقت کے اعتبار سے ان دونوں کا فرق واضح کر دیا۔ سارا سال عمرہ کے احرام اور عمرہ کے لیے وقت ہے، لیکن حج سال میں ایک بار ہوتا ہے، اس لیے ان مہینوں کے علاوہ میں نہیں ہوتا۔ اور {الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ} مبتدا اور خبر ہے، اور کلام میں ایک لفظ محذوف ہے جس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: حج کے مہینے (مقررہ) مہینے ہیں، یا: حج کا وقت مہینے ہیں، یا: عملِ حج کا وقت مہینے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: تقدیر یہ ہے: حج مہینوں میں ہے، اور حرفِ جر کے گرنے کے ساتھ 'اشہر' (مہینوں) کا منسوب ہونا لازم آتا ہے، لیکن کسی نے اسے نصب کے ساتھ نہیں پڑھا، البتہ کلام میں ظرف ہونے کی بنا پر نصب جائز ہے۔ فراء نے کہا: 'اشہر' مرفوع ہے، کیونکہ

اس کے معنی ہیں: حج کا وقت معلوم مہینے ہیں، فراء نے کہا: میں نے کسائی کو کہتے سنا: 'موسم گرما صرف دو ماہ ہے، اور طیلساں (ایک چادر) تین ماہ ہے'۔ ان کی مراد تھی: موسم گرما کا وقت، اور طیلساں پہننے کا وقت، چنانچہ انہوں نے (وقت کا لفظ) حذف کر دیا۔

---

(1) نسخوں میں ہے: 'وہ ہے'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو التمہید 8/343 کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (2) المحرر الوجیز 1/271۔ (3) دیکھئے معانی القرآن للفراء 1/119۔

320 Surah Al-Baqarah: Verse 197

Second: There was disagreement regarding the well-known months [of Hajj]. Ibn Mas'ud, Ibn 'Umar, 'Ata, Al-Rabi', Mujahid, and Al-Zuhri said: The months of Hajj are Shawwal, Dhu al-Qi'dah, and the entirety of Dhu al-Hijjah. Ibn 'Abbas, Al-Suddi, Al-Sha'bi, and Al-Nakha'i said: They are Shawwal, Dhu al-Qi'dah, and ten days of Dhu al-Hijjah. Both narrations are reported from Ibn Mas'ud, and this was also stated by Ibn al-Zubayr. Both opinions are narrated from Malik; Ibn Habib reported the latter, and Ibn al-Mundhir reported the former. The significance of this distinction lies in the requirement of sacrifice (dam). Whoever holds that the whole of Dhu al-Hijjah belongs to the Hajj months does not consider a sacrifice necessary for actions performed after the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr), as they still occur within the Hajj months. According to the latter view, Hajj concludes on the Day of Sacrifice, and a sacrifice is required for what is done thereafter due to its postponement past its designated time(1).

Third: Allah the Almighty did not name the months of Hajj in His Book because they were already known to them. The term "months" (plural) can apply to two months and a portion of the third, as a part of a month can be treated as the whole. For instance, it is said: "I saw you in such-and-such a year" or "during the era of so-and-so," though one might have only seen him for an hour. Thus, a part of the time is used to denote the whole, just as the Prophet ﷺ said: "The days of Mina are three"(2), though they are only two days and part of a third. People also say: "I saw you today" or "I came to you this year."

It is also said: Since two or more constitute a plural, He used "months" (plural), and Allah knows best(3).

Fourth: There was disagreement regarding entering Ihram (Al-Ihlal) for Hajj outside the Hajj months. It is narrated from Ibn 'Abbas: "It is from the Sunnah of Hajj to enter Ihram for it during the months of Hajj." 'Ata, Mujahid, Tawus, and Al-Awza'i stated: If anyone enters Ihram for Hajj before the Hajj months, it does not suffice for his Hajj and becomes an 'Umrah, similar to starting prayer before its appointed time—it is not valid as the prayer and counts as a voluntary one. This was also held by Al-Shafi'i and Abu Thawr. Al-Awza'i said: He should release himself through an 'Umrah. Ahmad bin Hanbal said: This is disliked (makruh). It is narrated from Malik—and the well-known view from him is the permissibility of entering Ihram for Hajj throughout the

entire year—which is also the view of Abu Hanifa. Al-Nakha'i said: He does not become halal (exit Ihram) until he completes his Hajj, due to his saying...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/271, and Al-Tabari recorded the reports in 3/444-448. (2) A portion of a Hadith narrated by 'Abd al-Rahman bin Ya'mur, recorded by Ahmad (18773), Abu Dawud (1949), Al-Tirmidhi (889), and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 5/265, and Ibn Majah (3015). The author will mention another chain for it on page 348 of this volume. (3) See Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 1/299, Tafsir al-Baghawi 1/171-172, and Al-Kashshaf 1/346.

320 सूरह अल-बक़रह: आयत 197

दूसरी बात: ज्ञात महीनों (अशहर-ए-मालूमात) के बारे में मतभेद है। इब्न मसूद, इब्न उमर, अता, अर-रबी, मुजाहिद और अज़-ज़ुहरी ने कहा: हज के महीने शव्वाल, ज़ुल-क़ादह और पूरा ज़ुल-हिज्जा हैं। इब्न अब्बास, अस-सुद्दी, अश-शाबी और अन-नखई ने कहा: वे शव्वाल, ज़ुल-क़ादह और ज़ुल-हिज्जा के दस दिन हैं। इब्न मसूद से दोनों बातें वर्णित हैं, और इब्न अज़-ज़ुबैर ने भी यही कहा। इमाम मालिक से भी दोनों राय वर्णित हैं; इब्न हबीब ने बाद वाली और इब्न अल-मुन्ज़िर ने पहली वाली राय रिपोर्ट की है। इस अंतर का लाभ 'दम' (बलि) की अनिवार्यता से संबंधित है। जो कहते हैं कि पूरा ज़ुल-हिज्जा हज के महीनों में शामिल है, वे क़ुर्बानी के दिन (यौम अल-नह्र) के बाद किए गए कार्यों पर दम नहीं देखते, क्योंकि वे हज के महीनों के भीतर होते हैं। और अंतिम राय के अनुसार, हज क़ुर्बानी के दिन समाप्त हो जाता है, और उसके बाद किए गए कार्यों के लिए समय में देरी के कारण दम अनिवार्य हो जाता है। (1)

तीसरी बात: अल्लाह तआला ने अपनी किताब में हज के महीनों का नाम नहीं लिया क्योंकि वे उनके बीच ज्ञात थे। 'महीने' (अशहर) शब्द दो महीने और तीसरे के कुछ हिस्से पर लागू हो सकता है, क्योंकि महीने का एक हिस्सा पूरे के समान माना जाता है, जैसे कहा जाता है: "मैंने तुम्हें फलां साल में देखा" या "फलां के समय में", हालांकि उसने उसे शायद केवल एक घंटे के लिए देखा हो। इस प्रकार, समय के एक भाग का उल्लेख पूरे के लिए किया जाता है, जैसा कि नबी ﷺ ने फरमाया: "मिना के दिन तीन हैं" (2)। जबकि वे केवल दो दिन और तीसरे का कुछ हिस्सा हैं। और लोग कहते हैं: "मैंने तुम्हें आज देखा" और "मैं इस साल तुम्हारे पास आया"।

और कहा गया: चूँकि दो और दो से अधिक बहुवचन (जमा) होते हैं, इसलिए उन्होंने कहा: "महीने", और अल्लाह बेहतर जानता है। (3)

चौथी बात: हज के महीनों के अलावा हज का इहराम बाँधने (इहलाल) के बारे में मतभेद है। इब्न अब्बास से वर्णित है: "हज की सुन्नत यह है कि हज का इहराम उसके महीनों में बाँधा जाए।" अता, मुजाहिद, ताऊस और अल-औज़ाई ने कहा: जिसने हज के महीनों से पहले हज का इहराम बाँधा, वह उसके हज के लिए पर्याप्त नहीं होगा और उमराह बन जाएगा, जैसे कोई समय से पहले नमाज़ में प्रवेश करता है, तो वह उसके लिए पर्याप्त नहीं होती और नफ़्ल बन जाती है। इमाम शाफ़ई और अबू सौर का भी यही मत है। अल-औज़ाई ने कहा: वह उमराह करके हलाल हो जाए। इमाम अहमद बिन

हनबल ने कहा: यह मकरूह है। इमाम मालिक से वर्णित है - और उनके अनुसार प्रसिद्ध मत यह है कि पूरे वर्ष हज का इहराम बाँधना जायज़ है - और यही इमाम अबू हनीफा का भी मत है। अन-नखई ने कहा: वह तब तक हलाल नहीं होगा जब तक वह अपना हज पूरा न कर ले, उनके इस कथन के कारण...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/271, और अल-तब़री ने 3/444-448 में रिवायतें दर्ज की हैं। (2) अब्दुल रहमान बिन यामुर से वर्णित हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (18773), अबू दाऊद (1949), तिरमिज़ी (889), और मुज्तबा में नसाई (5/265) और इब्न माजह (3015) ने रिपोर्ट किया है। लेखक इस खंड के पृष्ठ 348 पर इसके लिए एक और श्रृंखला का उल्लेख करेंगे। (3) अल-जस्सास की अहकाम अल-कुरआन 1/299, तफसीर अल-बगवी 1/171-172 और अल-कशफ़ 1/346 देखें।

320 سورہ البقرہ: آیت 197

دوسری بات: معلوم مہینوں (اشہر معلومات) کے بارے میں اختلاف ہے، ابن مسعود، ابن عمر، عطا، ربیع، مجاہد اور زہری نے کہا: حج کے مہینے شوال، ذوالقعدہ اور پورا ذوالحجہ ہیں۔ ابن عباس، سدی، شعبی اور نخعی نے کہا: وہ شوال، ذوالقعدہ اور ذوالحجہ کے دس دن ہیں۔ ابن مسعود سے دونوں روایتیں ہیں، اور یہی ابن زبیر نے کہا۔ امام مالک سے بھی دونوں قول مروی ہیں، دوسرے قول کو ابن حبیب نے اور پہلے کو ابن منذر نے نقل کیا۔ اس اختلاف کا فائدہ 'دم' (قربانی) کے تعلق سے ہے۔ جس نے کہا کہ پورا ذوالحجہ حج کے مہینوں میں سے ہے، اس کے نزدیک یوم النحر (قربانی کے دن) کے بعد کیے جانے والے اعمال پر دم واجب نہیں ہوگا، کیونکہ وہ حج کے مہینوں میں ہو رہے ہیں۔ اور آخری قول کے مطابق حج یوم النحر پر ختم ہو جاتا ہے، اس کے بعد کیے جانے والے عمل پر اس کے وقت سے تاخیر کی وجہ سے دم واجب ہوگا۔(1)

تیسری بات: اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں حج کے مہینوں کے نام نہیں بتائے کیونکہ وہ ان کے ہاں معلوم تھے۔ لفظ 'اشہر' (مہینے) کا اطلاق دو مہینوں اور تیسرے کے کچھ حصے پر ہو سکتا ہے، کیونکہ مہینے کا کچھ حصہ پورے کے قائم مقام ہوتا ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "میں نے تمہیں فلاں سال میں دیکھا"، یا "فلاں کے دور میں"، حالانکہ اس نے اسے شاید اس کے کسی ایک گھنٹے میں دیکھا ہو۔ پس وقت کے ایک حصے کا ذکر پورے کے طور پر کیا جاتا ہے، جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "منیٰ کے دن تین ہیں"(2)۔ جبکہ وہ صرف دو دن اور تیسرے کا کچھ حصہ ہیں۔ اور لوگ کہتے ہیں: "میں نے تمہیں آج دیکھا" اور "میں تمہارے پاس اس سال آیا"۔

اور کہا گیا: چونکہ دو اور دو سے زیادہ جمع ہوتے ہیں، اس لیے فرمایا: "اشہر" (مہینے)، واللہ اعلم۔(3)

چوتھی بات: حج کے مہینوں کے علاوہ حج کا احرام باندھنے (اہلال) کے بارے میں اختلاف ہے، ابن عباس سے مروی ہے: "حج کی سنت یہ ہے کہ حج کا احرام اس کے مہینوں میں باندھا جائے"۔ عطا، مجاہد، طاؤس اور اوزاعی نے کہا: جس نے حج کے مہینوں سے پہلے حج کا احرام باندھا، اس کا یہ عمل حج کی طرف سے کافی نہ ہوگا بلکہ عمرہ بن جائے گا، جیسے کوئی نماز کے وقت سے پہلے نماز میں داخل ہو جائے، تو وہ اسے کفایت نہیں کرے گی اور نفل بن جائے گی۔ امام شافعی اور ابو ثور کا یہی قول ہے۔ اوزاعی نے کہا: وہ عمرہ کر کے حلال ہو جائے۔ امام احمد بن حنبل نے کہا: یہ مکروہ ہے۔ امام مالک سے مروی ہے اور ان سے مشہور قول سال کے تمام مہینوں میں حج کا احرام باندھنا جائز ہے، یہی امام ابو حنیفہ کا قول ہے۔ نخعی نے کہا: وہ حلال نہ ہو جب تک اپنا حج پورا نہ کر لے، ان کے قول کی وجہ سے...

(1) المحرر الوجیز 271/1، اور الطبری نے الآثار 444/3-448 میں اخراج کیا۔ (2) عبد الرحمن بن یعمر کی حدیث کا ٹکڑا جسے احمد (18773)، ابوداؤد (1949)، ترمذی (889)، اور نسائی نے المجتبیٰ 265/5 میں اور ابن ماجہ (3015) نے روایت کیا۔ مصنف اس حصے کے صفحہ 348 پر اس کا دوسرا طریق بیان کریں گے۔ (3) دیکھئے احکام القرآن للجصاص 299/1، تفسیر البغوی 171/1-172، اور الکشاف 346/1۔

Surah Al-Baqarah: Verse 197 (321)

Allah Almighty says: {They ask you about the new moons. Say: They are times for the people and for the Hajj} Al-Baqarah: 189. The discussion on this has already preceded. What Al-Shafi'i held is more correct; because that is general, and this verse is specific. It is possible that it is from the category of textually specifying some individuals of a general category, due to the virtue of these months over others. Based on this, Malik's statement would be correct, and Allah knows best.

Fifth: His words, the Almighty: {So whoever has made Hajj obligatory therein} means: he has made it binding upon himself by starting it with intention as an internal aim, by Ihram as an external action, and by Talbiyah as an audible utterance. This was said by Ibn Habib, and Abu Hanifa regarding the Talbiyah(2).

Talbiyah according to Al-Shafi'i is not among the pillars of Hajj, and this is the statement of Al-Hasan ibn Hayy. Al-Shafi'i said: Intention is sufficient for Ihram for Hajj. The literalists (Ahl al-Zahir) and others made Talbiyah obligatory(3).

The linguistic root of 'fard' (obligation) is: nicking and cutting. From it comes the notch (furdah) of a bow, a river, and a mountain(4). Thus, the obligatoriness of Hajj is binding on the free servant like the binding of a notch to an arrow(5).

It was said: 'faraḍa' (he made obligatory) means: he made clear, and this returns to cutting, because whoever cuts something has distinguished it from others(6).

The word 'man' (whoever) is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and its meaning is conditional. The predicate (khabar) is 'faraḍa', because 'man' is not a relative pronoun. It is as if he said: A man made obligatory. He said: 'fihinna' (therein - plural) and did not say 'fiha' (therein - singular). Some said: they are equal in usage. Al-Mazini Abu Uthman said: The large plural of non-rational things comes like the singular feminine, but the small plural is not like that. You say: 'al-ajdha'u inkasarna' (the trunks broke - plural verb), and 'al-judhu'u inkasarat' (the trunks broke - singular feminine verb). This is supported by Allah's words: {Indeed, the number of months...} [At-Tawbah: 36] then He said: {minha} (from them - singular feminine)(7).

---

(1) See Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/300, Musannaf Ibn Abi Shaybah 4/361 (Al-Amrawi edition), and Al-Muhalla 7/65-66. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/133. (3) Al-Istidhkar 11/95. (4) Notch of the bow: the notch in which the string sits. Notch of the river: its breach from which water is drawn. As-Sihah (Fard). (5) In Mu'jam Matn

al-Lughah: Al-Qidh: the arrow when it is straightened and prepared to be feathered and tipped... from it are the gambling arrows they used to draw lots with. (6) Tafsir al-Razi 5/178. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/271-272.

सूरह अल-बकराह: आयत 197 (321)

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {वे आपसे नए चंद्रमाओं के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए: वे लोगों के लिए और हज के लिए समय (निर्धारण के साधन) हैं} अल-बकराह: 189। इसके बारे में पहले चर्चा हो चुकी है। इमाम शाफ़ई का मत अधिक सही है; क्योंकि वह आयत आम (सामान्य) है, और यह आयत ख़ास (विशिष्ट) है। यह संभव है कि यह किसी सामान्य श्रेणी के कुछ व्यक्तियों को विशेष रूप से उल्लेख करने के बारे में हो, इन महीनों की अन्य महीनों पर श्रेष्ठता के कारण। इसके आधार पर मालिक का कथन सही होगा, और अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है।

पाँचवीं बात: अल्लाह तआला का यह कहना: {तो जिसने उन (महीनों) में हज अनिवार्य कर लिया} अर्थात: उसने इसे अपने ऊपर लागू कर लिया, इसे शुरू करने के माध्यम से—आंतरिक रूप से नियत (इरादे) के साथ, बाह्य रूप से एहराम के साथ, और मौखिक रूप से तलबिया के साथ। यह इब्न हबीब ने कहा है, और अबू हनीफा ने तलबिया के बारे में ऐसा ही कहा है(2)।

इमाम शाफ़ई के अनुसार तलबिया हज के अरकान (स्तंभों) में से नहीं है, और यही अल-हसन इब्न हयी का कथन है। शाफ़ई ने कहा: हज के एहराम के लिए नियत ही पर्याप्त है। अहल-ए-ज़ाहिर और अन्य लोगों ने तलबिया को अनिवार्य माना है(3)।

भाषा में 'फ़र्ज़' (अनिवार्य) का मूल अर्थ है: खरोंचना और काटना। इसी से धनुष, नदी और पहाड़ का 'फ़ुर्दाह' (खाँचा या दरार) निकला है(4)। इस प्रकार, एक स्वतंत्र सेवक के लिए हज की अनिवार्यता वैसी ही बाध्यकारी है जैसे तीर के लिए खाँचा (5)।

कहा गया है: 'फ़रज़' का अर्थ है: स्पष्ट किया, और यह काटने के अर्थ की ओर लौटता है, क्योंकि जिसने किसी चीज़ को काटा, उसने उसे दूसरों से अलग कर दिया (6)।

'मन' (जो कोई) मुब्तदा (कर्ता) के रूप में रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) में है और इसका अर्थ शर्तिया है। 'फ़रज़' इसकी ख़बर (विधेय) है, क्योंकि 'मन' यहाँ मौसूला (सम्बन्धवाचक सर्वनाम) नहीं है। यह ऐसा है जैसे उन्होंने कहा हो: एक आदमी जिसने अनिवार्य किया। उन्होंने 'फ़िहिन्ना' (उनमें - बहुवचन) कहा और 'फ़िहा' (उसमें - एकवचन) नहीं कहा। कुछ लोगों ने कहा: प्रयोग में दोनों समान हैं। अल-माज़िनी अबू उस्मान ने कहा: निर्जीव चीज़ों का बड़ा बहुवचन स्त्रीलिंग एकवचन की तरह आता है, लेकिन छोटा बहुवचन ऐसा नहीं होता। आप कहते हैं: 'अल-अज्ज़ाउ इनकसरना' (तने टूट गए - बहुवचन क्रिया), और 'अल-जुज़ूउ इनकसरत' (तने टूट गए - स्त्रीलिंग एकवचन क्रिया)। अल्लाह तआला का

यह कथन इसका समर्थन करता है: {निश्चित रूप से महीनों की संख्या...} [अत-तौबा: 36] फिर उसने कहा: {मिन्हा} (उनमें से - स्त्रीलिंग एकवचन)(7)।

---

(1) देखें अहकाम अल-कुरान, अल-जस्सास 1/300; मुसन्नफ़ इब्न अबी शयबा 4/361 (अल-अमरावी संस्करण); और अल-मुहल्ला 7/65-66. (2) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/133. (3) अल-इस्तिज़कार 11/95. (4) धनुष का फ़ुर्दाह: वह खाँचा जिसमें प्रत्यंचा बैठती है। नदी का फ़ुर्दाह: उसका वह किनारा या दरार जहाँ से पानी निकाला जाता है। अस-सिहाह (फ़र्ज़)। (5) मुअजम मतन अल-लुग़ह में: अल-किध: वह तीर जब उसे सीधा किया गया हो और पंख तथा नोक लगाने के लिए तैयार हो... इसी से जुए के तीर (किदाह अल-मैसिर) हैं जिनसे वे पासा फेंकते थे। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 5/178. (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/271-272.

سورہ البقرہ: آیت ۱۹۷ (۳۲۱)

تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿ وہ آپ سے نئے چاندوں کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ فرما دیجئے: یہ لوگوں کے لیے اور حج کے لیے اوقات (مقرر کرنے کے ذرائع) ہیں ﴾ البقرہ: ۱۸۹۔ اس کے بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے۔ امام شافعی کا موقف زیادہ درست ہے؛ کیونکہ وہ آیت عام ہے، اور یہ آیت خاص ہے، اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ عام کے بعض افراد پر نص (صراحت) کے باب سے ہو، ان مہینوں کی دوسروں پر فضیلت کی وجہ سے۔ اس بنیاد پر امام مالک کا قول صحیح ہوگا، واللہ اعلم۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ تو جس نے ان (مہینوں) میں حج لازم کر لیا ﴾ یعنی: نیت کے ذریعے باطنی ارادے سے، احرام کے ذریعے ظاہری عمل سے، اور بلند آواز سے تلبیہ کے ذریعے اس (حج) کو شروع کر کے اپنے اوپر لازم کر لیا۔ یہ ابن حبیب نے کہا ہے، اور ابو حنیفہ نے تلبیہ کے بارے میں یہی کہا ہے(۲)۔

امام شافعی کے نزدیک تلبیہ حج کے ارکان میں سے نہیں ہے، اور یہی حسن بن حی کا قول ہے۔ شافعی نے کہا: حج کے احرام کے لیے نیت کافی ہے۔ اہل ظاہر اور دیگر فقہاء نے تلبیہ کو واجب قرار دیا ہے(۳)۔

لغت میں 'فرض' کی اصل: نشان ڈالنا اور کاٹنا ہے۔ اسی سے کمان، نہر اور پہاڑ کی 'فُرضہ' (نشان یا گھاٹ) نکلا ہے(۴)۔ پس حج کا فرض ہونا آزاد بندے کے لیے ویسا ہی لازم ہے جیسا کہ تیر کے لیے نشان (کا کٹاؤ) لازم ہے(۵)۔

کہا گیا: «فرض» یعنی: واضح کر دیا، اور یہ کاٹنے کی طرف لوٹتا ہے، کیونکہ جس نے کسی چیز کو کاٹ دیا، اس نے اسے دوسروں سے جدا اور واضح کر دیا(۶)۔

لفظ «مَنْ» (جو کوئی) مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع میں ہے اور اس کے معنی شرطیہ ہیں۔ اس کی خبر «فَرَضَ» ہے، کیونکہ «مَنْ» یہاں اسم موصول نہیں ہے۔ گویا کہ اس نے کہا: ایک آدمی جس نے فرض کیا۔ اس نے «فیہن» (ان میں - جمع) کہا اور «فیہا» (اس میں - واحد) نہیں کہا۔ ایک گروہ نے کہا: استعمال میں دونوں برابر ہیں۔ المازنی ابو عثمان نے کہا: غیر عاقل کی جمع کثیر واحد مؤنث کی طرح آتی ہے، لیکن جمع قلیل ایسی نہیں ہوتی۔ آپ کہتے ہیں: «الأجذاع انکسرن» (تنے ٹوٹ گئے - جمع فعل)، اور «الجذوع انکسرت» (تنے ٹوٹ گئے - واحد مؤنث فعل)۔ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد اس کی تائید کرتا ہے: ﴿ بے شک مہینوں کی گنتی... ﴾ [التوبہ: ۳۶] پھر اس نے فرمایا: ﴿ مِنْهَا ﴾ (ان میں سے - واحد مؤنث)(۷)۔

---

(۱) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ۳۰۰/۱، اور مصنف ابن ابی شیبہ ۳۶۱/۴ (العمروی ایڈیشن)، اور المحلی ۷/ ۶۵-۶۶۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱۳۳/۱۔ (۳) الاستذکار ۱۱/ ۹۵۔ (۴) فُرضة القوس: وہ نشان جس میں تانت رکھی جاتی ہے، اور فُرضة النہر: وہ گھاٹ جہاں سے پانی بھرا جاتا ہے۔ الصحاح (فرض)۔ (۵) معجم متن اللغہ میں ہے: القِدح: وہ تیر جب اسے درست کیا گیا ہو، اور اس کے لیے ابھی پر اور نوک لگانا باقی ہو... اسی سے جوئے کے وہ تیر (قداح المیسر) ہیں جن سے وہ فال نکالتے تھے۔ (۶) تفسیر الرازی ۱۷۸/۵۔ (۷) المحرر الوجیز ۲۷۱/۱-۲۷۲۔

Surah Al-Baqarah: Verse 197 322

Sixth: The words of the Almighty: {So there is to be no sexual relations (rafath)}. Ibn Abbas, Ibn Jubayr, Al-Suddi, Qatadah, Al-Hasan, Ikrimah, Al-Zuhri, Mujahid, and Malik said: Rafath means sexual intercourse(1), i.e., there should be no sexual intercourse because it spoils [the Hajj]. The scholars unanimously agreed that sexual intercourse before standing at Arafah invalidates the Hajj, and he must perform Hajj the following year and offer a sacrifice (hady)(2). Abdullah bin Umar, Tawus, Ata, and others said: Rafath is speaking obscenely to women, like saying(3): When we finish Ihram, we will do such and such to you, without being indirect. Ibn Abbas also said this, and while in Ihram, he recited poetry: "And they walk with us with a hushed sound... if the birds are true, we will lie with Lamis." His companion Husayn bin Qais said to him: "Are you speaking obscenely while you are in Ihram?!" He replied: "Rafath is what is said in the presence of women"(4). Others said: Rafath is speaking obscenely by mentioning women, whether in their presence or not(5). It was also said: Rafath is a comprehensive word for everything a man desires from his wife(6). Abu Ubaida said: Rafath is idle talk (lagha) in speech, and he recited: "By the Lord of caravans of pilgrims, silent... from idle talk and obscene speech." (7) It is said: rafatha yarfithu, with the fa' having a kasra or damma.

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/272, and Al-Tabari reported these opinions in 3/463-468. (2) Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir, pp. 42-43. (3) In (z) and (m): for his saying. (4) Reported by Al-Tabari 3/458-459 and 460, and see Al-Nukat wal-Uyun 1/259, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/273. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/272. (6) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 1/270. (7) Majaz al-Quran 1/70, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/272 (from which the author quoted), and the poem is by Al-Ajaj, and it is in his Diwan p. 283, and it was previously mentioned on p. 188 of this part.

सूरह अल-बकरा: आयत 197 322

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {तो कोई यौन संबंध (रफ़थ) नहीं होगा}। इब्न अब्बास, इब्न जुबैर, अल-सुद्दी, कतादा, अल-हसन, इकरामा, अल-जुहरी, मुजाहिद और मलिक ने कहा: रफ़थ का अर्थ संभोग है(1), यानी कोई संभोग नहीं होना चाहिए क्योंकि यह [हज] को खराब कर देता है। विद्वान इस बात पर एकमत हैं कि अराफाह में खड़े होने से पहले संभोग हज को अमान्य कर देता है, और उसे अगले वर्ष हज करना होगा और एक बलिदान (हद्य) देना होगा(2)। अब्दुल्ला बिन उमर, ताऊस, अता और अन्य लोगों ने कहा: रफ़थ महिलाओं से अश्लील बातें करना है, जैसे कहना(3): जब हम एहराम समाप्त कर लेंगे, तो हम तुम्हारे साथ ऐसा-ऐसा करेंगे, बिना किसी इशारे के। इब्न अब्बास ने भी यही कहा, और एहराम की स्थिति में उन्होंने कविता सुनाई: "और वे हमारे साथ दबी आवाज़ में चलते हैं... अगर पक्षी सच्चे हैं, तो हम लमीस के साथ सोएंगे।" उनके साथी हुसैन बिन कैस ने उनसे कहा: "क्या आप एहराम में होते हुए अश्लील बातें कर रहे हैं?!" उन्होंने उत्तर दिया: "रफ़थ वह है जो महिलाओं की उपस्थिति में कहा जाता है"(4)। दूसरों ने कहा: रफ़थ महिलाओं का उल्लेख करके अश्लील बातें करना है, चाहे वे उपस्थित हों या नहीं(5)। यह भी कहा गया है: रफ़थ एक व्यापक शब्द है जो एक पुरुष अपनी पत्नी से जो कुछ भी चाहता है उसके लिए उपयोग किया जाता है(6)। अबू उबैदा ने कहा: रफ़थ बातचीत में व्यर्थ की बातें (लगा) है, और उन्होंने सुनाया: "तीर्थयात्रियों के काफिले के रब की कसम, जो मौन हैं... व्यर्थ की बातों और अश्लील भाषण से।" (7) कहा जाता है: रफ़थ यरफ़िथु, 'फा' पर कसरा या दम्मा के साथ।

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/272, और अल-तबरी ने इन विचारों को 3/463-468 में रिपोर्ट किया है। (2) इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-इज्मा, पृष्ठ 42-43। (3) (ज़) और (म) में: उनके कहने के लिए। (4) अल-तबरी 3/458-459 और 460 द्वारा रिपोर्ट किया गया, और अल-नुकत वल-उयून 1/259, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/273 देखें। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/272। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/270। (7) मजाज़ अल-कुरान 1/70, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/272 (जिससे लेखक ने उद्धृत किया है), और कविता अल-अजाज की है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 283 में है, और इसका उल्लेख पहले इस भाग के पृष्ठ 188 पर किया गया था।

سورہ البقرہ: آیت 197 322

چھٹا: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ فلا رَفَثَ ﴾ ابن عباس، ابن جبیر، السدی، قتادہ، الحسن، عکرمہ، الزہری، مجاہد اور مالک نے کہا: رفث سے مراد جماع (ہمبستری) ہے(1)، یعنی حج کے دوران کوئی جماع نہیں ہونا چاہیے کیونکہ یہ اسے فاسد کر دیتا ہے۔ علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ عرفہ میں وقوف سے پہلے جماع حج کو فاسد کر دیتا ہے، اور اس پر اگلے سال کا حج اور ہدی (قربانی) واجب ہے(2)۔ عبد اللہ بن عمر، طاؤس، عطا اور دیگر نے کہا: رفث سے مراد عورتوں سے فحش کلامی کرنا ہے، جیسے کوئی کہے(3): جب ہم احرام کھول لیں گے تو ہم تمہارے ساتھ ایسا ایسا کریں گے، بغیر کسی کنایہ کے۔ ابن عباس نے بھی یہی کہا، اور انہوں نے حالتِ احرام میں یہ اشعار پڑھے: وہ (اونٹنیاں) ہمیں لے کر دبی آواز میں چل رہی ہیں... اگر پرندے سچے ہیں تو ہم لمیس سے ہمبستری کریں گے۔ ان کے ساتھی حصین بن قیس نے ان سے کہا: کیا آپ حالتِ احرام میں فحش کلامی کر رہے ہیں؟! تو انہوں نے جواب دیا: رفث وہ ہے جو عورتوں کے پاس کہا جائے(4)۔ ایک گروہ نے کہا: رفث سے مراد عورتوں کا ذکر کر کے فحش گوئی کرنا ہے، خواہ ان کی موجودگی میں ہو یا نہ ہو(5)۔ اور کہا گیا: رفث ایک جامع کلمہ ہے ہر اس چیز کے لیے جو مرد اپنی بیوی سے چاہتا ہے(6)۔ ابو عبیدہ نے کہا: رفث سے مراد فضول اور لغو کلام ہے، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: خاموش رہنے والے حاجیوں کے گروہوں کے رب کی قسم... جو لغو باتوں اور فحش کلامی سے دور ہیں۔ (7) کہا جاتا ہے: رَفَثَ يَرْفُثُ، فاء کے کسرہ اور ضمہ کے ساتھ

حواشی: (1) المحرر الوجیز 272/1، اور طبری نے ان اقوال کو 463/3-468 میں نقل کیا ہے۔ (2) الإجماع از ابن منذر ص 42-43۔ (3) (ز) اور (م) میں: لقولہ (ان کے قول کی وجہ سے)۔ (4)

اسے طبری نے 459-458/3 اور 460 میں روایت کیا ہے، اور دیکھئے النکت والعیون 259/1، اور المحرر الوجیز 273/1- (5) المحرر الوجیز 272/1- (6) معانی القرآن للزجاج 270/1- (7) مجاز القرآن 70/1، اور المحرر الوجیز 272/1 (جس سے مصنف نے نقل کیا ہے)، اور یہ رجز العجاج کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 283 میں ہے، اور اس کا ذکر اس حصہ کے ص 188 پر پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 197 323 Ibn Mas'ud read: "fla rufuth" (no sexual obscenities) in the plural (1). Ibn al-Arabi said (2): The meaning of His saying: "no sexual relations (rafath)" is a legal negation, not an existential one. For we find rafath occurring and we witness it, and God's information cannot be contrary to the reality He reports. Rather, the negation refers to its legal existence, not its sensory existence. This is like His saying, Most High: "Divorced women shall remain in waiting for three menstrual periods" [Al-Baqarah: 228], which means: legally (3), not sensorially. For we find divorced women who do not wait; so the negation refers to the legal ruling, not to sensory existence. And this is like His saying, Most High: "None touch it except the purified" [Al-Waqi'ah: 79]. If we say it refers to humans - which is the correct view - its meaning is: none of them should touch it legally. If touching occurs, it is contrary to the legal ruling. This subtlety is what eluded scholars who said: The informative statement is in the sense of a prohibition. That has never been found and cannot correctly exist, for they differ in essence and are opposites (4) in description. Seventh: His saying, Most High: "nor disobedience (fusuq)" means: all acts of disobedience. This was said by Ibn Abbas, Ata, and Al-Hasan. Similarly, Ibn Umar and a group said: Fusuq is committing acts of disobedience to Allah, Mighty and Majestic, while in the state of Ihram for Hajj, such as killing game, cutting nails, removing hair, and the like. Ibn Zayd and Malik said: Fusuq is sacrificing to idols, from which is His saying, Most High: "or disobedience [dedicated] to other than Allah" [Al-An'am: 145]. Al-Dahhak said: Fusuq is calling names, from which is His saying: "Evil is the name of disobedience" [Al-Hujurat: 11]. Ibn Umar also said: Fusuq is verbal abuse, from which is his saying, peace be upon him: "Abusing a Muslim is fusuq (wickedness), and fighting him is kufr (disbelief)" (5). The first opinion is the most correct, as it encompasses all views (6). (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/272. And "The Anomalous Recitations" p. 12. (2) Ahkam al-Qur'an 1/134. (3) In (m) and Ahkam al-Qur'an: legally. (4) In (m): are opposite. (5) Narrated by Ahmad (3647), Al-Bukhari (48), and Muslim (64) from the hadith of Abdullah bin Mas'ud, may Allah be pleased with him. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/272-273, and Al-Tabari cited the preceding reports in 3/470-476.

सूरह अल-बक़रह: आयत 197 323 इब्न मसूद ने इसे बहुवचन में "फ़ला रुफ़ूथ" (कोई अश्लीलता नहीं) पढ़ा (1)। इब्न अल-अरबी ने कहा (2): उनके इस कथन का अर्थ "फ़ला रफ़थ" (कोई यौन संबंध नहीं) वैध निषेध है, न कि अस्तित्व संबंधी निषेध। क्योंकि हम रफ़थ होते हुए पाते हैं और उसे देखते हैं, और अल्लाह की दी गई जानकारी उसके बताए गए तथ्य के विपरीत नहीं हो सकती। बल्कि, निषेध उसके कानूनी (शरई) अस्तित्व की ओर लौटता है, न कि उसके इंद्रियजनित (हिसी) अस्तित्व की ओर। यह अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: "तलाकशुदा महिलाएं स्वयं को तीन मासिक धर्म तक रोके रखें" [अल-बक़रह: 228], जिसका अर्थ है: कानूनी रूप से (3), न कि इंद्रिय रूप से। क्योंकि हम ऐसी तलाकशुदा महिलाओं को पाते हैं जो प्रतीक्षा नहीं करती हैं; अतः निषेध कानूनी निर्णय की ओर लौटता है, न कि इंद्रियजनित अस्तित्व की ओर। और यह अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: "इसे शुद्ध लोगों के अलावा कोई नहीं छूता" [अल-वाक़िया: 79]। यदि हम कहें कि यह मनुष्यों के बारे में है - जो कि सही विचार है - तो इसका अर्थ है: उनमें से कोई भी इसे कानूनी रूप से न छुए। यदि स्पर्श होता है, तो वह कानूनी निर्णय के विरुद्ध है। यह वह सूक्ष्म बिंदु है जो उन विद्वानों से छूट गया जिन्होंने कहा: सूचनात्मक कथन निषेध के अर्थ में है। ऐसा कभी नहीं पाया गया और न ही इसका अस्तित्व सही हो सकता है, क्योंकि वे वास्तविकता में भिन्न हैं और विवरण में विरोधाभासी (4) हैं। सातवीं बात: अल्लाह तआला का कथन "और न ही कोई अवज्ञा (फ़ुसूक़)", इसका अर्थ है: सभी प्रकार की अवज्ञाएँ। यह इब्न अब्बास, अता और अल-हसन ने कहा है। इसी तरह इब्न उमर और एक समूह ने कहा: फ़ुसूक़ का अर्थ हज के लिए एहराम की स्थिति में अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की अवज्ञा करना है, जैसे शिकार करना, नाखून काटना, बाल हटाना और इसी तरह के अन्य कार्य। इब्न ज़ैद और मालिक ने कहा: फ़ुसूक़ मूर्तियों के लिए बलि देना है, जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: "या वह अवज्ञा (फ़िस्क़) जो अल्लाह के अलावा किसी और के नाम पर की गई हो" [अल-अनआम: 145]। अल-दह्हाक ने कहा: फ़ुसूक़ का अर्थ है बुरे नामों से पुकारना, जैसा कि अल्लाह का कथन है: "ईमान के बाद अवज्ञा (फ़ुसूक़) का नाम कितना बुरा है" [अल-हुजुरात: 11]। इब्न उमर ने यह भी कहा: फ़ुसूक़ का अर्थ है अपशब्द कहना, जैसा कि नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया: "मुसलमान को गाली देना फ़ुसूक़ (पाप) है और उससे लड़ना कुफ़्र है" (5)। पहला मत सबसे अधिक सही है क्योंकि इसमें सभी विचार (6) समाहित हैं। (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/272। और "अश-शाद्दाह क़िरात" पृ. 12। (2) अहकाम अल-क़ुरान 1/134। (3) संस्करण (m) और अहकाम अल-क़ुरान में: शरअन (कानूनी रूप से)। (4) संस्करण (m) में: परस्पर विरोधी। (5) इसे अहमद (3647), बुखारी (48) और मुस्लिम (64) ने अब्दुल्ला बिन मसूद

(रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/272-273, और अल-तबरी ने पिछले वृत्तांतों को 3/470-476 में उद्धृत किया है।

سورة البقرہ: آیت 197 323 اور ابن مسعود نے اسے جمع کے ساتھ "فلا رُفوث" پڑھا ہے (1)۔ ابن العربی نے کہا (2): اللہ کے قول "فلا رفث" (کوئی فحش گوئی نہیں) سے مراد اس کی شرعی نفی ہے نہ کہ وجودی نفی، کیونکہ ہم اس میں رفث (جنسی عمل یا گفتگو) پاتے ہیں اور اس کا مشاہدہ کرتے ہیں، اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی خبر کا اس کی خبر دی ہوئی حقیقت کے خلاف ہونا جائز نہیں، بلکہ نفی اس کے شرعی وجود کی طرف لوٹتی ہے نہ کہ اس کے حسی وجود کی طرف۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ [البقرہ: 228] (اور طلاق یافتہ عورتیں اپنے آپ کو تین حیض تک روکے رکھیں)، اس کا معنی ہے: شرعاً (3) نہ کہ حساً، کیونکہ ہم ایسی طلاق یافتہ عورتیں پاتے ہیں جو انتظار نہیں کرتیں؛ پس نفی شرعی حکم کی طرف لوٹ گئی نہ کہ حسی وجود کی طرف۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿لَّا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ﴾ [الواقعہ: 79] (اسے پاک لوگوں کے علاوہ کوئی نہ چھوئے)، اگر ہم یہ کہیں کہ یہ انسانوں کے بارے میں وارد ہوا ہے - اور یہی صحیح ہے - تو اس کا مطلب ہے کہ ان میں سے کوئی بھی اسے شرعاً نہ چھوئے۔ اگر لمس (چھونا) پایا گیا تو وہ حکمِ شرع کے خلاف ہوگا۔ اور یہی وہ باریکی ہے جو ان علماء سے اوجھل رہی جنہوں نے کہا: خبر نہی کے معنی میں ہوتی ہے۔ اور یہ کبھی نہیں پایا گیا اور نہ ہی اس کا پایا جانا صحیح ہے، کیونکہ وہ دونوں حقیقت میں مختلف اور صفت میں متضاد (4) ہیں۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا فُسُوقَ﴾ (اور نہ ہی کوئی نافرمانی) یعنی: تمام گناہ و معصیت، یہ بات ابن عباس، عطاء اور حسن نے کہی ہے۔ اور اسی طرح ابن عمر اور ایک جماعت نے کہا: فسوق سے مراد حج کے احرام کی حالت میں اللہ عزوجل کی نافرمانی کرنا ہے، جیسے شکار کرنا، ناخن کاٹنا، بال لینا اور اس جیسی دیگر چیزیں۔ اور ابن زید اور مالک نے کہا: فسوق سے مراد بتوں کے لیے ذبح کرنا ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول

ہے: ﴿أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ﴾ [الأنعام: 145] (یا وہ گناہ کی چیز جو غیر اللہ کے نام پر پکاری گئی ہو)۔ اور ضحاک نے کہا: فسوق سے مراد برے القاب سے پکارنا ہے، اور اسی سے اللہ کا قول ہے: ﴿بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ﴾ [الحجرات: 11] (ایمان کے بعد گناہ کا نام کتنا برا ہے)۔ اور ابن عمر نے یہ بھی کہا: فسوق سے مراد گالی گلوچ ہے، اور اسی سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: "مسلمان کو گالی دینا فسوق (گناہ) ہے، اور اس سے لڑنا کفر ہے" (5)۔ اور پہلا قول سب سے زیادہ صحیح ہے کیونکہ وہ تمام اقوال (6) کو شامل ہے۔ (1) المحرر الوجیز 1/272، اور القراءات الشاذة ص 12۔ (2) احکام القرآن 1/134۔ (3) نسخہ (م) اور احکام القرآن میں: شرعاً۔ (4) نسخہ (م) میں: متضادان۔ (5) اسے احمد (3647)، بخاری (48) اور مسلم (64) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 1/272-273، اور طبری نے گزشتہ آثار کو 3/470-476 میں روایت کیا ہے۔

Page 324 Surah Al-Baqarah: Verse 197

The Prophet ﷺ said: "Whoever performs Hajj and does not utter obscenities or commit transgressions will return as on the day his mother gave birth to him"(1), and "An accepted Hajj (Hajj Mabrur) has no reward other than Paradise," recorded by Muslim and others(2). It is also narrated from him ﷺ that he said: "By Him in Whose hand is my soul, there is no deed between heaven and earth better than Jihad in the way of Allah, or an accepted Hajj in which there is no obscenity, no transgression, and no dispute"(3). The jurists (Fuqaha) said: Hajj Mabrur is that in which Allah Almighty is not disobeyed during its performance. The Sufis (Fuqara)(4) said: it is that after which Allah is not disobeyed. Ibn al-Arabi, may Allah have mercy on him, mentioned both views. I say: Hajj Mabrur is that in which Allah is not disobeyed both during and after it. Al-Hasan said: Hajj Mabrur is when its performer returns detached from this world and desirous of the Hereafter; other things have been said, and this will follow(5). Eighth: His words, the Exalted: "AND NO DISPUTING DURING THE HAJJ". It was recited: "la rafatha wa-la fusuqa" (no obscenity and no transgression) with the nominative case (marfu') and nunation (tanwin) in both, and they were recited with the accusative case (mansub) without nunation(6). They reached a consensus on the fathah in "wa-la jidala"(7), which strengthens the reading of the accusative in what precedes it, and because the intention is a general negation of obscenity, transgression, and disputing, and so that the speech follows a single pattern in the generality of all that is negated. Most reciters followed the accusative case.

Footnotes: (1) Reported by Ahmad (7136) and Muslim (1350) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. (2) Muslim (1349), and it is in Musnad Ahmad (7354) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. (3) Reported by Abu Nu'aym in Al-Hilya (10/401) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both, and he said: a strange (gharib) hadith. Al-Asbahani reported it in Al-Targhib - as in Ad-Durr Al-Manthur (1/220) - from Sa'id bin al-Musayyib in a mursal form, and al-Khallal reported it - as in Al-Mughni (13/12) - from al-Hasan in a mursal form. (4) In (d) and (m): "Al-Farra'", which is an error. In Ahkam al-Qur'an (1/135): "Al-Fuqaha", and the affirmed reading is from (kh), (z), and (zha), which matches one of the copies of Ahkam al-Qur'an (as in its footnotes). By "Al-Fuqara", Sufis are meant. See Al-Risalah al-Qushayriyyah (3/229). (5) At verse (97) of Surah Al-Imran, the fifth issue, and its documentation (takhrij) will be provided there. (6) Ibn Kathir and Abu Amr recited with the nominative and nunation, while the rest recited with the accusative without nunation; see Al-Sab'ah p. 180, and Al-Taysir p. 80.

(7) Abu Ja'far - from the Ten - recited with the nominative and nunation; see Al-Nashr (2/211). The author will mention Abu Ja'far's recitation on the following page.

पृष्ठ ३२४ सूरह अल-बक़रह: आयत १९७

पैगंबर ﷺ ने कहा: "जिसने हज किया और उसमें कोई अश्लील बात या कोई गुनाह नहीं किया, वह वैसे ही (गुनाहों से पाक) लौटता है जैसे उस दिन था जब उसकी माँ ने उसे जन्म दिया था"(१), और "हज मबरूर (स्वीकृत हज) का बदला केवल जन्नत ही है," इसे मुस्लिम और अन्य ने उल्लेख किया है(२)। और उनसे ﷺ यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, आसमान और ज़मीन के बीच अल्लाह की राह में जिहाद, या ऐसे हज मबरूर से बेहतर कोई अमल नहीं है जिसमें न कोई अश्लील बात हो, न कोई गुनाह और न कोई झगड़ा"(३)। फुक़हा (धर्मशास्त्रियों) ने कहा: हज मबरूर वह है जिसमें उसके प्रदर्शन के दौरान अल्लाह की नाफरमानी न की गई हो। फुक़रा (सूफियों)(४) ने कहा: यह वह है जिसके बाद अल्लाह की नाफरमानी न की जाए। इब्न अल-अरबी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने दोनों मतों का ज़िक्र किया है। मैं कहता हूँ: हज मबरूर वह है जिसमें न तो उसके दौरान और न ही उसके बाद अल्लाह की नाफरमानी की जाए। अल-हसन ने कहा: हज मबरूर यह है कि इसे करने वाला दुनिया से बेज़ार होकर और आख़िरत की चाहत लेकर वापस लौटे; अन्य बातें भी कही गई हैं, जो आगे आएँगी(५)। आठवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: ﴿وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ﴾ "और हज के दौरान कोई झगड़ा न हो"। इसे "फला रफ़ासा व-ला फुसूका" (न कोई अश्लीलता और न कोई गुनाह) पेश (ज़म्म) और तनवीन के साथ पढ़ा गया है, और इसे बिना तनवीन के ज़बर (नस्ब) के साथ भी पढ़ा गया है(६)। "व-ला जिदाला"(७) में ज़बर (फथह) पर सभी का इत्तेफाक है, जो इससे पहले वाले शब्दों में भी नस्ब (ज़बर) की किरात (पढ़ने के तरीके) को मज़बूत करता है, और इसलिए भी कि इसका उद्देश्य अश्लीलता, गुनाह और झगड़े की सामान्य मनाही है, ताकि पूरा वाक्य मना की गई चीज़ों की व्यापकता में एक ही शैली पर रहे। अधिकांश क़ारियों (पाठकों) ने नस्ब (ज़बर) के साथ ही पढ़ा है।

फुटनोट्स: (१) अहमद (७१३६) और मुस्लिम (१३५०) ने इसे अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (२) मुस्लिम (१३४९), और यह मुसनद अहमद (७३५४) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। (३) अबू नुएम ने अल-हिलिया (१०/४०१) में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसे निकाला है और कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है। अल-अस्बहानी ने अल-तरगीब में इसे ज़िक्र किया - जैसा कि अद-दुर अल-मंसूर (१/२२०) में है - सईद बिन अल-मुसय्यब से मुरसल तौर पर, और अल-खल्लाल ने इसे निकाला - जैसा कि अल-मुगनी (१३/१२) में है - अल-हसन से मुरसल तौर पर। (४) (द) और (म) नुस्खों में: "अल-फर्रा", जो गलत है। अहकाम अल-कुरान (१/१३५)

में: "अल-फुक़हा", और (ख़), (ज़), और (ज़ो) से पुष्ट पाठ यही है, जो अहकाम अल-कुरान के नुस्खों में से एक के अनुरूप है (जैसा कि इसके हाशिये में है)। "फुक़रा" से मुराद सूफी हैं। देखें अर-रिसाला अल-कुशायरिया (३/२२९)। (५) सूरह आले इमरान की आयत (९७) के तहत, पांचवां मसला, और इसका तखरीज (हवाला) वहां आएगा। (६) इब्न कसीर और अबू अम्र ने रफा (पेश) और तनवीन के साथ पढ़ा, और बाकी लोगों ने बिना तनवीन के नस्ब (ज़बर) के साथ पढ़ा, देखें अल-सबअ पृ. १८०, और अल-तयसीर पृ. ८०। (७) अबू जाफर ने - जो दस (किरात के इमामों) में से हैं - रफा और तनवीन के साथ पढ़ा, देखें अल-नश्र (२/२११), और लेखक अगली पृष्ठ पर अबू जाफर की किरात का ज़िक्र करेंगे।

صفحہ ۳۲۴ سورۃ البقرہ: آیت ۱۹۷

نبی کریم ﷺ نے فرمایا: ”جس شخص نے حج کیا اور اس میں کوئی بیہودہ بات نہ کی اور نہ ہی کوئی گناہ کا کام کیا، تو وہ گناہوں سے اس طرح پاک ہو کر لوٹتا ہے جیسے اس دن تھا جس دن اس کی ماں نے اسے جنا تھا“(۱)، اور ”حج مبرور (مقبول حج) کا بدلہ صرف جنت ہی ہے“، اسے مسلم اور دیگر نے روایت کیا ہے(۲)۔ اور آپ ﷺ سے یہ بھی مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: ”قسم ہے اس ذات کی جس کے قبضے میں میری جان ہے، آسمان و زمین کے درمیان اللہ کی راہ میں جہاد، یا ایسے حج مبرور سے بہتر کوئی عمل نہیں ہے جس میں نہ فحش گوئی ہو، نہ گناہ اور نہ ہی جھگڑا“(۳)۔ فقہاء نے کہا: حج مبرور وہ ہے جس کی ادائیگی کے دوران اللہ تعالیٰ کی نافرمانی نہ کی گئی ہو۔ اور فقراء(۴) (صوفیاء) نے کہا: یہ وہ ہے جس کے بعد اللہ سبحانہ کی نافرمانی نہ کی جائے۔ ابن العربی رحمہ اللہ نے دونوں اقوال کا ذکر کیا ہے۔ میں کہتا ہوں: حج مبرور وہ ہے جس میں نہ تو دورانِ حج اللہ کی نافرمانی ہو اور نہ ہی اس کے بعد۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: حج مبرور یہ ہے کہ حج کرنے والا دنیا سے بے رغبت اور آخرت کا شوق لے کر واپس لوٹے؛ اس کے علاوہ بھی اقوال کہے گئے ہیں جو آگے آئیں گے(۵)۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ﴾ "اور حج میں کوئی جھگڑا نہ ہو"۔ اسے ”فلا رَفَثَ ولا فسوقَ“ رفع (پیش) اور تنوین کے ساتھ پڑھا گیا ہے، اور ان دونوں کو بغیر تنوین کے نصب (زبر) کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے(۶)، اور ”ولا جدالَ“(۷) میں زبر پر سب کا اتفاق ہے، جو اس سے پہلے والے کلمات میں بھی نصب (زبر) کی قرأت کو تقویت دیتا ہے، اور اس لیے بھی کہ مقصود بیہودگی، گناہ اور جھگڑے کی عمومی نفی ہے، تاکہ کلام تمام نفی شدہ امور میں ایک ہی نظام پر رہے، اور اکثر قراء کا میلان نصب (زبر) کی طرف ہی ہے۔

حواشی: (۱) اسے احمد (۷۱۳۶) اور مسلم (۱۳۵۰) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) مسلم (۱۳۴۹)، اور یہ مسند احمد (۷۳۵۴) میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے موجود ہے۔ (۳) اسے ابو نعیم نے الحلیہ (۱۰/۴۰۱) میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث غریب ہے۔ اور اسے اصبہانی نے الترغیب میں روایت کیا - جیسا کہ الدر المنثور (۱/۲۲۰) میں ہے - سعید بن المسیب سے مرسلًا، اور اسے خلال نے روایت کیا - جیسا کہ المغنی (۱۲/۱۳) میں ہے - حسن بصری سے مرسلًا۔ (۴) نسخہ (د) اور (م) میں: "الفراء" ہے، جو غلط ہے۔ اور احکام القرآن (۱/۱۳۵) میں: "الفقهاء" ہے، اور (خ)، (ز) اور (ظ) سے ثابت شدہ یہی ہے، جو احکام القرآن کے ایک نسخے کے مطابق ہے (جیسا کہ اس کے حواشی میں ہے)۔ اور فقراء سے مراد صوفیاء ہیں۔ دیکھیے الرسالہ القشیریہ (۳/۲۲۹)۔ (۵) سورہ آل عمران کی آیت (۹۷) کے تحت، پانچواں مسئلہ، اور اس کی تخریج وہاں آئے گی۔ (۶) ابن کثیر اور ابو عمرو نے رفع اور تنوین کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے بغیر تنوین کے نصب کے ساتھ پڑھا، دیکھیے السبعہ ص ۱۸۰، اور التیسیر ص ۸۰۔ (۷) ابو جعفر نے - جو دس (قراء) میں سے ہیں - رفع اور تنوین کے ساتھ پڑھا، دیکھیے النشر (۲/۲۱۱)، اور مصنف اگلے صفحے پر ابو جعفر کی قرأت کا ذکر کریں گے۔

سورة البقرة : الآية ١٩٧ ٣٢٥ والأسماء الثلاثة في موضع رفع، كلٌّ واحدٍ مع «لا»، وقوله : «في الحج» خبرٌ عن جميعها . ووجه قراءة الرفع أنَّ : «لا» بمعنى : «ليس» فارتفع الاسم بعدها ؛ لأنه اسمها، والخبر محذوف تقديره : فليس رفثٌ ولا فسوقٌ في الحج، دلّ عليه «في الحج» الثاني الظاهر، وهو خبر «لا جدال» (١). وقال أبو عمرو بن العلاء : الرفع بمعنى : فلا يكونَنَّ رفثٌ ولا فسوقٌ، أي : شيء يُخرج من الحج، ثم ابتدأ النفي فقال : ولا جدال (٢). قلت : فيحتمل أن تكون كان تامة، مثل قوله : ﴿وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ﴾ [البقرة : ٢٨٠] فلا تحتاج إلى خبر، ويحتمل أن تكون ،ناقصة والخبر محذوف، كما تقدم آنفاً. ويجوز أن يرفع «رفث وفسوق» بالابتداء، «ولا» للنفي والخبر محذوف أيضاً (٣). وقرأ أبو جعفر بن القَعْقَاعِ بالرفع في الثلاثة، ورُويت عن عاصم في بعض الطرق (٤)، وعليه يكون «في الحج» خبر الثلاثة، كما قلنا في قراءة النَّصب، وإنما لم يحسن أن «يكون «في الحج» خبر عن الجميع مع اختلاف القراءة، لأن خبر «ليس» منصوب، وخبر «ولا جدال مرفوع ؛ لأنَّ «ولا جدال» مقطوع من الأول، وهو في موضع رفع بالابتداء، ولا يعمل عاملان في اسم واحد (٥). ويجوز «فلا رَفَثَ ولا فسوقٌ» يعطفه على الموضع، وأنشد النحويون : لا نَسَبَ اليوم ولا خُلَّةٌ اتَّسَعَ الخَرْقُ على الرَّاقِع (٦) (١) الكشف عن وجوه القراءات السبع ٢٨٦/١ . (٢) إعراب القرآن للنحاس ٢٩٤/١ . (٣) الكشف عن وجوه القراءات السبع ٢٨٦/١ . (٤) المحرر الوجيز ٢٧٢/١ ، وسلف ذكر قراءة أبي جعفر في الحاشية قريباً . (٥) الكشف عن وجوه القراءات السبع ٢٨٦/١ . (٦) إعراب القرآن للنحاس ٢٩٥/١ ، والبيت لأنس بن العباس كما في الكتاب ٢٨٥/٢ ، وتحصيل عين الذهب ص ٣٤٦ ، وهو دون نسبة في الكامل ص ٩٧٧ .

Surah Al-Baqarah: Verse 197 325 The three nouns are in the nominative case (raf'), each with "la", and the phrase "in the Hajj" is the predicate (khabar) for all of them. The reasoning for the nominative reading is that "la" has the meaning of "laysa", so the noun after it is raised because it is its subject (ism), and the predicate is omitted, estimated as: "So there is no sexual immorality nor disobedience in Hajj," indicated by the second explicit "in Hajj," which is the predicate of "no dispute" (1). Abu Amr bin al-Ala said: The nominative means: "Let there be no sexual immorality or disobedience," meaning: anything that takes one out of Hajj, then he began the negation by saying: "and no dispute" (2). I say: It is possible that "kana" (to be) is complete (tammah), like His saying: "And if [the debtor] is in hardship" [Al-Baqarah: 280], so it does not need a predicate. It is also possible that it is incomplete (naqisah) and the predicate is omitted, as mentioned before. It is also permissible to raise "rafath" and "fusūq" as subjects (mubtada'), with "la" for negation, and the predicate is also omitted (3). Abu Ja'far bin al-Qa'qa' read with the nominative in all three, and it was narrated from Asim in some chains (4). According to this, "in the Hajj" would be the predicate for all three, as we said regarding the accusative reading. However, it was not deemed proper for "in Hajj" to be the predicate for all with different readings because the predicate of "laysa" is accusative (mansub), and the predicate of "no

dispute" (la jidal) is nominative; because "no dispute" is cut off from the first, being in a position of nominative as a subject, and two governors do not act upon one noun (5). It is permissible to read "no sexual immorality (la rafatha - accusative) and no disobedience (wa-la fusūqun - nominative)" by coordinating it to the position. Grammarians recited: "No lineage today nor friendship; the breach has widened for the mender." (6) (1) Al-Kashf 'an Wujūh al-Qira'āt al-Sab', 1/286. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 1/294. (3) Al-Kashf 'an Wujūh al-Qira'āt al-Sab', 1/286. (4) Al-Muharrar al-Wajiz, 1/272, and the reading of Abu Ja'far was mentioned in a footnote recently. (5) Al-Kashf 'an Wujūh al-Qira'āt al-Sab', 1/286. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 1/295, and the verse is attributed to Anas bin al-Abbas in Al-Kitab 2/285, Tahsil 'Ayn al-Dhahab p. 346, and it is without attribution in Al-Kamil p. 977.

सूरह अल-बक़रह: आयत 197 325 तीनों संज्ञाएं'रफ़' (nominative) की स्थिति में हैं, प्रत्येक 'ला' के साथ, और उनका कहना 'हज में' उन सभी के लिए 'ख़बर' (predicate) है। रफ़ (nominative) पाठ का तर्क यह है कि 'ला' का अर्थ 'लैसा' (नहीं है) के समान है, इसलिए इसके बाद आने वाला नाम ऊंचा (मर्फ़ू) हो गया; क्योंकि यह इसका 'इस्म' (subject) है, और 'ख़बर' को हटा दिया गया है, जिसका अर्थ यह है: 'तो हज में न कोई कामुकता है और न ही कोई अवज्ञा', जैसा कि दूसरे स्पष्ट 'हज में' द्वारा दर्शाया गया है, जो 'कोई विवाद नहीं' (ला जिदाल) की ख़बर है (1)। अबू अम्र बिन अल-अला ने कहा: रफ़ का अर्थ है: 'न कोई कामुकता होनी चाहिए और न ही कोई अवज्ञा', अर्थात: ऐसी कोई भी चीज़ जो हज से बाहर कर दे, फिर उन्होंने निषेध (negation) की शुरुआत की और कहा: 'और कोई विवाद नहीं' (2)। मैंने कहा: यह संभव है कि 'काना' पूर्ण (ताम्मा) हो, जैसे उनका कहना: 'और यदि [कर्जदार] तंगी में हो' [अल-बकरा: 280], तो इसे किसी 'ख़बर' की आवश्यकता नहीं है। और यह भी संभव है कि यह अपूर्ण (नाक़िसा) हो और 'ख़बर' हटा दी गई हो, जैसा कि पहले बताया गया है। और 'रफ़त और फुसूक़' को 'मुब्तदा' के रूप में रफ़ देना भी जायज़ है, 'ला' निषेध के लिए है, और 'ख़बर' यहाँ भी हटा दी गई है (3)। अबू जाफ़र बिन अल-क़ाक़ा ने तीनों में रफ़ के साथ पढ़ा, और कुछ मार्गों में आसिम से भी यही वर्णित है (4)। इसके अनुसार, 'हज में' तीनों के लिए 'ख़बर' होगी, जैसा कि हमने 'नस्ब' (accusative) पाठ के बारे में कहा था। हालाँकि, अलग-अलग पाठों के साथ 'हज में' को सभी के लिए ख़बर मानना सही नहीं लगा क्योंकि 'लैसा' की ख़बर 'मन्सूब' होती है, और 'ला जिदाल' की ख़बर 'मर्फ़ू होती है; क्योंकि 'ला जिदाल' पहले वाले से अलग है, यह मुब्तदा के रूप में रफ़ की स्थिति में है, और एक नाम पर दो कारक (governors) काम नहीं करते हैं (5)। 'ला रफ़ता (accusative) व-ला फुसूकुन (nominative)' पढ़ना भी जायज़ है, इसे स्थिति के अनुसार जोड़ते हुए। वैयाकरणों ने यह पद्य पढ़ा है: 'आज न कोई वंशावली है और न ही कोई मित्रता; दरार रफ़ू करने वाले की पहुंच से बाहर हो गई है।' (6) (1) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब, 1/286। (2) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान, 1/294। (3) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब, 1/286। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 1/272, और अबू जाफ़र के पाठ का उल्लेख हाल ही में एक फुटनोट में किया गया था। (5) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब, 1/286। (6) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान, 1/295, और यह छंद अनस बिन अल-अब्बास का है जैसा कि अल-किताब 2/285 में है, तहसील ऐन अल-ज़हब पृष्ठ 346, और यह अल-कामिल पृष्ठ 977 में बिना श्रेय के है।

سورة البقرہ : آیت ۱۹۷ ۳۲۵ اور تینوں اسمائے (اسم) حالتِ رفع میں ہیں، ہر ایک «لا» کے ساتھ، اور اس کا قول: «فی الحج» ان سب کی خبر ہے۔ رفع کی قرات کی وجہ یہ ہے کہ: «لا» بمعنی «لیس» ہے، تو اس کے بعد والا اسم مرفوع ہوا؛ کیونکہ وہ اس کا اسم ہے، اور خبر محذوف ہے جس کی تقدیر یوں ہے: «فلیس رفثٌ ولا فسوقٌ فی الحج»، اس پر دوسرا ظاہر «فی الحج» دلالت کرتا ہے، جو کہ «لا جدال» کی خبر ہے (۱)۔ اور ابو عمرو بن العلاء نے کہا: رفع بمعنی ہے: «فلا یکوننَّ رفثٌ ولا فسوقٌ»، یعنی: کوئی ایسی چیز جو حج سے نکال دے، پھر نفی کی ابتدا کی اور کہا: «ولا جدال» (۲)۔ میں کہتا ہوں: یہ احتمال ہے کہ «کان» تامہ ہو، جیسے اللہ کا قول: ﴿وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ﴾ [البقرہ : ۲۸۰] تو اسے خبر کی ضرورت نہیں ہوگی، اور یہ بھی احتمال ہے کہ وہ ناقصہ ہو اور خبر محذوف ہو، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «رفث وفسوق» کو مبتدا ہونے کی بنا پر رفع دیا جائے، «لا» نفی کے لیے ہو، اور خبر یہاں بھی محذوف ہو (۳)۔ اور ابو جعفر بن القعقاع نے تینوں میں رفع کے ساتھ پڑھا ہے، اور بعض طریقوں سے عاصم سے بھی مروی ہے (٤)، اور اس پر «فی الحج» تینوں کی خبر ہوگی، جیسا کہ ہم نے نصب کی قرات میں کہا تھا، اور «فی الحج» کا تمام کے لیے خبر ہونا قراتوں کے اختلاف کے ساتھ اس لیے درست نہیں ہوا کیونکہ «لیس» کی خبر منصوب ہوتی ہے، اور «ولا جدال» کی خبر مرفوع؛ اس لیے کہ «ولا جدال» پہلے سے کٹا ہوا ہے، وہ مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور ایک اسم میں دو عامل عمل نہیں کرتے (٥)۔ اور «فلا رَفَثَ ولا فسوقٌ» بھی جائز ہے، اسے مقام پر عطف کرتے ہوئے، اور نحویوں نے یہ شعر پڑھا ہے: «لا نَسَبَ الیوم ولا خُلَّةٌ اتَّسَعَ الخَرْقُ علی الرَّاقِعِ» (٦) آج کوئی نسب (رشتہ داری) نہیں اور نہ ہی کوئی دوستی؛ شگاف پیوند لگانے والے کی قدرت سے باہر ہو گیا ہے۔

(١) الكشف عن وجوه القراءات السبع ٢٨٦/١ . (٢) إعراب القرآن للنحاس ٢٩٤/١ . (٣) الكشف عن وجوه القراءات السبع ٢٨٦/١ . (٤) المحرر الوجيز ٢٧٢/١ ، اور حاشیہ میں عنقریب ابو جعفر کی قرات کا ذکر گزر چکا ہے۔ (٥) الكشف عن وجوه القراءات السبع ٢٨٦/١ . (٦) إعراب القرآن للنحاس ٢٩٥/١ ، اور یہ شعر انس بن العباس کا ہے جیسا کہ الکتاب ٢٨٥/٢ میں ہے، تحصیل عین الذهب ص ٣٤٦ ، اور یہ الکامل ص ٩٧٧ میں بلا نسبت ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 197 326

It is permissible in speech to say: "فلا رفثَ ولا فسوقاً ولا جدالاً في الحج" (no obscenity, nor wickedness, nor quarreling during Hajj) by coordinating the wording with what was required for the particle "la". Al-Farra' said (1): A similar example is: "Neither a father nor a son is like Marwan and his son, when he drapes and girds himself with glory." (2) Abu Raja' al-Utardi said (3): "فلا رفثٌ ولا فسوقٌ" with the accusative case (nasb) for both, and "ولا جدالٌ" with the nominative case (raf') and nunnation (tanwin) (4). Al-Akhfash recited: "This, by your grandfather, is smallness itself; I have no mother if that is so, nor a father." (5) It was said: The meaning of "no obscenity nor wickedness" is a prohibition, i.e., "do not commit obscenity and do not commit wickedness." The meaning of "no quarreling" is negation. Since they differ in meaning, they were made different in wording. Al-Qushayri said: There is a point of consideration here, as it was said: "no quarreling" is also a prohibition, i.e., "do not quarrel," so why was a distinction made between them?

Ninth: His Almighty's saying: {وَلَا جِدَالَ} (and no quarreling). "Al-Jidal" follows the weight of 'fi'al' from 'al-mujadalah' (disputation). It is derived from 'al-jadl' which means 'twisting' or 'winding'; from it comes 'zimam majdool' (a twisted rein). It was also said: it is derived from 'al-jadalah', which means 'the ground'. It is as if each of the two disputants resists his companion until he overcomes him (6), so he becomes like someone who has been thrown to the ground ('al-jadalah'). The poet said: "I may mount one tool after another, and leave the helpless one on the ground, Soiled with dust, having no way out." (7)

---

(1) Ma'ani al-Quran 1/120, and I'rab al-Quran by an-Nahhas 1/295, from which the author quoted. (2) Al-Kitab 2/285, Tahsil 'Ayn al-Dhahab p. 345, and al-Khizanah 4/67. (3) In versions (kh) and (z): read as. (4) We did not find this reading. Abu Hayyan mentioned in Al-Bahr al-Muhit 2/88, and as-Samin al-Halabi in ad-Durr al-Masun 2/323 that Abu Raja's reading was with the accusative and nunnation in all three. (5) Ma'ani al-Quran by al-Akhfash 1/177; Sibawayh attributed it in Al-Kitab 2/291-292 to a man from Madhhij. See Khizanat al-Adab 2/38. (6) From his saying: "each one..." repeated in manuscripts after his saying: "a twisted rein". What is established is from version (m). See Tafsir al-Razi 5/181, and al-Muharrar al-Wajiz 1/273. (7) The 'rajaz' (verse) is by al-'Ajjaj, found in al-Sahhah (root: j-d-l) and Adab al-Katib p. 55.

सूरह अल-बक़रह: आयत 197 326

बोलचाल में यह जायज़ है: "फ़ला रफ़सा व ला फ़ुसूक़ा व ला जिदाला फ़िल हज्ज" (हज के दौरान कोई अश्लीलता, कोई बुराई और कोई झगड़ा नहीं) शब्द के आधार पर उस पर जो "ला" के लिए ज़रूरी था। अल-फ़र्रा ने कहा (1): इसकी मिसाल है: "मर्वन और उसके बेटे जैसा न कोई बाप है और न कोई बेटा, जब वह गौरव को ओढ़ता और पहनता है।" (2) अबू रजा अल-उतारदी ने कहा (3): "फ़ला रफ़सुन व ला फ़ुसूकुन" दोनों में नसब (अव्यय मामला) के साथ, और "व ला जिदालुन" रफ़अ (कर्ता मामला) और तनवीन के साथ (4)। अल-अखफ़श ने पढ़ा: "यह, तुम्हारे दादा की कसम, अपनी असलियत में छोटी बात है; अगर ऐसा है तो मेरी कोई माँ नहीं है और न कोई बाप।" (5) और कहा गया: "कोई अश्लीलता नहीं और कोई बुराई नहीं" का अर्थ निषेध (मनाही) है, यानी: अश्लीलता न करो और बुराई न करो। और "कोई झगड़ा नहीं" का अर्थ नकार है। जब वे अर्थ में भिन्न थे, तो उनके शब्दों में भी भिन्नता की गई। अल-क़ुशैरी ने कहा: इसमें गौर करने वाली बात है क्योंकि यह कहा गया था: "कोई झगड़ा नहीं" भी एक निषेध (मनाही) है, यानी: झगड़ा न करो, तो फिर उनके बीच अंतर क्यों किया गया?

नौवां: अल्लाह तआला का कथन: {وَلَا جِدَالَ} (और कोई झगड़ा नहीं)। "अल-जिदाल" (झगड़ा) का वजन 'मुजादला' से 'फ़िआल' है। यह 'अल-जदल' से निकला है जिसका अर्थ 'बुनना/मरोड़ना' है; इसी से 'ज़िमाम मजदूल' (मरोड़ी हुई लगाम) आता है। और यह भी कहा गया: यह 'अल-जदाला' से निकला है, जिसका अर्थ है 'ज़मीन'। ऐसा लगता है कि दो प्रतिद्वंद्वी में से हर एक दूसरे का तब तक विरोध करता है जब तक कि वह उस पर हावी न हो जाए (6), इस प्रकार वह उस व्यक्ति की तरह हो जाता है जिसे ज़मीन ('अल-जदाला') पर पटक दिया गया हो। कवि ने कहा: "मैं एक के बाद एक साधन अपना सकता हूँ, और असहाय को ज़मीन पर छोड़ सकता हूँ, मिट्टी में सना हुआ, उसके पास कोई उपाय नहीं है।" (7)

---

(1) मआनी अल-क़ुरान 1/120, और इ'राब अल-क़ुरान अन-नहहास द्वारा 1/295, जिससे लेखक ने उद्धृत किया। (2) अल-किताब 2/285, तहसील ऐन अल-ज़हब पृष्ठ 345, और अल-खिज़ाना 4/67। (3) संस्करणों (ख़) और (ज़) में: पढ़ा। (4) हमें यह क़िरात (पढ़ने का तरीका) नहीं मिला। अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत 2/88 में, और अस-समीन अल-हलबी ने अद-दुर्र अल-मसून 2/323 में उल्लेख किया है कि अबू रजा की क़िरात तीनों में नसब और तनवीन के साथ थी। (5) अल-अखफ़श

द्वारा मआनी अल-क़ुरान 1/177; सिबावेह ने अल-किताब 2/291-292 में इसे मधहिज के एक व्यक्ति के लिए बताया है। देखें खिज़ानत अल-अदब 2/38। (6) उनके कथन से: "हर एक..." पांडुलिपियों में उनके कथन के बाद दोहराया गया: "मरोड़ी हुई लगाम"। (म) संस्करण से जो स्थापित है। देखें तफ़सीर अल-राज़ी 5/181, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/273। (7) रजज़ अल-अज्जाज का है, यह अल-सहहाह (जड़: ज-द-ल) और अदब अल-कातिब पृष्ठ 55 में है।

سورة البقرہ: آیت 197 326

کلام میں جائز ہے: "فلا رفثَ ولا فسوقاً ولا جدالاً في الحج" (حج میں نہ فحش گوئی ہے، نہ گناہ اور نہ جھگڑا) "لا" کے لیے جو واجب تھا اس پر لفظی عطف کرتے ہوئے ۔ الفراء نے کہا (1): اس کی مثال ہے: "مروان اور اس کے بیٹے جیسا نہ کوئی باپ ہے اور نہ بیٹا، جب وہ عظمت کی چادر اوڑھتا ہے اور اسے تہبند بناتا ہے۔" (2) اور ابو رجاء العطاردی نے کہا (3): "فلا رفثٌ ولا فسوقٌ" دونوں میں نصب (زبر) کے ساتھ، اور "ولا جدالٌ" رفع (پیش) اور تنوین کے ساتھ (4)۔ الاخفش نے یہ شعر پڑھا: "یہ تمہارے دادا کی قسم حقارت اپنی عین شکل میں ہے؛ میری کوئی ماں نہ رہے اگر ایسا ہے اور نہ کوئی باپ۔" (5) اور کہا گیا: "فلا رفث ولا فسوق" کے معنی نہی (ممانعت) ہیں، یعنی: فحش گوئی نہ کرو اور گناہ نہ کرو، اور "ولا جدال" کے معنی نفی ہیں۔ پس جب وہ معنی میں مختلف ہوئے تو ان کے درمیان لفظ میں فرق کر دیا گیا۔ القشیری نے کہا: اس میں غور طلب بات ہے کیونکہ کہا گیا: "ولا جدال" بھی نہی ہے، یعنی: جھگڑا نہ کرو، تو پھر ان کے درمیان فرق کیوں کیا گیا؟

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلَا جِدَالَ} (اور نہ جھگڑا)۔ "الجدال" کا وزن 'مجادلہ' سے 'فِعال' ہے۔ یہ 'الجَدل' سے مشتق ہے جس کا مطلب ہے 'بنا ہوا/مروڑا ہوا'؛ اسی سے 'زمام مجدول' (مروڑی ہوئی لگام) ہے، اور کہا گیا: یہ 'الجَدالۃ' سے مشتق ہے جس کے معنی 'زمین' کے ہیں۔ گویا جھگڑا کرنے والوں میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کی مزاحمت کرتا ہے یہاں تک کہ اس پر غالب آ جائے (6)، تو وہ اس شخص کی طرح ہو جاتا ہے جسے زمین پر پٹخ دیا گیا ہو ('الجَدالۃ')۔ شاعر نے کہا: "میں ایک کے بعد ایک آلہ (سہارا) استعمال کرتا ہوں، اور عاجز کو زمین پر چھوڑ دیتا ہوں، خاک آلود، اس کے پاس کوئی تدبیر باقی نہیں رہتی۔" (7)

(1) معانی القرآن 1/120، اور اعراب القرآن للنحاس 1/295، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (2) الکتاب 2/285، تحصیل عین الذہب صفحہ 345، اور الخزانہ 4/67۔ (3) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: پڑھا (قرأ)۔ (4) ہمیں یہ قرات نہیں ملی، ابو حیان نے البحر المحیط 2/88 میں، اور السمین الحلبی نے الدر المصون 2/323 میں ذکر کیا ہے کہ ابو رجاء کی قرات تینوں میں نصب اور تنوین کے ساتھ ہے۔ (5) معانی القرآن للاخفش 1/177؛ سیبویہ نے اسے الکتاب 2/291-292 میں مذحج کے ایک شخص کی طرف منسوب کیا ہے۔ دیکھیے خزانہ الادب 2/38۔ (6) ان کے قول سے: "ہر ایک..." مخطوطات میں ان کے قول "زمام مجدول" کے بعد تکرار ہوئی ہے۔ اور نسخہ (م) سے ثابت شدہ درج ہے۔ دیکھیے تفسیر الرازی 5/181، اور المحرر الوجیز 1/273۔ (7) یہ رجز العجاج کا ہے، اور یہ الصحاح (مادہ: جدل) اور ادب الکاتب صفحہ 55 میں ہے۔

Surat Al-Baqarah: Verse 197 327

Tenth: The scholars differed on the meaning intended here according to six opinions:

Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, and 'Ata said: "Al-Jidal" (dispute) here means to argue with a Muslim until you anger him, leading to insults; as for the study of knowledge, there is no prohibition against it.

Qatadah said: "Al-Jidal" means insults. Ibn Zayd and Malik bin Anas said: "Al-Jidal" here is for people to differ as to which of them coincided with the standing place of Ibrahim, peace be upon him, as they used to do in the Pre-Islamic Period (Jahiliyyah) when Quraysh would stand in a place different from the rest of the Arabs, then they would argue after that. Thus, the meaning according to this interpretation is: there is no dispute over its locations.

A group said: "Al-Jidal" here is when one group says: Hajj is today, and another group says: Hajj is tomorrow.

Mujahid and a group with him said: "Al-Jidal" is arguing about the months according to what the Arabs used to do regarding "Nasi'" (postponement), where they might perform Hajj in a month other than Dhu al-Hijjah, some would stand at Jam' (Muzdalifah) and others at Arafah, and they would contend over what was correct regarding that (1).

I say: According to these two interpretations, there is no dispute over its time nor its location. These two opinions are the most correct of what has been said in interpreting His saying: {and no dispute}, because of the saying of the Prophet (PBUH): "Time has rotated back to its original state as it was on the day Allah created the heavens and the earth" (2) - the Hadith, and it will be mentioned in Surah "Bara'ah" (At-Tawbah) (3) - meaning: the matter of Hajj returned to how it was, i.e., it returned to its proper day and time. And he (PBUH) said when he performed Hajj: "Take your rituals from me" (4), so he clarified with this the standing places and locations of Hajj.

Muhammad bin Ka'b Al-Qurazi said: "Al-Jidal" is for one group to say: Our Hajj is more righteous than your Hajj, and the other (5) says the same.

It was said: "Al-Jidal" was about boasting of ancestors, and Allah knows best (6).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/273, Tafsir al-Baghawi 1/173, and Al-Tabari recorded the reports in 3/478-487. (2) Part of a Hadith from Abu Bakrah (RA), narrated by Ahmad

(20386), Bukhari (4662), and Muslim (1679). (3) In the interpretation of verse (36) thereof. (4) Narrated by Ahmad (14419) and Muslim (1297) from the Hadith of Jabir (RA), and previously mentioned in 1/67. (5) In (M): "And the other says". (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/273, and Al-Tabari recorded the saying of Muhammad bin Ka'b in 3/483.

सूरह अल-बकराह: आयत 197 327

दसवां: विद्वानों ने यहां अभिप्रेत अर्थ के बारे में छह कथनों पर मतभेद किया है:

इब्न मसूद, इब्न अब्बास और अता ने कहा: यहाँ 'अल-जिदल' (झगड़ा) का अर्थ है एक मुसलमान के साथ बहस करना जब तक कि आप उसे क्रोधित न कर दें, जिससे गाली-गलौज होने लगे; जहाँ तक ज्ञान के अध्ययन की बात है, तो इससे कोई मनाही नहीं है।

क़तादह ने कहा: 'अल-जिदल' का अर्थ गाली-गलौज है। इब्न ज़ैद और मलिक बिन अनस ने कहा: यहाँ 'अल-जिदल' यह है कि लोग इस बात पर मतभेद करें कि उनमें से कौन इब्राहिम अलैहिस्सलाम के ठहरने के स्थान के अनुकूल है, जैसा कि वे अज्ञानता के काल (जाहिलियत) में करते थे जब कुरैश शेष अरबों से अलग स्थान पर ठहरते थे, फिर वे उसके बाद आपस में झगड़ते थे। इस व्याख्या के अनुसार अर्थ यह है: इसके स्थानों के बारे में कोई विवाद नहीं है।

एक समूह ने कहा: यहाँ 'अल-जिदल' यह है कि एक समूह कहे: हज आज है, और दूसरा समूह कहे: हज कल है।

मुजाहिद और उनके साथ एक समूह ने कहा: 'अल-जिदल' महीनों के बारे में बहस करना है जैसा कि अरब 'नसी' (महीनों को आगे बढ़ाना) के संबंध में करते थे, जहाँ वे कभी-कभी ज़ुल-हिज्जा के अलावा किसी अन्य महीने में हज करते थे, कुछ लोग जम' (मुज़दलिफ़ा) में ठहरते थे और कुछ अरफ़ात में, और वे इस बारे में सही होने का दावा करते थे (1)।

मैं कहता हूँ: इन दो व्याख्याओं के अनुसार, न तो इसके समय में कोई विवाद है और न ही इसके स्थान में, और ये दो कथन उनके इस कथन की व्याख्या में सबसे सही हैं: {और कोई झगड़ा नहीं}, क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "समय घूमकर अपनी उसी स्थिति में आ गया है जैसा कि वह उस दिन था जब अल्लाह ने आसमानों और ज़मीन को बनाया था" (2) हदीस - और यह "बरात" (अत-तौबा) (3) में आएगा - यानी: हज का मामला वैसा ही हो गया जैसा वह था, यानी: यह अपने दिन और समय पर वापस आ गया, और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हज के समय फ़रमाया: "मुझसे अपने हज के तौर-तरीके सीख लो" (4), तो उन्होंने इसके द्वारा हज के ठहराव और स्थानों को स्पष्ट कर दिया।

मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी ने कहा: 'अल-जिदल' यह है कि एक समूह कहे: हमारा हज तुम्हारे हज से अधिक नेक है, और दूसरा (5) भी वैसा ही कहे।

और कहा गया है: 'अल-जिदल' पूर्वजों पर गर्व करने के बारे में था, और अल्लाह बेहतर जानता है (6)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/273, तफ़सीर अल-बग़वी 1/173, और अल-तबरी ने 3/478-487 में इन रिवायतों को निकाला है। (2) अबू बकराह (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (20386), बुखारी (4662), और मुस्लिम (1679) ने निकाला है। (3) उसकी आयत (36) की व्याख्या में। (4) अहमद (14419) और मुस्लिम (1297) ने जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसे निकाला है, और पहले 1/67 में आ चुका है। (5) (म) में है: "और दूसरा कहता है"। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/273, और अल-तबरी ने मुहम्मद बिन काब के कथन को 3/483 में निकाला है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۹۷ ۳۲۷

دسویں بات: یہاں مراد معنی کے بارے میں علماء نے چھ اقوال پر اختلاف کیا ہے:

ابن مسعود، ابن عباس اور عطاء نے کہا: یہاں "جدال" (جھگڑا) یہ ہے کہ تم کسی مسلمان سے بحث کرو یہاں تک کہ اسے غصہ دلا دو، جس کے نتیجے میں وہ گالی گلوچ پر اتر آئے؛ جہاں تک علم کے مذاکرے کا تعلق ہے، تو اس سے منع نہیں کیا گیا۔

قتادہ نے کہا: جدال سے مراد گالی گلوچ ہے۔ ابن زید اور مالک بن انس نے کہا: یہاں جدال یہ ہے کہ لوگ اس بات میں اختلاف کریں کہ ان میں سے کس کا موقف ابراہیم علیہ السلام کے موقف کے مطابق ہے، جیسا کہ وہ جاہلیت کے دور میں کرتے تھے جب قریش باقی عربوں سے الگ مقام پر وقوف کرتے تھے، پھر اس کے بعد وہ آپس میں جھگڑتے تھے۔ اس تاویل کے مطابق معنی یہ ہے: حج کے مقامات میں کوئی جھگڑا نہیں۔

ایک گروہ نے کہا: یہاں جدال یہ ہے کہ ایک گروہ کہے: حج آج ہے، اور دوسرا گروہ کہے: حج کل ہے۔

مجاہد اور ان کے ساتھ ایک گروہ نے کہا: جدال سے مراد مہینوں میں رد و بدل (نسیء) کے بارے میں بحث کرنا ہے جیسا کہ عربوں کا طریقہ تھا، وہ بسا اوقات ذو الحجہ کے علاوہ کسی اور مہینے میں حج کر لیتے تھے، اور کچھ لوگ جمع (مزدلفہ) میں وقوف کرتے اور کچھ عرفات میں، اور وہ اس بارے میں ایک دوسرے پر اپنی فوقیت جتاتے تھے (۱)۔

میں کہتا ہوں: ان دونوں تاویلوں کے مطابق نہ تو حج کے وقت میں کوئی جھگڑا ہے اور نہ ہی اس کے مقام میں، اور یہ دو اقوال اللہ تعالیٰ کے قول {ولا جدال} کی تفسیر میں سب سے زیادہ صحیح

ہیں، کیونکہ نبی کریم ﷺ کا فرمان ہے: "زمانہ گھوم کر اپنی اسی حالت پر آگیا ہے جیسے وہ اس دن تھا جب اللہ نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا تھا" (۲) حدیث - اور یہ (سورہ) "براءۃ" (۳) میں آئے گی - یعنی: حج کا معاملہ ویسا ہی ہو گیا جیسا کہ تھا، یعنی: وہ اپنے دن اور وقت پر لوٹ آیا، اور آپ ﷺ نے حج کے موقع پر فرمایا: "مجھ سے اپنے حج کے طریقے سیکھ لو" (۴) تو آپ نے اس کے ذریعے حج کے مقامات اور وقوف کی جگہوں کو واضح فرما دیا۔

محمد بن کعب القرظی نے کہا: جدال یہ ہے کہ ایک گروہ کہے: ہمارا حج تمہارے حج سے زیادہ بابرکت ہے، اور دوسرا (۵) بھی یہی کہے۔

اور کہا گیا: جدال آباء و اجداد پر فخر کرنے کے بارے میں تھا، واللہ اعلم (۶)۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۷۳، وتفسیر البغوي ۱/۱۷۳، اور طبری نے آثار ۳/ ۴۷۸ - ۴۸۷ میں روایت کیے ہیں۔ (۲) ابوبکرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے احمد (۲۰۳۸۶)، بخاری (۴۶۶۲) اور مسلم (۱۶۷۹) نے روایت کیا ہے۔ (۳) اس کی آیت (۳۶) کی تفسیر کے وقت۔ (۴) اسے احمد (۱۴۴۱۹) اور مسلم (۱۲۹۷) نے جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور پہلے ۱/ ۶۷ میں گزر چکا ہے۔ (۵) (م) میں ہے: "اور دوسرا کہتا ہے"۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۲۷۳، اور طبری نے محمد بن کعب کا قول ۳/ ۴۸۳ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 197 328

Eleventh: His Almighty's saying: {And whatever good you do, Allah knows it} is a condition and its response. The meaning is: Allah will reward you for your actions, because reward is only given by the One Who knows the thing. It was also said: It is an encouragement and urging for good speech instead of obscenity, and for righteousness and piety in morals instead of immorality and argumentation. It was also said: making doing good an expression of self-control so that what was forbidden does not occur(1).

Twelfth: His Almighty's saying: {And take provision} is a command to take provisions. Ibn 'Umar, 'Ikrimah, Mujahid, Qatadah, and Ibn Zayd said: The verse was revealed regarding a group of Arabs who used to come to Hajj without provisions, and some of them would say: "How can we perform Hajj to Allah's house and He not feed us?" So they remained dependent on people. They were forbidden from that and ordered to take provisions(2).

Abdullah bin Al-Zubayr said: People used to rely on each other for provisions, so they were ordered to take provisions(3). The Prophet ﷺ had a camel on his journey with provisions on it, and three hundred men from Muzaynah came to him. When they wanted to leave, he said: "O Umar, provide provisions for the people"(4).

Some people said: Take the righteous companion as provision. Ibn Atiyyah said(5): This is a weak specification, and the better meaning of the verse is: take provisions for your hereafter from righteous deeds.

I say: The first opinion is more correct, for the intended meaning is the provision taken in the Hajj journey, which is actually food as we mentioned, as Al-Bukhari reported(6) from Ibn Abbas who said: The people of Yemen used to perform Hajj without taking provisions and would say: "We are those who trust [in Allah]," but when they came to Makkah they would beg people. So Allah revealed: {And take provision, but indeed, the best provision is righteousness.} This is a text in what we mentioned, and it is what most commentators hold.

(1) See Al-Kashshaf by Al-Zamakhshari 1/347. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/273, and Al-Tabari reported the reports 3/494-500. (3) Reported by Al-Tabarani - as in Majma' al-Zawa'id 6/318 - Al-Haythami said: In it is Abu Sa'id al-Baqqal and he is weak. (4) Reported by Ahmad (23746) from the hadith of Al-Nu'man bin Muqarrin (may Allah be

pleased with him), and it contains a story. (5) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/273, and the speech before it is from him. (6) Sahih Al-Bukhari (1523).

सूरह अल-बकरा: आयत १९७ ३२८

ग्यारहवां: अल्लाह तआला का फरमान: {और तुम जो भी भलाई करते हो, अल्लाह उसे जानता है} यह एक शर्त और उसका जवाब है। इसका अर्थ यह है कि: अल्लाह तुम्हें तुम्हारे कार्यों का बदला देगा, क्योंकि बदला केवल उसी की ओर से होता है जो सब कुछ जानने वाला है। और यह भी कहा गया है: यह अश्लीलता के स्थान पर अच्छी वाणी के लिए, और अनैतिकता और विवाद के स्थान पर नैतिकता में धर्मपरायणता और संयम के लिए एक प्रोत्साहन और आग्रह है। और यह भी कहा गया है: भलाई करने का अर्थ स्वयं पर नियंत्रण रखना है ताकि वह चीज़ न हो जिससे मना किया गया है(१)।

बारहवां: अल्लाह तआला का फरमान: {और पाथेय (सफ़र का सामान) ले लो} पाथेय लेने का आदेश है। इब्न उमर, इकरीमा, मुजाहिद, कतादा और इब्न ज़ैद ने कहा: यह आयत अरबों के एक समूह के बारे में उतरी थी जो बिना किसी पाथेय के हज के लिए आते थे, और उनमें से कुछ कहते थे: "हम अल्लाह के घर का हज कैसे करें और वह हमें भोजन न दे?" इसलिए वे लोगों पर बोझ बने रहते थे। उन्हें इससे मना किया गया और पाथेय लेने का आदेश दिया गया(२)।

अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर ने कहा: लोग पाथेय के लिए एक-दूसरे पर निर्भर रहते थे, इसलिए उन्हें पाथेय लेने का आदेश दिया गया(३)। पैगंबर ﷺ की यात्रा में उनके पास एक ऊंटनी थी जिस पर पाथेय लदा था, और मुजैना के तीन सौ आदमी उनके पास आए। जब वे वापस जाना चाहते थे, तो उन्होंने कहा: "हे उमर, इन लोगों को पाथेय दो"(४)।

कुछ लोगों ने कहा: अच्छे साथी को पाथेय बनाओ। इब्न अतिया ने कहा(५): यह एक कमज़ोर व्याख्या है, और आयत के अर्थ में अधिक उपयुक्त यह है: अपने भविष्य (परलोक) के लिए नेक कर्मों का पाथेय लो।

मैं कहता हूँ: पहला विचार अधिक सही है, क्योंकि इससे तात्पर्य हज की यात्रा में लिया जाने वाला वास्तविक भोजन है जैसा कि हमने उल्लेख किया है, जैसा कि अल-बुखारी ने(६) इब्न अब्बास से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: यमन के लोग बिना पाथेय के हज करते थे और कहते थे: "हम अल्लाह पर भरोसा करने वाले हैं," लेकिन जब वे मक्का पहुँचते थे तो लोगों से माँगते थे। इसलिए अल्लाह तआला ने उतारा: {और पाथेय ले लो, लेकिन वास्तव में सबसे अच्छा पाथेय परहेज़गारी (तक़वा) है।} यह हमारे द्वारा उल्लेखित बात का प्रमाण है, और अधिकांश टीकाकारों की यही राय है।

(१) अल-ज़मखशरी की अल-कशाफ ३४७/१ देखें। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २७३/१, और अल-तबरी ने विवरण ४९४/३-५०० निकाला। (३) अल-तबरानी ने इसे निकाला - जैसा कि मजमा अल-ज़वाइद ३१८/६ में है - अल-हैथमी ने कहा: इसमें अबू सईद अल-बक्कल है और वह कमज़ोर है। (४) अहमद (२३७४६) ने नुमान बिन मुकर्रिन (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से निकाला, और इसमें एक कहानी है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २७३/१, और उससे पहले की बात उनकी है। (६) सहीह अल-बुखारी (१५२३)।

سورہ البقرہ: آیت ۱۹۷ ۳۲۸

گیارہویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ﴾ (اور جو بھلائی تم کرتے ہو اللہ اسے جانتا ہے) یہ شرط اور اس کا جواب ہے۔ اور معنی یہ ہے کہ: اللہ تمہیں تمہارے اعمال کا بدلہ دے گا، کیونکہ بدلہ دینا اسی کی طرف سے ہوتا ہے جو چیز کو جاننے والا ہو، اور کہا گیا ہے: یہ فحش گوئی کی جگہ اچھی بات کرنے، اور فسق و جدال کی جگہ اخلاق میں نیکی اور تقویٰ اختیار کرنے کی ترغیب اور حوصلہ افزائی ہے۔ اور کہا گیا ہے: نیکی کرنے سے مراد اپنے آپ پر قابو پانا ہے تاکہ وہ چیز نہ پائی جائے جس سے منع کیا گیا ہے(۱)۔

بارہویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَتَزَوَّدُوا﴾ (اور زادِ راہ لے لو) زادِ راہ لینے کا حکم ہے۔ ابن عمر، عکرمہ، مجاہد، قتادہ اور ابن زید نے کہا: یہ آیت عربوں کی ایک جماعت کے بارے میں نازل ہوئی جو بغیر زادِ راہ کے حج پر آتے تھے، اور ان میں سے بعض کہتے تھے: ہم اللہ کے گھر کا حج کیسے کریں اور وہ ہمیں کھانا نہ کھلائے؟ تو وہ لوگوں پر بوجھ بنے رہتے تھے، پس انہیں اس سے منع کیا گیا اور زادِ راہ لینے کا حکم دیا گیا(۲)۔

اور عبد اللہ بن زبیر نے کہا: لوگ زادِ راہ کے لیے ایک دوسرے پر بھروسہ کرتے تھے، تو انہیں زادِ راہ کا حکم دیا گیا(۳)، اور نبی کریم ﷺ کے سفر میں ایک اونٹنی تھی جس پر زادِ راہ تھا، اور قبیلہ مزینہ کے تین سو آدمی آپ ﷺ کے پاس آئے۔ جب انہوں نے واپسی کا ارادہ کیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: اے عمر، لوگوں کو زادِ راہ دو(۴)۔

اور بعض لوگوں نے کہا: نیک رفیق کو زادِ راہ بناؤ۔ اور ابن عطیہ نے کہا(۵): یہ ایک کمزور تخصیص ہے، اور آیت کے معنی میں بہتر یہ ہے کہ: اپنی آخرت کے لیے نیک اعمال کا زادِ راہ لو۔

میں کہتا ہوں: پہلا قول زیادہ صحیح ہے، کیونکہ مراد سفرِ حج میں لیا جانے والا زادِ راہ ہے جو حقیقت میں کھانے پینے کی چیزیں ہیں جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، جیسا کہ بخاری نے(۶) ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: اہل یمن حج کرتے تھے اور زادِ راہ نہیں لیتے تھے اور کہتے تھے: ہم توکل کرنے والے ہیں، پھر جب مکہ پہنچتے تو لوگوں سے سوال کرتے، پس اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى﴾ (اور زادِ راہ لے لیا کرو، بے شک بہترین زادِ راہ تقویٰ ہے) اور یہ اس بات پر نص (واضح دلیل) ہے جو ہم نے ذکر کی، اور اکثر مفسرین اسی پر ہیں۔

(۱) ملاحظہ فرمائیں الکشاف للزمخشری ۱/۳۴۷۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۲۷۳، اور الطبری نے روایات نقل کی ہیں ۳/۴۹۴-۵۰۰۔ (۳) اسے طبرانی نے روایت کیا - جیسا کہ مجمع الزوائد ۶/۳۱۸ میں ہے - ہیثمی نے کہا: اس میں ابو سعید البقال ہے اور وہ ضعیف ہے۔ (۴) اسے احمد (۲۳۷۴۶) نے نعمان بن مقرن رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں ایک قصہ ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۲۷۳، اور اس سے پہلے کی کلام انہی کی ہے۔ (۶) صحیح بخاری (۱۵۲۳)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 197 329

Al-Sha'bi said: Provision (Az-Zad) consists of dates and Sawiq (roasted flour). Ibn Jubayr said: It means cakes and Sawiq (1).

Ibn al-Arabi (2) said: Allah Almighty commanded taking provision for whoever has wealth. As for those who have no wealth: if they have a trade that is profitable on the way, or if they are beggars, they are not addressed by this. Allah only addressed the owners of wealth who used to leave their wealth behind and set out without provision, saying, "We are those who rely on Allah." True reliance (tawakkul) has conditions; whoever fulfills them may set out without provision and is not included in this address. Indeed, He addressed the majority of creation, who fall short of the level of true reliance and are heedless of its realities. And Allah, Mighty and Majestic, knows best.

Abu al-Faraj al-Jawzi (3) said: Iblis (Satan) has deceived some people who claim to have reliance (tawakkul), so they set out without provision, thinking this is true reliance, while they were in grave error. A man said to Ahmad bin Hanbal: "I want to set out for Mecca with reliance (tawakkul) and without provision." Ahmad said to him: "Then set out without the caravan." He replied: "No, only with them." Ahmad said: "Then you have relied on the bags (4) of the people!"

Thirteenth point: His saying, the Most High: "And indeed, the best provision is Taqwa (piety)." The Almighty informed that the best provision is avoiding forbidden things. He commanded them to combine taking physical provision with piety. His saying: "And indeed, the best provision is Taqwa" is understood by its meaning; because the meaning of "And take provisions" is: Fear Allah in following what He commanded you regarding setting out with provision.

It was said: It is possible that the meaning is: Indeed, the best provision is that with which the traveler protects himself from destruction, or from the need to ask and beg.

It was said: In it is a reminder that this world is not a permanent abode.

The people of mystical indications (Ahl al-Isharat) said: Allah Almighty reminded them of the journey to the Hereafter and urged them to take the provision of piety, for indeed, piety is the provision of the Hereafter (5). Al-A’sha (6) said:

(1) Narrated by al-Tabari 3/495. (2) Ahkam al-Qur'an 1/135. (3) In Talbis Iblis, p. 141. (4) Plural of Jurab, which is a container for keeping provision and the like. Al-Mu’jam al-Wasit. (5) See Tafsir al-Razi 5/184-185. (6) His Diwan, p. 187.

सूरा अल-बकराह: आयत 197 329

अल-शाबी ने कहा: पाथेय (अज़-ज़ाद) का अर्थ खजूर और सवीक (भुना हुआ आटा) है। इब्न जुबैर ने कहा: इसका अर्थ केक और सवीक (1) है।

इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: अल्लाह तआला ने उन लोगों के लिए पाथेय लेने का आदेश दिया जिनके पास धन है। और जिनके पास धन नहीं है: यदि उनके पास कोई ऐसा हुनर है जो रास्ते में काम आए, या यदि वे मांगने वाले हैं, तो उन पर कोई आदेश नहीं है। अल्लाह ने केवल उन धनवान लोगों को संबोधित किया जो अपने धन को छोड़ देते थे और बिना किसी पाथेय के निकल पड़ते थे और कहते थे: "हम अल्लाह पर भरोसा करने वाले हैं।" जबकि भरोसे (तवक्कुल) की कुछ शर्तें होती हैं; जो उन शर्तों को पूरा करता है वह बिना पाथेय के निकल सकता है और वह इस संबोधन में शामिल नहीं है। अल्लाह ने सृष्टि के अधिकांश हिस्से को संबोधित किया है जो भरोसे के दर्जे से कम हैं और इसकी वास्तविकताओं से अनभिज्ञ हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अबू अल-फ़रज अल-जौज़ी (3) ने कहा: इबलीस (शैतान) ने उन लोगों को भ्रमित किया जो भरोसे (तवक्कुल) का दावा करते हैं, इसलिए वे बिना किसी पाथेय के निकल पड़े और सोचने लगे कि यही भरोसा है, जबकि वे भारी गलती पर थे। एक व्यक्ति ने अहमद बिन हंबल से कहा: "मैं बिना किसी पाथेय के भरोसे के साथ मक्का जाना चाहता हूँ।" अहमद ने उससे कहा: "बिना काफिले के जाओ।" उसने कहा: "नहीं, केवल उन्हीं के साथ।" अहमद ने कहा: "तो तुमने लोगों के थैलों (4) पर भरोसा किया है!"

तेरहवीं बात: अल्लाह तआला का कहना है: "और वास्तव में सबसे उत्तम पाथेय तक़वा (परहेज़गारी) है।" अल्लाह ने सूचित किया कि सबसे उत्तम पाथेय वर्जित चीजों से बचना है। उसने उन्हें आदेश दिया कि वे शारीरिक पाथेय के साथ तक़वा को भी जोड़ें। उसका कहना: "और वास्तव में सबसे उत्तम पाथेय तक़वा है" इसके अर्थ पर आधारित है; क्योंकि "पाथेय लो" का अर्थ है: अल्लाह ने आपको पाथेय के साथ निकलने का जो आदेश दिया है, उसके पालन में अल्लाह से डरो।

कहा गया है: इसका अर्थ यह भी हो सकता है कि: वास्तव में सबसे उत्तम पाथेय वह है जिससे यात्री स्वयं को विनाश से बचाता है, या मांगने और हाथ फैलाने की आवश्यकता से बचाता है।

कहा गया है: इसमें एक चेतावनी है कि यह दुनिया स्थायी निवास नहीं है।

संकेतों वाले लोगों (अहल अल-इशारत) ने कहा: अल्लाह तआला ने उन्हें आख़िरत (परलोक) की यात्रा की याद दिलाई और उन्हें तक़वा का पाथेय लेने के लिए प्रेरित किया, क्योंकि वास्तव में तक़वा ही आख़िरत का पाथेय है (5)। अल-आशा (6) ने कहा:

(1) इसे अल-तबरी 3/495 ने उद्धृत किया है। (2) अहकाम अल-कुरआन 1/135। (3) तल्बीस इबलीस, पृष्ठ 141 में। (4) जुरब का बहुवचन, जो पाथेय रखने का पात्र है। अल-मुअजम अल-वसीत। (5) तफ़्सीर अल-राज़ी 5/184-185 देखें। (6) उनका दीवान, पृष्ठ 187।

سورة البقرہ: آیت 197 329

شعبی نے کہا: زاد (راستے کا توشہ) سے مراد کھجور اور ستو ہے۔ ابن جبیر نے کہا: کیک اور ستو (1)۔

ابن العربی (2) نے کہا: اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کو توشہ لینے کا حکم دیا جن کے پاس مال ہے، اور جس کے پاس مال نہیں ہے: اگر وہ کسی ایسے پیشے کا مالک ہے جو راستے میں کام آئے، یا وہ سائل (مانگنے والا) ہے، تو اس پر کوئی خطاب نہیں ہے۔ اللہ نے صرف ان مالداروں کو مخاطب کیا جو اپنا مال چھوڑ دیتے تھے اور بغیر توشہ کے نکل پڑتے تھے اور کہتے تھے: "ہم توکل کرنے والے ہیں"، جبکہ توکل کی کچھ شرائط ہیں، جو ان پر پورا اترے وہ بغیر توشہ کے نکل سکتا ہے، اور وہ اس خطاب میں داخل نہیں ہے۔ اللہ نے اکثر لوگوں کو مخاطب کیا ہے جو توکل کے درجے سے قاصر اور اس کی حقیقتوں سے غافل ہیں، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

ابو الفرج الجوزی (3) نے کہا: ابلیس نے ان لوگوں کو دھوکے میں ڈالا جو توکل کا دعویٰ کرتے ہیں، چنانچہ وہ بغیر توشہ کے نکل کھڑے ہوئے اور یہ گمان کیا کہ یہی توکل ہے، جبکہ وہ سخت غلطی پر تھے۔ ایک شخص نے احمد بن حنبل سے کہا: "میں توکل پر بغیر توشہ کے مکہ جانا چاہتا ہوں"۔ احمد نے اس سے کہا: "قافلے کے بغیر نکلو"۔ اس نے کہا: "نہیں، بلکہ ان کے ساتھ ہی"۔ احمد نے کہا: "پھر تو تم نے لوگوں کے تھیلوں (4) پر توکل کیا ہے!"

تیرہواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى﴾ (بے شک بہترین توشہ پرہیزگاری ہے) اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ بہترین توشہ ممنوعہ چیزوں سے بچنا ہے، پس انہیں حکم دیا کہ وہ توشہ کے ساتھ تقویٰ کو بھی شامل کریں۔ اللہ کا قول ﴿فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى﴾ معنی کے لحاظ سے ہے؛ کیونکہ

«وَتَزَوَّدُوا» کا معنی ہے: توشہ لے کر نکلنے کے بارے میں اللہ نے تمہیں جو حکم دیا ہے اس کی پیروی میں اللہ سے ڈرو۔

کہا گیا ہے: اس کا یہ مطلب بھی ہو سکتا ہے کہ: بہترین توشہ وہ ہے جس کے ذریعے مسافر ہلاکت سے بچے، یا سوال کرنے اور ہاتھ پھیلانے کی حاجت سے بچے۔

کہا گیا ہے: اس میں اس بات پر تنبیہ ہے کہ یہ گھر (دنیا) ٹھہرنے کی جگہ نہیں ہے۔

اہلِ اشارات نے کہا: اللہ تعالیٰ نے انہیں آخرت کے سفر کی یاد دلائی اور انہیں تقویٰ کا توشہ لینے پر ابھارا، کیونکہ تقویٰ ہی آخرت کا زادِ راہ ہے (5)۔ اعشی (6) نے کہا:

(1) اسے طبری نے 3/495 میں روایت کیا ہے۔ (2) احکام القرآن 1/135۔ (3) تلبیس ابلیس ص 141 میں۔ (4) جُراب کی جمع، یہ وہ برتن یا تھیلا ہے جس میں توشہ وغیرہ رکھا جاتا ہے۔ المعجم الوسیط (5) دیکھیں تفسیر رازی 5/184-185۔ (6) ان کا دیوان، ص 187۔

330

Surah Al-Baqarah: Verse 198

If you do not travel with the provision of piety, and after death you meet someone who has taken provision, You will regret that you were not like him, and that you did not prepare as he prepared.

Another said: Death is a sea with surging waves, in which the skill of the swimmer fails. O soul, I am speaking so listen to the words of a compassionate adviser. Nothing accompanies a person in their grave except piety and righteous deeds. (1)

Fourteenth: His Almighty's saying: {And fear Me, O people of understanding} He singled out the people of understanding in the address - even though the command applies to everyone - because they are the ones against whom God's proof is established, and they are the ones who accept His commands and carry them out (2).

And "Al-Albab" (Understandings): The plural of "lubb" (core/essence); and the "lubb" of everything is its purest part, therefore the intellect was called "lubb".

Al-Nahhas said (3): I heard Abu Ishaq say: Ahmad bin Yahya Tha'lab said to me: Do you know in the speech of the Arabs anything from the doubled verbs that comes on the form of "fa'l"? I said: Yes, Sibawayh (4) related from Yunus: "Labbabtu talubbu", so he liked it and said: I do not know of a parallel for it.

His Almighty's saying: {There is no blame upon you for seeking bounty from your Lord [during Hajj]. But when you depart from 'Arafat, remember Allah at al-Mash'ar al-Haram. And remember Him, as He has guided you, for indeed, you were before that among those astray. 198}

His Almighty's saying: {There is no blame upon you for seeking bounty from your Lord} In it are two matters:

The first: His Almighty's saying: {blame (Junah)}, meaning: sin, and it is the subject (ism) of "laysa". {that you seek (An tabtaghu)}

(1) We did not find these verses, but Ibn Asakir mentioned in his history 32/480 (Dar al-Fikr edition) verses similar to the first and third of them, and mentioned that they were seen on the grave of Abdullah bin al-Mubarak. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/273-274. (3) I'rab al-Qur'an 1/295-296. (4) Al-Kitab 4/37, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, and from him the author quoted.

330

सूरह अल-बकराह: आयत 198

यदि आप तक़वा (परहेजगारी) के पाथेय के बिना यात्रा करते हैं, और मृत्यु के बाद आप ऐसे व्यक्ति से मिलते हैं जिसने पाथेय लिया है, तो आप पछताएंगे कि आप उसके जैसे नहीं थे, और आपने वैसी तैयारी नहीं की जैसी उसने की थी।

एक अन्य ने कहा: मृत्यु ऊँची लहरों वाला एक समुद्र है, जिसमें तैराक की चतुराई विफल हो जाती है। हे आत्मा, मैं कह रहा हूँ तो सुनो, एक दयालु सलाहकार की बात। व्यक्ति की कब्र में उसके साथ तक़वा और नेक कर्मों के अलावा कुछ नहीं जाता। (1)

चौदहवां: अल्लाह तआला का कथन: {और मुझ से डरो, ऐ बुद्धिमान लोगो} अल्लाह ने विशेष रूप से बुद्धिमानों को संबोधित किया है - हालाँकि आदेश सभी के लिए है - क्योंकि वे ही हैं जिनके विरुद्ध अल्लाह का प्रमाण स्थापित है, और वे ही उसके आदेशों को स्वीकार करने वाले और उन पर अमल करने वाले हैं (2)।

और "अल-अल्बाब": 'लुब्ब' (सार) का बहुवचन है; और हर चीज़ का 'लुब्ब' उसका शुद्धतम हिस्सा होता है, इसीलिए बुद्धि को 'लुब्ब' कहा गया है।

अल-नह़्हास ने कहा (3): मैंने अबू इशाक को कहते सुना: अहमद बिन याह्या सालब ने मुझसे कहा: क्या आप अरबों की बोली में 'मुदाअफ़' (द्विगुणित) क्रियाओं में से कुछ जानते हैं जो 'फ़'ल' के रूप में आती हो? मैंने कहा: हाँ, सिबवैह (4) ने यूनुस से उद्धृत किया है: "लब्बबतु तलुब्बु", तो उन्होंने इसे सराहा और कहा: मैं इसके जैसा दूसरा नहीं जानता।

अल्लाह तआला का कथन: {तुम पर कोई पाप नहीं है कि तुम अपने रब का अनुग्रह (आजीविका) तलाश करो। फिर जब तुम अरफ़ात से लौटो, तो अल-मशअर अल-हराम के पास अल्लाह को याद करो। और उसे याद करो जैसे उसने तुम्हें मार्गदर्शन दिया है, और निस्संदेह इससे पहले तुम मार्गभ्रष्टों में से थे। 198}

अल्लाह तआला का कथन: {तुम पर कोई पाप नहीं है कि तुम अपने रब का अनुग्रह तलाश करो} इसमें दो विषय हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {पाप (जुनाह़)}, अर्थात्: दोष, और यह "लैस" का संज्ञा (इसम) है। {कि तुम तलाश करो (अन तब्तग़ू)}

(1) हमें ये शेर नहीं मिले, लेकिन इब्न असाकिर ने अपने इतिहास 32/480 (दार अल-फ़िक्र संस्करण) में उनमें से पहले और तीसरे के समान शेर दिए हैं, और उल्लेख किया है कि उन्हें अब्दुल्लाह बिन अल-मुबारक की कब्र पर देखा गया था। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/273-274। (3) एराब अल-कुरान 1/295-296। (4) अल-किताब 4/37, और अल-नह्हास द्वारा एराब अल-कुरान, और उनसे लेखक ने उद्धृत किया है।

۳۳۰

سورة البقرہ: آیت ۱۹۸

اگر تم تقویٰ کا زادِ راہ لیے بغیر کوچ کرو، اور موت کے بعد اس شخص سے ملو جس نے زادِ راہ لے رکھا ہو، تو تم اس پر نادم ہو گے کہ تم اس جیسے کیوں نہ ہوئے، اور تم نے وہ تیاری کیوں نہ کی جو اس نے کی۔

کسی اور نے کہا: موت ایک بپھرا ہوا سمندر ہے، جس میں تیراک کی تدبیر ناکام ہو جاتی ہے۔ اے نفس، میں کہہ رہا ہوں تو سن، ایک شفیق خیر خواہ کی بات۔ انسان کی قبر میں تقویٰ اور نیک عمل کے سوا کوئی چیز اس کے ساتھ نہیں جاتی۔ (۱)

چودھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور مجھ سے ڈرو اے عقل والو﴾ اللہ نے عقل والوں کو خطاب کے لیے خاص کیا - اگرچہ حکم سب کے لیے عام ہے - اس لیے کہ وہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ کی حجت قائم ہے، اور وہی اس کے احکامات کو قبول کرنے والے اور ان پر عمل پیرا ہونے والے ہیں (۲)۔

اور "الالباب": 'لُب' کی جمع ہے؛ اور ہر چیز کا 'لُب' اس کا خالص حصہ ہوتا ہے، اسی لیے عقل کو 'لُب' کہا گیا ہے۔

النحاس (۳) نے کہا: میں نے ابواسحاق کو کہتے سنا: مجھ سے احمد بن یحییٰ ثعلب نے کہا: کیا تم اہل عرب کے کلام میں 'مضاعف' میں سے کچھ ایسا جانتے ہو جو 'فَعْل' کے وزن پر آیا ہو؟ میں نے کہا: جی ہاں، سیبویہ (۴) نے یونس سے نقل کیا ہے: "لَبَّبْتُ تَلُبُّ"، تو انہوں نے اسے پسند کیا اور کہا: میں اس کی کوئی مثال نہیں جانتا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تم پر کوئی گناہ نہیں ہے کہ تم اپنے رب کا فضل (رزق) تلاش کرو۔ پھر جب تم عرفات سے واپس لوٹو تو مشعرِ حرام کے پاس اللہ کو یاد کرو، اور اسے اس طرح یاد کرو جیسے اس نے تمہیں ہدایت دی، اگرچہ تم اس سے پہلے گمراہوں میں سے تھے ۱۹۸﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تم پر کوئی گناہ نہیں ہے کہ تم اپنے رب کا فضل تلاش کرو﴾ اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ کا فرمان: ﴿جناح﴾ یعنی: گناہ، اور یہ 'لیس' کا اسم ہے۔ ﴿أن تبتغوا﴾

(۱) ہمیں یہ اشعار نہیں ملے، البتہ ابن عساکر نے اپنی تاریخ ۳۲ / ۴۸۰ (دار الفکر ایڈیشن) میں ان میں سے پہلے اور تیسرے شعر کے ہم معنی اشعار ذکر کیے ہیں، اور تذکرہ کیا ہے کہ یہ عبداللہ بن المبارک کی قبر پر دیکھے گئے تھے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۲۷۳-۲۷۴۔ (۳) إعراب القرآن ۱/ ۲۹۵-۲۹۶۔ (۴) الکتاب ۴/ ۳۷، اور نحاس کی إعراب القرآن، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 198 331

It is in the position of accusative (nasb) as the predicate (khabar) of 'laysa', meaning: in that you seek. According to the view of al-Khalil and al-Kisa'i, it is in the position of genitive (khafd) (1). When Allah Almighty commanded the purification of Hajj from obscenity, wickedness, and quarreling, He permitted trade. The meaning is: There is no blame upon you that you seek the bounty of Allah. Seeking bounty has appeared in the Quran with the meaning of trade. Allah Almighty said: {And disperse through the land and seek from the bounty of Allah} [Al-Jumu'ah: 10]. The evidence for the correctness of this is what al-Bukhari narrated from Ibn Abbas, who said: 'Ukaz, Majannah, and Dhu al-Majaz were markets in the Pre-Islamic period (Jahiliyyah), so they felt it sinful to trade during the [Hajj] seasons. Then it was revealed: {There is no blame upon you that you seek bounty from your Lord} during the Hajj seasons (2). Second: If this is established, the verse contains evidence for the permissibility of trading during Hajj for the pilgrim while performing the worship. Aiming for that is not shirk (associating partners with Allah), nor does it take the person out of the prescribed form of sincerity (ikhlas), contrary to [the view of] the poor (sufis). However, Hajj without trade is better (3); because it is free from the impurities of the world and the attachment of the heart to other than Him. Al-Daraqutni narrated in his Sunan from Abu Umamah al-Taymi who said: I said to Ibn Umar: I am a man who hires out [mounts/camels] (4) in this direction, and some people say that there is no Hajj for you. Ibn Umar said: A man came to the Messenger of Allah (peace be upon him) and asked him something similar to what (5) you asked me. He remained silent until this verse was revealed: {There is no blame upon you that you seek bounty from your Lord}. Then the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, there is Hajj for you" (6).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/296. (2) Sahih al-Bukhari (2050), and his saying: "during the Hajj seasons" is the reading of Ibn Abbas as mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 12. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/136, and his saying: "the poor" he means the Sufis. This term appeared previously on p. 324 of this volume. See al-Risalah al-Qushayriyyah 3/229. (4) In (Z): Akra. (5) In the copies: like that which, and what is fixed is from (M), which corresponds to Sunan al-Daraqutni. (6) Sunan al-Daraqutni 2/292. Abu Umamah, and it is said: Abu Umaymah al-Taymi al-Kufi, is trustworthy whose name is not known, one of the men of Abu Dawud. Tahdhib al-Kamal 33/52.

सूरा अल-बकरा: आयत 198 331

यह 'लैसा' (laysa) की खबर (khabar) के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में है, यानी: कि तुम चाहो। अल-ख़लील और अल-किसाई के मत के अनुसार, यह खफ्द (genitive) की स्थिति में है (1)। जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने हज को अश्लीलता, पाप और वाद-विवाद से पाक रखने का आदेश दिया, तो उन्होंने व्यापार की अनुमति दी। इसका अर्थ है: तुम पर कोई गुनाह नहीं है कि तुम अल्लाह का अनुग्रह (फज़्ल) चाहो। कुरान में 'अनुग्रह चाहने' का अर्थ व्यापार के रूप में आया है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तो ज़मीन में फैल जाओ और अल्लाह का अनुग्रह तलाश करो} [अल-जुमुआ: 10]। इसकी सत्यता का प्रमाण वह है जो अल-बुखारी ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: 'उकाज़, मजन्नाह और ज़ुल-मजाज़ जाहिलियत के दौर में बाज़ार थे, इसलिए उन्होंने हज के मौसम में व्यापार करने को पाप समझा। तब यह आयत नाज़िल हुई: {तुम पर कोई गुनाह नहीं है कि तुम अपने रब का अनुग्रह तलाश करो} हज के मौसम में (2)। दूसरा: यदि यह सिद्ध हो जाता है, तो आयत में हाजी के लिए इबादत के साथ हज के दौरान व्यापार की अनुमति का प्रमाण है। इसके लिए प्रयास करना शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को शरीक करना) नहीं है, और न ही यह उस व्यक्ति को निष्ठा (इखलास) के निर्धारित मार्ग से बाहर निकालता है, फकीरों (सूफियों) के मत के विपरीत। हालाँकि, बिना व्यापार के हज करना बेहतर है (3); क्योंकि यह दुनिया की गंदगी और उसके अलावा किसी और से दिल के जुड़ाव से मुक्त है। अद-दारकुतनी ने अपनी 'सुनन' में अबू उमामा अत-तैमी से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने इब्न उमर से कहा: मैं एक ऐसा व्यक्ति हूँ जो इस काम के लिए [सवारी/ऊंट] किराए पर देता हूँ (4), और कुछ लोग कहते हैं कि तुम्हारा कोई हज नहीं है। इब्न उमर ने कहा: एक आदमी अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया और उनसे वैसा ही सवाल पूछा जैसा (5) तुमने मुझसे पूछा। वह तब तक चुप रहे जब तक यह आयत नाज़िल नहीं हुई: {तुम पर कोई गुनाह नहीं है कि तुम अपने रब का अनुग्रह तलाश करो}। तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "निश्चित रूप से, तुम्हारे लिए हज है" (6)।

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/296। (2) सहीह अल-बुखारी (2050), और उनका कहना: "हज के मौसम में" इब्न अब्बास का पाठ है जैसा कि इब्न खलवेह ने अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह पृष्ठ 12 में उल्लेख किया है। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/136, और उनका कहना: "फकीर" से उनका मतलब सूफियों से है। यह शब्द इस खंड के पृष्ठ 324 पर पहले आ चुका है। अल-रिसाला अल-कुशायरिया 3/229 देखें। (4) (ज़) में: अक्रा। (5) प्रतियों में: उसके जैसा जो,

और (म) से जो स्थिर है, वह सुनन अद-दारकुतनी के अनुरूप है। (6) सुनन अद-दारकुतनी 2/292, और अबू उमामा, और कहा जाता है: अबू उमैमा अत-तैमी अल-कूफी विश्वसनीय हैं जिनका नाम ज्ञात नहीं है, अबू दाऊद के लोगों में से हैं। तहजीब अल-कमाल 33/52।

سورة البقرہ: آیت 198 331

یہ 'لیس' کی خبر ہونے کی بنا پر محلِ نصب میں ہے، یعنی: اس میں کہ تم تلاش کرو۔ الخلیل اور الکسائی کے قول کے مطابق یہ محلِ خفض میں ہے (1)۔ اور جب اللہ تعالیٰ نے حج کو بے حیائی، گناہ اور جھگڑے سے پاک رکھنے کا حکم دیا، تو تجارت کی رخصت دی، معنی یہ ہے کہ: تم پر کوئی گناہ نہیں ہے کہ تم اللہ کا فضل تلاش کرو۔ اور قرآن میں 'فضل کی تلاش' تجارت کے معنی میں آیا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تو زمین میں پھیل جاؤ اور اللہ کا فضل تلاش کرو} [الجمعہ: 10]۔ اس کی صحت پر دلیل وہ ہے جو بخاری نے ابن عباس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: عکاظ، مجنہ اور ذو المجاز جاہلیت میں بازار تھے، تو انہوں نے حج کے موسموں میں تجارت کرنے کو گناہ سمجھا، تو یہ آیت نازل ہوئی: {تم پر کوئی گناہ نہیں کہ تم اپنے رب کا فضل تلاش کرو} حج کے موسموں میں (2)۔ دوسری بات: جب یہ ثابت ہو گیا؛ تو اس آیت میں حاجی کے لیے عبادت کی ادائیگی کے ساتھ حج میں تجارت کے جواز پر دلیل ہے، اور یہ کہ اس کا ارادہ کرنا شرک نہیں ہے، اور نہ ہی اس سے مکلف (بندہ) اس اخلاص کے نقشے سے باہر نکلتا ہے جو اس پر فرض ہے، فقراء (صوفیاء) کے خلاف۔ لیکن تجارت کے بغیر حج کرنا افضل ہے (3)؛ کیونکہ وہ دنیا کی آلائشوں اور غیر کے ساتھ دل کی وابستگی سے خالی ہوتا ہے۔ دارقطنی نے اپنی سنن میں ابو امامہ التیمی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے ابن عمر سے کہا: میں ایسا آدمی ہوں جو اس راستے میں (سواری وغیرہ) کرائے پر دیتا ہوں (4)، اور کچھ لوگ کہتے ہیں کہ تیرا کوئی حج نہیں ہے۔ ابن عمر نے کہا: ایک شخص رسول اللہ ﷺ کے پاس آیا، اور آپ سے ویسا ہی سوال کیا جیسا (5) تو نے مجھ سے کیا، تو آپ خاموش رہے یہاں تک کہ یہ آیت نازل ہوئی: {تم پر کوئی

گناہ نہیں کہ تم اپنے رب کا فضل تلاش کرو} تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک تیرے لیے حج ہے" (6)۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 1 / 296۔ (2) صحیح بخاری (2050)، اور ان کا قول: "حج کے موسموں میں" ابن عباس کی قرات ہے جیسا کہ ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 12 میں ذکر کیا ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 1 / 136، اور ان کا قول: "فقراء" سے ان کی مراد صوفیہ ہیں۔ اور یہ لفظ اس جلد کے ص 324 پر پہلے گزر چکا ہے۔ اور دیکھئے الرسالة القشيرية 3 / 229۔ (4) (ظ) میں: أكرى۔ (5) نسخوں میں: مثل الذي، اور جو (م) سے ثابت ہے وہی سنن الدارقطنی کے موافق ہے۔ (6) سنن الدارقطنی 2 / 292، اور ابو امامہ اور کہا جاتا ہے: ابو امیمہ التیمی الکوفی ثقہ ہیں جن کا نام معلوم نہیں، ابو داؤد کے رجال میں سے ہیں۔ تہذیب الکمال 33 / 52۔

332

Surah Al-Baqarah: Verse 198

Allah the Almighty says: {But when you depart from 'Arafat, remember Allah at al-Mash'ar al-Haram. And remember Him [in the way] He has guided you, for indeed, you were before that among those astray.} This verse contains fifteen issues(1).

First: The saying of Allah the Almighty: {But when you depart [afadhtum]}, meaning: you surge forth. It is said: The vessel overflowed [fadha] when it became so full that it poured over its sides. A "fayyad" man means one who is overflowing with giving(2); Zuhair said:

And a white, overflowing [fayyad] man, whose hands are like a cloud, for those who seek his bounty, his favors never cease(3).

And a "mustafid" hadith means: widespread.

Second: The saying of Allah the Almighty: {from 'Arafat}. The collective recitation is: "'Arafatin" with tanween (nunation), and similarly(4) if a woman were named "Muslimat"; because the tanween here is not a distinction between what is declinable and indeclinable so that you would omit it, but it is like the "nun" in "Muslimeen". Al-Nahhas said(5): This is the good way. Sibawayh(6) narrated from the Arabs the omission of tanween from "'Arafat". One says: "These are 'Arafatu, O so-and-so," and "I saw 'Arafati, O so-and-so," with a kasra on the 'ta' and without tanween. He said: When they made it a proper noun (definite), they omitted the tanween. Al-Akhfash(7) and the Kufans narrated the fatha on the 'ta', likening it to the 'ta' of Fatima and Talhah, and they recited:

I saw its light from Adhru'at, while its people are in Yathrib, the nearest of its dwellings being a high vantage point(8).

---

(1) In (M): sixteen issues, and the number of issues mentioned by the author reaches eighteen issues. (2) See Tahdhib al-Lughah by al-Azhari 12/77. (3) Diwan Zuhair p. 139, its commentator said: "His hands are a cloud" means he rains giving like a cloud rains. "Al-mu'tafun" are those who come seeking what he has; it is said: "afahu" and "i'tafahu" when they come to him. "Ma tughibbu fawadhiluhu" means his gifts are continuous and never cease. (4) In (M): and similarly, and in (Th): so like this. (5) In I'rab al-Qur'an 1/296, and what precedes it. (6) Al-Kitab 3/233. (7) In Ma'ani al-Qur'an

1/358, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/296, and from him the author quoted. (8) The verse is by Imru' al-Qays, and it is in his Diwan p. 31, and Al-Kitab 3/233.

332

सूरह अल-बकरा: आयत 198

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {फिर जब तुम 'अराफात से निकलो, तो अल-मश'अर अल-हराम के पास अल्लाह को याद करो। और उसे याद करो [उसी तरह] जैसे उसने तुम्हारा मार्गदर्शन किया, वास्तव में इससे पहले तुम मार्गभ्रष्टों में से थे।} इसमें पंद्रह मुद्दे (1) शामिल हैं।

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना: {फिर जब तुम निकलो [अफ़ज़्तुम]}, यानी: तुम तेज़ी से आगे बढ़े। कहा जाता है: पात्र छलक गया [फ़ाज़ा] जब वह इतना भर गया कि उसके किनारों से गिरने लगा। एक "फ़य्याद" व्यक्ति का अर्थ है देने में उदार(2); जुहैर ने कहा:

और एक श्वेत, उदार [फ़य्याद] व्यक्ति, जिसके हाथ बादल की तरह हैं, उनके लिए जो उसकी कृपा चाहते हैं, उसके उपकार कभी नहीं रुकते(3)।

और "मुस्तफ़ीद" हदीस का अर्थ है: व्यापक रूप से प्रचलित।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना: {'अराफात से}। सामूहिक पाठ है: "'अराफ़ातिन" तनवीन के साथ, और उसी तरह(4) यदि किसी महिला का नाम "मुस्लिमात" रखा जाए; क्योंकि यहाँ तनवीन का उपयोग संज्ञा के परिवर्तनशील या अपरिवर्तनीय होने के बीच भेद करने के लिए नहीं है जिसे हटा दिया जाए, बल्कि यह "मुस्लिमीन" में "नून" की तरह है। अल-नहस ने कहा(5): यह सबसे अच्छा तरीका है। सिबावेह(6) ने अरबों से 'अराफात' से तनवीन हटाने का वर्णन किया है। वह कहता है: "ये अराफ़ातु हैं, ऐ फलां," और "मैंने अराफ़ाति को देखा, ऐ फलां," 'ता' पर कसरा के साथ और बिना तनवीन के। उन्होंने कहा: जब उन्होंने इसे संज्ञा (निश्चित) बना दिया, तो उन्होंने तनवीन हटा दिया। अल-अख़फ़श(7) और कूफ़ियों ने 'ता' पर फ़था होने का उल्लेख किया है, इसे फातिमा और तल्हा के 'ता' के समान मानते हुए, और उन्होंने गाया:

मैंने अधरुअत से इसकी रोशनी देखी, जबकि इसके लोग यथ्रिब में हैं, इसके घरों में से सबसे नज़दीकी एक ऊँचा स्थान है(8)।

---

(1) (M) में: सोलह मुद्दे, और लेखक द्वारा बताए गए मुद्दों की संख्या अठारह तक पहुँचती है। (2) अल-अज़हरी द्वारा तहज़ीब अल-लुग़ा 12/77 देखें। (3) दीवान जुहैर पृ. 139, इसके टीकाकार ने कहा: "उसके हाथ बादल हैं" का अर्थ है कि वह बादल की तरह उदारता बरसाता है। "अल-

मुअताफ़ुन" वे हैं जो उसके पास जो कुछ है उसे माँगने आते हैं; कहा जाता है: "अफ़ाहू" और "इअतफ़ाहू" जब वे उसके पास आते हैं। "मा तुग़िब्बु फ़वाज़िलुहू" का अर्थ है कि उसके उपहार निरंतर हैं और कभी नहीं रुकते। (4) (M) में: और उसी तरह, और (Th) में: तो इसी तरह। (5) इ'राब अल-कुरान 1/296 में, और उससे पहले। (6) अल-किताब 3/233। (7) म'आनी अल-कुरान 1/358 में, और अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 1/296 में, और उनसे लेखक ने उद्धृत किया। (8) यह पद इमरु अल-क़ैस का है, और यह उनके दीवान पृ. 31, और अल-किताब 3/233 में है।

۳۳۲

سورہ البقرہ: آیت ۱۹۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَإِذَا أَفَضْتُم مِّنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِندَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ وَإِن كُنتُم مِّن قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّالِّينَ﴾ اس میں پندرہ مسائل(۱) ہیں۔

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِذَا أَفَضْتُم﴾، یعنی: تم نکل پڑے۔ کہا جاتا ہے: برتن لبریز ہو گیا (فاض الاناء) جب وہ اتنا بھر جائے کہ اس کے کناروں سے گرنے لگے۔ اور "فیاض" آدمی کا مطلب ہے عطا و بخشش میں بہت زیادہ(۲)؛ زہیر نے کہا:

اور ایک سفید فام، فیاض آدمی، جس کے ہاتھ بادل کی طرح ہیں، ان لوگوں کے لیے جو اس سے کچھ مانگنے آتے ہیں، اس کے احسانات کبھی ختم نہیں ہوتے(۳)۔

اور "حدیث مستفیض" کا مطلب ہے: مشہور اور پھیلی ہوئی بات۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مِنْ عَرَفَاتٍ﴾ جماعت کی قرأت ہے: تنوین کے ساتھ "عرفاتٍ"، اور اسی طرح(۴) اگر کسی عورت کا نام "مسلمات" رکھا جائے؛ کیونکہ یہاں تنوین منصرف اور غیر منصرف کے درمیان فرق کرنے کے لیے نہیں ہے کہ اسے حذف کر دیا جائے، بلکہ یہ "مسلمین" میں نون کے درجے میں ہے۔ النحاس نے کہا(۵): یہ بہترین طریقہ ہے، اور سیبویہ(۶) نے عربوں سے "عرفات" سے تنوین حذف کرنا نقل کیا ہے، وہ کہتا ہے: "یہ عرفاتُ ہے، اے شخص،" اور "میں نے عرفاتِ دیکھا، اے شخص،" 'ت' کے کسرہ کے ساتھ اور بغیر تنوین کے۔ انہوں نے کہا: جب انہوں نے اسے معرفہ بنا لیا تو تنوین کو حذف کر دیا۔ الاخفش(۷) اور کوفیوں نے 'ت' کے

فتحہ کو نقل کیا ہے، فاطمہ اور طلحہ کی 'ت' سے مشابہت دیتے ہوئے، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا:

میں نے اسے اذرعات سے دیکھا، جبکہ اس کے رہنے والے یثرب میں تھے، اس کا سب سے قریبی گھر اونچی جگہ پر ہے(۸)۔

---

(۱) (م) میں ہے: سولہ مسائل، اور مصنف کے ذکر کردہ مسائل کی تعداد اٹھارہ تک پہنچتی ہے۔ (۲) دیکھیے تہذیب اللغۃ للازہری ۷۷/۱۲۔ (۳) دیوان زہیر ص ۱۳۹، اس کے شارح نے کہا: اس کے ہاتھ بادل ہیں، یعنی وہ عطا و بخشش کی بارش کرتا ہے جیسے بادل برستا ہے، اور "المعتفون" وہ ہیں جو اس کے پاس موجود چیز طلب کرنے آتے ہیں، کہا جاتا ہے: "عفاه و اعتقاه" جب وہ اس کے پاس آئے۔ "ما تغب فواضله" یعنی اس کی عطائیں دائمی ہیں، کبھی منقطع نہیں ہوتیں۔ (۴) (م) میں ہے: "وكذلك" (اور اسی طرح)، اور (ظ) میں ہے: "فكذا" (پس اسی طرح)۔ (۵) اعراب القرآن ۱/ ۲۹۶ میں، اور اس سے پہلے۔ (۶) الکتاب ۳/ ۲۳۳۔ (۷) معانی القرآن ۱/ ۳۵۸ میں، اور اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۲۹۶ میں، اور انہی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (۸) یہ شعر امرؤ القیس کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۳۱ اور الکتاب ۳/ ۲۳۳ میں ہے۔

Surat al-Baqarah: Verse 198 333

And the first opinion is better, that the nunation (tanwin) in it is according to its status in 'muslimat'; the kasra corresponds to the 'ya' in 'muslimeen', and the tanwin corresponds to the 'nun'(1).

And 'Arafat': is a proper noun, named as a plural like 'Adhru'at'. It was said: it was named after its surroundings, like the land of 'Sabasib'(2). And it was said: that spot was named 'Arafat' because people get to know (yata'arafun) each other there. And it was said: because when Adam descended, he fell in India and Eve in Jeddah; they met after a long search at Arafat on the Day of 'Arafah and recognized each other; so the day was named 'Arafah', and the place 'Arafat'; this was said by Ad-Dahhak(3). It was said other than this from what was(4) previously mentioned regarding the Almighty's saying: {And show us our rites} [Verse: 128]. Ibn Atiyyah said(5): and it appears that it is an extemporaneous name like other names of places. And 'Arafah' is 'Na'man al-Arak', about which the poet says:

I took from Na'man a branch of Arak For Hind, but who will deliver it to Hind?(7)

It was said: it is derived from 'Arf', which is scent (perfume). Allah Almighty said: {He will admit them... having made it known ('arrafaha) to them} [Muhammad: 6], meaning: purified/scented it, for it is pleasant, unlike Mina where there is dung and blood; therefore it was named Arafat, and the day of standing is the Day of 'Arafah(8).

Some of them said: the origin of these two names is from patience (sabr). It is said: a man is 'Arif', if he is patient and humble. And it is said in the proverb: 'The soul is enduring (Aruf), and it bears whatever you load it with'(9). He said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/274. (2) See Tafsir al-Tabari 3/512, and his saying: 'As-Sabasib' is the plural of 'Sabsab', which is a desert (Mafazah), or distant level ground. Al-Qamus (S-b-b). (3) Reported by Al-Baghawi 1/174. (4) In (M): 'Lima'. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/274. (6) In (M): That its name. (7) The verse is attributed in Al-Hamasa al-Basriyya 2/184 to Ward bin Ward al-Ja'di, and Abu al-Faraj attributed it in Al-Aghani 11/349 to Al-Muraqqish al-Akbar, and Al-Jahiz mentioned it in Al-Bayan wa al-Tabyin 3/70 without attribution, and they have: 'Takhayyartu' (I chose) instead of 'Tazawwadtu' (I provided myself). His saying: 'Na'man' like 'Sahban', a valley behind 'Arafah. Al-Qamus (N-'-m). (8) Tafsir al-Baghawi 1/174. (9) Tahdhib al-Lugha 2/344.

सूरह अल-बक़रह: आयत 198 333

और पहली राय बेहतर है, कि इसमें 'तनवीन' (नून की आवाज़) 'मुस्लिमात' की तरह है; 'कसरा' (ज़ेर) 'मुस्लिमीन' में 'या' के समकक्ष है, और 'तनवीन' 'नून' के समकक्ष है(1)।

और 'अराफात': एक व्यक्तिवाचक संज्ञा है, जिसका नाम 'अधरुआत' की तरह बहुवचन के रूप में रखा गया है। कहा गया: इसका नाम इसके आस-पास के आधार पर रखा गया है, जैसे 'सबासिब' (रेगिस्तानी) ज़मीन(2)। और यह कहा गया: उस स्थान का नाम 'अराफात' रखा गया क्योंकि लोग वहां एक-दूसरे को जानते (यता'आरफून) हैं। और यह भी कहा गया: क्योंकि जब आदम (अलै.) उतरे तो वे भारत में गिरे और हव्वा जेद्दा में; वे लंबी तलाश के बाद अराफात में 'अराफा' के दिन मिले और एक-दूसरे को पहचाना; इसलिए उस दिन का नाम 'अराफा' पड़ा और उस स्थान का 'अराफात'; यह बात अज़-ज़ह्हाक ने कही है(3)। इसके अलावा भी कुछ बातें कही गई हैं जो(4) पहले अल्लाह के इस कथन के तहत बताई गई थीं: {और हमें हमारे इबादत के तरीके दिखा} [आयत: 128]। इब्न अतिया ने कहा(5): और स्पष्ट रूप से यह अन्य स्थानों के नामों की तरह एक तात्कालिक नाम है। और 'अराफा' ही 'नुअमान अल-अराक' है, जिसके बारे में कवि कहता है:

मैंने नुअमान से अराक की एक टहनी ली हिंद के लिए, लेकिन कौन इसे हिंद तक पहुँचाएगा?(7)

कहा गया है: यह 'अर्फ से लिया गया है, जिसका अर्थ सुगंध (खुशबू) है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {वह उन्हें प्रवेश देगा... उनके लिए उसे सुगंधित ('अ़र्फहा) कर दिया है} [मुहम्मद: 6], यानी: उसे सुगंधित/पवित्र कर दिया, क्योंकि वह सुखद है, मिना के विपरीत जहाँ गोबर और खून होता है; इसलिए इसका नाम अराफात रखा गया, और रुकने (वक़ूफ़) के दिन को अराफा का दिन कहा गया(8)।

कुछ लोगों ने कहा: इन दोनों नामों की उत्पत्ति 'सब्र' (धैर्य) से है। कहा जाता है: एक व्यक्ति 'आरिफ' है, यदि वह धैर्यवान और विनम्र है। और कहावत में कहा जाता है: 'आत्मा सहनशील (अरूफ) है, वह जो भी भार डालोगे उसे सहन कर लेगी'(9)। उसने कहा:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/274। (2) देखें तफ़्सीर अल-तबरी 3/512, और उनका कथन: 'अस-सबासिब' 'सबसब' का बहुवचन है, और वह मफ़ाज़ा (मरुस्थल), या दूर की समतल ज़मीन है। अल-क़ामूस (स-ब-ब)। (3) इसे अल-बग़वी 1/174 ने उद्धृत किया है। (4) (म) प्रति में: 'लिमा'। (5) अल-

मुहर्रर अल-वजीज़ 1/274 में। (6) (म) प्रति में: कि उसका नाम। (7) अल-हमासा अल-बसरिया 2/184 में इस शेर का श्रेय वर्द बिन वर्द अल-जादी को दिया गया है, और अबू अल-फरज ने अल-अघानी 11/349 में इसे अल-मुरक्किश अल-अकबर का बताया है, और अल-जाहिज़ ने इसे अल-बयान वा अल-तबीन 3/70 में बिना किसी श्रेय के उद्धृत किया है, और उनके यहाँ 'तज़व्वदतु' के बजाय 'तख़य्यरतु' है। उनका कहना: 'नुअमान' 'सहबान' की तरह, अराफा के पीछे एक घाटी है। अल-क़ामूस (न-अ-म)। (8) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/174। (9) तहज़ीब अल-लुग़ा 2/344।

سورة البقرہ: آیت 198 333

اور پہلا قول بہتر ہے، اور یہ کہ اس میں تنوین 'مسلمات' کی طرح اپنی حد پر ہے؛ کسرہ (زیر) 'مسلمین' میں 'یا' کے مقابلے میں ہے، اور تنوین 'نون' کے مقابلے میں ہے(1)۔

اور 'عرفات': ایک اسم علم ہے، جس کا نام 'اذرعات' کی طرح جمع رکھا گیا ہے۔ اور کہا گیا: اس کا نام اس کے گرد و نواح کی مناسبت سے رکھا گیا ہے، جیسے 'سباسب' (بیابان) زمین(2)۔ اور کہا گیا: اس بقعہ کا نام 'عرفات' اس لیے رکھا گیا کہ لوگ وہاں ایک دوسرے کو پہچانتے (یتعارفون) ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا: کیونکہ آدم (علیہ السلام) جب اترے تو وہ ہند میں گرے اور حوا جدہ میں؛ پس وہ لمبی تلاش کے بعد عرفات میں یومِ عرفہ کو ملے اور ایک دوسرے کو پہچانا؛ چنانچہ اس دن کا نام عرفہ اور اس جگہ کا نام عرفات رکھا گیا؛ یہ ضحاک نے کہا ہے(3)۔ اس کے علاوہ بھی کچھ باتیں کہی گئی ہیں جو(4) پہلے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے ذیل میں ذکر کی جا چکی ہیں: {اور ہمیں ہمارے مناسک (عبادت کے طریقے) دکھا} [آیت: 128]۔ ابن عطیہ نے کہا(5): اور ظاہر یہ ہے کہ یہ دیگر مقامات کے ناموں کی طرح ایک فی البدیہہ (مرتجل) نام ہے۔ اور عرفہ ہی 'نعمان الاراک' ہے، جس کے بارے میں شاعر کہتا ہے:

میں نے نعمان سے اراک کی ایک ٹہنی لی ہند کے لیے، لیکن کون ہے جو اسے ہند تک پہنچائے؟ (7)

اور کہا گیا: یہ 'العرف' سے ماخوذ ہے، جس کے معنی خوشبو کے ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وہ انہیں (جنت میں) داخل کرے گا... ان کے لیے اسے خوشبودار ('عرّفہا) کر دیا ہے} [محمد: 6]، یعنی: اسے پاکیزہ/خوشبودار کر دیا، پس وہ پاکیزہ ہے، برخلاف منیٰ کے جس میں گوبر اور خون ہوتا ہے؛ اسی لیے اسے عرفات کہا گیا، اور وقوف کے دن کو یومِ عرفہ کہا گیا(8)۔

بعض نے کہا: ان دونوں ناموں کی اصل 'صبر' سے ہے۔ کہا جاتا ہے: آدمی 'عارف' ہے، جب وہ صابر اور خاشع (عاجزی کرنے والا) ہو۔ اور ضرب المثل میں کہا جاتا ہے: 'نفس بہت صابر (عروف) ہوتا ہے، تو اسے جس چیز کا مکلف کرے گا وہ اسے برداشت کر لے گا'(9)۔ اس نے کہا:

---

(1) المحرر الوجیز 1/ 274۔ (2) دیکھیے تفسیر الطبری 3/ 512، اور ان کا قول: السباسب، سبسب کی جمع ہے، اور وہ بیابان (مفازہ)، یا دور دراز کی ہموار زمین ہے۔ القاموس (سبب)۔ (3) اسے البغوی نے 1/ 174 میں روایت کیا ہے۔ (4) (م) میں: لما۔ (5) المحرر الوجیز 1/ 274 میں۔ (6) (م) میں: کہ اس کا نام۔ (7) الحماسہ البصریہ 2/ 184 میں اس شعر کی نسبت ورد بن ورد الجعدی کی طرف کی گئی ہے، اور ابو الفرج نے الاغانی 11/ 349 میں اسے المرقش الاکبر کی طرف منسوب کیا ہے، اور الجاحظ نے اسے البیان والتبیین 3/ 70 میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے، اور ان کے ہاں 'تزودتُ' کی جگہ 'تخیرتُ' ہے۔ ان کا قول: نعمان، سحبان کے وزن پر، عرفہ کے پیچھے ایک وادی کا نام ہے۔ القاموس (نعم)۔ (8) تفسیر البغوی 1/ 174۔ (9) تہذیب اللغہ 2/ 344۔

334 Surah Al-Baqarah: Verse 198

"So I endured it with the patient soul of a free woman."(1) Meaning: A patient soul. And Dhu al-Rumma said(2): "Patient with what the destinies have written for him." Meaning: Patient with Allah's decree. It was named with this name because of the pilgrims' submission and humility, and their patience in supplication and various trials, and their endurance of hardships to perform this act of worship. Third: The people of knowledge have reached a consensus that whoever stands at Arafah on the day of Arafah before midday (Zawal) and then departs from it before midday; that standing of his before midday is not counted. And they agreed on the completeness of the Hajj of one who stands at Arafah after midday and departs during the day before nightfall, except for Malik ibn Anas; for he said: He must take something from the night. As for the one who stands at Arafah at night, there is no disagreement among the nation(3) regarding the completeness of his Hajj(4). The argument for the majority is the general statement of the Almighty: {Then when you depart from Arafat} and He did not specify night from day. And the hadith of Urwah bin Mudarris who said: I came to(5) the Prophet ﷺ while he was at the standing place in Jam' (Muzdalifah), and I said: O Messenger of Allah, I have come to you from the two mountains of Tayy, I have exhausted my mount and tired myself. By Allah, I did not leave any sandhill (Habl)(6) but I stood upon it. Is there any Hajj for me, O Messenger of Allah? So the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever prays the morning prayer with us in Jam' (Muzdalifah) and had previously come to Arafat by night or by day, he has completed his rites and his Hajj is complete." It was narrated by more than one [hadith scholar].

(1) Its speaker is Antarah, and it is in his Diwan p. 49, and it was previously mentioned in 2/65. (2) In his Diwan 2/1049, and the first half of the verse is: "If he fears something, nature makes him dignified." (3) In (Zha): The Imams. (4) Al-Istidhkar 13/29. See At-Tamhid 9/72-75 and 10/20-22. (5) In the copies: "met", and what is established is from (M), which corresponds to the sources of documentation. (6) In (Dal) and (Zay): "mountain", and what is established is from (Kha), (Zha), and (M). Ibn al-Athir restricted it with the unpointed Ha in Al-Nihayah (Habl), and Al-Suyuti and Al-Sindi in their commentary on Sunan al-Nasa'i 5/365.

334 सूरा अल-बकराह: आयत 198

"तो मैंने एक स्वतंत्र स्त्री की धैर्यवान आत्मा के साथ इसे सहन किया।"(1) अर्थ: एक धैर्यवान आत्मा। और ज़ु अल-रुम्मा ने कहा(2): "वह उस चीज़ के प्रति धैर्यवान है जो तकदीर ने उसके लिए लिखी है।" अर्थ: अल्लाह के फैसले पर धैर्य रखने वाला। इस नाम से इसे इसलिए पुकारा गया क्योंकि हाजियों (तीर्थयात्रियों) में विनम्रता और अधीनता होती है, और वे इस इबादत को पूरा करने के लिए दुआ, विभिन्न प्रकार की परीक्षाओं और कठिनाइयों को सहन करने में धैर्य दिखाते हैं। तीसरा: विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि जो कोई अरफा के दिन दोपहर (ज़वाल) से पहले अरफ़ात में खड़ा होता है, और फिर दोपहर से पहले वहां से चला जाता है; दोपहर से पहले उसके उस खड़े होने की गिनती नहीं की जाएगी। और उन्होंने उस व्यक्ति के हज के पूर्ण होने पर सहमति व्यक्त की है जो दोपहर के बाद अरफ़ात में खड़ा होता है और रात होने से पहले दिन में ही निकल जाता है, सिवाय मलिक इब्न अनस के, क्योंकि उन्होंने कहा: उसे रात का कुछ हिस्सा वहां बिताना चाहिए। जहाँ तक उस व्यक्ति की बात है जो रात में अरफ़ात में खड़ा होता है, तो उसके हज के पूर्ण होने में उम्मत (राष्ट्र)(3) के बीच कोई मतभेद नहीं है(4)। बहुमत (जम्हूर) के लिए दलील अल्लाह ताला का सामान्य कथन है: {फिर जब तुम अरफ़ात से निकलो...} और उसने रात या दिन का विशेष उल्लेख नहीं किया। और उर्वा बिन मुदर्रिस की हदीस, उन्होंने कहा: मैं नबी ﷺ के पास आया(5) जबकि वह जमअ (मुज़दलिफ़ा) में ठहरने के स्थान पर थे, तो मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैं तैय के दो पहाड़ों से आपके पास आया हूँ, मैंने अपनी सवारी को थका दिया और खुद को थका लिया है। अल्लाह की कसम, मैंने किसी भी रेत के टीले (हबल)(6) को नहीं छोड़ा जिस पर मैं खड़ा न हुआ हूँ। ऐ अल्लाह के रसूल, क्या मेरा हज हो गया? तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने हमारे साथ जमअ (मुज़दलिफ़ा) में सुबह की नमाज़ पढ़ी और उससे पहले रात या दिन में अरफ़ात आ चुका था, उसने अपने संस्कार पूरे कर लिए और उसका हज पूरा हो गया।" इसे कई हदीस विद्वानों ने वर्णित किया है।

(1) इसके वक्ता अंतराह हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 49 में है, और पहले 2/65 में इसका उल्लेख हो चुका है। (2) उनके दीवान 2/1049 में, और शेर का पहला भाग है: "यदि वह किसी चीज़ से डरता है, तो स्वभाव उसे गरिमापूर्ण बना देता है।" (3) (ज़ाह) में: इमामों। (4) अल-इस्तिज़कार 29/13। अत-तम्हीद 9/72-75 और 10/20-22 देखें। (5) प्रतियों में: "मिला", और (मीम) से जो स्थापित है वह सही है, जो दस्तावेज़ीकरण के स्रोतों के अनुरूप है। (6) (दाल) और (ज़ाय) में: "पहाड़", और (खा),

(ज़ाह) और (मीम) से जो स्थापित है वही सही है। इब्न अल-अथिर ने इसे अल-निहाया (हबल) में बिना बिंदु वाली 'हा' के साथ सीमित किया है, और अल-सुयुती और अल-सिंदी ने सुनन अल-नसाई 5/365 की अपनी व्याख्या में।

334 سورہ البقرہ: آیت 198

"تو میں نے ایک آزاد عورت کی صابر جان کے ساتھ اس پر صبر کیا۔"(۱) یعنی: صبر کرنے والی جان۔ اور ذو الرمہ نے کہا(۲): "صبر کرنے والا اس پر جو تقدیروں نے اس کے لیے لکھ دیا ہے۔" یعنی: اللہ کے فیصلے پر صبر کرنے والا۔ اسے اس نام سے اس لیے موسوم کیا گیا کیونکہ حاجیوں میں عاجزی اور انکساری ہوتی ہے، اور وہ اس عبادت کے قیام کے لیے دعا، مختلف اقسام کی آزمائشوں اور سختیوں کو برداشت کرنے میں صبر کرتے ہیں۔ تیسرا: اہل علم نے اس بات پر اتفاق کیا ہے کہ جو شخص عرفہ کے دن زوال سے پہلے عرفات میں وقوف کرے، پھر زوال سے پہلے وہاں سے نکل جائے؛ تو اس کے زوال سے پہلے کے اس وقوف کا اعتبار نہیں ہوگا۔ اور انہوں نے اس شخص کے حج کے مکمل ہونے پر اتفاق کیا ہے جو زوال کے بعد عرفات میں وقوف کرے اور رات ہونے سے پہلے دن میں ہی وہاں سے روانہ ہو جائے، سوائے مالک بن انس کے؛ کیونکہ انہوں نے کہا: اس کے لیے ضروری ہے کہ وہ رات کا کچھ حصہ وہاں گزارے۔ جہاں تک اس شخص کا تعلق ہے جو رات کے وقت عرفات میں وقوف کرے، تو امت(۳) کے درمیان اس کے حج کے مکمل ہونے میں کوئی اختلاف نہیں ہے(٤)۔ جمہور کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ عمومی فرمان ہے: {فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ} اور اس نے رات یا دن کی کوئی قید نہیں لگائی۔ اور عروہ بن مدرس کی حدیث ہے، انہوں نے کہا: میں نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا(٥) جب کہ آپ ﷺ مزدلفہ (جمع) میں وقوف کی جگہ پر تھے، تو میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میں طی کے دو پہاڑوں سے آپ کے پاس آیا ہوں، میں نے اپنی سواری کو تھکا دیا اور خود کو تھکا لیا۔ اللہ کی قسم، میں نے کوئی ریت کا ٹیلہ (حبل)(٦) نہیں چھوڑا مگر یہ کہ میں اس پر کھڑا ہوا۔ اے اللہ کے رسول، کیا میرا حج ہو گیا؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے ہمارے ساتھ مزدلفہ میں صبح کی نماز پڑھی

اور اس سے پہلے رات یا دن میں وہ عرفات آ چکا تھا، تو اس نے اپنے مناسک پورے کر لیے اور اس کا حج مکمل ہو گیا۔" اسے ایک سے زیادہ محدثین نے روایت کیا ہے۔

(١) اس کے کہنے والے عنترہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ٤٩ میں ہے، اور اس کا تذکرہ ٢/ ٦٥ میں گزر چکا ہے۔ (٢) ان کے دیوان ٢/ ١٠٤٩ میں، اور بیت کا پہلا مصرع ہے: "جب وہ کسی چیز سے ڈرتا ہے تو فطرت اسے باوقار بنا دیتی ہے۔" (٣) (ظ) میں: ائمہ۔ (٤) الاستذکار ٢٩/١٣۔ اور التمہید ٩/ ٧٢-٧٥ اور ١٠/ ٢٠-٢٢ دیکھیں۔ (٥) نسخوں میں ہے: "ملا"، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ صحیح ہے، جو کہ تخریج کے مصادر کے موافق ہے۔ (٦) (د) اور (ز) میں: جبل (پہاڑ)، اور جو (خ)، (ظ) اور (م) سے ثابت ہے وہی صحیح ہے۔ ابن الاثیر نے اسے "النہایۃ" (حبل) میں بغیر نقطے والی 'حا' کے ساتھ مقید کیا ہے، اور السیوطی اور السندی نے سنن النسائی کی اپنی شرح ٥/ ٣٦٥ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 198 335

...the Imams, including Abu Dawud, An-Nasa'i, and Al-Daraqutni, and the wording is his. At-Tirmidhi said: A Good Authentic (Hasan Sahih) hadith (1).

Abu Umar said (2): The hadith of Urwa ibn Mudarris Al-Ta'i is a confirmed authentic hadith, narrated by a group of reliable companions of Al-Sha'bi from Al-Sha'bi from Urwa ibn Mudarris, including Isma'il ibn Abi Khalid, Dawud ibn Abi Hind, Zakaria ibn Abi Za'idah, Abdullah ibn Abi As-Safar, and Mutarrif; all of them from Al-Sha'bi, from Urwa ibn Mudarris ibn Aws ibn Harithah ibn Lam.

Malik's evidence from the established Sunnah is the long hadith of Jabir, recorded by Muslim, which says: "He continued standing until the sun set, and the yellowish light faded slightly until the disk [of the sun] disappeared." (3). His actions are obligatory, especially in Hajj, as he said: "Take your rituals from me." (4).

Fourth: The majority disagreed regarding one who departs before sunset and does not return; what is required of him while the Hajj is valid? Ata, Sufyan al-Thawri, al-Shafi'i, Ahmad, Abu Thawr, the people of legal opinion (As-hab al-Ra'y), and others said: He owes a sacrificial blood (dam). Al-Hasan al-Basri said: He owes a sacrificial animal (hady). Ibn Jurayj said: He owes a camel (badana). Malik said: He must perform Hajj the following year, and slaughter the sacrificial animal then, like one who missed the Hajj. If he returns to Arafat to depart after sunset, Al-Shafi'i said: There is nothing against him, which is also the opinion of Ahmad, Ishaq, and Dawud, and Al-Tabari also said this. Abu Hanifa said:

Ibn al-Athir said: "Al-Habl" (the rope) is the elongated [dune] of sand, and it is said: the large one of it, and its plural is "hibal". It is said: the "hibal" in sand are like mountains elsewhere. (1) Sunan Abi Dawud (1950), Al-Mujtaba 5/263, Sunan al-Daraqutni 2/239, Sunan al-Tirmidhi (891), Ibn Majah (3016), and it is in Ahmad (16208). Urwa ibn Mudarris Al-Ta'i was from a leading family in his tribe, and he competed with Adi ibn Hatim for leadership. He participated in the wars of apostasy with Khalid when Abu Bakr (may Allah be pleased with him) sent him. Al-Isaba 6/418. His saying: "Jam'" means Muzdalifah; it was so named because the two evening prayers are combined there. Ikmal al-Mu'allim 4/275. And "At-Tafath" (the filth) is what the Muhrim (pilgrim) does during Hajj when he exits the state of Ihram, like trimming the mustache and nails, plucking the armpits, and shaving the pubic hair. It is said: it is the removal of dishevelment, grime, and dirt in general. Al-Nihayah

(Tafath). (2) Al-Istidhkar 13/30. (3) Sahih Muslim (1218), and it is in Ahmad (14440) without the words: "He continued standing..." (4) Reported by Ahmad (14419) and Muslim (1297) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him), and it was previously mentioned in 1/67.

सूरह अल-बकरा: आयत १९८ ३३५

...इमामों ने, जिनमें अबू दाऊद, अन-नसाई और अल-दाराकुतनी शामिल हैं, और शब्द उन्हीं के हैं। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन सहीह (अच्छी प्रामाणिक) हदीस है (१)।

और अबू उमर ने कहा (२): उरवा बिन मुदर्रिस अल-ताई की हदीस एक स्थिर और सहीह हदीस है, जिसे अल-शाबी के विश्वसनीय साथियों के एक समूह ने अल-शाबी से, उन्होंने उरवा बिन मुदर्रिस से रिवायत किया है, जिनमें इस्माइल बिन अबी खालिद, दाऊद बिन अबी हिंद, ज़कारिया बिन अबी ज़ायदा, अब्दुल्ला बिन अबी अल-सफ़र और मुतर्रिफ शामिल हैं; ये सभी अल-शाबी से, उन्होंने उरवा बिन मुदर्रिस बिन औस बिन हारिसा बिन लाम से रिवायत करते हैं।

मलिक की दलील सुन्नत से साबित जबीर की लंबी हदीस है, जिसे मुस्लिम ने निकाला है, और उसमें है: "वह खड़े रहे यहाँ तक कि सूरज डूब गया, और पीलापन थोड़ा कम हो गया जब तक कि सूरज की डिस्क गायब नहीं हो गई" (३)। उनके कार्य अनिवार्य (वाजिब) हैं, विशेष रूप से हज में, जैसा कि उन्होंने कहा: "मुझसे अपने हज के तरीके(मनासिक) सीख लो" (४)।

चौथा: बहुमत (जम्हूर) में उन लोगों के बारे में मतभेद है जो सूर्यास्त से पहले चले गए और वापस नहीं आए; हज के वैध होने के बावजूद उन पर क्या अनिवार्य है? अता, सुफ़ियान अल-थौरी, अल-शाफ़ई, अहमद, अबू थौर, राय वाले लोग (असहाब अल-राय) और अन्य ने कहा: उन पर 'दम' (बलिदान) है। अल-हसन अल-बसरी ने कहा: उन पर 'हद्य' (बलि का पशु) है। इब्न जुरैज ने कहा: उन पर एक ऊंट (बदना) है। मलिक ने कहा: उन पर अगले साल का हज है, और हद्य अगले साल के हज में ज़बह करेंगे, और वह उस व्यक्ति की तरह है जिसका हज छूट गया हो। यदि वह सूर्यास्त के बाद प्रस्थान करने के लिए अराफात लौट आता है, तो अल-शाफ़ई ने कहा: उस पर कुछ भी नहीं है, और यही अहमद, इसहाक और दाऊद का कहना है, और अल-तबारी ने भी यही कहा है। अबू हनीफा ने कहा:

इब्न अल-अथिर ने कहा: 'अल-हबल' रेत का लंबा टीला है, और कहा गया है: उसमें से बड़ा, और इसका बहुवचन 'हिबाल' है, और कहा गया है: रेत में हिबाल वैसे ही हैं जैसे पहाड़ों के अलावा अन्य जगहों पर पहाड़। (१) सुनन अबू दाऊद (१९५०), अल-मुज्तबा ५/२६३, सुनन अल-दाराकुतनी २/२३९, सुनन अल-तिर्मिज़ी (८९१), इब्न माजह (३०१६), और यह अहमद (१६२०८) के पास है। उरवा बिन मुदर्रिस अल-ताई अपने कबीले के एक प्रमुख घराने से थे, और वे नेतृत्व में अदी बिन हातिम के

साथ प्रतिस्पर्धा करते थे। उन्होंने खालिद के साथ धर्मत्याग (रद्दा) के युद्धों में भाग लिया जब अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उन्हें भेजा था। अल-इसाबा ६/४१८। और उनका कहना: 'जमा', यानी: मुज़दलिफ़ा, इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि वहाँ दो शाम की नमाज़ों को जमा किया जाता है। इकमल अल-मुअल्लिम ४/२७५। और 'अत-तफ़थ': वह है जो मुहरिम (हज करने वाला) हज के दौरान करता है जब वह एहराम की स्थिति से बाहर आता है, जैसे मूंछों और नाखूनों को काटना, बगलों के बाल नोचना और गुप्तांगों के बाल काटना। कहा गया है: यह सामान्य रूप से बिखराव, मैल और गंदगी को दूर करना है। अन-निहाया (तफथ)। (२) अल-इस्तिज़कार १३/३०। (३) सहीह मुस्लिम (१२१८), और यह अहमद (१४४४०) के पास बिना इन शब्दों के है: "वह खड़े रहे..." (४) इसे अहमद (१४४१९) और मुस्लिम (१२९७) ने जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और यह १/६७ में पहले आ चुका है।

سورة البقرہ: آیت ۱۹۸ ۳۳۵

...ائمہ، جن میں ابو داؤد، نسائی، اور دارقطنی شامل ہیں، اور الفاظ ان کے ہیں۔ اور ترمذی نے کہا: حدیث حسن صحیح ہے (۱)۔

اور ابو عمر نے کہا (۲): عروہ بن مضرس الطائی کی حدیث ایک ثابت اور صحیح حدیث ہے، جسے شعبی کے ثقہ اصحاب کی ایک جماعت نے شعبی سے، انہوں نے عروہ بن مضرس سے روایت کیا ہے، جن میں اسماعیل بن ابی خالد، داؤد بن ابی ہند، زکریا بن ابی زائدہ، عبداللہ بن ابی السفر اور مطرف شامل ہیں؛ یہ سب شعبی سے، وہ عروہ بن مضرس بن اوس بن حارثہ بن لام سے روایت کرتے ہیں۔

اور مالک کی دلیل سنت ثابتہ سے جابر کی طویل حدیث ہے، جسے مسلم نے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: "وہ کھڑے رہے یہاں تک کہ سورج غروب ہو گیا، اور زردی تھوڑی چلی گئی یہاں تک کہ سورج کی ٹکیا غائب ہو گئی" (۳)۔ اور ان کے افعال وجوب پر محمول ہیں، خاص طور پر حج میں، جبکہ انہوں نے فرمایا: "مجھ سے اپنے حج کے طریقے (مناسک) سیکھ لو" (۴)۔

چوتھی بات: جمہور کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو غروب آفتاب سے پہلے عرفات سے چلا گیا اور واپس نہ آیا؛ حج کی صحت کے ساتھ اس پر کیا لازم ہے؟ عطا، سفیان ثوری، شافعی، احمد، ابو ثور اور اصحاب الرائے وغیرہ نے کہا: اس پر 'دم' (قربانی) واجب ہے۔ حسن بصری نے کہا: اس پر 'ہدی' (قربانی کا جانور) ہے۔ ابن جریج نے کہا: اس پر ایک اونٹ (بدنہ) ہے۔ مالک نے کہا: اس پر اگلے سال کا حج لازم ہے، اور ہدی اگلے سال کے حج میں ذبح کرے گا، اور وہ اس شخص کی طرح ہے جس کا حج فوت ہو گیا ہو۔ پس اگر وہ غروب آفتاب کے بعد کوچ

کرنے کے لیے عرفات واپس آ جائے، تو شافعی نے کہا: اس پر کچھ نہیں ہے، اور یہی احمد، اسحاق اور داؤد کا قول ہے، اور طبری نے بھی یہی کہا ہے۔ ابو حنیفہ نے کہا:

ابن الاثیر نے کہا: 'الحبل' ریت کا لمبا ٹیلہ ہے، اور کہا گیا ہے: اس کا بڑا حصہ، اور اس کی جمع 'حبال' ہے، اور کہا گیا ہے: ریت میں 'حبال' ایسے ہی ہیں جیسے ریت کے علاوہ جگہوں پر پہاڑ۔ (۱) سنن ابی داؤد (۱۹۵۰)، المجتبیٰ ۵/۲۶۳، سنن الدارقطنی ۲/۲۳۹، سنن الترمذی (۸۹۱)، ابن ماجہ (۳۰۱۶)، اور یہ احمد (۱۶۲۰۸) کے ہاں ہے۔ عروہ بن مضرس الطائی اپنے قبیلے کے سردار گھرانے سے تھے، اور وہ سرداری میں عدی بن حاتم کا مقابلہ کرتے تھے، انہوں نے خالد کے ساتھ فتنہ ارتداد کی جنگوں میں شرکت کی جب ابوبکر رضی اللہ عنہ نے انہیں بھیجا تھا، الاصابۃ ۶/۴۱۸۔ اور ان کا قول: 'جمع'، یعنی: مزدلفہ، اس کا یہ نام وہاں مغرب اور عشاء کی نمازیں جمع کرنے کی وجہ سے رکھا گیا۔ اکمال المعلم ۴/۲۷۵۔ اور 'التفث': وہ کام ہیں جو محرم حج کے دوران احرام سے حلال ہوتے وقت کرتا ہے، جیسے مونچھیں کاٹنا، ناخن تراشنا، بغل کے بال لینا، اور زیر ناف بال صاف کرنا۔ کہا گیا ہے: یہ مطلق طور پر پراگندگی، میل کچیل اور گندگی دور کرنا ہے۔ النہایہ (تفث)۔ (۲) الاستذکار ۱۳/۳۰۔ (۳) صحیح مسلم (۱۲۱۸)، اور یہ احمد (۱۴۴۴۰) کے ہاں ان الفاظ کے بغیر ہے: "پس وہ مسلسل کھڑے رہے..." (۴) اسے احمد (۱۴۴۱۹) اور مسلم (۱۲۹۷) نے حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ۱/۶۷ پر گزر چکا ہے۔

336 Surah Al-Baqarah: Ayah 198

... and his companions and Al-Thawri said: The obligation of sacrifice (the blood) is not dropped from him even if he returns after sunset, and that was also said by Abu Thawr(1).

Fifth: There is no disagreement among scholars that standing at Arafah while riding for those who are able is better; because the Prophet ﷺ stood like that until he departed from it after sunset, and he sat Usama bin Zaid behind him. This is recorded in the long hadith of Jabir and the hadith of Ali(2), and also in the hadith of Ibn Abbas(3). Jabir said: Then the Messenger of Allah ﷺ rode until he reached the place of standing (al-Mawqif), and he placed the belly of his she-camel al-Qaswa towards the rocks, and he placed the path(4) of the pedestrians in front of him, and he faced the Qibla, and he remained standing until the sun set, and the yellowness disappeared a little until the solar disk disappeared, and he sat Usama bin Zaid behind him, [until the end of] the hadith(5).

If he is unable to ride, he should stand on his feet supplicating as long as he is able, and there is no harm in sitting if he is unable to stand. Standing while riding is a sign of pride and glorification of the Hajj: {And whoever honors the symbols of Allah - indeed, it is from the piety of hearts} [Al-Hajj: 32]. Ibn Wahb said in his Muwatta': Malik said to me: Standing at Arafah on animals and camels is more beloved to me than standing on my feet. He said: And whoever stands on his feet, there is no harm if he rests(6).

Sixth: It is established in Sahih Muslim and others from Usama bin Zaid that when the Prophet ﷺ departed from Arafah, he would proceed at a moderate pace (Al-Anaq), and when he found an opening, he would speed up (Nassa). Hisham bin Urwa said: Al-Nass is faster than Al-Anaq(7).

---

(1) See Al-Istidhkar 13/29, 30. (2) Narrated by Ahmad (562), and Al-Tirmidhi (885), and the mention of Jabir's hadith preceded shortly. (3) Narrated by Ahmad (2265), Al-Bukhari (1544), and Muslim (1286), and they do not have the part that he departed after sunset. (4) In (Kh), (D), and (Zha): a mountain (Jabal), and what is established is from (Z) and (M), and Sahih Muslim (1218). (5) Its documentation preceded, and his saying: "and he placed the path of pedestrians in front of him" means: their path which they take in the sand. And it was said: he meant their line and gathering in their walking, comparing it to a rope of sand. Al-Nihaya (Habl). (6) Al-Istidhkar

13/24-25. (7) Sahih Muslim (1286): (283) (284), and it was also narrated by Ahmad (21833), and Al-Bukhari (1666). His saying: Al-Anaq: it is a type of pace for animals and camels. Al-Sihah (Anaq).

३३६ सूरह अल-बकरा: आयत १९८

... और उनके साथियों और अल-थौरी ने कहा: यदि वह सूर्यास्त के बाद लौटता है तो भी उस पर से रक्त (बलि) का दायित्व नहीं गिरता है, और यही बात अबू थौर(१) ने भी कही थी।

पाँचवाँ: विद्वानों के बीच इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि जो व्यक्ति सक्षम है, उसके लिए सवारी करते हुए अराफात में ठहरना श्रेष्ठ है; क्योंकि पैगंबर ﷺ इसी तरह ठहरे थे जब तक कि वह सूर्यास्त के बाद वहां से प्रस्थान नहीं कर गए, और उन्होंने ओसामा बिन ज़ैद को अपने पीछे बिठाया था। यह जाबिर की लंबी हदीस और अली(२) की हदीस में सुरक्षित है, और इब्न अब्बास(३) की हदीस में भी। जाबिर ने कहा: फिर अल्लाह के रसूल ﷺ सवार हुए यहाँ तक कि वह ठहरने के स्थान (मौकिफ) पर पहुँचे, और उन्होंने अपनी ऊँटनी अल-कसवा के पेट को चट्टानों की ओर कर दिया, और पैदल चलने वालों के रास्ते(४) को अपने सामने रखा, और किबला की ओर मुँह किया, और वे तब तक खड़े रहे जब तक सूरज डूब नहीं गया, और पीलापन थोड़ा कम हो गया यहाँ तक कि सूरज की चक्की ओझल हो गई, और उन्होंने ओसामा बिन ज़ैद को अपने पीछे बिठाया, हदीस के अंत तक।

यदि वह सवारी करने में असमर्थ है, तो जब तक वह सक्षम है, वह अपने पैरों पर खड़ा होकर प्रार्थना करे, और यदि वह खड़ा होने में असमर्थ है तो बैठने में कोई हर्ज नहीं है। सवारी करते हुए खड़ा होना हज के गौरव और महिमा का प्रतीक है: {और जो कोई अल्लाह के प्रतीकों का सम्मान करता है - वास्तव में, यह दिलों के परहेज़गारी से है} [अल-हज्ज: ३२]। इब्न वहब ने अपने मुवत्ता में कहा: मलिक ने मुझसे कहा: जानवरों और ऊंटों पर अराफात में ठहरना मुझे अपने पैरों पर खड़े होने से अधिक प्रिय है। उन्होंने कहा: और जो कोई खड़ा होता है, यदि वह विश्राम करे तो कोई हर्ज नहीं है(६)।

छठा: सहीह मुस्लिम और अन्य में ओसामा बिन ज़ैद से साबित है कि जब पैगंबर ﷺ अराफात से प्रस्थान करते थे, तो वे मध्यम गति (अल-अनक) से चलते थे, और जब उन्हें जगह मिलती थी, तो वे गति बढ़ा देते थे (नस्स)। हिशाम बिन उरवा ने कहा: अल-नस्स, अल-अनक से तेज़ गति है(७)।

---

(१) अल-इस्तिधकार १३/२९, ३० देखें। (२) अहमद (५६२) और तिरमिज़ी (८८५) द्वारा उद्धृत, और जाबिर की हदीस का उल्लेख पहले ही किया जा चुका है। (३) अहमद (२२६५), बुखारी (१५४४), और मुस्लिम (१२८६) द्वारा उद्धृत, और उनके पास यह हिस्सा नहीं है कि उन्होंने सूर्यास्त के बाद प्रस्थान किया। (४) (ख), (द) और (ज़) में: पहाड़ (जबल), और जो स्थापित है वह (ज़) और (म) से है, और सहीह मुस्लिम (१२१८) है। (५) इसका दस्तावेज़ीकरण पहले आ चुका है, और उनका कथन: "और

उन्होंने पैदल चलने वालों के रास्ते को अपने सामने रखा" का अर्थ है: वह रास्ता जो वे रेत में अपनाते हैं। और कहा गया: उनका अर्थ उनके चलने में उनकी कतार और जमावड़ा था, जिसे रेत की रस्सी से तुलना की गई। अल-निहाया (हब्ल)। (६) अल-इस्तिधकार १३/२४-२५। (७) सहीह मुस्लिम (१२८६): (२८३) (२८४), और इसे अहमद (२१८३३) और बुखारी (१६६६) ने भी उद्धृत किया है। उनका कहना: अल-अनक: यह जानवरों और ऊंटों की चाल का एक प्रकार है। अल-सिहाह (अनक)।

۳۳۶ سورة البقرہ: آیت ۱۹۸

... اور ان کے اصحاب اور ثوری نے کہا: اس سے خون (قربانی) ساقط نہیں ہوتا خواہ وہ غروب آفتاب کے بعد لوٹے، اور یہی قول ابو ثور(۱) کا ہے۔

پانچویں: علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ عرفہ میں سوار ہو کر وقوف کرنا اس شخص کے لیے جو اس پر قادر ہو، زیادہ افضل ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ اسی طرح وقوف فرمایا یہاں تک کہ غروب آفتاب کے بعد وہاں سے روانہ ہوئے، اور اسامہ بن زید کو اپنے پیچھے بٹھایا، اور یہ جابر کی طویل حدیث اور علی(۲) کی حدیث میں محفوظ ہے، اور ابن عباس(۳) کی حدیث میں بھی۔ جابر نے کہا: پھر رسول اللہ ﷺ سوار ہوئے یہاں تک کہ موقف (وقوف کی جگہ) پر آئے، تو اپنی اونٹنی قصواء کا پیٹ چٹانوں کی طرف کر دیا، اور پیدل چلنے والوں کے راستے(۴) کو اپنے سامنے رکھا، اور قبلہ رخ ہوئے، اور مسلسل وقوف فرماتے رہے یہاں تک کہ سورج غروب ہو گیا، اور زردی تھوڑی دور ہو گئی یہاں تک کہ سورج کی ٹکیہ غائب ہو گئی، اور اسامہ بن زید کو اپنے پیچھے بٹھایا، (حدیث کے آخر تک)(۵)۔

پھر اگر وہ سواری پر قادر نہ ہو تو جب تک قادر ہو اپنے پیروں پر کھڑے ہو کر دعا کرے، اور اگر کھڑے ہونے پر قادر نہ ہو تو بیٹھنے میں کوئی حرج نہیں، اور سوار ہو کر وقوف کرنے میں حج کی شان و شوکت اور تعظیم ہے: {اور جو اللہ کی نشانیوں کی تعظیم کرے تو یہ دلوں کے تقویٰ سے ہے} [الحج: ۳۲]۔ ابن وہب نے اپنی موطا میں کہا: مجھ سے مالک نے کہا: عرفہ میں چوپایوں اور اونٹوں پر وقوف کرنا مجھے کھڑے ہو کر وقوف کرنے سے زیادہ پسند ہے، انہوں نے کہا: اور جو کھڑا ہو کر وقوف کرے تو اگر وہ آرام کر لے تو کوئی حرج نہیں(۶)۔

چھٹی: صحیح مسلم وغیرہ میں اسامہ بن زید سے ثابت ہے کہ جب نبی ﷺ عرفہ سے روانہ ہوتے تو اعتدال کی چال (العنق) چلتے، پھر جب کشادگی پاتے تو تیز چلتے (نص)۔ ہشام بن عروہ نے کہا: النص، العنق سے اوپر کی چال ہے(۷)۔

---

(۱) دیکھئے الاستذکار ۲۹/۱۳، ۳۰۔ (۲) اسے احمد (۵۶۲)، اور ترمذی (۸۸۵) نے روایت کیا ہے، اور جابر کی حدیث کا ذکر قریب ہی گزر چکا ہے۔ (۳) اسے احمد (۲۲۶۵)، بخاری (۱۵۴۴)، اور مسلم (۱۲۸۶) نے روایت کیا ہے، اور ان کے ہاں یہ نہیں ہے کہ آپ غروب آفتاب کے بعد روانہ ہوئے۔ (۴) (خ) اور (د) اور (ظ) میں: جبل (پہاڑ) ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (م) سے ہے، اور صحیح مسلم (۱۲۱۸)۔ (۵) اس کی تخریج پہلے گزر چکی ہے، اور ان کا قول: "اور پیدل چلنے والوں کے راستے کو اپنے سامنے رکھا"؛ یعنی: ان کا وہ راستہ جس پر وہ ریت میں چلتے ہیں، اور کہا گیا: ان کی مراد ان کے چلنے میں ان کی صف اور اجتماع تھا، ریت کی رسی (حبل الرمل) سے تشبیہ دیتے ہوئے۔ النہایہ (حبل)۔ (۶) الاستذکار ۱۳/۲۴-۲۵۔ (۷) صحیح مسلم (۱۲۸۶): (۲۸۳) (۲۸۴)، اور اسے احمد (۲۱۸۳۳)، اور بخاری (۱۶۶۶) نے بھی روایت کیا ہے، ان کا قول: العنق: یہ چوپایوں اور اونٹوں کی چال کی ایک قسم ہے۔ الصحاح (عنق)۔

And so it should be for the leaders of the pilgrims and those below them; because rushing the journey to Muzdalifah means rushing the prayer there, and it is known that Maghrib is not prayed on that night except with Isha in Muzdalifah, and that is its Sunnah (1); as will be explained hereafter, God willing (2).

Seventh: The apparent generality of the Qur'an and the established Sunnah indicates that all of Arafah is a standing place (Mawqif). The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "I stood here, and all of Arafah is a standing place." Narrated by Muslim and others from the long Hadith of Jabir (3). In Malik's Muwatta (4), it reached him that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "All of Arafah is a standing place, but keep away from the bottom of Uranah; and all of Muzdalifah is a standing place, but keep away from the bottom of Muhassir."

Ibn Abd al-Barr (5) said: This Hadith connects from the Hadith of Jabir bin Abdullah, and from the Hadith of Ibn Abbas, and from the Hadith of Ali bin Abi Talib (6), and most of the reports do not include the exception of the bottom of Uranah from Arafah, and the bottom of Muhassir from Muzdalifah; likewise, the trustworthy and reliable preservers from the people of Hadith narrated it in the Hadith of Ja'far bin Muhammad, from his father, from Jabir.

Abu Umar said: The jurists differed regarding those who stood at Arafah in Uranah. Malik said, as mentioned by Ibn al-Mundhir from him: He should shed blood (sacrifice an animal), and his Hajj is complete. This is a narration related by Khalid bin Nizar (7) from Malik. Abu al-Mus'ab (8) mentioned that he is like one who did not stand, and his Hajj is missed, and he must perform Hajj the following year if he stood in the bottom of Uranah. It was narrated from Ibn Abbas that he said: Whoever departs from Uranah has no Hajj.

---

(1) Al-Istidhkar 13/69. (2) At the twelfth issue. (3) Number (1218), and its mention has preceded more than once. (4) 1/388. (5) Al-Tamhid 24/17-422, and Al-Istidhkar 13/9-13. (6) Jabir's Hadith's graduation (takhrij) has preceded, and Ibn Abbas's Hadith was narrated by Ibn Khuzaymah (2816), Al-Hakim 1/462, and Al-Bayhaqi 5/115. Ali's Hadith was narrated by Ahmad (562), and in his Hadith and Jabir's Hadith, there is no mention that he excepted Uranah from Arafah, and the Valley of Muhassir from Muzdalifah. (7) Abu Yazid al-Ayli al-Ghassani, narrated the Muwatta from Malik. Ibn

Hibban mentioned him in "Al-Thiqat" (the Trustworthy). He died in the year 222 AH. Tahdhib al-Tahdhib 1/534. (8) He is Ahmad ibn Abi Bakr al-Zubayri, who narrated the Muwatta from Malik. He has an abridged book on Malik's views. He held the judgeship of Madinah and was famous by his kunya. He was among the most knowledgeable people of Madinah. He died in the year 242 AH. Al-Siyar 11/436.

और इसी तरह तीर्थयात्रियों के नेताओं और उनके अधीन लोगों के लिए होना चाहिए; क्योंकि मुज़दलिफ़ा की यात्रा में जल्दबाजी करने का अर्थ है वहां प्रार्थना में जल्दबाजी करना, और यह ज्ञात है कि उस रात मगरिब की नमाज़ मुज़दलिफ़ा में ईशा के साथ ही पढ़ी जाती है, और यही उसकी सुन्नत है (1); जैसा कि आगे बताया जाएगा, इंशा अल्लाह (2)।

सातवां: कुरान और स्थापित सुन्नत की स्पष्ट व्यापकता इंगित करती है कि पूरा अराफात एक ठहरने का स्थान (मौकिफ) है। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "मैं यहाँ खड़ा हुआ, और पूरा अराफात ठहरने का स्थान है।" जाबिर की लंबी हदीस (3) से मुस्लिम और अन्य लोगों द्वारा वर्णित है। मलिक की मुवत्ता (4) में, उन तक यह बात पहुंची कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "पूरा अराफात ठहरने का स्थान है, लेकिन उराना की गहराई (बत्न-ए-उराना) से दूर रहो; और पूरा मुज़दलिफ़ा ठहरने का स्थान है, लेकिन मुहस्सिर की गहराई (बत्न-ए-मुहस्सिर) से दूर रहो।"

इब्न अब्द अल-बर्र (5) ने कहा: यह हदीस जाबिर बिन अब्दुल्ला की हदीस से, इब्न अब्बास की हदीस से, और अली बिन अबी तालिब (6) की हदीस से जुड़ती है, और अधिकांश वर्णनों में अराफात से उराना की गहराई को और मुज़दलिफ़ा से मुहस्सिर की गहराई को बाहर रखने का उल्लेख नहीं है; इसी तरह, हदीस के लोगों में से भरोसेमंद और विश्वसनीय संरक्षकों ने इसे जाफर बिन मुहम्मद की हदीस में, उनके पिता से, जाबिर से वर्णित किया है।

अबू उमर ने कहा: अराफात में उराना में खड़े होने वालों के संबंध में न्यायविदों के बीच मतभेद था। मलिक ने कहा, जैसा कि इब्न अल-मुन्ज़िर ने उनसे उल्लेख किया है: उसे रक्त बहाना चाहिए (एक जानवर की बलि देनी चाहिए), और उसका हज पूरा है। यह खालिद बिन निज़ार (7) द्वारा मलिक से वर्णित एक रिवायत है। अबू अल-मुसाब (8) ने उल्लेख किया कि वह उस व्यक्ति की तरह है जो खड़ा नहीं हुआ, और उसका हज छूट गया, और यदि वह उराना की गहराई में खड़ा हुआ तो उसे अगले वर्ष हज करना होगा। इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: जो उराना से प्रस्थान करता है, उसका कोई हज नहीं है।

---

(1) अल-इस्तिज़कार 13/69। (2) बारहवें मुद्दे पर। (3) संख्या (1218), और इसका उल्लेख एक से अधिक बार पहले भी आ चुका है। (4) 1/388। (5) अल-तम्हीद 24/17-422, और अल-इस्तिज़कार 13/9-13। (6) जाबिर की हदीस की तखरीज पहले हो चुकी है, और इब्न अब्बास की हदीस इब्न

खुज़ैमा (2816), अल-हाकिम 1/462, और अल-बैहकी 5/115 द्वारा निकाली गई है। अली की हदीस अहमद (562) द्वारा निकाली गई है, और उनकी हदीस और जाबिर की हदीस में ऐसा कुछ नहीं है कि उन्होंने अराफात से उराना को और मुज़दलिफ़ा से वादी मुहस्सिर को बाहर रखा हो। (7) अबू यज़ीद अल-अइली अल-ग़स्सानी, जिन्होंने मलिक से मुवत्ता का वर्णन किया। इब्न हिब्बान ने उन्हें "अल-सिक़ात" (भरोसेमंद) में उल्लेख किया है। उनकी मृत्यु 222 हिजरी में हुई थी। तहज़ीब अल-तहज़ीब 1/534। (8) वे अहमद बिन अबी बक्र अल-ज़ुबैरी हैं, जिन्होंने मलिक से मुवत्ता का वर्णन किया। मलिक के कथनों पर उनकी एक संक्षिप्त पुस्तक है। वे मदीना के काज़ी रहे और अपनी कुनीयत से प्रसिद्ध थे। वे मदीना के सबसे ज्ञानी लोगों में से थे। उनकी मृत्यु वर्ष 242 हिजरी में हुई। अल-सियर 11/436।

اور اسی طرح حجاج کے ائمہ اور ان کے ماتحتوں کے لیے ہونا چاہیے؛ کیونکہ مزدلفہ کی طرف چلنے میں جلدی کرنے کا مطلب وہاں نماز میں جلدی کرنا ہے، اور یہ معلوم ہے کہ اس رات مغرب کی نماز مزدلفہ میں عشاء کے ساتھ ہی پڑھی جاتی ہے، اور یہی اس کی سنت ہے (۱)؛ جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ آگے بیان آئے گا (۲)۔

ساتویں: قرآن اور سنتِ ثابتہ کے ظاہر کا عموم اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ عرفہ سارا ہی موقف (ٹھہرنے کی جگہ) ہے، نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «میں یہاں ٹھہرا، اور عرفہ سارا ہی موقف ہے»۔ اسے مسلم اور دیگر نے جابر کی طویل حدیث (۳) سے روایت کیا ہے۔ اور مؤطا مالک (٤) میں ہے کہ انہیں یہ خبر پہنچی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «عرفہ سارا ہی موقف ہے، لیکن عرنہ کے نشیب (بطنِ عرنہ) سے بچو؛ اور مزدلفہ سارا ہی موقف ہے، لیکن محسر کے نشیب (بطنِ محسر) سے بچو»۔

ابن عبد البر (٥) نے کہا: یہ حدیث جابر بن عبداللہ کی حدیث سے، ابن عباس کی حدیث سے، اور علی بن ابی طالب (٦) کی حدیث سے ملتی ہے، اور اکثر روایات میں عرفہ سے عرنہ کے نشیب اور مزدلفہ سے محسر کے نشیب کا استثناء نہیں ہے؛ اسی طرح اسے ثقہ اور معتبر حفاظِ حدیث نے جعفر بن محمد کی اپنے والد سے اور ان کی جابر سے روایت کردہ حدیث میں نقل کیا ہے۔

ابو عمر نے کہا: فقہاء نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو عرفہ میں عرنہ کے مقام پر ٹھہرا۔ امام مالک نے فرمایا جیسا کہ ابن المنذر نے ان سے نقل کیا ہے: وہ خون بہائے (قربانی دے)، اور اس کا حج مکمل ہے۔ یہ ایک روایت ہے جسے خالد بن نزار (۷) نے مالک سے روایت کیا ہے۔ اور ابو المصعب (۸) نے ذکر کیا کہ وہ اس شخص کی طرح ہے جو ٹھہرا ہی نہیں، اور

اس کا حج فوت ہو گیا، اور اگر وہ بطنِ عرنہ میں ٹھہرا تو اسے اگلے سال حج کرنا ہوگا۔ اور ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے فرمایا: جو عرنہ سے روانہ ہوا اس کا کوئی حج نہیں۔

---

(١) الاستذکار ٦٩/١٣۔ (٢) بارہویں مسئلے کے پاس۔ (٣) نمبر (١٢١٨)، اور اس کا ذکر پہلے بھی کئی بار ہو چکا ہے۔ (٤) ٣٨٨/١۔ (٥) التمهيد ٤٢٢-١٧/٢٤ ، والاستذكار ١٣-٩/١٣۔ (٦) حدیثِ جابر کی تخریج پہلے گزر چکی ہے، اور حدیثِ ابن عباس کو ابن خزیمہ (٢٨١٦)، الحاکم ٤٦٢/١، اور بیہقی ١١٥/٥ نے روایت کیا ہے۔ اور حدیثِ علی کو احمد (٥٦٢) نے روایت کیا ہے، اور ان کی اور جابر کی حدیث میں یہ نہیں ہے کہ انہوں نے عرفہ سے عرنہ کو اور مزدلفہ سے وادیِ محسر کو مستثنیٰ قرار دیا ہو۔ (٧) ابو یزید الایلی الغسانی، انہوں نے امام مالک سے مؤطا روایت کی، ابن حبان نے انہیں الثقات میں ذکر کیا ہے، ان کی وفات ٢٢٢ھ میں ہوئی۔ تہذیب التہذیب ٥٣٤/١۔ (٨) وہ احمد بن ابی بکر الزبیری ہیں، انہوں نے امام مالک سے مؤطا روایت کی، امام مالک کے اقوال پر ان کی ایک مختصر کتاب ہے، مدینہ کی قضا ان کے سپرد تھی، اپنی کنیت سے مشہور ہوئے، وہ اہل مدینہ کے بڑے عالم تھے، ٢٤٢ھ میں فوت ہوئے۔ السیر ٤٣٦/١١۔

This is the opinion of Ibn al-Qasim and Salim, and Ibn al-Mundhir mentioned this opinion on the authority of ash-Shafi'i, saying: "And I say this as well: it is not sufficient for one to stand in a place where the Messenger of Allah (peace be upon him) commanded not to stand." Ibn Abd al-Barr said: The exception of the valley of 'Uranah from Arafat has not come in a way that necessitates its proof, neither from the perspective of transmission nor from the perspective of consensus. The argument of those who followed the path of Abu al-Mus'ab is that standing at Arafat is a consensus-based obligation in a specific location, so it is not permissible to perform it except with certainty, and there is no certainty with disagreement. The valley of 'Uranah is pronounced with a 'fatha' on the 'ra' and a 'dhamma' on the 'ayn', and it is to the west of the mosque of Arafat, to the extent that some scholars said: If the western wall of the mosque of Arafat were to fall, it would fall into the valley of 'Uranah. Al-Baji (1) narrated from Ibn Habib that Arafat is in the Hill (outside the sanctuary), and 'Uranah is in the Haram (sanctuary). Abu 'Umar (2) said: As for the valley of Muhassir, Waki' mentioned: Sufyan told us, on the authority of Abu al-Zubayr, from Jabir, that the Prophet (peace be upon him) quickened his pace in the valley of Muhassir (3). Eighth: There is no harm in 'at-Ta'rif' (gathering) in mosques on the day of Arafat in places other than Arafat, in imitation of the people of Arafat. Shu'bah narrated from Qatadah from Al-Hasan who said: The first one to do that was Ibn Abbas in Basra. This means the gathering of people on the day of Arafat in the mosque in Basra. Musa ibn Abi A'isha said: I saw Amr (4) ibn Hurayth preaching on the day of Arafat while the people had gathered around him (5). Al-Athram said: I asked Ahmad ibn Hanbal about 'at-Ta'rif' in the cities, where they gather on the day of Arafat...

(1) Al-Muntaqa 17/3. (2) Al-Tamhid 422/24. (3) Narrated by Ahmad (14218) and al-Tirmidhi (886). His saying: "awda'a" means: he quickened his pace. As-Sihah (wada'a). Muhassir: is the place between Mecca and Arafat; it was said: between Mina and Arafat; it was said: between Mina and al-Muzdalifah and it is neither from Mina nor al-Muzdalifah. Mu'jam al-Buldan 62/5. (4) In (m): Umar, which is a mistake. (5) Ibn Abi Shaybah narrated the two reports 4/310, 311 (al-Amrawi edition). Musa ibn Abi A'isha is al-Hamdani al-Kufi, one of the worshippers. Amr ibn Hurayth: was born before the Hijra, and the Prophet (peace be upon him) prayed for him and stroked his head. He settled in Kufa and governed it for Ziyad ibn Abihi. He died in the year 85 AH. Al-Siyar 150/6, 417/3.

यह इब्न अल-कासिम और सालिम का मत है, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-शाफ़ई के हवाले से इस मत का उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: "मैं भी यही कहता हूँ, किसी व्यक्ति के लिए उस स्थान पर ठहरना पर्याप्त नहीं है जहाँ अल्लाह के रसूल ﷺ ने न ठहरने का आदेश दिया हो।" इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: अरफ़ा से 'बत्न-ए-उरना' (उरना की घाटी) का अपवाद इस तरह से नहीं आया है कि उसका प्रमाण अनिवार्य हो जाए, न तो रिवायत के नज़रिए से और न ही आम सहमति (इज्मा) के नज़रिए से। और जिन्होंने अबू अल-मुस्अब के मार्ग को अपनाया, उनका तर्क यह है कि अरफ़ा में ठहरना (वक़ूफ़) एक निश्चित स्थान पर एक सर्वसम्मत दायित्व है, इसलिए इसे पूर्ण निश्चितता के बिना करना जायज़ नहीं है, और मतभेद के साथ निश्चितता नहीं होती। 'बत्न-ए-उरना' के बारे में कहा जाता है: 'रा' पर फ़तहा और 'ऐन' पर ज़म्मा के साथ, और यह अरफ़ा की मस्जिद के पश्चिम में है, यहाँ तक कि कुछ विद्वानों ने कहा: यदि अरफ़ा की मस्जिद की पश्चिमी दीवार गिर जाए, तो वह बत्न-ए-उरना में गिरेगी। अल-बाजी (1) ने इब्न हबीब के हवाले से बताया कि अरफ़ा 'हिल' (हरम के बाहर) में है और उरना 'हरम' (पवित्र सीमा) में है। अबू उमर (2) ने कहा: जहाँ तक बत्न-ए-मुहस्सिर की बात है, तो वकीअ ने उल्लेख किया: हमें सुफ़यान ने बताया, अबू अल-ज़ुबैर के माध्यम से, जाबिर से कि नबी ﷺ ने बत्न-ए-मुहस्सिर में (अपनी सवारी की) गति तेज़ कर दी थी (3)। आठवीं बात: अरफ़ा के दिन, अरफ़ा के अलावा अन्य स्थानों की मस्जिदों में 'अत-तारीफ़' (दुआ और ज़िक्र के लिए सभा) करने में कोई हर्ज नहीं है, अरफ़ा के लोगों के साथ सादृश्य के रूप में। शुबा ने क़तादा के माध्यम से हसन से रिवायत की, उन्होंने कहा: सबसे पहले ऐसा करने वाले बसरा में इब्न अब्बास थे। यानी बसरा की मस्जिद में अरफ़ा के दिन लोगों का एकत्र होना। मूसा इब्न अबी आयशा ने कहा: मैंने अरफ़ा के दिन अम्र (4) इब्न हुरैथ को उपदेश देते हुए देखा, जबकि लोग उनके पास एकत्र थे (5)। अल-असरम ने कहा: मैंने अहमद इब्न हंबल से शहरों में 'तारीफ़' (सभाओं) के बारे में पूछा, जहाँ लोग अरफ़ा के दिन इकट्ठा होते हैं...

(1) अल-मुंतका 17/3। (2) अल-तमहीद 422/24। (3) इसे अहमद (14218) और तिर्मिज़ी (886) ने उद्धृत किया है। उनका कहना: 'औदा' का अर्थ है: वह तेज़ चला। अल-सिहह (वदा)। और मुहस्सिर: मक्का और अरफ़ा के बीच का स्थान है; कहा गया है: मिना और अरफ़ा के बीच; और कहा गया है: मिना और मुज़दलिफ़ा के बीच और यह न तो मिना का हिस्सा है और न ही मुज़दलिफ़ा का। मुजम अल-बुल्दान 62/5। (4) (म) में: उमर, जो एक त्रुटि है। (5) इन दोनों रिवायतों को इब्न अबी शायबा

4/310, 311 (अल-अमरावी संस्करण) ने संकलित किया है। मूसा इब्न अबी आयशा हमदानी कूफ़ी हैं, जो एक प्रसिद्ध उपासक थे। अम्र इब्न हुरैथ: हिजरत से पहले पैदा हुए थे, नबी ﷺ ने उनके लिए दुआ की और उनके सिर पर हाथ फेरा। वह कूफ़ा में बस गए और ज़ियाद इब्न अबीही के समय वहाँ के गवर्नर रहे। उनकी मृत्यु 85 हिजरी में हुई। अल-सियर 150/6, 417/3।

اور یہ ابن القاسم اور سالم کا قول ہے، اور ابن المنذر نے اس قول کو شافعی سے ذکر کیا، فرمایا: اور میں یہی کہتا ہوں، کہ کسی کے لیے جائز نہیں کہ وہ اس جگہ ٹھہرے جہاں رسول اللہ ﷺ نے نہ ٹھہرنے کا حکم دیا ہو۔ ابن عبد البر نے کہا: عرفہ سے 'بطنِ عُرَنہ' کا استثنا اس طرح نہیں آیا کہ اس کی حجت لازم ہو، نہ تو نقل کے لحاظ سے اور نہ ہی اجماع کے لحاظ سے۔ اور جس نے ابو المصعب کا مذہب اختیار کیا اس کی حجت یہ ہے کہ عرفہ میں وقوف ایک متعین مقام پر متفقہ فرض ہے، لہذا اسے یقین کے بغیر ادا کرنا جائز نہیں، اور اختلاف کے ساتھ یقین حاصل نہیں ہوتا۔ اور 'بطنِ عُرَنہ' کے بارے میں کہا جاتا ہے: را کے فتحہ اور عین کے ضمہ کے ساتھ، اور یہ عرفہ کی مسجد کے مغرب میں ہے، یہاں تک کہ بعض علماء نے کہا ہے کہ: اگر مسجدِ عرفہ کی مغربی دیوار گر جائے تو وہ بطنِ عُرنہ میں گرے گی۔ اور الباجی (۱) نے ابن حبیب سے نقل کیا کہ عرفہ حل (حرم سے باہر) میں ہے اور عُرنہ حرم میں ہے۔ ابو عمر (۲) نے کہا: رہا بطنِ مُحَسِّر، تو وکیع نے ذکر کیا: ہم سے سفیان نے بیان کیا، انہوں نے ابو الزبیر سے، انہوں نے جابر سے کہ نبی کریم ﷺ نے بطنِ مُحَسِّر میں اپنی سواری کو تیز دوڑایا (۳)۔ آٹھویں بات: یومِ عرفہ کو عرفہ کے علاوہ (دوسرے شہروں کی) مساجد میں 'تعریف' (اجتماع و دعا) کرنے میں کوئی حرج نہیں، اہل عرفہ کی مشابہت اختیار کرنے کے طور پر۔ شعبہ نے قتادہ سے، انہوں نے حسن سے روایت کیا، انہوں نے کہا: سب سے پہلے جس نے ایسا کیا وہ بصرہ میں ابن عباس تھے۔ یعنی بصرہ کی مسجد میں یومِ عرفہ لوگوں کا اجتماع۔ اور موسیٰ بن ابی عائشہ نے کہا: میں نے عمرو (۴) بن حریث کو یومِ عرفہ خطبہ دیتے ہوئے دیکھا جبکہ لوگ ان کے گرد جمع تھے (۵)۔ اور

الاثرم نے کہا: میں نے احمد بن حنبل سے شہروں میں 'تعریف' (اجتماع) کے بارے میں پوچھا، جہاں لوگ یومِ عرفہ جمع ہوتے ہیں...

(۱) المنتقی ۱۷/۳۔ (۲) التمہید ۴۲۲/۲۴۔ (۳) اسے احمد (۱۴۲۱۸) اور ترمذی (۸۸۶) نے روایت کیا۔ اور ان کا قول: 'اوضع' یعنی: تیز چلایا۔ الصحاح (وضع)۔ اور مُحَسِّر: مکہ اور عرفہ کے درمیان ایک مقام ہے؛ اور کہا گیا: منیٰ اور عرفہ کے درمیان؛ اور کہا گیا: منیٰ اور مزدلفہ کے درمیان اور یہ نہ منیٰ سے ہے نہ مزدلفہ سے۔ معجم البلدان ۶۲/۵۔ (۴) (م) میں: عمر ہے، جو غلطی ہے۔ (۵) ان دونوں خبروں کو ابن ابی شیبہ ۴/ ۳۱۰، ۳۱۱ (نشرہ العمروی) نے روایت کیا ہے۔ اور موسیٰ بن ابی عائشہ ہمدانی کوفی ہیں جو عبادت گزاروں میں سے ایک تھے۔ اور عمرو بن حریث: ہجرت سے پہلے پیدا ہوئے، نبی ﷺ نے ان کے لیے دعا فرمائی اور ان کے سر پر ہاتھ پھیرا، وہ کوفہ میں مقیم ہوئے اور زیاد بن ابیہ کے دور میں وہاں کے گورنر رہے۔ ان کا انتقال ۸۵ھ میں ہوا۔ السیر ۱۵۰/۶، ۴۱۷/۳۔

339 Surah Al-Baqarah: Ayah 198

He said: I hope there is no harm in it; more than one person did it: Al-Hasan, Bakr, Thabit, and Muhammad bin Wasi', they used to attend the mosque on the day of 'Arafah(1).

Ninth: Regarding the virtue of the Day of 'Arafah: The Day of 'Arafah has a great virtue and a massive reward. Allah expiates major sins therein and multiplies good deeds. The Prophet ﷺ said: "Fasting on the day of 'Arafah expiates [the sins of] the past year and the remaining year." Narrated by As-Sahih(2). And he ﷺ said: "The best supplication is the supplication on the day of 'Arafah, and the best of what I and the Prophets before me have said is: There is no god but Allah alone, having no partner"(3).

Al-Daraqutni narrated from Aisha that the Messenger of Allah ﷺ said: "There is no day on which Allah frees more people from the Fire than the day of 'Arafah. He draws near, then He boasts about them to the angels, saying: What do these people want?"(4).

In Al-Muwatta, from [Talha bin] Ubaydullah bin Kariz that the Messenger of Allah ﷺ said: "Shaytan (Satan) is never seen smaller, more humiliated, more driven away, or more enraged than he is on the day of 'Arafah, and that is only because of the descending of mercy he sees and Allah's overlooking of major sins, except what he saw on the day of Badr." It was said: And what did he see [on the day of Badr], O Messenger of Allah? He said: "Verily, he saw(5) Jibril (Gabriel) marshaling the angels"(6).

Abu Umar(7) said: This hadith was narrated by Abu Al-Nadr Ismail bin Ibrahim Al-Ijli,

(1) See Al-Mughni 3/295, and Al-Majmu' 8/116, 117. (2) Narrated by Ahmad (22517), and Muslim (1162) from the hadith of Abu Qatadah, may Allah be pleased with him. (3) Narrated by Malik in Al-Muwatta 1/214-215 from the hadith of Talha bin Ubaydullah bin Kariz as Mursal, and narrated as Musnad by Al-Tirmidhi (3585) from the hadith of Abdullah bin Amr bin Al-As, may Allah be pleased with both, in a similar way. Its chain contains Muhammad bin Abi Humaid; Al-Tirmidhi said about him: He is not strong according to the scholars of hadith. See Al-Tamhid 6/38, Al-Targhib wa Al-Tarhib 2/419, and Al-Talkhis Al-Habir 2/254. (4) Sunan Al-Daraqutni 2/301, and narrated also by Muslim (1348). (5) In (m): He had seen. (6) Al-Muwatta 1/422,

including what is in brackets, and his saying: 'Yaza'u' means: he arranges and aligns their ranks for war. Al-Nihayah (w-z-'). (7) Al-Tamhid 1/115.

339 सूरह अल-बकरा: आयत 198

उन्होंने कहा: मुझे आशा है कि इसमें कोई हर्ज नहीं है; इसे एक से अधिक लोगों ने किया है: अल-हसन, बक्र, साबित और मुहम्मद बिन वासी, वे अराफ़ाह के दिन मस्जिद में उपस्थित होते थे(1)।

नौवाँ: अराफ़ाह के दिन की फ़ज़ीलत (महिमा) के बारे में: अराफ़ाह का दिन महान फ़ज़ीलत वाला है, और इसका प्रतिफल (सवाब) बहुत बड़ा है। अल्लाह इसमें बड़े गुनाहों को माफ़ कर देता है और नेक कर्मों का फल बढ़ा देता है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अराफ़ाह के दिन का रोज़ा पिछले वर्ष और आने वाले वर्ष के गुनाहों को मिटा देता है।" इसे सहीह (हदीस) में उद्धृत किया गया है(2)। और आप ﷺ ने फरमाया: "सबसे अच्छी दुआ अराफ़ाह के दिन की दुआ है, और सबसे अच्छी बात जो मैंने और मुझसे पहले के नबियों ने कही है, वह है: अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, वह अकेला है, उसका कोई साझी नहीं"(3)।

दारकुतनी ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अराफ़ाह के दिन से बढ़कर कोई ऐसा दिन नहीं है जिसमें अल्लाह इतने अधिक बंदों को आग (जहन्नम) से आज़ाद करता हो। वह करीब आता है, फिर फरिश्तों के सामने उन पर गर्व करता है और कहता है: ये लोग क्या चाहते हैं?"(4)।

अल-मुवत्ता में [तलहा बिन] उबैदुल्लाह बिन करीज़ से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "शैतान को अराफ़ाह के दिन से ज़्यादा छोटा, अधिक अपमानित, अधिक दुत्कारा हुआ या अधिक क्रोधित कभी नहीं देखा गया, और यह केवल उस रहमत के उतरने के कारण है जो वह देखता है और बड़े गुनाहों से अल्लाह की दरगुज़र (माफ़ी) के कारण, सिवाय इसके जो उसने बद्र के दिन देखा था।" पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, उसने [बद्र के दिन] क्या देखा था? फरमाया: "बेशक, उसने(5) जिब्रील को फरिश्तों की पंक्तियाँ व्यवस्थित करते हुए देखा था"(6)।

अबू उमर(7) ने कहा: इस हदीस को अबू अल-नज़र इस्माइल बिन इब्राहिम अल-इजली ने रिवायत किया है,

(1) देखें अल-मुग़नी 3/295, और अल-मजमूँ 8/116, 117। (2) इसे अहमद (22517) और मुस्लिम (1162) ने अबू कतादा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। (3) इसे मालिक ने अल-मुवत्ता 1/214-215 में तलहा बिन उबैदुल्लाह बिन करीज़ की हदीस से मुरसल के रूप में उद्धृत किया है, और तिरमिज़ी (3585) ने इसे अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस रज़ियल्लाहु अन्हुमा की

हदीस से इसी तरह मौसूल (जुड़ा हुआ) उद्धृत किया है, और इसके इसनाद में मुहम्मद बिन अबी हुमैद हैं; तिरमिज़ी ने उनके बारे में कहा: वह हदीस के विद्वानों के पास मज़बूत नहीं हैं। देखें अल-तमहीद 6/38, अल-तरग़ीब व अल-तरहीब 2/419, और अल-तल्ख़ीस अल-हबीर 2/254। (4) सुनन अल-दारकुतनी 2/301, और इसे मुस्लिम (1348) ने भी उद्धृत किया है। (5) (म) में: उसने देख लिया था। (6) अल-मुवत्ता 1/422, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और उनका कहना है: 'यज़ऊ' का अर्थ है: वह युद्ध के लिए उनकी पंक्तियों को व्यवस्थित और सीधा करता है। अल-निहाया (व-ज़-अ)। (7) अल-तमहीद 1/115।

۳۳۹ سورة البقرہ: آیت ۱۹۸

فرمایا: مجھے امید ہے کہ اس میں کوئی حرج نہیں، ایک سے زیادہ لوگوں نے ایسا کیا ہے: الحسن، بکر، ثابت اور محمد بن واسع، وہ عرفہ کے دن مسجد میں حاضر ہوتے تھے(۱)۔

نویں بات: یومِ عرفہ کی فضیلت میں: یومِ عرفہ کی فضیلت عظیم ہے، اور اس کا ثواب بہت بڑا ہے، اللہ اس میں بڑے گناہوں کو معاف فرماتا ہے، اور اس میں نیک اعمال کے ثواب کو کئی گنا بڑھا دیتا ہے، رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «عرفہ کے دن کا روزہ گزشتہ اور آنے والے سال کے گناہوں کا کفارہ بن جاتا ہے»۔ اسے صحیح (حدیث) نے نکالا ہے(۲)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: «بہترین دعا عرفہ کے دن کی دعا ہے، اور بہترین بات جو میں نے اور مجھ سے پہلے انبیاء نے کہی وہ یہ ہے: اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں وہ اکیلا ہے اس کا کوئی شریک نہیں»(۳)۔

اور دارقطنی نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «کوئی دن ایسا نہیں ہے جس میں اللہ تعالیٰ عرفہ کے دن سے زیادہ بندوں کو آگ سے آزاد فرماتا ہو، اور بے شک وہ قریب ہوتا ہے، پھر فرشتوں کے سامنے ان پر فخر کرتا ہے اور فرماتا ہے: یہ لوگ کیا چاہتے ہیں؟»(٤)۔

اور الموطأ میں [طلحہ بن] عبید اللہ بن کریز سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «شیطان کو کسی دن عرفہ کے دن سے زیادہ چھوٹا، ذلیل، راندہ درگاہ اور غصے میں نہیں دیکھا گیا، اور یہ صرف اس لیے ہے کہ وہ اللہ کی رحمت کا نزول اور بڑے گناہوں سے درگزر دیکھتا ہے، سوائے اس کے جو اس نے بدر کے دن دیکھا تھا»۔ عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول، اس نے [بدر کے دن] کیا دیکھا تھا؟ تو آپ نے فرمایا: «یقیناً اس نے(٥) جبرئیل کو دیکھا کہ وہ فرشتوں کی صفیں درست کر رہے تھے»(٦)۔

ابو عمر(۷) نے کہا: اس حدیث کو ابو النضر اسماعیل بن ابراہیم العجلی نے روایت کیا ہے،

(۱) دیکھئے المغنی ۲۹۵/۳، اور المجموع ۱۱٦/۸، ۱۱۷۔ (۲) اسے احمد (۲۲۵۱۷) اور مسلم (۱۱٦۲) نے ابو قتادہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے مالک نے الموطأ ۲۱٤/۱-۲۱۵ میں طلحہ بن عبید اللہ بن کریز کی حدیث سے مرسل روایت کیا ہے، اور اسے موصولاً ترمذی (۳۵۸۵) نے عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں محمد بن ابی حمید ہیں؛ ترمذی نے ان کے بارے میں کہا: وہ محدثین کے نزدیک قوی نہیں ہیں۔ اور دیکھئے التمہید ۳۸/٦، والترغیب والترہیب ٤۱۹/۲، والتلخیص الحبیر ۲۵٤/۲۔ (٤) سنن دارقطنی ۳۰۱/۲، اور اسے مسلم (۱۳٤۸) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۵) (م) کے نسخے میں ہے: دیکھ چکا تھا۔ (٦) الموطأ ٤۲۲/۱، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور ان کا قول 'یزع' کا معنی ہے: وہ جنگ کے لیے ان کی صفوں کو ترتیب دیتا اور برابر کرتا ہے۔ النہایہ (وزع)۔ (۷) التمہید ۱۱۵/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 198 | 340

From Malik, from Ibrahim bin Abi Ablah, from Talhah bin Ubaidullah bin Kariz, from his father. No one else mentioned "from his father" in this hadith, and it is not significant; what is correct is what is in Al-Muwatta. Al-Tirmidhi al-Hakim mentioned in "Nawadir al-Usul": Hatim bin Nu’aym al-Tamimi Abu Rawh told us: Hisham bin Abdul-Malik Abu al-Walid al-Tayalisi told us: Abdul-Qahir bin al-Sari al-Sulami told us: The son of Kinanah bin Abbas bin Mirdas told me, from his father, from his grandfather Abbas bin Mirdas, that the Messenger of Allah ﷺ prayed for his Ummah on the evening of Arafah for forgiveness and mercy. He increased the supplication, and [Allah] answered him: "I have done so, except for their injustices towards one another. As for their sins between Me and them, I have forgiven them." He [the Prophet] said: "O Lord, You are capable of rewarding this oppressed person with something better than his injustice and forgiving this oppressor." He [Allah] did not answer him that evening. On the morning of Muzdalifah, he put effort into supplication, and He answered him: "I have forgiven them." Then the Messenger of Allah ﷺ smiled. It was said to him: "You smiled, O Messenger of Allah, at an hour when you do not usually smile?" He said: "I smiled because of the enemy of Allah, Iblis. When he realized that Allah had answered my prayer for my Ummah, he fell down calling for woe and destruction, and throwing dust on his head and crying out." (1) Abu Abdul-Ghani al-Hasan (2) bin Ali mentioned: Abdul-Razzaq told us: Malik told us, from Abu al-Zinad, from al-A'raj, from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "On the Day of Arafah, Allah forgives the sincere pilgrim. On the night of Muzdalifah, Allah forgives the merchants. On the Day of Mina, Allah forgives the camel drivers. And on the Day of Jamrat al-Aqaba, Allah forgives the beggars. No creature among those who say 'There is no god but Allah' witnesses that place except that He forgives him." (3)

---

(1) Nawadir al-Usul 1/203. It was also narrated by Ahmad (16207), al-Bukhari in al-Tarikh 7/2-3, Abu Dawud (5234), and Ibn Majah (3013) through the route of Abdul-Qahir bin al-Sari. Al-Bukhari and Ibn Hibban in al-Majruhin 2/239 weakened the hadith. Ibn al-Jawzi cited it in al-Mawdu'at 2/125, and al-Hafiz followed up on it in al-Qawl al-Musaddad pp. 35-38. See the complete discussion on it in Musnad Ahmad. (2) In the manuscripts: Al-Husayn, which is an error. (3) Narrated by Ibn Hibban in al-Majruhin 1/240, and Ibn Abdul-Barr in al-Tamhid 1/126 through the route of Abu Abdul-Ghani al-Hasan bin Ali. Ibn Hibban said of him: He narrates from Malik and other reliable sources but attributes false narrations to them. It is not permissible to

write down his hadith or narrate from him under any circumstances. See Lisan al-Mizan 2/226, 227.

मालिक से, इब्राहिम बिन अबी अब्लह से, तल्हा बिन उबैदुल्ला बिन करीब से, उनके पिता से। इस हदीस में उनके पिता का उल्लेख किसी और ने नहीं किया है, और यह महत्वपूर्ण नहीं है; सही वही है जो 'अल-मुवत्ता' में है। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने 'नवादिर अल-उसूल' में उल्लेख किया है: हातिम बिन नुऐम अल-तमीमी अबू रूह ने हमें बताया: हिशाम बिन अब्दुल-मालिक अबू अल-वालिद अल-तयालिसी ने हमें बताया: अब्दुल-क़ाहिर बिन अल-सरी अल-सुलामी ने हमें बताया: किनाना बिन अब्बास बिन मिरदास के बेटे ने मुझे बताया, उनके पिता से, उनके दादा अब्बास बिन मिरदास से, कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अरफ़ा की शाम को अपनी उम्मत के लिए क्षमा और दया की प्रार्थना की। उन्होंने प्रार्थना बढ़ा दी, तो [अल्लाह ने] उत्तर दिया: "मैंने ऐसा कर दिया है, सिवाय उनके एक-दूसरे पर किए गए ज़ुल्म के। जहाँ तक मेरे और उनके बीच के पापों का सवाल है, मैंने उन्हें माफ़ कर दिया है।" उन्होंने [नबी ﷺ ने] कहा: "ऐ रब, आप इस मज़लूम (पीड़ित) को उसके ज़ुल्म के बदले में बेहतर इनाम देने और इस ज़ालिम (अत्याचारी) को माफ़ करने में सक्षम हैं।" उस शाम उन्हें उत्तर नहीं मिला। जब मुज़दलिफ़ा की सुबह हुई, तो उन्होंने प्रार्थना में बहुत प्रयास किया, और उत्तर मिला: "मैंने उन्हें माफ़ कर दिया।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ मुस्कुराए। उनसे कहा गया: "ऐ अल्लाह के रसूल, आप ऐसे समय में मुस्कुराए जब आप आमतौर पर नहीं मुस्कुराते?" उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह के दुश्मन इब्लीस के कारण मुस्कुराया। जब उसे पता चला कि अल्लाह ने मेरी उम्मत के लिए मेरी प्रार्थना स्वीकार कर ली है, तो वह विलाप और विनाश की पुकार करते हुए गिर पड़ा और अपने सिर पर धूल डालने लगा।" (1) अबू अब्दुल-ग़नी अल-हसन (2) बिन अली ने उल्लेख किया है: अब्दुल-रज़्ज़ाक़ ने हमें बताया: मालिक ने हमें बताया, अबू अल-ज़िनाद से, अल-अरज से, अबू हुरैरा से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अरफ़ा के दिन अल्लाह सच्चे हाजी को माफ़ कर देता है। मुज़दलिफ़ा की रात को अल्लाह व्यापारियों को माफ़ कर देता है। मीना के दिन अल्लाह ऊंट हाँकने वालों को माफ़ कर देता है। और जमरात अल-अक़बा के दिन अल्लाह मांगने वालों को माफ़ कर देता है। जो लोग 'ला इलाहा इल्लल्लाह' (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं) कहते हैं, उनमें से कोई भी उस स्थान पर मौजूद नहीं होता जिसे वह माफ़ न कर दे।" (3)

---

(1) नवादिर अल-उसूल 1/203। इसे अहमद (16207), अल-तारीख़ में अल-बुखारी 7/2-3, अबू दाऊद (5234), और इब्न माजाह (3013) ने अब्दुल-काहिर बिन अल-सरी के माध्यम से भी वर्णित किया है। अल-बुखारी और 'अल-मजरूहीन' 2/239 में इब्न हिब्बान ने इस हदीस को कमज़ोर बताया

है। इब्न अल-जौज़ी ने इसे 'अल-मौदुआत' 2/125 में उद्धृत किया है, और अल-हाफिज़ ने 'अल-कौल अल-मुसद्दद' पृ. 35-38 में इसका अनुसरण किया है। इस पर पूरी चर्चा के लिए 'मुसनद अहमद' देखें। (2) पांडुलिपियों में: अल-हुसैन, जो एक त्रुटि है। (3) इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' 1/240 में और इब्न अब्दुल-बर ने 'अल-तमहीद' 1/126 में अबू अब्दुल-ग़नी अल-हसन बिन अली के माध्यम से इसे वर्णित किया है। इब्न हिब्बान ने उनके बारे में कहा: वे मालिक और अन्य विश्वसनीय स्रोतों से वर्णन करते हैं लेकिन उन पर गलत बातें थोपते हैं। उनकी हदीस लिखना या किसी भी स्थिति में उनसे वर्णन करना जायज़ नहीं है। 'लिसान अल-मीज़ान' 2/226, 227 देखें।

سورہ البقرہ : آیت ۱۹۸ ۳٤۰

مالک سے، ابراہیم بن ابی عبلہ سے، طلحہ بن عبید اللہ بن کریز سے، ان کے والد سے۔ اس حدیث میں ان کے والد کا تذکرہ کسی اور نے نہیں کیا، اور یہ کوئی بات نہیں، درست وہی ہے جو 'موطا' میں ہے۔ الترمذی الحکیم نے 'نوادر الاصول' میں ذکر کیا ہے: حاتم بن نعیم التمیمی ابو روح نے ہمیں بتایا: ہشام بن عبد الملک ابو الولید الطیالسی نے ہمیں بتایا: عبد القاہر بن السری السلمی نے ہمیں بتایا: کنانہ بن عباس بن مرداس کے بیٹے نے مجھے بتایا، اپنے والد سے، اپنے دادا عباس بن مرداس سے، کہ رسول اللہ ﷺ نے عرفہ کی شام اپنی امت کے لیے مغفرت اور رحمت کی دعا کی۔ آپ نے دعا میں کثرت فرمائی، تو اللہ نے جواب دیا: "میں نے ایسا کر دیا ہے، سوائے ان کے ایک دوسرے پر کیے گئے مظالم کے۔ جہاں تک ان کے میرے اور ان کے درمیان کے گناہوں کا تعلق ہے، وہ میں نے معاف کر دیے۔" آپ ﷺ نے عرض کیا: "اے رب، تو اس بات پر قادر ہے کہ اس مظلوم کو اس کے ظلم سے بہتر بدلہ عطا فرمائے اور اس ظالم کو معاف کر دے۔" تو اس شام انہیں جواب نہ ملا۔ جب مزدلفہ کی صبح ہوئی تو آپ ﷺ نے دعا میں بھرپور کوشش کی، تو جواب ملا: "میں نے انہیں معاف کر دیا۔" پھر رسول اللہ ﷺ مسکرائے۔ آپ ﷺ سے کہا گیا: اے اللہ کے رسول، آپ اس وقت مسکرائے جس میں آپ عموماً نہیں مسکراتے تھے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں اللہ کے دشمن ابلیس کی وجہ سے مسکرایا؛ جب اسے علم ہوا کہ اللہ نے میری امت کے بارے میں میری دعا قبول فرما لی ہے، تو وہ واویلا کرتا اور ہلاکت پکارتا ہوا گرا اور اپنے سر پر مٹی ڈالنے لگا۔" (۱) ابو عبد الغنی الحسن (۲) بن علی نے ذکر کیا: عبد الرزاق نے ہمیں بتایا: مالک نے ہمیں بتایا، ابو الزناد سے، الاعرج سے، ابو ہریرہ سے، جنہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب عرفہ کا دن ہوتا ہے تو اللہ خالص حاجی کو معاف فرما دیتا ہے، اور جب مزدلفہ کی رات ہوتی ہے تو اللہ

تاجروں کو معاف فرما دیتا ہے، اور جب منیٰ کا دن ہوتا ہے تو اللہ اونٹ بانوں کو معاف فرما دیتا ہے، اور جب جمرہ عقبہ کا دن ہوتا ہے تو اللہ سوال کرنے والوں کو معاف فرما دیتا ہے۔ 'لا الہ الا اللہ' کہنے والوں میں سے کوئی بھی اس مقام پر حاضر نہیں ہوتا مگر یہ کہ اللہ اسے معاف فرما دیتا ہے۔" (۳)

---

(۱) نوادر الاصول ۲۰۳/۱، اور اسے احمد (۱۶۲۰۷)، البخاری نے التاریخ ۲/۷-۳ میں، ابو داؤد (۵۲۳٤)، اور ابن ماجہ (۳۰۱۳) نے عبد القاہر بن السری کے واسطے سے روایت کیا ہے، اور البخاری اور ابن حبان نے 'المجروحین' ۲۳۹/۲ میں اس حدیث کو ضعیف قرار دیا ہے، اور ابن الجوزی نے اسے 'الموضوعات' ۱۲۵/۲ میں درج کیا ہے، اور الحافظ نے 'القول المسدد' ص ۳۵-۳۸ میں اس کا تعاقب کیا ہے، اور اس پر مکمل بحث کے لیے 'مسند احمد' دیکھیں۔ (۲) نسخوں میں: الحسین، اور یہ غلطی ہے۔ (۳) اسے ابن حبان نے 'المجروحین' ۲٤۰/۱ میں، اور ابن عبد البر نے 'التمہید' ۱۲٦/۱ میں ابو عبد الغنی الحسن بن علی کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ ابن حبان نے ان کے بارے میں کہا: یہ مالک اور دیگر ثقہ لوگوں سے روایت کرتے ہیں اور ان پر جھوٹی باتیں ڈال دیتے ہیں، ان کی حدیث لکھنا یا ان سے روایت کرنا کسی صورت جائز نہیں۔ لسان المیزان ۲۲٦/۲، ۲۲۷ دیکھیں۔

Abu Umar(1) said: This is a strange (gharib) hadith from Malik's narration, and it is not preserved from him except from this perspective. I do not know Abu Abd al-Ghani. Scholars have always been lenient with themselves in narrating(2) reports about voluntary acts (ragha'ib) and virtues (fada'il) from everyone, but they were strict regarding hadiths on rulings (ahkam).

Tenth: Scholars recommended fasting on the Day of Arafah except for those at Arafah(3). The Imams narrated—and the wording is from at-Tirmidhi(4)—from Ibn Abbas that the Prophet ﷺ broke his fast at Arafah, and Umm al-Fadl sent him some milk, and he drank it. He [at-Tirmidhi] said: It is a hasan sahih (good and authentic) hadith. It has been narrated from Ibn Umar who said: I performed Hajj with the Prophet ﷺ, and he did not fast it—meaning the Day of Arafah—and with Abu Bakr, and he did not fast it, and with Umar, and he did not fast it. This is what most scholars act upon; they prefer breaking the fast at Arafah so that a person may be strengthened for supplication (du'a). However, some scholars did fast the Day of Arafah while at Arafah. He [at-Tirmidhi] narrated a similar hadith from Ibn Umar, adding at the end: "and with Uthman, and he did not fast it; I do not fast it myself, nor do I command it or forbid it." This is a hasan (good) hadith(5). Ibn al-Mundhir mentioned it. Ata said regarding fasting on the Day of Arafah: I fast it in winter, but I do not fast it in summer. Yahya al-Ansari said: Breaking the fast on the Day of Arafah is mandatory. Uthman ibn Abi al-As, Ibn al-Zubayr, and Aisha used to fast on the Day of Arafah(6). Ibn al-Mundhir said: Breaking the fast on the Day of Arafah at Arafat is more beloved to me, following the Messenger of Allah ﷺ. Fasting it when not at Arafah is also more beloved to me, because of the saying of the Messenger of Allah ﷺ when asked about fasting on the Day of Arafah, he said: "It expiates [the sins of] the past year and the remaining [coming] year."(7) It has been narrated from Ata that he said: Whoever breaks his fast on the Day of Arafah to gain strength for supplication, he shall have a reward like that of the one who fasts.

(1) At-Tamhid 1/126. (2) In (m): narrations. (3) See Al-Istidhkar 12/231-234, and At-Tamhid 21/158-159. (4) Sunan at-Tirmidhi (750), and it is with Ahmad (2946) similarly. (5) Sunan at-Tirmidhi (751), and it is with Ahmad (5240). (6) See At-Tamhid 21/158, Al-Istidhkar 12/235, Al-Mughni 4/444, and Al-Majmu' 6/439. (7) Reported by Ahmad (22517) and Muslim (1162) from the hadith of Abu Qatadah, may Allah be pleased with him.

अबू उमर(1) ने कहा: यह मलिक के वर्णन से एक अजीब (गरीब) हदीस है, और इसे उनके इस पहलू के अलावा संरक्षित नहीं किया गया है। मैं अबू अब्दुल गनी को नहीं जानता। विद्वान हमेशा ऐच्छिक कार्यों (रग़ाइब) और गुणों (फ़ज़ाइल) के बारे में हर किसी से रिवायत(2) करने में उदार रहे हैं, लेकिन वे कानूनी निर्णयों (अहकाम) की हदीसों के बारे में सख्त थे।

दसवाँ: विद्वानों ने अराफाह के दिन उपवास (रोज़ा) रखने की सिफारिश की है, सिवाय उनके जो अराफाह में हों(3)। इमामों ने रिवायत की है - और शब्द तिर्मिज़ी(4) के हैं - इब्न अब्बास से कि पैगंबर ﷺ ने अराफाह में अपना रोज़ा तोड़ा था, और उम्म अल-फ़ज़ल ने उनके पास कुछ दूध भेजा था, और उन्होंने उसे पिया। उन्होंने [तिर्मिज़ी] कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है। इब्न उमर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने पैगंबर ﷺ के साथ हज किया, और उन्होंने इस दिन—यानी अराफाह के दिन—रोज़ा नहीं रखा, और अबू बक्र के साथ, और उन्होंने रोज़ा नहीं रखा, और उमर के साथ, और उन्होंने भी रोज़ा नहीं रखा। अधिकांश विद्वान इसी पर अमल करते हैं; वे अराफाह में रोज़ा न रखने को प्राथमिकता देते हैं ताकि व्यक्ति दुआ के लिए शक्ति प्राप्त कर सके। हालांकि, कुछ विद्वानों ने अराफाह में रहते हुए अराफाह के दिन रोज़ा रखा। उन्होंने [तिर्मिज़ी] इब्न उमर से पहली हदीस के समान ही रिवायत की और अंत में जोड़ा: "और उस्मान के साथ, और उन्होंने रोज़ा नहीं रखा; मैं खुद रोज़ा नहीं रखता, और न ही मैं इसका आदेश देता हूँ और न ही मना करता हूँ।" यह एक हसन (अच्छी) हदीस है(5)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसका उल्लेख किया है। अता ने अराफाह के दिन के रोज़े के बारे में कहा: मैं सर्दियों में रोज़ा रखता हूँ, लेकिन गर्मियों में नहीं रखता। यहया अल-अंसारी ने कहा: अराफाह के दिन रोज़ा तोड़ना अनिवार्य है। उस्मान इब्न अबी अल-आस, इब्न अल-ज़ुबैर और आयशा अराफाह के दिन रोज़ा रखते थे(6)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: अराफात में अराफाह के दिन रोज़ा तोड़ना मुझे अधिक प्रिय है, अल्लाह के रसूल ﷺ के अनुसरण में। और अराफाह के अलावा कहीं और होने पर रोज़ा रखना भी मुझे अधिक प्रिय है; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ का कथन है, जब उनसे अराफाह के दिन के रोज़े के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "यह पिछले वर्ष और आने वाले वर्ष [के पापों] का प्रायश्चित करता है।" (7) अता से यह रिवायत है कि उन्होंने कहा: जिसने अराफाह के दिन दुआ के लिए शक्ति प्राप्त करने के लिए रोज़ा तोड़ा, उसे रोज़ा रखने वाले के समान ही पुण्य मिलेगा।

(1) अत-तम्हीद 1/126। (2) (म) में: रिवायतें। (3) देखें अल-इस्तिज़कार 12/231-234, और अत-तम्हीद 21/158-159। (4) सुनन अत-तिर्मिज़ी (750), और यह अहमद (2946) के पास इसी तरह है। (5) सुनन अत-तिर्मिज़ी (751), और यह अहमद (5240) के पास है। (6) देखें अत-तम्हीद 21/158, अल-इस्तिज़कार 12/235, अल-मुग़नी 4/444, और अल-मजमू 6/439। (7) इसे अहमद (22517) और मुस्लिम (1162) ने अबू क़तादा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है।

ابو عمر (۱) نے کہا: یہ مالک کی روایت سے ایک غریب حدیث ہے، اور اسے ان کے پاس سے سوائے اس پہلو کے محفوظ نہیں کیا گیا۔ میں ابو عبد الغنی کو نہیں جانتا۔ اہلِ علم ہمیشہ نفلی کاموں (رغائب) اور فضائل کی روایت (۲) میں ہر کسی سے رعایت برتتے رہے ہیں، لیکن وہ احکام کی احادیث میں سختی برتتے تھے۔

دسواں مسئلہ: اہلِ علم نے یومِ عرفہ کا روزہ مستحب قرار دیا ہے سوائے میدانِ عرفات میں موجود حاجی کے (۳)۔ آئمہ نے روایت کی ہے — اور الفاظ ترمذی (۴) کے ہیں — ابن عباس سے کہ نبی کریم ﷺ نے عرفہ میں روزہ نہیں رکھا تھا، اور ام الفضل نے ان کی طرف دودھ بھیجا، تو آپ ﷺ نے اسے نوش فرمایا۔ انہوں نے [ترمذی] کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے، اور ابن عمر سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی کریم ﷺ کے ساتھ حج کیا، تو آپ ﷺ نے اس دن کا روزہ نہیں رکھا — یعنی یومِ عرفہ کا — اور ابو بکر کے ساتھ، تو انہوں نے روزہ نہیں رکھا، اور عمر کے ساتھ، تو انہوں نے بھی روزہ نہیں رکھا| اکثر اہلِ علم کا اسی پر عمل ہے؛ وہ عرفہ میں روزہ نہ رکھنے کو پسند کرتے ہیں تاکہ انسان دعا کے لیے قوت حاصل کر سکے، البتہ بعض اہلِ علم نے میدانِ عرفات میں یومِ عرفہ کا روزہ رکھا۔ انہوں نے [ترمذی] ابن عمر سے پہلی حدیث کی طرح روایت کی اور آخر میں اضافہ کیا: "اور عثمان کے ساتھ، تو انہوں نے روزہ نہیں رکھا؛ اور میں خود روزہ نہیں رکھتا، نہ اس کا حکم دیتا ہوں اور نہ اس سے منع کرتا ہوں۔" یہ حدیث حسن ہے (۵)۔ اور ابن المنذر نے اس کا ذکر کیا ہے۔ اور عطاء نے یومِ عرفہ کے روزے کے بارے میں کہا: میں سردیوں میں روزہ رکھتا ہوں، اور گرمیوں میں نہیں رکھتا۔ یحییٰ الانصاری نے کہا: یومِ عرفہ کو روزہ نہ رکھنا واجب ہے۔ اور عثمان بن ابی العاص، ابن الزبیر اور عائشہ یومِ عرفہ کا

روزہ رکھتے تھے (۶)۔ ابن المنذر نے کہا: میدانِ عرفات میں یومِ عرفہ کو روزہ نہ رکھنا مجھے رسول اللہ ﷺ کی اتباع کی وجہ سے زیادہ پسند ہے، اور عرفہ کے علاوہ روزہ رکھنا مجھے زیادہ پسند ہے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ کا قول ہے جب آپ ﷺ سے یومِ عرفہ کے روزے کے بارے میں پوچھا گیا، تو فرمایا: "یہ گزشتہ سال اور آنے والے سال کے (گناہوں کا) کفارہ بن جاتا ہے" (۷)۔ اور ہم سے عطاء سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: جس نے یومِ عرفہ کو اس لیے روزہ نہ رکھا تاکہ دعا کے لیے قوت حاصل کر سکے، تو اسے روزہ دار جیسا ہی اجر ملے گا۔

(۱) التمہید ۱/۱۲۶۔ (۲) (م) میں: روایات۔ (۳) دیکھیے الاستذکار ۱۲/۲۳۱-۲۳۴، اور التمہید ۲۱/۱۵۸-۱۵۹۔ (۴) سنن الترمذی (۷۵۰)، اور یہ احمد (۲۹۴۶) کے ہاں اسی طرح ہے۔ (۵) سنن الترمذی (۷۵۱)، اور یہ احمد (۵۲۴۰) کے ہاں ہے۔ (۶) دیکھیے التمہید ۲۱/۱۵۸، والاستذکار ۱۲/۲۳۵، والمغنی ۴/۴۴۴، والمجموع ۶/۴۳۹۔ (۷) اسے احمد (۲۲۵۱۷) اور مسلم (۱۱۶۲) نے حضرت ابو قتادہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Point Eleven: Regarding the word of the Almighty (1): {Then remember Allah at al-Mash’ar al-Haram}. Meaning: remember Him through supplication (du'a) and talbiyah at the Sacred Landmark (al-Mash'ar al-Haram). It is called Jam' (Gathering) because both Maghrib and Isha prayers are combined there, as stated by Qatadah (2). It is also said: because of the gathering of Adam with Eve there, and he approached (izdalafa) her, meaning: came close to her, and thus it was named Muzdalifah. It can also be said: it was named after the action of its people; because they draw closer (yazdalifuna) to Allah, meaning: they seek proximity by standing there. And it was named Mash'ar from the word Sha'ar, which means a sign or landmark; because it is a landmark for Hajj, prayer, and staying overnight, and supplication there is among the rituals of Hajj (3). It was described as "Haram" (Sacred) due to its sanctity.

Point Twelve: It is established that the Messenger of Allah (peace be upon him) prayed Maghrib and Isha together at Muzdalifah. The people of knowledge have reached a consensus—there is no disagreement among them—that it is the Sunnah for the pilgrim to combine Maghrib and Isha prayers at Jam' (Muzdalifah). They differed regarding those who pray them before reaching Jam'. Malik said: whoever stood with the Imam and moved when he moved, should not pray until he reaches Muzdalifah, then he combines them (4). He supported this with the saying of the Prophet (peace be upon him) to Usamah bin Zaid: "The prayer is ahead of you" (5).

Ibn Habib said: Whoever prays before reaching Muzdalifah without an excuse must repeat it whenever he realizes, similar to the position of one who prays before the sun's decline (Zawal); because of his (peace be upon him) saying: "The prayer is ahead of you." Abu Hanifa also held this view. Ashhab said: He does not have to repeat them unless he prayed them before the disappearance of the twilight (shafaq), then he repeats the Isha prayer alone. This was also said by Ash-Shafi'i, and it is the view supported by Judge Abu Al-Hasan (6). He argued that these are two prayers for which combining is a Sunnah, so this was not a condition for their validity; rather, it was in the sense of being recommended (mustahabb), like combining Dhuhr and Asr prayers at Arafat (7). Ibn Al-Mundhir chose this view and reported it from Ata bin Abi Rabah, Urwah bin Al-Zubair, and Al-Qasim bin Muhammad.

(1) In (m): in the word of the Almighty. (2) Reported by Al-Tabari 4/178 similarly. (3) See Tafsir Abi al-Layth 1/194, Al-Baghawi 1/174, Al-Nukat wa al-Uyun 1/261, and Tafsir Al-Razi 5/195. (4) In (m): between them. (5) Reported by Ahmad (21742), Al-Bukhari

(139), and Muslim (1280). (6) He is Ali bin Omar bin Al-Qassar, Al-Baghdadi, the Sheikh of the Malikis. He has a large book on matters of disagreement. He was an insightful legal theorist and served as the judge of Baghdad. He died in the year 397 AH. As-Siyar 17/107. (7) Al-Muntaqa 3/39, and see Al-Nawadir wa al-Ziyadat 2/397, and Al-Tamhid 9/270.

३४२ | सूरह अल-बकरा: आयत १९८

ग्यारहवाँ बिंदु: अल्लाह तआला के इस कथन (१) के बारे में: {तो मशअरे हराम के पास अल्लाह को याद करो}। अर्थात्: मशअरे हराम में दुआ और तल्बिया के माध्यम से उसे याद करो। इसे 'जम' (Jam') कहा जाता है क्योंकि वहाँ मगरीब और इशा की नमाज़ें एक साथ (जमा) पढ़ी जाती हैं, जैसा कि कतादा (२) ने कहा है। यह भी कहा जाता है कि: आदम और हव्वा के वहाँ मिलने के कारण, और वे उनके करीब आए (इज़दलफा), जिसका अर्थ है: उनके पास गए, और इसी कारण इसका नाम मुज़दलिफ़ा पड़ा। यह भी कहा जा सकता है कि इसका नाम यहाँ रहने वालों के कर्मों के कारण रखा गया है; क्योंकि वे अल्लाह के करीब पहुँचते हैं (यज़दलिफ़ून), अर्थात: वहाँ रुककर उसकी निकटता चाहते हैं। और इसे 'शआर' शब्द से 'मशअर' नाम दिया गया है, जिसका अर्थ चिन्ह या निशानी है; क्योंकि यह हज, नमाज़ और रात रुकने की एक निशानी है, और वहाँ दुआ करना हज के अनुष्ठानों में से एक है (३)। इसकी पवित्रता के कारण इसे 'हराम' (पवित्र) कहा गया है।

बारहवाँ बिंदु: यह प्रमाणित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुज़दलिफ़ा में मगरीब और इशा की नमाज़ें एक साथ पढ़ी थीं। विद्वानों का इस पर सर्वसम्मति (इज्मा) है—उनके बीच कोई मतभेद नहीं है—कि हज यात्री के लिए 'जम' (मुज़दलिफ़ा) में मगरीब और इशा को मिलाकर पढ़ना सुन्नत है। उन्होंने उन लोगों के बारे में मतभेद किया है जो वहाँ पहुँचने से पहले नमाज़ पढ़ लेते हैं। इमाम मालिक ने कहा: जो इमाम के साथ खड़ा रहा और उसके प्रस्थान के साथ प्रस्थान किया, उसे तब तक नमाज़ नहीं पढ़नी चाहिए जब तक कि वह मुज़दलिफ़ा न पहुँच जाए, फिर वह दोनों को मिलाए (४)। उन्होंने इस बात को साबित करने के लिए उसामा बिन ज़ैद से रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन का हवाला दिया: "नमाज़ तुम्हारे आगे है" (५)।

इब्न हबीब ने कहा: जो व्यक्ति बिना किसी कारण के मुज़दलिफ़ा पहुँचने से पहले नमाज़ पढ़ लेता है, उसे जब भी पता चले, उसे दोबारा पढ़ना चाहिए, ठीक उसी तरह जैसे उस व्यक्ति की स्थिति होती है जिसने ज़वाल (दोपहर के ढलने) से पहले नमाज़ पढ़ ली हो; क्योंकि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया था: "नमाज़ तुम्हारे आगे है।" अबू हनीफ़ा ने भी यही बात कही है। अशहब ने कहा: उसे दोबारा पढ़ने की ज़रूरत नहीं है, जब तक कि उसने शफ़क (शाम की लाली) गायब होने से पहले उन्हें न पढ़ लिया हो, तब वह केवल इशा की नमाज़ को दोहराएगा। इमाम शाफ़ई ने भी यही कहा है, और यही वह राय है जिसका काजी अबू अल-हसन (६) ने समर्थन किया है। उन्होंने दलील दी कि ये दो ऐसी नमाज़ें हैं जिन्हें मिलाकर पढ़ना सुन्नत है, इसलिए यह उनकी वैधता के लिए शर्त

नहीं थी; बल्कि यह सुन्नत-ए-मुस्तहब्बा (पसंदीदा) के अर्थ में था, जैसे अराफ़ात में ज़ुहर और अस्र की नमाज़ों को मिलाना (७)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने इस राय को चुना और अता बिन अबी रबाह, उरवा बिन अल-ज़ुबैर और अल-कासिम बिन मुहम्मद से इसका उल्लेख किया।

(१) (म) में: अल्लाह तआला के कथन में। (२) त़बरी ४/१७८ ने इसी तरह उल्लेख किया है। (३) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ १/१९४, अल-बग़वी १/१७४, अल-नुक़्त व अल-उयून १/२६१, और तफ़सीर अल-राज़ी ५/१९५। (४) (म) में: उनके बीच। (५) इसे अहमद (२१७४२), बुखारी (१३९) और मुस्लिम (१२८०) ने उल्लेख किया है। (६) वह अली बिन उमर बिन अल-क़स्सार, बगदादी हैं, जो मलिकियों के शेख हैं। उनके पास मतभेदों के मुद्दों पर एक बड़ी किताब है। वह एक तर्कशास्त्री और बुनियादी सिद्धांतों के जानकार थे, और बगदाद के काजी रहे। उनकी मृत्यु ३९७ हिजरी में हुई। अस-सियार १७/१०७। (७) अल-मुंतक़ा ३/३९, और देखें अल-नवादिर व अल-ज़ियादात २/३९७, और अल-तम्हीद ९/२७०।

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان (١): ﴿فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِندَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ﴾ یعنی: مشعرِ حرام کے پاس دعا اور تلبیہ کے ذریعے اللہ کو یاد کرو۔ اسے 'جمع' بھی کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہاں مغرب اور عشاء کی نمازیں جمع کی جاتی ہیں، یہ قول قتادہ (٢) کا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: کیونکہ وہاں حضرت آدم علیہ السلام کی حضرت حوا سے ملاقات ہوئی تھی، اور وہ ان کے قریب ہوئے (ازدلف)، یعنی: ان کے پاس گئے، اسی وجہ سے اس کا نام مزدلفہ رکھا گیا۔ اور یہ کہنا بھی جائز ہے: اس کا نام وہاں کے رہنے والوں کے فعل کی وجہ سے رکھا گیا؛ کیونکہ وہ اللہ کے قریب ہوتے ہیں (یزدلفون)، یعنی: وہاں ٹھہر کر اللہ کا قرب حاصل کرتے ہیں۔ اور اسے شعار سے 'مشعر' کا نام دیا گیا ہے، جس کے معنی علامت کے ہیں؛ کیونکہ یہ حج، نماز اور رات گزارنے کی ایک علامت ہے، اور وہاں دعا کرنا حج کے شعائر میں سے ہے (٣)۔ اسے اس کی حرمت کی وجہ سے 'حرام' (محترم) کہا گیا ہے۔

بارہویں بات: یہ ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے مزدلفہ میں مغرب اور عشاء کی نمازیں ایک ساتھ پڑھیں۔ اور اہل علم کا اس پر اتفاق ہے—ان کے درمیان کوئی اختلاف نہیں—کہ سنت یہ ہے کہ حاجی 'جمع' (مزدلفہ) میں مغرب اور عشاء کو ملا کر پڑھے۔ اور ان لوگوں کے بارے میں اختلاف ہوا ہے جنہوں نے مزدلفہ پہنچنے سے پہلے نماز پڑھ لی، تو امام مالک نے فرمایا: جو امام کے ساتھ ٹھہرا اور اس کے چلنے کے ساتھ چلا، تو وہ نماز نہ پڑھے یہاں تک کہ مزدلفہ پہنچ جائے، پھر ان دونوں کو جمع کرے (٤)، اور اس پر انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا جو آپ نے اسامہ بن زید سے فرمایا تھا: "نماز تمہارے آگے ہے" (٥)۔

ابن حبیب نے کہا: جس نے بغیر کسی عذر کے مزدلفہ پہنچنے سے پہلے نماز پڑھ لی، وہ جب بھی جانے اسے لوٹائے، بالکل اسی شخص کی طرح جس نے زوال سے پہلے نماز پڑھ لی ہو؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "نماز تمہارے آگے ہے"۔ امام ابوحنیفہ نے بھی یہی قول اختیار کیا ہے۔ اور اشہب نے کہا: اس پر لوٹانا واجب نہیں ہے، الا یہ کہ اس نے شفق (سرخی) غائب ہونے سے پہلے دونوں نمازیں پڑھ لی ہوں، تو وہ صرف عشاء کی نماز لوٹائے گا۔ امام شافعی نے ؒ یہی فرمایا ہے، اور یہی وہ قول ہے جس کی قاضی ابوالحسن (٦) نے تائید کی ہے، اور انہوں نے یہ دلیل دی کہ یہ دو ایسی نمازیں ہیں جنہیں جمع کرنا سنت ہے، لہذا یہ ان کی صحت کے لیے شرط نہیں تھا؛ بلکہ یہ مستحب ہونے کے معنی میں تھا، جیسے عرفات میں ظہر اور عصر کو جمع کرنا (٧)۔ ابن المنذر نے اسی قول کو اختیار کیا ہے، اور اسے عطا بن ابی رباح، عروہ بن زبیر، اور قاسم بن محمد سے نقل کیا ہے۔

(١) (م) میں ہے: اللہ تعالیٰ کے قول میں۔ (٢) اسے طبری نے ٤/١٧٨ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٣) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ١/١٩٤، البغوی ١/١٧٤، النکت والعیون ١/٢٦١، اور تفسیر الرازی ٥/١٩٥۔ (٤) (م) میں ہے: ان کے درمیان۔ (٥) اسے احمد (٢١٧٤٢)، بخاری (١٣٩) اور مسلم (١٢٨٠) نے روایت کیا ہے۔ (٦) وہ علی بن عمر بن القصار بغدادی ہیں، جو مالکیہ کے شیخ ہیں، مسائل اختلاف پر ان کی ایک بڑی کتاب ہے، وہ ماہر اصولی اور صاحب نظر تھے، بغداد کے قاضی رہے، وفات ٣٩٧ھ میں ہوئی۔ السیر ١٧/١٠٧۔ (٧) المنتقیٰ ٣/٣٩، اور دیکھئے النوادر والزیادات ٢/٣٩٧، اور التمہید ٩/٢٧٠۔

...and Sa'id ibn Jubayr, Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, and Ya'qub. It was narrated from Al-Shafi'i that he said: He should not pray until he reaches Muzdalifah. If midnight overtakes him before reaching Muzdalifah, he should pray them [there] (1).

Thirteenth: Regarding one who hurries and reaches Muzdalifah before the twilight (Shafaq) disappears, Ibn Habib said: There is no prayer for one who hastens to Muzdalifah before the disappearance of the twilight, neither for an imam nor for anyone else, until the twilight disappears; because of the saying of [the Prophet], peace be upon him: "The prayer is ahead of you" (2). Then he prayed them in Muzdalifah after the disappearance of the twilight. From a rational perspective, the time for this prayer is after the disappearance of the twilight; so it is not permissible to perform it before that. If there were a time for it before the disappearance of the twilight, it would not have been delayed past it.

Fourteenth: As for one who comes to Arafah after the Imam has departed, or one who had an excuse among those who stood with the Imam, Ibn al-Muwaz said: Whoever stands after the Imam should perform each prayer at its time. Malik said regarding one who had an excuse preventing him from being with the Imam: He should pray when the twilight disappears, joining the two prayers. Ibn al-Qasim said regarding one who stood after the Imam: If he hopes to reach Muzdalifah by one-third of the night, let him delay the prayer until he reaches Muzdalifah; otherwise, let him pray each prayer at its time. So Ibn al-Muwaz restricted the delay of prayer until Muzdalifah to those who stood with the Imam and none others. Malik considered the time rather than the place, while Ibn al-Qasim considered the preferred time for prayer and the place. If he fears missing the preferred time, the consideration of place is void, and observing its preferred time is more appropriate (3).

Fifteenth: Scholars differed regarding the form of prayer in Muzdalifah on two counts: One: the Adhan and Iqamah. The other: whether their combination should be continuous with no work separating them, or if it is permissible to work between them, such as unloading luggage and the like.

As for the Adhan and Iqamah: it is established that the Messenger of Allah (peace be upon him) prayed Maghrib and Isha in Muzdalifah...

(1) See Al-Mughni 5/281, and Al-Majmu' 8/126, 135. (2) Previously mentioned in the preceding issue. (3) Al-Muntaqa 3/39, and see Al-Nawadir wa al-Ziyadat 2/397-398.

(शीर्षक: सूरह अल-बकराह: आयत १९८ | ३४३)

...और सईद बिन जुबैर, अहमद, इशाक, अबू थौर और याकूब। अल-शाफई से वर्णित है कि उन्होंने कहा: वह तब तक प्रार्थना (नमाज़) न करे जब तक कि वह मुज़दलिफ़ा न पहुँच जाए। यदि मुज़दलिफ़ा पहुँचने से पहले आधी रात हो जाए, तो वह उन्हें वहीं पढ़ ले (१)।

तेरहवीं: जो व्यक्ति जल्दी करता है और संध्या (शफ़क़) गायब होने से पहले मुज़दलिफ़ा पहुँच जाता है, उसके बारे में इब्न हबीब ने कहा: संध्या गायब होने से पहले मुज़दलिफ़ा पहुँचने वाले के लिए कोई नमाज़ नहीं है, न तो इमाम के लिए और न ही किसी और के लिए, जब तक कि संध्या गायब न हो जाए; क्योंकि पैगंबर (उन पर शांति हो) का कथन है: "नमाज़ तुम्हारे आगे है" (२)। फिर उन्होंने संध्या गायब होने के बाद मुज़दलिफ़ा में नमाज़ पढ़ी। तार्किक दृष्टि से भी इस नमाज़ का समय संध्या के गायब होने के बाद है; इसलिए इसे उससे पहले करना जायज़ नहीं है। यदि संध्या गायब होने से पहले इसके लिए कोई समय होता, तो इसमें देरी नहीं की जाती।

चौदहवीं: जहाँ तक उस व्यक्ति का सवाल है जो इमाम के प्रस्थान के बाद अराफात आता है, या इमाम के साथ ठहरने वालों में से किसी के पास कोई बहाना (उज़्र) था, तो इब्न अल-मुवाज़ ने कहा: जो इमाम के बाद ठहरता है, उसे प्रत्येक नमाज़ उसके समय पर पढ़नी चाहिए। मालिक ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जिसके पास कोई बहाना था जिसने उसे इमाम के साथ होने से रोक दिया: वह संध्या गायब होने पर दोनों नमाज़ों को जोड़कर पढ़ेगा। इब्न अल-कासिम ने इमाम के बाद ठहरने वाले के बारे में कहा: यदि उसे रात के एक तिहाई हिस्से तक मुज़दलिफ़ा पहुँचने की उम्मीद है, तो उसे मुज़दलिफ़ा पहुँचने तक नमाज़ में देरी करनी चाहिए; अन्यथा वह प्रत्येक नमाज़ उसके समय पर पढ़े। इस प्रकार इब्न अल-मुवाज़ ने मुज़दलिफ़ा तक नमाज़ में देरी को केवल उन लोगों के लिए सीमित किया जो इमाम के साथ ठहरे थे। मालिक ने स्थान के बजाय समय पर विचार किया, जबकि इब्न अल-कासिम ने नमाज़ के लिए पसंदीदा समय और स्थान दोनों पर विचार किया। यदि उसे पसंदीदा समय बीत जाने का डर हो, तो स्थान का महत्व समाप्त हो जाता है, और पसंदीदा समय का पालन करना अधिक उचित है (३)।

पंद्रहवीं: विद्वानों ने मुज़दलिफ़ा में नमाज़ के स्वरूप के संबंध में दो पहलुओं पर मतभेद किया है: पहला: अज़ान और इकामत। दूसरा: क्या उन्हें बिना किसी काम के लगातार जोड़ा जाना चाहिए, या उनके बीच काम करना जायज़ है जैसे सामान उतारना आदि।

जहाँ तक अज़ान और इकामत का सवाल है: यह सिद्ध है कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने मुज़दलिफ़ा में मग़रिब और ईशा की नमाज़ पढ़ी...

(१) देखें अल-मुग़नी ५/२८१, और अल-मजमु' ८/१२६, १३५। (२) पिछले मसले में बीत चुका है। (३) अल-मुंतका ३/३९, और देखें अल-नवादिर वल-ज़ियादात २/३९७-३९८।

...اور سعید بن جبیر، احمد، اسحاق، ابو ثور اور یعقوب۔ امام شافعی سے منقول ہے کہ انہوں نے کہا: وہ اس وقت تک نماز نہ پڑھے جب تک کہ مزدلفہ نہ پہنچ جائے، اگر مزدلفہ پہنچنے سے پہلے آدھی رات ہو جائے تو وہ انہیں پڑھ لے (۱)۔

تیرہویں بات: جو شخص جلدی کرے اور شفق غائب ہونے سے پہلے مزدلفہ پہنچ جائے، تو ابن حبیب نے کہا: شفق غائب ہونے سے پہلے مزدلفہ کی طرف جلدی کرنے والے کے لیے کوئی نماز نہیں ہے، نہ امام کے لیے اور نہ ہی کسی اور کے لیے، جب تک کہ شفق غائب نہ ہو جائے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: «نماز تمہارے آگے ہے» (۲)، پھر انہوں نے شفق غائب ہونے کے بعد مزدلفہ میں نماز پڑھی۔ معنوی اعتبار سے بھی اس نماز کا وقت شفق غائب ہونے کے بعد ہے؛ لہذا اسے اس سے پہلے ادا کرنا جائز نہیں، اور اگر شفق غائب ہونے سے پہلے اس کا وقت ہوتا تو اسے اس وقت تک مؤخر نہ کیا جاتا۔

چودہویں بات: رہا وہ شخص جو امام کے عرفہ سے روانگی کے بعد آیا، یا امام کے ساتھ وقوف کرنے والوں میں سے کسی کے پاس کوئی عذر تھا، تو ابن المواز نے کہا: جو امام کے بعد وقوف کرے وہ ہر نماز اپنے وقت پر پڑھے۔ اور امام مالک نے اس شخص کے بارے میں کہا جس کے پاس کوئی ایسا عذر تھا جو اسے امام کے ساتھ رہنے سے روک دے: وہ شفق غائب ہونے پر دونوں نمازوں کو جمع کر کے پڑھے۔ ابن القاسم نے امام کے بعد وقوف کرنے والے کے بارے میں کہا: اگر اسے تہائی رات تک مزدلفہ پہنچنے کی امید ہو تو وہ نماز کو مزدلفہ پہنچنے تک مؤخر کرے، ورنہ ہر نماز اپنے وقت پر پڑھے۔ چنانچہ ابن المواز نے مزدلفہ تک نماز کی تاخیر کو صرف امام کے ساتھ وقوف کرنے والوں کے لیے خاص کیا، اور امام مالک نے جگہ کے بجائے وقت کی

رعایت کی، جبکہ ابن القاسم نے نماز کے لیے مختص وقت اور جگہ دونوں کا اعتبار کیا، چنانچہ اگر اسے مختص وقت کے نکل جانے کا ڈر ہو تو جگہ کا اعتبار ختم ہو جائے گا اور وقت کی رعایت کرنا اولیٰ ہوگا (۳)۔

پندرہویں بات: علماء نے مزدلفہ میں نماز کی کیفیت کے بارے میں دو طرح سے اختلاف کیا ہے: ایک: اذان اور اقامت۔ اور دوسرا: کیا دونوں کا جمع کرنا مسلسل ہو کہ ان کے درمیان کسی عمل سے فاصلہ نہ ہو، یا ان کے درمیان کام کرنا اور سامان اتارنا وغیرہ جائز ہے۔

رہی بات اذان اور اقامت کی: تو یہ ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے مزدلفہ میں مغرب اور عشاء کی نماز پڑھی...

(۱) دیکھیں المغنی ۲۸۱/۵، اور المجموع ۱۲۶/۸، ۱۳۵۔ (۲) پچھلے مسئلہ میں گزر چکا۔ (۳) المنتقی ۳۹/۳، اور دیکھیں النوادر والزیادات ۳۹۷/۲-۳۹۸۔

344 Surah Al-Baqarah: Verse 198

...with one Adhan and two Iqamahs. It was narrated in Sahih from the long Hadith of Jabir (1), and this was said by Ahmad bin Hanbal, Abu Thawr, and Ibn al-Mundhir. Malik said: They are prayed with two Adhans and two Iqamahs, and similarly Zuhr and Asr at Arafah, except that this is at the beginning of the time for Zuhr by consensus (2). Abu Omar (3) said: I do not know of any Hadith attributed directly to the Prophet ﷺ in what Malik said in any way, but it was narrated from Umar bin Al-Khattab (4), and Ibn al-Mundhir added Ibn Mas'ud (5). The argument for Malik in this regard from the perspective of reasoning is that the Messenger of Allah ﷺ prescribed for the two prayers at Muzdalifah and Arafah that the time for both of them together is one single time. If their time is one, and each prayer is performed in its time, then neither of them is more deserving of the Adhan and Iqamah than the other; because neither of them is being made up (qada), but rather it is a prayer performed in its time, and every prayer performed in its time, its Sunnah is that the Adhan is called for it and it is performed in congregation, and this is clear, and Allah knows best.

Others said: As for the first of them, it is prayed with an Adhan and an Iqamah, and as for the second, it is prayed without an Adhan or an Iqamah. They said: Umar only ordered the second Adhan because the people (6) had dispersed for their dinner, so he called the Adhan to gather them. They said: We say the same if the people disperse from the Imam for dinner or anything else, he should order the Muezzins to call the Adhan to gather them, and if he calls the Adhan, he performs the Iqamah. They said: This is the meaning of what was narrated from Umar, and they mentioned the Hadith of Abd al-Rahman bin Yazid; he said: Ibn Mas'ud used to put dinner at Muzdalifah between the two prayers, and in another narration: He prayed each prayer with an Adhan and an Iqamah, mentioned by Abd al-Razzaq (7).

Others said: Both prayers are prayed together at Muzdalifah with an Iqamah, and there is no Adhan for either of them; this was narrated from Ibn Umar and Al-Thawri said so too. And Abd al-Razzaq mentioned, and Abd al-Malik bin...

(1) Sahih Muslim (1218), and previously mentioned on p. 305 of this part. (2) See Al-Tamheed 9/260, and Al-Mughni 5/280. (3) Al-Tamheed 9/260-272, and see Al-Istidhkar 150 and 161. (4) Narrated by Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 2/211. (5) Narrated by Ahmad (3969), and Al-Bukhari (1675). (6) His saying: "they were", is not in (m). (7) We did not find it with him, and its mention has preceded. Abd al-Rahman bin Yazid is

Abu Bakr al-Nakha'i the jurist, brother of Al-Aswad bin Yazid, died after eighty, having grown old. Al-Siyar 4/78.

३४४ सूरह अल-बकरा: आयत १९८

...एक अज़ान और दो इक़ामत के साथ। इसे जाबिर की लंबी हदीस (१) से सहीह में निकाला गया है, और यही अहमद बिन हंबल, अबू थौर और इब्न अल-मुनज़िर ने कहा है। मालिक ने कहा: वे दोनों दो अज़ान और दो इक़ामत के साथ पढ़ी जाएंगी, और इसी तरह अराफ़ा में ज़ुहर और अस्र की नमाज़ भी, सिवाय इसके कि ज़ुहर के समय की शुरुआत में सर्वसम्मति (२) से ऐसा होता है। अबू उमर (३) ने कहा: मैं नहीं जानता कि मालिक ने जो कहा, उसमें किसी भी तरह से पैगंबर ﷺ से सीधे संबंधित कोई हदीस है, लेकिन यह उमर बिन अल-खत्ताब (४) से वर्णित है, और इब्न अल-मुनज़िर ने इब्न मसूद (५) को जोड़ा है। तर्क की दृष्टि से इस मामले में मालिक के लिए प्रमाण यह है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुज़दलिफ़ा और अराफ़ा में दोनों नमाज़ों के लिए यह निर्धारित किया है कि उन दोनों का समय एक ही है। यदि उनका समय एक है, और प्रत्येक नमाज़ अपने समय में पढ़ी जाती है, तो उनमें से कोई भी अज़ान और इक़ामत के लिए दूसरे की तुलना में अधिक योग्य नहीं थी; क्योंकि उनमें से किसी की भी क़ज़ा नहीं की जा रही है, बल्कि यह एक ऐसी नमाज़ है जो अपने समय में पढ़ी जाती है, और प्रत्येक नमाज़ जो अपने समय में पढ़ी जाती है, उसकी सुन्नत यह है कि उसके लिए अज़ान दी जाए और जमात में पढ़ी जाए, और यह स्पष्ट है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

दूसरों ने कहा: जहाँ तक उनमें से पहली का सवाल है, वह अज़ान और इक़ामत के साथ पढ़ी जाती है, और दूसरी के लिए, वह बिना अज़ान और बिना इक़ामत के पढ़ी जाती है। उन्होंने कहा: उमर ने दूसरी अज़ान का आदेश केवल इसलिए दिया था क्योंकि लोग (६) अपने रात के खाने के लिए तितर-बितर हो गए थे, इसलिए उन्होंने उन्हें इकट्ठा करने के लिए अज़ान दी। उन्होंने कहा: हम भी यही कहते हैं कि यदि लोग रात के खाने या किसी और चीज़ के लिए इमाम से अलग हो जाते हैं, तो वह मुअज़िनों को उन्हें इकट्ठा करने के लिए अज़ान देने का आदेश दे, और यदि वह अज़ान देता है, तो वह इक़ामत भी करता है। उन्होंने कहा: उमर से जो वर्णित है उसका अर्थ यही है, और उन्होंने अब्द अल-रहमान बिन यज़ीद की हदीस का उल्लेख किया; उन्होंने कहा: इब्न मसूद मुज़दलिफ़ा में दो नमाज़ों के बीच रात का खाना खाते थे, और एक अन्य कथन में: उन्होंने प्रत्येक नमाज़ अज़ान और इक़ामत के साथ पढ़ी, जिसका उल्लेख अब्द अल-रज्ज़ाक (७) ने किया है।

दूसरों ने कहा: मुज़दलिफ़ा में दोनों नमाज़ें एक इक़ामत के साथ पढ़ी जाती हैं, और उनमें से किसी में भी अज़ान नहीं है; यह इब्न उमर से वर्णित है और अल-थौरी ने भी यही कहा है। और अब्द अल-रज्ज़ाक ने उल्लेख किया, और अब्द अल-मलिक बिन...

(१) सहीह मुस्लिम (१२१८), और इस भाग के पृष्ठ ३०५ पर पहले उल्लेख किया गया है। (२) देखें अल-तमहीद ९/२६०, और अल-मुगनी ५/२८०। (३) अल-तमहीद ९/२६०-२७२, और देखें अल-इस्तिज़कार १५० और १६१। (४) अल-तहावी ने शर्ह मानी अल-अथार २/२११ में इसे निकाला है। (५) अहमद (३९६९) और अल-बुखारी (१६७५) ने इसे निकाला है। (६) उनका कहना: "वे थे", (म) में नहीं है। (७) हमने इसे उनके पास नहीं पाया, और इसका उल्लेख पहले हो चुका है। अब्द अल-रहमान बिन यज़ीद अबू बक्र अल-नखई फ़कीह हैं, अल-असवद बिन यज़ीद के भाई, अस्सी के बाद उनका इंतकाल हुआ, वह बूढ़े हो गए थे। अल-सियार ४/७८।

...ایک اذان اور دو اقامتوں کے ساتھ۔ اسے صحیح (مسلم) میں جابر کی طویل حدیث (۱) سے نکالا گیا ہے، اور یہی قول احمد بن حنبل، ابو ثور اور ابن المنذر کا ہے۔ مالک نے کہا: وہ دونوں نمازیں دو اذانوں اور دو اقامتوں کے ساتھ پڑھے گا، اور اسی طرح عرفہ میں ظہر اور عصر کی نماز بھی، سوائے اس کے کہ یہ اجماع (۲) کے مطابق ظہر کے اول وقت میں ہوتا ہے۔ ابو عمر (۳) نے کہا: میں مالک کے قول کے بارے میں ایسی کوئی حدیث نہیں جانتا جو کسی بھی طرح سے نبی ﷺ تک مرفوع ہو، لیکن یہ عمر بن الخطاب (۴) سے مروی ہے، اور ابن المنذر نے ابن مسعود (۵) کا اضافہ کیا ہے۔ نظر و فکر کے اعتبار سے اس باب میں مالک کی دلیل یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے مزدلفہ اور عرفہ میں دو نمازوں کے لیے یہ طریقہ مقرر فرمایا کہ ان دونوں کا وقت ایک ہی ہے، اور جب ان کا وقت ایک ہو، اور ہر نماز اپنے وقت میں پڑھی جا رہی ہو، تو ان میں سے کوئی ایک اذان اور اقامت کے لیے دوسری سے زیادہ حقدار نہیں تھی؛ کیونکہ ان میں سے کوئی بھی قضا نہیں کی جا رہی، بلکہ یہ وہ نماز ہے جو اپنے وقت میں پڑھی جا رہی ہے، اور ہر وہ نماز جو اپنے وقت میں پڑھی جائے اس کی سنت یہ ہے کہ اس کے لیے اذان دی جائے اور جماعت کے ساتھ ادا کی جائے، اور یہ بات واضح ہے، واللہ اعلم۔

دوسروں نے کہا: جہاں تک ان میں سے پہلی نماز کا تعلق ہے تو وہ اذان اور اقامت کے ساتھ پڑھی جائے گی، اور دوسری بغیر اذان اور اقامت کے پڑھی جائے گی۔ انہوں نے کہا: عمر نے دوسری اذان کا حکم صرف اس لیے دیا تھا کیونکہ لوگ (۶) اپنے کھانے کے لیے متفرق ہو گئے تھے، تو انہوں نے انہیں جمع کرنے کے لیے اذان کہلوائی۔ انہوں نے کہا: اسی طرح ہم بھی کہتے ہیں کہ اگر لوگ کھانے یا کسی اور وجہ سے امام سے متفرق ہو جائیں، تو وہ مؤذنوں کو انہیں جمع کرنے

کے لیے اذان کا حکم دے، اور جب اذان ہو جائے تو اقامت کہے۔ انہوں نے کہا: عمر سے جو مروی ہے اس کا مفہوم یہی ہے، اور انہوں نے عبد الرحمن بن یزید کی حدیث کا ذکر کیا؛ انہوں نے کہا: ابن مسعود مزدلفہ میں دو نمازوں کے درمیان کھانا کھایا کرتے تھے، اور ایک دوسری روایت میں ہے: انہوں نے ہر نماز اذان اور اقامت کے ساتھ پڑھی، اسے عبد الرزاق (۷) نے ذکر کیا ہے۔

دوسروں نے کہا: مزدلفہ میں دونوں نمازیں ایک ساتھ صرف اقامت کے ساتھ پڑھی جائیں گی، اور ان میں سے کسی میں اذان نہیں ہوگی؛ یہ ابن عمر سے مروی ہے اور ثوری کا بھی یہی قول ہے۔ اور عبد الرزاق نے ذکر کیا، اور عبد الملک بن...

(۱) صحیح مسلم (۱۲۱۸)، اور اس پارے کے صفحہ ۳۰۵ پر گزر چکا ہے۔ (۲) دیکھئے التمہید ۹/ ۲۶۰، اور المغنی ۵/ ۲۸۰۔ (۳) التمہید ۹/ ۲۶۰-۲۷۲، اور دیکھئے الاستذکار ۱۵۰ اور ۱۶۱۔ (۴) اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار ۲/ ۲۱۱ میں نکالا ہے۔ (۵) اسے احمد (۳۹۶۹) اور بخاری (۱۶۷۵) نے نکالا ہے۔ (۶) ان کا قول: "کانوا" (وہ تھے)، (م) میں نہیں ہے۔ (۷) ہمیں ان کے ہاں یہ نہیں ملا، اور اس کا ذکر پہلے گزر چکا ہے، اور عبد الرحمن بن یزید ابو بکر النخعی الفقیہ ہیں، الاسود بن یزید کے بھائی، اسی سال کی عمر کے بعد انتقال ہوا، بوڑھے ہو چکے تھے۔ السیر ۴/ ۷۸۔

345 Surah Al-Baqarah: Verse 198

As-Sabah, from Ath-Thawri, from Salama bin Kuhayl, from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Umar who said: The Messenger of Allah (PBUH) combined the Maghrib and Isha prayers at Jam' (Muzdalifah). He prayed Maghrib three units and Isha two units with one Iqamah (1). Others said: Both prayers are performed together between Maghrib and Isha at Jam' with one Adhan and one Iqamah. They based this on what was narrated by Hushaym, from Yunus bin Ubayd, from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Umar, that he combined Maghrib and Isha at Jam' with one Adhan and one Iqamah, and did not perform anything between them (2). Something similar was narrated as a Marfu' (elevated to the Prophet) hadith from Khuzayma bin Thabit, but it is not strong (3). Al-Juzajani (4) narrated from Muhammad bin al-Hasan, from Abu Yusuf, from Abu Hanifa, that both prayers are performed with one Adhan and two Iqamahs: Adhan is called for Maghrib, and Iqamah is called for Isha only. This was the view of At-Tahawi based on the hadith of Jabir, and it is the first opinion and the one relied upon. Others said: They are prayed with two Iqamahs without an Adhan for either of them. Among those who said this were Ash-Shafi'i and his companions, Ishaq, and Ahmad bin Hanbal in one of his two opinions. It is also the opinion of Salim bin Abdullah and Al-Qasim bin Muhammad. They argued with what Abdul-Razzaq mentioned (5), from Ma'mar, from Ibn Shihab, from Salim, from Ibn Umar that when the Prophet (PBUH) arrived at Muzdalifah, he combined Maghrib and Isha; he prayed Maghrib as three units and Isha as two units, with an Iqamah for each of them, and he did not pray anything between them. Abu Umar (6) said: The narrations from Ibn Umar regarding this view are among the most authentic of what has been narrated from him in...

(1) We did not find it with Abdul-Razzaq; it was recorded by Ahmad (4894) and Muslim (1288) (290). (2) Recorded by Abu Ya'la (5649) through Sa'id bin Jubayr, with similar wording. (3) Recorded by At-Tabarani in Al-Kabir (3714), and Al-Khatib in Tarikh Baghdad 14/56. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 2/159: It includes Qays bin al-Rabi', who was graded trustworthy by Shu'bah and al-Thawri, but the general public graded him weak. (4) Abu Sulayman Musa bin Sulayman al-Hanafi, a companion of Abu Yusuf and Muhammad. He was offered the position of judge but declined. He authored Al-Siyar al-Saghir, Al-Rahn, and Kitab al-Salah. As-Siyar 10/194. (5) We did not find it with Abdul-Razzaq; it was recorded by Al-Bukhari (1673) through Ibn Shihab. (6) In At-Tamhid 9/268.

पृष्ठ ३४५ सूरह अल-बकराह: आयत १९८

अस-सबाह, अत-थौरी से, सलमा बिन कुहैल से, सईद बिन जुबैर से, इब्न उमर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने जम (मुज़दलिफ़ा) में मग्रिब और ईशा की नमाज़ें जमा कीं। उन्होंने मग्रिब की तीन रकात और ईशा की दो रकात एक इक़ामत के साथ पढ़ीं (१)। दूसरों ने कहा: दोनों नमाज़ें मग्रिब और ईशा के बीच जम में एक अज़ान और एक इक़ामत के साथ एक साथ पढ़ी जाती हैं। वे इस बारे में हुशैम द्वारा युनूस बिन उबैद से, सईद बिन जुबैर से, इब्न उमर से रिवायत की गई बात पर गए कि उन्होंने मग्रिब और ईशा को जम में एक अज़ान और एक इक़ामत के साथ जमा किया, और उनके बीच कुछ भी नहीं पढ़ा (२)। इसी तरह की बात खुज़ैमा बिन साबित की हदीस से मरफ़ू (पैगंबर तक पहुँचा हुआ) के रूप में रिवायत की गई है, लेकिन यह मज़बूत नहीं है (३)। अल-जौज़जानी (४) ने मुहम्मद बिन अल-हसन से, अबू यूसुफ़ से, अबू हनीफ़ा से रिवायत की है कि वे दोनों नमाज़ें एक अज़ान और दो इक़ामतों के साथ पढ़ते हैं: मग्रिब के लिए अज़ान दी जाती है, और केवल ईशा के लिए इक़ामत दी जाती है। अत-तहावी इसी राय पर गए हैं; जाबिर की हदीस के कारण, और यह पहली राय है और इसी पर भरोसा किया जाता है। दूसरों ने कहा: वे बिना किसी अज़ान के दो इक़ामतों के साथ पढ़ी जाती हैं। यह कहने वालों में अश-शाफ़ई और उनके साथी, इसहाक और अहमद बिन हंबल अपनी दो रायों में से एक में शामिल थे। यही राय सालिम बिन अब्दुल्लाह और अल-क़ासिम बिन मुहम्मद की भी है। उन्होंने अब्दुल-रज्जाक द्वारा ज़िक्र की गई बात (५) से दलील दी, मा'मर से, इब्न शिहाब से, सालिम से, इब्न उमर से कि जब पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मुज़दलिफ़ा आए, तो उन्होंने मग्रिब और ईशा को जमा किया; उन्होंने मग्रिब की तीन रकात और ईशा की दो रकात पढ़ीं, उनमें से प्रत्येक के लिए एक इक़ामत के साथ, और उनके बीच कुछ भी नहीं पढ़ा। अबू उमर (६) ने कहा: इस राय के बारे में इब्न उमर से जो आसार (रिवायतें) हैं, वे उनके बारे में रिवायत की गई सबसे प्रमाणित बातों में से हैं...

(१) हमें यह अब्दुल-रज्जाक के पास नहीं मिला; इसे अहमद (४८९४) और मुस्लिम (१२८८) (२९०) ने निकाला है। (२) इसे अबू या'ला (५६४९) ने सईद बिन जुबैर के माध्यम से, इसी तरह के शब्दों में निकाला है। (३) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (३७१४) में और अल-खतीब ने तारीख बगदाद १४/५६ में निकाला है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद २/१५९ में कहा: इसमें क़ैस बिन अल-रबी' है, जिसे शुअबा और अल-थौरी ने विश्वसनीय माना है, लेकिन लोगों ने उसे कमज़ोर कहा है। (४) अबू सुलैमान मूसा बिन सुलैमान अल-हनफी, अबू यूसुफ और मुहम्मद के साथी। उन्हें न्यायपालिका का

पद दिया गया था लेकिन उन्होंने मना कर दिया। उन्होंने अस-सियार अल-सगीर, अर-रहन और किताब अल-सलाह लिखी। अस-सियार १०/१९४। (५) हमें यह अब्दुल-रज्जाक के पास नहीं मिला; इसे अल-बुखारी (१६७३) ने इब्न शिहाब के माध्यम से निकाला है। (६) अत-तम्हीद ९/२६८ में।

صفحہ ۳٤٥ سورة البقرہ: آیت ۱۹۸

الصباح، ثوری سے، انہوں نے سلمہ بن کُہیل سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مزدلفہ (جمع) میں مغرب اور عشاء کی نمازیں جمع کیں، آپ نے مغرب کی تین رکعتیں اور عشاء کی دو رکعتیں ایک ہی اقامت کے ساتھ پڑھیں(۱)۔ دوسروں نے کہا: دونوں نمازیں مغرب اور عشاء کے درمیان مزدلفہ میں ایک اذان اور ایک اقامت کے ساتھ پڑھی جائیں گی۔ وہ اس طرف گئے جو ہشیم نے یونس بن عبید سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا کہ انہوں نے مغرب اور عشاء کو مزدلفہ میں ایک اذان اور ایک اقامت کے ساتھ جمع کیا، اور ان کے درمیان کچھ نہیں پڑھا(۲)۔ اسی طرح کی بات خزیمہ بن ثابت کی حدیث سے مرفوعاً مروی ہے، لیکن وہ قوی نہیں ہے(۳)۔ اور جوزجانی(٤) نے محمد بن الحسن سے، انہوں نے ابو یوسف سے، انہوں نے امام ابو حنیفہ سے روایت کی ہے کہ وہ دونوں نمازیں ایک اذان اور دو اقامتوں کے ساتھ پڑھتے ہیں، مغرب کے لیے اذان دی جاتی ہے، اور صرف عشاء کے لیے اقامت کہی جاتی ہے۔ امام طحاوی اسی طرف گئے ہیں؛ جابر کی حدیث کی وجہ سے، اور یہی پہلا قول ہے اور اسی پر اعتماد ہے۔ دوسروں نے کہا: دونوں میں سے کسی کے لیے اذان کے بغیر دو اقامتوں کے ساتھ پڑھی جائیں گی۔ یہ کہنے والوں میں امام شافعی اور ان کے اصحاب، اسحاق، اور امام احمد بن حنبل اپنے دو اقوال میں سے ایک میں شامل ہیں۔ یہی قول سالم بن عبد اللہ اور قاسم بن محمد کا ہے، اور انہوں نے اس سے استدلال کیا جسے عبد الرزاق نے ذکر کیا(٥)، معمر سے، انہوں نے ابن شہاب سے، انہوں نے سالم سے، انہوں نے ابن عمر سے کہ نبی ﷺ جب مزدلفہ آئے تو مغرب اور عشاء کو جمع کیا، مغرب کی تین رکعتیں اور عشاء کی دو رکعتیں پڑھیں، ہر ایک کے لیے ایک ایک اقامت کے ساتھ، اور ان کے

درمیان کچھ نہیں پڑھا۔ ابو عمر(٦) نے کہا: اس قول کے بارے میں ابن عمر سے منقول آثار ان سے مروی ثابت ترین باتوں میں سے ہیں جو ان سے روایت کی گئیں...

(١) ہمیں یہ عبد الرزاق کے ہاں نہیں ملی؛ اسے احمد (٤٨٩٤) اور مسلم (١٢٨٨) (٢٩٠) نے روایت کیا ہے۔ (٢) اسے ابو یعلیٰ (٥٦٤٩) نے سعید بن جبیر کے طریق سے، اسی معنی میں روایت کیا ہے۔ (٣) اسے طبرانی نے الکبیر (٣٧١٤) میں، اور خطیب نے تاریخ بغداد ٥٦/١٤ میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ١٥٩/٢ میں کہا: اس میں قیس بن الربیع ہے، جسے شعبہ اور ثوری نے ثقہ قرار دیا، لیکن لوگوں نے اسے ضعیف کہا ہے۔ (٤) ابو سلیمان موسیٰ بن سلیمان حنفی، ابو یوسف اور محمد کے شاگرد، ان پر قضا کا عہدہ پیش کیا گیا تو انہوں نے انکار کر دیا، انہوں نے السیر الصغیر، الرہن، اور کتاب الصلاۃ تصنیف کیں۔ السیر ١٩٤/١٠۔ (٥) ہمیں یہ عبد الرزاق کے ہاں نہیں ملی؛ اسے بخاری (١٦٧٣) نے ابن شہاب کے طریق سے روایت کیا ہے۔ (٦) التمہید ٢٦٨/٩ میں۔

this chapter, but they are subject to interpretation, and Jabir's hadith was not disagreed upon (1) in it, so it is more worthy; and there is no room for reasoning in this matter, rather it is a matter of following (the tradition).

Sixteenth: As for separating the two prayers with an action other than prayer, it was established from Usama bin Zaid that the Prophet ﷺ, when he came to Al-Muzdalifah, dismounted and performed ablution, and he performed it thoroughly, then the call to prayer was made and he prayed Maghrib, then every person made his camel kneel at his place, then the call to prayer was made and he prayed it, and he did not pray anything between them. In one narration: they did not unpack (2) until he established the Isha prayer, so he prayed and then they unpacked (3). We have mentioned earlier (4) from Ibn Mas'ud that he used to have dinner between the two prayers, so in this there is permission to separate between the two combined prayers.

Malik was asked about someone who comes to Al-Muzdalifah: should he start with the prayer or delay it until he unloads from his mount? He said: As for the light baggage (5), there is no harm in starting with it before the prayer, but as for the large camel litters and pack animals, I do not see that (6), and let him start with the two prayers, then unload his mount (7). Ashhab said in his books: He may unload his luggage before the prayer, and his unloading it after praying Maghrib is more beloved to me as long as he is not forced to do so; due to the weight on his animal, or for other reasons (8).

As for voluntary prayers between the two prayers, Ibn Al-Mundhir said: I do not know of any disagreement among them that it is the Sunnah not to perform voluntary prayers between the two prayers being combined, and in the hadith of Usama: and he did not pray anything between them (9).

Seventeenth: As for staying overnight at Al-Muzdalifah, it is not a pillar of Hajj according to the majority.

---

(1) His saying: "upon it", is not in (m). (2) With a damma on the 'Ha', meaning they did not unload their luggage. Al-Mufhim 3/391. (3) Sahih Muslim (1280): (276) and (278), and its mention preceded in the twelfth issue. (4) In the issue before it. (5) In the copies: "the man" (Al-Rajul), which is an error. (6) In the copies: "I don't know", and what is established is from Al-Muntaqa 3/39, and Al-Bayan wa Al-Tahsil 4/31. (7) In (m)

he unloads from his mount. (8) Al-Muntaqa 3/39, and see Al-Nawadir wa Al-Ziyadat 2/398. (9) See Al-Mughni 5/281, and Usama's hadith has been mentioned repeatedly.

346 सूरा अल-बक़रह: आयत 198

यह अध्याय, लेकिन वे व्याख्या के अधीन हैं, और जाबिर की हदीस पर कोई असहमति नहीं थी (1) इसमें, इसलिए यह अधिक योग्य है; और इस मामले में तर्क के लिए कोई जगह नहीं है, बल्कि यह अनुसरण (परंपरा का) करने का मामला है।

सोलहवीं: जहाँ तक दो नमाज़ों को नमाज़ के अलावा किसी अन्य कार्य से अलग करने की बात है, उसामा बिन ज़ैद से यह सिद्ध है कि पैगंबर ﷺ जब मुज़दलिफ़ा आए, तो उतरे और वज़ू किया, और उन्होंने इसे अच्छी तरह से किया, फिर नमाज़ के लिए इक़ामत हुई और उन्होंने मग़रिब की नमाज़ पढ़ी, फिर हर व्यक्ति ने अपने ऊंट को अपने स्थान पर बैठाया, फिर इक़ामत हुई और उन्होंने नमाज़ पढ़ी, और उन्होंने उनके बीच कुछ भी नहीं पढ़ा। एक रिवायत में है: उन्होंने अपना सामान नहीं खोला (2) जब तक कि उन्होंने ईशा की नमाज़ कायम नहीं कर ली, फिर उन्होंने नमाज़ पढ़ी और फिर उन्होंने सामान खोला (3)। हमने पहले उल्लेख किया है (4) इब्न मसूद से कि वे दो नमाज़ों के बीच रात का खाना खाते थे, तो इसमें दो जमा की गई नमाज़ों के बीच अंतर करने की अनुमति है।

मालिक से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो मुज़दलिफ़ा आता है: क्या उसे नमाज़ से शुरू करना चाहिए या उसे तब तक टालना चाहिए जब तक कि वह अपनी सवारी से सामान न उतार ले? उन्होंने कहा: जहाँ तक हल्के सामान (5) की बात है, नमाज़ से पहले इसे शुरू करने में कोई बुराई नहीं है, लेकिन जहाँ तक बड़े ऊंट के हौदों और सामान ढोने वाले जानवरों की बात है, मैं ऐसा नहीं देखता (6), और उसे दो नमाज़ों से शुरू करना चाहिए, फिर अपनी सवारी उतारनी चाहिए (7)। अशहब ने अपनी किताबों में कहा: वह नमाज़ से पहले अपना सामान उतार सकता है, और मग़रिब की नमाज़ पढ़ने के बाद उसका सामान उतारना मुझे अधिक प्रिय है जब तक कि वह ऐसा करने के लिए मजबूर न हो; उसके जानवर पर बोझ के कारण, या किसी अन्य बहाने से (8)।

जहाँ तक दो नमाज़ों के बीच नफ़ल नमाज़ पढ़ने की बात है, इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: मुझे उनके बीच किसी असहमति का पता नहीं है कि सुन्नत यह है कि दो नमाज़ों को जमा करते समय उनके बीच नफ़ल नमाज़ न पढ़ी जाए, और उसामा की हदीस में है: और उन्होंने उनके बीच कुछ भी नहीं पढ़ा (9)।

सत्रहवीं: जहाँ तक मुज़दलिफ़ा में रात बिताने की बात है, तो अधिकांश के अनुसार यह हज का एक स्तंभ (रुकन) नहीं है।

(1) उनका कहना: "उस पर", (m) में नहीं है। (2) 'हा' पर दम्मा के साथ, जिसका अर्थ है कि उन्होंने अपना सामान नहीं उतारा। अल-मुफहिम 3/391। (3) सहीह मुस्लिम (1280): (276) और (278), और इसका उल्लेख बारहवें मसले में पहले आ चुका है। (4) उससे पहले वाले मसले में। (5) प्रतियों में: "आदमी" (अल-रजुल), जो कि एक त्रुटि है। (6) प्रतियों में: "मुझे नहीं पता", और जो स्थापित है वह अल-मुन्ताक़ा 3/39, और अल-बयान वा अल-तहसील 4/31 से है। (7) (m) में वह अपनी सवारी से सामान उतारता है। (8) अल-मुन्ताक़ा 3/39, और देखें अल-नवादिर वा अल-ज़ियादात 2/398। (9) देखें अल-मुग़नी 5/281, और उसामा की हदीस का बार-बार उल्लेख किया गया है।

اس باب، لیکن یہ تاویل کی حامل ہیں، اور جابر کی حدیث پر کوئی اختلاف نہیں ہوا (۱) اس میں، پس وہ زیادہ اولیٰ ہے؛ اور اس مسئلے میں عقل و نظر کی کوئی گنجائش نہیں، بلکہ اس میں صرف اتباع ہے۔

سولہویں: رہی بات دو نمازوں کے درمیان نماز کے علاوہ کسی عمل سے فصل (فاصلہ) کرنے کی، تو اسامہ بن زید سے ثابت ہے کہ نبی ﷺ جب مزدلفہ آئے تو اترے اور وضو کیا، پس کامل وضو کیا، پھر نماز کھڑی کی گئی تو مغرب کی نماز پڑھی، پھر ہر انسان نے اپنے اونٹ کو اپنے ٹھکانے پر بٹھایا، پھر نماز کھڑی کی گئی تو اسے پڑھا، اور ان کے درمیان کچھ بھی (نفل) نہ پڑھا۔ ایک روایت میں ہے: اور انہوں نے (کجاوے) نہیں کھولے (۲) یہاں تک کہ عشاء کی نماز قائم کی، پس نماز پڑھی پھر کجاوے کھولے (۳)۔ اور ہم نے اس سے پہلے ذکر کیا ہے (۴) ابن مسعود سے کہ وہ دو نمازوں کے درمیان عشاء (رات کا کھانا) کھایا کرتے تھے، پس اس میں جمع کی گئی دو نمازوں کے درمیان فصل کا جواز ہے۔

اور مالک سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو مزدلفہ آئے: کیا وہ نماز سے شروع کرے یا اس میں تاخیر کرے یہاں تک کہ اپنی سواری سے سامان اتار لے؟ تو انہوں نے کہا: رہا ہلکا سامان (۵) تو اس میں کوئی حرج نہیں کہ نماز سے پہلے اسے شروع کر دے، اور رہے کجاوے اور لدے ہوئے جانور تو میں اسے صحیح نہیں سمجھتا (۶)، اور اسے چاہیے کہ دونوں نمازوں سے شروع کرے، پھر اپنی سواری کا سامان اتارے (۷)۔ اور اشہب نے اپنی کتابوں میں کہا: اسے اختیار ہے کہ نماز سے پہلے اپنا سامان اتار لے، اور میرے نزدیک اس کا مغرب کی نماز پڑھنے کے بعد

سامان اتارنا زیادہ پسندیدہ ہے جب تک کہ وہ اس پر مجبور نہ ہو جائے؛ اپنے جانور پر بوجھ کی وجہ سے، یا اس کے علاوہ کسی اور عذر کی وجہ سے (۸)۔

اور رہی بات دو نمازوں کے درمیان نفل پڑھنے کی، تو ابن المنذر نے کہا: اور میں نہیں جانتا کہ ان میں اس بات پر کوئی اختلاف ہو کہ سنت یہی ہے کہ دو نمازوں کو جمع کرنے والا ان کے درمیان نفل نہ پڑھے، اور اسامہ کی حدیث میں ہے: اور آپ نے ان کے درمیان کچھ بھی نہ پڑھا (۹)۔

سترہویں: اور جہاں تک مزدلفہ میں رات گزارنے کا تعلق ہے، تو جمہور کے نزدیک یہ حج کا رکن نہیں ہے۔

---

(۱) ان کا قول: "علیہ"، (م) میں نہیں ہے۔ (۲) 'حا' کے ضمہ کے ساتھ، یعنی انہوں نے اپنے کجاوے نہیں کھولے تھے۔ المفہم ۳۹۱/۳۔ (۳) صحیح مسلم (۱۲۸۰): (۲۷۶) اور (۲۷۸)، اور اس کا ذکر بارہویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۴) اس سے پہلے والے مسئلے میں۔ (۵) نسخوں میں: "الرجل" (آدمی) ہے، جو کہ غلطی ہے۔ (۶) نسخوں میں: "فلا أدري" (میں نہیں جانتا) ہے، اور جو ثابت ہے وہ المنتیٰ ۳۹/۳ اور البیان والتحصیل ۳۱/۴ سے ہے۔ (۷) (م) میں ہے "اپنی سواری سے سامان اتارتا ہے"۔ (۸) المنتیٰ ۳۹/۳، اور دیکھیں النوادر والزیادات ۳۹۸/۲۔ (۹) دیکھیں المغنی ۲۸۱/۵، اور اسامہ کی حدیث کا بار بار ذکر ہو چکا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 198 (Page 347)

They differed concerning what is obligatory for one who does not stay overnight in Muzdalifah on the night of Sacrifice (Laylat al-Nahr) and does not stand at Jam' (Muzdalifah). Malik said: Whoever does not stay overnight there must offer a sacrifice (dam). Whoever stays there for most of the night, nothing is due upon him, because staying overnight there on the night of Sacrifice is a confirmed Sunnah (Sunnah Mu'akkadah) according to Malik and his companions, not an obligatory duty (Fard). Similar to this is the opinion of 'Ata, al-Zuhri, Qatadah, Sufyan al-Thawri, Ahmad, Ishaq, Abu (1) Thawr, and the people of legal reasoning (Ashab al-Ra'y) regarding one who does not stay overnight.

Al-Shafi'i said: If he leaves after midnight, nothing is due upon him. If he leaves before midnight and does not return to Muzdalifah, he must offer a ransom (fidyah), and the ransom is a sheep.

'Alqamah (2), al-Sha'bi, al-Nakha'i, and al-Hasan al-Basri said: Standing at Muzdalifah is an obligatory duty (Fard). Whoever misses Jam' and does not stand there has missed Hajj, and he should make his Ihram for 'Umrah. This was narrated from Ibn al-Zubayr, and it is the opinion of al-Awza'i. A similar opinion was narrated from al-Thawri, but the more correct view from him is that standing there is a confirmed Sunnah. Hammad ibn Abi Sulayman said: Whoever misses the departure (ifadah) from Jam' has missed Hajj; let him exit Ihram with an 'Umrah, then perform Hajj the following year. They argued based on the literal meaning of the Quran and Sunnah. As for the Quran, it is the saying of Allah the Almighty: {Then when you depart from 'Arafat, remember Allah at al-Mash'ar al-Haram}. As for the Sunnah, it is the saying of the Prophet ﷺ: "Whoever reaches Jam' and stands with the people until they depart, has attained [Hajj], and whoever does not reach that, there is no Hajj for him." Mentioned by Ibn al-Mundhir (3). Al-Daraqutni (4) narrated from 'Urwah ibn Mudarris, who said: I came to the Prophet ﷺ while he was at Jam', and I said (5): O Messenger of Allah, is there Hajj for me? He said: "Whoever prays this prayer with us, then stands with us until we depart, having already departed [from 'Arafah] before that by night or day, his Hajj is complete and he has performed his rites (tafath)." Al-Sha'bi said: Whoever does not stand at Jam', makes it an 'Umrah.

Those who argued for the majority replied by saying: As for the verse, there is no evidence in it for the obligation of standing or staying overnight, as that is not mentioned in it; it only mentions the "remembrance" (dhikr). And each had...

(1) In the manuscripts: "Abu", which is an error. (2) In (m): "Ikrimah", which is an error. (3) See Al-Tamheed 9/271-273, Al-Istidhkār 13/36-39, and Al-Mughni 5/284. (4) Previously mentioned in the third issue. (5) In (m): "I said to him".

सूरह अल-बक़रह: आयत 198 (पृष्ठ 347)

विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद है कि जो व्यक्ति कुर्बानी की रात (लैलत अल-नहर) मुज़दलिफ़ा में रात नहीं बिताता और 'जमअ' (मुज़दलिफ़ा) में नहीं रुकता, उस पर क्या अनिवार्य है। मलिक ने कहा: जो वहां रात नहीं बिताता, उसे कुर्बानी (दम) देनी होगी। जो वहां रात का अधिकांश हिस्सा बिताता है, उस पर कुछ भी नहीं है; क्योंकि मलिक और उनके साथियों के अनुसार कुर्बानी की रात वहां रात बिताना एक 'सुन्नत मुअक्कदा' (पुष्ट सुन्नत) है, 'फ़र्ज़' (अनिवार्य) नहीं। अता, ज़ुहरी, क़तादा, सुफ़यान अल-थौरी, अहमद, इसहाक़, अबू (1) थौर और 'अहले राय' (तर्कवादी विद्वान) का भी यही विचार है उन लोगों के बारे में जो रात नहीं बिताते।

अल-शाफ़ई ने कहा: यदि वह आधी रात के बाद वहां से निकलता है, तो उस पर कुछ भी नहीं है। यदि वह आधी रात से पहले निकलता है और मुज़दलिफ़ा वापस नहीं आता, तो उसे फिदया (जुर्माना) देना होगा, और फिदया एक भेड़ है।

अलक़मा (2), अल-शाबी, अल-नखई और अल-हसन अल-बसरी ने कहा: मुज़दलिफ़ा में रुकना 'फ़र्ज़' है। जिसकी 'जमअ' छूट गई और वह वहां नहीं रुका, उसका हज छूट गया, और उसे अपने एहराम को उमराह में बदल देना चाहिए। इब्न अल-जुबैर से भी यही वर्णित है, और यह अल-औज़ई का मत है। अल-थौरी से भी ऐसा ही वर्णित है, लेकिन उनसे अधिक सही राय यह है कि वहां रुकना 'सुन्नत मुअक्कदा' है। हम्माद इब्न अबी सुलेमान ने कहा: जिसकी 'जमअ' से प्रस्थान (इफ़ादा) छूट गया, उसका हज छूट गया; वह उमराह करके एहराम खोल दे, फिर अगले साल हज करे। उन्होंने कुरान और सुन्नत के स्पष्ट अर्थों से तर्क दिया। कुरान की बात करें तो अल्लाह तआला का कथन है: {फिर जब तुम अराफ़ात से वापस लौटो, तो अल-मशअर अल-हराम के पास अल्लाह को याद करो}। जहाँ तक सुन्नत का सवाल है, पैगंबर ﷺ का कथन है: "जिसने 'जमअ' को पा लिया और लोगों के साथ तब तक रुका रहा जब तक कि वे प्रस्थान न कर गए, उसने (हज) पा लिया, और जिसने इसे नहीं पाया, उसका कोई हज नहीं है।" इब्न अल-मुन्ज़िर (3) ने इसका उल्लेख किया है। अल-दाराकुतनी (4) ने उर्वा इब्न मुदर्रिस से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मैं पैगंबर ﷺ के पास आया जब वे 'जमअ' में थे, और मैंने कहा (5): ऐ अल्लाह के रसूल, क्या मेरा हज हो गया? उन्होंने कहा: "जिसने हमारे साथ यह नमाज़ पढ़ी, फिर हमारे साथ तब तक रुका रहा जब तक कि हम प्रस्थान न कर गए, जबकि वह उससे पहले रात या दिन में (अराफ़ात से) प्रस्थान कर चुका हो, तो उसका हज पूरा हो

गया और उसने अपने संस्कार पूरे कर लिए।" अल-शाबी ने कहा: जो 'जमअ' में नहीं रुका, वह इसे उमराह बना ले।

बहुमत (जम्हूर) की ओर से तर्क देने वालों ने जवाब दिया: जहाँ तक आयत का सवाल है, इसमें रुकने या रात बिताने की अनिवार्यता का कोई प्रमाण नहीं है, क्योंकि इसमें इसका उल्लेख नहीं है; इसमें केवल "जिक्र" (स्मरण) का उल्लेख है। और प्रत्येक ने...

(1) पाण्डुलिपियों में: "अबू", जो एक गलती है। (2) (म) में: "इक्रिमा", जो एक गलती है। (3) अल-तमहीद 9/271-273, अल-इस्तिज़कार 13/36-39, और अल-मुग़नी 5/284 देखें। (4) तीसरे मुद्दे में पहले उल्लेख किया गया है। (5) (म) में: "मैंने उनसे कहा"।

سورہ البقرہ : آیت ۱۹۸ (صفحہ ۳٤۷)

علماء کا اس بارے میں اختلاف ہے کہ جو شخص یوم النحر (قربانی کے دن) کی رات مزدلفہ میں رات نہ گزارے اور جمع (مزدلفہ) میں قیام نہ کرے، اس پر کیا لازم ہے۔ امام مالک نے فرمایا: جو وہاں رات نہ گزارے اس پر دم (قربانی) واجب ہے، اور جس نے وہاں رات کا اکثر حصہ گزارا اس پر کچھ نہیں؛ کیونکہ امام مالک اور ان کے اصحاب کے نزدیک قربانی کی رات وہاں رات گزارنا سنت مؤکدہ ہے، فرض نہیں۔ اسی طرح کا قول عطا، زہری، قتادہ، سفیان ثوری، احمد، اسحاق، ابی (۱) ثور اور اصحاب الرائے کا ہے ان لوگوں کے حق میں جنہوں نے رات نہیں گزاری۔

امام شافعی نے فرمایا: اگر کوئی آدھی رات کے بعد وہاں سے نکل جائے تو اس پر کچھ نہیں، اور اگر آدھی رات سے پہلے نکل جائے اور مزدلفہ واپس نہ آئے تو فدیہ دے، اور فدیہ ایک بکری ہے۔

علقمہ (۲)، شعبی، نخعی اور حسن بصری نے فرمایا: مزدلفہ میں وقوف (قیام) فرض ہے، اور جس کا وقوفِ جمع فوت ہو گیا اس کا حج فوت ہو گیا، اور وہ اپنے احرام کو عمرہ بنا لے۔ ابن زبیر سے بھی یہی مروی ہے، اور امام اوزاعی کا بھی یہی قول ہے۔ امام ثوری سے بھی اسی طرح مروی ہے، لیکن ان سے صحیح تر روایت یہ ہے کہ وہاں وقوف کرنا سنت مؤکدہ ہے۔ حماد بن ابی سلیمان نے کہا: جس کا جمع سے افاضہ (روانگی) فوت ہو گیا اس کا حج فوت ہو گیا، وہ عمرہ کر کے حلال ہو جائے، پھر اگلے سال حج کرے۔ ان حضرات نے کتاب و سنت کے ظاہر سے استدلال کیا، کتاب اللہ سے تو اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {فإذا أفضتم مِّن عرفات فاذكروا الله عند المشعر الحرام}، اور سنت سے رسول اللہ ﷺ کا یہ ارشاد ہے: "جس نے جمع کو پا لیا اور لوگوں کے ساتھ وقوف کیا یہاں تک کہ وہ روانہ ہوئے، اس نے (حج) پا لیا، اور جس نے اسے نہ پایا اس کا حج نہیں"۔ اسے ابن منذر (۳) نے ذکر کیا ہے۔ دارقطنی (٤) نے عروہ بن مدرس سے روایت کیا، انہوں نے کہا:

میں نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا جبکہ آپ ﷺ جمع (مزدلفہ) میں تھے، میں نے عرض کیا (٥): یا رسول اللہ، کیا میرا حج ہو گیا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے ہمارے ساتھ یہ نماز پڑھی، پھر ہمارے ساتھ وقوف کیا یہاں تک کہ ہم روانہ ہوئے، جبکہ وہ اس سے پہلے رات یا دن میں (عرفات سے) افاضہ کر چکا ہو، تو اس کا حج مکمل ہو گیا اور اس نے اپنی گندگی (بال وغیرہ کاٹنا) دور کر لی"۔ شعبی نے کہا: جو جمع میں نہ ٹھہرا، وہ اسے عمرہ بنا لے۔

جمہور کی طرف سے استدلال کرنے والوں نے جواب دیا کہ: جہاں تک آیت کا تعلق ہے تو اس میں وقوف یا مبیت (رات گزارنے) کے وجوب پر کوئی دلیل نہیں ہے، کیونکہ اس میں اس کا ذکر نہیں ہے، اس میں تو صرف ذکر (خداوندی) کا تذکرہ ہے۔ اور ہر ایک نے...

(١) نسخوں میں: "أبو" ہے، جو کہ غلطی ہے۔ (٢) (م) میں: "عكرمة" ہے، جو کہ غلطی ہے۔ (٣) دیکھئے التمهيد ٩/٢٧١-٢٧٣، اور الاستذكار ١٣/٣٦-٣٩، اور المغني ٥/٢٨٤۔ (٤) مسئلہ ثالثہ میں گزر چکا ہے۔ (٥) (م) میں: "میں نے ان سے کہا"۔

348 Surat Al-Baqarah: Verse 198

They reached a consensus that if one stands at Muzdalifah and does not mention Allah, his Hajj is complete. So, if the commanded remembrance is not from the core of the Hajj, then witnessing the site is even more likely not to be so(1). Abu 'Umar said: Likewise, they agreed that if the sun rises on the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr), the time for standing in Jam' (Muzdalifah) has passed, and that whoever reaches the standing there before sunrise has attained it, according to those who say it is obligatory and those(2) who say it is a Sunnah. As for the Hadith of 'Urwah ibn Mudarris, some of its routes mention the standing at 'Arafat without mentioning the overnight stay at Muzdalifah. Similar to it is the Hadith of 'Abd al-Rahman ibn Ya'mur al-Dili(3) who said: I witnessed the Messenger of Allah ﷺ at 'Arafat, and people from Najd came to him and asked him about Hajj. The Messenger of Allah ﷺ said: "Hajj is 'Arafah. Whoever reaches it before dawn on the night of Jam', his Hajj is complete." Narrated by al-Nasa'i, who said: Ishaq ibn Ibrahim informed us, saying: Waki' told us, saying: Sufyan - meaning al-Thawri - told us, from Bukayr ibn 'Ata', from 'Abd al-Rahman ibn Ya'mur al-Dili who said: I witnessed... and he mentioned it(4). Ibn 'Uyaynah narrated it [from al-Thawri], from Bukayr, from 'Abd al-Rahman ibn Ya'mur al-Dili who said: I witnessed the Messenger of Allah ﷺ saying: "Hajj is 'Arafat. Whoever reaches 'Arafah before dawn has reached it. The days of Mina are three; whoever hastens after two days, there is no sin upon him, and whoever delays, there is no sin upon him"(5). His saying in the Hadith of 'Urwah: "Whoever prays this prayer of ours." He mentioned the prayer at Muzdalifah. Scholars have agreed that if one stays overnight there, stands and falls asleep during the prayer, and does not pray with the Imam until it passes him, his Hajj is complete. Since attending the prayer with the Imam is not from the core of the Hajj, standing at the site where the prayer is held is even more likely to be the same. They said: Therefore, this Hadith does not establish that obligation except specifically for 'Arafah(6).

(1) See Al-Tamhid 9/272, 276, and Al-Istidhkār 13/39. (2) In (M): And from. (3) He is Abu al-Aswad al-Makki, who lived in Kufa and died in Khorasan. Al-Isabah 6/328. (4) Sunan al-Nasa'i (Al-Mujtaba) 5/256, and Al-Kubra (3997). A part of it was previously mentioned in another narration on page 320 of this volume. (5) Al-Istidhkār 13/28. The name Sufyan al-Thawri was omitted from it, and we corrected it from Sunan al-Nasa'i al-Kubra (3998). It was also narrated through Sufyan ibn 'Uyaynah from al-Thawri by al-Tirmidhi (890). See Tuhfat al-Ashraf 7/218. (6) Al-Tamhid 9/276.

३४८ सूरह अल-बक़रह: आयत १९८

यह सर्वसम्मति है कि यदि कोई मुज़दलिफ़ा में ठहरता है और अल्लाह का ज़िक्र नहीं करता, तो उसका हज पूरा है। इसलिए, यदि आदेशित ज़िक्र हज का मूल हिस्सा नहीं है, तो उस स्थान पर उपस्थित होना और भी अधिक संभावना है कि ऐसा न हो(१)। अबू उमर ने कहा: इसी तरह, वे इस बात पर सहमत हुए कि यदि क़ुर्बानी के दिन (यौम अल-नह्र) सूर्योदय हो जाता है, तो जम (मुज़दलिफ़ा) में ठहरने का समय समाप्त हो जाता है, और जो कोई सूर्योदय से पहले वहाँ ठहरने पहुँच जाता है, उसने उसे पा लिया, उन लोगों के अनुसार जो कहते हैं कि यह अनिवार्य है और उन(२) के अनुसार जो कहते हैं कि यह सुन्नत है। जहाँ तक उर्वा बिन मुदर्रिस की हदीस का सवाल है, इसके कुछ मार्गों में मुज़दलिफ़ा में रात बिताने का उल्लेख किए बिना अराफ़ात में ठहरने का वर्णन आया है। इसी तरह की हदीस अब्दुर्रहमान बिन यअमुर अद-दीली(३) की है जिन्होंने कहा: मैंने अराफ़ात में अल्लाह के रसूल ﷺ को देखा, और नज्द के कुछ लोग उनके पास आए और उनसे हज के बारे में पूछा। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "हज अराफ़ा है। जो कोई जम की रात को फज्र (भोर) से पहले वहाँ पहुँच गया, उसका हज पूरा हो गया।" इसे नसाई ने रिवायत किया है, उन्होंने कहा: हमें इसहाक बिन इब्राहिम ने सूचित किया, उन्होंने कहा: हमें वकीअ ने बताया, उन्होंने कहा: हमें सुफियान - यानी अल-थौरी - ने बुकैर बिन अता से, उन्होंने अब्दुर्रहमान बिन यअमुर अद-दीली से रिवायत करते हुए बताया जिन्होंने कहा: मैंने देखा...; फिर उन्होंने इसका उल्लेख किया(४)। और इसे इब्न उययना ने [अल-थौरी से], बुकैर से, उन्होंने अब्दुर्रहमान बिन यअमुर अद-दीली से रिवायत किया है जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "हज अराफ़ात है। जो कोई फज्र से पहले अराफ़ा पहुँच गया, उसने इसे पा लिया। मिना के दिन तीन हैं; जो दो दिनों में जल्दी करता है, उस पर कोई पाप नहीं है, और जो देरी करता है, उस पर कोई पाप नहीं है"(५)। और उर्वा की हदीस में उनका यह कहना: "जिसने हमारी यह नमाज़ पढ़ी।" उन्होंने मुज़दलिफ़ा में नमाज़ का ज़िक्र किया। विद्वानों ने सहमति व्यक्त की है कि यदि कोई वहाँ रात बिताता है, ठहरता है और नमाज़ के समय सो जाता है, और इमाम के साथ नमाज़ नहीं पढ़ता यहाँ तक कि उसका समय निकल जाए, तो उसका हज पूरा है। चूँकि इमाम के साथ नमाज़ में शामिल होना हज का मूल हिस्सा नहीं है, इसलिए उस स्थान पर ठहरना जहाँ नमाज़ होती है, और भी अधिक संभावना है कि वैसा ही हो। उन्होंने कहा: इसलिए, इस हदीस से वह अनिवार्यता केवल अराफ़ा के लिए ही सिद्ध होती है(६)।

(१) देखें अल-तम्हीद ९/२७२, २७६, और अल-इस्तिज़कार १३/३९। (२) (म) में: और जो। (३) वह अबू अल-असवद अल-मक्की हैं, जो कूफ़ा में रहते थे और खुरासान में उनकी मृत्यु हुई। अल-इसाबा ६/३२८। (४) सुनन अल-नसाई (अल-मुज्तबा) ५/२५६, और अल-कुबरा (३९९७)। इसका एक हिस्सा इसी खंड के पृष्ठ ३२० पर एक अन्य विवरण के साथ पहले आ चुका है। (५) अल-इस्तिज़कार १३/२८, और इसमें सुफियान अल-थौरी का नाम छूट गया था, जिसे हमने सुनन अल-नसाई अल-कुबरा (३९९८) से सुधार लिया है। इसे सुफियान इब्न उययना के माध्यम से अल-थौरी से भी अल-तिर्मिज़ी (८९०) ने उद्धृत किया है। देखें तोहफ़त अल-अशराफ़ ७/२१८। (६) अल-तम्हीद ९/२७६।

اجماع ہے کہ اگر کوئی مزدلفہ میں ٹھہرے اور اللہ کا ذکر نہ کرے تو اس کا حج مکمل ہے۔ چنانچہ اگر حکم دیا گیا ذکر حج کا بنیادی رکن نہیں ہے، تو اس مقام پر حاضری تو بدرجہ اولیٰ ایسی نہیں ہوگی(۱)۔ ابو عمر نے کہا: اسی طرح ان کا اس پر بھی اجماع ہے کہ جب یوم النحر (قربانی کے دن) سورج طلوع ہو جائے تو جمع (مزدلفہ) میں وقوف کا وقت فوت ہو گیا، اور جس نے سورج نکلنے سے پہلے وہاں وقوف پا لیا اس نے (وقوف) پا لیا، ان لوگوں کے نزدیک بھی جو اسے فرض کہتے ہیں اور ان(۲) کے نزدیک بھی جو اسے سنت کہتے ہیں۔ جہاں تک عروہ بن مضرس کی حدیث کا تعلق ہے تو اس کے بعض طرق میں مزدلفہ میں رات گزارنے کا ذکر کیے بغیر عرفہ میں وقوف کا بیان آیا ہے، اور اسی طرح کی عبدالرحمن بن یعمر الدیلی(۳) کی حدیث ہے، وہ کہتے ہیں: میں نے عرفہ میں رسول اللہ ﷺ کو دیکھا، آپ کے پاس اہل نجد میں سے کچھ لوگ آئے اور حج کے بارے میں پوچھا| رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "حج عرفہ ہے، جس نے جمع کی رات فجر طلوع ہونے سے پہلے اسے (عرفہ کو) پا لیا، اس کا حج مکمل ہو گیا۔" اسے نسائی نے روایت کیا ہے، وہ کہتے ہیں: ہمیں اسحاق بن ابراہیم نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں وکیع نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں سفیان یعنی الثوری نے بکیر بن عطاء سے، انہوں نے عبدالرحمن بن یعمر الدیلی سے روایت کرتے ہوئے بتایا کہ میں نے دیکھا...؛ پھر انہوں نے اس کا ذکر کیا(۴)۔ اور اسے ابن عیینہ نے [ثوری سے]، انہوں نے بکیر سے، انہوں نے عبدالرحمن بن یعمر الدیلی سے روایت کیا ہے، وہ کہتے ہیں کہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "حج عرفات ہے، جس نے فجر طلوع ہونے سے پہلے عرفہ کو پا لیا اس نے (حج) پا لیا، اور منیٰ کے دن تین ہیں، جو دو دنوں میں جلدی کرے اس پر کوئی گناہ نہیں اور جو تاخیر کرے اس پر بھی کوئی گناہ نہیں"(۵)۔ اور عروہ کی

حدیث میں آپ کا یہ قول: "جس نے ہماری یہ نماز پڑھی"۔ تو انہوں نے مزدلفہ میں نماز کا ذکر کیا، علماء کا اس پر اجماع ہے کہ اگر کوئی وہاں رات گزارے، وقوف کرے اور نماز سے سویا رہ جائے اور امام کے ساتھ نماز نہ پڑھ سکے یہاں تک کہ وقت نکل جائے، تو اس کا حج مکمل ہے۔ جب امام کے ساتھ نماز میں حاضری حج کا بنیادی حصہ نہیں ہے، تو اس جگہ پر وقوف جہاں نماز ہوتی ہے، بدرجہ اولیٰ ایسا ہی ہوگا۔ انہوں نے کہا: پس اس حدیث سے وہ فرض صرف عرفہ کے ساتھ ہی خاص ثابت ہوتا ہے(۶)۔

(۱) دیکھیے التمہید ۹/ ۲۷۲، ۲۷۶، اور الاستذکار ۱۳/ ۳۹۔ (۲) (م) میں: ومن۔ (۳) وہ ابو الاسود المکی ہیں، کوفہ میں مقیم رہے اور خراسان میں وفات پائی۔ الاصابہ ۶/ ۳۲۸۔ (۴) سنن نسائی (المجتبیٰ) ۵/ ۲۵۶، اور الکبریٰ (۳۹۹۷)، اور اس کا ایک ٹکڑا اسی جلد کے صفحہ ۳۲۰ پر دوسری روایت سے گزر چکا ہے۔ (۵) الاستذکار ۱۳/ ۲۸، اس میں سفیان الثوری کا نام ساقط ہو گیا تھا، ہم نے سنن نسائی الکبریٰ (۳۹۹۸) سے اس کی تصحیح کر لی ہے۔ امام ترمذی (۸۹۰) نے بھی اسے سفیان بن عیینہ کے طریق سے ثوری سے روایت کیا ہے۔ دیکھیے تحفۃ الاشراف ۷/ ۲۱۸۔ (۶) التمہید ۹/ ۲۷۶۔

Page 349, Surah Al-Baqarah: Verse 199.

Eighteenth: His, the Exalted, saying: {and remember Him as He has guided you} [Al-Baqarah: 198]. The command was repeated for emphasis, as you might say: "Throw, throw". It is said: The first is a command for remembrance (dhikr) at the Sacred Site (Al-Mash'ar al-Haram). And the second is a command for remembrance based on the rule of sincerity. And it is said: The meaning of the second is to enumerate the blessing and command gratitude for it. Then He reminded them of their state of misguidance, so that the value of the blessing would become apparent, saying: {and indeed, you were, before that, among those astray}. The 'ka' in "kama" (as) is an adjective for an omitted infinitive, and "ma" is infinitival or restrictive. The meaning is: remember Him with a good remembrance as He guided you with a good guidance, and remember Him as He taught you how to remember Him; do not deviate from it. And "in" is a lightened form of the heavy one (inna), indicated by the entry of the 'lam' in the predicate (khabar), as Sibawayh said (1). Al-Farra' said: It is negative meaning "ma" (not), and the 'lam' means "illa" (except) (2), as he said: "May your mother lose you, for if you killed a Muslim, the punishment of the Most Merciful would descend upon you" (3). Or it means "qad" (already), i.e., "you had been," making three opinions. The pronoun in "qablihi" (before it) refers back to guidance (al-huda). It is said: to the Quran, i.e., you were not, before its revelation, except astray. And if you wish, to the Prophet (peace be upon him), as a metonymy for something not mentioned, and the first is more apparent, and Allah knows best (4). His, the Exalted, saying: {Then depart from the place from where [all] the people depart and ask forgiveness of Allah. Indeed, Allah is Forgiving and Merciful} [Al-Baqarah: 199]. There are four issues in it: The first: His, the Exalted, saying: {Then depart from the place from where [all] the people depart}. It was said: the address...

Footnotes: (1) Al-Kitab 2/138. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/275, and Tafsir al-Zamakhshari 1/339. (3) The verse is by Atika bint Zayd al-Adawiyyah, from verses in which she lamented her husband az-Zubayr ibn al-Awwam after Amr ibn Jarmuz al-Mujashi'i killed him treacherously. It is in Al-Muqarrab 1/112, Al-Muhtasab 2/255, Al-Insaf 2/641, and Al-Khizana 10/378. The narration for them is: "May your right hand be paralyzed" instead of "May your mother lose you," and "al-Mu'tamid" instead of "al-Rahman". (4) See Majma' al-Bayan 2/162.

पृष्ठ ३४९, सूरा अल-बकरा: आयत १९९।

अठारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और उसे याद करो जैसा कि उसने तुम्हें मार्गदर्शन दिया है} [अल-बकरा: १९८]। आदेश को जोर देने के लिए दोहराया गया है, जैसे आप कहते हैं: "फेंको, फेंको"। कहा गया है: पहला मशअर अल-हराम में ज़िक्र करने का आदेश है। और दूसरा इखलास (निष्ठा) के नियम पर ज़िक्र करने का आदेश है। और यह भी कहा गया है: दूसरे का अर्थ नेमतों को गिनना और उनके लिए शुक्रगुज़ारी का आदेश देना है। फिर उसने उन्हें उनके गुमराह होने की स्थिति याद दिलाई ताकि नेमत की कद्र ज़ाहिर हो, तो फरमाया: {और वास्तव में, तुम इससे पहले गुमराहों में से थे}। "कमा" (जैसा) में 'का' एक हटाए गए भाववाचक संज्ञा (मसदर) का विशेषण है, और "मा" मसदरिया या काफाह है। अर्थ है: उसे अच्छे ज़िक्र के साथ याद करो जैसा कि उसने तुम्हें अच्छा मार्गदर्शन दिया है, और उसे वैसे याद करो जैसे उसने तुम्हें सिखाया है कि उसे कैसे याद करना है; उससे मत हटो। और "इन" भारी (इन्ना) से हल्का किया गया है, जिसका प्रमाण खबर (विधेय) में 'लाम' का प्रवेश है, जैसा कि सिबावेह ने कहा है (१)। अल-फर्रा ने कहा: यह 'मा' (नहीं) के अर्थ में नकारात्मक है, और 'लाम' का अर्थ 'इल्ला' (सिवाय) है (२), जैसा कि उसने कहा: "तुम्हारी माँ तुम्हें खो दे, क्योंकि यदि तुमने किसी मुसलमान की हत्या की, तो रहमान की सज़ा तुम पर उतरेगी" (३)। या इसका अर्थ 'क़द' (निश्चित रूप से) है, यानी, "तुम थे," इस प्रकार तीन राय हैं। "क़बलिही" (इससे पहले) में सर्वनाम 'हिदायत' (मार्गदर्शन) की ओर जाता है। कहा गया है: कुरान की ओर, यानी, इसके अवतरण से पहले तुम गुमराहों के सिवा कुछ नहीं थे। और यदि तुम चाहो, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की ओर, जो कि किसी अनिर्दिष्ट चीज़ के लिए उपमा है, और पहला अधिक स्पष्ट है, और अल्लाह बेहतर जानता है (४)। अल्लाह तआला का कथन: {फिर वहाँ से प्रस्थान करो जहाँ से लोग प्रस्थान करते हैं और अल्लाह से क्षमा माँगो। निश्चय ही अल्लाह क्षमाशील और दयावान है} [अल-बकरा: १९९]। इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {फिर वहाँ से प्रस्थान करो जहाँ से लोग प्रस्थान करते हैं}। कहा गया: यह संबोधन...

पाद टिप्पणियाँ: (१) अल-किताब २/१३८। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७५, और तफ़सीर अल-ज़मखशरी १/३३९। (३) यह शेर अतिका बिंत जैद अल-अदविया का है, उन छंदों में से जिनसे उन्होंने अपने पति अज़-जुबैर इब्न अल-अव्वाम का शोक मनाया था, जब अम्र इब्न जरमुज़ अल-मुजाशी ने उन्हें धोखे से मार दिया था। यह अल-मुक़र्रब १/११२, अल-मुहतासिब २/२५५, अल-इंसाफ २/६४१, और अल-ख़िज़ाना १०/३७८ में है। उनके पास वर्णन है: "तुम्हारा दाहिना हाथ लकवाग्रस्त हो जाए" के

बजाय "तुम्हारी माँ तुम्हें खो दे", और "अल-मुअतमद" के बजाय "अल-रहमान"। (४) देखें मजमा अल-बयान २/१६२।

صفحہ ۳۴۹، سورۃ البقرہ: آیت ۱۹۹۔

اٹھارویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ﴾ (اور اس کا ذکر کرو جیسا کہ اس نے تمہیں ہدایت دی) [البقرہ: ۱۹۸]۔ حکم کو تاکید کے لیے دہرایا گیا ہے، جیسے آپ کہیں: "مارو مارو"۔ اور کہا گیا: پہلا حکم مشعرِ حرام کے پاس ذکر کرنے کا ہے۔ اور دوسرا حکم اخلاص کے ساتھ ذکر کرنے کا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: دوسرے سے مراد نعمتوں کو شمار کرنا اور ان پر شکر ادا کرنے کا حکم ہے، پھر انہیں ان کی گمراہی کی حالت یاد دلائی تاکہ انعام کی قدر ظاہر ہو، تو فرمایا: ﴿وَإِن كُنتُم مِّن قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّالِّينَ﴾ (اور بے شک تم اس سے پہلے گمراہوں میں سے تھے)۔ اور "کما" میں 'کاف' محذوف مصدر کی صفت ہے، اور "ما" مصدریہ یا کافہ ہے۔ معنی یہ ہے: اس کا ذکر ویسا ہی اچھا کرو جیسا اس نے تمہیں اچھی ہدایت دی، اور اس کا ذکر ویسا ہی کرو جیسا اس نے تمہیں سکھایا کہ اس کا ذکر کیسے کرنا ہے؛ اس سے روگردانی نہ کرو۔ اور "اِن" (اِنَّ) سے مخففہ ہے، اس پر خبر میں 'لام' کا داخل ہونا دلالت کرتا ہے، یہ سیبویہ نے کہا ہے (۱)۔ الفراء کا قول ہے: یہ 'ما' کے معنی میں نافیہ ہے، اور 'لام' کے معنی 'الا' (سوائے) کے ہیں (۲)، جیسا کہ اس نے کہا: "تیری ماں تجھے روئے، کیونکہ اگر تو نے کسی مسلمان کو قتل کیا تو تجھ پر رحمن کا عذاب اترے گا" (۳)۔ یا اس کے معنی 'قد' (تحقیق) کے ہیں، یعنی "تم تھے"، اس میں تین اقوال ہیں۔ اور "قبلہ" میں ضمیر ہدایت کی طرف لوٹتی ہے۔ اور کہا گیا: قرآن کی طرف، یعنی اس کے نزول سے پہلے تم گمراہ ہی تھے۔ اور اگر چاہیں تو نبی کریم ﷺ کی طرف، جو کہ غیر مذکور کی طرف کنایہ ہے، اور پہلا زیادہ واضح ہے، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾ (پھر وہاں سے لوٹو جہاں سے لوگ لوٹتے ہیں اور اللہ سے بخشش مانگو، یقیناً اللہ بخشنے والا مہربان ہے) [البقرہ: ۱۹۹]۔

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ﴾، کہا گیا: یہ خطاب...

حواشی: (۱) الکتاب ۲/۱۳۸۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۲۷۵، اور تفسیر الزمخشری ۱/۳۳۹۔ (۳) یہ شعر عاتکہ بنت زید العدویہ کا ہے، ان اشعار میں سے جن میں انہوں نے اپنے شوہر زبیر بن العوام کا سوگ منایا تھا جنہیں عمرو بن جرموز المجاشعی نے دھوکے سے قتل کر دیا تھا، یہ المقرب ۱/۱۱۲، المحتسب ۲/۲۵۵، الانصاف ۲/۶۴۱، اور الخزانہ ۱۰/۳۷۸ میں ہے، اور ان کے ہاں روایت ہے: "تیرا دایاں ہاتھ شل ہو جائے" بجائے "تیری ماں تجھے روئے"، اور "المعتمد" بجائے "الرحمن"۔ (۴) دیکھئے مجمع البیان | ۲/۱۶۲

350 Surah Al-Baqarah: Verse 199

For the Hums (1), they did not stand with the people at Arafat; instead, they stood at Muzdalifah, which is within the Sanctuary (Haram). They used to say: "We are the dwellers (Qatin) of Allah (2), so it is proper for us to glorify the Sanctuary and not glorify anything from the profane area (Hill)." Despite their knowledge and acknowledgement that Arafat was the standing place of Ibrahim (peace be upon him), they would not leave the Sanctuary. They would stand at Jam' (Muzdalifah) and depart from it, while other people stood at Arafat. So it was said to them: "Depart with the group." The word "thumma" (then) in this verse is not for chronological order, but rather to connect a sentence of speech that is separate from it.

Al-Dahhak (3) said: The addressees in the verse are the entire nation, and "the people" refers to Ibrahim (peace be upon him), as He said: "Those to whom the people said..." [Al Imran: 173], meaning one person. Based on this, it is possible they are being commanded to depart from Arafat, or it could be another departure, which is from Muzdalifah. In this case, "thumma" would follow its literal meaning. Al-Tabari (4) relied on this possibility. The meaning is: Depart from where Ibrahim departed from the Muzdalifah gathering; that is, then depart to Mina, because the departure from Arafat precedes the departure from Jam'.

I say: This would be an argument for those who consider standing at Muzdalifah obligatory, because of the command to depart from it. Allah knows best.

The correct interpretation of this verse between the two opinions is the first opinion. At-Tirmidhi (5) narrated from Aisha who said: Quraish and those who followed their religion—who were the Hums—used to stand at Muzdalifah saying: "We are the dwellers of Allah." Others used to stand at Arafat. So Allah revealed: "Then depart from where the people depart." This is a good and authentic (hasan sahih) hadith.

(1) Al-Hums is the title for Quraish, Kinana, Jadila, and their followers in the pre-Islamic era (Jahiliyyah), due to their enthusiasm (tahammas) in their religion or their refuge in al-Hamsa, which is the Kaaba: Al-Qamus (Hamas). They were mentioned previously on p. 234 of this volume. (2) This is the hadith of at-Tirmidhi, and the author will mention it soon. His saying "Qatin": plural of "qatin" like "quttan" (dwellers). In the speech, there is an omitted genitive: "We are the dwellers of the House of Allah and His Sanctuary." Al-Nihayah (Qatan). (3) Narrated by Al-Tabari 3/530. (4) In his exegesis 3/530-531, and Al-Muharrar Al-Wajiz 1/275-276, from which the author quoted. (5) In his Sunan (884).

हुम्स (१) के लिए, वे लोगों के साथ अराफात में नहीं ठहरते थे, बल्कि वे मुज़दलिफ़ा में ठहरते थे, जो हरम (पवित्र सीमा) का हिस्सा है। वे कहते थे: "हम अल्लाह के निवासी (क़तीन) हैं (२), इसलिए हमारे लिए उचित है कि हम हरम की महिमा करें और हिल (अपवित्र क्षेत्र) की किसी चीज़ की महिमा न करें।" इस ज्ञान और स्वीकारोक्ति के बावजूद कि अराफात इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) के ठहरने का स्थान था, वे हरम से बाहर नहीं निकलते थे। वे जम' (मुज़दलिफ़ा) में ठहरते थे और वहीं से प्रस्थान करते थे, जबकि अन्य लोग अराफात में ठहरते थे। इसलिए उनसे कहा गया: "पूरे समूह के साथ प्रस्थान करो।" इस आयत में "सुम्मा" (फिर) क्रम के लिए नहीं है, बल्कि वाक्य के उस हिस्से को जोड़ने के लिए है जो उससे अलग है।

अद-दह्हाक (३) ने कहा: आयत में संबोधित पूरी उम्मत (समुदाय) है, और "लोग" से तात्पर्य इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) से है, जैसा कि उन्होंने कहा: "वे लोग जिनसे लोगों ने कहा..." [आल इमरान: १७३], जिसका अर्थ एक व्यक्ति है। इसके आधार पर, यह संभव है कि उन्हें अराफात से प्रस्थान करने का आदेश दिया जा रहा हो, या यह कोई और प्रस्थान हो सकता है, जो मुज़दलिफ़ा से है। इस स्थिति में, "सुम्मा" अपने शाब्दिक अर्थ के अनुसार होगा। अल-तब़री (४) ने इसी संभावना पर भरोसा किया है। अर्थ यह है: वहां से प्रस्थान करें जहां से इब्राहिम ने मुज़दलिफ़ा के जम' से प्रस्थान किया था; यानी, फिर मिना के लिए प्रस्थान करें; क्योंकि अराफात से प्रस्थान, जम' से प्रस्थान से पहले होता है।

मैंने कहा: यह उन लोगों के लिए एक तर्क होगा जो मुज़दलिफ़ा में ठहरने को अनिवार्य मानते हैं; क्योंकि वहां से प्रस्थान करने का आदेश है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

इन दो कथनों में से इस आयत की व्याख्या में सही कथन पहला है; तिरमिज़ी (५) ने आयशा से रिवायत की है जिन्होंने कहा: क़ुरैश और उनके धर्म का पालन करने वाले - जो हुम्स थे - मुज़दलिफ़ा में ठहरते थे और कहते थे: "हम अल्लाह के निवासी हैं।" उनके अलावा अन्य लोग अराफात में ठहरते थे। तो अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: "फिर वहीं से प्रस्थान करो जहाँ से लोग प्रस्थान करते हैं।" यह एक हसन सहीह हदीस है।

(१) हुम्स जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में क़ुरैश, किनाना, जदीला और उनके अनुयायियों का उपनाम है, उनके धर्म में उत्साह (तहममुस) के कारण या अल-हमसा (काबा) में शरण लेने के कारण: अल-कामूस (हमस)। उनका उल्लेख इस भाग के पृष्ठ २३४ पर पहले किया जा चुका है। (२) यह

तिरमिज़ी की हदीस है और लेखक जल्द ही इसका उल्लेख करेंगे। उनका कहना: 'क़तीन': 'क़तिन' का बहुवचन है जैसे 'क़ुत्तान'। इस कथन में एक लुप्त शब्द है जिसका अर्थ है: हम अल्लाह के घर और उसके हरम के निवासी हैं। अल-निहाया (क़तन)। (३) अल-तब़री ३/५३० द्वारा निकाला गया। (४) उनकी तफ़्सीर ३/५३०-५३१ में, और अल-मुहर्रर अल-वज़ीज़ १/२७५-२७६ में, और लेखक ने उनसे उद्धृत किया है। (५) उनके सुनन (८८४) में।

حُمْس (۱) کے لیے، وہ لوگوں کے ساتھ عرفات میں نہیں ٹھہرتے تھے، بلکہ وہ مزدلفہ میں ٹھہرتے تھے، جو کہ حرم میں سے ہے، اور وہ کہتے تھے: "ہم اللہ کے قاطن (رہنے والے) ہیں (۲)، لہٰذا ہمارے لیے مناسب ہے کہ ہم حرم کی تعظیم کریں اور حِل (حدودِ حرم سے باہر کا علاقہ) کی کسی چیز کی تعظیم نہ کریں"۔ اس علم اور اقرار کے باوجود کہ عرفہ حضرت ابراہیم علیہ السلام کے ٹھہرنے کی جگہ تھی، وہ حرم سے باہر نہیں نکلتے تھے، اور وہ جَمْع (مزدلفہ) میں ٹھہرتے تھے، اور وہیں سے واپس لوٹتے تھے، جبکہ دوسرے لوگ عرفات میں ٹھہرتے تھے؛ چنانچہ ان سے کہا گیا: "سب لوگوں کے ساتھ مل کر واپس لوٹو"۔ اور اس آیت میں لفظ "ثم" ترتیب کے لیے نہیں ہے، بلکہ یہ کلام کے اس جملے کو عطف کرنے کے لیے ہے جو اس سے منقطع ہے۔

اور ضحاک (۳) نے کہا: آیت میں مخاطب پوری امت ہے، اور "الناس" سے مراد ابراہیم علیہ السلام ہیں، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ﴾ [آل عمران: ۱۷۳]، جبکہ اس سے مراد ایک شخص ہے۔ اس بنا پر یہ احتمال ہے کہ انہیں عرفہ سے واپس لوٹنے کا حکم دیا جا رہا ہو، اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ کوئی دوسری واپسی ہو، جو کہ مزدلفہ سے ہے، تو اس احتمال پر لفظ "ثم" اپنے اصلی معنی (ترتیب) میں آئے گا، اور اسی احتمال پر طبری (٤) نے بھروسہ کیا ہے۔ اور معنی یہ ہے: وہاں سے واپس لوٹو جہاں سے ابراہیم علیہ السلام مزدلفہ کے مقام جَمْع سے واپس لوٹے تھے، یعنی: پھر منیٰ کی طرف لوٹو؛ کیونکہ عرفات سے واپسی جَمْع سے واپسی سے پہلے ہوتی ہے۔

میں کہتا ہوں: اس میں ان لوگوں کے لیے دلیل ہے جو مزدلفہ میں ٹھہرنے کو واجب قرار دیتے ہیں؛ کیونکہ وہاں سے لوٹنے کا حکم دیا گیا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور ان دونوں اقوال میں سے اس آیت کی تاویل میں صحیح قول پہلا ہے؛ ترمذی (٥) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: قریش اور جو ان کے دین پر تھے - اور وہ حُمْس تھے - وہ مزدلفہ میں ٹھہرتے تھے اور کہتے تھے: ہم اللہ کے رہنے والے ہیں، اور ان کے علاوہ دوسرے لوگ عرفات میں ٹھہرتے تھے، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ﴾ "پھر تم بھی وہیں سے واپس لوٹو جہاں سے لوگ واپس لوٹتے ہیں"۔ یہ حدیث حسن صحیح ہے۔

(١) الحُمْس جاہلیت میں قریش، کنانہ، جدیلہ اور ان کے متبعین کا لقب ہے، ان کے اپنے دین میں سخت ہونے کی وجہ سے یا الحَمْساء یعنی کعبہ کی پناہ لینے کی وجہ سے: القاموس (حمس)۔ اور ان کا تذکرہ اس جلد کے صفحہ ٢٣٤ پر گزر چکا ہے۔ (٢) یہ ترمذی کی حدیث ہے اور مصنف عنقریب اس کا ذکر کریں گے، ان کا قول: "قطین": قاطن کی جمع ہے جیسے قُطَّان، اور کلام میں مضاف محذوف ہے جس کی تقدیر یہ ہے: ہم اللہ کے گھر اور اس کے حرم کے رہنے والے ہیں۔ النہایہ (قطن)۔ (٣) اسے طبری نے ٣/ ٥٣٠ میں روایت کیا ہے۔ (٤) اپنی تفسیر ٣/ ٥٣٠-٥٣١ میں، اور المحرر الوجیز ١/ ٢٧٥-٢٧٦ میں، اور ان سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٥) اپنی سنن (٨٨٤) میں۔

Page 351 Surah Al-Baqarah: Verse 199

In Sahih Muslim, Aishah (may Allah be pleased with her) said: "The Hums were those about whom Allah revealed: {Then depart from the place from which [all] the people depart}. She said: 'People used to depart from Arafat, while the Hums used to depart from Muzdalifah, saying: "We only depart from the Sacred Territory." When the verse {Then depart from the place from which [all] the people depart} was revealed, they returned to Arafat.'" (1). This is an explicit text, and there are many similar authentic ones, so one should not rely on other opinions. And Allah is the one whose help is sought.

Sa'id bin Jubayr read it as "An-Nasi" (2), and its interpretation is Adam, peace be upon him; because of the saying of Allah the Almighty: {and he forgot, and We found not in him determination} [Taha: 115]. Some of them allow shortening the "ya", saying: "An-Nas" (The People), like "Al-Qadi" and "Al-Hadi". Ibn Atiyah (3) said: As for its permissibility in Arabic, Sibawayh (4) mentioned it, but as for its permissibility as a recitation, I do not recall it.

The Almighty commanded seeking forgiveness because these are places and times of likely acceptance and where mercy descends. A group said: The meaning is: And ask Allah's forgiveness for your action that was contrary to the Sunnah of Ibrahim in your standing at Quzah in Muzdalifah instead of Arafat.

Second: Abu Dawud narrated from Ali, who said: "When morning came - meaning the Prophet ﷺ - he stood at Quzah and said: 'This is Quzah, and it is the place of standing, and all of Jam' (Muzdalifah) is a place of standing. I have sacrificed here, and all of Mina is a place of sacrifice, so sacrifice in your camps.'" (5). The ruling for pilgrims when they move from Arafat to Muzdalifah is to stay the night there, then the Imam leads the people in the Fajr prayer in the darkness of the early dawn (6), and they stand at the Sacred Monument (Al-Mash'ar al-Haram). Quzah is the mountain upon which the Imam stands, and they continue to remember Allah and supplicate until close to sunrise, then they move before sunrise, in opposition to the Arabs; for they used to move after sunrise, saying: "Shine, O Thabir, so that we may raid," meaning: so that we may approach the state of leaving Ihram and proceed to raiding.

Footnotes: (1) Sahih Muslim (1219), and Al-Bukhari also recorded it (4520). (2) See Al-Qira'at ash-Shadhdhah p. 12, and Al-Muhtasib 1/119. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/276, and what precedes it is from it. (4) Al-Kitab 4/183. (5) Sunan Abi Dawud (1935), and it

is in Musnad Ahmad (562) in a longer form. (6) His saying: "yughallis" is from "al-ghalas," which is the darkness of the end of the night when it mixes with the light of morning. An-Nihayah (ghalas).

पृष्ठ 351 सूरह अल-बक़रह: आयत 199

सहीह मुस्लिम में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है, उन्होंने कहा: "हुम्स वे लोग थे जिनके बारे में अल्लाह ने यह आयत उतारी: {फिर वहीं से लौटो जहाँ से सब लोग लौटते हैं}। उन्होंने कहा: 'लोग अराफ़ात से लौटते थे, जबकि हुम्स मुज़दलिफ़ा से लौटते थे, यह कहते हुए कि: "हम केवल हरम (पवित्र क्षेत्र) से ही लौटेंगे।" जब आयत {फिर वहीं से लौटो जहाँ से सब लोग लौटते हैं} उतरी, तो वे अराफ़ात लौट आए।'" (1)। यह एक स्पष्ट पाठ है, और इसके समान कई अन्य प्रामाणिक पाठ हैं, इसलिए अन्य कथनों पर भरोसा नहीं किया जाना चाहिए। और अल्लाह ही सहायता करने वाला है।

सईद बिन जुबैर ने इसे "अन-नासी" (2) पढ़ा, और इसकी व्याख्या आदम (अलैहिस्सलाम) है; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {पर वह भूल गया और हमने उसमें कोई दृढ़ संकल्प नहीं पाया} [ताहा: 115]। उनमें से कुछ लोग "या" को हल्का करने की अनुमति देते हैं, और कहते हैं: "अन-नास", जैसे "अल-क़ादी" और "अल-हादी"। इब्न अतिय्या (3) ने कहा: अरबी भाषा में इसकी अनुमति के बारे में सिबावैह (4) ने उल्लेख किया है, लेकिन जहाँ तक इसके पाठ (क़िरात) के रूप में अनुमति का प्रश्न है, मुझे इसकी जानकारी नहीं है।

अल्लाह तआला ने माफ़ी माँगने (इस्तग़फ़ार) का आदेश दिया; क्योंकि ये वे स्थान और समय हैं जहाँ दुआ स्वीकार होने की संभावना होती है और रहमत बरसती है। एक समूह ने कहा: इसका अर्थ है: और अल्लाह से अपने उस कृत्य के लिए क्षमा माँगो जो अराफ़ात के बजाय मुज़दलिफ़ा के क़ुज़ह में ठहरने के कारण इब्राहीम की सुन्नत के विरुद्ध था।

दूसरा: अबू दाऊद ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: "जब सुबह हुई - यानी नबी ﷺ - तो आप क़ुज़ह पर खड़े हुए और कहा: 'यह क़ुज़ह है, और यह ठहरने का स्थान है, और पूरा जम' (मुज़दलिफ़ा) ठहरने का स्थान है। मैंने यहाँ कुर्बानी की है, और पूरा मिना कुर्बानी का स्थान है, इसलिए अपने डेरों में कुर्बानी करो।'" (5)। अराफ़ात से मुज़दलिफ़ा जाने वाले हाजियों के लिए नियम यह है कि वे वहाँ रात बिताएँ, फिर इमाम सुबह की नमाज़ अंधेरे में (6) लोगों के साथ पढ़े, और वे मशअर अल-हराम में खड़े हों। क़ुज़ह वह पहाड़ है जिस पर इमाम खड़ा होता है, और वे अल्लाह का ज़िक्र और दुआ तब तक करते रहते हैं जब तक कि सूरज निकलने के करीब न हो जाए, फिर वे सूरज निकलने से पहले चल देते हैं, अरबों के विरोध में; क्योंकि वे सूरज निकलने के बाद

चलते थे, और कहते थे: "चमक ओ थबीर, ताकि हम छापा मारें," यानी: ताकि हम एहराम खोलने की स्थिति के करीब पहुँचें और छापा मारने की ओर बढ़ें।

पाद टिप्पणियाँ: (1) सहीह मुस्लिम (1219), और इसे बुखारी (4520) ने भी उद्धृत किया है। (2) देखें अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. 12, और अल-मुहतासिब 1/119। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/276, और जो इससे पहले है वह उसी से है। (4) अल-किताब 4/183। (5) सुनन अबी दाऊद (1935), और यह मुस्नद अहमद (562) में विस्तृत रूप से है। (6) उनका कहना: "युग़ल्लिस", ग़लस से है, और यह रात के अंत का अंधेरा है जब वह सुबह की रोशनी के साथ मिल जाता है। अल-निहाया (ग़लस)।

صفحہ ۳۵۱ سورۃ البقرہ: آیت ۱۹۹

صحیح مسلم میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، انہوں نے فرمایا: "حمس وہ لوگ تھے جن کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ﴾ (پھر تم وہیں سے واپس ہو جہاں سے سب لوگ واپس ہوتے ہیں)۔ انہوں نے فرمایا: 'لوگ عرفات سے واپس ہوتے تھے، جبکہ حمس مزدلفہ سے واپس ہوتے تھے، وہ کہتے تھے: "ہم صرف حرم ہی سے واپس ہوں گے۔" پھر جب آیت ﴿أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ﴾ نازل ہوئی، تو وہ عرفات واپس آ گئے۔'" (۱)۔ یہ ایک صریح نص ہے، اور اس جیسی بہت سی صحیح روایات موجود ہیں، لہٰذا دوسرے اقوال پر بھروسہ نہیں کرنا چاہیے۔ اور اللہ ہی مددگار ہے۔

سعید بن جبیر نے اسے "الناسی" (۲) پڑھا، اور اس کی تاویل حضرت آدم علیہ السلام ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا﴾ [طہ: ۱۱۵] (مگر وہ بھول گئے اور ہم نے ان میں پختہ ارادہ نہ پایا)۔ بعض کے نزدیک "یا" کو ہلکا پڑھنا جائز ہے، تو وہ "الناس" کہتے ہیں، جیسے "القاض" اور "الہاد"۔ ابن عطیہ (۳) نے کہا: عربی زبان میں اس کے جواز کا تذکرہ تو سیبویہ (٤) نے کیا ہے، لیکن جہاں تک اس کے قراءت کے طور پر جائز ہونے کا تعلق ہے، تو مجھے یاد نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ نے استغفار کا حکم دیا؛ کیونکہ یہ (عبادت کے) مقامات ہیں، اور قبولیت کی امید اور رحمت کے نزول کی جگہیں ہیں۔ ایک گروہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ: اور اللہ سے اپنے اس فعل پر معافی مانگو جو عرفات کے بجائے مزدلفہ کے مقامِ قزح میں ٹھہرنے کی وجہ سے سنتِ ابراہیم کے خلاف تھا۔

دوسری بات: ابوداؤد نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: "جب صبح ہوئی - یعنی نبی کریم ﷺ - تو آپ قزح پر کھڑے ہوئے اور فرمایا: 'یہ قزح ہے، اور یہ ٹھہرنے کی جگہ ہے، اور پورا جمع (مزدلفہ) ٹھہرنے کی جگہ ہے، اور میں نے یہاں قربانی کی ہے، اور پورا منیٰ قربانی کی جگہ ہے، لہٰذا تم اپنے ڈیروں میں قربانی کرو۔'" (٥)۔ پس عرفات سے مزدلفہ کی طرف جانے والے حجاج کا حکم یہ ہے کہ وہ وہاں رات گزاریں، پھر امام لوگوں کو اندھیرے میں (٦) صبح کی نماز پڑھائے، اور وہ مشعرِ حرام میں قیام کریں۔ قزح وہ پہاڑ ہے جس پر امام کھڑا ہوتا ہے، اور وہ سورج نکلنے کے قریب تک اللہ کا ذکر اور دعا کرتے رہتے ہیں، پھر وہ سورج نکلنے سے پہلے چل دیتے ہیں، مشرکینِ عرب کی مخالفت میں؛ کیونکہ وہ سورج نکلنے کے بعد چلتے تھے، اور کہتے تھے: "اے ثبیر! تو روشن ہو جا تاکہ ہم غارت گری کریں،" یعنی: تاکہ ہم احرام کھولنے کے قریب ہوں اور غارت گری کی طرف بڑھیں۔

حواشی: (١) صحیح مسلم (١٢١٩)، اور اسے بخاری نے بھی روایت کیا ہے (٤٥٢٠)۔ (٢) دیکھیے القراءات الشاذة ص ١٢، اور المحتسب ١/١١٩۔ (٣) المحرر الوجیز ١/٢٧٦، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔ (٤) الکتاب ٤/١٨٣۔ (٥) سنن ابی داؤد (١٩٣٥)، اور یہ مسند احمد (٥٦٢) میں تفصیلاً موجود ہے۔ (٦) ان کا قول: "یغلس"، غلس سے ہے، اور یہ رات کے آخری حصے کی وہ تاریکی ہے جب وہ صبح کی روشنی کے ساتھ مل جاتی ہے۔ النہایہ (غلس)۔

Al-Bukhari narrated from Amr bin Maymun, who said: "I witnessed Umar praying Fajr at Jam' (Muzdalifah), then he stood and said: 'The polytheists would not depart until the sun rose, and they used to say: "Shine, Thabir!" But the Prophet (peace be upon him) differed from them and departed before the sun rose.'" (1)

Ibn Uyaynah narrated from Ibn Jurayj, from Muhammad bin Qais bin Makhramah, from Ibn Tawus, from his father, that the people of the Pre-Islamic era (Jahiliyyah) used to depart from Arafat before sunset, and they used to depart from Muzdalifah after sunrise. So the Messenger of Allah (peace be upon him) delayed the former and hastened the latter; he delayed the departure from Arafat and hastened the departure from Muzdalifah, opposing the practice of the polytheists. (2)

Thirdly: When they depart before sunrise, their ruling is to depart in the same manner as the departure from Arafat, which is for the Imam to lead the people at a moderate pace (al-anaq). If any of them finds an opening, he increases the pace slightly. 'Al-anaq' is a well-known pace for riding beasts. 'An-nass' is faster than al-anaq, like a trot or faster.

In Sahih Muslim, Usama bin Zaid (may Allah be pleased with them both) was asked: "How was the Messenger of Allah (peace be upon him) moving when he departed from Arafat?" He said: "He was moving at al-anaq pace, and if he found a gap, he would speed up (nassa)." Hisham said: "An-nass is above al-anaq, and it was mentioned before." (3)

It is recommended for him to move quickly in the valley of Muhassir for the distance of a stone's throw; if he does not, there is no harm. It is part of Mina.

At-Thawri and others narrated from Abu Az-Zubayr, from Jabir, who said: "The Messenger of Allah (peace be upon him) departed with tranquility, and he said to them: 'Move faster in the valley of Muhassir,' and he said to them: 'Take your rituals from me.'" (4) When they reached Mina, on the morning of the Day of Sacrifice, they threw pebbles at the Jamrat al-Aqaba during the forenoon (duha).

---

(1) Sahih al-Bukhari (1684), and it is with Ahmad (84). His saying: "Shine, Thabir," means: may the sun rise upon you. Thabir is a mountain. It is said: "A man shone (ashraqa)" if he entered the time of sunrise. The saying of the people of Jahiliyyah was: "Shine, Thabir, so that we may depart," meaning move and overflow. A'lam al-

Hadith by al-Khattabi 2/892. (2) Al-Istidhkar 13/58-59, and the report was narrated by ash-Shafi'i in al-Umm 2/180 through Ibn Jurayj. (3) Page 336 of this volume. (4) Thus the author (may Allah have mercy on him) quoted from Ibn Abd al-Barr in al-Istidhkar 13/69-72, and we did not find the first part of his (pbuh) saying, and it was narrated as his action by Ahmad (14553), Abu Dawud (1944), at-Tirmidhi (886), and Ibn...

अल-बुखारी ने अम्र बिन मैमुन से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "मैंने उमर को जम' (मुज़दलिफ़ा) में फ़ज्र की नमाज़ पढ़ते देखा, फिर वह खड़े हुए और कहा: 'मुशरिक (बहुदेववादी) सूरज निकलने तक रवाना नहीं होते थे, और वे कहते थे: "थबीर, चमक उठ!" लेकिन पैगंबर (उन पर शांति हो) ने उनका विरोध किया और सूरज निकलने से पहले ही रवाना हो गए।'" (1)

इब्न उयायना ने इब्न जुराइज से, उन्होंने मुहम्मद बिन कैस बिन मखरमा से, उन्होंने इब्न ताउस से, उन्होंने अपने पिता से रिवायत की है कि जाहिलियत (अज्ञानता के काल) के लोग सूरज डूबने से पहले अराफ़ात से रवाना होते थे, और वे सूरज निकलने के बाद मुज़दलिफ़ा से रवाना होते थे। इसलिए अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने इसे (अराफ़ात से रवानगी को) विलंबित किया और उसे (मुज़दलिफ़ा से रवानगी को) शीघ्र किया; उन्होंने अराफ़ात से रवानगी में देरी की और मुज़दलिफ़ा से रवानगी में जल्दी की, मुशरिकों के तरीके के खिलाफ।" (2)

तीसरा: यदि वे सूर्योदय से पहले रवाना होते हैं, तो उनका नियम अराफ़ात से रवानगी के तरीके के समान है, जो यह है कि इमाम लोगों को मध्यम गति (अल-अनक़) से ले जाए। यदि उनमें से किसी को खाली जगह मिलती है, तो वह गति थोड़ी बढ़ा देता है। 'अल-अनक़' सवारी वाले जानवरों की एक प्रसिद्ध गति है। 'अन-नस्स' अल-अनक़ से तेज़ है, जैसे दुलकी चाल या उससे तेज़।

सहीह मुस्लिम में उसामा बिन ज़ैद (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से पूछा गया: "अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) अराफ़ात से लौटते समय कैसे चल रहे थे?" उन्होंने कहा: "वह अल-अनक़ की गति से चल रहे थे, और यदि उन्हें कोई खाली जगह मिलती, तो वे अपनी गति बढ़ा देते (नस्सा)।" हिशाम ने कहा: "अन-नस्स अल-अनक़ से ऊपर है, और यह पहले उल्लेख किया जा चुका है।" (3)

उसके लिए मुहास्सिर की घाटी में पत्थर फेंकने की दूरी के बराबर तेज़ी से चलना मुस्तहब (पसंदीदा) है; यदि वह ऐसा नहीं करता है, तो कोई हर्ज नहीं है। यह मिना का हिस्सा है।

अत-थौरी और अन्य ने अबू अज़-ज़ुबैर से, उन्होंने जाबिर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) शांति के साथ रवाना हुए, और उन्होंने उनसे कहा: 'मुहास्सिर की घाटी में अपनी गति बढ़ाओ,' और उनसे कहा: 'मुझसे अपने (हज के) तरीक़े सीख लो।'" (4) जब वे कुर्बानी के दिन सुबह मिना पहुँचे, तो उन्होंने चाश्त (दुहा) के समय जमरत अल-अक़बा पर कंकड़ फेंके।

(1) सहीह अल-बुखारी (1684), और यह अहमद (84) के यहाँ भी है। उनका कहना: "थबीर, चमक उठ", यानी: तुम पर सूरज निकल आए। थबीर एक पहाड़ है। कहा जाता है: "आदमी चमक उठा (अशराक़ा)" यदि उसने सूर्योदय के समय में प्रवेश किया। जाहिलियत के लोगों का कहना था: "थबीर चमक उठ ताकि हम रवाना हो सकें", यानी चलें और आगे बढ़ें। अल-खत्ताबी द्वारा 'आलम अल-हदीस' 2/892। (2) अल-इस्तिज़कार 13/58-59, और रिवायत को अल-शाफ़ई ने अल-उम्म 2/180 में इब्न जुराइज के माध्यम से निकाला है। (3) इस भाग का पृष्ठ 336। (4) इसी प्रकार लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) ने इब्न अब्द अल-बर्र से अल-इस्तिज़कार 13/69-72 में उद्धृत किया है, और हमें उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कथन का पहला हिस्सा नहीं मिला, और इसे उनके कार्य के रूप में अहमद (14553), अबू दाऊद (1944), अल-तिर्मिज़ी (886), और इब्न... द्वारा निकाला गया है।

بخاری نے عمرو بن میمون سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: "میں نے عمر کو جم' (مزدلفہ) میں فجر کی نماز پڑھتے دیکھا، پھر وہ کھڑے ہوئے اور کہا: 'مشرکین سورج نکلنے تک روانہ نہیں ہوتے تھے، اور وہ کہتے تھے: "ثبیر، روشن ہو جا!" لیکن نبی ﷺ نے ان کی مخالفت کی اور سورج نکلنے سے پہلے روانہ ہو گئے۔'" (1)

ابن عیینہ نے ابن جریج سے، انہوں نے محمد بن قیس بن مخرمہ سے، انہوں نے ابن طاؤس سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی ہے کہ دورِ جاہلیت کے لوگ سورج غروب ہونے سے پہلے عرفات سے روانہ ہوتے تھے، اور وہ سورج نکلنے کے بعد مزدلفہ سے روانہ ہوتے تھے۔ چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے اسے (عرفات کی روانگی کو) مؤخر کیا اور اسے (مزدلفہ کی روانگی کو) جلدی کیا؛ انہوں نے عرفات سے روانگی میں تاخیر کی اور مزدلفہ سے روانگی میں جلدی کی، مشرکین کے طریقے کی مخالفت کرتے ہوئے۔ (2)

تیسری بات: جب وہ سورج نکلنے سے پہلے روانہ ہوں تو ان کا حکم عرفات سے روانگی کی طرح ہے، یعنی امام لوگوں کو 'عنق' (درمیانی چال) کے ساتھ لے کر چلے۔ اگر کسی کو جگہ ملے تو وہ چال میں تھوڑا اضافہ کر دے۔ 'عنق' چوپایوں کی ایک معروف چال ہے جسے سب جانتے ہیں۔ اور 'نص' عنق سے تیز چال ہے، جیسے دُلکی یا اس سے تیز۔

صحیح مسلم میں اسامہ بن زید رضی اللہ عنہما سے پوچھا گیا: "رسول اللہ ﷺ عرفات سے لوٹتے وقت کس طرح چل رہے تھے؟" انہوں نے کہا: "آپ ﷺ عنق کی چال چل رہے تھے، اور جب کوئی کشادہ جگہ پاتے تو تیز چلتے (نص)۔" ہشام نے کہا: "نص عنق سے تیز ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔" (3)

مستحب ہے کہ وہ وادی محسر میں پتھر پھینکنے کے فاصلے کے برابر تیزی سے چلے، اگر ایسا نہ کرے تو کوئی حرج نہیں۔ یہ منیٰ کا حصہ ہے۔

ثوری وغیرہ نے ابو زبیر سے، انہوں نے جابر سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ سکینت کے ساتھ روانہ ہوئے، اور ان سے فرمایا: "وادی محسر میں تیزی سے چلو،" اور ان سے فرمایا: "مجھ سے اپنے حج کے طریقے سیکھ لو۔" (4) جب وہ قربانی کے دن صبح منیٰ پہنچے، تو انہوں نے چاشت کے وقت جمرہ عقبہ پر کنکریاں ماریں۔

---

(1) صحیح البخاری (1684)، اور یہ احمد (84) کے ہاں بھی ہے۔ ان کا قول: "اشرق ثبیر" یعنی: تم پر سورج طلوع ہو جائے۔ ثبیر ایک پہاڑ کا نام ہے۔ کہا جاتا ہے: "آدمی نے اشراق کیا" جب وہ طلوع آفتاب کے وقت میں داخل ہوا۔ دورِ جاہلیت کے لوگوں کا قول تھا: "ثبیر روشن ہو جا تاکہ ہم کوچ کریں"، یعنی چلیں اور آگے بڑھیں۔ اعلام الحدیث از خطابی 892/2۔ (2) الاستذکار 13/58-59، اور اس روایت کو شافعی نے الام 180/2 میں ابن جریج کے طریق سے نکالا ہے۔ (3) اسی جلد کا صفحہ 336۔ (4) اسی طرح مصنف رحمہ اللہ نے ابن عبد البر سے الاستذکار 13/69-72 میں نقل کیا ہے، اور ہمیں آپ ﷺ کے قول کا پہلا حصہ نہیں ملا، اور اسے آپ ﷺ کے فعل کے طور پر احمد (14553)، ابو داؤد (1944)، ترمذی (886) اور ابن... نے روایت کیا ہے۔

...riding if they are able, and it is not recommended to ride for other than that among the Jamarat. They stone them with seven pebbles, each pebble being like the 'Khadhf' pebble (1) - as its explanation will follow (2). When they have thrown them, everything that was prohibited to them becomes permissible, including clothing and all grooming (Tafath), except for women, perfume, and hunting according to Malik and Ishaq in the report of Abu Dawud al-Khaffaf from him. Umar ibn al-Khattab and Ibn Umar said: Everything becomes permissible for him except women and perfume. Whoever applies perfume according to Malik after the stoning and before the 'Ifadah' (circumambulation), he does not see a ransom (Fidya) upon him, because of what has been mentioned regarding that. And whoever hunts according to him after stoning the Jamrat al-Aqaba and before performing the 'Ifadah', he must pay the penalty (Jaza'). Ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr said: Everything becomes permissible for him except women; and this was narrated from Ibn Abbas (3).

Fourth: The pilgrim stops the Talbiyah with the first pebble he throws at Jamrat al-Aqaba. This is the view of most people of knowledge in Medina and elsewhere. It is permissible and allowed according to Malik, but the well-known view from him is stopping it at the decline of the sun (Zawal) on the day of Arafah, based on what is mentioned in his Muwatta' from Ali, and he said: This is the matter with us (4).

I say: The basis for this statement from the Sunnah is what Muslim narrated from al-Fadl ibn Abbas - who was riding behind the Messenger of Allah ﷺ - that he said on the evening of Arafah and the morning of Jam' (Muzdalifah) to the people when they departed (5): "Observe tranquility," while he was holding back his she-camel, until he entered Muhassir - which is part of Mina -

= [Footnote] Majah (3023), and its wording in Ahmad: The Messenger of Allah ﷺ departed while being tranquil, and he quickened his pace in the valley of Muhassir, then he showed them [pebbles] like the pebbles of Khadhf, and commanded them to be tranquil, and said: "Let my Ummah take its rituals [from me], for I do not know if I shall meet them after this year of theirs." His saying: 'Awdha'a', meaning: he hastened and made his she-camel run. As-Sindi said this in the Hashiyah of the Musnad. A similar wording was narrated in the long Hadith of Jabir in Muslim (1218), where it says: until he came to the valley of Muhassir, so he moved a little... and the second half of the Hadith, which is his saying ﷺ: "Take your rituals from me," has been repeated many times, and the first place it was mentioned previously was 1/67.

(1) Khadhf: It is throwing a pebble or a date pit by placing it between your two index fingers and flipping it. Pebbles of Khadhf mean small pebbles. Al-Nihayah (Khadhf). (2) In the following issue. (3) See Al-Istidhkar 13/227-230, Al-Muhalla 7/139-140, and Al-Mughni 5/308-310. (4) Al-Muwatta' 1/338, and see 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 1/396, 397. (5) In (m): they departed.

सूरह अल-बक़रह: आयत 199 | 353

...यदि वे सक्षम हों तो सवारी करना, और जमरात के बीच इसके अलावा अन्य के लिए सवारी करना अनुशंसित नहीं है। वे उन्हें सात कंकड़ियों से मारते हैं, प्रत्येक कंकड़ी 'खज़फ़' कंकड़ी (1) के समान होती है - जैसा कि इसका स्पष्टीकरण आगे आएगा (2)। जब वे उन्हें फेंक देते हैं, तो उनके लिए वह सब कुछ हलाल हो जाता है जो उन पर हराम था, जिसमें कपड़े और सभी बनाव-श्रृंगार (तफ़थ) शामिल हैं, सिवाय महिलाओं, इत्र और शिकार के; मालिक और इशाक के अनुसार अबू दाऊद अल-खफ़ाफ़ की उनसे रिवायत में। उमर इब्न अल-खत्ताब और इब्न उमर ने कहा: उसके लिए महिलाओं और इत्र के अलावा सब कुछ हलाल हो जाता है। मलिक के अनुसार जिसने रमी (कंकड़ी मारने) के बाद और तवाफ़-ए-इफ़ादा से पहले इत्र लगाया, उस पर कोई फ़िदया (जुर्माना) नहीं है; क्योंकि इस बारे में जो उल्लेख आया है। और मलिक के अनुसार जिसने जमरा-ए-अक़बा की रमी के बाद और तवाफ़-ए-इफ़ादा करने से पहले शिकार किया, तो उस पर जज़ा (दंड) अनिवार्य है। अल-शाफ़ई, अहमद, इशाक और अबू थौर ने कहा: उसके लिए महिलाओं के अलावा सब कुछ हलाल हो जाता है; और यह इब्न अब्बास (3) से वर्णित है।

चौथा: हाजी जमरा-ए-अक़बा पर फेंकी जाने वाली पहली कंकड़ी के साथ तल्बियाह बंद कर देता है। मदीना और अन्य जगहों के अधिकांश विद्वानों का यही मत है। मलिक के अनुसार यह जायज़ और अनुमत है, लेकिन उनके द्वारा प्रसिद्ध मत यह है कि अराफ़ा के दिन सूरज ढलने (ज़वाल) के समय इसे बंद कर दिया जाए, जैसा कि अली से उनके मुवत्ता में वर्णित है, और उन्होंने कहा: हमारे यहाँ यही आदेश है (4)।

मैं कहता हूँ: सुन्नत से इस वाक्य का आधार वह है जो मुस्लिम ने अल-फ़ज़ल इब्न अब्बास से रिवायत किया है - जो अल्लाह के रसूल ﷺ के पीछे सवारी पर बैठे थे - कि उन्होंने अराफ़ा की शाम और जम (मुज़दलिफ़ा) की सुबह लोगों से कहा जब वे चले (5): "शांति बनाए रखो," जबकि वह अपनी ऊँटनी को रोके हुए थे, यहाँ तक कि वह मुहस्सिर में दाखिल हुए - जो मिना का हिस्सा है -

= [फ़ुटनोट] माजाह (3023), और अहमद के यहाँ इसके शब्द हैं: अल्लाह के रसूल ﷺ शांति के साथ चले, और मुहस्सिर की घाटी में अपनी गति तेज़ की, फिर उन्हें खज़फ़ की कंकड़ियों जैसी कंकड़ियाँ दिखाईं, और उन्हें शांति बनाए रखने का आदेश दिया, और कहा: "मेरी उम्मत को चाहिए कि वह अपने मन्सक (अनुष्ठान) मुझसे ले ले, क्योंकि मैं नहीं जानता कि क्या मैं इस वर्ष के बाद उनसे मिल

पाऊँगा।" उनका कहना: 'औज़ा', यानी: उन्होंने अपनी ऊँटनी को तेज़ किया और दौड़ाया। अल-सिंदी ने मसनद के हाशिए में ऐसा कहा है। मुस्लिम (1218) में जाबिर की लंबी हदीस में इस तरह के शब्द आए हैं, जिसमें कहा गया है: यहाँ तक कि वह मुहस्सिर की घाटी में आए, तो उन्होंने थोड़ा तेज़ किया... और हदीस का दूसरा हिस्सा, जो उनका ﷺ कहना है: "मुझसे अपने अनुष्ठान सीख लो," कई बार दोहराया गया है, और पहला स्थान जहाँ इसका पहले उल्लेख हुआ था, 1/67 है। (1) खज़फ़: यह कंकड़ी या गुठली को अपनी दो तर्जनी उंगलियों के बीच रखकर फेंकना है। खज़फ़ की कंकड़ियों का अर्थ है छोटी कंकड़ियाँ। अल-निहाया (खज़फ़)। (2) अगले विषय में। (3) देखें अल-इस्तिज़कार 13/227-230, अल-मुहल्ला 7/139-140, और अल-मुग़नी 5/308-310। (4) अल-मुवत्ता 1/338, और देखें अक़्द अल-जवाहिर अल-थमीना 1/396, 397। (5) (म) में: वे चले।

...اگر قدرت ہو تو سوار ہو کر، اور جمرات میں اس کے علاوہ سوار ہونا مستحب نہیں ہے۔ وہ انہیں سات کنکریوں سے مارتے ہیں، ہر کنکری 'خزف' (۱) کی کنکری کی مانند ہو - جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا (۲) - پس جب وہ انہیں مار چکیں تو ان کے لیے وہ سب کچھ حلال ہو جاتا ہے جو ان پر حرام تھا، بشمول لباس اور تمام زیب و زینت (تفث)، سوائے عورتوں، خوشبو اور شکار کے، امام مالک اور اسحاق کے نزدیک ابو داؤد الخفاف کی ان سے روایت میں۔ عمر بن الخطاب اور ابن عمر نے کہا: اس کے لیے سوائے عورتوں اور خوشبو کے ہر چیز حلال ہو جاتی ہے۔ جس نے امام مالک کے نزدیک رمی کے بعد اور طوافِ افاضہ سے پہلے خوشبو لگائی، تو وہ اس پر فدیہ نہیں دیکھتے؛ اس وجہ سے جو اس بارے میں وارد ہوا ہے۔ اور جس نے ان کے نزدیک جمرہ عقبہ کی رمی کے بعد اور طوافِ افاضہ سے پہلے شکار کیا، تو اس پر جزا (تاوان) لازم ہے۔ امام شافعی، احمد، اسحاق اور ابو ثور نے کہا: اس کے لیے عورتوں کے علاوہ ہر چیز حلال ہو جاتی ہے؛ اور یہ ابن عباس (۳) سے مروی ہے۔

چوتھی بات: حاجی جمرہ عقبہ پر ماری جانے والی پہلی کنکری کے ساتھ تلبیہ ختم کر دیتا ہے، اور مدینہ وغیرہ کے اکثر اہل علم اسی پر ہیں۔ امام مالک کے نزدیک یہ جائز اور مباح ہے، اور ان سے مشہور قول یہ ہے کہ اسے یومِ عرفہ کے زوالِ شمس (سورج ڈھلنے) کے وقت ختم کیا جائے گا، جیسا کہ ان کی موطا میں حضرت علی سے منقول ہے، اور انہوں نے کہا: ہمارے ہاں یہی حکم ہے (۴)۔

میں کہتا ہوں: سنت سے اس جملے کی اصل وہ ہے جو مسلم نے فضل بن عباس سے روایت کی ہے - اور وہ رسول اللہ ﷺ کے ردیف (پیچھے سوار) تھے - کہ انہوں نے عرفہ کی شام اور مزدلفہ

کی صبح لوگوں سے کہا جب وہ روانہ ہوئے (۵): "تم پر سکینت (سکون) لازم ہے" اور وہ اپنی اونٹنی کو روکے ہوئے تھے، یہاں تک کہ وہ وادیِ مُحَسِّر میں داخل ہوئے - اور وہ منیٰ کا حصہ ہے -

= [حاشیہ] ماجہ (۳۰۲۳)، اور احمد کے ہاں اس کے الفاظ ہیں: رسول اللہ ﷺ روانہ ہوئے جبکہ آپ پر سکینت طاری تھی، اور وادیِ مُحَسِّر میں آپ نے رفتار تیز کی، پھر انہیں خزف کی کنکریوں جیسی کنکریاں دکھائیں، اور انہیں سکینت کا حکم دیا، اور فرمایا: "میری امت کو چاہیے کہ وہ اپنے مناسک (مجھ سے) لے لیں، کیونکہ میں نہیں جانتا کہ شاید میں اس سال کے بعد ان سے نہ مل سکوں۔" ان کا قول 'أوضع'، یعنی: انہوں نے اپنی اونٹنی کو تیز کیا اور دوڑایا۔ یہ بات سندی نے حاشیہ مسند میں کہی ہے۔ مسلم (۱۲۱۸) میں جابر کی طویل حدیث میں اس طرح کے الفاظ آئے ہیں، چنانچہ اس میں ہے: یہاں تک کہ وہ وادیِ مُحَسِّر میں آئے، تو اسے تھوڑا سا حرکت دی (تیز کیا)... اور حدیث کا دوسرا حصہ، جو آپ ﷺ کا قول ہے: "مجھ سے اپنے مناسک سیکھ لو"، بارہا دہرایا گیا ہے، اور پہلا مقام جہاں یہ پہلے گزر چکا ہے، ۱/۶۷ ہے۔ (۱) الخذف: کنکری یا گٹھلی کو اپنی دو شہادت کی انگلیوں کے درمیان رکھ کر پھینکنا، اور خزف کی کنکریاں یعنی چھوٹی کنکریاں۔ النہایہ (خذف)۔ (۲) اگلے مسئلے میں۔ (۳) دیکھئے الاستذکار ۱۳/ ۲۲۷-۲۳۰، المحلی ۷/ ۱۳۹-۱۴۰، اور المغنی ۵/ ۳۰۸-۳۱۰۔ (۴) الموطا ۱/ ۳۳۸، اور دیکھئے عقد الجواہر الثمینہ ۱/ ۳۹۶، ۳۹۷۔ (۵) (م) میں ہے: وہ روانہ ہوئے۔

354 Surah Al-Baqarah: Verse 200

He said: "You must use the small pebbles (hassa al-khadhf) that are thrown at the Jamrah," and he said: The Messenger of Allah (PBUH) continued to recite Talbiyah until he threw at Jamrat al-Aqaba. In another narration: And the Prophet (PBUH) pointed with his hand as a person throws pebbles (1).

In Bukhari, from Abdullah, that he reached the Large Jamrah; he placed the House (Kaaba) on his left and Mina on his right, threw seven pebbles, and said: This is how the one to whom Surah Al-Baqarah was revealed (PBUH) threw (2).

Al-Daraqutni narrated from Aisha that she said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "When you have thrown [the pebbles], shaved [your heads], and sacrificed [the animals], everything becomes permissible for you except women, and clothes and perfume become permissible for you" (3).

In Bukhari, from Aisha, she said: I applied perfume to the Messenger of Allah (PBUH) with these two hands of mine, when he entered Ihram, and for his release when he exited it before he performed Tawaf. And she spread her hands (4). This is the minor release (at-tahallul al-asghar) according to scholars. The major release (at-tahallul al-akbar) is Tawaf al-Ifadah, which makes women and all prohibitions of Ihram permissible, and it will be mentioned in Surah Al-Hajj, God willing (5).

His saying, the Almighty: {And when you have completed your rites, remember Allah like your [previous] remembrance of your fathers or with [much] greater remembrance. And among the people is he who says, "Our Lord, give us in this world," and he will have in the Hereafter no share (200)}.

In it are two matters:

The first: His saying, the Almighty: {And when you have completed your rites} Mujahid said: The rites (al-manasik) are:

---

(1) Sahih Muslim (1282): (268), and it is in Ahmad (1794). His saying: 'Jama'', meaning: Muzdalifah, and its mention was repeated. His saying: 'kaffat naqatuhu': from 'al-kaff', meaning prevention, i.e., he prevents his camel from speeding. 'Hassa al-khadhf': small pebbles. Hashiyat al-Sindi on the Musnad. Al-Fadl ibn al-Abbas: he is the cousin of the Messenger of Allah (PBUH), he was the eldest of his brothers, witnessed Hunayn with the Prophet (PBUH) and remained steadfast with him that day, and witnessed the Farewell Pilgrimage with him. The Prophet (PBUH) married

him off and gave his mahr. He died during the caliphate of Abu Bakr. Al-Isabah 8/102. (2) Sahih Bukhari (1748), also recorded by Ahmad (3941), and Muslim (1296): (309). (3) Sunan al-Daraqutni 2/276, and it is in Ahmad (25103). (4) Sahih Bukhari (1754), also recorded by Ahmad (24111), and Muslim (1189). (5) In the interpretation of verse (29) thereof.

354 सूरह अल-बकरा: आयत 200

उन्होंने कहा: "तुम पर वे छोटी कंकड़ियाँ (हस्सा अल-खज़्फ़) अनिवार्य हैं जिनसे जमराह पर रमी की जाती है," और उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ निरंतर तल्बिया पुकारते रहे जब तक कि आपने जमराह अल-अक़बा की रमी नहीं कर ली। एक अन्य रिवायत में है: और नबी ﷺ अपने हाथ से इस तरह इशारा कर रहे थे जैसे कोई इंसान कंकड़ फेंकता है (1)।

बुखारी में अब्दुल्ला से रिवायत है कि वे जमराह अल-कुबरा (बड़े जमराह) पर पहुँचे; बैतुल्लाह (काबा) को अपनी बाईं ओर और मिना को अपनी दाईं ओर रखा, सात कंकड़ियाँ फेंकीं और कहा: इस तरह रमी की उस हस्ती ने जिन पर सूरह अल-बकरा नाज़िल हुई (2) ﷺ।

दारकुतनी ने आयशा (रज़ि.) से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब तुम रमी कर चुके, सिर मुँडवा लिया और कुर्बानी कर ली, तो तुम्हारे लिए औरतों के सिवा हर चीज़ हलाल हो गई, और तुम्हारे लिए (सिले हुए) कपड़े और खुशबू हलाल हो गई" (3)।

बुखारी में आयशा (रज़ि.) से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को अपने इन दोनों हाथों से खुशबू लगाई, जब आपने एहराम बाँधा, और आपके हलाल होने पर जब आपने तवाफ़ (इफ़ाज़ा) से पहले एहराम खोला। और उन्होंने अपने हाथ फैलाए (4)। विद्वानों के अनुसार यही "तहल्लुल अस्गर" (छोटा हलाल होना) है। और "तहल्लुल अकबर" (बड़ा हलाल होना) तवाफ़-ए-इफ़ाज़ा है, और यही औरतों और एहराम की सभी पाबंदियों को हलाल करता है, और इसका उल्लेख इंशाअल्लाह तआला सूरह अल-हज्ज में आएगा (5)।

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर जब तुम अपने हज के अरकान (रीति-रिवाज़) पूरे कर चुको तो अल्लाह को याद करो जिस तरह तुम अपने बाप-दादा को याद किया करते थे बल्कि उससे भी बढ़कर याद करो। फिर लोगों में से कोई ऐसा है जो कहता है ऐ हमारे रब! हमें दुनिया ही में दे दे, तो आख़िरत में उसका कोई हिस्सा नहीं (200)}।

इसमें दो मामले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {फिर जब तुम अपने हज के अरकान पूरे कर चुको} मुजाहिद ने कहा: मनासिक (अरकान) से मुराद है:

(1) सहीह मुस्लिम (1282): (268), और यह अहमद (1794) के पास है। उनका कथन: 'जमा', यानी: मुज़दलिफ़ा, और इसका उल्लेख बार-बार आया है। उनका कथन: 'कफ़त नाक़तुहु': कफ़ से है, जिसका अर्थ है रोकना, यानी: वह अपनी ऊँटनी को तेज़ चलने से रोकते थे। 'हस्सा अल-खज़्फ़': छोटी कंकड़ियाँ। मसनद पर हाशिया सिंधी। फ़ज़्ल बिन अब्बास: ये अल्लाह के रसूल ﷺ के चचेरे भाई हैं, अपने भाइयों में सबसे बड़े थे, नबी ﷺ के साथ हुनैन में उपस्थित हुए और उस दिन दृढ़ रहे, और आपके साथ हज्जतुल विदा में शामिल हुए। नबी ﷺ ने उनका निकाह कराया और महर अदा किया। अबू बक्र के खिलाफत के दौरान उनकी मृत्यु हुई। अल-इसाबा 8/102। (2) सहीह बुखारी (1748), और इसे अहमद (3941) और मुस्लिम (1296): (309) ने भी उद्धृत किया है। (3) सुनन दारकुतनी 2/276, और यह अहमद (25103) के पास है। (4) सहीह बुखारी (1754), और इसे अहमद (24111) और मुस्लिम (1189) ने भी उद्धृत किया है। (5) इसी की आयत (29) की व्याख्या में।

354 سورة البقرہ: آیت 200

فرمایا: "تم پر چھوٹی کنکریاں (حصی الخذف) لازم ہیں جن سے جمرہ پر رمی کی جاتی ہے"، اور فرمایا: رسول اللہ ﷺ مسلسل تلبیہ پکارتے رہے یہاں تک کہ آپ نے جمرہ عقبہ کی رمی کی۔ ایک روایت میں ہے: اور نبی ﷺ اپنے ہاتھ سے اس طرح اشارہ فرما رہے تھے جیسے انسان کنکری پھینکتا ہے (1)۔

بخاری میں عبداللہ (ابن مسعود) سے روایت ہے کہ وہ جمرہ کبریٰ پر پہنچے؛ بیت اللہ کو اپنی بائیں جانب اور منیٰ کو اپنی دائیں جانب رکھا، سات کنکریاں ماریں اور فرمایا: اس طرح رمی کی اس ذات نے جن پر سورۃ البقرہ نازل کی گئی ﷺ (2)۔

دارقطنی نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم رمی کر چکو، بال منڈوا لو اور قربانی کر لو، تو تمہارے لیے عورتوں کے علاوہ ہر چیز حلال ہو گئی، اور تمہارے لیے (سلے ہوئے) کپڑے اور خوشبو حلال ہو گئی" (3)۔

بخاری میں عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو اپنے ان دونوں ہاتھوں سے خوشبو لگائی، جب آپ نے احرام باندھا، اور آپ کے حلال ہونے پر جب آپ نے احرام کھولا طواف (افاضہ) سے پہلے۔ اور انہوں نے اپنے ہاتھ پھیلائے (4)۔ علماء کے نزدیک یہی "تحلل اصغر" (چھوٹا حلال ہونا) ہے۔ اور "تحلل اکبر" (بڑا حلال ہونا) طواف افاضہ ہے، اور یہی عورتوں اور احرام کی تمام پابندیوں کو حلال کرتا ہے، اور اس کا ذکر ان شاء اللہ تعالیٰ سورۃ الحج میں آئے گا (5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب تم اپنے حج کے ارکان پورے کر چکو تو اللہ کا ذکر کرو جس طرح تم اپنے باپ دادا کا ذکر کیا کرتے تھے بلکہ اس سے بھی بڑھ کر ذکر۔ پھر لوگوں میں سے کوئی ایسا ہے جو کہتا ہے اے ہمارے رب! ہمیں دنیا ہی میں دے دے، تو آخرت میں اس کا کوئی حصہ نہیں (200)}۔

اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب تم اپنے حج کے ارکان پورے کر چکو} مجاہد نے کہا: مناسک سے مراد ہے:

---

(1) صحیح مسلم (1282): (268)، اور یہ احمد (1794) کے ہاں ہے۔ ان کا قول: 'جمع'، یعنی: مزدلفہ، اور اس کا ذکر بار بار آیا ہے۔ ان کا قول: 'کفت ناقتہ': کف سے ہے، بمعنی روکنا، یعنی: آپ اپنی اونٹنی کو تیز چلنے سے روکتے تھے۔ 'حصی الخذف': چھوٹی کنکریاں۔ مسند پر حاشیہ سندھی۔ فضل بن عباس: یہ رسول اللہ ﷺ کے چچا زاد بھائی ہیں، اپنے بھائیوں میں سب سے بڑے تھے، نبی ﷺ کے ساتھ غزوہ حنین میں حاضر ہوئے اور اس دن ثابت قدم رہے، اور آپ کے ساتھ حجۃ الوداع میں شریک ہوئے۔ نبی ﷺ نے ان کا نکاح کیا اور مہر ادا کیا۔ حضرت ابوبکر کے دور خلافت میں وفات پائی۔ الاصابہ 8/102۔ (2) صحیح بخاری (1748)، اور اسے احمد (3941) اور مسلم (1296): (309) نے بھی روایت کیا ہے۔ (3) سنن دارقطنی 2/276، اور یہ احمد (25103) کے ہاں ہے۔ (4) صحیح بخاری (1754)، اور اسے احمد (24111) اور مسلم (1189) نے بھی روایت کیا ہے۔ (5) اسی سورہ کی آیت (29) کی تفسیر میں۔

...sacrifices and the shedding of blood. It is said: they are the rituals of Hajj; based on his saying (peace be upon him): "Take from me your rituals." The meaning: So when you have performed a ritual from the rituals of Hajj, remember Allah and praise Him for His favors upon you (1).

And Abu 'Amr merges the 'kaf' into the 'kaf', and similarly: {What led you [into Hell]} [Al-Muddaththir: 42]; because they are identical [letters] (2).

And "qadaytum" (finished/completed) here means: you have performed and finished, Allah Almighty said: {And when the prayer has been concluded} [Al-Jumu'ah: 10] meaning: the Friday prayer has been performed (3). "Qada" can also express acts of worship performed outside their specified time.

Second: His saying, the Almighty: {Remember Allah like your remembrance of your fathers}. It was the custom of the Arabs, when they finished their Hajj, to stand by the Jamrah; boasting about their fathers, mentioning the days of their ancestors' bravery, generosity, and such (4); to the point that one of them would say: O Allah, my father was of a great tent, a great bowl (generous), wealthy, so give me like what you gave him, mentioning no one but his father (5). So the verse was revealed to oblige them to remember Allah more than their commitment to remembering their fathers during the days of ignorance (Jahiliyyah). This is the opinion of the majority of commentators (6).

Ibn Abbas, Ata, Al-Dahhak, and Al-Rabi' said: The meaning of the verse is: remember Allah like the remembrance of children for their fathers and mothers: "Abah" (Father), "Ummah" (Mother), meaning: seek aid from Him (7) and resort to Him just as you used to do in your childhood with your fathers. A group said: The meaning of the verse is: remember Allah and exalt Him, and defend His sanctities, and repel those who intend polytheism (Shirk) in His religion and its rituals; just as you remember your fathers...

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/276, and the Hadith has been mentioned before in 1/58. And the saying of Mujahid was recorded by Al-Tabari 3/535. (2) Al-Taysir p. 20. (3) In (M): "addaytum" (you performed). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/276. (5) Recorded by Al-Tabari 3/540 from Al-Suddi. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/276. (7) In (Z): "fastainu" (seek help).

...बलिदान और रक्त बहाना। कहा गया है: ये हज के अनुष्ठान हैं; उनके(शांति उन पर हो) कथन के कारण: "मुझसे अपने अनुष्ठान सीख लो।" अर्थ: तो जब तुम हज के अनुष्ठानों में से कोई अनुष्ठान पूरा कर लो, तो अल्लाह को याद करो और तुम पर उसके एहसानों के लिए उसकी प्रशंसा करो (1)।

और अबू 'अम्र 'काफ' को 'काफ' में मिला देते हैं, और इसी तरह: {किस बात ने तुम्हें (जहन्नम में) पहुँचाया} [अल-मुद्दथिर: 42]; क्योंकि वे समान [अक्षर] हैं (2)।

और यहाँ "क़दतुम" का अर्थ है: तुमने पूरा किया और समाप्त किया, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {फिर जब नमाज़ पूरी हो जाए} [अल-जुमुआ: 10] अर्थात: जुमे की नमाज़ अदा कर दी गई (3)। 'क़ज़ा' का प्रयोग उन इबादतों के लिए भी किया जा सकता है जो उनके निर्धारित समय के बाहर की जाती हैं।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह को याद करो जैसे तुम अपने पूर्वजों को याद करते हो}। अरबों की यह आदत थी कि जब वे अपना हज पूरा कर लेते, तो वे जमरा के पास खड़े होते; अपने पूर्वजों पर गर्व करते, और अपने पूर्वजों की बहादुरी, उदारता और इसी तरह के दिनों को याद करते (4); यहाँ तक कि उनमें से एक कहता: ऐ अल्लाह, मेरे पिता एक बड़े तंबू वाले, बड़े बर्तन (उदार) वाले, और बहुत धनवान थे, इसलिए मुझे भी वैसा ही दे जैसा तूने उन्हें दिया था, वह अपने पिता के अलावा किसी और का ज़िक्र नहीं करता था (5)। अतः यह आयत उन्हें जाहिलियत (अज्ञानता) के दिनों में अपने पूर्वजों को याद करने की उनकी प्रतिबद्धता से अधिक अल्लाह को याद करने के लिए मजबूर करने के लिए अवतरित हुई। यह अधिकांश टीकाकारों की राय है (6)।

इब्न अब्बास, अता, अद-दह्हाक और अर-रबी ने कहा: आयत का अर्थ है: अल्लाह को याद करो जैसे बच्चे अपने माता-पिता को याद करते हैं: "अबह" (पिता), "उम्मह" (माता), अर्थात: उससे सहायता माँगो (7) और उसकी शरण लो जैसा कि तुम बचपन में अपने पिता के साथ करते थे। एक समूह ने कहा: आयत का अर्थ है: अल्लाह को याद करो और उसका सम्मान करो, और उसकी पवित्रता की रक्षा करो, और उन लोगों को दूर भगाओ जो उसके धर्म और अनुष्ठानों में शिर्क(बहुदेववाद) का इरादा रखते हैं; जैसे तुम अपने पूर्वजों को याद करते हो...

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/276, और हदीस पहले 1/58 में आ चुकी है। और मुजाहिद का कथन अल-तबारी 3/535 द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) अत-तयसीर पृ. 20। (3) (म) में: अद्दैतुम।

(4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/276। (5) अल-तबारी 3/540 ने अस-सुद्दी से उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/276। (7) (ज़) में: फ़स्तैनू।

سورہ البقرہ: آیت 200 | 355

...قربانیاں اور خون بہانا۔ کہا گیا ہے: یہ حج کے شعائر ہیں؛ آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کے اس قول کی وجہ سے: "مجھ سے اپنے مناسک (حج کے طریقے) سیکھ لو"۔ مطلب یہ ہے کہ: جب تم حج کے مناسک میں سے کوئی منسک ادا کر لو تو اللہ کو یاد کرو اور اس کی نعمتوں پر اس کی تعریف کرو جو اس نے تمہیں عطا کیں (1)۔

اور ابو عمرو 'کاف' کو 'کاف' میں مدغم کرتے ہیں (ادغام کرتے ہیں)، اور اسی طرح: ﴿مَا سَلَكَكُمْ﴾ [المدثر: 42]؛ کیونکہ یہ دونوں ایک جیسے (حروف) ہیں (2)۔

اور یہاں "قضیتم" کا مطلب ہے: تم نے ادا کر لیا اور فارغ ہو گئے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلٰوةُ﴾ [الجمعہ: 10] یعنی: جمعہ کی نماز ادا کر لی گئی (3)۔ اور کبھی 'قضاء' سے مراد وہ عبادات بھی لی جاتی ہیں جو ان کے مقررہ وقت کے بعد ادا کی جائیں۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَاذْكُرُوا اللهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَآءَكُمْ﴾ (پس اللہ کو یاد کرو جیسے اپنے باپ دادا کو یاد کرتے ہو)۔ عربوں کی یہ عادت تھی کہ جب وہ اپنا حج پورا کر لیتے تو جمرہ کے پاس کھڑے ہوتے؛ اپنے باپ دادا پر فخر کرتے، اور اپنے اسلاف کی بہادری، سخاوت وغیرہ کے کارنامے یاد کرتے (4)؛ یہاں تک کہ ان میں سے ایک کہتا: اے اللہ، میرا باپ بڑے خیمے والا، بڑے برتن والا (سخی)، اور بہت مالدار تھا، پس مجھے بھی ویسا ہی دے جیسا تو نے اسے دیا تھا، وہ اپنے باپ کے سوا کسی کا ذکر نہ کرتا تھا (5)۔ چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی تاکہ وہ ایام جاہلیت میں اپنے آباء کے ذکر کے مقابلے میں اللہ کے ذکر کو خود پر زیادہ لازم کر لیں۔ یہ جمہور مفسرین کا قول ہے (6)۔

اور ابن عباس، عطاء، ضحاک اور ربیع نے کہا: آیت کا مطلب ہے: اللہ کو اس طرح یاد کرو جیسے بچے اپنے ماں باپ کو یاد کرتے ہیں: "ابا، اماں"، یعنی: اس سے فریاد کرو (7) اور اس کی طرف رجوع کرو جیسے تم بچپن میں اپنے والدین کے ساتھ کرتے تھے۔ اور ایک گروہ نے کہا: آیت کا مطلب ہے: اللہ کو یاد کرو اور اس کی عظمت بیان کرو، اور اس کی حرمتوں کا دفاع کرو، اور ان لوگوں کو دفع کرو جو اس کے دین اور شعائر میں شرک کا ارادہ رکھتے ہیں؛ جیسے تم اپنے آباء کو یاد کرتے ہو...

(1) دیکھئے المحرر الوجیز 1/276، اور یہ حدیث 1/58 میں پہلے گزر چکی ہے۔ اور مجاہد کا قول طبری نے 3/535 میں روایت کیا ہے۔ (2) التیسیر ص 20۔ (3) (م) میں: ادیتم (تم نے ادا کیا)۔ (4) المحرر الوجیز 1/276۔ (5) اسے طبری نے 3/540 میں السدی سے روایت کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 1/276۔ (7) (ظ) میں: فاستعینوا (پس مدد چاہو)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 200 - 356

...with goodness if one of them is disparaged, and you protect their honor and defend them (1). Abu al-Jawza' said to Ibn Abbas: "A man today does not mention his father, so what is the meaning of the verse?" He replied: "It is not like that, but rather that your anger for Allah Almighty when He is disobeyed should be more intense than your anger for your parents if they are insulted (2)."

The 'kaf' in His saying: "like your remembrance [ka-dhikrikum]" is in the accusative position (nasb); i.e., "a remembrance like your remembrance." "Or more intense [aw ashadda]" - Az-Zajjaj said (3): "aw ashadda" is in the genitive position (khafd) because it is coordinated with "dhikrikum"; the meaning is: "or like a more intense remembrance." It is indeclinable (diptote) because it is on the form "af'alu" as an adjective. It is also permissible for it to be in the accusative position (nasb), meaning: "or remember Him more intensely." And "dhikran" (remembrance) is in the accusative as a clarification (tamyiz) (4).

His saying, the Almighty: "And among the people is he who says, 'Our Lord, give us in this world'" - "man" (who) is in the nominative position (raf') as a subject (ibtida'), or if you wish, as an adjective. "Who says, 'Our Lord, give us in this world'" is the relative clause (silah) of "man" (5). And the intended ones are the polytheists: Abu Wa'il, as-Suddi, and Ibn Zayd said: It was the custom (6) of the Arabs in the Jahiliyyah (Pre-Islamic period) to (7) pray for worldly interests only. They would ask for camels, sheep, and victory over the enemy, and they did not seek the hereafter because they did not know it nor believe in it. So they were forbidden from that specific prayer for worldly matters, and the prohibition came in the form of reporting about them (8).

It is also possible that this warning applies to the believer as well if he limits his prayers to this world; according to this, "and he has no portion [khalaq] in the Hereafter" means: like the portion of one who asks for the Hereafter. "Al-Khalaq" means "portion" (share). The word "min" is extra (za'idah), and it has been discussed previously.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/276. At-Tabari narrated these previous reports in 3/535-539. (2) Narrated by Ibn Abi Hatim (1869). (3) Ma'ani al-Qur'an 1/274; the author quoted him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/297. (4) Meaning: as a specification (tamyiz), as per Az-Zajjaj. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/297. (6) The

word "habit" is not in (M). (7) The word "that" is from (Kh) and (Z). (8) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/276.

सूरह अल-बकरा: आयत २०० - ३५६

...भलाई के साथ जब उनमें से किसी का अनादर किया जाए, और आप उनके पक्षों की रक्षा करें और उनका बचाव करें (१)। अबू अल-जौज़ा ने इब्न अब्बास से कहा: "आजकल आदमी अपने पिता का ज़िक्र नहीं करता, तो इस आयत का क्या अर्थ है?" उन्होंने कहा: "ऐसा नहीं है, बल्कि यह कि जब अल्लाह तआला की अवज्ञा की जाए, तो आपका क्रोध आपके माता-पिता को गाली दिए जाने पर होने वाले क्रोध से अधिक तीव्र होना चाहिए (२)।"

और अल्लाह के वचन: "क-ज़िक्रिकुम" (तुम्हारे याद करने की तरह) में 'काफ़' नसब (accusative) की स्थिति में है; यानी: "ऐसा ज़िक्र जो तुम्हारे ज़िक्र की तरह हो"। "औ अशद्दा" (या उससे भी अधिक) - ज़ज्जाज ने कहा (३): "औ अशद्दा" खफ़्ज़ (genitive) की स्थिति में है क्योंकि इसका समन्वय "ज़िक्रिकुम" के साथ है; अर्थ है: "या अधिक तीव्र ज़िक्र की तरह"। यह 'अफ़अलु' के रूप में विशेषण होने के कारण गैर-मुनसरिफ (diptote) है। यह भी संभव है कि यह नसब की स्थिति में हो, जिसका अर्थ है: "या उसे और अधिक तीव्रता से याद करो"। और "ज़िक्रन" (ज़िक्र) बयान (तमीज़) के आधार पर नसब में है (४)।

अल्लाह तआला का कथन: "तो लोगों में से वह है जो कहता है: ऐ हमारे रब! हमें दुनिया में प्रदान कर" - "मन" (जो) इब्तिदा के आधार पर रफ़अ (nominative) की स्थिति में है, या यदि आप चाहें तो विशेषण के रूप में। "जो कहता है: ऐ हमारे रब! हमें दुनिया में प्रदान कर" यह "मन" का सिला (relative clause) है (५)। और इससे अभिप्राय मुशरिक (मूर्तिपूजक) हैं: अबू वाइल, सुद्दी और इब्न ज़ैद ने कहा: जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में अरबों की आदत (६) थी कि (७) वे केवल दुनिया के हितों के लिए दुआ करते थे। वे ऊंट, भेड़ और दुश्मन पर विजय मांगते थे, और आख़िरत (परलोक) की मांग नहीं करते थे क्योंकि वे इसे जानते नहीं थे और न ही इस पर विश्वास करते थे। अतः उन्हें दुनिया के मामलों तक सीमित उस विशिष्ट दुआ से मना कर दिया गया, और निषेध उनके बारे में खबर देने के रूप में आया (८)।

और यह भी संभव है कि यह चेतावनी मोमिन (आस्तिक) पर भी लागू हो यदि वह अपनी दुआओं को दुनिया तक सीमित कर दे; इस आधार पर "और आख़िरत में उसका कोई हिस्सा [खलाक़] नहीं" का अर्थ है: उस व्यक्ति के हिस्से की तरह जो आख़िरत की मांग करता है। "खलाक़" का अर्थ है "हिस्सा" (नसीब)। और "मिन" अतिरिक्त है, और इसकी चर्चा पहले हो चुकी है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७६। और तबरी ने इन पिछली खबरों को ३/५३५-५३९ में उद्धृत किया है। (२) इसे इब्न अबी हातिम (१८६९) ने रिवायत किया है। (३) मा'नी अल-कुरान १/२७४; लेखक ने इसे नह़ास के माध्यम से ए'राब अल-कुरान १/२९७ में उद्धृत किया है। (४) यानी: तमीज़ (विशिष्टीकरण) पर, जैसा कि ज़ज्जाज के अनुसार है। (५) ए'राब अल-कुरान लिन-नह़ास १/२९७। (६) शब्द "आदत" (M) में नहीं है। (७) शब्द "अन" (Kh) और (Z) से है। (८) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७६।

سورة البقرہ: آیت ۲۰۰ - ۳۵۶

...بھلائی کے ساتھ جب ان میں سے کسی کی توہین کی جائے، اور آپ ان کے پہلوؤں کا تحفظ کریں اور ان کا دفاع کریں (۱)۔ ابو الجوزاء نے ابن عباس سے کہا: "آج کل آدمی اپنے باپ کا ذکر نہیں کرتا، تو اس آیت کا کیا مطلب ہے؟" انہوں نے فرمایا: "ایسا نہیں ہے، بلکہ یہ کہ جب اللہ تعالیٰ کی نافرمانی کی جائے تو تمہارا غصہ تمہارے والدین کو گالی دیے جانے پر ہونے والے غصے سے زیادہ شدید ہونا چاہیے (۲)۔"

اور اللہ کے قول: "کذکرکم" (تمہارے یاد کرنے کی طرح) میں "کاف" نصب کی جگہ پر ہے؛ یعنی: "ایسا ذکر جو تمہارے ذکر کی طرح ہو"۔ "أو أشد" (یا اس سے بھی بڑھ کر) - زجاج نے کہا (۳): "أو أشد" جر (خفض) کی حالت میں ہے کیونکہ اس کا عطف "ذکرکم" پر ہے، معنی یہ ہے: "یا اس سے بھی زیادہ شدید ذکر کی طرح"۔ یہ "افعل" کے وزن پر صفت ہونے کی وجہ سے غیر منصرف ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ یہ نصب کی جگہ پر ہو، بمعنی: "یا اسے زیادہ شدت سے یاد کرو"۔ اور "ذکراً" تمیز (بیان) کی بنا پر منصوب ہے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "پس لوگوں میں سے وہ ہے جو کہتا ہے: اے ہمارے رب! ہمیں دنیا میں عطا فرما" - "من" (جو) ابتدا کی بنا پر رفع کی جگہ پر ہے، یا اگر آپ چاہیں تو صفت کی بنا پر۔ "جو کہتا ہے: اے ہمارے رب! ہمیں دنیا میں عطا فرما" یہ "من" کا صلہ ہے (۵)۔ اور مراد مشرکین ہیں: ابو وائل، سدی اور ابن زید نے کہا: جاہلیت میں عربوں کی عادت (۶) تھی کہ (۷) وہ صرف دنیا کے مفادات کے لیے دعا کرتے تھے۔ وہ اونٹ، بکریاں اور دشمن پر فتح مانگتے تھے، اور آخرت کا سوال نہیں کرتے تھے کیونکہ وہ اسے جانتے نہیں تھے اور نہ ہی اس پر یقین رکھتے

تھے۔ چنانچہ انہیں دنیا کے معاملات تک محدود اس دعا سے منع کر دیا گیا، اور ممانعت ان کے بارے میں خبر دینے کے انداز میں آئی (۸)۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ وعید مومن کو بھی شامل ہو اگر وہ اپنی دعاؤں کو دنیا تک محدود کر دے؛ اس بنا پر "اور آخرت میں اس کا کوئی حصہ [خلاق] نہیں" کا مطلب ہے: اس شخص کے حصے کی طرح جو آخرت کا سوال کرتا ہے۔ "خلاق" کا مطلب "حصہ" (نصیب) ہے۔ اور "من" زائد ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۲۷۶/۱۔ اور طبری نے ان سابقہ خبروں کو ۵۳۵/۳ - ۵۳۹ میں نقل کیا ہے۔ (۲) اسے ابن ابی حاتم (۱۸۶۹) نے روایت کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن ۱/ ۲۷۴، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲۹۷/۱ میں نقل کیا ہے۔ (۴) یعنی: تمیز پر، جیسا کہ زجاج کے ہاں ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۲۹۷/۱۔ (۶) لفظ "عادت" (م) میں نہیں ہے۔ (۷) لفظ "أن" (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۸) دیکھیے المحرر الوجیز ۲۷۶/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 201 | 357

Allah the Almighty says: {And among them is he who says, "Our Lord, give us in this world [that which is] good and in the Hereafter [that which is] good and protect us from the punishment of the Fire."} [201]

There are three issues in this: First: Allah's saying: {And among them} meaning: from among the people, and they are the Muslims who seek the good (1) of this world and the hereafter. There have been many opinions regarding the interpretation of the two "goods" (hasanatayn). It was narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that the good in this world is a beautiful woman, and in the hereafter, it is the Al-Hur Al-Ayn (2). "And protect us from the punishment of the Fire" means: the bad woman.

I say: This is far-fetched, and it is not authentically attributed to Ali, because the Fire is literally the burning fire, and referring to a woman as fire is metaphorical.

Qatadah said: The good of this world is well-being in health and sufficiency of wealth. Al-Hasan said: The good of this world is knowledge and worship. Other things were also said.

The opinion held by most scholars is that what is meant by the two goods is the blessings of this world and the hereafter. This is the correct view, because (3) the wording implies all of this, as "good" (hasanah) is an indefinite noun in the context of a supplication, so it potentially covers every good among goods alternatively. The good of the hereafter is Paradise by consensus (4).

It was said: He did not mean a single good deed, but rather: give us a good gift in this world, so the noun was omitted.

Second: Allah's saying: {And protect us from the punishment of the Fire}. The root of "qina" (protect us) is "awqina". The "waw" was omitted just as it is omitted in "yafi" (he fulfills) and "yashi" (he slanders), because it falls between a "ya" and a "kasrah", like: "ya'idu" (he promises). This is the opinion of the Basrans. The Kufans said: It was omitted to distinguish between intransitive and transitive verbs. Muhammad bin Yazid said: This is an error, because the Arabs say: "warama yarimu" (it swelled), and they omit the "waw" (5).

(1) In (m): good (singular). (2) Tafsir Al-Baghawi 1/177, and in it: "the righteous woman" instead of "the beautiful woman". Ibn Atiyyah mentioned it in Al-Muharrar

al-Wajiz 1/276 and did not attribute it. (3) In (m): for. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/276, and Al-Nukat wal-Uyun 1/263. The saying of Qatadah and Al-Hasan was narrated by Al-Tabari 3/544, 545. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/297.

सूरह अल-बक़रह: आयत 201 | 357

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो कहते हैं, "ऐ हमारे रब! हमें दुनिया में भी भलाई दे और आख़िरत में भी भलाई दे और हमें आग के अज़ाब से बचा।" } [201]

इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह का फ़रमान: {और उनमें से} यानी: लोगों में से, और ये वे मुसलमान हैं जो दुनिया और आख़िरत की भलाई (1) माँगते हैं। दोनों "हसनत" (भलाई) की व्याख्या में कई मत हैं; अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि दुनिया में भलाई एक सुंदर स्त्री है, और आख़िरत में "हूरुल ऐन" (2) है। "और हमें आग के अज़ाब से बचा" का अर्थ है: बुरी स्त्री।

मैंने कहा: यह बात दूर की है, और अली से यह साबित नहीं है, क्योंकि आग वास्तव में जलाने वाली आग है, और स्त्री को आग कहना रूपक (metaphor) है।

क़तादा ने कहा: दुनिया की भलाई स्वास्थ्य में कुशलता और पर्याप्त धन है। हसन ने कहा: दुनिया की भलाई ज्ञान और इबादत है। इसके अलावा भी बातें कही गई हैं।

अधिकांश विद्वानों का मत यह है कि दोनों "हसनत" से मुराद दुनिया और आख़िरत की नेमतें हैं। और यही सही है; क्योंकि (3) शब्द इन सभी का अर्थ देते हैं, क्योंकि "हसनह" दुआ के संदर्भ में एक सामान्य (indefinite) संज्ञा है, इसलिए यह बारी-बारी से हर भलाई को समाहित कर सकती है। आख़िरत की भलाई सर्वसम्मति (इतफ़ाक़) से जन्नत है (4)।

कहा गया है: उन्होंने एक ही भलाई का इरादा नहीं किया, बल्कि इरादा यह था: हमें दुनिया में एक अच्छी अता (दान) दे, तो संज्ञा को हटा दिया गया।

दूसरा: अल्लाह का फ़रमान: {और हमें आग के अज़ाब से बचा}। "क़िना" का मूल "अवक़िना" है। "वाव" को उसी तरह हटा दिया गया जैसे "यफ़ी" और "यशी" में हटाया जाता है; क्योंकि यह "या" और "कसरा" (ज़ेर) के बीच है, जैसे: "यईदु"; यह बसरा वालों (वैयाकरणों) का मत है। कूफ़ा वालों ने कहा: अकर्मक और सकर्मक क्रियाओं के बीच अंतर करने के लिए इसे हटाया गया। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: यह ग़लत है; क्योंकि अरब कहते हैं: "वरमा यरीमु" (सूजना), और वे "वाव" को हटा देते हैं (5)।

(1) (m) में: खैर (भलाई)। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/177, और इसमें: "सुंदर स्त्री" के बजाय "नेक स्त्री" है। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/276 में इसका ज़िक्र किया है और इसे किसी की

ओर मंसूब नहीं किया। (3) (m) में: "फ़इन्ना" (क्योंकि)। (4) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/276, और अन-नुकात वल-उयून 1/263। क़तादा और हसन का कथन अल-तब़री 3/544, 545 ने उद्धृत किया है। (5) इअराबुल क़ुरआन अन-नह़ास 1/297।

سورہ البقرہ: آیت 201 | 357

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَمِنْهُم مَّن يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ٢٠١ ﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِنْهُم﴾ یعنی: لوگوں میں سے، اور یہ وہ مسلمان ہیں جو دنیا اور آخرت کی بھلائی (1) طلب کرتے ہیں۔ دونوں "حسنہ" کی تاویل میں کئی اقوال ہیں؛ حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ دنیا میں حسنہ سے مراد خوبصورت عورت ہے، اور آخرت میں حورِ عین (2) ہے۔ «وقنا عذاب النَّار»: یعنی بری عورت۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: اس قول میں بُعد (دوری) ہے، اور یہ حضرت علی سے ثابت نہیں ہے، کیونکہ آگ سے مراد حقیقت میں جلانے والی آگ ہے، اور عورت کے لیے آگ کا لفظ استعمال کرنا مجاز ہے۔

قتادہ نے کہا: دنیا کی حسنہ صحت و عافیت اور بقدرِ کفایت مال ہے۔ حسن (بصری) نے کہا: دنیا کی حسنہ علم اور عبادت ہے۔ اس کے علاوہ بھی اقوال کہے گئے ہیں۔

اکثر اہل علم جس رائے پر ہیں وہ یہ ہے کہ دونوں حسنہ سے مراد دنیا اور آخرت کی نعمتیں ہیں۔ اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ (3) لفظ ان تمام معانی کا تقاضا کرتا ہے، کیونکہ «حسنة» دعا کے سیاق میں نکرہ ہے، اس لیے یہ بدلے کے طور پر ہر قسم کی بھلائی کے لیے احتمال رکھتا ہے۔ اور آخرت کی حسنہ بالاتفاق جنت ہے (4)۔

اور کہا گیا: ایک ہی حسنہ مراد نہیں لی گئی، بلکہ مراد یہ ہے: ہمیں دنیا میں ایک اچھا عطیہ دے، تو اسم کو حذف کر دیا گیا۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴾۔ «قِنَا» کی اصل «اَوْقِنَا» ہے، اس میں سے "واؤ" اسی طرح حذف کر دی گئی جیسے «يفي» اور «يَشِي» میں حذف ہوتی ہے؛ کیونکہ یہ "یا" اور "کسرہ" کے درمیان واقع ہے، جیسے: «يَعِدُ»؛ یہ بصریوں کا قول ہے۔ اور کوفیوں نے کہا: لازم اور متعدی فعل کے درمیان فرق کرنے کے لیے حذف کی گئی۔ محمد بن یزید نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ عرب کہتے ہیں: «وَرَمَ يَرِمُ»، تو وہ واؤ حذف کر دیتے ہیں (5)۔

(1) (م) میں: خیر۔ (2) تفسیر بغوی 1/177، اور اس میں "خوبصورت عورت" کے بجائے "نیک عورت" ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 1/276 میں اسے ذکر کیا ہے اور کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (3) (م) میں: فإن۔ (4) دیکھیے المحرر الوجیز 1/276، اور النکت والعیون 1/263۔ قتادہ اور حسن کا قول طبری 3/544، 545 نے روایت کیا ہے۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 1/297۔

358 Surah Al-Baqarah: Verse 201

The intent of the verse is a supplication that one should not be among those who enter [Hell] due to their sins and are only brought out by intercession. It is also possible that it is an emphatic supplication for seeking entry into Paradise, so that the desire for salvation and success is from both ends. As one of the Companions said to the Prophet ﷺ: "I only say in my prayer: 'O Allah, admit me to Paradise and protect me from the Fire,' and I do not know what your 'dandana' (murmuring) or Mu'adh's 'dandana' is." The Messenger of Allah ﷺ said to him: "It is around it that we murmur." (1) It was narrated by Abu Dawud in his Sunan and also by Ibn Majah (2).

Third: This verse is one of the comprehensive supplications that encompass both this world and the Hereafter. It was said to Anas: "Supplicate to Allah for us," so he said: "O Allah, give us good in this world and good in the Hereafter and protect us from the punishment of the Fire." They said: "Give us more." He said: "What [more] do you want?! I have already asked for this world and the Hereafter" (3)!

In the Sahihayn (4), on the authority of Anas (may Allah be pleased with him), he said: The most frequent supplication the Prophet ﷺ used to make was: "O Allah, give us good in this world and good in the Hereafter and protect us from the punishment of the Fire." It is said that whenever Anas wanted to make a single supplication, he would use it, and if he wanted to make a longer prayer, he would include it.

And in a Hadith of Umar, it is said that he used to circumambulate the House (Kaaba) saying: "Our Lord, give us good in this world and good in the Hereafter and protect us from the punishment of the Fire." He had no other constant chant (hijjira) but this; mentioned by Abu Ubaid (5).

Ibn Jurayj said: It reached me that he used to command (6) that the most frequent (7) supplication of a Muslim at the standing place [Arafat] should be this verse: {Our Lord, give us in this world [that which is] good and in the Hereafter [that which is] good and protect us from the punishment of the Fire}. Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) said: "Verily, at the Corner [of the Kaaba] there is an angel standing since Allah created the heavens and the earth saying: 'Amen,' so say: 'Our Lord, give us good in this world and good in the Hereafter.'"

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/277. (2) Sunan Abi Dawud (792) and Sunan Ibn Majah (910), and it is in Musnad Ahmad (15898). (3) Narrated by Ibn Hibban (938), and narrated by Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (633) in a similar manner. (4) Narrated by Al-Bukhari

(4522) and Muslim (2690) from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and the wording is that of Muslim. (5) Gharib al-Hadith 3/318, and he said: Hijjira: his speech, habit, and affair. (6) In (Z) and (Kh): It is commanded. (7) The word "most frequent" is not in (Z).

358 सूरह अल-बकराह: आयत 201

इस आयत का उद्देश्य यह दुआ करना है कि व्यक्ति उन लोगों में से न हो जो अपने पापों के कारण नर्क में प्रवेश करते हैं और शफ़ाअत (सिफारिश) द्वारा बाहर निकाले जाते हैं। यह भी संभव है कि यह जन्नत में प्रवेश पाने के लिए एक दृढ़ दुआ हो, ताकि मोक्ष और सफलता की इच्छा दोनों तरफ से हो। जैसा कि एक सहाबी ने पैगंबर ﷺ से कहा था: "मैं अपनी दुआ में केवल यही कहता हूँ: 'ऐ अल्लाह, मुझे जन्नत में दाखिल कर और मुझे नर्क की आग से बचा,' और मुझे नहीं पता कि आपकी 'दनदना' (गुनगुनाहट) या मुआज़ की 'दनदना' क्या है।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "हम भी इसी के इर्द-गिर्द गुनगुनाते हैं।" (1) इसे अबू दाऊद ने अपनी सुनन में और इब्न माजाह ने भी उद्धृत किया है (2)।

तीसरा: यह आयत उन व्यापक दुआओं में से है जो दुनिया और आख़िरत (परलोक) दोनों को कवर करती हैं। अनस से कहा गया: "हमारे लिए अल्लाह से दुआ करें," तो उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, हमें दुनिया में भलाई दे और आख़िरत में भलाई दे और हमें आग के अज़ाब (दंड) से बचा।" उन्होंने कहा: "और अधिक माँगें।" उन्होंने कहा: "तुम और क्या चाहते हो?! मैंने तो दुनिया और आख़िरत दोनों माँग ली हैं" (3)!

सहीहैन (4) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है, उन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ सबसे अधिक जो दुआ किया करते थे वह थी: "ऐ अल्लाह, हमें दुनिया में भलाई दे और आख़िरत में भलाई दे और हमें आग के अज़ाब से बचा।" कहा गया कि जब भी अनस कोई दुआ करना चाहते, तो वे यही दुआ करते, और यदि वे कोई लंबी दुआ करना चाहते, तो उसमें इसे शामिल कर लेते।

उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की एक हदीस में है कि वे काबा का तवाफ़ (परिक्रमा) करते समय कहते थे: "ऐ हमारे रब, हमें दुनिया में भलाई दे और आख़िरत में भलाई दे और हमें आग के अज़ाब से बचा।" उनके पास इसके सिवा कोई और स्थायी वज़ीफ़ा (हिज्जीरा) नहीं था; इसका ज़िक्र अबू उबैद ने किया है (5)।

इब्न जुरैज ने कहा: मुझे यह बात पहुँची है कि वे आदेश देते थे (6) कि मौकिफ़ (अराफ़ात) में एक मुसलमान की सबसे अधिक (7) दुआ यही आयत होनी चाहिए: {ऐ हमारे रब, हमें दुनिया में भलाई दे और आख़िरत में भलाई दे और हमें आग के अज़ाब से बचा}। इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "निश्चित रूप से [काबा के] कोने (रुकन) के पास एक फरिश्ता खड़ा है जब से अल्लाह ने

आसमानों और ज़मीन को पैदा किया है, जो कहता है: 'आमीन', इसलिए कहो: ऐ हमारे रब, हमें दुनिया में भलाई दे और आख़िरत में।"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/277। (2) सुनन अबी दाऊद (792) और सुनन इब्न माजाह (910), और यह मुसनद अहमद (15898) में है। (3) इब्न हिब्बान (938) द्वारा निकाला गया, और अल-बुखारी द्वारा अल-अदब अल-मुफ़रद (633) में इसी तरह निकाला गया। (4) अल-बुखारी (4522) और मुस्लिम (2690) द्वारा अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला गया, और शब्द मुस्लिम के हैं। (5) ग़रीब अल-हदीस 3/318 और उन्होंने कहा: हिज्जीरा: उनकी बातचीत, आदत और मामला। (6) (ज़) और (ख़) में: आदेश दिया जाता है। (7) शब्द "सबसे अधिक", (ज़) में नहीं है।

آیت سے مراد یہ دعا ہے کہ انسان ان لوگوں میں سے نہ ہو جو اپنے گناہوں کی وجہ سے جہنم میں داخل ہوں اور شفاعت کے ذریعے نکالے جائیں۔ یہ بھی احتمال ہے کہ یہ جنت میں داخلے کی طلب کے لیے ایک تاکیدی دعا ہو؛ تاکہ نجات اور کامیابی کی رغبت دونوں اطراف سے ہو۔ جیسا کہ ایک صحابی نے نبی ﷺ سے عرض کیا: "میں اپنی دعا میں صرف یہ کہتا ہوں: اے اللہ، مجھے جنت میں داخل فرما اور مجھے آگ سے بچا، اور میں نہیں جانتا کہ آپ کی 'دندنہ' (گنگناہٹ) یا معاذ کی 'دندنہ' کیا ہے؟" رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "ہم بھی اسی کے گرد گنگناتے ہیں۔" (۱) اسے ابو داؤد نے اپنی سنن میں اور ابن ماجہ نے بھی روایت کیا ہے (۲)۔

تیسری بات: یہ آیت ان جامع دعاؤں میں سے ہے جو دنیا اور آخرت دونوں کو محیط ہیں۔ انس رضی اللہ عنہ سے کہا گیا: "ہمارے لیے اللہ سے دعا کیجیے،" تو انہوں نے کہا: "اے اللہ، ہمیں دنیا میں بھلائی عطا فرما اور آخرت میں بھلائی عطا فرما اور ہمیں آگ کے عذاب سے بچا۔" لوگوں نے کہا: "کچھ اور اضافہ فرمائیں۔" انہوں نے کہا: "تم اور کیا چاہتے ہو؟! میں نے تو دنیا اور آخرت دونوں مانگ لی ہیں" (۳)!

صحیحین (۴) میں انس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ اکثر یہ دعا فرمایا کرتے تھے: «اے اللہ، ہمیں دنیا میں بھلائی عطا فرما اور آخرت میں بھلائی عطا فرما اور ہمیں آگ کے عذاب سے بچا»۔ راوی کہتے ہیں: حضرت انس جب بھی کوئی اکیلی دعا کرنا چاہتے تو یہی دعا کرتے، اور اگر کوئی اور دعا کرنا چاہتے تو اس میں بھی اسے شامل کر لیتے۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث میں ہے کہ وہ بیت اللہ کا طواف کرتے ہوئے یہ کہہ رہے تھے: اے ہمارے رب، ہمیں دنیا میں بھلائی عطا فرما اور آخرت میں بھلائی عطا فرما اور ہمیں آگ کے عذاب سے بچا۔ ان کے پاس اس کے علاوہ کوئی اور مستقل ورد (ہجیریٰ) نہ تھا؛ اسے ابو عبید نے ذکر کیا ہے (۵)۔

ابن جریج نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی ہے کہ وہ حکم دیتے تھے (۶) کہ میدانِ عرفات (موقف) میں ایک مسلمان کی اکثر (۷) دعا یہی آیت ہونی چاہیے: {اے ہمارے رب، ہمیں دنیا میں بھلائی عطا فرما اور آخرت میں بھلائی عطا فرما اور ہمیں آگ کے عذاب سے بچا}۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "رکن (کعبہ کے کونے) کے پاس ایک فرشتہ کھڑا ہے جب سے اللہ نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا ہے، وہ کہتا ہے: 'آمین'۔ پس تم کہو: اے ہمارے رب، ہمیں دنیا میں بھلائی عطا فرما اور آخرت میں۔"

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۷۷۔ (۲) سنن ابی داؤد (۷۹۲) اور سنن ابن ماجہ (۹۱۰)، اور یہ مسند احمد (۱۵۸۹۸) میں ہے۔ (۳) اسے ابن حبان (۹۳۸) نے روایت کیا، اور بخاری نے الادب المفرد (۶۳۳) میں اسی طرح روایت کیا۔ (۴) اسے بخاری (۴۵۲۲) اور مسلم (۲۶۹۰) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے اور الفاظ مسلم کے ہیں۔ (۵) غریب الحدیث ۳/ ۳۱۸ اور انہوں نے کہا: ہجیراہ: ان کی گفتگو، عادت اور معاملہ۔ (۶) نسخہ (ظ) اور (خ) میں: "حکم دیا جاتا ہے"۔ (۷) لفظ "اکثر"، نسخہ (ز) میں نہیں ہے۔

359 | Surah Al-Baqarah: Verse 202

"...a good thing and save us from the punishment of the Fire."(1).

Ata' bin Abi Rabah was asked about the Yemeni Corner while he was circumambulating the House (the Kaaba), so Ata' said: Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) narrated to me that the Prophet (ﷺ) said: "Seventy angels have been assigned to it. So whoever says: 'O Allah, I ask You for forgiveness and well-being in this world and the hereafter. Our Lord, give us in this world [that which is] good and in the Hereafter [that which is] good and protect us from the punishment of the Fire,' they (the angels) say: 'Amen'." The hadith was narrated by Ibn Majah in the Sunan(2), and it will come in its entirety as a chain-narrated report in "Al-Hajj", if Allah Wills.

The word of the Most High: {Those will have a share of what they have earned, and Allah is swift in account} [202]

There are three matters in it:

The first: His saying, the Most High: {Those will have a share of what they have earned} - this refers back to the second group, the group of Islam, meaning: they have the reward of Hajj, or the reward of supplication (Dua), for the believer's supplication is worship.

It is said: "Those" refers to both groups; for the believer, there is the reward of his deed and his supplication, and for the disbeliever, the punishment for his polytheism and his short-sightedness in only looking at this world. This is similar to His saying, the Most High: {And for all are degrees from what they have done}. [WWW.NAFSEISLAM.COM]

The second: His saying, the Most High: {and Allah is swift in account}. From 'sarua' (to be fast) - like 'adhuma' (to be great) - 'siran' and 'sur'atan', so He is 'Sari' (Swift).

"Al-Hisab" (The Account): It is a verbal noun like 'al-muhasaba' (accounting/ reckoning); and that which is counted may be called 'hisab'. Al-Hisab means 'counting'. It is said: 'hasaba yahsubu hisaban, hisabatan, husbanan, and hasban', meaning: he counted. Ibn al-A'rabi recited: O Juml, may [Allah] give you to drink without account The drinking of a King with good Lordship

(1) Narrated by Ibn Abi Shaybah 10/368, and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (4046). (2) No. (2957), and it is from the narration of Isma'il bin 'Ayyash, from Hamid bin Abi

Suwayd, from 'Ata' bin Abi Rabah, with it. Hamid bin Abi Suwayd is 'munkar al-hadith' (rejected in hadith) as mentioned by Ibn 'Adi in 'Al-Kamil' 2/690, and he mentioned that his hadiths from 'Ata' are not preserved. Al-Hafiz Ibn Hajar said in 'At-Taqrib': unknown.

359 | सूरा अल-बक़रह: आयत 202

"...भलाई और हमें आग के अज़ाब से बचा।" (1)

अता बिन अबी रबाह से यमनी कोने के बारे में पूछा गया जब वह काबा का तवाफ़ कर रहे थे, तो अता ने कहा: अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मुझे बताया कि नबी (ﷺ) ने फरमाया: "इसके लिए सत्तर फ़रिश्ते नियुक्त किए गए हैं। तो जो कोई कहता है: 'ऐ अल्लाह, मैं तुझसे दुनिया और आख़िरत में माफ़ी और सलामती मांगता हूँ। ऐ हमारे रब, हमें दुनिया में भलाई दे और आख़िरत में भलाई दे और हमें आग के अज़ाब से बचा,' तो वे (फ़रिश्ते) कहते हैं: 'आमीन'।" हदीस को इब्न माजाह ने सुनन (2) में बयान किया है, और यह इंशाअल्लाह "अल-हज" में अपनी पूरी सनद के साथ आएगी।

अल्लाह तआला का फरमान: {ये वे लोग हैं जिनके लिए उनके किए हुए कार्यों का हिस्सा है, और अल्लाह हिसाब लेने में बहुत तेज़ है} [202]

इसमें तीन मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {ये वे लोग हैं जिनके लिए उनके किए हुए कार्यों का हिस्सा है} - यह दूसरे समूह की ओर संकेत करता है, जो इस्लाम का समूह है, यानी: उनके लिए हज का सवाब है, या दुआ का सवाब है, क्योंकि मोमिन की दुआ इबादत है।

कहा गया है: "ये" दोनों समूहों की ओर संकेत करता है; मोमिन के लिए उसके अमल और उसकी दुआ का सवाब है, और काफ़िर के लिए उसके शिर्क और दुनिया तक ही अपनी दृष्टि सीमित रखने की सज़ा है। यह अल्लाह तआला के इस फरमान की तरह है: {और हर एक के लिए उनके कर्मों के अनुसार दरजे हैं}। [WWW.NAFSEISLAM.COM]

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह हिसाब लेने में बहुत तेज़ है}। यह 'सरुआ' (तेज़ होना) से है - जैसे 'अज़ुमा' (बड़ा होना) - 'सिरन' और 'सुर'अतन', तो वह 'सरीअ' (तेज़) है।

"अल-हिसाब": यह 'मुहासाबा' की तरह एक मस्तर (क्रियात्मक संज्ञा) है; और जो गिना गया हो उसे भी 'हिसाब' कहा जा सकता है। हिसाब का अर्थ है गिनना। कहा जाता है: 'हसबा यहसुबु हिसाबन, हिसावतन, हुसबांन और हसबन', यानी: उसने गिना। इब्न अल-अअराबी ने शेर पढ़ा: ऐ जुम्ल, (अल्लाह) तुम्हें बिना हिसाब के पिलाए एक ऐसे बादशाह का पिलाना जो उत्तम पालनहार है

(1) इसे इब्न अबी शैबा 10/368 और अल-बैहकी ने शुअ़बुल ईमान (4046) में उद्धृत किया है। (2) नंबर (2957), और यह इस्माइल बिन अ़य्याश की रिवायत से है, हमीद बिन अबी सुवैद से, अता बिन अबी रबाह से। हमीद बिन अबी सुवैद 'मुनकरुल हदीस' (जिनकी हदीसें स्वीकार्य नहीं हैं) हैं जैसा कि इब्न अ़दी ने 'अल-कामिल' 2/690 में ज़िक्र किया है, और उन्होंने ज़िक्र किया है कि अता से उनकी हदीसें सुरक्षित नहीं हैं। हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अत-तक़रीब' में कहा: वह मजहूल (अज्ञात) हैं।

"حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ" (1)۔

اور عطاء بن ابی رباح سے رکنِ یمانی کے بارے میں پوچھا گیا جب وہ بیت اللہ کا طواف کر رہے تھے، تو عطاء نے کہا: مجھے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے بتایا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اس پر ستر فرشتے مقرر کیے گئے ہیں۔ پس جو کوئی کہے: 'اے اللہ، میں تجھ سے دنیا اور آخرت میں معافی اور عافیت کا سوال کرتا ہوں، اے ہمارے رب، ہمیں دنیا میں بھی بھلائی عطا فرما اور آخرت میں بھی بھلائی عطا فرما اور ہمیں آگ کے عذاب سے بچا،' تو وہ (فرشتے) کہتے ہیں: 'آمین'۔" اس حدیث کو ابن ماجہ نے سنن (2) میں روایت کیا ہے، اور یہ انشاء اللہ تعالیٰ "الحج" میں مکمل سند کے ساتھ آئے گی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أُوْلَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ ٢٠٢﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أُوْلَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا﴾ - یہ دوسرے گروہ یعنی گروہِ اسلام کی طرف لوٹتا ہے، یعنی: ان کے لیے حج کا ثواب ہے، یا دعا کا ثواب ہے، کیونکہ مومن کی دعا عبادت ہے۔

اور کہا گیا ہے کہ "اولئک" (یہ لوگ) دونوں گروہوں کی طرف لوٹتا ہے؛ پس مومن کے لیے اس کے عمل اور اس کی دعا کا ثواب ہے، اور کافر کے لیے اس کے شرک اور صرف دنیا پر نظر رکھنے کی سزا ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ مِّمَّا عَمِلُوا﴾۔

[WWW.NAFSEISLAM.COM]

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾۔ یہ سَرُعَ يَسْرُعُ (تیز ہونا) سے ہے - جیسے عَظُمَ يَعْظُمُ - سِرَعاً اور سُرْعَةً، پس وہ سریع (تیز) ہے۔

"الحساب": یہ محاسبہ کی طرح مصدر ہے؛ اور کبھی گنی ہوئی چیز کو بھی 'حساب' کہا جاتا ہے۔ حساب کا مطلب ہے گنتی کرنا؛ کہا جاتا ہے: حَسَبَ يَحْسُبُ حِساباً وحِسابةً وحُسباناً وحَسْبًا یعنی اس نے گنا۔ اور ابن الاعرابی نے یہ شعر پڑھا: يا جُمْلُ أسقاكِ بلا حِسابهُ سُقْيا مَليكٍ حَسَنِ الرِّبابه

(1) اسے ابن ابی شیبہ 10/368 اور بیہقی نے شعب الایمان (4046) میں روایت کیا ہے۔ (2) نمبر (2957)، اور یہ اسماعیل بن عیاش کی روایت سے ہے، حمید بن ابی سوید سے، انہوں نے عطاء بن ابی رباح سے روایت کی ہے۔ حمید بن ابی سوید منکر الحدیث ہے جیسا کہ ابن عدی نے 'الکامل' 2/690 میں ذکر کیا ہے، اور انہوں نے ذکر کیا ہے کہ ان کی عطاء سے مروی احادیث محفوظ نہیں ہیں، اور حافظ ابن حجر نے 'التقریب' میں کہا ہے کہ وہ مجہول ہے۔

٣٦٠ Surah Al-Baqarah: Ayah 202

"You killed me with coquetry and deceit"(1)

And Al-Hasab (nobility/lineage): what is counted of a man's boasts. It is said: His nobility is his religion. And it is said: His wealth. From this is the Hadith: "Nobility is wealth, and generosity is piety," narrated by Samura bin Jundab (may Allah be pleased with him), reported by Ibn Majah, and it is also in Al-Shihab(2). A man is Hasib (noble/esteemed), and he became Hasuba Hasabatan (noble) with a damma (vowel mark); like: Khatuba Khatabatan (gave a sermon).

The meaning in the verse: That Allah, glorified be He, is swift in account, needing no counting, nor calculation, nor thinking process as accountants do. For this reason, He said, and His word is the truth: {And sufficient are We as accountants} [Al-Anbiya: 47]. And the Messenger of Allah ﷺ said: "O Allah, Sender of the Book, swift in account..."(3) the Hadith. So Allah, Mighty and Majestic, is knowledgeable of what is for and against His servants; He does not need recollection or contemplation, as He already knows what is for and against the one being judged, because the benefit in accounting is knowing its reality.

It was said: [He is] swift in rewarding servants for their deeds. And it was said: The meaning is that no affair distracts Him from another affair, so He accounts them all at once, as He said, and His word is the truth: {Your creation and your resurrection are only as a single soul} [Luqman: 28].

Al-Hasan said: His accounting is faster than a blink of an eye. And in a report: "Indeed, Allah accounts in the time it takes to milk a sheep."(4) And it was said: It means that if He accounts one, He has accounted all creation. And it was said to Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him): How does Allah account for all servants in one day? He said: Just as He provides for them in one day.(5) The meaning of accounting is: Allah making His servants know the amounts of reward for...

(1) See Al-Sihah. Ibn Manzur also cited the Rajaz in Lisan al-Arab (h-s-b) and corrected its recitation: "O Jumal, you have been watered," and attributed it to Manzur bin Marthad al-Asadi. He said: "Hasan" can be in nominative, accusative, or genitive. Al-Rubaba, with a kasra: managing something by fixing and organizing it. His saying "with coquetry (bi-al-dal)": a woman's dal is her playfulness with her husband, showing boldness towards him in an endearing way. Al-Qamus. (2) Sunan Ibn Majah (4219) and Musnad al-Shihab by Al-Quda'i (21), and it is in Musnad Ahmad (20102). (3)

Reported by Ahmad (19107), Al-Bukhari (2933), and Muslim (1742) from the Hadith of Abdullah bin Abi Awfa (may Allah be pleased with him). (4) We did not find it. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/277.

पृष्ठ ३६० सूरह अल-बक़रा: आयत २०२

"तुमने मुझे नखरे और धोखे से मार डाला"(१)

और अल-हसब (कुलीनता): एक व्यक्ति की शान की वे बातें जो गिनी जाती हैं। कहा जाता है: उसकी कुलीनता उसका धर्म है। और कहा जाता है: उसका धन। इसी से हदीस है: "कुलीनता धन है, और उदारता परहेज़गारी है," जिसे समुरा बिन जुंदब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने रिवायत किया है, इब्न माजाह ने इसे उद्धृत किया है, और यह अल-शिहाब में भी है(२)। एक व्यक्ति हसीब (कुलीन/प्रतिष्ठित) है, और वह हसुबा हसाबतन (कुलीन) बना, धम्मा (एक स्वर चिह्न) के साथ; जैसे: खतुबा खताबतन (भाषण दिया)।

आयत में अर्थ यह है: कि अल्लाह सुब्हानहु व तआला हिसाब लेने में बहुत तेज़ है, उसे गिनने की ज़रूरत नहीं है, न ही जोड़ने की, और न ही विचार करने की जैसा कि हिसाब करने वाले करते हैं; इसीलिए उसने कहा, और उसकी बात सच है: {और हम हिसाब करने के लिए पर्याप्त हैं} [अल-अंबिया: ४७], और अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "हे अल्लाह, किताब उतारने वाले, जल्द हिसाब लेने वाले..."(३) हदीस। तो अल्लाह ज़ल व अज़ बंदों के पक्ष और विपक्ष की बातों को जानता है, उसे याद करने या विचार करने की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि वह पहले से ही जानता है कि हिसाब देने वाले के पक्ष में क्या है और विपक्ष में क्या; क्योंकि हिसाब का लाभ उसकी वास्तविकता को जानना है।

कहा गया: बंदों को उनके कर्मों का बदला देने में तेज़ है। और कहा गया: अर्थ यह है कि उसे एक काम दूसरे काम से नहीं रोकता, इसलिए वह उन सबका एक ही बार में हिसाब लेता है, जैसा कि उसने कहा और उसकी बात सच है: {तुम्हारा पैदा करना और तुम्हारा दोबारा ज़िंदा करना बस एक व्यक्ति के समान है} [लुक़मान: २८]।

अल-हसन ने कहा: उसका हिसाब पलक झपकने से भी तेज़ है, और एक रिवायत में है: "बेशक अल्लाह एक बकरी दुहने के समय में हिसाब लेता है"(४)। और कहा गया: इसका अर्थ है कि यदि उसने एक का हिसाब लिया, तो उसने समस्त सृष्टि का हिसाब ले लिया। और अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से कहा गया: अल्लाह एक ही दिन में सब बंदों का हिसाब कैसे लेता है? उन्होंने कहा: जैसे वह उन्हें एक ही दिन में रिज़्क़ (रोज़ी) देता है(५)। और हिसाब का अर्थ है: अल्लाह का अपने बंदों को बदले की मात्रा से अवगत कराना...

(१) अल-सिहाह देखें। इब्न मंज़ूर ने भी लिसान अल-अरब (ह-स-ब) में रजज़ का उल्लेख किया है और उसके पाठ को सुधारा है: "ऐ जुमल, तुम्हें पिलाया गया," और इसे मंज़ूर बिन मर्सद अल-असदी से जोड़ा है। उन्होंने कहा: "हसन" में रफ़ा, नसब और जर (स्वर परिवर्तन) संभव है। अल-रुबाबा, कसरा के साथ: किसी चीज़ को सुधारने और व्यवस्थित करने का काम करना। उनका कहना "नखरे (अल-दल) के साथ": स्त्री का दल उसका अपने पति के साथ लाड़-चाव है; जो उसे चुलबुलेपन में उसके प्रति ढिठाई दिखाती है। अल-क़ामूस। (२) सुनन इब्न माजाह (४२१९) और मुसनद अल-शिहाब अल-कुदा'ई (२१), और यह मुसनद अहमद (२०१०२) में है। (३) अहमद (१९१०७), बुखारी (२९३३) और मुस्लिम (१७४२) ने अब्दुल्लाह बिन अबी औफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसे उद्धृत किया है। (४) हमें यह नहीं मिला। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७७।

صفحہ ۳۶۰ سورۃ البقرہ: آیت ۲۰۲

"تم نے مجھے ناز و انداز اور فریب سے قتل کر دیا"(۱)

اور الحَسَب: وہ چیزیں جو انسان کے فخر کے طور پر شمار کی جائیں۔ اور کہا جاتا ہے: اس کا حسب اس کا دین ہے۔ اور کہا جاتا ہے: اس کا مال۔ اسی سے حدیث ہے: "حسب مال ہے، اور کرم تقویٰ ہے" اسے سمرہ بن جندب رضی اللہ عنہ نے روایت کیا، ابن ماجہ نے اسے نکالا ہے، اور یہ الشہاب میں بھی ہے(۲)۔ اور وہ شخص حسیب (شریف/ذی عزت) ہے، اور وہ حَسُبَ حَسابۃً (شریف ہوا) بنا، ضمہ (پیش) کے ساتھ؛ جیسے: خَطُبَ خَطابۃً (خطبہ دیا)۔

اور آیت میں معنی یہ ہے کہ: اللہ سبحانہ حساب لینے میں بہت تیز ہے، اسے گنتی کی ضرورت ہے نہ حساب کتاب کی اور نہ ہی غور و فکر کی جیسا کہ حساب کرنے والے کرتے ہیں؛ اسی لیے اس نے فرمایا اور اس کا قول برحق ہے: ﴿وَكَفَىٰ بِنَا حَٰسِبِينَ﴾ [الانبیاء: ۴۷]، اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے اللہ! کتاب نازل کرنے والے، جلد حساب لینے والے..."(۳) حدیث۔ پس اللہ جل وعز بندوں کے حق میں اور ان کے خلاف ہونے والی باتوں سے واقف ہے، اسے یاد کرنے اور سوچنے کی ضرورت نہیں ہے، کیونکہ وہ پہلے سے ہی جانتا ہے کہ حساب دینے والے کے حق میں کیا ہے اور اس کے خلاف کیا؛ کیونکہ حساب کا فائدہ اس کی حقیقت کا علم حاصل کرنا ہے۔

اور کہا گیا: بندوں کو ان کے اعمال کا بدلہ دینے میں بہت تیز ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ اسے ایک کام دوسرے کام سے مشغول نہیں کرتا، پس وہ ان سب کا ایک ہی حالت میں حساب لے لیتا ہے، جیسا کہ اس نے فرمایا اور اس کا قول برحق ہے: ﴿مَّا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَٰحِدَةٍ﴾ [لقمان: ۲۸]۔

حسن بصری نے کہا: اس کا حساب پلک جھپکنے سے بھی تیز ہے، اور ایک روایت میں ہے: "بے شک اللہ ایک بکری دوہنے کی مقدار میں حساب لے لیتا ہے"(۴)۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ جب اس نے ایک کا حساب لے لیا تو گویا تمام مخلوق کا حساب لے لیا۔ اور حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے کہا گیا: اللہ ایک ہی دن میں بندوں کا حساب کیسے لے لیتا ہے؟ انہوں نے فرمایا: جیسے وہ انہیں ایک ہی دن میں رزق دے دیتا ہے(۵)۔ اور حساب کا معنی ہے: اللہ کا اپنے بندوں کو جزا کی مقداروں سے آگاہ کرنا...

(۱) دیکھیے الصحاح۔ ابن منظور نے بھی لسان العرب (حسب) میں یہ رجز ذکر کیا ہے اور اس کے پڑھنے کی تصحیح کی ہے: "اے جمل! تجھے سیراب کیا گیا"، اور اسے منظور بن مرثد الاسدی کی طرف منسوب کیا، اور کہا: "حَسَن" میں رفع، نصب اور جر (زبر، زیر، پیش) جائز ہیں۔ اور الرُّبابۃ، کسرہ (زیر) کے ساتھ: کسی چیز کو درست کر کے ترتیب دینے کا کام کرنا۔ اور ان کا قول "بالدَّلِّ" (ناز و انداز کے ساتھ)؛ عورت کا دل اس کا اپنے شوہر کے ساتھ لاڈ پیار ہے؛ جو اسے ناز و ادا میں شوہر کے سامنے جرات دکھاتی ہے۔ القاموس۔ (۲) سنن ابن ماجہ (۴۲۱۹) اور مسند الشہاب للقضاعی (۲۱)، اور یہ مسند احمد (۲۰۱۰۲) میں ہے۔ (۳) اسے احمد (۱۹۱۰۷)، بخاری (۲۹۳۳) اور مسلم (۱۷۴۲) نے حضرت عبداللہ بن ابی اوفیٰ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ (۴) ہمیں یہ نہیں ملی۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۲۷۷۔

...their deeds, and reminding them of what they have forgotten; as evidenced by the words of the Almighty: "On the Day when Allah will resurrect them all and inform them of what they did. Allah has kept account of it, while they have forgotten it" [Al-Mujadila: 6]. And it was said: The meaning of the verse is: He is swift in bringing about the Day of Reckoning; so the purpose of the verse is to warn about the Day of Resurrection. I say: All [interpretations] are possible, so the servant should take it upon himself to lighten his reckoning through good deeds; for the reckoning in the Hereafter is lightened only for those who held themselves accountable in this world. Third: Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) said regarding the words of the Almighty: "Those will have a share of what they have earned": It refers to a man who takes money to perform Hajj on behalf of someone else, and he receives a reward for it. It was narrated from him regarding this verse that a man said: "O Messenger of Allah, my father died without having performed Hajj; should I perform Hajj on his behalf?" The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "If your father had a debt and you paid it, would that suffice?" He said: "Yes." He said: "The debt to Allah is more deserving of being paid." He asked: "Will I have a reward?" Then Allah Almighty revealed: "Those will have a share of what they have earned" (1), meaning whoever performs Hajj on behalf of a deceased person, the reward will be shared between him and the deceased. Abu Abdullah Muhammad bin Khuwayzimindad said in his rulings: Ibn Abbas's statement is similar to Malik's; because the conclusion of Malik's school of thought is that the person on whose behalf Hajj is performed receives the reward for the expenditure, and the Hajj itself is for the one performing it; so it is as if he receives the reward for his physical effort and actions, and the person on whose behalf it is performed receives the reward for his money and spending. Therefore, we said: The ruling for one who performs Hajj on behalf of himself for the obligatory Hajj of Islam or has not performed it does not differ in this regard; because actions in which substitution is permissible do not differ in the ruling of the substitute between whether he has performed it for himself or not, considering religious and worldly actions. Do you not see that he who owes Zakat, expiation, or otherwise is permitted to pay on behalf of someone else even if he has not paid for himself? Likewise, one who does not look after his own interests in this world can validly act on behalf of others in similar matters, so it is completed for others even if it is not completed for himself; and he can marry off others even if he does not marry himself (2).

(1) Ibn al-Jawzi mentioned it in 'Zad al-Masir' (1/216), and we have not found anyone else stating that this story is the reason for the revelation of the verse. Imam Ahmad related the report without mentioning the reason for the revelation in his Musnad (1812) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them) in a similar manner, and he also related it (1818) from the hadith of Al-Fadl bin Abbas, and the questioner there was a woman from Khath'am. (2) Ibn Abd al-Barr said in 'Al-Tamhid' (9/136): Malik said: It is permissible for someone who has never performed Hajj to perform Hajj on behalf of a deceased person, but the preferred choice is for him to perform Hajj for himself first.

361 सूरा अल-बकरा: आयत 202

...उनके कर्म, और उन्हें वह याद दिलाना जिसे वे भूल गए हैं; सर्वशक्तिमान के शब्दों के प्रमाण के रूप में: "जिस दिन अल्लाह उन सबको फिर से जीवित करेगा और उन्हें उनके किए हुए कार्यों की सूचना देगा। अल्लाह ने उसका हिसाब रखा है, जबकि वे उसे भूल गए हैं" [अल-मुजादिला: 6]। और यह कहा गया: आयत का अर्थ है: वह हिसाब के दिन को लाने में शीघ्र है; इसलिए आयत का उद्देश्य कयामत के दिन की चेतावनी देना है। मैं कहता हूँ: सभी [व्याख्याएं] संभव हैं, इसलिए बंदे को चाहिए कि वह अच्छे कार्यों के माध्यम से अपने हिसाब को हल्का करने की कोशिश करे; क्योंकि परलोक में हिसाब केवल उन्हीं के लिए हल्का होता है जिन्होंने इस दुनिया में अपना आत्म-निरीक्षण किया। तीसरा: इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने सर्वशक्तिमान के इन शब्दों के बारे में कहा: "उन लोगों के लिए उनके द्वारा किए गए कार्यों का एक हिस्सा है": यह उस व्यक्ति के बारे में है जो किसी और की ओर से हज करने के लिए पैसे लेता है, तो उसे इसका सवाब (पुण्य) मिलता है। इस आयत के संबंध में उनसे रिवायत है कि एक व्यक्ति ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मेरे पिता की मृत्यु हो गई और उन्होंने हज नहीं किया था; क्या मैं उनकी ओर से हज करूँ?" पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "अगर तुम्हारे पिता पर कोई कर्ज होता और तुम उसे चुका देते, तो क्या वह पर्याप्त होता?" उसने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "अल्लाह का कर्ज चुकाया जाना अधिक योग्य है।" उसने पूछा: "क्या मुझे सवाब मिलेगा?" तब अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: "उन लोगों के लिए उनके द्वारा किए गए कार्यों का एक हिस्सा है" (1), यानी जो कोई किसी मृत व्यक्ति की ओर से हज करता है, सवाब उसके और मृतक के बीच साझा किया जाएगा। अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन खुवैज़िमिंदाद ने अपने निर्णयों में कहा: इब्न अब्बास का कथन मलिक के कथन के समान है; क्योंकि मलिक के मत का निष्कर्ष यह है कि जिस व्यक्ति की ओर से हज किया जाता है उसे खर्च का सवाब मिलता है, और हज स्वयं हज करने वाले के लिए होता है; तो ऐसा लगता है जैसे उसे उसके शारीरिक प्रयास और कार्यों का सवाब मिलता है, और जिसकी ओर से हज किया जाता है उसे उसके धन और खर्च का सवाब मिलता है। इसलिए, हमने कहा: इसमें उस व्यक्ति के हुक्म में कोई अंतर नहीं है जिसने इस्लाम का अनिवार्य हज स्वयं कर लिया है या नहीं किया है; क्योंकि वे कार्य जिनमें प्रतिनिधित्व (न्याबत) संभव है, उनमें प्रतिनिधि का हुक्म इस बात से नहीं बदलता कि उसने स्वयं के लिए वह कार्य किया है या नहीं, धार्मिक और दुनियावी कार्यों को देखते हुए। क्या आप नहीं देखते कि जिस पर ज़कात, कफ़्फ़ारा या कुछ और बकाया है, उसे दूसरे की ओर से अदा करने की अनुमति है, भले ही उसने स्वयं के लिए

अदा न किया हो? इसी तरह, जो इस दुनिया में अपने हितों का ध्यान नहीं रखता, वह दूसरों के लिए इसी तरह के मामलों में प्रतिनिधि के रूप में कार्य कर सकता है, इसलिए यह दूसरों के लिए पूरा हो जाता है भले ही वह खुद के लिए पूरा न हो; और वह दूसरों का निकाह करवा सकता है भले ही वह खुद निकाह न करे (2)।

---

(1) इब्न अल-जौज़ी ने इसे 'ज़ाद अल-मसीर' (1/216) में उल्लेख किया है, और हमें उनके अलावा किसी और से यह नहीं मिला कि यह कहानी आयत के अवतरण का कारण है। इमाम अहमद ने अपनी मसनद (1812) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से आयत के अवतरण का कारण बताए बिना इसी तरह की खबर दी है, और उन्होंने इसे (1818) अल-फज़ल बिन अब्बास की हदीस से भी रिवायत किया है, और वहां पूछने वाली खशअम कबीले की एक महिला थी। (2) इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-तमहीद' (9/136) में कहा: मलिक ने कहा: जिस व्यक्ति ने कभी हज नहीं किया, उसके लिए किसी मृतक की ओर से हज करना जायज़ है, लेकिन बेहतर यह है कि वह पहले अपनी ओर से हज करे।

361 سورة البقرہ: آیت 202

...ان کے اعمال، اور انہیں وہ یاد دلانا جو وہ بھول چکے ہیں؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی دلیل سے: ﴿ يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا ۚ أَحْصَاهُ اللَّهُ وَنَسُوهُ ﴾ [المجادلہ: 6] (جس دن اللہ ان سب کو دوبارہ زندہ کرے گا اور انہیں ان کے کیے ہوئے کاموں کی خبر دے گا۔ اللہ نے اس کا حساب رکھا ہے جبکہ وہ اسے بھول چکے ہیں)۔ اور کہا گیا: آیت کا معنی ہے: حساب کے دن کے آنے میں جلدی کرنے والا؛ پس آیت سے مقصود قیامت کے دن سے ڈرانا ہے۔ میں کہتا ہوں: سب (توجیہات) کا احتمال ہے، پس بندے کو چاہیے کہ وہ نیک اعمال کے ذریعے اپنے حساب میں تخفیف کی کوشش کرے؛ کیونکہ آخرت میں حساب صرف ان پر ہلکا ہوتا ہے جنہوں نے دنیا میں اپنا محاسبہ کیا۔ تیسری بات: ابن عباس رضی اللہ عنہ نے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿ أُولَٰئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا ﴾ (ان لوگوں کے لیے ان کی کمائی کا حصہ ہے) کے بارے میں فرمایا: اس سے مراد وہ شخص ہے جو کسی دوسرے کی طرف سے حج کرنے کے لیے مال لیتا ہے، تو اسے اس کا ثواب ملتا ہے۔ اور ان سے اس آیت کے بارے میں مروی ہے کہ ایک آدمی نے عرض کیا: یا رسول اللہ، میرے والد فوت ہو گئے اور انہوں نے حج نہیں کیا تھا؛ کیا میں ان کی طرف سے حج کروں؟ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اگر تمہارے والد پر قرض ہوتا اور تم اسے ادا کر دیتے، تو کیا وہ کافی نہ ہوتا؟" اس نے کہا: "جی ہاں"۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کا قرض ادا کیے جانے کا زیادہ حقدار ہے"۔ اس نے پوچھا: کیا مجھے اجر ملے گا؟ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿ أُولَٰئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا ﴾ (1) یعنی جو کسی میت کی طرف سے حج کرے تو اجر اس کے اور میت کے درمیان (مشترک) ہوگا۔ ابو عبداللہ محمد بن خویز منداد نے اپنے احکام میں کہا: ابن عباس کا قول مالک کے قول کی طرح ہے؛ کیونکہ مذہبِ مالک کا خلاصہ یہ ہے کہ جس کی طرف سے حج کیا جاتا ہے اسے خرچ کا

ثواب حاصل ہوتا ہے، اور حج حج کرنے والے کے لیے ہوتا ہے؛ گویا اسے اپنے بدن اور اعمال کا ثواب ملتا ہے، اور جس کی طرف سے حج کیا گیا اسے اس کے مال اور انفاق کا ثواب ملتا ہے، اور اسی لیے ہم نے کہا: اس میں اس شخص کے حکم میں کوئی فرق نہیں جس نے اپنی طرف سے حجِ اسلام ادا کیا ہو یا نہ کیا ہو؛ کیونکہ وہ اعمال جن میں نیابت (نمائندگی) داخل ہوتی ہے، ان میں نائب کا حکم اس میں مختلف نہیں ہوتا کہ اس نے اپنی طرف سے وہ عمل ادا کیا ہے یا نہیں، دینی اور دنیاوی اعمال پر قیاس کرتے ہوئے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ جس پر زکوٰۃ یا کفارہ یا اس کے علاوہ کچھ واجب ہے، اس کے لیے جائز ہے کہ وہ دوسرے کی طرف سے ادا کرے اگرچہ اس نے اپنی طرف سے ادا نہ کیا ہو، اور اسی طرح جو دنیا میں اپنے مفادات کی رعایت نہیں کرتا، اس کے لیے درست ہے کہ وہ دوسروں کے لیے اسی طرح کے معاملات میں نائب بنے، پس وہ دوسرے کے لیے مکمل ہو جاتا ہے اگرچہ اس کے اپنے لیے مکمل نہ ہو؛ اور وہ دوسروں کا نکاح کروا سکتا ہے اگرچہ وہ اپنا نکاح نہ کرے (2)۔

---

(1) اسے ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' (216/1) میں ذکر کیا ہے، اور ہم نے ان کے علاوہ کسی اور کے ہاں یہ نہیں پایا کہ یہ قصہ آیت کے نزول کا سبب ہے۔ اور امام احمد نے اپنی مسند (1812) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نزول کا سبب ذکر کیے بغیر اسی طرح کی خبر دی ہے، اور اسے (1818) فضل بن عباس کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے، اور اس میں سائل قبیلہ خثعم کی ایک عورت تھی۔ (2) ابن عبد البر نے 'التمہید' (136/9) میں کہا: مالک نے فرمایا: جس شخص نے کبھی حج نہیں کیا اس کے لیے میت کی طرف سے حج کرنا جائز ہے، لیکن پسندیدہ بات یہ ہے کہ وہ پہلے اپنی طرف سے حج کرے۔

Page 362 Surah Al-Baqarah: Verse 203

Allah Most High says: "And remember Allah during [specific] numbered days. Then whoever hastens [his departure] in two days - there is no sin upon him; and whoever delays [until the third] - there is no sin upon him - for him who fears Allah. And fear Allah and know that unto Him you will be gathered." (203)

His words, Most High: "And remember Allah during [specific] numbered days" involve six issues: First: The Kufans said: The 'Alif' and 'Ta' in 'ma'dudat' (numbered) are for the smallest number (less than ten). The Basrans said: They are for both few and many (1), evidenced by His words: "and they will be in the upper chambers [of Paradise], safe" [Saba: 37], and the chambers are many.

There is no disagreement among scholars that the "numbered days" in this verse are the days of Mina, which are the days of Tashreeq. These three names apply to them: the days of Tashreeq, the days of throwing pebbles (Jamarat), and the three days from which the pilgrim may hasten in two days after the Day of Sacrifice (Nahr). So, take note of that (2).

Al-Tha'labi said: Ibrahim said: The numbered days are the ten days [of Dhul-Hijjah], and the known days are the days of Sacrifice (3). Similarly, Makki and Al-Mahdawi narrated that the numbered days are the ten days (4). This is not correct because of the consensus we mentioned, as reported by Abu Umar bin Abdul-Barr and others (5).

Ibn Atiyyah said (6): This is either due to a textual error in the copy, or he meant the ten days after the Day of Sacrifice, which is far-fetched.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/298. (2) Al-Tamheed 21/233. (3) Al-Tabari narrated 3/551-552 from Ibrahim - and he is Al-Nakha'i - who said: The numbered days: the days of Tashreeq. End quote. And His words: the known days, meaning the days mentioned in His words: "and mention the name of Allah on known days" [Al-Hajj: 28]. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/277. (5) Al-Tamheed 21/233. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/277.

पृष्ठ ३६२ सूरह अल-बक़रह: आयत २०३

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और गिनती के(कुछ) दिनों में अल्लाह को याद करो। फिर जो कोई दो दिनों में ही (मक्का को) वापस जाने में जल्दी करे तो उस पर कोई गुनाह नहीं और जो कोई पीछे (देरी) करे तो उस पर भी कोई गुनाह नहीं; (यह) उस व्यक्ति के लिए है जिसने अल्लाह का डर रखा। और अल्लाह से डरते रहो और जान लो कि तुम सब उसी की ओर इकट्ठे किए जाओगे।" (२०३)

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और गिनती के दिनों में अल्लाह को याद करो" इसमें छह मुद्दे हैं: पहला: कूफ़ा के विद्वानों (कूफ़ियों) ने कहा: 'मअदूत' (ma'dudat) में 'अलिफ़' और 'ता' कम संख्या (दस से कम) के लिए हैं। बसरा के विद्वानों (बसरीयों) ने कहा: वे कम और ज़्यादा दोनों के लिए हैं (१), जैसा कि अल्लाह तआला के इस फ़रमान से प्रमाणित है: "और वे ऊँचे कमरों (जन्नत के झरोखों) में अमन के साथ होंगे" [सबा: ३७], और कमरों की संख्या बहुत है।

विद्वानों के बीच इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि इस आयत में "गिनती के दिन" मिना के दिन हैं, जो तशरीक़ के दिन हैं। ये तीनों नाम उन्हीं पर लागू होते हैं: तशरीक़ के दिन, कंकरियाँ मारने (रमी अल-जमार) के दिन, और वे तीन दिन जिनमें हाजी क़ुर्बानी (नह्र) के दिन के बाद दो दिनों में वापस जाने की जल्दी कर सकता है। अतः इसे ध्यान में रखें (२)।

अल-त़अलबी ने कहा: और इब्राहिम ने कहा: गिनती के दिन (ज़ुल-हिज्जा के) दस दिन हैं, और ज्ञात दिन क़ुर्बानी के दिन हैं (३)। इसी तरह मक्की और अल-महदवी ने उल्लेख किया है कि गिनती के दिन दस दिन हैं (४)। यह हमारे द्वारा उल्लेखित आम सहमति (इज्मा) के कारण सही नहीं है, जैसा कि अबू उमर बिन अब्दुल-बर्र और अन्य लोगों ने उद्धृत किया है (५)।

इब्न अतिय्या ने कहा (६): यह या तो पांडुलिपि की त्रुटि के कारण है, या उनका तात्पर्य क़ुर्बानी के दिन के बाद के दस दिनों से है, जो कि असंभव सा लगता है।

(१) इ'राबुल-क़ुरआन - अल-नह़्हास २९८/१। (२) अल-तमहीद २३३/२१। (३) अल-त़बरी ३/५५१-५५२ ने इब्राहिम से उद्धृत किया - और वे अल-नख़ई हैं - उन्होंने कहा: गिनती के दिन: तशरीक़ के दिन। और उनका कहना है: ज्ञात दिन, यानी अल्लाह के इस फ़रमान में वर्णित दिन: "और ज्ञात दिनों में अल्लाह का नाम लें" [अल-हज: २८]। (४) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ २७७/१। (५) अल-तमहीद २३३/२१। (६) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ २७७/१।

صفحہ ۳۶۲ سورہ البقرہ: آیت ۲۰۳

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور اللہ کو گنتی کے چند دنوں میں یاد کرو، پھر جو کوئی دو دن میں جلدی (واپس) کر لے تو اس پر کوئی گناہ نہیں اور جو پیچھے رہ جائے تو اس پر بھی کوئی گناہ نہیں، (یہ) اس کے لیے ہے جس نے تقویٰ اختیار کیا۔ اور اللہ سے ڈرتے رہو اور جان لو کہ تم سب اسی کی طرف جمع کیے جاؤ گے۔﴾ (۲۰۳)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اللہ کو گنتی کے چند دنوں میں یاد کرو﴾ اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: کوفیوں نے کہا: 'معدودات' میں الف اور تاء کم تعداد کے لیے ہیں، اور بصریوں نے کہا: وہ کم اور زیادہ دونوں کے لیے ہیں (۱)، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿اور وہ بالا خانوں میں امن و امان کے ساتھ ہوں گے﴾ [سبا: ۳۷] اور بالا خانے بہت سے ہیں۔

علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ اس آیت میں "ایامِ معدودات" (گنتی کے دن) سے مراد منیٰ کے دن ہیں، اور وہ ایامِ تشریق ہیں، اور یہ تینوں نام انہی پر صادق آتے ہیں: ایامِ تشریق، رمی جمار (کنکریاں مارنے) کے دن، اور وہ تین دن جن میں سے حاجی یومِ نحر (قربانی کے دن) کے بعد دو دن میں واپسی کی جلدی کر سکتا ہے۔ پس اس پر مطلع رہیں (۲)۔

ثعلبی نے کہا: اور ابراہیم (نخعی) نے کہا: ایامِ معدودات (ذوالحجہ کے) دس دن ہیں، اور ایامِ معلومات یومِ نحر (قربانی کے ایام) ہیں (۳)، اسی طرح مکی اور مہدوی نے بھی یہی نقل کیا ہے کہ ایامِ معدودات دس دن ہیں (۴)۔ یہ اس اجماع کی وجہ سے درست نہیں ہے جو ہم نے ذکر کیا، جیسا کہ ابو عمر بن عبد البر اور دیگر نے نقل کیا ہے (۵)۔

ابن عطیہ نے کہا (۶): یہ یا تو نسخے کی غلطی ہے، یا ان کی مراد وہ دس دن ہیں جو یومِ نحر کے بعد آتے ہیں، اور اس میں بعد (دوری) ہے۔

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲۹۸/۱۔ (۲) التمهيد ۲۳۳/۲۱۔ (۳) الطبری ۵۵۱/۳-۵۵۲ نے ابراہیم سے روایت کی ہے - اور وہ النخعی ہیں - انہوں نے کہا: ایامِ معدودات: ایامِ تشریق ہیں۔ اور ان کا قول: ایامِ معلومات، یعنی وہ ایام جو اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں مذکور ہیں: ﴿اور معلوم دنوں میں اللہ کا نام لیں﴾ [الحج: ۲۸]۔ (۴) المحرر الوجيز ۲۷۷/۱۔ (۵) التمهيد ۲۳۳/۲۱۔ (۶) المحرر الوجيز ۲۷۷/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 203 363

Second: Allah, Glory be to Him and Exalted, commanded His servants to remember Him during the "appointed days" (al-ayyam al-ma'dudat). These are the three days following the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr). The Day of Sacrifice itself is not among them, based on the consensus that no one departs on the Day of Settling (Yawm al-Qarr), which is the second day of sacrifice. Had the Day of Sacrifice been among the appointed days, it would have been permissible for whoever wished to depart in haste on the Day of Settling(1); because they would have already spent two of the appointed days.

Al-Daraqutni, Al-Tirmidhi, and others narrated from Abd al-Rahman bin Ya'mar al-Dili that some people from Najd came to the Messenger of Allah ﷺ while he was at Arafat and questioned him. He ordered a caller to announce: "Hajj is Arafat. Whoever arrives at the night of Jam' (Muzdalifah) before dawn has performed Hajj. The days of Mina are three. For whoever hastens to leave in two days, there is no sin upon him; and whoever delays, there is no sin upon him"(2). This means: whoever among the pilgrims hastens to leave in two days of the days of Mina, their stay in Mina becomes three days including the Day of Sacrifice. Their total stoning will be forty-nine pebbles, and the stoning for the third day is dropped for them. Whoever does not depart until the end of the third day, their stay in Mina becomes four days including the Day of Sacrifice, and they complete the full count in stoning, as will be explained later.

Among the evidence that the days of Mina are three—along with what we mentioned—is the saying of Al-Arji: "We meet only for the three days of Mina, until the Departure (Al-Nafr) separates us."(3)

So the days of stoning are "appointed" (ma'dudat), and the days of sacrifice are "known" (ma'lumat). Nafi' narrated from Ibn Umar that the appointed days and the known days are combined into four days: the Day of Sacrifice and the three days following it(4).

Thus, the Day of Sacrifice is "known" but not "appointed". The two days following it are both "known" and "appointed". The fourth day is "appointed" but not "known". This is the school of thought (madhhab) of Malik and others(5).

---

(1) In (D) and (M): "An-Nafr" (in both places) which is a mistake. It is said in Al-Sihah (q-r-r): Yawm al-Qarr: the day after the Day of Sacrifice; because people settle (yaqirrun)

in their places. (2) Sunan al-Daraqutni 2/240-241, Sunan al-Tirmidhi (889), and it is in Musnad Ahmad (18774), and previously summarized on pp. 320 and 348 of this section. (3) See Al-Tamhid 21/233-234, and the verse of Al-Arji in his Diwan p. 43. (4) Narrated by Ibn Abi Hatim 8/2489. (5) Aqd al-Jawahir al-Thaminah 1/461.

सूरा अल-बकरा: आयत २०३ ३६३

दूसरा: अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने अपने बंदों को "गिने-चुने दिनों" (अय्याम अल-म'दूदात) में उसे याद करने का आदेश दिया है। ये क़ुर्बानी के दिन (यौम अल-नह्र) के बाद के तीन दिन हैं। क़ुर्बानी का दिन इनमें शामिल नहीं है, क्योंकि लोगों की सर्वसम्मति है कि कोई भी 'ठहरने के दिन' (यौम अल-क़र्र) को नहीं निकलता, जो क़ुर्बानी का दूसरा दिन है। यदि क़ुर्बानी का दिन गिने-चुने दिनों में होता, तो जो कोई चाहता उसके लिए ठहरने के दिन(१) जल्दी निकलना जायज़ होता; क्योंकि उसने गिने-चुने दिनों में से दो दिन ले लिए होते।

अल-दारकुतनी, अल-तिर्मिज़ी और अन्य ने अब्द अल-रहमान बिन यामर अल-दिली से रिवायत की है कि नज्द के कुछ लोग अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए जब वे अरफ़ात में थे, और उनसे सवाल किया। आपने एक पुकारने वाले को आदेश दिया तो उसने पुकारा: "हज अरफ़ा है। जो कोई फ़ज्र होने से पहले 'जमअ' (मुज़दलिफ़ा) की रात में आ गया, उसने हज पा लिया। मिना के दिन तीन हैं। जो कोई दो दिनों में जल्दी करना चाहे उस पर कोई गुनाह नहीं, और जो देरी करे उस पर भी कोई गुनाह नहीं"(२)। इसका अर्थ है: हाजियों में से जो कोई मिना के दिनों में से दो दिनों में जल्दी निकल जाए, उसका मिना में ठहरना क़ुर्बानी के दिन को मिलाकर तीन दिन हो जाता है। उसकी कुल रमी (कंकड़ मारना) उनचास कंकड़ों की होगी, और तीसरे दिन की रमी उससे गिर जाएगी। और जो तीसरे दिन के अंत तक वहाँ से नहीं निकलता, उसका मिना में ठहरना क़ुर्बानी के दिन के कारण चार दिन हो जाता है, और वह रमी में पूरी संख्या पूरी करता है, जैसा कि आगे बताया जाएगा।

मिना के दिन तीन होने के प्रमाणों में से—जो हमने ज़िक्र किया उसके साथ—अल-अरजी का यह कथन है: "हम मिना के केवल तीन दिनों के लिए मिलते हैं, यहाँ तक कि विदाई (अल-नफ़्र) हमें अलग कर देती है।"(३)

तो रमी के दिन 'गिने-चुने' (म'दूदात) हैं, और क़ुर्बानी के दिन 'मालूम' (म'लूमात) हैं। नाफ़े ने इब्न उमर से रिवायत की है कि गिने-चुने दिन और मालूम दिन कुल चार दिन हैं: क़ुर्बानी का दिन और उसके बाद के तीन दिन(४)।

अतः, क़ुर्बानी का दिन 'मालूम' है पर 'गिने-चुने' में नहीं। उसके बाद के दो दिन 'मालूम' भी हैं और 'गिने-चुने' भी। चौथा दिन 'गिने-चुने' में है पर 'मालूम' नहीं। यह मालिक और अन्य लोगों का मज़हब (विचारधारा) है(५)।

(१) (द) और (म) प्रतियों में: 'अल-नफ़्र' (दोनों स्थानों पर) जो कि ग़लत है। 'अस-सिहाह' (क़-र-र) में कहा गया है: यौम अल-क़र्र: क़ुर्बानी के दिन के बाद का दिन; क्योंकि लोग अपने घरों में ठहरते (यक़िर्रून) हैं। (२) सुनन अल-दारकुत्नी २/२४०-२४१, सुनन अल-तिर्मिज़ी (८८९), और यह मुसनद अहमद (१८७७४) में है, और इस भाग के पृष्ठ ३२० और ३४८ पर संक्षेप में आया है। (३) देखिए अत-तमहीद २१/२३३-२३४, और अल-अरजी का पद उनके दीवान के पृष्ठ ४३ पर। (४) इसे इब्न अबी हातिम ८/२४८९ ने उद्धृत किया है। (५) अक़्द अल-जवाहिद अल-थमीना १/४६१।

سورة البقرہ: آیت ۲۰۳ ۳۶۳

دوسری بات: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنے بندوں کو "گنتی کے دنوں" (ایامِ معدودات) میں اپنے ذکر کا حکم دیا ہے، اور یہ وہ تین دن ہیں جو یومِ النحر (قربانی کے دن) کے بعد آتے ہیں۔ یومِ النحر ان میں شامل نہیں ہے، کیونکہ لوگوں کا اس بات پر اتفاق ہے کہ یومِ القَرّ کو کوئی کوچ نہیں کرتا، اور یہ یومِ النحر کا دوسرا دن ہے۔ اگر یومِ النحر معدودات (گنے ہوئے دنوں) میں شامل ہوتا، تو جو چاہتا اس کے لیے جائز ہوتا کہ وہ یومِ القَرّ(۱) کو جلدی میں کوچ کر جائے؛ کیونکہ وہ معدودات میں سے دو دن گزار چکا ہوتا۔

دارقطنی، ترمذی اور دیگر نے عبدالرحمن بن یعمر دیلی سے روایت کی ہے کہ اہل نجد میں سے کچھ لوگ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے جب کہ آپ عرفات میں تھے، اور ان سے سوال کیا۔ آپ ﷺ نے ایک پکارنے والے کو حکم دیا تو اس نے پکار کر کہا: "حج عرفہ ہے۔ جو کوئی مزدلفہ کی رات طلوع فجر سے پہلے آ گیا، اس نے حج پا لیا۔ منیٰ کے دن تین ہیں۔ پس جو کوئی دو دنوں میں جلدی کرے اس پر کوئی گناہ نہیں، اور جو تاخیر کرے اس پر بھی کوئی گناہ نہیں"(۲)۔ یعنی: حاجیوں میں سے جو کوئی منیٰ کے دنوں میں سے دو دن میں جلدی کوچ کر جائے، تو منیٰ میں اس کا قیام یومِ النحر کے ساتھ ملا کر تین دن ہو جاتا ہے، اور اس کی کل رمی انچاس کنکریوں کی ہو جاتی ہے، اور تیسرے دن کی رمی اس سے ساقط ہو جاتی ہے۔ اور جو تیسرے دن کے آخر تک وہاں سے کوچ نہ کرے، اس کا منیٰ میں قیام یومِ النحر کی وجہ سے چار دن ہو جاتا ہے، اور وہ رمی کی تعداد پوری کر لیتا ہے، جیسا کہ آگے بیان ہوگا۔

منیٰ کے ایام تین ہونے کی دلیلوں میں سے—اس کے ساتھ جو ہم نے ذکر کیا—العرجی کا یہ قول ہے: "ہم منیٰ کے صرف تین دنوں میں ملتے ہیں، یہاں تک کہ رخصتی (النفر) ہمیں جدا کر دیتی ہے" (۳)

پس رمی کے ایام 'معدودات' (گنے ہوئے) ہیں، اور قربانی کے ایام 'معلومات' ہیں۔ نافع نے ابن عمر سے روایت کی ہے کہ ایامِ معدودات اور ایامِ معلومات کو چار دن جمع کرتے ہیں: یومِ النحر اور اس کے بعد کے تین دن (۴)۔

پس یومِ النحر 'معلوم' ہے 'معدود' نہیں، اور اس کے بعد کے دو دن 'معلوم' بھی ہیں اور 'معدود' بھی، اور چوتھا دن 'معدود' ہے 'معلوم' نہیں، اور یہی امام مالک اور دیگر کا مذہب ہے(۵)۔

---

(۱) (د) اور (م) کے نسخوں میں: "النفر" (دونوں جگہ) ہے جو کہ غلط ہے، الصحاح (ق ر ر) میں کہا گیا ہے: یوم القرّ: قربانی کے دن کے بعد والا دن؛ کیونکہ لوگ اپنے گھروں میں ٹھہرتے (یقرون) ہیں۔ (۲) سنن دارقطنی ۲/ ۲۴۰-۲۴۱، سنن ترمذی (۸۸۹)، اور یہ مسند احمد (۱۸۷۷۴) میں ہے، اور اس سے پہلے اسی حصے کے صفحہ ۳۲۰ اور ۳۴۸ پر اختصاراً گزر چکا ہے۔ (۳) دیکھئے التمہید ۲۱/ ۲۳۳-۲۳۴، اور العرجی کا شعر ان کے دیوان صفحہ ۴۳ پر۔ (۴) اسے ابن ابی حاتم نے ۲۴۸۹/۸ پر نکالا ہے۔ (۵) عقد الجواہر الثمینہ ۱/ ۴۶۱۔

364 Surah Al-Baqarah: Verse 203

And that was so because the first is not among the days that are specific to Mina in the saying of the Almighty: "And remember Allah during [specific] numbered days." Nor is it among those that the Prophet (peace be upon him) specified by saying: "The days of Mina are three." So it was known, because God Almighty said: "and mention the name of Allah on known days over what He has provided for them of [sacrificial] animals" [Al-Hajj: 28]. There is no disagreement that what is meant by it is the sacrifice (An-Nahr). The sacrifice was on the first day - which is the day of Eid al-Adha - and the second and third. There was no sacrifice on the fourth day by consensus of our scholars. So the fourth was not intended in the words of the Almighty: "known [days]", because no sacrifice is made on it, although it was a day for throwing [the pebbles]. Thus it became "numbered" for the sake of throwing, but not "known" due to the absence of sacrifice on it.

Ibn al-Arabi said(1): The truth of the matter is that the day of sacrifice is "numbered" by the throwing and "known" by the slaughtering, but according to our scholars, it is not intended in the words of the Almighty: "And remember Allah during [specific] numbered days."

Abu Hanifa and Ash-Shafi'i said: The "known days" are the ten days from the beginning(2) of Dhu al-Hijjah, the last of which is the day of sacrifice (Eid al-Adha). Their opinions did not differ on that, and it was narrated from Ibn Abbas(3).

At-Tahawi narrated from Abu Yusuf that the "known days" are the days of sacrifice. Abu Yusuf said: That was narrated from Umar and Ali, and I subscribe to it; because He the Almighty said: "and mention the name of Allah on known days over what He has provided for them of [sacrificial] animals" [Al-Hajj: 28].

Al-Karkhi narrated from Muhammad bin al-Hassan that the "known days" are the three days of sacrifice: the day of Al-Adha and two days after it.

Al-Kiya al-Tabari said(4): According to the opinion of Abu Yusuf and Muhammad, there is no difference between the "known days" and the "numbered days", because the "numbered days" mentioned in the Quran are the days of Tashreeq without disagreement. No one doubts that the "numbered days" do not include the ten days [of Dhu al-Hijjah], because Allah Almighty says: "But whoever hastens [his departure] in two days - there is no sin upon him". And there is no ruling in the ten days that relates to two days excluding the third, and it has...

(1) In Ahkam al-Quran 1/141-142 similarly, and what precedes it from him. (2) After it in (M): day of. (3) Narrated by Ibn Abi Hatim 8/2489. (4) In Ahkam al-Quran 1/121, and what precedes it from him.

३६४ सूरह अल-बकराह: आयत २०३

और ऐसा इसलिए था क्योंकि पहला उन दिनों में से नहीं है जो अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन में मीना के लिए विशिष्ट हैं: "और गिने हुए दिनों में अल्लाह को याद करो।" और न ही उनमें से जिन्हें पैगंबर ﷺ ने यह कहकर निर्दिष्ट किया: "मीना के दिन तीन हैं।" इसलिए यह ज्ञात था, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "ताकि वे अल्लाह के प्रदान किए हुए चौपायों पर निर्धारित दिनों में अल्लाह का नाम लें" [अल-हज्ज: २८]। इसमें कोई मतभेद नहीं है कि इससे तात्पर्य कुर्बानी (अन-नहर) है। कुर्बानी पहले दिन - जो ईदुल अज़हा का दिन है - और दूसरे और तीसरे दिन थी। हमारे विद्वानों की सर्वसम्मति से चौथे दिन कोई कुर्बानी नहीं थी। इसलिए सर्वशक्तिमान के शब्दों "ज्ञात [दिनों]" में चौथा दिन अभिप्रेत नहीं था, क्योंकि इसमें कुर्बानी नहीं दी जाती है, हालांकि यह कंकड़ मारने (रमी) का दिन था। इस प्रकार यह रमी के कारण "गिना हुआ" हो गया, लेकिन कुर्बानी के अभाव के कारण "ज्ञात" नहीं रहा।

इब्न अल-अरबी (१) ने कहा: सच्चाई यह है कि कुर्बानी का दिन रमी द्वारा "गिना हुआ" और वध द्वारा "ज्ञात" है, लेकिन हमारे विद्वानों के अनुसार, यह सर्वशक्तिमान के शब्दों "और गिने हुए दिनों में अल्लाह को याद करो" में अभिप्रेत नहीं है।

अबू हनीफा और अल-शाफ़ई ने कहा: "ज्ञात दिन" ज़ुल-हिज्जा के शुरू (२) के दस दिन हैं, जिनमें से अंतिम कुर्बानी का दिन (ईदुल अज़हा) है। इस बारे में उनके विचारों में कोई अंतर नहीं था, और यह इब्न अब्बास (३) से वर्णित है।

अल-तहावी ने अबू यूसुफ से रिवायत की है कि "ज्ञात दिन" कुर्बानी के दिन हैं। अबू यूसुफ ने कहा: यह उमर और अली से वर्णित है, और मैं इसी राय का पालन करता हूँ; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "ताकि वे अल्लाह के प्रदान किए हुए चौपायों पर निर्धारित दिनों में अल्लाह का नाम लें" [अल-हज्ज: २८]।

अल-करखी ने मुहम्मद बिन अल-हसन से रिवायत की है कि "ज्ञात दिन" कुर्बानी के तीन दिन हैं: ईदुल अज़हा का दिन और उसके बाद के दो दिन।

अल-किया अल-तबारी (४) ने कहा: अबू यूसुफ और मुहम्मद की राय के अनुसार "ज्ञात दिनों" और "गिने हुए दिनों" के बीच कोई अंतर नहीं है, क्योंकि कुरान में वर्णित "गिने हुए दिन" बिना किसी विवाद के तशरीक के दिन हैं। इसमें किसी को संदेह नहीं है कि "गिने हुए दिन" [ज़ुल-हिज्जा के दस

दिनों को शामिल नहीं करते हैं, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: "फिर जो कोई दो दिनों में जल्दी करे, तो उस पर कोई पाप नहीं"। और दस दिनों में ऐसा कोई नियम नहीं है जो तीसरे दिन को छोड़कर दो दिनों से संबंधित हो, और...

(१) अहकाम अल-कुरान १/१४१-१४२ में इसी प्रकार, और जो उससे पहले है वह उन्हीं से है। (२) इसके बाद (म) में: का दिन। (३) इब्न अबी हातिम ८/२४८९ द्वारा उद्धृत। (४) अहकाम अल-कुरान १/१२१ में, और जो उससे पहले है वह उन्हीं से है।

۳۶۴ سورة البقرہ: آیت ۲۰۳

اور ایسا اس لیے تھا کیونکہ پہلا ان دنوں میں سے نہیں ہے جو اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے اس قول میں منیٰ کے ساتھ خاص ہیں: ﴿وَاذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ﴾ (اور اللہ کو گنتی کے چند دنوں میں یاد کرو) اور نہ ہی ان میں سے ہے جنہیں نبی کریم ﷺ نے اپنے اس قول سے متعین فرمایا: "منیٰ کے دن تین ہیں"۔ پس یہ معلوم تھا، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَى مَا رَزَقَهُم مِّن بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ﴾ [الحج: ۲۸] (تاکہ وہ اللہ کے دیے ہوئے چوپایوں پر مقررہ دنوں میں اللہ کا نام لیں)۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس سے مراد قربانی (نحر) ہے، اور قربانی پہلے دن - جو عید الاضحیٰ کا دن ہے - اور دوسرے اور تیسرے دن تھی۔ چوتھے دن ہمارے علماء کے اجماع کے مطابق کوئی قربانی نہیں تھی، لہذا اللہ تعالیٰ کے قول "معلومات" میں چوتھا دن مراد نہیں تھا، کیونکہ اس میں نحر (قربانی) نہیں کی جاتی اور وہ رمی کے دنوں میں سے تھا، پس رمی کی وجہ سے وہ "معدود" (گنتی کا دن) ہو گیا، لیکن نحر نہ ہونے کی وجہ سے "معلوم" نہ رہا۔

ابن العربی (۱) نے کہا: حقیقت یہ ہے کہ نحر (قربانی) کا دن رمی کے لحاظ سے "معدود" اور ذبح کے لحاظ سے "معلوم" ہے، لیکن ہمارے علماء کے نزدیک اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَاذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ﴾ میں یہ مراد نہیں ہے۔

ابو حنیفہ اور شافعی نے کہا: "ایام معلومات" ذوالحجہ کے پہلے (۲) دس دن ہیں، جن کا آخری دن یوم النحر (عید الاضحیٰ) ہے، ان دونوں کا اس قول میں کوئی اختلاف نہیں، اور یہ ابن عباس (۳) سے مروی ہے۔

طحاوی نے ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ "ایام معلومات" قربانیके دن ہیں، ابو یوسف نے کہا: یہ حضرت عمر اور حضرت علی سے مروی ہے، اور میں اسی طرف جاتا ہوں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَى مَا رَزَقَهُم مِّن بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ﴾ [الحج: ٢٨]۔

کرخی نے محمد بن الحسن سے حکایت کی ہے کہ "ایام معلومات" قربانی کے تین دن ہیں: یوم الاضحیٰ اور اس کے بعد کے دو دن۔

الکیا الطبری (۴) نے کہا: ابو یوسف اور محمد کے قول کے مطابق "معلومات" اور "معدودات" کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے، کیونکہ قرآن میں مذکور "معدودات" بلا اختلاف ایامِ تشریق ہیں، اور کسی کو اس میں شک نہیں کہ "معدودات" عشرہ [ذوالحجہ] کے دنوں کو شامل نہیں ہیں، کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿فَمَن تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ (پھر جو کوئی دو دنوں میں جلدی کرے تو اس پر کوئی گناہ نہیں)۔ اور ان دس دنوں میں کوئی ایسا حکم نہیں ہے جو تیسرے دن کے بجائے دو دنوں سے متعلق ہو، اور...

(۱) احکام القرآن ۱/ ۱۴۱-۱۴۲ میں اسی طرح، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی ان سے ہے۔ (۲) اس کے بعد (م) نسخہ میں ہے: کا دن۔ (۳) اسے ابن ابی حاتم ۸/ ۲۴۸۹ نے روایت کیا ہے۔ (۴) احکام القرآن ۱/ ۱۲۱ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ ان سے ہے۔

It was narrated from Ibn Abbas: "The 'known days' (Al-Ma'lumat) are the ten days [of Dhul-Hijjah], and the 'numbered days' (Al-Ma'dudat) are the days of Tashreeq" (1). This is the opinion of the majority.

I say: Ibn Zayd said: "The 'known days' are the ten days of Dhul-Hijjah and the days of Tashreeq." This is far-fetched for the reasons we mentioned, and the apparent meaning of the verse refutes it. God's placement of remembrance (dhikr) in the 'known days' and the 'numbered days' indicates the opposite of his statement, so there is no point in being occupied with it (2).

Thirdly: There is no dispute that the one addressed by this remembrance is the pilgrim. He is commanded to say 'Allahu Akbar' when throwing stones (jamarat), and for the livestock provided to him during the 'known days', and at the end of prayers without talbiyah. Does this include someone other than the pilgrim or not? The view held by the jurists of the major cities and the prominent companions and successors is that the command for takbir applies to everyone, especially at prayer times. Thus, one should say 'Allahu Akbar' aloud after every prayer—whether praying alone or in congregation—during these days, following the example of the righteous predecessors, may Allah be pleased with them (3).

In "Al-Mukhtasar" (4): Women do not say takbir after prayers. However, the first opinion is more well-known, as the rulings of Ihram apply to them just as they do to men, as stated in "Al-Mudawwanah" (5).

Fourthly: Whoever forgets the takbir immediately after prayer should say it if it was recent. If a long time has passed, there is no obligation upon him, according to Ibn al-Jallab.

Malik said in "Al-Mukhtasar": He says takbir as long as he is in his sitting place. If he stands up from his place, there is no obligation upon him. In "Al-Mudawwanah", from Malik's saying: If the Imam forgets the takbir, if it was recent, he should sit and say takbir. If a long time has passed, there is no obligation upon him. If he leaves and hasn't said takbir while the people are still sitting, they should say takbir (6).

(1) Narrated by Al-Bayhaqi in "Shu'ab Al-Iman" (3770). (2) See "Al-Muharrar Al-Wajiz" 1/277, and the report of Ibn Zayd in At-Tabari 3/553. (3) See "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 1/142. (4) This is likely the abridgment of Al-Mudawwanah by Ibn Abi Zayd al-Qayrawani, mentioned in "Tartib al-Madarik" 4/494. There are other abridgments of

Al-Mudawwanah, including: the abridgment by Al-Baradha'i, the abridgment by Ibn Abd al-Hakam al-Misri, and the abridgment by Ibn Abi Zamanin. (5) 1/171-172. (6) The previous source.

सूरह अल-बकरा: आयत 203 | 365

इब्न अब्बास से रिवायत है: " 'ज्ञात दिन' (अल-मालूमात) [ज़ुल-हिज्जा के] दस दिन हैं, और 'गिने हुए दिन' (अल-मादूत) तशरीक़ के दिन हैं" (1), और यही बहुमत की राय है।

मैं कहता हूँ: इब्न ज़ैद ने कहा: "ज्ञात दिन ज़ुल-हिज्जा के दस दिन और तशरीक़ के दिन हैं।" इसमें कुछ दूरी है, उन कारणों के लिए जो हमने बताए हैं, और आयत का स्पष्ट अर्थ इसे झुठलाता है। अल्लाह का 'ज्ञात दिनों' और 'गिने हुए दिनों' में ज़िक्र (स्मरण) रखना उनके कथन के विपरीत संकेत देता है, इसलिए इसमें व्यस्त रहने का कोई अर्थ नहीं है (2)।

तीसरा: इस बात में कोई विवाद नहीं है कि इस ज़िक्र के द्वारा संबोधित व्यक्ति हाजी (तीर्थयात्री) है। उन्हें जमरात पर कंकड़ फेंकते समय, और 'ज्ञात दिनों' में उन्हें दिए गए पशुओं पर, और नमाज़ों के बाद बिना तल्बिया के तकबीर कहने का आदेश दिया गया है। क्या इसमें गैर-हाजी भी शामिल हैं या नहीं? प्रमुख शहरों के न्यायविदों और प्रमुख सहाबा और ताबिईन का मत यह है कि तकबीर का अर्थ हर किसी के लिए है, विशेष रूप से नमाज़ के समय। अत; इन दिनों में हर नमाज़ के अंत में - चाहे अकेले नमाज़ पढ़ रहे हों या जमात में - ऊंचे स्वर में तकबीर कहनी चाहिए, पूर्वजों (सलफ) का अनुसरण करते हुए, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो (3)।

"अल-मुख्तसर" (4) में है: महिलाएँ नमाज़ों के बाद तकबीर नहीं कहतीं। लेकिन पहली बात अधिक प्रसिद्ध है, क्योंकि उन पर पुरुषों की तरह एहराम के नियम लागू होते हैं, जैसा कि "अल-मुदव्वना" (5) में कहा गया है।

चौथा: जो कोई नमाज़ के तुरंत बाद तकबीर कहना भूल जाए, वह इसे कह ले यदि अभी थोड़ा ही समय बीता हो। यदि अधिक समय बीत गया हो, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है, यह इब्न अल-जल्लाब ने कहा है।

मलिक ने "अल-मुख्तसर" में कहा: वह तब तक तकबीर कहता रहे जब तक वह अपनी बैठक में है। यदि वह अपनी जगह से खड़ा हो जाता है, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है। "अल-मुदव्वना" में मलिक के कथन से: यदि इमाम तकबीर कहना भूल जाए, यदि समय कम बीता हो तो वह बैठ कर तकबीर कहे, और यदि अधिक समय बीत गया हो तो उस पर कुछ नहीं है। और यदि वह चला जाए और तकबीर न कहे जबकि लोग बैठे हों, तो वे तकबीर कहें (6)।

(1) इसे अल-बैहक़ी ने "शुअब अल-ईमान" (3770) में दर्ज किया है। (2) देखें "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/277, और अत-तबरी 3/553 में इब्न ज़ैद का उल्लेख। (3) देखें इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरआन" 1/142। (4) शायद यह इब्न अबी ज़ैद अल-कैरवानी द्वारा अल-मुदव्वना का संक्षिप्त रूप है, जिसका उल्लेख "तरतीब अल-मदारिक" 4/494 में किया गया है। अल-मुदव्वना के अन्य संक्षिप्त रूप भी हैं: अल-बरादई द्वारा संक्षिप्त, इब्न अब्द अल-हकम अल-मिसरी द्वारा संक्षिप्त, और इब्न अबी ज़मानिन द्वारा संक्षिप्त। (5) 1/171-172. (6) पिछला स्रोत।

ابن عباس سے مروی ہے کہ: "معلومات (معروف ایام) ذوالحجہ کے دس دن ہیں، اور معدودات (گنے ہوئے ایام) ایامِ تشریق ہیں" (1)۔ یہی جمہور کا قول ہے۔

میں کہتا ہوں: ابن زید نے کہا: "ایام معلومات ذوالحجہ کے دس دن اور ایامِ تشریق ہیں۔" اس میں بعد (دوری) ہے، ان وجوہات کی بنا پر جو ہم نے ذکر کیں، اور آیت کا ظاہر اسے رد کرتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ذکر کو ایام معلومات اور معدودات میں رکھنا ان کے قول کے خلاف پر دلالت کرتا ہے، لہذا اس میں مشغول ہونے کا کوئی فائدہ نہیں ہے (2)۔

تیسری بات: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس ذکر کا مخاطب حاجی ہے۔ اسے جمرات کی رمی کے وقت، اور ایام معلومات میں انعام (مویشیوں) کے رزق پر، اور نمازوں کے بعد بغیر تلبیہ کے تکبیر کا حکم دیا گیا ہے۔ کیا اس میں غیر حاجی بھی داخل ہے یا نہیں؟ چنانچہ بڑے شہروں کے فقہاء اور صحابہ و تابعین کے مشہور حضرات اس بات پر ہیں کہ تکبیر سے مراد ہر شخص ہے، خصوصاً نمازوں کے اوقات میں۔ پس ان ایام میں ہر نماز کے اختتام پر - چاہے نمازی اکیلا ہو یا باجماعت - بلند آواز سے تکبیر کہے، سلف صالحین رضی اللہ عنہم کی پیروی کرتے ہوئے (3)۔

اور "المختصر" (4) میں ہے: عورتیں نمازوں کے پیچھے تکبیر نہیں کہتیں۔ اور پہلا قول زیادہ مشہور ہے، کیونکہ ان پر مردوں کی طرح احرام کے احکام لازم ہوتے ہیں، جیسا کہ "المدونہ" (5) میں کہا گیا ہے۔

چوتھی بات: اور جو نماز کے فوراً بعد تکبیر کہنا بھول جائے، اگر وقت قریب ہو تو تکبیر کہہ لے، اور اگر وقت دور ہو جائے تو اس پر کچھ لازم نہیں، یہ ابن الجلاب کا قول ہے۔

اور مالک نے "المختصر" میں کہا: وہ جب تک اپنی مجلس (جائے نماز) میں ہے تکبیر کہے، جب وہ اپنی مجلس سے اٹھ جائے تو اس پر کچھ لازم نہیں۔ اور "المدونہ" میں امام مالک کے قول سے ہے: اگر امام تکبیر کہنا بھول جائے، تو اگر وقت قریب ہو تو بیٹھ کر تکبیر کہے، اور اگر وقت دور ہو جائے تو اس پر کچھ لازم نہیں۔ اور اگر وہ چلا جائے اور تکبیر نہ کہے اور لوگ بیٹھے ہوں تو انہیں تکبیر کہنی چاہیے (6)۔

(1) اسے بیہقی نے "شعب الایمان" (3770) میں روایت کیا ہے۔ (2) دیکھیے "المحرر الوجیز" 1/277، اور ابن زید کا اثر طبری 3/553 میں۔ (3) دیکھیے ابن العربی کی "احکام القرآن" 1/142۔ (4) شاید یہ ابن ابی زید القیروانی کی "مختصر المدونہ" ہے، جس کا ذکر "ترتیب المدارک" 4/494 میں ہے۔ "المدونہ" کے دیگر مختصرات بھی ہیں جیسے: مختصر البرادعی، مختصر ابن عبد الحکم المصری، اور مختصر ابن ابی زمنین۔ (5) 1/171-172۔ (6) پچھلا ماخذ۔

Surah Al-Baqarah: Verse 203 - 366

Fifth: Scholars differed regarding the duration of Takbir. Umar ibn al-Khattab, Ali ibn Abi Talib, and Ibn Abbas said: Takbir is to be recited from the dawn (Fajr) prayer on the Day of Arafah until the afternoon (Asr) prayer on the last of the days of Tashreeq.

Ibn Mas'ud and Abu Hanifa said: Takbir is recited from the morning of Arafah until the Asr prayer on the Day of Sacrifice (Nahr). His two companions (1) disagreed with him and followed the first opinion, the view of Umar, Ali, and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). Thus, they agreed on the start but not on the end.

Malik said: Takbir is recited from the Dhuhr prayer on the Day of Sacrifice until the dawn (Fajr) prayer on the last of the days of Tashreeq. This is also held by Al-Shafi'i, and it is narrated from Ibn Umar and Ibn Abbas as well (2).

Zaid ibn Thabit said: Takbir is recited from Dhuhr on the Day of Sacrifice until the end of the days of Tashreeq (3).

Ibn al-Arabi said (4): As for those who say: Recite Takbir on the Day of Arafah and stop at Asr on the Day of Sacrifice, they have deviated from the apparent meaning, because Allah Almighty said: "[during] numbered days" and its days are three. These people said: Takbir is for two days, thus they abandoned the literal meaning without (5) evidence. As for those who say the Day of Arafah and the days of Tashreeq, and cite the verse: "But when you depart from 'Arafat," including the mention of "Arafat" within the mention of the days would only be correct if it were said: Recite Takbir starting from sunset on the Day of Arafah; because that is the time of departure (Ifadah). As for before that, the literal wording does not necessitate it, and it would imply that it should start from the Day of Tarwiyah upon arriving at Mina.

Sixth: They differed in the wording of the Takbir. The well-known position in the school of Malik is that Takbir is recited three times after every prayer, as narrated by Ziyad ibn Ziyad from Malik. There is a narration within the school that says after the three Takbirs: "There is no god but Allah, and Allah is the Greatest, and to Allah belongs all praise" (6).

(1) Thus in the text, and it is a linguistic usage. (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/277, and Al-Awsat by Ibn al-Mundhir 4/300-301. (3) Al-Nukat wal-Uyun 1/264, and its report was cited by Ibn Abi Shaybah 2/166. (4) In Ahkam al-Qur'an 1/142. (5) In some manuscripts: "without", what is established is from (M). (6) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/278, and Al-Mudawwanah 1/172.

सूरह अल-बकरा: आयत 203 - 366

पांचवां: तकबीर की अवधि की सीमाओं के बारे में विद्वानों में मतभेद है। उमर इब्न अल-खत्ताब, अली इब्न अबी तालिब और इब्न अब्बास ने कहा: अराफाह के दिन की सुबह की नमाज़ (फ़ज्र) से लेकर तशरीक़ के आखिरी दिन की दोपहर (अस्र) की नमाज़ तक तकबीर कही जाती है।

इब्न मसूद और अबू हनीफ़ा ने कहा: अराफाह की सुबह से लेकर कुर्बानी के दिन (नह्र) की अस्र की नमाज़ तक तकबीर कही जाती है। उनके दो साथियों (1) ने उनसे असहमति जताई और पहले मत का समर्थन किया, जो उमर, अली और इब्न अब्बास (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) का मत है। इस प्रकार, वे शुरुआत पर सहमत हुए लेकिन अंत पर नहीं।

मलिक ने कहा: कुर्बानी के दिन की जुहर की नमाज़ से लेकर तशरीक़ के आखिरी दिन की फ़ज्र की नमाज़ तक तकबीर कही जाती है। अल-शाफ़ई ने भी यही कहा, और यह इब्न उमर और इब्न अब्बास से भी वर्णित है (2)।

ज़ैद इब्न साबित ने कहा: कुर्बानी के दिन की जुहर से लेकर तशरीक़ के दिनों के अंत तक तकबीर कही जाती है (3)।

इब्न अल-अरबी ने कहा (4): जहाँ तक उनका सवाल है जो कहते हैं कि अराफाह के दिन तकबीर कहें और कुर्बानी के दिन की अस्र पर इसे बंद कर दें, तो वे स्पष्ट अर्थ से हट गए हैं, क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा है: "गिने-चुने दिनों में," और वे तीन दिन हैं। इन लोगों ने कहा: तकबीर दो दिनों में है, इसलिए उन्होंने बिना (5) किसी प्रमाण के स्पष्ट अर्थ को छोड़ दिया। जहाँ तक उनका सवाल है जो अराफाह के दिन और तशरीक़ के दिनों को शामिल करते हैं, तो उन्होंने कहा कि यह इस आयत पर आधारित है: "फिर जब तुम अराफ़ात से वापस चलो," तो 'अराफ़ात' का ज़िक्र 'दिनों' के ज़िक्र में शामिल होना तब सही होता जब यह कहा जाता: अराफाह के दिन के सूर्यास्त (मग़रिब) से तकबीर कहें; क्योंकि प्रस्थान (इफ़ादा) का समय तब होता है। जहाँ तक उससे पहले की बात है, तो शब्द का स्पष्ट अर्थ इसकी आवश्यकता नहीं बताता, और इससे यह भी लाज़िम आएगा कि मिना में पहुँचते ही तरविया के दिन से इसकी शुरुआत हो।

छठा: उन्होंने तकबीर के शब्दों के बारे में भी मतभेद किया है। मलिकी मज़हब में मशहूर यह है कि हर नमाज़ के बाद तीन बार तकबीर कही जाती है, जैसा कि ज़ियाद इब्न ज़ियाद ने मलिक से रिवायत

किया है। मज़हब में एक रिवायत यह भी है: तीन तकबीरों के बाद कहा जाता है: "ला इलाहा इल्लल्लाह, वल्लाहु अकबर, व लिल्लाहिल हम्द" (6)।

(1) मूल पाठ में इसी तरह है, और यह एक भाषाई शैली है। (2) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 277/1, और अल-औसत इब्न अल-मुन्ज़िर 4/300-301 द्वारा। (3) अल-नुकात वल-उयून 264/1, और इब्न अबी शैबा ने इसे 166/2 पर उद्धृत किया है। (4) अहकाम अल-कुरआन 142/1 में। (5) प्रतियों में: "बिना", (M) से जो स्थापित है वह दिया गया है। (6) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 278/1, और अल-मुदव्वना 172/1।

سورة البقرہ : آیت ۲۰۳ - ۳۶۶

پانچواں مسئلہ: علماء کا تکبیر کی مدت کی حدود میں اختلاف ہے۔ عمر بن خطاب، علی بن ابی طالب اور ابن عباس رضی اللہ عنہم نے فرمایا: یوم عرفہ کی نماز فجر سے ایام تشریق کے آخری دن کی نماز عصر تک تکبیر کہی جائے گی۔

ابن مسعود اور ابوحنیفہ رحمہما اللہ نے فرمایا: یوم عرفہ کی صبح سے یوم نحر کی نماز عصر تک تکبیر کہی جائے گی۔ ان کے دونوں ساتھیوں (۱) نے ان سے اختلاف کیا اور پہلے قول کو اختیار کیا جو کہ حضرت عمر، علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہم کا قول ہے، چنانچہ وہ آغاز پر تو متفق ہو گئے مگر اختتام پر نہیں۔

امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: یوم نحر کی نماز ظہر سے ایام تشریق کے آخری دن کی نماز فجر تک تکبیر کہی جائے گی۔ امام شافعی نے بھی یہی فرمایا ہے، اور یہی حضرت ابن عمر اور ابن عباس رضی اللہ عنہم سے بھی مروی ہے (۲)۔

زید بن ثابت رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یوم نحر کی ظہر سے ایام تشریق کے آخر تک تکبیر کہی جائے گی (۳)۔

ابن العربی رحمہ اللہ نے فرمایا (۴): جس نے یہ کہا کہ یوم عرفہ سے تکبیر شروع کرے اور یوم نحر کی عصر پر ختم کر دے، وہ ظاہر سے ہٹ گیا ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "گنتی کے چند دنوں میں" اور وہ تین دن ہیں۔ ان لوگوں نے کہا کہ دو دن تکبیر کہی جائے گی، تو انہوں نے بلا دلیل ظاہر کو چھوڑ دیا (۵)۔ اور جس نے یوم عرفہ اور ایام تشریق کا قول کیا، اس نے کہا کہ اللہ کا فرمان ہے: "پھر جب تم عرفات سے واپس آؤ"، تو 'عرفات' کا ذکر 'ایام' کے ذکر میں داخل

ہونا اس صورت میں صحیح ہوتا اگر وہ یہ کہتا کہ یوم عرفہ کی مغرب سے تکبیر کہی جائے، کیونکہ واپسی (افاضہ) کا وقت وہی ہے۔ رہا اس سے پہلے کا وقت، تو لفظ کا ظاہر اس کا تقاضا نہیں کرتا، اور اس سے یہ بھی لازم آئے گا کہ منیٰ میں پڑاؤ کے وقت یوم ترویہ سے تکبیر شروع ہو۔

چھٹا مسئلہ: انہوں نے تکبیر کے الفاظ میں بھی اختلاف کیا ہے۔ مذہبِ مالکی میں مشہور یہ ہے کہ ہر نماز کے بعد تین بار تکبیر کہی جائے گی، اسے زیاد بن زیاد نے امام مالک سے روایت کیا ہے۔ اور مذہب میں ایک روایت یہ ہے کہ تین تکبیروں کے بعد کہا جائے: "لا الہ الا اللہ، واللہ اکبر وللہ الحمد" (۶)۔

(۱) اسی طرح ہے، اور یہ ایک لغت ہے۔ (۲) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/ ۲۷۷، اور الاوسط لابن المنذر ۴/ ۳۰۰-۳۰۱۔ (۳) النکت والعیون ۱/ ۲۶۴، اور ابن ابی شیبہ نے اسے ۲/ ۱۶۶ پر نکالا ہے۔ (۴) احکام القرآن ۱/ ۱۴۲ میں۔ (۵) نسخوں میں ہے: "بغیر"، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ درج ہے۔ (۶) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/ ۲۷۸، اور المدونہ ۱/ ۱۷۲۔

And in "Al-Mukhtasar" from Malik: Allah is the Greatest, Allah is the Greatest, there is no god but Allah, and Allah is the Greatest, Allah is the Greatest, and to Allah belongs all praise (1).

The Almighty's saying: {Then whoever hastens [to leave] in two days, there is no sin upon him} involves twenty-one issues:

The first: The Almighty's saying: {Then whoever hastens}. Hastening here can only be at the end of the day, and likewise on the third day, because the time for stoning [the pillars] on those days is only after the zenith (Zawal).

They agreed that on the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr), only the Jamrat al-Aqaba is stoned, because the Messenger of Allah (peace be upon him) did not stone any other pillar on that day, and its time is from sunrise until the zenith.

They also agreed that the time for stoning the pillars during the days of Tashreeq is from after the zenith until sunset.

They differed regarding the one who stoned Jamrat al-Aqaba before dawn, or after dawn but before sunrise. Malik, Abu Hanifa, Ahmad, and Ishaq said: It is permissible to stone it after dawn and before sunrise.

Malik said: It has not reached us that the Messenger of Allah (peace be upon him) gave permission for anyone to stone (2) before dawn rises, and it is not permissible to stone it before dawn. If he stoned it before dawn, he should repeat it. Abu Hanifa and his companions also said: It is not permissible to stone it, and this was the opinion of Ahmad and Ishaq.

A group permitted stoning before dawn; it was narrated from Asma bint Abi Bakr that she used to stone at night and say: "We used to do this during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him)." Narrated by Abu Dawud (3).

This opinion was also narrated from Ata, Ibn Abi Mulayka, and Ikrima bin Khalid, and this is what Al-Shafi'i said; provided that the stoning is after midnight.

A group said: He should not stone until the sun rises; this was said by Mujahid, Al-Nakha'i, and Al-Thawri.

(1) See 'Iqd al-Jawahir al-Thamina' 1/243-244. (2) In (Kh), (Z), and (M): to stone; the text as confirmed matches 'al-Istidhkar'. (3) Sunan Abi Dawud (1943), and it was also narrated by Al-Nasa'i in 'Al-Mujtaba' 5/266-267.

सूरा अल-बक़रा: आयत 203 | 367

और मलिक से 'अल-मुख्तसर' में: अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, और अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह सबसे बड़ा है, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है (1)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर जो कोई दो दिनों में [निकलने में] जल्दी करता है, उस पर कोई पाप नहीं है} इसमें इक्कीस मुद्दे शामिल हैं:

पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर जो कोई जल्दी करता है}। यहाँ जल्दी करना केवल दिन के अंत में हो सकता है, और इसी तरह तीसरे दिन भी, क्योंकि उन दिनों में [स्तंभों पर] कंकड़ मारने (रमी) का समय केवल सूर्य के ढलने (जवाल) के बाद होता है।

वे इस बात पर सहमत हुए कि बलिदान के दिन (यौम अल-नह्र) को केवल जमरा अल-अक़बा पर कंकड़ मारे जाते हैं, क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उस दिन उसके अलावा किसी अन्य स्तंभ पर कंकड़ नहीं मारे थे, और इसका समय सूर्योदय से लेकर जवाल तक है।

वे इस पर भी सहमत हुए कि तशरीक के दिनों में स्तंभों पर कंकड़ मारने का समय जवाल के बाद से सूर्यास्त तक है।

उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जिसने भोर (फ़ज्र) से पहले, या भोर के बाद लेकिन सूर्योदय से पहले जमरा अल-अक़बा पर कंकड़ मारे। मलिक, अबू हनीफा, अहमद और इशाक ने कहा: भोर के बाद और सूर्योदय से पहले कंकड़ मारना जायज़ है।

मलिक ने कहा: हम तक यह नहीं पहुँचा है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने किसी को भोर होने से पहले कंकड़ मारने (2) की अनुमति दी हो, और भोर से पहले कंकड़ मारना जायज़ नहीं है। यदि उसने भोर से पहले कंकड़ मारे हैं, तो वह उसे दोहराए। अबू हनीफा और उनके साथियों ने भी कहा: इसे मारना जायज़ नहीं है, और अहमद और इशाक का भी यही मत था।

एक समूह ने भोर से पहले कंकड़ मारने की अनुमति दी; अस्मा बिंत अबी बक्र से वर्णित है कि वह रात में कंकड़ मारती थीं और कहती थीं: "हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में ऐसा ही किया करते थे।" अबू दाऊद द्वारा वर्णित (3)।

यह राय अता, इब्न अबी मुलैका और इक्रमा बिन खालिद से भी वर्णित है, और शफी ने यही कहा है; बशर्ते कि कंकड़ मारना आधी रात के बाद हो।

एक समूह ने कहा: वह तब तक कंकड़ न मारे जब तक सूरज न निकल आए; यह मुजाहिद, अल-नखई और अल-थौरी ने कहा था।

(1) देखें 'इक्द अल-जवाहर अल-थमीना' 1/243-244। (2) (ख़), (ज़), और (म) में: कंकड़ मारना; पुष्ट पाठ 'अल-इस्तिदकार' के अनुरूप है। (3) सुनन अबू दाऊद (1943), और इसे अल-नसाई ने 'अल-मुज्तबा' 5/266-267 में भी वर्णित किया है।

اور مالک سے «المختصر» میں مروی ہے: اللہ سب سے بڑا ہے، اللہ سب سے بڑا ہے، اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور اللہ سب سے بڑا ہے، اللہ سب سے بڑا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَمَن تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ (پھر جو کوئی دو دنوں میں جلدی کرے اس پر کوئی گناہ نہیں) اس میں اکیس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَمَن تَعَجَّلَ﴾ (پس جو جلدی کرے)۔ یہاں جلدی کرنا ہمیشہ دن کے آخری حصہ میں ہو سکتا ہے، اور اسی طرح تیسرے دن بھی، کیونکہ ان دنوں میں رمی کا وقت زوال کے بعد ہی ہوتا ہے۔

اور سب کا اس پر اتفاق ہے کہ یومِ نحر (قربانی کے دن) میں جمرہ عقبہ کے سوا کسی اور کی رمی نہیں کی جاتی، کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے یومِ نحر میں اس کے علاوہ کسی اور کی رمی نہیں فرمائی، اور اس کا وقت طلوعِ آفتاب سے زوال تک ہے۔

اسی طرح سب کا اس پر اتفاق ہے کہ ایامِ تشریق میں رمی جمرات کا وقت زوال کے بعد سے غروبِ آفتاب تک ہے۔

اور ان لوگوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جس نے فجر طلوع ہونے سے پہلے، یا فجر طلوع ہونے کے بعد اور طلوعِ آفتاب سے پہلے جمرہ عقبہ کی رمی کی۔ امام مالک، امام ابوحنیفہ، امام احمد اور اسحاق نے کہا: فجر کے بعد اور طلوعِ آفتاب سے پہلے اس کی رمی جائز ہے۔

اور امام مالک نے فرمایا: ہمیں یہ نہیں پہنچا کہ رسول اللہ ﷺ نے فجر طلوع ہونے سے پہلے کسی کو رمی (۲) کرنے کی رخصت دی ہو، اور فجر سے پہلے اس کی رمی جائز نہیں ہے، پس اگر اس نے فجر سے پہلے رمی کی تو وہ اس کا اعادہ کرے۔ اور اسی طرح امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: اس کی رمی جائز نہیں، اور یہی قول امام احمد اور اسحاق کا ہے۔

اور ایک جماعت نے فجر طلوع ہونے سے پہلے رمی کی رخصت دی ہے، اسماء بنت ابی بکر رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ وہ رات کو رمی کیا کرتی تھیں اور فرماتی تھیں: ہم رسول اللہ ﷺ کے عہد مبارک میں اسی طرح کیا کرتے تھے۔ اسے ابوداؤد (۳) نے روایت کیا ہے۔

اور یہ قول عطا، ابن ابی ملیکہ اور عکرمہ بن خالد سے مروی ہے، اور اسی کے امام شافعی قائل ہوئے؛ بشرطیکہ رمی آدھی رات کے بعد ہو۔

اور ایک گروہ نے کہا: وہ رمی نہ کرے یہاں تک کہ سورج نکل آئے، یہ بات مجاہد، نخعی اور ثوری نے کہی ہے۔

(۱) دیکھئے عقد الجواہر الثمینہ ۱/ ۲۴۳-۲۴۴۔ (۲) (خ)، (ز) اور (م) میں: یری، اور ثابت شدہ متن الاستذکار کے موافق ہے۔ (۳) سنن ابی داؤد (۱۹۴۳)، اور اسے نسائی نے بھی المجتبیٰ ۵/ ۲۶۶-۲۶۷ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 203 368

Abu Thawr said: If one stones it (the Jamarah) before sunrise, if they disagree about it, it does not suffice him, and if they agree or it was a Sunnah, it suffices him. Abu Umar said (1): As for the statement of Al-Thawri and those who followed him, his proof is that the Messenger of Allah (ﷺ) stoned the Jamarah after sunrise and said: "Take your rituals from me" (2).

Ibn al-Mundhir said: The Sunnah is that it should not be stoned except after sunrise, and stoning before dawn (Fajr) does not suffice; if one stones then, he must repeat it, as the doer is contrary to what the Messenger (ﷺ) legislated for his Ummah. And whoever stones it after dawn before sunrise, there is no repetition required of him, as I do not know anyone who said: It does not suffice him (3).

Second (4): Ma'mar narrated: Hisham bin Urwah informed me, from his father, who said: The Messenger of Allah (ﷺ) commanded Umm Salamah to be in Makkah on the morning of the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr), and it was her day (5).

Abu Umar said: There was disagreement regarding Hisham in this Hadith. A group narrated from Hisham, from his father, as a Mursal (disconnected) narration as Ma'mar narrated it. Others narrated from Hisham, from his father, from Aisha (may Allah be pleased with her), that the Messenger of Allah (ﷺ) commanded Umm Salamah with that as a Musnad (connected) narration (6). Others narrated from Hisham, from his father, from Zainab bint Abi Salamah, from Umm Salamah as a Musnad narration also (7), and all of them are trustworthy.

This indicates that she stoned the Jamarah in Mina before dawn; because the Messenger of Allah (ﷺ) commanded her that...

(1) See Al-Istidhkar 13/59-61, Al-Tamhid 7/267-270, and what precedes it. (2) Narrated by Ahmad (14419) and Muslim (1297) from the Hadith of Jabir (may Allah be pleased with him), and previously mentioned in 1/67. (3) See Al-Tamhid 7/270, and Al-Majmu' 8/141. (4) In the manuscript copies: "I said", and what is confirmed is from (m). (5) We did not find it through Ma'mar, and Al-Tahawi narrated it in Sharh Mushkil Al-Athar (3521) and (3522) through Hammad bin Salamah, from Hisham bin Urwah, from his father, similarly Mursal as well. (6) Narrated by Al-Tahawi in Sharh Mushkil Al-Athar (3523) through Al-Darawardi, and (3524) through Yaqub bin Abdul Rahman, both from Hisham, from his father, from Aisha (may Allah be pleased with her). (7) Narrated by Ahmad (26492) from Abu Muawiyah, from Hisham, from his father, from

Zainab, from Umm Salamah (may Allah be pleased with her). See the details of the chains of narration there.

सूरह अल-बकरा: आयत 203 368

अबू थौर ने कहा: यदि कोई सूर्योदय से पहले उसे (जमरा को) कंकड़ मारता है, यदि वे इस बारे में असहमत हैं, तो यह उसके लिए पर्याप्त नहीं है, और यदि वे सहमत हैं या यह सुन्नत थी, तो यह उसके लिए पर्याप्त है। अबू उमर ने कहा (1): अल-थौरी और उनके अनुयायियों के कथन के बारे में, उनका प्रमाण यह है कि अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने सूर्योदय के बाद जमरा को कंकड़ मारे थे और कहा था: "मुझसे अपने (हज के) तरीके सीख लो" (2)।

इब्न अल-मुंधिर ने कहा: सुन्नत यह है कि इसे सूर्योदय के बाद ही मारा जाए, और भोर (फज्र) से पहले मारना पर्याप्त नहीं है; यदि कोई मारता है, तो उसे फिर से मारना चाहिए, क्योंकि ऐसा करने वाला उस सुन्नत के खिलाफ है जिसे रसूल (सल्ल.) ने अपनी उम्मत के लिए तय किया है। और जिसने भोर के बाद और सूर्योदय से पहले कंकड़ मारे, उसे दोबारा करने की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि मैं किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानता जिसने कहा हो: यह उसके लिए पर्याप्त नहीं है (3)।

दूसरा (4): मामर ने रिवायत की: हिशाम बिन उरवा ने मुझे अपने पिता से बताया, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने उम्म सलमा को आदेश दिया था कि वह नह्र (कुर्बानी) के दिन की सुबह मक्का में रहें, और वह उनका दिन था (5)।

अबू उमर ने कहा: इस हदीस में हिशाम को लेकर मतभेद है। एक समूह ने हिशाम से, उनके पिता से इसे मुर्सल (बिना किसी सहाबी के नाम के) रिवायत किया है जैसा कि मामर ने रिवायत किया। दूसरों ने हिशाम से, उनके पिता से, आयशा (रज़ि.) से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने उम्म सलमा को इसका आदेश दिया था, जो कि एक मुसनद (पूरी कड़ी वाली) रिवायत है (6)। दूसरों ने हिशाम से, उनके पिता से, ज़ैनब बिन्त अबी सलमा से, उम्म सलमा से भी मुसनद के रूप में रिवायत किया है (7), और वे सभी विश्वसनीय हैं।

यह इंगित करता है कि उन्होंने भोर से पहले मिना में जमरा को कंकड़ मारे थे; क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने उन्हें आदेश दिया था कि...

(1) देखें अल-इस्तिधकार 13/59-61, और अल-तमहीद 7/267-270, और उससे पहले का भाग। (2) इसे अहमद (14419) और मुस्लिम (1297) ने जाबिर (रज़ि.) की हदीस से निकाला है, और यह 1/67 में पहले आ चुका है। (3) देखें अल-तमहीद 7/270, और अल-मजमु 8/141। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: "मैंने कहा", और (म) से पुष्ट किया गया है। (5) हमें यह मामर के मार्ग से नहीं मिला, और

अल-तहावी ने इसे शर्ह मुश्किल अल-आथार (3521) और (3522) में हम्माद बिन सलमा के माध्यम से हिशाम बिन उरवा से, उनके पिता से, इसी तरह मुर्सल के रूप में निकाला है। (6) इसे अल-तहावी ने शर्ह मुश्किल अल-आथार (3523) में अल-दरावर्दी के माध्यम से, और (3524) में याकूब बिन अब्दुल रहमान के माध्यम से निकाला है, दोनों हिशाम से, उनके पिता से, आयशा (रज़ि.) से। (7) इसे अहमद (26492) ने अबू मुआविया से, हिशाम से, उनके पिता से, ज़ैनब से, उम्म सलमा (रज़ि.) से निकाला है। और वहां इसके सन्दर्भों का विवरण देखें।

سورة البقرہ: آیت ۲۰۳ ۳۶۸

ابو ثور نے کہا: اگر کسی نے سورج نکلنے سے پہلے اسے (جمرہ کو) کنکریاں ماریں، تو اگر اس میں اختلاف ہو تو یہ کافی نہیں، اور اگر سب کا اتفاق ہو یا یہ سنت ہو تو کافی ہے۔ ابو عمر (۱) نے کہا: رہا ثوری اور ان کے پیروکاروں کا قول، تو ان کی دلیل یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے سورج نکلنے کے بعد جمرہ کو کنکریاں ماریں اور فرمایا: "مجھ سے اپنے مناسک (حج کے طریقے) سیکھ لو" (۲)۔

ابن منذر نے کہا: سنت یہ ہے کہ سورج نکلنے سے پہلے کنکریاں نہ ماری جائیں، اور فجر سے پہلے کنکریاں مارنا کافی نہیں ہے، اگر کسی نے ماریں تو وہ اسے لوٹائے، کیونکہ اس کا کرنے والا اس سنت کے خلاف ہے جو رسول اللہ ﷺ نے اپنی امت کے لیے مقرر فرمائی، اور جس نے فجر کے بعد سورج نکلنے سے پہلے کنکریاں ماریں، تو اس پر لوٹانا نہیں ہے، کیونکہ میں کسی کو نہیں جانتا جس نے یہ کہا ہو کہ: یہ کافی نہیں ہے (۳)۔

دوسری بات (۴): معمر نے روایت کی: مجھے ہشام بن عروہ نے اپنے والد سے خبر دی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ام سلمہ کو حکم دیا کہ وہ یوم النحر (قربانی کے دن) کی صبح مکہ میں ہوں، اور وہ ان کا دن تھا (۵)۔

ابو عمر نے کہا: اس حدیث میں ہشام پر اختلاف ہوا ہے، ایک گروہ نے ہشام سے، ان کے والد سے اسے مرسل روایت کیا ہے جیسا کہ معمر نے روایت کیا، اور دوسروں نے ہشام سے، ان کے والد سے، حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے ام سلمہ کو اس کا حکم دیا

تھا، یہ مسند روایت ہے (۶)، اور دوسروں نے اسے ہشام سے، ان کے والد سے، زینب بنت ابی سلمہ سے، ام سلمہ سے بھی مسنداً روایت کیا ہے (۷)، اور وہ سب ثقہ ہیں۔

اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ انہوں نے فجر سے پہلے منیٰ میں جمرہ کو کنکریاں ماریں؛ اس لیے کہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں حکم دیا تھا کہ...

(۱) دیکھیے الاستذکار ۱۳/۵۹-۶۱، اور التمہید ۷/۲۶۷-۲۷۰، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (۲) اسے احمد (۱۴۴۱۹) اور مسلم (۱۲۹۷) نے حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کا ذکر ۱/۶۷ میں گزر چکا ہے۔ (۳) دیکھیے التمہید ۷/۲۷۰، اور المجموع ۸/۱۴۱۔ (۴) قلمی نسخوں میں ہے: "میں نے کہا"، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (۵) ہمیں یہ معمر کے طریقے سے نہیں ملی، اور الطحاوی نے اسے شرح مشکل الآثار (۳۵۲۱) اور (۳۵۲۲) میں حماد بن سلمہ کے واسطے سے، ہشام بن عروہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، اسی طرح مرسل روایت کیا ہے۔ (۶) اسے الطحاوی نے شرح مشکل الآثار (۳۵۲۳) میں الدراوردی کے واسطے سے، اور (۳۵۲۴) میں یعقوب بن عبد الرحمن کے واسطے سے روایت کیا ہے، دونوں ہشام سے، وہ اپنے والد سے، وہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے۔ (۷) اسے احمد (۲۶۴۹۲) نے ابو معاویہ سے، انہوں نے ہشام سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے زینب سے، انہوں نے ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے۔ اور وہاں اس کی سندوں کی تفصیل دیکھیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 203 369

...reaches Makkah on the day of sacrifice (Yawm al-Nahr), and this only happens if she had thrown the pebbles at the Jamarah in Mina by night before dawn, and Allah knows best (1).

It was narrated by Abu Dawood who said: Harun bin Abdullah told us: Ibn Abi Fudayk told us, from Al-Dahhak bin Uthman, from Hisham bin Urwah, from his father, from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: The Messenger of Allah (peace be upon him) sent Umm Salamah on the night of sacrifice, and she threw the pebbles at the Jamarah before dawn, then she went and performed Ifadah, and that was the day [the day] that the Messenger of Allah (peace be upon him) was scheduled to be with her (2). If this is established, then throwing by night is permissible for whoever does it, but the preferred time is from sunrise until the sun begins to decline (Zawal).

Abu Umar said: They agreed that the preferred time for throwing pebbles at Jamarat al-Aqaba is from sunrise until Zawal, and they agreed that if he throws them before sunset on the day of sacrifice, it is sufficient for him and he owes nothing, except for Malik, for he said: I recommend for him, if he omitted throwing (3) at Jamarat al-Aqaba until evening, to offer a blood sacrifice (slaughter an animal) which he brings from outside the sanctuary (al-Hill).

And they disagreed regarding someone who did not throw until the sun had set, then threw by night or on the next day. Malik said: He owes a blood sacrifice, and he argued that the Messenger of Allah (peace be upon him) set a time for throwing at the Jamarah, which is the day of sacrifice (4). So, whoever throws after sunset has thrown after the expiration of its time, and whoever does something in Hajj after its time owes a blood sacrifice.

Al-Shafi'i said: He owes no blood sacrifice, and this is the opinion of Abu Yusuf and Muhammad, and it was also said by Abu Thawr; because when a questioner said to the Prophet (peace be upon him): O Messenger of Allah, I threw after evening had come? He said: "No harm" (5).

And Al-Daraqutni said in Al-Ilal 5/ folio 177: Its mursal narration is more correct. (1) Al-Istidhkar 13/ 55-57. (2) Sunan Abi Dawood (1942), and what is between brackets is from it. (3) Not in (Z) and (M). (4) Narrated by Ahmad (14354), Muslim (1299), Al-Tirmidhi (894), Al-Nasa'i 5/270, and Ibn Majah (3053) from Jabir (may Allah be pleased with him) who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) threw pebbles at

the first Jamarah on the day of sacrifice in the forenoon (Duha), and threw after that at the time of Zawal. (5) Narrated by Al-Bukhari (1723) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both).

सूरा अल-बकरा: आयत 203 369

...वह नह्र (बलिदान) के दिन मक्का पहुँचती है, और यह तभी होता है जब उसने भोर से पहले रात में मिना में जमरा पर कंकड़ फेंके हों, और अल्लाह सबसे अच्छा जानता है (1)।

और अबू दाऊद ने इसे रिवायत किया है, उन्होंने कहा: हारून बिन अब्दुल्ला ने हमें बताया: इब्न अबी फुदैक ने हमें अल-दहक बिन उस्मान से, हिशाम बिन उरवा से, अपने पिता से, आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से बताया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नह्र की रात उम्म सलमा को भेजा, तो उन्होंने भोर से पहले जमरा पर कंकड़ फेंके फिर वह चली गईं और इफ़ाज़ा किया, और वह दिन [वह दिन] था जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनके पास रहने वाले थे (2)। यदि यह सिद्ध हो जाता है, तो रात में कंकड़ मारना उन लोगों के लिए जायज़ है जो ऐसा करते हैं, और बेहतर समय सूर्योदय से उसके ढलने (ज़वाल) तक है।

अबू उमर ने कहा: वे इस बात पर सहमत हुए कि जमरात अल-अक़बा पर कंकड़ मारने का पसंदीदा समय सूर्योदय से ज़वाल तक है, और वे सहमत हुए कि यदि उसने नह्र के दिन सूर्यास्त से पहले कंकड़ मार दिए, तो यह उसके लिए पर्याप्त है और उस पर कुछ भी नहीं है, सिवाय मलिक के, क्योंकि उन्होंने कहा: मैं उसके लिए यह पसंद करता हूँ कि यदि उसने शाम तक जमरात अल-अक़बा पर कंकड़ मारना छोड़ दिया (3), तो वह रक्त की बलि दे (एक जानवर की बलि दे) जिसे वह अल-हिल्ल (पवित्र सीमा के बाहर) से लाए।

और उन्होंने उन लोगों के बारे में मतभेद किया जिन्होंने सूर्यास्त तक कंकड़ नहीं मारे, फिर रात में या अगले दिन मारे। मलिक ने कहा: उस पर रक्त की बलि अनिवार्य है, और उन्होंने तर्क दिया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने जमरा पर कंकड़ मारने के लिए एक समय निर्धारित किया है, और वह नह्र का दिन है (4)। तो जिसने सूर्यास्त के बाद कंकड़ मारे, उसने अपने समय की समाप्ति के बाद कंकड़ मारे, और जो कोई हज में अपने समय के बाद कुछ करता है, उस पर रक्त की बलि अनिवार्य है।

और अल-शाफ़ई ने कहा: उस पर कोई रक्त की बलि नहीं है, और यही अबू यूसुफ और मुहम्मद का कहना है, और अबू थौर ने भी यही कहा है; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक पूछने वाले से कहा जब उसने पूछा: हे अल्लाह के रसूल, मैंने शाम होने के बाद कंकड़ मारे? उन्होंने कहा: "कोई हर्ज नहीं" (5)।

और अल-दारकुत्नी ने अल-इलाल 5/ फोलियो 177 में कहा: इसका मुरसल होना अधिक सही है। (1) अल-इस्तिधकार 13/ 55-57। (2) सुनन अबू दाऊद (1942), और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। (3) (ज़) और (म) में नहीं है। (4) अहमद (14354), मुस्लिम (1299), अल-तिर्मिज़ी (894), अल-नसाई 5/270, और इब्न माजह (3053) ने जाबिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नह्र के दिन पहले जमरा पर चाश्त (दुहा) के समय कंकड़ मारे, और उसके बाद सूरज ढलने (ज़वाल) के समय कंकड़ मारे। (5) इसे बुखारी (1723) ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से रिवायत किया है।

سورة البقرہ: آیت 203 369

...وہ نحر (قربانی) کے دن مکہ پہنچتی ہے، اور یہ تبھی ہوتا ہے جب اس نے فجر سے پہلے رات کو منیٰ میں جمرہ پر کنکریاں ماری ہوں، اور اللہ بہتر جانتا ہے (1)۔

اور اسے ابو داؤد نے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہمیں ہارون بن عبداللہ نے بتایا: ہمیں ابن ابی فدیک نے ضحاک بن عثمان سے، انہوں نے ہشام بن عروہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی کہ انہوں نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے نحر کی رات ام سلمہ کو بھیجا، تو انہوں نے فجر سے پہلے جمرہ پر کنکریاں ماریں، پھر وہ چلی گئیں اور طوافِ افاضہ کیا، اور وہ دن [وہ دن] تھا جب رسول اللہ ﷺ نے ان کے ہاں ہونا تھا (2)۔ اور اگر یہ ثابت ہو جائے تو رات کو رمی (کنکریاں مارنا) ان لوگوں کے لیے جائز ہے جو ایسا کریں، اور مستحب وقت سورج نکلنے سے اس کے ڈھلنے (زوال) تک ہے۔

ابو عمر نے کہا: اس بات پر سب کا اتفاق ہے کہ جمرہ عقبہ کی رمی کا مستحب وقت سورج نکلنے سے زوال تک ہے، اور اس پر بھی اتفاق ہے کہ اگر کسی نے نحر کے دن سورج غروب ہونے سے پہلے کنکریاں مار دیں تو یہ اسے کافی ہے اور اس پر کچھ واجب نہیں، سوائے امام مالک کے، کیونکہ انہوں نے فرمایا: میں اس کے لیے مستحب سمجھتا ہوں کہ اگر اس نے شام تک جمرہ عقبہ کی رمی چھوڑ دی (3) تو وہ خون بہائے (جانور کی قربانی دے) جسے وہ حل سے لے کر آئے۔

اور انہوں نے ان لوگوں کے بارے میں اختلاف کیا جنہوں نے سورج غروب ہونے تک کنکریاں نہیں ماریں، پھر رات کو یا اگلے دن ماریں۔ امام مالک نے فرمایا: اس پر دم (قربانی) واجب ہے،

اور انہوں نے یہ دلیل دی کہ رسول اللہ ﷺ نے جمرہ کی رمی کے لیے ایک وقت مقرر فرمایا ہے، اور وہ نحر کا دن ہے (4)۔ پس جس نے سورج غروب ہونے کے بعد رمی کی اس نے وقت گزرنے کے بعد رمی کی، اور جو کوئی حج میں کوئی عمل اس کے وقت کے بعد کرے تو اس پر دم واجب ہے۔

اور امام شافعی نے فرمایا: اس پر کوئی دم نہیں ہے، اور یہی ابو یوسف اور محمد کا قول ہے، اور ابو ثور نے بھی یہی فرمایا ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ سے ایک سائل نے کہا: اے اللہ کے رسول، میں نے شام ہونے کے بعد رمی کی؟ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "کوئی حرج نہیں" (5)۔

اور دارقطنی نے العلل 177/5 میں کہا: اس کا مرسل ہونا زیادہ صحیح ہے۔ (1) الاستذکار 13/ 55-57۔ (2) سنن ابی داؤد (1942)، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) (ظ) اور (م) میں نہیں ہے۔ (4) اسے احمد (14354)، مسلم (1299)، ترمذی (894)، نسائی 270/5، اور ابن ماجہ (3053) نے حضرت جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے نحر کے دن پہلے جمرہ کی رمی چاشت (ضحی) کے وقت کی، اور اس کے بعد زوالِ شمس کے وقت رمی کی۔ (5) اسے بخاری (1723) نے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Malik said: Whoever forgets the stoning of the pillars (Rami al-Jamarat) until evening should stone at whatever hour he remembers, by night or day, just as he prays at whatever hour he remembers (1).

And he should not stone except what he specifically missed. If it was only one pillar, he stones it, then stones what should follow it of the pillars, because sequence in stoning is obligatory. It is not permissible to begin stoning a pillar until he completes stoning the first pillar, similar to the rak'ahs of prayer. This is the well-known position of the school of thought.

And it was said: Sequence is not obligatory for the validity of the stoning; rather, if all the stoning was performed within the designated time, it suffices him (2).

Third: If the days of stoning have passed, there is no more stoning. If he remembers after he has departed and is still in Makkah, or after he has left it, then he must offer a sacrifice (Hady). Whether he left all the pillars, or one pillar, or even one pebble of a pillar until the days of Mina have passed, he must offer a blood sacrifice (Dam).

Abu Hanifa said: If he leaves all the pillars, he must offer a blood sacrifice. If he leaves one pillar, for every pebble of that pillar, he must feed a poor person half a sa' of food, until it reaches the cost of a blood sacrifice; then he feeds as much as he wishes, except for the Jamrat al-Aqaba, for which he must offer a blood sacrifice.

Al-Awza'i said: He should give charity if he leaves one pebble.

Al-Thawri said: He should feed for one, two, or three pebbles, but if he leaves four or more, then he must offer a blood sacrifice.

Al-Layth said: For one pebble, there is a blood sacrifice. This is one of the two opinions of Al-Shafi'i. The other opinion—which is the famous one—is: for one pebble, a mudd of food; for two pebbles, two mudds; and for three pebbles, a blood sacrifice (3).

Fourth: According to everyone, there is no way to perform the missed stoning of the pillars after the days of Tashreeq have passed.

(1) See Al-Istidhkar 13/64-65 and 221. (2) Al-Muntaqa by Al-Baji 3/53-54. (3) See Al-Istidhkar 13/223 and Al-Tamheed 17/254-256.

सूरह अल-बकरा: आयत २०३ | ३७०

मालिक ने कहा: जिसने शाम होने तक कंकड़ मारना (रमी अल-जमार) छोड़ दिया, तो जब भी उसे याद आए, रात हो या दिन, उसे कंकड़ मारने चाहिए, जैसे वह उस समय नमाज़ पढ़ता है जब उसे वह याद आती है (१)।

और वह केवल वही कंकड़ मारेगा जो उससे विशेष रूप से छूट गए हैं। यदि उसने एक जमरह पर कंकड़ मारे, तो वह उसके बाद वाले जमरह पर कंकड़ मारेगा, क्योंकि जमरत के बीच क्रम अनिवार्य (वाजिब) है। इसलिए जब तक पहला जमरह पूरा न हो जाए, तब तक दूसरे जमरह पर कंकड़ मारना जायज़ नहीं है, जैसे नमाज़ की रकातें होती हैं। यह इस मज़हब (विचारधारा) का प्रसिद्ध मत है।

और यह भी कहा गया है: कंकड़ मारने की वैधता के लिए क्रम अनिवार्य नहीं है, बल्कि यदि पूरा कंकड़ मारना समय के भीतर हो जाए, तो वह पर्याप्त है (२)।

तीसरी बात: यदि कंकड़ मारने के दिन बीत गए हों, तो फिर कंकड़ नहीं मारे जाएँगे। यदि वह मक्का में रहने के दौरान या वहाँ से निकलने के बाद याद करता है, तो उसे 'हद्य' (कुर्बानी) देनी होगी। चाहे उसने सभी जमरत छोड़ दिए हों, या उनमें से कोई एक जमरह, या किसी जमरह का एक कंकड़ भी मिना के दिन समाप्त होने तक छोड़ दिया हो, तो उस पर 'दम' (रक्त बलि) अनिवार्य है।

अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि उसने सभी जमरत छोड़ दिए, तो उस पर 'दम' है। यदि उसने एक जमरह छोड़ दिया, तो जमरह के प्रत्येक कंकड़ के बदले उसे एक गरीब को आधा साअ अनाज खिलाना होगा, जब तक कि वह 'दम' की लागत तक न पहुँच जाए। वह अपनी इच्छानुसार खिला सकता है, सिवाय जमरा-ए-अक़बा के, जिसके लिए 'दम' देना होगा।

अल-औज़ाई ने कहा: यदि उसने एक कंकड़ छोड़ दिया तो उसे सदका देना चाहिए।

अल-थौरी ने कहा: एक, दो या तीन कंकड़ छोड़ने पर वह खाना खिलाए, लेकिन यदि वह चार या अधिक छोड़ता है, तो उस पर 'दम' है।

अल-लैथ ने कहा: एक कंकड़ के लिए 'दम' है, और यह इमाम शाफ़ई के दो मतों में से एक है। दूसरा मत—जो प्रसिद्ध है—यह है कि: एक कंकड़ के बदले एक 'मुद्द' अनाज, दो कंकड़ के बदले दो मुद्द, और तीन कंकड़ के बदले 'दम' देना होगा (३)।

चौथी बात: और सभी के अनुसार, तशरीक़ के दिनों में जो जमरत छूट गए हों, उन्हें बाद में पूरा करने का कोई रास्ता नहीं है।

(१) देखें: अल-इस्तिज़कार १३/६४-६५ और २२१। (२) अल-मुंतक़ा लि-अल-बाजी ३/५३-५४। (३) देखें: अल-इस्तिज़कार १३/२२३ और अत-तमहीद १७/२५४-२५६।

امام مالکؒ نے فرمایا: "جو شخص شام تک جمرات کی رمی کرنا بھول جائے، تو وہ جس گھڑی بھی یاد آئے، خواہ رات ہو یا دن، رمی کر لے، بالکل ویسے ہی جیسے وہ اس گھڑی نماز پڑھتا ہے جب اسے یاد آتی ہے (۱)۔

اور وہ صرف اسی کی رمی کرے جو اس سے خاص طور پر چھوٹ گئی ہو۔ اگر وہ ایک ہی جمرہ تھا تو اسے مارے، پھر ان کی رمی کرے جو اس کے بعد کے جمرات ہیں، کیونکہ جمرات میں ترتیب واجب ہے۔ چنانچہ نماز کی رکعتوں کی طرح جب تک پہلے جمرہ کی رمی مکمل نہ ہو جائے، دوسرے جمرہ کی رمی شروع کرنا جائز نہیں ہے، مذہب میں یہی مشہور قول ہے۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: رمی کی درستی کے لیے ترتیب واجب نہیں ہے، بلکہ اگر تمام رمی ادائیگی کے وقت کے اندر ہو جائے تو کافی ہوگی (۲)۔

تیسری بات: اگر رمی کے ایام گزر جائیں تو پھر رمی نہیں ہوگی۔ پس اگر اسے مکہ سے واپسی کے بعد مکہ ہی میں ہوتے ہوئے یاد آئے، یا وہاں سے نکلنے کے بعد، تو اس پر ہدی (قربانی) واجب ہے۔ چاہے اس نے تمام جمرات چھوڑے ہوں، یا ان میں سے کوئی ایک جمرہ، یا ایک جمرہ کا کوئی ایک کنکر یہاں تک کہ منیٰ کے ایام نکل گئے ہوں، تو اس پر دم واجب ہے۔

امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا: اگر اس نے تمام جمرات چھوڑ دیے تو اس پر دم واجب ہے، اور اگر ایک جمرہ چھوڑا تو جمرہ کے ہر کنکر کے بدلے ایک مسکین کو آدھا صاع کھانا کھلانا ہوگا، یہاں تک کہ وہ دم (کی قیمت) تک پہنچ جائے، تو وہ جو چاہے کھلائے، سوائے جمرہ عقبہ کے کہ اس پر دم ہے۔

امام اوزاعیؒ نے فرمایا: اگر ایک کنکر چھوڑا تو صدقہ کرے۔

امام ثوریؒ نے فرمایا: ایک، دو اور تین کنکروں کے بدلے کھانا کھلائے، پس اگر چار یا اس سے زیادہ چھوڑے تو اس پر دم واجب ہے۔

امام لیثؒ نے فرمایا: ایک کنکر میں دم ہے، اور یہ امام شافعیؒ کے دو اقوال میں سے ایک قول ہے، اور دوسرا قول - جو مشہور ہے - یہ ہے کہ: ایک کنکر میں ایک مد کھانا ہے، دو کنکروں میں دو مد، اور تین کنکروں میں دم ہے (۳)۔

چوتھی بات: اور ایام تشریق میں جمرات کی جو رمی فوت ہو جائے اسے سب کے نزدیک بعد میں کرنے کی کوئی سبیل نہیں ہے۔

(۱) دیکھئے الاستذکار ۱۳/ ۶۴-۶۵ اور ۲۲۱۔ (۲) المنتیٰ للباجی ۳/ ۵۳-۵۴۔ (۳) دیکھئے الاستذکار ۱۳/ ۲۲۳ اور التمہید ۱۷/ ۲۵۴-۲۵۶۔

371 Surah Al-Baqarah: Verse 203

...until the sun sets on the last of them, and that is the fourth day of Nahr [sacrifice], which is the third of the days of Tashreeq, but blood [sacrifice] or feeding suffices him according to what we mentioned (1). Fifth: It is not permissible to stay overnight in Makkah or elsewhere away from Mina during the nights of Tashreeq. This is not permissible according to everyone except for shepherds and those in charge of providing water from the family of Al-Abbas. Malik said: Whoever leaves the overnight stay for a night of the nights of Mina, other than the shepherds and the people of water-supply, must offer a sacrifice (blood). Al-Bukhari narrated from Ibn Umar that Al-Abbas asked the Prophet (PBUH) for permission to stay overnight in Makkah during the nights of Mina for the sake of his water-supply duty, and he permitted him (2). Ibn Abd al-Barr said (3): Al-Abbas used to oversee the water supply and attend to its affairs, providing drinks for the pilgrims during the season days. Therefore, he was given a concession to stay away from Mina, just as it was granted to camel herders due to their need to graze the camels and their necessity to take them towards pastures far from Mina. Mina was named "Mina" because of the blood that is shed (yumna) there, meaning: spilled. Ibn Abbas said: It was named Mina because Gabriel said to Adam (peace be upon him): "Wish." He said: "I wish for Paradise," so it was named Mina (4). He said: And it was called "Jam'a" (gathering) because Eve and Adam (peace be upon them) gathered there, and "Al-Jam'" is also Al-Muzdalifah, which is the Sacred Monument (Al-Mash'ar al-Haram), as mentioned before (5). Sixth: The jurists agreed that staying overnight for pilgrims, other than those who were granted concessions, in Mina during the nights of Mina is among the rites of Hajj and its rituals. Reasonable deduction necessitates that anyone who omits a ritual must offer a sacrifice (blood), by analogy with other Hajj rites and rituals. In Al-Muwatta (6): Malik, from Nafi', from Ibn Umar, who said: Umar said: "Let no one spend the night..."

(1) See Al-Tamhid 17/255. (2) Sahih Al-Bukhari (1745), and it is in Musnad Ahmad (4731), and Sahih Muslim (1315). (3) In Al-Tamhid 17/260. (4) See Akhbar Makkah by Al-Azraqi 2/180. (5) Page 342 of this volume. (6) 1/406, and what is between brackets is from it.

371 सूरह अल-बक़रह: आयत 203

...जब तक कि उनके अंतिम दिन का सूरज न डूब जाए, और वह नह्र (कुर्बानी) के दिन से चौथा दिन है, जो तशरीक़ के दिनों में से तीसरा है, लेकिन हमारे द्वारा उल्लेखित विवरण के अनुसार उसके लिए रक्त (कुर्बानी) या खिलाना पर्याप्त है (1)। पाँचवाँ: तशरीक़ की रातों के दौरान मक्का या अन्य जगहों पर मिना से बाहर रात गुज़ारना जायज़ नहीं है। चरवाहों और अल-अब्बास के परिवार के उन लोगों के अलावा जो पानी पिलाने के प्रभारी हैं, किसी के लिए भी यह जायज़ नहीं है। मलिक ने कहा: जो कोई मिना की रातों में से एक रात, चरवाहों और पानी पिलाने वालों के अलावा, रात बिताने का काम छोड़ देता है, तो उस पर रक्त (कुर्बानी) अनिवार्य है। अल-बुखारी ने इब्न उमर से रिवायत की है कि अल-अब्बास ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अपनी पानी पिलाने की ड्यूटी के कारण मिना की रातों में मक्का में रहने की अनुमति मांगी, तो उन्होंने उन्हें अनुमति दे दी (2)। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा (3): अल-अब्बास पानी की व्यवस्था की देखभाल करते थे और उसके मामलों का प्रबंधन करते थे, और हज के दिनों में हाजियों को पानी पिलाते थे। इसलिए उन्हें मिना से बाहर रहने की रियायत दी गई थी, जैसे ऊंट चराने वालों को ऊंट चराने की उनकी ज़रूरत और उन्हें मिना से दूर चरागाहों की ओर ले जाने की आवश्यकता के कारण रियायत दी गई थी। मिना को "मिना" इसलिए कहा जाता है क्योंकि वहाँ रक्त बहाया (युम्ना) जाता है, यानी: उड़ेला जाता है। इब्न अब्बास ने कहा: इसे मिना इसलिए कहा जाता है क्योंकि जिब्रील ने आदम (अलैहिस्सलाम) से कहा था: "तमन्ना करो।" उन्होंने कहा: "मैं जन्नत की तमन्ना करता हूँ," इसलिए इसका नाम मिना पड़ा (4)। उन्होंने कहा: और इसे "जम्अ" (मिलन) इसलिए कहा गया क्योंकि हव्वा और आदम (अलैहिमुस्सलाम) वहाँ मिले थे, और "अल-जम्अ" मुज़दलिफ़ा भी है, जो अल-मशअर अल-हराम है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (5)। छठा: न्यायविदों (फ़ुक़हा) ने सहमति व्यक्त की है कि हाजियों के लिए मिना की रातों में मिना में रात गुज़ारना, उन लोगों के अलावा जिन्हें रियायत दी गई है, हज के अरकान और इसके अनुष्ठानों में से एक है। तर्क यह मांग करता है कि जो कोई भी अपने अनुष्ठान को छोड़ता है, उस पर रक्त (कुर्बानी) अनिवार्य है, हज के अन्य अरकान और अनुष्ठानों के साथ तुलना करते हुए। और अल-मुवत्ता (6) में: मलिक, नाफ़े से, इब्न उमर से, जिन्होंने कहा: उमर ने कहा: "कोई भी रात न बिताए..."

(1) अल-तमहीद 17/255 देखें। (2) सहीह अल-बुखारी (1745), और यह मुसनद अहमद (4731) और सहीह मुस्लिम (1315) में है। (3) अल-तमहीद 17/260 में। (4) अल-अज़रक़ी द्वारा लिखित

अख़बार मक्का 2/180 देखें। (5) इस खंड का पृष्ठ 342। (6) 1/406, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है।

۳۷۱ سورة البقرہ: آیت ۲۰۳

...یہاں تک کہ ان کے آخری دن کا سورج غروب ہو جائے، اور وہ یومِ نحر (قربانی کا دن) سے چوتھا دن ہے، جو ایامِ تشریق کا تیسرا دن ہے، لیکن ہمارے ذکر کردہ بیان کے مطابق اس کے لیے خون (دم) یا کھانا کھلانا کافی ہے (۱)۔ پانچواں: ایامِ تشریق کی راتوں میں مکہ یا منیٰ کے علاوہ کسی دوسری جگہ رات گزارنا جائز نہیں ہے، کیونکہ یہ چرواہوں اور آلِ عباس کے ان لوگوں کے سوا جو پانی پلانے کے ذمہ دار ہیں، سب کے نزدیک ناجائز ہے۔ امام مالک نے فرمایا: جس نے منیٰ کی راتوں میں سے کوئی ایک رات بھی منیٰ میں گزارنا چھوڑ دی، سوائے چرواہوں اور پانی پلانے والوں کے، تو اس پر دم (قربانی) واجب ہے۔ بخاری نے ابن عمر سے روایت کی ہے کہ حضرت عباس نے نبی کریم ﷺ سے منیٰ کی راتوں میں اپنی پانی پلانے کی خدمت کی وجہ سے مکہ میں رہنے کی اجازت مانگی، تو آپ ﷺ نے انہیں اجازت دے دی (۲)۔ ابن عبد البر نے کہا (۳): حضرت عباس پانی پلانے کے انتظام کی نگرانی کرتے تھے اور اس کے معاملات سنبھالتے تھے، اور موسم کے دنوں میں حاجیوں کو پانی پلاتے تھے، اس لیے انہیں منیٰ سے باہر رہنے کی رخصت دی گئی، جیسا کہ اونٹ چرانے والوں کو اونٹ چرانے کی ضرورت اور انہیں منیٰ سے دور چراگاہوں کی طرف لے جانے کی مجبوری کی بنا پر رخصت دی گئی۔ اور منیٰ کا نام "منیٰ" اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہاں خون بہایا (یمنیٰ) جاتا ہے، یعنی: گرایا جاتا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: منیٰ کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ جبرائیل علیہ السلام نے آدم علیہ السلام سے کہا: "تمنا کرو"۔ انہوں نے کہا: "میں جنت کی تمنا کرتا ہوں"، اس لیے اس کا نام منیٰ پڑ گیا (۴)۔ انہوں نے کہا: اور اسے "جَمْع" (اکٹھا ہونے کی جگہ) اس لیے کہا گیا کیونکہ وہاں حضرت حوا اور حضرت آدم علیہما السلام جمع ہوئے تھے، اور "الجمع" مزدلفہ بھی ہے، جو المشعر الحرام ہے، جیسا کہ

پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ چھٹا: فقہاء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ حاجیوں کے لیے منیٰ کی راتوں میں منیٰ میں رات گزارنا، سوائے ان کے جنہیں رخصت دی گئی ہے، حج کے شعائر اور اس کے مناسک میں سے ہے، اور غور و فکر اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ جو شخص اپنے کسی منسک (رکن) کو چھوڑے اس پر دم واجب ہے، حج کے باقی شعائر اور مناسک پر قیاس کرتے ہوئے ۔ اور الموطأ (۶) میں ہے: مالک، نافع سے، وہ ابن عمر سے روایت کرتے ہیں کہ عمر (رضی اللہ عنہ) نے فرمایا: "کوئی شخص رات نہ گزارے..."

(۱) دیکھیے التمہید ۱۷/ ۲۵۵۔ (۲) صحیح البخاری (۱۷۴۵)، اور یہ مسند احمد (۴۷۳۱) اور صحیح مسلم (۱۳۱۵) میں ہے۔ (۳) التمہید ۱۷/ ۲۶۰ میں۔ (۴) دیکھیے أخبار مكة از الأزرقي ۲/ ۱۸۰۔ (۵) اس جلد کا صفحہ ۳۴۲۔ (۶) ۱/ ۴۰۶، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 203 | 372

...from the pilgrim [during the nights of Mina] from behind al-Aqaba.

And al-Aqaba behind which Umar prevented anyone from spending the night is the Aqaba located at the Jamrah that people stone on the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr) from the side towards Makkah. It was narrated by Ibn Nafi' from Malik in 'Al-Mabsut'. He said: Malik said: Whoever spends the night behind it during the nights of Mina must pay a ransom (Fidya), because he spent the night outside of Mina during the nights of Mina, and it is an ordained stay in Hajj. Therefore, blood (sacrifice) is required for leaving it, just like staying overnight in Muzdalifah. The meaning of Fidya here according to Malik is 'Hadi' (sacrificial animal). Malik said: It is a 'Hadi' driven from the 'Hill' (outside the sacred precinct) to the Haram (1).

Seventh: Malik (2) narrated from Abdullah bin Abi Bakr bin Muhammad bin Amr bin Hazm, from his father, that Abu al-Baddah bin Asim bin Adi informed him [from his father] that the Messenger of Allah (ﷺ) granted a concession to camel shepherds regarding staying away from Mina. They stone on the Day of Sacrifice, then they stone the next day, and after the next day for two days, then they stone on the Day of Departure (Yawm al-Nafr).

Abu Umar (3) said: Malik did not speak according to the implications of this hadith. He used to say: They stone on the Day of Sacrifice—meaning Jamrat al-Aqaba—then they do not stone the next day. Then, on the day after the next—which is the second day of Tashreeq, the day when those who wish to hasten their departure do so—they stone for two days (4): for that day and for the day before it, because they are making up what was due upon them, and no one makes up anything according to him except after it has become obligatory upon him. This is the meaning of how Malik explained this hadith in his 'Muwatta'.

Others say: All of that is permissible based on what is in Malik's hadith, because they are all days of stoning. Malik did not allow the shepherds to advance the stoning because those other than shepherds are not allowed to stone any of the Jamarat during the days of Tashreeq before noon (zawal). If one stones before noon, they must repeat it; they do not have the right to advance it. He only granted them a concession from the second day to the third.

---

(1) Al-Muntaqa by al-Baji 3/45. (2) Al-Muwatta 1/408; what is in brackets is from it. It is also in Musnad Ahmad (23775), see al-Tamhid 17/252. (3) In al-Tamhid 17/258, see al-

Muntaqa by al-Baji 3/51. (4) In (Kh) and (M): 'al-yawmayn' (the two days). What is established is from (D), (Z), and (Zha), which is consistent with what is in al-Tamhid 17/258.

सूरह अल-बकरा: आयत 203 | 372

...तीर्थयात्री से [मिना की रातों के दौरान] अल-अक़बा के पीछे से।

और वह अक़बा जिसके पीछे उमर ने किसी को भी रात बिताने से मना किया था, वह अक़बा है जो उस जमरा के पास है जिसे लोग मक्का की ओर वाले हिस्से से नह्र के दिन (कुर्बानी के दिन) पत्थर मारते हैं। इसे इब्न नाफ़े ने अल-मबसूत में मलिक से रिवायत किया है। उन्होंने कहा: मलिक ने कहा: जो मिना की रातों में उसके पीछे रात बिताता है, उसे फ़िदया (जुर्माना) देना होगा, क्योंकि उसने मिना की रातों में मिना के बाहर रात बिताई है, और यह हज में एक निर्धारित प्रवास है। इसलिए इसे छोड़ने पर दम (बलि) अनिवार्य है, जैसे मुज़दलिफ़ा में रात बिताना। मलिक के अनुसार यहाँ फ़िदया का अर्थ 'हदी' (कुर्बानी का जानवर) है। मलिक ने कहा: यह वह हदी है जिसे 'हिल' (पवित्र क्षेत्र के बाहर) से हरम की ओर लाया जाता है (1)।

सातवां: मलिक (2) ने अब्दुल्ला बिन अबी बक्र बिन मुहम्मद बिन अम्र बिन हज़म से, उन्होंने अपने पिता से रिवायत की है कि अबू अल-बद्दाह बिन आसिम बिन अदी ने उन्हें [अपने पिता से] बताया कि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने ऊँट चराने वालों को मिना से दूर रहने की छूट दी थी। वे नह्र के दिन कंकड़ मारते हैं, फिर अगले दिन, और अगले दिन के बाद दो दिनों के लिए, फिर वे नफ़्र के दिन (प्रस्थान के दिन) कंकड़ मारते हैं।

अबू उमर (3) ने कहा: मलिक ने इस हदीस के निहितार्थ के अनुसार बात नहीं की। वह कहते थे: वे नह्र के दिन—यानी जमरा अल-अक़बा—को कंकड़ मारते हैं, फिर वे अगले दिन कंकड़ नहीं मारते। फिर, अगले दिन के बाद—जो तशरीक का दूसरा दिन है, जिस दिन जल्दी प्रस्थान करने वाले प्रस्थान करते हैं—वे दो दिनों (4) के लिए कंकड़ मारते हैं: उस दिन के लिए और उससे पिछले दिन के लिए, क्योंकि वे उस चीज़ की भरपाई कर रहे हैं जो उन पर वाजिब थी, और उनके अनुसार कोई भी तब तक भरपाई नहीं करता जब तक कि वह उस पर अनिवार्य न हो जाए। मलिक ने अपनी 'मुवत्ता' में इस हदीस की व्याख्या का यही अर्थ बताया है।

दूसरे कहते हैं: मलिक की हदीस में जो कुछ है उसके आधार पर वह सब जायज़ है, क्योंकि वे सभी कंकड़ मारने के दिन हैं। मलिक ने चरवाहों को पहले कंकड़ मारने की अनुमति इसलिए नहीं दी क्योंकि चरवाहों के अलावा अन्य लोगों को तशरीक के दिनों में दोपहर (ज़वाल) से पहले जमरात पर कंकड़ मारने की अनुमति नहीं है। यदि कोई ज़वाल से पहले कंकड़ मारता है, तो उसे उसे दोहराना

होगा; उन्हें पहले करने का अधिकार नहीं है। उन्होंने उन्हें केवल दूसरे दिन से तीसरे दिन तक की छूट दी थी।

---

(1) अल-मुंतक़ा लि-अल-बाजी 3/45। (2) अल-मुवत्ता 1/408, और कोष्ठक में जो है वह उसी से है। यह मुसनद अहमद (23775) में भी है, अल-तमहीद 17/252 देखें। (3) अल-तमहीद 17/258 में, अल-मुंतक़ा लि-अल-बाजी 3/51 देखें। (4) (ख) और (म) में: 'अल-यौमैन' (दो दिन)। जो स्थापित है वह (द), (ज़) और (ज़ा) से है, जो अल-तमहीद 17/258 में दी गई बात के अनुरूप है।

...حاجی میں سے [منیٰ کی راتوں کے دوران] عقبہ کے پیچھے سے۔

اور وہ عقبہ جس کے پیچھے عمرؓ نے کسی کو رات گزارنے سے منع کیا تھا، وہ عقبہ ہے جو اس جمرہ کے پاس ہے جسے لوگ یوم النحر (قربانی کے دن) مکہ کی جانب والے رخ سے رمی کرتے ہیں۔ اسے ابن نافع نے مالک سے 'المبسوط' میں روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: امام مالک نے فرمایا: جس نے منیٰ کی راتوں میں اس کے پیچھے رات گزاری تو اس پر فدیہ ہے، اس لیے کہ اس نے منیٰ کی راتوں میں منیٰ کے علاوہ جگہ پر رات گزاری، اور یہ حج میں ایک مشروع قیام ہے، لہٰذا اسے چھوڑنے پر دم لازم آیا، جیسے مزدلفہ میں رات گزارنا۔ مالک کے نزدیک یہاں فدیہ سے مراد 'ہدی' (قربانی کا جانور) ہے۔ امام مالک نے فرمایا: یہ وہ ہدی ہے جو حل (حدودِ حرم سے باہر) سے حرم کی طرف لایا جائے (۱)۔

ساتویں بات: امام مالک (۲) نے عبداللہ بن ابی بکر بن محمد بن عمرو بن حزم سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی کہ ابو البداح بن عاصم بن عدی نے انہیں [اپنے والد سے] خبر دی کہ رسول اللہ ﷺ نے اونٹ چرانے والوں کو منیٰ سے باہر رہنے کی رخصت دی تھی کہ وہ یوم النحر کو رمی کریں، پھر اگلے دن، اور پھر اگلے سے اگلے دن دو دنوں کی رمی کریں، پھر یوم النفر (واپسی کے دن) رمی کریں۔

ابو عمر (۳) نے کہا: امام مالک نے اس حدیث کے تقاضے کے مطابق قول نہیں اپنایا، وہ فرمایا کرتے تھے: وہ یوم النحر کو رمی کریں گے—یعنی جمرہ عقبہ کی—پھر اگلے دن رمی نہیں کریں گے۔ پھر جب اگلا دن گزر جائے گا—جو کہ ایام تشریق کا دوسرا دن ہے، اور یہ وہ دن ہے جس میں جلدی کرنے والا کوچ کر جاتا ہے، یا جس کے لیے جلدی کرنا جائز ہے—تو وہ دو دنوں (۴)

کی رمی کریں گے: اس دن کے لیے بھی اور اس سے پچھلے دن کے لیے بھی، کیونکہ وہ اس کی قضا کر رہے ہیں جو ان پر لازم تھا، اور ان کے نزدیک کوئی بھی کسی چیز کی قضا اس وقت تک نہیں کرتا جب تک کہ وہ اس پر واجب نہ ہو جائے۔ یہ امام مالک کی اپنی 'موطا' میں اس حدیث کی تشریح کا مطلب ہے۔

دیگر فقہا کہتے ہیں: امام مالک کی حدیث میں جو کچھ ہے اس کے مطابق یہ سب جائز ہے، کیونکہ یہ سب رمی کے دن ہیں۔ امام مالک کے نزدیک چرواہوں کے لیے رمی کو مقدم کرنا (پہلے کرنا) اس لیے جائز نہیں تھا کیونکہ چرواہوں کے علاوہ دوسروں کے لیے ایام تشریق میں زوال سے پہلے رمی کرنا جائز نہیں ہے، پس اگر کسی نے زوال سے پہلے رمی کی تو وہ اس کا اعادہ کرے، انہیں تقدیم (پہلے کرنے) کا حق نہیں ہے، بلکہ انہیں صرف دوسرے دن سے تیسرے دن تک کی رخصت دی گئی ہے۔

---

(١) المنتقى للباجی ٣/ ٤٥۔ (٢) الموطأ ١/ ٤٠٨، اور بریکٹ میں جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ مسند احمد (٢٣٧٧٥) میں بھی ہے، دیکھیے التمہید ١٧/ ٢٥٢۔ (٣) التمہید ١٧/ ٢٥٨ میں، دیکھیے المنتقى للباجی ٣/ ٥١۔ (٤) (خ) اور (م) میں: 'الیومین' (دو دن) ہے، اور جو متن میں ثابت ہے وہ (د)، (ز) اور (ظ) سے ہے، جو التمہید ١٧/ ٢٥٨ کے مطابق ہے۔

Ibn Abd al-Barr (1) said: What Malik said on this issue is present in the narration of Ibn Jurayj, who said: Muhammad bin Abi Bakr bin Muhammad bin Amr bin Hazm told me, on the authority of his father, that Abu al-Baddah bin Asim bin Adi (2) informed him [from his father] (3) that the Prophet (PBUH) granted permission to the shepherds to alternate; they would stone on the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr), then leave for a day and a night, and then stone the next day.

Our scholars said: The stoning of the third Jamrah is waived for those who hasten (depart early). Ibn Abi Zamanin (4) said: He stones it on the first day of departure (Yawm al-Nafr al-Awwal) when he intends to hasten.

Ibn al-Mawwaz said: The one who hastens stones in two days with twenty-one pebbles, seven pebbles for each Jamrah. Thus, his total stoning becomes forty-nine pebbles because he had already stoned Jamrat al-Aqaba on the Day of Sacrifice with seven pebbles.

Ibn al-Mundhir (5) said: And the stoning of the third day is waived.

Eighth: Malik (6) narrated from Yahya bin Said, from Ata bin Abi Rabah that he heard him mention that permission was granted to the shepherds to stone at night, saying: In the early period.

Al-Baji (7) said: His saying "in the early period" implies, in its absolute sense, the time of the Prophet (PBUH) because it is the first period of this Sharia. Accordingly, it is mursal (attributed directly to the Prophet by a successor). It is also possible that he meant the first period that Ata witnessed, in which case it would be mawqūf musnad (attributed to a companion). And Allah knows best.

I say: It is musnad (connected chain) from the hadith of Amr bin Shu'ayb, from his father, from his grandfather, from...

---

(1) In Al-Tamhid 17/258-259. (2) Ahmad (23777) narrated the report of Ibn Jurayj, and according to him: from Abu al-Baddah, from Asim bin Adi... (3) His saying: "from his father" is established in the narration of Ibn Jurayj, as found in Ahmad (23777), Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 2/222, Al-Tabarani in Al-Kabir 17/455, and Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 5/150-151, but it was omitted from Al-Tamhid 17/258. (4) Muhammad bin Abdullah bin Isa al-Murri, Abu Abdullah, the Sheikh of Cordoba, wrote on asceticism and heart-softeners (raqa'iq), summarized Al-Mudawwana, and

wrote Muntakhab al-Ahkam, Kitab al-Watha'iq, and others. He died in the year 399 AH. Al-Siyar 17/188-189. (5) Thus in the copies, and in Al-Muharrar al-Wajiz 1/278 (the words are from him): Ibn al-Mawwaz. (6) In Al-Muwatta 1/409. (7) In Al-Muntaqa 3/52.

सूरह अल-बक़रह: आयत 203 | 373

इब्न अब्द अल-बर्र (1) ने कहा: इस मुद्दे पर मालिक ने जो कहा है वह इब्न जुरैज के वृत्तांत में मौजूद है, जिन्होंने कहा: मुहम्मद बिन अबी बक्र बिन मुहम्मद बिन अम्र बिन हज़्म ने मुझे अपने पिता के हवाले से बताया कि अबू अल-बद्दाह बिन आसिम बिन अदी (2) ने उन्हें [अपने पिता से] (3) सूचित किया कि पैगंबर ﷺ ने चरवाहों को बारी-बारी से कंकड़ मारने की अनुमति दी थी; वे कुर्बानी के दिन (यौम अल-नहर) कंकड़ मारते, फिर एक दिन और एक रात छोड़ देते, और फिर अगले दिन कंकड़ मारते।

हमारे विद्वानों ने कहा: जो लोग जल्दी (प्रस्थान) करते हैं, उनके लिए तीसरे जमरा का कंकड़ मारना माफ है। इब्न अबी ज़मानिन (4) ने कहा: वह प्रस्थान के पहले दिन (यौम अल-नफ़्र अल-अव्वल) कंकड़ मारता है जब वह जल्दी करने का इरादा करता है।

इब्न अल-मव्वाज़ ने कहा: जल्दी करने वाला दो दिनों में इक्कीस कंकड़ियों के साथ कंकड़ मारता है, प्रत्येक जमरा के लिए सात कंकड़। इस प्रकार, उसके कुल कंकड़ उनचास हो जाते हैं क्योंकि उसने पहले ही कुर्बानी के दिन जमरा अल-अक़बा को सात कंकड़ियों से मार दिया था।

इब्न अल-मुन्ज़िर (5) ने कहा: और तीसरे दिन का कंकड़ मारना माफ हो जाता है।

आठवीं बात: मालिक (6) ने यह्या बिन सईद से, उन्होंने अता बिन अबी रबाह से रिवायत किया कि उन्होंने उन्हें यह उल्लेख करते हुए सुना कि चरवाहों को रात में कंकड़ मारने की अनुमति दी गई थी, उन्होंने कहा: प्रारंभिक समय में।

अल-बाजी (7) ने कहा: उनका यह कहना "प्रारंभिक समय में" अपने पूर्ण अर्थ में पैगंबर ﷺ के समय की ओर संकेत करता है; क्योंकि यह इस शरीयत का पहला समय है। इस आधार पर, यह मुरसल (एक उत्तराधिकारी द्वारा सीधे पैगंबर को जिम्मेदार ठहराया गया) है। यह भी संभव है कि उनका मतलब उस पहले समय से हो जिसे अता ने देखा था, ऐसी स्थिति में यह मौक़ूफ़ मुसनद (एक साथी को जिम्मेदार ठहराया गया) होगा। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मैंने कहा: यह अम्र बिन शुएब की हदीस से मुसनद (जुड़ी हुई श्रृंखला) है, उनके पिता से, उनके दादा से, उनसे...

(1) अल-तमहीद 17/258-259 में। (2) अहमद (23777) ने इब्न जुरैज की रिवायत को निकाला है और उनके पास यह है: अबू अल-बद्दाह से, आसिम बिन अदी से... (3) उनका कहना: "अपने पिता से", इब्न जुरैज की रिवायत में पुष्ट है, जैसा कि अहमद (23777) में है, और अल-तहावी ने शरह मानी अल-आसार 2/222 में, अल-तबरानी ने अल-कबीर 17/455 में, और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 5/150-151 में, और यह अल-तमहीद 17/258 से छूट गया है। (4) मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन ईसा अल-मुरी, अबू अब्दुल्ला, कोर्डोबा के शेख, उन्होंने वैराग्य और रक़ाएक पर रचना की, और "अल-मुदव्वना" का सार लिखा और उनके पास "मुंतख़ब अल-अहकाम" और "किताब अल-वसाइक" और अन्य पुस्तकें हैं, उनकी मृत्यु वर्ष 399 हिजरी में हुई। अल-सियर 17/188-189। (5) प्रतियों में इसी तरह है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/278 में (और शब्द उन्हीं के हैं): इब्न अल-मव्वाज़। (6) अल-मुवत्ता 1/409 में। (7) अल-मुंतक़ा 3/52 में।

ابن عبد البر (۱) نے کہا: اس مسئلے میں امام مالک نے جو کہا ہے وہ ابن جریج کی روایت میں موجود ہے، انہوں نے کہا: مجھے محمد بن ابی بکر بن محمد بن عمرو بن حزم نے اپنے والد کے واسطے سے بتایا کہ ابو البداح بن عاصم بن عدی (۲) نے انہیں [اپنے والد سے] (۳) خبر دی کہ نبی کریم ﷺ نے چرواہوں کو باری باری آنے کی رخصت دی تھی؛ وہ یوم النحر (قربانی کے دن) رمی کرتے، پھر ایک دن اور ایک رات چھوڑ دیتے، پھر اگلے دن رمی کرتے۔

ہمارے علماء نے کہا: جو شخص جلدی (روانہ) ہونا چاہے اس سے تیسرے جمرے کی رمی ساقط ہو جاتی ہے۔ ابن ابی زمنین (٤) نے کہا: وہ پہلے یوم النفر (روانگی کے پہلے دن) رمی کرتا ہے جب وہ جلدی کرنے کا ارادہ کرے۔

ابن المواز نے کہا: جلدی کرنے والا دو دنوں میں اکیس کنکریاں مارتا ہے، ہر جمرہ پر سات کنکریاں، تو اس کی کل رمی انچاس کنکریاں ہو جاتی ہیں؛ کیونکہ وہ یوم النحر کو جمرہ عقبہ پر سات کنکریاں مار چکا ہوتا ہے۔

ابن المنذر (٥) نے کہا: اور تیسرے دن کی رمی ساقط ہو جاتی ہے۔

آٹھویں بات: مالک (٦) نے یحییٰ بن سعید سے، انہوں نے عطا بن ابی رباح سے روایت کی کہ انہوں نے انہیں یہ ذکر کرتے ہوئے سنا کہ چرواہوں کو رات کے وقت رمی کرنے کی رخصت دی گئی تھی، وہ کہتے ہیں: پہلے زمانے میں۔

الباجی (۷) نے کہا: ان کا یہ قول "پہلے زمانے میں" اپنے اطلاق کے لحاظ سے نبی کریم ﷺ کے زمانے کا تقاضا کرتا ہے؛ کیونکہ یہ اس شریعت کا پہلا زمانہ ہے، اس بنا پر یہ مرسل ہے۔ اور یہ

بھی احتمال ہے کہ اس سے وہ پہلا زمانہ مراد ہو جو عطا نے پایا، تو یہ موقوف مسند ہوگا۔ واللہ اعلم۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: یہ عمرو بن شعیب کی حدیث سے مسند ہے، اپنے والد سے، اپنے دادا سے، ان سے...

---

(١) التمہید ١٧/ ٢٥٨-٢٥٩ میں۔ (٢) ابن جریج کی روایت امام احمد (٢٣٧٧٧) نے تخریج کی ہے اور ان کے ہاں یہ ہے: عن ابی البداح، عن عاصم بن عدی... (٣) ان کا قول: "عن ابیہ"، ابن جریج کی روایت میں ثابت ہے، جیسا کہ امام احمد (٢٣٧٧٧) کے ہاں ہے، اور الطحاوی نے شرح معانی الآثار ٢/ ٢٢٢ میں، الطبرانی نے الکبیر ١٧/ ٤٥٥ میں، اور البیہقی نے السنن الکبریٰ ٥/ ١٥٠-١٥١ میں، اور یہ التمہید ١٧/ ٢٥٨ سے ساقط ہو گیا ہے۔ (٤) محمد بن عبد اللہ بن عیسیٰ المری، ابو عبد اللہ، شیخِ قرطبہ، انہوں نے زہد اور رقائق میں تصنیف کی، اور «المدونہ» کی تلخیص کی اور ان کی «منتخب الاحکام» اور کتاب «الوثائق» وغیرہ کتب ہیں، ٣٩٩ھ میں وفات پائی۔ السیر ١٧/ ١٨٨-١٨٩۔ (٥) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور المحرر الوجیز ١/ ٢٧٨ میں (اور کلام انہی کا ہے): ابن المواز۔ (٦) الموطا ١/ ٤٠٩ میں۔ (٧) المنتقیٰ ٣/ ٥٢ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 203 374

The Prophet ﷺ, as recorded by Al-Daraqutni(1) and others, and we have mentioned it in "Al-Muqtabas fi Sharh Muwatta Malik bin Anas." The permission for them to throw stones (rami) at night was granted because it is easier for them and more cautious regarding their task of camel herding, as night is a time when they do not graze or wander, so they throw at that time(2).

Scholars differed regarding those who missed throwing until the sun set. 'Ata said: No throwing at night except for camel herders; as for the traders, no.

It was narrated from Ibn Umar that he said: Whoever misses the throwing until the sun disappears should not throw until the sun rises the next day. This is also the opinion of Ahmad and Ishaq.

Malik said: If he leaves it during the day, he throws it at night, and he owes a blood sacrifice (dam) according to Ibn al-Qasim's narration, while it is not mentioned in "Al-Muwatta" that he owes a sacrifice.

Al-Shafi'i, Abu Thawr, Yaqub, and Muhammad said: If he forgets the throwing until evening, he throws and no sacrifice is required of him. Al-Hasan Al-Basri used to allow throwing the pebbles at night.

Abu Hanifa said: He throws and nothing is required of him, but if he does not remember it during the night until the next day comes, then he must throw it and he owes a sacrifice.

Al-Thawri said: If he delays the throwing until night, whether forgetfully or intentionally, he must offer a sacrifice(3).

I say: As for those camel herders or water providers who throw at night, no sacrifice is mandatory due to the Hadith. If it is someone else, then legal reasoning necessitates a sacrifice, especially if intentional, and Allah knows best.

Ninth: It is established that the Messenger of Allah ﷺ threw at Jamrat al-Aqaba on the Day of Sacrifice while on his mount(4). Malik and others preferred that the person throwing should be mounted. Ibn Umar, Ibn al-Zubayr, and Salim used to throw them while walking.

---

(1) In his Sunan, 2/276. (2) Al-Muntaqa by Al-Baji, 3/52. (3) See Al-Mughni, 5/378. (4) Narrated by Ahmad (15041) and Muslim (1297) from the hadith of Jabir, may Allah be pleased with him.

सूरह अल-बकरा: आयत 203 374

नबी ﷺ, जिसे अल-दारकुत्नी (1) और अन्य लोगों ने बयान किया है, और हमने इसका उल्लेख "अल-मुक़्तबस फ़ी शरह मुवत्ता मालिक बिन अनस" में किया है। उन्हें रात में कंकड़ मारने (रमी) की अनुमति इसलिए दी गई थी क्योंकि यह उनके लिए अधिक सुविधाजनक है और ऊंट चराने के उनके कार्य के संबंध में अधिक सुरक्षित है, क्योंकि रात वह समय है जब वे चरते या फैलते नहीं हैं, इसलिए वे उस समय कंकड़ मारते हैं (2)।

विद्वानों के बीच उन लोगों के बारे में मतभेद है जो सूर्यास्त होने तक कंकड़ मारना छोड़ देते हैं। अता ने कहा: रात में रमी केवल ऊंट चराने वालों के लिए है; व्यापारियों के लिए नहीं।

इब्न उमर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जिसने सूरज छिपने तक रमी छोड़ दी, वह अगले दिन सूरज निकलने तक रमी न करे। अहमद और इस्हाक ने भी यही कहा है।

मालिक ने कहा: यदि वह इसे दिन में छोड़ देता है, तो वह इसे रात में करता है, और इब्न अल-कासिम की रिवायत के अनुसार उस पर दम (बलि) अनिवार्य है, जबकि "मुवत्ता" में यह उल्लेख नहीं है कि उस पर दम है।

अल-शाफ़ई, अबू थौर, याकूब और मुहम्मद ने कहा: यदि वह शाम तक रमी भूल जाता है, तो वह रमी करता है और उस पर कोई दम नहीं है। अल-हसन अल-बसरी रात में कंकड़ मारने की अनुमति देते थे।

अबू हनीफा ने कहा: वह रमी करता है और उस पर कुछ भी नहीं है, और यदि उसने रात में इसे याद नहीं किया जब तक कि अगला दिन नहीं आ गया, तो उसे इसे फेंकना चाहिए और उस पर दम है।

अल-थौरी ने कहा: यदि उसने भूलवश या जानबूझकर रात तक रमी में देरी की, तो उसने रक्त बहाया (यानी उस पर बलि अनिवार्य है) (3)।

मैं कहता हूँ: जहाँ तक ऊंट चराने वालों या पानी पिलाने वालों का सवाल है जो रात में रमी करते हैं, हदीस के कारण कोई दम अनिवार्य नहीं है। यदि उनके अलावा कोई और है, तो कानूनी तर्क दम की आवश्यकता बताता है, लेकिन जानबूझकर करने के मामले में, और अल्लाह बेहतर जानता है।

नौवीं: यह सिद्ध है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कुर्बानी के दिन (यौम अल-नह्र) अपनी सवारी पर सवार होकर जमरात अल-अक़बा पर कंकड़ मारे थे (4)। मालिक और अन्य लोगों ने पसंद किया कि जो रमी कर रहा है वह सवार हो। जबकि इब्न उमर, इब्न अल-जुबैर और सालिम पैदल चलकर रमी करते थे।

---

(1) उनकी सुनन में, 2/276। (2) अल-बाजी द्वारा अल-मुन्तका, 3/52। (3) अल-मुग़नी देखें, 5/378। (4) इसे अहमद (15041) और मुस्लिम (1297) ने जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से बयान किया है।

سورة البقرہ: آیت ۲۰۳ ۳۷۴

نبی ﷺ، جسے دارقطنی(۱) اور دیگر نے روایت کیا ہے، اور ہم نے اس کا ذکر "المقتبس فی شرح موطا مالک بن انس" میں کیا ہے۔ انہیں رات کو رمی (کنکریاں مارنے) کی اجازت اس لیے دی گئی کیونکہ یہ ان کے لیے زیادہ آسان ہے اور اونٹ چرانے کے ان کے کام کے سلسلے میں زیادہ محتاط ہے، کیونکہ رات وہ وقت ہے جب وہ چرتے یا پھیلتے نہیں ہیں، اس لیے وہ اس وقت رمی کرتے ہیں(۲)۔

علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جس کی رمی سورج غروب ہونے تک فوت ہو گئی۔ عطا نے کہا: رات کو رمی صرف اونٹ چرانے والوں کے لیے ہے، جہاں تک تاجروں کا تعلق ہے تو نہیں۔

ابن عمر سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: جس کی رمی سورج غروب ہونے تک فوت ہو گئی، وہ اگلے دن سورج نکلنے تک رمی نہ کرے، اور احمد و اسحاق کا بھی یہی قول ہے۔

مالک نے کہا: اگر اس نے اسے دن میں چھوڑ دیا تو وہ رات کو کرے گا، اور ابن القاسم کی روایت کے مطابق اس پر دم (قربانی) واجب ہے، جبکہ "موطا" میں یہ ذکر نہیں ہے کہ اس پر دم ہے۔

شافعی، ابو ثور، یعقوب اور محمد نے کہا: اگر وہ شام تک رمی بھول جائے تو وہ رمی کرے اور اس پر کوئی دم نہیں ہے۔ حسن بصری رات کو جمرات کی رمی کی رخصت دیتے تھے۔

ابو حنیفہ نے کہا: وہ رمی کرے اور اس پر کچھ نہیں ہے، اور اگر اس نے رات کو اسے یاد نہیں کیا یہاں تک کہ اگلا دن آ گیا، تو اسے رمی کرنی چاہیے اور اس پر دم ہے۔

ثوری نے کہا: اگر اس نے بھولے سے یا جان بوجھ کر رات تک رمی میں تاخیر کی، تو اس نے خون بہایا (یعنی دم واجب ہے) (۳)۔

میں کہتا ہوں: جہاں تک ان اونٹ چرانے والوں یا پانی پلانے والوں کا تعلق ہے جنہوں نے رات کو رمی کی، تو حدیث کی بنا پر کوئی دم واجب نہیں ہے۔ اگر ان کے علاوہ کوئی اور ہو تو شرعی نظر دم کو واجب کرتی ہے لیکن جان بوجھ کر کرنے کی صورت میں، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

نویں بات: یہ ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے یوم النحر (قربانی کے دن) اپنی سواری پر سوار ہو کر جمرہ عقبہ کی رمی کی(۴)۔ مالک اور دیگر نے مستحب قرار دیا کہ جو رمی کر رہا ہو وہ سوار ہو۔ جبکہ ابن عمر، ابن زبیر اور سالم پیدل چل کر رمی کرتے تھے۔

---

(۱) اپنی سنن ۲۷۶/۲ میں۔ (۲) المنتقی للباجی ۵۲/۳۔ (۳) المغنی ۳۷۸/۵ دیکھیں۔ (۴) اسے احمد (۱۵۰۴۱) اور مسلم (۱۲۹۷) نے جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 203 (Page 375)

On each of the three days, he throws twenty-one pebbles, saying "Allahu Akbar" (God is Great) with each pebble. While throwing, his face should be towards the Kaaba. He should arrange the pillars (Jamarat), gathering them and not separating them, nor reversing their order: he starts with the first pillar and throws seven pebbles at it one by one, and he does not just place them. This is what Malik, Al-Shafi'i, Abu Thawr, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y) said. However, if he tosses them all at once, it is permissible according to the people of opinion. Ibn al-Qasim said: It does not suffice in either of the two ways. And that is the correct view, because the Prophet ﷺ used to throw them.

According to them, he does not throw two or more pebbles at a time; if he does so, it counts as one pebble (1).

When he finishes with it, he moves forward, stands for a long time praying as much as possible, then throws at the second one—the middle one—and moves away to the left into the valley floor, standing there for a long time to pray. Then he throws at the third one at the site of Jamrat al-Aqaba with seven pebbles as well, throwing them from below it and not standing by it. If he threw them from above it, it would suffice him. He says "Allahu Akbar" throughout all of that with every pebble he throws (2).

The sunnah of remembrance (dhikr) while throwing the pebbles is the Takbir (saying Allahu Akbar) and no other remembrance. He throws them while walking, unlike the Jamrah of the Day of Sacrifice (Nahr) (3). All of this is based on a report raised by Al-Nasa'i and Al-Daraqutni from Al-Zuhri that the Messenger of Allah ﷺ, when he threw at the pillar next to the mosque—the mosque of Mina—he would throw seven pebbles, saying "Allahu Akbar" with every pebble he threw, then he would move forward, stand facing the Qibla raising his hands in prayer, and stay for a long time. Then he would come to the second pillar and throw seven pebbles, saying "Allahu Akbar" with every pebble he threw, then descend to the left towards the valley, stand facing the Qibla raising his hands and praying. Then he would come to the pillar at Al-Aqaba and throw seven pebbles, saying "Allahu Akbar" with every pebble he threw, then leave and not stand by it.

Al-Zuhri said: I heard Salim bin Abdullah narrating this from his father, from the Prophet ﷺ.

(1) See Al-Mudawwanah 1/421-423, Ikmal al-Mu'allim 4/378-379, and Al-Mughni 5/296. (2) Al-Istidhkar 13/204. (3) See Al-Muntaqa 3/46, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/159.

सूरह अल-बकरा: आयत 203 (पृष्ठ 375)

तीनों दिनों में से प्रत्येक दिन, वह इक्कीस कंकड़ फेंकता है, प्रत्येक कंकड़ के साथ 'अल्लाहू अकबर' (ईश्वर महान है) कहता है। कंकड़ फेंकते समय उसका चेहरा काबा की ओर होना चाहिए। उसे जकरात (खंभों) को व्यवस्थित करना चाहिए, उन्हें एक साथ करना चाहिए, उन्हें अलग नहीं करना चाहिए और न ही उनके क्रम को उलटना चाहिए: वह पहले खंभे से शुरू करता है और उस पर एक-एक करके सात कंकड़ फेंकता है, और वह उन्हें केवल रखता नहीं है। मलिक, अल-शाफ़ई, अबू थौर और राय वालों (असहाब अर-राय) ने यही कहा है। यदि वह उन्हें एक साथ उछालता है, तो राय वालों के अनुसार यह जायज़ है। इब्न अल-कासिम ने कहा: यह दोनों में से किसी भी तरीके से पर्याप्त नहीं है। और यही सही विचार है; क्योंकि पैगंबर ﷺ उन्हें फेंका करते थे।

उनके अनुसार, वह एक बार में दो या दो से अधिक कंकड़ नहीं फेंकता; यदि वह ऐसा करता है, तो उसे एक ही कंकड़ माना जाता है (1)।

जब वह उससे फुर्सत पा लेता है, तो वह उसके आगे बढ़ता है, और यथासंभव दुआ करने के लिए काफी देर तक खड़ा रहता है, फिर दूसरे खंभे - जो बीच वाला है - पर फेंकता है और घाटी के तल में बाईं ओर हट जाता है, और दुआ के लिए वहां काफी देर तक खड़ा रहता है। फिर वह जमरत अल-अकबा के स्थान पर तीसरे खंभे पर भी सात कंकड़ फेंकता है, उन्हें उसके नीचे से फेंकता है और वहां नहीं रुकता। यदि उसने उन्हें उसके ऊपर से फेंका होता, तो भी यह उसके लिए पर्याप्त होता। वह उन सभी के दौरान फेंके गए प्रत्येक कंकड़ के साथ 'तकबीर' (अल्लाहू अकबर) कहता है (2)।

जकरात फेंकते समय ज़िक्र (स्मरण) की सुन्नत तकबीर है, इसके अलावा कोई और ज़िक्र नहीं। वह उन्हें पैदल चलते हुए फेंकता है, क़ुरबानी के दिन (नहर) के जमरह के विपरीत (3)। यह सब अल-नसाई और अल-दारकुतनी द्वारा अल-जुहरी से उद्धृत एक रिवायत पर आधारित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ जब मस्जिद - मिना की मस्जिद - के बगल वाले खंभे पर कंकड़ फेंकते थे, तो वह सात कंकड़ फेंकते थे, हर कंकड़ फेंकने पर 'अल्लाहू अकबर' कहते थे, फिर वह आगे बढ़ते थे, किबला की ओर मुंह करके हाथ उठाकर दुआ मांगते हुए खड़े होते थे, और काफी देर तक रुकते थे। फिर वह दूसरे खंभे पर आते थे और सात कंकड़ फेंकते थे, हर कंकड़ फेंकने पर 'अल्लाहू अकबर' कहते थे, फिर घाटी की तरफ बाईं ओर उतरते थे, किबला की ओर मुंह करके हाथ उठाकर खड़े होते और

दुआ मांगते थे। फिर वह अल-अकबा वाले खंभे पर आते और सात कंकड़ फेंकते, हर कंकड़ फेंकने पर 'अल्लाहू अकबर' कहते, फिर चले जाते और वहां नहीं रुकते थे।

अल-जुहरी ने कहा: मैंने सालिम बिन अब्दुल्ला को अपने पिता से, पैगंबर ﷺ के हवाले से यह बयान करते हुए सुना।

(1) देखें अल-मुदव्वना 1/421-423, इकमल अल-मुअल्लिम 4/378-379, और अल-मुगनी 5/296। (2) अल-इस्तिधकार 13/204। (3) देखें अल-मुंतका 3/46, और मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा 2/159।

سورہ البقرہ: آیت 203 (صفحہ 375)

وہ ان تین دنوں میں سے ہر دن اکیس کنکریاں مارتا ہے، ہر کنکری کے ساتھ تکبیر (اللہ اکبر) کہتا ہے، اور کنکریاں مارتے وقت اس کا رخ کعبہ کی طرف ہونا چاہیے، اور وہ جمرات کی ترتیب قائم رکھتا ہے، انہیں اکٹھا کرتا ہے اور انہیں الگ نہیں کرتا اور نہ ہی ان کی ترتیب الٹتا ہے: وہ پہلے جمرہ سے شروع کرتا ہے اور اسے سات کنکریاں مارتا ہے، اور انہیں صرف رکھتا نہیں ہے بلکہ مارتا ہے۔ امام مالک، شافعی، ابو ثور اور اصحاب الرائے نے یہی کہا ہے، لیکن اگر اس نے انہیں ایک ساتھ پھینک دیا تو اصحاب الرائے کے نزدیک یہ جائز ہے۔ ابن القاسم نے کہا: یہ دونوں صورتوں میں کافی نہیں ہے۔ اور یہی صحیح ہے کیونکہ نبی اکرم ﷺ انہیں مارا کرتے تھے۔

اور ان کے نزدیک ایک بار میں دو یا دو سے زیادہ کنکریاں نہ مارے، اگر ایسا کیا تو اسے ایک ہی کنکری شمار کیا جائے گا (1)۔

پھر جب اس سے فارغ ہو جائے تو اس کے سامنے آگے بڑھے، اور دعا کے لیے دیر تک رکے جتنا میسر ہو، پھر دوسرے جمرہ - جو درمیانی ہے - کو کنکریاں مارے اور وادی کے نشیب میں بائیں جانب ہٹ جائے، اور وہاں دعا کے لیے طویل قیام کرے، پھر تیسرے جمرہ یعنی جمرہ عقبہ کے مقام پر بھی سات کنکریاں مارے، اسے اس کے نیچے سے مارے اور وہاں نہ رکے، اور اگر اس نے اسے اوپر سے مارا تو بھی کافی ہو جائے گا، اور اس سب کے دوران وہ ہر کنکری مارتے ہوئے تکبیر کہے گا (2)۔

جمرات کو کنکریاں مارنے میں ذکر کی سنت صرف تکبیر ہے نہ کہ کوئی اور ذکر۔ اور وہ انہیں پیدل چلتے ہوئے مارتا ہے، برعکس یوم النحر (قربانی کے دن) کے جمرہ کے (3)۔ اور یہ سب

ایک روایت ہے جسے نسائی اور دارقطنی نے زہری سے مرفوعاً بیان کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ جب اس جمرہ کو کنکریاں مارتے جو مسجد - مسجدِ منی - کے قریب ہے تو سات کنکریاں مارتے، جب بھی کنکری مارتے تکبیر کہتے، پھر اس کے آگے بڑھتے، اور قبلہ رخ ہو کر ہاتھ اٹھا کر کھڑے ہو کر دعا مانگتے، اور طویل قیام فرماتے، پھر دوسرے جمرہ پر آتے اور سات کنکریاں مارتے، جب بھی کنکری مارتے تکبیر کہتے، پھر وادی کی جانب بائیں طرف اترتے، اور قبلہ رخ ہو کر ہاتھ اٹھا کر کھڑے ہو کر دعا مانگتے، پھر جمرہ عقبہ پر آتے اور سات کنکریاں مارتے، جب بھی کنکری مارتے تکبیر کہتے، پھر واپس لوٹ جاتے اور وہاں قیام نہ فرماتے۔

زہری نے کہا: میں نے سالم بن عبداللہ سے سنا وہ اپنے والد سے اور وہ نبی کریم ﷺ سے یہ روایت کر رہے تھے۔

(1) دیکھئے المدونہ 1/421-423، اکمال المعلم 4/378-379، اور المغنی 5/296۔ (2) الاستذکار 13/204۔ (3) دیکھئے المنتقی 3/46، اور مختصر اختلاف العلماء 2/159۔

376 Surah Al-Baqarah: Verse 203

He said: Ibn Umar used to do it. [This is] the wording of Al-Daraqutni (1).

Tenth: The ruling on the pebbles (jamar) is that they must be pure and not impure, nor among those already thrown. If someone throws a pebble that has already been thrown, it is not sufficient according to Malik (2). Ibn al-Qasim said concerning him: If it was just one pebble, it is sufficient. I stayed with Ibn al-Qasim, and he gave a fatwa (legal ruling) to this effect (3).

Eleventh: People of knowledge recommended taking them from Muzdalifah, not from the pebbles of the mosque (4). If someone takes more than they need, and it remains in their hand after throwing, they should bury it and not discard it; this was stated by Ahmad ibn Hanbal and others (5).

Twelfth: According to the majority, they should not be washed, contrary to [the opinion of] Tawus (6). It has been narrated that if one did not wash impure pebbles, or threw what had already been thrown, they have done wrong, but it is sufficient for them (7).

Ibn al-Mundhir said: It is disliked to throw what has already been thrown, but it is sufficient if one does so, as I do not know of anyone who made repetition obligatory for those who did that. We do not know of anything in the reports that came from the Prophet ﷺ that he washed the pebbles, nor did he command their washing. It has been narrated to us from Tawus that he used to wash them (8).

Thirteenth: Dry mud (madar) is not sufficient for the pebbles, nor is anything other than stone. This is the view of ash-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq. The People of Opinion (Ashab al-Ra'y) said: It is permissible with dry clay, and likewise everything thrown from the earth is sufficient. Al-Thawri said: Whoever throws with pottery or dry mud, it is not... [sentence continues on next page].

---

(1) Sunan al-Daraqutni 2/275, Sunan al-Nasa'i 5/276. The hadith was narrated in full by al-Bukhari (1753). (2) Ibn al-Qasim narrated in al-Mudawwanah 1/422 from Malik regarding someone who ran out of pebbles and took the remaining pebbles from the pebbles of the Jamarat that had already been thrown and threw them, that he said: It is sufficient for him. He said: Malik said: One should not throw with pebbles of the Jamarat because they have already been thrown. (3) Al-Mudawwanah 1/422, which includes Ibn al-Qasim's statement to Sahnun: "A situation befell me, so I asked Malik

about it, and he said to me the same as I said to you." (4) Al-Kafi 1/377. (5) See Al-Furu' by Ibn Muflih 3/520, Al-Insaf by al-Mardawi 9/253. Al-Nawawi said in al-Majmu' 8/192: Our companions said: It has no basis, and no report is known concerning it. (6) Al-Nawawi narrated in al-Majmu' 8/131 from ash-Shafi'i his saying: I do not dislike washing the pebbles, rather I have always done it and loved it. See al-Mughni 5/291. (7) Al-Kafi 1/377, see al-Mughni 5/291, and al-Majmu' 8/131 and 137. (8) Al-Nawawi narrated it from Ibn al-Mundhir in al-Majmu' 8/150 and 137-138.

३७६ सूरा अल-बकरा: आयत २०३

कहा: इब्न उमर इसे किया करते थे। अल-दाराकुतनी के शब्द हैं (१)।

दसवाँ: कंकरियों (जमार) का नियम यह है कि वे शुद्ध होनी चाहिए, अपवित्र नहीं, और न ही वे होनी चाहिए जिन्हें पहले ही फेंका जा चुका है। यदि कोई ऐसी कंकरी फेंकता है जिसे पहले ही फेंका जा चुका है, तो मलिक (२) के अनुसार यह पर्याप्त नहीं है। इब्न अल-कासिम ने उनके बारे में कहा: यदि वह एक कंकरी थी, तो यह पर्याप्त है। मैं इब्न अल-कासिम के पास रुका, और उन्होंने इस पर फतवा दिया (३)।

ग्यारहवाँ: विद्वानों ने उन्हें मुज़दलिफ़ा से लेने की सिफारिश की है, मस्जिद की कंकरियों से नहीं (४)। यदि कोई ज़रूरत से ज़्यादा ले लेता है, और फेंकने के बाद वह उसके हाथ में रह जाती है, तो उसे दफना देना चाहिए और उसे फेंकना नहीं चाहिए; यह अहमद इब्न हंबल और अन्य लोगों ने कहा है (५)।

बारहवाँ: बहुमत के अनुसार, उन्हें धोया नहीं जाना चाहिए, ताऊस (६) के विपरीत। यह वर्णित है कि यदि कोई अपवित्र कंकरियों को नहीं धोता है, या जो पहले ही फेंका जा चुका है उसे फेंकता है, तो उसने बुरा किया, लेकिन यह उसके लिए पर्याप्त है (७)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: जो पहले फेंका जा चुका है उसे फेंकना नापसंद किया जाता है, लेकिन यदि कोई ऐसा करता है तो यह पर्याप्त है, क्योंकि मैं किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानता जिसने ऐसा करने वालों के लिए दोहराना अनिवार्य किया हो। न ही हम पैगंबर ﷺ से आई किसी भी रिपोर्ट में जानते हैं कि उन्होंने कंकड़ धोए थे, और न ही उन्होंने उन्हें धोने का आदेश दिया था। ताऊस से हमारे पास वर्णन है कि वह उन्हें धोते थे (८)।

तेरहवाँ: कंकरियों के लिए सूखी मिट्टी (मदर) पर्याप्त नहीं है, और न ही पत्थर के अलावा कुछ और। यह अल-शफीई, अहमद और इसहाक का विचार है। राय के लोगों (अशहब अल-राय) ने कहा: यह सूखी मिट्टी के साथ जायज़ है, और इसी तरह पृथ्वी से फेंकी गई हर चीज़ पर्याप्त है। अल-थौरी ने कहा: जिसने मिट्टी के बर्तनों या सूखी मिट्टी से फेंका, वह नहीं... [वाक्य अगले पृष्ठ पर जारी है]।

---

(१) सुनन अल-दाराकुतनी २/२७५, सुनन अल-नसाई ५/२७६, और हदीस को अल-बुखारी (१७५३) ने पूरी तरह से उद्धृत किया है। (२) इब्न अल-कासिम ने अल-मुदव्वना १/४२२ में मलिक से उस व्यक्ति

के बारे में उद्धृत किया जिसकी कंकरियाँ खत्म हो गई थीं और उसने जमरात की कंकरियों में से जो बचा था उसे लिया जो पहले फेंकी जा चुकी थीं और उनसे फेंका, कि उन्होंने कहा: यह उसके लिए पर्याप्त है। उन्होंने कहा: और मलिक ने कहा: जमरात की कंकरियों के साथ नहीं फेंकना चाहिए; क्योंकि वे पहले ही फेंकी जा चुकी हैं। (३) अल-मुदव्वना १/४२२, और इसमें सहनून के प्रति इब्न अल-कासिम का कहना है: "मुझ पर एक स्थिति आई, तो मैंने मलिक से इसके बारे में पूछा, और उन्होंने मुझसे वही कहा जो मैंने आपसे कहा था।" (४) अल-काफी १/३७७। (५) इब्न मुफ़लिह की अल-फुरू ३/५२०, अल-मर्दावी की अल-इंसाफ ९/२५३ देखें। अल-नवावी ने अल-मजमू ८/१९२ में कहा: हमारे साथियों ने कहा: इसका कोई आधार नहीं है, और इसमें कोई रिपोर्ट नहीं जानी जाती है। (६) अल-नवावी ने अल-मजमू ८/१३१ में अल-शफीई से उनके इस कथन को उद्धृत किया: मैं कंकरियों को धोने को नापसंद नहीं करता, बल्कि मैं इसे करता रहा हूँ और इसे पसंद करता हूँ। अल-मुगनी ५/२९१ देखें। (७) अल-काफी १/३७७, और अल-मुगनी ५/२९१, और अल-मजमू ८/१३१ और १३७ देखें। (८) अल-नवावी ने इसे इब्न अल-मुन्ज़िर से अल-मजमू ८/१५० और १३७-१३८ में उद्धृत किया है।

۳۷۶ سورة البقرہ: آیت ۲۰۳

کہا: اور ابن عمر رضی اللہ عنہ اسے کیا کرتے تھے۔ دارقطنی (۱) کے الفاظ ہیں۔

دسویں: جمار (کنکریوں) کا حکم یہ ہے کہ وہ پاک ہوں، ناپاک نہ ہوں، اور ان میں سے نہ ہوں جنہیں پہلے پھینکا جا چکا ہے۔ پس اگر کسی نے ایسی چیز سے رمی کی جسے پہلے پھینکا جا چکا ہو، تو امام مالک (۲) کے نزدیک یہ کافی نہیں ہے۔ اور ابن القاسم نے ان کے بارے میں کہا: اگر وہ ایک کنکری ہو تو کافی ہے، اور میں ابن القاسم کے پاس رہا تو انہوں نے اسی کا فتویٰ دیا (۳)۔

گیارہویں: اہل علم نے انہیں مزدلفہ سے لینے کو مستحب قرار دیا ہے، مسجد کی کنکریوں سے نہیں (۴)۔ پس اگر کسی نے ضرورت سے زیادہ لے لی، اور رمی کے بعد وہ اس کے ہاتھ میں باقی رہ گئی، تو اسے دفن کر دے اور اسے پھینکے نہیں، یہ احمد بن حنبل اور دیگر کا قول ہے (۵)۔

بارہویں: جمہور کے نزدیک انہیں دھویا نہیں جائے گا، برخلاف طاؤس کے (۶)۔ اور مروی ہے کہ اگر اس نے ناپاک کنکر نہیں دھوئے، یا ان سے رمی کی جنہیں پہلے پھینکا جا چکا تھا، تو اس نے برا کیا لیکن اس کی طرف سے یہ کافی ہو گیا (۷)۔

ابن المنذر نے کہا: مکروہ ہے کہ ان سے رمی کی جائے جنہیں پہلے پھینکا جا چکا ہے، لیکن اگر رمی کر دی تو کافی ہے، کیونکہ میں کسی ایسے کو نہیں جانتا جس نے ایسا کرنے والے پر اعادہ واجب کیا ہو۔ اور ہم نبی ﷺ سے آنے والی کسی بھی خبر میں یہ نہیں جانتے کہ آپ نے کنکریوں کو دھویا ہو، اور نہ ہی آپ نے اسے دھونے کا حکم دیا، اور ہم نے طاؤس سے روایت کی ہے کہ وہ انہیں دھوتے تھے (۸)۔

تیرہویں: جمار میں خشک مٹی (مدر) کافی نہیں ہے، اور نہ ہی پتھر کے سوا کوئی چیز، اور یہ شافعی، احمد اور اسحاق کا قول ہے۔ اور اصحاب الرائے نے کہا: خشک مٹی سے جائز ہے، اور اسی طرح ہر وہ چیز جسے زمین سے پھینکا جائے وہ کافی ہے۔ اور ثوری نے کہا: جس نے ٹھیکرے (خزف) اور خشک مٹی سے رمی کی، اس نے... [جملہ ۔

---

(۱) سنن دارقطنی ۲/۲۷۵، سنن نسائی ۵/۲۷۶، اور حدیث کو بخاری نے مکمل روایت کیا ہے (۱۷۵۳)۔ (۲) ابن القاسم نے المدونہ ۱/۴۲۲ میں امام مالک سے اس شخص کے بارے میں نقل کیا جس کی کنکریاں ختم ہو گئیں تو اس نے جمرہ کی ان کنکریوں میں سے جو باقی تھیں اور پھینکی جا چکی تھیں، لے کر رمی کی، تو انہوں نے کہا: اسے کافی ہے۔ کہا: اور مالک نے کہا: جمار کی کنکریوں سے رمی نہیں کرنی چاہیے کیونکہ انہیں پھینکا جا چکا ہے۔ (۳) المدونہ ۱/۴۲۲، اور اس میں سحنون کے لیے ابن القاسم کا قول ہے: "مجھ پر ایک واقعہ گزرا تو میں نے مالک سے اس کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے مجھ سے وہی کہا جو میں نے تم سے کہا۔" (۴) الکافی ۱/۳۷۷۔ (۵) دیکھئے الفروع از ابن مفلح ۳/۵۲۰، اور الانصاف از مرداوی ۹/۲۵۳، اور نووی نے المجموع ۸/۱۹۲ میں کہا: ہمارے اصحاب نے کہا: اس کی کوئی اصل نہیں، اور اس میں کوئی اثر (روایت) معلوم نہیں ہے۔ (۶) نووی نے المجموع ۸/۱۳۱ میں امام شافعی سے ان کا یہ قول نقل کیا: میں کنکریوں کے دھونے کو ناپسند نہیں کرتا، بلکہ میں برابر یہ کرتا رہا ہوں اور اسے پسند کرتا ہوں، اور المغنی ۵/۲۹۱ دیکھیں۔ (۷) الکافی ۱/۳۷۷، اور المغنی ۵/۲۹۱، اور المجموع ۸/۱۳۱ اور ۱۳۷ دیکھیں۔ (۸) اسے ابن المنذر سے نووی نے المجموع ۸/۱۵۰ اور ۱۳۷-۱۳۸ میں نقل کیا ہے۔

Surat Al-Baqarah: Verse 203 377

...considered throwing. Ibn al-Mundhir said: Throwing is not valid except with pebbles, because the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Use pebbles for khadhf (flicking)"(1). And with pebbles, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) threw.

Fourteenth: There was a difference of opinion regarding the size of the pebbles. Al-Shafi'i said: It should be smaller than a fingertip in length and width. Abu Thawr and the people of opinion (Ashab al-Ra'y) said: Like the size of pebbles for khadhf. We have narrated from Ibn Umar that he used to throw at the Jamarat with something like sheep dung. Malik's statement: "Larger than that is more beloved to me" has no merit, because the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) established the practice of throwing with pebbles for khadhf. It is permissible to throw whatever can be called a pebble, but following the Sunnah is better(2), as stated by Ibn al-Mundhir.

I say: This is the correct view that should not be contradicted by anyone who is guided and follows. Al-Nasa'i narrated from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said to me on the morning of 'Aqabah while he was on his mount: "Pick some for me." So I picked pebbles for him that were like pebbles for khadhf. When I put them in his hand, he said: "With the likes of these (you should throw), and beware of extremism in religion, for indeed those before you were destroyed by extremism in religion"(3). His saying: "and beware of extremism in religion" indicates the dislike of throwing large stones, and that this is part of extremism, and Allah knows best.

Fifteenth: Whoever has a pebble left in their hand and does not know from which Jamarah it came, should consider it from the first one, then throw the middle and the last ones. If a long time has passed, they should start over with all of them(4).

Sixteenth: Malik, Al-Shafi'i, Abd al-Malik, Abu Thawr, and the people of opinion said regarding someone who throws at one Jamarah before another: It is not valid unless they throw in sequence. Al-Hasan, 'Ata, and some people said: It is valid. Some people argued using the statement of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Whoever performs one ritual before another, there is no harm"(5). He said: This is no different than a man who has accumulated prayers or fasts and makes some up before others. The first view is more cautious, and Allah knows best.

(1) Narrated by Ahmad (1794) and Muslim (1283) from the hadith of Al-Fadl ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and it was previously mentioned on page 353 of this volume. (2) See Al-Mufhim 3/401, Al-Istidhkar 13/206, and Al-Majmu' 8/144. (3) Sunan al-Nasa'i 5/268, and it is in Musnad Ahmad (3248). (4) Al-Kafi 1/378. (5) Narrated by Al-Bayhaqi 5/144 from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). See Al-Mughni 5/329 and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/161.

सूरा अल-बकरा: आयत 203 377

...कंकड़ फेंकना माना जाता है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: कंकड़ फेंकने के अलावा फेंकना वैध नहीं है, क्योंकि पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "खदफ (चुटकी से फेंकने) के लिए कंकड़ों का उपयोग करें"(1)। और अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने कंकड़ों से ही फेंका था।

चौदहवां: कंकड़ों के आकार के बारे में मतभेद था। अल-शाफी ने कहा: यह लंबाई और चौड़ाई में उंगली के पोर से छोटा होना चाहिए। अबू थौर और राय के लोगों (असहब अल-राय) ने कहा: खदफ के लिए कंकड़ों के आकार जैसा। हमने इब्न उमर से वर्णन किया है कि वे जमरात पर भेड़ की लीद जैसी किसी चीज़ से फेंकते थे। मलिक का यह कथन कि: "उससे बड़ा मुझे अधिक प्रिय है" का कोई आधार नहीं है, क्योंकि पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने खदफ के लिए कंकड़ों के साथ फेंकने की सुन्नत स्थापित की है। जिस किसी को कंकड़ कहा जा सके उसे फेंकना जायज़ है, लेकिन सुन्नत का पालन करना बेहतर है(2), जैसा कि इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा है।

मैं कहता हूँ: यही सही विचार है जिसका किसी भी निर्देशित और अनुसरण करने वाले व्यक्ति को विरोध नहीं करना चाहिए। अल-नसाई ने इब्न अब्बास से वर्णन किया है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने 'अक़बा की सुबह मुझसे कहा जब वे अपनी सवारी पर थे: "मेरे लिए कुछ चुनो।" तो मैंने उनके लिए कंकड़ चुने जो खदफ के कंकड़ों जैसे थे। जब मैंने उन्हें उनके हाथ में रखा, तो उन्होंने कहा: "इन्हीं जैसों के साथ (फेंको), और धर्म में अतिवाद से बचो, क्योंकि वास्तव में तुमसे पहले के लोग धर्म में अतिवाद के कारण नष्ट हो गए थे"(3)। उनका यह कहना: "और धर्म में अतिवाद से बचो" बड़े पत्थरों को फेंकने की नापसंदगी को दर्शाता है, और यह अतिवाद का हिस्सा है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

पंद्रहवां: जिसके हाथ में एक कंकड़ बच जाए और उसे पता न हो कि वह किस जमरा का है, तो वह उसे पहले जमरा का माने, फिर बीच वाले और आखिरी वाले को फेंके। यदि लंबा समय बीत गया हो, तो वह उन सभी को फिर से शुरू करे(4)।

सोलहवां: मलिक, अल-शाफी, अब्द अल-मलिक, अबू थौर और राय के लोगों ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जो एक जमरा से पहले दूसरे पर फेंकता है: यह तब तक वैध नहीं है जब तक कि वे क्रम में न फेंके। अल-हसन, अता और कुछ लोगों ने कहा: यह वैध है। कुछ लोगों ने पैगंबर (उन पर अल्लाह

की शांति और आशीर्वाद हो) के कथन का उपयोग करते हुए तर्क दिया: "जो कोई एक अनुष्ठान दूसरे से पहले करता है, उसमें कोई हर्ज नहीं है"(5)। उन्होंने कहा: यह उस व्यक्ति से अलग नहीं है जिसके पास नमाज़ें या रोज़े जमा हो गए हों और वह कुछ को दूसरों से पहले पूरा करे। पहला विचार अधिक सतर्कता वाला है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

(1) अहमद (1794) और मुस्लिम (1283) द्वारा अल-फदल इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत, और इस खंड के पृष्ठ 353 पर पहले इसका उल्लेख किया जा चुका है। (2) देखें अल-मुफहिम 3/401, अल-इस्तिधकार 13/206, और अल-मजमू 8/144। (3) सुनन अल-नसाई 5/268, और यह मसनद अहमद (3248) में है। (4) अल-काफी 1/378। (5) अल-बैहकी 5/144 द्वारा इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत। देखें अल-मुगनी 5/329 और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलामा 2/161।

سورۃ البقرہ: آیت ۲۰۳ ۳۷۷ رمی شمار ہوتا ہے۔ ابن المنذر نے کہا: رمی کنکریوں کے علاوہ جائز نہیں ہے، کیونکہ نبی ﷺ نے فرمایا: «تم پر خذف (چٹکی سے پھینکنے والی) کنکریوں کا استعمال لازم ہے»(۱)۔ اور رسول اللہ ﷺ نے کنکریوں سے ہی رمی فرمائی۔ چودہویں بات: کنکریوں کی مقدار میں اختلاف پایا گیا، چنانچہ امام شافعی نے فرمایا: یہ لمبائی اور چوڑائی میں پور (انگلی کے اگلے حصے) سے چھوٹی ہونی چاہیے۔ ابو ثور اور اصحاب الرائے نے فرمایا: خذف کی کنکریوں کے برابر، اور ہم نے ابن عمر سے روایت کیا ہے کہ وہ جمرہ کو بھیڑ کی مینگنی جیسی چیز سے مارتے تھے، اور امام مالک کے قول کا کوئی فائدہ نہیں کہ: "اس سے بڑا ہونا مجھے زیادہ پسند ہے"؛ اس لیے کہ نبی ﷺ نے خذف جیسی کنکریوں سے رمی کو سنت قرار دیا، اور ہر وہ چیز پھینکنا جائز ہے جس پر کنکری کا نام صادق آئے، لیکن سنت کی پیروی زیادہ افضل ہے(۲)، جیسا کہ ابن المنذر نے کہا ہے۔ میں کہتا ہوں: اور یہی وہ صحیح بات ہے جس کی مخالفت کسی بھی ہدایت یافتہ اور پیروی کرنے والے کے لیے جائز نہیں۔ امام نسائی نے ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھ سے جمرہ عقبہ کی صبح فرمایا جبکہ آپ ﷺ اپنی سواری پر تھے: «میرے لیے کنکریاں چن لاؤ» تو میں نے آپ ﷺ کے لیے کنکریاں چنیں جو خذف کی کنکریاں تھیں، جب میں نے انہیں آپ کے ہاتھ میں رکھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: «ان جیسی کنکریوں کے ساتھ (رمی کرو)، اور دین میں غلو سے بچو، کیونکہ تم سے پہلے کے لوگ دین میں غلو کی وجہ سے ہی ہلاک ہوئے»(۳)۔ پس آپ ﷺ کا قول: «اور دین میں غلو سے بچو» بڑے پتھروں کے ساتھ رمی کی ناپسندیدگی پر دلالت کرتا ہے، اور یہ کہ یہ غلو میں سے ہے، واللہ اعلم۔ پندرہویں بات: جس شخص کے ہاتھ میں ایک کنکری بچ جائے اور اسے معلوم نہ ہو کہ یہ کس جمرے کی ہے، تو اسے پہلے جمرے کا قرار دے، اور اس کے بعد جمرہ وسطیٰ اور آخری کی رمی کرے، اور اگر زیادہ وقت گزر گیا ہو تو سب کا از سر نو اعادہ کرے(۴)۔ سولہویں بات: امام

مالک، شافعی، عبدالملک، ابو ثور اور اصحاب الرائے نے اس شخص کے بارے میں جو ایک جمرہ کو دوسرے پر مقدم کر دے (ترتیب بدل دے) فرمایا: یہ کفایت نہیں کرے گا مگر یہ کہ وہ تسلسل کے ساتھ (ترتیب وار) رمی کرے۔ اور حسن، عطا اور بعض لوگوں نے کہا: یہ کفایت کر جائے گا۔ اور بعض لوگوں نے نبی ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا: «جس نے ایک رکن کو دوسرے رکن سے پہلے کر دیا تو اس میں کوئی حرج نہیں»(۵) اور فرمایا: یہ اس شخص سے زیادہ مختلف نہیں جس پر کئی نمازیں یا روزے جمع ہو گئے ہوں اور وہ بعض کی قضا بعض سے پہلے کر دے۔ لیکن پہلا قول زیادہ احتیاط والا ہے، واللہ اعلم۔

(۱) اسے احمد (۱۷۹۴) اور مسلم (۱۲۸۳) نے فضل بن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس جلد کے صفحہ ۳۵۳ پر اس کا ذکر پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) دیکھیے المفہم ۴۰۱/۳، الاستذکار ۲۰۶/۱۳، اور المجموع ۱۴۴/۸۔ (۳) سنن نسائی ۲۶۸/۵، اور یہ مسند احمد (۳۲۴۸) میں ہے۔ (۴) الکافی ۳۷۸/۱۔ (۵) اسے بیہقی نے ۱۴۴/۵ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور دیکھیے المغنی ۳۲۹/۵، اور مختصر اختلاف العلماء ۱۶۱/۲۔

Seventeenth: They differed regarding the throwing [of pebbles] on behalf of the sick person. Malik said: Pebbles are thrown on behalf of the sick person and the child who cannot manage the throwing. The sick person should seek the time of their throwing and say "Allahu Akbar" (God is Greatest) seven times for each jamrah, and he must offer a sacrifice (hady). If the sick person recovers during the days of throwing, he should throw for himself, and according to Malik, he still owes a blood sacrifice (dam) in addition to that (1). Al-Hasan, Al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y) said: Pebbles are thrown on behalf of the sick person, and they did not mention a sacrifice. There is no disagreement regarding a child who cannot throw, that pebbles are thrown on his behalf, and Ibn Umar used to do that (2).

Eighteen: Al-Daraqutni narrated from Abu Sa'id al-Khudri that he said: We said: O Messenger of Allah, these pebbles (jamarat) that are thrown (3) every year, we think they decrease. He said: "Indeed, what is accepted from them is lifted up, and were it not for that, you would have seen them like mountains" (4).

Nineteenth: Ibn al-Mundhir said (5): The people of knowledge have reached a consensus that for whoever among the pilgrims intends to leave Mina, heading to his own land outside the sacred area (Haram) and not staying in Mecca, during the first departure (nafar), he should depart after the sun passes its zenith (zawal) if he has thrown on the day following the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr) before evening comes; because Allah, Exalted is His mention, said: {Then whoever hastens [his departure] in two days, there is no sin upon him}. So let whoever wants to depart do so as long as it is still daylight. It has been narrated to us from Al-Nakha'i and Al-Hasan that they said: Whoever is reached by the afternoon prayer (Asr) while still in Mina on the second day of the days of Tashreeq should not depart until the next day (6). Ibn al-Mundhir said: It is possible that they said that as a recommendation (istihbab), and the first opinion is what we hold (7), based on the apparent meaning of the Book and the Sunnah.

---

(1) Al-Muwatta 1/408. (2) See Al-Istidhkar 13/212-213, and the report of Ibn Umar was recorded by Ibn Abi Shaybah 4/246 (Al-Amrawi edition). (3) In (d) and (z): "narmi" (we throw). (4) Sunan Al-Daraqutni 2/300, and it was also recorded by Al-Hakim 1/476, and Al-Bayhaqi 5/128. In its chain is Yazid bin Sinan; Al-Bayhaqi said: He is not strong in Hadith, and Al-Dhahabi said: They weakened him. It was recorded by Al-Bayhaqi 8/128 as mawquf (stopping at a companion) on Abu Sa'id. Narrations with this

meaning have been reported from Ibn Abbas and Ibn Umar, see Al-Dirayah 2/25-26, and Nasb al-Rayah 3/78. (5) Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir, pp. 53-54. (6) Recorded from Al-Nakha'i and Al-Hasan by Ibn Abi Shaybah 4/96-97 (Al-Amrawi edition), and see Al-Majmu' 8/228. (7) See Al-Iqna' by Ibn al-Mundhir 1/229, and Al-Mughni 5/332.

सूरह अल-बक़रा: आयत २०३ | ३७८

सत्रहवाँ: बीमार व्यक्ति की ओर से कंकड़ फेंकने के संबंध में विद्वानों के बीच मतभेद है। इमाम मलिक ने कहा: बीमार व्यक्ति और उस बच्चे की ओर से कंकड़ फेंके जाते हैं जो फेंकने में असमर्थ हैं। बीमार व्यक्ति उनके फेंकने के समय का ध्यान रखे और प्रत्येक जमरा के लिए सात बार "अल्लाहु अकबर" कहे, और उसे एक कुर्बानी (हदी) देनी होगी। यदि बीमार व्यक्ति फेंकने के दिनों में स्वस्थ हो जाता है, तो वह स्वयं कंकड़ फेंके और इसके बावजूद इमाम मलिक के अनुसार उस पर एक रक्त बलि (दम) अनिवार्य है (१)। अल-हसन, अल-शाफई, अहमद, इशाक और राय वाले लोगों (असहब अल-राय) ने कहा: बीमार व्यक्ति की ओर से कंकड़ फेंके जाते हैं, और उन्होंने कुर्बानी का उल्लेख नहीं किया। इस बात पर कोई विवाद नहीं है कि जो बच्चा फेंकने में असमर्थ है, उसकी ओर से कंकड़ फेंके जाते हैं, और इब्न उमर ऐसा किया करते थे (२)।

अठारहवाँ: अल-दाराकुतनी ने अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: हमने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, ये कंकरियाँ (जमरात) जो हर साल फेंकी जाती हैं (३), हमें लगता है कि वे कम हो रही हैं। उन्होंने कहा: "वास्तव में, उनमें से जो स्वीकार कर ली जाती हैं, वे उठा ली जाती हैं, और यदि ऐसा न होता, तो तुम उन्हें पहाड़ों की तरह देखते" (४)।

उन्नीसवाँ: इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (५): विद्वानों के बीच इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है कि हज यात्रियों में से जो कोई मिना छोड़कर अपने देश वापस जाने का इरादा रखता है, जो हरम से बाहर है और मक्का में नहीं रह रहा है, तो वह 'नफ़र-ए-अव्वल' (पहले प्रस्थान) में सूरज ढलने (जवाल) के बाद प्रस्थान कर सकता है, बशर्ते उसने कुर्बानी के दिन (यौम अल-नह्र) के अगले दिन शाम होने से पहले कंकड़ फेंक दिए हों; क्योंकि अल्लाह, जिसका उल्लेख गौरवशाली है, ने कहा है: {फिर जो कोई दो दिनों में जल्दी करे, उस पर कोई पाप नहीं है}। अतः जो प्रस्थान करना चाहता है वह तब तक प्रस्थान कर ले जब तक दिन का कुछ हिस्सा बाकी है। हमें अल-नखई और अल-हसन से रिवायत मिली है कि उन्होंने कहा: जिसे तशरीक के दिनों के दूसरे दिन मिना में रहते हुए असर की नमाज़ का समय मिल जाए, वह अगले दिन तक प्रस्थान न करे (६)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: संभव है कि उन्होंने यह बात मुस्तहब (पसंदीदा) के तौर पर कही हो, और हम पहली बात के पक्ष में हैं (७), जो कुरान और सुन्नत के प्रत्यक्ष अर्थ पर आधारित है।

(१) अल-मुवत्त १/४०८। (२) देखें अल-इस्तिधकार १३/२१२-२१३, और इब्न उमर की रिपोर्ट इब्न अबी शैबा ४/२४६ (अल-अमरावी संस्करण) द्वारा दर्ज की गई है। (३) (द) और (ज़) में: "नर्मी" (हम फेंकते हैं)। (४) सुनन अल-दाराकुतनी २/३००, और इसे अल-हाकिम १/४७६ और अल-बैहकी ५/१२८ द्वारा भी दर्ज किया गया है। इसकी श्रृंखला में यज़ीद बिन सिनान है; अल-बैहकी ने कहा: वह हदीस में मजबूत नहीं है, और अल-धहाबी ने कहा: उन्होंने उसे कमजोर बताया। इसे अल-बैहकी ८/१२८ द्वारा अबू सईद पर मौकफ के रूप में दर्ज किया गया था। इस अर्थ वाली रिवायतें इब्न अब्बास और इब्न उमर से रिपोर्ट की गई हैं, देखें अल-दिराया २/२५-२६, और नसब अल-राया ३/७८। (५) इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-इज्मा, पृष्ठ ५३-५४। (६) इब्न अबी शैबा ४/९६-९७ (अल-अमरावी संस्करण) द्वारा अल-नखई और अल-हसन से दर्ज, और देखें अल-मजमू ८/२२८। (७) देखें अल-इक़ना इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा १/२२९, और अल-मुग़नी ५/३३२।

سترہواں: بیمار کی طرف سے رمی (کنکریاں مارنا) کرنے اور اس کی طرف سے رمی کیے جانے کے بارے میں اختلاف ہے۔ امام مالک نے فرمایا: بیمار اور بچے کی طرف سے رمی کی جائے گی جو رمی کرنے کی طاقت نہیں رکھتے، اور بیمار ان کے رمی کرنے کے وقت کا لحاظ رکھے اور ہر جمرہ کے لیے سات بار تکبیر کہے، اور اس پر ہدی (قربانی) لازم ہے۔ اور اگر بیمار رمی کے دنوں میں تندرست ہو جائے تو وہ خود رمی کرے، اور امام مالک کے نزدیک اس کے ساتھ اس پر دم بھی لازم ہے (1)۔ حسن، شافعی، احمد، اسحاق اور اصحابِ رائے نے فرمایا: بیمار کی طرف سے رمی کی جائے گی، اور انہوں نے ہدی کا ذکر نہیں کیا۔ اور اس بچے کے بارے میں کوئی اختلاف نہیں ہے جو رمی کرنے پر قادر نہ ہو کہ اس کی طرف سے رمی کی جائے گی، اور ابن عمر ایسا ہی کیا کرتے تھے (2)۔

اٹھارہواں: دارقطنی نے ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: ہم نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، یہ جمرات جن پر ہر سال رمی کی جاتی ہے (3)، ہمارا خیال ہے کہ یہ کم ہوتے جا رہے ہیں، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "بیشک جو قبول کر لیے جاتے ہیں وہ اٹھا لیے جاتے ہیں، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو تم انہیں پہاڑوں کی مانند دیکھتے" (4)۔

انیسواں: ابن المنذر نے کہا (5): اور اہل علم کا اس بات پر اجماع ہے کہ حاجیوں میں سے جو کوئی منیٰ سے نکل کر اپنے شہر کی طرف کوچ کرنا چاہتا ہو جو حرم سے باہر ہو اور مکہ میں مقیم نہ ہو، تو وہ پہلے کوچ (نفرِ اول) میں زوالِ شمس کے بعد نکل سکتا ہے جبکہ اس نے یوم النحر کے بعد والے دن شام ہونے سے پہلے رمی کر لی ہو؛ کیونکہ اللہ جل ذکرہ نے فرمایا ہے: ﴿فَمَن تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ (پھر جو کوئی دو دنوں میں جلدی کرے تو اس پر کوئی گناہ

نہیں)۔ پس جو کوئی کوچ کرنا چاہتا ہے وہ کوچ کرے جب تک دن کا کچھ حصہ باقی ہے۔ اور ہمیں نخعی اور حسن سے روایت پہنچی ہے کہ ان دونوں نے کہا: جسے تشریک کے دوسرے دن منیٰ میں عصر پا لے وہ کل تک کوچ نہ کرے (6)۔ ابن المنذر نے کہا: اور یہ احتمال ہے کہ ان دونوں نے یہ بات بطورِ استحباب کہی ہو، اور پہلا قول ہی وہ ہے جسے ہم اختیار کرتے ہیں (7)، جو کتاب و سنت کے ظاہر کے مطابق ہے۔

---

(1) الموطأ 408/1۔ (2) دیکھیے الاستذکار 13/ 212-213، اور ابن عمر کی روایت کو ابن ابی شیبہ نے 246/4 (نشرہ العمروی) میں نقل کیا ہے۔ (3) نسخہ (د) اور (ز) میں: "نرمی" (ہم رمی کرتے ہیں) ہے۔ (4) سنن الدارقطنی 300/2، اور اسے حاکم 476/1 اور بیہقی 128/5 نے بھی روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں یزید بن سنان ہے، بیہقی نے کہا: وہ حدیث میں قوی نہیں ہے، اور ذہبی نے کہا: اسے ضعیف قرار دیا گیا ہے۔ اور بیہقی نے اسے 128/8 میں ابو سعید پر موقوف روایت کیا ہے، اور اس معنی میں ابن عباس اور ابن عمر سے آثار مروی ہیں، دیکھیے الدرایہ 2/ 25-26، اور نصب الرایہ 78/3۔ (5) الإجماع لابن المنذر ص 53-54۔ (6) اسے نخعی اور حسن سے ابن ابی شیبہ نے 96/4-97 (نشرہ العمروی) میں نقل کیا ہے، دیکھیے المجموع 228/8۔ (7) دیکھیے الإقناع لابن المنذر 229/1، والمغنی 332/5۔

379 Surah Al-Baqarah: Verse 203 The twentieth issue: They differed regarding the people of Makkah as to whether they should depart in the first departure. It was narrated from 'Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he said: "Whosoever of all people wishes to depart in the first departure may do so, except the family of Khuzaymah; they shall not depart except in the second departure."(1) Ahmad ibn Hanbal used to say: I do not like for someone who departs in the first departure to stay in Makkah. He said: The people of Makkah are lighter, and Ahmad and Ishaq interpreted the meaning of 'Umar ibn al-Khattab's saying "except the family of Khuzaymah" to mean that they are the people of the Sanctuary (Haram). Malik used to say regarding the people of Makkah: Whoever has an excuse may hasten in two days, but if he wants to ease his own burden from the matters of Hajj, then no. He saw hastening as being for those whose destination is far. A group said: The verse is general, and the concession is for all people, the people of Makkah and others, whether the one leaving Mina intends to stay in Makkah or travel to his homeland. 'Ata said: It is for people in general. Ibn al-Mundhir said: This resembles the Shafi'i school of thought, and it is what we say.(3) Ibn 'Abbas, Al-Hasan, 'Ikrimah, Mujahid, Qatadah, and An-Nakha'i said: Whoever departs on the second day of the numbered days, there is no sin, and whoever delays until the third, there is no sin. So the meaning of the verse is: All of that is permissible. It was expressed with this division for emphasis and confirmation, as there were some among the Arabs who censured the one who hastened and vice versa. So the verse was revealed removing the blame in all that. 'Ali ibn Abi Talib, Ibn 'Abbas, Ibn Mas'ud, and Ibrahim An-Nakha'i also said: The meaning of [the verse] is: Whoever hastens, his sins are forgiven, and whoever delays, his sins are forgiven(4). They argued using the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Whoever performs Hajj to this House and does not use foul language or commit sin, he will emerge from his sins as on the day his mother gave birth to him."(5) So His saying: {So there is no sin upon him} is a general negation and absolute exoneration. (1) In (Z): departs. (2) Narrated by Sa'id ibn Mansur in his Sunan (Tafsir) (360). (3) See al-Iqna' 1/229, al-Mughni 5/331-332, al-Bayan wa al-Tahsil 3/468, and the report from 'Ata narrated by al-Tabari 3/559. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/278, and what is in brackets is from it; the mentioned reports were narrated by al-Tabari 3/557-563. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/278, and al-Tabari preferred it 3/565-567. The Hadith was narrated by Ahmad (10274), al-Bukhari (1820), and Muslim (1350) from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), and it has preceded on p. 324 of this part.

379 सूरा अल-बकरा: आयत 203 बीसवां मुद्दा: मक्का के लोगों के बारे में मतभेद था कि क्या वे पहले प्रस्थान में प्रस्थान करें। उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "सब लोगों में से जो कोई भी पहले प्रस्थान में जाना चाहे, वह जा सकता है, सिवाय खुज़ैमा के परिवार के, वे केवल दूसरे प्रस्थान में ही प्रस्थान करेंगे।" (1) अहमद बिन हंबल कहते थे: मुझे यह पसंद नहीं है कि जो व्यक्ति पहले प्रस्थान में जाए, वह मक्का में रुके। उन्होंने कहा: मक्का के लोग हल्के हैं, और अहमद और इशाक ने उमर बिन अल-खत्ताब के कथन "खुज़ैमा के परिवार के सिवाय" का अर्थ यह लिया कि वे हरम (पवित्र स्थल) के निवासी हैं। मक्का के लोगों के बारे में मलिक कहते थे: जिसके पास कोई बहाना हो, वह दो दिनों में जल्दी कर सकता है, लेकिन अगर वह हज के मामलों से अपने ऊपर बोझ कम करना चाहता है, तो नहीं। उन्होंने जल्दी करने को उन लोगों के लिए देखा जिनका गंतव्य दूर है। एक समूह ने कहा: आयत सामान्य है, और छूट सभी लोगों के लिए है, मक्का के लोगों और अन्य लोगों के लिए, चाहे मिना से निकलने वाला व्यक्ति मक्का में रहने का इरादा रखता हो या अपने देश जाने का। अता ने कहा: यह सामान्य रूप से लोगों के लिए है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यह शाफ़ई विचारधारा के समान है, और यही हम कहते हैं। (3) इब्न अब्बास, अल-हसन, इक्रिमा, मुजाहिद, क़तादा और अन-नखई ने कहा: जो कोई गिने हुए दिनों के दूसरे दिन प्रस्थान करे, उस पर कोई गुनाह नहीं, और जो तीसरे दिन तक देरी करे, उस पर कोई गुनाह नहीं। तो आयत का अर्थ है: वह सब जायज़ है। इस विभाजन के साथ इसे महत्व और पुष्टि के लिए व्यक्त किया गया था, क्योंकि अरबों में से कुछ लोग ऐसे थे जो जल्दी करने वाले की निंदा करते थे और इसके विपरीत। इसलिए आयत सबमें दोष को दूर करने के लिए अवतरित हुई। अली बिन अबी तालिब, इब्न अब्बास, इब्न मसूद और इब्राहिम अन-नखई ने यह भी कहा: [आयत] का अर्थ है: जिसने जल्दी की उसे क्षमा कर दिया गया, और जिसने देरी की उसे क्षमा कर दिया गया (4)। उन्होंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन से दलील दी: "जिसने इस घर का हज किया और अश्लील बातें नहीं कीं और गुनाह नहीं किया, वह अपने गुनाहों से ऐसे निकल जाएगा जैसे उस दिन था जब उसकी माँ ने उसे जन्म दिया था।" (5) उनका यह कहना: {तो उस पर कोई पाप नहीं} एक सामान्य निषेध और पूर्ण दोषमुक्ति है। (1) (ज़) में: प्रस्थान करता है। (2) सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (तफ़सीर) (360) में उद्धृत किया है। (3) देखें अल-इक्ना' 1/229, अल-मुग़नी 5/331-332, अल-बयान वा अल-तहसील 3/468, और अता की रिपोर्ट अल-तबरी 3/559 द्वारा उद्धृत की गई है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/278 और कोष्ठक में जो है वह उसी से है; उल्लेखित रिपोर्टें अल-तबरी 3/557-563 द्वारा उद्धृत की गई हैं। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/278, और अल-तबरी ने इसे

प्राथमिकता दी 3/565-567। हदीस अहमद (10274), अल-बुखारी (1820), और मुस्लिम (1350) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत की गई है, और यह इस भाग के पृष्ठ 324 पर पहले आ चुका है।

379 سورۃ البقرہ: آیت 203 بیسواں مسئلہ: مکہ والوں کے بارے میں اختلاف ہوا کہ کیا وہ پہلے کوچ میں کوچ کریں؟ چنانچہ ہمیں حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے روایت ملی کہ انہوں نے فرمایا: "تمام لوگوں میں سے جو چاہے کہ پہلے کوچ میں کوچ کرے وہ کر سکتا ہے، سوائے آلِ خزیمہ کے، وہ دوسرے کوچ ہی میں کوچ کریں گے۔" (1) اور احمد بن حنبل فرماتے تھے: مجھے یہ بات پسند نہیں کہ جو شخص پہلے کوچ میں کوچ کرے وہ مکہ میں قیام کرے۔ انہوں نے کہا: مکہ والے (احکام میں) ہلکے ہیں، اور احمد اور اسحاق نے حضرت عمر بن خطاب کے قول "سوائے آلِ خزیمہ کے" کا مطلب یہ لیا کہ وہ اہلِ حرم ہیں۔ اور مالک مکہ والوں کے بارے میں کہتے تھے: جس کے پاس کوئی عذر ہو اس کے لیے جائز ہے کہ وہ دو دن میں جلدی کر لے، لیکن اگر وہ محض حج کے کاموں میں اپنے نفس پر تخفیف چاہتا ہو تو نہیں۔ چنانچہ ان کی رائے میں جلدی کرنا ان کے لیے ہے جن کا علاقہ دور ہو۔ اور ایک گروہ نے کہا: آیت عام ہے، اور رخصت تمام لوگوں کے لیے ہے، خواہ وہ مکہ والے ہوں یا غیر مکہ والے، چاہے منیٰ سے نکلنے والا مکہ میں قیام کا ارادہ رکھتا ہو یا اپنے شہر جانے کا۔ عطا نے کہا: یہ عام لوگوں کے لیے ہے۔ ابن المنذر نے کہا: یہ امام شافعی کے مذہب کے مشابہ ہے، اور یہی ہم کہتے ہیں۔ (3) اور ابن عباس، حسن، عکرمہ، مجاہد، قتادہ اور نخعی نے کہا: جو گنتی کے دنوں میں سے دوسرے دن کوچ کر گیا تو اس پر کوئی حرج نہیں، اور جس نے تیسرے دن تک تاخیر کی تو اس پر کوئی حرج نہیں۔ پس آیت کا مطلب یہ ہے: یہ سب مباح ہے، اور اسے اس تقسیم کے ساتھ اہمیت اور تاکید کے طور پر بیان کیا گیا، کیونکہ عربوں میں سے کچھ لوگ جلدی کرنے والے کی مذمت کرتے تھے اور اس کے برعکس بھی ہوتا تھا، تو یہ آیت ان تمام صورتوں میں گناہ کو دور کرنے کے لیے نازل ہوئی۔ اور علی بن ابی طالب، ابن عباس، ابن معود اور ابراہیم نخعی نے بھی کہا: [آیت] کا مطلب ہے: جس

نے جلدی کی اسے بخش دیا گیا، اور جس نے تاخیر کی اسے بخش دیا گیا۔ (4) اور انہوں نے نبی کریم ﷺ کے اس قول سے دلیل پکڑی: "جس نے اس گھر کا حج کیا اور فحش گوئی اور گناہ نہ کیا، وہ اپنے گناہوں سے ایسے پاک ہو کر نکلے گا جیسے اس کی ماں نے اسے جنم دیا تھا۔" (5) پس اللہ کا ارشاد: ﴿فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ (تو اس پر کوئی گناہ نہیں) نفیِ عام اور مطلق براءت ہے۔ (1) نسخہ (ز) میں: کوچ کرے۔ (2) اسے سعید بن منصور نے اپنی سنن (التفسیر) (360) میں نکالا ہے۔ (3) دیکھئے الإقناع 229/1، المغنی 331/5-332، البیان والتحصیل 468/3، اور عطا کا اثر طبری نے 559/3 میں نکالا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 278/1 اور قوسین کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے، اور مذکورہ آثار طبری نے 557/3-563 میں نکالے ہیں۔ (5) المحرر الوجیز 278/1، اور اسے طبری نے 565/3-567 میں ترجیح دی ہے۔ اور حدیث کو احمد (10274)، بخاری (1820) اور مسلم (1350) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے، اور یہ اسی جلد کے صفحہ 324 پر گزر چکی ہے۔

Mujahid also said: The meaning of the verse is: whoever hastens or delays, there is no sin upon him until the following year. A narration was cited for this saying. Abu al-Aliyah said regarding the verse: There is no sin upon him for whoever fears [God] for the rest of his life, and the pilgrim is forgiven absolutely, meaning: all his sin is gone if he fears Allah in the rest of his life (1). Abu Salih and others said: The meaning of the verse is: there is no sin upon him for whoever avoids killing game [hunting], and what he must avoid during Hajj. He also said: for whoever is mindful in his Hajj, performing it completely so that it is accepted [mabrur] (2). Twenty-first: "Man" (whoever) in His saying: {So whoever hastens} is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is: {there is no sin upon him}. Outside the Quran, it would be permissible to say: "no sin upon them", because the meaning of "man" is a group, as the Almighty said: {And among them are those who listen to you} [Yunus: 42], and likewise {And whoever delays, there is no sin upon him} (3). The "lam" (preposition 'for') in His saying: {for whoever fears [Allah]} is related to forgiveness. The estimation is: Forgiveness is for whoever fears [Allah]. This is based on the interpretation of Ibn Mas'ud and Ali. Qatadah said: It was mentioned to us that Ibn Mas'ud said: Forgiveness is only granted to whoever avoids all sins after departing from Hajj (4). Al-Akhfash said (5): The estimation is: "That is for him who fears [Allah]". Some said: "for him who fears" means avoiding killing game in Ihram and in the Sanctuary (Haram). It was also said: The estimation is: "Permission is for him who fears", this was narrated from Ibn Umar. It was also said: "Safety is for him who fears". It was also said: It is related to the remembrance (dhikr) in His saying: "And remember [Allah]", meaning: remembrance is for whoever fears [Allah] (6). Salim bin Abdullah recited: "fla ithma 'alayhi" [without doubling the tha].

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/278, and Al-Tabari cited the mentioned reports in 3/563. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/278, and Al-Tabari cited the first saying from Muhammad bin Abi Salih in 3/565. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/298. (4) See I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/299, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/278. The report from Ali was cited by Al-Tabari 3/562, and the report from Ibn Mas'ud was cited by Al-Tabari 3/565 with the wording: "Whoever fears Allah in his Hajj, his previous sins are forgiven." It was also cited similarly by Ibn Abi Hatim (1907). (5) Ma'ani al-Quran by him 1/359, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Quran 1/299. (6) See I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/299, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/278. The report from Ibn Umar was

cited by Al-Tabari 3/559 with the wording: "Departure in two days is permissible for whoever fears [Allah]."

३८० सूरह अल-बक़रह: आयत २०३

मुजाहिद ने यह भी कहा: आयत का अर्थ है: जो कोई जल्दी करे या देरी करे, उस पर अगले वर्ष तक कोई पाप नहीं है। इस कथन के समर्थन में एक प्रभाव (असर) उद्धृत किया गया है। अबू अल-आलिया ने आयत के बारे में कहा: उस व्यक्ति पर कोई पाप नहीं है जो अपने शेष जीवन के लिए अल्लाह से डरता है, और हज करने वाले को निश्चित रूप से क्षमा कर दिया जाता है, यानी: उसका सारा पाप चला जाता है यदि वह अपने जीवन के शेष भाग में अल्लाह से डरता है (१)। अबू सालेह और अन्य ने कहा: आयत का अर्थ है: उस व्यक्ति पर कोई पाप नहीं है जो शिकार करने से बचता है, और उन चीज़ों से जिनसे उसे हज के दौरान बचना चाहिए। उन्होंने यह भी कहा: उस व्यक्ति के लिए जो अपने हज में सावधानी बरतता है, और इसे इतनी पूर्णता से करता है कि वह 'मबरूर' (स्वीकृत) हो जाए (२)। इक्कीसवीं बात: अल्लाह के कथन {तो जो कोई जल्दी करे} में "मन्" (जो कोई) आरंभ (मुब्तदा) के रूप में रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) में है, और इसकी ख़बर (विधेय) है: {उस पर कोई पाप नहीं है}। कुरान के बाहर "उन पर कोई पाप नहीं है" कहना भी जायज़ होता, क्योंकि "मन्" का अर्थ एक समूह है, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उनमें से कुछ वे हैं जो आपकी बात सुनते हैं} [यूनुस: ४२], और इसी तरह {और जो कोई देरी करे, उस पर कोई पाप नहीं है} (३)। अल्लाह के शब्द {उसके लिए जो डरता है} में 'लाम' क्षमा से संबंधित है, इसका अनुमानित अर्थ है: क्षमा उस व्यक्ति के लिए है जो डरता है, और यह इब्न मसूद और अली की व्याख्या पर आधारित है। क़तादाह ने कहा: हमें बताया गया कि इब्न मसूद ने कहा: क्षमा केवल उस व्यक्ति के लिए निर्धारित की गई है जो हज से लौटने के बाद सभी पापों से बचता है (४)। अल-अख़्फ़श ने कहा (५): अनुमानित अर्थ है: "यह उस व्यक्ति के लिए है जो डरता है"। कुछ लोगों ने कहा: "उसके लिए जो डरता है" का अर्थ एहराम की स्थिति में और हरम में शिकार करने से बचना है। और कहा गया: अनुमानित अर्थ है: "अनुमति उस व्यक्ति के लिए है जो डरता है", यह इब्न उमर से वर्णित है। यह भी कहा गया: "शांति उस व्यक्ति के लिए है जो डरता है"। और यह भी कहा गया: यह उस ज़िक्र (स्मरण) से संबंधित है जो अल्लाह के इस कथन में है: "और याद करो (अल्लाह को)", यानी: ज़िक्र उस व्यक्ति के लिए है जो डरता है (६)। सालिम बिन अब्दुल्ला ने पढ़ा: "फ़ला इथ्मा अलैहि" [बिना तशदीद के]।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७८, और अल-तबरी ने उल्लिखित प्रभावों को ३/५६३ में उद्धृत किया है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७८, और अल-तबरी ने ३/५६५ में मुहम्मद बिन अबी सालेह से पहला कथन उद्धृत किया है। (३) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा, १/२९८। (४) देखें इराब

अल-कुरान, अल-नहस द्वारा, १/२९९, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७८, और अली की रिवायत अल-तबरी ३/५६२ द्वारा उद्धृत है, और इब्न मसूद की रिवायत अल-तबरी ३/५६५ द्वारा उद्धृत है जिसके शब्द हैं: "जिसने अपने हज में अल्लाह का डर रखा, उसके पिछले पाप क्षमा कर दिए गए।" इसे इब्न अबी हातिम (१९०७) ने भी इसी तरह उद्धृत किया है। (५) माआनी अल-कुरान उनके द्वारा १/३५९, और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान १/२९९ में उद्धृत किया है। (६) देखें इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा, १/२९९, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७८। इब्न उमर की रिवायत को अल-तबरी ने ३/५५९ में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "दो दिनों में प्रस्थान उस व्यक्ति के लिए वैध है जो डरता है।"

۳۸۰ سورة البقرہ: آیت ۲۰۳

مجاہد نے یہ بھی فرمایا: آیت کا مطلب ہے: جس نے جلدی کی یا تاخیر کی، اس پر اگلے سال تک کوئی گناہ نہیں۔ اور اس قول کی تائید میں ایک اثر (روایت) بیان کی گئی ہے۔ ابوالعالیہ نے آیت کے بارے میں فرمایا: اس شخص پر کوئی گناہ نہیں جو اپنی باقی زندگی میں اللہ سے ڈرتا رہے، اور حاجی کی یقینی طور پر مغفرت کر دی جاتی ہے، یعنی: اس کا سارا گناہ ختم ہو جاتا ہے اگر وہ اپنی باقی ماندہ زندگی میں اللہ سے ڈرتا رہے (۱)۔ ابو صالح اور دوسروں نے کہا: آیت کا مفہوم ہے: اس پر کوئی گناہ نہیں جس نے شکار کرنے سے پرہیز کیا، اور ان چیزوں سے بچا جن سے حج میں بچنا واجب ہے۔ انہوں نے یہ بھی فرمایا: اس شخص کے لیے جو اپنے حج میں تقویٰ اختیار کرے، اور اسے اتنی کمال کے ساتھ ادا کرے کہ وہ حج مبرور (مقبول) ہو جائے (۲)۔ اکیسویں بات: اللہ تعالیٰ کے قول {فَمَن تَعَجَّلَ} میں لفظ "مَن" (جو کوئی) مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور اس کی خبر {فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ} ہے۔ قرآن کے علاوہ "فلا إثم عليهم" (ان پر کوئی گناہ نہیں) کہنا بھی جائز ہے، کیونکہ "مَن" کے معنی گروہ کے ہیں، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {وَمِنْهُم مَّن يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ} [یونس: ۴۲]، اور اسی طرح {وَمَن تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ} (۳)۔ اللہ کے قول {لِمَنِ اتَّقَىٰ} میں 'لام' مغفرت سے متعلق ہے، تقدیر یہ ہے: مغفرت اس کے لیے ہے جس نے تقویٰ اختیار کیا، اور یہ ابن مسعود اور علی رضی اللہ عنہما کی تفسیر پر مبنی ہے۔ قتادہ نے کہا: ہمیں ذکر کیا گیا کہ ابن مسعود نے فرمایا: مغفرت صرف اس شخص کے لیے رکھی گئی ہے جو حج سے واپسی کے بعد تمام گناہوں سے بچتا رہے (۴)۔ اخفش نے کہا (۵): تقدیر یہ ہے: "یہ اس کے لیے ہے جس نے تقویٰ اختیار کیا"۔ بعض نے کہا: "جس نے تقویٰ اختیار کیا" سے مراد احرام کی حالت میں اور حرم میں شکار کرنے سے بچنا ہے۔ اور کہا گیا: تقدیر یہ ہے: "اجازت اس کے لیے

ہے جس نے تقویٰ اختیار کیا"، یہ ابن عمر سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: "سلامتی اس کے لیے ہے جس نے تقویٰ اختیار کیا"۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ اس ذکر سے متعلق ہے جو اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: "واذکروا" (اور اللہ کو یاد کرو)، یعنی: ذکر اس کے لیے ہے جس نے تقویٰ اختیار کیا (۶)۔ سالم بن عبداللہ نے "فَلَا اثْمَ عَلَيْهِ" (بغیر تشدید کے) پڑھا۔

حواشی: (۱) المحرر الوجیز ۲۷۸/۱، اور طبری نے ۳/۵۶۳ میں مذکورہ آثار کی تخریج کی ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۷۸/۱، اور طبری نے ۳/۵۶۵ میں محمد بن ابی صالح سے پہلا قول نقل کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲۹۸/۱۔ (۴) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۲۹۹/۱، اور المحرر الوجیز ۲۷۸/۱، اور علی رضی اللہ عنہ کی روایت طبری نے ۳/۵۶۲ میں نکالی ہے، اور ابن مسعود کی روایت طبری نے ۳/۵۶۵ میں ان الفاظ کے ساتھ نکالی ہے: "جس نے اپنے حج میں اللہ کا تقویٰ اختیار کیا، اس کے پچھلے گناہ معاف کر دیے گئے۔" اسے اسی طرح ابن ابی حاتم (۱۹۰۷) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن ان کی تصنیف ۱/۳۵۹، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲۹۹/۱ میں نقل کیا ہے۔ (۶) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۲۹۹/۱، اور المحرر الوجیز ۲۷۸/۱۔ اور ابن عمر کی روایت طبری نے ۳/۵۵۹ میں ان الفاظ کے ساتھ نکالی ہے: "دو دنوں میں کوچ کرنا اس شخص کے لیے حلال ہے جس نے تقویٰ اختیار کیا۔"

381 Surah Al-Baqarah: Verse 204

...by joining the Alif for lightness (1), and the Arabs may use it. The poet said: If I do not fight, then dress me in a burqa (2) Then Allah Almighty commanded piety, and reminded of the Gathering and the Standing.

Allah's saying: {And of the people is he whose speech pleases you in worldly life, and he calls Allah to witness as to what is in his heart, yet he is the fiercest of opponents} (204). There are three issues in it: First: Allah's saying: {And of the people is he whose speech pleases you} when He mentioned those whose concern was limited to the world in His saying: {And among the people is he who says, "Our Lord, give us in this world"} and the believers who asked for the good of both abodes, He mentioned the hypocrites; because they showed faith and hid disbelief. Al-Suddi and other commentators said: It was revealed about Al-Akhnas ibn Shariq, and his name is Ubayy, and Al-Akhnas is a nickname given to him; because he retreated (khannasa) on the day of Badr with three hundred men from his allies of Banu Zuhra from fighting the Messenger of Allah (peace be upon him), as will be explained later in "Al Imran", and he was a man of sweet speech and appearance, so he came after that to the Prophet (peace be upon him), showed Islam, and said: Allah knows that I am truthful, then he fled after that, and passed by the crops of a group of Muslims and donkeys, so he burned the crops and hamstrung the donkeys. Al-Mahdawi said: And about him was revealed {And do not obey every worthless habitual swearer, [And] scorner, going about with malicious gossip} [Al-Qalam: 10-11] and {Woe to every scorner and mocker} [Al-Humazah: 1]. Ibn Atiyyah (3) said: It was never established that Al-Akhnas accepted Islam. Ibn Abbas said: It was revealed about a group of hypocrites who spoke about those who were killed in the expedition of Al-Raji': Asim ibn Thabit, and Khubayb,

(1) Al-Muhtasib 1/220, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/278. (2) We did not find its author, and Abu Ali Al-Farisi mentioned it in Al-Hujjah 3/211, 307, 6/340, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/120, and in Al-Khasa'is 3/151, and Al-Farisi cited with it in the last place another verse, which is: And four openings in the two hands (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/279.

३८१ सूरह अल-बकरा: आयत २०४

...हल्केपन के लिए अलिफ़ को जोड़कर (१), और अरब इसका उपयोग कर सकते हैं। कवि ने कहा: यदि मैं युद्ध न करूँ तो मुझे बुर्क़ा पहना दो (२) फिर अल्लाह तआला ने तक़वा (परहेजगारी) का आदेश दिया, और हश्र (मैदान-ए-कयामत में इकट्ठा होने) और वुक़ूफ़ (खड़े होने) की याद दिलाई।

अल्लाह का कथन: {और लोगों में से वह भी है जिसकी सांसारिक जीवन के बारे में बात आपको अच्छी लगती है, और वह अपने दिल की बात पर अल्लाह को गवाह बनाता है, जबकि वह कट्टर दुश्मन है} (२०४)। इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {और लोगों में से वह भी है जिसकी बात आपको अच्छी लगती है} जब उसने उन लोगों का उल्लेख किया जिनकी चिंता केवल दुनिया तक सीमित थी उसके इस कथन में: {और लोगों में से कोई कहता है, "ऐ हमारे रब, हमें दुनिया में दे दे"} और वे मोमिन जिन्होंने दोनों जहानों की भलाई मांगी, तो उसने मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) का उल्लेख किया; क्योंकि उन्होंने ईमान (आस्था) को प्रकट किया और कुफ़्र (अविश्वास) को छिपाया। सुद्दी और अन्य मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने कहा: यह अल-अखनस बिन शरीक के बारे में उतरी, और उसका नाम उबय्य है, और अल-अखनस एक उपनाम है जो उसे दिया गया था; क्योंकि वह बद्र के दिन अपने सहयोगियों बनू ज़ुहरा के तीन सौ लोगों के साथ अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से लड़ने से पीछे हट गया (खन्नसा) था, जैसा कि "आल इमरान" में आगे चलकर स्पष्ट किया जाएगा, और वह मधुर वाणी और सुंदर रूप वाला व्यक्ति था, इसलिए वह उसके बाद नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आया, इस्लाम प्रकट किया, और कहा: अल्लाह जानता है कि मैं सच्चा हूँ, फिर वह उसके बाद भाग गया, और मुसलमानों के एक समूह की खेती और गधों के पास से गुजरा, तो उसने खेती जला दी और गधों की टांगें काट दीं। अल-महदवी ने कहा: और उसी के बारे में यह उतरी {और किसी ऐसे व्यक्ति की बात न मानना जो बहुत कसम खाने वाला, तुच्छ हो, जो ताना देने वाला और चुगली करने वाला हो} [अल-क़लम: १०-११] और {विनाश है हर उस व्यक्ति के लिए जो ताना देने वाला और बुराई करने वाला हो} [अल-हुमज़ह: १]। इब्न अतिय्या (३) ने कहा: यह कभी साबित नहीं हुआ कि अल-अखनस ने इस्लाम स्वीकार किया था। इब्न अब्बास ने कहा: यह मुनाफ़िक़ों के एक समूह के बारे में उतरी जिन्होंने रजी के युद्ध में मारे गए लोगों के बारे में बात की थी: आसिम बिन साबित और खुबैब,

(१) अल-मुहतासिब १/२२०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७८। (२) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला, और अबू अली अल-फ़ारसी ने इसे अल-हुज्जह ३/२११, ३०७, ६/३४० में और इब्न जिन्नी ने अल-

मुहतासिब १/१२० में और अल-खसाइस ३/१५१ में उल्लेख किया है, और अल-फ़ारसी ने अंतिम स्थान पर इसके साथ एक और शेर उद्धृत किया है, जो है: और हाथों में चार सुराख (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७९।

...تخفیف کے لیے الف کو جوڑنے کے ساتھ (۱)، اور عرب اسے استعمال کرتے ہیں۔ شاعر نے کہا: اگر میں نہ لڑوں تو مجھے برقوع (نقاب) پہنا دو (۲) پھر اللہ تعالیٰ نے تقویٰ کا حکم دیا، اور حشر اور وقوف کی یاد دہانی کرائی۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللَّهَ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ ﴿٢٠٤﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ﴾ جب ان لوگوں کا ذکر کیا جن کی ہمت دنیا تک محدود تھی اپنے اس قول میں: ﴿فَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ رَبَّنَا ءَاتِنَا فِي الدُّنْيَا﴾، اور وہ مومنین جنہوں نے دونوں جہانوں کی بھلائی مانگی، تو منافقین کا ذکر کیا؛ کیونکہ انہوں نے ایمان ظاہر کیا اور کفر چھپایا۔ سدی اور دیگر مفسرین نے کہا: یہ اخنس بن شریق کے بارے میں نازل ہوئی، اور اس کا نام ابی ہے، اور اخنس ایک لقب ہے جو اسے دیا گیا؛ کیونکہ وہ بدر کے دن اپنے حلیف بنو زہرہ کے تین سو آدمیوں کے ساتھ رسول اللہ ﷺ سے لڑنے سے پیچھے ہٹ گیا (خنس) تھا، جیسا کہ آگے "آل عمران" میں اس کا بیان آئے گا، اور وہ شیریں گفتار اور خوش منظر آدمی تھا، چنانچہ وہ اس کے بعد نبی ﷺ کے پاس آیا، اسلام ظاہر کیا، اور کہا: اللہ جانتا ہے کہ میں سچا ہوں، پھر وہ اس کے بعد بھاگ گیا، اور مسلمانوں کی ایک قوم کی کھیتی اور گدھوں کے پاس سے گزرا، تو کھیتی جلا دی اور گدھوں کی ٹانگیں کاٹ دیں۔ مہدوی نے کہا: اور اسی کے بارے میں نازل ہوئی ﴿وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَّهِينٍ ١٠ هَمَّازٍ مَّشَّاءٍ بِنَمِيمٍ ١١﴾ [القلم : ١٠-١١] اور ﴿وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ﴾ [الہمزہ : ١]۔ ابن عطیہ (۳) نے کہا: یہ کبھی ثابت نہیں ہوا کہ اخنس نے اسلام قبول کیا تھا۔ ابن عباس نے کہا: یہ منافقین کی ایک جماعت کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے غزوہ رجیع میں شہید ہونے والوں کے بارے میں باتیں کیں: عاصم بن ثابت، اور خبیب،

(۱) المحتسب ۱/۲۲۰، اور المحرر الوجیز ۱/۲۷۸۔ (۲) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہوسکا، اور ابو علی الفارسی نے اسے الحجۃ ۳/۲۱۱، ۳۰۷، ۶/۳۴۰ میں اور ابن جنی نے المحتسب ۱/۱۲۰ میں اور الخصائص ۳/۱۵۱ میں ذکر کیا ہے، اور فارسی نے آخری جگہ اس کے ساتھ ایک اور شعر نقل کیا ہے، جو یہ ہے: اور ہاتھوں میں چار شگاف (۳) المحرر الوجیز ۱/۲۷۹۔

and others, and they said: Woe to these people, they neither stayed in their homes, nor did they deliver the message of their companion; so this verse was revealed regarding the characteristics of the hypocrites, then He mentioned those who were martyred in the expedition of Al-Raji' in His saying: {And of mankind is he who sells himself seeking the pleasure of Allah} [Al-Baqarah: 207]. Qatadah, Mujahid, and a group of scholars said: It was revealed regarding everyone who conceals disbelief, hypocrisy, falsehood, or harm, while displaying the opposite with his tongue; so it is general, and it resembles what was reported in At-Tirmidhi that in some of the books of Allah the Almighty: Indeed, from the servants of Allah are people whose tongues are sweeter than honey, and their hearts are bitterer than aloes, they wear sheepskins for people out of softness, they buy the worldly life with religion, Allah the Almighty says: Do they take pride against Me? Or do they dare against Me? So by Me I have sworn that I will surely unleash upon them (1) a trial that leaves the forbearing among them bewildered (2). And the meaning of {And calls Allah to witness} is: he says: Allah knows that I am speaking the truth. Ibn Muhaysin read: "Wa yash-hadu Allahu 'ala ma fi qalbihi" with the fatha on 'ya' and 'ha' in "yash-hadu", and "Allahu" in the nominative case (3), and the meaning is: his speech pleases you, while Allah knows from him the opposite of what he said. The proof for it is His saying: {And Allah bears witness that the hypocrites are indeed liars} [Al-Munafiqun: 1]. And the reading of Ibn Abbas: "Wa Allahu yash-hadu 'ala ma fi qalbihi". And the reading of the congregation is more eloquent in dispraise; because he strengthened himself to commit to good speech, then the opposite appeared from his inner self. Ubayy and Ibn Mas'ud read: "Wa yastash-hidu Allah 'ala ma fi qalbihi" (4), which is an evidence for the reading of the congregation. Second: Our scholars said: In this verse there is evidence and a warning regarding precaution in matters concerning religion and worldly affairs, and investigating the conditions of witnesses and judges, and that the ruler does not act based on the outward conditions of people and what appears of their faith and righteousness until he searches for their inner reality; because Allah the Almighty...

(1) In (D) and (Z): I will surely grant power over them, which is a version in the margin of (Kh). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/279, and reported by at-Tirmidhi (2404) similarly from the hadith of Abu Hurairah, and (2405) from the hadith of Ibn Umar, and mentioned by the author 1/35 from the hadith of Abu al-Darda. And it is a weak hadith as we mentioned there. (3) Mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at Al-

Shadhdhah p. 12-13 and added its attribution to Al-Hasan. And in his version it was: "Wa yash-hadu". (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/279, and the reading was mentioned by Ibn Khalawayh p. 13 and in his version it was: "wa yastash-hidu", and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 1/352.

३८२ सूरह अल-बकराह: आयत २०४

और अन्य, और उन्होंने कहा: इन लोगों पर अफ़सोस, न तो वे अपने घरों में बैठे रहे, और न ही उन्होंने अपने साथी का संदेश पहुँचाया; इसलिए यह आयत पाखंडियों की विशेषताओं के बारे में अवतरित हुई, फिर उन्होंने अल-राजी के अभियान में शहीद होने वालों का उल्लेख अपनी इस बात में किया: {और मनुष्यों में से वह भी है जो अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त करने के लिए अपना आप बेच डालता है} [अल-बकराह: २०७]। क़तादा, मुजाहिद और विद्वानों के एक समूह ने कहा: यह हर उस व्यक्ति के बारे में अवतरित हुई जो कुफ़्र, पाखंड, झूठ या नुकसान को छिपाता है, जबकि अपनी ज़बान से इसके विपरीत दिखाता है; इसलिए यह सामान्य है, और यह उस चीज़ के समान है जो तिरमिज़ी में वर्णित है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान की कुछ पुस्तकों में है: वास्तव में, अल्लाह के सेवकों में से कुछ ऐसे लोग हैं जिनकी ज़बानें शहद से भी मीठी हैं, और उनके दिल एलोवेरा से भी कड़वे हैं, वे कोमलता के कारण लोगों के लिए भेड़ की खाल पहनते हैं, वे धर्म के बदले सांसारिक जीवन खरीदते हैं, अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: क्या वे मेरे विरुद्ध गर्व करते हैं? या वे मेरे विरुद्ध साहस करते हैं? तो मेरी कसम मैंने कसम खाई है कि मैं निश्चित रूप से उन पर (१) एक ऐसी आज़माइश छोड़ूँगा जो उनमें से धैर्यवानों को भी हैरान कर देगी (२)। और {अल्लाह को गवाह बनाता है} का अर्थ है: वह कहता है: अल्लाह जानता है कि मैं सच कह रहा हूँ। इब्न मुहैसिन ने पढ़ा: "वा यश-हदु अल्लाहु अला मा फ़ी क़ल्बिही" जिसमें "यश-हदु" में 'या' और 'हा' पर फतहा है, और "अल्लाहु" रफ़ (नॉमिनिटिव) में है (३), और अर्थ है: उसका बोलना आपको प्रसन्न करता है, जबकि अल्लाह उससे वह जानता है जो उसने कहा उसके विपरीत है। इसके लिए प्रमाण उनकी बात है: {और अल्लाह गवाही देता है कि पाखंडी वास्तव में झूठे हैं} [अल-मुनाफ़िक़ून: १]। और इब्न अब्बास का पाठ: "वल्लाहु यश-हदु अला मा फ़ी क़ल्बिही"। और जमात (बहुमत) का पाठ निंदा में अधिक प्रभावशाली है; क्योंकि उसने अच्छी बात कहने के लिए खुद को मजबूत किया, फिर उसके भीतर से इसके विपरीत प्रकट हुआ। उबैय और इब्न मसूद ने पढ़ा: "वा यस्तश-हिदु अल्लाह अला मा फ़ी क़ल्बिही" (४) जो जमात के पाठ के लिए एक प्रमाण है। दूसरा: हमारे विद्वानों ने कहा: इस आयत में धर्म और दुनिया से संबंधित मामलों में सावधानी बरतने के संबंध में प्रमाण और चेतावनी है, और गवाहों और न्यायाधीशों की स्थितियों की जांच करने के बारे में है, और यह कि शासक लोगों की बाहरी स्थितियों और उनके ईमान और धार्मिकता के आधार पर कार्य नहीं करता है जब तक कि वह उनकी आंतरिक वास्तविकता की खोज न कर ले; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान...

(१) (द) और (ज़) में: मैं निश्चित रूप से उन पर अधिकार दूँगा, जो (ख) के हाशिये में एक संस्करण है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७९, और तिरमिज़ी (२४०४) द्वारा अबू हुरैरा की हदीस से इसी तरह, और इब्न उमर की हदीस से (२४०५) द्वारा उद्धृत किया गया, और लेखक द्वारा १/३५ में अबू अल-दरदा की हदीस से उल्लेख किया गया। और यह एक कमज़ोर हदीस है जैसा कि हमने वहां उल्लेख किया है। (३) इब्न खलवैह द्वारा अल-किरात अल-शज़्ज़ा पृ. १२-१३ में उल्लेख किया गया है और इसका श्रेय अल-हसन को दिया गया है। और उनके संस्करण में यह था: "वा यश-हदू"। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२७९ देखें, और इब्न खलवैह पृ. १३ द्वारा इस पाठ का उल्लेख किया गया था और उनके संस्करण में यह था: "वा यस्तश-हदू", और अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ़ १/३५२ में।

اور دیگر، اور انہوں نے کہا: ان لوگوں پر افسوس، نہ تو وہ اپنے گھروں میں بیٹھے رہے، اور نہ ہی انہوں نے اپنے ساتھی کا پیغام پہنچایا؛ چنانچہ یہ آیت منافقوں کی صفات کے بارے میں نازل ہوئی، پھر انہوں نے غزوہ رجیع میں شہید ہونے والوں کا ذکر اپنے اس قول میں فرمایا: {اور لوگوں میں سے وہ بھی ہے جو اللہ کی رضا جوئی کے لیے اپنی جان بیچ ڈالتا ہے} [البقرہ: ۲۰۷]۔ قتادہ، مجاہد اور علماء کی ایک جماعت نے کہا: یہ ہر اس شخص کے بارے میں نازل ہوئی جو کفر، نفاق، جھوٹ یا نقصان کو چھپاتا ہے، جبکہ اپنی زبان سے اس کے خلاف ظاہر کرتا ہے؛ چنانچہ یہ عام ہے، اور یہ اس کے مشابہ ہے جو ترمذی میں مروی ہے کہ اللہ تعالیٰ کی بعض کتابوں میں ہے: بے شک اللہ کے بندوں میں سے کچھ ایسے لوگ ہیں جن کی زبانیں شہد سے زیادہ میٹھی ہیں، اور ان کے دل صبر (ایلوا) سے زیادہ کڑوے ہیں، وہ لوگوں کے لیے نرمی کی وجہ سے بھیڑ کی کھالیں پہنتے ہیں، وہ دین کے بدلے دنیا خریدتے ہیں، اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: کیا وہ مجھ پر فخر کرتے ہیں؟ یا وہ مجھ پر دلیر ہوتے ہیں؟ تو میں نے اپنی قسم کھائی ہے کہ میں ضرور ان پر (۱) ایسا فتنہ مسلط کروں گا جو ان میں سے بردباروں کو بھی حیران چھوڑ دے گا (۲)۔ اور {اللہ کو گواہ بناتا ہے} کا مطلب ہے: وہ کہتا ہے: اللہ جانتا ہے کہ میں سچ کہہ رہا ہوں۔ ابن محیصن نے پڑھا: «وَيَشْهَدُ اللهُ على ما في قَلْبِه» "يَشْهَدُ" میں 'یا' اور 'ہا' کے فتحہ کے ساتھ، اور "اللہ" رفع کے ساتھ (۳)، اور معنی یہ ہے: اس کی بات تمہیں بھلی لگتی ہے، جبکہ اللہ اس سے وہ جانتا ہے جو اس نے کہا اس کے خلاف ہے۔ اس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: {اور اللہ گواہی دیتا ہے کہ منافق یقیناً جھوٹے ہیں} [المنافقون: ۱]۔ اور ابن عباس کی قرأت ہے: «واللهُ يَشْهَدُ على ما في قَلْبِه»۔ اور جماعت (جمہور) کی قرأت مذمت میں زیادہ بلیغ ہے؛ کیونکہ اس نے اچھی بات کہنے کے لیے

اپنے آپ کو مضبوط کیا، پھر اس کے باطن سے اس کے خلاف ظاہر ہوا۔ ابی اور ابن مسعود نے پڑھا: «وَيَسْتَشْهِدُ الله على ما في قَلْبِه» (۴) جو کہ جماعت کی قرأت کے لیے ایک حجت ہے۔ دوسری بات: ہمارے علماء نے کہا: اس آیت میں دین و دنیا کے معاملات میں احتیاط کے بارے میں دلیل اور تنبیہ ہے، اور گواہوں اور قاضیوں کے حالات کی جانچ پڑتال کے بارے میں ہے، اور یہ کہ حاکم لوگوں کے ظاہری حالات اور ان کے ایمان و اصلاح کے ظاہر پر عمل نہیں کرتا جب تک کہ ان کے باطن کی تحقیق نہ کر لے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ...

(۱) (د) اور (ز) میں: میں ضرور ان پر مسلط کروں گا، جو کہ (خ) کے حاشیے میں ایک نسخہ ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۷۹/۱، اور اسے ترمذی (۲۴۰۴) نے ابو ہریرہ کی حدیث سے اسی طرح نکالا ہے، اور (۲۴۰۵) ابن عمر کی حدیث سے، اور مصنف نے ۱/۳۵ میں ابو الدرداء کی حدیث سے اسے ذکر کیا ہے۔ اور یہ ضعیف حدیث ہے جیسا کہ ہم نے وہاں ذکر کیا ہے۔ (۳) اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۲-۱۳ میں ذکر کیا ہے اور اس کی نسبت الحسن کی طرف کی ہے۔ اور ان کے ہاں یہ لفظ تھا: «وَيَشْهَدُوا»۔ (۴) دیکھیے المحرر الوجیز ۲۷۹/۱، اور اس قرأت کو ابن خالویہ نے ص ۱۳ پر ذکر کیا اور ان کے ہاں یہ «ویستشهدوا» تھا، اور الزمخشری نے الکشاف ۳۵۲/۱ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 204 383 ...explaining the states of people, and that among them is the one who shows a beautiful speech (1) while intending something ugly (2). If it is said: This contradicts his saying (peace and blessings be upon him): "I have been commanded to fight the people until they say: There is no god but Allah" (3) [the Hadith], and his saying: "So I judge for him based on what I hear" (4). The answer is that this was at the beginning of Islam, when their Islam was their safety; however, now that corruption has become widespread, it is no longer so, as said by Ibn al-Arabi (5). I say: The correct view is that the outward appearance is acted upon until its opposite becomes clear; because of the saying of Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) in Sahih al-Bukhari: "O people, revelation has ceased, and we now take you according to what is apparent to us from your deeds. Whoever shows us good, we trust him and bring him near, and we have nothing to do with his inner secrets; Allah will judge him for his inner secrets. And whoever shows us evil, we do not trust him (6) nor believe him, even if he says that his inner secret is good (7)." Third: The Almighty's saying: {And he is the most quarrelsome of opponents} [Al-Baqarah: 204]. "Al-Aladd" means the most intense in dispute. He is a man who is "aladd" (quarrelsome), a woman who is "ladda", and they are "people of ludd" (quarrelsome people). And "ladidta" - with a kasra on the dal - "taladdu" - with a fatha - "ladadan", meaning: you became "aladd". And "ladadtuhu" - with a fatha on the dal - "aludduhu" - with a damma - if you argued with him and defeated him. And "al-aladd" is derived from "al-ladidayn", which are the two sides of the neck, meaning: whichever side of the dispute he takes, he prevails (8). The poet said: "And many a quarrelsome person full of resentment towards me, as if the hostility in his chest boils in a cauldron (9)."

---

(1) In (Kh): his saying. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/143. (3) Part of a Hadith from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), narrated by Ahmad (67), al-Bukhari (6924), and Muslim (20). (4) Part of a Hadith from Umm Salama (may Allah be pleased with her), narrated by Ahmad (26491), al-Bukhari (6967), and Muslim (1713). (5) Ahkam al-Qur'an 1/143-144. (6) In (M): we do not secure him. (7) Sahih al-Bukhari (2641). His saying: "amannah"; Al-Hafiz Ibn Hajar specified it in Fath al-Bari 5/252 with a hamza without a madda, a broken mim, and a shadda on the nun, from 'amn' (security/trust), and he said: i.e., we made him trustworthy with us. (8) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/277. (9) Its speaker is Rabi'ah ibn Maqrum al-Dabbi, and the verse is in Sharh Diwan al-Hamasah by al-Marzuqi 1/64, and it is under the assumption of "rubba" (often/perhaps) at its beginning; as its commentator said.

सूरह अल-बकरा: आयत २०४ ३८३ ...लोगों की स्थितियों को स्पष्ट करते हुए, और यह कि उनमें से वह है जो सुंदर बात दिखाता है (१) जबकि उसका इरादा बुरा होता है (२)। यदि यह कहा जाए: यह उनके(उन पर शांति और आशीर्वाद हो) इस कथन के विरुद्ध है: "मुझे लोगों से तब तक लड़ने का आदेश दिया गया है जब तक कि वे यह न कहें: अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है" (३) [हदीस], और उनका यह कथन: "तो मैं उसके लिए उसी के अनुसार निर्णय करता हूँ जो मैं सुनता हूँ" (४)। उत्तर यह है कि यह इस्लाम की शुरुआत में था, जहाँ उनका इस्लाम उनकी सुरक्षा था; लेकिन अब जबकि भ्रष्टाचार व्यापक हो गया है, ऐसा नहीं है, जैसा कि इब्न अल-अरबी ने कहा है (५)। मैंने कहा: सही यह है कि ज़ाहिरी (प्रत्यक्ष) पर अमल किया जाएगा जब तक कि इसके विपरीत स्पष्ट न हो जाए; उमर इब्न अल-खत्ताब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के सहीह अल-बुखारी में दिए गए कथन के कारण: "हे लोगों, रहस्योद्घाटन (वही) बंद हो गया है, और अब हम आपको आपके कर्मों के अनुसार लेते हैं जो हमें दिखाई देते हैं। जो हमें भलाई दिखाता है, हम उस पर भरोसा करते हैं और उसे अपने करीब लाते हैं, और उसके गुप्त इरादों से हमारा कोई लेना-देना नहीं है; अल्लाह उसके गुप्त इरादों का हिसाब लेगा। और जो हमें बुराई दिखाता है, हम उस पर भरोसा नहीं करते (६) और न ही उसकी बात मानते हैं, चाहे वह कहे कि उसके गुप्त इरादे अच्छे हैं (७)।" तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और वह विवाद करने वालों में सबसे कट्टर है} [अल-बकरा: २०४]। "अल-अलद्द" का अर्थ है विवाद में अत्यंत कठोर। वह एक "अलद्द" आदमी है, और "लद्दा" महिला है, और वे "लुद्द" लोग हैं। और "लदिदता" - दाल पर कसरा के साथ - "तलद्दु" - फतह के साथ - "लददन", अर्थात: आप "अलद्द" बन गए। और "लददतुहु" - दाल पर फतह के साथ - "अलुद्दुहु" - दम्मा के साथ - यदि आपने उससे बहस की और उसे हरा दिया। और "अल-अलद्द" "अल-लदिदैन" से निकला है, जो गर्दन के दो पहलू हैं, अर्थात: वह विवाद के जिस भी पक्ष को लेता है, जीत जाता है (८)। कवि ने कहा: "और मेरे प्रति द्वेष से भरा एक कट्टर झगड़ालू व्यक्ति, जैसे कि उसके सीने की शत्रुता एक कड़ाही में उबल रही हो (९)।"

---

(१) (ख) में: उनका कहना। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/१४३। (३) अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की एक हदीस का हिस्सा, जिसे अहमद (६७), अल-बुखारी (६९२४) और मुस्लिम (२०) ने निकाला है। (४) उम्म सलमा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की एक हदीस का हिस्सा, जिसे अहमद (२६४९१), अल-बुखारी (६९६७) और मुस्लिम (१७१३) ने निकाला है। (५) अहकाम अल-कुरान १/१४३-१४४। (६) (म) में: हम उसे सुरक्षित नहीं करते। (७) सहीह अल-बुखारी (२६४१)। उनका

कथन: "अम्मनाहु"; अल-हाफिज इब्न हजर ने फतह अल-बारी ५/२५२ में इसे बिना मद्दा के हमज़ा, कसरह के साथ मीम और नून पर शद्दा के साथ निर्दिष्ट किया है, जो 'अमन' (सुरक्षा/भरोसा) से है, और उन्होंने कहा: अर्थात, हमने उसे अपने पास भरोसेमंद बना लिया। (८) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान १/२७७ देखें। (९) इसके वक्ता रबीह इब्न मकरुम अल-दब्बी हैं, और यह शेर अल-मरज़ुकी द्वारा शरह दीवान अल-हमासा १/६४ में है, और यह इसके शुरू में "रुब्बा" (अक्सर/शायद) के अनुमान पर है; जैसा कि इसके व्याख्याकार ने कहा।

سورہ البقرہ : آیت ۲۰۴ ۳۸۳ لوگوں کے احوال بیان کرتے ہوئے، اور یہ کہ ان میں سے وہ ہے جو قولِ جمیل (اچھی بات) ظاہر کرتا ہے (۱) جبکہ وہ برائی کی نیت رکھتا ہے (۲)۔ پس اگر کہا جائے: یہ آپ ﷺ کے اس قول کے معارض ہے: «مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں لوگوں سے قتال کروں یہاں تک کہ وہ کہیں: اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں» (۳) [حدیث]، اور آپ ﷺ کا قول: «پس میں اس کے حق میں اسی کے مطابق فیصلہ کرتا ہوں جو میں سنتا ہوں» (۴)۔ تو جواب یہ ہے کہ یہ اسلام کے ابتدائی دور میں تھا، جب ان کا اسلام ہی ان کی سلامتی تھا؛ لیکن اب جبکہ فساد عام ہو چکا ہے تو ایسا نہیں، یہ ابن العربی نے کہا ہے (۵)۔ میں کہتا ہوں: صحیح یہ ہے کہ ظاہر پر عمل کیا جائے گا یہاں تک کہ اس کے خلاف واضح ہو جائے؛ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کے اس قول کی وجہ سے جو صحیح بخاری میں ہے: «اے لوگو، وحی کا سلسلہ منقطع ہو چکا ہے، اور اب ہم تمہیں تمہارے ان اعمال کی بنیاد پر پکڑیں گے جو ہمارے سامنے ظاہر ہوں گے۔ پس جو شخص ہمارے سامنے خیر ظاہر کرے گا ہم اسے امن دیں گے اور اسے قریب کریں گے، اور اس کے باطن سے ہمارا کوئی تعلق نہیں، اللہ اس کے باطن کا حساب لے گا۔ اور جو ہمارے سامنے برائی ظاہر کرے گا ہم اسے امن نہیں دیں گے (۶) اور نہ ہی اس کی تصدیق کریں گے، چاہے وہ کہے کہ اس کا باطن اچھا ہے (۷)»۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ﴾ (وہ جھگڑالوؤں میں سب سے زیادہ سخت ہے)۔ «الألد»: سخت جھگڑالو، اور وہ مرد «ألد» ہے، اور عورت «لداء»، اور وہ سب «لُدّ» والے لوگ ہیں۔ اور «لَدِدْتَ» - دال کے کسرہ کے ساتھ - «تَلَدُّ» - فتح کے ساتھ - «لَدَداً»، یعنی: تم سخت جھگڑالو بن گئے۔ اور «لَدَدْتُه» - دال کے فتح کے ساتھ - «أَلُدُّه» - اس کے ضمہ کے ساتھ - جب تم نے اس سے بحث کی اور اس پر غالب آگئے۔ اور «الألد» «اللديدين» سے مشتق ہے، اور وہ گردن کے دونوں پہلو ہیں، یعنی: وہ جھگڑے کی جس جانب بھی

رخ کرے غالب آ جائے (۸)۔ شاعر نے کہا: «اور کتنے ہی مجھ پر کینہ رکھنے والے سخت جھگڑالو ہیں گویا ان کے سینوں کی دشمنی ہانڈی میں ابل رہی ہو (۹)»۔

---

(۱) (خ) میں: اس کا قول۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱۴۳/۱۔ (۳) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا، جسے احمد (۶۷)، بخاری (۶۹۲۴) اور مسلم (۲۰) نے روایت کیا ہے۔ (۴) حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کا ایک ٹکڑا، جسے احمد (۲۶۴۹۱)، بخاری (۶۹۶۷) اور مسلم (۱۷۱۳) نے روایت کیا ہے۔ (۵) احکام القرآن ۱۴۳/۱-۱۴۴۔ (۶) (م) میں: ہم اسے امن نہیں دیں گے۔ (۷) صحیح بخاری (۲۶۴۱)۔ اس کا قول: «أمنَّاه»؛ حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۲۵۲/۵ میں اسے بغیر مد کے ہمزہ، میم مکسور، اور نون مشدد کے ساتھ مقید کیا ہے، جو امن سے ہے، اور کہا: یعنی: ہم نے اسے اپنے پاس امین بنا لیا۔ (۸) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۲۷۷/۱۔ (۹) اس کا کہنے والا ربیعہ بن مقروم الضبی ہے، اور یہ شعر المرزوقی کی شرح دیوان الحماسہ ۶۴/۱ میں ہے، اور یہ اس کے شروع میں «رُبَّ» کے تخمینے پر ہے؛ جیسا کہ اس کے شارح نے کہا۔

Another said: "Indeed, under the soil is determination and prudence, and a most stubborn, unyielding adversary." (1) And "Al-Khisaam" in the verse is the verbal noun of 'khaasama' (to dispute); this was said by Al-Khalil. It was also said to be the plural of 'khasm' (adversary); said by Al-Zajjaj (2), like 'kalb' (dog) and 'kilab' (dogs), 'sa’b' (difficult) and 'si’ab' (difficulties), and 'dakhm' (huge) and 'dikham' (huge ones). The meaning: the most intense of disputants in enmity, meaning: he is a man of argument; when he speaks to you and responds, you see charm in his speech, while its inner reality is falsehood. This indicates that argumentation is not permissible except when its outer and inner realities are the same. In Sahih Muslim (3), narrated by Aisha (may Allah be pleased with her), she said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "The most hated of men to Allah is the most quarrelsome of opponents." The Almighty’s saying: {And when he turns away, he strives throughout the land to cause corruption therein and destroy crops and animals. And Allah does not like corruption. 205} And His saying: {And when he turns away, he strives throughout the land to cause corruption therein} It was said: "tawalla" (turned away) and "sa'a" (strived) are from the actions of the heart. So "tawalla" comes with the meaning of going astray, getting angry, and being prideful within himself. And "sa'a" means: he strived with his trickery and intention to bring calamities upon Islam and its people. Narrated from Ibn Jurayj and others. And it was said: They are the actions of a person (4). So "tawalla" comes with the meaning of: he turned his back and left you, O Muhammad. And "sa'a" means: with his feet, so he cut off the road and corrupted it; narrated from Ibn Abbas and others. And both types of striving are corruption (5). It is said: "A man strived (sa'a) a striving," meaning: he ran, and likewise if he worked and earned.

(1) Its speaker is Muhalhil, as in Al-Kamil 1/56, and its narration in it is: Indeed, under the stones is prudence and generosity, and a most stubborn, unyielding adversary. Al-Mubarrid said: It is narrated: "mighlaaq" (closer), meaning he closes the argument against the opponent. And whoever says: "dhū mi'laaq" (attacher), he only means that if he attaches to an opponent, he does not release him. (2) See 'Ma'ani al-Quran' by him 1/277. (3) Numbered (2668), and Ahmad also narrated it (24278) and Al-Bukhari (2457). (4) In (kh) and (m): the person. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/280, and Al-Tabari narrated it 3/580 the saying of Ibn Abbas, and the saying of Ibn Jurayj 3/581.

एक अन्य ने कहा: "निश्चित रूप से, मिट्टी के नीचे संकल्प और बुद्धिमत्ता है, और एक अत्यंत जिद्दी, हठी प्रतिद्वंद्वी है।" (१) आयत में "अल-खिसाम" 'खासमा' (विवाद करना) का संज्ञा रूप है; यह अल-खलील ने कहा है। यह भी कहा गया है कि यह 'खस्म' (प्रतिद्वंद्वी) का बहुवचन है; अल-ज़ज्जाज (२) ने कहा, जैसे 'कलब' (कुत्ता) और 'किलाब' (कुत्ते), 'साब' (कठिन) और 'सिआब', और 'दख्म' (विशाल) और 'दिखाम'। अर्थ: शत्रुता में सबसे तीव्र विवाद करने वाला, अर्थात: वह बहस करने वाला व्यक्ति है; जब वह आपसे बात करता है और जवाब देता है, तो आप उसके भाषण में आकर्षण देखते हैं, जबकि उसकी आंतरिक वास्तविकता झूठ होती है। यह इंगित करता है कि बहस तब तक जायज नहीं है जब तक कि उसका बाहरी और आंतरिक रूप समान न हो। सहीह मुस्लिम (३) में, आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "अल्लाह के पास सबसे नापसंद व्यक्ति वह है जो सबसे अधिक झगड़ालू प्रतिद्वंद्वी है।" अल्लाह तआला का कथन: {और जब वह पीठ फेरता है, तो वह धरती में इस प्रयास में दौड़ता-फिरता है कि उसमें बिगाड़ पैदा करे और खेती और नस्ल को नष्ट कर दे। और अल्लाह बिगाड़ (फ़साद) को पसंद नहीं करता। २०५} और उसका कथन: {और जब वह पीठ फेरता है, तो वह धरती में बिगाड़ पैदा करने के लिए दौड़ता-फिरता है} कहा गया है: "तवल्ला" (पीठ फेरना) और "सआ" (प्रयास करना) हृदय के कार्यों में से हैं। तो "तवल्ला" पथभ्रष्ट होने, क्रोधित होने और अपने भीतर गर्व करने के अर्थ में आता है। और "सआ" का अर्थ है: उसने अपनी चालबाज़ी और इरादे से इस्लाम और उसके मानने वालों पर विपत्तियाँ लाने का प्रयास किया। इब्न जुरैज और अन्य से वर्णित। और यह कहा गया: वे एक व्यक्ति के कार्य हैं (४)। तो "तवल्ला" का अर्थ आता है: वह आपकी ओर से पीठ फेर कर चला गया, ऐ मुहम्मद। और "सआ" का अर्थ है: अपने पैरों से, इसलिए उसने रास्ता काट दिया और उसे बिगाड़ दिया; इब्न अब्बास और अन्य से वर्णित। और दोनों प्रकार के प्रयास बिगाड़ (फ़साद) हैं (५)। कहा जाता है: "एक व्यक्ति ने दौड़ लगाई (सआ)," अर्थात: वह भागा, और उसी तरह यदि उसने काम किया और कमाया।

(१) इसके वक्ता मुहलहिल हैं, जैसा कि अल-कामिल १/५६ में है, और इसमें इसका वर्णन है: निश्चित रूप से, पत्थरों के नीचे बुद्धिमत्ता और उदारता है, और एक अत्यंत जिद्दी, हठी प्रतिद्वंद्वी है। अल-मुबर्रद ने कहा: यह वर्णित है: "मिग़लाक़" (बंद करने वाला), जिसका अर्थ है कि वह प्रतिद्वंद्वी पर तर्क बंद कर देता है। और जो कहता है: "ज़ू मिलाक़" (चिपकने वाला), उसका मतलब केवल यह है कि यदि वह किसी प्रतिद्वंद्वी से चिपक जाता है, तो वह उसे छोड़ता नहीं है। (२) उनके द्वारा लिखित

'मआनी अल-कुरान' १/२७७ देखें। (३) नंबर (२६६८), और अहमद ने भी इसे वर्णित किया है (२४२७८) और अल-बुखारी ने (२४५७)। (४) (ख) और (म) में: व्यक्ति। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८०, और अल-तबरी ने इब्न अब्बास के कथन ३/५८०, और इब्न जुरैज के कथन ३/५८१ को वर्णित किया है।

کسی دوسرے شاعر نے کہا: "بے شک مٹی کے نیچے پختہ ارادہ، دور اندیشی اور ایک ایسا ضدی جھگڑالو ہے جو لاجواب کر دینے والا ہے۔" (1) آیت میں "الخصام" 'خاصم' (جھگڑا کرنا) کا مصدر ہے؛ یہ قول خلیل کا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ 'خصم' (دشمن) کی جمع ہے؛ یہ زجاج (2) نے کہا ہے، جیسے 'کلب' سے 'کلاب'، 'صعب' سے 'صعاب' اور 'ضخم' سے 'ضخام'۔ معنی یہ ہے: جھگڑے میں سب سے زیادہ سخت، یعنی: وہ بہت زیادہ بحث کرنے والا ہے؛ جب وہ تم سے کلام کرتا ہے اور جواب دیتا ہے تو تمہیں اس کی گفتگو میں مٹھاس نظر آتی ہے، جبکہ اس کا باطن باطل ہوتا ہے۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ جدال وجدال جائز نہیں ہے سوائے اس کے کہ اس کا ظاہر اور باطن یکساں ہو۔ اور صحیح مسلم (3) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کے نزدیک سب سے زیادہ ناپسندیدہ شخص وہ ہے جو حد سے زیادہ جھگڑالو ہو۔" اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ ٢٠٥﴾ اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا﴾ کہا گیا ہے: "تولّٰی" اور "سعی" دل کے افعال میں سے ہیں، پس "تولّٰی" گمراہ ہونے اور غصے میں آنے اور اپنے نفس میں تکبر کرنے کے معنی میں آتا ہے، اور "سعی" کا مطلب ہے: اس نے اپنی تدبیر اور ارادے سے اسلام اور اس کے ماننے والوں پر مصیبتیں لانے کی کوشش کی۔ ابن جریج وغیرہ سے مروی ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ دونوں کسی شخص کے (ظاہری) فعل ہیں (4)، پس "تولّٰی" کے معنی ہیں: وہ پیٹھ پھیر کر آپ کے پاس سے چلا گیا اے محمد۔ اور "سعی" کے معنی ہیں: اپنے قدموں سے، پس اس نے راستہ کاٹا اور اسے خراب کیا؛ ابن عباس وغیرہ سے

مروی ہے۔ اور دونوں قسم کی کوششیں فساد ہیں (5)۔ کہا جاتا ہے: "آدمی نے کوشش (سعی) کی،" یعنی: وہ دوڑا، اور اسی طرح جب اس نے کام کیا اور کمایا۔

(1) اس کے کہنے والے مہلہل ہیں، جیسا کہ 'الکامل' 1/56 میں ہے، اور اس میں اس کی روایت یہ ہے: بے شک پتھروں کے نیچے عقل مندی اور سخاوت ہے، اور ایک ایسا ضدی جھگڑالو ہے جو لاجواب کر دینے والا ہے۔ مبرد نے کہا: روایت کیا جاتا ہے: "مغلاق" (بند کرنے والا)، یعنی وہ مخالف پر حجت اور دلیل بند کر دیتا ہے، اور جس نے "ذا معلاق" کہا، تو اس کی مراد یہ ہے کہ جب وہ کسی مخالف سے چمٹ جائے تو وہ اسے چھوڑتا نہیں ہے۔ (2) ان کی کتاب 'معانی القرآن' 1/277 دیکھیں۔ (3) نمبر (2668)، اور اسے احمد (24278) اور بخاری (2457) نے بھی روایت کیا ہے۔ (4) (خ) اور (م) میں: الشخص (شخص)۔ (5) المحرر الوجیز 1/280، اور طبری نے 3/580 میں ابن عباس کا قول اور 3/581 میں ابن جریج کا قول روایت کیا ہے۔

385

Surat Al-Baqarah: Verse 205

...and so-and-so strives for his family, meaning: he works for their benefit. The Almighty's saying: {and destroy} is conjoined to "to corrupt". In the reading of Ubayy: "and to destroy". Al-Hasan and Qatadah read: "wa yuhliku" with the nominative case (raf'), and regarding its status as nominative there are several views: it could be conjoined to "marvels you". Abu Hatim said: it is conjoined to "strove"; because its meaning is that he strives and destroys. Abu Ishaq said: and he destroys. It was narrated from Ibn Kathir: "wa yahlika" with a fatha on the ya and damma on the kaf, with "tilth and progeny" in the nominative due to yahlika (1); this is the reading of Al-Hasan, Ibn Abi Ishaq, Abu Haywah, and Ibn Muhaysin, and Abdul-Warith narrated it from Abu Amr (2). A group read: "wa yahlaka" with fatha on the ya and the lam, and the tilth in the nominative case (3), which is (4) a linguistic variation; halaka yahlaku; like: rakana yarkanu, aba yaba; sala yasla, qala yaqla, and the like (5). The meaning in the verse: Al-Akhnas in his burning of crops and killing of donkeys, as stated by At-Tabari (6). Others said: but it has become general for all people, so whoever acts like he acted deserves that curse and punishment. Some wise men said (7): Verily, he who kills a donkey or burns a heap [of grain] (8) deserves blame, and disgrace attaches to him until the Day of Resurrection (9). Mujahid said: The meaning is that the oppressor corrupts in the earth, so God withholds the rain, and [tilth and progeny] are destroyed.

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/299, and Ibn Atiyyah quoted in al-Muharrar al-Wajiz 1/280 that al-Mahdawi narrated from Ibn Kathir: "wa yuhliku", with damma on the ya and kaf, and "al-harth" in the accusative case. (End quote). And what they mentioned as a narration from Ibn Kathir is not from the mutawatir (widely transmitted) reports from him; as for the mutawatir reading from him, it is like the reading of the group (jama'ah). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/280, and the mentioned narration from Abu Amr is not from the mutawatir reports from him; as for the mutawatir reading from him, it is like the reading of the group. Ibn Khalawayh attributed in "al-Qira'at al-Shadhah" p. 13 "yuhliku" in the nominative to al-Hasan, and "yahlika" with fatha on the ya and kaf to Abu Haywah, and "yuhlaku al-harthu wa an-naslu" in the nominative to Ibn Muhaysin. (3) Ibn Jinni attributed it in "al-Muhtasib" 1/121 to al-Hasan, Ibn Abi Ishaq, and Ibn Muhaysin. (4) The word: "wa hiya" (and it) is not in (m). (5) See al-Muharrar al-Wajiz 1/280. (6) In his Tafsir 4/229-230. (7) In (z) and (m): The scholars, and what is established from (kh), (d), and (z) is what agrees with what is in the Tafsir of Abu al-

Layth 1/196. (8) In al-Qamus: al-kuds, with damma: harvested grain gathered together. (9) Tafsir of Abu al-Layth 1/196.

385

सूरह अल-बकराह: आयत 205

...और फलां अपने परिवार के लिए प्रयास करता है, अर्थात्: उनके लाभ के लिए कार्य करता है। परमेश्वर का कथन: {और नष्ट कर दे} "बिगाड़ करने" पर संयोजित है। उबय्य के पाठ में: "और ताकि वह नष्ट कर दे" है। अल-हसन और क़तादह ने "व युहलिकु (रफ़ के साथ) पढ़ा है, और इसके रफ़ के बारे में कई विचार हैं: यह "तुम्हें आश्चर्यचकित करता है" पर संयोजित हो सकता है। अबू हातिम ने कहा: यह "प्रयास किया" पर संयोजित है; क्योंकि इसका अर्थ है कि वह प्रयास करता है और नष्ट करता है। अबू इस्हाक़ ने कहा: और वह नष्ट करता है। इब्न कसीर से रिवायत है: "व यहलिका" या पर फ़त्हा और काफ़ पर दम्मा के साथ, जिसमें "खेती और वंश" यहलिका के कारण रफ़ की स्थिति में हैं (1); यह अल-हसन, इब्न अबी इस्हाक़, अबू हयवाह और इब्न मुहयसिन का पाठ है, और अब्दुल-वारिस ने इसे अबू अम्र से रिवायत किया है (2)। एक समूह ने "व यहलका" पढ़ा, या और लाम पर फ़त्हा के साथ, और खेती रफ़ की स्थिति में (3), जो कि (4) एक भाषाई रूप है; हलका यहलकु जैसे: रकना यरकनु, अबा यबा; सला यसला, क़ला यक़ला, और इसके समान (5)। आयत में अभिप्राय: अल-अखनस द्वारा फसल जलाना और गधों को मारना, जैसा कि अत-तबरी ने कहा है (6)। दूसरों ने कहा: लेकिन यह सभी लोगों के लिए सामान्य हो गया, अतः जो कोई भी उसके जैसा कार्य करेगा वह उस लानत और दंड का पात्र होगा। कुछ बुद्धिमानों ने कहा (7): वास्तव में, जो कोई गधा मारता है या अनाज का ढेर जलाता है (8), वह निंदा का पात्र है, और कयामत के दिन तक कलंक उसके साथ जुड़ा रहता है (9)। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ यह है कि अत्याचारी धरती पर बिगाड़ फैलाता है, तो ईश्वर बारिश रोक देता है, और [खेती और वंश] नष्ट हो जाते हैं।

(1) एराब अल-क़ुरान अल-नहहास द्वारा 1/299, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/280 में उद्धृत किया कि अल-महदवी ने इब्न कसीर से रिवायत की: "व युहलिकु, या और काफ़ पर दम्मा के साथ, और "अल-हर्स" मन्सूब (आकुसेटिव) है। इब्न कसीर से जो रिवायत उन्होंने ज़िक्र की है वह उनसे मुतवातिर नहीं है; जहाँ तक उनसे मुतवातिर पाठ का संबंध है, वह जमात (समूह) के पाठ की तरह है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/280, और अबू अम्र से उल्लिखित रिवायत उनसे मुतवातिर नहीं है; जहाँ तक उनसे मुतवातिर पाठ का संबंध है, वह जमात के पाठ की तरह है। इब्न खालवैह ने अल-क़िराअत अल-शाज़ाह पृष्ठ 13 में रफ़ के साथ "युहलिकु को अल-हसन के नाम, और या और काफ़ पर फ़त्हा के साथ "यहलिका" को अबू हयवाह के नाम, और रफ़ के साथ खेती और वंश के

लिए इब्न मुहयसिन के नाम किया है। (3) इब्न जिन्नी ने इसे अल-मुहतसिब 1/121 में अल-हसन, इब्न अबी इस्हाक़ और इब्न मुहयसिन के नाम किया है। (4) शब्द: "व हिया" (और वह) (म) में नहीं है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/280 देखें। (6) उनकी तफ़सीर 4/229-230 में। (7) (ज़) और (म) में: 'विद्वान', और (ख़), (द), और (ज़) से जो स्थापित है वह अबू अल-लैस 1/196 की तफ़सीर के अनुरूप है। (8) अल-क़ामूस में: अल-कुद्स, दम्मा के साथ: कटी हुई फसल का ढेर। (9) तफ़सीर अबू अल-लैस 1/196।

385

سوره البقره : الآيه ٢٠٥

... وفلانٌ يسعى على عياله، أي: يعملُ في نفعهم. قوله تعالى: ﴿وَيُهْلِكَ﴾ عطفٌ على «لِيُفْسِدَ». وفي قراءة أُبيّ: «ولِيُهْلِكَ». وقرأ الحسنُ وقتادة: «ويُهْلِكُ» بالرفع، وفي رفعه أقوال: يكونُ معطوفاً على «يُعْجِبُكَ». وقال أبو حاتم : هو معطوفٌ على «سعى»؛ لأنَّ معناه يَسعى ويُهْلِكُ، وقال أبو إسحاق : وهو يُهْلِكُ. ورُوِيَ عن ابن كثير : «وَيَهْلِكَ» بفتح الياء وضم الكاف، «الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ» مرفوعانِ بَيَهْلِكُ (1)؛ وهي قراءة الحسن وابن أبي إسحاق وأبي حَيْوَةَ وابن محيصن، ورواه عبدُ الوارث عن أبي عمرو (2). وقرأ قوم: «وَيَهْلَكَ» بفتح الياء واللام، ورفع الحرث (3)، وهي (4) لغة؛ هَلَكَ يَهْلَكُ؛ مثل: رَكَنَ يَرْكَنُ، وأبى يَأْبى؛ وسَلَى يَسْلَى، وقَلَى يَقْلَى، وشبهه (5). والمعنيُّ في الآية: الأخْنَسُ في إحراقه الزرع وقتله الحُمُرَ، قاله الطَّبري (6). قال غيره: ولكنَّها صارت عامةً لجميع النَّاس، فمن عمل مثل عمله استوجب تلك اللَّعنة والعقوبة. قال بعض الحكماء (7): إنَّ مَنْ يقتلُ حماراً أو يحرق كُدْساً (8) استوجب المَلامة، ولَحِقَه الشَّيْنُ إلى يوم القيامة (9). وقال مجاهد: المرادُ أنَّ الظالم يفسد في الأرض، فيُمسكُ الله القطر، فيُهلك [الحرث والنسل].

(1) إعراب القرآن للنحاس ٢٩٩/١، ونقل ابن عطية في المحرر الوجيز ٢٨٠/١ أن المهدوي حكى عن ابن كثير: ويُهلك، بضم الياء والكاف، والحرث، بالنصب. اهـ. وما ذكروه من الرواية عن ابن كثير هي غير المتواترة عنه، وأما القراءة المتواترة عنه، فهي كقراءة الجماعة. (2) المحرر الوجيز ٢٨٠/١، والرواية المذكورة عن أبي عمرو هي غير المتواترة عنه، وأما المتواترة عنه، فهي كقراءة الجماعة. ونسب ابن خالويه في القراءات الشاذة ص ١٣ «يُهلك» بالرفع، للحسن، و«يهلك» بفتح الياء والكاف، لأبي حيوة، ويُهلك الحرث والنسلُ، بالرفع، لابن محيصن. (3) نسبها ابن جني في المحتسب ١٢١/١

للحسن وابن أبي إسحاق وابن محيصن. (4) لفظ : «وهي» ليس في (م). (5) انظر المحرر الوجيز ٢٨٠/١. (6) في تفسيره ٢٢٩/٤-٢٣٠. (7) في (ز) و(م): العلماء، والمثبت من (خ) و(د) و(ظ)، وهو الموافق لما في تفسير أبي الليث ١٩٦/١ . (8) في القاموس الكُدس، بالضم: الحب المحصود المجموع. (9) تفسير أبي الليث ١٩٦/١ .

Surah Al-Baqarah: Ayah 205 386

"The crops and progeny"(1). It was said: crops refer to women, and progeny refers to children. This is because hypocrisy leads to disunity and the outbreak of fighting, which results in the destruction of creation; Az-Zajjaj mentioned this meaning(2).

"Walking in the land" means walking quickly, and this is an expression for instigating strife and causing friction between people, and God knows best.

In the Hadith: "If people see an oppressor and do not take him by his hands, Allah is about to encompass them all with a punishment from Him"(3). This will be explained further, God willing(4).

His Almighty's saying: {the crops and progeny} 'Al-Harth' (crops) in language means: splitting, and from it comes 'al-mihrath' (plow) for what is used to split the earth. 'Al-Harth' also means earning and gathering money; in the Hadith: "Till for your worldly life as if you were to live forever." 'Al-Harth' is also planting. 'Al-Hurrath' are the farmers. One says 'haratha' and 'ikhtaratha', similar to 'zara'a' and 'izdara'a' (planted). It is also said: 'ahruth' (study/recite) the Quran, meaning: study it. And 'haranthu' the camel, meaning: I traveled on it until it became emaciated. And 'harathtu' the fire: I stirred it. And 'al-mihrath' is what is used to stir the oven's fire. From Al-Jawhari(5).

'Al-Nasl' (progeny): what comes out from every female of offspring, and its origin is: coming out and falling; from it: 'nasala' the hair or the bird's feathers fall off, and the future tense is 'yansilu'. From it: {to their Lord they will hasten} [Ya-Sin: 51], and {from every mound they will hasten} (6) [Al-Anbiya: 96]. Imru' al-Qays said:

So withdraw my clothes from your clothes, they shall slip off(7)

---

(1) Reported by Al-Tabari from him, 3/583, similarly. (2) Ma'ani al-Quran by him, 1/277. (3) Reported by Ahmad (29) from the hadith of Abu Bakr as-Siddiq, may Allah be pleased with him. (4) In the commentary of verse (105) of Surah Al-Ma'idah. (5) Al-Sihah (H-R-Th). The mentioned hadith was reported by Al-Harith (1093) (Bughyat al-Bahith) with the wording: "Safeguard for your worldly life". Al-Suyuti mentioned it similarly in Al-Jami' al-Saghir 2/12 under number (1201) and indicated its weakness. Al-Munawi said in the commentary of Al-Jami' 2/12: Narrated by Al-Daylami and indicated its weakness; because it contains unknown and weak narrators, and it is attributed to Abdullah bin Amr bin al-Aas, may Allah be pleased with them both, with the wording: "Work the work of a man...". (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/280. (7) His

Diwan p. 13, and the first part of the verse: "And if you were displeased by a trait of mine." His commentator said: Meaning if there is something in my character you do not approve of, then cut off my affair from yours.

सूरह अल-बकरा: आयत 205 386

"फसल और संतान"(1)। यह कहा गया है: खेती से तात्पर्य महिलाओं से है, और संतान से तात्पर्य बच्चों से है। ऐसा इसलिए है क्योंकि पाखंड फूट डालने और लड़ाई शुरू होने का कारण बनता है, जिससे सृष्टि का विनाश होता है; अज़-ज़ज्जाज ने यह अर्थ बताया है(2)।

"धरती में चलना" का अर्थ है तेजी से चलना, और यह लोगों के बीच फसाद पैदा करने और कलह उत्पन्न करने की एक अभिव्यक्ति है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

हदीस में है: "यदि लोग किसी अत्याचारी को देखें और उसका हाथ न पकड़ें, तो अल्लाह जल्द ही उन सभी को अपने पास से दंड में घेर लेगा"(3)। इंशाअल्लाह इसका विवरण आगे आएगा(4)।

अल्लाह तआला का कथन: {खेती और संतान} भाषा में 'अल-हार्थ' (खेती) का अर्थ है: फाड़ना या चीरना, और इसी से 'अल-मिहरात' (हल) बना है जिससे जमीन फाड़ी जाती है। 'अल-हार्थ' का अर्थ धन कमाना और इकट्ठा करना भी है; हदीस में है: "अपनी दुनिया के लिए ऐसे जोतो (काम करो) जैसे तुम हमेशा जीवित रहोगे।" 'अल-हार्थ' का अर्थ रोपण (खेती) भी है। 'अल-हुर्राथ' किसान हैं। कोई कहता है 'हरसा' और 'इखतरसा', जैसे 'ज़रा' और 'इज़दरा' (बोया)। यह भी कहा जाता है: कुरान को 'अहरुथ' (अध्ययन/पाठ) करो, यानी: इसका अध्ययन करो। और 'हरंतु' ऊंटनी, यानी: मैं उस पर तब तक चला जब तक वह दुबली नहीं हो गई। और 'हरथतु' आग: मैंने उसे हिलाया/उकसाया। और 'अल-मिहरात' वह है जिससे ओवन की आग को हिलाया जाता है। अल-जौहरी से(5)।

'अल-नस्ल' (संतान): वह जो हर मादा से संतान के रूप में निकलता है, और इसका मूल है: बाहर निकलना और गिरना; इससे: 'नसाला' बाल या पक्षी के पंख गिरना, और भविष्य काल 'यांसिलु' है। इसी से है: {वे अपने रब की ओर दौड़ेंगे} [या-सीन: 51], और {हर ऊँचे स्थान से वे निकल पड़ेंगे} (6) [अल-अंबिया: 96]। इमरुल क़ैस ने कहा:

तो मेरे कपड़े अपने कपड़ों से अलग कर लो, वे गिर जाएंगे(7)

---

(1) अल-तबरी ने 3/583 में इसी तरह इसे उद्धृत किया है। (2) उनके द्वारा मानी अल-कुरान, 1/277। (3) अहमद (29) ने अबू बक्र अल-सिद्दीक रजीअल्लाहु अन्हु की हदीस से इसे उद्धृत किया है। (4) सूरह अल-मैदा की आयत (105) की व्याख्या में। (5) अल-सिहाह (ह-र-स)। उल्लेखित हदीस अल-हारिस (1093) (बुग़यात अल-बाहीथ) द्वारा इन शब्दों के साथ उद्धृत की गई थी: "अपनी दुनिया

के लिए सुरक्षित करो"। अल-सुयुति ने इसे अल-जामी अल-सगीर 2/12 में नंबर (1201) के तहत इसी तरह उल्लेख किया और इसकी कमजोरी का संकेत दिया। अल-मुनावी ने अल-जामी 2/12 की व्याख्या में कहा: अल-दायलमी द्वारा वर्णित और इसकी कमजोरी का संकेत दिया; क्योंकि इसमें अज्ञात और कमजोर वर्णनकर्ता हैं, और यह अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस रजीअल्लाहु अन्हुमा पर इस शब्दों के साथ रुका हुआ है: "एक आदमी का काम करो..."। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/280। (7) उनका दीवान पृ. 13, और शेर का पहला भाग: "और यदि तुम मेरे किसी स्वभाव से दुखी हो।" उनके व्याख्याकार ने कहा: यानी यदि मेरे चरित्र में कुछ ऐसा है जिसे आप पसंद नहीं करती हैं, तो मेरे मामले को अपने मामले से अलग कर लें।

سورہ البقرہ: آیت ۲۰۵ ۳۸۶

"کھیتی اور نسل"(۱)۔ اور کہا گیا: کھیتی سے مراد عورتیں ہیں، اور نسل سے اولاد، اور یہ اس لیے کہ نفاق اتحاد کو پارہ پارہ کرنے اور قتال کے واقع ہونے کا باعث بنتا ہے، اور اس میں مخلوق کی ہلاکت ہے؛ زجاج نے یہی معنی بیان کیے ہیں(۲)۔

اور "زمین میں تگ و دو کرنا" تیزی سے چلنا ہے، اور یہ لوگوں کے درمیان فتنہ ڈالنے اور فساد پیدا کرنے سے عبارت ہے، واللہ اعلم۔

اور حدیث میں ہے: "بے شک لوگ جب کسی ظالم کو دیکھیں اور اس کا ہاتھ نہ پکڑیں، تو قریب ہے کہ اللہ ان سب کو اپنے عذاب میں گھیر لے"(۳)۔ اور اس کا بیان انشاء اللہ تعالیٰ آگے آئے گا(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {کھیتی اور نسل} لغت میں 'حرث' کے معنی پھاڑنے کے ہیں، اور اسی سے 'محرث' (ہل) ہے جس سے زمین پھاڑی جاتی ہے۔ اور 'حرث' کا مطلب مال کمانا اور جمع کرنا بھی ہے، اور حدیث میں ہے: "اپنی دنیا کے لیے ایسے جوتو (کام کرو) جیسے تم ہمیشہ زندہ رہو گے"۔ اور 'حرث' کے معنی کاشتکاری بھی ہیں۔ اور 'حراث' کسان ہیں۔ اور کہا جاتا ہے 'حرث' اور 'اخترث' جیسے 'زرع' اور 'ازدرع' (کاشت کی)۔ اور کہا جاتا ہے: قرآن کا 'حرث' کرو، یعنی: اس کا مطالعہ کرو۔ اور 'حرنت الناقۃ' (میں نے اونٹنی کو تھکا دیا)، یعنی: میں اس پر چلا یہاں تک کہ وہ دبلی ہو گئی۔ اور 'حرثت النار' (میں نے آگ کو کریدا): اسے حرکت دی۔ اور 'محرث' وہ آلہ ہے جس سے تنور کی آگ کو حرکت دی جاتی ہے۔ جوہری سے منقول ہے(۵)۔

اور 'نسل': ہر مادہ سے نکلنے والی اولاد، اور اس کی اصل: نکلنا اور گرنا ہے؛ اسی سے ہے: 'نسل الشعر' (بال جھڑ گئے)، اور پرندے کے پر جھڑنا، اور اس کا فعل مستقبل 'ینسل' ہے؛ اسی سے ہے: {وہ اپنے رب کی طرف دوڑتے چلے جائیں گے} [یس: ۵۱]، اور {وہ ہر بلندی سے نکل پڑیں گے} (۶) [الانبیاء: ۹۶]۔ امرء القیس نے کہا:

پس میرے کپڑے اپنے کپڑوں سے الگ کر لے، وہ گر جائیں گے(۷)

---

(۱) اسے طبری نے ۳/ ۵۸۳ میں اسی طرح نقل کیا ہے۔ (۲) ان کی کتاب معانی القرآن ۱/ ۲۷۷۔ (۳) اسے احمد (۲۹) نے حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) سورہ مائدہ کی آیت (۱۰۵) کی تفسیر کے وقت۔ (۵) الصحاح (حرث)۔ اور مذکورہ حدیث کو الحارث (۱۰۹۳) (بغیة الباحث) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "اپنی دنیا کے لیے محفوظ کر"۔ اور سیوطی نے اسے الجامع الصغیر ۱۲/۲ میں نمبر (۱۲۰۱) کے تحت اسی طرح ذکر کیا اور اس کے ضعیف ہونے کی طرف اشارہ کیا، اور مناوی نے شرح الجامع ۱۲/۲ میں کہا: اسے دیلمی نے روایت کیا اور اس کے ضعیف ہونے کی علامت لگائی؛ اس لیے کہ اس میں مجہول اور ضعیف راوی ہے، اور یہ عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما پر موقوف ہے ان الفاظ کے ساتھ: "کسی شخص کا کام کرو..."۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۰۔ (۷) ان کا دیوان ص ۱۳، اور شعر کا پہلا مصرعہ ہے: "اور اگر میری کسی عادت نے تجھے رنجیدہ کیا ہے"۔ اس کے شارح نے کہا: یعنی اگر میرے اخلاق میں کوئی ایسی بات ہے جو تجھے پسند نہیں، تو میرا معاملہ اپنے معاملے سے کاٹ دے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 206 [Page 387]

I said: The verse indicates tilling and cultivating the land, and planting trees, by extension of the mention of crops, and seeking progeny, which is the growth of animals, and through which the sustenance of mankind is completed. This refutes those who advocate for abandoning means (causes), and its explanation will come in this book, God willing (1).

His Saying, Exalted be He: {And Allah likes not mischief (fasad)} Al-Abbas ibn al-Fadl said: Mischief is destruction. Sa'id ibn al-Musayyib said: Clipping coins is part of mischief on earth (2).

Ata said: A man called Ata ibn Munabbih entered Ihram wearing a cloak, so the Prophet (peace be upon him) ordered him to take it off. Qatadah said: I said to Ata: We used to hear that he should tear it; Ata replied: Allah does not love mischief.

I said: The verse in its generality includes every mischief that occurs in land, property, or religion, and this is the correct view, God willing. It was said: The meaning of "does not love mischief" is: He does not love it from the people of righteousness, or He does not love it as a religion (3).

It is possible that the meaning is: He does not command it, and Allah knows best.

His Saying, Exalted be He: {And when it is said to him, "Fear Allah," pride in the sin takes hold of him. Sufficient for him is Hell, and wretched is the resting-place.}

This is the description of the disbeliever and the hypocrite who is carried away by pride. It is disliked for a believer to fall into such arrogance. Abdullah said: It is enough sin for a man that when his brother says to him: "Fear Allah," he replies: "Mind your own business (4); someone like you advises me? You are commanding me (5)!"

And 'Izzah: is power and dominance; from 'azzahu ya'uzzuhu: when he overcomes him. And from it: {and he overpowered me in...}

(1) In the commentary of verse (125) of Surah Al-Imran. (2) Reported by Al-Baghawi 1/180. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/280. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/281, and Al-Bayhaqi reported the statement of Abdullah ibn Mas'ud in Shu'ab al-Iman (8246) with the wording: "Indeed, among the greatest of sins..." (5) His saying: "You are commanding me," is from (d) and the margin of (kh). It appeared in (z) as: "Someone like you commands me?" and in (zh): "Someone like you commands me, advises me."

सूरह अल-बक़रह: आयत 206 [पृष्ठ 387]

मैंने कहा: और यह आयत भूमि को जोतने और जोतने, और फसलों पर कयास करते हुए पेड़ लगाने, और नस्ल की खोज पर संकेत देती है, जो जानवरों की वृद्धि है, और इसके द्वारा मानव का अस्तित्व पूर्ण होता है। यह उन लोगों का खंडन करता है जो कारणों (साधनों) को छोड़ने की बात करते हैं, और इसका विवरण इस पुस्तक में आएगा, यदि ईश्वर ने चाहा (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह फ़साद (बिगाड़) को पसंद नहीं करता} अब्बास बिन अल-फ़ज़ल ने कहा: फ़साद का अर्थ विनाश है। सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: सिक्कों को काटना (खोटा करना) ज़मीन पर फ़साद का हिस्सा है (2)।

अता ने कहा: एक व्यक्ति था जिसे अता बिन मुनब्बिह कहा जाता था; उसने जुब्बा पहनकर एहराम बाँध लिया, तो नबी ﷺ ने उसे उतारने का आदेश दिया। क़तादा ने कहा: मैंने अता से कहा: हम तो सुना करते थे कि इसे फाड़ दिया जाए; तो अता ने कहा: अल्लाह फ़साद को पसंद नहीं करता।

मैंने कहा: यह आयत अपनी व्यापकता में हर उस फ़साद को शामिल करती है जो ज़मीन, संपत्ति या धर्म में हो, और ईश्वर ने चाहा तो यही सही विचार है। कहा गया: फ़साद को पसंद नहीं करता का अर्थ है: यानी वह नेक लोगों से इसे पसंद नहीं करता, या वह इसे धर्म के रूप में पसंद नहीं करता (3)।

और यह भी संभव है कि अर्थ यह हो: वह इसका आदेश नहीं देता, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {और जब उससे कहा जाता है कि अल्लाह से डर, तो घमंड उसे गुनाह पर आमादा करता है। उसके लिए नरक ही काफी है, और वह बहुत बुरा ठिकाना है।}

यह उस काफ़िर और मुनाफ़िक़ (पाखंडी) का गुण है जो अहंकार में डूबा हो, और मोमिन (विश्वासी) के लिए यह नापसंद है कि वह ऐसी किसी परेशानी में पड़े। अब्दुल्ला ने कहा: किसी व्यक्ति के लिए इतना ही गुनाह काफ़ी है कि जब उसका भाई उससे कहे: अल्लाह से डर, तो वह कहे: अपनी फ़िक्र कर (4); तेरे जैसा मुझे नसीहत देगा? तू मुझे आदेश दे रहा है (5)!

और अल-इज़्ज़त: शक्ति और प्रभुत्व है; 'अज़ह यउज़ह' से निकला है: जब वह उस पर हावी हो गया। और इसी से है: {और उसने मुझ पर काबू पा लिया...}

(1) सूरह आल-इमरान की आयत (125) की व्याख्या में। (2) इसे अल-बग़वी ने 1/180 में उद्धृत किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/280। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/281, और अल-बैहक़ी

ने शबुल ईमान (8246) में अब्दुल्ला बिन मसूद का कथन इन शब्दों में उद्धृत किया: सबसे बड़े गुनाहों में से है... (5) उनका कहना: "तू मुझे आदेश दे रहा है", (द) और (ख) के हाशिए से है। और (ज़) में यह है: "क्या तेरे जैसा मुझे आदेश दे रहा है?" और (ज़ो) में: "तेरे जैसा मुझे आदेश दे रहा है, मुझे नसीहत कर रहा है"।

سورۃ البقرہ: آیت 206 [صفحہ 387]

میں نے کہا: اور یہ آیت کھیتی باڑی اور زمین کی زراعت، اور فصلوں پر قیاس کرتے ہوئے درخت لگانے، اور نسل کی طلب پر دلالت کرتی ہے، جو کہ جانوروں کی بڑھوتری ہے، اور اسی سے انسانی بقا مکمل ہوتی ہے۔ یہ ان لوگوں کی تردید ہے جو اسباب ترک کرنے کے قائل ہیں، اور اس کتاب میں اس کا بیان ان شاء اللہ تعالیٰ آئے گا (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ فساد کو پسند نہیں کرتا} عباس بن الفضل نے کہا: فساد سے مراد ویرانی ہے۔ سعید بن المسیب نے کہا: سکوں کو کاٹنا زمین میں فساد کا حصہ ہے (2)۔

عطاء نے کہا: ایک شخص تھا جسے عطاء بن منبہ کہا جاتا تھا؛ اس نے جبہ پہن کر احرام باندھ لیا، تو نبی کریم ﷺ نے اسے اتارنے کا حکم دیا۔ قتادہ نے کہا: میں نے عطاء سے کہا: ہم تو سنا کرتے تھے کہ اسے پھاڑ دیا جائے؛ تو عطاء نے کہا: اللہ تعالیٰ فساد کو پسند نہیں کرتا۔

میں نے کہا: یہ آیت اپنی عمومیت میں ہر اس فساد کو شامل ہے جو زمین، مال یا دین میں ہو، اور ان شاء اللہ یہی صحیح قول ہے۔ کہا گیا: فساد کو پسند نہیں کرتا کا مطلب ہے: یعنی وہ اہل صلاح سے اسے پسند نہیں کرتا، یا اسے دین کے طور پر پسند نہیں کرتا (3)۔

اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہوں: وہ اس کا حکم نہیں دیتا، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب اسے کہا جاتا ہے کہ اللہ سے ڈر تو تکبر اسے گناہ پر آمادہ کرتا ہے، پس اس کے لیے جہنم کافی ہے اور وہ بہت برا ٹھکانا ہے}

یہ اس کافر اور منافق کی صفت ہے جو فخر و غرور میں مبتلا ہو، اور مومن کے لیے ناپسندیدہ ہے کہ وہ اس طرح کی کسی تنگی میں پڑے۔ عبداللہ (بن مسعود) نے فرمایا: کسی شخص کے

گناہگار ہونے کے لیے یہی کافی ہے کہ جب اس کا بھائی اس سے کہے: اللہ سے ڈر، تو وہ کہے: اپنی فکر کر (4)؛ تیرے جیسا مجھے نصیحت کرے گا؟ تو مجھے حکم دے رہا ہے (5)!

اور العزة: قوت اور غلبہ ہے؛ عزہ یعزہ سے نکلا ہے یعنی: جب وہ اس پر غالب آ گیا۔ اور اسی سے ہے: {اور وہ مجھ پر غالب آ گیا...}

(1) سورہ آل عمران کی آیت (125) کی تفسیر میں۔ (2) اسے بغوی نے 1/180 میں ذکر کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 1/280۔ (4) المحرر الوجیز 1/281، اور بیہقی نے شعب الایمان (8246) میں عبداللہ بن مسعود کا قول ان الفاظ میں روایت کیا: سب سے بڑے گناہوں میں سے ہے... (5) ان کا قول: "تو مجھے حکم دے رہا ہے"، (د) اور (خ) کے حاشیے سے ہے۔ اور (ز) میں یہ لفظ ہے: "کیا تیرے جیسا مجھے حکم دے رہا ہے؟" اور (ظ) میں: "تیرے جیسا مجھے حکم دے رہا ہے، مجھے نصیحت کر رہا ہے"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 206 388 ...[Surah Sad: 23]. And it was said: 'Al-Izzah' (pride/might) here means 'Al-Hamiyyah' (zeal/haughtiness), and from this is the saying of the poet: Pride from his ignorance seized him, so he turned away angrily, doing as one who is weary (1). And it was said: 'Al-Izzah' here means 'Al-Mana'ah' (strength/unreachability) and strength of soul, meaning: he became proud and arrogant in himself, and that pride led him into sin when it seized him and bound him to it (2). And Qatadah said: The meaning is that if it is said to him: 'Wait,' he increases in his audacity for disobedience (3). The meaning is: pride carried him into sin. And it was said: Pride seized him for that which makes him sinful, meaning: he committed disbelief for pride and pre-Islamic zeal. Similar to it is: {But those who disbelieve are in pride and dissension} [Surah Sad: 2]. And it was said: The 'Ba' in 'bil-ithm' (by sin) has the meaning of 'Lam' (for), meaning: pride and zeal seized him from accepting the sermon because of the sin in his heart, which is hypocrisy. Among this is the saying of Antarah describing the sweat of the camel: And as if it were thick juice or thickened pitch, heated by fuel on the sides of a kettle (4). Meaning: the fuel was heated for it. And it was said: The 'Ba' has the meaning of 'with,' meaning: pride seized him along with the sin; so the meaning of 'Ba' varies according to interpretations. And it was mentioned that a Jew had a need from Harun al-Rashid, so he frequented his door for a year, but his need was not met. One day he stood at the door; when Harun came out, he hurried until he stood before him and said: "Fear God, O Commander of the Faithful!" So Harun got down from his animal and fell prostrate. When he raised his head, he ordered that the man's need be fulfilled, and it was. When he returned, it was said to him: "O Commander of the Faithful, you got down from your animal because of the word of a Jew?!" He said: "No, but I remembered the words of God Almighty: {And when it is said to him, 'Fear Allah,' pride in the sin takes hold of him. Sufficient for him is Hellfire, and wretched is the resting place} (5)." (1) Zad al-Masir 1/222. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/281, and it appeared in (Kh) and (Z): refusal. (3) Al-Wasit by al-Wahidi 1/311. (4) Diwan p. 22. 'Ar-Rubb', with a damma: the residue of any fruit after pressing. 'Al-Kuhayl', like Zubayr: pitch; which camels are coated with. Al-Qamus: (rubb, kuhl). 'Al-Mu'qad': that under which fire has been lit until it becomes thick and solid. 'Hashsh' means 'ihtashsh', i.e., it ignited. Sharh al-Qasa'id al-Sab' p. 332 by Ibn al-Anbari. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/196.

सूरह अल-बकरा: आयत 206 388 ...[साद: 23]। और यह कहा गया: यहाँ 'अल-इज़्ज़त' (गर्व/शक्ति) का अर्थ 'अल-हमिय्याह' (पक्षपात/घमंड) है, और इसी से कवि का कथन है: उसकी अज्ञानता से उपजे गर्व ने उसे पकड़ लिया, तो वह क्रोधित होकर मुड़ गया, जैसे कोई थका हुआ व्यक्ति करता है (1)। और यह भी कहा गया: यहाँ 'इज़्ज़त' का अर्थ 'अल-मना'ह' (शक्ति/अभेद्यता) और आत्मा की दृढ़ता है, अर्थात: वह अपने आप में गौरवान्वित और अहंकारी हो गया, और उस गर्व ने उसे पाप में डाल दिया जब उसने उसे पकड़ लिया और उसे उसी में बांध दिया (2)। क़तादाह ने कहा: अर्थ यह है कि यदि उससे कहा जाए: 'ठहरो', तो वह अवज्ञा के लिए अपने साहस को बढ़ा देता है (3)। अर्थ है: गर्व ने उसे पाप की ओर धकेल दिया। और यह भी कहा गया: गर्व ने उसे उस चीज़ के लिए पकड़ लिया जो उसे पापी बनाती है, अर्थात: उसने गर्व और अज्ञानता काल के पक्षपात के कारण कुफ़्र (अविश्वास) किया। इसके समान है: {बल्कि जो लोग अविश्वासी हैं वे अभिमान और विरोध में हैं} [साद: 2]। और यह कहा गया: 'बिल-इत्म' (पाप के साथ) में 'बा' का अर्थ 'लाम' (के लिए) है, अर्थात: गर्व और पक्षपात ने उसे अपने दिल के पाप, जो कि पाखंड है, के कारण उपदेश स्वीकार करने से रोक दिया। इसी में अंतरा का ऊंट के पसीने का वर्णन करने वाला कथन है: और मानो यह गाढ़ा रस या जमा हुआ डामर हो, जिसे केतली के किनारों पर ईंधन द्वारा गर्म किया गया हो (4)। अर्थात: ईंधन उसके लिए जलाया गया था। और यह भी कहा गया: 'बा' का अर्थ 'साथ' है, अर्थात: गर्व ने उसे पाप के साथ पकड़ लिया; तो 'बा' का अर्थ व्याख्याओं के अनुसार बदलता रहता है। और उल्लेख किया गया है कि एक यहूदी को हारून अल-रशीद से कुछ काम था, इसलिए वह एक साल तक उनके दरवाजे पर आता-जाता रहा, लेकिन उसकी जरूरत पूरी नहीं हुई। एक दिन वह दरवाजे पर खड़ा हो गया; जब हारून बाहर निकला, तो वह दौड़कर उसके सामने खड़ा हो गया और कहा: "ऐ अमीरुल मोमिनीन, अल्लाह से डरो!" तो हारून अपनी सवारी से नीचे उतर गया और सजदे में गिर गया। जब उसने अपना सिर उठाया, तो उसने उसकी जरूरत पूरी करने का आदेश दिया और वह पूरी हो गई। जब वह वापस लौटा, तो उससे कहा गया: "ऐ अमीरुल मोमिनीन, आप एक यहूदी के कहने पर अपनी सवारी से नीचे उतर गए?!" उन्होंने कहा: "नहीं, बल्कि मुझे अल्लाह तआला का यह फरमान याद आ गया: {और जब उससे कहा जाता है कि अल्लाह से डरो, तो गर्व उसे पाप में जकड़ लेता है। तो उसके लिए जहन्नम (नरक) ही काफी है, और वह बहुत बुरा ठिकाना है} (5)।" (1) ज़ाद अल-मसीर 1/222। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/281, और (ख़) और (ज़) में 'इबा'न' (इनकार) आया है। (3) अल-वाहिदी की अल-वसीत 1/311। (4) दीवान पृ. 22। 'अर-रुब्ब', धम्मा के साथ: निचोड़ने के बाद किसी भी फल का अवशेष। 'अल-कुहैल', ज़ुबैर की तरह: डामर; जिससे ऊंटों को लेपा जाता

है। अल-कामूस: (रुब्ब, कुहल)। 'अल-मुअक़द': जिसके नीचे आग जलाई गई हो जब तक कि वह गाढ़ा और ठोस न हो जाए। 'हश' का अर्थ 'इहताश' है, यानी वह सुलग उठा। इब्न अल-अंबारी द्वारा शरह अल-क़सायद अल-सब्अ पृ. 332। (5) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/196।

سورہ البقرہ: آیت 206 388 ...[ص: 23]۔ اور کہا گیا: یہاں 'عزت' سے مراد 'حمیت' (ننگ و عار/جاہلی عصبیت) ہے، اور اسی سے شاعر کا قول ہے: اسے اس کی جہالت کی وجہ سے عزت (تکبر) نے پکڑ لیا، تو وہ غصے میں پیٹھ پھیر گیا، اکتائے ہوئے شخص کی طرح (1)۔ اور کہا گیا: یہاں 'عزت' سے مراد 'منعت' (قوت و غلبہ) اور نفس کی سختی ہے، یعنی: وہ اپنے جی میں بڑا بن گیا اور فخر کرنے لگا، تو اس عزت نے اسے گناہ میں ڈال دیا جب اس نے اسے پکڑ لیا اور اس پر لازم کر دیا (2)۔ اور قتادہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ جب اس سے کہا جائے: 'ٹھہر جاؤ'، تو وہ نافرمانی پر مزید دلیر ہو جاتا ہے (3)۔ اور معنی ہے: عزت نے اسے گناہ پر ابھارا۔ اور کہا گیا: عزت نے اسے اس چیز کے ساتھ پکڑ لیا جو اسے گنہگار بناتی ہے، یعنی: اس نے تکبر اور جاہلانہ حمیت کی وجہ سے کفر کا ارتکاب کیا۔ اور اس کی مثال یہ ہے: ﴿بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ﴾ [ص: 2] (بلکہ کافر تکبر اور مخالفت میں ہیں)۔ اور کہا گیا: 'بالإثم' میں 'باء' 'لام' کے معنی میں ہے، یعنی: عزت اور حمیت نے اسے اس گناہ کی وجہ سے نصیحت قبول کرنے سے روک دیا جو اس کے دل میں ہے، اور وہ نفاق ہے۔ اسی میں سے عنترہ کا قول ہے جو اونٹنی کے پسینے کی تعریف کر رہا ہے: اور گویا وہ گاڑھا شیرہ یا جما ہوا تارکول ہے، جسے ہانڈی کے اطراف میں ایندھن جلا کر گرم کیا گیا ہو (4)۔ یعنی: ایندھن اس کے لیے جلایا گیا۔ اور کہا گیا: 'باء' 'مع' (ساتھ) کے معنی میں ہے، یعنی: عزت نے اسے گناہ کے ساتھ پکڑ لیا؛ پس 'باء' کے معنی تاویلات کے لحاظ سے مختلف ہوتے ہیں۔ اور ذکر کیا گیا ہے کہ ایک یہودی کی ہارون الرشید کے پاس کوئی ضرورت تھی، وہ ایک سال تک ان کے دروازے پر آتا رہا، لیکن اس کی حاجت پوری نہ ہوئی۔ ایک دن وہ دروازے پر کھڑا ہو گیا؛ جب ہارون نکلے تو وہ دوڑ کر ان کے سامنے کھڑا ہو گیا اور کہا: "اے امیر المومنین، اللہ سے ڈرو!" تو ہارون اپنی سواری سے نیچے اتر آئے اور

سجدے میں گر گئے، جب سر اٹھایا تو اس کی حاجت پوری کرنے کا حکم دیا اور وہ پوری ہو گئی۔ جب وہ واپس لوٹے تو ان سے کہا گیا: "اے امیر المومنین، آپ ایک یہودی کے کہنے پر اپنی سواری سے اتر گئے؟!" انہوں نے کہا: "نہیں، بلکہ مجھے اللہ تعالیٰ کا یہ قول یاد آ گیا: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾ (اور جب اس سے کہا جاتا ہے کہ اللہ سے ڈرو، تو اسے تکبر گناہ پر آمادہ کر دیتا ہے، پس اس کے لیے جہنم کافی ہے، اور وہ بہت برا ٹھکانہ ہے) (5)۔" (1) زاد المسير 1/222۔ (2) المحرر الوجيز 1/281، اور (خ) اور (ظ) میں 'إباءً' (انکار) واقع ہوا ہے۔ (3) الوسيط للواحدی 1/311۔ (4) دیوان ص 22، اور 'الرُّبُّ'، پیش کے ساتھ: کسی بھی پھل کو نچوڑنے کے بعد اس کا گاڑھا بچا ہوا حصہ۔ اور 'الكُحيل'، زبیر کے وزن پر: تارکول؛ جس سے اونٹوں کو ملا جاتا ہے۔ القاموس: (رب، کحل)۔ اور 'المُعقَّد': جس کے نیچے آگ جلائی گئی ہو یہاں تک کہ وہ گاڑھا اور سخت ہو جائے۔ اور 'حَشَّ' بمعنی 'احتشَّ'، یعنی: آگ بھڑک اٹھی۔ شرح القصائد السبع ص 332 ابن الانباری۔ (5) تفسیر ابی اللیث 1/196۔

389

Surah Al-Baqarah: Verse 207

"His reckoning," meaning: sufficient for him as punishment and retribution; just as you say to a man: "Suffice it what has befallen you!" while you consider what has happened to him to be immense and treat it as such.

And "al-mihad" is the plural of "al-mahd," which is the place prepared for sleep, including the cradle of an infant. Hell is named "mihad" because it is the abode of the disbelievers. It is said: because it is a replacement for them for a bed; like His saying: "So give them tidings of a painful punishment" [Al-Imran: 21], and its parallel in speech is their saying: "The greeting between them is a painful beating" (1).

The Almighty's saying: {And of the people is he who sells himself, seeking the pleasure of Allah. And Allah is kind to [His] servants} (207).

"Ibtighaa" (seeking) is in the accusative case as an object of purpose. And since He mentioned the conduct of the hypocrites, He mentioned after it the conduct of the believers.

It was said: It was revealed concerning Suhayb, for he set out migrating to the Messenger of Allah (peace be upon him). A group of Quraysh followed him, so he got down from his mount, emptied (2) what was in his quiver, took his bow, and said: "You know that I am one of the best archers among you, and by Allah, you will not reach me until I shoot what is in my quiver, then I will strike with my sword as long as anything remains of it in my hand, then do what you will." They said: "We will not let you leave us wealthy when you came to us poor, but direct us to your wealth in Mecca and we will leave you alone." They made a covenant with him on that, so he did. When he came to the Messenger of Allah (peace be upon him), the verse was revealed: {And of the people is he who sells himself, seeking the pleasure of Allah...} the verse. The Messenger of Allah (peace be upon him) said to him: "The trade has profited, O Abu Yahya"; and he recited the verse to him. Narrated by Razin; and Said ibn al-Musayyib (may Allah be pleased with them both) said it (3).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/281, and this is the end of a verse of poetry, its beginning: "And horses have approached with stinginess." Al-Shantamari attributed it in the Commentary on the Evidences of the Book, p. 360, to Amr ibn Ma'dikarib. He said: The evidence in it is making the beating a greeting by way of extension, and he only mentioned this to strengthen the permissibility of replacement in what was not of

the kind of the first. It is in Al-Khizanah 9/257. (2) "Nathala al-kinanah" (to empty the quiver): he took out its arrows and scattered them. Al-Qamus (nathala). (3) Narrated by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 3/228, Al-Harith (679) (Bughyat al-Bahith), Ibn Abi Hatim (1939), and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 1/151 from Said ibn al-Musayyib. Al-Tabari narrated 3/591 from Ikrimah that it was revealed concerning Suhayb, Abu Dharr, and Jundub ibn al-Sakan.

३८९

सूरह अल-बक़रह: आयत २०७

"उसका हिसाब," यानी: सज़ा और प्रतिफल के रूप में उसके लिए काफी है; जैसे आप एक आदमी से कहते हैं: "तुम्हारे साथ जो हुआ वह तुम्हारे लिए काफी है!" जबकि आप जो उसके साथ हुआ है उसे बहुत बड़ा मानते हैं।

और "अल-मिहाद" "अल-महद" का बहुवचन है, जो सोने के लिए तैयार की गई जगह है, जिसमें बच्चे का पालना भी शामिल है। नर्क को "मिहाद" नाम दिया गया है क्योंकि वह काफ़िरों का ठिकाना है। कहा जाता है: क्योंकि यह उनके लिए बिस्तरे के बदले में है; जैसे उनका कहना है: {तो उन्हें एक दर्दनाक अज़ाब की खुशखबरी दे दो} [आल-इमरान: २१], और बातचीत में इसके समानांतर उनका कहना है: "उनके बीच का अभिवादन एक दर्दनाक प्रहार है" (१)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और लोगों में वह भी है जो अल्लाह की रज़ा (प्रसन्नता) चाहने के लिए अपनी जान बेच देता है। और अल्लाह बंदों पर बहुत मेहरबान है।} (२०७)।

"इब्तिग़ा" (चाहने के लिए) उद्देश्य के कारक (मफ़ऊल लहू) के रूप में नसब (accusative) में है। और जब उसने मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के व्यवहार का ज़िक्र किया, तो उसके बाद उसने ईमान वालों के व्यवहार का ज़िक्र किया।

कहा जाता है: यह सुहैब के बारे में नाज़िल हुई, क्योंकि वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की ओर हिजरत करने के लिए निकले थे। कुरैश के कुछ लोगों ने उनका पीछा किया, तो वह अपनी सवारी से उतर गए, अपने तरकश से तीर निकाले (२), अपना धनुष लिया और कहा: "तुम जानते हो कि मैं तुम में सबसे अच्छे तीरंदाजों में से एक हूँ, और अल्लाह की कसम, तुम मुझ तक नहीं पहुँच पाओगे जब तक कि मैं अपने तरकश के तीर न चला दूँ, फिर मैं अपनी तलवार से वार करूँगा जब तक कि मेरे हाथ में उसका कुछ हिस्सा रहे, फिर जो चाहो करना।" उन्होंने कहा: "हम तुम्हें अमीर होकर अपने यहाँ से जाने नहीं देंगे जबकि तुम हमारे पास गरीब बनकर आए थे, लेकिन हमें मक्का में अपने धन का पता बता दो और हम तुम्हें छोड़ देंगे।" उन्होंने इसके लिए उनके साथ वादा किया, तो उन्होंने वैसा ही किया। जब वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आए, तो आयत नाज़िल हुई: {और लोगों में वह भी है जो अल्लाह की रज़ा चाहने के लिए अपनी जान बेच देता है...} आयत के अंत तक। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनसे कहा: "ऐ

अबू यहया, सौदा लाभदायक रहा"; और उन्हें आयत पढ़कर सुनाई। इसे रज़ीन ने निकाला है; और सईद बिन अल-मुसय्यब (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने भी इसे कहा है (३)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८१, और यह एक शेर का पिछला हिस्सा है, जिसका पहला हिस्सा है: "और घोड़े कंजूसी के साथ पास आए हैं।" अल-शंतमरी ने 'शरह शवाहिद अल-किताब' के पेज ३६० पर इसे अम्र बिन मादीकरीब की ओर मन्सूब किया है। उन्होंने कहा: इसमें गवाह यह है कि प्रहार को विस्तार के तौर पर अभिवादन बनाया गया है, और उन्होंने इसे केवल उस चीज़ में बदलाव की अनुमति को मजबूत करने के लिए ज़िक्र किया जो पहले की किस्म की नहीं थी। यह 'अल-खिजाना' ९/२५७ में है। (२) "नथल अल-किनाना" (तरकश खाली करना): उसने उसके तीर निकाले और उन्हें बिखेर दिया। अल-क़ामूस (नथल)। (३) इसे इब्न साद ने 'अल-तबाक़ात' ३/२२८ में, अल-हारिस (६७९) (बुग़ियत अल-बाहिस), इब्न अबी हातिम (१९३९), और अबू नुऐम ने 'अल-हिलिया' १/१५१ में सईद बिन अल-मुसय्यब से रिवायत किया है। अल-तबरी ने ३/५९१ में इकरीमा से रिवायत किया है कि यह सुहैब, अबू ज़र और जुंदुब बिन अल-सकन के बारे में नाज़िल हुई।

سورہ البقرہ : آیت ۲۰۷

"حسبہ" ، یعنی : سزا اور بدلے کے طور پر اس کے لیے کافی ہے؛ جیسا کہ تم کسی آدمی سے کہتے ہو : "جو تم پر بیتی وہی تمہارے لیے کافی ہے!" جبکہ تم اس واقعے کو بہت بڑا سمجھتے ہو اور اسے اس پر بڑا کر کے پیش کرتے ہو۔

اور "المهاد" مہد کی جمع ہے ، اور یہ سونے کے لیے تیار کی گئی جگہ ہے ، اور اسی سے بچے کا جھولا (مہد الصبی) ہے۔ اور جہنم کو "مہاد" کا نام دیا گیا کیونکہ یہ کافروں کا ٹھکانا ہے۔ اور کہا گیا : کیونکہ یہ ان کے لیے بستر کا بدل ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے : ﴿فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ [آل عمران : ۲۱] ، اور کلام میں اس کی مثال ان کا یہ قول ہے : "ان کے درمیان تحفہ دردناک ضرب (مار) ہے" (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد : ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾ (۲۰۷)۔

"ابتغاء" مفعول لہ ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ اور جب اللہ نے منافقین کے عمل کا ذکر کیا ، تو اس کے بعد مومنین کے عمل کا ذکر فرمایا۔

کہا گیا : یہ صہیب (رضی اللہ عنہ) کے بارے میں نازل ہوئی ، کیونکہ وہ رسول اللہ ﷺ کی طرف ہجرت کرتے ہوئے نکلے ، تو قریش کے کچھ لوگوں نے ان کا پیچھا کیا ، تو وہ اپنی سواری سے اترے ، اور اپنے ترکش (۲) سے تیر نکالے ، اور اپنی کمان پکڑی ، اور کہا : تم جانتے ہو کہ میں تم میں سب سے بہترین تیر انداز ہوں ، اور اللہ کی قسم تم مجھ تک نہیں پہنچ سکو گے یہاں تک کہ میں اپنے ترکش کے تمام تیر چلا دوں ، پھر میں اپنی تلوار سے ماروں گا جب تک میرے ہاتھ میں

اس کا کچھ حصہ باقی رہے ، پھر جو چاہو کرنا۔ انہوں نے کہا : ہم تمہیں اپنے ہاں سے مالدار بن کر جانے نہیں دیں گے جبکہ تم ہمارے پاس غریب بن کر آئے تھے ، لیکن ہمیں مکہ میں اپنے مال کا پتہ بتا دو اور ہم تمہیں چھوڑ دیں گے ، اور انہوں نے اس پر ان سے عہد کیا ، تو انہوں نے ایسا ہی کیا۔ پس جب وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس پہنچے تو یہ آیت نازل ہوئی : ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ﴾ الآیة ، تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا : "اے ابو یحییٰ ، سودا نفع بخش رہا"؛ اور ان پر یہ آیت تلاوت فرمائی ، اسے رزین نے نکالا ہے؛ اور اسے سعید بن المسیب (رضی اللہ عنہما) نے بیان کیا ہے (۳)۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/۲۸۱ ، اور یہ ایک شعر کا دوسرا مصرعہ ہے ، پہلا مصرعہ ہے : "وخیل قد دلفت لها بخیل"۔ اور شنتمری نے اسے شرح شواہد الکتاب ص ۳۶۰ میں عمرو بن معدی کرب کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور کہا : اس میں شاہد یہ ہے کہ مار کو وسعت کے طور پر تحیہ (سلام) قرار دیا گیا ہے ، اور یہ صرف اس چیز میں بدل کے جائز ہونے کو تقویت دینے کے لیے ذکر کیا گیا جو پہلی قسم کی نہ ہو۔ اور یہ الخزانہ ۹/۲۵۷ میں ہے۔ (۲) نَثَلَ الکنانة یَنثُلُها : اس کے تیر نکال کر بکھیر دیے۔ القاموس (نثل)۔ (۳) اسے ابن سعد نے الطبقات ۳/۲۲۸ میں ، اور الحارث (۶۷۹) (بغیۃ الباحث) ، اور ابن ابی حاتم (۱۹۳۹) ، اور ابو نعیم نے الحلیہ ۱/۱۵۱ میں سعید بن المسیب سے نکالا ہے۔ اور طبری ۵۹۱/۳ نے عکرمہ سے نکالا ہے کہ یہ صہیب ، ابو ذر اور جندب بن السکن کے بارے میں نازل ہوئی۔

Page 390 Surah Al-Baqarah: Verse 207

The commentators said (1): The polytheists captured Suhayb and tortured him. Suhayb said to them: "I am an old man; it doesn't harm you whether I am among you or someone else. Would you take my wealth and leave me and my religion?" They did so, and his condition for them was a mount and provisions. He then left for Medina and was met by Abu Bakr and Umar, may Allah be pleased with them, and other men. Abu Bakr said to him: "Your trade has been profitable, O Abu Yahya." Suhayb replied: "And yours, so it may not lose. What is that?" He said: "Allah revealed this about you," and he recited the verse to him (2).

Al-Hasan said: "Do you know about whom this verse was revealed? It was revealed about a Muslim who met a disbeliever and said to him: 'Say there is no god but Allah, and if you say it, you will protect your wealth and your life.' He refused to say it, so the Muslim said: 'By Allah, I will sell my life for Allah,' so he stepped forward and fought until he was killed."

It was said: It was revealed concerning those who enjoin good and forbid evil. This was the interpretation of Umar, Ali, and Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. Ali and Ibn Abbas said: "Two men fought," meaning: the changer said to the corruptor: "Fear Allah," but the corruptor refused and pride led him to sin (3). So the changer sold his life to Allah and fought him, and they fought.

Abu al-Khalil said: Umar ibn al-Khattab heard a person reciting this verse, and Umar said: "Truly, to Allah we belong and to Him we shall return; a man stood up to enjoin good and forbid evil and was killed" (4).

It was said: Umar heard Ibn Abbas saying: "Two men fought" upon hearing a reciter read this verse. He asked him about what he said, and he explained this interpretation to him. Umar said to him: "Allah bless your land, O Ibn Abbas!"

It was said: It was revealed concerning those who charge into battle; Hisham ibn Amir attacked the ranks in Constantinople and fought until he was killed. Then Abu Huraira recited: "And of the people is he who sells himself, seeking the pleasure of Allah" (5); and a similar report is narrated from Abu Ayyub.

Footnotes: (1) There is an omission in copy (kh) from this point to: "and a camel belonging to Sa'd ibn Abi Waqqas and Utbah ibn Ghazwan strayed," in the first issue of the interpretation of verse (217), page 420. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/196, Tafsir al-Baghawi 1/182, and al-Tabari 3/592 narrated something similar from al-Rabi'. (3) His

words: "with sin," are from (d) and (z). (4) Tafsir al-Baghawi 1/182-183. Al-Tabari 3/593-594 narrated the report of al-Hasan and Umar, may Allah be pleased with them. Abu al-Khalil is Salih ibn Abi Maryam al-Dabbi, their freedman, from the men of al-Tahdhib. (5) Narrated by al-Tabari 3/593.

पृष्ठ ३९० सूरत अल-बकरा: आयत २०७

टीकाकारों (मफस्सिरून) ने कहा (१): मुशरिकों ने सुहैब को पकड़ लिया और उन्हें प्रताड़ित किया। सुहैब ने उनसे कहा: "मैं एक बूढ़ा आदमी हूँ, इससे आपको कोई फर्क नहीं पड़ता कि मैं आपके साथ हूँ या किसी और के। क्या आप मेरा धन ले लेंगे और मुझे और मेरे धर्म को छोड़ देंगे?" उन्होंने ऐसा ही किया, और उनके लिए शर्त एक सवारी और रसद थी। फिर वे मदीना के लिए निकल पड़े और अबू बक्र और उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) और अन्य लोगों ने उनका स्वागत किया। अबू बक्र ने उनसे कहा: "हे अबू यह्या, आपका व्यापार लाभदायक रहा है।" सुहैब ने उत्तर दिया: "और आपका भी, ताकि वह घाटे में न रहे। बात क्या है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह ने आपके बारे में यह आयत उतारी है," और उन्होंने उन्हें आयत पढ़कर सुनाई (२)।

अल-हसन ने कहा: "क्या आप जानते हैं कि यह आयत किसके बारे में उतरी है? यह उस मुसलमान के बारे में उतरी है जो एक काफिर से मिला और उससे कहा: 'कहो कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, और यदि तुम इसे कहोगे, तो तुम अपने धन और अपने जीवन की रक्षा करोगे।' उसने इसे कहने से इनकार कर दिया, तो मुसलमान ने कहा: 'अल्लाह की कसम, मैं अल्लाह के लिए अपना जीवन बेच दूंगा,' फिर वह आगे बढ़ा और तब तक लड़ा जब तक कि वह शहीद नहीं हो गया।"

यह भी कहा गया है: यह उनके बारे में उतरी है जो भलाई का आदेश देते हैं और बुराई से रोकते हैं। उमर, अली और इब्न अब्बास (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) की यही व्याख्या थी। अली और इब्न अब्बास ने कहा: "दो आदमी आपस में लड़ पड़े," यानी: सुधारक ने बिगाड़ने वाले से कहा: "अल्लाह से डरो," लेकिन बिगाड़ने वाले ने इनकार कर दिया और उसके अहंकार ने उसे पाप की ओर धकेल दिया (३)। इसलिए सुधारक ने अल्लाह के लिए अपना जीवन बेच दिया और उससे लड़ा, और दोनों में युद्ध हुआ।

अबू अल-खलील ने कहा: उमर इब्न अल-खत्ताब ने एक व्यक्ति को यह आयत पढ़ते हुए सुना, तो उमर ने कहा: "बेशक हम अल्लाह के ही हैं और हमें उसी की ओर लौटकर जाना है; एक व्यक्ति भलाई का हुक्म देने और बुराई से रोकने के लिए खड़ा हुआ और मार दिया गया" (४)।

यह भी कहा गया है: उमर ने इब्न अब्बास को यह कहते हुए सुना: "जब कारी ने यह आयत पढ़ी तो दो आदमी आपस में लड़ पड़े।" उन्होंने उनसे उनके कहे के बारे में पूछा, तो उन्होंने उन्हें यही व्याख्या समझाई। उमर ने उनसे कहा: "अल्लाह तुम्हारे देश में बरकत दे, ऐ इब्न अब्बास!"

यह भी कहा गया है: यह उनके बारे में उतरी है जो युद्ध में कूद पड़ते हैं; हिशाम इब्न आमिर ने कुस्तुनतुनिया (कॉन्स्टेंटिनोपल) में दुश्मन की कतारों पर हमला किया और तब तक लड़े जब तक कि शहीद नहीं हो गए। तब अबू हुरैरा ने पढ़ा: "और लोगों में वह भी है जो अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त करने के लिए अपना जीवन बेच देता है" (५); और इसी तरह की बात अबू अय्यूब से भी वर्णित है।

पाद टिप्पणियाँ: (१) प्रति (ख) में इस स्थान से लेकर इस कथन तक कि: "और साद बिन अबी वक्कास और उत्बा बिन गजवान का ऊंट भटक गया," आयत (२१७) की व्याख्या के पहले मुद्दे में, पृष्ठ ४२० पर कुछ अंश छूट गया है। (२) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/१९६, तफ़सीर अल-बग़वी १/१८२, और अल-तबरी ३/५९२ ने रबी से इसी प्रकार का वर्णन किया है। (३) उनके शब्द: "गुनाह के साथ," (द) और (ज़) से हैं। (४) तफ़सीर अल-बग़वी १/१८२-१८३। अल-तबरी ३/५९३-५९४ ने अल-हसन और उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की रिपोर्ट को उद्धृत किया है। अबू अल-खलील: सालेह बिन अबी मरियम अल-दबी हैं, जो उनके आजाद किए गए दास थे, और तहज़ीब के पुरुषों में से हैं। (५) अल-तबरी ३/५९३ द्वारा उद्धृत।

صفحہ ۳۹۰ سورۃ البقرہ: آیت ۲۰۷

مفسرین نے کہا (۱): مشرکین نے صہیب کو پکڑ لیا اور انہیں عذاب دیا، تو صہیب نے ان سے کہا: میں ایک بوڑھا آدمی ہوں، تمہیں کوئی نقصان نہیں پہنچے گا خواہ میں تمہارے ساتھ رہوں یا کسی اور کے پاس، تو کیا تم میرا مال لے کر مجھے اور میرے دین کو چھوڑ دو گے؟ انہوں نے ایسا ہی کیا، ان کے لیے سواری اور خرچ کی شرط تھی؛ چنانچہ وہ مدینہ کی طرف نکل پڑے تو ابو بکر اور عمر رضی اللہ عنہما اور دیگر مردوں نے ان کا استقبال کیا، تو ابو بکر نے ان سے کہا: اے ابو یحییٰ! تمہاری تجارت نفع بخش رہی۔ صہیب نے ان سے کہا: اور آپ کی بھی، پس وہ نقصان نہ اٹھائے، یہ کیا معاملہ ہے؟ انہوں نے کہا: اللہ نے آپ کے بارے میں یہ آیت نازل فرمائی ہے؛ اور ان کے سامنے آیت پڑھی (۲)۔

اور حسن نے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ یہ آیت کس کے بارے میں نازل ہوئی؟ یہ اس مسلمان کے بارے میں نازل ہوئی جس کی ملاقات ایک کافر سے ہوئی تو اس نے اس سے کہا: کہو اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اگر تم نے یہ کہہ دیا تو تم نے اپنے مال اور اپنی جان کی حفاظت کر لی، تو اس نے اسے کہنے سے انکار کر دیا، تو مسلمان نے کہا: اللہ کی قسم! میں اللہ کی خاطر اپنی جان بیچ دوں گا، پھر وہ آگے بڑھا اور لڑا یہاں تک کہ شہید ہو گیا۔

اور کہا گیا: یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو نیکی کا حکم دیتے ہیں اور برائی سے روکتے ہیں، اور عمر، علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہم نے یہی تفسیر کی ہے، علی اور ابن عباس نے کہا: دو آدمی آپس میں لڑ پڑے، یعنی: نیکی کا حکم دینے والے نے فساد کرنے والے سے کہا: اللہ سے ڈرو، تو فساد کرنے والے نے انکار کر دیا اور اسے اس کی عزت نے گناہ پر

آمادہ کیا (۳)، تو نیکی کا حکم دینے والے نے اللہ کی رضا کے لیے اپنی جان بیچ دی اور اس سے لڑا یہاں تک کہ دونوں لڑ پڑے۔

اور ابو الخلیل نے کہا: عمر بن الخطاب نے ایک شخص کو یہ آیت پڑھتے ہوئے سنا، تو عمر نے کہا: انا للہ وانا الیہ راجعون؛ ایک آدمی نیکی کا حکم دینے اور برائی سے روکنے کے لیے کھڑا ہوا اور شہید کر دیا گیا (۴)۔

اور کہا گیا: عمر نے ابن عباس کو یہ کہتے ہوئے سنا: قاری کے اس آیت کو پڑھنے پر دو آدمی آپس میں لڑ پڑے، تو انہوں نے ان سے اس کے بارے میں پوچھا جو انہوں نے کہا تھا، تو انہوں نے ان کے لیے یہی تفسیر کی، تو عمر نے ان سے کہا: اے ابن عباس! اللہ تمہارے شہر کو سلامت رکھے (یعنی کتنا عمدہ فہم ہے)۔

اور کہا گیا: یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو لڑائی میں کود پڑتے ہیں؛ ہشام بن عامر نے قسطنطنیہ میں صفوں پر حملہ کیا اور لڑے یہاں تک کہ شہید ہو گئے، تو ابو ہریرہ نے پڑھا: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ﴾ (۵)؛ اور اسی طرح کی روایت ابو ایوب سے بھی ہے۔

حواشی: (۱) نسخہ (خ) میں اس مقام سے لے کر اس قول تک: "اور سعد بن ابی وقاص اور عتبہ بن غزوان کا اونٹ بھٹک گیا،" آیت (۲۱۷) کی تفسیر کے پہلے مسئلے میں، صفحہ ۴۲۰ پر کچھ عبارت ساقط ہے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱/۱۹۶، اور تفسیر البغوی ۱/۱۸۲، اور طبری نے ۳/۵۹۲ میں ربیع سے اس کی مانند روایت کی ہے۔ (۳) ان کا قول: "بالاثم" (گناہ کے ساتھ)، (د) اور (ز) سے ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۱/۱۸۲-۱۸۳۔ اور طبری ۳/۵۹۳-۵۹۴ نے حسن اور عمر رضی اللہ عنہما کی خبر نکالی ہے، اور ابو الخلیل: صالح بن ابی مریم الضبعی ان کے مولیٰ ہیں، رجال تہذیب میں سے ہیں۔ (۵) اسے طبری ۳/۵۹۳ نے روایت کیا ہے۔

It was said: It was revealed regarding the martyrs of the Battle of al-Raji'. Qatada said: They are the Emigrants (Muhajirun) and the Helpers (Ansar)(1). It was also said: It was revealed regarding Ali, may Allah be pleased with him, when the Prophet ﷺ left him on his bed the night he left for the cave; as will be explained in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah), if Allah Almighty wills(2).

It was also said: The verse is general, applying to every mujahid in the path of Allah, or one who is martyred for His sake, or one who changes an evil(3). The ruling regarding one who charges into the ranks has been mentioned previously, and the mention of changing evil, its conditions and rulings, will come in "Al Imran", if Allah Almighty wills(4).

And "yashri" means "to sell"; from it: {And they sold him for a miserable price} [Yusuf: 20], meaning they sold him. Its root is "exchange", and from it is His saying, Exalted is He: {Indeed, Allah has purchased from the believers their lives and their properties [in exchange] for that they will have Paradise} [At-Tawbah: 111]. From it is the poet's saying: And if the vicissitudes of time have made you pass away among the first... those who sold this world for the gardens of eternity(5) And another said: And I sold a boy (burd), would that I... after the boy, were an owl (hama)(6) "Burd" here is the name of a slave-boy. And another said: He offers a price for it and she refuses... and its owner(7) says: "Won't you sell (tashri)(8)?" Selling the soul here is sacrificing it for the commands of Allah Almighty. "Ibtigha'" (seeking) is an object of purpose.

---

(1) Zad al-Masir 1/224. (2) In the commentary on verse (40) of it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/281. (4) In the commentary on verse (22) of it. (5) We did not find its source. (6) Its author is Yazid ibn Mufrigh al-Himyari, and the verse is in his Diwan p. 144. Al-hama: one of the nocturnal birds. The Arabs used to claim that the soul of a slain person whose revenge is not taken becomes a 'hama' that says at his grave: "Quench me, quench me," and if his revenge is taken, it flies away. Mukhtar al-Sihah: (ham). (7) In the manuscripts: "sahibuhu" (his owner), and the established text is from (m). (8) In (d): "nashri", in (z): "tashtari", in (m): "fashr", and the established text is from (z). And we did not find its source.

सूरह अल-बक़रह: आयत 207 | 391

यह कहा गया: यह रजीअ की जंग के शहीदों के बारे में नाज़िल हुई थी। क़तादा ने कहा: वे मुहाजिर और अंसार हैं(1)। यह भी कहा गया: यह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में नाज़िल हुई थी जब नबी ﷺ ने उन्हें अपने बिस्तर पर छोड़ दिया था उस रात जब वे गुफा के लिए निकले थे; जैसा कि अल्लाह ने चाहा तो "बराह" (सूरह अत-तौबा) में इसका वर्णन आएगा(2)।

यह भी कहा गया: आयत आम है, जो अल्लाह की राह में हर मुजाहिद, या जो उसकी खातिर शहीद हो जाए, या जो किसी बुराई को बदल दे, उस पर लागू होती है(3)। सफों पर हमला करने वाले का हुक्म पहले ज़िक्र किया जा चुका है, और बुराई को बदलने का ज़िक्र, उसकी शर्तें और अहकाम "आल इमरान" में आएंगे, इंशा अल्लाह ताला(4)।

और "यशरी" का अर्थ है "बेचना"; इसी से है: {और उन्होंने उसे मामूली कीमत पर बेच दिया} [यूसुफ: 20] यानी उन्होंने उसे बेच दिया। इसका मूल 'बदलना' है, और इसी से अल्लाह ताला का फरमान है: {बेशक, अल्लाह ने ईमान वालों से उनकी जानें और उनके माल जन्नत के बदले में खरीद लिए हैं} [अत-तौबा: 111]। इसी से शायर का कौल है: और अगर ज़माने की गर्दिशों ने तुम्हें पहल करने वालों में शामिल कर दिया... जिन्होंने इस दुनिया को हमेशा रहने वाली जन्नतों के बदले बेच दिया(5) और दूसरे ने कहा: और मैंने 'बुर्द' को बेच दिया, काश मैं... बुर्द के बाद, एक 'हामा' (उल्लू) होता(6) यहाँ 'बुर्द' एक गुलाम का नाम है। और दूसरे ने कहा: वह उसके लिए कीमत देता है और वह उसे मना कर देती है... और उसका मालिक(7) कहता है: "क्या तुम नहीं बेचोगे (तशरी)(8)?" यहाँ जान बेचने का मतलब है इसे अल्लाह ताला के आदेशों के लिए कुर्बान करना। "इब्तिगाअ" (तलाश में) मफूल लहू (उद्देश्य का कर्म) है।

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 1/224। (2) उसकी आयत (40) की तफसीर में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/281। (4) उसकी आयत (22) की तफसीर में। (5) हमें यह नहीं मिला। (6) इसके लेखक यज़ीद बिन मुफ्रिग अल-हिम्यरी हैं, और शेर उनके दीवान पृ. 144 में है। अल-हामा: रात के पक्षियों में से एक। अरबों का मानना था कि जिस कत्ल किए गए व्यक्ति का बदला नहीं लिया जाता, उसकी रूह 'हामा' बन जाती है जो उसकी कब्र पर कहती है: "मुझे पिलाओ, मुझे पिलाओ," और अगर उसका बदला ले लिया जाता है, तो वह उड़ जाती है। मुख्तार अल-सिहाह: (हाम)। (7) हस्तलिपियों में:

"साहिबुहु", और पुख्ता पाठ (म) से है। (8) (द) में: "नशरी", (ज़) में: "तश्तरी", (म) में: "फाश्र", और पुख्ता पाठ (ज़) से है। और हमें यह नहीं मिला।

کہا گیا: یہ غزوہ رجیع کے شہداء کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔ قتادہ نے کہا: وہ مہاجرین اور انصار ہیں(۱)۔ اور کہا گیا: یہ حضرت علی رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی جب نبی ﷺ نے انہیں اپنے بستر پر چھوڑا تھا اس رات جب آپ ﷺ غار کی طرف روانہ ہوئے تھے؛ جیسا کہ ان شاء اللہ تعالی "براءت" (سورہ توبہ) میں اس کا بیان آئے گا(۲)۔

اور کہا گیا: آیت عام ہے، جو اللہ کی راہ میں ہر مجاہد، یا جو اس کی راہ میں شہید ہو جائے، یا جو کسی برائی کو بدل دے، ان سب کو شامل ہے(۳)۔ صف پر حملہ کرنے والے کا حکم پہلے گزر چکا ہے، اور برائی کو بدلنے کا ذکر، اس کی شرائط اور احکام "آل عمران" میں آئیں گے، ان شاء اللہ تعالی(۴)۔

اور "یشری" کا مطلب ہے "بیچنا"؛ اسی سے ہے: ﴿وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ﴾ [یوسف: ۲۰] یعنی: انہوں نے اسے بیچ دیا، اور اس کی اصل 'تبادلہ' ہے، اور اسی سے اللہ تعالی کا قول ہے: ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُم بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ﴾ [التوبہ: ۱۱۱]۔ اور اسی سے شاعر کا قول ہے: اور اگر زمانے کی گردشوں نے تجھے پہلوں میں گزار دیا... جنہوں نے اس دنیا کو ہمیشہ کی جنتوں کے بدلے بیچ دیا(۵) اور دوسرے نے کہا: اور میں نے 'بُرد' کو بیچ دیا، کاش میں... بُرد کے بعد، 'ہامہ' (الو) ہوتا(۶) یہاں 'بُرد' ایک غلام کا نام ہے۔ اور دوسرے نے کہا: وہ اس کی قیمت دیتا ہے لیکن وہ اسے روکتی ہے... اور اس کا مالک(۷) کہتا ہے: "کیا تم نہیں بیچو گے (تشری)(۸)؟" یہاں جان بیچنے سے مراد اسے اللہ تعالی کے احکامات کے لیے قربان کرنا ہے۔ "ابتغاء" مفعول لہ (مقصد کے لیے استعمال ہونے والا اسم) ہے۔

(١) زاد المسير ١/٢٢٤۔ (٢) اس کی آیت (٤٠) کی تفسیر میں۔ (٣) المحرر الوجیز ١/٢٨١۔ (٤) اس کی آیت (٢٢) کی تفسیر میں۔ (٥) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (٦) اس کے قائل یزید بن مفرغ الحمیری ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ١٤٤ میں ہے۔ الہامہ: رات کے پرندوں میں سے ایک، اور عربوں کا خیال تھا کہ جس مقتول کا بدلہ نہ لیا جائے اس کی روح ہامہ بن جاتی ہے جو اس کی قبر کے پاس کہتی ہے: "مجھے پلاؤ، مجھے پلاؤ"، اور اگر اس کا بدلہ لے لیا جائے تو وہ اڑ جاتی ہے۔ مختار الصحاح: (ہام)۔ (٧) قلمی نسخوں میں: "صاحبہ"، اور مستند متن (م) سے ہے۔ (٨) (د) میں: "نشری"، اور (ز) میں: "تشتری"، اور (م) میں: "فاشر"، اور مستند متن (ظ) سے ہے۔ اور ہمیں یہ نہیں ملا۔

Al-Kisa'i paused on "mardaat" (pleasure) with the letter 'ta', while the others paused with 'ha' (1). Abu Ali said: Al-Kisa'i's pause with 'ta' is either according to the dialect of those who say 'talahat' and 'alqamat'; from this is the poet's saying: Nay, the middle of a trackless desert like the back of a shield (hajafat) (2) Or it is because since the possessor (mudaf ilayh) was necessarily part of the word's implication, the 'ta' was established as it is in connected speech (wasl) to show that the possessor is intended (3). And "al-mardaah" is satisfaction (al-rida); it is said: he was pleased (radiya), he is pleased (yarda), satisfaction (ridan) and mardah. Some recounted that it is said: "shara" (bought) in the sense of "ishtara" (purchased), and this is needed by those who interpreted the verse regarding Suhayb; because he purchased himself with his money and did not sell it; unless it is said: Suhayb's offering himself to fight them was a sale of himself to Allah. So the word would be correct in the sense of 'sold'. Allah Almighty's saying: {O you who have believed, enter into Islam completely [and perfectly] and do not follow the footsteps of Satan. Indeed, he is to you a clear enemy. (208)} When Allah clarified the people into believer, disbeliever, and hypocrite, He said (4): Be upon one religion, gather upon Islam and remain firm upon it. "Al-Silm" (peace/submission) here means Islam; Mujahid said this, and Abu Malik narrated it from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both (5). From it is the saying of the Kindi poet (6):

(1) This is how it appeared here, and it appeared in 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/282 (from which the author quoted) instead of Al-Kisa'i: Hamza, and similarly Abu Ali al-Farsi said in 'al-Hujjah' 2/300, and Ibn Mujahid in 'al-Sab'ah' p. 180. However, Abu Amr ad-Dani mentioned in 'al-Taysir' p. 60 that Al-Kisa'i paused on "mardaat" - wherever it occurred - with 'ha', and others paused with 'ta', following the script of the Mushaf. There is detail on the issue, so look it up there. (2) The rajaz verse is by Su'r al-Dhi'b, and its first half is: "A house for Salma after a year had passed." Ibn Jinni mentioned it in 'al-Khasa'is' 1/304, in 'al-Muhtasib' 2/92, and al-Baghdadi in 'Sharh Shawahid Sharh al-Shafiyah' p. 198. He said: "jawz" of everything is its middle. "Al-Tayha'", with a fatha on the 'ta', is the desert where the traveler gets lost. "Al-Jahafah", with a fatha on the 'jim', 'ha', and 'fa', is the shield. He meant that he mediated the desert that has no landmarks to describe himself with strength and hardiness. In it, "bal" is treated like "rubba". (3) See 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/282. (4) In (d) and (m): then He said. (5) Tafsir al-Tabari 3/595-596. (6) He is Imru' al-Qays ibn 'Abis, and the verse is in 'al-Mu'talif wa al-Mukhtalif' by al-Amidi p. 5.

३९२ सूरा अल-बकरा: आयत २०८

अल-किसाई "मरदात" (प्रसन्नता) पर 'ता' के साथ रुके, जबकि अन्य 'हा' (१) के साथ रुके। अबू अली ने कहा: अल-किसाई का 'ता' के साथ रुकना या तो उन लोगों की बोली के अनुसार है जो 'तलहत' और 'अल्कामत' कहते हैं; कवि का कहना इसी से है: नहीं, एक बेनिशान रेगिस्तान का मध्य एक ढाल (हजफत) के पिछले भाग की तरह (२) या इसलिए कि चूंकि संबंधक (मुदाफ इलैह) आवश्यक रूप से शब्द के निहितार्थ का हिस्सा था, 'ता' को स्थापित किया गया था जैसा कि यह निरंतर भाषण (वस्ल) में स्थापित है यह दिखाने के लिए कि संबंधक अभीष्ट है (३)। और "अल-मरदाह" का अर्थ है संतुष्टि (अल-रिदा); कहा जाता है: वह प्रसन्न हुआ (रदिया), वह प्रसन्न होता है (यरदा), संतुष्टि (रिदन) और मरदाह। कुछ लोगों ने वर्णन किया कि यह कहा जाता है: "शरा" का अर्थ "इश्तरा" (खरीदना) है, और इसकी आवश्यकता उन लोगों को है जिन्होंने सुहैब के बारे में आयत की व्याख्या की; क्योंकि उसने अपने पैसे से खुद को खरीदा और उसे बेचा नहीं; जब तक कि यह न कहा जाए: सुहैब का उनसे लड़ने के लिए खुद को पेश करना अल्लाह को खुद को बेचना था। तो शब्द 'बेचा' के अर्थ में सही होगा। अल्लाह तआला का कहना है: {ऐ लोगों जो ईमान लाए हो, इस्लाम में पूरी तरह [और पूर्ण रूप से] प्रवेश करो और शैतान के पदचिह्नों का अनुसरण न करो। वास्तव में, वह तुम्हारा खुला शत्रु है। (२०८)} जब अल्लाह ने लोगों को मोमिन, काफिर और मुनाफिक में स्पष्ट कर दिया, तो उसने कहा (४): एक ही पंथ पर रहो, इस्लाम पर एकत्र हो जाओ और उस पर अडिग रहो। "अल-सिल्म" (शांति/समर्पण) का अर्थ यहाँ इस्लाम है; मुजाहिद ने यह कहा, और अबू मलिक ने इसे इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया (५)। इसी से किंदी कवि का कहना है (६):

(१) ऐसा यहाँ हुआ है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८२ में अल-किसाई के बजाय: हमजा (जिससे लेखक ने उद्धृत किया) आया है, और इसी तरह अबू अली अल-फारसी ने अल-हुज्जा २/३०० में और इब्न मुजाहिद ने अल-सबआ पृष्ठ १८० में कहा है। लेकिन अबू अम्र अद-दानी ने अल-तयसीर पृष्ठ ६० में उल्लेख किया है कि अल-किसाई "मरदात" पर - जहाँ भी यह आया - 'हा' के साथ रुके, और अन्य 'ता' के साथ रुके, मुसहफ की लिखावट का पालन करते हुए। इस मामले में विस्तार है, तो वहां देखें। (२) रजज़ छंद सुअर अल-दिब का है, और इसका पहला भाग है: "सलमा के लिए एक घर एक साल बीत जाने के बाद।" इब्न जिन्नी ने अल-खसाइस १/३०४ में, अल-मुहतासिब २/९२ में, और अल-बगदादी ने शरह शवाहिद शरह अल-शाफिया पृष्ठ १९८ में इसका उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: हर चीज़ का "जौज़": उसका मध्य है। "अल-तयहा'", 'ता' पर फतह के साथ: वह रेगिस्तान जिसमें यात्री

भटक जाता है। "अल-जहफा", 'जीम', 'हा' और 'फा' पर फतह के साथ: ढाल है। उनका मतलब था कि उन्होंने खुद को ताकत और कठोरता के साथ चित्रित करने के लिए बिना किसी निशान वाले रेगिस्तान की मध्यस्थता की। इसमें, "बल" के साथ "रुब्बा" जैसा व्यवहार किया जाता है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८२ देखें। (४) (द) और (म) में: तो उसने कहा। (५) तफ़सीर अल-तबरी ३/५९५-५९६। (६) वह इम्रुल क़ैस बिन आबिस है, और छंद अल-आमिदी की अल-मुतालिफ़ वल मुख्तलिफ़ पृष्ठ ५ में है।

الکسائی نے "مرضات" (خوشنودی) پر 'تاء' کے ساتھ وقف کیا، جبکہ باقیوں نے 'ھاء' کے ساتھ (۱)۔ ابو علی نے کہا: الکسائی کا 'تاء' کے ساتھ وقف کرنا یا تو ان لوگوں کی لغت کے مطابق ہے جو 'طلحت' اور 'علقمت' کہتے ہیں؛ اور اسی میں سے شاعر کا قول ہے: نہیں، ایک بے نشان ریگستان کا درمیانی حصہ جیسے ڈھال (حجفت) کی پشت (۲) یا یہ کہ چونکہ یہ مضاف الیہ (لفظ کا تقاضا) لفظ کے ضمن میں لازمی تھا، اس لیے 'تاء' کو ثابت رکھا جیسا کہ وہ وصل (ملا کر پڑھنے) میں ثابت ہوتی ہے تاکہ معلوم ہو کہ مضاف الیہ مراد ہے (۳)۔ اور "المرضاۃ": الرضا (خوشنودی) ہے؛ کہا جاتا ہے: رضی (وہ راضی ہوا)، یرضی (وہ راضی ہوتا ہے)، رضا (خوشنودی) اور مرضاۃ۔ اور ایک قوم نے حکایت کی ہے کہ کہا جاتا ہے: "شریٰ" بمعنی "اشتریٰ" (خریدنا)، اور اس کی ضرورت اسے ہے جس نے اس آیت کی تاویل صہیب کے بارے میں کی؛ کیونکہ انہوں نے اپنے مال کے بدلے اپنی جان خریدی اور اسے بیچا نہیں؛ مگر یہ کہ کہا جائے: صہیب کا ان سے لڑنے کی پیشکش کرنا اللہ کے ہاتھوں اپنی جان کا بیچنا تھا۔ تو لفظ 'بیچنے' کے معنی میں درست ہو جائے گا۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا ادْخُلُوْا فِی السِّلْمِ كَآفَّةً ۪ وَّ لَا تَتَّبِعُوْا خُطُوٰتِ الشَّیْطٰنِ ؕ اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِیْنٌ ﴿۲۰۸﴾﴾ جب اللہ سبحانہ نے لوگوں کو مومن، کافر اور منافق میں واضح کر دیا تو فرمایا (۴): ایک ہی ملت پر ہو جاؤ، اسلام پر جمع ہو جاؤ اور اس پر ثابت قدم رہو۔ تو "السلم" یہاں بمعنی اسلام ہے؛ یہ مجاہد نے کہا، اور ابو مالک نے اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا (۵)۔ اور اسی میں سے کندی شاعر کا قول ہے (۶):

(۱) یہاں اسی طرح واقع ہوا ہے، اور المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۲ میں (جس سے مصنف نے نقل کیا) الکسائی کے بجائے: حمزہ واقع ہوا ہے، اور اسی طرح ابو علی الفارسی نے الحجۃ ۲/ ۳۰۰ میں،

اور ابن مجاہد نے السبعۃ ص ۱۸۰ میں کہا ہے۔ لیکن ابو عمرو الدانی نے التیسیر ص ۶۰ میں ذکر کیا ہے کہ الکسائی نے "مرضات" پر - جہاں بھی وہ واقع ہوا - 'هاء' کے ساتھ وقف کیا، اور دوسروں نے 'تاء' کے ساتھ وقف کیا، مصحف کے خط کی اتباع کرتے ہوئے، اور اس مسئلے میں تفصیل ہے، تو وہاں دیکھیں۔ (۲) یہ رجز سؤر الذئب کا ہے، اور اس کا پہلا مصرع ہے: "داراً لسلمٰی بعد حولٍ قد عفت"۔ اور اسے ابن جنی نے الخصائص ۱/ ۳۰۴ میں، اور المحتسب ۲/ ۹۲ میں، اور البغدادی نے شرح شواہد شرح الشافیہ ص ۱۹۸ میں نقل کیا ہے۔ اور کہا: ہر چیز کا "جوز": اس کا وسط (درمیان) ہے۔ اور "التیهاء"، تاء کے فتحہ کے ساتھ: وہ ریگستان جس میں اس کا مسافر بھٹک جائے۔ "الجحفۃ"، جیم، حاء اور فاء کے فتحہ کے ساتھ: ڈھال ہے، اس کی مراد یہ تھی کہ اس نے اس صحرا کی مسافت طے کی جس میں کوئی نشانات نہیں تاکہ اپنی قوت اور جفاکشی بیان کر سکے۔ اور اس میں "بل" کو "رب" کے معنی میں استعمال کیا گیا ہے۔ (۳) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۲۔ (۴) (د) اور (م) میں: پس اس نے کہا۔ (۵) تفسیر الطبری ۳/ ۵۹۵-۵۹۶۔ (۶) وہ امرؤ القیس بن عابس ہے، اور یہ شعر الآمدی کی المؤتلف والمختلف ص ۵ میں ہے۔

Page: 393 Surah Al-Baqarah: Verse 208

"I called my tribe to peace (Al-Salm) when I saw them turning back." Meaning: To Islam, when Kindah apostatized after the death of the Prophet (PBUH) along with Al-Ash'ath bin Qais Al-Kindi. This is because the believers were never commanded to enter into pacification which is reconciliation (Sulh); rather, the Prophet (PBUH) was told to incline towards peace (Al-Salm) if they inclined towards it, but not to initiate it; Al-Tabari said this (1). It was also said: He commanded those who believed with their mouths to enter it with their hearts. Taws and Mujahid said: Enter into the matter of religion. Sufyan Al-Thawri: In all kinds of righteousness. It was also recited as: "Al-Silm" with a kasra on the letter Seen (2). Al-Kisa'i said: Al-Silm and Al-Salm have the same meaning, and this is the view of most Basrans, as both refer to Islam and pacification. Abu Amr ibn al-Ala differentiated between them, reciting it here as: "Enter into Al-Silm" and saying: It is Islam. He recited the ones in "Al-Anfal" and in Surah "Muhammad" (PBUH) as "Al-Salm" with a fatha on the Seen, saying: With fatha, it means pacification. Al-Mubarrad rejected this distinction. Asim al-Jahdari said: Al-Silm is Islam, Al-Salm is reconciliation, and Al-Salam is submission. Muhammad bin Yazid rejected these distinctions and said: Language is not taken this way; it is taken by hearing, not by analogy, and whoever differentiates needs evidence. The Basrans narrated: The children of so-and-so are in silm, salm, and salam, with one meaning (3). Al-Jawhari said (4): Al-Salm is reconciliation, pronounced with fatha or kasra, masculine or feminine, and its origin is from submission and obedience, which is why reconciliation is called salam. Zuhair said (5): "And you both said: if we attain a wide peace with wealth and good deeds from the matter, we shall be safe." Al-Tabari favored interpreting the word to mean Islam based on what preceded.

---

(1) In his Tafsir 3/598, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar Al-Wajiz 1/282. (2) It is the recitation of Abu Amr Al-Basri, Ibn Amir Al-Shami, Asim, and Hamzah. Nafi', Ibn Kathir, and Al-Kisa'i recited it with fatha. See Al-Sab'ah p. 180, and Al-Taysir p. 80. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/300. (4) Al-Sihah (S-L-M). (5) His Diwan p. 16.

पृष्ठ: 393 सूरह अल-बकराह: आयत 208

"मैंने अपनी जनजाति को शांति (अल-सल्म) के लिए बुलाया जब मैंने उन्हें पीठ फेरते देखा।" अर्थात्: इस्लाम की ओर, जब पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मृत्यु के बाद अल-अशअथ बिन क़ैस अल-किन्दी के साथ किन्दह कबीला धर्मत्यागी हो गया था। ऐसा इसलिए क्योंकि विश्वासियों को कभी भी सुलह-समझौते (मुसालमह) में प्रवेश करने का आदेश नहीं दिया गया था; बल्कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहा गया था कि यदि वे शांति (अल-सल्म) की ओर झुकें तो वह भी झुकें लेकिन स्वयं इसकी पहल न करें; यह अल-तबरी ने कहा है (1)। यह भी कहा गया है: उन्होंने उन लोगों को आदेश दिया जिन्होंने केवल अपनी जुबान से विश्वास किया था कि वे अपने दिलों के साथ इसमें प्रवेश करें। ताऊस और मुजाहिद ने कहा: धर्म के मामले में प्रवेश करें। सुफियान अल-थौरी ने कहा: सभी प्रकार के पुण्य कार्यों में। इसे 'अल-सिल्म' (सीन के नीचे ज़ेर के साथ) भी पढ़ा गया है (2)। अल-किसाई ने कहा: अल-सिल्म और अल-सल्म का एक ही अर्थ है, और अधिकांश बसरावासियों का यही मत है, और ये दोनों इस्लाम और शांति/सुलह दोनों के लिए उपयोग होते हैं। अबू अम्र बिन अल-अला ने दोनों के बीच अंतर किया, यहाँ उन्होंने इसे "अदखुलू फ़ी अल-सिल्म" पढ़ा और कहा: यह इस्लाम है। और उन्होंने "अल-अन्फाल" और सूरा "मुहम्मद" (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) में आने वाले शब्दों को "अल-सल्म" (सीन पर ज़बर के साथ) पढ़ा और कहा: ज़बर के साथ इसका अर्थ शांति/सुलह है। अल-मुबर्रद ने इस भेद को नकार दिया। आसिम अल-जहदरी ने कहा: अल-सिल्म इस्लाम है, अल-सल्म सुलह है, और अल-सल्लम आत्मसमर्पण है। मुहम्मद बिन यज़ीद ने इन भेदों को नकार दिया और कहा: भाषा इस तरह नहीं सीखी जाती; यह सुनने से सीखी जाती है, कयास (तुलना) से नहीं, और जो कोई अंतर करता है उसे प्रमाण की आवश्यकता होती है। बसरावासियों ने वर्णन किया है: फलां की संतान 'सिल्म', 'सल्म' और 'सल्लम' में हैं, जो एक ही अर्थ में हैं (3)। अल-जौहरी ने कहा (4): अल-सल्म सुलह है, इसे ज़बर या ज़ेर के साथ पढ़ा जाता है, यह पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों हो सकता है, और इसका मूल अर्थ आत्मसमर्पण और आज्ञाकारिता है, इसीलिए सुलह को सल्म कहा जाता है। जुहैर ने कहा (5): "और तुम दोनों ने कहा: यदि हम धन और नेक कामों के साथ एक व्यापक शांति प्राप्त कर लेते हैं, तो हम सुरक्षित रहेंगे।" अल-तबरी ने पूर्व में कही गई बातों के आधार पर शब्द का अर्थ इस्लाम लेने को प्राथमिकता दी।

---

(1) उनकी तफ़सीर 3/598 में, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्याह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/282 में उद्धृत किया है। (2) यह अबू अम्र अल-बसरी, इब्न आमिर अल-शामी, आसिम और

हमज़ा का पाठ है। नाफ़े इब्न कसीर और अल-किसाई ने इसे ज़बर के साथ पढ़ा है। देखें अल-सबआ पृष्ठ 180, और अल-तयसीर पृष्ठ 80। (3) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 1/300। (4) अल-सिहाह (स-ल-म)। (5) उनका दीवान पृष्ठ 16।

صفحہ: ۳۹۳ سورۃ البقرہ: آیت ۲۰۸

"میں نے اپنے قبیلے کو سلامتی (السلم) کی طرف بلایا جب میں نے انہیں پیٹھ پھیر کر جاتے دیکھا۔" یعنی: اسلام کی طرف، جب نبی کریم ﷺ کی وفات کے بعد اشعث بن قیس الکندی کے ساتھ قبیلہ کندہ مرتد ہو گیا تھا۔ کیونکہ مومنوں کو کبھی بھی اس مصالحت (صلح) میں داخل ہونے کا حکم نہیں دیا گیا جو محض صلح ہے؛ بلکہ نبی ﷺ سے کہا گیا کہ اگر وہ صلح (السلم) کی طرف مائل ہوں تو آپ بھی مائل ہوں، لیکن خود اس کی ابتدا نہ کریں؛ یہ طبری نے کہا ہے (۱)۔ یہ بھی کہا گیا: انہوں نے ان لوگوں کو حکم دیا جو اپنی زبانوں سے ایمان لائے تھے کہ وہ اپنے دلوں کے ساتھ اس میں داخل ہو جائیں۔ طاوس اور مجاہد نے کہا: دین کے معاملے میں داخل ہو جاؤ۔ سفیان ثوری نے کہا: ہر قسم کی نیکی میں۔ اور اسے "السلم" (سین کے نیچے زیر کے ساتھ) بھی پڑھا گیا ہے (۲)۔ الکسائی نے کہا: السِّلم اور السَّلم ایک ہی معنی میں ہیں، اور بصریوں کی اکثریت کا یہی قول ہے، اور یہ دونوں لفظ اسلام اور مصالحت دونوں کے لیے استعمال ہوتے ہیں۔ ابو عمرو بن العلاء نے ان دونوں کے درمیان فرق کیا، یہاں انہوں نے اسے "ادخلوا في السِّلم" پڑھا اور کہا: یہ اسلام ہے۔ اور انہوں نے سورہ "الانفال" اور سورہ "محمد" ﷺ میں اسے "السَّلم" (سین پر زبر کے ساتھ) پڑھا اور کہا: زبر کے ساتھ اس کا معنی مصالحت ہے۔ المبرد نے اس تفریق کا انکار کیا۔ عاصم الجحدری نے کہا: السِّلم اسلام ہے، السَّلم صلح ہے، اور السَّلَم فرمانبرداری (استسلام) ہے۔ محمد بن یزید نے ان تفریقات کا انکار کیا اور کہا: لغت اس طرح نہیں لی جاتی؛ یہ سننے سے لی جاتی ہے نہ کہ قیاس سے، اور جو فرق کرے اسے دلیل کی ضرورت ہے۔ بصریوں نے روایت کی ہے: فلاں کی اولاد سِلم، سَلم اور سَلَم میں ہے، سب ایک ہی معنی میں ہیں (۳)۔ الجوہری نے کہا (۴): السَّلم صلح ہے، یہ زبر اور زیر دونوں کے ساتھ پڑھا جاتا ہے، مذکر اور مؤنث دونوں طرح

مستعمل ہے، اور اس کی اصل اطاعت اور فرمانبرداری سے ہے، اسی لیے صلح کو سلم کہا جاتا ہے۔ زہیر نے کہا (۵): "اور تم دونوں نے کہا: اگر ہم مال اور نیک کاموں کے ذریعے وسیع امن پا لیں تو ہم سلامت رہیں گے۔" اور طبری نے گزشتہ وجوہات کی بنا پر اس لفظ کا معنی اسلام مراد لینے کو ترجیح دی ہے۔

---

(۱) اپنی تفسیر ۳/ ۵۹۸ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۲ میں نقل کیا ہے۔ (۲) یہ ابو عمرو البصری، ابن عامر الشامی، عاصم اور حمزہ کی قرات ہے۔ جبکہ نافع، ابن کثیر اور الکسائی نے اسے زبر کے ساتھ پڑھا ہے۔ دیکھئے السبعہ ص ۱۸۰، اور التیسیر ص ۸۰۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۰۰۔ (۴) الصحاح (سلم)۔ (۵) دیوان ص ۱۶۔

394 Surah Al-Baqarah: Verse 208

Hudhayfah ibn al-Yaman said regarding this verse: Islam has eight shares; prayer is a share, Zakat is a share, fasting is a share, Hajj is a share, Umrah is a share, Jihad is a share, enjoining good is a share, and forbidding evil is a share; and ruined is he who has no share in Islam(1).

Ibn Abbas said: This verse was revealed concerning the People of the Book, and the meaning is: O you who believed in Moses and Jesus, enter into Islam through Muhammad ﷺ entirely(2).

And in Sahih Muslim(3) from Abu Hurayrah, the Messenger of Allah ﷺ said: "By Him in whose hand is the soul of Muhammad, no one of this nation, whether a Jew or a Christian, hears of me and then [dies and] does not believe in what I was sent with, except that he will be among the companions of the Fire."

And "Kaffatan" (entirely): means all together. It is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal) from "As-Silm" (peace/Islam), or from the pronoun of the believers. It is derived from their saying: "kafaftu" (I prevented/restrained), meaning: let no one among you refrain from entering Islam. "Al-Kaff" means restraint. From it comes "kuffat al-qamis" (the hem of the shirt) - with a damma - because it prevents the garment from fraying/spreading. From it is "kiffat al-mizan" (the scale pan) - with a kasra - which gathers the weighed items and prevents them from spreading. From it is "kaff al-insan" (the human palm) which gathers its benefits and harms; and everything circular is a "kuffah", and everything rectangular is a "kuffah". A blind man is called "makfuf al-basar", meaning: prevented from seeing(4). Thus, a group is called "kaffah" because they refrain from splitting up.

"And do not follow" is a prohibition. "The footsteps of Satan" is the object, as mentioned previously.

Muqatil(5) said: Abdullah bin Salam and his companions asked for permission to read the Torah in prayer and to act upon some of what is in the Torah. So it was revealed: "And do not follow the footsteps of..."

---

(1) Narrated by al-Bazzar (337), and also narrated by him (336) as a marfu' (elevated) report. In its chain is Yazid bin 'Ata' al-Yashkuri, who is lenient in Hadith. Al-Bazzar said: We do not know it being narrated as marfu' except by Yazid bin 'Ata'. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/282. (3) No. (153), and what is between brackets is from it; it is

also in Musnad Ahmad (8203). (4) See Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj, p. 1/279. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/197.

394 सूरा अल-बक़रह: आयत 208

हुज़ैफ़ा बिन अल-यमान ने इस आयत के बारे में कहा: इस्लाम के आठ हिस्से हैं; नमाज़ एक हिस्सा है, ज़कात एक हिस्सा है, रोज़ा एक हिस्सा है, हज एक हिस्सा है, उमरह एक हिस्सा है, जिहाद एक हिस्सा है, नेकी का हुक्म देना एक हिस्सा है, और बुराई से रोकना एक हिस्सा है; और वह व्यक्ति घाटे में रहा जिसका इस्लाम में कोई हिस्सा नहीं है(1)।

इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत किताब वालों (अहले-किताब) के बारे में नाज़िल हुई, और इसका अर्थ है: ऐ वे लोगो जो मूसा और ईसा पर ईमान लाए हो, मुहम्मद ﷺ के ज़रिए इस्लाम में पूरी तरह दाखिल हो जाओ(2)।

और सहीह मुस्लिम(3) में अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "उसकी कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, इस उम्मत का कोई भी व्यक्ति, चाहे वह यहूदी हो या ईसाई, मेरे बारे में सुने और फिर [मर जाए और] उस पर ईमान न लाए जिसके साथ मैं भेजा गया हूँ, तो वह आग (जहन्नम) वालों में से होगा।"

और "काफ़्फ़तन" (Kaffatan) का अर्थ है: सब के सब। यह व्याकरण की दृष्टि से 'अस-सिल्म' (शांति/इस्लाम) या ईमान वालों के ज़मीर (pronoun) से 'हाल' के रूप में मंसूब है। यह उनके इस कथन से निकला है: "कफ़फ़्तु" (Kafaftu) यानी मैंने रोका, अर्थात: तुममें से कोई भी इस्लाम में दाखिल होने से न रुके। "अल-कफ़्फ़" का अर्थ है रोकना। इसी से "कुफ़्फ़तुल क़मीस" (क़मीज़ का घेरा) बना है - दम्मा के साथ - क्योंकि यह कपड़े को बिखरने से रोकता है। इसी से "किफ़्फ़तुल मीज़ान" (तराजू का पलड़ा) बना है - कसरा के साथ - जो तोली जाने वाली चीज़ों को इकट्ठा करता है और उन्हें बिखरने से रोकता है। इसी से इंसान की हथेली (कफ़्फ़ुल इंसान) है जो अपने लाभ और हानि को इकट्ठा करती है; और हर गोल चीज़ 'कुफ़्फ़ह' है, और हर आयताकार चीज़ 'कुफ़्फ़ह' है। और एक अंधा आदमी 'मकफ़ूफ़ुल बसर' कहलाता है, यानी जिसे देखने से रोक दिया गया हो(4)। इसलिए, एक समूह को 'काफ़्फ़ह' कहा जाता है क्योंकि वे अलग होने से रुकते हैं।

"और पैरवी न करो" एक निषेध (نهی) है। "शैतान के पदचिन्हों की" मफ़ऊल (object) है, जैसा कि पहले बताया गया है।

मुक़ातिल(5) ने कहा: अब्दुल्लाह बिन सलाम और उनके साथियों ने अनुमति मांगी कि वे नमाज़ में तौरात पढ़ें और तौरात में जो कुछ है उस पर कुछ अमल करें। तब यह आयत नाज़िल हुई: "और शैतान के पदचिन्हों की पैरवी न करो..."

---

(1) इसे अल-बज़ार (337) ने रिवायत किया है, और उन्होंने इसे (336) मरफ़ू (marfu') के रूप में भी रिवायत किया है। इसकी सनद में यज़ीद बिन अता अल-यश्कुरी है, जो हदीस में कमज़ोर (लेयिन) है। अल-बज़ार ने कहा: हम यज़ीद बिन अता के अलावा किसी और को इसे मरफ़ू बयान करते हुए नहीं जानते। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/282। (3) संख्या (153), और कोष्ठक के बीच वाला हिस्सा इसी से है; यह मुसनद अहमद (8203) में भी है। (4) अज़-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान', पृष्ठ 1/279 देखें। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/197।

394 سورة البقرہ: آیت ۲۰۸

حضرت حذیفہ بن یمان رضی اللہ عنہ نے اس آیت کے بارے میں فرمایا: اسلام کے آٹھ حصے ہیں؛ نماز ایک حصہ ہے، زکوٰۃ ایک حصہ ہے، روزہ ایک حصہ ہے، حج ایک حصہ ہے، عمرہ ایک حصہ ہے، جہاد ایک حصہ ہے، نیکی کا حکم دینا ایک حصہ ہے، اور برائی سے روکنا ایک حصہ ہے؛ اور وہ شخص ناکام و نامراد ہوا جس کا اسلام میں کوئی حصہ نہیں(۱)۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یہ آیت اہل کتاب کے حق میں نازل ہوئی، اور معنی یہ ہے: اے وہ لوگو جو موسیٰ اور عیسیٰ (علیہما السلام) پر ایمان لائے ہو، محمد ﷺ کے ذریعے اسلام میں پورے کے پورے داخل ہو جاؤ(۲)۔

اور صحیح مسلم(۳) میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں محمد کی جان ہے، اس امت کا کوئی بھی شخص، خواہ وہ یہودی ہو یا نصرانی، میرے بارے میں سنے اور پھر [مر جائے اور] اس پر ایمان نہ لائے جس کے ساتھ میں بھیجا گیا ہوں، تو وہ جہنمیوں میں سے ہوگا"۔

اور "كافةً" کا معنی ہے: سب کے سب۔ پس یہ "السلم" (اسلام) سے یا مومنین کی ضمیر سے حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ اور یہ ان کے قول "كففت" (میں نے روکا) سے مشتق ہے، یعنی: تم میں سے کوئی بھی اسلام میں داخل ہونے سے نہ رکے۔ "الكف" کے معنی روکنے کے ہیں، اسی سے "كُفَّة القميص" ہے - پیش کے ساتھ - کیونکہ وہ لباس کو پھیلنے سے روکتی ہے، اور اسی سے "كِفَّة الميزان" ہے - زیر کے ساتھ - جو تولی جانے والی چیز کو جمع کرتی اور اسے بکھرنے سے روکتی ہے، اور اسی سے انسان کی ہتھیلی (كف الانسان) ہے جو اپنے فوائد اور نقصانات کو سمیٹتی ہے؛ اور ہر گول چیز "كُفَّہ" ہے، اور ہر مستطیل چیز "كُفَّہ" ہے۔ اور نابینا شخص کو

"مکفوف البصر" کہا جاتا ہے، یعنی: جسے دیکھنے سے روک دیا گیا ہو(٤)۔ پس جماعت کو "کافہ" کہا جاتا ہے کیونکہ وہ تفرقہ سے رکتے ہیں۔

﴿ وَلَا تَتَّبِعُوا﴾ (اور پیروی نہ کرو) نہی ہے۔ ﴿خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ﴾ (شیطان کے نقشِ قدم کی) مفعول ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

اور مقاتل(٥) نے فرمایا: عبداللہ بن سلام اور ان کے ساتھیوں نے اجازت مانگی کہ وہ نماز میں تورات پڑھا کریں اور تورات کے بعض احکام پر عمل کریں، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ (اور شیطان کے نقشِ قدم کی پیروی نہ کرو)۔

---

(١) اسے بزار (٣٣٧) نے روایت کیا ہے، اور انہوں نے (٣٣٦) مرفوعاً بھی روایت کیا ہے، اس کی سند میں یزید بن عطاء یشکری ہے، جو لین الحدیث ہے، بزار نے کہا: ہم یزید بن عطاء کے علاوہ کسی کو نہیں جانتے جس نے اسے مرفوعاً بیان کیا ہو۔ (٢) المحرر الوجیز ٢٨٢/١ ۔ (٣) نمبر (١٥٣) اور قوسین کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور یہ مسند احمد (٨٢٠٣) میں بھی ہے۔ (٤) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ص ٢٧٩/١۔ (٥) تفسیر ابی اللیث ١٩٧/١۔

Surah Al-Baqarah: Verse 209 395 [The steps of] SHAYTAN: Indeed, following the Sunnah is more worthy - after Muhammad ﷺ was sent - than following the footsteps of Satan. It was said: meaning (1): Do not take the path to which Satan calls you, {Indeed, he is to you a clear enemy} whose enmity is manifest, and this has been mentioned before (2). Allah the Exalted says: {But if you slip after the clear proofs have come to you, then know that Allah is Exalted in Might and Wise} (209) {But if you slip} means: you turned away from the path of uprightness. The origin of "az-zalal" (slipping) is in the foot, then it is used for beliefs, opinions, etc.; it is said: zal-la ya-zil-lu zal-lan wa zal-lan wa zu-loo-lan, meaning: his foot slipped. Abu al-Sammal al-Adawi read it as: "zaliltum" with a kasra on the letter Lam (3), and they are two dialects. The origin of the word is from "az-zalaq" (sliding), and the meaning is: you went astray and deviated (4) from the truth. {After the clear proofs have come to you} means: the miracles and verses of the Qur'an, if the address is to the believers. But if the address is to the People of the Two Books (Jews and Christians), then the clear proofs are what was mentioned in their law regarding the announcement of Muhammad ﷺ and his introduction. The verse contains evidence that the punishment of a scholar for a sin is greater than the punishment of an ignorant person for it, and whoever the message of Islam has not reached is not a disbeliever for neglecting the laws of religion. Al-Naqqash narrated that when Ka'b al-Ahbar converted to Islam, he was learning the Qur'an. The one who was teaching him recited: "So know that Allah is All-Forgiving, Most Merciful." Ka'b said: "I find it unacceptable for it to be like this." A man passed by them, and Ka'b asked: "How do you read this verse?" The man said: {So know that Allah is Exalted in Might and Wise}. Ka'b said: "This is how it should be (5)." And {Al-Aziz} means: nothing He wills is impossible for Him. {Al-Hakim} means: in whatever He does.

---

(1) The word "i.e." (أي), from (Zah). (2) Page 13 of this part. (3) Al-Muhtasab 1/122, and Al-Qira’at al-Shadhdhah p. 13. (4) From 'aja ya'uju 'awjan: he turned away. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/282.

सूरा अल-बक़रह: आयत 209 395 [शैतान के] कदम: वास्तव में, मुहम्मद ﷺ के भेजे जाने के बाद, शैतान के पदचिन्हों पर चलने के बजाय सुन्नत का पालन करना अधिक उचित है। और कहा गया है: यानी (1): उस रास्ते पर मत चलो जिसकी ओर शैतान तुम्हें बुलाता है, {बेशक वह तुम्हारा खुला दुश्मन है} जिसकी दुश्मनी प्रत्यक्ष है, और इसका पहले उल्लेख किया जा चुका है (2)। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {फिर यदि तुम स्पष्ट प्रमाणों के तुम्हारे पास आ जाने के बाद भी फिसल जाओ, तो जान लो कि अल्लाह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है} (209) {फिर यदि तुम फिसल जाओ} यानी: तुम सीधे रास्ते से हट गए। "ज़लल" (फिसलने) का मूल अर्थ पैर का फिसलना है, फिर इसका उपयोग विश्वासों, विचारों आदि में किया जाता है; कहा जाता है: ज़ल-ला या-ज़िल-लु ज़ल-लन वा ज़ल-लन वा ज़ू-लू-लन, यानी: उसका पैर फिसल गया। अबू अल-समाल अल-अदवी ने इसे लाम (3) पर कसरा के साथ "ज़लिलतुम" पढ़ा, और ये दो बोलियाँ हैं। शब्द का मूल "अज़-ज़लक़" (फिसलना) से है, और अर्थ है: तुम भटक गए और सत्य से मुड़ गए (4)। {स्पष्ट प्रमाणों के तुम्हारे पास आ जाने के बाद} यानी: चमत्कार और कुरान की आयतें, यदि संबोधन विश्वासियों (मोमिनों) के लिए है। लेकिन यदि संबोधन दो किताबों वाले लोगों (यहूदियों और ईसाइयों) के लिए है, तो स्पष्ट प्रमाण वे हैं जो उनके शरीयत में मुहम्मद ﷺ की सूचना और उनके परिचय के बारे में आए हैं। आयत में इस बात का प्रमाण है कि पाप के लिए विद्वान की सजा अज्ञानी की सजा से बड़ी है, और जिस तक इस्लाम का संदेश नहीं पहुँचा, वह शरीयत के नियमों को छोड़ने के कारण काफ़िर नहीं होगा। अन-नक़्क़ाश ने वर्णन किया है कि जब कअब अल-अहबार ने इस्लाम स्वीकार किया, तो वे कुरान सीख रहे थे। जो उन्हें सिखा रहा था, उसने उन्हें पढ़ाया: "तो जान लो कि अल्लाह क्षमाशील, दयावान है।" कअब ने कहा: "मुझे इसके ऐसा होने पर आपत्ति है।" उनके पास से एक आदमी गुजरा, तो कअब ने पूछा: "तुम इस आयत को कैसे पढ़ते हो?" उस आदमी ने कहा: {तो जान लो कि अल्लाह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी (अज़ीज़-ओ-हकीम) है}। कअब ने कहा: "ऐसा ही होना चाहिए (5)।" और {अज़ीज़} का अर्थ है: जो वह चाहता है उससे उसे कोई रोक नहीं सकता। {हकीम} का अर्थ है: वह जो कुछ भी करता है उसमें तत्वदर्शी है।

---

(1) शब्द: यानी (أي), 'ज़' (ظ) प्रति से। (2) इस भाग का पृष्ठ 13। (3) अल-मुहतासिब 1/122, और अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृष्ठ 13। (4) 'आजा या'उजु 'अवजन' से: वह मुड़ गया। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/282।

سورة البقرہ: آیت ۲۰۹ ۳۹۵ شیطان کے [قدم]: بے شک سنت کی پیروی کرنا - محمد ﷺ کی بعثت کے بعد - شیطان کے نقش قدم پر چلنے سے زیادہ بہتر ہے۔ اور کہا گیا: یعنی (۱): اس راستے پر نہ چلو جس کی طرف شیطان تمہیں بلاتا ہے، {یقیناً وہ تمہارا کھلا دشمن ہے} جس کی دشمنی ظاہر ہے، اور یہ پہلے ذکر ہو چکا ہے (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پھر اگر تم واضح نشانیاں آ جانے کے بعد بھی پھسل جاؤ، تو جان لو کہ اللہ نہایت غالب، حکمت والا ہے} (۲۰۹) {پھر اگر تم پھسل جاؤ} یعنی: تم راہِ راست سے ہٹ گئے۔ "زلل" (پھسلنا) کی اصل پاؤں کا پھسلنا ہے، پھر یہ عقائد، آراء اور دیگر چیزوں میں استعمال ہوتا ہے؛ کہا جاتا ہے: زَلَّ یزِلُّ زَلًّا وزَلَلًا وزُلُولًا، یعنی: اس کا پاؤں پھسل گیا۔ ابو السمال العدوی نے اسے لام کے نیچے زیر کے ساتھ "زَلِلْتُم" پڑھا ہے (۳)، اور یہ دو لغتیں ہیں، اور لفظ کی اصل "الزلق" (پھسلنے) سے ہے، اور معنی یہ ہیں: تم حق سے بھٹک گئے اور مڑ گئے (۴)۔ {واضح نشانیاں آ جانے کے بعد} یعنی: معجزات اور قرآن کی آیات، اگر خطاب مومنین سے ہے۔ لیکن اگر خطاب اہل کتاب سے ہے تو واضح نشانیاں وہ ہیں جو ان کی شریعت میں محمد ﷺ کی خبر دینے اور ان کے تعارف کے بارے میں وارد ہوئی ہیں۔ آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ گناہ پر عالم کی سزا جاہل کی سزا سے زیادہ ہے، اور جس تک اسلام کی دعوت نہ پہنچی ہو وہ احکامِ شریعت ترک کرنے کی وجہ سے کافر نہیں ہوگا۔ نقاش نے بیان کیا ہے کہ کعب الاحبار جب اسلام لائے تو وہ قرآن سیکھ رہے تھے، انہیں سکھانے والے نے یہ پڑھایا: "پس جان لو کہ اللہ بخشنے والا مہربان ہے" تو کعب نے کہا: "مجھے اس طرح ہونے پر اعتراض ہے"۔ ان کے پاس سے ایک شخص گزرا تو کعب نے پوچھا: تم یہ آیت کیسے پڑھتے ہو؟ اس شخص نے کہا: {پس جان لو کہ اللہ نہایت غالب، حکمت والا ہے} تو کعب نے کہا: اسی طرح ہونا چاہیے (۵)۔ اور {عزیز} وہ جس پر اس کا ارادہ غالب نہ آ سکے (جو وہ چاہے اس سے کوئی اسے روک نہ سکے)۔ {حکیم} اپنے کاموں میں حکمت والا۔

(١) لفظ: يعنى (أى)، نسخہ (ظ) سے۔ (٢) اس پارے کا ص ١٣۔ (٣) المحتسب ١/١٢٢، والقراءات الشاذة ص ١٣۔ (٤) عاج يَعُوج عَوْجاً سے: وہ مڑ گیا۔ (٥) المحرر الوجيز ١/٢٨٢۔

Page 396 Surah Al-Baqarah: Verse 210

The Almighty says: {Do they look for anything else but that Allah should come to them in shadows of clouds and the angels [as well]? And [then] the matter would be judged. And to Allah all matters are returned (210).}

{Do they look for} refers to those who refrain from entering into peace (Islam). Here, "Hal" (Do they) is intended for negation, i.e., they are not waiting (1) for anything except that Allah should come to them in shadows of clouds and the angels (2).

"Nazartuhu" and "Intazartuhu" have the same meaning. "Al-Nazar" means: waiting.

Qatadah, Abu Ja'far Yazid bin al-Qa'qa', and al-Dahhak recited: "in shades (zhilal) of clouds" (3).

Abu Ja'far recited: "and the angels" (wa al-mala'ikati) in the genitive case, as a conjunction with "clouds." Its implicit meaning is: "with the angels." The Arabs say: "The prince arrived in the army," meaning: "with the army" (4).

"Zhulal" is the broken plural of "zhullah," like "zhulmah" and "zhulam." In the sound plural, it is "zhululat." Sibawayh recited:

"When the wild animals crowd into their shelters (zhululatiha), seeking relief from the heat after it has become noon" (5).

"Zhullat" and "Zhilal" are plural forms of "zhill" (shade) for the plural of multitude (kithrah), while the plural of paucity (qillah) is "azhlal." It is possible that "zhilal" is the plural of "zhullah," similar to "qullah" and "qilal," as the poet said:

"Mixed with the water of the large jars (qilal)" (6).

---

(1) In manuscripts (D) and (M): "yantadhirun." The confirmed text is from (Z) and (Zh). (2) Tafsir of Abi al-Layth 1/198. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 13, Al-Muhtasib 1/122, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/301, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/283. Abu Ja'far is among the ten canonical reciters, and the well-known recitation from him is like that of the majority. (4) Tafsir al-Baghawi 1/184. The recitation of Abu Ja'far was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 13, al-Nahhas 1/301, and Ibn 'Atiyyah 1/283, and this recitation of his is among the ten. See Al-Nashr by Ibn al-Jazari 2/227. (5) Al-Kitab 1/63, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/301, from which the author quoted. The verse is by al-Nabighah al-Ja'di, and it is in his Diwan p. 74. His saying: "zhululatiha," the "zhullah" is that which provides shade. "Azhhara": it became

noon, which is mid-day, when the heat intensifies. The poet described his travel in the midday heat when wild animals seek shelter from the sun's intense heat and retreat into their cover (meaning what they hide under in the trees). Tahsil 'Ayn al-Dhahab p. 87. (6) A fragment of a verse by al-A'sha, which reads: "As if the aged Isfint wine is mixed with pure water." It is in his Diwan p. 55, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/301, from which the author quoted.

पृष्ठ ३९६ सूरह अल-बक़रा: आयत २१०

अल्लाह तआला का कथन है: {क्या वे इसी की प्रतीक्षा में हैं कि अल्लाह उनके पास बादलों की छाया में आए और फ़रिश्ते भी, और मामला तय कर दिया जाए? और अल्लाह ही की ओर तमाम मामले लौटाए जाते हैं (२१०)}

{क्या वे प्रतीक्षा कर रहे हैं} का तात्पर्य उन लोगों से है जो शांति (इस्लाम) में प्रवेश करने से बचते हैं। यहाँ "हल" (क्या) शब्द का प्रयोग निषेध के अर्थ में हुआ है, अर्थात वे केवल इस बात की प्रतीक्षा कर रहे हैं (१) कि अल्लाह उनके पास बादलों की छाया में और फ़रिश्ते आएँ(२)।

"नज़रतूहू" और "इंतज़रतूहू" एक ही अर्थ रखते हैं। "अल-नज़र" का अर्थ है: प्रतीक्षा।

क़तादा, अबू जाफ़र यज़ीद बिन अल-क़ाक़ा और अल-दह्हाक ने इसे पढ़ा है: "बादलों की घनी छाया (ज़िलाल) में" (३)।

अबू जाफ़र ने "अल-मलइ-कति" को 'खफ्ज़' (विभक्ति) के साथ पढ़ा है, जो "बादलों" के साथ संबद्ध है। इसका भावार्थ है: "फ़रिश्तों के साथ"। अरबी में कहा जाता है: "अमीर सेना में आया," जिसका अर्थ है: "सेना के साथ आया" (४)।

"ज़ुलल" शब्द "ज़ुल्लह" का बहुवचन (जमा तक्सीर) है, जैसे "ज़ुल्महह" और "ज़ुलम"। नियमित बहुवचन में यह "ज़ुलुलात" है। सीबावैह ने यह शेर पढ़ा:

"जब जंगली जानवर अपनी छाया (ज़ुलुलातिहा) की तलाश में सिमट जाते हैं, दोपहर की कड़ी धूप में जबकि दिन चढ़ चुका हो" (५)।

"ज़ुल्लात" और "ज़िलाल", 'ज़िल' (छाया) का बहुवचन हैं बड़ी संख्या के लिए, और कम संख्या के लिए 'अज़लाल' आता है। यह भी संभव है कि "ज़िलाल", "ज़ुल्लह" का बहुवचन हो, जैसे "कुल्लह" और "क़िलाल"। जैसा कि कवि ने कहा है:

"मटकों (क़िलाल) के पानी के साथ मिला हुआ" (६)।

---

(१) हस्तलिपि (द) और (म) में: "यंतज़िरून" है। प्रमाणित पाठ (ज़) और (ज़ॉ) से है। (२) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/१९८। (३) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. १३, अल-मुहतसिब १/१२२, एराब अल-क़ुरान लिन-नह्सास १/३०१, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८३। अबू जाफ़र दस प्रमुख पाठकों में से हैं,

और उनसे प्रसिद्ध पाठ आम लोगों के पाठ जैसा ही है। (४) तफ़सीर अल-बगवी १/१८४, और अबू जाफ़र के पाठ का उल्लेख इब्न खालवैह ने अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. १३ में, अल-नह्सास १/३०१, और इब्न अतिया १/२८३ में किया है, और उनका यह पाठ दस क़िरात में से है। देखें अन-नश्र लि-इब्न अल-जज़री २/२२७। (५) अल-किताब १/६३, एराब अल-क़ुरान लिन-नह्सास १/३०१, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है। यह शेर नाबिग़ा अल-जादी का है, उनके दीवान पृ. ७४ में। उनका कथन: "ज़ुलुलातिहा", "ज़ुल्लह" वह है जिससे छाया ली जाए। "अज़हरा": दोपहर का समय हो गया, जब गर्मी तेज़ हो जाती है। कवि ने दोपहर की गर्मी में अपनी यात्रा का वर्णन किया है जब जंगली जानवर सूरज की तपिश से बचने के लिए पेड़ों की छाया में छिप जाते हैं। तहसील ऐन अल-ज़हब पृ. ८७। (६) अल-अशा के एक शेर का अंश, जिसके शब्द हैं: "और मानो पुरानी इस्फिन्त शराब शुद्ध पानी के साथ मिली हुई है।" यह उनके दीवान पृ. ५५, और एराब अल-क़ुरान लिन-नह्सास १/३०१ में है, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है।

صفحہ ۳۹۶ سورہ البقرہ: آیت ۲۱۰

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: {هَلْ يَنظُرُونَ إِلَّا أَن يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِّنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (٢١٠)}

{هَلْ يَنظُرُونَ} (کیا وہ انتظار کر رہے ہیں) سے مراد وہ لوگ ہیں جو اسلام (سلامتی) میں داخل ہونے سے گریزاں ہیں۔ یہاں "ہل" انکار کے معنی میں ہے، یعنی: وہ صرف اس بات کا انتظار کر رہے ہیں (۱) کہ اللہ ان کے پاس بادلوں کے سائبانوں میں آئے اور فرشتے بھی (۲)۔

"نظرتہ" اور "انتظرتہ" کے ایک ہی معنی ہیں۔ "النظر" کے معنی ہیں: انتظار۔

قتادہ، ابو جعفر یزید بن القعقاع اور ضحاک نے اسے "في ظِلالٍ من الغمام" (بادلوں کے سایوں میں) پڑھا ہے (۳)۔

ابو جعفر نے "والملائكةِ" کو زیر (جر) کے ساتھ پڑھا ہے، جو "الغمام" پر عطف ہے، اور اس کا تخمینہ ہے: "فرشتوں کے ساتھ"۔ عرب کہتے ہیں: "امیر لشکر میں آیا،" یعنی: "لشکر کے ساتھ آیا" (۴)۔

"ظُلَل" ظُلّہ کی جمع مکسر ہے، جیسے ظلمہ کی جمع ظُلَم۔ جمع سالم میں یہ "ظُلُلات" ہے، جیسا کہ سیبویہ نے یہ شعر پڑھا:

جب جنگلی جانور اپنی پناہ گاہوں (ظُلُلات) میں گرمی کی شدت سے سمٹ جاتے ہیں جبکہ دوپہر ہو چکی ہو (۵)۔

"ظُلّات" اور "ظِلال"، لفظ "ظل" (سایہ) کی جمع کثرت کے لیے ہے، اور جمع قلت "اَظلال" ہے۔ یہ بھی ممکن ہے کہ "ظِلال"، "ظُلّہ" کی جمع ہو، جیسے "قُلّہ" کی جمع "قِلال" آتی ہے۔ جیسا کہ شاعر نے کہا:

"مٹکوں (قلال) کے پانی کے ساتھ ملا ہوا" (۶)۔

---

(۱) نسخہ (د) اور (م) میں: "ینتظرون" ہے، اور ثابت شدہ متن نسخہ (ز) اور (ظ) سے ہے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱/۱۹۸۔ (۳) القراءات الشاذہ ص ۱۳، المحتسب ۱/۱۲۲، اعراب القرآن للنحاس ۱/۳۰۱، اور المحرر الوجیز ۱/۲۸۳۔ ابو جعفر دس قرآء میں سے ہیں، اور ان کی مشہور قرأت وہی ہے جو عام لوگوں کی ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۱/۱۸۴، اور ابو جعفر کی قرأت کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۳، النحاس ۱/۳۰۱، اور ابن عطیہ ۱/۲۸۳ میں کیا ہے، اور ان کی یہ قرأت دس قرأتوں میں سے ہے۔ دیکھئے النشر لابن الجزری ۲/۲۲۷۔ (۵) الکتاب ۱/۶۳، اعراب القرآن للنحاس ۱/۳۰۱ اور وہیں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ یہ شعر نابغہ جعدی کا ہے، جو ان کے دیوان ص ۷۴ پر ہے۔ ان کا قول: "ظُلُلاتہا"، ظُلّہ وہ چیز ہے جس سے سایہ حاصل کیا جائے۔ "اظہر": دوپہر کا وقت ہو جانا، جب گرمی شدید ہو جاتی ہے۔ شاعر نے دوپہر کی تپش میں اپنے سفر کا ذکر کیا ہے جب جنگلی جانور سورج کی تپش سے بچنے کے لیے درختوں کے جھنڈوں میں پناہ لیتے ہیں۔ تحصیل عین الذہب ص ۸۷۔ (۶) اعشی کے ایک شعر کا ٹکڑا، جس کے الفاظ ہیں: "گویا کہ اسفنٹ کی پرانی شراب صاف شفاف پانی کے ساتھ ملی ہوئی ہے۔" یہ ان کے دیوان ص ۵۵، اور اعراب القرآن للنحاس ۱/۳۰۱ میں ہے، وہیں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

397 Surah Al-Baqarah: Verse 210

Al-Akhfash Said(1) said: And "al-mala'ikah" (the angels) with the genitive case (khasf) means: and among the angels. He said: And the nominative case (raf') is better; as He said: {Do they then wait for anything but that the angels should come to them} [Al-An'am: 158], {And your Lord comes and the angels in ranks} [Al-Fajr: 22].

Al-Farra'(2) said: And in the reading of Abdullah: "Do they wait for anything but that Allah and the angels should come to them in canopies of clouds"(3).

Qatadah said: The angels, meaning they come to them to take their souls, and it is said: On the Day of Resurrection(4), and this is more apparent.

Abu al-Aliyah and al-Rabi' said: The angels come to them in canopies of clouds, and Allah comes to them in whatever He wills(5).

Al-Zajjaj(6) said: The estimation is: in canopies of clouds and of angels.

And it was said: The speech is not based on its apparent meaning in His right, Glory be to Him, but rather the meaning is: the command of Allah and His judgment comes to them.

And it was said: That is, with what He promised them of account and punishment in canopies, like: {So Allah came to them from where they did not expect} [Al-Hashr: 2], i.e., by His desertion of them. This is the saying of al-Zajjaj(7), and the first is the saying of al-Akhfash Said(8). It may be possible that the meaning of "coming" refers back to the recompense, so He named the recompense "coming," just as He named the intimidation and punishment in the story of Nimrod "coming," for He said: {So Allah came to their structure from the foundations, and the roof fell upon them from above them} [Al-Nahl: 26], and He said...

(1) Ma'ani al-Qur'an 1/364, and I'rab al-Qur'an 1/301, and from it the author quoted. (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/124, and the author quoted it from him through I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/302. (3) Al-Tabari attributed it in his Tafsir 3/605 to Ubayy ibn Ka'b. (4) Tafsir Abi al-Layth 1/198, and al-Tabari recorded it 3/608 and rejected it in 3/613. (5) Both were recorded by al-Tabari 3/605 and 609. (6) Ma'ani al-Qur'an 1/281, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/302, and from it the author quoted. (7) Ma'ani al-Qur'an 1/280. (8) Ma'ani al-Qur'an 1/365.

३९७ सूरह अल-बकराह: आयत २१०

अल-अख़फ़श सईद(1) ने कहा: और "अल-मलाइका" (देवदूत) जेर (कसर) के साथ का अर्थ है: और फ़रिश्तों में। उन्होंने कहा: और पेश (रफ़ा) बेहतर है; जैसा कि उन्होंने कहा: {क्या वे फिर इस बात की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि फ़रिश्ते उनके पास आएँ} [अल-अनअम: १५८], {और तेरा रब आएगा और फ़रिश्ते सफ़-दर-सफ़} [अल-फज्र: २२]।

अल-फर्रा'(2) ने कहा: और अब्दुल्ला के क़िरात (पठन) में है: "क्या वे इसके सिवा किसी चीज़ का इंतज़ार कर रहे हैं कि अल्लाह और फ़रिश्ते बादलों की छतरियों में उनके पास आएँ'(3)।

क़तादा ने कहा: फ़रिश्ते, यानी उनकी रूहें निकालने के लिए उनके पास आते हैं, और कहा जाता है: क़ियामत के दिन(4), और यही अधिक स्पष्ट है।

अबू अल-आलिया और अल-रबी' ने कहा: फ़रिश्ते उनके पास बादलों की छतरियों में आते हैं, और अल्लाह उनके पास आता है जैसा वह चाहता है(5)।

अल-ज़ज्जाज(6) ने कहा: अनुमान है: बादलों की छतरियों में और फ़रिश्तों की छतरियों में।

और कहा गया: उनके(अल्लाह के) हक़ में बात अपने ज़ाहिरी अर्थ पर नहीं है, बल्कि इसका अर्थ है: अल्लाह का आदेश और उसका फैसला उनके पास आता है।

और कहा गया: यानी, वह जो उसने उनसे हिसाब और अज़ाब (दंड) का वादा किया था छतरियों में, जैसे: {तो अल्लाह उनके पास वहाँ से आया जहाँ से उन्हें गुमान भी न था} [अल-हश्र: २], यानी, उन्हें उनके हाल पर छोड़ देने के द्वारा। यह अल-ज़ज्जाज(7) का कथन है, और पहला अल-अख़फ़श सईद(8) का कथन है। यह संभव हो सकता है कि "आने" का अर्थ प्रतिफल (बदले) से हो, इसलिए उसने प्रतिफल को "आना" कहा, जैसे कि उसने नमरूद की कहानी में डराने और दंड देने को "आना" कहा, तो उसने कहा: {तो अल्लाह उनकी इमारतों की बुनियादों से आया, तो उनकी छतें ऊपर से उन पर गिर पड़ीं} [अन-नहल: २६], और उसने कहा...

(१) मआनी अल-क़ुरआन १/३६४, और इ'राब अल-क़ुरआन १/३०१, और इसी से लेखक ने उद्धृत किया। (२) मआनी अल-क़ुरआन १/१२४ में, और लेखक ने नहहस की इ'राब अल-क़ुरआन १/३०२ के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया। (३) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर ३/६०५ में इसे उबय्य बिन काब से जोड़ा है। (४) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/१९८, और अल-तबरी ने इसे ३/६०८ में दर्ज किया और

३/६१३ में इसे अस्वीकार कर दिया। (५) अल-तब़री ने ३/६०५ और ६०९ में दोनों को दर्ज किया। (६) मआनी अल-क़ुरआन १/२८१, और नहहस की इ'राब अल-क़ुरआन १/३०२, और इसी से लेखक ने उद्धृत किया। (७) मआनी अल-क़ुरआन १/२८०। (८) मआनी अल-क़ुरआन १/३६५।

۳۹۷ سورة البقرہ: آیت ۲۱۰

الاخفش سعید(1) نے کہا: اور «الملائکة» زیر (خفض) کے ساتھ کے معنی ہیں: اور فرشتوں میں۔ انہوں نے کہا: اور پیش (رفع) زیادہ بہتر ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿هَلْ يَنظُرُونَ إِلَّا أَن تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ﴾ [الأنعام: ١٥٨]، ﴿وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا﴾ [الفجر: ٢٢]۔

الفراء(2) نے کہا: اور عبد اللہ کی قرات میں ہے: «هل ينظُرُونَ إِلَّا أن يأتيهم الله والملائكةُ في ظُلَلٍ من الغمام»(3)۔

قتادہ نے کہا: فرشتے، یعنی ان کی روحیں قبض کرنے کے لیے ان کے پاس آتے ہیں، اور کہا جاتا ہے: قیامت کے دن(4)، اور یہی زیادہ ظاہر ہے۔

ابو العالیہ اور الربیع نے کہا: فرشتے ان کے پاس بادلوں کے سائبانوں میں آتے ہیں، اور اللہ ان کے پاس آتا ہے جیسا کہ وہ چاہتا ہے(5)۔

اور الزجاج(6) نے کہا: تقدیر (پوشیدہ مفہوم) ہے: بادلوں کے سائبانوں میں اور فرشتوں کے سائبانوں میں۔

اور کہا گیا: کلام اللہ سبحانہ کے حق میں اپنے ظاہری معنی پر نہیں ہے، بلکہ اس کا مطلب یہ ہے کہ اللہ کا حکم اور اس کا فیصلہ ان کے پاس آتا ہے۔

اور کہا گیا: یعنی، وہ حساب اور عذاب جس کا ان سے وعدہ کیا گیا تھا سائبانوں میں، جیسے: ﴿فَأَتَىٰهُمُ ٱللَّهُ مِنۡ حَيۡثُ لَمۡ يَحۡتَسِبُواْ﴾ [الحشر: ٢]، یعنی: انہیں تنہا چھوڑ دینے کے ذریعہ، یہ الزجاج(7) کا قول ہے، اور پہلا قول الاخفش سعید(8) کا ہے۔ اور یہ احتمال بھی ہو سکتا ہے کہ "آنے" کا معنی جزا کی طرف لوٹتا ہو، چنانچہ جزا کو "آنا" کہا گیا، جیسا کہ نمرود کے قصے میں ڈرانے

اور عذاب دینے کو "آنا" کہا گیا، چنانچہ فرمایا: ﴿فَأَتَىٰ ٱللَّهُ بُنۡيَٰنَهُم مِّنَ ٱلۡقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيۡهِمُ ٱلسَّقۡفُ مِن فَوۡقِهِمۡ﴾ [النحل: ٢٦]، اور فرمایا...

(١) معانی القرآن ١/٣٦٤، اور إعراب القرآن ١/٣٠١ اور اسی سے مصنف نے نقل کیا۔ (٢) معانی القرآن ١/١٢٤ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کی إعراب القرآن ١/٣٠٢ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (٣) الطبری نے اپنی تفسیر ٣/٦٠٥ میں اسے ابی بن کعب کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٤) تفسیر ابی اللیث ١/١٩٨، اور الطبری نے اسے ٣/٦٠٨ میں نکالا اور ٣/٦١٣ میں اس کا رد کیا۔ (٥) الطبری نے ان دونوں کو ٣/٦٠٥ اور ٦٠٩ میں روایت کیا ہے۔ (٦) معانی القرآن ١/٢٨١، اور نحاس کی إعراب القرآن ١/٣٠٢ اور اسی سے مصنف نے نقل کیا۔ (٧) معانی القرآن ١/٢٨٠۔ (٨) معانی القرآن ١/٣٦٥۔

398 Surah Al-Baqarah: Verse 210

In the story of Banu(1) al-Nadir: "But Allah's [decree] came to them from where they did not expect, and He cast terror into their hearts," and He said: "And if there is [even] the weight of a mustard seed, We will bring it forth" [Al-Anbiya: 47]. The term "coming" (al-ityan) admits these meanings because the root of "coming" according to linguists is intending towards something. So the meaning of the verse is: are they waiting for anything but for Allah Almighty to manifest an action among His creation intended for their recompense, and to decree in their matter what He decrees? Just as He, Glorified be He, originated an action He called "descending" (nuzul) and "rising" (istiwa'); likewise He originates an action He calls "coming" (ityan). His actions are without instrument or cause, Glorified be He. Ibn Abbas said in the narration of Abu Salih: This is among the hidden matters that are not interpreted(2). Some remained silent about its interpretation, while others interpreted it as we mentioned. It was said: "fi" (in)(3) is in the sense of "bi" (with), i.e., He comes to them with canopies. From this is the hadith: "Allah comes to them in a form"(4), meaning: in a form as a trial for them. It is not permissible to take this and its likes from what came in the Quran and the traditions as physical movement, motion, or cessation; for those are attributes of masses and bodies. Allah, the Great, the Most High, the Possessor of Majesty and Honor, is far above resembling bodies with a great height(5). Al-ghamām: Thin white clouds. It is called so because it covers (yaghummu), i.e., it veils, as previously mentioned(6). Mu'adh ibn Jabal recited: "And the decree of the matter" (wa qada'u al-amr). Yahya ibn Ya'mar recited: "And the matters were decreed" (wa qudiya al-umur) in the plural(7). The majority recited: "And the matter was decreed" (wa qudiya al-amr). The meaning is: the recompense occurred, and the people of disobedience were punished.

---

(1) The word: Banu, from (D). (2) Tafsir Abi al-Layth 1/198. (3) In the manuscripts: "al-fa'", and what we established is correct; see Tafsir al-Razi 5/236. (4) Part of the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) regarding seeing Allah Almighty on the Day of Resurrection, narrated by Ahmad (7717), al-Bukhari (6573), and Muslim (182). (5) What the Salaf (may Allah be pleased with them) adhered to is affirming the attribute of "coming" for Allah Almighty as befits His Majesty; without distortion (tahrif), conditioning (takyif), anthropomorphism (tashbih), representation (tamthil), or interpretation (ta'wil). (6) Tafsir al-Baghawi 1/184, and previously 2/117. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/284, and Ibn Khalawayh mentioned Mu'adh's recitation in "Al-

Qira'at al-Shadhah" p. 13, and al-Zamakhshari in "Al-Kashshaf" 1/353, and al-Razi in his Tafsir 5/238. Abu Hayyan said 2/125: Al-Zamakhshari said: according to =

398 सूरत अल-बकराह: आयत 210

बनू(1) अल-नदीर की कहानी में: "तो अल्लाह [का आदेश] उनके पास वहाँ से आया जहाँ से उन्हें गुमान भी न था, और उसने उनके दिलों में डर डाल दिया," और उसने कहा: "और यदि वह राई के दाने के बराबर भी हो, तो हम उसे ले आएंगे" [अल-अंबिया: 47]। "आना" (अल-इतियान) इन अर्थों को स्वीकार करता है क्योंकि भाषाविदों के अनुसार "आने" का मूल अर्थ किसी चीज़ की ओर इरादा करना है। अतः आयत का अर्थ है: क्या वे अल्लाह तआला के अपनी रचना में किसी ऐसे कार्य को प्रकट करने की प्रतीक्षा कर रहे हैं जिसका उद्देश्य उनका प्रतिफल हो, और उनके मामले में वह निर्णय ले जो वह लेने वाला है? जैसे कि उसने, वह पवित्र है, एक कार्य उत्पन्न किया जिसे उसने "उतरना" (नुज़ूल) और "आसीन होना" (इस्तिवा) कहा; वैसे ही वह एक कार्य उत्पन्न करता है जिसे वह "आना" (इतियान) कहता है। उसके कार्य बिना किसी उपकरण या कारण के हैं, वह पवित्र है। इब्न अब्बास ने अबू सालेह के वर्णन में कहा: यह उन गुप्त चीजों में से है जिनकी व्याख्या नहीं की जाती(2)। उनमें से कुछ इसकी व्याख्या करने से चुप रहे, और कुछ ने इसकी व्याख्या वैसे ही की जैसे हमने उल्लेख किया। कहा गया: "फ़ी" (में)(3) का अर्थ "बि" (साथ) है, अर्थात: वह उनके पास बादलों की छाया के साथ आता है। इसी से संबंधित हदीस है: "अल्लाह उनके पास एक रूप में आता है"(4) अर्थात: उनके लिए एक परीक्षा के रूप में एक रूप में। कुरान और रिवायतों में जो कुछ इस तरह का आया है, उसे स्थानांतरण, गति और हटने के अर्थ में लेना जायज़ नहीं है; क्योंकि ये पिंडों और शरीरों के गुण हैं। अल्लाह, जो महान और उच्च है, महिमा और सम्मान का स्वामी है, शरीरों की समानता से बहुत ऊँचा है(5)। अल-ग़माम: पतला सफेद बादल। इसे ऐसा इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह ढक लेता है (यग़ुम्मु), अर्थात: वह छुपा लेता है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(6)। मुआज बिन जबल ने पढ़ा: "और मामला तय कर दिया गया" (वक़दाउल अम्र)। याह्या बिन यामुर ने पढ़ा: "और मामले तय कर दिए गए" (वक़ुदियल उमूर) बहुवचन में(7)। बहुमत का पाठ है: "और मामला तय कर दिया गया" (वक़ुदियल अम्र)। अर्थ है: प्रतिफल प्राप्त हुआ, और अवज्ञा करने वालों को दंड दिया गया।

---

(1) शब्द: बनू, (द) से है। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/198। (3) पांडुलिपियों में: "अल-फा", और जो हमने स्थापित किया है वह सही है; तफ़सीर अल-राज़ी 5/236 देखें। (4) कयामत के दिन अल्लाह तआला के दर्शन के बारे में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का हिस्सा, अहमद (7717), अल-बुखारी (6573), और मुस्लिम (182) द्वारा वर्णित। (5) सलफ़ (रज़ियल्लाहु अन्हुम) का मत यह है

कि अल्लाह तआला के लिए "आने" के गुण की पुष्टि उसकी महिमा के अनुरूप की जाए; बिना किसी विरूपण (तहरीफ), स्वरूप निर्धारण (तकीफ), उपमा (तशबीह), प्रतिनिधित्व (तम्सील) या व्याख्या (तावील) के। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 1/184, और पहले 2/117। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/284, और इब्न खालवेह ने "अल-किरात अल-शाज़ाह" पृष्ठ 13 में मुआज के पाठ का उल्लेख किया, और अल-ज़मखशरी ने "अल-कशाफ़" 1/353 में, और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 5/238 में। अबू हय्यान ने 2/125 में कहा: अल-ज़मखशरी ने कहा: पर =

398 سورة البقرہ: آیت 210

بنو(1) النضیر کے قصے میں: ﴿فَأَتَىٰهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ﴾، اور فرمایا: ﴿وَإِن كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا﴾ [الأنبياء: ٤٧]۔ اور "إتيان" (آنا) ان معانی کا احتمال اس لیے رکھتا ہے کیونکہ اہل لغت کے نزدیک "إتيان" کی اصل کسی چیز کا قصد کرنا (ارادہ کرنا) ہے۔ پس آیت کا معنی یہ ہے: کیا وہ اس کے سوا کسی چیز کا انتظار کر رہے ہیں کہ اللہ تعالیٰ اپنی مخلوق میں سے کسی کے ساتھ کوئی ایسا فعل ظاہر فرمائے جس سے ان کی جزا و سزا کا قصد ہو، اور ان کے معاملے میں وہ فیصلہ فرمائے جو وہ فیصلہ کرنے والا ہے؟ اور جس طرح اس سبحانہ و تعالیٰ نے ایک فعل پیدا فرمایا جسے "نزول" اور "استواء" کا نام دیا، اسی طرح وہ ایک فعل پیدا فرماتا ہے جسے "إتيان" کا نام دیتا ہے۔ اور اس کے افعال بغیر کسی آلے یا علت کے ہیں، وہ پاک ہے۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے ابو صالح کی روایت میں فرمایا: یہ ان پوشیدہ باتوں میں سے ہے جن کی تفسیر نہیں کی جاتی(2)۔ اور بعض نے ان کی تاویل سے سکوت اختیار کیا، اور بعض نے ان کی تاویل اسی طرح کی جیسے ہم نے ذکر کیا۔ اور کہا گیا ہے کہ "فی"(3)، "باء" کے معنی میں ہے، یعنی: وہ ان کے پاس بادلوں کے سائبانوں کے ساتھ آتا ہے، اور اسی سے یہ حدیث ہے: "اللہ ان کے پاس ایک صورت میں آئے گا"(4) یعنی: ان کے امتحان کے لیے ایک صورت کے ساتھ اور یہ اور اس جیسی دیگر باتیں جو قرآن اور حدیث میں آئی ہیں، انہیں منتقل ہونے، حرکت کرنے اور زوال کے معنی پر محمول کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ اجرام اور اجسام کی صفات ہیں، اللہ عظیم و برتر، صاحبِ جلال و اکرام، اجسام کی مشابہت سے بہت بلند و بالا ہے(5)۔ اور "الغمام": باریک سفید بادل، اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ ڈھانپ لیتا ہے (يغُمُّ)، یعنی: چھپا لیتا ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا(6)۔ اور معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ نے

"وقضاءُ الأمرِ" پڑھا ہے۔ اور یحییٰ بن یعمر نے "وقُضي الأمورُ" جمع کے ساتھ پڑھا ہے(7)۔ اور جمہور کی قرات "وقُضِيَ الأمرُ" ہے، پس معنی یہ ہے: بدلہ واقع ہو گیا، اور نافرمانوں کو عذاب دیا گیا۔

---

(1) لفظ: بنو، (د) سے ہے۔ (2) تفسیر ابی اللیث 198/1۔ (3) نسخوں میں: "الفاء" ہے، اور درست وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا، اور دیکھیے تفسیر رازی 236/5۔ (4) قیامت کے دن اللہ عزوجل کے دیدار کے بارے میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا، اسے احمد (7717)، بخاری (6573) اور مسلم (182) نے روایت کیا ہے۔ (5) جس پر سلف صالحین رضی اللہ عنہم تھے وہ اللہ عزوجل کے لیے "إتیان" کی صفت کو اس کے جلال کے لائق ثابت کرنا ہے؛ بغیر کسی تحریف، تکییف (کیفیت بیان کرنا)، تشبیہ، تمثیل یا تاویل کے۔ (6) تفسیر بغوی 184/1، اور پہلے 117/2۔ (7) المحرر الوجیز 1/ 284، اور ابن خالویہ نے "القراءات الشاذة" ص 13 میں معاذ کی قرات کا ذکر کیا، اور زمخشری نے "الکشاف" 1/ 353 میں، اور رازی نے اپنی تفسیر 238/5 میں۔ ابو حیان نے 2/ 125 میں کہا: زمخشری نے کہا: علی =

Surah Al-Baqarah: Verse 211 | 399

Ibn 'Amir, Hamzah, and al-Kisa'i read: {تَرْجِعُ الأمورُ} (tarji'u al-umuru - all matters return) in the active voice, which is the original form. Its evidence is: {أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ} [Ash-Shura: 53], and {إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ} [Al-Ma'idah: 48]. The rest of the readers read: {تُرْجَعُ} (turja'u - are returned) in the passive voice (1). This is also a good reading, its evidence being: {ثُمَّ تُرَدُّونَ} [At-Tawbah: 94], {ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ} [Al-An'am: 62], {وَلَئِن رُّدِدتُّ إِلَى رَبِّي} [Al-Kahf: 36]. Both readings are good in meaning; the first is the original, while the passive form is an expansion and a derivative. All matters return to Allah before and after; the mention of this on the Day of Resurrection is to highlight the cessation of authority that kings held in this world (2).

Allah's saying: {سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُم مِّنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَن يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِن بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (211)} (Ask the Children of Israel how many clear signs We have given them. And whoever changes Allah's favor after it has come to him - then indeed, Allah is severe in penalty).

His saying: {سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُم مِّنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ} "Sal" (Ask) is derived from 'su'al' (questioning) with the reduction of the hamza. When the letter 'Sin' became vowelled, it no longer needed (3) the initial 'Alif al-Wasl' (4).

It is said that for the Arabs, there are two aspects regarding the omission of 'Alif al-Wasl' in "Sal" and its presence in "Was'al": First: Deleting it in one (5) and keeping it in the other. The Quran came with both, following the script of the Mus-haf in affirming or omitting the hamza. The second aspect: Its affirmation or omission varies depending on the context of the speech. The hamza is deleted when starting a sentence, like: {سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ}, and: {سَلْهُمْ أَيُّهُم بِذَلِكَ زَعِيمٌ} [Al-Qalam: 40], and it is kept (6) in conjunction, like: {وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ}.

= The nominative source follows the angels, others said: with elongation and genitive follows the angels, and it's said: 'fi' here means 'ba', i.e., with shades of clouds, with angels and with the decree of the matter. (1) Al-Sab'ah p. 181, Al-Taysir p. 80. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/284, Al-Kashf by Makki 1/286. (3) In (M): 'yahtaju'. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/302. (5) In (M): 'ihdahuma'. (6) In (Z) and (M): 'wa thabata', the affirmed is from (D) and (Z).

सूरा अल-बकराह: आयत 211 | 399

इब्न आमिर, हमजा और अल-किसाई ने पढ़ा है: {تَرْجِعُ الأمورُ} (मामले लौटते हैं) सक्रिय स्वर (कर्तृवाच्य) में, जो कि मूल है। इसका प्रमाण है: {أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ} [अश-शूरा: 53], और {إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ} [अल-माइदा: 48]। शेष पाठकों ने पढ़ा है: {تُرْجَعُ} (लौटाए जाते हैं) कर्मवाच्य में (1)। यह भी एक अच्छा पाठ है, इसके प्रमाण हैं: {ثُمَّ تُرَدُّونَ} [अत-तौबा: 94], {ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ} [अल-अनआम: 62], {وَلَئِن رُّدِدتُّ إِلَى رَبِّي} [अल-कहफ़: 36]। दोनों पाठ अर्थ के मामले में अच्छे हैं; पहला मूल है, जबकि कर्मवाच्य रूप एक विस्तार और शाखा है। सभी मामले पहले और बाद में अल्लाह की ओर लौटने वाले हैं; प्रलय के दिन इसका उल्लेख दुनिया में राजाओं के पास मौजूद अधिकार के अंत को दर्शाने के लिए है (2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُم مِّنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَن يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِن بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (211)} (बनी इसराइल से पूछो कि हमने उन्हें कितनी स्पष्ट निशानियाँ दी हैं। और जो अल्लाह की नेमत को उसके पास आने के बाद बदल दे, तो निश्चय ही अल्लाह कड़ी सजा देने वाला है)।

उनका कथन: {سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُم مِّنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ} "सल" (पूछो) शब्द 'सुवाल' (सवाल) से है, जिसमें हमज़ा को हल्का किया गया है। जब 'सीन' अक्षर पर हरकत आ गई, तो उसे 'अलिफ़ अल-वस्ल' की आवश्यकता नहीं रही (3) (4)।

कहा गया है कि अरबों के लिए "सल" में 'अलिफ़ अल-वस्ल' के लोप और "वस-अल" में इसके होने के दो पहलू हैं: पहला: एक में इसे हटाना (5) और दूसरे में इसे रखना। कुरान दोनों के साथ आया है, इसलिए हमज़ा को रखने और हटाने में मुसहफ़ की लिपि का पालन किया गया। दूसरा पहलू: इसका होना या न होना इस्तेमाल होने वाले कलाम (भाषण) के आधार पर बदलता है। जब बात शुरू होती है तो हमज़ा हटा दिया जाता है, जैसे: {سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ}, और: {سَلْهُمْ أَيُّهُم بِذَلِكَ زَعِيمٌ} [अल-क़लम: 40], और यह जोड़ने (अत्फ़) के मामले में बना रहता है (6), जैसे: {وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ}।

= मर्फ़ू स्रोत फ़रिश्तों पर अत्फ़ है, दूसरों ने कहा: मद और खफ़्ज़ के साथ फ़रिश्तों पर अत्फ़ है, और कहा गया है: यहाँ 'फ़ी' का अर्थ 'बा' है, यानी बादलों की छाया के साथ, फ़रिश्तों के साथ और मामले के फैसले के साथ। (1) अल-सबआ पृ. 181, अल-तयसीर पृ. 80। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/284, मक्की द्वारा अल-कश्फ़ 1/286। (3) (म) में: 'यहतजु'। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-

कुरान 1/302। (5) (म) में: 'इहदाहुमा'। (6) (ज़) और (म) में: 'व सबता', और जो साबित है वह (द) और (ज़) से है।

ابن عامر، حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے: {تَرْجِعُ الأمورُ} فعل معروف کے ساتھ، اور یہی اصل ہے، اس کی دلیل ہے: {أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ} [الشوریٰ: ۵۳]، {إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ} [المائدہ: ۴۸]۔ بقیہ قراء نے {تُرْجَعُ} فعل مجہول کے ساتھ پڑھا ہے (۱)، اور یہ بھی ایک اچھی قرات ہے، اس کی دلیل {ثُمَّ تُرَدُّونَ} [التوبہ: ۹۴]، {ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ} [الانعام: ۶۲]، {وَلَئِن رُّدِدتُّ إِلَى رَبِّي} [الکہف: ۳۶] ہے، اور دونوں قراتیں معنی کے اعتبار سے اچھی ہیں، پہلی اصل ہے، اور مجہول کی بنا وسعت اور فرع ہے، اور تمام امور اللہ ہی کی طرف لوٹنے والے ہیں پہلے بھی اور بعد میں بھی، قیامت کے دن اس کا ذکر کر کے دنیا میں بادشاہوں کے پاس موجود اختیارات کے زوال پر آگاہ کیا گیا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُم مِّنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَن يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِن بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۲۱۱)}۔ (بنی اسرائیل سے پوچھو کہ ہم نے انہیں کتنی واضح نشانیاں دیں، اور جو اللہ کی نعمت کو اس کے پاس آنے کے بعد بدل دے تو بے شک اللہ سخت سزا دینے والا ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُم مِّنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ} "سَلْ" سوال سے ہے: ہمزہ کی تخفیف کے ساتھ، پس جب 'سین' متحرک ہو گیا تو اسے الف وصل کی ضرورت نہ رہی (۳) (۴)۔

اور کہا گیا ہے کہ: عربوں کے ہاں "سَلْ" میں الف وصل گرنے اور "واسأل" میں ثابت رہنے کے دو پہلو ہیں: پہلا: ایک میں اسے حذف کرنا (۵) اور دوسری میں اسے ثابت رکھنا، اور قرآن دونوں کے ساتھ آیا ہے، پس ہمزہ کے ثبوت اور اس کے گرنے میں مصحف کے خط کی پیروی کی گئی۔ دوسرا پہلو: یہ کہ اس کا ثبوت اور سقوط استعمال ہونے والے کلام کے بدلنے سے بدل جاتا ہے،

چنانچہ کلام کے شروع میں ہمزہ حذف ہو جاتا ہے، جیسے: {سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ}، اور {سَلْهُمْ أَيُّهُم بِذَلِكَ زَعِيمٌ} [القلم: ۴۰]، اور عطف کی صورت میں ثابت رہتا ہے (۶)، جیسے: {وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ}۔

= مصدر مرفوع فرشتوں پر عطف ہے، دوسروں نے کہا: مد اور خفض کے ساتھ فرشتوں پر عطف ہے، اور کہا گیا ہے کہ یہاں «في» باء کے معنی میں ہے، یعنی بادلوں کے سائے کے ساتھ، فرشتوں کے ساتھ اور معاملے کے فیصلے کے ساتھ۔ (۱) السبعہ ص ۱۸۱، اور التیسیر ص ۸۰۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۴، اور الکشف عن وجوہ القراءات السبع لمکی ۱/ ۲۸۶۔ (۳) (م) میں: 'یحتج'۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۰۲۔ (۵) (م) میں: 'احداہما'۔ (۶) (ظ) اور (م) میں: 'وثبت'، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 211 400

[Yusuf: 82], {And ask Allah of His bounty} [An-Nisa: 32]. This was stated by Ali bin Isa (1).

Abu Amr, in the narration of Abbas (2) from him, read: "Is'al" (إسأل) according to the original form. Some people read: "Isal" (إسَلْ) by transferring the vowel to the 'seen' and retaining the 'alif al-wasl', according to the dialect of those who say: "al-Akhmar" (3).

"Kam" (كم - how many/much) is in the position of the accusative (nasb) because it is the second object of "atainahum" (آتيناهم - We gave them) (4). It was also said to be due to a hidden verb, the estimation being: "Kam ataina atainahum" (How many We gave, We gave them). It is not permissible for the verb to precede it because it has the prerogative of being at the beginning of the sentence. "Min ayatin" (من آية - of a sign) is in the position of accusative as a distinction (tamyiz) according to the first estimation. According to the second, it is the second object of "atainahum". It is permissible for [kam] to be in the position of nominative (raf') as a subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is in "atainahum," with a pronoun returning to "kam," the estimation being: "kam atainahumuhu" (5), and it was not inflected. It is a noun because it functions like particles when it carries the meaning of interrogation. When "kam" is separated from the noun, the preferred choice is to use "min" as in this verse. If you omit it, you use the accusative in interrogation and statement. The genitive (khafd/jarr) is permissible in the statement, as the poet said:

How many a lowly person of mean father reached high ranks through generosity *** and a noble person whose stinginess has brought him down (6).

(1) Abu al-Hasan al-Rummani, the grammarian, the Mu'tazilite, had about a hundred works, died in the year (384 AH). As-Siyar 16/533. (2) In (D): Ibn Ayash, and in (Z) and (M): Ibn Abbas, and both are wrong. The established one is from (Za), which corresponds to what is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/284, and the author quoted from it. Abbas: He is Ibn al-Fadl, the judge of Mosul, Abu al-Fadl al-Ansari al-Waqifi, he read the Quran and excelled in it under Abu Amr bin al-Ala, and excelled in the knowledge of recitation. He was not famous only because he did not sit for teaching, died in the year (186 AH). Ma'rifat al-Qurra al-Kibar by Adh-Dhahabi 1/337. (3) The drawing of the word appeared in the manuscripts and Al-Muharrar al-Wajiz 1/284 according to its pronunciation: Al-Akhmar, and the established one is from (M). (4) I'rab al-Quran by An-Nahhas 1/302. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/284, and what is between the brackets is

from it. Abu Hayyan said in Al-Bahr 2/127: This is not permissible according to the Basrans except in poetry or in an anomalous (shadh) reading of the Quran, like the reading of those who read: "A-fa-hukma al-jahiliyyati yabghun" with "al-hukmu" in the nominative... and see the completion of his speech. (6) I'rab al-Quran by An-Nahhas 1/302, and the verse is in Al-Kitab 167/2 without attribution. There has been disagreement regarding its attribution to Anas bin Zunaim, Abdullah bin Kuraiz, or Abu al-Aswad al-Du'ali, see Khizanat al-Adab 6/471. His saying: "muqrif" means the vile, mean father. He says: The lowly may rise by his generosity, and the high-born, noble-fathered may become lowly by his stinginess. In "muqrif," the nominative, accusative, and genitive are permissible... This was said by Al-Shantamari in Tahsil Ayn al-Dhahab p. 302.

सूरह अल-बकरा: आयत 211 400

[यूसुफ: 82], {और अल्लाह से उसकी कृपा माँगो} [अन-निसा: 32]। यह अली बिन ईसा (1) ने कहा था।

अबू अम्र ने, अब्बास (2) के उनके वर्णन में, "इस्क़अल" (إسأل) पढ़ा, जो मूल रूप के अनुसार है। कुछ लोगों ने "इसाल" (إسَلْ) पढ़ा, जिसमें 'सीन' पर स्वर स्थानांतरित किया गया और 'अलिफ़ अल-वस्ल' को बरकरार रखा गया, उन लोगों की बोली के अनुसार जो "अल-अखमर" (3) कहते हैं।

"कम" (كم - कितने/कितना) नस्ब (accusative) की स्थिति में है, क्योंकि यह "आतैनाहुम" (همناآتي - हमने उन्हें दिया) का दूसरा कर्म (मफ़ऊल ससानी) है (4)। यह भी कहा गया है कि यह एक छिपी हुई क्रिया के कारण है, जिसका अनुमान है: "कम आतैना आतैनाहुम"। क्रिया का इसके पहले आना जायज़ नहीं है क्योंकि यह वाक्य के आरंभ में रहने का अधिकार रखता है। "मिन आयातिन" (من آية - किसी निशानी में से) पहले अनुमान के अनुसार तमीज़ (विभेदक) के रूप में नस्ब की स्थिति में है। दूसरे के अनुसार, यह "आतैनाहुम" का दूसरा कर्म है। यह भी संभव है कि [कम] मुब्तदा (उद्देश्य) के रूप में रफ़अ (nominative) की स्थिति में हो, और ख़बर (विधेय) "आतैनाहुम" में हो, जिसमें "कम" की ओर लौटने वाला एक सर्वनाम हो, जिसका अनुमान है: "कम आतैनाहुमुहू" (5), और इसे विभक्त नहीं किया गया है। यह एक संज्ञा (इस्म) है क्योंकि यह उन शब्दों की तरह है जिनमें प्रश्न का अर्थ होता है। जब "कम" और संज्ञा के बीच अलगाव हो, तो बेहतर यह है कि "मिन" का उपयोग किया जाए जैसा कि इस आयत में है। यदि आप इसे हटा देते हैं, तो प्रश्न और विवरण में नस्ब का उपयोग होता है। विवरण में जर (genitive) भी जायज़ है, जैसा कि कवि ने कहा है:

कितने नीच पिता वाले व्यक्ति ने उदारता के माध्यम से ऊँचाइयों को प्राप्त किया *** और एक महान व्यक्ति जिसकी कंजूसी ने उसे नीचे गिरा दिया (6)।

(1) अबू अल-हसन अल-रुम्मानी, व्याकरणविद्, मुतज़िली, उनके लगभग सौ ग्रंथ हैं, उनकी मृत्यु वर्ष (384 हिजरी) में हुई। अस-सियार 16/533। (2) (द) में: इब्न अय्याश, और (ज़) और (म) में: इब्न अब्बास, और दोनों गलत हैं, और जो सही है वह (ज़) से है, और यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/284 के अनुरूप है, और लेखक ने उससे उद्धृत किया है। और अब्बास: वह इब्न अल-फ़ज़ल हैं, मोसुल के न्यायाधीश, अबू अल-फ़ज़ल अल-अंसारी अल-वाक़िफी, उन्होंने कुरान पढ़ा और अबू अम्र बिन

अल-अला के अधीन इसमें उत्कृष्ट प्रदर्शन किया, और पाठ के ज्ञान में उत्कृष्ट थे। वह केवल इसलिए प्रसिद्ध नहीं हुए क्योंकि वह पढ़ाने के लिए नहीं बैठे, उनकी मृत्यु वर्ष (186 हिजरी) में हुई। ज़हाबी द्वारा मआरिफत अल-कुर्रा अल-किबर 1/337। (3) पांडुलिपियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/284 में शब्द का चित्रण इसके उच्चारण के अनुसार हुआ: अल-अखमर, और जो सही है वह (म) से है। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/302। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/284, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। और अबू हय्यान ने अल-बह्र 2/127 में कहा: यह बसरा के व्याकरणविदों के अनुसार केवल कविता में या कुरान के किसी दुर्लभ पाठ में जायज़ है, जैसे कि उनके पाठ में जिन्होंने पढ़ा: "अ-फ-हुक्म अल-जाहिलियति यबगून", 'अल-हुक्म' को रफ़अ् के साथ... और उनकी बात का शेष भाग देखें। (6) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/302, और शेर अल-किताब 167/2 में बिना किसी श्रेय के है। इसके अनस बिन जुनैम, या अब्दुल्ला बिन कुरैज़ या अबू अल-असवद अल-दुआली के होने के बारे में असहमति रही है, देखें खिज़ानत अल-अदब 6/471। उनका कथन: 'मुक़रिफ़' नीच पिता वाला व्यक्ति है। वह कहते हैं: नीच व्यक्ति अपनी उदारता से ऊपर उठ सकता है, और महान पिता वाला उदार व्यक्ति अपनी कंजूसी से नीचे गिर सकता है। 'मुक़रिफ़' में रफ़अ्, नस़्ब और जर्र जायज़ हैं... यह अल-शंतमरी ने तहसील ऐन अल-ज़हाब पृष्ठ 302 में कहा था।

سورة البقرہ : آیت ۲۱۱ ۴۰۰

[یوسف: ۸۲]، ﴿اور اللہ سے اس کا فضل مانگو﴾ [النساء: ۳۲]۔ یہ علی بن عیسیٰ (۱) نے کہا۔

اور ابو عمرو نے عباس (۲) کی روایت میں ان سے «إسأل» (پوچھو) اصل کے مطابق پڑھا۔ اور ایک گروہ نے «إسَلْ» پڑھا، سین کی طرف حرکت منتقل کرنے اور الف وصل کو باقی رکھنے کے ساتھ، ان لوگوں کی زبان کے مطابق جو «الأخْمَر» (۳) کہتے ہیں۔

اور «كَمْ» (کتنے) نصب کی جگہ پر ہے، کیونکہ یہ «آتَيْنَاهُمْ» (ہم نے انہیں دیا) کا دوسرا مفعول ہے (۴)۔ اور کہا گیا ہے: ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے، جس کی تقدیر (اصل عبارت) ہے: «كم آتينا آتيناہُم»۔ اور فعل کا اس سے پہلے آنا جائز نہیں ہے کیونکہ اسے کلام کے شروع میں آنے کا حق حاصل ہے۔ «مِنْ آيَةٍ» پہلے اندازے کے مطابق تمیز ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، اور دوسرے کے مطابق «آتَيْنَاهُمْ» کا دوسرا مفعول ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ [كَمْ] مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہو، اور خبر «آتَيْنَاهُمْ» میں ہو، اور اس میں «كَمْ» کی طرف لوٹنے والی ایک ضمیر ہو، تقدیر یہ ہوگی: «كم آتيناہُموہ» (۵)، اور اس کا اعراب نہیں بدلا۔ یہ ایک اسم ہے؛ کیونکہ یہ ان حروف کے درجے میں ہے جن میں استفہام (سوال) کا معنی پایا جاتا ہے۔ اور جب «كَمْ» اور اسم کے درمیان جدائی ہو، تو بہتر یہی ہے کہ «مِنْ» لایا جائے جیسا کہ اس آیت میں ہے، پس اگر آپ اسے حذف کر دیں تو استفہام اور خبر میں نصب دیں گے، اور خبر میں جر بھی جائز ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا:

کتنے ہی کم اصل باپ والے نے اپنی سخاوت سے بلندی پالی *** اور کتنے ہی معزز کو اس کے بخل نے گرا دیا (۶)

(۱) ابو الحسن الرمانی، نحوی، معتزلی، ان کی تقریباً سو تصانیف ہیں، وفات سن (۳۸۴ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۶/ ۵۳۳۔ (۲) نسخہ (د) میں: ابن عیاش، اور (ز) اور (م) میں: ابن عباس، اور دونوں غلط ہیں، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور یہی المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۴ کے موافق ہے، اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے۔ اور عباس: یہ ابن الفضل ہیں، موصل کے قاضی، ابو الفضل الانصاری الواقفی، انہوں نے قرآن پڑھا اور ابو عمرو بن العلاء کے پاس اس کی مشق کی، اور ادائیگی کی معرفت میں کمال پایا۔ وہ صرف اس وجہ سے مشہور نہیں ہوئے کیونکہ وہ درس و تدریس کے لیے نہیں بیٹھے، وفات سن (۱۸۶ھ) میں ہوئی۔ معرفۃ القراء الکبار للذہبی ۱/ ۳۳۷۔ (۳) نسخوں اور المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۴ میں لفظ کی کتابت اس کے تلفظ کے مطابق ہوئی: الأخْمَر، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۰۲۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۴، اور بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ اسی سے ہے۔ اور ابو حیان نے البحر ۲/ ۱۲۷ میں کہا: بصریوں کے نزدیک یہ جائز نہیں ہے سوائے شاعری کے یا قرآن کی کسی شاذ قرات کے، جیسے ان کی قرات جنہوں نے پڑھا: «أفحكم الجاہلیۃ یبغون» لفظ 'الحکم' کو رفع کے ساتھ... اور ان کی کلام کا بقیہ حصہ دیکھیں۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۰۲، اور یہ شعر 'الکتاب' ۱/۱۶۷ ۲ میں بغیر نسبت کے ہے۔ اس کی نسبت انس بن زنیم، یا عبد اللہ بن کریز یا ابو الاسود الدؤلی کی طرف کرنے میں اختلاف رہا ہے، دیکھئے خزانہ الادب ۶/ ۴۷۱۔ ان کا قول: 'مقرف' وہ ہے جس کا باپ کمینہ اور رذیل ہو۔ وہ کہتا ہے: کم اصل شخص اپنی سخاوت سے بلند ہو سکتا ہے، اور معزز باپ والا شریف شخص اپنے بخل سے پست ہو سکتا ہے۔ 'مقرف' میں رفع، نصب اور جر جائز ہیں... یہ الشنتمری نے 'تحصیل عین الذہب' ص ۳۰۲ میں کہا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 212 | Page 401

The meaning of the verse: How many signs identifying Muhammad ﷺ and pointing to him came to them (1). Mujahid, Al-Hasan, and others said: It means: the signs that Moses, peace be upon him, brought, such as the parting of the sea, the canopy of clouds, the staff, the hand, and so on (2). And Allah Almighty commanded His Prophet ﷺ to ask them as a way of rebuking and reprimanding them. Allah's words: {And whoever changes the favor of Allah after it has come to him} is a general phrasing for all people, even if those referred to are the Children of Israel; because they changed what was in their books and denied the matter of Muhammad ﷺ. Thus, the wording applies to everyone who changes the favor of Allah Almighty. Al-Tabari said (3): "Favor" here means Islam. This is close to the first interpretation. The phrasing also includes the disbelievers of Quraish; for the sending of Muhammad ﷺ among them was a blessing for them, but they exchanged accepting it and gratitude for it with disbelief. Allah's words: {indeed, Allah is severe in penalty} is a statement containing a threat. And 'penalty' (al-iqab): is derived from 'heel' (al-aqib), as if the punisher follows with recompense in the tracks of his heels; from it comes 'the rider's turn' (uqbat al-rakib) and 'the pot's turn' (uqbat al-qidr) (4). Thus, penalty and punishment follow the sin, and He has punished him for his sin. Allah's words: {Beautified for those who disbelieve is the life of this world, and they ridicule those who believe. But those who fear Allah are above them on the Day of Resurrection. And Allah gives provision to whom He wills without account. 212} Allah's words: {Beautified for those who disbelieve is the life of this world} is in the passive voice (ma lam yusamma fa'iluhu). It refers to the leaders of Quraish. Mujahid and Humayd bin Qays read it in the active voice (5). Al-Nahhas said (6): and it is a reading...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/284. (2) Mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 2/181 from them, and recorded by Al-Tabari 3/616 from Al-Rabi', and Ibn Abi Hatim 2/374 from Abu Al-Aliyah and Qatadah. (3) In his Tafsir 3/617, and the author quoted it with what precedes it via Al-Muharrar al-Wajiz 1/284. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/284. Added in (Z) after that text: In Al-Sihah: 'Al-uqba' is also some broth that the borrower of a pot returns when returning it. (5) Ibn Atiyyah mentioned their reading in Al-Muharrar 1/284, and Al-Farra mentioned Mujahid's reading in Ma'ani al-Qur'an 1/131, and Ibn Khalawayh in Shawadh al-Qira'at p. 13. Humayd bin Qays is: Abu Safwan al-Makki al-A'raj, trusted by Abu Dawud, he is rare in Hadith, and there was no one in Mecca more knowledgeable in recitation than him and Ibn Kathir, died in the year (130 AH).

Ma'rifat al-Qurra al-Kibar by Al-Dhahabi 1/219. (6) In I'rab al-Qur'an 1/303 and what precedes it.

सूरह अल-बकराह: आयत 212 | पृष्ठ 401

आयत का अर्थ है: उनके पास मुहम्मद ﷺ के मामले में कितनी निशानियां आईं जो उनके बारे में बताती थीं और उनकी ओर संकेत करती थीं (1)। मुजाहिद, अल-हसन और अन्य लोगों ने कहा: इसका अर्थ है: वे निशानियां जो मूसा (अ.) लेकर आए थे, जैसे समुद्र का फटना, बादलों की छाया, लाठी, हाथ और इसके अलावा अन्य चीजें (2)। और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने नबी ﷺ को आदेश दिया कि वे उन्हें डांटने और फटकारने के तौर पर उनसे पूछें। अल्लाह का कथन: {और जो अल्लाह की नेमत (कृपा) को बदल देता है उसके पास आने के बाद} यह सभी लोगों के लिए एक सामान्य शब्द है, भले ही यहाँ संकेत बनी इसराइल की ओर हो; क्योंकि उन्होंने अपनी किताबों में जो कुछ था उसे बदल दिया और मुहम्मद ﷺ के मामले का इनकार किया। इसलिए यह शब्द अल्लाह की नेमत को बदलने वाले हर व्यक्ति पर लागू होता है। अल-तबरी ने कहा (3): यहाँ 'नेमत' से तात्पर्य इस्लाम है। यह पहले वाले के करीब है। इस शब्द में कुरैश के काफिर भी शामिल हैं; क्योंकि उनके बीच मुहम्मद ﷺ को भेजना उनके लिए एक वरदान था, लेकिन उन्होंने इसे स्वीकार करने और इसके लिए शुक्रगुजार होने के बजाय कुफ्र (अकृतज्ञता) को अपनाया। अल्लाह का कथन: {निश्चित रूप से अल्लाह दंड देने में कठोर है} एक ऐसी खबर है जिसमें चेतावनी शामिल है। 'इकाब' (दंड): 'अक़िब' (एड़ी) से लिया गया है, जैसे कि सजा देने वाला उसके पदचिह्नों (एड़ी के निशान) में उसके प्रतिफल के साथ चलता है; इसी से 'सवार की बारी' (उक़्बत अल-राकिब) और 'बर्तन की बारी' (उक़्बत अल-किद्र) निकला है (4)। अतः, दंड और सजा पाप के बाद होते हैं, और उसने उसे उसके पाप के कारण दंडित किया। अल्लाह का कथन: {जिन लोगों ने इनकार किया, उनके लिए दुनिया का जीवन सुशोभित कर दिया गया है और वे ईमान वालों का उपहास करते हैं। लेकिन जो लोग अल्लाह से डरते हैं, वे कयामत के दिन उनके ऊपर होंगे। और अल्लाह जिसे चाहता है बिना हिसाब के जीविका प्रदान करता है। 212} अल्लाह का कथन: {जिन लोगों ने इनकार किया, उनके लिए दुनिया का जीवन सुशोभित कर दिया गया है} यह कर्मवाच्य (passive voice) में है। इससे तात्पर्य कुरैश के सरदार हैं। मुजाहिद और हुमैद बिन कैस ने इसे कर्तृवाच्य (active voice) के रूप में पढ़ा है (5)। अल-नहहास ने कहा (6): और यह एक पाठ है...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/284। (2) अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 2/181 में उनसे इसका उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने 3/616 में अल-रबी से इसे निकाला है, और इब्न अबी हातिम ने 2/374 में अबू अल-आलियाह और क़तादा से। (3) अपनी तफ़सीर 3/617 में, और लेखक ने इसे

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/284 के माध्यम से इससे पहले जो कुछ है उसके साथ उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/284। इसके बाद (ظ) में जोड़ा गया: अल-सिहाह में: 'अल-उक़्बा' वह शोरबा भी है जिसे बर्तन उधार लेने वाला बर्तन लौटाते समय वापस करता है। (5) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर 1/284 में उनके पाठ का उल्लेख किया है, और अल-फ़र्रा ने मुजाहिद के पाठ का उल्लेख मानी अल-कुरान 1/131 में किया है, और इब्न खलवैह ने शवाज़ अल-किरात पृ. 13 में। हुमैद बिन कैस हैं: अबू सफ़वान अल-मक्की अल-अरज, अबू दाऊद द्वारा विश्वसनीय माने गए, वे हदीस में कम हैं, और मक्का में उनसे और इब्न कसीर से बढ़कर कोई पढ़ने वाला नहीं था, मृत्यु वर्ष (130 हिजरी)। अल-ज़हाबी द्वारा मारिफ़त अल-कुर्रा अल-किबार 1/219। (6) ए'राब अल-कुरान 1/303 में और उससे पहले।

آیت سے مراد ہے: ان کے پاس محمد ﷺ کے معاملے میں کتنی ایسی نشانیاں آئیں جو ان کی پہچان کرواتی تھیں اور ان پر دلالت کرتی تھیں(۱)۔ مجاہد، حسن اور دیگر نے کہا: یعنی: وہ نشانیاں جو موسیٰ علیہ السلام لے کر آئے جیسے سمندر کا پھٹنا، بادلوں کا سایہ، عصا، ہاتھ اور اس کے علاوہ دیگر(۲)۔ اور اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کو حکم دیا کہ وہ انہیں ڈانٹ پکار اور ملامت کے طور پر ان سے سوال کریں۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَن يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ﴾ یہ تمام لوگوں کے لیے ایک عام لفظ ہے، اگرچہ اس سے مراد بنی اسرائیل ہوں؛ کیونکہ انہوں نے اپنی کتابوں میں موجود باتوں کو بدل دیا، اور محمد ﷺ کے معاملے کا انکار کیا، پس یہ لفظ اللہ تعالیٰ کی نعمت بدلنے والے ہر شخص پر لاگو ہوتا ہے۔ اور طبری نے کہا(۳): یہاں نعمت سے مراد اسلام ہے۔ اور یہ پہلے قول کے قریب ہے۔ اس لفظ میں کفارِ قریش بھی داخل ہیں؛ کیونکہ ان میں محمد ﷺ کی بعثت ان کے لیے ایک نعمت تھی، تو انہوں نے اسے قبول کرنے اور اس پر شکر ادا کرنے کے بجائے کفر سے بدل دیا۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ یہ ایسی خبر ہے جس میں وعید (ڈرانا) شامل ہے۔ اور عقاب: عَقِب (ایڑی) سے ماخوذ ہے، گویا سزا دینے والا اس کے نقش قدم (ایڑیوں کے نشانات) پر جزا کے ساتھ چلتا ہے، اور اسی سے 'عقبۃ الراکب' (سوار کی باری) اور 'عقبۃ القدر' (ہانڈی کی باری)(٤) ہے، پس عقاب اور عقوبت گناہ کے پیچھے ہوتے ہیں، اور اس نے اسے اس کے گناہ کی وجہ سے سزا دی۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَن يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ٢١٢﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا﴾ صیغہ مجہول پر ہے۔ اور مراد رؤسائے قریش ہیں۔ اور مجاہد اور حمید بن قیس نے

اسے صیغہ معروف (بناء الفاعل) کے ساتھ پڑھا ہے(٥)۔ نحاس نے کہا(٦): اور یہ ایک قرات ہے...

(١) المحرر الوجیز ٢٨٤/١۔ (٢) اسے طبرسی نے مجمع البیان ١٨١/٢ میں ان دونوں سے نقل کیا ہے، اور طبری نے اسے ٦١٦/٣ میں ربیع سے، اور ابن ابی حاتم نے ٣٧٤/٢ میں ابوالعالیہ اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (٣) اپنی تفسیر ٦١٧/٣ میں، اور مصنف نے اسے ما قبل کے ساتھ المحرر الوجیز ٢٨٤/١ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ٢٨٤/١۔ اور اس کے بعد (ظ) میں یہ عبارت زائد ہے: الصحاح میں ہے: عقبہ شوربے کی اس مقدار کو بھی کہتے ہیں جسے ہانڈی ادھار لینے والا ہانڈی واپس کرتے وقت واپس کرتا ہے۔ (٥) ابن عطیہ نے المحرر ٢٨٤/١ میں ان دونوں کی قرات کا ذکر کیا ہے، اور مجاہد کی قرات کا ذکر الفراء نے معانی القرآن ١٣١/١ میں کیا ہے، اور ابن خالویہ نے شواذ القراءات ص١٣ میں۔ حمید بن قیس: ابو صفوان المکی الاعرج ہیں، ابو داؤد نے ان کی توثیق کی ہے، وہ قلیل الحدیث ہیں، اور مکہ میں ان سے اور ابن کثیر سے بڑھ کر کوئی قاری نہیں تھا، وفات سال (١٣٠ھ)۔ معرفة القراء الكبار للذهبي ٢١٩/١۔ (٦) إعراب القرآن ٣٠٣/١ اور اس سے پہلے۔

...is anomalous; because no mention of the subject preceded it.

Ibn Abi 'Ablah recited it as: "zuyyinat" (was beautified) with the appearance of the [feminine] marker, and that was permissible because the femininity is not literal. The beautifier is its Creator, its Inventor, and the Creator of disbelief. Satan also beautifies it through his whispering and temptation. Those who disbelieved were specifically mentioned because they accepted the beautification as a whole, turned towards this world, and turned away from the Hereafter because of it. Allah has made whatever is on earth an adornment for it to test the creation as to which of them is best in deed. Thus, the believers who follow the path of the Sharia were not infatuated by the adornment, while the disbelievers were possessed by it; because they do not believe in anything else. Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) said when wealth was brought to him: "O Allah, we cannot help but rejoice in what You have beautified for us"(1).

His Almighty's saying: {And they mock those who believe} is a reference to the disbelievers of Quraysh, for they used to glorify their worldly state, rejoice in it, and mock the followers of Muhammad ﷺ.

Ibn Jurayj said: In their seeking of the Hereafter (2). And it was said: [mocking them] for their poverty and lack of means; like Bilal, Suhayb, Ibn Mas'ud, and others (may Allah be pleased with them). So He, Glorified be He, pointed out the lowliness of their [the mockers'] status for their ugly deed by saying: {But those who fear [Allah] will be above them on the Day of Resurrection} (3).

Ali narrated that the Prophet ﷺ said: "Whoever humiliates a believing man or woman, or belittles them for their poverty and lack of wealth, Allah will make him notorious on the Day of Resurrection, then disgrace him. And whoever slanders a believing man or woman, or says of them what is not true, Allah Almighty will set him on a mound of fire on the Day of Resurrection until he retracts what he said. Indeed, the greatness of a believer is greater in the sight of Allah and more honored by Him than a close angel, and nothing is more beloved to Allah than a repentant believing man or woman. A believing man is known in heaven just as a man knows his family and children"(4).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/284. (2) Reported by al-Tabari 3/619. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/284. (4) Mentioned by Ibn 'Iraq al-Kinani in Tanzih al-Shariah 2/316 and

attributed it to Ibn Lal, and mentioned that it includes Dawud ibn Sulayman al-Ghazi; Al-Dhahabi said about him in Mizan al-I'tidal 2/8: Ibn Ma'in called him a liar, Abu Hatim did not know him, and he is a deceitful shaykh.

४०२ सूरह अल-बकरा: आयत २१२

...विसंगत है; क्योंकि कर्ता का कोई उल्लेख इससे पहले नहीं हुआ।

इब्न अबी 'अबला ने इसे पढ़ा: "ज़ुय्यिनत" (सुशोभित किया गया) स्त्रीलिंग चिन्ह को प्रकट करते हुए, और यह जायज़ था क्योंकि यहाँ स्त्रीलिंग वास्तविक नहीं है। सुशोभित करने वाला इसका निर्माता, इसका आविष्कारक और कुफ़्र (अविश्वास) का निर्माता है। शैतान भी अपने फुसफुसाहट और प्रलोभन के माध्यम से इसे सुशोभित करता है। विशेष रूप से अविश्वासियों का उल्लेख इसलिए किया गया क्योंकि उन्होंने इस सुशोभन को पूर्ण रूप से स्वीकार कर लिया, वे दुनिया की ओर झुक गए, और इसके कारण परलोक (आख़िरत) से विमुख हो गए। अल्लाह ने पृथ्वी पर जो कुछ भी है उसे उसके लिए एक श्रृंगार बनाया है ताकि वह सृष्टि की परीक्षा ले सके कि उनमें से कर्म में कौन सर्वोत्तम है। इस प्रकार, जो मोमिन (आस्तिक) शरीयत के मार्ग पर हैं, वे इस श्रृंगार से मोहित नहीं हुए, जबकि काफ़िर (अविश्वासी) इसके वश में हो गए; क्योंकि वे इसके अलावा किसी और चीज़ में विश्वास नहीं करते। अबू बक्र अस-सिद्दीक़ (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा था जब उनके पास धन लाया गया: "ऐ अल्लाह, हम उस पर प्रसन्न हुए बिना नहीं रह सकते जो तूने हमारे लिए सुशोभित किया है"(१)।

अल्लाह तआला का कथन: {और वे ईमान वालों का उपहास करते हैं} क़ुरैश के काफ़िरों की ओर एक संकेत है, क्योंकि वे अपनी सांसारिक स्थिति पर गर्व करते थे, उसमें आनंदित होते थे, और मुहम्मद ﷺ के अनुयायियों का उपहास करते थे।

इब्न जुरैज ने कहा: उनके परलोक की खोज के विषय में (२)। और कहा गया: उनकी गरीबी और संसाधनों की कमी के कारण [उनका उपहास करते थे]; जैसे बिलाल, सुहैब, इब्न मसूद और अन्य (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो)। अतः अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उनके इस घिनौने कृत्य के कारण उनके निम्न पद की ओर इशारा करते हुए फ़रमाया: {लेकिन जो लोग [अल्लाह से] डरते हैं, वे पुनरुत्थान के दिन उनके ऊपर होंगे} (३)।

अली ने रिवायत की कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने किसी मोमिन पुरुष या महिला को अपमानित किया, या उसकी गरीबी और तंगहाली के कारण उसे तुच्छ समझा, अल्लाह उसे क़यामत के दिन बदनाम करेगा, फिर उसे ज़लील करेगा। और जिसने किसी मोमिन पुरुष या महिला पर तोहमत लगाई, या उसके बारे में ऐसी बात कही जो उसमें नहीं है, अल्लाह तआला उसे क़यामत के दिन आग के एक टीले पर खड़ा करेगा जब तक कि वह अपनी बात से पीछे न हट जाए। वास्तव में, अल्लाह की

दृष्टि में एक मोमिन का सम्मान एक निकटवर्ती फरिश्ते से भी अधिक महान और सम्मानित है, और अल्लाह को तौबा करने वाले मोमिन पुरुष या महिला से अधिक प्रिय कुछ भी नहीं है। एक मोमिन व्यक्ति आसमान में उसी तरह पहचाना जाता है जैसे एक आदमी अपने परिवार और बच्चों को पहचानता है"(४)।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८४। (२) अत-तबरी द्वारा उद्धृत ३/६१९। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८४। (४) इब्न इराक अल-किनानी ने तंज़ीह अल-शरिया २/३१६ में इसका उल्लेख किया है और इसे इब्न लाल से जोड़ा है, और उल्लेख किया है कि इसमें दाऊद बिन सुलेमान अल-गाज़ी शामिल है; अल-ज़हबी ने मिज़ान अल-इतिदाल २/८ में उसके बारे में कहा: इब्न मुईन ने उसे झूठा कहा, अबू हातिम उसे नहीं जानते थे, और वह एक झूठा शेख है।

۴۰۲ سورة البقرہ: آیت ۲۱۲

شاذ ہے؛ کیونکہ فاعل کا پہلے کوئی تذکرہ نہیں ہوا۔

اور ابن ابی عبلہ نے "زُيِّنت" (مزین کی گئی) پڑھا ہے علامت کی تانیث کے اظہار کے ساتھ، اور یہ اس لیے جائز ہے کہ تانیث حقیقی نہیں ہے، اور مزین کرنے والا اس کا خالق اور موجد اور کفر کا خالق ہے۔ اور شیطان بھی اپنے وسوسے اور بہکاوے کے ذریعے اسے مزین کرتا ہے۔ اور کافروں کو خاص طور پر اس لیے ذکر کیا گیا کہ انہوں نے کلی طور پر زینت کو قبول کیا، وہ دنیا کی طرف مائل ہوئے اور اس کی وجہ سے آخرت سے اعراض کیا۔ اور اللہ نے زمین پر جو کچھ ہے اسے اس کی زینت بنایا ہے تاکہ مخلوق کی آزمائش کرے کہ ان میں سے کون عمل میں سب سے بہتر ہے، پس وہ مومنین جو شرعی راستے پر ہیں وہ اس زینت سے فتنے میں نہیں پڑے، اور کافر اس کے مغلوب ہو گئے؛ کیونکہ وہ اس کے سوا کسی اور چیز کا یقین نہیں رکھتے۔ اور حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نے فرمایا تھا جب ان کے پاس مال لایا گیا: "اے اللہ، ہم اس پر خوش ہوئے بغیر نہیں رہ سکتے جو تو نے ہمارے لیے مزین کیا ہے"(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ (اور وہ ایمان لانے والوں کا مذاق اڑاتے ہیں) کفارِ قریش کی طرف اشارہ ہے، کیونکہ وہ دنیا کے اپنے حال پر فخر کرتے تھے، اس پر خوش ہوتے تھے، اور محمد ﷺ کے پیروکاروں کا مذاق اڑاتے تھے۔

ابن جریج نے کہا: ان کی آخرت کی طلب کے معاملے میں (۲)۔ اور کہا گیا: ان کی فقر اور تنگدستی کی وجہ سے؛ جیسے بلال، صہیب، ابن مسعود اور دیگر رضی اللہ عنہم۔ پس اللہ سبحانہ نے ان کے برے فعل کی وجہ سے ان کے درجے کی پستی پر آگاہ کرتے ہوئے فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ

اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ (اور وہ لوگ جنہوں نے تقویٰ اختیار کیا قیامت کے دن ان سے اوپر ہوں گے) (۳)۔

اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی مومن مرد یا عورت کو ذلیل کیا، یا اس کی فقر اور تنگدستی کی وجہ سے اسے حقیر جانا، اللہ اسے قیامت کے دن مشتہر کرے گا، پھر اسے رسوا کرے گا۔ اور جس نے کسی مومن مرد یا عورت پر بہتان لگایا، یا اس کے بارے میں وہ بات کہی جو اس میں نہیں تھی، اللہ تعالیٰ اسے قیامت کے دن آگ کے ایک ٹیلے پر کھڑا کرے گا؛ یہاں تک کہ وہ اپنی کہی ہوئی بات سے نکل جائے (ثابت نہ کر سکے)۔ اور بے شک مومن کی عظمت اللہ کے نزدیک مقرب فرشتے سے بھی زیادہ ہے اور اس پر زیادہ مکرم ہے، اور اللہ کے نزدیک توبہ کرنے والے مومن مرد یا عورت سے زیادہ محبوب کوئی چیز نہیں ہے، اور ایک مومن شخص آسمان میں اس طرح پہچانا جاتا ہے جیسے ایک آدمی اپنے گھر والوں اور اولاد کو پہچانتا ہے"(۴)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۴۔ (۲) اسے طبری نے ۶۱۹/۳ پر نقل کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۴۔ (۴) ابن عراق کنانی نے تنزیہ الشریعہ ۲/ ۳۱۶ میں اس کا تذکرہ کیا ہے اور اسے ابن لال کی طرف منسوب کیا ہے، اور ذکر کیا ہے کہ اس میں داؤد بن سلیمان غازی ہے؛ ذہبی نے میزان الاعتدال ۸/۲ میں اس کے بارے میں کہا: ابن معین نے اسے جھوٹا کہا، ابو حاتم اسے نہیں جانتے تھے، اور وہ ایک کذاب شیخ ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 212 403 Then it was said: the meaning of {and those who feared (Allah) will be above them on the Day of Resurrection} is: in rank; because they are in Paradise, and the disbelievers are in Hell. It is possible that "above" refers to place, in the sense that Paradise is in the sky, and Hell is in the lowest of the low. It is possible that the preference is based on what the claims of the disbelievers imply, for they say: "Even if there is a Return (after death), we shall have a greater share in it than you." Among this is the hadith of Khabbab with Al-As ibn Wa'il (1). Khabbab said: I had a debt against Al-As ibn Wa'il, so I went to him to demand it. He said to me: "I will not (2) pay you until you disbelieve in Muhammad." He said: I said to him: "I will not (3) disbelieve in him until you die and then be resurrected." He said: "And am I to be resurrected after death?! I will pay you back then when I return to wealth and children." The hadith, and it will come in its entirety, God willing (4). And it is said: "I ridiculed him" (using different Arabic prepositions), and "I laughed at him," and "I mocked him," all of that is said, as narrated by Al-Akhfash. The noun is "sukhriya," "sukhri," and "sikhri," and both were recited in the words of the Almighty: {that some of them may take others in service} [Az-Zukhruf: 32], {But you took them in mockery} [Al-Mu'minun: 110]. And a man is "sukhra": he is mocked, and "sukhara" - with a fatha on the kha' - mocks people, and so-and-so is "sukhra": he is exploited in work, it is said: his servant is "sukhra," and "sakh-kharahu taskheeran": he burdened him with work without pay (5). The Almighty's saying: {And Allah provides for whom He wills without account}. Al-Dahhak said: It means without consequence in the Hereafter (6). And it was said: It is an indication to these oppressed people, meaning: He provides them with high status; so the verse is an alert to the greatness of the blessing upon them, and making their provision without account from the aspect of...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/285. (2) In (D) and (Z): He said: No. (3) In (M): I will not. (4) Narrated by Ahmad (21068), Al-Bukhari (2091), and Muslim (2795), and it will be mentioned in the interpretation of verse (77) of Surah Maryam. (5) Al-Sihah (S-Kh-R), and from it the author quoted the saying of Al-Akhfash, and the detail of the two readings is mentioned in their place. (6) Mentioned by Al-Baghawi 1/185.

सूरा अल-बकरा: आयत 212 403 फिर कहा गया: {और वे लोग जो (अल्लाह से) डरे, वे क़ियामत के दिन उनके ऊपर होंगे} का अर्थ है: पद और श्रेणी में; क्योंकि वे जन्नत में होंगे, और काफ़िर आग में। यह भी संभव है कि "ऊपर" से तात्पर्य स्थान से हो, इस अर्थ में कि जन्नत आसमान में है, और आग सबसे नीची जगह (असफल साफ़िलीन) में है। यह भी संभव है कि यह श्रेष्ठता काफ़िरों के दावों के विपरीत हो, क्योंकि वे कहते हैं: "भले ही कोई परलोक हो, हमें उसमें तुम से अधिक हिस्सा मिलेगा।" इसी में खब्बाब और अल-आस बिन वाइल की हदीस (1) है, खब्बाब ने कहा: अल-आस बिन वाइल पर मेरा ऋण था, तो मैं उसके पास उसे मांगने गया। उसने मुझसे कहा: "मैं तुम्हें तब तक (2) भुगतान नहीं करूँगा जब तक तुम मुहम्मद का इनकार न करो।" उन्होंने कहा: मैंने उससे कहा: "मैं उनका इनकार तब तक नहीं करूँगा जब तक तुम मरकर दोबारा न ज़िंदा हो जाओ।" उसने कहा: "क्या मैं मौत के बाद दोबारा ज़िंदा किया जाऊँगा?! तो जब मैं धन और संतान के पास वापस जाऊँगा, तब तुम्हें भुगतान कर दूँगा।" हदीस, और यह इंशाअल्लाह पूरी तरह से आगे आएगी (4)। और कहा जाता है: "सखिरतु मिन्हु" और "सखिरतु बिही" (मैंने उसका उपहास किया), और "दहिकतु मिन्हु" और "दहिकतु बिही" (मैं उस पर हँसा), और "हज़ैतु मिन्हु" और "बिही" (मैंने उसका मज़ाक उड़ाया), यह सब कहा जाता है, जैसा कि अल-अखफ़श ने उल्लेख किया है। संज्ञा "सुखरियाह", "सुखरी" और "सिखरी" है, और अल्लाह तआला के इस कथन में दोनों तरह से पढ़ा गया है: {ताकि उनमें से कुछ दूसरों को काम में लगा सकें} [अज़-ज़ुखरुफ़: 32], {लेकिन तुमने उनका मज़ाक बनाया} [अल-मुमिनून: 110]। और एक आदमी "सुखरा" है: उसका उपहास किया जाता है, और "सुखराह" - खा पर फ़तहा के साथ - लोगों का मज़ाक उड़ाता है, और फ़लाँ "सुखरा" है: उसे काम में जोता जाता है, कहा जाता है: उसका सेवक "सुखरा" है, और "सख्खराहु तस्ख़ीरन": उसने उसे बिना वेतन के काम पर लगाया (5)। अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह जिसे चाहता है बेहिसाब रिज़्क़ देता है}। अद-दहाक ने कहा: यानी आख़िरत में बिना किसी हिसाब-किताब के(6)। और कहा गया: यह इन कमज़ोर लोगों की ओर संकेत है, यानी: वह उन्हें ऊँचा स्थान प्रदान करता है; तो यह आयत उन पर महान नेमत की चेतावनी है, और उनके रिज़्क़ को इस दृष्टि से बेहिसाब कर दिया है कि...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/285। (2) (द) और (ज़) में: तो उसने कहा: नहीं। (3) (म) में: मैं नहीं। (4) इसे अहमद (21068), बुखारी (2091), और मुस्लिम (2795) ने उल्लेख किया है, और यह सूरह मरियम की आयत (77) की व्याख्या में आएगा। (5) अल-सिहाह (स-ख-र), और उससे लेखक ने

अल-अखफ़श के कथन को उद्धृत किया है, और दोनों किरातों का विवरण उनके स्थान पर दिया जाएगा। (6) अल-बग़वी ने इसका उल्लेख किया है 1/185।

سورۃ البقرہ: آیت 212 403 پھر کہا گیا: {اور جو لوگ (اللہ سے) ڈر گئے وہ قیامت کے دن ان کے اوپر ہوں گے} کا مطلب ہے: درجے میں؛ کیونکہ وہ جنت میں ہوں گے اور کافر آگ میں۔ یہ بھی ممکن ہے کہ "فوق" (اوپر) سے مراد جگہ ہو، اس لحاظ سے کہ جنت آسمان میں ہے اور آگ اسفل السافلین میں ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ فضیلت ان چیزوں کے بارے میں ہو جن کا کافر دعویٰ کرتے ہیں، کیونکہ وہ کہتے ہیں: "اگر دوبارہ اٹھنا ہوا بھی تو ہمیں اس میں تم سے زیادہ حصہ ملے گا۔" اسی سلسلے میں خباب رضی اللہ عنہ کی العاص بن وائل کے ساتھ حدیث (1) ہے، خباب نے کہا: العاص بن وائل پر میرا قرض تھا، میں اس کے پاس تقاضا کرنے گیا تو اس نے مجھ سے کہا: "میں تمہیں (2) اس وقت تک ادا نہیں کروں گا جب تک تم محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کا انکار نہ کر دو۔" انہوں نے کہا: میں نے اس سے کہا: "میں آپ کا انکار ہرگز نہیں کروں گا یہاں تک کہ تو مر جائے پھر دوبارہ زندہ کیا جائے۔" اس نے کہا: "کیا میں موت کے بعد دوبارہ زندہ کیا جاؤں گا؟! تو جب میں مال اور اولاد کی طرف لوٹوں گا تو تمہیں ادا کر دوں گا۔" حدیث، اور یہ انشاء اللہ مکمل طور پر آگے آئے گی (4)۔ اور کہا جاتا ہے: "سخرتُ منه" اور "سخرتُ به" (میں نے اس کا مذاق اڑایا)، اور "ضحكتُ منه" اور "ضحكتُ به" (میں اس پر ہنسا)، اور "هزئتُ منه" اور "به" (میں نے اس کا استہزاء کیا)، یہ سب کہا جاتا ہے، اسے الاخفش نے نقل کیا ہے۔ اور اسم "سخریہ"، "سخری" اور "سِخری" ہے، اور اللہ تعالیٰ کے اس قول میں دونوں طرح پڑھا گیا ہے: {تاکہ ان میں سے بعض بعض کو کام میں لگا لیں} [الزخرف: 32]، {پس تم نے ان کا مذاق اڑایا} [المؤمنون: 110]۔ اور آدمی "سخرہ" ہے: اس کا مذاق اڑایا جاتا ہے، اور "سخرہ" - خا کے فتحہ کے ساتھ - لوگوں کا مذاق اڑاتا ہے، اور فلاں "سخرہ" ہے: اس سے کام لیا جاتا ہے، کہا جاتا ہے: اس کا خادم "سخرہ" ہے، اور "سخّرہ تسخیراً": اسے بغیر اجرت کے کام پر لگایا (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ جسے چاہتا ہے بے حساب رزق دیتا ہے}۔ ضحاک نے کہا: یعنی آخرت میں بغیر

کسی وبال کے (6)۔ اور کہا گیا: یہ ان کمزور مسلمانوں کی طرف اشارہ ہے، یعنی: انہیں بلند مرتبہ عطا کرتا ہے؛ پس یہ آیت ان پر عظیم نعمت کی تنبیہ ہے، اور ان کے رزق کو اس لحاظ سے بے حساب کیا کہ...

---

(1) المحرر الوجیز 1/285۔ (2) (د) اور (ز) میں ہے: اس نے کہا: نہیں۔ (3) (م) میں ہے: میں ہرگز نہیں۔ (4) اسے احمد (21068)، بخاری (2091)، اور مسلم (2795) نے روایت کیا ہے، اور یہ سورہ مریم کی آیت (77) کی تفسیر میں آئے گا۔ (5) الصحاح (سخر)، اور اسی سے مصنف نے الاخفش کا قول نقل کیا ہے، اور دونوں قراتوں کی تفصیل ان کے مقام پر ذکر کی جائے گی۔ (6) اسے بغوی نے 1/185 میں ذکر کیا ہے۔

404 Surah Al-Baqarah: Verse 213

He is eternal, never-ending, for He does not run out (1). It was said: His saying "without account" is an attribute of the provision of God Almighty, however He disposes of it; for His power—exalted be it—does not spend afterward, so all His grace is without account. That which is with account is what was based on a deed performed by the servant; God Almighty said: "As a reward from your Lord, a gift [fittingly] accounted" [An-Naba: 36], and God knows best. It is possible that the meaning is without expectation from the ones being provided for, as He said: "And provides for him from where he does not expect" [At-Talaq: 3]. God Almighty's saying: "Mankind was [of] one religion [before their deviation]; then Allah sent the prophets as bringers of good tidings and warners and sent down with them the Scripture in truth to judge between the people concerning that in which they differed. And none differed over the Scripture except those who were given it - after the clear proofs came to them - out of jealous animosity among themselves. And Allah guided those who believed to the truth concerning that over which they had differed, by His permission. And Allah guides whom He wills to a straight path." God Almighty's saying: "Mankind was [of] one religion," meaning: upon one faith. Ubayy ibn Ka'b and Ibn Zayd said: What is meant by "mankind" is the children of Adam when God brought them forth as souls from the back of Adam, and they acknowledged His oneness. Mujahid said: Mankind: Adam alone (2). The singular was called with the plural term because he is the source of the progeny. It was said: Adam and Eve. Ibn Abbas and Qatadah said: What is meant by "mankind" are the generations that were between Adam and Noah, and they were ten; they were upon the truth until they differed; so God sent Noah and those after him (3). Ibn Abi Khaythamah said: From the time God created Adam, peace be upon him, until He sent Muhammad, peace and blessings be upon him, is five thousand and eight hundred years. It was said: more than that. Between him and Noah were one thousand and two hundred years. Adam lived nine hundred and sixty years (4). People in his time were followers of one creed, adhering to the religion, the angels would shake hands with them, and they continued in that until Idris, peace be upon him, was taken up, then they differed. This is subject to scrutiny; because Idris came after Noah according to the correct view.

(1) In (D): not far, and in Al-Muharrar al-Wajiz 1/285 (and the speech is from him): it does not run out. (2) Tafsir Mujahid: 104. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/285-286, and Al-

Tabari related the previous sayings in 3/621-624. (4) See Al-Muntazam by Ibn al-Jawzi 1/145-146, and Mir’at al-Zaman by his grandson 1/586-587.

४०४ सूरह अल-बकरा: आयत २१३

वह स्थायी है और कभी समाप्त नहीं होता, इसलिए वह कभी ख़त्म नहीं होता (१)। कहा गया है: उनका यह कहना "बिना हिसाब के" अल्लाह तआला के रिज़्क़ (जीविका) का एक गुण है, चाहे वह जैसे भी खर्च करे; क्योंकि उसकी शक्ति—अत्यंत महान है—वह बाद में खर्च नहीं करती, इसलिए उसका सारा अनुग्रह बिना हिसाब के है। हिसाब के साथ वह होता है जो बंदे द्वारा किए गए किसी कार्य पर आधारित हो; अल्लाह तआला ने फरमाया: "आपके रब की ओर से बदला, एक उपहार, एक हिसाब" [अन-नबा: ३६], और अल्लाह ही बेहतर जानता है। यह भी संभव है कि इसका अर्थ रिज़्क़ पाने वालों की ओर से बिना किसी अपेक्षा के हो, जैसा कि उसने कहा: "और उसे वहां से रिज़्क़ देता है जहाँ से वह सोच भी नहीं सकता" [अत-तलाक: ३]। अल्लाह तआला का कथन: "लोग एक ही समुदाय के थे, फिर अल्लाह ने नबियों को शुभ समाचार देने वाले और डराने वाले बनाकर भेजा और उनके साथ सत्य की किताब उतारी ताकि वह लोगों के बीच उन विषयों में फैसला करे जिनमें उन्होंने मतभेद किया था। और इसमें केवल उन्हीं लोगों ने मतभेद किया जिन्हें वह दी गई थी - उनके पास स्पष्ट प्रमाण आ जाने के बाद - आपस में ईर्ष्या और विद्वेष के कारण। फिर अल्लाह ने अपनी आज्ञा से ईमान वालों को उस सत्य का मार्ग दिखाया जिसमें उन्होंने मतभेद किया था। और अल्लाह जिसे चाहता है सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करता है।" अल्लाह तआला का कथन: "लोग एक ही समुदाय के थे" अर्थात: एक ही धर्म पर। उबै इब्न काब और इब्न जैद ने कहा: "लोग" से तात्पर्य आदम की संतान से है जब अल्लाह ने उन्हें आदम की पीठ से रूहों (नसम) के रूप में निकाला, और उन्होंने उसकी एकता (एकेश्वरवाद) को स्वीकार किया। मुजाहिद ने कहा: लोग: अकेले आदम हैं (२)। और एक व्यक्ति के लिए बहुवचन शब्द का प्रयोग किया गया क्योंकि वह वंश (नस्ल) की जड़ है। और कहा गया: आदम और हव्वा। इब्न अब्बास और कतादा ने कहा: लोगों से तात्पर्य उन पीढ़ियों से है जो आदम और नूह के बीच थीं, और वे दस थीं; वे सत्य पर थे जब तक कि उन्होंने मतभेद नहीं किया; फिर अल्लाह ने नूह को और उनके बाद वालों को भेजा (३)। इब्न अबी खैथमा ने कहा: जब से अल्लाह ने आदम अलैहिस्सलाम को पैदा किया, मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम को भेजने तक पांच हजार आठ सौ साल हैं, और कहा गया: इससे अधिक। उनके और नूह के बीच एक हजार दो सौ साल का फासला था। आदम नौ सौ साठ साल जीवित रहे (४)। उनके समय में लोग एक ही संप्रदाय के थे, धर्म पर कायम थे, फरिश्ते उनसे हाथ मिलाते थे, और वे इसी स्थिति में रहे जब तक इदरीस

अलैहिस्सलाम को ऊपर नहीं उठा लिया गया, फिर उनमें मतभेद पैदा हो गए। यह विचारणीय है; क्योंकि सही मत के अनुसार इदरीस नूह के बाद आए थे।

(१) (द) में: "यह दूर नहीं है", और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८५ में (और यह कथन उन्हीं का है): "वह ख़त्म नहीं होता"। (२) तफ़सीर मुजाहिद: १०४। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८५-२८६, और तबरी ने पिछले कथनों को ३/६२१-६२४ में उद्धृत किया है। (४) इब्न अल-जौज़ी की "अल-मुंतज़म" १/१४५-१४६, और उनके पोते की "मिरअत अल-ज़मान" १/५८६-५८७ देखें।

۴۰۴ سورة البقرہ: آیت ۲۱۳

وہ دائمی ہے جو ختم نہیں ہوتا، لہٰذا وہ کبھی ختم نہیں ہوگا (۱)۔ اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان "بغیر حساب" اللہ تعالیٰ کے رزق کی ایک صفت ہے کہ وہ جیسے چاہے تصرف کرے؛ کیونکہ اس کی قدرت—جو بہت بلند ہے—خرچ کرنے کے بعد ختم نہیں ہوتی، پس اس کا سارا فضل بغیر حساب کے ہے۔ اور جو حساب کے ساتھ ہے وہ اس عمل پر ہے جو بندے نے پہلے پیش کیا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿جَزَاءً مِّن رَّبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا﴾ [النبأ: ۳۶] (تمہارے رب کی طرف سے بدلہ ہے، ایک عطیہ، حساب کے مطابق)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس کا معنی رزق پانے والوں کی جانب سے بغیر گمان کے ہو، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ﴾ [الطلاق: ۳] (اور اسے وہاں سے رزق دیتا ہے جہاں سے اسے گمان بھی نہیں ہوتا)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِن بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَن يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً﴾ یعنی: ایک ہی دین پر۔ ابی بن کعب اور ابن زید نے کہا: لوگوں سے مراد اولادِ آدم ہے جب اللہ نے انہیں آدم کی پشت سے روحوں (نسم) کی صورت میں نکالا، تو انہوں نے اس کی وحدانیت کا اقرار کیا۔ اور مجاہد نے کہا: لوگ: صرف آدم ہیں (۲)۔ اور واحد کو جمع کے لفظ سے اس لیے یاد کیا گیا کیونکہ وہ نسل کی بنیاد ہیں۔ اور کہا گیا: آدم اور حوا۔ اور ابن عباس اور قتادہ نے کہا: لوگوں سے مراد وہ نسلیں ہیں جو آدم اور نوح کے درمیان تھیں، اور وہ دس تھیں؛ وہ حق پر تھے یہاں تک کہ ان میں اختلاف ہوا؛ تو اللہ نے نوح کو مبعوث کیا اور پھر ان کے بعد والوں کو (۳)۔ اور ابن ابی خیثمہ نے کہا: اللہ تعالیٰ نے جب سے آدم علیہ السلام کو پیدا کیا، محمد ﷺ کی

بعثت تک پانچ ہزار آٹھ سو سال ہیں، اور کہا گیا: اس سے زیادہ، اور ان کے اور نوح کے درمیان بارہ سو سال کا فاصلہ تھا۔ اور آدم نو سو ساٹھ سال زندہ رہے (۴)، اور ان کے زمانے میں لوگ ایک ہی ملت کے تھے، دین پر سختی سے کاربند تھے، فرشتے ان سے مصافحہ کرتے تھے، اور وہ اسی حالت پر رہے یہاں تک کہ ادریس علیہ السلام کو اٹھا لیا گیا، پھر انہوں نے اختلاف کیا۔ اور اس قول میں نظر (کلام) ہے؛ کیونکہ صحیح قول کے مطابق ادریس علیہ السلام نوح علیہ السلام کے بعد ہیں۔

(۱) (د) میں ہے: "بعید نہیں"، اور المحرر الوجیز ۱/۲۸۵ میں (اور کلام انہی کا ہے): "ختم نہیں ہوتا"۔ (۲) تفسیر مجاہد: ۱۰۴۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۲۸۵-۲۸۶، اور طبری نے پچھلے اقوال کو ۳/۶۲۱-۶۲۴ میں روایت کیا ہے۔ (۴) دیکھیے المنتظم از ابن جوزی ۱/۱۴۵-۱۴۶، اور مرآۃ الزمان از سبط ابن جوزی ۱/۵۸۶-۵۸۷۔

Surah Al-Baqarah: Verse 213 405

A group of them, including Al-Kalbi and Al-Waqidi, said: What is meant is Noah and those in his ship (1), and they were Muslims, then after Noah's death they differed (2). Ibn Abbas also said: They were one nation upon disbelief. He means during the period of Noah when Allah sent him (3). And from him also: People during the time of Abraham, peace be upon him, were one nation, all of them disbelievers, and Abraham was born in jahiliyyah (ignorance), so Allah Almighty sent Abraham and other prophets (4). So "kan" (was) according to these sayings is in its literal sense of the elapsed past, and everyone who estimated the people in the verse to be believers estimated in the speech: "then they differed, so He sent" (5), and this omission (6) is indicated by: {And none differed concerning it except those who had been given it}, meaning: people were on the religion of truth then they differed, so Allah sent the prophets; as bringers of good tidings to those who obeyed, and warners to those who disobeyed (7). And everyone who estimated them as disbelievers, the sending of the prophets was to them. And it is possible that "kan" is for permanence, and the intention is to inform about people who are the entire species, that they are one nation in their void of laws, and their ignorance of realities, were it not for the grace of Allah upon them, and His favor by sending messengers to them. Thus, according to this interpretation, "kan" is not specific to the past only, but its meaning (8) is the meaning of His saying: {And Allah is ever Forgiving and Merciful} (9) [An-Nisa: 96]. And "Ummah" (nation) is taken from their saying: "amamtu kadha", i.e., I intended it, so the meaning of "Ummah" is: their destination is one, and it is said of an individual: "Ummah", meaning: his destination is other than the destination of people; and from it is the saying of the Prophet ﷺ…

---

(1) In (M): The ship. (2) Tafsir al-Baghawi 1/186, and Majma' al-Bayan by al-Tabarsi 2/186. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/286. (4) Tafsir al-Baghawi 1/186. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/286. (6) In the copies: "al-hadith", which is a mistake, and the established one is from (M). (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/303. (8) In (M): its meaning. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 1/286.

सूरह अल-बकराह: आयत 213 405

उनमें से एक समूह, जिसमें अल-कल्बी और अल-वाकिदी शामिल हैं, ने कहा: इसका अर्थ नूह और उनके जहाज में सवार लोग हैं (1), और वे मुस्लिम थे, फिर नूह की मृत्यु के बाद वे मतभेद में पड़ गए (2)। इब्न अब्बास ने यह भी कहा: वे कुफ्र (अविश्वास) पर एक राष्ट्र थे। उनका तात्पर्य नूह के उस काल से है जब अल्लाह ने उन्हें भेजा था (3)। और उन्हीं से यह भी वर्णित है: इब्राहीम अलैहिस्सलाम के समय में लोग एक राष्ट्र थे, वे सभी काफिर थे, और इब्राहीम का जन्म जाहिलियत (अज्ञानता) में हुआ था, इसलिए अल्लाह तआला ने इब्राहीम और अन्य नबियों को भेजा (4)। अतः इन कथनों के अनुसार "कान" (था) अपने शाब्दिक अर्थ में बीते हुए कल के लिए है, और जिस किसी ने आयत में लोगों को मोमिन (विश्वासी) माना है, उसने कलाम में यह अनुमान लगाया है: "फिर वे मतभेद में पड़े तो उसने भेजा" (5), और इस लोप (6) का संकेत इसके द्वारा मिलता है: {और इसमें केवल उन्हीं लोगों ने मतभेद किया जिन्हें वह दी गई थी}, अर्थात: लोग सत्य के धर्म पर थे फिर वे मतभेद में पड़ गए, इसलिए अल्लाह ने नबियों को भेजा; आज्ञाकारी लोगों को शुभ समाचार देने वाले और अवज्ञाकारियों को चेतावनी देने वाले बनाकर (7)। और जिस किसी ने उन्हें काफिर माना, नबियों का भेजा जाना उन्हीं की ओर था। और यह भी संभव है कि "कान" निरंतरता के लिए हो, और इसका उद्देश्य उन लोगों के बारे में सूचित करना हो जो पूरी मानव जाति हैं, कि वे कानूनों से शून्य होने और वास्तविकताओं की अपनी अज्ञानता में एक राष्ट्र हैं, यदि उन पर अल्लाह की कृपा और रसूलों को उनके पास भेजने का उसका उपकार न होता। इस प्रकार, इस व्याख्या के अनुसार "कान" केवल अतीत के लिए विशिष्ट नहीं है, बल्कि इसका अर्थ (8) उनके इस कथन के अर्थ में है: {और अल्लाह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान है} (9) [अन-निसा: 96]। और "उम्मा" (राष्ट्र) उनके इस कथन से लिया गया है: "अमम्तु कज़ा", अर्थात: मैंने इसका इरादा किया, अतः "उम्मा" का अर्थ है: उनका गंतव्य एक है, और एक व्यक्ति के लिए भी "उम्मा" कहा जाता है, अर्थात: उसका गंतव्य लोगों के गंतव्य से भिन्न है; और इसी से नबी ﷺ का कथन है...

---

(1) (M) में: जहाज। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/186, और मजमा अल-बयान लित-तबरसी 2/186। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/286। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 1/186। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/286। (6) प्रतियों में: "अल-हदीस", जो एक त्रुटि है, और स्थापित वाला (M) से है। (7) इराब अल-कुरान लिन-नहस 1/303। (8) (M) में: उसका अर्थ। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/286।

سورہ البقرہ: آیت 213 405

ان میں سے ایک گروہ، بشمول الکلبی اور الواقدی، نے کہا: مراد نوح اور ان کی کشتی میں سوار لوگ ہیں(1)، اور وہ مسلمان تھے، پھر نوح کی وفات کے بعد وہ اختلاف میں پڑ گئے(2)۔ ابن عباس نے یہ بھی کہا: وہ کفر پر ایک امت تھے۔ ان کی مراد نوح کے اس دور سے ہے جب اللہ نے انہیں مبعوث کیا(3)۔ اور انہی سے یہ بھی مروی ہے: ابراہیم علیہ السلام کے زمانے میں لوگ ایک ہی امت تھے، وہ سب کافر تھے، اور ابراہیم کی ولادت جاہلیت میں ہوئی، تو اللہ تعالیٰ نے ابراہیم اور دیگر انبیاء کو مبعوث فرمایا(4)۔ پس ان اقوال کے مطابق "کان" (تھا) اپنے لغوی معنی یعنی ماضی بعید کے لیے ہے، اور جس کسی نے آیت میں لوگوں کو مومن فرض کیا ہے، اس نے کلام میں یہ مقدر مانا ہے: "پھر انہوں نے اختلاف کیا تو اللہ نے بھیجا"(5)، اور اس حذف(6) کی طرف یہ آیت اشارہ کرتی ہے: {اور اس میں اختلاف نہیں کیا مگر انہی لوگوں نے جنہیں وہ دی گئی تھی}، یعنی: لوگ دینِ حق پر تھے پھر انہوں نے اختلاف کیا، تو اللہ نے نبیوں کو بھیجا؛ فرمانبرداروں کو بشارت دینے والے اور نافرمانوں کو ڈرانے والے بنا کر(7)۔ اور جس کسی نے انہیں کافر مانا، انبیاء کی بعثت ان کی طرف تھی۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ "کان" ثبوت (دوام) کے لیے ہو، اور مقصد ان لوگوں کے بارے میں خبر دینا ہو جو پوری نوعِ انسانی ہیں، کہ وہ قوانین سے خالی ہونے اور حقائق سے اپنی جہالت میں ایک ہی امت ہیں، اگر ان پر اللہ کا فضل اور ان کی طرف رسولوں کو بھیجنے کا اس کا احسان نہ ہوتا۔ پس اس تاویل کے مطابق "کان" صرف ماضی کے ساتھ خاص نہیں ہے، بلکہ اس کا معنی(8) اللہ کے اس قول کے معنی میں ہے: {اور اللہ بہت بخشنے والا نہایت مہربان ہے}(9) [النساء: 96]۔ اور "امت" ان کے اس قول سے ماخوذ ہے: "اممتُ کذا"، یعنی: میں نے اس کا قصد کیا، پس "امت" کا معنی ہے: ان کا مقصد ایک ہے، اور

ایک فرد کے لیے بھی "امت" کہا جاتا ہے، یعنی: اس کا مقصد لوگوں کے مقصد سے مختلف ہے؛ اور اسی سے نبی ﷺ کا یہ قول ہے...

---

(1) (م) میں: السفينة (کشتی)۔ (2) تفسير البغوی 1/186، اور مجمع البيان للطبرسی 2/186۔ (3) المحرر الوجيز 1/286۔ (4) تفسير البغوی 1/186۔ (5) المحرر الوجيز 1/286۔ (6) نسخوں میں: "الحديث" ہے، جو کہ غلطی ہے، اور درست وہی ہے جو (م) سے ثابت ہے۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 1/303۔ (8) (م) میں: اس کا معنی۔ (9) المحرر الوجيز 1/286۔

Regarding Quss ibn Sa'ida: "He will be resurrected on the Day of Judgment as an Ummah (nation) by himself."(1) Similarly, he said regarding Zaid ibn 'Amr ibn Nufayl.(2) And 'Al-Ummah' means stature, as if it is the aim of the rest of the body; and 'Al-Immah' - with a kasra - means blessing/grace, because people aim for it. It was also said: Imam (leader); because people aim for what he does, as reported from Al-Nahhas.(3)

Ubayy ibn Ka'b read: "The people were one Ummah," and Ibn Mas'ud read: "The people were one Ummah, then they disagreed, then He sent..."(4)

His saying, the Almighty: {Then Allah sent the prophets}, their total number is one hundred and twenty-four thousand (5), and the messengers among them are three hundred and thirteen, and those mentioned in the Quran by their proper names are twenty-eight.(6)

And the first of the messengers was Adam, according to what came in the Hadith of Abu Dharr, narrated by Al-Ajurri and Abu Hatim Al-Busti.(7) It was said: Noah, because of the Hadith of Intercession; for the people say to him: "You are the first of the messengers."(8) And it was said: Idris, and the explanation of this will come in "Al-A'raf" (9) if Allah Almighty wills.

His saying, the Almighty: {as bringers of glad tidings and warners} is in the accusative case (nasb) as a circumstantial state (hal).

---

(1) Narrated by Abu Nu'aym in 'Dala'il al-Nubuwwah' 1/127-129, and Al-Bayhaqi in 'Dala'il al-Nubuwwah' 2/105-113 from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Previously mentioned 2/397. (3) Ma'ani al-Quran for him 1/160. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/286, and Ibn Mas'ud's reading was mentioned by: Al-Tabari 3/621, Al-Zamakhshari 1/355, and Al-Fakhr al-Razi 6/12; Ubayy's reading was mentioned by: Al-Mawardi 1/271. (5) The word "thousand" is not in (M). (6) In (M): Eighteen by proper name, and the discussion is in Al-Baghawi's Tafsir 1/186. (7) Sahih Ibn Hibban (361) and its chain of narration is very weak. See Mizan al-I'tidal 1/73 and 4/378. It was also narrated by Imam Ahmad (21552) from another very weak chain as well. We did not find it in Al-Ajurri's works among the sources available to us. Part of it was previously mentioned 1/395. (8) Narrated by Ahmad (9623), Al-Bukhari (3340), and Muslim (194) from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him);

and Ahmad (12153), Al-Bukhari (4476), and Muslim (193) from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (9) In the interpretation of verse (59) thereof.

कुस्स बिन साइदा के बारे में: "उसे कयामत के दिन अकेले एक उम्मा (राष्ट्र) के रूप में पुनर्जीवित किया जाएगा।"(1) और इसी तरह उन्होंने ज़ैद बिन अम्र बिन नुफ़ैल के बारे में कहा।(2) और 'अल-उम्मा' का अर्थ कद है, जैसे कि वह बाकी शरीर का लक्ष्य हो; और 'अल-इम्मा' - कसरा के साथ - का अर्थ कृपा (नियामत) है; क्योंकि लोग इसके लिए प्रयास करते हैं। यह भी कहा गया है: इमाम (नेता); क्योंकि लोग वही करने का लक्ष्य रखते हैं जो वह करता है, अल-नहहास से वर्णित है।(3)

उबै बिन काब ने पढ़ा: "मानवता एक उम्मा थी," और इब्न मसूद ने पढ़ा: "लोग एक उम्मा थे, फिर उनमें मतभेद हो गया, फिर उसने भेजा..."(4)

अल्लाह तआला का कथन: {फिर अल्लाह ने नबियों को भेजा}, उनकी कुल संख्या एक लाख (5) चौबीस हजार है, और उनमें से रसूल (संदेशवाहक) तीन सौ तेरह हैं, और कुरान में जिनके नाम का उल्लेख है वे अट्ठाईस हैं।(6)

और पहले रसूल आदम थे, जैसा कि अबू ज़र की हदीस में आया है, जिसे अल-आजुर्री और अबू हातिम अल-बुस्ती ने उद्धृत किया है।(7) कहा गया: नूह, शफ़ाअत (सिफारिश) की हदीस के कारण; क्योंकि लोग उनसे कहेंगे: "आप पहले रसूल हैं।"(8) और कहा गया: इदरीस, और इसका विवरण इंशा अल्लाह "अल-आराफ" (9) में आएगा।

अल्लाह तआला का कथन: {खुशखबरी देने वाले और डराने वाले के रूप में} व्याकरण की दृष्टि से 'हाल' के रूप में 'नस्ब' की स्थिति में है।

---

(1) अबू नुऐम ने 'दलाइल अल-नुबुव्वह' 1/127-129 में और अल-बैहकी ने 'दलाइल अल-नुबुव्वह' 2/105-113 में इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसे उद्धृत किया है। (2) पहले उल्लेख किया गया 2/397। (3) उनके लिए मानी अल-कुरान 1/160। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/286, और इब्न मसूद के पढ़ने का उल्लेख किया: अल-तब़री 3/621, अल-ज़मखशरी 1/355, और अल-फख्र अल-राज़ी 6/12 ने; उबै के पढ़ने का उल्लेख अल-मावर्दी 1/271 ने किया। (5) शब्द "हजार" (म) संस्करण में नहीं है। (6) (म) संस्करण में: नाम से अट्ठारह, और चर्चा बगवी की तफसीर 1/186 में है। (7) सहीह इब्न हिब्बान (361) और इसकी इसनाद बहुत कमजोर है, देखें मीज़ान अल-इतिदाल 1/73 और 4/378। इमाम अहमद (21552) ने इसे एक अन्य बहुत कमजोर पक्ष से भी

उद्धृत किया है। हमारे पास मौजूद स्रोतों में हमें यह अल-आजुर्री के पास नहीं मिला। इसका एक हिस्सा पहले 1/395 पर बीत चुका है। (8) इसे अहमद (9623), बुखारी (3340), और मुस्लिम (194) ने अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है; और अहमद (12153), बुखारी (4476), और मुस्लिम (193) ने अनस (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से। (9) इसकी आयत (59) की तफसीर में।

قس بن ساعدہ کے بارے میں: "وہ قیامت کے دن اکیلے ایک امت کے طور پر اٹھایا جائے گا۔"(۱) اور اسی طرح انہوں نے زید بن عمرو بن نفیل کے بارے میں کہا۔(۲) اور 'الامت' کا معنی قامت (قد و قامت) ہے، گویا کہ وہ باقی جسم کا مقصود ہے؛ اور 'الامت' - زیر کے ساتھ - کا معنی نعمت ہے؛ کیونکہ لوگ اس کا قصد کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: امام؛ کیونکہ لوگ اس کے کام کا قصد کرتے ہیں، النحاس سے روایت ہے۔(۳)

ابی بن کعب نے پڑھا: "بشر ایک ہی امت تھے،" اور ابن مسعود نے پڑھا: "لوگ ایک ہی امت تھے پھر انہوں نے اختلاف کیا تو بھیجا..."(۴)

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس اللہ نے نبیوں کو بھیجا}، ان کی کل تعداد ایک لاکھ(۵) چوبیس ہزار ہے، اور ان میں سے رسول تین سو تیرہ ہیں، اور قرآن میں جن کا نام صراحت کے ساتھ ذکر ہے وہ اٹھائیس ہیں۔(۶)

اور پہلے رسول آدم علیہ السلام تھے، جیسا کہ ابو ذر کی حدیث میں آیا ہے، جسے الآجری اور ابو حاتم البستی نے روایت کیا ہے۔(۷) اور کہا گیا: نوح علیہ السلام، حدیثِ شفاعت کی وجہ سے؛ کیونکہ لوگ ان سے کہیں گے: "آپ پہلے رسول ہیں۔"(۸) اور کہا گیا: ادریس علیہ السلام، اور اس کی وضاحت ان شاء اللہ تعالیٰ "الاعراف"(۹) میں آئے گی۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {بشارت دینے والے اور ڈرانے والے بنا کر} حالت کی وجہ سے منسوب (نصب) ہے۔

(۱) اسے ابو نعیم نے 'دلائل النبوة' ۱/۱۲۷-۱۲۹ میں اور بیہقی نے 'دلائل النبوة' ۲/۱۰۵-۱۱۳ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) گذشتہ ۲/۳۹۷۔ (۳) ان کے لیے 'معانی القرآن' ۱/۱۶۰۔ (۴) 'المحرر الوجیز' ۱/۲۸۶، اور ابن مسعود کی قرات کا ذکر طبری ۳/۶۲۱، زمخشری ۱/۳۵۵، اور فخر رازی ۶/۱۲ نے کیا؛ اور ابی کی قرات کا ذکر ماوردی ۱/۲۷۱ نے کیا۔ (۵) لفظ: «الف» (ہزار)، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۶) نسخہ (م) میں: نام کے ساتھ اٹھارہ، اور کلام بغوی کی تفسیر ۱/۱۸۶ میں ہے۔ (۷) صحیح ابن حبان (۳۶۱) اور اس کی سند بہت ضعیف ہے، دیکھئے میزان الاعتدال ۱/۷۳ اور ۴/۳۷۸۔ اور امام احمد (۲۱۵۵۲) نے اسے ایک اور بہت ضعیف پہلو سے بھی روایت کیا ہے۔ اور ہمیں دستیاب مصادر میں الآجری کے ہاں یہ نہیں ملا۔ اور اس کا ایک حصہ ۱/۳۹۵ پر گزر چکا ہے۔ (۸) اسے احمد (۹۶۲۳)، بخاری (۳۳۴۰) اور مسلم (۱۹۴) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے؛ اور احمد (۱۲۱۵۳)، بخاری (۴۴۷۶) اور مسلم (۱۹۳) نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ (۹) اس کی آیت (۵۹) کی تفسیر میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 213 407

“And He sent down with them the Scripture” [Wa anzala ma'ahum al-kitaba]: A generic noun meaning the Books. Al-Tabari said (1): The definite article 'al' in 'al-kitab' is for specific reference (al-ahd), and the intended meaning is the Torah.

And “to judge” [li-yahkuma]: Referred back to the Scripture according to the opinion of the majority. It is in the subjunctive case due to a hidden 'an', meaning: so that it [the Scripture] may judge. It is metaphorical, like “This, Our record, speaks about you with truth” [Al-Jathiyah: 29] (2).

It was said: meaning: so that every prophet may judge by his book (3), and if he judges by the book, it is as if the book itself has judged.

The reading of ‘Asim al-Jahdari is: “li-yuhkama” (to be judged) between people, in the passive voice. This is an anomalous (shadhdh) reading; because the book was mentioned previously (4).

It was said: The meaning is: so that Allah may judge (5).

The pronoun in “fihi” (in it) refers back to “ma” (that which) from the phrase “fima” (in that which). The pronoun in the second “fihi” potentially refers to the Scripture (6), i.e., none differed in the Scripture except those who were given it. The position of “those” [al-ladhina] is nominative (raf') because of their action (7). And “utuhu” means they were given it.

It was said: It refers to the one to whom it was revealed, who is Muhammad (peace be upon him); as stated by Al-Zajjaj (8). Meaning: none differed regarding the Prophet (peace be upon him) except those who were given knowledge of him.

“out of jealousy among themselves” [baghyan baynahum]: Inflected in the accusative case as an object of purpose (maf’ul lahu), meaning: they did not differ except due to jealousy. Its meaning has been previously mentioned (9). This is an admonition regarding the foolishness (10) of their action and the ugliness they committed.

(1) In his Tafsir 3/627, and the author quoted him via Al-Muharrar Al-Wajiz 1/286. (2) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/303. (3) Tafsir Al-Baghawi 1/186. (4) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/303, and Ibn Atiyyah also mentioned the reading of ‘Asim al-Jahdari in Al-Muharrar 1/286. Abu Ja'far from the ten readers read it as such in Al-Nashr 2/227. (5) Majma' al-Bayan 2/187. (6) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/286. (7) I'rab al-Quran by Al-Nahhas

1/303. (8) In “Ma'ani al-Quran” 1/284. (9) 2/251. (10) In Al-Muharrar Al-Wajiz 1/286: “al-shuna'ah” (the heinousness).

सूरह अल-बक़रह: आयत 213 407

"और उसने उनके साथ किताब उतारी" [वा अंज़ला म'अहुम अल-किताब]: यह एक जातिवाचक संज्ञा है जिसका अर्थ 'किताबें' है। अल-तब़री ने कहा (1): 'अल-किताब' में 'अल' एक विशेष किताब (अल-अहद) के संदर्भ के लिए है, और इससे तात्पर्य 'तौरात' है।

और "ताकि वह फ़ैसला करे" [लि-यहकुमा]: अधिकांश विद्वानों के अनुसार यह 'किताब' की ओर संकेत करता है। यह एक छिपे हुए 'अन' के कारण नसब (अव्यय) में है, यानी: ताकि वह (किताब) फ़ैसला करे। यह एक रूपक है, जैसे: "यह हमारा ग्रंथ तुम्हारे विरुद्ध सच बोलता है" [अल-जासिया: 29] (2)।

कहा गया है: इसका अर्थ है: ताकि हर नबी अपनी किताब के अनुसार फ़ैसला करे (3), और जब वह किताब के अनुसार फ़ैसला करता है, तो ऐसा माना जाता है कि किताब ने फ़ैसला किया है।

आसिम अल-जहद़री की क़िराअत (पाठ) है: "लि-युहकमा" (ताकि फ़ैसला किया जाए) लोगों के बीच, कर्मवाच्य (पैसिव वॉइस) में। यह एक असामान्य (शाज़) पाठ है; क्योंकि किताब का ज़िक्र पहले आ चुका है (4)।

कहा गया है: अर्थ है: ताकि अल्लाह फ़ैसला करे (5)।

"फ़िही" (उसमें) में सर्वनाम (ज़मीर) 'फ़िमा' के'मा' की ओर लौटता है। दूसरे "फ़िही" का सर्वनाम संभवतः'किताब' (6) की ओर लौटता है, यानी: किताब के बारे में केवल उन्हीं लोगों ने मतभेद किया जिन्हें वह दी गई थी। "अल्लज़ीना" (जो लोग) शब्द अपने कर्म के कारण रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में है (7)। और "ओतूहु" का अर्थ है 'उन्हें दी गई'।

कहा गया है: यह उस व्यक्ति की ओर संकेत करता है जिस पर वह (किताब) उतारी गई, और वह मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हैं; यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है (8)। यानी: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बारे में केवल उन्हीं लोगों ने मतभेद किया जिन्हें उनके बारे में ज्ञान दिया गया था।

"आपसी ज़िद के कारण" [बग़यन बयनहुम]: यह 'मफ़ऊल लहू' (उद्देश्य के रूप में) के तौर पर नसब में है, यानी: उन्होंने केवल ज़िद और ईर्ष्या के कारण मतभेद किया। इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है (9)। इसमें उनके कृत्य की मूर्खता (10) और उनके द्वारा की गई बुराई की ओर चेतावनी है।

(1) उनकी तफ़सीर 3/627 में, और लेखक ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/286 के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया है। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन 1/303। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 1/186। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन 1/303, और इब्न अतिया ने भी अल-मुहर्रर 1/286 में आसिम अल-जहद़री के पाठ का उल्लेख किया है। अबू जाफ़र ने 'अल-नश्र' 2/227 के अनुसार इसे दस प्रसिद्ध पाठों में से एक के रूप में पढ़ा है। (5) मजमा अल-बयान 2/187। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/286। (7) अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन 1/303। (8) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-क़ुरआन' 1/284 में। (9) 2/251. (10) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/286 में: "अल-शनाअह" (घिनौनापन)।

سورہ البقرہ: آیت ۲۱۳ ۴۰۷

﴿وَأَنزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ﴾ اسم جنس ہے جس کا معنی 'کتب' (کتابیں) ہے۔ طبری نے کہا (۱): 'الکتاب' میں الف اور لام عہد کے لیے ہیں، اور اس سے مراد تورات ہے۔

اور ﴿لِيَحْكُمَ﴾ جمہور کے قول کے مطابق 'کتاب' کی طرف منسوب ہے، اور یہ 'ان' کے مقدر (چھپے ہوئے) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: تاکہ وہ (کتاب) فیصلہ کرے۔ یہ مجاز ہے جیسے: ﴿هَذَا كِتَابُنَا يَنطِقُ عَلَيْكُم بِالْحَقِّ﴾ [الجاثیہ: ۲۹] (۲)۔

کہا گیا ہے: یعنی: تاکہ ہر نبی اپنی کتاب کے ساتھ فیصلہ کرے (۳)، اور جب وہ کتاب کے ساتھ فیصلہ کرتا ہے تو گویا کتاب ہی نے فیصلہ کیا۔

اور عاصم الجحدری کی قراءت ہے: 'لیُحکَم' (تاکہ فیصلہ کیا جائے) لوگوں کے درمیان، صیغہ مجہول کے ساتھ یہ ایک شاذ قراءت ہے؛ کیونکہ کتاب کا ذکر پہلے گزر چکا ہے (۴)۔

کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: تاکہ اللہ فیصلہ کرے (۵)۔

اور "فیہ" میں ضمیر "ما" کی طرف لوٹ رہی ہے جو کہ "فیما" کا حصہ ہے۔ دوسری بار آنے والے "فیہ" کی ضمیر کے بارے میں احتمال ہے کہ وہ 'کتاب' (۶) کی طرف لوٹے، یعنی: کتاب میں اختلاف نہیں کیا مگر ان لوگوں نے جنہیں وہ دی گئی تھی۔ "الذین" کا محل اپنے فعل کی وجہ سے 'رفع' ہے (۷)۔ اور "اوتوہ" کا معنی ہے 'انہیں دی گئی'۔

کہا گیا ہے: یہ اس کی طرف لوٹتی ہے جس پر وہ نازل کی گئی، اور وہ محمد ﷺ ہیں؛ یہ قول زجاج کا ہے (۸)۔ یعنی: نبی ﷺ کے بارے میں اختلاف نہیں کیا مگر ان لوگوں نے جنہیں آپ ﷺ کا علم دیا گیا تھا۔

﴿بَغْيًا بَيْنَهُمْ﴾ مفعول لہ ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: انہوں نے محض سرکشی اور ضد کی بنا پر اختلاف کیا۔ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے (۹)۔ اس میں ان کے فعل کی بیوقوفی (۱۰) اور اس برائی پر تنبیہ ہے جس کا انہوں نے ارتکاب کیا۔

(۱) اپنی تفسیر ۶۲۷/۳ میں، اور مصنف نے المحرر الوجیز ۲۸۶/۱ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳۰۳/۱۔ (۳) تفسیر البغوی ۱۸۶/۱۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳۰۳/۱، اور ابن عطیہ نے بھی المحرر ۲۸۶/۱ میں عاصم الجحدری کی قراءت کا ذکر کیا ہے۔ اور ابو جعفر نے اسے دس قراءتوں میں سے پڑھا ہے جیسا کہ النشر ۲۲۷/۲ میں ہے۔ (۵) مجمع البیان ۱۸۷/۲۔ (۶) المحرر الوجیز ۲۸۶/۱۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۳۰۳/۱۔ (۸) ان کی کتاب معانی القرآن ۲۸۴/۱ میں۔ (۹) ۲۵۱/۲۔ (۱۰) المحرر الوجیز ۲۸۶/۱ میں ہے: "الشنعۃ" (قبیح ہونا/گھناؤنا پن)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 213 408

And "guided" means directed, i.e., God guided the nation of Muhammad to the truth; by making clear to them what those before them had differed about. A group said: The meaning of the verse is that the nations belied each other's books, so God Almighty guided the nation of Muhammad (peace be upon him) to believe in all of them. Another group said: God guided the believers to the truth in what the people of the two scriptures differed about in their saying: that Abraham was a Jew or a Christian. Ibn Zaid and Zaid bin Aslam said: [Also] regarding their Qibla; for the Jews' [Qibla] was towards Jerusalem, and the Christians' was towards the east. And regarding Friday; for the Prophet (peace be upon him) said: "This is the day they differed about, so God guided us to it; for the Jews it is tomorrow (Saturday), and for the Christians the day after tomorrow (Sunday)"(1). And regarding their fasting, and regarding everything they differed about (2). Ibn Zaid(3) said: They also differed about Jesus; the Jews made him a fabrication (i.e., son of adultery), and the Christians made him a Lord, so God guided the believers to make him a servant of God (4). Al-Farra'(5) said: It is of the inverted type [in grammar], and Al-Tabari(6) chose it, saying: Its estimation is: So God guided those who believed to the truth in that which they differed about. Ibn Atiyyah(8) said: He was led to this estimation for fear that the wording might imply that they differed within the truth, so God guided the believers to some of what they differed about, which might not be the truth itself. Al-Tabari inclined towards this in his narration from Al-Farra'. Claiming inversion (qalb) in the wording of the Book of God without a necessity that forces one to do so is a shortcoming and bad...

(1) Narrated by Ahmad (7310), Al-Bukhari (876), and Muslim (855) from the hadith of Abu Hurairah (may God be pleased with him). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/286-287, and what is between brackets is from it. Al-Tabari 3/631 narrated the saying of Ibn Zaid, and Zaid ibn Abi Hatim 2/378. (3) In the copies: Abu, and what is established is from (M). (4) In (M): a servant to God, and the saying of Ibn Zaid is in Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/163, and it is a continuation of his previous saying narrated by al-Tabari. (5) In Ma'ani al-Qur'an 1/131. (6) In his Tafsir 3/634. (7) In (Z): from what. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/287, and from it the author cited the words of Al-Farra' and Al-Tabari.

सूरह अल-बकरा: आयत २१३ ४०८

और "हिदायत दी" (हदा) का अर्थ है मार्गदर्शन किया, यानी: अल्लाह ने मुहम्मद की उम्मत को सत्य की ओर निर्देशित किया; उन्हें वह स्पष्ट करके जिसमें उनके पूर्ववर्ती मतभेद करते थे। एक समूह ने कहा: आयत का अर्थ है कि (पिछली) उम्मतों ने एक-दूसरे की किताबों को झुठलाया, तो अल्लाह तआला ने मुहम्मद ﷺ की उम्मत को उन सभी पर विश्वास करने का मार्गदर्शन दिया। एक अन्य समूह ने कहा: अल्लाह ने विश्वासियों को उस सत्य की ओर निर्देशित किया जिसमें अहले-किताब (यहूदी और ईसाई) मतभेद करते थे, जैसे उनका यह कहना कि इब्राहीम यहूदी या ईसाई थे। इब्न ज़ैद और ज़ैद बिन असलम ने कहा: उनकी किबला (प्रार्थना की दिशा) के बारे में भी; क्योंकि यहूदियों का [किबला] बैतुल मक़दिस की ओर था, और ईसाइयों का पूर्व की ओर। और जुमे (शुक्रवार) के दिन के बारे में भी; क्योंकि नबी ﷺ ने फरमाया: "यह वह दिन है जिसके बारे में उन्होंने मतभेद किया, तो अल्लाह ने हमें इसके लिए हिदायत दी; यहूदियों के लिए कल (शनिवार) है, और ईसाइयों के लिए परसों (रविवार) है"(१)। और उनके रोज़ों के बारे में, और उन सभी चीज़ों के बारे में जिनमें उन्होंने मतभेद किया (२)। इब्न ज़ैद(३) ने कहा: और उन्होंने ईसा के बारे में मतभेद किया; यहूदियों ने उन्हें एक झूठ (अपवाद) बना दिया, और ईसाइयों ने उन्हें प्रभु बना दिया, तो अल्लाह ने मोमिनों को इस बात की हिदायत दी कि उन्हें अल्लाह का बंदा (दास) मानें (४)। अल-फर्रा'(५) ने कहा: यह व्याकरणिक रूप से उलटा (मक़लूब) है, और अल-तबरी(६) ने इसे चुना, और कहा: इसका अनुमानित अर्थ यह है: 'तो अल्लाह ने ईमान वालों को उस सत्य की ओर मार्गदर्शन किया जिसमें उन्होंने मतभेद किया'। इब्न अतिय्या(८) ने कहा: उन्होंने इस अर्थ को इसलिए अपनाया क्योंकि उन्हें डर था कि शब्दों से यह न समझ लिया जाए कि उन्होंने सत्य के भीतर ही मतभेद किया, और अल्लाह ने मोमिनों को उस चीज़ के कुछ हिस्से का मार्गदर्शन किया जिसमें उन्होंने मतभेद किया, जो शायद स्वयं सत्य न हो। अल-तबरी ने अल-फर्रा' से अपने विवरण में इसी ओर झुकाव दिखाया। बिना किसी आवश्यकता के अल्लाह की किताब के शब्दों में 'क़ल्ब' (उलटाव) का दावा करना अक्षमता और बुरा...

(१) अहमद (७३१०), अल-बुखारी (८७६), और मुस्लिम (८५५) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८६-२८७, और कोष्ठक में जो कुछ है वह उसी से है। अल-तबरी ३/६३१ ने इब्न ज़ैद का कथन निकाला, और ज़ैद इब्न अबी हातिम २/३७८। (३) प्रतियों में: 'अबू', और जो पुख्ता है वह (म) से है। (४) (म) में: अल्लाह का एक बंदा, और नहहास की 'मानी

अल-कुरान' १/१६३ में इब्न ज़ैद का कथन है, जो अल-तबरी द्वारा वर्णित उनके पिछले कथन का पूरक है। (५) 'मानी अल-कुरान' १/१३१ में। (६) उनके तफ़सीर ३/६३४ में। (७) (ज़) में: 'मिम्मा' (जिससे)। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८७, और उसी से लेखक ने अल-फर्रा' और अल-तबरी के शब्दों को उद्धृत किया।

سورة البقرہ: آیت ۲۱۳ ۴۰۸

اور «هَدَى» (ہدایت دی) کے معنی ہیں رہنمائی کی، یعنی: اللہ نے امتِ محمد کو حق کی طرف رہنمائی فرمائی؛ اس طرح کہ ان کے لیے ان باتوں کو واضح کر دیا جن میں ان سے پہلے والے اختلاف کرتے تھے۔ ایک گروہ نے کہا: آیت کا مفہوم یہ ہے کہ پچھلی امتوں نے ایک دوسرے کی کتابوں کی تکذیب کی، تو اللہ تعالیٰ نے امتِ محمد ﷺ کو ان تمام کی تصدیق کی ہدایت دی۔ ایک اور گروہ نے کہا: اللہ نے اہل کتاب کے اختلافات میں مومنوں کو حق کی ہدایت دی، جیسے ان کا یہ قول کہ ابراہیم یہودی یا نصرانی تھے۔ ابن زید اور زید بن اسلم نے کہا: ان کے قبلے کے بارے میں بھی؛ کیونکہ یہودیوں کا [قبلہ] بیت المقدس کی طرف تھا، اور نصاریٰ کا مشرق کی طرف۔ اور جمعہ کے دن کے بارے میں بھی؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "یہ وہ دن ہے جس کے بارے میں انہوں نے اختلاف کیا، تو اللہ نے ہمیں اس کی ہدایت دی؛ یہودیوں کے لیے کل (ہفتہ) ہے، اور نصاریٰ کے لیے پرسوں (اتوار) ہے"(۱)۔ اور ان کے روزوں کے بارے میں، اور ان تمام باتوں کے بارے میں جن میں انہوں نے اختلاف کیا (۲)۔ ابن زید(۳) نے کہا: اور انہوں نے عیسیٰ (علیہ السلام) کے بارے میں اختلاف کیا؛ یہودیوں نے ان پر بہتان لگایا، اور نصاریٰ نے انہیں رب بنا دیا، تو اللہ نے مومنوں کو اس بات کی ہدایت دی کہ وہ انہیں اللہ کا بندہ سمجھیں (۴)۔ فراء(۵) نے کہا: یہ 'مقلوب' (الٹ پھیر) کی قسم سے ہے، اور طبری(۶) نے اسے اختیار کیا، وہ کہتے ہیں: اس کی تقدیر (اصل عبارت) یوں ہے: پس اللہ نے ایمان لانے والوں کو اس حق کی طرف ہدایت دی جس میں انہوں نے اختلاف کیا تھا۔ ابن عطیہ(۸) نے کہا: انہیں اس تقدیر پر اس خوف نے آمادہ کیا کہ کہیں لفظ سے یہ گمان نہ ہو کہ انہوں نے حق میں اختلاف کیا تھا، تو اللہ نے مومنوں کو اس کے بعض کی ہدایت دی جس میں انہوں نے اختلاف کیا تھا، اور ہو سکتا ہے کہ وہ بذات خود حق نہ ہو۔

طبری نے فراء سے حکایت میں اسی طرف میلان ظاہر کیا ہے۔ اور بغیر کسی ایسی ضرورت کے جو اس پر مجبور کرے، اللہ کی کتاب کے لفظ میں 'قلب' کا دعویٰ کرنا عاجزی اور بری...

(۱) اسے احمد (۷۳۱۰)، بخاری (۸۷۶) اور مسلم (۸۵۵) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۶-۲۸۷ اور قوسین کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ اور ابن زید کا قول طبری ۳/ ۶۳۱، اور زید بن ابی حاتم کا قول ۳۷۸/۲ نے نکالا ہے۔ (۳) نسخوں میں ہے: ابو، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) سے ہے۔ (۴) (م) میں ہے: اللہ کا بندہ، اور نحاس کی معانی القرآن ۱/ ۱۶۳ میں ابن زید کا قول ہے، جو طبری کی روایت کردہ ان کی گزشتہ بات کا تتمہ ہے۔ (۵) معانی القرآن ۱/ ۱۳۱ میں۔ (۶) اپنی تفسیر ۳/ ۶۳۴ میں۔ (۷) (ظ) میں: مما (اس میں سے جو)۔ (۸) المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۷ اور اسی سے مصنف نے فراء اور طبری کا کلام نقل کیا ہے۔

...consideration, and that is because the speech follows its course and composition(1); because His saying: "So [Allah] guided" implies that they attained the truth, and the meaning was completed in His saying: "therein", and it was clarified by His saying: "of the truth" the type of what the disagreement occurred in. Al-Mahdawi said: He prioritized the word "disagreement"(2) over the word "truth" out of concern, as the focus is on mentioning the disagreement. Ibn Atiyyah said(3): This is not strong in my view. And in the recitation of Abdullah bin Masoud: "because of what they disagreed about regarding the truth" meaning: regarding Islam(4).

And {by His permission} Al-Zajjaj said(5): Its meaning is by His knowledge. Al-Nahhas said(6): This is a mistake, and the meaning is by His command, and if you permit something, you have commanded it, i.e.: so Allah guided those who believed by commanding them with what they must implement.

And in His saying: {And Allah guides whom He wills to a straight path} is a rebuttal to the Mu'tazilah in their saying: that the servant is independent in guiding himself(7).

Allah Almighty's saying: {Or do you think that you will enter Paradise while such [trial] has not yet come to you as came to those who passed on before you? They were touched by poverty and hardship and were shaken until [even their] messenger and those who believed with him said, "When is the help of Allah?" Unquestionably, the help of Allah is near. 214}.

Allah Almighty's saying: {Or do you think that you will enter Paradise} the verse. "Hasibtum" means: you thought. Qatadah, Al-Suddi, and most commentators said: This verse was revealed during the Battle of the Trench, when the Muslims were afflicted by exertion, hardship, heat, cold, poor living conditions, and various types of calamities, and it was as Allah Almighty said: {and hearts reached the throats}(8) [Al-Ahzab: 10].

---

(1) In the copies: and his description, and what is established is from "Al-Muharrir al-Wajiz". (2) In (m): the disagreement. (3) Al-Muharrir al-Wajiz 1/287. (4) Al-Tabari cited the recitation of Ibn Masoud 3/621. (5) In "Ma'ani al-Qur'an" 1/285, and the author quoted him via Ibn Atiyyah in "Al-Muharrir al-Wajiz" 1/287. (6) In "I'rab al-Qur'an" 1/304. (7) Al-Muharrir al-Wajiz 1/287. (8) Al-Tabari cited their two opinions 3/637.

...विचार, और वह इसलिए है क्योंकि भाषण अपने तरीके और रचना(1) के अनुसार चलता है; क्योंकि उनका कहना है: "तो [अल्लाह ने] मार्गदर्शन किया" का अर्थ है कि उन्होंने सत्य को प्राप्त किया, और "उसमें" कहने से अर्थ पूरा हुआ, और "सत्य में से" कहने से उस चीज़ की प्रकृति स्पष्ट हुई जिसमें मतभेद हुआ था। अल-महदवी ने कहा: उन्होंने "सत्य" शब्द पर "मतभेद"(2) शब्द को प्राथमिकता दी, क्योंकि चिंता मतभेद का उल्लेख करने पर है। इब्न अतिय्याह ने कहा(3): यह मेरे विचार में मजबूत नहीं है। और अब्दुल्ला बिन मसूद के पाठ में: "क्योंकि उन्होंने सत्य के बारे में जो मतभेद किया" अर्थात: इस्लाम के बारे में(4)।

और {उनकी अनुमति से} अल-ज़ज्जाज ने कहा(5): इसका अर्थ उनके ज्ञान से है। अल-नहस ने कहा(6): यह गलत है, और अर्थ उनकी आज्ञा से है, और यदि आप किसी चीज़ की अनुमति देते हैं, तो आपने उसकी आज्ञा दी है, अर्थात: अल्लाह ने उन लोगों का मार्गदर्शन किया जो ईमान लाए, उन्हें वह करने का आदेश देकर जो उन्हें लागू करना चाहिए।

और उनके इस कथन में: {और अल्लाह जिसे चाहता है सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करता है} मुअतज़िला के इस दावे का खंडन है कि: बंदा स्वयं को मार्ग दिखाने में स्वतंत्र है(7)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {या क्या तुमने यह समझ रखा है कि तुम जन्नत में प्रवेश कर जाओगे जबकि अभी तक तुम पर वह (हालत) नहीं गुज़री जो उन लोगों पर गुज़री जो तुम से पहले हो गुज़रे हैं? उन्हें तंगदस्ती और मुसीबत पहुँची और वे झिंझोड़ डाले गए, यहाँ तक कि रसूल और वे लोग जो उनके साथ ईमान लाए थे पुकार उठे कि अल्लाह की मदद कब आएगी? सुनो! निस्संदेह अल्लाह की मदद करीब है। 214}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {या क्या तुमने यह समझ रखा है कि तुम जन्नत में प्रवेश कर जाओगे} आयत। "हसिबतुम" का अर्थ है: तुमने सोचा। कतादा, अल-सुद्दी और अधिकांश टीकाकारों ने कहा: यह आयत खंदक के युद्ध के दौरान उतरी थी, जब मुसलमानों को थकान, कठिनाई, गर्मी, ठंड, जीवन की खराब स्थिति और विभिन्न प्रकार की विपत्तियों का सामना करना पड़ा था, और यह वैसा ही था जैसा अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और दिल हलक तक पहुँच गए थे}(8) [अल-अहज़ाब: 10]।

(1) प्रतियों में: और उसका वर्णन, और जो स्थापित है वह "अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" से है। (2) (m) में: मतभेद। (3) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 1/287। (4) अल-तबरी ने इब्न मसूद के पाठ का उल्लेख किया है 3/621। (5) "मआनी अल-कुरआन" 1/285 में, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्याह के माध्यम से "अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" 1/287 में उद्धृत किया है। (6) "इराब अल-कुरआन" 1/304 में। (7) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 1/287। (8) अल-तबरी ने उनके दो कथनों का उल्लेख किया है 3/637।

نظر، اور یہ اس لیے ہے کہ کلام اپنے انداز اور ترتیب (۱) کے مطابق نکلتا ہے؛ کیونکہ اس کا قول: «فَهَدَى» (پس ہدایت دی) اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ وہ حق تک پہنچ گئے، اور «فيه» (اس میں) کہنے سے معنی مکمل ہو گیا، اور «مِنَ الحق» (حق میں سے) کہنے سے اس چیز کی جنس واضح ہو گئی جس میں اختلاف ہوا تھا، المہدوی نے کہا: لفظ "اختلاف" (۲) کو لفظ "حق" پر اہمیت کی بنا پر مقدم کیا، کیونکہ توجہ صرف اختلاف کے ذکر پر ہے۔ ابن عطیہ (۳) نے کہا: یہ میرے نزدیک قوی نہیں ہے۔ اور عبد اللہ بن مسعود کی قرات میں ہے: «لما اختلفوا عنه من الحق» یعنی: اسلام کے بارے میں (۴)۔

اور ﴿بإذنه﴾ (اس کے حکم سے) الزجاج (۵) نے کہا: اس کا معنی اس کے علم سے ہے۔ النحاس (۶) نے کہا: یہ غلط ہے، اور معنی اس کے حکم سے ہے، اور جب آپ کسی چیز کی اجازت دیتے ہیں تو آپ نے اس کا حکم دیا ہوتا ہے، یعنی: اللہ نے ان لوگوں کو ہدایت دی جو ایمان لائے اس طرح کہ انہیں ان چیزوں کا حکم دیا جن پر عمل کرنا ان کے لیے ضروری تھا۔

اور اس کے قول میں: ﴿وَاللَّهُ يَهْدِي مَن يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ﴾ (اور اللہ جسے چاہتا ہے سیدھے راستے کی طرف ہدایت دیتا ہے) معتزلہ کے اس قول کا رد ہے کہ: بندہ اپنی ہدایت میں خود مختار ہے (۷)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَن تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُم مَّثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِن قَبْلِكُم مَّسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ ٢١٤﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَن تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ﴾ آیت۔ «حسبتم» کا معنی ہے: تم نے گمان کیا۔ قتادہ، السدی اور اکثر مفسرین نے کہا: یہ آیت غزوہ خندق میں نازل ہوئی، جب مسلمانوں کو تھکن، سختی، گرمی، سردی، بدحالی اور ہر قسم کی شدائد کا سامنا کرنا پڑا، اور معاملہ ویسا ہی تھا جیسا اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ﴾ (اور دل حلق تک پہنچ گئے) (٨) [الأحزاب: ١٠]۔

---

(١) نسخوں میں: ووصفه (اور اس کی صفت)، اور جو ثابت ہے وہ "المحرر الوجيز" سے ہے۔ (٢) (م) میں: الاختلاف۔ (٣) المحرر الوجيز ١/ ٢٨٧۔ (٤) طبری نے ابن مسعود کی قرات نقل کی ہے ٣/ ٦٢١۔ (٥) معانی القرآن ١/ ٢٨٥ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجيز ١/ ٢٨٧ میں نقل کیا ہے۔ (٦) إعراب القرآن ١/ ٣٠٤ میں۔ (٧) المحرر الوجيز ١/ ٢٨٧۔ (٨) طبری نے ان دونوں کے قول نقل کیے ہیں ٣/ ٦٣٧۔

410 Surah Al-Baqarah: Verse 214

And it was said: It was revealed concerning the Battle of Uhud (1), its parallel is in Al-Imran: "Do you think that you will enter Paradise while Allah has not yet made evident those of you who fight in His cause..." [142].

A group said: The verse was revealed as consolation for the Muhajireen when they left their homes and wealth in the hands of the polytheists, and preferred the pleasure of Allah and His Messenger, and the Jews showed enmity to the Messenger of Allah ﷺ, and some of the wealthy people hid hypocrisy, so Allah Almighty revealed to comfort their hearts: "Do you think..." (2).

And "am" (أَمْ) here is disjunctive (munqati'ah) meaning "rather" (bal), and some linguists narrated that it may come as the hamza of interrogation with which [a sentence] is started (3). And "hasibtum" (حَسِبْتُم) requires two objects, so the grammarians said: "that you will enter" (أَن تَدْخُلُوا) takes the place of both objects. And it was said: the second object is omitted [estimated as]: do you think your entry into Paradise is a reality (4).

And "lamma" (لَمَّا) is in the sense of "not yet" (lam). And "mathalu" (مَثَلُ) means: likeness, meaning: you have not been tested with the like of what those before you were tested with, so that you might persevere as they persevered. And An-Nadr bin Shumayl narrated that "mathal" (5) can mean: characteristic/description, and it is possible that the meaning is: and there has not yet happened to you the like of what happened to those before you, i.e., of affliction.

Wahb said: Seventy (6) prophets were found dead between Mecca and Ta'if, the cause of their death was hunger and lice. And the parallel of this verse is: "Alif, Lam, Meem. Do the people think that they will be left to say, 'We believe' and they will not be tried? But We have certainly tried those before them..." [Al-Ankabut] based on what follows, so Allah Almighty called them to patience, and promised them victory for that, saying: "Unquestionably, the help of Allah is near."

And "al-zalzalah" (الزَّلْزَلَةُ): intensity of movement, occurring in people and in circumstances (7), it is said:

---

(1) Tafsir al-Baghawi 1/178. (2) Tafsir al-Baghawi 1/178. (3) In (zh) and (m): to be started with, and what is established is from (d) and (z). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/287 and what is between brackets is from it. (5) In the manuscripts: "mathalan", and what

is established is from (m), which matches what is in "Ma'ani al-Qur'an" by al-Nahhas 1/164, and from which the author quoted. (6) In the manuscripts: "seventy" (sab'een), and what is established is from (m). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/287.

410 सूरह अल-बक़रह: आयत 214

और कहा गया है: यह उहुद की लड़ाई (1) के बारे में नाज़िल हुई, इसकी मिसाल अल-इमरान में है: "क्या तुम समझते हो कि तुम जन्नत में दाखिल हो जाओगे जबकि अभी अल्लाह ने उन लोगों को ज़ाहिर नहीं किया जिन्होंने तुम में से जिहाद किया..." [142]।

एक समूह ने कहा: यह आयत मुहाजिरीन के लिए सांत्वना के रूप में नाज़िल हुई जब उन्होंने अपने घर और संपत्ति मुशरिकों के हाथों में छोड़ दी, और अल्लाह और उसके रसूल की रज़ा को प्राथमिकता दी, और यहूदियों ने अल्लाह के रसूल ﷺ के प्रति दुश्मनी दिखाई, और कुछ धनी लोगों ने मुनाफ़िक़ी छुपाई, तो अल्लाह तआला ने उनके दिलों को तसल्ली देने के लिए नाज़िल फ़रमाया: "क्या तुम समझते हो..." (2)।

और यहाँ "अम" (أَمْ) मुनक़तिआ (विच्छेदक) है जिसका अर्थ "बल्कि" है, और कुछ भाषाविदों ने बताया है कि यह इस्तफ़हाम (प्रश्न) के हमज़ा के रूप में भी आ सकता है जिससे [वाक्य] शुरू होता है (3)। और "हसिबतुम" (حَسِبْتُم) के लिए दो कर्मों की आवश्यकता होती है, इसलिए व्याकरणविदों ने कहा: "कि तुम दाखिल होगे" (أَن تَدْخُلُوا) दोनों कर्मों का स्थान लेता है। और कहा गया है: दूसरा कर्म लुप्त है [अनुमानित रूप से]: क्या तुम समझते हो कि तुम्हारा जन्नत में प्रवेश एक वास्तविकता है (4)।

और "लम्मा" (لَمَّا) "लम" (नहीं) के अर्थ में है। और "मसलु" (مَثَلُ) का अर्थ है: समानता, अर्थात: तुम्हारी वैसी परीक्षा नहीं ली गई जैसी तुम से पहले के लोगों की ली गई थी, ताकि तुम भी वैसे ही सब्र करो जैसे उन्होंने सब्र किया। और अन-नज़र बिन शुमैल ने वर्णन किया है कि "मसल" (5) का अर्थ विशेषता/विवरण हो सकता है, और यह संभव है कि अर्थ यह हो: और अभी तक तुम पर वह नहीं बीता जो तुमसे पहले लोगों पर बीता था, यानी विपत्ति।

वहब ने कहा: मक्का और ताइफ़ के बीच सत्तर (6) नबी मृत पाए गए, उनकी मृत्यु का कारण भूख और जूँ थे। और इस आयत की मिसाल है: "अलिफ़, लाम, मीम। क्या लोग समझते हैं कि वे यह कहने पर छोड़ दिए जाएंगे कि 'हम ईमान लाए' और उनकी परीक्षा नहीं ली जाएगी? और बेशक हमने उनसे पहले के लोगों को भी आज़माया था..." [अल-अंकबूत] आने वाले विवरण के अनुसार, तो अल्लाह तआला ने उन्हें धैर्य के लिए बुलाया, और उस पर जीत का वादा किया और फ़रमाया: "बेशक अल्लाह की मदद करीब है।"

और "ज़लज़ला" (الزَّلْزَلَةُ): हलचल की तीव्रता, जो व्यक्तियों और स्थितियों (7) में होती है, कहा जाता है:

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 1/178। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/178। (3) (ज़) और (म) में: शुरू करने के लिए, और जो प्रमाणित है वह (द) और (ज़ै) से है। (4) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 1/287 और ब्रैकेट के बीच का हिस्सा उसी से है। (5) प्रतियों में: "मसलन", और जो प्रमाणित है वह (म) से है, जो अल-नहहास की "मआनी अल-क़ुरान" 1/164 के अनुरूप है, जिससे लेखक ने उद्धृत किया है। (6) प्रतियों में: "सत्तर" (सबईन), और जो प्रमाणित है वह (म) से है। (7) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 1/287।

٤١٠ سورة البقرہ: آیت ٢١٤

اور کہا گیا ہے: یہ جنگِ احد (١) کے بارے میں نازل ہوئی، اس کی مثال آلِ عمران میں ہے: ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَن تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَهَدُوا مِنكُمْ﴾ [١٤٢]۔

اور ایک گروہ نے کہا: یہ آیت مہاجرین کی تسلی کے لیے نازل ہوئی جب انہوں نے اپنے گھر اور مال مشرکین کے ہاتھوں میں چھوڑ دیے، اور اللہ اور اس کے رسول کی رضا کو ترجیح دی، اور یہودیوں نے رسول اللہ ﷺ سے دشمنی کا اظہار کیا، اور مالداروں کے ایک گروہ نے منافقت چھپائی، تو اللہ تعالیٰ نے ان کے دلوں کو خوش کرنے کے لیے نازل فرمایا: «أَمْ حَسِبْتُمْ» (٢)۔

اور یہاں «أم» منقطعہ ہے جس کا معنی «بل» (بلکہ) ہے، اور بعض ماہرینِ لغت نے نقل کیا ہے کہ یہ الفِ استفہام کے قائم مقام بھی آتا ہے جس سے [کلام کا] آغاز (٣) ہوتا ہے۔ اور «حَسِبْتُم» دو مفعول چاہتا ہے، چنانچہ ماہرینِ نحو نے کہا: «أَن تَدْخُلُوا» دونوں مفعولوں کے قائم مقام ہے۔ اور کہا گیا ہے: دوسرا مفعول محذوف ہے [جس کی تقدیر یہ ہے]: کیا تم اپنے جنت میں داخل ہونے کو حقیقت سمجھتے ہو (۴)۔

اور «لما» بمعنی «لم» ہے۔ اور «مَثَلُ» کا معنی ہے: مشابہت، یعنی: تمہاری ویسی آزمائش نہیں ہوئی جیسی تم سے پہلوں کی ہوئی، تاکہ تم ویسا ہی صبر کرو جیسا انہوں نے کیا۔ اور النضر بن شمیل نے ذکر کیا کہ «مَثَل» (۵) بمعنی صفت بھی ہوتا ہے، اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہو: اور ابھی تک تمہیں وہ حالات پیش نہیں آئے جو تم سے پہلے لوگوں کو پیش آئے تھے، یعنی مصیبت۔

وہب نے کہا: مکہ اور طائف کے درمیان ستر (۶) انبیاء مردہ پائے گئے، جن کی موت کی وجہ بھوک اور جوئیں تھیں، اور اس آیت کی مثال یہ ہے: ﴿الم (۱) أَحَسِبَ النَّاسُ أَن يُتْرَكُوا أَن يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ (۲) وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ﴾ [العنکبوت] جو آگے آئے گا، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے انہیں صبر کی دعوت دی، اور اس پر فتح کا وعدہ کرتے ہوئے فرمایا: ﴿أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ﴾۔

اور «الزَّلْزَلَةُ»: حرکت کی شدت، یہ اشخاص اور حالات (۷) دونوں میں ہوتی ہے، کہا جاتا ہے:

---

(۱) تفسیر البغوی ۱۷۸/۱۔ (۲) تفسیر البغوی ۱۷۸/۱۔ (۳) (ظ) اور (م) میں: 'ليبتدأ'، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲۸۷/۱ اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (۵) نسخوں میں: 'مثلاً'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو النحاس کی 'معانی القرآن' ۱۶۴/۱ کے مطابق ہے، جس سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (۶) نسخوں میں: 'سبعين'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۷) المحرر الوجیز ۲۸۷/۱۔

411

Surah Al-Baqarah: Verse 214

God shook the earth with a shaking (zalzalatan) and a quaking (zilzalan) - with the kasra - so it shook: if it moved and trembled. Thus, the meaning of "they were shaken" (zulzilu) is: they were frightened and moved. And "al-Zalzal" - with the fatha - is the noun. And "al-Zalazil" refers to hardships(1). Al-Zajjaj(2) said: The root of "zalzal" is from when a thing slips (zalla) from its place. So, if you say: "I shook it" (zalzaltuhu), it means: I repeated its slipping from its place. Sibawayh's view is that "zalzala" is a quadriliteral verb, like "dahraja". Nafi' recited: "Until the Messenger says" (hatta yaqulu) with the nominative case (raf'), and the rest with the accusative case (nasb) (3). Sibawayh's(4) view regarding "hatta" is that the accusative case in what follows it is from two aspects, and the nominative is from two aspects. You say: "I walked until I entered (adkhula) the city" - in the accusative - assuming both the walking and the entering have passed, meaning: I walked until I entered it, and this is a limit (ghaya), and upon this is the recitation of those who read in the accusative. The other aspect of the accusative in other than the verse is: "I walked until I entered (adkhula) it", meaning: so that I might enter it. The two aspects in the nominative: "I walked until I enter (adkhulu) it", meaning: I walked and then I entered it, and both have passed, i.e., I had walked and then entered. "Hatta" here does not work with a hidden "an", because it is followed by a sentence; as Al-Farazdaq said: "O how strange, that even Kulayb insults me"(5) Al-Nahhas(6) said: Based on this, the recitation in the nominative is clearer and more correct in meaning, i.e., they were shaken until the Messenger says, meaning: until this is his state; because the saying was only due to the shaking, not detached from it, and the accusative based on limit (ghaya) does not have this meaning. And the Messenger here is Isaiah (Sha'ya)(7) according to the saying of Muqatil, and he is Elisha (al-Yasa'). Al-Kalbi said: This is in every...

(1) Al-Sihah (zl-l). (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/285. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/287-288, and from it quoted the words of Sibawayh, and see al-Sab'a p. 181, and al-Taysir p. 80. (4) Al-Kitab 3/16-21, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/305 and from it the author quoted. (5) And its completion: "As if her father was Nahshal or Mujashi'", and it is in his Diwan p. 419. (6) In I'rab al-Qur'an 1/305 and the speech before it is from him. (7) In (d): Shu'ayban, which is a mistake. Sha'ya: he is the son of Amots, a prophet from the prophets of the Children of Israel, sent after Moses. Taj al-'Arus (sa'a, ash'a).

४११

सूरा अल-बकरा: आयत २१४

ईश्वर ने पृथ्वी को एक झटके(ज़लज़लातन) और एक भूकंप (ज़िलज़ालन) - कसरा के साथ - के साथ हिला दिया, तो वह हिल गई: यदि वह हिली और कांपी। इस प्रकार, "वे हिला दिए गए" (ज़ुलज़िलु) का अर्थ है: वे भयभीत थे और हिलाए गए। और "अल-ज़लज़ाल" - फतह के साथ - संज्ञा है। और "अल-ज़लाज़िल" का अर्थ है कठिनाइयाँ(१)। अल-ज़ज्जाज(२) ने कहा: "ज़लज़ाल" की जड़ तब होती है जब कोई चीज़ अपने स्थान से फिसल (ज़ल्ला) जाती है। तो, यदि आप कहते हैं: "मैंने इसे हिला दिया" (ज़लज़ल्तुहु), तो इसका अर्थ है: मैंने इसे इसके स्थान से बार-बार फिसलने दिया। सिबावैह का विचार है कि "ज़लज़ला" एक चार अक्षर वाला (रुबाई) क्रिया है, जैसे "दहरजा"। नाफी ने पढ़ा: "यहाँ तक कि रसूल कहता है" (हत्ता यक़ुलु) रफ़ (पेर्श) के साथ, और शेष ने नसब (ज़बर) के साथ(३)। "हत्ता" के संबंध में सिबावैह(४) का विचार यह है कि इसके बाद आने वाले शब्द में नसब दो पहलुओं से है, और रफ़ दो पहलुओं से है। आप कहते हैं: "मैं तब तक चला जब तक मैं शहर में प्रविष्ट हुआ (अदखुला)" - नसब में - यह मानते हुए कि चलना और प्रवेश करना दोनों बीत चुके हैं, अर्थात: मैं तब तक चला जब तक मैं उसमें प्रविष्ट नहीं हुआ, और यह एक सीमा (ग़या) है, और इसी पर उन लोगों का पाठ आधारित है जिन्होंने नसब में पढ़ा है। आयत के अलावा अन्य स्थानों पर नसब का दूसरा पहलू है: "मैं तब तक चला जब तक मैं प्रविष्ट हुआ (अदखुला)", अर्थात: ताकि मैं उसमें प्रविष्ट हो सकूँ। रफ़ में दो पहलू: "मैं तब तक चला यहाँ तक कि मैं प्रविष्ट होता हूँ (अदखुलु)", अर्थात: मैं चला और फिर मैं प्रविष्ट हुआ, और दोनों बीत चुके हैं, यानी, मैं चला था और फिर प्रविष्ट हुआ। यहाँ "हत्ता" एक छिपे हुए "अन" के साथ काम नहीं करता है, क्योंकि इसके बाद एक वाक्य है; जैसा कि अल-फरज़दक ने कहा: "कितना अजीब है, यहाँ तक कि कुलैब भी मुझे गाली देता है"(५) अल-नहहास(६) ने कहा: इस आधार पर रफ़ में पाठ अधिक स्पष्ट और अर्थ में अधिक सही है, अर्थात: और वे हिला दिए गए यहाँ तक कि रसूल कहता है, अर्थात: यहाँ तक कि यह उनकी स्थिति है; क्योंकि कहना केवल झटकों के कारण था, उनसे अलग नहीं था, और सीमा (ग़या) के आधार पर नसब में यह अर्थ नहीं है। और यहाँ रसूल यशायाह (शैया)(७) हैं मुक़ातिल के कथन के अनुसार, और वह अल-यसा हैं। अल-कलबी ने कहा: यह हर... में है।

(१) अल-सिहाह (ज़लल)। (२) मा'नी अल-कुरान १/२८५ में। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८७-२८८, और इससे सिबावैह के शब्दों को उद्धृत किया गया, और देखें अल-सबआ पृष्ठ १८१, और अल-

तयसीर पृष्ठ ८०। (४) अल-किताब ३/१६-२१, और अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान १/३०५ और लेखक ने इसे वहीं से उद्धृत किया है। (५) और इसकी पूर्णता: "जैसे कि उसका पिता नहशल या मुजाशी' था", और यह उनके दीवान पृष्ठ ४१९ में है। (६) इ'राब अल-कुरान १/३०५ में और उससे पहले का भाषण उन्हीं का है। (७) (द) में: शुऐबन, जो एक गलती है। शैया: वह अमोस का पुत्र है, बनी इस्राइल के पैगंबरों में से एक, जो मूसा के बाद भेजा गया था। ताज अल-अरूस (स'आ, अश'आ)।

٤١١

سورة البقرہ: آیت ٢١٤

اللہ نے زمین کو ہلایا (زلزلہ) اور ایک جھٹکے (زلزال) کے ساتھ - کسرہ کے ساتھ - پس وہ لرز اٹھی: جب وہ متحرک ہوئی اور کانپنے لگی۔ تو "زلزلوا" کا معنی ہے: وہ ڈرائے گئے اور ہلائے گئے۔ اور "الزّلزال" - فتحہ کے ساتھ - اسم ہے۔ اور "الزلازل" کا مطلب ہے سختیاں(١)۔ زجاج(٢) نے کہا: زلزال کی اصل "زَلَّ" (پھسلنا) سے ہے جب کوئی چیز اپنی جگہ سے ہٹ جائے، تو جب آپ کہیں: "میں نے اسے ہلایا" (زلزلتہ)، تو اس کا مطلب ہے: میں نے اسے بار بار اس کی جگہ سے ہٹایا۔ سیبویہ کا مذہب ہے کہ زلزل رباعی فعل ہے، جیسے دحرج۔ نافع نے "حتی یقولُ" رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے نصب (زبر) کے ساتھ(٣)۔ اور سیبویہ(٤) کا مذہب "حتی" کے بارے میں یہ ہے کہ اس کے بعد نصب دو پہلوؤں سے ہے، اور رفع دو پہلوؤں سے؛ آپ کہتے ہیں: "سرتُ حتی أدخلَ المدینۃ" - نصب کے ساتھ - اس بنیاد پر کہ چلنا اور داخل ہونا دونوں گزر چکے ہیں، یعنی: میں چلا یہاں تک کہ میں اس میں داخل ہوا، اور یہ غایت ہے، اور اسی پر ان کی قرأت ہے جنہوں نے نصب کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور آیت کے علاوہ نصب کی دوسری وجہ ہے: "سرتُ حتی أدخلَہا"، یعنی: تاکہ میں اس میں داخل ہوں۔ اور رفع کی دو وجوہات: "سرتُ حتی أدخلُہا"، یعنی: میں چلا تو میں داخل ہوتا ہوں، اور دونوں گزر چکے ہیں، یعنی: میں چلا تھا پھر داخل ہوا۔ اور یہاں "حتی" پوشیدہ "أن" کے ساتھ عمل نہیں کرتا، کیونکہ اس کے بعد جملہ ہے؛ جیسا کہ فرزدق نے کہا: "پس کتنی حیرت کی بات ہے کہ کلیب بھی مجھے برا بھلا کہتا ہے"(٥) نحاس(٦) نے کہا: اس بنیاد پر رفع کے ساتھ قرأت زیادہ واضح اور معنی کے لحاظ سے زیادہ درست ہے، یعنی: اور وہ جھٹکے دیے گئے یہاں تک کہ رسول کہتا ہے، یعنی: یہاں تک کہ یہ اس

کی حالت ہے؛ کیونکہ کہنا زلزلے کی وجہ سے ہی تھا، اس سے الگ نہیں تھا، اور غایت پر نصب میں یہ معنی نہیں ہے۔ اور رسول یہاں "شعیا"(۷) ہیں مقاتل کے قول کے مطابق، اور وہ الیسع ہیں۔ اور کلبی نے کہا: یہ ہر... میں ہے

(۱) الصحاح (زلل)۔ (۲) معانی القرآن ۱ / ۲۸۵ میں۔ (۳) المحرر الوجیز ۱ / ۲۸۷-۲۸۸، اور اس سے سیبویہ کے کلام کو نقل کیا، اور دیکھئے السبعہ ص ۱۸۱، اور التیسیر ص ۸۰۔ (٤) الکتاب ۳/ ۱٦-۲۱، اور اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۰۵ اور اس سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٥) اور اس کا تتمہ ہے: "گویا اس کا باپ نہشل یا مجاشع ہے"، اور یہ ان کے دیوان ص ٤۱۹ میں ہے۔ (٦) اعراب القرآن ۱ / ۳۰۵ میں اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔ (۷) (د) میں: شعیباً، جو کہ غلط ہے، اور شعیا: یہ ابن امیصا ہیں، بنی اسرائیل کے انبیاء میں سے ایک نبی، جو موسیٰ علیہ السلام کے بعد بھیجے گئے۔ تاج العروس (سعی، أشعی)۔

412 Surah Al-Baqarah: Ayah 214

A messenger was sent to his nation and strove in that until he said: "When is the help of Allah?" It was narrated from Al-Dahhak that he said: It means Muhammad (peace be upon him) (1), and the revelation of the verse indicates this, and Allah knows best. The other aspect [in the nominative case (Raf')] in a non-Quranic context: "I walked until I enter it," assuming that the walking has passed and the entering is happening now. Sibawayh (2) related: "He became ill until they do not hope for him," meaning: he is not hoped for now. Similarly: "I walked until I enter it, I am not prevented" (3). With the nominative case (Raf') Mujahid, Al-A'raj, Ibn Muhaysin, and Shaybah read it, and with the accusative case (Nasb) Al-Hasan, Abu Ja'far, Ibn Abi Ishaq, Shibl, and others read it. Makki said (4): And it is the preferred choice; because the majority of the readers are on it. Al-A'mash read: "And they were shaken and the Messenger says" with the 'waw' (and) instead of 'hatta' (until). In the manuscript of Ibn Mas'ud: "And they were shaken then they were shaken and he says". Most of the interpreters agree that the speech until the end of the verse is from the saying of the Messenger and the believers (5), meaning: the distress reached them to the point that they felt the victory was delayed, so Allah Almighty said: {Unquestionably, the help of Allah is near} (6). This would be from the Messenger's request to hasten the victory, not out of doubt or suspicion. "The Messenger" is a generic noun. A group said: In the speech there is an advancement and a delay, and the estimation is: until those who believed say, "When is the help of Allah?", then the Messenger says: "Unquestionably, the help of Allah is near." So the Messenger was advanced in rank because of his status, then the saying of the believers was advanced because it comes first in time. Ibn 'Atiyyah said (7): This is arbitrary, and taking the speech at face value is not difficult. It is possible that "Unquestionably, the help of Allah is near" is information from Allah Almighty started anew after the completion of the mentioned speech.

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/200. (2) In Al-Kitab 3/18. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/305, and what is between brackets is from it, and from it the author quoted Sibawayh's words. (4) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/290-291, and the speech before it is from him. The reading of Abu Ja'far is from the ten, mentioned by Ibn al-Jazari in Al-Nashr 2/227. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/288, and the reading of Ibn Mas'ud was mentioned by Al-Farra 1/133. (6) Al-Wasit by Al-Wahidi 1/317. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/288, and the speech before it is from him.

412 सूरा अल-बकरा: आयत 214

एक रसूल अपनी उम्मत के पास भेजा गया और उसने उसमें इतनी मेहनत की कि उसने कहा: "अल्लाह की मदद कब आएगी?" अल-दहाक से रिवायत है कि उन्होंने कहा: इसका मतलब मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) है (1), और आयत का नुज़ूल इसी ओर इशारा करता है, और अल्लाह बेहतर जानता है। दूसरा पहलू [रफ़ (पेश) में] आयत के अलावा: "मैं चला यहाँ तक कि मैं उसमें दाखिल होता हूँ", इस आधार पर कि चलना बीत चुका है और दाखिल होना अब हो रहा है। सिबावेह (2) ने नक़ल किया है: "वह बीमार हुआ यहाँ तक कि वे उसकी उम्मीद नहीं करते", यानी: अब उसकी उम्मीद नहीं की जाती। इसी तरह: "मैं चला यहाँ तक कि मैं उसमें दाखिल होता हूँ, मुझे रोका नहीं गया" (3)। मुजाहिद, अल-आरज, इब्न मुहयसिन और शैबा ने इसे रफ़ (पेश) के साथ पढ़ा है, और अल-हसन, अबू जाफ़र, इब्न अबी इसहाक, शिबल और अन्य लोगों ने इसे नसब (जबर) के साथ पढ़ा है। मक्की ने कहा (4): और यही पसंदीदा विकल्प है; क्योंकि पाठकों (क़ुर्रा) का समूह इसी पर है। अल-अअमश ने पढ़ा: "और वे झकझोर दिए गए और रसूल कहता है" 'हत्ता' (तक) के बजाय 'वाव' (और) के साथ। इब्न मसूद के मुसहफ़ में है: "और वे झकझोर दिए गए फिर झकझोर दिए गए और वह कहता है"। अधिकांश व्याख्याकारों का मानना है कि आयत के अंत तक की बात रसूल और ईमान वालों की ओर से है (5), यानी: मुसीबत उन तक इस हद तक पहुँच गई कि उन्होंने जीत में देरी महसूस की, तो अल्लाह तआला ने कहा: {सुनो! निस्संदेह अल्लाह की मदद करीब है} (6)। और यह रसूल की ओर से जीत में जल्दी करने की मांग के तौर पर होगा, न कि शक और संदेह के आधार पर। 'रसूल' यहाँ जातिवाचक संज्ञा है। एक समूह ने कहा: इस कलाम में आगे-पीछे (तक़दीम व ताख़ीर) है, और अनुमान यह है: यहाँ तक कि ईमान वाले कहने लगे, "अल्लाह की मदद कब आएगी?", फिर रसूल कहता है: "सुनो! निस्संदेह अल्लाह की मदद करीब है।" तो रसूल को उनके मकाम की वजह से मर्तबे में आगे रखा गया, फिर ईमान वालों की बात को आगे रखा गया क्योंकि वह समय में पहले है। इब्न अतिया (7) ने कहा: यह मनमानापन है, और कलाम को उसके प्रत्यक्ष अर्थ पर लेना मुश्किल नहीं है। यह मुमकिन है कि "सुनो! निस्संदेह अल्लाह की मदद करीब है" अल्लाह तआला की ओर से एक नई खबर हो जो बात पूरी होने के बाद शुरू हुई है।

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/200। (2) अल-किताब 3/18 में। (3) इराब अल-कुरान लिन-नहस 1/305 और इसके बीच जो कुछ है वह उसी से है, और उसी से लेखक ने सिबावेह के शब्दों को नक़ल किया है। (4) अल-कशफ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब 1/290-291, और उससे पहले का

कलाम उन्हीं का है। अबू जाफ़र की किराअत दस में से है, जिसका ज़िक्र इब्न अल-जज़री ने अल-नश्र 2/227 में किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/288, और इब्न मसूद की किराअत का ज़िक्र अल-फ़र्रा 1/133 में किया गया है। (6) अल-वसीत लिल-वाहिदी 1/317। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/288, और उससे पहले का कलाम उन्हीं का है।

۴۱۲ سورة البقرہ: آیت ۲۱۴

رسول اپنی امت کی طرف بھیجا گیا اور اس نے اس میں اتنی کوشش کی کہ اس نے کہا: "اللہ کی مدد کب آئے گی؟" اور ضحاک سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: اس سے مراد محمد ﷺ ہیں (۱)، اور آیت کا نزول اسی پر دلالت کرتا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ دوسری صورت [رفع (پیش) کی حالت میں] آیت کے علاوہ میں: "میں چلا یہاں تک کہ میں اس میں داخل ہوتا ہوں"، اس بنیاد پر کہ چلنا گزر چکا ہے اور داخل ہونا اب ہو رہا ہے، اور سیبویہ (۲) نے حکایت کی ہے: "وہ بیمار ہوا یہاں تک کہ وہ اس کی امید نہیں کرتے"، یعنی: اب اس کی امید نہیں کی جاتی، اور اسی طرح: "میں چلا یہاں تک کہ میں اس میں داخل ہوتا ہوں، مجھے روکا نہیں گیا" (۳)۔ اور رفع کے ساتھ مجاہد، اعرج، ابن محیصن اور شیبہ نے پڑھا ہے، اور نصب (زبر) کے ساتھ حسن، ابو جعفر، ابن ابی اسحاق، شبل اور دیگر نے پڑھا ہے۔ مکی نے کہا (۴): اور یہی پسندیدہ ہے؛ کیونکہ قراء کی جماعت اسی پر ہے۔ اور اعمش نے پڑھا: "اور وہ جھنجھوڑے گئے اور رسول کہتا ہے" 'حتی' کی جگہ 'واؤ' کے ساتھ اور ابن مسعود کے مصحف میں ہے: "اور وہ جھنجھوڑے گئے پھر جھنجھوڑے گئے اور وہ کہتا ہے"۔ اور اکثر مفسرین کا اس بات پر اتفاق ہے کہ آیت کے آخر تک کا کلام رسول اور مومنین کا قول ہے (۵)، یعنی: مشقت ان تک اس حد تک پہنچ گئی کہ انہوں نے فتح میں دیر محسوس کی، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ﴾ (خبردار! بے شک اللہ کی مدد قریب ہے) (۶)۔ اور یہ رسول کی طرف سے فتح کی جلدی طلب کرنے کے طور پر ہوگا، نہ کہ شک و شبہ کی بنا پر۔ اور 'رسول' اسم جنس ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: یہاں تک کہ ایمان والے کہنے لگے، "اللہ کی مدد کب آئے گی؟"، پھر رسول کہتا ہے: "خبردار! بے شک اللہ کی مدد قریب ہے"، پس رسول کو ان کے مقام کی وجہ سے

مرتبے میں مقدم رکھا گیا، پھر مومنین کے قول کو مقدم کیا گیا؛ کیونکہ وہ زمانے میں پہلے ہے۔ ابن عطیہ (۷) نے کہا: یہ من مانی بات ہے، اور کلام کو اس کے ظاہر پر محمول کرنا مشکل نہیں۔ اور یہ احتمال ہے کہ "أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ" اللہ تعالیٰ کی طرف سے کلام مکمل ہونے کے بعد ایک نئی خبر ہو۔

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱ / ۲۰۰۔ (۲) الکتاب ۳ / ۱۸ میں۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱ / ۳۰۵ اور اس کے درمیان جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے، اور اسی سے مصنف نے سیبویہ کے کلام کو نقل کیا ہے۔ (۴) الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۱ / ۲۹۰-۲۹۱، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔ اور ابو جعفر کی قراءت دس میں سے ہے، جس کا ذکر ابن الجزری نے النشر ۲ / ۲۲۷ میں کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱ / ۲۸۸، اور ابن مسعود کی قراءت کا ذکر الفراء ۱ / ۱۳۳ میں ہے۔ (۶) الوسیط للواحدی ۳۱۷/۱۔ (۷) المحرر الوجیز ۱ / ۲۸۸، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔

413 Surah Al-Baqarah: Verse 215

His saying, Exalted is He: {When is the help of Allah?} It is in the nominative case (raf') as a subject (ibtidā') according to the opinion of Sibawayh, and according to the opinion of Abu al-Abbas, it is raised by its verb (1), i.e., when will the help of Allah occur. And "near" (qarīb) is the predicate (khabar) of "Indeed" (inna). Al-Nahhas said (2): and it is permissible in other than the Qur'an: "near-ly" (qarīban), i.e., in a near place. And "near" (qarīb) is not dualized by the Arabs, nor pluralized, nor feminized in this sense; Allah Almighty said: {Indeed, the mercy of Allah is near to the doers of good} [Al-A'raf: 56], and the poet said (3): Woe to him if he becomes [without an evening meal] and neither the mother of Hashim is near, nor Basbasah daughter of Yashkura. But if you say: "So-and-so is a relative (qarīb) of mine," then you make it dual and plural, so you say: qarībūn, aqribā', and qurbā'.

His saying, Exalted is He: {They ask you what they should spend. Say, "Whatever you spend of good is for parents and relatives and orphans and the needy and the traveler. And whatever you do of good - indeed, Allah is Knowing of it."} (215) There are four issues in it: First: His saying, Exalted is He: {They ask you} (yas'alūnaka). If you lighten the hamza, you cast its vowel onto the sīn, thus opening it (fath) and deleting the hamza, so you would say: yaslūnaka (4). And the verse was revealed concerning Amr ibn al-Jamuh, who was an old man, and he said: O Messenger of Allah, indeed my wealth is abundant, so what should I give in charity, and upon whom should I spend? Then was revealed: {They ask you what they should spend} (5). Second: His saying, Exalted is He: {What is it they spend} (mādhā yunfiqūn). "Mā" is in the position of the nominative as a subject, and "dhā" is the predicate, and it has the meaning of "that which" (al-ladhī), and the 'ha' was deleted due to the length of the name, i.e., what is that which they spend. And if you wish, "mā" could be in the position of the accusative by "yunfiqūn" and "dhā" with "mā" is in the position of a single thing.

---

(1) In (m): by a verb. (2) I'rab al-Qur'an 1/305-306, and from it the author quoted the opinion of Sibawayh and the opinion of Abu al-Abbas al-Mubarrad. (3) He is Imru' al-Qais, and the verse is in his Diwan p. 68, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/306, and from him the author quoted. (4) I'rab al-Qur'an 1/306. (5) Mentioned by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 60, and in al-Wasit 1/318, and al-Zamakhshari 1/356, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 1/233, and al-Fakhr al-Razi 6/24 from Ibn Abbas, and transmitted

by al-Hafiz Ibn Hajar in al-Ujab 1/533 from Muqatil, and mentioned by al-Tabarsi 2/192, and al-Baghawi 1/188, and Abu al-Layth 1/200 without attribution.

413 सूरह अल-बकराह: आयत 215

अल्लाह ताला का फरमान: {अल्लाह की मदद कब आएगी?} सिबवैया के मत के अनुसार यह प्रथमा विभक्ति (रफ़अ) में है, और अबू अल-अब्बास के मत के अनुसार यह अपनी क्रिया (1) के कारण प्रथमा में है, यानी अल्लाह की मदद कब होगी। और "करीब" (क़रीब) 'इन' (Inna) की खबर है। अल-नहस ने कहा (2): और कुरान के अलावा अन्यत्र यह जायज़ है: 'करीबन' (क़रीबन), यानी पास की जगह। और अरब लोग इस अर्थ में "करीब" को न तो द्विवचन में बदलते हैं, न बहुवचन में, और न ही इसे स्त्रीलिंग बनाते हैं; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {निस्संदेह अल्लाह की दया नेकी करने वालों के करीब है} [अल-अराफ: 56], और कवि ने कहा (3): उसके लिए तबाही है अगर शाम हो जाए और न हाशिम की माँ करीब हो, न यशकुरा की बेटी बसबासा। लेकिन अगर आप कहें: "अमुक मेरा रिश्तेदार (क़रीब) है"; तो आप द्विवचन और बहुवचन का उपयोग करेंगे और कहेंगे: क़रीबून, अक़रिबा, और क़ुरबा।

अल्लाह ताला का फरमान: {वे आपसे पूछते हैं कि वे क्या खर्च करें। कह दीजिए, "तुम जो कुछ भी भलाई का माल खर्च करो, वह माता-पिता, रिश्तेदारों, अनाथों, गरीबों और मुसाफिरों के लिए है। और तुम जो भी भलाई करोगे, अल्लाह उसे भली-भांति जानने वाला है।"} (215) इसमें चार विषय हैं: पहला: अल्लाह ताला का फरमान: {वे आपसे पूछते हैं} (यसअलूनका)। यदि आप हमज़ा को हल्का करते हैं, तो आप उसका स्वर 'सीन' पर डाल देते हैं, जिससे यह 'यसलूनका' (4) हो जाता है। और यह आयत अम्र इब्न अल-जमुह के बारे में उतरी थी, जो एक वृद्ध व्यक्ति थे, उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरे पास बहुत धन है, तो मैं क्या दान करूँ और किस पर खर्च करूँ? तब यह उतरी: {वे आपसे पूछते हैं कि वे क्या खर्च करें} (5)। दूसरा: अल्लाह ताला का फरमान: {वे क्या खर्च करते हैं} (माज़ा युनफ़िक़ून)। इसमें 'मा' कर्ता के स्थान पर है और 'ज़ा' खबर है, और इसका अर्थ 'जो' (अल-लज़ी) के समान है, और नाम की लंबाई के कारण 'हा' को हटा दिया गया है, यानी वे क्या है जो वे खर्च करते हैं। और यदि आप चाहें, तो 'मा' को 'युनफ़िक़ून' के कारण कर्म (नसब) की स्थिति में मान सकते हैं और 'ज़ा' को 'मा' के साथ एक ही वस्तु के समान मान सकते हैं।

---

(1) (म) में: क्रिया द्वारा। (2) इराब अल-कुरान 1/305-306, और इसी से लेखक ने सिबवैया और अबू अल-अब्बास अल-मुबर्राद के मत को उद्धृत किया है। (3) वह इमरुल क़ैस हैं, और यह शेर उनके दीवान पृ. 68 में है, और अल-नहस की इराब अल-कुरान 1/306 में भी, जिससे लेखक ने इसे लिया

है। (4) इराब अल-कुरान 1/306। (5) अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 60 में इसका उल्लेख किया है, और अल-वसीत 1/318 में, अल-ज़मखशरी 1/356 में, इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 1/233 में, और अल-फ़ख्र अल-राज़ी 6/24 में इब्न अब्बास से, और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-उजाब 1/533 में मुक़ातिल से इसे उद्धृत किया है, और अल-तबरसी 2/192, अल-बग़वी 1/188, और अबू अल-लैथ 1/200 ने बिना संदर्भ के इसका उल्लेख किया है।

٤١٣ سورہ البقرہ: آیت ٢١٥

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ مَتَى نَصْرُ اللَّهِ ﴾ سیبویہ کے قول کے مطابق یہ مبتدا ہونے کی بنا پر مرفوع ہے، اور ابو العباس کے قول کے مطابق یہ اپنے فعل کی وجہ سے مرفوع ہے (١)، یعنی: اللہ کی مدد کب واقع ہوگی۔ اور «قریب» خبر ہے « إن » کی۔ النحاس نے کہا (٢): قرآن کے علاوہ دیگر کلام میں «قریباً» جائز ہے، یعنی: قریبی جگہ۔ اور عرب اس معنی میں لفظ «قریب» کی نہ تثنیہ لاتے ہیں، نہ جمع، اور نہ ہی اسے مؤنث بناتے ہیں؛ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿ إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ ﴾ [الاعراف: ٥٦]، اور شاعر نے کہا (٣): اس کے لیے بربادی ہے اگر وہ شام کرے اور نہ امِ ہاشم قریب ہو اور نہ ہی یشکر کی بیٹی بسباسہ۔ پس اگر تم کہو: فلاں میرا رشتہ دار (قریب) ہے؛ تو تم تثنیہ اور جمع لاؤ گے اور کہو گے: قریبون اور اقرباء اور قرباء۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ يَسْتَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلْ مَا أَنفَقْتُم مِّنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ (٢١٥) ﴾ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ يَسْتَلُونَكَ ﴾ اگر تم ہمزہ کی تخفیف کرو تو اس کی حرکت کو سین پر ڈال دو گے، پس اسے فتحہ دو گے اور ہمزہ کو حذف کر دو گے، تو تم کہو گے: یسلونک (٤)۔ اور یہ آیت عمرو بن الجموح کے بارے میں نازل ہوئی، وہ ایک بوڑھے شخص تھے، انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، میرا مال بہت زیادہ ہے، تو میں کس چیز کا صدقہ کروں اور کس پر خرچ کروں؟ تب نازل ہوئی: ﴿ يَسْتَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ ﴾ (٥)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ مَاذَا يُنفِقُونَ ﴾ «ما» مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع کے مقام پر ہے، اور «ذا» خبر ہے، اور یہ «الذی» کے معنی میں ہے، اور اسم کی طوالت کی وجہ سے «ہ» کو حذف کر دیا گیا، یعنی: وہ کیا ہے جو وہ خرچ کرتے ہیں، اور اگر تم چاہو تو

«ما» کو «ینفقون» کی وجہ سے نصب کے مقام پر رکھ سکتے ہو اور «ذا» کے ساتھ مل کر «ما» ایک ہی چیز کے درجے میں ہوگا۔

---

(۱) (م) میں ہے: فعل کے ذریعے۔ (۲) اعراب القرآن ۱/ ۳۰۵-۳۰٦، اور اسی سے مصنف نے سیبویہ اور ابو العباس المبرد کا قول نقل کیا ہے۔ (۳) یہ امرؤ القیس ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان ص٦٨ میں ہے، اور النحاس کی اعراب القرآن ۱/ ۳۰٦ میں ہے، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٤) اعراب القرآن ۱/ ۳۰٦۔ (٥) الواحدی نے اسباب النزول ص ٦۰ میں، اور الوسیط ۱/ ۳۱۸، اور الزمخشری ۱/ ۳٥٦، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱/ ۲۳۳، اور الفخر الرازی نے ٦/ ۲۴ میں ابن عباس سے اس کا ذکر کیا ہے، اور الحافظ ابن حجر نے العجاب ۱/ ٥۳۳ میں مقاتل سے اسے نقل کیا ہے، اور الطبرسی ۲/ ۱۹۲، اور البغوی ۱/ ۱۸۸، اور ابو اللیث ۱/ ۲۰۰ نے بغیر کسی حوالے کے اس کا ذکر کیا ہے۔

414 Surah Al-Baqarah: Verse 215 And it does not need a pronoun (1), and whenever it is a compound noun, it is in the accusative case (mansub), except for what came in the poet's saying: "And what might the slanderers talk about except saying that I am in love with you" (2) For "'asa" (might) does not act upon it, so "madha" is in the nominative case (marfu'), and it is a compound, as there is no relative clause for "dha" (3). Third: It was said: The questioners are the believers, and the meaning is: they ask you what are the ways in which they should spend, and where they should put what is required of them to spend. Al-Suddi said: This verse was revealed before the obligation of Zakat, then it was abrogated by the obligatory Zakat (4). Ibn Atiyyah said (5): And Al-Mahdawi was mistaken regarding Al-Suddi in this, attributing to him that he said: the verse is about obligatory Zakat, then the parents were abrogated from it. Ibn Jurayj and others said: It is a recommendation (nadb), and Zakat is different from this spending, so according to this, there is no abrogation in it (6), and it clarifies the avenues for voluntary charity (Sadaqah al-Tatawwu'). Thus, it is obligatory for a wealthy man to spend on his needy parents what is appropriate for their condition in terms of food, clothing, and so on. Malik said: He does not have to marry off his father, but he must spend on his father's wife, whether she was his mother or a stranger. Malik only said: he does not have to marry off his father because he saw that he usually has no need for marriage, but if he were in dire need, it would be obligatory to marry him off, otherwise it would not be obligatory for him to spend on them. As for what relates to worship from wealth, he does not have to give him what he would perform Hajj with or go to war, but he must pay Sadaqat al-Fitr for them, because it is deserved by virtue of maintenance and Islam (7). (1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/306, and see Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/127. (2) The verse is attributed to Jamil Buthaynah, and it is in his Diwan p. 143, and to Majnun Layla, and it is in his Diwan p. 203, and see Khizanat al-Adab 6/150. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/288, and the preceding speech is from it. (4) Narrated by Al-Tabari 3/641-642. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/288, and the preceding speech is from it. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/289, and narrated by Al-Tabari 3/642. (7) See Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 2/629.

414 सूरा अल-बक़राह: आयत 215 और इसे सर्वनाम (1) की आवश्यकता नहीं होती है, और जब भी यह एक संयुक्त संज्ञा होती है, तो यह कर्मकारक (मनसब) की स्थिति में होती है, सिवाय उसके जो कवि के कथन में आया है: "और चुगलखोर क्या बात कर सकते हैं इसके अलावा कि कहें कि मैं तुम्हारा प्रेमी हूँ" (2) क्योंकि "असा" (शायद) उस पर कार्य नहीं करता है, इसलिए "माज़ा" कर्ताकारक (मरफ़ू) की स्थिति में है, और यह एक संयुक्त है, क्योंकि "ज़ा" (3) के लिए कोई संबंध उपवाक्य नहीं है। तीसरा: यह कहा गया है: प्रश्नकर्ता मोमिन (विश्वासी) हैं, और अर्थ यह है: वे आपसे पूछते हैं कि वे कौन से तरीके हैं जिनमें उन्हें खर्च करना चाहिए, और वे कहाँ वह रखें जिसका खर्च करना आवश्यक है। अस-सुद्दी ने कहा: यह आयत ज़कात अनिवार्य होने से पहले उतरी थी, फिर इसे अनिवार्य ज़कात (4) द्वारा निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया। इब्न अतिय्या ने कहा (5): और अल-महदवी ने इस बारे में अस-सुद्दी के संबंध में गलती की है, उन्होंने उसे यह कहते हुए उद्धृत किया: आयत अनिवार्य ज़कात के बारे में है, फिर माता-पिता को इससे हटा (मन्सूख) दिया गया। इब्न जुरैज और अन्य लोगों ने कहा: यह एक सिफारिश (नदब) है, और ज़कात इस खर्च से अलग है, इसलिए इसके अनुसार इसमें कोई निरस्तीकरण (नस्ख) नहीं है (6), और यह स्वैच्छिक दान (सदका अल-ततवु) के रास्तों को स्पष्ट करता है। इस प्रकार, एक धनी व्यक्ति के लिए अपने जरूरतमंद माता-पिता पर उनकी स्थिति के अनुसार भोजन, वस्त्र आदि के मामले में खर्च करना अनिवार्य है। मलिक ने कहा: उसे अपने पिता की शादी कराने की आवश्यकता नहीं है, लेकिन उसे अपने पिता की पत्नी पर खर्च करना चाहिए; चाहे वह उसकी माँ हो या कोई पराई स्त्री। मलिक ने केवल इसलिए कहा था कि उसे अपने पिता की शादी कराने की आवश्यकता नहीं है क्योंकि उन्होंने देखा कि उन्हें आमतौर पर शादी की आवश्यकता नहीं होती है, लेकिन यदि उन्हें बहुत अधिक आवश्यकता हो, तो उनकी शादी कराना अनिवार्य होगा, अन्यथा उन पर खर्च करना अनिवार्य नहीं होता। जहाँ तक धन से संबंधित इबादतों (पूजा) का सवाल है; उसे उसे वह नहीं देना है जिससे वह हज करे या युद्ध पर जाए, लेकिन उसे उनके लिए सदका अल-फितर निकालना होगा, क्योंकि यह भरण-पोषण और इस्लाम (7) के कारण देय है। (1) अन-नह़ास द्वारा ए'राब अल-कुरान 1/306, और मक्की द्वारा मुश्किल ए'राब अल-कुरान 1/127 देखें। (2) इस शेर का श्रेय जमील बुथैना को दिया गया है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 143 में है, और मजनून लैला के दीवान पृष्ठ 203 में भी है, और खिज़ानत अल-अदब 6/150 देखें। (3) अल-मुह़ररर अल-वजीज़ 1/288, और उससे पहले की बात भी उसी से है। (4) अत-तबरी 3/641-642 द्वारा उल्लेखित। (5) अल-मुह़ररर अल-वजीज़ 1/288, और उससे पहले की बात भी उसी से है। (6) अल-

मुहरर्र अल-वजीज़ 1/289, और अत-तबरी 3/642 द्वारा उल्लेखित। (7) इब्न अब्द अल-बर्र की अल-काफी 2/629 देखें।

414 سورة البقرہ: آیت 215 اور اسے ضمیر (١) کی ضرورت نہیں ہوتی، اور جب بھی یہ ایک مرکب اسم ہو تو یہ حالتِ نصب میں ہوتا ہے، سوائے اس کے جو شاعر کے قول میں آیا ہے: "اور چغل خور کیا باتیں کر سکتے ہیں اس کے سوا کہ کہیں کہ میں تم پر عاشق ہوں" (٢) क्योंकि «عسیٰ» اس میں عمل نہیں کرتا، لہٰذا «ماذا» حالتِ رفع میں ہے، اور یہ مرکب ہے، کیونکہ «ذا» (٣) کے لیے کوئی صلہ نہیں ہے۔ تیسری بات: کہا گیا ہے کہ: سائلین مومنین ہیں، اور معنی یہ ہے کہ: وہ آپ سے پوچھتے ہیں کہ وہ کون سے راستے ہیں جن میں وہ خرچ کریں، اور وہ کہاں اس چیز کو رکھیں جس کا خرچ کرنا ضروری ہے۔ سدی نے کہا: یہ آیت زکوٰۃ کی فرضیت سے پہلے نازل ہوئی تھی، پھر اسے فرض زکوٰۃ (٤) نے منسوخ کر دیا۔ ابن عطیہ (٥) نے کہا: اور مہدوی کو اس بارے میں سدی پر وہم ہوا، تو انہوں نے ان کی طرف منسوب کیا کہ انہوں نے کہا: آیت زکوٰۃ مفروضہ کے بارے میں ہے، پھر اس میں سے والدین منسوخ کر دیے گئے۔ ابن جریج اور دیگر نے کہا: یہ مستحب (ندب) ہے، اور زکوٰۃ اس خرچ کے علاوہ ہے، تو اس بنیاد پر اس میں کوئی نسخ نہیں ہے (٦)، اور یہ نفل صدقہ (صدقہ تطوع) کے مصارف کو واضح کرتی ہے، لہٰذا ایک مالدار شخص پر واجب ہے کہ وہ اپنے ضرورت مند والدین پر ان کی حالت کے مطابق کھانے، کپڑے وغیرہ میں خرچ کرے۔ مالک نے کہا: اس پر اپنے باپ کی شادی کرنا واجب نہیں ہے، لیکن اس پر اپنے باپ کی بیوی پر خرچ کرنا واجب ہے؛ خواہ وہ اس کی ماں ہو یا کوئی اجنبیہ۔ مالک نے صرف اس لیے کہا کہ اس پر اپنے باپ کی شادی کرنا واجب نہیں ہے کیونکہ انہوں نے دیکھا کہ وہ عموماً نکاح سے بے نیاز ہوتا ہے، اور اگر اسے سخت ضرورت پیش آئے تو اسے نکاح کروانا واجب ہو جاتا، ورنہ ان پر خرچ کرنا واجب نہ ہوتا۔ جہاں تک مال سے متعلق عبادات کا تعلق ہے؛ تو اس پر یہ واجب نہیں کہ وہ اسے وہ مال دے جس سے وہ حج کرے یا جہاد

پر جائے، لیکن اس پر واجب ہے کہ ان کی طرف سے صدقہ فطر نکالے، کیونکہ یہ نفقہ اور اسلام (۷) کی وجہ سے مستحق ہے۔ (۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۰٦/۱، اور دیکھیے مشكل إعراب القرآن لمكي ۱۲۷/۱۔ (۲) یہ شعر جمیل بثینہ کی طرف منسوب ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱٤۳ میں ہے، اور مجنوں لیلیٰ کے دیوان ص ۲۰۳ میں بھی ہے، اور دیکھیے خزانة الأدب ۱۵۰/٦۔ (۳) المحرر الوجيز ۲۸۸/۱، اور اس سے پہلے کی کلام اسی سے ہے۔ (٤) اسے طبری نے ٦٤۱/۳-٦٤۲ میں روایت کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجيز ۲۸۸/۱، اور اس سے پہلے کی کلام اسی سے ہے۔ (٦) المحرر الوجيز ۲۸۹/۱، اور اسے طبری نے ٦٤۲/۳ میں روایت کیا ہے۔ (۷) دیکھیے الكافي لابن عبد البر ٦۲۹/۲۔

Fourth: His, the Almighty's, saying: {Say: whatever you spend}. "Whatever" (ma) is in the objective case (nasb) by "you spend" (anfaqtum). Similarly, "and whatever you spend", where it is a conditional particle, and the response is: "then for the parents". Likewise, {and whatever you do of good} is conditional, and its response is {then indeed Allah is knowing of it} (1). Discussion regarding the orphan, the needy, and the wayfarer has already passed (2). A counterpart to this verse is His, the Almighty's, saying: {So give the relative his right, as well as the needy and the wayfarer} [Ar-Rum: 38].

Ali bin Abi Talib recited: "they do" (yaf'alu) with the 'ya' referring to the absent third person (the masculine plural third person), and the apparent meaning of the verse is a statement, and it implies the promise of reward (3).

His, the Almighty's, saying: {Fighting has been enjoined upon you while it is hateful to you; and perhaps you hate a thing and it is good for you; and perhaps you love a thing and it is bad for you. And Allah knows, while you know not.}

There are three issues in it: First: His, the Almighty's, saying: {Enjoined} (kutiba) means obligated, and its like has preceded (4). A group recited: "Killing (al-qatl) has been enjoined upon you" (5). A poet said (6): "Killing and fighting were written (enjoined) upon us, and upon the fair ladies is the trailing of garments." And this is the obligation of Jihad. He, the Glorified, clarified that this is among the things they were tested with, and it was made a means to Paradise. What is meant by fighting is fighting enemies among the disbelievers. This was known to them by situational indicators. The Prophet (peace be upon him) was not permitted to fight during his stay in Mecca. When he migrated, he was permitted to fight those polytheists who fought him. He, the Almighty, said: {Permission [to fight] has been given to those who are being fought, because they were wronged} [Al-Hajj: 39]. Then he was permitted to fight the polytheists in general (7).

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/306. (2) 2/229 and p. 59 of this part. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/289. Ibn Khalawayh attributed this reading in "The Rare Readings" p. 13 to Al-Asbagh bin Nabatah. (4) p. 64 of this part. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/289, and the mentioned reading is among the rare ones. (6) He is Umar ibn Abi Rabi'ah, and the verse is in his Diwan p. 498. (7) Tafsir al-Razi 6/27.

सूरह अल-बकराह: आयत 216 | 415

चौथा: अल्लाह तआला का फरमान: {कहो: तुम जो कुछ भी खर्च करो}। यहाँ "जो" (मा) "तुमने खर्च किया" (अनफक्तुम) की वजह से मफूल (नस्ब) की स्थिति में है। इसी तरह "और जो कुछ तुम खर्च करो" में भी है, जो शर्त है, और उसका जवाब है: "तो माता-पिता के लिए"। इसी प्रकार {और तुम जो भी भलाई करोगे} शर्त है, और उसका जवाब है {तो निश्चित रूप से अल्लाह उसे जानने वाला है} (1)। अनाथों, गरीबों और मुसाफिरों के बारे में चर्चा पहले ही हो चुकी है (2)। इस आयत के समान अल्लाह तआला का फरमान है: {अतः रिश्तेदारों को उनका हक दें, और गरीबों और मुसाफिरों को भी} [अर-रूम: 38]।

अली बिन अबी तालिब ने इसे 'यफ़अलु' (वे करते हैं) पढ़ा है, जो कि 'या' के साथ गायब (third person) के लिए है। आयत का स्पष्ट अर्थ खबर (सूचना) है, और इसमें प्रतिफल (बदले) का वादा शामिल है (3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {तुम पर युद्ध अनिवार्य कर दिया गया है, जबकि वह तुम्हें नापसंद है; और हो सकता है कि तुम किसी चीज़ को नापसंद करो और वह तुम्हारे लिए अच्छी हो; और हो सकता है कि तुम किसी चीज़ को पसंद करो और वह तुम्हारे लिए बुरी हो। और अल्लाह जानता है, जबकि तुम नहीं जानते।}

इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {अनिवार्य किया गया} (कुतिबा) का अर्थ है फर्ज किया गया, और ऐसा पहले भी आ चुका है (4)। कुछ लोगों ने इसे "तुम पर कत्ल (अल-क़त्ल) अनिवार्य किया गया" पढ़ा है (5)। कवि ने कहा है (6): "कत्ल और युद्ध हम पर लिख दिया गया, और सुंदर महिलाओं पर आंचल घसीटना लिख दिया गया।" यही जिहाद का फर्ज होना है। सुब्हानहू (अल्लाह) ने स्पष्ट किया कि यह उन चीजों में से है जिनसे उनका इम्तिहान लिया गया, और इसे जन्नत का जरिया बनाया गया। युद्ध से तात्पर्य काफिरों में से दुश्मनों से युद्ध करना है, और यह बात उन्हें परिस्थितियों के संकेतों से मालूम थी। नबी ﷺ को मक्का में रहने के दौरान युद्ध की अनुमति नहीं दी गई थी। जब आपने हिजरत की, तो आपको उन मुशरिकों (बहुदेववादियों) से लड़ने की अनुमति दी गई जो आपसे लड़ते थे। अल्लाह तआला ने फरमाया: {अनुमति दी गई उन लोगों को जिनसे युद्ध किया जा रहा है, क्योंकि उन पर जुल्म किया गया है} [अल-हज्ज: 39]। फिर उन्हें आम तौर पर मुशरिकों से लड़ने की अनुमति दी गई (7)।

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 1/306। (2) 2/229 और इस भाग का पृष्ठ 59। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/289। इब्न खालवैह ने "अश-शवाज़" (दुर्लभ पाठों) के पृष्ठ 13 पर इस पठन को असबग बिन नबाता से जोड़ा है। (4) इस भाग का पृष्ठ 64। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/289, और उक्त पठन दुर्लभ (शवाज़) में से है। (6) वह उमर इब्न अबी रबीआ हैं, और यह शेर उनके दीवान के पृष्ठ 498 पर है। (7) तफ़सीर अल-राज़ी 6/27।

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {قُلْ مَا أَنفَقْتُم} (کہہ دیجیے کہ جو کچھ تم نے خرچ کیا)۔ یہاں "مَا" (جو کچھ) "أَنفَقْتُم" (تم نے خرچ کیا) کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ اسی طرح "وَمَا تُنْفِقُوا" میں بھی، جو کہ شرط ہے اور اس کا جواب ہے: "فَلِلْوَالِدَيْنِ"۔ اسی طرح {وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ} (اور تم جو بھی نیکی کرو) شرط ہے، اور اس کا جواب ہے {فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ} (بیشک اللہ اسے خوب جاننے والا ہے) (١)۔ یتیم، مسکین اور مسافر کے بارے میں گفتگو گزر چکی ہے (٢)۔ اس آیت کی نظیر اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {فَآتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ} (پس قرابت دار کو اس کا حق دو اور مسکین اور مسافر کو بھی) [الروم: ٣٨]۔

حضرت علی بن ابی طالب نے "یفعلو" (یا کے ساتھ، غائب کے صیغے میں) پڑھا ہے، اور آیت کا ظاہری مفہوم خبر ہے، جو جزا (بدلے) کے وعدے پر مشتمل ہے (٣)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ وَعَسَىٰ أَن تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَىٰ أَن تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ}

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {كُتِبَ} (لکھ دیا گیا) کا مطلب ہے فرض کر دیا گیا، اور اس جیسی مثال پہلے گزر چکی ہے (٤)۔ ایک گروہ نے اسے "كُتب عليكم القَتْلُ" (تم پر قتل فرض کیا گیا) پڑھا ہے (٥)۔ شاعر نے کہا ہے (٦): "قتل اور قتال ہم پر لکھ دیا گیا، اور حسین و جمیل عورتوں پر دامن گھسیٹنا لکھ دیا گیا۔" اور یہی جہاد کی فرضیت ہے۔ اللہ سبحانہ نے واضح فرمایا کہ یہ ان چیزوں میں سے ہے جن کے ذریعے ان کا امتحان لیا گیا، اور اسے جنت کا ذریعہ بنایا گیا۔ قتال سے مراد کفار میں سے دشمنوں سے لڑنا ہے، اور یہ بات قرائنِ احوال سے انہیں معلوم تھی۔ نبی کریم ﷺ کو مکہ میں قیام کے دوران قتال کی اجازت نہیں دی گئی تھی۔ جب آپ ﷺ

نے ہجرت فرمائی تو آپ کو ان مشرکین سے لڑنے کی اجازت دی گئی جو آپ سے لڑتے تھے، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا} (ان لوگوں کو (قتال کی) اجازت دے دی گئی جن سے جنگ کی جا رہی ہے، اس لیے کہ ان پر ظلم کیا گیا) [الحج: ٣٩]۔ پھر آپ ﷺ کو عمومی طور پر مشرکین سے قتال کی اجازت دے دی گئی (٧)۔

(١) اعراب القرآن للنحاس ٣٠٦/١۔ (٢) ٢٢٩/٢ اور اس پارے کا ص ٥٩۔ (٣) المحرر الوجيز ٢٨٩/١۔ ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ١٣ میں اس قرأت کی نسبت اصبغ بن نباتہ کی طرف کی ہے۔ (٤) اس پارے کا ص ٦٤۔ (٥) المحرر الوجيز ٢٨٩/١، اور مذکورہ قرأت شاذ قرأتوں میں سے ہے۔ (٦) وہ عمر بن ابی ربیعہ ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ٤٩٨ میں ہے۔ (٧) تفسیر الرازی ٢٧/٦۔

Page 416 Surah Al-Baqarah: Verse 216

They differed as to who is meant by this verse. It was said: Specifically the companions of the Prophet ﷺ, so fighting with the Prophet ﷺ was an individual obligation (fardh 'ayn) upon them. Once the Sharia was established, it became a collective obligation (fardh kifayah). This was stated by 'Ata and al-Awza'i (1). Ibn Jurayj said: I said to 'Ata: Is military expedition obligatory for people according to this verse? He said: No, it was only prescribed for those [companions] (2).

The majority of the Ummah said: Its initial prescription was a collective obligation without specific designation (3), except that when the Prophet ﷺ called them to mobilize, mobilization became mandatory upon them due to the obligation of obeying him.

Sa'id ibn al-Musayyib said: Jihad is forever an individual obligation upon every Muslim; this was narrated by al-Mawardi (4).

Ibn Atiyyah (5) said: What the consensus has settled upon is that Jihad for the Ummah (6) of Muhammad ﷺ is a collective obligation; if enough Muslims undertake it, the rest are relieved of the duty, unless the enemy invades the lands of Islam, in which case it becomes an individual obligation. This will be explained further in Surah Al-Bara'ah (Tawbah), if Allah Almighty wills (7).

Al-Mahdawi and others narrated from al-Thawri that he said: Jihad is voluntary. Ibn Atiyyah said (8): This statement, in my view, is in response to someone's question after the Jihad has already been established by others; so it was said to him: that is voluntary.

Second: His (the Almighty's) saying: "while it is hateful to you" is a subject and a predicate, and it is natural dislike. Ibn 'Arafah said: 'Al-kurh' (with dammah) is hardship, and 'al-karh' (with fathah) is what you are compelled to do. This is...

---

(1) Al-Awza'i's report was recorded by al-Tabari (3/644), and 'Ata's report by al-Wahidi in al-Wasit (1/319), and both were cited by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an (1/146). (2) Recorded by al-Tabari (3/644). (3) Al-Muharrar al-Wajiz (1/289). (4) In al-Nukat wa al-'Uyun (1/273). (5) Al-Muharrar al-Wajiz (1/289). (6) In (M): "upon every nation." (7) In the commentary of verse (41) of it. (8) Al-Muharrar al-Wajiz (1/289), from which the author quoted the previous statement of al-Mahdawi.

पृष्ठ ४१६ सूरह अल-बकराह: आयत २१६

इस बारे में मतभेद है कि इस आयत से कौन मुराद है। कहा गया: विशेष रूप से नबी ﷺ के साथी, इसलिए नबी ﷺ के साथ युद्ध करना उन पर व्यक्तिगत रूप से अनिवार्य (फ़र्ज़ ऐन) था। जब शरीयत स्थिर हो गई, तो यह सामूहिक दायित्व (फ़र्ज़ किफ़ाया) बन गया। यह बात अता और अल-औज़ाई ने कही है (१)। इब्न जुरैज ने कहा: मैंने अता से पूछा: क्या इस आयत के अनुसार लोगों पर जिहाद अनिवार्य है? उन्होंने कहा: नहीं, यह केवल उन्हीं पर लिखा गया था (२)।

उम्मा (समुदाय) के बहुमत ने कहा: इसका प्रारंभिक विधान बिना किसी विशिष्ट निर्धारण के सामूहिक दायित्व (फ़र्ज़ किफ़ाया) के रूप में था (३), सिवाय इसके कि जब नबी ﷺ उन्हें निकलने के लिए कहते, तो उनकी आज्ञा मानना अनिवार्य होने के कारण उन पर निकलना अनिवार्य हो जाता था।

सईद इब्न अल-मुसय्यब ने कहा: जिहाद हर मुस्लिम पर हमेशा के लिए व्यक्तिगत रूप से फ़र्ज़ है; इसे अल-मावर्दी ने उद्धृत किया है (४)।

इब्न अतिया (५) ने कहा: जिस पर आम सहमति बनी रही है, वह यह है कि मुहम्मद ﷺ की उम्मत (६) पर जिहाद फ़र्ज़ किफ़ाया (सामूहिक दायित्व) है, यदि मुसलमानों में से कुछ इसे करते हैं, तो बाकियों से यह गिर जाता है, सिवाय इसके कि जब शत्रु इस्लाम के क्षेत्र में आ जाए, तब यह फ़र्ज़ ऐन (व्यक्तिगत दायित्व) हो जाता है, और यह बात सूरह बरात (तौबा) में इंशा अल्लाह विस्तार से आएगी (७)।

अल-महदवी और अन्य लोगों ने अल-थौरी से उद्धृत किया है कि उन्होंने कहा: जिहाद स्वैच्छिक (ततव्वु) है। इब्न अतिया ने कहा (८): यह कथन मेरे विचार में किसी पूछने वाले के उत्तर में है, जबकि जिहाद पहले ही (दूसरों द्वारा) स्थापित किया जा चुका हो, तो उससे कहा गया: वह स्वैच्छिक है।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: "और वह तुम्हें नापसंद है" मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है, और यह स्वभावतः नापसंद होना है। इब्न अरफ़ा ने कहा: 'अल-कुरह' (दम्मा के साथ) कठिनाई है, और 'अल-करह' (फ़तह के साथ) वह है जिस पर आपको मजबूर किया गया हो, यह है...

---

(१) अल-औज़ाई की रिवायत को अल-तबरी (३/६४४) ने निकाला है, और अता की रिवायत को अल-वाहिदी ने अल-वसीत (१/३१९) में उल्लेख किया है, और इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरआन (१/१४६) में इन दोनों को दर्ज किया है। (२) इसे अल-तबरी (३/६४४) ने निकाला है। (३) अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ (१/२८९)। (४) अल-नुकत वल-उयून (१/२७३) में। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ (१/२८९)। (६) (म) में: "हर उम्मत पर"। (७) इसी सूरह की आयत (४१) की व्याख्या में। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ (१/२८९), और इसी से लेखक ने अल-महदवी की पूर्वोक्त बात उद्धृत की है।

صفحہ ۴۱٦ سورہ البقرہ: آیت ۲۱٦

اس بارے میں اختلاف ہے کہ اس آیت سے کون مراد ہے۔ کہا گیا: خاص طور پر نبی ﷺ کے صحابہ، چنانچہ نبی ﷺ کے ساتھ لڑائی ان پر فرض عین تھی، پھر جب شریعت مستحکم ہو گئی تو یہ فرض کفایہ ہو گیا۔ یہ بات عطا اور اوزاعی نے کہی (۱)۔ ابن جریج نے کہا: میں نے عطا سے کہا: کیا اس آیت کے مطابق لوگوں پر جہاد واجب ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں، یہ صرف انہی پر لکھا گیا تھا (۲)۔

امت کے جمہور نے کہا: اس کا ابتدائی حکم بغیر کسی تعین کے فرض کفایہ ہی تھا (۳)، سوائے اس کے کہ جب نبی ﷺ انہیں کوچ کرنے کے لیے کہتے تو آپ کی اطاعت کے وجوب کی وجہ سے ان پر کوچ کرنا لازم ہو جاتا تھا۔

سعید بن المسیب نے کہا: جہاد ہر مسلمان پر ہمیشہ کے لیے فرض عین ہے، اسے ماوردی نے نقل کیا ہے (٤)۔

ابن عطیہ (٥) نے کہا: جس پر اجماع برقرار رہا وہ یہ ہے کہ امت (٦) محمد ﷺ پر جہاد فرض کفایہ ہے، پس جب مسلمانوں میں سے کچھ اسے انجام دے دیں تو باقیوں سے ساقط ہو جاتا ہے، الا یہ کہ دشمن اسلام کے علاقے میں اتر آئے، تب وہ فرض عین ہو جاتا ہے، اور یہ بات ان شاء اللہ سورہ براءت (توبہ) میں وضاحت سے آئے گی (۷)۔

مہدوی اور دیگر نے ثوری سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: جہاد نفل ہے۔ ابن عطیہ نے کہا (۸): یہ عبارت میرے نزدیک اس شخص کے سوال کے جواب میں ہے جب جہاد قائم کیا جا چکا ہو، تو اس سے کہا گیا: وہ نفل (رضاکارانہ) ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ﴾ (اور وہ تمہیں ناپسند ہے) مبتدا اور خبر ہے، اور یہ طبعی ناپسندیدگی ہے۔ ابن عرفہ نے کہا: 'الكُرْه' (پیش کے ساتھ) مشقت ہے، اور 'الكَرْه' (زبر کے ساتھ) وہ ہے جس پر تمہیں مجبور کیا گیا ہو، یہ ہے...

---

(١) اوزاعی کی روایت طبری نے ٦٤٤/٣ میں نکالی ہے، اور عطا کی روایت واحدی نے الوسیط ٣١٩/١ میں ذکر کی ہے، اور ابن العربی نے احکام القرآن ١٤٦/١ میں دونوں کو ذکر کیا ہے۔ (٢) اسے طبری نے ٦٤٤/٣ میں نکالی ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ٢٨٩/١۔ (٤) النکت والعیون ٢٧٣/١ میں۔ (٥) المحرر الوجیز ٢٨٩/١۔ (٦) (م) میں: ہر امت پر۔ (٧) اس کی آیت (٤١) کی تفسیر میں۔ (٨) المحرر الوجیز ٢٨٩/١ اور اسی سے مصنف نے مہدوی کا سابقہ کلام نقل کیا ہے۔

choice, and the damma (u-vowel) is permissible with the meaning of the fatha (a-vowel), so they are two dialects (1). It is said: I hated the thing karhan and kurhan and karahatan and karahiyatan, and I forced him upon it ikrahan. Jihad was only disliked (kurhan) because it involves spending wealth, separation from homeland and family, exposing the body to bruises and wounds, amputation of limbs, and loss of life. So their dislike was for that, not that they disliked the obligation of Allah Almighty. Ikrimah said regarding this verse: They disliked it, then they loved it and said: We heard and we obeyed (2). This is because complying with the command involves hardship, but when the reward is known, enduring hardships becomes easy by comparison. I say: An example in this world is removing what pains a person or what they fear, such as amputating a limb, pulling a tooth, bloodletting, or cupping for the sake of well-being and continued health. There is no bliss better than eternal life in the Abode of Eternity and honor in the Seat of Truth. Thirdly: The saying of the Almighty: "But perhaps you hate a thing" - It was said: "Perhaps" ('asa) means "indeed" (qad), as said by Al-Asamm (3). And it was said: It is mandatory. And "perhaps" from Allah is mandatory throughout the entire Quran except for the saying of the Almighty: "Perhaps his Lord, if he divorces you, would substitute for him..." [At-Tahrim: 5]. Abu Ubaida said: "Perhaps" from Allah is an obligation (4). The meaning is: Perhaps you hate the hardship in Jihad, yet it is better for you in that you conquer and prevail (5), gain spoils, and are rewarded. And whoever dies, dies a martyr. And perhaps you love ease and leaving the fight, yet it is worse for you in that you are conquered and humiliated, and your cause vanishes. I say: This is correct beyond doubt, as happened in the lands of Al-Andalus; they abandoned Jihad,

(1) In the copies: lughtan, and what is established is from (m). (2) Tafsir Al-Baghawi 1/188. (3) See Al-Nukat wal-'Uyun 1/273. (4) Al-Sahah ('asa), and from it the author quoted Abu Ubaida's words. (5) In (d), (z), and (m): and you are victorious, and what is established is from (zh), which is consistent with what is in Al-Muharrar Al-Wajiz 1/289, and from it the author quoted.

४१७ सूरह अल-बक़रह: आयत २१६

चुनाव, और 'फत्हा' (अ) के अर्थ में 'धम्मा' (उ) का उपयोग जायज़ है, तो ये दो बोलियाँ हैं (१)। कहा जाता है: मैंने चीज़ को 'करहन' और 'कुरहन' और 'कराहतन' और 'कराहियतन' नापसंद किया, और मैंने उसे इस पर 'इकराहन' (मजबूर) किया। जिहाद नापसंदीदा (कुरहन) इसलिए था क्योंकि इसमें धन खर्च करना, वतन और परिवार छोड़ना, शरीर को चोटों और घावों के लिए उजागर करना, अंगों को खोना और जान जाना शामिल है। इसलिए उनकी नापसंदगी इसके लिए थी, न कि इसलिए कि वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के आदेश को नापसंद करते थे। इक्रमाह ने इस आयत के बारे में कहा: उन्होंने इसे नापसंद किया, फिर उन्होंने इसे प्यार किया और कहा: हमने सुना और हमने आज्ञा मानी (२)। यह इसलिए है क्योंकि आदेश का पालन करने में कठिनाई शामिल है, लेकिन जब इनाम का पता चलता है, तो उसके सामने कठिनाइयों को सहना आसान हो जाता है। मैं कहता हूँ: दुनिया में इसका उदाहरण उस चीज़ को हटाना है जो इंसान को दर्द देती है या जिससे वह डरता है; जैसे किसी अंग को काटना, दांत निकालना, नस काटना या तंदुरुस्ती और निरंतर स्वास्थ्य के लिए हिजामा (कपिंग) करना। शाश्वत निवास में अनंत जीवन और सत्य के आसन में सम्मान से बढ़कर कोई आनंद नहीं है। तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: "लेकिन हो सकता है कि तुम किसी चीज़ को नापसंद करो" - कहा गया: "शायद" (असा) का अर्थ "अवश्य" (क़द) है, जैसा कि अल-असम्म (३) ने कहा। और यह कहा गया: यह अनिवार्य है। और अल्लाह की ओर से "शायद" पूरे कुरान में अनिवार्य है, सिवाय सर्वशक्तिमान के इस कथन के "शायद उसका रब, अगर वह तुम्हें तलाक दे दे, तो उसे तुम्हारे बदले में दे दे..." [अत-तहरीम: ५]। अबू उबैदा ने कहा: अल्लाह की ओर से "शायद" एक दायित्व है (४), और इसका अर्थ है: हो सकता है कि तुम जिहाद की कठिनाई को नापसंद करो जबकि वह तुम्हारे लिए बेहतर है कि तुम विजय प्राप्त करो और प्रबल हो (५), माल-ए-गनीमत पाओ और पुरस्कृत किए जाओ, और जो मर गया वह शहीद होकर मरा। और हो सकता है कि तुम सुख-सुविधा और युद्ध छोड़ने को पसंद करो जबकि वह तुम्हारे लिए बुरा है कि तुम पराजित और अपमानित हो जाओ और तुम्हारा अस्तित्व समाप्त हो जाए। मैं कहता हूँ: यह निस्संदेह सही है, जैसा कि अल-अंडालस (स्पेन) के देशों में हुआ, उन्होंने जिहाद छोड़ दिया,

(१) प्रतियों में: दो बोलियाँ (द्विवचन), और जो स्थापित है वह (एम) से है। (२) तफ़सीर अल-बग़वी १/१८८। (३) देखें अल-नुकात वल-उयून १/२७३। (४) अल-साह ('असा'), और उससे लेखक ने अबू उबैदा के शब्दों को उद्धृत किया। (५) (द), (ज़), और (म) में: और तुम विजयी हो, और जो स्थापित है

वह (झ) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२८९ में जो है उसके अनुरूप है, और उससे लेखक ने उद्धृत किया।

۴۱۷ سورة البقرہ: آیت ۲۱۶

اختیار، اور فتحہ (اَ) کے معنی میں ضمہ (اُ) جائز ہے، تو یہ دو لغتیں (بولیاں) ہیں (۱)۔ کہا جاتا ہے: میں نے چیز کو 'کَرْہاً' اور 'کُرْہاً' اور 'کراہتۃً' اور 'کراہیتۃً' ناپسند کیا، اور میں نے اسے اس پر 'اکراہاً' (مجبور) کیا۔ اور جہاد 'کُرْہاً' (ناپسندیدہ) اس لیے تھا؛ کیونکہ اس میں مال کا خرچ ہونا، وطن اور اہل و عیال سے جدائی، جسم کا زخموں اور چوٹوں کی زد میں آنا، اعضاء کا کٹنا، اور جان کا جانا شامل ہے، تو ان کی ناپسندیدگی اس وجہ سے تھی، نہ کہ اس لیے کہ وہ اللہ تعالیٰ کے فرض کو ناپسند کرتے تھے۔ اور عکرمہ نے اس آیت کے بارے میں کہا: انہوں نے اسے ناپسند کیا، پھر اسے پسند کیا اور کہا: ہم نے سنا اور اطاعت کی (۲)، اور یہ اس لیے ہے کہ حکم کی تعمیل میں مشقت ہوتی ہے، لیکن جب ثواب معلوم ہو جائے تو اس کے سامنے مشقتوں کا برداشت کرنا آسان ہو جاتا ہے۔ میں کہتا ہوں: اور دنیا میں اس کی مثال ان چیزوں کو دور کرنا ہے جو انسان کو تکلیف دیتی ہیں یا جن سے وہ ڈرتا ہے؛ جیسے کسی عضو کا کاٹنا، دانت نکالنا، فصد کھولنا، اور پچھنے لگوانا (حجامہ) تندرستی اور صحت کی بقا کی خاطر، اور دائمی گھر (جنت) میں ہمیشگی کی زندگی اور سچائی کی نشست میں عزت سے بڑھ کر کوئی نعمت نہیں ہے۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہو سکتا ہے کہ تم کسی چیز کو ناپسند کرو" - کہا گیا: "عسیٰ" (ہو سکتا ہے) بمعنی "قد" (یقیناً) ہے، یہ الاصم (۳) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: یہ واجب ہے۔ اور اللہ کی طرف سے "عسیٰ" تمام قرآن میں واجب (قطعی) ہے سوائے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے: "ہو سکتا ہے کہ اس کا رب، اگر وہ تمہیں طلاق دے دے، تو اسے تمہارے بدلے میں عطا کر دے..." [التحریم: ۵]۔ اور ابو عبیدہ نے کہا: اللہ کی طرف سے "عسیٰ" ایجاب (لازم) ہے (۴)، اور معنی یہ ہے: ہو سکتا ہے کہ تم جہاد کی مشقت کو ناپسند کرو حالانکہ وہ تمہارے لیے بہتر ہے اس صورت میں کہ تم

غالب آؤ گے اور ظاہر (کامیاب) ہو گے (۵)، اور مالِ غنیمت پاؤ گے اور اجر دیے جاؤ گے، اور جو مر گیا وہ شہید مرا، اور ہو سکتا ہے کہ تم آرام طلبی اور قتال چھوڑنے کو پسند کرو حالانکہ وہ تمہارے لیے برا ہے اس صورت میں کہ تم مغلوب ہو جاؤ گے اور ذلیل کیے جاؤ گے اور تمہارا وقار جاتا رہے گا۔ میں کہتا ہوں: یہ بالکل صحیح ہے، جیسا کہ بلادِ اندلس (اسپین) میں ہوا، انہوں نے جہاد چھوڑ دیا،

(۱) نسخوں میں: "لغتان" (دو لغتیں - حالت رفع میں)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۱/۱۸۸۔ (۳) دیکھیے النکت والعیون ۱/۲۷۳۔ (۴) الصحاح (عسیٰ)، اور اسی سے مصنف نے ابو عبیدہ کا کلام نقل کیا ہے۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "وتظفرون" (اور تم کامیاب ہو گے)، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور وہ المحرر الوجیز ۱/۲۸۹ میں موجود عبارت کے موافق ہے، اور وہیں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

418 Surah Al-Baqarah: Verses 217, 218

They grew cowardly in fighting and fled frequently, so the enemy took over the lands —and what lands!—capturing, killing, taking captives, and enslaving. To Allah we belong, and to Him we shall return; that is because of what our hands have sent forth (1) and earned.

Al-Hasan said regarding the meaning of the verse: Do not hate the calamities that occur, for perhaps a matter you hate contains your salvation, and perhaps a matter you love contains your ruin. Abu Sa'id al-Darir (2) recited:

Many a matter you fear / has brought about a matter you are pleased with. The beloved part of it was hidden / and the disliked part of it appeared. (3)

The Almighty says: {They ask you about the sacred month - about fighting therein. Say, "Fighting therein is great [sin], but averting [people] from the way of Allah and disbelief in Him and [preventing access to] al-Masjid al-Haram and the expulsion of its people therefrom are greater [evil] in the sight of Allah. And fitnah is greater than killing." And they will continue to fight you until they turn you back from your religion if they are able. And whoever of you reverts from his religion [to disbelief] and dies while he is a disbeliever - for those, their deeds have become worthless in this world and the Hereafter, and those are the companions of the Fire, they will abide therein eternally. Indeed, those who have believed and those who have emigrated and fought in the cause of Allah - those expect the mercy of Allah. And Allah is Forgiving and Merciful.}

There are twelve issues regarding this: The first: His words, the Almighty: {They ask you}, discussion of it has preceded (4). Jarir bin Abdul-Hamid and Muhammad bin Fudayl narrated from Ata bin al-Sa'ib, from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Abbas, who said: I have not seen a people better than the companions of Muhammad (peace be upon him); they only asked him about thirteen issues, all of which are in the Quran: {And they ask you about menstruation}, {They ask you about the [sacred] month}.

(1) In (m): presented. (2) He is Ahmad bin Khalid al-Baghdadi, the linguist, the virtuous one. He met Ibn al-A'rabi and Abu 'Amr al-Shaybani, and memorized many nuances from the Bedouins. Inbah al-Ruwat 1/41. (3) Al-Bayhaqi mentioned them in Shu'ab al-Iman (10104) as being recited by Abu 'Amr bin Nujayd, and their narration is: Many a matter you fear / has brought about a matter we hope for The beloved

part of it was hidden / and the beloved part appeared in it (4) Page 414 of this volume.

४१८ सूरा अल-बकरा: आयत २१७, २१८

वे युद्ध से डर गए और भागने लगे, जिससे शत्रुओं ने देश पर अधिकार कर लिया, और कैसे देश! और बंदी बनाया, वध किया, और दास बना लिया। निःसंदेह हम अल्लाह ही के हैं और उसी की ओर हमें लौटकर जाना है; यह सब हमारे अपने हाथों की कमाई के कारण हुआ है (१)।

अल-हसन ने आयत के अर्थ के बारे में कहा: आने वाली विपत्तियों से घृणा न करो, क्योंकि शायद जिस चीज़ से तुम घृणा करते हो उसमें तुम्हारी मुक्ति हो, और शायद जिस चीज़ से तुम प्रेम करते हो उसमें तुम्हारा विनाश हो। अबू सईद अल-दरीर (२) ने ये शेर पढ़े:

कई बार जिस बात से तुम डरते हो / वह ऐसी बात ले आती है जिससे तुम प्रसन्न होते हो। उसका प्रिय हिस्सा छिपा हुआ था / और अप्रिय हिस्सा सामने आ गया। (३)

अल्लाह तआला का फरमान है: {वे आपसे पवित्र महीने में युद्ध के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, "उसमें युद्ध करना बड़ा (पाप) है, लेकिन अल्लाह के रास्ते से रोकना, उसमें अविश्वास करना, मस्जिद अल-हराम (से रोकना) और वहाँ के निवासियों को वहाँ से निकालना अल्लाह की दृष्टि में इससे भी बड़ा पाप है। और फ़ितना (उत्पीडन) हत्या से भी बड़ा है।" और वे तुमसे लड़ते रहेंगे जब तक कि वे तुम्हें तुम्हारे धर्म से फेर न दें, यदि वे ऐसा कर सकें। और तुममें से जो कोई अपने धर्म से फिर जाए और अविश्वासी होकर मरे - तो यही वे लोग हैं जिनके कर्म इस दुनिया और परलोक में व्यर्थ हो गए, और यही लोग आग (नरक) के साथी हैं, वे उसमें सदैव रहेंगे। निःसंदेह जो लोग ईमान लाए और जिन्होंने अल्लाह की राह में हिजरत की और जिहाद किया - वही अल्लाह की दया की आशा रखते हैं। और अल्लाह बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयालु है।}

इसमें बारह विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {वे आपसे पूछते हैं}, इसके बारे में चर्चा पहले हो चुकी है (४)। जरीर बिन अब्दुल-हामिद और मुहम्मद बिन फुदैल ने अता बिन अल-साइब से, उन्होंने सईद बिन जुबैर से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने मुहम्मद ﷺ के साथियों से बेहतर कोई कौम नहीं देखी; उन्होंने उनसे केवल तेरह विषयों के बारे में पूछा, जो सभी कुरान में हैं: {और वे आपसे मासिक धर्म के बारे में पूछते हैं}, {वे आपसे (पवित्र) महीने के बारे में पूछते हैं}।

(१) (म) में: प्रस्तुत किया। (२) वह अहमद बिन खालिद अल-बगदादी हैं, भाषाविद्, गुणी व्यक्ति। उन्होंने इब्न अल-अरबी और अबू अम्र अल-शयबानी से मुलाकात की, और बदुओं से कई सूक्ष्म बातें

याद कीं। इनबाह अल-रुवात १/४१। (३) अल-बैहकी ने उन्हें शुअब अल-ईमान (१०१०४) में अबू अम्र बिन नुजैद के पाठ के रूप में उद्धृत किया है, और उनका संस्करण है: कई बार जिस बात से तुम डरते हो / वह ऐसी बात ले आती है जिसकी हम आशा करते हैं उसका प्रिय हिस्सा छिपा हुआ था / और उसमें प्रिय हिस्सा प्रकट हुआ। (४) इस भाग का पृष्ठ ४१४।

۴۱۸ سورۃ البقرہ: آیات ۲۱۷، ۲۱۸

اور وہ قتال سے بزدل ہو گئے، اور کثرت سے فرار ہوئے، پس دشمن ملکوں پر قابض ہو گیا، اور کیسے ملک؟! اور قیدی بنایا، قتل کیا، اور غلام بنایا۔ پس ہم اللہ ہی کے لیے ہیں اور اسی کی طرف لوٹ کر جانے والے ہیں، یہ ان اعمال کی وجہ سے ہے جو ہمارے ہاتھوں نے آگے بھیجے (۱) اور کمائے۔

حسن بصری نے آیت کے معنی میں فرمایا: آنے والی مصیبتوں کو ناپسند نہ کرو، کیونکہ بسا اوقات وہ چیز جسے تم ناپسند کرتے ہو، اس میں تمہاری نجات ہوتی ہے، اور بسا اوقات وہ چیز جسے تم پسند کرتے ہو، اس میں تمہاری ہلاکت ہوتی ہے۔ اور ابو سعید الضریر (۲) نے اشعار پڑھے:

کتنے ہی معاملات جن سے تو ڈرتا ہے / وہ ایسا معاملہ لے آتے ہیں جس سے تو راضی ہوتا ہے۔
اس کا پسندیدہ حصہ چھپا ہوا تھا / اور اس کا ناپسندیدہ حصہ ظاہر ہو گیا۔ (۳)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {لوگ آپ سے حرمت والے مہینے میں لڑائی کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ کہہ دیجئے کہ اس میں لڑنا بڑا گناہ ہے، مگر اللہ کی راہ سے روکنا اور اس کے ساتھ کفر کرنا اور مسجد حرام سے روکنا اور وہاں کے رہنے والوں کو وہاں سے نکالنا اللہ کے نزدیک اس سے بھی بڑا گناہ ہے اور فتنہ قتل سے بھی بڑھ کر ہے۔ اور وہ تم سے لڑتے ہی رہیں گے یہاں تک کہ اگر ان کا بس چلے تو تمہیں تمہارے دین سے پھیر دیں اور تم میں سے جو کوئی اپنے دین سے پھر جائے اور کفر کی حالت میں مرے تو ایسے ہی لوگ ہیں جن کے اعمال دنیا اور آخرت میں ضائع ہو گئے اور یہی آگ والے ہیں، وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے۔ یقیناً جو لوگ ایمان لائے اور جنہوں

نے ہجرت کی اور اللہ کی راہ میں جہاد کیا، وہی اللہ کی رحمت کے امیدوار ہیں اور اللہ بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے۔}

اس میں بارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ آپ سے پوچھتے ہیں} اس کے بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے (۴)۔ جریر بن عبدالحمید اور محمد بن فضیل نے عطا بن السائب سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے محمد ﷺ کے صحابہ سے بہتر کوئی قوم نہیں دیکھی؛ انہوں نے آپ سے صرف تیرہ مسائل کے بارے میں پوچھا، وہ سب قرآن میں ہیں: {اور وہ آپ سے حیض کے بارے میں پوچھتے ہیں}، {وہ آپ سے (حرمت والے) مہینے کے بارے میں پوچھتے ہیں}۔

(۱) نسخہ (م) میں: قدمت ہے۔ (۲) یہ احمد بن خالد البغدادی ہیں، ماہر لغت، فاضل، انہوں نے ابن الاعرابی اور ابو عمرو الشیبانی سے ملاقات کی، اور اہل عرب سے بہت سے لطائف یاد کیے۔ انباہ الرواۃ ۱/۴۱۔ (۳) امام بیہقی نے شعب الایمان (۱۰۱۰۴) میں ابو عمرو بن نجید کے حوالے سے یہ اشعار نقل کیے ہیں، ان کی روایت یہ ہے: کتنے ہی معاملات جن سے تو ڈرتا ہے / وہ ایسا معاملہ لے آتے ہیں جس کی ہم امید کرتے ہیں اس کا محبوب حصہ چھپا ہوا تھا / اور اس میں محبوب حصہ ظاہر ہو گیا (۴) اس جلد کا صفحہ ۴۱۴۔

419 Surah Al-Baqarah: Verses 217, 218

... the Sacred Month, {And they ask you about orphans}, they used to ask only about what would benefit them(1). Ibn Abd al-Barr said(2): There are only three matters in this Hadith out of the thirteen.

Abu al-Sawwar(3) narrated from Jundub bin Abdullah that the Prophet ﷺ sent a small group, and he appointed Abu Ubaidah bin al-Harith - or Ubaidah bin al-Harith - as their leader. When he was about to depart, he wept out of yearning for the Messenger of Allah ﷺ. So, he (the Prophet) sent Abdullah bin Jahsh instead and wrote a letter for him, ordering him not to read the letter until he reached such and such a place. He said: "Do not compel your companions to travel." When he reached the place, he read the letter, uttered the phrase of return (Inna Lillahi...), and said: "I hear and obey Allah and His Messenger." He said: So two men returned, while the rest continued. They met Ibn al-Hadrami and killed him, unaware that that day was in the month of Rajab. The polytheists said: "You have killed in the sacred month." So Allah Almighty revealed: {They ask you about the sacred month...} the verse(4).

It is also narrated that the reason for its revelation was that two men from the tribe of Bani Kilab met Amr bin Umayya al-Damri(5) while he did not know that they had been with the Prophet ﷺ. This was on the first day of Rajab, so he killed them. The Quraysh said: "He killed them in the sacred month," so the verse was revealed(6).

The view that its revelation was regarding the story of Abdullah bin Jahsh is more prominent and well-known. The Prophet ﷺ sent him with nine men - and it is said eight - in Jumada al-Akhira, two months before the Battle of Badr, and some say in Rajab.

(1) Jami' Bayan al-Ilm by Ibn Abd al-Barr, pp. 427-428. It was also narrated by al-Darami (127) and al-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir (12288) via Muhammad bin Fudayl alone, from Ata. (2) In Jami' Bayan al-Ilm, p. 428. (3) In the manuscripts: Abu al-Yasar, which is an error. The correct name is from sources of hadith extraction. Abu al-Sawwar is Hassan bin Hurayth according to the most likely opinion, and he is trustworthy. Al-Hafiz Ibn Hajar stated this in al-Ujab 1/537-538. (4) Narrated by Abu Ya'la (1534), al-Tabari in his Tafsir 3/655-656 and in his History 2/415, Ibn Abi Hatim 2/384, al-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir (1670), and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 9/11-12. Al-Hafiz Ibn Hajar said in al-Ujab 1/539: This chain is good (Hasan). Al-Bukhari mentioned a part of it as a hanging narration (mu'allaq) in the Book of Knowledge [Chapter on what is mentioned regarding handing over (al-munawalah)]

in his Sahih. Al-Suyuti authenticated its chain in al-Durr al-Manthur 1/250. (5) His first significant event was on the day of Bir Ma'una. The Prophet ﷺ sent him to the Negus regarding the marriage of Umm Habiba. He was among the Arabs known for his courage and chivalry. He lived until the caliphate of Mu'awiya and died in Medina. Al-Isabah 7/85. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/289.

४१९ सूरह अल-बकरा: आयत २१७, २१८

... पवित्र महीना, {और वे आपसे अनाथों के बारे में पूछते हैं}, वे केवल उसी के बारे में पूछते थे जो उन्हें लाभ पहुँचाए(१)। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा(२): इस हदीस में तेरह में से केवल तीन मामले हैं।

अबू अल-सवार(३) ने जुंदुब बिन अब्दुल्ला से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने एक छोटी टोली भेजी, और अबू उबैदा बिन अल-हारिस - या उबैदा बिन अल-हारिस - को उनका नेता नियुक्त किया। जब वह प्रस्थान करने वाले थे, तो वह अल्लाह के रसूल ﷺ के प्रति अपनी व्याकुलता (लगाव) के कारण रो पड़े। तो, पैगंबर ने उनके स्थान पर अब्दुल्ला बिन जहश को भेजा और उनके लिए एक पत्र लिखा, और उन्हें आदेश दिया कि जब तक वे फलां-फलां स्थान पर न पहुँच जाएँ पत्र न पढ़ें। उन्होंने कहा: "अपने साथियों को यात्रा के लिए मजबूर न करना।" जब वे उस स्थान पर पहुँचे, तो उन्होंने पत्र पढ़ा, 'इन्ना लिल्लाहि...' पढ़ा और कहा: "मैं अल्लाह और उसके रसूल की बात सुनता हूँ और मानता हूँ।" उन्होंने कहा: फिर दो आदमी लौट आए, जबकि बाकी आगे बढ़ गए। वे इब्न अल-हदरमी से मिले और उसे मार डाला, यह जाने बिना कि वह दिन रजब के महीने का था। मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने कहा: "तुमने पवित्र महीने में हत्या की है।" तब अल्लाह तआला ने आयत नाज़िल की: {वे आपसे पवित्र महीने के बारे में पूछते हैं...}(४)।

यह भी रिवायत है कि इसके नाज़िल होने का कारण यह था कि बनी किलाह के दो आदमी अम्र बिन उमय्या अद-दमरी(५) से मिले, जबकि उन्हें यह नहीं पता था कि वे दोनों पैगंबर ﷺ के साथ थे। यह रजब के पहले दिन की घटना थी, इसलिए उन्होंने उन्हें मार डाला। कुरैश ने कहा: "उसने उन्हें पवित्र महीने में मार डाला," तब यह आयत नाज़िल हुई(६)।

यह विचार अधिक प्रसिद्ध और चर्चित है कि यह आयत अब्दुल्ला बिन जहश की घटना के बारे में नाज़िल हुई थी। पैगंबर ﷺ ने उन्हें नौ लोगों के साथ - और कहा जाता है कि आठ - जुमादा अल-आखिरा में भेजा था, जो बद्र के युद्ध से दो महीने पहले की बात है, और कुछ लोग रजब कहते हैं।

(१) इब्न अब्द अल-बर्र की 'जामि' बयान अल-इल्म', पृष्ठ ४२७-४२८। इसे अल-दारमी (१२७) और अल-तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-कबीर' (१२२८८) में केवल मुहम्मद बिन फुदैय्यल के माध्यम से, अता से रिवायत किया है। (२) 'जामि' बयान अल-इल्म', पृष्ठ ४२८ में। (३) पांडुलिपियों में: अबू अल-यसार, जो एक त्रुटि है। सही नाम हदीस के स्रोतों से लिया गया है। अबू अल-सवार सबसे पुख्ता राय के अनुसार हसान बिन हुरैथ हैं, और वह विश्वसनीय हैं। हाफिज इब्न हजर ने 'अल-उजाब'

१/५३७-५३८ में यही कहा है। (४) इसे अबू याला (१५३४), अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर ३/६५५-६५६ और अपने इतिहास २/४१५ में, इब्न अबी हातिम २/३८४, अल-तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-कबीर' (१६७०) में, और अल-बैहकी ने 'अल-सुनन अल-कुबरा' ९/११-१२ में रिवायत किया है। हाफिज इब्न हजर ने 'अल-उजाब' १/५३९ में कहा है: यह सनद हसन (अच्छी) है। अल-बुखारी ने अपनी सहीह में 'इल्म की किताब' [हस्तनांतरण (अल-मुनावलह) के उल्लेख का अध्याय] में इसके एक हिस्से का उल्लेख किया है। अल-सुयूती ने 'अल-दुर अल-मंसूर' १/२५० में इसकी सनद को सही माना है। (५) उनकी पहली प्रमुख घटना बीर मऊना के दिन थी। पैगंबर ﷺ ने उन्हें उम्म हबीबा के विवाह के संबंध में नजाशी के पास भेजा था। वह अरबों में अपनी बहादुरी और वीरता के लिए जाने जाते थे। वह मुआविया के खिलाफत तक जीवित रहे और मदीना में उनका निधन हुआ। 'अल-इसाबा' ७/८५। (६) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/२८९।

۴۱۹ سورة البقرہ: آیات ۲۱۷، ۲۱۸

... الحرام، {وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ}، وہ (صحابہ) صرف اسی بارے میں سوال کرتے تھے جو انہیں فائدہ پہنچائے(۱)۔ ابن عبد البر نے کہا(۲): اس حدیث میں تیرہ مسائل میں سے صرف تین ہیں۔

ابو السوار(۳) نے جندب بن عبداللہ سے روایت کیا کہ نبی ﷺ نے ایک گروہ کو بھیجا، اور ان پر ابو عبیدہ بن الحارث - یا عبیدہ بن الحارث - کو امیر مقرر کیا۔ جب وہ روانہ ہونے لگے تو رسول اللہ ﷺ کی جدائی کے غم میں رونے لگے۔ چنانچہ آپ ﷺ نے ان کی جگہ عبداللہ بن جحش کو بھیجا اور انہیں ایک خط لکھ کر دیا، اور حکم دیا کہ جب تک فلاں فلاں جگہ نہ پہنچ جائیں خط نہ پڑھیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اپنے ساتھیوں کو چلنے پر مجبور نہ کرنا۔" جب وہ اس جگہ پہنچے تو خط پڑھا، کلمۂ استرجاع (انا للہ...) پڑھا اور کہا: "میں اللہ اور اس کے رسول کا حکم سنتا ہوں اور اطاعت کرتا ہوں۔" راوی کہتا ہے: چنانچہ دو آدمی واپس آگئے اور باقی روانہ رہے، ان کا سامنا ابن الحضرمی سے ہوا اور انہوں نے اسے قتل کر دیا، جبکہ انہیں علم نہیں تھا کہ وہ دن رجب کا تھا۔ مشرکین نے کہا: "تم نے حرمت والے مہینے میں قتل کیا ہے"، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: {يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ...} آیت(۴)۔

اور روایت کیا گیا ہے کہ اس کے نزول کا سبب یہ تھا کہ بنی کلاب کے دو آدمی عمرو بن امیہ الضمری(۵) سے ملے جبکہ وہ نہیں جانتے تھے کہ وہ دونوں نبی ﷺ کے پاس سے ہو کر آئے ہیں۔ یہ رجب کے پہلے دن کا واقعہ تھا، تو انہوں نے ان دونوں کو قتل کر دیا۔ قریش نے کہا: "اس نے انہیں حرمت والے مہینے میں قتل کیا ہے"، تو یہ آیت نازل ہوئی(۶)۔

اور یہ بات زیادہ مشہور اور کثیر ہے کہ اس کا نزول عبداللہ بن جحش کے قصے میں ہوا، اور یہ کہ نبی ﷺ نے انہیں نو آدمیوں کے ساتھ - اور کہا گیا ہے آٹھ - جمادی الآخرہ میں بھیجا تھا، جو جنگِ بدر سے دو ماہ قبل کا واقعہ ہے، اور بعض نے رجب کہا ہے۔

(۱) جامع بیان العلم لابن عبد البر ص ۴۲۷-۴۲۸، اور اسے دارمی (۱۲۷) اور طبرانی نے الکبیر (۱۲۲۸۸) میں صرف محمد بن فضیل کے واسطے سے، عطا سے روایت کیا ہے۔ (۲) جامع بیان العلم ص ۴۲۸ میں۔ (۳) نسخوں میں: ابو الیسار، جو کہ غلطی ہے، اور درست نام تخریج کے مصادر سے ثابت ہے، اور ابو السوار: راجح قول کے مطابق حسان بن حریث ہیں، جو ثقہ ہیں، حافظ ابن حجر نے العجاب ۱/ ۵۳۷-۵۳۸ میں یہی کہا ہے۔ (۴) اسے ابو یعلیٰ (۱۵۳۴)، طبری نے اپنی تفسیر ۳/ ۶۵۵-۶۵۶ اور اپنی تاریخ ۲/ ۴۱۵ میں، ابن ابی حاتم ۲/ ۳۸۴، طبرانی نے الکبیر (۱۶۷۰) میں، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۹/ ۱۱-۱۲ میں روایت کیا ہے۔ حافظ ابن حجر نے العجاب ۱/ ۵۳۹ میں کہا ہے: اس کی سند حسن ہے، اور بخاری نے اپنی صحیح کی کتاب العلم [باب ما یذکر من المناولة] میں اس کا ایک ٹکڑا معلقاً ذکر کیا ہے، اور سیوطی نے الدر المنثور ۱/ ۲۵۰ میں اس کی سند کو صحیح قرار دیا ہے۔ (۵) ان کا پہلا معرکہ بئر معونہ کے دن تھا، نبی ﷺ نے انہیں نجاشی کے پاس ام حبیبہ کے نکاح کے سلسلے میں بھیجا تھا، وہ عرب کے بہادر اور دلیر مردوں میں سے تھے، انہوں نے معاویہ کی خلافت تک زندگی پائی اور مدینہ میں وفات پائی۔ الاصابہ ۷/ ۸۵۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۲۸۹۔

Page 420 Surah Al-Baqarah: Verses 217, 218

Abu Umar said in his book "Al-Durar"(1): When the Messenger of Allah (peace be upon him) returned from seeking Kurz bin Jabir—and that excursion is known as the First Badr—he stayed in Medina for the remainder of Jumada al-Akhirah and Rajab. In Rajab, he sent Abdullah bin Jahsh bin Ri'ab al-Asadi with eight men from the Muhajireen: Abu Hudhayfa bin Utbah, Ukasha bin Mihsan, Utbah bin Ghazwan, Suhayl bin Bayda al-Fihri, Sa'd bin Abi Waqqas, Amir bin Rabi'ah, Waqid bin Abdullah al-Tamimi, and Khalid bin Bukayr al-Laythi.

He wrote a letter for Abdullah bin Jahsh and commanded him not to look into it until he had traveled for two days, then to look into it without forcing any of his companions. He was their leader. Abdullah bin Jahsh did as he was commanded. When he opened the letter and read it, he found in it: "When you have looked at this letter of mine, proceed until you encamp at Nakhlah between Mecca and Ta'if. There, lie in wait for the Quraysh and learn their news for us." When he read the letter, he said: "To hear is to obey." Then he informed his companions of that, and that he would not force any of them, and that he was going forth to his destination with whoever obeyed him, and that if no one obeyed him, he would proceed alone. He said: "Whoever desires martyrdom, let him rise, and whoever dislikes death, let him return." They said: "All of us desire what you desire, and none of us but hears and obeys the Messenger of Allah (peace be upon him)."

So they set out with him and took the path to Hijaz. A camel that Sa'd(2) bin Abi Waqqas and Utbah bin Ghazwan were sharing strayed, so they stayed behind to search for it. Abdullah bin Jahsh proceeded with the rest to his destination until he encamped at Nakhlah. A caravan of the Quraysh carrying raisins and merchandise passed by them, containing Amr bin al-Hadrami—his name was Abdullah bin Abbad, from the Sadaf, and Sadaf is a branch of Hadramout—and Uthman bin Abdullah bin al-Mughirah and his brother Nawfal bin Abdullah bin al-Mughirah, both of the Makhzum clan, and al-Hakam bin Kaysan, a client of Banu al-Mughirah. The Muslims consulted each other and said: "We are on the last day of Rajab, the sacred month. If we fight them, we violate the sanctity of the sacred month, and if we leave them tonight, they will enter the Sanctuary (Haram)." Then they agreed to engage them, so Waqid bin Abdullah shot...

(1) Its full name is: Al-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa al-Siyar, and the text is on pages 97-99. (2) Here ends the lacuna in manuscript (kh) referred to on page 390.

पृष्ठ 420 सूरह अल-बकराह: आयतें 217, 218

अबू उमर ने अपनी किताब "अल-दुरर"(1) में कहा है: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कुर्ज बिन जाबिर की खोज से लौटे—और उस अभियान को 'बद्र-ए-ऊला' के रूप में जाना जाता है—तो वह जुमाद अल-आखिरा के शेष भाग और रजब के महीने में मदीना में रहे। रजब में, उन्होंने अब्दुल्लाह बिन जहश बिन रिआब अल-असदी को मुहाजिरीन के आठ पुरुषों के साथ भेजा, वे थे: अबू हुजैफा बिन उत्बा, उकाशा बिन मिहसान, उत्बा बिन गज़वान, सुहैल बिन बैदा अल-फ़िहरी, साद बिन अबी वक़्क़ास, आमिर बिन रबीआ, वाक़िद बिन अब्दुल्लाह अल-तमीमी, और खालिद बिन बुकैर अल-लैथी।

उन्होंने अब्दुल्लाह बिन जहश के लिए एक पत्र लिखा और उन्हें आदेश दिया कि वे इसे तब तक न देखें जब तक कि वे दो दिनों तक यात्रा न कर लें, फिर इसे देखें, और अपने साथियों में से किसी को मजबूर न करें। वह उनके अमीर (नेता) थे। अब्दुल्लाह बिन जहश ने वही किया जो उन्हें आदेश दिया गया था। जब उन्होंने पत्र खोला और उसे पढ़ा, तो उसमें पाया: "जब तुम मेरा यह पत्र देख लो, तो आगे बढ़ो यहाँ तक कि मक्का और ताइफ़ के बीच नखला में पड़ाव डालो। वहां कुरैश की ताक में रहो और हमारे लिए उनकी खबरें हासिल करो।" जब उन्होंने पत्र पढ़ा, तो कहा: "सुनना और आज्ञा मानना।" फिर उन्होंने अपने साथियों को इसके बारे में सूचित किया, और यह कि वे उनमें से किसी को मजबूर नहीं करेंगे, और वे अपने लक्ष्य की ओर उन लोगों के साथ बढ़ेंगे जो उनकी आज्ञा मानेंगे, और यदि कोई उनकी आज्ञा नहीं मानेगा, तो वे अकेले ही आगे बढ़ेंगे। उन्होंने कहा: "जो कोई शहादत चाहता है, वह उठ खड़ा हो, और जो मृत्यु को नापसंद करता है, वह वापस लौट जाए।" उन्होंने कहा: "हम सभी वही चाहते हैं जो आप चाहते हैं, और हम में से कोई भी ऐसा नहीं है जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की बात सुनने और मानने वाला न हो।"

चुनांचे वे उनके साथ चल पड़े और हिजाज़ का रास्ता लिया। साद(2) बिन अबी वक़्क़ास और उत्बा बिन गज़वान का एक ऊँट, जिस पर वे बारी-बारी से सवारी करते थे, भटक गया, इसलिए वे उसकी तलाश में पीछे रह गए। अब्दुल्लाह बिन जहश बाकी लोगों के साथ अपने गंतव्य की ओर बढ़ते रहे जब तक कि वे नखला में नहीं पहुँच गए। वहां से कुरैश का एक काफिला गुजरा जिसमें किशमिश और व्यापारिक माल था, उसमें अम्र बिन अल-हज़रामी—उनका नाम अब्दुल्लाह बिन अब्बाद था, जो सदफ़ कबीले से थे, और सदफ़ हज़रामौत की एक शाखा है—और उस्मान बिन अब्दुल्लाह बिन अल-मुगीरा और उनके भाई नौफ़ल बिन अब्दुल्लाह बिन अल-मुगीरा (दोनों मखज़ूमी), और हुकम

बिन कैसान (बनु अल-मुगीरा के आजाद किए हुए गुलाम) शामिल थे। मुसलमानों ने आपस में मशवरा किया और कहा: "आज रजब के हराम महीने का आखिरी दिन है। अगर हम उनसे लड़ते हैं, तो हम हराम महीने की पवित्रता का उल्लंघन करेंगे, और अगर हम उन्हें आज रात छोड़ देते हैं, तो वे हरम (मक्का की सीमा) में दाखिल हो जाएंगे।" फिर वे उनसे मुकाबला करने पर सहमत हुए, तो वाक़िद बिन अब्दुल्लाह ने तीर चलाया...

(1) इसका पूरा नाम है: अल-दुरर फी इख्तिसार अल-मगाजी वा अल-सियर, और पाठ पृष्ठ 97-99 पर है। (2) यहाँ पांडुलिपि (ख) में वह कमी समाप्त होती है जिसका उल्लेख पृष्ठ 390 पर किया गया है।

صفحہ ٤٢٠ سورة البقرہ: آیات ٢١٧، ٢١٨

ابو عمر نے اپنی کتاب "الدرر"(١) میں کہا ہے: جب رسول اللہ ﷺ کرز بن جابر کی تلاش سے واپس تشریف لائے - اور اس مہم کو بدرِ اولیٰ کے نام سے جانا جاتا ہے - تو آپؐ مدینہ میں جمادی الآخرہ کے باقی ایام اور رجب کے مہینے میں مقیم رہے۔ رجب میں آپؐ نے عبداللہ بن جحش بن ریاب الاسدی کو مہاجرین کے آٹھ آدمیوں کے ساتھ بھیجا، وہ یہ تھے: ابو حذیفہ بن عتبہ، عکاشہ بن محصن، عتبہ بن غزوان، سہیل بن بیضاء الفہری، سعد بن ابی وقاص، عامر بن ربیعہ، واقد بن عبداللہ التمیمی، اور خالد بن بکیر اللیثی۔

آپؐ نے عبداللہ بن جحش کے لیے ایک تحریر لکھی اور انہیں حکم دیا کہ وہ اسے دو دن کے سفر سے پہلے نہ دیکھیں، پھر اسے دیکھیں، اور اپنے ساتھیوں میں سے کسی پر زبردستی نہ کریں۔ وہ ان کے امیر تھے۔ چنانچہ عبداللہ بن جحش نے وہی کیا جس کا انہیں حکم دیا گیا تھا۔ جب انہوں نے خط کھولا اور اسے پڑھا تو اس میں پایا: "اگر تم نے میری یہ تحریر دیکھ لی تو آگے بڑھو یہاں تک کہ مکہ اور طائف کے درمیان نخلہ میں قیام کرو، وہاں قریش کی تاک میں رہو اور ہمارے لیے ان کی خبریں معلوم کرو۔" جب انہوں نے یہ خط پڑھا تو کہا: "ہم نے سنا اور اطاعت کی۔" پھر انہوں نے اپنے ساتھیوں کو اس سے آگاہ کیا اور یہ کہ وہ ان میں سے کسی پر زبردستی نہیں کریں گے، اور وہ اپنے مقصد کی طرف ان لوگوں के साथ بڑھیں گے جو ان کی بات مانیں گے، اور اگر کوئی ان کا ساتھ نہ دے گا تو وہ اکیلے ہی جائیں گے۔ انہوں نے کہا: "جو شہادت کا آرزو مند ہے وہ چلے، اور جو موت کو ناپسند کرتا ہے وہ واپس لوٹ جائے۔" سب نے کہا: "ہم سب اسی چیز کی رغبت رکھتے ہیں جس کی آپ رغبت رکھتے ہیں، اور ہم میں سے ہر ایک رسول اللہ ﷺ کا سننے والا اور فرمانبردار ہے۔"

چنانچہ وہ ان کے ساتھ روانہ ہوئے اور حجاز کا راستہ لیا۔ سعد(۲) بن ابی وقاص اور عتبہ بن غزوان کا ایک اونٹ، جس پر وہ باری باری سوار ہوتے تھے، بھٹک گیا، تو وہ دونوں اس کی تلاش میں پیچھے رہ گئے۔ عبداللہ بن جحش باقی ساتھیوں کے ساتھ اپنے رخ پر چلتے رہے یہاں تک کہ نخلہ پہنچ گئے۔ وہاں سے قریش کا ایک تجارتی قافلہ گزرا جس میں کشمش اور مالِ تجارت تھا، اس میں عمرو بن الحضرمی - اور حضرمی کا نام عبداللہ بن عباد تھا، جو صدف قبیلے سے تھے اور صدف حضرموت کی ایک شاخ ہے - اور عثمان بن عبداللہ بن المغیرہ اور ان کے بھائی نوفل بن عبداللہ بن المغیرہ (دونوں مخزومی)، اور حکم بن کیسان (بنو مغیرہ کے مولیٰ) شامل تھے۔

مسلمانوں نے آپس میں مشورہ کیا اور کہا: "ہم رجب کے مہینہ حرام کے آخری دن میں ہیں، اگر ہم نے ان سے لڑائی کی تو ہم حرمت والے مہینے کی بے حرمتی کریں گے، اور اگر ہم نے انہیں آج رات چھوڑ دیا تو وہ حرم میں داخل ہو جائیں گے۔" پھر وہ ان سے مقابلے پر متفق ہو گئے، تو واقد بن عبداللہ نے تیر مارا...

(۱) اور اس کا پورا نام ہے: الدرر في اختصار المغازي والسير، اور یہ متن اس میں ص ۹۷-۹۹ پر ہے۔ (۲) یہاں نسخہ (خ) میں وہ خلا ختم ہوتا ہے جس کا ذکر ص ۳۹۰ پر کیا گیا ہے۔

...the Tamimi Amr bin al-Hadrami, so he killed him, and they captured Uthman bin Abdullah and al-Hakam bin Kaysan, while Nawfal bin Abdullah escaped. Then they arrived with the caravan and the two prisoners, and Abdullah bin Jahsh said to them: "Set aside one-fifth of what we have gained as spoils for the Messenger of Allah ﷺ," so they did so. This was the first one-fifth (khumus) in Islam. Then the Quran was revealed: {And know that whatever of a thing you take as war booty, then for Allah is one-fifth of it} [Al-Anfal: 41]. Thus, Allah and His Messenger approved the action of Abdullah bin Jahsh, were pleased with it, and established it as a sunnah for the Ummah until the Day of Resurrection. This was the first booty gained in Islam, the first two prisoners (1), and Amr bin al-Hadrami was the first killed. The Messenger of Allah ﷺ disapproved of the killing of Ibn al-Hadrami in the sacred month, and the people became distraught. Then Allah the Almighty revealed: {They ask you about the sacred month - about fighting therein...} until His saying: {...they will abide therein eternally}. The Messenger of Allah ﷺ accepted the ransom for the two prisoners. As for Uthman bin Abdullah, he died in Makkah as a disbeliever. As for al-Hakam bin Kaysan, he embraced Islam and stayed with the Messenger of Allah ﷺ until he was martyred at the Well of Ma'una. Sa'd and Utbah returned to Medina safely. It was said: The departure of Sa'd bin Abi Waqqas and Utbah in search of their camel was with the permission of Abdullah bin Jahsh. When Amr bin al-Hadrami and his companions saw the companions of the Messenger of Allah ﷺ, they feared them. Abdullah bin Jahsh said: "The people are afraid of you, so shave the head of one man so he may present himself to them. If they see him shaven, they will feel secure and say: 'They are people of Umrah (pilgrims), there is no harm to you'." They consulted about fighting them, the hadith (2). The Jews saw bad omens and said: "Waqid; the war has ignited (waqadat). Amr; the war has flourished (amarat). Al-Hadrami; the war has arrived (hadarat)."

---

(1) In (Kh), (T), and (M): Ameer, and in (D) and (Z): Aseer (prisoner). What is established is from Ad-Durar p. 99, and see Seerah Ibn Hisham 1/603. (2) Narrated by Ibn Ishaq as in Seerah Ibn Hisham 1/601-605, and transmitted through the path of Ibn Ishaq by At-Tabari in his Tafsir 3/650-653, and in his Tarikh 2/410-413, and Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 3/18-20, and see Al-Ujab 1/539-542.

421 सूरा अल-बकरा: आयत 217, 218

...तमीमी अम्र बिन अल-हदरामी, तो उसने उसे मार डाला, और उन्होंने उस्मान बिन अब्दुल्ला और अल-हकम बिन कैसान को कैद कर लिया, जबकि नौफ़ल बिन अब्दुल्ला भाग निकला। फिर वे काफिले और दो कैदियों के साथ पहुंचे, और अब्दुल्ला बिन जहश ने उनसे कहा: "हमने जो माल-ए-ग़नीमत हासिल किया है, उसमें से पाँचवां हिस्सा (ख़ुमुस) अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए अलग कर दो," तो उन्होंने ऐसा ही किया। यह इस्लाम में पहला पाँचवाँ हिस्सा (ख़ुमुस) था। फिर कुरान अवतरित हुआ: {और जान लो कि जो कुछ तुम माल-ए-ग़नीमत के तौर पर प्राप्त करो, उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह के लिए है} [अल-अनफ़ाल: 41]। इस प्रकार, अल्लाह और उसके रसूल ने अब्दुल्ला बिन जहश के कार्य को स्वीकार किया, उससे प्रसन्न हुए और क़यामत के दिन तक उम्मत के लिए इसे एक सुन्नत के रूप में स्थापित किया। यह इस्लाम में प्राप्त पहली ग़नीमत थी, पहले दो कैदी (1), और अम्र बिन अल-हदरामी पहले मारे गए व्यक्ति थे। अल्लाह के रसूल ﷺ ने पवित्र महीने में इब्न अल-हदरामी की हत्या को नापसंद किया, और लोग परेशान हो गए। तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {वे आपसे पवित्र महीने के बारे में पूछते हैं - उसमें लड़ने के बारे में...} उनके कथन तक: {...वे उसमें सदैव रहेंगे}। अल्लाह के रसूल ﷺ ने दो कैदियों के लिए फिरौत (फ़िदा) स्वीकार किया। जहाँ तक उस्मान बिन अब्दुल्ला का सवाल है, वह मक्का में काफ़िर के रूप में मरा। जहाँ तक अल-हकम बिन कैसान का सवाल है, उसने इस्लाम स्वीकार कर लिया और अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ रहा जब तक कि वह बीर मउना (Ma'una) के कुएं पर शहीद नहीं हो गया। साद और उतबा सुरक्षित मदीना लौट आए। कहा गया है कि: साद बिन अबी वक़्क़ास और उतबा का अपने ऊँट की तलाश में निकलना अब्दुल्ला बिन जहश की अनुमति से था। जब अम्र बिन अल-हदरामी और उसके साथियों ने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों को देखा, तो वे उनसे डर गए। अब्दुल्ला बिन जहश ने कहा: "लोग तुमसे डरे हुए हैं, इसलिए एक आदमी का सिर मुंडवा दो ताकि वह उनके सामने जाए। जब वे उसे मुंडा हुआ देखेंगे, तो वे सुरक्षित महसूस करेंगे और कहेंगे: 'ये उमराह करने वाले लोग हैं, तुम्हें कोई नुकसान नहीं है'।" उन्होंने उनसे लड़ने के बारे में मशविरा किया, हदीस (2)। यहूदियों ने इसे बुरा शगुन माना और कहा: "वाकिद (Waqid); युद्ध भड़क उठा (waqadat)। अम्र (Amr); युद्ध फलने-फूलने लगा (amarat)। अल-हदरामी (Al-Hadrami); युद्ध आ गया (hadarat)।"

(1) (ख़), (त), और (म) में: अमीर, और (द) और (ज़) में: असीर (कैदी)। अल-दुर्र पृष्ठ 99 से जो स्थापित है, और सीरत इब्न हिशम 1/603 देखें। (2) इब्न इशाक द्वारा वर्णित जैसा कि सीरत इब्न हिशम 1/601-605 में है, और अल-तबरी द्वारा अपनी तफ़सीर 3/650-653 में, और अपनी तारीख़ 2/410-413 में इब्न इशाक के माध्यम से प्रेषित किया गया है, और अल-बैहकी द्वारा दलाल अल-नुबुव्वा 3/18-20 में, और अल-उजब 1/539-542 देखें।

421 سورة البقرہ: آیات 217، 218

...تمیمی عمرو بن الحضرمی، تو اس نے اسے قتل کر دیا، اور انہوں نے عثمان بن عبداللہ اور الحکم بن کیسان کو قیدی بنا لیا، جبکہ نوفل بن عبداللہ فرار ہو گیا۔ پھر وہ قافلے اور دو قیدیوں کے ساتھ آئے، اور عبداللہ بن جحش نے ان سے کہا: "ہم نے جو مالِ غنیمت حاصل کیا ہے اس میں سے پانچواں حصہ (خمس) اللہ کے رسول ﷺ کے لیے الگ کر دو،" تو انہوں نے ایسا ہی کیا۔ چنانچہ یہ اسلام میں پہلا خمس تھا۔ پھر قرآن نازل ہوا: {اور جان لو کہ جو کچھ تم مالِ غنیمت کے طور پر حاصل کرو، اس کا پانچواں حصہ اللہ کے لیے ہے} [الأنفال: 41]۔ اللہ اور اس کے رسول نے عبداللہ بن جحش کے فعل کو برقرار رکھا، اسے پسند فرمایا اور قیامت تک امت کے لیے اسے سنت قرار دے دیا۔ یہ اسلام میں حاصل ہونے والا پہلا مالِ غنیمت تھا، پہلے دو قیدی (1)، اور عمرو بن الحضرمی پہلے مقتول تھے۔ رسول اللہ ﷺ نے ماہِ حرام (حرمت والے مہینے) میں ابن الحضرمی کے قتل کو ناپسند فرمایا، تو لوگ سخت پریشان ہو گئے۔ تب اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {وہ آپ سے ماہِ حرام کے بارے میں پوچھتے ہیں کہ اس میں لڑنا کیسا ہے...} اس کے فرمان تک: {...وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے}۔ رسول اللہ ﷺ نے دونوں قیدیوں کا فدیہ قبول فرمایا۔ رہا عثمان بن عبداللہ تو وہ مکہ میں کافر ہی مرا۔ اور جہاں تک الحکم بن کیسان کا تعلق ہے، تو وہ مسلمان ہو گئے اور رسول اللہ ﷺ کے ساتھ رہے یہاں تک کہ بئرِ معونہ کے مقام پر شہید ہو گئے۔ سعد اور عتبہ سلامتی کے ساتھ مدینہ واپس آگئے۔ اور کہا گیا ہے: سعد بن ابی وقاص اور عتبہ کا اپنے اونٹ کی تلاش میں نکلنا عبداللہ بن جحش کی اجازت سے تھا۔ جب عمرو بن الحضرمی اور اس کے ساتھیوں نے رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کو دیکھا تو وہ ان سے ڈر گئے۔ عبداللہ بن جحش نے کہا: "لوگ تم سے خوفزدہ ہو گئے ہیں، لہذا ایک آدمی کا سر مونڈ دو تاکہ وہ ان کے سامنے آئے۔ جب وہ اسے سر

منڈائے ہوئے دیکھیں گے تو مطمئن ہو جائیں گے اور کہیں گے: یہ عمرہ کرنے والے لوگ ہیں، تمہیں کوئی خطرہ نہیں۔" انہوں نے ان سے لڑنے کے بارے میں مشورہ کیا، حدیث (2)۔ یہودیوں نے بدفالی لی اور کہا: واقد؛ لڑائی بھڑک اٹھی (وقدت)، اور عمرو؛ لڑائی آباد ہوگئی (عمرت)، اور الحضرمی؛ لڑائی حاضر ہوگئی (حضرت)۔

---

(1) (خ) اور (ط) اور (م) میں: امیر، اور (د) اور (ز) میں: اسیر (قیدی)، اور جو ثابت ہے وہ الدرر ص 99 سے ہے، اور دیکھئے سیرت ابن ہشام 1/603۔ (2) اسے ابن اسحاق نے روایت کیا جیسا کہ سیرت ابن ہشام 1/601-605 میں ہے، اور اسے ابن اسحاق کے طریق سے طبری نے اپنی تفسیر 3/650-653 میں، اور اپنی تاریخ 2/410-413 میں، اور بیہقی نے دلائل النبوۃ 3/18-20 میں روایت کیا ہے، اور دیکھئے العجاب 1/539-542۔

Surah Al-Baqarah: Verses 217, 218 422

And the people of Mecca sent for the ransom of their two prisoners. He said: "We will not ransom them(1) until Sa'd and 'Utbah return, and if they do not return, we will kill them in exchange for them." When they arrived, he ransomed them. As for Al-Hakam, he embraced Islam and stayed in Medina until he was killed as a martyr on the day of Bi'r Ma'unah. As for 'Uthman, he returned to Mecca and died there as an unbeliever. As for Nawfal, he struck the belly of his horse on the day of Al-Ahzab (the Confederates) to enter the trench against the Muslims; he fell into the trench with his horse, and they were both crushed, so Allah the Almighty killed him. The polytheists asked for his carcass in exchange for a price, but the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Take it, for it is a foul carcass and a foul blood money." This is the reason for the revelation of Allah the Almighty's saying: {They ask you about the sacred month}(2).

Ibn Ishaq(3) mentioned that the killing of Amr ibn al-Hadrami was on the last day of Rajab; as previously mentioned. Al-Tabari(4) narrated from al-Suddi and others that it was on the last day of Jumada al-Akhira, and the first (opinion) is more well-known. However, it has been reported from Ibn Abbas that it was on the first night of Rajab, while the Muslims thought it was from Jumada. Ibn Atiyyah(5) said: Al-Sahib ibn 'Abbad(6) mentioned in his famous treatise Al-Asadiyya that Abdullah ibn Jahsh was called "Amir al-Mu'minin" (Commander of the Faithful) at that time because he was appointed as a commander over a group of believers.

Second: Scholars differed regarding the abrogation of this verse. The majority are of the opinion that it is abrogated, and that fighting the polytheists in the sacred months is permissible(7).

They differed as to what abrogated it. Al-Zuhri said: It was abrogated by {and fight the polytheists all together} [At-Tawbah: 36]. It was also said: It was abrogated by the Prophet's (peace be upon him) campaign against Thaqif in the sacred month, and his sending Abu 'Amir...

(1) In the manuscripts: "nafidahum", and what is established is from (m). (2) Tafsir al-Baghawi 1/190. And Imam Ahmad narrated his saying (peace be upon him): "Take it..." in his Musnad (2230) from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with him). (3) See Sirah Ibn Hisham 1/603. (4) In his Tafsir 3/655, and his History 2/414. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/289, and from him the author quoted the sayings of Ibn Ishaq, al-Tabari, and Ibn Abbas. (6) Isma'il ibn 'Abbad ibn 'Isa al-Talqani, Abu al-Qasim,

the man of letters and writer, minister of King Mu'ayyad al-Dawla ibn Buwayh, he accompanied the minister Abu al-Fadl ibn al-Amid, and became known as "Al-Sahib", died in the year (385 AH). Siyar A'lam al-Nubala 16/511. (7) Al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 1/535.

सूरह अल-बकराह: आयतें 217, 218 422

और मक्का के लोगों ने अपने दो कैदियों की फिरौती के लिए भेजा। उन्होंने (पैगंबर ने) कहा: "हम उन्हें तब तक नहीं छुड़ाएंगे(1) जब तक साद और उतबाह वापस नहीं आ जाते, और यदि वे वापस नहीं आते, तो हम उनके बदले इन्हें मार देंगे।" जब वे आ गए, तो उन्होंने उन्हें छुड़ा लिया। जहाँ तक अल-हकम का सवाल है, उन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया और मदीना में रहे यहाँ तक कि बीर मऊना के दिन शहीद हो गए। जहाँ तक उस्मान का सवाल है, वह मक्का वापस लौट आए और वहाँ एक काफिर (अविश्वासी) के रूप में उनकी मृत्यु हो गई। जहाँ तक नौफल का सवाल है, उन्होंने अल-अहज़ाब (खंदक की लड़ाई) के दिन अपने घोड़े के पेट पर मारा ताकि मुसलमानों के खिलाफ खंदक में प्रवेश कर सकें, वह अपने घोड़े के साथ खंदक में गिर गए, और दोनों कुचल गए, इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें मार डाला। बहुदेववादियों (मुशरिकों) ने कीमत के बदले में उनके शव की मांग की, लेकिन अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "इसे ले लो, क्योंकि यह एक गंदा शव है और इसकी दीयत (रक्त धन) भी गंदी है।" अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के अवतरण का यही कारण है: {वे आपसे पवित्र महीने के बारे में पूछते हैं}(2)।

इब्न इशाक(3) ने उल्लेख किया कि अम्र इब्न अल-हद्रमी की हत्या रजब के अंतिम दिन हुई थी; जैसा कि पहले बताया गया है। अल-तबारी(4) ने अल-सुद्दी और अन्य लोगों से उद्धृत किया कि यह जुमादा अल-अखिरा के अंतिम दिन था, और पहला (मत) अधिक प्रसिद्ध है। हालाँकि, इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है कि यह रजब की पहली रात को था, जबकि मुसलमान इसे जुमादा का ही हिस्सा समझ रहे थे। इब्न अतिय्या(5) ने कहा: अल-साहिब इब्न अब्बाद(6) ने अपने प्रसिद्ध ग्रंथ अल-असदिया में उल्लेख किया है कि अब्दुल्ला इब्न जहश को उस समय "अमीर अल-मोमिनीन" (मोमिनों का सरदार) कहा गया था क्योंकि उन्हें मोमिनों के एक समूह पर कमांडर नियुक्त किया गया था।

दूसरा: विद्वान इस आयत के निरसन (मंसूख होने) के संबंध में असहमत थे। बहुमत की राय है कि यह निरस्त है, और पवित्र महीनों में बहुदेववादियों से लड़ना जायज़ (अनुमत) है(7)।

वे इस बात पर असहमत थे कि किसने इसे निरस्त किया। अल-ज़ुहरी ने कहा: इसे {और सब मिलकर मुशरिकों से लड़ो} [अत-तौबाह: 36] द्वारा निरस्त कर दिया गया था। यह भी कहा गया है: इसे पैगंबर (उन पर शांति हो) द्वारा पवित्र महीने में थकीफ के विरुद्ध किए गए अभियान और अबू आमिर को भेजने से निरस्त कर दिया गया था...

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: "नाफ़िदहुम", और जो स्थापित है वह (m) से है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/190। और इमाम अहमद ने अपनी मुसनद (2230) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का यह कथन उद्धृत किया है: "इसे ले लो..."। (3) देखें सीरत इब्न हिशाम 1/603। (4) उनकी तफ़सीर 3/655 में, और उनके इतिहास 2/414 में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/289 में, और उनसे लेखक ने इब्न इशाक, अल-तबारी और इब्न अब्बास के कथनों को उद्धृत किया है। (6) इस्माइल इब्न अब्बाद इब्न ईसा अल-ताल्कानी, अबू अल-कासिम, साहित्यकार और लेखक, राजा मोय्यद अल-दौला इब्न बुवेह के मंत्री, वे मंत्री अबू अल-फजल इब्न अल-अमीद के साथ रहे और "अल-साहिब" के रूप में प्रसिद्ध हुए, वर्ष (385 हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। सियार आलम अल-नुबाला 16/511। (7) अल-नासिख वल-मंसूख अल-नहहास द्वारा 1/535।

سورہ البقرہ: آیات ۲۱۷، ۲۱۸ ۴۲۲

اور اہل مکہ نے اپنے دو قیدیوں کے فدیہ کے بارے میں پیغام بھیجا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "ہم ان کا فدیہ قبول نہیں کریں گے(۱) تاآنکہ سعد اور عتبہ واپس نہ آ جائیں، اور اگر وہ نہ آئے تو ہم ان کے بدلے ان دونوں کو قتل کر دیں گے۔" جب وہ دونوں آ گئے تو آپ ﷺ نے ان کا فدیہ لے کر انہیں رہا کر دیا۔ جہاں تک الحکم کا تعلق ہے، تو وہ مسلمان ہو گئے اور مدینہ میں قیام کیا یہاں تک کہ بئر معونہ کے دن شہید ہو گئے۔ اور رہا عثمان، تو وہ مکہ واپس چلا گیا اور وہاں کفر کی حالت میں مرا۔ اور رہا نوفل، تو اس نے غزوہ احزاب کے دن مسلمانوں پر خندق میں داخل ہونے کے لیے اپنے گھوڑے کے پیٹ پر ضرب لگائی؛ پس وہ اپنے گھوڑے سمیت خندق میں گر پڑا اور دونوں چکنا چور ہو گئے، تو اللہ تعالیٰ نے اسے ہلاک کر دیا۔ مشرکین نے قیمت کے عوض اس کی لاش کا مطالبہ کیا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسے لے جاؤ، کیونکہ یہ خبیث لاش ہے اور اس کا خون بہا (دیت) بھی خبیث ہے۔" پس اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے نزول کا یہی سبب ہے: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ﴾(۲)۔

اور ابن اسحاق(۳) نے ذکر کیا کہ عمرو بن الحضرمی کا قتل رجب کے آخری دن ہوا تھا؛ جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور طبری(۴) نے السدی وغیرہ سے روایت کیا کہ یہ جمادی الآخرہ کے آخری دن تھا، اور پہلا قول زیادہ مشہور ہے۔ البتہ ابن عباس سے مروی ہے کہ یہ رجب کی پہلی رات کو ہوا تھا، جبکہ مسلمان اسے جمادی کا حصہ سمجھ رہے تھے۔ ابن عطیہ(۵) کہتے ہیں: الصاحب بن عباد(۶) نے اپنے مشہور رسالہ "الاسدیہ" میں ذکر کیا ہے کہ عبداللہ بن جحش کو اس وقت "امیر المؤمنین" کا نام دیا گیا تھا کیونکہ وہ مومنوں کی ایک جماعت پر امیر مقرر کیے گئے تھے۔

دوسری: علماء نے اس آیت کے منسوخ ہونے میں اختلاف کیا ہے، جمہور کی رائے ہے کہ یہ منسوخ ہے، اور حرمت والے مہینوں میں مشرکین سے قتال مباح (جائز) ہے(۷)۔

اور انہوں نے اس کے ناسخ کے بارے میں اختلاف کیا ہے، پس زہری نے کہا: اسے آیت ﴿وَقَتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً﴾ [التوبہ: ۳۶] نے منسوخ کر دیا ہے۔ اور کہا گیا: اسے نبی ﷺ کے حرمت والے مہینے میں ثقیف کے خلاف غزوے اور ابوعامر کو بھیجنے نے منسوخ کر دیا۔

(۱) قلمی نسخوں میں: "نفدہم" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ماخوذ ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۱۹۰/۱۔ اور امام احمد نے اپنی مسند (۲۲۳۰) میں ابن عباس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے آپ ﷺ کا یہ قول نقل کیا ہے: "خذوہ . . ." (اسے لے جاؤ...)۔ (۳) دیکھئے سیرت ابن ہشام ۶۰۳/۱۔ (۴) اپنی تفسیر ۶۵۵/۳، اور اپنی تاریخ ۴۱۴/۲۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۸۹/۱ میں، اور انہی سے مصنف نے ابن اسحاق، طبری اور ابن عباس کا قول نقل کیا ہے۔ (۶) اسماعیل بن عباد بن عیسیٰ الطالقانی، ابو القاسم، ادیب و کاتب، شاہ مؤید الدولہ بن بویہ کے وزیر، انہوں نے وزیر ابوالفضل بن العمید کی صحبت اختیار کی اور "الصاحب" کے لقب سے مشہور ہوئے، (۳۸۵ھ) میں وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء ۵۱۱/۱۶۔ (۷) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۵۳۵/۱۔

To Autas (1) in the sacred month. It was said: It was abrogated by the Bay'at al-Ridwan (Pledge of Satisfaction) for fighting in Dhu al-Qi'dah. This is weak, for when the Prophet ﷺ was informed of the killing of Uthman in Mecca and that they were determined to wage war against him, he then took the pledge from the Muslims to repel them, not to initiate fighting with them (2). Al-Bayhaqi (3) mentioned from 'Urwa ibn al-Zubayr, from a narration other than that of Muhammad ibn Ishaq, concerning the aftermath of the story of al-Hadrami: Allah the Almighty revealed: {They ask you about the sacred month - about fighting therein. Say, "Fighting therein is a great [sin]} the verse. He said: Allah told them in His Book that fighting in the sacred month is prohibited as it was, and that what they [the disbelievers] permit against the believers is greater than that: their hindering [people] from the way of Allah when they imprison, torture, and prevent them from migrating to the Messenger of Allah ﷺ, their disbelief in Allah, their hindering Muslims from the Sacred Mosque during Hajj, Umrah, and prayer in it, and their expelling the people of the Sacred Mosque, who were its Muslim inhabitants, and their persecution of them concerning their religion. So it reached us that the Prophet ﷺ paid blood money for Ibn al-Hadrami and prohibited [fighting in] the sacred month as he used to prohibit it, until Allah the Almighty revealed: {A declaration of immunity from Allah and His Messenger}.

Ata' used to say: The verse is definitive (muhkam), and fighting is not permissible in the sacred months, and he would swear to that; because the verses that came after it are general regarding times, while this is specific, and the general does not abrogate the specific by consensus (4).

Abu al-Zubayr narrated from Jabir who said: The Messenger of Allah ﷺ would not fight in the sacred month unless he was attacked - or they were attacked (5).

---

(1) Abu 'Amir: He is al-Ash'ari, the brother of Abu Musa (may Allah be pleased with them both). The Messenger of Allah ﷺ sent him after those who headed towards Autas - which is a valley in the lands of Hawazin - during the Battle of Hunayn. See Sirat Ibn Hisham 2/454, and Mu'jam al-Buldan 1/281. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/147. (3) In Dala'il al-Nubuwwah 3/17-18. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/147, and recorded by al-Tabari 3/663, and Ibn Atiyyah weakened it 1/290. (5) In (d): "or he is attacked", and in (z): "is attacked", and it is not in (m). What is established is from (kh) and (zha). The hadith was recorded by Abu Ubayd in Al-Nasikh wa al-

Mansukh (389) and (390), Ahmad (14583), al-Jassas in Ahkam al-Qur'an 1/321, and al-Tabari 3/648-649.

सूरत अल-बकराह: आयत 217, 218 423

पवित्र महीने में औतास (1) तक। और कहा गया: इसे धुल-क़ादा में लड़ने के लिए बैअत-ए-रिज़वान द्वारा निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया था। यह (विचार) कमज़ोर है, क्योंकि जब नबी ﷺ को मक्का में उस्मान की हत्या की सूचना मिली, और यह कि वे उनसे युद्ध करने के लिए दृढ़ संकल्प थे, तो उन्होंने उस समय मुसलमानों से उन्हें खदेड़ने के लिए बैअत (शपथ) ली, न कि उनके साथ युद्ध शुरू करने के लिए (2)। अल-बैहकी (3) ने उरवा बिन अल-जुबैर से, मुहम्मद बिन इसहाक के अलावा किसी अन्य हदीस से, अल-हज़रमी की कहानी के बाद के बारे में उल्लेख किया है: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उतारा: {वे आपसे पवित्र महीने के बारे में पूछते हैं - उसमें लड़ने के बारे में। कह दो, "उसमें लड़ना बड़ा [पाप] है"} आयत। उन्होंने कहा: अल्लाह ने अपनी किताब में उन्हें बताया कि पवित्र महीने में लड़ना हराम (वर्जित) है जैसा कि पहले था, और जो वे [काफिर] मोमिनों के खिलाफ जायज़ समझते हैं वह उससे भी बड़ा है: अल्लाह के रास्ते से उनका रोकना जब वे उन्हें कैद करते हैं, प्रताड़ित करते हैं और उन्हें अल्लाह के रसूल ﷺ की ओर हिजरत करने से रोकते हैं, अल्लाह के साथ उनका कुफ्र (अविश्वास), हज, उमरा और उसमें नमाज़ के दौरान मुसलमानों को मस्जिद-ए-हराम से रोकना, और मस्जिद-ए-हराम के लोगों को बाहर निकालना, जबकि वे इसके मुस्लिम निवासी थे, और धर्म के संबंध में उनका उत्पीड़न। तो हमें सूचना मिली कि नबी ﷺ ने इब्न अल-हज़रमी का खून-बहा (जुर्माना) अदा किया, और पवित्र महीने को हराम (वर्जित) रखा जैसा कि वह उसे हराम रखते थे, यहाँ तक कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उतारा: {अल्लाह और उसके रसूल की ओर से विमुक्ति (बारात) की घोषणा है}।

और अता' कहा करते थे: यह आयत 'मुहकम' (अपरिवर्तनीय) है, और पवित्र महीनों में लड़ना जायज़ नहीं है, और वे इस पर कसम खाते थे; क्योंकि इसके बाद जो आयतें आईं वे समय के मामले में सामान्य (आम) हैं, जबकि यह विशिष्ट (खास) है, और सर्वसम्मति (इत्तेफ़ाक़) से सामान्य, विशिष्ट को निरस्त नहीं करता (4)।

और अबू अल-जुबैर ने जाबिर से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ पवित्र महीने में तब तक नहीं लड़ते थे जब तक कि उन पर हमला न किया जाए - या उन पर हमला हो (5)।

---

(1) अबू आमिर: वह अल-अशअरी हैं, अबू मूसा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के भाई। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें हुनैन की लड़ाई में उन लोगों के पीछे भेजा जो औतास की ओर बढ़े थे - जो हवाज़िन

की ज़मीन में एक घाटी है - देखें सीरत इब्न हिशाम 2/454, और मुअजम अल-बुल्दान 1/281। (2) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 1/147। (3) दलायल अल-नुबुव्वह 3/17-18 में। (4) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 1/147, और इसे अल-तबरी 3/663 ने उद्धृत किया है, और इब्न अतिया 1/290 ने इसे कमज़ोर बताया है। (5) (द) में: "या उस पर हमला किया जाए", और (ज़) में: "हमला किया जाए", और यह (म) में नहीं है। जो स्थापित है वह (ख) और (ज़ौ) से है। इस हदीस को अबू उबैद ने अन-नादिख वल-मन्सूख़ (389) और (390), अहमद (14583), अल-जस्सास ने अहकाम अल-कुरआन 1/321, और अल-तबरी 3/648-649 में उद्धृत किया है।

سورة البقرہ: آیات 217، 218 423

حرمت والے مہینے میں اوطاس (1) تک۔ اور کہا گیا: اسے ذوالقعدہ میں لڑائی کے لیے بیعتِ رضوان نے منسوخ کر دیا تھا، اور یہ قول ضعیف ہے، کیونکہ نبی ﷺ کو جب مکہ میں عثمان کے قتل کی خبر پہنچی، اور یہ کہ وہ (اہلِ مکہ) آپ سے جنگ کا ارادہ رکھتے ہیں، تو آپ نے اس وقت مسلمانوں سے ان کے دفاع پر بیعت لی، نہ کہ ان سے لڑائی کی ابتدا پر (2)۔ اور بیہقی (3) نے عروہ بن زبیر سے محمد بن اسحاق کی حدیث کے علاوہ حضرمی کے قصے کے اثر میں ذکر کیا ہے: تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ ﴾ آیت، انہوں نے کہا: اللہ نے اپنی کتاب میں انہیں بتایا کہ حرمت والے مہینے میں لڑائی حرام ہے جیسا کہ پہلے تھی، اور وہ جو مسلمانوں کے خلاف حلال سمجھتے ہیں وہ اس سے بھی بڑھ کر ہے: یعنی اللہ کی راہ سے روکنا جب وہ انہیں قید کرتے ہیں، ایذائیں دیتے ہیں اور انہیں رسول اللہ ﷺ کی طرف ہجرت کرنے سے روکتے ہیں، ان کا اللہ کے ساتھ کفر کرنا، اور مسلمانوں کو حج، عمرہ اور اس میں نماز سے مسجدِ حرام سے روکنا، اور مسجدِ حرام والوں کو وہاں سے نکالنا حالانکہ وہ اس کے مسلمان باشندے تھے، اور ان کا دین کے معاملے میں فتنہ و فساد برپا کرنا۔ تو ہمیں یہ بات پہنچی کہ نبی ﷺ نے ابنِ حضرمی کا خون بہا ادا کیا، اور حرمت والے مہینے کو ویسا ہی حرام قرار دیا جیسا وہ اسے حرام رکھتے تھے، یہاں تک کہ اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿ بَرَاءَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ﴾۔

اور عطا فرماتے تھے: یہ آیت محکم ہے، اور حرمت والے مہینوں میں لڑائی جائز نہیں ہے، اور وہ اس پر قسم کھاتے تھے؛ اس لیے کہ جو آیات اس کے بعد وارد ہوئی ہیں وہ زمانوں کے اعتبار سے عام ہیں، اور یہ خاص ہے، اور عام بالاتفاق خاص کو منسوخ نہیں کرتا (4)۔

اور ابو زبیر نے جابر سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ حرمت والے مہینے میں نہیں لڑتے تھے سوائے اس کے کہ ان پر حملہ کیا جائے - یا ان پر حملہ ہو (5) -۔

---

(1) ابو عامر: یہ اشعری ہیں، ابو موسیٰ رضی اللہ عنہما کے بھائی، رسول اللہ ﷺ نے انہیں غزوۂ حنین میں اوطاس کی طرف جانے والوں کے تعاقب میں بھیجا تھا - اور یہ ہوازن کے علاقوں میں ایک وادی ہے - دیکھیے سیرت ابن ہشام 454/2، اور معجم البلدان 281/1۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 147/1۔ (3) دلائل النبوة 17/3-18 میں۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 147/1، اور اسے طبری نے 663/3 میں روایت کیا ہے، اور ابن عطیہ نے 290/1 میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (5) (د) میں ہے: "او یغزوہ"، اور (ز) میں ہے: "یغزا"، اور یہ (م) میں نہیں ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ اور اس حدیث کو ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (389) اور (390)، احمد (14583)، جصاص نے احکام القرآن 321/1، اور طبری نے 648/3-649 میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 217, 218

424

Third: His - The Almighty's - saying: {fighting therein}. "Fighting" (qitālin) is a substitute according to Sibawayh (1), specifically a substitute of inclusion (badal ishtimāl), because the question encompasses both the month and the fighting. That is: the disbelievers ask you in wonderment at the violation of the month's sanctity, for their question about the month was only because of the fighting in it. Al-Zajjāj (2) said: The meaning is: they ask you about fighting in the sacred month. Al-Qutbi (3) said: They ask you about fighting in the sacred month: is it permissible? So he substituted "fighting" for "month", and Sibawayh (4) recited: "Qays's death was not the death of one person, but rather the edifice of a people that has crumbled." Ikrimah read: "They ask you about the sacred month, killing (qatlin) in it, say killing (qatlun)" without the 'alif' in both. It was said: The meaning is: they ask you about the sacred month and about fighting in it, and thus Ibn Mas'ud read it. So it would be in the genitive case (makhfūḍ) due to "ʿan" through repetition, as Al-Kisa'i (5) said. Al-Farra' (6) said: It is in the genitive case with the intention of "ʿan". Abu Ubaydah (7) said: It is in the genitive case due to proximity (al-jiwār). Al-Nahhas (8) said: It is not permissible to parse something based on proximity in the Book of Allah, nor in any speech. Proximity is an error, and it only occurred in something rare (shādh), which is their saying: "This is a lizard's hole, a ruined one (juhru ḍabbin kharibin)". The proof that it is an error is the Arabs' saying in the dual: "These are two lizard's holes, both ruined (juhra ḍabbin kharibāni)". This is rather like iqwā' (a poetic license or error), and it is not permissible to interpret anything from the Book of Allah based on...

(1) See Al-Kitab 1/151. (2) In Ma'ani al-Quran 1/289. (3) In Gharib al-Quran p. 82, and the author quoted it and what preceded it through the Tafsir of Abu al-Layth 1/201. (4) Al-Kitab 1/156, attributed to 'Abadah bin al-Tayyib, and the verse is for him in the elegy for Qays bin 'Asim al-Minqari in Hamasa of Abu Tammam p. 792 (with Al-Marzuqi's commentary), and Al-Aghani 21/26. (5) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/307. Ibn Khalawayh mentioned Ikrimah's reading in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 13, and Al-Zamakhshari 1/357. Al-Farra' mentioned Ibn Mas'ud's reading 1/141, Al-Tabari 3/648, and Al-Zamakhshari 1/357. (6) In Ma'ani al-Quran 1/141. (7) In Majaz al-Quran 1/72. (8) I'rab al-Quran 1/307, from which the author quoted the words of Al-Farra' and Abu Ubaydah.

सूरह अल-बक़रह: आयत २१७, २१८

४२४

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {उसमें लड़ना (क़िताल)}। सिबवैया (१) के अनुसार 'क़िताल' (लड़ाई) एक 'बदल' (substitute) है, विशेष रूप से 'बदल इश्तमाल' (समावेशन का विकल्प), क्योंकि प्रश्न महीने और लड़ाई दोनों को समाहित करता है। अर्थात: काफ़िर महीने की पवित्रता के उल्लंघन पर आश्चर्य करते हुए आपसे पूछते हैं, क्योंकि महीने के बारे में उनका सवाल केवल उसमें लड़ाई के कारण था। अल-ज़ज्जाज (२) ने कहा: इसका अर्थ है: वे आपसे पवित्र महीने में लड़ाई के बारे में पूछते हैं। अल-कुतबी (३) ने कहा: वे आपसे पवित्र महीने में लड़ाई के बारे में पूछते हैं: क्या यह जायज़ है? तो उन्होंने 'महीने' के बदले 'लड़ाई' शब्द का प्रयोग किया, और सिबवैया (४) ने पढ़ा: "क़ैस की मृत्यु एक व्यक्ति की मृत्यु नहीं थी, बल्कि एक जाति की इमारत थी जो ढह गई।" इक्रमाह ने पढ़ा: "वे आपसे पवित्र महीने के बारे में पूछते हैं, उसमें हत्या (क़त्ल), कहो हत्या (क़त्ल)" दोनों में 'अलिफ़' के बिना। यह कहा गया: अर्थ यह है: वे आपसे पवित्र महीने के बारे में और उसमें लड़ाई के बारे में पूछते हैं, और इसी तरह इब्न मसूद ने इसे पढ़ा। तो यह 'अन' (से) के कारण दोहराव के माध्यम से जेर (genitive) की स्थिति में होगा, जैसा कि अल-किसाई (५) ने कहा। अल-फ़र्रा (६) ने कहा: यह "अन" के इरादे से जेर की स्थिति में है। अबू उबैदा (७) ने कहा: यह 'जिवार' (निकटता) के कारण जेर की स्थिति में है। अल-नह्हास (८) ने कहा: अल्लाह की किताब में, या किसी भी कलाम (भाषण) में 'जिवार' (निकटता) के आधार पर किसी चीज़ का व्याकरणिक विश्लेषण करना जायज़ नहीं है। जिवार एक गलती है, और यह केवल किसी दुर्लभ (शाज़) चीज़ में हुआ है, जो उनका कहना है: "यह एक गोह का बिल है, जो वीरान है" (जहु द़ब्बिन ख़रिबिन)। इसके गलती होने का प्रमाण अरबों का द्विवचन में कहना है: "ये गोह के दो बिल हैं, दोनों वीरान हैं" (जह्रा द़ब्बिन ख़रिबानि)। यह बल्कि 'इक़वा' (काव्यात्मक दोष) के समान है, और अल्लाह की किताब से किसी भी चीज़ को ... पर आधारित करना जायज़ नहीं है।

(१) अल-किताब १/१५१ देखें। (२) मआनी अल-क़ुरान १/२८९ में। (३) ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ ८२ में, और लेखक ने इसे और इससे पहले की बात को अबू अल-लैथ की तफ़्सीर १/२०१ के माध्यम से उद्धृत किया है। (४) अल-किताब १/१५६, इसका श्रेय अबदा बिन अल-तय्यब को दिया गया है, और यह छंद अबू तमाम की हमासा पृष्ठ ७९२ (अल-मरज़ूकी की व्याख्या के साथ) में क़ैस बिन आसिम अल-मिनकरी के शोकगीत में उनके लिए है, और अल-अग़ानी २१/२६। (५) अल-नह्हास द्वारा इराब

अल-क़ुरान १/३०७। इब्न खालवैय ने "अल-क़िरात अल-शाज़ा" पृष्ठ १३ में इक्रमाह के पाठ का उल्लेख किया है, और अल-ज़मख़्शारी १/३५७। अल-फ़र्रा ने इब्न मसूद के पाठ १/१४१, अल-तबरी ३/६४८, और अल-ज़मख़्शारी १/३५७ का उल्लेख किया है। (६) मआनी अल-क़ुरान १/१४१ में। (७) मजाज़ अल-क़ुरान १/७२ में। (८) इराब अल-क़ुरान १/३०७, जहाँ से लेखक ने अल-फ़र्रा और अबू उबैदा की बातों को उद्धृत किया है।

سورة البقرہ: آیات ۲۱۷ ، ۲۱۸

۴۲۴

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {قتال فیہ} (اس میں لڑائی)۔ سیبویہ (۱) کے نزدیک "قتال" بدل ہے، بدلِ اشتمال، کیونکہ سوال مہینے اور لڑائی دونوں پر مشتمل ہے، یعنی: کفار آپ سے مہینے کی حرمت پامال ہونے پر تعجب کے طور پر پوچھتے ہیں، کیونکہ مہینے کے بارے میں ان کا سوال صرف اس میں لڑائی کی وجہ سے تھا۔ زجاج (۲) نے کہا: معنی یہ ہے: وہ آپ سے حرمت والے مہینے میں لڑائی کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ القتبی (۳) نے کہا: وہ آپ سے حرمت والے مہینے میں لڑائی کے بارے میں پوچھتے ہیں کہ کیا یہ جائز ہے؟ پس مہینے سے قتال کا بدل لایا گیا، اور سیبویہ (۴) نے یہ شعر پڑھا: "قیس کی موت ایک شخص کی موت نہ تھی، بلکہ وہ تو ایک قوم کی عمارت تھی جو گر گئی۔" عکرمہ نے پڑھا: "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الحَرَامِ قَتْلٍ فيه قُلْ قَتْلٌ" دونوں میں الف کے بغیر۔ اور کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: وہ آپ سے حرمت والے مہینے اور اس میں لڑائی کے بارے میں پوچھتے ہیں، اور اسی طرح ابن مسعود نے پڑھا ہے، تو یہ تکرار کی بنا پر 'عن' کی وجہ سے مجرور (مخفوض) ہوگا، یہ کسائی (۵) نے کہا ہے۔ فراء (۶) نے کہا: یہ "عن" کی نیت پر مجرور ہے۔ اور ابو عبیدہ (۷) نے کہا: یہ جِوار (پڑوسی لفظ کی مناسبت) کی بنا پر مجرور ہے۔ نحاس (۸) نے کہا: اللہ کی کتاب میں، اور نہ ہی کلام میں سے کسی چیز میں، کسی لفظ کا اعراب 'جوار' کی بنا پر کرنا جائز نہیں ہے، اور جوار محض ایک غلطی ہے، اور یہ صرف کسی شاذ چیز میں واقع ہوا ہے، جیسا کہ ان کا قول ہے: "هذا جُحرُ ضبٍ خَرِبٍ" (یہ گوہ کا ایک بوسیدہ سوراخ ہے)۔ اس کے غلط ہونے کی دلیل عربوں کا تثنیہ (dual) میں یہ کہنا ہے: "ہذان

جُحرا ضبٍ خَرِبان"، اور یہ محض 'اقواء' کے درجے میں ہے، اور اللہ کی کتاب میں سے کسی چیز کو اس پر محمول کرنا جائز نہیں ہے...

(۱) دیکھیے الکتاب ۱۵۱/۱۔ (۲) معانی القرآن ۲۸۹/۱ میں۔ (۳) غریب القرآن ص ۸۲ میں، اور مصنف نے اسے اور اس سے پہلے کی بات کو تفسیر ابو اللیث ۲۰۱/۱ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۴) الکتاب ۱۵۶/۱، اور اسے عبدہ بن الطبیب کی طرف منسوب کیا، اور یہ شعر ان کا قیس بن عاصم المنقری کے مرثیے میں ہے جو حماسہ ابو تمام ص ۷۹۲ (بشرح المرزوقی) میں ہے، اور الاغانی ۲۶/۲۱۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳۰۷/۱، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۳ میں عکرمہ کی قرات کا ذکر کیا، اور الزمخشری ۳۵۷/۱، اور فراء نے ابن مسعود کی قرات کا ذکر کیا ۱۴۱/۱، اور الطبری ۶۴۸/۳، اور الزمخشری ۳۵۷/۱۔ (۶) معانی القرآن ۱۴۱/۱ میں۔ (۷) مجاز القرآن ۷۲/۱ میں۔ (۸) اعراب القرآن ۳۰۷/۱، اور اسی سے مصنف نے فراء اور ابو عبیدہ کا کلام نقل کیا ہے۔

... this, and it only occurs in the most eloquent and correct of dialects. Ibn Atiyah said (1): Abu Ubaidah said: It is a genitive of proximity (khafd al-jiwar), and this statement of his is an error. Al-Nahhas said (2): It is not permissible to omit "an" (from), and the correct view is that it is an appositive (badal). Al-A'raj recited: {They ask you about the sacred month - fighting therein} with the nominative case (3). Al-Nahhas said (4): This is obscure in Arabic, and the meaning in it is: They ask you about the sacred month; is fighting in it permissible? So his saying: "They ask you" indicates a question, as Imru' al-Qais said: "O friend, do you see lightning whose flash I show you, like the waving of hands in a crowned piled-up cloud?" (5) The meaning is: Do you see lightning? So the interrogative 'alif' was omitted because the 'alif' in "Asah" (O friend) points to it, even if it is a vocative particle (6), as the poet said: "Are you leaving the tribe in the evening or departing early in the morning?" (7) The meaning is: Are you leaving? So the 'alif' was omitted because "am" (or) points to it (8). Fourth: The Almighty's saying: {Say, fighting therein is great} is a subject and predicate, meaning: it is condemned; because the prohibition of fighting in the sacred month was established at that time, since the initiation was from the Muslims. "The month" in the verse is a generic noun, and the Arabs had been given the sacred month by God as a standard by which they moderated themselves; so they would not shed blood, nor would they change anything in the sacred months, which are:

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/290. (2) In I'rab al-Quran 1/307. (3) This recitation was mentioned without attribution by Al-Nahhas and Al-Ukbari in 'Imla' ma manna bihi al-Rahman' 1/435, and Abu Hayyan 2/145. (4) I'rab al-Quran 1/308. (5) The verse is from his Mu'allaqah, and it is in his Diwan p. 24, and Sibawayh's book 2/252. His saying: "like the waving of hands"; he likened the spreading and branching of lightning to the movement and turning of hands. 'Al-Habiy': clouds that appear and rise before you. 'Al-Mukallal': that which is in the corners of the sky like a crown. Said by Al-Asma'i. (6) In (D) and (M): vocative. (7) Its completion is: "And what is it to you to wait?", and it is by Imru' al-Qais in his Diwan p. 154, and it has preceded in 1/283. (8) I'rab al-Quran for Al-Nahhas 1/308.

सूरह अल-बकरा: आयतें 217, 218 / 425

... यह, और यह केवल सबसे वाक्पटु और सही बोलियों में होता है। इब्न अतिया ने कहा (1): अबू उबैदा ने कहा: यह सामीप्य के कारण 'ज्र' (khafd al-jiwar) है, और उनका यह कथन गलत है। अल-नहस ने कहा (2): "अन" (से) को छिपाना जायज़ नहीं है, और इस बारे में सही विचार यह है कि यह एक 'बदल' (appositive) है। अल-अराज ने पढ़ा: {वे आपसे पवित्र महीने के बारे में पूछते हैं - उसमें लड़ना} 'रफ़' (nominative) के साथ (3)। अल-नहस ने कहा (4): यह अरबी में अस्पष्ट है, और इसका अर्थ है: वे आपसे पवित्र महीने के बारे में पूछते हैं; क्या उसमें लड़ना जायज़ है? तो उनका कहना: "वे आपसे पूछते हैं" एक प्रश्न की ओर संकेत करता है, जैसा कि इमरुल कैस ने कहा: "ऐ दोस्त, क्या तुम्हें वह बिजली दिखती है जिसकी चमक मैं तुम्हें दिखाता हूँ, जैसे कि एक मुकुट वाले ऊंचे बादलों में हाथों का हिलना?" (5) अर्थ है: क्या तुम बिजली देखते हो? तो प्रश्नवाचक 'अलिफ़' को हटा दिया गया क्योंकि "असाह" (ऐ दोस्त) में 'अलिफ़' इसकी ओर इशारा करता है, भले ही वह पुकारने वाला अक्षर (vocative particle) हो (6), जैसा कि कवि ने कहा: "क्या तुम शाम को कबीले से जा रहे हो या सुबह जल्दी निकल रहे हो?" (7) अर्थ है: क्या तुम जा रहे हो? तो 'अलिफ़' को हटा दिया गया क्योंकि "अम" (या) इसकी ओर संकेत करता है (8)। चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {कह दो, उसमें लड़ना बड़ी बात है} एक 'मुब्तदा' (subject) और 'खबर' (predicate) है, यानी: यह निंदनीय है; क्योंकि पवित्र महीने में युद्ध का निषेध उस समय स्थापित था, चूँकि शुरुआत मुसलमानों की ओर से हुई थी। आयत में "महीना" एक जातिवाचक संज्ञा है, और अरबों के लिए ईश्वर ने पवित्र महीने को एक मानक बनाया था जिसके द्वारा वे खुद को संयमित रखते थे; इसलिए वे खून नहीं बहाते थे, और न ही पवित्र महीनों में कुछ बदलाव करते थे, और वे हैं:

(1) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/290 में। (2) इराब अल-कुरान 1/307 में। (3) इस पाठ का उल्लेख अल-नहस और अल-उकबरी द्वारा 'इमला मा मन्ना बिही अल-रहमान' 1/435 में बिना श्रेय के किया गया था, और अबू हय्यान 2/145। (4) इराब अल-कुरान 1/308। (5) यह शेर उनके मुअल्लका से है, और उनके दीवान पृष्ठ 24, और सिबावैह की पुस्तक 2/252 में है। उनका कहना: "हाथों के हिलने की तरह"; उन्होंने बिजली के फैलने और शाखाओं में बँटने की तुलना हाथों की गति और पलटने से की। 'अल-हबीय': वे बादल जो आपके सामने प्रकट होते हैं और ऊंचे उठते हैं। 'अल-मुकल्लम': वह जो आकाश के कोनों में मुकुट की तरह हो। अल-असमतई द्वारा कहा गया। (6) (द) और (म) में: पुकार (नदा)। (7) इसका पूर्ण रूप है: "और तुम्हारे लिए प्रतीक्षा करने में क्या है?", और यह इमरुल

कैस का है उनके दीवान पृष्ठ 154 में, और यह पहले 1/283 में आ चुका है। (8) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 1/308।

ہذا ، اور یہ صرف فصیح ترین اور صحیح ترین لغات میں ہوتا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا (۱): ابو عبیدہ نے کہا: یہ جوار (پڑوس) کی بنا پر خفض ہے، اور ان کا یہ قول غلط ہے۔ النحاس نے کہا (۲): "عن" کو پوشیدہ رکھنا جائز نہیں ہے، اور اس میں صحیح قول یہ ہے کہ یہ بدل ہے۔ الاعرج نے پڑھا: «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الحرامِ قتالٌ فيه» رفع کے ساتھ (۳)۔ النحاس نے کہا (۴): یہ عربی میں پیچیدہ ہے، اور اس کا مطلب یہ ہے: وہ تم سے حرمت والے مہینے کے بارے میں پوچھتے ہیں؛ کیا اس میں لڑائی جائز ہے؟ تو ان کا یہ قول: «يسألونك» استفہام (سوال) پر دلالت کرتا ہے، جیسا کہ امرؤ القیس نے کہا: "اے دوست، کیا تو وہ بجلی دیکھتا ہے جس کی چمک میں تجھے دکھاتا ہوں، جیسے تاجدار بادل میں ہاتھوں کا لہرانا؟" (۵) اور مطلب ہے: کیا تو بجلی دیکھتا ہے؟ تو استفہام کا الف حذف کر دیا گیا؛ کیونکہ «أصاح» (اے دوست) میں جو الف ہے وہ اس پر دلالت کرتا ہے اگرچہ وہ حرفِ ندا ہے (۶)، جیسا کہ شاعر نے کہا: "کیا تو شام کو قبیلے سے جا رہا ہے یا صبح سویرے نکل رہا ہے؟" (۷) اور مطلب ہے: کیا تو جا رہا ہے؟ تو الف حذف کر دیا گیا؛ کیونکہ «أم» اس پر دلالت کرتا ہے (۸)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ﴾ مبتدا اور خبر ہے، یعنی: ناپسندیدہ ہے؛ کیونکہ حرمت والے مہینے میں لڑائی کی ممانعت اس وقت ثابت تھی، جب مسلمانوں کی طرف سے ابتدا ہوئی تھی۔ اور آیت میں "الشهر" اسم جنس ہے، اور عربوں کے لیے اللہ نے حرمت والے مہینے کو ایک ایسا پیمانہ بنایا تھا جس پر وہ اعتدال اختیار کرتے تھے، تو وہ اس میں خون نہیں بہاتے تھے، اور نہ ہی حرمت والے مہینوں میں کوئی تبدیلی کرتے تھے، اور وہ ہیں:

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۹۰ میں۔ (۲) اعراب القرآن ۱/ ۳۰۷ میں۔ (۳) اس قرآت کا تذکرہ النحاس اور العکبری نے 'إملاء ما منّ به الرحمن' ۱/ ۴۳۵ میں بغیر نسبت کے کیا ہے، اور ابو حیان ۲/ ۱۴۵۔ (۴) اعراب القرآن ۱/ ۳۰۸۔ (۵) یہ شعر ان کے معلقہ سے ہے، اور ان کے دیوان ص ۲۴، اور کتاب سیبویہ ۲/ ۲۵۲ میں ہے۔ ان کا قول: "ہاتھوں کے چمکنے کی طرح"؛ انہوں نے بجلی کے پھیلاؤ اور اس کے شاخ در شاخ ہونے کو ہاتھوں کی حرکت اور ان کے الٹنے پلٹنے سے تشبیہ دی، اور 'الحبی': وہ بادل جو تمہارے سامنے ظاہر ہوں اور بلند ہوں، اور 'المکلل': وہ جو آسمان کے کناروں پر تاج کی طرح ہو۔ یہ اصمعی نے کہا۔ (۶) (د) اور (م) میں: نداء۔ (۷) اس کی تکمیل یہ ہے: "اور تجھ پر انتظار کرنے میں کیا ہے"، اور یہ امرؤ القیس کا ان کے دیوان ص ۱۵۴ میں ہے، اور یہ پہلے ۱/ ۲۸۳ میں گزر چکا ہے۔ (۸) النحاس کی اعراب القرآن ۱/ ۳۰۸۔

Rajab, Dhu al-Qa'dah, Dhu al-Hijjah, and al-Muharram (1), three are consecutive and one is separate. Further explanation of this will follow in 'Al-Ma'idah' (2), God willing. Fifth: The Almighty's saying: {And hindering [others] from the way of Allah} is a subject, {and disbelief in Him} is coordinated with "hindering," {and the Sacred Mosque} is coordinated with "the way of Allah," {and the expulsion of its people from it} is coordinated with "hindering," and the predicate of the subject is: {is greater [a sin] in the sight of Allah} meaning: a greater sin than fighting in the sacred month (3), as stated by Al-Mubarrad and others (4). This is correct; because of the long duration of preventing people from circumambulating the Kaaba. {And disbelief in Him} meaning: in Allah, and it is said: {And disbelief in Him} meaning: in the Hajj and the Sacred Mosque (5). {and the expulsion of its people from it is greater} meaning: a greater punishment with Allah than fighting in the sacred month. Al-Farra (6) said: "hindering" is coordinated with "great," and "the Mosque" is coordinated with the pronoun "him" in "in Him," so the speech would be a continuous sequence without interruption. Ibn Atiyyah (7) said: That is wrong, because the meaning leads to the saying: "and disbelief in Him" meaning: in Allah, is also coordinated with "great," and it follows from that that the expulsion of the people of the Mosque from it is greater than disbelief in Allah, and the falsity of this is evident (8). The meaning of the verse according to the majority is: O disbelievers of Quraysh, you consider fighting in [the sacred month] a great matter for us...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/290. (2) In the interpretation of its second verse. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/308. (4) See Majma' al-Bayan 2/197. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/201. (6) In Ma'ani al-Qur'an 1/141. (7) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/290. (8) Abu Hayyan said in Al-Bahr 2/149 after mentioning Ibn Atiyyah's words: It is not as he mentioned, and what he said is not definitive, that "and disbelief in Him" is coordinated with "great," as it is possible that the speech was complete at the saying: "and hindering from the way of Allah," and he had informed about fighting in the sacred month with two reports; one that it is great, and the second that it is hindering from the way of Allah, then he started by saying: and disbelief in Allah and in the Sacred Mosque and the expulsion of its people from it is greater in the sight of Allah than the fighting which is great, and it is hindering from the way of Allah, and this is a plausible and good meaning... and see the completion of his words.

सूरा अल-बकराह: आयतें 217, 218 426

रजब, धुल-क़ादह, धुल-हिज्जा और अल-मुहर्रम (1), तीन लगातार और एक अलग। इसका और अधिक विवरण 'अल-माएदाह' (2) में आएगा, इंशा अल्लाह। पाँचवाँ: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना: {और अल्लाह की राह से रोकना} यह उद्देश्य है, {और उसके साथ कुफ्र (अविश्वास) करना} "रोकने" के साथ जुड़ा है, {और पवित्र मस्जिद (मस्जिद अल-हराम)} "अल्लाह की राह" के साथ जुड़ा है, {और उसके निवासियों को वहाँ से निकालना} "रोकने" के साथ जुड़ा है, और उद्देश्य की खबर है: {अल्लाह की दृष्टि में अधिक बड़ा [पाप] है} यानी: पवित्र महीने में लड़ने से बड़ा पाप है (3), जैसा कि अल-मुबर्रद और अन्य ने कहा है (4)। और यही सही है; क्योंकि लोगों को काबा की परिक्रमा करने से लंबे समय तक रोकने के कारण। {और उसके साथ कुफ्र करना} यानी: अल्लाह के साथ, और कहा गया है: {और उसके साथ कुफ्र करना} यानी: हज और पवित्र मस्जिद के साथ (5)। {और उसके निवासियों को वहाँ से निकालना अधिक बड़ा है} यानी: अल्लाह के पास पवित्र महीने में लड़ने से अधिक बड़ी सजा है। अल-फर्रा (6) ने कहा: "रोकना" "बड़े" के साथ जुड़ा है, और "मस्जिद" "उसमें" के सर्वनाम "उस" के साथ जुड़ा है, तो बात बिना किसी रुकावट के एक निरंतर क्रम होगी। इब्न अतियाह (7) ने कहा: यह गलत है, क्योंकि अर्थ इस ओर ले जाता है कि "और उसके साथ कुफ्र करना" यानी: अल्लाह के साथ, वह भी "बड़े" के साथ जुड़ा है, और इससे यह निकलता है कि मस्जिद के निवासियों को वहाँ से निकालना अल्लाह के साथ कुफ्र करने से भी बड़ा है, और इसकी अशुद्धि स्पष्ट है (8)। बहुसंख्यक विद्वानों के अनुसार आयत का अर्थ है: ऐ कुरैश के काफिरों, तुम हमारे लिए [पवित्र महीने में] लड़ने को एक बड़ी बात समझते हो...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/290। (2) इसकी दूसरी आयत की व्याख्या में। (3) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/308। (4) मजमा अल-बयान 2/197 देखें। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/201। (6) मआनी अल-कुरान 1/141 में। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/290 में। (8) अबू हय्यान ने अल-बहर 2/149 में इब्न अतियाह के शब्दों का उल्लेख करने के बाद कहा: यह वैसा नहीं है जैसा उसने उल्लेख किया है, और जो उसने कहा वह निश्चित नहीं है, कि "और उसके साथ कुफ्र करना" "बड़े" के साथ जुड़ा है, क्योंकि यह संभव है कि बात अल्लाह के इस कथन पर पूरी हो गई हो: "और अल्लाह की राह से रोकना", और उसने पवित्र महीने में लड़ने के बारे में दो बातें बताई हों; एक यह कि वह बड़ी बात है, और दूसरी यह कि वह अल्लाह की राह से रोकना है, फिर उसने यह कहकर शुरुआत की: और अल्लाह के साथ कुफ्र करना और पवित्र मस्जिद के साथ कुफ्र करना और उसके

निवासियों को वहाँ से निकालना अल्लाह की दृष्टि में उस लड़ाई से बड़ा है जो बड़ी बात है, और वह अल्लाह की राह से रोकना है, और यह एक मान्य और अच्छा अर्थ है... और उनके शब्दों का शेष भाग देखें।

سورة البقرہ: آیات ۲۱۷، ۲۱۸ ۴۲۶

رجب، ذوالقعدہ، ذوالحجہ، اور محرم(۱)، تین مسلسل اور ایک الگ۔ اس کی مزید وضاحت 'المائدہ'(۲) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَصَدٌّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ﴾ مبتدا ہے، ﴿وَكُفْرٌ بِهِ﴾ کا عطف "صدّ" پر ہے، ﴿وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ کا عطف "سبیل اللہ" پر ہے، ﴿وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ﴾ کا عطف "صدّ" پر ہے، اور مبتدا کی خبر ہے: ﴿أَكْبَرُ عِندَ اللَّهِ﴾ یعنی: حرمت والے مہینے میں قتال کرنے سے بڑا گناہ ہے(۳)، یہ مبرد اور دوسروں نے کہا ہے(۴)۔ اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ لوگوں کو کعبہ کا طواف کرنے سے طویل عرصے تک روکنے کی وجہ سے۔ ﴿وَكُفْرٌ بِهِ﴾ یعنی: اللہ کے ساتھ، اور کہا گیا ہے: ﴿وَكُفْرٌ بِهِ﴾ یعنی: حج اور مسجد حرام کے ساتھ(۵)، ﴿وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ﴾ یعنی: اللہ کے نزدیک حرمت والے مہینے میں لڑنے سے زیادہ بڑی سزا ہے۔ اور الفراء(۶) نے کہا: "صدّ" کا عطف "کبیر" پر ہے، اور "المسجد" کا عطف "بہ" میں ہ ضمیر پر ہے، تو کلام بغیر کسی انقطاع کے ایک مسلسل ترتیب ہو گی۔ ابن عطیہ(۷) نے کہا: یہ غلط ہے، کیونکہ معنی اس طرف لے جاتا ہے کہ ان کا قول: "وکفر بہ" یعنی: اللہ کے ساتھ، وہ بھی "کبیر" پر عطف ہے، اور اس سے یہ لازم آتا ہے کہ مسجد کے رہنے والوں کو وہاں سے نکالنا اللہ کے ساتھ کفر کرنے سے بھی بڑا ہے، اور اس کا فساد ظاہر ہے(۸)۔ اور جمہور کے قول کے مطابق آیت کا معنی یہ ہے: اے کفارِ قریش، تم ہم پر حرمت والے مہینے میں قتال کو بہت بڑا گناہ قرار دیتے ہو...

---

(۱) المحرر الوجیز ۲۹۰/۱۔ (۲) اس کی دوسری آیت کی تفسیر میں۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۳۰۸/۱۔ (۴) دیکھیے مجمع البیان ۱۹۷/۲۔ (۵) تفسیر أبي اللیث ۲۰۱/۱۔ (۶) فی معانی القرآن ۱۴۱/۱۔ (۷) فی المحرر الوجیز ۲۹۰/۱۔ (۸) ابو حیان نے البحر ۱۴۹/۲ میں ابن عطیہ کا کلام ذکر کرنے کے بعد کہا: ایسا نہیں ہے جیسا انہوں نے ذکر کیا، اور ان کی کہی ہوئی بات حتمی نہیں ہے

کہ "وکفر بہ" کا عطف "کبیر" پر ہے، کیونکہ یہ احتمال ہے کہ کلام اللہ کے اس قول پر مکمل ہو گیا ہو: "وصد عن سبیل اللہ"، اور حرمت والے مہینے میں قتال کے بارے میں دو خبریں دی ہوں؛ ایک یہ کہ وہ بڑا گناہ ہے، اور دوسری یہ کہ وہ اللہ کی راہ سے روکنا ہے، پھر نئے سرے سے بات شروع کرتے ہوئے فرمایا: اور اللہ کے ساتھ کفر کرنا اور مسجد حرام کے ساتھ کفر کرنا اور اس کے رہنے والوں کو وہاں سے نکالنا اللہ کے نزدیک اس قتال سے بڑا گناہ ہے جو کہ بڑا گناہ ہے، اور وہ اللہ کی راہ سے روکنا ہے، اور یہ ایک جائز اور اچھا معنی ہے... اور ان کے کلام کا بقیہ حصہ دیکھیے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 217, 218

Page 427

... the sacred month, and what you do of obstructing from the path of Allah for whoever wants Islam, and your disbelief in Allah, and your expulsion of the people of the Mosque from it, as you did with the Messenger of Allah ﷺ and his companions, is a greater crime in the sight of Allah(1).

And Abdullah bin Jahsh (may Allah be pleased with him) said:

You consider killing in the sacred month a great thing, but even greater than that, if a guided person were to see guidance, Is your barring from what Muhammad says, and disbelief in Him; and Allah is seeing and a witness. And your expulsion of its people from the Mosque of Allah, so that no prostrator for Allah might be seen in the House. For even if you reproach us for killing him, and the transgressor and envious one agitated against Islam, We watered our spears with the blood of Ibn al-Hadrami at Nakhlah when Waqid kindled the fire of war. Blood, and Ibn Abdullah, Uthman, is among us, struggling against a stubborn leather shackle(2).

Az-Zuhri, Mujahid, and others said: The word of the Almighty: "Say, 'Fighting therein is a great [sin]'" is abrogated by His saying: "And fight the polytheists collectively" [At-Tawbah: 36], and by His saying: "Kill the polytheists" [At-Tawbah: 5]. Ata said: It was not abrogated, and fighting in the sacred months is not appropriate, as mentioned previously(3).

Sixth: The word of the Almighty: "And fitnah is greater than killing." Mujahid and others said: Fitnah here is disbelief (kufr), i.e., your disbelief is greater than our killing of those. The majority said: The meaning of fitnah here is their persecuting Muslims away from their religion until they perish, i.e., that is a more severe crime than killing them in the sacred month(4).

Seventh: The word of the Almighty: "And they will not cease..." is a beginning of a report from Allah Almighty, and a warning from Him to the believers against the evil of the disbelievers(5). Mujahid said: Meaning the disbelievers of Quraysh(6). And "yuraddukum" (turn you back) is in the accusative case.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/290. (2) Narrated by Ibn Ishaq as in Sirat Ibn Hisham 1/605-606. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/290, and it was mentioned in the second issue. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/290, and At-Tabari 3/659 and 660 recorded the report from

Mujahid, Ash-Sha'bi, and Qatadah. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/291. (6) Recorded by At-Tabari 3/665.

सूरह अल-बकरा: आयत 217, 218

पृष्ठ 427

...पवित्र महीना, और जो तुम अल्लाह की राह से रोकते हो उनके लिए जो इस्लाम चाहते हैं, और अल्लाह के साथ तुम्हारा कुफ्र (अविश्वास), और मस्जिद के लोगों को वहाँ से निकालना, जैसा कि तुमने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके साथियों के साथ किया, अल्लाह के नज़दीक एक बड़ा अपराध है(1)।

और अब्दुल्ला बिन जहश (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा:

तुम पवित्र महीने में हत्या को बहुत बड़ी बात मानते हो, लेकिन इससे भी बड़ी बात, अगर कोई सही राह पाने वाला सही राह देखे, वह तुम्हारा उस चीज़ से रोकना है जो मुहम्मद कहते हैं, और उसमें कुफ्र करना; और अल्लाह देखने वाला और गवाह है। और अल्लाह की मस्जिद से उसके लोगों को तुम्हारा निकालना, ताकि अल्लाह के लिए घर (काबा) में कोई सजदा करने वाला न दिखे। क्योंकि अगर तुम हमें उसकी हत्या के लिए उलाहना देते हो, और ज़ालिम और ईर्ष्यालु ने इस्लाम के खिलाफ शोर मचाया, तो हमने नखला में इब्न अल-हज़रमी के खून से अपने भालों को सींचा जब वाक़िद ने युद्ध की आग सुलगाई। खून, और इब्न अब्दुल्ला उस्मान हमारे बीच है, वह चमड़े की ज़ंजीर से संघर्ष कर रहा है(2)।

अल-जुहरी, मुजाहिद और अन्य ने कहा: सर्वशक्तिमान का कथन: "कह दो, 'उसमें लड़ना बहुत बड़ा [पाप] है'" उनके इस कथन से निरस्त (मनसूख) है: "और मुशरिकों (बहुदेववादियों) से सामूहिक रूप से लड़ो" [अत-तौबा: 36], और उनके इस कथन से: "मुशरिकों को मार डालो" [अत-तौबा: 5]। अता ने कहा: यह निरस्त नहीं हुआ है, और पवित्र महीनों में लड़ना उचित नहीं है, जैसा कि पहले बताया गया है(3)।

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: "और फ़ितना (उत्पीड़न) हत्या से भी बड़ा है।" मुजाहिद और अन्य ने कहा: यहाँ फ़ितना का अर्थ कुफ्र है, यानी तुम्हारा कुफ्र उन लोगों की हमारी हत्या से बड़ा है। बहुमत ने कहा: यहाँ फ़ितना का अर्थ है मुसलमानों को उनके धर्म से तब तक सताना जब तक वे नष्ट न हो जाएँ यानी यह पवित्र महीने में तुम्हारी हत्या से कहीं अधिक गंभीर अपराध है(4)।

सातवां: सर्वशक्तिमान का कथन: "और वे नहीं रुकेंगे..." अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से एक खबर की शुरुआत है, और विश्वासियों के लिए काफिरों की बुराई से चेतावनी है(5)। मुजाहिद ने कहा: यानी कुरैश के काफिर(6)। और "युरुद्दुकोम" (तुम्हें वापस फेर दें) नसब (कर्मकारक) में है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/290। (2) इब्न इशाक द्वारा रिवायत किया गया जैसा कि सीरत इब्न हिशाम 1/605-606 में है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/290, और यह दूसरे मुद्दे में पहले आया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/290, और अत-तबरी 3/659 और 660 ने मुजाहिद, अल-शाबी और क़तादा से इस रिवायत को निकाला है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/291। (6) इसे अत-तबरी 3/665 ने निकाला है।

سورة البقرہ: آیات ۲۱۷، ۲۱۸

صفحہ ٤٢٧

...حرمت والا مہینہ، اور اللہ کی راہ سے روکنا جو تم کرتے ہو ان کے لیے جو اسلام لانا چاہتے ہیں، اور اللہ کے ساتھ تمہارا کفر، اور مسجد (حرام) کے رہنے والوں کو وہاں سے نکالنا، جیسا کہ تم نے اللہ کے رسول ﷺ اور ان کے صحابہ کے ساتھ کیا، اللہ کے نزدیک بڑا گناہ ہے(۱)۔

اور حضرت عبداللہ بن جحش رضی اللہ عنہ نے فرمایا:

تم حرمت والے مہینے میں قتل کو بہت بڑا سمجھتے ہو، لیکن اس سے بھی بڑی بات، اگر کوئی ہدایت پانے والا ہدایت کو دیکھے، وہ تمہارا اس بات سے روکنا ہے جو محمد (ﷺ) کہتے ہیں، اور ان کے ساتھ کفر کرنا؛ اور اللہ دیکھ رہا ہے اور گواہ ہے۔ اور اللہ کی مسجد سے اس کے لوگوں کو تمہارا نکالنا، تاکہ بیت اللہ میں اللہ کے لیے کوئی سجدہ کرنے والا نہ رہے۔ پس اگر تم ہمیں اس کے قتل کا طعنہ دیتے ہو، جبکہ سرکشوں اور حاسدوں نے اسلام کے خلاف شور مچایا، تو ہم نے نخلہ میں ابن الحضرمی کے خون سے اپنے نیزوں کو سیراب کیا جب واقد نے جنگ کی آگ بھڑکائی۔ خون، اور ابن عبداللہ عثمان ہمارے درمیان ہے، وہ چمڑے کی زنجیر سے نبرد آزما ہے(۲)۔

زہری، مجاہد اور دیگر نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کہہ دیجیے، اس میں لڑنا بڑی بات ہے" اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے منسوخ ہے: "اور مشرکوں سے سب مل کر لڑو" [التوبہ: ٣٦]، اور اس فرمان سے: "پس مشرکوں کو قتل کرو" [التوبہ: ٥]۔ عطاء نے کہا: یہ منسوخ نہیں ہوا، اور حرمت والے مہینوں میں لڑائی مناسب نہیں ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور فتنہ قتل سے بڑھ کر ہے"۔ مجاہد اور دیگر نے کہا: یہاں فتنہ سے مراد کفر ہے، یعنی تمہارا کفر ان لوگوں کے ہمارے قتل کرنے سے بڑا گناہ ہے۔ جمہور نے کہا: یہاں فتنہ کا مطلب ہے مسلمانوں کو ان کے دین سے برگشتہ کرنے کے لیے ستانا یہاں تک کہ وہ ہلاک ہو جائیں، یعنی یہ حرمت والے مہینے میں تمہارے قتل کرنے سے زیادہ بڑا جرم ہے(٤)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور وہ ہمیشہ رہیں گے..." یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے خبر کی ابتدا ہے، اور اس میں مومنوں کے لیے کافروں کے شر سے تنبیہ ہے(٥)۔ مجاہد نے کہا: یعنی کفارِ قریش(٦)۔ اور "یردوکم" حالتِ نصب میں ہے۔

---

(١) المحرر الوجیز ١/ ٢٩٠۔ (٢) اسے ابن اسحاق نے روایت کیا جیسا کہ سیرت ابن ہشام ١/ ٦٠٥-٦٠٦ میں ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ١/ ٢٩٠، اور یہ دوسرے مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ١/ ٢٩٠، اور طبری ٣/ ٦٥٩ و ٦٦٠ نے یہ اثر مجاہد، شعبی اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ١/ ٢٩١۔ (٦) اسے طبری نے ٣/ ٦٦٥ پر روایت کیا ہے۔

...purely, because it is an abstract goal(1). Eighth: His Almighty saying: {And whoever of you reverts} meaning: returns from Islam to disbelief. {their deeds have become worthless} meaning: nullified and corrupted. From it comes 'al-Habat'; which is a corruption that affects livestock in their bellies from eating too much grass, causing their abdomens to swell, and they may die from that(2). So the verse is a warning to Muslims to remain firm in the religion of Islam. Ninth: Scholars differed regarding the apostate: should they be asked to repent or not? Does their work become worthless by the very act of apostasy or not, except upon dying in disbelief? These are three issues: First: A group said: they should be asked to repent; if they repent, fine, otherwise they are killed(3). Some said: for one hour. Others said: they are asked to repent for a month. Others said: they are asked to repent three times, according to what was narrated from Umar and Uthman, which is the opinion of Malik narrated from him by Ibn al-Qasim. Al-Hasan said: they are asked to repent a hundred times(4). It has also been narrated from him that they are killed without being asked to repent, and this was stated by al-Shafi'i in one of his two opinions, and it is one of the two opinions of Tawus and Ubayd ibn Umayr(5). Sahnun mentioned that Abd al-Aziz ibn Abi Salama al-Majishun used to say: The apostate is killed and not asked to repent, citing the hadith of Mu'adh and Abu Musa(6), in which: When the Prophet ﷺ sent Abu Musa to Yemen, he followed him with Mu'adh ibn Jabal. When he [Mu'adh] arrived, he [Abu Musa] said: "Dismount," and threw a cushion to him. Suddenly, there was a man tied up near him. He [Mu'adh] asked: "What is this?" He [Abu Musa] replied: "This was a Jew who embraced Islam, then he returned to his religion, the religion of evil, and became a Jew." He [Mu'adh] said: "I will not sit down until he is killed; it is the decree of Allah and His Messenger." He [Abu Musa] said: "Sit down." He [Mu'adh] said: "I will not sit down until he is killed; it is the decree of Allah and His Messenger" – three times – so he ordered him to be killed, and he was killed. It was recorded by Muslim and others(7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/291. (2) See As-Sihah (habt). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/291. (4) Al-Istidhkar 22/139-140 and 145-146, and At-Tamheed 5/306-309 and 311. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/291. (6) Al-Istidhkar 22/145, and At-Tamheed 5/311. (7) Sahih Muslim (1733): (15) Book of Al-Imarah p. 1456, and Sahih Bukhari (6923), and it is in Musnad Ahmad (19666).

...शुद्ध रूप से, क्योंकि यह एक निराकार लक्ष्य है(1)। आठवां: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और तुम में से जो कोई फिर जाए} अर्थात: इस्लाम से कुफ्र (अविश्वास) की ओर लौट जाए। {उनके कर्म व्यर्थ हो गए} अर्थात: शून्य और भ्रष्ट हो गए। इसी से 'अल-हबत' शब्द आया है; यह वह खराबी है जो मवेशियों के पेट में बहुत अधिक घास खाने से होती है, जिससे उनका पेट फूल जाता है, और वे उससे मर भी सकते हैं(2)। अतः यह आयत मुसलमानों के लिए एक चेतावनी है ताकि वे इस्लाम धर्म पर दृढ़ रहें। नौवां: विद्वानों का इस बारे में मतभेद है कि धर्मत्यागी (मर्तद) से तौबा (पश्चात्ताप) कराई जानी चाहिए या नहीं? और क्या उसका कर्म धर्मत्याग करते ही व्यर्थ हो जाता है या नहीं, जब तक कि वह कुफ्र की अवस्था में न मरे? ये तीन प्रश्न हैं: पहला: एक समूह ने कहा: उससे तौबा कराई जाएगी, यदि वह तौबा कर ले तो ठीक, अन्यथा उसे मार दिया जाएगा(3)। कुछ ने कहा: एक घंटे के लिए। अन्यों ने कहा: उसे एक महीने तक तौबा का समय दिया जाएगा। दूसरों ने कहा: उसे तीन बार तौबा का मौका दिया जाएगा, जैसा कि उमर और उस्मान से वर्णित है, और यह इब्न अल-कासिम द्वारा वर्णित मलिक का विचार है। अल-हसन ने कहा: उससे सौ बार तौबा कराई जाएगी(4)। उनसे यह भी वर्णित है कि उसे बिना तौबा कराए मार दिया जाएगा, और अल-शाफी ने अपने दो विचारों में से एक में यही कहा है, और यह ताऊस और उबैद बिन उमैर के दो विचारों में से एक है(5)। सहनून ने उल्लेख किया कि अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी सलमा अल-माजीशून कहते थे: धर्मत्यागी को मार दिया जाएगा और उससे तौबा नहीं कराई जाएगी, और उन्होंने मुआज और अबू मूसा की हदीस(6) का तर्क दिया, जिसमें है: जब पैगंबर ﷺ ने अबू मूसा को यमन भेजा, तो उन्होंने उनके पीछे मुआज बिन जबल को भेजा। जब वे (मुआज) उनके पास पहुँचे, तो उन्होंने (अबू मूसा) कहा: "उतरो," और उनके लिए एक तकिया फेंका। अचानक, वहाँ एक आदमी बंधा हुआ था। उन्होंने (मुआज) पूछा: "यह क्या है?" उन्होंने (अबू मूसा) जवाब दिया: "यह एक यहूदी था जिसने इस्लाम स्वीकार किया था, फिर वह अपने धर्म, बुराई के धर्म में वापस लौट गया और फिर से यहूदी बन गया।" उन्होंने (मुआज) कहा: "मैं तब तक नहीं बैठूँगा जब तक इसे मार नहीं दिया जाता; यह अल्लाह और उसके रसूल का फैसला है।" उन्होंने (अबू मूसा) कहा: "बैठ जाओ।" उन्होंने (मुआज) कहा: "मैं तब तक नहीं बैठूँगा जब तक इसे मार नहीं दिया जाता; यह अल्लाह और उसके रसूल का फैसला है" - तीन बार - फिर उन्होंने उसे मारने का आदेश दिया और उसे मार दिया गया। इसे मुस्लिम और अन्यों ने उद्धृत किया है(7)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/291। (2) अल-सिहाह (हबत) देखें। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/291। (4) अल-इस्तिधकार 22/139-140 और 145-146, और अत-तमहीद 5/306-309 और 311। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/291। (6) अल-इस्तिधकार 22/145, और अत-तमहीद 5/311। (7) सहीह मुस्लिम (1733): (15) किताब अल-इमारा पृष्ठ 1456, और सहीह बुखारी (6923), और यह मुसनद अहमद (19666) में है।

428 سورہ البقرہ: آیات 217، 218

...محض، کیونکہ یہ ایک مجرد غایت ہے(1)۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن يَرْتَدِدْ﴾ یعنی: جو اسلام سے کفر کی طرف لوٹ جائے۔ ﴿فَأُوْلَئِكَ حَبِطَتْ﴾ یعنی: باطل اور فاسد ہو گئے۔ اسی سے 'الحَبَط' ہے؛ اور یہ وہ خرابی ہے جو مویشیوں کے پیٹ میں بہت زیادہ چارہ کھانے سے پیدا ہوتی ہے، جس سے ان کے پیٹ پھول جاتے ہیں، اور بسا اوقات وہ اسی سے مر جاتے ہیں(2)۔ پس یہ آیت مسلمانوں کے لیے تنبیہ ہے تاکہ وہ دینِ اسلام پر ثابت قدم رہیں۔ نویں بات: علماء کا مرتد کے بارے میں اختلاف ہے کہ کیا اسے توبہ کے لیے کہا جائے گا یا نہیں؟ اور کیا اس کا عمل محض ارتداد سے ہی ضائع ہو جاتا ہے یا نہیں، سوائے اس صورت کے کہ وہ کفر پر مرے؟ تو یہ تین مسائل ہیں: پہلا: ایک جماعت نے کہا: اسے توبہ کا موقع دیا جائے گا، اگر توبہ کر لے تو ٹھیک ورنہ قتل کر دیا جائے گا(3)۔ بعض نے کہا: ایک گھنٹہ۔ دوسروں نے کہا: ایک مہینہ توبہ کے لیے کہا جائے گا۔ دیگر نے کہا: اسے تین بار توبہ کا موقع دیا جائے گا، جیسا کہ عمر اور عثمان سے مروی ہے، اور یہی امام مالک کا قول ہے جسے ان سے ابن القاسم نے روایت کیا ہے۔ حسن بصری نے کہا: اسے سو بار توبہ کے لیے کہا جائے گا(4)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ اسے توبہ کا موقع دیے بغیر قتل کیا جائے گا، اور امام شافعی نے اپنے دو اقوال میں سے ایک میں یہی کہا ہے، اور یہ طاؤس اور عبید بن عمیر کے دو اقوال میں سے ایک ہے(5)۔ سحنون نے ذکر کیا کہ عبد العزیز بن ابی سلمہ الماجشون کہا کرتے تھے: مرتد کو قتل کر دیا جائے گا اور توبہ کا مطالبہ نہیں کیا جائے گا، اور انہوں نے معاذ اور ابو موسیٰ کی حدیث(6) سے استدلال کیا، جس میں ہے: کہ نبی کریم ﷺ نے جب ابو موسیٰ کو یمن بھیجا تو ان کے پیچھے معاذ بن جبل کو روانہ کیا۔ جب وہ ان کے پاس پہنچے تو انہوں نے (ابو موسیٰ نے) کہا: "اترو،" اور ان کے لیے ایک تکیہ ڈالا۔

اچانک وہاں ایک شخص بندھا ہوا تھا۔ انہوں نے (معاذ نے) پوچھا: "یہ کیا ہے؟" انہوں نے (ابو موسیٰ نے) جواب دیا: "یہ ایک یہودی تھا جس نے اسلام قبول کیا، پھر اپنے پرانے دین، برائی کے دین کی طرف لوٹ گیا اور دوبارہ یہودی بن گیا۔" انہوں نے (معاذ نے) کہا: "میں اس وقت تک نہیں بیٹھوں گا جب تک اسے قتل نہ کر دیا جائے؛ یہ اللہ اور اس کے رسول کا فیصلہ ہے۔" انہوں نے (ابو موسیٰ نے) کہا: "بیٹھ جائیے۔" انہوں نے (معاذ نے) کہا: "میں اس وقت تک نہیں بیٹھوں گا جب تک اسے قتل نہ کر دیا جائے؛ یہ اللہ اور اس کے رسول کا فیصلہ ہے" - تین بار - تو انہوں نے اس کے بارے میں حکم دیا اور وہ قتل کر دیا گیا۔ اسے مسلم اور دیگر نے روایت کیا ہے(7)۔

(1) المحرر الوجیز 1/291۔ (2) دیکھیے الصحاح (حبط)۔ (3) المحرر الوجیز 1/291۔ (4) الاستذکار 22/ 139-140 اور 145-146، اور التمہید 5/ 306-309 اور 311۔ (5) المحرر الوجیز 1/291۔ (6) الاستذکار 22/ 145، اور التمہید 5/ 311۔ (7) صحیح مسلم (1733): (15) کتاب الامارۃ ص 1456، اور صحیح بخاری (6923)، اور یہ مسند احمد (19666) میں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 217, 218 429 Abu Yusuf mentioned from Abu Hanifa that the apostate is offered Islam; if he accepts, well and good, otherwise he is killed on the spot, unless he asks for a delay. If he asks for that, he is given three days. The famous opinion from him and his companions is that the apostate is not killed until he is asked to repent. To them, the heretic (zindiq) and the apostate are the same. Malik said: Heretics are killed and are not asked to repent (1). This was mentioned at the beginning of "Al-Baqarah" (2). And they differed regarding one who leaves one form of disbelief for another. Malik and the majority of jurists said: He is not interfered with (3), because he has moved to something that, had he been upon it from the beginning, he would have been allowed to remain on it. Ibn Abd al-Hakam narrated from al-Shafi'i that he is killed; because of his (ﷺ) saying: "Whoever changes his religion, kill him" (4), and he did not specify a Muslim over a disbeliever. Malik said: The meaning of the hadith is: whoever leaves Islam for disbelief, but as for one who leaves disbelief for disbelief, he is not meant by this hadith (5), and this is the opinion of a group of jurists. What is famous from al-Shafi'i, as mentioned by al-Muzani and al-Rabi', is that the imam sends the person from the people of dhimma (non-Muslim subjects) who changes his religion to the land of war (dar al-harb), expels him from his country, and his wealth becomes permissible along with the wealth of the belligerents if they prevail over the land; because protection was only granted to him for the religion he was on at the time the covenant was made (6). And they differed regarding the female apostate: Malik, al-Awza'i, al-Shafi'i, and al-Layth ibn Sa'd said: She is killed just as the male apostate is killed, and their argument is the apparent meaning of the hadith: "Whoever changes his religion, kill him." And "whoever" (man) is suitable for both male and female. Al-Thawri, Abu Hanifa, and his companions said: The female apostate is not killed, which is the opinion of Ibn Shubruma, and Ibn 'Ulayya went towards this, and it is the opinion of 'Ata and al-Hasan. They argued that Ibn Abbas narrated from the Prophet (ﷺ) that he said: "Whoever changes his religion, kill him," yet Ibn Abbas did not kill the female apostate, and whoever narrates a hadith is more knowledgeable of its interpretation, and the like was narrated from Ali (7). And he (ﷺ) forbade...

---

(1) Al-Istidkar 22/146-147, and Al-Tamhid 5/310-311. (2) 1/303. (3) In (Kh), (Z), and (Zha): is presented. (4) Narrated by Ahmad (1871), and Al-Bukhari (3017) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (5) See Al-Muwatta 2/736. (6) Al-Tamhid 5/311-312, and Al-Istidkar 22/138-139. (7) Narrated by Al-Daraqutni in his Sunan 3/200 via Khallas ibn Amr, from Ali (may Allah be pleased with him) who said:

The female apostate is given time and not killed. Al-Daraqutni said: Khallas from Ali is not used as evidence due to his weakness.

सूरा अल-बकरा: आयत 217, 218 429 अबू यूसुफ ने अबू हनीफा से उल्लेख किया है कि धर्मत्यागी (मुरतद) को इस्लाम की पेशकश की जाती है; यदि वह इस्लाम स्वीकार कर लेता है, तो ठीक है, अन्यथा उसे उसी स्थान पर मार दिया जाता है, जब तक कि वह मोहलत न माँगे। यदि वह इसकी मांग करता है, तो उसे तीन दिन की मोहलत दी जाती है। उनके और उनके साथियों के अनुसार प्रसिद्ध राय यह है कि धर्मत्यागी को तब तक नहीं मारा जाता जब तक कि उसे तौबा करने (पश्चाताप करने) के लिए न कहा जाए। उनके अनुसार पाखंडी (ज़िंदीक़) और धर्मत्यागी एक समान हैं। मालिक ने कहा: पाखंडियों को मार दिया जाता है और उनसे तौबा नहीं कराई जाती (1)। इसका उल्लेख "अल-बकरा" के आरंभ में किया गया है (2)। और वे उस व्यक्ति के बारे में असहमत थे जो कुफ़्र (अविश्वास) के एक रूप को छोड़कर दूसरे में जाता है। मालिक और अधिकांश न्यायविदों (फुकहा) ने कहा: उसे छेड़ा नहीं जाता (3), क्योंकि वह ऐसी चीज़ की ओर चला गया है जिस पर यदि वह शुरू से होता, तो उसे उसी पर रहने दिया जाता। इब्न अब्द अल-हकम ने अल-शाफ़ई से वर्णन किया है कि उसे मार दिया जाता है; क्योंकि नबी (ﷺ) का कथन है: "जो अपना धर्म बदल ले, उसे मार डालो" (4), और उन्होंने किसी मुसलमान को काफिर से अलग नहीं किया। मालिक ने कहा: हदीस का अर्थ यह है कि: जो इस्लाम छोड़कर कुफ़्र की ओर जाता है, लेकिन जहाँ तक कुफ़्र से कुफ़्र की ओर जाने वाले का सवाल है, वह इस हदीस के दायरे में नहीं आता (5), और यह न्यायविदों के एक समूह का कथन है। अल-शाफ़ई से प्रसिद्ध राय, जैसा कि अल-मुज़नी और अल-रबी ने उल्लेख किया है, यह है कि जो ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम प्रजा) अपना धर्म बदल ले, इमाम उसे 'दारुल हर्ब' (युद्ध क्षेत्र) भेज देता है, उसे अपने देश से निकाल देता है, और यदि वे उस भूमि पर हावी हो जाते हैं, तो उसका धन युद्धरत लोगों के धन के साथ हलाल हो जाता है; क्योंकि उसे सुरक्षा केवल उसी धर्म के आधार पर दी गई थी जिस पर वह संधि के समय था (6)। और वे महिला धर्मत्यागी (मुरतदा) के संबंध में असहमत थे: मालिक, अल-औज़ाई, अल-शाफ़ई और अल-लैथ बिन साद ने कहा: उसे उसी तरह मार दिया जाता है जैसे पुरुष धर्मत्यागी को मारा जाता है, और उनका तर्क हदीस का प्रत्यक्ष अर्थ है: "जो अपना धर्म बदल ले, उसे मार डालो"। और "जो" (मन्) शब्द पुरुष और महिला दोनों के लिए उपयुक्त है। अल-थौरी, अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: महिला धर्मत्यागी को नहीं मारा जाता, और यही इब्न शुबरुमा का कथन है, और इब्न उलय्या इसी ओर गए हैं, और यही अता और अल-हसन का कथन है। उन्होंने तर्क दिया कि इब्न अब्बास ने नबी (ﷺ) से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "जो अपना धर्म बदल ले, उसे मार डालो", फिर भी इब्न अब्बास ने महिला धर्मत्यागी को नहीं मारा, और जो हदीस रिवायत करता है वह

उसकी व्याख्या को बेहतर जानता है, और अली (7) से भी ऐसा ही रिवायत किया गया है। और उन्होंने (ﷺ) मना किया...

---

(1) अल-इस्तिदकार 22/146-147, और अल-तम्हीद 5/310-311। (2) 1/303। (3) (ख), (ज़) और (ज़ौ) में: पेश किया जाता है। (4) इसे अहमद (1871) और अल-बुखारी (3017) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (5) अल-मुवत्ता 2/736 देखें। (6) अल-तम्हीद 5/311-312, और अल-इस्तिदकार 22/138-139। (7) इसे अल-दाराकुतनी ने अपनी सुनन 3/200 में खल्लास बिन अम्र के माध्यम से, अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: महिला धर्मत्यागी को समय दिया जाता है और उसे मारा नहीं जाता। अल-दाराकुतनी ने कहा: खल्लास की रिवायत अली से उनकी कमजोरी के कारण दलील नहीं बन सकती।

سورۃ البقرہ: آیت ۲۱۷ ، ۲۱۸ ۴۲۹ ابو یوسف نے ابوحنیفہ سے ذکر کیا کہ مرتد پر اسلام پیش کیا جائے گا، اگر وہ اسلام قبول کر لے تو ٹھیک، ورنہ اسے موقع پر ہی قتل کر دیا جائے گا، سوائے اس کے کہ وہ مہلت طلب کرے۔ اگر وہ اس کا مطالبہ کرے تو اسے تین دن کی مہلت دی جاتی ہے۔ ان سے اور ان کے اصحاب سے مشہور قول یہ ہے کہ مرتد کو اس وقت تک قتل نہیں کیا جاتا جب تک کہ اس سے توبہ نہ کرائی جائے۔ ان کے نزدیک زندیق اور مرتد برابر ہیں۔ مالک نے کہا: زندیقوں کو قتل کیا جائے گا اور ان سے توبہ نہیں کرائی جائے گی (۱)۔ اور یہ بات "البقرہ" کے شروع میں گزر چکی ہے (۲)۔ اور انہوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جو ایک کفر سے دوسرے کفر کی طرف نکل جائے، تو مالک اور جمہور فقہاء نے کہا: اس سے تعرض نہیں کیا جائے گا (۳)، کیونکہ وہ اس چیز کی طرف منتقل ہوا ہے جس پر اگر وہ ابتدا ہی سے ہوتا تو اسے اسی پر رہنے دیا جاتا۔ ابن عبد الحکم نے شافعی سے نقل کیا ہے کہ اسے قتل کیا جائے گا؛ آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: "جو اپنا دین بدل لے اسے قتل کر دو" (۴) اور انہوں نے کسی مسلمان کو کافر پر مخصوص نہیں کیا۔ مالک نے کہا: حدیث کا معنی یہ ہے: جو اسلام سے کفر کی طرف نکل جائے، لیکن جہاں تک اس شخص کا تعلق ہے جو کفر سے کفر کی طرف نکل جائے تو وہ اس حدیث سے مراد نہیں ہے (۵)، اور یہ فقہاء کی ایک جماعت کا قول ہے۔ شافعی سے جو مشہور ہے، جیسا کہ المزنی اور الربیع نے ذکر کیا، وہ یہ ہے کہ اہل ذمہ میں سے جو اپنا دین بدل لے، امام اسے دار الحرب بھیج دے گا، اسے اس کے ملک سے نکال دے گا، اور اگر وہ گھر پر غالب آ جائیں تو اس کا مال جنگجوؤں کے مال کے ساتھ حلال ہو جائے گا؛ کیونکہ اس کے لیے ذمہ داری (تحفظ) صرف اس دین پر دی گئی تھی جس پر وہ عہد و پیمان کے وقت تھا (۶)۔ اور انہوں نے مرتدہ (عورت) کے بارے میں اختلاف کیا: تو مالک، اوزاعی، شافعی اور لیث بن سعد

نے کہا: وہ اسی طرح قتل کی جائے گی جیسے مرتد مرد قتل کیا جاتا ہے، اور ان کی دلیل حدیث کا ظاہری مفہوم ہے: "جو اپنا دین بدل لے اسے قتل کر دو"۔ اور "من" کا لفظ مذکر اور مؤنث دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ ثوری، ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: مرتدہ عورت کو قتل نہیں کیا جائے گا، اور یہی ابن شبرمہ کا قول ہے، اور اسی کی طرف ابن علیہ گئے ہیں، اور یہ عطاء اور حسن کا قول ہے۔ انہوں نے یہ دلیل دی کہ ابن عباس نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا: "جو اپنا دین بدل لے اسے قتل کر دو" پھر ابن عباس نے مرتدہ کو قتل نہیں کیا، اور جو حدیث روایت کرتا ہے وہ اس کی تاویل کو زیادہ جاننے والا ہوتا ہے، اور علی سے بھی اسی طرح مروی ہے (۷)۔ اور آپ ﷺ نے منع فرمایا...

---

(۱) الاستذکار ۱۴۶/۲۲ - ۱۴۷ ، والتمہید ۳۱۰/۵-۳۱۱۔ (۲) ۳۰۳/۱۔ (۳) (خ) اور (ز) اور (ظ) میں ہے: پیش کیا جاتا ہے۔ (۴) اسے احمد (۱۸۷۱) اور بخاری (۳۰۱۷) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) دیکھئے المؤطا ۷۳۶/۲۔ (۶) التمہید ۳۱۱/۵-۳۱۲ ، والاستذکار ۱۳۸/۲۲-۱۳۹۔ (۷) اسے دارقطنی نے اپنی سنن ۲۰۰/۳ میں خلاس بن عمرو کے واسطے سے، علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: مرتدہ سے توبہ کا انتظار کیا جائے گا اور اسے قتل نہیں کیا جائے گا۔ دارقطنی نے کہا: علی سے خلاس کی روایت ان کے ضعف کی وجہ سے حجت نہیں۔

[Regarding] killing women and children, the former argued with his ﷺ saying: "The blood of a Muslim person is not lawful except in one of three cases: disbelief after faith..." (1) Yes, everyone who disbelieves after his faith, and it is more correct (2). Tenth: Al-Shafi'i said: Whoever apostatized and then returned to Islam, his deeds and the Hajj he completed are not nullified; rather, if he dies in apostasy, then his deeds are nullified. Malik said: They are nullified by the act of apostasy itself. The difference appears in the case of a Muslim who performs Hajj, then apostatizes, then converts back to Islam. Malik said: He must repeat the Hajj, because the first one was nullified by apostasy. Al-Shafi'i said: No repetition is required of him, because his deed remains. Our scholars sought support from Allah Almighty's saying: "If you should associate [anything with Allah], your work would surely become worthless" [Az-Zumar: 65]. They said: This is an address to the Prophet ﷺ, but the intended meaning is his Ummah (nation), because it is legally impossible for him, peace be upon him, to apostatize. The companions of Al-Shafi'i said: Rather, it is an address to the Prophet (3) ﷺ by way of severity towards the Ummah, and to demonstrate that the Prophet ﷺ, despite his noble status, if he were to associate partners with Allah, his work would be nullified, so how about you?! However, he does not associate partners due to the excellence of his rank (4), as He said: "O wives of the Prophet, whoever of you should commit a clear immorality - for her the punishment will be doubled two fold" [Al-Ahzab: 30]. This is due to the honor of their status, otherwise, committing [immorality] by them is not conceivable, out of protection for their honored and exalted husband. Ibn al-Arabi (5). Our scholars said: Allah only mentioned meeting [death as a disbeliever] as a condition here because He linked eternal residence in the Fire to it as a recompense. So whoever meets [death] in disbelief, Allah will make him abide forever in the Fire by this verse. And whoever associates partners, his work is nullified by the other verse. Thus, they are two beneficial verses with two distinct meanings and rulings. What he, peace be upon him, was addressed with is for his Ummah until his exclusivity is proven. What was mentioned regarding his wives was only said so as to clarify that if it were conceivable, there would be two violations; one: for the sanctity of religion, and the second: for the sanctity of the Prophet ﷺ. For every violation of sanctity, there is a punishment, and that is treated like the status of one who sins during the sacred month.

Footnotes: (1) The first hadith was mentioned on page 238 of this volume, and the second on 279/2. (2) Al-Tamhid 5/312-314. (3) From the words "and the intended

meaning is his Ummah" to this point is not in (Z) and (Zha). (4) From the words "and the demonstration that" to this point is not in (D). (5) Ahkam al-Qur'an 1/147-148, and the speech from him is from the beginning of the tenth issue.

४३० सूरह अल-बकरा: आयत २१७, २१८

महिलाओं और बच्चों की हत्या के संबंध में, पूर्वजों ने उनके ﷺ के कथन से तर्क दिया: "किसी मुस्लिम व्यक्ति का रक्त तीन में से एक स्थिति के अलावा जायज़ नहीं है: ईमान के बाद कुफ्र..." (१) हाँ, हर वह व्यक्ति जो अपने ईमान के बाद कुफ्र करता है, और यही अधिक सही है (२)। दसवां: अल-शाफ़ई ने कहा: जो कोई धर्मत्यागी (मुरतद) हो गया और फिर इस्लाम में वापस आ गया, उसके कर्म और उसका वह हज जो उसने पूरा कर लिया था, व्यर्थ नहीं होंगे; बल्कि यदि वह धर्मत्याग की स्थिति में मर जाता है, तो उसके कर्म व्यर्थ हो जाते हैं। मालिक ने कहा: वे धर्मत्याग के स्वयं के कृत्य से व्यर्थ हो जाते हैं। यह मतभेद उस मुसलमान के मामले में प्रकट होता है जो हज करता है, फिर धर्मत्यागी हो जाता है, फिर पुनः इस्लाम स्वीकार कर लेता है। मालिक ने कहा: उसे दोबारा हज करना होगा; क्योंकि पहला हज धर्मत्याग के कारण व्यर्थ हो गया था। अल-शाफ़ई ने कहा: उस पर कोई दोहराव नहीं है; क्योंकि उसका कर्म शेष है। हमारे विद्वानों ने अल्लाह तआला के इस कथन से प्रमाण लिया: "यदि आपने (अल्लाह के साथ किसी को) शरीक ठहराया, तो आपका कर्म निश्चित रूप से व्यर्थ हो जाएगा" [अज़-ज़ुमर: ६५]। उन्होंने कहा: यह नबी ﷺ को संबोधन है, लेकिन उद्देश्य उनकी उम्मत है; क्योंकि शरीअत के अनुसार आपके लिए, आप पर शांति हो, धर्मत्याग करना असंभव है। अल-शाफ़ई के साथियों ने कहा: बल्कि यह नबी ﷺ (३) को संबोधन है, उम्मत पर सख्ती बरतने के तरीके के रूप में, और यह स्पष्ट करने के लिए कि नबी ﷺ अपने उच्च पद के बावजूद, यदि अल्लाह के साथ शरीक ठहराते, तो उनका कर्म व्यर्थ हो जाता, तो तुम्हारा क्या हाल होगा?! लेकिन वे अपने पद की श्रेष्ठता के कारण शरीक नहीं ठहराते (४), जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: "हे नबी की पत्नियों, तुम में से जो कोई स्पष्ट अश्लीलता का काम करेगी, उसे दुगना दंड दिया जाएगा" [अल-अहज़ाब: ३०]। यह उनके पद के सम्मान के कारण है, अन्यथा, उनके द्वारा [अश्लीलता] करना कल्पना से परे है, उनके सम्मानित और महान पति के संरक्षण के लिए। इब्न अल-अरबी (५)। हमारे विद्वानों ने कहा: अल्लाह ने यहाँ केवल वफ़ात (मृत्यु के समय ईमान पर होना) का उल्लेख एक शर्त के रूप में किया है क्योंकि उसने आग में अनंत काल तक रहने को उसी से जोड़ा है। तो जो कोई कुफ्र पर मरता है, अल्लाह उसे इस आयत के कारण आग में हमेशा के लिए रखेगा। और जिसने शिर्क किया, उसके कर्म दूसरी आयत के कारण व्यर्थ हो गए। इस प्रकार, ये दो लाभकारी आयतें हैं जिनके दो अलग-अलग अर्थ और नियम हैं। जिसे उन्हें, आप पर शांति हो, संबोधित किया गया है, वह उनकी उम्मत के लिए है जब तक कि उनकी विशिष्टता सिद्ध न हो जाए। और उनकी पत्नियों के बारे

में जो कुछ आया है, वह केवल उनमें इसलिए कहा गया ताकि यह स्पष्ट हो सके कि यदि इसकी कल्पना की जाती, तो दो उल्लंघन होते; पहला: धर्म की पवित्रता के लिए, और दूसरा: नबी ﷺ की पवित्रता के लिए। और हर पवित्रता के उल्लंघन के लिए एक दंड है, और उसे उस व्यक्ति के समान माना जाता है जो पवित्र महीने में पाप करता है।

पाद टिप्पणियाँ: (१) पहले हदीस का उल्लेख इसी भाग के पृष्ठ २३८ पर और दूसरे का २७९/२ पर हुआ है। (२) अल-तमहीद ५/३१२-३१४। (३) शब्द "और उद्देश्य उनकी उम्मत है" से लेकर इस स्थान तक (ज़) और (ज़ा) में नहीं है। (४) शब्द "और यह स्पष्ट करना कि" से लेकर इस स्थान तक (द) में नहीं है। (५) अहकाम अल-क़ुरआन १/१४७-१४८, और उनसे उद्धृत बात दसवें मसले की शुरुआत से है।

430 سورة البقرہ: آیات 217، 218

عورتوں اور بچوں کے قتل کے بارے میں، متقدمین نے نبی کریم ﷺ کے اس فرمان سے استدلال کیا ہے: ”کسی مسلمان کا خون حلال نہیں مگر تین میں سے کسی ایک وجہ سے: ایمان لانے کے بعد کفر کرنا...“ (1) پس ہاں، ہر وہ شخص جو ایمان کے بعد کفر کرے، اور یہی زیادہ صحیح ہے (2)۔ دسویں بات: امام شافعی نے فرمایا: جو شخص مرتد ہو گیا اور پھر اسلام کی طرف لوٹ آیا، تو اس کا عمل اور وہ حج جو وہ کر چکا تھا ضائع نہیں ہوگا، بلکہ اگر وہ ارتداد کی حالت میں مر جائے تو اس وقت اس کے اعمال ضائع ہو جائیں گے۔ اور امام مالک نے فرمایا: ارتداد کے نفسِ فعل سے ہی اعمال ضائع ہو جاتے ہیں، اور اس اختلاف کا ظہور اس مسلمان کے معاملے میں ہوتا ہے جس نے حج کیا، پھر وہ مرتد ہو گیا، پھر دوبارہ اسلام لایا۔ تو امام مالک نے فرمایا: اس پر حج دوبارہ لازم ہوگا؛ کیونکہ پہلا حج ارتداد کی وجہ سے ضائع ہو گیا۔ اور امام شافعی نے فرمایا: اس پر لوٹانا (دوبارہ کرنا) لازم نہیں؛ کیونکہ اس کا عمل باقی ہے۔ اور ہمارے علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے استدلال کیا ہے: ﴿ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ ﴾ [الزمر: 65] (اگر آپ نے شرک کیا تو یقیناً آپ کا عمل ضائع ہو جائے گا)۔ انہوں نے کہا: یہ خطاب نبی ﷺ کو ہے اور مراد آپ کی امت ہے؛ کیونکہ آپ علیہ السلام سے شرعی طور پر ارتداد ناممکن ہے۔ اور اصحابِ شافعی نے کہا: بلکہ یہ خطاب نبی ﷺ (3) کو امت پر سختی کے طور پر ہے، اور یہ بیان کرنے کے لیے ہے کہ نبی ﷺ اپنی بلند منزلت کے باوجود اگر شرک کرتے تو ان کا عمل ضائع ہو جاتا، تو تمہارا کیا حال ہوگا؟! لیکن وہ اپنے بلند مرتبے کی وجہ سے شرک نہیں کرتے (4)، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿ يَنِسَاءَ النَّبِيِّ مَن يَأْتِ مِنكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبَيِّنَةٍ يُضَعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ ﴾ [الاحزاب: 30] (اے نبی کی بیویو، تم میں سے جو کوئی کھلی بے حیائی کرے گی، اسے دوہرا عذاب دیا جائے گا)۔ اور یہ ان

کی منزلت کی شرافت کی وجہ سے ہے، ورنہ ان سے [بے حیائی] کا صدور متصور ہی نہیں ہے، ان کے معزز و معظم شوہر کی حفاظت کی خاطر۔ ابن العربی (5)۔ اور ہمارے علماء نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے یہاں موت تک قائم رہنے (موافاۃ) کو شرط کے طور پر اس لیے ذکر کیا ہے کیونکہ اس پر جہنم میں ہمیشگی کو بطور جزا معلق کیا ہے، پس جو کفر پر مرا، اللہ نے اسے اس آیت کی وجہ سے جہنم میں ہمیشہ کے لیے رکھا، اور جس نے شرک کیا دوسری آیت کی رو سے اس کا عمل ضائع ہو گیا۔ پس یہ دو مفید آیتیں ہیں جو دو الگ معنوں اور دو مختلف حکموں پر مشتمل ہیں۔ اور جس چیز کے ساتھ آپ علیہ السلام کو مخاطب کیا گیا وہ آپ کی امت کے لیے ہے جب تک کہ آپ کی خصوصیت ثابت نہ ہو جائے۔ اور جو کچھ آپ کی ازواج کے بارے میں وارد ہوا ہے وہ ان کے بارے میں صرف اس لیے کہا گیا ہے تاکہ یہ واضح ہو جائے کہ اگر اس کا تصور کیا جاتا تو دوہری حرمت پامال ہوتی؛ ایک: دین کی حرمت، اور دوسری: نبی ﷺ کی حرمت۔ اور ہر حرمت پامالی کے لیے سزا ہے، اور اسے اس شخص کے مرتبے پر اتارا جاتا ہے جس نے مہینہ حرام میں نافرمانی کی۔

حواشی: (1) پہلی حدیث کا ذکر اسی جلد کے صفحہ 238 پر اور دوسری کا 279/2 پر گزر چکا ہے۔ (2) التمہید 5 / 312-314۔ (3) ان کے قول "اور مراد ان کی امت ہے" سے لے کر اس جگہ تک (ز) اور (ظ) کے نسخوں میں نہیں ہے۔ (4) ان کے قول "اور یہ بیان کہ" سے لے کر اس جگہ تک (د) کے نسخے میں نہیں ہے۔ (5) احکام القرآن 1/ 147-148، اور ان کی یہ کلام دسویں مسئلے کے آغاز سے ہے۔

431 Surah Al-Baqarah: Verses 217, 218 ...or in the Sacred Land, or the Sacred Mosque, the punishment will be doubled for him by the number of sanctities he violated(1). And Allah knows best. The Eleventh: This concerns the disagreement among scholars regarding the inheritance of an apostate. Ali bin Abi Talib, Al-Hasan, Ash-Sha'bi, Al-Hakam, Al-Layth, Abu Hanifa, and Ishaq bin Rahawayh said: The inheritance of an apostate goes to his Muslim heirs. Malik, Rabi'a, Ibn Abi Layla, Ash-Shafi'i, and Abu Thawr said: His inheritance goes to the public treasury (Bayt al-Mal)(2). Ibn Shubruma, Abu Yusuf, Muhammad, and Al-Awza'i said in one of the two reports: What the apostate acquired after apostasy belongs to his Muslim heirs. Abu Hanifa said: What the apostate acquired while in a state of apostasy is fay' (public property), and what he had acquired while in a state of Islam and then apostatized, his Muslim heirs inherit it. As for Ibn Shubruma, Abu Yusuf, and Muhammad, they do not distinguish between the two matters. The absolute saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "There is no inheritance between people of two different religions"(3) indicates the invalidity of their statement(4). They agreed that his non-Muslim heirs do not inherit from him, except for Umar bin Abd al-Aziz, who said: They inherit from him(5). The Twelfth: The saying of the Almighty: "Indeed, those who have believed and those who have emigrated..." the verse. Jundub bin Abdullah, Urwa bin al-Zubayr, and others said: When Waqid bin Abdullah al-Tamimi killed Amr bin al-Hadrami in the sacred month, the Messenger of Allah (peace be upon him) stopped taking the one-fifth share that was assigned to him by Abdullah bin Jahsh, and from the two prisoners. The Muslims reproached Abdullah bin Jahsh and his companions until it became distressing for them. Then Allah, the Almighty, relieved them with this verse concerning the sacred month and brought them relief. He informed them that they have the reward of those who emigrated and fought. So, the reference to them is in His saying: "Indeed, those who have believed," and it remains applicable to everyone who does what Allah, the Almighty, mentioned(6).

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/148. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/291. (3) Its documentation preceded 2/346. (4) See Al-Mufhim 4/568, and Al-Muhalla 9/305-306. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/291. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/291.

431 सूरा अल-बकराह: आयतें 217, 218 ...या पवित्र भूमि में, या पवित्र मस्जिद में, तो उस पर सजा को उन पवित्रताओं की संख्या के अनुसार दोगुना कर दिया जाएगा जिनका उसने उल्लंघन किया है(1)। और अल्लाह बेहतर जानता है। ग्यारहवां: यह विद्वानों के बीच धर्मत्यागी (मुरतद) की विरासत के बारे में मतभेद है। अली बिन अबी तालिब, अल-हसन, अल-शाबी, अल-हकम, अल-लैथ, अबू हनीफा और इसहाक बिन राहवेह ने कहा: धर्मत्यागी की विरासत उसके मुस्लिम उत्तराधिकारियों को मिलती है। मलिक, रबिया, इब्न अबी लैला, अल-शाफई और अबू थौर ने कहा: उसकी विरासत बैत अल-माल (सार्वजनिक खजाना) में जाती है(2)। इब्न शुब्रूमा, अबू यूसुफ, मुहम्मद और अल-अवज़ाई ने दो रिपोर्टों में से एक में कहा: धर्मत्याग के बाद धर्मत्यागी ने जो कुछ भी हासिल किया है वह उसके मुस्लिम उत्तराधिकारियों का है। अबू हनीफा ने कहा: धर्मत्यागी ने धर्मत्याग की स्थिति में जो कुछ हासिल किया वह 'फ़य' (सार्वजनिक संपत्ति) है, और जो उसने इस्लाम की स्थिति में हासिल किया था और फिर धर्मत्यागी हो गया, तो उसके मुस्लिम उत्तराधिकारी उसका वारिस होंगे। जहाँ तक इब्न शुब्रूमा, अबू यूसुफ और मुहम्मद का सवाल है, वे दोनों मामलों के बीच अंतर नहीं करते हैं। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का पूर्ण कथन: "दो धर्मों के लोगों के बीच कोई विरासत नहीं है"(3) उनके कथन की अमान्यता को दर्शाता है(4)। वे इस बात पर सहमत हुए कि उसके काफिर (अविश्वासी) उत्तराधिकारी उसे विरासत में नहीं पाते हैं, सिवाय उमर बिन अब्दुल अजीज के, जिन्होंने कहा: वे उसे विरासत में पाते हैं(5)। बारहवां: सर्वशक्तिमान का कथन: "निश्चय ही जो लोग ईमान लाए और जिन्होंने हिजरत की..." आयत। जुंदुब बिन अब्दुल्ला, उर्वा बिन अल-जुबैर और अन्य ने कहा: जब वाक़िद बिन अब्दुल्ला अल-तमीमी ने पवित्र महीने में अम्र बिन अल-हदरामी को मार डाला, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अब्दुल्ला बिन जहश द्वारा उनके लिए आवंटित पांचवें हिस्से (खुम्स) और दो कैदियों को लेने से रोक दिया। मुसलमानों ने अब्दुल्ला बिन जहश और उनके साथियों को फटकार लगाई यहाँ तक कि यह उनके लिए कष्टदायक हो गया। तब अल्लाह ने पवित्र महीने के बारे में इस आयत के साथ उन्हें राहत दी और उन्हें राहत प्रदान की। उसने उन्हें सूचित किया कि उनके पास उन लोगों का प्रतिफल है जिन्होंने हिजरत की और युद्ध किया। अत; उनके बारे में संकेत अल्लाह के इस कथन में है: "निश्चय ही जो लोग ईमान लाए," और यह उन सभी के लिए लागू रहता है जो वह करते हैं जिसका अल्लाह ने उल्लेख किया है(6)।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/148। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/291। (3) इसका प्रमाण पहले दिया जा चुका है 2/346। (4) देखें अल-मुफहीम 4/568, और अल-मुहल्ला 9/305-306। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/291। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/291।

431 سورة البقرہ: آیات 217، 218 ...یا بلدِ حرام (مکہ مکرمہ) میں، یا مسجدِ حرام میں، تو اس پر عذاب کو ان حرمتوں کی تعداد کے مطابق دوگنا کیا جائے گا جن کی اس نے پامالی کی (1)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ گیارہواں مسئلہ: یہ مرتد کی وراثت کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے۔ چنانچہ علی بن ابی طالب، حسن، شعبی، حکم، لیث، ابوحنیفہ اور اسحاق بن راہویہ نے فرمایا: مرتد کی وراثت اس کے مسلمان ورثاء کے لیے ہے۔ امام مالک، ربیعہ، ابن ابی لیلیٰ، امام شافعی اور ابو ثور نے فرمایا: اس کی وراثت بیت المال میں جائے گی (2)۔ ابن شبرمہ، ابو یوسف، محمد اور اوزاعی نے دو روایتوں میں سے ایک میں فرمایا: مرتد نے ارتداد کے بعد جو کچھ کمایا وہ اس کے مسلمان ورثاء کا ہے۔ ابوحنیفہ نے فرمایا: مرتد نے حالتِ ارتداد میں جو کچھ کمایا وہ 'فئی' (بیت المال کا مال) ہے، اور جو کچھ اس نے حالتِ اسلام میں کمایا تھا پھر مرتد ہو گیا، تو اس کے مسلمان ورثاء اس کے وارث ہوں گے۔ جہاں تک ابن شبرمہ، ابو یوسف اور محمد کا تعلق ہے، وہ ان دونوں صورتوں میں فرق نہیں کرتے۔ اور نبی کریم ﷺ کا عام ارشاد: "دو مختلف ملتوں (دینوں) کے درمیان وراثت نہیں ہوتی" (3) ان کے قول کے باطل ہونے پر دلالت کرتا ہے (4)۔ اور اس بات پر سب کا اتفاق ہے کہ اس کے کافر ورثاء اس کے وارث نہیں ہوں گے، سوائے عمر بن عبدالعزیز کے، انہوں نے فرمایا: وہ اس کے وارث ہوں گے (5)۔ بارہواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا﴾ (بے شک وہ لوگ جو ایمان لائے اور جنہوں نے ہجرت کی...) الآیہ۔ جندب بن عبداللہ، عروہ بن زبیر اور دیگر نے کہا: جب واقد بن عبداللہ تمیمی نے حرام مہینے میں عمرو بن حضرمی کو قتل کر دیا، تو رسول اللہ ﷺ نے اس پانچویں حصے (خمس) کو لینے سے توقف فرمایا جو عبداللہ بن جحش نے آپ کے لیے مقرر کیا تھا، اور قیدیوں کے بارے میں بھی۔ مسلمانوں نے عبداللہ بن جحش اور ان کے ساتھیوں کو ملامت کی یہاں تک کہ یہ بات ان پر گراں گزری۔ پھر

اللہ عزوجل نے حرمت والے مہینے کے بارے میں اس آیت کے ذریعے ان کی دستگیری فرمائی، اور ان کی پریشانی دور کی، اور خبر دی کہ ان کے لیے ان لوگوں جیسا ثواب ہے جنہوں نے ہجرت اور جہاد کیا۔ پس اللہ کے ارشاد ﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ میں اشارہ انہی کی طرف ہے، پھر یہ آیت ہر اس شخص کے بارے میں باقی ہے جو وہی کام کرے جس کا اللہ عزوجل نے ذکر فرمایا (6)۔

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 1/ 148۔ (2) المحرر الوجیز 1/ 291۔ (3) اس کی تخریج پہلے گزر چکی ہے 2/ 346۔ (4) دیکھیے المفہم 4/ 568، اور المحلی 9/ 305-306۔ (5) المحرر الوجیز 1/ 291۔ (6) المحرر الوجیز 1/ 291۔

It was said: If they did not incur a sin, then they have no reward. So Allah revealed: {Indeed, those who have believed and those who have emigrated} to the end of the verse (1).

Hijrah (migration) means: moving from one place to another, and the intention of leaving the first in preference for the second. Al-Hajr is the opposite of Al-Wasl (joining/connection). He abandoned him (hajara-hu) with abandonment (hajran and hijranan), and the noun is al-hijrah. Migration (muhajara) from one land to another is leaving the first for the second. Al-Tahaajur is mutual desertion (2). Whoever says that migration (muhajara) is moving from the desert to settled life is mistaken, because that was common among the Arabs, and the people of Mecca were not migrants according to his word (3).

"And strove" (jaahada) is on the pattern of mufa'alah from 'jahada': when one extracts effort (al-jahd), mujahadah and jihad. Al-ijtihad and al-tajahaud are exerting one's capacity and effort. Al-jahad (with fatha on the jeem): hard ground (4).

"And they hope" (yarjoon) means: they desire and feel near. He only said "they hope" while praising them because no one in this world knows if they are going to Paradise, even if they reach the ultimate level in obedience to Allah, for two reasons: First, one does not know how his end will be. Second, so that he does not rely solely on his deeds.

And hope (al-rajaa') flourishes (5), and hope is always accompanied by fear necessarily, just as fear is accompanied by hope (6).

And hope (al-rajaa') from 'amal (hope) is elongated (mamdud). It is said: I hoped in so-and-so (rajawtu fulanan) with hope (rajwan, raja'an, and rajawatan). It is said: I only came to you out of hope for good. I hoped for him (tarajjaytuhu, artajaytuhu, and rajjaytuhu); all mean "I hoped in him." Bishr (7) said addressing his daughter:

Hope for good and wait for my return * when the Anazi harvester of acacia fruit returns.

---

(1) Reported by al-Tabari (3/668) from the hadith of Jundub bin Abdullah, and it is part of his previous hadith in the first issue. (2) Al-Sihah (Hajr). (3) Al-Muharrar al-Wajeez (1/291). (4) Al-Sihah (Jahd), and al-Muharrar al-Wajeez (1/291). (5) In (m): yan'amu (flourishes). (6) Al-Muharrar al-Wajeez (1/292), and see Ma'ani al-Quran by al-Nahhas

(1/170). (7) He is Bishr bin Abi Khazim, and the verse is in his Diwan p. 74. See Jamharat al-Amthal by Abu Hilal al-Askari (1/123).

यह कहा गया: यदि उन्होंने पाप नहीं किया, तो उन्हें कोई इनाम नहीं है। तब अल्लाह ने अवतरित किया: {बेशक, जो ईमान लाए और जिन्होंने हिजरत की} आयत के अंत तक (1)।

हिजरत (प्रवासन) का अर्थ है: एक स्थान से दूसरे स्थान पर जाना, और दूसरे को प्राथमिकता देते हुए पहले को छोड़ने का इरादा करना। 'अल-हज्र' 'अल-वस्ल' (जुड़ने) का विलोम है। उसने उसे छोड़ दिया (हजरा-हु) त्याग के साथ (हजरन और हिजरानन), और संज्ञा 'अल-हिजरह' है। एक भूमि से दूसरी भूमि में प्रवास (मुहाजरा) दूसरे के लिए पहली को छोड़ना है। 'अल-तहाजुर' आपसी अलगाव है (2)। जो कहता है कि प्रवासन (मुहाजरा) मरुस्थल से बस्तियों में जाना है, वह भ्रमित है; क्योंकि यह अरबों में सबसे आम था, और मक्का के लोग उसके शब्द के अनुसार प्रवासी नहीं थे (3)।

"और संघर्ष किया" (जाहदा) 'जहद' से 'मुफ़ाअला' के रूप में है: जब कोई प्रयास (अल-जहद) निकालता है, मुजाहदा और जिहाद। अल-इज्तिहाद और अल-तजाहद का अर्थ है अपनी पूरी क्षमता और प्रयास लगाना। अल-जहाद (जीम पर ज़बर के साथ): सख्त ज़मीन (4)।

"और वे आशा रखते हैं" (यरजून) का अर्थ है: वे लालसा करते हैं और निकट महसूस करते हैं। उसने उनकी प्रशंसा करते हुए केवल "वे आशा रखते हैं" कहा क्योंकि इस दुनिया में कोई नहीं जानता कि वह स्वर्ग जा रहा है, भले ही वह अल्लाह की आज्ञाकारिता में किसी भी स्तर तक पहुँच जाए; दो कारणों से: पहला: वह नहीं जानता कि उसका अंत कैसा होगा। दूसरा: ताकि वह अपने कर्मों पर निर्भर न हो जाए।

और आशा (अर-रजा) फलती-फूलती है (5), और आशा के साथ हमेशा डर रहता है, जैसे डर के साथ आशा होती है (6)।

अर-रजा 'अमल' (आशा) से लंबा है। कहा जाता है: मैंने अमुक से आशा की (रजौतु फुलानन) आशा (रजवन, रजाअन और रजावतन) के साथ। कहा जाता है: मैं तुम्हारे पास केवल भलाई की आशा में आया हूँ। मैंने उससे आशा की (तरज्जैतुहु, अर्तजैतुहु और रज्जैतुहु); इन सब का अर्थ "मैंने उससे आशा की" है। बिश्र (7) ने अपनी बेटी को संबोधित करते हुए कहा:

भलाई की आशा रखो और मेरी वापसी की प्रतीक्षा करो * जब अनाज़ी फल तोड़ने वाला वापस आए।

(1) इसे अल-तबरी (3/668) ने जुंदुब बिन अब्दुल्ला की हदीस से उद्धृत किया है, और यह पहली समस्या में उनकी पिछली हदीस का हिस्सा है। (2) अल-सिहाह (हज्र)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज (1/291)। (4) अल-सिहाह (जहद), और अल-मुहर्रर अल-वजीज (1/291)। (5) (m) में: यन'अमु। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज (1/292), और अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान (1/170) देखें। (7) वह बिश्र बिन अबी खाजिम है, और शेर उसके दीवान पृष्ठ 74 में है। अबू हिलाल अल-अस्करी की जमहरत अल-अमथल (1/123) देखें।

اور کہا گیا: اگر انہوں نے کوئی گناہ نہیں کمایا تو ان کے لیے کوئی اجر نہیں، تو اللہ نے نازل فرمایا: ﴿بے شک جو لوگ ایمان لائے اور جنہوں نے ہجرت کی﴾ آیت کے آخر تک (۱)۔

اور ہجرت کا مطلب ہے: ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل ہونا، اور دوسری کو ترجیح دیتے ہوئے پہلی کو چھوڑنے کا ارادہ کرنا۔ اور الہجر، الوصل کی ضد ہے۔ اس نے اسے چھوڑ دیا (ھجرہ ھجرا وھجرانا)، اور اسم الہجرۃ ہے۔ اور ایک زمین سے دوسری زمین کی طرف ہجرت: دوسری کے لیے پہلی کو چھوڑنا ہے۔ اور التھاجر: آپس میں تعلق ختم کرنا ہے (۲)۔ اور جس نے کہا کہ ہجرت سے مراد دیہات سے شہر کی طرف منتقل ہونا ہے، اس نے وہم کیا ہے؛ اس وجہ سے کہ یہ عربوں میں غالب تھا، اور مکہ والے اس کے قول کے مطابق مہاجر نہیں تھے (۳)۔

"وجاھد" جہد سے مفاعلہ کے وزن پر ہے: جب کوشش (الجہد) نکالی جائے، مجاہدہ اور جہاد۔ اور الاجتہاد اور التجاہد: اپنی وسعت اور کوشش صرف کرنا۔ اور الجہاد (جیم کے فتحہ کے ساتھ): سخت زمین (۴)۔

"ویرجون" کا مطلب ہے: وہ طمع کرتے ہیں اور قریب سمجھتے ہیں۔ اور اس نے "ویرجون" کہا حالانکہ ان کی تعریف کی تھی؛ کیونکہ اس دنیا میں کوئی بھی نہیں جانتا کہ وہ جنت میں جائے گا خواہ وہ اللہ کی اطاعت میں کسی بھی مقام تک پہنچ جائے؛ دو وجوہات کی بنا پر: ایک: وہ نہیں جانتا کہ اس کا خاتمہ کس چیز پر ہوگا۔ دوسرا: تاکہ وہ اپنے عمل پر بھروسہ نہ کر لے۔

اور الرجاء (امید) خوشحال ہوتی ہے (۵)، اور امید کے ساتھ ہمیشہ خوف لازمی ہے، جیسے خوف کے ساتھ امید ہوتی ہے (۶)۔

اور الرجاء، امل سے ممدود ہے، کہا جاتا ہے: میں نے فلاں سے امید رکھی (رجوتُ فلاناً رجواً ورجاءً ورجاوةً)، کہا جاتا ہے: میں تمہارے پاس صرف خیر کی امید میں آیا ہوں، اور میں نے اس سے امید رکھی (ترجیتُہ وارتجیتُہ ورجیتُہ)؛ سب کا مطلب "میں نے اس سے امید رکھی" ہے۔ بشر (۷) نے اپنی بیٹی سے مخاطب ہو کر کہا:

خیر کی امید رکھو اور میری واپسی کا انتظار کرو * جب القارظ العنزی واپس آئے۔

---

(۱) اسے طبری نے ۶۶۸/۳ میں جندب بن عبداللہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے مسئلے میں ان کی سابقہ حدیث کا حصہ ہے۔ (۲) الصحاح (هجر)۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۹۱/۱۔ (۴) الصحاح (جہد)، اور المحرر الوجیز ۲۹۱/۱۔ (۵) (م) میں: ینعم۔ (۶) المحرر الوجیز ۲۹۲/۱، اور دیکھیے معانی القرآن للنحاس ۱ / ۱۷۰۔ (۷) وہ بشر بن ابی خازم ہے، اور شعر ان کے دیوان ص ۷۴ میں ہے، اور دیکھیے جمہرة الامثال لابی ہلال العسکری ۱۲۳/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 219 433

...and "I have no Rajiyah (hope/expectation) in so-and-so," meaning: what I hope for. "Rajw" and "Raja" can also mean fear. Allah Almighty said: "What is [the matter] with you that you do not attribute to Allah [due] grandeur?" [Noah: 13], meaning: you do not fear the greatness of Allah. Abu Dhu'ayb said: "When the bees stung him, he did not fear (yarju) their sting, and he opposed them in the house of working bees(1)" Meaning: he did not fear and did not care. And "Al-Raja" (shortened): is the side of the well and its edges, and every side is "Raja"(2). Common people make a mistake in saying: "O Great Raja," as they shorten it and do not lengthen it [the 'a' sound].

The words of the Almighty: "They ask you about wine and gambling. Say, 'In them is great sin and [yet, some] benefit for people. But their sin is greater than their benefit.' And they ask you what they should spend. Say, 'The excess [beyond needs].' Thus does Allah make clear to you the verses [of revelation] that you might give thought." [Al-Baqarah: 219]

The words of the Almighty: "They ask you about wine and gambling. Say, 'In them is great sin and [yet, some] benefit for people. But their sin is greater than their benefit.'" There are nine issues in this: The first: The words of the Almighty: "They ask you". The questioners are the believers, as mentioned before. "Al-Khamr" (wine/ intoxicants) is derived from "khamara": when it covers, and from it is "khimar" (woman's head covering). Everything that covers something has "khamarahu" (covered it), and from it is: "Cover (khammiru) your vessels"(3). Thus, wine "takhmuru" (clouds/covers) the mind, meaning: it covers and veils it. Also, dense trees are called "al-khamar" - with a fatha on the meem - because it covers what is beneath it and veils it. It is said: "The land has become akhmarat": its dense vegetation has increased. The poet said:

---

(1) Sharh Ash'ar al-Hudhaliyin p. 140, and its documentation on p. 1381. His words: "and he opposed them": he means he came to their honey from behind them when they went out to the pasture. "An-nub": bees, it has no singular. "Awamil": meaning they work the honey. He says: when the bees stung this honey-collector, he did not fear their sting, and did not care about them, and stayed in their house until he fulfilled his need for their honey-store. Said by Al-Baghdadi in Khizanat al-Adab 5/499. (2) Al-Sihah (Raja). (3) Part of a Hadith from Jabir, reported by Ahmad (15167), Al-Bukhari (3316), and Muslim (2012) with the wording "Cover the vessels".

सूरह अल-बक़रा: आयत 219 433

...और "मुझे अमुक व्यक्ति में कोई रजिया (आशा) नहीं है," अर्थात: जिसकी मैं आशा करता हूँ। "रज्व" और "रजा" का अर्थ डर भी हो सकता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: "तुम्हें क्या हुआ है कि तुम अल्लाह की महानता का भय नहीं रखते?" [नूह: 13], अर्थात: तुम अल्लाह की बड़ाई से नहीं डरते। अबू ज़ुअैब ने कहा: "जब मधुमक्खियों ने उसे डंक मारा, तो उसे उनके डंक का कोई डर (यरजु) नहीं हुआ, और उसने कामकाजी मधुमक्खियों के घर में उनका विरोध किया(1)" अर्थात: वह डरा नहीं और उसने परवाह नहीं की। और "अल-रजा" (संक्षिप्त): कुएं का किनारा और उसकी मेड़ें हैं, और हर किनारा "रजा" है(2)। आम लोग अपनी बात में गलती करते हैं: "हे महान रजा (उम्मीद)," वे इसे छोटा बोलते हैं और खींचते (मद्द) नहीं हैं।

अल्लाह तआला का फरमान: "वे आपसे शराब और जुए के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, 'उन दोनों में बड़ा पाप है और लोगों के लिए [कुछ] लाभ [भी] हैं, लेकिन उनका पाप उनके लाभ से कहीं अधिक है।' और वे आपसे पूछते हैं कि वे क्या खर्च करें? कह दीजिए, 'जो आवश्यकता से अधिक हो।' इसी प्रकार अल्लाह तुम्हारे लिए अपनी आयतें स्पष्ट करता है ताकि तुम सोच-विचार करो।" [अल-बक़रा: 219]

अल्लाह तआला का फरमान: "वे आपसे शराब और जुए के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, 'उन दोनों में बड़ा पाप है और लोगों के लिए [कुछ] लाभ [भी] हैं, लेकिन उनका पाप उनके लाभ से कहीं अधिक है।'" इसमें नौ मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "वे आपसे पूछते हैं"। पूछने वाले मोमिन (ईमान वाले) हैं, जैसा कि पहले बताया जा चुका है। "खम्र" (शराब) "खमर" शब्द से लिया गया है: जब वह ढंक ले, और इसी से औरत का "खिमार" (सिर का दुपट्टा) है। हर वह चीज़ जो किसी चीज़ को ढंक दे, उसने उसे "खमर" (ढंक) दिया है, और इसी से है: "अपने बर्तनों को ढंक (खम्मिरु) दो"(3)। अतः शराब बुद्धि को "तख्मुरु" (ढंक) देती है, अर्थात: उसे ढंक लेती है और छुपा देती है। और इसी से घने पेड़ हैं, जिन्हें "अल-खमर" - 'म' पर ज़बर के साथ - कहा जाता है, क्योंकि यह अपने नीचे की चीज़ को ढंकता और छुपाता है। कहा जाता है: "ज़मीन अखमरात हो गई": उसकी घनी झाड़ियाँ बढ़ गईं। कवि ने कहा है:

---

(1) शरह अश्आर अल-हुज़लिय्यीन पृ. 140, और इसका संदर्भ पृ. 1381 पर है। उनका कथन: "और उसने उनका विरोध किया": उनका अर्थ है कि वह उनके शहद के लिए उनके पीछे से आया

जब वे चरागाह में गई हुई थीं। "अन-नुब": मधुमक्खियाँ, इसका कोई एकवचन नहीं है। "अवामिल": अर्थात वे शहद बनाती हैं। वे कहते हैं: जब मधुमक्खियों ने इस शहद निकालने वाले को डंक मारा, तो वह उनके डंक से नहीं डरा, और उसने उनकी परवाह नहीं की, और उनके घर में तब तक डटा रहा जब तक उसने अपने शहद के उद्देश्य को पूरा नहीं कर लिया। अल-बगदादी ने खिज़ानत अल-अदब 5/499 में यह कहा है। (2) अल-सिहाह (रजा)। (3) जाबिर से एक हदीस का हिस्सा जिसे अहमद (15167), बुखारी (3316), और मुस्लिम (2012) ने "बर्तनों को ढंक दो" शब्दों के साथ निकाला है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۱۹ ۴۳۳

...اور "مجھے فلاں میں کوئی رَجِیَّہ (امید) نہیں ہے"، یعنی: جس کی میں امید کرتا ہوں۔ اور "رَجْو" اور "رَجاء" خوف کے معنی میں بھی ہو سکتے ہیں، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم اللہ کی عظمت کا خوف نہیں رکھتے؟" [نوح: ۱۳]، یعنی: تم اللہ کی بڑائی سے نہیں ڈرتے۔ ابوذُؤیب نے کہا: جب اسے شہد کی مکھیوں نے ڈنک مارا تو اسے ان کے ڈنک کا خوف (یرجو) نہ ہوا، اور اس نے کام کرنے والی مکھیوں کے گھر میں ان کی مخالفت کی(۱) یعنی: وہ نہ ڈرا اور نہ پرواہ کی۔ اور "الرَّجَا" (مقصور): کنویں کا کنارہ اور اس کی منڈیر ہے، اور ہر کنارہ "رجا" ہے(۲)۔ عام لوگ اپنے قول میں غلطی کرتے ہیں: "اے عظیم الرجا (امید)"، وہ اسے مقصور (چھوٹا) پڑھتے ہیں اور مد (لمبا) نہیں کرتے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "وہ آپ سے شراب اور جوئے کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ فرما دیجئے: ان دونوں میں بڑا گناہ ہے اور لوگوں کے لیے [کچھ] فائدے [بھی] ہیں، اور ان کا گناہ ان کے نفع سے بڑا ہے، اور وہ آپ سے پوچھتے ہیں کہ وہ کیا خرچ کریں؟ فرما دیجئے: ضرورت سے زائد [مال]۔ اسی طرح اللہ تمہارے لیے اپنی آیات واضح فرماتا ہے تاکہ تم غور و فکر کرو۔" [البقرہ: ۲۱۹]

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "وہ آپ سے شراب اور جوئےके بارے میں پوچھتے ہیں۔ فرما دیجئے: ان دونوں میں بڑا گناہ ہے اور لوگوں کے لیے [کچھ] فائدے [بھی] ہیں، اور ان کا گناہ ان کے نفع سے بڑا ہے۔" اس میں نو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "وہ آپ سے پوچھتے ہیں"۔ پوچھنے والے مومنین ہیں، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور "خمر" (شراب) "خَمَرَ" سے ماخوذ ہے: جب وہ ڈھانپ لے، اور اسی سے عورت کا "خمار" (دوپٹہ) ہے۔ ہر وہ چیز جو کسی چیز کو ڈھانپ لے، اسے "خمرہ" (ڈھانپ لیا) کہتے ہیں، اور اسی سے ہے: "اپنے برتنوں کو ڈھانپ (خَمِّرُوا) دو"(۳)۔

پس شراب عقل کو "تخمر" (ڈھانپ) دیتی ہے، یعنی: اسے ڈھانپ لیتی ہے اور چھپا دیتی ہے۔ اور اسی سے گھنے درخت ہیں، انہیں "الخَمَر" - میم کے زبر کے ساتھ - کہا جاتا ہے، کیونکہ وہ اپنے نیچے کی چیز کو ڈھانپ لیتے اور چھپا دیتے ہیں۔ کہا جاتا ہے: "زمین اخمرت ہوگئی": اس کی گھنی جھاڑیاں بڑھ گئیں۔ شاعر نے کہا:

---

(۱) شرح اشعار الہذلیین ص ۱۴۰، اور اس کی تخریج ص ۱۳۸۱ میں ہے، ان کا قول: "اور اس نے ان کی مخالفت کی": ان کی مراد یہ ہے کہ وہ ان کے شہد کے لیے ان کے پیچھے سے آیا جب وہ چراگاہ میں گئی ہوئی تھیں، اور "النوب": شہد کی مکھیاں، اس کا کوئی واحد نہیں ہے، اور "عوامل": یعنی وہ شہد بناتی ہیں۔ وہ کہتے ہیں: جب شہد کی مکھیوں نے اس شہد نکالنے والے کو ڈنک مارا تو وہ ان کے ڈنک سے نہیں ڈرا، اور نہ ہی ان کی پرواہ کی، اور ان کے گھر میں تب تک رہا جب تک کہ اس نے اپنے شہد کا مقصد پورا نہ کر لیا۔ اسے بغدادی نے خزانہ الادب ۵/۴۹۹ میں بیان کیا ہے۔ (۲) الصحاح (رجا)۔ (۳) حضرت جابر سے ایک حدیث کا ٹکڑا جسے احمد (۱۵۱۶۷)، بخاری (۳۳۱۶)، اور مسلم (۲۰۱۲) نے "برتنوں کو ڈھانپ دو" کے الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔

434 Surah Al-Baqarah: Verse 219

"O Zaid and Al-Dahhak, keep walking, for you have passed the concealment of the road (1)." Meaning: Walk confidently, for you have passed the low ground (2) where the wolf and others hide. Al-Ajjaj said, describing an army marching with flags and troops without being hidden: "In the shining of the banners (3), he does not walk in concealment. He guides the earth and drives the trees (4)." From this is their saying: "He entered into the crowd and its concealment," meaning: he is in a hidden place. Since wine (khamr) veils and covers the mind, it was named so (5). It is also said: It was named khamr because it was left until it matured, just as it is said: "The dough has fermented (ikhtamara)," meaning: it reached its maturity. And "the opinion was left to mature," meaning: it was left until the right course became clear. It is also said: It was named khamr because it mixes with the mind, from "mukhamarah," which means mixing. From this is their saying: "I entered into the concealment of the people," meaning: I mixed with them (6). So the three meanings are close; wine was left and fermented until it matured, then it mixed with the mind, then it veiled it, and the root meaning is concealment. And "Al-Khamr" (wine): is the juice of grapes that has boiled or been cooked, and whatever clouds the mind from other things takes its ruling; because the consensus of scholars is that all gambling is forbidden. Al-Maysir (gambling) was specifically mentioned among it, and everything was made analogous to Al-Maysir. Al-Maysir was specifically gambling on camels (al-juzur), and likewise, everything that is like wine is in its status (7).

(1) We did not find its speaker. Al-Harawi mentioned it in Al-Azhiya p. 165 (it says: sayran), and Ibn Faris in Maqayis al-Lugha 2/216, and Ibn Ya'ish in Sharh al-Mufassal 1/129. He said: It is narrated with the nominative case of Al-Dahhak and its accusative case, and if its position [i.e., the vocative] were not accusative, the accusative case would not have been permissible in its attribute and what was coordinated with it. (2) Al-Wahdah: Low ground, a hollow in the earth. Al-Qamus (Wahada). (3) In (Kh), (D), and (Zha): Al-Aqiyan (with 'ya'), and it came in the margin of (Zha): Al-Aqiyan: Pure gold, and it is said: it is what grows like a plant, and is not what is obtained from stones. This addition occurred in the text of (Kh). See the next comment. (4) Diwan al-Ajjaj p. 81. Al-Asma'i said in his commentary: Al-Lami': The army whose banners shine in it, i.e., in an army of shining banners, and the singular is 'Uqab. He says: This is an army whose banners flap and shine. And Al-Khamar: What is behind you of something; he says: It does not come hidden. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/292. (6) See Maqayis al-Lugha 2/215, and Tafsir al-Tabari 3/669. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/292. His

saying: Juzur, is the plural of Jazuur, which is a name for both the male and female of camels.

434 सूरा अल-बकरा: आयत 219

"ऐ ज़ैद और अल-दह्हाक, चलते रहो, क्योंकि तुम सड़क की ओट पार कर चुके हो (1)।" अर्थात: आत्मविश्वास के साथ चलो, क्योंकि तुम उस नीची भूमि (2) को पार कर चुके हो जहाँ भेड़िया और अन्य छिपते हैं। अल-अज्जज ने झंडों और सेनाओं के साथ मार्च करने वाली सेना का वर्णन करते हुए कहा जो छिपी नहीं थी: "चमकते हुए बैनरों के बीच (3), वह ओट में नहीं चलता। वह ज़मीन को निर्देशित करता है और पेड़ों को हांकता है (4)।" इसी से उनका कहना है: "वह लोगों की भीड़ और उनकी ओट में प्रवेश कर गया," जिसका अर्थ है: वह एक छिपे हुए स्थान पर है। चूँकि शराब (खम्र) बुद्धि को ढक लेती है और उसे ओझल कर देती है, इसलिए इसे यह नाम दिया गया (5)। यह भी कहा जाता है: इसे खम्र नाम इसलिए दिया गया क्योंकि इसे पकने तक छोड़ दिया गया था, जैसा कि कहा जाता है: "आटा खमीर (इख्तमरा) हो गया है," अर्थात: यह अपनी परिपक्वता तक पहुँच गया है। और "राय को परिपक्व होने के लिए छोड़ दिया गया," अर्थात: इसे तब तक छोड़ दिया गया जब तक कि सही रास्ता स्पष्ट न हो जाए। यह भी कहा जाता है: इसे खम्र नाम इसलिए दिया गया क्योंकि यह बुद्धि के साथ मिश्रित हो जाती है, "मुखामराह" से, जिसका अर्थ है मिश्रण। इसी से उनका कहना है: "मैं लोगों की ओट में प्रवेश कर गया," अर्थात: मैं उनके साथ मिल गया (6)। तो तीनों अर्थ करीब हैं; शराब को छोड़ दिया गया और पकने तक खमीर किया गया, फिर वह बुद्धि के साथ मिल गई, फिर उसने उसे ढक लिया, और मूल अर्थ है ओट या छिपाव। और "अल-खम्र" (शराब): अंगूर का वह रस है जो उबल गया हो या पक गया हो, और जो कुछ भी इसके अलावा बुद्धि को भ्रमित करता है, वह इसके नियम के अंतर्गत आता है; क्योंकि विद्वानों की आम सहमति है कि सारा जुआ हराम है। अल-मैसिर (जुआ) का विशेष रूप से उल्लेख किया गया था, और हर चीज़ को अल-मैसिर के अनुरूप बनाया गया था। अल-मैसिर विशेष रूप से ऊंटों (अल-जुजुर) पर जुआ था, और इसी तरह, जो कुछ भी शराब की तरह है, वह उसी की स्थिति में है (7)।

(1) हमें इसके बोलने वाले का पता नहीं चला। अल-हरवी ने अल-अज़हिया पृष्ठ 165 में इसका उल्लेख किया है (इसमें 'सयरान' लिखा है), और इब्न फारिस ने मकायिस अल-लुगह 2/216 में, और इब्न यइश ने शरह अल-मुफस्सल 1/129 में। उन्होंने कहा: इसे अल-दह्हाक के रफ़अ और नसब के साथ वर्णित किया गया है, और यदि इसका स्थान [यानी निदा] नसब न होता, तो इसके गुण और उस पर जो जोड़ा गया है, उसमें नसब की अनुमति नहीं होती। (2) अल-वहदा: नीची भूमि, ज़मीन में एक गड्ढा। अल-कामूस (वहदा)। (3) (ख), (द), और (ज़) में: अल-अक़ियान (य के साथ), और (ज़) के

हाशिये में आया है: अल-अक़ियान: शुद्ध सोना, और कहा जाता है: यह वह है जो पौधे की तरह उगता है, और वह नहीं है जो पत्थरों से प्राप्त होता है। यह वृद्धि (ख) के पाठ में हुई। अगला टिप्पणी देखें। (4) दीवान अल-अज्जज पृष्ठ 81। अल-असमत ने अपनी व्याख्या में कहा: अल-लामी: वह सेना जिसके झंडे उसमें चमकते हैं, यानी चमकते झंडों की सेना में, और एकवचन 'उक़ाब' है। वह कहता है: यह एक ऐसी सेना है जिसके झंडे फहराते और चमकते हैं। और अल-खमर: तुम्हारे पीछे की कोई चीज़; वह कहता है: वह छिपकर नहीं आता। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/292. (6) मकायिस अल-लुगह 2/215, और तफ़सीर अल-तबरी 3/669 देखें। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/292। उनका कहना: जुजुर, जज़ूर का बहुवचन है, जो ऊंटों के नर और मादा दोनों के लिए एक नाम है।

434 سورة البقرہ: آیت 219

"اے زید اور الضحاک، تم دونوں چلتے رہو، کیونکہ تم راستے کی اوٹ پار کر چکے ہو (1)۔" یعنی: اعتماد کے ساتھ چلو، کیونکہ تم اس نشیبی زمین (2) کو پار کر چکے ہو جہاں بھیڑیا اور دوسرے چھپتے ہیں۔ العجاج نے ایک ایسے لشکر کی تعریف کرتے ہوئے کہا جو جھنڈوں اور دستوں کے ساتھ کوچ کر رہا تھا اور چھپا ہوا نہیں تھا: "چمکتے ہوئے علموں کے درمیان (3)، وہ چھپ کر نہیں چلتا۔ وہ زمین کی رہنمائی کرتا ہے اور درختوں کو ہانکتا ہے (4)۔" اسی سے ان کا یہ قول ہے: "وہ لوگوں کے ہجوم اور ان کی اوٹ میں داخل ہو گیا،" یعنی: وہ ایک پوشیدہ جگہ پر ہے۔ چونکہ شراب (خمر) عقل کو ڈھانپ لیتی ہے اور اسے چھپا دیتی ہے، اس لیے اسے یہ نام دیا گیا (5)۔ یہ بھی کہا جاتا ہے: اسے خمر اس لیے کہا گیا کیونکہ اسے چھوڑ دیا گیا یہاں تک کہ وہ پک گئی، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "آٹا خمیر (اختمر) ہو گیا،" یعنی: یہ اپنی پختگی کو پہنچ گیا۔ اور "رائے کو پکنے دیا گیا،" یعنی: اسے چھوڑ دیا گیا یہاں تک کہ صحیح راستہ واضح ہو گیا۔ یہ بھی کہا جاتا ہے: اسے خمر اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ عقل کے ساتھ مل جاتی ہے، "مخامرہ" سے، جس کا مطلب ہے ملنا| اسی سے ان کا یہ قول ہے: "میں لوگوں کی اوٹ میں داخل ہو گیا،" یعنی: میں ان میں گھل مل گیا (6)۔ تو تینوں معنی قریب ہیں؛ شراب چھوڑی گئی اور خمیر کی گئی یہاں تک کہ وہ پک گئی، پھر وہ عقل کے ساتھ مل گئی، پھر اس نے اسے ڈھانپ لیا، اور اصل معنی ڈھانپنا یا اوٹ ہے۔ اور "الخمر" (شراب): انگور کا وہ پانی ہے جو ابل گیا ہو یا پکایا گیا ہو، اور جو کچھ بھی اس کے علاوہ عقل کو ڈھانپ لے وہ اسی کے حکم میں ہے؛ کیونکہ علماء کا اتفاق ہے کہ تمام جوا حرام ہے۔ میسر (جوا) کا ان کے درمیان خاص طور پر ذکر کیا گیا، اور ہر چیز کو میسر

پر قیاس کیا گیا۔ میسر خاص طور پر اونٹوں (الجزر) پر جوا تھا، اور اسی طرح ہر وہ چیز جو شراب کی طرح ہے، وہ اسی کے درجے میں ہے (7)۔

(1) ہمیں اس کے کہنے والے کا پتہ نہیں چلا۔ الہروی نے اسے الازہیہ ص 165 میں ذکر کیا ہے (اس میں 'سیرًا' ہے)، اور ابن فارس نے مقاییس اللغہ 2/216 میں، اور ابن یعیش نے شرح المفصل 1/129 میں۔ انہوں نے کہا: یہ الضحاک کے رفع اور نصب کے ساتھ روایت کیا گیا ہے، اور اگر اس کا مقام [یعنی منادی] نصب نہ ہوتا، تو اس کی صفت اور اس پر عطف کیے گئے کلمہ میں نصب جائز نہ ہوتا۔ (2) الوہدہ: نشیبی زمین، زمین میں گڑھا۔ القاموس (وہد)۔ (3) (خ) اور (د) اور (ظ) میں: العقیان، (یا کے ساتھ)، اور (ظ) کے حاشیے میں آیا ہے: العقیان: خالص سونا، اور کہا جاتا ہے: یہ وہ ہے جو پودے کی طرح اگتا ہے، اور وہ نہیں جو پتھروں سے حاصل ہوتا ہے۔ یہ زیادتی (خ) کے متن میں واقع ہوئی۔ اگلا تبصرہ دیکھیں۔ (4) دیوان العجاج ص 81۔ الاصمعی نے اپنی شرح میں کہا: اللامع: وہ لشکر جس میں اس کے جھنڈے چمکتے ہوں، یعنی چمکتے ہوئے علموں والے لشکر میں، اور واحد 'عقاب' ہے۔ وہ کہتا ہے: یہ ایسا لشکر ہے جس کے جھنڈے لہراتے اور چمکتے ہیں۔ اور الخمر: تمہارے پیچھے کی کوئی چیز؛ وہ کہتا ہے: وہ چھپ کر نہیں آتا۔ (5) المحرر الوجیز 1/292۔ (6) دیکھئے مقاییس اللغہ 2/215، اور تفسیر الطبری 3/669۔ (7) المحرر الوجیز 1/292۔ اس کا قول: جزر، جزور کی جمع ہے، جو اونٹوں کے نر اور مادہ دونوں کا نام ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 219 435

Second: The majority of the Ummah is of the opinion that whatever intoxicates in large quantities from things other than grape wine, its small and large quantities are forbidden, and the prescribed punishment (Hadd) for it is mandatory. Abu Hanifa, Al-Thawri, Ibn Abi Layla, Ibn Shubruma, and a group of jurists from Kufa said: Regarding what intoxicates in large quantities from things other than grape wine, [whatever does not intoxicate is permissible, and if someone becomes intoxicated from it without intending to reach the stage of drunkenness, no punishment is due upon him. This is a weak opinion rejected by reasoning and tradition (1), as will be clarified in Surah Al-Ma'idah and An-Nahl, God willing (2).

Third: Some commentators said (3): Verily, God Almighty did not leave any part of honor and righteousness except that He gave it to this Ummah. It is part of His generosity and kindness that He did not impose the laws upon them all at once, but rather imposed them bit by bit; the prohibition of wine was like that. This verse was the first to be revealed regarding the matter of wine, then after it: "Do not approach prayer while you are intoxicated" [An-Nisa: 43], then His saying: "Satan only wants to cause between you animosity and hatred through intoxicants and gambling and to avert you from the remembrance of Allah and from prayer. So will you not desist?" [Al-Ma'idah: 91], then His saying: "Intoxicants, gambling, [sacrificing on] stone alters [to other than Allah], and divining arrows are but defilement from the work of Satan, so avoid it" (4) [Al-Ma'idah: 90], as will be clarified in Surah Al-Ma'idah.

Fourth: His Almighty's saying: "and gambling" (al-maysir). Al-maysir: the gambling of the Arabs with arrows. Ibn Abbas said: A man in the pre-Islamic period (Jahiliyyah) would bet against another man for his family and his wealth. Whichever of them defeated his companion took his wealth and his family, so the verse was revealed (5).

Mujahid, Muhammad ibn Sirin, Al-Hasan, Ibn al-Musayyib, 'Ata, Qatada, Muawiyah ibn Salih, Tawus, Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him), and also Ibn Abbas said: Everything in which there is [gambling]...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/292, and what is between brackets is from it. (2) At verse 90 of Al-Ma'idah, and verse 67 of An-Nahl. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/203. (4) Thus said the author, may Allah have mercy on him, and similarly Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/292-293, and none of the commentators (among them Abu al-Layth from whom the author quoted) mentioned that the verse: "Intoxicants and gambling..."

was revealed after His saying: "Satan only wants to cause...". And Allah knows best.
(5) Narrated by al-Tabari 3/674.

सूरा अल-बकरा: आयत 219 435

दूसरा: उम्मा (मुस्लिम समुदाय) के बहुमत का विचार है कि अंगूर की शराब के अलावा अन्य चीजों से जो बड़ी मात्रा में नशा करती हैं; उनकी कम और अधिक मात्रा हराम (वर्जित) है, और इसके लिए निर्धारित दंड (हद) अनिवार्य है। अबू हनीफा, अल-थौरी, इब्न अबी लैला, इब्न शुब्रुमा और कूफ़ा के न्यायविदों के एक समूह ने कहा: अंगूर की शराब के अलावा अन्य चीजों से जो बड़ी मात्रा में नशा करती हैं, [जो नशा नहीं करती वह हलाल है, और यदि कोई नशे की हालत तक पहुँचने के इरादे के बिना इससे नशे में हो जाता है, तो उस पर कोई दंड नहीं है। यह एक कमज़ोर विचार है जिसे तर्क और हदीस द्वारा खारिज कर दिया गया है (1), जैसा कि इंशाल्लाह सूरा अल-मायदा और अन-नहल में स्पष्ट किया जाएगा (2)।

तीसरा: कुछ टिप्पणीकारों ने कहा (3): वास्तव में, अल्लाह तआला ने सम्मान और नेकी का कोई हिस्सा नहीं छोड़ा जो उसने इस उम्मा को न दिया हो। यह उसकी उदारता और दयालुता है कि उसने उन पर शरीयत (नियमों) को एक साथ लागू नहीं किया, बल्कि उन्हें एक-एक करके लागू किया; शराब की पाबंदी भी वैसी ही थी। यह आयत शराब के मामले में सबसे पहले नाजिल हुई थी, फिर इसके बाद: "नशे की हालत में नमाज़ के करीब न जाओ" [अन-निसा: 43], फिर उनका कहना: "शैतान तो बस यही चाहता है कि शराब और जुए के ज़रिए तुम्हारे बीच दुश्मनी और नफरत डाल दे और तुम्हें अल्लाह की याद और नमाज़ से रोक दे। तो क्या तुम बाज आओगे?" [अल-मायदा: 91], फिर उनका कहना: "शराब, जुआ, [ग़ैर-अल्लाह के लिए] थान और पांसे शैतानी काम की गंदगी हैं, अतः इनसे बचो" (4) [अल-मायदा: 90], जैसा कि सूरा अल-मायदा में स्पष्ट किया जाएगा।

चौथा: अल्लाह तआला का कहना: "और जुआ" (अल-मयसिर)। अल-मयसिर: तीरों के साथ अरबों का जुआ। इब्न अब्बास ने कहा: जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में एक आदमी दूसरे आदमी के साथ अपने परिवार और अपनी संपत्ति का दांव लगाता था। उनमें से जो भी अपने साथी को हरा देता था, वह उसकी संपत्ति और परिवार ले जाता था, इसलिए यह आयत नाजिल हुई (5)।

मुजाहिद, मुहम्मद इब्न सिरीन, अल-हसन, इब्न अल-मुसय्यिब, अता, कतादा, मुआविया इब्न सालिह, ताऊस, अली इब्न अबी तालिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) और इब्न अब्बास ने भी कहा: हर वह चीज़ जिसमें...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/292, और कोष्ठक के बीच की बात उसी से है। (2) सूरा अल-मायदा की आयत 90 और अन-नहल की आयत 67 पर। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/203। (4) लेखक ने ऐसा ही कहा है, अल्लाह उन पर रहम करे, और इसी तरह इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/292-293 में कहा है, और किसी भी टिप्पणीकार (जिनमें अबू अल-लैथ भी शामिल हैं जिनसे लेखक ने उद्धृत किया है) ने यह उल्लेख नहीं किया है कि आयत: "शराब और जुआ..." उनके इस कथन के बाद नाजिल हुई: "शैतान तो बस यही चाहता है कि..."। और अल्लाह बेहतर जानता है। (5) अल-तबरी द्वारा वर्णित 3/674।

سورة البقرہ: آیت ۲۱۹ ۴۳۵

دوسری بات: امت کے جمہور کا اس بات پر اتفاق ہے کہ انگور کی شراب کے علاوہ دیگر چیزیں جن کی کثیر مقدار نشہ آور ہو؛ ان کی تھوڑی اور زیادہ دونوں مقداریں حرام ہیں، اور اس پر حد (مقررہ سزا) واجب ہے۔ امام ابوحنیفہ، ثوری، ابن ابی لیلیٰ، ابن شبرمہ اور کوفہ کے فقہاء کی ایک جماعت نے کہا: انگور کی شراب کے علاوہ دیگر چیزیں جن کی کثیر مقدار نشہ آور ہو، [جو مقدار نشہ نہ کرے وہ حلال ہے، اور اگر کوئی جان بوجھ کر نشے کی حد تک پہنچنے کا ارادہ کیے بغیر نشے میں ہو جائے تو اس پر حد نہیں ہے۔ یہ قول ضعیف ہے جسے عقل اور حدیث رد کرتی ہے (۱)، جیسا کہ ان شاء اللہ المائدہ اور النحل میں اس کی تفصیل آئے گی (۲)۔

تیسری بات: بعض مفسرین نے کہا (۳): اللہ تعالیٰ نے عزت اور نیکی کا کوئی پہلو ایسا نہیں چھوڑا جو اس امت کو عطا نہ کیا ہو، اور اس کی کرم نوازی اور احسان میں سے یہ ہے کہ اس نے ان پر شریعت کے احکام ایک دم واجب نہیں کیے، بلکہ رفتہ رفتہ واجب کیے؛ اسی طرح شراب کی تحریم بھی تدریجی تھی۔ یہ آیت شراب کے معاملے میں سب سے پہلے نازل ہوئی، پھر اس کے بعد: ﴿ لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنتُمْ سُكَارَى [النساء: ۴۳]، پھر اللہ کا یہ قول: ﴿ إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَن يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَن ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَوةِ فَهَلْ أَنتُم مُّنتَهُونَ ﴾ [المائدۃ: ۹۱]، پھر اس کا قول: ﴿ إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنصَابُ وَالْأَزْلَمُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ ﴾ (۴) [المائدۃ: ۹۰] جیسا کہ سورہ المائدہ میں اس کا بیان آئے گا۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَالْمَيْسِرُ میسر: عربوں کا تیروں کے ذریعے جوا کھیلنا۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جاہلیت میں ایک آدمی دوسرے آدمی سے اپنے اہل و عیال اور مال پر

شرط لگاتا تھا، جو بھی جیت جاتا وہ اپنے ساتھی کا مال اور اہل و عیال لے جاتا، تو یہ آیت نازل ہوئی (۵)۔

مجاہد، محمد بن سیرین، حسن، ابن مسیب، عطا، قتادہ، معاویہ بن صالح، طاؤس، علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے بھی فرمایا: ہر وہ چیز جس میں...

(۱) المحرر الوجیز ۲۹۲/۱، اور قوسین کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (۲) المائدہ کی آیت ۹۰ اور النحل کی آیت ۶۷ کے مقام پر۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۲۰۳/۱۔ (۴) مصنف رحمہ اللہ نے اسی طرح کہا ہے، اور اسی کی مثل ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲۹۲/۱-۲۹۳ میں ذکر کیا ہے، اور مفسرین میں سے کسی نے (بشمول ابو اللیث جن سے مصنف نے نقل کیا ہے) یہ ذکر نہیں کیا کہ آیت: ﴿ إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ .. اس قول ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَن يُوقِعَ .. کے بعد نازل ہوئی۔ واللہ اعلم۔
(۵) اسے طبری نے ۶۷۴/۳ پر روایت کیا ہے۔

436 Surah Al-Baqarah: Verse 219

Gambling with backgammon and chess is 'Maysir' (gambling), including children playing with walnuts and anklebones(1), except for what is permitted of betting on horses and drawing lots to allocate rights, as will be explained later.

Malik said: Maysir is of two types: Maysir of amusement and Maysir of gambling. Among the Maysir of amusement are backgammon, chess, and all idle pastimes. The Maysir of gambling is what people wager upon. Ali bin Abi Talib(2) said: Chess is the Maysir of the non-Arabs. Everything used for gambling is considered Maysir according to Malik and other scholars. A further explanation of this chapter will follow in Surah 'Yunus', if God Almighty wills(3).

And 'Maysir' is derived from 'yasar', which means a thing becoming due to its owner. It is said: 'yasara li kadha' (it became due to me so-and-so) when it becomes mandatory; thus he 'yaysiru yasran wa maysiran'. The 'yasir' is the player with arrows (for gambling), and he 'yasara yaysiru'. The poet said:

"Help them and gamble with what they gambled with... and if they settle in distress, then settle [with them]."(4)

Al-Azhari(5) said: Al-Maysir is the camel that they used to gamble over; it was called 'maysir' because it is divided into parts (ajza'), as if it is the place of division, and everything you divide, you have 'yasartahu'. The 'yasir' is the slaughterer because he divides the meat of the camel. He said: This is the origin of the term 'yasir', then it was used for those who cast arrows and gamble over the camel as 'yasirun' because they are the ones causing its slaughter and division.

In 'As-Sihah'(6): 'Yasara al-qawmu al-jazura' means the people slaughtered the camel and divided its parts among themselves.

Suhaym bin Wuthayl al-Yarbu'i said:

"I say to them in the mountain pass when they gamble for me... Have you not despaired that I am the son of the rider of Zahdam?"(7)

(1) See Tafsir al-Baghawi 1/324, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/294. (2) Narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 2/390. (3) At the interpretation of verse (32) thereof. (4) The verse appeared in As-Sihah and Al-Lisan (y-s-r) without attribution. (5) In Tahdhib al-Lugha 13/60. (6) Entry (y-s-r). (7) The verse is in Al-Ma'ani al-Kabir 2/1148, and Ta'wil Mushkil al-Qur'an, both by Ibn Qutayba p. 148, and Tahdhib al-Lugha 13/60, and Al-

Muharrar al-Wajiz 1/292, and Al-Lisan (y-s-r) and (z-h-d-m). His saying: "Alam tay'asu", Ibn Qutayba said: meaning: =

436 सूरह अल-बकराह: आयत 219

पासा (नर्द) और शतरंज से जुआ 'मैसिर' (जुआ) है, यहाँ तक कि बच्चों का अखरोट और टखने की हड्डियों के साथ खेलना भी(1), सिवाय उस घुड़दौड़ की शर्त और अधिकारों के आवंटन में लॉटरी के जो आगे आएगा।

मालिक ने कहा: मैसिर दो प्रकार का होता है: मनोरंजन का मैसिर और जुए का मैसिर। मनोरंजन के मैसिर में पासा, शतरंज और सभी खेल-तमाशे शामिल हैं। जुए का मैसिर वह है जिस पर लोग दांव लगाते हैं। अली बिन अबी तालिब(2) ने कहा: शतरंज गैर-अरबों का मैसिर है। जिस भी चीज़ से जुआ खेला जाए, वह मालिक और अन्य विद्वानों के अनुसार मैसिर है। इंशाअल्लाह, सूरह 'यूनुस' में इस अध्याय का और अधिक विस्तार आएगा(3)।

'मैसिर' शब्द 'यसर' से निकला है, जिसका अर्थ है किसी चीज़ का उसके मालिक के लिए अनिवार्य होना। कहा जाता है: 'यसरा ली कज़ा' (मेरे लिए ऐसा-वैसा अनिवार्य हो गया) जब वह अनिवार्य हो जाए; तो वह 'ययसिरु यसरन वा मैसिरन' है। 'यासिर' वह है जो तीरों (जुए के लिए) से खेलता है, और वह 'यसरा ययसिरु' है। कवि ने कहा:

"उनकी मदद करो और उसी के साथ जुआ खेलो जिसके साथ उन्होंने जुआ खेला... और अगर वे संकट में पड़ें, तो तुम भी पड़ो [उनके साथ]।"(4)

अल-अज़हरी(5) ने कहा: 'मैसिर' वह ऊँट है जिस पर वे जुआ खेलते थे; इसे मैसिर कहा गया क्योंकि इसे हिस्सों (अजज़ा) में बाँटा जाता है, जैसे कि यह विभाजन का स्थान हो, और हर वह चीज़ जिसे आपने बाँटा है, उसे आपने 'यस्रतहु' किया है। 'यासिर' कसाई है क्योंकि वह ऊँट के मांस को विभाजित करता है। उन्होंने कहा: 'यासिर' शब्द का मूल यही है, फिर उन लोगों को जो तीर फेंकते हैं और ऊँट पर जुआ खेलते हैं, 'यासिरुन' कहा जाता है; क्योंकि वे कसाई हैं क्योंकि वे इसका कारण थे।

'अस-सिहाह'(6) में: लोगों ने ऊँट का 'यसर' किया, अर्थात: उन्होंने उसे काटा और उसके अंगों को आपस में बाँट लिया।

सुहैम बिन वुथैल अल-यरबुई ने कहा:

"मैं उनसे घाटी में कहता हूँ जब वे मेरे लिए जुआ खेल रहे होते हैं... क्या तुम इस बात से निराश नहीं हुए कि मैं ज़हदम के सवार का बेटा हूँ?"(7)

(1) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 324/1, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 294/1। (2) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 2/390 में इसका उल्लेख किया है। (3) उसी की आयत (32) की व्याख्या पर। (4) यह शेर अस-सिहाह और अल-लिसान (यसर) में बिना किसी श्रेय के आया है। (5) तहज़ीब अल-लुग़ा 13/60 में। (6) शब्द (यसर)। (7) यह शेर अल-मानी अल-कबीर 1148/2, और तावील मुश्किल अल-क़ुरआन, दोनों इब्न क़ुतैबा द्वारा पृष्ठ 148, और तहज़ीब अल-लुग़ा 13/60, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 292/1, और अल-लिसान (यसर) और (ज़हदम) में है। उनका कहना: 'अलम तयअसू', इब्न क़ुतैबा ने कहा: यानी: =

٤٣٦ سورة البقرہ: آیت ٢١٩

نرد (پانسہ) اور شطرنج سے جوا؛ پس وہ 'میسر' ہے، یہاں تک کہ بچوں کا اخروٹ اور کعب (ٹخنے کی ہڈیوں) سے کھیلنا بھی(١)، سوائے ان کے جو گھڑ دوڑ میں شرط اور حقوق کی تقسیم میں قرعہ اندازی کے طور پر مباح ہیں، جیسا کہ آگے آئے گا۔

امام مالک نے کہا: میسر دو طرح کا ہوتا ہے: میسرِ لہو (کھیل کود کا میسر) اور میسرِ قمار (جوے کا میسر)۔ پس میسرِ لہو میں نرد، شطرنج اور تمام لہو و لعب شامل ہیں۔ اور میسرِ قمار وہ ہے جس پر لوگ شرط لگائیں۔ حضرت علی بن ابی طالب(٢) نے فرمایا: شطرنج عجمیوں کا میسر ہے۔ اور ہر وہ چیز جس کے ذریعے جوا کھیلا جائے وہ امام مالک اور دیگر علماء کے نزدیک میسر ہے۔ اور ان شاء اللہ تعالیٰ سورہ "یونس" میں اس باب کی مزید تفصیل آئے گی(٣)۔

اور 'میسر' کا لفظ 'یسر' سے ماخوذ ہے، اور وہ کسی چیز کا اس کے مالک کے لیے لازم ہونا ہے، کہا جاتا ہے: 'یسر لی کذا' (मेरे लिए فلاں چیز واجب ہو گئی): جب وہ واجب ہو جائے، تو وہ 'ییسر یسراً ومیسراً' ہے۔ اور 'یاسر' تیروں سے کھیلنے والے کو کہتے ہیں، اور وہ 'یسر ییسر' ہے۔ شاعر نے کہا:

"پس ان کی مدد کرو اور اسی سے جوا کھیلو جس سے انہوں نے جوا کھیلا... اور اگر وہ تنگی میں اتریں تو تم بھی اترو(٤)۔"

اور ازہری(٥) نے کہا: میسر وہ اونٹ ہے جس پر وہ جوا کھیلا کرتے تھے، اسے میسر کہا گیا کیونکہ اسے حصوں میں تقسیم کیا جاتا ہے، گویا کہ وہ تقسیم کی جگہ ہے۔ اور ہر وہ چیز جسے تم نے تقسیم کیا، تم نے اسے 'یسر' کر دیا۔ اور 'یاسر' جازر (قصاب) ہے؛ کیونکہ وہ اونٹ کے گوشت

کو تقسیم کرتا ہے۔ انہوں نے کہا: یاسر میں اصل یہی ہے، پھر تیر چلانے والوں اور اونٹ پر جوا کھیلنے والوں کو 'یاسرون' کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ جازر (تقسیم کرنے والے) ہیں جب وہ اس کا سبب بنے۔

اور 'صحاح'(٦) میں ہے: 'یسر القوم الجزور' یعنی: لوگوں نے اونٹ کو ذبح کیا اور اس کے اعضاء کو تقسیم کر لیا۔

سحیم بن وثیل یربوعی نے کہا:

"میں ان سے گھاٹی میں کہتا ہوں جب وہ میرے لیے پانسے ڈال رہے ہوتے ہیں... کیا تم مایوس نہیں ہوئے کہ میں زہدم کے شہسوار کا بیٹا ہوں؟(٧)"

(١) دیکھیے تفسیر بغوی ١/٣٢٤، اور المحرر الوجیز ١/٢٩٤۔ (٢) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ٢/٣٩٠ میں روایت کیا ہے۔ (٣) اس کی آیت (٣٢) کی تفسیر کے وقت۔ (٤) یہ شعر الصحاح اور اللسان (یسر) میں کسی منسوب کے بغیر آیا ہے۔ (٥) تہذیب اللغۃ ١٣/٦٠ میں۔ (٦) مادہ (یسر)۔ (٧) یہ شعر المعانی الکبیر ٢/١١٤٨، اور تاویل مشکل القرآن، دونوں ابن قتیبہ ص ١٤٨، اور تہذیب اللغۃ ١٣/٦٠، اور المحرر الوجیز ١/٢٩٢، اور اللسان (یسر) اور (زہدم) میں ہے۔ ان کا قول: 'ألم تیأسوا'، ابن قتیبہ نے کہا: یعنی: =

Surah Al-Baqarah: Verse 219 437

...was hit by a lot (arrow), so arrows were cast for him. It is said: 'Yassara al-qawm' when they gamble. And a man who gambles is called 'yasar' or 'yasir', plural is 'aysar'. Al-Nabighah said: I complete my fellow gamblers and grant them gifts repeatedly, and I cover the meat-bowl with skin-strips (or food).(1) Tarafa said: They are the gamblers of Luqman when the winter season raises the price of the meat cuts.(2) Volunteering to slaughter a camel was praiseworthy among them. A poet said: And many a noble she-camel I slaughtered for true people, without calling upon other gamblers for sharing.(3) Fifth: Malik narrated in Al-Muwatta(4) from Dawud bin Al-Husayn(5) that he heard Sa'id bin Al-Musayyib saying: 'Among the gambling of the people of Jahiliyyah was the sale of meat for a sheep or two.' According to Malik and most of his companions, this applies within the same species: an animal for its meat. This, in his view, falls under 'muzabanah' (exchanging fresh fruit for dried), 'gharar' (uncertainty/risk)(6), and gambling; because it is not known whether the animal contains as much meat as what was given, or less, or more. Selling meat for meat is not permissible with disparity, so selling a live animal...

= Did you not know? End. This wording appeared in Al-Lisan. Ibn Manzur said: His saying: 'yatayassarunani' means: they divide me up and share me. He said: Zahdam is the name of a horse, and its rider is called: the knight of Zahdam. Ibn Barri said: Zahdam is the name of a horse belonging to Suhaim bin Wuthail, about which his son Jabir said... and he mentioned the verse. (1) Diwan al-Nabighah p. 102. Ibn Qutaybah said in Al-Ma'ani Al-Kabir 3/1158: He says: If the number of gamblers for the camel was short, I took what remained and completed them. Al-Adam is the plural of Adeem (which is food). (2) Diwan Tarafa p. 59. His saying: Al-Shutwah, meaning: winter. Ibn Qutaybah said in Al-Ma'ani Al-Kabir 2/1152: He means if the gamblers were noble and their matter became great, it was said: They are the gamblers of Luqman, referring to Luqman bin 'Ad. Abda' al-juzur: its finest parts. (3) The verse is in Al-Amali 1/18, and Simt al-La'ali 1/86, and the narration in both is: 'And a traveling camel I slaughtered for a group of noble drinkers.' His saying: Najiyah: meaning: the fast she-camel. (4) 2/655. (5) In (M): Husayn. (6) His saying: Al-Muzabanah, meaning: selling fresh dates on the trees for dried dates. Al-Gharar: it is that which has an outward appearance that deceives the buyer, while its interior is unknown. Al-Nihayah (Zain) (Gharar).

सूरह अल-बकरा: आयत २१९ ४३७

...उसे निशाना लगा, फिर उस पर तीर डाले गए। कहा जाता है: 'यस्सर अल-क़ौम' जब वे जुआ खेलते हैं। जुआ खेलने वाले व्यक्ति को 'यसर' या 'यासिर' कहा जाता है, जिसका बहुवचन 'अयसार' है। अल-नाबिगाह ने कहा: मैं अपने साथी जुआरियों को पूरा करता हूँ और उन्हें बार-बार उपहार देता हूँ, और मैं मांस के प्याले को चमड़े की पट्टियों (या भोजन) से ढक देता हूँ।(१) तरफ़ा ने कहा: वे लुक़मान के जुआरी हैं जब सर्दी का मौसम मांस के टुकड़ों की कीमत बढ़ा देता है।(२) उनके बीच ऊँट को स्वेच्छा से ज़बह करना सराहनीय कार्य था। एक कवि ने कहा: और कई एक कुलीन ऊँटनी मैंने सच्चे लोगों के लिए ज़बह की, बिना दूसरे जुआरियों को हिस्सा बाँटने के लिए बुलाए।(३) पाँचवाँ: मालिक ने अल-मुवत्ता(४) में दाऊद बिन अल-हुसैन(५) से उल्लेख किया है कि उन्होंने सईद बिन अल-मुसय्यिब को यह कहते सुना: 'जाहिलियत के लोगों के जुए में से मांस को एक या दो भेड़ों के बदले बेचना था।' मालिक और उनके अधिकांश साथियों के अनुसार, यह एक ही प्रजाति के भीतर लागू होता है: मांस के लिए एक जानवर। यह उनके विचार में 'मुज़ाबना' (सूखे खजूर के बदले ताज़ा खजूर का व्यापार), 'ग़रर' (अनिश्चितता/जोखिम)(६), और जुए के दायरे में आता है; क्योंकि यह ज्ञात नहीं है कि जानवर में उतना ही मांस है जितना दिया गया है, या कम, या अधिक। मांस के बदले मांस का व्यापार असमानता के साथ जायज़ नहीं है, इसलिए जीवित जानवर बेचना...

= क्या तुम नहीं जानते थे? समाप्त। यह शब्द अल-लिसान में आया है। इब्न मंज़ूर ने कहा: उनका कहना: 'यतयस्सरुननी' का अर्थ है: वे मुझे विभाजित करते हैं और मुझे आपस में बाँटते हैं। उन्होंने कहा: ज़हदम एक घोड़े का नाम है, और उसके सवार को कहा जाता है: ज़हदम का सवार। इब्न बर्री ने कहा: ज़हदम सुहैम बिन वुथैल के एक घोड़े का नाम है, जिसके बारे में उनके बेटे जाबिर ने कहा... और उन्होंने कविता का उल्लेख किया। (१) दीवान अल-नाबिगाह पृ. १०२। इब्न क़ुतैबा ने अल-मआनी अल-कबीर ३/११५८ में कहा: वह कहता है: यदि ऊँट के जुआरियों की संख्या कम होती, तो मैंने जो बचा उसे ले लिया और उन्हें पूरा किया। अल-अदम अदीम का बहुवचन है (जो कि भोजन है)। (२) दीवान तरफ़ा पृ. ५९। उनका कहना: अल-शुतवा, अर्थात: सर्दी। इब्न क़ुतैबा ने अल-मआनी अल-कबीर २/११५२ में कहा: उनका मतलब है कि यदि जुआरी कुलीन थे और उनका मामला बड़ा हो गया, तो कहा जाता था: वे लुक़मान के जुआरी हैं, जिसका अर्थ लुक़मान बिन आद है। अब्दा अल-जुज़ुर: इसके सबसे अच्छे हिस्से। (३) यह छंद अल-अमाली १/१८ और सिम्त अल-लआली १/८६ में है, और दोनों में वर्णन है: 'और एक सफ़र करने वाली ऊँटनी मैंने सच्चे पीने वालों के समूह के लिए

ज़बह की।' उनका कहना: नाजिया: अर्थात: तेज़ ऊँटनी। (४) २/६५५। (५) (म) में: हुसैन। (६) उनका कहना: अल-मुज़ाबना, अर्थात: पेड़ों पर ताज़ा खजूरों को सूखे खजूरों के बदले बेचना। अल-ग़रर: वह है जिसका बाहरी रूप खरीदार को धोखा देता है, जबकि उसका आंतरिक भाग अज्ञात होता है। अल-निहाया (ज़ैन) (ग़रर)।

سورہ البقرہ: آیت ۲۱۹ ۴۳۷

...اس پر قرعہ پڑا، تو اس پر تیر مارے گئے۔ اور کہا جاتا ہے: 'يَسَرَ القومُ' جب وہ جوا کھیلتے ہیں۔ اور جوا کھیلنے والے شخص کو 'يَسَر' اور 'یاسر' کہا جاتا ہے اور جمع 'أيسار' ہے، نابغہ نے کہا: میں اپنے ساتھی جواریوں کی کمی پوری کرتا ہوں اور انہیں بار بار نوازتا ہوں، اور میں بڑے پیالے کو چمڑے (یا کھانے) سے ڈھانپتا ہوں۔(۱) اور طرفہ نے کہا: وہ لقمان کے جواری ہیں جب سردی گوشت کے ٹکڑوں کی قیمت بڑھا دیتی ہے۔(۲) ان کے ہاں اونٹ کو اپنی خوشی سے ذبح کرنا قابلِ تعریف تھا، شاعر نے کہا: اور بہت سی اصیل اونٹنی میں نے سچے لوگوں کے لیے ذبح کی، اور میں نے (حصے داری کے لیے) اونٹ کے جواریوں کو نہیں پکارا۔(۳) پانچویں بات: مالک نے الموطا(۴) میں داود بن الحصین(۵) سے روایت کیا کہ انہوں نے سعید بن المسیب کو کہتے سنا: 'اہلِ جاہلیت کے جوئے میں سے ایک یہ تھا کہ گوشت کو ایک یا دو بکریوں کے بدلے بیچا جاتا۔' مالک اور ان کے اکثر اصحاب کے نزدیک یہ ایک ہی جنس میں محمول ہے، یعنی زندہ جانور اس کے گوشت کے بدلے، اور یہ ان کے نزدیک مزابنہ، غرر(۶) اور جوئے کی قسم سے ہے؛ کیونکہ یہ معلوم نہیں ہوتا کہ حیوان میں گوشت اتنا ہی ہے جتنا دیا گیا ہے، یا اس سے کم ہے یا زیادہ، اور گوشت کے بدلے گوشت کی بیع کمی بیشی کے ساتھ جائز نہیں ہے، تو حیوان کی بیع...

= کیا تم نے نہیں جانا؟ یہ لفظ 'اللسان' میں اسی طرح آیا ہے۔ ابن منظور نے کہا: ان کا قول: 'يتيسرونني' یعنی: وہ میرے ٹکڑے کرتے ہیں اور مجھے آپس میں تقسیم کرتے ہیں۔ انہوں نے کہا: زہدم ایک گھوڑے کا نام ہے، اور اس کے سوار کو فارسِ زہدم کہا جاتا ہے؛ ابن بری نے کہا: زہدم سحیم بن وثیل کے گھوڑے کا نام ہے، اور اسی کے بارے میں ان کے بیٹے جابر نے کہا ہے... اور

انہوں نے شعر کا ذکر کیا۔ (۱) دیوان النابغہ ص ۱۰۲، ابن قتیبہ نے المعانی الکبیر ۳/۱۱۵۸ میں کہا: وہ کہتا ہے: اگر اونٹ کے جواریوں کی تعداد کم پڑ جاتی تو میں بچا ہوا حصہ لے کر ان کی کمی پوری کر دیتا، اور الادم، ادیم کی جمع ہے (اور وہ کھانا ہے)۔ (۲) دیوان طرفہ ص ۵۹۔ ان کا قول: الشتوہ، یعنی: سردی۔ ابن قتیبہ نے المعانی الکبیر ۲/۱۱۵۲ میں کہا: یعنی جب جواری شریف ہوتے اور ان کا معاملہ بڑا ہو جاتا تو کہا جاتا: وہ لقمان کے جواری ہیں، ان کی مراد لقمان بن عاد ہے، ابداء الجزر: اس کے بہترین اعضاء۔ (۳) یہ شعر الامالی ۱/۱۸ اور سمط اللالی ۱/۸۶ میں ہے، اور دونوں میں اس کی روایت ہے: 'اور ایک سواری کی اونٹنی میں نے سچے پینے والوں کے لیے ذبح کی۔' ان کا قول: ناجیہ: یعنی: تیز رفتار اونٹنی۔ (۴) ۲/۶۵۵۔ (۵) (م) میں: حصین۔ (۶) ان کا قول: المزابنہ، یعنی: درختوں پر موجود تازہ کھجوروں کی خشک کھجوروں کے بدلے بیع۔ اور الغرر: وہ ہے جس کا ظاہر خریدار کو دھوکا دے، اور اس کا باطن نامعلوم ہو۔ النہایہ (زین) (غرر)۔

...with meat like selling meat hidden in its skin [with meat] if it is of the same species, and the same species for him includes camels, cattle, sheep, gazelles, ibexes, and all other wild animals. All four-legged edible animals are of one species according to him; it is not permissible to sell anything from an animal of this class and species for any of its meat (1) in any way; because for him it is under the category of Muzabanah (exchanging a known quantity for an unknown of the same type), like selling raisins for grapes, olives for oil, sesame oil for sesame, and the like. All birds are of one species according to him, as are aquatic animals such as fish and others. It was narrated from him that locusts alone are a separate category.

Al-Shafi'i, his companions, and Al-Layth bin Sa'd said: It is not permissible to sell meat for a live animal in any case, whether of the same species or of two different species, based on the general wording of the Hadith. It was narrated from Ibn Abbas that a camel was slaughtered during the time of Abu Bakr Al-Siddiq, and it was divided into ten parts. A man said: "Give me a part of it for a sheep." Abu Bakr said: "This is not valid" (2). Al-Shafi'i said: "I do not know of any Companion who disagreed with Abu Bakr in that regard."

Abu Umar (3) said: It has been narrated from Ibn Abbas that he permitted selling a sheep for meat (4), but it is not a strong narration. Abd al-Razzaq mentioned, from Al-Thawri, from Yahya bin Said, from Said bin al-Musayyib that he disliked selling a living thing for a dead one, meaning a slaughtered sheep for a live one. Sufyan said: "We see no harm in it" (5). Al-Muzani said: "If the Hadith regarding selling animals for meat is not authentic, then by analogy (qiyas) it is permissible; and if it is authentic, analogy is void and the tradition (athar) is followed."

Abu Umar (6) said: The Kufans have many arguments regarding the permissibility of selling meat for a live animal from the perspective of analogy and consideration. However, if the tradition is authentic, analogy and reasoning are void.

---

(1) In (M): with one thing of its meat. (2) Reported by Abd al-Razzaq (14165), and Al-Bayhaqi 5/297. (3) Al-Istidhkar 20/110-111, and what precedes it and what is in brackets from p. 106 and 109. (4) Reported by Abd al-Razzaq (14164). (5) Musannaf Abd al-Razzaq (14163). (6) Al-Istidhkar 20/111.

सूरा अल-बकरा: आयत 219 | पृष्ठ 438

...मांस के बदले मांस बेचना जो अपनी खाल में छिपा हो [मांस] यदि वह एक ही प्रजाति का हो। उनके अनुसार एक ही प्रजाति में ऊंट, गाय, भेड़, गज़ल, पहाड़ी बकरियाँ और अन्य सभी जंगली जानवर शामिल हैं। उनके अनुसार सभी चार पैरों वाले खाद्य जानवर एक ही प्रजाति के हैं; इस वर्ग और प्रजाति के जानवर के किसी भी हिस्से को उसके मांस (1) के बदले किसी भी तरह से बेचना जायज़ नहीं है; क्योंकि उनके लिए यह 'मुज़ाबना' (अज्ञात मात्रा का ज्ञात मात्रा से विनिमय) की श्रेणी में आता है, जैसे अंगूर के बदले किशमिश बेचना, जैतून के बदले जैतून का तेल, तिल के बदले तिल का तेल, और इसी तरह। उनके अनुसार सभी पक्षी एक ही प्रजाति के हैं, और इसी तरह मछली और अन्य जलीय जीव भी। उनसे यह भी वर्णित है कि अकेले टिड्डियाँ एक अलग श्रेणी हैं।

अल-शाफ़ई, उनके साथियों और लैथ बिन साद ने कहा: हदीस की व्यापकता के आधार पर, किसी भी स्थिति में जीवित जानवर के बदले मांस बेचना जायज़ नहीं है, चाहे वे एक ही प्रजाति के हों या दो अलग-अलग प्रजातियों के। इब्न अब्बास से वर्णित है कि अबू बक्र अल-सिद्दीक के समय में एक ऊंट का वध किया गया था, और उसे दस भागों में विभाजित किया गया था। एक आदमी ने कहा: "मुझे एक भेड़ के बदले इसका एक हिस्सा दे दो।" अबू बक्र ने कहा: "यह मान्य नहीं है" (2)। अल-शाफ़ई ने कहा: "मैं अबू बक्र से उस मामले में असहमत होने वाले किसी भी सहाबी (साथी) को नहीं जानता।"

अबू उमर (3) ने कहा: इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने मांस के बदले भेड़ बेचने की अनुमति दी थी (4), लेकिन यह एक मजबूत कथन नहीं है। अब्द अल-रज्जाक ने अल-थौरी से, उन्होंने याह्या बिन सईद से, उन्होंने सईद बिन अल-मुसय्यिब से उल्लेख किया है कि वे एक जीवित चीज़ को मृत चीज़ के बदले बेचना नापसंद करते थे, यानी एक ज़िंदा भेड़ के बदले ज़बह की हुई भेड़। सुफियान ने कहा: "हम इसमें कोई हर्ज नहीं देखते" (5)। अल-मुज़ानी ने कहा: "यदि मांस के बदले जानवर बेचने के संबंध में हदीस प्रामाणिक नहीं है, तो समानता (क़ियास) के आधार पर यह जायज़ है; और यदि यह प्रामाणिक है, तो समानता शून्य हो जाती है और परंपरा (असर) का पालन किया जाता है।"

अबू उमर (6) ने कहा: समानता और विचार के दृष्टिकोण से जीवित जानवर के बदले मांस बेचने की अनुमति के संबंध में कूफ़ा के विद्वानों के पास कई तर्क हैं। हालाँकि, यदि परंपरा प्रामाणिक है, तो समानता और तर्क शून्य हो जाते हैं।

(1) (M) में: उसके मांस की एक चीज़ के साथ। (2) अब्द अल-रज्जाक (14165), और अल-बैहकी 5/297 द्वारा उद्धृत। (3) अल-इस्तिधकार 20/110-111, और उससे पहले का हिस्सा और कोष्ठक में दिया गया हिस्सा पृष्ठ 106 और 109 से। (4) अब्द अल-रज्जाक (14164) द्वारा उद्धृत। (5) मुसन्निफ अब्द अल-रज्जाक (14163)। (6) अल-इस्तिधकार 20/111।

...گوشت کے بدلے گوشت بیچنا جو اپنی کھال میں چھپا ہو [گوشت] اگر وہ ایک ہی جنس سے ہو، اور ان کے نزدیک ایک ہی جنس میں اونٹ، گائے، بکری، ہرن، پہاڑی بکرے اور دیگر تمام جنگلی جانور شامل ہیں۔ ان کے نزدیک تمام چار پاؤں والے کھانے کے قابل جانور ایک ہی جنس کے ہیں؛ اس صنف اور جنس کے جانور کی کسی بھی چیز کو اس کے گوشت (1) کے بدلے کسی بھی طرح سے فروخت کرنا جائز نہیں ہے۔ کیونکہ ان کے نزدیک یہ 'مزابنہ' (ایک ہی قسم کی معلوم مقدار کا نامعلوم مقدار سے تبادلہ) کے باب سے ہے، جیسے انگور کے بدلے کشمش بیچنا، زیتون کے بدلے زیتون کا تیل، تل کے بدلے تل کا تیل، اور اس طرح کی چیزیں۔ ان کے نزدیک تمام پرندے ایک ہی جنس ہیں، اور اسی طرح مچھلی اور دیگر سمندری جانور بھی۔ ان سے مروی ہے کہ ٹڈیاں اکیلے ایک الگ صنف ہیں۔

امام شافعی، ان کے اصحاب اور لیث بن سعد نے کہا: حدیث کے عموم کی بنیاد پر، کسی بھی حال میں زندہ جانور کے بدلے گوشت بیچنا جائز نہیں ہے، خواہ وہ ایک ہی جنس سے ہوں یا دو مختلف اجناس سے۔ ابن عباس سے مروی ہے کہ ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کے زمانے میں ایک اونٹ ذبح کیا گیا، اور اسے دس حصوں میں تقسیم کیا گیا۔ ایک آدمی نے کہا: "مجھے ایک بکری کے بدلے اس کا ایک حصہ دے دو۔" ابوبکر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "یہ درست نہیں ہے" (2)۔ امام شافعی نے کہا: "میں اس بارے میں ابوبکر رضی اللہ عنہ سے اختلاف کرنے والے کسی صحابی کو نہیں جانتا۔"

ابو عمر (3) نے کہا: ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے گوشت کے بدلے بکری بیچنے کی اجازت دی تھی (4)، لیکن یہ روایت قوی نہیں ہے۔ عبد الرزاق نے ثوری سے، انہوں نے یحییٰ بن

سعید سے، انہوں نے سعید بن المسیب سے ذکر کیا ہے کہ وہ زندہ کو مردہ کے بدلے بیچنے کو ناپسند کرتے تھے، یعنی ذبح شدہ بکری کو زندہ بکری کے بدلے۔ سفیان نے کہا: "ہم اس میں کوئی حرج نہیں دیکھتے" (5)۔ المزنی نے کہا: "اگر گوشت کے بدلے جانور بیچنے کے بارے میں حدیث صحیح نہیں ہے، تو قیاس یہ ہے کہ یہ جائز ہے؛ اور اگر صحیح ہے تو قیاس باطل ہے اور اثر (روایت) کی پیروی کی جائے گی۔"

ابو عمر (6) نے کہا: کوفیوں کے پاس قیاس اور اعتبار کی جہت سے اس کے جائز ہونے پر بہت سے دلائل ہیں کہ گوشت کو زندہ جانور کے بدلے بیچا جا سکتا ہے۔ تاہم، اگر اثر (روایت) صحیح ثابت ہو جائے تو قیاس اور نظر باطل ہو جاتے ہیں۔

---

(1) (م) میں: اس کے گوشت کی ایک چیز کے ساتھ (2) اسے عبد الرزاق (14165) اور بیہقی 5/297 نے روایت کیا ہے۔ (3) الاستذکار 20/110-111، اور اس سے پہلے کا حصہ اور جو بریکٹ میں ہے وہ ص 106 اور 109 سے ہے۔ (4) اسے عبد الرزاق (14164) نے روایت کیا ہے۔ (5) مصنف عبد الرزاق (14163)۔ (6) الاستذکار 20/111۔

439 Surah Al-Baqarah: Verse 219

Malik (1) narrated from Zaid bin Aslam, from Sa'id bin al-Musayyib that the Messenger of Allah ﷺ forbade selling an animal for meat. Abu Umar (2) said: I do not know of it being connected to the Prophet ﷺ from a firm perspective, and the best of its chains is the 'Mursal' of Sa'id bin al-Musayyib as Malik mentioned in his Muwatta. Ash-Shafi'i followed this view, and his principle is that he does not accept 'Mursal' narrations, except that he claimed he missed the 'Mursal' narrations of Sa'id, then found them or most of them to be authentic. Thus, he disliked selling types of animals for types of meat based on the literal and general meaning of the Hadith, because no specific narration or consensus came to specify it. According to him, it is not permissible to specify the text through analogy. To him, 'animal' is a name for everything that lives on land and in water, even if their species differ, just like 'food' is a name for everything eaten or drunk, so know that.

Sixth: Allah Almighty's saying: {Say: In both of them is a great sin} meaning wine (Khamr) and gambling (Maysir). {A great sin}: the sin of wine is what arises from the drinker in terms of quarreling, insulting, saying obscenities and falsehood, the loss of intellect by which one knows what is due to his Creator, the neglecting of prayers, and being hindered from the remembrance of Allah, among other things (3).

An-Nasa'i narrated from Uthman (may Allah be pleased with him) that he said: Avoid wine, for it is the mother of all evils; for there was a man from those before you who was a worshipper, and a seductive woman became infatuated with him. She sent her slave-girl to him, saying: 'We are calling you to bear witness.' So he went with her slave-girl, and every time he entered a door, she locked it behind him, until he reached a beautiful woman who had a boy and a jar of wine with her. She said: 'By Allah, I did not call you to bear witness, but I called you to have relations with me, or to drink a cup of this wine, or to kill this boy.' He said: 'Give me a cup of this wine to drink.' So she gave him a cup. He said: 'Give me more,' and he did not stop until he had relations with her and killed the person. So avoid wine, for by Allah, faith and addiction to wine do not coexist; except that one of them is about to expel the other (4). Abu Umar mentioned it in Al-Isti'ab (5).

(1) In Al-Muwatta 2 / 655. (2) In Al-Istidhkar 20 / 105 and 110. (3) See Tafsir al-Wahidi 1 / 55. (4) An-Nasa'i in Al-Mujtaba 8/315, and in Al-Kubra (5156). As-Sindi said in his commentary on Al-Mujtaba: His saying: 'lam yarim' - with a fatha on the 'ya' and a

kasra on the 'ra' - from rama... yarimu, meaning: he did not move and did not leave like that. (5) We did not find it in there.

439 सूरह अल-बक़रा: आयत 219

मालिक (1) ने ज़ैद बिन असलम से, उन्होंने सईद बिन अल-मुसय्यिब से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने मांस के बदले जीवित जानवर को बेचने से मना किया। अबू उमर (2) ने कहा: मुझे किसी पक्के ज़रिए से नबी ﷺ तक इसका सीधा जुड़ाव नहीं पता है, और इसकी सबसे अच्छी सनद सईद बिन अल-मुसय्यिब की 'मुरसल' (अधूरी श्रृंखला वाली) रिवायत है जैसा कि मालिक ने अपनी मुवत्ता (Muwatta) में ज़िक्र किया है। इमाम शाफ़ई इसी मत पर गए हैं, और उनका सिद्धांत यह है कि वह मुरसल रिवायतों को स्वीकार नहीं करते हैं, सिवाय इसके कि उन्होंने दावा किया कि उन्होंने सईद की मुरसल रिवायतों को खो दिया था, फिर उन्हें या उनमें से अधिकांश को सही पाया। इसलिए, उन्होंने हदीस के शाब्दिक और सामान्य अर्थ के आधार पर मांस के बदले जानवरों को बेचने को नापसंद किया; क्योंकि कोई ऐसा उल्लेख या आम सहमति नहीं आई जो इसे विशेष बनाती हो। उनके अनुसार, कयास (तुलना) के माध्यम से पाठ को विशिष्ट बनाना जायज़ नहीं है। उनके अनुसार 'जानवर' उन सभी चीज़ों का नाम है जो ज़मीन और पानी में रहती हैं, भले ही उनकी प्रजातियां अलग हों, जैसे 'भोजन' हर खाने या पीने की चीज़ का नाम है, सो इसे जान लें।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {कह दीजिए: उन दोनों में बड़ा पाप है} यानी शराब (ख़म्र) और जुआ (मयसिर)। {बड़ा पाप}: शराब का पाप वह है जो पीने वाले से झगड़े, गाली-गलौज, अश्लील और झूठी बातें कहने, बुद्धि के विनाश जिससे अपने निर्माता के प्रति कर्तव्यों का पता चलता है, नमाज़ों की उपेक्षा और अल्लाह की याद से रुकने आदि के रूप में उत्पन्न होता है (3)।

अन-नसाई ने उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: शराब से बचो; क्योंकि यह सभी बुराइयों की जड़ (माँ) है; वास्तव में तुमसे पहले के लोगों में एक व्यक्ति था जो इबादत गुज़ार था, तो एक भटकी हुई महिला उस पर मोहित हो गई। उसने अपनी दासी को उसके पास भेजा और कहा: 'हम आपको गवाही देने के लिए बुला रहे हैं।' वह उसकी दासी के साथ चल दिया, और वह जैसे ही किसी दरवाज़े में दाखिल होता, वह उसके पीछे उसे बंद कर देती, यहाँ तक कि वह एक सुंदर महिला के पास पहुँचा जिसके पास एक लड़का और शराब का एक बर्तन था। उसने कहा: 'अल्लाह की कसम, मैंने तुम्हें गवाही के लिए नहीं बुलाया, बल्कि मैंने तुम्हें इसलिए बुलाया है ताकि तुम मेरे साथ कुकर्म करो, या इस शराब का एक प्याला पियो, या इस लड़के को मार डालो।' उसने कहा: 'मुझे इस शराब का एक प्याला पिला दो।' उसने उसे एक प्याला पिलाया। उसने कहा: 'मुझे और दो,' और वह नहीं रुका यहाँ तक कि उसने उसके साथ कुकर्म किया और उस जान को मार

डाला। इसलिए शराब से बचो, क्योंकि अल्लाह की कसम, ईमान और शराब की लत एक साथ जमा नहीं हो सकते; सिवाय इसके कि उनमें से एक दूसरे को निकाल बाहर करने के करीब हो (4)। अबू उमर ने इसका ज़िक्र अल-इस्तियाब (5) में किया है।

(1) अल-मुवत्ता 2/655 में। (2) अल-इस्तिज़कार 20/105 और 110 में। (3) तफ़सीर अल-वाहिदी 1/55 देखें। (4) अल-मुज्तबा 8/315 में अन-नसाई, और अल-कुबरा (5156) में। अल-सिंदी ने अल-मुज्तबा पर अपनी टिप्पणी में कहा: उनका कहना: 'लम यरिम्' - या पर फतहा और रा पर कसरा के साथ - राम... यरीमु से, यानी: वह वहाँ से नहीं हटा और उसे वैसे ही नहीं छोड़ा। (5) हमें यह उसमें नहीं मिला।

439 سورة البقرہ : آیت 219

مالک (1) نے زید بن اسلم سے، انہوں نے سعید بن المسیب سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے گوشت کے بدلے جانور بیچنے سے منع فرمایا۔ ابو عمر (2) نے کہا: میں اسے کسی ثابت شدہ پہلو سے نبی ﷺ تک متصل نہیں جانتا، اور اس کی سب سے بہترین اسناد سعید بن المسیب کی مرسل ہے جیسا کہ مالک نے اپنی موطا میں ذکر کیا ہے، اور اسی کی طرف شافعی گئے ہیں، اور ان کا اصول یہ ہے کہ وہ مراسیل کو قبول نہیں کرتے سوائے اس کے کہ انہوں نے دعویٰ کیا کہ انہیں سعید کی مراسیل نہیں ملی تھیں، پھر انہیں یا ان میں سے اکثر کو صحیح پایا۔ چنانچہ انہوں نے حدیث کے ظاہر اور عموم کی بنا پر گوشت کی مختلف اقسام کے بدلے جانوروں کی فروخت کو ناپسند کیا؛ کیونکہ اس کی تخصیص کے لیے نہ کوئی اثر آیا ہے اور نہ ہی اجماع۔ اور ان کے نزدیک یہ جائز نہیں کہ نص کو قیاس کے ذریعے خاص کیا جائے۔ اور ان کے نزدیک 'حیوان' ہر اس چیز کا نام ہے جو خشکی اور پانی میں رہتی ہے اگرچہ ان کی اجناس مختلف ہوں، جیسے 'طعام' ہر کھانے پینے کی چیز کا نام ہے، پس اسے جان لو۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {کہہ دیجیے: ان دونوں میں بڑا گناہ ہے} یعنی شراب اور جوا۔ {بڑا گناہ} شراب کا گناہ وہ ہے جو پینے والے کی طرف سے جھگڑے، گالی گلوچ، فحش کلامی اور جھوٹ کی صورت میں صادر ہوتا ہے، اور عقل کا زوال جس سے وہ اپنے خالق کے حقوق کو پہچانتا ہے، اور نمازوں کی معطلی اور اللہ کے ذکر سے رکاوٹ وغیرہ (3)۔

النسائی نے عثمان رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: شراب سے بچو؛ کیونکہ یہ تمام برائیوں کی جڑ ہے، بے شک تم سے پہلے لوگوں میں ایک شخص عبادت گزار تھا، تو ایک گمراہ عورت اس کے عشق میں مبتلا ہوگئی، اس نے اپنی لونڈی کو اس کے پاس بھیجا اور کہا: ہم

تمہیں گواہی کے لیے بلا رہے ہیں، وہ اس کی لونڈی کے ساتھ چل پڑا، وہ جب بھی کسی دروازے میں داخل ہوتا تو وہ اسے اس کے پیچھے سے بند کر دیتی، یہاں تک کہ وہ ایک خوبصورت عورت کے پاس پہنچا جس کے پاس ایک لڑکا اور شراب کا مٹکا تھا، اس نے کہا: اللہ کی قسم! میں نے تمہیں گواہی کے لیے نہیں بلایا، بلکہ میں نے تمہیں اس لیے بلایا ہے کہ تم مجھ سے بدکاری کرو، یا اس شراب میں سے ایک جام پیو، یا اس لڑکے کو قتل کر دو۔ اس نے کہا: مجھے اس شراب میں سے ایک جام پلا دو، اس نے اسے ایک جام پلایا۔ اس نے کہا: مجھے اور دو، پس وہ باز نہ آیا یہاں تک کہ اس نے عورت کے ساتھ بدکاری کی اور اس جان کو قتل کر دیا۔ پس شراب سے بچو، کیونکہ اللہ کی قسم! ایمان اور شراب کی لت ایک جگہ جمع نہیں ہو سکتے؛ مگر یہ کہ ان میں سے ایک دوسرے کو نکال باہر کرنے کے قریب ہو (4)، اور ابو عمر نے اسے الاستیعاب (5) میں ذکر کیا ہے۔

(1) الموطا 2 / 655 میں۔ (2) الاستذکار 20 / 105 اور 110 میں۔ (3) دیکھئے تفسیر الواحدی 1 / 55۔ (4) النسائی فی المجتبیٰ 315/8، اور فی الکبریٰ (5156)، السندی نے المجتبیٰ پر اپنے حاشیے میں کہا: ان کا قول: 'لم یَرِمْ' - ی پر فتحہ اور ر پر کسرہ کے ساتھ - رام.. یریم سے، یعنی: وہ وہاں سے نہیں ہٹا اور اسی طرح نہیں چھوڑا۔ (5) ہمیں اس میں یہ نہیں ملا۔

440 Surah Al-Baqarah: Verse 219

It is narrated that when Al-A'sha set out for Medina to embrace Islam, he met some polytheists on the way. They asked him: "Where are you going?" He informed them that he intended to meet Muhammad (PBUH). They said: "Do not go to him, for he commands you to pray." He replied: "Serving the Lord is obligatory." They said: "He commands you to give money to the poor." He said: "Performing good deeds is obligatory." Then it was said to him: "He forbids adultery." He said: "It is an obscenity and ugly to the mind, and I have become an old man and have no need for it." Then it was said to him: "He forbids drinking wine." He said: "As for this, I cannot endure without it!" So he turned back and said: "I will drink wine for a year, then I will return to him." but he did not reach his home before he fell off his camel, broke his neck, and died (1). Qais bin Asim al-Minqari used to drink it in the pre-Islamic era (Jahiliyyah), then he prohibited it for himself. The reason was that while drunk, he pinched the skin folds of his daughter's belly, insulted his parents, saw the moon and spoke to it, and gave the tavern keeper a large portion of his wealth. When he sobered up and was told about this, he prohibited it for himself, and concerning it, he says: I saw wine as being good, yet it has ... qualities that corrupt a clement man. By God, I will not drink it while healthy ... nor will I ever be cured by it when sick. I will not pay a price for it as long as I live ... nor will I ever invite a companion for it. For wine disgraces its drinkers ... and brings upon them a great matter (2). Abu Umar (3) said: Ibn al-A'rabi narrated from al-Mufaddal al-Dabbi that these verses are by Abu Mihjan al-Thaqafi, said concerning his abandonment of wine, and he is the one who said (may Allah be pleased with him): When I die, bury me next to a grapevine ... whose roots will quench my bones after my death. And do not bury me in the desert, for I ... fear that when I die, I will not taste it (4). (1) Tafsir Abi al-Layth 1/203, see also Al-Aghani 9/125-126. (2) See Al-Aghani 14/84, and Al-Isti'ab in the margin of Al-Isabah 12/127. His word: 'uknah: the fat folds of the belly. Al-Qamus (akn). (3) In Al-Isti'ab in the margin of Al-Isabah 12/127-132. (4) Ibn Qutaybah cited the two verses in Al-Shi'r wa al-Shu'ara 1/424, Al-Harawi in Al-Azhayyah p. 67, and Abu al-Faraj in=

कहा जाता है कि जब अल-आशा इस्लाम स्वीकार करने के लिए मदीना की ओर रवाना हुए, तो रास्ते में उन्हें कुछ मुशरिकों (बहुदेववादियों) का सामना करना पड़ा। उन्होंने उनसे पूछा: "तुम कहाँ जा रहे हो?" उन्होंने उन्हें बताया कि वह मुहम्मद ﷺ से मिलना चाहते हैं। उन्होंने कहा: "उनके पास मत जाओ, क्योंकि वह तुम्हें नमाज़ पढ़ने का आदेश देते हैं।" उन्होंने जवाब दिया: "प्रभु की सेवा करना अनिवार्य है।" उन्होंने कहा: "वह तुम्हें गरीबों को धन देने का आदेश देते हैं।" उन्होंने कहा: "नेक काम करना अनिवार्य है।" फिर उनसे कहा गया: "वह व्यभिचार (ज़िना) से मना करते हैं।" उन्होंने कहा: "यह अश्लीलता है और बुद्धि की दृष्टि में कुरूप है, और मैं अब बूढ़ा हो गया हूँ, मुझे इसकी आवश्यकता नहीं है।" फिर उनसे कहा गया: "वह शराब पीने से मना करते हैं।" उन्होंने कहा: "जहाँ तक इसकी बात है, मैं इसके बिना नहीं रह सकता!" इसलिए वह पीछे मुड़ गए और कहा: "मैं एक साल तक शराब पीऊंगा, फिर उनके पास वापस आऊंगा।" लेकिन वह अपने घर भी नहीं पहुँच पाए थे कि ऊँट से गिर गए, उनकी गर्दन टूट गई और उनकी मृत्यु हो गई (१)। क़ैस बिन आसिम अल-मिनकरी जाहिलियत (इस्लाम से पूर्व का समय) के दौरान शराब पीते थे, फिर उन्होंने स्वयं पर इसे वर्जित कर लिया। इसका कारण यह था कि शराब के नशे में उन्होंने अपनी बेटी के पेट की चर्बी की तहों (उकनाह) को दबाया, अपने माता-पिता को अपशब्द कहे, चाँद को देखा और उससे बातें कीं, और शराब बेचने वाले को अपनी बहुत सारी दौलत दे दी। जब उनका नशा उतरा और उन्हें इस बारे में बताया गया, तो उन्होंने इसे स्वयं पर हराम कर लिया, और इसके बारे में वह कहते हैं: मैंने शराब को भला देखा, हालाँकि इसमें... ऐसी खसलतें हैं जो एक हलीम मर्द को बिगाड़ देती हैं। अल्लाह की कसम, मैं इसे स्वस्थ रहते हुए नहीं पीऊंगा... और न ही कभी बीमारी में इससे शिफा हासिल करूँगा। मैं अपनी पूरी ज़िन्दगी इसके लिए कोई कीमत नहीं दूँगा... और न ही कभी इसके लिए किसी साथी को बुलाऊंगा। बेशक शराब अपने पीने वालों को रुसवा करती है... और उनके लिए गंभीर मुसीबत लाती है (२)। अबू उमर (३) ने कहा: इब्न अल-अरबी ने अल-मुफद्दल अल-धब्बी से रिवायत की है कि ये पद अबू मिहजन अल-थकाफी के हैं, जो उन्होंने शराब छोड़ने के बारे में कहे थे, और वही हैं जिन्होंने कहा था (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो): जब मैं मर जाऊँ तो मुझे अंगूर की बेल के बगल में दफनाना... जिसकी जड़ें मेरी मौत के बाद मेरी हड्डियों को तृप्त करेंगी। और मुझे रेगिस्तान में मत दफनाना, क्योंकि मैं... डरता हूँ कि जब मैं मर जाऊँगा, तो मैं इसका स्वाद नहीं चख पाऊंगा (४)। (१) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/२०३, और अल-अघानी ९/१२५-१२६ देखें। (२) अल-अघानी

१४/८४, और अल-इसाबा के हाशिए पर अल-इसति'आब १२/१२७ देखें। उनका शब्द: 'उकनाह: पेट का वह हिस्सा जो चर्बी के कारण तह दर तह हो जाता है। अल-कामूस (अकन)। (३) अल-इसाबा के हाशिए पर अल-इसति'आब १२/१२७-१३२ में। (४) इब्न कुतैबा ने अल-शि'र वा अल-शु'अरा १/४२४ में, अल-हरवी ने अल-अज़हिया पृ. ६७ में, और अबू अल-फरज ने... में इन दो पदों का उल्लेख किया है।

اور مروی ہے کہ الاعشی جب اسلام قبول کرنے کے لیے مدینہ کی طرف روانہ ہوئے، تو راستے میں ان کی ملاقات بعض مشرکین سے ہوئی، انہوں نے ان سے پوچھا: تم کہاں جا رہے ہو؟ انہوں نے بتایا کہ وہ محمد ﷺ سے ملنا چاہتے ہیں، تو انہوں نے کہا: ان تک نہ پہنچنا، کیونکہ وہ تمہیں نماز کا حکم دیتے ہیں، انہوں نے کہا: رب کی خدمت تو واجب ہے، انہوں نے کہا: وہ تمہیں فقراء کو مال دینے کا حکم دیتے ہیں، انہوں نے کہا: نیکی کرنا تو واجب ہے، تو ان سے کہا گیا: وہ زنا سے منع کرتے ہیں، انہوں نے کہا: یہ تو فحش اور عقل میں برا ہے، اور میں بوڑھا ہو چکا ہوں، مجھے اس کی ضرورت نہیں، تو ان سے کہا گیا: وہ شراب پینے سے منع کرتے ہیں، انہوں نے کہا: جہاں تک اس کی بات ہے تو میں اس پر صبر نہیں کر سکتا! چنانچہ وہ واپس لوٹ گئے، اور کہا: میں ایک سال شراب پیوں گا، پھر ان کے پاس واپس آؤں گا، لیکن وہ اپنے گھر تک بھی نہ پہنچ پائے تھے کہ اونٹ سے گر گئے، ان کی گردن ٹوٹ گئی اور وہ مر گئے (۱)۔ اور قیس بن عاصم المنقری جاہلیت میں شراب پیا کرتے تھے، پھر انہوں نے اسے خود پر حرام کر لیا، اور اس کی وجہ یہ تھی کہ انہوں نے نشے کی حالت میں اپنی بیٹی کے پیٹ کی سلوٹوں (عُکنہ) کو چھیڑا، اپنے والدین کو گالی دی، اور چاند کو دیکھا تو کچھ باتیں کیں، اور شراب فروش کو اپنے مال میں سے بہت کچھ دے دیا؛ جب وہ ہوش میں آئے تو انہیں اس بارے میں بتایا گیا، چنانچہ انہوں نے اسے خود پر حرام کر لیا، اور اس کے بارے میں وہ کہتے ہیں: میں نے شراب کو بھلا دیکھا اور اس میں... ایسی خصلتیں ہیں جو حلیم مرد کو بگاڑ دیتی ہیں۔ خدا کی قسم میں اسے تندرستی میں نہیں پیوں گا... اور نہ ہی کبھی بیماری میں اس سے شفا حاصل کروں گا۔ میں پوری زندگی اس کی کوئی قیمت نہیں دوں گا... اور نہ ہی کبھی اس کے لیے کسی ساتھی کو بلاؤں گا۔ بے شک شراب

اپنے پینے والوں کو رسوا کرتی ہے... اور ان پر بڑا معاملہ لاتی ہے (۲)۔ ابو عمر (۳) نے کہا: اور ابن الاعرابی نے المفضل الضبی سے روایت کیا ہے کہ یہ اشعار ابو محجن الثقفی کے ہیں جو انہوں نے شراب چھوڑنے کے بارے میں کہے تھے، اور وہی ہیں جنہوں نے کہا تھا (رضی اللہ عنہ): جب میں مر جاؤں تو مجھے انگور کی بیل کے پہلو میں دفن کرنا... جس کی جڑیں میری موت کے بعد میری ہڈیوں کو سیراب کریں گی۔ اور مجھے بیابان میں دفن نہ کرنا، کیونکہ میں... ڈرتا ہوں کہ جب میں مر جاؤں گا تو میں اس کا ذائقہ نہ چکھ سکوں گا (۴)۔ (۱) تفسیر ابی اللیث ۱/۲۰۳، اور دیکھیں الاغانی ۹/۱۲۵-۱۲۶۔ (۲) دیکھیں الاغانی ۱۴/۸۴، اور الاستیعاب بہامش الاصابۃ ۱۲/۱۲۷، اور ان کا قول: عُکنۃ: پیٹ کا وہ حصہ جو چربی کی وجہ سے تہہ در تہہ ہو جاتا ہے۔ القاموس (عکن)۔ (۳) الاستیعاب میں بہامش الاصابۃ ۱۲/۱۲۷-۱۳۲۔ (۴) ان دو شعروں کو ابن قتیبہ نے الشعر والشعراء ۱/۴۲۴ میں، اور الہروی نے الازہیۃ ص ۶۷ میں، اور ابو الفرج نے... میں ذکر کیا ہے۔

Umar [ibn al-Khattab] flogged him several times for [drinking wine] and exiled him to an island in the sea. He then joined Sa'd [ibn Abi Waqqas], so Umar wrote to him to imprison him, and he did so. He was one of the brave warriors known as 'al-Buhum' (1). When his actions in the Battle of al-Qadisiyyah became well-known, [Sa'd] released his shackles and said: 'We will never flog you for wine again.' Abu Mihjan replied: 'By Allah, I will never drink it again.' He never drank it after that. In another narration: 'I used to drink it when the punishment was being carried out upon me, [and I was cleansed by it] (2). But since you have excused me (3), then by Allah (4), I will never drink it again.' Al-Haytham ibn Adi mentioned that someone who saw the grave of Abu Mihjan in Azerbaijan, or he said: in the regions of Gorgan, told him that three (5) grapevines had grown over it, and they had grown tall and bore fruit, and they were trellised (6) over his grave. Written on his grave (7): 'This is the grave of Abu Mihjan.' He said: 'I began to wonder and remember his saying: If I die, bury me beside a grapevine' Furthermore, the drinker becomes a laughingstock for the wise; he plays with his urine and excrement, and sometimes wipes his face with it, until some were seen wiping their faces with their urine, saying (8): 'O Allah, make me among those who repent, and make me among those who purify themselves.' Some were seen with a dog licking their face while they were saying to it: 'May Allah honor you.' As for gambling, it breeds enmity and hatred, because it is consuming the wealth of others through falsehood. Seventh: His words, exalted be He: {and benefits for people}. As for wine, it was the profit of trade, for they used to bring it from the Levant cheaply and sell it in the Hejaz at a profit, and they did not see haggling (9) [as appropriate].

= Al-Aghani 18 / 374, Ibn al-Shajari in Al-Amali 1 / 387, and al-Baghdadi in Khizanat al-Adab 8 / 398. Al-Harawi said: 'I will not taste it' is raised because it is lightened from the heavy [form], meaning: 'I will not taste it.' (1) His saying: 'al-Buhum' is the plural of 'bahmah', meaning: the brave person whom one does not know how to approach [to defeat]. Al-Qamus (bhm). (2) What is between brackets is from Al-Isti'ab. (3) His saying: 'bahrajtani', meaning: you have rendered me worthless by dropping the punishment from me. Al-Qamus (bahraj). (4) In (M): 'By Allah'. (5) In (M): 'Three'. (6) In (M): 'Trellised'. (7) In (M): 'The grave'. (8) In the manuscripts: 'And said', and what is fixed is from (M). (9) Meaning the reduction and lowering of the price, and the mutual exchange between buyers and sellers. Al-Nihayah (mks).

सूरह अल-बक़रह: आयत 219 441

उमर [इब्न अल-खत्ताब] ने उसे कई बार [शराब पीने के लिए] कोड़े मारे और उसे समुद्र के एक द्वीप पर निर्वासित कर दिया। फिर वह साद [इब्न अबी वक़्क़ास] के पास चला गया, तो उमर ने उसे कैद करने के लिए लिखा, और उन्होंने ऐसा ही किया। वह 'अल-बुहुम' (1) के रूप में जाने जाने वाले बहादुर योद्धाओं में से एक था। जब कादिसिया की लड़ाई में उसके कारनामे मशहूर हो गए, तो [साद] ने उसकी बेड़ियाँ खोल दीं और कहा: 'हम आपको शराब के लिए फिर कभी कोड़े नहीं मारेंगे।' अबू महजन ने जवाब दिया: 'अल्लाह की कसम, मैं इसे फिर कभी नहीं पीऊँगा।' उसके बाद उन्होंने इसे कभी नहीं पिया। एक अन्य रिवायत में है: 'मैं इसे तब पीता था जब मुझ पर सज़ा (हद) लागू की जाती थी, [और मैं इससे पाक हो जाता था] (2)। लेकिन अब जब आपने मुझे छोड़ दिया है (3), तो अल्लाह की कसम (4), मैं इसे कभी नहीं पीऊँगा।' अल-हैथम इब्न अदी ने उल्लेख किया कि अबू महजन की कब्र को अजरबैजान में देखने वाले किसी व्यक्ति ने उन्हें बताया, या उन्होंने कहा: गोरगन के क्षेत्रों में, कि उस पर अंगूर की तीन (5) लताएँ उग आई थीं, और वे लंबी हो गई थीं और फल देने लगी थीं, और वे उनकी कब्र पर छाई हुई थीं (6)। उनकी कब्र (7) पर लिखा था: 'यह अबू महजन की कब्र है।' उन्होंने कहा: 'मैं आश्चर्यचकित होने लगा और उनके इस कथन को याद किया: जब मैं मरूँ तो मुझे अंगूर की बेल के पास दफनाना' इसके अलावा, शराब पीने वाला बुद्धिमानों के लिए उपहास का पात्र बन जाता है; वह अपने मूत्र और विष्ठा के साथ खेलता है, और कभी-कभी अपना चेहरा उससे पोंछता है, यहाँ तक कि कुछ को अपना चेहरा अपने मूत्र से पोंछते हुए देखा गया, यह कहते हुए (8): 'ऐ अल्लाह, मुझे तौबा करने वालों में से बना दे, और मुझे पवित्र होने वालों में से बना दे।' कुछ को देखा गया कि कुत्ता उनका चेहरा चाट रहा है और वे उससे कह रहे हैं: 'अल्लाह तेरा सम्मान करे।' जहाँ तक जुए का सवाल है, यह दुश्मनी और नफरत पैदा करता है; क्योंकि यह झूठ के जरिए दूसरों की संपत्ति हड़पना है। सातवाँ: अल्लाह तआला का यह कथन: {और लोगों के लिए फ़ायदे}। जहाँ तक शराब का सवाल है, यह व्यापार का लाभ था, क्योंकि वे इसे शाम (लेवेंट) से सस्ते में लाते थे और हिजाज़ में मुनाफ़े के साथ बेचते थे, और वे सौदेबाजी (9) को [उचित] नहीं समझते थे।

= अल-अघानी 18 / 374, अल-अमाली 1 / 387 में इब्न अल-शजरी, और खिज़ानत अल-अदब 8 / 398 में अल-बग़दादी। अल-हरवी ने कहा: 'मैं इसे नहीं चखूँगा' उठाया गया है क्योंकि यह भारी [रूप] से हल्का है, जिसका अर्थ है: 'मैं इसे नहीं चखूँगा।' (1) उनका कहना: 'अल-बुहुम', 'बहमा' का

बहुवचन है, जिसका अर्थ है: वह बहादुर व्यक्ति जिसके पास पहुँचने का रास्ता न मिले [उसे हराने के लिए]। अल-क़ामूस (बहम)। (2) जो कोष्ठक के बीच है वह अल-इस्ती'आब से है। (3) उनका कहना: 'बहराजतनी', यानी: आपने मुझ पर से सज़ा हटाकर मुझे व्यर्थ कर दिया। अल-क़ामूस (बहरज)। (4) (म) में: 'अल्लाह की कसम'। (5) (म) में: 'तीन'। (6) (म) में: 'मा'रूशा'। (7) (म) में: 'कब्र'। (8) प्रतियों में: 'और कहा', और जो स्थिर है वह (म) से है। (9) यानी कीमत कम करना और उसे घटाना, और खरीदारों और विक्रेताओं के बीच बहसबाजी। अल-निहाया (मकस)।

سورة البقرہ: آیت 219 441

عمر [ابن الخطاب] نے اسے کئی بار [شراب پینے پر] حد لگائی (کوڑے مارے) اور اسے سمندر کے ایک جزیرے کی طرف جلاوطن کر دیا، پھر وہ سعد [بن ابی وقاص] کے پاس پہنچ گیا، تو عمر نے انہیں خط لکھا کہ اسے قید کر لیں، چنانچہ انہوں نے اسے قید کر لیا۔ وہ بہادر جنگجوؤں 'البہم' (1) میں سے ایک تھے۔ جب جنگ قادسیہ میں ان کے کارنامے مشہور ہوئے تو [سعد نے] ان کی بیڑیاں کھول دیں اور کہا: ہم تمہیں شراب پر کبھی حد نہیں لگائیں گے۔ ابو محجن نے کہا: بخدا، میں اسے کبھی نہیں پیوں گا۔ اس کے بعد انہوں نے کبھی نہیں پی۔ ایک روایت میں ہے: میں اسے تب پیتا تھا جب مجھ پر حد قائم کی جاتی تھی، [اور میں اس سے پاک ہوتا تھا] (2)، لیکن اب جب کہ آپ نے مجھے چھوڑ دیا ہے (3)، تو بخدا (4) میں اسے کبھی نہیں پیوں گا۔ الہیثم بن عدی نے ذکر کیا کہ اسے اس شخص نے بتایا جس نے ابو محجن کی قبر آذربائیجان میں دیکھی تھی، یا اس نے کہا: جرجان کے علاقوں میں، اور اس پر انگور کی تین (5) بیلیں اگی ہوئی تھیں، اور وہ لمبی ہو گئی تھیں اور پھل دار تھیں، اور وہ ان کی قبر پر چھائی ہوئی تھیں (6)۔ ان کی قبر (7) پر لکھا تھا: 'یہ ابو محجن کی قبر ہے'۔ اس نے کہا: میں حیران ہونے لگا اور ان کا یہ قول یاد کیا: جب میں مر جاؤں تو مجھے انگور کی بیل کے پاس دفن کرنا پھر یہ کہ شراب پینے والا عقل مندوں کے لیے ہنسی کا باعث بن جاتا ہے، وہ اپنے پیشاب اور غلاظت سے کھیلتا ہے، اور بسا اوقات اپنا چہرہ اس سے ملتا ہے، یہاں تک کہ بعض کو دیکھا گیا کہ وہ اپنا چہرہ اپنے پیشاب سے مل رہے ہیں اور کہہ رہے ہیں (8): اے اللہ، مجھے توبہ کرنے والوں میں شامل کر دے اور مجھے پاکیزگی اختیار کرنے والوں میں شامل کر دے۔ اور بعض کو دیکھا گیا کہ کتا ان کا چہرہ چاٹ رہا ہے اور وہ اسے کہہ رہے ہیں: اللہ تجھے عزت دے۔ رہا جوا، تو وہ دشمنی اور بغض پیدا کرتا ہے؛ کیونکہ یہ باطل

طریقے سے دوسروں کا مال کھانا ہے۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور لوگوں کے لیے فائدے}۔ جہاں تک شراب کا تعلق ہے تو وہ تجارت کا نفع تھا، کیونکہ وہ اسے شام سے سستے داموں لاتے تھے اور حجاز میں نفع کے ساتھ بیچتے تھے، اور وہ بھاؤ تاؤ (9) کرنے کو [مناسب] نہیں سمجھتے تھے۔

= الاغانی 18 / 374، اور ابن الشجری الامالی 1 / 387 میں، اور البغدادی خزانۃ الادب 8 / 398 میں۔ الہروی نے کہا: 'ان لا اذوقہا' کا رفع اس لیے ہے کہ یہ 'ثقیلہ' سے مخفف ہے، مراد یہ ہے کہ: 'انی لا اذوقہا' (میں اسے نہیں چکھتا)۔ (1) ان کا قول: 'البہم'، 'بہمہ' کی جمع ہے، یعنی: وہ بہادر جس تک پہنچنے کا راستہ نہ ملے [اسے مغلوب کرنے کے لیے]۔ القاموس (بہم)۔ (2) جو کچھ قوسین میں ہے وہ 'الاستیعاب' سے ہے۔ (3) ان کا قول: 'بہرحتنی'، یعنی: آپ نے مجھ سے حد ساقط کر کے مجھے ضائع کر دیا۔ القاموس (بہرج)۔ (4) (م) میں: 'فواللہ'۔ (5) (م) میں: 'ثلاث'۔ (6) (م) میں: 'معروشۃ'۔ (7) (م) میں: 'القبر'۔ (8) نسخوں میں: 'وقال' ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (9) یعنی قیمت میں کمی اور اسے گھٹانا، اور خرید و فروخت کرنے والوں کے درمیان تکرار۔ النہایۃ (مکس)۔

in it, so the wine-seeker buys wine at a high price. This is the most correct thing said regarding its benefit, and it has been said of its benefits: it aids digestion, strengthens weakness, assists in libido, makes the miser generous, encourages the coward, clarifies the complexion, in addition to other pleasures derived from it(1). Hassan bin Thabit, may Allah be pleased with him, said: We drink it and it leaves us as kings And as lions that no encounter can restrain(2) In addition to other joys of it. Another said: When I drink, then I am the lord of Al-Khawarnaq and As-Sadir And when I sober up, then I am the lord of a small ewe and a camel(3) And the benefit of gambling (maysir) is the acquisition of something by a person in gambling without toil or fatigue. They used to buy a camel and cast lots with their arrows. He whose arrow came out took his share of the meat and had nothing of the price to pay, and he whose arrow remained last had to pay the price of the entire camel and had nothing of the meat(4). It was also said: its benefit is the provision for the needy, for whoever won among them did not eat from the slaughtered camel, but used to distribute it among the needy(5). The gambling arrows were eleven arrows, seven of which had shares(6), and in them were obligations based on the number of shares. They are: Al-Fadh(7), and in it is one mark, and it has a share, and a share is due upon it if it fails. Second: At-Taw'am, and in it are two marks, and it has and owes two shares. Third: Ar-Raqib, and in it

(1) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/151, and Tafsir al-Razi 6/49. (2) Diwan Hassan p. 8, and his saying: 'yunahnihuna' (restrain us), it is said: 'nahnahahu' from the matter, i.e.: stopped him and restrained him. Al-Qamus (N-H-N-H). (3) The author of the two verses is Al-Munakhkhal al-Yashkuri, and they are in the commentary of Diwan al-Hamasa by al-Tibrizi 2/48, Al-Bayan wa al-Tabyin 3/346, and Al-Nukat wa al-'Uyun 1/227. The narration of the verse in the commentary of the Diwan: 'When I am intoxicated', and in Al-Bayan: 'When I am drunk'. His saying: Al-Khawarnaq is a name for the palace of Nu'man bin al-Mundhir. Al-Qamus (Kh-R-Q), and As-Sadir: a river in Al-Hirah, and a land in Yemen. Al-Qamus (S-D-R), and Ash-Shuwayhah: a diminutive of Ash-Shah (ewe). (4) Tafsir Abi al-Layth 1/203. (5) Tafsir al-Razi 6/50. (6) In (d), (z), and (zha): 'lines' (khutut), and similarly in the following place. (7) In the manuscripts: 'Al-Qidd', which is an error, and the proven version is from (m).

इसमें, इसलिए शराब का चाहने वाला शराब को ऊँची कीमत पर खरीदता है। इसके लाभ के बारे में यह सबसे सही बात कही गई है, और इसके लाभों में यह भी कहा गया है: यह भोजन पचाती है, कमजोरी को ताकत देती है, संभोग में सहायक है, कंजूस को उदार बनाती है, कायर को प्रोत्साहित करती है, रंग निखारती है, इसके अलावा इससे मिलने वाले अन्य आनंद हैं(१)। हसान बिन साबित (रज़ि.) ने कहा: हम इसे पीते हैं तो यह हमें राजा बना छोड़ती है और ऐसे शेर जिन्हें कोई युद्ध नहीं रोक सकता(२) इसके अलावा इसके अन्य आनंदों के बारे में। एक अन्य ने कहा: जब मैं पीता हूँ, तो मैं खवरनक और सधीर का स्वामी होता हूँ और जब मैं होश में आता हूँ, तो मैं एक छोटी भेड़ और ऊँट का स्वामी होता हूँ(३) और जुए (मयसिर) का लाभ जुए में बिना किसी मेहनत या थकान के मनुष्य को वस्तु का प्राप्त होना है। वे एक ऊँट खरीदते थे और अपने तीरों से जुआ खेलते थे। जिसका तीर निकल आता था वह मांस का अपना हिस्सा ले लेता था और उसे कीमत में से कुछ भी नहीं देना पड़ता था, और जिसका तीर अंत में बचता था उसे पूरे ऊँट की कीमत चुकानी पड़ती थी और उसे मांस में से कुछ भी नहीं मिलता था(४)। और कहा गया: इसका लाभ जरूरतमंदों की सहायता करना था, क्योंकि उनमें से जो जीतता था वह ऊँट में से नहीं खाता था, बल्कि उसे गरीबों में बाँट देता था(५)। जुए के तीर ग्यारह थे, जिनमें से सात के हिस्से (निश्चित) थे(६), और उनमें हिस्सों की संख्या के अनुसार दायित्व थे। वे हैं: अल-फज़(७), और इसमें एक चिन्ह है, और इसका एक हिस्सा है, और असफल होने पर इस पर एक हिस्सा देय है। दूसरा: अत-तवाम, और इसमें दो चिन्ह हैं, और इसके दो हिस्से हैं। तीसरा: अर-रकीब, और इसमें

(१) देखें अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी १/१५१, और तफ़सीर अल-राज़ी ६/४९। (२) दीवान हसान पृष्ठ ८, और उनका कहना: 'यूनहनहनुना', कहा जाता है: 'नहनाहहु' काम से, यानी: उसे रोका और मना किया। अल-कामूस (न-ह-न-ह)। (३) इन दो छंदों के लेखक अल-मुनखल अल-यशकुरी हैं, और वे अल-तिबरीज़ी द्वारा दीवान अल-हमासा की व्याख्या २/४८, अल-बयान वा अल-तबीन ३/३४६, और अल-नुकत वा अल-'उयून १/२२७ में हैं। दीवान की व्याख्या में छंद का विवरण है: 'जब मैं मदहोश होता हूँ', और अल-बयान में: 'जब मैं नशे में होता हूँ'। उनका कहना: खवरनक नुमान बिन अल-मुन्ज़िर के महल का नाम है। अल-कामूस (ख-र-क़), और सधीर: अल-हीरा में एक नदी, और यमन में एक भूमि। अल-कामूस (स-द-र), और अल-शुवयहा: छोटी भेड़। (४) तफ़सीर अबी अल-लैथ

१/२०३। (५) तफ़सीर अल-राज़ी ६/५०। (६) (द), (ज़), और (ज़) में: 'रेखाएँ (खुतूत), और इसी तरह अगले स्थान पर। (७) प्रतियों में: 'अल-किद', जो गलत है, और प्रमाणित संस्करण (म) से है।

اس میں، پس شراب کا طلبگار شراب کو مہنگی قیمت پر خریدتا ہے۔ یہ اس کے فائدے کے بارے میں کہی گئی سب سے صحیح بات ہے، اور اس کے فوائد میں یہ بھی کہا گیا ہے: یہ کھانا ہضم کرتی ہے، کمزوری کو قوت دیتی ہے، باہ میں معاون ہے، بخیل کو سخی بناتی ہے، بزدل کی حوصلہ افزائی کرتی ہے، رنگ نکھارتی ہے، اس کے علاوہ اس سے حاصل ہونے والی دیگر لذتیں ہیں(۱)۔ حسان بن ثابت رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ہم اسے پیتے ہیں تو وہ ہمیں بادشاہ بنا چھوڑتی ہے اور ایسے شیر جنہیں کوئی جنگ نہیں روک سکتی(۲) اس کے علاوہ اس کی دیگر خوشیوں کے بارے میں۔ کسی اور نے کہا: جب میں پیتا ہوں تو میں خورنق اور سدیر کا مالک ہوتا ہوں اور جب میں ہوش میں آتا ہوں تو میں ایک چھوٹی بھیڑ اور اونٹ کا مالک ہوتا ہوں(۳) اور جوئے (میسر) کا فائدہ جوئے میں بغیر کسی محنت اور تھکن کے انسان کو مال کا حاصل ہونا ہے۔ وہ اونٹ خریدتے اور اپنے تیروں سے قرعہ اندازی کرتے، جس کا تیر نکل آتا وہ گوشت میں سے اپنا حصہ لے لیتا اور اس پر قیمت کا کچھ بوجھ نہ ہوتا، اور جس کا تیر آخر میں رہ جاتا اس پر پورے اونٹ کی قیمت لازم آتی اور اسے گوشت میں سے کچھ نہ ملتا(۴)۔ اور کہا گیا: اس کا فائدہ ضرورت مندوں پر وسعت ہے، کیونکہ جو ان میں سے جیتا تھا وہ ذبح شدہ اونٹ میں سے نہیں کھاتا تھا، بلکہ اسے محتاجوں میں تقسیم کر دیتا تھا(۵)۔ جوئے کے تیر گیارہ تھے، جن میں سے سات کے حصے مقرر تھے(۶)، اور ان میں حصوں کی تعداد کے مطابق فرائض تھے۔ وہ یہ ہیں: الفذّ(۷)، اور اس میں ایک نشانی ہے، اور اس کا ایک حصہ ہے، اور ناکام ہونے کی صورت میں اس پر ایک حصہ لازم ہے۔ دوسرا: التوأم، اور اس میں دو نشانیاں ہیں، اور اس کے دو حصے ہیں (نفع و نقصان کے)۔ تیسرا: الرقیب، اور اس میں

(۱) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ۱/۱۵۱، اور تفسیر الرازی ۶/۴۹۔ (۲) دیوان حسان ص ۸، اور ان کا قول: 'یُنہنہنا'، کہا جاتا ہے: 'نہنہہ' کام سے، یعنی: اسے روکا اور باز رکھا۔ القاموس (نہنہ)۔ (۳) ان دو اشعار کے کہنے والے المنخل الیشکری ہیں، اور یہ تبریزی کی شرح دیوان الحماسہ ۲/۴۸، البیان والتبیین ۳/۳۴۶، اور النکت والعیون ۱/۲۲۷ میں ہیں۔ شرح دیوان میں شعر کی روایت ہے: 'جب میں مدہوش ہوتا ہوں'، اور البیان میں: 'جب میں نشے میں ہوتا ہوں'۔ ان کا قول: خورنق نعمان بن المنذر کے محل کا نام ہے۔ القاموس (خرق)، اور سدیر: حیرہ میں ایک نہر، اور یمن میں ایک زمین۔ القاموس (سدر)، اور الشویہہ: چھوٹی بھیڑ۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۱/۲۰۳۔ (۵) تفسیر الرازی ۶/۵۰۔ (۶) (د)، (ز) اور (ظ) میں: 'خطوط'، اور اسی طرح اگلے مقام پر بھی۔ (۷) نسخوں میں: 'القد'، جو کہ غلط ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔

443 Surah Al-Baqarah: Verse 219

...three marks based on what we mentioned. The fourth: Al-Hils, and it has four. The fifth: Al-Nafir and Al-Nafis (1) also, and it has five. The sixth: Al-Musbil, and it has six. The seventh: Al-Mu'alla, and it has seven. That totals twenty-eight mandatory shares. The portions of the slaughtered camel (Jazur) are the same according to the saying of Al-Asma'i. Four arrows remain, and they are Al-Aghfal (the unmarked ones); they have no mandatory shares nor portions. They are: Al-Musaddar, Al-Mudha'af, Al-Manih, and Al-Safih. It is said: The remaining three unmarked arrows are: Al-Safih, Al-Manih, and Al-Waghd. These three are added to increase the number of arrows for the one who shuffles them (2), so he finds no way to favor anyone. The shuffler is called Al-Mufidh, Al-Dharib, and Al-Dhuraib, and the plural is Al-Dhuraba'. It is said: An overseer is placed behind him so that he does not show favoritism to anyone. Then the shuffler kneels on his knees, wraps himself in a garment, brings out his head, and puts his hand into the quiver (Al-Rababa), then draws out [an arrow]. It was the custom of the Arabs to cast lots for a camel (Jazur) with these arrows during the winter and times of hardship, when the cold was severe for the poor. The camel was bought, and the wealthiest would guarantee its price, and its owner would be satisfied with his share. They used to boast about this and disparage those among them who did not do it, calling them 'Al-Baram' (3). Mutammim bin Nuwayrah said: And not a 'Baram' [a miserly person] whose wife brings him [food] ... when the dry skin rattles from the winter's cold. (4) Then it is slaughtered and divided into ten parts. Ibn Atiyyah said (5): Al-Asma'i was mistaken in the division of the camel, for he mentioned that it is divided according to the lucky portions of the arrows into twenty-eight parts, but it is not so. Then the lot is cast for the ten parts. Whoever's arrow wins by being drawn first from the quiver takes his shares and gives them to the poor. Al-Rababa - with a kasra on the 'Ra' - is something similar to a quiver, in which arrows are collected.

---

(1) That is, with a 'seen' instead of a 'ra', as mentioned by Al-Shawkani in Fath al-Qadir 1/221. (2) His saying: 'yujiluha' is from 'al-ijalah', which means rotating. It is said in gambling (maysir): 'ajala al-siham'. Al-Sihah (jawl). (3) See Al-Kashshaf 1/359, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/293. (4) The verse is in Al-Mufaddaliyat p. 265, and Al-Ma'ani al-Kabir by Ibn Qutaybah 2/1147, and Jamharat Ash'ar al-'Arab 748/2. His saying: 'Al-Qash': dry skin. Al-Ma'ani al-Kabir. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/293.

443 सूरा अल-बकरा: आयत 219

...तीन निशान उस पर जो हमने बताया। चौथा: अल-हिल्स, और उसके चार (अंक) हैं। पाँचवाँ: अल-नफ़िर और अल-नफ़िस (1) भी, और उसके पाँच हैं। छठा: अल-मुस्बिल, और उसके छह हैं। सातवाँ: अल-मुअल्ला, और उसके सात हैं। तो कुल अट्ठाइस अनिवार्य हिस्से हुए। अल-असमी के अनुसार ऊँट (जजूर) के हिस्से भी इसी तरह हैं। और तीरों में से चार बचे, और वे 'अल-अफ़ाल' (बिना निशान वाले) हैं; उनके लिए न तो कोई अनिवार्य हिस्सा है और न ही कोई अंश। वे हैं: अल-मुसद्दर, अल-मुज़अफ़, अल-मनिह और अल-सफ़िह। और कहा गया है: शेष तीन 'अल-अफ़ाल' हैं: अल-सफ़िह, अल-मनिह और अल-वग़द। ये तीन इसलिए बढ़ाए जाते हैं ताकि तीर चलाने वाले (2) के पास तीरों की संख्या अधिक हो, और उसे किसी का पक्ष लेने का कोई रास्ता न मिले। तीर चलाने वाले को 'अल-मुफीज़', 'अल-ज़ारिब' और 'अल-ज़ुरैब' कहा जाता है, और इसका बहुवचन 'अल-ज़ुरबा' है। कहा गया है कि उसके पीछे एक निरीक्षक रखा जाता है ताकि वह किसी का पक्ष न ले। फिर तीर चलाने वाला अपने घुटनों के बल बैठता है, खुद को एक कपड़े में लपेट लेता है, अपना सिर बाहर निकालता है, और अपना हाथ तरकश (अल-रबाबाह) में डालता है, फिर (एक तीर) निकालता है। अरबों की यह आदत थी कि वे सर्दियों में और तंगी के समय, जब गरीबों के लिए ठंड बहुत बढ़ जाती थी, इन तीरों से ऊँट का दांव लगाते थे। ऊँट खरीदा जाता था, और सबसे अमीर व्यक्ति उसकी कीमत की गारंटी देता था, और उसके मालिक को उसके हक के बदले संतुष्ट किया जाता था। वे इस पर गर्व करते थे, और जो उनके बीच ऐसा नहीं करता था उसकी निंदा करते थे, और उसे 'अल-बरम' (3) कहते थे। मुतम्मम बिन नुवैराह ने कहा: और न ही वह 'बरम' (कंजूस) है जिसकी पत्नी उसे (भोजन) देती है... जब सर्दियों की ठंड से सूखी खाल खड़खड़ाती है। (4) फिर उसे ज़बह किया जाता है और दस भागों में विभाजित किया जाता है। इब्न अतिय्या ने कहा (5): ऊँट के विभाजन में अल-असमी ने गलती की, क्योंकि उन्होंने उल्लेख किया कि यह तीरों के भाग्यशाली हिस्सों के अनुसार अट्ठाइस भागों में विभाजित है, लेकिन ऐसा नहीं है। फिर दस भागों पर दांव लगाया जाता है। जिसका तीर तरकश से पहले निकलने के कारण जीत जाता है, वह अपना हिस्सा लेता है और गरीबों को दे देता है। 'अल-रबाबाह' - 'रा' के नीचे जेर (कसरह) के साथ - तरकश के समान एक चीज़ है, जिसमें तीर जमा किए जाते हैं।

---

(1) यानी 'रा' के बजाय 'सीन' के साथ, जैसा कि अल-शौकानी ने फ़तह अल-क़दीर 1/221 में उल्लेख किया है। (2) उनका कथन: 'युजिलुहा' 'अल-इजालह' से है, जिसका अर्थ है घुमाना। जुए (मैसिर) में

कहा जाता है: 'अजला अल-सिहाम'। अल-सिहाह (जवल)। (3) देखें अल-कश्शाफ 1/359, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/293। (4) यह शेर अल-मुफ़ज़्ज़लियत पृष्ठ 265, और इब्न क़ुतैबा की अल-मानी अल-कबीर 2/1147, और जमहरत अशआर अल-अरब 2/748 में है। उनका कथन: 'अल-क़श': सूखी खाल। अल-मानी अल-कबीर। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/293 में।

443 سورة البقرہ: آیت 219

...تین نشانات اس پر جو ہم نے ذکر کیا۔ چوتھا: الحِلْس، اور اس کے چار ہیں۔ پانچواں: النافر اور النافس (1) بھی، اور اس کے پانچ ہیں۔ چھٹا: المُسْبِل، اور اس کے چھ ہیں۔ ساتواں: المُعَلَّی، اور اس کے سات ہیں۔ تو یہ کل اٹھائیس فرضی حصے ہوئے۔ اصمعی کے قول کے مطابق اونٹ (جزور) کے حصے بھی اسی طرح ہیں۔ اور تیروں میں سے چار باقی رہ گئے، اور وہ 'الاغفال' (بغیر نشان والے) ہیں؛ ان کے لیے نہ کوئی فرضی حصہ ہے اور نہ کوئی حصہ۔ وہ یہ ہیں: المُصَدَّر، والمُضَعَّف، والمَنِیح، والسَّفِیح۔ اور کہا گیا ہے: باقی تین اغفال یہ ہیں: السَّفِیح، والمَنِیح، والوَغْد۔ یہ تین اس لیے بڑھائے جاتے ہیں تاکہ تیر چلانے والے (2) کے پاس تیر زیادہ ہو جائیں، اور اسے کسی ایک کی طرف میلان کا راستہ نہ ملے۔ تیر چلانے والے کو المُجیل، المُفیض، الضارب اور الضَّریب کہا جاتا ہے، اور اس کی جمع الضَّرَباء ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس کے پیچھے ایک نگران بٹھایا جاتا ہے تاکہ وہ کسی کی طرفداری نہ کرے۔ پھر مارنے والا اپنے گھٹنوں کے بل بیٹھتا ہے، ایک کپڑے میں لپٹ جاتا ہے، اپنا سر باہر نکالتا ہے، اور اپنا ہاتھ 'الرَّبابہ' (ترکش) میں ڈالتا ہے، پھر نکالتا ہے۔ اور عربوں کی یہ عادت تھی کہ وہ سردیوں میں اور تنگی کے وقت، جب فقراء پر سردی کی شدت ہوتی، ان تیروں سے اونٹ پر جوا کھیلتے تھے۔ اونٹ خریدا جاتا، اور سب سے مالدار اس کی قیمت کا ضامن بنتا، اور اس کے مالک کو اس کے حق کے عوض راضی کیا جاتا۔ وہ اس پر فخر کرتے تھے، اور جو ان میں سے ایسا نہیں کرتا تھا اس کی مذمت کرتے تھے، اور اسے 'البرم' (3) کہتے تھے۔ متمم بن نویرہ نے کہا: اور وہ 'برم' (بخل کرنے والا) نہیں جس کی بیوی اس کے پاس (کھانا) لاتی ہے... جب سردی کی ٹھنڈک سے خشک کھال کھڑکھڑاتی ہے۔ (4) پھر اسے ذبح کیا جاتا، اور دس حصوں میں تقسیم کیا جاتا۔ ابن عطیہ نے کہا (5): اور اصمعی نے اونٹ کی تقسیم میں غلطی

کی، انہوں نے ذکر کیا کہ یہ تیروں کے حصوں کی مقدار کے مطابق اٹھائیس حصے ہیں، حالانکہ ایسا نہیں ہے۔ پھر ان دس حصوں پر قرعہ ڈالا جاتا۔ جس کا تیر 'الربابہ' سے پہلے نکل کر جیت جاتا، وہ اپنے حصے لیتا اور فقراء کو دے دیتا۔ 'الرَّبابہ' - را کے کسرہ (زیر) کے ساتھ - ترکش جیسی ایک چیز ہے، جس میں تیر جمع کیے جاتے ہیں۔

---

(1) یعنی ر کی جگہ س کے ساتھ، جیسا کہ شوکانی نے فتح القدیر 221/1 میں ذکر کیا ہے۔ (2) ان کا قول: 'یُجیلها' 'الاجالہ' سے ہے، جس کا مطلب ہے گھمانا۔ جوئے (میسر) میں کہا جاتا ہے: 'أجل السهام'۔ الصحاح (جول)۔ (3) دیکھئے الکشاف 359/1، اور المحرر الوجیز 293/1۔ (4) یہ شعر المفضلیات صفحہ 265، اور ابن قتیبہ کی المعانی الکبیر 1147/2، اور جمهرة اشعار العرب 748/2 میں ہے۔ ان کا قول: 'القشع': خشک کھال۔ المعانی الکبیر۔ (5) المحرر الوجیز 293/1 میں۔

Al-maysir (gambling), and sometimes they called all the arrows "rababa"(1). Abu Dhu'ayb said, describing a wild ass and its she-asses: As if they were a rababa and as if he were a yasar (shuffler) pouring over the arrows and dispersing them(2). "Rababa" also means: the covenant and pact; the poet said: And I was a man who entrusted my rababa (covenant) to you, and before you, masters owned me, and I was lost among masters (3). Sometimes they would gamble for themselves, and then the one whose arrow did not win would pay the price, as mentioned before. The poor of the tribe lived by this way of life, and from this is the saying of Al-A'sha: Those who feed the guest when winter comes (4) and place the sustenance upon the gambler (yasar) (5). And from it is the saying of another: In their hands are marked arrows and winning ones, whose gift (manih) returns with the sustenance of the needy (6). And "Al-Manih" in this verse is the seeker of a gift; because they used to borrow the arrow that had become smooth and won many times, so that is the praised Manih. As for the Manih which is one of the arrows without shares (agfal), it is only described by returning (al-karr), and it is what Al-Akhtal intended (7) by his saying: They indeed turned upon Fazara with a turn like the return of the Manih, and they circled there in their arena.

(1) See Al-Gharib Al-Musannaf by Abu Ubaid 2/429, and Al-Jarathim attributed to Ibn Qutaybah 2/377. (2) Diwan al-Hudhaliyyin 1/6, and Al-Mufaddaliyyat p. 424, and As-Sihah (f-y-d). The commentator of the Diwan said: Al-Yasar: the one who strikes with the arrows, and he is the shaker (Al-Mufid), and "yasda'": separates and shouts. (3) Its speaker is Al-qama bin Abada, and it is in his Diwan p. 43 (with the commentary of Al-Shantamari). The first part is: "And you are a man to whom I entrusted my trust". Al-Shantamari said in his commentary: His saying: "I entrusted my trust to you" means: I came out towards you and ended up with you. And his saying: "and before you masters owned me": meaning: lords of kings owned me, then I was lost until I came to you, and "rubub" is the plural of "rabb", which is the owner. (4) In the manuscripts: "shata", and what is fixed is from (m) and the Diwan. (5) Diwan al-A'sha p. 118, and in it: "the meat" instead of "the guest". (6) Its speaker is Amr bin Qami'ah, and it is in his Diwan p. 30. His saying: "maqrumah" is from "taqrim", which is marking something, and "qarma" is a mark on the arrows of maysir. Al-Qamus (qrm). "Al-Maghaliq": gambling arrows, its singular is "mighlaq", or it is from the descriptions of arrows that have the win, and not from their names. See Al-Qamus. (7) In the manuscripts: "Jarir", as well as in Al-Muharrar al-Wajiz 1/294, and from it the author quoted, which

is a mistake, and the verse is by Al-Akhtal as in his Diwan p. 48, see Al-Ma'ani al-Kabir 3/1156.

अल-मैसिर (जुआ), और कभी-कभी वे सभी तीरों को "रबाबा"(1) कहते थे। अबू ज़ुआयब ने एक जंगली गधे और उसकी मादाओं का वर्णन करते हुए कहा: जैसे कि वे एक रबाबा हों और जैसे कि वह एक यसर (तीर चलाने वाला) हो जो तीरों पर उड़ेल रहा हो और उन्हें अलग कर रहा हो (2)। "रबाबा" का अर्थ वाचा और समझौता भी है; कवि ने कहा: और मैं एक ऐसा व्यक्ति था जिसने अपनी रबाबा (वाचा) तुम्हें सौंप दी थी, और तुमसे पहले स्वामियों ने मुझे पाला था, फिर मैं स्वामियों के बीच खो गया (3)। कभी-कभी वे अपने लिए जुआ खेलते थे, फिर जिसकी तीर नहीं जीतती थी वह कीमत चुकाता था, जैसा कि पहले बताया गया है। कबीले के गरीब इसी तरह के जीवन से गुजारा करते थे, और इसी से अल-आशा का कथन है: वे जो मेहमान को खिलाते हैं जब सर्दियों का मौसम आता है (4) और जुआरी (यसर) पर जीविका डालते हैं (5)। और दूसरे कवि के कथन से: उनके हाथों में चिह्नित और जीतने वाले तीर हैं, जिनका उपहार (मनीह) जरूरतमंदों के भोजन के साथ वापस आता है (6)। और इस छंद में "अल-मनीह" का अर्थ उपहार माँगने वाला है; क्योंकि वे उस तीर को उधार लेते थे जो चिकना हो गया था और कई बार जीता था, तो वह प्रशंसित मनीह है। जहाँ तक मनीह का सवाल है जो बिना हिस्से वाले तीरों (अघफ़ाल) में से एक है, तो उसे केवल लौटने (अल-कर्र) द्वारा वर्णित किया जाता है, और अख़्तल ने (7) अपने कथन से यही अभिप्राय लिया था: और उन्होंने फ़ज़ारा पर एक ऐसी वापसी की जैसे मनीह की वापसी हो, और वे वहाँ अपने मैदान में घूमे।

(1) अबू उबैद की अल-ग़रीब अल-मुसन्निफ़ 2/429 और इब्न क़ुतैबा की अल-जरासीम 2/377 देखें। (2) दीवान अल-हुज़ालिय्यीन 1/6, और अल-मुफ़ज़्ज़लिय्यात पृ. 424, और अस-सिह़ाह (फ़यदा)। दीवान के व्याख्याकार ने कहा: अल-यसर: वह जो तीरों से प्रहार करता है, वह शेकर (अल-मुफ़ीद) है, और "यसद"": अलग करता है और चिल्लाता है। (3) इसके वक्ता अलक़मा बिन अब्दा हैं, और यह उनके दीवान पृ. 43 (शंतमरी द्वारा व्याख्यायित) में है। इसका पहला भाग है: "और आप एक ऐसे व्यक्ति हैं जिसे मैंने अपनी अमानत सौंपी थी"। शंतमरी ने अपनी व्याख्या में कहा: उनका कहना: "मैंने अपनी अमानत आपको सौंप दी", यानी: मैं आपकी ओर निकला और आपके पास समाप्त हुआ। और उनका कहना: "और आपसे पहले स्वामियों ने मुझे पाला": यानी: राजाओं के स्वामियों ने मेरा स्वामित्व किया, फिर मैं खो गया जब तक कि मैं आपके पास नहीं आया, और "रुबूब" "रब" का बहुवचन है, जो मालिक है। (4) पांडुलिपियों में: "शता", और जो निश्चित है वह (म) और दीवान से है। (5) दीवान अल-आशा पृ. 118, और इसमें: "मेहमान" के स्थान पर "मांस" है। (6) इसके वक्ता अम्र

बिन क़मिया हैं, और यह उनके दीवान पृ. 30 में है। उनका कहना: "मकरूमह" "तक़रीम" से है, जो किसी चीज़ पर निशान लगाना है, और "क़रमा" मैसिर (जुए) के तीरों पर एक निशान है। अल-क़ामूस (क़रमा)। "अल-मघालिक़": जुए के तीर, इसका एकवचन "मिघलाक़" है, या यह उन तीरों के विवरणों में से है जिनके पास जीत होती है, न कि उनके नामों में से। अल-क़ामूस देखें। (7) हस्तलिखित प्रतियों में: "जरीर", साथ ही अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/294 में, और उससे लेखक ने उद्धृत किया, जो एक भ्रम है, और छंद अख़्तल का है जैसा कि उनके दीवान पृ. 48 में है, अल-मानी अल-कबीर 3/1156 देखें।

المیسر (جواء)، اور کبھی کبھی وہ تمام تیروں کو "ربابہ"(۱) کہتے تھے، ابو ذؤیب نے ایک جنگلی گدھے اور اس کی مادیوں کا وصف بیان کرتے ہوئے کہا: گویا کہ وہ ایک ربابہ ہیں اور گویا کہ وہ ایک یسر (تیر چلانے والا) ہے جو تیروں پر بہا رہا ہے اور انہیں جدا کر رہا ہے(۲)۔ "ربابہ" کے معنی عہد و پیمان بھی ہیں؛ شاعر نے کہا: اور میں ایک ایسا آدمی تھا جس نے اپنی ربابہ (عہد) تمہارے سپرد کر دی، اور تم سے پہلے آقاؤں نے میری پرورش کی، پھر میں آقاؤں کے درمیان ضائع ہو گیا (۳)۔ اور بسا اوقات وہ اپنے لیے جوا کھیلتے تھے، پھر جس کا تیر نہ جیتتا اسے قیمت بھرنی پڑتی تھی، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور اس طرزِ زندگی پر قبیلے کے فقراء گزارہ کرتے تھے، اور اسی سے اعشیٰ کا قول ہے: وہ جو مہمان کو کھانا کھلاتے ہیں جب سردیاں آ جائیں (۴) اور خوراک کا دارومدار جواری (یسر) پر رکھتے ہیں (۵)۔ اور اسی سے دوسرے کا قول ہے: ان کے ہاتھوں میں نشان زدہ اور جیتنے والے تیر ہیں، جن کا تحفہ (منیح) حاجت مندوں کے رزق کے ساتھ لوٹتا ہے (۶)۔ اور اس شعر میں «المنیح» سے مراد عطیہ طلب کرنے والا ہے؛ کیونکہ وہ اس تیر کو عاریتاً لیتے تھے جو چکنا ہو چکا ہو اور بار بار جیت چکا ہو، تو وہ محمود منیح ہے۔ اور رہا وہ منیح جو بے حصہ تیروں (اغفال) میں سے ایک ہے، تو اسے صرف "کرّ" (لوٹنے) سے موصوف کیا جاتا ہے، اور اسی سے اخطل نے (۷) اپنے قول میں مراد لیا ہے: اور یقیناً وہ فزارہ پر اس طرح پلٹے جس طرح منیح پلٹتا ہے، اور پھر وہاں میدان میں گھومے۔

(۱) دیکھئے الغریب المصنف از ابو عبید ۲/۴۲۹، اور الجراثیم منسوب بہ ابن قتیبہ ۲/۳۷۷۔ (۲) دیوان الہذلیین ۱/۶، اور المفضلیات ص ۴۲۴، اور الصحاح (فیض)۔ دیوان کے شارح نے کہا: الیسر: وہ جو تیروں سے ضرب لگاتا ہے، وہ مفیض (تیر ہلانے والا) ہے، اور "یصدع": جدا کرتا

ہے اور چلاتا ہے۔ (۳) اس کے کہنے والے علقمہ بن عبدہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۴۳ (شرح شنتمری کے ساتھ) میں ہے۔ اور اس کا پہلا مصرع ہے: "اور تم وہ آدمی ہو جس کے سپرد میں نے اپنی امانت کی"۔ شنتمری نے اپنی شرح میں کہا: اس کا قول: "میں نے اپنی امانت تمہارے سپرد کی"، یعنی: میں تمہاری طرف نکلا اور تم پر انتہا ہوئی۔ اور اس کا قول: "اور تم سے پہلے آقاؤں نے میری پرورش کی": یعنی: بادشاہوں کے آقاؤں نے مجھے اپنا غلام بنایا، پھر میں ضائع ہو گیا یہاں تک کہ تمہارے پاس پہنچا، اور "ربوب" "رب" کی جمع ہے، جو مالک ہے۔ (۴) نسخوں میں: "شتا"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور دیوان سے ہے۔ (۵) دیوان الاعشی ص ۱۱۸، اور اس میں: "الضیف" کی جگہ "اللحم" (گوشت) ہے۔ (۶) اس کے کہنے والے عمرو بن قمیئہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۳۰ میں ہے، اور ان کا قول: "مقرومہ" تقریم سے ہے، جو کسی چیز پر نشان لگانا ہے، اور "قرمہ" جوئے کے تیروں پر ایک علامت ہے۔ القاموس (قرم)۔ اور "المغالق": جوئے کے تیر، اس کا واحد "مغلق" ہے، یا یہ ان تیروں کے اوصاف میں سے ہے جن کی جیت ہوتی ہے، نہ کہ ان کے ناموں میں سے۔ القاموس دیکھئے۔ (۷) خطی نسخوں میں: "جریر"، اور اسی طرح المحرر الوجیز ۱/۲۹۴ میں ہے، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا، جو کہ وہم ہے، اور شعر اخطل کا ہے جیسا کہ ان کے دیوان ص ۴۸ میں ہے، اور دیکھئے المعانی الکبیر ۳/۱۱۵۶۔

Surah Al-Baqarah: Verse 219 445

And in Al-Sihah (1): Al-Manih is an arrow among the gambling arrows that has no share unless its owner gives some of it away. And regarding gambling, the poet Labid said: When they gamble, ease (prosperity) among them does not leave behind obscenities whose mention is lamented in summer resorts. (2) This all encompasses the benefit of gambling, except that it is consuming wealth through falsehood. Eighth: The Almighty's saying: {And their sin is greater than their benefit}. Allah (Mighty and Majestic is He) made it known that the sin is greater than the benefit and more harmful in the hereafter. Thus, the great sin is after prohibition, and the benefits were before prohibition. Hamzah and Al-Kisa'i recited it as "kathir" (much/many) with the triple-dotted 'tha' (ث). Their argument is that the Prophet (PBUH) cursed wine and cursed ten associated with it: its seller, its buyer, the one for whom it is bought, its presser, the one for whom it is pressed, its pourer, its drinker, its carrier, the one for whom it is carried, and the consumer of its price (3). Also, plural benefits are appropriately matched with plural sins, and "kathir" (much) with the triple-dotted 'tha' provides that. The rest of the reciters and the general public recited it as "kabir" (great) with a single-dotted 'ba' (ب) (4). Their argument (5) is that the sin in gambling and drinking wine is among the major sins (kaba'ir), so describing it as "kabir" (great) is more fitting. Also, their consensus on "akbar" (greater) is an argument for "kabir" with a single-dotted 'ba'. They agreed on rejecting "akthar" (more) with the triple-dotted 'tha', except in the codex of Abdullah bin Mas'ud, where it says: "Say: In them is much sin" and "their sin is more" (6) with the triple-dotted 'tha' in both instances. Ninth: A group of scholars said: Wine was prohibited by this verse because Allah the Almighty said: {Say, "My Lord has only forbidden immoralities - what is apparent of them and what is concealed - and sin"} [Al-A'raf: 33], so He informed...

(1) Entry (manaha). (2) This was attributed by the author, may Allah have mercy on him, to Labid, as did Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/294, and from him the author quoted it, but we did not find it in his Diwan. Al-Mufaddal al-Dabbi attributed it in Al-Mufaddaliyyat p. 233 to Al-Muraqqish al-Akbar. (3) Narrated by Ahmad (4787), Abu Dawud (3674), and Ibn Majah (3380) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with both of them. It was authenticated by Ibn al-Sakan as mentioned in al-Talkhis al-Habir 4/73. (4) See Al-Sab'ah p. 182, and Al-Taysir p. 80. (5) In (M): With the single-dotted ba, and their argument. (6) See Al-Qira'at al-Shadhah p. 13.

सूरा अल-बकराह: आयत 219 445

और अस-सिहाह (1) में है: 'अल-मनिह' जुए के तीरों में से एक ऐसा तीर है जिसका कोई हिस्सा नहीं होता जब तक कि उसका मालिक उसे कुछ दान न कर दे। और जुए के बारे में लबीद का कहना है: जब वे जुआ खेलते हैं, तो उनके बीच की समृद्धि ऐसी अश्लीलताएं नहीं छोड़ती जिनका जिक्र गर्मी के सैरगाहों में विलाप के साथ किया जाए। (2) यह सब जुए के लाभ के बारे में है, सिवाय इसके कि यह धन को नाजायज तरीके से खाना है। आठवीं: अल्लाह तआला का कथन: {और उनका गुनाह उनके लाभ से बड़ा है}। अल्लाह (शक्तिशाली और प्रतापी) ने स्पष्ट किया कि गुनाह लाभ से बड़ा है और परलोक में अधिक हानिकारक है। अत; बड़ा गुनाह निषेध के बाद है, और लाभ निषेध से पहले थे। हमजा और अल-किसाई ने इसे तीन नुक्ते वाले 'सा' (ث) के साथ "कसीर" (बहुत) पढ़ा। उनका तर्क यह है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने शराब पर लानत भेजी और उसके साथ दस लोगों पर लानत भेजी: उसे बेचने वाला, उसे खरीदने वाला, जिसके लिए वह खरीदी गई, उसे निचोड़ने वाला, जिसके लिए वह निचोड़ी गई, उसे पिलाने वाला, उसे पीने वाला, उसे ले जाने वाला, जिसके पास वह ले जाई गई, और उसकी कीमत खाने वाला (3)। साथ ही, लाभों के बहुवचन के साथ गुनाहों का बहुवचन होना अधिक उपयुक्त है, और तीन नुक्ते वाले 'सा' के साथ "कसीर" यही अर्थ देता है। बाकी कारी और आम जनता ने इसे एक नुक्ते वाले 'बा' (ب) के साथ "कबीर" (बड़ा) पढ़ा है (4)। उनका तर्क(5) यह है कि जुआ और शराब पीना बड़े गुनाहों (कबाय़र) में से है, इसलिए इसे "कबीर" कहना अधिक उचित है। इसके अलावा, "अकबर" (बड़ा) पर उनका आम सहमति होना "कबीर" के लिए एक दलील है। उन्होंने तीन नुक्ते वाले 'सा' के साथ "अक्सर" (अधिक) को अस्वीकार करने पर सहमति जताई, सिवाय अब्दुल्लाह बिन मसूद के मुसहफ़ के, जिसमें "कहें: उन दोनों में बहुत गुनाह है" और "उनका गुनाह अधिक है" (6) दोनों शब्दों में तीन नुक्ते वाले 'सा' के साथ है। नौवीं: विद्वानों के एक समूह ने कहा: शराब इसी आयत से हराम हुई; क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया है: {कह दीजिए, "मेरे रब ने तो केवल उन अश्लील बातों को हराम किया है जो प्रकट हों और जो छिपी हों, और गुनाह को"} [अल-अराफ: 33], तो उसने सूचित किया...

(1) शब्दकोश (मनहा)। (2) लेखक (अल्लाह उन पर रहम करे) ने इसे लबीद से जोड़ा है, जैसा कि इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/294 में किया था, और उन्हीं से लेखक ने इसे उद्धृत किया है, लेकिन हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला। अल-मुफद्दल अल-दब्बी ने अल-मुफद्दलियात पृष्ठ 233 में इसे अल-मुरक्किश अल-अकबर से जोड़ा है। (3) अहमद (4787), अबू दाऊद (3674), और

इब्न माजाह (3380) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से रिवायत किया है, और इब्न अल-सकन ने इसे सहीह करार दिया है जैसा कि अल-तल्खीस अल-हबीर 4/73 में है। (4) देखें अस-सबअ पृष्ठ 182, और अत-तयसीर पृष्ठ 80। (5) (म) में: एक नुक्ते वाली बा के साथ, और उनका तर्क। (6) देखें अल-किरात अल-शाज्जह पृष्ठ 13।

سورة البقرہ: آیت 219 445

اور الصحاح (1) میں ہے: 'المنیح' جوئے کے تیروں میں سے ایک ایسا تیر ہے جس کا کوئی حصہ نہیں ہوتا سوائے اس کے کہ اس کا مالک اسے کچھ عطا کر دے۔ اور جوئے کے بارے میں لبید کا قول ہے: جب وہ جوا کھیلتے ہیں تو ان کے درمیان خوشحالی ایسی بے حیائیاں نہیں چھوڑتی جن کا تذکرہ گرمیوں کی سیر گاہوں میں افسوس کے ساتھ کیا جائے۔ (2) پس یہ سب جوئے کا نفع ہے، سوائے اس کے کہ یہ مال کو باطل طریقے سے کھانا ہے۔ آٹھویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان دونوں کا گناہ ان کے نفع سے بڑا ہے}۔ اللہ جل وعز نے آگاہ کیا کہ گناہ نفع سے بڑا ہے، اور آخرت میں زیادہ نقصان دہ ہے۔ پس بڑا گناہ تحریم (حرام قرار دیے جانے) کے بعد ہے، اور منافع تحریم سے پہلے تھے۔ حمزہ اور کسائی نے "کثیر" (ثاء مثلثہ کے ساتھ) پڑھا، اور ان کی دلیل یہ ہے کہ نبی کریم ﷺ نے شراب پر لعنت فرمائی، اور اس کے ساتھ دس لوگوں پر لعنت فرمائی: اس کا بیچنے والا، اس کا خریدنے والا، جس کے لیے خریدی گئی، اس کا نچوڑنے والا، جس کے لیے نچوڑی گئی، پلانے والا، پینے والا، اٹھانے والا، جس کی طرف اٹھا کر لے جائی گئی، اور اس کی قیمت کھانے والا (3)۔ نیز منافع کی جمع کے ساتھ گناہوں کی جمع ہونا بہتر معلوم ہوتا ہے، اور ثاء مثلثہ کے ساتھ "کثیر" یہی معنی دیتا ہے۔ باقی قراء اور عام لوگوں نے "کبیر" (باء موحدہ کے ساتھ) پڑھا ہے (4)۔ ان کی دلیل (5) یہ ہے کہ جوئے اور شراب نوشی کا گناہ کبیرہ گناہوں میں سے ہے، اس لیے اسے "کبیر" کے ساتھ بیان کرنا زیادہ مناسب ہے۔ نیز "اکبر" (بڑا) پر ان کا اتفاق "کبیر" (باء کے ساتھ) کے لیے دلیل ہے۔ اور انہوں نے ثاء مثلثہ کے ساتھ "اکثر" کو مسترد کرنے پر اتفاق کیا ہے، سوائے عبداللہ بن مسعود کے مصحف کے جس میں "قل فیہما اثم کثیر" اور "واثمہما اکثر" (6) دونوں حرفوں میں ثاء مثلثہ کے ساتھ ہے۔ نویں: اہل نظر کی ایک جماعت نے

کہا: شراب اس آیت سے حرام ہوئی؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {کہہ دیجیے، میرے رب نے تو صرف بے حیائیوں کو حرام کیا ہے، خواہ وہ ظاہر ہوں یا پوشیدہ، اور گناہ کو} [الاعراف: 33]، پس اس نے خبر دی...

(1) مادہ (منح)۔ (2) مصنف رحمہ اللہ نے اسے لبید کی طرف منسوب کیا ہے، جیسا کہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 1/294 میں کیا، اور ان سے مصنف نے اسے نقل کیا، لیکن ہمیں یہ ان کے دیوان میں نہیں ملا۔ المفضل الضبی نے المفضلیات ص 233 میں اسے مرقش الاکبر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) اسے احمد (4787)، ابوداؤد (3674)، اور ابن ماجہ (3380) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ابن السکن نے اسے صحیح قرار دیا ہے جیسا کہ التلخیص الحبیر 4/73 میں ہے۔ (4) دیکھیے السبعۃ ص 182، اور التیسیر ص 80۔ (5) (م) میں: باء موحدہ کے ساتھ، اور ان کی دلیل۔ (6) دیکھیے القراءات الشاذۃ ص 13۔

446 Surah Al-Baqarah: Verse 219

In this verse [it is stated] that there is sin in it, so it is forbidden. Ibn Atiyyah(1) said: This view is not sound; because the sin mentioned in it is the forbidden thing, not the substance itself according to what this view implies. I said: Some said: In this verse there is evidence for the prohibition of wine (khamr); because He called it sin, and He has forbidden sin in another verse, which is the saying of the Mighty and Majestic: {Say, "My Lord has only forbidden immoralities - what is apparent of them and what is concealed - and sin"}. Some said: By 'sin' He meant wine, evidenced by the poet's saying: I drank sin until my mind went astray ... Thus, sin takes away minds(2). I said: This also is not sound; because Allah Almighty did not name wine 'sin' in this verse, but rather said: {Say, "In both of them is great sin"}, and He did not say: Say: they both are great sin. As for the verse in 'Al-A'raf' and the line of poetry; discussion on them will follow clearly there, if Allah Almighty wills(3). Qatadah(4) said: In this verse there is only a condemnation of wine; as for the prohibition, it is known from another verse, which is the verse of Al-Ma'idah(5), and this is the view of most commentators(6). The Almighty's saying: {And they ask you what they should spend. Say, "The excess [beyond needs]." Thus Allah makes clear to you the verses [of revelation] that you might give thought (219) To this world and the Hereafter} (220). In it are three issues: First: The Almighty's saying: {Say, "The excess" (al-afwa)}. The reading of the majority is in the accusative case (an-nasb). Abu Amr alone read it in the nominative case (ar-raf'). There was disagreement about it from Ibn Kathir(7). The reading in the nominative case is the reading of Al-Hasan, Qatadah, and Ibn Abi Ishaq(8).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/294, and what precedes it is from it. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/203, and the verse appeared in Tafsir al-Baghawi 2/158, Majma' al-Bayan 2/206, Zad al-Masir 3/191, and al-Lisan (athm). (3) At the interpretation of verse (33) of it. (4) Narrated by al-Tabari 3/685 similarly. (5) Verse (90) of it. (6) See Tafsir al-Tabari 3/680-686, al-Nukat wa al-Uyun 1/278, and Majma' al-Bayan 2/206. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/295, and the well-known reading from Ibn Kathir is like the majority reading. See Al-Sab'ah p. 182, and al-Taysir p. 80. (8) See al-Baghawi 1/193.

४४६ सूरा अल-बक़रह: आयत २१९

इस आयत में [उल्लेख है] कि इसमें गुनाह (पाप) है, इसलिए यह हराम (वर्जित) है। इब्न अतिय्या(१) ने कहा: यह विचार सही नहीं है; क्योंकि इसमें जिस गुनाह का उल्लेख है वह वर्जित चीज़ है, न कि स्वयं वह चीज़ जैसा कि यह विचार दर्शाता है। मैंने कहा: कुछ लोगों ने कहा: इस आयत में शराब की मनाही का प्रमाण है; क्योंकि उन्होंने इसे गुनाह कहा है, और उन्होंने दूसरी आयत में गुनाह को वर्जित किया है, जो सर्वशक्तिमान का वचन है: {कह दो, "मेरे रब ने तो केवल अश्लीलताओं को हराम किया है - चाहे वे खुली हों या छिपी - और गुनाह को"}। कुछ ने कहा: 'गुनाह' से उनका तात्पर्य शराब से था, जैसा कि कवि के वचन से प्रमाणित है: मैंने गुनाह पिया यहाँ तक कि मेरी बुद्धि भटक गई ... इसी तरह, गुनाह बुद्धि को हर लेता है(२)। मैंने कहा: यह भी सही नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला ने इस आयत में शराब का नाम 'गुनाह' नहीं रखा है, बल्कि कहा है: {कह दो, "उन दोनों में बड़ा गुनाह है"}, और उन्होंने यह नहीं कहा: कह दो: वे दोनों बड़ा गुनाह हैं। जहाँ तक 'अल-अराफ' की आयत और कविता की पंक्ति का प्रश्न है; उन पर चर्चा वहाँ स्पष्ट रूप से आएगी, यदि अल्लाह तआला ने चाहा(३)। कतादा(४) ने कहा: इस आयत में केवल शराब की निंदा है; जहाँ तक प्रतिबंध का संबंध है, वह दूसरी आयत से ज्ञात होता है, जो अल-माइदाह(५) की आयत है, और अधिकांश व्याख्याकारों(६) का यही विचार है। सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे आपसे पूछते हैं कि वे क्या खर्च करें। कह दीजिए, "जो आवश्यकता से अधिक हो (अल-अफ़्व)"। इसी तरह अल्लाह आपके लिए आयतें स्पष्ट करता है ताकि आप सोच-विचार कर सकें(२१९) दुनिया और आख़िरत के बारे में} (२२०)। इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {कह दीजिए, "अल-अफ़्व" (अतिरिक्त)}। बहुसंख्यक (जम्हूर) का पाठ 'नस्ब' (द्वितीय विभक्ति) में है। केवल अबू अम्र ने इसे 'रफ़अ' (प्रथम विभक्ति) में पढ़ा है। इब्न कथीर(७) से इसके बारे में मतभेद है। 'रफ़अ' में पाठ अल-हसन, कतादा और इब्न अबी इसहाक(८) का पाठ है।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२९४, और इससे पहले का हिस्सा इसी से है। (२) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/२०३, और यह शेर तफ़सीर अल-बग़वी २/१५८, मजमा अल-बयान २/२०६, ज़ाद अल-मसीर ३/१९१, और अल-लिसान (अथम) में आया है। (३) इसकी आयत (३३) की व्याख्या में। (४) तबरी ३/६८५ द्वारा इसी तरह वर्णित। (५) इसकी आयत (९०)। (६) देखें तफ़सीर तबरी ३/६८०-६८६, अल-नुकात वल-उयून १/२७८, और मजमा अल-बयान २/२०६। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२९५, और

इब्न कथीर से प्रसिद्ध पाठ बहुसंख्यक पाठ की तरह है। देखें अल-सबआ पृ. १८२, और अल-तयसीर पृ. ८०। (८) देखें अल-बग़वी १/१९३।

446 سورہ البقرہ: آیت 219

اس آیت میں [ذکر ہے] کہ اس میں گناہ ہے، پس وہ حرام ہے۔ ابن عطیہ (1) نے کہا: یہ نظریہ درست نہیں ہے؛ کیونکہ اس میں جس گناہ کا ذکر ہے وہ حرام چیز ہے، نہ کہ وہ خود جیسا کہ یہ نظریہ تقاضا کرتا ہے۔ میں نے کہا: اور بعض نے کہا: اس آیت میں شراب کی تحریم کی دلیل موجود ہے؛ کیونکہ اس نے اسے گناہ کا نام دیا ہے، اور اللہ تعالیٰ نے دوسری آیت میں گناہ کو حرام قرار دیا ہے، اور وہ اللہ عزوجل کا قول ہے: {آپ فرما دیجئے: میرے رب نے تو صرف بے حیائیوں کو حرام کیا ہے - خواہ وہ ظاہر ہوں یا پوشیدہ - اور گناہ کو}۔ اور بعض نے کہا: گناہ سے مراد شراب لی ہے، شاعر کے قول کی دلیل کے ساتھ: میں نے گناہ پیا یہاں تک کہ میری عقل کھو گئی ... اسی طرح گناہ عقلوں کو لے جاتا ہے (2)۔ میں نے کہا: اور یہ بھی درست نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں شراب کا نام گناہ نہیں رکھا، بلکہ فرمایا: {فرما دیجئے: ان دونوں میں بڑا گناہ ہے}، اور یہ نہیں فرمایا: فرما دیجئے: وہ دونوں بڑا گناہ ہیں۔ رہی بات 'الاعراف' کی آیت اور شعر کے بیت کی؛ تو ان پر گفتگو وہاں واضح طور پر آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ (3)۔ اور قتادہ (4) نے کہا: اس آیت میں صرف شراب کی مذمت ہے، جہاں تک تحریم کا تعلق ہے تو وہ دوسری آیت سے معلوم ہوتی ہے، اور وہ سورہ المائدہ (5) کی آیت ہے، اور اکثر مفسرین (6) اسی پر ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور آپ سے پوچھتے ہیں کہ کیا خرچ کریں؟ فرما دیجئے: جو ضرورت سے زائد ہو (العفو)۔ اسی طرح اللہ تمہارے لیے اپنی آیات واضح فرماتا ہے تاکہ تم غور و فکر کرو (219) دنیا اور آخرت کے بارے میں} (220)۔ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {قُلِ الْعَفْوَ}۔ جمہور کی قرأت نصب کے ساتھ ہے۔ اور اکیلے ابو عمرو نے رفع کے ساتھ

پڑھا ہے۔ اور اس میں ابن کثیر (7) سے اختلاف نقل کیا گیا ہے۔ اور رفع کے ساتھ حسن، قتادہ اور ابن ابی اسحاق (8) کی قرأت ہے۔

---

(1) المحرر الوجيز 1/ 294، اور اس سے پہلے والا حصہ اسی میں سے ہے۔ (2) تفسير أبي الليث 1/ 203، اور یہ شعر تفسير البغوي 2/ 158، مجمع البيان 2/ 206، زاد المسير 3/ 191، اور اللسان (أثم) میں آیا ہے۔ (3) اس کی آیت (33) کی تفسیر کے وقت۔ (4) اسے طبری نے 3/ 685 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (5) اس کی آیت (90)۔ (6) ملاحظہ فرمائیں: تفسير الطبري 3/ 680-686، النكت والعيون 1/ 278، اور مجمع البيان 2/ 206۔ (7) المحرر الوجيز 1/ 295، اور ابن کثیر سے مشہور قرأت جمہور کی قرأت کی طرح ہے۔ ملاحظہ ہو: السبعة ص 182، اور التيسير ص 80۔ (8) ملاحظہ فرمائیں: البغوي 1/ 193۔

Surah Al-Baqarah: Verse 219 447

Al-Nahhas (1) and others said: If you consider 'tha' (ذا) in the sense of 'allathi' (الذي - which/that), the preferred choice is the nominative case (Raf'), meaning: 'That which they spend is the surplus (al-afw)'. The accusative case (Nasb) is also permissible. If you consider 'ma' (ما) and 'tha' (ذا) as one thing, the preferred choice is the accusative case, meaning: 'Say: they spend the surplus', and the nominative case is also permissible. Grammarians recounted: 'What (matha) have you learned: grammar (nahw) or poetry (shi'r)?' in both accusative and nominative cases, as both are good and correct; however, the interpretation in the verse is based on the accusative case.

The Second point: The scholars said: Since the question in the preceding verse in the words of the Almighty: "They ask you what they should spend" [Al-Baqarah: 215] was a question about to whom the expenditure should be directed, as we have explained and the answer indicated, and the answer was consistent with the question; the second question in this verse was about the amount of spending. It concerns the matter of Amr bin al-Jamuh - as mentioned before (2) - for when it was revealed: "Say: whatever good you spend is for parents...", he said: "How much should I spend?" Then it was revealed: "Say: the surplus (al-afw)". And 'al-afw' is what is easy, facilitated, and surplus, the giving of which does not burden the heart. From this is the poet's saying: Take from me the surplus to sustain my affection, and do not speak during my outburst when I am angry. (3)

The meaning is: Spend what remains beyond your needs, and do not harm yourselves by doing so, becoming dependent (4). This is the foremost of what has been said in interpreting the verse, and it is the meaning of the words of Al-Hasan, Qatada, Ata, Al-Suddi, Al-Qurazi Muhammad bin Ka'b, Ibn Abi Layla, and others. They said: 'al-afw' is what remains beyond the needs of the family, and similar was reported from Ibn Abbas. Mujahid said: Charity given out of self-sufficiency (5). Likewise, the Prophet (peace be upon him) said: "The best charity is what you spend out of self-sufficiency" (6), and in another hadith: "The best charity is that which is given out of self-sufficiency" (7). Qais bin Sa'd (8) said: This refers to the obligatory Zakat.

---

(1) In I'rab al-Qur'an 1/309. (2) Page 413 of this part. (3) Previously on page 80 of this part. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/295. (5) These reports were cited by al-Tabari 3/686-689, and Ibn Abi Hatim 2/393. (6) We did not find it with this exact wording; see the documentation of the following hadith. (7) It is part of a hadith from Abu

Hurairah narrated by Ahmad (7741) and al-Bukhari (1426). It was also narrated by Ahmad (15317), al-Bukhari (1427), and Muslim (1034) from the hadith of Hakim bin Hizam (may Allah be pleased with him) with similar meaning. (8) Narrated by al-Tabari 3/690 and 694-695. Qais bin Sa'd is Abu Abd al-Malik al-Makki al-Habashi, successor to Ata.

सूरह अल-बकराह: आयत 219 447

अल-नह्हास (1) और अन्यों ने कहा: यदि आप 'ज़ा' (اذ) को 'अल्लाज़ी' (الذي - जो/जिस) के अर्थ में लेते हैं, तो रफ़अ (nominative) को प्राथमिकता दी जाती है, जिसका अर्थ है: 'वह जो वे खर्च करते हैं वह अतिरिक्त (अल-अफ़्व) है'। नसब (accusative) भी जायज़ है। और यदि आप 'मा' (ما) और 'ज़ा' (اذ) को एक ही शब्द मानते हैं, तो नसब को प्राथमिकता दी जाती है, जिसका अर्थ है: 'कहो: वे अतिरिक्त खर्च करते हैं', और रफ़अ भी जायज़ है। व्याकरणविदों ने कहा है: 'आपने क्या सीखा: व्याकरण (नह्व) या कविता (शिअर)?' नसब और रफ़अ दोनों में, क्योंकि दोनों ही अच्छे और सही हैं; हालांकि, आयत में व्याख्या नसब पर आधारित है।

दूसरी बात: विद्वानों ने कहा: जब पिछली आयत में सर्वशक्तिमान के शब्दों में सवाल किया गया था: "वे आपसे पूछते हैं कि वे क्या खर्च करें" [अल-बकराह: 215], तो वह सवाल इस बारे में था कि खर्च किसे दिया जाए, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है और जवाब ने संकेत दिया, और जवाब सवाल के अनुरूप था; इस आयत में दूसरा सवाल खर्च की मात्रा के बारे में था। यह अम्र बिन अल-जमूह के मामले से संबंधित है - जैसा कि पहले बताया गया (2) - क्योंकि जब यह आयत उतरी: "कहो: तुम जो कुछ भी भलाई खर्च करो वह माता-पिता के लिए है...", तो उन्होंने कहा: "मैं कितना खर्च करूँ" तब उतरा: "कहो: जो अतिरिक्त (अल-अफ़्व) हो"। और 'अल-अफ़्व' वह है जो आसान, सुलभ और ज़रूरत से ज़्यादा हो, जिसे देने से दिल पर बोझ न पड़े। इसी संदर्भ में कवि का कथन है: मुझसे वह लो जो अतिरिक्त (आसान) हो ताकि मेरा प्रेम बना रहे, और जब मैं क्रोध में होऊं तो मेरे आवेश में न बोलो। (3)

इसका अर्थ है: अपनी ज़रूरतों से जो बच जाए उसे खर्च करो, और ऐसा करके खुद को नुकसान न पहुँचाओ कि तुम दूसरों पर आश्रित (4) हो जाओ। आयत की व्याख्या में यह सबसे प्रमुख बात है, और यही अल-हसन, क़तादा, अता, अल-सुद्दी, अल-क़ुरज़ी मुहम्मद बिन काब, इब्न अबी लैला और अन्यों के शब्दों का अर्थ है। उन्होंने कहा: 'अल-अफ़्व' वह है जो परिवार की ज़रूरतों से बच जाए, और इब्न अब्बास से भी इसी तरह की बात कही गई है। मुजाहिद ने कहा: वह दान जो आत्मनिर्भरता के बाद दिया जाए (5)। इसी तरह, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "सबसे अच्छा दान वह है जो आप आत्मनिर्भरता के बाद खर्च करें" (6), और एक अन्य हदीस में: "सबसे अच्छा दान वह है जो आत्मनिर्भरता (ज़रूरत से ज़्यादा) से दिया जाए" (7)। क़ैस बिन साद (8) ने कहा: यह अनिवार्य ज़कात है।

(1) इ'राब अल-क़ुरआन 1/309 में। (2) इस भाग का पृष्ठ 413। (3) इस भाग का पिछला पृष्ठ 80। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/295। (5) इन रिवायतों को अल-तबरी 3/686-689 और इब्न अबी हातिम 2/393 ने उद्धृत किया है। (6) हमें यह इन सटीक शब्दों के साथ नहीं मिला; अगली हदीस की तखरीज देखें। (7) यह अबू हुरायरा की एक हदीस का हिस्सा है जिसे अहमद (7741) और बुखारी (1426) ने निकाला है। इसे अहमद (15317), बुखारी (1427) और मुस्लिम (1034) ने हकीम बिन हिज़ाम (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह के अर्थ में निकाला है। (8) अल-तबरी 3/690 और 694-695 द्वारा निकाला गया। क़ैस बिन साद अबू अब्दुल मलिक अल-मक्की अल-हबशी हैं, जो अता के उत्तराधिकारी थे।

سورہ البقرہ: آیت 219 447

النحاس (1) اور دیگر نے کہا: اگر آپ 'ذا' کو 'الذی' کے معنی میں لیں تو رفع (پیش) کو ترجیح حاصل ہے، اس معنی میں کہ: 'جو وہ خرچ کرتے ہیں وہ زائد (العفو) ہے'۔ اور نصب (زبر) بھی جائز ہے۔ اور اگر آپ 'ما' اور 'ذا' کو ایک ہی چیز قرار دیں تو نصب کو ترجیح حاصل ہے، اس معنی میں کہ: 'کہو: وہ زائد مال خرچ کرتے ہیں' اور رفع بھی جائز ہے۔ نحویوں نے حکایت کی ہے: 'ماذا تعلمت: أنحوًا أم شعرًا؟' (تم نے کیا سیکھا: نحو یا شاعری؟) نصب اور رفع دونوں کے ساتھ، کیونکہ دونوں ہی اچھے اور درست ہیں؛ سوائے اس کے کہ اس آیت میں تفسیر نصب پر مبنی ہے۔

دوسری بات: علماء نے کہا: جب گزشتہ آیت میں اللہ تعالیٰ کے اس قول میں سوال تھا: ﴿يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ﴾ [البقرہ: 215] کہ خرچ کہاں کیا جائے، جیسا کہ ہم نے واضح کیا اور جواب نے اس پر دلالت کی، اور جواب سوال کے مطابق تھا؛ تو اس آیت میں دوسرا سوال خرچ کی مقدار کے بارے میں تھا۔ یہ عمرو بن الجموح کے معاملے میں ہے - جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (2) - کیونکہ جب یہ نازل ہوا: ﴿قُلْ مَا أَنفَقْتُم مِّنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ﴾ تو انہوں نے کہا: 'میں کتنا خرچ کروں؟' تب نازل ہوا: ﴿قُلِ الْعَفْوَ﴾۔ اور 'العفو' وہ ہے جو سہل، آسان اور ضرورت سے زائد ہو، اور جس کا نکالنا دل پر گراں نہ گزرے۔ اسی سے شاعر کا قول ہے: مجھ سے وہ لو جو زائد (آسان) ہو تاکہ میری محبت برقرار رہے، اور میرے غصے کے وقت میرے جوش میں نہ بولو۔ (3)

پس معنی یہ ہے: اپنی ضرورتوں سے بچا ہوا مال خرچ کرو، اور اس میں اپنے آپ کو تکلیف نہ دو کہ تم محتاج (4) ہو جاؤ۔ آیت کی تاویل میں یہ سب سے بہتر بات کہی گئی ہے، اور یہی حسن، قتادہ، عطا، سدی، قرظی محمد بن کعب، ابن ابی لیلیٰ اور دیگر کا قول ہے۔ انہوں نے کہا: العفو وہ

ہے جو اہل و عیال سے بچ رہے، اور اسی طرح ابن عباس سے مروی ہے۔ مجاہد نے کہا: خوشحالی کے ساتھ دیا گیا صدقہ (5)۔ اسی طرح نبی کریم ﷺ نے فرمایا: 'بہترین صدقہ وہ ہے جو تم خوشحالی (ضرورت سے زائد) میں سے خرچ کرو' (6)، اور ایک دوسری حدیث میں ہے: 'بہترین صدقہ وہ ہے جو خوشحالی سے ہو' (7)۔ قیس بن سعد (8) نے کہا: یہ فرض زکوٰۃ ہے۔

---

(1) اعراب القرآن 1/309 میں۔ (2) اسی حصے کا صفحہ 413۔ (3) اسی حصے کا سابقہ صفحہ 80۔ (4) المحرر الوجیز 1/295۔ (5) ان آثار کو طبری 3/686-689 اور ابن ابی حاتم 2/393 نے نقل کیا ہے۔ (6) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملی، اگلی حدیث کی تخریج دیکھیں۔ (7) یہ ابو ہریرہ کی حدیث کا ٹکڑا ہے جسے احمد (7741) اور بخاری (1426) نے روایت کیا۔ اور اسے احمد (15317)، بخاری (1427) اور مسلم (1034) نے حکیم بن حزام رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (8) اسے طبری 3/690 اور 694-695 نے روایت کیا، اور قیس بن سعد ابو عبد الملک المکی الحبشی ہیں، جو عطا کے شاگرد تھے۔

448 Surah Al-Baqarah: Verse 220

The majority of scholars said: rather, they are voluntary expenditures. It was said: they are abrogated. Al-Kalbi said: After the revelation of this verse, if a man had wealth in gold, silver, crops, or livestock, he would look at what would suffice him and his family for a year's expenditure and keep it, and give the rest in charity. If he was someone who worked with his hands, he would keep what would suffice him and his family for a day, and give the rest in charity, until the verse of the obligatory Zakat was revealed, which abrogated this verse and every charity they were commanded to give. Some people said: It is clear (not abrogated), and there is a right in wealth other than Zakat (1). The apparent meaning points to the first opinion.

Third: His words, the Almighty: {Thus does Allah make clear to you the verses [that you may give thought 219] To this world and the Hereafter}. That is: in the matter of expenditure. {That you may give thought} in this world and the Hereafter, so you keep from your wealth what sets right your living in this world, and you spend the rest on what benefits you in the hereafter. It was said: There is a rearrangement in the speech, i.e.: Likewise, Allah makes clear to you the verses regarding the matter of this world and the Hereafter, so that you may reflect on this world, its cessation, and its passing, so you become ascetic in it; and on the coming of the Hereafter and its permanence, so you desire it (2).

His words, the Almighty: {In this world and the Hereafter. And they ask you about orphans. Say, "Improvement for them is best. And if you mix your affairs with theirs - they are your brothers. And Allah knows the corrupter from the improver. And if Allah had willed, He could have put you in difficulty. Indeed, Allah is Exalted in Might and Wise." 220}

His words, the Almighty: {And they ask you about orphans} up to His words: {Wise}. There are eight issues in it: First: Abu Dawud and An-Nasa'i narrated from Ibn Abbas, who said: When Allah Almighty revealed: {And do not approach the orphan's property except in a way that is best} [Al-An'am: 152], and {Indeed, those who devour the property of orphans unjustly} [An-Nisa: 10], the verse, whoever had an orphan with him went and separated his food...

= in his assembly, he was trustworthy, had few hadiths, died in the year (117 AH). Tahdhib al-Tahdhib 3/449. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/295, and see Tafsir al-Tabari

3/693-694. And the hadith: "Indeed, there is a right in wealth other than Zakat" was mentioned previously on p. 59 of this part, so look at it. (2) Tafsir al-Baghawi 1/194.

४४८ सूरा अल-बकरा: आयत २२०

अधिकांश विद्वानों ने कहा: बल्कि, ये स्वैच्छिक खर्च हैं। यह कहा गया: वे निरस्त (मनसूख़) हैं। अल-कल्बी ने कहा: इस आयत के अवतरण के बाद, यदि किसी व्यक्ति के पास सोने, चांदी, फसल या पशुधन के रूप में धन होता था, तो वह उस पर नज़र डालता था जो उसके और उसके परिवार के लिए एक वर्ष के खर्च के लिए पर्याप्त हो और उसे अपने पास रखता था, और बाकी को दान (सदक़ा) कर देता था। यदि वह अपने हाथों से काम करने वाला होता, तो वह उतना ही रखता जो उसके और उसके परिवार के लिए एक दिन के लिए पर्याप्त हो, और बाकी को दान कर देता, जब तक कि अनिवार्य ज़कात की आयत अवतरित नहीं हुई, जिसने इस आयत और हर उस दान को निरस्त कर दिया जिसका उन्हें आदेश दिया गया था। कुछ लोगों ने कहा: यह 'मुहकम' (स्पष्ट) है, और ज़कात के अलावा भी धन में एक अधिकार है (१)। प्रत्यक्ष अर्थ पहले मत की ओर संकेत करता है।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {इसी प्रकार अल्लाह तुम्हारे लिए आयतें स्पष्ट करता है [ताकि तुम सोच-विचार करो २१९] दुनिया और आख़िरत (परलोक) के बारे में}। यानी: खर्च के मामले में। {ताकि तुम सोच-विचार करो} दुनिया और आख़िरत में, तो तुम अपने धन में से वह बचा लेते हो जो दुनिया के जीवन में तुम्हारे काम आए, और बाकी को उस चीज़ में खर्च करते हो जो तुम्हें परलोक में लाभ पहुँचाए। यह भी कहा गया है: कथन में शब्दों का आगे-पीछे होना (तक़दीम ओ ताख़ीर) है, यानी: इसी तरह अल्लाह तुम्हारे लिए दुनिया और आख़िरत के मामले में आयतें स्पष्ट करता है ताकि तुम दुनिया, उसके ख़त्म होने और उसके मिट जाने के बारे में सोचो, तो तुम इससे बे-रग़बत (विरक्त) हो जाओ; और आख़िरत के आने और उसके बाकी रहने के बारे में सोचो, तो तुम उसकी इच्छा करो (२)।

अल्लाह तआला का कथन: {दुनिया और आख़िरत में। और वे आपसे यतीमों (अनाथों) के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, "उनके लिए सुधार करना ही उत्तम है। और यदि तुम उनके साथ मिलकर रहो, तो वे तुम्हारे भाई हैं। और अल्लाह बिगाड़ने वाले को संवारने वाले से (अलग) जानता है। और यदि अल्लाह चाहता, तो वह तुम्हें कठिनाई में डाल सकता था। निस्संदेह अल्लाह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।" २२०}

अल्लाह तआला का कथन: {और वे आपसे यतीमों के बारे में पूछते हैं} उसके कथन {तत्वदर्शी} तक। इसमें आठ विषय (मसले) हैं: पहला: अबू दाऊद और अन-नसाई ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब अल्लाह तआला ने यह आयत उतारी: {और यतीम के माल के पास न जाओ मगर

उस तरीक़े से जो सबसे अच्छा हो} [अल-अनआम: १५२], और {बेशक जो लोग यतीमों का माल अन्यायपूर्वक खाते हैं} [अन-निसा: १०], जिसके पास कोई यतीम था, वह गया और उसने उसका खाना (अपने खाने से) अलग कर दिया...

= अपनी मजलिस में, वह विश्वसनीय थे, हदीस कम बयान करने वाले थे, वर्ष ११७ हिजरी में उनकी मृत्यु हुई। तहज़ीब अल-तहज़ीब ३/४४९। (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२९५, और देखें तफ़सीर अल-तबरी ३/६९३-६९४। और हदीस: "निस्संदेह ज़कात के अलावा भी माल में हक़ है", इस भाग के पृष्ठ ५९ पर गुज़र चुकी है, तो उसे देखें। (२) तफ़सीर अल-बग़वी १/१९४।

٤٤٨ سورة البقرہ: آیت ٢٢٠

جمہور علماء نے کہا: بلکہ یہ نفلی صدقات ہیں۔ اور کہا گیا: یہ منسوخ ہے۔ الکلبی نے کہا: اس آیت کے نازل ہونے کے بعد، جب کسی آدمی کے پاس سونا، چاندی، فصل یا مویشی کی صورت میں مال ہوتا، تو وہ اس بات پر نظر ڈالتا جو اسے اور اس کے اہل خانہ کو ایک سال کے خرچ کے لیے کافی ہو، اسے روک لیتا اور باقی صدقہ کر دیتا۔ اور اگر وہ اپنے ہاتھ سے کام کرنے والوں میں سے ہوتا تو وہ اتنا روک لیتا جو اسے اور اس کے گھر والوں کو ایک دن کے لیے کافی ہو، اور باقی صدقہ کر دیتا، یہاں تک کہ زکوٰۃ کی فرضیت والی آیت نازل ہوئی، جس نے اس آیت اور ہر اس صدقہ کو منسوخ کر دیا جس کا انہیں حکم دیا گیا تھا۔ اور ایک قوم نے کہا: یہ محکم ہے، اور مال میں زکوٰۃ کے علاوہ بھی حق ہے (١)۔ اور ظاہر پہلے قول پر دلالت کرتا ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اسی طرح اللہ تمہارے لیے اپنی آیات کھول کر بیان کرتا ہے [تاکہ تم غور و فکر کرو ٢١٩] دنیا اور آخرت میں}۔ یعنی: خرچ کے معاملے میں۔ {تاکہ تم غور و فکر کرو} دنیا اور آخرت میں، پس تم اپنے مال میں سے وہ روک لیتے ہو جو دنیا کی زندگی میں تمہاری اصلاح کرے، اور باقی اس چیز میں خرچ کرتے ہو جو تمہیں آخرت میں نفع دے۔ اور کہا گیا ہے: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: اسی طرح اللہ تمہارے لیے دنیا اور آخرت کے معاملے میں آیات بیان کرتا ہے تاکہ تم دنیا اور اس کے زوال و فنا کے بارے میں غور و فکر کرو، تو تم اس سے بے رغبت ہو جاؤ؛ اور آخرت کی آمد اور اس کی بقا کے بارے میں (غور کرو)، تو تم اس کی رغبت کرو (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {دنیا اور آخرت میں۔ اور وہ آپ سے یتیموں کے بارے میں دریافت کرتے ہیں۔ کہہ دیجیے، "ان کے لیے اصلاح کرنا بہتر ہے۔ اور اگر تم ان کے ساتھ مل کر رہو تو وہ تمہارے

بھائی ہیں۔ اور اللہ بگاڑنے والے کو سنوارنے والے سے (الگ) جانتا ہے۔ اور اگر اللہ چاہتا تو تمہیں مشقت میں ڈال سکتا تھا۔ بے شک اللہ غالب، حکمت والا ہے۔" ۲۲۰}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ آپ سے یتیموں کے بارے میں پوچھتے ہیں} اس کے قول {حکمت والا} تک۔ اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: ابو داؤد اور نسائی نے ابن عباس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے یہ نازل فرمایا: {اور یتیم کے مال کے قریب نہ جاؤ مگر اس طریقے سے جو بہترین ہو} [الانعام: ۱۵۲]، اور {بے شک وہ لوگ جو یتیموں کا مال ظلم سے کھاتے ہیں} [النساء: ۱۰]، یہ آیت (نازل ہوئی)، تو جس کے پاس کوئی یتیم تھا، وہ گیا اور اس کا کھانا (اپنے کھانے سے) الگ کر دیا...

= اپنی مجلس میں، وہ ثقہ تھے، قلیل الحدیث تھے، سن ۱۱۷ھ میں وفات پائی۔ تہذیب التہذیب ۳/٤٤٩۔ (۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۹۵، اور دیکھیے تفسیر الطبری ۳/ ٦٩٣-٦٩٤۔ اور حدیث: "بے شک مال میں زکوٰۃ کے علاوہ بھی حق ہے" اس پارے کے صفحہ ۵۹ پر گزر چکی ہے، پس اسے دیکھیں۔ (۲) تفسیر البغوی ۱/۱۹٤۔

Surah Al-Baqarah: Verse 220 449

...from (1) his food, and his drink from (2) his drink, so there would be leftovers from his food, and it would be kept for him until he ate it or it spoiled. This became difficult for them, so they mentioned it to the Messenger of Allah (peace be upon him). Then Allah Almighty revealed: {And they ask you about orphans. Say, "Improvement for them is best"} [the verse]. So they mixed their food with his food and their drink with his drink; this is the wording of Abu Dawood (3). The verse is connected to what preceded it because the mention of wealth was coupled with the command to protect the wealth of orphans.

It was said: The questioner was Abdullah bin Rawahah. And it was said: The Arabs used to feel ill-omened by mingling with the wealth of orphans in their eating with them, so this verse was revealed (4).

Second: When Allah, the Mighty and Majestic, permitted mingling with orphans with the intention of reform by looking after them and their affairs, this was evidence for the permissibility of managing the orphan's property as a guardian manages sales, divisions, and other matters, absolutely; because of this verse. So if a man sponsors an orphan and takes him in, and he is under his care, his actions are valid for him, even if no ruler appointed him over the orphan; because the verse is absolute, and sponsorship is a general guardianship. It has not been narrated from any of the Caliphs that they appointed anyone over an orphan despite their existence in their times; rather, they limited themselves to the orphans being with them (5).

Third: Reports have consecutively indicated the giving of an orphan's wealth for 'Mudarabah' (profit-sharing partnership) and trading with it. In the permissibility of mixing his wealth with one's own wealth is evidence for the permissibility of managing his wealth through buying and selling if it accords with reform, and the permissibility of giving it for Mudarabah (6), and so on; as we will mention clearly.

There was disagreement about his working with it as 'Qirad' (another term for Mudarabah). Ashhab prohibited it, comparing it to the prohibition of him selling to them from himself or buying for them. Others said: If he takes it for a share of the profit at a rate of similar Qirad for it, it is allowed; just like buying something for the orphan after checking, which would be better for the orphan. Muhammad bin Abdul Hakim said: He has the right to sell for him on credit if he sees that as beneficial.

(1) In (m): from. (2) In (kh), (dh), and (m): from. (3) Sunan Abi Dawood (2871), Al-Mujtaba 6/256, Al-Kubra (6463), and it is with Ahmad (3000). (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/296, and Zad al-Masir 1/244. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/155. (6) Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/330, and Ahkam al-Quran by al-Kiya 1/127-128, from which the author quoted.

सूरा अल-बकरा: आयत 220 449

...उसके(1) भोजन से, और उसका पेय उसके(2) पेय से, तो उसके भोजन से कुछ बच जाता, और उसे उसके लिए तब तक रखा जाता जब तक वह उसे खा न लेता या वह खराब न हो जाता। यह उन पर भारी पड़ा, तो उन्होंने इसका जिक्र अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से किया। तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {और वे आपसे यतीमों (अनाथों) के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, "उनके लिए सुधार करना ही बेहतर है"} आयत, तो उन्होंने अपना भोजन उसके भोजन के साथ और अपना पेय उसके पेय के साथ मिला दिया; यह अबू दाऊद (3) के शब्द हैं। और आयत पहले वाली बात से जुड़ी हुई है; क्योंकि धन के उल्लेख के साथ अनाथों के धन की रक्षा का आदेश जुड़ा हुआ था।

कहा गया है: पूछने वाले अब्दुल्ला बिन रवाहा थे। और कहा गया है: अरब अनाथों के साथ मिलकर खाना खाने में उनके धन के कारण अपशकुन महसूस करते थे, इसलिए यह आयत नाज़िल हुई (4)।

दूसरा: जब अल्लाह, महान और प्रतापी, ने अनाथों के साथ मेल-जोल की अनुमति दी, उनके और उनके मामलों की देखभाल के माध्यम से सुधार के इरादे से, तो यह इस आयत के कारण, अनाथ की संपत्ति के प्रबंधन में एक संरक्षक के रूप में बिक्री, विभाजन और अन्य मामलों में पूर्ण रूप से कार्य करने की अनुमति का प्रमाण था। इसलिए यदि कोई व्यक्ति किसी अनाथ को गोद लेता है और उसे अपने पास रखता है, और वह उसकी देखरेख में है, तो उसके कार्य उस पर लागू होते हैं, भले ही किसी शासक ने उसे अनाथ पर नियुक्त न किया हो; क्योंकि आयत निरपेक्ष है, और संरक्षण एक सामान्य अभिभावकत्व है। किसी भी खलीफा से यह रिपोर्ट नहीं मिली है कि उन्होंने अपने समय में अनाथों की मौजूदगी के बावजूद किसी को उन पर नियुक्त किया हो; बल्कि, वे केवल अनाथों के उनके साथ होने तक ही सीमित थे (5)।

तीसरा: अनाथ के धन को 'मुज़ारबा' (लाभ-साझाकरण भागीदारी) और उसमें व्यापार के लिए देने की खबरें लगातार आई हैं। उसके धन को अपने धन के साथ मिलाने की अनुमति में उसके धन को खरीदने और बेचने के माध्यम से प्रबंधित करने की अनुमति का प्रमाण है यदि वह सुधार के अनुरूप हो, और इसे मुज़ारबा (6) के लिए देने की अनुमति, और इसी तरह; जैसा कि हम स्पष्ट रूप से उल्लेख करेंगे।

उसके'किराज़' (मुज़ारबा का दूसरा नाम) के रूप में काम करने के बारे में असहमति थी। अशहब ने इसे मना किया, और इसकी तुलना उससे की जहाँ उसे खुद से उनके लिए बेचने या उनके लिए खरीदने से मना किया गया है। दूसरों ने कहा: यदि वह इसे लाभ के एक हिस्से के लिए लेता है, जिसमें उसके जैसे किराज़ की दर हो, तो यह मान्य है; जैसे अनाथ के लिए कुछ खरीदना, जो अनाथ के लिए बेहतर होगा। मुहम्मद बिन अब्दुल हकीम ने कहा: यदि उसे लगता है कि यह लाभकारी है, तो उसे उसके लिए उधार पर बेचने का अधिकार है।

---

(1) (m) में: 'से'। (2) (kh), (dh), और (m) में: 'से'। (3) सुनन अबू दाऊद (2871), अल-मुजतबा 256/6, अल-कुबरा (6463), और यह अहमद (3000) के पास है। (4) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 296/1, और ज़ाद अल-मसीर 244/1. (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 155/1. (6) अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 330/1, और अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/127-128, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है।

سورة البقرہ: آیت 220 449

...اپنے (1) کھانے سے، اور اس کا پینا اس کے (2) پینے سے، تو اس کے کھانے میں سے کچھ بچ جاتا، اور اسے اس کے لیے رکھا جاتا یہاں تک کہ وہ اسے کھا لیتا یا وہ خراب ہو جاتا۔ یہ ان پر گراں گزرا، تو انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے اس کا ذکر کیا۔ پھر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {اور وہ آپ سے یتیموں کے بارے میں دریافت کرتے ہیں۔ فرما دیجیے، "ان کے لیے بہتری (کی کوشش) بہتر ہے"} آیت، تو انہوں نے اپنا کھانا ان کے کھانے کے ساتھ اور اپنا پینا ان کے پینے کے ساتھ ملا دیا؛ یہ ابو داؤد (3) کے الفاظ ہیں۔ اور آیت ماقبل سے جڑی ہوئی ہے؛ کیونکہ اموال کے ذکر کے ساتھ یتیموں کے اموال کی حفاظت کا حکم ملا ہوا تھا۔

کہا گیا ہے: سائل عبداللہ بن رواحہ تھے۔ اور کہا گیا ہے: عرب یتیموں کے ساتھ مل کر کھانے پینے میں ان کے مال کی وجہ سے بدشگونی محسوس کرتے تھے، چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی (4)۔

دوسرا: جب اللہ جل وعز نے اصلاح کے ارادے سے یتیموں کی دیکھ بھال اور ان کے معاملات پر نظر رکھنے کی غرض سے ان کے ساتھ اختلاط کی اجازت دی، تو یہ اس آیت کی وجہ سے یتیم کے مال میں وصی کی طرح بیع، تقسیم اور دیگر امور میں مطلقاً تصرف کے جواز کی دلیل بن گئی۔ چنانچہ جب کوئی شخص یتیم کی کفالت کرے اور اسے اپنے پاس رکھے، اور وہ اس کی نظر میں ہو، تو اس پر اس کا فعل جائز ہے، خواہ کسی حاکم نے اسے اس پر مقرر نہ کیا ہو؛ کیونکہ آیت مطلق ہے، اور کفالت ایک عام ولایت ہے۔ خلفاء میں سے کسی سے یہ منقول نہیں ہے کہ انہوں نے اپنے زمانے میں یتیموں کی موجودگی کے باوجود کسی کو ان پر مقرر کیا ہو؛ بلکہ وہ صرف اس بات پر اکتفا کرتے تھے کہ وہ ان کے پاس موجود ہوں (5)۔

تیسرا: یتیم کے مال کو مضاربت اور اس میں تجارت کے لیے دینے کے بارے میں آثار تواتر سے آئے ہیں۔ اور اس کے مال کو اپنے مال کے ساتھ ملانے کے جواز میں اس کے مال میں خرید و فروخت کے ذریعے تصرف کے جواز کی دلیل ہے اگر وہ اصلاح کے موافق ہو، اور اسے مضاربت (6) کے لیے دینے کا جواز، وغیرہ؛ جیسا کہ ہم وضاحت کے ساتھ ذکر کریں گے۔

اور اس کے خود اس مال میں قراض کے طور پر کام کرنے میں اختلاف ہوا ہے، چنانچہ اشہب نے اسے منع کیا، اور اسے اس بات پر قیاس کیا کہ اسے خود سے ان کے لیے بیچنے یا خریدنے سے منع کیا گیا ہے۔ اور دوسروں نے کہا: اگر وہ اسے نفع کے ایک حصے پر اسی طرح کی قراض کی نسبت سے لے لے تو وہ نافذ ہو جائے گا؛ جیسے یتیم کے لیے کچھ خریدنا، تو یہ یتیم کے لیے زیادہ بہتر ہوگا۔ محمد بن عبد الحکم نے کہا: اسے حق حاصل ہے کہ اگر وہ اسے بہتر سمجھے تو اس کے لیے ادھار پر بیچ دے۔

---

(1) (م) میں: 'من' (سے۔) (2) (خ) اور (ظ) اور (م) میں: 'من' (سے۔) (3) سنن ابی داؤد (2871)، والمجتبی 256/6، والکبری (6463)، اور یہ احمد (3000) کے ہاں ہے۔ (4) دیکھیے المحرر الوجیز 296/1، وزاد المسیر 244/1۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 155/1۔ (6) احکام القرآن للجصاص 330/1، واحکام القرآن للکیا 127/1-128، اور اس سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

Ibn Kinanah said: He may spend on the planting/nurture of the orphan what is appropriate of craftsmanship and goodness, and his interest is according to his state and the state of those he marries into, and according to the amount of his wealth. He said: And likewise in his circumcision. If he fears being accused, he raises that to the authority, who then orders him to be moderate (1). Everything he does in a way of proper care is permissible, but what he does in a way of favoritism and poor judgment is not permissible.

The outward meaning indicates that the guardian of the orphan teaches him the matters of this world and the hereafter, and hires someone for him, and apprentices him to someone who teaches him a craft. If something is given as a gift to the orphan, the guardian has the right to take possession of it for the sake of its improvement (2). More detail on this will follow in [Surah] "An-Nisa" if Allah Almighty wills (3).

Fourth: For what the executor (Wasi) and the guarantor spend from the orphan's wealth, there are two situations: A situation where it is possible for him to bring witnesses; then his word is not accepted except with evidence. And a situation where it is not possible for him to bring witnesses; so his word is accepted without evidence. Whatever real estate or things customary to be documented he buys, his word is not accepted without evidence. Ibn Khuwayz Mindad said: Therefore, our companions distinguished between the case where the guardian is spending on him, so he is not required to bring witnesses for his maintenance and clothing; because it is difficult for him to bring witnesses for what he eats and wears at all times. But if he says: I spent a year's maintenance, it is accepted from him. And between his being with his mother or his nursemaid, then the guardian claims that he was spending on him, or that he was giving the mother or the nursemaid the maintenance and clothing; so his word regarding the mother or the nursemaid is not accepted except with evidence that she used to receive that for him monthly or annually (4).

Fifth: The scholars differed regarding a man marrying himself to his female orphan ward, and whether he can buy for himself from the wealth of his male or female orphan. Malik said: The guardianship for marriage through care and custody is stronger than through kinship, to the point that he said regarding the desert dwellers who hand over their children in days of famine: they marry them off as they marry [their own]. As for the caretaker and custodian marrying [the ward] to himself,

its explanation will come in [Surah] "An-Nisa", if Allah Almighty wills. As for buying from him; Malik said: He may buy according to the well-known opinions. Likewise, Abu Hanifah said: He has the right to buy the orphan child's property for himself for more than the market price;

(1) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 11/291-293. (2) Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/331, and Ahkam al-Quran by al-Kiya 1/129, and from him the author quoted. (3) In the interpretation of verse (6) therein. (4) Meaning: by the month, or by the year. See Al-Qamus (shahr) (sanah).

४५० सूरह अल-बकरा: आयत २२०

इब्न किनाना ने कहा: वह अनाथ के पालन-पोषण में वह खर्च कर सकता है जो शिल्प और अच्छाई के लिए उपयुक्त हो, और उसका हित उसकी स्थिति और जिसके साथ उसका विवाह हो रहा है उसकी स्थिति के अनुसार हो, और उसके धन की प्रचुरता के अनुसार हो। उन्होंने कहा: और उसके खतने में भी यही नियम है। यदि उसे डर हो कि उस पर आरोप लगाया जाएगा, तो वह मामले को सुल्तान के पास ले जाए, जो उसे संयम बरतने का आदेश देगा (१)। जो कुछ भी उसने देखभाल के उद्देश्य से किया है वह जायज है, और जो उसने पक्षपात और खराब विवेक के आधार पर किया है वह जायज नहीं है।

स्पष्ट अर्थ यह दर्शाता है कि अनाथ का संरक्षक उसे दुनिया और आखिरत के मामले सिखाता है, और उसके लिए किसी को नियुक्त करता है, और उसे किसी ऐसे व्यक्ति के पास काम पर लगाता है जो उसे हुनर सिखाता है। यदि अनाथ को कोई चीज़ उपहार में दी जाती है, तो संरक्षक को उसे सुधार (२) के लिए ग्रहण करने का अधिकार है। इसके बारे में अधिक विवरण इंशाअल्लाह "अन-निसा" में आएगा (३)।

चौथा: संरक्षक और वसीयतदार अनाथ के धन से जो खर्च करते हैं, उसकी दो स्थितियाँ हैं: एक स्थिति जिसमें उसके लिए गवाही देना संभव है; तो सबूत के बिना उसकी बात स्वीकार नहीं की जाती है। और एक स्थिति जिसमें उसके लिए गवाही देना संभव नहीं है; तो उसकी बात बिना सबूत के स्वीकार की जाती है। उसने जो भी अचल संपत्ति या ऐसी चीजें खरीदीं जिनमें दस्तावेजीकरण की प्रथा है, उसकी बात बिना सबूत के स्वीकार नहीं की जाएगी। इब्न खुवायज़ मिनदाद ने कहा: इसलिए, हमारे साथियों ने इस बात में अंतर किया है कि क्या संरक्षक उस पर खर्च कर रहा है, तो उसे उसके भोजन और कपड़ों पर गवाही देने के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा; क्योंकि उसके लिए हर समय जो वह खाता और पहनता है उस पर गवाही देना कठिन है। लेकिन अगर वह कहे: मैंने एक साल का खर्च किया है, तो उसकी बात मान ली जाएगी। और इसमें कि वह अपनी माँ या दाई के पास हो, और संरक्षक दावा करे कि वह उस पर खर्च कर रहा था, या वह माँ या दाई को भोजन और कपड़े दे रहा था; तो माँ या दाई के बारे में उसकी बात तब तक स्वीकार नहीं की जाएगी जब तक कि सबूत न हो कि वह मासिक या वार्षिक रूप से उसके लिए वह प्राप्त कर रही थी (४)।

पाँचवाँ: विद्वानों में इस बात पर मतभेद है कि कोई व्यक्ति अपनी अनाथ कन्या से स्वयं विवाह कर सकता है या नहीं, और क्या वह अपने अनाथ लड़के या लड़की के धन से अपने लिए कुछ खरीद सकता है? मलिक ने कहा: देखरेख और कस्टडी के माध्यम से विवाह का अधिकार रिश्तेदारी की तुलना में अधिक मजबूत है, यहाँ तक कि उन्होंने उन मरुस्थली निवासियों के बारे में कहा जो अकाल के दिनों में अपने बच्चों को सौंप देते हैं: वे उनका विवाह उसी तरह करते हैं जैसे वे अपना विवाह करते हैं। जहाँ तक संरक्षक और देखभाल करने वाले के स्वयं विवाह करने की बात है, तो इसका विवरण इंशाअल्लाह "अन-निसा" में आएगा। जहाँ तक उससे खरीदने का सवाल है; मलिक ने कहा: प्रसिद्ध मतों के अनुसार वह खरीद सकता है। इसी तरह अबू हनीफ़ा ने कहा: उसे अनाथ बच्चे की संपत्ति अपने लिए उचित मूल्य से अधिक पर खरीदने का अधिकार है;

(१) अल-नवाद़िर वल-ज़ियादात ११/२९१-२९३ देखें। (२) जस्सास द्वारा लिखित अहकाम अल-क़ुरान १/३३१, और किया द्वारा लिखित अहकाम अल-क़ुरान १/१२९, और उनसे लेखक ने उद्धृत किया है। (३) इसकी आयत (६) की व्याख्या में। (४) यानी: महीने के हिसाब से, या साल के हिसाब से। अल-क़ामूस (शहर) (सनह) देखें।

ابن کنانہ نے کہا: اسے یتیم کی پرورش اور نفع بخش کاموں میں وہ سب خرچ کرنے کا حق ہے جو کاریگری اور بہتری کے لیے مناسب ہو، اور اس کا مفاد اس کی حالت اور جس کے ہاں اس کا نکاح ہو رہا ہے اس کی حالت کے مطابق ہو، اور اس کے مال کی کثرت کے لحاظ سے ہو۔ انہوں نے کہا: اسی طرح اس کے ختنہ کے معاملے میں بھی ہے۔ اگر اسے یہ اندیشہ ہو کہ اس پر تہمت لگے گی، تو وہ معاملہ حکمران کے پاس لے جائے، جو اسے اعتدال کا حکم دے گا (۱)۔ جو کچھ بھی اس نے مصلحت اور دیکھ بھال کے طور پر کیا ہے وہ جائز ہے، اور جو کچھ اس نے جانبداری اور بد نیتی سے کیا وہ جائز نہیں ہے۔

ظاہری مفہوم اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یتیم کا ولی اسے دنیا و آخرت کے معاملات سکھائے، اور اس کے لیے کسی کو اجرت پر رکھے، اور اسے کسی ایسے شخص کے پاس کام پر لگائے جو اسے ہنر سکھائے۔ اگر یتیم کو کوئی چیز ہبہ (تحفہ) کی جائے تو وصی کو حق حاصل ہے کہ وہ اصلاح (۲) کی خاطر اسے وصول کر لے۔ اس کی مزید تفصیل انشاء اللہ تعالیٰ سورہ "النساء" میں آئے گی (۳)۔

چوتھی بات: وصی اور کفیل یتیم کے مال سے جو کچھ خرچ کرتے ہیں اس کی دو حالتیں ہیں: ایک حالت ایسی ہے جس پر گواہ بنانا ممکن ہو؛ تو وہاں گواہی کے بغیر اس کا قول قبول نہیں کیا جائے گا۔ اور ایک حالت ایسی ہے جس پر گواہ بنانا ممکن نہ ہو؛ تو وہاں گواہی کے بغیر اس کا قول قبول ہو گا۔ چنانچہ جو کچھ اس نے جائیداد خریدی ہو یا ایسی چیزیں جن پر گواہ بنانا معمول ہو، تو وہاں گواہی کے بغیر اس کا قول قبول نہیں ہو گا۔ ابن خویز منداد نے کہا: اسی لیے ہمارے اصحاب (فقہا) نے اس صورت میں فرق کیا ہے کہ جب وصی خود اس پر خرچ کر رہا ہو، تو اس سے اس کے

کھانے پینے اور لباس پر گواہی طلب نہیں کی جائے گی؛ کیونکہ ہر وقت جو وہ کھاتا اور پہنتا ہے اس پر گواہ بنانا اس کے لیے دشوار ہے۔ لیکن اگر وہ کہے کہ میں نے ایک سال کا نفقہ خرچ کیا ہے، تو اس سے یہ بات قبول کر لی جائے گی۔ اور اس صورت کے درمیان فرق کیا ہے کہ جب بچہ اپنی ماں یا آیا (پرورش کرنے والی) کے پاس ہو، اور وصی یہ دعویٰ کرے کہ وہ اس پر خرچ کر رہا تھا، یا وہ ماں یا آیا کو خرچ اور لباس دے رہا تھا؛ تو ماں یا آیا کے بارے میں اس کا قول تب تک قبول نہیں ہو گا جب تک گواہی نہ ہو کہ وہ ماہانہ یا سالانہ (۴) بنیادوں پر اس کے لیے وصول کرتی تھی۔

پانچویں بات: علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو اپنی زیرِ کفالت یتیم لڑکی سے اپنا نکاح کر لے، اور کیا اسے یہ حق ہے کہ وہ اپنے یتیم یا یتیمہ کے مال سے اپنے لیے کچھ خریدے؟ امام مالک نے فرمایا: کفالت اور پرورش کی وجہ سے نکاح کی ولایت قرابت داری کی ولایت سے زیادہ قوی ہے، یہاں تک کہ انہوں نے ان اعرابیوں کے بارے میں فرمایا جو قحط کے دنوں میں اپنے بچوں کو دوسروں کے حوالے کر دیتے ہیں: وہ ان کا نکاح ویسے ہی کر دیتے ہیں جیسے اپنا نکاح کرتے ہیں۔ جہاں تک کفیل اور پرورش کرنے والے کا اپنے لیے نکاح کرنے کا تعلق ہے، تو اس کا بیان انشاء اللہ تعالیٰ سورہ "النساء" میں آئے گا۔ جہاں تک اس سے خریداری کا تعلق ہے؛ تو امام مالک نے فرمایا: مشہور اقوال کے مطابق وہ خرید سکتا ہے۔ اسی طرح امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اسے یتیم بچے کا مال اپنے لیے قیمتِ مثل سے زیادہ پر خریدنے کا حق ہے؛

(۱) ملاحظہ فرمائیں: النوادر والزیادات ۱۱/ ۲۹۱-۲۹۳۔ (۲) احکام القرآن للجصاص ۱/ ۳۳۱، اور احکام القرآن للکیا ۱/ ۱۲۹، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (۳) اس کی آیت (۶) کی تفسیر میں۔ (۴) یعنی: مہینے کے حساب سے، یا سال کے حساب سے۔ دیکھیے القاموس (شہر) (سنہ)۔

Page: 451

Surah Al-Baqarah: Verse 220

Because it is an improvement indicated by the literal meaning of the Quran. Al-Shafi'i said: This is not permissible in marriage nor in selling(1); because disposal of property was not mentioned in the verse, rather He said: {reform for them is better} without mentioning who is allowed to look into it. Abu Hanifa says: If reform is good, then marrying him off is permissible, and it is permissible to marry off from him. Al-Shafi'i does not see reform in marrying off except from the perspective of meeting a need, and there is no need before reaching puberty. Ahmad ibn Hanbal permits the guardian to marry off because it is a reform. Al-Shafi'i permits the grandfather to marry off along with the guardian, and for the father regarding his child whose mother died, not by the judgment of this verse. Abu Hanifa permits the judge to marry off the orphan based on the literal meaning of the Quran. These schools of thought arose from this verse; if marrying off is proven to be a reform, the literal meaning of the verse necessitates its permissibility.

And it is possible that the meaning of His statement: {And they ask you about orphans} is: the guardians over the orphans who care for them ask you(2). This is a general statement from which the specific identity(3) of the guardian and overseer, and the required qualities in them, is not known.

If it is said: Malik is required to abandon his principle regarding suspicion and pretexts, since he allowed him to buy from his orphan.

The answer is that this is not required, rather that would be a pretext in what leads from prohibited acts to prohibited ones explicitly stated. But here, Allah the Almighty has permitted the form of mingling and entrusted the caretakers in that to their trustworthiness by saying: {And Allah knows the corrupter from the reformer}. Every fearful matter that Allah the Almighty has entrusted the accountable person to their trustworthiness cannot be said that it is a pretext to a prohibition, so it is forbidden; just as Allah made women entrusted with their private parts, despite the greatness of what follows(4) from their statements regarding that in terms of rulings, and what is associated with it of lawfulness, prohibition, and lineage, even if it is possible for them to lie(5).

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/155. (2) In the copies: "They ask you," and what is established is from (m). (3) In (z) and Ahkam al-Quran by al-Kiya 1/128 (and the

words are from him): other. (4) In the copies: "follows," and what is established is from (m). (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/156.

पृष्ठ: 451

सूरा अल-बकरा: आयत 220

क्योंकि यह एक सुधार है जैसा कि कुरान के स्पष्ट अर्थ से संकेत मिलता है। अल-शाफ़ई ने कहा: यह न तो विवाह में और न ही बिक्री में अनुमत है(1); क्योंकि आयत में संपत्ति के निपटान का उल्लेख नहीं किया गया था, बल्कि उन्होंने कहा: {उनके लिए सुधार बेहतर है} यह उल्लेख किए बिना कि किसे इसमें देखने की अनुमति है। अबू हनीफा कहते हैं: यदि सुधार अच्छा है, तो उसका विवाह करना अनुमत है, और उसके माध्यम से विवाह करना अनुमत है। अल-शाफ़ई विवाह में सुधार को केवल आवश्यकता को पूरा करने के दृष्टिकोण से देखते हैं, और यौवन से पहले कोई आवश्यकता नहीं है। अहमद इब्न हंबल अभिभावक को विवाह करने की अनुमति देते हैं क्योंकि यह एक सुधार है। अल-शाफ़ई दादा को अभिभावक के साथ विवाह करने की अनुमति देते हैं, और पिता को अपने उस बच्चे के लिए जिसकी माँ मर गई है, न कि इस आयत के निर्णय के अनुसार। अबू हनीफा कुरान के स्पष्ट अर्थ के आधार पर न्यायाधीश को अनाथ का विवाह करने की अनुमति देते हैं। ये विचारधाराएं इसी आयत से उत्पन्न हुई हैं; यदि विवाह करना एक सुधार सिद्ध होता है, तो आयत का स्पष्ट अर्थ इसकी अनुमति की आवश्यकता रखता है।

और यह संभव है कि परमेश्वर के इस कथन का अर्थ: {और वे आपसे अनाथों के बारे में पूछते हैं} यह हो: अनाथों के संरक्षक जो उनकी देखभाल करते हैं, आपसे पूछते हैं(2)। यह एक सामान्य कथन है जिससे संरक्षक और प्रबंधक की विशिष्ट पहचान(3), और उनमें आवश्यक गुणों का पता नहीं चलता है।

यदि यह कहा जाए: मालिक को संदेह और बहानों के संबंध में अपने सिद्धांत को छोड़ने की आवश्यकता है, क्योंकि उन्होंने उसे अपने अनाथ से खरीदने की अनुमति दी थी।

उत्तर यह है कि इसकी आवश्यकता नहीं है, बल्कि वह उन कार्यों में एक बहाना होगा जो निषिद्ध कार्यों से स्पष्ट रूप से बताए गए निषिद्ध कार्यों की ओर ले जाते हैं। लेकिन यहाँ, अल्लाह ने मेल-जोल के रूप की अनुमति दी है और उसमें देखभाल करने वालों को उनके विश्वास पर छोड़ दिया है, यह कहते हुए: {और अल्लाह सुधारक से भ्रष्टाचारी को जानता है}। हर डरावने मामले में जिसे अल्लाह ने जवाबदेह व्यक्ति के विश्वास पर सौंपा है, यह नहीं कहा जा सकता कि यह एक निषेध का बहाना है, इसलिए इसे रोका जाना चाहिए; जैसे अल्लाह ने महिलाओं को उनके निजी अंगों का विश्वसनीय

बनाया है, इसके बावजूद कि उनके कथनों से बहुत महत्वपूर्ण परिणाम(4) निकलते हैं, जो हलाल, हराम और वंश से संबंधित हैं, भले ही उनके लिए झूठ बोलना(5) संभव हो।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/155। (2) प्रतियों में: "वे आपसे पूछते हैं," और जो स्थापित है वह (m) से है। (3) (z) और अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/128 में (और शब्द उनके हैं): अन्य। (4) प्रतियों में: "होता है," और जो स्थापित है वह (m) से है। (5) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/156।

صفحہ: 451

سورۃ البقرہ: آیت 220

کیونکہ یہ ایک ایسی اصلاح ہے جس پر قرآن کا ظاہر دلالت کرتا ہے۔ اور امام شافعیؒ نے فرمایا: یہ نکاح میں جائز ہے اور نہ ہی بیع (خرید و فروخت) میں (1)؛ اس لیے کہ آیت میں تصرف کا ذکر نہیں کیا گیا، بلکہ فرمایا: ﴿إِصْلَاحٌ لَّهُمْ خَيْرٌ﴾ یعنی ان کے لیے اصلاح بہتر ہے، بغیر اس کے ذکر کے کہ کس کے لیے اس میں غور و فکر جائز ہے۔ اور امام ابو حنیفہؒ فرماتے ہیں: جب اصلاح بہتر ہو تو اس کا نکاح کرنا جائز ہے، اور اس سے نکاح کرنا جائز ہے۔ اور امام شافعیؒ نکاح میں اصلاح کو صرف حاجت کو دور کرنے کے پہلو سے دیکھتے ہیں، اور بلوغت سے پہلے کوئی حاجت نہیں ہوتی۔ اور امام احمد بن حنبلؒ وصی کے لیے نکاح کروانے کو جائز قرار دیتے ہیں کیونکہ یہ ایک اصلاح ہے۔ اور امام شافعیؒ وصی کے ساتھ دادا کے لیے نکاح کروانے کو جائز قرار دیتے ہیں، اور باپ کے لیے اس کے اس بچے کے حق میں جس کی ماں فوت ہو گئی ہو، اس آیت کے حکم سے نہیں۔ اور امام ابو حنیفہؒ قرآن کے ظاہر کے مطابق قاضی کے لیے یتیم کا نکاح کروانا جائز قرار دیتے ہیں۔ اور یہ مذاہب اسی آیت سے نکلے ہیں، پس اگر نکاح کا اصلاح ہونا ثابت ہو جائے تو آیت کا ظاہر اس کے جواز کا تقاضا کرتا ہے۔

اور یہ ممکن ہے کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى﴾ کا معنی یہ ہو کہ: (2) یتیموں پر قائم لوگ جو ان کی کفالت کرنے والے ہیں آپ سے پوچھتے ہیں، اور یہ ایک مجمل بات ہے جس سے کفیل اور قیم کی ذات (3) اور ان میں جن اوصاف کا ہونا ضروری ہے، معلوم نہیں ہوتے۔

پس اگر کہا جائے: امام مالکؒ کے لیے لازم ہے کہ وہ تہمت اور ذرائع کے معاملے میں اپنے اصل کو چھوڑ دیں؛ کیونکہ انہوں نے اسے اپنے یتیم سے خریداری کرنے کی اجازت دی ہے۔

تو جواب یہ ہے کہ یہ لازم نہیں آتا، بلکہ وہ اس چیز میں ذریعہ بنے گا جو ممنوعہ افعال سے منصوص (جس کی ممانعت صراحتاً بیان ہوئی ہو) ممنوعہ کاموں کی طرف لے جائے؛ لیکن یہاں تو اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اختلاط (مل جل کر رہنے) کی صورت میں اجازت دی ہے، اور اس معاملے میں پرورش کرنے والوں کو ان کی امانت کے سپرد کرتے ہوئے فرمایا: ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ﴾ یعنی اور اللہ بگاڑنے والے کو سنوارنے والے سے (الگ) جانتا ہے۔ اور ہر وہ خوفناک معاملہ جسے اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے مکلف کی امانت کے سپرد کیا ہو، اس کے بارے میں یہ نہیں کہا جا سکتا کہ: وہ کسی ممنوعہ چیز کا ذریعہ ہے، لہٰذا اس سے منع کیا جائے؛ جیسا کہ اللہ نے عورتوں کو ان کی شرمگاہوں پر امین بنایا، باوجود اس کے کہ ان کے اس بارے میں قول پر بہت بڑے احکامات مرتب (4) ہوتے ہیں، اور اس سے حلال و حرام اور انساب جڑے ہوئے ہیں؛ اگرچہ ان کے لیے جھوٹ بولنا (5) ممکن ہے۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 1/155۔ (2) نسخوں میں ہے: "یسئلونک" (وہ آپ سے پوچھتے ہیں)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (3) (ظ) اور احکام القرآن للکیا 1/128 میں (اور یہ کلام ان کا ہے): "غیر"۔ (4) نسخوں میں ہے: "یترکب" (مرکب ہوتا ہے)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 1/156۔

Surah Al-Baqarah: Verse 220 - 452

Tawus, when asked about anything regarding the affairs of orphans, would recite: "And Allah knows the corrupter from the improver." Ibn Sirin's most preferred approach to an orphan's wealth was for his well-wishers to gather and decide what is best for him; this was mentioned by Al-Bukhari(1). And this indicates the permissibility of buying from it for oneself, as we mentioned. The other opinion is that a guardian should not buy anything from what is under his hand, because of the suspicion that attaches to it, unless the sale is a public auction before the people. Muhammad ibn Abd al-Hakam said: He should not buy from the inheritance, but there is no harm if he secretly sends someone to buy for him from it if it is not known that it is on his behalf(2). Sixth: The words of Allah the Almighty: "And if you mix your affairs with theirs - they are your brothers." This mixing is like mixing similar things with similar things, like dates with dates. Abu Ubaid(3) said: Mixing with orphans is when one of them has wealth, and it becomes difficult for his guardian to separate his food from the orphan's, finding no choice but to mix it with his family's. So he takes from the orphan's wealth what he estimates to be sufficient through careful estimation and adds it to his family's expenses. This may involve surplus or deficit, so this abrogatory verse came with a concession regarding it. Abu Ubaid said: To me, this is the basis for what companions do on journeys, where they share expenses equally among themselves, though they may differ in the amount they eat. Not everyone who eats less feels happy to bestow favor upon his companion. Since this is permissible regarding the wealth of orphans, it is even more so for others. Otherwise, I would have feared that the matter would become difficult for people. Seventh: The words of Allah the Almighty: "they are your brothers" is the predicate of a deleted subject, meaning: they are your brothers. The "fa" is the response to the conditional statement. And the words of Allah the Almighty: "And Allah knows the corrupter from the improver" is a warning, meaning: He knows who corrupts the orphans' wealth from the one who manages it well; so He will recompense each for their improvement or corruption(4).

---

(1) Following Hadith (2767). (2) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 11/298. (3) In Al-Nasikh wal-Mansukh p. 240. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/296.

सूरा अल-बकरा: आयत 220 - 452

ताऊस से जब भी अनाथों के किसी मामले के बारे में पूछा जाता, तो वह पढ़ते: "और अल्लाह जानता है बिगाड़ने वाले को सँवारने वाले से।" इब्न सीरीन को अनाथ के धन के बारे में सबसे प्रिय बात यह लगती थी कि उसके शुभचिंतक इकट्ठा हों और विचार करें कि उसके लिए क्या बेहतर है; इसे बुखारी(1) ने उद्धृत किया है। और इसमें इस बात का प्रमाण है कि उससे अपने लिए खरीदना जायज़ है, जैसा कि हमने उल्लेख किया। दूसरी राय यह है कि वली (अभिभावक) को अपने संरक्षण में मौजूद चीज़ों में से कुछ नहीं खरीदना चाहिए, क्योंकि इससे उस पर संदेह उत्पन्न होता है, सिवाय इसके कि वह सार्वजनिक नीलामी में लोगों की उपस्थिति में हो। मुहम्मद इब्न अब्दुल हकम ने कहा: वह विरासत में से न खरीदे, और इसमें कोई हर्ज नहीं है कि वह किसी को गुप्त रूप से अपने लिए खरीदने के लिए भेजे, यदि यह ज्ञात न हो कि वह उसकी ओर से है(2)। छठी बात: अल्लाह तआला का कथन: "और यदि तुम उनके साथ मिलकर रहो, तो वे तुम्हारे भाई हैं।" यह मेल-जोल वैसा ही है जैसे एक जैसी चीज़ों को मिलाना, जैसे खजूर के साथ खजूर। अबू उबैद(3) ने कहा: अनाथों के साथ मेल-जोल यह है कि उनमें से किसी के पास धन हो, और उसके संरक्षक के लिए अपना भोजन उससे अलग रखना मुश्किल हो, और वह उसे अपने परिवार के साथ मिलाने के अलावा कोई चारा न पाए। तो वह अनाथ के धन में से उतना हिस्सा लेता है जो सावधानीपूर्वक अनुमान के अनुसार उसके लिए पर्याप्त हो, और उसे अपने परिवार के खर्चों में शामिल कर देता है। इसमें कमी या अधिकता हो सकती है, इसलिए यह निरस्त (नस्ख) करने वाली आयत इसमें रियायत लेकर आई। अबू उबैद ने कहा: मेरे निकट यह उस कार्य का आधार है जो यात्रा में साथी करते हैं, वे आपस में खर्चों को बराबर बांट लेते हैं, जबकि उनके भोजन की मात्रा कम या ज्यादा हो सकती है। हर वह व्यक्ति जो कम खाता है, अपने साथी पर उपकार करके खुश नहीं होता। अतः जब अनाथों के धन के मामले में यह व्यापक (अनुमेय) है, तो दूसरों के मामले में यह और भी व्यापक होगा। यदि ऐसा न होता, तो मुझे डर था कि लोगों के लिए मामला संकीर्ण (मुश्किल) हो जाता। सातवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: "तो वे तुम्हारे भाई हैं" यह एक लुप्त उद्देश्य (मुब्तदा) का विधेय (खबर) है, अर्थात: तो वे तुम्हारे भाई हैं। और 'फा' शर्त का जवाब है। और अल्लाह तआला का कथन: "और अल्लाह जानता है बिगाड़ने वाले को सँवारने वाले से" एक चेतावनी है, अर्थात: वह अनाथों के धन को बिगाड़ने वाले को उसे सँवारने वाले से जानता है; अतः वह हर एक को उसके सुधारने या बिगाड़ने का बदला देगा(4)।

(1) हदीस (2767) के बाद। (2) देखें अल-नवादिर वल-ज़ियादात 11/298। (3) अल-नासीख वल-मंसूख पृ. 240 में। (4) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/296।

سورة البقرہ : آیت ۲۲۰ - ۴۵۲

طاؤس سے جب یتیموں کے کسی معاملے کے بارے میں پوچھا جاتا تو وہ پڑھتے: ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ﴾ (اور اللہ جانتا ہے بگاڑنے والے کو سنوارنے والے سے)۔ ابن سیرین کو یتیم کے مال کے بارے میں سب سے زیادہ پسندیدہ بات یہ تھی کہ اس کے خیر خواہ جمع ہوں، اور وہ دیکھیں کہ اس کے لیے کیا بہتر ہے؛ اسے بخاری(۱) نے ذکر کیا ہے۔ اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ اس سے اپنے لیے خریدنا جائز ہے؛ جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ دوسرا قول یہ ہے کہ ولی (سرپرست) کو اپنے زیرِ انتظام چیزوں میں سے کچھ نہیں خریدنا چاہیے، کیونکہ اس سے اس پر تہمت لگتی ہے، سوائے اس کے کہ وہ بیع (فروخت) سرعام لوگوں کے مجمعے میں ہو۔ محمد بن عبد الحکم نے کہا: وہ ترکہ میں سے نہ خریدے، اور اس میں کوئی حرج نہیں کہ وہ کسی کو چھپا کر بھیجے جو اس کے لیے اس میں سے خرید لائے بشرطیکہ یہ معلوم نہ ہو کہ وہ اس کی طرف سے ہے(۲)۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِن تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ﴾ (اور اگر تم ان کے ساتھ مل جل کر رہو، تو وہ تمہارے بھائی ہیں)۔ یہ میل جول ایسا ہی ہے جیسے ایک جیسی چیز کا دوسری جیسی چیز سے میل جول، جیسے کھجور کا کھجور کے ساتھ ابو عبید(۳) نے کہا: یتیموں کے ساتھ میل جول یہ ہے کہ ان میں سے کسی کے پاس مال ہو، اور اس کے کفیل کے لیے اپنا کھانا اس سے الگ رکھنا مشکل ہو، اور وہ اسے اپنے اہل و عیال کے کھانے کے ساتھ ملانے کے سوا کوئی چارہ نہ پائے، تو وہ یتیم کے مال میں سے اتنا لیتا ہے جتنا وہ احتیاط کے ساتھ اندازہ کر کے اپنے لیے کافی سمجھتا ہے، اور اسے اپنے اہل و عیال کے خرچے میں شامل کر دیتا ہے، اور اس میں کمی یا زیادتی واقع ہو سکتی ہے، چنانچہ یہ ناسخ آیت اس میں رخصت لے کر آئی۔ ابو عبید نے کہا: میرے نزدیک یہ اس عمل کی بنیاد ہے جو سفر میں ساتھی کرتے ہیں، وہ اپنے درمیان اخراجات برابر

تقسیم کر لیتے ہیں، جبکہ ان کے کھانے کی مقدار کم یا زیادہ ہو سکتی ہے، اور ہر وہ شخص جس کا کھانا کم ہو اس کا دل اپنے ساتھی پر احسان کر کے خوش نہیں ہوتا۔ پس جب یتیموں کے مال کے بارے میں اتنی وسعت دی گئی، تو دوسروں کے مال میں تو یہ وسعت بدرجہ اولیٰ ہوگی، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو مجھے ڈر تھا کہ لوگوں پر یہ معاملہ تنگ ہو جاتا۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِخْوَانُكُمْ﴾ یہ ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے، یعنی: وہ تمہارے بھائی ہیں، اور 'فا' جوابِ شرط ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ﴾ یہ ایک تنبیہ ہے، یعنی: وہ یتیموں کے مال کو بگاڑنے والے کو اسے سنوارنے والے سے جانتا ہے؛ پس وہ ہر ایک کو اس کے سنوارنے یا بگاڑنے کا بدلہ دے گا(۴)۔

---

(۱) حدیث (۲۷۶۷) کے بعد۔ (۲) دیکھیے النوادر والزیادات ۲۹۸/۱۱۔ (۳) الناسخ والمنسوخ ص ۲۴۰ میں۔ (۴) دیکھیے المحرر الوجیز ۲۹۶/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 221 - 453

Eighth point: His saying, the Almighty: "And if Allah had willed, He could have put you into difficulty." Al-Hakam narrated from Miqsam, from Ibn Abbas: "And if Allah had willed, He could have put you into difficulty"; he said: If He had willed, He would have made what you acquired from the wealth of orphans a cause of destruction(1).

It was said: "la-a'natakum" means: to destroy you, narrated from Al-Zajjaj and Abu Ubaydah(2).

Al-Qutbi(3) said: He would have made things narrow and difficult for you, but He did not wish anything but ease for you.

It was said: meaning: He would have burdened you with what is difficult for you to perform, and made you sinful in mingling with them, as He did with those before you, but He lightened it for you.

And "al-anat" is hardship, and it is said "anita" (he suffered hardship) and "a'natahu ghayruhu" (someone else put him in hardship). It is said of a set bone if something strikes it and breaks it again: "qad a'natahu" (it has been reinjured), so it is "anit"(4) and "mu'nat". And a beast of burden "anatit" when a fracture occurs in its legs after being set such that it cannot run. And a hill "anut" is one difficult to climb. Ibn Al-Anbari said: The root of "al-anat" is severity; so when(5) the Arabs say: "fulan yata'annat fulanan wa yu'nituhu", their meaning is that he is harsh with him and obligates him to what is difficult for him to perform, then it was transferred to the meaning of destruction. And the root is what we described(6).

His saying, the Almighty: "Indeed, Allah is Exalted in Might and Wise," meaning: Nothing is impossible for Him. "Wise" He disposes of His kingdom as He wills, with no restriction on Him, Exalted and High is He far above all.

His saying, the Almighty: "And do not marry polytheistic women until they believe. And a believing slave woman is better than a polytheist, even though she might please you. And do not marry polytheistic men [to your women] until they believe. And a believing slave is better than a polytheist, even though he might please you. Those invite [you] to the Fire, but Allah invites to Paradise and to forgiveness, by His permission. And He makes clear His verses to the people that perhaps they may remember."

(1) Recorded by al-Tabari 3/709. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/294, and Majaz al-Quran by Abu Ubaydah 1/73. (3) In Gharib al-Quran 1/83. (4) In the copies: "anit", and what is established is from (M), which corresponds to al-Sihah (anat). (5) In the copies: "idha", and what is established is from (M). (6) See Tahdhib al-Lughah by al-Azhari 2/273-275, and al-Sihah (anat).

सूरह अल-बकरा: आयत 221 - 453

आठवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: "और अगर अल्लाह चाहता तो तुम्हें कठिनाई में डाल देता।" अल-हकम ने मिक़्सम से, इब्न अब्बास से रिवायत की है: "और अगर अल्लाह चाहता तो तुम्हें कठिनाई में डाल देता"; उन्होंने कहा: अगर वह चाहता तो यतीमों के माल से जो कुछ तुम्हें मिला है, उसे विनाश का कारण बना देता(1)।

कहा गया है: "ला-अनतकुम" का अर्थ है: तुम्हें नष्ट कर देना, अल-ज़ज्जाज और अबू उबैदाह से रिवायत है(2)।

अल-कुतबी(3) ने कहा: वह तुम्हारे लिए तंगी और सख्ती कर देता, लेकिन उसने तुम्हारे लिए आसानी के सिवा कुछ नहीं चाहा।

यह भी कहा गया है: यानी, वह तुम पर वह काम डाल देता जिसे पूरा करना तुम्हारे लिए कठिन होता, और उनके साथ मेलजोल में तुम्हें गुनहगार बना देता, जैसा कि उसने तुमसे पहले के लोगों के साथ किया था, लेकिन उसने तुम्हारे लिए इसे आसान कर दिया।

"अल-अ़नत" का अर्थ है कठिनाई, और कहा जाता है "अ़निता" (वह कठिनाई में पड़ा) और "अ़नतहु गैरुहु" (किसी और ने उसे कठिनाई में डाल दिया)। टूटी हुई हड्डी के बारे में कहा जाता है जब उसे जोड़ने के बाद कुछ चोट लगे और वह फिर से टूट जाए: "क़द अ़नतहु" (वह फिर से चोटिल हो गई), तो वह "अ़नित"(4) और "मुअ़नत" है। और जानवर "अ़नतित" तब होता है जब उसकी टांगों में हड्डी जुड़ने के बाद फिर से फ्रैक्चर हो जाए जिससे वह दौड़ न सके। और "अ़नूत" पहाड़ी वह है जिस पर चढ़ना कठिन हो। इब्न अल-अंबारी ने कहा: "अ़नत" की जड़ 'सख्ती' है; इसलिए जब(5) अरब कहते हैं: "अमुक व्यक्ति अमुक पर अ़नत करता है", तो उनका मतलब होता है कि वह उस पर सख्ती करता है और उसे ऐसी चीज़ों के लिए बाध्य करता है जिन्हें पूरा करना उसके लिए कठिन हो, फिर इसे 'विनाश' के अर्थ में इस्तेमाल किया जाने लगा। और मूल अर्थ वही है जो हमने बताया है(6)।

अल्लाह तआला का फरमान: "बेशक अल्लाह जबरदस्त और हिकमत वाला है," यानी: कोई भी चीज़ उसे रोक नहीं सकती। "हिकमत वाला" वह अपनी सल्तनत में अपनी मर्जी के मुताबिक काम करता है, उस पर कोई पाबंदी नहीं है, वह बहुत बुलंद और बड़ा है।

अल्लाह तआला का फरमान: "और तुम मुशरिक औरतों से निकाह न करो जब तक कि वे ईमान न ले आएं। और एक ईमान वाली लौंडी, मुशरिक औरत से बेहतर है, चाहे वह तुम्हें कितनी ही पसंद आए। और मुशरिक मर्दों से (अपनी औरतों का) निकाह न करो जब तक कि वे ईमान न ले आएं। और एक ईमान वाला गुलाम, मुशरिक मर्द से बेहतर है, चाहे वह तुम्हें कितना ही पसंद आए। ये लोग आग की तरफ बुलाते हैं, और अल्लाह अपने हुक्म से जन्नत और बख्शिश की तरफ बुलाता है। और वह लोगों के लिए अपनी आयतें साफ-साफ बयान करता है ताकि वे नसीहत हासिल करें।"

(1) तबरानी ने इसे 3/709 में निकाला है। (2) अल-ज़ज्जाज की मा'आनी अल-कुरान 1/294, और अबू उबैदाह की मजाज़ अल-कुरान 1/73। (3) गरीब अल-कुरान 1/83 में। (4) प्रतियों में: "अनियत", और जो स्थापित है वह (M) से है, जो अल-सिहाह (अनात) के अनुरूप है। (5) प्रतियों में: "इज़ा", और जो स्थापित है वह (M) से है। (6) अल-अज़हरी की तहजीब अल-लुगह 2/273-275, और अल-सिहाह (अनात) देखें।

سورة البقرہ : آیت ۲۲۱ - ۴۵۳

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "اور اگر اللہ چاہتا تو تمہیں مشقت میں ڈال دیتا۔" حکم نے مقسم سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے: "اور اگر اللہ چاہتا تو تمہیں مشقت میں ڈال دیتا"؛ انہوں نے فرمایا: اگر وہ چاہتا تو یتیموں کے مال سے جو کچھ تمہیں حاصل ہوا ہے اسے ہلاکت کا باعث بنا دیتا (۱)۔

اور کہا گیا: "لأعنتكم" کا مطلب ہے: تمہیں ہلاک کر دیتا، زجاج اور ابو عبیدہ سے مروی ہے (۲)۔

اور القتبی (۳) نے کہا: وہ تم پر تنگی اور سختی کر دیتا، لیکن اس نے تمہارے لیے آسانی کے سوا کچھ نہیں چاہا۔

اور یہ بھی کہا گیا: یعنی، وہ تم پر ایسی چیز فرض کر دیتا جس کی ادائیگی تم پر شاق گزرتی، اور ان کے ساتھ میل جول میں تمہیں گناہ گار ٹھہراتا، جیسا کہ اس نے تم سے پہلے والوں کے ساتھ کیا، لیکن اس نے تم سے تخفیف کر دی۔

اور "العَنَت" کے معنی مشقت کے ہیں، اور کہا جاتا ہے "عَنِتَ" (وہ مشقت میں پڑا) اور "أعنته غيره" (کسی دوسرے نے اسے مشقت میں ڈالا)۔ اور جوڑی ہوئی ہڈی کے بارے میں جب اسے دوبارہ کوئی چوٹ لگے اور وہ ٹوٹ جائے تو کہا جاتا ہے: "قد أعنته"، پس وہ "عَنِت" (۴) اور "مُعْنَت" ہے۔ اور چوپایہ اس وقت "عَنِتَت" کہلاتا ہے جب اس کے پیر کی ہڈی جڑنے کے بعد دوبارہ ٹوٹ جائے کہ وہ دوڑ نہ سکے۔ اور "أكمة عنوت" وہ پہاڑی ہے جس پر چڑھنا دشوار ہو۔ ابن الانباری نے کہا: "عنت" کی اصل سختی ہے، پس جب (۵) عرب کہتے ہیں: "فلاں شخص فلاں پر سختی (عنت) کرتا ہے"، تو ان کی مراد یہ ہوتی ہے کہ وہ اس پر سختی کرتا ہے اور اسے ایسی

چیزوں کا پابند بناتا ہے جن کی ادائیگی اس پر گراں گزرتی ہے، پھر یہ ہلاکت کے معنی میں منتقل ہو گیا۔ اور اصل وہی ہے جو ہم نے بیان کیا (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بیشک اللہ زبردست اور حکمت والا ہے"، یعنی: کوئی چیز اسے روک نہیں سکتی۔ "حکمت والا" وہ اپنی ملکیت میں جو چاہتا ہے تصرف کرتا ہے، اس پر کوئی روک ٹوک نہیں، وہ بہت بلند و بالا اور بڑا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور تم مشرک عورتوں سے نکاح نہ کرو جب تک کہ وہ ایمان نہ لے آئیں، اور ایمان والی لونڈی مشرک عورت سے بہتر ہے خواہ وہ تمہیں بھلی ہی لگے، اور تم (اپنی عورتوں کا) مشرک مردوں سے نکاح نہ کرو جب تک کہ وہ ایمان نہ لے آئیں، اور ایمان والا غلام مشرک مرد سے بہتر ہے خواہ وہ تمہیں بھلا ہی لگے۔ وہ لوگ آگ کی طرف بلاتے ہیں اور اللہ اپنے حکم سے جنت اور بخشش کی طرف بلاتا ہے، اور وہ لوگوں کے لیے اپنی آیات واضح کرتا ہے تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں"۔

(۱) اسے طبری نے ۷۰۹/۳ میں نکالا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۱ / ۲۹٤، اور مجاز القرآن لابی عبیدہ ۱ / ۷۳۔ (۳) غریب القرآن ۱ / ۸۳ میں۔ (۴) نسخوں میں: "عنیت" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور یہی "الصحاح" (عنت) کے مطابق ہے۔ (۵) نسخوں میں: "إذا" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۶) دیکھئے تہذیب اللغۃ للازہری ۲ / ۲۷۳-۲۷۵، اور الصحاح (عنت)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 221 454

His words (Exalted be He): {And do not marry polytheistic women until they believe. And a believing slave woman is better than a polytheist, even though she might please you.}

There are seven issues in this: First: His words (Exalted be He): {And do not marry} (wa-lā tankihū) is the reading of the majority with a fatha on the letter tā'. It was also read in an anomalous (shādhdh) reading with a damma (wa-lā tunkihū), as if the meaning is that the one marrying her has married her off from himself. Nikāh: Its origin is sexual intercourse, and it is used for marriage metaphorically and expansively(1), and its explanation will follow, God willing. Second: Since God, Glory be to Him and Exalted, permitted mixing with orphans, and mixing in marriage, He made it clear that marrying polytheists is not valid. Muqatil said: This verse was revealed regarding Abu Marthad al-Ghanawi - and it was said: regarding Marthad ibn Abi Marthad(2) - and his name was Kannaz ibn Husain al-Ghanawi; the Messenger of Allah ﷺ sent him secretly to Makkah to bring out one of his companions. He had a woman in Makkah whom he loved during the Jahiliyyah period, called 'Anaq. She came to him, and he said to her: "Islam has forbidden what was in the Jahiliyyah." She said: "Then marry me." He said: "Not until I ask permission from the Messenger of Allah ﷺ." So he went to the Prophet ﷺ and asked his permission, and he forbade him from marrying her because he was a Muslim and she was a polytheist(3). Its explanation will follow in [Surah] An-Nur(4), God willing. Third: The scholars differed in the interpretation of this verse. A group said: Allah forbade the marriage of...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/296. Ibn Khalawayh mentioned the anomalous reading in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 13, and attributed it to Al-A'mash. (2) In the manuscript copies: Abi Marthad ibn Abi Marthad, and what is established is from (m). Abu Marthad al-Ghanawi and his son Marthad were both companions who fought at Badr, allies of Hamza ibn Abd al-Muttalib. Marthad was killed on the day of Al-Raji' during the life of the Messenger of Allah ﷺ. As for Abu Marthad, he died in the year 12 AH during the caliphate of Abu Bakr. Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isabah) 12/140 and 10/60. (3) Tafsir Ibn Abi Hatim (2100), and Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi pp. 66-67. Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in Al-Kafi al-Shaf p. 18 that its revelation in this story is not correct, and that the verse which was revealed was His words: {The fornicator does not marry except a fornicatress or a polytheist} [An-Nur: 3] as in Sunan Abi Dawud (2051), Sunan al-Tirmidhi (3177), and Al-Sunan al-Kubra by Al-Nasa'i (5319). (4)

Regarding its 3rd verse. The phrase appeared in (kh), (z), and (ẓ) shortened as follows: "His name: Kanz ibn Husain, he asked permission from the Messenger of Allah ﷺ to marry 'Anaq, a woman in Makkah who was a polytheist, so Abu Marthad was forbidden from marrying her because he was a Muslim. And it will follow..."

सूरा अल-बकरा: आयत २२१ ४५४

अल्लाह तआला का कथन: {और मुशरिक (अल्लाह के साथ शरीक ठहराने वाली) औरतों से निकाह न करो जब तक कि वे ईमान न ले आएं। और एक ईमान वाली दासी, मुशरिक महिला से बेहतर है, चाहे वह तुम्हें कितनी ही पसंद क्यों न आए।}

इसमें सात मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और निकाह न करो} (व-ला तन्किहू) अधिकांश पाठकों द्वारा 'ता' पर 'फ़त्हा' के साथ पढ़ा गया है। एक असामान्य (शाज़) पाठ में इसे 'ज़म्मा' (व-ला तुन्किहू) के साथ भी पढ़ा गया है, मानो इसका अर्थ यह है कि उससे विवाह करने वाले ने उसे स्वयं से विवाह कराया है। निकाह: इसका मूल अर्थ संभोग है, और इसका उपयोग विवाह के लिए आलंकारिक रूप से और विस्तार से किया जाता है(१), और इसका स्पष्टीकरण इंशाअल्लाह आगे आएगा। दूसरा: चूँकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने अनाथों के साथ घुलने-मिलने और निकाह के माध्यम से घुलने-मिलने की अनुमति दी है, तो उसने स्पष्ट किया कि मुशरिकों के साथ निकाह करना सही नहीं है। मुक़ातिल ने कहा: यह आयत अबू मरथद अल-ग़नवी के बारे में उतरी थी - और कहा गया है: मरथद बिन अबी मरथद(२) के बारे में - और उनका नाम कन्नाज़ बिन हुसैन अल-ग़नवी था; अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें गुप्त रूप से मक्का भेजा था ताकि वे अपने साथियों में से एक व्यक्ति को बाहर निकाल लाएं। मक्का में उनकी एक महिला थी जिसे वे जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में प्यार करते थे, जिसे अनाक़ कहा जाता था। वह उनके पास आई और कहा: "इस्लाम ने उन चीजों को हराम (वर्जित) कर दिया है जो जाहिलियत में थीं।" उसने कहा: "तो मुझसे निकाह कर लो।" उन्होंने कहा: "नहीं, जब तक मैं अल्लाह के रसूल ﷺ से अनुमति न ले लूँ।" फिर वे नबी ﷺ के पास आए और उनसे अनुमति मांगी, तो उन्होंने उन्हें उससे निकाह करने से मना कर दिया; क्योंकि वे मुसलमान थे और वह मुशरिक थी(३)। इसका स्पष्टीकरण इंशाअल्लाह [सूरा] 'अन-नूर'(४) में आएगा। तीसरा: विद्वानों ने इस आयत की व्याख्या में मतभेद किया है, तो एक समूह ने कहा: अल्लाह ने निकाह हराम किया है...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २९६/१, और इब्न खालवैह ने 'अल-किरात अल-शाज़ाह' पृष्ठ १३ में असामान्य पाठ का उल्लेख किया है, और इसे अल-अ'मश के नाम किया है। (२) पांडुलिपि प्रतियों में: 'अबी मरथद बिन अबी मरथद', और जो स्थापित है वह (म) से है। अबू मरथद अल-ग़नवी और उनके पुत्र मरथद दोनों बद्री सहाबी थे, हमज़ा बिन अब्दुल मुत्तलिब के सहयोगी थे। मरथद की हत्या

अल्लाह के रसूल ﷺ के जीवन काल में 'अल-रजीअ' के दिन हुई थी। जहाँ तक अबू मरथद की बात है, उनकी मृत्यु हिजरी साल (१२) में अबू बकर के खिलाफत काल में हुई थी। अल-इस्तियाब (अल-इसाबा के हाशिये पर) १४०/१२ और ६०/१०। (३) तफ़सीर इब्न अबी हातिम (२१००), और अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृष्ठ ६६ और ६७। हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-काफ़ी अल-शाफ़' पृष्ठ १८ में उल्लेख किया है कि इस कहानी में इसका अवतरण सही नहीं है, और जो आयत अवतरित हुई थी वह अल्लाह तआला का कथन है: {व्यभिचारी पुरुष केवल व्यभिचारिणी या मुशरिक महिला से ही निकाह करता है} [अन-नूर: ३] जैसा कि सुनन अबी दाऊद (२०५१), सुनन अल-तिर्मिज़ी (३१७७), और अल-सुन्नन अल-कुबरा लिल-नसाई (५३१९) में है। (४) इसकी आयत (३) में। और वाक्य (ख), (ज़), और (ظ) में संक्षेप में इस प्रकार आया है: "उनका नाम: कंज़ बिन हुसैन, उन्होंने मक्का की एक महिला अनाक़ से निकाह करने के लिए अल्लाह के रसूल ﷺ से अनुमति मांगी, जो मुशरिक थी, इसलिए अबू मरथद को उससे निकाह करने से मना कर दिया गया, क्योंकि वे मुसलमान थे। और आगे आएगा.."

سورة البقرہ: آیت ۲۲۱ ٤٥٤

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَا تَنكِحُوا الْمُشْرِكَتِ حَتَّى يُؤْمِنَّ وَلَأَمَةٌ مُّؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِّن مُّشْرِكَةٍ وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ ﴾ اور مشرک عورتوں سے نکاح نہ کرو جب تک کہ وہ ایمان نہ لے آئیں۔ اور ایک مومنہ لونڈی، مشرک عورت سے بہتر ہے، خواہ وہ تمہیں کتنی ہی پسند کیوں نہ آئے۔

اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَنكِحُوا﴾ جمہور کی قرات تاء کے فتحہ کے ساتھ ہے۔ اور شاذ قرات میں اسے ضمہ کے ساتھ (تُنكِحُوا) پڑھا گیا ہے، گویا اس کا مطلب یہ ہے کہ اس سے شادی کرنے والے نے اسے اپنی طرف سے نکاح میں دیا ہے۔ نکاح: اس کی اصل جماع ہے، اور اسے مجازی اور وسعت کے طور پر شادی کے لیے استعمال کیا جاتا ہے(۱)، اور اس کی وضاحت انشاء اللہ تعالیٰ آگے آئے گی۔ دوسرا: جب اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے یتیموں کے ساتھ ملنے جلنے، اور نکاح کے ذریعے میل جول کی اجازت دی، تو واضح کر دیا کہ مشرکین کے ساتھ نکاح درست نہیں۔ مقاتل نے کہا: یہ آیت ابو مرثد الغنوی کے بارے میں نازل ہوئی - اور کہا گیا: مرثد بن ابی مرثد(۲) کے بارے میں - اور ان کا نام کنّاز بن حصین الغنوی تھا؛ رسول اللہ ﷺ نے انہیں خفیہ طور پر مکہ بھیجا تھا تاکہ وہ اپنے ساتھیوں میں سے ایک شخص کو نکال لائیں۔ مکہ میں ان کی ایک عورت تھی جسے وہ جاہلیت میں پسند کرتے تھے، جسے عناق کہا جاتا تھا۔ وہ ان کے پاس آئی، تو انہوں نے اس سے کہا: "اسلام نے ان چیزوں کو حرام کر دیا ہے جو جاہلیت میں تھیں۔" اس نے کہا: "پھر مجھ سے نکاح کر لو۔" انہوں نے کہا: "نہیں، جب تک میں رسول اللہ ﷺ سے اجازت نہ لے لوں۔" پھر وہ نبی ﷺ کے پاس آئے اور آپ سے اجازت مانگی، تو آپ نے انہیں اس سے نکاح کرنے سے منع کر دیا؛ کیونکہ وہ مسلمان تھے اور وہ مشرکہ تھی(۳)۔ اس کی

وضاحت انشاء الله تعالیٰ [سورہ] 'النور'(٤) میں آئے گی۔ تیسرا: علماء نے اس آیت کی تاویل میں اختلاف کیا ہے، تو ایک گروہ نے کہا: اللہ نے نکاح حرام کر دیا...

---

(١) المحرر الوجیز ٢٩٦/١، اور ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذہ' ص ١٣ میں شاذ قرات کا ذکر کیا ہے، اور اسے الاعمش کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٢) قلمی نسخوں میں: 'ابی مرثد بن ابی مرثد'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ ابو مرثد الغنوی اور ان کے بیٹے مرثد دونوں بدری صحابی تھے، حمزہ بن عبد المطلب کے حلیف تھے۔ مرثد یوم الرجیع کو رسول اللہ ﷺ کی زندگی میں شہید ہوئے، جہاں تک ابو مرثد کا تعلق ہے تو وہ سن (١٢ھ) میں ابوبکرؓ کی خلافت میں فوت ہوئے۔ الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیہ پر) ١٤٠/١٢ اور ٦٠/١٠۔ (٣) تفسیر ابن ابی حاتم (٢١٠٠)، اور اسباب النزول للواحدی ص ٦٦ اور ٦٧۔ حافظ ابن حجر نے 'الکافی الشاف' ص ١٨ میں ذکر کیا ہے کہ اس قصے میں اس کا نزول صحیح نہیں ہے، اور جو آیت نازل ہوئی وہ اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً﴾ [النور: ٣] جیسا کہ سنن ابی داؤد (٢٠٥١)، سنن ترمذی (٣١٧٧)، اور السنن الکبری للنسائی (٥٣١٩) میں ہے۔ (٤) اس کی آیت (٣) میں۔ اور (خ)، (ز)، اور (ظ) میں عبارت اختصار کے ساتھ یوں آئی ہے: "ان کا نام: کنز بن حصین، انہوں نے مکہ کی ایک عورت عناق سے نکاح کے لیے رسول اللہ ﷺ سے اجازت مانگی، جو کہ مشرکہ تھی، تو ابو مرثد کو اس سے نکاح کرنے سے منع کر دیا گیا، کیونکہ وہ مسلمان تھے۔ اور آگے آئے گا.."

455 Surah Al-Baqarah: Verse 221

...polytheistic women in Surah Al-Baqarah, then women from the People of the Book were exempted from this phrase, so He made them permissible in Surah Al-Ma'idah(1). This view was narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both)(2), and it was held by Malik ibn Anas, Sufyan ibn Said al-Thawri, and Abd al-Rahman ibn Amr al-Awza'i(3). Qatada and Said ibn Jubayr said: The wording of the verse is general, applying to every disbelieving woman, but the intended meaning is specifically the women of the People of the Book. The specificity was explained by the verse of "Al-Ma'idah," and the generality never included the women of the People of the Book. This is one of the two opinions of Al-Shafi'i. According to the first opinion, the generality included them, then the verse of "Al-Ma'idah" abrogated part of that generality. This is the school of thought of Malik (may Allah have mercy on him), as mentioned by Ibn Habib, who said: The marriage of a Jewish or Christian woman, even if Allah Almighty has made it lawful, is considered burdensome and blameworthy(4). Ibrahim ibn Ishaq(5) al-Harbi said: Some people took the view that the verse in "Al-Baqarah" is the abrogator, and the one in "Al-Ma'idah" is the abrogated; thus, they prohibited marriage to any polytheistic woman, whether she is from the People of the Book or not. Al-Nahhas said: Among the proofs for the one who holds this view from what is authentic in its chain of narration is what Muhammad ibn Zabban(6) narrated to us, saying: Muhammad ibn Rumh narrated to us, saying: Al-Layth informed us, on the authority of Nafi', that Abdullah ibn Umar, when asked about a man marrying a Christian or Jewish woman, would say: Allah has forbidden polytheistic women to believers, and I do not know of any polytheism greater than a woman saying: Her Lord is Jesus, or a servant from the servants of Allah(7)! Al-Nahhas said: This is a view that goes against the opinion of the group (Jama'ah) upon whom the proof is established; for a group from the Sahabah and Tabi'un have spoken of the permissibility of marrying women from the People of the Book; among them is Uthman...

(1) Verse (5). (2) Al-Ishraf 91/4. Narrated by Al-Tabari 712/3, and Al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh 4/2. (3) See Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 5/2. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 296/1, and see Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 6/2-7. (5) In the handwritten copies and (M): Ishaq ibn Ibrahim, which is a mistake. The narration was recorded by Al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh 5/2. (6) In (D), (Z), and (M): Rayyan, which is a mistake. See Siyar A'lam al-Nubala 519/14. (7) Al-Nasikh wal-Mansukh 6/2, and the narration was recorded by Al-Bukhari (5285) via Qutayba ibn

Said from Al-Layth, with the phrase: "and he is a servant from the servants of Allah" instead of "or a servant from the servants of Allah."

४५५ सूरा अल-बकरा: आयत २२१

...सूरा अल-बकरा में मुशरिक (बहुदेववादी) महिलाएँ फिर इस वाक्यांश से अहले किताब (किताब वाले) की महिलाओं को निकाल दिया गया, इसलिए उन्हें सूरा अल-माइदा (१) में हलाल कर दिया गया। यह कथन इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) (२) से वर्णित है, और मलिक बिन अनस, सुफियान बिन सईद अल-थौरी और अब्द अल-रहमान बिन अम्र अल-औज़ाई (३) ने यही कहा है। क़तादा और सईद बिन जुबैर ने कहा: आयत के शब्द सामान्य रूप से हर काफ़िर महिला के लिए हैं, लेकिन इसका अर्थ अहले किताब की महिलाओं के लिए विशेष है, और आयत "अल-माइदा" ने इस विशिष्टता को स्पष्ट किया है, और सामान्य शब्द कभी भी अहले किताब की महिलाओं के दायरे में नहीं आए। यह अल-शफीई के दो कथनों में से एक है। पहले कथन के अनुसार, वे सामान्य श्रेणी में शामिल थीं, फिर "अल-माइदा" की आयत ने उस सामान्यता के कुछ हिस्से को निरस्त (मनसूख़) कर दिया। यह मलिक (रहमहुल्लाह) का मत है, जैसा कि इब्न हबीब ने उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: यहूदी या ईसाई महिला से विवाह, भले ही अल्लाह तआला ने इसे हलाल कर दिया हो, बोझिल और निंदनीय माना जाता है (४)। इब्राहिम बिन इसहाक (५) अल-हरबी ने कहा: कुछ लोग इस राय पर गए और सूरा "अल-बकरा" वाली आयत को नासिख़ (निरस्त करने वाली) और "अल-माइदा" वाली आयत को मनसूख़ (निरस्त होने वाली) माना; इसलिए उन्होंने हर मुशरिक महिला से निकाह को हराम कर दिया, चाहे वह अहले किताब हो या न हो। अल-नह़ास ने कहा: इस राय के कायल के लिए सहीह सनद के साथ दी जाने वाली दलीलों में से वह है जो हमें मुहम्मद बिन ज़ब्बान (६) ने बताई, उन्होंने कहा: हमें मुहम्मद बिन रुम्ह ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अल-लैथ ने नाफ़े के माध्यम से बताया कि अब्दुल्लाह बिन उमर से जब किसी व्यक्ति के ईसाई या यहूदी महिला से विवाह के बारे में पूछा जाता, तो वह कहते: अल्लाह ने मुशरिक महिलाओं को ईमान वालों पर हराम कर दिया है, और मैं शिर्क(बहुदेववाद) के किसी भी रूप को इससे बड़ा नहीं जानता कि कोई महिला कहे: उसका रब ईसा है, या अल्लाह के बंदों में से एक बंदा (७)! अल-नह़ास ने कहा: यह एक ऐसा विचार है जो उन जमात के दृष्टिकोण से बाहर है जिनके द्वारा दलील स्थापित होती है; क्योंकि सहाबा और ताबेईन के एक समूह ने अहले किताब की महिलाओं से विवाह को हलाल कहा है; उनमें से उस्मान हैं...

(१) आयत (५)। (२) अल-इशराफ़ ९१/४। और इसे तबरी ने ७१२/३ में और नह़ास ने अन-नासिह़ वल-मनसूख ४/२ में संकलित किया है। (३) देखें अल-नह़ास की अन-नासिह़ वल-मनसूख ५/२। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २९६/१, और देखें अल-नह़ास की अन-नासिह़ वल-मनसूख ६/२-७। (५)

हस्तलिखित प्रतियों और (म) में: इसहाक बिन इब्राहिम, जो एक गलती है। इस प्रभाव को नह़ास ने अन-नासिह़ वल-मनसूख ५/२ में संकलित किया है। (६) (द), (ज़) और (म) में: रय्यान, जो एक गलती है। देखें सियर अलाम अन-नुबला ५१९/१४। (७) अन-नासिह़ वल-मनसूख ६/२, और इस प्रभाव को बुखारी (५२८५) ने कुतैबा बिन सईद के माध्यम से लैथ से संकलित किया है, और इसमें है: "और वह अल्लाह के बंदों में से एक बंदा है", बजाय: "या अल्लाह के बंदों में से एक बंदा।"

٤٥٥ سورہ البقرہ: آیت ٢٢١

...سورہ البقرہ میں مشرک عورتیں، پھر اس جملے سے اہل کتاب کی عورتوں کو مستثنیٰ کیا گیا، تو انہیں سورہ المائدہ(١) میں حلال کر دیا گیا۔ یہ قول ابن عباس رضی اللہ عنہما(٢) سے مروی ہے، اور امام مالک بن انس، سفیان بن سعید الثوری، اور عبد الرحمن بن عمرو الاوزاعی(٣) کا یہی قول ہے۔ قتادہ اور سعید بن جبیر نے کہا: آیت کے الفاظ ہر کافر عورت کے لیے عام ہیں، لیکن مراد اس سے اہل کتاب کی عورتوں کے ساتھ خاص ہے، اور آیت "المائدہ" نے اس خصوصیت کو واضح کیا، اور عموم نے کبھی بھی اہل کتاب کی عورتوں کو شامل نہیں کیا۔ یہ شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے، اور پہلے قول کے مطابق، عموم انہیں شامل کرتا تھا، پھر آیت "المائدہ" نے اس عموم کے کچھ حصے کو منسوخ کر دیا۔ یہ امام مالک رحمہ اللہ کا مذہب ہے، جسے ابن حبیب نے ذکر کیا ہے، اور کہا: یہودی اور نصرانی عورت سے نکاح اگرچہ اللہ تعالیٰ نے اسے حلال کر دیا ہے، لیکن اسے بوجھل اور ناپسندیدہ (مذموم) سمجھا گیا ہے(٤)۔ اور ابراہیم بن اسحاق(٥) الحربی نے کہا: ایک جماعت اس طرف گئی کہ انہوں نے سورہ "البقرہ" والی آیت کو ناسخ قرار دیا اور "المائدہ" والی آیت کو منسوخ؛ چنانچہ انہوں نے ہر مشرکہ سے نکاح کو حرام قرار دیا، خواہ وہ کتابیہ ہو یا غیر کتابیہ۔ النحاس نے کہا: اس قول کے قائل کی دلیلوں میں سے وہ ہے جس کی سند صحیح ہے جو ہمیں محمد بن زبَّان(٦) نے بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن رمح نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں لیث نے نافع سے خبر دی کہ عبد اللہ بن عمر سے جب کسی شخص کے نصرانی یا یہودی عورت سے نکاح کے بارے میں پوچھا جاتا تو وہ کہتے: اللہ نے مشرک عورتوں کو مومنوں پر حرام کیا ہے، اور میں شرک کی کسی قسم کو اس سے بڑا نہیں جانتا کہ کوئی عورت کہے: اس کا رب عیسیٰ ہے، یا اللہ کے بندوں میں سے ایک بندہ ہے(٧)! النحاس نے کہا: یہ قول ان

جماعت کے قول سے خارج ہے جن سے حجت قائم ہوتی ہے؛ کیونکہ صحابہ اور تابعین کی ایک جماعت نے اہل کتاب کی عورتوں سے نکاح کو حلال کہا ہے؛ ان میں سے عثمان ہیں۔۔۔

(١) آیت (٥)۔ (٢) الإشراف ٩١/٤۔ اور اسے طبری نے ٧١٢/٣ میں اور النحاس نے الناسخ والمنسوخ ٤/٢ میں روایت کیا ہے۔ (٣) ملاحظہ فرمائیں الناسخ والمنسوخ للنحاس ٥/٢۔ (٤) المحرر الوجیز ٢٩٦/١، اور دیکھیں الناسخ والمنسوخ للنحاس ٦/٢-٧۔ (٥) خطی نسخوں اور (م) میں: اسحاق بن ابراہیم، جو کہ غلطی ہے۔ اس اثر کو النحاس نے الناسخ والمنسوخ ٥/٢ میں روایت کیا ہے۔ (٦) (د) اور (ز) اور (م) میں: ریان، جو کہ غلطی ہے۔ دیکھیں سیر اعلام النبلاء ٥١٩/١٤۔ (٧) الناسخ والمنسوخ ٦/٢، اور اس اثر کو بخاری (٥٢٨٥) نے قتیبہ بن سعید کے واسطے سے لیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: "اور وہ اللہ کے بندوں میں سے ایک بندہ ہے"، بجائے: "یا اللہ کے بندوں میں سے ایک بندہ۔"

Surah Al-Baqarah: Verse 221 (Page 456)

...and Talhah, Ibn Abbas, Jabir, and Hudhayfah, and among the Tabi'un: Sa'id ibn al-Musayyib, Sa'id ibn Jubayr, Al-Hasan, Mujahid, Tawus, 'Ikrimah, Al-Sha'bi, and Al-Dahhak, and the jurists of the various lands are upon this view. Also, it is precluded that this verse from Surah Al-Baqarah would be an abrogator for the verse in Surah Al-Ma'idah; because "Al-Baqarah" is among the first to be revealed in Medina, and "Al-Ma'idah" is among the last to be revealed. It is only the later that abrogates the earlier. As for the narration of Ibn 'Umar, there is no proof in it; because Ibn 'Umar, may Allah have mercy on him, was a cautious man. When he heard the two verses—one permitting and the other forbidding—and news of abrogation had not reached him, he paused. No mention of abrogation was taken from him; rather, it is interpreted for him. Abrogating and abrogated verses are not taken by interpretation (1).

Ibn Atiyyah mentioned: And Ibn Abbas said in some of what was narrated from him: Indeed, the verse is general regarding pagans, Magians, and people of the book, and everyone who is not on Islam is forbidden (2). Based on this, it abrogates the verse in "Al-Ma'idah". Supporting this is the statement of Ibn 'Umar in "Al-Muwatta": "I do not know of any polytheism greater than a woman saying her Lord is Jesus" (3). It was narrated from 'Umar that he separated Talhah ibn Ubaydillah and Hudhayfah ibn al-Yaman from two women from the people of the book. They said: "Should we divorce, O Commander of the Faithful, and do not be angry?" He said: "If your divorce were permissible, your marriage would have been permissible, but I separate you both in a state of smallness and lowliness" (4).

Ibn Atiyyah said: This is not well-supported (5). More supported than it is that 'Umar wanted to separate them, so Hudhayfah said to him: "Do you claim it is forbidden so that I should let her go, O Commander of the Faithful?" He said:

(1) Al-Nasikh wal-Mansukh 2/7-9; see the previous opinions in Al-Nasikh wal-Mansukh by Abu 'Ubayd (146, 149, 151-154), Musannaf Ibn Abi Shaybah 4/158, and Tafsir al-Tabari 3/711-712. (2) Reported by al-Tabari similarly in 3/714; mentioned by al-Hafiz Ibn Kathir, who said: "A very strange (gharib) hadith." (3) See Al-Istidhkar 16/270. (4) Reported by al-Tabari 3/714; mentioned by Ibn Kathir in the commentary of this verse, then he said: "This report from 'Umar is strange." His saying "sagharah" is the plural of "saghir," which refers to one who accepts humiliation. His saying "qama'ah," as it appears in the manuscripts and sources, might be "quma'," the plural of "qami',"

meaning low and small, as mentioned by Sheikh Mahmoud Shakir in his notes on Al-Tabari 4/365, saying: "If the report is authentic, it follows his saying 'sagharah,' and such is common in their speech." (5) In the manuscripts: "very," and what is established is from (m) and Al-Muharrar al-Wajiz.

सूरह अल-बकराह: आयत 221 (पृष्ठ 456)

...और तल्हा, इब्न अब्बास, जाबिर और हुजैफ़ा, और ताबईन में से: सईद इब्न अल-मुसय्यिब, सईद इब्न जुबैर, अल-हसन, मुजाहिद, ताऊस, इकरीमा, अल-शअबी और अल-दहाक, और विभिन्न क्षेत्रों के न्यायविद् इसी मत पर हैं। साथ ही, यह असंभव है कि सूरह अल-बकराह की यह आयत सूरह अल-माइदा की आयत के लिए निरस्त करने वाली (नाि़सिख) हो; क्योंकि "अल-बकराह" मदीना में सबसे पहले नाजिल होने वाली सूरतों में से है, और "अल-माइदा" सबसे आखिर में नाजिल होने वाली सूरतों में से है। केवल बाद वाली आयत ही पहले वाली को निरस्त करती है। जहाँ तक इब्न उमर के हदीस की बात है, तो उसमें कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि इब्न उमर (अल्लाह उन पर रहम करे) एक संकोची व्यक्ति थे। जब उन्होंने दो आयतें सुनीं—एक अनुमति देने वाली और दूसरी मना करने वाली—और उन्हें निरस्तीकरण (नस्ख) की खबर नहीं मिली, तो वे रुक गए। उनसे निरस्तीकरण का कोई उल्लेख नहीं लिया गया; बल्कि यह उनके लिए व्याख्यायित (तावील) किया गया है। निरस्त करने वाली और निरस्त होने वाली आयतें व्याख्या द्वारा नहीं ली जातीं (1)।

इब्न अतिय्या ने उल्लेख किया: और इब्न अब्बास ने अपने बारे में वर्णित कुछ बातों में कहा: वास्तव में, यह आयत मूर्तिपूजकों, मजूसी और अहले-किताब के बारे में सामान्य है, और हर वह व्यक्ति जो इस्लाम पर नहीं है, हराम है (2)। इस आधार पर, यह "अल-माइदा" की आयत को निरस्त करती है। इसके समर्थन में "अल-मुवट्टा" में इब्न उमर का कथन है: "मैं किसी भी शिर्क(बहुदेववाद) को इससे बड़ा नहीं जानता कि एक महिला कहे कि उसका रब ईसा है" (3)। उमर से वर्णित है कि उन्होंने तल्हा इब्न उबैदुल्लाह और हुजैफ़ा इब्न अल-यमान को दो किताबी महिलाओं से अलग कर दिया। उन्होंने कहा: "हे अमीरुल मोमिनीन, क्या हम तलाक दे दें और आप क्रोधित न हों?" उन्होंने कहा: "अगर तुम्हारा तलाक जायज़ होता, तो तुम्हारा निकाह भी जायज़ होता, लेकिन मैं तुम्हें अपमान और तुच्छता की स्थिति में अलग कर रहा हूँ" (4)।

इब्न अतिय्या ने कहा: यह अच्छी तरह समर्थित नहीं है (5), और इससे अधिक समर्थित यह है कि उमर उन्हें अलग करना चाहते थे, तो हुजैफ़ा ने उनसे कहा: "क्या आप दावा करते हैं कि यह हराम है ताकि मैं उसे छोड़ दूँ, हे अमीरुल मोमिनीन?" तो उन्होंने कहा:

(1) अल-नाि़सिख वल-मंसूख 2/7-9; अबू उबैद (146, 149, 151-154) द्वारा अल-नाि़सिख वल-मंसूख, मुसन्नफ़ इब्न अबी शयबा 4/158, और तफ़सीर अल-तबरी 3/711-712 में पिछले मत देखें।

(2) अल-तबरी द्वारा 3/714 में इसी तरह उद्धृत; हाफ़िज़ इब्न कसीर द्वारा उल्लेखित, जिन्होंने कहा: "एक अत्यंत दुर्लभ (ग़रीब) हदीस।" (3) अल-इस्तिधकार 16/270 देखें। (4) अल-तबरी 3/714 द्वारा उद्धृत; इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में इसका उल्लेख किया, फिर कहा: "उमर से यह उल्लेख दुर्लभ है।" उनका कहना "सग़राह," सागिर का बहुवचन है, जो अपमान स्वीकार करने वाले को संदर्भित करता है। उनका कहना "क़मआह," जैसा कि पांडुलिपियों और स्रोतों में है, शायद "क़ुमा" हो, जो "क़मी" का बहुवचन है, जिसका अर्थ है तुच्छ और छोटा, जैसा कि शेख महमूद शाकिर ने अल-तबरी 4/365 पर अपनी टिप्पणियों में उल्लेख किया है, कहते हुए: "यदि यह रिपोर्ट प्रामाणिक है, तो यह उनके कहने 'सग़राह' का अनुसरण है, और उनकी बातचीत में ऐसा बहुत कुछ है।" (5) पांडुलिपियों में: "बहुत," और जो स्थापित है वह (m) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है।

سورة البقرہ: آیت ۲۲۱ (صفحہ ۴۵۶)

...اور طلحہ، ابن عباس، جابر اور حذیفہ، اور تابعین میں سے: سعید بن المسیب، سعید بن جبیر، الحسن، مجاہد، طاؤس، عکرمہ، الشعبي اور الضحاک، اور شہروں کے فقہاء اسی پر ہیں۔ نیز، یہ ناممکن ہے کہ سورۃ البقرہ کی یہ آیت سورۃ المائدہ کی آیت کے لیے ناسخ ہو؛ کیونکہ «البقرہ» مدینہ میں نازل ہونے والی ابتدائی سورتوں میں سے ہے، اور «المائدہ» آخری نازل ہونے والی سورتوں میں سے ہے۔ اور صرف بعد والی آیت ہی پہلی کو منسوخ کرتی ہے۔ جہاں تک ابن عمر کی حدیث کا تعلق ہے، تو اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ ابن عمر رحمہ اللہ ایک محتاط آدمی تھے۔ جب انہوں نے دو آیتیں سنیں؛ ایک حلال کرنے والی اور دوسری حرام کرنے والی، اور ان تک نسخ کی خبر نہیں پہنچی تھی، تو وہ رک گئے۔ ان سے نسخ کا ذکر نہیں لیا گیا؛ بلکہ ان پر تاویل کی جاتی ہے، اور ناسخ و منسوخ تاویل سے نہیں لیے جاتے (۱)۔

ابن عطیہ نے ذکر کیا: اور ابن عباس نے اپنی طرف سے مروی بعض باتوں میں کہا: بے شک یہ آیت مشرکہ عورتوں، مجوسیوں اور اہل کتاب عورتوں کے بارے میں عام ہے، اور ہر وہ شخص جو اسلام پر نہیں ہے وہ حرام ہے (۲)۔ اس بنا پر یہ «المائدہ» والی آیت کے لیے ناسخ ہے۔ اس کی تائید «الموطأ» میں ابن عمر کے اس قول سے ہوتی ہے: "میں کسی شرک کو اس سے بڑا نہیں جانتا کہ عورت کہے کہ اس کا رب عیسیٰ ہے" (۳)۔ عمر سے مروی ہے کہ انہوں نے طلحہ بن عبید اللہ اور حذیفہ بن الیمان کو دو کتابی عورتوں سے الگ کر دیا، ان دونوں نے کہا: اے امیر المؤمنین، ہم طلاق دے دیتے ہیں اور آپ ناراض نہ ہوں، تو انہوں نے فرمایا: اگر تمہاری طلاق جائز ہوتی تو تمہارا निकाह بھی جائز ہوتا، لیکن میں تمہیں ذلت و رسوائی کی حالت میں الگ کر رہا ہوں (۴)۔

ابن عطیہ نے کہا: یہ بات اچھی طرح مستند نہیں ہے (۵)، اور اس سے زیادہ مستند یہ ہے کہ عمر نے ان کے درمیان تفریق کا ارادہ کیا، تو حذیفہ نے ان سے کہا: کیا آپ کا دعویٰ ہے کہ یہ حرام ہے تاکہ میں اسے چھوڑ دوں اے امیر المؤمنین؟ تو انہوں نے فرمایا:

(۱) الناسخ والمنسوخ ۲/۷-۹، اور ابو عبید کی کتاب الناسخ والمنسوخ (۱۴۶) اور (۱۴۹) اور (۱۵۱) - (۱۵۴)، اور مصنف ابن ابی شیبہ ۴/۱۵۸، اور تفسیر طبری ۳/۷۱۱-۷۱۲ میں سابقہ اقوال دیکھیں۔ (۲) اسے طبری نے ۳/۷۱۴ میں اسی طرح روایت کیا ہے، اور حافظ ابن کثیر نے اسے ذکر کیا اور کہا: یہ حدیث بہت غریب ہے۔ (۳) دیکھیے الاستذکار ۱۶/۲۷۰۔ (۴) اسے طبری نے ۳/۷۱۴ میں روایت کیا ہے، اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اسے ذکر کیا پھر کہا: عمر سے مروی یہ اثر غریب ہے۔ ان کا قول: "صغرة" صاغر کی جمع ہے، اور وہ ہے جو ذلت پر راضی ہو، اور ان کا قول: "قمأة" اسی طرح قلمی نسخوں اور مصادر میں ہے، اور شاید یہ "قماء" ہو جو "قمیء" کی جمع ہے، یعنی ذلیل و خوار، جیسا کہ شیخ محمود شاکر نے طبری ۴/۳۶۵ کے حاشیے میں ذکر کیا ہے، اور کہا: اگر خبر صحیح ہے تو یہ ان کے قول "صغرة" کی پیروی میں ہے، اور ان کے کلام میں اس جیسی بہت سی مثالیں ہیں۔ (۵) نسخوں میں: "جداً" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور المحرر الوجیز سے ہے۔

I do not claim that it is forbidden, but I fear that you may consort with the prostitutes among them. A similar statement was narrated from Ibn Abbas (1). Ibn al-Mundhir mentioned the permissibility of marrying women of the People of the Book on the authority of Umar ibn al-Khattab, and those among the companions and followers mentioned in the words of al-Nahhas. He said at the end of his remarks: "It is not authentically reported from any of the predecessors that they forbade that" (2). Some scholars said: As for the two verses, there is no contradiction between them, for the literal meaning of the word 'shirk' (polytheism/idolatry) does not include the People of the Book, as Allah Almighty said: {Neither those who disbelieved from the People of the Book nor the polytheists like that any good should be sent down to you from your Lord} [Al-Baqarah: 105], and He said: {Those who disbelieved from among the People of the Book and the polytheists were not...} [Al-Bayyinah: 1]. He distinguished between them in wording, and the apparent nature of the conjunction necessitates a distinction between what is joined and what it is joined to. Moreover, the term 'shirk' is general and not a specific text (nass). Allah's words: {And [permissible are] chaste women from among those who were given the Scripture} after His words: {And [permissible are] chaste women from among the believers} [Al-Ma'idah: 5] is a definitive text (nass). Therefore, there is no contradiction between what is possible (muhtamal) and what is unambiguous. If it is said: By His words: {And chaste women from among those who were given the Scripture before you}, He meant: they were given the Scripture before you and then accepted Islam, as in His words: {And indeed, among the People of the Book are those who believe in Allah} [Al-Imran: 199] the verse, and His words: {Among the People of the Book is an upright community} the verse [Al-Imran: 113]. It is said to him: This contradicts the clear text of the verse in His words: {And chaste women from among those who were given the Scripture before you}, and contradicts what the majority (al-jumhur) said. For no one finds it problematic to permit marriage to someone who has accepted Islam and become one of the prominent Muslims. If they say: Allah Almighty said: {Those invite [you] to the Fire}, making the reason for the prohibition of marrying them the fact that they invite to the Fire. The answer is: That is the reason for His words: {And a believing slave woman is better than a polytheist woman}, because...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/296-297, and the report from Umar (may Allah be pleased with him) was narrated by al-Tabari 3/716. (2) Al-Ishraf 'ala Madhahib al-'Ulama' 4/91. Hafiz Ibn Hajar cited these words of Ibn al-Mundhir in Al-Fath 9/417 and commented:

"However, Ibn Abi Shaybah narrated with a good chain that 'Ata' disliked marrying Jewish and Christian women, saying: 'That was when Muslim women were few.' This suggests he limited the permissibility to certain circumstances. See Musannaf Ibn Abi Shaybah 4/158."

सूरा अल-बकराह: आयत २२१ ४५७

मैं यह दावा नहीं करता कि यह हराम (वर्जित) है, लेकिन मुझे डर है कि तुम उनमें से वेश्याओं के साथ संबंध बनाओगे। इब्न अब्बास से भी इसी तरह की बात रिवायत की गई है (१)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने उमर इब्न अल-खत्ताब के अधिकार पर और अल-नहहास के शब्दों में वर्णित सहाबा और ताबिईन के अनुसार 'किताबियों' (अहले किताब) की महिलाओं से निकाह की अनुमति का उल्लेख किया है। उन्होंने अपनी बात के अंत में कहा: "पूर्ववर्तियों में से किसी से भी यह प्रमाणित नहीं है कि उन्होंने इसे हराम करार दिया हो" (२)। कुछ विद्वानों ने कहा: जहाँ तक दोनों आयतों का सवाल है, उनके बीच कोई विरोध नहीं है, क्योंकि 'शिर्क (बहुदेववाद) शब्द के प्रत्यक्ष अर्थ में अहले किताब शामिल नहीं हैं, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {अहले किताब में से जिन्होंने कुफ्र किया और न ही मुशरिक यह पसंद करते हैं कि तुम्हारे रब की ओर से तुम पर कोई भलाई उतारी जाए} [अल-बकराह: १०५], और उसने फरमाया: {अहले किताब और मुशरिकों में से वे लोग जिन्होंने कुफ्र किया...} [अल-बय्यिनह: १]। यहाँ शब्दों में उनके बीच अंतर किया गया है, और व्याकरण के अनुसार भी दोनों अलग-अलग समूह दर्शाते हैं। इसके अलावा, 'शिर्क शब्द सामान्य है और कोई विशिष्ट आदेश (नस्स) नहीं है। अल्लाह का फरमान: {और वे पाकबाज़ औरतें जिन्हें तुमसे पहले किताब दी गई} उसके इस फरमान के बाद: {और पाकबाज़ मोमिन औरतें} [अल-माइदा: ५] एक स्पष्ट आदेश है। अत; जो मुमकिन (संभावित) है और जो स्पष्ट है, उनके बीच कोई विरोध नहीं है। यदि यह कहा जाए: उनके इस वचन से: {और वे पाकबाज़ औरतें जिन्हें तुमसे पहले किताब दी गई}, उनका अभिप्राय है: जिन्हें तुमसे पहले किताब दी गई और फिर वे इस्लाम ले आईं, जैसा कि उनके इस वचन में है: {और बेशक अहले किताब में से कुछ ऐसे भी हैं जो अल्लाह पर ईमान रखते हैं} [आले इमरान: १९९] आयत, और उनका वचन: {अहले किताब में से एक समूह ऐसा है जो (हक पर) कायम है} आयत [आले इमरान: ११३]। उनसे कहा गया: यह अल्लाह के इस वचन में आयत के स्पष्ट अर्थ के विरुद्ध है: {और वे पाकबाज़ औरतें जिन्हें तुमसे पहले किताब दी गई}, और विद्वानों के बहुमत (जमहूर) के कहे के भी विरुद्ध है। क्योंकि किसी के लिए भी उस व्यक्ति से निकाह की अनुमति पर कोई आपत्ति नहीं है जिसने इस्लाम स्वीकार कर लिया हो और प्रमुख मुसलमानों में से हो गया हो। यदि वे कहें: अल्लाह तआला ने फरमाया: {वे आग की ओर बुलाते हैं}, तो उनके साथ निकाह की मनाही का कारण 'आग की ओर बुलाना' बताया गया है। जवाब यह है: यह कारण अल्लाह तआला के इस वचन के लिए है: {और एक मोमिन दासी किसी मुशरिक महिला से बेहतर है}, क्योंकि...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२९६-२९७, और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से संबंधित रिवायत को अल-तबरी ने ३/७१६ में उद्धृत किया है। (२) अल-इशराफ़ अला मज़ाहिब अल-उलमा ४/९१। हाफ़िज़ इब्न हज़र ने 'अल-फ़तह' ९/४१७ में इब्न अल-मुन्ज़िर के इन शब्दों को उद्धृत किया और टिप्पणी की: "लेकिन इब्न अबी शैबा ने एक अच्छी सनद के साथ रिवायत किया है कि अता यहूदी और ईसाई महिलाओं से निकाह करना नापसंद करते थे, और उन्होंने कहा: 'ऐसा तब था जब मुस्लिम महिलाएं कम थीं।' इससे स्पष्ट होता है कि उन्होंने अनुमति को विशेष परिस्थितियों तक सीमित रखा था। देखिए मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा ४/१५८।"

میں یہ دعویٰ نہیں کرتا کہ یہ حرام ہے، لیکن مجھے ڈر ہے کہ تم ان میں سے بدکار عورتوں کے ساتھ تعلقات قائم کر لو گے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بھی اسی طرح کا قول منقول ہے (۱)۔ ابن المنذر نے عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کے حوالے سے اہل کتاب کی عورتوں سے نکاح کے جواز کا ذکر کیا ہے، اور ان صحابہ اور تابعین کا بھی ذکر کیا ہے جن کا تذکرہ نحاس کے قول میں ہے۔ انہوں نے اپنی بات کے آخر میں کہا: "کسی بھی متقدم (پہلے گزرے ہوئے) عالم سے یہ صحیح ثابت نہیں ہے کہ انہوں نے اسے حرام قرار دیا ہو" (۲)۔ بعض علماء نے کہا: جہاں تک دونوں آیتوں کا تعلق ہے، ان کے درمیان کوئی تضاد نہیں ہے، کیونکہ شرک کا لفظ ظاہر کے اعتبار سے اہل کتاب کو شامل نہیں ہوتا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اہل کتاب میں سے جنہوں نے کفر کیا اور نہ ہی مشرکین یہ پسند کرتے ہیں کہ تمہارے رب کی طرف سے تم پر کوئی خیر نازل کی جائے} [البقرہ: ۱۰۵]، اور فرمایا: {اہل کتاب اور مشرکوں میں سے وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا...} [البینہ: ۱]۔ پس لفظوں میں ان کے درمیان فرق کیا گیا، اور عطف کا ظاہر معطوف اور معطوف علیہ کے درمیان مغایرت (الگ ہونا) چاہتا ہے، اور یہ بھی کہ شرک کا نام عمومیت رکھتا ہے نص نہیں ہے، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ پاکدامن عورتیں جنہیں تم سے پہلے کتاب دی گئی} اس کے اس فرمان کے بعد: {اور پاکدامن مومن عورتیں} [المائدہ: ۵] نص ہے، لہٰذا جس میں احتمال ہو اور جس میں احتمال نہ ہو ان کے درمیان کوئی تعارض نہیں ہے۔ اگر یہ کہا جائے کہ: اللہ کے اس فرمان {اور وہ پاکدامن عورتیں جنہیں تم سے پہلے کتاب دی گئی} سے مراد وہ عورتیں ہیں جنہیں تم سے پہلے کتاب دی گئی اور پھر وہ اسلام لے آئیں، جیسے اللہ کا یہ فرمان ہے: {اور بے شک اہل کتاب میں سے وہ بھی ہیں جو اللہ پر ایمان لاتے ہیں} [آل عمران: ۱۹۹] آیت، اور اس

کا فرمان: {اہل کتاب میں سے ایک گروہ (حق پر) قائم ہے} آیت [آل عمران: ۱۱۳]۔ تو اس کے جواب میں کہا جائے گا: یہ آیت کے نص کے خلاف ہے جیسا کہ فرمایا: {اور وہ پاکدامن عورتیں جنہیں تم سے پہلے کتاب دی گئی}، اور جمہور کے قول کے بھی خلاف ہے، کیونکہ کسی پر یہ بات مخفی نہیں کہ جس نے اسلام قبول کر لیا اور وہ مسلمانوں کے معزز لوگوں میں شامل ہو گیا اس سے نکاح کرنا بلا شبہ جائز ہے۔ اگر وہ کہیں: اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وہ لوگ آگ کی طرف بلاتے ہیں} پس ان کے ساتھ نکاح کی حرمت کی وجہ آگ کی طرف بلانا قرار دیا۔ تو جواب یہ ہے کہ: یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی وجہ ہے کہ: {اور ایک مومن باندی کسی مشرکہ عورت سے بہتر ہے}، کیونکہ...

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۹۶-۲۹۷، اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا اثر طبری نے ۳/ ۷۱۶ میں روایت کیا ہے۔ (۲) الإشراف علی مذاهب العلماء ۴/ ۹۱۔ حافظ ابن حجر نے 'الفتح' ۹/ ۴۱۷ میں ابن المنذر کا یہ قول نقل کیا اور اس پر یہ تعاقب کیا: "لیکن ابن ابی شیبہ نے ایک حسن سند کے ساتھ روایت کیا ہے کہ عطا یہودی اور عیسائی عورتوں سے نکاح کو ناپسند کرتے تھے، اور کہا: 'یہ اس وقت تھا جب مسلمان عورتیں کم تھیں۔' اور یہ بات ظاہر ہے کہ انہوں نے اس اباحت (اجازت) کو ایک خاص حالت کے ساتھ خاص کیا ہے۔ دیکھئے مصنف ابن ابی شیبہ ۴/ ۱۵۸۔"

Surah Al-Baqarah: Verse 221 458

The polytheist invites to the Fire, and this reason is consistent across all disbelievers; so a Muslim is absolutely better than a disbeliever, and this is clear(1). Fourth: As for marrying the People of the Book if they are at war [with Muslims], it is not permissible. Ibn Abbas, may Allah be pleased with both of them, was asked about that and he said: "It is not permissible," and he recited the words of Allah Almighty: {Fight those who do not believe in Allah or in the Last Day...} until His saying: {... [while] they are humbled} [At-Tawbah: 29]. The narrator said: "I mentioned that to Ibrahim al-Nakha'i and he liked it"(2). Malik disliked the marriage(3) of women from enemy territories at war, because of the reason of leaving a child in an enemy land (dar al-harb), and because of her dealing with wine and pork(4). Fifth: His Almighty's saying: {And a believing slave girl is better than a polytheist woman} is an announcement that a believing female slave is better than a polytheist woman, even if she is of noble lineage and wealth. {Even if she pleases you} in beauty and such; this is the view of al-Tabari and others(5). And it was revealed regarding Khansa, a black slave girl belonging to Hudhayfah bin al-Yaman. Hudhayfah said to her: "O Khansa, you have been mentioned in the Highest Assembly despite your blackness and plainness, and Allah Almighty revealed mention of you in His book." So Hudhayfah freed her and married her(6). Al-Suddi said: It was revealed regarding Abdullah bin Rawahah; he had a black slave girl, whom he slapped in anger and then regretted. He went to the Prophet ﷺ and informed him. He ﷺ asked: "What is she, O Abdullah?" He replied: "She fasts, prays, performs ablution well, and testifies to the two testimonies (Shahadatayn)." Then the Messenger of Allah ﷺ said: "She is a believer." So Ibn Rawahah said: "I will certainly free her and marry her." He did so, and some people from among the Muslims criticized him.

(1) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Harrasi 1/129-131. (2) Reported by Abu Ubaid in Al-Nasikh wal-Mansukh (159), Al-Tabari 8/146, and Al-Jassas in Ahkam al-Quran 1/334, and the "narrator" meant is Al-Hakam bin Utaybah - who is one of the narrators of the Hadith - as in the sources. (3) In the manuscript copies: "marrying", and what is established is from (m) and Al-Muharrar al-Wajiz. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/296. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/297, and see Tafsir al-Tabari 3/717. (6) Reported by Ibn Abi Hatim (2103) from Muqatil similarly, and Ibn Bashkuwal mentioned the story in Ghuwamiz al-Asma al-Mubhamah 2/772.

सूरा अल-बकरा: आयत 221 458

मुशरिक (बहुदेववादी) आग की ओर बुलाता है, और यह कारण सभी काफिरों में समान रूप से मौजूद है, इसलिए एक मुसलमान स्पष्ट रूप से एक काफिर से बेहतर है, और यह बात स्पष्ट है(1)। चौथा: जहाँ तक अहले-किताब (किताब वाले) से निकाह का सवाल है यदि वे युद्ध की स्थिति (हर्बी) में हों, तो यह जायज़ नहीं है; इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) से इस बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "यह जायज़ नहीं है," और अल्लाह तआला का यह फरमान पढ़ा: {उन लोगों से लड़ो जो न अल्लाह पर ईमान लाते हैं और न ही अंतिम दिन पर...} उसके इस कथन तक: {...जब तक कि वे अपमानित न हो जाएँ} [अत-तौबा: 29]। मुहाद्दिस ने कहा: "मैंने इब्राहिम अल-नखई से इसका ज़िक्र किया और उन्हें यह पसंद आया"(2)। मलिक ने युद्धरत देशों की महिलाओं से विवाह(3) को नापसंद किया, क्योंकि शत्रु के देश (दारुल हर्ब) में संतान छोड़ने का डर था, और इसलिए कि वे शराब और सूअर के मांस का उपयोग करती थीं(4)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का फरमान: {और एक ईमान वाली लौंडी एक मुशरिक महिला से बेहतर है} यह इस बात की सूचना है कि एक ईमान वाली दास महिला एक मुशरिक महिला से बेहतर है, भले ही वह उच्च वंश और धन वाली ही क्यों न हो। {चाहे वह तुम्हें अच्छी लगे} सुंदरता और अन्य चीज़ों में; यह अल-तबरी और अन्य का विचार है(5)। और यह खंसा के बारे में उतरी जो हुज़ैफा बिन अल-यमन की एक काली दासी थी। हुज़ैफा ने उससे कहा: "ऐ खंसा, तुम्हारे कालेपन और साधारण रूप के बावजूद ऊंचे दरबार (फरिश्तों की सभा) में तुम्हारा ज़िक्र किया गया है, और अल्लाह तआला ने अपनी किताब में तुम्हारा ज़िक्र उतारा है।" अतः हुज़ैफा ने उसे आज़ाद कर दिया और उससे विवाह कर लिया(6)। अल-सुद्दी ने कहा: यह अब्दुल्ला बिन रवाहा के बारे में उतरी, उनकी एक काली दासी थी, जिसे उन्होंने गुस्से में एक थप्पड़ मार दिया था और फिर पछताया। वे नबी ﷺ के पास आए और उन्हें बताया। आप ﷺ ने पूछा: "वह क्या है, ऐ अब्दुल्ला?" उन्होंने कहा: "वह रोज़ा रखती है, नमाज़ पढ़ती है, अच्छी तरह वुज़ू करती है और शहादत की गवाही देती है।" तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यह एक मोमिना (ईमान वाली) है।" तो इब्न रवाहा ने कहा: "मैं उसे ज़रूर आज़ाद कर दूँगा और उससे निकाह कर लूँगा।" उन्होंने ऐसा ही किया, तो कुछ मुसलमानों ने उन पर आपत्ति की।

(1) अहकामुल कुरान लिल-किया अल-हर्रासी 1/129-131। (2) इसे अबू उबैद ने 'अन-नासिख वल-मनसूख' (159), अल-तबरी ने 8/146, और अल-जस्सास ने 'अहकामुल कुरान' 1/334 में उद्धृत किया है। मुहाद्दिस से तात्पर्य अल-हकम बिन उतैबा है - जो हदीस के रावी (वर्णनकर्ता) में से एक हैं -

जैसा कि स्रोतों में है। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: "विवाह करना", और (म) तथा अल-मुहर्रर अल-वजीज से पुष्ट है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/296। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/297, और देखें तफ़सीर अल-तबरी 3/717। (6) इसे इब्न अबी हातिम (2103) ने मुक़ातिल से इसी तरह उद्धृत किया है, और इब्न बशकुवाल ने 'ग़वामिज़ुल अस्मा अल-मुभमा' 2/772 में इस कहानी का उल्लेख किया है।

مشرک آگ کی طرف بلاتا ہے، اور یہ وجہ تمام کافروں میں یکساں پائی جاتی ہے، پس مسلمان ہر حال میں کافر سے بہتر ہے، اور یہ بات واضح ہے(۱)۔ چوتھی بات: جہاں تک اہل کتاب سے نکاح کا تعلق ہے جب وہ برسرِ پیکار (حربی) ہوں، تو یہ حلال نہیں ہے؛ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: "یہ حلال نہیں ہے،" اور اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان تلاوت کیا: ﴿ان لوگوں سے لڑو جو اللہ پر اور یومِ آخرت پر ایمان نہیں لاتے...﴾ اس کے قول ﴿صاغرون﴾ [التوبہ: ۲۹] تک۔ محدث نے کہا: "میں نے یہ بات ابراہیم نخعی کو بتائی تو انہیں یہ پسند آئی"(۲)۔ امام مالک نے حربی عورتوں سے نکاح(۳) کو ناپسند کیا، اس وجہ سے کہ دشمن کے ملک (دار الحرب) میں اولاد چھوڑنا پڑے گا، اور ان کے شراب اور خنزیر کے استعمال کی وجہ سے(۴)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ایمان والی لونڈی مشرکہ سے بہتر ہے﴾ یہ اس بات کی خبر ہے کہ مومنہ باندی مشرکہ سے بہتر ہے، چاہے وہ بلند حسب و نسب اور مال و دولت والی ہی کیوں نہ ہو۔ ﴿اگرچہ وہ تمہیں پسند ہی کیوں نہ آئے﴾ خوبصورتی اور دیگر چیزوں میں؛ یہ طبری اور دیگر کا قول ہے(۵)۔ اور یہ خنساء نامی ایک سیاہ فام لونڈی کے بارے میں نازل ہوئی جو حذیفہ بن الیمان کی تھی، تو حذیفہ نے اس سے کہا: "اے خنساء، تمہاری سیاہی اور بدصورتی کے باوجود ملأ اعلیٰ (فرشتوں کی محفل) میں تمہارا ذکر کیا گیا ہے، اور اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں تمہارا ذکر نازل کیا ہے،" چنانچہ حذیفہ نے اسے آزاد کر دیا اور اس سے شادی کر لی(۶)۔ اور سُدّی نے کہا: یہ عبداللہ بن رواحہ کے بارے میں نازل ہوئی، ان کی ایک سیاہ فام لونڈی تھی، انہوں نے غصے میں اسے تھپڑ مار دیا پھر نادم ہوئے، تو نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور آپ کو بتایا۔ آپ ﷺ نے دریافت فرمایا: "اے عبداللہ، وہ کیسی ہے؟" انہوں نے عرض کیا: "وہ روزہ

رکھتی ہے، نماز پڑھتی ہے، اچھی طرح وضو کرتی ہے اور شہادتین کی گواہی دیتی ہے،" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ مومنہ ہے۔" ابن رواحہ نے کہا: "میں اسے ضرور آزاد کروں گا اور اس سے نکاح کروں گا،" چنانچہ انہوں نے ایسا ہی کیا، تو مسلمانوں میں سے کچھ لوگوں نے ان پر طعن و تشنیع کی۔

(۱) احکام القرآن للکیا الہراسی ۱۲۹/۱-۱۳۱۔ (۲) اسے ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (۱۵۹)، طبری نے ۱۴۶/۸، اور جصاص نے احکام القرآن ۳۳۴/۱ میں روایت کیا ہے، اور محدث سے مراد الحکم بن عتیبہ ہیں - جو حدیث کے راویوں میں سے ایک ہیں - جیسا کہ مصادر میں ہے۔ (۳) قلمی نسخوں میں: "تزویج" ہے، اور (م) اور المحرر الوجیز سے ثابت شدہ یہی ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲۹۶/۱۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۹۷/۱، اور دیکھئے تفسیر طبری ۷۱۷/۳۔ (۶) اسے ابن ابی حاتم (۲۱۰۳) نے مقاتل سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور ابن بشکوال نے قصہ "غوامض الاسماء المبہمہ" ۷۷۲/۲ میں ذکر کیا ہے۔

459 Surah Al-Baqarah: Verse 221

And they said: He married a slave woman, and they used to see (1) that they should marry into the polytheists, and they used to marry them out of desire for their lineages, so the verse was revealed (2). And Allah knows best. Sixth: The scholars differed regarding marrying the slave women of the People of the Book. Malik said: It is not permissible to marry a People of the Book slave woman. Ashhab said in Muhammad's book, concerning one who embraces Islam while married to a People of the Book slave woman: they should not be separated. Abu Hanifa and his companions said: Marrying the slave women of the People of the Book is permissible (3). Ibn al-Arabi (4) said: Sheikh Abu Bakr al-Shashi taught us in the City of Peace (Baghdad), saying: The companions of Abu Hanifa (5) argued for the permissibility of marrying a [People of the Book] slave woman with the words of the Almighty: "And a believing slave woman is better than a polytheist woman." The point of evidence from the verse is that Allah, glorified be He, made a comparison between marrying a believing slave woman and a polytheist woman. Had the marriage to a polytheist slave woman not been permissible, Allah Almighty would not have given a choice between them (6); because comparison (mukhayarah) is only between two permissible things, not between a permissible and a prohibited thing, nor between two opposites. The answer is that choosing between two opposites is linguistically and Quranically permissible; because Allah Almighty said: "The companions of Paradise that day will be better in terms of settlement and more excellent in resting place" [Al-Furqan: 24]. And Umar said in his letter to Abu Musa (7): "Returning to the truth is better than persisting in falsehood" (8). Another answer: His Almighty saying: "And a slave woman (wa-la'amatun)": He did not mean by it slavery (9) as in owned, but rather he meant by it...

---

(1) In the exegesis of al-Tabari and Ibn Abi Hatim and al-Wahidi's Asbab al-Nuzul: they want. (2) In (m): this verse, and the hadith was recorded by al-Tabari 3/717, Ibn Abi Hatim (2102), and al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 66, and see al-Muharrar al-Wajiz 1/297. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/297, and see the saying of Ashhab in al-Nawadir wal-Ziyadat 4/589. (4) Ahkam al-Quran 1/156, and what follows in brackets is from it. (5) In Ahkam al-Quran: Abu Hanifa argued. (6) In the manuscripts: because He chose between them, and what is established is from (m) and Ahkam al-Quran. (7) In (d), (z), and (m): to Abu Musa. (8) Recorded by al-Daraqutni 4/206-207, and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 10/119 in length, and the author will mention the saying of Umar,

may Allah be pleased with him, in the exegesis of verse (59) of Surah al-Nisa' in the second issue. (9) In Ahkam al-Quran: the slave.

459 सूरह अल-बकरा: आयत 221

और उन्होंने कहा: उसने एक दासी से विवाह किया, और वे मानते थे (1) कि उन्हें बहुदेववादियों (मुशरिकों) के यहाँ विवाह करना चाहिए, और वे उनके वंश के प्रति अपनी इच्छा के कारण उनसे विवाह करते थे, इसलिए यह आयत अवतरित हुई (2)। और अल्लाह बेहतर जानता है। छठी: अहल-ए-किताब (किताब वाले लोगों) की दासियों से विवाह के बारे में विद्वानों के बीच मतभेद है। मलिक ने कहा: किताबिया दासी से विवाह करना जायज़ नहीं है। अश्हब ने मुहम्मद की किताब में, उस व्यक्ति के बारे में कहा जिसने इस्लाम स्वीकार कर लिया और उसकी पत्नी एक किताबिया दासी है: कि उन्हें अलग नहीं किया जाएगा। अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने कहा: अहल-ए-किताब की दासियों से विवाह करना जायज़ है (3)। इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: शेख अबू बक्र अल-शाशी ने हमें मदीनत अल-सलाम (बगदाद) में पढ़ाया और कहा: अबू हनीफ़ा के साथियों (5) ने एक [किताबिया] दासी से विवाह की अनुमति के लिए सर्वशक्तिमान के शब्दों का तर्क दिया: "और एक ईमान वाली दासी एक मुशरिक महिला से बेहतर है।" इस आयत से प्रमाण का बिंदु यह है कि अल्लाह सुभानहु ने एक ईमान वाली दासी और एक मुशरिक महिला के साथ विवाह के बीच तुलना की है। यदि मुशरिक दासी से विवाह जायज़ न होता, तो अल्लाह तआला उनके बीच तुलना (मुखायारा) नहीं करता (6); क्योंकि तुलना केवल दो जायज़ चीज़ों के बीच होती है, जायज़ और वर्जित के बीच नहीं, और न ही दो विरोधाभासों के बीच। उत्तर यह है कि दो विरोधाभासों के बीच तुलना भाषाई और कुरान के अनुसार जायज़ है; क्योंकि अल्लाह सुभानहु ने कहा है: "उस दिन स्वर्ग के साथी ठिकाने के मामले में बेहतर होंगे और आराम करने की जगह में सबसे अच्छे होंगे" [अल-फ़ुरकान: 24]। और उमर ने अबू मूसा (7) को अपने पत्र में कहा: "सत्य की ओर लौटना असत्य पर अड़े रहने से बेहतर है" (8)। एक और उत्तर: अल्लाह तआला का कथन: "वा-ल'अमतुन" (और एक दासी): इससे उनका आशय स्वामित्व वाली दासता (9) नहीं था, बल्कि उनका आशय इससे था...

---

(1) तबरी की व्याख्या और इब्न अबी हातिम की व्याख्या और वाहिदी की अस्बाब अल-नुज़ूल में: वे चाहते हैं। (2) (म) में: यह आयत, और हदीस तबरी 3/717, इब्न अबी हातिम (2102), और वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 66 में उद्धृत की है, और देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/297। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/297, और अश्हब का कथन अल-नवादिर वल-ज़ियादात 4/589 में देखें। (4) अहकाम अल-क़ुरान 1/156, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (5) अहकाम अल-क़ुरान में: अबू हनीफ़ा ने तर्क दिया। (6) पांडुलिपियों में: क्योंकि उसने उनके बीच तुलना की, और जो

स्थापित है वह (म) और अहकाम अल-क़ुरान से है। (7) (द), (ज़) और (म) में: अबू मूसा को। (8) अल-दारकुतनी 4/206-207 द्वारा उद्धृत, और अल-बयहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 10/119 में विस्तार से, और लेखक उमर रज़ियल्लाहु अन्हु का कथन सूरह अन-निसा की आयत (59) की व्याख्या में दूसरे मुद्दे में उल्लेख करेंगे। (9) अहकाम अल-क़ुरान में: गुलाम (रक़ीक़)।

459 سورہ البقرہ: آیت 221

اور انہوں نے کہا: اس نے لونڈی سے نکاح کیا، اور وہ سمجھتے تھے(1) کہ انہیں مشرکین میں نکاح کرنا چاہیے، اور وہ ان کے حسب و نسب کی رغبت میں ان سے نکاح کرتے تھے، تو یہ آیت نازل ہوئی(2)۔ واللہ اعلم۔ چھٹی بات: اہل کتاب کی لونڈیوں سے نکاح کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے۔ مالک نے کہا: کتابیہ لونڈی سے نکاح جائز نہیں۔ اور اشہب نے محمد کی کتاب میں اس شخص کے بارے میں کہا جو اسلام لایا اور اس کے نکاح میں کتابیہ لونڈی تھی: کہ ان کے درمیان جدائی نہیں کی جائے گی۔ اور ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: اہل کتاب کی لونڈیوں سے نکاح جائز ہے(3)۔ ابن العربی(4) نے کہا: ہمیں شیخ ابوبکر الشاشی نے مدینۃ السلام (بغداد) میں پڑھایا، انہوں نے کہا: اصحابِ ابوحنیفہ(5) نے [کتابیہ] لونڈی سے نکاح کے جواز پر اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے استدلال کیا: ﴿وَلَأَمَةٌ مُّؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِّن مُّشْرِكَةٍ﴾۔ آیت سے استدلال کی وجہ یہ ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے مومن لونڈی اور مشرک عورت کے نکاح کے درمیان تقابل (تخییر) کیا ہے، اگر مشرک لونڈی سے نکاح جائز نہ ہوتا تو اللہ تعالیٰ ان کے درمیان تقابل نہ فرماتا(6)؛ کیونکہ تقابل (مخایرہ) صرف دو جائز چیزوں کے درمیان ہوتا ہے، نہ کہ ایک جائز اور ایک ممنوع کے درمیان، اور نہ ہی دو متضاد چیزوں کے درمیان۔ جواب یہ ہے کہ دو متضاد چیزوں کے درمیان تقابل لغت اور قرآن میں جائز ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَصْحَٰبُ ٱلْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُّسْتَقَرًّا وَأَحْسَنُ مَقِيلًا﴾ [الفرقان: 24]۔ اور حضرت عمر نے ابوموسیٰ(7) کے نام اپنے خط میں لکھا: "حق کی طرف لوٹ آنا باطل پر اڑے رہنے سے بہتر ہے"(8)۔ دوسرا جواب: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَأَمَةٌ﴾: اس سے مراد غلامی(9) (ملکیت) نہیں ہے، بلکہ اس سے مراد ہے...

(1) تفسیر طبری، تفسیر ابن ابی حاتم اور واحدی کی اسباب النزول میں ہے: وہ چاہتے ہیں۔ (2) (م) میں ہے: یہ آیت، اور یہ حدیث طبری 3/717، ابن ابی حاتم (2102) اور واحدی نے اسباب النزول ص 66 میں روایت کی ہے، اور دیکھیے المحرر الوجیز 1/297۔ (3) المحرر الوجیز 1/297، اور النوادر والزیادات 4/589 میں اشہب کا قول دیکھیں۔ (4) احکام القرآن 1/156، اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (5) احکام القرآن میں ہے: ابوحنیفہ نے استدلال کیا۔ (6) قلمی نسخوں میں ہے: جب ان کے درمیان تقابل کیا، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور احکام القرآن سے ہے۔ (7) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: ابوموسیٰ کے لیے۔ (8) اسے دارقطنی 4/206-207 اور بیہقی نے السنن الکبریٰ 10/119 میں تفصیل سے روایت کیا ہے، اور مصنف حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا قول سورہ النساء کی آیت (59) کی تفسیر میں دوسرے مسئلے میں ذکر کریں گے۔ (9) احکام القرآن میں ہے: رقیق (غلام)۔

460 Surah Al-Baqarah: Verse 221

Humans, all human women and human men are servants and handmaidens of Allah. This was stated by the Judge in Basra, Abu al-Abbas al-Jurjani (1).

Seventhly: They differed regarding the marriage of Magian women. Malik, al-Shafi'i, Abu Hanifa, al-Awza'i, and Ishaq prohibited it. Ibn Hanbal said: "I do not like it." It was narrated that Hudhayfah ibn al-Yaman married a Magian woman, and Umar said to him: "Divorce her" (2).

Ibn al-Qassar said: Some of our companions said: According to one of the two opinions—that they have a scripture—it is permissible to marry them. Ibn Wahb narrated from Malik that a Magian slave-woman may not be cohabited with through right-hand possession (3), and the same applies to idolaters and other disbelieving women. This is the consensus of the group of scholars, except for what was narrated by Yahya ibn Ayyub, from Ibn Jurayj, from Ata and Amr ibn Dinar, that they were asked about marrying Magian slave-women, and they said: "There is no harm in that" (4). They interpreted the words of Allah Almighty: {And do not marry polytheistic women} as applying to the marriage contract, not to purchased slave-women, and they argued using the captives of Awtas, saying that the companions married slave-women from among them through right-hand possession. Al-Nahhas (5) said: This is an anomalous opinion; as for the captives of Awtas, it is possible that the slave-women converted to Islam, thus making their marriage permissible. As for using the verse: {And do not marry polytheistic women until they believe} as an argument, it is an error; because they interpreted 'nikah' (marriage) as the contract, whereas in the language, 'nikah' refers to both the contract and cohabitation. Thus, when He said: {And do not marry polytheistic women}, He prohibited every form of union with polytheistic women, whether contract or cohabitation.

Abu Umar bin Abdul-Barr (6) said: Al-Awza'i said: I asked al-Zuhri about a man who buys a Magian woman, may he cohabit with her? He said: If she bears witness that there is no god but Allah, he may cohabit with her. And from Yunus...

(1) He is Ahmad bin Muhammad bin Abd al-Rahman, al-Shafi'i, died in the year (482 AH). Al-Siyar 18/501, and History of Jurjan p. 100. (2) See Al-Ishraf 4/92. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/296 and 297. (4) Narrated by Abu Ubayd in Al-Nasikh wal-Mansukh (169). (5) In Al-Nasikh wal-Mansukh 2/14-15, and the speech preceding it is from him. (6) In Al-Istidhkar 16/267-270, and the speech is from him until the end of the issue, and what is between brackets is from him.

460 सूरा अल-बकरा: आयत 221

मानव, सभी मानव स्त्रियाँ और पुरुष अल्लाह के दास और दासियाँ हैं। यह बसरा के काजी अबू अल-अब्बास अल-जुरजानी (1) ने कहा था।

बिंदु 7: मजूसी (अग्निपूजक) महिलाओं से विवाह के संबंध में विद्वानों में मतभेद था। मलिक, अल-शफी, अबू हनीफा, अल-औज़ाई और इसहाक ने इसे प्रतिबंधित किया। इब्न हंबल ने कहा: "मुझे यह पसंद नहीं है।" यह वर्णित है कि हुज़ैफा इब्न अल-यमन ने एक मजूसी महिला से विवाह किया था, और उमर ने उनसे कहा: "उसे तलाक दे दो" (2)।

इब्न अल-क़स्सार ने कहा: हमारे कुछ साथियों ने कहा: दो मतों में से एक के अनुसार—कि उनके पास एक किताब है—उनसे विवाह करना जायज़ है। इब्न वहब ने मलिक से रिवायत की है कि एक मजूसी दासी के साथ 'मिल्क-ए-यमीन' (स्वामित्व) के माध्यम से संभोग करना जायज़ नहीं है (3), और यही नियम मूर्तिपूजकों और अन्य काफिर महिलाओं पर लागू होता है। विद्वानों के समूह की यही राय है, सिवाय उसके जो याह्या बिन अय्यूब ने इब्न जुरैज से, अता और अम्र बिन दीनार से रिवायत की है, कि उनसे मजूसी दासियों से विवाह के बारे में पूछा गया था, तो उन्होंने कहा: "इसमें कोई हर्ज नहीं है" (4)। उन्होंने अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों: {और मुशरिक (बहुदेववादी) महिलाओं से विवाह न करो} की व्याख्या निकाह के अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) के रूप में की, न कि खरीदी गई दासियों के रूप में, और उन्होंने औतास के युद्धबंदियों का तर्क दिया कि साथियों ने उनमें से दासियों से मिल्क-ए-यमीन के माध्यम से संभोग किया था। अल-नहस (5) ने कहा: यह एक असामान्य राय है; जहाँ तक औतास के बंदियों का सवाल है, यह संभव है कि उन दासियों ने इस्लाम स्वीकार कर लिया हो, जिससे उनका निकाह जायज़ हो गया। जहाँ तक आयत: {और मुशरिक महिलाओं से विवाह न करो जब तक कि वे ईमान न ले आएं} का तर्क देने की बात है, तो यह एक गलती है; क्योंकि उन्होंने 'निकाह' को केवल अनुबंध माना, जबकि भाषा में 'निकाह' अनुबंध और संभोग दोनों को संदर्भित करता है। इसलिए, जब उसने कहा: {और मुशरिक महिलाओं से विवाह न करो}, तो उसने मुशरिक महिलाओं के साथ हर प्रकार के मिलन को हराम कर दिया, चाहे वह निकाह हो या संभोग।

अबू उमर बिन अब्दुल-बर्र (6) ने कहा: अल-औज़ाई ने कहा: मैंने अल-ज़ुहरी से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा जो मजूसी महिला खरीदता है, क्या वह उसके साथ संभोग कर सकता है? उन्होंने कहा:

यदि वह गवाही देती है कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, तो वह उसके साथ संभोग कर सकता है। और यूनुस से...

(1) वह अहमद बिन मोहम्मद बिन अब्दुल रहमान, अल-शफी हैं, जिनका निधन वर्ष (482 हिजरी) में हुआ था। अल-सियार 18/501, और तारीख-ए-जुरजान पृष्ठ 100। (2) अल-इशराफ 4/92 देखें। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/296 और 297। (4) अबू उबैद द्वारा अल-नासिख वल-मनसूख (169) में वर्णित। (5) अल-नासिख वल-मनसूख 2/14-15 में, और उससे पहले की बात उनकी है। (6) अल-इस्तिधकार 16/267-270 में, और बात मसले के अंत तक उनकी है, और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उनसे है।

460 سورہ البقرہ: آیت 221

انسان، تمام انسانی عورتیں اور مرد اللہ کے بندے اور لونڈیاں ہیں، یہ بصرہ کے قاضی ابو العباس الجرجانی (1) نے کہا ہے۔

ساتویں بات: مجوسی عورتوں سے نکاح کے بارے میں اختلاف ہوا ہے۔ امام مالک، شافعی، ابوحنیفہ، اوزاعی اور اسحاق نے اس سے منع کیا ہے۔ ابن حنبل نے کہا: "مجھے یہ پسند نہیں۔" روایت ہے کہ حذیفہ بن الیمان نے ایک مجوسی عورت سے شادی کی تھی، تو عمر نے ان سے کہا: "اسے طلاق دے دو" (2)۔

ابن القصار نے کہا: ہمارے بعض ساتھیوں نے کہا: دو اقوال میں سے ایک کے مطابق—کہ ان کے پاس کتاب ہے—ان سے نکاح جائز ہونا چاہیے۔ ابن وہب نے مالک سے روایت کی کہ مجوسی لونڈی سے ملک یمین کے ذریعے جماع جائز نہیں (3)، اور اسی طرح بت پرست اور دیگر کافر عورتیں بھی ہیں۔ اسی پر علمائے کرام کی جماعت ہے، سوائے اس کے جو یحییٰ بن ایوب نے ابن جریج سے، انہوں نے عطا اور عمرو بن دینار سے روایت کی کہ ان دونوں سے مجوسی لونڈیوں سے نکاح کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "اس میں کوئی حرج نہیں" (4)۔ انہوں نے اللہ عزوجل کے ارشاد: {اور مشرک عورتوں سے نکاح نہ کرو} کی تاویل یہ کی کہ یہ عقد نکاح پر ہے، نہ کہ خریدی گئی لونڈی پر، اور انہوں نے اوطاس کے قیدیوں سے دلیل پکڑی کہ صحابہ نے ان میں سے لونڈیوں سے ملک یمین کے ذریعے فائدہ اٹھایا۔ النحاس (5) نے کہا: یہ ایک شاذ قول ہے؛ جہاں تک اوطاس کے قیدیوں کا تعلق ہے، تو ممکن ہے کہ لونڈیاں اسلام لے آئی ہوں، اس لیے ان سے نکاح جائز ہوا۔ جہاں تک اللہ کے اس ارشاد سے استدلال کا تعلق ہے: {اور مشرک عورتوں سے نکاح نہ کرو جب تک کہ وہ ایمان نہ لے آئیں}، تو یہ غلط ہے؛ کیونکہ انہوں نے نکاح کو عقد

پر محمول کیا، جبکہ لغت میں نکاح کا اطلاق عقد اور وطء (جماع) دونوں پر ہوتا ہے، پس جب اللہ نے فرمایا: {اور مشرک عورتوں سے نکاح نہ کرو} تو اس نے ہر اس نکاح کو حرام کر دیا جو مشرک عورتوں کے ساتھ ہو، چاہے وہ عقد ہو یا وطء۔

ابو عمر بن عبد البر (6) نے کہا: اوزاعی نے کہا: میں نے زہری سے اس شخص کے بارے میں پوچھا جو مجوسی لونڈی خریدتا ہے، کیا وہ اس سے وطء کر سکتا ہے؟ انہوں نے کہا: جب وہ گواہی دے دے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، تو وہ اس سے وطء کرے۔ اور یونس سے...

(1) وہ احمد بن محمد بن عبد الرحمن الشافعی ہیں، جن کا انتقال سن (482ھ) میں ہوا۔ السیر 18/501، اور تاریخ جرجان ص 100۔ (2) دیکھیے الاشراف 4/ 92۔ (3) المحرر الوجیز 1/ 296 اور 297۔ (4) اسے ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (169) میں روایت کیا ہے۔ (5) الناسخ والمنسوخ 2/ 14-15 میں، اور اس سے پہلے کی کلام انہی کی ہے۔ (6) الاستذکار 16/ 267-270 میں، اور کلام مسئلہ کے آخر تک انہی کا ہے، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ انہی کی طرف سے ہے۔

On the authority of Ibn Shihab, who said: It is not permissible for him to have intercourse with her until she becomes a Muslim (1). Abu Umar said: This statement of Ibn Shihab (2) — who was the most knowledgeable of people regarding military expeditions and biographies — is evidence of the corruption of the statement of those who claimed that the captives of Awtas were cohabited with even though they had not become Muslims. This was narrated from a group, including 'Ata and 'Amr ibn Dinar, both of whom said: There is no harm in having intercourse with a Majusi (Zoroastrian) woman. This view was not paid attention to by any of the jurists in the major cities.

It has been reported from Al-Hasan Al-Basri — who was among those whose military expeditions and those of his region were only against the Persians and those beyond them from Khorasan, and none of them were People of the Book — what clarifies to you how the practice was regarding their women when they were captured. He said (3): Abdullah ibn Muhammad ibn Asad informed us, he said: Ibrahim ibn Ahmad ibn Firas told us, he said: Ali ibn Abdul Aziz told us, he said: Abu Ubaid told us, he said: Hushaym (4) told us, on the authority of Yunus, on the authority of Al-Hasan, who said: A man said to him: "O Abu Sa'id, how did you used to do when you captured them (the women)?" He said: "We used to face her towards the Qibla and command her to become a Muslim and bear witness that there is no god but Allah and that Muhammad is the Messenger of Allah, then we would command her to wash. If her owner wanted to have intercourse with her, he would not do so until she had completed her waiting period (istibra')."

Based on this is the interpretation of a group of scholars regarding Allah Almighty's saying: {And do not marry polytheistic women until they believe}. They are the idol-worshippers and the Majusis; because Allah Almighty has permitted women of the Book in His saying: {And [lawful in marriage are] chaste women from among those who were given the Scripture before you} [Al-Ma'idah: 5], meaning the chaste ones, not those from among the Muslims whose fornication is well-known. Some of them disliked marrying them and having intercourse with them through right hand possession as long as they had not repented, because of the corruption of lineage that involves.

Allah Almighty's saying: {And do not marry polytheistic men [to your women] until they believe. And a believing slave is better than a polytheist, even though he might please you.}

In it are eleven issues:

The first: Allah Almighty's saying: {And do not marry [them to your women]}, meaning: Do not marry a Muslim woman to a polytheist.

---

(1) Narrated by Abu Ubaid in 'An-Nasikh wal-Mansukh' (167). Yunus: He is Ibn Yazid Al-Ayli. (2) In (D) and (M): The statement of Ibn Shihab: It is not permissible for him to have intercourse with her until she becomes a Muslim, this. (3) Meaning Ibn Abd al-Barr. (4) It was distorted in some copies to Hisham. He is Hushaym ibn Bashir, and the report is in 'An-Nasikh wal-Mansukh' by Abu Ubaid (170).

पृष्ठ 461 | सूरह अल-बकराह: आयत 221

इब्न शिहाब से वर्णित है, उन्होंने कहा: उसके लिए उसके साथ संभोग करना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह इस्लाम स्वीकार न कर ले (1)। अबू उमर ने कहा: इब्न शिहाब का यह कथन (2) - जो सैन्य अभियानों और जीवनियों के बारे में लोगों में सबसे अधिक ज्ञानी थे - उन लोगों के कथन के भ्रष्टाचार का प्रमाण है जिन्होंने दावा किया था कि औतास की बंदियों के साथ संभोग किया गया था जबकि वे मुस्लिम नहीं बनी थीं। यह एक समूह से वर्णित है, जिनमें अता और अम्र इब्न दीनार शामिल हैं; दोनों ने कहा: मजूसी (पारसी) महिला के साथ संभोग करने में कोई बुराई नहीं है। शहरों के किसी भी न्यायविद्(फकीह) ने इस पर ध्यान नहीं दिया।

अल-हसन अल-बसरी से भी रिपोर्ट किया गया है - जो उन लोगों में से थे जिनके सैन्य अभियान और उनके क्षेत्र के अभियान केवल फारसियों और खोरासान के उनके बाद के लोगों के खिलाफ थे, और उनमें से कोई भी किताब वाले (अहल-ए-किताब) नहीं थे - जो आपको स्पष्ट करता है कि जब उनकी महिलाओं को बंदी बनाया जाता था तो उनके साथ कैसा व्यवहार किया जाता था। उन्होंने कहा (3): हमें अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन असद ने बताया, उन्होंने कहा: हमें इब्राहिम बिन अहमद बिन फिरास ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अली बिन अब्दुल अज़ीज़ ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अबू उबैद ने बताया, उन्होंने कहा: हमें हुशैय्यम (4) ने बताया, यूनुस के माध्यम से, अल-हसन से, जिन्होंने कहा: एक आदमी ने उनसे कहा: "हे अबू सईद, जब आप उन्हें बंदी बनाते थे तो क्या करते थे?" उन्होंने कहा: "हम उसे किबला की ओर मुँह करवाते थे और उसे इस्लाम स्वीकार करने और गवाही देने का आदेश देते थे कि अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है और मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं, फिर हम उसे स्नान करने का आदेश देते थे। यदि उसका स्वामी उसके साथ संभोग करना चाहता था, तो वह तब तक ऐसा नहीं करता था जब तक कि उसकी इद्दत (इस्तिबरा) पूरी न हो जाए।"

इसी आधार पर विद्वानों के एक समूह की अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या है: {और मुशरिक (बहुदेववादी) स्त्रियों से विवाह न करो जब तक कि वे ईमान न ले आएँ}। वे मूर्तिपूजक और मजूसी हैं; क्योंकि अल्लाह तआला ने किताब वाली महिलाओं को अपने इस कथन से अनुमति दी है: {और वे पवित्र महिलाएँ भी जो तुमसे पहले किताब दी गई थीं} [अल-माइदा: 5], जिसका अर्थ है पवित्र महिलाएँ, वे नहीं जिनकी मुस्लिम महिलाओं में से व्यभिचार की चर्चा हो। उनमें से कुछ ने उनके साथ विवाह करना और दासी (मलक-ए-यमीन) के रूप में संभोग करना तब तक नापसंद किया जब तक कि वे तौबा न कर लें; क्योंकि इसमें वंश के भ्रष्टाचार का डर है।

अल्लाह तआला का कथन: {और मुशरिक पुरुषों से (अपनी स्त्रियों का) विवाह न करो जब तक कि वे ईमान न ले आएँ और एक ईमान वाला दास मुशरिक से बेहतर है, चाहे वह तुम्हें कितना ही भला क्यों न लगे।}

इसमें ग्यारह मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और विवाह न करो}, अर्थात: किसी मुस्लिम महिला का विवाह मुशरिक से न करो।

---

(1) इसे अबू उबैद ने 'अन-नासिख वल-मनसूख' (167) में उद्धृत किया है। यूनुस: वह इब्न यज़ीद अल-अइली है। (2) (द) और (म) प्रतियों में: इब्न शिहाब का कथन: उसके लिए उसके साथ संभोग करना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह इस्लाम स्वीकार न कर ले, यह। (3) अर्थात इब्न अब्द अल-बर्र। (4) कुछ प्रतियों में यह बदलकर हिशाम हो गया है। वह हुशैय्यम बिन बशीर है, और यह खबर अबू उबैद की 'अन-नासिख वल-मनसूख' (170) में है।

ابن شہاب سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: اس کے لیے جائز نہیں کہ وہ اس (لونڈی) سے وطی (جماع) کرے جب تک کہ وہ اسلام نہ لے آئے (۱)۔ ابو عمر نے کہا: ابن شہاب کا یہ قول (۲) - اور وہ لوگوں میں سب سے زیادہ غزوات اور سیرت کا علم رکھنے والے ہیں - اس شخص کے قول کے باطل ہونے کی دلیل ہے جس نے یہ گمان کیا کہ اوطاس کی قیدی عورتوں سے وطی کی گئی تھی حالانکہ وہ اسلام نہیں لائی تھیں۔ یہ ایک جماعت سے مروی ہے، جن میں عطاء اور عمرو بن دینار شامل ہیں؛ ان دونوں نے کہا: مجوسی عورت سے وطی کرنے میں کوئی حرج نہیں، اور اس قول کی طرف شہروں کے فقہاء میں سے کسی نے التفات نہیں کیا۔

اور حسن بصری سے منقول ہے - اور وہ ان لوگوں میں سے تھے جن کے غزوات اور ان کے علاقے کے لوگوں کے غزوات صرف فارسیوں اور ان کے پیچھے خراسان والوں کے خلاف تھے، اور ان میں سے کوئی بھی اہل کتاب نہ تھے - جو آپ پر واضح کرتا ہے کہ ان کی عورتوں کے بارے میں کیا طریقہ کار تھا جب وہ قید کی جاتیں۔ انہوں نے کہا (۳): ہمیں عبد اللہ بن محمد بن اسد نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ابراہیم بن احمد بن فراس نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں علی بن عبد العزیز نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو عبید نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ہشیم (۴) نے بتایا، یونس سے، انہوں نے حسن سے روایت کیا کہ ایک شخص نے ان سے کہا: اے ابو سعید، جب تم ان کو قید کرتے تھے تو کیا کرتے تھے؟ انہوں نے کہا: ہم اس کا رخ قبلہ کی طرف کرتے تھے، اور اسے حکم دیتے تھے کہ وہ اسلام لائے اور گواہی دے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور محمد اللہ کے رسول ہیں، پھر ہم اسے غسل کا حکم دیتے تھے، اور جب اس کا مالک اس سے قربت کا ارادہ کرتا تو وہ اس وقت تک قربت نہ کرتا جب تک کہ وہ استبراء (عدت) نہ کر لیتی۔

اور اسی پر علماء کی ایک جماعت کی اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تاویل ہے: ﴿وَلَا تَنكِحُواْ الْمُشْرِكَتِ حَتَّى يُؤْمِنَّ﴾ کہ ان سے مراد بت پرست اور مجوسی عورتیں ہیں؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے اہل کتاب عورتوں کو اپنے اس قول سے حلال کر دیا ہے: ﴿وَالْمُحْصَنَتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَبَ مِن قَبْلِكُمْ﴾ [المائدة: ٥] یعنی پاک دامن عورتیں، نہ کہ وہ مسلمان عورتیں جن کا زنا مشہور ہو۔ اور ان میں سے بعض نے ان سے نکاح اور ملک یمین کے طور پر وطی کو ناپسند کیا ہے جب تک کہ وہ توبہ نہ کر لیں؛ کیونکہ اس میں نسب کے فساد کا اندیشہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا تَنكِحُواْ الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُواْ وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِّن مُّشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ﴾

اس میں گیارہ مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا تُنكِحُواْ﴾ یعنی: مسلمان عورت کا نکاح مشرک سے نہ کرو۔

---

(١) اسے ابو عبید نے 'الناسخ والمنسوخ' (١٦٧) میں روایت کیا ہے۔ یونس: یہ ابن یزید الایلی ہیں۔

(٢) (د) اور (م) میں ہے: ابن شہاب کا قول: اس کے لیے جائز نہیں کہ وہ اس سے وطی کرے یہاں تک کہ وہ اسلام لائے، یہ۔ (٣) یعنی ابن عبد البر۔ (٤) نسخوں میں تحریف ہو کر ہشام ہو گیا ہے۔ وہ ہشیم بن بشیر ہیں، اور یہ خبر ابو عبید کی 'الناسخ والمنسوخ' (١٧٠) میں ہے۔

462 Surah Al-Baqarah: Verse 221

The Ummah has reached a consensus that a polytheist (mushrik) may not have intercourse with a believing woman under any circumstances, because of the humiliation it entails for Islam. The reciters agree on pronouncing the 'ta' with a damma in 'tunkihu' (you shall not give in marriage) (1).

Second: This verse provides textual evidence that there is no marriage without a guardian (wali). Muhammad bin Ali bin Al-Husayn said: Marriage with a guardian is in the Book of Allah, then he recited: {And do not give [your women] in marriage to polytheistic men} (2).

Ibn al-Mundhir said: It has been established that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There is no marriage except with a guardian" (3). The people of knowledge have differed concerning marriage without a guardian. Many scholars said: There is no marriage without a guardian. This view (4) was narrated from Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him), Ali bin Abi Talib, Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, and Abu Hurairah (may Allah be pleased with them all). This was also the view of Sa'id bin al-Musayyib, al-Hasan al-Basri, Umar bin Abd al-Aziz, Jabir bin Zayd, Sufyan al-Thawri, Ibn Abi Layla, Ibn Shubrumah, Ibn al-Mubarak, al-Shafi'i, Ubaydullah bin al-Hasan (5), Ahmad, Ishaq, and Abu Ubayd (6).

I say: This is also the view of Malik - may Allah be pleased with them all - and Abu Thawr and al-Tabari (7).

Abu Umar said (8): The proof for those who say: "There is no marriage without a guardian" is that it has been established that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There is no marriage except with a guardian." This hadith was narrated by Shu'bah and al-Thawri, from Abu Ishaq, from Abu Burdah, from the Prophet (peace be upon him) as a mursal report (9); so whoever accepts mursal reports is bound to accept it.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/297. (2) Reported by al-Tabari 3/719. Muhammad bin Ali bin al-Husayn is Abu Ja'far al-Baqir (may Allah be pleased with him). (3) Reported by Ahmad (19518), Abu Dawud (2085), al-Tirmidhi (1101), and Ibn Majah (1881) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him). On the subject, reports from Ibn Abbas and Aisha are with Ahmad (2260) and (26235), and from Ibn Umar and Ibn Mas'ud with al-Daraqutni 3/225, and from Abu Hurairah with Ibn Hibban (4076). (4) In (d), (z), and (m): the hadith. (5) Judge of Basra, died in the year

(168 AH). Tahdhib al-Tahdhib 3/7. (6) Al-Ishraf 4/33, and see the sayings of the Companions (may Allah be pleased with them) in Sunan al-Bayhaqi al-Kubra 7/111-112. (7) See Tafsir al-Tabari 3/718-719. (8) In al-Tamhid 19/85 and 88. (9) Reported by al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 3/9, and al-Khatib al-Baghdadi in al-Kifayah p. 580 from the path of Shu'bah. Reported by Abd al-Razzaq in his Musannaf (10475), al-Tirmidhi in al-Ilal 1/428, al-Tahawi 3/9, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 19/88 from the path of Sufyan al-Thawri.

४६२ सूरह अल-बकरा: आयत २२१

उम्मत ने इस बात पर आम सहमति (इज्मा) व्यक्त की है कि एक बहुदेववादी (मुशरिक) किसी भी तरह से एक आस्तिक (मोमिना) महिला के साथ संभोग नहीं कर सकता; क्योंकि इसमें इस्लाम की अपमानजनक स्थिति है। और कारी 'तुनकिहू' में 'ता' को दम्मा के साथ पढ़ने पर सहमत हैं (१)।

दूसरा: यह आयत इस बात का प्रत्यक्ष प्रमाण (नस्स) प्रदान करती है कि बिना वली (अभिभावक) के कोई विवाह नहीं होता। मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन ने कहा: वली के साथ निकाह अल्लाह की किताब में है, फिर उन्होंने पढ़ा: {और (अपनी औरतों) का निकाह मुशरिकों से न कराओ} (२)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यह साबित हो चुका है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "वली के बिना कोई निकाह नहीं होता" (३)। विद्वानों के बीच बिना वली के निकाह को लेकर मतभेद रहा है। बहुत से विद्वानों ने कहा: वली के बिना कोई निकाह नहीं होता। यह बात (४) उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु), अली बिन अबी तालिब, इब्न मसूद, इब्न अब्बास और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से वर्णित है। यही मत सईद बिन अल-मुसय्यिब, अल-हसन अल-बसरी, उमर बिन अब्दुल अज़ीज़, जाबिर बिन ज़ैद, सुफियान अल-थौरी, इब्न अबी लैला, इब्न शुब्रमा, इब्न अल-मुबारक, अल-शाफ़ई, उबैदुल्लाह बिन अल-हसन (५), अहमद, इसहाक़ और अबू उबैद (६) का भी था।

मैंने कहा: यही राय मालिक - रज़ियल्लाहु अन्हुम अजमईन - और अबू थौर तथा अल-तबरी (७) की भी है।

अबू उमर (८) ने कहा: जो लोग यह कहते हैं कि "बिना वली के कोई निकाह नहीं होता", उनका तर्क यह है कि अल्लाह के रसूल ﷺ से यह साबित है कि आपने फरमाया: "बिना वली के कोई निकाह नहीं होता"। इस हदीस को शुबा और अल-थौरी ने अबू इसहाक़ से, उन्होंने अबू बुरदा से और उन्होंने नबी ﷺ से 'मुर्सल' (९) के रूप में वर्णित किया है; तो जो कोई 'मुर्सल' रिवायतों को स्वीकार करता है, उसके लिए इसे स्वीकार करना अनिवार्य है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२९७। (२) अल-तबरी ने इसे ३/७१९ पर निकाला है। मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन अबू जाफ़र अल-बाक़िर (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं। (३) इसे अहमद (१९५१८), अबू दाऊद (२०८५), अल-तिर्मिज़ी (११०१) और इब्न माजाह (१८८१) ने अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। इस विषय पर अहमद के यहाँ इब्न अब्बास और आयशा से (२२६०) और (२६२३५) रिवायतें हैं, इब्न उमर और इब्न मसूद से अल-दाराकुतनी ३/२२५ के यहाँ, और अबू हुरैरा से

इब्न हिब्बान (४०७६) के यहाँ रिवायतें हैं। (४) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: 'हदीस' है। (५) बसरा के काजी, वर्ष १६८ हिजरी में मृत्यु हुई। तहज़ीब अल-तहज़ीब ३/७। (६) अल-इशराफ ४/३३, और सुनन अल-बैहक़ी अल-कुबरा ७/१११-११२ में सहाबा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के कथन देखें। (७) तफसीर अल-तबरी ३/७१८-७१९ देखें। (८) अल-तमहीद १९/८५ और ८८ में। (९) अल-तहावी ने शरह मानी अल-आथार ३/९ में और अल-खतीब अल-बगदादी ने अल-किफाया पृष्ठ ५८० में शुबा के माध्यम से इसे निकाला है। अब्द अल-रज्ज़ाक़ ने अपने मुसन्निफ (१०४७५) में, अल-तिर्मिज़ी ने अल-इलाला १/४२८ में, अल-तहावी ने ३/९ में और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद १९/८८ में सुफियान अल-थौरी के माध्यम से इसे निकाला है।

۴۶۲ سورة البقرة : الآية ۲۲۱

اور امت کا اس بات پر اجماع ہے کہ مشرک کسی صورت میں مومنہ عورت سے وطی (جماع) نہیں کر سکتا؛ اس لیے کہ اس میں اسلام کے لیے سبکی اور اہانت ہے۔ اور قراء 'تُنكِحوا' میں 'ت' کے ضمہ کے ساتھ پڑھنے پر متفق ہیں (۱)۔

دوسری بات: اس آیت میں صریح نص سے یہ دلیل موجود ہے کہ ولی کے بغیر نکاح نہیں ہوتا۔ محمد بن علی بن الحسین نے کہا: ولی کے ساتھ نکاح اللہ کی کتاب میں ہے، پھر انہوں نے پڑھا: ﴿وَلَا تُنكِحُوا الْمُشْرِكِينَ﴾ (اور تم مشرک مردوں کے نکاح میں نہ دو) (۲)۔

ابن المنذر نے کہا: یہ ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ولی کے بغیر نکاح نہیں ہوتا" (۳)۔ علمائے کرام کا بغیر ولی کے نکاح کے بارے میں اختلاف رہا ہے، چنانچہ بہت سے اہل علم نے کہا: ولی کے بغیر کوئی نکاح نہیں ہوتا۔ یہ قول (۴) عمر بن الخطاب (رضی اللہ عنہ)، علی بن ابی طالب، ابن مسعود، ابن عباس اور ابوہریرہ (رضی اللہ عنہم) سے مروی ہے۔ یہی بات سعید بن المسیب، الحسن البصری، عمر بن عبدالعزیز، جابر بن زید، سفیان الثوری، ابن ابی لیلیٰ، ابن شبرمہ، ابن المبارک، الشافعی، عبید اللہ بن الحسن (۵)، احمد، اسحاق اور ابو عبید (۶) نے کہی ہے۔

میں کہتا ہوں: یہی امام مالک - رضی اللہ عنہم اجمعین - اور ابو ثور اور طبری (۷) کا قول ہے۔

ابو عمر (۸) نے کہا: ان لوگوں کی حجت جو یہ کہتے ہیں کہ "ولی کے بغیر نکاح نہیں ہوتا" یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ سے یہ ثابت ہو چکا ہے کہ آپ نے فرمایا: "ولی کے بغیر نکاح نہیں ہوتا"۔ اس حدیث کو شعبہ اور ثوری نے ابواسحاق سے، انہوں نے ابوبردہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے 'مرسل'

(۹) کے طور پر روایت کیا ہے؛ تو جو شخص مراسیل کو قبول کرتا ہے اس پر اسے قبول کرنا لازم ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۲۹۷۔ (۲) اسے طبری نے ۳/ ۷۱۹ پر روایت کیا ہے۔ محمد بن علی بن الحسین سے مراد ابوجعفر الباقر رضی اللہ عنہ ہیں۔ (۳) اسے احمد (۱۹۵۱۸)، ابوداؤد (۲۰۸۵)، ترمذی (۱۱۰۱) اور ابن ماجہ (۱۸۸۱) نے ابوموسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس باب میں احمد کے پاس ابن عباس اور عائشہ سے (۲۲۶۰) اور (۲۶۲۳۵) مروی ہیں، اور دارقطنی ۳/ ۲۲۵ میں ابن عمر اور ابن مسعود سے، اور ابن حبان (۴۰۷۶) میں ابوہریرہ سے مروی ہیں۔ (۴) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: 'الحدیث' ہے۔ (۵) بصرہ کے قاضی، ۱۶۸ھ میں وفات پائی۔ تہذیب التہذیب ۳/ ۷۔ (۶) الإشراف ۴/ ۳۳، اور صحابہ رضی اللہ عنہم کے اقوال کے لیے سنن بیہقی الکبریٰ ۷/ ۱۱۱-۱۱۲ دیکھیں۔ (۷) تفسیر طبری ۳/ ۷۱۸-۷۱۹ دیکھیں۔ (۸) التمہید ۱۹/ ۸۵ اور ۸۸ میں۔ (۹) اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار ۳/ ۹ میں اور خطیب بغدادی نے الکفایہ ص ۵۸۰ میں شعبہ کے طریق سے روایت کیا ہے۔ نیز اسے عبدالرزاق نے اپنی مصنف (۱۰۴۷۵) میں، ترمذی نے العلل ۱/ ۴۲۸ میں، طحاوی نے ۳/ ۹ میں اور ابن عبدالبر نے التمہید ۱۹/ ۸۸ میں سفیان الثوری کے طریق سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 221 463

And as for those who do not accept 'maraseel' (narrations with missing links), it is also binding upon them; because those who connected it [the chain] are from the people of memorization and trustworthiness, and among those who connected it are Isra'il and Abu 'Awana, both from Abu Ishaq, from Abu Burda, from Abu Musa, from the Prophet (1) ﷺ. And Isra'il and those who followed him are memorizers (huffaz), and the addition of a memorizer is accepted, and this is an addition (2) supported by principles. Allah, the Almighty and Majestic, said: {And do not prevent them from marrying their husbands} [Al-Baqarah: 232]. This verse was revealed regarding Ma'qil bin Yasar when he prevented his sister from returning to her husband; as stated by Al-Bukhari (3). Were it not for the fact that he has a right in the marriage, he would not have been forbidden from preventing it (al-'adhl).

I say: What also indicates this from the Book is His saying: {So marry them with the permission of their people} [An-Nisa: 25], and His saying: {And marry off the unmarried among you} [An-Nur: 32]. Thus, the Almighty did not address anyone with marriage except men; had it been for women, He would have mentioned them. The explanation of this will follow in [Surah] 'An-Nur'.

And the Almighty said, narrating about Shu'ayb in the story of Musa, peace be upon them both: {Indeed, I wish to marry you} [Al-Qasas: 27] according to what will be explained in Surah Al-Qasas. And the Almighty said: {Men are in charge of women} [An-Nisa: 34]; thus, the Book and the Sunnah have collaborated to show that there is no marriage except with a guardian (wali).

Al-Tabari said: In the hadith of Hafsa when she became a widow and 'Umar conducted her marriage contract (4) and she did not conduct it herself (5) is the invalidation of the saying of those who say: Indeed, a mature woman who is in charge of herself may marry herself off and conduct the marriage contract without her guardian; for if that were for her, the Messenger of Allah ﷺ would not have left the proposal to Hafsa for herself (6) if...

---

(1) Narrated as connected via the path of Isra'il by Ahmad (19518), Al-Tirmidhi (1101), and Ibn 'Abd al-Barr in Al-Tamhid 19/87-88, and via the path of Abu 'Awana by Al-Tirmidhi (1101), Ibn Majah (1881), and Ibn 'Abd al-Barr in Al-Tamhid 19/88. This hadith was mentioned recently. Abu Ishaq: he is 'Amr bin 'Abdullah al-Sabi'i, and Abu Burda: he is the son of Abu Musa al-Ash'ari, may Allah be pleased with him, and Isra'il: he is

the son of Yunus bin Abi Ishaq al-Sabi’i, and Abu ‘Awana: he is al-Waddah bin ‘Abdullah al-Yashkuri. (2) In (d), (z), and (m): 'the addition'. (3) In his Sahih (4529). (4) Narrated by Ahmad (74) and Al-Bukhari (4005) from the hadith of ‘Umar, may Allah be pleased with him, at length. His saying: 'she became a widow' (ta’ayyamat), i.e., she became an 'ayyim', which is one whose husband dies, or she becomes separated from him, and her waiting period expires. Fath al-Bari 9/176. (5) After it in (z): 'also'. (6) In the manuscripts: 'to herself', and the established one is from (m).

सूरह अल-बकराह: आयत २२१ ४६३

जहाँ तक उन लोगों की बात है जो 'मुरसल' (जिनकी श्रृंखला बीच में टूटी हो) को स्वीकार नहीं करते, तो यह उन पर भी अनिवार्य है; क्योंकि जिन लोगों ने इसे जोड़ा है (कड़ी मिलाई है), वे याददाश्त और विश्वसनीयता वाले लोग हैं। और जिन लोगों ने इसे जोड़ा है उनमें इसराइल और अबू अवाना शामिल हैं, दोनों अबू इसहाक से, अबू बुरदा से, अबू मूसा से, नबी ﷺ से (१)। और इसराइल और उनके अनुयायी 'हफ़्फ़ाज़' (याद रखने वाले) हैं, और एक 'हाफ़िज़' की वृद्धि स्वीकार की जाती है, और यह एक वृद्धि (२) है जिसे मूल सिद्धांतों का समर्थन प्राप्त है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तो उन्हें अपने पतियों से निकाह करने से न रोको} [अल-बकराह: २३२]। और यह आयत माकिल बिन यसार के बारे में उतरी जब उन्होंने अपनी बहन को उसके पति के पास वापस जाने से रोका था; जैसा कि अल-बुखारी ने कहा है (३)। यदि निकाह में उनका अधिकार न होता, तो उन्हें रोकने (अज़्ल) से मना नहीं किया जाता।

मैं कहता हूँ: कुरान से जो बात इस पर संकेत देती है वह अल्लाह का यह कहना है: {तो उनके घर वालों की अनुमति से उनसे निकाह करो} [अन-निसा: २५], और उसका कहना: {और तुममें से जो अविवाहित हैं उनका निकाह कर दो} [अन-नूर: ३२]। अतः अल्लाह ने पुरुषों के अलावा किसी और को निकाह के लिए संबोधित नहीं किया; यदि यह महिलाओं के लिए होता, तो वह उनका उल्लेख करता। इसका विवरण 'अन-नूर' में आएगा।

और अल्लाह ने मूसा अलैहिस्सलाम की कहानी में शुऐब के हवाले से कहा है: {मैं चाहता हूँ कि तुम्हारा निकाह कर दूँ} [अल-क़सस: २७] जैसा कि सूरह अल-क़सस में स्पष्ट किया जाएगा। और अल्लाह ने कहा: {पुरुष महिलाओं पर संरक्षक हैं} [अन-निसा: ३४]; इस प्रकार कुरान और सुन्नत इस बात पर सहमत हैं कि बिना वली (अभिभावक) के कोई निकाह नहीं है।

अल-तबरी ने कहा: हफ़सा की हदीस में जब वह विधवा हुईं और उमर ने उनका निकाह अनुबंध किया (४) और उन्होंने स्वयं निकाह नहीं किया (५), इसमें उन लोगों के कथन का खंडन है जो कहते हैं: एक वयस्क महिला जो स्वयं की मालिक है, वह बिना अपने वली के स्वयं का निकाह कर सकती है और निकाह का अनुबंध कर सकती है; क्योंकि यदि यह अधिकार उनके पास होता, तो अल्लाह के रसूल ﷺ हफ़सा के स्वयं के निकाह के संदेश को नहीं छोड़ते (६) यदि...

(१) इसे इसराइल के माध्यम से अहमद (१९५१८), तिरमिज़ी (११०१) और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद ८७/१९-८८ में जोड़ा हुआ (मौसूल) वर्णित किया है, और अबू अवाना के माध्यम से तिरमिज़ी (११०१), इब्न माजाह (१८८१) और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद ८८/१९ में। यह हदीस अभी पहले गुज़री है। अबू इसहाक: वे अम्र बिन अब्दुल्ला अल-सबीई हैं, और अबू बुरदा: वे अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ि.) के पुत्र हैं, और इसराइल: वे यूनुस बिन अबी इसहाक अल-सबीई के पुत्र हैं, और अबू अवाना: वे अल-वद्दाह बिन अब्दुल्ला अल-यश्कुरी हैं। (२) (द), (ज़) और (म) में: 'अल-ज़ियादा' (वृद्धि)। (३) उनकी सहीह में (४५२९)। (४) इसे अहमद (७४) और बुखारी (४००५) ने उमर (रज़ि.) की लंबी हदीस से वर्णित किया है। उनका कहना: 'तअय्यमत' यानी वह 'अय्यिम' हो गईं, वह महिला जिसका पति मर गया हो, या उससे अलग हो गई हो, और उसकी इद्दत पूरी हो गई हो। फ़तह अल-बारी १७६/९। (५) इसके बाद (ज़) में: 'भी'। (६) हस्तलिखित प्रतियों में: 'अपनी ओर', और स्थापित पाठ (म) से है।

سورة البقرہ : آیت ۲۲۱ ۴۶۳

اور جہاں تک ان لوگوں کا تعلق ہے جو مراسیل کو قبول نہیں کرتے، تو یہ ان پر بھی لازم ہے؛ کیونکہ جن لوگوں نے اسے موصول (ملا ہوا) بیان کیا ہے، وہ اہل حفظ اور ثقہ لوگوں میں سے ہیں، اور جن لوگوں نے اسے موصول کیا ہے ان میں اسرائیل اور ابو عوانہ شامل ہیں، دونوں ابو اسحاق سے، وہ ابو بردہ سے، وہ ابو موسیٰ سے اور وہ نبی ﷺ سے روایت کرتے ہیں (۱)۔ اور اسرائیل اور ان کی پیروی کرنے والے حفاظ ہیں، اور حافظ کی زیادتی قبول کی جاتی ہے، اور یہ ایسی زیادتی (۲) ہے جس کی تائید اصولوں سے ہوتی ہے، اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَن يَنكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ﴾ [البقرہ: ۲۳۲]۔ اور یہ آیت معقل بن یسار کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے اپنی بہن کو اپنے شوہر کے پاس واپس جانے سے روکا تھا؛ یہ بات بخاری نے کہی ہے (۳)۔ اور اگر نکاح میں ان کا کوئی حق نہ ہوتا تو انہیں روکنے (عضل) سے منع نہ کیا جاتا۔

میں کہتا ہوں: اور کتاب اللہ سے جو چیز اس پر دلالت کرتی ہے وہ اللہ کا یہ فرمان ہے: ﴿فَانكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ﴾ [النساء : ۲۵] ، اور اس کا فرمان: ﴿وَأَنكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنكُمْ﴾ [النور: ۳۲]، تو اللہ تعالیٰ نے مردوں کے سوا کسی کو نکاح کا مخاطب نہیں بنایا؛ اگر یہ عورتوں کے لیے ہوتا تو اللہ ان کا ذکر فرماتا۔ اور اس کا بیان عنقریب سورہ 'النور' میں آئے گا۔

اور اللہ تعالیٰ نے موسیٰ علیہما السلام کے قصے میں شعیب علیہ السلام کے حوالے سے فرمایا: ﴿إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أُنكِحَكَ﴾ [القصص : ۲۷] اس کی تفصیل سورہ القصص میں آئے گی۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ﴾ [النساء : ۳۴]؛ چنانچہ کتاب اور سنت نے ایک دوسرے کی تائید کی ہے کہ ولی کے بغیر کوئی نکاح نہیں ہے۔

طبری نے کہا: حفصہ رضی اللہ عنہا کی حدیث میں جب وہ بیوہ ہوئیں اور عمر رضی اللہ عنہ نے ان کا نکاح کیا (۴) اور انہوں نے خود نکاح نہیں کیا تھا (۵)، اس میں ان لوگوں کے قول کی تردید ہے جو کہتے ہیں: بالغہ عورت جو اپنے نفس کی مالک ہے، وہ اپنے ولی کے بغیر خود اپنا نکاح اور نکاح کا عقد کر سکتی ہے؛ کیونکہ اگر یہ حق اس کے پاس ہوتا تو رسول اللہ ﷺ حفصہ رضی اللہ عنہا کے خود اپنے لیے پیغامِ نکاح (۶) کو نہ چھوڑتے اگر...

---

(۱) اسے اسرائیل کے طریق سے احمد (۱۹۵۱۸)، ترمذی (۱۱۰۱) اور ابن عبد البر نے التمہید ۱۹/ ۸۸-۸۷ میں موصولاً روایت کیا ہے، اور ابو عوانہ کے طریق سے ترمذی (۱۱۰۱)، ابن ماجہ (۱۸۸۱) اور ابن عبد البر نے التمہید ۱۹/ ۸۸ میں روایت کیا ہے۔ اور یہ حدیث ابھی قریب ہی گزری ہے۔ ابو اسحاق: یہ عمرو بن عبد اللہ السبیعی ہیں، اور ابو بردہ: یہ ابن ابو موسیٰ الاشعری رضی اللہ عنہ ہیں، اور اسرائیل: یہ یونس بن ابی اسحاق السبیعی کے بیٹے ہیں، اور ابو عوانہ: یہ وضاح بن عبد اللہ الیشکری ہیں۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: 'الزیادة'۔ (۳) اپنی صحیح میں (۴۵۲۹)۔ (۴) اسے احمد (۷۴) اور بخاری (۴۰۰۵) نے عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے طویل بیان کیا ہے۔ اور ان کا قول: 'تأیمت' یعنی وہ 'ایم' ہو گئیں، اور یہ وہ عورت ہوتی ہے جس کا شوہر وفات پا جائے، یا وہ اس سے جدا ہو جائے اور اس کی عدت گزر جائے۔ فتح الباری ۹/ ۱۷۶۔ (۵) اس کے بعد (ز) میں ہے: 'ایضاً'۔ (۶) قلمی نسخوں میں ہے: 'إلی نفسها'، اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 221 464

...she has more right over herself than her father. She was proposed to through someone who did not have authority over her affair nor the contract over her. In this is a clarification of the statement of the Prophet (Peace Be Upon Him): "A matron (previously married woman) has more right over herself than her guardian"(1). The meaning of this is that she has more right over herself in that a contract cannot be made for her except with her consent, not that she has more right to conduct the marriage contract for herself without a guardian.

Ad-Daraqutni narrated from Abu Huraira, who said: The Messenger of Allah (Peace Be Upon Him) said: "A woman does not marry off another woman, nor does a woman marry herself off," for the adulteress is the one who marries herself off. He said: This is a Sahih (authentic) hadith(2).

Abu Dawud narrated from the hadith of Sufyan [from Ibn Jurayj, from Sulaiman bin Musa] from Az-Zuhri, from Urwa, from Aisha (may Allah be pleased with her), who said: The Messenger of Allah (Peace Be Upon Him) said: "Whichever woman marries without the permission of her guardian, her marriage is void - three times - if he has consummated the marriage with her, then the dowry is hers because of what he gained from her. If they disagree, then the ruler is the guardian of the one who has no guardian"(3). This hadith is Sahih. No consideration is given to the statement of Ibn 'Ulayyah, from Ibn Jurayj that he said: I asked Az-Zuhri about it and he did not recognize it(4). No one said this about Ibn Jurayj except Ibn 'Ulayyah, and a group narrated it from Az-Zuhri without mentioning that. Even if this were proven from Az-Zuhri, it would not be an argument; because trustworthy narrators have narrated it from him, including Sulaiman bin Musa, who is a trustworthy Imam, and Ja'far bin Rabi'ah(5). If Az-Zuhri forgot it, it would not harm it; because no human is immune from forgetting(6). The Prophet (Peace Be Upon Him) said: "Adam forgot, so his progeny forgot"(7). The Prophet (Peace Be Upon Him) used to forget, so anyone else is more likely to forget, and whoever remembers is...

(1) Narrated by Ahmad (1888) and Muslim (1421) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them). (2) Sunan Ad-Daraqutni 3/227, and it does not contain his statement: a Sahih hadith. It was also narrated by Ibn Majah (1882) and Al-Bayhaqi in As-Sunan Al-Kubra 7/110. His statement: "for the adulteress is the one who marries herself off" is interpolated from the words of Abu Huraira (may Allah be pleased with him), see Talkhis al-Habir 3/157. (3) Sunan Abi Dawud (2083), and what

is between brackets is from it, and it is in Al-Musnad (24205). (4) The narration of Ibn 'Ulayyah from Ibn Jurayj is the narration of Musnad Ahmad mentioned in the previous comment. (5) His narration is in Al-Musnad (24372), and Sunan Abi Dawud (2084). (6) In (D), (Z), and (M): son of Adam. (7) Previously cited 1/294.

सूरह अल-बक़रह: आयत 221 464

...वह अपने पिता की तुलना में स्वयं पर अधिक अधिकार रखती थी, और उसे उस व्यक्ति के माध्यम से प्रस्तावित किया गया था जिसके पास न तो उसके मामले पर अधिकार था और न ही उस पर अनुबंध का। इसमें पैगंबर (उन पर शांति हो) के इस कथन का स्पष्टीकरण है: "एक विधवा/तलाकशुदा महिला का अपने संरक्षक की तुलना में स्वयं पर अधिक अधिकार है"(1)। इसका अर्थ यह है कि उसे स्वयं पर अधिक अधिकार इस बात में है कि उसकी सहमति के बिना उसके लिए कोई अनुबंध नहीं किया जा सकता, न कि यह कि उसे संरक्षक के बिना स्वयं विवाह अनुबंध करने का अधिक अधिकार है।

अद-दाराक़ुत्नी ने अबू हुरैरा से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने फरमाया: "कोई महिला किसी अन्य महिला का निकाह नहीं कराती, और न ही कोई महिला स्वयं का निकाह कराती है," क्योंकि व्यभिचारिणी वह है जो स्वयं का निकाह कराती है। उन्होंने कहा: यह एक सहीह (प्रामाणिक) हदीस है(2)।

अबू दाऊद ने सुफ़यान की हदीस से [इब्न जुरैज से, सुलेमान बिन मूसा से] अज़-ज़ुहरी से, उरवा से, आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने फरमाया: "जो भी महिला अपने संरक्षक की अनुमति के बिना विवाह करती है, उसका विवाह शून्य (बातिल) है - तीन बार - यदि उसने उसके साथ विवाह संपन्न कर लिया है, तो मेहर उसका है क्योंकि उसने उससे जो प्राप्त किया। यदि उनमें झगड़ा हो, तो सुल्तान (शासक) उसका संरक्षक है जिसका कोई संरक्षक नहीं है"(3)। यह हदीस सहीह है। इब्न उलैय्या के इब्न जुरैज से इस कथन पर कोई ध्यान नहीं दिया जाता कि उन्होंने कहा: मैंने इसके बारे में अज़-ज़ुहरी से पूछा तो उन्होंने इसे नहीं पहचाना(4)। इब्न उलैय्या के अलावा इब्न जुरैज के बारे में किसी ने ऐसा नहीं कहा, और एक समूह ने इसे अज़-ज़ुहरी से बिना इसका उल्लेख किए रिवायत किया है। यदि यह अज़-ज़ुहरी से सिद्ध भी हो जाता, तो यह कोई दलील नहीं होती; क्योंकि विश्वसनीय रावीयों ने इसे उनसे रिवायत किया है, जिनमें सुलेमान बिन मूसा, जो एक विश्वसनीय इमाम हैं, और जाफ़र बिन रबीआ(5) शामिल हैं। यदि अज़-ज़ुहरी इसे भूल गए हों, तो इससे इसे कोई नुकसान नहीं होगा; क्योंकि कोई भी मनुष्य भूलने से सुरक्षित नहीं है(6)। पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने फरमाया: "आदम भूल गए, इसलिए उनकी संतान भी भूल गई"(7)। पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) भी भूल

जाया करते थे, तो उनके अलावा कोई और तो और भी अधिक भूल सकता है, और जिसने याद रखा वह...

(1) अहमद (1888) और मुस्लिम (1421) ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से इसे निकाला है। (2) सुनन अद-दाराक़ुत्नी 3/227, और इसमें उनका यह कथन नहीं है: सहीह हदीस। इसे इब्न माजह (1882) और अल-बैहक़ी ने अस-सुनन अल-कुबरा 7/110 में भी निकाला है। और उनका कथन: "क्योंकि व्यभिचारिणी वह है जो स्वयं का निकाह कराती है" अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के शब्दों से सम्मिलित है, देखें तलखीस अल-हबीर 3/157। (3) सुनन अबी दाऊद (2083), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और यह अल-मुसनद (24205) में है। (4) इब्न जुरैज से इब्न उलैय्या की रिवायत पिछली टिप्पणी में उल्लिखित मुसनद अहमद की रिवायत है। (5) उनकी रिवायत अल-मुसनद (24372) और सुनन अबी दाऊद (2084) में है। (6) (द), (ज़) और (म) में: आदम का बेटा। (7) पूर्ववर्ती 1/294।

سورہ البقرہ: آیت 221 464

...وہ اپنے باپ کے مقابلے میں اپنی ذات پر زیادہ حق رکھتی تھی، اور اسے اس شخص کے ذریعے پیغام نکاح دیا گیا جس کے پاس نہ اس کے معاملے کا اختیار تھا اور نہ اس پر عقد (نکاح) کا۔ اس میں آپ ﷺ کے اس ارشاد کی وضاحت ہے: "بیوہ یا مطلقہ عورت اپنے ولی کے مقابلے میں اپنی ذات پر زیادہ حق رکھتی ہے"(1)۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ اپنی ذات پر اس لحاظ سے زیادہ حق رکھتی ہے کہ اس کی مرضی کے بغیر اس کا نکاح نہیں کیا جا سکتا، نہ کہ یہ کہ وہ اپنے ولی کے بغیر خود نکاح کا عقد کرنے کی زیادہ حقدار ہے۔

اور دارقطنی نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "عورت (دوسری) عورت کا نکاح نہ کرائے، اور نہ ہی عورت اپنا نکاح خود کرے"، کیونکہ زنا کار عورت وہی ہے جو اپنا نکاح خود کر لیتی ہے۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث صحیح ہے(2)۔

اور ابو داؤد نے سفیان کی حدیث سے [ابن جریج سے، سلیمان بن موسیٰ سے] انہوں نے زہری سے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس عورت نے بھی اپنے ولی کی اجازت کے بغیر نکاح کیا تو اس کا نکاح باطل ہے - تین بار (فرمایا) - پھر اگر اس نے اس کے ساتھ صحبت کر لی تو مہر اس کے لیے اس کے عوض ہے جو اس نے اس سے حاصل کیا، پھر اگر وہ جھگڑا کریں تو جس کا کوئی ولی نہ ہو اس کا ولی سلطان (حاکم) ہے"(3)۔ اور یہ حدیث صحیح ہے۔ اور ابن علیہ کا ابن جریج سے یہ کہنا قابل اعتبار نہیں کہ انہوں نے کہا: میں نے اس بارے میں زہری سے پوچھا تو انہوں نے اسے نہیں پہچانا(4)، اور ابن علیہ کے علاوہ کسی اور نے ابن جریج سے یہ بات نہیں کہی، اور ایک جماعت نے اسے زہری سے روایت کیا ہے جنہوں نے اس کا ذکر نہیں کیا، اور اگر یہ

زہری سے ثابت بھی ہو جائے تو اس میں کوئی حجت نہیں؛ کیونکہ اسے ان سے ثقہ راویوں نے روایت کیا ہے، جن میں سلیمان بن موسیٰ شامل ہیں جو ثقہ امام ہیں، اور جعفر بن ربیعہ(5)؛ پس اگر زہری اسے بھول گئے ہوں تو اس سے کوئی فرق نہیں پڑتا؛ کیونکہ بھول چوک سے کوئی انسان محفوظ نہیں(6)، آپ ﷺ نے فرمایا: "آدم بھول گئے تو ان کی اولاد بھی بھول گئی"(7)۔ اور آپ ﷺ بھی بھول جایا کرتے تھے، تو آپ کے علاوہ کوئی اور تو بدرجہ اولیٰ بھول سکتا ہے، اور جس نے یاد رکھا وہ...

(1) اسے احمد (1888) اور مسلم (1421) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) سنن دارقطنی 3/227، اور اس میں ان کا یہ قول نہیں ہے: حدیث صحیح۔ اور اسے ابن ماجہ (1882) اور بیہقی نے السنن الکبریٰ 7/110 میں روایت کیا ہے۔ اور ان کا یہ قول: "پس زانیہ وہی ہے جو اپنا نکاح خود کرتی ہے" حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کے قول سے مندرج ہے، دیکھیے تلخیص الحبیر 3/157۔ (3) سنن ابی داؤد (2083)، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ المسند (24205) میں ہے۔ (4) ابن جریج سے ابن علیہ کی روایت وہی مسند احمد کی روایت ہے جو پچھلے حاشیہ میں مذکور ہے۔ (5) ان کی روایت المسند (24372) اور سنن ابی داؤد (2084) میں ہے۔ (6) (د)، (ز) اور (م) میں: ابن آدم۔ (7) پہلے گزر چکا ہے 1/294۔

...an argument against whoever forgot. If a trustworthy narrator narrates the report, then the forgetfulness of the one who forgot it does not harm him. This is if what Ibn 'Ulayyah narrated from Ibn Jurayj were authentic; however, the people of knowledge have denied that from his narration and did not rely on it (1).

I say: Abu Hatim Muhammad ibn Hibban al-Tamimi al-Busti narrated this Hadith in "Al-Musnad al-Sahih according to divisions and types without any break in its chain, nor any confirmed criticism against its narrators" (2) from Hafs ibn Ghiyath, from Ibn Jurayj, from Sulayman ibn Musa, from al-Zuhri, from 'Urwah, from 'Aishah that the Messenger of Allah ﷺ said: "There is no marriage except with a guardian (wali) and two just witnesses; and any marriage performed otherwise is invalid. If they dispute, then the ruler is the guardian of the one who has no guardian." Abu Hatim said: No one said in the report of Ibn Jurayj from Sulayman ibn Musa from al-Zuhri this: "and two just witnesses" except three individuals: Suwayd ibn Yahya al-Umawi from Hafs ibn Ghiyath, 'Abd Allah ibn 'Abd al-Wahhab al-Hujabi (3) from Khalid ibn al-Harith, and 'Abd al-Rahman ibn Yunus al-Raqqi from 'Isa ibn Yunus. No other report regarding the two witnesses is authentic besides this one.

If this report is established, then the Book (Quran) and Sunnah have explicitly stated that there is no marriage without a guardian; thus, there is no meaning to what contradicts them.

Al-Zuhri and al-Sha'bi used to say: If a woman marries herself to an equal with two witnesses, then that marriage is valid (4). Likewise, Abu Hanifah used to say: If a woman marries herself to an equal with two witnesses, then that marriage is valid (5), and this is also the opinion of Zufar. If she marries herself to someone who is not an equal, then the marriage is valid, but the guardians have the right to separate them (6).

---

(1) Al-Tamhid 19/86. (2) In (D), (Z), and (M): "its narrator". This is the full name of Sahih Ibn Hibban, and the Hadith is number (4075). (3) In the manuscripts: "al-Jumahi", which is an error; the correction is from Sahih Ibn Hibban and biographical books. (4) In (Kh), (Z), and (T) and Al-Tamhid: "then it is valid". (5) In (Kh): "authentic". (6) Al-Tamhid 19/90.

सूरह अल-बक़रह: आयत 221 465

...उसके विरुद्ध प्रमाण है जो भूल गया। यदि कोई विश्वसनीय कथावाचक (रावी) विवरण देता है, तो भूलने वाले की भूल उसे हानि नहीं पहुँचाती। यह तब होता यदि इब्न उलैय्या द्वारा इब्न जुरैज से वर्णित बात सही होती; हालाँकि, विद्वानों ने उनके उस वर्णन को नकार दिया है और उस पर ध्यान नहीं दिया (1)।

मैं कहता हूँ: अबू हातिम मुहम्मद बिन हिब्बान अल-तमीमी अल-बुस्ती ने इस हदीस को "अल-मुसनद अल-सहीह" में वर्णित किया है, जिसकी श्रृंखला (सनद) में कोई विच्छेद नहीं है और न ही इसके वर्णनकर्ताओं पर कोई पुख्ता आलोचना (जरह) है (2)। उन्होंने हफ़्स बिन गयास से, उन्होंने इब्न जुरैज से, उन्होंने सुलैमान बिन मूसा से, उन्होंने जुहरी से, उन्होंने उरवाह से, और उन्होंने आयशा (रज़ि.) से वर्णन किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "वली (अभिभावक) और दो न्यायप्रिय गवाहों के बिना कोई निकाह नहीं है; और जो निकाह इसके अलावा हो वह बातिल (अमान्य) है। यदि वे आपस में झगड़ा करें, तो सुल्तान उसका वली है जिसका कोई वली न हो।" अबू हातिम ने कहा: इब्न जुरैज की सुलैमान बिन मूसा से जुहरी के माध्यम से मिली रिपोर्ट में "दो न्यायप्रिय गवाह" शब्द केवल तीन व्यक्तियों ने कहे हैं: हफ़्स बिन गयास से सुवैद बिन याह्या अल-अमवी, खालिद बिन अल-हारिस से अब्दुल्लाह बिन अब्दुल वहाब अल-हुजाबी (3), और ईसा बिन यूनुस से अब्दुर्रहमान बिन यूनुस अल-रक्की। गवाहों के बारे में इस रिपोर्ट के अलावा कोई अन्य रिपोर्ट सही नहीं है।

और जब यह रिपोर्ट सिद्ध हो गई, तो कुरान और सुन्नत ने स्पष्ट कर दिया है कि वली के बिना कोई निकाह नहीं है; अतः उनके विरुद्ध किसी बात का कोई अर्थ नहीं है।

जुहरी और शाबी कहा करते थे: यदि किसी महिला ने दो गवाहों के साथ अपने समान (कुफ़्फ़ु व्यक्ति से स्वयं निकाह किया, तो वह निकाह जायज़ है (4)। इसी प्रकार अबू हनीफा कहते थे: यदि महिला ने दो गवाहों के साथ अपने समान व्यक्ति से स्वयं निकाह किया, तो वह निकाह जायज़ (5) है, और यही ज़ुफ़र का मत है। और यदि उसने स्वयं का निकाह किसी ऐसे व्यक्ति से किया जो समान नहीं है, तो निकाह जायज़ है, लेकिन अभिभावकों को उनके बीच अलगाव करने का अधिकार है (6)।

---

(1) अल-तमहीद 19/86। (2) (द), (ज़), और (म) में: "नाक़िलुहा" (उसके वर्णनकर्ता)। यह सहीह इब्न हिब्बान का पूरा नाम है, और हदीस संख्या (4075) है। (3) प्रतियों में: "अल-जुमही" है, जो एक त्रुटि

है; सुधार सहीह इब्न हिब्बान और जीवनी पुस्तकों से है। (4) (ख), (ज़), और (त) और अल-तमहीद में: "तो वह जायज़ है"। (5) (ख) में: "सहीह"। (6) अल-तमहीद 19/90।

سورة البقرہ: آیت ۲۲۱ ۴۶۵

...جو بھول گیا اس کے خلاف حجت ہے۔ جب کوئی ثقہ راوی حدیث بیان کرے تو بھولنے والے کی بھول اسے نقصان نہیں پہنچاتی۔ یہ تب ہوتا جب ابن علیہ کی ابن جریج سے بیان کردہ روایت صحیح ہوتی، لیکن اہل علم نے ان کی اس روایت کا انکار کیا ہے اور اس پر توجہ نہیں دی(۱)۔

میں کہتا ہوں: ابو حاتم محمد بن حبان التمیمی البستی نے اس حدیث کو اپنی کتاب "المسند الصحیح علی التقاسیم والأنواع" میں روایت کیا ہے، جس کی سند میں کوئی انقطاع نہیں ہے اور نہ ہی اس کے راویوں پر کوئی جرح ثابت ہے(۲)۔ انہوں نے حفص بن غیاث سے، انہوں نے ابن جریج سے، انہوں نے سلیمان بن موسیٰ سے، انہوں نے زہری سے، انہوں نے عروہ سے، اور انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ولی اور دو عادل گواہوں کے بغیر کوئی نکاح نہیں ہے، اور جو نکاح اس کے علاوہ ہو وہ باطل ہے، پس اگر وہ جھگڑا کریں تو سلطان اس کا ولی ہے جس کا کوئی ولی نہ ہو۔" ابو حاتم نے کہا: ابن جریج کی سلیمان بن موسیٰ سے زہری کے واسطے سے منقول روایت میں "دو عادل گواہ" کے الفاظ صرف تین لوگوں نے کہے ہیں: حفص بن غیاث سے سوید بن یحییٰ الاموی نے، خالد بن الحارث سے عبداللہ بن عبدالوہاب الحجبی(۳) نے، اور عیسیٰ بن یونس سے عبدالرحمن بن یونس الرقی نے۔ گواہوں کے بارے میں اس خبر کے علاوہ کوئی اور خبر صحیح نہیں ہے۔

اور جب یہ حدیث ثابت ہو گئی، تو کتاب و سنت نے صراحت کر دی ہے کہ ولی کے بغیر کوئی نکاح نہیں ہے، لہذا ان کے مخالف کسی قول کی کوئی وقعت نہیں ہے۔

زہری اور شعبی کہا کرتے تھے: اگر عورت نے دو گواہوں کی موجودگی میں اپنے کفو (ہم پلہ) سے نکاح کر لیا، تو وہ نکاح جائز ہے(۴)۔ اسی طرح امام ابو حنیفہ فرماتے تھے: اگر عورت نے دو گواہوں کی موجودگی میں اپنے کفو سے نکاح کیا تو وہ نکاح جائز(۵) ہے، اور یہی امام زفر کا قول ہے۔ اور اگر اس نے غیر کفو میں نکاح کر لیا، تو نکاح جائز ہے لیکن اولیاء کو ان کے درمیان جدائی کرانے کا حق ہے(۶)۔

---

(۱) التمہید ۸۶/۱۹۔ (۲) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: "ناقلها" ہے۔ یہ صحیح ابن حبان کا مکمل نام ہے، اور اس میں یہ حدیث نمبر (۴۰۷۵) پر ہے۔ (۳) نسخوں میں "الجمحي" ہے جو کہ غلط ہے، صحیح ابن حبان اور اسماء الرجال کی کتب سے اس کی تصحیح کی گئی ہے۔ (۴) نسخہ (خ)، (ز)، (ط) اور التمہید میں ہے: "فهو جائز"۔ (۵) نسخہ (خ) میں ہے: "صحیح"۔ (۶) التمہید ۹۰/۱۹۔

٢٢١ Surah Al-Baqarah: Verse 221

Ibn al-Mundhir (1) said: As for what al-Nu'man (Abu Hanifa) said, it is contrary to the Sunnah, departing from the view of the majority of scholars. We follow the report from the Messenger of Allah ﷺ. Abu Yusuf said: Marriage is not permissible without a guardian (wali). If the guardian yields, it is permissible; if he refuses and the husband is a suitable match (kuf'), the judge permits it. According to him, the marriage is only complete when the judge authorizes it. This is also the view of Muhammad ibn al-Hasan. Muhammad ibn al-Hasan used to say: The judge orders the guardian to authorize it; if he does not, he starts a new contract. There is no disagreement between Abu Hanifa and his companions that if her guardian gives her permission and she contracts the marriage herself (2), it is permissible. Al-Awza'i said: If she entrusts her affair to a man who then marries her to a suitable match, the marriage is permissible, and the guardian has no right to separate them, unless she is an Arab woman who married a freedman (mawla). This is similar to Malik's school of thought, as will follow (3). Those who follow the schools of al-Zuhri, Abu Hanifa, and al-Sha'bi interpreted the saying of the Prophet ﷺ: "There is no marriage without a guardian" as referring to perfection, not obligation, just as he ﷺ said: "There is no prayer for the neighbor of a mosque except in the mosque" (4) and "There is no share in Islam for one who abandons prayer" (5). They supported this with Allah's words: {do not prevent them from remarrying their husbands} [Al-Baqarah: 232], and His words: {there is no blame on you for what they do with themselves in an honorable way} (6) [Al-Baqarah: 234], and by what al-Daraqutni (7) narrated from Simak ibn Harb who said: A man came to Ali (may Allah be pleased with him) and said: "A woman for whom I am the guardian married without my permission?" Ali said: "Look into what she did. If she married a suitable match, we permit that for her. If she married someone who is not a suitable match for her, we leave the matter to you."

(1) In Al-Ishraf 4/34. (2) In manuscript (Kh) and Al-Tamhid 19/91: "for herself". (3) In the following issue. (4) Previously 2/31. (5) Al-Tamhid 19/90-91, and the hadith: "There is no share in Islam for one who abandons prayer" was narrated by Malik 1/39 as a saying of Umar (may Allah be pleased with him). Ibn Abd al-Barr said after this: "This is not significant, because the nature of a prohibition is that it should be complied with by refraining from it. Its meaning is deterrent and distancing, and obligation does not deviate from that except with evidence that has no opposition. Were it not

for that, no act of worship or obligation would be valid." (6) See Al-Tamhid 19/95-96. (7) In his Sunan 3/237.

४६६ सूरह अल-बकरा: आयत २२१

इब्न अल-मुन्ज़िर (१) ने कहा: जहाँ तक अल-नुमान (अबू हनीफ़ा) की बात है, तो यह सुन्नत के विरुद्ध है और अधिकांश विद्वानों के मत से बाहर है। हम अल्लाह के रसूल ﷺ की हदीस का अनुसरण करते हैं। अबू यूसुफ ने कहा: वली (संरक्षक) के बिना विवाह जायज़ नहीं है। यदि वली अनुमति दे दे तो जायज़ है; यदि वह मना कर दे और पति बराबरी का (कुफ़) हो, तो काज़ी (न्यायाधीश) इसकी अनुमति दे देता है। उनके अनुसार, विवाह तभी पूर्ण होता है जब काज़ी इसे मंज़ूरी दे। यही मुहम्मद बिन अल-हसन का मत है। मुहम्मद बिन अल-हसन कहते थे: काज़ी वली को अनुमति देने का आदेश देता है; यदि वह ऐसा नहीं करता, तो वह नए सिरे से निकाह करता है। अबू हनीफ़ा और उनके साथियों के बीच इस पर कोई मतभेद नहीं है कि यदि उसके वली ने उसे अनुमति दी और उसने स्वयं निकाह कर लिया (२), तो वह जायज़ है। अल-औज़ाई ने कहा: यदि वह अपना मामला किसी व्यक्ति को सौंप देती है और वह उसकी शादी किसी योग्य व्यक्ति से कर देता है, तो विवाह जायज़ है, और वली को उन्हें अलग करने का अधिकार नहीं है, जब तक कि वह एक अरब महिला न हो जिसने किसी पूर्व-दास (मौला) से विवाह किया हो। यह मालिकी मत के समान है जैसा कि आगे आएगा (३)। अल-ज़ुहरी, अबू हनीफ़ा और अल-शाबी के मत को मानने वालों ने पैगंबर ﷺ के इस कथन: "बिना वली के कोई निकाह नहीं है" को पूर्णता (कमाल) के अर्थ में लिया है न कि अनिवार्यता (वुजूब) के रूप में, जैसा कि उन्होंने ﷺ कहा: "मस्जिद के पड़ोसी की मस्जिद के अलावा कोई नमाज़ नहीं है" (४) और "इस्लाम में उसका कोई हिस्सा नहीं है जिसने नमाज़ छोड़ दी" (५)। उन्होंने इसे अल्लाह के इस कथन से प्रमाणित किया: {तो उन्हें अपने पतियों से निकाह करने से न रोको} [अल-बकरा: २३२], और उसका कथन: {तो तुम पर कोई दोष नहीं जो वे अपने बारे में भली रीति से करें} (६) [अल-बकरा: २३४], और दाराकुतनी (७) ने सिमाक बिन हर्ब से जो रिवायत की है, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पास आया और कहा: "एक महिला जिसका मैं वली हूँ, उसने मेरी अनुमति के बिना निकाह कर लिया?" अली ने कहा: "देखो उसने क्या किया है, यदि उसने किसी योग्य व्यक्ति से निकाह किया है, तो हमने उसके लिए इसकी अनुमति दे दी है। और यदि उसने ऐसे व्यक्ति से निकाह किया है जो उसके योग्य नहीं है, तो हमने मामला तुम्हारे ऊपर छोड़ दिया है।"

(१) अल-इशराफ ३४/४ में। (२) प्रति (ख़) और अल-तमहीद ९१/१९ में: "स्वयं के लिए"। (३) अगले मसले में। (४) पिछला ३१/२। (५) अल-तमहीद १९/९०-९१, और हदीस: इस्लाम में उसका कोई हिस्सा नहीं जिसने नमाज़ छोड़ी। इमाम मालिक ने १/३९ में इसे हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन के

रूप में उद्धृत किया है। इसके बाद इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: और यह कुछ भी नहीं है; क्योंकि निषेध का अधिकार यह है कि उससे रुकने का पालन किया जाए, और इसका अर्थ डांटना और दूर करना है, और अनिवार्यता (वुजूब) इससे तब तक बाहर नहीं निकलती जब तक कि ऐसा कोई प्रमाण न हो जिसका कोई विरोधी न हो, और यदि ऐसा न होता, तो न कोई इबादत सही होती और न कोई फ़र्ज़। (६) देखें अल-तमहीद १९/९५-९६। (७) उनकी सुनन २३७/३ में।

466 سورہ البقرہ: آیت 221

ابن المنذر (1) نے کہا: اور رہا وہ جو نعمان (امام ابو حنیفہ) نے کہا، تو وہ سنت کے خلاف ہے، اور اکثر اہل علم کے قول سے خارج ہے۔ اور ہم رسول اللہ ﷺ کی خبر (حدیث) کی بنیاد پر کہتے ہیں۔ اور ابو یوسف نے کہا: ولی کے بغیر نکاح جائز نہیں، پس اگر ولی تسلیم کر لے تو جائز ہے، اور اگر وہ انکار کرے اور شوہر کفو (برابری کا) ہو تو قاضی اسے جائز قرار دیتا ہے۔ اور ان کے نزدیک نکاح اس وقت مکمل ہوتا ہے جب قاضی اسے جائز قرار دے، اور یہی محمد بن الحسن کا قول ہے، اور محمد بن الحسن کہا کرتے تھے: قاضی ولی کو اس کی اجازت دینے کا حکم دیتا ہے، اگر وہ نہ کرے تو نئے سرے سے عقد (نکاح) کیا جاتا ہے۔ اور ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اگر اس کے ولی نے اسے اجازت دی اور اس نے خود اپنا نکاح کر لیا (2) تو وہ جائز ہے۔ اور اوزاعی نے کہا: جب وہ اپنا معاملہ کسی شخص کے سپرد کر دے اور وہ اس کا نکاح کفو سے کر دے تو نکاح جائز ہے، اور ولی کو ان کے درمیان جدائی کرنے کا حق نہیں، سوائے اس کے کہ وہ عربی عورت ہو جس نے کسی مولیٰ (آزاد کردہ غلام) سے نکاح کیا ہو۔ اور یہ امام مالک کے مذہب کی طرح ہے جیسا کہ آگے آئے گا (3)۔ اور زہری، ابو حنیفہ اور شعبی کے مذہب کے قائلین نے آپ ﷺ کے اس قول: «لا نكاح إلا بولي» (ولی کے بغیر کوئی نکاح نہیں) کو کمال پر محمول کیا ہے نہ کہ وجوب پر، جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «لا صلاة لجار المسجد إلا في المسجد» (مسجد کے پڑوسی کی مسجد کے سوا کوئی نماز نہیں) (4) اور «لا حظ في الإسلام لمن ترك الصلاة» (اس شخص کا اسلام میں کوئی حصہ نہیں جس نے نماز چھوڑ دی) (5)۔ اور انہوں نے اس پر اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَن يَنكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ﴾ [البقرہ: 232]، اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنفُسِهِنَّ

بِالْمَعْرُوفِ﴾ (6) [البقرہ: 234]، اور اس سے جو دارقطنی (7) نے سماک بن حرب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ایک شخص علی رضی اللہ عنہ کے پاس آیا اور کہا: ایک عورت جس کا میں ولی ہوں، اس نے میری اجازت کے بغیر نکاح کر لیا؟ تو علی نے فرمایا: دیکھا جائے گا کہ اس نے کیا کیا، اگر اس نے کفو میں نکاح کیا ہے تو ہم نے اسے اس کے لیے جائز قرار دیا، اور اگر اس نے اس سے نکاح کیا ہے جو اس کا کفو نہیں، تو ہم نے وہ معاملہ تمہارے سپرد کر دیا۔

(1) الإشراف 4/34 میں۔ (2) نسخہ (خ) اور التمہید 19/91 میں: "لنفسها" (اپنے لیے)۔ (3) اگلے مسئلے میں۔ (4) سابقہ 2/31۔ (5) التمہید 19/ 90-91، اور حدیث: اسلام میں اس کا کوئی حصہ نہیں جس نے نماز چھوڑی۔ اسے مالک نے 1/39 میں حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے قول سے نکالا ہے۔ ابن عبد البر نے اس کے بعد کہا: اور یہ کچھ (اہم) نہیں ہے؛ کیونکہ نہی (ممانعت) کا حق یہ ہے کہ اس سے رکنے کی تعمیل کی جائے، اور اس کا معنی زجر اور دوری ہے، اور وجوب اس سے خارج نہیں ہوتا مگر ایسی دلیل کے ساتھ جس کا کوئی معارض نہ ہو، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو نہ کوئی عبادت درست ہوتی اور نہ ہی کوئی فریضہ۔ (6) دیکھئے التمہید 19/ 95-96۔ (7) ان کی سنن 3/237 میں۔

And in "Al-Muwatta"(1): that Aisha (may Allah be pleased with her) married off the daughter of her brother Abd al-Rahman while he was absent, [the Hadith]. It was narrated by Ibn Jurayj from Abd al-Rahman bin al-Qasim bin Muhammad bin Abi Bakr, from his father, from Aisha (may Allah be pleased with her) that she married a man, Al-Mundhir bin al-Zubayr, to a woman from her brother's children. She placed a curtain between them, then she spoke until nothing remained but the contract, then she ordered a man to perform the marriage. Then she said: Women do not perform marriages(2).

The point in Malik's Hadith is that Aisha decided on the dowry and the conditions of the marriage, and one of her male relatives (asaba) undertook the contract. The contract was attributed to Aisha because its determination was up to her.

Thirdly: Ibn Khuwayz Mindad mentioned: Reports from Malik differed regarding the guardians (awliya), who are they? Once he said: Anyone who places the woman in a good position is her guardian, whether they are from the paternal relatives (asaba), maternal relatives (dhawi al-arham), strangers, the Imam, or the executor. Another time he said: The guardians are from the paternal relatives; whoever among them places her in a good position is a guardian.

Abu Umar said: Malik said—according to what Ibn al-Qasim mentioned from him—: If a woman is married off by someone other than her guardian with her permission, if she is of noble standing and has status among the people, her guardian has the choice to annul the marriage or ratify it. If she is of lowly status—such as a freed slave, a 'black' woman (from a specific group), a servant, or a recent convert(3), and one who has no status—her marriage is valid, and her guardian has no choice, because everyone is an equal match for her. It has been narrated from Malik: Both the noble and the lowly woman should only be married off by her guardian or the ruler(4).

This opinion was chosen by Ibn al-Mundhir(5); he said: As for Malik's distinction between the poor woman and the one who has...

---

(1) 2/555. (2) Narrated by Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 3/10. (3) In manuscript copies and Al-Kafi (and the speech is from him): 'Islamic', and what is established from Sharh al-Kharshi and Hashiyat al-Adawi on it 3/182, and Hashiyat Sharh Manh al-Jalil by Muhammad Alish 2/18, and he mentioned that what is meant by it is a

recent convert. His saying: 'The black women': they are a group of Copts who come from Egypt to Medina, and they are black, mentioned by al-Adawi who attributed it to Malik, then said: not every black woman. His saying: 'al-su'ayah', thus it was recorded in (kh), and perhaps it is an attribute for one who does menial work. (4) Al-Kafi 2/528, see al-Tamhid 19/91 and 105, and al-Mudawwana 2/170. (5) See al-Ishraf 4/34.

सूरह अल-बक़रह: आयत 221 | पृष्ठ 467

और "अल-मुवत्ता"(1) में है: कि आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने अपने भाई अब्दुर रहमान की बेटी का निकाह कराया जबकि वह अनुपस्थित थे, [हदीस]। इसे इब्न जुरैज ने अब्दुर रहमान बिन अल-कासिम बिन मुहम्मद बिन अबी बक्र से, उन्होंने अपने पिता से, और उन्होंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत किया है कि उन्होंने एक आदमी, अल-मुंज़िर बिन अल-ज़ुबैर, का निकाह अपने भाई की संतानों में से एक महिला से कराया। उन्होंने उनके बीच एक पर्दा डाल दिया, फिर उन्होंने बात की यहाँ तक कि जब निकाह के अनुबंध (अक़्द) के अलावा कुछ नहीं बचा, तो उन्होंने एक आदमी को निकाह पढ़ाने का आदेश दिया। फिर उन्होंने कहा: महिलाएं निकाह नहीं करातीं(2)।

मलिक की हदीस में मुद्दा यह है कि आयशा ने महर और निकाह की शर्तों को तय किया, और उनके पिता पक्ष के रिश्तेदारों (अस्बा) में से एक ने निकाह के अनुबंध को अंजाम दिया। अनुबंध का श्रेय आयशा को इसलिए दिया गया क्योंकि इसका निर्णय लेना उनके हाथ में था।

तीसरी बात: इब्न खुवैज़ मिंदाद ने उल्लेख किया: वलियों (अभिभावकों) के बारे में मलिक से रिवायतें अलग-अलग हैं, वे कौन हैं? एक बार उन्होंने कहा: जो कोई भी महिला को अच्छी स्थिति में रखता है, वह उसका वली है, चाहे वह पिता पक्ष का रिश्तेदार (अस्बा) हो, या माता पक्ष का रिश्तेदार (ज़वी अल-अरहम), या अजनबी, या इमाम, या वसीयत करने वाला (वसी)। एक और बार उन्होंने कहा: वली पिता पक्ष के रिश्तेदारों में से होते हैं; उनमें से जो भी उसे अच्छी स्थिति में रखता है, वह वली है।

अबू उमर ने कहा: मलिक ने कहा - जैसा कि इब्न अल-कासिम ने उनके हवाले से उल्लेख किया है -: यदि किसी महिला का निकाह उसके वली के अलावा किसी और ने उसकी अनुमति से करा दिया हो; यदि वह कुलीन है और लोगों के बीच उसका सम्मान है, तो उसके वली के पास निकाह को रद्द करने या उसे बहाल रखने का विकल्प होता है। और यदि वह निम्न स्थिति की है - जैसे कि स्वतंत्र की गई दासी, अश्वेत महिला (एक विशिष्ट समूह से), सेवा करने वाली, या नव-मुस्लिम(3), और जिसका कोई विशेष सामाजिक स्थान न हो - तो उसका निकाह मान्य है, और उसके वली के पास कोई विकल्प नहीं है; क्योंकि हर कोई उसके लिए समान जोड़ है। मलिक से यह भी रिवायत है कि: कुलीन और निम्न दोनों महिलाओं का निकाह केवल उनके वली या शासक द्वारा ही कराया जाना चाहिए(4)।

इस मत को इब्न अल-मुंज़िर(5) ने चुना है; उन्होंने कहा: जहाँ तक मलिक द्वारा गरीब महिला और उस महिला के बीच अंतर करने का सवाल है जिसके पास...

(1) 2/555. (2) अल-तहावी द्वारा शरह मानी अल-आसार 3/10 में उद्धृत। (3) हस्तलिखित प्रतियों और अल-काफी में: 'इस्लामी', और जो शरह अल-खरशी और उस पर हाशिया अल-अदवी 3/182 से प्रमाणित है, और मुहम्मद अलीश द्वारा हाशिया शरह मन्ह अल-जलील 2/18 में, और उन्होंने उल्लेख किया कि इससे तात्पर्य नव-दीक्षित मुसलमान से है। उनका कहना: 'अश्वेत महिलाएं: वे कॉप्टों का एक समूह हैं जो मिस्र से मदीना आते हैं, और वे काले हैं, अल-अदवी ने इसका उल्लेख किया और इसे मलिक से जोड़ा, फिर कहा: हर अश्वेत महिला नहीं। उनका कहना: 'अल-सुयाह', इस तरह (ख़) में लिखा गया है, और शायद यह किसी नीच काम करने वाली महिला की विशेषता है। (4) अल-काफी 2/528, देखें अल-तमहीद 19/91 और 105, और अल-मुदव्वना 2/170। (5) देखें अल-इशराफ 4/34।

اور «المؤطا»(۱) میں ہے: کہ عائشہ رضی اللہ عنہا نے اپنے بھائی عبدالرحمن کی بیٹی کا نکاح ان کی غیر موجودگی میں کرایا، [الحدیث]۔ اسے ابن جریج نے عبدالرحمن بن القاسم بن محمد بن ابی بکر سے، انہوں نے اپنے والد سے، اور انہوں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے ایک شخص منذر بن زبیر کا نکاح اپنے بھائی کی اولاد میں سے ایک خاتون سے کرایا۔ انہوں نے ان کے درمیان پردہ لٹکا دیا، پھر بات چیت کی یہاں تک کہ جب صرف نکاح کا عقد باقی رہ گیا تو انہوں نے ایک مرد کو حکم دیا تو اس نے نکاح کرایا، پھر فرمایا: عورتیں نکاح نہیں کراتیں(۲)۔

مالک کی حدیث میں نکتہ یہ ہے کہ عائشہ رضی اللہ عنہا نے مہر اور نکاح کے احوال طے کیے، اور عقد ان کے کسی عصبہ (پدری رشتہ دار) نے انجام دیا، اور عقد کی نسبت عائشہ کی طرف اس لیے کی گئی کہ اس کی تفصیلات طے کرنا ان کے سپرد تھا۔

تیسری بات: ابن خویز منداد نے ذکر کیا: اور اولیاء کے بارے میں مالک سے روایت میں اختلاف ہے کہ وہ کون ہیں؟ انہوں نے ایک مرتبہ فرمایا: ہر وہ شخص جو عورت کو اچھے مرتبے پر فائز کرے وہ اس کا ولی ہے، خواہ وہ عصبہ سے ہو، ذوی الارحام سے ہو، اجنبی ہو، امام ہو یا وصی ہو۔ اور ایک مرتبہ فرمایا: اولیاء عصبہ میں سے ہوتے ہیں، پس ان میں سے جو اسے اچھے مرتبے میں رکھے وہ ولی ہے۔

ابو عمر نے کہا: مالک نے فرمایا - جیسا کہ ابن القاسم نے ان سے نقل کیا ہے -: اگر کسی عورت کا نکاح اس کے ولی کے علاوہ کسی نے اس کی اجازت سے کر دیا؛ پس اگر وہ شریف زادی ہو

اور لوگوں میں صاحب حیثیت ہو، تو اس کے ولی کو نکاح فسخ کرنے یا برقرار رکھنے کا اختیار ہوگا، اور اگر وہ ادنیٰ ہو - جیسے آزاد کردہ باندی، 'سوداء' (ایک مخصوص گروہ کی عورت)، خدمت گزار یا 'مسلمانیہ'(۳) (نو مسلمہ)، اور جس کی کوئی خاص حیثیت نہ ہو - تو اس کا نکاح جائز ہے اور اس کے ولی کو کوئی اختیار حاصل نہیں؛ کیونکہ ہر کوئی اس کا کفو (برابر کا جوڑ) ہے۔ اور مالک سے یہ بھی مروی ہے کہ: شریف اور ادنیٰ دونوں کا نکاح صرف ان کا ولی یا سلطان ہی کر سکتا ہے(۴)۔

اس قول کو ابن المنذر(۵) نے اختیار کیا ہے؛ انہوں نے کہا: اور جہاں تک مالک کا مسکینہ اور صاحب حیثیت عورت کے درمیان فرق کرنے کا تعلق ہے...

---

(۱) ۲/ ۵۵۵۔ (۲) اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار ۳/ ۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۳) قلمی نسخوں اور الکافی میں: 'الاسلامیہ'، اور جو شرح الخرشی اور اس پر حاشیہ العدوی ۳/ ۱۸۲ سے ثابت ہے، اور محمد علیش کی حاشیہ شرح منح الجلیل ۲/ ۱۸ میں، اور انہوں نے ذکر کیا کہ اس سے مراد نو مسلمہ ہے۔ اور ان کا قول: 'السوداء': یہ قبطیوں کی ایک جماعت ہے جو مصر سے مدینہ آتی تھی، اور وہ سیاہ فام ہیں، اسے عدوی نے ذکر کیا اور مالک کی طرف منسوب کیا، پھر کہا: ہر سیاہ فام عورت نہیں۔ اور ان کا قول: 'السعایہ'، اسی طرح (خ) میں ضبط کیا گیا ہے، اور شاید یہ کسی ادنیٰ کام کرنے والی کی صفت ہے۔ (۴) الکافی ۲/ ۵۲۸، اور دیکھیے التمہید ۱۹/ ۹۱ اور ۱۰۵، اور المدونہ ۲/ ۱۷۰۔ (۵) دیکھیے الاشراف ۴/ ۳۴۔

Surah Al-Baqarah: Verse 221 - 468

[The amount is] fixed, it is not permissible; because the Prophet (PBUH) equated their rulings regarding blood [money], saying: "The blood of Muslims are equal."(1) If they are equal in matters of blood, they are one and the same in other matters.

Ismail bin Ishaq said: When Allah, the Glorified, commanded marriage, He made believers the guardians (awliya') of one another. He, the Exalted, said: "The believing men and believing women are allies of one another" [At-Tawbah: 71]. Generally, believers inherit from one another in this way; so if a man died and had no heir, his inheritance would belong to the community(2) of Muslims. If he committed a crime, the Muslims would pay the blood money on his behalf. Then, one guardianship is closer than another, and one kinship is closer than another. If a woman is in a place where there is no ruler and she has no guardian, she delegates her matter to someone trustworthy among her neighbors, who then marries her off and acts as her guardian in this case; because people must marry, and they should do so in the best possible way. Based on this, Malik said regarding a woman in weak circumstances: she is married off by someone she delegates her matter to, because she is among those weak towards authority, so she resembles(3) one who has no ruler in their presence. It essentially goes back(4) to the fact that all Muslims are her guardians. However, if she delegates her matter to a man and leaves her actual guardians, then she has taken the matter through the wrong channel and has done something condemned by the judge and the Muslims. Therefore, that marriage is annulled without knowing that its reality is prohibited; because of what we described, that believers are guardians of one another, and due to the disagreement on this matter. However, it is annulled for taking the matter through the wrong channel, and because it is more cautious for guarding chastity and fortifying it. But if consummation has occurred, the matter has been prolonged, and children have been born and it was correct, then annulment is not permitted; because when matters vary, only what is undoubtedly(5) prohibited is rejected. What has passed in such cases is similar to the ruling of a judge; if he makes a ruling, it is not annulled, unless it is an indisputable error.

(1) Narrated by Ahmad (6692), Abu Dawood (2751), and Ibn Majah (2685) from the hadith of Amr ibn al-Aas (may Allah be pleased with him). Other versions from Ali are in Ahmad (959) and An-Nasa'i 8/19-20, from Ibn Abbas in Ibn Majah (2683), and from Ma'qil ibn Yasar (may Allah be pleased with him) in Ibn Majah (2684). (2) In (Z): "to all".

(3) In (Kh) and (Zha): "and she resembled". (4) In (D), (Z), and (M): "so she returned". (5) In (D), (Z), and (M): "no doubt about it".

सूरह अल-बकराह: आयत 221 - 468

[राशि] निश्चित है, यह जायज़ नहीं है; क्योंकि नबी (स.अ.व.) ने खून (दियत) के मामलों में उनके फैसलों को समान कर दिया है, फ़रमाया: "मुसलमानों का खून बराबर है।" (1) यदि वे खून के मामलों में बराबर हैं, तो वे अन्य मामलों में भी एक ही हैं।

इस्माइल बिन इसहाक ने कहा: जब अल्लाह सुभानहु ने निकाह का आदेश दिया, तो उसने मोमिनों को एक-दूसरे का वली (अभिभावक) बना दिया। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "मोमिन पुरुष और मोमिन स्त्रियाँ एक-दूसरे के वली हैं" [तौबा: 71]। सामान्यतः मोमिन इसी तरह एक-दूसरे के वारिस होते हैं; इसलिए यदि कोई व्यक्ति मर गया और उसका कोई वारिस नहीं था, तो उसकी विरासत मुसलमानों के समुदाय (2) की होगी। यदि उसने कोई अपराध किया, तो मुसलमान उसकी ओर से दियत चुकाएंगे। फिर, एक विलायत दूसरी विलायत से अधिक निकट होती है, और एक रिश्तेदारी दूसरी रिश्तेदारी से अधिक निकट होती है। यदि कोई महिला ऐसी जगह पर है जहाँ कोई सुल्तान (शासक) नहीं है और उसका कोई वली नहीं है, तो वह अपना मामला अपने पड़ोसियों में से किसी भरोसेमंद व्यक्ति को सौंप देती है, जो उसका निकाह करवाता है और इस स्थिति में उसका वली बन जाता है; क्योंकि लोगों के लिए निकाह करना आवश्यक है, और वे इसमें सबसे बेहतर संभव तरीके से कार्य करते हैं। इसी आधार पर मालिक ने कमजोर स्थिति वाली महिला के बारे में कहा: उसका निकाह वह व्यक्ति करवाता है जिसे वह अपना मामला सौंपती है; क्योंकि वह उन लोगों में से है जो सत्ता के प्रति कमजोर हैं, इसलिए वह (3) उस व्यक्ति के समान हो गई जिसके पास कोई सुल्तान मौजूद नहीं है। संक्षेप में, बात इसी पर लौटती है (4) कि सभी मुसलमान उसके वली हैं। लेकिन, यदि वह अपना मामला किसी व्यक्ति को सौंप देती है और अपने (वास्तविक) वलियों को छोड़ देती है, तो उसने गलत तरीके से काम लिया है और ऐसा काम किया है जिसे न्यायाधीश और मुसलमान नापसंद करते हैं। इसलिए, उस निकाह को इस बात की जानकारी के बिना कि उसकी वास्तविकता हराम है, रद्द कर दिया जाता है; क्योंकि जैसा हमने बताया कि मोमिन एक-दूसरे के वली हैं, और इस विषय में मतभेद के कारण। लेकिन इसे मामले को गलत तरीके से लेने के कारण रद्द किया जाता है, और इसलिए कि यह पवित्रता और उसके संरक्षण के लिए अधिक एहतियाती है। लेकिन यदि निकाह के बाद संभोग हो चुका हो, मामला लंबा खिंच गया हो और बच्चे पैदा हो चुके हों और वह सही रहा हो, तो उसे रद्द करना जायज़ नहीं है; क्योंकि जब मामले अलग-अलग हों, तो केवल वही चीज़ रद्द की जाती है जिसके हराम होने में कोई संदेह (5) न हो। जो बीत चुका है वह न्यायाधीश के फैसले के

समान है; यदि वह कोई फैसला देता है, तो उसे रद्द नहीं किया जाता, सिवाय इसके कि वह कोई स्पष्ट गलती हो।

(1) इसे अहमद (6692), अबू दाऊद (2751), और इब्न माजाह (2685) ने अम्र बिन अल-आस (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। इस विषय में अहमद (959) और अन-नसाई 19/8-20 में अली से, इब्न माजाह (2683) में इब्न अब्बास से, और इब्न माजाह (2684) में मा'किल इब्न यसार (रज़ि.) से हदीसें हैं। (2) (ज़) में: 'सभी के लिए'। (3) (ख) और (ज़): 'और वह समान हो गई'। (4) (द), (ज़) और (म) में: 'तो वह लौट गई'। (5) (द), (ज़) और (म) में: 'संदेह नहीं है'।

سورة البقرہ: آیت 221 - 468

[مقدار] معین ہے، یہ جائز نہیں؛ کیونکہ نبی ﷺ نے خون (دیت) کے احکام میں ان کے درمیان برابری کر دی ہے، چنانچہ فرمایا: "مسلمانوں کے خون برابر ہیں" (1)۔ اور جب وہ خون کے معاملے میں برابر ہیں، تو وہ دوسرے معاملات میں بھی ایک ہی چیز ہیں۔

اسماعیل بن اسحاق نے کہا: جب اللہ سبحانہ نے نکاح کا حکم دیا تو مومنوں کو ایک دوسرے کا ولی بنا دیا، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "مومن مرد اور مومن عورتیں ایک دوسرے کے ولی ہیں" [التوبہ: 71]، اور مومن مجموعی طور پر اسی طرح ایک دوسرے کے وارث ہوتے ہیں، چنانچہ اگر کوئی شخص مر جائے اور اس کا کوئی وارث نہ ہو تو اس کی وراثت مسلمانوں کی جماعت(2) کے لیے ہوگی، اور اگر وہ کوئی جرم کرے تو مسلمان اس کی طرف سے دیت ادا کریں گے۔ پھر، ایک ولایت دوسری ولایت سے زیادہ قریب ہوتی ہے، اور ایک قرابت دوسری قرابت سے زیادہ قریب ہوتی ہے۔ اور اگر عورت کسی ایسی جگہ ہو جہاں کوئی سلطان (حکمران) نہ ہو اور نہ ہی اس کا کوئی ولی ہو، تو وہ اپنا معاملہ اپنے پڑوسیوں میں سے کسی قابل اعتماد شخص کے سپرد کر دیتی ہے، جو اس کا نکاح کروا دیتا ہے اور اس حال میں وہی اس کا ولی ہوتا ہے؛ کیونکہ لوگوں کے لیے نکاح ضروری ہے، اور وہ اس میں بہترین ممکنہ طریقے سے عمل کرتے ہیں۔ اسی بنیاد پر امام مالک نے کمزور حال عورت کے بارے میں فرمایا: اس کا نکاح وہ شخص کرواتا ہے جس کے سپرد وہ اپنا معاملہ کر دے؛ کیونکہ وہ ان لوگوں میں سے ہے جو سلطان کے سامنے کمزور ہیں، چنانچہ وہ (3) اس عورت کی مانند ہو گئی جس کے پاس کوئی سلطان موجود نہ ہو، اور خلاصہ کلام یہ (4) ہے کہ تمام مسلمان اس کے ولی ہیں۔ لیکن اگر وہ اپنا معاملہ کسی (اجنبی) شخص کے سپرد کر دے اور اپنے (حقیقی) اولیاء کو چھوڑ دے، تو اس نے کام غلط طریقے سے

کیا، اور ایسا کام کیا جسے حاکم اور مسلمان ناپسند کرتے ہیں، تو اس نکاح کو فسخ کر دیا جائے گا بغیر اس کے کہ یہ معلوم ہو کہ اس کی حقیقت حرام ہے؛ اس بنا پر جو ہم نے بیان کیا کہ مومن ایک دوسرے کے ولی ہیں، اور اس بارے میں پائے جانے والے اختلاف کی وجہ سے۔ لیکن اسے غلط طریقہ اختیار کرنے کی وجہ سے فسخ کیا جاتا ہے، اور اس لیے کہ یہ شرمگاہوں کی حفاظت اور ان کی حصانت کے لیے زیادہ احتیاط والا پہلو ہے۔ لیکن اگر دخول ہو چکا ہو، معاملہ طویل ہو گیا ہو اور بچے پیدا ہو چکے ہوں اور وہ صحیح رہا ہو، تو فسخ کرنا جائز نہیں؛ کیونکہ جب معاملات مختلف ہوں تو ان میں سے صرف اسی چیز کو رد کیا جاتا ہے جو بلا شبہ (5) حرام ہو۔ اور اس میں سے جو گزر چکا ہو اسے حاکم کے فیصلے کے مشابہ قرار دیا جائے گا؛ جب وہ کوئی فیصلہ کر دے تو اسے فسخ نہیں کیا جاتا، سوائے اس کے کہ وہ ایسی غلطی ہو جس میں کوئی شک نہ ہو۔

(1) اسے احمد (6692), ابو داؤد (2751)، اور ابن ماجہ (2685) نے عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس باب میں علی سے احمد (959) اور نسائی 20-8/19 کے ہاں، اور ابن عباس سے ابن ماجہ (2683) کے ہاں، اور معقل بن یسار رضی اللہ عنہ سے ابن ماجہ (2684) کے ہاں روایات موجود ہیں۔ (2) (ز) میں: 'تمام کے لیے'۔ (3) (خ) اور (ظ) میں: 'اور وہ مشابہ ہو گئی'۔ (4) (د)، (ز) اور (م) میں: 'پس وہ لوٹ گئی'۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں: 'شک نہیں ہے'۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 221 (Page 469)

As for Al-Shafi'i and his companions, marriage without a guardian (wali) is always annulled in their view, both before and after consummation, and the couple does not inherit from each other if one of them dies. The guardian, according to them, is one of the obligations (fara'id) of marriage, due to the evidence they hold from the Book and the Sunnah. Allah Almighty said: "And marry off the unmarried among you" [An-Nur: 32], and He said: "So marry them with the permission of their people" [An-Nisa: 25], and addressing guardians, He said: "Do not prevent them" [Al-Baqarah: 232]. And he (peace be upon him) said: "There is no marriage except with a guardian." They did not distinguish between a woman of humble status (1) and a noble one, because of the consensus of scholars that there is no difference between them regarding blood money, based on his saying (peace be upon him): "The blood of Muslims is equal." Other rulings are similar; there is no difference in any of that between the high-born and the low-born in the Book or the Sunnah (3).

Fourth: They differed regarding a marriage contracted without a guardian, which the guardian then authorizes before consummation. Malik and his companions—except for Abd al-Malik—said: That is permissible if his authorization for that occurs soon after, whether or not he has consummated the marriage. This applies if someone other than a guardian contracted the marriage and the woman did not contract it herself. If a woman marries herself off and contracts the marriage bond without a guardian, whether near or distant among the Muslims, this marriage is never recognized under any circumstances, even if it lasts long and children are born. However, the child is attributed to the father (4) if he consummated the marriage, the legal punishment (hadd) is waived, and that marriage must be annulled in any case. Ibn Nafi' reported from Malik: The annulment in this case is without a divorce (5).

Fifth: Scholars differed regarding the ranks of guardians and their order. Malik used to say: The first of them (6) are the sons, no matter how far down the line, then the fathers, then brothers from the same father and mother, then from the father, then the sons of brothers from the same father and mother, then the sons of brothers from the father, then paternal grandfathers, no matter how far up, then paternal uncles in the same order as brothers, then their sons in the same order as the sons of brothers, no matter how far down, then the master (of a freed slave), then the ruler or his judge. The executor (wasi) takes precedence over the guardians in marrying off orphans.

(1) In (d) and (m): daniyah. (2) In (m): wa laysa. (3) Al-Tamhid 19/92-95. (4) The word 'bihi' (to him) is an addition from Al-Tamhid. (5) Al-Tamhid 19/103. (6) In (kh) and (z): awlahum (the most entitled among them).

सूरह अल-बकराह: आयत 221 (पृष्ठ 469)

जहाँ तक इमाम अल-शाफ़ई और उनके साथियों का सवाल है, उनके अनुसार वली (अभिभावक) के बिना निकाह हमेशा के लिए रद्द है, चाहे वह सहवास (दुक़ूल) से पहले हो या बाद में, और यदि उनमें से किसी एक की मृत्यु हो जाए तो वे एक-दूसरे के वारिस नहीं होंगे। उनके अनुसार वली निकाह के फ़राएज़ (अनिवार्यताओं) में से एक है, क्योंकि उनके पास कुरान और सुन्नत से प्रमाण हैं; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और अपने में से अविवाहितों का निकाह कर दो" [अन-नूर: 32], जैसा कि उसने फ़रमाया: "तो उनके घरवालों की अनुमति से उनसे निकाह करो" [अन-निसा: 25], और वलियों को संबोधित करते हुए फ़रमाया: "तो उन्हें न रोको" [अल-बकराह: 232]। और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "वली के बिना कोई निकाह नहीं है।" उन्होंने निम्न स्थिति (1) वाली और प्रतिष्ठित महिला के बीच कोई अंतर नहीं किया, क्योंकि विद्वानों की आम सहमति है कि जान (रक्त) के मामले में उनके बीच कोई अंतर नहीं है, जैसा कि आपने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाया: "मुसलमानों का खून बराबर है।" अन्य अहकाम भी इसी तरह हैं; किताब या सुन्नत (3) में ऊंच-नीच के बीच ऐसी किसी भी चीज़ में कोई अंतर नहीं है (2)।

चौथा: उन्होंने उस निकाह के बारे में मतभेद किया जो बिना वली के हुआ हो, और फिर वली उसे सहवास से पहले अनुमति दे दे। मलिक और उनके साथियों ने—सिवाय अब्द अल-मलिक के—कहा: यह जायज़ है; बशर्ते कि उसकी अनुमति निकाह के तुरंत बाद हो, चाहे सहवास हुआ हो या नहीं। यह तब है जब निकाह किसी गैर-वली ने कराया हो और महिला ने स्वयं निकाह न किया हो; लेकिन अगर महिला ने स्वयं अपना निकाह कर लिया और बिना किसी क़रीबी या दूर के मुस्लिम वली के निकाह का बंधन बांध लिया, तो यह निकाह किसी भी हाल में कभी स्वीकार नहीं किया जाएगा, चाहे वह कितना ही लंबा समय क्यों न बीत जाए और बच्चे भी पैदा हो जाएं। लेकिन सहवास होने पर बच्चा उसी से (4) जोड़ा जाएगा, सजा (हद्द) टल जाएगी, और उस निकाह का हर हाल में रद्द किया जाना ज़रूरी है। इब्न नाफ़े ने मलिक से रिवायत किया है कि: इसमें तलाक के बिना ही फ़स्ख़ (निरसन) होगा (5)।

पाँचवाँ: विद्वानों ने वलियों के दर्जे और उनके क्रम के बारे में मतभेद किया है। मलिक कहते थे: उनमें सबसे पहले (6) बेटे हैं, चाहे वे नीचे की पीढ़ी के हों, फिर पिता, फिर सगे भाई, फिर पिता की तरफ से भाई, फिर सगे भाइयों के बेटे, फिर पिता की तरफ के भाइयों के बेटे, फिर दादा, चाहे वे ऊपर की पीढ़ी के हों, फिर चाचा भाइयों के क्रम के अनुसार, फिर उनके बेटे भाइयों के बेटों के क्रम के

अनुसार चाहे वे नीचे की पीढ़ी के हों, फिर आका (आज़ाद करने वाला), फिर सुल्तान या उसका क़ाज़ी। यतीमों के निकाह में वसी (वसीयत करने वाला) वलियों पर मुक़द्दम (प्रथम) है।

(1) (द) और (म) में: दनियाह। (2) (म) में: वलैसा। (3) अल-तम्हीद 19/92-95। (4) शब्द 'बिही' अल-तम्हीद से अतिरिक्त जोड़ा गया है। (5) अल-तम्हीद 103/19। (6) (ख़) और (ज़) में: अवलाहुम।

سورہ البقرہ: آیت 221 (صفحہ 469)

جہاں تک امام شافعی اور ان کے اصحاب کا تعلق ہے، ان کے نزدیک ولی کے بغیر نکاح ہمیشہ کے لیے باطل ہے، چاہے وہ دخول سے پہلے ہو یا بعد میں، اور اگر ان میں سے کسی کا انتقال ہو جائے تو وہ ایک دوسرے کے وارث نہیں ہوں گے۔ ان کے نزدیک ولی نکاح کے فرائض میں سے ہے، کیونکہ ان کے پاس کتاب و سنت سے دلیل موجود ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَنكِحُوا الْأَيَامَى مِنكُمْ﴾ [النور: 32]، جیسا کہ فرمایا: ﴿فَانكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ﴾ [النساء: 25]، اور اولیاء سے مخاطب ہو کر فرمایا: ﴿فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ﴾ [البقرة: 232]۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ولی کے بغیر نکاح نہیں ہوتا"۔ انہوں نے کم حیثیت (1) اور معزز عورت میں کوئی فرق نہیں کیا، کیونکہ علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ جان کے معاملے میں ان میں کوئی فرق نہیں ہے، جیسا کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "مسلمانوں کا خون برابر ہے"۔ باقی احکام بھی اسی طرح ہیں؛ کتاب و سنت (3) میں اعلیٰ اور ادنیٰ کے درمیان اس حوالے سے کوئی فرق نہیں ہے (2)۔

چوتھا: انہوں نے اس نکاح کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو ولی کے بغیر ہوا ہو، پھر ولی دخول سے پہلے اس کی اجازت دے دے، تو امام مالک اور ان کے اصحاب نے (سوائے عبدالملک کے) کہا: یہ جائز ہے؛ بشرطیکہ اس کی اجازت نکاح کے فوراً بعد ہو، چاہے دخول ہوا ہو یا نہیں۔ یہ اس صورت میں ہے جب نکاح غیر ولی نے کیا ہو اور عورت نے خود اپنا نکاح نہ کیا ہو؛ لیکن اگر عورت نے خود اپنا نکاح کر لیا اور مسلمانوں میں سے کسی قریبی یا دور کے ولی کے بغیر نکاح کا عقد کر لیا، تو یہ نکاح کسی حال میں بھی کبھی برقرار نہیں رہے گا خواہ کتنا ہی وقت گزر جائے اور اولاد پیدا ہو جائے، لیکن دخول کی صورت میں بچہ اسی سے منسوب ہوگا (4)، حد

ساقط ہو جائے گی، اور ہر صورت میں اس نکاح کا فسخ کرنا ضروری ہے۔ ابن نافع نے امام مالک سے روایت کی ہے کہ: اس میں طلاق کے بغیر فسخ ہوگا (5)۔

پانچواں: علماء نے اولیاء کے درجات اور ان کی ترتیب کے بارے میں اختلاف کیا ہے، پس امام مالک فرماتے تھے: ان میں سب سے پہلے (6) بیٹے ہیں اگرچہ نیچے تک جائیں، پھر باپ، پھر سگے بھائی، پھر سوتیلے (باپ شریک) بھائی، پھر سگے بھائیوں کے بیٹے، پھر سوتیلے بھائیوں کے بیٹے، پھر دادا اگرچہ اوپر تک جائیں، پھر چچا بھائیوں کی ترتیب کے مطابق، پھر ان کے بیٹے بھائیوں کے بیٹوں کی ترتیب کے مطابق اگرچہ نیچے تک جائیں، پھر مولیٰ (آزاد کرنے والا)، پھر سلطان یا اس کا قاضی۔ اور یتیموں کے نکاح میں وصی کو اولیاء پر مقدم رکھا جائے گا۔

(1) (د) اور (م) میں: دنیہ۔ (2) (م) میں: ولیس۔ (3) التمہید 19/92-95۔ (4) لفظ 'بہ' التمہید سے زائد ہے۔ (5) التمہید 19/103۔ (6) (خ) اور (ظ) میں: اولاہم۔

He is the successor and deputy of the father, so his status is like that of the father if he were alive(1). Ash-Shafi'i said: No one has guardianship while the father is present. If he dies, then the grandfather, then the great-grandfather, then the great-great-grandfather; because they are all fathers(2). Guardianship after the grandfather belongs to the brothers, then the closest relatives. Al-Muzani said: He (Ash-Shafi'i) said in the 'New' opinion: Whoever is uniquely related through a mother is more entitled to the marriage contract, just like inheritance. And he said in the 'Old' opinion: They are equal(3). I say: The Madanis narrated from Malik a view similar to Ash-Shafi'i's, and that the father is more entitled than the son; this is one of the two opinions of Abu Hanifa, as reported by Al-Baji(4). It was narrated from Al-Mughira that he said: The grandfather is more entitled than the brothers, but the famous position of the school of thought is what we mentioned previously. Ahmad said: The most entitled person to marry off a woman is her father, then the son, then the brother, then his son, then the uncle. Ishaq said: The son is more entitled than the father, as Malik said, and Ibn al-Mundhir chose this(5); because Umar bin Umm Salama married her off, with her permission, to the Messenger of Allah ﷺ. I say: An-Nasa'i narrated it from Umm Salama and titled the section: "A son marrying off his mother"(6). I say: Our scholars often cite this as evidence, but it is not significant. The proof for that is what is established in the Sahih collections, that Umar bin Abi Salama said: "I was a boy in the care of the Messenger of Allah ﷺ, and my hand was moving around the dish, so he said: 'O boy, mention the name of Allah, eat with your right hand, and eat from what is in front of you.'"(7). Abu Umar said in the book "Al-Isti'ab": Umar bin Abi Salama was nicknamed Abu Hafs, born in the second year of the Hijra in the land of Abyssinia. It was said: On the day the Messenger of Allah ﷺ passed away, he was nine years old(8).

(1) See Al-Kafi 2/525-526, and Al-Muntaqa 3/268. (2) In (m): Because they are all fathers. (3) Al-Tamheed 19/95, and what is between the brackets is from it. (4) In Al-Muntaqa 3/268. And the subsequent saying of Al-Mughira is in it. (5) In Al-Ishraf 4/43-44, and the speech before and after it is from it. (6) Al-Mujtaba 6/81-82, and it is in Musnad Ahmad (26669). (7) Its citation was previously mentioned in 1/152. (8) Al-Isti'ab (in the margins of Al-Isaba) 8/274.

सूरह अल-बकरा: आयत 221 470

वह पिता का उत्तराधिकारी और प्रतिनिधि है, इसलिए उसकी स्थिति वैसी ही है जैसे कि पिता जीवित हो(1)। शफी'ई ने कहा: पिता की उपस्थिति में किसी के पास अभिभावकत्व (विलायत) नहीं है। यदि वह मर जाता है, तो दादा, फिर परदादा, फिर परदादा के पिता; क्योंकि वे सभी पिता हैं(2)। दादा के बाद अभिभावकत्व भाइयों का है, फिर निकटतम रिश्तेदारों का। अल-मुज़नी ने कहा: उन्होंने (शफी'ई) 'नई' राय में कहा: जो कोई विशेष रूप से माँ के माध्यम से संबंधित है, वह विवाह अनुबंध के लिए अधिक हकदार है, जैसे विरासत। और उन्होंने 'पुरानी' राय में कहा: वे दोनों समान हैं(3)। मैं कहता हूँ: मदीना के लोगों ने मालिक से शफी'ई की राय के समान ही वर्णन किया है, और यह कि पिता बेटे से अधिक हकदार है; और यह अबू हनीफा की दो रायों में से एक है, जिसे अल-बाजी ने वर्णित किया है(4)। अल-मुग़ीरा से वर्णित है कि उन्होंने कहा: दादा भाइयों से अधिक हकदार हैं, लेकिन इस पंथ (मज़हब) की प्रसिद्ध स्थिति वह है जिसका हमने पहले उल्लेख किया है। अहमद ने कहा: एक महिला की शादी करने के लिए सबसे हकदार व्यक्ति उसका पिता है, फिर बेटा, फिर भाई, फिर उसका बेटा, फिर चाचा। इसहाक ने कहा: बेटा पिता से अधिक हकदार है, जैसा कि मालिक ने कहा था, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसे चुना है(5); क्योंकि उम्म सलमा के बेटे उमर ने अल्लाह के रसूल ﷺ से उनकी अनुमति से उनकी शादी कर दी थी। मैं कहता हूँ: अन-नसाई ने इसे उम्म सलमा से वर्णित किया है और इसका शीर्षक दिया है: "बेटे का अपनी माँ की शादी करना"(6)। मैं कहता हूँ: हमारे विद्वान अक्सर इसे प्रमाण के रूप में उद्धृत करते हैं, लेकिन यह महत्वपूर्ण नहीं है। इसका प्रमाण वह है जो सहीह संग्रहों में स्थापित है, कि उमर बिन अबी सलमा ने कहा: "मैं अल्लाह के रसूल ﷺ की देखरेख में एक लड़का था, और मेरा हाथ थाली में इधर-उधर घूम रहा था, तो उन्होंने कहा: 'ओ लड़के, अल्लाह का नाम लो, अपने दाएँ हाथ से खाओ, और अपने सामने से खाओ।'"(7)। अबू उमर ने "अल-इस्तिआब" पुस्तक में कहा: उमर बिन अबी सलमा का उपनाम अबू हफ़्स था, उनका जन्म हिजरत के दूसरे वर्ष में हबशा (इथियोपिया) की भूमि में हुआ था। कहा गया है: जिस दिन अल्लाह के रसूल ﷺ का निधन हुआ, वह नौ साल के थे(8)।

(1) अल-काफी 2/525-526, और अल-मुन्तक़ा 3/268 देखें। (2) (m) में: क्योंकि वे सभी पिता हैं। (3) अत-तम्हीद 19/95, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (4) अल-मुन्तक़ा 3/268 में। और अल-मुग़ीरा का अगला कथन भी इसी में है। (5) अल-इशराफ़ 4/43-44 में, और उससे पहले और बाद की बात उसी से है। (6) अल-मुज्तबा 6/81-82, और यह मसनद अहमद (26669) में है।

(7) इसका संदर्भ पहले 1/152 में आ चुका है। (8) अल-इस्तिआब (अल-इसाबा के हाशिये पर) 8/274.

سورة البقرہ: آیت 221 470

وہ باپ کا خلیفہ اور اس کا وکیل ہے، اس لیے اس کا حال ایسا ہے جیسے باپ زندہ ہو(1)۔ اور امام شافعی نے فرمایا: باپ کی موجودگی میں کسی کی ولایت نہیں، اگر وہ فوت ہو جائے تو دادا، پھر پڑدادا، پھر اس کا باپ؛ کیونکہ وہ سب باپ ہیں(2)۔ اور دادا کے بعد ولایت بھائیوں کی ہے، پھر قریبی رشتہ داروں کی۔ مزنی نے کہا: شافعی نے 'قولِ جدید' میں فرمایا: جو صرف ماں کے واسطے سے ہو وہ نکاح میں زیادہ حقدار ہے، جیسے کہ وراثت میں۔ اور 'قولِ قدیم' میں فرمایا: وہ دونوں برابر ہیں(3)۔ میں کہتا ہوں: مدینہ والوں نے مالک سے شافعی کے قول کی طرح روایت کیا ہے، اور یہ کہ باپ بیٹے سے زیادہ حقدار ہے؛ اور یہ ابو حنیفہ کے دو اقوال میں سے ایک ہے، جسے باجی نے نقل کیا ہے(4)۔ اور مغیرہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: دادا بھائیوں سے زیادہ حقدار ہے، اور مذہب کا مشہور قول وہی ہے جو ہم پہلے بیان کر چکے ہیں۔ اور امام احمد نے فرمایا: عورت کا نکاح کرنے کا سب سے زیادہ حقدار اس کا باپ ہے، پھر بیٹا، پھر بھائی، پھر اس کا بیٹا، پھر چچا۔ اور اسحاق نے کہا: بیٹا باپ سے زیادہ حقدار ہے، جیسا کہ امام مالک نے فرمایا، اور ابن المنذر نے اسی کو پسند کیا ہے(5)؛ کیونکہ ام سلمہ کے بیٹے عمر نے اللہ کے رسول ﷺ سے ان کی اجازت کے ساتھ ان کا نکاح کر دیا تھا۔ میں کہتا ہوں: اسے نسائی نے ام سلمہ سے روایت کیا اور اس کا عنوان رکھا: "بیٹے کا اپنی ماں کا نکاح کرنا"(6)۔ میں کہتا ہوں: اکثر ہمارے علماء اس سے استدلال کرتے ہیں، لیکن یہ کچھ نہیں ہے، اور اس کی دلیل وہ ہے جو صحیح احادیث میں ثابت ہے کہ عمر بن ابی سلمہ نے کہا: "میں رسول اللہ ﷺ کی گود میں ایک لڑکا تھا اور میرا ہاتھ برتن میں گھوم رہا تھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: 'اے لڑکے، اللہ کا نام لو، اپنے دائیں ہاتھ سے کھاؤ، اور اپنے سامنے سے کھاؤ'"(7)۔ اور ابو عمر نے کتاب "الاستیعاب" میں فرمایا: عمر بن ابی

سلمہ کی کنیت ابو حفص تھی، وہ ہجرت کے دوسرے سال حبشہ کی سرزمین میں پیدا ہوئے تھے۔ اور کہا گیا ہے کہ جس دن رسول اللہ ﷺ کی وفات ہوئی وہ نو سال کے تھے(8)۔

(1) دیکھئے الکافی 525/2-526، اور المنتقیٰ 268/3۔ (2) نسخہ (م) میں: کیونکہ وہ سب باپ ہیں۔ (3) التمہید 95/19، اور خطِ وحدانی کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (4) المنتقیٰ 268/3 میں۔ اور مغیرہ کا اگلا قول اسی میں ہے۔ (5) الاشراف 43/4-44 میں، اور اس سے پہلے اور بعد کی بات اسی سے ہے۔ (6) المجتبیٰ 81/6-82، اور یہ مسند احمد (26669) میں ہے۔ (7) اس کی تخریج پہلے 152/1 میں گزر چکی ہے۔ (8) الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیہ پر) 274/8۔

٤٧١ Surat Al-Baqarah: Verse 221

I said: Whoever was of this age is not suitable to be a guardian (wali), but Abu Omar mentioned that Abu Salama had another son from Umm Salama named Salama, and he was the one who performed the marriage contract for the Messenger of Allah ﷺ to his mother Umm Salama. Salama was older than his brother Umar ibn Abi Salama, and I do not recall any narration from him about the Prophet ﷺ, though his brother Umar narrated from him (1).

Sixth: They differed regarding a man who marries off a woman when a more distant guardian does so—as it happened—but the more accurate phrasing would be: They differed regarding a woman married off by a more distant guardian while the closest (2) is present. Al-Shafi'i said: The marriage is void. Malik said: The marriage is valid (3).

Ibn Abd al-Barr said (4): If the closer guardian did not object to any of that or reject it, it is executed. If he objected, and she is a non-virgin (thayyib) or a mature orphan virgin with no executor (wasi) for her, then the opinion of Malik, his companions, and a group of the people of Medina differed on that. Some of them said: It is not rejected and is executed; because it is a marriage concluded with the permission of a guardian from the lineage and clan. And whoever said this among them (5) said: The ranking of guardians is merely according to preference and priority, and that is recommended and not obligatory. This is the summary of Malik's school according to most of his companions, and it was chosen by Ismail bin Ishaq and his followers. It was said: The ruler looks into that and asks the closer guardian why he objects. Then if he sees fit to sign off on it, he does; if he sees fit to reject it, he does. It was also said: Rather, the closer guardian has the right to reject it (6) in any case, because it is his right. It was also said: He has the right to reject or approve it as long as her stay has not been long and she has not borne children. These are all the sayings of the people of Medina.

Seventh: If the closest (7) guardian was insane (8) or foolish, the one next in line from among his relatives marries her off...

(1) Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isaba) 4 / 232. (2) In (D) and (Z): "and the closer", both have the same meaning. (3) See Al-Ishraf 4 / 44. (4) In Al-Kafi 2 / 525. (5) After it in (D), (Z), and (M): "it is not executed." (6) In Al-Kafi: "Rather, the closer guardian has the right to reject and approve it." (7) In (D) and (M): "The closer." (8) In the manuscripts: "imprisoned", and what is established is from Al-Kafi.

४७१ सूरा अल-बकरा: आयत २२१

मैंने कहा: जो इस उम्र का था वह वली (अभिभावक) बनने के योग्य नहीं है, लेकिन अबू उमर ने उल्लेख किया है कि अबू सलमा का उम्म सलमा से एक और बेटा था जिसका नाम सलमा था, और वही वह व्यक्ति था जिसने अल्लाह के रसूल ﷺ का उनकी माँ उम्म सलमा के साथ निकाह का अनुबंध किया था। सलमा अपने भाई उमर इब्न अबी सलमा से बड़े थे, और मुझे नबी ﷺ से उनके बारे में कोई रिवायत याद नहीं है, हालांकि उनके भाई उमर ने उनसे रिवायत की है (१)।

छठा: उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जो एक महिला का निकाह कराता है जब कोई दूर का वली ऐसा करता है—जैसा कि हुआ—लेकिन अधिक सटीक शब्द यह होंगे: महिला के बारे में मतभेद किया गया जिसका निकाह उसके दूर के वली द्वारा किया गया जबकि निकटतम (२) वली उपस्थित हो। अल-शाफई ने कहा: निकाह शून्य है। मलिक ने कहा: निकाह मान्य है (३)।

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा (४): यदि निकटतम वली ने उस पर कोई आपत्ति नहीं की और न ही उसे नकारा, तो वह प्रभावी हो गया। और यदि उसने आपत्ति की और वह एक थय्यिब (विवाहित रह चुकी) या एक वयस्क अनाथ कुंवारी है जिसका कोई वसी (वसीयतदार) नहीं है, तो मलिक, उनके साथियों और मदीना के लोगों के एक समूह की राय में इस पर मतभेद है। उनमें से कुछ ने कहा: इसे नकारा नहीं जाएगा और यह प्रभावी होगा; क्योंकि यह कबीले और बिरादरी के एक वली की अनुमति से संपन्न निकाह है। और उनमें से जिसने यह कहा (५), उसने कहा: वलियों में श्रेणी केवल श्रेष्ठता और प्राथमिकता के आधार पर है, और यह मुस्तहब (पसंदीदा) है और वाजिब (अनिवार्य) नहीं है। यह मलिक के अधिकांश साथियों के अनुसार उनके मत का निचोड़ है, और इसे इस्माइल बिन इशाक और उनके अनुयायियों द्वारा चुना गया था। यह कहा गया: शासक इस मामले को देखता है और निकटतम वली से उसकी आपत्ति के बारे में पूछता है। फिर यदि वह इसे पारित करना उचित समझे, तो वह कर देता है; यदि वह इसे रद्द करना उचित समझे, तो कर देता है। और यह भी कहा गया: बल्कि, निकटतम वली को हर हाल में इसे रद्द करने का अधिकार है (६); क्योंकि यह उसका अधिकार है। यह भी कहा गया: उसे तब तक इसे रद्द करने या स्वीकार करने का अधिकार है जब तक उसका वहां रहना लंबा न हो गया हो और बच्चे पैदा न हो गए हों। ये सभी मदीना के लोगों के कथन हैं।

सातवां: यदि निकटतम (७) वली पागल (८) या मूर्ख हो, तो उसके बाद वाला उसके रिश्तेदारों में से उसका निकाह कराएगा...

(१) अल-इस्तियाब (अल-इसाबा के हाशिये पर) ४ / २३२। (२) (द) और (ज़) में: "और जो अधिक निकट है", दोनों का एक ही अर्थ है। (३) अल-इशराफ ४ / ४४ देखें। (४) अल-काफी २ / ५२५ में। (५) इसके बाद (द), (ज़) और (म) में: "वह प्रभावी नहीं होता।" (६) अल-काफी में: "बल्कि निकटतम वली को इसे रद्द करने और स्वीकार करने का अधिकार है।" (७) (द) और (म) में: "निकटतम।" (८) प्रतियों में: "कैद किया हुआ", और जो प्रमाणित है वह अल-काफी से है।

٤٧١ سورة البقرہ: آیت ٢٢١

میں نے کہا: جو اس عمر کا تھا وہ ولی بننے کے لائق نہیں ہے، لیکن ابو عمر نے ذکر کیا ہے کہ ابو سلمہ کا ام سلمہ سے ایک اور بیٹا تھا جس کا نام سلمہ تھا، اور وہی وہ شخص تھا جس نے رسول اللہ ﷺ کا ان کی والدہ ام سلمہ سے نکاح کا عقد کیا تھا، اور سلمہ اپنے بھائی عمر بن ابی سلمہ سے بڑے تھے، اور مجھے نبی ﷺ سے ان کی کوئی روایت یاد نہیں ہے، جب کہ ان کے بھائی عمر نے ان سے روایت کی ہے (١)۔

چھٹی بات: انہوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جو کسی عورت کا نکاح کرتا ہے جب کہ اولیاء میں سے کوئی دور کا ولی ایسا کرے—جیسا کہ واقع ہوا ہے—اور زیادہ درست عبارت یہ ہے کہ کہا جائے: اس عورت کے بارے میں اختلاف ہوا جس کا نکاح اس کے اولیاء میں سے دور والے نے کر دیا جبکہ قریب والا (٢) موجود ہو۔ چنانچہ شافعی نے کہا: نکاح باطل ہے۔ اور مالک نے کہا: نکاح جائز ہے (٣)۔

ابن عبد البر نے کہا (٤): اگر قریب والے ولی نے اس میں سے کسی چیز کا انکار نہیں کیا اور نہ اسے رد کیا، تو وہ نافذ ہو گیا، اور اگر اس نے انکار کیا اور وہ ثیبہ (شادی شدہ) ہو یا بالغ یتیم کنواری جس کا کوئی وصی نہ ہو، تو اس میں مالک، ان کے اصحاب اور اہل مدینہ کی ایک جماعت کے قول میں اختلاف ہوا، پس ان میں سے کچھ کہنے والوں نے کہا: اسے رد نہیں کیا جائے گا اور وہ نافذ ہو جائے گا؛ کیونکہ یہ خاندان اور برادری کے ایک ولی کی اجازت سے منعقد ہونے والا نکاح ہے۔ اور ان میں سے جس نے یہ کہا (٥) اس نے کہا: اولیاء میں درجہ بندی محض فضیلت اور اولویت کی بنا پر ہے، اور یہ مستحب ہے واجب نہیں، اور یہ اکثر اصحاب کے نزدیک مذہبِ مالک کا خلاصہ ہے، اور اسی کو اسماعیل بن اسحاق اور ان کے پیروکاروں نے اختیار کیا

ہے۔ اور کہا گیا: حاکم اس میں غور کرے گا اور قریب والے ولی سے اس کے انکار کی وجہ پوچھے گا، پھر اگر وہ اسے نافذ کرنا مناسب سمجھے تو نافذ کر دے گا، اور اگر رد کرنا مناسب سمجھے تو رد کر دے گا۔ اور کہا گیا: بلکہ قریب والے کو ہر حال میں اسے رد کرنے کا حق ہے (٦)؛ کیونکہ یہ اس کا حق ہے۔ اور کہا گیا: اسے رد کرنے اور اجازت دینے کا حق حاصل ہے جب تک کہ اس کا وہاں ٹھہرنا طویل نہ ہو جائے اور اولاد پیدا نہ ہو جائے، اور یہ سب اہل مدینہ کے اقوال ہیں۔

ساتویں بات: پس اگر قریب والا (٧) ولی مجنون (٨) یا بے وقوف ہو، تو اس کے بعد والا اس کے رشتہ داروں میں سے اس کا نکاح کرے گا...

(١) الاستیعاب (بہامش الاصابۃ) ٤ / ٢٣٢۔ (٢) (د) اور (ز) میں: "اور جو زیادہ قریب ہے"، اور دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ (٣) دیکھئے الاشراف ٤ / ٤٤۔ (٤) الکافی ٢ / ٥٢٥ میں۔ (٥) اس کے بعد (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "وہ نافذ نہیں ہوتا"۔ (٦) الکافی میں ہے: "بلکہ قریب والے کو اس کے رد کرنے اور اجازت دینے کا حق ہے"۔ (٧) (د) اور (م) میں ہے: "قریب والا"۔ (٨) نسخوں میں ہے: "محبوس" (قید شدہ)، اور جو ثابت ہے وہ الکافی سے ہے۔

Surat Al-Baqarah: Verse 221 472

...her guardians, and he was counted as dead among them. Likewise, if the closest of her guardians (1) is absent in a far-off absence, or an absence from which a quick return is not expected, the next guardian in line marries her off. It has been said: If the closest of her guardians (2) is absent, the one next to him does not have the right to marry her off; rather, the ruler (judge) marries her off. The first is the opinion of Malik (3). Eighth: If two guardians are equal in proximity of kinship (4) and one of them is absent, and the woman entrusts her marriage contract to the one present, the absent one has no right to object upon his return. If both were present and she entrusted her affair to one of them, he cannot marry her off except with the permission of his companion. If they disagree, the judge looks into the matter and permits the opinion of the one who is better for her interest; narrated by Ibn Wahb from Malik (5). Ninth: As for testimony on marriage, it is not a pillar according to Malik and his companions. It is sufficient for it to be public and announced, thus ceasing to be a secret marriage. Ibn al-Qasim said from Malik: If he married with witnesses and ordered them to keep it secret, the marriage is not permissible because it is a secret marriage. If he married without witnesses but without secrecy, it is permissible, and they should bring witnesses for the future. Ibn Wahb narrated from Malik regarding a man who marries a woman with the testimony of two men and asks them to keep it secret (6), he said: They are separated by a divorce, the marriage is not valid, she gets her dowry if consummation occurred, and the two witnesses are not punished. Abu Hanifa, Al-Shafi'i, and their companions said: If he marries her with two witnesses and tells them to keep it secret, the marriage is valid. Abu Umar (7) said: This is (8) the saying of Yahya ibn Yahya al-Laythi al-Andalusi, our companion; he said: Every marriage witnessed by two men has moved out of the definition of "secret". I think he narrated it from al-Layth ibn Sa'd. Secrecy according to Al-Shafi'i, the Kufans, and those who follow them is: any marriage not witnessed by two men or more; and it is annulled in any case.

---

(1) In (Z) and (M): "The closest of her guardians". (2) From the words "far-off absence" to here, it is missing from (Z) and Al-Kafi. (3) Al-Kafi 2/526. (4) Al-Qu'dud - with damma on the Qaf, sukun on the 'Ayn, and damma or fatha on the Dal - is the closest relationship in lineage. Lisan (Qa'ada). (5) Al-Kafi 2/526. (6) In (Kh), (Z), and Al-Istidhkar: "yastaktimuhu", in (D): "yastakfiyahuma", in (Zha): "yastaktima", and the confirmed version is from (M). (7) In Al-Istidhkar 16/213-214, and the speech before it

is from him. (8) In (D), (Z), and (M): "wa hadha" (and this), and the confirmed version is in accordance with Al-Istidhkar.

सूरा अल-बकराह: आयत 221 472

...उसके अभिभावकों में से, और उसे उनमें मृत मान लिया गया। इसी तरह, यदि उसका निकटतम अभिभावक (1) बहुत दूर अनुपस्थित हो, या ऐसी अनुपस्थिति जिससे शीघ्र वापसी की उम्मीद न हो, तो अभिभावकों में से अगला व्यक्ति उसका विवाह कराता है। यह भी कहा गया है: यदि उसका निकटतम अभिभावक (2) अनुपस्थित हो, तो उसके बाद वाले को उसका विवाह कराने का अधिकार नहीं है, बल्कि शासक (न्यायाधीश) उसका विवाह कराता है। पहला मलिक (3) का मत है। आठवां: यदि दो अभिभावक वंश की निकटता (4) में समान हों और उनमें से एक अनुपस्थित हो, और महिला अपने विवाह के अनुबंध का कार्य उपस्थित व्यक्ति को सौंप दे, तो अनुपस्थित व्यक्ति को लौटने पर उस पर आपत्ति करने का अधिकार नहीं है। यदि दोनों उपस्थित हों और उसने अपना मामला उनमें से एक को सौंपा हो, तो वह अपने साथी की अनुमति के बिना उसका विवाह नहीं करा सकता। यदि वे असहमत होते हैं, तो न्यायाधीश मामले को देखता है और उसके हित में जो बेहतर हो, उस राय को अनुमति देता है; इब्न वहब ने मलिक (5) से यह वर्णित किया है। नौवां: जहाँ तक विवाह पर गवाही का सवाल है, मलिक और उनके साथियों के अनुसार यह एक स्तंभ (अनिवार्य अंग) नहीं है। इसके लिए इसकी प्रसिद्धि और सार्वजनिक घोषणा पर्याप्त है, जिससे यह गुप्त विवाह नहीं रह जाता। इब्न अल-कासिम ने मलिक से कहा: यदि उसने गवाहों के साथ विवाह किया और उन्हें इसे गुप्त रखने का आदेश दिया, तो विवाह जायज़ नहीं है; क्योंकि यह एक गुप्त विवाह है। यदि उसने बिना गवाहों के लेकिन बिना गोपनीयता के विवाह किया, तो यह जायज़ है, और वे भविष्य के लिए गवाह बना लें। इब्न वहब ने मलिक से उस व्यक्ति के बारे में वर्णित किया जो दो पुरुषों की गवाही के साथ महिला से विवाह करता है और उन्हें इसे गुप्त रखने के लिए कहता है (6), उन्होंने कहा: उन्हें तलाक के माध्यम से अलग कर दिया जाएगा और विवाह मान्य नहीं होगा, यदि संभोग हुआ है तो उसे उसका महर (दहेज) मिलेगा, और दोनों गवाहों को दंडित नहीं किया जाएगा। अबू हनीफा, अल-शाफ़ई और उनके साथियों ने कहा: यदि उसने दो गवाहों के साथ उससे विवाह किया और उनसे कहा: इसे गुप्त रखो, तो विवाह जायज़ है। अबू उमर (7) ने कहा: यह (8) हमारे साथी याह्या इब्न याह्या अल-लैथी अल-अंदालुसी का कहना है, उन्होंने कहा: हर वह विवाह जिसकी गवाही दो पुरुषों ने दी हो, वह "गुप्त" की सीमा से बाहर हो गया है। मुझे लगता है कि उन्होंने इसे लैथ इब्न साद से वर्णित किया है। अल-शाफ़ई, कूफ़ियों और उनके अनुयायियों के अनुसार गोपनीयता का अर्थ है: कोई भी ऐसा विवाह जिसकी गवाही दो या अधिक पुरुषों ने न दी हो; और इसे हर हाल में रद्द कर दिया जाता है।

(1) (ज़) और (म) में: "उसके अभिभावकों में से निकटतम"। (2) "दूर की अनुपस्थिति" शब्दों से लेकर यहाँ तक, (ज़) और अल-काफी में नहीं है। (3) अल-काफी 2/526। (4) अल-कुदद - क़ाफ़ पर दम्मा, ऐन पर सुकून और दाल पर दम्मा या फ़तहा के साथ - वंश में निकटतम संबंध है। लिसान (क़ादा)। (5) अल-काफी 2/526। (6) (ख), (ज़) और अल-इस्तिदकार में: "यस्तक्तिमुहू", (द) में: "यस्तक्फ़ियहुमा", (ज़ा) में: "यस्तक्तिमा", और पुष्ट संस्करण (म) से है। (7) अल-इस्तिदकार 16/213-214 में, और इससे पहले की बात उन्हीं की है। (8) (द), (ज़) और (म) में: "वा हाज़ा" (और यह), और पुष्ट संस्करण अल-इस्तिदकार के अनुरूप है।

سورة البقرہ: آیت ۲۲۱ ۴۷۲

...اس کے اولیاء، اور اسے ان میں سے مردہ شمار کیا گیا۔ اسی طرح، اگر اس کا قریب ترین ولی (۱) دور کی غیبت میں ہو، یا ایسی غیبت جس سے جلد واپسی کی امید نہ ہو، تو اس کے بعد والا ولی اس کا نکاح کراتا ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ: جب اس کا قریب ترین ولی (۲) غائب ہو تو اس کے بعد والے کو نکاح کرانے کا حق نہیں، بلکہ حاکم اس کا نکاح کرائے گا، اور پہلا قول امام مالک (۳) کا ہے۔ آٹھویں بات: اگر دو ولی قرابت (۴) میں برابر ہوں اور ان میں سے ایک غائب ہو اور عورت اپنے نکاح کا معاملہ حاضر ولی کے سپرد کر دے، تو غائب ولی کو واپسی پر اس پر اعتراض کا حق نہیں ہوگا۔ اگر دونوں حاضر ہوں اور اس نے اپنا معاملہ ان میں سے ایک کے سپرد کیا ہو، تو وہ اپنے ساتھی کی اجازت کے بغیر اس کا نکاح نہیں کرائے گا۔ اگر ان میں اختلاف ہو جائے تو حاکم اس معاملے میں غور کرے گا اور اس رائے کو جائز قرار دے گا جو عورت کے حق میں زیادہ بہتر ہو، اسے ابن وہب نے امام مالک (۵) سے روایت کیا ہے۔ نویں بات: جہاں تک نکاح پر گواہی کا تعلق ہے، تو امام مالک اور ان کے ساتھیوں کے نزدیک یہ کوئی رکن نہیں ہے، اور اس کے لیے اس کی شہرت اور اعلان کافی ہے، جس سے وہ خفیہ نکاح (نکاحِ سرّ) کی تعریف سے نکل جاتا ہے۔ ابن القاسم نے امام مالک سے روایت کی ہے: اگر کسی نے گواہوں کی موجودگی میں نکاح کیا اور انہیں اسے چھپانے کا حکم دیا تو نکاح جائز نہیں ہوگا؛ کیونکہ یہ نکاحِ سرّ ہے۔ اور اگر بغیر گواہوں کے لیکن بغیر رازداری کے نکاح کیا تو جائز ہے، اور وہ آئندہ کے لیے گواہ بنا لیں۔ ابن وہب نے امام مالک سے اس شخص کے بارے میں روایت کیا ہے جو دو مردوں کی گواہی سے عورت سے نکاح کرتا ہے اور انہیں اسے چھپانے کا کہتا ہے (۶)، فرمایا: ان دونوں کے درمیان ایک طلاق کے ذریعے علیحدگی کرا دی جائے گی اور نکاح جائز نہیں ہوگا،

اگر اس سے ہمبستری کی ہے تو اسے مہر ملے گا، اور گواہوں کو سزا نہیں دی جائے گی۔ جبکہ امام ابو حنیفہ، امام شافعی اور ان کے ساتھیوں نے کہا: اگر دو گواہوں کی موجودگی میں نکاح کیا اور ان سے کہا: اسے چھپائے رکھو، تو نکاح جائز ہو گیا۔ ابو عمر (۷) نے کہا: اور یہ (۸) ہمارے ساتھی یحییٰ بن یحییٰ اللیثی الاندلسی کا قول ہے، انہوں نے کہا: ہر وہ نکاح جس پر دو مردوں نے گواہی دی ہو، وہ "سرّ" (خفیہ) کی حد سے نکل گیا ہے، میرا خیال ہے کہ انہوں نے اسے لیث بن سعد سے نقل کیا ہے۔ اور امام شافعی، کوفیوں اور ان کی پیروی کرنے والوں کے نزدیک "سرّ" یہ ہے کہ: ہر وہ نکاح جس پر دو یا اس سے زیادہ مردوں نے گواہی نہ دی ہو؛ اور اسے ہر حال میں فسخ کر دیا جائے گا۔

---

(۱) (ز) اور (م) میں ہے: "الاقرب من اولیائہا"۔ (۲) ان کے قول "غیبۃ بعیدۃ" سے لے کر یہاں تک، نسخہ (ز) اور الکافی میں ساقط ہے۔ (۳) الکافی ۵۲۶/۲۔ (۴) القعدَد - قاف کے ضمہ، عین کے سکون اور دال کے ضمہ یا فتحہ کے ساتھ - نسب میں قریب ترین رشتہ ہے۔ اللسان (قعد)۔ (۵) الکافی ۵۲۶/۲۔ (۶) (خ)، (ز) اور الاستذکار میں: "ویستکتمہما"، اور (د) میں: "ویستکفیہما"، اور (ظ) میں: "ویستکتما"، اور متن میں ثابت شدہ نسخہ (م) سے ہے۔ (۷) الاستذکار ۲۱۳/۱۶-۲۱۴ میں، اور اس سے پہلے کی گفتگو انہی کی ہے۔ (۸) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "وہذا"، اور ثابت شدہ الاستذکار کے موافق ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 221 473

I said: Al-Shafi'i's view is more correct because of the Hadith we mentioned. It was narrated from Ibn Abbas that he said: There is no marriage except with two just witnesses and a guiding guardian; and no companion is known to me who contradicts him in what he taught (1). Malik argued for his school of thought that for sales, in which God Almighty mentioned witnessing at the time of the contract, evidence has been established (2) that this is not one of the obligations of sales. Therefore, marriage (3), in which God Almighty did not mention witnessing, is even more likely that witnessing is not one of its conditions or obligations; rather, the obligation (4) is announcement and publicity to preserve lineages. Witnessing is suitable after the contract for claims and disputes that may arise between the spouses. It has been narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Publicize the marriage" (5). This statement of Malik is (6) the view of Ibn Shihab and most of the people of Medina (7). Tenth: His Almighty's saying: {And a believing slave} meaning: owned, {is better than a polytheist} meaning: of noble lineage. {Even if he pleases you} meaning: his beauty (8) and his wealth; as previously mentioned. It was said: The meaning is: and a believing man, and likewise a believing bondwoman, meaning: a believing woman (9), as we explained. He ﷺ said: "All your men are servants of Allah, and all your women are handmaidens of Allah" (10), and he said: "Do not prevent the handmaidens of Allah from the mosques of Allah" (11), and the Almighty said: {An excellent servant! He was ever turning [to Allah]} [Sad: 30] (12). This is the best way this verse has been interpreted, and through it, the dispute is resolved, and disagreement disappears, and Allah is the grantor of success.

(1) Al-Istidhkar 16/215, and the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) was narrated by Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 7/112. (2) In (D), (Z), and (M): which God Almighty mentioned, in it is witnessing at the time of the contract, and it has been established... (3) In (D), (Z), and (M): and marriage. (4) In (M): the purpose. (5) Narrated by Ahmad (16130) from the Hadith of Abdullah bin Al-Zubayr (may Allah be pleased with them both), and in the chapter from Aisha (may Allah be pleased with her) in Al-Tirmidhi (1089) and Ibn Majah (1895). (6) The word "هو" (he/is) is not in (D), (Z), or (M). (7) Al-Istidhkar 16/214-215. (8) In (M): his lineage. (9) In (D) and (M): and not a woman, which is a mistake. (10) We did not find it. (11) Previously mentioned 2/322. (12) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/297.

सूरा अल-बक़रह: आयत 221 473

मैंने कहा: अल-शाफी की राय हमारे द्वारा उल्लिखित हदीस के कारण अधिक सही है। इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: दो न्यायप्रिय गवाहों और एक मार्गदर्शक अभिभावक के बिना कोई निकाह नहीं है; और मेरे ज्ञान में सहाबा में से कोई भी उनके विरुद्ध नहीं है (1)। मलिक ने अपने मज़हब के लिए तर्क दिया कि बिक्री, जिसमें अल्लाह तआला ने अनुबंध के समय गवाही का उल्लेख किया है, यह साबित हो चुका है (2) कि वह बिक्री के अनिवार्य कर्तव्यों में से नहीं है। तो निकाह (3) जिसमें अल्लाह तआला ने गवाही का उल्लेख नहीं किया है, इस बात की अधिक संभावना है कि गवाही उसकी शर्तों और फर्ज़ों में से नहीं है; बल्कि फर्ज़ (4) वंशावली की रक्षा के लिए निकाह की घोषणा और उसे सार्वजनिक करना है। अनुबंध के बाद गवाही दावे और विवाद के समय काम आती है जो पति-पत्नी के बीच हो सकते हैं। नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "निकाह की घोषणा करो" (5)। मलिक का यह कथन ही (6) इब्न शिहाब और मदीना के अधिकांश लोगों का कथन है (7)। दसवीं: अल्लाह तआला का फरमान: {और एक मोमिन गुलाम} अर्थात: दास {मुशरिक से बेहतर है} अर्थात: कुलीन। {भले ही वह तुम्हें पसंद आए} अर्थात: उसकी सुंदरता (8) और उसका धन; जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। कहा गया है: इसका अर्थ है: और एक मोमिन पुरुष, और इसी तरह एक मोमिन लौंडी, अर्थात: एक मोमिन महिला (9), जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। नबी ﷺ ने फरमाया: "तुम्हारे सभी पुरुष अल्लाह के बंदे हैं, और तुम्हारी सभी महिलाएं अल्लाह की बंदियां हैं" (10), और उन्होंने फरमाया: "अल्लाह की बंदियों को अल्लाह की मस्जिदों से न रोको" (11), और अल्लाह तआला ने फरमाया: {कितना अच्छा बंदा था! वह बहुत रुजू करने वाला था} [साद: 30] (12)। इस आयत की यह सबसे अच्छी व्याख्या है, और इसके द्वारा विवाद समाप्त हो जाता है और मतभेद दूर हो जाता है, और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

(1) अल-इस्तिधकार 16/215, और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का कथन अल-बैहकी ने अस-सुनन अल-कुबरा 7/112 में निकाला है। (2) (द), (ज़) और (म) में: जिसका उल्लेख अल्लाह तआला ने किया है, उसमें अनुबंध के समय गवाही है, और यह साबित हो चुका है... (3) (द), (ज़) और (म) में: और निकाह। (4) (म) में: उद्देश्य। (5) इसे अहमद (16130) ने अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से निकाला है, और इस विषय में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से तिरमिज़ी (1089) और इब्न माजाह (1895) में है। (6) शब्द "هو" (वह/है) (द), (ज़) और (म) में नहीं है। (7) अल-इस्तिधकार 16/214-215। (8) (म) में: उसका वंश। (9) (द) और (म) में: और महिला नहीं, जो एक

गलती है। (10) हमें यह नहीं मिला। (11) पहले उल्लेख किया गया 2/322। (12) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/297।

سورہ البقرہ : آیت ۲۲۱ ٤٧٣

میں نے کہا: امام شافعی کا قول اس حدیث کی وجہ سے زیادہ صحیح ہے جو ہم نے ذکر کی ہے۔ اور ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: دو عادل گواہوں اور مرشد ولی کے بغیر نکاح نہیں ہوتا؛ اور صحابہ میں سے میرے علم میں کوئی ان کا مخالف نہیں ہے (۱)۔ امام مالک نے اپنے مذہب کے لیے یہ دلیل پیش کی کہ وہ بیوع (خرید و فروخت) جن میں اللہ تعالیٰ نے عقد کے وقت گواہی کا ذکر کیا ہے، یہ دلیل قائم ہو چکی ہے (۲) کہ وہ بیع کے فرائض میں سے نہیں ہے۔ تو نکاح (۳) جس میں اللہ تعالیٰ نے گواہی کا ذکر نہیں فرمایا، اس بات کا زیادہ حقدار ہے کہ اس میں گواہی شرائط اور فرائض میں سے نہ ہو؛ بلکہ فرض (۴) تو نسب کی حفاظت کے لیے اعلان اور ظہور ہے۔ اور گواہی عقد کے بعد میاں بیوی کے درمیان ہونے والے دعووں اور اختلافات کے لیے موزوں رہتی ہے۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «نکاح کا اعلان کرو» (۵)۔ اور امام مالک کا یہی قول (۶) ابن شہاب اور اہل مدینہ کی اکثریت کا قول ہے (۷)۔ دسویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ﴾ یعنی: مملوک غلام ﴿خَيْرٌ مِّن مُّشْرِكٍ﴾ یعنی: حسب و نسب والا۔ ﴿وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ﴾ یعنی: اس کا حسن (۸) اور مال؛ جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اور ایک مومن مرد، اور اسی طرح مومنہ لونڈی، یعنی: مومنہ عورت (۹)، جیسا کہ ہم نے بیان کیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «تمہارے تمام مرد اللہ کے بندے ہیں، اور تمہاری تمام عورتیں اللہ کی لونڈیاں ہیں» (۱۰)، اور فرمایا: «اللہ کی لونڈیوں کو اللہ کی مسجدوں سے نہ روکو» (۱۱)، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾ [ص: ۳۰] (۱۲)۔ اور اس آیت میں قول کی یہ بہترین توجیہ ہے، اور اس سے نزاع ختم ہو جاتا ہے، اور اختلاف دور ہو جاتا ہے، اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

(١) الاستذكار ١٦/ ٢١٥، اور ابن عباس رضی الله عنہما کا قول بیہقی نے السنن الکبریٰ ٧/ ١١٢ میں نکالا ہے۔ (٢) (د)، (ز) اور (م) میں: جس کا الله تعالیٰ نے ذکر کیا ہے، اس میں عقد کے وقت گواہی ہے، اور یہ قائم ہو چکی ہے... (٣) (د)، (ز) اور (م) میں: اور نکاح۔ (٤) (م) میں: غرض۔ (٥) اسے احمد (١٦١٣٠) نے عبدالله بن زبیر رضی الله عنہما کی حدیث سے نکالا ہے، اور اس باب میں حضرت عائشہ رضی الله عنہا سے ترمذی (١٠٨٩) اور ابن ماجہ (١٨٩٥) میں ہے۔ (٦) لفظ «هو» (د)، (ز) اور (م) میں نہیں ہے۔ (٧) الاستذکار ١٦/ ٢١٤-٢١٥۔ (٨) (م) میں: اس کا حسب۔ (٩) (د) اور (م) میں: اور عورت نہیں، جو کہ غلطی ہے۔ (١٠) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (١١) پیچھے گزرا ٢/ ٣٢٢۔ (١٢) دیکھئے المحرر الوجیز ١/ ٢٩٧۔

474 Surah Al-Baqarah: Verse 222

Eleventh [Point]: His saying, the Almighty: {Those} refers to polytheistic men and women. {Invite to the Fire} meaning: to deeds that necessitate the Fire, for their companionship and association lead to degradation in many of their desires along with their raising of offspring. {And Allah invites to Paradise} meaning: to the actions of the people of Paradise (1). {By His permission} meaning: by His command, as stated by Az-Zajjaj (2).

His saying, the Almighty: {And they ask you about menstruation. Say, "It is harm, so keep away from wives during menstruation. And do not approach them until they are pure. And when they have purified themselves, then come to them from where Allah has ordained for you. Indeed, Allah loves those who are constantly repentant and loves those who purify themselves." (222)}

It contains fourteen issues: First: His saying, the Almighty: {And they ask you about menstruation}. At-Tabari mentioned from As-Suddi that the asker was Thabit ibn Al-Dahdah, and it was said: Usayd ibn Hudayr and 'Abbad ibn Bishr; which is the opinion of the majority. The reason for the question, according to what Qatadah and others said: is that the Arabs in Medina and its surroundings had followed the practice of the Children of Israel in avoiding eating with or living with a menstruating woman, so this verse was revealed. Mujahid said: they used to avoid women during menstruation and approach them from behind during the time of menstruation; so it was revealed (3). In Sahih Muslim (4) from Anas: that the Jews, when a woman among them menstruated, they would not eat with her nor associate with them in the houses. So the companions of the Prophet ﷺ asked the Prophet ﷺ, and Allah Almighty revealed (5): {And they ask you about menstruation. Say, "It is harm, so keep away from wives during menstruation"} until the end of the verse. So the Messenger of Allah ﷺ said: "Do everything except intercourse." That reached the Jews, and they said: "What does this man want but to leave nothing of our affairs except that he opposes us in it!" Then Usayd ibn Hudayr and 'Abbad ibn Bishr came and said: O Messenger of Allah, the Jews say such and such...

---

(1) See the previous source. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" 1/296, and in it: meaning: by His knowledge. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/298, and Tafsir at-Tabari 3/721. (4) Under number (302), and it is with Ahmad (12354). (5) In (D), (Z), and (Zha): So the companions of the Prophet ﷺ asked and it was revealed...

474 सूरा अल-बक़रह: आयत 222

ग्यारहवां [बिंदु]: सर्वशक्तिमान का कथन: {वे} मुशरिक पुरुषों और महिलाओं को संदर्भित करता है। {आग की ओर बुलाते हैं} अर्थात: उन कार्यों की ओर जो आग (नरक) को अनिवार्य बनाते हैं, क्योंकि उनका साथ और संगति उनकी कई इच्छाओं के साथ-साथ उनके बच्चों के पालन-पोषण में भी गिरावट का कारण बनती है। {और अल्लाह स्वर्ग की ओर बुलाता है} अर्थात: स्वर्ग के लोगों के कार्यों की ओर (1)। {उसकी अनुमति से} अर्थात: उसके आदेश से, जैसा कि अल-ज़ज्जाज (2) ने कहा है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे आपसे मासिक धर्म के बारे में पूछते हैं। कहो, "यह कष्टप्रद है, इसलिए मासिक धर्म के दौरान पत्नियों से दूर रहो। और जब तक वे शुद्ध न हो जाएँ उनके पास न जाओ। और जब वे शुद्ध हो जाएँ तो उनके पास वहीं से आओ जहाँ से अल्लाह ने तुम्हें आज्ञा दी है। वास्तव में, अल्लाह उन लोगों से प्यार करता है जो निरंतर पश्चाताप करते हैं और उन लोगों से प्यार करता है जो खुद को शुद्ध करते हैं।" (222)}

इसमें चौदह विषय हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे आपसे मासिक धर्म के बारे में पूछते हैं}। अत-तबरी ने अस-सुद्दी से उल्लेख किया है कि पूछने वाले साबित इब्न अद-दहदाह थे, और कहा गया: उसैद इब्न हुदैर और अब्बाद इब्न बिश्र; और यही बहुसंख्यक लोगों की राय है। प्रश्न का कारण, कतादाह और अन्य लोगों के अनुसार: यह है कि मदीना और उसके आसपास के अरबों ने मासिक धर्म वाली महिला के साथ भोजन करने या रहने से बचने में बनी इसराइल की प्रथा का पालन करना शुरू कर दिया था, इसलिए यह आयत उतरी। मुजाहिद ने कहा: वे मासिक धर्म के दौरान महिलाओं से बचते थे, और मासिक धर्म के समय में उनके पीछे से उनके पास आते थे; तो यह अवतरित हुआ (3)। सहीह मुस्लिम (4) में अनस से है: कि यहूदी, जब उनमें से कोई महिला मासिक धर्म वाली होती, तो वे उसके साथ खाना नहीं खाते थे और न ही घरों में उनके साथ उठते-बैठते थे। तो नबी ﷺ के साथियों ने नबी ﷺ से पूछा, तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फरमाया (5): {और वे आपसे मासिक धर्म के बारे में पूछते हैं। कहो, "यह कष्टप्रद है, इसलिए मासिक धर्म के दौरान महिलाओं से दूर रहो"} आयत के अंत तक। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "संभोग (इंटरकोर्स) के अलावा सब कुछ करो।" यह खबर यहूदियों तक पहुँची, तो उन्होंने कहा: "यह आदमी क्या चाहता है, सिवाय इसके कि वह हमारे किसी भी मामले को नहीं छोड़ना चाहता, सिवाय इसके कि वह उसका विरोध करे!" फिर उसैद इब्न हुदैर और अब्बाद इब्न बिश्र आए और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यहूदी ऐसा-वैसा कह रहे हैं...

(1) पिछला स्रोत देखें। (2) "मानी अल-क़ुरान" 1/296 में, और उसमें है: अर्थात: अपने ज्ञान से। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/298, और तफ़्सीर अत-तबरी 3/721। (4) नंबर (302) के तहत, और यह अहमद (12354) के पास है। (5) (द), (ज़), और (ज़) में: तो नबी ﷺ के साथियों ने पूछा और यह अवतरित हुआ...

474 سورة البقرة: آیت 222

گیارہویں [بات]: اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ} مشرک مردوں اور عورتوں کی طرف اشارہ ہے۔ {آگ کی طرف بلاتے ہیں} یعنی: ایسے اعمال کی طرف جو آگ (جہنم) کو واجب کرتے ہیں، کیونکہ ان کی صحبت اور میل جول ان کی اولاد کی پرورش کے ساتھ ساتھ ان کی بہت سی خواہشات میں گراوٹ کا باعث بنتی ہے۔ {اور اللہ جنت کی طرف بلاتا ہے} یعنی: اہل جنت کے اعمال کی طرف (1)۔ {اپنے حکم سے} یعنی: اپنے حکم سے، یہ زجاج (2) نے کہا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ آپ سے حیض کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ کہہ دیجیے کہ "وہ ایک گندگی (تکلیف) ہے، پس تم حیض کے دوران عورتوں سے الگ رہو اور جب تک وہ پاک نہ ہو جائیں ان کے قریب نہ جاؤ| پھر جب وہ پاک ہو جائیں تو ان کے پاس وہاں سے آؤ جہاں سے اللہ نے تمہیں حکم دیا ہے، بے شک اللہ توبہ کرنے والوں سے محبت کرتا ہے اور پاک رہنے والوں سے محبت کرتا ہے۔" (222)}

اس میں چودہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ آپ سے حیض کے بارے میں پوچھتے ہیں}۔ طبری نے سدی سے نقل کیا ہے کہ پوچھنے والے ثابت بن الدحداح تھے، اور کہا گیا: اسید بن حضیر اور عباد بن بشر؛ اور یہی جمہور کا قول ہے۔ سوال کی وجہ قتادہ وغیرہ کے قول کے مطابق یہ ہے کہ: مدینہ اور اس کے گرد و نواح کے عرب حائضہ عورت کے ساتھ کھانے پینے اور رہنے سے گریز کرنے میں بنی اسرائیل کے طریقے پر چلنے لگے تھے، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ مجاہد نے کہا: وہ حیض کے دوران عورتوں سے الگ رہتے تھے، اور حیض کے زمانے میں ان کے پاس پیچھے کی طرف سے آتے تھے؛ تو یہ نازل ہوئی (3)۔ صحیح مسلم (4) میں انس رضی اللہ عنہ سے مروی ہے: کہ یہودی، جب ان میں سے کوئی عورت حائضہ ہوتی تو وہ اس کے ساتھ

کھانا نہ کھاتے اور نہ گھروں میں ان کے ساتھ مل بیٹھتے۔ تو نبی ﷺ کے صحابہ نے نبی ﷺ سے دریافت کیا، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا (5): {اور وہ آپ سے حیض کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ کہہ دیجیے کہ وہ گندگی ہے، پس تم حیض میں عورتوں سے الگ رہو} آیت کے آخر تک۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "نکاح (جماع) کے علاوہ سب کچھ کرو۔" یہ بات یہودیوں تک پہنچی تو انہوں نے کہا: "یہ شخص کیا چاہتا ہے، وہ ہمارے کسی معاملے کو نہیں چھوڑنا چاہتا مگر اس میں ہماری مخالفت کرتا ہے!" پھر اسید بن حضیر اور عباد بن بشر آئے اور کہا: یا رسول اللہ، یہودی ایسا ایسا کہتے ہیں...

---

(1) پچھلا ماخذ دیکھیں۔ (2) معانی القرآن 1/ 296 میں، اور اس میں ہے: یعنی: اپنے علم سے۔ (3) المحرر الوجیز 1/ 298، اور تفسیر الطبری 3/ 721۔ (4) نمبر (302) کے تحت، اور یہ احمد (12354) کے پاس ہے۔ (5) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: تو نبی ﷺ کے صحابہ نے پوچھا تو نازل ہوا...

475 Surah Al-Baqarah: Verse 222

"Shall we not cohabit with them?" Then the face of the Messenger of Allah (peace be upon him) changed, until we thought that he was displeased with them. They left, and then a gift of milk was brought to the Messenger of Allah (peace be upon him). He sent for them and gave them some to drink, so they realized that he was not displeased with them.

Our scholars said: The Jews and Magians used to avoid the menstruating woman, while the Christians used to cohabit with menstruating women; so Allah commanded moderation between these two extremes(3).

Second: His Almighty saying: {concerning menstruation}. "Al-maheed" (menstruation) is a verbal noun; it is said: "hadat al-mar'atu haidan wa mahadan wa mahidan" (the woman menstruated), so she is "ha'id" (menstruating), and "ha'idah" as well, according to Al-Farra'(4), who recited: "Like a menstruating woman with whom adultery is committed, not being pure"(5)

And women are "huyyad" and "hawa'id" (plurals of menstruating women). "Al-haydah" refers to a single instance. "Al-hida", with a kasra, is the noun, and the plural is "hiyad". "Al-hida" is also the cloth that a woman uses as a pad. Aisha (may Allah be pleased with her) said: "I wish I were a discarded menstrual cloth"(6). Likewise is "al-mahidah", and the plural is "mahayid"(7).

It was said: "al-maheed" refers to time and place, and to menstruation itself. Its original meaning refers to time and place, and it is used metaphorically for menstruation(8).

---

(1) In (Kh), (M), Musnad Ahmad, and al-Mufhim 1/561: "A-fala" (Shall we not). What is established is from the rest of the copies, which agrees with the printed edition of Sahih Muslim. (2) In (Kh) and (T): "fastaqbalat-huma" (it met them). (3) See al-Kashshaf 1/361. (4) Al-Mudhakkar wa al-Mu'annath by al-Farra', p. 58. The author quoted him via al-Jawhari in as-Sihah (article: hayd). (5) Ibn al-Anbari attributed it in al-Mudhakkar wa al-Mu'annath 1/178 to al-Farazdaq, but we did not find it in his Diwan. It is without attribution in Tahdhib al-Lugha 7/301, al-Mukhassas 17/58, and Sharh al-Mufassal 5/100. Its beginning is: "I saw the in-laws of the year and the year before it." Al-Azhari said: "al-khutun" means in-laws. (6) Thus al-Jawhari mentioned it in as-Sihah, and Abd al-Razzaq included it in al-Musannaf (20616) with the wording: "I wish I were a thing forgotten and out of sight," meaning: a menstrual cloth. (7) In (M):

"al-mahai'id" with a hamza, which is an error. (8) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/160. He explained the meaning of the mentioned metaphor therein, stating that if we say the meaning of "al-maheed" in the verse is the time of menstruation, it is correct, and the estimation would be: "And they ask you about intercourse during the time of menstruation," and if we say: =

४७५ सूरह अल-बकरा: आयत २२२

"क्या हम उनके साथ सहवास न करें?" तब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का चेहरा बदल गया, यहाँ तक कि हमने सोचा कि वे उनसे अप्रसन्न हैं। वे बाहर चले गए, फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास दूध का एक उपहार आया। उन्होंने उन्हें बुलवाया और उन्हें पिलाया, तो उन्हें पता चला कि वे उनसे अप्रसन्न नहीं थे।

हमारे विद्वानों ने कहा: यहूदी और मजूसी (अग्निपूजक) रजस्वला स्त्री से दूर रहते थे, जबकि ईसाई रजस्वला स्त्रियों के साथ सहवास करते थे; इसलिए अल्लाह ने इन दोनों के बीच मध्य मार्ग का आदेश दिया(३)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {मासिक धर्म के बारे में}। "अल-महीद" (मासिक धर्म) एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है; कहा जाता है: "हादत अल-मरअतु हैदून व महादुन व महीदुन" (स्त्री को मासिक धर्म आया), तो वह "हाइज़" (रजस्वला) है, और "हाइज़ह" भी, अल-फर्रा'(४) के अनुसार, जिन्होंने यह काव्य सुनाया: "एक रजस्वला स्त्री की तरह जिसके साथ व्यभिचार किया जाता है, जो शुद्ध नहीं होती"(५)

और स्त्रियां "हुय्यद" और "हवाइज़" (रजस्वला के बहुवचन) हैं। "अल-हैदह" एक बार के मासिक धर्म को संदर्भित करता है। "अल-हीदह", कसरा (इ की मात्रा) के साथ, संज्ञा है, और बहुवचन "हियद" है। "अल-हीदह" वह कपड़ा भी है जिसे स्त्री पैड के रूप में उपयोग करती है। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: "काश मैं फेंका हुआ एक मासिक धर्म का कपड़ा होती"(६)। इसी तरह "अल-महीदह" है, और बहुवचन "महाइज़" (७) है।

और कहा गया: "महीद" समय और स्थान, और स्वयं मासिक धर्म का सूचक है। मूल रूप से इसका प्रयोग समय और स्थान के लिए होता है, और मासिक धर्म के लिए यह रूपक (मजाज़) है(८)।

---

(१) (ख) और (म) और मुसनद अहमद और अल-मुफ्हिम १/५६१ में: "अ-फला" (क्या नहीं)। जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, जो सहीह मुस्लिम के मुद्रित संस्करण के अनुरूप है। (२) (ख) और (त) में: "फस्तक़बलत-हुमा" (उनसे मिला)। (३) देखें अल-कश्शाफ १/३६१। (४) अल-फर्रा' द्वारा अल-मुधक्कर व अल-मुअन्नथ पृष्ठ ५८, और लेखक ने इसे अस-सिहाह (हैद) में अल-जौहरी के माध्यम से उद्धृत किया है। (५) इब्न अल-अंबारी ने इसे अल-मुधक्कर व अल-मुअन्नथ १/१७८ में अल-फरज़दक

को जिम्मेदार ठहराया है, लेकिन हमें उनके दीवान में यह नहीं मिला। यह तहज़ीब अल-लुग़ा ७/३०१, अल-मुख़स्सस १७/५८, और शराह अल-मुफस्सल ५/१०० में बिना श्रेय के है। इसकी शुरुआत है: "मैंने इस वर्ष और पिछले वर्ष के ससुराल वालों को देखा।" अल-अज़हरी ने कहा: "अल-खुतून" का अर्थ है ससुराल वाले। (६) इस प्रकार अल-जौहरी ने इसे अस-सिहाह में उल्लेख किया है, और अब्दुल रज्जाक ने इसे अल-मुसन्नफ (२०६१६) में इन शब्दों के साथ शामिल किया है: "काश मैं एक विस्मृत वस्तु होती," यानी: मासिक धर्म का कपड़ा। (७) (म) में: "अल-महाइज़" हमज़ा के साथ, जो एक त्रुटि है। (८) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन १/१६० देखें। उन्होंने इसमें वर्णित रूपक के अर्थ को स्पष्ट किया है कि यदि हम कहें कि आयत में "महीद" का अर्थ मासिक धर्म का समय है, तो यह सही है, और अनुमान यह होगा: "और वे आपसे मासिक धर्म के समय सहवास के बारे में पूछते हैं," और यदि हम कहें: =

٤٧٥ سورة البقرہ: آیت ٢٢٢

"کیا ہم ان سے ہم بستر نہ ہوں؟" تب رسول اللہ ﷺ کا چہرہ متغیر ہو گیا، یہاں تک کہ ہم نے گمان کیا کہ آپ ان سے ناراض ہو گئے ہیں۔ وہ دونوں باہر چلے گئے، پھر رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں دودھ کا ہدیہ پیش کیا گیا۔ آپ نے ان کے پیچھے آدمی بھیجا اور انہیں پلایا، تو انہیں معلوم ہوا کہ آپ ان سے ناراض نہیں ہیں۔

ہمارے علماء نے کہا: یہودی اور مجوسی حائضہ عورت سے الگ تھلگ رہتے تھے، جبکہ نصاریٰ حائضہ عورتوں سے جماع کرتے تھے؛ پس اللہ نے ان دو انتہاؤں کے درمیان اعتدال کا حکم دیا(٣)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿عَنِ الْمَحِيضِ﴾ (حیض کے بارے میں)۔ المحیض: حیض ہے اور یہ مصدر ہے؛ کہا جاتا ہے: "حاضت المرأة حَيْضاً ومَحَاضاً ومَحِيضاً" (عورت کو حیض آیا)، پس وہ "حائض" ہے، اور الفراء(٤) کے مطابق "حائضة" بھی، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: "ایسی حائضہ کی طرح جس کے ساتھ زنا کیا جائے جبکہ وہ پاک نہ ہو"(٥)

اور (جمع) عورتیں "حُيَّض" اور "حوائض" ہیں۔ "الحيضة": ایک مرتبہ (حیض آنا)۔ اور "الحِيضة" (ح کے نیچے زیر کے ساتھ): اسم ہے، اور اس کی جمع "حِيَض" ہے۔ "الحِيضة" اس کپڑے کو بھی کہتے ہیں جسے عورت لنگوٹ کے طور پر استعمال کرتی ہے۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: "کاش میں پھینکا ہوا حیض کا کپڑا ہوتی"(٦)۔ اسی طرح "المَحِيضة" ہے، اور جمع "محايض" (٧) ہے۔

اور کہا گیا: "المحیض" سے مراد زمانہ اور مکان (وقت اور جگہ) ہے، اور خود حیض بھی، اور اصل میں اس کا اطلاق زمانہ اور مکان پر ہوتا ہے، حیض کے لیے یہ مجاز ہے (٨)۔

---

(١) (خ)، (م)، مسند احمد اور المفہم ١/٥٦١ میں: "أفلا" (کیا نہیں)۔ متن میں جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے اور یہی صحیح مسلم کے مطبوعہ نسخہ کے موافق ہے۔ (٢) (خ) اور (ط) میں: "فاستقبلتهما" (اس نے ان کا استقبال کیا/وہ اسے ملے)۔ (٣) دیکھئے الکشاف ١/٣٦١۔ (٤) المذکر والمؤنث للفراء ص ٥٨، اور مصنف نے اسے الجوہری کے واسطے سے الصحاح (مادہ حیض) میں نقل کیا ہے۔ (٥) ابن الانباری نے المذکر والمؤنث ١/١٧٨ میں اسے فرزدق کی طرف منسوب کیا ہے، لیکن ہمیں یہ ان کے دیوان میں نہیں ملا۔ یہ تہذیب اللغۃ ٧/٣٠١، المخصص ١/٥٨، اور شرح المفصل ٥/١٠٠ میں بغیر نسبت کے ہے۔ اس کا پہلا مصرع ہے: "میں نے اس سال اور اس سے پچھلے سال کے سسرالیوں کو دیکھا۔" الازہری نے کہا: الخُتون سے مراد سسرالی رشتہ داری ہے۔ (٦) اسی طرح الجوہری نے الصحاح میں ذکر کیا ہے، اور عبدالرزاق نے المصنف (٢٠٦١٦) میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "یا لیتنی کنت نسیاً منسیاً" (اے کاش میں بھولی بسری چیز ہوتی)، یعنی: حیض کا کپڑا۔ (٧) (م) میں: "المحائض" ہمزہ کے ساتھ، جو کہ غلط ہے۔ (٨) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ١/١٦٠، اور انہوں نے اس میں مذکورہ مجاز کے معنی کی وضاحت کی ہے کہ اگر ہم کہیں کہ آیت میں المحیض کا معنی حیض کا زمانہ ہے، تو یہ صحیح ہے، اور تقدیر (مطلب) یہ ہوگا: "وہ آپ سے حیض کے زمانے میں جماع کے بارے में سوال کرتے ہیں،" اور اگر ہم कहें:

=

476 - Surah Al-Baqarah: Verse 222

Al-Tabari said(1): "Al-maheed" (menstruation) is a name for menstruation itself, similar to what Ru'bah said regarding livelihood: "To You I complain of the severity of living and the passing of years that have plucked my feathers"(2). The root of the word comes from flowing and bursting. It is said: "The flood 'haada' (flowed) and overflowed," and "the Sumrah tree 'haadat'"(3), meaning its moisture flowed. From this comes "al-hawd" (the basin/cistern), because water "yaheed" (flows) into it; Arabs interchange the letters 'waw' and 'ya' because they come from the same articulation point(4). Ibn Arafa said: "Al-maheed" and "al-hayd" refer to the gathering of blood in that place. The basin (al-hawd) is named so because water gathers in it. It is said: a woman 'haadat' (menstruated), 'tahayyadat', 'darasat', 'arakat', and 'tami'at'. She 'taheedu' 'haydan', 'mahadan', and 'maheedan' when blood flows from her at known times. If it flows outside known days and from a vein other than the menstrual vein, I say: 'ustuheeyadat' (she experienced prolonged bleeding), and she is 'mustahadah'(5).

Ibn al-Arabi(6): It has eight names: First: 'ha'id', Second: 'arik', Third: 'farik', Fourth: 'tamis', Fifth: 'daris', Sixth: 'kabir', Seventh: 'dahik', Eighth: 'tamith'. Mujahid said regarding the words of the Almighty: "Then she laughed" means she menstruated. It is also said regarding the words of the Almighty: "But when they saw him, they extolled him" [Yusuf: 31] means they menstruated. This will be discussed in its place, God willing.

= Its meaning is the place of menstruation; it was a metaphor upon a metaphor based on two omitted words. The estimation is: "And they ask you about sexual intercourse in the place of menstruation during the state of menstruation." (1) Tafsir al-Tabari 3/720, and the author cited it from him via Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/298. (2) The Rajaz is by Ru'bah, and the author cited it from al-Tabari via Ibn Atiyyah as previously mentioned. Ibn Jinni in al-Musannaf 1/308 cited the first verse, and its narration in Diwan Ru'bah pp. 78-79 is: "I complain to You of the severity of life, a time that has picked out the marrow by sucking it. And the effort of years that have worn down my feathers, plucking like a bustard's feathers from a weary back." (3) In (D), (Z), and (M): 'the tree'. What is established is from (Kh) and (Zha), which agrees with the sources. 'Al-Sumrah' is a type of Talh tree. Al-Sihah (Samar). Al-Azhari quoted al-Farra' as saying: "The Sumrah tree menstruated: when 'al-duwwam' flows from it." In Al-Lisan (Dadam): 'al-duwwam' is on the weight of 'al-hudbid': something

like blood that comes out from the Sumrah tree. (4) Tahdhib al-Lugha 5/159. (5) Ikmal al-Mu'lim 2/122. (6) Ahkam al-Qur'an 1/159.

476 - सूरह अल-बक़रह: आयत 222

अल-तबरी ने कहा(1): "अल-महीद" (मासिक धर्म) मासिक धर्म के लिए एक नाम है, जैसा कि आजीविका के संबंध में रूबा ने कहा है: "मैं आपसे जीवन की कठोरता और उन वर्षों के बीतने की शिकायत करता हूँ जिन्होंने मेरे पंख नोच लिए हैं"(2)। शब्द का मूल बहने और फूटने से है। कहा जाता है: "सैलाब 'हाद' (बहा) और उमड़ पड़ा," और "सुमरा का पेड़ 'हादत' हुआ"(3), जिसका अर्थ है कि उसकी नमी बह निकली। इसी से "अल-हौज़" (हौज/जलाशय) आता है, क्योंकि पानी उसमें "यहीद" (बहता) है; अरबी लोग 'वाव' और 'या' अक्षरों को एक-दूसरे के स्थान पर उपयोग करते हैं क्योंकि वे एक ही उच्चारण स्थान से आते हैं(4)। इब्न अराफा ने कहा: "अल-महीद" और "अल-हैद" उस स्थान पर रक्त के जमा होने को संदर्भित करते हैं। हौज (अल-हौज़) का नाम इसलिए रखा गया है क्योंकि उसमें पानी जमा होता है। कहा जाता है: एक महिला 'हादत' (मासिक धर्म से हुई), 'तहैय्यदत', 'दरसत', 'अरकत', और 'तमीअत'। वह 'तहीदु' 'हैदन', 'महादन', और 'महीदन' तब होती है जब ज्ञात समय पर उससे रक्त बहता है। यदि यह ज्ञात दिनों के बाहर और मासिक धर्म की नस के अलावा किसी अन्य नस से बहता है, तो मैं कहता हूँ: 'उस्तुहीयदत' (उसे अत्यधिक रक्तस्राव हुआ), और वह 'मुस्तहादह' है(5)।

इब्न अल-अरबी(6): इसके आठ नाम हैं: पहला: 'हाइद', दूसरा: 'आरिक', तीसरा: 'फ़ारिक', चौथा: 'तामिस', पाँचवाँ: 'दारिस', छठा: 'काबिर', सातवाँ: 'दाहिक', आठवाँ: 'तामिथ'। मुजाहिद ने सर्वशक्तिमान के शब्दों "फिर वह हँसी" के बारे में कहा कि इसका अर्थ है कि उसे मासिक धर्म हुआ। यह सर्वशक्तिमान के शब्दों "फिर जब उन्होंने उसे देखा, तो वे चकित रह गए" [यूसुफ: 31] के बारे में भी कहा गया है कि इसका अर्थ है कि उन्हें मासिक धर्म हुआ। इस पर इसके स्थान पर चर्चा की जाएगी, इंशा अल्लाह।

= इसका अर्थ मासिक धर्म का स्थान है; यह दो हटाए गए शब्दों के आधार पर रूपक पर रूपक था। अनुमान है: "और वे आपसे मासिक धर्म की स्थिति के दौरान मासिक धर्म के स्थान पर संभोग के बारे में पूछते हैं।" (1) तफ़सीर अल-तबरी 3/720, और लेखक ने इब्न अतियाह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/298 में इसका उल्लेख किया है। (2) यह रजज़ रूबा का है, और लेखक ने जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, इब्न अतियाह के माध्यम से अल-तबरी से इसका उद्धरण दिया है। इब्न जिन्नी ने अल-मुसन्निफ़ 1/308 में इसका पहला छंद उद्धृत किया है, और दीवान रूबा पृष्ठ 78-79 में इसका वर्णन है: "मैं आपसे जीवन की कठोरता की शिकायत करता हूँ, एक ऐसा समय जिसने

चूसकर मज्जा निकाल दी है। और उन वर्षों के प्रयास जिन्होंने मेरे पंखों को घिस दिया है, एक थकी हुई पीठ से हुबारा के पंखों की तरह नोच लिया है।" (3) (द), (ज़), और (म) में: 'पेड़'। जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो स्रोतों से सहमत है। 'अल-सुमरा' एक प्रकार का तल्हा का पेड़ है। अल-सिहाह (समर)। अल-अज़हरी ने अल-फ़र्रा को यह कहते हुए उद्धृत किया: "सुमरा के पेड़ को मासिक धर्म हुआ: जब उससे 'अल-दुव्वम' बहता है।" अल-लिसान (ददम) में: 'अल-दुव्वम' का वजन 'अल-हुदबिद' पर है: रक्त जैसी कोई चीज़ जो सुमरा के पेड़ से निकलती है। (4) तहजीब अल-लुगा 5/159. (5) इकमल अल-मुअल्लिम 2/122. (6) अहकाम अल-कुरान 1/159.

476 - سورہ البقرہ: آیت 222

طبری (1) نے کہا: "المحیض" حیض کا نام ہے، اور اسی طرح روزی روٹی کے بارے میں رؤبہ کا قول ہے: "میں آپ سے زندگی کی سختی اور گزرتے ہوئے برسوں کی شکایت کرتا ہوں جنہوں نے میرے پر نوچ ڈالے ہیں"(2)۔ لفظ کی اصل بہنے اور پھٹنے سے ہے، کہا جاتا ہے: "حاض السیل" (سیلاب بہہ نکلا اور امڈ آیا)، اور "حاضت السمرة"(3)، یعنی اس کی نمی بہہ نکلی۔ اسی سے "الحوض" (تالاب) نکلا ہے، کیونکہ پانی اس کی طرف بہتا ہے؛ اور عرب واؤ کو یاء پر اور یاء کو واؤ پر داخل کرتے ہیں کیونکہ وہ دونوں ایک ہی مخرج سے ہیں(4)۔ ابن عرفہ نے کہا: "المحیض" اور "الحیض" اس جگہ خون کے جمع ہونے کا نام ہے۔ حوض کا نام اسی لیے رکھا گیا کیونکہ اس میں پانی جمع ہوتا ہے۔ کہا جاتا ہے: عورت کو حیض آیا (حاضت المرأة)، اور اسے 'تحیضت'، 'درست' 'عرکت' اور 'طمیئت' بھی کہا جاتا ہے۔ وہ مخصوص اوقات میں حیض، محاض اور محیض ہوتی ہے جب اس سے خون بہتا ہے۔ اگر وہ معلوم دنوں کے علاوہ اور حیض کی رگ کے علاوہ کسی اور رگ سے بہے تو میں کہتا ہوں: اسے استحاضہ ہوا (استحیضت)، پس وہ مستحاضہ ہے(5)۔

ابن العربی(6): اس کے آٹھ نام ہیں: پہلا: حائض، دوسرا: عارک، تیسرا: فارک، چوتھا: طامس، پانچواں: دارس، چھٹا: کابر، ساتواں: ضاحک، آٹھواں: طامث۔ مجاہد نے اللہ تعالیٰ کے قول "فضحکت" (پس وہ ہنسی) کے بارے میں کہا کہ اس کا مطلب ہے اسے حیض آیا۔ اور اللہ تعالیٰ کے قول "فلما رأینه أکبرنه" [یوسف: 31] (پس جب انہوں نے اسے دیکھا تو اس کی بڑائی بیان کی) کے بارے میں کہا گیا ہے کہ اس کا مطلب ہے انہیں حیض آ گیا۔ اور یہ اپنے مقام پر آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

= اس کا مطلب حیض کی جگہ ہے، یہ دو محذوف الفاظ کی تقدیر پر مجاز در مجاز تھا، اس کی تقدیر یہ ہے: اور وہ آپ سے حیض کی حالت میں حیض کی جگہ جماع کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ (1) تفسیر طبری 3 / 720، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 1/ 298 میں نقل کیا ہے۔ (2) یہ رجز رؤبہ کا ہے، اور مصنف نے اسے طبری سے ابن عطیہ کے واسطے سے نقل کیا ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ ابن جنی نے المصنف 308/1 میں اس کا پہلا شعر ذکر کیا ہے، اور دیوان رؤبہ ص 78-79 میں اس کی روایت یہ ہے: "میں آپ سے زندگی کی سختی کی شکایت کرتا ہوں، ایسا زمانہ جس نے ہڈیوں کا گودا چوس کر نکال دیا ہے۔ اور برسوں کی مشقت جنہوں نے میرے پروں کو گھسا دیا ہے، جیسے تھکی ہوئی پیٹھ سے حبارہ کے پر نوچے جائیں۔" (3) (د) اور (ز) اور (م) میں: الشجرة (درخت)، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی معتبر ہے، جو مصادر کے موافق ہے۔ السمرة طلح کے درختوں میں سے ہے۔ الصحاح (سمر)۔ اور ازہری نے فراء سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: "حاضت السمرة تحیض" جب اس سے 'الدوّم' بہے۔ اور اللسان (ددم) میں ہے: 'الدوّم' کا وزن 'الہدبد' پر ہے: خون جیسی کوئی چیز جو کیکر (سمرہ) کے درخت سے نکلتی ہے۔ (4) تہذیب اللغۃ 159/5۔ (5) اکمال المعلم 122/2۔ (6) احکام القرآن 159/1۔

Surah Al-Baqarah: Verse 222 477

Third: The scholars are unanimously agreed that a woman has three rulings concerning her seeing visible liquid blood coming from her vagina. Among these is the well-known menstruation (1), and its blood is dark, thick, with a reddish hue. She leaves prayer and fasting for it; there is no disagreement on that. It may be continuous or intermittent. If it is continuous, the ruling applies to it. If it is intermittent, and she sees blood for one day and purity for one day, or sees blood for two days and purity for two days or one day, then she leaves prayer on the days of blood, and washes (performs ghusl) when it stops and prays. Then she combines the days of blood and disregards the days of purity interspersed between them, and they are not counted as purity in the 'Iddah (waiting period) or Istibra (waiting period to ensure a womb is empty) (2).

Menstruation is an innate nature in women, and a well-known habitual character of theirs (3). Al-Bukhari (4) narrated from Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) went out to the prayer place (musalla) on Eid al-Adha or Eid al-Fitr. He passed by the women and said: "O community of women, give charity, for I have been shown that you are the majority of the inhabitants of Hell." They said: "Why, O Messenger of Allah?" He said: "You curse frequently and are ungrateful to your husbands. I have not seen anyone more deficient in intelligence and religion who can lead a cautious, sensible man astray more than one of you." They said: "O Messenger of Allah, what is the deficiency in our intelligence and religion?" He said: "Is not the testimony of a woman like half the testimony of a man?" They said: "Yes." He said: "That is the deficiency in her intelligence. Is it not true that when she menstruates, she neither prays nor fasts?" They said: "Yes (5)." He said: "That is the deficiency in her religion (6)."

The scholars have unanimously agreed that a menstruating woman makes up the fasting but does not make up the prayer, due to the hadith of Mu'adhah who said: I asked 'Aishah, "Why is it that the menstruating woman makes up for the fasting but not for the prayer?" She said (7): "Are you a Haruriyah (one of the Kharijites)?" I said: "I am not a Haruriyah, but I am asking." She said: "That used to happen to us, and we were commanded to make up the fasts, but we were not commanded to make up the prayers." Narrated by Muslim (7).

(1) At-Tamhid 16/67. (2) See Al-Awsat 2/257, At-Tamhid 22/110, Al-Istidhkar 3/242-243, and 'Uqud al-Jawahir al-Thaminah 1/95. (3) At-Tamhid 6/67. (4) Sahih al-Bukhari (304),

and it is in Muslim (80). (5) In (d), (z), and (m): They said: Yes, O Messenger of Allah. (6) In (z) and (m): She said. (7) Sahih Muslim (335): (69), and it is in Ahmad (25951), and Al-Bukhari narrated something similar (321), and see =

सूरह अल-बकरा: आयत 222 477

तीसरा: विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि एक महिला के अपनी योनि से निकलने वाले दृश्यमान तरल रक्त को देखने के संबंध में तीन नियम हैं। इनमें प्रसिद्ध मासिक धर्म (1) शामिल है, और इसका रक्त गहरा, गाढ़ा होता है जिसके ऊपर लाली होती है। इसके लिए वह नमाज़ और उपवास छोड़ देती है; इसमें कोई मतभेद नहीं है। यह निरंतर या रुक-रुक कर हो सकता है। यदि यह निरंतर है, तो नियम उस पर लागू होता है। यदि यह रुक-रुक कर है, और वह एक दिन रक्त और एक दिन पवित्रता देखती है, या दो दिन रक्त और दो दिन या एक दिन पवित्रता देखती है, तो वह रक्त के दिनों में नमाज़ छोड़ देती है, और इसके रुकने पर स्नान (ग़ुस्ल) करती है और नमाज़ पढ़ती है। फिर वह रक्त के दिनों को जोड़ती है, और उनके बीच के पवित्रता के दिनों को नज़रअंदाज़ करती है, और उन्हें इद्दत या इस्तिबरा (2) में पवित्रता के रूप में नहीं गिना जाता है।

मासिक धर्म महिलाओं में एक जन्मजात प्रकृति है, और उनकी एक प्रसिद्ध आदतन प्रकृति है (3)। अल-बुखारी (4) ने अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ईद-उल-अज़हा या ईद-उल-फ़ित्र के अवसर पर ईदगाह (मुसल्ला) गए। वह महिलाओं के पास से गुज़रे और कहा: "हे महिलाओं के समूह, दान (सदक़ा) करो, क्योंकि मुझे दिखाया गया है कि तुम नरक के निवासियों में बहुसंख्यक हो।" उन्होंने पूछा: "क्यों, हे अल्लाह के रसूल?" उन्होंने कहा: "तुम बहुत कोसती हो, और अपने पति की नाशुक्रगुज़ार हो। मैंने बुद्धि और धर्म में कमी रखने वालों में से किसी को भी एक समझदार व्यक्ति की बुद्धि को तुममें से किसी एक से ज़्यादा विचलित करने वाला नहीं देखा।" उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, हमारी बुद्धि और धर्म में क्या कमी है?" उन्होंने कहा: "क्या एक महिला की गवाही एक पुरुष की गवाही के आधे के बराबर नहीं है?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "वह उसकी बुद्धि की कमी है। क्या यह सच नहीं है कि जब उसे मासिक धर्म आता है, तो वह न तो नमाज़ पढ़ती है और न ही उपवास रखती है?" उन्होंने कहा: "हाँ (5)।" उन्होंने कहा: "वह उसके धर्म की कमी है (6)।"

विद्वानों ने सर्वसम्मति से सहमति व्यक्त की है कि मासिक धर्म वाली महिला उपवास की क़ज़ा करती है, लेकिन नमाज़ की क़ज़ा नहीं करती है; मुआज़ा की हदीस के कारण जिन्होंने कहा: मैंने आइशा से पूछा, "क्या बात है कि मासिक धर्म वाली महिला उपवास की क़ज़ा करती है लेकिन नमाज़ की नहीं?" उन्होंने कहा (7): "क्या तुम हरूरिया (खारिजियों में से एक) हो?" मैंने कहा: "मैं हरूरिया नहीं हूँ, लेकिन मैं पूछ रही हूँ।" उन्होंने कहा: "हमारे साथ ऐसा होता था, और हमें उपवास की क़ज़ा करने का

आदेश दिया गया था, लेकिन हमें नमाज़ की क़ज़ा करने का आदेश नहीं दिया गया था।" इसे मुस्लिम ने निकाला है (7)।

(1) अत-तमीद 16/67. (2) देखें अल-अवसत 2/257, अत-तमीद 22/110, अल-इस्तिज़कार 3/242-243, और उक़ूद अल-जवाहर अल-थमीना 1/95. (3) अत-तमीद 6/67. (4) सहीह अल-बुखारी (304), और यह मुस्लिम (80) में भी है। (5) (द), (ज़) और (म) में: उन्होंने कहा: हाँ, हे अल्लाह के रसूल। (6) (ज़) और (म) में: उसने कहा। (7) सहीह मुस्लिम (335): (69), और यह अहमद (25951) के पास है, और अल-बुखारी ने इसके जैसा ही निकाला है (321), और देखें =

سورہ البقرہ: آیت 222 477

تیسری بات: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ عورت کے لیے اپنی شرمگاہ سے نکلنے والے ظاہری مائع خون کو دیکھنے کے حوالے سے تین احکام ہیں۔ ان میں سے ایک معروف حیض ہے (1)، اور اس کا خون سیاہ، گاڑھا ہوتا ہے جس پر سرخی غالب ہوتی ہے، اس کی وجہ سے وہ نماز اور روزہ چھوڑ دیتی ہے، اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ اور یہ کبھی مسلسل ہوتا ہے اور کبھی رک رک کر؛ پس اگر مسلسل ہو تو حکم اس کے لیے ثابت ہے، اور اگر رک رک کر ہو تو ایک دن خون دیکھے اور ایک دن پاکی، یا دو دن خون دیکھے اور دو دن یا ایک دن پاکی، تو وہ خون کے دنوں میں نماز چھوڑ دے گی، اور خون رکنے پر غسل کر کے نماز پڑھے گی، پھر خون کے دنوں کو آپس میں ملائے گی، اور ان کے درمیان آنے والے پاکی کے دنوں کو لغو قرار دے گی، اور انہیں عدت یا استبراء (2) میں طہر (پاکی) شمار نہیں کیا جائے گا۔

اور حیض عورتوں کی ایک فطری چیز ہے، اور ان کی ایک معروف عادت و طبع ہے (3)؛ بخاری (4) نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عید الاضحی یا عید الفطر کے دن عیدگاہ کی طرف تشریف لے گئے، آپ عورتوں کے پاس سے گزرے تو فرمایا: "اے عورتوں کی جماعت! صدقہ کرو، کیونکہ مجھے دکھایا گیا ہے کہ تم جہنم والوں میں سب سے زیادہ ہو۔" انہوں نے عرض کیا: اللہ کے رسول، وہ کس وجہ سے؟ آپ نے فرمایا: "تم لعن طعن بہت کرتی ہو، اور شوہر کی ناشکری کرتی ہو، میں نے عقل اور دین میں ناقص ہونے کے باوجود کسی سمجھدار مرد کی عقل کو تم سے زیادہ لے جانے والا کسی کو نہیں دیکھا۔" انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، ہماری عقل اور دین کا نقصان کیا ہے؟ آپ نے فرمایا: "کیا عورت کی گواہی مرد کی گواہی کے نصف کے برابر نہیں ہے؟" انہوں نے عرض

کیا: کیوں نہیں، آپ نے فرمایا: "پس یہی اس کی عقل کا نقصان ہے، کیا ایسا نہیں ہے کہ جب اسے حیض آتا ہے تو وہ نہ نماز پڑھتی ہے اور نہ روزہ رکھتی ہے؟" انہوں نے عرض کیا: کیوں نہیں (5)۔ آپ نے فرمایا: "پس یہی اس کے دین کا نقصان ہے" (6)۔

اور علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ حائضہ روزہ کی قضا کرے گی، لیکن نماز کی قضا نہیں کرے گی؛ معاذہ کی حدیث کی وجہ سے، انہوں نے کہا: میں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے پوچھا: کیا بات ہے کہ حائضہ روزے کی قضا کرتی ہے اور نماز کی قضا نہیں کرتی؟ تو انہوں نے فرمایا (7): کیا تو حروریہ (خوارج میں سے) ہے؟ میں نے کہا: میں حروریہ نہیں ہوں، بلکہ میں تو صرف سوال کر رہی ہوں۔ انہوں نے فرمایا: ہمیں یہ پیش آتا تھا، تو ہمیں روزوں کی قضا کا حکم دیا جاتا تھا، اور ہمیں نمازوں کی قضا کا حکم نہیں دیا جاتا تھا۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (7)۔

(1) التمہید 16/ 67. (2) دیکھیے الاوسط 2/ 257، والتمہید 22/ 110، والاستذکار 3/ 242-243، وعقد الجواہر الثمینۃ 1/ 95. (3) التمہید 6/ 67. (4) صحیح بخاری (304)، اور یہ مسلم (80) کے ہاں بھی ہے۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: انہوں نے کہا: کیوں نہیں اے اللہ کے رسول۔ (6) (ز) اور (م) میں ہے: اس نے کہا۔ (7) صحیح مسلم (335): (69)، اور یہ احمد (25951) کے پاس ہے، اور بخاری نے اسے اسی طرح کی روایت کیا ہے (321)، اور دیکھیے =

So if it stops from her, her purification from it is the ritual bath (Ghusl); according to what follows (1). Fourth: The scholars differed on the amount (duration) of menstruation. The jurists of Medina said: Menstruation is not more than fifteen days; it is permissible for it to be fifteen days or less, and whatever exceeds fifteen days is not menstruation but is rather chronic vaginal bleeding (Istihadah). This is the school of Malik and his companions. It has been narrated from Malik that there is no set time for the minimum or maximum of menstruation, except what is found in women, as if he left his first opinion and returned to the custom of women.

Muhammad ibn Maslamah said: The minimum period of purity (Tuhr) is fifteen days. This is the choice of most of the Baghdadi Malikis, and it is the opinion of Al-Shafi'i, Abu Hanifah and their companions, and Al-Thawri. It is the correct view in this chapter; because Allah Almighty has made the waiting period (Iddah) for those who have menstrual cycles to be three menstruations (2), and He made the waiting period for those who do not menstruate due to old age or youth to be three months. So each menstrual cycle (Qur') stood in place of a month. A month combines both purity and menstruation. When menstruation is short, purity is long, and when menstruation is long, purity is short. Since the maximum duration of menstruation is fifteen days, it must be that the minimum duration of purity opposite it is fifteen days, so that one menstruation and one purity are completed in one month, which is what is commonly known in the majority of women's creation and nature, along with the evidences of the Quran and Sunnah.

Al-Shafi'i said: The minimum menstruation is a day and a night, and its maximum is fifteen days. It has also been narrated from him something similar to Malik's view: that this is referred back to the custom of women.

Abu Hanifah and his companions said: The minimum menstruation is three days, and its maximum is ten.

= Al-Awsat 2/203, Al-Tamhid 22/107, and Al-Istidhkar 3/219-220. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 1/422: His saying: "Ahruriyyah", the Haruri is attributed to Harura' with a Fatha on the 'Ha' and a Damma on the 'Ra', and after the silent 'Waw' another 'Ra', a town two miles from Kufa. One who believes in the school of the Kharijites is called Haruri; because the first group of them rebelled against Ali in the aforementioned town, so they became famous by association with it... And Mu'adhah is the daughter

of Abdullah Al-Adawiyyah, the Basran worshipper and scholar, Umm Al-Sahba', the wife of the exemplary leader Silah ibn Ashyam, she died in the year (83 AH). Al-Siyar 4/509. (1) In the tenth issue. (2) In Al-Istidhkar 3/240 (and the wording is from him): Quru'.

पृष्ठ 478 सूरह अल-बकरा: आयत 222

तो जब वह (मासिक धर्म) उससे रुक जाए, तो उससे उसकी शुद्धि स्नान (ग़ुस्ल) है; जैसा कि आगे आएगा (1)। चौथा: मासिक धर्म की अवधि के बारे में विद्वानों में मतभेद है। मदीना के फकीहों (न्यायविदों) ने कहा: मासिक धर्म पंद्रह दिनों से अधिक नहीं होता है; यह पंद्रह दिन या उससे कम होना जायज़ है, और पंद्रह दिनों से अधिक जो कुछ भी है वह मासिक धर्म नहीं है बल्कि वह इस्तेहाज़ा (बीमारी का रक्तस्राव) है। यह मलिक और उनके साथियों का पंथ है। मलिक से यह भी वर्णित है कि मासिक धर्म की न्यूनतम या अधिकतम अवधि का कोई निश्चित समय नहीं है, सिवाय इसके जो महिलाओं में पाया जाता है, मानो उन्होंने अपनी पहली बात छोड़ दी और महिलाओं की सामान्य आदत की ओर लौट आए।

मुहम्मद इब्न मसलमा ने कहा: शुद्धि (तुह्र) की न्यूनतम अवधि पंद्रह दिन है। यह अधिकांश बगदादी मालकियों का चुनाव है, और यही शफीई, अबू हनीफा और उनके साथियों और अल-थौरी का मत है, और इस अध्याय में यही सही है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मासिक धर्म वाली महिलाओं के लिए इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) तीन मासिक धर्म (2) निर्धारित की है, और उन लोगों के लिए जो वृद्धावस्था या कम उम्र के कारण मासिक धर्म नहीं करती हैं, इद्दत तीन महीने निर्धारित की है। तो प्रत्येक मासिक धर्म चक्र (कुरु) एक महीने के बदले में था। एक महीने में शुद्धि और मासिक धर्म दोनों शामिल होते हैं। जब मासिक धर्म कम होता है, तो शुद्धि लंबी होती है, और जब मासिक धर्म लंबा होता है, तो शुद्धि कम होती है। चूँकि मासिक धर्म की अधिकतम अवधि पंद्रह दिन थी, इसलिए यह आवश्यक था कि इसके विपरीत न्यूनतम शुद्धि पंद्रह दिन हो, ताकि एक महीने में एक मासिक धर्म और एक शुद्धि पूरी हो सके, जो कुरान और सुन्नत के प्रमाणों के साथ अधिकांश महिलाओं की रचना और प्रकृति में सामान्य रूप से जाना जाता है।

शफीई ने कहा: न्यूनतम मासिक धर्म एक दिन और एक रात है, और इसकी अधिकतम अवधि पंद्रह दिन है। उनसे मलिक के मत जैसा भी वर्णित है: कि यह महिलाओं के रिवाज (उर्फ़) पर निर्भर है।

अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: न्यूनतम मासिक धर्म तीन दिन है, और इसकी अधिकतम अवधि दस है।

= अल-औसत 2/203, और अल-तम्हीद 22/107, और अल-इस्तिज़कार 3/219-220। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 1/422 में कहा: उनका कथन: "अहरुरिया", हरुरी का संबंध 'हरूरा' से है,

जिसमें 'हा' पर फतह और 'रा' पर दम्मा है, और शांत 'वाव' के बाद एक और 'रा' है, जो कूफ़ा से दो मील की दूरी पर एक शहर है। जो ख्वारिज के पंथ में विश्वास करता है उसे हरुरी कहा जाता है; क्योंकि उनका पहला समूह उपरोक्त शहर में अली के खिलाफ निकला था, इसलिए वे इसके संबंध से प्रसिद्ध हो गए... और मुआज़ा अब्दुल्लाह अल-अदवियाह अल-बसरी की बेटी हैं, जो एक विद्वान इबादत गुज़ार महिला थीं, उम्मे अल-सहबा, आदर्श नेता सिलह इब्न अश्यम की पत्नी, उनका निधन (83 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 4/509। (1) दसवें मसले में। (2) अल-इस्तिज़कार 3/240 में (और शब्द उन्हीं के हैं): कुरु (Quru')।

صفحہ 478 سورہ البقرہ: آیت 222

پھر جب وہ اس سے منقطع ہو جائے تو اس سے اس کی پاکیزگی غسل ہے؛ جیسا کہ آگے آئے گا (1)۔ چوتھی بات: علماء نے حیض کی مقدار (مدت) میں اختلاف کیا ہے، مدینہ کے فقہاء نے کہا: حیض پندرہ دن سے زیادہ نہیں ہوتا؛ اور پندرہ دن یا اس سے کم ہونا جائز ہے، اور پندرہ دن سے زیادہ جو کچھ ہو وہ حیض نہیں بلکہ استحاضہ (بیماری کا خون) ہے۔ یہ مالک اور ان کے اصحاب کا مذہب ہے۔ مالک سے مروی ہے کہ حیض کے قلیل یا کثیر کے لیے کوئی وقت مقرر نہیں ہے سوائے اس کے جو عورتوں میں پایا جاتا ہے، گویا انہوں نے اپنا پہلا قول چھوڑ دیا اور عورتوں کی عادت کی طرف رجوع کیا۔

محمد بن مسلمہ نے کہا: طہر (پاکیزگی) کی کم از کم مدت پندرہ دن ہے۔ یہ مالکیوں میں سے اکثر بغدادیوں کا اختیار کردہ قول ہے، اور یہی شافعی، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب اور ثوری کا قول ہے، اور اس باب میں یہی صحیح ہے؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے ایام (حیض) والی عورتوں کی عدت تین حیض (2) مقرر کی ہے، اور بوڑھی یا کم سن عورتیں جنہیں حیض نہیں آتا ان کی عدت تین ماہ مقرر کی ہے، تو ہر ایک حیض (قروء) ایک ماہ کے بدلے میں ہوا۔ اور مہینہ طہر اور حیض دونوں کو جمع کرتا ہے، پس جب حیض کم ہوگا تو طہر زیادہ ہوگا، اور جب حیض زیادہ ہوگا تو طہر کم ہوگا۔ چونکہ حیض کی زیادہ سے زیادہ مدت پندرہ دن تھی، تو واجب ہوا کہ اس کے مقابلے میں کم از کم طہر پندرہ دن ہو، تاکہ ایک ماہ میں ایک حیض اور ایک طہر مکمل ہو جائے، جو کہ قرآن و سنت کے دلائل کے ساتھ ساتھ اکثر عورتوں کی خلقت اور جبلت میں معروف ہے۔

شافعی نے کہا: کم از کم حیض ایک دن اور ایک رات ہے، اور اس کی زیادہ سے زیادہ مدت پندرہ دن ہے۔ ان سے امام مالک کے قول جیسا بھی مروی ہے کہ: یہ عورتوں کے عرف (رواج) کی طرف لوٹایا جائے گا۔

ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: کم از کم حیض تین دن ہے، اور اس کی زیادہ سے زیادہ مدت دس دن ہے۔

= الاوسط 2/203، التمہید 22/107، اور الاستذکار 3/219-220۔ حافظ ابن حجر نے الفتح 1/422 میں کہا: ان کا قول: "اَحروریۃ" ہروری کی نسبت 'حَروراء' کی طرف ہے، 'ح' کے فتحہ اور 'ر' کے ضمہ کے ساتھ، اور ساکن 'و' کے بعد دوبارہ 'ر' ہے، یہ کوفہ سے دو میل کے فاصلے پر ایک بستی ہے۔ جو خارجیوں کے مذہب کا قائل ہو اسے ہروری کہا جاتا ہے؛ کیونکہ ان کا پہلا گروہ مذکورہ بستی میں حضرت علی کے خلاف نکلا تھا، اس لیے وہ اس کی نسبت سے مشہور ہو گئے۔ اور معاذہ، عبداللہ العدویہ البصریہ کی بیٹی ہیں جو ایک عالمہ عابدہ خاتون تھیں، ام الصہباء، پیشوا سید صلہ بن اشیم کی اہلیہ، سن (83ھ) میں وفات پائی۔ السیر 4/509۔ (1) دسویں مسئلے میں۔ (2) الاستذکار 3/240 میں (اور کلام انہی کا ہے): قروء۔

479 Surat Al-Baqarah: Verse 222

Ibn Abd al-Barr (1) said: Whatever falls short of three days according to these [scholars] is istihadah (irregular bleeding); it does not prevent prayer except at the very beginning of its appearance, because the extent of its duration is not known. Then the woman must make up the prayers for those times [if it was less than three days]. Similarly, whatever exceeds ten days according to the Kufans [is istihadah]. And according to the Hijazis, whatever exceeds (2) fifteen days is istihadah. Whatever was less than a day and a night according to Al-Shafi'i is istihadah, and this is the view of Al-Awza'i and Al-Tabari. Among those who said: The minimum menstruation is a day and a night, and its maximum is fifteen days are: 'Ata' ibn Abi Rabah, Abu Thawr, and Ahmad ibn Hanbal. Al-Awza'i said: We have a woman who menstruates in the morning and becomes pure in the evening (3). We have covered what the scholars have regarding this chapter—of the maximum and minimum menstruation, the minimum purity, and regarding istizhar (waiting extra days), and the evidence for that—in "Al-Muqtabas fi Sharh Muwatta Malik ibn Anas." If she is a virgin experiencing it for the first time, then she waits for fifteen days at the first sight of blood according to Al-Shafi'i's view, then she bathes (ghusl) and repeats the prayers of fourteen days. Malik said: She does not make up the prayers, and her husband refrains from her. Ali ibn Ziyad [narrated] from him: She waits for the duration of her peers; and this is the view of 'Ata', Al-Thawri, and others. Ibn Hanbal: She waits for a day and a night, then bathes and prays, but her husband does not come to her. Abu Hanifa and Abu Yusuf: She leaves prayer for ten [days], then bathes and prays for twenty days, then leaves prayer after twenty for ten [days], and this remains her condition until the blood stops. As for the one who has known days [of period]; she adds an extra waiting period (istizhar) (4) to her known days by three days according to (5) Malik, as long as it does not exceed fifteen days. Al-Shafi'i: She bathes when her days have passed without any extra waiting period (6).

(1) Al-Istidhkar 3/242, and what follows in brackets is from it. (2) His words: "whatever exceeds," is not in (Kha) and (Za) and Al-Istidhkar. (3) Al-Istidhkar 3/240-242, and see Al-Tamhid 6/71-73, and Al-Awsat 2/227. (4) Meaning: she verifies. See Al-Maghrib by Al-Mutarrizi 2/37. (5) In (Dal), (Zay), and (Mim): from. (6) See Al-Awsat 2/230-232, and Al-Istidhkar 3/223, and Al-Tamhid 16/75-76 and 83-85, and Mukhtasar...

479 सूरह अल-बकराह: आयत 222

इब्न अब्द अल-बर्र(1) ने कहा: इन [विद्वानों] के अनुसार जो कुछ भी तीन दिनों से कम है, वह इस्तिहाज़ा (अनियमित रक्तस्राव) है; यह नमाज़ से नहीं रोकता है, सिवाय इसके पहली बार प्रकट होने के समय; क्योंकि इसकी अवधि की सीमा ज्ञात नहीं होती। फिर महिला को उन समयों की नमाज़ की कज़ा करनी चाहिए [यदि वह तीन दिनों से कम था]। इसी तरह, कूफ़ा के विद्वानों के अनुसार जो दस दिनों से अधिक हो, वह इस्तिहाज़ा है। और हिजाज़ के विद्वानों के अनुसार जो (2) पंद्रह दिनों से अधिक हो, वह इस्तिहाज़ा है। और जो इमाम शाफई के अनुसार एक दिन और एक रात से कम हो, वह इस्तिहाज़ा है, और यही अल-औज़ाई और अल-तबरी का भी मत है। उन लोगों में जिन्होंने कहा कि: मासिक धर्म (हैज़) की न्यूनतम अवधि एक दिन और एक रात है, और इसकी अधिकतम अवधि पंद्रह दिन है, वे हैं: अता इब्न अबी रबाह, अबू थौर और अहमद इब्न हंबल। अल-औज़ाई ने कहा: हमारे पास एक ऐसी महिला है जिसे सुबह मासिक धर्म होता है और शाम को वह पवित्र हो जाती है (3)। और हमने इस अध्याय में विद्वानों के जो मत हैं - मासिक धर्म की अधिकतम और न्यूनतम अवधि, पवित्रता (पाकी) की न्यूनतम अवधि, और इस्तिज़हार (प्रतीक्षा अवधि) के बारे में, और इसके प्रमाणों के बारे में - उन्हें 'अल-मुक़्तबस फी शरह मुवत्ता मलिक इब्न अनस' में विस्तार से बताया है। यदि वह पहली बार मासिक धर्म का अनुभव करने वाली युवती है, तो इमाम शाफई के अनुसार वह रक्त दिखने पर पहली बार पंद्रह दिन तक रुकेगी, फिर गुस्ल (स्नान) करेगी और चौदह दिनों की नमाज़ फिर से पढ़ेगी। मलिक ने कहा: वह नमाज़ की कज़ा नहीं करेगी, और उसका पति उससे दूर रहेगा। अली इब्न ज़ियाद ने उनसे [मलिक से] रिवायत की: वह अपनी हमउम्र महिलाओं की अवधि के बराबर रुकेगी; और यही अता, अल-थौरी और अन्य का मत है। इब्न हंबल: वह एक दिन और एक रात रुकेगी, फिर गुस्ल करेगी और नमाज़ पढ़ेगी, लेकिन उसका पति उसके पास नहीं आएगा। अबू हनीफ़ा और अबू यूसुफ: वह दस दिनों तक नमाज़ छोड़ेगी, फिर गुस्ल करेगी और बीस दिनों तक नमाज़ पढ़ेगी, फिर बीस दिनों के बाद दस दिनों के लिए नमाज़ छोड़ेगी, और यही उसकी स्थिति रहेगी जब तक कि रक्त रुक न जाए। जहाँ तक उस महिला की बात है जिसके मासिक धर्म के दिन निश्चित हैं; तो वह मलिक के अनुसार (5) अपने निश्चित दिनों पर तीन दिन और प्रतीक्षा (इस्तिज़हार) (4) करेगी; जब तक कि वह पंद्रह दिनों से अधिक न हो जाए। शाफई: वह अपने निश्चित दिन समाप्त होने पर बिना किसी अतिरिक्त प्रतीक्षा के गुस्ल करेगी (6)।

(1) अल-इस्तिज़कार 3/242, और कोष्ठक में जो कुछ भी आएगा वह इसी से है। (2) उनके शब्द: "जो अधिक हो," (खा) और (ज़ा) और अल-इस्तिज़कार में नहीं है। (3) अल-इस्तिज़कार 3/240-242, और देखें अल-तम्हीद 6/71-73, और अल-औसत 2/227। (4) अर्थात: वह पुष्टि करती है। अल-मुतर्रिज़ी द्वारा अल-मग़रिब देखें 2/37। (5) (दाल), (ज़य) और (मीम) में: 'अन' (से)। (6) देखें अल-औसत 2/230-232, और अल-इस्तिज़कार 3/223, और अल-तम्हीद 16/75-76 और 83-85, और मुख़्तसर...

479 سورہ البقرہ: آیت 222

ابن عبد البر (1) نے کہا: ان [فقہاء] کے نزدیک جو تین دن سے کم ہو وہ استحاضہ ہے، یہ نماز سے نہیں روکتا سوائے اس کے پہلی بار ظاہر ہونے کے وقت؛ کیونکہ اس کی مدت کی انتہا معلوم نہیں ہوتی۔ پھر عورت پر ان اوقات کی نمازوں کی قضا لازم ہے [اگر وہ تین دن سے کم ہو]۔ اسی طرح کوفیوں کے نزدیک جو دس دن سے زائد ہو [وہ استحاضہ ہے]۔ اور حجازیوں کے نزدیک جو (2) پندرہ دن سے زائد ہو وہ استحاضہ ہے۔ اور جو امام شافعی کے نزدیک ایک دن اور ایک رات سے کم ہو وہ استحاضہ ہے، اور یہی اوزاعی اور طبری کا قول ہے۔ اور ان لوگوں میں سے جنہوں نے کہا: حیض کی کم از کم مدت ایک دن اور ایک رات ہے، اور اس کی زیادہ سے زیادہ مدت پندرہ دن ہے: عطا بن ابی رباح، ابو ثور اور احمد بن حنبل ہیں۔ اوزاعی نے کہا: ہمارے پاس ایک عورت ہے جسے صبح حیض آتا ہے اور وہ شام کو پاک ہو جاتی ہے (3)۔ اور ہم نے اس باب میں فقہاء کے جو اقوال ہیں - حیض کی زیادہ سے زیادہ اور کم سے کم مدت، طہر کی کم سے کم مدت، اور استظہار (مزید انتظار) کے بارے میں، اور اس پر دلیل - کو "المقتبس فی شرح موطا مالک بن انس" میں بیان کر دیا ہے۔ پس اگر وہ پہلی بار حیض والی لڑکی ہو، تو وہ امام شافعی کے قول کے مطابق خون دیکھنے پر پہلے پندرہ دن بیٹھے گی، پھر غسل کرے گی اور چودہ دن کی نمازیں لوٹائے گی۔ اور امام مالک نے کہا: وہ نماز کی قضا نہیں کرے گی، اور اس کا شوہر اس سے رکا رہے گا۔ علی بن زیاد نے ان سے [امام مالک سے] روایت کی: وہ اپنی ہم عمروں کی مدت کے برابر بیٹھے گی؛ اور یہی عطا، ثوری اور دیگر کا قول ہے۔ ابن حنبل: وہ ایک دن اور ایک رات بیٹھے گی، پھر غسل کرے گی اور نماز پڑھے گی، لیکن اس کا شوہر اس کے پاس نہیں آئے گا۔ ابوحنیفہ اور ابو یوسف: وہ دس دن نماز چھوڑ دے گی، پھر غسل کرے گی اور بیس دن

نماز پڑھے گی، پھر بیس دن کے بعد دس دن نماز چھوڑے گی، تو اس کا یہی حال رہے گا یہاں تک کہ خون رک جائے۔ رہی وہ عورت جس کے دن معلوم ہوں؛ تو وہ امام مالک کے نزدیک (5) اپنے معلوم دنوں پر تین دن کا استظہار (مزید انتظار) (4) کرے گی؛ جب تک کہ پندرہ دن سے تجاوز نہ کر جائے۔ امام شافعی: جب اس کے دن پورے ہو جائیں تو وہ بغیر استظہار کے غسل کرے گی (6)۔

(1) الاستذکار 3/242، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (2) ان کا قول: "جو زائد ہو"، (خ) اور (ظ) اور الاستذکار میں نہیں ہے۔ (3) الاستذکار 3/240-242، اور دیکھئے التمہید 6/71-73، اور الاوسط 2/227۔ (4) یعنی: وہ یقین حاصل کرتی ہے۔ دیکھئے المغرب للمطرزی 37/2۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں: 'عن' (سے)۔ (6) دیکھئے الاوسط 2/230-232، اور الاستذکار 223/3، اور التمہید 16/75-76 اور 83-85، اور مختصر=

Surah Al-Baqarah: Verse 222 480

The second type of blood: postpartum blood (Nifas) at childbirth. It also has a specific limit (1) according to scholars, about which they differed. It was said: two months, which is the opinion of Malik. And it was said: forty days, which is the opinion of Ash-Shafi'i (2). Others said differently. Their purity according to them (3) is its cessation. Taking a bath (ghusl) because of it is like the bath for major ritual impurity (janaba).

Judge Abu Muhammad Abd al-Wahhab said: Menstrual blood and postpartum blood prevent eleven things: the obligation of prayer, the validity of its performance, the act of fasting but not its obligation—the benefit of the distinction being the necessity of making up for fasting and its absence for prayer (4)—intercourse in the vulva and elsewhere, the waiting period (iddah), divorce, circumambulation (tawaf), touching the Mushaf, entering the mosque, staying in the mosque for worship (i'tikaf), and there are two reports regarding the recitation of the Quran (5).

The third type of blood: blood that is neither a habit nor a natural disposition of theirs, nor a physical trait. Rather, it is a ruptured vein, whose blood flows (6) red and does not stop until it is healed. The ruling for this is that the woman is considered pure; it does not prevent her from prayer or fasting by the consensus of scholars and the agreement of recorded traditions (hadiths), if it is known to be blood from a vein and not menstrual blood.

Footnotes: = Al-Muzani 1/53 (in the margin of Al-Umm). Al-Azhari said in Al-Zahir p. 142: The root of 'Istizhar' is being certain in a matter. Al-Fayyumī transmitted in Al-Misbah al-Munir from Al-Rafi'i's saying: It may be read with the letters Ta (ط) or Za (ظ). Thus, 'Istizhar' (with Ta) is seeking purity, and 'Istizhar' (with Za) is taking precaution. Al-Fayyumī said: What Al-Rafi'i said regarding the letter Za is correct because it is seeking help through washing to achieve certainty of purity, but I did not find what he said regarding the letter Ta. (1) In (m): 'ma'lum' (known). (2) Thus it occurred in the manuscripts, and perhaps there is an omission, for the maximum period of postpartum bleeding according to Al-Shafi'i is sixty days. See Mukhtasar Al-Muzani 1/55, Al-Tamhid 16/74, Al-Istidhkar 3/249, and Al-Awsat 2/250-251. Al-Nawawi said in Al-Majmu' 2/526: Our well-known school of thought, which is supported by the texts of Al-Shafi'i and definitively stated by the companions, is that the maximum postpartum period is sixty days. (3) In (d), (z), and (m): 'inda' (at), and what is established is from (kh) and (z), which matches what is in Al-Tamhid 16/68, and most of the discussion here is from it. (4) In (d): 'lil-salah' (for prayer). (5) See Al-Muntaqa

1/120-121. (6) In (d), (z), and (m): 'sa'iluhu dam' (its flowing is blood), and what is established is from (kh) and (z), which matches what is in Al-Tamhid 16/68 and the text is from it. (7) In the manuscripts: 'minhu' (from it), and what is established is from Al-Tamhid, and see Al-Istidhkar 3/239.

सूरा अल-बकरा: आयत २२२ ४८०

रक्त का दूसरा प्रकार: प्रसव के समय प्रसवोत्तर रक्त (निफास)। विद्वानों के अनुसार इसकी भी एक निश्चित सीमा (१) है, जिसके बारे में उन्होंने मतभेद किया है। कुछ ने कहा: दो महीने, जो मलिक का विचार है। और कहा गया: चालीस दिन, जो अल-शाफ़ीई का विचार है (२)। दूसरों ने कुछ और कहा। उनके अनुसार (३) इसकी समाप्ति ही शुद्धि है। इससे शुद्ध होने के लिए स्नान (गुस्ल) जनाबत (बड़ी अशुद्धि) के स्नान की तरह है।

काजी अबू मुहम्मद अब्द अल-वहाब ने कहा: मासिक धर्म और प्रसवोत्तर रक्त ग्यारह चीजों से रोकते हैं: नमाज़ की अनिवार्यता, उसके प्रदर्शन की वैधता, रोज़ा रखना लेकिन उसकी अनिवार्यता नहीं - इस अंतर का लाभ यह है कि छूटे हुए रोज़ों की कज़ा (भरपाई) आवश्यक है जबकि नमाज़ के लिए नहीं (४) - संभोग, इद्दत (प्रतीक्षा अवधि), तलाक, तवाफ़ (परिक्रमा), मुसहफ़ (कुरान) को छूना, मस्जिद में प्रवेश करना, एतिकाफ (मस्जिद में इबादत के लिए रुकना), और कुरान के पाठ के संबंध में दो विवरण हैं (५)।

रक्त का तीसरा प्रकार: वह रक्त जो न तो उनकी आदत है, न ही प्राकृतिक स्वभाव और न ही शारीरिक विशेषता। बल्कि, यह एक नस का फटना है, जिसका रक्त बहता है (६), लाल होता है और ठीक होने तक नहीं रुकता। इसका नियम यह है कि इसमें महिला को शुद्ध माना जाता है; विद्वानों की सहमति और हदीसों के प्रमाण के अनुसार, यह उसे नमाज़ या रोज़े से नहीं रोकता है, यदि यह ज्ञात हो कि यह नस का रक्त है, मासिक धर्म का नहीं।

पाद टिप्पणियाँ: = अल-मुज़ानी १/५३ (अल-उम्म के हाशिए में)। अल-अज़हरी ने अल-ज़ाहिर पृष्ठ १४२ में कहा: 'इस्तिज़हार' का मूल किसी मामले में निश्चित होना है। अल-फ़य्यूमी ने अल-मिस्बाह अल-मुनीर में अल-राफ़ीई के हवाले से कहा: इसे 'ता' (ط) या 'ज़ा' (ظ) के साथ पढ़ा जा सकता है। इस प्रकार, 'इस्तिज़हार' (ता के साथ) शुद्धि की तलाश है, और 'इस्तिज़हार' (ज़ा के साथ) सावधानी बरतना है। अल-फ़य्यूमी ने कहा: अल-राफ़ीई ने 'ज़ा' के बारे में जो कहा वह सही है क्योंकि यह शुद्धि की निश्चितता के लिए स्नान की मदद लेना है, लेकिन 'ता' के बारे में उन्होंने जो कहा वह मुझे नहीं मिला। (१) (म) में: 'मालूम' (ज्ञात)। (२) प्रतियों में ऐसा ही लिखा है, शायद कुछ छूट गया है, क्योंकि अल-शाफ़ीई के अनुसार अधिकतम प्रसवोत्तर अवधि साठ दिन है। देखें मुख्तसर अल-मुज़ानी १/५५, अल-तम्हीद १६/७४, अल-इस्तिज़कार ३/२४९, और अल-औसत २/२५०-२५१। अल-नववी ने अल-

मजमू २/५२६ में कहा: हमारा प्रसिद्ध पंथ, जिसे अल-शाफ़ीई के ग्रंथों का समर्थन प्राप्त है और साथियों द्वारा निश्चित रूप से कहा गया है, यह है कि अधिकतम प्रसवोत्तर अवधि साठ दिन है। (३) (द), (ज़) और (म) में: 'इंदा' (पास), और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-तम्हीद १६/६८ में दी गई जानकारी से मेल खाता है, और यहाँ की अधिकांश चर्चा उसी से है। (४) (द) में: 'नमाज़ के लिए'। (५) देखें अल-मुंतका १/१२०-१२१। (६) (द), (ज़) और (म) में: 'साइलुहु दम' (इसका बहना रक्त है), और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-तम्हीद १६/६८ से मेल खाता है और पाठ वहीं से है। (७) प्रतियों में: 'मिन्हु' (उससे), और जो स्थापित है वह अल-तम्हीद से है, और देखें अल-इस्तिज़कार ३/२३९।

سورة البقرہ : آیت ۲۲۲ ٤٨٠

خون کی دوسری قسم: ولادت کے وقت نفاس کا خون، اور علماء کے نزدیک اس کی بھی ایک مقررہ حد (۱) ہے جس میں انہوں نے اختلاف کیا ہے۔ بعض نے کہا: دو ماہ، اور یہ امام مالک کا قول ہے۔ اور کہا گیا: چالیس دن، اور یہ امام شافعی کا قول ہے (۲)۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا۔ ان کے نزدیک (۳) اس کا بند ہونا ہی طہارت ہے۔ اس سے غسل کرنا جنابت کے غسل کی طرح ہے۔

قاضی ابو محمد عبد الوہاب نے کہا: حیض اور نفاس کا خون گیارہ چیزوں سے روکتا ہے: نماز کا وجوب، اس کی ادائیگی کی صحت، روزے کا عمل نہ کہ اس کا وجوب - اس فرق کا فائدہ روزے کی قضا کا لازم ہونا اور نماز میں اس کی نفی ہے (۴) - شرمگاہ اور اس کے علاوہ میں جماع، عدت، طلاق، طواف، قرآن (مصحف) کو چھونا، مسجد میں داخل ہونا، اعتکاف، اور قرآن کی قرات کے بارے میں دو روایتیں ہیں (۵)۔

خون کی تیسری قسم: وہ خون جو ان کی نہ عادت ہے، نہ طبعی صفت اور نہ ہی بناوٹ، بلکہ وہ ایک رگ کا کٹنا ہے جس کا خون بہتا ہے (۶)، سرخ ہوتا ہے اور شفا یابی تک نہیں رکتا۔ اس کا حکم یہ ہے کہ عورت اس میں پاک شمار ہو گی؛ یہ اسے نماز اور روزے سے نہیں روکتا، علماء کے اجماع اور مرفوع آثار کے اتفاق کے مطابق، اگر یہ معلوم ہو کہ یہ رگ کا خون ہے، حیض کا نہیں۔

حاشیہ: = المزنی ۱/۵۳ (الأم کے حاشیہ میں)۔ الازہری نے الزاہر صفحہ ۱۴۲ میں کہا: استظہار کی اصل کسی معاملے میں پختگی اور یقین ہے۔ الفیومی نے المصباح المنیر میں الرافعی سے نقل

کیا: اسے ط اور ظ دونوں کے ساتھ پڑھنا جائز ہے۔ پس استظہار (ط کے ساتھ) طہارت طلب کرنا ہے، اور استظہار (ظ کے ساتھ) احتیاط کرنا ہے۔ الفیومی نے کہا: الرافعی نے ظ معجمہ کے بارے میں جو کہا وہ صحیح ہے کیونکہ یہ طہارت کے یقین پر غسل سے مدد لینا ہے، اور جو انہوں نے ط مہملہ کے بارے میں کہا وہ مجھے نہیں ملا۔ (۱) (م) میں: معلوم۔ (۲) نسخوں میں اسی طرح ہے، شاید کچھ گرا ہوا (حذف) ہے، کیونکہ امام شافعی کے نزدیک اکثر نفاس ساٹھ دن ہے، دیکھئے مختصر المزنی ۱/۵۵، التمہید ۱۶/۷۴، الاستذکار ۳/۲۴۹، اور الاوسط ۲/۲۵۰-۲۵۱۔ النووی نے المجموع ۲/۵۲۶ میں کہا: ہمارا مشہور مذہب جس پر شافعی کی نصوص شاہد ہیں اور اصحاب نے قطعی طور پر کہا ہے کہ اکثر نفاس ساٹھ دن ہے۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں: 'عند'، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو کہ التمہید ۱۶/۶۸ کے مطابق ہے، اور یہاں کی اکثر گفتگو وہیں سے ہے۔ (۴) (د) میں: نماز کے لیے۔ (۵) دیکھئے المنتقی ۱/۱۲۰-۱۲۱۔ (۶) (د)، (ز) اور (م) میں: 'سائلہ دم'، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو کہ التمہید ۱۶/۶۸ کے مطابق ہے اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۷) نسخوں میں: 'منہ' (اس سے)، اور ثابت شدہ التمہید سے ہے، اور دیکھئے الاستذکار ۳/۲۳۹۔

Surah Al-Baqarah: Verse 222 481

Malik (1) narrated from Hisham bin Urwah, from his father, from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: Fatima bint Abi Hubaysh said: "O Messenger of Allah, I do not become pure (from bleeding). Should I leave prayer?" The Messenger of Allah ﷺ said to her (2): "That is only a vein, and it is not menstruation. So when (3) your menstruation begins, leave (4) the prayer, and when its duration is over, wash the blood from yourself and pray."

In this hadith, despite its authenticity and brevity, there is an explanation for the rulings concerning the menstruating woman (ha'id) and the woman with irregular bleeding (mustahada). It is the most authentic narration on this subject, and it refutes what was narrated from Uqbah bin Amir and Makhul: that a menstruating woman should perform ghusl (full-body ritual purification) and wudu (ablution) at every prayer time, face the Qiblah, and remember Allah the Almighty while sitting.

It also indicates that a menstruating woman does not pray, which is a consensus among all scholars except for some sects of the Khawarij who believe that a menstruating woman must pray.

Furthermore, it contains evidence that a woman with irregular bleeding is not required to do anything other than the ghusl she performs after her menstruation ends. If anything else were required, he ﷺ would have commanded her to do it. It refutes the view of those who say she must perform ghusl for every prayer, and those who say she should combine the two daytime prayers with one ghusl, the two nighttime prayers with one ghusl, and perform ghusl for the morning prayer. It also refutes the view of those who said: "She performs ghusl from one purity period to another," and the view of Sa'id ibn al-Musayyib: "From one purity period to another," because the Messenger of Allah ﷺ did not command her to do any of that.

It also refutes the view of those who spoke of 'Istizhar' (waiting additional days); because the Prophet ﷺ commanded her, once she knows her menstruation has ended and ceased, to perform ghusl and pray. He did not command her to leave prayer for three days to wait and see if the menstruation would return or not. Precaution is only in performing prayer, not in leaving it (5).

(1) Al-Muwatta 61/1, and it was also reported by Ahmad (25622), Al-Bukhari (306), and Muslim (333) (62). (2) The word "laha" (to her) is from manuscripts (kh) and (zha). (3) In manuscripts (da), (za), and (ma): if. (4) In manuscripts (da), (za), and (ma): "leave"

(fada'i), and what is established is from (kh) and (zha), which matches what is in Al-Muwatta, Al-Tamhid 22/102, and Al-Istidkar 3/216. (5) See Al-Istidkar 3/218-222, and Al-Tamhid 22/108.

सूरह अल-बक़रह: आयत 222 481

मलिक (1) ने हिशाम बिन उरवा से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: फातिमा बिन्त अबी हुबैश ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मैं पाक नहीं होती (खून जारी रहता है)। क्या मैं नमाज़ छोड़ दूँ?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे (2) कहा: "यह केवल एक रग (का खून) है, यह हैज़ (मासिक धर्म) नहीं है। इसलिए जब (3) हैज़ शुरू हो, तो नमाज़ छोड़ दो (4), और जब उसकी अवधि बीत जाए, तो अपने आप से खून धो लो और नमाज़ पढ़ो।"

इस हदीस में, इसकी प्रमाणिकता और संक्षिप्तता के बावजूद, वह सब कुछ है जो हैज़ वाली और मुस्तहाज़ा (अनियमित रक्तस्राव वाली) महिला के नियमों की व्याख्या करता है। यह इस विषय में सबसे प्रामाणिक रिवायत है, और यह उकबा बिन आमिर और मखूल से वर्णित बात का खंडन करती है कि: हैज़ वाली महिला हर नमाज़ के वक्त ग़ुस्ल (स्नान) और वुज़ू करे, क़िबला की ओर मुँह करे और बैठी हुई अल्लाह का ज़िक्र करे।

इसमें यह भी है कि हैज़ वाली महिला नमाज़ नहीं पढ़ती है, और खवारिज के कुछ समूहों को छोड़कर सभी विद्वानों की इस पर सहमति है, जो मानते हैं कि हैज़ वाली महिला को नमाज़ पढ़नी चाहिए।

इसमें इस बात का भी प्रमाण है कि मुस्तहाज़ा महिला पर उस ग़ुस्ल के अलावा कोई और ग़ुस्ल अनिवार्य नहीं है जो वह अपने हैज़ से पाक होने के लिए करती है। यदि उस पर कुछ और अनिवार्य होता, तो आप ﷺ उसे इसका आदेश देते। इसमें उन लोगों का भी खंडन है जो हर नमाज़ के लिए ग़ुस्ल अनिवार्य मानते हैं, और उन लोगों का भी जो कहते हैं कि वह दिन की दो नमाज़ों को एक ग़ुस्ल से, रात की दो नमाज़ों को एक ग़ुस्ल से जमा करे, और फज्र के लिए अलग से ग़ुस्ल करे। और उन लोगों का भी जो कहते हैं: "वह एक पाकी से दूसरी पाकी तक ग़ुस्ल करे," और सईद बिन अल-मुसय्यब का कथन: "एक पाकी से दूसरी पाकी तक;" क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसे इनमें से किसी भी चीज़ का आदेश नहीं दिया।

इसमें उन लोगों का भी खंडन है जिन्होंने 'इस्तिज़हार' (अतिरिक्त प्रतीक्षा) की बात कही; क्योंकि नबी ﷺ ने उसे आदेश दिया कि जब वह जान ले कि उसका हैज़ खत्म हो गया और चला गया है, तो वह ग़ुस्ल करे और नमाज़ पढ़े। आपने उसे हैज़ के आने या न आने के इंतज़ार में तीन दिन तक नमाज़ छोड़ने का आदेश नहीं दिया। एहतियात (सावधानी) नमाज़ पढ़ने में है, उसे छोड़ने में नहीं (5)।

(1) अल-मुवत्ता 61/1, और इसे अहमद (25622), अल-बुखारी (306), और मुस्लिम (333) (62) ने भी निकाला है। (2) शब्द "लहा" (उनसे) नुस्खा (ख) और (ज़) से है। (3) नुस्खा (द), (ज़) और (म) में: इज़ा। (4) नुस्खा (द), (ज़) और (म) में: "फदई" (छोड़ दो), और जो साबित है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-मुवत्ता, अल-तमहीद 22/102, और अल-इस्तिज़कार 3/216 के अनुकूल है। (5) देखें अल-इस्तिज़कार 3/218-222, और अल-तमहीद 22/108।

سورہ البقرہ : آیت ۲۲۲ ۴۸۱

امام مالک (۱) نے ہشام بن عروہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، اور انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: فاطمہ بنت ابی حبیش نے عرض کی: "اے اللہ کے رسول، میں پاک نہیں ہوتی (خون جاری رہتا ہے)، تو کیا میں نماز چھوڑ دوں؟" رسول اللہ ﷺ نے ان سے (۲) فرمایا: "یہ تو محض ایک رگ (کا خون) ہے، حیض نہیں ہے، پس جب (۳) حیض آئے تو نماز چھوڑ دو (۴)، اور جب اس کی مدت گزر جائے تو اپنے بدن سے خون دھو ڈالو اور نماز پڑھو۔"

اس حدیث میں، اپنی صحت اور مختصر الفاظ کے باوجود، وہ سب کچھ ہے جو حائضہ (حیض والی) اور مستحاضہ (جسے استحاضہ کی بیماری ہو) کے احکام کی وضاحت کرتا ہے، اور یہ اس باب میں مروی سب سے صحیح حدیث ہے۔ یہ عقبہ بن عامر اور مکحول سے مروی اس قول کی تردید کرتی ہے کہ: حائضہ ہر نماز کے وقت غسل اور وضو کرے، قبلہ رخ ہو کر بیٹھے اور اللہ عزوجل کا ذکر کرے۔

اس میں یہ بھی ہے کہ حائضہ نماز نہیں پڑھے گی، اور تمام علماء کا اس پر اجماع ہے سوائے خوارج کے کچھ گروہوں کے جو حائضہ پر نماز واجب سمجھتے ہیں۔

اس میں اس بات پر بھی دلیل ہے کہ مستحاضہ پر اس غسل کے علاوہ کوئی اور غسل لازم نہیں ہے جو وہ اپنے حیض سے (پاک ہونے کے لیے) کرتی ہے، اور اگر اس پر اس کے علاوہ کچھ لازم ہوتا تو آپ ﷺ اسے اس کا حکم دیتے۔ اس میں ان لوگوں کے قول کی تردید ہے جو ہر نماز کے لیے غسل کے قائل ہیں، اور ان کے قول کی بھی جو کہتے ہیں کہ وہ دن کی دو نمازوں کو ایک

غسل کے ساتھ اور رات کی دو نمازوں کو ایک غسل کے ساتھ جمع کرے اور صبح (فجر) کے لیے الگ سے غسل کرے۔ اور ان کے قول کی بھی جنہوں نے کہا: "وہ ایک طہر سے دوسرے طہر تک غسل کرے،" اور سعید بن مسیب کے قول کی بھی: "طہر سے طہر تک؛" کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے اسے ان میں سے کسی بات کا حکم نہیں دیا۔

اس میں ان لوگوں کے قول کی بھی تردید ہے جنہوں نے 'استظہار' (حیض کے ایام کے بعد کچھ دن مزید انتظار کرنے) کی بات کی؛ کیونکہ نبی ﷺ نے اسے حکم دیا کہ جب اسے معلوم ہو جائے کہ اس کا حیض ختم ہو گیا ہے اور چلا گیا ہے تو وہ غسل کرے اور نماز پڑھے، اور اسے یہ حکم نہیں دیا کہ وہ حیض کے آنے یا نہ آنے کے انتظار میں تین دن تک نماز چھوڑی رکھے۔ احتیاط تو نماز پڑھنے میں ہے، اسے چھوڑنے میں نہیں (۵)۔

(۱) الموطأ ۱/۶۱، اور اسے احمد (۲۵۶۲۲)، بخاری (۳۰۶) اور مسلم (۳۳۳) (۶۲) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۲) لفظ "لہا" (ان سے) نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۳) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: اذا۔ (۴) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: "فدعی" (چھوڑ دو)، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو موطأ، التمہید ۲۲/۱۰۲ اور الاستذکار ۳/۲۱۶ کے مطابق ہے۔ (۵) دیکھیے الاستذکار ۳/۲۱۸-۲۲۲، اور التمہید ۲۲/۱۰۸۔

Fifth: The saying of the Almighty: "Say, it is harm (adha)" meaning: it is something that causes harm to women and others, meaning the smell of menstrual blood. "Adha" is a metaphor for filth in general. It is also applied to hateful speech. From this is the saying of the Almighty: "Do not invalidate your charities with reminders or harm" [Al-Baqarah: 264], meaning by what they hear of hateful things. And from it is the saying of the Almighty: "and disregard their harm" [Al-Ahzab: 48], meaning leave the harm of the hypocrites and do not recompense them(1) unless you are commanded regarding them. And in the Hadith: "and remove the harm from him"(2) meaning by "harm": the hair that is on the baby's head when he is born; it is shaved from him on his seventh day, which is the 'Aqiqa. And in the Hadith of faith: "and the lowest of it is removing harm from the path"(3) meaning removing it, referring to thorns, stones, and similar things that harm the passerby. And the saying of the Almighty: "And there is no blame upon you if you are troubled by rain" [An-Nisa: 102], and it will follow.

Sixth: Those who forbade intercourse with a woman having non-menstrual vaginal bleeding (mustahada) argued based on the flow of such blood, saying: Every blood is harm (adha); it must be washed from the garment and the body, so there is no difference in intercourse between menstrual blood and non-menstrual bleeding because it is all filth. As for prayer, it is a concession granted by the Sunnah, just as one prays with urinary incontinence. This is the saying of Ibrahim al-Nakha'i, Sulayman ibn Yasar, al-Hakam ibn 'Utaybah(4), 'Amir al-Sha'bi, Ibn Sirin, and al-Zuhri. There was a difference of opinion regarding it from al-Hasan, and it is the saying of Aisha: her husband does not approach her. This was said by Ibn 'Ulayyah, and al-Mughirah ibn Abd al-Rahman, who was among the highest companions of Malik, and Abu Mus'ab, and it was his legal opinion.

---

(1) In (z): meaning do not argue with them. (2) Narrated by Ahmad (16226), and Al-Bukhari recorded it in a definitive manner in report No. (5472), and it is from the Hadith of Salman bin 'Amir al-Dabbi, attributed to the Prophet (marfu'), and its wording in Al-Bukhari is: "With the boy is 'Aqiqa, so shed blood for him, and remove the harm from him." Ahmad also narrated it (16230) as a statement of a companion (mawquf). Ibn Hajar said in Al-Fath 9 / 592: The Hadith is marfu', it is not harmed by the narration of one who stopped it (mawquf). (3) Narrated by Ahmad (8926), and

Muslim (35) from the Hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. (4) In (d), (z), (zha), and (m): 'Uyaynah, and the confirmed one is from (kha), which is correct.

पाँचवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: "कहो, यह एक कष्ट (अज़ा) है" अर्थात: यह ऐसी चीज़ है जिससे स्त्री और अन्य को कष्ट होता है, अर्थात मासिक धर्म के रक्त की गंध। "अज़ा" (कष्ट) सामान्यतः गंदगी के लिए एक रूपक है। इसे अप्रिय बात के लिए भी प्रयोग किया जाता है। इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: "अपनी दान-पुण्य को एहसान जताकर और कष्ट पहुँचाकर व्यर्थ न करो" [अल-बकरा: 264] अर्थात अप्रिय बातें सुनाकर। और इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: "और उनके कष्ट की उपेक्षा करो" [अल-अहज़ाब: 48] अर्थात पाखंडियों के कष्ट को छोड़ दो और उन्हें बदला न दो(1) जब तक कि उनके बारे में आदेश न दिया जाए। और हदीस में है: "और उससे कष्ट को दूर करो"(2) यहाँ "कष्ट" से तात्पर्य है: वे बाल जो बच्चे के जन्म के समय उसके सिर पर होते हैं; उसके सातवें दिन उन्हें मुँडाया जाता है, जिसे अकीका कहा जाता है। और ईमान की हदीस में है: "और उसका सबसे निचला दर्जा रास्ते से कष्टदायक वस्तु को हटाना है"(3) अर्थात उसे किनारे करना, जैसे कांटे, पत्थर और इसी तरह की चीज़ें जो राहगीर को कष्ट पहुँचाती हैं। और सर्वशक्तिमान का कथन: "और तुम पर कोई गुनाह नहीं यदि तुम्हें वर्षा के कारण कष्ट हो" [अन-निसा: 102], और यह आगे आएगा।

छठा: जिन लोगों ने इस्तहाज़ा (गैर-मासिक रक्तस्राव) वाली महिला के साथ संभोग को प्रतिबंधित किया, उन्होंने रक्त के बहने को आधार बनाया, और कहा: हर रक्त कष्ट (अज़ा) है; इसे कपड़ों और शरीर से धोना अनिवार्य है, इसलिए मासिक धर्म के रक्त और इस्तहाज़ा के रक्त के बीच संभोग में कोई अंतर नहीं है क्योंकि यह सब गंदगी है। जहाँ तक नमाज़ की बात है, तो यह सुन्नत द्वारा दी गई एक रियायत है, जैसे कि मूत्र असंयम वाला व्यक्ति नमाज़ पढ़ता है। यह इब्राहिम अल-नखई, सुलेमान बिन यसर, अल-हकम बिन उतैबा(4), आमिर अल-शाबी, इब्न सीरीन और अल-ज़ुहरी का कथन है। अल-हसन से इसके बारे में मतभेद है, और यह आयशा का कथन है: उसका पति उसके पास न आए। इब्न उलय्या और अल-मुग़ीरा बिन अब्द अल-रहमान, जो मलिक के शीर्ष शिष्यों में से थे, और अबू मुसाब ने भी यही कहा है, और वे यही फतवा देते थे।

---

(1) (ज़) में: अर्थात उनसे बहस न करें। (2) अहमद (16226) द्वारा उद्धृत, और बुखारी ने इसे रिपोर्ट संख्या (5472) में निश्चित रूप से उल्लेख किया है, और यह सलमान बिन आमिर अल-दब्बी की हदीस है, जो नबी से संबंधित (मरफ़ू है, और बुखारी के शब्द हैं: "लड़के के साथ अकीका है, इसलिए उसकी ओर से रक्त बहाओ, और उससे कष्ट को दूर करो।" अहमद ने इसे (16230)

मवक़ूफ़ (सहाबी का कथन) के रूप में भी उद्धृत किया है। इब्न हजर ने अल-फतह 9 / 592 में कहा: हदीस मरफू है, इसे मवक़ूफ़ के रूप में वर्णन करने वाले से कोई नुकसान नहीं होता। (3) अहमद (8926) और मुस्लिम (35) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत। (4) (द), (ज़), (ज़), और (म) में: उयैना, और (ख) से पुष्ट है जो सही है।

پانچویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ هُوَ أَذًى﴾ یعنی: یہ وہ چیز ہے جس سے عورت اور دیگر کو تکلیف ہوتی ہے، یعنی حیض کے خون کی بو۔ اور "اذی" (تکلیف) مجموعی طور پر گندگی کے لیے کنایہ ہے۔ اور ناپسندیدہ بات پر بھی اس کا اطلاق ہوتا ہے۔ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُم بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ﴾ [البقرة: ٢٦٤] یعنی جو ناپسندیدہ چیز وہ سنتے ہیں۔ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَدَعْ أَذَاهُمْ﴾ [الأحزاب: ٤٨] یعنی منافقوں کی اذیت کو چھوڑ دو، ان کا بدلہ نہ دو(۱) الا یہ کہ تمہیں ان کے بارے میں حکم دیا جائے۔ اور حدیث میں ہے: "اور اس سے تکلیف کو دور کرو"(۲) یعنی تکلیف سے مراد وہ بال ہیں جو بچے کے سر پر ہوتے ہیں جب وہ پیدا ہوتا ہے؛ اس کے ساتویں دن اسے منڈوایا جاتا ہے، اور یہ عقیقہ ہے۔ اور ایمان کی حدیث میں ہے: "اور اس کا ادنیٰ درجہ راستے سے تکلیف دہ چیز کو ہٹانا ہے"(۳) یعنی اسے ایک طرف کر دینا، مراد کانٹے، پتھر اور اس جیسی چیزیں ہیں جن سے گزرنے والے کو تکلیف ہوتی ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن كَانَ بِكُمْ أَذًى مِّن مَّطَرٍ﴾ [النساء: ١٠٢] اور یہ آگے آئے گا۔

چھٹی: جس نے استحاضہ (غیر حیض کا خون) والی عورت سے ہمبستری کو روکا ہے، اس نے استحاضہ کے خون کے بہنے سے استدلال کیا، اور کہا: ہر خون تکلیف (اذی) ہے؛ اسے کپڑے اور بدن سے دھونا واجب ہے، اس لیے ہمبستری میں حیضके خون اور استحاضہ کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے کیونکہ یہ سب ناپاکی ہے۔ رہی نماز کی بات، تو یہ ایک رخصت ہے جو سنت سے ثابت ہے جیسے سلس البول (پیشاب کا قطروں की صورت میں نکلنا) کے ساتھ نماز پڑھی جاتی ہے۔ یہ ابراہیم نخعی، سلیمان بن یسار، حکم بن عتیبہ(٤)، عامر شعبی، ابن سیرین اور زہری کا قول ہے۔ حسن بصری سے اس میں اختلاف مروی ہے، اور یہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا

قول ہے: کہ اس کا شوہر اس کے پاس نہ آئے۔ یہی بات ابن علیہ اور مغیرہ بن عبد الرحمن نے کہی ہے، جو امام مالک کے بڑے اصحاب میں سے تھے، اور ابو مصعب نے بھی، اور وہ اسی کا فتویٰ دیتے تھے۔

---

(١) (ز) میں ہے: یعنی ان سے جھگڑا نہ کریں۔ (٢) اسے احمد (١٦٢٢٦) نے روایت کیا، اور بخاری نے روایت نمبر (٥٤٧٢) میں اسے صیغہ جزم کے ساتھ معلق کیا، اور یہ سلمان بن عامر الضبی کی حدیث ہے، مرفوعاً، اور بخاری کے الفاظ ہیں: "لڑکے کے ساتھ عقیقہ ہے، پس اس کی طرف سے خون بہاؤ اور اس سے تکلیف دور کرو"۔ اور اسے احمد (١٦٢٣٠) نے موقوفاً روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے الفتح ٩/٥٩٢ میں کہا: حدیث مرفوع ہے، اسے موقوف روایت کرنے والے کی روایت سے کوئی نقصان نہیں ہوتا۔ (٣) اسے احمد (٨٩٢٦) اور مسلم (٣٥) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٤) (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: عیینہ ہے، اور (خ) سے ثابت شدہ درست ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 222 483

The majority of scholars said: A woman with prolonged non-menstrual bleeding (mustahadah) fasts, prays, performs circumambulation (tawaf), recites [the Qur'an], and her husband may have intercourse with her. Malik said: The matter among the people of jurisprudence and knowledge is this, even if her bleeding is heavy. Ibn Wahb narrated it from him.

Ahmad [ibn Hanbal] used to say: I prefer that he does not have intercourse with her unless the condition lasts for a long time.

On the authority of Ibn Abbas regarding the mustahadah: There is no harm in her husband approaching her even if the blood flows to her heels. Malik said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "It is only a vein and not menstruation"(2). So, if it is not menstruation, what prevents him from approaching her while she is praying?!

Ibn Abd al-Barr said(3): Since Allah, Mighty and Sublime, ruled that the blood of a woman with prolonged non-menstrual bleeding does not prevent prayer, and ordained for her acts of worship other than those for menstruation(4), it becomes necessary not to apply any of the rulings of menstruation to it, except what they agreed upon regarding washing it off like other blood.

Seventh: Allah's saying: {Keep away from women during menstruation} meaning: during the time of menstruation, if you take "menstruation" (al-maheed) as a verbal noun, or in the place of menstruation if you take it as a noun. The purpose of this prohibition is to refrain from sexual intercourse.

Scholars have differed regarding physical contact with a menstruating woman and what is permissible with her. It was narrated from Ibn Abbas and Ubaydah al-Salmani that a man must avoid his wife's bed when she menstruates. This is an anomalous (shaadh) opinion outside the consensus of scholars. Even if the generality of the verse implies it, the established Sunnah is contrary to it. Ibn Abbas's maternal aunt, Maymunah, confronted him on this(5), saying: "Are you turning away from the Sunnah of the Messenger of Allah (peace be upon him)"(6)?!

(1) In (d): Jal [instead of amr]. (2) Mentioned previously in the fourth issue. (3) Al-Tamhid 16/71, and the speech before it is from it; see Al-Istidhkar 3/246-248, and Al-Awsat 2/215-218. (4) In (m): Al-Ha'id [the menstruating woman]. (5) In (d), (z), and (m): His aunt Maymunah confronted Ibn Abbas; what is fixed is from (kh) and (zha) which

matches what is in Al-Muharrar al-Wajeez 1/298, and the speech is from it. (6) Imam Ahmad narrated the report of Ibn Abbas (26819), and Al-Tabari 3/724 narrated the report of Ubaydah, see Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/20.

सूरा अल-बकराह: आयत 222 483

अधिकांश विद्वानों ने कहा: जिस महिला को लंबी अवधि तक मासिक धर्म के अलावा रक्तस्राव (मुस्तहादा) होता है, वह उपवास करती है, प्रार्थना (नमाज़) करती है, तवाफ़ करती है, (कुरान) पढ़ती है, और उसका पति उसके पास जा सकता है। मलिक ने कहा: न्यायशास्त्र और ज्ञान के लोगों के बीच यही बात तय है, भले ही रक्तस्राव बहुत अधिक हो। इब्न वहब ने उनसे यह वर्णन किया है।

अहमद (इब्न हंबल) कहते थे: मुझे यह अधिक पसंद है कि वह उसके पास न जाए जब तक कि यह स्थिति लंबी न हो जाए।

मुस्तहादा के बारे में इब्न अब्बास से वर्णित है: उसके पति को उसके पास जाने में कोई हर्ज नहीं है, भले ही खून उसकी एड़ियों तक बहता हो। मलिक ने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने फरमाया: "यह केवल एक रग (नस) है और मासिक धर्म नहीं है"(2)। तो, जब यह मासिक धर्म नहीं है, तो उसे उसके पास जाने से क्या रोकता है जबकि वह नमाज़ पढ़ रही है?!

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा(3): जब अल्लाह, महान और प्रतापी ने मुस्तहादा के रक्त के बारे में यह निर्णय दिया कि यह नमाज़ को नहीं रोकता है, और उसके लिए मासिक धर्म की इबादत से अलग इबादत(4) तय की, तो यह अनिवार्य हो गया कि उस पर मासिक धर्म का कोई भी नियम लागू न किया जाए, सिवाय उसके जिसे वे अन्य रक्त की तरह धोने पर सहमत हुए हैं।

सातवां: अल्लाह का कथन: {मासिक धर्म के दौरान महिलाओं से दूर रहो} अर्थात: मासिक धर्म के समय के दौरान, यदि आप "मासिक धर्म" (अल-महीद) को क्रियावाचक संज्ञा के रूप में लेते हैं, या मासिक धर्म के स्थान पर यदि आप इसे संज्ञा के रूप में लेते हैं। इस निषेध का उद्देश्य संभोग छोड़ना है।

विद्वानों के बीच मासिक धर्म वाली महिला के साथ शारीरिक संपर्क और उससे क्या अनुमति है, इस पर मतभेद रहा है। इब्न अब्बास और उबैदाह अल-सलमानी से यह वर्णन किया गया है कि जब किसी की पत्नी को मासिक धर्म हो तो उसे उसके बिस्तर से अलग हो जाना चाहिए। यह एक असामान्य (शाज़) राय है जो विद्वानों की सर्वसम्मति से बाहर है। भले ही आयत की सामान्यता यही संकेत देती हो, लेकिन स्थापित सुन्नत इसके विपरीत है। इब्न अब्बास की खाला मैमूना ने उन्हें इस पर टोका और कहा(5): "क्या आप अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) की सुन्नत से मुंह मोड़ रहे हैं"(6)?!

(1) (द) में: "जल"। (2) चौथे मामले में पहले उल्लेख किया गया है। (3) अल-तमहीद 16/71, और उससे पहले की बात उसी की है; अल-इस्तिज़कार 3/246-248 और अल-औसत 2/215-218 देखें। (4) (म) में: अल-हाइज़ (मासिक धर्म वाली महिला)। (5) (द), (ज़) और (म) में: उनकी खाला मैमूना इब्न अब्बास के सामने खड़ी हुईं; जो तय है वह (ख़) और (ज़) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/298 में है, और बात उसी की है। (6) इमाम अहमद ने इब्न अब्बास (26819) की रिपोर्ट दी, और अल-तबरी 3/724 ने उबैदा की रिपोर्ट दी, अल-नहस 2/20 द्वारा अल-नासिक वल-मंसूख देखें।

سورة البقرہ: آیت 222 483

جمہور علماء نے کہا: مستحاضہ (وہ عورت جسے حیض کے علاوہ مسلسل خون آتا ہو) روزہ رکھتی ہے، نماز پڑھتی ہے، طواف کرتی ہے اور تلاوت کرتی ہے، اور اس کا شوہر اس کے پاس آسکتا ہے۔ امام مالک نے فرمایا: اہل فقہ اور علم کا اسی پر اتفاق ہے، خواہ اس کا خون کتنا ہی زیادہ کیوں نہ ہو۔ ابن وہب نے ان سے یہ روایت کی ہے۔

امام احمد فرماتے تھے: مجھے یہ زیادہ پسند ہے کہ وہ اس کے پاس نہ جائے الا یہ کہ یہ حالت طویل ہو جائے۔

مستحاضہ کے بارے میں ابن عباس سے مروی ہے: اس کے شوہر کے اس کے پاس جانے میں کوئی حرج نہیں خواہ خون اس کی ایڑیوں تک بہتا ہو۔ امام مالک نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ تو ایک رگ کا خون ہے، حیض نہیں ہے"(2)۔ تو جب یہ حیض نہیں ہے تو اسے اس کے پاس جانے سے کیا چیز روکتی ہے جبکہ وہ نماز پڑھ رہی ہے؟!

ابن عبد البر نے کہا(3): جب اللہ عزوجل نے مستحاضہ کے خون کے بارے میں یہ حکم دیا کہ وہ نماز سے نہیں روکتا، اور اس میں حیض کی عبادت کے علاوہ عبادت(4) کو لازم کیا، تو واجب ہوا کہ اس پر حیض کا کوئی بھی حکم نہ لگایا جائے، سوائے اس کے جس پر انہوں نے اتفاق کیا ہے کہ اسے دوسرے خونوں کی طرح دھویا جائے۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ﴾ یعنی: حیض کے زمانے میں، اگر آپ "المحیض" کو مصدر کے معنی میں لیں، یا حیض کی جگہ میں، اگر آپ اسے اسم کے طور پر لیں۔ اور اس ممانعت کا مقصد ہمبستری چھوڑنا ہے۔

حائضہ (حیض والی عورت) سے ملنے اور اس سے کیا کچھ جائز ہے، اس میں علماء کا اختلاف رہا ہے۔ ابن عباس اور عبیدہ السلمانی سے مروی ہے کہ جب بیوی کو حیض آئے تو مرد پر واجب ہے کہ وہ اس کے بستر سے الگ ہو جائے۔ یہ ایک شاذ قول ہے جو علماء کے موقف سے ہٹا ہوا ہے۔ اگرچہ آیت کا عموم یہی تقاضا کرتا ہے، لیکن ثابت شدہ سنت اس کے خلاف ہے، اور ابن عباس کو ان کی خالہ میمونہؓ نے اس پر ٹوکا اور کہا(5): "کیا تم رسول اللہ ﷺ کی سنت سے منہ موڑ رہے ہو"(6)؟!

(1) (د) میں: "جل"۔ (2) چوتھے مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔ (3) التمہید 16/ 71، اور اس سے پہلے کی بات انہی کی ہے، اور دیکھئے الاستذکار 3/ 246-248، اور الاوسط 2/ 215-218۔ (4) (م) میں: الحائض۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں: ان کی خالہ میمونہ ابن عباس کے پاس آئیں؛ اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہی المحرر الوجیز 1/ 298 کے موافق ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (6) امام احمد نے ابن عباس کی خبر (26819) تخریج کی، اور طبری نے 3/ 724 میں عبیدہ کی خبر تخریج کی، اور النحاس کی ناسخ و منسوخ 2/ 20 دیکھیں۔

484 Surah Al-Baqarah: Verse 222

Malik, Al-Shafi'i, Al-Awza'i, Abu Hanifa, Abu Yusuf, and a large group of scholars said: A man is permitted anything above the waist-wrapper (izar)(1). This is based on the Prophet's (PBUH) reply to a questioner who asked: "What is lawful for me regarding my wife when she is menstruating?" He replied: "Let her tighten her waist-wrapper, then you may do as you please with what is above it."(2) And his (PBUH) saying to Aisha when she menstruated: "Tighten your waist-wrapper, then return to your bed."(3)

Ath-Thawri, Muhammad ibn al-Hasan, and some companions of Al-Shafi'i said: One should avoid only the place of blood (vaginal intercourse); because of the Prophet's (PBUH) saying: "Do everything except sexual intercourse." This was previously mentioned(4). This is also the opinion of Dawood(5), and it is the correct view according to Al-Shafi'i(6).

Abu Ma'shar narrated from Ibrahim, from Masruq, who said: I asked Aisha: "What is lawful for me regarding my wife when she is menstruating?" She said: "Everything except the private part (vagina)."(7)

---

(1) In (d), (z), and (m): the izar (waist-wrapper), and what is established from (kh) and (z) matches what is in Al-Tamhid 3/170, and the discussion is from there. (2) Narrated by Malik in Al-Muwatta from Zayd ibn Aslam that a man asked the Messenger of Allah (PBUH)... Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamhid: I do not know of anyone who narrated this hadith as musnad (with a complete chain) with this wording: that a man asked the Messenger of Allah (PBUH) thus, but its meaning is sound and established. We say: This means the hadith is mursal (the link between the successor and the Prophet is missing), for Zayd ibn Aslam did not meet the Prophet (PBUH). Abu Dawud narrated it (212) from the hadith of Abdullah ibn Sa'd al-Ansari. His saying: 'shanuka' (it is your affair/as you please), Ibn al-Athir said in Al-Nihaya 2/437: It is in the accusative case (mansub) due to an implied verb, and it may be in the nominative case (marfu') as a subject (mubtada), with the predicate (khabar) being omitted, estimated as: permissible or allowed. (3) Narrated by Malik in Al-Muwatta 1/58 from Rabi'ah ibn Abi Abd al-Rahman from Aisha (may Allah be pleased with her). Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamhid 3/162: This hadith in Al-Muwatta—as narrated—is munqati' (interrupted), but its meaning is connected through the hadith of Umm Salama from the Prophet (PBUH). We say: The hadith of Umm Salama was narrated by Bukhari (298) and Muslim (296). (4) From the hadith of Anas (may Allah be pleased with him)

in the first issue, page 474 of this volume. (5) Al-Tamhid 3/170, and Al-Istidhkar 3/183-184. (6) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/19, and Al-Muhalla 2/183. However, Al-Nawawi said in Al-Majmu' 2/377: Regarding intimacy with a menstruating woman between the navel and the knee, there are three views. The most correct according to the majority of the companions (of the school) is that it is forbidden, which is what Al-Shafi'i (may Allah have mercy on him) explicitly stated in Al-Umm, Al-Buwayti, and Ahkam al-Qur'an. (7) Narrated by Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 3/38, and mentioned by Ibn Hazm in Al-Muhalla 2/183, and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 3/173.

484 सूरा अल-बकरा: आयत 222

मलिक, अल-शाफई, अल-औज़ाई, अबू हनीफ़ा, अबू यूसुफ़ और विद्वानों के एक बड़े समूह ने कहा: एक आदमी के लिए अपनी पत्नी के तहबंद (इज़ार) के ऊपर का हिस्सा हलाल है(1); क्योंकि पैगंबर (स.अ.व.) ने एक पूछने वाले से कहा था, जिसने पूछा था: "मेरे लिए मेरी पत्नी से क्या हलाल है जब वह मासिक धर्म (हैज़) से हो?" तो उन्होंने कहा: "उसे अपना तहबंद कसने दो, फिर उसके ऊपर जो चाहो करो।"(2) और आयशा से उनका (स.अ.व.) कहना जब उन्हें मासिक धर्म हुआ: "अपने ऊपर अपना तहबंद कस लो, फिर अपने बिस्तर पर वापस आ जाओ।"(3)

अल-थौरी, मुहम्मद बिन अल-हसन और अल-शाफई के कुछ साथियों ने कहा: केवल खून वाली जगह (योनि मैथुन) से बचना चाहिए; क्योंकि पैगंबर (स.अ.व.) ने कहा है: "निकाह (संभोग) के अलावा सब कुछ करो।" और यह पहले बताया जा चुका है(4)। यही दाऊद का भी विचार है(5), और अल-शाफई के अनुसार यही सही विचार है(6)।

अबू माशर ने इब्राहिम से, उन्होंने मसरूक से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने आयशा से पूछा: "मेरे लिए मेरी पत्नी से क्या हलाल है जब वह मासिक धर्म से हो?" उन्होंने कहा: "गुप्तांग (योनि) के अलावा सब कुछ।"(7)

---

(1) (द), (ज़) और (म) में: अल-इज़ार (तहबंद), और (ख़) और (ज़) से जो सिद्ध है वह अल-तम्हीद 3/170 के अनुरूप है, और चर्चा वहीं से है। (2) इसे मलिक ने अल-मुवत्ता में ज़ैद बिन असलम से रिवायत किया है कि एक आदमी ने अल्लाह के रसूल ﷺ से पूछा... इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद में कहा: मैं किसी को नहीं जानता जिसने इस हदीस को इन शब्दों के साथ मुसनद (पूरी कड़ी के साथ) रिवायत किया हो: कि एक आदमी ने अल्लाह के रसूल ﷺ से इस तरह पूछा, लेकिन इसका अर्थ सही और स्थापित है। हमने कहा: इसका मतलब है कि हदीस मुरसल है, क्योंकि ज़ैद बिन असलम ने पैगंबर ﷺ को नहीं पाया था। इसे अबू दाऊद (212) ने अब्दुल्ला बिन साद अल-अंसारी की हदीस से निकाला है। उनका कहना: 'शानुका' (यह तुम्हारा मामला है/जैसा तुम चाहो), इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया 2/437 में कहा: यह एक छिपी हुई क्रिया के कारण कर्म कारक (मंसूब) में है, और इसे कर्ता कारक (मर्फ़ू) के रूप में भी लिया जा सकता है, जिसमें विधेय (ख़बर) लुप्त है, जिसका अनुमान है: जायज़ या अनुमेय। (3) इसे मलिक ने अल-मुवत्ता 1/58 में रबीआ बिन अबी अब्द अल-रहमान के माध्यम से आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत किया है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-

तम्हीद 3/162 में कहा: अल-मुवत्ता में यह हदीस - जैसा कि रिवायत की गई है - मुनक़ति (कटी हुई) है, लेकिन इसका अर्थ उम्म सलमा की हदीस के माध्यम से पैगंबर ﷺ से जुड़ा हुआ है। हमने कहा: उम्म सलमा की हदीस बुखारी (298) और मुस्लिम (296) ने निकाली है। (4) अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, इस खंड के पृष्ठ 474 पर पहले मुद्दे में। (5) अल-तम्हीद 3/170, और अल-इस्तिधकार 3/183-184। (6) अल-नहस द्वारा अल-नासिह वल-मंसूख 2/19, और अल-मुहल्ला 2/183। लेकिन अल-नवावी ने अल-मजमूह 2/377 में कहा: नाभि और घुटने के बीच मासिक धर्म वाली महिला के साथ मेल-जोल के बारे में तीन विचार हैं। साथियों (मज़हब के विद्वानों) के बहुमत के अनुसार सबसे सही यह है कि यह हराम है, और यही अल-शाफई (रह.) ने अल-उम्म, अल-बुवैती और अहकाम अल-कुरान में स्पष्ट रूप से कहा है। (7) इसे अल-तहावी ने शरह मानी अल-असार 3/38 में निकाला है, और इब्न हज़म ने अल-मुहल्ला 2/183 में और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 3/173 में इसका उल्लेख किया है।

484 سورة البقرہ : آیت 222

مالک، شافعی، اوزاعی، ابو حنیفہ، ابو یوسف اور علماء کی ایک بڑی جماعت نے کہا: اس (مرد) کے لیے بیوی سے وہ سب جائز ہے جو تہبند (ازار) سے اوپر ہے(1)؛ اس لیے کہ نبی کریم ﷺ نے ایک سائل کے جواب میں، جس نے پوچھا تھا کہ "میرے لیے میری بیوی سے کیا حلال ہے جب وہ حالتِ حیض میں ہو؟" فرمایا: "اسے چاہیے کہ وہ اپنا تہبند مضبوطی سے باندھ لے، پھر تم اس کے اوپر والے حصے کے ساتھ جو چاہو کرو۔"(2) اور آپ ﷺ کا حضرت عائشہ سے فرمانا جب انہیں حیض آیا: "اپنا تہبند مضبوطی سے باندھ لو، پھر اپنے بستر پر واپس آ جاؤ۔"(3)

ثوری، محمد بن الحسن اور شافعی کے بعض اصحاب نے کہا: صرف خون کی جگہ (مباشرت) سے پرہیز کیا جائے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا فرمان ہے: "نکاح (جماع) کے علاوہ سب کچھ کرو۔" اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے(4)۔ یہی داؤد کا قول ہے(5)، اور شافعی کے قول کے مطابق یہی صحیح ہے(6)۔

ابو معشر نے ابراہیم سے، انہوں نے مسروق سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے حضرت عائشہ سے پوچھا: "میرے لیے میری بیوی سے کیا حلال ہے جب وہ حالتِ حیض میں ہو؟" انہوں نے فرمایا: "شرمگاہ (فرج) کے علاوہ ہر چیز۔"(7)

---

(1) (د)، (ز) اور (م) میں: "الازار" ہے، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ 'التمہید' 3/170 کے مطابق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (2) اسے مالک نے 'المؤطا' میں زید بن اسلم سے روایت کیا کہ ایک شخص نے رسول اللہ ﷺ سے سوال کیا... ابن عبد البر نے 'التمہید' میں کہا: میں کسی ایسے شخص کو نہیں جانتا جس نے اس حدیث کو ان الفاظ کے ساتھ مسنداً روایت کیا ہو: کہ ایک

شخص نے رسول اللہ ﷺ سے اس طرح سوال کیا، تاہم اس کے معنی صحیح اور ثابت ہیں۔ ہم کہتے ہیں: اس کا مطلب یہ ہے کہ حدیث مرسل ہے، کیونکہ زید بن اسلم نے نبی ﷺ کو نہیں پایا تھا۔ اسے ابو داؤد (212) نے عبداللہ بن سعد الانصاری کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ آپ ﷺ کا قول: 'شانک' (تمہارا معاملہ ہے)، ابن الاثیر نے 'النہایہ' 2/437 میں کہا: یہ ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے منصوب ہے، اور اسے رفع کے ساتھ مبتدا پڑھنا بھی جائز ہے، جس کی خبر محذوف ہے، جس کی تقدیر یہ ہے: "مباح یا جائز ہے"۔ (3) اسے مالک نے 'المؤطا' 1/58 میں ربیعہ بن ابی عبد الرحمن کے واسطے سے حضرت عائشہ (رضی اللہ عنہا) سے روایت کیا ہے۔ ابن عبد البر نے 'التمہید' 3/162 میں کہا: یہ حدیث 'المؤطا' میں اسی طرح - جیسا کہ روایت کی گئی ہے - منقطع ہے، لیکن اس کے معنی حضرت ام سلمہ کی نبی ﷺ سے مروی حدیث سے جڑتے ہیں۔ ہم کہتے ہیں: حضرت ام سلمہ کی حدیث بخاری (298) اور مسلم (296) نے روایت کی ہے۔ (4) حضرت انس (رضی اللہ عنہ) کی حدیث سے، اسی جلد کے صفحہ 474 پر پہلے مسئلے میں۔ (5) 'التمہید' 3/170، اور 'الاستذکار' 3/183-184۔ (6) النحاس کی 'الناسخ والمنسوخ' 2/19، اور 'المحلی' 2/183۔ لیکن نووی نے 'المجموع' 2/377 میں کہا: حائضہ کے ساتھ ناف اور گھٹنے کے درمیان مباشرت (چھونے) کے بارے میں تین آراء ہیں، ان میں سے اصحاب (شافعیہ) کی اکثریت کے نزدیک سب سے صحیح قول یہ ہے کہ یہ حرام ہے، اور امام شافعی (رحمہ اللہ) نے 'الام'، 'البویطی' اور 'احکام القرآن' میں اسی کی صراحت کی ہے۔ (7) اسے طحاوی نے 'شرح معانی الآثار' 3/38 میں روایت کیا ہے، اور ابن حزم نے 'المحلی' 2/183 میں اور ابن عبد البر نے 'التمہید' 3/173 میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 222 485 The scholars said: Touching the menstruating woman while she is wearing a waist-wrapper (izār) is done as a precaution and to block the means (sadd al-dhari'ah). This is because if touching her thighs were permitted, it could lead to the site of blood flow, which is prohibited by consensus. Thus, he (the Prophet) commanded that as a precaution. What is prohibited itself is the site of blood flow. In this way, the meanings of the reports (athar) agree and do not contradict. Success is through Allah (1). Eighth: They differed regarding a man who has intercourse with his wife while she is menstruating: what is due from him? Malik, Al-Shafi'i, and Abu Hanifah said: He should seek Allah's forgiveness, and there is nothing else upon him. This is also the view of Rabi'ah and Yahya bin Sa'id, and it was said by Dawud. It was narrated from Muhammad bin al-Hasan: He gives half a dinar in charity. Ahmad said: He gives a dinar or half a dinar in charity (2). Ahmad also said: How excellent is the hadith of Abd al-Hamid from Miqsam from Ibn Abbas from the Prophet (peace be upon him): "Let him give a dinar or half a dinar in charity." It was recorded by Abu Dawud, who said: This is the correct narration. He said: A dinar or half a dinar (3). Al-Tabari considered it recommended (mustahabb); if he does not do it, there is nothing upon him, which is the view of Al-Shafi'i in Baghdad. A group of scholars of hadith said: If he had intercourse while there was blood, then a dinar is due, and if he had intercourse after it stopped (but before washing), then half a dinar. Al-Awza'i said: Whoever has intercourse with his wife while she is menstruating should give two-fifths (4) of a dinar in charity (5). All the paths (chains of narration) for this (6) are in the Sunan of Abu Dawud, Al-Daraqutni, and others (7).

---

(1) See Al-Tamhid 3/174. (2) His saying: Ahmad said: He gives a dinar or half a dinar in charity, is not in (M). (3) Sunan Abi Dawud (264) and (2168), Musnad Ahmad (2032). Al-Tirmidhi said: The hadith of expiation for having intercourse with a menstruating woman has been narrated from Ibn Abbas as both marfu' (attributed to the Prophet) and mawquf (attributed to the Companion). See Al-Awsat 2/212, and the commentary on the hadith in Musnad Ahmad. (4) In (D) and (Z): "with one-fifth", and likewise it is in Sunan al-Darimi (1116). In a narration mentioned by Abu Dawud after (266) from Al-Awza'i with a problematic chain (mu'dal) to the Prophet (peace be upon him), he said: "He commanded him to give two-fifths of a dinar in charity." Ibn al-Mundhir recorded in Al-Awsat 2/210 from Al-Awza'i his saying: If he had intercourse with her after she became pure from menses but before she had performed a ritual bath (ghusl), then half a dinar. (5) Al-Tamhid 3/175-178. See Al-Istidhkar 3/186-188, and Al-Awsat

2/209-212. (6) In (M): "for this" (li-hadha). (7) Sunan Abi Dawud 1/181-183, and Sunan Al-Daraqutni 3/286-287.

सूरह अल-बकराह: आयत २२२ ४८५ विद्वानों ने कहा: मासिक धर्म वाली महिला को कमरबंद (इज़ार) पहने हुए स्पर्श करना एहतियात के तौर पर और बुराई के रास्ते को रोकने (सद्द अल-ज़रिया) के लिए है। ऐसा इसलिए क्योंकि यदि उसकी जांघों को छूना जायज़ होता, तो यह रक्त के स्थान तक ले जा सकता था, जो सर्वसम्मति से वर्जित है। इसलिए, उन्होंने (पैगंबर ने) एहतियात के तौर पर इसका आदेश दिया। जो चीज़ स्वयं वर्जित है वह रक्त का स्थान है। इस तरह, हदीसों (आसार) के अर्थ आपस में सहमत होते हैं और उनमें कोई विरोध नहीं रहता। सफलता अल्लाह की ओर से है (१)। आठवाँ: उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जो अपनी पत्नी के पास तब जाता है जब वह मासिक धर्म में हो: उस पर क्या अनिवार्य है? मालिक, अल-शाफई और अबू हनीफा ने कहा: वह अल्लाह से माफी माँगे, और उस पर कुछ भी (जुर्माना) नहीं है। रबीआ और यहया बिन सईद का भी यही मत है, और दाऊद ने भी यही कहा। मुहम्मद बिन अल-हसन से रिवायत है: वह आधा दीनार दान (सदक़ा) करे। अहमद ने कहा: वह एक दीनार या आधा दीनार दान करे (२)। अहमद ने यह भी कहा: मिक़सम के माध्यम से इब्न अब्बास से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की अब्दुल हामिद वाली हदीस कितनी अच्छी है: "उसे एक दीनार या आधा दीनार दान करने दें।" इसे अबू दाऊद ने निकाला और कहा: यही सही रिवायत है। उन्होंने कहा: एक दीनार या आधा दीनार (३)। अल-तबरी ने इसे मुस्तहब (पसंदीदा) माना है; यदि वह ऐसा नहीं करता है तो उस पर कुछ भी नहीं है, जो बगदाद में अल-शाफई का मत है। हदीस के विद्वानों के एक समूह ने कहा: यदि उसने रक्त के दौरान संभोग किया, तो उस पर एक दीनार है, और यदि उसने रक्त रुकने के बाद (लेकिन नहाने से पहले) संभोग किया, तो आधा दीनार। अल-औज़ाई ने कहा: जो कोई अपनी पत्नी के मासिक धर्म के दौरान उससे संभोग करता है, वह दीनार के दो-पांचवें हिस्से (४) का दान करे (५)। इस (६) के सभी मार्ग (रिवायतें) सुनन अबू दाऊद, अल-दाराकुतनी और अन्य (७) में हैं।

---

(१) देखें अल-तमहीद ३/१७४। (२) उनका कहना: अहमद ने कहा: वह एक दीनार या आधा दीनार दान करे, (म) संस्करण में नहीं है। (३) सुनन अबू दाऊद (२६४) और (२१६८), मुसनद अहमद (२०३२)। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: मासिक धर्म वाली स्त्री के पास जाने के कफ़्फ़ारे की हदीस इब्न अब्बास से मरफू और मौक़ूफ़ दोनों तरह से रिवायत की गई है। देखें अल-औसत २/२१२, और मुसनद अहमद में हदीस पर टिप्पणी। (४) (द) और (ज़) में: "पांचवें हिस्से के साथ", और इसी तरह यह सुनन अल-दारिमी (१११६) में है। अबू दाऊद द्वारा (२६६) के बाद अल-औज़ाई से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) तक एक जटिल (मुअदल) सनद के साथ वर्णित एक रिवायत में उन्होंने

कहा: "उन्होंने उसे दीनार का दो-पांचवां हिस्सा दान करने का आदेश दिया।" इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत २/२१० में अल-औज़ाई से उनके इस कथन को उद्धृत किया: यदि उसने मासिक धर्म से पवित्र होने के बाद लेकिन स्नान (गुस्ल) करने से पहले उससे संभोग किया, तो आधा दीनार। (५) अल-तमहीद ३/१७५-१७८। देखें अल-इस्तिज़कार ३/१८६-१८८, और अल-औसत २/२०९-२१२। (६) (म) में: इसके लिए (लि-हाज़ा)। (७) सुनन अबू दाऊद १/१८१-१८३, और सुनन अल-दाराकुतनी ३/२८६-२८७।

سورة البقرہ: آیت ۲۲۲ ۴۸۵ علماء نے کہا: حائضہ عورت سے اس حال میں مباشرت کرنا کہ وہ تہبند باندھے ہوئے ہو، احتیاط کے طور پر اور برائی کے ذریعے کو ختم کرنے (سد الذریعہ) کے لیے ہے۔ کیونکہ اگر وہ اس کی رانوں کو حلال قرار دے دیتے تو یہ خون کی جگہ تک پہنچنے کا ذریعہ بن جاتا جو کہ بالاجماع حرام ہے۔ چنانچہ آپ ﷺ نے احتیاطاً اس کا حکم دیا۔ اور اصل میں حرام وہی خون کی جگہ ہے۔ اس طرح احادیث (آثار) کے معانی متفق ہو جاتے ہیں اور ان میں کوئی تضاد نہیں رہتا۔ اور توفیق اللہ ہی کی طرف سے ہے (۱)۔ آٹھواں: ان کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو اپنی بیوی کے پاس اس حال میں آئے کہ وہ حائضہ ہو: اس پر کیا واجب ہے؟ امام مالک، امام شافعی اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: وہ اللہ سے مغفرت طلب کرے، اور اس پر کچھ (اور) لازم نہیں ہے۔ یہی قول ربیعہ اور یحییٰ بن سعید کا ہے، اور امام داؤد نے بھی یہی کہا ہے۔ محمد بن الحسن سے مروی ہے: وہ آدھا دینار صدقہ کرے۔ امام احمد نے فرمایا: وہ ایک دینار یا آدھا دینار صدقہ کرے (۲)۔ اور امام احمد نے (یہ بھی) فرمایا: مقسم کے واسطے سے ابن عباس سے نبی کریم ﷺ کی عبدالحمید والی حدیث کتنی عمدہ ہے: "وہ ایک دینار یا آدھا دینار صدقہ کرے۔" اسے ابو داؤد نے روایت کیا اور کہا: یہی صحیح روایت ہے۔ انہوں نے کہا: ایک دینار یا آدھا دینار (۳)۔ اور طبری نے اسے مستحب قرار دیا ہے، پس اگر وہ نہ کرے تو اس پر کچھ نہیں ہے، اور یہی بغداد میں امام شافعی کا قول ہے۔ اہل حدیث کی ایک جماعت نے کہا: اگر خون کے دوران جماع کیا تو اس پر ایک دینار ہے، اور اگر خون رکنے کے بعد (غسل سے پہلے) کیا تو آدھا دینار| امام اوزاعی نے فرمایا: جس نے اپنی بیوی سے حالت حیض میں جماع کیا وہ دینار کے دو پانچویں حصے (۴) صدقہ کرے (۵)۔ اور اس (۶) کے تمام طرق (روایات) سنن ابی داؤد، دارقطنی وغیرہما (۷) میں موجود ہیں۔

(۱) دیکھئے التمہید ۳/ ۱۷۴۔ (۲) ان کا قول: "امام احمد نے فرمایا: وہ ایک دینار یا آدھا دینار صدقہ کرے"، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۳) سنن ابی داؤد (۲۶۴) اور (۲۱۶۸)، مسند احمد (۲۰۳۲)۔ امام ترمذی نے کہا: حائضہ کے پاس آنے کے کفارہ کی حدیث ابن عباس سے مرفوع اور موقوف دونوں طرح سے مروی ہے۔ دیکھئے الاوسط ۲/ ۲۱۲، اور مسند احمد میں حدیث پر تبصرہ۔ (۴) نسخہ (د) اور (ظ) میں "پانچویں حصے کے ساتھ" ہے، اور اسی طرح سنن دارمی (۱۱۱۶) میں بھی ہے۔ ابو داؤد نے (۲۶۶) کے بعد ایک روایت ذکر کی ہے جو امام اوزاعی سے ایک معضل سند کے ساتھ نبی کریم ﷺ تک پہنچتی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "انہیں حکم دیا کہ دینار کے دو پانچویں حصے صدقہ کریں۔" ابن منذر نے الاوسط ۲/ ۲۱۰ میں امام اوزاعی کا یہ قول نقل کیا ہے کہ: اگر اس نے حیض سے پاک ہونے کے بعد لیکن غسل کرنے سے پہلے جماع کیا تو آدھا دینار ہے۔ (۵) التمہید ۳/ ۱۷۵-۱۷۸۔ دیکھئے الاستذکار ۳/ ۱۸۶-۱۸۸، اور الاوسط ۲/ ۲۰۹-۲۱۲۔ (۶) نسخہ (م) میں: اس کے لیے (لہذا)۔ (۷) سنن ابی داؤد ۱/ ۱۸۱-۱۸۳، اور سنن دارقطنی ۳/ ۲۸۶-۲۸۷۔

Surah Al-Baqarah: Verse 222 486

In the book of At-Tirmidhi (1), it is narrated from Ibn Abbas that the Prophet (PBUH) said: "If it is red blood, then a dinar [is due], and if it is yellow blood, then half a dinar." Abu Umar (2) said: The argument of those who do not mandate an expiation other than seeking forgiveness and repentance is the inconsistency of this hadith from Ibn Abbas, and that the likes of it do not constitute proof, and that the state of being free of obligation (bara'ah al-dhimmah) is the default. Nothing should be established as due to a needy person or anyone else except with evidence that is undeniable and beyond reproach; and that is absent in this matter. Ninth: His, the Exalted, saying: {And do not approach them until they are pure} Ibn al-Arabi (3) said: I heard al-Shashi in a scholarly gathering saying: If it is said 'la taqrab' with a fathah on the 'Ra' - it means: do not engage in the act, and if (4) it is with a dammah on the 'Ra' it means: do not draw near to him. Nafi', Abu 'Amr, Ibn Kathir, Ibn 'Amir, and 'Asim in the narration of Hafs from him recited: "yathurna" with a sukun on the 'Ta' and a dammah on the 'Ha'. Hamzah, al-Kisa'i, and 'Asim in the narration of Abu Bakr and al-Mufaddal recited: "yattah-harna" with a shaddah on the 'Ta' and 'Ha' and a fathah on both (5). In the codex (Mus-haf) of Ubayy and Abdullah: "yatatahharna", and in the codex of Anas bin Malik: "And do not approach women during their menstruation and stay away from them until they cleanse themselves (yatatahharna)" (6). At-Tabari preferred the recitation with the shaddah on the 'Ta', and said: it means they wash themselves (bathe), because of the consensus of all that it is forbidden for a man to approach his wife after the cessation of blood until she is pure. He said: The disagreement is only over what 'purity' is. Some people said: it is washing with water (Ghusl). Some people said: it is an ablution (Wudu) like the ablution for prayer. Some people said: it is washing the private parts, and that makes her lawful for her husband even if she has not bathed from the menstruation (7). Abu Ali al-Farisi preferred the recitation without the shaddah...

(1) Sunan al-Tirmidhi (137). (2) Al-Tamhid 3/178. (3) Ahkam al-Qur'an 1/164. (4) In (M): And if. (5) Al-Sab'ah p. 182, and al-Taysir p. 80, and the discussion in al-Muharrar al-Wajiz 1/298. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/298, and al-Zamakhshari mentioned the recitation of Ibn Mas'ud in al-Kashshaf 1/361, and al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/143, and Abu Hayyan mentioned in al-Bahr 2/168 the recitation of Abdullah, Ubayy, and Anas, and commented on Anas's recitation by saying: It should be taken as interpretation, not as being part of the Quran, due to its frequent deviation from the

standard text (al-Sawad). (7) Tafsir al-Tabari 3/732, and the author quoted it from him through Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/298. Ibn... said =

सूरह अल-बकरा: आयत २२२ ४८६

और तिरमिज़ी की किताब (१) में इब्न अब्बास से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "अगर वह सुर्ख (लाल) खून हो तो एक दीनार [कफ़ारा] है, और अगर वह ज़र्द (पीला) खून हो तो आधा दीनार।" अबू उमर (२) ने कहा: उन लोगों की दलील जो इस्तग़फार और तौबा के अलावा कफ़ारा लाज़िम नहीं मानते, इब्न अब्बास से मरवी इस हदीस का इज़्तिराब (अस्थिरता) है, और यह कि इसकी मिसाल से दलील कायम नहीं होती, और यह कि असल बरी-उद-ज़िम्मा (ज़िम्मेदारी से मुक्त) होना है; और किसी मिस्कीन या किसी और के लिए कोई चीज़ तब तक साबित नहीं की जानी चाहिए जब तक कि ऐसी दलील न हो जिसका कोई जवाब न हो और जिस पर कोई ऐतराज़ न हो; और वह इस मसले में मौजूद नहीं है। नौवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान है: {और उनके करीब न जाओ जब तक कि वे पाक न हो जाएं} इब्न अल-अरबी (३) ने कहा: मैंने अल-शाशी को एक इल्मी महफ़िल में कहते हुए सुना: जब 'ला तक़रब' रा पर फत्ह के साथ कहा जाए, तो इसका मतलब है: अमल (संभोग) न करो, और अगर (४) रा पर दम्मह के साथ हो, तो इसका मतलब है: उसके पास न जाओ। नाफ़े, अबू अम्र, इब्न कसीर, इब्न आमिर और आसिम ने हफ़्स की रिवायत में पढ़ा है: "यथुरना" 'ता' पर सुकून और 'हा' पर दम्मह के साथ। हमज़ा, अल-किसाई और आसिम ने अबू बक्र और अल-मुफद्दल की रिवायत में पढ़ा है: "यत्ताह-हरना" 'ता' और 'हा' पर तशदीद और दोनों पर फत्ह के साथ (५)। उबैय और अब्दुल्ला के मुसहफ़ में "यतताह-हरना" है, और अनस बिन मालिक के मुसहफ़ में है: "और औरतों के करीब न जाओ जब वे हैज़ की हालत में हों और उनसे अलग रहो जब तक कि वे पाक न हो जाएं (यतताह-हरना)" (६)। अत-तबरी ने 'ता' पर तशदीद वाली क़िरात को तरजीह दी है और कहा है: इसका मतलब है कि वे गुस्ल कर लें, क्योंकि इस पर सब का इज्मा (सहमति) है कि खून रुकने के बाद जब तक औरत पाक न हो जाए, मर्द के लिए उसके करीब जाना हराम है। उन्होंने कहा: इख्तिलाफ़ सिर्फ इसमें है कि पाकी (तुहर) क्या है। कुछ लोगों ने कहा: यह पानी से गुस्ल करना है। कुछ लोगों ने कहा: यह नमाज़ के वज़ू जैसा वज़ू है। कुछ लोगों ने कहा: यह शर्मगाह का धोना है, और इससे वह अपने शौहर के लिए हलाल हो जाती है चाहे उसने हैज़ का गुस्ल न किया हो (७)। अबू अली अल-फारसी ने तख़्फ़ीफ़ वाली क़िरात को तरजीह दी...

(१) सुनन अत-तिरमिज़ी (१३७)। (२) अत-तमहीद ३/१७८। (३) अहकाम अल-कुरआन १/१६४। (४) (म) में: और अगर। (५) अस-सबअह पृ. १८२, और अत-तयसीर पृ. ८०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज १/२९८ में चर्चा। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/२९८, और अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ १/३६१ में

इब्न मसूद की क़िरात का ज़िक्र किया है, और अल-फर्रा ने मआनी अल-कुरआन १/१४३ में, और अबू हय्यान ने अल-बह्र २/१६८ में अब्दुल्ला, उबैय और अनस की क़िरात का ज़िक्र किया है, और अनस की क़िरात पर यह टिप्पणी की है: इसे तफ़सीर पर महमूल किया जाना चाहिए, न कि इस पर कि यह कुरआन है; क्योंकि यह रस्म-उल-ख़त (सवाद) के बहुत खिलाफ है। (७) तफ़सीर अत-तबरी ३/७३२, और मुसन्निफ़ ने इसे उनके हवाले से इब्न अतिय्या के ज़रिए अल-मुहर्रर अल-वजीज १/२९८ में नक़ल किया है। इब्न... ने कहा =

سورہ البقرہ : آیت ۲۲۲ ۴۸۶

اور کتاب الترمذی(۱) میں ابن عباس سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «اگر سرخ خون ہو تو ایک دینار، اور اگر زرد خون ہو تو آدھا دینار [بطور کفارہ] ہے»۔ ابو عمر(۲) نے کہا: ان لوگوں کی حجت جو استغفار اور توبہ کے علاوہ کفارہ واجب نہیں قرار دیتے، ابن عباس سے اس حدیث کا اضطراب ہے، اور یہ کہ اس جیسی حدیث سے حجت قائم نہیں ہوتی، اور یہ کہ ذمہ برات پر ہے؛ اور یہ واجب نہیں کہ کسی مسکین یا کسی اور کے لیے کوئی چیز ثابت کی جائے سوائے ایسی دلیل کے جس کا کوئی دفاع نہ ہو اور جس پر کوئی اعتراض نہ ہو؛ اور وہ اس مسئلے میں معدوم ہے۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ﴾ ابن العربی(۳) نے کہا: میں نے الشاشی کو ایک علمی مجلس میں یہ کہتے ہوئے سنا: جب 'لا تقرب' را کے فتحہ (زبر) کے ساتھ کہا جائے - تو اس کا معنی ہے: فعل (جماع) میں ملوث نہ ہو، اور اگر(۴) را کے ضمہ (پیش) کے ساتھ ہو تو اس کا معنی ہے: اس کے قریب نہ جاؤ۔ اور نافع، ابو عمرو، ابن کثیر، ابن عامر اور عاصم نے حفص کی روایت میں اسے «يَطْهُرْنَ» طاء کے سکون اور ہاء کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور حمزہ، الکسائی اور عاصم نے ابوبکر اور المفضل کی روایت میں «يَطَّهَّرْنَ» طاء اور ہاء کی تشدید اور دونوں کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے(۵)۔ اور ابی اور عبداللہ کے مصحف میں «یتطھرن» ہے، اور انس بن مالک کے مصحف میں ہے: «اور عورتوں کے قریب نہ جاؤ ان کی حیض کی حالت میں اور ان سے الگ رہو یہاں تک کہ وہ پاک ہو جائیں (یتطھرن)»(۶)۔ اور الطبری نے طاء کی تشدید والی قرات کو ترجیح دی ہے، اور کہا: یہ «یغتسلن» (وہ غسل کر لیں) کے معنی میں ہے، کیونکہ اس پر سب کا اجماع ہے کہ خون بند ہونے کے بعد جب تک عورت پاک نہ ہو جائے مرد کے لیے اپنی بیوی کے قریب جانا حرام ہے۔ انہوں نے کہا: اختلاف صرف اس

میں ہے کہ پاکیزگی (طہر) کیا ہے، چنانچہ ایک گروہ نے کہا: یہ پانی سے غسل کرنا ہے۔ ایک گروہ نے کہا: یہ نماز کے وضو جیسا وضو ہے۔ ایک گروہ نے کہا: یہ شرمگاہ کا دھونا ہے، اور اس سے وہ اپنے شوہر کے لیے حلال ہو جاتی ہے اگرچہ اس نے حیض سے غسل نہ کیا ہو(۷)۔ اور ابو علی الفارسی نے تخفیف والی قرات کو ترجیح دی...

(۱) سنن الترمذی (۱۳۷)۔ (۲) التمہید ۳/۱۷۸۔ (۳) احکام القرآن ۱ / ۱۶۴۔ (۴) (م) میں: وإن۔ (۵) السبعۃ ص ۱۸۲، والتیسیر ص ۸۰، اور المحرر الوجیز ۱/۲۹۸ میں کلام۔ (۶) المحرر الوجیز ۱ / ۲۹۸، اور الزمخشری نے الکشاف ۱/۳۶۱ میں ابن مسعود کی قرات کا ذکر کیا ہے، اور الفراء نے معانی القرآن ۱ / ۱۴۳ میں، اور ابو حیان نے البحر ۲/۱۶۸ میں عبداللہ، ابی اور انس کی قرات کا ذکر کیا ہے، اور انس کی قرات پر یہ تبصرہ کیا ہے: اسے تفسیر پر محمول کرنا چاہیے، نہ کہ اس پر کہ یہ قرآن ہے؛ کیونکہ یہ سواد (عام رسم الخط) کے بہت زیادہ مخالف ہے۔ (۷) تفسیر الطبری ۳/۷۳۲، اور مصنف نے اسے ان کے حوالے سے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۱/۲۹۸ میں نقل کیا ہے۔ ابن... نے کہا =

Surah Al-Baqarah: Verse 222 (487)

...the letter 'Ta', as it is a triliteral root opposite to 'Tamath' (menstruation), and it is triliteral (1).

Tenth point: The Almighty's saying: {Then when they have purified themselves} means with water. This is the view of Malik and the majority of scholars. They hold that the purity that makes intercourse permissible with a menstruating woman whose blood has stopped is her purification with water, like the purification of one in a state of 'Janaba' (major ritual impurity). Neither Tayammum (dry ablution) nor anything else suffices. This was also said by Ash-Shafi'i (5), At-Tabari, Muhammad bin Maslamah, the people of Medina, and others.

Yahya bin Bukayr and Muhammad bin Ka'b Al-Qurazi said: If a menstruating woman becomes pure and performs Tayammum where there is no water, she becomes permissible for her husband even if she has not bathed. Mujahid, Ikrimah, and Tawus said: The cessation of blood makes her permissible for her husband, but only after she performs Wudu (ablution) (6).

Abu Hanifa, Abu Yusuf, and Muhammad said: If her bleeding stops after ten days have passed, it is permissible for him to have intercourse with her (7) before she bathes. If the bleeding stops before ten days, it is not permissible until she bathes or a prayer time begins (8). This is an arbitrary ruling with no basis, and they have ruled for the menstruating woman after...

= Atiyah: At-Tabari's view that the reading with a doubled 'Ta' implies bathing, while the light reading implies the cessation of blood, is not necessarily required, and similarly, his claim of consensus. (1) Thus the author, may God have mercy on him, quoted from Ibn Atiyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/298. There is an abbreviation in the speech; Abu Ali al-Farisi in 'Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah' 2/321-322 preferred 'Tahara' with a Fatha on the 'Ain' over 'Tahura' with a Damma on the 'Ain', both being light. Al-Farisi said: Abu al-Hasan said: 'Taharat al-mar'ah' (the woman became pure), while others said 'Tahurat'. The correct view is that 'Taharat' with a Fatha on the 'Ain' is more analogous because it is the opposite of 'Tamathat', so it should be on the pattern of its opposite, like 'Atisha' (to be thirsty) and 'Rawiya' (to be quenched), and such. (2) In (D), (Z), and (M): 'it becomes permissible by it', and what is fixed is from (Kh) and (Zha), which agrees with 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/299, and the speech is from it. (3) In the manuscripts: 'who' (masculine), and what is fixed is from 'Al-Muharrar al-

Wajiz'. (4) In (Kh) and (M): 'like the purity', and what is fixed is from the rest of the manuscripts, which agrees with 'Al-Muharrar al-Wajiz'. (5) In (D), (Z), and (M): 'Malik and Ash-Shafi'i said...', and what is fixed is from (Kh) and (Zha), as the author mentioned Malik at the beginning. The speech here is from 'Al-Tamhid' 3/178 and 'Al-Istidhkar' 3/188. (6) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/299. However, Ibn al-Mundhir mentioned in 'Al-Awsat' 2/214 that a contrary view has been established from Ata, Mujahid, and he mentioned that the one who narrated the concession from Tawus, Ata, and Mujahid is Layth bin Abi Sulaym. This means it is not strong. See 'Musannaf Abd al-Razzaq' (1272) and (1273), and 'Sunan al-Darimi' 1/266-267. (7) In the manuscripts: 'he has intercourse' (verb), and what is fixed is from (M), which agrees with 'Al-Tamhid' 3/178, and the speech is from it. (8) In (M): 'the prayer'.

सूरह अल-बकरा: आयत 222 (487)

...अक्षर 'ता', क्योंकि यह 'तमथ' (मासिक धर्म) के विपरीत एक त्रिवर्णी मूल है, और यह त्रिवर्णी है (1)।

दसवां बिंदु: सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर जब वे शुद्ध हो जाएं} का अर्थ है पानी से। यह मलिक और अधिकांश विद्वानों का मत है। वे मानते हैं कि वह पवित्रता जो उस मासिक धर्म वाली महिला के साथ संभोग को वैध बनाती है जिसका रक्त रुक गया है, वह पानी से उसकी शुद्धि है, जैसे 'जनाबा' (बड़ी अनुष्ठानिक अशुद्धि) की स्थिति में शुद्धि होती है। न तो तयम्मुम (सूखा वज़ू) और न ही कुछ और इसके लिए पर्याप्त है। यही बात अल-शाफई (5), अल-तबरी, मुहम्मद बिन मसलमा, मदीना के लोगों और अन्य लोगों ने भी कही है।

यया बिन बुकेयर और मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी ने कहा: यदि मासिक धर्म वाली महिला शुद्ध हो जाती है और जहाँ पानी नहीं है वहाँ तयम्मुम करती है, तो वह अपने पति के लिए वैध हो जाती है भले ही उसने स्नान न किया हो। मुजाहिद, इक्रमा और ताऊस ने कहा: रक्त का रुकना उसे उसके पति के लिए वैध बना देता है, लेकिन केवल वज़ू (शुद्धि) करने के बाद (6)।

अबू हनीफा, अबू यूसुफ और मुहम्मद ने कहा: यदि दस दिन बीत जाने के बाद उसका रक्तस्राव रुक जाता है, तो उसके स्नान करने से पहले उसके लिए उसके साथ संभोग करना जायज़ है (7)। यदि रक्तस्राव दस दिनों से पहले रुक जाता है, तो यह तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह स्नान न कर ले या नमाज़ का समय न हो जाए (8)। यह एक मनमाना फैसला है जिसका कोई आधार नहीं है, और उन्होंने मासिक धर्म वाली महिला के लिए इसके बाद फैसला सुनाया है...

= अतिया: अल-तबरी का विचार कि दोहरी 'ता' के साथ पढ़ने का अर्थ स्नान है, जबकि हल्का पढ़ने का अर्थ रक्त का रुकना है, अनिवार्य रूप से आवश्यक नहीं है, और इसी तरह सर्वसम्मति का उनका दावा। (1) इस प्रकार लेखक ने, ईश्वर उन पर दया करे, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 1/298 में इब्न अतिया से उद्धृत किया है। भाषण में संक्षिप्तता है; 'अल-हुज्जाह लिल-कुर्रा अल-सबअह' 2/321-322 में अबू अली अल-फारसी ने 'ऐन' पर दम्मा के साथ 'तहुरा' के बजाय 'ऐन' पर फतहा के साथ 'तहरा' को प्राथमिकता दी, दोनों ही हल्के हैं। अल-फारसी ने कहा: अबू अल-हसन ने कहा: 'तहरत अल-मराह' (महिला शुद्ध हो गई), जबकि अन्य ने 'तहुरात' कहा। सही विचार यह है कि 'ऐन' पर फतहा के साथ 'तहरत' अधिक सादृश्यपूर्ण है क्योंकि यह 'तमथत' का विपरीत है, इसलिए यह

अपने विपरीत के स्वरूप पर होना चाहिए, जैसे 'अतिशा' (प्यास लगना) और 'रविया' (प्यास बुझना), और इसी तरह। (2) (द), (ज़), और (म) में: 'इसके द्वारा जायज़ हो जाता है', और जो तय किया गया है वह (ख़) और (ज़) से है, जो 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 1/299 के साथ मेल खाता है, और भाषण उसी से है। (3) प्रतियों में: 'जो' (पुल्लिंग), और जो तय किया गया है वह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' से है। (4) (ख़) और (म) में: 'शुद्धि की तरह', और जो तय किया गया है वह बाकी प्रतियों से है, जो 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' के साथ मेल खाता है। (5) (द), (ज़), और (म) में: 'मलिक और अल-शाफई ने कहा...', और जो तय किया गया है वह (ख़) और (ज़) से है, जैसा कि लेखक ने शुरुआत में मलिक का उल्लेख किया था। यहाँ का भाषण 'अल-तमहीद' 3/178 और 'अल-इस्तिदकार' 3/188 से है। (6) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 1/299। हालांकि, इब्न अल-मुन्जिर ने 'अल-औसत' 2/214 में उल्लेख किया है कि अता, मुजाहिद से इसके विपरीत मत सिद्ध हुआ है, और उन्होंने उल्लेख किया है कि जिस व्यक्ति ने ताऊस, अता और मुजाहिद से छूट सुनाई है वह लैथ बिन अबी सुलेम है। इसका मतलब है कि यह मजबूत नहीं है। 'मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक' (1272) और (1273), और 'सुनन अल-दारिमी' 1/266-267 देखें। (7) प्रतियों में: 'वह संभोग करता है' (क्रिया), और जो तय किया गया है वह (म) से है, जो 'अल-तमहीद' 3/178 के साथ मेल खाता है, और भाषण उसी से है। (8) (म) में: 'नमाज़' ।

سورہ البقرہ: آیت ۲۲۲ (٤٨٧)

...حرف 'طا'، کیونکہ یہ 'طمث' (حیض) کے برعکس ایک ثلاثی مادہ ہے، اور یہ ثلاثی ہے (١)۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب وہ پاک ہو جائیں} یعنی پانی کے ساتھ۔ یہی امام مالک اور جمہور علماء کا قول ہے، اور یہ کہ وہ پاکیزگی جو اس حائضہ عورت سے جماع کو حلال کرتی ہے جس کا خون بند ہو چکا ہو، اس کا پانی سے پاک ہونا ہے جیسا کہ غسلِ جنابت ہوتا ہے۔ اس میں تیمم یا اس کے علاوہ کوئی چیز کافی نہیں۔ یہی امام شافعی (٥)، طبری، محمد بن مسلمہ، اہل مدینہ اور دیگر نے کہا ہے۔

یحییٰ بن بکیر اور محمد بن کعب القرظی نے کہا: جب حائضہ پاک ہو جائے اور جہاں پانی نہ ہو وہاں تیمم کر لے، تو وہ اپنے شوہر کے لیے حلال ہے اگرچہ اس نے غسل نہ کیا ہو۔ مجاہد، عکرمہ اور طاؤس نے کہا: خون کا بند ہونا اسے اس کے شوہر کے لیے حلال کر دیتا ہے، لیکن اس طرح کہ وہ وضو کر لے (٦)۔

امام ابوحنیفہ، ابویوسف اور محمد نے کہا: اگر دس دن گزرنے کے بعد اس کا خون بند ہو جائے، تو اس کے لیے غسل سے پہلے اس سے وطی (٧) کرنا جائز ہے۔ اور اگر دس دن سے پہلے خون بند ہوا ہو تو غسل کرنے یا نماز کا وقت داخل ہونے تک جائز نہیں (٨)۔ یہ ایک ایسی بات ہے جس کی کوئی وجہ نہیں، اور انہوں نے حائضہ کے لیے اس کے بعد حکم دیا ہے...

= عطیہ: طبری کا یہ کہنا کہ 'طا' کی تشدید والی قرات غسل کو شامل ہے اور ہلکی قرات خون کے انقطاع کو شامل ہے، یہ کوئی لازمی امر نہیں ہے، اور اسی طرح ان کا اجماع کا دعویٰ بھی۔ (١) اسی طرح مصنف رحمہ اللہ نے ابن عطیہ سے 'المحرر الوجیز' ١/٢٩٨ میں نقل کیا ہے، اور کلام

میں اختصار ہے؛ ابو علی الفارسی نے 'الحجة للقراء السبعة' ۲/۳۲۱-۳۲۲ میں 'طَهَر' (عین کے فتحہ کے ساتھ) کو 'طَهُر' (عین کے ضمہ کے ساتھ) پر ترجیح دی ہے، اور دونوں ہی ہلکے (مخفف) ہیں؛ الفارسی نے کہا: ابو الحسن نے کہا: 'طهرت المرأة' (عورت پاک ہو گئی)، اور بعض نے 'طهرت' (ضمہ کے ساتھ) کہا۔ صحیح بات یہ ہے کہ 'طهرت' (فتحہ کے ساتھ) زیادہ قیاسی ہے؛ کیونکہ یہ 'طمثت' کی ضد ہے، پس اسے اپنی ضد کی بنا پر ہونا چاہیے، جیسے: 'عطش' اور 'روی' وغیرہ۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: 'یحل بہ'، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو 'المحرر الوجیز' ۱/۲۹۹ کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (۳) نسخوں میں: 'الذی'، اور جو ثابت ہے وہ 'المحرر الوجیز' سے ہے۔ (٤) (خ) اور (م) میں: 'کطہر'، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے جو 'المحرر الوجیز' کے موافق ہے۔ (٥) (د)، (ز) اور (م) میں: 'وبہ قال مالک والشافعی...'، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور مصنف نے کلام کے شروع میں مالک کا ذکر کر دیا ہے۔ یہاں کلام 'التمہید' ۳/۱۷۸ اور 'الاستذکار' ۳/۱۸۸ سے ہے۔ (٦) 'المحرر الوجیز' ۱/۲۹۹۔ لیکن ابن المنذر نے 'الاوسط' ۲/۲۱٤ میں ذکر کیا ہے کہ عطا اور مجاہد سے اس قول کے خلاف ثابت ہے، اور ذکر کیا کہ جس نے طاؤس، عطا اور مجاہد سے رخصت روایت کی ہے وہ لیث بن ابی سلیم ہے۔ یعنی وہ قوی نہیں ہے۔ دیکھیے 'مصنف عبد الرزاق' (۱۲۷۲) اور (۱۲۷۳)، اور 'سنن الدارمی' ۱/۲٦٦-۲٦۷۔ (۷) نسخوں میں: 'یطأ' (فعل)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو 'التمہید' ۳/۱۷۸ کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (۸) (م) میں: 'الصلاة'۔

Page 488 Surah Al-Baqarah: Verse 222

The cessation of her blood according to the ruling of menstruation(1) in the 'Iddah (waiting period). They said: Her husband has the right to take her back as long as she has not washed from the third menstruation. Based on their analogy, it is not obligatory for her to be copulated with until she washes, in agreement with the people of Medina(2). Our evidence is that Allah, glorified be He, made the ruling dependent on two conditions: first: the cessation of blood, which is His saying: {until they are clean}. And second: washing with water, which is His saying: {And when they have purified themselves}, meaning: they perform Ghusl (ritual bath) with water. This is like His saying: {And test the orphans [in their abilities] until they reach marriageable age} [An-Nisa: 6] verse, so He made the ruling—which is the permissibility of giving them wealth—dependent on two conditions: first: the person reaching the age of marriage. And second: perceiving maturity. Likewise, His saying regarding the one divorced [three times]: {she is not lawful to him after that until she marries a husband other than him} [Al-Baqarah: 230], then the Sunnah came with the condition of 'al-'usaylah' (tasting the sweetness of the second marriage), so the lawfulness depended on both matters together, which are the conclusion of the marriage contract and the occurrence of intercourse(3). Abu Hanifa argued and said: The meaning of the ultimate end in the condition(4) is what is mentioned in the ultimate end before it. Thus, His saying: {until they are clean} (lightened pronunciation) has the same meaning as(5) His saying: {until they purify themselves} (stressed pronunciation), but He combined the two dialects in the verse, as He said: {In it are men who love to purify themselves, and Allah loves those who purify themselves}. Al-Kumayt said: The Ansar were not humiliated in it, nor were they absent when people were absent(6).

Footnotes: (1) In (D) and (M): confinement. (2) Al-Tamhid 3/178, and see Al-Istidhkar 3/189. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/167 and what preceded between brackets from it. It occurred in it: "by conditioning intercourse" instead of "by conditioning al-'usaylah". His saying: "al-'usaylah" refers to the saying of the Messenger of Allah (peace be upon him) to the woman who came to ask him about returning to her first husband - who had divorced her irrevocably - after she had married another. He (peace and blessings be upon him) said: "...No, until you taste his sweetness and he tastes yours." Narrated by Ahmad (24058), Al-Bukhari (5260), and Muslim (1433). Ibn al-Athir said in Al-Nihayah 3/237: He likened the pleasure of intercourse to the tasting of honey. (4) In (Kh), (D), (Z), and (M): The meaning of the

verse is the ultimate end in the condition... and the confirmed is from (Za), see Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/166, as he argued with this speech that what is meant by His saying: {And when they have purified themselves} is: with water. (5) In (Kh) and (Za): it is meaning, and in (D): and it is meaning, and in (Z): it is meaning, and the confirmed is from (M). (6) Sharh Hashimiyyat al-Kumayt p. 64, and in it: nor lost from it.

पृष्ठ 488 सूरह अल-बकराह: आयत 222

इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में मासिक धर्म के नियम(1) के अनुसार उसके रक्त का रुकना। उन्होंने कहा: उसके पति को उस पर वापसी का अधिकार है जब तक कि उसने तीसरे मासिक धर्म से स्नान न कर लिया हो। उनके अनुमान के आधार पर, जब तक वह स्नान न कर ले, तब तक उसके साथ संभोग करना अनिवार्य नहीं है, मदीना के लोगों की सहमति के साथ(2)। हमारा प्रमाण यह है कि अल्लाह सुब्हानहु ने इसमें हुक्म को दो शर्तों पर निर्भर किया है: पहला: रक्त का रुकना, और वह उसका कथन है: {जब तक कि वे पवित्र न हो जाएं}। और दूसरा: पानी से स्नान करना, और वह उसका कथन है: {फिर जब वे पवित्र हो जाएं}, अर्थात: वे पानी से गुस्ल (धार्मिक स्नान) कर लें। यह अल्लाह के इस कथन के समान है: {और अनाथों को परखते रहो यहाँ तक कि वे विवाह की आयु को पहुँच जाएँ} [अन-निसा: 6] आयत, तो उसने हुक्म को - जो कि धन देने की अनुमति है - दो शर्तों पर निर्भर किया: पहला: व्यक्ति का विवाह की आयु तक पहुँचना। और दूसरा: समझदारी (परिपक्वता) का अनुभव करना। इसी प्रकार तलाकशुदा [तीन बार] के बारे में उसका कथन: {तो उसके बाद वह उसके लिए तब तक हलाल नहीं है जब तक कि वह उसके अलावा किसी और पति से विवाह न कर ले} [अल-बकराह: 230], फिर सुन्नत 'अल-उसैला' (दूसरे विवाह की मिठास चखना) की शर्त के साथ आई, तो हलाल होना दोनों बातों पर निर्भर रहा, जो कि निकाह (विवाह अनुबंध) का संपन्न होना और संभोग का होना है(3)। अबू हनीफा ने तर्क दिया और कहा: शर्त में अंत का अर्थ(4) वही है जो उससे पहले अंत में वर्णित है। अत; उनका कथन: {जब तक कि वे पवित्र न हो जाएं} (हल्का उच्चारण) वही अर्थ रखता है(5) जो उनके कथन: {जब तक कि वे स्वयं को पवित्र न कर लें} (कठोर उच्चारण) का है, लेकिन उन्होंने आयत में दोनों बोलियों को मिला दिया है, जैसा कि उन्होंने कहा: {उसमें ऐसे लोग हैं जो पवित्र होना पसंद करते हैं, और अल्लाह पवित्र होने वालों को पसंद करता है}। अल-कुमैत ने कहा: अंसार उसमें अपमानित नहीं थे, और न ही वे अनुपस्थित थे जब लोग अनुपस्थित थे(6)।

पाद टिप्पणियाँ: (1) (द) और (म) में: कारावास। (2) अल-तमहीद 3/178, और अल-इस्तिधकार 3/189 देखें। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/167 और कोष्ठक के बीच जो पहले आया था। इसमें हुआ: "संभोग की शर्त लगाकर", "अल-उसैला की शर्त लगाकर" के स्थान पर। उनका कहना: "अल-उसैला", अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के उस महिला के प्रति कथन को संदर्भित करता है जो उनसे अपने पहले पति के पास लौटने के बारे में पूछने आई थी - जिसने उसे पूरी तरह से तलाक दे दिया था - उसके बाद जब उसने दूसरे से शादी कर ली थी। उन्होंने (शांति और

आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "...नहीं, जब तक कि तुम उसकी मिठास न चख लो और वह तुम्हारी मिठास न चख ले।" अहमद (24058), बुखारी (5260), और मुस्लिम (1433) द्वारा उद्धृत। इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया 3/237 में कहा: उन्होंने संभोग के आनंद की तुलना शहद चखने से की। (4) (ख), (द), (ज), और (म) में: आयत का अर्थ शर्त में अंत है... और (ज) से पुष्ट है, इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/166 देखें, क्योंकि उन्होंने इस भाषण के साथ तर्क दिया था कि उनके कथन: {फिर जब वे पवित्र हो जाएं} से तात्पर्य है: पानी के साथ। (5) (ख) और (ज) में: अर्थ है, और (द) में: और यह अर्थ है, और (ज) में: यह अर्थ है, और (म) से पुष्ट है। (6) शरह हाशिमियात अल-कुमैत पृष्ठ 64, और इसमें: न ही उससे भटके हुए।

صفحہ 488 سورۃ البقرہ: آیت 222

عدت میں حیض کے حکم(1) کے مطابق اس کے خون کا بند ہونا۔ انہوں نے کہا: اس کے شوہر کو اس پر رجوع کا حق ہے جب تک کہ وہ تیسرے حیض سے غسل نہ کر لے۔ ان کے قیاس کے مطابق، جب تک وہ غسل نہ کر لے اس سے وطء (جماع) کرنا واجب نہیں ہے، اہل مدینہ کی موافقت کے ساتھ(2)۔ ہماری دلیل یہ ہے کہ اللہ سبحانہ نے اس میں حکم کو دو شرطوں پر معلق کیا ہے: پہلی: خون کا منقطع ہونا، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿حَتَّى يَطْهُرْنَ﴾ (جب تک وہ پاک نہ ہو جائیں)۔ اور دوسری: پانی سے غسل کرنا، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَإِذَا تَطَهَّرْنَ﴾ یعنی: وہ پانی سے غسل کر لیں۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَابْتَلُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ﴾ [النساء: 6] آیت، تو اس نے حکم کو - جو کہ مال دینے کا جواز ہے - دو شرطوں پر معلق کیا: ایک: مکلف کا نکاح کی عمر کو پہنچنا۔ اور دوسرا: رشد (سمجھ بوجھ) کا محسوس کرنا۔ اسی طرح [تین بار] طلاق یافتہ کے بارے میں اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ﴾ [البقرہ: 230]، پھر سنت 'عسیلہ' (دوسری شادی کی لذت چکھنے) کی شرط کے ساتھ آئی، تو حلال ہونا دونوں باتوں پر موقوف رہا، اور وہ نکاح کا منعقد ہونا اور وطء کا پایا جانا ہے(3)۔ ابو حنیفہ نے استدلال کیا اور کہا: شرط میں غایت (انتہا) کا معنی(4) وہی ہے جو اس سے پہلے غایت میں مذکور ہے، چنانچہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حَتَّى يَطْهُرْنَ﴾ (ہلکے تلفظ کے ساتھ) وہی معنی رکھتا ہے(5) جو اس کے قول: «يَطَّهَّرْنَ» (شدید تلفظ کے ساتھ) کا ہے، لیکن اس نے آیت میں دونوں لغتوں کو جمع کر دیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَن يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ﴾۔ کمیت نے کہا: انصار اس میں ذلیل نہ تھے، اور نہ ہی وہ غائب تھے جب لوگ غائب تھے(6)۔

حواشی: (1) (د) اور (م) میں: الحبیس (قید)۔ (2) التمہید 3/178، اور دیکھیے الاستذکار 3/189۔ (3) ابن العربی کی احکام القرآن 1/167 اور جو اس سے قوسین کے درمیان پہلے گزرا۔ اس میں واقع ہوا ہے: "وطء کی شرط کے ساتھ"، بجائے: "عسیلہ کی شرط کے ساتھ"۔ ان کا قول: "العسیلہ"، اس سے وہ رسول اللہ ﷺ کے اس قول کی طرف اشارہ کر رہے ہیں جو اس عورت کے لیے تھا جو اپنے پہلے شوہر کے پاس واپس جانے کے بارے میں پوچھنے آئی تھی - جس نے اسے قطعی طور پر طلاق دے دی تھی - اس کے بعد جب اس نے دوسرے سے شادی کر لی تھی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "...نہیں، جب تک کہ تم اس کی عسیلہ (لذت) نہ چکھ لو اور وہ تمہاری عسیلہ نہ چکھ لے"۔ اسے احمد (24058)، بخاری (5260)، اور مسلم (1433) نے روایت کیا ہے۔ ابن الاثیر نے النہایہ 3/237 میں کہا: جماع کی لذت کو شہد چکھنے سے تشبیہ دی ہے۔ (4) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: آیت کا معنی شرط میں غایت ہے... اور (ظ) سے ثابت ہے، دیکھیے ابن العربی کی احکام القرآن 1/166، انہوں نے اس کلام سے استدلال کیا ہے کہ اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿فَإِذَا تَطَهَّرْنَ﴾ سے مراد ہے: پانی کے ساتھ۔ (5) (خ) اور (ظ) میں: وہ معنی ہے، اور (د) میں: اور وہ بمعنی ہے، اور (ز) میں: وہ معنی ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (6) شرح ہاشمیات کمیت ص 64، اور اس میں ہے: اور نہ ہی اس سے غافل تھے۔

Also: the two readings [of the verse] are like two separate verses, so both must be acted upon. We interpret each according to a meaning; we apply the lightened reading [yathurna] to when her blood stops at the minimum duration, in which case we do not allow intercourse until she bathes, because its return is not safe. We apply the other reading [yattahharna] to when her blood stops at the maximum duration, in which case intercourse is permissible even if she has not bathed (1).

Ibn al-Arabi said: This is their strongest argument. The answer to the first is: that is not from the speech of the eloquent, nor the tongues (2) of the articulates, for that would imply repetition in enumeration. When a word can be interpreted to have a distinct benefit, it is not interpreted as repetition in human speech, so how about in the speech of the All-Knowing, All-Wise (3)!

Regarding the second: each of them is applied to a meaning separate from the other. It would follow that if the bleeding stops, she is not judged by the ruling of menstruation before she bathes regarding the return [in divorce/Rij'ah], and they do not say that as we explained. She is therefore menstruating, and it is agreed upon that intercourse with a menstruating woman is not permissible. Also, what they said implies the permissibility of intercourse when the blood stops at the maximum duration, while what we said implies prohibition. If that which implies prohibition and that which (4) implies permissibility conflict and their motives are weighed (5), the motive for prohibition is prioritized (6); as Ali and Uthman said regarding combining two sisters through right-hand possession: one verse made them permissible and another verse made them forbidden (7), and prohibition is better. And Allah knows best.

Eleventh: Our scholars differed regarding a woman of the People of the Book (Kitabiyyah): Is she compelled to bathe or not? Malik said in the narration of Ibn al-Qasim: Yes, so that it becomes permissible for the husband to have intercourse with her. Allah the Almighty said: {And do not approach them until they are pure. And when they have purified themselves...} [Al-Baqarah: 222], meaning with water, and He did not specify a Muslim woman over others. Ashhab narrated from Malik that she is not compelled to bathe after menstruation, because she does not hold that belief.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/169. (2) In (Kh) and (Zha): Al-Alsun. (plural of Lisan). (3) See Ahkam al-Qur'an 1/168. (4) The word "ma" is not in the manuscript copies. (5) In (Kh) and (Zha): "wa taghayyar", and in (Z): "wa tu'tabar". (6) The wording in Ahkam al-Qur'an 1/170 is: If the motive for prohibition and the motive for permissibility conflict, the motive for prohibition is prioritized. (7) In (Kh), (Zha), and (M): "ukhra", and the established text is from (D) and (Z), which matches what is in Ahkam al-Qur'an.

सूरह अल-बक़रह: आयत २२२ ४८९

और भी: दोनों पाठ [किरात] दो आयतों के समान हैं, इसलिए दोनों पर अमल करना अनिवार्य है। हम उनमें से प्रत्येक को एक अर्थ पर लागू करते हैं; हम हल्की क़िरात [यथुर्ण] को उस स्थिति पर लागू करते हैं जब रक्त न्यूनतम अवधि पर रुक जाता है, तो हम स्नान करने तक संभोग की अनुमति नहीं देते हैं; क्योंकि उसके लौटने की सुरक्षा नहीं है। और हम दूसरी क़िरात [यत्तहहर्न] को उस स्थिति पर लागू करते हैं जब रक्त अधिकतम अवधि पर रुक जाता है, तो संभोग की अनुमति है चाहे उसने स्नान न किया हो (१)।

इब्न अल-अरबी ने कहा: यह उनका सबसे मजबूत तर्क है। पहले का उत्तर यह है: यह वाकपटु लोगों की वाणी नहीं है, और न ही स्पष्टवक्ताओं की ज़बान (२) है, क्योंकि यह गिनती में दोहराव की माँग करेगा। और जब किसी शब्द को एक स्वतंत्र लाभ पर आधारित किया जा सकता है, तो उसे लोगों के भाषण में दोहराव के रूप में नहीं लिया जाता है, तो फिर सर्वज्ञ, सर्व-बुद्धिमान के वचन में कैसे! (३)।

दूसरे के बारे में: उनमें से प्रत्येक एक अर्थ पर आधारित है जो दूसरे के अर्थ से अलग है। यह उनके लिए अनिवार्य होगा कि यदि रक्त रुक जाता है, तो स्नान करने से पहले 'रुजू' (तलाक के बाद वापसी) के मामले में उस पर मासिक धर्म का हुक्म लागू न हो, और वे ऐसा नहीं कहते जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। अतः वह मासिक धर्म वाली है, और मासिक धर्म वाली स्त्री के साथ संभोग वर्जित होने पर सहमति है। इसके अलावा, उन्होंने जो कहा है वह अधिकतम अवधि पर रक्त रुकने पर संभोग की अनुमति की माँग करता है, जबकि हमने जो कहा है वह निषेध (हज़र) की माँग करता है। और यदि वह चीज़ जो निषेध की माँग करती है और वह चीज़ (४) जो अनुमति की माँग करती है, आपस में टकराती हैं और उनके कारणों का पलड़ा भारी किया जाता है (५), तो निषेध के कारण को प्राथमिकता दी जाती है (६); जैसा कि अली और उस्मान ने अपनी लौंडियों में दो बहनों को एक साथ रखने के बारे में कहा था, एक आयत ने उन्हें वैध किया और दूसरी आयत ने उन्हें वर्जित किया (७), और निषेध बेहतर है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

ग्यारहवाँ: हमारे विद्वानों का 'किताबिया' (अहले किताब की महिला) के बारे में मतभेद है कि क्या उसे स्नान करने के लिए मजबूर किया जाएगा या नहीं? इब्न अल-क़ासिम के वर्णन में मलिक ने कहा: हाँ; ताकि पति के लिए उसके साथ संभोग करना वैध हो जाए। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उनके करीब न जाओ जब तक कि वे पाक न हो जाएं। फिर जब वे खुद को पाक कर लें...} [अल-

बक़रह: २२२], इसका मतलब पानी से है, और उसने मुस्लिम महिला और अन्य के बीच कोई अंतर नहीं किया है। अश्हब ने मलिक से रिवायत की है कि उसे मासिक धर्म से स्नान करने के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा; क्योंकि वह इसे नहीं मानती (उसका विश्वास नहीं है)।

---

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/१६९। (२) (ख) और (ज़) में: अल-अलसुन। (लिसान का बहुवचन)। (३) अहकाम अल-कुरान १/१६८ देखें। (४) शब्द: 'मा' हस्तलिखित प्रतियों में नहीं है। (५) (ख) और (ज़) में: 'तग़य्यर', और (ज़): 'तुअतबर'। (६) अहकाम अल-कुरान १/१७० में वाक्यांश के शब्द हैं: यदि निषेध का कारण और अनुमति का कारण टकराते हैं, तो निषेध के कारण को प्राथमिकता दी जाती है। (७) (ख), (ज़) और (म) में: 'उखरा', और (द) और (ज़) से जो सिद्ध है वह वही है जो अहकाम अल-कुरान में है।

سورة البقرہ: آیت ۲۲۲ ۴۸۹

اور یہ بھی کہ: دونوں قراتیں دو آیتوں کی طرح ہیں، لہذا دونوں پر عمل کرنا واجب ہے۔ ہم ان میں سے ہر ایک کو ایک خاص معنی پر محمول کرتے ہیں، چنانچہ تخفیف والی قرات (یَطْهُرْنَ) کو اس صورت پر محمول کرتے ہیں جب خون کم از کم مدت پر منقطع ہو، تو ہم اس وقت تک جماع کی اجازت نہیں دیتے جب تک وہ غسل نہ کر لے؛ کیونکہ اس کے لوٹ آنے کا اطمینان نہیں ہوتا۔ اور ہم دوسری قرات (یَطَّهَّرْنَ) کو اس صورت پر محمول کرتے ہیں جب خون زیادہ سے زیادہ مدت پر منقطع ہو، تو جماع جائز ہے اگرچہ اس نے غسل نہ کیا ہو (۱)۔

ابن العربی نے کہا: یہ ان کے پاس سب سے مضبوط دلیل ہے، تو پہلے کا جواب یہ ہے کہ: یہ فصیح لوگوں کا کلام نہیں ہے، اور نہ ہی بلیغوں کی زبانیں (۲) ہیں، کیونکہ یہ شمار میں تکرار کا تقاضا کرتا ہے۔ اور جب لفظ کو کسی مستقل فائدے پر محمول کرنا ممکن ہو تو اسے لوگوں کے کلام میں تکرار پر محمول نہیں کیا جاتا، تو علیم و حکیم کے کلام میں ایسا کیسے ہو سکتا ہے (۳)!

اور دوسرے کا جواب: یہ کہ ان میں سے ہر ایک دوسرے کے معنی کے علاوہ ایک الگ معنی پر محمول ہے۔ تو ان پر لازم آئے گا کہ جب خون منقطع ہو جائے تو رجعت میں غسل کرنے سے پہلے اس پر حیض کا حکم نہ لگایا جائے، حالانکہ وہ ایسا نہیں کہتے جیسا کہ ہم نے بیان کیا، پس وہ اس وقت حائضہ ہے، اور حائضہ سے جماع کرنا بالاتفاق جائز نہیں ہے۔ نیز انہوں نے جو کہا وہ زیادہ مدت پر خون منقطع ہونے کی صورت میں وطء کی اباحت کا تقاضا کرتا ہے، اور ہم نے جو کہا وہ ممانعت کا تقاضا کرتا ہے، اور جب ممانعت کا تقاضا کرنے والی چیز اور اباحت کا تقاضا کرنے والی (۴) چیز میں تعارض ہو اور ان کے محرک کو غالب کیا جائے (۵)، تو ممانعت کے محرک کو غالب کیا جاتا ہے (۶)؛ جیسا کہ حضرت علی اور حضرت عثمان رضی اللہ عنہما

نے لونڈیوں میں دو بہنوں کو جمع کرنے کے بارے میں کہا کہ ایک آیت نے انہیں حلال کیا اور دوسری نے حرام (۷)، اور تحریم (حرام قرار دینا) زیادہ بہتر ہے۔ واللہ اعلم۔

گیارہویں بات: ہمارے علماء کا اہل کتاب عورت (کتابیہ) کے بارے میں اختلاف ہے کہ کیا اسے غسل پر مجبور کیا جائے گا یا نہیں؟ چنانچہ ابن القاسم کی روایت میں امام مالک نے فرمایا: ہاں؛ تاکہ شوہر کے لیے اس سے وطء حلال ہو جائے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ} یعنی پانی کے ساتھ، اور اس نے مسلمان عورت کی کوئی تخصیص نہیں فرمائی۔ اور اشہب نے امام مالک سے روایت کی ہے کہ اسے حیض سے غسل پر مجبور نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ وہ اس کی معتقد نہیں ہے۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱/۱۶۹۔ (۲) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: الألسن (جمع لسن)۔ (۳) دیکھئے احکام القرآن ۱/۱۶۸۔ (۴) لفظ 'ما' قلمی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۵) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: 'وتغیر'، اور نسخہ (ز) میں: 'وتعتبر'۔ (۶) احکام القرآن ۱/۱۷۰ میں عبارت کے الفاظ یہ ہیں: "اور جب ممانعت کا باعث اور اباحت کا باعث متعارض ہوں تو ممانعت کے باعث کو ترجیح دی جاتی ہے"۔ (۷) نسخہ (خ)، (ظ) اور (م) میں 'أخری' ہے، اور جو (د) اور (ز) سے ثابت ہے وہ احکام القرآن کے موافق ہے۔

Therefore; because of the words of the Almighty: "And it is not lawful for them to conceal what Allah has created in their wombs, if they believe in Allah and the Last Day" [Al-Baqarah: 228], which refers to menstruation and pregnancy. Allah, the Mighty and Sublime, addressed believing women with this, and said: "There is no compulsion in religion" [Al-Baqarah: 256]. This was stated by Muhammad ibn Abd al-Hakam (1).

Twelfth point: The description of the ghusl (ritual bath) of a menstruating woman is the same as the description of her ghusl from janaba (major ritual impurity), and she does not have to undo her hair for that; because of what Muslim narrated (2) from Umm Salama who said: I said: O Messenger of Allah, I am a woman (3) who braids her hair tightly. Should I undo it for ghusl from janaba? He said: "No, it is sufficient for you to pour three handfuls of water over your head, then pour water over yourself and you will be purified." In another narration (4): Should I undo it (5) for menstruation and janaba? He said: "No." Abu Dawud added (6): "And squeeze your braids with every handful."

Thirteenth point: The words of the Almighty: "So come to them from where Allah has commanded you" mean: have sexual intercourse with them. It is a command of permissibility, and He used "coming to them" as a metaphor for intercourse. This command strengthens what we said—that what is meant by purification is washing with water; because the form of command from Allah Almighty is only realized in the most complete manner. And Allah knows best (7).

And "min" (from) means "fi" (in), i.e., in where Allah Almighty commanded you, which is the vagina (8). Its parallel is the words of the Almighty: "Show me what they have created of (min) the earth" [Fatir: 40], i.e., in (fi) the earth, and His words:

(1) See Al-Mudawwana 1/32-33, Al-Nawadir wa al-Ziyadat 1/61, and Al-Bayan wa al-Tahsil 1/121. In (m) it appeared as: Mahmud ibn Abd al-Hakam, and in (d) and (z) as: Muhammad ibn al-Hakam, both of which are incorrect. The correct version is from (kh) and (zh), which is: Muhammad ibn Abdullah ibn Abd al-Hakam Abu Abdullah. He was the scholar of Egypt in his time alongside Al-Muzani. He is among the major companions of Malik. Among his works are: Al-Radd al-Shafi'i and Ahkam al-Qur'an; he died in the year (268 AH). Al-Siyar 12/497. (2) Sahih Muslim (330): (58), and it is in Ahmad (26477) and (26677). (3) His words: "woman" are not in (d), (z), and (m). The text is confirmed from (kh) and (zh), which corresponds to what is in Sahih Muslim. (4)

Sahih Muslim (330): (59). (5) In (z): "So I undo it". (6) Sunan Abi Dawud (252). (7) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/299. (8) See Tafsir al-Tabari 3/735-737.

490 सूरह अल-बकराह: आयत 222

इसलिए; क्योंकि सर्वशक्तिमान का वचन है: "और उनके लिए यह वैध नहीं है कि वे उसे छिपाएं जिसे अल्लाह ने उनके गर्भाशयों में पैदा किया है, यदि वे अल्लाह और अंतिम दिन पर विश्वास करती हैं" [अल-बकराह: 228], जिसका अर्थ मासिक धर्म और गर्भावस्था है। अल्लाह, पराक्रमी और महान, ने इसके साथ आस्तिक महिलाओं को संबोधित किया, और कहा: "धर्म में कोई ज़बरदस्ती नहीं है" [अल-बकराह: 256]। और यही बात मुहम्मद बिन अब्द अल-हकम (1) ने कही थी।

बारहवीं बात: मासिक धर्म वाली महिला के ग़ुस्ल (धार्मिक स्नान) का वर्णन वैसा ही है जैसा जनाबा (संभोग के बाद की अशुद्धता) से उसके ग़ुस्ल का वर्णन है। उसे इसके लिए अपने बालों को खोलने की आवश्यकता नहीं है; क्योंकि मुस्लिम ने उम्म सलमा से (2) रिवायत की है जिन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैं एक ऐसी महिला (3) हूँ जो अपने सिर के बालों को कसकर गूँथती हूँ। क्या मैं जनाबा के ग़ुस्ल के लिए उसे खोलूँ? उन्होंने कहा: "नहीं, तुम्हारे लिए अपने सिर पर तीन मुट्ठी पानी डालना ही काफी है, फिर तुम अपने ऊपर पानी बहाओगी और तुम पवित्र हो जाओगी।" एक अन्य रिवायत (4) में: क्या मैं इसे (5) मासिक धर्म और जनाबा के लिए खोलूँ? उन्होंने कहा: "नहीं।" अबू दाऊद ने जोड़ा (6): "और हर मुट्ठी के साथ अपनी चोटियों को निचोड़ो।"

तेरहवीं बात: सर्वशक्तिमान का वचन: "तो उनके पास वहाँ से आओ जहाँ अल्लाह ने तुम्हें आदेश दिया है" का अर्थ है: उनसे संभोग करो। यह अनुमति का आदेश है, और उन्होंने संभोग के लिए "आने" का रूपक इस्तेमाल किया। यह आदेश हमारी उस बात को पुख्ता करता है कि शुद्धिकरण से तात्पर्य पानी से नहाना है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान के आदेश का रूप केवल सबसे पूर्ण तरीके से ही संभव है। और अल्लाह बेहतर जानता है (7)।

और "मिन" का अर्थ "फी" (में) है, यानी, जहाँ अल्लाह सर्वशक्तिमान ने तुम्हें आदेश दिया है, जो कि योनि (8) है। इसके समानांतर सर्वशक्तिमान का वचन है: "मुझे दिखाओ कि उन्होंने पृथ्वी में (मिन) क्या पैदा किया है" [फ़ातिर: 40], यानी, पृथ्वी में (फी), और उनका वचन:

(1) अल-मुदव्वना 1/32-33, अल-नवादिर व अल-ज़ियादात 1/61, और अल-बयान व अल-तहसील 1/121 देखें। (म) में यह आया: महमूद बिन अब्द अल-हकम, और (द) और (ज़) में: मुहम्मद बिन अल-हकम, जो दोनों गलत हैं। जो (ख) और (ज़ह) से पुष्ट है वही सही है, और वह है मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अब्द अल-हकम अबू अब्दुल्ला। वह अल-मुज़ानी के साथ अपने समय के मिस्र के

विद्वान थे। वह मलिक के प्रमुख साथियों में से हैं। उनकी रचनाओं में शामिल हैं: अल-रद्द अल-शाफ़ई और अहकाम अल-क़ुरान; उनकी मृत्यु वर्ष (268 हिजरी) में हुई थी। अल-सियर 12/497। (2) सहीह मुस्लिम (330): (58), और यह अहमद (26477) और (26677) में है। (3) उनका वचन: "महिला", (द), (ज़) और (म) में नहीं है। पाठ (ख) और (ज़ह) से पुष्ट है, जो सहीह मुस्लिम में जो है उसके अनुरूप है। (4) सहीह मुस्लिम (330): (59)। (5) (ज़) में: "तो मैं इसे खोलती हूँ"। (6) सुनन अबी दाऊद (252)। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/299 देखें। (8) तफ़सीर अल-तबरी 3/735-737 देखें।

490 سورہ البقرہ: آیت 222

اس لیے؛ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی وجہ سے: "اور ان کے لیے یہ حلال نہیں کہ وہ اسے چھپائیں جو اللہ نے ان کے رحموں میں پیدا کیا ہے، اگر وہ اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان رکھتی ہیں" [البقرہ: 228]، اور وہ حیض اور حمل ہے، اور اللہ عزوجل نے اس کے ساتھ مومن عورتوں سے خطاب فرمایا، اور فرمایا: "دین میں کوئی زبردستی نہیں ہے" [البقرہ: 256]، اور یہی بات محمد بن عبد الحکم (1) نے کہی تھی۔

بارہویں بات: حائضہ کے غسل کی صفت وہی ہے جو اس کے جنابت سے غسل کی صفت ہے، اور اس پر اس کے لیے اپنے بال کھولنا ضروری نہیں ہے؛ کیونکہ مسلم نے (2) ام سلمہ سے روایت کی ہے انہوں نے کہا: میں نے کہا: یا رسول اللہ، میں ایک ایسی عورت (3) ہوں جو اپنے سر کے بالوں کو مضبوطی سے گوندھتی ہوں، کیا میں جنابت کے غسل کے لیے اسے کھولوں؟ آپ نے فرمایا: "نہیں، تمہارے لیے بس یہی کافی ہے کہ تم اپنے سر پر تین لپ پانی ڈال لو، پھر تم اپنے اوپر پانی بہاؤ گی تو تم پاک ہو جاؤ گی۔" ایک اور روایت (4) میں ہے: کیا میں اسے (5) حیض اور جنابت کے لیے کھولوں؟ تو آپ نے فرمایا: "نہیں"۔ ابوداؤد نے اضافہ کیا (6): "اور ہر لپ کے وقت اپنی مینڈھیوں (چوٹیوں) کو نچوڑو۔"

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تو ان کے پاس وہیں سے آؤ جہاں سے اللہ نے تمہیں حکم دیا ہے" یعنی: ان سے جماع کرو۔ اور یہ حکمِ اباحت ہے، اور 'آنے' سے وطء (جماع) کنایہ کیا ہے، اور یہ حکم ہماری اس بات کو تقویت دیتا ہے کہ طہارت سے مراد پانی سے غسل کرنا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے امر (حکم) کا صیغہ صرف کامل ترین صورت میں ہی واقع ہوتا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (7)۔

اور "مِن" بمعنی "فی" (میں) ہے، یعنی: وہاں جہاں اللہ تعالیٰ نے تمہیں حکم دیا ہے، اور وہ قبل (شرمگاہ) (8) ہے، اور اس کی نظیر اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: "مجھے دکھاؤ کہ انہوں نے زمین میں (مِن) کیا پیدا کیا ہے" [فاطر: 40]، یعنی: زمین میں (فی)، اور اس کا فرمان:

(1) دیکھیے المدونہ 1/ 32-33، والنوادر والزیادات 1/ 61، والبیان والتحصیل 1/ 121۔ اور (م) میں واقع ہوا ہے: محمود بن عبد الحکم، اور (د) اور (ز) میں: محمد بن الحکم، اور دونوں غلط ہیں، اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہی صحیح ہے، اور وہ محمد بن عبد اللہ بن عبد الحکم ابو عبد اللہ ہیں، وہ المزنی کے ساتھ اپنے زمانے کے دیارِ مصر کے عالم تھے، وہ امام مالک کے بڑے اصحاب میں شمار ہوتے ہیں، ان کی تصانیف میں سے ہیں: الرد الشافعی، اور احکام القرآن؛ ان کی وفات سن (268ھ) میں ہوئی۔ السیر 12/ 497۔ (2) صحیح مسلم (330): (58)، اور یہ احمد (26477) اور (26677) کے ہاں ہے۔ (3) ان کا قول: "عورت"، (د) اور (ز) اور (م) میں نہیں ہے، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی صحیح مسلم میں موجود لفظ کے موافق ہے۔ (4) صحیح مسلم (330): (59)۔ (5) (ز) میں ہے: پس میں اسے کھولتی ہوں۔ (6) سنن ابی داؤد (252)۔ (7) دیکھیے المحرر الوجیز 1/ 299۔ (8) دیکھیے تفسیر الطبری 3/ 735-737۔

491 Surah Al-Baqarah: Verse 222

"When the call is proclaimed to prayer on Friday [Al-Jumu'ah: 9]", meaning: on Friday. And it was said: the meaning is, from the aspect that was permitted for you, meaning: without fasting, Ihram, or I'tikaf (spiritual retreat), as said by Al-Asamm(1). Ibn Abbas and Abu Razin said: From the beginning of the period of purity(2), not from the beginning of menstruation, and this was also said by Al-Dahhak. Muhammad ibn al-Hanafiyyah said: The meaning is: from the side of the lawful (Halal), not from the side of adultery (Zina)(3). Fourteenthly: The words of the Almighty: "Indeed, Allah loves those who are constantly repentant and loves those who purify themselves." There is a difference of opinion regarding this. It was said: Those who repent from sins and polytheism (Shirk), and those who purify themselves, meaning: with water from major impurity (Janaba) and minor ritual impurities. This was said by 'Ata and others. Mujahid said: [Purifying] from sins, and it was also narrated from him: from approaching women from behind. Ibn Atiyya said: It is as if he looked at the words of the Almighty narrating about the people of Lot: "Expel them from your city; indeed, they are people who keep themselves pure." Al-A'raf: 82. And it was said: The pure ones are those who have not sinned. If it is asked: How did He mention first the one who sinned before the one who did not sin? It was said: He mentioned him first so that the repentant one would not despair of mercy, and the pure one would not be conceited about himself, as mentioned in another verse: "And among them is he who wrongs himself, and among them is he who is moderate, and among them is he who is foremost in good deeds" Fatir: 32, according to what will be explained, God willing. The third part of Tafsir Al-Qurtubi is complete, followed by the fourth part, which begins with the interpretation of the words of the Almighty: "Your wives are a tilth for you, so go to your tilth however you wish." [Verse: 223]

(1) See Al-Nukat wa al-'Uyun 1/283, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/299. (2) His saying: "Qubul" (beginning/front), with a damma and then a sukun, or two dammas, meaning: the start of purity. See Al-Qamus. Ibn al-Athir said in Al-Nihayah (Qubul): It is said: That was in the "qubul" of winter, meaning: its arrival. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/299, and Al-Tabari cited the mentioned opinions 3/738-739. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/299. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/205.

491 सूरह अल-बकराह: आयत 222

"जब जुमे के दिन नमाज़ के लिए अज़ान दी जाए [अल-जुमुआ: 9]", यानी: जुमे के दिन। और कहा गया है: इसका अर्थ है, उस दिशा से जिसकी आपको अनुमति दी गई थी, यानी: उपवास, एहराम या एतिकाफ़ के बिना, यह अल-असम (1) ने कहा था। इब्न अब्बास और अबू रज़ीन ने कहा: पवित्रता की शुरुआत से (2), मासिक धर्म की शुरुआत से नहीं, और अल-दहक ने भी यही कहा था। मुहम्मद इब्न अल-हनफिया ने कहा: इसका अर्थ है: हलाल (वैध) की ओर से, ज़िना (व्यभिचार) की ओर से नहीं (3)। चौदहवीं बात: सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन: "निस्संदेह, अल्लाह तौबा करने वालों को पसंद करता है और खुद को शुद्ध रखने वालों को पसंद करता है।" इसमें मतभेद है। यह कहा गया है: पापों और शिर्क से तौबा करने वाले, और खुद को शुद्ध रखने वाले, यानी: जनाबत और अन्य अशुद्धियों से पानी के साथ। यह अता और अन्य लोगों ने कहा था। मुजाहिद ने कहा: पापों से [शुद्धिकरण], और उनसे यह भी वर्णित है: महिलाओं के पीछे से संभोग करने से। इब्न अतिया ने कहा: ऐसा लगता है कि उन्होंने लूत की कौम के बारे में सर्वशक्तिमान अल्लाह के शब्दों को देखा: "उन्हें अपनी बस्ती से निकाल दो; वास्तव में, वे ऐसे लोग हैं जो अपने आप को पवित्र रखते हैं।" [अल-अराफ़: 82] (4)। और यह कहा गया: शुद्ध लोग वे हैं जिन्होंने पाप नहीं किया है। यदि पूछा जाए: उन्होंने पाप करने वाले का ज़िक्र उस व्यक्ति से पहले क्यों किया जिसने पाप नहीं किया? कहा गया: उन्होंने इसका ज़िक्र पहले इसलिए किया ताकि तौबा करने वाला अल्लाह की रहमत से निराश न हो, और पवित्र व्यक्ति अपने आप पर घमंड न करे, जैसा कि दूसरी आयत में ज़िक्र किया गया है: "तो उनमें से कोई अपनी जान पर ज़ुल्म करने वाला है, और उनमें से कोई मध्यम मार्ग वाला है, और उनमें से कोई अल्लाह के हुक्म से नेकियों में आगे बढ़ जाने वाला है" [फ़ातिर: 32] (5), जैसा कि अल्लाह ने चाहा तो आगे विस्तार से बताया जाएगा। तफ़सीर अल-क़ुर्तुबी का तीसरा भाग समाप्त हुआ, और उसके बाद चौथा भाग आता है, जिसकी शुरुआत सर्वशक्तिमान के शब्दों की व्याख्या से होती है: "तुम्हारी पत्नियाँ तुम्हारे लिए खेती हैं, तो अपनी खेती में जिस तरह चाहो आओ।" [आयत: 223]

(1) अल-नुकात वल-उयून 1/283, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/299 देखें। (2) उनका कथन: "कुबुल", दम्मा और फिर सुकून के साथ, या दो दम्मा के साथ, यानी: पवित्रता की शुरुआत। अल-क़ामूस देखें। इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया (कुबुल) में कहा: कहा जाता है: वह सर्दियों के"कुबुल" में था, यानी: उसके आगमन में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/299, और अल-तबरी ने उल्लेखित

कथनों को 3/738-739 में उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/299। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/205।

۴۹۱ سورة البقره : الآية ۲۲۲

﴿إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِن يَوْمِ الْجُمُعَةِ﴾ [الجمعة: ۹]، یعنی: جمعہ کے دن۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ اس جہت سے جس کی تمہیں اجازت دی گئی ہے، یعنی: بغیر روزہ، احرام اور اعتکاف کے، یہ الاصم(۱) نے کہا ہے۔ اور ابن عباس اور ابو رزین نے کہا: پاکیزگی کی ابتدا سے(۲) نہ کہ حیض کی ابتدا سے، اور یہی الضحاک نے کہا۔ اور محمد بن الحنفیہ نے کہا: معنی یہ ہے: حلال طریقے سے، نہ کہ زنا کے طریقے سے(۳)۔ چودھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ﴾ اس میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ چنانچہ کہا گیا: گناہوں اور شرک سے توبہ کرنے والے، اور پاکیزگی اختیار کرنے والے، یعنی: جنابت اور دیگر نجاستوں سے پانی کے ذریعے پاک ہونے والے۔ یہ عطاء اور دیگر نے کہا۔ اور مجاہد نے کہا: گناہوں سے، اور ان سے یہ بھی مروی ہے: عورتوں کے پیچھے سے آنے (غیر فطری فعل) سے۔ ابن عطیہ نے کہا: گویا انہوں نے قومِ لوط کے بارے میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کو دیکھا: ﴿أَخْرِجُوهُم مِّن قَرْيَتِكُمْ ۖ إِنَّهُمْ أُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ﴾ الأعراف: ۸۲۔ اور کہا گیا: پاکیزہ لوگ وہ ہیں جنہوں نے گناہ نہیں کیا۔ اگر پوچھا جائے: اللہ نے تذکرہ میں گناہ کرنے والے کو اس پر کیوں مقدم کیا جس نے گناہ نہیں کیا؟ تو کہا گیا: اسے اس لیے مقدم کیا تاکہ توبہ کرنے والا رحمت سے مایوس نہ ہو اور پاکیزہ شخص اپنی ذات پر اترائے نہیں، جیسا کہ ایک دوسری آیت میں ذکر فرمایا: ﴿فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ ۖ وَمِنْهُم مُّقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ﴾ (۵) [فاطر: ۳۲] اس کے مطابق جس کا بیان انشاء اللہ تعالیٰ آگے آئے گا۔ تفسیر قرطبی کا تیسرا حصہ مکمل ہوا، اور اس کے بعد چوتھا حصہ ہے، جس کی ابتدا اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی تفسیر سے ہوتی ہے: ﴿نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّىٰ شِئْتُمْ﴾ [الآية: ۲۲۳]

(۱) ملاحظہ کریں النکت والعیون ۲۸۳/۱، اور المحرر الوجیز ۲۹۹/۱۔ (۲) ان کا قول: قُبُل، دمہ اور پھر سکون کے ساتھ، یا دو دموں کے ساتھ، یعنی: پاکیزگی کی ابتدا۔ القاموس ملاحظہ کریں، اور ابن الاثیر نے النہایہ (قبل) میں کہا ہے: کہا جاتا ہے: یہ سردیوں کے "قُبُل" میں تھا، یعنی اس کے آنے پر۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۹۹/۱، اور طبری نے مذکورہ اقوال ۷۳۸/۳-۷۳۹ پر نقل کیے ہیں۔ (۴) المحرر الوجیز ۲۹۹/۱۔ (۵) تفسیر ابی اللیث | ۲۰۵/۱

Page: 493

Index of the Third Part

- Allah's statement: "And [yet], among the people are those who take other than Allah as equals [to Him]. They love them as they [should] love Allah..." [165] .. 5
- Allah's statement: "[And they should consider] when those who have been followed disassociate themselves from those who followed them, and they [all] see the punishment..." [166] 8
- Allah's statement: "And those who followed will say, 'If only we had another turn [at worldly life] so we could disassociate ourselves from them as they have disassociated themselves from us'..." [167] ... 9
- Allah's statement: "O mankind, eat from whatever is on earth [that is] lawful and good and do not follow the footsteps of Satan."
  [168] 11
- Allah's statement: "He only orders you to evil and immorality and to say about Allah what you do not know." [169] 14
- Allah's statement: "And when it is said to them, 'Follow what Allah has revealed,' they say, 'Rather, we will follow that which we found our fathers doing'..." [170] . 15
- Allah's statement: "The example of those who disbelieve is like that of one who shouts at what hears nothing but calls and cries..." [171] . 19
- Allah's statement: "O you who have believed, eat from the good things which We have provided for you..." [172] 21
- Allah's statement: "He has only forbidden to you dead animals, blood, the flesh of swine..." [173] 22
- Allah's statement: "Indeed, those who conceal what Allah has sent down of the Book..." [174] 48
- Allah's statement: "Those are the ones who have exchanged guidance for error and forgiveness for punishment..." [175] 51
- Allah's statement: "That is because Allah has sent down the Book in truth..." [176] 52
- Allah's statement: "Righteousness is not that you turn your faces toward the east or the west..." [177] 53
- Allah's statement: "O you who have believed, prescribed for you is legal retribution for those murdered..." [178] 63

- Allah's statement: "And there is for you in legal retribution [saving of] life, O you [people] of understanding..." [179] 89
- Allah's statement: "Prescribed for you when death approaches [any] one of you if he leaves wealth [is that he should make] a bequest..." [180] 91
- Allah's statement: "Then whoever alters the bequest after he has heard it - the sin is only upon those who have altered it..." [181] 114
- Allah's statement: "But if one fears from the bequeather [some] error or sin and corrects that which is between them, there is no sin upon him..." [182] 116
- Allah's statement: "O you who have believed, decreed upon you is fasting as it was decreed upon those before you..." [183-184] 121
- Allah's statement: "The month of Ramadhan [is that] in which was revealed the Qur'an, a guidance for the people..." [185] 149
- Allah's statement: "And when My servants ask you, [O Muhammad], concerning Me - indeed I am near..." [186] 177
- Allah's statement: "It has been made permissible for you the night preceding fasting to go to your wives [for sexual relations]..." [187] 186
- Allah's statement: "And do not consume one another's wealth unjustly or send it [in bribery] to the rulers..." [188] 222
- Allah's statement: "They ask you, [O Muhammad], about the new moons. Say, 'They are measurements of time for the people and for Hajj'..." [189] 228
- Allah's statement: "Fight in the way of Allah those who fight you but do not transgress..." [190] 237
- Allah's statement: "And kill them wherever you overtake them and expel them from where they have expelled you..." [191-192] .. 242
- Allah's statement: "And fight them until there is no fitnah and [until] the religion [i.e., worship] is for Allah..." [193] 246
- Allah's statement: "[Fighting in] the sacred month is for [attacks occurring in] the sacred month, and for [all] violations is legal retribution..." [194] 247
- Allah's statement: "And spend in the way of Allah and do not throw [yourselves] with your [own] hands into destruction..." [195] 256

पृष्ठ ४९३

तीसरे भाग की अनुक्रमणिका

- अल्लाह का कथन: "और मनुष्यों में कुछ ऐसे भी हैं जो अल्लाह के सिवा दूसरों को उसका समकक्ष (शरीक) ठहराते हैं, वे उनसे वैसा ही प्रेम करते हैं जैसा अल्लाह से करना चाहिए..." [आयतः १६५] .. ५
- अल्लाह का कथन: "[और उन्हें विचार करना चाहिए] जब वे लोग जिनका अनुसरण किया गया था, उन लोगों से अलग हो जाएँगे जिन्होंने उनका अनुसरण किया था और वे सब यातना देखेंगे..." [आयतः १६६] ८
- अल्लाह का कथन: "और अनुसरण करने वाले कहेंगे, 'काश! हमें एक बार फिर लौटने का अवसर मिलता तो हम भी उनसे वैसे ही अलग हो जाते जैसे वे हमसे अलग हो गए हैं'..." [आयतः १६७] ... ९
- अल्लाह का कथन: "ऐ लोगो! पृथ्वी में जो कुछ हलाल और पवित्र चीज़ें हैं उनमें से खाओ और शैतान के पद-चिन्हों पर न चलो।" [आयतः १६८] ११
- अल्लाह का कथन: "वह तो तुम्हें केवल बुराई और अश्लीलता का आदेश देता है और यह कि तुम अल्लाह के बारे में वह बातें कहो जिनका तुम्हें ज्ञान नहीं।" [आयतः १६९] १४
- अल्लाह का कथन: "और जब उनसे कहा जाता है कि अल्लाह ने जो कुछ उतारा है उसका अनुसरण करो, तो वे कहते हैं, 'नहीं, बल्कि हम तो उसी का अनुसरण करेंगे जिस पर हमने अपने बाप-दादा को पाया है'..." [आयतः १७०] . १५
- अल्लाह का कथन: "और उन लोगों का उदाहरण जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया, उस व्यक्ति की तरह है जो किसी ऐसी चीज़ को पुकारे जो पुकार और आवाज़ के सिवा कुछ न सुनती हो..." [आयतः १७१] . १९
- अल्लाह का कथन: "ऐ ईमान लाने वालो! उन पवित्र चीज़ों में से खाओ जो हमने तुम्हें प्रदान की हैं..." [आयतः १७२] २१
- अल्लाह का कथन: "उसने तुम पर केवल मुर्दार, रक्त और सुअर का मांस हराम (वर्जित) किया है..." [आयतः १७३] २२

- अल्लाह का कथन: "निस्संदेह वे लोग जो अल्लाह की उतारी हुई किताब को छुपाते हैं..." [आयतः १७४] ४८
- अल्लाह का कथन: "यही वे लोग हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले पथभ्रष्टता और क्षमा के बदले यातना खरीदी है..." [आयतः १७५] ५१
- अल्लाह का कथन: "यह इसलिए कि अल्लाह ने किताब सच्चाई के साथ उतारी है..." [आयतः १७६] ५२
- अल्लाह का कथन: "पुण्य यह नहीं है कि तुम अपने मुख पूर्व या पश्चिम की ओर कर लो..." [आयतः १७७] ५३
- अल्लाह का कथन: "ऐ ईमान लाने वालो! हत्या के मामलों में तुम पर 'क़िसास' (समान बदला) अनिवार्य किया गया है..." [आयतः १७८] ६३
- अल्लाह का कथन: "और तुम्हारे लिए क़िसास में जीवन है, ऐ बुद्धि वालो!..." [आयतः १७९] ८९
- अल्लाह का कथन: "तुम पर अनिवार्य किया गया है कि जब तुममें से किसी की मृत्यु का समय आ जाए, यदि उसने कुछ धन छोड़ा हो, तो वह वसीयत करे..." [आयतः १८०] ९१
- अल्लाह का कथन: "फिर जो कोई उसे सुनने के बाद बदल दे, तो इसका पाप उन्हीं पर होगा जो उसे बदलेंगे..." [आयतः १८१] ११४
- अल्लाह का कथन: "फिर जिसे वसीयत करने वाले की ओर से किसी पक्षपात या पाप का डर हो और वह उनके बीच सुलह करा दे, तो उस पर कोई पाप नहीं..." [आयतः १८२] ११६
- अल्लाह का कथन: "ऐ ईमान लाने वालो! तुम पर रोज़े अनिवार्य किए गए हैं जिस प्रकार तुमसे पहले के लोगों पर अनिवार्य किए गए थे..." [आयतः १८३-१८४] १२१
- अल्लाह का कथन: "रमज़ान का महीना वह है जिसमें कुरान उतारा गया, जो मनुष्यों के लिए मार्गदर्शन है..." [आयतः १८५] १४९
- अल्लाह का कथन: "और जब मेरे बंदे आपसे मेरे बारे में पूछें, तो मैं निकट हूँ..." [आयतः १८६] १७७
- अल्लाह का कथन: "रोज़े की रात में अपनी पत्नियों के पास जाना तुम्हारे लिए हलाल कर दिया गया है..." [आयतः १८७] १८६
- अल्लाह का कथन: "और तुम आपस में एक-दूसरे का धन अवैध रूप से न खाओ और न उसे अधिकारियों के पास (रिश्वत के तौर पर) ले जाओ..." [आयतः १८८] २२२

- अल्लाह का कथन: "वे आपसे नए चाँद के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, 'ये लोगों के लिए समय की गणना और हज के लिए हैं'..." [आयतः १८९] २२८
- अल्लाह का कथन: "और अल्लाह के मार्ग में उन लोगों से लड़ो जो तुमसे लड़ते हैं, लेकिन ज़्यादती न करो..." [आयतः १९०] २३७
- अल्लाह का कथन: "और उन्हें मारो जहाँ कहीं भी तुम उन्हें पाओ और उन्हें निकालो जहाँ से उन्होंने तुम्हें निकाला है..." [आयतः १९१-१९२] .. २४२
- अल्लाह का कथन: "और उनसे लड़ो यहाँ तक कि फ़ितना (उत्पीडन) शेष न रहे और दीन (धर्म) अल्लाह के लिए हो जाए..." [आयतः १९३] २४६
- अल्लाह का कथन: "पवित्र महीने का बदला पवित्र महीने से है और सभी पवित्र मर्यादाओं का बदला 'क़िसास' है..." [आयतः १९४] २४७
- अल्लाह का कथन: "और अल्लाह के मार्ग में खर्च करो और अपने हाथों अपने आप को तबाही में न डालो..." [आयतः १९५] २५६

صفحہ: 493

تیسرے پارے کی فہرست

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور لوگوں میں سے بعض ایسے ہیں جو اللہ کے سوا دوسروں کو اس کا ہمسر بناتے ہیں، وہ ان سے ویسی ہی محبت کرتے ہیں جیسی اللہ سے کرنی چاہیے..." [165] .. 5
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "[اور انہیں سوچنا چاہیے] جب وہ لوگ جن کی پیروی کی گئی تھی، ان لوگوں سے بیزاری ظاہر کریں گے جنہوں نے ان کی پیروی کی تھی اور وہ عذاب دیکھ لیں گے..." [166] 8
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور پیروی کرنے والے کہیں گے کہ کاش! ہمیں ایک بار پھر لوٹنا نصیب ہوتا تو ہم بھی ان سے ویسے ہی بیزار ہو جاتے جیسے وہ ہم سے بیزار ہوئے ہیں..." [167] ... 9
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اے لوگو! زمین میں جو کچھ حلال اور پاکیزہ چیزیں ہیں ان میں سے کھاؤ اور شیطان کے نقش قدم پر نہ چلو۔" [168] 11
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وہ تو تمہیں صرف برائی اور بے حیائی کا حکم دیتا ہے اور یہ کہ تم اللہ کے بارے میں وہ باتیں کہو جن کا تمہیں علم نہیں۔" [169] 14
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ اللہ نے جو کچھ نازل کیا ہے اس کی پیروی کرو، تو وہ کہتے ہیں، 'بلکہ ہم تو اس کی پیروی کریں گے جس پر ہم نے اپنے باپ دادا کو پایا ہے'..." [170] . 15

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ان لوگوں کی مثال جنہوں نے کفر کیا اس شخص کی سی ہے جو کسی ایسی چیز کو پکارے جو پکار اور آواز کے سوا کچھ نہ سنتی ہو..." [171] . 19
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اے ایمان والو! ان پاکیزہ چیزوں میں سے کھاؤ جو ہم نے تمہیں عطا کی ہیں..." [172] 21
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اس نے تم پر صرف مردار، خون اور خنزیر کا گوشت حرام کیا ہے..." [173] 22
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بے شک وہ لوگ جو اللہ کی نازل کی ہوئی کتاب میں سے چھپاتے ہیں..." [174] 48
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "یہی وہ لوگ ہیں جنہوں نے ہدایت کے بدلے گمراہی اور مغفرت کے بدلے عذاب خرید لیا ہے..." [175] 51
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "یہ اس وجہ سے ہے کہ اللہ نے کتاب حق کے ساتھ نازل فرمائی ہے..." [176] 52
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "نیکی یہ نہیں ہے کہ تم اپنے چہرے مشرق یا مغرب کی طرف کر لو..." [177] 53
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اے ایمان والو! تم پر مقتولین کے بارے میں قصاص فرض کیا گیا ہے..." [178] 63
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور تمہارے لیے قصاص میں زندگی ہے اے عقل والو!..." [179] 89
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تم پر فرض کیا گیا ہے کہ جب تم میں سے کسی کی موت کا وقت قریب آئے، اگر وہ مال چھوڑ رہا ہو، تو وہ وصیت کرے..." [180] 91

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر جو شخص اسے سننے کے بعد بدل دے، تو اس کا گناہ انہی پر ہوگا جو اسے بدلیں گے..." [181] 114
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر جس شخص کو وصیت کرنے والے کی طرف سے طرفداری یا گناہ کا خوف ہو اور وہ ان کے درمیان صلح کرا دے، تو اس پر کوئی گناہ نہیں..." [182] 116
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اے ایمان والو! تم پر روزے فرض کیے گئے ہیں جس طرح تم سے پہلے لوگوں پر فرض کیے گئے تھے..." [183-184] 121
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "رمضان کا مہینہ وہ ہے جس میں قرآن نازل کیا گیا، جو لوگوں کے لیے ہدایت ہے..." [185] 149
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جب میرے بندے آپ سے میرے بارے میں پوچھیں، تو میں قریب ہوں..." [186] 177
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "روزے کی رات میں اپنی بیویوں کے پاس جانا تمہارے لیے حلال کر دیا گیا ہے..." [187] 186
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور تم آپس میں ایک دوسرے کا مال ناحق نہ کھاؤ اور نہ اسے حکام کے پاس (رشوت کے طور پر) لے جاؤ..." [188] 222
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وہ آپ سے نئے چاندوں کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ کہہ دیجئے، 'یہ لوگوں کے لیے وقت کی پیمائش اور حج کے لیے ہیں'..." [189] 228
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اللہ کی راہ میں ان لوگوں سے لڑو جو تم سے لڑتے ہیں، لیکن زیادتی نہ کرو..." [190] 237
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور انہیں قتل کرو جہاں کہیں تم انہیں پاؤ اور انہیں نکال دو جہاں سے انہوں نے تمہیں نکالا ہے..." [191-192] .. 242

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ان سے لڑو یہاں تک کہ فتنہ باقی نہ رہے اور دین (عبادت) اللہ کے لیے ہو جائے..." [193] 246
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "حرمت والا مہینہ حرمت والے مہینے کے بدلے میں ہے اور تمام حرمتوں کا بدلہ قصاص ہے..." [194] 247
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اللہ کی راہ میں خرچ کرو اور اپنے ہاتھوں خود کو ہلاکت میں نہ ڈالو..." [195] 256

Index of Part Three 494

- The words of Allah the Almighty: {And complete the Hajj and 'umrah for Allah. But if you are prevented, then [offer] what can be obtained with ease of sacrificial animals...} [196] 263
- The words of Allah the Almighty: {Hajj is [during] well-known months, so whoever has made Hajj obligatory upon himself therein [by entering the state of ihram], there is [to be for him] no sexual relations and no disobedience and no disputing during Hajj...} [197] 319
- The words of Allah the Almighty: {There is no blame upon you for seeking bounty from your Lord...} [198] 330
- The words of Allah the Almighty: {Then depart from the place from where [all] the people depart and ask forgiveness of Allah...} [199] 349
- The words of Allah the Almighty: {And when you have completed your rites, remember Allah like your [previous] remembrance of your fathers or with [much] greater remembrance...} [200] 354
- The words of Allah the Almighty: {But among them is he who says, "Our Lord, give us in this world [that which is] good and in the Hereafter [that which is] good and protect us from the punishment of the Fire."} [201] 357
- The words of Allah the Almighty: {Those will have a share of what they have earned, and Allah is swift in account.} [202] 359
- The words of Allah the Almighty: {And remember Allah during [specific] numbered days. Then whoever hastens [his departure] in two days - there is no sin upon him...} [203] 362
- The words of Allah the Almighty: {And of the people is he whose speech pleases you in worldly life...} [204] 381
- The words of Allah the Almighty: {And when he goes away, he strives throughout the land to cause corruption therein and destroy crops and animals...} [205] 384
- The words of Allah the Almighty: {And when it is said to him, "Fear Allah," pride in the sin takes hold of him...} [206] 387
- The words of Allah the Almighty: {And of the people is he who sells himself, seeking means to the approval of Allah. And Allah is kind to [His] servants.} [207] 389
- The words of Allah the Almighty: {O you who have believed, enter into Islam completely...} [208] 392

- The words of Allah the Almighty: {But if you slip [from the right path] after clear proofs have come to you, then know that Allah is Exalted in Might and Wise.} [209] 395
- The words of Allah the Almighty: {Do they [then] wait for anything except that Allah should come to them in shadows of clouds and the angels and the matter is [then] decided?...} [210] 396
- The words of Allah the Almighty: {Ask the Children of Israel how many a clear sign We have given them...} [211] 399
- The words of Allah the Almighty: {Beautified for those who disbelieve is the life of this world, and they ridicule those who believe. But those who fear Allah are above them...} [212] 401
- The words of Allah the Almighty: {Mankind was [of] one religion [before their deviation]; then Allah sent the prophets as bringers of good tidings and warners...} [213] 404
- The words of Allah the Almighty: {Or do you think that you will enter Paradise while such [trial] has not yet come to you as came to those who passed on before you?...} [214] 409
- The words of Allah the Almighty: {They ask you, [O Muhammad], what they should spend. Say, "Whatever you spend of good is [to be] for parents..."} [215] 413
- The words of Allah the Almighty: {Fighting has been enjoined upon you while it is hateful to you...} [216] 415
- The words of Allah the Almighty: {They ask you about the sacred month - about fighting therein...} [217-218] 418
- The words of Allah the Almighty: {They ask you about wine and gambling. Say, "In them is great sin and [yet, some] benefit for people..."} [219] 433
- The words of Allah the Almighty: {And they ask you what they should spend. Say, "The excess [beyond needs]..."} [219] 446
- The words of Allah the Almighty: {In this world and the Hereafter. And they ask you about orphans. Say, "Improvement for them is best..."} [220] 448
- The words of Allah the Almighty: {And do not marry polytheistic women until they believe...} [221] 453

तीसरे भाग की अनुक्रमणिका ४९४

- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और अल्लाह (की प्रसन्नता) के लिए हज और उमराह पूरा करो। फिर यदि तुम रोक दिए जाओ, तो जो क़ुरबानी सुलभ हो...} [१९६] २६३
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {हज के महीने निर्धारित हैं, अतः जो इन महीनों में हज का संकल्प कर ले, तो हज के दौरान न तो स्त्रियों के पास जाना जायज़ है और न पाप करना और न ही लड़ाई-झगड़ा...} [१९७] ३१९
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {तुम पर कोई दोष नहीं कि तुम अपने पालनहार की अनुकम्पा (रोज़ी) तलाश करो...} [१९८] ३३०
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर तुम वहीं से लौटो जहाँ से सब लोग लौटते हैं और अल्लाह से क्षमा माँगो...} [१९९] ३४९
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर जब तुम अपने (हज के) अनुष्ठान पूरे कर लो, तो अल्लाह को वैसे ही याद करो जैसे तुम अपने पूर्वजों को याद करते थे, बल्कि उससे भी अधिक याद करो...} [२००] ३५४
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो कहते हैं: "हे हमारे पालनहार! हमें इस संसार में भी भलाई दे और परलोक में भी भलाई दे और हमें आग के दण्ड से बचा।"} [२०१] ३५७
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {यही वे लोग हैं जिनके लिए उनकी कमाई का हिस्सा है, और अल्लाह शीघ्र हिसाब लेने वाला है।} [२०२] ३५९
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और गिनती के कुछ दिनों में अल्लाह को याद करो। फिर जो व्यक्ति दो दिनों में जल्दी (वापस) चला जाए, तो उस पर कोई पाप नहीं...} [२०३] ३६२
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और लोगों में कोई ऐसा भी है जिसकी बात सांसारिक जीवन में तुम्हें भली लगती है...} [२०४] ३८१
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और जब वह पलटता है, तो धरती में दौड़-धूप करता है ताकि उसमें उपद्रव मचाए और खेती और नस्ल को नष्ट करे...} [२०५] ३८४
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और जब उससे कहा जाता है कि अल्लाह से डरो, तो अहंकार उसे पाप पर उभार देता है...} [२०६] ३८७

- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और लोगों में कोई ऐसा भी है जो अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त करने के लिए अपना जीवन बेच डालता है। और अल्लाह अपने दासों पर बहुत दयालु है।} [२०७] ३८९
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {हे ईमान वालो! इस्लाम में पूर्णतः प्रवेश कर जाओ...} [२०८] ३९२
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर यदि तुम स्पष्ट निशानियाँ आ जाने के बाद भी विचलित हो जाओ, तो जान लो कि अल्लाह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।} [२०९] ३९५
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {क्या वे इसी बात की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि अल्लाह बादलों के सायों में फ़रिश्तों के साथ उनके पास आए और निर्णय कर दिया जाए?...} [२१०] ३९६
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {बनी इस्राईल से पूछो कि हमने उन्हें कितनी स्पष्ट निशानियाँ दीं...} [२११] ३९९
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {इनकार करने वालों के लिए सांसारिक जीवन सुशोभित कर दिया गया है और वे ईमान वालों का उपहास करते हैं। और जो लोग अल्लाह से डरते हैं, वे प्रलय के दिन उनके ऊपर होंगे...} [२१२] ४०१
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {मानव मात्र एक ही समुदाय थे; फिर अल्लाह ने शुभ-सूचना देने वाले और सचेत करने वाले नबी भेजे...} [२१३] ४०४
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {क्या तुमने समझ रखा है कि तुम स्वर्ग में प्रवेश कर जाओगे, जबकि अभी तुम पर वैसी स्थिति नहीं आई जो तुमसे पहले लोगों पर आई थी?...} [२१४] ४०९
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {वे आपसे पूछते हैं कि वे क्या ख़र्च करें? कह दीजिए: "जो भी धन तुम भलाई के तौर पर ख़र्च करो, वह माता-पिता के लिए है..."} [२१५] ४१३
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {तुम पर युद्ध अनिवार्य किया गया है और वह तुम्हें नापसंद है...} [२१६] ४१५
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {वे आपसे पवित्र महीने के बारे में पूछते हैं कि उसमें युद्ध करना (कैसा है)...} [२१७-२१८] ४१८
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {वे आपसे मदिरा और जुए के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए: "उन दोनों में बड़ा पाप है और लोगों के लिए कुछ लाभ भी हैं..."} [२१९] ४३३

- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और वे आपसे पूछते हैं कि क्या ख़र्च करें? कह दीजिए: "जो (आवश्यकता से) अधिक हो।"} [२१९] ४४६
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {संसार और परलोक (दोनों) में। और वे आपसे अनाथों के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए: "उनका सुधार करना ही बेहतर है..."} [२२०] ४४८
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और मुशरिक स्त्रियों से विवाह न करो जब तक कि वे ईमान न ले आएँ..} [२२१] ४५३

تیسرے پارے کی فہرست ۴۹۴

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اللہ (کی خوشنودی) کے لیے حج اور عمرہ کو پورا کرو، پھر اگر تم گھیر لیے جاؤ تو جو قربانی میسر آئے...﴾ [۱۹۶] ۲۶۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿حج کے مہینے طے شدہ (اور معلوم) ہیں، پس جس نے ان میں حج لازم کر لیا تو حج کے دوران نہ تو عورتوں کے پاس جانا جائز ہے اور نہ گناہ کرنا اور نہ ہی لڑائی جھگڑا...﴾ [۱۹۷] ۳۱۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تم پر کوئی گناہ نہیں کہ اپنے رب کا فضل (تلاش) کرو...﴾ [۱۹۸] ۳۳۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پھر وہاں سے واپس لوٹو جہاں سے سب لوگ واپس لوٹتے ہیں اور اللہ سے بخشش مانگو...﴾ [۱۹۹] ۳۴۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پھر جب تم اپنے (حج کے) ارکان پورے کر چکو تو اللہ کا ذکر کرو جیسے اپنے باپ دادا کا ذکر کرتے تھے بلکہ اس سے بھی بڑھ کر ذکر کرو...﴾ [۲۰۰] ۳۵۴
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ان میں سے کوئی کہتا ہے: اے ہمارے رب! ہمیں دنیا میں بھی بھلائی عطا فرما اور آخرت میں بھی بھلائی عطا فرما اور ہمیں آگ کے عذاب سے بچا﴾ [۲۰۱] ۳۵۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿یہی وہ لوگ ہیں جن کے لیے ان کی کمائی کا حصہ ہے، اور اللہ جلد حساب لینے والا ہے﴾ [۲۰۲] ۳۵۹

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور گنتی کے چند دنوں میں اللہ کو یاد کرو، پھر جو شخص دو دن میں جلدی (واپس) چلا جائے تو اس پر کوئی گناہ نہیں...﴾ [۲۰۳] ۳٦۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور لوگوں میں سے کوئی ایسا بھی ہے جس کی گفتگو دنیاوی زندگی میں تمہیں بھلی لگتی ہے...﴾ [۲۰٤] ۳۸۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور وقتی طور پر جب وہ پیٹھ پھیرتا ہے تو زمین میں فساد پھیلانے اور کھیتی اور نسل کو برباد کرنے کی کوشش کرتا ہے...﴾ [۲۰۵] ۳۸٤
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جب اس سے کہا جاتا ہے کہ اللہ سے ڈرو، تو اسے اس کا غرور گناہ پر آمادہ کر دیتا ہے...﴾ [۲۰٦] ۳۸۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور لوگوں میں سے کوئی وہ بھی ہے جو اللہ کی رضا جوئی کے لیے اپنی جان بیچ ڈالتا ہے، اور اللہ بندوں پر بڑا مہربان ہے﴾ [۲۰۷] ۳۸۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے ایمان والو! اسلام میں پورے کے پورے داخل ہو جاؤ...﴾ [۲۰۸] ۳۹۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پھر اگر تم واضح نشانیاں آ جانے کے بعد بھی لغزش کھا جاؤ تو جان لو کہ اللہ نہایت غالب، حکمت والا ہے﴾ [۲۰۹] ۳۹۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا وہ اسی بات کا انتظار کر رہے ہیں کہ اللہ بادلوں کے سائبانوں میں فرشتوں کے ساتھ ان کے پاس آئے اور فیصلہ کر دیا جائے؟...﴾ [۲۱۰] ۳۹٦
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿بنی اسرائیل سے پوچھو کہ ہم نے انہیں کتنی واضح نشانیاں دیں...﴾ [۲۱۱] ۳۹۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کافروں کے لیے دنیا کی زندگی مزین کر دی گئی ہے اور وہ ایمان والوں کا مذاق اڑاتے ہیں، حالانکہ تقویٰ والے قیامت کے دن ان سے بلند ہوں گے...﴾ [۲۱۲] ٤۰۱

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿(پہلے) سب لوگ ایک ہی امت تھے، پھر اللہ نے خوشخبری سنانے والے اور ڈرانے والے پیغمبر بھیجے...﴾ [۲۱۳] ٤٠٤
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا تم نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ تم جنت میں داخل ہو جاؤ گے حالانکہ تم پر وہ حالات نہیں آئے جو تم سے پہلے گزرے ہوئے لوگوں پر آئے تھے؟...﴾ [۲۱٤] ٤٠٩
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وہ آپ سے پوچھتے ہیں کہ کیا خرچ کریں؟ کہہ دیجیے: جو مال بھی تم خرچ کرو وہ والدین کے لیے ہے...﴾ [۲۱۵] ٤١٣
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تم پر جہاد فرض کیا گیا ہے اور وہ تمہیں ناگوار ہے...﴾ [۲۱٦] ٤١٥
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وہ آپ سے حرمت والے مہینے کے بارے میں پوچھتے ہیں کہ اس میں لڑنا (کیسا ہے؟)...﴾ [۲۱۷-۲۱۸] ٤١٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وہ آپ سے شراب اور جوئے کے بارے میں پوچھتے ہیں، کہہ دیجیے: ان دونوں میں بڑا گناہ ہے اور لوگوں کے لیے کچھ فائدے بھی ہیں...﴾ [۲۱۹] ٤٣٣
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور وہ آپ سے پوچھتے ہیں کہ کیا خرچ کریں؟ کہہ دیجیے: جو (ضرورت سے) زائد ہو...﴾ [۲۱۹] ٤٤٦
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿دنیا اور آخرت (دونوں) میں، اور وہ آپ سے یتیموں کے بارے میں پوچھتے ہیں، کہہ دیجیے: ان کی اصلاح کرنا ہی بہتر ہے...﴾ [۲۲۰] ٤٤٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور مشرک عورتوں سے نکاح نہ کرو جب تک کہ وہ ایمان نہ لے آئیں...﴾ [۲۲۱] ٤٥٣

Index of the Third Part 495 - Word of the Almighty: "And they ask you about menstruation. Say, 'It is an impurity...'" [222] ..... 474 -
Index 493

तीसरे भाग की अनुक्रमणिका 495 - अल्लाह का कथन: "और वे आपसे मासिक धर्म के बारे में पूछते हैं। कहिए, 'यह एक अशुद्धि है...'" [222] ..... 474 -
अनुक्रमणिका 493

فہرستِ حصہ سوم ۴۹۵ - قولِ باری تعالیٰ: ﴿وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى...﴾

[۲۲۲] ..... ۴۷۴ - فہرست ۴۹۳